

નિવેદન

આ સુસ્ત-આયુર્વેદ શ્રદ્ધની પહેલી આવૃત્તિ વેદધર્મસભા-ગુણઈ તરફથી સં. ૧૯૫૭માં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી તે પછી લગભગ ૪૭ વર્ષ આ સંસ્થાએ સુધારાવધારા સાથેની તેની બીજી આવૃત્તિ સં. ૨૦૦૪માં ડા. ૧૫)ની કિંમતે જે ભાગમાં પ્રકટ કરી હતી. તે આવૃત્તિ પણ ખલાસ થઈ તે પછી કાગળો તથા છાપકામ વગેરેની હાલની ભારે મોઘવારીના વળતરમાં સુસ્ત-આયુર્વેદ એવા આ મોટા શ્રદ્ધની નવી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવી એ એક અઘરું અથવા મુશ્કેલ કામ ગણાય. આમ છતાં આયુર્વેદનો આવો કિંમતી શ્રદ્ધ જનતાને અપ્રાપ્ય રહે એ પણ વિચાર કરતાં અસહ્ય લાગ્યું વળી લોકોનો આયુર્વેદ પ્રત્યેનો ઉત્તરોત્તર વધતો જતો પ્રેમ તથા અભ્યાસ એકદમ તેમ જ આયુર્વેદની પરીક્ષાઓમાં પ્રાથમિક તરીકેની વિદ્યાર્થીઓ માટેની આ શ્રદ્ધની ઉપયોગિતા એકદમ પુનર્મુદ્રણરૂપે આ શ્રદ્ધની નવી આવૃત્તિ બહાર પાડવાનું સંસ્થાએ સાહેસ કયું છે, અને સોળ વર્ષ પછી પણ કિંમતમાં માત્ર એક રૂપિયાનો વધારો કરી બને ભાગ ડા. ૧૬)માં બહાર પાડ્યા છે.

આ પછીના પાનામાં આગલી આવૃત્તિનું નિવેદન વગેરે આપ્યા છે તે તરફ આયુર્વેદના વાચકો અને અભ્યાસીઓનું ધ્યાન દોરવામાં આવે છે.

આ સંસ્થા તરફથી આજ સુધીમાં ચરકસંહિતા (ભાગ ૧ થી ૫ માં), અષ્ટાંગસંગ્રહ-વાગસંહિતા, ભાવપ્રકાશ (ખંડ ૧, ૨), શાર્દૂલધરસંહિતા, હારીતસંહિતા, માધવનિહાન એવા આયુર્વેદના મહાન શ્રદ્ધો મૂળ સંહિત ટીકા-ટિપ્પણી સાથે બહાર પડ્યા છે. વૈદો અને આયુર્વેદપ્રેમીઓ આ ઉપયોગી શ્રદ્ધો વસાવી શેશે અને મિત્રોને તે વસાવી શેવા પ્રેરશે એવી આશા છે.

વલ્લભવિદ્યાનંદર
તા ૧૮-૧૦-૧૬૩

}

‘સસ્ત્ર સાહિત્ય મુદ્રણાલય દસ્ત’ના દસ્તદીઓ વતી
એચ. એમ. પટેલ (મુદ્રણ)

આગલી આવૃત્તિનું નિવેદન

ચરકસંહિતા અને સુસ્તસંહિતા આયુર્વેદના પ્રાચીનતમ આદ્ય શ્રદ્ધો છે, એટલું જ નહિ; પણ આ દેશના પ્રાચીન આર્યોએ વેદકવિદ્યામાં જે મૌલિક, સનાતન મૂલ્યવાળા અને જે વિષયની વિવિધ શાખાઓને પોતામાં સમાવી દેતા સિદ્ધાંતો બાંધ્યા છે તથા વિચારો કર્યા છે, તે સર્વનો સ્વરૂપ આ શ્રદ્ધોમાં છે. આયુર્વેદિક વૈદોનો એ શ્રદ્ધો જ સાચો આધાર છે. વેદકના કેટલાંક અંગોમાં તે આ શ્રદ્ધોમાં જે મળે છે તેમાં ઉત્તરોત્તર ટોચ આવી ગઈ છે અને પછીનો ઇતિહાસ અવનતિનો ઇતિહાસ છે.

આ સંહિતાઓમાં આયુર્વેદનાં શારીર, કાયચિકિત્સા, શલ્ય આદિ અંગોને લગતું જે જ્ઞાન મળે છે તે એક કે બેચાર વ્યક્તિઓની અન્વેષણશક્તિનું ફળ નથી, પણ વેદિકકાળના છેલ્લા ભાગના સમયથી આરંભી ચરક-સુસ્તના પ્રતિસંસ્કારના કાળ પર્વતના અનેક સંક્રાંતિ દરમિયાન થઈ ગયેલા અનેક સમય અન્વેષકોની મહેનતનું ફળ છે.

વેદકનાં પૂર્વગામાં શારીર મુખ્ય છે. સામાન્ય લોકોનો-શિક્ષિતોના મોટા ભાગનો પણ એવો મત છે કે, દેશી વેદકમાં શારીર (એનેટોમી) જ્ઞાન નથી; તથા શસ્ત્રક્રિયા (સર્જરી) નથી, પણ આ ભ્રમ છે. હાલના દાકતરના, શારીરજ્ઞાન સાથે પ્રાચીન વૈદના શારીરજ્ઞાનને સરખાવી ન શકાય, પણ સંહિતા-

કાશીન વેધના ધ્યાનમાં શારીરજ્ઞાનની આવશ્યકતા પૂરેપૂરી હતી. ચરકાચાર્ય ક્ષપ્ત કહે છે કે, 'જને આખા શરીરનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન સર્વદા હોય, તે જ લોકોને સુખ આપનાર આયુર્વેદને સંપૂર્ણ જાણે છે.' (ચરક શા. અ. ૬)

સુશ્રુતમાં તો મૃત શરીરને પાણીમાં રાખી તે કૂદી ગયા પછી તેનાં બાહ્ય અને આંતર્યંતર સર્વ અંગોને જોવાનું વિધાન છે. જગવાન સુશ્રુત કહે છે કે, 'ચોક્કસ જ્ઞાન મેળવવા ઇચ્છનાર શસ્ત્રકર્મ કરનાર મૃત શરીરને સારી રીતે શોધીને શરીરના અવયવો જોઈ લેવા જોઈએ. શરીર અને શાસ્ત્ર ધેય જણે જોયાં છે તે જાણકાર થાય છે. પ્રત્યક્ષ દર્શન તથા શાસ્ત્ર વડે સંકેહને દૂર કર્યા પછી શસ્ત્રક્રિયા કરવી. પ્રત્યક્ષજ્ઞાન અને શાસ્ત્રજ્ઞાન ધેય મળવાથી સાચું જ્ઞાન વધે છે.' એ રીતે સુશ્રુતે શસ્ત્રકર્મ કરવા ઇચ્છનારને ઉપદેશ આપ્યો છે. આ પ્રમાણે શારીરજ્ઞાનની આવશ્યકતા વેદોના ધ્યાનમાં પૂરી હતી એ ચોક્કસ છે.

મનુષ્યશરીરનાં હાડકાની સંખ્યા ચરકમાં ૩૬૦ અને સુશ્રુતમાં ૩૦૦ ની ગણી છે. હાલમાં દાકતરી મતમાં આ સંખ્યા ૨૦૦ ની ગણાય છે. સામાન્ય માણસને આ મતનેકથી જ પ્રાચીન વેદોને હાડકાનું જ્ઞાન ન હતું એમ લાગે. પણ હવે અતિશય પરિશ્રમથી તુલનાત્મક અભ્યાસ દ્વારા આયુર્વેદની અસ્થિજાણના બરાબર છે, માત્ર ગણતરીની રીત જુદી છે, એ સિદ્ધ થયું છે. વળી ત્વચાને સુશ્રુત સાત પ્રકારની તથા ચરક છ પ્રકારની કહે છે. ત્વચાના આ પ્રમાણેના વિભાગો હાલ સંક્રમણકાંક યંત્રથી જોવામાં આવ્યા છે. આ વસ્તુ પ્રાચીન વેદોની તર્કબુદ્ધિ માટે શોભાસ્પદ છે. સુશ્રુતમાં શારીરની ઘણી વધુ વિગતો છે તથા લખાણ પણ વ્યવસ્થિત છે. વળી શારીરભાગોનું સુશ્રુતનું વર્ગીકરણ પણ વૈજ્ઞાનિક છે.

✓ આયુર્વેદનો મુખ્ય પાયો તો ત્રિદોષસિદ્ધાંત છે. આધુનિક ભૌતિકવિજ્ઞાન (ફિઝિકલ સાયન્સ) તથા તેના અવલોકનો, પ્રયોગો વગેરેની મદદ વગર કેવળ સમર્થ પ્રતિભાના બળ વડે શારીરક્રિયા-વિજ્ઞાન, રોગવિજ્ઞાન અને ચિકિત્સા. ત્રણેને ત્રિદોષસિદ્ધાંતના એક સૂત્રમાં ગૂંથી લીધાં છે; અને એ કારણથી જ ત્રિદોષસિદ્ધાંત એ આયુર્વેદની એક વિશેષતા છે. આ પ્રાચીન વર્ગીકરણ હાલની પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિ કરતાં જુદી જ ભૂમિકા ઉપર હોય એમ લાગે છે; છતાં વાત, પિત, કફ કલ્પિત નથી. હોદ્દા કંબર વર્ષથી સંતોષકારક રીતે વૈદક વ્યવહારમાં ને બરાબર કાર્યસાધક નીવડેલ છે. આ જ ત્રણ દોષોની વિકૃતિના સંચય, પ્રકેષ, પ્રસર અને સ્થાનસંચય થઈને રોગોનાં લક્ષણો થાય-છે; એવું માનીને આયુર્વેદમાં રોગવિજ્ઞાન(પેથોલોજી)નો પણ એ ત્રિદોષસિદ્ધાંતમાં જ સમાવેશ કર્યો છે.

જમ રોગનાં કારણો આયુર્વેદાચાર્યોએ વિચાર કર્યો છે, તેમ એનાં લક્ષણોનો પણ વણો જોડો વિચાર કર્યો છે. સિત્ર સિત્ર રોગનાં વિશિષ્ટ લક્ષણોનું વર્ણન આચાર્યોએ નિદાનસ્થાનમાં, ચિકિત્સા-સ્થાનમાં તથા સુશ્રુતના ઉત્તરસ્થાનમાં કરેલું છે. આયુર્વેદાચાર્યોના મત પ્રમાણે કોઈ રોગનું નામ ન મળે તોપણ પ્રકૃપિત દોષનાં લક્ષણો જોઈને રોગનો ઉપચાર મૂકી શકે.

જુદા જુદા રોગો ઉપર ફાયદાકારક ઔષધોનો અને યોગ્ય ખનાવટોનો ઉપયોગ શોધી કાઢવા સાથે આચાર્યોએ પથ્યાપથ્યના જ્ઞાન માટે આહારમાં વપરાતાં દ્રવ્યોના તથા ખોરાકની જુદી જુદી ખનાવટોના ગુણોરોપો વિસ્તારથી વર્ણવ્યા છે. આ સામાન્ય ઉપદેશ સાથે કેટલાક રોગો ઉપર તો અજબ શોધ થઈ છે. દાખલા તરીકે એક વખતના સર્જન જનરલ સર પાર્ડિલ્યુકિસે એક પ્રસંગે કહેલું તેમ 'વિઠાલ અને જાવલના જમનીમાં ઘસેલાં પ્રયોજોના પરિણામે ઉદરરોગ (ડીપ્સી)માં મીઠા વગરનો ખોરાક આપવો એ હવે દાકતરીમાં આવશ્યક ગણાય છે, પણ આ વસ્તુ પૂર્વમાં હંભરો વર્ષથી જાણવામાં હતી.' અને ખરેખર ચરકે ઉદરચિકિત્સક(સ્કે. ૧૦૦, ૧૦૧)માં-મીઠાવાળો-અત્ત-તથા પાણીની ના પાડી છે. આ ઉદરરોગમાં દૂધના પ્રયોગની ચરક-સુશ્રુતે ખાસ લલામણ કરી છે અને હાલના વેદો દરમિયાન દૂધ ઉપર રાખવાનો પ્રયોગ કરાવે છે એ પ્રસિદ્ધ છે. આયુર્વેદિક કાયચિકિત્સાની આવી બધી વિશેષતાઓ અહીં મોંઘી શકાય નહિ, પણ પંચકર્મનો ઉલ્લેખ કર્યો વગર નહિ સાધે. આયુ-

વેદાચાર્યોએ સ્નેહન, સ્વેદન, વમન, વિરેચન અને ખસ્તિ-એ પાચન ઉપચારોના મોટા ક્ષેત્રો ગણ્યા છે. આ ક્ષેત્રો કયા કયા રોગમા ખાસ ફાયદો કરે છે, એ ક્ષેત્રોની વિધિ, એના ભેદો, એના અતિયોગ અથવા હીનયોગની વ્યાપ્તિઓ તથા તેના ઉપચારો વગેરે અનેક ખાખોનો વિચાર વિસ્તારથી આપુ-વેદ ક્ષેત્રો છે સામાન્ય રીતે વિરેચન (જીહ્વા), વમન અને ખસ્તિ(એનિમા)નો પશ્ચાત્ય વેદક્રમા તથા દેશી વેદક્રમા ઉપયોગ થાય છે; પણ આયુર્વેદમા કહેલા વમન-વિરેચન-ખસ્તિમા એથી ઘણું વધારે છે. પચક્રમમાંની સ્નેહન, સ્વેદન જેવી કેટલીક ક્રિયાઓ જુની રીતે મલખારમા હજી થાય છે.

શસ્ત્રકર્ત્રોપયોગી હથિયારોના સુચને એ મોટા વિભાગ પાડ્યા છે (૧) યંત્રો (નોન-કર્ટિંગ અથવા પ્લન્ટ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ) અને (૨) શસ્ત્રો (કર્ટિંગ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ). આ હથિયારો ઘણા સોડો માને છે તેમ જગતી કે પ્રાથમિક દશાના નહોતા. સુચુત કહે છે કે, 'યંત્રો મોટે ભાગે સોડાના, ટાઈ વાર બીજી વસ્તુ(શિંગડા, હાડકા વગેરે)નાં પણ યોગ્ય માપના સારી રીતે પકડાયેલા, મજબૂત, સાગ દેખાવના અને દાતાવાળા કે હીસા મોઢાવાળા તથા જુદા જુદા જનાવરો, પક્ષીઓ વગેરેનાં મોઢાના આકારના જુદા જુદા કાર્યોને લાયક હોવાને કારણે' સુચને ખીખના યંત્રો ભેદને તેવા તૈયાર કરાવવા એમ લખ્યું છે, એ ઉપરથી પણ એ શસ્ત્રો કેવળ પ્રથેમા જ વર્ણવેલા છે એમ નથી પણ યંત્રશસ્ત્રો તૈયાર થતા અને વપરાતા પણ હતા એમ કરે છે વળી શસ્ત્રો સારી પકડવાળા, સાગ સોઢામાંથી બનાવેલા તથા સારી ધારવાળા હોવાને કારણે એમ લખેલું છે (સુચત સૂ. અ. ૮-૮). શસ્ત્રોને પાણી પાવના વિધિ પણ લખ્યો છે.

આ યંત્રો અને શસ્ત્રોના પ્રાચીન શસ્ત્રવેદો યોગ્ય ઉપયોગ ઘણી કુશળતાથી અને ઝડપથી કરતા હશે એ યોક્ત્વ છે; કારણ કે આ જમાનામા ઇરડીને ભાનરહિત કરવાના કલારિશિખ આદિ ઔષધોના અભાવને લીધે મોટું-શસ્ત્રક્રમ કરવું કેટલું ખડું મુશ્કેલ થતું હશે એ સ્પષ્ટ શકાય છે સુચનમા ગંભીર શસ્ત્રક્રમ કરવા પહેલા ઇરડીને મધ (દાઢ) પાવાનું લખ્યું છે અને એના ઘેનમા પડેલાને શસ્ત્રના ઘાની વેદના નથી જણાતી એમ માન્યુ છે.

પ્રાચીન કાળમાં શસ્ત્રવેદો જરૂર પડતા હિંમતથી હાથપગ કાપી નાખતા જહોદરોગમા ત્રીહિ મુખ શસ્ત્રથી છેદ પાડી અને હિલ્લાર નાડી-કલાર્થ કે બીજી ધાતુની એ મોઢાવાળી નળી (કાનુલા) નાખી તે દ્વારા ચારપાચ વખતમા પાણી કાઢી નાખતા દાક્તરી પેરેસેન્ટેસિસ કરતા આ રીત ઉત્તમ છે એમ કવિરાજ ગણનાથ સેન કહે છે. ખસ્તિ ચીરીને પથરી કાઢવાની વિધિ પણ વિગતથી વર્ણવેલ છે. પેટ ચીરીને અંદરના અવયવો ઉપર શસ્ત્રક્રમ (હાપરટોમી) કરવાના વિધિ વર્ણવેલ છે માથામાંથી શલ્ય કાઢવાનું કહ્યું છે ને જોપરી ચીરીને (ટ્રેફિનિંગ) શસ્ત્રક્રિયા કરાતી હશે. આવા મોટા શસ્ત્રક્રમો ઉપગત લડાઈમા થતા તાબ ધા અને શરીરની અંદર રહી ગયેલા ખાલુના ફળો(શલ્ય)ને શસ્ત્રક્રિયા કરીને કાઢવામા તથા તેના મણીની સારવારમાં પ્રાચીન શસ્ત્રવેદને ઘણી બતની ક્રિયા કરવી પડતી. વળી લડાઈમાં તથા બીજી રીતે હાડકાં ભાગી બચ નેની ચિકિત્સા પણ સુચનમા છે. પછી અગ્નિ, ભગંદર, પ્રમેહપિંટકા, વિસ્પંરોગ, નાડીરોગ, ગાંઠ, અખુદ વગેરે રોગો ઉપર નાની શસ્ત્રક્રિયાઓ તો સામાન્ય હતી. આવી શસ્ત્રક્રિયા પછી તેમ જ બીજી રીતે થયેલા ઘાટાઓની ચિકિત્સા પણ સુચને વિસ્તારથી કહી છે. આ શસ્ત્રક્રિયા ઉપરાંત એ વખતના શસ્ત્રવેદો સારક્રમ, ફસ ખોલીને સોડી કાઢવા વગેરે ક્ષેત્રો પણ કરતા. હાલમા જગો લગાડવાનું તથા ફસ ખોલવાનું કામ બીજા સોડો કરે છે. એવેનો વિષય છે કે વેદોમાંથી શારીરને પ્રત્યક્ષ પરિચય અને શસ્ત્રક્રમો ઘણા વખતથી નીકળી ગયા છે.

સુચને શાલાક્યતંત્રમા મોઢાના રોગોને ગણ્યા છે; છતાં એ રોગોના ચિકિત્સાદિ ઉત્તરસ્થાનમાં આખ વગેરેના રોગો સાથે નથી કલા પણ નિદાન અને ચિકિત્સાસ્થાનમા કલા છે; અને ત્યાં દાતના રોગોની ચિકિત્સાનું વર્ણન કરતા દાંત કાઢી નાખવાની, દત્તમાસના રોગોમા છેદનની, દંતશક્તિના હિલ્લરુ(પ્રિયવય ઓફ ટાઈટ)ની ક્રિયા વગેરે આધુનિક દત્તવેદકની ઘણી ક્રિયાઓ કહી છે.

ડો. જમશેદજી જીવણજી મોદી કૃત્રિમ હાતોની ગોડવણની વાત પણ હોવાનું કહે છે.

ચરક-સુશ્રુતમાં સુવાવડીને રાખવા માટે જે મઠાન(સત્તિકાગાર)નું વર્ણન કયું છે, તેમાં હવા, પ્રકાશ, કોમળ વસ્ત્રો અને સુવાવાડીનાં સુખસગવડોનો એવો સારો વિચાર કરેલો છે કે સુવાવડીની હાલના સ્થિતિ શોધમાં અજ્ઞાન અને દરિદ્રતા વધ્યા પછી ઉત્પન્ન થઈ હશે એમ લાગે છે. આયુર્વેદમાં સુવાવડીને થતા મૂતિકારો(પુએપેરા ડિઝીઝ)નું પણ ચોક્કસ વર્ણન છે; અને એ મૂતિકારોગોની ઔષધચિકિત્સા માત્ર હાલના વેદોમાં પ્રચલિત છે. ખાકીની વિદ્યાઓમાંથી પ્રસૂતિત્ર વેદોમાંય નીકળીને અલગ અસંસ્કારી સુચાણીઓના હાથમાં ધણી વખતથી આવ્યું ગયું છે; અને મૂઢગર્ભચિકિત્સા વેદો માટે તેો પ્રયોગો જ છે. ખાકી કોઇક ગામડામાં પરંપરાથી કે સ્વયં પ્રજાથી મૂઢગર્ભચિકિયામાં ચમત્કારિક હસ્તકૌશલ્ય મેળવેલો એકાદ ગામડિયો મળી આવે છે ખરો. ગર્ભ ક્યાર રહે, જુદે જુદે મહિને એનું રૂપ કેવું હોય, ગર્ભિણીને જુદા જુદા મહિનામાં કેવી રીતે સારવવી, કસુવાવાડ જેવી આપત્તિઓ અને છેવટે સુવાવડે વખતે માતાને તથા નવા જન્મેલા બાળકને શું કરવું એ સર્વ વિષયોનું, મતલબ કે ગર્ભવ્યાકરણ સાથે પ્રસૂતિત્રનું વર્ણન કયું છે.

આ બધું જોતા પ્રાચીન કાળમાં આયુર્વેદનું વિજ્ઞાન હાલના દાકતરી જ્ઞાન કરતાં પણ ઉચ્ચ કક્ષાએ વિકસ્યું હશે એમ જણાઈ આવે છે.

x

x

x

થોડા સમય પહેલાં વેદધર્મસભાના હાલના ટ્રસ્ટીઓ સાથે મેળાપ થતા વેદધર્મસભાના અધ્યક્ષ ઉપધોગી શ્રીઓ સંસ્થા પ્રકટ કરે, એવી તેમણે ઇચ્છા પ્રકટ કરી અને તે પ્રકટ કરવાના સર્વ હક્ક તેમણે સંસ્થાને નિષ્કામભાવે અર્પણ કર્યાં. તે પછી અનુકૂળતા મળતા અત્યારની સખત મોંઘવારી અને બીજી અનેક મુશ્કેલીઓ હોવા છતાં વેદધર્મસભાના અતિ ઉપધોગી પ્રકાશનો પૈકીના (૧) પંચીકરણ અને (૨) આ શ્રંધ સુશ્રુત આયુર્વેદ પ્રાસન્ન કરવામાં આવ્યા છે, એમાં ઇચ્છેચ્છા અને વાચકજંપુઓનો પુરુષયોગ જ કારણભૂત છે.

વેદધર્મસભાના ટ્રસ્ટીઓ ભાઈ લક્ષ્મીનારાયણ વિશ્વનાથ વૈદ તથા ભાઈ જગદીશ લક્ષ્મીનારાયણ વૈદે આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવાના સર્વ હક્ક નિષ્કામભાવે આપ્યા છે, તે બદલ સંસ્થાના ટ્રસ્ટીમંડળ તરફથી અહીં તેમનો આભાર માનવામાં આવે છે.

x

x

x

આ શ્રંધમાં જણાવેલા શસ્ત્રક્રિયાના કેટલાક યંત્રોના અને શસ્ત્રોનાં આયુર્વેદપદ્ધતિ મુજબનાં ચિત્રો તૈયાર કરાવીને આપ્યા છે. આયુર્વેદમાં શસ્ત્રક્રિયાના એકંદરે ૧૦૧ યંત્ર-શસ્ત્રો છે. તે બધાના ચિત્રો તૈયાર કરાવવાની ઉમેદ સફળ થઈ નથી. આમાં આપેલા ચિત્રો વગેરે તૈયાર કરાવવામાં તેમ જ આ શ્રંધના પ્રકાશનમાં વૈદ્ય સલાહ અને દોરવણી બાબીતા વૈદરાજ શ્રી. પ્રભાકર નાનસદ ગઢડાવાળા તથા શ્રી રસિકભાઈ વૈદ તરફથી અમને મળ્યા કરી છે, તે માટે અહીં તેમનો આભાર માનવામાં આવે છે.

આ પછીના પાનામાં આ શ્રંધની મહત્તા દર્શાવતા વૈદશ્રી રસિકભાઈના 'જે બોલ,' અને તે પછી અનુવાદકની પહેલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના આપી છે, તે વાંચી જવા વાચકજંપુઓને વિનંતી છે.

મુબઈ }
ના ૧૫-૧૦-૪૮ }

‘સસ્ત’ સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓ વતી
મનુ સુમેદાર (મુબ.)

એ બાલ

આ સંહિતામાં વાઢકાપનું અંગ પ્રધાનપણે છે, પણ તે ઉપરાંત કાયચિકિત્સા, અગદતંત્ર, ભૂત-તંત્ર, રસાયન, વાજકરણ અને ઉત્તરતંત્ર પણ છે. તે ખતાવે છે કે, સર્જન વેદકના આદેય અંગોનો પૂર્ણ જ્ઞાતા હોવો એઈએ. શક્યતંત્ર (સર્જની) એ એક કળા છે. આંખ અને હાથની કુશળતા-વાળાને તે વહે છે. એ કુશળતાના સંપાદન માટે પ્રથમ ગુરુ પાસે યથાર્થ શાસ્ત્રાભ્યાસની જરૂર પડે છે, પછી દૃઢકર્મ થવાની અને ત્યારબાદ સ્વયંકૃતિ.

આ બ્રંથ અથર્વવેદનો ઉપવેદ છે. પ્રથમ તે ભગવાન ધન્વન્તરિએ પોતાના શિષ્યોને સંભળાવ્યો. તેમાંથી સુશ્રુને સુશ્રુતસંહિતા લખી, જેનો નાગાજીને પ્રતિસંસ્કાર કર્યો, જે આજે ઉપલબ્ધ છે. ઉત્તર-તંત્ર પાછળથી ઉમેરાયું છે એમ કેટલાક વેદોનું કહેવું છે; પણ મરે: ક્રોને: શબ્દ વાપર્યો છે એટલે કે શક્ય ઉપરાંત ખીજાં અંગો પણ હું લાવ્યો છું, એમ ભગવાન ધન્વન્તરિ ભતે કહે છે. એટલે એ શંકાને સ્થાન રહેતું નથી.

આ બ્રંથનો ક્રમ અત્યંત બુદ્ધિપૂર્વક બંધાયેલો છે. તેમાં ફેરફાર કરી જે આદાઅવળા અમુક કુટકા લઘુઅવળા આવે છે તે ગંભીર ભૂલ છે. કોઈ પણ રાત્ર (ઓપરેશન) ક્રિયા કરતા પહેલાં હરદીની સામ અવસ્થા ટાળવી, શોધન કરવું તે સૌથી પહેલાં સૂત્રસ્થાનમાં જણાવ્યું છે. સર્જનીના મુખ્ય સિદ્ધાંતો (ફન્ડામેન્ટલ પ્રિન્સિપલ્સ) તેમાં લખ્યા છે. સૂત્રસ્થાન વાંચ્યા પિના ખીજું સ્થાન વાંચીએ તો તે સમજાય તેવું નથી સર્વ સ્થાનોમાં, શારીરસ્થાન સર્વોચ્ચ ગણાય છે; કારણ કે શારીરસ્થાનમાં સાખ્ય, ન્યાય, વૈશેષિક, વેદાંત, આનુવંશિકતા (હેરેડિટી), સૂત્રભજનક (યુનિક્સ), ગભર્વહિવિજ્ઞાન (એમ્બ્રિયોલોજી), શારીરકાર્થવિજ્ઞાન (ફિઝિયોલોજી), મનોવિજ્ઞાન (સાયકોલોજી), સ્ત્રીવિજ્ઞાન (ગાયનેકોલોજી), પ્રસૂતતંત્ર (મિડ-વાઈફરી) અને કૌમારભૃત્ય (પાએડિઆટ્રિક્સ), આવા ગહન અને મહત્વના વિષયો આવેલા છે.

આપણા દાહરો તો મોટે ભાગે એમ જ સમજતા હોય છે કે હિંદમાં શક્યતંત્ર ખિલકુલ હતું જ નહિ અને અંગ્રેજોએ જ આ વિધાનો સારો વિકાસ કર્યો. પણ આ સંહિતા વાંચનાર કોઈ પણ સર્જન એઈ શરૂ કે હિંદની સર્જનીના જેટલો વિકાસ હજી ખીજા દેશોએ કર્યો નથી. તે સમજવા દાહર બંધુઓને આ સંહિતા એકવાર ઝીણવટપૂર્વક વાંચી-સમજી જવાની મારી ખાસ લલામણુ છે.

છેલ્લી લઘાઈમાં અમે જ્યારે દાહરો ટ્રેઈનિંગ માટે ગણેશખીલુ ગયેલા, ત્યારે એક ગોરા સર્જને અમને પૂછ્યું કે ધન્વન્તરિ કોણ હતા? અમારામાના ધણાઓએ જવાબ આપ્યો કે, તે વેદ હતા; ત્યારે તે હસ્યો અને કહ્યું કે અફસોસની વાત છે કે ધન્વન્તરિ સર્જન હતા એટલુંયે હિંદી દાહરો જાણતા નથી. તેની આંદ્રિસમાં ધન્વન્તરિનો ફોટો હતો. ધ્રુવ: સન્તે દ્યવતિ: इति धन्वंतरि:। જે શક્યતંત્રનો પાર પામ્યા છે તે જ સાચા ધન્વન્તરિ છે. સુશ્રુને અર્થશાસ્ત્રનો વિચાર પણ પૂરેપૂરો કર્યો છે તેવું આ બ્રંથના અભ્યાસીને જણાયા વગર રહેશે નહિ. પથરીના એક સામાન્ય ઓપરેશનમાં આપણી પદ્ધતિથી જ્યાં એક ચાકું અને વાંકા સોવાની જરૂર પડે, ત્યાં પશ્ચિમની પદ્ધતિથી લગભગ બે હજાર રૂપિયાનાં હથિયારોની જરૂર પડે છે.

આ સંહિતામાં કુલ ૧૮૬ અધ્યાય છે. તેમાંથી ૧૨૦ અધ્યાય સૂત્રસ્થાન, નિદાનસ્થાન, શારીર-સ્થાન, ચિકિત્સાસ્થાન અને કલ્પસ્થાનના છે અને ૬૬ અધ્યાય ઉત્તરતંત્રના છે. ઉત્તરતંત્ર પણ બ્રુહ ધન્વન્તરિએ જ લખ્યું છે. વર્ગીકરણ ક્રિયા ઉપરથી પણ પાંચ છે, જેમ કે ઉષ (એમ્પુટેશન), ભેદ (ઇન્સેસન), ભેષ્ય (ક્યુરેટિંગ), વેધ્ય (પંક્યુરિંગ), એષ્ય (ગ્રોવિંગ), આહાર્ય (એક્સ્ટ્રેક્શન), વિસ્ત્રાવ્ય (ટ્રેઈનિંગ), સીન્ધ્ય (સુટરિંગ). યજ્ઞો ૧૦૧ છે, તેના છ પ્રકાર લખ્યા છે. ઓપરેશન ઉપરાંત ક્ષારકર્મ, અગ્રિકર્મ, જળો મૂકવી વગેરે ક્રિયાઓ લખી છે. રુધિર વાધથી બચતું દોષ તો મૂકીને શિંગડાં કાઢવાનું લખ્યું છે. પિત્તથી બચતું દોષ તો જળો મૂકીને કાઢવાનું લખ્યું છે. કપ્પી

ખગલું હોય તો તૂંબડી મૂકીને કાઢવાનું લખ્યું છે. પાટા બાંધવાની ક્રિયાના તેણે ૧૪ ભેદ લખ્યા છે. એ રીતે નાનામાં નાની બાબતની પણ અત્યંત ચોકસાઈ દેશી સર્જનીમાં છે. ઓપરેશનની ક્રિયા ઉપરાંત દરેક રોગમાં પથ્ય-અપથ્ય વર્ણવ્યું છે. પ્રભુમાં ભરતી લાવવા વડ, ભિંબરો, પીપળો, મોટી પીપર અને પારસપીપળાની છાલનો ઉપયોગ કર્યો છે; તેમ જ ઘી, મધ અને તેલ પણ વાપર્યો છે. નિદાન-સ્થાનમાં શક્યતઃ ત્રણી દ્રષ્ટિ સમાવેલી છે. જ્વર પછી અતિસાર, પછી ગ્રહણી, પછી અરશ એવો કાયચિકિત્સા જેવો ક્રમ આમાં નથી પણ પ્રથમ વાતવ્યાધિ છે; કારણ કે શક્યક્રિયામાં વાયુનો પ્રકોપ થાય છે. તેના જ્ઞાનની સુઝાનને ખાસ જરૂર છે. વાતવ્યાધિ પછી અરશનું નિદાન લખ્યું છે. મરિવત્ સુળોત્તિ-હતિ-મર્દોઃ। દુરનનની માફક મારો નાખે તે અર્થ. એવો ભયંકર વ્યાધિ વાતવ્યાધિ પછી તરત જ મૂક્યો છે. પછી અશ્મરોનું નિદાન લખ્યું છે. દાંત કચકચાવવા, પેશાબનું અટકવું, હંદીએ કુખાવો, પેડ ભારે લાગવું એવી પથરીની પરીક્ષાઓ લખી છે. શુક્રાશ્મરી સૂચને જે શુક્રની પથરી લખી છે તે હજી અન્ય વિજ્ઞાનમાં વિચારાઈ પણ નથી. તે પછી ભગંદર પછી કુષ્ઠ, પછી પ્રમેહ, પછી ઉદર, પછી મૂઢગભ, પછી વિદ્રધિ, પછી વિસર્પ-નાડીત્રણ, પછી જ્વંધિ, પછી અપચી, પછી વધરાવળ, પછી ક્ષુદ્રરોગ, પછી અમંકીલ અને પછી મસૂરિકા એમ રોગોનો ક્રમ રાખ્યો છે.

સર્વ રોગનું કારણ સૂચને જીવડાને માન્ય નથી પણ મિથ્યા આહારવિકાર જ માન્ય છે. તેનો અર્થ એ નથી કે જીવડાનું શાસ્ત્ર સુચનમાં નથી. તેનો અત્યંત ખારીક વિચાર સૂચને-કર્યો છે. અતિ સૂક્ષ્મ જીવડાનું વર્ણન કર્યું છે. માઈક્રોસ્કોપના જ્ઞાન વિના ચામડીનાં સાત પડ સૂચને શી રીતે લખ્યા હશે? વાઢકાપની ક્રિયા વગર જ ૬૦૦ સ્નાનુઓ, ૭૦૦ શીરાઓ અને ૩૬૦ હાડકાંનું જ્ઞાન કેવી રીતે થયું હશે? ચિકિત્સાસ્થાનમાં એક પ્રભુવિષયમાં સાડ ક્રિયા લખી છે. આ ઝીલુવટવાળું શાસ્ત્ર કઈ રીતે અપૂર્ણ હશે? સઘોત્રણ (ઈમજન્સી સર્જરી) પણ તેના જ્ઞાન વિના શી રીતે લખાઈ હશે?

મનુષ્યમાં જ્યારે ક્રોધ, લોભ, મોહ, મત્સર આદિ વિકારો વધે છે, ત્યારે જ લડાઈ થાય છે. પણ એ વિકારો જ ન થાય તે માટે શુદ્ધ કાયચિકિત્સા થવી બેઈએ. એ ન થાય તો વિકાર થાય અને લડાઈ થાય, ત્યારે શક્યતઃ ત્રણ(સર્જરી)ની જરૂર રહે છે.

જે જે રોગો સૂચને અસાધ્ય લખ્યા છે તે તે રોગો પાછળ નવા અખતરા કરવા એ કાળક્ષેપ કરવા જેવું લાગે છે. ઓપરી કોચી મગજમાં જે ઓપરેશન (ટ્રેફિન) થાય છે તે બાબતમાં સૂચને લખ્યું છે કે માથામાં હાડકું બેઢાઈ જતા થયેલા જે પ્રભુમાથી અંદરનું મગજ દેખાતું હોય તે પ્રભુ અસાધ્ય છે. કોયમ્રાસાં અભાગ્યાં। જે આતરડ કોથળીમાં પૂરેપૂરું ભિતરી ગયું હોય તે પણ અસાધ્ય છે. ઓપરેશન પછી આડહસ વધે એ દરદીની તપાસ રાખી એ પરિણામના ટકા લેવાય તો સૂચન જ સાચો લાગ્યા વિના નહિ રહે. અત્રિવિદ્રધિ(એપીન્ડિસાઇટિસ) માં ઓપરેશનની જરૂર જ નથી તે કાયચિકિત્સાથી મટાડી શકાય છે. શરૂ થતી સારણગાક માટે હાથના અંગૂઠાનું ઓપરેશન લખ્યું છે. અત્યારે જે ડીપ એક્સ-રે થેરાપી અને ડાયાલિસી વગેરે વપરાય છે, તેને બદલે લોહકુંબક પાણુ વગેરે સૂચને વાપર્યા છે.

વ્યવહારમાં ઉપયોગી નીવડે અને મુખ્ય આવશ્યક વાત યાદ રહે તેટલી જ શારીરરચના સૂચને લખી છે; જેમ કે ‘કપાળમાં આઠો ચેક મૂકવો’ એટલી વાતમાં કપાળના શિરાસ્નાયુના ‘એને ટોમી’નું જ્ઞાન આવી જાય છે. જ્યારે તેના સ્નાયુઓની ચારે બાજુના સંજોધને યાદ રાખનાર સર્જન આડાને બદલે ભ્રમેા ચેક મૂકવાની ઘણીવાર ભૂલ કરે છે. મર્મસ્થાન (વાઈટલ પોઈન્ટ્સ) વગેરેનું જ્ઞાન આવશ્યક હોવાથી સૂચને પીરસ્યું છે. સૂચને જે સામદોષનાં લક્ષણો કહ્યાં છે તે અભેભેએ બેકટે-રિયાઈપે ઘટાડ્યા છે; જેમ કે સામ કંકના કોસી, સામ પિત્તના બેસિલી અને સામ વાયુના સ્પીરિટ્સ. લોહીની પરીક્ષા (બ્લડ એક્ઝામિનેશન) સૂચને અત્યંત સુંદર કરી છે. સૂચસ્થાન અ. ૧૪ જીલ્લે ૧૩ માં લખે છે કે વાયુથી ખગડેલું લોહી ફીલુવાળું, જરાક રાત્રું, પાકવામાં અભિમુખ થાય ત્યારે કાળું, ચીકાશ વગરનું, આછું, ઝડપથી ચાલનારું અને પાતળું હોય છે. પાશ્વત્ય વેદકે મત અને રાતાં રજકલ્પોની સંખ્યાનો અને પાશ્વમાનો વિચાર કર્યો છે, જ્યારે અહીં રંગ, મનતા, ફીલુમયતા એવી

સૂક્ષ્મ વાત પણ વિચારાઈ છે. પિત્તથી બગડેલું દોષની નીલ રંગવાળું, ધીળા રંગવાળું, કાચા માસ જેવી ગંધવાળું, ક્ષીરિયોને તથા માખીઓને ગમે નહિ તેવું અને બડું થાય છે.

આ રીતે આપણે સામપિતાદિ દોષોની પરીક્ષા આપી છે, જ્યારે એકોપથમાં તેમને બેક્ટરિયા ગણાવ્યા છે. સામ એ જ બેક્ટરિયા છે. કફથી બગડેલું દોષી ચેતના પાણી જેવું સ્નિગ્ધ, ઠંડું, ઘ્રૂમ ચીકારા વાળું, ઘણીવારે સ્ત્રવે તેવું અને ઘાટાપણથી માસની પેશી જેવું થાય છે. ગળામાં પણ બે સામદોષ હોય તો તેમાં બેક્ટરિયાની કલ્પના કરી છે. વાત, પિત્ત અને કફના દોષો, અનુક્રમે નળ, પ્લેટ અને લીમ્ફની ફિન્કિયોલોજી ઘટાટી છે પણ જ્યાં નળ, પ્લેટ અને લીમ્ફની ત્યાં પિત્ત પણ છે અને કફ પણ છે તે વાત હજી તેમને જણાઈ નથી. સુષુપ્તે પાચક પિત્તની વાત કરી છે, ત્યાં એકોપથીમાં હાઈડ્રોકોરિક એસિડ અને પેન્ક્રીઆટિક જ્યુસની વાત કરી છે. હાલ મોતિયા ઉતારવામાં પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિ પ્રમાણે 'આઈરીસ'ને કાપવામાં આવે છે. તેથી બહારના વધુ પ્રકારથી 'રેટાઈના' હણાઈ જાય છે, કારણ કે કાપેલી 'આઈરીસ' પૂરેપૂરી સકાર્ય શક્તી નથી. પણ સુષુપ્તે જે કોચિંગ પદ્ધતિ લખી છે. તે રીતથી જ આપણા દેશમાં મોતિયો ઉતારાનો હોનો. બે કાચો ઉતારાય તો જ આ પદ્ધતિથી નુકસાન થવાનો ભય રહેતો. મોતિયો ઉપરાંત આખનાં ઘણા ઓપરેશન સુષુપ્તે લખ્યા છે. લગવાન સુષુપ્ત ડોળાના ઘોળા ભાગમાં ક્ષારને ન નાખવાનું કહે છે આખમાં ઘોળા ડોળામાં સિલ્વર નાઈટ્રેટ અને મોરબુદ્ધુ જેવા ક્ષારો નાખવાથી હાલરો માણસની આંખમાં ચાદાં પડતા મેં ભ્રમ્યો છે. આપણે ત્યાં ક્ષારોને અદલે ત્રિફળા છાટવાનો રિવાજ હોનો. ત્રણ રૂઝવામાં આંખે ટિંકર આયોડીન જેવા કાંકેક દ્રવ્યો વપરાય છે, પણ તે ધારને મહિનાઓ સુધી રુઝવા હેતા નથી. સુષુપ્તે ધી, તેલ અને મધ વાપર્યું છે. ધી માસરસ હોવાથી માસ સાથે લગી થાને રૂઝવી એકમેક કરી નાખે છે.

આ સંહિતાનો દરેક અધ્યાય લઘુવામાં એક એક દિવસ લાગે તેટલા જ્ઞાનપૂર્વક તે લખેલો છે. તે રીત એકેસેવીસ અધ્યાય લખાયેલા છે. જે અધ્યાયમાં સરળતાથી સમજાય તેવી વાત છે તે અધ્યાય વધુ શ્લોકવાળો છે. વધુ વિચાર માગે તેવા અધ્યાય એક દિવસમાં લાવી શકાય તે માટે બહુ જ નાના લખેલા છે. આ રીતે છ મહિનામાં આ સંહિતા (સર્જરી) લાવી શકાય તેવી ગોડવણી કરેલી છે

આ એકોપથીમાં ઓપરેશનક્રિયામાં જે સેપ્સિસની વાત છે તે દોષની સામ અવસ્થા છે. તે કોઈ નવી શોધ નથી સામને નિરાસ કરતા આયુર્વેદે જે લઘુવિધિ લખેલી છે, તેના અમલ નહિ કરતા સીખાગોલ વગેરે દ્રવ્યોના ઉપદ્રવોમાંથી આપણા હાલના સર્જનોને નવો રસ્તો સૂઝ્યો નથી. મારા શુરુવર્ધ પૂજ્ય પ્રભાશંકરભાઈને ગઢડામાં આ થંથમાં લખ્યા સુજ્ઞ ઘણા ઓપરેશન કળતા મેં પ્રત્યક્ષ ભ્રમ્યો છે. નમની લઘુવિધિથી કોઈને સેપ્સિસ થયેલું મેં એવું નથી સર્જરી કળતા પહેલાં દરદીને શોધન અને આપરેશન પછી સાત લાઘુના ઉપચારવાળા દરદીને પુરુ થવાનો અનુભવ કદી થાય નહિ રેવાના મહારાજ શ્રી રઘુવરસિંહજીએ એમને એકવાર કહ્યું કે, 'વેધરાજ' પણ સુષુપ્તમાં એકસ-રે ક્યાં છે? કોઈને ગોળી વાગી હોય, તો એકસ-રે વિના શી મીને ખબર પડે?

વેધરાજે કહ્યું 'ભાઈ! જ્યાં એવું શબ્દ હોય ત્યાં શીજેલું' ધી ભૂસીએ તો જે જગ્યાએ શબ્દ હોય ત્યાં ધી એગળવા માટે અથવા બીની માટી ચોપરીએ તો શબ્દવાળી જગ્યાએ માટીનો ભાગ સુકાઈ જાય. વળી જ્યાં શબ્દ હોય તે ભાગ લાવ્યોજી થઈ જાય. એકસ-રે સિવાય અમે તે શોધી શકીએ છીએ.

અગતે તાવમાં લખ્યો પ્રચાર દોષાથી ને અમરે સિવર વધવાનો કોઈ રાગ જ ન હોતો, એટલે સિત્તના ઓપરેશનની જરૂર જ નહોતી, અને પછી જેવા વિવરના રોગોમાં પાણુમેક જેવી વનસ્પતિઓથી રોગને એગળી કાઢી નાખવાનું લખ્યું છે છાતીમાં તીવ્ર વાગ્યું હોય તો કાંકડું, હૃદયમાંથી કાંકડું, ફાટેલા રોડ સાંધવા, ખાળકને માતાનું પેટ ચીરી કાઢવું. આડું દોષ તો તેને કાપી નાંકવું, અંત્રજ્વર, પરવાળાં શીતવાં, ખીવનું સેખન કરવું, મોતિયા ઉતારવા એ સર્વ ઓપરેશનની ક્રિયા સુષુપ્તે લખેલી છે. બધાં જ અર્જુન અસાધ્ય જ છે, પણ આખની પાણુનું અર્જુન સાધ્ય છે તે વાત તો હજી અન્ય વિજ્ઞાનમાં વિચારાઈ જ નથી. ગુનિજ્વરકાર, કાઈમોગીસ)નું ઓપરેશન પણ લખ્યું છે. સુષુપ્ત પછી વાગસે

પણ અગાઉ આપણે જુદાં જુદાં કારણો છે, તેમાં અર્થભરતર ઉપર નહીં લખ્યું છે. અને અર્થ નથી બજારમાં મેલે દેવ તેમ કિલ્લા કરાવે છે.

સુધુને એકાંતમાં દક્ષિણે દેવી ગમે બનાવવાં, ઈંદ્ર કાન્તે ઉપરોક્ત કરેલું ઈંદ્ર બનાવે પલ્લે પાવે, મેંડા કાપતું દેવ ને મેંડા પાવું, દાડકાં કાપવાં દેવ ત્યાં કાર પાવે-એ સર્વ જુદાં હરે જુદાં છે, જલદિ કાપના સુખને એ માન અપાતું જ નથી.

દોહી આપવાની વિધિ પણ સુધુનામાં લખેલ છે. સુબલીય પ્રાણીઓનાં દોહી પ્રિયગણનાં થયે દેહમાં પડ્યું છે, શીંગણાં એ દોહી વડાય છે તેનાં મારાં પરિણામ સુધુને સ્વતંત્ર પ્રતિધી જાણે ને તેમને જાણાયા વિના નહિ રહે. જલદિએ પકવેલું, જુએલું અને ચહેલું દોહી જ કાયમ રહી શકે છે.

વાનરજા (વેપ્રાની) કુટ્ટ જેવાં રહેતામાં ચોપન નોલ્લા દોહી કાઢવાનું પણ લખ્યું છે. એટલે જ્યાં મળેલ દેવ ત્યાં તર્જણ કેમ કરતું અને તર્જણ દેવ ત્યાં કર્જણ કેમ કરતું, એવી અલ્પોક્તિ વાતો આપણી આ પ્રાચીન યજુર્ગીમા લખેલી છે. દોહી કાઢવા રમડી-તૂંબડી (કપી) જેવી કિયાઓનો પણ ઉલ્લેખ છે.

વાળા પછી આપના કોળમાં ચામડી ચિરાય ને બહારથી જાતુઓ પ્રવેશ કરે તેમ મનાય છે. પણ કોઈ પણ પ્રકારની ઈન્જન્યરી (જામ) ચિવાય સાંભે આવે નેમા બેક્ટેરિયા કયાંથી પ્રવેશે ? સત્રવાન સુધુત વૃદ્ધિને કદાચ મરેલી માને છે, પાક પિત્તથી થયેલો માને છે અને પીડા વાણથી થયેલી માને છે. પેથોલોજી આપણી બજારમાં હરેક આધ્યાય મુકેલી છે, જેમ કે કોળમાં રક્તપિત્તકફાન્ વાગુ; દુષ્ટો દુષ્ટાન્ વહિશિષા; મીઠા મત્તગનિર્નર્તિ કુર્ચાન્ મયગર્ભસંપ્રયમ્ ॥ અર્થાત્ કુટ્ટ થયેલો વાણ દોહીને, પિત્તને અને કફને શિયાળી બહાર કાઢે છે, નતિ દોહીને કળેશન કરી બહાર નીકળી ચામડી અને માસ વચ્ચેની ખાલી જગ્યામાં બસાય છે, ખાલી કપટ પેથોલોજી હરેક રોગમાં સુધુને લખેલી છે.

તેજ માનનારા ને આ ગાથાવેદના ઉપવેદને શંકાની નજરથી નહિ જ જાણે; પરંતુ જેઓ વેદને માનવા નથી તેઓ એ પરોક્ષી ને છેલ્લે સુધી આ સંહિતા વાંચી જાય તો થણા માણસો, જે શોભા વાદકાપની જરૂર નથી તેવા બેનજારી વાદકાઓમાંથી અવરજ અવર જાય. વાદકાપનો વિષય જાણીને આ જાણ ન વાંચવાની સામાન્ય વાચકે પણ બૂલ કરવા જેવી નથી; કારણ કે આ સંહિતામાં શલ્યતંત્ર ઉપરાંત સામાન્ય જીવનને ઉપયોગી નીવડે એવી હિનચર્ચા, રસાયન વગેરેની થણી વાતો વિસ્તારથી રાખવાની છે, આશા છે કે પ્રાચીનોએ આત્યંત સાવપૂર્વક કરેલા આયુર્વેદના આ ઉપદેશ પ્રત્યે નાશકવર્ગ પરમ બાહર કેળવશે.

સં. ૨૦૦૪, આપણું કુટ્ટ ૭,
મહાવીરો પાળ, બમણાવાડ

}

વેદ સંસ્કૃતિ એકાલક પરીખ

ભાષાંતરકર્તાનો ઉચોદ્ધાત

આયુર્વેદના પ્રશ્નચકિતા, દશસ્કંદિતા આદિ અતિ પ્રાચીન ગ્રંથો હમણા ઉપલબ્ધ નથી; તે ગ્રંથો પ્રાચીન સમયમા હતા, એ ચક્ર-સુશ્રુત વગેરે ગ્રંથોથી સિદ્ધ થાય છે. ઉપર પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ બાબતી સઘળા વિદ્વજ્જનોના બાલુવામા છે કે હાલમા ચરક અને મુશ્નગ નામના આયુર્વેદના બૃહ્મ પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથો સર્વ આયુર્વેદકના મૂળભૂત છે. આ ગ્રંથો તેનામાં જણાવેલા ચિકિત્સા વેદકના તત્ત્વોથી યુરોપ આદિ દેશોમા પણ સપૂર્ણ પ્રખ્યાતિ તથા પ્રશંસા પામેલા છે, સદાચરણની પ્રકૃતિના તથા નિદાનોના ઉપદેશથી શરીરની સ્વસ્થતા બળવવાના પરમસાધનભૂત છે, રોગોર્થ શરીરની સ્વસ્થતા ખગડી હોય નો તે સુધારવાના અનેક મર્ચો બતાવનારા છે આ ગ્રંથો પ્રાચીન છતાં પણ બાળ દિવસ સુધીના કોઈપણ અર્વાચીન આયુર્વેદક અને આયુર્વેદક ગ્રંથો તત્ત્વવિચારમાં તેમની ખરેખરીના નથી એવા છે. બાળલમ આદિ દુર્ગચારો કે જેઓ પાછાની આયુર્વેદકોમા પેઢી પ્રબળ કોઈન કરનારા થઈ પડ્યા છે, તેઓને પરિચેતી જ દુષ્ટ જણાવી ચૂક્યા છે મનુ તથા માત્સ્યકથા આદિ ધર્મશાસ્ત્રકથોએ પણ જેઓના અસંગોત્રવિવાહ તથા ગન્ધર્વસ્વરૂપ-નિષેધ આદિ આરોગ્યગ્રસ્તક તત્ત્વોને ધર્મના સ્વરૂપમાં ગોઠવી દઈ શેકોના ઉપકાર પાટે મુદ્દતા આપી છે એવા છે જેઓમા કહેરૂ ધણાખરાં દ્રવ્યચિકિતા શુભદોષોનુ તથા ગંધર્વસ્વરૂપ આદિનું ઉપપત્તિપૂર્વક વિવેચન પ્રાચીન આર્યોની અપૂર્વ શોધકૃતિને બતાવી સાનદ આશ્ચર્ય આપે એવા છે. મનુષ્યશરીર જીવતું હોય ત્યાં સુધી તેમા અંદર થતી હોવાને કોષ કહી પ્રત્યક્ષ થાય નહિ એવી અને એ શરીર ની જાત ત્યાં તેમા તમામ બંધ જ પડી જાય એવી રસ-રક્ત-સંચરણ આદિ સ્વાભાવિક ક્રિયાઓનું યથાસ્થિત નિરૂપણ કરવાથી ચોતાના દિવ્ય જ્ઞાનમયપણુને નિશ્ચય કરાવે છે. મરડી આદિ દેશોપદ્રવોના તથા ગંધર્વસ્વ આદિના વિષયોમાં ચલાવેલા સૂક્ષ્મ તત્ત્વસાને (ફિસોસાફી)થી વિદ્વાને સવિસ્મય કરી નામે છે. કેટલાક શાંતિમય સદુપદેશોરૂપ બૌદ્ધધર્મી માનસિક રોગોને ટાળવામા તે યોને જ વેદરૂપ થાય છે મરવા પડેલાઓને અમુકઅમુક અવધિમા મરણ થવાની અગમચોટી આપનારા નિમિત્તો જણાવવાથી મિલકતની વ્યવસ્થા આદિ કરવામા પ્રમત ન થવા આપે એવા છે. શરીર કે જે સર્વ પુરુષા-શોના આધારરૂપ છે, તેને ચિરજીવી તથા સખ બનાવનારા રસાયન આદિ પ્રયોગોનાં નિરૂપણ કરવાથી સર્વ શેકોના પરમમિત્રરૂપ છે. આયુર્વ્યની પરીક્ષાનો તથા રોગોના સાધ્યાસાધ્યપણુ આદિને પૂર્ણ ઉપદેશ કરવાથી વેદજ્જનોના પરમચરૂરૂપ છે. નગચિકિત્સા તથા સેનાઓમા સારી ગોઠવણથી દાક્ષિણ વગેરે ગખવાની યુરોપિયનોની ચાતુરી કે જે આપણને વિસ્મયકારક લાગે છે, તેવી ચાતુરી પ્રાચીન કાળના આયુર્વેદકોમા હોતી જ, એવો નિશ્ચય કરાવીને આપણી વચલા સમયમા થયેલી ભૂલને જ વિસ્મયના કાગ્નરૂપ જણાવે છે. નપ્પ સંકોના સોપાનજીક ભેટો આપીને આપણને અમુક વિદ્યમોથો નિવૃત્ત રહેવાનુ પાક શિક્ષણ આપે છે. ગર્ભ રક્ષા પહેલા તથા ગર્ભ રક્ષા પછી અને જન્મ્યા પછી તે છેક મરણ પર્થત્ત કરવાના સદુપચારો બતાવીને મનુષ્યોનો માતાપિતા કરતા પણ વિશેષ ઉપકાર કરે છે, અને વિષોની જાતો તથા વિપના સંસર્ગોની ચિકિત્સા આદિ બતાવીને આપણને સ્થાવર વિષોથી તેમ જ સંપાદિકના તથા હડકાયા વગેરેના દશાદિકે જન્મ વિષોથી પણ બચાવવાનો અનુબંધ કરે છે.

આ ચરકને અને સુશ્રુતનો પ્રથમ અધ્યાય એટલા જણાય છે કે દેવસેકાર્ય પ્રકાશ, પ્રજાપતિ, અશ્વિનીકુમાર અને ઇદ્ર એ રીને આયુર્વેદનો વિદ્વાવૃણ એક જ સાહેબો છે; પણ ઇદ્રની પાસેથી તે વેદ શીખેલા પ્રજાપિ સારદ્રાજથી અને રાજપિ મનંતરિથી ભૂદેહમાં ચરક અને સુશ્રુત નામની મુખ્ય બે શાખાઓ થયેલી છે. પ્રજાપિ સર્ગદાજની પાસેથી શીખેલા આત્રેય (પુનર્વસુ) મુનિએ જે મૂળસંહિતા કરી, તે ઉપર અશ્વિવેશમુનિએ જે વૃત્તિ કરી અને તે ઉપર ચરકમુનિએ જે સવિસ્તાર પ્રતિસંસ્કાર કર્યો, એ ત્રણેના સમુદાયરૂપ ચરકએ છે તેમ જ રાજપિ મનંતરિની પાસેથી શીખેલા સુશ્રુતમુનિએ

૧ કલ્પરૂપાનાના ૧૬૧ અધ્યાયના ૨૨ માં વિષયથી ૩૦ માં વિષય મુખી વાંચો ૨૬ માં તથા ૨૭ માં વિષય વાંચ
વાથી જણાશે કે, જેમ હાલ યુરોપિન લોકોએ શીતળા તથા મરજીની રસી શોધી કાઢી છે તેમ માચીન આચાર્યોએ
કલ્પરૂપાના વિષયમાં ગોઠવણ શોધી કાઢી છે

ધન્યંતરિની જે મૂળસંહિતા ઉપર જે વૃત્તિ કરી અને તે વૃત્તિ ઉપર નાગાજીને જે સવિસ્તર પ્રતિ-
સંસ્કાર કર્યો, એ ત્રણેના સમુદાયરૂપ સુચરત્રય છે. પણ જેમ વ્યક્તરજગતમાં સૂત્રના ભાગ, વાર્તિ-
કના ભાગ અને સાધ્યના ભાગ જુદા જુદા કરી જતાવી શકાય છે, તેમ આ ત્રણેમાં સંહિતાભાગ,
વૃત્તિભાગ અને પ્રતિસંસ્કારભાગ જુદા જુદા કરી જતાવી શકાય એમ નથી; કારણ કે વૃત્તિકારીએ
સંહિતાભાગમાં અને પ્રતિસંસ્કારીએ વૃત્તિભાગમાં તથા સંહિતાભાગમાં સુધાગવધાગ છગિને ભારે
મિશ્રણ કરી નાખ્યું છે. આમ થયા છતાં પણ મરતિ-ચાત્ર, મરનચાત્ર અને મરતિ ચાત્ર એવાં
મધાળાઓની નીચે જે શ્લોકો આપવામાં આવ્યા છે તેઓ પ્રાયશઃ મૂળસંહિતાકારીના જ હોય અને
રામકૃષ્ણ આદિ અર્વાચીન દેવાદિકના નામોવાળા મંત્રાદિક સાગો પ્રતિસંસ્કારકારીના જ હોય એમ
ધારી શકાય છે.

સુશ્રુતમાં શલ્યતંત્ર, શાલાક્યતંત્ર, કાયચિકિત્સાતંત્ર, ભૂતવિધાતંત્ર, કૌમારભૂત્યતંત્ર અથદતંત્ર,
રસાયનતંત્ર તથા વાજકરણ્યતંત્ર એ આપુર્વેદના આઠે અંગોનો સંગ્રહ કરેલો છે; અને ચરકમાં
શલ્યતંત્ર વિના શાલાક્યતંત્ર આદિ સાન અંગોનો સંગ્રહ કરેલો છે. મુદ્દગલ^૧ આદિ વિષયોમાં જ્યાં
જ્યાં વાઢકાપ આદિ શલ્યતંત્રની ક્રિયાઓની અપેક્ષા જણાઈ છે ત્યાં ત્યાં ચરકે સ્પષ્ટ અક્ષરથી કહ્યું
છે કે, એ ક્રિયાઓ શલ્યતંત્ર જાણનારા વેદના હાથની કરાવવી.^૨ ચિકિત્સા આદિ અનેક વિષયો
ઉપર ચરકમાં જે તત્ત્વજ્ઞાનાત્મક સૂક્ષ્મ વિચારો લેવામાં આવે છે તેઓ ખરેખર અપ્રતેમ છે એમ
કહ્યા વગર ચાલતું નથી, પણ તે સાથે એટલું જણાવવાની જરૂર છે કે, સુશ્રુતમાં કોઈક અલ્પ અક્ષ-
રોથી કરેલા પણ જે તત્ત્વજ્ઞાનાત્મક સૂક્ષ્મ વિચારો લેવામાં આવે છે, તેઓ ચરકના જેવા વિચારોથી
ખડું ઓછા ભિન્નરે એવાં તે નથી જ. ચરકમાં થોડા કેળીના નામ, નિદાન, લક્ષણાદિક તથા ચિકિ-
ત્સાઓ આપેલા છે અને સુશ્રુતમાં થોડા કેળીના નામ, નિદાન લક્ષણાદિક તથા ચિકિત્સાઓ
આપેલાં છે સુશ્રુતની શારીરવિધા ચરકથી ઘણી ચડેલાં છે અને શલ્યતંત્ર વાઢકાપ આદિ કર-
વાની વિધા તે પોતાની આગવી જ છે. ચરકમાં ચિકિત્સિતસ્થ નના છેલ્લા સ્તર અધ્યયો, કલ્પસ્થાન
સઘળું^૩ અને સિદ્ધિસ્થાન સઘળું એટલા અસલ ભંગો પ્રથમની જ કોઈને હાથ લેગેલાં નથી, તેથી
એ પ્રથમે પૂછું કરવા માટે એટલા સાગો દૃષ્ટબલનાપિલમ ન નામના કોઈ આચરે નવા કરીને
તે તે પ્રથમ હાખલ કરેલા છે, એમ તે પ્રથમ ચિકિત્સિતસ્થાનના છેલ્લા અધ્યાયમાં સ્પષ્ટ લખ્યું^૪
છે સુશ્રુતમાં એક કશુ થયેલું લેવામાં આવતું નથી

આપણા આયોધોકોના જૂના પ્રયોમાં શક-સવત આપવાની પ્રથા જ નથી, તે પ્રમાણે આ જે
જૂના પ્રયોમાં પણ શક સવત આપેલા નથી, તેથી આ પ્રયોના કાળનો નિશ્ચય કરવામાં ઘણી
ભાંજગડ પડે છે, તોપણ આસપાસના પ્રમાણો ઉપરથી આત્રેયમુનિ, ભગવાન ધન્યંતરિ, અમિવેશ
અને સુશ્રુત તે ખડું જ પ્રાચીનકાળમાં હતા એમ કહી શકાય છે ચરકમુનિ એ બે મનાયા

૧ ચિકિત્સાસ્થાનના ૩૦ મા અધ્યાયનો ૮ મો વિષય વાંચો

૨ આ આઠે તંત્રોના અર્થો આ પ્રથમ પહેલા અધ્યાયના પ્રથમી ૧૧ મા સુધીના વિષયો વાચવાથી જાણવામાં આવશે

૩ પરિદશકર્મણા શલ્યદર્શન હાળમિત્યેકે ચરકશારીરસ્થાન અધ્યાય ૮ માં મસ્તી તુ સામ્યમ વૈદ્યનિદુરેતામ્
ચરક ચિકિત્સાસ્થાન અધ્યાય ૧૬ માં

૪ અસ્મિન્ સમદશાધ્યાય કયા સિદ્ધ્ય ધ્રુવ ચ । તાસાચતમિવેશસ્ય તત્ર ચરકસરસ્વતે ॥ તાનેનાન્ વાપિલમલિ
શોવાન્ દૃષ્યકોડકરોત્ । તત્રસ્વાસ્ય મહાર્યસ્ય પૂર્ણાય ચવાયમ્ ॥

૫ મહાભારતના શાંતિપર્વના ૨૧૦ મા અધ્યાયમાં જણાવે છે કે 'યુગતેતદ્વિજ્ઞાન વેદાન્ સેતિદ્વામાન્ મહત્ત્વ । ભેમિરે
તપસા પૂર્વમનુજ્ઞાતા સ્વયમુવા ॥ વેદવિદ્વેદ મગવાન્ વેદાંગાલિ મુદ્દસ્યતિ । મર્મયો નીતિશાલ તુ જગદ્ જગતોદિનમ્ ॥
ગાંર્વ નારો વેદ મદ્ધાઓ ધનુમદ્ધમ્ । દેવર્ષિવરિતમ્ મર્મયે દૃષ્ટાગ્રેયચિકિત્સિતમ્ ॥' પૂર્વકથના અત્તમા પ્રલય થતા
તિરોદિત ધર્મ ગયેલા ઇતિહાસો સહિત વેદો પાછી સુદિના અરમજાળમાં મજાની અનુસારી મે દામોદા જ ધન્યોએ
તપશ્વરૂપ સાધન વડે મેળવ્યા હતા એ પ્રમાણે સત્તા વેદોને જાણનારા જ ધન્યોમાં લોકોના હિત માટે બદરૂપતમે
વેદોના અંગોનો, શ્રેષ્ઠ નીતિશાસ્ત્રનો, નારે ગાંર્વવેદ (આચનસાસ) નો ભારદ્વાજે ધનુર્વેદનો, મર્મયે દેવતાઓના તથા
ઋષિઓનાં ચરિત્રો અને કૃષ્ણાગ્રેયે (અગ્રેયે) આપુર્વેદનો મકાર કર્યો છે' ધન્યંતરિ એ વેદસ્વત મનુના દીકર,

પ્રમાણે પતંજલિ જ હોય તો તે, મગધદેશના પ્રખ્યાત યશોક રાજાના પિતામહ ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યસમય પછી દસ પેઢીએ થયેલા પુષ્પમિત્ર રાજાના રાજ્યસમયમા અથવા ને પછીના તુરતના સમયમાં એટલે આશરે ઇસવી સનની ત્રણસોચારસો વર્ષ પહેલાં હતા એમ વ્યાકરણ મહાભાષ્યમા સ્વરૂપશબ્દરૂપાશ્વસંહ્યા, ૧-૧-૬૮ એ સૂત્રના વ્યાખ્યાનમાં આપેલા ચંદ્રગુપ્તસભા તથા પુષ્પમિત્રસભા એ પ્રત્યુદાહરણથી જણાય છે. નાગાર્જુન કે ક્રમે સુશ્રુતનો પ્રતિસંસ્કારકાર કહેવામાં આવ્યો છે, તેનું તો જન્મકાલાદિકે કોઈ પણ બલુવામા નહિ આવતા પ્રતિસંસ્કર્તા તરીકે નામ પણ સુશ્રુતના ટીકાકાર ડહનના લખવા ઉપરથી જણાયું છે, તોપણ એટલું તો કહી શકાય છે કે તે વાગ્લટની પહેલાનો છે; કેમ કે વાગ્લટે પ્રતિસંસ્કૃત થયેલા ચરક-સુશ્રુત થયેા ઉપરથી સરળ ક્રમાતર કરીને વાગ્લટ નામના ગ્રંથમાં વિષયો આપ્યા છે વાગ્લટ ઇસવી સનની પહેલા આશરે બસો વર્ષ ઉપર થયેલ છે એમ વાગ્લટના અંગ્રેજ તથા મરાઠી ઉપોદ્ધાતા ઉપરથી જણાય છે.

હાલમા ચરક, સુશ્રુત અને વાગ્લટ એ આધુવેદની વૃદ્ધત્રયી અથવા જૂના પ્રતિષ્ઠિત શાસ્ત્રગ્રંથો જણાય છે, પણ તે વિષયમા એટલું કહેવું પડે છે કે ચરક તથા સુશ્રુત એ બે ગ્રંથો તમામ સ્વતંત્ર છે અને વાગ્લટ-ઘણું કરીને એ બે ગ્રંથોના એક જાતના ક્રમાતરત્વમંક તથા શબ્દાંતરત્વમંક ઉતારારૂપ છે. તોપણ સુશ્રુતના શલ્યતંત્ર ઉપરથી વાગ્લટે પોતાના ગ્રંથમા જે લખ્યું છે, તે સુશ્રુતના શ્લેષથી જરા વધારે છે; કારણ કે વાગ્લટે શસ્ત્રો તથા શલ્યો આદિમાં કંઈક વધારે લખ્યું છે અને વાગ્લટના ગ્રંથ પછી આજ દિવસ સુધીમા જે શાર્દૂલર તથા સાવત્રકારો આદિ આધુવેદ વિષયના પ્રકરણગ્રંથો થયા છે તેઓમા તો ચરકાદિકના માત્ર ફિલિટાર્થો જ લીધા છે તથા શલ્યતંત્રને છોડી જ કેવામા આવ્યું છે; તે ઉપરથી કહી શકાય છે કે આપણા આયર્વેદક્રમા સુશ્રુતના સમય પછી વાગ્લટના સમય સુધીમા શલ્યતંત્રવિધા તથા શારીરવિધા કશી વૃદ્ધિ પામી ન હતી; અને વાગ્લટના સમય પછી તો શલ્યતંત્રવિધા અસ્ત પામલી છે તથા શારીરવિધા શોકોમા અવગૃહીત ધર્મસંપ્રદાયોના પ્રચારથી સ્પર્શસ્પર્શની છીંટ પેસવાને લીધે અનુસવાયા વગરની માત્ર ઉતારારૂપે જ લખાતી આવી છે. સુશ્રુતે તો સ્પષ્ટ આજ્ઞા કરી છે કે વેદોએ અવરુચ સૂકાં ફાડીચીરીને તથોની અંદરના ભાગોનું પ્રત્યક્ષ અવલોકન કરવું.^૧ પ્રકરણગ્રંથોના પ્રચર થતા આપણા આયર્ગ્રંથોમા આલસ્યાદિકને લીધે શાસ્ત્રગ્રંથોનું પરિશીલન બંધ પડ્યું અને હાલ તો કેટલાંક સમય થતા હુદેવને લીધે પ્રાયશઃ પ્રકરણગ્રંથોનું પરિશીલન પણ બંધ પડ્યું છે.

કપાયેલા કાનનાંક પાછા સાધવાની ક્રિયા સુશ્રુતમા સરસ રીતે બતાવેલ છે. તે બાબત અંગ્રેજ વેદક્રમા લીધન છે અને તેથી જ તે ક્રિયા ઇન્ડિયન ઓરિશન એ નામથી અંગ્રેજ વેદક્રમા હજી સુધી બોળાયા છે. તે છતાં પણ આજકાલ 'શારીરવિધા, ચત્રવિધા તથા ચીરતુ-ફાડતુ ઇત્યાદિ તો અંગ્રેજ વેદક્રમા જ છે અને બીજા વિષયોમા પણ દેશી વેદક અંગ્રેજ વેદકથી ઘણું ભિન્નરૂપ છે' એમ કેટલાંકનું કહેવું આપણને સાલજીવું પડે છે, એ કેવળ ઉપર કહેલી સ્થિતિનું જ પરિણામ છે. સંસ્કૃતભાષાના પરિચય ઘણેભાગે બંધ પડી બંધ, જેણે આધુવેદનો જા પૂર્ણ અભ્યાસ કરી અનુસંપન્ન (સનદ) મેળવ્યું હોય, ને જ ચિકિત્સા કરી શકે એવો પ્રાચીન સંપ્રદાય^૨ તૂટી બંધ, ઘણેભાગે આયર્ રાજાએ પોતાની પ્રજા પ્રત્યેના ધર્મની અપેક્ષા નહીં રાખતા મોજશોખ કયાં કરે અને વોરા, હનંત તથા મોચી વગેરે પણ પાચસાત સાચા જોટા ઝીંધલો લઈ વેધ બની બેસે, ત્યારે જે દશા આવવી બેઈએ તે જ આવી છે.

આ સમયમા ચરક-સુશ્રુતનો અને તેમા પણ વિશેષ કરી પ્રથમ સુશ્રુતનો શોકોમા પ્રચાર થાય તો કેટલાંક શોકોને આયર્વેદક ઉત્તર ને અનાસ્થા બેસી ગઈ છે તે દર થઈ બંધ. અંગ્રેજ શલ્યવિધા

પુરુષવાયા નવમી લીએ હતા એમ શ્રી લક્ષ્મી નવનરક ધના ૧૦ મા અધ્યાયમા કહ્યું છે અગ્નિવેશ દ્રોણાચાર્યના શુક્ર હતા એમ મહાભારતના આદિપર્વમા કહ્યું છે સુશ્રુત વિશ્વમિત્રના પુત્ર હતા એમ સુશ્રુતતંત્રમા કહ્યું છે અને તે વિશ્વમિત્ર વાલ્મીકિરામાયણ આદિ ગ્રંથોમા આત પ્રસિદ્ધ છે.

૧ આ ગ્રંથના પહેલા જ સૂત્રની ટીકામા ડહને લખ્યું છે કે, પ્રતિસંસ્કર્તાવીદ્ નાગાર્જુન एव ।

૨ આ ગ્રંથના શારીરસ્થાનના ૫ મા અધ્યાયના ૫૦ મો વિષય વાચ્ય

૩. આ ગ્રંથના સુશ્રુતજ્ઞાનના ૧૦ મા અધ્યાયનો ૨૦ મો વિષય વાચ્ય

તથા શારીરવિધા કે જે બહુ જ સુધારાવધારાને પ્રાપ્ત થઈ છે તથા પ્રાપ્ત થતી બન્ય છે, તેમાં પણ સુશ્રુતના મૃગતત્ત્વો ઉપર જ અનુગમ થયેલ છે એમ નિશ્ચય થાય. પ્રાચીન આયર્વેદકર્તા રોગોના મૂળ કારણાદિક વિષે જે સૂક્ષ્મ વિચારો ગોઠવેલા છે તેવા વિચારો અનાયર્વેદકર્તા દોડા જ ને એમ ધ્યાનમાં આવે કાળક્રમને લીધે નળળી સ્થિતિમાં આવી પડેલું આયર્વેદકર્તા ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનું અવલંબન કરવા લાગે, આપણા દેશની ઔષધિઓ કે જેઓ હાલ પણ આયુર્વેદની ભાગીદારી પદ્ધતિને શ્રદ્ધાથી વળગી ગરેલા કેટલાક સુત્ર આયર્વેદોના હાથથી વપરાયેલી હોય, તે આપણા શરીરોના બધાંજ આદિને તથા આપણા દેશના પતન, જળ આદિને અનુસંગી હોવાથી, યુરોપ આદિ દેશોની ઔષધિઓ કરતાં હિતમ લાભો આપતી બેઝુમા આવે છે તેઓની વિજ્ઞાનપૂર્વક વધારે યોજના થાય, પ્રત્યેક વેદને સઘળા રોગોની ચિકિત્સા કરવાનો અભિનિવેગ, કે જે ઘણું કરીને સઘળા રોગોના વિષયમાં પૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવાનું આપે એવો છે, તેને ઘોરી રીતે હાલના આયર્વેદો પ્રાચીનકાળની સામાન્ય પદ્ધતિ પ્રમાણે રોગોના વિભાગો કરી તેઓની ચિકિત્સામાં જુદા જુદા પ્રવર્તે નોંધારે સંગવડ થાળે અને બીજા પણ ઘણાંઘણાં લાભો કે જેઓ આ ગ્રંથની અનુક્રમણિકા વાચવાથી પણ કાંઈકાંઈ ધ્યાનમાં આવશે તેઓને યથાશક્તિ પહેાચવાની સોંકોને ઉત્કૃષ્ટ થાય.

આના સોંકોનાથ વિચારો હૃદયમાં આવવાથી મુખર્ષની વેદરમંગલા કે જેના પ્રમુખ વેદગાજ પ્રભુગમ જીનનગમ છે અને જેના મંત્રીની પદવી ઉપર શૈલ દાઝાદાસ ધર્મશી તથા રાંડ વિશ્વનાથ પ્રભુગમ છે, તેમણે સંસ્કૃત ભણનારા તથા નહિ ભણનારા સર્વ સોંકોની સંગવડ માટે સાધાતર સંહિત સુશ્રુતમથ પ્રવિઢ કરવાનું ધારી ગુજરાતી સાધારણ કરવાનાં અને આસા કરતાં, ને ને આસા સ્વીકારી લીધી સાધાતરનો આરંભ કરતાં એકે વગરું મંદમતિ. જેદે મયન દ્વીરગરિષે, કસ્ત્ર પરમાણુવેં યત મજ્જિત મદર તથા તિતિપુંડુસ્તર મોહાદુરુપેનાસ્મિ સાગરમ્, ૨ એ શ્રીવરસ્વામીના તથા મહાકવિ કાલિદાસના વચન પ્રમાણે મારી આ પદ્ધતિ છે એમ માગ મનમ આવ્યું, નોપાયું. વિચાર વેદકર્તાઓના સાધાતરના મારા હાથથી થઈ ગયેલ છે તેથી જે કાંઈ જ્ઞાન મળ્યું છે તે આ વિષયમાં પણ ઉપયોગી થઈ પડશે. નવો મળેલો કોશસંગ્રહ પણ સહાય આપશે કંઠને ટીકાઓ ઉપરથી કરેલી સુશ્રુતની સંસ્કૃત ટીકા દેખકોના તથા છાપનારાઓના પ્રમાદથી અતિ અધુરૂ થઈ ગયેલી, છતાં પણ આ વિષયમાં કેટલેક અંશે ઉપકારી થયા વગર રહેશે નહિ વેદગાજ પ્રભુગમ જીનનગમ અને ડૉ. પોપટ પ્રભુરામની હેખરખ અને સહાય હોવાથી અને વળી જગત પરાયા હોવાને સુધારી લેનારા તથા પગાયા અદ્ય શુભ્રાથી પણ રાજી થનારા સજ્જનોથી રહિત થઈ ગયું નથી, તેની પશ્ચિમ સફળ થયા વિના ગહેશે નહિ, એમ ધારી મેં આ સાધાતર તૈયાર કરી આપ્યું આમાં અમુકઅમુક સ્થળે જ્યાં વિશેષ જણાવવાનું થાય જણાયું. ત્યાં ચરક વાગ્બટ તથા ભાત્રકાશક આદિના આશયો પણ આપ્યા છે.

આ સાધાતરમાં ઔષધિઓના જે ગુજરાતી નામાં આપ્યા છે, (જેના પર્ચોમાં મળ્યા નથી તેનાં તે સંસ્કૃત નામો જ રાખેલાં છે,) તેઓ ઘણું કરી તે ઔષધિઓના શુભ્રોપાદિક બેંચા વિના આપ્યા નથી, નોપાયું કાંઈ સ્થળે ઉપેક્ષાદિક થવાથી ઔષધિઓના પર્ચોમાં અસલ ભૂલ થયેલી જણાય, તે અથવા કાંઈ સ્થળમાં દેખીતી ભૂલ થયેલી જણાય તે અથવા પૂર્વોપર વિરોધ આદિ બીજા પણ કાંઈ ભૂલ થયેલી જણાય તે સજ્જનો પ્રમાણે માનુષો માત્ર એ નિયમ ધ્યાનમાં લઈ તથા આવા ચોટા કામમાં તેવા બનાવને સાધારણ બાળી ક્ષમા કરશે, એવી આગા રાખવામાં આવે છે.

સ વત ૧૯૫૪

કાલિદાસ ગોવિંદજી

૧ મુદ્રણ અવરોધન કરતા જણાય છે કે પચર્યાનારક સંહિતામાં જેટલા રોગો તથા ચિકિત્સાદિ આપેલા છે, તેઓ ભગવાન ધનવંતરના ખાસ વિષયરૂપ છે, અને ઉત્તરત્રયમાં જે આપેલા છે તેઓ વિદેહરાજના તથા અન્ય મુનિઓના ખાસ વિષયરૂપ છે એ નેત્રશાસ્ત્રિક રોગો તથા તેઓના ચિકિત્સાદિક અન્ય વેદોના ખાસ વિષયો સર્વજ્ઞ ભગવાન ધનવંતરે તીવ્રતુદ્ધિવાળા ગિર્મીના અભ્યાસ માટે પરિશિષ્ટ (ઉત્તરત્રય)માં દાખલ કર્યાં છે પણ તેમ છતાં તેઓમાં જે સંવત ૪ સ બધી ભાગ છે તે તે ભગવાન ધનવંતરનો જ છે એમ ધારણ અસબબ નથી.

૨ 'મંદબુદ્ધિવાળો' હું કયા અને તમા શ્રીરસમુદ્ર મથન કયા? જેમાં મદસત્ય પણ રૂપી નય તેમાં પરમાત્મા તમા હિસાબમાં છે ૧—'શ્રીપરરામી' હું ચોંદને લીધે દુરતર સમુદ્રને નાના મહાવાથી તરવા છપ્પું છું'—મહાકવિ કાલિદાસ

અનુક્રમણિકા

સૂત્રસ્થાન

વિષય

પૃષ્ઠ

અધ્યાય ૧ શ્લોક ૨૧

ઉપક્રમ ...	૧
શિષ્યોની પ્રાર્થના તથા ગુરુ તરફથી અંગીકાર	૨
આયુર્વેદનો વિસ્તાર અને આઠ અંગોમાં સંક્ષેપ	૩
આયુર્વેદના અંગનું સંક્ષિપ્ત લક્ષણ	૪
આયુર્વેદનું પ્રયોજન તથા અર્થ ...	૫
૧૬૧ પ્રથમ અંગ હોવાનું કારણ	૬
આયુર્વેદના પૃથ્વી ઉપર આવવાની ગુરુત્વપૂર્ણ	૭
પુરુષ : આયુર્વેદમાં રહેલી ક્રિયાઓનો આશ્રય	૮
વ્યાધિઓનું સામાન્ય નિરૂપણ ...	૯
વ્યાધિઓ ટાળવાની સામાન્ય ક્રિયાઓ ...	૧૦
ઓપધિઓનું સામાન્ય નિરૂપણ ...	૧૧
હાળનું સામાન્ય નિરૂપણ ...	૧૨
ઓપધિઓનો ઉપયોગ અને ચિકિત્સા ...	૧૩
પૂર્વોક્ત વિષયોનો ઉપસંહાર ...	૧૪
૧૨૦ અધ્યાયોના પાંચ ત્રિભાગોમાં વહેંચણી,	૧૫
ઉત્તરતંત્રની પ્રાપ્તિ અને ફલશ્રુતિ ...	૧૬

અધ્યાય ૨ શ્લોક

ઉપક્રમ ...	૧૭
આયુર્વેદની દીક્ષાનો અધિકાર ...	૧૮
દીક્ષા અપવાનો વિધિ ...	૧૯
દીક્ષા અપવાનો અધિકાર ...	૨૦
શૃદ્ધી પણ દીક્ષા લઈ શકાય ...	૨૧
શિષ્ય સાથેનો કગાર ...	૨૨
આયુર્વેદના અનુધ્યાયો ...	૨૩

અધ્યાય ૩ શ્લોક

ઉપક્રમ ...	૨૪
પાંચ સ્થાનોના તથા ઉત્તરતંત્રના અધ્યાયો ...	૨૫
સૂત્રસ્થાનના ૪૬ અધ્યાયોના નામ તથા	૨૬
'સૂત્રસ્થાન'નો અર્થ ...	૨૭
નિદાનસ્થાનના સોળ અધ્યાયોના નામ તથા	૨૮
'નિદનસ્થાન' શબ્દનો અર્થ ...	૨૯
શારીરસ્થાનના દસ અધ્યાયોના નામ તથા	૩૦
'શારીરસ્થાન' શબ્દનો અર્થ ...	૩૧
ચિકિત્સાસ્થાનના ચાલીસ અધ્યાયોના નામ તથા	૩૨
'ચિકિત્સાસ્થાન' શબ્દનો અર્થ ...	૩૩

વિષય

પૃષ્ઠ

કલ્પસ્થાનના આઠ અધ્યાયોના નામ તથા	૩૪
'કલ્પસ્થાન' શબ્દનો અર્થ ...	૩૫
ઉત્તરતંત્રના છાસઠ અધ્યાયોના નામ	૩૬
તથા 'ઉત્તરતંત્ર'નો અર્થ ...	૩૭
આયુર્વેદના આઠ અંગોનો સમાવેશ ...	૩૮
ત્રયના અવ્યાસની ઉપયોગિતા ...	૩૯
શાસ્ત્ર ભણવા-ભણાવવાનો પ્રકાર ...	૪૦
અધ્યાય ૪ શ્લોક	૪૧
ઉપક્રમ ...	૪૨
શાસ્ત્રાધ્યયન પછી અર્થનું વ્યાખ્યાન અને શ્રવણ	૪૩
ખીખ શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન મેળવવાની રીત	૪૪
અધ્યાય ૫ શ્લોક ૨૧	૪૫
ઉપક્રમ ...	૪૬
કર્મોના ત્રણ પ્રકાર તથા શસ્ત્રક્રિયાનો ઉપદેશ ...	૪૭
શસ્ત્રકર્મના આઠ પ્રકાર અને તેની સામગ્રીઓ	૪૮
શસ્ત્રકર્મ કરાવનારનો નિધિ અને વૈદ્યનો શસ્ત્ર	૪૯
નાખવા-કાઢવાનો પ્રકાર ...	૫૦
ત્રણછેદ અને શસ્ત્રક્રિયા કરનાર વૈદ્યના ગુણ ...	૫૧
એકથી વધારે ત્રણે (છેદ) ક્યારે કરવા ? ...	૫૨
સરખો મણુ કરવાનો અપવાદ ...	૫૩
જીનડી રીતે છેદ કરવામાં તુકસાન ...	૫૪
જગ્યા પછી શસ્ત્રક્રિયાનો અપવાદ ...	૫૫
શસ્ત્રક્રિયા પછીના ઉપચારો ...	૫૬
વેદના તથા રાક્ષસો ટાળવાના ધૂપો ...	૫૭
રક્ષાની ક્રિયાનો વિવિધ ...	૫૮
રક્ષા પછીની ઇતિહાસવત્તા ...	૫૯
શસ્ત્રકર્મ કરવાના નિયમોનો અપવાદ ...	૬૦
શસ્ત્રની વેદનાને જાત કગવાનો ઉપાય ...	૬૧
અધ્યાય ૬ શ્લોક ૨૧	૬૨
ઉપક્રમ ...	૬૩
વર્ષરૂપ કાળનું તથા તેના અવયવોનું નિરૂપણ	૬૪
ઋતુઓ વગેરેના બળના વધવાઘટવાનું નિરૂપણ	૬૫
વર્ષ, યુગ તથા કાળચક્રનું નિરૂપણ	૬૬
આ અધ્યાયમાં ઋતુઓનો ભૂદો ક્રમ	૬૭
ઋતુઓમાં દોષોનો ઉત્પત્તિ અને પ્રોષપના કારણો	૬૮
પ્રોષપ પામેલા દોષોના ત્રણોપપત્તિ સમય ...	૬૯
વ્યાધિઓનો સ્વાભાવિક ઉપશમ કાળ	૭૦
અદોરાતમાં સધળા ઋતુચિહ્નો-દોષસંચય, પ્રોષપ	૭૧
અને ઉપશમ ...	૭૨

વિષય

પૃષ્ઠ

ઋતુઓ અતુસાર સુખશાંતિ અને રોગો ...	૩૩
ઋતુઓના બગડાની ચિકિત્સા ...	૩૪
આકરમિક રોગો ઉત્પન્ન થવાનાં કારણો ...	”
ઉપર કહેલી વિપત્તિઓની ચિકિત્સા ...	”
નદિ બગડેલી (શુદ્ધ) ઋતુઓનાં લક્ષણ ...	૩૫
ઋતુઓના બગડવાનો સંપ્રદ ...	૩૬
દોષોનું સંશોધન કરવાનો સંપ્રદ ...	”
✓ અધ્યાય ૭ મો ૨૧, ૨૨	
ઉપક્રમ ...	૩૭
યંત્રોની સંખ્યા તથા યંત્રોના પ્રકારો ...	”
યંત્રો કેવાં બેઠે છે ? ...	૩૮
ચોવીસ સ્વસ્તિકયંત્રોનાં નામો, આકૃતિઓ, પ્રમાણ, બનાવટ તથા ઉપયોગ ...	”
બે સંદંશ યંત્રોના પ્રમાણ તથા ઉપયોગ ...	૩૯
બે તાલકયંત્રોનાં પ્રમાણ, આકાર, ઉપયોગ ...	”
વીસ નાડીયંત્રોનાં પ્રમાણ, નામ, ઉપયોગ ...	”
૮૮ શલાકયંત્રોના આકાર, પ્રમાણ, ઉપયોગ ...	૪૦
પચીસ ઉપયંત્રોનાં નામ તથા ઉપયોગ ...	૪૧
યંત્રોનાં કામો ...	”
યંત્રોના કામોની સંખ્યાનો નિયમ નથી ...	૪૨
યંત્રોના દોષો ...	”
યંત્રોના ગુણો ...	”
કેવાં કેવાં શર્યોને કયાં કયા યંત્રોથી કાઢવાં ...	”
કંકમખંત્રની પ્રધાનતા ...	”
✓ અધ્યાય ૮ મો ૨૩, ૨૪	
ઉપક્રમ ...	૪૩
શસ્ત્રોની સંખ્યા, નામો તથા કામો ...	”
શસ્ત્રો પકડવાની રીત, શસ્ત્રોના આકારોની સૂચના, શસ્ત્રોના પ્રમાણ તથા ઉપયોગ ...	”
કેવાં શસ્ત્રો સારાં ગણાય ? ...	૪૪
કેવા શસ્ત્રો ખગલ ગણાય ? ...	”
કયાં શસ્ત્રોને ધારોની ઢેવી સૂક્ષ્મતા કરવી ?	”
શસ્ત્રોને પાવાનો અને ચકાવવાનો પ્રકાર તથા ધાર કરવાનું પારિધ્ય ...	૪૬
શસ્ત્ર ડેવું હોય ત્યારે કામમાં લેવું ? ...	”
અનુશસ્ત્રો ...	”
શસ્ત્રોને બદલે અનુશસ્ત્રોના ઉપયોગ ...	”
શસ્ત્રો કેાની પાસે કરાવવાં ? ...	૪૭
વેઘનો શસ્ત્રોના અવ્યાસની જરૂર ...	”
✓ અધ્યાય ૯ મો ૨૫, ૨૬	
ઉપક્રમ ...	૪૭

વિષય

પૃષ્ઠ

શિષ્યને ક્રિયાઓના અવ્યાસની જરૂર ...	૪૮
કયા પદાર્થમાં કઈ ક્રિયાનો અવ્યાસ ? ...	”
✓ અધ્યાય ૧૦ મો	
ઉપક્રમ ...	૪૯
વેઘના ધંધાનો પ્રારંભ ...	”
વેઘે રોગીને ઘેર શી રીતે જવું અને ત્યાં શું કરવું ? ...	૪૯
રોગીને અણુવાના ઉપાયોનું ત્રિવેચન ...	”
ચિકિત્સાના તથા ત્યજવાના વ્યાધિઓના પ્રકાર	૫૦
અધ્યાય ૧૧ મો ૨૧, ૨૨	
ઉપક્રમ ...	૫૧
ક્ષારનો મુખ્યતા, વ્યુત્પત્તિ તથા કાર્યો ...	”
ક્ષારના બે પ્રકાર અને તેનો ઉપયોગ ...	૫૨
કયા રોગીને પાનીય ક્ષાર અદિનકર છે ...	૫૩
પાનીય ક્ષાર બનાવવાનો સંક્ષિપ્ત નિધિ ...	૫૪
પ્રતિસારણીય ક્ષાર બનાવવાનો પ્રકાર ...	”
ક્ષારના ગુણો તથા દોષો ...	૫૬
પ્રતિસારણીય ક્ષાર મૂકવાનો પ્રકાર ...	”
ક્ષારથી વ્યાધિ બળવાનો પરીક્ષા ...	૫૭
ક્ષારનું શમન કરવાનો ઉપાય ...	”
ક્ષારથી બળેલો વ્યાધિ વીંખાય નહિ તો ? ...	”
ક્ષારે કરેલા મણુને રજાવવાનો ઉપાય ...	”
સંકા ...	”
સમાધાન ...	”
વધારે-જોશું દાઝવાના લક્ષણો ...	૫૮
ક્ષારથી બળેલા મણુની ચિકિત્સા ...	”
કેવા માણુસો ક્ષારક્રમને અયોગ્ય છે ? ...	”
શરીરના કયા પ્રદેશોમાં ક્ષાર ન મૂકવે ? ...	૫૯
કોનો વ્યાધિ ક્ષારથી મટતો નથી ? ...	”
ક્ષારની ક્રિયામાં શુદ્ધિમાત્ર વેઘનો જરૂર ...	”
✓ અધ્યાય ૧૨ મો	
ઉપક્રમ ...	૫૯
અમિતું સામર્થ્ય ...	”
અમિથી બાળવાનાં સાધનો અને તેમનો ઉપયોગ ...	૬૦
અમિથી દહન કરવામાં યોગ્ય ઋતુ ...	”
અમિનો ક્રિયાનો અંગ્રજીત વિધિ ...	૬૧
અમિની ક્રિયામાં મતભેદ ...	”
અમિક્રિયા પછી ચામડી વગેરેમાં દેખાતાં બુદાં બુદાં લક્ષણો ...	”
કયા રોગોમાં કયા પ્રદેશોમાં દહન ? ...	”
અમિની ક્રિયા કરવાના વિષયો ...	૬૨

વિષય

પૃષ્ઠ

કામની ચાર આપૃતિઓ ...	૧૨
અમિદિયામાં ક્યાં પ્વાન આપવું ? ...	૧૩
સમગ્રદાનાં શમનનો ઉપાય ...	૧૪
અમિની કિવા કોને ન કરવી ? ...	૧૫
કામનો ચાર આપૃતિઓ અને તેનાથી બાળવાના પ્રકારો ...	૧૬
દાઝવાથી ફાટ્યા તથા જ્વર વગેરે થવાનું કારણ ...	૧૭
દાઝવાની શાંતિ માટે ચિકિત્સા ...	૧૮
અમિદિયામાં રૂઝ લાવવાની ચિકિત્સા ...	૧૯
રોગથી દુઃખ થયેલાની ચિકિત્સા ...	૨૦
ધુમાકાથી થતા ઉપધાતના લક્ષણો ...	૨૧
ધુમાકાથી ઉપધાત પામેલાની ચિકિત્સા ...	૨૨
દુઃખની ચિકિત્સા ...	૨૩

અધ્યાય ૧૩ મો

ઉપક્રમ ...	૨૪
જળો મુજારૂપ ઉપાયની પ્રશંસા ...	૨૫
જળો, શિંગડાના તથા લૂંબડીના વિષયવિભાજ ...	૨૬
શિંગડા તથા લૂંબડીથી લોહી કાઢવાની રીત ...	૨૭
જળોનાં નામોનાં વ્યુત્પત્તિઓ તથા પ્રકાર ...	૨૮
ઝેરી જળોનું નિરૂપણ તથા તેના ઝેરની ચિકિત્સા ...	૨૯
ઝેર વગરની જળોની જ્વર તથા સ્વરૂપો ...	૩૦
ઝેર વગરની જળોની ઉત્પત્તિના મુખ્ય દેશો ...	૩૧
ઝેરી અને ઝેર વગરની જળોના ક્ષેત્રો ...	૩૨
ઝેર વગરની જળોનું સામાન્ય લક્ષણ અને તેને પકડવાની તથા રાખવાની રીત ...	૩૩
જળો વળગાડવાનાં પદ્ધતિ ...	૩૪
લોહી પીધા પછી જળોને નીચોવવાની રીત ...	૩૫
લોહી કાઢ્યા પછી મૂલો પર કરવાની ક્રિયા ...	૩૬
વેલે જળોના ક્ષેત્રો વગેરે બાબતોની જરૂર ...	૩૭

અધ્યાય ૧૪ મો વૈજ્ઞ ૨૧, ૨૨

ઉપક્રમ ...	૩૮
રસનું સ્વરૂપ, સ્થાન તથા કામો ...	૩૯
રસની વિદ્યુત તથા અવિદ્યુત ગતિને અનુમાનની બાબતો વિશે ...	૪૦
રસ સૌમ્ય પદાર્થ છે કે તેજસ પદાર્થ છે ? ...	૪૧
રસમાથી લોહી બનવા વિશે ...	૪૨
ઝેરનું રજ અન્યાતમક (તેજસ) પદાર્થ છે ...	૪૩
સામાન્ય રુધિરના સ્થાવરમા અતંતર ...	૪૪
રસથી જ ધાતુઓની ઉત્પત્તિ, પોષણ અને રસનું રક્ષણ કરવાની લઘામણ ...	૪૫

વિષય

પૃષ્ઠ

રસ શબ્દનો વિગ્રહ, એક મહિને રસનું વીર્યરૂપે ગ્રાહવાનું અને વાછકરણ આદિ ઔષધિ-ઓનો વિશેષ ચર્ચાકાર ...	૪૬
રસ મહિને મહિને વીર્ય તથા રજરૂપ થાય છે છતાં બાળકોને તથા કન્યાઓને તે ન દેખાવાનું કારણ ...	૪૭
અજપાનનો રસ વૃદ્ધોનાં શરીરોની વૃદ્ધિ કેમ કરતો નથી ? ...	૪૮
ધાતુ શબ્દનો અર્થ ...	૪૯
બગડેલા લોહીનાં તથા શુદ્ધ લોહીનાં લક્ષણો ...	૫૦
કેવા માણસોનાં લોહીને સ્વાવધનું નહિ ? ...	૫૧
રક્તથી લોહી સત્તાવવાના બે પ્રકાર, લોહી ક્યારે સર્વે નહિ અથવા ઓછું સર્વે ? ...	૫૨
કુટ લોહી સત્તાવવામાં ન આવે તો શું થાય ? લોહીનો અતિસાવ કાથી થાય અને તે થાય તો શી પીડાઓ થાય ? ...	૫૩
લોહી સત્તાવવાનો સમ્યગ્બોગ, તેના કારણો, લક્ષણો તથા લાભો ...	૫૪
લોહી ન નીકળે તો તેને કાઢવાનો ઉપાય ...	૫૫
લોહી અટકાવવાના ઉપાયો તથા અતિસાવ સંબંધી ઉપચારો ...	૫૬
બગડેલું બધું લોહી સવાવી ન નાખવું ...	૫૭
લોહીના સાવ પછીનું કર્મ ...	૫૮
અધ્યાય ૧૫ મો વૈજ્ઞ ૧૦, ૧૧, ૧૨	
ઉપક્રમ ...	૫૯
દોષાદિકના લક્ષણો કહેવાનું કારણ ...	૬૦
પ્રકૃતિસ્થ વાયુનું કર્મરૂપ લક્ષણ ...	૬૧
પ્રકૃતિસ્થ પિત્તનું કર્મરૂપ લક્ષણ ...	૬૨
પ્રકૃતિસ્થ કફનું કર્મરૂપ લક્ષણ ...	૬૩
પ્રકૃતિસ્થ ધાતુઓના કર્મરૂપ લક્ષણો ...	૬૪
પ્રકૃતિસ્થ મળોના કર્મરૂપ લક્ષણો ...	૬૫
પ્રકૃતિસ્થ ઉપધાતના કર્મરૂપ લક્ષણો ...	૬૬
પ્રકૃતિસ્થ દોષો વગેરે રક્ષવા ...	૬૭
દોષો વગેરેની ક્ષીણતા થવાનાં કારણો ...	૬૮
દોષોની ક્ષીણતાના લક્ષણો તથા ચિકિત્સા ...	૬૯
ધાતુઓની ક્ષીણતાના લક્ષણો તથા ચિકિત્સા ...	૭૦
મળોની ક્ષીણતાના લક્ષણો તથા ચિકિત્સા ...	૭૧
ઉપધાતુઓની ક્ષીણતાનાં લક્ષણો-ચિકિત્સા ...	૭૨
દોષો વગેરેની વૃદ્ધિનાં લક્ષણો કહેવાનો આરંભ અને વૃદ્ધિનું કારણ ...	૭૩
દોષોની અતિ વૃદ્ધિનાં લક્ષણો ...	૭૪

વિષય	પૃષ્ઠ
ધાતુઓની વૃદ્ધિના લક્ષણો ...	૮૭
મળોની અતિવૃદ્ધિના લક્ષણો
ઉપધાતુઓની અતિવૃદ્ધિના લક્ષણો
દોષો, ધાતુઓ વગેરેની અતિવૃદ્ધિની ચિકિત્સા	૮૮
સર્વ ધાતુઓનું પ્રતિરચપણ ઠિનાકારી
બળ તથા બળના ક્ષયનું લક્ષણ
બળના ક્ષયની ચિકિત્સા ...	૯૦
તેજ, તેજની ક્ષીણતાનું લક્ષણ અને ચિકિત્સા	..
દોષો, ધાતુઓ વગેરેના ક્ષય ઉપર આધારને	..
સામાન્ય પ્રકાર તથા કેવા ક્ષયવાળાને	..
અસાધ્ય સમજવો ? ...	૯૧
અત્યંત રથુલ તથા કૃશ થવાના કારણો-ચિકિત્સા	૯૨
મધ્ય શરીર થવાનો ઉપાય અને પ્રથમ ...	૯૪
દોષો જ ધાતુ વગેરેના ક્ષયમા કારણરૂપ છે
પલ વગેરે માપોથી દોષાદિકના પ્રમાણો ન	..
કહેવાનું કારણ
દોષાદિકના પ્રમાણો મુકરર થયા વિના તેઓની	..
સમતા થી રીતે જાણી શકાય ? ...	૯૫
ક્ષય તથા વૃદ્ધિરૂપ અસમતા પણ અનુમાનથી	..
જ જાણી લેવી
અસમતાને અનુમાનથી ધારીને શું કરવું ?	..
દોષાદિકની સમતા જ આરોગ્ય છે
અધ્યાય ૧૬ એ ૩૧, ૩૨, ૩૩	..
ઉપક્રમ ...	૯૫
બાળકના કાન વીધવાનું પ્રયોજન, સમય, પદ્ધતિ	..
અને વીધ્યા પછીની ક્રિયા ...	૯૬
યોગ્ય પ્રદેશમા કાન વીધાવાની પરીક્ષા	..
અન્ય પ્રદેશમા વીધાવાથી થતા ઉપદ્રવો તથા	..
તેઓની ચિકિત્સા	..
કાલિકા વગેરે નસો નહિ વીધાયા છતા પણ	..
વ્યાપ્તિ અને ચિકિત્સા ...	૯૭
વધારેલા કાન છેદાઈ નય તો તેને સાધવાના પ્રકાર	..
કાન સાધવાની સામગ્રી, પદ્ધતિ તથા ચિકિત્સા	૧૦૦
કર્ણસંધાન પછી વર્જિતકર્મ-કર્તવ્યકર્મ
કેવા કાનને સાધવો નહિ ?	૧૦૧
સાધેલા કાનને વધારવાની પદ્ધતિ
દોષ વગરના કાનને વધારવા માટે અભ્યંજ	..
કાન ન વધે તો શું કરવું ?	૧૦૨
ન રુચિયેલા કાનને વધારવામા હરકત	..
કાન કેવો થયા પછી તેને વધારવો ?	..
કર્ણબંધનો જુદો પ્રકાર

વિષય	પૃષ્ઠ
કાનની જૂટમાના વ્યાધિઓ અને ચિકિત્સા ...	૧૦૨
ચેતોનાં નામો, લક્ષણો તથા ચિકિત્સાઓ ...	૧૦૩
કપાયેલા નાકને માધવાનો પ્રકાર ...	૧૦૫
કપાયેલા હોઠને સાધવાનો પ્રકાર
અધ્યાય ૧૭ એ	..
ઉપક્રમ ...	૧૦૫
સોમનું સ્વરૂપ અને તે સોમના ૭ પ્રકાર
સોમના ૭ પ્રકારો તથા લક્ષણો ..	૧૦૬
સોમનું પાકવામા અભિમુખ થવાનું કારણ
કાયા-પાકા સોમના લક્ષણો
કર્મજન્ય તથા અલિધાનજન્ય સોમના પાકવાની	..
પરીક્ષામા વેદને ચેતવણી ...	૧૦૭
કાયા સોમ વગેરેનાં લક્ષણો જાણવા-નહિ	..
જાણવાથી યુજ-દોષ ..	૧૦૮
એક દોષોત્પન્ન સોમ પણ પાકતી વ્રમ્ભતે	..
ત્રણે દોષોવાળા ચાય છે
પિત્તના પ્રાધાન્યથી સોમનો પાક
કાયા સોમને ન કાપવો અને પાકેલા સોમને	..
કાપવાની ઉપેક્ષા ન કરવી
શસ્ત્રક્રિયાને લાયક સોમનું પૂર્વકર્મ ...	૧૦૯
મોટા-નાના સોમની ચિકિત્સા ન કરવાથી હાનિ	..
સોમ ઉપર ક્રિયાઓની સફળતા ...	૧૧૦
પાકેલા સોમને ન કાપવાથી નુકસાન થવાનું દર્શાવ	..
સોમ ઉપર કરવાની સાન ક્રિયાઓ...
અધ્યાય ૧૮ એ	..
ઉપક્રમ ...	૧૧૦
શોષ ઉપર લેપ અને બંધની મહત્તા
લેપ કરવાની રીતિ ...	૧૧૧
ત્રણ જાતના લેપ અને તે ક્યારે કરવા ?	..
લેપના પ્રમાણ, સમય અને લેપમા નિરોધ ...	૧૧૨
મણુ ઉપર પાટા બાધવાના પદાર્થો...	..
પાટાઓની આકૃતિઓ જતાવવાના નામો ...	૧૧૩
ક્યા સ્થાનમાં ક્યા પાટો બાધવો ?...	..
પાટો કેવી રીતે બાધવો ? ...	૧૧૪
મણુમા નાખવાની વાટ અને ઔષધનો કલ્ક...	..
મણુના સ્થાનકો ઉપરથી પાટાના ત્રણ પ્રકાર...	..
દોષો ઉપર પાટા બાધવાનો ભેદ
જાતુઓના બેઠથી પાટા બાધવાનો ભેદ ...	૧૧૫
પાટાનો વિચારપૂર્વક ફેરફાર કરવો
વિરુદ્ધ બંધ બાધવાથી નુકસાન
યોગ્ય બંધ (પાટો) બાધવાથી લાભ

વિષય	પૃષ્ઠ
પાટો નહિ બાંધવાથી નુકસાન ...	૧૧૫
પાટો બાંધવાથી અસાધારણ લાભ ...	”
કયા પ્રજો ઉપર પાટો ન બાંધવો ...	૧૧૬
સાધ્યો-અસાધ્યોનું વિવેચન અને અનુકૂળ પાટો	”
પ્રસ્તુત વિષયોનો સમાખ્ય સંગ્રહ ...	”

✓ અધ્યાય ૧૯ મો

ઉપક્રમ ...	૧૧૭
પ્રજાવાળા માટે ઘર તથા શયન વગેરેનો પ્રકાર	”
પ્રજાવાળાએ પાળવાના નિયમો ...	૧૧૮
પ્રજાવાળાએ પાળવાની પરેશ	”
પ્રજાવાળાએ છોડવાની ક્રિયાઓ તથા પીડાઓ	૧૧૯
રાક્ષસોનો ઉપદ્રવ અટકાવવાનો વિધિ ...	”
પ્રજાવાળાએ ખાવાના પદાર્થો ...	૧૨૧
નિષિદ્ધ આચરણ કવવાથી હાનિ ...	”
પ્રજાવાળાએ રાખવાનો વર્તાવ ...	”

અધ્યાય ૨૦ મો ૨૦૧૨૧ ૨૦૨૫

ઉપક્રમ ...	૧૨૧
હિત, અહિત તથા હિતાહિતનો નિષ્કર્ષ ...	૧૨૨
સુયોગથી અહિતરૂપ થનારા પ્રજો ..	૧૨૩
રોગીના વિષયમાં વ્યવસ્થાનો અપવાદ ...	”
સુયોગથી અહિતરૂપ થનારા પદાર્થો ..	૧૨૪
ક્રિયાથી અહિતકર થતા પદાર્થો ...	૧૨૫
પ્રમાણથી અહિતકર થતા પદાર્થો .	”
રક્ષ, વીર્ય તથા વિપાકથી પરસ્પર વિરુદ્ધ બધા પદાર્થો ,	”
અનંત શુભવાળા ન્યાય પદાર્થો ..	૧૨૬
પરસ્પરમાં રક્ષ, વીર્ય તથા વિપાકથી વિરુદ્ધ	”
પદાર્થોથી નુકસાન ...	”
વિરુદ્ધ તથા અહિતકર ભોજન કરવાથી હાનિ	”
વિરુદ્ધ પદાર્થો ખાનાથી થતા રોગોની ચિકિત્સા	”
વિરુદ્ધ પદાર્થોના લક્ષણોથી રોગો ન થવાના કારણો	૧૨૭
હિનરૂપ પવનની દિશાના કારણે થતી પ્રતિકૂળતાના ગુણો	”

અધ્યાય ૨૧ મો ૨૧૧/૨૧૨ ૨૧૩/૨૧૪

ઉપક્રમ ...	૧૨૮
ગરીરના ઉત્પત્તિ, રિયત તથા પ્રથમ દોષોથી	”
તથા રહિતથી જ થાય છે	”
વાત આદિ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ ...	”
દોષોના સ્થાનકો ...	૧૨૯
પિત્ત અને અગ્નિ એક જ છે	”
સ્થાન પરત્વે પિત્તના કામ તથા નામ	૧૩૦
ચિકિત્સામાં ઉપયોગી પિત્તનું સ્વભાવરૂપ લક્ષણ	૧૩૧

વિષય	પૃષ્ઠ
કકુનાં સ્થાનો તથા કામો...	૧૩૧
ચિકિત્સામાં ઉપયોગી કકુનું સ્વભાવરૂપ લક્ષણ	૧૩૨
લોહીનું સ્થાન તથા કામ	”
ચિકિત્સામાં ઉપયોગી લોહીનું સ્વભાવરૂપ લક્ષણ	”
દોષોની ચિકિત્સાનો અવસર અને ચયનાં લક્ષણો	”
દોષો તથા લોહીની ચિકિત્સાનો ખીજો અવસર	”
અને પ્રકાષ	૧૩૩

દોષો ચિકિત્સાનો ત્રીજો અવસર	૧૩૪
દોષચિકિત્સાનો ચોથો અવસર તથા સ્થાનસંશ્રય	૧૩૬
દોષચિકિત્સાનો પાંચમો અવસર તથા વ્યક્તિ	૧૩૭
દોષોની ચિકિત્સાનો છઠ્ઠો અવસર-મેદ	”
વૈદ્યનું લક્ષણ તથા પહેલા અવસરમાં કરેલી	”
ચિકિત્સાથી લાભ ...	”
રોગને ઉત્પન્ન કરનારા દોષો બન્યાના અને	”
તેમની ચિકિત્સા કરવાની પદ્ધતિ	૧૩૮
પ્રજા શબ્દનો અર્થ	”

✓ અધ્યાય ૨૨ મો ૨૨૧/૨૨૨ ૨૨૩/૨૨૪

ઉપક્રમ	૧૩૮
પ્રજોના સ્થાનકો અને તેમની ચિકિત્સામાં	”
સુગ્રમતા તથા મુશ્કેલી	”
દુષ્ટ પ્રજોનાં ચિહ્નો	૧૩૯
પ્રજાની છ ભેદના ચિકિત્સા	”
પ્રજાના સ્થાનકોની પરીક્ષા	”
પ્રજાથી થતા સ્વાવ ઉપરથી તેના દોષોની પરીક્ષા	૧૪૦
સ્વાવ ઉપરથી પ્રજાની અસાધ્યતાની પરીક્ષા	૧૪૧
વેદનાઓ ઉપરથી પ્રજોની પરીક્ષા	”
વર્ણો ઉપરથી પ્રજોની પરીક્ષા	૧૪૨
સોજ સંબંધીના વિશરોની પરીક્ષા	”

✓ અધ્યાય ૨૩ મો ૨૩૧/૨૩૨ ૨૩૩/૨૩૪

ઉપક્રમ	૧૪૩
કોના પ્રજો સુખસાધ્ય છે ?	”
કોના પ્રજો કષ્ટસાધ્ય છે ?	”
કયા સ્થાનકોમાં થયેલા પ્રજો સુખસાધ્ય છે ?	”
કયા સ્થાનકોમાં થયેલા પ્રજો કષ્ટસાધ્ય છે ?	”
કેવા-કયા રક્ષણમાં પ્રજો કષ્ટસાધ્ય છે ?	”
યાપ પ્રજોનો નિર્દેશ અને ‘યાપ’ શબ્દનો અર્થ	૧૪૪
અસાધ્ય પ્રજો	૧૪૫
પ્રજા શુદ્ધ થવાના લક્ષણ	૧૪૬
પ્રજા રક્ષાવાનાં લક્ષણ	”
પ્રજા સારી પેઢે રક્ષાવાનાં લક્ષણ	”
પ્રજા રક્ષાવા પછી ફાટવાના કારણો	”

વિષય

અધ્યાય ૨૪ મો

૫૪

ઉપક્રમ	૧૪૬
વ્યાધિઓની ક્રિયાનો સંક્ષેપ અને સંગ્રહ	"
રોગોના સત્ પ્રકાર	૧૪૭
સવળા વ્યાધિઓના વાત-પિત્ત-કફમાં વ્યભાવેશ	૧૪૮
દોષો-વ્યાધિઓનો સંબંધ નિત્ય છે કે અનિત્ય ?	૧૫૦
નિત્ય અને અનિત્ય સંબંધ માનવામાં દોષ	"
બુદ્ધિ જ પ્રકારનો સંબંધ	"

અધ્યાય ૨૫ મો

ઉપક્રમ	૧૫૧
હેન કરવા યોગ્ય વ્યાધિઓ	"
બેન કરવા યોગ્ય વ્યાધિઓ	૧૫૨
લેખન કરવા યોગ્ય વ્યાધિઓ	"
લેખન કરવા યોગ્ય વ્યાધિઓ	"
લેખન કરવા યોગ્ય વ્યાધિઓ	"
લેખન કરવા યોગ્ય વ્યાધિઓ	"
આહાર (જેથી કાઠવા યોગ્ય) વ્યાધિઓ	"
સાવ કરાવના યોગ્ય વ્યાધિઓ	"
સીંચવા યોગ્ય વ્યાધિઓ	૧૫૩
કેવા મરોને ન સીંચવા ? અને કેવી ક્રિયા કરવી ?	"
મરુને કેવી રીતે સીંચવે ?	"
મરુ સીંચવા પછીની ક્રિયા	૧૫૪
શસ્ત્રક્રિયાઓનો સંક્ષેપ	"
શસ્ત્રક્રમેમાં વ્યાપતિઓ (બગાડો)	"
શસ્ત્રક્રિયા કરનારા વૈદ્ય પ્રવીણ તથા પ્રનાયિક ભેદ	"
શસ્ત્રક્રિયા કરતા મર્મમાં જખમ થવાનાં ચિહ્નો	"
શિરા જખમ પામે તો કેવા ચિહ્નો થાય છે ?	૧૫૫
સ્નાયુ જખમ પામે તો કેવા ચિહ્નો થાય છે ?	"
સંધિ જખમ પામે તો કેવા ચિહ્નો થાય છે ?	"
અરિય જખમ પામતાં થતાં ચિહ્નો	"
સંધિ, શિરા વગેરે જખમગાયા હોય તો થતાં ચિહ્નો	"
મર્મમાં જખમ પામતાં માસના ચિહ્નો	"
પોતાના જ અંગને કાપનારો મૂર્ખ વૈદ્ય	"
શસ્ત્રક્રિયામાં કોઈ પણ ભૂલ થવા ન દેવી	"
રોગીનું પુત્રની પેઠે પાલન કરવું	૧૫૬
એક વ્યાધિને ટાળવા અનેક ક્રિયાઓની જરૂર	"
ક્રિયાથી વ્યાધિ ટાળનારા વૈદ્યને મોટું ફળ મળે છે	"

અધ્યાય ૨૬ મો

ઉપક્રમ	૧૫૬
શલ્ય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ અને શલ્ય વિષે માહિતી	"
શલ્યોની ગતિ, અને સામાન્ય તથા વિશેષ લક્ષણો	૧૫૭
શલ્યોનું શરીરની અંદર શુભ થઈ જવાનું કારણ	૧૫૮

વિષય

૫૪

શુભ થયેલાં શલ્યોને શોધી કાઢવાના ઉપાય	૧૫૮
શુભ થયેલા શલ્યનાં દૂરનાં સામાન્ય લક્ષણો	૧૫૯
શલ્ય જખમનાં ખીમ કટલાક ચિહ્નો	૧૬૦
રોગીને શલ્યરહિત ક્યારે કહેવો ?	"
શલ્યો કાઢવામાં જખમ ભેગી અંદરની રિયતિઓ	"
આખા અધ્યાયનો પિંડાય	૧૬૧

અધ્યાય ૨૭ મો

ઉપક્રમ	૧૬૧
શલ્યના બે ભેદ	"
અવગદ્ શલ્યને કાઢવાના ઉપાયો	"
ક્યાં શલ્યોમાં કયા ઉપાયો યોગ્યવા ?	૧૬૨
શલ્ય કાઢવાના બે માર્ગ તથા પદ્ધતિ	૧૬૩
શલ્ય કાઢતી વખતે થતા ઉપદ્રવની ચિકિત્સા	"
શલ્ય કાઢ્યા પછી કરવાની ક્રિયા	"
બુદ્ધિબુદ્ધ ભાગોમાંથી શલ્ય કાઢવાના પ્રકારો	"
શલ્ય કાઢવાની ટેલોક અપ્રકટ કુક્તિ	૧૬૪

અધ્યાય ૨૮ મો

ઉપક્રમ	૧૬૬
અરિષ્ટો મરુજનું લવિષ્ય મુલ્ય છે	"
દોષથી બિપજનું મરુજ પશુ અનિવાર્ય છે	"
અરિષ્ટનું ફળ લાંબે દિવસે પશુ થાય છે	"
વૈદ્યે અરિષ્ટો જ્ઞેતાની જરૂર	૧૬૭
મજુવાળા માણસનાં અરિષ્ટોનો સામાન્ય સંગ્રહ	"
અધોના સ્વભાવના ફેરફારરૂપ અરિષ્ટ	"
વર્ણોના સ્વભાવોના ફેરફારરૂપ અરિષ્ટ	"
શબ્દોના સ્વભાવોના ફેરફારરૂપ અરિષ્ટ	"
સ્પર્શોના સ્વભાવોના ફેરફારરૂપ અરિષ્ટ	૧૬૮
આકાશોના સ્વભાવોના ફેરફારરૂપ અરિષ્ટ	"
ઉપદ્રવરૂપ અરિષ્ટ	"
ચિકિત્સાની નિષ્ફળતારૂપ અરિષ્ટ	"

અધ્યાય ૨૯ મો

ઉપક્રમ	૧૬૮
રોગીના શુભ-અશુભ લવિષ્યની પરીક્ષા	"
દૂતોનું અશુભ દર્શન	૧૬૯
દૂતોના અશુભ વેશ (તથા અજ)	"
દૂતોનાં અશુભ લાવણ્ય	"
દૂતેની અશુભ ચેષ્ટાઓ	"
વેદના અશુભ પ્રદેશો અને કાવિક, વાચિક તથા માનસિક ચેષ્ટાઓ	૧૭૦
દૂતોની અશુભ વેશા	"
દૂતોના સમાગમનાં અશુભ નમુનો	"

વિષય	પૃષ્ઠ
દ્વિતીયા સમાગમમાં અશુભ તિથિઓ ...	૧૭૦
અમુક અમુક રોગોમાં રથાન પરત્વે દ્વિતીયા	
સમાગમનું શુભાશુભપણું
કેવાં દૃતદર્શનાદિને શુભ ચિહ્નો સમજવાં? ...	૧૭૧
દ્વિતીય વેળને ઘેર જતાં અને વેળને રોગીને ઘેર જતાં થતાં શુભાશુભ શકુનો તથા નિમિત્તો	...
સ્વપ્નો ઉપરથી શુભાશુભનું દર્શન ...	૧૭૪

અધ્યાય ૩૦ મો

ઉપક્રમ ...	૧૭૬
અરિષ્ટનું સંક્ષિપ્ત લક્ષણ
શબ્દોનો ફેરફાર એ માણસના મરણનું ચિહ્ન છે	૧૭૭
સ્પર્શોના ફેરફાર પશુ માણસના મરણનું ચિહ્ન છે	...
રૂપોના વિપરીતતા પશુ માણસના મરણનું ચિહ્ન છે
રસોના ફેરફાર પશુ માણસના મરણનું ચિહ્ન છે	...
ગંધોના ફેરફાર પશુ માણસના મરણનું ચિહ્ન છે	...
રસોના ફેરફારરૂપ અરિષ્ટનું વિશેષ વ્યાખ્યાન	...
ગંધોના ફેરફારરૂપ અરિષ્ટનું વિશેષ વ્યાખ્યાન	૧૭૮
સ્પર્શોના ફેરફારરૂપ અરિષ્ટનું વિશેષ વ્યાખ્યાન	...
રૂપોના ફેરફારરૂપ અરિષ્ટનું વિશેષ વ્યાખ્યાન	...

અધ્યાય ૩૧ મો

ઉપક્રમ ...	૧૭૬
હાયાઓના (કાતિઓના) ફેરફારરૂપ અરિષ્ટ
લાજ વગેરેના ફેરફારરૂપ અરિષ્ટ
અવયવોના ફેરફાર (વિકૃતિ)રૂપ અરિષ્ટ
અવયવોની ક્રિયાના ફેરફારરૂપ અરિષ્ટ ...	૧૮૦
શરીરના પ્રદેશોમાં વ્યાધિઓરૂપ અરિષ્ટ
તંબુ પ્રકારે પ્રાણીઓનું મરણ ...	૧૮૧
મોત આવેલા ઉપર ચિકિત્સા લાગુ પડતી નથી	૧૮૨

અધ્યાય ૩૨ મો

ઉપક્રમ ...	૧૮૨
અવયવોના સ્વભાવોનું બદલાવ જરૂર મરણના ચિહ્નરૂપ
રથાનોથી અવયવોનું ખસવું તથા તેઓના વળનનો ફેરફાર મરણના ચિહ્નરૂપ છે ...	૧૮૩
મરણની સૂચના આપતાં બીજાં વિપરીત ચિહ્નો વ્યાખ્યાનોમાં થતા ઉપદ્રવો મરણના ચિહ્નરૂપ	૧૮૪
મરણના ચિહ્નરૂપ અમુક રિયતિ તથા અમુક એણાઓ જન્મનક્ષત્ર અને જન્મલક્ષને પીઠાવું મરણના ચિહ્નરૂપ છે

વિષય	પૃષ્ઠ
સંહિતા પ્રધેા પ્રમાણે ધર વગેરેમાં ખરાબ નિમિત્તનો પ્રાદુર્ભાવ મરણના ચિહ્નરૂપ છે	૧૮૪
ચિકિત્સા છતાં વિકારની વૃદ્ધિ, મોટા વ્યાધિનું અકસ્માત બંધ પડી જવું વગેરે મરણના ચિહ્નો છે ...	૧૮૫

અધ્યાય ૩૩ મો

ઉપક્રમ ...	૧૮૫
વિષયનો નિર્દેશ
આઠ મહારોગોને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો	...
વાતવ્યાધિને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો	...
પ્રમેહને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો ...	૧૮૬
ઠાઠને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો
અરુચિને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો	...
ભગ્નદરને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો	...
પથરીને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો	...
મૂઠમગ્નને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો	...
ઉદરોગને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો	...
જ્વરને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો ...	૧૮૭
અતિસારને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો	...
ક્ષયરોગને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો	...
ગ્રંથને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો	...
વિદ્રધિને અસાધ્ય કરી દેનારા ઉપદ્રવો	...
પાકુરોગને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો	...
રક્તાપિત્તને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો	...
ઉન્માદને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો	૧૮૮
અપરમાર (વાર્ધ)ને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો	...

અધ્યાય ૩૪ મો

ઉપક્રમ ...	૧૮૮
અધ્યાયના વિષયનો નિર્દેશ
ઝેરના પ્રયોગોથી રાગનેનો અચાવ કરવો ભોઈએ	...
અકાલ મૃત્યુથી બચવા વૈષ અને પુરોહિતની જરૂર રાજવૈષે પુરોહિતનો મત લેવો ...	૧૮૯
રાગના રક્ષણ માટે પૂરી કાળજી રાખવાનાં કારણો	...
સેનાના પદાવલમ વૈષનું રક્ષણ અને સ્થિતિ ચિકિત્સાના ચાર પાદો અને તેમાં વૈષની શ્રેષ્ઠતા	...
વૈષરૂપી પાવો કેવો ભોઈએ? ...	૧૯૦
રોગીરૂપી પાવો કેવો ભોઈએ?
ઔષધરૂપી પાવો કેવો ભોઈએ?
પારિવારકરૂપી પાવો કેવો ભોઈએ?

નિપય

✓ અધ્યાય ૩૫ મો

૪૪

ઉપક્રમ ...	૧૯૧
આતુરતા આયુષ્યની અને વ્યાધિ વગેરેની પરીક્ષા	
પ્રથમ કરવાની જરૂર ...	"
આયુષ્યની પરીક્ષા ...	"
દીર્ઘ-અથવા યુવાન યાન માટે અંગ-પ્રત્યંગોનાં પ્રમાણો અને સર્વ આદિ સારો ...	૧૯૨
વ્યાધિઓની પરીક્ષા ...	૧૯૫
ત્રણ વ્યાધિઓની ચિકિત્સા કરવાની પદ્ધતિ ...	૧૯૬
ઝનુઓની પરીક્ષા ...	"
આત્યયિક રોગની ચિકિત્સા કરવાની પદ્ધતિ ...	"
અસિપરીક્ષા ...	૧૯૭
સમ વગેરે અસિઓની ચિકિત્સાપદ્ધતિ ...	૧૯૮
અવસ્થાઓની પરીક્ષા ...	૧૯૯
અવસ્થાઓના સંબંધમાં ચિકિત્સાપદ્ધતિ ...	"
દેહની પરીક્ષા ...	૨૦૦
દેહના સંબંધમાં ચિકિત્સાની પદ્ધતિ ...	"
બળની પરીક્ષા ...	"
સર્વની પરીક્ષા ...	"
પ્રકૃતિની તથા ઓપધની પરીક્ષા ...	૨૦૧
સામ્યની પરીક્ષા ...	"
દેશની પરીક્ષા ...	"
રોગથી વિપરીત ગુણોવાળા દેશમાં ચિકિત્સા કરવાની સુગમતા ...	૨૦૨
રોગોની સુખસાધના-અસાધના-કટ્ટસાધના એક ક્રિયા નિષ્ફળ જતા બીજી ક્રિયા ક્યારે? રોગોનો નાશ કેમ થાય? ...	"
✓ અધ્યાય ૩૬ મો	
ઉપક્રમ ...	૨૦૩
વિગ્ધાપન (સોજાઓ દૂર કરનારા) લેણે ...	"
સોજાઓનું પાચન (પકાવી નાખનાર) ...	"
સોજાઓનું દારણ (પાકેલા સોજાને ઢાંકી નાખનાર) ...	૨૦૪
મણોનું પ્રતીકન (મણુ દેખાવી તેમાંથી રસીકાદનાર) ...	"
મણોનું શોધન (ધોવા વગેરેથી મણુને શુદ્ધ કરનાર) ...	"
મણોનું રાખણ (મણુમાં ભરતી લાવનાર) ...	૨૦૫
મણુનું ઉત્સાદન (મણુમાં માસની વૃદ્ધિ કરનાર) ...	૨૦૬
મણુનું અવસાદન (મણુના અધિક માસને તોડી નાખનાર) ...	"
શોધન-રોપણ વગેરે ઓપધોના વર્ગો ન મળે તો? ...	"
✓ અધ્યાય ૩૭ મો ૨૧૧	
ઉપક્રમ ...	૨૦૬

નિપય

૪૪

પૃથ્વીની અને ઓપધોની પરીક્ષા ...	૨૦૭
પૃથ્વીની વિશેષ પરીક્ષા ...	"
કઈ ઝડપુઓમાં કયાં ઓપધો લેવાં ...	૨૦૮
કયાં ઓપધો કયાં ઉત્પન્ન થયાં હોય તો બચવત્તર થાય? ...	"
કયાં ઓપધો નવાં તથા જૂનાં લેવાં? ...	"
ઓપધિઓની ઝોળખાણ શી રીતે મેળવવી? ...	૨૦૯
અમુક યોગોમાં 'નવા ઓપધો જ લેવાં' એ નિયમ નથી ...	"
ઓપધોની ઉત્પત્તિભૂમિની પરીક્ષાનો મૂળ હેતુ ...	"
નુંનું-નુંનું ઓપધ કેવા પ્રકારનું લેવું? ...	"
જન્મ ઓપધોના પદાર્થો લેવાનો નિયમ ...	"
ઓપધો ગાખવાનું સ્થાન કેવું નોંધવું? ...	૨૧૦
✓ અધ્યાય ૩૮ મો	
ઉપક્રમ ...	૨૧૦
દ્રવ્યોના ગુણોની સક્ષિપ્ત સંખ્યા ...	"
વિદારિત્રધાદિ ગણ અને તેના ગુણો ...	"
આરગ્ધાદિ ગણ અને તેના ગુણો ...	"
વરુષ્ઠાદિ ગણ અને તેના ગુણો ...	૨૧૧
વીરતવાદિ ગણ અને તેના ગુણો ...	"
સાલસારાદિ ગણ અને તેના ગુણો ...	"
રેશ્નાદિ ગણ અને તેના ગુણો ...	૨૧૨
અર્કાદિ ગણ અને તેના ગુણો ...	"
સુરસાદિ ગણ અને તેના ગુણો ...	"
મુષ્કકાદિ ગણ અને તેના ગુણો ...	"
પિપ્પલ્લાદિ ગણ અને તેના ગુણો ...	"
એલાદિ ગણ અને તેના ગુણો ...	૨૧૩
વચાદિ તથા હરિકાદિ ગણ અને તેમના ગુણો ...	"
સ્થાસાદિ ગણ અને તેના ગુણો ...	"
બૃહત્ત્યાદિ ગણ અને તેના ગુણો ...	૨૧૪
પરોલાદિ ગણ અને તેના ગુણો ...	"
કઠોલ્યાદિ ગણ અને તેના ગુણો ...	"
છિપ્પકાદિ ગણ અને તેના ગુણો ...	"
સાગ્નિદાદિ ગણ અને તેના ગુણો ...	"
અંબનાદિ ગણ અને તેના ગુણો ...	૨૧૫
પરપ્પકાદિ ગણ અને તેના ગુણો ...	"
ત્રિપ્પજાદિ ગણ તથા અંબજાદિ ગણ અને તેમના ગુણો ...	"
ન્યઘોષાદિ ગણ અને તેના ગુણો ...	"
સુરુષ્યાદિ ગણ અને તેના ગુણો ...	૨૧૬
ઉત્પલાદિ ગણ અને તેના ગુણો ...	"
મુખાદિ ગણ અને તેના ગુણો ...	"

વિષય

૫૪

ત્રિકુળા ગચ્છ અને તેના ગુણો ...	૨૧૬
ત્રિકુટક ગચ્છ અને તેના ગુણો ...	"
આમલકાદિ ગચ્છ અને તેના ગુણો...	"
ત્રપ્વાદિ ગચ્છ અને તેના ગુણો ...	૨૧૭
લાક્ષાદિ ગચ્છ અને તેના ગુણો ...	"
લઘુપંચમૂળ તથા બૃહત્પંચમૂળ ગચ્છ અને તેમના ગુણો ...	"
દશમૂળ ગચ્છ અને તેના ગુણો ...	"
વલ્લીપંચમૂળ ગચ્છ તથા કંટકપંચમૂળ ગચ્છ અને તેના ગુણો ...	૨૧૮
તૃણપંચમૂળ ગચ્છ અને તેના ગુણો...	"
લઘુ વગેરે પંચમૂળના લુદા લુદા સામાન્ય ગુણો ગણોનો યથાથેગ્ય ઉપયોગ ...	"
વેદો યોગ્ય ધરમાં ઔષધોના સંગ્રહ કરવો ...	"
ગણોનો ઉપયોગ કરવાની પદ્ધતિ ...	"
✓ અધ્યાય ૩૬ મો	
ઉપક્રમ ...	૨૧૯
વમનદ્રવ્યો ...	"
વમનના એ દ્રવ્યોના કયા કયા ભાગો લેવા ?	"
વિરેચન દ્રવ્યો ...	"
વિરેચનમાં એ દ્રવ્યોના કયા કયા ભાગો લેવા ?	૨૨૦
વમન તથા વિરેચન કરનારા દ્રવ્યો...	"
અને કામ કરનારા દ્રવ્યોનો કયો ભાગ લેવો ?	"
શિરોવિરેચન એટલે માયામાથી દોષને દૂર કરનારા દ્રવ્યો ...	"
શિરોવિરેચનમાં દ્રવ્યોના કયા ભાગો લેવા ? ..	"
વાયુના સંશ્લેષન દ્રવ્યો ...	"
પિત્તના સંશ્લેષન દ્રવ્યો ...	૨૨૧
કફના સંશ્લેષન દ્રવ્યો ..	"
સંશ્લેષન તથા સંશ્લેષન દ્રવ્યોની માત્રા ...	"
નળળા રોગોને બળવાન સંશ્લેષન ન દેવું ...	૨૨૨
નળળા યથેષા રોગોને સંશ્લેષન કયારે દેવું ?	"
વ્યાધિ, અગ્નિ તથા રોગી મધ્ય બળવાળા હોય તે ઔષધોની માત્રા ..	"
✓ અધ્યાય ૪૦ મો	
ઉપક્રમ ...	૨૨૨
દેહલાકના મતમાં દ્રવ્ય પ્રધાન છે ...	"
દેહલાકના મતમાં રસની પ્રધાનતા ...	૨૨૪
ગુણો પ્રધાન છે એ બજાવવાની જરૂર નથી...	"
દેહલાકના મતમાં વીર્યની પ્રધાનતા ..	૨૨૫
દેહલાકના મતે વિપાકની પ્રધાનતા ...	૨૨૬

વિષય

૫૪

ધન્યંતરિના સિદ્ધાંતમાં ચાર મુખ્ય અને તેમાં દ્રવ્યો વિશેષ ...	૨૨૭
શાસ્ત્રાધારથી જ ઔષધો વાપરવાની યોગ્યતા...	૨૨૮
✓ અધ્યાય ૪૧ મો	
ઉપક્રમ ...	૨૨૮
'અમુક દ્રવ્ય અમુક ભૂતના વિકારરૂપ' હોવાનું કારણ ...	૨૨૯
પારિવ દ્રવ્ય કયું ? તે શું કરે છે ?	"
આર્ય દ્રવ્ય કયું ? તે શું કરે છે ?	"
તૈજસ દ્રવ્ય કયું ? તે શું કરે છે ?	"
વાયવીય દ્રવ્ય કયું ? તે શું કરે છે ?	"
આકાશીય દ્રવ્ય કોને કહેવાય ? તે શું કરે છે ?	૨૩૦
ઔષધિરૂપ સર્વળા પદાર્થો પ્રયોજન પ્રમાણે કામ કરે છે ...	"
દ્રવ્યોના કાળ, કમ, વીર્ય, અધિકરણ, ઉપાય અને ફળ ...	"
અનુમાનોથી દ્રવ્યોની પારિવતા આદિ સ્વભાવોની પરીક્ષા ...	"
દ્રવ્યોનાં કામો પશુ અનુમાનથી બાધુવાં ...	૨૩૧
દ્રવ્યના ગુણાધિક્ષના નિશ્ચય પછી પ્રયોગ કરવો	"
વૌર્ષોમા ભૂતો સંબંધી ગુણોના આધિક્ષનો નિશ્ચય	"
વિપાકમા ભૂતો સંબંધી ગુણોના આધિક્ષનો નિશ્ચય	"
કયું વીર્ય કયો દોષ હલે ?	૨૩૨
કયો વિપાક કયો દોષ હલે ?	"
વૌર્ષો શી રીતે બાળી શકાય ?	"
વિપાકો શી રીતે બાળી શકાય ?	"
દ્રવ્યોના પારિવતા વગેરેની પરીક્ષા	"
દ્રવ્યોથી દોષોની સમતા, વૃદ્ધિ તથા ક્ષીણતા	"
✓ અધ્યાય ૪૨ મો	
ઉપક્રમ ...	૨૩૨
રસ બળનો જ છે ...	૨૩૩
રસના ૭ પ્રકાર અને ત્રેસક પેટા પ્રકાર ...	"
કયાં ભૂતોના ગુણોના આધિક્ષથી કયો રસ બને	"
કયા રસો કયો દોષ હલે છે ?	"
દોષોની ઉત્પત્તિ ...	"
રસોના સામાન્ય સ્વભાવ ...	૨૩૪
દેહલાકના મતમાં રસોના મુખ્ય બે જ ભેદો...	"
કયા રસો કયા દોષો વધારે છે તેના કારણો...	"
રસોથી દોષો હજાવવાના કારણો ...	૨૩૫
અન્યેક રસનાં લુદાં લુદાં લક્ષણો ...	"
અન્યેક રસના લુદાં લુદાં ગુણો તથા દોષો ...	"

વિષય

૫૪

પ્રત્યેક રસનાં દ્રવ્યો	૨૩૭
રસોના ત્રેસડ સંયોગો	૨૩૯
પાગવાન ઉપર : સની અસર	"
અધ્યાય ૪૩ મો નો નામ : ૪૩	
ઉપક્રમ	૨૩૯
મીઠળથી વમન કરાવવાના યોગો	"
પડોનો યોગ	૨૪૦
ખીન્ને યોગ	"
ત્રીન્ને યોગ	"
ચોથો યોગ	"
પાંચમો યોગ	"
છઠ્ઠો યોગ	"
સાતમો યોગ	"
આઠમો યોગ	"
નવમાથી ઓગણીસમા સુધીના યોગો	૨૪૧
આઠમાથી ઓગણીસમા સુધીના યોગોનો વિષય	"
યોગ આઠમા પછી વમન ન થાય તો ?	"
વીસમો યોગ	"
એકવીસમો યોગ ૭૫	"
બાવીસમો યોગ	"
ત્રેવીસમો યોગ	"
ચૌસમાથી ત્રેવીસમા સુધીના યોગોનો વિષય	"
ચોવીસમો યોગ અને તેનો વિષય	૨૪૨
પચીસમો યોગ અને તેનો વિષય	"
છવ્વસમો યોગ અને તેનો વિષય	"
સત્તાવીસમો યોગ અને તેનો વિષય	"
અઠ્ઠાવીસમો યોગ અને તેનો વિષય	"
ઓગણીસમો યોગ અને તેનો વિષય	"
ત્રીસમો યોગ અને તેનો વિષય	"
એકત્રીસમો યોગ અને તેનો વિષય	"
ફકડવેસના પુષ્પોથી વમન કરાવવાના યોગો અને તેઓનો વિષય	"
ઉદભવતથા કડવી ધિમોડીથી વમન કરાવવાના યોગો	૨૪૩
કડવી તૂંજડીથી વમન કરાવવાના યોગો અને તેમનો વિષય	"
કડવાં તૂંજિયાંથી વમન કરાવવાના યોગો અને તેમનો વિષય	"
સૂંધાડવાથી વમન કરાવવાનો યોગ અને તેનો વિષય	"
ભાવનાઓ દેવાથી વધારે ફળ	"
વમન સંબંધી યોગોની કલ્પના	૨૪૪

વિષય

૫૪

અધ્યાય ૪૪ મો નો નામ : ૪૪

ઉપક્રમ	૨૪૪
વિરેચનમાં પ્રધાન દ્રવ્યો	"
વાતરોગી માટે વિરેચન	"
પિત્તરોગી માટે વિરેચન	"
કફરોગી માટે વિરેચન	૨૪૫
વાત-ભૈષ્મિકરોગી માટે વિરેચનના બે યોગ	"
વિરેચનનો છઠ્ઠો યોગ	"
વિરેચનનો સાતમો યોગ	"
વિરેચનનો આઠમો યોગ	"
વિરેચનનો નવમો યોગ	"
વિરેચનનો દસમો યોગ	૨૪૬
વિરેચનનો અગ્નિધારમો યોગ	"
વિરેચનનો બારમો યોગ	"
વિરેચનનો ત્રીસમો યોગ	"
વિરેચનનો ચૌદમો યોગ	"
વિરેચનનો પંદરમો યોગ	૨૪૭
વિરેચનનો સોળમો યોગ	"
વિરેચનનો સત્તરમો યોગ	"
વિરેચનનો અઠારમો યોગ	"
વિરેચનનો ઓગણીસમો યોગ	"
વિરેચનનો વીસમો યોગ	"
વિરેચનનો એકવીસમો યોગ	૨૪૮
વિરેચનનો બાવીસમો યોગ (આસવ)	"
વિરેચનનો ત્રેવીસમો યોગ (પૈથો સુર)	"
વિરેચનનો ચોવીસમો યોગ (સોધીરક)	"
વિરેચનનો પચીસમો યોગ (વૃષોદક)	૨૪૯
અતિદેશ	"
વિરેચનનો છવીસમો યોગ	૨૫૦
વિરેચનનો સત્તાવીસમો તથા અઠ્ઠાવીસમો યોગ	"
વિરેચનનો ઓગણીસમો યોગ	"
વિરેચનનો એકત્રીસમો યોગ	"
વિરેચનનો બીસમો યોગ (નિવૃદ્ધક)	"
વિરેચનનો ત્રીસમો યોગ	૨૫૧
વિરેચનનો ચોત્તીસમો યોગ	"
વિરેચનનો પાંચીસમો યોગ	"
વિરેચનનો છત્રીસમો યોગ	"
વિરેચનનો સાડત્રીસમો યોગ	૨૫૨
વિરેચનનો આઠત્રીસમો યોગ	"
હરેડના યોગોનાં સામાન્ય ફળો	"

વિષય	૪૪
ગાડરના દહીંના શુણે ...	૨૬૫
ઘોડીના દહીંના શુણે ...	”
ઝીના દહીંના શુણે ...	”
ઠાપણીના દહીંના શુણે ...	”
સર્વ દહીંમાં ગાયના દહીંની ઉત્તમતા ...	”
વચ્ચથી ગળેલા દહીંના શુણે ...	૨૬૬
ઢોલા દૂધમાંથી કરેલા દહીંના શુણે ...	”
દહીંની તરના શુણે ...	”
તર વગરના દહીંના શુણે ...	”
ઝડુ પરત્વે દહીંના શુણે ...	”
દહીંના નીચે રહેલા જળમિશ્રિત ભાગના શુણે ...	”
આ વર્ગમાંની બાબતોની અનુક્રમણિકા ...	”
ઝાચના સામાન્ય શુણે ...	”
આ શુણે કેવી ઝાચના કોષ ? ...	૨૬૭
ઝાચ ક્યારે ન અપાય ? ...	”
કયા વિષયોમાં ઝાચ દેવી સારી છે ? ...	”
મીઠી ઝાચના તથા ખાટી ઝાચના શુણે ...	”
કયા કોષમાં કેવી ઝાચનો ઉપયોગ કરવો ? ...	”
બગડેલી ઝાચના તથા બગડેલા દહીંના શુણે ...	”
બગડેલા દૂધના માવાના, સાત દિવસની અંદરના ખીરાના અને ફાટી ગયેલા દૂધના પાણીના શુણે ...	”
માખણના સામાન્ય શુણે ...	૨૬૮
વાસી માખણના શુણે ...	”
દૂધમાંથી ફાટી લીધેલા માખણના શુણે ...	”
દૂધની તરના શુણે ...	”
ઝાચ વગેરે પદાર્થો ગાયના જ ઉત્તમ છે ...	”
ઘીના સામાન્ય શુણે ...	”
ગાયના ઘીના શુણે ...	૨૬૯
બકરીના ઘીના શુણે ...	”
ભેંસના ઘીના શુણે ...	”
ગોંટડીના ઘીના શુણે ...	”
ગાડરના ઘીના શુણે ...	”
ઘોડીના ઘીના શુણે ...	”
ઝીના ઘીના શુણે ...	”
ઠાપણીના ઘીના શુણે ...	”
દૂધ વસોવીને ઢોલા માખણના ઘીના શુણે ...	”
પીગળેલા ઘી ઉપર અમેલા ધાટા ભારના શુણે ...	”
નૂના ઘીના શુણે ...	૨૭૦
તલના તેલના શુણે તથા કામો ...	”
ઝેર દિયા તેલના શુણે તથા કામો ...	૨૭૧
લીંબડા વગેરેનાં ફળોના તેલોના શુણે તથા કામો ...	”

વિષય	૪૪
અળસીના તેલના શુણે તથા કામો ...	૨૭૧
સરસિયા તેલના શુણે તથા કામો ...	”
ઉંચાળિયાના તેલના શુણે તથા કામો ...	”
કચુંબાના તેલના શુણે તથા કામો ...	”
કરિયાતા વગેરેના તેલના શુણે તથા કામો ...	૨૭૨
મટ્ટા, સીંચણ તથા ખાખરાનાં ફળોનાં તેલોના શુણે તથા કામો ...	”
ઘેર અને ભિલામાંનાં ફળોના તેલોના શુણે તથા કામો ...	”
સારોના રેનેડોના શુણે તથા કામો ...	”
કઢવી તૂંડી વગેરેના રેનેડોના શુણે તથા કામો ...	”
આંખફટામણીના તેલના શુણે તથા કામો ...	”
નસોનરના તેલના શુણે ...	”
મુત્રધી આંખાની ગેટલીના તેલના શુણે તથા કામો ...	૨૭૩
શુણે તથા કામોની સમજૂતી ...	”
રથાવર રેનેડોમાં તલના તેલના જેવા જ શુણે તથા કામો ...	”
સહજાં તેલોમાં તલનું તેવ ઉત્તમ છે ...	”
ચરબી, ઘેદ તથા મજ્જનાં શુણે ...	”
મધના સામાન્ય શુણે ...	”
મધની આડ જાતિઓ ...	૨૭૪
પૌત્તિક મધના શુણે ...	”
ખામર ...	”
ફોદ ...	”
માક્ષિક ...	”
જાત ...	૨૭૫
આર્થ ...	”
ઓદાસ ...	”
દાસ ...	”
નવા ...	”
નૂના ...	”
પાકા તથા કાચા મધના શુણે ...	”
મધ યોગવાદી હોવાને લીધે ઘણાં કામો કરે છે ...	”
મધને ઉચ્છેદિત કરવાનોથી તથા આંતરિક જળથી વિરોધ છે ...	”
ઊલટીમાં મધને ઉચ્છેદિત પદાર્થો સાથે આપવાથી નુકસાન નથી ...	૨૭૬
મધનું અચ્છેદિત મદાકરણથી છે ...	”
શેરડીના સામાન્ય શુણે તથા બાર ખતો ...	”
બાર ખતની શેરડીઓના શુણે ...	”

વિષય	પૃષ્ઠ
શેરડીના અવયવોમા જુદા જુદા રસો	૨૭૧
ચૂસેલી શેરડીના રસના ગુણો	...
યૌનથી પીએલી શેરડીના રસના ગુણો	...
અગ્નિથી પકાવેલા શેરડીના રસના ગુણો	...
શેરડીના રસની ગોળ થવા પહેલાની રામના ગુણો	...
ગોળના સામાન્ય ગુણો	...
શુદ્ધ તથા જૂના ગોળના ગુણો	...
કાચી ખાડ, પાકી સફેદ ખાડ, સાકર અને ખડી સાકરના ગુણો	...
શેરડીના ગોળ વગેરે ત્રિકારે જોટલા શુદ્ધ તેટલા વધુ ગુણવાળા હોય છે	૨૭૮
ખાંડના મેલોમા તેવા જ ગુણો	...
સાકરની શ્રેષ્ઠતાની પરીક્ષા	...
મધની સાકરના ગુણો	...
જવાસાની સાકરના ગુણો	...
સઘળી સાકરોના સામાન્ય ગુણો	...
મહુડાના ફૂલોની સાકર ખનાવવા માટેની રામના ગુણો	...
મધના સામાન્ય ગુણો	...
દ્રાક્ષના દારૂના	૨૭૯
ખજૂરના	...
ચોખાના સોટની રાતી મદિરાના ગુણો	...
મદિરા ઉપરની આછાના ગુણો	...
જવની મદિરાના ગુણો	...
ઝીણા ધઉની મદિરાના ગુણો	...
પહેડાની ખાલ નાખીને ખનાવેલી મદિરાના ગુણો	...
જવના સાથવાથી ખનાવેલી	...
મદિરાની નીચે રહેલા ભાગના ગુણો	૨૮૦
સાર વગરના દારૂના ગુણો	...
ગોળના	...
સાકરના	...
શેરડીના પકાવેલા રસના દારૂના ગુણો	...
શેરડીના કાચા રસના	...
પહેડાના કાચાથી તથા ગોળથી ખનાવેલા અને પુષ્પોના સરકારવાળા દારૂના ગુણો	...
જાણી દારૂના ગુણો	...
સૂરા તાખી ખનાવેલા આસવના ગુણો	...
મધ-ગોળના ખનાવેલા	૨૮૧
સુગ અને આસવને મિશ્રિત કરી ખનાવેલા અને મધથી સુકા કરેલા દારૂના ગુણો	...

વિષય	પૃષ્ઠ
દ્રાક્ષ તથા શેરડીના આસવના ગુણો	૨૮૧
મહુડાના ફૂલના દારૂના ગુણો	...
આ પ્રકરણમા નહિ કહેલા અન્ય આસવોના ગુણો જાણવાની પદ્ધતિ	...
નવા દારૂના ગુણો	...
જૂના	...
અરિષ્ટના ગુણો	...
ખીજા અરિષ્ટ, આસવ અને મલોના ગુણો તથા ક્યો જાણવાની પદ્ધતિ	૨૮૨
ખગમ દારૂ અને તેની ખરાબી	...
કેવા મધન સેવન કરવું ?	...
શરીરમા મધ મદને કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરે છે ?	...
શરીર સંબધી ઘેયો ઉપરથી મદ પ્રાપ્ત થવાના સમયના ભેદો	૨૮૩
મધ પીનારની સરર આદિ ગુણો ઉપરથી જુદી જુદી મેટ્રાઓ...	...
શુક્રતાના ગુણો	...
આસુતાના	...
દ્રવ્યોના ભેદથી શુક્રતોના ગુણોના ભેદ	...
તુષોદકતા તથા સીવીગકતા ગુણો	૨૮૪
ધાન્યારસના ગુણો	...
અમુક મૂત્રાના સામાન્ય ગુણો	...
ગોમૂત્રના ગુણો	૨૮૫
ભેસના મૂત્રના ગુણો	...
બકરીના	...
માડીના	...
ધોડાના	...
હાથીના	...
અધેડાના	...
ગિંટના	...
માણસના	...
ઉક્ત-અનુક્ત પ્રવાહી દ્રવ્યોના ગુણોનો વિચાર	૨૮૬
અધ્યાય ૪૬ ચો ૩૧, ૩૨, ૩૩	
ઉપક્રમ	૨૮૬
અખપાનના વિધિ વિધે મુત્યુતનો પ્રશ્ન	...
ધન્યવતરના ઉત્તરનો આરભ	...
શાલિ (દેમ તત્કાલ) પાકનારા ચોખા)ની જાતો અને ગુણો	૨૮૭
બે મહિને પાકનારા ચોખાની જાતો	...
નાંહિ (ચોખાસામા પાકનારા ચોખા)ની જાતો અને ગુણો	૨૮૮

વિષય	પૃષ્ઠ
ભૂમિ પરત્વે ચોખાના શુણે ...	૨૮૮
એક વાર કે ત્રણ વાર ઉમેડીને ખીજ રથળમાં વાવેલા ચોખાના શુણે ...	"
છાંડવાએને કાપીને ઉગાડેલા ચોખાના શુણે તથા શાલિવર્ગનો ઉપસ'હાર ...	૨૮૯
ખડખા-ચોની જતો તથા તેઓના શુણે ...	"
મગ્ર વગેરે વેદલ (કોળ) ધાન્યોની જતો અને તેમના શુણે ...	૨૯૦
અડદના શુણે ...	"
ચોળાના શુણે ...	"
કોચાં તથા કાકડોળિયાનાં ફળોના શુણે ...	"
જામી અડદના શુણે ...	"
કળથીના શુણે ...	૨૯૧
અમેકના શુણે ...	"
તલના શુણે ...	"
જવના શુણે ...	"
અતિયવ(અણી વગરના નાના જવ)ના શુણે	"
ધઉ ના શુણે ...	"
શિંગોના સામાન્ય શુણે ...	૨૯૨
જુલ જુલ વર્ગો ઉપરથી શિંગોના શુણે ...	"
પરચૂચ શિંગોના શુણે ...	"
મગ્ર વગેરે વેદલ ધાન્યોની શિંગોના શુણે ...	"
કસુનાના તથા અળસીના શુણે ...	"
ધોળા સરસવના શુણે ...	"
રાતા સરસવના શુણે ...	"
કેતું ધાન્ય સાક નથી ?	"
ધાન્યોને ઉપયોગ કરવામાં સાધારણ સમજણ અને ઉપસ'હાર ...	૨૯૩
મસીના મુખ્ય બે વર્ગો ...	"
જામલવર્ગના આઠ પ્રકાર-તેમનાં નામ ...	"
જામલ પ્રાણીઓ અને તેઓના શુણે ...	"
વિગ્ગર પક્ષીઓના માંસના શુણે ...	૨૯૪
પ્રવૃદ્ધ પક્ષીઓ-તેઓના માંસના શુણે ...	૨૯૫
ચૂડાશય પશુઓ-તેઓના માંસના શુણે ...	"
પ્રસદ્ધ પક્ષીઓ-તેઓના માંસના શુણે ...	૨૯૬
પર્ણાગ્રજો તથા તેઓના માંસના શુણે ...	"
ખિલેશય પ્રાણીઓ તથા તેઓના માંસના શુણે ...	"
ગ્રામ્ય પશુઓ-તેઓના માંસનો શુણે ...	૨૯૭
જામલવર્ગના માંસની વિશેષતા ...	"
આનુપવર્ગના પાંચ પ્રકાર-તેઓનાં નામો ...	૨૯૮
દૂધચરો તથા તેઓના માંસના શુણે ...	"

વિષય	પૃષ્ઠ
પક્ષ પક્ષીઓ-તેઓના માંસના શુણે ...	૨૯૯
કોસરથો, પાદીઓ અને તેઓના માંસના શુણે ...	"
મત્સ્યોના બે ભેદ ...	૩૦૦
નાદેય મત્સ્યો અને તેઓના શુણે ...	"
સામુદ્ર મત્સ્યો અને તેઓના શુણે ...	"
ખાધ્યા વગરના તથા બાધિયા કૂચના અને વાવનાં મત્સ્યોના શુણે ...	"
નદી વગેરેનાં મત્સ્યોના ઠલકા અને બારે અવયવો ...	૩૦૧
કેવાં માંસો છોડી દેવાં ? ...	"
જાતિ તથા શરીરના નાના-મોટા કદ ઉપરથી માંસની ઉત્તમતા ...	"
શરીરના પ્રદેશોને લીધે માંસનું ભાર તથા ઉપકાપણ ...	૩૦૨
આઠાઉ ઉપરથી માંસમાં વિશેષતા ...	"
ઉપર કહેલા વર્ગોનાં માંસોમાં ઉત્તરોત્તર ઠલકાપણ ...	"
એક જાતિના પશુપક્ષીઓ વગેરેમાં કદાવરનું માંસ સાક નથી ...	"
શરીરના કયા પ્રદેશનું માંસ અતિ ઉત્તમ છે ?	"
માંસવર્ગનો સર્વોચ્ચ સાર ...	૩૦૩
દાક્ય વગેરે ફળો-તેઓના સામાન્ય શુણે ...	"
દાક્યના વિશેષ શુણે ...	"
આમળાના (વરુષ) શુણે ...	"
ભોરના વિશેષ શુણે ...	"
સેવફળ(મૂળ જેવા મોટાં મીઠાં ભોર)ના વિશેષ શુણે ...	૩૦૪
કોપાના વિશેષ શુણે ...	"
ખિજોરના વિશેષ શુણે ...	"
આખાના ફળના વિશેષ શુણે ...	"
અખાડાના વિશેષ શુણે ...	"
નાના ફળોના વિશેષ શુણે ...	"
કરમળના વિશેષ શુણે ...	"
ચારોળીના " ...	૩૦૫
ઝોટના ફળના વિશેષ શુણે ...	"
અનનાસના વિશેષ શુણે ...	"
કદળના ફળ તથા પાણીઆમળાના વિશેષ શુણે ...	"
કોકમ, પહાડી આખાના ફળ તથા આખલોના ફળના વિશેષ શુણે ...	"
નારંગીના વિશેષ શુણે ...	"
ખાટા લીજુના " ...	"
દોડકા " ...	"
ફીંગરફાંકિના ફળો અને તેમના સામાન્ય શુણે ...	"

વિષય	પૃષ્ઠ
હીરવૃક્ષોના ફળોના વિશેષ ગુણો ...	૩૦૬
ભંજુના ફળની ,, ,, ...	”
રાધુના ,, ,, ,, ...	”
બખારી આંબલીના ફળના ગુણો ...	”
ટીંબરુના ફળના વિશેષ ગુણો ...	”
ખોલસરીના ફળના વિશેષ ગુણો ...	”
ધાવડા, ગંગેટી અને આસોદારાનાં ફળનાં વિશેષ ગુણો ...	”
અંજીરના ,, ,, ...	”
ધ્રામણના ,, ,, ...	”
પુષ્કરવર્તીના ,, ,, ...	”
ખીસાંના ,, ,, ...	૩૦૭
ઘેલી તથા સાગના ફળના વિશેષ ગુણો ...	”
તાડી વગેરેના ફળો અને તેના સામાન્ય ગુણો ...	”
તાડીના ફળના તથા બીજના વિશેષ ગુણો ...	”
નાળિયેરના વિશેષ ગુણો ...	”
ફળ્લુસના ,, ,, ...	”
કેળાના ,, ,, ...	”
દાક્ષ વગેરે ફળો અને તેઓના સામાન્ય ગુણો ...	”
દાક્ષના વિશેષ ગુણો ...	”
સીવણના ફળના વિશેષ ગુણો ...	”
ખજૂરના વિશેષ ગુણો ...	૩૦૮
મહુકાના ફળના તથા ફળના વિશેષ ગુણો ...	”
બદામ વગેરે ફળો અને તેઓના સામાન્ય ગુણો ...	”
હરફારેવડી(ખારી આમળી)ના વિશેષ ગુણો ...	”
અધેકાના ફળ, બળદાણાના ફળ અને સિલામાના હિટિયાના ગુણો ...	”
ટંકેનામના ફળના ગુણો ...	”
છોગણિયાના ફળના વિશેષ ગુણો ..	”
ખીજકાના ,, ,, ,, ...	”
ગૂંદાના ,, ,, ,, ...	”
કેરકાં, સિલામાનાં ફળ, પીંછુ અને કેવડાનાં ફળના સામાન્ય ગુણો ...	”
પીંછુના ફળના વિશેષ ગુણો ...	૩૦૯
કાલ્પુરગિયા અને ચેરના ફળના ગુણો ...	”
કરંજ, ખાખરી તથા લીંબકાના ફળોના ગુણો ...	”
વાવડિંગના ગુણો ...	”
હરડેના ગુણો ...	”
બકેડાના ગુણો ...	”
સોપારીના ગુણો ...	”

વિષય	પૃષ્ઠ
ખત્રી, કપૂર, બચકળ, નાનો ચણકળામ અથવા લતાકસ્તૂરી, મોટો ચણકળામ અને લવિંગના સામાન્ય ગુણો ...	૩૦૯
કપૂરના વિશેષ ગુણો ...	”
લતાકસ્તૂરીના વિશેષ ગુણો ...	૩૧૦
ફળોની મળમળોના ગુણો ...	”
ખીસાં સિવાય પાકેલાં ફળો ગુણકારી છે કેવાં ફળો ત્યાગ કરવો ? ...	”
શાકો તથા તેઓના સામાન્ય ગુણો ...	”
કેળાના વિશેષ ગુણો ...	”
તડબૂચના વિશેષ ગુણો ...	૩૧૧
દૂધીના વિશેષ ગુણો ...	”
કડવી વૂંચડીના વિશેષ ગુણો ...	”
ત્રપુસ, એવાંરુક, કકોરુક તથા શીર્ષકૃત વગેરે કાકડીઓના સામાન્ય ગુણો ...	”
કાકડીઓના વિશેષ ગુણો... ..	”
પાપર તથા મરી વગેરેના સામાન્ય ગુણો ...	”
પોપરના વિશેષ ગુણો ...	૩૧૨
મરીના વિશેષ ગુણો ...	”
સૂકના વિશેષ ગુણો ...	”
આદંક(આદુ)ના વિશેષ ગુણો ...	”
હિંગના વિશેષ ગુણો ...	”
સફેદ છરું, શાદછરું, કાળીછરી, કઠોછ છરું તથા અજમાના વિશેષ ગુણો ...	”
લીલા તથા સૂકાં ધાણાના ગુણો ..	”
સૂકાં બખાર્દ લીંબુના વિશેષ ગુણો... ..	૩૧૩
સફેદ માજરવાળી તથા લીંબા પાદાંવાળી તુલસી અને જંજલી તુલસીના વિશેષ ગુણો ...	”
કાળા માજરવાળી તુલસી, કુદર તુલસી અને બૂરતણુના વિશેષ ગુણો ...	”
કાસુદરાના વિશેષ ગુણો ...	”
સરગવાળ તથા રાતા સરગવાળા વિશેષ ગુણો... ..	”
સરસર, કડસુ સરસુ તથા વેરના વિશેષ ગુણો ...	”
ચિત્રક અને તલવણીના વિશેષ ગુણો ...	”
સાટોડીના વિશેષ ગુણો ...	”
મૂળાના વિશેષ ગુણો ...	”
લસણના વિશેષ ગુણો ...	૩૧૪
કુંજળા(કાંદા)ના વિશેષ ગુણો ...	”
વટાણાના શાકના વિશેષ ગુણો ...	”
જૂંઝ વગેરે ભાજ્યો-તેઓના ગુણો ...	”
જૂંઝના વિશેષ ગુણો ...	”

વિષય

પૃષ્ઠ

રાડારીની, ખાંદાની તથા ફાંચની ભાજ્યોના વિશેષ ગુણો	૩૧૫
ઉંબરા વગેરે વનસ્પતિઓના તથા કમળ વગેરેનાં પદાર્થોની ભાજ્યોના વિશેષ ગુણો	"
ધોળા સાટોડી વગેરેની ભાજ્યો અને તેઓના સામાન્ય ગુણો	"
ધોળા સાટોડીની ભાજ્યના વિશેષ ગુણો	"
તાંદળા વગેરેની ભાજ્યો અને તેઓના સામાન્ય ગુણો	"
તાંદળાની ભાજ્યના વિશેષ ગુણો	"
ચોથીની ભાજ્યના વિશેષ ગુણો	"
ટાંકાની, ચીસની તથા પાકામની ભાજ્યના વિશેષ ગુણો	"
અશ્વગન્ધા નામની મોટા પાંદડાવાળા મેથીના વિશેષ ગુણો	૩૧૬
આહી વગેરેની ભાજ્યો તથા તેઓના સામાન્ય ગુણો	"
આહી અને ગળાજીની ભાજ્યના વિશેષ ગુણો	"
ઝોટીગણ, બામચીની અથવા ગુવાની ભાજ્ય, વટાણાની ભાજ્ય તથા અધેડીની ભાજ્યના વિશેષ ગુણો	"
ઝોરિંગડીના ડોડવાના વિશેષ ગુણો	"
મીઠાં પટોળના વિશેષ ગુણો	૩૧૭
ચીંગણાં, કટોલા તથા કારેલાંના વિશેષ ગુણો	"
અરડૂસીની, નેનરના અંધોની, ગંધોની, લીમડાની, ખડસિયાની અને કરિયાતાની ભાજ્યના વિશેષ ગુણો	"
વાયવરણાની તથા કુવાડિયાની ભાજ્યના વિશેષ ગુણો	"
શરપખાની તથા કચ્છાની ભાજ્યના વિશેષ ગુણો	"
નાળા નામના પાણીમાં થવા વેસાની ભાજ્યના ગુણો	"
ખાટી લણી-સુષ્કોની ભાજ્યના વિશેષ ગુણો	"
લણી વગેરે ભાજ્યો અને તેઓના સામાન્ય ગુણો	"
પરપોટી તથા આગિયાની ભાજ્યના વિશેષ ગુણો	"
કાળી રાઈની ભાજ્યના તથા કપૂરકચરીની ભાજ્યના ગુણો	"
મણેચીના તથા વટાણાના શાકના વિશેષ ગુણો	૩૧૮
સુગન્ધકર્ણનાં પાંદડાંના ગુણો	"
નાગરવેલનાં પાનના ગુણો	"
કાંચનારનાં પુષ્પોની ભાજ્યોના ગુણો	"
ઉદ્ભિદ (ધરતીને ફેડીને નીકળના-)	"
શાકોના ગુણો	૩૧૯

વિષય

પૃષ્ઠ

ખાજા વગેરેનાં શાકોના તથા વડીઓ અને ખેરા વગેરે શુષ્ક શાકોના ગુણો	૩૨૦
મધુર શાકોના સામાન્ય ગુણો	"
કેવા પત્તાક (પાદાર્થ શાક) નો ત્યાગ કરવો ?	"
કદો અને નળોના સામાન્ય ગુણો	"
વિદારીકદના વિશેષ ગુણો	"
ચનાવરીના વિશેષ ગુણો	૩૨૧
કમળના મૂળમાં થયેલા અંકુરોના વિશેષ ગુણો	"
શિંગોડાનાં-કમેરકદના વિશેષ ગુણો	"
પિંડાણુકના વિશેષ ગુણો	"
સુરેન્દ્રકદ (ચક્રકદ) ના વિશેષ ગુણો	"
વાસના અંકુરોના વિશેષ ગુણો	"
સરખ આદ કદો-તેઓના સામાન્ય ગુણો	"
એમાંના કેટલાક કદોના વિશેષ ગુણો	"
તાડી વગેરેનાં અંધોની મળના ગુણો	"
કેવા કદો ત્યાગ કરવો ?	૩૨૨
લવણો અને તેઓના સામાન્ય ગુણો	"
સેધવના વિશેષ ગુણો	"
સામુદ્ર દરિયાઈલણના વિશેષ ગુણો	"
ખિંચણના વિશેષ ગુણો	"
સંચળના વિશેષ ગુણો	"
વડાગના વિશેષ ગુણો	"
ઝાંઝિલ લવણના વિશેષ ગુણો	૩૨૩
શકલવણ (વડાગની અંત) ના વિશેષ ગુણો	"
ધરતીના ખારા વગેરે લવણોના ગુણો	"
ક્ષારો અને તેઓના સામાન્ય ગુણો	"
શાજખાર-જખારના વિશેષ ગુણો	"
ખારી જમીનના ખારાના વિશેષ ગુણો	"
પાકિમ ક્ષાન્ના વિશેષ ગુણો	"
કંકણખારના વિશેષ ગુણો	"
સુવર્ણના ગુણો	"
રૂપાના ગુણો	૩૨૪
તાંબાના ગુણો	"
કાંસાના ગુણો	"
લોહાના ગુણો	"
કથોર તથા સીસાના ગુણો	"
મણિઓ તથા તેઓના ગુણો	"
ખીમ ધાન્યો વગેરેના ગુણોની કલ્પનાની પદ્ધતિ	"
ધાન્યવર્ષમાં ઉત્તમ ધાન્યો	"
માસવર્ષમાં ઉત્તમ માસો	"
ફળવર્ષમાં ઉત્તમ ફળો	"

વિષય

પૃષ્ઠ

શકુન્તલામાં ઉત્તમ શોકો	૩૨૪
દૂધ તથા ઘી કેના ઉત્તમ ?	૩૨૫
રસોમા ઉત્તમ રસવાળા પદાર્થો	”
રેરડીના વિકારો તથા પીવાના પદાર્થોમાં ઉત્તમ કયો ?	”
ધાન્યોમા તથા માસોમા પ્રધાન કયું ?	”
અનો, ફળો-શાકોમા પ્રધાન કયું ?	”
જુદા જુદા પ્રકારનાં રાષિલા અમોના ગુણો	”
જુદા જુદા પ્રકારનાં રાષિલા માસોના ગુણો	૩૨૬
જુદા જુદા પ્રકારના ચૂપના ગુણો	૩૨૮
તલના લાકડાઓ ખોળ, સૂકા શોકો કટા, ફટલાં ધાન્યો, સિંડાઈ અને સિંડાઈની વડીના સામાન્ય ગુણો	૩૩૦
રાજોના અને ખાકરોના વિશેષ ગુણો	”
સિખંડના ગુણો	”
ગાળથી સુક્રત કરેલા દહીંના ગુણો	૩૩૧
સામવાના મંથોના ગુણો	”
જુદા જુદા પ્રકારનાં શમ્પતોના ગુણો	”
જુદા જુદા પ્રકારના ભક્ષ્ય પદાર્થોના ગુણો	”
સંધ્યા અનુપાનો (ખાધા ને પીધા પછી પીવાના પદાર્થો)ના ગુણો	૩૩૪
અનુપાનના ગુણો, સમય અને નિષેધ	૩૩૭
કયા માણસોને કયા પદાર્થો હલકા-ભારે છે આહારનો વિધિ	”
અજીર્ણના ભેદ, કારણો, હાનિ તથા ચિકિત્સા	૩૪૪
શીત આદિ ગુણો તથા તેઓના કામો	૩૪૬
આહારથી શરીરમા શેષજાત અને પોષાતા પદાર્થો દૈનંદ તથા રાતના આહારના અજીર્ણનો વિચાર	૩૪૮
આ અધ્યાયના અથવા સૂત્રધાનના અભ્યાસની પ્રશંસા	”

નિદાનસ્થાન ૧૦૫.

✓ અધ્યાય ૧ લો.

ઉપક્રમ	૩૫૧
સુચુતનો પ્રશ્ન	”
પ્રકૃતિરથ વાયુના માકાલ્પ, રથાનો અને કામો વાયુના નામ, કામ તથા રોગો	૩૫૨
પ્રકૃપિત વાયુ કયા રોગો ઉત્પન્ન કરે છે ?	૩૫૩
અગ્નિ અને ધાતુઓમાનો પ્રકૃપિત વાયુ કયા રોગો ઉત્પન્ન કરે છે ?	૩૫૪
પિત્તના મિશ્રિત વાયુના સામાન્ય લક્ષણો	૩૫૫

વિષય

પૃષ્ઠ

વાયુને થયેલાં આવરણોના બેદાથી વાતવ્યાધિ-ઓના ભેદ	૩૫૫
વાતગતનાં નિદાનો, સંપ્રાપ્તિ, ભેદો અને લક્ષણો	૩૫૬
વાતગતનું પૂર્વરૂપ	૩૫૭
વાતગતના આરંભનું બીજું સ્થાન	”
વાતગતનું અસાધ્યપણું તથા પ્રાપ્યપણું	”
આણે પકનું નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા સામાન્ય લક્ષણ	”
આણે પકના વિશેષરૂપ અપનાનકનું સામાન્ય લક્ષણ	”
અપનાનકના ચાર ભેદોના જુદા જુદા લક્ષણો	૩૫૮
અપનાનકની અસાધ્યતા	”
પક્ષાધાતનું નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ	”
પક્ષાધાતની કષ્ટસાધ્યતા, સાધ્યતા તથા અસાધ્યતા	૩૫૯
અપત ત્રકનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ	”
મન્યાસત્ત્વનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ, લક્ષણ	”
અદિતના નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ	”
અદિતનું પૂર્વરૂપ	૩૬૦
અદિતની અસાધ્યતા	”
ગૃધ્રસીડું નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ	”
વિશાચીના નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ	”
કોપુકશિરેના નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ	”
ખજવાતના અને પશુચાતના નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ	”
કલાયખજના નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ	૩૬૧
વાનક કેના નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ	”
પાદાહનો નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ	”
પાદહર્ષના નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ	”
અશોષણના તથા અપનાદુકનો નિદાન, સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ	”
બાધિર્થ (બહે-પણ)ના નિદાન, સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ	”
કર્ણશળનું નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ	”
મૂક, મિન્મન તથા ત્રદગ્ધના નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ	૩૬૨
તૂનીવાતના નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ	”
પ્રતિતૂનીના નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ	”
આધ્માનના નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ	”
પ્રત્યાધ્માનના નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ	”
વાતગ્રીવાના નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ	”
પ્રત્યગ્રીવાના નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ	૩૬૩

અધ્યાય ૨ જો

ઉપક્રમ	૩૬૩
------------	-----	-----

વિષય

પૃષ્ઠ

અરશોના બેદો, નિદાનો અને સંપ્રાપ્તિ ...	૩૬૩
શુદાનુ" તથા શુદાની વળીઓનું" વ્યાખ્યાન ...	"
અરશોનાં પૂર્વરૂપ તથા સામાન્ય લક્ષણ ...	૩૬૪
વાયુથી થયેલા અરશોનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો ...	"
પિત્તથી થયેલા અરશોનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો ...	૩૬૫
કફથી થયેલા અરશોનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો ...	"
રુધિરથી થયેલા અરશોનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો ...	"
ત્રણે દોષથી થયેલા અરશોનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો ...	"
સ્વભાવથી થયેલા અરશોનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો ...	"
અરશોની સામાન્ય રીતે સાધ્યતા તથા અસાધ્યતા ...	૩૬૬
લિંગમાં થયેલા અરશોનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ ...	"
તથા લક્ષણ ...	"
યોનિમાં થયેલા અરશોનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ ...	"
તથા લક્ષણ ...	"
કાન, નેત્ર, નાક તથા મુખના અરશોના ...	"
નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણો ...	"
અર્ધકીલ નામના અરશોના નિદાન, સંપ્રાપ્તિ ...	"
તથા લક્ષણ ...	"
અર્ધકીલમાં વાત આદિદોષોની પ્રબલતાના લક્ષણો ...	૩૬૭
લિંગ વગેરે પ્રદેશોમાં થતા અરશોમાં વાયુ ...	"
વગેરે દોષોના વિશિષ્ટ લક્ષણોનું" જ્ઞાન ...	"
ઔષધોની કલ્પના માટે અરશોમાં બીજા દોષોના ...	"
સંસર્ગનું" નિરૂપણ ...	"
અરશોની યાધ્યતા, કટ્ટસાધ્યતા અને અસાધ્યતા ...	૩૬૮
અધ્યાય ૩ જો ૨-૨૧	
ઉપક્રમ ...	૩૬૮
પથરીના બેદો તથા નિદાનો ...	"
પથરીનાં પૂર્વરૂપ ...	"
સધળા પ્રકારની પથરીઓના લક્ષણો ...	૩૬૯
કફથી થયેલી પથરીનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો ...	"
પિત્તથી થયેલી પથરીનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો ...	"
વાયુથી થયેલી પથરીનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો ...	"
આ ત્રણે પથરીઓ ઘણું" કરી બાળકોને જ ...	"
થાય અને તે કાઢવી સહેલી છે ...	૩૭૦
મોટાઓને વીર્યથી થતી પથરીનાં વિશિષ્ટ ...	"
નિદાનો, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણો ...	"
પથરીના ઉપદ્રવો ...	"
કાકરી તથા રેતીનાં લક્ષણ અને સ્થિતિ ...	"
કાકરી તથા રેતીના ઉપદ્રવો ...	૩૭૧
મૂત્રાશયનું" સ્થાન-આકાર : મૂત્ર ભરાવાનો અને ...	"
તેમાં પથરી બનવાનો પ્રકાર ...	"
મૂત્રાશયમાં થતા બીજાં વિકારોનું" કારણ પણ વાયુ છે ...	૩૭૨

વિષય

પૃષ્ઠ

અધ્યાય ૪ જો ૨-૨૧	
ઉપક્રમ ...	૩૭૨
ભગદરોનાં નિદાનો તથા બેદો ...	"
ભગદરોનો અર્થ અને તે ભગદર કયારે ? ...	"
ભગદરનાં પૂર્વરૂપો ...	"
શતપોતક નામના ભગદરનું" સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ ...	"
ઉષ્ણગ્રીવ નામના ભગદરનું" સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ ...	૩૭૩
પગ્નિસાવી નામના ભગદરનું" સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ ...	"
ચંબુકાવત" નામના ભગદરનું" સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ ...	૩૭૪
ઉન્માગી" નામના ભગદરનું" સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ ...	"
બીજી ફોડલીમાં અને ભગદરની ફોડલીમાં તફાવત ...	"
ભગદરનાં પૂર્વરૂપ ...	૩૭૫
ભગદરો કટ્ટસાધ્ય તથા અસાધ્ય ...	"
અધ્યાય ૫ જો ૨-૨૧	
ઉપક્રમ ...	૩૭૫
કોદનાં દૂરનાં તથા પાસેના નિદાનો અને સંપ્રાપ્તિ ...	"
કોદના પૂર્વરૂપો ...	૩૭૬
કોદની સંખ્યા ...	"
સધળા કોદોમાં સધળા દોષો તથા કૃમિઓનો ...	"
સંભવ ...	"
કયા મોટા કોદમાં કયા દોષનું" પ્રાધાન્ય ? તથા ...	"
સાત મહાકુદ્ર થાથી ? ...	"
સાત મહાકુદ્રોના જુદા જુદાં લક્ષણો ...	"
અગિયાર કુદ્ર કુદ્રોના જુદા જુદાં લક્ષણો ...	૩૭૭
કયા કુદ્ર કુદ્રમાં કયા દોષનું" પ્રાધાન્ય છે ? ...	૩૭૮
કિલાસના નિદાનો, બેદો, લક્ષણો તથા ...	"
અસાધ્યતા ...	"
કોદોમાં દોષોની અધિકતાની પરીક્ષાનાં લક્ષણો ...	૩૭૯
અમુક કોદોની અસાધ્યતા ...	"
જુદી જુદી ધાતુઓમાં પેડેલા કોદનાં લક્ષણો ...	"
રજ્જમાં તથા વીર્યમાં પેડેલા કોદ સંતાનોને પણ ...	"
લાગુ પડે છે ...	૩૮૦
ધાતુઓમાં પેડેલા કોદની સાધ્યસાધ્યતા વગેરે ...	"
કોદ થાય એવાં યાપો, કોદિયાને યુનર્જનમાં ...	"
પણ કોદની પ્રાપ્તિ અને અસાધ્યતા પ્રવર્તે ...	"
પણ કોદ ટાળવાની જરૂર ...	"
કોદ વગેરે કટ્ટલાક રોગો સંસર્ગથી પણ થાય છે ...	૩૮૧
અધ્યાય ૭ જો ૨-૨૧	
ઉપક્રમ ...	૩૮૧
પ્રમેહનાં દૂરનાં નિદાનો ...	"
પ્રમેહોની સંપ્રાપ્તિ ...	"

વિષય

પૃષ્ઠ

અધ્યાય ૧૦ મો ૨૧.૬૧

ઉપક્રમ	૩૬૭
વિસર્પના સંપ્રાપ્તિ, નિદાન અને અર્થ	"
વાયુના વિસર્પનું વિશિષ્ટ લક્ષણ અને તેની અમુક સ્થિતિમાં અસાધ્યતા	"
પિત્તથી થયેલા વિસર્પનું વિશિષ્ટ લક્ષણ અને અમુક સ્થિતિમાં અસાધ્યતા	"
કફથી થયેલા વિસર્પનું વિશિષ્ટ લક્ષણ	"
ત્રણે દોષોથી થયેલા વિસર્પનું વિશિષ્ટ લક્ષણ તથા અસાધ્યતા	૨૬૮
ક્ષનથી થયેલા વિસર્પનું વિશિષ્ટ લક્ષણ	"
વિસર્પોની સાધ્યતા અસાધ્યતા તથા કષ્ટસાધ્યતાનું સામુદાયિક વિવેચન	"
નાડીત્રયની સંપ્રાપ્તિપૂર્વક નિરુક્તિ	"
નાડીત્રયોની સંખ્યા	"
વાયુથી થયેલા નાડીત્રયનું લક્ષણ	૨૬૯
પિત્તથી થયેલા નાડીત્રયનું લક્ષણ	"
કફથી થયેલા નાડીત્રયનું લક્ષણ	"
એ દોષોથી થયેલા નાડીત્રયોનાં લક્ષણો	"
ત્રણે દોષથી થયેલા નાડીત્રયનું લક્ષણ	"
શલ્યથી થયેલા નાડીત્રયનું લક્ષણ	"
સ્તનરોગોના નિદાનો અને સંખ્યા	૪૦૦
આઓને સ્તનરોગો થવાનું કારણ	"
ધાવણનું સ્વરૂપ અને પ્રવૃત્તિના કારણો	"
દોષોને લીધે ધાવણની જુદી જુદી કુદૃશતા	"
નિર્દોષ ધાવણનું લક્ષણ	૪૦૧
સ્તનરોગોની સંપ્રાપ્તિ	"
અતિદેશથી સ્તનના રોગોના લક્ષણ	"

અધ્યાય ૧૧ મો ૨૧.૨૧

ઉપક્રમ	૪૦૧
ત્રિયિના નિદાનો, સંપ્રાપ્તિ તથા સામાન્ય લક્ષણ	"
વાયુથી થયેલા ત્રિયિનું લક્ષણ	"
પિત્તથી થયેલા ત્રિયિનું લક્ષણ	"
કફથી થયેલા ત્રિયિનું લક્ષણ	૪૦૨
મેદથી થયેલા ત્રિયિનું લક્ષણ	"
શિરાઓથી થયેલા ત્રિયિનું લક્ષણ	"
ત્રિયિઓની કષ્ટસાધ્યતા તથા અસાધ્યતા	"
અપચીનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ	"
અણુદરસોળીનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા સામાન્ય લક્ષણ	૪૦૩

વિષય

પૃષ્ઠ

અણુદોના વિશિષ્ટ લક્ષણોની ત્રિયિનાં લક્ષણો પ્રમાણે જ પરীક્ષા	૪૦૩
રુધિરથી થયેલા અણુદનું નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા વિશિષ્ટ લક્ષણ	"
માસથી થયેલા અણુદની સંપ્રાપ્તિ તથા વિશિષ્ટ લક્ષણ	"
માસથી થયેલા અણુદનું દૂરનું નિદાન	"
અણુદોની અસાધ્યતા	૪૦૪
અણુદોના પાક ન થવાનું કારણ	"
ગલગંડની સંપ્રાપ્તિ તથા ભેદો	"
વાયુએ કરેલા ગલગંડનું લક્ષણ	"
કફે કરેલા ગલગંડનું લક્ષણ	"
મેદે કરેલા ગલગંડનું લક્ષણ	૪૦૫
દેના ગલગંડ અસાધ્ય છે ?	"
ગલગંડના સ્વરૂપને પાકો નિશ્ચય	"

અધ્યાય ૧૨ મો ૨૧.૨૧

ઉપક્રમ	૪૦૫
વૃદ્ધિ (વધરાવળ) નાં નિદાનો તથા સંખ્યા	"
વૃદ્ધિની સંપ્રાપ્તિ	"
વૃદ્ધિઓના પૂર્વરૂપ	૪૦૬
વાયુથી થયેલી વૃદ્ધિનું લક્ષણ	"
પિત્તથી થયેલી વૃદ્ધિનું લક્ષણ	"
કફથી થયેલી વૃદ્ધિનું લક્ષણ	"
રુધિરથી થયેલી વૃદ્ધિનું લક્ષણ	"
મેદથી થયેલી વૃદ્ધિનું લક્ષણ	"
મૂત્રથી થયેલી વૃદ્ધિનું લક્ષણ	"
આનરડાંની વૃદ્ધિનું લક્ષણ અને અસાધ્યતા	"
ઉપદંશ (આંદી) ના દૂરનાં તથા પાસેનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ	૪૦૭
ઉપદંશોની સંખ્યા	"
વાયુથી થયેલા ઉપદંશનું વિશિષ્ટ લક્ષણ	"
પિત્તથી થયેલા ઉપદંશનું વિશિષ્ટ લક્ષણ	"
કફથી થયેલા ઉપદંશનું વિશિષ્ટ લક્ષણ	૪૦૮
રુધિરથી થયેલા ઉપદંશનું વિશિષ્ટ લક્ષણ	"
ત્રણે દોષોથી થયેલા ઉપદંશનું વિશિષ્ટ લક્ષણ	"
શ્લીષ્ઠના નિદાનો, સંપ્રાપ્તિ અને સામાન્ય લક્ષણ	"
શ્લીષ્ઠોના ભેદ	"
વાયુથી થયેલા શ્લીષ્ઠનું વિશિષ્ટ લક્ષણ	"
પિત્તથી થયેલા શ્લીષ્ઠનું વિશિષ્ટ લક્ષણ	"
કફથી થયેલા શ્લીષ્ઠનું વિશિષ્ટ લક્ષણ	"
અસાધ્ય શ્લીષ્ઠો	"
ત્રણે શ્લીષ્ઠોમાં કફનો સંજ્ઞ દોષ છે	૪૦૯

વિષય

પૃષ્ઠ

અવરથા પ્રમાણે ચિકિત્સાની સફલતા ... ૪૨૧
અમુક અરિધ્યોમાં અમુક ભક્તિ

✓ અધ્યાય ૧૬ મો

ઉપક્રમ ૪૨૨
મુખ્યરોગોની સંખ્યા આદિ
હોઠના રોગોનાં નિર્ણયો
વાયુથી થયેલા હોઠના રોગનું લક્ષણ
પિત્તથી થયેલા હોઠના રોગનું લક્ષણ
કફથી થયેલા હોઠના રોગનું લક્ષણ
ત્રણે દોષોથી થયેલા હોઠના રોગનું લક્ષણ
રુધિરથી થયેલા હોઠના રોગના લક્ષણ
ભાસ્વરથી થયેલા હોઠના રોગનું લક્ષણ
મેઘથી થયેલા હોઠના રોગનું લક્ષણ
પ્રદારથી થયેલા હોઠના રોગનું લક્ષણ
હાતોના મૂળોમાં થતા રોગોના નામ
શીનાદનું લક્ષણ અને નિદાન
દંતપુષ્પટકનું લક્ષણ તથા નિદાન
દંતવેષ્ટકનું લક્ષણ તથા નિદાન
શૌષિરનું લક્ષણ તથા નિદાન
મહાશૌષિરનું લક્ષણ તથા નિદાન
પરિદરનું લક્ષણ તથા નિદાન
ઉપકુચનું લક્ષણ તથા નિદાન
દંતવેદનનું લક્ષણ તથા નિદાન
વદનનું લક્ષણ તથા નિદાન
અધિભાસ્વરનું નિદાન તથા લક્ષણ
પાંચ પ્રકારની દંતનાડીઓના લક્ષણો તથા નિદાનો ૪૨૫
દાંતોના રોગોના નામ
દાસનનું લક્ષણ તથા નિદાન
ફ્રિનિદંતનું નિદાન તથા લક્ષણ
દંતઢળનું લક્ષણ તથા નિદાન
ભજનનું લક્ષણ તથા નિદાન
દંતચક્રરોગનું લક્ષણ તથા નિદાન
કપાલિકાનું લક્ષણ તથા નિદાન
શ્યાવદંતનું નિદાન તથા લક્ષણ
હનુભાક્ષનું લક્ષણ તથા નિદાન
જીભના રોગોના નામ
વાનકંટકનું નિદાન તથા લક્ષણ
પિત્તકંટકનું નિદાન તથા લક્ષણ
કફકંટકનું નિદાન તથા લક્ષણ
અલાસનું નિદાન તથા લક્ષણ

વિષય

પૃષ્ઠ

ઉપનિદિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ ... ૪૨૭
તક્ષણવાત રોગનાં નામો
ગદશુંકિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ
તુડિરિનું નિદાન તથા લક્ષણ
અમુષનું નિદાન તથા લક્ષણ
ભાસ્વરજીવનું નિદાન તથા લક્ષણ
તાદર્યુંદનું નિદાન તથા લક્ષણ
ભાસ્વરધાતનું નિદાન તથા લક્ષણ ... ૪૨૮
તાલુપુષ્પટનું નિદાન તથા લક્ષણ
તાલુશોષનું નિદાન તથા લક્ષણ
તાલુપાકનું નિદાન તથા લક્ષણ
કંઠના રોગોનાં નામો
પાંચે રોગિણીઓના નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા સામાન્ય લક્ષણ
વાયુથી થયેલી રોગિણીનું વિશિષ્ટ લક્ષણ ... ૪૨૯
પિત્તથી થયેલી રોગિણીનું વિશિષ્ટ લક્ષણ
કફથી થયેલી રોગિણીનું વિશિષ્ટ લક્ષણ
ત્રણે દોષોથી થયેલી રોગિણીનું લક્ષણ
રુધિરથી થયેલી રોગિણીનું લક્ષણ
કંઠશાલુકનું નિદાન તથા લક્ષણ
અધિભાસ્વરનું નિદાન તથા લક્ષણ
વલ્લનું નિદાન તથા લક્ષણ
બલાસનું નિદાન તથા લક્ષણ ... ૪૩૦
એક્યુંદનું નિદાન તથા લક્ષણ
જૂદનું નિદાન તથા લક્ષણ
શતપ્રોત્તનું નિદાન તથા લક્ષણ
ગિલાયુનું નિદાન તથા લક્ષણ
ગદશુંકિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ
ગદોષનું નિદાન તથા લક્ષણ ... ૪૩૧
સ્વરમનું નિદાન તથા લક્ષણ
ભાસ્વરનું લક્ષણ તથા નિદાન
નિદારીનું નિદાન તથા લક્ષણ
મોઢામાં અને હોઠ વગેરે રચનાકર્મો થનારા રોગોનાં નિદાનો
વાયુથી થયેલા સર્વસરનું લક્ષણ
પિત્તથી થયેલા સર્વસરનું લક્ષણ
કફથી થયેલા સર્વસરનું લક્ષણ ... ૪૩૨
રુધિરથી થયેલા સર્વસરનું લક્ષણ, નામ

વિષય

પૃષ્ઠ

ઝારીસ્થાન સંપૂર્ણ અંગ્રેજી

અધ્યાય ૧ લો

ઉપક્રમ ...	૪૩૩
સાંખ્યસિદ્ધાંત પ્રમાણે જગતનું કારણ ...	"
સાંખ્યસિદ્ધાંત પ્રમાણે સૃષ્ટિકર્મ ...	"
સાંખ્યસિદ્ધાંત પ્રમાણે જ્ઞાનેશ્વરોના તથા કથેન્દ્રિયોના વિષયો ...	૪૩૪
સાંખ્યસિદ્ધાંત મુજબનાં પ્રકૃતિ, પ્રકૃતિ-વિકૃતિઓ અને વિકારો ...	૪૩૫
સાંખ્યસિદ્ધાંત પ્રમાણે અધ્યાત્મ, અધિભૂત અને અધિદેવની વ્યવસ્થા ...	"
સાંખ્યસિદ્ધાંત પ્રમાણે ચેતનનો તથા અચેતનનો વિભાજ ...	"
સાંખ્યસિદ્ધાંત પ્રમાણે અવ્યક્તની અચેતન છતાં પ્રકૃતિ અને દૃષ્ટાંત ...	"
પ્રકૃતિ અને જીવાત્માની દૃષ્ટ્યાદૃષ્ટતાનું સાંખ્ય સિદ્ધાંત પ્રમાણે વિવેચન ...	૪૩૬
મહત્તરવાદિ પ્રકારો સરવ આદિ શુદ્ધિવાળા છે તેનું સાંખ્યસિદ્ધાંત પ્રમાણે કારણ ...	"
સાંખ્યસિદ્ધાંતથી વૈધકસિદ્ધાંતમાં ભુદર્શ ...	"
મન સાથે સંજ ધ યતા પુરુષ (જીવાત્મા)ના શુદ્ધિ ...	૪૩૮
સારિત્ક શુદ્ધિ ...	"
રાજસ શુદ્ધિ ...	૪૩૯
તામસ શુદ્ધિ ...	"
આકાશના શુદ્ધિ ...	"
વાયુના શુદ્ધિ ...	"
તેજના શુદ્ધિ ...	"
જળના શુદ્ધિ ...	"
પૃથ્વીના શુદ્ધિ ...	"
કયા ભૂતમાં કયા શુદ્ધિ આધિક્ય છે ?	"
જ્ઞાતોના અનુપ્રવેશ અને તેમના દ્રવ્યોમાં સ્પષ્ટતા આ અધ્યાયમાં કહેલા વિષયો ...	૪૪૦

અધ્યાય ૨ નો પ્રકૃતિ

ઉપક્રમ ...	૪૪૦
કુટ વીર્યવાળાને શુદ્ધ પ્રજા ન થવાનાં કારણ વગેરે ...	"
કુટ રજવાળા સ્ત્રીની અશુદ્ધિ, કુટ રજનાં નિદાન, લક્ષણો વગેરે ...	૪૪૧
વીર્યના દોષોની ચિકિત્સા ...	"
રજના દોષોની ચિકિત્સા ...	૪૪૨
વીર્યની શુદ્ધતાનું લક્ષણ ...	૪૪૩
રજની શુદ્ધતાનું લક્ષણ ...	"

વિષય

પૃષ્ઠ

પ્રદરનું લક્ષણ તથા તેના ઉપદ્રવો ...	૪૪૩
પ્રદરની ચિકિત્સા ...	"
યુવતીને રજ ન આવવાનું નિદાન તથા ચિકિત્સા ...	૪૪૪
દીપ્તિ થયેલા રજની વીજ ચિકિત્સા ...	"
રજરવલાએ પાળવાના નિયમો વગેરે ...	"
વૈદે ચોથે દિવસે કરવાનો વિધિ ...	૪૪૫
રજરવલા પતિ બુદ્ધિ, પછોનો વિધિ ...	"
પુત્રીની ઇચ્છાથી સ્ત્રીસંગ કરવા ?	"
રજરવલા સમયમાં સ્ત્રીસંગથી હાનિ ...	"
પહેલો ત્રણ રાત્રિમાં સ્ત્રીસંગ ન કરવાનું કારણ ...	૪૪૬
સ્ત્રીસંગની મર્યાદા ...	"
ગર્ભવતીને નરય દેવું ...	"
ચાર પદાર્થોના સાંનિધ્યથી સારા પુત્રોનો જન્મ ...	"
ગર્ભના ગ્રોર કે સ્થાપ વગેરે વર્ણો ...	૪૪૭
ગર્ભની આપોમાં વિકારો થવાનું કારણ ...	"
ત્રણ દિવસ સુધી રત્તી થીનેલા રજનો પ્રેયુન-સમયમાં પાછો સંચાર કેમ ?	"
એકાવપતે ભે ગર્ભ રહેવાનું કારણ ...	"
આસેકયની ઉત્પત્તિનું ખાસ કારણ અને લક્ષણ ...	૪૪૮
સોગંધિકની ઉત્પત્તિનું ખાસ કારણ અને લક્ષણ ...	"
કુંભીકની ઉત્પત્તિનું ખાસ કારણ અને લક્ષણ ...	"
ઈર્ષીકની ઉત્પત્તિનું ખાસ કારણ અને લક્ષણ ...	"
ધંકની ઉત્પત્તિનું ખાસ કારણ અને લક્ષણ ...	"
ઓનપુસકની ઉત્પત્તિનું ખાસ કારણ અને લક્ષણ ...	"
પાંચ પુરુષનપુસકોમાં પહેલા ચારને વીર્ય હોય અને પાંચમાને ન હોય ...	૪૪૯
જેવા આહારાદિ તેવી પ્રજા ...	"
અલ્પ તથા ક્રોમળ અસ્થિવાળો ગર્ભ ...	"
ગર્ભ કેશો, નખે તથા સ્તનપ્રધી રહિત હોવાનું કારણ ...	"
સર્પાદિક જેવા ગર્ભો હોવાનું કારણ ...	"
ખૂધા વગેરે ખોડવાળાં કરારે જન્મે છે ?	"
ગર્ભરથ સત્તાનના અધિવાસુ ન મૂકવામાં અને વિષા-મૂત્ર ન કરવામાં કારણ ...	૪૫૦
ગર્ભરથ સત્તાન રોતું નથી તેનું કારણ ...	"
માતાના નિઃશ્વાસ વગેરેથી ગર્ભને નિઃશ્વાસાદિ ...	"
અવધવાની રચના વગેરે સ્વાભાવિક છે ...	"
કોઈ માણસોને પૂર્વજન્મનું સ્મરણ કેમ ?	"
સઘળાં કારણોમાં કઈની મુખ્યતા ...	"

અધ્યાય ૩ નો પ્રકૃતિ

ઉપક્રમ ...	૪૫૦
વીર્ય તથા રજનું સ્વરૂપ ...	"

વિષય	૪૪
ગર્ભનું અવતરણ તથા જવાત્માનો પ્રવેશ ...	૪૫૧
પુરુષ, કન્યા કે નપુંસકના કાગ્જો અને ઋતુકાળ ...	"
૨૪ દેખાયા વિના પૃથ્વી ઋતુમતીનાં લક્ષણો ...	૪૫૨
ઋતુ જતાં વીરની ગર્ભાશયમાં આગ્રામિ ...	"
૨૪૨૦ ચોનિના મુખમાં આવવાનું કારણ તથા ...	"
એનેદ્યનનાં વર્ણનો અવધિ ...	"
ઋતુકાળના બેઠીના દિવસોમાં ગર્ભ રહે તો પુત્ર ...	"
અને એઠીના દિવસોમાં કન્યા ...	"
મૈથુનના અંતે ગર્ભ દેશની દુરત પરીક્ષા ...	"
ગર્ભ રચનાનાં નિદો ...	૪૫૩
ગર્ભવતીએ પાળાના નિયમે ...	"
પ્રથમ ચાર માસમાં ગર્ભની રિયતિ ...	"
મર્મિષ્ઠીની હઠા નદિ પૂરવાથી ગર્ભની નિષ્ફલિ, ...	"
હઠા પૂરવાથી તે પ્રમાણે પુત્રની ઉપતિ ...	૪૫૪
પાંચમાથી આઠમા મહિના સુધીમાં ગર્ભની ગિયતિઓ ...	"
અને કયા મહિનામાં જન્મ થાય ત્યાં ? ...	૪૫૫
ગર્ભ નિગદાર જ રહે તોપણ ઉદરમાં તેને ...	"
વધવાનું તથા જીવવાનું સાધન ...	"
ગર્ભનું અમુક અંગ પ્રથમ બિપળે એ વિષયના ...	"
મોતી અયોગ્યના ...	૪૫૬
ગર્ભના અંગે તથા પ્રત્યંગે એકાવચ્ચતે બિપળે છે ...	"
શરીરમાં પિતા વગેરેથી થતા વિભાગો-ગુણો ...	૪૫૭
ગર્ભમાં જનિત વગેરેની પરીક્ષા કરવાના ચિહ્નો ...	"
માતાઓના આચરણો પ્રમાણે સંતાનો ...	૪૫૮
અવયવોની રચના અને ગુણધોષોના કારણો ...	"
અધ્યાય ૪ થી ૧૦-પ્રત્યક્ષ	
ઉપક્રમ ...	૪૫૮
પ્રાણો (શરીરને જિવાડનારા મુખ્ય પદાર્થો) ...	"
સાત ત્વચાઓ (આમરીઓ) ...	"
સાત કલાઓ ...	૪૫૯
ગર્ભવતીનું ૨૪ કેમ દેખાતું નથી ? ...	૪૬૧
ગર્ભમાં યકૃત, પ્લીહા, કુકુડ તથા મળની ...	"
ચોટલાની ઉત્પત્તિ ...	૪૬૨
આંતરડા, ગુદા તથા મૂત્રાશયની ઉત્પત્તિ ...	"
ગર્ભની જીભની ઉત્પત્તિ ...	"
ગર્ભના ઓતોલી, પેશાબોલી, શિંગાઓલી, ...	"
સ્નાયુઓની અને આશયોની ઉત્પત્તિ ...	"
બુદ્ધિ અને વૃષ્ટિઓની ઉત્પત્તિ ...	"
હૃદય, ચેતના, અનુતિ અને નિદ્રા ...	"
નિદ્રા, તેનું કારણ અને ભેદ ...	૪૬૩
નિદ્રા, અનુતિ, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિનાં કારણ ...	"

વિષય	૪૫
દિવસે બેઠવાનો-રાતે ઉગ્મગ્રેશ કરવાનો નિર્દેશ, ...	"
કર્કે કુટ-તેનાં કારણો ...	૪૬૪
દિવસની નિદ્રા અને ગતના ઉગ્મગ્રેશને ...	"
ત્યાગ કરવાથી લાભ ...	"
નિદ્રા પર કાળ મુગ્ધાવનારને છૂટ ...	"
નિદ્રાના નાશના નિદાનો અને ચિકિત્સા ...	૪૬૫
નિદ્રાના નાશની ચિકિત્સાનું નિરૂપણ ...	"
નિદ્રાના અતિયોગની ચિકિત્સા ...	"
અમુક રોગીઓને રાતે ઉગ્મગ્રેશ અને અમુક ...	"
રોગીઓને દિવસે નિદ્રા કરવાનો વિધિ ...	"
તંદાનું લક્ષણ ...	"
બળાસાનું લક્ષણ ...	"
કામનું લક્ષણ ...	૪૬૬
આગસનું લક્ષણ ...	"
ઉદસેશનું લક્ષણ ...	"
ગ્યાનનું લક્ષણ ...	"
ગોરવ (ભારેપણ)નું લક્ષણ ...	"
મૂર્છા, બમ, તંદા અને નિદ્રાનાં નિદાનો ...	"
ગર્ભની વૃદ્ધિ થવાનું બીજું કારણ ...	"
શરીર વધે છે તેમ દર્શિ વગેરે વધનાં નથી ...	૪૬૭
શરીર ક્ષાય થવા છતાં નખ-કેશ સદા વધે છે ...	"
સાત પ્રકૃતિઓ ...	"
વાતપ્રકૃતિનું લક્ષણ ...	"
પિત્તપ્રકૃતિવાળા મનુષ્યનું લક્ષણ ...	૪૬૮
કફપ્રકૃતિવાળા મનુષ્યનું લક્ષણ ...	"
વાનપિત્તપ્રકૃતિ, વાતકફપ્રકૃતિ, પિત્તકફપ્રકૃતિ ...	"
અને વાતપિત્તકફપ્રકૃતિનાં લક્ષણો ...	૪૬૯
ઉગ્મગ્રેશ પ્રકૃતિરૂપ રોગો ટળના નથી ...	"
કેટલાકના મતે પાચબીતિક પ્રકૃતિઓ ...	"
સાર્વત્રિક સર્વોવાળા સાન શરીરો ...	૪૭૦
રાજસ સર્વોવાળાં જ શરીરો ...	"
તામસ સર્વોવાળાં ત્રણ શરીરો ...	૪૭૧
પ્રકૃતિઓ ગણવાનું પ્રયોજન ...	૪૭૨
અધ્યાય ૫ થી	
ઉપક્રમ ...	૪૭૨
ગર્ભનું તથા પંચમહાભૂતોની ક્રિયાઓપૂર્વક ...	"
શરીરનું લક્ષણ ...	"
શરીરમાં જ અંગો ...	"
શરીરનાં પ્રત્યંગો ...	"
અંગપ્રત્યંગાત્મક શરીર ...	૪૭૩
ત્વચા વગેરે વિભાગોની સંખ્યા ...	"

વિષય

પૃષ્ઠ

આશયોનો વિસ્તાર	૪૭૩
અત્રો(આતરસાં)નો વિસ્તાર	"
બહાર દેખાતા સ્તોત્રોનો વિસ્તાર	૪૭૪
કંડરાઓ(મોટા સ્નાયુઓ)નો વિસ્તાર	"
ભયો(ભળાઓ)નો વિસ્તાર	"
કુચો(ગાંધા)નો વિસ્તાર	"
રજ્જુ(દેરી)ઓનો વિસ્તાર	૪૭૫
સીવણીઓનો વિસ્તાર	"
સંધાનો(અરિથઓના જથ્થાઓ)નો વિસ્તાર	"
સીમંતો(બોદ સંધાતોને ઘોલાવી ગળનારાં સંધાઓ)નો વિસ્તાર	"
અરિથઓનો વિસ્તાર	"
હાથપગમાં ૧૨૦ અરિથઓ	"
કમર, પડખા, પીઠ, પેટ અને છાતીમાં અર્ધાંત્ર કોડામાં ૧૧૭ અરિથઓ	૪૭૬
ડોકથી ઉપરના પ્રદેશોમાં ત્રેસડ અરિથઓ	"
અરિથઓના પાંચ ભેદ	"
શરીરના ટકાઓરૂપે અરિથઓ	૪૭૭
સંધિઓ(સંધિઓ)ના બે ભેદ	"
સંધિઓના વિસ્તાર	"
શાખાઓ-હાથપગમાં ૬૮ સંધિઓ	"
કોડામાં ૫૯ સંધિઓ	"
ડોકથી ઉપરના પ્રદેશોમાં ૮૩ સંધિઓ	૪૭૮
આકૃતિઓ ઉપરથી સંધિઓના આઠ ભેદ	"
પેશીઓ વગેરેના સાધાઓની સંખ્યા નથી	"
સ્નાયુઓનો વિસ્તાર	૪૭૯
હાથપગમાં છસો સ્નાયુઓ	"
કોડામાં બસો ત્રીસ સ્નાયુઓની વહેંચણી	"
ડોકથી ઉપરના પ્રદેશોમાં ૭૦ સ્નાયુઓ	"
સ્નાયુઓના ચાર ભેદ	"
સ્નાયુઓનું પ્રયોજન તથા તે સ્નાયુઓને શક્તિ આપવાની જરૂર	૪૮૦
પેશીઓનો વિસ્તાર	"
હાથપગમાં ચારસો પેશીઓ	"
કોડામાં છસડ પેશીઓ	"
ડોકથી ઉપરના પ્રદેશોમાં ચોત્રીસ પેશીઓ	૪૮૧
પેશીઓનું પ્રયોજન	"
ઋઓને વીસ પેશીઓ અધિક હોય છે	"
સ્થાનોને અનુસરી પેશીઓનાં અનેક રૂપો	"
પુરુષોનાં સિંચોમાં તથા વૃષણોમાં રહેનારી પેશીઓ ઋઓને કયા પ્રદેશમાં છે?	"

વિષય

પૃષ્ઠ

યોનિનું તથા ગર્ભાશયનું સ્વરૂપ	૪૮૨
ગર્ભની સ્થિતિનું સ્વરૂપ	"
આયુર્વેદનાં તત્ત્વોમાં સ્વતંત્રતરી મેદતા	"
શરીરના સઘળા વિભાગોનું જ્ઞાન શાસ્ત્રથી તથા પ્રત્યક્ષ મેળવવું	"
કેવા સજને તોડફિડી કેવી રીતે જોવું?	"
કેવળ જીવાત્મા પ્રત્યક્ષ થતો નથી	૪૮૩
શાસ્ત્ર તથા પ્રત્યક્ષ જો બંનેથી શરીરના અવયવો જોવાની જરૂર	"
અધ્યાય છઠ્ઠો	
ઉપક્રમ	૪૮૩
મર્મેની સંખ્યા તથા પાંચ ભનો	"
મર્મેની પાંચ ભનોની એકંદર સંખ્યા	૪૮૪
શરીરના પ્રદેશોમાં ૧૦૭ મર્મેની વહેંચણી	"
પગમાં રહેલાં મર્મેનાં નામો	"
પેટ તથા છાતીમાં રહેલાં મર્મેનાં નામો	"
પીડમાં રહેલાં મર્મેનાં નામો	"
હાથમાં રહેલાં મર્મેનાં નામો	"
ડોકથી ઉપરના ભાગોના મર્મે	"
સઘળાં મર્મેમાં માસનાં મર્મે કયાં છે?	૪૮૫
સઘળાં મર્મેમાં શિરાઓનાં મર્મે કયાં છે?	"
સઘળાં મર્મેમાં સ્નાયુઓનાં મર્મે કયાં છે?	"
સઘળાં મર્મેમાં અરિથઓનાં મર્મે કયાં છે?	"
સઘળાં મર્મેમાં સંધિઓનાં મર્મે કયાં છે?	"
સઘળાં મર્મેની બીજી પાંચ ભત અને દરેકમાં મર્મેની સંખ્યા	"
સઘળાં પ્રાણુકર આદિ પાંચ મર્મેનું વિવેચન	૪૮૬
મર્મેને પ્રકાર થતાં પ્રાણુનાશ આદિ થવાનાં કારણો	૪૮૭
સઘળાં મર્મેની પ્રાણુ ઉપર કયારે અસર થાય છે?	"
હેટલાક આયુર્વેદની જુદી જુદી માન્યતાઓ	"
આયુર્વેદની સિદ્ધાંત જરાબર નથી	૪૮૮
મર્મરૂપે એક પ્રદેશમાં પ્રકાર થતાં સઘળાં શરીરમાં પીડા	"
સઘળાં મર્મેમાં પ્રકાર થવાથી નિયમિત કૃત્યોને ફેરફાર	૪૮૯
પ્રાણુકરણનો વખત, ઝડપ અને વખતમાં ફેરફાર	"
પગનાં મર્મેનાં સ્થાનો તથા મર્મેનાં પ્રકારોથી થતી વ્યથાઓ	૪૯૦
હાથનાં મર્મેનાં સ્થાનો તથા તે મર્મેનાં પ્રકારોથી થતી વ્યથાઓ	૪૯૧
પેટ અને છાતીનાં મર્મેનાં સ્થાનો તથા તે મર્મેનાં પ્રકારોથી થતી વ્યથાઓ	૪૯૨

વિષય

પૃષ્ઠ

પીકાનાં મર્મેનાં સ્થાનો તથા તે મર્મેમાં પ્રદારથી થતી વ્યથાઓ ...	૪૯૩
ઠાકથી ઉપરના પ્રદેશોનાં મર્મેનાં સ્થાનો-તેમાં પ્રદાર થવાથી થતી વ્યથાઓ ...	૪૯૪
સઘળાં મર્મેનાં ભૂદાં ભૂદાં માપ ...	૪૯૬
મર્મેનાં માપ કરવાનું કારણ અને ક્ષિપ્રમાં કે તલદ્રવ્યમર્મ ધા થાય તો ખાસ ક્રિયા ...	”
શસ્ત્રાદિકના પ્રયોગથી શલ્યનો અરણ્યકારક અને અમરણ્યકારક વિષય ...	૪૯૭
પ્રાણહર મર્મેના ધા ન પામેલા છવે છે ...	”
ખીખ પ્રદેશોમાં થયેલા પ્રદારો કરતાં મર્મેમાં થયેલા પ્રદારો ભારે ...	”
સઘ:પ્રાણહર મર્મમાં પ્રદાર થવાનું લક્ષણ ...	”
ઠાલાંત્રપ્રાણહર મર્મમાં પ્રદારનું લક્ષણ ...	૪૯૮
વૈકલ્પક મર્મમાં પ્રદાર થવાનું લક્ષણ ...	”
વિશલ્પ મર્મમાં પ્રદાર થવાનું લક્ષણ ...	”
સ્ખકર મર્મમાં પ્રદાર થવાનું લક્ષણ ...	”
મર્મ પાસેનો પ્રદાર પલુ ગંભીર સમજવો ...	”
મર્મમાં પ્રદાર થયેલાની ચિકિત્સામાં વૈવની કાળજીની જરૂર ...	”
મર્મેમાં કે તેની સમીપના પ્રદેશોમાં થયેલા વિકારો અતિ કષ્ટસાધ છે ...	”

✓ અધ્યાય ૭ મો

ઉપક્રમ ...	૪૯૯
શિરાઓની સંખ્યા, ક્રમ, મૂળ અને પ્રસાર ...	”
શિગઓ અને પ્રાણોને એકબીજાને આધાર ..	”
મૂલશિરાઓના કામે, સ્થાનો અને તેમાંથી બીજી શિરાઓની ઉત્પત્તિ ...	”
સાતસો શિગઓની વહેંચણી ...	૫૦૦
વાતવાહિની શિરાઓમાં વાયુના કર્મે પિત્તવાહિની શિરાઓમાં પિત્તનાં કર્મે કફવાહિની શિરાઓમાં કફનાં કર્મે રક્તવાહિની શિગઓમાં રુધિરનાં કર્મે ખરી રીતે સઘળાં શિગઓમાં સઘળાં દોષો વહે ...	”
શિરાઓના બુદા બુદા વર્ણો ...	”
નિદિ વીધવા યોગ્ય શિરાઓનો નિદેશ ...	૫૦૨
શાખાઓની નિદિ વીધવા યોગ્ય શિગઓ ...	”
ઠાકાની ન વીધવા યોગ્ય ખત્રોસ શિગઓ ...	”
ઠાકની ઉપરના પ્રદેશોમાં નિદિ વીધવા યોગ્ય પચાસ શિરાઓ ...	૫૦૩
શિરાઓની સંખ્યા મુકરર કરી શકાતી નથી...	૫૦૪

વિષય

પૃષ્ઠ

✓ અધ્યાય ૮ મો ૨૦૭૧.

ઉપક્રમ ...	૫૦૪
કેવા રોગોઓની અને કેવી શિરાઓ વીધવા નિદિ ?	”
કેવા કેવા રોગોમાં શિરાઓ વીધવી ?	૫૦૫
નિયેષ કરેલી શિરાઓ વીધવાની છૂટ ...	૫૦૬
શિરા વીધવા પહેલાં કરવાનું મુખ્ય ક્રમ ...	”
શિરાઓ કયારે ન વીધવો ?	”
માથાની શિરાઓ વીધવાની રીત ...	”
પગ કે હાથની શિરાઓ વીધવાની રીત ...	૫૦૭
કમર, પીઠ કે કાંધની શિરા વીધવાની રીત...	”
પેટની કે જાતીની શિરા વીધવાની રીત ...	”
પડખાં, ઉપરથ, જલનો નીચેનો ભાગ, તાળવું કે ફાંતનાં પેઠાંની શિરા વીધવાની રીત ...	”
ચરીરના વિશાગો અને રોગ અનુસાર શિરાઓ ઉપવાની યુક્તિ ...	૫૦૮
બુદા બુદા પ્રદેશોમાં શરો વૈધવાનું પ્રમાણ અને શરોનો ઉપયોગ ...	”
શિરા વીધવાના સમય ...	”
જગત્તર વીધાયેલી શિરાનું લક્ષણ ...	”
શિરામાં પ્રથમ ખરાળ લોહી જ આવે ...	૫૦૯
શિરા ઈર્ષ વખતે ઝરતી હોવાનું કારણ ...	”
એક વાર સાવ ન થાય તો ફરી કરવો ...	”
લોહીનો અત્યંત સાવ કરવાનો નિયેષ ...	”
લોહી કાઢવામાં છેલ્લું વજન ...	”
રોગોને અનુસરી વીધવા યોગ્ય શિરાઓના પ્રદેશો ખરાબ રીતે વીધાયેલી શિરાઓના ભેદ ...	૫૧૧
શિરાઓના વીસ ભેદોનાં બુદાં બુદાં લક્ષણો ...	૫૧૨
શિરાઓ વીધવામાં સાવચેતીની જરૂર ...	૫૧૩
શિરાઓના વેધ વધારે સાલકારી ...	”
શિરાવેધ વગેરે ક્રિયા વખતે પાળવાની પરેશ ...	”
ખરડેલું લોહી કાઢવાના પાંચ ઉપાયો ...	૫૧૪

✓ અધ્યાય ૯ મો

ઉપક્રમ ...	૫૧૪
ધમનીઓની શિરાઓ તથા સ્રોતોથી ભિન્નતા હોવાનાં કારણો ...	”
જો, નીચે તથા આડી જાયેલી ધમનીઓની સંખ્યા ૫૧૫	”
જોયે જાયેલી ધમનીઓનાં બુદાં બુદાં કામે ...	”
નીચે જાયેલી ધમનીઓનાં બુદાં બુદાં કામે ...	૫૧૬
આડે જાયેલી ધમનીઓનાં કામે ...	૫૧૭
જીવાત્માને શબ્દાદિક વિષયો મઠણ કરાવનારી ધમનીઓની ક્રિયા ...	”

વિષય	પૃષ્ઠ
ધમનીઓમાં રહેનારા અંતર્યુષ્ સ્તોતો, તેઓના મૂળે અને લક્ષણો ...	૫૧૮
સીવજીમાં છેદનબેદનાદિનાં લક્ષણો-નિરૂપણ ...	૫૧૯
જે માણસને સ્તોતોમાં વેદ થાય તેની ચિકિત્સા સ્તોતરું લક્ષણ ...	”
—અધ્યાય ૧૦ માં સમાપ્ત—	
ઉપક્રમ ...	૫૨૦
ગર્ભિણીએ પાળવાના નિયમો ...	”
ગર્ભિણીના સુખપ્રસવ માટે વેદના ઉપચારો ...	૫૨૧
ગર્ભિણીના સુત્રાવકના ધરમાં પ્રવેશ : તે ધર કેવું બનાવવું ...	”
પ્રસવ માટે તૈયાર થયેલી સ્ત્રીના લક્ષણો ...	૫૨૨
પ્રસવ માટે તૈયાર થયેલી સ્ત્રીને કરવાના ઉપચારો ...	”
સુવાણીઓએ શું કરવું તે વિશે ...	”
પીડન આવતા છતાં જરૂરવાર્થી સંતાનની ખરાબી ...	૫૨૩
ગર્ભ અવગણે હોય કે અટકે ત્યારે શું કરવું ? ...	”
જન્મેલા બાળકને કરવાના ઉપચારો ...	”
ધાવણ આવતા સુધી બાળકને તૃષ્ણ રાખવાની યોગ્યતા ...	૫૨૪
સૂતિકાને કરવાના ઉપચારો ...	”
સૂતિકાપણું ક્યારે મટે ? ...	”
જાગરદેશની સૂતિકાના ઉપચારમાં વિશેષ ...	૫૨૫
સૂતિકાનો સામાન્ય ઉપચાર અને ખરેખર ...	”
વેદે સુવારડીની ખાસ કાળજી રાખવી ...	”
પ્રસવમાં ઓળ ન પડવાથી થતા ઉપદ્રવો અને ઓળ પડવાના ઉપાયો ...	”
સૂતિકાના મજબૂત નામના રોગનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	૫૨૬
મજબૂતની ચિકિત્સા ...	”
બાળકને કરવાના ઉપચારો ...	૫૨૭
દશમે દિવસે બાળકનું નામ પાડવું ...	”
બાળકને ધવડાવવા ધાવ કેવી ભેદિએ ? ...	”
બાળકને ધાવતું દૂધ ધવડાવવાનો વિધિ ...	૫૨૮
ધાવ બદલવાથી તથા પહેલું દૂધ નહિ કાઢવાથી નુકસાન ...	”
ઠાંધવાળી ધાવથી નુકસાન ...	”
ધાવણ બરાબર ન આવે તેનો ઉપાય ...	”
સારા ધાવણની પરીક્ષા ...	”
કેવી સ્ત્રીનું ધાવણ ધવડાવવું નહિ ? ...	૫૨૯
બાળકના અદરના રોગ બાળકના ઉપાય ...	”
બાળકના રોગને ટાળવાનો ઔષધપ્રકાર ...	૫૩૦
બાળકને દેવાના ઔષધની માત્રા ...	”
બાળકને ઔષધ દેવાની બીજી યુક્તિ ...	”

વિષય	પૃષ્ઠ
બાળકને બચરના વિષયમાં વિશેષ ...	૫૩૦
બાળકનું તાળવું નીચે જેસી બધ તો તેની નિદાનપૂર્વક ચિકિત્સા ...	૫૩૧
બાળકની નાલિ કૂલી બધ તો તેની નિદાન-પૂર્વક ચિકિત્સા ...	”
બાળકની યુદ્ધ પાકે તેની ચિકિત્સા ...	”
બાળકને તદુસ્તીમાં પણ માથું હોવાથી વીજ ઔષધરૂપ છે ...	”
બાળકને કેવી રીતે ઉછેરવું ? ...	”
બાળકને સારી રીતે ઉછેરવાથી લાભ ...	૫૩૨
વાયુ તથા તડકો વગેરેથી બાળકની રક્ષા ...	”
બાળકને ધાવણ ઓછું મળતું હોય કે બિલકુલ મળતું ન હોય તો શું કરવું ? ...	”
બાળકને અળ ક્યારે રેલું ? ...	”
બાળકને જનાનામાં જ રાખવાની અને બાલ-મહેથી બચાવવાની જરૂર ...	”
બાળકને બાલમહે લાગુ પડ્યાના લક્ષણો ...	”
બાળકને ક્યારે કઈ વિદ્યા લખાવવી ?	૫૩૩
પુત્રનું યોગ્ય કન્યા સાથે લગ્ન ક્યારે કરવું અને કન્યા કેટલી ઉંમરની ભેદિએ ? ...	”
લગ્ન કર્યા પછી સ્ત્રીસમાજમાં ...	”
કેવી સ્ત્રી કે પુરુષ ગર્ભાધાન માટે અયોગ્ય છે ?	”
ગર્ભાધાન તથા ગર્ભપાતનાં પૂર્વરૂપો અને ગર્ભાધાનની ચિકિત્સા ...	૫૩૪
ગર્ભના વારંવાર ફરકવાની ચિકિત્સા ...	”
ગર્ભપાતનાં તથા ગર્ભ અસત્તાનાં ઉપદ્રવો અને તેની ચિકિત્સા ...	”
ગર્ભપાતમાં કરવાની ચિકિત્સા ...	૫૩૫
લીન ગર્ભના નિદાન, લક્ષણ તથા ચિકિત્સા	”
ગર્ભ વાયુથી પેટમાં જ સુકાય તેના (ઉપવિદ્યનો) લક્ષણ તથા ચિકિત્સા ...	”
પેટ ગર્ભથી વધ્યા પછી નાનું થાય તેની નિદાનપૂર્વક ચિકિત્સા ...	૫૩૬
ગર્ભિણી સ્ત્રીનો ગર્ભાધાન આદિ અટકાવવા દર મહિને કરવાના ઉપચારો ...	”
૭ વર્ષ પછી બીજો પ્રસવ થાય તો તે બાળક અત્ય આયુષ્યવાળું થાય ...	૫૩૭
ગર્ભિણીને વચન આદિ કિવાનો જે નિષેધ છે તેનો અપવાદ ...	”
બાળકના સરીપ, ધારખાસકિત, બળ તથા બુદ્ધિવિકાસના ઉપાયો ...	”

સુશ્રુતમાં કહેલાં કેટલાંક શસ્ત્રો તથા યંત્રોની સમજ

શસ્ત્રો

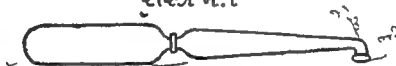
આધુનિક સર્જરી અને પશ્ચિમની શોધખોળના જોગવાઈ દરેકને એમ જ થાય છે, કે પશ્ચિમમાંથી સર્જરીના વિકાસ થયો હતો, પણ જ્યારે આ સુશ્રુતના દર્શાવેલા ઉપચાર જે ૧૦૧ છે તે જોવામાં આવે, તો એ શોઠ ક્ષણ પણ ટકી શકે નહિ દરેક ઉપચારનો પૂર્ણતા, બનાવટ, માપ, ઉપયોગ પ્રકાર, જડ, ધાર, કેમ પકડવું-એ એટલું બધું જીજ્ઞવટથી લખાયું છે, કે આ સાથે દોરેલા ચિત્રોમાંથી કંઈક જાણી તો સામાન્ય માણસને પણ થયા વિના રહે નહિ કેટલાક પડિતોએ સુશ્રુત આસુવેદમાં જોગવાઈના ચિત્રો આપ્યાં છે, પણ પશ્ચિમની સર્જરીના ફોટા ચીતરી કેમી પૂર્ણતામાં ઘાત કર્યો છે તે ખરેખર શોકપ્રદ છે

૧૦૧ ઉપચાર પૂરેપૂર્ણ બનાવીએ તો પચીસથી ત્રીસ રૂપિયા કમતા વધુ ખર્ચ ન થાય અને જોજોમાં જોઈ પચાસ વર્ષ સુધી તો તે ચલેજ, જ્યારે પશ્ચિમની બનાવટ માં જોજોમાં જોજો દસ હજાર રૂપિયા ખર્ચ થાય અને વધુમાં વધુ તે ત્રણચાર વરસ ચાલે

ઉપચાર પાછળ એટલો પૂર્ણ વિચાર કરાયેલો છે કે તેમાં સુધારવું શું એ મોટી પ્રશ્ન છે

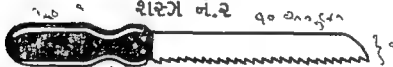
પૂર્વજોની આ મહાન વિદ્યા પાછળ સર્જનોને સહેજ દર્દિ કરશે તોપણ તેમને આ આર્થવિદ્યા તરફ માન થયા વિના રહેશે નહિ દરેક યત્ર અને શસ્ત્રની પૂરેપૂરી આકૃતિઓ નહિ આપતા થોડીક આકૃતિઓ આપી છે મૂળ શસ્ત્રો જેટલા જોઈએ તેટલા ચીતર્યા છે.

શસ્ત્ર નં. ૧



મંડલોએ શસ્ત્ર ૬૧૦૦ ૬૧૦૦

શસ્ત્ર નં. ૨



કરંપજે શસ્ત્ર ૬૧૨૦

શસ્ત્ર નં. ૩



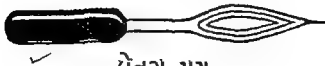
નતાગ્ર વૃદ્ધિપત્ર શસ્ત્ર

શસ્ત્ર નં. ૪



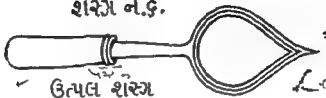
વૃદ્ધિ પત્ર

શસ્ત્ર નં. ૫



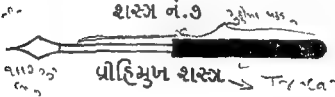
પેતસ પત્ર

શસ્ત્ર નં. ૬.



ઉત્પલ શસ્ત્ર

શસ્ત્ર નં. ૭

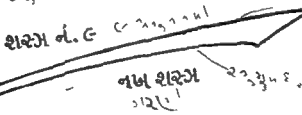


પ્રોહિમુખ શસ્ત્ર

શસ્ત્ર નં. ૮



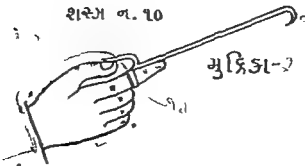
કુશ પત્ર શસ્ત્ર



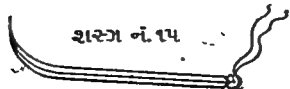
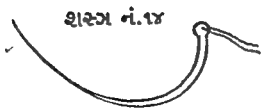
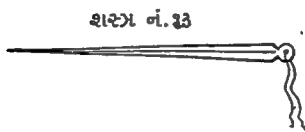
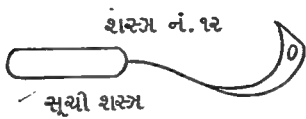
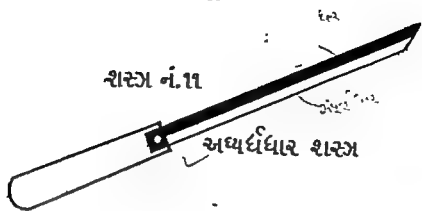
શસ્ત્ર નં. ૯

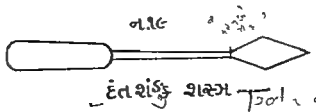
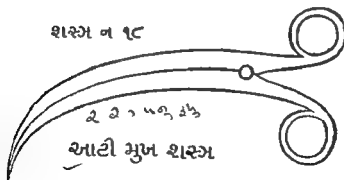
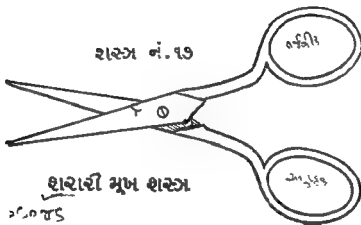
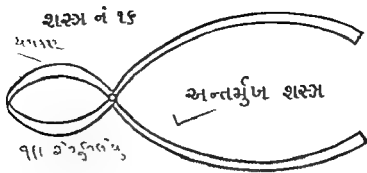
નખ શસ્ત્ર

શસ્ત્ર નં. ૧૦



મુક્રિકા-૨





યત્રી

સ્વસ્તિકયંત્ર

ત્યારે તીરનો ઉપયોગ લડાઈમાં થતો ત્યારે આ યંત્ર વપરાતો હતો. તે સાચી જોવા આકારનો હોય છે. તેની જડ મધ્યમાં હોય છે. તેના હાથા છેડાથી વાંકવાળા હોય છે, જેથી હાથમાંથી હથિયાર છટકી ન શકે. તેનાં મોઢાં જંગલી પશુઓ જોવા હોય છે. જેમ જંગલી પશુએ પકડેલો શિકાર ધડ બુકું પડે છતાં મોંમાંથી છટકી શકતો નથી, તેમ આ હથિયારની પકડમાંથી શસ્ત્ર છટકી શકતું નથી. મુખ્યત્વે લોખંડમાંથી આ યંત્ર બનાવાય છે, પણ તે ઉપરાંત બીજી ધાતુ વાપરી શકાય. આ યંત્રો અંદર અંગિળ લાંબાં હોય છે. સુષુતે આવાં સ્વસ્તિક યંત્રો ૨૪ સંખ્યાં છે. વાગ્બટે બે યંત્ર વધુ

સંખ્યાં છે. હાડકાંમાં ખૂંચેલાં શસ્ત્રોને કાઢવા જ તેનો ઉપયોગ છે. યંત્રો જોવામાં અને શસ્ત્રક્રિયાને સરળ કરવાના કામમાં આવે છે. તેમને ધાર દોતી નથી, બધારે શસ્ત્રને ધાર હોય છે.

સંખ્યા : ૨૪

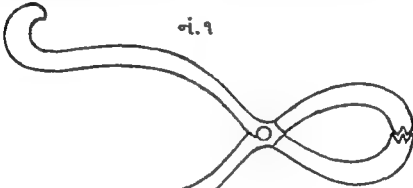
ધાતુ : લોખંડ

લંબાઈ : ૧૮ અંગિળ

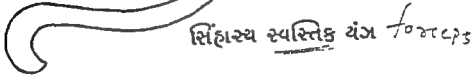
જડ : મધ્યમાં

મોં : પકડદાર દાંતાવાળું

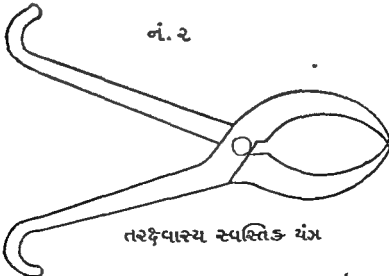
ઉપયોગ : હાડકામાંથી શસ્ત્ર કાઢવાનો



નં. ૧



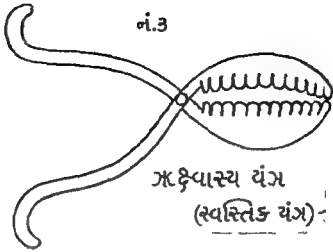
સિંહાસ્થ સ્વસ્તિક યંત્ર ૧૦૪૮૫૩



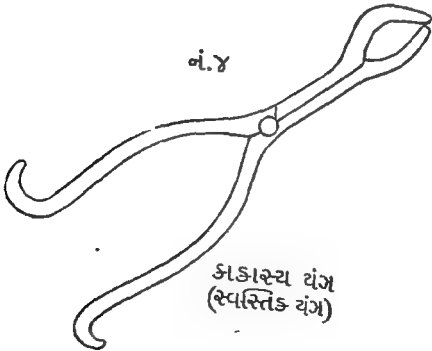
નં. ૨

તરકવાસ્થ સ્વસ્તિક યંત્ર

નં.૩



નં.૪



સંદંશયંત્ર

સંદંશયંત્ર બે છે : એક ચીપિયા જેવું અને બીજું સાણસી જેવું. જે સાણસી જેવું છે તેની જડ માથે હોય છે અને ચીપિયાવાળાને રેખ હોતી નથી. તેના ઉપયોગ ચામડી, માંસ અને નાડીમાંથી મધ્ય બેચી કાઢવાનો છે. જે સાણસી જેવાં રેખવાળા છે તેને સનિગ્રહ કહેવાય છે અને જે ચીપિયા જેવાં હોય છે તેને અનિગ્રહ કહેવાય છે.

સંખ્યા : ૨

ધાતુ : લોખંડ

લંબાઈ : ૧૬ આંગળ

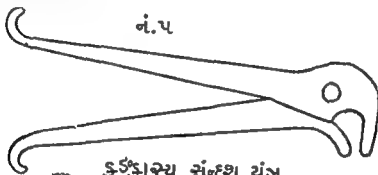
જડ : માથે

મોં : ૧૪૩૬૨

ઉપયોગ : ચામડી, માંસ અને નાડીમાંથી મધ્ય

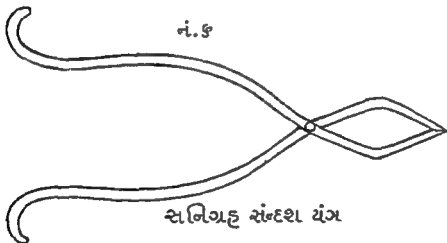
કાઢવા

નં. ૫



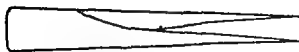
કડકડાચ્ય સંદંશ યંત્ર

નં. ૬



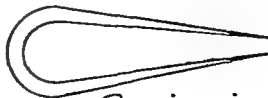
સનિગ્રહ સંદંશ યંત્ર

નં. ૭



અનિગ્રહ સંદંશ યંત્ર

નં. ૮



અનિગ્રહ સંદંશ યંત્ર

તાલયંત્ર

આ યંત્ર માછલીના તાળના જેવું હોય છે. તે બાર
અંગણ લાંબું હોય છે અને કાન, નાક અને નાડીમાંથી
શ્વેતને કાઢવા નોંચેથી ઉપાડવાના ઉપયોગમાં લેવાય છે.
સંખ્યા : ૨

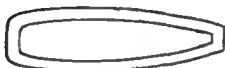
ધાતુ : લોખંડ
લગાઈ : બાર આંગળ
જડ : નથી. સહેજ પોલાંનું હોય છે.
ઉપયોગ : કાન, નાક અને નાડીમાંથી શ્વેતને કાઢવાનો.

નં. ૯



તાલ યંત્ર Scoops

નં. ૧૦



તાલ યંત્ર

નં. ૧૧



નાડી યંત્ર કર્ણકિ
અર્થાત્ યંત્ર (લગદર માટે)

નાડીયંત્ર

નાડીયંત્ર પોલાં હોય છે. કેટલાંક એક છેડે બંધ હોય છે, તે કેટલાંક બંને છેડે પોલા (ઊંઘાડાં) હોય છે. આ યંત્રની ધાર વાગે તેવી હોતી નથી અને તેની સંખ્યા વીસ છે. તે સ્ત્રોતોમાં ગયેલા સ્થળને બહાર કાઢવાને, અદરનાં યોનિ જેવા ભાગને જોવાને, લોહી વગેરે ચૂસવાને અને ખીજ ક્રિયામાં મદદ કરવાને વપરાય છે.

સંખ્યા : ૨૦

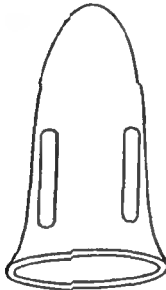
ધાતુ : લોખંડ

લભાઈ : સ્થાન પ્રમાણે

જડ : નથી. કેટલાકને છે. ધાર નથી.

વિપયોગ : જોવાની ક્રિયામાં મદદ માટે

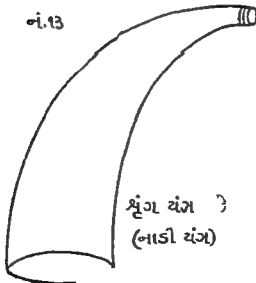
નં. ૧૨



લાડી યંત્ર

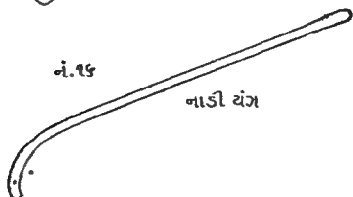
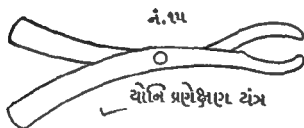
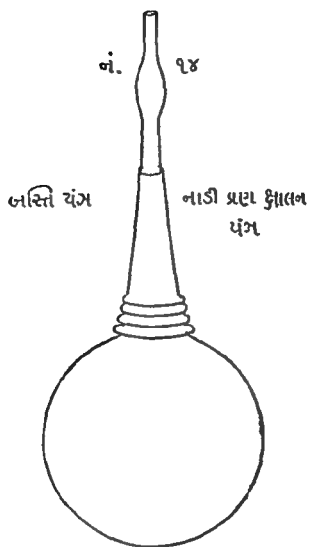
અર્શોદર્શન યંત્ર

નં. ૧૩

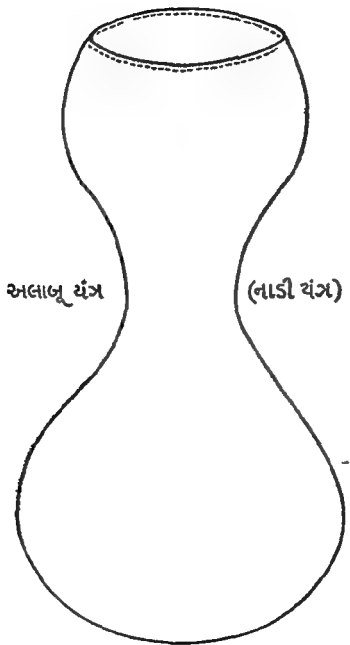


શુંગ યંત્ર

(લાડી યંત્ર)



નં. ૧૭



જા. ૧૮

નિરુદ્ધ પ્રકાશ સંનિરુદ્ધ ગુદ યમ
(નાડી યમ)

શક્તિશાલિન

ਸੁ ਖਯਾ ੨੮

ખાત્રુ : સોખક

શ્રી વાર્ધ : સ્થાન અભાણે.

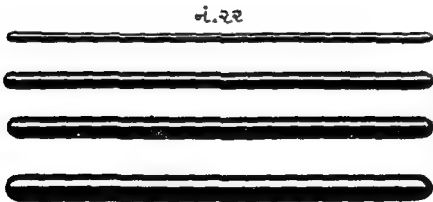
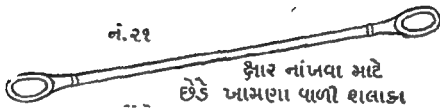
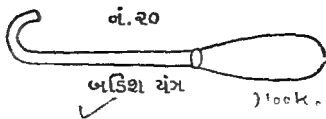
ॐ नमः शिवाय

ઉપયોગ : માપ માટે, લેખન માટે, દર્શન માટે

ॐ १८

એધણી શતાબ્દ (પ્રોબ)

Directed by



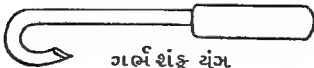
મૂત્ર માર્ગના શોધન માટે
(ડાયલેટર્સ)

નં. ૨૩



મોતીઆ ઉતારવાની
શલાકા

નં. ૨૪



ગર્ભ શંકુ યંત્ર

ઉપયંત્ર

ઉપયંત્ર ૨૫ છે.

શત્રુક્રિયા કરતી વખતે આ ઉપયંત્રો હાજર હોવા જોઈએ. શત્રુક્રિયામાં ત્રણ કર્મ છે : પૂર્વ કર્મ, પ્રધાન કર્મ અને પશ્ચાત્ કર્મ. પ્રધાન કર્મ સમયે આ દ્રવ્યો સમીપ રાખવા. આવાં દ્રવ્યોમાં :—

- (૧) ત્રણ દોરડાં બેગા રાખીને વણેલી દોરડી
- (૨) ચેક પાટો
- (૩) ચામડાનો કકડો
- (૪) ઝાડની ડાલ
- (૫) લતા-વેણી
- (૬) વસ્ત્ર
- (૭) પશ્ચરની શિલા

(૮) પથ્થર

(૯) મગદળ

(૧૦) લોહચુબકના પથરા

(૧૧) ફાર

(૧૨) અગ્નિ

(૧૩) આવશ્યક ઔષધો

ઉપયંત્ર એટલે યંત્રોમાં મદદનાર થાય તે—ઉપયંત્રમાં

જીલ હાથપતના લળિયા, બળ વજરોનો ગણતરી કરી છે જેમ કે આખમાં કઈ પડયું હોય તે તે જીલથી કઢાય છે પ્રસૂતિ વખતે જો સહેજ બળ વાપરે તે જાળક જતલી બહાર આવે છે તેથી બળને પથ્રુ ઉપયંત્ર આલેખ્યું છે

*

॥ શ્રીધન્વન્તર્યૈ નમઃ ॥

સુશ્રુત આયુર્વેદ

સરળ ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે

સૂત્રસ્થાન^૧

અધ્યાય^૨ ૧ લો

નમો બ્રહ્મપ્રજાપત્યશ્ચિવલમિદ્ધન્વન્તરિસુશ્રુતપ્રમૃતિમ્યા ।^૩

બ્રહ્મા, પ્રજાપતિ, અશ્વિનીકુમાર, ઇન્દ્ર, ધન્વન્તરિ અને સુશ્રુત આદિ પ્રાચીન આચાર્યોને પ્રણામ કરીએ છીએ.

ઉપક્રમ

અર્થાતો^૪ વેદોત્પત્તિ નામાધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ । યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ સુશ્રુતાય ॥૧॥

હવે^૫ શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'વેદોત્પત્તિ'^૬ એ નામના અધ્યાયનું આખ્યાન તે પ્રમાણે કરીશું^૭ કે જે પ્રમાણે ભગવાન^૮ ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.^૯ ૧

શિષ્યોની પ્રાર્થના તથા ગુરુ તરફથી અંગીકાર

અથ સહુ ભગવન્તમમરવરમૃપિગણપરિવૃતમાત્રમધ્યં કાશિરાજં દિવોદાસં ધન્વન્તરિમૌપધેનવૈ-
તરણૌરબ્રપૌષ્કલાવતકવવીર્યગોપુરરક્ષિતસુશ્રુતપ્રમૃતય ઊચુઃ । ભગવન્ શારીરમાનસાગન્તુભિર્વ્યાધિભિ-

૧ જેમ સૂત્રના તાત્પર્યો આગળના વીટવા હોય છે તેમ આયુર્વેદના મુખ્ય સિદ્ધાંતો સૂત્રરૂપે ભેગા કર્યા છે, તેવું સ્થાન તે સૂત્રસ્થાન.

૨ એક દિવસમાં જેટલું ભણી શકાય તેટલું લખાણ એક અધ્યાય કહેવાય છે. વિષય સહેલો હોય તો અધ્યાય મોટો હોય છે, પણ જ્યાં સમજાતા ઘણી મુશ્કેલી પડે ત્યાં અધ્યાય નાનો હોય છે.

૩ મૂળ મંથનમાં આ પંક્તિ નથી પાછળથી કહીને ઉમેરેલી છે.

૪ કેટલેક ઠેકાણે વેદોત્પત્તિ નામ અધ્યાય એમ છે.

૫ કેટલેક ઠેકાણે વેદોત્પત્તિનામાધ્યાયમ્ એમ આપ્યું પદ છે.

૬ કહીને સુશ્રુત ઉપર ટીકા કરી છે તે મથુરા પાસે અંકોલાના વૈદ્ય હતા. તેમણે જેજગટ, ગૃધ્રદાસ, ભાસ્કર, પન્નિજાકાર વગેરે ટીકાઓનાથી લઈ સંગ્રહ કરી સરળતા માટે આ ટીકા કરી છે. આયુર્વેદોત્પત્તિ એવો અર્થ લેવાનો છે. મધ્યમપદોથી સમાપ્ત છે

૭ મૂળમાં અથ શબ્દ છે, તેનો 'હવે' એવો અર્થ લેવાથી જણાય છે કે આની પહેલાં પણ અમુક વિષયનું વ્યાખ્યાન આપેલું છે. ટીકાકાર 'કહીને' તો કહે છે કે અથ એ શબ્દ કેવળ મંથન હોવાના મંથનાચરણ માટે જ છે.

૮ આયુર્વેદના પ્રાકટ્ય વિષેનો.

૯ જે પુરુષ યાનના ભડારરૂપ હોય તેને 'ભગવાન' એ વિશેષણ લાગુ પાડવામાં આવે છે.

૧૦ આ પહેલું સૂત્ર, અસલ મંથને પ્રતિસંસ્કાર આપનારા નાગભૂતને કહેલું છે. કોઈ મંથનના અર્થની શબ્દાંતરોમાં વિસ્તારથી જે જોઈવળ્યું કરવી તે ક્રિયાને પ્રતિસંસ્કાર કહેવામાં આવે છે.

વિવિધવેદનાભિધાતોપદ્રુતાન્સનાધાનપ્યનાયવદ્વિચે-
ષ્ટમાનાન્ વિક્રોશતથ માનયાનમિસમીક્ષ્ય મનસિ નઃ
પીડા મયતિ તેષાં મુર્ધપિનાં રોગોપશ્ચમાર્ચમાત્મનઃ
પ્રાણયાત્રાર્થં ચ પ્રજાહિતહેતોરાયુર્વેદં શ્રોતુમિચ્છામ
દ્વોપદિશ્યમાનં, અગ્રાયત્તર્મદિક્રમાણુષ્મિકં ચ શ્રેયઃ ।
તદ્ગગવન્તમુપપન્નાઃ સ્મઃ^૧ શિષ્યત્વેનેતિ । તાનુવાચ
મગવાન્ સ્વાગતં વઃ । સર્વં એવામીમાંસ્યા અઘ્યાપ્યાશ્ચ
મવન્તો વત્સાઃ ॥ ૨ ॥

દેવતાઓમાં ઉત્તમ^૨ ઋષિઓના સમૂહથી
વીંટાયેલા અને વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં રહેલા
કાશીરાજ^૩ દિવોદાસ કે જે 'ધન્વંતરિ' એ
નામથી પણ ઓળખાતા હતા તેમની પાસે
જઈને ઔપધેનવ, વૈતરણ્ય, ઔરશ્વ, પીઠ્ઠલાવત,
કરવીધ્યં, ગોપુરરક્ષિત અને સુશ્રુત^૪ આદિ

૧ શુરશિષ્યના સંવાદમાં પશ્ય ભૂતકાળ વાપર્યો છે,
તે વેદની ભાષા છે એમ બતાવે છે. આધુનિક પૌરુષેય
મંથ નથી.

૨ દિવોદાસ પૂર્વજન્મમાં અમૃત લાભ્યા હતા,
તથા બ્રહ્માના અવતારરૂપ હતા તેથી તેમને 'દેવતાઓમાં
ઉત્તમ' એ વિશેષણ આપ્યું છે. (હજન) શ્રીભાગવતમાં
તો ધન્વંતરિને વિષ્ણુના અવતારરૂપ માનેલા છે.

૩ દીકાકાર હજન કહે છે કે, 'કાશિરાજ એટલે
ધારાશ્વસી દેશના ગણ' પશ્ય શ્રીભાગવતને નવમસ્કંધ
જોતાં તો એમ જણાય છે કે દિવોદાસ 'કાશિ' એ
નામથી ઓળખાતા એક અદ્વંતરી ક્ષત્રિય કુળના જન્મ્યા
હતા તેથી કાશિરાજ કહેવાતા હતા.

કાશ્યસ્ય કાશિસ્તલુપ્તો રાષ્ટ્રો લીર્ષતમઃ પિતા ।

ઘન્વંતરિર્દૈર્ઘતમ આયુર્વેદવર્ત્તકઃ ॥

તત્પુત્રઃ કેતુમાનસ્ય જણે મીમંસલ્લતઃ ।

દિવોદાનોયુગ્મંસ્તસ્માત્ પ્રતર્દનં હિતિ સ્મૃતઃ ॥

હતિમે કાશ્યો મૂળઃ ક્ષત્રજ્ઞાન્વયાધિનઃ ।

(નવમસ્કંધ, અધ્યાય ૧૭મે)

આ ઉપરથી એમ પણ જણાય છે કે દિવોદાસ
આયુર્વેદની પ્રવૃત્તિ કરનારા ધન્વંતરિ રાજાના પ્રપીત
હતા. દિવોદાસે પેલાના પરદાદને માજે વાંધોને
આયુર્વેદની પ્રવૃત્તિ કરી દેાય અને તેથી તેમને પરદાદાનું
નામ આપવામાં આવ્યું દેાય એ સંભવિત છે.

૪ સુશ્રુત વિશ્વામિત્રના પુત્ર હતા. જે કઈ એકવાર

ઋષિઓએ વિજ્ઞાપિ કરી કે, 'મહારાજ! શારીર,
માનસ અને આર્ગતુક વ્યાધિઓને^૧ લીધે
અનેક પ્રકારની વેદનાઓથી તથા અભિધાતથી
કષ્ટ પામતા અને તેથી માતાપિતા આદિ અનેક
રક્ષકાવાળા છતાં પણ અનાથોની જેઠે તરફડવા
આદિ ગેણગો કરતા તથા ખૂબ પાકતા
માણસોને જઈને અમારા મનમાં પીડા થાય
છે. માટે એ સુખાભિલાષીઓના રોગોની
શાંતિ માટે, અમારી પણ સ્વસ્થતા યાદુ
રાખવા માટે^૨ અને ભવિષ્યની પ્રજાઓના
પણ હિત માટે અહીં આપના મુખથી
આયુર્વેદના ઉપદેશનું શ્રવણ કરવા ઇચ્છીએ
છીએ; કેમ કે આ લોક સંબંધી ધનલાભાદિક
તથા સુખલાભાદિક કલ્યાણ અને પરલોક
સંબંધી સ્વર્ગપ્રાપ્તિ તથા જન્મંતરજ્ઞાનાદિક^૩
કલ્યાણ આયુર્વેદના જ્ઞાનને આધીન છે. આ
કારણથી અમે શિષ્યો બનીને આપની પાસે
આવ્યા છીએ.' જયવાન ધન્વંતરિ બોલ્યા :
'તમે જલે આવ્યા. પુત્રો! તમારી જાતિ

સંભળે તે તમે ધારણ કરી લેના, તેથી તેમનું નામ
જનકર અથવા સારું શ્રવણ કરેલા એમ છે.

૧ શારીર, માનસ અને આર્ગતુક એ ત્રણ પ્રકારના
રોગોનું આખ્યાન આ અધ્યાયના ૧૭મા વિષયમાં
આપવામાં આવશે તે જોવું. જે કે એ સૂત્રમાં કુષ્ઠ,
તથા વજેરે ચોક્ષ પ્રકારના સ્વાભાવિક રોગો પશ્ય કષ્ઠા
છે, તોપણ એ રોગોની ચિકિત્સાનું આ શાસ્ત્રમાં
પ્રાધાન્ય નથી; તેથી અહીં ત્રણ પ્રકારના રોગોનાં
નામ આપ્યાં છે. કેટલીક પ્રતોમાં 'શારીર-માનસાન્તુ-
સ્વાભાવિકઃ' એવો પણ પાઠ^૪ પણ તે પાઠ દીકાકારને
સંબત નથી.

૨ 'આત્મનઃ પ્રાણયાત્રાર્ચ' એનો આ અર્થ દીકા-
કારના લખવા પ્રમાણે લખ્યો છે. 'અમારી આશ્વિકા
ચાલવાને માટે' એવો અર્થ પણ કરી શકાય છે.

૩ તાવ હોય અને તાવમાં સંધન ચાલતું હોય તો
આજુસ જાનમાં જ મરે, જેથી બીજન જન્મે પણ પૂર્વ-
જન્મનું જાન રહે, તે જન્મંતરજ્ઞાન કહેવાય.

વગેરેની યોગ્યતા સુપ્રસિદ્ધ હોવાને લીધે તે વિષયમાં કંશે વિચાર કરવો પડે એમ નથી, તેથી તમે અધ્યયનના અધિકારી છો. ૧

આયુર્વેદનો વિસ્તાર અને આઠ અંગમાં સંક્ષેપ

इह खल्वायुर्वेदो नाम यदुपाङ्गमथर्ववेद-
स्यानुत्पाद्यैव प्रजाः श्लोकज्ञतसहस्रमध्यायसहस्रं च
कृतवान् स्वयम्भूः । ततोऽल्पायुष्ट्वमल्पमेघस्त्वं
चावलोक्य नराणां भूयोऽष्टधा प्रणीतवान् ॥

તદાથા-શલ્યં શાલાક્યં કાયચિકિત્સા ભૂત-
વિદ્યા કૌમારભૂત્યમગદતન્ત્રં રસાયનતન્ત્રં વાજી-
કરણતન્ત્રમિતિ ॥ ૩ ॥

આ જગતમાં આયુર્વેદ કે જે અથર્વ-
વેદનું ઉપાંગ^૧ છે, તેને પ્રજાએ લોકસંહિની
પહેલાં જ એક લાખ સ્લોકના એક હજાર
અધ્યાયોમાં ગોઠવીને પ્રકટ કર્યો હતો; પણ
પાછળથી તેમણે જ માણસોને અલ્પ આયુષ્ય-
વાળા તથા અલ્પ બુદ્ધિવાળા જોઈને છેવટ તે
આયુર્વેદને બુદ્ધિશીલ આઠ વિભાગોમાં ગોઠવી
નાખ્યો. એ આઠ વિભાગોનાં અનુક્રમથી
શલ્ય, શાલાક્ય, કાયચિકિત્સા, ભૂતવિદ્યા,
કૌમારભૂત્ય, અગદતન્ત્ર, રસાયનતન્ત્ર અને
વાજીકરણતન્ત્ર એ આઠ નામો છે. ૩

આયુર્વેદના અંગ^૨ સંક્ષિપ્ત લક્ષણ

अथास्य प्रत्यङ्गलक्षणसमाप्तः ।

તત્ર શલ્યં નામ વિવિધવૃણકાષ્ટપાપાણર્ણશુભ-
લોષાસ્થિચાલનસ્વપ્રમાસાન્નાન્તર્ગર્ભશલ્યોદ્ધરણાર્થ
યન્ત્રશસ્ત્રહારામિપ્રણિધાનવ્રણવિનિશ્ચયાર્થ ચ ॥ ૪ ॥

૧ તેમ દેહના હાથ, પગ વગેરે ઉપાંગો કહેવાય છે
અને માયાં વગેરે અંગો કહેવાય છે, તેમ અથર્વવેદનું^૩
વેદશાસ્ત્ર ઉપાંગ કહેવાય છે અને શિક્ષા, કલ્પ તથા
વ્યાકરણ વગેરે અંગો કહેવાય છે કાયચિકિત્સા ચરકમાં
પ્રધાન છે, તેથી ત્યાં ઋગ્વેદનો ઉપાંગ દર્શાવ્યો છે.
શલ્યતન્ત્ર અથર્વવેદમાં છે, જ્યારે કલ્પચિકિત્સા ઋગ્વેદમાં
છે. બ્યાં ક્રિયા છે, શસ્ત્રાદિ વાપરવાના છે, ત્યાં અથર્વ-
વેદનો ભાગ સમજાવેલો છે.

પણ વગેરેની અંદર રહેલાં અનેક જાતનાં
ખડ, કાષ્ઠ, પથરા, રજ, લોહાં, ઢેકાં, હાડકાં,
વાળ, નખ અને પરુના સાવને કાઢવાના,
ગૂંચવાયેલા ગર્ભરૂપ શલ્યને કાઢવાના, યંત્ર
દાખલ કરવાના, શસ્ત્રો દાખલ કરવાના, ક્ષાર
મૂકવાના, હામ દેવાના અને મણોના નિશ્ચયો
કરવાના પ્રકારો જણાવવા માટે જે વિભાગ છે
તે શલ્ય^૪ કહેવાય છે. ૪

શાલાક્યં નામ કુર્ષ્ણજઘ્નગતાનાં રોગાણાં શ્રવણ-
નયનવદનઘ્રાણાદિસંશ્રિતાનાં વ્યાધીનામુપશમનાર્થમ્
કંઠના મૂળથી અથવા હાંસડીથી ઉપર
થયેલા એટલે કાન, નેત્ર, મુખ અને નાસિકા
ધસાદિમાં થયેલા વ્યાધિઓને શાંત કરવા માટે
જે વિભાગ છે તે શાલાક્ય^૫ કહેવાય છે. ૫

કાયચિકિત્સા નામ સર્વાઙ્ગસંસ્તૂતાનાં વ્યાધી-
નાં જ્વરાતિસારરક્તપિત્તશોષોન્માદાપસ્મારક્ષુ-
મેહાદીનામુપશમનાર્થમ્ ॥ ૬ ॥

સર્વ અંગમાં ગતિ કરનારા જ્વર, અતિ-
સારુ,^૬ રક્તપિત્ત, શોષ, ઉન્માદ, અપરમાર, ક્રોધ
તથા પ્રમેહ વગેરે રોગોને શાંત કરવા માટે જે
વિભાગ છે તે કાયચિકિત્સા^૭ કહેવાય છે. ૬

ભૂતવિદ્યા નામ દેવાસુરગન્ધર્વયક્ષરક્ષાપિત્ર-
પિશાચનાગ્રહોપશ્ચુદ્ધેતસાં શાન્તિકર્મચલિહરણા-

૧ કાઠા વગેરે પદાર્થ અથવા બીજો પશુ જે કોઈ
પદાર્થ કરીરની અંદર સાદતો હોય તે પશુ શલ્ય
કહેવાય છે એ શલ્યને દાખલવાના પ્રકારો જણાવવા
માટે જે શાસ્ત્ર તે પશુ શલ્ય કહેવાય છે.

૨ આમાં શલાકાય-જોતું કામ મુખ્ય છે, તેથી
‘શાલાક્ય’ નામ આપ્યું છે.

૩ અહીં અતિસાર શબ્દ અસહ પાઠમાં નથી
એમ કહ્યું કહે છે.

૪ કાય એટલે દોષો, ધાતુઓ તથા મળોના
સંઘાતમાં રહેનારા રોગોની અથવા કાય એટલે જડરાશિને
પામીને રહેનારા રોગોની જે ચિકિત્સા તે કાયચિકિત્સા.

(કહન)

દિગ્રહોપશ્મનાર્થમ્ ॥ ૭ ॥

દેવ, અસુર, ગંધર્વ, યક્ષ, રાક્ષસ, પિતૃ-પિશાચ અને નાગના વળગાડથી જ્યોત્સ્નિત દુષિત થઈ ગયું હોય તેઓના ઉપર કહેલા વળગાડને શાંતિકર્મથી તથા બલિદાન વગેરેથી શાંત કરવા માટે જે વિભાગ છે તે ભૂતવિદ્યા^૧ કહેવાય છે. ૭

કૌમારમૃત્યું નામ કુમારમરણઘાત્રીક્ષીરદોષ-સંશોધનાર્થે દુદ્ધસ્તન્યગ્રહસમુત્થાનાં ચ વ્યાધીના-મુપશ્મનાર્થમ્ ॥ ૮ ॥

બાલકોના ભરણુ-પોષણુ માટે ધવરાવનારી દાઈઓનાં દૂધને સારું કરવા માટે અને ખરાબ ધાવણુથી ઉત્પન્ન થયેલા અથવા બાલકોના વળગાડથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગોને શાંત કરવા માટે જે વિભાગ છે તે કૌમારભૂત્ય કહેવાય છે.

અગદતન્ત્રં નામ સર્વકીટલ્લતાદૃષ્ટિકમુષિકાદિ-દુદ્ધવિપ્વ્યન્નનાર્થે વિવિધવિપ્સંયોગવિષેષહતોપ-શ્મનાર્થમ્ ॥ ૯ ॥

સર્પ, જીળ વગેરે કીડા, ઝેરી કરોળિયા, વીંછી કે ઉંદર વગેરે કાઈ પ્રાણી કરડી ગયેલ હોય પણ તેઓમાંથી 'કાણુ કરડી ગયેલ છે' એવી ખબર ન પડી હોય, ત્યારે તેઓના ઝેરની પરીક્ષા કરવા માટે અને અનેક પ્રકારના વિષોથી અથવા સંયોગી વિષોથી^૨ કુંખી

૧ ભૂતના આવેશને દૂર કરવા માટે જે વિદ્યા તે ભૂતવિદ્યા. ઉત્તરતન્ત્રમાં અપરમારને તથા ઉન્માદને ભૂતવિદ્યામાં દાખલ કર્યા છે; તેનું કારણ એ છે કે તેઓની સ્થિતિ ભૂતાવેશની સ્થિતિ જેવી છે તથા ચિકિત્સા પણ ભૂતાવેશની ચિકિત્સાને મળતી છે. ભૂત એટલે બેક્ટેરિયા નહિ, મનના રોગો.

૨ મધ તથા ઘીનું સમલાએ મિશ્રણ થયું હોય તો સંયોગીવિષ થાય. આ પ્રમાણે બીજાં પણ યોગીવિષો આ રથાનના ૨૦ મા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે. કદપરથાનના ૮ મા અધ્યાયનો જો તથા ૮મો વિષય પણ વાંચો.

થયેલાઓની પીડાને શાંત કરવા માટે જે વિભાગ છે, તે અગદતન્ત્ર^૩ કહેવાય છે. ૯

રસાયનતન્ત્રં નામ વયઃસ્થાપનમાયુર્મેધાવલ-કરં રોગાપહરણસમય ચ ॥ ૧૦ ॥

લાંબા વખત સુધી યૌવનને તથા તેની શક્તિને ટકાવી રાખવાના, આયુષ્યને વધારવાના બુદ્ધિને વધારવાના, બળને વધારવાના અને રોગોને અત્યંત દૂર કરવાના દૃઢ પ્રકારે જણાવવા માટે જે વિભાગ છે તે રસાયનતન્ત્ર^૪ કહેવાય છે. ૧૦

વાજીકરણતન્ત્રં નામ અલ્પદુદ્ધવિશુષ્ક^૫ક્ષીણ-રેતસામાપ્યાયનપ્રસાદોપચયજનનનિમિત્તં પ્રહર્ષજન-નાર્થ ચ ॥ એવમયાયુર્વેદોઽષ્ટાંગ ઉપદિવ્યતે ॥ ૧૧ ॥

જ્યોત્સ્નિ વીર્ય પ્રકૃતિથી જ અલ્પ હોય તેઓના વીર્યને વધારવાના, બગડેલા વીર્યવાળાઓના વીર્યને શુદ્ધ કરવાના, માદક વગેરે પદાર્થોના સેવનથી કે અતિસ્ત્રીસંગાદિકથી સુકાઈ ગયેલા વીર્યવાળાઓના વીર્યને સારું કરવાના,^૬ અથવા પચીશ વર્ષથી ઓછી ઉંમર હોવાને લીધે અલ્પવીર્યવાળાઓના વીર્યને વધારવાના, આધેડ અવસ્થા હોવાને લીધે ક્ષીણ થયેલા વીર્યવાળાઓના વીર્યને પ્રથમના જેવી સ્થિતિ આપવાના, વૃદ્ધ અવસ્થા હોવાથી સુકાયેલા વીર્યવાળાઓના વીર્યને વધારવાના અને સ્વસ્થ પુરુષોને સ્ત્રીસંજમાં પ્રહર્ષ ઉત્પન્ન કરી દેવાના પ્રકારે જણાવવા માટે જે વિભાગ છે તે

૧ અગદ એટલે વિષ ટાળવાનો ઉપાય, તેનું તન્ત્ર તે અગદતન્ત્ર

૨ રસ, રક્તાદિકને વૃદ્ધિ આપવાનું અથવા રસ, વીર્ય તથા વિપાક આદિને વિશેષ મેળવવાનું સાધન.

૩ બિલકુલ વીર્ય ન હોય તો તેને નવું બનાવી શકાય છે એવું આ ગ્રંથમાં દર્શાવેલું છે.

૪ સારું કરવાનું=ભેજું કરવાને.

વાણકરણતન્ન^૧ કહેવાય છે.

આયુર્વેદ આ આઠ અંગોવાળો હોવાથી
અષ્ટાંગ કહેવાય છે. ૧૧

અત્ર કસ્મૈ કિમુચ્યતામિતિ । તે ઋતુઃ ।
અસ્માકં સર્વેપામેવ શલ્યજ્ઞાનમૂલં કૃત્તોપદિશતુ
ભગવાનિતિ । સ ઉવાચૈવમસ્તિતિ । ત ઋતુર્ભૂયોઽપિ
ભગવન્તમ્ । અસ્માકમેકમતીનાં મતમભિસમીક્ષ્ય
સુશ્રુતો ભગવન્તં પ્રશ્નયતિ । અસ્મૈ ચોપદિશ્યમાનં વય-
મન્યુપધારયિષ્યામઃ । સ હોવાચૈવમસ્તિતિ ॥૨૨॥

આ આઠ અંગોમાંથી કયા અંગને તમારા-
માંથી કાને ઉપદેશ કરવો તે કહો. ઋષિએ
બોલ્યા કે, 'આપ શલ્યજ્ઞાનને મૂલરૂપ કરીને
અંગને સર્વને સર્વ અંગને ઉપદેશ કરો.'
ધન્વંતરિ બોલ્યા કે, 'બહુ સારું.' ફરી પણ
તે શિષ્ય થઈ આવેલા ઋષિએ ધન્વંતરિને
કહ્યું કે, 'અમે સર્વે એકમત થઈને અમારો
અભિપ્રાય સુશ્રુતને જણાવીશું એટલે સુશ્રુત
અમારા અભિપ્રાય ઉપર ધ્યાન રાખીને આપને
પૂછશે. આપ સુશ્રુતને જ જ ઉપદેશ કરશો તે તે
ઉપદેશને અમે પણ હૃદયમાં ધારી લઈશું.'
ધન્વંતરિ બોલ્યા: 'ત્યારે એમ થવા દો.'
એમ કહી ભાષણ કરવા લાગ્યા. ૧૨

આયુર્વેદનું પ્રયોજન તથા અર્થ

વત્સ સુશ્રુત! હહ સ્વલ્પાયુર્વેદપ્રયોજનં વ્યાધ્યુ-
પસૃષ્ટાનાં વ્યાધિપરિમોક્ષઃ સ્વાસ્થ્યસ્ય રક્ષણં ચ ।
આયુરસ્મિન્નિઘતોજ્ઞેન વા યાયુર્વિન્દતીત્યાયુર્વેદઃ ॥

વત્સ સુશ્રુત! જ્યો વ્યાધિથી^૧ દુઃખી થતા
હોય તેઓના વ્યાધિથી છુટકારો થાય અને

૧ પુરુષ જેથી સ્ત્રીસંગમાં વાણ એટલે યોગાના
જેવા સામર્થ્યવાળો તથા વીર્યવાળો અને તે વાણકરણ.

૨ દુષ્ટ થયેલા વાતાદિક દોષોને, તેઓનાં કાર્થેરિષ
જ્વરાદિક કલેશોને અને સંસાર આપનારા રાગદ્વેષાદિકને
પણ આ વ્યાધિ શબ્દ લાગુ પડે છે.

સ્વસ્થનું રક્ષણ થાય એ પ્રયોજન છે.^૧ જેમાં
આયુષ્યનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે અથવા
જેથી માણસ આયુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે^૨ તે
આયુર્વેદ. એ આયુર્વેદ^૩ શબ્દનો અર્થ છે. ૧૩

—શલ્ય પ્રથમ અંગ હોવાનું કારણ

તસ્યાજ્ઞવરમાદ્યમામમપ્રત્યક્ષાનુમાનોપમાનૈરવિરુ-
દ્ધમુચ્યમાનપ્રપધારય । એતદ્વચ્છનં પ્રથમં પ્રાગભિવાત-
વ્રણસંરોહાદ્યગ્નિશિરઃસન્ધાનાચ । શ્રૂયતે હિ યથા રૂઢેણ
યજ્ઞસ્ય શિરઃસ્થિત્ત્વમિતિ તત્તો દેવા અશ્વિનાવભિગમ્યો-
ચુઃ । મગવન્તો ! નઃ શ્રેષ્ઠતમો યુવાં ભવિષ્યથઃ । મન્વ-
જ્ઞયાં યજ્ઞસ્ય શિરઃસન્ધાતવ્યમ્ । તાવૂચતુરેવમસ્તિવ-
તિ । અથ તયોરર્થે દેવા હન્ત્રં યજ્ઞભાગેન પ્રાસાદયન્ ।
તામ્યાં યજ્ઞસ્ય શિરઃસંહિતમિતિ । અણસપિ ચાયુ-
ર્વેદ તન્ને શ્વેતદેવાધિક્રમમિમતમાશુક્રિયાકરણાઘ-
ન્ત્રજ્ઞક્ષા રાત્રિપ્રણિધાનાત્સર્વતન્ત્રસામાન્યાચ ।
તદિદં શાશ્વતં^૪ ગુણં સ્વર્ગ્યં યજ્ઞસ્યમાયુર્વ્યં વૃત્તિકરં
ચેતિ ॥૧૪॥

શલ્ય કે જે આયુર્વેદનાં આઠ અંગોમાં શ્રેષ્ઠ
હોવાને લીધે પ્રથમ છે તેનું આગમ,^૫ પ્રત્યક્ષ,
અનુમાન^૬ અને ઉપમાન^૭ એ ચારે પ્રમાણોથી

૧ યાધ્યવ્યાધિથી રક્ષણરૂપ અને રસાયણથી
આયુષ્યનો વધારો કરવારૂપ જે બીજાં પ્રયોજનો છે,
તેઓના પણ આ પ્રયોજનમાં સમાવેશ થઈ જાય છે.
કારણ કે યાધ્યવ્યાધિની અને યાધ્યવ્યાધિની ચિકિત્સા
એક જ છે; અને રસાયણથી આયુષ્યનો વધારો સ્વરૂપના
રક્ષણમાં આવી જાય છે. અથવા મૂળમાં જે 'અ' શબ્દ
છે તેથી આ પ્રયોજનોનું પણ મંદળ કરી લેવું. (કક્ષત)

૨ પમાય છે.

૩ 'વેદ' એ શબ્દમાં વિદ્ય વિચારણે, અને વિદ્ય
જામે એ બે ધાતુઓના અર્થોના ઉપયોગ કર્યો છે.
(ઉપરતરંગના ૬૫ માં અધ્યાયનો ૭૭ો વર્ણ્ય જુઓ.)

૪ શાશ્વત છે. આયુર્વેદ નાશ પામતો નથી. તેમ
સુધારોવધારો પણ માગતો નથી.

૫ આગમ એટલે વેદ તથા આત્મોદ્ધાનું શાસ્ત્ર. આ
પ્રમાણને સર્વ પ્રમાણોથી ઉત્કૃષ્ટ ગણીને પહેલું લખ્યું છે.

૬ કુમારો નીકળતો જણાય ત્યાં અગ્નિ છે જ એ
અનુમાન થયું.

૭ મસૂરની દાળ જેવું દાણા નીકળે તો મસૂરકાનો

અવિરુદ્ધ એટલે એ ચારે પ્રમાણેથી તે સિદ્ધ થાય' એવું વ્યાખ્યાન આપું છું તે સાંભળો. સૃષ્ટિમાં શારીરવ્યાધિઓની ઉત્પત્તિની પહેલાં દેવતાઓના અને દૈત્યોના સંઘર્ષમાં શસ્ત્રાદિકના અભિધાતોથી જ પ્રણેા ઉત્પન્ન થયા હતા તેઓ શલ્યતંત્રમાં કદા પ્રમાણેના ઉપચારો કરવાથી રૂઝાયા હતા તેથી અને યજ્ઞનું કપાઈ ગયેલું માથું પણ શલ્યતંત્રમાં કદા પ્રમાણે કરવાથી સંધાયું હતું તેથી આ શલ્યતંત્ર આયુર્વેદનાં આઠે અંગોમાં શ્રેષ્ઠ છે અને શ્રેષ્ઠ હોવાને લીધે આઠે અંગોમાં પહેલું ગણાય છે. વૃદ્ધ લોકોની પરંપરાથી સાંભળતા આવ્યા છીએ કે, જ્યારે રૂદ્રે યજ્ઞનું માથું કાપી નાખ્યું, ત્યારે દેવતાઓએ અશ્વિનીકુમારો પાસે જઈને કહ્યું કે, 'તમે યજ્ઞનું માથું સાંધી આપો તો અમે તમોને આપણામાં (દેવતાઓમાં) અતિ ઉત્તમ ગણીએ.' અશ્વિનીકુમારોએ માથું સાંધી આપવાનો સ્વીકાર કરતાં દેવતાઓએ ઇંદ્રને પ્રસન્ન કરી અશ્વિની-કુમારોને યજ્ઞમાં ભાગ મળવાની ઇંદ્રની મંજૂરી

રોગ સમજવો. આજુ પડાડ જેવું ચોટલું સ્થિર મૂઝકું હોય તો અણુદં કહેવાય અહીં ઉપમા ઉપરથી રાન થાય છે.

૧ રૂદ્રે કાપી નાખેલું યજ્ઞનું માથું અશ્વિનીકુમારોએ સાંધ્યું હતું, ઇત્યાદિ કથાઓ પુરાણાદિકમા આવે છે તેથી આ તંત્ર આગમથી સિદ્ધ છે. સૂર્યની સામે જોવાથી તથા નાકની અંદર સૂતરની વાટ ધાલવાથી છીંક આવે ઇત્યાદિક આ તંત્રની વાતો પ્રત્યક્ષથી સિદ્ધ થાય છે. (ઉત્તરતંત્રના ૫૫ મા અધ્યાયનો ૨૪ મો વિષય જુઓ.) શલ્યના ખરા ઠેકાણાનો પતો ન મળતો હોય ત્યારે ચામડીને માટી વગેરેથી યોગી જોતાં જ્યાં રતાશ જોવામાં આવે, ત્યાં અથવા ઘીથી ખરડી જોતાં જ્યાં ઘી ખીમળી જાય ત્યાં શલ્ય છે એમ સમજવું. ઇત્યાદિક અનુમાનો પણ આ તંત્રની સિદ્ધિ કરે છે. (આ સ્થાનના ૨૬ મા અધ્યાયનો ૫ મો વિષય જુઓ.) 'મસ અડદ જોવા થાય' ઇત્યાદિમાં ઉપમાનોથી પણ સિદ્ધિ થાય છે. (નિદાનસ્થાનના ૧૩ મા અધ્યાયનો ૩૩ મો વિષય જુઓ.)

મેળવી આપી; અને અશ્વિનીકુમારોએ યજ્ઞનું માથું સાંધી દીધું. આયુર્વેદનાં આઠે તંત્રોમાં આ શલ્યતંત્ર જ શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવેલું છે; કારણ કે આ તંત્ર બીજાં સાત તંત્રોની પંક્તિમાં હોવા ઉપરાંત યંત્ર, શસ્ત્ર, ક્ષાર અને અગ્નિના ઉપયોગથી બીજાં તંત્રોના કરતાં ભારે ઝડપથી કાર્ય સિદ્ધ કરી આપે છે તથા સર્વ તંત્રોમાં અનુસૂત છે. આથી આ તંત્ર બધું પ્રાચીન છે, પવિત્ર છે, સ્વર્ગ આપનાર છે, ધીર્તિ આપનાર છે, આયુષ્યનું હિત કરનાર છે અને જીવિકા આપનાર છે. ૧૪

આયુર્વેદના પૃથ્વી ઉપર આવવાની ગુરુપરંપરા

બ્રહ્માપ્રોવાચતતઃ પ્રજાપતિરધિજગે તસ્માદશ્વિ-
નાવશ્વિમ્યામિન્દ્રાદિદેવો જરાકુમારમૃત્યુહરો-
સ્મરણામ્ । શલ્યાક્ષમક્ષરપરેરુપેતં પ્રાક્ષોઽસ્મિ ગાં^૩
મ્યઃ પ્રજાહિતહેતોઃ ॥

भवति चात्र ॥

अहं हि घन्वन्तरिरादिदेवो जरारुक्मामृत्युहरो-
स्मरणाम् । शल्याक्षमक्षरपरैरुपेतं प्राक्षोऽस्मि गां^३
भूय इहोपदेष्टुम् ॥ १५ ॥

આ આયુર્વેદને પ્રથમ બ્રહ્માએ પ્રકાશિત કર્યો હતો. બ્રહ્મા પાસેથી પ્રજાપતિ ભણ્યા હતા, પ્રજાપતિ પાસે અશ્વિનીકુમારો ભણ્યા હતા, અશ્વિનીકુમારો પાસે ઇંદ્ર ભણ્યા હતા, ઇંદ્ર પાસે હું ભણ્યો છું અને હું તમો કે જોએ અર્થી' થઈ આવ્યા છો તેઓને પ્રજાઓના હિતને માટે ભણાવવાનું યોગ્ય ધારું છું.

૧ વેદના સર્વોત્તમ ધંધાને અવિચારથી 'અધમ છે' એમ સમજીને દેવતાઓએ પ્રથમ અશ્વિનીકુમારોને યજ્ઞના ભાગથી બહિષ્કૃત કર્યા હતા પણ પાછળથી યજ્ઞનું માથું સાંધવાની ગરજ પડવાથી ભાગ આપનારો કરાવ કર્યો અને વેદના ધંધાને સર્વોત્તમ માન્યો.

૨ એસડિયાં ઉપરાંત આટલો વસ્તુ વધારાની છે.

૩ સમગ્ર દેશના માણસોને યોગ્ય, એકલા ઢિંદના માણસો માટે જ નહિ.

આ^૧ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્ય-
તરિએ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે, 'હું વિષ્ણુના અવતાર-
રૂપ ધન્ય તરિ કે જેણે દેવતાઓનાં જરા, રોગો
અને મરણોને ટાળ્યાં હતાં તે જ ખીજ' સઘળાં
અંગોથી^૨ સંયુક્ત શસ્ત્રરૂપ અંગનો ઉપદેશ કરવા
માટે અહીં ફરીવાર અવતાર ધરી પૃથ્વીમાં
આવેલો છું.' ૧૫

પુરુષ

આયુર્વેદમાં રહેલી ક્રિયાઓનો આશ્રય

અસ્મિન્ શાસ્ત્રે પञ्चમહાભૂતશરીરિસમવાયઃ પુરુષ
હત્યુચ્યતે। તસ્મિન્ ક્રિયા સોઽધિષ્ઠાનં કસ્માલ્લોકસ્ય
દ્વિવિષ્ણાત્। લોકો हि द्विरिधः स्थावरो जङ्गमश्च।
દ્વિવિધાત્મક એવાયેયઃ સૌમ્યશ્ચ તદ્ભૂયસ્ત્વાત્।
પજ્ઞાત્મકો વા। તત્ર ચતુર્વિધો ભૂતગ્રામઃ સ્વેદ-
જાળજોદ્વિજજરાયુજસંજઃ। તત્ર પુરુષઃ પ્રધાનં તસ્યો-
પકરણ મન્યત્। તસ્માત્પુરુષોઽધિષ્ઠાનમ્ ॥ ૧૬ ॥

(આયુર્વેદની ક્રિયાઓ ઠાને લાગુ પડે છે.)

આ શાસ્ત્રમાં પૃથ્વી આદિ પંચમહાભૂતો
અને જીવ મળીને જ મનુષ્યશરીર થયેલું છે તે
પુરુષ કહેવાય છે અને તે પુરુષમાં સઘળી
ક્રિયાઓ લાગુ પાડવામાં આવે છે, માટે તે પુરુષ
આશ્રય (અધિષ્ઠાન) છે. (આ સઘળો આયુર્વેદ
જીવતા મનુષ્યશરીર માટે જ છે.) કારણ કે
સ્થાવર અને જંગમ એ રીતે લોક બે પ્રકારના
છે અને તે બન્ને પ્રકારના લોક આસેય અને
સૌમ્ય (અગ્નિમય અને ચંદ્રમય) છે. લોકમાં
ઉષ્ણ અને શીત એ બે યુગ્મો જ ઘણા બેવામાં
આવે છે, તેથી લોકને અગ્નિચંદ્રાત્મક^૩ કહેવો

ચોગ્ય છે. અથવા સર્વ લોક પૃથ્વી આદિ પંચ-
ભૂતમય છે તેથી તેને પંચાત્મક કહીએ તો પણ
ખોટું નથી. એ લોકમાં પ્રાણીઓ સ્વેદજ,
અંડજ, ઉદ્ભિજ્જ અને જરાયુજ એ રીતે ચાર
પ્રકારનાં છે.^૪ આ સ્થાવર-જંગમાત્મક લોકમાં
જીવતું મનુષ્યશરીર કે જે પુરુષ કહેવાય છે તે
મુખ્ય છે અને બાકીનું જ કંઈ છે તે સઘળું
મનુષ્યશરીરના સુખના સાધનરૂપ છે, તેથી
મનુષ્યશરીર આયુર્વેદમાં કહેલી સઘળી ક્રિયા-
ઓના આશ્રયરૂપ છે.^૫ ૧૬

વ્યાધિઓનું સામાન્ય નિરૂપણ

તદુઃસસંયોગા વ્યાધય હત્યુચ્યન્તે। તે ચતુર્વિધા-
-આગન્તવઃ શરીરા માનસાઃ સ્વાભાવિકાશ્ચેતિ।
તેપામાગન્તયોઽમિવાતનિમિત્તાઃ શરીરાસ્ત્વન્નપાન-
મૂલા વાતપિત્તકફશોગિતસન્નિપાતૈર્પમ્યનિમિત્તાઃ।
માનસાસ્તુ ક્રોધશોકમયદ્વર્ષવિપાદેર્વ્યામ્બહ્યા-
દૈન્યમાત્સર્યલોકમકામપ્રમૃતય ઇચ્છાદ્વેપમેર્દૈર્ભવન્તિ।
સ્વાભાવિકાઃ ક્ષુત્પિપાસાજરામૃત્યુનિદ્રાપ્રમૃતયઃ, ત
એ મનઃ શરીરાધિષ્ઠાનાઃ ॥ ૧૭ ॥

જેઓની પ્રાપ્તિથી અથવા જેઓના હોવાથી
ઉપર કહેલા પુરુષને કુખ થાય છે તેઓ
વ્યાધિઓ કહેવાય છે. એ વ્યાધિઓ આગંતુ,^૬

૧ ચાર પ્રકારના પ્રાણીઓમાં સ્વેદ (ખાદ-ગરમી)
વિના કામની યજ્ઞ સિદ્ધિ થતી નથી તેથી, સ્વેદજને
પ્રથમ ગણ્યા ॥

૨ પૃથ્વીના અથવા શરીરના ખાદ્યો જે પ્રાણીઓ
કિપન થાય છે તેઓ સ્વેદજ, જે પ્રાણીઓ ઈંડામાંથી
થાય છે તેઓ અંડજ, જેઓ ગ્લાશિયથી-ઓરથી થાય
છે તેઓ જરાયુજ અને જેઓ ધરતીને ફાડીને ઉત્પન્ન
થાય છે તેઓ ઉદ્ભિજ્જ કહેવાય છે

૩ આથી સ્પષ્ટવ્યું છે કે મનુષ્યશરીર માટે જ ખીજ
સઘળા પદાર્થો છે, માટે મનુષ્યના સુખને માટે આયુર્વેદમાં
કલા પ્રમાણે ગમે તે પદાર્થોનો ઉપયોગ કરાવવામાં
કશો ખાધ નથી.

૪ આગતુ વ્યાધિઓ શારીર વ્યાધિઓની પહેલાં
ઉત્પન્ન થવા છે માટે તેઓને પ્રથમ ગણ્યા છે.

૧ પ્રતિસંસ્કાર કરનાર નાગાર્જુન ધન્યતરિના
અસહ શ્લોકને અહીં ઘાખલ કરે છે.

૨ ખીજ' સંજ્ઞા એટલે સઘળાં ઉપરાત કાય-
ચિકિત્સા વગેરે. શલ્યતં ૧ પ્રધાન છે.

૩ ઘણું કરીને ભગવાન શ્રીત અને ઉષ્ણ એ બે
શક્તિઓ સિવાય ત્રીજો કાર્ત્ત્વ્ય પશ્ચ દ્રવ્યનો રાશિ નથી.

જરાયુજાળજસ્વેદજોદ્વિજ્ઞાઃ । તત્ર પશુમનુષ્યવ્યાલા-
દયો જરાયુજાઃ । રાગસર્પસરીસૃપમૃતયોજ્ઞજ્ઞાઃ ।
કૃમિકીટપિપીલિકાપ્રમૃતયઃ સ્વેદજાઃ । ઇન્દ્રગોપ-
મળ્લમૃતય ઇન્દ્રિજ્ઞાઃ ॥ તત્ર સ્થાનરેખ્યસ્ત્વરૂપ-
પુષ્પફલમૂલકન્દનિર્યાસસ્વરસાદયઃ પ્રયોજનવન્તો
જઙ્ગમેશ્વર્યર્માનત્રોમરુધિરાદયઃ ॥ પાર્થિવાઃ સુર્વ-
રજતમણિમુક્તામનઃશિલામૃત્કપાલાદયઃ ॥ ૧૯ ॥

જે આહાર છે તે પ્રાણીઓના મૂળ સમાન
છે અને પ્રાણીઓના બળતા, વર્ણના તથા
ઓળના^૧ પણ મૂળરૂપ છે. એ આહાર છ રસોને^૨
આધીન છે અને એ રસો દ્રવ્યોમાં ગ્રહેલા છે. જે
દ્રવ્યો છે તે જ આપધિઓ છે. એ આપધિઓ
સ્થાવર અને જંગમ એમ બે પ્રકારની છે.
તેઓમાં સ્થાવર આપધિઓના વનસ્પતિ, વૃક્ષ,
વીરુષ અને આપધિ એ ચાર ભેદ છે. જ્યાંમાં
પુષ્પો નહિ થતાં ફળો લાગે છે, તેઓ (વડ તથા
પીપળા વગેરે) વનસ્પતિ કહેવાય છે. જ્યાંમાં
પુષ્પો તથા ફળો બન્ને થાય છે, તેઓ (આંબા
તથા આંબલી વગેરે) વૃક્ષ કહેવાય છે જ્યાં
લાંબી ફેલાય છે તથા યુગ્મછાવાળી હોય છે, જ્યાં
(લતાઓ) વીરુષ કહેવાય છે અને જ્યાં ફળો
પાકી ગ્રહેવાના સમયમાં નષ્ટ થઈ જાય છે, તેઓ
(ધાત્રું, બાજરી વગેરે) આપધિઓ કહેવાય છે.
જંગમ આપધિઓના જરાયુજ,^૩ અંડજ, સ્વેદજ
અને ઉશ્લિજ એ ચાર ભેદ છે. અહિંસક^૪

પશુઓ, મનુષ્યો અને હિંસક^૧ પશુઓ વગેરે
પ્રાણીઓ જરાયુજ કહેવાય છે. પક્ષીઓ, સર્પો
અને પેટ ધસડીને ચાલનારાં ધપળ વગેરે પ્રાણીઓ
અંડજ કહેવાય છે. વિદ્યા વગેરેના કૃમિઓ,
વીંછી વગેરે શીડાઓ અને શીડીઓ વગેરે
પ્રાણીઓ સ્વેદજ કહેવાય છે. ઇન્દ્રગોપ (વરસાદમાં
થતા રાતા શીડાઓ, ભગવાનની ભેંસો) અને
દેડકાં વગેરે પ્રાણીઓ ઉશ્લિજ કહેવાય છે.
તેઓમાં સ્થાવર આપધિઓના છાલ, પાંદડાં,
ફૂલ, ફળ, મૂળ, કંદ, યુંદર તથા સ્વરસ વગેરે
પદાર્થો ઉપયોગી છે અને જંગમ આપધિઓનાં
ચામડાં, નખ, રૂવાડાં તથા લોહી વગેરે પદાર્થો
ઉપયોગી છે. સોનુ, રૂપ, મણિ, મોતી, મનશીલ,
માટી અને ઠીકરાં આદિ જે પૃથ્વીના વિકારરૂપ^૨
પદાર્થો છે તેઓ પણ આપધિઓ જ છે.^૩ ૧૯
કાળયુ^૪ સામાન્ય નિરૂપણ

કાલકૃતાસ્તુ પ્રગતનિગતાતપચ્છાયાજ્યોત્સ્ના-
તમઃશીતોષ્ણવર્ષાહોરાત્રપક્ષમાસતર્લ્વપનાદયઃ સંતત્સ-

૧ મૂળમાં જે પશુ શબ્દ છે તેથી હિંસક પશુઓનું
પણ ગ્રહણ થાય છે માટે 'બ્યાલ' શબ્દથી સર્પોની
જે ભતિ અંડજ નથી, તેનું ગ્રહણ કરવું એમ કેટલાક
કહે છે

૨ જોકે તકેશાઓએ સોનાને તેજસ (તેજના
વિકારરૂપ) ગણે છે તેપણ આયુર્વેદનાઓએ યુસ્તવ,
કર્તાત્વ તથા સ્થિતત્વ આદિ કારણોથી પાર્થિવ (પૃથ્વીના
વિકારરૂપ) જ સ્વીકારે છે

૩ જોકે આ પાર્થિવ આપધિઓને પણ સ્થાવર
આપધિઓમાં જ ગણવી થાય છે, તેપણ અહીં બુદ્ધિ
પ્રાપ્તિને કહેલી છે તેનું કારણ એ છે કે વનસ્પતિ આદિ
સ્થાવર આપધિઓ રસની પ્રધાનતાને લીધે આહારમાં
ઉપયોગી છે અને પાર્થિવ સ્થાવર આપધિઓ આહારમાં
ઉપયોગી નથી પાર્થિવ દ્રવ્યોથી લેલી બનતું નથી
એનનાથી એતન પ્રાપ્ત થાય છે, જડમાંથી નહિ સ્થિર
રહે તે સ્થાવર એટલે જાડ સ્થાવર છે તેમ ખનીજ
પણ સ્થાવર છે, પરંતુ ખનીજ જડ છે ખનીજ પાર્થિવ
જિવાય નહિ, જાડ પાર્થિવને જિવાય, માટે ખનીજ
ઉપયોગી નથી.

૧ હવમા રહેલો, સર્વ પાતુઓના પામરૂપ જે
સોમાત્મક પદાર્થ છે તે

૨ મધુર ખારો, તીખો, કઠવો, ખાટો અને તૂરો

૩ પ્રથમ કહેલા સ્વેદજ વગેરે ક્રમે અહીં છોડી
દીધો છે, તે પ્રાણીઓના ઉત્પત્તિમાં એવામાં આવતી
ગરબડ જણાવના માટે છે, જેમ કે કીડીઓ અંડજ
પણ છે અને ઉશ્લિજ પણ છે.

૪ અહીં ઉપકરણોના પ્રતાપમાં પશુઓ મુખ્ય છે,
માટે માણસોથી પહેલાં તેઓનું ગ્રહણ કર્યું છે

રવિશેષાઃ । ત એતે સ્વભાવતઃ ગ્વદોષાણાં સંચયપ્રકો-
પપ્રથમપ્રતિકારહેતવઃ પ્રયોજનવન્તથ ॥ ૨૦ ॥

પ્રત્યેક વર્ષમાં ઘણા પવનવાળો સમય, પવન વગરનો સમય, તડકાનો સમય, ઢાયાનો સમય, આંદનીનો સમય, અધકારનો સમય, શીતકાળ, ઉષ્ણકાળ, વર્ષાકાળ, રાત, દિવસ, પખવાડિયાં, મહિના, ઋતુઓ અને અયનો ઇત્યાદિક ને ને વિશેષો (બેદો) જોવામાં આવે છે, તેઓ કાળે કરેલા અર્થાત્ કાળના જ બેદો છે. કાળના આ બેદો સ્વભાવથી જ વાતાદિક દોષોના સંચયના, 'પ્રકોપના', 'પ્રશમનના' અને પ્રતી-કારના કરનારા થાય છે અને ચિકિત્સામાં ઉપયોગી દોષોને હીધે પ્રયોજનવાળા દોષાથી ઓપધિઓરૂપ ગણી શકાય એમ પણ છે. ૨૦

આપધિઓના ઉપયોગ અને ચિકિત્સા

भवन्ति चात्र ॥

શરીરાણાં વિકારાણામેષ વર્ગશ્રતુર્વિધઃ ।

ચયે કોપે શમે ચૈવ હેતુરુક્તચિકિત્સકઃ ॥

આગન્તવશ્ચ યે રોગાસ્તે દ્વિધા નિપતન્તિ હિ ।

મનસ્યન્યે શરીરજ્યે તેષાં તુ દ્વિવિધા ક્રિયા ॥

શરીરપતિતાનાં તુ શરીરવદુપક્રમઃ ।

માનસાનાં તુ શબ્દાદિરિષ્ટો વર્ગઃ સુહાવહઃ ॥ ૨૧ ॥

આ વિષયમાં ભગવાન ધનંતરિએ સ્વ-

૧ પોતપોતાના સ્થાનોમાં જ દોષોની જે જૂદી થાય તે સંચય કહેવાય છે.

૨ દોષોની સ્થાનમાંથી જે ઓછાંચ માર્ગે ગતિ થાય તે પ્રકોપ કહેવાય છે. પ્રકોપ શબ્દથી પ્રકોપ, પ્રસર, સ્થાનસંશ્રય, વ્યક્તિ અને બેદ એ સર્વંતુ મહત્ત્વ કરવું. પ્રસર આદિનાં લક્ષણો આ સ્થાનના ૨૧ મા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવેલો.

૩ શાંત થવું, જેમ કે સ્ત્રીખનક્રમમાં તથા મધ્યાહ્ન-કાળમાં કંઈવર સ્વાભાવિક રીતે જ શાંત થઈ જાય છે.

૪ અમુક ઓપધને તડકામાં સુકાવડું તથા અમુક ઓપધને રાતે અગાથીમાં મૂળે ગખવું એમ કહેવામાં આવશે, તે ઉપરથી કાળના બેદો પણ ચિકિત્સામાં ઉપયોગી એમ જણાશે.

સુખથી કહ્યું છે કે, સ્થાવર, જંગમ પૃથ્વીના વિકારો અને કાળના વિશેષો શારીરદોષોના તથા વ્યાધિઓના સંચયમાં, પ્રકોપમાં, પ્રશમનમાં અને ટાળવામાં કારણોરૂપ તથા સાધનોરૂપ થાય છે, એમ વેદોએ કહ્યું છે. ને આગંતુ રોગો છે તેઓ જે પ્રકારથી આવી પડે છે. ઠંડલાકએક આગંતુ રોગો શરીરમાં આવી પડે છે. અને ઠંડલાએક આગંતુ રોગો મનમાં આવી પડે છે. તેઓની ચિકિત્સા જે પ્રકારથી થાય છે. ને આગંતુ રોગો શરીરમાં આવી પડ્યા હોય તેઓની ચિકિત્સા શારીરરોગોની ચિકિત્સાની પેઠે જ કરવી અને ને આગંતુ રોગો મનમાં આવી પડ્યા હોય તેઓની ચિકિત્સા શબ્દરૂપશો-દિક પ્રિય વિષયો આપવાથી તથા ધીરજ આપવા વગેરેથી કરવી. આ પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવાથી રોગીઓને સુખ થાય છે. ૨૧

પૂર્વોક્ત વિષયોના ઉપસંહાર

एवमेतत्पुरुषो व्याधिरौपधं क्रियाकाल इति च चतुष्टयं समासेन व्याख्यातम् ॥ तत्र पुरुषग्रहणात्तत्-
स्मवद्रूप्यसमूहो भूतादिरुक्तस्तद्भ्रमप्रत्यङ्गविरुल्पाश्च
त्वडमांसशिरास्त्रાપુપ્રમૃતયઃ । વ્યાધિગ્રહણાદ્વાત-
પિત્તરુક્તશોનિતસન્નિષાતત્તૈવમ્યનિમિત્તાઃ સર્વે એવ
વ્યાધયો વ્યાખ્યાતાઃ । ઔપધિગ્રહણાદ્ભ્રમવ્યુત્પન્ન-
વીર્યવિપાકપ્રમાવાનામાદેશઃ । ક્રિયાગ્રહણાદ્ધેયા-
દીનિ સ્નેહાદીનિ ચ કર્માણિ વ્યાખ્યાતાનિ । કાલ-
ગ્રહણાત્સર્વક્રિયાકાલનામાદેશઃ ॥ ૨૨ ॥

૧ અભિધાનથી થતા ત્રણુદિક આગંતુ રોગો શરીર-માં આવી પડે છે અને અપ્રિય શ્રવણુદિકથી થતા શોકાદિક આગંતુ રોગો મનમાં આવી પડે છે.

૨ જોકે આ અધ્યાયના ૧૭ મા વિષયમાં અભિધાતજન્ય રોગોને આગંતુ કહેલા છે અને શોકાદિક રોગોને માનસ કહેલા છે; તેપણુ ત્રણુદિક રોગોની પડે શોકાદિક રોગોના પણ બહારનાં નિમિત્તોથી આવવાનો સ્વભાવ છે, તેથી તેઓને ધનંતરિએ અહીં આગંતુ પણ કહેલા છે.

भवति चात्र ।

વીજં ચિકિત્સિતસ્યૈતત્સમાસેન પ્રકીર્તિતમ્ ।

સર્વિશમધ્યાયશ્ચત્તમસ્ય વ્યાख्या મવિષ્યતિ ॥

આ રીતે ક્રિયાઓના આશ્રયરૂપ પુરુષનું નિરૂપણ કર્યું અને તે પછી વ્યાધિ, ક્રિયા, ઔષધ અને કાળ એ ચાર વિષયોનું સંક્ષેપથી નિરૂપણ કર્યું. હવે પછી કહેવાનો સઘળો અંશ આ અધ્યાયમાં કહેલા પુરુષ, વ્યાધિ, ક્રિયા, ઔષધ અને કાળ એ પાંચ પદાર્થોના વ્યાખ્યાનરૂપ છે એમ સમજવું, જેથી પુરુષની (મનુષ્ય-શરીરની) ઉત્પત્તિ થાય છે, એવા શુક્રશોણિતાદિકરૂપ પાંચભૌતિક પદાર્થોના સમૂહનું, પુરુષના અંગ-હાંગાદિકનું અને ત્વચા, માંસ, શિરા તથા સ્નાયુ વગેરેનું જે સવિસ્તર વર્ણન આપવામાં આવશે તે સઘળું પુરુષનું વ્યાખ્યાન છે એમ સમજવું. વાત, પિત્ત, કફ, રધિર અને સન્નિપાતની વિષમતાથી થનારા તથા આગંતુકાદિક સર્વે રોગોનું જે સવિસ્તર વર્ણન આપવામાં આવશે તે સઘળું વ્યાધિનું વ્યાખ્યાન છે એમ સમજવું. છેદન, બેદનાદિક તથા સ્નેહનાદિક કર્મોનું જે સવિસ્તર વર્ણન કરવામાં આવશે તે સઘળું ક્રિયાનું વ્યાખ્યાન છે એમ સમજવું. જુદી જુદી ઔષધિઓનું અને તેઓના જુદા જુદા શુભ, રસ, વીર્ય, વિપાક તથા પ્રભાવનું જે સવિસ્તર વર્ણન આપવામાં આવશે તે સઘળું ઔષધનું વ્યાખ્યાન છે એમ સમજવું. તે તે ક્રિયાઓ કરવાના તે તે સમયોનું જે સવિસ્તર

વર્ણન કરવામાં આવશે તે સઘળું કાળનું વ્યાખ્યાન છે, એમ સમજવું.

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરિ-એ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે આ સઘળા ચિકિત્સિતનું બીજ સંક્ષેપથી કહેવામાં આવ્યું છે. (આ પહેલા અધ્યાયમાં પુરુષ, વ્યાધિ, ક્રિયા, ઔષધ અને કાળ વિષે જે કંઈ કહ્યું તે સઘળા આયુર્વેદના બીજરૂપ છે.) હવે પછી જે એકસો એગણીશ અધ્યાયો કહેવામાં આવશે તેઓ ઉપર કહેલા સંક્ષિપ્ત બીજના વ્યાખ્યાનરૂપ થશે. ૧૨

૧૨૦ અધ્યાયોની પાંચ વિભાગોમાં વહેંચણી, ઉત્તરતંત્રની પ્રાપ્તિ અને ફલપ્રાપ્તિ

તથા સર્વિશમધ્યાયશ્ચતં પંચમુ સ્થાનેષુ । તત્ર છત્રસ્થાનનિદાનશારીરચિકિત્સિતકરુપેષ્વર્થવશાત્સં-વિમજ્યોચરે તન્ત્રે શોપાનર્થાન્ વ્યાख्याસ્પામઃ

भवति चात्र ॥

સ્વપ્રમુખા પ્રોક્તમિદં સનાતનં

પઠેદ્ધિ યઃ કાશિપતિપ્રકાશિતમ્ ।

સ પુણ્યકર્મા શ્રુતિ પૂજિતો નૃપૈ-

રસુશ્ચયે શક્રસલોકતાં વ્રજેત્ ॥ ૨૩ ॥

એ એકસો વીસ અધ્યાયોને સૂત્રસ્થાન, નિદાનસ્થાન, શારીરસ્થાન, ચિકિત્સિતસ્થાન અને કટપસ્થાન એ નામના પાંચ વિભાગોમાં અર્થની સંગતિ પ્રમાણે વહેંચીને પછી ઉત્તર-તંત્રમાં પરિશિષ્ટ વિષયોનું વ્યાખ્યાન આપીયું.

આ આયુર્વેદનો અભ્યાસ કરવાના કાળ વિષે ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે કે, 'પ્રણાએ કહેલું' આ પ્રાચીન આયુર્વેદ નામનું શાસ્ત્ર છે જે કાશિપતિએ (મેં) પ્રસિદ્ધ કરેલું છે, તેનો જે પુરુષ અભ્યાસ કરશે તે પુરુષ પૃથ્વીમાં ચિકિત્સા સંબંધી ઉત્તમ કર્મો કરવાથી

૧ મૂળમાં એકસો વીસ અધ્યાય વ્યાખ્યાનરૂપ કલા છે, તે આ પહેલા અધ્યાયને સાથે ગણીને કલા છે.

૧૧ એમ્બીઓલોજીનું જ્ઞાન

૨ એનેટોમીનું જ્ઞાન

૩ શસ્ત્રક્રિયામાં સોડી જવાથી તેના ઉપદ્રવો થાય, તે માટે સુશ્રુતને રધિરના વ્યાધિઓ એમ જુદું ગણ્યુ પડ્યું છે. ભગવાન ચરકે આવી બેદ પાડી નથી.

૪ ચિકિત્સાનું જ્ઞાન

૫ ફીઝીઓલોજીનું જ્ઞાન

૬ દ્રવ્યોનું વિશેષ જ્ઞાન

પુણ્યવાન થશે, રાગગ્ને તરફથી સન્માન પામશે અને મરણ પામ્યા પછી ઇંદ્રના લોકને પ્રાપ્ત થશે.^૧

અધ્યાય ૨ એ

ઉપક્રમ

અથાતઃ શિષ્યોપનયનીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'શિષ્યોપનયનીય' નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન તે પ્રમાણે કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધનંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

આયુર્વેદની દીક્ષાને આધિકાર

બ્રાહ્મણશ્રિયવેદવાનામન્યતમમન્યવયઃ શિલ્પશૌર્યશૌચાચારવિનયશક્તિચલમેધાદૃતિસ્મૃતિમતિ-પ્રતિપત્તિયુક્તં તનુજિહ્વાદન્તાગ્રમૃજુવસ્ત્રાસિનાસં પ્રસન્નચિત્તવાક્યચેદં ક્લેશસહં ચ મિપક્ શિષ્યમુપ-નયેત્ । અતો વિપરીતગુણં નોપનયેત્ ॥ ૨ ॥

શિષ્ય થવા આવેલો જે પુરુષ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય જાતિનો હોય, કુલીન^૨ હોય, યોગ્ય અવસ્થાવાળો હોય, સુશીલ હોય, દરેક કાર્યમાં ગભરાય નહિ એવો હોય, પવિત્ર હોય, સારી પદ્ધતિવાળો હોય, જિતેન્દ્રિય હોય, ઉત્સાહવાળો હોય, ક્રિયાઓ કરવાની શારીરશક્તિવાળો હોય, અર્થને ધારણ કરવાના સામર્થ્યવાળો હોય, ધીરજવાળો હોય, અનુભવેલી બાબતને ભૂલી ન જાય એવો હોય, ન આવેલી બાબતને પણ કદંપી શકે એવો હોય, અર્થનો નિશ્ચય કરી લેવાની આતુરીવાળો હોય, પાતળી જીભવાળો હોય, પાતળા હોઠવાળો હોય, દાંતની ઝીણી અણીઓવાળો હોય, સરલ મુખવાળો હોય,

૧ વેદકર્તા ધર્મી પવિત્ર છે એવો અર્થ નીકળે છે. તે નિંદાજનક કે અપવિત્ર નથી.

૨ શિષ્યને આયુર્વેદની દીક્ષા આપવાના વિધિવિવચનો.

૩ 'તેના કુવમાં આયુર્વેદ ભજુવાની પરંપરા ચાલી આવતી હોય, એવો' એ અર્થ પણ લઈ શકાય છે.

સરલ નેત્રોવાળો હોય, સરલ નાસિકાવાળો હોય, પ્રસન્ન ચિત્તવાળો હોય, પ્રસન્ન વાણીવાળો હોય, પ્રસન્ન ગ્રેહાઓવાળો હોય અને દુઃખો સહન કરી શકે એવો હોય તેને વેદે આયુર્વેદની દીક્ષા આપવી. જે પુરુષ ઉપર કહેલા ગુણોથી વિપરીત ગુણોવાળો હોય તેને દીક્ષા દેવી નહિ. ૨

દીક્ષા આપવાનો વિધિ

ઉપનયનીયસ્તુ બ્રાહ્મણઃ પ્રગ્રસ્તેષુ તિથિકરણ-મુહૂર્તનક્ષત્રેષુ પ્રગ્રસ્તાવાં દિગ્વિશુચૌ સમે દેશે ચતુર્દશં ચતુર્થં સ્વષ્ટિલમુપલિપ્ય ગોમયેન દર્ભઃ સંસ્તીર્ય પુષ્પર્ણાંજમક્તે રત્નૈશ્ચ દેવતાઃ પૂજયિત્વા વિગ્રાન્ મિષ-જશ્ચ તત્રોછિલ્પ્યામૃદુલ્પચ દક્ષિણતો બ્રહ્મણં સ્થાપ-યિત્વાગ્રિમુપસમાધાય રાદિરપલાશદેવદારુચિત્વાનાં સમિક્લિન્નતુર્ણાં વા શીરવૃક્ષાનાં ન્યગ્રોઘોદુમ્બરાશ્વત્ય-મધૂકાનાં દાચિમધુવૃત્તાકાભિર્દાર્વાં હૌમિકેન વિધિના સુવેળાજ્વાહુતીજુહવાત્ । સપ્રણવાર્ભિર્મહાબ્યાહૃતિ-મિસ્તતઃ પ્રતિદેવતમૃર્ષીશ્ચ સ્વાહાકારં ચ કુર્યાત્ શિષ્યમપિ કારયેત્ ॥ ૩ ॥

દીક્ષા આપનારા બ્રાહ્મણે^૧ જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં કંઠ્યા પ્રમાણે શુભ તિથિ, કરણ તથા નક્ષત્ર જોઈ તે દિવસે શુભ મુહૂર્તમાં, પૂર્વે અથવા ઉત્તર દિશામાં, પવિત્ર તથા સપાટ પ્રદેશમાં, ચાર હાથનું ચોરસ સ્થંડિલ બનાવી, તેને ગાયના છાણથી લીપી, આસપાસ દર્ભો બિછાવી, પુષ્પોથી, શાળની ધાણીઓથી તથા રત્નોથી દેવતાઓનું, બ્રાહ્મણોનું તથા વૈદોનું પૂજન કરી, સ્થંડિલ ઉપર દર્ભ વડે જરા માટી ઉખેડી, દર્ભથી સ્થંડિલ ઉપર જરા પાણી છાંટી, દક્ષિણ-માં બ્રહ્માનું સ્થાપન કરી, સ્થંડિલમાં આશિ પંધરાવી, દાર્વીહોમમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે^૨

૧ શિષ્યને દીક્ષા આપવાનો મુખ્ય અધિકાર બ્રાહ્મણને જ છે, તેથી અહીં બ્રાહ્મણ સંખ્દ આપ્યો છે.

૨ દાર્વીહોમની પદ્ધતિ સામવેદી અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણોમાં પ્રસિદ્ધ છે. (કલ્પ)

દહી', મધ તથા ઘીથી ખરડેલી ખેર, ખાખરે, દેવદાર તથા ખીલી એ ચાર વૃક્ષોની અથવા વડ, ઉંખરે, પીપળો અને મહુડો એ ચાર દૂધવાળાં વૃક્ષોની સન્નિધોના હોમ કરી એ રીતે ॐ મ્ સ્વાહા ॐ મુખ સ્વાહા ॐ સ્વ સ્વાહા ॐ મૂર્સુવ સ્વ સ્વાહા એ મહાવ્યાહતિઓ બોલી સરવા વડે ધીની આહુતિઓ હોમવી. બ્રહ્મા, પ્રજાપતિ, અશ્વિનીકુમાર તથા ઇંદ્ર એ પ્રત્યેક દેવતાઓ માટે અને ધન્વંતરિ, ભરદ્વાજ તથા આત્રેય ઇત્યાદિક મહર્ષિઓને માટે વ્રજળે સ્વાહા ઇત્યાદિ મંત્રોનું ઉચ્ચારણ કરીને ધીની આહુતિઓ હોમવી તથા શિષ્ય પાસે પણ મંત્રોનું ઉચ્ચારણ કરાવીને ધીની આહુતિઓ હોમાવવી. ૩

દીક્ષા આપવાનો અધિકાર

બ્રાહ્મણજ્ઞયાણાં વર્ણનામુપનયનં કર્તુમર્હતિ રાજન્યો દ્વયસ્ય વૈશ્યો વૈશ્યસ્યૈવેતિ ॥ ૪ ॥

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને બ્રાહ્મણ દીક્ષા આપી શકે છે ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને ક્ષત્રિય દીક્ષા આપી શકે છે અને વૈશ્ય વૈશ્યને જ દીક્ષા આપી શકે છે. ૪

શુદ્ધથી પણ દીક્ષા લઈ શકાય

શુદ્ધમાષિ કુલગુણસમ્પન્નં મન્ત્રવર્જમુપનીત-મઘ્યાપયેદિત્યેકે ॥ ૫ ॥

શુદ્ધ પણ જે કુલીન હોય અને સદ્ગુણોથી સંપન્ન હોય તો વેદમંત્રોના ઉચ્ચારણ વગરની દીક્ષા આપીને આયુર્વેદ ભણાવવો એમ કેટલાંક એક આચાર્યો કહે છે. ૫

શિષ્ય સાથેના કરાર

તત્ત્વોર્ઞિ પ્રિઃ પરિણીવાયિસાક્ષિકંશિષ્યં શ્રૂવાત્ ।

૧ ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે ક્ષત્રિયથી અને વૈશ્યથી મેળવેને દીક્ષા આપી શકાય નહિ, માટે મૂળમાં રાજન્યો દ્વયસ્ય, વૈશ્યો વૈશ્યસ્યૈવેતિ એટલે પાંડ આવીને નથી અને તેથી ત્યાંજ જ એમ નિષ્ક્રાંતિના સિદ્ધાંત છે. (૩૬૫)

કામક્રોધલોભમોહમાનાહક્કરેર્ષાપારુખ્યપૈશુન્યાનુ-તાલસ્યાયશસ્યાનિ હિત્વા નીચનપરોમ્ના શુચિના કપાયવાસસા સત્યવ્રતવ્રત્તચર્યાભિનાદનતત્પરેણાઽવશ્યં મનિતવ્યં મદનુમતસ્યાનગમનશયનાસનમોજનાવ્યયનપરેણ ભૂત્વા મત્રિયહિતેષુ વર્તિતવ્યમતોઽન્યથા તે વર્તમાનસ્પાધર્મો ભવત્યફલા ચ નિધાન ચ પ્રાકાશ્યં પ્રાપ્નોતિ । અહં વા ત્વયિ સમ્પર્ગર્તમાને યદ્યન્યથાદર્શી સ્યામેનોભાગ્ ભવેયમફલનિદ્યશ્ચ । દ્વિજશુરુદરિદ્રમિત્રવ્રજિતોપનતસાધ્યનાથામ્યુપગ-તાનાં ચાત્મવાન્ધ્યાગાનાભિર સ્વમેપજૈઃ પ્રતિકર્તવ્ય-મેવં સાધુ ભવતિ । વ્યાધશાકુનિરુપતિતપાપકારિણાં ન ચ પ્રતિકર્તવ્યમેવં વિદ્યા પ્રકાશતે મિત્રયશોધર્મા-ર્યકામાંશ પ્રાપ્નોતિ ॥ ૬ ॥

પછી અશ્વિની ત્રણ વાર પ્રદક્ષિણા કરી અશ્વિને સાક્ષી રાખીને શિષ્યને કહેવું કે, 'તારે અભ્યાસ પૂરા થતાં સુધી કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, માન, અહંકાર, ઈર્ષ્યા, કંઠાર વચન, આદી, મિથ્યા ભાવણ, આલસ્ય અને જનાથી અપદ્ધીતિ' થાય એવાં કાર્યોમાં પ્રવૃત્તિ એ સર્વ છોડી દેવાં. નમ્ર તથા વાળ નીચા રાખવા પવિત્ર રહેવું. કપાય^૧ વસ્ત્રો પહેરવાં. સત્ય વ્રતમાં, બ્રહ્મચર્યમાં તથા મા-મજ્જનોને અભિવાદન (પ્રણામ) કરવામાં અવશ્ય તત્પર રહેવું. મારી આજ્ઞા પ્રમાણેજ સ્થિતિ, ગમન, શયન, આસન, ભોજન તથા અધ્યયનની ક્રિયાઓમાં સાવધાન રહેવું અને મને પ્રસન્ન કરનારાં તથા જનાથી મારું હિત થાય તેવાં કૃત્યોમાં તત્પર રહેવું. જે પું આ નિયમોથી જીવદી રીતે વર્તશે તો તને અધર્મ થશે અને તારી વિદ્યા અકૂળ જશે તથા તેમ થવાથી ક્યાંય પણ પ્રકાશ નહિ પામે. તેમજ હું પણ, પું સારી રીતે ચાલતાં છતાં તારા ઉપરના મારા ધર્મથી જીવદી રીતે વર્તું તો મને પણ

પાપ લાગે તથા મારી વિદ્યા પણ અદ્ભુત થાય. આયુર્વેદનો અભ્યાસ પૂર્ણ થઈ રહ્યા પછી તારે બ્રાહ્મણ, ગુરુ, દરિદ્ર, મિત્ર, તપસ્વી પાસે રહેનારા રમેલીજન, સપુરુષ, અનાથ અને દૂરથી આવેલાઓને પોતાના ખાંધેલા જેવા સમજીને તેઓના રોગોની ચિકિત્સા તારા જ ધનથી તૈયાર કરેલાં ઔષધોથી કરવી. આમ કરવાથી કદયાણુ થાય છે. પશુઓની હિંસા કરનારા, પક્ષીઓની હિંસા કરનારા, પતિત અને ચોરી તથા વ્યભિચાર વગેરે પાપકર્મ કરનારાઓના રોગોની ચિકિત્સા કરવી જ નહિ. આમ કરવાથી વિદ્યા પ્રકાશે છે અને મિત્ર, યશ, ધર્મ, ધન તથા કામસુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. '૬

આયુર્વેદના અનધ્યાયો

મવતશ્ચાત્ર ॥

કૃષ્ણેઽટમી તન્નિધનેઽહની દ્વે કૃષ્ણેતરેઽપ્યેવ મહર્દિસન્ધ્યમ્ । અકાલવિદ્યુત્સ્તનચિત્તુષોપે સ્વતન્ત્ર-
રાષ્ટ્રક્ષિતિપ્રવ્યથાસુ ॥ સ્મશાનયાનાઘતનાહવેપુ
મહોત્સનોત્પાતિકદર્શનેષુ । નાઘ્યેયમન્યેષુ ચ યેષુ
વિપ્રા નાધીયતે નાણુચિના ચ નિત્યમ્ ॥૭॥

આ વિષયમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વપ્નએ કહ્યું છે કે, 'કૃષ્ણપક્ષની અટમી, ચતુર્દશી તથા અમાવાસ્યા અને શુક્લપક્ષની પણ અટમી, ચતુર્દશી તથા પૂર્ણિમાએ અધ્યયન કરવું નહિ. દિવસમાં સાયંસંધ્યાના કે પ્રાતઃસંધ્યાના સમયમાં અધ્યયન કરવું નહિ, ઋતુવગરની વીજળી કે ઋતુવગરની ગર્જના થાય ત્યારે પણ અધ્યયન કરવું નહિ. પોતાનાં માણસોને, પોતાના દેશને કે પોતાના રાજને પીડા દોય ત્યારે પણ અધ્યયન કરવું નહિ. સ્મશાનમાં, વાહન ઉપર બેઠા હોઈએ ત્યારે, વપસ્થાનમાં, સંગ્રામમાં, મહોત્સવમાં અને જ્યારે ઉપાત જેવામાં આવે, ત્યારે પણ અધ્યયન કરવું નહિ.

જે પ્રતિપદા આદિ તિથિઓમાં કે સમયોમાં બ્રાહ્મણો વેદાદિકતું અધ્યયન કરતા નથી, તે તિથિઓમાં તથા તે સમયોમાં પણ આયુર્વેદનું અધ્યયન કરવું નહિ તથા અપવિત્ર સ્થિતિમાં પણ કદી અધ્યયન કરવું નહિ.' ૭

અધ્યાય ૭ ને

ઉપક્રમ

અચારોઽધ્યયનસંપ્રદાનીયમધ્યાયં વ્પાલ્યાસ્યામઃ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછના ઉપરથી 'અધ્યયન-સંપ્રદાનીય' નામના અધ્યાયનું એ પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ સુશ્રુતને કહેલું છે. ૧

પાંચ સ્થાનોના તથા ઉત્તરતંત્રના અધ્યાયો

પ્રાગમિહિતં સર્વિશમધ્યાયશતં પંચસુ સ્થાનેષુ ।

તત્ર દ્વત્રિસ્યાનમધ્યાયાઃ પદ્મચત્વારિશ્ચ । પોઢશ્ચ નિદાનાનિ । દશ શરીરાણિ । ચત્વારિશ્ચ ચિકિત્સ-
તાનિ । અઘૌ કલ્યાઃ । તદુત્તરં પદ્મપટિઃ ॥૨॥

પહેલા અધ્યાયમાં કદી આવ્યા છીએ કે એકસો વીસ અધ્યાયોની પાંચ સ્થાનોમાં વહેંચણી કરી છે. એ વહેંચણી આ પ્રમાણે છે. સૂત્રસ્થાન છેતાવીસ અધ્યાયનું છે, નિદાનસ્થાન સોળ અધ્યાયનું છે, શારીરસ્થાન દશ અધ્યાયનું છે, ચિકિત્સિતસ્થાન ચાલીશ અધ્યાયનું છે અને કલ્પસ્થાન આઠ અધ્યાયનું છે. (૧૨૦) પછી ઉત્તરતંત્ર છાસક અધ્યાયનું છે. ૨

સૂત્રસ્થાનના ૪૬ અધ્યાયોનાં નામ તથા

'સૂત્રસ્થાન'નો અર્થ

વેદોત્પત્તિઃ શિષ્યનયસ્તથાધ્યયનદાનિક્કઃ ।

પ્રમાણગ્રાહરણાદુત્તરચર્યાય યાત્રિકઃ ॥

૧ અધ્યાયોના (પાઠોના) વિસાગ પાઠ્યા વિના શિષ્યોને અધ્યયન આપી શકાતું નથી, મારે પાઠોના વિલાગે વિધેને અધ્યાય.

શસ્ત્રાવચારણં યોગ્યા વિશિષ્ટા ક્ષારકલ્પનમ્ ।
 અગ્નિકર્મજલૌકારુવાધ્યાયૌ રક્તવર્ણનમ્ ॥
 દોષધાતુમલાધાનાં વિજ્ઞાનાધ્યાય એવ ચ ।
 કર્ણવ્યધામપૈક્યપાત્રલેપો ગ્રણ્યુપાસનમ્ ॥
 હિતાહિતૌ ગ્રણપ્રશ્નો ગ્રણાસ્રાવચ્ચ યઃ પૃથક્ ।
 કૃત્યાકૃત્યવિધિર્વ્યાધિસમુદેશીય એવ ચ ॥
 મિનિથયઃ શસ્ત્રવિદ્યૌ પ્રનટ્ટજ્ઞાનિકસ્તથા ।
 શલ્યોદ્ધૃતિર્ગ્રેણજ્ઞાનં દૂતસ્વમનિદર્શનમ્ ॥
 પંચેન્દ્રિયં તથા છાયા સમાનાદૈકૃતં તથા-
 વારણો યુક્તેતેનીય આતુરક્રમમિથકૌ ॥
 ભૂમિભાગો દ્રવ્યગણઃ સંશુદ્ધૌ શમને ચ યઃ ।
 દ્રવ્યાદીનાં ચ વિજ્ઞાનં વિશેષો દ્રવ્યમોઽપરઃ ॥
 રસજ્ઞાનં ધમનાર્થમધ્યાયૌ રેચનાય ચ ।
 દ્રવદ્રવ્યવિધિસ્તદ્વદરુપાનવિધિસ્તથા ॥
 સૂચનાત્સૂત્રણાચૈવ સન્ધાનાચાર્યસન્તત્તેઃ ।
 પદ્મત્વારિશ્દધ્યાયં સૂત્રસ્થાનં પ્રચક્ષતે ॥૩॥

વેદોપપત્તિ, શિષ્યોપનયનીય, અધ્યયન-
 સંપ્રદાનીય, પ્રભાષણીય, અગ્રોપહરણીય, ઋતુ-
 ચર્યા, યંત્રવિધિ, શસ્ત્રવિચારણીય, યોગ્યાસૂત્રીય,
 વિશિષ્ટાતુપ્રવેશનીય, ક્ષારપાકવિધિ, અગ્નિકર્મ-
 વિધિ, જલૌકવિચારણીય, શોણિતવર્ગનીય,
 દોષધાતુમલકષયવૃદ્ધિવિજ્ઞાનીય, કર્ણવ્યધાન-
 વિધિ, આમપદ્મવૈષણીય, પ્રણાલેપનબંધવિધિ,
 મણિતોપાસનીય, હિતાહિતીય, પ્રણુપ્રશ્ન,
 પ્રણુસ્રાવવિજ્ઞાનીય, કૃત્યાકૃત્યવિધિ, વ્યાધિ-
 સમુદેશીય, અષ્ટવિધશસ્ત્રકર્મણ્યુ, પ્રણુશલ્ય-
 વિજ્ઞાનીય, શલ્યાપનયનીય, વિપરીતાવિપરીત-
 પ્રણુવિજ્ઞાનીય, વિપરીતાવિપરીતદૂતશકુનસ્વભ-
 નિદર્શનીય, પંચેન્દ્રિયાર્થવિપ્રતિપત્તિ, છાયા-
 વિપ્રતિપત્તિ, સ્વભાવવિપ્રતિપત્તિ, અવારણીય,
 યુક્તસેનીય, આતુરોપક્રમણીય, મિથક, ભૂમિ-
 પ્રવિભાગવિજ્ઞાનીય, દ્રવ્યસંગ્રહણીય, સંશોધન-
 સંશમનીય, દ્રવ્યરસચણુવીર્યવિપાકવિજ્ઞાનીય,

દ્રવ્યવિશેષવિજ્ઞાનીય, રસવિશેષવિજ્ઞાનીય, વખન-
 દ્રવ્યવિકલ્પવિજ્ઞાનીય, વિરેચનદ્રવ્યવિકલ્પવિજ્ઞા-
 નીય, દ્રવદ્રવ્યવિજ્ઞાનીય અને અન્નપાનવિધિ
 એ નામના છેતાળીસ અધ્યાયોથી સૂત્રસ્થાન
 ગોઠવેલું છે.

આ સ્થાનમાં આયુર્વેદ સંબંધી સઘળી
 બાબતોના સંક્ષેપથી પ્રકાશ કર્યો છે, તે તે
 બાબતો સૌ સૌનાં યોગ્ય સ્થળોમાં નિવેશિત કરી
 છે, અને છૂટાછૂટા વિષયોને સાંધી દીધા છે,
 તેથી આ સ્થાન સૂત્રસ્થાન કહેવાય છે. ૩

નિદાનસ્થાનના સોળ અધ્યાયોનાં નામ તથા
 ‘નિદાનસ્થાન’ શબ્દનો અર્થ

વાતવ્યાધિકમર્ગસિ સામરશ્ચ ભગન્દરઃ ।

કુષ્ઠમેહોદરા મૂઢવિદ્રવ્યઃ પરિસર્પણમ્ ॥

ગ્રન્થિશુદ્ધિમગ્નશક્કુશુદ્રાશ્ચ મુલ્લરોગિકમ્ ।

હેતુલક્ષણનિર્દેશાન્નિદાનનીતિ પોઢશ ॥૪॥

વાતવ્યાધિનિદાન, અર્શોનિદાન, અરમરી-
 નિદાન, ભગંદરનિદાન, કુષ્ઠનિદાન, પ્રમેહનિદાન,
 ઉદરવ્યાધિનિદાન, મૂઠગર્ભનિદાન, વિદ્રધિનિદાન,
 વિસર્પનાદીસ્તનરોગનિદાન, ગ્રન્થિપચ્ચર્મ્યુદ-
 ગલગંડનિદાન, વૃદ્ધયુપદંશક્ષીપદનિદાન, કુદ્ર-
 રોગનિદાન, શક્કોપનિદાન, ભસનિદાન અને
 મુખરોગનિદાન એ નામના સોળ અધ્યાયોથી
 નિદાનસ્થાન ગોઠવેલું છે.

આ સ્થાનમાં તે તે રોગોની ઉત્પત્તિનાં
 કારણો અને તે તે રોગોનાં લક્ષણો બતાવેલાં છે,
 તેથી આ નિદાનસ્થાન કહેવાય છે. ૪

શારીરસ્થાનના દશ અધ્યાયોનાં નામ તથા

‘શારીરસ્થાન’ શબ્દનો અર્થ

ભૂતચિન્તા રજઃશુદ્ધિર્ગર્ભાવક્રાન્તિરેવ ચ ।

વ્યાકરણં ચ ગર્ભસ્ય શરીરસ્ય ચ યત્ સ્મૃતમ્ ॥

પ્રત્યેકં મર્મનિર્દેશઃ શિરાવર્ણનમેવ ચ ।

શિરાવ્યઘો ધમનીનાં ગર્ભિણ્યાવ્યાકૃતિસ્તથા ॥

નિર્દિષ્ટાનિ દર્શતાનિ શરીરાણિ મહર્ષિણા ।
વિજ્ઞાનાથં શરીરમ્ મિષજાં યોગિનામપિ ॥૫॥

સર્વભૂતચિંતાશારીર, શુદ્ધશ્રોણિતશુદ્ધિ-
શારીર, ગબોવદાંતિશારીર, ગર્ભવ્યાકરણશારીર,
શરીરસંખ્યાવ્યાકરણશારીર, પ્રત્યેકમર્મનિર્દેશ-
શારીર, શિરાચર્ણનશારીર, શિરાવ્યવધિ-
શારીર, ધમનીવ્યાકરણશારીર અને ગર્ભિણી-
વ્યાકરણશારીર એ નામના દશ અધ્યાયોથી
ભગવાન ધન્યંતરિએ શારીરસ્થાન ગોઠવેલું છે.

આ સ્થાનથી વેદોને અને યોગીઓને
શરીરની અંદરની રચનાઓનું જ્ઞાન થાય છે,
ખાતે આ સ્થાન શારીરસ્થાન કહેવાય છે. ૫

ચિકિત્સાધ્યાનના આલીસ અધ્યાયનાં નામ
તથા 'ચિકિત્સાસ્થાન' શબ્દનો અર્થ

દ્વિવ્રણીયો વ્રણઃ સઘો મગ્નાનાં વાતરોગિકમ્ ।
મહાવાતિક્રમર્ગાસિ સાદમરિય મગન્દરઃ ॥

કુષ્ઠાનાં મહતાં ચાપિ મૈહિકં પૈડિકં તથા ।

મધુમેહચિકિત્સા ચ તથા ચોદરિણામપિ ॥

મૂઢગર્મચિકિત્સા ચ ત્રિદ્રઘીનાં વિમર્ષિણામ્ ।

ગ્રન્થિવૃદ્ધુપદંશાનાં તથા ચ છુદ્રોગિકમ્ ॥

શૂરૂદોષચિકિત્સા ચ તથા ચ મુત્રોગિણામ્ ।

શોફસ્યાનાગતાનાં ચ નિપેદો મિશ્રકં તથા ॥

વાજીરૂરં ચ યત્કોણે સર્વાવાયશમોઽપિ ચ ।

મેઘાપુષ્કરણં ચાપિ સ્વમાનવ્યાધિમારણમ્ ॥

નિવૃત્તસન્તાપકરં કીર્તિતં ચ રસાયનમ્ ।

સ્નેહોપયોગિકઃ સ્વેદો વમને સપિરેચને ॥

તયોર્વ્યાપચિકિત્સા ચ નેત્રવસ્તિવિમાગિકઃ ।

નેત્રવસ્તિવિપત્તિસ્તથાચોચરવસ્તિકઃ ॥

નિરૂદ્ધકમસંવ્રથ તથેમાતુરસંવ્રકા ।

ધૂમનસ્પવિધિશ્ચાધ્યાયત્તારિશ્ચદિતિ સ્મૃતાઃ ॥

પ્રાપચિત્તં પ્રથમનં ચિકિત્સા શાન્તિકર્મ ચ ।

પર્યાયાસ્તસ્ય નિર્દિષ્ટાચિકિત્સાસ્થાનમુચ્યતે ॥૬॥

દ્વિવ્રણીયચિકિત્સિત, સઘોવ્રણચિકિત્સિત,
મગ્નાચિકિત્સિત, વાતવ્યાધિચિકિત્સિત, મહા-
વાત વ્યાધિચિકિત્સિત, અર્શચિકિત્સિત,
અરમરીચિકિત્સિત, ભગંદરચિકિત્સિત, કુષ્ઠ-
ચિકિત્સિત, મહાકુષ્ઠચિકિત્સિત, પ્રમેહચિકિત્સિત,
પ્રમેહપિડિકાચિકિત્સિત, મધુમેહચિકિત્સિત,
ઉદરચિકિત્સિત, મૂઢગર્ભચિકિત્સિત, વિદ્રધિ-
ચિકિત્સિત, વિસર્પનાડીરત્નરોગચિકિત્સિત,
ગ્રંથ્યપચર્ચુદ્ગલગંડચિકિત્સિત, વૃદ્ધયુપદંશ-
સ્ત્રીપદચિકિત્સિત, છુદ્રરોગચિકિત્સિત, શકરોગ-
ચિકિત્સિત, મુખરોગચિકિત્સિત, શોઢ્યચિકિત્સિત,
અનાગતાખાવપ્રતિપેદનીય, મિશ્રકચિકિત્સિત,
શીણુબદીયચાકરણચિકિત્સિત, સર્વોપધાતશમ-
નીયરસાયન, મેઘાપુષ્કાભીયરસાયન, સ્વભાવ-
વ્યાધિપ્રતિપેદનીયરસાયન, નિવૃત્તસન્તાપનીય-
રસાયન, સ્નેહોપયોગિકચિકિત્સિત, સ્વેદવ્યા-
રણીયચિકિત્સિત, વમનવિરેચનસાધ્યોપદ્રવ-
ચિકિત્સિત, વમનવિરેચનવ્યાપચિકિત્સિત,
નેત્રવસ્તિપ્રમાણપ્રવિભાગચિકિત્સિત, નેત્રવસ્તિ-
વ્યાપચિકિત્સિત, અતુવાસનોત્તરવસ્તિચિકિ-
ત્સિત, નિરૂદ્ધકચિકિત્સિત, આતુરોપદ્રવ-
ચિકિત્સિત અને ધૂમનસ્પકલશ્લેષચિકિત્સિત એ
નામના ઉત્તમ આલીસ અધ્યાયોથી ચિકિત્સા-
સ્થાન ગોઠવેલું છે.

પ્રાયશ્ચિત્ત, પ્રશમન અને શાંતિકર્મ એ
ચિકિત્સાના પર્થોય શબ્દો છે; અર્થાત્ રોગોના
નિવારણનો વિધિ અથવા રોગોને શાંત કરનાર
ઉપાયો અથવા રોગોને શાંત કરવાનાં કર્મો આ
સ્થાનમાં કહેલ છે; તેથી આ સ્થાન ચિકિત્સાસ્થાન^૧
કહેવાય છે. ૬

૧ કાલચિકિત્સાતંત્રનો મોટો ભાગ, રસાયનતંત્ર
અને વાતચક્રચુતંત્ર આમાં આલી ભાગ છે; પણ ચિકિ-
ત્સાના નિયમો બેમાં ક્યાં છે.

કલ્પસ્થાનના આઠ અધ્યાયોનાં નામ તથા
'કલ્પસ્થાન' રાખેના અર્થ

અન્નસ્ય રક્ષા વિજ્ઞાનં સ્થાવરસ્યેતરસ્ય ચ ।
સર્પદદૃષ્ટિવિજ્ઞાનં તસ્યૈવ ચ ચિકિત્સિતમ્ ॥
દુંદુભેર્મૂષિકાણાં ચ કીટાનાં કલ્પ એવ ચ ।
અર્ધો કલ્પાઃ સમાલ્પાતા વિષમેષજ્ઞરૂપનાત્ ॥
અધ્યાયાનાં શતં વિંશમેવમેતદુદીરિતમ્ ॥૭॥

અન્નપાનરક્ષાકલ્પ, સ્થાવરવિષવિજ્ઞાનીય,
જંગમવિષવિજ્ઞાનીય, સર્પદદૃષ્ટિવિજ્ઞાનીય,
સર્પદદૃષ્ટિચિકિત્સિત, મૂષિકકલ્પ, દુંદુભિ-
સ્વનીય અને કીટકલ્પ એ નામના આઠ અધ્યાયો
કલ્પસ્થાનમાં ગણાયેલા છે.

આ સ્થાનમાં વિષનાં ઔષધોની કલ્પના
આપી છે; તેથી આ સ્થાન 'કલ્પસ્થાન'
કહેવાય છે.

આ પાંચે સ્થાનોના અધ્યાયોનો સરવાળો
કરતાં ૧૨૦ની સંખ્યા થાય છે. ૭

ઉત્તરતંત્રના છાસક અધ્યાયોનાં નામ
તથા ઉત્તરતંત્રનો અર્થ

અતઃ પરં સ્થનાન્નૈવ તન્નમુચ્ચરમુચ્યતે ॥
અધિકૃત્ય કૃતં યસ્માન્નન્ત્રમેતદુપદ્રવાન્ ।
ઔષદ્રવિક્ત્વેષ્ય તસ્યાગ્ન્યત્વાન્નિરુચ્યતે ॥
સન્ધ્યાં વર્ત્તમ્નિ શુક્લે ચ કૃષ્ણે સર્વથ દષ્ટિષુ ।
સંવિજ્ઞાનાર્થમધ્યાયા ગદાનાં તુ પ્રતિ પ્રતિ ॥
ચિકિત્સાપ્રવિભાગીયો વાતામ્પિયન્દવારણઃ ।
પૈત્તલ્ય ઔષ્મિકસ્યાપિ રૌધિરસ્ય તથૈવ ચ ॥
લેહ્યમેઘનિપેધો ચ છેદ્યાનાં વર્ત્તદષ્ટિષુ ।
ક્રિયાકલ્પોઽમિવાતથ કર્ણોત્થાસ્તચિકિત્સિતમ્ ॥

૧ અગદત્ર કલ્પસ્થાનના આઠી બાજ છે.

૨ કેટલાક વૈદ્યો ઉત્તરતંત્ર પાછળથી ઉમેરણું હોય
તેમ માને છે, પણ શબ્દતંત્ર ઉપરાંત બીજા કારણે એટલે
ખીબાં આગા હું પણ લાગ્યો છું એમ સ્વયં ભગવાન
ધનંતરિ કહે છે. માટે ઉત્તરતંત્ર એ શૂન્ય જ છે, કાંઈ એ
વધારેકું-સુધારેકું નથી.

પ્રાણોત્થાનાં ચ વિજ્ઞાનં તદ્વદપ્રતિપેધનમ્ ।
પ્રતિચ્યાયનિપેધથ શિરોમદવિપેધનમ્ ।
ચિકિત્સા તદ્વદાનાં ચ શાલાક્યં તન્નમુચ્યતે ॥
નવગ્રહાકૃતિજ્ઞાનં સ્કન્દસ્ય ચ નિપેધનમ્ ।
અપસ્મારશ્કુન્થોશ્ચ રેવત્યાથ પુનઃ પૃથક્ ॥
પૂતનાયાસ્તથાન્ધાપા મण्डिका शीतपूतना ।
નૈગમેષચિકિત્સા ચ ગ્રહોત્પત્તિઃ સયોનિજા ।
કૌમારતન્નમિત્યેતચ્છારીરેષુ ચ કીર્તિતમ્ ॥
જ્વરાતિસારશોષાણાં ગુલ્મહૃદ્રોગિણામપિ ।
પાણૂનાં રક્તપિત્તસ્ય મૂર્છાયાઃ પાનજાથ યે ॥
ત્પ્પાયાશ્લદિદિકાનાં નિપેધઃ શ્વાસકાસયોઃ ।
સ્વરમેદચિકિત્સા ચ કૃત્યુદાવર્તિનોઃ પૃથક્ ॥
વિસ્રચિકારોચક્રયોર્મૃગાધાતવિકુચ્છયોઃ ।
હતિ કાપચિકિત્સાયાઃ શેપમથ પ્રકીર્તિતમ્ ॥
અમાનુપનિપેધથ તથાપસ્મારિકોઽપરઃ ।
ઉન્માદપ્રતિપેધથ ભૂતવિદ્યા નિરુચ્યતે ॥
રસમેદાઃ સ્વસ્થવૃત્તિર્ધૃત્યસ્તાન્નિકાશ્ચ યાઃ ।
દોષમેદા ઇતિ જ્ઞેયા અધ્યાયાસ્તન્નમ્ભૂષણાઃ ॥
શ્રેષ્ઠત્વાદુચ્ચરં હેતચ્ચન્નસાહુર્મહર્ષયઃ ।
વહૃયસંપ્રહાચ્છેદ્યુચ્ચરં ચાપિ પથિમમ્ ॥૮॥

ઉપર કહેલાં પાંચે સ્થાનોરૂપ પૂર્વતંત્ર
પછીનું તંત્ર ઉત્તરતંત્ર કહેવાય છે. આ તંત્ર કે
જે અવશિષ્ટ ઉપદ્રવો (રોગો)રૂપ વિષયને લઈને
કરેલ છે, તેના આરંભરૂપ હોનાથી તેના પહેલા
અધ્યાયનું નામ ઔષદ્રવિક્ત છે. (તે પછી તો
જે જે અધ્યાયમાં જે જે રોગનું કે વિષયનું
સારી રીતે વિજ્ઞાન આપેલ છે, તે તે રોગ કે
વિષય ઉપરથી તે તે અધ્યાયનું નામ રાખેલ છે.)

ઔષદ્રવિક્ત, સંધિગતરોગવિજ્ઞાનીય, વર્ત્ત-
ગતરોગવિજ્ઞાનીય, શુક્લગતરોગવિજ્ઞાનીય, કૃષ્ણ-
ગતરોગવિજ્ઞાનીય, સર્વગતરોગવિજ્ઞાનીય, દષ્ટિગત-
રોગવિજ્ઞાનીય, ચિકિત્સિતપ્રવિભાગવિજ્ઞાનીય,
વાતાભિધ્યંદપ્રતિપેધ, પિત્તાભિધ્યંદપ્રતિપેધ,

શ્લેષ્માભિષ્યંદપ્રતિષેધ, રક્તાભિષ્યંદપ્રતિષેધ, લેપ્યરોગપ્રતિષેધ, ભેદરોગપ્રતિષેધ, છેદ્યરોગપ્રતિષેધ, પક્ષ્મઢોપપ્રતિષેધ, દષ્ટિગતરોગપ્રતિષેધ, ક્રિયાકલ્પનયનાભિધાતપ્રતિષેધ, ક્ષુભગતરોગવિજ્ઞાનીય, ક્ષુભગતરોગપ્રતિષેધ, નાસાગતરોગવિજ્ઞાનીય, નાસાગતરોગપ્રતિષેધ, પ્રતિસ્થાયપ્રતિષેધ, શિરોરોગવિજ્ઞાનીય અને શિરોરોગપ્રતિષેધ એ છન્વીશ અધ્યાયો શાલાઘ્યતંત્રરૂપ છે. (આ તંત્રને લગતા મુખ્યરોગનિદાન તથા મુખ્યરોગચિકિત્સિત આદિ કેટલાએક વિષયો પૂર્વતંત્રમાં પણ કહ્યા છે.)

નવઅહાકૃતિવિજ્ઞાનીય, રક્તઅહકૃતિપ્રતિષેધ, રક્તપાસ્મારપ્રતિષેધ, શુક્રનીપ્રતિષેધ, રેવતીપ્રતિષેધ, પૂતનાપ્રતિષેધ, અંધપૂતનાપ્રતિષેધ, શીતપૂતનાપ્રતિષેધ, મુખમંડિકાપ્રતિષેધ, નેગમેયપ્રતિષેધ, અઢોત્પત્તિ અને યોનિવ્યાપ્તપ્રતિષેધ આ બાર અધ્યાયો કૌભારભૂત્યતંત્રરૂપ છે. શારીરસ્થાનમાં કૌભારભૂત્યતંત્રના કેટલાએક વિષયો કહ્યા છે.

જ્વરપ્રતિષેધ, અતીસારપ્રતિષેધ, શોષપ્રતિષેધ, શુલ્ભપ્રતિષેધ, હ્રદ્રોગપ્રતિષેધ, પાંડુરોગપ્રતિષેધ, રક્તપિત્તપ્રતિષેધ, મૂર્છાપ્રતિષેધ, પાનાલયપ્રતિષેધ, વૃષ્ણપ્રતિષેધ, હર્દિપ્રતિષેધ, હિઝાપ્રતિષેધ, શ્વાસપ્રતિષેધ, કાસપ્રતિષેધ, સ્વરભેદપ્રતિષેધ, કૃમિરોગપ્રતિષેધ, ઉદાવત્તપ્રતિષેધ, વિસૃચિકાપ્રતિષેધ, અરોચકપ્રતિષેધ, મૂત્રાધાતપ્રતિષેધ અને મૂત્રદોષપ્રતિષેધ આ એકવીસ અધ્યાયો કાયચિકિત્સાતંત્રના શેષભાગરૂપ છે.^૧

અમાનુષ્યપ્રતિષેધ, અપરમારપ્રતિષેધ અને ઉન્માદપ્રતિષેધ એ ત્રણ અધ્યાયો ભૂતવિદ્યા-

તંત્રરૂપ છે.

રસભેદવિકલ્પ, સ્વસ્થવૃત્ત, તંત્રયુક્તિ અને દોષભેદવિકલ્પ આ ચાર અધ્યાયો સધળા આયુર્વેદના શાસ્ત્રગારરૂપ છે. કુલ અધ્યાય ૬૬.

આ તંત્ર ઘણા વિષયોના સંગ્રહવાળું દોષાને લીધે શ્રેષ્ઠ છે; અથવા પાંચે સ્થાનોની પાછળ છે, તેથી મોટા ઋષિઓ આ તંત્રને ઉત્તરતંત્ર કહે છે. ૮

આયુર્વેદનાં આઠે અંગોના સમાવેશ શાલાઘ્યતંત્ર કૌમારં ચિકિત્સા કાયિકી ચ વા । ભૂતવિદ્યેતિ ચત્વારિ તન્ત્રે તૂત્તરસંજિતે ॥ વાજીસં ચિકિત્સાસુ રસાયનવિધિસ્તથા । વિપતન્ત્રં પુનઃ કલ્પાઃ શલ્યજ્ઞાનં સમન્નતઃ ॥૧॥

શાલાઘ્યતંત્ર, કૌમારભૂત્યતંત્ર, કાય-ચિકિત્સાતંત્ર^૧ તથા ભૂતવિદ્યાતંત્ર એ ચાર અંગો ઉત્તરતંત્રમાં છે, વાજીસંજિત^૨ તંત્ર તથા રસાયનતંત્ર નામનાં અંગો ચિકિત્સાસ્થાનમાં છે. અગદતંત્ર નામનું અંગ કલ્પસ્થાનમાં છે અને શલ્યતંત્ર નામનું અંગ તેો સર્વત્ર^૩ વ્યાપ્ત છે. ૯

અથના અભ્યાસની ઉપયોગિતા इत्यष्टाङ्गमिदं तन्त्रमादिदेवप्रकाशितम् । विधिनाधीत्य गुञ्जाना भवन्ति प्राणदा भुवि ॥ एतदवश्यमच्येयमधीत्य च कर्माप्यवश्यमुपासितव्यमुभयज्ञो हि भिषप्राजार्हो भवति ॥

भवन्ति चात्र ॥ यस्तु केवलशास्त्रज्ञः कर्मस्वपरिनिष्ठितः । स गुह्यत्यातुरम्प्राप्य प्राप्य मीरुरिवाहवम् ॥ यस्तु कर्मसु निष्णातो घाट्याच्छास्त्रवहिष्कृतः । स सत्सु पूजां नाप्नोति वधं चाहति राजतः ॥ उमावेताननिपुणावसमर्थौ स्वकर्मणि । अर्द्धवेदधरावेतारूपक्षाधिच द्विजौ ॥

૧ શુક્રશોષિતશુદ્ધિ અને ત્રગ્ગાત્રાંતિ ઇત્યાદિ.

૨ કેમ કે કાયચિકિત્સાનો કેટલોક ભાગ પૂર્વતંત્રમાં કહ્યો છે.

૧ કાયચિકિત્સાતંત્રનો અવશિષ્ટ ભાગ.

૨ (પાંચે સ્થાનમાં.)

ઓપધ્યોઽમૃતરૂપાસ્તુ શસ્ત્રાશનિવિષોપમાઃ ।
મનન્ત્યજ્ઞૈરુપહૃતાસ્તસ્માદેતૌ પિવર્જયેત્ ॥
સેહાદિપ્તનભિજ્ઞો યન્હેદાદિપુ ચ કર્મસુ ।
સ નિહન્તિ જનં લોમાત્ કુવૈધો નૃપદોષતઃ ॥
યસ્તૂભયજ્ઞો મતિમાન્ સમર્થોઽર્ચસાધને ।
આહવે કર્મ નિર્ગોઢં દિચક્રઃ સન્દનો યથા ॥૧૦

આ પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ પ્રકટ કરેલા આ શાસ્ત્રને વિચિત્રપૂર્વક જાણીને જ્યો તેમાં કહેલા પ્રયોગો કરે, તેઓ પૃથ્વીમાં લોકોને યજ્ઞતદાન દેનારા થાય છે.

આ અથ અવશ્ય જાણવો જોઈએ અને જાણીને તેમાં કહેલી ક્રિયાઓનો પણ અવશ્ય અભ્યાસ કરવો જોઈએ. શાસ્ત્ર અને ક્રિયા એ બંનેને જાણનારો વૈષ્ણ રાજાને યોગ્ય થાય છે.

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે કે, ‘જે પુરુષ કેવળ શાસ્ત્રને જાણે છે, પણ ક્રિયાઓમાં નિપુણ ન હોય (ક્રિયાઓમાં કેળવાયેલો ન હોય) તે પુરુષ, જેમ બીકણ પુરુષ સંત્રામને પ્રાપ્ત થઈને ગભરાઈ જાય છે તેમ ગૌનીને પ્રાપ્ત થઈને ગભરાઈ જાય છે. જે પુરુષ કેવળ ક્રિયાઓમાં જ કેળવાયેલો હોય, પણ તેટલાથી જ પોતાને કૃતાર્થ માની લેવારૂપ ધૃષ્ટતાને લીધે શાસ્ત્રથી બહિર્મુખ હોય, તે પુરુષ (શાસ્ત્રનું જ્ઞાન નહિ છતાં કેવળ ક્રિયાઓના અભ્યાસને લીધે ક્રિયાઓ કરનારો પુરુષ) વિદ્વાનોમાં પ્રશંસાપાત્ર થતો નથી એવા પુરુષનો રાજાએ વન જ કરવો જોઈએ ક્રિયાઓનો અભ્યાસી નહિ છતાં કેવળ શાસ્ત્રના અભ્યાસવાળા અને શાસ્ત્રનો અભ્યાસી નહિ છતાં કેવળ ક્રિયાઓના અભ્યાસવાળા એ બંને પુરુષો અશિક્ષિત અને અર્વજ્ઞાનવાળા હોવાથી એક એક પાપવાળાં બે પક્ષીઓની પેઠે પોતાના કામમાં અશક્ત છે. ઔષધિઓ જાતે અમૃત

જવી હોય, તોપણ શાસ્ત્રજ્ઞાન વગરના તથા ક્રિયાભ્યાસ વગરના માણસોના હાથથી દેવામાં આવે તો તેઓ મર્યો જવી, વજ્રપાત જવી અને વિષ જવી થઈ પડે છે, માટે શાસ્ત્રજ્ઞાન વગરના વૈદ્યનો પણ ત્યાગ કરવો અને ક્રિયાજ્ઞાન વગરના વૈદ્યનો પણ ત્યાગ કરવો. જે વૈદ્ય શાસ્ત્રનો અભ્યાસી છતાં પણ સ્નેહનાદિક તથા છેદાદિક ક્રિયાઓમાં અજાણ્ય હોય, તે કુવૈદ્ય જ છે અને તે કુવૈદ્ય રાજાના દોષને લીધે (અટકાયત નહિ કરવારૂપ રાજાના અપરાધને લીધે) લોભથી માણસને મારી નાખે છે. જેમ બંને પૈકાંવાળો સ્થ સંત્રામમાં પોતાનું કામ પાર પાડવા સમર્થ થાય છે, તેમ શાસ્ત્રાભ્યાસ અને ક્રિયાભ્યાસ એ બંને અભ્યાસવાળો વિદ્વાન સંકટના સમયમાં પણ પોતાનું કામ પાર પાડવાને સમર્થ થાય છે. ૧૦

શાસ્ત્ર જાણવા-જાણાવવાનો પ્રકાર

અથ વસ્તુતદેતદધ્યેયં યથા તથોપધારય મયા પ્રોચ્યમાનમ્ । અથ શુચયે કૃતોત્તરાસદ્વાયાવ્યાકુલા-
યોપસ્થિતાયાધ્યયનકાલે શિષ્યાય યથાશક્તિ ગુરુ-
રુપદિશેત્ પદં પાદં શ્લોકં વા તે ચ પદપાદશ્લોકા
ભૂયઃ ક્રમેણાનુસન્ધેયાઃ, હવમેકૈરુશો ઘટયેદાત્મના
ચાનુપટેત્ । અદ્રુતમવિલમ્બિતમવિશક્ષિતમનનુના-
સિકં વ્યક્તાક્ષરમપીઢિતર્ણમસિદ્ધિશ્રુગૌઘહસ્તૈરનમિ-
નીતં સુસંસ્કૃતં નાત્યુચૈર્નાતિનીચૈથ સ્વરૈઃ પટેજ
ચાન્તરેણ કથિદ્વજેતચયોરધીયાનયોઃ ॥

મવતથાત્ ॥

શુચિર્ગુરુરો દક્ષસ્તન્દ્રાનિદ્રાપિવર્જિત ।

પટેદેતેન વિધિના શિષ્યઃ શાસ્ત્રાન્તમાનુયાત્ ॥

૧ જાત્રીભાગની, અધ્યાભાગની અને બંને ભાગની અથવા સ શોધન ઔષધની, પાચન ઔષધની અને સ શમન ઔષધની વ્યાપતિઓ દેખાડવા માટે શાસ્ત્રની, વજ્રપાતની અને વિષની ઉપમાઓ આપી છે, એમ કેટલાક કહે છે (સમ)

વાક્સૌહર્દ્યવિજ્ઞાને પ્રાગલ્ભ્યે કર્મનંપુણે ।

તદમ્યાસેચ સિદ્ધૌ ચયતેતાપ્યયનાન્તગઃ ॥૧૧॥

પુત્ર સુશ્રુત! હવે આ શાસ્ત્ર ને પ્રકારથી ભણાવવું તથા ભણવું જોઈએ તે પ્રકાર કહું છું તે સાંભળો. આવશ્યક નિત્યકર્મો કરવાથી પવિત્ર થયેલા, જોણે ઉત્તરીય વસ્ત્ર ધારણ કર્યું હોય એવા અને એકાગ્ર ચિત્તવાળા શિષ્યને સમીપમાં બેસાડી ગુરુએ તેની શક્તિ પ્રમાણે પદનો, પાદનો અથવા આખા શ્લોકનો ઉપદેશ કરવો અને પાછાં તે પદો, પાદો અથવા શ્લોકો ક્રમથી યાદ રખાવવાં. આ પ્રમાણે જ એકએકની અન્વયયોજના કરાવવી અને પાછળથી ગુરુએ પોતે પણ સઘળું બોલી સંભળાવવું. શિષ્યે પદ બગેરેના ઉચ્ચારણમાં બહુ ઉતાવળ કરવી નહિ, બહુ વિલંબ કરવો નહિ, ભય ન રાખવો, ઝમઝમ એ અતુનાસિક અક્ષરો સિવાય બીજા અક્ષરો અતુનાસિક (ગૂંગણા) બોલવા નહિ. અક્ષરો સ્પષ્ટ સંભળાય તેમ કરવું. અક્ષરો પર ભાર દેવો નહિ. આંખોથી, બૂકડિઓથી, હોઠોથી કે હાથોથી બતાવ્યા કરવા નહિ, સારી રીતે શુદ્ધ બોલવું અને બહુ ઊંચા સ્વર કે બહુ નીચા સ્વર રાખવો નહિ, પણ મધ્યમ સ્વર રાખવો. જ્યારે અધ્યયન ચાલતું હોય, ત્યારે ગુરુ અને શિષ્યની વચમાં થઈને ઘાઈ પણ નીકળે નહિ એવી ગોઠવણ હોવી જોઈએ.

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે કે, 'જે શિષ્ય પવિત્ર રહી, ગુરુભક્ત રહી, ઉદ્યોગી રહી અને આહારયથી તથા અસમયની નિદ્રાથી રહિત થઈ ઉપર કહેલા પ્રકારથી અધ્યયન કરે, તે શિષ્ય શાસ્ત્રનો પાર પામે છે. અધ્યયન પૂરું થઈ ગયા પછી વાણીની સ્પષ્ટતામાં, અર્થના વિજ્ઞાનમાં, દૃઢ ઉત્સાહી-પણામાં, ક્રિયાઓની પૂરી કસરતમાં, ક્રિયાઓ-

ની ચાતુરીમાં, ક્રિયાઓ નજરે બેવામાં અને ધારેલી બાબતો પાર પાડવામાં યત્ન કરવો. ૧૧

અધ્યાય ૪ થો
ઉપક્રમ

અથાતઃ પ્રભાષણીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

યથોક્તમગવાન ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પ્રજ્ઞાથી 'પ્રભાષણીય' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

શાસ્ત્રાધ્યયન પછી અર્થનું વ્યાખ્યાન અને શ્રવણ

અધિગતમપ્યધ્યયનમપ્રમાપિતમર્થતઃ खरस्य चन्दनभार इव केवलं परिश्रमकरं भवति ॥

भवति चात्र ॥

યથા खरश्चन्दनभारवाही भारस्य वेत्ता न तु चन्दनसः ।

एवं हि शास्त्राणि बहून्पथीत्य चाथपु मूढाः खरवद्वहन्ति ॥

તસ્માત્સર્વિશમધ્યાયશતમનુપદપાદશ્લોકાર્દ્ધ-શ્લોકમનુવર્ણયિતવ્યમનુશ્રોતવ્યં ચ । કસ્માત્તદ્વહનાં હિ દ્રવ્યરસગુણવીર્યવિપાકદોષધાતુમલાશયમર્મશિરા-સ્નાયુસન્ધ્યસ્થિગર્ભસમ્મવદ્રવ્યસમૂહવિભાગાસ્તથા પ્રનટશ્લોકોદ્દરણવ્રણવિનિશ્ચયમગ્રવિકલ્પાઃ સાધ્ય-યાપ્યપ્રત્યાખ્યેયતા ચ વિકારાણામેવમાદયશ્ચાન્ને વિશેષાઃ સહસ્રશો યે વિચિન્ત્યમાના વિમલવિપુલબુદ્ધે-રપિણ્ડિમાઠ્ઠલીકુર્યુઃ કિં પુનરલ્પબુદ્ધેઃ । તસ્માદ-વશ્યમનુપદપાદશ્લોકાર્દ્ધશ્લોકમનુવર્ણયિતવ્યમનુ-શ્રોતવ્યં ચ ॥ ૨ ॥

શાસ્ત્રને ગુરુના મુખથી અર્થ સહિત શીખી

૧ શાસ્ત્રનું અર્થ સહિત અધ્યયન કરી લીધા પછી તે શાસ્ત્રનું 'પાછું' અર્થથી વ્યાખ્યાન કરવું એ પ્રભાષણ કહેવાય છે. પ્રભાષણને ઉદ્દેશીને કરવો અધ્યાય તે પ્રભાષણીય

લીધા પછી પોતાની મેળે પણ તે શાસ્ત્રના અર્થનું
વ્યાખ્યાન કરવું. જે શાસ્ત્ર ભણ્યા છતાં પણ
ઉપર પ્રમાણે અર્થથી પ્રભાપિત ન થયું હોય, તે
શાસ્ત્ર જેમ ગદ્યકાને ચંદનનાં કાષ્ઠોનો બોળે
કેવળ પરિશ્રમ આપનાર જ થાય છે તેમ
ભણનારને પરિશ્રમ આપનાર જ થાય છે.

કહ્યું છે કે, 'જેમ ચંદનનાં કાષ્ઠોના
બોળેબોળે ઉપાડનારા ગદ્યકાઓ કેવળ ભારને જ
બણે છે, પણ ચંદનોના અમત્કારને બણતા નથી,
તેમ ધણાં શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કર્યા છતાં પણ તે
શાસ્ત્રોનું અર્થથી પ્રભાપણ ન કરેલું' હોવાથી
અર્થોમાં મૂક રહેલા લેઠિા શાસ્ત્રોના બોળને જ
ઉપાડે છે, પણ શાસ્ત્રોના અમત્કારને બણતા નથી.'

આ કારણથી પાંચે તંત્રોના અને ઉત્તરતંત્રના
દરેક પદનું, દરેક પાદનું, દરેક શ્લોકાર્થનું
અને દરેક શ્લોકનું ઉપર કથા પ્રમાણે બંને
વ્યાખ્યાન કરવું અને શુરુના તથા બીજાના
મોઢેથી પણ સાંભળવું; કેમ કે દ્રવ્યો, રસો,
ગુણો, વીર્યો, વિપાકો, દોષો, ધાતુઓ, ઉપધાતુઓ,
મળો, આશયો, મર્મો, શિરાઓ, રનાયુઓ,
સંધિઓ, અસ્થિઓ અને ગર્ભને ઉત્પન્ન કરનારા
પદાર્થોના સમુદાયના વિભાગો,^૧ તેમ જ
આમલી વગેરેમાં ગુમ થઈ ગયેલાં શક્યોને
કાઢવાનાં બેઠો અને રોગોનાં સાધ્યપણાં,

૧ રથાવરદિક્ષિઓપદિઓદ્રવ્યો કહેવાય છે. મધુર આદિ
છ રસો કહેવાય છે. ગુરુ આદિ ગુણો કહેવાય છે. શીત
તથા ઉષ્ણ એમ બે પ્રકારનું વીર્ય છે. આઠ પ્રકારનું
પચ્ચ કહેવામાં આવશે મધુર તથા કટુ એમ બે પ્રકારના
વિપાક છે. વાત, પિત્ત તથા કફ એ દોષો કહેવાય છે.
રસ તથા રક્ત આદિ ધાતુઓ કહેવાય છે. વિદ્યા, મૂત્ર
તથા મોપકા આદિ મળો કહેવાય છે આશયો ૭ છે
અને સ્ત્રીના સ્તરીરમાં ગર્ભાશય નામનો આશયો પણ
આશય છે. મર્મો ૧૦૭ છે, શિરાઓ ૭૦૦ છે, રનાયુઓ
૬૦૦ છે, સંધિઓ ૨૧૦ છે, અસ્થિઓ ૩૦૦ છે.
કેટલાક ખાટો વિપાક પણ ગણે છે.

ચાખ્યપણાં તથા અસાધ્યપણાં વગેરે બીજા પણ
કેટલાક પ્રકારો એવા સૂક્ષ્મ છે કે જ્યાં હબર
હબર વાર વિચારતાં છતાં પણ અને વિચારનારો
નિર્મળ તથા મોટી બુદ્ધિવાળો છતાં પણ તેની
બુદ્ધિને વ્યાકુળ કરી નાખે, ત્યારે તે અદ્ય બુદ્ધિ-
વાળાની બુદ્ધિને વ્યાકુળ કરી નાખે તેમાં તો
કહેવું જ શું? એટલા માટે દરેક પદનું, દરેક
પાદનું, દરેક શ્લોકાર્થનું તથા દરેક શ્લોકનું
અર્થથી બંને વ્યાખ્યાન કરવું અને શુરુના તથા
બીજાના મોઢેથી પણ તેનું વ્યાખ્યાન સાંભળવું. ૨

બીજાં શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન મેળવવાની રીત

અન્યશાસ્ત્રવિષયોપપન્નાનાં ચાર્યાનામિહોપ-
નીતપતિતાનામર્થવશાત્તેષાં તદ્વિદ્યેમ્ય એવ વ્યાખ્યા-
નમનુશ્રોતવ્યં કસ્માન્ હેકસ્મિન્ચાસ્ત્રે શક્યઃ
સર્વશાસ્ત્રાનામવરોધઃ કર્તુમ્ ॥

भवन्ति चात्र ।

एकं शास्त्रमधीयानो न विद्याच्छास्त्रनिश्चयम् ।

तस्माद्बहुश्रुतः शास्त्रं विजानीयाधिकित्सकः ।

शास्त्रं गुरुमुखोद्गीर्णमादायोपास्य चासकृत् ।

यः कर्म कुरुते वैद्यः स वैद्योऽप्ये त तत्कराः ॥

औपधेनवमौरधं सौશ्रુતं पौष्कलावतम् ।

शेषाणां श्लेषतन्त्राणां मूलान्येतानि निर्दिशेत् ॥ ૩

વ્યાકરણ, સાંખ્ય, તર્ક તથા જ્યોતિષ
ધત્યાદિ બીજાં શાસ્ત્રોના અમુક વિષયો કે જ્યાં
પ્રયોજનને લીધે આ શાસ્ત્રમાં કામલ કરવા
પડ્યા છે, તેમનું વ્યાખ્યાન તે તે શાસ્ત્રોના
પંડિતોની પાસેથી જ સાંભળવું કે જ્યાં તે
વિષયોનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મળે. કેવળ આ શાસ્ત્ર
ભણવાથી તે વિષયોનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મળી શકે
એમ નથી; કેમ કે એક શાસ્ત્રમાં સર્વ શાસ્ત્રોનું
પૂરું સંકલન કરી શકાતું નથી.

આ વિષયોના શ્લોકોમાં વિદ્વાનોએ કહ્યું છે
કે, 'જે પુરુષ એક જ શાસ્ત્ર ભણે તેને તે શાસ્ત્રનો

પણ પૂરો નિશ્ચય થાય નહિ; માટે વૈદે આ શાસ્ત્ર લખ્યા પછી બીજાં પણ ઘણાં શાસ્ત્રો સાંભળીને આ શાસ્ત્રનો પાઠો નિશ્ચય કરવો, જે વૈદ ગુરુના મુખથી શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરી અને પછી વારંવાર અર્થથી તેનો અભ્યાસ કરીને ચિકિત્સા કરે, તે જ ખરે વૈદ કહેવાય. બીજા વૈદો તો વૈદના બહાનાથી રોગીઓની પાસેથી ધન હરનારા તથા રોગીઓના પ્રાણોનો વિનાશ કરનારા હોવાથી એક બતના ચોર જ છે. ઔપધેનવ, ઔરશ્ર અને પૌષ્કલાવત એ ત્રણ તંત્રો આ સુશ્રુતતંત્રના જેવાં જ છે અને સઘળાં શક્યતંત્રોનાં મૂળરૂપ છે; માટે આ તંત્રના વિષયોની એ ત્રણ તંત્રોના વિષયોની સાથે મેળવણી કરીને જ જે કંઈ મિથ્યા જ્ઞાનો તથા સંશયજ્ઞાનો રહી જતાં હોય અથવા રહી ગયાં હોય તેમનું નિવારણ કરવું.^૩

અધ્યાય ૫ મો

ઉપકર્મ

અયાતોઽગ્રોપહરણીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસામઃ॥૧

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી ‘અથોપહરણીય’^૧ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન તે પ્રમાણે કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

કર્મોના ત્રણ પ્રકાર તથા શસ્ત્રક્રિયાનો ઉપદેશ

ત્રિવિધં કર્મ । પૂર્વકર્મ પ્રધાનકર્મ પશ્ચાત્કર્મતિ ।

તદ્વ્યાધિં પ્રતિ પ્રત્યુપદેશ્યામઃ । અસ્મિન્છાદ્યે શસ્ત્ર-
કર્મપ્રાધાન્યાન્છાદ્યકર્મૈવ તાત્પર્યમુપદેશ્યામસ્તત્સ-
મ્મારાંશ્ચ ॥ ૨ ॥

૧ આ તંત્રો લખ્ય નથી, પરંતુ સુશ્રુતસ હિતાનો નાગાહુતિને પ્રતિસંકાર કરેલો છે, તેથી તે બિચુષ સંભવતી નથી.

૨ કર્મ કરવાની પહેલાં તૈયાર રાખવાની યત્ન આદિ સામગ્રીઓ વિશેનો.

પૂર્વકર્મ (મુખ્યકર્મ કરતા પહેલાં તેના સાધનરૂપે કરવાનું કર્મ), પ્રધાનકર્મ (મુખ્યકર્મ), અને પશ્ચાત્કર્મ (મુખ્યકર્મ કર્યા પછી કરવાનું કર્મ) એ રીતે ત્રણ પ્રકારનું કર્મ છે.^૨ તેનો ઉપદેશ અહીં પણ કરવામાં આવે, તો અંથનો વિસ્તાર થઈ બચ; માટે તે તે વ્યાધિઓના પ્રકરણમાં કરવામાં આવશે. હાલ પ્રથમ તો આ આ શાસ્ત્રમાં શસ્ત્રકર્મ જ મુખ્ય છે, માટે તે કર્મનો અને તે કર્મની સામગ્રીઓનો ઉપદેશ કરીએ છીએ. ૨

શસ્ત્રકર્મના આઠ પ્રકાર અને તેની સામગ્રીઓ

તત્ત્વ શસ્ત્રકર્માઞ્જનિધમ્ । તદ્વધા । છેદ્યં મેઘં
લેહ્યં વેણ્મયેષ્યમાહાર્યં વિસ્ત્રાવ્યં સીઘ્યમિતિ ॥

અતોઽન્યતમં કર્મ ચિકીર્ષતા વૈદેન પૂર્વમેવોપ-
કલ્પયિતવ્યાનિ । તદ્વધા । યન્ત્રશસ્ત્રહારામિશલાકા-
શઙ્ગજલોકાલાયૂજામ્યવોઘપિત્રુપ્રોતલ્હનપત્રપદ્મધુ-
ઘૃતસાપપસ્તૈલતર્પણકપાપાલેપનકલ્પવ્યજન-
શીતોષ્ણોદકકઠાહાવીને પરિકર્મિણશ્ચ સ્નિગ્ધાઃ
સ્થિરા વલવન્તઃ ॥ ૩ ॥

છેદ,^૩ ભેદ,^૪ લેપ્ય,^૫ વેધ્ય,^૬ એધ્ય,^૭

^૧ કેટલાક કહે છે કે, ‘લઘનથી માડીને વિરચન પર્વત જે કર્મ છે તે ત્રણનું પૂર્વકર્મ છે, પાચન તથા રોપણ એ પ્રધાનકર્મ છે અને બળને, વધુને તથા અગ્નિને ઠીક કરવા એ પશ્ચાત્કર્મ છે.’ કેટલાક કહે છે કે, ‘જોધન કરવાનું’ હોય તો તેમાં પાચન, રોહન તથા રવેહન એ પૂર્વકર્મ છે. વસન, વિરચન, પિયકારી, નરય તથા ક્ષય જોવતી એ પ્રધાનકર્મ છે અને રાગ વગેરે અળ દેવું એ પશ્ચાત્કર્મ છે.’ કેટલાક કહે છે કે, ‘વ્યાધિની ઉત્પત્તિ પહેલાં ચપ્પી તે પૂર્વરૂપ સ્પર્શના કરવાની જે ક્રિયા છે, તે પૂર્વકર્મ છે. વ્યાધિની ઉત્પત્તિ પછી કરવાની જે ક્રિયા છે, તે પ્રધાનકર્મ છે અને વ્યાધિ મટી ગયા પછી જે ઉપચારો કરવાના છે તે પશ્ચાત્કર્મ છે.’ પૂર્વકર્મની ક્રિયા પરથી સમજશે કે સર્વને મેડીસીન કાવચિકિત્સા અવશ્ય બાધી જ નોંધે.

૧ છેદ એટલે કાપીને બહુ કરવું-એમ્પુટેશન.

૨ ભેદ એટલે કાપ ચક્રવર્તી-ઈન્સીડન.

૩ લેપન-ક્યુરેટિંગ.

આહાર્ય,^૧ વિસ્ત્રાવ્ય^૨ અને સીવ્ય^૩ એ શસ્ત્રકર્મના આઠ પ્રકાર છે. એમાંનું કોઈ કર્મ કરવું હોય, ત્યારે વૈધે પ્રથમથી જ યજ્ઞો, શસ્ત્રો, ક્ષારો, અગ્નિ, શલાકાઓ (સળીઓ), શિંગડાં, જળો નામનાં જીવ, તુંબડાં, જાંબોણ,^{૧૦} રૂ, વસ્ત્ર વગેરેનાં પોતાં, સૂતર, પાંદડાં, પટીઓ, મધ, ઘી, ચરખી, દૂધ, તેલ, તર્પણ,^{૧૧} કાથો, લેપો, કટકા^{૧૨}, પંખાઓ, ઠંડું જળ, જીતું જળ તથા લોહાનાં કડાયાં ઇત્યાદિક સામગ્રીઓ તૈયાર રાખવી.^{૧૩}

૪ વૈધ્ય એટલે કાણું પાડવું-પર્યવરિગ.

૫ એથ એટલે 'સળી નાખી શોધવું'-કાવરકટર પ્રેસિંગ.

૬ આહાર્ય-એકરૂકશન.

૭ વિસ્ત્રાવ્ય-ફાંગસિંગ પ્રેસિંગ.

૮ સીવ્ય-સુચરિંગ

૯ અરશ વગેરે નિ.શેષ કાપી નાખવા યોગ્ય રાગો છે. કહેવાય છે. ભેરવા યોગ્ય વિદ્રધિ વગેરે રાગ ભેઘ કહેવાય છે. ખેતરવા યોગ્ય અથવા ઉખેડવા યોગ્ય શેઠિણી વગેરે રાગો ભેખ્ય કહેવાય છે. નાના મુખેવાળાં શસ્ત્રોથી વીંધવા યોગ્ય નસો વગેરે વૈધ્ય કહેવાય છે. શોધવા યોગ્ય નાડીમણ વગેરે એથ્ય કહેવાય છે. ખેંચી કાઢવા યોગ્ય પથરી વગેરે આહાર્ય કહેવાય છે. આવ કરાવવા યોગ્ય વિદ્રધિ તથા કુષ વગેરે વિસ્ત્રાવ્ય કહેવાય છે અને ભેદી નાખીને પછી સીવી લેવા યોગ્ય ફરદો સીવ્ય કહેવાય છે. આ પ્રમાણે જોકે છેવ આદિ શબ્દો રાગોને લાગુ પડે છે, તોપણ અહીં અભેદાપ ચારથી તે તે રાગોમાં લાગુ કરવાના શબ્દોને લાગુ પાડ્યાં છે. શોધવું તથા ખેંચી કાઢવું એ બે ક્રિયાઓ વખત પર છેદી ભેદીને પણ કરવી પડે છે; માટે તેઓને સ્વલ્પ કર્મોમાં ગણી છે.

૧૦ જાણુ જેવા મુખવાળો કાળો તથા લાલો પથરો. આ પથરો કામ દેવામાં કામ આવે છે. આ રથાનના ખારમાં અધ્યાપતો ત્રીજો વિષય જીઓ.

૧૧ પાણીથી ભિન્નલેલા સાગ્ર વગેરે તથા દૂધ વગેરે મદ્યથી કે જેઓ મજુને તૃપ્ત કરવામાં ઉપયોગી થાય છે.

૧૨ ખારીક વારેથી ઓપધોની ચટ્ટણી જેવી લૂઝડીઓ.

૧૩ આ યજ્ઞદિક સામગ્રીઓની અંદર કેટલીક સામગ્રીઓ કર્મનાં અંગરૂપ છે અને કેટલીક સામગ્રીઓ બે કાંઈ જગાડ થાય તો તેને શાંત કરવા માટે છે.

તેમ જ પ્રીતિવાળા, દૃઢ મનવાળા તથા શારીરબળવાળા (સર્વ કાર્યો કરી શકે એવા) પરિચારકો (સેવકો-સારવાર કરનારાઓ) પણ તૈયાર રાખવા. ૩

શસ્ત્રકર્મ કરાવનારો વિધિ અને વૈધનો

શસ્ત્ર નાખવા-કાઢવાનો પ્રકાર

તતઃ પ્રશસ્તેષુ તિથિકરણમુદ્દતનક્ષત્રેષુ દધ્ય-ક્ષતાન્નપાનરત્નૈરયિં વિપ્રાન્ ભિષજથાર્ચયિત્વા કૃત-ચલિમદ્ગલસ્તિવાચનં લઘુ શુક્તવન્તં પ્રાઙ્મુલમા-તુરમુપવેશ્ય યન્ત્રયિત્વા પ્રત્યઙ્મુલો ઘંઘો મર્મ-શિરાસ્તાયુસ્ત્વચ્ચસ્થિઘમનીઃ પરિહરન્નુલોમં શલ્લં નિદધ્યાદાપૂયદર્શનાત્સકૃદેવાપહરેચ્છત્તમાશુ ચ । મહત્સ્વપિ ચ પાકેષુ ઘ્વઙ્ગુલં ઘ્યઙ્ગુલં વા શસ્ત્ર-પદમુક્તમ્ ॥ ૪ ॥

પછી બેશી લોકોને પૂછી જ દિવસે તિથિ, કરણ તથા નક્ષત્રોનાં સારો યોગ હોય, તે દિવસે શુભ મુદ્દતમાં રાગીના હાથે ઠહીં, અક્ષત, અન્નપાન તથા રત્નો વડે આગ્નિની, બ્રાહ્મણોની તથા વૈદોની પૂજા કરાવી, તે રાગીનું સ્વસ્તિવાચન કરાવી, ગાયન આદિ મંગલકૃત્ય તથા બલિદાન કરાવી તે રાગીને હલકું અન્ન જમાડવું. પછી રાગીને ઉગમણે મોઢે બેસાડી, અંગોને ચલાયમાન ન કરે એવી રીતે નિયમિત કરી (ખાંધી) વૈધે પોતાનું મોઢું પશ્ચિમમાં રાખી મર્મ, રગ, નસ, સાંધા, અસ્થિ તથા નાડીઓને બચાવી (તેમાં જખમ નહિ થવા દેતાં) રાગીના શરીરનાં રૂવાડાંઓના વલણને અનુસરી^૧ પર દેખાય ત્યાં સુધી જાંડું એકીવખતે જ ઝડપથી નસતર ઘોંચી દેવું અને ઝડપથી પાછું કાઢી લેવું. વારંવાર ઘોંચાઘોંચ ન થાય તેમ કરવું. મોટા પાકોમાં પણ શસ્ત્ર વડે બે આંગળી

૧ શસ્ત્ર બે રૂવાડાંઓના વલણથી જાંડું નાખવામાં આવે, તો તેની ધારા રૂવાડાંઓથી કુદિત થઈ જાય છે અને તેમાં સ્વલ્પ વ્યથા પશુ બહુ થાય છે.

અથવા વધારેમાં વધારે ત્રણ આંગળની ઊંડી^૧
જગ્યા કરવી. એથી વધારે કરવી નહિ. ૪
ત્રણછેદ અને શસ્ત્રક્રિયા કરનાર વૈદના ગુણ
તત્વાવતો વિદ્યાલઃ સમઃ સુવિમક્તઃ इति व्रणगुणाः ।
મયતશ્ચાત્ર ॥

આપતક વિદ્યાલચ સુવિમક્તો નિરાશ્રયઃ ।
પ્રાપ્તકાલકૃતથાપિ વ્રણઃ કર્મણિ શસ્યતે ॥
શૌર્યમાશુક્રિયા શસ્ત્રતૈક્ષ્ણ્યમસ્વેદવેપથૃ ।
અસંમોહશ્ચ વૈદસ્ય શસ્ત્રકર્મણિ શસ્યતે ॥૫॥

જે ત્રણ લાંબો, વિસ્તીર્ણ, સર્વ ભાગોમાં
સમપાકવાળો^૨ જુદા જુદા દેખાતા સધળા ભાગો-
વાળો અને જીભના કે દાંતના સંધિ વગેરે
અપ્રાપ્ય સ્થલમાં ન રહેલો હોય, તે ત્રણ
શસ્ત્રક્રિયા કરવામાં સગવડ પડતો ગણાય છે.
અથવા વૈદે શસ્ત્ર વડે જે છેદ કરવો તે લાંબો,
પહોળો, સરખો, નીચાપણા કે ઊંચાપણા વગરનો
અને જેના ભાગો સ્પષ્ટ દેખાય એવો કરવો.^૩
આ ત્રણના અથવા છેદના ગુણો છે.

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિ-
એ સ્વમુખે કહ્યું છે કે, 'શસ્ત્રક્રિયામાં લાંબો,
પહોળો, જેના ભાગો સ્પષ્ટ દેખાય એવો મર્મ
આદિ સ્થલોને નહિ પહોંચેલો અને યોગ્ય સમયે
કરવામાં આવેલો^૪ છેદ વખણાય છે. વૈદે

૧ ન્યાં સુધી પરુ હોય ત્યાં સુધી કરવી, લાંબા
કાપ મૂકવા નહિ.

૨ જે તે કાંઈક પાકેલો અને કાંઈક ન પાકેલો
હોય, તે શસ્ત્રક્રિયામાં અનુકૂળ પડતો નથી.

૩ જે વૈદે કરેલો ત્રણ આવો હોય, તે તેમાં કલકને
કે કવાય વગેરેને દાખલ કરવાનું સત્રપજારેલું થાય છે.
ટૂંકા, સાંકડા, અસ્પષ્ટ ભાગોવાળો, વાકાચૂંકા અને જિઆ
કે નીચાપણાનો છેદ અયોગ્ય ગણાય છે.

૪ જે ત્રણ શીતકાળમાં અગ્નિસાધ્ય હોય, તે ત્રણ
ગ્રીષ્મકાળમાં શસ્ત્રસાધ્ય થાય છે, ઇત્યાદિ રીતે સમયની
યોગ્યતા સમજી લેવી. અથવા ત્રણનું 'પાકેલાપણું' એ
સમયની યોગ્યતા સમજવી. કાયા ત્રણમાં ન્સ્તર
મારવામાં આવે તો પરુ નહીં નીકળતાં રુધિર નીકળે

શસ્ત્રક્રિયા કરવામાં નિર્ભય રહેવું,^૧ ઝડપ રાખવી,^૨
શસ્ત્રો તીક્ષ્ણ રાખવાં,^૩ પોતાના શરીરમાં પસીનો
ન આવે એમ કરવું,^૪ ધૂગવું નહિ, કાયા તથા
પાકા ત્રણને સમજવામાં તથા સમયસર પ્રાપ્ત
થયેથી ક્રિયામાં ભૂલ કરવી નહિ અને લોહી
વગેરે એવાથી ગભરાઈ જવું નહિ. જે વૈદમાં
આવા ગુણો હોય તે વૈદ પ્રશંસાપાત્ર થાય છે. '૫
એકથી વધારે ત્રણો (છેદ) ક્યારે કરવા?

એકેન વા વ્રણેનાશુઘ્યમાનેન ના અન્તરા
પુદ્ગલાઞ્વેરુપાપરાન્વ્રણાન્કુર્યાત્ ।

મવતિ ચાત્ર ॥
યતો યતો ગતિં વિદ્યાદુત્સજ્ઞો યત્ર યત્ર ચ ।
તત્ર તત્ર વ્રણં કુર્યાદથા દોષો ન વિષ્ટિતિ ॥૬॥
એક ત્રણ કરવાથી સારું ન થાય તો વૈદે
બુદ્ધિથી વિચાર કરીને મધ્યમાં બીજા ત્રણો
પણ કરવા.

આ સ્થળના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ
સ્વમુખે કહ્યું છે કે, 'આસપાસ ત્રણ ન્યાં
ન્યાં પરની ગતિ એવામાં આવે અને ન્યાં ન્યાં
પરએ અંદરના બીજા કાયા ભાગને ફાડ્યો હોય,
ત્યાં ત્યાં પણ ત્રણ કરવો કે જથી પરુ રહે નહિ.'^૬

સરખો ત્રણ કરવાનો અપવાદ
તત્ર ધ્રુગ્બન્દશક્ત્વલલાટાક્ષિપુટોઘ્નન્તવેદકક્ષા-
કુશિવંક્ષણેષુ તિર્યકચ્છેદ ઉક્તઃ ।

છે અને તેથી તે ત્રણ કષ્ટસાધ્ય થઈ પડે છે.

૧ વૈદ જે લાખગીત હોય, તે સાધ્યનશ્યમાં પણ
છેક સુધી શસ્ત્રને પહોંચાડે નહીં અને કેટલાક ભાગને
અવશેષ જ રાખી દે.

૨ ઝડપ રાખવાથી તથા હાથની હલકાઈથી રોગીને
ઘણી વાર સુધી દુઃખ વેકવું પડતું નથી.

૩ શસ્ત્ર જેમ જેમ વધારે તીક્ષ્ણ હોય તેમ તેમ
રોગીને પીડા ઓછી થાય છે.

૪ કારણ કે આ રનાયુઓના રેસાઓ આડા છે
એટલે આડો છેદ મૂકતાં કોઈ રેસા કપાય નહિ, પણ
આડા રેસાયુક્ત રનાયુમાં ઊભો છેદ મૂકવામાં આવે,
તો અસંખ્ય રેસાઓ કપાઈ જે જલદી રજાય નહિ.

ચન્દ્રમણ્ડલમચ્છેદાન્વાણિપાદેષુ કારયેત્ ।

અર્ધચન્દ્રાકૃત્તાંશ્વાપિ ગુદે મેદૃ ચ બુદ્ધિમાન્ ॥૭॥

શૂક્રુટિ, ગાલ, લમણાં, લલાટ, આંખની
પાંપણ, હોઠ, માંતનાં પેદાં, કાખ, પેટ કે
સાથગોના સાંધામાં છેદ કરવાની જરૂર પડે
ત્યાર આડો છેદ કરવો.^૧ હાથમાં કે પગમાં છેદ
કરવા હોય, ત્યારે બુદ્ધિમાન વેધે અંદ્રમંડળ જવા
ગોળ છેદ કરવા અને ગુદામાં કે લિંગમાં છેદ
કરવા હોય, ત્યારે અરથા અંદ્ર જવા કરવા. ૭

જલદી રીતે છેદ કરવામાં તુકસાન

અન્યથા તુ ઋગ્ગાસ્ત્રાચ્છેદત્તદત્તિસાન્નં વેદજા

ચિરાદ્વળસંરોહો માંસકુન્દીપ્રાદુર્માવથેતિ ॥૮॥

ઉપર વળી (છેદા) કરવાનો જ પ્રકાર
કહ્યો તેથી જલદી રીતે છેદ કરવામાં આવે, તો
તેથી શિરા કે રનાયુ કપાઈ જવાને લીધે રોગીને
અત્યંત વેદના થાય છે. વળી લાંબે કાળે રૂઝાય
છે અને અંદર માંસના કંદ જવા અંકુરો ઉત્પન્ન
થાય છે. ૮

જમ્યા પછી શસ્ત્રક્રિયાનો અપવાદ

— મૂઢગમોદરાશ્યોઽમરીમગ્નન્દરમુસુરોગેષ્વ-
ચ્છત્તતઃ કર્મ કુર્તીત ॥ ૯ ॥

પ્રસવમાં ગર્ભની અટકાયત, જલોદર આદિ
ઉદરના રોગો, અરશ, પથરી, ભગંદર અને
મોઠાના રોગોમાં રોગીને જખાલ્યા વગર જ
શસ્ત્રક્રિયા કરવી.^૨ ૯

૧ પર રહે નહિ તે માટે કોઈ પોંકેટ (ખાડ))
રહેવું ન જોઈએ, તેથી પર બધું જ વહી જાય તેવી
રીતે નીચેના લાગણી વધુ મુકેલા જોઈએ અને વધુ
મુક્યા પછી પથુ અવધનની સ્થિતિ એવી રીતે રાખવી
કે જ્યાં પર બહાર જ નીકળે

૨ ગર્ભની અટકાયત વગેરે પાંચ વ્યાધિઓમાં જો
કોઈ અન્યથી પૂર્ણ હોય, તો યત્રપ્રયોગ વગેરેથી આપ્ત
કષ્ટ પામે છે અથવા મરી જાય છે અને મોઠાના રોગોમાં
આહાર આગળ વગેરેના દવાબુથી અથવા સૂચી બાહ્ય
નીકળે, તો ક્રિયામાં મોટી અડચણ આવે છે

શસ્ત્રક્રિયા પછીના ઉપચારો

તતઃ શ્વેતમવચાર્ય શીતામિરઙ્ગિરાતુરમાશ્વાસ્પ
સમન્તાત્પરિપીટ્વાદ્વિત્વા વ્રણમભિમૃદ્ય પ્રક્ષાલ્ય કપા-
યેળ પ્રોત્તેનોદકમાદાય તિલકલ્પમધુસર્પિઃપ્રગાઢા-
મૌષધયુક્તાં વર્તિત પ્રણિદધ્વાત્ । તતઃ કલ્પકેનાચ્છાદ્ય
નાતિસ્થિર્થાં નાતિરુક્ષાં ઘર્નાં કમલિકાં દત્વા
વલ્લપટ્ટેન વધીયાદ્વેદનાસ્તૈર્મૈર્ધૂર્પધૂપયેદ્રક્ષોર્મૈશ્વ મન્ત્રૈ
રક્ષાં કુર્તીત ॥ ૧૦ ॥

શસ્ત્રક્રિયા કરી લીના પછી રોગીને શીતલ
જળથી આશ્વાસિત^૧ કરી વળીને ચોતરફ આંગળી-
થી દબાવી આવ કાઢી નાખી, શસ્ત્રથી કચેલી
જગ્યાના સમીકરણ માટે વળીનું અભિમર્દન
કરી, (આંગળીઓ વડે ચોળી) કાચથી ઘોઈ
નાખી, વળીની અંદર રહેલા જળને પોતાંથી^૨
ખેંચી લઈ તે પછી તલને કલ્ક, મધ^૩ તથા
ઘીથી^૪ સારી પેટે ખગડેલી અને આ સ્થાનના
૩૬ મા અધ્યાયના છઠ્ઠા વિષયમાં કહેલાં સંશોધ-
નીય ઔષધોવાળી વાટ વળીની અંદર ખોસવી.
પછી ચિકિત્સિતસ્થાનના પહેલા તથા બીજા
અધ્યાયમાં કહેલાં સર્વોવળીનાં ઔષધોના કલ્કથી
(ચટણીથી) ઢાંકી દઈ તેની ઉપર, ઘણા ધીવાળી
નહિ તેમ અત્યંત લૂખી પણ નહિ એવી ઘાટી
કવલિકા^૫ મૂકી ભગડાનો પાટો બાંધી દેવો.

૧ મૂર્છાદિકના પ્રતિબંધ માટે શીતળ જળથી
આશ્વાસન કરવું

૨ કપડા અથવા રૂના પોતાથી. હાલ તેને બદલે
વાદળોના પણ ઉપયોગ થાય છે.

૩ મધ ચોખ્ખું અથવા તે જ વાપરવું

૪ જ્યાં જ્યાં ઘી સખ્દ સંલગ્ન તમા વાપર્યો છે ત્યાં
માથનું ઘી હેલું ઘી એ માસરસ છે, માસરસ હોવાથી
વળીને વચ્ચેથી ખાલી લાગ બચે ખાલુઓને સાધી
દે છે આયોડીન અને મરુતું રોક્ષમ જ્યાં ખાળનાર
દ્રવ્યો વળીને ભેગો ન થવા દેતા રૂઝવવામાં ઘણી
સુરેક્ષા બિલા કરે છે.

૫ કેટલાક કહે છે કે, ઔષધોના સ્વરસને નીકળી
જતો અટકાવવા માટે ચિકિત્સિતસ્થાનના ત્રીજા અધ્યાય-

પછી વેદનાને તથા રાક્ષસોને ટાળનારા ધૂષોની^૧ ધુમાડી દેવી અને રાક્ષસોને હણનારા મંત્રોથી રક્ષા કરવી. ૧૦

વેદના તથા રાક્ષસો ટાળવાના ધૂષો

તતો મુમુક્ષુગુરુસર્જરસવચામૌર્સર્પપર્ષ્ણર્લવણ-
નિમ્બપત્રવ્યામિશ્રૈરાજ્યયુક્તર્ધૂર્પર્ષ્ણયેત્ । આજ્ય-
શેષેણ ચાસ્ય પ્રાણાન્સમાલમેત્ ઉદકુમ્માચાપો
ગૃહીત્વા પ્રોલયત્રક્ષાકર્મ કુર્વાત્તદ્રક્ષ્યામઃ ॥૧૧॥

ગૂગળ, અગરુ, રાળ, વજ્ર અને ધોળા સર્પપનાં યૂષ્ણિને લુણ્થી તથા લીમડાનાં પાંદડાં-
થી મિશ્રિત કરી તે સર્વને ધીમાં ઠાલવીને તેની ધુમાડી દેવી^૨ અને પછી તે ધૂષોને ઠાલવવાના વાસણમાં જે ધી ખરડાઈ રહું હોય તે ધીથી દરદીનાં દૃઢ્ય આદિ અંગો કે નજો પ્રાણને રહેવાનાં સ્થાનકો છે તેઓ પર અભયંગ કરવો. પછી પ્રણવાળા દરદીને લોહી તથા પર વગેરેના પાચ હોવાને લીધે રાક્ષસોના ભયનો સંભવ છે; એટલા માટે જળના કુંભમાંથી જળ લઈ પ્રોક્ષણ કરતાં કરતાં (છાંટતાં છાંટતાં) નીચે પ્રમાણે મંત્રો બોલી રક્ષાની ક્રિયા કરવી. ૧૧

રક્ષાની ક્રિયાનો વિધિ

કૃત્યાનાં પ્રતિષ્ઠાતર્થે તથા રક્ષોભયસ્ય ચ ।

રક્ષાકર્મ કરિષ્યામિ વ્રહ્મા તદનુમન્યતામ્ ॥

માં કલા પ્રમાણે આખરા તથા ઉંખરા વગેરેનાં જાલ તથા પાંદડાં વગેરેથી કરેલી પટ્ટી ભવલિકા કહેવાય છે. જેટલાક કહે છે કે, બેવડા કે ચોવડા કોમળ કપડાની પટ્ટી ભવલિકા કહેવાય છે અને જેટલાક કહે છે કે, સેકલા જવ અને સાત્રની ધી નાખીને બનાવેલી લોપરી કવલિકા કહેવાય છે.

૧ રાળ તથા લુણુ વગેરે પદાર્થો વેદના મટાડે છે અને વજ્ર વગેરે પદાર્થો રાક્ષસોને હણે છે. આ ધુમાડીનો મુખ્ય હેતુ હવા શુદ્ધ કરવાનો છે, જેથી હવામાં બેસતાં ઝીણાં જંતુઓ પ્રણમાં પેસવા પામે નહીં.

૨ કૃત્ર પ્રણને જ ધુમાડી દેવી એમ સમજવું નહીં, પણ કુર્ગંધ ટાળવા માટે અને મહિકાદિકના પરિહાર માટે આટુરના કથનાદિકને પણ ધુમાડી દેવી.

નાગાઃ પિશાચા ગન્ધર્વાઃ પિતરો યક્ષરાક્ષાઃ ।
અમિદ્રવન્તિ યે યે ત્વાં વ્રહ્માધ્યા મન્ટુ તાન્સદા ॥
પૃથિવ્યામન્તરીક્ષે ચ યે ચરન્તિ નિશાચરાઃ ।
દિક્ષુ વાસ્તુનિવાસાથ પાન્તુ ત્વાં તે નમસ્કૃતાઃ ॥
પાન્તુ ત્વાં મુનયો વ્રહ્મા દિવ્યા રાજર્પયસ્તયા ।
પર્વતાથૈવ નયથ સર્વાઃ સર્વેંડપિ સામરાઃ ॥
અગ્રી રક્ષતુ તે ત્રિહ્વાં પ્રાણાન્વાયુક્તયૈવ ચ ।
સોમો વ્યાનમપાનં તે પર્જન્યઃ પરિરક્ષતુ ॥
ઉદાનં વિદ્યુતઃ પાન્તુ સમાનં સ્તનયિથયઃ ।
વલમિન્દ્રો વલપતિર્મનુર્મન્યે મર્તિ તથા ॥
કામાન્સે પાન્તુ ગન્ધર્વાઃ સત્રમિન્દ્રોઽમિરક્ષતુ ।
વ્રજાં તે વરુણો રાજા સમુદ્રો નામિમ્પલમ્ ॥
ચક્ષુઃ સૂર્યો દિવ્યઃ શ્રોત્રે ચન્દ્રમાઃ પાતુ તે મનઃ ।
નલત્રાણિ સદા રૂપં છાયાં પાન્તુ નિશાસ્તવ ।
રેતસ્ત્વાપ્યાયયન્ત્રાપો રોમાપ્યોપથયસ્તથા ।
આકાશં યાનિ તે પાતુ દેહં તવ વસંધરા ॥
વૈદ્યાનરઃ શિરઃ પાતુ વિષ્ણુસ્તવ પરાક્રમમ્ ।
પૌરુષં પુરુષપ્રેષ્ટો વ્રહ્માત્માનં ધ્રુવો ધ્રુવૌ ॥
એતા દેહે વિશેષેણ તવ નિત્યા હિ દેવતાઃ ।
એતાસ્વાં સતતં પાન્તુ દીર્ઘમાયુરવામુહિ ॥
સ્વાસ્તિ તે ભગવાન્ વ્રહ્મા સ્વાસ્તિ દેવાથ કુર્વતામ્ ।
સ્વાસ્તિ તે ચન્દ્રસૂર્યો ચ સ્વાસ્તિ નારદપર્વતૌ ॥
સ્વસ્ત્યથિથૈવ વાયુથ સ્વાસ્તિ દેવાઃ મહેન્દ્રમાઃ ।
પિતામહકૃતા રક્ષા સ્વસ્ત્યાયુર્વર્ધતાં તવ ॥
ઈતયસ્તે પ્રશામ્યન્તુ સદા ભવ ગતવ્યથઃ ।

इति स्वाहा ॥

एतैर्वेदात्मकैर्मन्त्रैः कृत्याभ्याधिविनाशनैः ।

मयैव कृतरक्षस्त्वं दीर्घमायुरवानुहि ॥૧૨॥

રાક્ષસોના ભયના પ્રતિષ્ઠાત માટે અને ક્રોધ પામેલા મંત્રશાસ્ત્રી પુરુષે કરેલા અભિચાર-પ્રયોગથી હતપત્ર થયેલી કૃત્યા નામની રાક્ષસીઓનો પ્રતિષ્ઠાત કરવા માટે હું રક્ષાની ક્રિયા કરીશ. આ ક્રિયાનો વ્રહ્મા, સ્વીકાર કરજો, નાગો,

પિશાચો, ગંધર્વો, પિતૃઓ તથા બ્રહ્મરાક્ષસો-
 માંના જે જે કાઈ તને પીડતા હોય, તેઓને
 બ્રહ્મા સર્વદા નષ્ટ કરી નાખજો. જે રાક્ષસો
 પૃથ્વીમાં, અંતરિક્ષમાં તથા દિશાઓમાં ફરે છે,
 તેઓ અને જે રાક્ષસો આ ધરની અંદર રહેતા
 હોય તેઓને નમસ્કાર કરીએ છીએ; માટે તેઓ
 તારું રક્ષણ કરજો. મુનિઓ પોતાના બ્રહ્મતેજથી
 તારું રક્ષણ કરજો. સધળા દિવ્ય રાજધિઓ પણ
 તારું રક્ષણ કરજો. સર્વે પર્વતો, નદીઓ અને
 સમુદ્રો પણ તારું રક્ષણ કરજો. અગ્નિ તારી
 જીભની, વાયુ તારા પ્રાણવાયુની, ચંદ્ર વ્યાન-
 વાયુની, ઇંદ્ર અથવા વૃષિવાળો મેઘ અપાન-
 વાયુની, વીજળીઓ ઉદાનવાયુની, ગાજતા મેઘો
 સમાનવાયુની, બળનો પતિ ઇંદ્ર બળની,
 પ્રજાપતિ ડોકના પાછલા ભાગમાં રહેલી બે
 શિરાઓની તથા બુદ્ધિની, ગંધર્વો ઇચ્છલા
 વિધ્યોની, ઇંદ્ર સત્ત્વગુણની, વરુણ રાજ જ્ઞાન-
 શક્તિની, સમુદ્ર નાભિમંડળની, સૂર્ય અક્ષુ-
 ઇંદ્રિયની, દિશાઓ શ્રોત્રઇંદ્રિયની, ચંદ્ર ચિત્તની,
 નક્ષત્રો સૌંદર્યની અને રાત્રિઓ છાયા નામની
 પ્રભા કે જે સમીપમાં બેવામાં આવે છે તેની
 રક્ષા કરજો. જળ તારા વીર્યને વૃદ્ધિ આપજો.
 યોગધિઓ તારાં ઇંવાડાંઓની, આકાશઓતોની,
 પૃથ્વી દેહની, વૈશ્વાનર મસ્તકની, વિષ્ણુ
 સામર્થ્યની, નારાયણ મેઢની, બ્રહ્મા જીવની અને
 મુવ બ્રહ્મદેહોની રક્ષા કરજો. ઉપર કહેલા
 દેવતાઓ કે જોયો તારા શરીરમાં સર્વદા રહે
 છે, તેઓ તારું નિરંતર રક્ષણ કરજો અને તેથી
 તું લાંબું આયુષ્ય પામજો. ઐશ્વર્યવાળા બ્રહ્મા
 તારું કલ્યાણ કરજો. દેવતાઓ તારું મંગળ કરે.
 ચંદ્ર તથા સૂર્ય અને નારદમુનિ તથા પર્વત
 તારું કલ્યાણ કરે. અગ્નિ, વાયુ અને ઇંદ્રની
 સાથે ચાલનારા દેવતાઓ તારું મંગળ કરે.

તારી આ રક્ષા બ્રહ્માએ કરેલી છે. તારું મંગળ
 અને આયુષ્ય વૃદ્ધિ પામજો. તને ઈતિઓ^૧ શાંત
 થઈ જશે. તું સર્વદા વ્યથાથી રહિત રહેજો.
 સ્વાહા. અભિચારથી ઉત્પન્ન થયેલી રાક્ષસીઓને
 તથા શેગોને નષ્ટ કરનાર આ વેદમય મંત્રોથી
 મેં જનો રક્ષણવિધિ કર્યો છે એવો તું લાંબા
 આયુષ્યને પ્રાપ્ત થજો. ૧૨

રક્ષા પછીની ઇતિકર્તવ્યતા

તતઃ કૃતરક્ષમાતુરમાગારં પ્રવેદ્યાચારિકમાદિ-
 શેત્ । તતસ્તૂતીયેષ્ઠનિ વિમુચ્ચૈવં વધ્નીયાદ્વસ્તપદ્વેન ન
 ચૈનં ત્વરમાણોઽપરેદ્યુર્મોહયેત્ । દ્વિતીયદિવસે પરિ-
 મોક્ષણાદ્વિગ્રથિતોત્રણધિરાદુપસરોહતિ તીવ્રરુજશ્ચ
 મવતિ । અતઃ ઉર્ધ્વં દોષકાલગ્લાદીનવેક્ષ્ય કપાયા-
 લેપનચન્ધાહારાચારાન્વિદધ્યાત્ । ન ચૈનં ત્વરમાણઃ
 સાન્તર્દોષં રોપયેત્ સ હ્યલ્પેનાપ્યપચારેણામ્પન્તરમુ-
 ત્સજ્ઞં કૃત્વા ભ્યુઝપિ વિકરોતિ ॥

भवन्ति चात्र ॥

तस्मादन्तर्गृहीतैव सुशुद्धं रोपयेद्ब्रह्मम् ।
 रुद्धेप्यजीर्णेष्वप्यायामव्यवायादीन्निवर्जयेत् ।
 हर्षं क्रोधं भयं चापि यावदास्थैर्यसम्भवात् ॥
 हेमन्ते शिशिरे चैव वसन्ते चापि मोक्षयेत् ।
 ग्रहाद् द्युहाच्छरद्ग्रामीभ्यवर्षास्त्वपि च बुद्धिमान् ॥

ઉપર પ્રમાણે રક્ષા કર્યા પછી શેગીને
 ધરમાં પ્રવેશ કરાવી આ સ્થાનના 'વ્રણિતો-
 પાસનીય' નામના ૧૯ મા અધ્યાયમાં કહ્યા
 પ્રમાણે આહારવિહાર કરવાની આજ્ઞા કરવી.
 પછી ત્રીજે દિવસે પાટો છોડી, એવી જ રીતે
 (પ્રથમ કહ્યા પ્રમાણે જ) કવાયથી વણને ધોઃ
 સાફ કરી, વાટ મૂકી કંઠકથી ઢાંધી, ઉપર લોપર

૧ અતિવૃષ્ટિનાવૃદ્ધિ શરૂમા મૂપતાઃ શુદ્ધાઃ ।

પ્રત્યાસપ્રાય રાત્રાન, પદેતા દૈવયઃ સ્મૃતાઃ ॥

અતિહૃદિ, અનાહૃદિ, તીરો, ઉંદરો, પોપટો અ-
 દેશમાં આવેલી દુરમનોની ફેજ એ ૭ ઈતિએ
 કહેવાય છે

મૂષી, પાટા બાંધવો। કદી પણ ઉતાવળ કરી બીજા દિવસે પાટા છોડવો નહિ. બીજા દિવસે પાટા છોડવાથી ત્રણ કવચાર્ધને અંકુરિત નહિ થતાં અંધિ જેવો થઈ જાય છે અને તેથી ઘણે કાળે ભોંય આવવાથી રજાથ છે તથા તે તીવ્ર પીડા કરે છે. ત્રીજા દિવસ પછી વાત આદિ દોષો, હેમંતાદિ કાળ, હીન, મધ્યમ તથા ઉત્તમ બળ અને અવસ્થા ઇત્યાદિકની પરીક્ષા કરીને ક્વાથ, આલેપન, પાટા, આહાર તથા આચરણ ઇત્યાદિકની ગોઠવણ કરવી. જ્યાં સુધી ત્રણની અંદર જરા પણ પરનો સંબંધ રહેતો હોય, ત્યાં સુધી તેને ઉતાવળ કરી માંસ આદિની ભરતી લાવીને રજાવવો નહિ; કારણ કે એવી રીતની જરા પણ વિરુદ્ધ દ્રિયા થઈ જાય, તો તે ત્રણ અંદરના ભાગમાં ઠાતર પાડીને પાછા પણ વઢે છે.

આ વિધિના સ્તોત્રમાં ભગવાન ધનંતરિએ સ્વપ્નએ કહેલું છે કે, 'ક્રિયામાં જરા પણ ભૂલ થઈ જાય તો ત્રણ વઢે છે; એટલા માટે અંદર તથા બહાર પણ ત્રણનાં વર્ણ, રસ, સ્થાન અને ગંધ અત્યંત શુદ્ધ થઈ જાય, ત્યારે તે ત્રણને ભરવાનો ઉપાય કરવો. ત્રણ ભરાયા પછી પણ અજીર્ણ, ઠંસરત તથા મૈથુન ઇત્યાદિકનો ત્યાગ કરવો. જ્યાં સુધી તમ્ભમ રજાઈને સ્થિરતા ન થઈ હોય ત્યાં સુધી હર્ષ, ક્રોધ અને ભયનો પણ ત્યાગ કરવો. યુદ્ધિમાન વેધે હેમંત, શિશિર અને વસંત એ ત્રણ ઋતુઓમાં ત્રણ દિવસ પછી પાટા છોડવો અને શરદ, ગ્રીષ્મ તથા વર્ષા એ ત્રણ ઋતુઓમાં બે દિવસે પણ પાટા છોડવો.'

૧ આથી પાટા ત્રણ દિવસે જ છોડવો અને બે દિવસે જ છોડવો એવો નિયમ કયો છે એમ સમજવું નહિ વાસ્તવિક અભિપ્રાય એ છે કે હેમંત આદિના અને શરદ આદિના ઉત્કર્ષોને તથા અપહર્ષને બોધને ત્રણના પાટા છોડવા.

(હેમંત, શિશિર અને વસંત એ ત્રણ ઋતુઓ શીતકાષ્ટરૂપ હોવાથી તેમાં ત્રણના તુરત પાટી જવાની ધારતી નથી; તેથી ત્રણ દિવસ પછી પાટા છોડવાનું કહ્યું છે. શરદ, ગ્રીષ્મ તથા વર્ષા એ ત્રણ ઋતુઓ ઉષ્ણકાળરૂપ હોવાથી તેમાં ત્રણના તુરત પાટી જવાની ધારતી છે તેથી બે દિવસ પછી પાટા છોડવાનું કહ્યું છે, પણ ધ્યાનમાં રાખવું કે, 'પૈત્તિક ત્રણ હોય તો હેમંતમાં તથા શિશિરમાં પણ યોગ્ય વિચાર કરી મોડો કે વહેલો પાટા છોડવો અને વસંતમાં વૈશાખ ઉષ્ણ છે તેથી ઠાઈ વખતે બે દિવસે પણ છોડવો. પૈત્તિક ત્રણમાં એક દિવસમાં બે વાર પણ પાટા બંધાય છે. શરદ, ગ્રીષ્મ તથા વર્ષામાં બે દિવસે પાટા છોડવાનો વિધિ છે, તે છતાં પણ યોગ્ય જણાય તો એક દિવસમાં પણ બે વાર પાટા બાંધવો.' જૂળમાં બે અંધિ શબ્દો છે અને ત્રણ ચ શબ્દો છે, તેથી આ સઘળા અર્થો નીકળે છે.) ૧૩

શસ્ત્રકર્મ કરવાના નિયમોનો અપચાદ

અતિપાતિપુ રોગેષુ નેચ્છેદ્વિધિમિમં મિપરૂ।

પ્રદીપ્તાગારવચ્છીઘંત્ર કુર્યાત્ પ્રતિક્રિયામ્ ॥૧૪

જ રોગો ઝડપદાર^૧ હોય તેઓમાં તો વૈધે

સઘળી સામગ્રીઓ તૈયાર કરવાનો વખત નહિ કાઢતાં અને પાટા બાંધવાના સમયો વગેરેના નિયમો ઉપર પણ ધ્યાન નહિ આપતાં, જમ બળવા લાગેલા ધરની હરેક પ્રકારથી શાંતિ કરવામાં આવે છે, તેમ ઝડપથી વૃદ્ધિ પામનારા રોગોની શાંતિ કરવાના ઉપાયો જ શીઘ્રતાથી કરવા.^૨

૧ જ્યાં શસ્ત્રક્રિયાને વિલંબ થતા માહું પરિણામ આવવાનો અંશ હોય.

૨ આ ફકરાનો વિષય ધનંતરિએ કહેલા સ્તોત્રમાં જ છે; તોપણ લુદો પાડવા યોગ્ય જણાયાથી લુદો પાડો છે.

શસ્ત્રની વેદનાને શાંત કરવાનો ઉપાય

યા વેદનાશસ્ત્રાનિપાતજાતા તીવ્રા શરીરં
પ્રદુનોતિ જન્તોઃ । ઘૃતેન સા શાન્તિમુપૈતિ સિક્કા
કોષ્ણેન યદ્દીમધુકાન્વિતેન ॥૧૫॥

શસ્ત્ર વાપર્યાથી જ તીવ્ર વેદના થાય છે,
તે વેદના માણસના શરીરને બહુ પરિતાપ આપે
છે. એ વેદનાને શાંત કરવાનો ઉપાય એ છે કે
ધીમાં જેઠીમધ નાખી તે ધીને જરા ગરમ કરી
તેનું તે મણુની ઉપર સેચન કરવું. ૧૫

અધ્યાય ૬ છો ૨૮૫૧.

ઉપક્રમ

અથાત ક્રતુચર્યાધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥૧॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'ક્રતુચર્યા' એ
નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું
કે જે પ્રમાણે બગવાન ધનવંતરિએ સુશ્રુતની
પાસે કહેલું છે. ૧

૫૫૩૫ કાળનું તથા તેના અવયવોનું નિરૂપણ

કાલો હિ નામ ભગવાનુ સ્વયમ્ભૂરનાદિમધ્ય-
નિયનોઽય રસવ્યાપત્સંપત્તી જીવિતમરણે ચ મનુ-
ષ્યાણામાયત્તે સ સુદમામપિ કલાં ન લીયત્ત્વેતિ
કાલઃ સૂક્ષ્મલપતિ કાલયતિ વા ભૂતાનીતિ કાલઃ ।
તસ્ય સંવત્સરાત્મનો ભગવાનાદિત્યો ગતિવિશેષેના-
શ્ચિનિમેષકાષ્ટાકલામુદ્ગર્તહોરાત્રપક્ષમાસસ્તર્વયનસંવ-
ત્સરયુગપ્રવિમાર્ગં કરોતિ ॥ તત્ર લઘ્વચરોચારણ-
માત્રોઽશ્ચિનિમેષઃ । પંચદશાશ્ચિનિમેષાઃ કાષ્ટા । ત્રિંશ-
ત્કાષ્ટાઃ કલાઃ । વિંશતિકલો મુદ્ગર્તઃ કલાદશમાગચ્છ ।
ત્રિંશન્મુદ્ગર્તમહોરાત્રમ્ । પંચદશાહોરાત્રાણિ પક્ષઃ ।
સ ચ દ્વિવિધઃ શુક્લઃ કૃષ્ણચ તૌ મસઃ ॥૨॥

૧ વેદનાહારક-એનેરથેટિક દ્રવ્ય છે.

૨ તે તે ક્રતુચર્યામાં વર્તવાના પ્રકારો વિશેનો.

અચોષકરણીય પછી તરત જ ક્રતુચર્યાનો અધ્યાય
વિષયોત્તર જેવો લાગે પણ તેમ નથી; કારણ કે ક્રતુને
રોગ સાથે અત્યંત નિકટનો સંબંધ છે. એ ગંભીરતાથી
જ આરો ક્રમ ચોકવેશો છે.

કાળ એ મહાસમર્થ પદાર્થ છે, કાઈએ
હતપત્ર કરેલો નથી અને આદિથી, મધ્યથી તથા
અંતથી રહિત છે. રસોનું^૨ (રસવાળા પદાર્થોનું)
વધવું તથા ઘટવું અને માણસોનું જીવવું તથા
મરવું કાળને આધીન છે. એ પદાર્થ જરા વાર
પણ રોકાતો નથી, તેથી અથવા સંહારવાથી
સર્વે પ્રાણીઓને એકઠાં કરી નાખે છે, તેથી
અથવા પ્રાણીઓને સુખદુઃખોથી જોડી કે છે,
તેથી અથવા સર્વનો સંલેપ કરી નાખે છે, તેથી
અથવા સર્વને મરણના સમીપમાં લઈ જાય છે, તેથી
કાળ કહેવાય છે. મોટી શક્તિવાળા સૂર્યનારાયણ
પોતાની ગતિના વિશેષથી (ઉદય-અસ્તથી) એ
વર્ષરૂપ શરીરવાળા કાળના અશ્ચિનિમેષ, કાષ્ઠા,
કળા, મુદ્ગર્ત, અહોરાત્ર, પક્ષ, માસ, ઋતુ,
અયન, સંવત્સર અને યુગ એ નામના વિભાગો
કરે છે. એ વિભાગોમાં એક લઘુ સ્વરનું ઉચ્ચારણ
કરવામાં જટલો વખત લાગે છે તેટલો વખત
અશ્ચિનિમેષ કહેવાય છે. પંદર અશ્ચિનિમેષ
થાય ત્યારે કાષ્ઠા કહેવાય છે. ત્રીસ કાષ્ઠા થાય
ત્યારે કળા કહેવાય છે. વીશ કળા થાય અથવા
મતાંતરે ત્રણ કાષ્ઠા થાય ત્યારે મુદ્ગર્ત કહેવાય
છે. ત્રીસ મુદ્ગર્ત થાય ત્યારે અહોરાત્ર (દિવસ
તથા રાત્રિ મળીને એક અહોરાત્ર ગણાય છે.)
કહેવાય છે અને પંદર અહોરાત્ર થાય ત્યારે
પક્ષ કહેવાય છે. શુક્લપક્ષ અને કૃષ્ણપક્ષ એ
રીતે બે પ્રકારનો પક્ષ છે. બે પક્ષ થાય ત્યારે
એક માસ કહેવાય છે.^૩ ૨

૧ રોગ મટાડવાના કાળ પણ એક સાધન છે.

૨ કાળનો ધર્મ ખતાવોને હવે કઈ ખતાવે છે કે,
જેથી કાળનું ચિકિત્સામાં ઉપયોગીપણું જણાય.

૩ સંક્રાન્તિ તો લઘુ સ્વરના ઉચ્ચારણાદિકથી
નિમેષાદિક વિભાગો કલા, ત્યારે 'સૂર્યનારાયણ પોતાની
ગતિના વિશેષથી નિમેષાદિક વિભાગો કરે છે' એમ
કહેવું કેમ સંભવે? સમાધાન-ન્યોતિથી લોભો સૂર્યની

ઋતુઓ વગેરેના બળના વધવાઘટવાનું નિરૂપણ ત્રય માધ્યમથી દ્વાદશ માસા દિમાસિકમૃત્ત્વ કૃત્વા પદ્મતયો ભવન્તિ । તે શિશિરવસન્તગ્રીષ્મવર્ષા-શરદ્દેવમન્તાઃ । તેષાં તપસ્તપસ્યૌશિશિરઃ । મધુમાઘર્વૌ વસન્તાઃ । શુષ્કિશ્વૌ ગ્રીષ્મઃ । નભોનમસ્યૌ વર્ષાઃ । હ્યોર્જૌ શરત્ । સહઃસહસ્યૌ દેવમન્ત્વૈતિ ॥ ત એ સ્ત્રીતોષ્ણવર્ષલક્ષણાધન્દ્રાદિત્યયોઃ કાલવિમાગઋત્વાદયને દ્વે ભવતો દક્ષિણમુત્તરં ચ । તયોર્દક્ષિણં વર્ષા-શરદ્દેવમન્તાસ્તેષુ ભગવાનાપ્યાયતે સોમોઽલ્લવણ-મધુરાશ્વ રસાઘલવન્તો ભવન્ત્યુત્તરોત્તરં ચ સર્વપ્રાણિનાં ઘલમભિવદ્ધતે । ઉત્તરં ચ શિશિરવસન્તગ્રીષ્માન્તેષુ ભગવાનાપ્યાયતેઽર્કસ્તિક્તકૃપાયકદુઃકાશ્ચ રસા ઘલવન્તો ભવન્ત્યુત્તરોત્તરં ચ સર્વપ્રાણિનાં ઘલમપહીયતે ॥

મરતિ ચાત્ર ॥

શીતાંશુઃ ક્ષેદયત્યુર્વાં વિવસ્વાન્છોપયત્યાપિ ।
તાઘુમાઘવપિ સંશ્રિય વાયુઃ પાલયતિ પ્રજાઃ ॥૨૧॥

બાર માસે બધાં માસના સંબંધાયરૂપ એક એક ઋતુને બનાવી છ ઋતુઓરૂપ થાય છે. શિશિર, વસંત, ગ્રીષ્મ, વર્ષા, શરદ અને હેમંત એ ઋતુઓ છે. એમાં માધ અને ક્ષાદ્યુત એ બે માસો શિશિર ઋતુ કહેવાય છે. ચૈત્ર અને વૈશાખ એ બે માસો વસંત ઋતુ કહેવાય છે. જ્યેષ્ઠ અને અષાઢ એ બે માસો ગ્રીષ્મ ઋતુ કહેવાય છે. શ્રાવણ અને ભાદ્રપદ એ બે માસો વર્ષા ઋતુ કહેવાય છે. આશ્વિન અને કાર્તિક એ બે માસો શરદ ઋતુ કહેવાય છે અને માર્ગશીર્ષ તથા પોષ એ બે માસો હેમંત ઋતુ કહેવાય છે. શીત,^૧ ઉષ્ણ અને વરસાદરૂપી

ગતિ ઉપરથી પણ સંકુની જાણના આશ્રયથી નિમેષાદિનું માપ કરે છે, માટે કશો દેખ નથી. સંકુની જાણાનું માપ સર્વલોકપ્રસિદ્ધ નથી; તેથી અબ્ધી^૨ તેને જોડી દઈને લોકપ્રસિદ્ધ હિસાબ જ લીધો છે. (હકન)

૧ શિશિરાદિક વિભાગ રસોના તથા બળના ન્યૂનાધિક્યથી ઉપરથી તથા તેઓની નિષ્પત્તિ ઉપરથી

લક્ષણોવાળી એ છ ઋતુઓ ચંદ્ર અને સૂર્યના કાળોના વિભાગ કરનારી હોવાથી દક્ષિણાયન અને ઉત્તરાયણ એ નામના બે અયનોરૂપ થાય છે.^૩ એ અયનોમાં વર્ષા, શરદ અને હેમંત એ ત્રણ ઋતુઓ દક્ષિણાયનરૂપ છે. એ ત્રણ ઋતુઓમાં ઉત્તરોત્તર ચંદ્રદેવ અધિક બળ પામે છે. ખાટા, ખારા તથા મધુર એ ત્રણ રસો પણ ઉત્તરોત્તર અધિક બળવાળા થાય છે^૪ અને પ્રાણીઓનું બળ પણ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામે છે. શિશિર, વસંત અને ગ્રીષ્મ એ ત્રણ ઋતુઓ ઉત્તરાયણરૂપ છે. એ ત્રણ ઋતુઓમાં સૂર્યનારાયણ અધિક બળ પામે છે. કંકવો, તૂરો અને તીખો એ ત્રણ રસો પણ અધિક બળવાળા થાય છે^૫ અને સર્વ પ્રાણીઓનું બળ ઉત્તરોત્તર ઓછું થતું બળ છે.

આ વિષયમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે કે, 'ચંદ્ર પૃથ્વીને આર્દ્ર કરે છે, સૂર્ય પૃથ્વીને સૂકાવે છે અને વાયુ એ બન્નેના આશ્રયથી પ્રજાઓનું પાલન કરે છે.'^૬

ચિકિત્સામાં ઉપયોગી છે માટે કહ્યો છે. ચરકમાં પણ સૂત્રસ્થાનના 'તસ્માશિતીય' નામના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં રસની તથા બળની નિષ્પત્તિ દેખાડવા માટે જ શિશિરાદિક ઋતુઓ દેખાડેલી છે.

૧ દક્ષિણાયન ચંદ્રના કાળનો અને ઉત્તરાયણ સૂર્યના કાળનો વિભાગ કરે છે. જોકે ઋતુઓનાં નામોમાં ઉત્તરાયણની ઋતુઓ પ્રથમ મળતી છે; તેપણુ અબ્ધી દક્ષિણાયનનું પ્રથમ વ્યાખ્યાન આપ્યું છે. તેનું કારણ એ છે કે દક્ષિણાયન વિચર (રેનેને તથા બળને દેવાનો કાળ) છે અને બળને વધારનાર છે.

૨ વર્ષાઋતુમાં ખાટા રસનું, શરદઋતુમાં ખારા રસનું અને હેમંતઋતુમાં મધુર રસનું બળ ઉત્તરોત્તર વધે છે.

૩ વાયુ ચંદ્રના આશ્રયથી જન્મતી વૃદ્ધિ કરે છે અને સૂર્યના આશ્રયથી શોષણ કરે છે, જેથી તે તે કાળ પ્રમાણે રસોની ગોઠવણી થઈને પ્રજાનું રક્ષણ થાય છે.

વર્ષ, યુગ તથા કાળચક્રં નિરૂપણ
અથ સ્વલયને દ્વે યુગપત્સંવત્સરો મવતિ । તે
તુ પંચ યુગમિતિ સંજ્ઞાં લખન્તે । સ ઇપ નિમેષાદિ-
યુગપર્યન્તઃ કાલશ્રવણત્પરિવર્તમાનઃ કાલચક્રમુચ્યત
ઇત્યેકે ॥ ૪ ॥

દક્ષિણાયન અને ઉત્તરાયણ એ બન્ને
મળીને વર્ષ થાય છે અને એવાં પાંચ વર્ષો થાય
ત્યારે તે સર્વ વર્ષો મળીને 'યુગ' એવા નામને
પ્રાપ્ત થાય છે. ચક્રની પેઠે ક્રમાં કરતો નિમેષથી
માંડીને યુગ સુધીનો આ કાળ 'કાળચક્ર'
કહેવાય છે એમ કહેલાક કહે છે.

આ અધ્યાયમાં ઋતુઓનો જુદો ક્રમ

હા તુ વર્ષાશરદ્દેવમન્તવસન્તગ્રીષ્મપ્રાણ્વઃ પદ્મ-
તલો મશન્તિ દોષોપચયપ્રકોપોવશમનિમિત્તમ્ । તે
તુ માદ્રપદાદ્યેન દ્વિમાસિકેન વ્યારૂપાતાઃ । તદ્વથા ।
માદ્રપદાશ્ચયુજૌ વર્ષાઃ । કાર્તિકમાર્ગશ્રીર્પૌ શરત્ ।
પૌષ્ણમાર્ગૌ હેમન્તઃ । ફાલ્ગુનચૈર્વૌ વસન્તઃ । વૈશાખ-
જ્યૈષ્ઠૌ ગ્રીષ્મઃ । અપાદશ્રાવણૌ પ્રાશ્નિદિતિ ॥ ૫ ॥

આ અધ્યાયમાં^૧ તો વર્ષા, શરદ, હેમંત,
વસંત, ગ્રીષ્મ અને પ્રાવૃટ; એ છ ઋતુઓ
સમજવી કે જને અનુસરીને વાત આદિ
દોષોનાં ઉપચય (વૃદ્ધિ), પ્રકાપ અને ઉપશમ
સમજવવામાં આવશે. એ ઋતુઓ ભાદ્રપદ
આદિ બધાંએ માસોથી થાય છે. જમ કે ભાદ્રપદ
અને આશ્વિન એ બે માસો વર્ષા ઋતુ^૨ છે. કાર્તિક
અને માર્ગશીર્ષ એ બે માસો શરદ ઋતુ છે. પૌષ

૧ કહ્યું '૪૭' એ મળના પદનો આ 'અધ્યાયમાં'
એવો અર્થ લખ્યો છે, પણ કેટલાક એમ માને છે કે,
સઘના આયુર્વેદમાં ઋતુઓનો આ ક્રમ જ લેવો. વાસ્તવ-
નિક છે એ કે, પ્રથમનો ક્રમ રસની તથા બળની વૃદ્ધિ
તથા હાનિ જતાવવા માટે છે અને આ ક્રમ દોષોના
સંચય, પ્રકાપ તથા ઉપશમ જતાવવા માટે છે.

૨ સંચયના વખતમાં પણ બે રોગ અકપદાર
જન્યાય, તો સંશોષન કરવું એજ જન્યાવવા માટે
પિત્તના સંચયવાળી વર્ષાઋતુ પ્રથમ લીધી છે.

અને માધ એ બે માસો હેમંત ઋતુ છે. ફાલ્ગુન
અને ચૈત્ર એ બે માસો વસંત ઋતુ છે. વૈશાખ
અને જ્યૈષ્ઠ એ બે માસો ગ્રીષ્મ ઋતુ છે અને
આષાઢ તથા શ્રાવણ એ બે માસો પ્રાવૃટ ઋતુ^૩ છે.

ઋતુઓમાં દોષોના ઉપચય અને
પ્રકાપનાં કારણો

તત્ર વર્ષાસ્ત્રોપચયસ્તરૂપ્યોઽવ્યવીર્યા આપશ્ચા-
પ્રસન્નાઃ ક્ષિતિમલપ્રાયાસ્તા ઉપયુજ્યમાના નમસિ
મેધાવત્તે જલપ્રક્ષિન્નાર્યાં ભૂમૌ ક્ષિન્નદેહાનાં પ્રાણિનાં
શીતવાતવિષ્ણુધારીનાં વિદહન્તે વિદાહાત્ પિત્તસંચ-
યમાપાદયન્તિ સ સંચયઃ શરદિ પ્રવિરલમેવે વિપત્સુ-
પશુપ્યતિ પક્ષ્ઝર્ક્કિરણપ્રવિલાપિતઃ પૈત્તિકાન્ વ્યા-
ધીઝનયતિ । તા ઇવૌપચયઃ કાલપરિણામાત્પરિણત-
વીર્યાં વલવત્યો હેમન્તે ભવન્ત્યાપથ પ્રસન્નાઃ સ્લિગ્ધા
અત્યર્થે ગુર્વ્યસ્તા ઉપયુજ્યમાના મન્દકિરણત્વા-
દ્ધાનોઃ સતુપારપવનોપસ્તમ્ભિતદેહાનાં દેહિનામધિ-
દગ્ધાઃ સ્નેહાન્નૈત્યાદ્રૌરવાદુપલેપાચ શ્લેષ્મણઃ સંચ-
યમાપાદયન્તિ સ સંચયો વસન્તેઝર્ક્કરશ્નિપ્રવિલાપિત
ઈપત્સ્તબ્ધદેહાનાં દેહિનાં શૈભ્મિકાન્ વ્યાધીઝન-
યતિ । તા ઇવૌપચયો નિદાધે નિઃસારા રૂક્ષા અતિ-
માત્ર લઘ્વો ભવન્ત્યાપથ તા ઉપજ્યમાનાઃ દુર્વપ્રતા-
પોપશોષિતદેહાનાં દેહિનાં રૌક્ષાણ્ણુરુવાદૈશઘાચ
વાયોઃ સંચયમાપાદયન્તિ સ સંચયઃ પ્રાશ્નિપિ ચાલ્યર્થ
જલોપક્ષિન્નાર્યાં ભૂમૌ ક્ષિન્નદેહાનાં પ્રાણિનાં શીત-
વાતવર્ષરિતો વાતિકાન્ વ્યાધીઝનયતિ । ઇવમેપ
દોષાનાં સંચયપ્રકોપહેતુરુક્તઃ ॥ ૬ ॥

તેમાં વર્ષા ઋતુમાં ઘઉં, અથા વગેરે આપધિ-
ઓ નવીન થાય છે તથા થોડી શક્તિવાળી^૨

૧ આજો વરસાદવાળી પ્રાવૃષ્ટ અને ઓછા વરસાદ-
વાળી પણ આજો વરસાદના અનુભવવાળી વર્ષા અગ્ની છે.

૨ ભેદે વર્ષા ઋતુમાં ઘઉં આદિ ધાન્યો ભૂનાં જ
હોય છે, તોપણ ચેતામાં સૂક્ષ્મ જળ પેસી જવાને
લીધે તેઓ રૂક્ષા થઈ જાય છે, કાર્કક શક્તિ વગરના
થઈ જાય છે અને કાટા ફૂટવા જેવા ગિપસોમાં થઈ જાય
છે, તેથી તેઓને નવીન તથા અપચક્રિતવાળાં કહ્યા છે.

હોય છે અને જળ પણ અસ્વચ્છ તથા જેમાં પૃથ્વીનો મેલ ઓઝો હોય એવાં હોય છે. આકાશ વાદળોઆથી ધેરાયેલું તથા પૃથ્વી જળથી કચકચતી હોવાને લીધે જેમનાં શરીરો આર્દ્ર થયેલાં હોય છે તથા જેમનો જઠરાગ્નિ શીતથી ઠાપ પામેલા અંદરના વાયુએ મંદ કરી નાખેલો હોય છે, એવાં પ્રાણીઓ એ નવી તથા ઓછી શક્તિવાળી ઓપધિઓનો અને મેલા જળનો ઉપયોગ કરે છે, તેથી તે ઓપધિઓ તથા જળ પ્રાણીઓનાં શરીરોમાં આટો પાક પામે છે અને તેવો પાક પામવાથી પિત્તનો સંચય કરે છે. એ સંચય જ્યારે શુદ્ધ ઋતુમાં આકાશનાં વાદળાં છૂટાં પડી જાય છે અને પૃથ્વી પરનો કાદવ સૂકાવા લાગે છે, ત્યારે સૂર્યનાં કિરણોથી પીગળીને પિત્ત સંબંધીના ગોળોને ઉત્પન્ન કરે છે. એ જ ઓપધિઓ હેમંતમાં કાળના દેરફરને લીધે ઉત્પન્ન થયેલી અધિક શક્તિવાળી તથા શરીરની પુષ્ટિ કરે એવી થાય છે અને જળ પણ સ્વચ્છ, સ્નિગ્ધ તથા અત્યંત ભાગે થાય છે. એ સમયમાં સૂર્યનાં કિરણો મંદ થઈ જવાને લીધે હિમથી આર્દ્ર થયેલા પવને જેમનાં શરીરોને પુષ્ટિ આપી હોય છે, એવાં પ્રાણીઓ તે ઓપધિઓનો અને તે જલોનો ઉપયોગ કરે છે, તેથી તે ઓપધિઓ તથા જળ પ્રાણીઓનાં શરીરોમાં પૂર્ણ પરિપાક નહિ પામવાને લીધે સ્નિગ્ધપણાથી, શીતપણાથી, ભારેપણાથી તથા ચોપડાઈ રહેવાથી કંઈનો સંચય કરે છે. પછી એ સંચય વસંત ઋતુમાં જરા ભારે પડેલાં શરીરોવાળાં પ્રાણીઓનાં શરીરોમાં સૂર્યનાં કિરણોથી પીગળીને કંઈ સંબંધી વ્યાધિઓને શાક આદિ ઓપધિઓ તો નીત જ થાય છે

૧ સંચય એટલે સંપાતરણ વૃદ્ધિ. કેટલાક કહે છે કે, સંચય એટલે પોતાના સ્થાનમાં વૃદ્ધિ
૨ વસંતમાં સૂર્યનો તાપ અતિ તીવ્રજી હોતો નથી,

ઉત્પન્ન કરે છે. એ જ ઓપધિઓ તથા જળ શ્રીભ્રમમાં નિ સાર, રૂક્ષ અને અત્યંત હલકા-પણાંવાળાં થઈ જાય છે. એ સમયમાં સૂર્યના તાપે સુકાવી નાખેલાં શરીરોવાળાં પ્રાણીઓ તે ઓપધિઓનો અને તે જળનો ઉપયોગ કરે છે, તેથી તે ઓપધિઓ અને જળ પોતાના રૂક્ષપણાથી, હલકાપણાથી તથા શુષ્કપણાથી વાયુનો સંચય કરે છે. પછી એ સંચય પ્રાવૃત્ત ઋતુમાં અત્યંત જળથી પલળેલાં પ્રાણીઓનાં શરીરોમાં શીત પવનથી અને વરસાદથી પ્રેરાઈ વાયુ સંબંધી વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન કરે છે. આ પ્રમાણે દોષોના સંચયનાં અને પ્રકાપનાં કારણો કહ્યાં. ૬

પ્રકાપ પામેલા દોષોના સંશોધનનો સમય તત્ર વર્ષાહેમન્તગ્રીષ્મેષુ સંચિતાનાં દોષાનાં શરદસન્તપ્રાશ્નસુ ચ પ્રક્રુપિતાનાં નિર્હરણં કર્તવ્યમ્ ॥૭
વર્ષામાં સંચય પામી શરદમાં પ્રકાપ પામેલા પિત્તતુ શરદ ઋતુમાં સંશોધન કરવું. હેમંતમાં સંચય પામી વસંતમાં પ્રકાપ પામેલા કંકતુ વસંતમાં સંશોધન કરવું અને શ્રીભ્રમમાં સંચય પામી વર્ષામાં પ્રકાપ પામેલા વાયુનું વર્ષામાં સંશોધન કરવું. (સંશોધન એટલે

તેથી કંકતુ પીગળવુ થાય પણ શોષણ ન થાય.

૧ જો કે વાયુ શીત હોવાને લીધે ઉચ્ચતાવાળા શ્રીભ્રમ ઋતુમાં તેનો સંચય થયો સભરતો નથી, તોપણ ઓપધિઓના રૂક્ષપણાથી વાયુની રૂક્ષતા વધે છે. એ જ તેનો સંચય સમજવો

૨ 'પ્ર' શબ્દથી સૂચવ્યું છે કે, જે માણસોને દોષ બહુ જ હોય, તેઓને જ સંશોધન દેવુ

૩ વસંતમાં જ્યારે સૂર્ય દેશ ઉપર આવે, ત્યારે કંઈ સ્થાનમાંથી છૂટો પડે સ્થાનમાંથી છૂટો પડ્યા બાદ જે મીઠળ આવવામાં આવે, તો તે સહેલાઈથી બહાર નીકળી જાય છે. એ રીતે વસંતના થોડા દિવસો ગયા બાદ શોધન કરવું જોઈએ

૪ જે ઋતુઓમાં વનનાદિક કરાવવા જોઈએ તે ઋતુઓને છોડી દઈને અન્ય ઋતુઓમાં કરાવવામાં આવે તો વિપત્તિને અને મરજીને તે ઉત્પન્ન કરે છે, એવો સામાન્ય

ખેંચીને શરીરમાંથી બહાર કાઢવું.) ૭

વ્યાધિઓનો સ્વાભાવિક ઉપશમ કાળ

તત્ર પૈત્તિકાનાં વ્યાધીનામુપશમો હેમન્તે,
શૈભ્મિકાણાં નિદાગેવાતિકાનાં ઘનાત્યયે, સ્વાભાવત
એવ । ત એતે સંચયપ્રકોપોપશમા વ્યાખ્યાતાઃ ॥૮॥

તેમાં પિત્ત સંબંધી વ્યાધિઓનો હેમંતમાં
સ્વાભાવિક^૧ રીતે ઉપશમ થાય છે, કફ સંબંધી
વ્યાધિઓનો ગ્રીષ્મમાં સ્વાભાવિક^૨ રીતે ઉપશમ
થાય છે અને વાયુ સંબંધી વ્યાધિઓનો શરદમાં
સ્વાભાવિક^૩ રીતે ઉપશમ થાય છે. આ સંચય,
પ્રકોપ અને ઉપશમ એ ત્રણનું વ્યાખ્યાન
(પાંચમાથી આઠમા વિષય સુધીમાં) કરવામાં
આવ્યું. ૮

અહોરાત્રમાં સઘળાં ઋતુચિહ્નો-દોષસંચય,
પ્રકોપ અને ઉપશમ

તત્ર પૂર્વાહ્ને વસન્તસ્પ લિહ્નં મધ્યાહ્ને ગ્રીષ્મ-
સ્પાપરાહ્ને શ્રાદ્ધપઃ પ્રદોષે વાર્ષિકં શારદમર્દરાત્રે પ્રત્યુ-
પસિ હૈમન્તમુપલક્ષયેત્ । એવમહોરાત્રમપિ વર્ષમિવ
શીતોષ્ણવર્ષલક્ષણં દોષોપચયપ્રકોપોપશમૈર્જાનીયાત્ ॥

નિયમ છે, તોપણ જ શોધનથી જ મટે એના અપહાર
રોગોમાં અન્ય ઋતુઓમાં પણ સંશોધન કરવું એમ
મૂળમાં 'અ' શબ્દથી સ્પષ્ટની આપ્યું છે. શરદ આદિ
ઋતુઓના બીજા માસમાં સંશોધન કરવું એટલે પિત્તનું
સંશોધન માર્ગશીર્ષમાં, કફનું ત શોધન ચૈત્રમાં અને
વાતનું સંશોધન શ્રાવણમાં કરવું એ સાધારણ કાળ છે
'ક' નેથી દોષોને ૧૩ મહિનાનું અતર મળવાથી
'મીઠ્ઠાદિલક્ષણાં તાપાત્રિમાસંતરિતાનુ હરેત' એ વચન
સાચું થાય.

૧ શીતાદિને લીધે.

૨ ઉષ્ણતાદિને લીધે

૩ ઉષ્ણતા આદિને લીધે.

૪ આ સ્વાભાવિક ઉપશમ કાળના નિયમ પ્રમાણે
સાધારણ થાય છે, માટે અસાધારણ ઉપશમ કરવા
માટે ચિકિત્સાશાસ્ત્રની જરૂર છે, જેમ કે ધર્માદિક
પદાર્થોના સાધારણ નાશ કાળના નિયમ પ્રમાણે થયા જ
કરે છે; તોપણ અસાધારણ નાશ કરવા માટે
સુદગ્ધિકની જરૂર છે. •

સુ. ૩

એક અહોરાત્રના પૂર્વાહ્નમાં^૧ (મધ્યાહ્નના
પહેલાના ભાગમાં) વસંતનું ચિહ્ન થાય છે,
મધ્યાહ્નમાં ગ્રીષ્મનું ચિહ્ન થાય છે, અપરાહ્નમાં
(મધ્યાહ્ન પછીના ભાગમાં) પ્રાત્રપનું ચિહ્ન થાય
છે, પ્રદોષમાં વર્ષાનું ચિહ્ન થાય છે, મધરાતે
શરદનું ચિહ્ન થાય છે અને પરાદિયે હેમંતનું
ચિહ્ન થાય છે એ બધી લેવું. આ પ્રમાણે
અહોરાત્રને પણ દોષોના સંચય, પ્રકોપ અને
ઉપશમ થવા ઉપરથી શીત, ઉષ્ણ અને વરસાદ-
રૂપી લક્ષણવાળાં આખા વર્ષ જેવું સમજવું.^૨ ૯

ઋતુઓ અનુસાર સુખશાંતિ અને રોગો

તત્રાવ્યાપન્નેષ્ટુત્ત્વવ્યાપન્ના ઓપધયો ભવન્ત્યા-
પથ તા ઉપયુજ્યમાનાઃ પ્રાણાશુર્લભીર્વાજિહ્વકૂર્ચો
ભવન્તિ । તેષાં પુનર્વ્યાપદોઽદષ્ટકારિતાઃ । શીતોષ્ણ-
વાતવર્ષાણિ સ્વલુ વિપરીતાન્વોપધીર્વ્યાપાદયત્યપથ
તાસામુપયોગા દિવિધરોગપ્રાદુર્ભાવો મરકો વા
ભવેદિતિ ॥ ૧૦ ॥

એ ઋતુઓ બગડેલી ન હોય તો ઔષધિ-
ઓ અને જળ બગડતાં નથી અને નહિ બગડેલી
ઔષધિઓ તથા નહિ બગડેલાં જળ ઉપયોગ-
માં લેવાથી તે ઔષધિઓ તથા તે જળ

૧ સવારના ૬ થી ૧૦ વાગ્યા સુધીમાં.

૨ એક અહોરાત્રમાં પણ પૂર્વાહ્નમાં કફનો પ્રકોપ
થવારૂપ વસંતનું ચિહ્ન અને મધ્યાહ્નમાં વાયુનો સંચય
થવારૂપ ગ્રીષ્મનું ચિહ્ન દેખાય છે ક્રત્યાદિ સમજી લેવું.
અહોરાત્રમાં દોષોના જે અલ્પ સંચય અને અલ્પ
પ્રકોપ થાય છે, તેઓનું સાંશોધન દાનવું કરવા આદિથી
થાય છે; પણ ઋતુઓમાં જે સંચય અને પ્રકોપ થાય
છે તેઓ બહુવતર હોવાથી તેઓનું સંશોધન તો વમન
આદિ ક્રિયાઓથી જ થય એમ સમજવું. અહોરાત્રમાં
થતા સંચય અને પ્રકોપ માત્ર ચંદ્રના, સૂર્યના અને વાયુના
જિષ્ણ આદિ ગુણોરૂપ અલ્પ કારણથી થાય છે, માટે
અલ્પ હોય છે; પણ ઋતુઓમાં થતા સંચય અને પ્રકોપ
તો બીજા માર્ગોમાં ગયેલા ચંદ્ર, સૂર્ય અને વાયુથી
કરેલા દ્રવ્યો વગેરેના ફેરફારરૂપ મોટા કારણથી થાય
છે, માટે તેઓ બહુવતર હોય છે.

‘માણુસોને શારીરબળ, આયુધ્ય, ઉત્સાહવૃદ્ધિ, શક્તિ અને ઝાઝની સંપત્તિ કરી આપે છે. ઋતુઓના બગાડે, (સર્વ જનોના અધર્મને લીધે શીત, ઉષ્ણ, વાયુ તથા વરસાદથી વિપરીત) એટલે હીનયોગવાળાં, મિથ્યાયોગવાળાં કે અતિ-યોગવાળાં થઈ જવાથી થાય છે. વિપરીત થયેલાં શીત, ઉષ્ણ, વાયુ અને વરસાદ એ ઔષધિઓ-ને તથા જળને ખરાબ કરી નાખે છે અને તે ખરાબ થયેલ ઔષધિઓનો તથા જળનો ઉપયોગ થવાથી અનેક પ્રકારના રોગો ઉત્પન્ન થાય છે અથવા મરણી ચાલે છે. ૧૦

ઋતુઓના બગાડની ચિકિત્સા

ત્રિવાયપાત્રાનામોષધીનામપાં ચોપયોગઃ ॥૧૧॥

જો ઋતુઓમાં બગાડ થયો હોય તો નહિ બગડેલી જૂની ઔષધિઓનો તથા જૂના જળનો ઉપયોગ કરવો. ૧૧

આદિશ્મિક રોગો ઉત્પન્ન થવાનાં કારણો

કદાચિદવ્યાપન્નેષ્વપૃત્તુ કૃત્યામિશાપરક્ષ-
ક્રોધાર્ધમરૂપધ્વસ્યન્તે જનપદાઃ । વિપૌષધીપુષ્પગન્ધેન
વાયુનોષનીતેનાક્રમ્યતે યો દેશસ્ત્ર દોષપ્રકૃત્ય-
વિશેષેણ કાસશ્વાસનમધુપ્રતિહયાયશિરોરુઝ્વરૈરુપ-
ત્તપ્યન્તે પ્રહનહ્રત્તરિતૈર્નાં ગૃહદારુશ્યનાસનયાનવાહન
મળિરત્તોષકરણગદિતલ્લગ્નનિમિત્તપ્રાદુર્માર્ગૈર્વા ॥

ઋતુઓ નહિ બગડેલી અર્થાત્ સ્વચ્છ રહી હોય, તોપણ કોઈ વખતે કૃત્યાથી, ગુરુઓના કે સિદ્ધો વગેરેના શાપોથી, રાક્ષસોથી કે અધર્મોથી દેશો ભારે વિપત્તિમાં પડે છે. વાયુએ આણેલાં ઝેરી ઔષધિઓનાં પુષ્પોના ગંધથી જે

૧ આટલા સારુ પ્રથમ વરસાદે ધરમા ટાકા ભરી દેતાં ભેઈએ અને ધરમા કહાર રાખવા ભેઈએ. જેમા વરસ-ને વરસનું ધાન્ય જાતું રહે. જ્યારે ઋતુ બગડે, એપિરમિક રોગ થાય, ત્યારે આ સંગૃહીત ધાન્ય અને પાણી જીવન આપનારું થાય છે. બાકી જીવનતત્ત્વોમાં હવા રહી તે યદયાગાદિથી સારી થાય છે.

દેશ વ્યાપ્ત થાય, તે દેશમાં પણ દોષોનો કે પ્રકૃતિઓનો કશો મેળ નહિ રહેતાં ખાંસી, શ્વાસ, વમન, સળેખમ, માથાનાં દરદો અને જ્વરથી લોકો દુઃખી થાય છે. શનૈશ્વર આદિ ગ્રહોની દુષ્ટ રાશિમાં સ્થિતિ અથવા વદ્યગતિ આદિ કારણોથી, નક્ષત્રોનાં હલકાપાત આદિ કારણો-થી, ધરોમાં ગંદછી વધવાથી, યોનિરોગાદિક રોગોવાળી અથવા મલિન આચારવાળી સ્ત્રીઓ હોવાથી, માંકડ વગેરેથી ભજેલી ખરાબ શય્યાઓ તથા આસનો હોવાથી, જગ્યા પર બેસવાથી બહુ જ યડકા લાગવા તથા શરીર ગ્રહાઈ જવા આદિ દુઃખો ઉત્પન્ન થાય એવાં ગાડી વગેરે તથા જાટ વગેરે વાહનોથી, સંહિતા ગ્રંથોમાં જખને ખરાબ ગણેલાં છે એવાં મણિ, રત્નાદિકની વપરાશથી અને અન્યાય આદિ કારણો ઉત્પન્ન થવાથી પણ લોકોમાં વિપત્તિઓ આવે છે. ૧૨

ઉપર કહેલી વિપત્તિઓની ચિકિત્સા

તત્ર માનપરિત્યાગશાન્તિકર્મપ્રાપચિત્તમદ્વલ-
જપહોમોપહારેન્વાજ્જલિનમસ્ફારતપોનિયમદયા-
દાનદીક્ષામ્યુપગમદેવતાત્રાક્ષણગુરુપરૈર્ભવિતવ્યમેરં
સાધુ ભવતિ ॥ ૧૩ ॥

ઉપર કથા પ્રમાણે વિપત્તિઓ આવે, સારે તે તે સ્થાનકોનો ત્યાગ કરવો, વેદમંત્રોથી યજન આદિ શાંતિકર્મો કરવાં, આંદ્રાયણ આદિ પ્રાયશ્ચિત્તો કરવાં, ઉત્તમ ઔષધિઓનાં ધારણો વગેરે મંગલો કરવાં, જપ કરવા, દોષ કરવા, દેવતાઓને બલિદાનો દેવાં, દેવતાઓનાં તથા મહાત્માઓનાં પૂજનો કરવાં, દેવતાઓને તથા મહાત્માઓને હાથ જોડવા તથા નમસ્કાર કરવા, ઉપવાસાદિક તપ કરવાં, નિયમો પાળવા, દયામાં તથા દાનોમાં તત્પર રહેવું, ગુરુઓની પાસેથી મંત્રો-ની દીક્ષાઓ લેવી, ગુરુઓની આજ્ઞા માનવી અને દેવતાઓની, શ્રાસણોની તથા ગુરુઓની સેવામાં

તત્પર રહેવું. આ પ્રમાણે કરવાથી સારું થાય છે.

નહિ બગડેલી (શુદ્ધ) ઋતુઓનાં લક્ષણ
 ઋતુનામત ઋતુવિવચનાપદનાં લક્ષણાન્યુપદેશ્યામઃ ।
 વાયુર્વાત્ચતરઃ શીતો રજોધૂમાકુલા દિશઃ ।
 છન્નસ્તુપરિઃ સવિતા હિમાનદ્વા જલાશયાઃ ॥
 દર્પિતાધ્વાજ્જલદ્વાહમહિષોરધ્રુજ્જરાઃ ।
 રોધ્રપ્રિયક્ષુપુન્નગાઃ પુષ્પિતા હિમસાહ્વયે ॥ ૧ ॥
 શિશિરે શીતમધિર્ન વાતવૃદ્ધ્યાકુલા દિશઃ ।
 શેષે હેમન્તવત્સર્વે વિજેયં લક્ષણં શુધૈઃ ॥ ૨ ॥
 દિશો વસન્તે વિમલાઃ કાનનૈરુપશોભિતાઃ ।
 કિંશુકાન્મોજવકુલચૂતાશોકાદિપુષ્પિતૈઃ ॥
 કોકિલાપદ્મપદ્મગૈરુપગીતા મનોહરાઃ ।
 દક્ષિણાનિલસંવિતાઃ સુમુલાઃ પલ્લવોજ્જ્વલાઃ ॥ ૩ ॥
 ગ્રીષ્મે તીક્ષ્ણાશુરાદિત્યો મારુતો નૈર્ઋતોઽસુરઃ ।
 ભૂસ્તસા સરિતસ્તન્વ્યો દિશઃ પ્રજ્વલિતા ઇવ ॥
 ઓતચક્રાહ્વયુગલાઃ પયઃપાનાકુલા મૃગાઃ ।
 ઘ્વસ્તવીરુતૃણલતા વિપર્ણાઙ્કિતપદપાઃ ॥ ૪ ॥
 પ્રાશ્ન્યમ્પન્નમાનદં પશ્ચિમાનિલકર્ષિતૈઃ ।
 અમ્બુદૈર્ધિદુધ્યોતપ્રત્યુતૈસ્તુમુલૈઃ ॥
 કોમલશ્યામશ્યાલ્વા શ્વક્રગોષોજ્જ્વલા મહી ।
 કદમ્બનીપકુટજસર્જકૈતકિભૂપિતા ॥ ૫ ॥
 તત્ર વર્ષાસુ નયોમ્બઃપૂરોદ્ગતતટદ્રુમાઃ ।
 વાપ્યઃ પ્રોત્ફલ્લક્ષ્મદનીલોત્પલવિરાજિતાઃ ॥
 ભૂરવ્યક્તસ્થલશ્વપ્રા વહુશસ્પોપશોભિતા ।
 નાતિગર્જત્સવન્મેવનિરુદ્ધાર્કપ્રદં નમઃ ॥ ૬ ॥
 વશુરુષ્ણઃ શરધર્કઃ ચેતાન્નવિમલં નમઃ ।
 તથા સરાંસ્વચ્ચુરૈર્હાન્તિ હંસાંસપદ્મિતૈઃ ॥
 પદ્મશુષ્કદ્રુમાકીર્ણાં નિમ્નોન્નતસમેષુ ભૂઃ ।
 વાણસપ્તહ્રવન્ધૂકકાશાસનવિરાજિતા ॥ ૭ ॥ ૧૪

હવે નહિ બગડેલી ઋતુઓનાં લક્ષણો
 કહીએ છીએ. જે હેમંતઋતુમાં ઉત્તર તરફનો
 શીતળ પવન વાતો હોય, દિશાઓ રજથી તથા
 ધૂમસથી વ્યાપ્ત રહેતી હોય, સૂર્ય ઓઠથી

ઠંઠાયેલો રહેતો હોય, જલાશયો ઠંડીથી વ્યાપ્ત
 હોય, કાગડા, ગેંડા, પાકા, ઘેટાં તથા હાથીઓ
 ભસ્ત રહેતા હોય અને લોદર, ધલ્લાનાં વૃક્ષો તથા
 પુન્નાગો (નાગકેસરનાં વૃક્ષો) પુષ્પયુક્ત થઈ રહ્યાં
 હોય, તો તે હેમંતઋતુને નહિ બગડેલી સમજવી.

જે શિશિરઋતુમાં ઠંડી અધિક હોય,
 દિશાઓ વાયુ સહિત વૃદ્ધિથી વ્યાકુળ થતી હોય
 અને બીજાં સઘળાં લક્ષણો હેમંતઋતુના જેવાં જ
 દેખાતાં હોય, તો તે શિશિરઋતુને નહિ બગડેલી
 સમજવી.^૧

જે વસંતઋતુમાં દિશાઓ નિર્ભળ રહેતી
 હોય, આખરા, કમળો, બોલસરી, આંબા તથા
 અશોક^૨ આદિ વૃક્ષોથી ભરપૂર થયેલાં વનોથી
 શોભી રહેલી હોય, કાકિલાઓના ટહુકારાથી
 તથા શ્રમરોના ગુંજરવથી મનનું આકર્ષણ
 કરતી હોય, ઘસિણ તરફના પવનથી ઘેરાયેલી
 હોય, સારા દેખાવાવાળી હોય અને નવીન
 પલ્લવોથી દીપી રહેલી હોય, તો તે વસંતઋતુને
 નહિ બગડેલી સમજવી.

જે ગ્રીષ્મઋતુમાં સૂર્ય તીક્ષ્ણ કિરણોવાળો
 હોય, ગભરાવનારો નૈર્ઋત્ય ખૂણાનો પવન વાતો
 હોય, પૃથ્વી ધોળી રહેતી હોય, નદીઓ પાતળા
 પ્રવાહોવાળી થઈ ગઈ હોય, દિશાઓ સળગેલી
 જેવી દેખાતી હોય, ચક્રવાક પક્ષીઓનાં બેડાંઓ

૧ આ અધ્યાયમાં વર્ષા, શરદ, હેમંત, વસંત, ગ્રીષ્મ
 અને પ્રાશ્ન્ય એ છ ઋતુઓ કે જેઓ ભાદ્રપદ આદિ
 બળ્યે માસોથી થાય છે, તેઓનું જ મહત્ત્વ કરવાનું
 પાંચમા વિષયમાં કહેવાઈ ગયું છે, તે છતાં અહીં
 શિશિરઋતુને ગણવામાં આવે તો પ્રતિસાદગ થાય છે
 અને વળી સાત ઋતુઓ થઈ જાય છે, માટે તેને છુટી
 ઋતુ નહિ ગણતા હેમંતના ઉત્તર ભાગમાં જ ગણવાનો
 મંચકારનો અભિપ્રાય હોય એમ જણાય છે.

૨ કેટલાક કહે છે કે, 'અશોક એટલે આસો-
 પાલવ' અને કેટલાક કહે છે કે, 'અશોક એ નામથી જ
 પ્રસિદ્ધ બુદ્ધ જ આડ છે.'

જળાશયો માટે ભટકતાં હોય, મૃગો પાણી પીવા માટે વ્યાકુળ રહેતાં હોય, દંઢ લતાઓ, ખડો તથા કોમળ લતાઓ અત્યંત સુકાઈ ગયાં હોય અને વૃક્ષો પાંદડાં વગરનાં થઈ ગયાં હોય, તો તે ગ્રીષ્મઋતુને નહિ બગડેલી સમજવી.

જો પ્રાવૃષઋતુમાં પશ્ચિમ દિશાના પવને ખેંચી આણેલાં, વીજળીઓના ચમકારવાળાં, જળની વૃદ્ધિ કર્યા કરતાં તથા ભારે ગર્જનાઓવાળાં વાદળાંઓથી આકાશ ઢંકાયેલું રહેતું હોય, અને પૃથ્વી કોમળ કાળા રંગનાં ખડવાળી, કસૂબા રંગના ઠીકાઓથી દીપી રહેલી તથા કંદબોથી, ધૂળીકંદબોથી અને કૈતક્રીઓથી શણગાર પામેલી હોય, તો તે પ્રાવૃષઋતુને નહિ બગડેલી સમજવી.

જો વર્ષાઋતુમાં નદીઓના કિનારાઓનાં વૃક્ષો જળનાં પૂરથી ભાંગી ગયાં હોય, વાવો પ્રકુલિલત કુસુદોથી (રાત્રિવિકાસી કમળોથી) તથા નીલ કમળોથી શોભી રહેલી હોય, પૃથ્વીના સપાટ પ્રદેશો કે ખાડાઓ કાદવને લીધે બરાબર વરતી શકાતા ન હોય, ખેતરોમાં ઘણુંઘણું ધાન્યોથી શોભા ફેલાઈ રહી હોય અને આકાશમાં પ્રબળ ગર્જના વગરનાં તથા જળનો સ્નાવ કર્યા કરતાં વાદળાંઓથી સૂર્ય તથા બીજા અંદોઢંકાઈ ગયેલા હોય, તો તે વર્ષાઋતુને નહિ બગડેલી સમજવી.

જો શરદઋતુમાં સૂર્ય પીંગળા રંગનો દેખાતો હોય, આકાશ સફેદ વાદળાંવાળું દેખાતું હોય તથા સ્વચ્છ પણું દેખાતું હોય, સરોવર હંસપક્ષીઓની કાંધોથી ચલાયમાન થતાં કમળોથી શોભી રહ્યાં હોય અને પૃથ્વી નીચા પ્રદેશોમાં કાદવવાળી, જાંચા પ્રદેશોમાં સુકાયેલી, સપાટ પ્રદેશોમાં વૃક્ષોવાળી તથા કાંટાશેળિયાઓથી, સપ્તપર્ણી નામનાં વૃક્ષોથી, બપોરિયાઓથી અને બીજલાઓથી શોભી રહી હોય તો તે શરદઋતુને

નહિ બગડેલી સમજવી. ૧૪

ઋતુઓના બગડવાનો સંગ્રહ

સ્વપુર્ણરતિયુક્તેષુ વિપરીતેષુ વા પુનઃ ।

વિપમચ્ચવિવાદોપાઃ કુપ્યંત્યુત્પુ દેહિનામ્ ॥૧૫

જે ઋતુઓ પોતપોતાના ગુણોનો અતિ-યોગ પામેલી હોય અથવા પોતપોતાના ગુણોથી મંદમંદ યોગ પામેલી હોય અથવા શીતમાં ઉષ્ણ, ઉષ્ણમાં શીત અને વર્ષામાં અવૃદ્ધિ એવી રીતની વિપરીતતા પામી હોય; અથવા અનુલોભ, વિલોભ^૩ ચિહ્નોવાળી થઈ હોય તે ઋતુઓમાં આણુસોના વાત, પિત્ત અને કફ પ્રકોપ પામે છે.^૨

દોષોત્તુ સંશોધન કરવાનો સંગ્રહ

હરેદ્વસન્તે શ્લેષ્માણં પિત્તં શરદિ નિર્દેરત્ ।

વર્ષાસુ શમયેદ્રાપું ગ્રામિકારસમુચ્છ્રયાત્ ॥ ૧૬ ॥

૧ જેમ કે વર્ષાનાં ચિહ્નો શરદમાં અને શરદનાં ચિહ્નો હેમતમાં દેખાવ પડ્યાદિ.

૨ અહીં કહ્યું શ્લેષ્મોથી લખે છે કે, પૂર્વ દેશના માથુસો માછલાંનું તથા ખાટા પદાર્થોનું ભોજન કરે છે અને જલપ્રાપ્ત દેશોમાં રહેનારાઓ પશુ તેમ જ કરે છે; માટે તેઓને ધણું કરીને શ્લીષદ તથા ગ્લનગંડ આદિ રોગો થાય છે. હસ્તિણ દેશનાં માથુસો નીચા પ્રદેશનાં જળનાં તથા સમુદ્રનાં માછલાં ખાય છે; તેથી તેઓને કોઢ બહુ થાય છે. માલવાના માથુસો તેલ, ખટાશ તથા ધઉં ખાય છે; તેથી તેઓ ધણું કરીને લંગગા તથા અરશના દર્દવાળા થાય છે. બિહાર પ્રાંતના લોહિ માંસ ખાય છે, સુરપાન કરે છે અને બીજોમા લંપટ રહે છે; તેથી તેઓ ધણું કરી હૃયરોગી બનેલામાં આવે છે. બાલ્હીક દેશના લોહિ અભિખ્યંદી (શરદી કરનારાં) માસોનો તથા જળનો ઉપયોગ કરે છે અને તીક્ષ્ણ અને ખાવ છે, તેથી તેઓ ધણું કરી સળખમના દર્દવાળા થાય છે. વેવે એવા સર્વ લોહિનું સાત્ત્વ્ય (હમેશ ગોડી રહેલું આહારાદિક) અને સત્ત્વ બેદર્શને આહારની સાથે ઓપધ રહેલું. ઋતુઓના સાત્ત્વ્યોનો ત્યાગ કરવાથી માથુસ કૂચ, નિર્બળ અને રોગી થાય છે. સાત્ત્વ્યને મેવનારો, જિતેન્દ્રિય રહેનારો, ખાણેલું શુદ્ધ થયા પછી જ જમનારો અને પરિમિત નિદ્રાવાશી માથુસ આનંદથી થાય છે. જે ઋતુમાં જે ગર્જ રહે તે ગર્જમાં તે ઋતુ પ્રમાણે બલ તથા લીધું આદિ પ્રાપ્ત થાય છે.

વિકાશનો અત્યંત પ્રકાશ ન થયો હોય તે પહેલાં^૧ જ વસંતમાં કંકરું, શરદમાં પિત્તનું અને વર્ષામાં વાયુનું સંશોધન કરવું. ૧૬

અધ્યાય ૭ મો

ઉપક્રમ

અથાતો યન્ત્રવિધિમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥૧॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'યંત્રવિધિ'^૨ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધનવંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧ યંત્રોની સંખ્યા તથા યંત્રોના પ્રકારો

યન્ત્રશતમેકોત્તરમત્ર્યસ્તમેવ પ્રધાનતમં યંત્રા-
પામત્રગચ્છ | કિં કારણમ્ | યસ્માદ્વસ્તાદતે યંત્રા-
પામત્રવૃત્તિરેવ તદ્ધીનત્વાયંત્રકર્મણામ્ | તત્ર મનઃ-
શરીરામાયકારાણિ શલ્યાનિ તેષામાહરણોપાયો
યંત્રાણિ ॥ તાનિ પદ્મકારાણિ | તદ્યથા | સ્વસ્તિ-
કર્યંત્રાણિ | સંદંશયંત્રાણિ | તાલયંત્રાણિ | નાડી-
યંત્રાણિ શલાકાયંત્રાણિ ઉપયંત્રાણિ ચેતિ ॥

તત્ર ચતુર્વિંશતિઃ સ્વસ્તિકર્યંત્રાણિ | દ્વે સંદંશ-
યંત્રે | દ્વે એવ તાલયંત્રે | ત્રિંશતિર્નાડીઃ | અષ્ટ-
વિંશતિઃ શલાકાઃ | પંચવિંશતિરુપયંત્રાણિ ॥ તાનિ
પ્રાયશો લોહાનિ ભવન્તિ તત્પતિરૂપકાણિ વા
તદલાભે | તત્ર નાનાપ્રકારાણાં વ્યાલાનાં મૃગ-
પક્ષિણાં મુસૈર્મુસાનિ યંત્રાણાં પ્રાયશઃ સદૃશાનિ
તસ્માત્તત્સારૂપ્યાદાગમાદુપદેશદન્યયંત્રદર્શનાદુ-
ક્તિતથ કારણેત્ ॥ ૨ ॥

યંત્રો મુખ્યત્વે કરી એકસો એક ને (૧૦૧)
છે.^૩ યંત્રોમાં સર્વથી પ્રાચીન યંત્ર હોય જ છે
એમ સમજે; કારણ કે હોય વિના યંત્રોની
પ્રવૃત્તિ જ થતી નથી. યંત્રોનાં કર્મો હોયને

જ આધીન છે. જેઓ મનને તથા શરીરને પીડા
આપે છે તે શલ્યો કહેવાય છે અને તે શલ્યોને
કાઢવાનો ઉપાય યંત્રો છે. એ યંત્રો છ પ્રકારનાં
છે. જેમ કે સ્વસ્તિકર્યંત્રો,^૧ સંદંશયંત્રો,^૨
તાલયંત્રો,^૩ નાડીયંત્રો,^૪ શલાકાયંત્રો^૫ અને
ઉપયંત્રો.^૬

તેમાં ચોવીશ સ્વસ્તિકર્યંત્રો છે, એ
સંદંશયંત્રો છે, એ જ તાલયંત્રો છે, વીશ નાડી-
યંત્રો છે, અઠવાવીસ શલાકાયંત્રો છે અને પચીસ
ઉપયંત્રો છે.

એ યંત્રો ધણું કરીને લોહાનાં^૭ બેઠેબે
અને લોહું ન મળે તો પછી તેના જવા
પદાર્થોનાં^૮ બેઠેબે.

૧ જેમને ઉધાડના સાધના (જેને જડ વચ્ચે
જડી હોય તે) જેવા અર્થાત્ એકડી જેવા આકાર
મળે છે તે સ્વસ્તિકર્યંત્રો કહેવાય છે.

૨ સાલુસી (જડ માથા પાસે હોય, એકબે પાંખિયાનું,
૩ તાલ એટલે માછલાના મળાના શબ્દ જેવા
આકારવાળા જે યંત્રો હોય તેઓ તાલયંત્ર કહેવાય છે.

૪ જે યંત્રો નળી જેવા હોય તે નાડીયંત્રો કહેવાય
છે. આ યંત્રો ધણું કરીને પોલા હોય છે, કેમ કે તેઓથી
કુદરતી વજેરેને ચૂસવાનું તથા ક્ષાર વજેરે ચૂકવાનું
પણ કામ થાય છે.

૫ સળીઓ જેવા આકારવાળા યંત્રો

૬ પોતે યંત્રો નહિ છતાં યંત્રોનું કામ કરનારાં.

૭ ખીખી યંત્રોની સંખ્યા પછી નિશ્ચયવાચક 'જ' મુક્યો
નથી અને અડી મુક્યો છે, તેથી એમ જણાવ્યું
છે કે ખીખી યંત્રોની જે સંખ્યા કહી તેમાં અધિકતા
પણ થાય છે, પરંતુ તાલયંત્રો તો ખેની સંખ્યાથી વધના જ
નથી (કહન) શલ્યોના આકાર વજેરે બેઠેબે ને તથા
પ્રયોજનો બેઠેબે અધિક સંખ્યા પણ ખનાવવી ચોગ્ય છે.

૮ કહન કહે છે કે શૂળમાં જે લોહ શબ્દ છે તે
સવળું આદિ ખાતે ધાતુઓના વાયક છે; મારે યંત્રો
ચોગ્યતા પ્રમાણે ખાતે ધાતુઓના ખનાવવા ઉપયોગને
અનુસરીને ગમે તે ધાતુના કરવા. ગ્વરજના માટે કેટલાક
યંત્રો ઉપર હાલ રૂપાનો લોળ ચડાવવામાં આવે છે.

૯ હાત, ટિગડા, કાખે, વાસ, સતર, ગાડની
જાલ ખડ, આગુઓના તંત્રુઓ તથા પથરા ઇત્યાદિક
પદાર્થોનાં પણ યંત્રો થાય.

૧ વસંતકાળમાં વચ્ચા સંશોધન કરવું

૨ શલ્યોને કાઢવા વજેરેના એકબેરેના બેઠે અથવા
કંપના.

૩ યંત્રો અસંખ્યાત્ છે એવા અર્થે પણ થાય છે.

એ યંત્રોનાં મોઢાં પશુ પક્ષીને અનેક પ્રકારનાં દિંસક પશુઓનાં મોઢાં જેવાં અને દિંસક પક્ષીઓનાં મોઢાં જેવાં થાય છે; એટલા માટે તે પશુપક્ષીઓનાં મોઢાંના આકારથી મેળવીને, શાસ્ત્ર તપાસીને, વૃદ્ધ યંત્રોને પૂરીને, બીજાં યંત્રોને બેઠેને અને કેમ કરવામાં આવે તે તેઓ ઉપયોગી થાય એ વિચારીને તેઓનાં મોઢાં કરાવવાં. ૨

યંત્રો કેવાં બેઠેએ?

સમાહિતાને યંત્રાણિ મરશ્વરુણમુદ્દાનિ ચ।

મુદ્દાનિ મુદ્દાણિ મુદ્દાણિ ચ કારયેત્ ॥૩॥

એ સધળાં યંત્રો બરાબર યોગ્ય આપવામાં કરાવવાં, સારા દેખાવવામાં તથા મજબૂત કરાવવાં, ઠીક રીતે પકડાયે એવાં પાંખાઓવાળાં તથા જેનાથી પકડેલી વસ્તુ આમતેમ હેઠી બધ નહિ એવાં કરાવવાં અને તેઓમાં અમુક યંત્રો કરકરિયાળાં મોઢાંવાળાં તથા અમુક યંત્રો હીસા મોઢાંવાળાં કરાવવાં. ૩

શોધીસ સ્વસ્તિકયંત્રોનાં નામો, આકૃતિઓ, પ્રમાણ, બનાવટ તથા ઉપયોગ

તત્ર સ્વસ્તિકયંત્રાપ્યષ્ટદશસ્તુલપ્રમાણાનિ

સિંહવ્યાધૃતરક્તૃસદ્વીપિમાર્જીરમૃગાલમૃગૈર્વારિક-

૧ જેમ દિંસક (ચિકારી) પશુપક્ષીઓ પોતાના ચિકારને પોતાના મોઢાથી પકડી લે અને પકડ્યા પછી એવવા વગર રહેતાં નથી, તેમ યંત્રો પણ સરીરમાં રહેલાં શયોને પકડી લઈ એથી કાઢે એ હેતુથી તથા ચિકારી પશુપક્ષીઓનાં મોઢાં જેવાં હોય તે જ કામ કરી શકે છે તેથી દિંસક સખ મૂકો છે સ્વસ્તિક, સંદંશ અને તાલ યંત્રોના એવા મોઢાં છે.

૨ યંત્રોનાં મોઢાં કરાવવામાં માણસોની અવસ્થાઓના તથા અવધવ આદિના વિભાજનોને પણ વિચાર કરવો. કોઈ પણ હુક્તિની ખામી ગ્રાપ્સી નહીં, તેથી એકલા પશુના થાટ ઉપરાંત સખ અંદર પહોંચે કે નહિ વગેરે સમજાવથી યુક્ત હોવું બેઠેએ.

૩ આપણા હાથમાંથી છટકે નહિ તેવાં છેડે બરાબર વાળેલાં.

કારુકદ્વરગ્રામમામગ્રધાન્યુદ્ધકચિદ્વિગ્નેનમ્ન-
કૌચમુદ્દરાજાઝનિર્જ્ઞાવમઝનનન્દિમુગમુદ્દાનિ
મમ્મકૃતિભિઃ કીર્ત્યવદ્વાનિ મૂલેઽસ્તુગ્રવદાદૃત-
વાર્ગાપ્યસ્થિવિદદ્દગ્લ્યોદ્ગ્રણાર્થમુપદિદયંતે ॥ ૪ ॥

અમાં ડાબીસ સ્વસ્તિકયંત્રો સિંહમુખ,^૧
વ્યાધમુખ,^૨ વૃકમુખ,^૩ તંદુમુખ,^૪ કક્ષમુખ,^૫
હીપિમુખ,^૬ બાજરમુખ,^૭ શૂગાલમુખ,^૮ મૃગ-
વાંરકમુખ,^૯ કાંકમુખ,^{૧૦} કંકમુખ,^{૧૧} કુરુમુખ,^{૧૨}
આસમુખ,^{૧૩} ભાસમુખ,^{૧૪} શશધાતીમુખ,^{૧૫}
ઉલ્લકમુખ,^{૧૬} ચિત્રીમુખ,^{૧૭} રથેનમુખ,^{૧૮} ગૃધ્ર-
મુખ,^{૧૯} મીંચમુખ,^{૨૦} મૃગશીરમુખ,^{૨૧} અંગસિ-

૧ સિંહના જેવા મુખવાળું.

૨ વાધ-દીપપ્રના જેવા મુખવાળું.

૩ વૃકના જેવા મુખવાળું.

૪ અરખના જેવા મુખવાળું.

૫ રીંછના જેવા મુખવાળું.

૬ ચીનરાના જેવા મુખવાળું.

૭ બિલાડાના જેવા મુખવાળું.

૮ સિયાળના જેવા મુખવાળું.

૯ મૃગવાંરક નામનો દિંસક પશુ ઠગણના જેવા આકારવાળો થાય છે, તેના જેવા મુખવાળું. મૃગવાંરકનો પર્ણાંચ મુગરાતીમાં અળ્યો નથી.

૧૦ કાચકાના જેવા મુખવાળું.

૧૧ 'કંક' એ નામની ઢાળી, લામી ચાપવાળી અને મોઢા કદવાળી સમડી થાય છે કે જેના પીછાને બીલ લોચી તીરની પછવાડે બાંધે છે, તેના જેવા મુખવાળું. નવપ્રમાણતિલકાત્રે (ગુપ્તશ)

૧૨ દિશકાના જેવા મુખવાળું.

૧૩ નીલકંઠ નામના પક્ષીના જેવા મુખવાળું.

૧૪ ગરુડ કે જે મહેલા પશુઓના માંસને રોલી-
કાલીને (તોડીતોડીને) ખાવ છે તેના જેવા મુખવાળું.

૧૫ સસલને ફાડી ખાનાર ખામના જેવા મુખવાળું.

૧૬ છુરકાના જેવા મુખવાળું.

૧૭ સમળીના જેવા મુખવાળું.

૧૮ શકરા-સીંચાણના જેવા મુખવાળું.

૧૯ ચીખના જેવા મુખવાળું.

૨૦ કુંઝડીના જેવા મુખવાળું.

૨૧ ઉપરના ખાતમાં લેનરના જેવા રંગવાળો એક બાતની કાળી ચકલી થાય છે, તેના જેવા મુખવાળું.

કર્ણમુખ, ^{૨૨} અવલંબનમુખ ^{૨૩} અને નંદિમુખ-
મુખ ^{૨૪} એ નાભોથી કહેવામાં આવે છે. આ યંત્રો
અઘારઅઘાર ^{૨૫} આંગળનાં જોઈએ. એમની કાંધમાં
મસૂરના દાણા જેવી જડ નાખવી અને એમનાં
પાંખાં તેમના પોતાનાં છેડાઓમાં અંકુશની પેઠે
વળેલાં કરવાં. આ સ્વસ્તિકચંત્રો હાડકામાં ખૂંચેલાં
શલ્યોને કાઢવા માટે ઉપયોગમાં લેવાય છે. ૪

એ સંદંશ યંત્રોનાં પ્રમાણ તથા ઉપયોગ
સુનિગ્રહોઽનિગ્રહચંદંશૌ પોઢશાસ્ત્રમુલૌ મય-
તસ્સ્પૃશંસશિરાસ્તાપુગતશલ્યોદ્ધરણાર્થમુપદિશ્યેતે ॥

સંદંશ યંત્ર એ પ્રકારનાં છે : એકની નીચે
હથેળીમાં પકડવાનો ભાગ રાખવામાં આવે છે
અને બીજાની નીચે તેવો ભાગ રાખવામાં
આવતો નથી. ^૧ (જુઓ સાણસી, ચીપિયા અને
સમાણી) એમનું પ્રમાણ સોળસોળ આંગળનું
જોઈએ અને એ એ સંદંશયંત્રોત્વચામાં, માંસમાં,
ઝીણી નસોમાં તથા ઝોડી રંગોમાં રહેલાં શલ્યોને
કાઢવા માટે ઉપયોગમાં લેવાય છે. ૫

૨૨ અંજલિકણ્ પક્ષી અપ્રસિદ્ધ છે. કેઈ ટીકાકારોએ
પશુ અજેલ નથી. (વડવાનરીના કાન અંજલિ જેવા
થાય છે, માટે વડવાનરી હોય તો હોય.)

૨૩ અવલંબન પક્ષી પશુ અપ્રસિદ્ધ છે. તે દેશાતરમાં
થતાં હશે.

૨૪ નંદિમુખ નામના પક્ષીના જેવા મોઢાવાળું.
આ પક્ષીને કિંદુરયાની લેકા પગાટી કહે છે. આ
ચક્રીની જાત છે. તેનું ગળું પાતળું તથા જરા લાલ
હોય છે અને રંગ કાળો તથા ધોળો હોય છે

* પાશ્ચાત્ય સર્જનીમાં શસ્ત્રો બહુ નાનકડા છે, પણ
લાઠીમાં જ્યારે તીર વાજે અગર તો હાડકામાં કંઈ
શલ્ય પેસી જાય, તે શલ્ય લાણું હોય તો તેને દોડી
વગેરે પાકી ઝાડની ઝળાંધી અગર ઘેડાના બળે એની
કાઢવામાં આવે છે. આથી લાણો વિચાર કરીને
આયુર્વેદ શસ્ત્રોની લંબાઈ વિશેષ રાખી છે.

૧ કેટલાક એમ માને છે કે જેમાં કાંધ ઉપર
જડ આવે તે પહેલા પ્રકારનો સંદંશ (સાણસી) કહેવાય
અને જેમાં કાંધ ઉપર જડ ન આવે તે બીજા પ્રકારનો
સંદંશ (ચીપિયા અથવા સમાણી) કહેવાય.

એ તાલયંત્રોનાં પ્રમાણ, આકાર, ઉપયોગ
તાલયંત્રે દ્વદશાંગુલે મત્સ્યતાલુવદેકતાલ-
દ્વિતાલકે કર્મનાસનાદીશલ્યાનામાહરણાર્થમ્ ॥૬॥

તાલયંત્રો બારબાર આંગળનાં થાય છે.
તેમાં એક, માછલાંના ગળાના શલ્ક (ચૂઈ)
જેવા પાતળા મુખવાળા, એક પ્રદેશવાળું અને
બીજું માછલાંના ગળાના શલ્ક જેવા પાતળા
મુખવાળા, બે પ્રદેશવાળું થાય છે. એ બે તાલયંત્રો
કાનની કે નાકની નળીઓમાં રહેલાં શલ્યોને
(મેલ તથા કાંકરી કે કેશ વગેરેને) કાઢવામાં
ઉપયોગી થાય છે. (આ તાલયંત્રોની જડાઈ
કાન વગેરેના પ્રદેશમાં પેસવાને લાયક કરવી.) ૬

વીસ નાડીયંત્રોનાં પ્રમાણ, નામ, ઉપયોગ
નાડીયંત્રાણ્યનેકપ્રકારાણ્યનેકપ્રયોજનાન્યેક-
તોમુલાન્યુમયતોમુલાનિચ તાનિ સોતોગતશલ્યો-
દ્ધરણાર્થ રોગદર્શનાર્થમાચૂપણાર્થ ક્રિયાસૌકર્યાર્થ
ચેતિ તાનિ સોતોદ્ધારપરિણાહાનિ યથાવોગપરિણા-
હદીર્ઘાણિ ચ। ભગંદરાશોત્રણવસ્તુત્તરવસ્તિમૂત્ર-
દ્વદિકોદરધૂમનિરુદ્ધપ્રકસનિરુદ્ધગુદયંત્રાણ્યલ-
બુઁઘગંથરાણિ ચોપરિષ્ટાદ્ધવામઃ ॥૭॥

નાડીયંત્રો અનેક પ્રકારવાળાં અને અનેક
પ્રયોજનોવાળાં થાય છે. (આ યંત્રો નાડીઓની
પેઠે એટલે નળીઓની પેઠે અધ્યમાં પોલાં હોવાથી,
નાડીયંત્રો કહેવાય છે.) એમાં અક્ષાધૂયંત્ર
આદિ નાડીયંત્રો કે જ્યાં લોહીનું આકર્ષણ
કરવા વગેરેમાં ઉપયોગી છે તેઓ એક તરફ
મુખવાળાં થાય છે અને અસ્તિયંત્ર, ઉત્તર
અસ્તિયંત્ર તથા ધૂમયંત્ર આદિ નાડીયંત્રો બન્ને
તરફ મુખવાળાં થાય છે. નાડીયંત્રો સોતોમાં ^૨

૧ રોગચુલ્કસ.

૨ મન, પ્રાણ, અજ, જળ, દોષો, ધાતુઓ,
ઉપધાતુઓ, ધાતુઓના મળો, મૂત્ર અને વિષા ઇત્યાદિ
પદાર્થો શરીરમાં જે રસ્તાઓથી ગતિ કરે છે, તે
રસ્તાઓ સોત કહેવાય છે.

રહેલાં શલ્યોને કાઢવામાં, અંદરના અરશ વગેરે રોગોને જોવાના કામમાં, અસ્થિઓમાં રહેલા^૧ વાયુને, દુધ રધિરને તથા દુધ ધાવણને ચૂસવાના કામમાં અને અંદરના અરશ વગેરે રોગોમાં શસ્ત્રની, ક્ષારની તથા અગ્નિ વગેરેની ક્રિયાની સુગમતા કરવામાં ઉપયોગી થાય છે. આ નાડી-યંત્રો સ્રોતોનાં દ્વારો જેવાં જોળ અને ચોગ્યતાને અનુસરી બહાર તથા હાંબાં થાય છે. ૭

ભગંદરયંત્ર,^૨ અશોયંત્ર,^૩ ત્રણયંત્ર,^૪ અસ્તિયંત્ર,^૫ ઉત્તર અસ્તિયંત્ર,^૬ મૂત્રવૃદ્ધિયંત્ર,^૭ દંદાદરયંત્ર,^૮ ધૂમયંત્ર,^૯ નિરુદ્ધપ્રકાશયંત્ર,^{૧૦} સંનિરુદ્ધયંત્ર,^{૧૧} અલાપ્યંત્ર^{૧૨} અને શૃંગ-યંત્ર,^{૧૩} એ નાડીયંત્રોનાં નામે છે. (આ નાડી-યંત્રો ભગંદર આદિ દર્દોમાં ઉપયોગી થાય છે.) આ યંત્રો વિષે વિશેષ વ્યાખ્યાન તે તે રોગોની ચિકિત્સાઓમાં આપવામાં આવશે.^{૧૪}

૧ આ વાત ઉપર બીજાં શલ્યયંત્રોમાં વિચારઈ નથી. જોરડીએમે છેન સુધી કાણું પાડી વાયુ જેમ બીસલ વાગે તેમ બહાર નીકળે છે.

૨ ભગંદરમાં ઉપયોગી.

૩ અરશમાં ઉપયોગી.

૪ ત્રણમાં ઉપયોગી.

૫ પિત્તકારી મારવામાં ઉપયોગી.

૬ ક્ષિત્રમાં કે થોડામાં પિત્તકારી માનવામાં ઉપયોગી.

૭ મૂત્રવૃદ્ધિમાં મૂત્રને સ્વાવ કળવવામાં ઉપયોગી.

૮ જોડાદગ્ના જળને સ્વાવવામાં ઉપયોગી.

૯ ધુમાડો પીવાની નળી.

૧૦ નિરુદ્ધપ્રકાશ નામના દર્દમાં ઉપયોગી.

૧૧ સંનિરુદ્ધય નામના દર્દમાં ઉપયોગી.

૧૨ લૂંકડું.

૧૩ શિંગડું.

૧૪ શકાનાડીયંત્રો વીસ હોય છે એમ પ્રથમ જ કથું છે, તે બધાં અડી બાગની સંખ્યા કેમ થાય છે? વીસ કેવી રીતે પૂરા કરતાં?

સમાધાન-ભગદર ૪ ત્રણે થાય છે. એક એક છિદ્ર-વાળું અને બીજું બે છિદ્રવાળું. અશોય ત્રણે થાય છે: એક એક છિદ્રવાળું અને બીજું બે છિદ્રવાળું.

૧૫ શકાકાયંત્રોના આકાર, પ્રમાણ, ઉપયોગ

શલાઘાયંત્રાણ્યપિ નાનાપ્રકારાણિ નાનાપ્રયો-
જનાનિ યથાયોગપરિણાહદિવાણિ ચ તેષાં ગણ્-
પદશરણ્ણમર્પકણવદિશમુસે દે દે એપણવ્યૂહનચા-
લનહરણાયમુપદિશ્યેતે। મધ્યદલમાત્રમુસે દે કિંચિ-
દાનતાપ્રે સ્રોતોગતશલ્યોદ્વર્ણાર્થમ્। પદ્માર્પાસક્ર-
તોષ્ણીપાણિ પ્રમાર્જનક્રિયાસુ। ત્રીણિ દર્બ્યાકૃત્તાનિ
સહ્યમુસાનિ ક્ષારોપવપ્રણિવાનાર્થમ્। ત્રીણ્યન્યાનિ
જામ્બવદનાનિ ત્રીણ્યકુશવદનાનિ પટેવાગ્રિકર્મ-
સ્વમિષ્ટેતાનિ। નામાર્ણુદહરણાર્થમેકં કોલામ્બિદલ-
માત્રમુસં સહ્યતીર્ણાણમ્। અંજનાર્થમેકં કલાયપરિ-
મણ્ડલમુમપતો મુકુલામ્। મૂત્રમાર્ગવિશોધનાર્થમેકં
માલતીપુષ્પવૃન્તાગ્રપ્રમાણપરિમણ્ડલમિતિ ॥૮॥

શલાકાયંત્રો પણ (સળીડપ યંત્રો પણ) અનેક પ્રકારનાં, અનેક પ્રયોજનોવાળાં અને ચોગ્યતા પ્રમાણે બહાર તથા હાંબાવાળાં થાય છે. એમાં (બી)યંત્રો અણુશિયાના જેવાં મુખવાળાં, (બી) યંત્રો બાણના પુંખ જેવાં મુખવાળાં, (બી) યંત્રો સર્પની ફેણ જેવાં મુખવાળાં અને (બી) યંત્રો માછલાં પકડવાની કુંડી-ગીલ જેવાં મુખવાળાં થાય છે (અણુશિયા જેવાં મુખવાળાં બે યંત્રો જોડા પાક વગેરેમાં પરુ વગેરેને શોધવાના કામમાં ઉપયોગી થાય છે) બાણના પુંખ જેવાં મુખવાળાં બે યંત્રો શલ્યોને જોડા કરવાના કામમાં ઉપયોગી થાય છે. (સર્પની ફેણ જેવાં મુખવાળાં બે યંત્રો શલ્યોને ચલાય-માન કરવાના કામમાં ઉપયોગી થાય છે) અને માછલાં પકડવાની કુંડી જેવાં મુખવાળાં બે યંત્રો શલ્યોને બહાર કાઢી લેવાના કામમાં

અસ્તિયંત્ર અવસ્થાઓના નેદી ચાર થાય છે: ઉત્તરઅસ્તિયંત્ર એક અઝો માટે અને બીજું પુરુષો માટે એમ બે થાય છે અને વૈરેચનિક, સ્તેદિક તથા પ્રાયોગિક એ રીતે ધૂમકત્ર ત્રણ થાય છે. આ પ્રમાણે અઘની સંખ્યા વધવાથી વીસ પૂગ થાય છે.

ઉપયોગી થાય છે. (બી) યંત્રો મસૂરની દાળ જેવાં મુખવાળાં તથા કાંઈક નમેલી અલીઆવાળાં થાય છે અને એ યંત્રો સ્રોતોમાં રહેલાં શલ્યોને કાઢવામાં ઉપયોગી થાય છે. (છ) યંત્રો કપાસની ટાપીઆવાળાં થાય છે અને તેઓ લોહી, પરુ તથા પાણી વગેરેને લૂછી નાખવાના કામમાં ઉપયોગી થાય છે. (જ) યંત્રો કડછી જેવી આકૃતિવાળાં તથા કડછીની પેઠે પહેળાં તથા જાંડાં મુખવાળાં થાય છે અને તેઓ શરીરના ભાગોમાં ક્ષાર કે ઔષધ દાખલ કરવામાં ઉપયોગી થાય છે. બીજાં (ઝ) યંત્રો બંધુ જેવાં મુખવાળાં તથા (ચ) યંત્રો હાથીના અંકુશના જેવાં મુખવાળાં થાય છે અને તે છ યંત્રો અગ્નિના કામોમાં (કામ દેવા આદિ કામોમાં) ઉપયોગી થાય છે. (એક) યંત્ર બોરના કળિયામાંથી નીકળતા બીજની દાળ જેવડા મુખવાળું, જોડા તથા પહેળા મુખવાળું અને તીક્ષ્ણ હોઠવાળું થાય છે અને તે યંત્ર નાકની રસોળી કાઢવામાં ઉપયોગી થાય છે. (બીજા) યંત્ર લાંબું છતાં પણ વટાણાના દાણા જેવું ફરતું ગોળ તથા બન્ને તરફ કળી જેવી અલીઆવાળું થાય છે અને તે યંત્ર આંખમાં અંજનો આંજવાના કામમાં ઉપયોગી થાય છે. (ત્રીજા) યંત્ર માલતીના પુષ્પના દીપ્તિદાતા અથવા જેવું લંબગોળ થાય છે અને તે યંત્ર મૂત્રના માર્ગને શુદ્ધ કરવાના કામમાં ઉપયોગી થાય છે. (કુલ ૨૮) ૮

પચીસ ઉપયંત્રોનાં નામ તથા ઉપયોગ

ઉપયન્ત્રાણ્ણિ રજ્જુવેણિકાપટ્ટચર્માત્વત્કલ-
લતાવસ્ત્રાણીલાશમુદ્રરપાણિપાદત્તલાદ્રુલિજિહ્વાદ-
ન્તનસમુસલાધ્યકટકુલારાણીવનપ્રવાહણહર્ષાપ-
સ્કાંતમ્પાનિ ધારાગ્નિમેષજાનિ ચેતિ ॥

एतानि देहे सर्वस्यिन् देहस्यावयवे तथा ।

संघौ कोष्ठे धमन्यां च यथायोगं प्रयोजयेत् ॥૯

દોરી, નેવડી ભાંગેલી દોરી, પાટિયું, ચામ-
ડાના ભાગો, ખાખરા તથા ઉંખરા વગેરે વૃક્ષોની
છાલ,^૧ લાંબા તંતુઓવાળી લતા, વસ્ત્ર, લંબગોળ
પથરો,^૨ મુદ્ગર,^૩ હાથનું કે પગનું તથા,^૪ આંગળી,
જીભ, દાંત, નખ, મુખ, વાળ, ઘોડાના ચોકડા-
ની કડી,^૫ ઝાડની શાખા,^૬ થુંકાવતું, વમન,
વિરેચન, અશ્રુપાત તથા છીંક વગેરે ગતિ
આપનાર ક્રિયાઓ, ઉર્ધ્વ, લોહાને ગતિ આપ-
નાર પથરો,^૭ ક્ષાર, અગ્નિ તથા ઔષધો એ
પચીસ ઉપયંત્રો છે. (યંત્રો નહિ છતાં યંત્રોના
જેવાં કામ કરે તે ઉપયંત્રો કહેવાય.)

આ ઉપયંત્રોના સધળા શરીરમાં, શરીરના
અવયવમાં, સાંધામાં, ઠોઠામાં તથા નાડીમાં
યથાયોગ્ય ઉપયોગ કરવો. ૯

યંત્રોનાં કામો.

यन्त्रकर्माणि तु निर्घातनपूरणप्रधनव्यूहन
वर्तनचालनविवर्तनविवरणपीडनमार्गविशोधनविक-
र्षणाहरणाञ्जनोन्नमनविनमनमजनोन्मथनाचूषणै-
षणदारणज्वकरणप्रक्षालनप्रधमनप्रमार्जनानि चतु-
र्विंशतिः ॥ ૧૦ ॥

આમ તેમ હલાવતું, તેલ વગેરેથી પૂરવું,^૭

૧ વૃક્ષોની છાલો લાંબને બાધવાના કામમાં આવે છે.

૨ આ પથરો અણ્ધોશમાં કહેવાય છે અને તે
ઉત્તરાપથમાં પ્રસિદ્ધ છે (કુલન)

૩ કાષ્ઠાદિકથી બનાવેલો મુદ્ગર કાઠમાં ગ્રમ્ય
થયેલા શલ્યને ચલાવવાના કામમાં ઉપયોગી થાય છે.

૪ ઘોડાના ચોકડાની કડીને ઉપયોગ આ મૂત્ર-
મથાનના સ્વ્યાપનવતીય નામના રજમાં અધ્યાપના ૮ મા
વિષયમાં કહેવામાં આવશે

૫ આનો ઉપયોગ પણ આ મૂત્રમથાનના શલ્યા-
પનવતીય નામના રજ મા અધ્યાપના ૭ મા વિષયમાં
કહેવામાં આવશે.

૬ આ પથરો (મેગ્નેટ) આકર્ષક ચુંબક, દાવક અને
ભાષક એમ ચાર પ્રકારનો થાય છે. (લોહાનું આકર્ષક
કરનાર, લોહાનું ચુંબન કરનાર, લોહાને દ્રવીભાવ
આપનાર અને લોહાને ભ્રમજ કરાવનાર).

૭ પિચકરી તથા નગી વગેરેથી તેલ વગેરે પુરાય છે.

બાંધવું, હાંચું કરવું, ગોળ કરવું, એક સ્થાનથી બીજા સ્થાનમાં લેવું, પાછું ફેરવવું, ખુદ્દું કરવું, દબાવવું,^૧ રસ્તો સાફ કરવો,^૨ ખેંચવું,^૩ કાઢી લેવું, જડા આગળ લાવવું, હાથે ચડાવવું,^૪ નખાવવું, મર્દન કરવું, ઝુમ થયેલા શલ્યના માર્ગમાં ઠાઈ વસતું હલાવવું,^૫ લોહી વગેરે ચૂસવું,^૬ પગની ગતિનું તથા પથરી વગેરેનું શોધવું, ચીરવું, વાંકાનું સરખું કરવું, ઘોઈ નાખવું, નાકમાં ચૂર્ણ આદિ નાખવું અને વાળ તથા આંગળી વગેરેથી માર્જન કરવું;^૭ એ ચૌવીસ યંત્રોનાં કામો સમજવાં. ૧૦

યંત્રોના કામોની મંખ્યાનો નિયમ નથી સ્વપુદ્ગ્યા ચાપિ વિમજેચન્ત્રકર્માણિ બુદ્ધિમાન્ ।
અસંલ્પેયવિકલ્પત્વાચ્છલ્યાનામિતિ નિશ્ચયઃ ॥૧૧॥
શલ્યોના ભેદો અસંખ્યાત છે એટલા માટે બુદ્ધિમાન વેદે પોતાની બુદ્ધિથી પણ યંત્રોનાં કામોના વિભાજો જાણી લેતા તથા કદખી લેતા. ૧૧

યંત્રોના દોષો

તત્રાતિશૂલમસારમતિદીર્ઘમતિહસ્વમગ્રાદિ-
ન્નિમગ્રાદિવક્રં શિથિલમત્યુન્નતં મૃદુકીલં મૃદુમુલં
મૃદુપાશમિતિ દ્વાદશ ચંદ્રદોષાઃ ॥૧૨॥

અત્યંત જડું, અશુદ્ધ લોહા વગેરેથી બનાવેલું, અત્યંત લાંબું, અત્યંત ટૂંકું, નહિ પકડનારું, એક ભાગને પકડનારું, વાંકું, પોચું, અત્યંત હાંચું, ઢીલી જડવાળું, લાંપડા મુખ-

૧ પથરી વગેરે કાઢતા માટે આગળી વગેરેથી ત્રણને દબાવાય છે.

૨ મુદ્ર કે વિદ્યા અટકી પડેલાં હોય તો રસ્તો સાફ કરવો પડે છે.

૩ માસાદિકમાં ચોટી રહેલા શલ્યને ખેંચવું

૪ નખી ગયેલા કાન વગેરેનું ઘીચું ઉપાડવું

૫ શલ્યના માર્ગમાં સળી વગેરેનું ફેરવવું

૬ મુખથી, ટૂંકાથી કે શિંગડાં વગેરેથી લોહી વગેરે ચુસાય છે.

૭ નેત્રમાં રજ પડેલ હોય તો વાળ, આંગળી તથા વસ્ત્રની વાટ વગેરેથી માર્જન કરવામા આવે છે.

વાળું અને કામળ પાશવાળું એ બાર યંત્રોના દોષો સમજાવા. ૧૨

યંત્રોના ગુણો

एतैर्दोषैर्विनिर्मुक्तं यंत्रमष्टादशाहगुलम् ।

प्रशस्तं भिषजा ज्ञेयं तद्वि कर्मसु योजयेत् ॥૧૩॥

જ અઠાર આંગળનું યંત્ર ઉપર કદેલા દોષોથી રહિત હોય તેને વેદે ઉત્તમ સમજવું અને તેના યંત્રોના ક્રિયાઓમાં ઉપયોગ કરવો. ૧૩

કેવાં કેવાં શલ્યોને ક્યાં ક્યાં યંત્રોથી કાઢવાં દૃશ્યં સિંહમુખાદૈસ્તુ ગૂઢં કઢ્ઢમુલાદિમિઃ ।

નિર્દેરિતુ શનઃ શલ્યં શસ્ત્રપુક્તિવ્યપેક્ષયા ॥૧૪॥

શસ્ત્રો ઉપર તથા યુક્તિઓ ઉપર ધ્યાન આપીને વેદે નજરે દેખાતા શલ્યને સિંહમુખાદિક યંત્રો વડે અને ગુહ્ય રહેલા શલ્યને કંક-મુખાદિક યંત્રો વડે ધીરેધીરે કાઢવું. ૧૪

કંકમુખયંત્રની પ્રધાનતા

विवर्तते साध्यवगाहते च शल्यं निगृह्योद्धरते
च यस्मात् । यंत्रेष्वतઃ કઢ્ઢમુલં પ્રધાનં સ્થાનેષુ
સર્વેષ્વપ્રકારિ ચૈવ ॥૧૫॥

કંકમુખયંત્ર^૧ અંદર સારી રીતે ફરે છે, સારી રીતે પેસે છે, શલ્યને સારી રીતે પકડી-ને ખેંચી કાઢે છે અને સર્વ સ્થાનકામાં પેસવાના અધિકારવાળું તથા યોગ્ય સગવડવાળું છે, માટે તે યંત્ર બીજાં સધળાં યંત્રોમાં પ્રધાન છે. ૧૫

૧ આ દોષો પણ કરીને સ્વસ્થિય રોમા સમ-જવાના જે એમ નીચેના વિષય ઉપરથી જ જણાય છે.

૨ કેટલાકે મૂળમાં શાસ્ત્ર શબ્દ વાપર્યો છે, તેનો અર્થ શાસ્ત્રની યુક્તિ પ્રમાણે સમજવો.

૩ કાગડાની ચાચ જેવું આ યંત્ર અત્યંત સગવડ લેરેલું હોઈ નાનાં છિદ્રોમાથી પથ્રુ શલ્યને ખેંચી કાઢે છે. આ યંત્ર ઘણા ઉપયોગમા લેવાય છે.

અધ્યાય ૮ માં

ઉપક્રમ

અથાતઃ શસ્ત્રાવચારણીયમધ્યાપં વ્યાख्याસ્યામઃ ॥૧

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'શસ્ત્રાવચારણીય' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધનંતરિએ મુશ્વતની પાસે કહેલું છે. ૧

શસ્ત્રોની સંખ્યા, નામો તથા કામો

વિંશતિઃ શસ્ત્રાણિ । તદ્વચા । મણ્ડલાગ્રકવપ્ર-
વૃદ્ધિપત્રનસશસ્ત્રમુદ્રિકોત્પલપત્રકાર્ધધારસૂચીકુશપ-
ત્રાદીમુલશરારિમુણ્ડાંતર્મુલત્રિકૃષ્કકુઠારિકાગ્રીહિમુ-
ણ્ડારાવેતસપત્રકવડિશદન્તસ્રક્ષેપણ્યમ્ ॥૧॥ તત્ર
મણ્ડલાગ્રકવપ્રે સ્વાતાં હેદને લેલને ચ । વૃદ્ધિપત્ર-
નસશસ્ત્રમુદ્રિકોત્પલપત્રકાર્ધધારાણિ હેદને મેદને
ચ । સૂચીકુશપત્રાદીમુલશરારિમુણ્ડાંતર્મુલત્રિકૃષ્કકાનિ
વિસ્તારણે । કુઠારિકાગ્રીહિમુણ્ડારાવેતસપત્રકાણિ વ્ય-
ધને સૂચી ચ । વડિશં દંતસ્રક્ષાહરણે । ક્ષેપણ્યે
આનુલોમ્યે ચ । સૂચ્યઃ સીવને । ક્ષેપણ્યે કર્મણ્યુ-
પવેગઃ શસ્ત્રાણાં વ્યાખ્યાતઃ ॥૨॥

મંડલાગ્ર, ૧ કરપત્ર, ૨ વૃદ્ધિપત્ર, ૩ નખશસ્ત્ર, ૪
મુદ્રિકા, ૫ ઉત્પલપત્રક, ૬ અર્ધધાર, ૭ સૂચિ, ૮ કુશ-
પત્ર, ૯ આદીમુખ, ૧૦ શરારિમુખ, ૧૧ અતમુખ, ૧૨
ત્રિકૃષ્ક, ૧૩ કુઠારિકા, ૧૪ ગ્રીહિમુખ, ૧૫ આરા, ૧૬
વેતસપત્ર, ૧૭ વડિશ, ૧૮ દંતસ્રક ૧૯ અને એપણી ૨૦
એ નામનાં વીશ શસ્ત્રો થાય છે. ૨

* કયાં કયા કર્મોમાં કયા કયા શસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરવો તે વિશેનો.

૧ જેના ફળાના પ્રદેશમાં તાજનીના અંદરના નખ જેવું ગોળ મંડળ હોય તે. આ ૭ આગળનું નોંધ છે. હજી એટલે શસ્ત્રની ધાર.

૨ ધણા દાંતાઓવાળું આ કરવત દસ આગળ લાણું અને બે આગળ પહેણું નોંધ છે.

૩ આ શસ્ત્ર અજાનો જેવા આકારવાળું થાય છે. એક સીધી અણીવાળું અને બીજી પૃષ્ઠ ભાગમાં નમેલી અણીવાળું થાય છે. આ બંને સાત આગળનાં નોંધ છે.

એમાં મંડલાગ્ર અને કરપત્ર એ બે શસ્ત્રો છે. છેદનમાં તથા લેખનમાં (ઉપેક્ષા-

૪ નરેણી આઠ આંગળ લાંબી કરવી. આનું ફળું બે આંગળ લાંબું અને એક આંગળ પહેણું નોંધ છે.

૫ જો વાગ્લટ કહેલું અંગુલિશાસ્ત્ર આ હોય, તો તે શસ્ત્ર કરકામંથી બહાર નીકળેલા મુખવાળું અને અરધા આંગળ લાંબા ફળાવાળું નોંધ છે.

૬ કરપત્ર જેવા આકારવાળું આ શસ્ત્ર લાંબા મુખવાળું થાય છે

૭ અર્ધમાં ધારવાળું અને ટૂંકા મુખવાળું આ શસ્ત્ર આઠ આંગળ લાંબું, એક આંગળ પહેણું અને બે આંગળના ફળાવાળું નોંધ છે.

૮ સૂચિએ વિષે આ સૂત્રધાનના ૨૫ માં અધ્યાયના ૧૧ માં વિષયમાં કહેવામાં આવશે.

૯ આ શસ્ત્ર દર્શના પીછાના જેવી આકૃતિવાળું, એક આંગળના ફળાવાળું અને મધ્યમાં ત્રણ આંગળનું કરવું (તત્રાતર ઉપરથી હેદન)

૧૦ આ શસ્ત્ર જળમાં રહેનાર આઠ નામના પક્ષીના જેવા મુખવાળું અને બે આંગળના ફળાવાળું કરવું. (વાગ્લટ)

૧૧ આ શસ્ત્ર લાંબી ચાચવાળા અને સફેદ કાંધવાળા આઠ પક્ષીના જેવા મુખવાળું, બે આંગળના ફળાવાળું, ચપલ પાંખિયાઓવાળું અને બાર આંગળ લાંબું કરવું આ શસ્ત્ર કાતર કહેવાય છે. (હેદન)

૧૨ આ શસ્ત્ર દોઢ આંગળના ફળાવાળું, આઠ આંગળ લાંબું, વાકી ધારવાળું અને અર્ધચંદ્ર જેવું કરવું.

૧૩ આ શસ્ત્ર આઠ આંગળ લાંબું, ત્રણ ફળાવાળું અને એક એક ફળા વચ્ચે ચોખાની સાળના નેટલા અતરવાળું કરવું

૧૪ કુઠારિકા એટલે કુઠાડી આ શસ્ત્ર પહેણું, ચાચના દાંત જેવા અરધા આંગળના મુખવાળું અને દીડીવાળું કરવું. (વાગ્લટ)

૧૫ આ શસ્ત્ર અરધા આંગળના ફળાવાળું, ચોખાની સાળના જેવા મુખવાળું, ૭ આંગળ લાંબું અને બે આંગળના હાથવાળું કરવું

૧૬ આ શસ્ત્ર મોચીની ખાર જેવું, અર્ધ આંગળના ગોળ મુખવાળું, અર્ધ આંગળ સુધી જ પેસનારું અને ઉપરના ભાગમાં તેટલા જ ચોરસ કરવું. (વાગ્લટ)

૧૭ આ શસ્ત્ર નેરના પાંદડા જેવું, એક આંગળ પહેણું, ચાર આંગળ લાંબું અને ચાર આંગળના હાથવાળું કરવું. (ગોળના અથ ઉપરથી હેદન)

૧૮ આ શસ્ત્ર માછલાં પકડવાની કુદીની પેટ

ખોતરવામાં) કામ આવે છે. વૃદ્ધિપત્ર, નખશસ્ત્ર, મુદ્રિકા, ઉત્પલપત્રક અને અર્ધધાર એ પાંચ શસ્ત્રો છેદનમાં, બેદનમાં તથા લેખનમાં પણ કામ લાગે છે. સૂચી, કુશપત્ર, આટીમુખ, શરાશિમુખ, અંતમુખ અને ત્રિર્યંક એ છ શસ્ત્રો પર તથા રુધિર વગેરેને સ્ત્રાવવામાં કામ લાગે છે. કુહારિકા, વ્રીહિમુખ, આરા તથા વેતસપત્રક એ ચાર શસ્ત્રો વીંધવામાં કામ લાગે છે. સૂચી-પલુ વીંધવામાં કામ લાગે છે.^૧ બડિશ^૨ અને દંતશંકુ એ બે શસ્ત્રો શદ્યોને બહાર ખેંચી લેવામાં કામ લાગે છે. એપલ્લી^૩ પર વગેરેને શોધવામાં તથા સ્ત્રાવવામાં કામ લાગે છે. સૂચીઓ^૪ સીવવામાં કામ લાગે છે. આ પ્રમાણે આઠ પ્રકારનાં કર્મોમાં શસ્ત્રોનો ઉપયોગ કલ્પો. ૨

શસ્ત્રો પકડવાની રીત, શસ્ત્રોના આકારોની સૂચના, શસ્ત્રોનાં પ્રમાણો તથા ઉપયોગ

તેપામય યથાયોગપ્રહણસમાસોપાયઃ કર્મલુ વશ્યતે। તત્ર વૃદ્ધિપત્રં ઘૃન્તફલસાધારણે માગે ગૃહીયાન્નેદનાન્યેવં સનાર્થિ। વૃદ્ધિપત્રં મળ્દલાયં ચ

નમેલા મુખનાણું કરવું. (વાગ્બટ)

૧૬ આ શસ્ત્ર એક પ્રદેશમાં એક ધારાવાળું તથા ચોરસ કરવું અને બીજા પ્રદેશમાં ગોળ આકારનાણું કરવું. (વાગ્બટ)

૨૦ આ શસ્ત્ર અળશિયાના જેવા મુખનાણું, લીસું અને ત્રણને અણસરતું બનું કરવું.

૧ કુશપત્ર તથા ઉત્પલપત્રક વગેરેનો પણ વીંધવા માં ઉપયોગ થાય.

૨ બડિશ યંત્રોમાં પણ કહેવાઈ ગયું છે તે છતાં શસ્ત્રોમાં પણ લખ્યું છે. તેનું કારણ એ છે કે યંત્રરૂપ બડિશની બડાઈ તથા લંબાઈ યોગ્યના પ્રમાણે કરવી અને શસ્ત્રરૂપ બડિશ તે છ આંગળનું લાંબું તથા તીક્ષ્ણ કંટાના જેવા મુખનાણું જ કરવું.

૩ એપલ્લીને યંત્રોમાં પણ ગણી છે અને શસ્ત્રોમાં પણ ગણી છે. યંત્રરૂપ એપલ્લીનું યથાયોગ્ય પ્રમાણ કરવું અને શસ્ત્રરૂપ એપલ્લીનું તે આઠ આંગળનું જ કરવું. આનું મુખ તીક્ષ્ણ તથા ઝીણી અણીવાળું કરવું.

૪ સૂચીઓ (સોઈ ઓ) ધણી પ્રકારની થાય છે. તેથી બહુવચન આપ્યું છે.

કિંચિદુત્તાનપાણિના લેખને વદ્યુશોઽવચાર્યમ્। ઘૃન્તાગ્રે વિસ્ત્રાવણાનિ। વિશેષેણ ચાલદુદ્વસુકુમાર-મીલ્નારીણાં રાત્રાં રાત્રપુત્રાણાં ચ ત્રિકૃત્ત્વકિં વિસ્ત્રાવેત્। તલપ્રચ્છાદિતઘૃન્તમંગુષ્ઠપ્રદેશિનીમ્યાં વ્રીહિમુખમ્। કુહારિકાં વામહસ્ત્યપ્સ્તામિતરહસ્ત-મધ્યમાંગુલ્યાંગુષ્ઠવિષ્ણવ્યયામિહન્યાત્। આરાકર-પત્રેષ્ણો મૂલે। શ્લેષાણિ તુ યથાયોગં ગૃહીયાત્। તેષાં નામભિરેવાકૃતયઃ પ્રાયણ વ્યાખ્યાતાઃ॥

તત્ર નરુદ્ગર્જપ્પચાણુગુલે। મૂલ્યો વશ્યન્તે। વદિશો દન્તશંકુદ્યાનતાગ્રે તીક્ષ્ણકષ્ટકપ્રથમયવ-પત્ર મૂલે। એપ્લી ગળ્પદાકારમુલી। પ્રદેશિન્ય-ગ્રવર્ણપ્રદેશપ્રમાણા મુદ્રિકા। દશાંગુલા શરાશિમુલી સા કર્તરીતિ કલ્પ્યતે। શ્લેષાણિ તુ પદંગુલાનિ॥૩૥

એ શસ્ત્રોને યોગ્ય રીતે પકડવાની તથા ઘોંચવાની રીતિ આગળ જતાં શસ્ત્રોના ઉપયોગોના વિપયોમાં કહેવામાં આવશે; તોપણ અહીં સંક્ષેપથી કહીએ છીએ. વૃદ્ધિપત્ર નામના શસ્ત્રને તેના હાથાના અને કૂખાના મધ્યભાગમાં પકડવું. જ્યો બેદન કરવાનાં શસ્ત્રો છે તે સર્વને એ પ્રમાણે જ પકડવાં. વૃદ્ધિપત્રથી કે મંડલાયથી લેખન કરવું હોય, ત્યારે તેઓને કાંઈક ઊંચા હાથથી પકડીને દર્દ ઉપર વારંવાર તેમની યોજના કરવી. બીજાં શસ્ત્રોની પેઠે તેમને એક-વાર જ ઉપયોગ કરવો એમ સમજવું નહીં. જ શસ્ત્રો પર વગેરેને સ્ત્રાવવાનાં છે તેમને હાથાના અથવાં પકડવાં. વિશેષે કરી બાલ, વૃદ્ધ, મુકુમાર, બીકણ, બુવાન સ્ત્રીઓ, રાજ્યો કે રાજકુમારો-નાં પર વગેરેને સ્ત્રાવવાં હોય તો ત્રિર્યંક નામના શસ્ત્રથી જ સ્ત્રાવવાં. વ્રીહિમુખ નામના શસ્ત્રોના ઉપયોગ કરવો હોય, ત્યારે તેના હાથાને હાથનાં તળાંથી ઢાંકીને તેને અંગૂઠા વડે તથા અંગૂઠાના પકડાની આંગળી વડે ચલાવવું. કુહારિકાથી કામ કરવું હોય, ત્યારે તેને ડાખા

હાયમાં રાખી જમણા હાયની વચલી આંગળીને અંગૂઠાને ટેકા દઈ તે આંગળીથી ઠોકવી, આરા, કરપત્ર અને એપલ્લી એ શસ્ત્રોને તેઓના મૂળમાં જ પકડવાં અને બાણીનાં શસ્ત્રોને જમ દિયા કરવામાં અનુકૂળ આવે તેમ પકડવાં. આ શસ્ત્રોની આકૃતિ-આ તે ધણું કરી તેમનાં નામો ઉપરથી જ કહી લીધી છે. ૩

તેમાં નખશસ્ત્ર અને એપલ્લી આઠ આઠ આંગળનાં કરવાં. ચૂચીઓનું પ્રમાણ આ સ્ત્ર-સ્થાનના રૂપમા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે. બંદિશ નમેલી અણીવાળું અને તીક્ષ્ણ કોટા જેવા મુખવાળું કરવું. કંતશંકુ નામનું શસ્ત્ર જવના પહેલા નીકળતા પાંદડાના જેવા મુખવાળું કરવું. એપલ્લીનું મુખ અળશિયાના મુખ જેવું કરવું. મુદ્રિકા નામનું શસ્ત્ર અંગૂઠાના પડખાની આંગળીના ત્રણ પવેમાંનું ઉપલું પર્વ પેસી બધે તેવડું કરવું. શરારિમુખ અથવા શરારિ-મુખી નામનું શસ્ત્ર દશ આંગળનું કરવું. આ શસ્ત્ર કાતર કહેવાય છે. બાણીનાં શસ્ત્રો છ છ આંગળનાં કરવાં. ૩

કેવાં શસ્ત્રો સારાં ગણાય ?

તાનિ મુગ્રહાણિ સુલોહાનિ મુધારાણિ સુરૂ-પાણિ સુસમાહિતમુસાગ્રાણ્યકરાલાનિ ચેતિ શસ્ત્ર-સમ્પત્ ॥ ૪ ॥

૧ શસ્ત્રો સારી રીતે પકડી શકાય એવાં, સૌરા હોઠાવાળાં, શોભેતી ધારાવાળાં, સારા દૃષ્ટિપાવવાળાં, કરકરવર્ગરતાં અને જમનાં મોઢાંનાં અગ્રો જેવાં બેઈએ તેવાં ઠીક કરી રાખેલાં હોય એવાં

૧ તીક્ષ્ણ કાટાના જેવા મુખવાળી જવના પહેલા નીકળતા પાંદડાના જેવા મુખવાળી અને અળશિયાના જેવા મુખવાળી એય ત્રણ પ્રકારની એપલ્લી થાય છે.

૨ આ અધ્યાયના બીજા વિષયની નોંધમાં શસ્ત્રોના પ્રમાણ વિષે આગળની જે સખ્યા આપેલી છે, તે પ્રમાણરતા મત પ્રમાણે આપેલી છે.

બેઈએ. ૪

કેવાં શસ્ત્રો ખરાબ ગણાય ?

તત્ર વર્કકુંઠં રણ્ઠં સ્વરધારમતિસ્થૂલમત્યલ્પ-મતિર્દિર્ધમતિદ્વૃષ્મિત્વણૌ શ્વસદોષાઃ । અતો વિપ-રીતગુણમાદદીતાન્યત્રકરપત્રાત્તદ્વિ ગ્વરધારમસિય-ચ્છેદનાર્થમ્ ॥ ૫ ॥

જે શસ્ત્ર વાંકું, બહી ધારવાળું હોવાને લીધે રૂંવાડાને ન ઉતારે એવું, ખંડિત, ખરસટ ધાર-વાળું, બહુ બહું, બહુ પાતળું, બહુ લાંબું કે બહુ ટૂંકું હોય, તે ખરાબ ગણાય છે. વાંકાપણું તથા બહી ધારવાળું હોવું કદાચિત્ત આઠ હાથેમાંથી જમાં કાઢી પણ હાથ ન હોય અર્થાત્ત એ હાથેથી જાયતા ઝુણોવાળું, એટલે સરસ, રૂંવાડાને ઉતારે એવી સૂક્ષ્મ ધારવાળું, અખંડિત, લીસી ધાર-વાળું, બહુ બહું ન હોય એવું, બહુ પાતળું ન હોય એવું, બહુ લાંબું ન હોય એવું અને બહુ ટૂંકું પણ ન હોય એવું શસ્ત્ર લેવું. કરવત ખરસટ ધારવાળું બેઈએ; કેમ કે તેના ઉપયોગ હાડકાના છેદનમાં કરવાનો છે. ૫

કયાં શસ્ત્રોની ધારોની કેવી સૂક્ષ્મતા કરવી ?

તત્ર ધારા મેદનાનાં માઘરી । લેપનાનામર્ધ-માઘરી । વ્યઘનાનાં વિસાવનાનાં ચ કૈશિકી । છેદનાનામર્ધકૈશિકીતિ ॥ ૬ ॥

વૃદ્ધિપત્ર તથા નખશસ્ત્ર આદિ શસ્ત્રો કે જે બેદન કરવામાં ઉપયોગી છે તેમની ધારા મસૂરની દાળ જેવી પાતળી બેઈએ. મંડલાય આદિ શસ્ત્રો કે જે ખોતરવામાં-ઉખેડવામાં ઉપયોગી છે તેમની ધારા મસૂરની અરધી દાળ જેવી પાતળી બેઈએ. કુઠારિકા તથા વ્રીહિમુખ આદિ શસ્ત્રો કે જેઓ વીંધવામાં ઉપયોગી છે

૧ પાનાની ધારના છેડેથી મસૂરની અરધી દાળ જેટલી જગ્યાએથી ધાર ઉતારેલી હોવી બેઈએ. આખા પાનાથી ધાર ઉતારતા ધાર તરફ નહિ જવું પણ છેવટ તીક્ષ્ણ ધારના છેડાથી અર્ધી દાળમા જ ધાર ઉતારવી.

અને સૂચી તથા કુશપત્ર આદિ શસ્ત્રો કે જેઓ પર વગેરેને સ્વાવવામાં ઉપયોગી છે તેઓની ધારા વાળ જેવી પાતળી^૧ જોઈએ. ભેદનમાં તથા ઉખેડવામાં જે શસ્ત્રો ઉપયોગી છે, તેમના જ ન્યારે છેદનમાં ઉપયોગ કરવો હોય, ત્યારે તેમની ધાર વાળના અર્ધ જેવી પાતળી^૨ જોઈએ. ૬

શસ્ત્રો પાવાને અને ચડાવવાને પ્રકાર તથા ધાર કરવાનું પાટિયું^૩

તેમાં પાવના ત્રિવિધા કારોદકતૈલેષુ। તત ક્ષારપાયિતં શરશલ્યાપ્ચિચ્છેદનેષુ। ઉદકપાયિતં માંસચ્છેદનમેદનપાટનેષુ। સૈલપાયિતં ત્રિરાવ્યધન-સ્લાયુચ્છેદનેષુ। તેમાં નિશાનાર્થં શ્લક્ષ્ણશિલા માપ-વર્ણાં। ધારાસંસ્થાપનાર્થં શાલમલીફલકમિતિ ॥૭॥

ક્ષારથી, પાણીથી અને તેલથી એમ ત્રણ પ્રકારે શસ્ત્રોને પાવામાં આવે છે.^૪ તેમાં ખાણના, શલ્યના કે હાડકાના છેદનમાં જે શસ્ત્ર વાપરવાનું હોય તેને ક્ષાર પાવો.^૫ માંસના કાપવામાં, ભેદન-માં કે ચીરવામાં જે શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવો હોય તેને પાણી પાવું અને શિરાઓને વીંધવામાં તથા સ્નાયુઓને કાપવામાં જે શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવો હોય તેને તેલ પાવું. એ શસ્ત્રોની ધારને ચડાવવા માટે લીસી અને અડદ જેવી કાળી શિલા (પથરી) રાખવી અને ચડાવેલી ધારને સર્વત્ર સરખી કરવા માટે શીખળાના ઝાડનું પાટિયું^૬ રાખવું. ૭

શસ્ત્ર કેવું હોય ત્યારે કામમાં લેવું?

મયતિ ચાત્ર।

યદા મુનિશિતં શર્છં રોમચ્છેદિ મુસંસ્થિતમ્।

સુગૃહીતં પ્રમાણેન તદા કર્મસુ યોજયેત્ ॥૮॥

અહીં ભગવાન ધન્વંતરિએ કહેલું છે કે,

૧ બહુ ઝીણી અણીવાળા. = અત્યંત તીક્ષ્ણ

૩ પાવું એટલે શસ્ત્રોને ગરમ કરી ક્ષારમાં, પાણીમાં

અથવા તેલમાં નાખીને છુટાવું

૪ ક્ષારવાળા પાણીમાં શસ્ત્રને તથાવીને ધાર પાસે

બોળવું. ૫ ટપટપિયું

‘શસ્ત્ર ન્યારે સારી પેઠે સજેલુ, રૂંવાડાંને લઈ અથ એવું, પાટિયા પર સમી કરેલી ધારવાળું અને યોગ્ય પ્રમાણવાળું હોય, ત્યારે તેને આગળ કક્ષા પ્રમાણે પકડીને તેની ક્રિયામાં ઉપયોગ કરવો.’ ૮

અનુશસ્ત્રો

અનુશસ્ત્રાણિતુલ્કમારસ્ફટિકાચકુરવિન્દ-
જલૌકામિધારનલગ્નોગીરોફાલિકાશાકપત્રકરીર-
ચાલાકુલ્ય ઇતિ ॥૯॥

વાંસ, સ્ફટિક, કાચ, કુરવિંદ (એક-બતનો રાતો પથરી કે જે ઉપર ધસવાથી શસ્ત્રો તીક્ષ્ણ થાય છે તે અથવા રાતું પીછું માણેક), જળો, અગ્નિ, ક્ષાર, નખ, ગળજીલીનાં પાંદડાં, ઘોળી નગોડાનાં પાંદડાં, સાગનાં પાંદડાં, કેરડાની સળીઓ, વાળ અને આંગળી એટલાં અનુશસ્ત્રો છે.^૧

શસ્ત્રોને બદલે અનુશસ્ત્રોનો ઉપયોગ

શિશુનાં શ્લક્ષ્મીરૂપાં શત્રમાભે ચ યોજયેત્।

ત્વસ્તારાદિચતુર્વર્ગં છેદ્યે મેધે ચ બુદ્ધિમાન્ ॥

આહાર્યચ્છેદ્યમેધેષુ નલ્લં શક્યેષુ યોજયેત્।

નિધિઃ પ્રવક્ષ્યતે પથ્થાત્કારનહિજલૌકમામ્ ॥

યે સ્પર્ધુર્મુગતા રોગા નેત્રવર્ત્મગતાથ ચે।

ગોઝીરોફાલિકાશાકપત્રવૈર્વિસ્તારયેતુ તાન્ ॥

અપ્યેવેવપ્પલાભે તુ ચાલાકુલ્યકુરારહિતાઃ ॥૧૦॥

શસ્ત્રો ન મળે એવા સમયમાં અને ખાળકો-નાં અંગોમાં કે શસ્ત્રોથી લય પામનારા લોકોનાં અંગોમાં શસ્ત્રક્રિયા કરવી હોય, તો બુદ્ધિમાન વૈદે છેદવા યોગ્ય અને ભેદવા યોગ્ય શસ્ત્રોમાં શસ્ત્રોને બદલે વાંસ, સ્ફટિક, કાચ અને કુરવિંદનો ઉપયોગ કરવો. કાઠી લેવામાં,

૧ જેમના અંગે શસ્ત્રો લેવાયા માટે લાયક નથી એવા ખાળકોના શરીરોમાં તથા લાયક છતાં પણ શસ્ત્રથી લય પામનારા વગેરેના અંગોમાં શસ્ત્રોથી જે ક્રિયા કરવાની હોય તે ક્રિયા લાયક વગેરેથી કરવી.

૨ શરીરની જેવા પથરી.”

છેદવામાં અને ભેદવામાં બે બની શકે તો નખનો ઉપયોગ કરવો. કારનો, અશ્વનો અને જળો મૂકવાનો પ્રકાર આગળ કહેવાશે. જે રોગો મુખમાં કે નેત્રોની પાંપણોમાં હોય તેઓને સવાવવા હોય તો ગળજીલીનાં પાંદડાં, ઘોળી નગોડનાં પાંદડાં અને સાગનાં પાંદડાંથી સવાવવા. જ્યોના છેડાને અથવા પ્રદેશ વગેરેને શોધવા બેઈએ, એવા રોગોમાં એપણી નામતું શસ્ત્ર ન મળે તો વાળથી, આંગળીથી અને ઠરડાના અંકુરોથી કામ ચલાવવું એ હિતકારી છે. ૧૦

શસ્ત્રો કોની પાસે કરાવવાં ?

શસ્ત્રાણ્યેતાનિ મતિમાચ્છુદ્ધૈકયાયસાનિ તુ કારયેત્કરણૈઃ પ્રાપ્તં કર્મારં કર્મકોવિદમ્ ॥૧૧॥

બુદ્ધિમાન વૈદ્યે એ શસ્ત્રો શુદ્ધ તીક્ષ્ણ લોહાનાં (ગજવેલનાં) કરાવવાં અને જે છુહાર શિક્ષકમાં ચતુર, પૂરું સાધનોવાળો અને અનુભવી હોય તેના હાથથી કરાવવાં. ૧૧

વૈદ્યને શસ્ત્રોના અભ્યાસની જરૂર

પ્રયોગજ્ઞસ્ય વૈદ્યસ્ય સિદ્ધિર્ભવતિ નિત્યશઃ ।

તસ્માત્પરિચયઃ કાર્યઃ શસ્ત્રાણામાદિતઃ સદા ॥૧૨॥

શસ્ત્રોની યોજના બહુનારા વૈદ્યને હમેશ સિદ્ધિ મળે છે; એટલા માટે તેણે અધ્યયનના આરંભથી જ નિત્ય શસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવો. ૧૨

અધ્યાય ૯ મો

ઉપક્રમ

અથાતો યોગ્યાસત્રીયમધ્યાયં વ્યાખ્યા-
સ્વામઃ । યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વંતરિઃ ॥૧॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'યોગ્યાસત્રીય' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

૧ ક્રિયાઓનો અવકાશ કરવા વિશેનો.

(શિષ્યને ક્રિયાઓના અભ્યાસની જરૂર

અધિગતસર્વશાસ્ત્રાર્થમપિ શિષ્યં યોગ્યાં કાર-
યેત્ । છેવાદિપુ ભેદાદિપુ ચ કર્મપથમુપદિશેત્ ।
સુવહુશ્રુતોપ્યકૃતયોગ્યઃ કર્મસ્વયોગ્યો ભવતિ ॥૨॥

શિષ્ય સઘળા આયુર્વેદના અર્થને સમજી ચૂક્યો હોય, તોપણ તેને ક્રિયાઓના અભ્યાસ કરાવવો. છેદન વગેરેમાં તથા સ્નેહન વગેરેમાં તે ક્રિયાઓની રીતિનો ઉપદેશ કરવો. (શિષ્યના હાથથી તે ક્રિયાઓ કરાવવી.) ધાણું જ અધ્યયન કરનારો તથા જણે તે વિષયમાં ખીજાઓના મોઢાથી પણ ઘણું સાંભળ્યું હોય એવો શિષ્ય પણ બે ક્રિયાઓ કર્યા વગરનો રહ્યો હોય તો ક્રિયાઓ કરવામાં નાલાયક રહે છે. ૨

કયા પદાર્થમાં કઈ ક્રિયાનો અભ્યાસ ?

તત્ર પુષ્પફલાલાવૃકાલિન્દકપ્રસૈર્વાલ્કકર્કા-
રુકપ્રમૃતિપુ હૃદયવિશેષાન્તુ દર્શયેદુત્કર્તનપરિકર્તનાનિ
ચોપદિશેત્ । દત્તિચસ્તિપ્રસેવકપ્રમૃતિપૂદકપદ્મપૂર્ણેષુ
મેદ્યયોગ્યામ્ । સરોમ્ણિ ચર્મણ્યાતેત્ લેહ્યસ્ય । મૃત-
પશુસિરાશ્વત્પલનાલેષુ ચ વૈષ્ણસ્ય । ઘુળોપહતકાષ્ઠ-
વેણુનલનાલીશુષ્કાલાવૃમુલેષ્વેણ્યસ્ય । પનસવિમ્મી-
વિલ્વફલમંજમૃતપશુદન્તેષ્વાહાર્યસ્ય । મધૂચ્છિદ્રો-
પલિતે શાલ્મલીફલકે વિપ્લાવ્યસ્ય । દક્ષમધનવ-
સાન્તયોર્મૃદુચમન્તિયોશ્ચ સ્ત્રીચ્ચસ્ય । પુસ્તમયપુરુષા-
ન્નપ્રત્યક્ષવિશેષેષુ બંધયોગ્યામ્ । મૃદુમાંસપેશીપૃત્વ-
લાનાલેષુ ચ કર્ણસન્ધિવન્ધયોગ્યામ્ । મૃદુપ માંસ-
સપ્હેષ્વપિશ્વરયોગ્યામ્ । ઉદકપૂર્ણઘટપાર્શ્વેત્તેત્સ્ય-
લાવૃમુસાદિપુ ચ નત્રપ્રણિધાનવન્તિપીડનયોગ્યામિતિ
ભવતચાચ ॥

એવાદિપુ મેધાવી યોગ્યાર્હેપુ યથાવિધિ ।
દ્રવ્યેષુ યોગ્યાં તુર્વાણો ન પ્રમુહ્યતિ કર્મસુ ॥
તસ્માત્કૌશલમન્વિચ્છન્નચ્છદ્ધારાગ્નિકર્મસુ ।
યસ્ય યત્રેહ સાધર્મ્યં તત્ર યોગ્યાં સમાચરેત્ ॥૩॥

પદાર્થોનાં-સાકરકાણું, કડવી તુભડીઓ,

કાલિંગાં, તુરસકાં (કાકડીની એક જાત),
કાકડી તથા કાળાં એ વગેરેમાં ગોતીયં તથા
લાંગલક (હળની એક જાત)ની આદિ છેદનના
પ્રકારો દેખાડવા અને ઉપરના ભાગોમાં કાપવા-
ની તથા નીચેના ભાગોમાં કાપવાની રીતિઓનો
ઉપદેશ કરવો. પખાલો, મૂત્રાશયોની કાયળીઓ
અને ચામડાના કાસમાં પાણી તથા કાદવ ભરી તે
પખાલો વગેરેમાં લેદન કરવાનો અભ્યાસ કરાવવો.
ફાંડાંઓવાળું ચામડું પાથરીને તેમ લેખનનો
(ઉખેડવા તથા ખોતરવાનો) અભ્યાસ કરાવવો.
મરેલાં પશુઓની નસોમાં અને કમળોનાં નાળો-
માં વીંધવાની ક્રિયાનો અભ્યાસ કરાવવો. ઘણું
નામનાં જીવડાંઓએ કોલેલાં કાઠોમાં, વાંસોમાં,
ખરજોમાં, કાંડલીઓમાં અને મુકામેલી તુંબડીઓ
વગેરેમાં શલ્યાદિક શોધી કાઢવાનો અભ્યાસ
કરાવવો. ક્ષુસ, ઘોલાં તથા બીલાંના ગર્ભોમાંથી
અને મરેલાં પશુઓના દાંતોમાંથી શલ્યો કાઢી
લેવાનો અભ્યાસ કરાવવો. જના ઉપર મીણ
ચોપડ્યું હોય એવા શીમળાના પાટિયામાં
જીવાવવાનો અભ્યાસ કરાવવો. ઝીણાં તથા
બડાં વસ્ત્રોના છેડાઓમાં તથા કામળ ચામડાના
છેડાઓમાં સીવવાનો અભ્યાસ કરાવવો. વસ્ત્ર
વગેરેથી બનાવેલાં માણસોનાં પૂતળાંઓનાં તે તે
અંગોમાં તથા ઉપાંગોમાં પ્રાટ્યા બાંધવા વગેરેનો
અભ્યાસ કરાવવો કામળ માંસોની પેગીઓમાં
તથા નીલ કમળોનાં નાળોમાં કાનના સાંઠાઓને
બાંધવાનો અભ્યાસ કરાવવો. કામળ માંસના
ટુકડાઓમાં અગ્નિ સંબંધી ક્રિયાઓનો (કામળ
વગેરેનો) અને ક્ષાર મૂકવાનો અભ્યાસ કરાવવો.
જળથી ભરેલા ઘડાના પડખામાં છિદ્ર કરીને તે
છિદ્રમાં તથા તુંબડાંનાં મોઢાં વગેરેમાં નળી
નાખવાની તથા પિચકારી દબાવવાની ક્રિયાઓ-
નો અભ્યાસ કરાવવો.

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ
કહ્યું છે: 'શુદ્ધિમાન પુરુષ જ્યોમાં અભ્યાસની
યુક્તિ ક્ષેત્રે એવા ઉપર કહેલાં કાળાં વગેરે પદાર્થો-
માં શાસ્ત્રીતિને અનુસરીને છેદન-લેદનાદિક
ક્રિયાઓનો અભ્યાસ કરે, તે પછી સાચેસાચી
તે ક્રિયાઓ કરવામાં મુકાતો નથી. માટે શસ્ત્ર-
કર્મ, ક્ષારકર્મ અને અગ્નિકર્મમાં પ્રવીણતા
મેળવવાની ઇચ્છા ગમ્ભીર પુરુષે જે જે પદાર્થ-
માં જે જે ક્રિયા કરવા જેવી જોવામાં આવે, તે તે
પદાર્થમાં તે તે ક્રિયા કરવાનો અભ્યાસ કરવો.' ૩

અધ્યાય ૧૦ મો

વેદ જીવે ઉપક્રમ

અથાતો વિશિષ્ટાનુપ્રવેશનીયમધ્યાયં વ્યાખ્યા-
સ્યામઃ । યયોરાચ મગરાનુ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'વિશિષ્ટાનુ-
પ્રવેશનીય' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ
સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

વૈતના ધંધાનો પ્રારંભ .

અધિગતતત્ત્વેષોપાસિતતન્ત્રાર્થેન દટ્ટકર્મણા
કૃતયોગ્યેન શાસ્ત્રાર્થે નિગદતા રાજાનુજાતેન નીચ-
નરુરોમ્ણા શુચિના શુક્લત્વગરિહિતેન છનવતાઢ્ઢ-
હસ્તેન સોપાનત્કેનાનુદ્રતવેશેન સુમનસા કલ્યાણા-
મિવ્યાહરેણાદુઃકેન વંધુભૂતેન ભૂતાનાં સુમહાવરતા
વૈધેન વિશિષ્ટાનુપ્રવેશવ્યા ॥ ૨ ॥

શાસ્ત્રનો સંપૂર્ણ અર્થ જાણી લઈ, શાસ્ત્રના
અર્થનું સંપૂર્ણ સેવન કરી, બીજાં વેદોના હાયથી
યતી છેદન તથા રનેહન આદિ ક્રિયાઓનું ધણી-
વાર પ્રત્યક્ષ અવલોકન કરી, પોતાના હાયથી
પણ તે તે ક્રિયાઓ કરવાનો પૂર્ણ અભ્યાસ કરી,
શાસ્ત્રનો અર્થ બીજા વિદ્વાનોની પાસે કહેવો

૧ વેદે ધધો ચલાવવાની શરૂઆત કરવા વિશેનો.

હાય, તો સંપૂર્ણ તથા ચથાર્થ કહી શકાય એવી શક્તિનું સંપાદન કરી, રાખને પરીક્ષા આપી તેની પાસેથી અનુજ્ઞાપત મેળવીને વૈદે પોતાના ધંધાની શરૂઆત કરવી. વૈદે પોતાના નખો તથા દાઢી-મૂછના વાળ સાદા રાખવા, પવિત્ર રહેવું, સફેદ વસ્ત્રો પહેરવાં, હાથમાં છત્ર તથા લાકડી રાખવાં, પગરખાં પહેરી રાખવાં, સાદો વેશ રાખવો, મનમાં પ્રસન્ન રહેવું, આંગલિક બોલવાની ટેવ રાખવી, કાઈ જાતના કપટથી દૂર રહેવું, પ્રાણીઓના બંધુરૂપ થઈને વર્તવું અને જ્યાં જવું હોય ત્યાં પોતાની સાથે કામઠાજ કરવા માટે એક સારો સહાયક રાખવો. વૈદે રોગીને ઘેરથી રીતે જવું અને ત્યાં શુ કરવું?

તતો દૂતનિમિત્તશકુનમજ્જાનુલોભ્યેનાતુર-ગૃહમભિગમ્યોપવિશ્યાતુરમભિવશ્યેત સ્પૃશેત્પૃષ્ઠેચ । ત્રિમિરેતૈર્વિજ્ઞાનોપાયૈ રોગાઃ પ્રાયશો વેદિતવ્યા જ્યેષ્ઠૈઃ । તત્તુ ન સમ્યક્ । પૃથિગો હિ રોગાણાં વિજ્ઞાનોપાયઃ । તદ્યથા પંચભિઃ શ્રોત્રાદિભિઃ પ્રશ્નનચેતિ ॥

પછી પોતાને બોલાવવા આવેલા રોગીના દૂતની, સુગંધી વાયુ વગેરે નિમિત્તોની, શુભપક્ષીઓના બોલવા વગેરે શકુનોની અને દર્પણ આદિ આંગલિક પદાર્થોની અનુકૂળતા ધર્ષ, આતુરને ઘેર જઈ, ત્યાં બેસીને આતુરને બોલો, તેનો સ્પર્શ કરવો તથા તેની સ્થિતિની હકીકત પૂછવી. ઠેઠલાક ઠેઠે છે કે 'જોવાથી, સ્પર્શ કરવાથી તથા પૂછવાથી વધુ' કરીને રોગો અણી લેવા.'^૧ પણ તે વાત બરાબર નથી; કારણ કે રોગોને બાણવાના એ ત્રણ ઉપાય નથી, પણ શ્રોત્રેન્દ્રિય, ત્વચા-ન્દ્રિય, ચક્ષુરેન્દ્રિય, રસનાન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય અને

પ્રથ એ છ ઉપાયો છે. (તો કાઈ એમ પ્રથ કરે કે પેશાબ પણ રસનાન્દ્રિય વડે તપાસવો- બાણવો. આ બાબતમાં જેની રસનાન્દ્રિય વધુ તીવ્ર છે તેવાં ફીડી, મંકાડી વગેરે ત્યાં જલદી બચ છે તે ઉપરથી તેમની જ્ઞાનેન્દ્રિયથી વૈદે બાણવું.) ૩

રોગોને બાણવાના છ ઉપાયોનું વિવેચન

તત્ર શ્રોત્રેન્દ્રિયવિજ્ઞેયા વિશેષા રોગેષુ વ્રણા-સ્ત્રાવિજ્ઞાનીયાદિષુ વશ્યન્તે સફેનં રક્તમીરયન્ન-નિલઃ સજ્જ્વલો નિર્ગચ્છતીત્યેનમાદયઃ । સ્પર્શનેન્દ્રિયવિજ્ઞેયાઃ શીતોષ્ણશ્લક્ષ્ણકર્કશમૃદુકઠિનત્વા-દયો જ્વરશોષાદિષુ । ચક્ષુરિન્દ્રિયવિજ્ઞેયાઃ શરીરો-પચયાપચયાયુર્લક્ષણબલવર્ણવિકારાદયઃ । રસનેન્દ્રિ-યવિજ્ઞેયાઃ પ્રમેહાદિષુ રસવિશેષાઃ । ઘ્રાણેન્દ્રિય-વિજ્ઞેયા અરિપલિપ્લાદિષુ વ્રણાનામવ્રણાનાં ચ ગન્ધ-વિશેષાઃ । પ્રશ્નન ચ વિજ્ઞાનીયાદેશં કાલં જાતિં સાત્મ્યમાતઃસમુત્પત્તિં વેદનાસમુચ્છ્રાયં બલં દીપ્તા-ગ્રિતાં વાતમૃતપુરિપરજસાં પ્રવૃત્ત્યપ્રવૃત્તી કાલપ્રકર્મા-ર્દીંથ વિશેષાન્ । આત્મસદૃશેષુ વિજ્ઞાનામ્પ્રુપાયેષુ તત્સ્થાનીયૈર્જાનીયાત્ ॥

મવતિ ચાત્ર ॥

મિથ્યાદૃષ્ટા વિકારા હિ દુરાલ્ખયાતાસ્તથૈવ ચ ।

તથા દુષ્પરિમૃદાથ મોહ્યેયુધિકિત્સક્ત્ ॥ ૪ ॥

રોગોના વિષયમાં 'ફીણવાળા રુધિરને પ્રવર્તાવતો પવન અવાજ કરતો નીકળે છે' ઇત્યાદિક વિશેષો શ્રોત્રેન્દ્રિયથી બાણવામાં આવે છે, કે જેઓ ત્રણાસાવવિજ્ઞાનીય આદિ અધ્યાયોમાં કહેવામાં આવશે. (આ સ્થાનનો ૨૨ મો અધ્યાય 'ત્રણાસાવવિજ્ઞાનીય' એ નામથી ઓળખાય છે.)

જ્વર તથા સોજ આદિ રોગોમાં ઠંડું, ગરમ, લીસું, ખરસટ, કામળ તથા કઠણપણું ઇત્યાદિક વિશેષો સ્પર્શનેન્દ્રિયથી (ત્વચા-આમડી દ્રિયથી) બાણવામાં આવે છે.

શરીરની સ્થૂણતા, કૃશતા, આયુધ્યનાં

૧ પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનમાં રોગનું નિદાન ફક્ત એ જાને દ્રિય અને એક કબે દ્રિયથી થાય છે, જ્યારે અહીં છ રસનાઓમાં જણાય છે. ઉદ્યોગ દ્વારા બાણી મનથી નિશ્ચય કરવાની વાત બીજા વિજ્ઞાનમાં હજી વિચારાર્હ જ નથી ।

લક્ષણે, ઉત્સાહ અને વર્ણના વિચારે ઇત્યાદિક વિશેષો અદ્યુઘંદ્રિયથી જાણવામાં આવે છે.

પ્રમેહ વગેરે રોગોમાં જે મધુર વગેરે રસોના વિશેષો છે તેઓ તેમના ઉપર માખી તથા શ્રીડીઓ વગેરેના જવા ઉપરથી જાણાય છે; માટે તે વિશેષો રસનાઘંદ્રિયથી જાણવામાં આવે છે.

જે ચિહ્નો ઉપરથી 'રોગી મરી જશે' એવું અનુમાન થાય છે તે ચિહ્નોમાં ત્રણેના તથા (ત્રણેથી જુદા) રોગોના જે જે જુદા જુદા ગંધોના વિશેષો કહેવામાં આવશે તેઓ દ્રાણુ-ન્દ્રિયથી જાણવામાં આવે છે.

પૂછવાથી જે દેશમાં^૧ રોગ ઉત્પન્ન થતો હોય તેની, રોગોની ઉત્પત્તિનો સંભવની,^૨ રોગીની જાતિની,^૩ રોગીને અનુકૂળ^૪ પદાર્થો, આહાર-વિહારોની, જ્યાં રોગ થતો હોય તે કારણોની, વેદનાના વૈધારાની, શરીરની શક્તિની, જઠરાશિની પ્રકૃતિ તથા વગેરે સ્થિતિની,^૫ વાયુ, મૂત્ર, વિદ્યા તથા રજ આદિની પ્રવૃત્તિ કે અપ્રવૃત્તિ થવાની, કેટલા સમયથી રોગ થયો છે તેની અને એ વગેરે બીજા વિશેષોની પણ ખબર પડે છે.

શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ, રસના, દ્રાણુ અને પ્રશ્ન એ છ પરીક્ષાના ઉપાયો કે જે સવળા દોષોની પરીક્ષામાં લાગુ પાડી શકાય એવા છે,

૧ જાગ્રત, અનૃપ અને સંધ્યાસ્થ એ ત્રણ પ્રકારના દેશોમાં જે દેશમાં વ્યાધિ ઉત્પન્ન થયો હોય, તેની એટલે કયા દેશમાં આ દોષનો સંચય થયો છે, કયા દેશમાં પ્રકાપ થયો છે અને કયા દેશમાં વ્યાધિની ઉત્પત્તિ થઈ છે અથવા આગ્રતા જે દેશમાં એટલે અવધનમાં વ્યાધિ ઉત્પન્ન થયો હોય (કરકાળમાં ઉત્પન્ન થયો છે કે પિત્તગ્રાસમાં ઉત્પન્ન થયો છે ?) તેની ખબર પડે છે.

૨ કર્મ કાળમાં તથા કર્મ અવસ્થામાં ઉત્પન્ન થયો તેની તથા જ્વરાદિક દોષ, તો તેનો કયા સમયમાં પ્રાદુર્ભાવ થાય છે તેની.

૩ દ્રાણુશાદિક જાતિની.

૪ જઠરાશિ સ્થેય છે, વિષય છે કે મંદ છે, એ સ્થિતિની.

તેનાથી પ્રાપ્ત થતાં શબ્દજ્ઞાનથી, સ્પર્શજ્ઞાનથી, રૂપજ્ઞાનથી, રસજ્ઞાનથી, ગંધજ્ઞાનથી અને વૃત્તાંત વગેરેના જ્ઞાનથી વૈદ્ય રોગોની પરીક્ષા કરી લેવી.^૧

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધનંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે કે, 'જે વિકારો ખોટી રીતે જોવામાં આવે અથવા રોગીના મુખથી ખોટી રીતે જણાવવામાં આવે અથવા ખોટા ઉપ-ચારથી રોગજ્ઞાનમાં આવે, તે વિકારો વૈદ્યને મૂંઝવી દે છે.' ૪

ચિકિત્સાના તથા ત્વજ્ઞાનના વ્યાધિઓના પ્રકાર

एवमभिसनीक्ष्य साध्यान् साधयेद्याप्यान् यापयेदसाध्यान्નોपक्रमेतपरिस्वत्सरोत्थितांश्च विकारान् प्रायशो वर्जयेत् । तत्र साध्या अपि व्याधयः प्रायेणैषां दुधिकित्सपतमा भवन्ति । तद्यथा श्रोत्रियनृपतिस्त्रीवालवृद्धमीलान्मसेयकफित्तवदुर्बलवृद्धि-दग्धैषाधिगोपकद्रिद्रिक्पणकोधनतामृतात्मवता-मनाधानां चैवं निरूप्य चिकित्सां कुर्वन् धर्माथै-कामयथांसि प्राप्नोति ॥

भवति चात्र ॥

૧ વાતવયુરમાં અવાજનાર્ણા તથા શીઘ્રવાળા રધિરનું તથા પવનનું નીકળવું શ્રોત્રથી જણાય છે. મજાનું કહેરપણું કે રક્ષણું ઇત્યાદિ ત્વચાથી જણાય છે. મજાનો ભરખ જેવો, હોલા જેવો કે અરિષ જેવો વર્ણ અમુકથી જણાય છે. તીખો તથા ધાણી વગેરે જેવો ગંધ દ્રાણુથી જણાય છે, ત્રણના કપાલ વગેરે રસો રસનાથી જણાય છે અને તોદન તથા ભેદન આદિ વિશેષો પ્રશ્નથી જણાય છે. પિત્તવયુરમાં ઉજ્જ્વળતા ત્વચાથી જણાય છે. નીચ તથા પીચો વર્ણ અમુકથી જણાય છે, તીખો તથા ખાટો રસ રસનાથી જણાય છે, તીક્ષ્ણાદિક ગંધ દ્રાણુથી જણાય છે અને દાઢ આદિ વેદનાઓ પ્રશ્નથી જણાય છે, ચેતનપણું અમુકથી જણાય છે, મધુરતાદિક રસનાથી જણાય છે, કુર્ચ દિવાલક દ્રાણુથી જણાય છે અને ખુજલી તથા ભારેપણું વગેરે વિશેષો પ્રશ્નથી જણાય છે. આથી એમ જણાવ્યું કે જે વ્યાધિઓનાં નામો આગ્રવેદના પ્રધેયા કલાન હોય, તે વ્યાધિઓને પણ કુશલપ્રણીદિવાળા વૈદ્ય વાત આદિ દોષોનાં ચિહ્નો ઉપરથી જાણી લેવા

સ્ત્રીભિઃ સહાસ્યાં સંવાસં પરિહાસં ચ વર્જયેત્ ।
દત્તં ચ તામ્યો નાદેયમન્નાદન્યદ્વિપ્રમરૈઃ ॥ ૫ ॥

એ પ્રમાણે પૂર્ણ વિચાર કરી વેધ સાધ્ય વ્યાધિઓને મટાડવાની ચિકિત્સા કરવી, યાપ્ય વ્યાધિઓને ચોભાવી રાખવાની તથા ન વધવા દેવાની ચિકિત્સા કરવી અને અસાધ્ય રોગોની ચિકિત્સા કરવી જ નહિ. જે વ્યાધિઓની ઉત્પત્તિ થયાને એક વર્ષ નીકળી ગયું હોય, તે વ્યાધિઓની પણ ઘણું કરી ચિકિત્સા કરવી નહિ.^૧ વેદિયા બ્રાહ્મણો, રાજાઓ, સ્ત્રીઓ, બાળકો, વૃદ્ધો, બીકણ લોકો, રાજના સેવકો, જુગારીઓ, નબળાઓ, વેદકનું થોડું જ્ઞાન મળવાથી પોતાને વેદ માનનારાઓ, વ્યાધિને ગુપ્ત રાખનારાઓ, દરિદ્ર, કંજૂસ, ક્રોધી, અજિતેન્દ્રિય અને અનાય લોકોના વ્યાધિઓ સાધ્ય છતાં પણ ઘણું કરીને ચિકિત્સા કરવામાં મુશ્કેલ થઈ પડે છે.^૨ આ પ્રમાણે વિચારીને ચિકિત્સા કરનારે વેદ ધર્મ, ધન, સુખ અને યશને પ્રાપ્ત થાય છે.

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્યંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે કે, 'વેધે સ્ત્રીઓની સાથે બેસવાની, સ્ત્રીઓની સાથે રહેવાની અને સ્ત્રીઓની સાથે

હાંસી કરવાની એ રાખવી નહિ. ઉત્તમ વેદોએ સ્ત્રીઓની પાસેથી અન્ન સિવાય બીજું કશું આપે તોપણ લેવું નહિ. (રાજની કે સ્ત્રીના માલિકની અનુમતિ હોય, તો જ લેવું.)' ૫

અધ્યાય ૧૧ મો

ઉપક્રમ

અચાતઃ ક્ષારપાકમિધિમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામામઃ ।
હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'ક્ષારપાકવિધિ'^૩ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્યંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.^૧

ક્ષારની મુખ્યતા, વ્યુત્પત્તિ તથા કાર્યો

શ્લાનુશ્લેષ્પઃ ક્ષારઃ પ્રવાનતમરંદ્યમેઘલે-
શ્ચકરણાત્તિદોષમત્ત્વાદિશેષક્રિયાચારણાચ । તન્ન-
ક્ષરણાત્ત્વજનનાદ્વાક્ષારઃ । નાનોપધિસમવાયાત્તિદો-
ષમઃ શુક્લતાત્સૌમ્યસ્તસ્ય સૌમ્યસ્યાપિ સતો દહનપ-

જર્ણાઈ રહે છે. 'ઘણું કરીને' એમ કહ્યું તેનું કારણ એ છે કે દેહકાક રક્તગુપ્ત વગેરે વ્યાધિઓ એક વર્ષ વ્યતીત થઈ ગયા પછી પણ ચિકિત્સા કરવા યોગ્ય છે અને અર્દિત તો ત્રણ વર્ષ વીતી ગયા સુધી પણ સાધ્ય છે.

૨ વેદિયા બ્રાહ્મણો નિત્યસ્નાન વગેરેને છોડે નહિ તેથી, રાજાઓ સ્વહૃદયારી હોય તેથી, સ્ત્રીઓ લાજને લીધે વેગાદિકને રોજી રાખે તથા ગુણ વ્યાધિઓ પ્રકટ કરે નહિ તેથી, બાળકો તથા વૃદ્ધો વિરેચન વગેરેને અયોગ્ય હોય છે તેથી, બીકણ લોકો ક્રિયાથી બીજા છે તેથી, રાજના નોકરો પરતજ હોય છે તેથી, જુગારીઓ વ્યસની હોય છે તેથી, નબળાઓ વૃદ્ધ સમાન હોય છે તેથી, થોડું સમજવાથી પોતાને વેદ માની લેનારાઓ વેદના કલાથી બેલડું કરે તેથી, વ્યાધિઓને ગુપ્ત રાખનારાઓ વ્યાધિને કહી રખાડે નહિ તેથી, દરિદ્ર લોકો નિર્ધન હોવાને લીધે ઓપધ કરી શકે નહિ તેથી, કંજૂસ લોકો લોભથી ઓપધ કરે નહિ તેથી, ક્રોધીઓના રોગો ક્રોધથી વૃદ્ધિ પામે છે તેથી, અજિતેન્દ્રિય લોકો પથ પાળે નહિ તેથી અને અનાય લોકો પરિચારક વગરના હોય તેથી, તેઓના વ્યાધિઓ સાધ્ય છતાં પણ ચિકિત્સા કરવામાં બહુ મુશ્કેલ થઈ પડે છે.

૩ ક્ષાર પદાર્થોના તથા ક્ષાર મુદ્રાના પ્રકાર વિશે

૧ વ્યાધિની ઉત્પત્તિને એક વર્ષ થઈ ગયું હોય, તો તે વ્યાધિનું ઉત્તરોત્તર ધાતુઓમાં સક્રમણ થવાને લીધે ઘણું કરીને અસાધ્યપણું થઈ જાય છે. વ્યાધિ જે એક કે બે દોષથી થયેલ હોય, તો તે દોષોને સમાવનારી ઋતુમાં તે વ્યાધિનો પ્રશ્ન કે અલ્પતા થાય; પણ એક વર્ષ વીત્યા છતાં તે કશું નહિ થવાથી ત્રિદોષજન્યપણું (પાચાત્ત વિજ્ઞાન એકરિચાને રોગનું કારણ માને છે. અને તે માગવાના કે દૂર કરવાના ઉપાયો પૂરેપૂરા શોધાયા નથી. એટલે રોગ પ્રાથમિક અકર્યામા હોય તોપણ તેની યથાયોગ્ય ક્રિયાશોધન ન કરવાથી ત્રિદોષજન્યપણુને અસાધ્યપણું પામે છે આ રીતે એકરિચાને દૂર કરવાના સફળ ઇલાજો શોધાતા સુધી દરદીઓનું શુદ્ધ આ વાતને વિચાર કરી વેદો તેમાં ન અંજના સામ હોય તો લંઘણ કરાવી દોષને થતામાં જ દૂર કરવામાં રોકાય તો દોષ ત્રિદોષજન્યપણુને પામે નહિ.)

ચનદારણાદિશક્તિરવિરુદ્ધા મ સત્વાગ્રેયૌપધિગણ-
ભૂયિષ્ટત્વાત્ કદુક ઉપ્પત્તીક્ષ્ણઃ યાચનો વિલયનઃ
શોષનો રોપણઃ શોષણઃ સ્તમ્ભનો લેપનઃ કૃમ્યામ-
કકકૃષ્ણવિપમેદસામૃપહન્તા પુંસ્યસ્ય ચાતિસેવિતઃ ।
સ દ્વિવિધઃ પ્રતિસારણીયઃ પાનીયચ્છ ॥ ૨ ॥

મંડલાચ વગેરે શસ્ત્રોથી અને જળો તથા
અગ્નિ કે જલો અનુશસ્ત્રોમાં પ્રધાન તથા
પ્રધાનતર છે, તેઓથી પણ ક્ષાર અત્યંત મુખ્ય
છે; કારણ કે છેદન, ભેદન અને લેપન એ ત્રણ
ક્રિયાઓ કે જલો જળો મૂકવાથી કે અગ્નિથી
થતી નથી તેઓ ક્ષારથી થાય છે અને વળી તે
ક્ષાર ત્રણે દોષોને ઠરનાર છે કે જલથી પિત્ત સંબંધી
અરશો વગેરેમાં પણ તેનો વિશેષ ઉપયોગ છે.
દુષ્ટ થયેલાં ત્વચા તથા માંસ વગેરેને ચલાયમાન
કરે છે અથવા ફાડી નાખે છે, અથવા નષ્ટ કરી
નાખે છે તેથી ક્ષાર કહેવાય છે, ક્ષારમાં અનેક
ઓષધિઓના સંયોગ થાય છે, તેથી તે ક્ષાર ત્રણે
દોષોને હણી નાખે છે અને જોકે તે ઉપયુ છે
તોપણ સફેદ હોવાથી સૌમ્ય પણ છે. ક્ષાર
સૌમ્ય છતાં પણ તેમાં બાળવાની, પકાવવાની
તથા ફાડી નાખવા વગેરેની શક્તિ રહે છે.
(જમ કે હિમ સૌમ્ય છતાં પણ તેમાં બાળવાની,
પકાવવાની તથા ફાડી નાખવા વગેરેની શક્તિ
છે.) ક્ષારમાં અગ્નિ સંબંધી (ગરમ) ઓષધિઓનો
જઠથો ધણું છે, તેથી તે ક્ષાર તીવ્રો છે, ઉષ્ણ
છે, પ્રણુના સોજ તથા અગ્નના અત્યંત વગેરેને
પકાવનાર છે,^૧ વાત તથા કફવાળા સોજને
પિગળાવી નાખનાર છે, દુષ્ટ પ્રણુને શુદ્ધ કરી
નાખનાર છે, શુદ્ધ પ્રણુમાં ભરતી કરનાર છે,^૨

૧ પ્રતિસારણીય ક્ષાર પ્રણુના સોજને પકાવે છે
અને પાનીય ક્ષાર અગ્નના અત્યંતને પકાવે છે.

૨ ક્ષાર ઓષધોના યોગની શક્તિને લીધે વ્રજુની
અંદર ભરતી પણ લાવે છે. કેટલાક કહે છે કે, 'શુદ્ધ
પ્રણુમાં શિરા વગેરેને કાપી નાખવાના લયને લીધે

કચકચતા પ્રણુને સુકાવનાર છે, સ્વત્તા લોહીને
ચટકાવનાર છે, ત્વચા તથા માંસ વગેરેને
ઉખેડનાર છે અને બહારના તથા અંદરના
ક્રીડાઓને,^૩ આમને (અપકવ રસને), કફને,
કાદને, ઝેરને અને મેદના રોગને હણનાર છે.
એ પીવાના ક્ષારનું અત્યંત સેવન કરવામાં આવે,
તો તેથી બીચના નાશ પણ થાય છે.^૪ ૨

ક્ષારના બે પ્રકાર અને તેના ઉપયોગ

તત્ર પ્રતિસારણીયઃ કૃષ્ણકિટિમદદ્રુકિલામમગ-
ન્દરાર્ધદુષ્ટવ્રણનાડીચર્મકીલતિલકાલકન્યચ્છબ્ય-
જ્ઞમશકવાણવિદ્રવિક્રિમિવિપાર્યસ્થપદિવ્યતે સત્સુ
ચમુરોગોપુપાજિહ્વાધિજિહ્વોપકુશદન્તવૈદમૈષુ તિસ્પુ
ચરોદિળીષ્વેતેષુ ચૈવાનુશસ્ત્રપ્રણિધાનમુક્તમ્ । પાની-
યસ્તુ ગરમુલ્મોદરાગ્રિસંગાજીર્ણારોચકાનાહર્ષકેરા-
શ્મર્યામ્યન્તરવિદ્રધિક્રિમિવિપાર્યસ્થપુણ્યતે ॥૩॥

પ્રતિસારણીય (બહારના પ્રદેશો પર
(મૂકવાનો) અને પાનીય (પીવાનો) એમ ક્ષાર
બે પ્રકારનો છે. તેમાં પ્રતિસારણીય ક્ષાર કાઠ,
કિટિલ,^૫ દાદર, કિલાસ, ભગંદર, અપુદ્,^૬

ક્ષાર મૂકેલો યોગ્ય જ નથી, ને છતાં આડી' તેને શુદ્ધ
પ્રણુમાં ભરતી લાવનારો કહ્યો, તેના અભિપ્રાય એવો
સમજાવે કે ક્ષાર ભરતો ભરતો લાવનારો નથી પણ
પરંપરાથી ભરતો લાવનારો છે^૭ કેટલાક મૂળ પાંડાથી
'રાપણ' એ શબ્દને કાઢી જ નાખે છે.

૩ બહારના ક્રીડાઓને પ્રતિસારણીય અને અંદરના
ક્રીડાઓને પાનીય ક્ષાર કહે છે.

૪ આમ છતાં આજે સોડાપાવકાળ^૮ અને બીજા
ક્ષારો છટથી વપરાય છે. બાલ ઉપચારો માટે ક્ષારનો
ઉપયોગ કીક છે, પરંતુ ખાવા માટે તે યોગ્યતા પૂર્વે આ
લખકર પરિણામનું ચિત્ર નજર સમક્ષ રાખવા જેવું છે.

૫ કિટિલ બેકે એક ભત્તનો કાઠ જ છે, તોપણ
તેને કાઠથી લિલ લખવાનું કારણ એ છે કે કિટિલ
પ્રતિસારણીયથી અવસ્થ મટે છે.

૬ શુદ્ધ પામેલા દોષો શરીરના ઠાઈ પ્રદેશમાં
માંસને અને રક્ષિરને દ્વિપિત કરી ગોળ, સ્થિર, મોટા,
થણા મૂળવાળા, લીંડા પેટેલા, લાંબા કાળ સુધી વધે

દુષ્ટ પ્રણુ, નાડીપ્રણુ^૧, ચર્મકીલ^૨, તિલકાલક^૩,
ન્યઞ્ચ^૪, વ્યંગ^૫, મશક (મસ), બહારના કૃમિ,
બહારનો વિદ્રધિ^૬, બહારનું^૭ ઝેર અને અરશ
ઇત્યાદિ રોગો ઉપર ઉપયોગી છે અને મોઢાના
ઉપનિહ્વ^૮, અધિનિહ્વ^૯, ઉપકુશ^{૧૦}, દંતવૈદર્શ^{૧૧},

એવા અને ગાઠ કરતાં પશુ ઘણી બડાઈવાળા માસના
ગોળાને ઉત્પન્ન કરે છે, તે અર્ણવ કહેવાય છે. (ભા. ૩૦)

૧ જીંડા પેટેલો અને નળાની પેટે પરને વહેનારો
મથુ. (ભા. ૩૦)

૨ કોપ પામેલો વ્યાનવાણ કહ્યો પતિગ્રહ કરી
શુદ્ધી બહાર ને રિશર અને ચામડાના ખીસા જેવા
અરશ કરે છે, તે ચર્મકીલ કહેવાય છે (આ મથુ
નિદાનરથાન અધ્યાય ૨ નો.)

૩ શરીર ઉપર પીડા વગરના કાળા તલ જેવાં ને
ચિહ્નો થાય છે, તે તિલકાલક કહેવાય છે. (ભા. ૩૦)

૪ ગાત્રમાં સ્વઞ, પીડારહિત, નાનું અથવા
મોટું, કાણું અથવા ઘાણું ને ચકરડું થાય છે, તે ન્યઞ્ચ
કહેવાય છે. (ભા. ૩૦)

૫ કોષથી તથા પરિશ્રમથી કોપ પામેલો વાણ
પિત્તથી સંયુક્ત ઈર્ષ મોઢા પર આવી ટુરત મોઢા ઉપર
પીડા વગરનું, નાનું અને કાણું મંડળ કરે છે તે મંડળ
વ્યંગ કહેવાય છે. (ભા. ૩૦)

૬ તવ્યા, રુધિર, માંસ અને મેદને કુલિત કરી
અસ્થિ પર્યંત પહેલેલા અત્યંત જડિ પામેલા દોષોએ
કરેલો જીડા મૂળવાળો અને મહા પીડાકારી ભયકર
સોજો વિદ્રધિ કહેવાય છે (ભા. ૩૦)

૧ જીહ્વને ઉચકાવીને ઘરેલો જીહ્વની અણી જેવો
અને ચળ, હાળ તથા બળતરાવાળો સોજો ઉપનિહ્વ
કહેવાય છે. (ભા. ૩૦)

૨ રુધિર સાથે મિશ્રિત થયેલા કઠ્ઠી જીહ્વની
ઉપર જીહ્વની અણી જેવો ને સોજો થાય છે તે. (ભા. ૩૦)

૩ હાતોના પેદામાં દાઢ તથા પાક થાય, તેથી
દાંતો ઠાલવા લાગે, ઘસવાં થોડી વેદનાવાળો લોહીનો
સાવ થાય, લોહી સવ્યા પછી સોજે થાય તથા મુખ
દુર્ગંધવાળું થાય તે ઉપકુશ કહેવાય છે, અને તે પિત્તથી
તથા રક્તથી થાય છે (ભા. ૩૦)

૪ હાતોનાં મૂળ ધસતાં મોટો સોજો થાય, હાતો
ઠાલો નથુ અને વેદના, દાઢ તથા પાક થાય તે
દંતવૈદર્શ. (ભા. ૩૦) •

વાતરોહિણી^૧, પિત્તરોહિણી^૨ તથા કંદરોહિણી^૩
એ સાત રોગો ઉપર જ ઉપયોગી છે. (મોઢાના
એ સાત રોગો ઉપર જ ક્ષાર મૂકવો; ખીજ રોગો
ઉપર નહિ.) પાનીય ક્ષાર કૃત્રિમ ઝેર ઉપર, શુદ્ધ
ઉપર, ઉદરના રોગો ઉપર, બહારના નિકારથી
થતા કાંઠેરા આદિ રોગો ઉપર, અર્ણવ ઉપર,
અરચિ ઉપર, આનાહ^૪ ઉપર, વાયુથી લેદાચેલી
ઉપરીની કંકરીઓ ઉપર, પથરી ઉપર, અંદરના
વિદ્રધિ ઉપર, અંદરના કૃમિઓની ઉપર, અંદરના
ઝેર ઉપર અને અરશ ઉપર, ઉપયોગી થાય છે. ૩

કયા રોગોને પાનીય ક્ષાર અહિતકર છે

અહિતસ્તુ રક્તપિત્તજ્વરિતપિત્તપ્રકૃતિવાલ-
શુદ્ધદુર્બલગ્રમમદમૂર્છાતિમિરપરીતેત્યોજ્યેમ્યથૈ-
વંવિધેમ્પઃ ॥ ૪ ॥

રક્તપિત્તવાળો, જ્વરવાળો, પિત્તપ્રકૃતિ-
વાળો, બાળક, વૃદ્ધ, કુર્બળ, ભ્રમથી ઘેરાયેલો,^૨
મદથી ઘેરાયેલો,^૩ મૂર્છાથી ઘેરાયેલો, તિમિરથી
ઘેરાયેલો અને એવા જ પ્રકારના ખીજ રોગોઆ-
ને પાનીય ક્ષાર અહિતકર છે. ૪

૫ જીહ્વને ચોમેર અત્યંત વેદનાવાળો અને કંઠને
રોગી દે એવા માસના કાટા થાય અને વાયુથી થતા
ઉપદ્રવો અત્યંત થાય તે વાતરોહિણી કહેવાય. (ભા. ૩૦)

૬ મળામા માંસના ને કાંઠાએ ટુરત થાય, ટુરત
બળતરા કરે, ટુરત પાકી ભય અને તીવ્ર જ્વર આવે
તે પિત્તરોહિણી કહેવાય. (ભા. ૩૦)

૭ કંઠના સોતને રોગનાર, મંદ પાકવાળો, ભારે
અને ગિર ને માસના કાટા ઉત્પન્ન થાય તે કંદરોહિણી
કહેવાય. (ભા. ૩૦) સનિપાતજ્વર અને ઝટતરોહિણી
તો અસાધ્ય જ છે, તેથી તેઓને અહીં લીધી નથી.

૧ આમ અથવા વિષા અનુક્રમથી જથામ્પ ઈર્ષ
દુષ્ટ પચનથી રોગાર્થને નીકળે નહિ તે રોગ આનાહ
કહેવાય છે. (ભા. ૩૦)

૨ ચક્ર ઉપર ચડેલાની પેટે ને રોગથી ભ્રમયુ
થાય છે તે ભ્રમ કહેવાય છે

૩ વિષથી, મરથી અથવા લોહીથી ઉત્પન્ન થયેલો
નિકાર-જેવો કે સોપારી આવવાથી માણે ચડે છે.

પાનીય ક્ષાર બનાવવાનો અર્ક્ષિષ્ઠ વિધિ
તં ચેતરુક્ષારવદ્ગધ્વા પરિસ્થાવયેત્તસ્ય વિસ્તારો
જ્યયત્ર ॥ ૫ ॥

નીચે જે પ્રતિસારણીય ક્ષારનો વિધિ
કહેવામાં આવશે તે પ્રમાણે કાઢોને બાળી, તે
બસંભેને છગણા પાણીમાં પકાવી, ત્રીજા ભાગ
ઘેટલું પાણી અવશેષ રહે, ત્યારે તેને મોટા વસ્રથી
અવાળી લેવી; પણ પ્રતિસારણીય ક્ષારની પેઠે બીજી
વાર પકાવવી નહિ એટલે તે પાનીય ક્ષાર કહેવાય
છે. આ પાનીય ક્ષારના સંબંધમાં જે કાર્ક વધુ
કહેવાનું છે, તે શુદ્ધમાદિના અધ્યાયોમાં કહેવાશે.

પ્રતિસારણીય ક્ષાર બનાવવાનો પ્રકાર
અંયેતરસ્થિવિષો મૃદુર્મધ્યસ્તીક્ષ્ણથા। તં ચિ-
ક્રીર્ણુઃ શરદિ ગિરિસાનુજં શુચિરુપ્ય પ્રશસ્તેઽહનિ
પ્રશસ્તદેશજાતમનુપહતં મધ્યમકયસં મહાન્તર્માસિતે-
મુષ્કમધિવાસ્યાપરેઘુઃ પાટયિત્વાઽભિમન્યવાનેન
મન્ત્રેણ ।

અમિવીર્યં મહાવીર્યં મા તે વીર્યં પ્રણશ્યતુ ।
ઈદં તિષ્ઠ કલ્યાણ મમ કાર્યં કરિષ્યસિ ।
મમ કાર્યં કૃતે પથાત્સર્ગલોકં ગમિષ્યસિ ॥

શ્વેતપુષ્પરક્તપુષ્પસહસ્રં હુદ્રયાત । ચણદશઃ
પ્રકલ્પ્યાવપાટ્ય નિર્વાતે દેશે નિષિતં કૃત્વા સુધાશર્ક-
રાથ પ્રક્ષિપ્ય તિલનાલૈરાદીપયેદયોપશાન્તેઽગ્રૌ
તદ્ગન્ધસ્મ પૃથગ્ગૃહીયાદ્ગન્ધસર્કરાથ ।

અથાનેનૈવધિધાનેન કુટ્જપલાશાશ્વકર્ણપ્રારિ-
મદ્રકવિમીતકારગમધતિલ્વકાર્કેન્દુલપ્રામાર્ગપાટલા-
નક્તમાલદ્વપદલીચિત્રકપૂતીકેન્દુશ્વક્ષાસ્ફોતાશ-
મારકસત્તચ્છદાગ્રિમન્યગુડાશ્વતસથ —કોશાત્કી-
સમૂલફલપત્રશાકાદદેહ । તતઃ ક્ષારદ્રોણમુદકદ્રોણૈઃ
પ્રહૃમિરાલેભ્ય મૂત્રૈર્વા પથોર્કેરકવિશતિવારાન્ વિસા-
વ્ય મહતિ કટાહે શનૈર્દેવ્યાં વિવદ્ધ્યન્ વિપચેત્ ॥

સ યદા મવલ્યલ્લો રક્તસ્તીક્ષ્ણઃ પિચ્છિલથ
તમાદાય મહતિ વજ્રે પરિસ્થાન્યેતરદિસૃજ્ય ચ પુનર-

ગ્રાવધિશ્રયેત્ । તત્ત એવ ચ ક્ષારોદકાત્કુટ્ઢવમધ્યદ્ધં
વાપનયેત્ ।

તતઃ કટકર્કરાશ્વકર્કરાલીરપાકગ્રાહનાગીર-
મિવર્ણાઃ કૃત્વાઽપસે પાત્રે તસ્મિન્નૈવ ક્ષારોદકે નિષિચ્ય
પિપ્પ્લાય તેનૈવ દિંદ્રોણેઽપ્પલસંમિતં શંકેનામ્યાદીનાં
પ્રમાણં પ્રતિવાપ્ય મનતમપ્રમત્તચંચનમવગૃહ્યપન્ વિપ-
ચેત્ । સ યદા નાતિમાન્દ્રો નાતિદ્રવથ મવતિ તથા
પ્રયંતેત ।

અથૈનમાગતપાકમવતાર્યાનુગુપ્તમાયસે કુન્દમે
સંતૃતમુલે નિદધ્યાદેપ મધ્યમઃ ।

એવ એવાપ્રતીવાપઃ પક્કઃ સંચૂહિમો મૃદુઃ ।
પ્રતિવાપે યથાભં દન્તાદ્રવન્તીચિત્રકલાંગ-
લકીપૂતિકપ્રવાલતાલપત્રીવિઢમુવર્ચિકાકનકધીરી-
દિગુવચાવિપાઃ સમાઃ શ્લક્ષ્ણચૂર્ણાઃ શુક્તિપ્રમાણાઃ
પ્રતિવાપઃ । સ એવ સપ્રતીવાપઃ પક્કઃ પાક્યસ્તીક્ષ્ણઃ ।
તેપાં યથાવ્યાધિવલનુપયોગઃ । ક્ષીણવલે હ
ક્ષારોદકમાવપેદ્ગલકરણાર્થમ્ ॥ ૬ ॥

પ્રતિસારણીય ક્ષાર મૃદુ (કામળ), મધ્ય
અને તીક્ષ્ણ એમ ત્રણ પ્રકારનો થાય છે. એ
ક્ષાર બનાવવાની ઇચ્છા થાય, ત્યારે વેથે શરદ-
ઋતુમાં એથીઓને પૂછવાથી સારો દિવસ નક્કી
કરી તે દિવસે પવિત્ર થઈ, ઉપવાસ કરી પર્વતના
શિખર ઉપર અથવા બંગલે દેશમાં સારા પ્રદેશમાં
જોગેલા, ઘાવાશિ વગેરેથી ઉપધાત નહિ પામેલા,
મધ્યમ અવસ્થાવાળા અને મોટા, કાળા, મર-
ખાની પાસે બઈ, અધિવાસન કરી આવી, બીજા
દિવસે ત્યાં બઈ તેને ક્ષારી નાખી, 'હે અગ્નિ જેવા
બેરવાળા । હે મોટી શક્તિવાળા । તારી શક્તિનો
નાશ થશે નહિ. હે કલ્યાણરૂપ । તું અહીં જ
રહેજ તથા આરં કામ કરજ. આરં કામ કર્યા
પછી સ્વર્ગલોકમાં જજ.' એ અર્થવાળા મૂલોક્ત

૧ જે દેશ અદ્ય વૃષોવાળો, અદ્ય બળવાળો અને
ઉચ્ચતાવાળો હોય તે દેશ બંગલ કહેવાય છે.

મંત્રથી અભિમંત્રણ કરી એક હજાર ઘોળાં ફૂલ તથા રાતાં ફૂલનો દોમ કરવો. પછી તે મરખાનાં કાઢીના ફાડા કરી, ફાડાઓના પણ દુકડેદુકડા કરી નાખી, તે દુકડાઓને પવન વગરના પ્રદેશમાં ખડકી, તે ઢગલામાં જમાંથી ચૂનો બને છે એવી કાંકરીઓ નાખી તેને તલસરાંથી સળગાવી દેવો. બળી બચ અને અગ્નિ સાંત થઈ બચ, ત્યારે ભસ્મને લઈ લેવી અને ચૂનાની(પાછી તથા કાચી) કાંકરીઓને પણ ભુદી લઈ લેવી. પછી એ જ રીતિથી પર્વતના શિખર ઉપર કે ભંજલ દેશમાં સારી જગ્યા પર જોએલાં ઇંદ્રજવનાં એ જ બતનાં ઝાડ, ખાખરા, રાળનું ઝાડ, દેવદાર, બહેડાનું ઝાડ, ગરમાળાનું ઝાડ, લોદરનું ઝાડ, આકડો, શેર, અધેડો, કાંકચ, કરંજ, અરકૂસી, કેળ, ચિનાનું ઝાડ, યુચ્છ-ચરેલ, કરંજ, ઉપલ-સરી, કબુર, સમપર્ણ, અરણી, ચણોઠીનું ઝાડ અને ચાર પ્રકારની^૧ કડવી ઘિસોડીઓને ફળ, ફૂલ, પાંદડાં તથા શાખાઓ સહિત બાળી તેમની ભસ્મને ભુદી લઈ લેવી.^૨

પછી મરખાની ભસ્મના એ ભાગ અને ઇંદ્રજવ આદિની ભસ્મનો એક ભાગ લઈ, બંનેને મિશ્રિત કરી, તેનો એક હજાર ચોવીસ તોલા

૧ ઇંદ્રજવના ઝાડ એ પ્રકારના થાય છે: તેમાં મોટા ફળોવાળું, મોટા ફલોવાળું તથા સ્ત્રિજ પાંદડાં વાળું, ઝાડ નર કહેવાય છે અને નાના ફળોવાળું, નાના ફીટાવાળું તથા કાળા અને રાતા ફળોવાળું ઝાડ માદા કહેવાય છે. (કલન)

૨ જેમ ખીલીમાં ત્રણ ત્રણ પાંદડાં સાથે થાય છે, તેમ આમાં સાત સત પાંદડાં સાથે થાય છે અને તે શીમળાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે.

૩ મોટા ફળોવાળી, નાના ફળોવાળી, સફેદ પુષ્પોવાળી અને પીળાં પુષ્પોવાળી.

૪ જોકે મરખાનાં અને ઇંદ્રજવનાં ઝાડ વહેરો સાથે જ ઉપયોગ કરવાનો છે; તેપણ તેમની ભસ્મને ભુદી ભુદી કરવાનું કહ્યું હેનું કારણ એ છે કે, ઇંદ્રજવનાં

ભાર તોલ કરી તેટલી ભસ્મને તેથી છગણા પાણીમાં અથવા છગણા ગોમૂત્રમાં ઘોળી નાખી, તેને વસથી એકવીસ વાર ગાળી લઈ, તે પાણીને મોટા કડાયામાં નાખી નીચે આંચ કરી ધીરેધીરે કડછાથી હલાવતાં હલાવતાં પકાવવું.

પછી એ ક્વાથ જ્યારે આછો, રાતો, તીક્ષ્ણ અને ચીકણા તાંતણાવાળો થાય (જ્યારે ત્રીજા ભાગ જેટલું પાણી અવશેષ રહે, ત્યારે આ ગુણો થાય છે.) ત્યારે તેને મોટા વસ્રથી ગાળી, ઘીટાને ફેંટી લઈ તે ક્વાથને ફરીવાર અગ્નિ ઉપર કડાયામાં ચડાવવો અને તેમાંથી એક કુડલ (સાત તોલા-ભાર) અથવા દોઢ કુડલનાર પાણી ભુદું કાઢી લેવું.

પછી ચૂનાની કાચીપાકી કાંકરીઓ, છીપો તથા રંખોના વળીઓવાળા ભાગોને સનભાગે એટલે પ્રત્યેક આઠ આઠ પલભાર (૪ તોલા-૧ પલ) લઈ અગ્નિમાં નાખી અગ્નિ જ્વામાં ખૂબ લાલ કરી તેમને લોઢાનાં પાત્રમાં ભરેલા પેલા કુડલનાર અથવા દોઢ કુડલનાર પાણીમાં ઠારી, તે જ પાણીથી વાટી તે સર્વના લોઢાને પેલા બે હજાર અડતાલીસ તોલાનાર પાણીવાળા ક્વાથમાં નાખી, કાંઈ પણ ગફલત નહિ રાખતાં કડછાથી સતત હલાવીહલાવીને પકાવવો અને એવો ખ્યાલ રાખવો કે એ ક્વાથ બહુ ઘાટો ન થઈ બચ તેમ અત્યંત પાતળો પણ ન રહે.

પછી એ ક્વાથમાં બરાબર પાક આવી બચ, ત્યારે તેને ઉતારી લઈ કાળજીથી લોઢાના ઘડામાં^૩ નાખવો અને ઘડાનું મોઢું બંધ કરી દેવું. આ પ્રમાણે તૈયાર કરેલો પ્રતિસારણીય કાર

ઝાડ વહેરોની લગમના ભાગ કરતા મરખાની ભસ્મના ભાગ અધિક લાખલ કરવાના છે. કેટલાક નો એમ કહે છે કે, એકલા મરખાની ભસ્મથી પણ કાર થાય એમ જણાવવા સાટે ભુદું ભુદું વિધાન કહ્યું છે.

૫ લોઢાના ઘડામાં નાખવા કરતાં હાલના સમયના કાચના શીશામાં નાખવો એ વધારે અનુકૂળ થશે.

મધ્યમ કહેવાય છે.

ચૂનાની કાચી તથા પાષ્ટી કાંકરીઓ વગેરે નહિ નાખતાં, ઉપર પ્રમાણે ડેવળ ક્વાથથી જ તૈયાર કરવામાં આવ્યો હોય, તો તે પ્રતિસારણીય ક્ષાર યુક્ત અથવા સંવ્યક્તિમ કહેવાય છે.

એને તૈયાર કરવાના સમયમાં તેમાં ચૂનાની કાચી તથા પાષ્ટી કાંકરીઓ વગેરેનો વાટલો હોંઠો નાખી તે પછી નેપાળો, દ્રવંતી (ખીલ જતનો નેપાળો), ચિત્રો, દૂધિયો વછનાગ, કરંજનાં પાંદડાં, ખૂસલી, બિડલૂણ, સંચળ, દારૂડી, હિંગ, વગર અને અતિવિપની કળીઓ-માંથી જટલાં મળી આવે તેટલાં સમભાગે એટલે પ્રત્યેક બળ્યો તોલાભાર લઈ, તેઓનું બારીક ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણ પણ નાખી પાક કરવો. આ પ્રમાણે કરવામાં આવે તો તે પ્રતિસારણીય ક્ષાર તીક્ષ્ણ અથવા પાઘ્ય કહેવાય છે.

આ મૃદુ, મધ્યમ અને તીક્ષ્ણ એ ત્રણ પ્રકારના ક્ષારોનો વ્યાધિના બળને અનુસરીને ઉપયોગ કરવો. તૈયાર કર્યા પછી કાળને લીધે અથવા ઔષધિઓની હીનતાને લીધે ક્ષાર ને નિર્બળ થઈ જાય, તો તેને બળ આપવા માટે તેમાં ઉપર કહેલું એકનીસ વાર ગાળેલું ભગ્નનું જળ નાખીને તેને ફરીવાર પકાવવો. ૬

ક્ષારના ગુણો તથા દોષો

મવતથાગ્ર ॥

નૈમાતિતીક્ષ્ણો ન મૃદુઃ શુક્લઃ શ્લેષ્મોઽથ પિચ્છિલઃ ।
અભિષ્યન્દી શિવઃ શીઘ્રઃ ક્ષારો હાદગુણઃ સ્મૃતઃ ॥
અતિમાર્દવશૈલીભ્યતૈક્ષ્ણ્યૈર્પિચ્છિલ્યસર્પિતાઃ ।
સાન્દ્રતાસ્પક્વતા હીનદ્રવ્યતા દોષ ઉચ્યતે ॥ ૭ ॥

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધર્મવંતરિએ સ્વયંપુને કહ્યું છે કે, 'ક્ષારમાં આઠ ગુણો જોઈએ એટલે અત્યંત તીક્ષ્ણપણું પણ ન જોઈએ, અત્યંત કામળપણું પણ ન જોઈએ, અત્યંત સફેદપણું

પણ ન જોઈએ.^૧ લીસાપણું જોઈએ,^૨ ચીકણા તાંતણા હોવા જોઈએ, મૂઝ્યા પછી રેલાઈ જાય એવી સ્થિતિ હોવી જોઈએ. સૌમ્યતા હોવી જોઈએ.^૩ અને તુરંત કામ કરવાપણું હોવું જોઈએ.^૪

અત્યંત કામળપણું, અત્યંત સફેદપણું, અત્યંત ઉષ્ણપણું, અત્યંત તીક્ષ્ણપણું, અત્યંત ચીકણા તાંતણાવાળું, અત્યંત રેલાઈ જનારું, અત્યંત ઘાટાપણું, અપક્વપણું અને હીનશક્તિવાળાં ઔષધોથી યુક્તપણું એ નવ દોષોમાંથી કોઈ પણ દોષ ક્ષારમાં જોઈએ નહિ. ૭

પ્રતિસારણીય ક્ષાર ચૂકવાને પ્રકાર

તત્ત્વ ધારમાઘ્યવ્યાધિવ્યાધિતમુપવેદ્ય નિર્ગાતાતપે દેહેઽમમ્નાથેઽપ્રોપહરણીયોક્તેન વિધાનેનોપ-સંશ્રુતસંમારં તતોઽસ્ય તમવક્તાશં નિરીક્ષવાનૃવ્યા-વલિલ્પ્ય પ્રચ્છયિત્વા શ્વલક્રયા ક્ષારં પાતયિત્વા શાકજલમગ્રપ્રણેત ॥ ૮ ॥

જેને ક્ષારથી મટે એવો વ્યાધિ થયો હોય તેને જમાં વાયુ પણ ન હોય, તડકો પણ ન હોય અને લોઢાની ગિરદી પણ ન હોય એવા વિશાળ પ્રદેશમાં બેસાડી, સૂત્રસ્થાનના 'અગ્રોપહરણીય' નામના પાંચમા અધ્યાયમાં કથા પ્રમાણે થોડ્ય ચુકર્તમાં તેની પાસે યંત્ર, શસ્ત્ર, ક્ષાર, અગ્નિ તથા સળી વગેરે સામગ્રીઓ મૂકી, પછી શરીરના જ પ્રદેશમાં વ્યાધિ થયેલો હોય, તે પ્રદેશને

૧ જે ચૂનાની કાકરી વગેરે પદાર્થો વધારે નાખ્યા હોય, તો અત્યંત સફેદ થઈ જાય. જેટલાક તો મૂળના અતિ શબ્દને શુદ્ધવતી સાથે સંબંધ ન રાખતા અર્થ કરે છે કે ક્ષાર સફેદ જ જોઈએ.

૨ મૂળમાં શ્લેષ્મ શબ્દને બદલે મૂત્ર એવો પણ પાઠ છે, એટલે ત્વચાને ગોરો એવો હોવો જોઈએ.

૩ મૂળમાં શિવ શબ્દને બદલે સમ એવો પાઠ પણ છે, એટલે બધું કાટો કે બહુ પાતળો ન હોવો જોઈએ.

૪ જેનું વારણ કસ્ટુ હોય, તો સફેદ જ બની શકે એવો અને ક્રૂત દોષને જ લાગુ પડે એવો હોવો જોઈએ એમ બે ગુણો અધિક પણ ભાલવામાં આવે છે, પરંતુ લાવવા વગેરે ગુણો ન હોવા જોઈએ.

પરાપર બેઈ તપાસી વ્યાધિનો આકાર બહી લઈ, તે વ્યાધિ બે પિત્તથી થયેલો હોય, તો તે પ્રદેશને ધરીને, વાયુથી થયેલો હોય, તો તે પ્રદેશ બહેર મારી ગયેલી કઠણ આમરીવાળો હોવાને લીધે તેને ખણીને અને કૃથી થયેલો હોય, તો તે પ્રદેશ ખરજ તથા સોજની પ્રળતાવાળો હોવાને લીધે તેને ટોચીને તેમ જ શલાકાયન (પ્રોખ જેવો સળિયો, છેડે કઠણી જેવો ખારો હોય, જેનાથી ક્ષાર મુકાય અને આંગળીએ દગાય નહિ) વડે ક્ષાર મૂકવો અને મૂક્યા પછી સો ચુરુ અક્ષતેનુ ઉચ્ચારણુ* થાય તેટલા સમય સુધી એમ ને એમ રહેવા દેવો (આટલા સમયમાં જે ક્ષાર વ્યાધિને ખાળી શકે તે ક્ષારને સંપૂર્ણ ચુણવાળો સમજવો) ૮

ક્ષારથી વ્યાધિ બળ્યાની પરીક્ષા

તસ્મિન્નિપતિતે વ્યાધૌ કૃષ્ણતા દગ્ધલક્ષણમ્ ॥૧૧॥

ક્ષાર પડ્યા પછી વ્યાધિ કાળા વર્ણવાળો થઈ જાય, તો તેને સમ્યગ્દગ્ધ (ખરાખર બળેલો) સમજવો (સમ્યગ્દગ્ધપણાનું આ સામાન્ય લક્ષણ છે) ૯

ક્ષારનું શમન કરવાનો ઉપાય

ત્રામ્લયર્ગઃ શમનઃ સર્પિર્મધુકૃસંયુતઃ ॥૧૦॥

ધી તથા જેઠીમધ સહિત સૌવીરક,^૧ તુષે-
દક^૨ અને ધાન્યમ્લ^૩ આદિ અગ્લવર્ગ (ખાટા પદાર્થોનો વર્ગ) ક્ષારનું શમન કરનાર છે. ૧૦

* ધીરથી એક બે ત્રણ ચાર એક ધીરથી બેલવુ.

૧ ફોતરા કાઢી ન ખી કાચા અથવા પાકા જવોના દુકડા કરી જે પાણીમાં આથવા હોય તે પાણી સૌવીરક કહેવાય છે કેટલાક કહે છે કે એવી રીતે ધડેના દુકડા આથવાથી પણ સૌવીરક થાય છે

૨ ફોતરા સહિત કાચા જવના દુકડે દુકડા કરીને પાણીમાં આથવા દોય, તો તે પાણી તુષેદક કહેવાય છે

૩ ચોખાનું ચૂર્ણ તથા કાંદરા વગેરેનું ચૂર્ણ આથ વાથી ધાન્યમ્લ થાય છે.

ક્ષારથી બળેલો વ્યાધિ વીંખાય નહિ તે? અથ વેસ્થિરમૂલત્વાત્ક્ષારદર્ધ ન રીયતે ।

इदमालेपनं तत्र समग्रमवचारयेत् ॥

अम्लकांजिकवीजानि तिलान्मधुकमेव च ।

प्रपेय्य समभागानि तेनैवમनुलेपयेत् ॥ ११ ॥

જે વ્યાધિ સ્થિર મૂળવાળો હોવાને લીધે ક્ષારથી બળ્યા છતાં પણ વીંખાય નહિ તે ખાટી કાંજની^૧ નીચિના કાંજના પદાર્થો, તલ અને જેઠીમધને સમભાગે લઈ વાટીને તેનો ક્ષારથી બળેલા ભાગ ઉપર સંપૂર્ણ રીતે લેપ કરવો. ૧૧

ક્ષાએ કરેલા વ્રણને રુઝાવવાનો ઉપાય

तिलमूकः समयुक्तो घृताक्तो व्रणरोपणः ॥१२॥

ક્ષારે કરેલા વ્રણ ઉપર જે જેઠીમધ સહિત તલને વાટી તેના લોદામાં ધી નાખીને તે લોદાનો લેપ કરવામાં આવે, તો તે વ્રણ ભોંય આવીને રુઝાઈ જાય છે. ૧૨

શંકા

रसेनाम्लेन तीक्ष्णेन वीर्योष्णेन च योजितः ।

आग्नेयेनाग्निना तुल्यः कथं क्षारः प्रशाम्यति ॥१३॥

સૌવીરક, તુષેદક અને ધાન્યમ્લ આદિ ખાટા રસ કે જે તીક્ષ્ણ છે, ઉષ્ણ વીર્યવાળો છે અને અગ્નિ સખધી જ છે, તેથી અગ્નિ જેવા ક્ષારનું શમન કેમ થવું બેઈએ? ૧૩

સમાધાન

एवं चेन्मन्यसे वत्स प्रोच्यमानं निरोध मे ।

अम्लज्व्यात्रसान्धारે सरानेव विभासयेत् ॥

कटुकस्तत्र भूषिष्ठो लज्जानुसस्तथा ।

અમ્લને સહ સંયુક્તઃ સ તીક્ષ્ણલગ્નો રસઃ ॥

माधुर्यं भजतेऽप्यर्थं तीक्ष्णमार्गं निमुञ्चति ।

માધુર્યાચ્છમમાપ્રોતિ વદિરઙ્ગિરિવાણુતઃ ॥ ૧૪ ॥

હે પુત્ર! તમને એમ લાગતું હોય, તો હું

૪ ધાન્ય અને વડા વગેરે જે આથવા દોય તે કાચ કહેવાય છે

એ શંકાનું સમાધાન કરું છું તે સાંભળો. ક્ષારમાં એક ખાટા રસ સિવાય બીજા પાંચે રસો છે અને તેમાં આસે રસ પ્રધાન છે અને સીષે રસ પ્રધાન રસથી કાંઈક ઓછો છે.^૧ ક્ષારમાં રહેલો એ સીક્ષુ, ખારો રસ સૌવીરક આદિ ખાટા રસના સંયોગથી અત્યંત મધુર થઈ બંધ છે અને તીક્ષ્ણતાને છોડી દે છે. જેમ અગ્નિ પાણીથી બિનબંધને શાંત થઈ બંધ છે તેમ ક્ષાર ખારો રસના અને ખાટા^૨ રસના સમાગમથી થયેલી મધુરતાથી શાંત થઈ બંધ છે. ૧૪

વધારે આયુ' દાહવાનાં લક્ષણો

તત્ર સમ્યગ્દગ્ધે વિકારોપશ્મો લાઘવમના-
સ્ત્રાવશ્ચ । હીનદગ્ધે તોદકજ્વાલ્યાનિ વ્યાધિષ્ટદ્વિચ્છ ।
અતિદગ્ધે દાહપાકરાગસ્રાવાંગમર્દક્લમપિપાસામૂર્છાઃ
સ્પુર્મરણ વા ॥ ૧૫ ॥

વ્યાધિનું સ્થળ ક્ષારથી ઠીક બળેલ હોય, તો વિકારોની શાંતિ થાય છે, અંગો હલકા થાય છે અને લોહી તથા પત્ર વગેરેનો આવ બંધ પડી બંધ છે.^૩ (આ સમ્યગ્દગ્ધ કહેવાય છે)

વ્યાધિનું સ્થળ ક્ષારથી ઓછું બળેલ હોય

૧ કેટલાક માને છે કે 'ક્ષારમાં તીખો રસ જ અધિક છે,' પણ તે વાત બરાબર નથી: કારણ કે લોકો ખાટા પદાર્થોના લક્ષણમાં મધુરતા માટે ખારા પદાર્થોના જ ઉપયોગ કરે છે અને પ્રયત્ન કરે પણ ક્ષારને લવણ-વર્ગમાં જ દાખલ કરેલો છે. લવણવર્ગના પાકથી જ ક્ષારનું લવણપણું સિદ્ધ થાય છે, તે જા આ અધ્યાયના બીજા વિષયમાં ક્ષારને તીખો કહ્યો છે તેનું કારણ એ છે કે, ક્ષારમાં તીખો રસ ખારા રસથી ઓછો છે, પણ બીજા રસોથી અધિક છે એમ જણાવવાનું છે.

૨ ખાટું પણી ત્રણ દિવસે બને. તાત્કાલિક દહીને ઉપયોગ કરેલા ખારા રસનું આરણ્ય ખાટો - સ છે ખાટો અને ખારો ખરખર વિરોધી રસ છે, તેવી બધા બહુ દગ્ધ ક્ષારથી થયું હોય તો ખાટો રસ એટલે દહી અથવા ખાટું પાણી મૂકવું.

૩ ક્ષાર મુકાયા પછી કેટલોકવારે આ લક્ષણો થાય છે. કેટલાક કહે છે કે આ લક્ષણોમાંનાં કેટલાંક દુરત જ

તો લોકોમાં જેવી^૧ પીડા થાય છે, ખરજ આવે છે, જડતા આવે છે અને વ્યાધિની વૃદ્ધિ થાય છે.^૨ (આ હીનદગ્ધ કહેવાય છે.)

વ્યાધિનું સ્થળ ક્ષારથી અત્યંત બળેલ હોય તો બળતરા થાય છે, પાણી બંધ છે, રતાશ થાય છે, આવ થાય છે, અંગો ભાંગ્યા કરે છે, ગ્લાનિ થાય છે, તરસ લાગે છે, મૂર્છા આવે છે અને કંઠાચ મરણ પણ થઈ બંધ છે.^૩ (આ અતિદગ્ધ કહેવાય છે.) ૧૫

ક્ષારથી બળેલા પ્રણી ચિકિત્સા

ક્ષારદગ્ધવ્રણં તુ યથાદોર્પયથાવ્યાધિ ચોપત્રમેત્ ॥ ૧૬

ક્ષારથી દગ્ધ થયેલા પ્રણમાં બગાડ થાય તો દોષો ઉપર તથા વ્યાધિ ઉપર લક્ષ્ય આપી, તે દોષોના તથા વ્યાધિના પ્રત્યનીક (સામાવળિ-યાપણું) ધરાવનારા) ઉપાયથી ચિકિત્સા કરવી.

કેમ માણસો ક્ષારકર્મને અધોગ્ય છે ?

અથ નૈતે ક્ષારકૃત્વાઃ । તથા દુર્લભાલસ્ય-
વિરમીલસર્વાદ્ગ્જ્ઞનોદરિરક્તપિત્તગર્ભિષ્વૃત્તમત્રીપ્રવૃ-
દ્ધ્વરિપ્રમેહોરઃપ્રતક્ષીણવૃણ્ણામૂર્છોપદ્રુતક્ષીવાપદ્રુ-
ત્તોદ્વૃત્તફલયોનયઃ ॥ ૧૭ ॥

નીચે લખેલા માણસોની ઉપર ક્ષારક્રિયા કરવી નહિ: કુર્ળળ, બાળક, વૃદ્ધ, બીકણ, સર્વ અંગમાં સૂકી ગયેલો, ઉદરશીંગી, રક્તપિત્તવાળો, ગર્ભવતી સ્ત્રી, રજસ્વલા સ્ત્રી, અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલા બ્વરવાળો, પ્રમેહવાળો, છાતીના ક્ષતથી શીણ થયેલો, તરસથી ઉપદ્રવ પામેલો, મૂર્છાથી ઉપદ્રવ પામેલો, શીણ વીર્યાવાળો,^૪ જેના વૃષણો

થાય છે અને કેટલાક અધિક સમય પછી થાય છે.

૧ ચીરતા જેવી-જેલ્યા જેવી પીડા થાય છે.

૨ કેટલાક મૂળને 'તોદાદક-જ્વાલ્યાનિ' એવો પાડ બોલીને કહે છે કે, લોકોનું એ વાધુના, દાઢ એ પિત્તના, ખરજ એ કફના અને જડતા એ રધિરના પ્રતિપત્તિ ચિહ્ન છે.

૩ દાઢ તથા પાક કંઠ્યાદિ પિત્તપ્રતિપત્તિ ચિહ્નો છે.

૪ ન્યુસકને તો ક્ષારનો અધિઃર જ નથી.

યોગ્ય સ્થળથી જાંચે ચડી ગયા હોય તે, જના વૃષણુ યોગ્ય સ્થળથી નીચે જાતરી ગયા હોય તે, જેનું ગર્ભાશય અથવા યોનિ યોગ્ય સ્થળથી જાંચે ચડી ગયેલ હોય તે અને જેનું ગર્ભાશય અથવા યોનિ યોગ્ય સ્થળથી નીચે જાતરી ગયાં હોય એટલાંને ક્ષારક્રિયા કરવી નહિ. ૧૭

શરીરના કયા પ્રદેશોમાં ક્ષાર ન ચૂકવો ?

તથા મર્મશિરાસ્તાપુધમનીસન્ધિતરુણાસ્થિ-
સેવનીગલનામિનિલાન્તરશેફસ્રોતઃસ્વલ્પમાંસેષુ ચ
પ્રદેશેષ્વપ્રક્ષ્ણોશ્ચ ન દદ્યાદન્યત્ર વર્મરોગાન્ત્ ॥ ૧૮ ॥

મર્મસ્થળો, શિરાઓ, સ્નાયુઓ, ધમનીઓ, સાંધાઓ, તરણ અસ્થિઓ,^૧ સીવણીઓ,^૨ ગળું,^૩ નાભિ,^૪ નખોનાં મધ્ય, લિંગ, સ્રોતો, જર્મા માંસ થોડું છે એવા જાઠણ તથા લલાટ વગેરે પ્રદેશો અને નેત્રોમાં ક્ષાર^૫ ચૂકવો નહિ. નેત્રો ની પાંપણોમાં રોગ થયો હોય, તો નેત્રોના સંબંધ થતાં પણ પાંપણોમાં ક્ષાર ચૂકવો. ૧૮

કાનો વ્યાધિ ક્ષારથી મરતો નથી ?

તત્ર ક્ષારસાધ્યેષ્વપિ વ્યાધિપુ શૂનગાત્રમસ્થિ-
શૂલિનમશ્વેદ્વેપિણં હૃદયસન્ધિપીઢોપદ્રુતં ક્ષારો ન
સાધયતિ ॥ ૧૯ ॥

મૂંઝા ગયેલાં ગાત્રોવાળા, હાડકામાં શૂળ હોય તેવા, અત્ર ઉપર અસ્થિવાળા, હૃદયની

૧ આમાં કેટલાકને પ્રતિમારણીય ક્ષારો, કેટલાકને પાનીય ક્ષારો અને કેટલાકને જલ ક્ષારો નિષેધ છે.
૨ નાસિકા, કણ, કંઠ અને નેત્રોના અસ્થિઓ તરણ અસ્થિઓ કહેવાય છે.

૩ માયામાં પાંચ, જઠરામાં એક અને લિંગમાં એક એ રીતે સાત સીવણીઓ છે.

૪ જોકે નાભિ મર્મોમાં જ આવી જાય છે તોપણ નાભિનું હાડકું 'શુદ્ધ' આપું છે, તેનું કારણ નાનિમા ક્ષાર ચૂકવાથી વધારે ખરામી થાય છે એ જાણવાનું છે.

૫ સિલ્વર નાઈટ્રેટ અને મેરક્યુરિયમનાં રીપા ડોઝમાં નાખવાં નહિ. તેથી ડોઝમાં ચાલ્યાં પડે છે. ખાસ મારે ક્ષારો ઉપયોગ કર્યા હોય, તોપણ ડોઝમાં રીપુ

અને સાંધાની પીડાથી પીડાતાના રોગો ક્ષારથી સાધ્ય હોય, તોપણ તે રોગોને ક્ષાર મટાડતો નથી.

ક્ષારની ક્રિયામાં યુક્તિમાન વૈદ્યની જરૂર મળતિ ચાત્ર ॥

વિપાશિશ્વાશનિમૃત્યુકલ્પઃ ક્ષારો મ્ભવલ્પ-
મતિપ્રયુક્તઃ । સ ધીમતા સમ્યગનુપ્રયુક્તો રોગા-
ભિહન્યાદચિરેણ ધોરાન્ ॥ ૨૦ ॥

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્ય તરિકે સ્વયં કહ્યું છે : 'અદ્ય યુક્તિવાળા વૈદ્ય ચૂકવેલો અથવા પાયેલો ક્ષાર વિષની પેઠે વેદના-
ઓથી સર્વ અંગોમાં વ્યાપીને, અગ્નિની પેઠે ફેલાવો વગેરે ઉત્પન્ન કરીને, શસ્ત્રની પેઠે અંગછેદન કરીને અને વીજળીની પેઠે ઝડપથી મારી નાખે છે; પણ એ ક્ષાર જો યુક્તિમાન વૈદ્ય ચૂકવેલો કે પાયેલો હોય, તો થોડા સમયમાં જ ભયંકર રોગોને પણ નષ્ટ કરી નાખે છે. ૨૦

અધ્યાય ૧૨ મો

ઉપક્રમ

અથાતોઽગ્નિકર્મવિધિમધ્યાયં વ્યાख्याસ્યામઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'અગ્નિકર્મવિધિ' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્ય તરિકે સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

અગ્નિ^૧ સામર્થ્ય

ક્ષારાદગ્નિર્ગરીયાન્ ક્રિયાસુ વ્યાख्याતસ્તદ્-
ધ્વાનાં રોગાણામપુનર્માત્રાદ્રેપજશ્ચક્ષારૈરસાધ્યાનાં
તત્સાધ્યત્વાચ ॥ ૨ ॥

અગ્નિ ગુણોમાં નહિ પણ કામોમાં ક્ષાર

અડકતું જોઈએ નહિ. દોર્નવાનું અત્યંત નાજુક પાનયું પારદર્શક પદ છે અને ત્યાં રહિગભિન્નરજ નથી અને જે સ્વાયત્ત જનકું નથી તેની ઉપર ક્ષાર પડે, તો આરપાર કણ જ પડે એ અનુભવેલી વાત હૃદયમાં લેવી જોઈએ.

* અગ્નિથી કાલજ્વાળા ક્રિયા વિશેનો.

કરતાં પણ બળવત્તર છે;^૧ કારણ કે અગ્નિએ બાળેલા રોગો પાછા ઉત્પન્ન થતા નથી^૨ અને જ્યોત્સ્ના ઔષધોથી; શસ્ત્રોથી તથા ક્ષારોથી પણ અસાધ્ય હોય તે રોગો અગ્નિથી ટળી જાય છે.^૩ ૨ અગ્નિથી બાળવાનાં સાધનો અને તેમનો ઉપયોગ

અયેમાનિ દહનોપકરણાનિ । તદ્વથા । પિપ્પલ્યજાશકુદ્રોદન્તશરશલાકાજાંબવૌષ્ઠેતરલૌહાઃ ક્ષૌદ્ર-ગુહસ્નેહાશ્ચ । તત્ર પિપ્પલ્યજાશકુદ્રોદન્તશરશલાકા-સ્ત્વગ્ગતાનાં જાંબવૌષ્ઠેતરલોહાનિ માંસગતાનાં ક્ષૌદ્ર-ગુહસ્નેહાઃ શિરાસ્તાપુસન્ધ્યસ્થિગતાનામ્ ॥ ૩ ॥

લીંડીપીપર, બકરીની લીંડી, ગાયનો દાંત, કાંસકાની સળી, બાંધુ જેવા મુખવાળી કાળા પથરાની સળી, ત્રાંબા તથા રૂપા વગેરે ધાતુઓના પદાર્થો, મધ, ગોળ અને તેલ આદિ સ્નેહ પદાર્થો રોગોને અગ્નિથી બાળવાનાં સાધનો છે.

એમાં લીંડીપીપર, બકરીની લીંડી, ગાયનો

૧ ત્રણે દોષોને હણવામા અને હેન, બેન તથા દેખન આદિ ક્રિયાઓ કરવામા તે ક્ષારો જ મુખ્યપણું છે. જેમ કણું દહ પ્રહારમા અર્જુનથી અધિક હતો અને અર્જુન બાણને અતિ દૂર પહોંચાડવામાં કણુંથી અધિક હતો, તેમ અગ્નિ અને ક્ષાર એ પોતપોતાનાં કૃત્યોમાં પરસ્પરથી બળવત્તર છે.

૨ જે રોગો સાધ્ય હોય અને સમ્યક્દગ્ધ થયા હોય તે પાછા ઉત્પન્ન થતા નથી; પણ તેમ ન હોય તે બાળ્યા પછી પણ પાછા ઉત્પન્ન થાય છે. કેટલાક કહે છે : 'અગ્નિએ મૂળભાષી ઉષ્ણેડી નાળેલા રોગો પાછા ઉત્પન્ન થતા જ નથી અર્જુદ વગેરે રોગો દાઢ કર્યા પછી પણ પાછા ઉત્પન્ન થયેલા જોવામાં આવે છે. (અર્જુદ અગ્નિક્રિયાથી પણ અસાધ્ય હોવાથી તેના ઉપર શોધબોળ કરી કાળક્ષેપ કરવો શુદ્ધિમાન માટે યોગ્ય નથી.) તેઓ મિથ્યા આઠાર આદિથી પાછો દોષનો પ્રકોપ યવાને લીધે બીજા ઉત્પન્ન થાય છે, પણ તેના તે પોત ઉત્પન્ન થતા જ નથી.'

૩ ઔષધના પ્રયોગથી ન મટે તો શસ્ત્રોનો, શસ્ત્રના પ્રયોગથી ન મટાડી શકાય તો ક્ષારોનો અને ક્ષારથી પણ ન મટે એવા દહ મૂળવાળો વ્યાધિ હોય તો અગ્નિનો પ્રયોગ કરવો.

દાંત અને કાંસકાની સળી એ વાયુએ તથા કદે કરેલા ત્વચામાં રહેલા સુષ્ણિ (ચામડીનું બહેરાપણું) આદિ રોગોને બાળવામાં કામ લાગે છે.

બાંધુ જેવા ગોળ મુખવાળી કાળા પથરાની સળી અને ત્રાંબા તથા રૂપા વગેરે ધાતુઓના પદાર્થો વાયુએ તથા કદે ઉત્પન્ન કરેલા માંસમાં રહેલા રોગોને બાળવામાં કામ લાગે છે અને મધ, ગોળ તથા તેલ આદિ પદાર્થો^૧ વાયુએ તથા કદે ઉત્પન્ન કરેલા, શિરાઓમાં, સ્નાયુઓમાં, સાંધાઓમાં તથા અસ્થિઓમાં રહેલા રોગોને બાળવામાં કામ લાગે છે.^૨ ૩

અગ્નિથી દહન કરવામાં યોગ્ય ઋતુ

તત્રાગ્નિકર્મ સર્વતુષુ કુર્યાદન્યત્ર શરદ્ગ્રીષ્મા-મ્યાં તત્રાપાત્યવિકેન્દ્રિકર્મસાધ્યે વ્યાધૌ તત્પ્રત્ય-નીકં વિધિં કૃત્વા ॥ ૪ ॥

૧ મધ, ગોળ તથા તેલ વગેરેની સાથે રાજ અને મીઠુ વગેરે પદાર્થોને પણ ગણવા.

૨ કારણકે મુનિના આયુર્વેદમા શિરા વગેરેમાં અગ્નિની ક્રિયા કરવાનો નિવેધ કર્યો છે અને આ આયુર્વેદમાં વિધાન કર્યું છે; માટે શાસ્ત્રાંતરનાં વિરોધના પરિહાર માટે એમ સમજવું કે શિરા, સ્નાયુ, અસ્થિ કે સંધિ કપાઈ જવાથી રુધિર બહુ જ વહેવા લાગ્યું હોય, તો તે ખરાબી મટાડવા માટે અગ્નિની ક્રિયા કરવાનું અહીં કહ્યું છે; (ધમનીનું લોહી બંધ કરવા ને ઔષધો વપગય છે તેનાથી અધિક કામ આ દગ્ધક્રિયા કરે છે. લોહી અત્યંત વધી જતું હોય તો તરત જ સ્નાયુ બંધ થઈ જાય, અને લોહી વધી જવા ન દે તેવી શીઘ્ર કળ-દાયક છે. 'આટ્ટરી ફેરોસે' વાપરવાની બિલકુલ જરૂર નથી એમ્પ્રુટેચનમાં પણ ધનવત્તે લાલ છોરા મૂકવા-થી લોહીનું એક પણ ટીપું નીકળશે નહિ. લા. ૩૦) પણ શિરા વગેરેમાં રહેલા રોગનું ઉચ્છેદન કરવા માટે કહ્યું નથી; કેમ કે માંસનો દાઢ કરવાથી જ શિરા વગેરેમાં રહેલા રોગનું ઉચ્છેદન થઈ જાય છે. મદ્યોનક કહે છે : 'ત્વચામાં અને માંસમાં રહેલો વાયુ ત્વચાના દાઢથી શાંત થાય છે અને શિરા, સ્નાયુ, અસ્થિ તથા સંધિમાં રહેલા રોગો માંસના દાઢથી શાંત થાય છે.' (કેન) પરંતુ કેનનો આ અભિપ્રાય આ અધ્યાયના હકા વિષયને અનુકૂળ છે કે નહિ, એ વિચારવા જેવું છે.

શરદ અને ગ્રીષ્મ એ બે ઋતુઓ સિવાય સઘળી ઋતુઓમાં અગ્નિનું કર્મ કરવું; પરંતુ જેથી તુરત પ્રાણ જતો રહે એવો વ્યાધિ થયો હોય અને તે અગ્નિની જ ક્રિયાથી મટે એમ હોય, તો શરદઋતુમાં તથા ગ્રીષ્મઋતુમાં પણ તે ઋતુઓની ગરમીને શાંત કરે એવા શીતળ વસ્ત્ર, શીતળભોજન તથા શીતળ લેપન આદિ વિધિઓ કરીને અગ્નિ સંબંધી ક્રિયા કરવી. ૪

પરંતુ અગ્નિની ક્રિયાનો અંગભૂત વિધિ)

સર્વવ્યાધિષ્ટુતુષ્ણુ ચ પિચ્છિલમન્નં શુક્તવતઃ કર્મ કુર્વાત મૂદ્રમર્મકમરમન્દરાર્ણોમુરોગેષ્વશુક્તવતઃ ॥

સર્વ વ્યાધિઓમાં તથા સર્વ ઋતુઓમાં શેગીને જમનાં વીર્ય ત્રીકાશવાળાં હોય છે એવાં અન્નો જમાડીને^૧ પછી તેના અંગ પર અગ્નિની ક્રિયા કરવી; પણ ગર્ભની ખરાબ સ્થિતિની ગૂંચવણ, પથરી, ભગંદર, અરશ અને મોઢાના રોગોમાં તો શેગી જમેલ ન હોય તે પહેલાં અગ્નિની ક્રિયા કરવી.^૨ ૫

અગ્નિની ક્રિયામાં મતભેદ

તત્ર દ્વિવિધમગ્નિકર્માદુરેકે ત્વદગ્ન્યં માંસ-દગ્ન્યં ચ । હૃદ તુ શિરાસ્તાપુસન્ધ્યસ્થિષ્ણપિ ન પ્રતિ-પિદ્વોઽગ્નિઃ ॥૬॥

કેટલાક આચાર્યો કહે છે ‘આમડીમાં રહેલા શેગને અને માંસમાં રહેલા શેગને ખાળવા સારુ અગ્નિની ક્રિયા કરવી એટલે અગ્નિકર્મ ‘ત્વદગ્ન્યં’ અને ‘માંસદગ્ન્યં’ એવા બે પ્રકારનું જ છે;’ પરંતુ અમારા સિદ્ધાંતમાં તો શિરાઓ, સ્નાયુઓ, સાંવાઓ અને અસ્થિઓમાં રહેલા શેગોને ખાળવા સારુ અગ્નિની ક્રિયા કરવાનો નિયેધ નથી.^૩ ૬

૧ શીત, મૃદુ તથા પિચ્છિલ વીર્યો પિત્તહારી છે.

૨ ભોજન કડું હોય, તો વખન ચવાથી કે દસ્ત આવવાથી ક્રિયાનો વિધાત થવાનો સંભવ છે તેથી.

૩ આ અધ્યાયના ત્રીજા વિષયની નોંધમાં કહ્યું છે.

અગ્નિક્રિયા પછી ચામડી વગેરેમાં દખાતાં જુદાં જુદાં લક્ષણોને

તત્ર શ્વપ્રાદુર્મર્વો દુર્ગન્ધતા ત્વક્સંકોચશ્ચ ત્વદગ્ન્યે । કપોતવર્ણતાઽપ્પશ્ચયધુવેદના શુષ્કસંકુ-ચિત્તવ્રણતા ચ માંસદગ્ન્યે । કૃષ્ણોત્તવ્રણતા સાવ-સન્નિરોધશ્ચ શિરાસ્તાપુદગ્ન્યે । રૂક્ષારુણતા કર્કશ-સ્થિરવ્રણતા ચ સન્ધ્યસ્થિદગ્ન્યે ॥૭॥

ચામડીમાં અગ્નિની ક્રિયા કરવામાં આવે, તો અવાજ ઉત્પન્ન થાય છે, દુર્ગંધ નીકળવા લાગે છે અને ચામડીનો સંકોચ થાય છે. માંસમાં અગ્નિની ક્રિયા કરવામાં આવે, તો શેગવાળા પ્રદેશનો હોલાના જેવો વર્ણ થઈ જાય છે, સોજે તથા પીડા અલ્પ થઈ જાય છે અને પ્રણ સુકાઈ જાય છે તથા સંકોચાઈ જાય છે. શિરામાં કે સ્નાયુમાં અગ્નિની ક્રિયા કરવામાં આવે, તો પ્રણ કાળો તથા જાંબો થઈ જાય છે અને સાવ રેકાઈ જાય છે. સંધિમાં કે અસ્થિમાં અગ્નિક્રિયા કરવામાં આવે તો વ્યાધિનો પ્રદેશ રક્ત તથા લાલ થઈ જાય છે અને પ્રણ કઠોર તથા સ્થિર થઈ જાય છે. ૭

કયા રોગોમાં કયા પ્રદેશોમાં દહન ?

તત્ર શિરોરોગાધિમન્થયોર્મૂલલાટશઙ્ક્રપ્રદેશેષુ દહેત્ । વર્ત્મરોગેષ્વાદ્રાલક્ષકપ્રતિષ્ઠ્ઠાં દર્ષિ કૃત્વા વર્ત્મરોમકૂપાન્ દહેત્ ॥૮॥

માથાનો શેગ હોય કે અધિમંથ^૧ શેગ હોય તો ભમરમાં, લલાટમાં અને લમણમાં દહન કરવું. પાંપણનો શેગ હોય તો અશુને લીના કપડાથી જે અભિપ્રાય લખ્યો છે તેને વળગી રહીને જ કહીને આ વિષયનું વ્યાખ્યાન આપ્યું છે. પણ ખીજ ટીકાકારો એવું વ્યાખ્યાન આપે છે કે, તુરત જ પ્રાણ જતા રહે એવો વ્યાધિ હોય, તો શિરાઓ વગેરેનું પણ દહન કરવું. ૪ આજે દુખવા આવતા તેની ચિકિત્સા ન કરવામાં આવે, તો અધિમંથ નામનો શેગ થાય છે કે જેથી આખરો અન્ન-ત વેદના થાય છે અને અરધું માથું જાણે અત્યંત દાડી નાખવામાં આવતું હોય કે મથી નાખવામાં આવતું હોય એવી પીડા થાય છે. (ભા૦ પ્ર૦)

ઢાંઢી પાંપણનાં રૂંવાડાંના ખાડામાં દહન કરવું. ૮

અગ્નિની ક્રિયા કરવાના વિષયો

ત્વદ્માંમધિરાસ્ત્રાયુસન્ધ્યાસ્થિસ્થિતેષ્ટ્યુગ્રહજિ-
વાપાયુચ્છિન્નકઠિનસુપ્તમાંસે વ્રણે ગ્રન્થ્યર્જુદ-
મગન્દરાયત્રીશ્લીપદચર્મકીલ-તિલકાલકાંતવૃદ્ધિ-
સન્વિગિરાચ્છેદનાદિષુ નાદીશોણિતાત્પિત્રવૃત્તિષુ
ચાગ્નિકર્મ કુર્યાત્ ॥ ૧ ॥

આમડી, માંસ, શિરાઓ, સ્નાયુઓ, સાંધાઓ
કે અસ્થિઓમાં રહેલો વાયુ અત્યંત પીડા
કરતો હોય તો, અથવા ઊંચા, ઠંડા અને જડ
માંસવાળો વણ હોય તો, અથવા ગાંઠ, અરશ,
અર્ધુદ,^૧ ભગદર, અપચી,^૨ શ્લીપદ,^૩ અર્મ્મશીલ,^૪
તિલકાલક^૫ કે અન્નવૃદ્ધિ^૬ થયેલ હોય તો,
અથવા સાંધાઓનું કે શિરાઓનું છેદન આદિ
થયું હોય તો, અથવા નાદીવણ^૭ થયો હોય તો,
અથવા લોહી અત્યંત વહેવા લાગ્યું હોય તો

૧ ગરમ ગરમ સોયને તપાવી પાંપણનો વાળ
ઢાંઢ્યો હોય તે ઢાંઢ્યામાં ડામવું.

૨ અર્ધુદનું લક્ષણ અગિયારમા અધ્યાયના ત્રીજા
વિષયની નોંધમાં જુઓ.

૩ ગડમાળના કેટલાક ગાંઠાઓ પાડીને સહે,
કેટલાક ગાંઠાઓ મટી જાય, કેટલાક નવા થાય
અને લાના કાળ સુધી તે દરદ આલ્પ કરે, તે અપચી
કહેવાય છે (ભા૦ પ્ર૦)

૪ જવગવાળો, સાંધાળો સધિમાં થયેલો અને
અત્યંત પીડાવાળો જે સોજો અનુક્રમે પગમાં જીરે તે
શ્લીપદ કહેવાય છે કેટલાક કહે છે કે કાન, નેન,
લિંગ, હોઠ અને નાકમાં પણ આવેા સોજો થાય
તે શ્લીપદ કહેવાય છે. (ભા૦ પ્ર૦)

૫ અગિયારમા અધ્યાયના ત્રીજા વિષયની નોંધ જુઓ.

૬ આનું લક્ષણ અગિયારમા અધ્યાયના ત્રીજા
વિષયની નોંધમાં જુઓ.

૭ દુરુદ થયેલો પતન લાના આતરડાનું અવયવને બચાડી
તેની જગ્યાઓની નીચે લઈ જાય, ત્યારે તે સાથળના
મૂળમાં રહી ગાંઠ જેવો સોજો કરે, તે અર્જુદ કહેવાય
છે, આ સોજો રૂપણમાં આવે છે. (ભા૦ પ્ર૦)

૮ જોડો પેટેલો અને નળીની પેટે પરને વહેનારો વણ

અગ્નિની ક્રિયા કરવી. ૯

ડામની ચાર આકૃતિઓ

તત્રરોગાધિષ્ઠાનમેદાદાગ્નિકર્મ ચતુર્દ્વા મિથતે ।
તથથા । વલયવિન્દુવિલેસાપ્રતિમારણાનીતિ દહન-
મિથેયઃ ॥ ૧૦ ॥

રોગોના ભેદથી અને રોગોનાં સ્થાનકોના
ભેદથી ડામની ચાર આકૃતિઓ થાય છે. તેમાં
સળી વગેરેથી જે ચકરડા જેવી ગોળ આકૃતિ
કરવામાં આવે તે વલય (કંઠણાકાર) કહેવાય
છે. ચાંદલા જેવી જે આકૃતિ કરવામાં આવે, તે
બિન્દુ કહેવાય છે. આડી, સીધી કે વાંધી જે
લીટી કરવામાં આવે તે વિલેષા કહેવાય છે અને
તોવેલી સળી વગેરેથી આમ તેમ ધસવાથી જે
આકૃતિ થાય તે પ્રતિસારણ કહેવાય છે. ૧૦

✓ અગ્નિક્રિયામાં કયાં ધ્યાન આપવું?

भवति चात्र ॥

રોગસ્ય સંસ્થાનમતો વિદિત્વા નરસ્ય મર્માણિ
શ્લાઘ્નં ચ । વ્યર્ધિં તથર્ત્તં ચ સમીક્ષ્ય સમ્પક્
તતો વ્યવસ્યેન્નિપગ્નિકર્મ ॥ ૧૧ ॥

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ
સ્વમુખે કહ્યું છે : (સારી પેટે ગાંઠ આદિ) રોગોના
આકારનો,^૧ રોગીનાં મર્મસ્થળોનો,^૨ રોગી બળ-
વાન છે કે નહિ તેનો^૩ તથા રોગ વાયુનો, કફનો કે
પિત્તનો છે તેનો^૪ તેમ જ જતુનો વિચાર કરીને
પછી વેલે અગ્નિ સંબંધી ક્રિયા કરવાનો નિઃશય

૧ આથી વલયાદિ આકારો કરવાનું કારણ સૂચવ્યું
છે કે રોગના આકાર પ્રમાણે ડામની આકૃતિ કરવી

૨ આથી મર્મસ્થળોનો જાણવા કરીને ઠાઠ કરવાનું
સૂચવ્યું છે

૩ આથી સૂચવ્યું છે કે રોગી બળવાન હોય તો
અગ્નિક્રિયા કળી પણ નિર્જળ હોય તો કરવી નહિ.

૪ આથી સૂચવ્યું છે કે વ્યાધિ વાયુનો કે કફનો
હોય તો અગ્નિક્રિયા કરવી, પણ પિત્તનો હોય તો
કરવી નહિ.

કરવેા. ૧૧

સમ્યગ્દાહના સમનનો ઉપાય

તત્ર સમ્યગ્દગ્ધે મધુસર્પિર્મર્મામ્યક્ષઃ ॥૧૨॥

સમ્યગ્દાહ થયો હોય, તો મધથી તથા ધીથી તે દાહના સ્થાનક ઉપર અભ્યંગ કરવો. (રક્ત તથા પિત્ત કે જ્યો અગ્નિની ક્રિયાના વિષયરૂપ નથી, તેઓને સ્વસ્થ કરવા માટે અને દાહની થયેલી વેદનાને શાંત કરવા માટે આ ઉપાય છે.) ૧૨

અગ્નિની ક્રિયા કેને ન કરવી ?

અધેમાનગ્નિના પરિહરેત્ પિત્તપ્રકૃતિમન્તઃ-
શોણિતં મિત્રકોષ્ઠમનુદ્રતશલ્યં દુર્બલં બાલં શૂદ્રં
મીરુમનેકવ્રણવીઢિતમસ્વેદ્યાંથેતિ ॥૧૩॥

પિત્ત પ્રકૃતિવાળો, જેનો કોઠો ભેદાઈ ગયો હોય પણ રુધિર અંદર જ રહી ગયું હોય એવો,^૧ દુર્બળ, બાળક, શૂદ્ર, બીજા, અનેક વ્રણોથી અથવા અનેક વ્યાધિઓથી પિડાયેલો અને શેક કરવા વગેરે સ્વેદનક્રિયાઓને અથોગ્ય રોગોવાળાનાં^૨ અંગો પર અગ્નિની ક્રિયા કરવી નહિ. ૧૩

હામની ચાર આકૃતિઓ અને તેનાથી
ખાળવાના પ્રકારો

અતઃ કુદ્ધર્ષમિતરયાદગ્ધલક્ષણં વક્ષ્યામઃ ।

તત્ર સ્નિગ્ધં રૂઢં વાથિત્વ દ્રવ્યમગ્નિર્દહતિ ।

અગ્નિસન્તત્તો હિ સ્નેહઃ સ્વદમશિરાનુસારિત્વા-
ચ્ચગાદીનનુપ્રવિશ્યાશુ દહતિ । તસ્માત્સ્નેહદગ્ધેઽધિકા
રૂઢો ભવન્તિ । તત્ર પ્લુટં દુર્દગ્ધં સમ્યગ્દગ્ધમતિદગ્ધં
ચેતિ ચતુર્વિધમગ્નિદગ્ધમ્ । તત્ર યદ્વિવર્ણં પ્લુપ્યતેઽ-
તિમાત્રં તત્પ્લુટમ્ । યત્રોત્તિષ્ઠન્તિ સ્ફોટાસ્તીવાથો-
પદાહરાગપાકવેદનાથિરાચોપશામ્યન્તિ તદ્દુર્દગ્ધમ્ ।
સમ્યગ્દગ્ધમનવગાદં તાલફલતર્ણં સુસંસ્થિતં પૂર્વલ-

૧ આવા માથુસના શરીર પર અગ્નિક્રિયા કરવામાં આવે, તો લોહીના નિરોધને લીધે દાહ તથા પાક વગેરે થવાનો સંભવ છે.

૨ પાકુરોગી, પ્રગેઢવાળો, રક્તપિત્તવાળો અને તૃપાથી પીડિત ઇત્યાદિ અપ્તરો સ્વેદનક્રિયાને થોગ્ય નથી.

ક્ષણયુક્તં ચ । અતિદગ્ધે માંસાલમ્બનં ગાત્રવિશ્લેષઃ
શિરાસ્તાપુસન્ધ્યસ્થિવ્યાપાદનમતિમાત્રં જ્વરદાહ-
પિપાસામૂર્છાંશ્વોષદ્રવા ભવન્તિ વ્રણશ્વાસ્ય ચિરેણ
રોહતિ રુદ્ધશ્ચ વિવર્ણો ભવતિ ॥ તદેતચતુર્વિધમગ્નિ-
દગ્ધલક્ષણમાત્મકમ્પ્રસાધકં ભવતિ ॥૧૪॥

હવે વલય આદિ ચાર આકારો જુદી રીતનાં દહનો કે જ્યો વેદના હાય વિના પ્રમાદથી પણ થાય છે અને એક સમ્યગ્દગ્ધ વિના વેદના પ્રમાદથી પણ થાય છે; તેમનાં લક્ષણો કહીએ છીએ. અગ્નિ, ધી વગેરે સ્નિગ્ધ દ્રવ્યનો^૧ આશ્રય કરીને અથવા કાષ, પાપાણ કે ઈટિ આદિ રૂક્ષ દ્રવ્યનો આશ્રય કરીને બાળે છે. તેમાં અગ્નિથી સંતપ્ત થયેલું ધી વગેરે સ્નેહદ્રવ્ય પોતાનો ઝીલ્લો શિરાઓમાં પેસવાનો સ્વભાવ હોવાથી આમડી વગેરેમાં પૂસી જઈને તુરત બાળે છે; એટલા માટે ધી વગેરે સ્નિગ્ધ દ્રવ્યોથી દાઝેલાને વેદનાઓ બહુ થાય છે.

આ દહનોમાં પ્લુટ, કુદ્ધર્ષ, સમ્યગ્દગ્ધ અને અતિદગ્ધ એમ ચાર પ્રકારો થાય છે.^૨ સ્વાભાવિક વર્ણુ બદલી જઈને અત્યંત બળતરા થાય અને ફેલ્લા ન જાડે તો પ્લુટ થયું સમજવું.^૩ ફેલ્લા જાડે, બાણે આકર્ષણ થતું હોય એવા પ્રકારની તીવ્ર વેદના થાય, રૂતાશ થઈ જાય, પાકી જાય તથા સ્પાકા (લખકારા) નીકળવા વગેરે બીજી પણ તીવ્ર વેદનાઓ થાય; અને તે વેદનાઓ લાંબે કાળે મટે એવી થાય તો કુદ્ધર્ષ થયું સમજવું. જો દાહતું મૂળ જાડું ન

૧ પ્લુટ અને કુદ્ધર્ષ એ બને હીનદગ્ધ છતાં પણ તેમને જુદા જુદા ગણ્યાં છે, તેનું કારણ એ છે કે તેમનાં લક્ષણો અને ચિકિત્સાઓ ભિન્નભિન્ન છે. પ્લુટ અને કુદ્ધર્ષથી હીનદગ્ધ જુદું નથી.

૨ કેટલાક પ્લુટમતિમાત્ર વિવર્ણ વત્પ્રવર્તે એ પાદાંતરથી કહે છે: 'અગ્નિના તાપથી ઉન્નિષ્ઠ જેવું થઈ જાય અને પાકુરુવાણું થઈ જાય તે પ્લુટ કહેવાય છે.'

ગયું હોય એટલે અતિદગ્ધનાં લક્ષણો ન થયાં હોય, તાડનાં પાંદેલાં ફળ ભેળો રંગ થઈ ગયો હોય, દાહમાં અત્યંત જાંચો કે અત્યંત નીચો વગેરે દોષો ન થયેલ હોય અને ત્વચા વગેરેમાં દહન થયાનાં જ લક્ષણો પ્રથમ (આ અધ્યાયના ૭ માં વિષયમાં) કહ્યાં છે તે લક્ષણોથી યુક્ત હોય, તો સમ્યગ્દગ્ધ થયું સમજવું. એ માંસ લટથી રહ્યું હોય, ગાત્ર વીંખાઈ ગયું હોય, શિરાઓમાં, સ્નાયુઓમાં, સાંધાઓમાં કે અસ્થિઓમાં તૂટફાટ થઈ ગઈ હોય અને જ્વર, દાહ, તરસ તથા મૂર્છા એ ઉપદ્રવો અત્યંત થયા હોય તો અતિદગ્ધ થયું સમજવું. અતિદગ્ધ થયું હોય તો તેના વણ ધણે કાળે ભરાય છે અને ભરાયા પછી ખરાબ રંગવાળો રહે છે. વૈદે શરીરના અંગ ઉપર દાહક્રિયા કરવી હોય, તો જથી સમ્યગ્દગ્ધનાં લક્ષણો થાય એવી કરવી; પણ પ્લુટનાં, દુર્દગ્ધનાં કે અતિદગ્ધનાં લક્ષણો થાય એવી કરવી નહિ. ૧૪

દાહવાથી દેહલા તથા જ્વર વગેરે થવાનું કારણ મ્વન્તિ ચાત્ર ॥

અગ્નિના ક્રોધિત રક્તં મૃદં જન્તોઃ પ્રકૃપ્યતિ ।
તતસ્તેનૈવ વેગેન પિત્તમસ્મામ્બુદીર્યતે ॥
તુલ્યવીર્યં ડમે હોતે રસતો દ્રવ્યતસ્તથા ।
તૈનાસ્ય વેદનાસ્તીત્રાઃ પ્રકૃત્યા ચ નિદહતે ॥
સ્ફોટાઃ શીઘ્રં પ્રજાયન્તે જ્વરસ્તુષ્ણા ચ વર્દ્યતે ॥૧૫

આ સ્થળના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે: પ્રાણીના શરીરમાં અગ્નિએ દ્યુપિત કરેલું રુધિર, અત્યંત પ્રકોપ કરે છે અને તે પ્રકોપ થતાં અગ્નિ તથા રુધિર એ બન્ને મળી ઝડપથી પિત્તને પણ પ્રકુપિત કરે છે. અગ્નિ અને પિત્ત એ બન્ને ઉષ્ણ વીર્યવાળાં છે, તીખા રસવાળાં છે અને તુલ્ય દ્રવ્યોવાળાં છે, તેથી દાહલા માણસનું પિત્ત પ્રકુપિત થાય છે. પિત્ત

કે જે સ્વભાવથી જ દાહવાળું છે તેને, પ્રકોપ થવાથી પિત્ત સંબંધી દાહાદિક તીવ્ર વેદનાઓ થાય છે અને રુધિરથી તથા પિત્તથી દેહલા થાય છે તથા જ્વર અને તરસ વૃદ્ધિ પામે છે. ૧૫

દાહોલાની શાંતિ માટે ચિકિત્સા

દગ્ધસ્વોપશ્ચમાર્થાય ચિકિત્સા સંપ્રવક્ષ્યતે ।
પ્લુટસ્થાગ્નિપ્રતપનં કાર્યમુષ્ણં તથોપધમ્ ।
શરીરે ચ્ચિન્નમૂપિષ્ઠે સ્વિન્નં ભવતિ શ્રોણિતમ્ ॥
પ્રકૃત્યા દ્યુદકં શીતં સ્કન્દવત્યતિશોણિતમ્ ।
તસ્માત્સુપયતિ દ્યુષ્ણં ન તુ શીતં કયંચન ॥
શીતામુષ્ણાં ચ દુર્દગ્ધે ક્રિયાં કુર્યાદ્વિપરુ પુનઃ ।
ઘૃતલેપનસંકાસ્તુ શીનાનેવાસ્ય કારયેત્ ॥
સમ્યગ્દગ્ધે તુગાશ્ચીરીપ્લુક્ચન્દનગૈરિક્તઃ ।
સામૃત્તઃ સર્પિષા સ્તિર્ગૈરાલેપં કારયેદ્વિપરુ ॥
ગ્રામ્યાન્પ્રોદકૈશ્વૈનં પિટ્ટર્માસૈઃ પ્રલેપયેત્ ।
પિત્તવિવ્રધિવર્ચનં સંતોષ્માણમાચરેત્ ॥
અતિદગ્ધે વિચ્છીર્ણાનિ માંસાન્સુદૃલ્ય શીનલામ્ ।
ક્રિયાં કુર્યાદ્વિપક્ષ્પચ્છાચ્છાલિતપ્તુલકુર્ચનઃ ॥
તિન્દુકીન્ચકપાયૈર્વા ઘૃતમિથૈઃ પ્રલેપયેત્ ।
વ્રણં ગુહ્યંપિતૈર્વા છાદયેદયવૌદકઃ ।
ક્રિયાં ચ નિરિપ્લાં કુર્યાદ્વિપરુ પિત્તવિમર્ષવત્ ॥૧૬

દગ્ધની શાંતિ માટે ચિકિત્સા કહીએ છીએ. એ પ્લુટ થયું હોય તો શરીરને અગ્નિથી તપાવવું અને લેપન તથા અન્નપાનાદિક ઔષધો પણ ઉપયુજ કરવાં. શરીરને બહુ જ શેકવાથી રુધિર પણ શેકાઈને પાતળું થાય છે એટલે તેથી ગરમી શરીરથી બહાર નીકળતાં અને માર્ગ ખુલ્લો થવાથી વાયુ પણ અનુકૂળ ગતિવાળો થતાં સુખ થાય છે. એ શીત ઉપચારો કરવામાં આવે, તો દુઃખ થાય છે; કેમ કે જળ સ્વાભાવિક રીતે શીતળ હોવાથી રુધિરને અત્યંત જભાવી દે છે, તેથી ગરમી બહાર નહિ નીકળતાં અને વાયુનું ગમન પણ શેકાઈ જતાં ભારે વેદના થાય. એટલા

માટે જને પ્લુટ થયું હોય તે માણસને ગરમ ઉપચાર જ સુખ આપે છે, પણ શીત ઉપચાર કદી સુખ આપતો નથી.

દુર્દગ્ધ થયું હોય તો વૈવે તે રાગીના શરીર ઉપર શીતળક્રિયા પણ કરવી અને ઉષ્ણક્રિયા પણ કરવી. (દાહ અત્યંત થતો હોય તો શીતળક્રિયા કરવી અને દાહ બહુ ન થતો હોય તો ઉષ્ણક્રિયા કરવી.) ધીનું આલેપન તથા સેચન આદિ ઉપચારો તો શીત જ કરાવવા.

સમ્યગ્દગ્ધ થયું હોય તો વૈવે વંશલેપન, પીપર (લીંડી પીપર નહિ પણ ટેટીઆવાળું પીપર એ નામનું મોટું ઝાડ થાય છે તેની છાલ), રતાંજલિ, સોનાગર અને ગજોને વાટી ધીથી સ્નિગ્ધ કરી તેનો સુકાય નહિ એવો લેપ કરાવવો. (આથી પિત્ત શાંત થાય છે.) ઘોડા વગેરે આમ્ય પશુઓનાં માંસો, સૂર આદિ જલ પ્રાય પ્રદેશમાં ફરતાં પશુઓનાં માંસો અને કાચા આદિ જલચર પ્રાણીઓનાં માંસોને વાટીને તેઓને પણ લેપ કરાવવો. (આથી વાયુ શાંત થાય છે.) જો બહુ જ ગરમી રહેતી હોય, તો તેની પિત્તવિદ્રધિ પેઠે પણ ચિકિત્સા કરવી.^૧ (અહીં આ અધ્યાયના ૧૨ મા વિષયમાં કહેલી ચિકિત્સા પણ સ્મરણમાં રાખવી.)

અતિદગ્ધ થયું હોય તો લટકી રહેલાં માંસ કાઢી નાખી વંરે શીતળ ક્રિયા કરવી. પછી રાતા ચોખાનું ચૂર્ણ બભરાવવું અથવા ધીથી મિશ્રિત કરેલા ટીંબરની છાલના ચૂર્ણનો લેપ કરવો;^૨ અથવા ગજોનાં પાંદડાંથી કે કમળ આદિ જળ સંબંધી ઉદ્ભિજ્જોનાં પત્રોથી પ્રણને દાંડવો તથા પિત્તવિસર્પની જે ચિકિત્સા છે તે

પણ સધળી કરવી.^૩ (પિત્ત અને રક્તથી ઉપદ્રવ પામેલો પ્રણ ગજો વગેરેનાં પાંદડાંથી દાંડવાથી ગરમીનો લાગ કરીને સુખેથી રજાય છે.) ૧૬

અગ્નિદગ્ધોમા રૂઝ લાવવાની ચિકિત્સા

મધૂન્નિષ્ઠં સમધુકં રોષં સર્જસં તથા ।
મલ્લિષ્ઠાં ચન્દનં મૂર્વા પિપ્પલા સર્પિર્નિપાચયેત્ ।
સર્વેષામગ્નિદગ્ધાનામેતદ્રોપણમુત્તમમ્ ॥ ૧૭ ॥

મીણુ, જઠીમધ, લોધર, રાળ, મજ્જા, રતાંજલિ અને મૂર્વા નામના વેલાને વાટી, કલક કરી તેથી ઘી પકાવીને તે ઘી ચોપડવું. આ ઘી સધળાં અગ્નિદગ્ધોમાં ભરતી (રૂઝ) લાવવા માટે ઉત્તમ ઉપાય છે. ૧૭

સ્નેહથી દગ્ધ થયેલાની ચિકિત્સા

સ્નેહદગ્ધે ક્રિયાં રૂઝાં વિશેષેણાચારયેત્ ॥ ૧૮ ॥
સ્નેહથી દગ્ધ થયેલ હોય તો વિશેષે કરી રૂઝ ક્રિયાની યોજના કરવી. ૧૮

ધુમાડાથી થતા ઉપઘાતના લક્ષણો

અતઃ કુર્ષ્વં પ્રસ્ફામિ ધૂમોપહતલક્ષણમ્ ॥
શ્વસિતિ શ્વૌતિ ચાત્યથ્યત્યાધમતિ કાસતે ।
ચક્ષુષોઃ પરિદાહ્ય રાગધૈરોપજાયતે ॥
સધૂમકં નિઃશ્વસિતિ દ્રેયમન્યજ્ઞ વેત્તિ ચ ।
તથૈવ ચ રસાન્સર્ગાન્ શ્રુતિશ્વાસ્યોપહન્યતે ॥
તૃણાદાહજરણુતઃ સીદત્યય ચ મૃષ્ટૈતિ ।
ધૂમોપહતં હત્યેરં મૃણુ તસ્ય ચિકિત્સિતમ્ ॥ ૧૯ ॥

હવે ધુમાડાથી ઉપઘાત પામેલાનું લક્ષણ કહું છું. જે માણસને ધુમાડાથી ઉપઘાત થયો હોય તે માણસ હાડે છે, બહુ દેડકી ખાય છે, બહુ આંસૂરી અથ ટે તથા ઉત્તરસ ખાય છે અને

ના ચૂર્ણને ઘીથી નિખિત કરીને તેનો લેપ કરાવવો. કેટલાક કહે છે કે ટીંબરનો છાલ પણ વગેરે કપાયદ્રવોની છાલને ઘીથી મિશ્રિત કરીને તેનો લેપ કરાવવો.

૩ જો પિત્તવિસર્પ થયેલ હોય તો કમેષા, સિરેડાં, કમળ, મેષ, રોચળ, નીલકમળ અને કાદવને વાટી ઘીમાં મેગી વચ્ચા વચ રાખી તે રૂઝ લેપ કરવો. (માન પ્રા.)

૧ પિત્તવિદ્રધિ યથેન હોય તો પદ આસાદ, વાગો, જેઠીમધ અને રત જલિને રૂપમાં વાટી તે કલકમાં ઘી મેગીને તેનો લેપ કરાવવો. (ભા. ૨૦)

૨ કેટલાક કહે છે કે, ટીંબરની છાલના અને નળિયા-

સપળા રસોને પણ જળી શકતો નથી. એ માણસ-
ને આંગેમાં બળતરા તથા રતારા થાય છે, નિઃશ્વાસ-
માંથી ધૂમારો નીકળે છે. ગંધની ખબર પડતી
નથી, કાન બંદરા થઈ જાય; તરસ, દાહ તથા જ્વર
થાય છે, સ્નાન થાય અને મૂર્છા આવે છે. હવે
ધુમાડાથી ઉપધાત પામેલાની ચિકિત્સા સાંબળો.

ધુમાડાથી ઉપધાત પામેલાની ચિકિત્સા
સર્પિરિક્ષુસ્તં દ્રાક્ષાં પયો વા ઈર્કરામ્બુ વા ।
મધુરામ્લો રસો વાપિ વમનાય પ્રદાશયેત્ ॥
વમતઃ કોઠુગુદ્ધિઃ સ્વાદૂર્મગન્ધય નયતિ ।
શિથિનાતેન શામ્યન્તિ મદનક્ષવ્યુજરાઃ ॥
દાહમૂર્છાવૃદ્ધાધ્માનશ્વાત્ક્રાસાથ દારુણાઃ ।
મધુર્લેપનામ્લેથ કટુકેઃ કન્ઠપ્રદૈઃ ॥
મમ્પગ્નહાતીન્દ્રિયાર્થાન્મનશ્વાસ્ય પ્રસીદતિ ।
શિરોવિરેચનં તસ્મૈ દદ્યાદ્યોગેન શાશ્વત્ ॥
દષ્ટિર્વિશુષ્યતે વાસ્ય શિરોગ્રીવં ચ દેહિનઃ ।
અવિદાદિ લઘુ ક્ષિગ્ધમાહાર વાસ્ય કલ્પયેત્ ॥૨૦

એ માણસને વમન કરાવવા માટે ધી તથા
શેરડીનો રસ દેવો, અથવા દ્રાક્ષ અને ફૂધ અથવા
સાકરનું પાણી, અથવા મધુર રસ અને ખારો
રસ દેવા. વમન થયાથી કાઠાની શુદ્ધિ થાય છે
અને ધુમાડાની ગંધ નષ્ટ થઈ જાય છે. આ
ચિકિત્સા કરવાથી સ્નાન, છીંકો, જ્વર, દાહ,
મૂર્છા, તરસ, આદરો, શ્વાસ અને દારુણ ઉંઘરસ
હોય, તોપણ શાંત થઈ જાય છે. એ માણસને
મધુર, ખારો, ખાટા તથા તીખા કોળિયા^૧
લેવડાવવા; આથી તે માણસ ઈન્દ્રિયોના ગંધાદિક
વિષયોનું સારી રીતે ગ્રહણ કરે છે અને એનું
મન પણ પ્રસન્ન થાય છે. શાસ્ત્ર જણનારા વૈદે

૧ વાયુ. પિત્ત તથા કફને તોડનારા પદાર્થોને કોળિયો
કરી તેને કેવળ ગોદામા નાખી અરધો ચાવીને ધૂંકી
નાખવો. એ ક્વલપ્રક (કોળિયો લીધો) કહેવાય છે.
(ભા. ૫૦) આ ગંધના ચિકિત્સાસ્થાનના ૪૦ મા
અધ્યાયના ૩૮મા વિષયથી જુઓ.

એ માણસને માત્રાથી શિશોવિરેચન પણ દેવું.
આ ઉપાયથી તે માણસની દષ્ટિ શુદ્ધ થઈ જાય છે
અને માથું તથા કંઠ પણ શુદ્ધ થઈ જાય છે. એ
માણસને આહાર એવો દેવો કે જે બળતરા ન કરતાં
દર્લેદા અને સ્નિગ્ધ હોય છે. ૨૦

જંધની ચિકિત્સા

ઉષ્ણમાતાત્વર્દગ્ધે શીતઃ કાર્યો વિધિઃ મદ્રા
શીતવર્ષાનિલહત ઉષ્ણં મિશ્ર્યં ચ શસ્યતે ।
તથાઽતિતેજસા દગ્ધે સિદ્ધિર્નાસ્તિ કવંચન ॥
હન્દ્રવન્નાપ્રિદગ્ધેઽપિ જીરતિ પ્રતિક્ષારયેત્ ।
લેહામ્પ્લગ્નરીપેકઃ પ્રવેદ્ય તથા મિષત્ ॥ ૨૧ ॥

ગરમ પવન કે તડકા વગેરેથી દગ્ધ થયેલ
હોય, તો તે ઉપર સર્વદા શીત ઉપચારો કરવા.
હિમ પડવાથી કે વૃષ્ટિવાળા પવન વગેરેથી
ઉપધાત થયો હોય, તો ઉષ્ણ અને સ્નિગ્ધ ઉપચારો
કરવા એ ઉત્તમ છે. વીજળીથી બળી ગયેલ હોય
તો કાઠી ઉપાય આલેતો નથી; પરંતુ તેથી બચ્યા
છતાં પણ એ જીવતો હોય, તો વૈદે સ્નેહ પદાર્થો-
ના અભ્યંગોથી, પરિપેકાથી^૨ તથા બડા લેપોથી
ચિકિત્સા કરવી. ૨૧

અધ્યાય ૧૩ મો ૨૧, ૨૨, ૨૩

ઉપક્રમ

અયાતો જલૌકાવચારણીપમધ્યાયં વ્યાખ્યા-
સ્યામઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછનાથી 'જલૌકાવચાર-
ણીય' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન
કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ સુશ્રુત-
ની પાસે કહેલું છે. ૧

૧ કારણ કે મરી ગયેલો હોય છે, જીવતો હોય તો
ઉપચાર કરવો. પ્ર.

૨ ઉપર ધાર કરવી એ પરિપેક કહેવાય છે.

૩ જળો મૂકવાના પ્રકાર વિશેનો.

જળો મૂકવારૂપ ઉપાયની પ્રથમ સા
નૃપાદ્યવાલસ્થરિમીરુદ્યલનારીસુકુમારાણા-
મનુગ્રહાર્થ પરમસુકુમારોડ્યં શોણિતાવસેચનોપાયો-
ડમિહિતો જલોક્તઃ ॥૨॥

બગડેલુ લોહી કાઢવા જળો મૂકવાનો જે
ઉપાય છે, તે (શિંગડું મૂકવારૂપ તથા તૂંબડી
મૂકવારૂપ સુકુમાર ઉપાયોથી પણ) વગર સુકુમાર
છે અને તે રાજાઓ, વનાદ્ય લોકો, બાગડો, વૃદ્ધ
લોકો, બીકણ લોકો, દુર્બળો, સ્ત્રીઓ અને સુ-
કુમાર પ્રવૃત્તિવાળા માણસો માટે દયા લાવીને
વિદ્વાનોએ શોધી કાઢેલો છે. ૨ જળ નિરુદ્યલનારી
જળો, શિંગડાના તથા તૂંબડીનો વિષયવિભાગ
તત્ર તાતપિત્તરુદ્ધુદ્યોણિતં યથાસંલ્પં મૃદ્ધ-
જલૌકાલાણુભિરવસેચયેત્ સિમ્બશીતરુદ્ધત્વાત્
સર્વાણિ સર્વૈર્ના ॥

મનન્તિ ચાત્ર ॥
ઉર્ણં સમધુર શ્લક્ષ્ણં ગર્વાં શુદ્ધં પ્રતીર્તિતમ્ ।
તસ્માદ્ગતોપસૃષ્ટે તુ હિતં તદવસેચને ॥
શીતાધિમાસા મધુરા જલૌકા વારિસમ્ભરા ।
તસ્માત્પિત્તોપસૃષ્ટે તુ હિતા સા દ્યક્સેચને ॥
અલાણુ કઠુર્કં રુદ્ધં તીક્ષ્ણં ચ પરિકીર્તિતમ્ ।
તસ્માદ્છલ્લેપ્તોપસૃષ્ટે તુ હિતં તદવસેચને ॥૩॥

રહિર એ વાયુથી બગડેલુ હોય તો શિંગડું
મૂકીને, પિત્તથી બગડેલુ હોય તો જળો મૂકીને અને
કફથી બગડેલુ હોય તો તૂંબડી મૂકીને કાઢવું,
અથવા વાયુથી બગડેલા લોહી માટે શિંગડું,
પિત્તથી બગડેલા લોહી માટે જળો અને કફથી
બગડેલા લોહી માટે તૂંબડી વગેરે સમયે ન મળી
આવે, તો વાત, પિત્ત અને કફમાંના ગમે તેનાથી
બગડેલુ લોહી શિંગડું, જળો અને તૂંબડીમાંના
ગમે તે સાધનથી કાઢવું

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધનંતરિ
એ સ્વમુખે કહેલું છે ‘મધ્યતુ શિંગડું’ ઉપયુ, કાંઈક

સ્નિગ્ધ અને લીસું છે, તેથી વાયુથી બગડેલુ લોહી
કાઢવામાં તે વગર હિતકારી છે. જળો શીત સ્થળ-
માં રહેનારી છે, મધુર છે અને જળમાં ઉત્પન્ન
શ્વેલી હોય છે, તેથી પિત્તથી બગડેલુ લોહી
કાઢવામાં તે વગર હિતકારી છે તૂંબડી તીખી
રૂક્ષ અને તીક્ષ્ણ છે, તેથી કફથી બગડેલુ લોહી
કાઢવામાં તે વગર હિતકારી છે’ ૩

શિંગડા તથા તૂંબડીથી લોહી કાઢવાની રીત
તત્ર પ્રચ્છિતે તત્તુનસ્રપટલાનનદેન મૃદ્ધેણ
શોણિતમસેચયેદાચૂષણાત્ । સાન્તર્દીપયાજ્જાત્રા ॥
શિંગડાથી લોહી કાઢવું હોય, તો જે
ભાગમાં લોહી બગડેલું હોય તે ભાગને પ્રથમ
શસ્ત્રથી ટાચી ઝીણા કપડાથી ‘ઢાંઢેલુ શિંગડું’
લગાવી તે શિંગડાથી જ્યાં સુધી લોહી ચુસાય
ત્યાં સુધી કાઢવું. તૂંબડીથી લોહી કાઢવું હોય
તો જે ભાગમાં લોહી બગડેલું હોય, તે ભાગને
પ્રથમ શસ્ત્રથી ટાચી, કાળી માટીથી ચોપડેલી
તૂંબડીની અદર દીવો મૂકી તે તૂંબડી પેલા
ભાગ ઉપર લગાવીને જ્યાં સુધી લોહી ચુસાય
ત્યાં સુધી કાઢવું ૪

જળોના નાશોની વ્યુત્પત્તિઓ તથા પ્રકાર
અથ જલાયુકા વક્ષ્યન્તે । જલમાસામાયુરિતિ
જલાયુકા જલમાસામોક્તૈરિતિ જલૌકમઃ । તા દ્વાદશ ।
તામા સત્પિપાઃ પદ્ તાત્ત્ય એવ નિર્વિપાઃ ॥૫॥

સંસ્કૃત ભાષામાં જળોનાં જલાયુકા અને

૧ તૂંબડીને ઘટા સૂતરથી, મૂત્રાશયની ઘાથગાથી
તથા કરોળિયાના પડ અને જાળા વગેરેથી ઢાકરી એમ
પણ કહેવામાં આવે છે

૨ શિંગડું ધોળી યાવતુ ચદ્ર જેવું વાકુ સાત
આંગળ લાંબુ અને જેની અદર ૩ના પૂમડા નાખ્યા
હોય એવું જોઈએ એના મૂળમાં અશુદ્ધતા મૂળ જેવડું
અને અગ્રમાં મગ જેવડું છે. જોઈએ

૩ તૂંબડી આઠ આંગળની ચાર આંગળના નાજવાળી
અને પાતળી જોઈએ (ઉપરથી ૧૮ ઇંચના પરિધાળી
અને ૧૨ ઇંચ વચ્ચી અને ૩ ઇંચના વ્યાસવાળી ઢોલી
જોઈએ પ્ર.)

ગલોઠ્ઠસ્ એ નામ છે. જળ (પાણી) નું આયુષ્ય છે તેથી ગલાયુક્ત કહેવાય છે અને જળનું ઉત્થાનક છે તેથી ગલોઠ્ઠસ્ કહેવાય છે. જળો પાર જતની થાય છે, તેમાં છ ઝેરવાળી છે અને છ ઝેર વગરની છે. ૫

ઝેરી જળોતુ નિરૂપણ તથા તેના ઝેરની ચિકિત્સા
તત્ર સવિપાઃ । કૃષ્ણા કર્કુરા અલગદાં દન્દ્રા-
યુધા સામુદ્રિકા ગોચન્દના ચેતિ । તાસ્વંજનચૂર્ણ-
વર્ણા પૃથુશિરાઃ કૃષ્ણા । વર્મમત્સ્વવદાયતા છિન્નો-
ન્નતકુશિઃ કર્કુરા । રોમશા મહાપાર્શ્વા કૃષ્ણમુલ્લ-
ગદાં । દન્દ્રાયુધવદ્ધર્વરાજિભિધિવા દન્દ્રાયુધા । ઈપ-
દસિતપીતિકા વિચિત્રપુષ્પાકૃતિચિત્રા સામુદ્રિકા ।
ગોવૃષણવદ્ધોમાને દ્વિધાભૂતાકૃતિરણુમુસી ગોચન્દ-
નેતિ । તામિર્દેદે પુરુષે દંશે શ્વયથુરતિમાત્રં-કન્દ-
ર્મૂર્છાં જરો દાહચ્છર્દિર્મદઃ સદનમિતિ લિઙ્ગાનિ
ભવન્તિ । તત્ર મહાગદઃ પાનાલેપનનસ્પર્શકર્માદિપૂ-
યોજ્યઃ દન્દ્રાયુધાદપ્તમમાધ્યમિત્યેતાઃ સવિપાઃ સચિ-
કિત્સિતા વ્યાખ્યાતાઃ ॥ ૬ ॥

કૃષ્ણા, કર્કુરા, અલગદાં, દંદ્રાયુધા, સામુ-
દ્રિકા અને ગોચન્દના એ છ જાતની જળો ઝેરી
છે. એમાં જે જળો કાજળના ચૂર્ણ જેવી કાળી
અને મોઠાં માથાંવાળી હોય છે તે કૃષ્ણા કહેવાય
છે. જે જળો સર્પ જેવી અથવા વર્મી નામના
મત્સ્ય જેવી કાળી અને કાંઈક ચિસચેલા તથા
કાંઈક જાંઘા પેટવાળી હોય તે કર્કુરા કહેવાય
છે. જે જળો વળીએને લીધે રૂંધાડાંવાળી જેવી
જણાતી, મોઠાં પડખાંવાળી અને કાળા મોઢાવાળી
હોય તે અલગદાં કહેવાય છે. જે જળો ચોમા-
સામાં દેખાતા દંદ્રધતુષંતી પેઠે વિચિત્ર રંગવાળી
જાંચીજાંચી લીટીઓથી યુક્ત હોય તે દંદ્રાયુધા
કહેવાય છે. જે જળો કાંઈક કાળી, કાંઈક પીળી
અને વિચિત્ર પુષ્પની પેઠે જુદી જુદી સ્થિતિવાળાં
સફેદ ચિહ્નોથી યુક્ત હોય તે સામુદ્રિકા કહેવાય

છે. જે જળો પેતાના શરીરના નીચેના ભાગમાં
જળદના વૃષણની પેઠે જે ભાગવાળી હોય અને
ઝીણાં મોઢાંવાળી હોય તે ગોચન્દના કહેવાય છે.
આ જાતોમાંની કાંઈ પણ જળો માણસને કરડે
તો સોજે, અત્યંત ખરખર, મૂર્છા, જ્વર, બળતરા,
વમન, સોપારી આવથી ચડતા મીણા જેવો મીણો
અને શ્વાનિ એટલાં ચિહ્નો થાય છે. આ પ્રમાણે
થયેલ હોય તો પીવામાં, લેખમાં અને નસ્યકર્મ
વગેરેમાં મહાગદના ઉપયોગરૂપ ચિકિત્સા કરવી.
આ જાતોમાં દંદ્રાયુધા નામની ઓથી જાતની જળો
કરડી હોય તો તેનું ઝેર તો અસાધ્ય જ છે. આ
પ્રમાણે છ જાતની ઝેરી જળોતુ અને તેમાં પાંચ
જાતની જળોના ઝેરની ચિકિત્સાનું નિરૂપણ કર્યું.

ઝેર વગરની જળોની જાતો તથા સ્વરૂપ

અથ નિર્વિપાઃ । કપિલા પિન્નલા શઙ્કુમુસી
મૂષિકા પુન્ડરીકમુસી સાવરિકા ચેતિ । તત્ર મનઃ-
શિલારઙ્ગિતામ્યામિત્ર પાર્શ્વામ્યાં શૃષ્ઠે લિંગમુદ્રવર્ણા
કપિલા । કિંચિદ્રક્તા વૃત્તકાયા પિંગાઽઽયુગા ચ
પિંગલા । યદ્વદ્વર્ણા શીઘ્રપાવિની દીર્ઘતીક્ષ્ણમુસી
શઙ્કુમુસી । મૂષિકાકૃતિવર્ણાઽનિટગન્ધા ચ મૂષિકા ।
મુદ્રવર્ણાપુન્ડરીકતુલ્યવસ્ત્રાપુન્ડરીકમુસી । લિંગવા
પદ્મવર્ણાઽદશાક્ષુલપ્રમાણા સાવરિકા સા ચ
પથર્યે । ઇત્યેતા અવિપા વ્યાખ્યાતાઃ ॥ ૭ ॥

કપિલા, પિંગલા, શંકુમુખી, મૂષિકા, પુન્ડ-
રીકમુખી અને સાવરિકા એ છ જાતો ઝેર વગરની
છે. જે જળો મનઃશિલથી રંગેલાં પડખાંવાળી
અને પીઠમાં લીલા ભંગના જેવા રંગવાળી હોય
તે કપિલા કહેવાય છે. જે જળો કાંઈક રાતી,

૧ કલ્પશાનના ૫ મા અધ્યાયનો ૨૬ મો વિષય જુઓ.

૨ દંદ્રાયુધાના દંતુ ચિહ્ન અસાધ્ય સર્પના જેવા
વિષના વેશથી આછી લેડું. સોમ વગેરે મૃત્યુકારક
ચિહ્નો સર્પ જેવામાં આવવાથી અને મહાગદથી પણ
શાત નહિ થવાથી દંદ્રાયુધાના દંતુની ખરખર ૫૩ છે
એમ કહેવાય છે.

ગોળ શરીરવાળી પિંગળી અને ઝડપથી ચાલનારી હોય તે પિંગલ્લા કહેવાય છે. જે જળો જમણી બાજુની ગાંઠ જેવા વર્ણવાળી, ઝડપથી લોહી પીનારી અને લાંબા તથા તીવ્ર મોઢાવાળી હોય તે શંકુમુખી કહેવાય છે. જે જળો હંદરના જેવા આકારવાળી, હંદરના જેવા વર્ણવાળી અને ખરાબ ગંધવાળી હોય તે મૂષિકા કહેવાય છે. જે જળો મગના જેવા વર્ણવાળી અને કમળની પેઠે વિસ્તીર્ણ મોઢાવાળી હોય તે પુંડરીકમુખી કહેવાય છે. જે જળો સિન્ધ, સફેદ કમળના પત્ર જેવા મુખવાળી અને અઘર આંગળ લાંબી હોય તે સાવરિકા કહેવાય છે. આ સાવરિકા (જે સા-જળો) હાથી તથા ઘોડા વગેરે પશુઓનું લોહી કાઢવામાં કામ આવે છે. આ ઝેર વગરની જળોની જાતિઓનું નિરૂપણ કથું. ૭

—ઝેર વગરની જળોની ઉત્પત્તિના મુખ્ય દેશો.

તાસાં યવનવાણ્વસણપૌતનાદીનિ ક્ષેત્રાણિ ।
તેષુ મહાશરીરા ચલવતઃ શીઘ્રપાયિન્યો મહાશના
નિર્વિપાશ્વ વિશેષેણ મવન્તિ ॥ ૮ ॥

તુરથી, હિંદુસ્તાનના દક્ષિણ દેશોમાંના પાંદ્ય દેશ, સધાદ્રિ અને મથુરા પ્રાંત ઇત્યાદિ દેશોમાં ઝેર વગરની જળોની જાતિઓ વિશેષે ઉત્પન્ન થાય છે અને તે મોટાં શરીરવાળી, બળવાળી, ઝડપથી લોહી પીનારી તથા ઘણું ખાનારી હોય છે. ૮

—ઝેરી અને ઝેર વગરની જળોનાં ક્ષેત્રો

તત્ર સનિપમત્સ્યક્રીટદર્દુરમૂત્રપુરીષકોથજાતાઃ
ફલુપેન્ધ્વમ્મસ્સુ ચ સવિપાઃ । પત્તોત્પલનલિનક્રુદ્ધ-
સૌગન્ધિકકુલયપુણ્ડરીકઘૈવલકોથજાતા વિમલે-
ધ્વમ્મસ્સુ ચ નિર્વિપાઃ ॥ ૯ ॥

ઝેરી માછલાં, શીડા અને દેડકાંનાં મૂત્રના તથા વિષના સડામાં ઉત્પન્ન થયેલી અને મેલાં પાણીમાં રહેનારી જળો ઝેરી હોય છે. ઘોળાં કમળો, નીલ કમળો, રાતાં કમળો, પોયણાં,

સૌગંધિક, નામનાં રાત્રિવિકાસી કમળો, રક્ત કમળો, અતિ સફેદ કમળો તથા શેવાળના સડામાં ઉત્પન્ન થયેલી અને નિર્મળ પાણીમાં રહેનારી જળો ઝેર વગરની હોય છે. ૯

ઝેર વગરની જળોનું સામાન્ય લક્ષણ અને તેને પકડવાની તથા સખવાની રીત

મવતિ ચાત્ર ॥

ક્ષેત્રેષુ વિચરન્ત્યેતાઃ સલિલેષુ મુગન્વિષુ ।

ન ચ સક્ષીર્ણચારિણ્યો ન ચ પદ્મ્યયાઃ સુલાઃ ॥

તાસાં પ્રવ્રહણમાર્દ્રચર્મનાન્યૈર્વા પ્રયોગૈર્મૃદ્ધી-
યાત્ । અથૈનાં નવે મહતિ ઘટે સરસ્તઙાગોદકપંક-
માવાપ્ય નિદધ્યાત્ । મધ્યાર્થે ચાસામુપહરેન્નૈવલં
વક્ષ્મૈર્મૌદકાંશ્ચ કન્દાંશ્ચૌર્ણીકૃત્ય શતપાર્થ તૃણમૌદકા-
નિ ચ પત્રાણિ । દ્વચહાત્પ્રહાચ્છાન્યજલં મધ્યં ચ
દઘાત્ સપ્તરાત્રાત્સપ્તરાત્રાન્ન ઘટમન્યં સંક્રામયેત્ ॥

મવતિ ચાત્ર ॥

સ્થૂલમધ્યાઃ પરિક્ષિપ્તાઃ પૃથ્વ્યો મન્દવિચેદિતાઃ ।

અગ્રાદિણ્યોઽપ્પપાયિન્યઃ સવિપાશ્ચ ન પૂજિતાઃ ॥

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરીએ સ્વચ્છે કહ્યું છે. ‘એ ઝેર વગરની જળો સારાં ક્ષેત્રોમાં મુગંધી પાણીમાં વિચરે છે, વિષા આદિ વિરુદ્ધ આહાર કરતી નથી, કાઠવમાં રહેતી નથી અને મુખાકારી હોય છે.’

જળોને આળાં ચામડાંથી અથવા બીજા પ્રયોગોથી પકડવી. પછી નવા તથા મોટા ઘડામાં સરોવરનાં તથા તળાવનાં જળ અને કાઠવ નાખી તેમાં તેઓને નાખવી, તેને આહાર માટે શેવાળ, સુકાયેલું માંસ તથા જળમાં ઉત્પન્ન થયેલા કંદોનું ચૂર્ણ આપવું અને સૂતા માટે ખડ તથા જળમાં ઉત્પન્ન થતા રોપાઓનાં પાંદડાં આપવાં. બબ્બે દિવસે અથવા ત્રણત્રણ દિવસે બીજું પાણી તથા બીજું લક્ષ્ય આપવું અને સાતસાત રાત વીત્યા પછી તેઓને બીજા ઘડામાં નાખવી.

આ વિપયના શ્લોકમાં ભગવાન ધનંતરિએ સ્વયંબુએ કહ્યું છે: 'જે જળો બાંકાં મધ્યેવાળી, ક્વેશ પામેલી, પડોળી, મુસ્ત ગેણવાળી, બરાબર પકડ નહિ કરનારી, થોડું લોહી પીનારી કે એરી હોય તેને વળગાડવાના કામમાં અયોગ્ય સમજવી.' ૧૦

✓ જળો વળગાડવાની પદ્ધતિ ૧૧
અથ જલૌકોઽવસેરુમાધ્યકયાધિતમુપવેશ્ય સંવેશ્ય વા વિરુક્ષયેચાસ્ય તમરકાશં મુદ્રોમયચૂર્ણેય-ધરુજઃ સ્વાત્ । મૃદીતાથ તાઃ સર્પપરજની રુક્ષોદક-પ્રદિગ્ધગાત્રીઃ સલિલસરકમધ્યે મુદ્રાંતમ્પિતા વિગત-હ્લમા જાત્વા તામી રોગં ગ્રાહયેત્ । રુક્ષમશુક્લાર્દ્રપિતુ-પ્રોતાવચ્છન્નાં કુત્ત્રા મુલમપારણ્યાદમૃદ્ધન્ત્યૈ લીર-વિન્દું ગોણિતવિન્દું વા દયાચ્છત્તપદાનિ વા કુર્ગીત યદ્યેવમપિ ન મૃદીયાત્તદાન્યાં ગ્રાહયેત્ । યદા ચ નિશિ-શતે સ્વપુરુરવદાનનં કૃત્વોક્ષમ્ય ચ સ્કન્ધં તદા જાની-યાદ્ગૃહ્ણતીતિ મૃદ્ધન્તીં ચાર્દ્રવચ્છાવચ્છન્નાં ધારયેત્સે-ચ-ચેચ । દંશે તોદકગ્ઢપ્રાદુર્ભાવિર્જાનીયાચ્છુદ્રમિયમા-દત્ત ઇતિ । શુદ્ધમાદદાનામપનયેત્ । અથ શોણિતગં-ધેન ન મુશ્વેન્મુલમસ્વાઃ સૈન્ધવચૂર્ણેનામકિરેત્ ॥૧૧॥

જેનો રોગ જળો વળગાડવાથી મટે એવો હોય તે રોગીને બેસાડી અથવા સુવાડી, જે જગ્યામાં રોગ હોય તે જગ્યા એ ત્રણ વગરની હોય, તો તે ઉપર માટીનું તથા છાણનું ચૂર્ણ લગાવીને ધસવું કે જેથી ત્યાં જળો વળગે. (જે ત્રણ હોય તો તેમ કરવાની જરૂર નથી; કેમ કે ત્રણની ગંધથી અને ક્લેદથી જ વળગી રહેશે. ત્રણ ઉપર ચૂર્ણ ધસવાથી પીડા પણ બહુ થાય છે.) પછી ઘડામાંથી જળોને પકડી બહાર કાઢી તેનાં ગાત્રોને સર્પપના તથા હળદરના કંદકના પાણીથી ખરડી, પાણીનાં ફંડાં વગેરે બીજા પાત્રમાં થોડી-વાર રાખી, તે શાંત થયેલી અણુવામાં આવે ત્યારે તેની પાસે રોગની જગ્યા પકડાવવી. ઝીણું તથા

ધોળું કે તથા વજ્ર બીંજવી તેથી જળોને ઢાંછી લેવી^૧ અને તેનું મોઢું હથાડું રાખવું. જળોએ રોગના સ્થાનકને પકડે નહિ તો રોગના સ્થાનક પર ફંધવું અથવા લોહીનું ટીપું નાખવું, અથવા શસ્ત્રથી ટોચા કરવા કે જેથી જળો તે સ્થાનકને પકડે આમ કર્યા છતાં પણ ન પકડે તો તે જળોને છોડી દઈ બીજા જળોની પાસે પકડાવવું. જ્યારે જળો પોતાના મોઢાને ઘોડાની ખરી જવું કરી, કાંવ ઊંચી કરીને ચોટે, ત્યારે અણુવું કે હવે લોહી પીએ છે. લોહી પીવા લાગેલી જળોને બીના કપડાથી ઢાંકી રાખવી અને તેના પર પાણી રેડવા કરવું. જળોના દંશમાં જ્યારે બંધા અને ચળ થવા લાગે,^૨ ત્યારે તેને શુદ્ધ લોહી પીતી બળીને ત્યાંથી ખસેડી લેવી.^૩ કદાચ તે જળો લોહીની અત્યંત લાલચથી રોગના સ્થાનને ન છોડે, તો તે જળોના મોઢા ઉપર સેંધવનું ચૂર્ણ ભભરાવવું કે જેથી તે પોતાની મેળે છોડી દે. ૧૧

લોહી પીધા પછી જળોને નીચેવવાની રીત
અથ પતિતાં તણ્ડલકણ્ડનપ્રદિગ્ધગાત્રીં તૈલ-વળામ્યક્તમુર્તીં વામહસ્તાઙ્ગુલીમ્યાં મૃદીતપુચ્છાં દક્ષિણહસ્તાંગુષ્ઠાંગુલીમ્યાં શ્વનઃશનૈરુલોમનમુમા-ર્જયેદાદ્યપ્રાદામયેવાવાધાંવત્સમ્પગ્વાન્તલિઙ્ગાનીતિ ।

૧ જળો મુખ પામે તો તુલત લોહી પીએ છે માટે બીના વચ્ચેથી તથા રશ્મી ઢાંકવાને ઉપચાર કરવો.

૨ ધાતુના ક્ષયને લીધે હૃદયથી થયેના વાયુથી વ્યથા થાય છે. શુદ્ધ રહિરનો ક્ષય થતા કંઈના કાર્પરેષ ખરજ ન થતી જોઈએ એમ ધારીને કેટલાક તો મૂળમાં કંદુ સ્ખન્દનું ઉચ્ચારણ જ કરતા નથી, કેટલાક કહે છે કે 'રહિરધાતુ કે જે આંતર પદાર્થ છે તેનો ક્ષય થતાં સોમ્ય ક્રૂષ્ણાતુ જળોના મોઢાના કનેદથી વૃદ્ધિ પામે છે, તેથી ખજ જરાતો સંજવ છે.'

૩ જેમ હંસ દ્વયથી મિશ્રિત કરેલા પાણીમાંથી દૂધને જ પીએ છે તેમ જળો પ્રથમ મિશ્રિત રહિરમાંથી દુષ્ટ રહિરને જ પીએ છે દુષ્ટ રહિર સમાપ્ત થઈ રહે ત્યાર પછી શુદ્ધ રહિર પીવા લાગે છે.

સમ્યગ્વાન્તા સલિલસરકે ન્યસ્તા મોક્ષકામા સતી
ચરેત્ । યા સીદતિ ન ચેષ્ટે સા દુર્વાન્તા તાં પુનઃ
સમ્યગ્વામયેત્ । દુર્વાન્તાયા વ્યાધિરસાઘ્ય ઇન્દ્રમદો
નામ ભવતિ । અથ સુવાન્તાં પૂર્વવત્સન્નિદધ્યાત્ ॥૧૨

જળો લોહી પીને પડી જાય, ત્યારે તેનાં ગાનો
પર ચોખ્ખાના ચૂર્ણને જડો લેપ કરી અને મોઢા પર
તેલમાં વાટેલું લણ ખરડી, ડાખા હાથના અંગૂઠાથી
તથા આંગળીથી તેનું પૂંછડું પકડી, જમણા હાથના
અંગૂઠાથી તથા આંગળીથી ધીરેધીરે અનુકૂળ રીતે
છેક તેના મોઢા મુધી દબાણ કરતું જવું અને જ્યાં
મુધી સારી પેઠે ઓછી નાખ્ખાનાં ચિહ્નને દબાવ
ત્યાં મુધી દબાવીદબાવીને લોહી ઓઠાવી નાખવું.
એ જળો પાણીના વાસણમાં નાખવામાં આવતાં
ખાવાની ઇચ્છાથી ફરવા લાગે તો જાણવું કે
તેણે સંપૂર્ણ રીતે લોહી ઓછી નાખ્યું છે. જે
જળો પાણીના વાસણમાં સુરત થઈ રહે અને
ફરવા લાગે નહિ, તો તેને 'ખરાખર લોહી ઓઠા-
વાયું નથી' એમ જાણીને ફરીવાર સારી પેઠે
ઓઠાવવું. એ જળોને સારી પેઠે લોહી ઓઠાવ-
વામાં ન આવે તો તેને ઇન્દ્રમદો નામનો રોગ
થાય છે. લોહીનું સારી પેઠે વચન કરાવીને પાછી
તેને પ્રથમની પેઠે ધડામાં નાખવી. ૧૨

લોહી કાઢ્યા પછી પ્રણે પર કરવાની ક્રિયા
શોણિતસ્ય ચ યોગાયોગાન્વેષ્ય જલૌકોઽ-
પાન્મધુનાઽવઘટ્ટયેચ્છીતામિરદ્ધિષ્વ પરિપેચયેદ્વશ્નોત
વા વ્રણં કપાયમધુરસ્નિગ્ધશીતૈશ્વ પ્રદેહઃ પ્રદિશ્વા-
દિતિ ॥ ૧૩ ॥

૧ કેટલાક કહે છે કે આ રોગોનું લક્ષણ આ
પ્રથમાં આપું નથી, માટે આ પાત્રમાં ઇન્દ્રમદ સખ્દ
ઓઠાવે જ નહિ

ઇન્દ્રમદ એટલે તાવ, જળોને તાવ આવે તેનું નામ
ઇન્દ્રમદ કહેવાય છે. પૃથ્વીને પણ તાવ લાગુ પડે, ત્યારે
તે સુકાઈ જાય, એમ દરેક પ્રાણીને તાવ આવે તેનાં
નામ ભુદાં પાજાં છે. ૧૩

લોહી નીકળવાના હીનયોગ, મિથ્યાયોગ
તથા અતિયોગ જેઈ તપાસી એ હીનયોગ થયો
જણાય, તો પ્રણેની ઉપર મધ ચોળવું.^૨ અતિ-
યોગ થયો હોય તો પ્રણે ઉપર ઠંડા જળનું
સેચન^૩ કરવું અથવા પાટા બાંધવો^૪ અને મિથ્યા-
યોગ થયો હોય તો પ્રણે ઉપર તૂરા, મધુર,
સ્નિગ્ધ તથા શીતળ કલ્કોના જડા લેપો કરવા.^૫
૪ વૈધ જળોનાં ક્ષેત્રો વગેરે જાણવાની જરૂર

भवति चात्र ॥

क्षेत्राणि ग्रहणं जातीः पोषणं सावचारणम् ।

जलौकसां च यो वेति तत्साध्यान्त जयेद्गदाक्ष ॥

આ સ્થળના સ્લૌકમાં જગવાન ધન્ય તરિએ
સ્વમુખે કહ્યું છે : 'જે વૈધ જળોનાં ક્ષેત્રોને, અતિ-

૨ અરોગ રહેલા દુષ્ટ રુધિરનો સાવ કરાવવા સાથે
ચોળવાનું કહ્યું છે

૩ બહુ લોહી નીકળવાથી લાઠ થાય છે. તેની શાંતિ
માટે ઠંડા ઉપચાર કરવો જોઈએ. ફક્ત ઓઠાના વધુ
લોહી નીકળે ત્યારે ઠંડું પાણી ઊઠવાને ઉપચાર
કરાય છે. પ્ર.

૪ સવાવા લાગેલા લોહીને અટકાવવા માટે ઠંડા
જળના સેચનનું અને પાટા બાંધવાનું કહ્યું છે.

૫ કપાયનો લેપ દુષ્ટ રુધિરને સ્વચ્છ કરવા માટે
અને મધુરનો લેપ સ્ત્રી જતા શુદ્ધ રુધિરને અટકાવવા
માટે કહ્યો છે. કેટલાક તો એમ કહે છે. 'મૂર્જાકિક
ઉપદ્રવોને ટાળવા માટે શીત જળનું સેચન કહ્યું છે અને
પ્રણને સાધવા માટે મધથી ચોળવાનું તથા કપાય આદિ
લેપ કરવાનું કહ્યું છે' લોહી નીકળવાનો સમ્યગ્યોગ
થયો હોય તો જળોએ કરેલા પ્રણોને સો વાર ઘોરેલા
ધોતે અભ્યંજ કરવો અથવા તેના ધીથી ભિન્નવેડું કે
તેઓના ઉપર મુકવું. જળો મુકવા વગેરેથી લોહી રત્ના
વડું તે પણ માણસના, દોષના તથા વ્યાધિના જળના
પ્રમાણને જોઈને સવાવડું, જેમ કે રોગનું સ્થાનક અદ્ય
હોય તો અદ્ય સવાવડું અને મોઢું હોય તો ઘણું સવાવડું
ઇત્યાદિ. લોહી સવાવડાની માત્રા નીચે પ્રમાણે સમજવી :
ચાર તોલાભારનું એક પલ થાય છે એવા સાડાતેર પલ
સવાવડું એટલે ચોખ્ખ તોલાભાર સવાવડું એ ઉત્તમ
માત્રા છે. પચીસ તોલાભાર સવાવડું એ મધ્યમ માત્રા
છે અને સાડાચાર તોલાભાર સવાવડું અધમ એ માત્રા
છે. જે માત્રા સવાવડી હોય તે પણ બે દિવસે સવાવડી.

ઓને, પોપણની રીતિને, વ્યાધિ ઉપર વળગાડવાની રીતિને અને તે પછી કરવાનાં કર્મોની પદ્ધતિને જાણતો હોય તે વેદ જગ્યા વળગાડવાથી મટે એવા રોગોને છોડે છે. ૧૪

અધ્યાય ૧૪ માં દોષ

ઉપક્રમ

અથાતઃ શ્રોણિત્વર્ણનીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'શ્રોણિત્વર્ણનીય' નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન તે પ્રમાણે કરીશું કે જે પ્રમાણે જગવાન ધન્ય તરિકે સુશુત પાસે કહેલું છે. ૧

રસનું સ્વરૂપ, સ્થાન તથા કાર્ય

તત્ર પાંચભૌતિકસ્ય ચતુર્વિધસ્ય પદ્મસ્ય દ્વિવિધીર્યસ્યાષ્ટવિધીર્યસ્ય વાજ્નેઋણસ્યોષધુક્તસ્યાહારસ્ય સમ્યક્પરિણતસ્ય યસ્તેજોભૂતઃ સારઃ પરમશૂદ્ધઃ સ રસ હત્યુચ્યતે । તસ્ય ચ હૃદયં સ્થાનં ૧ હૃદયાચતુર્વિધતિ ધમનીરનુપ્રવિર્યોર્ધ્વગા દયુઃ સ્ય ચાધોગામિન્યથત્તમસ્તિર્ધગાઃ કુલ્લં શરીર-પ્રદરહસ્તર્પયતિ, વર્દયતિ, ધારયતિ, યાપયતિ, ચાદ્ય-હૃત્તુજન-કર્મણા ॥ ૨ ॥

આહાર કે જે પૃથ્વી વગેરે પાંચ મહાભૂતોના વિકારરૂપ છે; પીવાનો, જમવાનો, આટવાનો અને ખાવાનો એ રીતે ચાર પ્રકારનો છે, મધુર વગેરે છ'રસોવાળો છે, શીત તથા ઉષ્ણ એમ બે પ્રકારના વીર્યવાળો છે, અથવા શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, રક્ષ, વિશદ, પિચ્છિલ, મૃદુ તથા તીક્ષ્ણ એ ભેદોથી આઠ પ્રકારનાં વીર્યવાળો અને શુષ્ણવાળો છે. (શીત તથા દ્રવ આદિ શુષ્ણના ભેદથી વીસ શુષ્ણવાળો છે.) તેનો યોગ્ય ઉપયોગ થવા-પછી તે સારી રીતે પાકતા, તેનો જે અગ્નિના સંયોગ-

થી ઉત્પન્ન થયેલો (અથવા ધીની પેઠે ઉત્પન્ન થયેલો અથવા ધીના જેવા આહારવાળો) વિદ્યાર આદિ મળોથી રહિત અને મુક્ત મુક્ત સ્ત્રોતોમાં પણ ગતિ કરી શકે એવો પરમ શુદ્ધ સાર થાય છે તે રસ કહેવાય છે. હૃદયની આસપાસનો જે પ્રદેશ છે તે રસનું સ્થાનક છે. એ રસ હૃદયમાંથી ધમની નામની ચોવીસ નાડીઓ કે જમ્બાની દસ શરીરના જાંઘા ભાગમાં ગયેલી છે, દસ નીચા ભાગમાં ગયેલી છે અને ચાર આડી ગયેલી છે તેમાં પ્રવેશ કરી દિવસે દિવસે જ્યના અદ્યથી થયેલી દિયાને લીધે સઘળાં શરીરને દૃઢ કરે છે, બાળકના શરીરને વધારે છે, અધ્યમ વયવાળાના શરીરને ધારી રાખે છે અને વૃદ્ધના શરીરને અલાબે જાય છે. ૨

રસની વિદ્યુત તથા અવિદ્યુત ગતિને અનુ-માનથી જાણવા વિષે

તસ્ય શરીરમનુષ્યાવતોજ્જુમાનાદ્વિતરુપલક્ષ-યિત્વ્યા ક્ષયશ્ચદિવેકૃતૈઃ ॥ ૩ ॥

એ રસ કે જે શરીરમાં ગતિ કર્યા કરે છે તેની વિદ્યુત ગતિ, હૃદયની પીડા તથા કંપ વગેરે ક્ષયનાં ચિહ્નોથી અને હૃદયમાં બોળ વગેરે વૃદ્ધિનાં ચિહ્નોથી જાણી લેવી. (હૃદયમાં પીડા તથા કંપ વગેરે થતાં હોય તો જાણવું કે રસની ક્ષયરૂપ વિદ્યુત ગતિ થઈ ગઈ છે અને હૃદયમાં બોળ વગેરે થતાં હોય તો જાણવું કે રસની વૃદ્ધિરૂપ વિદ્યુત ગતિ થઈ છે.) રસ સઘળાં શરીરને બરાબર દૃઢિ આપતો હોય તો તેથી અને બીજાં પણ તેવા

૩ હૃદયની આજુબાજુ જે કોષણો છે (રેડીગાર્ડિયમ) તે ગત્તુ સ્થાન છે, બ્યારે જોગલ્સ હૃદયમાં જ છે પ્ર.

૪ હૃદય પોતે તો જોગલ્સ સ્થાનક છે. તેથી રસનું સ્થાનક હૃદય સંભવે નહિ

૫ વૃદ્ધવમાં વાણી એકેએક કોષ સ્કાય છે, તેથી રસનો પ્રવાહ પૂરેપૂરો થકે યતો નથી, બ્યારે બાળકમાં રસનો પ્રવાહ પૂરેપૂરો થકે જો છે, તેથી પોપણ અને વૃદ્ધિ બનેલ કાર્યો રસથી થાય છે, પ્ર.

૧ રહિતના વર્ણનનો અધિકાર સર્વને કહેલો.

૨ રહિતની ઉત્પત્તિ રસને આધીન છે, માટે પ્રથમ રસ વિષે કહે છે.

પ્રકારનાં ચિહ્નોથી રસની અવિકૃત ગતિ (વિકાર વગરની ગતિ-સમ્યગ્ગતિ-જેવી જોઈએ તેવી ગતિ) બહુ લેવી. ૩

રસ સૌમ્ય પદાર્થ છે કે તૈજસ પદાર્થ છે ?

તસ્મિન્ સર્વશરીરાવયવદોષધાતુમલાશ્વયાનુ-
સારિણિ રસે જિજ્ઞાસા કિમયં સૌમ્યસ્તૈજસ इति ।
અત્રોચ્યતે સ રસદ્રવાનુમારીન્નેહનજીવનતર્પણવાર-
ણાદિભિર્વિશેષઃ સૌમ્ય इत्यवगम्यते ॥ ૪ ॥

સપ્રથા શરીરના અવયવોને, દોષોને, ધાતુ-
ઓને, મળોને તથા આશયોને અનુસરનારા એ
રસ વિષે એવી જિજ્ઞાસા (બહુવાની ઇચ્છા)
થાય છે કે તે રસ નામનો પદાર્થ કઈની પેઠે
સૌમ્ય છે કે પિત્તની પેઠે તૈજસ છે ? આવો
સંશય થતાં એવા નિશ્ચય ઉપર અવાચ છે કે, 'તે
રસ દ્રવરૂપે શરીરમાં ગતિ કરનાર છે, સ્નિગ્ધ
કરનાર છે, જિવાડનાર છે, વૃક્ષ કરનાર છે, ધરી
રાખનાર છે અને તેવા જ બીજાં પણ કટલાક
વિશેષોવાળો છે તેથી સૌમ્ય જ છે.' (અંદ્રાત્મક-
જલાત્મક જ છે.) ૪

રસમાંથી હોહી બનવા વિષે

સ खल्व्राप्यो रसो यच्छुष्कीहानौ प्राप्य राग-
मुपैति ॥

મવતશ્ચાત્ર ॥

રક્તિતાસ્તેજસા ત્વાપઃ શરીરસ્યેન દેહિનામ્ ।

અવ્યાપન્નાઃ પ્રસન્નેન રક્તમિત્યામિધીયતે ॥

રસાદેવ સ્ત્રિયા રક્તં રજઃસંજ્ઞં પ્રવર્તતે ।

તદ્વપોદ્વાદશાદ્યર્થં યાતિ પંચાશ્વતઃ ક્ષયમ્ ॥૫॥

એ રીતે રસ જખમય પદાર્થ છતાં પણ
જમણા પડખાની ચક્રત^૨ નામની ગાંઠને અને

૧ આવો મહિમા રસનો છે, પણ જ્યારે રસ
જોઈએ તે કરતા વધી બધા ત્યારે લંઘન કરવું બાકી
અત્ર એ પ્રાપ્ત છે તેની પૂરેપૂરી સમજ શાસ્ત્રમાં છે. પ્ર.

૨ ચક્રત = હીવર મઠછીમાંથી રસ (લીમ્ફીડિક્સ)
મસોતવડી દ્વારા સીરુટનીકામલી કક્ષાયમાંથી બરલમાં

ડાખા પડખાની પ્લીહ (બરલ) નામની ગાંઠને
પ્રાપ્ત થઈને રતાશ પામે છે.

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિ-
એ સ્વમુખે કહ્યું છે: 'રસ એ કોઈ બતના
બગાડને ન પામ્યો દોષ તો પ્રાણીઓનાં શરીરમાં
રહેલા રંજક નામના સ્વચ્છ પિત્તથી રંગાઈ
જઈને 'રુધિર' નામને પ્રાપ્ત થાય છે. સ્ત્રીનું
જ રજ નામનું રુધિર હોય છે તે પણ રસથી જ
બને છે અને તે રુધિર બારમા વર્ષ પછી પ્રવર્તે
છે તથા પચાસમા વર્ષ પછી ક્ષય પામે છે.' પ
સ્ત્રીનું રજ અમ્યાત્મક (તૈજસ) પદાર્થ છે
આર્તવ શોણિત ત્વાન્નેયમપ્રીયોમીયત્વાદ્ર્મસ્ય ॥ ૬

સ્ત્રીનું ઋતુ સંબંધી રુધિર (રજ) જોઈ
જલાત્મક રસમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તોપણ તે
અગ્નિ સંબંધી પદાર્થ જ છે; કારણ કે ગર્ભ
અગ્નિપ્રીયીય કહેવાય છે, તો એ કથન જો રજ
અગ્નિ સંબંધી પદાર્થ હોય તો જ બટે છે. સ્ત્રીનું
રજ અગ્નિ સંબંધી છે અને પુરુષનું વીર્ય ચંદ્ર
સંબંધી અથવા જલાત્મક છે, તેઓથી ઉત્પત્તિ
થવાને લીધે ગર્ભ અગ્નિપ્રીયીય ગણાય છે. ૬

સામાન્ય રુધિરના સ્વભાવમાં મતાંતર

પાંચભૌતિકં ચાપરે જીવરક્તમાહુરાચાર્યાઃ ॥૭॥
વિસ્ત્રતા દ્રવતા રાગઃ સ્પન્દનં લઘુતા તથા ।

પૂષ્પાદીનાં ગુણા હેતે દ્વદ્વપન્ને ચાત્ર શોણિતે ॥૮॥

સામાન્ય રુધિર કે જે પ્રાણીઓના જીવન-

બધ છે અને પોટલ વેળા દ્વારા હીવરમાં બધ છે.
આ રીતે હીવર અને બગલ બન્નેય અગત્યના અવયવો
છે બરલને કાઢી નાખવાનો વિચાર અનલમાં મુકાય છે,
તે ખતરનાક છે. પ્ર.

૩ અહીં દીકાકાર ડહાન એમ બહુણે છે કે, રજ
અને સામાન્ય રુધિર એ બંને આગ્નેય પદાર્થ છે, પણ
બીજાએ એમ માને છે કે રજ આગ્નેય છે અને
સામાન્ય રુધિર તો અનુબ્ધાશીત છે; પરંતુ નીચે મતાંતર
લખ્યું છે તે ઉપરથી બહુણ છે કે ધનંતરિ પણ રજ
અને રુધિર એ બંનેને આગ્નેય પદાર્થ જ મા-
ડેલનવું કહેવું બરાબર છે.

રૂપે છે તે વિષે બીજા આચાર્યો કહે છે કે, એ રુધિર ઠંઠળ આગ્નેય નથી પણ પૃથ્વી આદિ પાંચે ભૂતાના વિકારરૂપ છે.

રુધિરમાં જે આમગંધ (કાચા માંસના જેવી ગંધ) છે તે પૃથ્વીનો ગુણ છે, જે દ્રવપણું છે તે જળનો ગુણ છે, જે રતાશ છે તે તેજનો ગુણ છે, જે ચક્ષુષ છે તે વાયુનો ગુણ છે અને જે હલકાપણું છે તે આકાશનો ગુણ છે. આ પ્રમાણે પૃથ્વી વગેરે ભૂતાના ગંધ આદિ ગુણો રુધિરમાં બેવામાં આવે છે, માટે રુધિર પાંચભૌતિક છે. ૭

રસથી જ ધાતુઓની ઉત્પત્તિ, પાપણ અને રસનું રક્ષણ કરવાની ભલામણ રસાદ્રક્તં તતો માંસં માંસાન્મેદઃ પ્રજાયતે । મેદસોઽસ્થિ તતો મજ્જા મજ્જઃ શુક્રસ્ય સમ્મવઃ ॥ તત્રૈવાં ધાતુનામન્નપાનરસઃ પ્રીણયિતા । રસજં પુરુષં વિદ્યાદ્રસં રક્તે પ્રયત્નતઃ ।

અન્નાત્પાનાચ મતિમાનાચારાચાપ્યતુન્નિદ્રતઃ ॥૮॥ જે રસ છે તે જ પોતાના થોડાક ભાગથી રુધિરરૂપે ગોઠવાય છે. રુધિર પોતાના થોડા ભાગથી માંસરૂપે ગોઠવાય છે. માંસ પોતાના થોડા ભાગથી મેદરૂપે ગોઠવાય છે. મેદ પોતાના થોડા ભાગથી અસ્થિરૂપે ગોઠવાય છે. અસ્થિ પોતાના થોડા ભાગથી મજ્જારૂપે ગોઠવાય છે અને મજ્જા

૧ હોદી છવતા શરીરમાં બેવામાં આવે છે, પણ શૈઘાદિકથી મરણ પામેલા શરીરમાં બેવામાં આવતું નથી માટે તે છવનરૂપ એટલે છવનરૂપે રચાય છે. જોવો વહતિ સર્વસ્મિન્ વેદે તન્ન વિશેષતઃ । ધીર્યે રક્તે મહે યસ્મિન્ હીણે યાતિ ક્ષય કળ્યાન્ ॥ (ભા. ૩૧) આ ઉપરથી એમ સમજવું કે છવ શુદ્ધ રુધિરમાં વસે છે પણ દોષયુક્ત રુધિરમાં વસતો નથી. દોષયુક્ત રુધિરમાં પણ છવ વસતો હોય, તો દોષયુક્ત રુધિરને જળા તથા તૂળડી વગેરે દ્વારા કાઢી નાખવાનું કહ્યું છે તે અયુક્ત મજ્જાધ.

૨ થોડા ભાગથી એટલે સૂક્ષ્મભાગથી. દરેક ધાતુના ત્રણ ભાગ પડે છેઃ રયુગ ભાગ ત્યાં ને ત્યાં પોષણ આપે છે, સૂક્ષ્મ ભાગ આગલી ધાતુમાં ભળે છે અને કયોરો બહાર નીકળે છે. પ્ર.

પોતાના થોડા ભાગથી વીર્યરૂપે ગોઠવાય છે. અન્નપાનનો રસ જેમ આ પ્રમાણે ધાતુઓને અનુક્રમે ઉત્પત્તિ આપે છે, તેમ જ ધાતુઓને પોષણ પણ આપે છે. એટલા માટે ભુક્ષિમાન પુરુષે મનુષ્યશરીરની ઉત્પત્તિ રસથી જ થાય છે એમ જાણી આવશ્ય નહિ રાખતાં પ્રયત્નપૂર્વક થોડા અન્નપાનોથી રસનું રક્ષણ કરવું અને આયરણ પણ એવું જ કરવું કે જેથી રસનું રક્ષણ થાય. ૩

રસ શબ્દનો વિશદ, એક મહિને રંગનું વીર્યરૂપે ગોઠવાવું અને વાછકરાનું આદિ ઓપણિઓનો ચમત્કાર

તત્ર રસ મતૌ ધાતુરહરર્ગચ્છતીત્યતો રસઃ । સ રહુ ગ્રીણિ ગ્રીણિ કલાસહસ્રાણિ પંચદશ ચ કલા એકંકસ્મિન્ ધાતાવગતિષ્ઠત્ એવં માસેન રસઃ શુક્રં મવતિ સ્ત્રીણાં ચાર્તૃવમિતિ ॥

મવતિ ચાત્ર ॥ અષ્ટાદશ સહસ્રાણિ સંહયા ક્ષસ્મિન્સમુચયે । કલાનાં નવતિઃ પ્રોક્તા સ્વતન્ત્રપરતન્ત્રયોઃ ॥ સ શબ્દાચિર્જલસન્તાનવદણના વિશેષેણાધુઘાવત્યેવ શરીરં કેવલમ્ ।

વાઙ્મીકરણ્યસ્ત્રોત્રવયવઃ સ્વચ્છલગુણોત્કર્ષાદિરેં ચનવદુપયુક્તાઃ શુક્રં શ્રીઘ્રં વિરેચયન્તિ ॥૧૧॥

દિવસે દિવસે ગતિ કયાં કરે છે તેથી રસ કહેવાય છે; કારણ કે 'રસ' એ શબ્દ સંસ્કૃત ભાષાના ગતિઅર્થવાળા ધાતુમાંથી નિષ્પન્ન થયો છે. એ રસ શરીરમાં એક દિવસે જ ઉત્પન્ન થઈને પોતા પાછીની ધાતુઓમાં એક એક ધાતુની

૩ પ્રાચીન આંગ્લ સિદ્ધાંત એવા છે કે એક રસ જ બધે પોષણ આપે છે અને રસમાંથી રક્ત, ગતમાંથી માંસ અને તેમ માનના નથી. જો એક જ રસ બધે પોષણ આપતો હોય, તો લીવરમાં લોહી રંગ, મધ્યમાં લાલ રંગ, મેદમાં ધોળા રંગ, હાડકાંમાં બુદો રંગ એમ ચારથી વિ. ૪ ગર્ભિ(સકડું)લેશન)નો સિદ્ધાંત મિ. હાલેએ શોધી કાઢ્યો એવા ભ્રમમાં પડતા પહેલાં આયુર્વેદમાં વર્ણોથી એ બહોતો છે તે વિચારવા જેવું છે. પ્ર.

અંદર ત્રણત્રણ હંબર અને પંદરપંદર કળા એટલે પાંચપાંચ દિવસો સુધી રહે છે અને એમ થતાં એક મહિને પુરુષોના વીર્યરૂપ થાય છે અને સ્ત્રીઓના રજરૂપ થાય છે.^૧ (એક સ્ત્રીઓનું રજ પણ સ્થિર જ છે, તેથી તે સાતમે દિવસે જ નિષ્પન્ન થાય છે; તોપણ અહીં મહિને દિવસે ઉત્પન્ન થવાનું કહ્યું તેનું કારણ એ છે કે તે રજ વધી વધીને એક મહિને પ્રત્યક્ષ દેખાય છે.)

આ વિષયના સ્ત્રોકમાં કહ્યું છે કે રસ વીર્યરૂપ થતાં સુધીમાં કુલ એકંદર અઢાર હંબર અને નેત્રું કળાઓ એટલે એક માસ થાય છે એ વાત આ શાસ્ત્રમાં તથા બીજાં શાસ્ત્રમાં પણ છે. એ રસ પોતાની સ્ફૂર્તિ ઝડપથી સધળા શરીરમાં શબ્દના પ્રવાહની પેઠે આડો ઢાડે છે, જ્વાળાના પ્રવાહની પેઠે જાંચે ઢાડે છે અને જળના પ્રવાહની પેઠે નીચે ઢાડે છે.^૨

એક આ પ્રમાણે રસ એક મહિને વીર્યરૂપ થાય છે, તોપણ તે ઉપરથી એમ નહિ સમજવું

૧ ને રજ છે તે જ સ્ત્રીઓનું વીર્ય છે, કેમ કે 'જ્યારે બે સ્ત્રીઓ જ પરસ્પર કામનાયુક્ત થઈને પરસ્પરનું વીર્ય મૂકે, ત્યારે અસ્થિઓ વચ્ચેનું બાળશરીર પેદા થાય છે' એમ કહ્યું છે.

૨ કેટલાક તો એમ વ્યાખ્યાન કરે છે કે, 'તીક્ષ્ણ અગ્નિવાળાઓને શબ્દના પ્રવાહની પેઠે બહુ જ ઝડપથી રસનો સંચાર થાય છે. મધ્ય અગ્નિવાળાઓને જ્વાળાના પ્રવાહની પેઠે સાધારણ ઝડપથી રસનો સંચાર થાય છે અને મંદ અગ્નિવાળાઓને જળના પ્રવાહની પેઠે મંદ વેગથી રસનો સંચાર થાય છે આ કારણથી તીક્ષ્ણ અગ્નિવાળાઓને રસ અઢાર દિવસે જ વીર્યરૂપ થઈ જાય છે, મધ્ય અગ્નિવાળાઓને કાર્ષ્ક અધિક દિવસે વીર્યરૂપ થઈ જાય છે અને મંદ અગ્નિવાળાઓને તો ગ્સ એક મહિને જ વીર્યરૂપ થાય છે.' આ વ્યાખ્યાનને ત્રયદાસ આચાર્યે બહુ જ દુષિત કરેલું છે અને એમ નિદ્ધ કયું છે કે, 'તીક્ષ્ણ અગ્નિવાળાઓને મહિનામાં કાર્ષ્ક ઝોણુ હોય ત્યારે, મંદ અગ્નિવાળાઓને મહિના ઉપરાત થાય ત્યારે અને મધ્ય અગ્નિવાળાઓને બરાબર એક મહિને રસ વીર્યરૂપ થાય છે.

કે 'વાજકરણ',^૩ અને જીવનીય^૪ વગેરે ઔષધિઓના પ્રયોગો કે જ્યો તુરત વીર્ય ઉત્પન્ન કરનારા કહેલા છે તે સધળા વ્યર્થ અથ છે' કારણ કે જમ નેપાળા તથા નસોતર વગેરે વિરેચન ઔષધો તુરત જ રેચ લગાડે છે તેમ વાજકરણ વગેરે ઔષધિઓ પણ ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે તુરત જ પોતાના બળના અને ગુણના ઉત્કર્ષથી વીર્યને પ્રવર્તાવે છે.^૫ ૯

રસ મહિને મહિને વીર્ય તથા રજરૂપ થાય છે છતાં બાળકોને તથા કન્યાઓને તે ન દેખાવાનું કારણ

તથાહિ પુષ્પમુકુલસ્યો ગન્યો ન શક્યમિદા-
સ્તીતિ વક્તું નૈવ નાસ્તીત્યથવાસ્તિ સતાં માવાના-
મમિવ્યક્તિરતિકૃત્વા કેવલં સૌકમ્યાન્નામિવ્યવ્યતે

૩ પ્રિય વિષયો, જુવાન કામિની, અજવાળી રાત, મહિરા, પુષ્પમાળાઓ, બગીચા, મનનો અપ્રતિધાત, દૂધ, ઘી, અડદ, સિલામાં તથા શિખરંક ઇત્યાદિ જે ઔષધિઓથી પુરુષ રતિપ્રસંગમાં ઘોડા જેવા સમર્થ થાય તે ઔષધિઓ વાજકરણી કહેવાય છે. ચિકિત્સા-સ્થાનનો ૨૬ મો અધ્યાય જુઓ.

૪ કાષ્ઠિવાદિગણ કે જે આ સ્થાનના ૩૮માં અધ્યાયના ૧૮માં વિષયમાં કહેવામાં આવે છે તે.

૫ જુવાન સ્ત્રીના રક્ત આદિ વાજકરણો પોતાના બળના ઉત્કર્ષથી, દૂધ તથા ઘી વગેરે વાજકરણો પોતાના રસેક વગેરે ગુણના ઉત્કર્ષથી અને અડદ (અડદ ઓઢણો મધુર અને ગુણિકારક હોવાથી પ્રભાવે વીર્ય વધારે છે. આલુવંદમાં કેટલું બેકું મન છે ? પ્ર.) આદિ વાજકરણો પોતાના પ્રભાવ તથા ગુણ એ બંનેના ઉત્કર્ષથી તુરત જ રસાદિકના ઉત્પાદનપૂર્વક વીર્યને ઉત્પન્ન કરીને પ્રવર્તાવે છે ઇત્યાદિ સમજવું. વાજકરણ વગેરે ઔષધો પરભારા જ વીર્યને પ્રવર્તાવે છે એમ સમજવું નહિ, પણ એમ સમજવું કે તેઓ પોતાના બળ (પ્રભાવ) અને ગુણોની અધિકતાને લીધે તુરત જ રસાદિકને ઉત્પન્ન કરીને વીર્યને પેદા કરી દે છે તથા પ્રવર્તાવે છે. કહ્યું છે કે, 'દૂધ, અડદ, સિલામાં, ફળોની મજાઓ અને આમળા તેઓ તુરત જ રસાદિકનું ઉત્પાદન કરી તે દ્વારા વીર્યને ઉત્પન્ન કરી દે છે અને પ્રવર્તાવે છે.'

એટલે ક્રમે ગ્સ, રક્ત, માસ, મેદ, અસ્થિ, મજાઓ વધારી શુક્રને વધારે છે, સીધું જ શુક્રને નથી વધારતું. પ્ર.

મ એવગન્ધો વિવૃતપત્રકેશરૈઃ કાલાન્તરેણાભિવ્યક્તિ
ગચ્છત્યેવં ચાલાનામપિ વયઃપરિણામાચ્છુક્રપાદુ-
ર્ભવો ભવતિ રોમરાજ્યાદયોચ્યાર્તાદયથ વિશેષા
નારીણાં રજસિ ચોપચીયમાને ઝનૈઃ ઝનૈઃ સ્તન-
ગર્ભશિયયોન્યમિષ્ટદિર્ઘભવતિ ॥૧૦॥

જેમ ફૂલની કાચી કળીમાં 'ગંધ છે' એમ
કહી શકાતું નથી અને 'ગંધ નથી' એમ પણ
કહી શકાતું નથી; પરંતુ 'જે પદાર્થો પ્રથમ હોય
તેજ પદાર્થો કારણ સામગ્રીને પ્રાપ્ત થઈને પાછળ-
થી અભિવ્યક્ત થાય છે; પણ જેઓનું' સુદૃઢ
અસ્તિત્વ જ ન હોય તે પદાર્થો કદી પણ અભિ-
વ્યક્ત થતા નથી' એ સિદ્ધાંતને અનુસરીને કહી
શકાય છે કે, 'ફૂલની કળીમાં ગંધ છે પણ ક્ષત
સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે પ્રત્યક્ષ જણાતી નથી.' તેમ
બાળકોમાં વીર્ય પ્રથમથી સુદૃઢ ન જ હોય તો
પાછળથી અભિવ્યક્ત ન થતું બેઠેલું; માટે બાળ-
કોમાં પણ વીર્ય છે, પણ તે સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે
પ્રત્યક્ષ થતું નથી. જેમ કળીમાં રહેલી ગંધ કાળાં-
તરે કળીની પાંખડીઓ તથા કેસરા જીપડે ત્યારે
અભિવ્યક્ત થાય છે તેમ બાળકોમાં રહેલું વીર્ય
કાળાંતરે યુવાવસ્થા પ્રાપ્ત કરે ત્યારે અભિવ્યક્ત
થાય છે. કન્યાઓને રજ આદિ વિશેષા દેખાતા
નથી તે વિષે તથા બાળકોને અને કન્યાઓને
રોમરાજ્ય વગેરે દેખાતાં નથી તે વિષે પણ એ
પ્રમાણ જ સમજી લેવું. સ્ત્રીજાતિને જેમ જેમ રજ
વધતું બળ્ય છે, તેમ તેમ ધીરે ધીરે સ્તનો, ગર્ભશય
અને યોનિની અભિવૃદ્ધિ થતી બળ્ય છે. ૧૦

અન્નપાનનો રસ વૃદ્ધોનાં શરીરોની વૃદ્ધિ
કેમ કરેલો નથી ?

જા એવાન્નરસો વૃદ્ધાનાં જરાપરિપક્વશરીરત્વાન્ન
પ્રીણનો ભરતિ ॥૧૧॥

જેકે અન્નપાનનો રસ સર્વ ધાતુઓનો
પ્રોત્પન્ન છે, તોપણ વૃદ્ધ લોકોનાં શરીરો જરા-

વસ્થાથી પાત્રી ગયેલાં હોય છે, નેથી તેઓની
ધાતુઓને સંપૂર્ણ પ્રુદિ નહિ આપી શકતાં
જરાક પ્રુદિ આપે છે કે જેથી વૃદ્ધ લોકોનું જીવન
આક્રમ્ય કરે છે. ૧૧

ધાતુ રાખના અર્થ

ત દુતે શરીરચારણાદ્વાતવ્યન્યુચ્યન્તે । તેપાં
શયવૃદ્ધીશોણિતનિમિત્તેતસ્માત્તદધિકૃત્ય વક્ષ્યામઃ ॥

એ રસ વગેરે પદાર્થો શરીરને ધારણ કરે
છે તેથી 'ધાતુઓ' કહેવાય છે. ધાતુઓનો ક્ષય
અને ધાતુઓની વૃદ્ધિનો પાથો લોહી ઉપર છે,
માટે હવે લોહી સંબંધી વિચારનો આરંભ
કરીએ છીએ. ૧૨

બગડેલા લોહીનાં તથા શુદ્ધ લોહીનાં લક્ષણો

તવ ફેનિલમરુણં કૃષ્ણં પુરુષં તનુ ક્ષીઘ્રગમ-
સ્કન્દિ ચ વાતેન દુષ્ટમ્ । નીલં પીતં હરિતં શ્યાવં
નિસ્તમનિદં વિપીલિકામક્ષિકાણામસ્કન્દિ ચ પિત્ત-
દુષ્ટમ્ । ગૈરિકોદકપ્રતીકાશં સિન્ધ્યં શીતલં વહલં
પિચ્છિલં ચિરસાવિ માંસપેશીપ્રમં શ્લેષ્મદુષ્ટં ચ ।
સર્વલક્ષણસંયુક્તમ્ । કાઙ્ગિકામં ત્રિશેષતો દુર્ગન્ધિ
ચ સભિપાતદુષ્ટમ્ । દ્વિદોષલિંગં સંસૃષ્ટમ્ । ઇન્દ્રગોપ-
પ્રતીકાશમમંહતમવિવર્ણં ચ પ્રકૃતિસ્થં જાનીયાત્ ॥

વાયુથી બગડેલું લોહી ફીણવાળું, જરાક
રાતું, પાકવામાં અભિમુખ થાય ત્યારે કાળું,
ચીકણ વગરનું, આછું, ઝડપથી ચાલનારું અને
પાતળું થાય છે.

પિત્તથી બગડેલું લોહી નીલ રંગવાળું,
પીળા રંગવાળું, હરિત તથા કાળા રંગવાળું,
કાચા માંસના જેવી ગંધવાળું, ક્ષીડીઓને તથા
માખીઓને ગમે નહિ એવું અને ઘાટું થાય છે.
(આમવાળા પિત્તથી બગડેલું હોય તો નીલ

૧ વૃદ્ધો જરાક બગડેલા થતા નથી. જેમ ઝાડોનો રસ
ચાલુ છે, છતાં ઘાટું પાકી બળ્ય છે તેમ શરીર ટકે
છે પણ બગડેલું થતું નથી. વ.

અથવા હરિત તથા કાળા રંગનું અને આભવગરના પિત્તથી બગડેલું હોય તો પીળા રંગનું થાય છે.)

કફથી બગડેલું લોહી જેરુના પાણી જેવું, સિન્ધ, ઠંડું, ઝાઝું, ચીકાશવાળું, ઘણી વારે સ્વનાશ અને ઘાટું હોવાથી માંસની પેશી જેવું થાય છે.

વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણે દોષોથી બગડેલું હોય તો ઉપર કહેલાં સઘળાં લક્ષણોવાળું, કાંઈ જેવું અને વિશેષે કરી દુર્ગંધવાળું થાય છે.

જે દોષોથી બગડેલું હોય તો તેમાં જે દોષોનાં લક્ષણો જોવામાં આવે છે.

લોહી શુદ્ધ હોય તો ઇંદ્રગોપક (વરસાદથી થતા રાતા ઘીકા-મેઘના મામા) જેવું રાતું હોય છે, બહુ પાતળું કે બહુ ઘાટું હોતું નથી અને વસ્ત્ર વગેરે ઉપર પડ્યું હોય, તો ધોવા છતાં પણ પોતાના રંગને બદલતું નથી.^૧

(રુધિરનો 'જલશોણિત' નામનો એક જુદો પ્રકાર પણ ચિકિત્સાસ્થાનના ૩૪મા અધ્યાયના ૧૦ માં વિષયમાં કહેવામાં આવશે.) ૧૩

કેવા માણસોના લોહીને સ્વાવયુ નહિ ?

વિસ્ત્રાવ્યાન્યન્યત્ર વક્ષ્યામઃ। અથાઽવિસ્ત્રાવ્યાઃ। સર્નાઙ્ગોષ્ઠાઃ ક્ષીણસ્ય ચામ્લમોજનનિમિત્તઃ પાન્દુરોગ્યર્ધસોદરિશોપિગર્ભિણીનાં ચશ્ચયથવાઃ॥૧૪

સ્વાવયુ થોડ્ય રુધિરે વિષે બીજા સ્થળમાં (આ સ્થાનના ૨૫મા અધ્યાય વગેરેમાં) કહીયું. અહીં તો જ માણસોનાં લોહી નહિ સ્વાવયુનાં જોઈએ તેઓની ટિપ્પણ આપીએ છીએ. સઘળાં અંગોમાં સોજવાળો, ખાટું જમવાથી સોજે થયે હોય એવો ક્ષીણ માણસ પાન્દુરોગી, અરશવાળો,

ઉદરના રોગવાળો, શોષવાળો અને ગર્ભિણી સ્ત્રી-તેઓના સોજાઓમાંથી લોહી સ્વાવયુ નહિ.^૨

શસ્ત્રથી લોહી સ્વાવયુવાના બે પ્રકાર, લોહી ક્યારે સ્વે નહિ^૩ અથવા જોણું સ્વે^૪

તત્ર શસ્ત્રવિસ્ત્રાવણં દ્વિવિધં પ્રવૃત્ત્યંતં શિરાવ્યધનં ચ। તત્ર ક્રઙ્ગસદ્ધીર્ણં સ્પૃશ્મં સમમનુગાદમનુચાનુ-માણુ ચ શ્ચં પાતયેન્મર્મશિરાસ્ત્રાયુસન્ધીનાં ચાનુ-પષાતિ। તત્ર દુર્દિને દુર્વિદ્ધે શીતવાતયોરસ્વિન્નં સ્પૃક્ત-વતઃ સ્કન્દત્વાચ્છોણિતં ન સ્વસ્યસ્વં વા સ્વવતિ મવતિ ચાત્ર ॥૩૫૨૧૨૨

તેમદમૂર્છાશ્રમાર્તાનાં વાતવિષ્મૂત્રસક્તિનામ્।

નિદ્રામિભૂતમીતાનાં નૃણાં નાસુક્ પ્રવર્તેતે ॥ ૧૫

ફાયર (છેર) મારીને અને ફક્ષ ખોલીને સ્વાવયુ એમ શસ્ત્રથી સ્વાવયુવાના બે પ્રકાર છે. ફાયર મારવી હોય તો જેવું મોટું અત્યંત મોટું ન હોય એવા શસ્ત્રથી સરળ, બીજા ફાયરથી સંઘીર્ણ ન થાય એવી, સરળી રેખાવાળી, દૂર ન ઊતરેલી અને કાંઈક માંસનો સ્પર્શ કરે એવી મારવી. ફાયર મારવાનું^૫ જ શસ્ત્ર હોય તેથી શિરાઓને, સ્નાયુઓને કે સંધિઓને હરકત ન આવે એવી રીતે ઝડપથી ક્રિયા કરવી. દિવસ વાદળાંઓથી ઘેરાયેલો હોય અથવા અથોડ્ય રીતે ફાયર મારવામાં આવે અથવા ટાઢ કે પવન પ્રબળ હોય અથવા રોગીને સ્વેદન (શેક વગેરે ક્રિયા) ન કરી હોય અથવા રોગીને જમાડ્યો ન હોય અથવા રોગી તુરતનો જમેલો હોય તો લોહી ઘાટું હોવાને લીધે સ્વવતું નથી અથવા જોણું સ્વે છે.

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરિ-

૧ ધોવા બાદ કાષ પડે તો નથી અને રંગ બદલાતો નથી. પ્ર.

૨ એ આટલીના લોહીની વાત છે. કાણું, વેઈનનું લોહી છે અને શુદ્ધ લોહી આટલીનું લોહી છે તેવો નિર્ણય આપવેંદો છે. પ્ર.

૩ ફક્ષ ખોલી નહિ પ્ર.

૪ આમાં અથોડ્ય અને તેના કારણે જતાવવામાં આવશે.

૫ શિરા ખોલવાના બે શસ્ત્ર છે: કુઙ્કા શસ્ત્ર કાઢ્યા ઉપરની શિરા માટે અને વોઈટ્રુપ માસની શિરા માટે વાપરવાનું છે. પ્ર.

એ કહેલું છે : 'જ માણસો મદ્યથી (વિપના કે મદના વિકારથી), મૂર્છાથી કે અમથી પીડાયેલ હોય, વાયુની, વિદ્વાની કે મૂત્રની અટકાયત-વાળા હોય, નિદ્રાથી ઘેરાયેલા હોય કે ભય પામેલા હોય તેઓનું લોહી સ્વપ્નનથી.' ૧૫

હુ કે લોહી સ્વપ્નવામાં ન આવે તો શું થાય ? લોહીનો અતિશય શાધી થાય અને તે થાય તો શી પીડા આ થાય ?

તદુપ્દં શોણિતમનિર્દિયમાણં કણ્ઠશોફરાગ-દાહપાકવેદના જનયેત્ ।

અત્યુષ્ણાતિસ્વિન્નાતિવિદેષ્વર્જૈર્વિસ્રાચિતમતિપ્રવર્તેત્ ।
તદતિપ્રથુત્તં શિરોમિતાપમાન્વ્યમાધિમન્યં
તિમિરપ્રાદુર્માર્ગં ધાતુલ્પમાક્ષેપ્કં પક્ષાપાતમેકાન્ન-
વિકારં વૃણ્ણાદાહૌ દિઘ્વાં કાસં શ્વાસં પાણ્ડુરોગં
મરણં આપદયતિ ॥ ૧૬ ॥

હુ કે થયેલું (અગડેલું) લોહી જે સ્વપ્નની કાઠી નાખવામાં ન આવ્યું હોય, તો ખરજ, સોજ, અંગમાં રતાશ, પાકવું તથા વેદનાને ઉત્પન્ન કરે છે.

અત્યંત ઉષ્ણ કાળમાં અથવા અત્યંત સ્વેદન કરીને અથવા અત્યંત વીંધીને સ્વાવવામાં આવે અથવા જ્યોત્તે જૂના વૈદોના હાથથી થતી ક્રિયાઓ જોયેલી ન હોય એવા વૈદોના હાથથી સ્વાવવામાં આવે, તો લોહી બહુ જ સ્વપ્ન લાગે છે.

લોહીની એ અત્યંત પ્રવૃત્તિ (બહુ જ સ્વાવ) થાય તો તેથી માથાનું શૂળ, આંત્રણપણું, અધિ-મંથ નામનો ચક્રનો રોગ, તિમિર (લિંગનાશ)^૧ ધાતુલ્પ,^૨ આક્ષેપક વાયુ,^૩ પક્ષાપાત, વાયુથી

૧ આમા આતયોજ તથા તેના કારણે દર્શનારો.

૨ જે માથામાંથી લોહીની બહુ જ પ્રવૃત્તિ થાય તો મજ્જાના ધાતુથી લિંગનાશ સુધીના રોગો થાય છે.

૩ ધાતુલ્પ તો લોહીનો અતિસ્થાવ થવાથી સધળા શરીરમાં થાય.

૪ પ્રકોપ પામેલો વાયુ સધળી ધમનીઓમાં આવી

થતો એક અંગમાં વિકાર, તરસ, બળતરા, દેકડી, ખાંસી, શ્વાસ, તથા પાંડુરોગ થાય છે અને મૃત્યુ પણ થાય છે. ૧૬

લોહી સ્વાવવાનો અમ્યગ્ચોગ, તેનાં કારણો, લક્ષણો તથા લાભો

મવન્તિ ચાચ ॥

તસ્માન્ન શીતે નાત્યુષ્ણે નાસ્વિન્ને નાતિતાપિતે ।
યવાગ્નું પ્રતિપીતસ્ય શોણિતં મોક્ષવેદ્વિપ્રજ્ઞ ॥

સમ્યગ્મત્વા યદા રક્તં સ્વયમેવાયતિષ્ઠેત્ ।

શુદ્ધં તદા વિજ્ઞાનીયાત્સમ્યગ્વિસ્તાવિત્ત્વં ચ તત્ ॥

લાઘવં વેદનાશાન્તિવ્યર્થિર્વેગપરિક્ષયઃ ।

સમ્યગ્વિસ્તાવિતે લિઙ્ગં પ્રસાદો મનસસ્તથા ॥

ત્વગ્દોષા ગ્રન્થયઃ શોફા રોગાઃ શોણિતજાઘ્રયે ॥

રક્તમોક્ષણશીલાનાં ન મરન્તિ કદાચન ॥ ૧૭ ॥

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વં-

તરિએ સ્વપ્નને કહ્યું છે : ' પૂર્વોક્ત કારણ માટે વૈદે અત્યંત શીત કાળમાં કે અત્યંત ઉષ્ણ કાળમાં સ્વાવવું નહિ. રોગીના શરીર પર સ્વેદન-ક્રિયા કર્યા વગર સ્વાવવું નહિ. સ્વેદન ક્રિયા અત્યંત થઈ ગઈ હોય તો સ્વાવવું નહિ. સ્પર્શનાં કિરણો વગેરેથી અત્યંત તાપ લાગ્યો હોય તો સ્વાવવું નહિ. યવાગ્ન નામની^૧ રાખ બે વાર કે ત્રણ વાર પાયા પછી સ્વાવવું. લોહી જ્યારે સારી

વારંવાર અત્યંત ઘર્ષ લાગીને ઉપરની એકઠી પડે માથાના શરીરને ક્ષાન્ન કરે તે આશ્વેપક વાયુ કહેવાય છે.

૫ યવાગ્ન શબ્દથી અહીં તલની રાખ સમજવી; કેમ કે તે રાખ દ્રવત જ સ્વેદન કરે છે અને સંધિરોનો ઉત્કલેદ કરે છે. 'કેટલાક કહે છે કે, 'મગની કણીઓની જરા પાતળી રાખ એ યવાગ્ન કહેવાય છે યવાગ્નમાં ઘસું કરીને કલેદો તથા સ્વેદન કરવાનો રત્નભાવ છે અને વળી તે યવાગ્ન દ્રવ તથા ઉષ્ણ હોય છે તેથી દ્રવત જ લોહીને પિચગાય છે.' આ યવાગ્ન માત્રાથી પાવી. (અર્થ) વેદકનો નિયમ છે કે કેસ એકવામાં બગડેલી જ વસ્તુ વેદેલી નીકળે, તો તેને નાખી પાડી હોય તો જલદી બહાર આવી જાય એ માટે પ્રથમ યવાગ્ન પાવી. તે લોહીમાં પૃથકરણ કરી દોષોને નેત્રા પાડે છે. પ્ર.)

રીતે શતા વર્ણવાણું યાય ત્યારે તેને શુદ્ધ થયેલું સમજવું. તેમ જ બ્યારે સારી રીતે સ્ત્રીને શતું થયેલું લોહી પોતાની મેળે જ સ્વતંત્ર અટકી જાય, ત્યારે તેને સારી રીતે સ્વાવાયુ સમજવું. હલકાશ, વેદનાની શાંતિ, બ્યાધિના વેગનો ક્ષય અને મનની પ્રસન્નતા એટલાં આશ્ચર્ય તર ચિહ્નો-થી પણ લોહીનું સારી રીતે સ્વાવયુ થયું સમજવું. જ્યો લોહીનું સ્વાવયુ કરાવવાનો અભ્યાસ રાખે છે તેઓને કાઠ, લાણું તથા દાઝ વગેરે ચામડીના દોષો, અધિઓ, સોજાઓ અને લોહીના બગાડથી થનારા ગત્યુદ્વેગ તથા વિસર્પ વગેરે રોગો કદી પણ થતાં નથી. ૧૭

લોહી ન નીકળે તો તેને કાઢવાનો ઉપાય અથ રત્નવર્તમાને રક્તે દલાશીતશિરઝુદ્ગ-તગરપાઠાભદ્રદારુવિદગ્ધચિત્રકનિકડકાગારધૂમહરિ-દ્રાક્ષાકુરનકમાલકલૈયથાલામં ત્રિમિશ્રતુર્ભિઃ સમ-સ્તૈર્વા ચૂર્ણાકૃતૈઃ સર્પપતેલલગ્નપ્રગાઢેર્વણમુત્રમવ-ષર્પવૈદેવં સમ્પરૂ પ્રવર્તેત ॥૧૮॥

ચોગ્ય પ્રયત્ન કર્યો છતાં પણ લોહીની પ્રવૃત્તિ ન યાય તો એલચી, કપૂર, કઠ, તગર, કાળી પાક, તેલિયો, દેવદાર, વાવડિંગ, ચિત્રો, ત્રિકટ (સૂક, મરી, પીપર), ઘરના ધુમાડાની ધૂંસ, હળદર, આકડાના અંકુર અને કરંજનાં ફળ એ સધળાનું અથવા એ સધળાં ન મળે તો તેમાંનાં ત્રણચારનું ચૂર્ણ કરી, એ ચૂર્ણને લણ સહિત સરસિયા તેલમાં કાલવીને તેથી ત્રણના મોઢાને ધસવું. આમ કરવાથી લોહી સારી રીતે વહે છે લોહી અટકાવનાના ઉપાયો તથા અતિસ્રાવ સખધી ઉપચારો.

અયાતિપ્રવૃત્તે રોધ્રમયુકપ્રિયદ્રુપતઙ્ગૈરિકસર્જ-રસરસાઙ્ગનશાલ્મલીપુષ્પશંસુકિમાપયમગોધૂમ-ચૂર્ણઃ શ્વેતેર્વણમુત્રમવચૂર્ણાક્તિલ્યગ્રેણામપીઢયેત્ ॥

૧૬૨ વર્ષે કઠારુદ્ર એવો અબ્બાસ રાખવાનો અર્થ છે પ્ર.

સાલસર્જાર્જુનારિમેદમેપમૃદ્ધધનધન્વનત્વગિર્મા ચૂર્ણિ-તામિઃ શ્વૈમેળ વા ધ્માપિતેન સમુદ્રફેનલાઘ્વાચૂર્ણૈર્વા યથોક્તૈર્વળવન્ધનદ્રવ્યૈર્ગાઢં વધીપાત્ ॥ શીતાચ્છા-દનમોજનાગારૈઃ શીતૈઃ પરિપેકુપ્રદેહૈશ્વેપાચરેત્ ક્ષારેણામિના વા દદેહયથોક્ત્વધનાદનન્તર વા તામે-વાતિપ્રવૃત્તાં શિરાં મિષ્યેત્ ॥ કઠોલ્યાદિકાથં વા શર્કરામધુમધુર પાયવેત્ ॥ ણહરિગોરત્રગ્નશમહિપ-વરાહાણાં વા રુધિરમ્ ક્ષીરપૂરસૈઃ મુક્તિશ્લેષ્માશ્ત્રી-યાદુપદ્રવાંચ યયાસ્યપાચરેત્ ॥

મગન્તિ ચાત્ર ॥

૭૧૬

ધ્રાતુધવાત્સુતે રક્તે, મન્દઃ સંજાયતેજ્જલઃ ॥

પવનચ પર કોર્પં યાતિ તસ્માત્પ્રયત્નતઃ ॥

તન્નાતિશીતૈર્લઘુભિઃ સ્નિગ્ધૈઃ શોણિતવર્દનૈઃ ॥

ઈપદમ્લૈરનમ્લૈર્વા ભોજનૈઃ સમુપાચરેત્ ॥

જુતુર્વિધં યદેતદ્ધિ રુધિરસ્ય નિનારણમ્ ॥ ૪

સંધાને સ્કન્દનૈર્વા પાચનં દહનં તથા ॥ ૨

વ્રણં કૃપાયઃ સંધતે, રક્તં સ્કન્દયતે હિમમ્ ॥

તથા સંપાચયેદ્દસ્ય દાહઃ સંકોચયેચ્છિરાઃ ॥

અસ્કન્દમાને રુધિરે સંધાનાનિ પ્રયોજયેત્ ॥

સંધાને ગ્રન્થ્યમાને તુ પાંચનૈઃ સમુપાચરેત્ ॥

કલ્પૈરેતૈસ્ત્રિભિર્વંધઃ પ્રયુક્તે યથાવિધિ ॥

અસિદ્ધિમત્સુ ચૈતેષુ દાહઃ પરમ ઇચ્છતે ॥ ૧૧ ॥

લોહી જે અત્યંત નીકળ્યા કરે તો લોહર, બઢીમધ, ઘડંલા, પતંગ, ગરુ, ગળ, રસવંતી, શીમળાનાં ફૂલ, શંખ, છીપ, અડદ, જવ અને ઘઉંનું ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણ ધીરે ધીરે ત્રણના મોઢા ઉપર ભભરાવી આંગળીના અથ વડે ત્રણના મોઢાને દબાવવું. અથવા સાલવૃક્ષ, રાણનું ઝાડ, કડાચો, ગંધીલો ખેર, મેંઢારાંગી, ધાવડો અને ધામણની છાલનું ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણ ધીરે ધીરે ત્રણના મોઢા પર ભભરાવી આંગળીના અથથી ત્રણના મોઢાને દબાવવું; અથવા અળસીનું વસ્ત્ર બાળી તેની ભરમ ધીરે ધીરે ત્રણના મોઢા પર

ભભરાવી આંગળીના અગ્રથી ત્રણના મોઢાને દબાવવું; અથવા સમુદ્રકીણ અને લાખનું ચૂર્ણ કરી ધીરે ધીરે ત્રણના મોઢા પર ભભરાવી આંગળીના અગ્ર વડે ત્રણના મોઢાને દબાવવું; અથવા અળસીનાં વસ્ર અને સૂતરનાં વસ્ર વગેરે પાટાઓ કે જાંઘો આ સ્થાનના ૧૮ મા અંધાયાના છઠા વિષયમાં કરેલામાં આવશે તેઓથી ત્રણના મોઢાને મજબૂત રીતે બાંધવું. શીતવગ્રથી આગ્રહાન, શીતળ ભોજન, શીતળ ધરમાં નિવાસ, શીતળ સેચન અને શીતળ શીતળ બઠા લેવોથી પણ ઉપચારો કરવા; અથવા શારથી કે અગ્નિથી દહન કરવું. નસ શાસ્ત્રોક્ત રીતે ખોલાયા પછી અત્યંત વહેવા લાગી હોય, તે લોહીની ગતિને અટકાવવા માટે પ્રથમ જ છેદ કર્કસે હોય તેની પાસે વીંધીને ખીંચે છેદ કરવો કે જ્યાં લોહીની ગતિ તૂટી જાય. અથવા કઠાણી આદિ ગણના ક્વાથ કરી તેને સાકર વડે તથા મધ વડે મીઠા કરીને પાવો, અથવા હાળિયાર ચૂગ, સાધારણ ચૂગ, ઘેટા, સસલો, પાડો કે સૂરતનું લોહી પાવું. જને લોહીનો બહુ આવ થયો હોય તે માણસ જે પિત્ત-પ્રકૃતિવાળો હોય અથવા તેને પિત્તથી બગડેલું લોહી બહુ નીકળ્યું હોય, તો દૂધથી ભિન્નવેલો ભાત ધીથી સારી પેટે સ્નિગ્ધ કરીને ખવરાવવો. જે કફપ્રકૃતિવાળો હોય અથવા તેને કફથી બગડેલું લોહી બહુ નીકળ્યું હોય તો મગના ચૂપથી^૧

૧ 'કાકોલી કીરકાવોલી ઓવર્ધમત્રે તથા ।
શ્વદિર્ઘક્ષિત્યા નેદા મહાનેદા મદુચિકા । મુદ્રણીં માપવર્ણીં
પચ્ચક્રં વંશલોચના । મ્લી પ્રપોલરીક ચ વીક્તી મણુચરિકા ॥
દ્રાશા ચેતિ ગળા નાસ્ત્રા કાકોલ્યાદિદિર્ઘરિતઃ ॥' અથ ત્રણ આ
સ્થાનના ૩૮ મા અંધાયાના ૧૮ મા વિષયમાં કહ્યો છે.

૨ આઠ તોલાભાર મગને એકસો અઢાનાશ તોલાભાર પાણીમાં પકાવના એથા લાગતું પાણી અવશ્યે રહે ત્યારે એળી ગાળા લઈ તેમાં ચાર તોલાભાર દાઢમગો રસ નાખી સેધવ, સુંઠ તથા ધાણા નાખીને ઉપર પીપરનું તથા જરાનું ચૂર્ણ ભગવાનું એટલે તે મગનો ચૂપ કરેલાય છે.

ભિન્નવેલો, ધીથી સ્નિગ્ધ કરેલો ભાત ખવરાવવો. જે વાતપ્રકૃતિવાળો હોય અથવા તેને વાયુથી બગડેલું લોહી બહુ નીકળ્યું હોય તો માંસના રસથી ભિન્નવેલો ધીથી સ્નિગ્ધ કરેલો ભાત ખવરાવવો.^૩ લોહીનો અતિ આવ થવાથી માથાના શૂઘ્ર આદિ જે ઉપદ્રવો થયા હોય તેઓના ઉપર તેઓને અનુસરતા ઉપાયો કરવા.

આ વિષયના સ્તોષ્ટામાં ભગવાન ધન્યંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે : 'લોહીનો આવ થયા પછી ધાતુના ક્ષયને લીધે અગ્નિ મંદ થઈ જાય છે અને પવન ભારે પ્રકોપ પામે છે, એટલા માટે અત્યંત શીતળ ન હોય એવાં, હલકાં, સ્નિગ્ધ, લોહીને વવારનારાં, કાંઈક ખાટાં (દાડિમ તથા આમળાંવાળાં) અથવા ખટાશ વગરનાં ભોજનોથી ઉપચાર કરવો. (આ ઉપચારથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, રુધિર વૃદ્ધિ થાય છે અને ઉપદ્રવોનો નાશ થાય છે.) શસ્ત્રથી કરેલા જખમને સાંધવો, લોહીને ઘાટું કરવું, જખમને પકાવવો અને જખમને ડાંબવો—એ ચાર ઉપાયો લોહીને અટકાવનારા છે. લોહર વગેરે તૂરી વસ્તુઓનું ચૂર્ણ ભભરાવવાથી અથવા હરડે^૪ કે પંચવલ્કલ આદિ તૂરી વસ્તુઓનું ચૂર્ણ ભભરાવવાથી જખમ સંધાય છે, શીતળ પદાર્થોથી રુધિર ઘાટું થઈ જાય છે, અગ્નિથી વગેરેની ભસ્મથી જખમ પાકે છે અને ડાંબવાથી નસોનો સંઘાય થાય છે; એટલે તેથી લોહી વહેતું અટકી જાય છે. લોહી ઘાટું ન થતું હોય અર્થાત્ અટકતું ન હોય તો પ્રથમ શીત ઉપચારો વગેરે કરવા. એથી પણ ન અટકે તો લોહર તથા

૩ કેટલાક કહે છે કે પ્રદીપ્ત અગ્નિશાળાઓને દૂધથી ભિન્નવેલો, મધ્યમ અગ્નિશાળાઓને ચૂપથી ભિન્નવેલો અને મંદ અગ્નિશાળાઓને માંસના રસથી ભિન્નવેલો ભાત ખવરાવવો.

૪ માટે હરડે રોહિણી છે, એટલે ક્ષતનું રોપણ કરે છે, એથી એનું રોહિણી એવું બીજું નામ પડ્યું છે. પ્ર.

હરે વગેરેનું મૂર્ચ્ ઇત્યાદિ સાધનારા ઉપાયોનો પ્રયોગ કરવો અને એથી પણ ન અટકે તો પછી ભસ્માદિક પ્રકાશનારા ઉપાયોનો પ્રયોગ કરવો. એ ત્રણ પ્રકારેથી શાસ્ત્રીતિ પ્રમાણે યત્ન કરતાં છતાં પણ જો એ કાઈ પણ પ્રયોગ લાગુ ન પડે તો વેધે છેવટ જખમને હાલવારૂપ ઉપાય કરવો.

અગરેણુ અથુ લોહી સ્વાપી ન નાખવું

સરોપદોષે રુધિરે ન વ્યાધિરતિવર્તેતે ।

સાવશેષે તતઃ સ્થેયં ન તુ કુર્યાદતિક્રમમ્ ॥

દેહસ્ય રુધિરં મૂલં રુધિરેણુરુ ધાર્યેતે ।

તસ્માદ્યત્નેન સંરક્ષ્યં રક્તં જીવેતિ સ્થિતિઃ ॥૨૦॥

હુદ થયેલું રુધિર નીકળી જતાં કાંઈક અવશેષ રહી બચે તોપણ વ્યાધિનો વધારો થતો નથી એટલા માટે એવું લોહી કાંઈક અવશેષ રહી ગયું હોય તેટલામાં જ તેને સ્વાવવાથી અટકવું, પણ લોહીનો અતિસ્રાવ કરવો નહિ. દેહની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયમાં લોહી જ મૂળ છે અને લોહીથી જ દેહનું ધારણ થાય છે એટલા માટે લોહીનું યત્નથી સંરક્ષણ કરવું. જો લોહી છે તે જીવનરૂપ છે એવો નિશ્ચય છે. ૨૦

લોહીના સ્રાવ પછીનું કર્મ

૧) સુતરક્તસ્ય સેકાઘૈઃ શીતૈઃ પ્રકૃપિતેઽનિલે ।

શોષં સતોદં ક્રોળ્મ્બેન સર્પિષા પરિપેચયેત ॥૨૧॥

જનું લોહી સ્વાવવામાં આવ્યું હોય તેને શીતળ સેચન આદિ કરવાથી વાયુનો પ્રક્રાપ થતાં જો વ્યથા સહિત સોજે હોય, તો તેના ઉપર જરા જરા ગરમ ઘીથી સેચન કરવું. ૨૧

અધ્યાય ૧૫ માં ૧૦

ઉપક્રમ

અથાતો દોષધાતુમલકુપદૃદ્ધિવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'દોષધાતુમલકુપ' -

૧ અગરેણુ છે, કાણુ છે માટે જવા દેવું એમ ન

વૃદ્ધિવિજ્ઞાનીય^{૧૨} નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીયું કે જો પ્રમાણે ભગવાન ધન્યંતરિ-એ સુઅતની પાસે કહેલું છે. ૧

દોષાદિકનાં લક્ષણો કહેવાતું કારણ

દોષધાતુમલમૂલં હિ શરીરં તસ્માદેતેપાં લક્ષણ-મુચ્યમાનમુપધારય ॥ ૨ ॥

દોષો, ધાતુઓ, ઉપધાતુઓ અને મળો એ શરીરનાં મૂળરૂપ છે, એટલા માટે એમનાં લક્ષણો કહું છું તે સાંભળો.

પ્રકૃતિસ્થ વાયુનું કર્મરૂપ લક્ષણ

તત્ર પ્રસ્પન્દનોદ્વહનપૂર્ણચિવેકધારણલક્ષણો વાયુઃ પંચધા પ્રવિભક્તઃ શરીરં ધારયતિ ॥ ૩ ॥

વ્યાન, ઉદાન, પ્રાણ, સમાન અને અપાન એ રીતે પાંચ પ્રકારેનાં વહેવાયેલો વાયુ શરીરનું ધારણ કરે છે. એમાં વ્યાનવાયુ શરીરનું આલન કરે છે, ઉદાનવાયુ ઇંદ્રિયોના વિપયોનું ધારણ કરે છે. પ્રાણવાયુ આહારથી પૂરણ કરે છે. સમાન-વાયુ રક્ત, મૂત્ર તથા વિષા વગેરેનું પૃથક્કરણ કરે છે અને અપાનવાયુ વેગના સમયમાં વિષા તથા મૂત્ર વગેરેને પ્રવૃત્તિ છે તથા અવેગના સમયમાં તેઓને ધરી રાખે છે. (કેટલાક એવું વ્યાખ્યાન કરે છે કે, 'પ્રસ્પંદન એટલે શ્વાસ તથા ઉચ્છ્વાસ

કરવું. અગરેણુ થોડું બાકી રહે, તોપણ સુધરી નબ માટે ચાપથી કાઢવું, બધું કાઢવા જતાં મોત થાય છે. પ્ર.

૨ વાત આદિ દોષો, રક્ત આદિ ધાતુઓ અને વિષા આદિ મળોના ક્ષયના તથા વૃદ્ધિના ચિહ્નો અને સામાન્ય ચિકિત્સાઓ બજાવવા વિશેનો

૩ જેમ વૃક્ષાદિકના ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલયમાં મૂળ પ્રધાન છે, તેમ શરીરના ઉત્પત્તિ વગેરેમાં દોષાદિક પ્રધાન છે માટે તેઓને મૂળરૂપ કહેલા છે

૪ દોષ વગેરેની સમતા ક્ષય અને વૃદ્ધિ એ સ્વભાવરૂપ લક્ષણથી અને કર્મરૂપ લક્ષણથી બજાય છે. તેઓમાં વાયુનું સ્વભાવરૂપ લક્ષણ નિદાનગ્રાહનના પહેલા અધ્યાયમાં, પિત્તનું તથા કફનું આ સ્થાનના ૨૧મા અધ્યાયમાં અને ધાતુ વગેરેનું પચ્ચ લુદ્ધ લુદ્ધ સ્થળોમાં કહેવામાં આવશે. અહીં તો કર્મરૂપ લક્ષણો જ કહેવાશે.

આદિરૂપે શરીરનું આલન, ઉદ્દહન એટલે દોષ, ધાતુ તથા મળનું શરીરમાં આહીં તહીં લઈ જવું, પૂરણ એટલે આહારસાદિકનું પોતપોતાના આશયોમાં લઈ જવું, વિવેક એટલે રસ, મૂત્ર તથા વિષા વગેરેનું પૃથક્કરણ કરવું અને ધારણ એટલે શરીર ધારણ કરવું એ વાયુઓનું સામાન્ય કર્મ છે.)

પ્રકૃતિસ્થ પિત્તનું કર્મરૂપ લક્ષણ

રાગપક્વોજસ્તેજોમેધોમ્મહત્પિત્તં પંચમા પ્રવિ-
મક્તવશ્નિકર્મણાનુગ્રહં કરોતિ ॥ ૪ ॥

રંજકાશ્નિ, પાચકાશ્નિ, સાધકાશ્નિ, આલો-
ચકાશ્નિ અને બ્રાજકાશ્નિ એ રીતે પાંચ પ્રકારનાં
વહેંચાયેલું પિત્ત આશ્નિનું કામ કરીને શરીરનો
ઉપકાર કરે છે. એમાં રંજકાશ્નિ રસને રંગે છે.
પાચકાશ્નિ આહારને પકાવે છે. સાધકાશ્નિ દહ્યમાં
રહેનારા ચંદ્રાત્મક ઓળને બનાવે છે તથા અંધા-
દિકનું ધારણ કરવાની શક્તિવાળી હુદ્દિનું
નિષ્પાદન કરે છે. આલોચકાશ્નિ દષ્ટિનું નિષ્પાદન
કરે છે અને બ્રાજકાશ્નિ શરીરમાં ગરમી આપ્યા
કરે છે. (કેટલાક એવું વ્યાખ્યાન કરે છે કે પાંચ
પ્રકારનાં પિત્તો એ સઘળાં કાર્ય કરે છે.) ૪

પ્રકૃતિસ્થ કફનું કર્મરૂપ લક્ષણ

સંધિર્સંસ્થેપન્નેહનરોપણપૂરણત્રલસ્વૈર્યકચ્છલેપ્મા
પંચમા પ્રવિમક્ત ઉદકકર્મણાનુગ્રહં કરોતિ ॥ ૫ ॥

આમાશય, ઉર-સ્થલ, મસ્તક, કંઠ અને
સંધિઓ એ પાંચ સ્થાનકોમાં વહેંચાયેલા કફ
સાંધાઓનું પ્રવૃત્ત કરે છે, સ્નિગ્ધપણને લીધે
શરીરનું સ્નેહન કરે છે, સોમ્યપણને લીધે ઘણાં
ભેરતી આણે છે અને ઘણો તથા ઠંડો હોવાથી
શરીરનું પૂરણ કરે છે, પુષ્ટિ આપે છે તથા દહ-

૧ યાનત ત્વમે (નસ્ત) હુદ્દિરેક નથી, પણ એ
પિત્તનો ધર્મ છે અને હુદ્દિનું સ્થાન પણ દહ્ય છે. પ્ર.

૨ કેટલાક તો આદ્યોના ભેદથી પાંચ પ્રકારનાં
વહેંચાયેલા કફનાં અનુક્રમે સ્થેબક, ક્ષેદક, બોધક,
તર્પક અને અવલંબક એવાં પાંચ નામો આપે છે.

પણું કરે છે. આ રીતે કફ જળનું કામ કરીને
શરીરનો ઉપકાર કરે છે. (કેટલાક કહે છે કે
શરીરને વૃદ્ધિ આપવી અને ધાતુઓને વૃમ કરવી
એ પણ કફનું જ કામ છે.) ૫

પ્રકૃતિસ્થ ધાતુઓનાં કર્મરૂપ લક્ષણ

રસઃ પ્રીણયતિ રક્તપુષ્ટિં ચ કરોતિ । રક્તં વર્ણ-
પ્રસાદં માંસપુષ્ટિં જીવયતિ ચ । માંસં શરીરપુષ્ટિં મેદ-
સથ । મેદઃ સ્નેહસ્વેદો દૃઢત્વં પુષ્ટિમસ્થાં ચ । અસ્થિ
દેહધારણ મજ્જાઃ પુષ્ટિં ચ । મજ્જા પ્રીતિં સ્નેહં વલ્લ
શુક્રપુષ્ટિં પૂરણમસ્થાં ચ કરોતિ । શુક્રં ધૈર્યં વ્યવનં
પ્રીતિં દેહવલ્લં હર્ષં વીજાર્થં ચ ॥ ૬ ॥

રસ વૃદ્ધિ આપે છે અને રુધિરનું પોષણ
કરે છે. રુધિર શરીરના વર્ણને સ્વચ્છ રાખે છે,
માંસનું પોષણ કરે છે અને જિવાડે છે. માંસ
શરીરની પુષ્ટિ કરે છે અને મેદની પણ પુષ્ટિ કરે
છે. મેદ શરીરમાં સ્નિગ્ધતા કરે છે, પચીનો
આપે છે, દઢતા કરે છે અને અસ્થિઓને પુષ્ટિ
આપે છે. અસ્થિ દેહનું ધારણ કરે છે અને
મજ્જાને પુષ્ટ કરે છે. મજ્જા પ્રીતિ આપે છે, સ્નેહ
આપે છે, બળ આપે છે, વીર્યને પુષ્ટિ
આપે છે અને અસ્થિઓની અંદર ભરતી રાખ્યા
કરે છે. વીર્ય ધૈર્ય રખાવે છે, (વીર્ય નહિ
હોવાથી જ નપુ સંકો અધીર હોય છે) રખસિત
થાય છે, સ્ત્રીઓ ઉપર સ્નેહ કરાવે છે. દેહમાં
બળ આપે છે, હર્ષ આપે છે અને ગર્ભની
ઉત્પત્તિ કરે છે. ૬

પ્રકૃતિસ્થ મળોનાં કર્મરૂપ લક્ષણ

મૂત્રીમુણ્ણસ્તમ્ભં રાગ્નયિધારણં ચ । વસ્તિપૂરણ-

૩ અહીં રસ વૃદ્ધિ આપે છે, રુધિર જિવાડે છે,
માંસ લેપ કરે છે, મેદ સ્નિગ્ધતા કરે છે, અસ્થિ ધારણ
કરે છે, મજ્જા અસ્થિને પૂરે છે અને વીર્ય ધૈર્ય આપે
છે, રખસિત થાય છે, સ્ત્રીઓ ઉપર પ્રીતિ આપે છે,
ઉત્સાહ તથા હર્ષ આપે છે તથા ગર્ભને ઉત્પન્ન કરે
છે, એટલા અર્થવાળો પાઠ, જ નિગ્ધકારોએ આદર-
થી રહિતો છે.

નિક્કેદકન્મૂત્રમ્ । સ્વેદઃ ક્ષુદ્રત્વસૌકુમાર્યકૃત્ ॥૭
 વિષા^૧ શરીરને ટકાવે છે અને વાયુ
 તથા અગ્નિને ધારણ કરે છે. મૂત્ર મૂત્રાશયને
 પૂર્યો કરે છે અને, આંદ્ર^૨ રાખ્યા કરે છે. સ્વેદ
 (પસીના) શરીરમાં ક્લેદન^૩ કરે છે અને ચામડીને
 સુકુમાર રાખે છે. ૭

પ્રકૃતિસ્થ ઉપધાતુનાં કર્મરૂપ લક્ષણો
 રક્તલક્ષણમાર્ત્તર્થં ગર્ભકૃચ્ચ । ગર્ભો ગર્મલક્ષણમ્ ।
 સ્તન્યં સ્તનયોરાપીનત્વજનનં જીવનં ચેતિ ॥૮॥

૨૪^૩ રુધિરના જેવા જ સ્વભાવવાળું છે,
 ગર્ભને ઉત્પન્ન કરે છે (અને રુધિરની પેઠે જ
 જીવન આપે છે). ગર્ભસ્તનોનાં મુખોને રચામતા
 આપવા વગેરે ગર્ભલક્ષણોને ઉત્પન્ન કરે છે.
 ધાવણ (દૂધ) સ્તનોને પુષ્ટ કરે છે અને બાળકને
 જીવન આપે છે. ૮

પ્રકૃતિસ્થ દોષો વગેરે રક્ષાં
 તેષાં વિધિત્પરિરક્ષણં કુર્વતિ ॥ ૯ ॥

એ દોષો, ધાતુઓ, મળો તથા ઉપધાતુઓ
 પ્રકૃતિસ્થ હોય તો શરીરનાં બહુ ઉપકારક છે;
 માટે તેઓનું શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે રક્ષણ
 કરવું યોગ્ય છે. ૯

દોષો વગેરેની ક્ષીણતા થવાનાં કારણો

અતઃ કુર્વમેષાં ક્ષીણલક્ષણં વસ્પામઃ । ક્ષયઃ
 પુનરેપામતિસંશોષનાતિસંશમનવેગવિધારણાસાત્મ્યા-
 શ્ચુનનસ્તાપ્ત્યામાનશ્ચાતિમેપુનૈર્ભવતિ ॥૧૦

હવે એ દોષો, ધાતુઓ, મળો તથા ઉપ-
 ધાતુઓની ક્ષીણતાનાં લક્ષણો કહેવાના છીએ,

૧ કોઈ પણ આશય ખાલી રાખી શકાય નહિ,
 ખાલી રહે તો મોત થાય, એટલા માટે તાવમા અને
 ક્ષયમા એનિમા દ્વારા મળ કાઢી નાખતાં શુભ્ર નીપજે
 છે આશય ખાલી ન થાય તે માટે મળની પણ
 જરૂર છે પ્ર

૨ ભીનુ. પ્ર.

૩ આતંબ નહિ પણ ખીજ (ઓવમ) પ્ર.

તથી પ્રથમ એ ક્ષીણતા થવાનાં કારણો બતાવીએ
 છીએ. અત્યંત સંશોષનથી, અત્યંત સંશમનથી,
 મૂત્ર વગેરેના વેગોને અટકાવી રાખવાથી, પ્રકૃતિને
 અનુકૂળ ન હોય એવા પદાર્થો ખાવાથી, મનના
 સંતાપથી, અત્યંત કસરત કરવાથી, ઉપવાસો^૪
 કરવાથી અને અતિ મેથુન કરવાથી એ દોષો
 વગેરે પદાર્થોની ક્ષીણતા થાય છે. ૧૦

રોગોની ક્ષીણતાનાં લક્ષણો તથા ચિકિત્સા
 તત્ર વાતક્રયે મન્દપેષ્ટતાલ્પવાક્ત્વમલ્પહર્ષો
 મૂઢસંજ્ઞતા ચ ।

પિત્તક્રયે મન્દોષ્માગ્રિતા નિષ્પ્રમત્વં ચ ।

શ્લેષ્મક્રયે રુક્ષતાન્તર્દાહ આમાશયેતરાશ-
 યશિરસાં શૂન્યતા સંધિશૃથિલ્યં તૃષ્ણા દૌર્બલ્યં
 પ્રજાગરણં ચ ।

તત્ર સ્વયોનિર્વર્ધનદ્રવ્યાણ્યેવ પ્રતીકારઃ ॥૧૧

વાયુનો ક્ષય થયો હોય તો શરીરનો-
 વ્યાપાર મંદ થઈ જાય છે, ભાષણ અદ્ભૂત થઈ જાય
 છે, હર્ષ અથવા સંતોષ અદ્ભૂત થઈ જાય છે,
 પદાર્થોનું યથાર્થ જ્ઞાન^૫ નાશ પામે છે અને આ
 અધ્યાયના ત્રીજા વિષયમાં વાયુનાં જ કર્મરૂપ
 લક્ષણો કહ્યાં તેઓની પણ હાનિ થાય છે. (કદંક જ
 વાયુનો વિશેષી છે તેનાં આ અધ્યાયના પાંચમા
 વિષયમાં કહેલાં કર્મલક્ષણોની વૃદ્ધિ થાય છે.)

પિત્તનો ક્ષય થયો હોય તો ગરમી તથા

૪ ઉપવાસથી બધા નુકસાન છે, ત્યાં સ્વપ્ન દર્શાવું
 છે પણ બધા વૃદ્ધિ છે, ત્યાં દોષ ઓછો કરવા ઉપવાસની
 મહત્તા પણ દર્શાવી છે. પ્ર

૫ આ કારણોમાં ધણીખરા કારણો વાયુને વૃદ્ધિ
 આપનારા છે અને પિત્તને તથા કફને જ ક્ષય આપનારાં
 છે, માટે આ કારણોના પાંદડું અડી પ્રયોજન નવી
 એમ સાંપ્રદાયિક અભિપ્રાયો અને છે.

૬ પિત્તના ધર્મમાં પણ શાન કરનાર શબ્દ વાપર્યો
 છે અને વાયુના ક્ષયમાં પણ શાન નષ્ટ કરનાર શબ્દ
 વાપર્યો છે; માટે નર્મસ સંસ્કૃતિ એકલા વાયુની જ
 નહીં પણ...

અગ્નિ મંદ થઈ જાય છે, કાંતિની હાનિ થાય છે^૧ અને આ અધ્યાયના ચોથા વિપયમાં પિત્તનાં જ કર્મલક્ષણો કહ્યાં છે તેઓની પણ હાનિ થાય છે. (વિગ્રાધી લક્ષણોની વૃદ્ધિ થાય છે.)

કફનો ક્ષય થયો હોય તો શરીરમાં રક્ષતા થાય છે, અંદર દાહ થાય છે, આભાગય વગેરે કફના સ્પર્શના આશયો(આનો) અને માયાની શૂન્યતા થાય છે, સાંરાઓ શિથિલ થાય છે, તરસ લાગ્યા કરે છે, દુર્બળપણું થાય છે, નિદ્રા ન આવવાથી ઉબગે થાય છે અને આ અધ્યાયના પાંચમા વિપયમાં કફનાં જ કર્મલક્ષણો કહ્યાં છે તેઓની પણ હાનિ થાય છે. (વિગ્રાધી લક્ષણોની વૃદ્ધિ થાય છે.)

આ પ્રમાણે કાઈ દોષનો ક્ષય થયો હોય તો જ દોષનો ક્ષય થયો હોય તે દોષને તથા તેના ઉત્પત્તિકારણને વગરનારા પદાર્થોનું સેવન કરાવવું એ જ તે દોષના ક્ષયની ચિકિત્સા છે (જેમ કે વાયુનો ક્ષય થયો હોય તો શીત તથા રક્ષ પદાર્થોનું સેવન કરાવવું, પિત્તનો ક્ષય થયો હોય તો તીખા તથા ઉષ્ણ પદાર્થોનું સેવન કરાવવું અને કફનો ક્ષય થયો હોય તો દૂધ વગેરે ગ્નિગ્ન તથા શીત પદાર્થોનું સેવન કરાવવું). કફનો ક્ષય થયો હોય તો કફ રસથી ઉત્પન્ન થાય છે, માટે રસની વૃદ્ધિ કરનારા પદાર્થોનું પણ સેવન કરાવવું અને પિત્તનો ક્ષય થયો હોય તો પિત્ત રૂધિરથી ઉત્પન્ન થાય છે, માટે રૂધિરની વૃદ્ધિ કરનારા પદાર્થોનું પણ સેવન કરાવવું ઇત્યાદિ સમજ લેવું, પણ તેમાં એટલું યાદ રાખવું કે જ્યોત્તી ક્ષીણ દોષની વૃદ્ધિ થાય પણ પ્રીઞ દોષનો પ્રકાપ થાય એવા પદાર્થોનું સેવન ન કરાવવું. ૧૧

૧ કાંતિ એ કફનો ધર્મ નથી પણ પિત્તનો છે, એ આ ઉપરથી જણાય. ૨ પ્ર.

ધાતુઓની ક્ષીણતાના લક્ષણો તથા ચિકિત્સા રસલયે હૃત્પીટા કમ્પઃ શૂન્યતા તૃષ્ણા ચ ।
શોણિતલયે ત્વસ્પારુષ્યમમ્લશીતપ્રાર્થના શિરાદૈથિલ્યં ચ ।

માંસલયે સ્ફિક્કાગ્રાંદૈષ્ટોપસ્યોદરલઃ કઠ્યાપિન્ડિકોદરગ્રીમશુક્લતા રૌક્ષ્યતોદાં ગાત્રાણાં સદનં ધમનીશિથિલ્યં ચ ।

મેદઃકષયે પ્રીહામિતૃદ્ધિઃ સન્ધિશૂન્યતા રૌક્ષ્યં મેદુરમાંસપ્રાર્થના ચ ।

અસ્થિલયેડસ્થિતોદોદન્તનલમ્બો રૌક્ષ્યં ચ ।
મજ્જલયેડ્વપ્શુક્લતા પર્નમેદોડસ્થિતિસ્તોદોડસ્થિશૂન્યતા ચ ।

શુક્રલયે મેદૂરપણવેદનાડગત્કિર્મંથુને ચિરાદ્વા પ્રસેકઃ પ્રસેકે ચાલ્પરક્તશુક્રદર્શનં ચ ।

તત્રાપિ સ્વયોનિર્વર્ધનદ્રવ્યોપયોગઃ પ્રતીકારઃ ॥૧૨
રસનો ક્ષય થયો હોય તો હૃદયમાં પીડા, કંપ તથા શૂન્યતા^૨ થાય છે અને તરસ લાગે છે.

રૂધિરનો ક્ષય થયો હોય તો આમડીમાં કઠોંગપણુ અને શિરાઓમાં શિથિલપણું થાય છે, વાયુની વૃદ્ધિ થવાથી વાયુથી વિરુદ્ધ ખાટા રસની ઇચ્છા થાય છે અને દ્રવરૂપ રૂધિરનો નાશ થતાં તેજની વૃદ્ધિ થવાથી શીતની પણ ઇચ્છા થાય છે.

માંસનો ક્ષય થયો હોય તો ફલા, ગાલ, હોઠ, ઉપરથી, સાથળ, છાતી, કાખ, પિડીઓ, ઉદર અને ડોક સુકાઈ જાય છે, રક્ષપણું થાય

૨ કારણ કે રમણ રચાન હૃદય છે અને ત્યાં રસ પહોંચતો નથી, માટે હૃદયમાં કંપ-પીડા-શૂન્યતા થાય છે તરસ જાહેર લાગવાના કારણ છિદ્રો પુરાયેલા હોવાથી પિત્તસ્રાવાનના પાણી પહોંચતું નથી, તેથી તરસ કાયમ રહે છે આ રીતે મદાગ્નિ અને પુરાયેલા છિદ્રો ખાધા છતાં રસને પહોંચાડતા નથી અને પાણી પચતું નથી પ્ર

૩ કેટલાક વૈદો અહીં પાગતર માની, રસનો ક્ષય થયો હોય તો હૃદયમાં પીડા, કંપ અને શરીરનો શીથ થાય છે, આમાલય જ્ઞયવા મનની શૂન્યતા થાય અને તરસ લાગે છે

છે, વ્યથા થાય છે, ગાત્રોમાં ઝલાનિ થાય છે અને ધમની^૧ નામની નાડીઓ શિથિલ થઈ જાય છે.

મેદનો ક્ષય થયો હોય તો ખરલની વૃદ્ધિ થાય સાંધાઓમાં શૂન્યતા વ્યાપે ચામડીમાં રૂક્ષતા આવે છે અને સ્તનજંઘ માંસ ખાવાની ઇચ્છા થાય છે.

અસ્થિનો ક્ષય થયો હોય તો અસ્થિઓમાં વ્યથા થાય છે, ઘંતોનો તથા નખોનો ભંગ થાય છે અને હેઠમાં અથવા ઘંતોમાં તથા નખોમાં રૂક્ષતા થાય છે.

મજ્જાનો ક્ષય થયો હોય તો વીર્ય^૨ અલ્પ થઈ જાય છે, આંગળી વગેરેનાં પર્વોમાં પીડા થાય છે, અસ્થિઓમાં વ્યથા થાય છે અને જરતી નહિ મળવાને લીધે અસ્થિઓ શૂન્ય^૩ થઈ જાય છે.

વીર્યનો ક્ષય થયો હોય તો લિંગમાં તથા વૃષણોમાં વેદના થાય છે, મૈથુનમાં અશક્તિ થાય છે, મૈથુન કરવામાં આવે તો પાણુ ઘણીવારે વીર્ય^૪ રખલિત થાય છે અને તે વીર્ય^૫ થોડું તથા રાતું જોવામાં આવે છે.^૬

આ પ્રમાણે ઠાઈ ધાતુનો ક્ષય થયો હોય તો જ ધાતુનો ક્ષય થયો હોય, તે ધાતુને તથા તે ધાતુના ઉત્પત્તિકારણને વૃદ્ધિ આપનારા પદાર્થોનું^૭ તથા તેનાં જ કર્મોનું^૮ સેવન કરાવવું એ જ તે ધાતુના ક્ષયની ચિકિત્સા છે. ૧૨

મજ્જાની ક્ષીણતાના લક્ષણો તથા ચિકિત્સા પુરીપક્ષયે હૃદયપાર્શ્વપીઠા સદાન્દસ્ય ચ વાયો-રૂર્ધ્વગમનં કુક્ષો સંચરણં ચ ।

મૂત્રક્ષયે વસ્તિતોદોઽપ્પમૂત્રતા ચ ।

અગ્રાપિ સ્વયોનિર્વર્દનદ્રવ્યાપ્થેય પ્રતીકારઃ ॥

૧ અડી ધમની એટલે ધમણ કહે છે તે-પછી તે શિરા હોય કે આટરી હોય પ્ર.

૨ બેરો થઈ જાય છે-ખાલી પડી જાય છે પ્ર.

૩ રાતુ આવવાનું કારણ વીર્ય^૪ ખૂટી જવાથી મરમાથી લોહી આવે છે. પ્ર.

૪ આ જ વિદામીનની વાત છે. જે ધાતુ ઓછો હોય તેનો ઉમેરો કરવો. પ્ર.

સ્વેદક્ષયે સ્તન્ધરોમકૂપતા ત્વક્ષોષઃ સ્પર્શ-વૈગુણ્યં સ્વેદનાશ્ચ ॥

ત્રામ્યજ્ઞઃ સ્વેદોપયોગ્યઃ ॥ ૧૩ ॥

વિષ્ણનો ક્ષય થયો હોય તો હૃદયમાં તથા પડખાંઓમાં પીડા થાય છે, પવન અવાજ કરતો કરતો જોયો ચડે છે અને પેટમાં^૧ તેવા જ પવનનો સંચાર થાય છે.

મૂત્રનો ક્ષય થયો હોય તો મૂત્રાશયમાં વ્યથા થાય છે અને મૂત્ર થોડું^૨ થઈ જાય છે.

આ પ્રમાણે વિષ્ણનો ક્ષય થયો હોય કે મૂત્રનો ક્ષય થયો હોય તો તે મળને તથા તે મળનાં ઉત્પત્તિકારણોને વૃદ્ધિ આપનારા પદાર્થોનું^૩ સેવન કરાવવું. (જમ કે વિષ્ણનો ક્ષય થયો હોય તો અડદ વગેરેનું^૪ અને મૂત્રનો ક્ષય થયો હોય તો શેલડી^૫ તથા કાકડી વગેરેનું^૬ સેવન કરવું.)

પસીનાનો ક્ષય થયો હોય તો રૂવાડાનાં^૭ છિદ્રો અક્રક યઈ^૮ જાય, ત્વચામાં શોષ થાય છે, સ્પર્શજ્ઞાન થતું નથી અને પસીનો આવતો નથી.^૯

આ પ્રમાણે પસીનાનો નાશ થયો હોય તો તેલાદિકનો અભ્યંગ કરાવવો. શેક લેવા વગેરે સ્વેદનક્રિયા કરાવવી અને ફૂકડાં તથા સૂર વગેરેનાં માંસનો ઉપયોગ કરાવવો. ૧૩

ઉપધાતુઓની ક્ષીણતાનાં લક્ષણો-ચિકિત્સા આર્તવક્ષયે યથોચિતકાલાદર્શનમલ્પતા વા યોનિવેદના ચ ।

તત્ર સંશોધનમાથેયનાં ચ દ્રવ્યાણાં વિચિત્રદુપયોગઃ ॥

સ્તન્યક્ષયે સ્તનયોર્સ્થાનતા સ્તન્યાસમ્મવોઽલ્પતા વા ।

તત્ર શ્લેષ્મરર્ધનદ્રવ્યોપયોગઃ ॥

૫ આતરડામાં પ્ર.

૬ શેવડી, કાકડી મૂત્રલ છે. પ્ર.

૭ કારણ કે સાજક પિત્ત ચામડીમાં આવતું નથી. સ્પર્શજ્ઞાનને અને જાગૃકપિત્તને સંબંધ છે. પ્ર.

ગર્ભક્ષયે ગર્ભાસ્પન્દનમનુક્તકૃષિતા ચ ।

તત્ર પ્રાપ્તસ્તિકાલાયાઃ ક્ષીરવસ્તિપ્રયોગો
મેઘ્વાન્નોપયોગશ્ચેતિ ॥ ૧૪ ॥

રજનો ક્ષય થયો તો મહિને મહિને રજ
અવવાનો જ યોગ્ય કાળ છે તેમાં રજ બેવામાં
આવતું નથી, જો આવ થાય તો પણ અદ્ય થાય
છે અને યોનિમાં વેદના થાય છે.

આમ રજનો ક્ષય થયો હોય તો સામાન્ય
સંશોધન કરવું અને તલ, અકદ, સુર તથા
શુક્ત વગેરે આબેષ પદાર્થોનો ઉપયોગ કરાવવો.

ધાવણુનો ક્ષય થયો હોય તો રતનો કસ-
માઈ બંધ છે. ધાવણ આવતું નથી અને આવે છે
તો અદ્ય આવે છે.

આ પ્રમાણે ધાવણુનો ક્ષય થયો હોય તો
જગ્યાથી કક વધે એવા પદાર્થોનો ઉપયોગ કરાવવો.

ગર્ભનો ક્ષય થયો હોય તો ગર્ભનું ચલન
થતું નથી અને પેટ જીરું રહેતું નથી.

આ પ્રમાણે ગર્ભનો ક્ષય થયો હોય તો
સ્તિગ્ન અનોનો ઉપયોગ કરાવવો અને પિયકારી
દેવાનો કાળ (આઠમો મહિનો બેઠો) હોય તો
દૂધની પિયકારી દેવી. ૧૪

૧ કેટલાક કહે છે કે રજની ક્ષીણતા થઈ હોય
તો વમન દેવુ, પચ વિરચન દેવુ નહિ, કેમ કે વિરચનથી
પિત્તનો ક્ષય થવાને લીધે બહાર રજનો ક્ષય જ થઈ બંધ
વમનથી તો સૌમ્ય ધાતુ હજાર્ધ જતા અને આગ્નેય
ધાતુ વૃદ્ધિ પામતા રજ વૃદ્ધિ પામે ॥

૨ કંદમૂળપ્રભાવીનિ સસ્તેદ્વયગ્નિ સુ ।

યત્ર દ્વયેઽમિપૂર્યતે તપ્તુક્તમગ્નિધીયતે ॥ ૨ ॥

આર્થના અઘાયા (સ ધાયા) નો રસ શુક્ર કહેવાય
છે (સાં ૩૦) આ રચનાના ૪૫ મા અધ્યાયનો ૧૮૬ મો
વિષય હોયો.

૩ મળાશયમા દૂધની પિયકારી દેવી. મળાશયમાથી
પચુ યોષણ આવવાનો સિદ્ધાંત ખૂનો આર્થસિદ્ધાંત છે
તે જગ્યાશે મળાશયના આમક્રાને અડકીને જ મળાશય
છે, તેથી મળાશયમાથી દૂધ સીધું જ મળાશયમા ગુચાઈ
તેને યોષણ આપી મજબૂત કરે છે. ૩.

દોષો વગેરેની વૃદ્ધિનાં લક્ષણો કહેવાનો

આરંભ અને વૃદ્ધિનું કારણ

અતઃકર્ષમતિશુદ્ધાનાં દોષયાતુમલાનાં લક્ષણ
વક્ત્યામઃ ॥ વૃદ્ધિઃ પુનરેપાં મ્વયોનિવર્દનામ્યુપસેવ-
નાદ્રવતિ ॥ ૧૫ ॥

હવે (અત્યંત) વૃદ્ધિ પામેલા દોષો, ધાતુ-
ઓ તથા મળાનાં લક્ષણો કહીશું. તેઓની વૃદ્ધિને
વધારનારા તથા તેઓનાં ઉત્પત્તિકાળોને વધાર-
નારા પદાર્થોનું અતિ સેવન કર્યાથી થાય છે.

દોષોની અતિ વૃદ્ધિનાં લક્ષણો

તત્ર વાતરૂદ્ધૌ વાક્યારુણ્યં કાર્ણ્યં કાષ્ણ્યં માત્ર-
સ્ફુરણમુષ્ણકામિતા નિદ્રાનાશોઽપ્ચલત્વં માદૃવર્ચ-
સ્ત્વં ચ ।

પિત્તવૃદ્ધૌ પીતાવમાસતા સન્તાપઃ શીતકામિ-
ત્વમ્પનિદ્રતા મૂર્છાં બલહાનિરિન્દ્રિયદૌર્ભલ્યં પીત-
વિષ્મૂત્રનેત્રત્વં ચ ।

શ્લેષ્મવૃદ્ધૌ શૌક્લ્યં શૈત્યં સ્થૈર્યં ગૌરવમન-
સાદસન્દ્રા નિદ્રા સન્ધ્યસ્થિવિશ્લેષપદ્મ ॥ ૧૬ ॥

વાયુની વૃદ્ધિ થઈ હોય તો વયનોતું
કઠોરપણું થાય છે. શ્વાસનો ક્ષય થવાથી ગાત્રો
કૂશ થઈ બંધ છે, શરીર કાઠું થઈ બંધ છે,
ગાત્રો ફરડયા કરે છે, ઉષ્ણ પદાર્થોની ઇચ્છા
થાય છે, નિદ્રાનો નાશ થાય છે, ઉત્સાહની હાનિ
થાય છે અને વિદ્યા કઠણ થઈ બંધ છે. (વાયુનાં
કર્મરૂપ લક્ષણો પણ વધે છે.)

પિત્તની વૃદ્ધિ થઈ હોય તો પદાર્થો પીળા
પીળા લાગે છે, સંતાપ થાય છે, શીત પદાર્થોની
ઇચ્છા થાય છે, નિદ્રા અદ્ય થઈ બંધ છે, મૂર્છા
થઈ બંધ છે, સંતાપને લીધે આંજનો ક્ષય થાય
છે, દોષોમાં નબળાપણું આવે છે અને વિદ્યા,
મૂન તથા નેત્ર પીળાં થઈ બંધ છે. (પિત્તનાં
કર્મરૂપ લક્ષણો પણ વધે છે.)

૪ પિત્ત કષ્ટક સ્તિમ્બ છે તેથી નિદ્રાનો નાશ નહિ
પણ નિદ્રા યોડી થવાનો સંભવ છે.

કંઠની વૃદ્ધિ થઈ હોય તો ચામડી વગેરે સફેદ તથા શીતળ થઈ જાય છે, ગાત્રો ઝલાઈ જાય છે, ભારેપણું થાય છે, ચિત્તમાં તથા દેહમાં ઝલાત થાય છે, તંદ્રા પ્રાપ્ત થાય છે અને (કંઠ વધીને ભરાઈ જવાને લીધે સાંધાઓ તથા સાંધાઓનાં અસ્થિઓ બુદ્ધિ પડી જાય છે) (પરસ્પરને ખરાબર વળગી રહેતાં નથી.) (કંઠનાં કર્મરૂપ લક્ષણો પણ વધે છે.) ૧૬

ધાતુઓની વૃદ્ધિનાં લક્ષણો

રસોત્તિવૃદ્ધૌ હૃદયોરુલ્લેદ પ્રસેકં ચાપાદયતિ।

રક્તં રક્તાઙ્ગાશ્વતાં શિરાપૂર્ણત્વં ચ।

માસં સ્નિગ્ધગ્ધૌષ્ઠોપસ્થોરુવાહુજંઘાસુ વૃદ્ધિ ગુરુભાગ્રતાં ચ।

મેદઃ સ્નિગ્ધાઙ્ગતામુદરપાર્શ્વવૃદ્ધિં કાસશ્વાસા-
-દીન્ દૌર્ગન્ધ્યં ચ।

અસ્થિ અધ્યસ્વીન્યધિદન્તાંશ્ચ।

મજ્જા સર્વાન્નનેત્રગૌરવમ્।

શુકં શુક્રાશ્મરીમતિપ્રાદુર્ભાનં ચ ॥ ૧૭ ॥

રસની અતિવૃદ્ધિ થઈ હોય તો દંઢ્યમાં મોળ આવે છે, કઠાય વખત થાય છે અને લાળ અર્ધા કરે છે. (રસનાં કર્મરૂપ લક્ષણો પણ વધે છે.)

રુધિરની અતિવૃદ્ધિ થઈ હોય તો અંગો તથા નેત્રો રાતાં થઈ જાય છે અને શિરાઓ પૂર્ણ (ભરાઈ ગયેલી) થઈ જાય છે. (રુધિરનાં કર્મરૂપ લક્ષણો પણ વધે છે.)

માંસની અતિવૃદ્ધિ થઈ હોય તો ફલા, ગાલ, હોઠ, ઉપસ્ય, સાયળ, બાહુ અને પિંડીઓની વૃદ્ધિ થાય છે અને ગાત્રોમાં ભારેપણું થાય છે. (માંસનાં કર્મરૂપ લક્ષણો પણ વધે છે.)

મેદની અતિવૃદ્ધિ થઈ હોય તો અંગો સ્નિગ્ધ થઈ જાય, પેટ તથા પડખાં વૃદ્ધિ પામે, ખાંસી તથા શ્વાસ વગેરે દરદો થાય અને દુર્ગંધી થાય છે. (મેદનાં કર્મરૂપ લક્ષણો પણ વધે છે.)

અસ્થિની અતિવૃદ્ધિ થઈ હોય તો અસ્થિઓ તથા દાંતો અધિક થાય છે અને કશોની તથા નખોની પણ અતિવૃદ્ધિ થાય છે. (અસ્થિનાં કર્મરૂપ લક્ષણો પણ વધે છે.)

મજ્જાની અતિવૃદ્ધિ થઈ હોય તો સધળાં અંગોમાં તથા નેત્રોમાં ભારેપણું થાય છે. (મજ્જાનાં કર્મરૂપ લક્ષણો પણ વધે છે.)

વીર્યની અતિવૃદ્ધિ થઈ હોય તો વીર્યની પથરી થાય છે અને વીર્યનો અત્યંત આવ થાય છે. (વીર્યનાં કર્મરૂપ લક્ષણો પણ વધે છે.) ૧૭

મજોની અતિવૃદ્ધિનાં લક્ષણો

પુરીપમાટોપકુલ્લૌ શૂલં ચ। મૂર્ચં મૂર્ચવૃદ્ધિં મુદ્ધુ-
ર્મુદ્ધુઃ પ્રવૃત્તિં વસ્તિતોદમાધ્માનં ચ। સ્વેદસ્ત્વચો
દૌર્ગન્ધ્યં ક્ષણં ચ ॥ ૧૮ ॥

વિદ્યાની અતિવૃદ્ધિ થઈ હોય તો પેટમાં આક્રેશ તથા શોભ થાય અને હૃષ્યમાં શૂળ પણ થાય છે. (વિદ્યાનાં કર્મરૂપ લક્ષણો પણ વધે છે.)

ભૂત્રની અતિવૃદ્ધિ થઈ હોય તો ભૂત્રની પ્રવૃત્તિ વારંવાર થાય છે અને ભૂત્રાશયમાં વ્યથા થાય છે તથા શોભ પણ થાય છે. (ભૂત્રનાં કર્મરૂપ લક્ષણો પણ વધે છે.)

પસીનાની અતિવૃદ્ધિ થઈ હોય તો ચામડીમાં દુર્ગંધપણું થાય છે તથા ખરજ આવે છે. (પસીનાનાં કર્મરૂપ લક્ષણો પણ વધે છે.) ૧૮

ઉપધાતુઓની અતિવૃદ્ધિનાં લક્ષણો

આર્તમદ્ગમર્દમત્તિપ્રવૃત્તિં દૌર્બલ્યં ચ। સ્તન્યં
સ્તનપોરાપીનત્વં મુદ્ધુર્મુદ્ધુઃ પ્રવૃત્તિં તોદં ચ ગર્ભો
ઝરસિદ્ધિં શ્રોયં ચ ॥ ૧૯ ॥

રજની અતિવૃદ્ધિ થઈ હોય તો અંગો લાંબ્યા કરે છે, રજનો બહુ આવ થાય છે અને શરીરમાં દુર્બળપણું થાય છે. (રજનાં કર્મ-

૧ મૂળમાં 'દોર્બલ્ય' ને બદલે દૌર્બલ્ય એવો પણ પાઠ છે. તેનો અર્થ એવો થાય છે કે અત્યંત નિદિ

૩૫ લક્ષણે પણ વધે છે.)

ધાવણુની અતિવૃદ્ધિ થઈ હોય તો સ્તનો અતિપુષ્ટ થાય છે, વારંવાર ધાવણુ ઝળ્યા કરે છે અને સ્તનોમાં બ્યથા થાય છે. (ધાવણુનાં કર્મરૂપ લક્ષણે પણ વધે છે.)

ગર્ભની અતિવૃદ્ધિ થઈ હોય તો પેટ વધી બય છે અને સોએ પણ થાય છે. (ગર્ભનાં કર્મરૂપ લક્ષણે પણ વધે છે.) ૧૯ ૩

દોષો, ધાતુઓ વગેરેની અતિવૃદ્ધિની (શિક્ષા) તેણે યથાસ્વં સંશોધનં ક્ષયણં ચ ક્ષયાદ-વિરુદ્ધઃ ક્રિયાવિશેષેઃ કુર્વતી ॥ ૨૦ ॥

એ અતિવૃદ્ધિ પામેલા દોષો, ધાતુઓ, ગુણો તથા ઉપધાતુઓનું તે તે પ્રકારની ક્રિયાઓથી યથાયોગ્ય સંશોધન તથા સંશમન કરવું પણ તે ક્રિયાઓથી દોષો વગેરેનો ક્ષય થઈ બય એવી ન હોવી એઈએ. ૨૦

સર્વ ધાતુઓનું પ્રકૃતિસ્થપણું હિતકારી છે પૂર્વઃ પૂર્વોક્તિવૃદ્ધત્ત્વાદ્વદ્યેદિ પરંપરમ્ । તસ્માદતિપ્રવૃદ્ધાનાં ધાતુનાં હાસનં હિતમ્ ॥ ૨૧ ॥

ઠાઈ પણ પહેલી ધાતુ અત્યંત વૃદ્ધિ પામે તો તે પોતપોતાથી પછીની ધાતુને વધારે છે અને ઠાઈ પછીની ધાતુ અત્યંત વૃદ્ધિ પામે તો તે પોતપોતાથી પહેલાની ધાતુને વધારે છે. એવી જ રીતે ઠાઈ પછીની ધાતુ અતિક્ષીણ થાય તો પોતપોતાથી પહેલી ધાતુને ક્ષીણ કરે છે અને પહેલી ધાતુ અતિક્ષીણ થાય તો પોતપોતાથી

પામેલું ૨૦ શરીરમાં દુર્ગંધપણું કરે છે ૨૦ પિત્તનો ધર્મ છે એટલા માટે તેણે દુર્ગંધતા થવી પણ સંભવે છે. વૃદ્ધિ પામેલા ગ્નથી રક્તશુભાદિક રોગો પણ થાય છે.

૧ કેટલાક તો 'તેણે ક્ષણમવિરુદ્ધઃ ક્રિયાવિશેષે કુર્વતી' એવો પાઠ રજીકરે છે. એ પાઠનો અર્થ એ છે કે સંશમન, સંશોધન, આહાર અને આચાર એ નામની ક્રિયાઓથી દોષો વગેરેની વૃદ્ધિને ટાળવી

પછીની ધાતુને ક્ષીણ કરે છે.' આ પ્રમાણે ધાતુઓનો પરસ્પર સંબંધ છે; માટે અત્યંત વધેલી ધાતુઓની વૃદ્ધિને ઓછી કરવી અને અત્યંત ક્ષીણ થયેલી ધાતુઓના ક્ષયને ઓછા કરવો, અર્થાત્ જે રીતે સધળી ધાતુઓ પ્રકૃતિસ્થ રહે તેમ કરવું એ હિતકારી છે. ૨૧

૨૦ બળ તથા બળના ક્ષયનું લક્ષણ વલલક્ષણં, વલક્ષયલક્ષણમત કુર્ષ્યં વક્ષ્યામ. ૨૨, તત્ત્વ રસાદીનાં શુક્રાન્તાનાં ધાતુનાં યત્ત્વં તેજસ્તત્ત્વજ્વલોજસ્તદેવ ચલમિત્યુચ્યતે સ્વશાસ્ત્રસિદ્ધાન્તાત્ । તત્ત્વ ચલેન સ્થિરોપચિત્તમાસતા સર્વચેષ્ટાસ્વ-પ્રતિઘાતઃ સ્વરવર્ણપ્રસાદો વાહ્યાનામામ્યન્તરારાણાં ચ કર્ણાનામાત્મકાર્યપ્રતિપત્તિર્ભવતી ॥

મરન્તિ ચાપ ॥ ઓજઃ સોમાત્મકું લિંગં શુદ્ધં શીતં સ્થિરં સત્ત્વમ્ । વિવિક્તં મૃદુ મૃત્ત્વં ચ પ્રાણાયતનમુત્તમમ્ ॥ દેહઃ સામયવસ્ત્રેન વ્યાપ્તો મરતિ દેહિનામ્ । તદમાવાશ શીર્ષન્તે શરીરાણિ શરીરિણામ્ ॥ અભિઘાતાત્કષ્યાત્કોપાચ્છોકાદ્ધ્યાનાચ્છ્રમાત્કુષ્ઠાઃ ઓજઃ સંક્ષીયતે હોમ્યો ધાતુપ્રહણનિઃસ્રુતમ્ । તેજઃ સમીરિતં તસ્માદિચ્છીયતિ દેહિનઃ ॥

તસ્ય વિસ્રસો વ્યાપત્ ક્ષય ઇતિ લિજ્જાનિ વ્યાપન્નસ્ય ભવન્તિ । સંધિવિરુદ્ધો ગાત્રાણાં સદનં દોષપ્રવ્યવનં ક્રિયાસન્નિરોધકં વિસ્રસો સ્તબ્ધગુરુ-

૨ જેમ એક પાણીના બંધ બાંધે હોય તો બંધની આગળ પાણી વધુ ભરાય છે તેમ રક્ત ધાતુ વધે તો ગ્ન પણ વધે; પણ એમ બનતું નથી. રક્ત વધે તો ગ્ન વધે નહિ પણ ફાસન એટલે બમડે એવો અર્થ છે. રસ વધે તો રક્ત વધે એમ ઉત્તરોત્તર અનુક્રમે ધાતુ વધે પણ એક ધાતુની પહેલાની ધાતુ વધે નહિ, પણ બમડે એવો અર્થ છે. પ્ર

૩ આથી એમ જણાવ્યું કે ધાતુઓ પોતાની મેજે વૃદ્ધિ કે ક્ષય પામી હોય તો અનર્થ કરે છે અને બીજી ધાતુઓએ પરંપરાથી વધારી કે ક્ષીણ કરી હોય, ત્યારે તો વળી મોટા અનર્થ કરે છે.

ગાત્રતા વાતશોકો વર્ણમેદો ગ્લાનિસ્તન્દ્રા નિદ્રા
ચ વ્યાપને ॥ મૂર્છા માંસક્ષયો મોહઃ પ્રલાપો
મરણમિતિ ક્ષયે ॥

भवति चात्र ॥

ત્રયો દોષા વલસ્યોક્તા વ્યાપદ્વિસંસનશ્યાઃ ।
વિશ્લેષસાદૌ ગાત્રાણાં દોષાવિસંસનં શ્રમઃ ।
અપ્રાચુર્યં ક્રિયાણાં ચ વલવિસંસલક્ષણમ્ ॥
ગુલ્મં સ્તબ્ધતાદ્વેષુ ગ્લાનિર્વર્ણસ્ય મેદનમ્ ।
તન્દ્રા નિદ્રા વાતશોકો વલવ્યાપદિ લક્ષણમ્ ॥
મૂર્છા માંસક્ષયો મોહઃ પ્રલાપોઽજ્ઞાનમેવ ચ ।
પૂર્વોક્તાનિ ચ લિङ्गानि मरणं च वलक्षये ॥ ૨૨ ॥
હવે બળતું લક્ષણ તથા બળના ક્ષયતું
લક્ષણ કહીશું.

રસથી માંડીને વીર્ય પથ ત સધળી ધાતુઓ-
નો જ ઉત્કૃષ્ટ રસ છે એ જ જોળ છે અને એ જ
અમારા શાસ્ત્રના સિદ્ધાંત પ્રમાણે બળ કહેવાય
છે. એ બળથી માંસ સ્થિર તથા સંપત્તિવાળું

૧ શબ્દતંત્રના. પ્ર.

૨ જોકે મૂળ ગ્રંથકર્તા આ ટેકાણે બળને અને
જોળને યોગ્ય રીતે જોડે છે, તો પશુ ડહાન
કહે છે: 'બળ અને જોળ એ બે જુદા પદાર્થો હતા
અહીં તેઓને જોડે કહ્યા છે તેનું કારણ એ છે કે
બનેલી ચિકિત્સા એક જ છે. જોળ કે જે સર્વ ધાતુ-
ઓના રનેદ્યુત છે અને ઉપચરણ છે, તેમાં રસ, રસ,
શીર્ષ તથા વીર્ય ઇત્યાદિક ગુણો છે અને બળ કે જે
બાર ઉપાડવા વગેરે શક્તિ ઉપરથી જ જણાય છે તેમાં
રસ આદિ ગુણો નથી એ મોટો ભેદ છે. આ ગ્રંથમાં
પહેલા અધ્યાયના 'પ્રાણિનાં પુનર્મૂલમાહારો વલવર્ણજાં ચ'
એ વાક્યમાં પણ બળને અને જોળને જુદાં ગણ્યાં છે.
(જોળથી હિંમત છે. જોળ અને બળ બે જુદી
વસ્તુ છે. પહેલવાનને બળ છે પણ શસ્ત્ર દેખીને ભાગે
છે એટલે હિંમત નથી એટલે જોળ નથી. જોળસ
એટલે હિંમત-ઉત્સાહ. પ્ર.) ચરકમાં પણ જોળને
બળથી જુદું જણાવીને તેમાં પોણા, રાતો તથા પોણા
એ ત્રણ વસ્તુ કહ્યા છે. એ જોળ જુદી ધાતુ નથી પણ
જેમ દુધમાં ઘી રહે છે તેમ વીર્યમાં અભિજપ્તથી રહેલ
છે. નહિતર આ ધાતુઓ ચર્ષિ બન. ' મૂળમાં શુકલ

રહે છે, શરીરના, વાહીના તથા મનના વ્યાપારોમાં
અપ્રતિહતપણું (પ્રતિઘાતથી રહિતપણું) રહે
છે, સ્વરની તથા વર્ણની નિર્મળતા રહે છે.
અને કર્મેન્દ્રિયો તથા જ્ઞાનેન્દ્રિયો પોતપોતાનાં
કામોમાં સાવચેત રહે છે તથા તે કામોને લાંબા
કાળ સુધી કરવાને શક્તિવાળાં રહે છે.

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ
સ્વમુખે કહ્યું છે: 'જોળ સૌમ્ય (ચંદ્રાત્મક) છે,
રિન્દ્ર છે, સફેદ છે, શીતળ છે, (શરીરના અવ-
યવોને) સ્થિરતા આપનાર છે, પ્રસરવાના સ્વભાવ-
વાળું છે, એક ગુણોથી યુક્ત છે અથવા નવીન
છે, કામળ છે, ચીકણું છે, (ચુર્યાદિ ગુણોવાળું
પણ છે) અને અસિંધોમ આદિ પ્રાણોના ઉત્તમ
સ્થાનકરૂપ છે. પ્રાણીઓના અવયવો સહિત દેહ
એ જોળની વ્યાપ્તિથી ઉત્પન્ન થાય છે તથા ટકે
છે. જોળનો અભાવ થાય તો પ્રાણીઓનાં શરીર
નાશ પામે છે. એ જોળ અભિઘાતથી, ક્ષયથી,
ઠાપથી, શોકથી, ધ્યાનથી, શ્રમથી અને ક્રુધાથી
ક્ષીણ થાય છે. એ અભિઘાત આદિ હેતુઓને લીધે
હૃદયમાંથી નીકળેલું અને અભિઘાત આદિથી
ઉત્પન્ન થયેલા વાયુએ દેહેલું એ ક્ષીણ થયેલું
જોળ પ્રાણીઓને સ્વસ્થતાથી બ્રહ્મ કરી નાખે છે.
આવી રીતે અભિઘાત વગેરેથી હરકત

શબ્દને બદલે શુક શબ્દ છે. એમ કહીને મૂળના શબ્દથી
જ જોળમાં ત્રણ વસ્તુ કરાવવાનો ડહાનનો પ્રયત્ન છે

૩ માંસનું સ્થિરતાદિક અને ક્રિયાઓનું અપ્રતિહતપણું
એ શક્તિરૂપ બળથી જ થાય છે. (ડહાન)

૪ આ બળ અને જોળ એ બેવેળી થાય છે. (ડહાન)

૫ જ્ઞાનેન્દ્રિયોની અને કર્મેન્દ્રિયોની કાર્યપ્રવૃત્તિ બેવેળી
થાય છે. જે જોળ છે તે બળનું કારણ છે. (ડહાન)

૬ જોળસ મનને પુલ કરે છે. મનનું હૃદયસ્થાન
છે અને બળ રમણ સ્થાને સ્થાયે સંપન્ન કરાવે છે. પ્ર.

૭ નવીન છે માટે નવીન અભાદિકથી જ તે વધે છે.

૮ સી અને નષ્ટકરોને જોળ જોણું છે, માટે
ડરેષક છે. પ્ર.

પામેલા ઓઝની વિસ્ત્રંસ (સ્થાનમાંથી બ્રહ્મતા^૧), બગડી જવું^૨, વ્યાપત્ (અન્યથાભાવ^૩) અને ક્ષય (પોતાના પ્રભાણથી ઓછાપણુ^૪) એ રીતે ત્રણ બળતની ક્ષીણતા થાય છે. એમાં વિસ્ત્રંસ નામની ક્ષીણતા થઈ હોય તો સાંધાઓનું શિથિલ-પણું, ગાત્રોની ગ્લાનિ, દોષોની પોતપોતાનાં સ્થાનોથી વ્યુત્તિ અને શરીર વગેરેની ક્રિયાઓનો નિરોધ થાય છે. વ્યાપત્ નામની ક્ષીણતા થઈ હોય તો ગાત્રો અક્રકડ તથા ભારે થઈ બંધ છે, વાયુ સંબંધી સોજો થાય છે, શરીરનો વર્ણ બદલી જાય છે, ગ્લાનિ થાય છે અને તંદ્રા તથા નિદ્રા રક્ષા કરે છે. ક્ષય નામની ક્ષીણતા થઈ હોય તો મૂર્છા, (જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો નિરોધ) મોઢ, માંસનો ક્ષય, પ્રલાપ અને મરણ થાય છે.

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિ-એ સ્વપ્નપ્રેકલ્પ છે: 'બળના (ઓઝના) વિસ્ત્રંસ, વ્યાપત્ અને ક્ષય એ નામના ત્રણ દોષ (વિકાર) થાય છે. ગાત્રોનું અસંઘટિતપણું, ગાત્રોની ગ્લાનિ, દોષોની સ્થાનવ્યુત્તિ, શ્રમ અને ક્રિયા-ઓનું અદ્યપણું એટલાં ચિહ્નો ઉપરથી જાણવું કે ઓઝનો વિસ્ત્રંસ થયો છે. અંગોમાં ભારેપણું, સ્તબ્ધપણું, ગ્લાનિ, વર્ણનું બદલાઈ જવું, તંદ્રા, નિદ્રા અને વાયુ સંબંધી સોજો એટલાં ચિહ્નો ઉપરથી જાણવું કે ઓઝની વ્યાપત્ થઈ છે. મૂર્છા, માંસનો ક્ષય, મોઢ, પ્રલાપ, અજ્ઞાન, ઉપર કહેલાં ચિહ્નો અને મરણની તૈયારી ઉપરથી જાણવું કે ઓઝનો ક્ષય થયો છે. ૨૨

બળના ક્ષયની ચિકિત્સા

તત્ર વિસંસે વ્યાપન્ને ચ ક્રિયાવિશેષૈરિરુદ્ધ-
ર્વૈલમાસ્થાપયેદ્ । નટસંજ્ઞમિતરં ચ વર્જયેદ્ ॥ ૨૩ ॥

૧ સ્થાનબ્રહ્મતા અભિધાત વગેરેથી જ થાય છે.

૨ અન્યથાભાવ દુષ્ટ દોષોના અને દુષ્ટોના સંસર્ગ-થી થાય છે.

૩ ઓછાપણું, મોઢ, અજ્ઞાન તથા ક્ષય વગેરેથી થાય છે.

બળનાં (ઓઝનાં) વિસ્ત્રંસ કે વ્યાપત્ થયેલ હોય તો અગ્નિ વગેરેને હરકત ન પાડે એવી રસાયન તથા વાજકરણ આદિ ક્રિયાઓથી બળની વૃદ્ધિ કરવી. બળનો ક્ષય થયેલ હોય અને તેથી એ સંજ્ઞા જ જતી રહી હોય તો તેની ચિકિત્સા છોડી જ દેવી. (સંજ્ઞા ન જતી રહી હોય તો રસાયનાદિકથી ચિકિત્સા કરવી.) ૨૩ તેજ, તેજની ક્ષીણતાનું, લક્ષણ અને ચિકિત્સા

તેજોઽપ્યાર્થેયં ક્રમશઃ પચ્યમાનાનાં ધાતુનામ-
મિનિર્વૃત્તમન્તરસ્યં સ્નેહજાતં વસાર્થ્યં સ્ત્રીણાં વિશે-
યતો મવતિ તેન મદવસોઽકુમાર્યમુદ્વલ્લરોમતોત્સાહ-
દષ્ટિસ્થિવિપક્તિકાન્તિદીપ્તયો મવન્તિ તદ્ કપાયતિ-
ક્ષયીતરુદ્ધવિષ્મિન્નૈગવિધાતુવવાયવ્યાયામવ્યા-
વિરુપ્તૈશ્ચ વિક્રિયતે । તસ્યાપિ પારુષ્યવર્ણમેદતોદ-
નિષ્પ્રમત્વાનિ । વિસ્ત્રંસનો મવન્તિ । કાર્શ્યં મન્દાગ્નિ-
તાપસ્તિર્યકચ્યુતિર્ક્યાપચૌ । દૃષ્ટમિથિલહાન્યનિલ-
પ્રકોપમરણાનિ ક્ષયે ।

તત્રાપિ સ્નેહપાનામ્યક્ષ્મપ્રદેહપરિપેકક્ષિત્થિલધ્વ-
આનિ ક્ષયે વિદચીત ॥ ૨૪ ॥

તેજ પણુ આગ્નેય પદાર્થ છે. અતુકમથી પાકતી ધાતુઓમાંથી બનતો 'વસા' નામનો સ્નેહ કે જે શરીરની અંદર રહે છે તે તેજ છે. આ તેજ સ્ત્રીઓમાં અધિક હોય છે તેથી સ્ત્રીઓનાં શરીરોમાં કોમળતા, સુકુમારપણું, કોમળ તથા અદ્ય ૩ વાડાં, ઉત્સાહ, દષ્ટિ, સ્થિરતા, અન્નાદિકનું પાકવું, કાંતિ અને દીપ્તિ^૧ અધિક થાય છે. તૂરાં, કડવાં, ટાંઠાં, લૂખાં તથા દસ્તની અટ-કાયત કરનારાં અન્નાદિકથી, મૂત્રાદિકના વેગોનો વિધાત કરવાથી, અતિ મૈથુનથી, અત્યંત કસરત

૪ સંજ્ઞા એટલે ચેતનતા, એટલે જડરાશિ જય તો

પણ ચિકિત્સા ન કરવી. પ્ર.

૫ વસા ઉપધાતુ છે, માંસમાંથી મેદ બનતાં જે

નીકળે છે તે. પ્ર.

૬ મોહાની કાંતિ. પ્ર.

કરવાથી, વ્યાધિઓથી અને ઉપવાસ વગેરેથી એ તેજ ક્ષીણતા પામે છે. તેજની વિસંસ નામની ક્ષીણતા થઈ હોય તો ત્વચાની કઠોરતા, વર્ણનું બદલાઈ જવું, વ્યથા અને કાંતિરહિતપણું એ ચિહ્નો થાય છે. તેજની વ્યાપત્ નામની ક્ષીણતા થઈ હોય તો કૃશતા, અશ્નિમંદતા અને વસા વિષ્ટાદ્વારથી અથવા ચૂરદ્વારથી નીકળી જાય છે. તેજની ક્ષય નામની ક્ષીણતા થઈ હોય તો દષ્ટિના તથા અશ્નિના બળની હાનિ થાય છે અને વાયુનો પ્રકોપ થાય છે તથા મરણ પણ થઈ જાય છે.

આ પ્રમાણે તેજની ક્ષીણતા થઈ હોય તો રેનેહતાં પાન, અભ્યંગ, પ્રેક્ષ (લેપ) તથા પરિષેક કરવા અને સ્નિગ્ધ તથા હલકાં અન્નો જમાડવાં.

દોષો, ધાતુઓ વગેરેના ક્ષય ઉપર આહારનો સામાન્ય પ્રકાર તથા કેવા ક્ષયવાળાને અસાધ્ય સમજવો?

મવન્તિ ચાત્ર ॥

દોષધાતુમલક્ષીણો બલક્ષીણોઽપિ નરઃ ।

સ્વપોનિવર્દનં યત્તદનપાનં પ્રકાઙ્ગતિ ॥

યદ્યદાહારજાતં હિ ક્ષીણઃ પ્રાર્થયતે નરઃ ।

તસ્ય તસ્ય સ લાભે તુ તં તં ક્ષયમપોહતિ ॥

યસ્ય ધાતુલ્પાદ્યાયુઃ સંજાં કર્મ ચ નાશયેત્ ।

પ્રક્ષીણં ચ બલં યસ્ય નાસૌ શક્યચિકિત્સિતુમ્ ॥૨૫

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન વચ્ચે તરિકે

૧ જાટવું-સીચન કરવું પ્ર

૨ ઉવકા મોરકે અગ્નિ બિઝડે, ત્યારે જ ધાતુઓમાં પહેલે અને ક્ષીણના દૂર થાય ભારે પદાર્થ ન ચોખવા તે વિચારના જેવી વાત છે. તેમ જ હલકા અન્નોના પણ શાસ્ત્રીય મત અનુસરવો જોઈએ પ્ર

૩ આ ચેત્તીસમે આખો વિષય નિમ્ન ધકારોએ ‘અગ્નિપ્રણીત નથી અર્થાત્ શ્લેષક છે’ એમ કહીને અપકંડીય દારાઓ છે અને તે ઉપરથી હજીને પણ તેનું વ્યાખ્યાન આપ્યું નથી

આટલું સૂક્ષ્મ સમજી શકાતું નથી એવું ઝીલુ જ્ઞાન દોષાથી આ શ્લેષકની વાત મૂકી છે પ્ર.

સ્વયુષે કલ્પ છે ‘જે માણસને દોષો, ધાતુઓ, મળો, ઉપધાતુઓ તથા બળ-એમાંથી કાઢીને ક્ષય થયો હોય તે માણસ જીવે ક્ષય થયો હોય તેને તથા તેની ઉત્પત્તિના કારણને વધારનારાં અન્નપાનોને ઇચ્છે છે.’ ક્ષીણ થયેલા માણસને

૪ કેટલાક સમુત્પાદીઓ અઠી આહારની ઇચ્છાના વિષયમાં શ્લેષકોનો અધિક પાઠ સ્વીકારે છે તે પાઠનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે. વાયુના ક્ષયવાળા માણસને જવ, મગ, વટાણા, રૂક્ષ તથા હલકું ભોજન અને તૂટા, લીખા તથા કઠવા રસોની ઇચ્છા થાય છે પિત્તના ક્ષયવાળા માણસને તલ, અડદ તથા કળથી વગેરે લોટના જાવાવાળા પદાર્થો, ફહીની ઉપરનો ચીકણવાળો ઘાટો ભાગ, અથાણાનો રસ, ખાટા પદાર્થો, ફહી તથા જાચની ઇચ્છા થાય છે કફના ક્ષયવાળા માણસને પાડાના, સુરના તથા બકરાના માસો, ગોળ, ભારે પદાર્થો, દૂધ અને ફહીની ઇચ્છા થાય છે રસના ક્ષયવાળા માણસને શેરડીનો રસ, માસનો રસ, મધ, લી, ગોળનું પાણી, લોહી, માસ તથા રાખની ઇચ્છા થાય છે રુધિરના ક્ષયવાળા માણસને ફાક્ષ, દાઝમ, રેનેહ તથા લુણની અને રુધિરમાં પકાવેલા માસોની ઇચ્છા થાય છે માંસના ક્ષયવાળા માણસને ખાટા પદાર્થો, ફહીમાં પકાવેલા વડા વગેરે, ખાડવડા અને માસભક્ષક રત્ન માણીઓના માસોની ઇચ્છા થાય છે મેદના ક્ષયવાળા માણસને મેદમાં પકાવેલા તથા કાચવાળા ગ્રામ્ય પશુઓના, સુવર વગેરેના તથા જલજાતુઓના માસોની ઇચ્છા થાય છે. અસ્થિના ક્ષયવાળાને સારી રીતે પકાવેલા રસોની તથા અસ્થિઓનાના માસોની ઇચ્છા થાય છે અજઞના ક્ષયવાળાને સિંધિન માસ, અસ્થિઓની તથા રેનેહથી સંયુક્ત મગજ અને મધુર તથા ખાટા રસવાળા પદાર્થોની ઇચ્છા થાય છે વીર્યના ક્ષયવાળા માણસને મોર, ફેફસા, ઢસ તથા સારસના ઈંડાઓની અને ગ્રામ્ય પશુઓ, સુવર વગેરે તથા જલચર પ્રાણીઓના માસોની ઇચ્છા થાય છે વિદ્યાના ક્ષયવાળાને જવના ખાટા પદાર્થો, અનેક પ્રકારના શાકો અને મોરના માંસના ચપ્પીની ઇચ્છા થાય છે મૂત્રના ક્ષયવાળાને રામ, શેવડીનો રસ, દૂધ, ગોળવાળું બોરનું પાણી અને કાકડીઓની ઇચ્છા થાય છે પત્તીના ક્ષયવાળાને અવ્યય (પત્તીનાથી ચામડી સુવાળી થાય છે અને રક્ષણ થાય છે, પણ પત્તીનાનો ક્ષય થાય તો ચામડીના રોગ થાય તેથી અવ્યય દારા ચામડીનું રક્ષણ કરવું જોઈએ અને અગ્નિ વધારી પત્તીનો દાવવાની ક્રિયા

જે જે આહારની ઇચ્છા થાય તે તે આહાર જે તેને મળે તો તે તે દોષો વગેરેના ક્ષય^૧ મદી બન્ય છે.

ધાતુ વગેરેના ક્ષયને લીધે વાયુએ જેની સંજ્ઞાને અને ક્રિયાને નાશ કર્યો હોય અને જેનું શારીર બળ તમામ ક્ષીણ થઈ ગયું હોય તે માણસની ચિકિત્સા કરી શકાતી નથી. (કરનામાં આવે તો પણ વિદ્વજ થાય છે.) ૨૫

અત્યંત સ્થૂલ તથા કૃશ થવાનાં કારણો-ચિકિત્સા-
રસનિમિત્તમેવ સ્થૌલ્યં કાર્શ્યં ચ તત્ર સ્લેષ્મ-
લાહારસેવિનોડધ્વજનશીલસ્યાવ્યાયામિનો દિવાસ્વ-
મ્મરતસ્ય ચામ ઇવાન્નરસો મધુરતરસ્ય શરીરમનુકા-
મન્નતિલેહ્યાન્મેદો જનયતિ તદતિસ્થૌલ્યમાપાદયતિ ।
તમતિસ્પૂલં ક્ષુદ્રશ્વાસપિપાસાહુત્સ્વમ્સ્વેદગાત્રદૌર્ગ-
ન્ધ્યક્રથનગાત્રસાદગદ્ગદસ્વાનિ ક્ષિપ્રમેવાગ્નિશન્તિ
સૌકુમાર્યાન્મેદસઃ સર્વક્રિયાસ્તસમર્થઃ કફમેદોનિરુ-
દ્ધમાર્ગત્વાચાર્પવ્યવાયો મૃત્વ્યાદૃતમાર્ગત્વાદેવં શેષા
ઘાતવો નાપ્યાયન્તે સ્વર્થમતોડ્વપ્રાણો ભવતિ પ્રમેહ-
પિદ્ધકાન્નરમગન્દરવિદ્રધિનાતવિકારાણામન્યતમં
પ્રાપ્ય પંચત્વમુપયાતિ સર્વં એવ ચાસ્ય રોગા વલ-
વન્તો મૃત્વ્યાદૃતમાર્ગત્વાત્ સ્તૌતસામતત્તત્સ્વોત્તિ-

કરવી એઈ એ. પ્ર.), મદન અને પવન વગરની જગ્યામાં રહેત તથા આસન અને બાકા વગેરેની ઇચ્છા થાય છે. રજનના ક્ષયવાળા અને લીપા, ખાર, ખાટા, વિદાહી અને કાર્શ્યવાળા કુળોની, શાકાહી અને અણુખાનોની ઇચ્છા થાય છે. ગણેના ક્ષયવાળાને ઠગિણી, બકરી, ગાદર તથા સુવરના પકાવેલા ગોળોની, ચરણી અને કાટાથી પકાવેલા માસોની ઇચ્છા થાય છે. ક્ષાયણના ક્ષયવાળાને રૂપ, લાત, માંસ, ગાયતું^૨ દૂધ, સાકર, આસવ, દહીં અને ખીજાં^૩ પણ પ્રિય લાગેલીની ઇચ્છા થાય છે.

૧ આરોગ્યવાળાને જે ઇચ્છા થાય તે રસ યોગ્ય બરાબર છે, પણ માંદાને યથાયોગ્ય નથી. તાવવાળાને ઠંડું પાણી પીવાનું મન થાય છે, પણ તેને ઠંડું પાણી પિવડાવાય નહિ, માટે આરોગ્યવાળા માટે આ નિયમ છે એમ સમજવું. પ્ર.

૨ ક્ષય એટલે રાજસ્યમા નહિ. ધાતુના પ્રમાણનો ક્ષય, ધાતુના રોગનો ક્ષય નહિ. પ્ર.

હેતું પરિહરેત્ । ઉત્પન્ને તુ શિલાજતુગુગુલુનોમૂત્ર-
ત્રિફાલોહરજોરસાંજનમધુપવમુદ્રકોરૂપકર્યામા-
કોદાલકાદીનાં વિરુદ્ધાણન્દેદનીપાનાં ચ દ્રવ્યાણાં
વિધિવદુપયોગો વ્યાયામો લેતનવસ્ત્યુપયોગથેતિ ॥

તત્ર પુનર્નાતલાહારસેવિનોડતિવ્યાયામવ્યવા-
યાધ્યયનમયશ્લોકધ્યાનરાત્રિજાગરણપિપાસાહુત્ક-
પાયાલ્પાન્નનપ્રમૃતિમિરુપશોષિતો રુસધાતુઃ શરીરમ-
નુક્રામન્નલ્પત્વાન્ન પ્રીણયતિ તસ્માદતિકાર્શ્યં ચ ભવતિ
સોડતિકૃશઃ ક્ષુત્પિપાસાશીતોષ્ણનાતર્વપ્રભારાદાનેષ્વ
સહિષ્ણુર્વાતરોમપ્રાયોડ્વપ્રાણશ્ચ ક્રિયાસુ ભવતિ
શ્વાસકાસશોષઘ્નીહોદરાગ્રિસાદગુલ્મરુક્તપિત્તાનામ-
ન્યતમં પ્રાપ્ય મરણમુપયાતિ સર્વં એવ ચાસ્ય રોગા
વલવન્તો ભવન્ત્યલ્પપ્રાણત્વાદતસ્તત્સ્વોત્પત્તિહેતું
પરિહરેત્ । ઉત્પન્ને તુ પયસ્વાધગન્ધાવિદારિગન્ધા-
ન્નતાવરીવલાતિવલાનામવલાનાં મધુરાણામન્યસાં
ચૌપધીનામુપયોગઃ ક્ષીરદધિદૂતમાંમશાલિપટિકય-
વનોધૂમાનાં ચ દિવાસ્વમ્મત્રજ્વલચર્વાવ્યાયામદ્વંદ્વ-
વસ્ત્યુપયોગથેતિ ॥ ૨૬ ॥

શરીરની સ્થૂલતા અને કૃશતાનું અત્યંત કારણ રસ જ છે. કર્શ્યક આહારોનું^૧ સેવન કરનારા, ઝાડું ભોજન કરવાની આદતવાળા,^૨ કસરત કે મહેનત નહિ કરનારા અને દિવસે સૂવાના અવ્યાસવાળા માણસના શરીરમાં કેવળ બકરાગ્રિ-
એ પકાવેલા પણ ધાતુઓના અગ્નિઓથી નહિ પાકવાને લીધે કાચા રહેલો અને તેથી અત્યંત મધુરતાવાળો પુનઃનો રસો શરીરમાં ગતિ કરતો કરતો મેદથી રસો રોકાઈ જવાને લીધે રુધિરને તથા માંસને ક્ષોદી-દર્શ્યોતાના અત્યંત ક્ષિય-
પણાને લીધે પરબાહી મેદની જ વૃદ્ધિ કરે છે અને તે વૃદ્ધિ પામેલો મેદ શરીરમાં અત્યંત સ્થૂલતા^૩

૨ અજીર્ણા ભોજન કરવાના અવ્યાસવાળા

૩ સમ શરીરવાળા, દુર્બળ શરીરવાળા અને ભારે શરીરવાળામાં બાકા માણસો વડેલા ઝાડુ પામે છે. એ રીતે જેતા કુળના માણસની પ્રકૃતિ સારી કેદવાય. બાકા

કરી નાખે છે. એવી રીતે અત્યંત સ્થૂલતા પામેલા માણસના શરીરમાં છુદ્ધ શ્વાસ, તરસ, ક્ષુધા, નિદ્રા, યસીનો, દુર્ગંધી, કંઠમાં ધરધરાટ, ગાત્રોની પ્લાનિ અને વાહુની અસ્ફુટતા એ તુરત જ પ્રવેશ કરે છે. મેદથી સ્થૂલ થયેલા માણસ મેદની સુકુમારતાને લીધે સધળી ક્રિયાઓમાં અસમર્થ થાય છે અને કંકથી તથા મેદથી રોકાયેલા માર્ગો-વાળો થઈ જવાને લીધે અદ્યપ મૈથુનવાળો થઈ જાય છે. એ પ્રમાણે મેદથી માર્ગો રોકાઈ જવાને લીધે અગ્નિ વગેરે બીજી ધાતુઓ પણ રસથી સારી પેઠે વૃદ્ધિ પામતી નથી, તેથી તે માણસ અદ્યપ શક્તિવાળો થઈ જાય છે. એ માણસ પ્રમેહપિડિત, જ્વર, ભગંદર, વિદ્રધિ કે વાયુ સંબંધી વિકારો-માના કોઈ રોગને પ્રાપ્ત થઈને મરણ પામે છે. એ માણસના શરીરમાં સોતોના રસતાઓ મેદથી ઢંકાયેલા હોય છે, તેથી તેને સર્વે રોગો બળવાન થઈ પડે છે. એટલા માટે જમની સ્થૂલતાની ઉત્પત્તિ થાય છે તે કારણોના સ્થૂલતાની ઉત્પત્તિ થવા પહેલાં જ ત્યાગ કરાવવો. એ સ્થૂલતા થઈ ગઈ હોય તો શિક્ષાજિત, ગૂગળ, ગોમૂત્ર, ત્રિફલા, લોહરજ, રસવંતી, મધ, જવ, મગ, કાદરા, સામો અને બીજા જંગલી કાદરા માણસોની નહિ પ્ર.

૧ સ્થૂલતાના કારણોના ત્યાગ કરાવવો પણ ધન્ય-લીનના ધન્યકરણો આપી બચેલી મેદ ધાતુને રોકવી તે બરોબર નથી સોતો પુરાયેલા હોય અને ધાતુ બચેલી હોય તેને સુધારવા કે શરીરના રાખવા ? મેદમાથી મેદ થાય એટલા માટે ભગવાન ચરક મેદ પછી મેદનો ક્રમ આપે છે અને મેદ પછી ચામડીના રોગ છે તે વિચારવા જેવું છે. પ્ર.

૨ આથી જેમ જળાપ્ત્ય કે અનાયત (નહિ આવેલા) વ્યાધિથી પ્રથમથી જ તે વ્યાધિના નિદાનોના ત્યાગ કરાવવારૂપ ચિકિત્સા કરવી.

૩ અહીં દાવજી કરવાનો વિધિ છે એટલે લોહરજ-લોહાને ભૂઝો-વાપરવો. લોહલસ્ય નહિ. પ્ર.

ઈત્યાદિક પદાર્થોને અને બીજા પણ મેદને તોડનારા તથા સોતોને શુદ્ધ કરનારા પદાર્થોના અવ-સ્થાના તથા જઠરાગ્નિના બળને અતુસરીને વિધિ પ્રમાણે ઉપયોગ કરાવવો. કસરત કરાવવી અને મેદ તથા કંકને ઉખેડી નાખનારી લેખન બસ્તિ-ઓનો (પિચકારીઓનો) પણ ઉપયોગ કરાવવો.

તેમ જ વાતવર્ધક (અતિરક્ષ) આહારોનું સેવન કરનારા, અતિ કસરત કે અતિ મહેનત કરનારા, અતિ મૈથુન કરનારા, અત્યંત અધ્યયન કરનારા, અતિ ભય ધરાવતા, અતિ શોક કરતા, અત્યંત ધ્યાન કરનારા, રાત્રિઓમાં અતિ બગરણ કરનારા, અત્યંત તરસ્યા રહેતા, અત્યંત ભૂખ્યા રહેનારા અને તૂરાં તથા અદ્યપ ભોજનો કરનારા માણસોના એ જ વાતવર્ધક આહારોના સેવન વગેરે કારણોએ અત્યંત રક્ષ તથા અદ્યપ કરી નાખેલા

રસ શરીરમાં ફરતાં છતાં અદ્યપતાને લીધે તથા રક્ષતાને લીધે ધાતુઓને પૂરી રીતે વૃદ્ધ કરી શકતો નથી, તેથી તે માણસના શરીરમાં અત્યંત કૃશતા આવે છે. આવી રીતે અત્યંત કૃશ થયેલા માણસ ભૂખને, તરસને, ટાઢને, ગરમીને, વાયુને, વરસાદને તથા બોબને સહન કરી શકતો નથી. ઘણા ઘણા વાયુસંબંધી રોગોવાળો થાય છે અને કાયાની, વાહુની તથા મનની ક્રિયાઓમાં અદ્યપ શક્તિ-વાળો થાય છે. એ માણસ શ્વાસ, ખાંસી, કાશ, બરલ, ઉદરરોગ, અગ્નિની મંદતા, ગુદમ તથા રક્તપિત્તમાંના કોઈ રોગને પ્રાપ્ત થઈ મરણ પામે છે. એના શરીરમાં શક્તિ અદ્યપ દેાય છે તેથી

૪ હરકા, બહેકા તથા આમળાનો કવાથ, ગોમૂત્ર, મધ અને જવખારને સંયુક્ત કરી ઊપકારિ ગણનાં ચણે નાખીને જે પિચકારી દેવામાં આવે તે લેખન બસ્તિઓ કહેવાય છે.

૫ આથી ઉપયયરૂપ બળનો (ઓજનો) અસાવ દર્શાવ્યો છે.

૬ આથી શક્તિરૂપ બળનો અભાવ દર્શાવ્યો છે.

શરીર, વાત આદિ પ્રકૃતિઓના, રસ-
રક્તાદિકના અને લાંબાટૂંકાપણા વગેરેના ભેદને
લીધે કોઈ કોઈની સાથે મળતા આવતા નથી
અને વળી ધાતુઓ વગેરે પદાર્થો બાહ્યાદિક
અવસ્થાઓમાં, હેમંત આદિ ઋતુઓમાં તથા
પ્રત્યેક દિવસમાં પણ ફેરફાર પામ્યા કરે છે,^૧
તેથી દોષો, વાતુઓ, મળો કે ઉપધાતુઓનું કંથુ
મુકરર પ્રમાણ છે જ નહિ. (તેથી અમે આ
અંશમાં કંથુ નથી.) ૨૯

દોષાદિકનાં પ્રમાણો મુકરર થયા વિના તેઓની
સમતા શી રીતે જાણી શકાય? ૩૦
एषां समत्वं यच्चापि भिषग्भिर्बुध्यते ॥ ૩૦ ॥
ન તત્સ્વાસ્થ્યાદતે શક્યં વક્તુમન્યેન હેતુના ॥૩૦॥

એ દોષો વગેરેની સમતા કે જને વેદલોકો
કદપી લે છે તે (સમતા) સ્વસ્થપણા સિવાય
બીજા કોઈ પણ કાગ્યથી કહી શકાય એમ નથી.
(સ્વસ્થતા ઉપરથી સમતાનું અનુમાન કરવું)

ક્ષય તથા વૃદ્ધિ અસમતા પણ
અનુમાનથી જ જાણી લેવી

દોષાદીનાંત્વસમતામનુમાનેન લક્ષ્યેત્ ।

અપ્રસન્નેન્દ્રિયં વીક્ષ્ય પુરુષં કુચ્છલો મિપક્ ॥૩૧॥

માણસને અપ્રસન્ન ઇન્દ્રિયોવાળો તથા
અપ્રસન્ન વર્ણાદિકવાળો એઈને પ્રવીણ વૈદે દોષા
દિકની ક્ષય તથા વૃદ્ધિ અસમતા અનુમાનથી
ધારી લેવી ૩૧

અસમતાને અનુમાનથી ધારીને શું કરવું?

ક્ષયેદૃઢ્યેદાપિ દોષયતુમલાન મિપક્ ।

તાનવાયદરોગઃ સ્પાદેતત્સામ્યસ્ય લક્ષણમ્ ॥૩૨॥

એ દોષો, ધાતુઓ, મળો તથા ઉપધાતુઓ
વૃદ્ધિ પામેલા જણાય, તો વૈદે તેઓને ઝાઝા

૧ બાહ્યાવસ્થામાં વીરની અત્પતા હોય છે અને
કહી વૃદ્ધિ હોય છે હેમ તમા કંઈ વધે છે અને ગ્રીબમાં
વાયુ વધે છે, તેમ જ પ્રભાતમાં કંઈ વધે છે અને અધ્યાહને
પિત્ત વધે છે ઇત્યાદિ ફેરફારો સમજી લેવા

કરવા અને ફીણ થયેલા જણાય તો તેઓને
વધારવા. આ કષ્ણ અને બૃંહણરૂપ ક્રિયાઓ
રાગીને આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધી કરવી.
આરોગ્ય એ જ દોષો વગેરેની સમતાનું લક્ષણ છે.

દોષાદિકની સમતા જ આરોગ્ય છે

સમદોષઃ સમાયિશ્ચ સમધાતુમલક્રિયઃ ।

પ્રસન્નાત્મેન્દ્રિયમનાઃ સ્વસ્થ હૃત્પ્રમીયતે ॥૩૩॥

સમ દોષોવાળો,^૨ સમ અગ્નિવાળો,^૩ સમ
ધાતુઓવાળો, સમ મળોવાળો અને સમ ક્રિયા-
ઓવાળો^૪ માણસ કે જ પ્રસન્ન દેહવાળો, પ્રસન્ન
ઇન્દ્રિયોવાળો અને પ્રસન્ન મનવાળો જ હોય છે તે
સ્વસ્થ કહેવાય છે. ૩૩

અધ્યાય ૧૬ એ.

ઉપક્રમ

અયાતઃ કર્ણવ્યઘવન્ધવિધિમધ્યાયં વ્યારણ્યા-
સ્થામઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'કર્ણવ્યઘ-
બંધવિધિ'^૧ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે

૨ જોકે પ્રત્યેક અવસ્થામાં, પ્રત્યેક ઋતુમાં અને
પ્રત્યેક દિવસમાં દોષોના ફેરફાર થયા કરે છે તેથી કોઈ
સમયે પણ દોષોની સમતા થયેલી કહી શકાય એમ
નથી, તોપણ આરોગ્યદશામાં દોષોના સમય તથા
પ્રકોપ વગેરે અવ્ય હોય છે તેથી દોષોની સમતા ગણવા
માં આવે છે અથવા દોષોના ઋતુ સ જ બીજા અયાદિક
માં સ્વસ્થવૃત્તમાં કહેલા વિધિઓથી અને પ્રત્યેક દિવસ
સ જ બીજા અયાદિકમાં દાતણ કરવા વગેરે વિધિઓથી
દોષોની સમતા રહેવી સંભવે છે

૩ જોકે દોષોની સમતાથી અગ્નિની સમતા મળી
રહે છે, તોપણ 'સમ અગ્નિવાળો' એમ જો જુદું કંથુ
છે તે, દોષોની અને અગ્નિની ચિકિત્સા જુદી જુદી છે
એમ જણાવવા માટે કંથુ છે એમ કે વી અને
અકરીનું દ્વય પિત્તને હગ્નાર છતાં પણ અગ્નિને વધારે છે

૪ ધાતુઓની અને મળોની સમ ક્રિયાઓવાળો અર્થાત્
સમ નિત્રા તથા સમ અગરણ વગેરેવાળો, એવો અર્થ
પણ ફી કાઠાય છે

૫ કાનને વીધવાના તથા બાધવાના પ્રકાર વિશેનો.

વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રભાણે ભગવાન
ધન્વંતરિએ મુશ્તુતની પાસે કહેલું છે. ૧

બાળકના કાન વીંધવાનું પ્રયોજન, સમય,
પદ્ધતિ અને વીંધ્યા પછીની ક્રિયા

સ્વામીપણનિમિત્તં ચાલસ્ય કર્ણો વિધ્યેતે પૃષ્ઠ
માસિ સપ્તમે વા શુક્લપક્ષે પ્રજાસ્તેષુ તિથિકર્ણગ્રહૂર્ત-
નક્ષત્રેષુ કૃતમંગલસંસ્તિવાચનં ધાત્યદ્વે કુમારમુપ-
વેશ્ય ચાલક્રીટનકૈઃ પ્રલોમ્યાડમિમાન્તયન્ મિપ-
સ્વામહસ્તેનાકૃપ્ય કર્ણં દેવકૃતે છિદ્રે આદિત્યકરા-
વમાસિતે જ્ઞાનઃ જ્ઞાનૈર્દક્ષિણહસ્તેન ક્રણ્ણ નિષ્યેન્
પ્રતનુકં સૂચ્યા ચહલમૌર્યા પૂર્વે દક્ષિણં કુમારસ્ય,
વામં કન્યાયાસ્તતઃ પિતૃવર્તિ પ્રવેશ્ય સમ્યગ્નિદ્ર-
મુપ્સંત્રેલેન પરિપેચયેન્ ॥ ૨ ॥

રક્ષા માટે અને ભૂપણે પહેરાવવા માટે
અથવા રક્ષણ કરનારાં ભૂપણે પહેરાવવા માટે
બાળકના કાનો વીંધવામાં આવે છે. છઠ્ઠે મહિને
અથવા સાતમે મહિને શુક્લપક્ષમાં જ્યોતિષ-
શાસ્ત્રની રીતિ પ્રમાણે શુભ તિથિ, શુભ કરણ
અને શુભ યોગ હોય તે દિવસે મંગળ તથા
સ્વસ્તિવાચન કરાવ્યા પછી શુભ મુહૂર્તમાં વેદે
બાળકને ઉપમાતાના (ધાવના) અથવા બીજા
કોઈ રક્ષક પુરુષના બોળામાં બેસાડી, ફનિમ
હાથી, ઘોડા વગેરે રમકડાંમાંથી તથા લાડુ વગેરે
ભક્ષ્યોથી પણ લલચાવી, સાંત્વના કરતાં કરતાં તેના

૧. જોકે કાન વીંધવાથી રુધિરાદિકનો સ્પર્શ
હોવાને લીધે રક્ષસોનો ભય થવાનો ભાસ છે, તોપણ
તે કાનનો ક્ષત્ર્ય અર્થ કાગ સુધી રહે છે અને તેમાં
છિદ્ર તો દેવે જ કરી મૂકેલું હોય છે. તેથી કણુવેષ
(આરોગ્ય માટે કાન વીંધવામાં આવે છે, એ જગતી
રિવાજ નથી. એ ક્રિયા રક્ષા એટલે આરોગ્ય માટે છે
પ્ર.) રક્ષા માટે કરવામાં આવે છે, એમ કહ્યું છે.

૨. જન્મથી જ કે સાતમે મહિને નહિ પણ વર્ષના
આરભરૂપ લાદપદ માસથી છઠ્ઠે કે સાતમે મહિને અર્ધાંત
માધમાં કે ફાલગુનમાં (હાલન) (જન્મથી વાપુ પ્રકોષે
છે માટે જણાવેલા ઉણ્ણ કાળમાં આ વીંધ કરવું. પ્ર.)
પણ હાલનું આ કહેવું જ્યોતિષશાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ થાય છે.

કાનને કાળા હાથથી ખેંચી, તે કાનમાં દેવે જ
કરી રાખેલું છિદ્ર કે જે સૂર્યનાં કિરણોના પ્રકાશ-
થી દેખાઈ રહે છે તેમાં ધીરે ધીરે જમણા હાથથી
સોય પકડીને તેનાથી સરળ વીંધ કરવું. કાન બડો
કે કઠણ હોય તો આરથી વીંધ પાડવું. કુમાર-
નો પ્રથમ જમણો કાન વીંધવો અને કન્યાનો
પ્રથમ કાનો કાન વીંધવો. વીંધ્યા પછી જો
'બરાબર પ્રદેશમાં વીંધાયો છે' એમ જણાય તો
તે વીંધમાં રૂની વાટ નાખવી અને તેની ઉપર
કાચા તેલનું સેચન કરવું. ૨

ચોથા પ્રદેશમાં કાન વીંધવાની પરીક્ષા

શોણિત્વહૃત્વેનવેદનપાવાન્ન્યદેશવિદ્ધમિતિ
જાનીયાત્રિકૃપદ્વતયા તદ્દેશનિદ્ધમિતિ ॥ ૩ ॥

જો લોહી ઘણું નીકળે અથવા વેદના થાય
તો જાણવું કે તે બીજા પ્રદેશમાં વીંધાઈ ગયો છે
અને કંશે ઉપદ્રવ ન થાય તો જાણવું કે બરાબર
દેવે કરી રાખેલા છિદ્રમાં જ તે વીંધાયો છે. ૩

અન્ય પ્રદેશમાં વીંધવાથી થતા ઉપદ્રવો
તથા તેઓની ચિકિત્સા

તત્રાક્ષેન યદ્દૃઢ્યા વિદ્વાસુ શિરાસુ કાલિકા-
મર્મરિકાલોહિતિકાવપદ્વતયા ભ્રાન્તિઃ તત્ર કાલિ-
કાયાં જ્વરો દાહઃ શ્વયશુર્વેદના ચ ભવન્તિઃ મર્મ-
રિકાયાં વેદના જ્વરો ગ્રન્થપચઃ લોહિતિકાયાં
મન્યાસ્તમ્માપતાનકશિરોગ્રહકર્ણશૂલાનિ ભવન્તિઃ
તેષુ યથાસ્વં પ્રતિકુર્વન્તિ ॥ ૪ ॥

જો યદ્દૃઢ્યાને લીધે મૂર્ખના હાથથી કાનની
કાલિકા, મર્મરિકા કે લોહિતિકા નામની નસ
વીંધાઈ જાય તો નીચે પ્રમાણે જુદા જુદા પ્રકારના
ઉપદ્રવો થાય છેઃ કાલિકા નામની નસ વીંધાઈ

૩. રક્ષક્રિયાથી પ્રકોષેના વાપુને મટાડવા માટે તેવ
વાપુનું છે. પ્ર.

૪. આશુવેદમાં શરીરશાસ્ત્ર (એનેટોમી) સાથે ચિકિત્સા
એટલે રોગ કેમ મટાડવો અને સ્વાસ્થ્ય કેમ જાળવવું
આ બે જ વાત વહેલી છે. એકલું શરીરશાસ્ત્ર નોંધું

ગઈ હોય તો જ્વર, દાહ, સોજે અને વેદના થાય છે. મર્મરિકા નામની નસ વીંધાઈ ગઈ હોય તો વેદના, જ્વર અને અંધિયો થાય છે. દોહિ-
તિકા નામની નસ વીંધાઈ ગઈ હોય તો મન્યા-
સ્તભ,^૧ અપતાનક,^૨ શિરોગ્રહ^૩ અને કર્ણ-
શૂળ^૪ નામના વ્યાધિઓ થાય છે. આ પ્રમાણે
જ્વર વગેરે કાઈ વ્યાધિ થાય તો જ વ્યાધિનું જ
ઔષધાદિક છે તે ઔષધાદિકથી તે વ્યાધિની
ચિકિત્સા કરવી. ૪

પાણ્ડુ નથી; કારણ કે સર્વંતુ કાપે તો સ્વાસ્થ્ય મેળવું
તે જ છે, માટે તે દષ્ટિ તરી આવે છે પ્ર.

૧ વાણ કદથી વીંટાઈને ડોકના પાછલા ભાગમાં
રહેલી ચોદ શિરાઓને સ્તબ્ધ કરી દે છે તે મન્યાસ્તભ
કહેવાય છે. (ભા. ૫૦)

(કદથી વીંટાયેલો હોવાથી કદ દૂર કરવાની ચિકિત્સા
પ્રથમ કરવી જોઈએ. દોષ શુદ્ધ એકલા જ હોય તો
તેના ઝોસડિયા બરાબર કામ કરે; પણ (સન્નામ)
સામ એટલે કાચા રસ સાથે હોય તો ઝોસડિયા પણ
દોષ જ થશે નિતામદેહ્ય દ્વિ મેવજાનિ ભવન્તિ વુષ્કાનિ
અણુવમાનિ-રહેને નિરામ બનાવાય અને પછી ઔષધ
ચોળ્ય તો જ ઔષધ અમૃતની ગજ સારે છે. નિરામ
થવા માટે લંધન કરવું જોઈએ, તેથી (સન્નામ)
સામ વાણના રોગમાં પણ પ્રથમ લંધન જ કરવું થટે.
જે છિદ્રો અને સોતો સાફ ન હોય, તો સંચિત થયેલા
વાણના દોષના સ્થાન સુધી વાણનાશક દ્રવ્યો પહોંચશે
કેવી રીતે? માટે પ્રથમ છિદ્રો અને સોતો ખુલ્લા કરવા
માટે લંધનની જરૂર છે. પ્ર.)

૨ વાણના પ્રકોપથી જોવાની શક્તિ તથા સંજ્ઞા નાશ
પામે, ગણુ^૫ ધ્રુવ્યા કરે અને મોઢથી ઘેરાયેલું હૃદય છૂટું
થાય, ત્યારે સ્વાસ્થતા મળે તે અપતાનક કહેવાય છે.

(ભા. ૫૦)

૩ વાણ રુધિરમાં રહી ડોકની શિરાઓને રક્ત
વેદનાવાળી તથા કાળી કરી નાખે છે તે શિરોગ્રહ
કહેવાય છે. (ભા. ૫૦)

૪ કાનમાં ચોમેર અવળી રીતે ફરતો અને પ્રકોપ
પામેલા દોષોથી વીંટાયેલો વાણ તે તે દોષના સંબંધ-
વાળાં યજ અત્યંત કૃત્તવ્ય કરે છે તે કર્ણશૂળ કહેવાય છે.

કાલિકા વગેરે નસો નહિ વીંધાયા છતાં પણ
વ્યાપ્તિ અને ચિકિત્સા

ક્ષિપ્રજિહ્વાગ્રપ્રશસ્તસૂચીવ્યધાદ્વાદતરવર્તિત્વા-
દોષપ્રકોપાદગ્રસ્તસૂચીવ્યધાદ્વા યત્ર સંરમ્ભો વેદના વા
ભવતિ તત્ર વર્તિતમપહૃત્યાશુ મધુકૈરણ્ડમૂલમઞ્જિષ્ઠા-
યવતિલકલ્કૈર્મધુષ્ટતપ્રગાદૈરાલેપયેત્વાવાત્સરુદ્ધ
इति सुरुद्धं चैनं पुनर्विध्नेद्विधानं तु पूर्वोक्तमेव ।
ज्यहात् ज्यहाच्च वर्ति स्थूलतरां दद्यात्परिपेकं च
तमेव । अथ व्यपगतदोषोपद्रवे कर्णे वर्धनार्थं लघु-
वर्धनकं कुर्यात् ॥ ५ ॥

કટાયેલી, વાંછી અણીવાળી કે બીજી પણ
કાઈ અયોગ્યતાવાળી સોય વડે વીંધાયાથી
અથવા વાટની અત્યંત મજબૂતાઈ અથવા દૈવ-
કૃત છિદ્ર^૬ સિવાય બીજા સ્થળમાં વીંધાયાથી કે
દોષના પ્રકોપથી કાનમાં સોજે કે વેદના થાય
તો વાટને કાઢી લઈને તુરત જાડીમધ, ચેરંડાનાં
મૂળ, મજ્જી, જવ અને તિલની કલક કરી,^૭ મધ
તથા ધીમાં સારી પેઠે કાલવીને તેઓના જ્યાં
સુધી પહેલો વણ સારી પેઠે રજાઈ જાય ત્યાં
સુધી ચોતરફ લેપ કરવો. પછી ફરી વાર તે કાનને
વીંધવો. વીંધવાનો વિધિ તો પ્રથમ કહેવાઈ ગયો
છે. ફરી વાર વીંધીને ત્રણત્રણ દિવસે કાંઈક વિશેષ
બડી વાટ નાખવી અને તેના ઉપર કાચા તેલનું
જ સેવન કરવું. કાનમાંથી દોષો તથા ઉપદ્રવો
ટળી જાય ત્યારે તે કાનને વધારવા માટે તેમાં નાની
અધેકા કે લીંબડા વગેરેની સળી નાખવી અથવા
સીસા વગેરે ધાતુની હલકી બૂંગળી નાખવી. ૫
વધારેલો કાન છેદાઈ જાય તો તેને
સાંધવાના પ્રકાર
મવતિ ચાન ॥

૫ પીકા ઝોછી થાય તેવી અમ્યા. પ્ર.

૬ આમાં કોઈ દાહક વસ્તુ મેડિક થાય તે બીકે
વાપરેલી નથી. એમાં વાપરેલી વસ્તુઓ શામક છે, પણ
ડીંકર જેવી દાહક નથી. પ્ર.

एवं विवर्धितः कर्णद्विधते तु द्विधा नृणाम् ।
दोषतो वाऽभिधाताद्वा संधानं तस्य मे शृणु ॥

તત્ર સમાસેન પંચદશ કર્ણવચ્ચનાકૃતયઃ ।
તદયથા નેમિસંધાનક, ઉત્પલમેઘકો, વહ્નરક, આસં-
ગિમો, ગણ્ડકર્ણ, આહાર્યો નિર્વેધિમો, વ્યાયોજિમઃ,
કપાટસંધિકોર્ધ્વકપાટસંધિકઃ, સંક્ષિપ્તો, હીનકર્ણો,
ચણ્ડીકર્ણો, યદિકર્ણઃ, કાકોષ્ઠક, ઇતિ ॥

તેષુ પૃથુલાયતસમોમયપાલિર્નેમિસંધાનકઃ ।
ષ્ટતાયતમમોમયપાલિર્હસ્તપલમેઘકઃ । હસ્તષ્ટતસમો-
મયપાલિર્વહ્નરકઃ । અમ્યન્તરદર્ધૈકપાલિરસંગિમઃ ।
ચાણ્ડદર્ધૈકપાલિર્ગણ્ડકર્ણઃ । અપાલિરુગયતોડ્વ્યા-
હાર્યઃ । પીઠોપમપાલિરુગયતઃ ક્ષીણપુત્રિકાશિતો
નિર્વેધિમઃ । સ્થૂલાણુસમવિપમપાલિર્વ્યાયોજિમઃ ।
અમ્યન્તરદર્ધૈકપાલિરિતારપપાલિઃ કપાટસંધિકઃ ।
ચાણ્ડદર્ધૈકપાલિરિતારપપાલિર્ધ્વકપાટસંધિકઃ । તત્ર
દર્શયેતે કર્ણવચ્ચવિકલ્પાઃ સાધ્યાસ્તેષાં સ્વનામભિ-
રેવાકૃતયઃ પ્રાયેણ વ્યાખ્યાતાઃ । સંક્ષિપ્તાદયઃ
પંચાસ્ટાધ્યાક્ત્ર શુષ્કશુક્લિરુક્તસન્નપાલિરિતારપ-
પાલિઃ સંક્ષિપ્તઃ । અનધિપ્તાનપાલિઃ પર્યન્તયોઃ ક્ષીણ-
માંસો હીનકર્ણઃ । તદુવિપમાલ્પપાલિર્ચણ્ડીકર્ણઃ ।
ગ્રથિતમાંસઃ સ્તબ્ધશિરા તતઃ સૂક્ષ્મપાલિર્પદિકર્ણઃ
નિર્માસસંક્ષિપ્તાગ્રાલ્પગ્રોણિતપાલિઃ કાકોષ્ઠક ઇતિ ।
વચ્ચેપ્યપિ તુ શોકદાહરાગપાકપિડકાસ્રાનપુક્તા
ન સિદ્ધિમ્ણુપયન્તિ ॥

भवन्ति चात्र ॥

यस्य पालिद्वयमपि कर्णस्य न भवेदिह ।
कर्णपीठं समे मध्ये तस्य विद्वद्वा विवर्धयेत् ॥
वाह्यायामिह दीर्घायां संधिराम्यन्तरो भवेत् ।
आम्यन्तरायां दीर्घायां बाह्यसंधिरुदाहृतः ॥
एकैव तु भवेत्पालिः स्थूला पृथ्वी स्थिरा च या ।
तां द्विधा पाटयित्वा तु छिन्ना चोपरि संधयेत् ॥
गण्डादुत्पाद्य मांसेन सातुवन्धेन जीवता ।
कर्णपालिमपालेस्तु कुर्याच्चिरैर्लक्ष्य शास्त्रवित् ॥६॥

અહીં ભગવાન ધન્યંતરિએ કહ્યું છે : 'એ
પ્રમાણે માણસોના વધારેલો કાન વાત આદિ
દોષોએ કહેલા વ્યાધિથી અથવા અભિધાતથી
(ગોટ લાગવાથી) એમ બે પ્રકારે છેદાઈ જાય છે.
તેને સાંધવાના પ્રકાર કહ્યું છે તે સાંભળો.'

તેમાં સંક્ષેપથી^૧ નેમિસંધાનક, ઉત્પલમેઘક,
વહ્નરક, આસંગિમ, ગંડકર્ણ, આહાર્ય, નિર્વે-
ધિમ, વ્યાયોજિમ, કપાટસંધિક, અર્ધકપાટ-
સંધિક, સંક્ષિપ્ત, હીનકર્ણ, ચણ્ડીકર્ણ, યદિકર્ણ
અને કાકોષ્ઠક એ રીતે કર્ણબંધનોની પંદર
આકૃતિઓ છે. (એકે આ આકૃતિઓમાં અર્ધ-
કપાટસંધિક સુધીની દસ આકૃતિઓ જ કર્ણબંધ
છે, તોપણ સર્વને કર્ણબંધ કહી છે તે જનીન્યાય-
થી^૨ કહી છે એમ સમજવું.)

કાનની ખૂટના બંને ભાગ પડોળા, લાંબા
તથા સમાન હોય, તો તેઓ નેમિ એટલે પૈકાની
ધારની પેઠે સંધાય છે; માટે તે કર્ણબંધ નેમિ-
સંધાનક કહેવાય છે. કાનની ખૂટના બંને
ભાગ ગોળ, લાંબા તથા સમાન હોય તો તેઓ
લેદાયેલા કમળપત્રની પેઠે સંધાય છે; માટે તે
કર્ણબંધ ઉત્પલમેઘક કહેવાય છે. કાનની
ખૂટના બંને ભાગ ટૂંકા, ગોળ તથા તુલ્ય હોય,
તો તેઓ સૂકા માંસની ફાંડોની પેઠે સંધાય છે,
તેથી તે વહ્નરક કહેવાય છે. કાનની ખૂટના બે
ભાગોમાં ગાલ તરફનો એક જ લાંબો ભાગ બચ્યો
હોય, તેમાંથી ફાંડી, કાપી, જતા રહેલા ભાગના
ખૂળની સાથે તેને લગાવી દેવાય છે; માટે તે કર્ણ-

૧ વિસ્તારથી કહવા માગીએ તો કર્ણબંધનોમાં
બેસી અપરિચિત થાય એમ છે.

૨ માણસોના રોળામાં ઘણા માણસો જનવાળા
હોય, તો રોળાના સઘળા માણસો જનવાળા મણાય છે,
એ જનીન્યાય સમજવો. આ પંદર પ્રકારોમાં દસ
કર્ણબંધ છે તેથી પંદરને કર્ણબંધ કહ્યા છે.

એકને જની ન હોય તો પણ જનીવાઓ સમજવો.

બંધ આસંગિમ કહેવાય છે. કાનની ખૂટના બે ભાગોમાં બહારનો ફાટલો ગાલ તરફના ભાગની સામેનો એક જ લાંબો ભાગ બચ્ચો હોય તો તેને ગાલ તરફના જતા રહેલા બીજા ભાગના મૂળની સાથે જોડી દેવાય છે, તેથી તે કર્ણબંધ ગંડકર્ણ કહેવાય છે. કાનની ખૂટના બન્ને ભાગો થોડા થોડા રહ્યા હોય, તો ગાલના પ્રદેશોમાંથી વળગેલા છેડાવાળું જીવતું માંસ કાઢી ખૂટના જોવા આકાર બનાવીને સાંવામાં આવે છે, માટે તે કર્ણબંધ આહાર્ય કહેવાય છે. કાનની ખૂટના બે ભાગો જરા પણ નહિ રહેતાં છેદાઈ ગયેલ હોય તો ક્ષીણ થયેલી કાનની ખૂટની ઉપર વેધ કરી બનાવવામાં આવે છે, માટે તે કર્ણવેધ નિર્વેધિમ કહેવાય છે. કાનની ખૂટના બે ભાગો (બે ચીર) જડી-ઝીણી હોવાથી સમવિષમ હોય, તો શસ્ત્રથી બન્નેને કાતરી અનેક પ્રકારની યોજનાથી સાંધી દેવાય છે, માટે તે કર્ણબંધ વ્યાયોજિમ કહેવાય છે. કાનની ખૂટના બે ભાગોમાંથી ગાલ તરફનો ભાગ લાંબો હોય અને સામેનો ભાગ ટૂંકો હોય તો લાંબા ભાગને ટૂંકા ભાગની સાથે બહાર કમાડની પેઠે સાંધી દેવામાં આવે છે, માટે તે કર્ણબંધ કપાટસંધિક કહેવાય છે. કાનની ખૂટના બે ભાગોમાંથી ગાલ તરફના ભાગની સામેનો ભાગ લાંબો હોય અને ગાલ તરફનો ભાગ ટૂંકો હોય તો લાંબા ભાગને અંદર અરના કમાડની પેઠે સાંધી દેવામાં આવે છે, માટે તે કર્ણબંધ અર્ધ-કપાટસંધિક કહેવાય છે. કર્ણબંધના પંદર ભેદોમાં આ દસ ભેદો સાધ્ય છે અને એમની આકૃતિઓ ઘણું કરીને તેમનાં નામો ઉપરથી જણાવી દીધી છે. એ દસ પછીના સંક્ષિપ્ત વગેરે પાંચ કર્ણબંધો અસાધ્ય છે કાનની ખૂટના બે ભાગોમાં ગાલ તરફના ભાગની સામેના જતા રહેલા ભાગનું મૂળ પણ સુકાઈ ગયું હોય અને

ગાલ તરફનો ભાગ અદ્ય હોય, તો તે કાન સંક્ષિપ્ત કહેવાય છે. કાનની ખૂટના બન્ને ભાગોમાં મૂળો સુકાઈ ગયાં હોય અને આસપાસ ગાલના ભાગોમાં માંસ પણ ક્ષીણ થઈ ગયાં હોય, તો તે કાન હીનકર્ણ કહેવાય છે. કાનની ખૂટના બન્ને ભાગો પાતળા, વિષમ તથા અદ્ય હોય તો તે કાન વેલ જોવા હોવાથી વલ્લીકર્ણ કહેવાય છે. ગૂંથાયેલા માંસવાળો, અકડ શિરાઓથી વ્યાપ્ત અને ઝીણી ઝીણી ખૂટની ચીરાવાળો કાન લાકડી જોવા હોવાથી તે યદિકર્ણ કહેવાય છે. માંસ વગરની, સંકોચાયેલાં અંગ્રોવાળી અને અદ્ય રહિરવાળી ખૂટની ચીરાવાળો કાન કાગડાની ચાંચ જોવા હોવાથી કાકાકક કહેવાય છે. પહેલાંના દસ બંધોમાં પણ જે કાનો સોજ, ફાડ, રતાશ, પાક, ફેલીઓ અને આવથી યુક્ત હોય તેઓ સારા કરી શકાતા નથી.

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે 'જે કાનની ખૂટની બન્ને ચીરો રહી ન હોય, તે કાનની ખૂટનીની ઉપરના સમતાવાળા મધ્યભાગમાં વેધ કરીને વનારો કરવો. (આ નિર્વેધિમનું સંધાનસૂત્ર છે) ગાલ તરફની ફાડની સામેની ફાડ લાંબી હોય તો તેને ગાલ તરફના ટૂંકા ભાગની સાથે અંદર સાંધી આવે અને ગાલ તરફની ફાડ લાંબી હોય તો તેને સામેના ટૂંકા ભાગની સાથે બહાર સાંધી આવે. (આ અર્ધકપાટસંધિક અને કપાટસંધિકનું સંધાનસૂત્ર છે.)' જે બડી, પહોળી તથા સ્થિરતાવાળી એક જ ફાડ અવશેષ રહી હોય, તો તેને ફાડી બે ફાડ કરી એક ફાડને કાપીને ઉપરના ભાગમાં સાંધવી (આ આસંગિમનું સંધાનસૂત્ર છે) ખૂટની બન્ને ફાડો થોડી થોડી રહી હોય, તો

૧ કહ્યું તો માને છે કે, આ વ્યાયોજિમનું પણ સંધાનસૂત્ર છે

શાસ્ત્ર જાણનારા વેદે એ કુડોમાં ટાચા દઈ ગાલ-
માંથી વળગેલા છેડાવાળું જીવતું (લોહીવાળું)
માંસ કાઢીને તે માંસથી બને કુડોને પૂરીને
સાંધી દેવી.' (આ આહાર્યનું સંધાનસૂત્ર છે.)' ૬

કાન સાંધવાની સામગ્રી, પદ્ધતિ તથા ચિકિત્સા

અતોઽન્યતમં વન્ધં ચિકીર્ષુરગ્રોપહરણીયો-
ક્તોપસંભૂતસમ્મારં વિશેષતઃપ્રોપહરેત્ સુરામણ્ડ-
લીરમુદકં ધાન્યામ્લં કપાલચૂર્ણં ચેતિ । તતોઽન્નનાં
પુરુષં વા પ્રથિતકેવાન્તં લઘુ મુક્તવન્તમાસં સુપરિ-
ગૃહીતં ચ કૃત્વા વન્ધમુપવાર્યછેદ્યમેચલેભ્યવ્યવધનૈ-
રુપપન્નૈરુપપાઘ કર્ણં શોણિતમવેક્ષેત તદ્દુદ્દમદુદ્ધં
વેતિ । તત્ર વાતદુષ્ટે ધાન્યામ્લોષ્ણોદકામ્યાં પિત્તદુષ્ટે
શીતોદકપયોમ્યાં શ્લેષ્મદુષ્ટે સુરામણ્ડોષ્ણોદકામ્યાં
પ્રક્ષાલ્ય કર્ણાં પુનરવલિલ્પ્યાત્તુલ્યતમહીનમવિષમં ચ
કર્ણસંધિં સંનિવેશ્ય સ્થિતરક્તં સંદષ્ટ્યાત્ । તતો
મધુષ્ટતેનામ્યજ્ય પિત્તુષ્ણોતયોરન્યતરેણાવગુણ્ય ધૃત્વે-
ગાનવગાઢમશિથિલં ચ વદ્ધ્વા કપાલચૂર્ણેનાવ-
કીર્યાઽઽચારિકમુપદિશેદ્દિવ્રણીયોક્તેન ચ વિધાને-
નોપચરેત્ ॥ ૭ ॥

એ દશ બંધોમાંનો કોઈ પણ બંધ કરવો
હોય, ત્યારે વેદે આ અંથના 'અગ્રોપહરણીય' ^૧
નામના અધ્યાયમાં (આ સ્થાનના ૫ મા અધ્યાય-
માં) કહેલી સામગ્રીઓ હાજર રાખવી અને
વિશેષે કરી મદિરાની ઉપરનો આછો ભાગ, દૂધ,
જળ, ધાન્યામ્લ^૨ અને હીકરાના ચૂર્ણને હાજર
રાખવાં. પછી સ્ત્રીને^૩ કે પુરુષને તેના વાળ

૧ લોહીવાળા માંસનો એક છેડો ગાલમાં વળગેલો
ન રાખ્યો હોય, તો બુદ્ધ પર નહું ચોડેલું તે માંસ બેચડી
બચ છે. એટલા માટે સાંધા બરાબર રક્ષાઈને મજબૂત
થવા પછી, માંસનો ગાલની સાથે વળગેલો છેડો કાપી
નાખવો.

૨ ચોખ્ખાનું ચૂર્ણ તથા કાદરા વગેરેનું ચૂર્ણ આથવાથી
ધાન્યામ્લ થાય છે. (ભા. પ્ર.)

૩ સ્ત્રીઓને ભૂખણું પ્રધાનપણું છે, તેથી સ્ત્રી-
નામ પ્રથમ આપ્યું છે.

ગૂંથાવી,^૪ હલકું જમાડી,^૫ તેનાં સર્ગાસંબંધી-
ઓને હાજર રાખી, તે દ્વારા બરાબર સ્થિર કરી,
વિશ્વાસપાત્ર લોકોની સાથે 'અહીં અમુક પ્રકાર-
નો બંધ કરવો છે' એમ નિશ્ચય કરી લઈ, કાન
ઉપર છેદન, ભેદન, લેખન તથા વેધન એ ક્રિયા-
ઓમાંથી ચોગ્ય જણાય તે ક્રિયા કરીને લોહીની
તપાસ કરવી કે 'લોહી કુદ છે કે અકુદ છે?'
રહિર જે વાયુથી કુદ થયેલું જણાય તો તેને
ધાન્યામ્લ તથા જીના જળથી, પિત્તથી કુદ થયેલું
જણાય, તો તેને ઠંડા પાણીથી તથા દૂધથી
અને કંઈથી કુદ થયેલું જણાય, તો તેને મદિરાની
આછથી તથા જીના પાણીથી થોઈ નાખી, કાનમાં
ફરી વાર ટાચા દઈ, જથો પણ નહિ, નીચો પણ
નહિ અને વિષમ પણ નહિ, એવો બરાબર સાંધો
મિલાવી, લોહી વહેતું બંધ પડે, ત્યારે સાંધવાની
ક્રિયા કરવી. પછી તે ઉપર મધનો તથા ધીનો
અભ્યંગ કરી તેના ઉપર ૩ અથવા ૪ પકું^૬ વીંટી
દોરા વડે બહુ દબ પણ નહિ અને પોચું^૭ પણ
નહિ એવી રીતે બાંધી લઈ તેના ઉપર હીકરાનું
ચૂર્ણ લભરાવીને પછી આહારવિહાર કરવાનું
ખતાવું અને દ્વિપણીય નામના અધ્યાયમાં
(ચિકિત્સાસ્થાનના પહેલા અધ્યાયમાં) કહેલી
આલેખન આદિ ક્રિયાઓથી ઉપચાર કરવા. ૭

કર્ણસંધાન પછી વર્ણિતકર્મ-કર્તવ્યકર્મ

મવતઃપ્રાત્ર ।

વિષદંટનં દિવાસ્તમં વ્યાયામમતિભોજનમ્ ।

ચવાયમગ્નિસંતાપં વાનઞ્ચમ્ ચ ચિવર્જયેત્ ॥

૪ વાળ ચૂંસાવ્યા ન હોય, તો તે વાળ આડ-
અવળા આવી પડવાથી કિચમાં ઠરકત આવે.

૫ રોગી જન્મેલો હોય તો ક્રિયાની પીડા સહન
કરી શકે અને થોડું તથા હલકું જન્મેલો હોય તેથી વેદનાને
લીધે અથવા રાતના ઉજાસરા વગેરેની લીધે પણ
અજીજની ઠરકત ન આવે.

આમતૈલપરીપેકં ત્રિરાત્રમવચારયેત્ ।

તતસ્તૈલેન સંસૃષ્ટં ત્ર્યહાદપનવેતિષ્ણુમ્ ॥ ૮ ॥

કાનને હલાવેા કે રગડવે નહિ. દિવસે ચૂડું નહિ. કસરત કે મહેનત કરવી નહિ. અતિ ભોળન કરવું નહિ. મૈથુન કરવું નહિ. અશિનેા તાપ લેવો નહિ અને અત્રું ખોલવું પણ નહિ.

કાન ઉપર ત્રણ દિવસ સુધી કાચા તેલથી સેચન કર્યા કરવું અને ત્રણ દિવસ થયા પછી તેલથી ભિજાવેલું રૂતું પૂમડું અથવા કપડું કાઢી નાખવું. ૮

દેવા કાનને સાંધવો નહિ ?

ન વાસંશુદ્રરક્તમતિપ્રવૃત્તરક્તં ક્ષીણરક્તં વા સંદધ્યાત્ । સ હિ વાતદુષ્ટે રક્તે રૂઢોઽપિ પરિપુટ-
નવાન્ । પિત્તદુષ્ટે દાહપાકરાગવેદનાવાન્ । શ્લેષ્મ-
દુષ્ટે સ્તબ્ધઃ કળ્મશાન્ । અતિપ્રવૃત્તરક્તે શ્વાવશોફ-
વાન્ ક્ષીણોઽપ્યપાંસો ન વૃદ્ધિમુપૈતિ ॥ ૯ ॥

અશુદ્ધ (દુષ્ટ) લોહીવાળા કાનને સાંધવો નહિ, લોહી શુદ્ધ છતાં પણ બહુ વહેતું હોય ત્યાં સુધી સાંધવો નહિ અને ક્ષીણ રક્તિરવાળા કાનને પણ સાંધવો નહિ. રક્તિર જે વાયુથી દુષ્ટ હોય તો સાંધેલો કાન રૂઢી બને અથવા છતાં પણ પાછો ફાટી જાય છે અથવા મિશ્રચિકિત્સિતમાં (ચિકિત્સાસ્થાનના ૨૫ મા અધ્યાયમાં) કક્ષા પ્રમાણે સોજવાળા પરિપેટ નામના રોગવાળો થાય છે. રક્તિર જે પિત્તથી દુષ્ટ હોય તો સાંધેલો કાન દાહ, પાક, રતાશ તથા વેદનાથી સંયુક્ત થાય છે. રક્તિર જે કફથી દુષ્ટ હોય તો સાંધેલો કાન રતબ્ધ અને ખરજવાળો થાય છે. રક્તિર અત્યંત વહેતું હોય તે છતાં સાંધેા હોય, તો તે કાન વાયુએ કચેલા કાળા સોજવાળો થાય છે. જે ક્ષીણ રક્તિરવાળો કાન સાંધવામાં આવે

તો અદ્ય માંસવાળો રહેવાને લીધે વધતો નથી. ૯

સાંધેલા કાનને વધારવાની પદ્ધતિ

સ યદા સુરૂઢો નિરુપદ્રવઃ સર્વર્ણો ભવતિ તદૈનં જ્ઞાનેઃ જ્ઞાનૈરમિવર્ધયેત્ । અતોઽન્યથા સંરમ્ભ-
દાહપાકરાગવેદનાવાન્ પુનશ્ચિદ્ધતે વા ॥ ૧૦ ॥

જ્યારે કાન સારી પેઢે રૂઢાયેલો, ઉપદ્રવો વગરનો અને પ્રથમના જેવા વર્ણવાળો થાય, ત્યારે ધીરે ધીરે તેને વધારવો (જે ખરાખર રૂઢાયા વિના, ઉપદ્રવો વગરનો થયા વિના અને પ્રથમના જેવા વર્ણવાળો થયા વિના અથવા ઉતાવળથી) વધારવામાં આવે તો સોજે, દાહ, પાક, રતાશ તથા વેદનાવાળો થાય છે કે પાછો છેદાઈ જાય છે.

હોય વગરના કાનને વધારવા માટે અભ્યંગ

અચાસ્યાપ્રદુષ્ટસ્યામિવર્ધનાર્થમભ્યંગઃ । તદ્યથા ।
ગોધાગ્રતુદવિષ્કિરાનૂપૌદકજસામ્જાનો પપઃ સર્પિ-
સ્તલં ગૌસર્પપજં ચ યથાલામ સમ્મૃત્યાર્કાર્ક-
બલાત્રિચ્છાનન્તાપામાર્ગશ્ચગન્ધાવિદારિગન્ધાધીર-
શુક્લાજલશૂકમધુરવર્ગપ્રતિવાપં તૈલં વા પાચયિત્વા
સ્વનુગુપ્તં નિદધ્યાત્ । સ્વેદિતોન્માર્દિતં કર્ણં સ્નેહ-
નાતેન યોજયેત્ । અધાનુપદ્રવઃ સમ્યગ્વલર્વાશ્ચ
નિવર્દ્ધતે ॥ યવાશ્ચગન્ધાપદ્યાહ્નૈસ્તિલ્લેશોદ્વર્તનં
હિતમ્ । શતાવર્ષશ્ચગન્ધાભ્યાં પપસ્તૈરર્ણદ્વજીવનઃ ॥
તૈલં વિપકં સક્ષીરમભ્યંગાત્પાલિવર્ધનમ્ ॥ ૧૧ ॥

હવે જમાં કરો. દોષ ન રહ્યો હોય એવા કાનને વધારવા માટે અભ્યંગ કહીએ છીએ. અંદન ધો, તેતર તથા ફકડાં વગેરે વિઘ્નિર પક્ષીઓ, કાખર તથા કપૂતર વગેરે પ્રતુદ

રક્તિરવાળો સમજવો નહિ; કેમ કે દોષો સંબધી ઉપદ્રવોથી ક્ષીણ થયેલાને વધારવામાં આવે તો તે ડેહાઈ જ જાય છે.

૨ ને પક્ષીઓ ખૂંચીને ખોનરી ખોનરીને તેમજ પોતાના ભક્ષ્યને ખાય છે તેઓ વિઘ્નિર કહેવાય છે.

૩ ને પક્ષીઓ પોતાના ભક્ષ્યને આંચી ફાલી ફાલીને ખાય છે તેઓ પ્રતુદ કહેવાય છે.

૧ અહીં શુદ્ધ રક્તિરના અતિસાવથી જ ક્ષીણ રક્તિરવાળો સમજવો, પણ દેહ સંબધી ઉપદ્રવોથી ક્ષીણ

પક્ષીઓ, સૂર તથા પાડા વગેરે આનૂયો^૧ અને શેહિત^૨ વગેરે જલજંતુઓની ચરખી તથા મજ્જા અને ધી તથા સદૈદ સર્પપત્તું તેલ એ ચારે રેતેહોને મળી આવે તેટલા એકઠા કરી યોગણા દૂધમાં^૩ પકાવીને કાળજીથી રાખી મૂકવા અથવા એકલા તેલને જ આઠડો, ઘોળો આઠડો, બળદાણા, ખપાટ, ઘોળી ઉપલસરી, અધેડો, આસોંદ, શાલિપર્ણી,^૪ દૂધવાળો ફગવેલાનો કંદ, જલશક^૫ અને કઠિાલી આદિ મધુર ગણુનો કંદક નાખી પકાવીને સારી રીતે રાખી મૂકવું.

કાનને રોથી તથા ચોળીને તે ઉપર એ રેતેહનો અથવા તેલનો અભ્યંગ કરવો. આમ કરવાથી કાન ઉપદ્રવ વગરનો તથા બળવાન થઈ વૃદ્ધિ પામે છે. અભ્યંગ કર્યા પછી જલ, આસોંદ, જીરીમધ અને તલના કંદકથી કાનને ચોળીને સાફ કરવો હિતકારી છે. શતાવરી, આસોંદ, ખરજીર, એરંડા અને કઠિાલી આદિ જીવનીય-ગણુનો કંદક નાખી યોગણા દૂધમાં પકાવેલા તેલનો અભ્યંગ કરવામાં આવે તો તેથી પણ કાન વધે છે.

૧ પાડા, સૂર, ગેંડા, ચમરી તથા ઠાથી વગેરે પશુઓ જળના કિનારાઓ ઉપર ફરે છે તેથી તે આનૂય કહેવાય છે.

૨ જેનાં પેટ, મોઢું, આંખો તથા પાંખો રાતાં હોય અને પૂછું કાણું હોય તે મત્સ્ય શેહિત કહેવાય છે. આ મત્સ્યનું શુદ્ધરાતીમાં શેહિડા કહે છે.

૩ જો કાંઈ રેતેડ પકારવો હોય, તો તેને ચોરણા દૂધમાં પકારવો એવી મર્્યાદા છે; પણ જ્યાં કાંઈ દ્રવ્ય નામ ન આપ્યું હોય ત્યાં ચોરણા પાણીમાં પકારવો. દૂધની સાથે ખીતો પણ કાંઈ દ્રવ નાખવાનું કહ્યું હોય તો દૂધ રેતેડ વગરજ જ નાખવું. ‘વયાલામ એકઠા કરીને’ એમ કહ્યું તે ઉપરથી જણાય છે કે સઘના ન મળે તો એવચું પણ મઠજ કરીને તેઓને પકાવી રાખવા.

૪ આનો પયોય શુદ્ધરાતીમાં મળતો નથી.

૫ જલશક એટલે જળની રોવાળ અથવા જળની અંદર રહેનારું સ્વાર્ણવાણું જેની પ્રાણી સમજવું. કેટલાક કહે છે કે, તેને જળમાં ફરનારો કાળો કીડો સમજવો.

કાન ન વધે તો શું કરવું?

યે તુ કર્ણા ન વર્દન્તે વિધિનાનેન યોજિતાઃ ।
તેપામપાંગદેગ્રેષુ કુર્યાત્પ્રજ્ઞાનમેવ તુ ।

વાહ્યચ્છેદં ન કુર્વાતિ વ્યાપદસ્યુસ્તતો ધ્રુવાઃ ॥૧૨॥

કાનને વધારવાના જે ઉપાયો કહ્યા તે ઉપાયોની યોજના કરતાં કાન ન વધે, તો યોગ્યતા જોઈ તે કાનની પૂતળીના નીચા ભાગમાં શસ્ત્રથી જરાક છેદવું. કાનની પૂતળીથી બહારના ભાગમાં કદી પણ છેદવું નહીં. બહારના ભાગમાં છેદન કરવામાં આવે, તો તેથી અવશ્ય બગાડો થાય છે. ૧૨

ન રુઝાયેલા કાનને વધારવામાં હરકત વદ્ધનાર્થ તુ યઃ કર્ણ સહસ્રવામિવર્દયેત્ ।

આમકોશી સમાધ્માતઃ ક્ષિપ્રમેવ વિમુચ્યતે ॥૧૩॥

જો કર્ણ-બંધ કરીને તુરત જ કાનને વધારવામાં આવે, તો તે બરાબર નહિ રુઝાયેલા મધ્ય-વાળો કાન સૂજી જઈને તુરત જ તૂટી જાય છે.

કાન કેવો થયા પછી તેને વધારવો ?

જાતરોમા સુવર્ત્મા ચ ક્ષિપ્તસંધિઃ સમઃ સ્થિરઃ ।

સુરુહોઽવેદનો યસ્તુ તં કર્ણ વર્દયેચ્છેતે ॥૧૪॥

કાન ન્યારે સારી પેટે રુઝાયેલો, વેદના વગરનો, જેના ઉપર સ્વાંટાં ઉત્પન્ન થયાં હોય એવો, સુંદર છિદ્રવાળો, પરસ્પરની સાથે સંલગ્ન સાંધાઓવાળો, નીચતા તથા જંચતારહિત અને દંઢ થાય ત્યારે તેને ધીરે ધીરે વધારવો. ૧૪

કર્ણબંધનો જુદો પ્રકાર

અમિતાઃ કર્ણવન્ધ્યાસ્તુ વિદ્યેયાઃ કુશલંરિહ ।

યો યથાસુનિવિષ્ટઃ સ્યાત્તં તથા વિનિયોજયેત્ ॥૧૫॥

અહીં કુશળ વેદોએ ‘કર્ણબંધ’ના પ્રકારો અપરિચિત છે’ એમ સમજી લેવું અને યથાશક્તિ તે પ્રકારો બહી લેવા. જ્યાં જે પ્રકાર બંધ-બેસતો જણાય ત્યાં તે પ્રકારની યોજના કરવી. ૧૫

કાનની પૂતળીના વ્યાધિઓ અને ચિકિત્સા

કર્ણપાલ્યામયાનૃણાં પુનર્વિશ્યામિ સુશ્રુત ।

કર્ણપાલ્યાં પ્રકૃપિતા વાતપિત્તકફાત્તવાઃ ॥

દ્વિધા વાપ્યથ સંસૃષ્ટાઃ કુર્વન્તિ વિવિધા રુજઃ ।
 વિસ્ફોટઃ સ્તબ્ધતા શોફઃ પાલ્યાં દોષે તુ વાતિકે ॥
 દાહવિસ્ફોટજનનં શોફઃ પાકથ પૈત્તિકે ।
 કળ્દૂઃ સથ્યયથુઃ સ્તમ્ભો ગુલ્મં ચ કફાત્મકે ॥
 યથાદોષં ચ સંયોધ્ય કુપ્યત્તેષાં ચિકિત્સિતમ્ ।
 સ્વેદામ્યંગપરીપેકૈઃ પ્રલેપાસુશ્વિમોક્ષણૈઃ ॥
 મૂર્દ્ધાં ક્રિયાં ઘ્રેહ્ણીર્વૈર્યથાસ્વં મોજનૈસ્તથા ।
 ય एवं વેતિ દોષાણાં ચિકિત્સાં કર્તુમર્હતિ ॥૧૬॥

હે મુશ્રુત । હવે આણસોને કાનની ખૂટમાં
 જે રોગો થાય છે તેઓ વિધે કહું છું. કાનની
 ખૂટમાં પ્રકાપ પામેલા વાત, પિત્ત અને કફ એ
 ત્રણ દોષો જુદા જુદા અથવા બધા મળીને અથવા
 ત્રણે મળીને અનેક પ્રકારના રોગોને ઉત્પન્ન કરે
 છે. જે વાયુનો પ્રકાપ થયો હોય તો ફાફલા,
 સ્તબ્ધતા તથા સોજા થાય છે. જે પિત્તનો પ્રકાપ
 થયો હોય, તો દાહ, ફાફલા, સોજા તથા પાક
 થાય છે. જે કફનો પ્રકાપ થયો હોય, તો ખરજ,
 સોજા, સ્તબ્ધતા અને શુક્તા થાય છે.

જે દોષ દોષ તેને અનુસરતું સંશોધન
 કરીને યોગ્યતા પ્રમાણે સ્વેદનોથી, અભ્યંગોથી,
 સ્નેહાદિકની ધારાઓ કરવાથી, પ્રલેપોથી અને
 લોહી કાઢવાથી, તે તે વ્યાધિઓની ચિકિત્સા
 કરવી, તેમ જ યોગ્યતાને અનુસરીને બૃહલ્લીય
 ઔષધોથી તથા તેવા જ પ્રકારનાં લોજનોથી
 કામળ ચિકિત્સા પણ કરવી. જે વેદ આ પ્રમાણે
 દોષોની પરીક્ષા કરી શકે તે વેદ જ ચિકિત્સા
 કરવામાં યોગ્ય છે. ૧૬

રોગોનાં નામો, લક્ષણો તથા ચિકિત્સાઓ
 અતઃ ઊર્ધ્વં નામલિંગૈર્વક્ષ્યે પાલ્યામુપદ્રવાન ।
 ઉત્પાટકઘ્રોત્પટકઃ ક્ષ્યાવઃ, કળ્દૂયુતો, મૃશ્મ ॥

૧ આ આખો સોળમો વિષય કષિપ્રણીત નથી
 અર્થાત્ ક્ષેપક એમ મુશ્રુત-સંપ્રદાયી લોકો માને છે
 અને તે ઉપરથી ક્ષેપક પણ આની વ્યાખ્યા કરી નથી.

અવમન્યઃ, સકળ્દૂકો, ગ્રન્થિકો, જમ્બુલસ્તથા ।
 સાવી, ચ દાહવાંત્રૈવ શૃણ્વેષાં કમન્યઃ ક્રિયામ્ ॥૧૭॥
 અપામાર્ગઃ સર્વેરસઃ પાટલાલકુચત્વચૌ ।
 ઉત્પાટકે પ્રલેપઃ સ્વાતૈલમેમિથ પાચયેત્ ॥
 શમ્યાકશિયુપૂતીક્મગોધામેદોઽથ તદ્વસા ।
 વારાહં ગવ્યમેષેયં પિત્તં સર્પિથ સંસૃજેત્ ॥
 લેપમ્બુત્પટકે દદ્યાતૈલમેમિથ સાધિતમ્ ।
 ગૌરીં સુગન્ધાં સહ્યામામનન્તાં તણ્ડુલીયકમ્ ॥
 ક્ષ્યાવે પ્રલેપનં દદ્યાતૈલમેમિથ સાધિતમ્ ।
 પાટાં રસાર્જનં ક્ષૌદ્રં તથા સ્યાદુષ્ણકાંજિકમ્ ॥
 દદ્યાલ્લેપં સકળ્દૂકે તૈલમેમિથ સાધિતમ્ ।
 ઘ્રાણીમૂતસ્ય દેયં સ્યાદિદં તૈલં ત્રિજાનતાં ॥
 મધુકક્ષીરકાકોલીજીવકાઘૈર્વિંપાચિતમ્ ।
 ગોધાવરાહસર્પાણાં વસાઃ સ્યુઃ કૃતઘ્રેહ્ણે ॥
 પ્રલેપનમિદં દદ્યાદગ્નિચ્ચાવમન્યકે ।
 પ્રપૌંડરીકં મધુકં સમંગાં ધવમેવ ચ ॥
 તૈલમેમિથ સપર્કં શૃણુ કળ્દૂમતઃ ક્રિયામ્ ।
 સહેદેવા વિશ્વદેવા અજાતીરં સસૈન્ધવમ્ ॥
 એતૈરલેપનં દદ્યાતૈલમેમિથ સાધિતમ્ ॥
 ગ્રન્થિકે ગુટિકાં પૂર્વં સાવયેદવપાઘ્ય તુ ।
 તતઃ સૈન્ધવચૂર્ણં તુ ઘૃત્વા લેપં પ્રદાપયેત્ ॥
 લિપિત્વા તત્સુતં ઘૃત્વા ચૂર્ણલોઘ્રસ્ય જમ્બુલે ।
 ક્ષીરેણ પ્રતિસાર્યનં શુદ્ધં સંરોપયેત્તતઃ ॥
 મધુપર્ણીં મધુકં ચ મધુકં મધુના સહ ।
 લેપઃ સ્વાવિણિં દાતવ્યસ્તૈલમેમિથ સાધિતમ્ ॥
 પંચવલ્કૈઃ સમધુકૈઃ પિષ્ટેસ્તૈથ ઘૃતાન્વિતૈઃ ।
 જીવકાયૈઃ સસર્પૈર્દહમાનં પ્રલેપયેત્ ॥૧૭॥

હવે કાનની ખૂટમાં જે રોગો થાય છે તેઓને
 નામોથી તથા ચિકિત્સાથી જણાવું છું. ઉત્પાટક,
 ઉત્પટક, ક્ષ્યાવ, સર્કંદૂક, અવમન્ય, કંદૂમાન,
 ગ્રન્થિક, જમ્બુલ, સાવી અને દાહવાન એ નામના
 દશ રોગ થાય છે.

(કાનની ખૂટમાં દાહ, પાક તથા પીડા-

વાળો ને સોજો થાય તે ઉત્પાટક કહેવાય છે. કાનની ખૂટમાં વેદનાવાળો અને ફાટી જનારો ને સ્તબ્ધ સોજો થાય તે ઉત્પુટક કહેવાય છે. કાનની ખૂટમાં દાહ, પાક તથા પીડાવાળો ને કાળો સોજો ઉત્પન્ન થાય તે રચાવ કહેવાય છે. કાનની ખૂટમાં ને અત્યંત ખરજવાળો સોજો ઉત્પન્ન થાય તે સકંડૂક કહેવાય છે. કાનની ખૂટમાં કફના જેવા વર્ણુવાળો, કફ સંબંધી વેદના તથા ખરજવાળો સોજો ઉત્પન્ન થાય તે અવમંથક કહેવાય છે. કાનની ખૂટમાં ને સાધારણ ચળવાળો સોજો ઉત્પન્ન થાય તે કંડૂમાન કહેવાય છે. કાનની ખૂટમાં ગાંઠરૂપ સોજો ઉત્પન્ન થાય તે અધિક કહેવાય છે. કાનની ખૂટમાં જાંબુ જેવા ને કાળો સોજો થાય તે જાંબુલ કહેવાય છે. કાનની ખૂટમાં ખરજ, દાહ અને વેદના તથા સાવવાળી સર્પપો જેવી થતી ફાલ્લીઓ સાવી કહેવાય છે. કાનની ખૂટમાં ફક્ત ભારે બળતરાવાળો સોજો થાય તે દાહવાન કહેવાય છે.)

હવે એ દશ રોગોની અનુક્રમથી ચિકિત્સા કરું છું તે સંભળો.

ઉત્પાટક થયો હોય તો અઘેડો, રાળ, પાડલ અને છુદ્ડ ફૂણસની છાલનો પ્રલેપ કરવો અને એનો કલ્ક નાખીને પકવેલું તેલ લગાડવું.

ઉત્પુટક થયો હોય તો ગરમાળો, સરગવો, કરંજ, અંદનધોની ચરખી, અંદનધોની વસા, સ્વરતું પિત્ત, બળદતું પિત્ત, કાળિયા હરિણું પિત્ત અને ઘી-એમને સાથે વાદીને તેનો લેપ કરવો અને એમના કલ્કથી પકવેલું તેલ લગાડવું.

રચાવ થયો હોય તો હળદર, નગોડ, ઘઉંલાં, ઘોળી ધોકડ અને તાંદળાનો પ્રલેપ કરવો અને એમનો કલ્ક નાખીને પકવેલું તેલ લગાડવું.

સકંડૂક થયો હોય તો કાળીપાક, રસવંતી, મધ અને ગરમ કાંજનો લેપ કરવો અને એમનો

કલ્ક નાખી પકવેલું તેલ લગાડવું. એ સકંડૂક ત્રણરૂપ થઈ ગયો હોય તો સમગ્ર વેદો જઠીમધ, કીરકાઠાલી અને જીવક દ્વયાદિ ઔષધોથી પકવેલું તેલ લગાડવું તથા બુંદણક્રિયા કરીને અંદનધો, સ્વર અને સર્પની ચરખીનો લેપ કરવો. અવમંથક થયો હોય તો સાવણ-કર્ણ પછી પાંડરવો, જઠીમધ, મજીઠ અને ધાવડાનો લેપ કરવો અને તેમનો કલ્ક નાખી પકવેલું તેલ લગાડવું.

કંડૂમાન થયો હોય તો સહદેવી અને ગંગેટીને બઠરીના દૂધમાં સંધવ સહિત વાટી તેનો લેપ કરવો અને એમનો કલ્ક નાખી પકવેલું તેલ લગાડવું.

અધિક થયો હોય તો પ્રથમ ગાંઠને ચીરી તેમાંથી સાવકરાવવો અને પછી તેના ઉપર સંધવ-જું ચૂર્ણ ધસીને તેનો ન લેપ કરવો.

જાંબુલ થયો હોય તો તેને શસ્ત્ર-વડે ખોતરી સાવ-કર્ણ પછી લોધરના ચૂર્ણથી ધસી દૂધથી ઘોઈ, શુદ્ધ ચયા પછી તેની રાપણક્રિયા (ત્રણમાં ભરતી લાવવાની ક્રિયા) કરવી.

સાવી થયો હોય તો સીવણ, જઠીમધ, મહુડા અને મધનો લેપ કરવો અને એ ન દ્રવ્યો નાખીને પકવેલું તેલ લગાડવું.

દાહવાન થયો હોય તો પંચવલ્કલ^૧ અને જઠીમધને વાટી ધીથી ભિન્નિત કરીને તેનો લેપ કરવો, અથવા જીવકાદિક દ્રવ્યોને વાટી ધીથી ભિન્નિત કરીને તેનો લેપ કરવો.^૨ ૧૭

૧ વડ, ઉજરો, પીપળો, પારસપીપળો અને પીપર એ પાંચ દૂધનાળાં જુલોની છાલ પંચવલ્કલ કહેવાય છે.

૨ આ સધળા સત્તરમે વિષય પૂર્વાચાર્યેએ તથા હજીને પણ શ્લેષક માનેલો છે. ચિકિત્સારથાનના ૨૫મા અધ્યાયમાં કાનની ખૂટના પાંચ રોગો ચિકિત્સા સહિત આપેલા છે, તેથી જણાય છે કે આ અધ્યાયનો આ સત્તરમે વિષય શ્લેષક ન હોવો જોઈએ, એક જગ્યાના ચોરોનું એ જગ્યાએ કરેલું નિરપણ વાંધાખરેલું ન જણાય.

કપાયેલા નાકને સાંધવાનો પ્રકાર

વિશ્લેષિતાયાસ્ત્વથ નાસિકાયા વક્ષ્યામિ
સંધાનવિધિં યથાવત્ । નાસાગ્રમાણં પૃથિવીરૂઢાણાં
પત્રં ગૃહીત્વા ત્વલમ્વિતસ્પ ॥ તેન પ્રમાણેન હિ
ગણ્ડપાર્શ્વાદુત્કૃત્ય વદં ત્વથ નાસિકાગ્રમ્ ॥ વિલિ-
ખ્ય ચાણુ પ્રતિસંદધીત તત્સાધુવંધૈર્ભિષગપ્રમચઃ ॥
સુસંહિતં સમ્યગતો યથાગ્ન નાડીઢ્યેનાભિસમીક્ષ્ય
વદ્ધ્વા । પ્રોક્તમ્ ચૈનામવચૂર્ણયેચ પતંગવટીમધુ-
કાંજનૈથ ॥ સંછાદ્ય સમ્પક્ પિચુના સિતેન તૈલેન
સિંચેદસકૃત્તિલાનામ્ ॥ છૂતં ચ પાચ્યઃ સ નરઃ
સુજીર્ણે સ્તિગ્ધો વિરેચ્યઃ સ યથોપદેશમ્ ॥ રૂઢં ચ
સન્ધાનમુપાગતં સ્યાત્ તદર્થશેષં તુ પુનર્નિકૃન્તેત્ ॥
હીનાં પુનર્વદ્ધયિતું યતેત સમાં ચ કુર્યાદતિષ્ઠદ્-
નાસામ્ ॥ ૧૮ ॥

હવે નાક કપાઈ ગયું હોય તો તેને સાંધવા-
નો પ્રકાર સંપૂર્ણ રીતે કહું છું. વેલે નાકનો
ઢેલો ભાગ કપાઈ ગયો હોય તેના બરાબર ઢાઈ
ઝાડતું પાંદડું લઈ, તેને ગાલ ઉપર ખૂટી,
બરાબર તે પ્રમાણે ભરી લઈ, ગાલના પકખામાંથી
સંલગ્ન રીતે ગાલને વળગી રહેલા છેડાવાળું માંસ
કાપી લઈ, નાકના અંતે ટાંચા દઈને તુરત જ
સાવવાની રાખી, તે અંતની સાથે સારા બંધાથી
તે માંસને સાંધી દેવું. તે નાકના અંતે સારી
રીતે સંધાયતું જોઈ, બરૂની અથવા એરંડાની
ડાંડણીની બે નળીઓથી ચોખ્ખી રીતે બાંધી લઈ
સારી રીતે ઊંચું કરીને તેના ઉપર રતાંજલિ,
ઢેલીઅથ અને રસવંતીનું ચૂર્ણ ભભરાવી,
સફેદ રૂના પૂંખડાથી સંપૂર્ણ રીતે ઢાંકી દઈ
તેની ઉપર વારંવાર તલના તેલથી સેચન કરવું.
એ માણસને ધી પાવું અને ધી પાવાથી ઝિગ

યથેલા તે માણસને ભોજન સારી પેઠે પચ્યા
પછી શાસ્ત્રોક્ત રીતિ પ્રમાણે વિરેચન દેવું.
ન્યારે સાંધેલો ભાગ સંપૂર્ણ રીતે રજાઈને ઠીક
બની બય, ત્યારે ગાલની સાથે વળગી રહેલો તે
માંસનો છેડો કાપી નાખવો. આમ કર્યા છતાં
બે નાક ટૂંકું રહી ગયું હોય, તો તેને વધારવા
માટે તે પ્રમાણે જ ફરી વાર યત્ન કરવો અને બહુ
વધી ગયું હોય તો તેને સમ કરવું. ૧૮

કપાયેલા હોઠને સાંધવાનો પ્રકાર

નાડીયોમં ગિનોષ્ઠસ્ય નાસાસંધાનવદ્ધિધિમ્ ।
ય દ્વમેવં જાનીયાત્ રાજઃ કર્તુમર્હતિ ॥ ૧૯ ॥

કપાઈ ગયેલા હોઠને સાંધવાનો પ્રકાર

પણ નળીઓ લગાવવા સિવાય બાકી નાકને
સાંધવાના પ્રકારની પેઠે જ કરવો. જ વેલે આ
પ્રમાણે કરી બધું તે જ વેલે રાખની ચિકિત્સા
કરવાને લાયક ગણાય છે. ૧૯

અધ્યાય ૧૭ મો

૨૦૫ — ઉપક્રમ

અથાત આમપૈકૃષ્ણીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી જ 'આમ-
પૈકૃષ્ણીય' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્યંતરિ-
એ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

સોબતુ સ્વરૂપ અને તે સોબના છ પ્રકાર

શોફમમુદ્ગયાનાં ગ્રન્યિન્દ્રિયલજીપ્રમૃતયઃ
ગ્રાવેણ વ્યાધયોઽમિચાસ્યન્તેજ્જનકાકૃતયત્તૈ-
ર્નિલક્ષણઃ, પ્રયુગ્મૈર્થિતઃ, સમો, વિપમો, વા ત્વદ્માસ-
સ્વાયી દોષમેઘાતઃ શરીરકદેશોત્થિતઃ શોફં
શ્ત્યુચ્યતે ॥ ૨ ॥

૨ ન્યારે જીવન આપાસામી મળી બય, ત્યારે બુદો
પાડવો. પ્ર.

૩ કાચા સોબની, પાકવા લાગેલા સોબની તથા
પાકી ગયેલા સોબની પરીક્ષા વિશેનો.

૧ સાધેના જ ભાગનું માસ પોષણતત્ત્વ યાતુ રહેવાથી
સંધાઈ બય છે, પણ બંધ કે કપાળમાંથી 'રજન
માર્દિગ' કે 'માંસ માર્દિગ' થાય તો તે તે લક્ષણથી
અપત્ર પડી જવાથી યોગ્ય રીતે સંધાઈ શકે નહિ. પ્ર.

સ પદ્ધિયો વાતપિત્તકફરોગિતસન્નિપાતા-
સ્જાન્તુનિમિત્તઃ ।

ધણું કરીને સોજના જેવા ઉદયવાળા અને
અનેક આકારવાળા ગ્રંથિ, વિદ્રધિ અને અલ્પ
ઘટ્યાદિ વ્યાધિઓ કે જેઓ કહેવામાં આવશે
તેઓથી જુદા જ પ્રકારનો, વિરેણી, ગાંઠ જેવો
જોયો, સમ આકારવાળો અથવા વિપરિત આકાર-
વાળો અને ધણું કરીને ત્વચોમાં તથા માંસમાં
રહેનારો દોષોનો સમૂહ શરીરના કોઈ એક
પ્રદેશમાં જોડે છે તે સોજો કહેવાય છે.

વાતજન્ય, પિત્તજન્ય, કફજન્ય, સંનિ-
પાતજન્ય, અધિરજન્ય અને આગંતુજન્ય એ
રીતે તે સોજો છ પ્રકારનો થાય છે. ૨

સોજાના છ પ્રકારો તથા લક્ષણો

તસ્ય દોષરૂપવ્યંજનૈર્લક્ષણાનિ વ્યારુયાસ્યામઃ
ત્ત્ર વાતશોફોડ્ઠ્ઠઃ કૃષ્ણો વા પરુષો મૃદુરનસ્થિ-
તસ્તોદાદયશ્ચાત્ર વેદનાવિશેષા ભવન્તિ ।

પિત્તશોફઃ પીતો મૃદુઃ સરક્તો વા શીઘ્રાનુ-
સારી ચોપાદયશ્ચાત્ર વેદનાવિશેષા ભવન્તિ ।

કૃમ્મશોફઃ પાણ્ડુઃ શુક્લો વા કઠિનઃ શીતઃ
લિગ્ધો મન્દાનુસારી કણ્ઠવાદયશ્ચાત્ર વેદનાવિશેષા
ભવન્તિ ।

સર્વવર્ણવેદનઃ સન્નિપાતજઃ ।

પિત્તવચ્છોગિતજોઽતિકૃમ્મશ્ચ ।

પિત્તરક્તલળ આગન્તુર્લોહિતાવશાસથ ॥૩॥

એ સોજાનાં દોષો સંબંધી વર્ણો ઉપરથી
અને દોષો સંબંધી ચિહ્નો ઉપરથી લક્ષણો
કહીએ છીએ.

વાતજન્ય સોજો લાલ અથવા કાળો, ડહા, ડામળ તથા ચંચળ હોય છે અને તેમાં સોય

૧ અલ્પ નામની ફાલી થાય છે. ॥

૨ સોજાના બે પ્રકાર છે : પાણીના સોજો અને
શીઘ્રાનુસારી સોજો. અહીં શીઘ્રાનુસારી સોજાની વાત ચાલે છે. પ્ર.

લોંકાયા જેવી તથા શસ્ત્રથી કપાયા જેવી વગેરે
અનેક બતની વેદનાઓ થાય છે.

પિત્તજન્ય સોજો પીળો અથવા રતાશ-
વાળો ડામળ તથા તુરત ગતિ કરનારો હોય છે
અને તેમાં આકર્ષણ થવા જેવી તથા ચોમેર ખળવા
જેવી વગેરે અનેક બતની વેદનાઓ થાય છે.

કફજન્ય સોજો પાંડુ વર્ણવાળો અથવા
સફેદ વર્ણવાળો, કઠણ, કડો, સ્નિગ્ધ તથા મંદ
ગતિવાળો હોય છે અને તેમાં ખરજ તથા ભાર-
પણું ઘટ્યાદિ અનેક વેદનાઓ થાય છે.

સંનિપાતજન્ય સોજો ઉપર કહેલા સઘળા
વર્ણોવાળો અને ઉપર કહેલી સઘળી વેદનાઓ-
વાળો થાય છે.

અધિરજન્ય સોજો પિત્તજન્ય સોજા જેવો
કોઈ અત્યંત કાળો હોય છે.

આગંતુજન્ય (અભિધાત આદિથી થયેલો)
સોજો પિત્તજન્ય તથા અધિરજન્ય સોજાનાં લક્ષણો-
વાળો હોઈને લાલ વર્ણ જેવો દેખાય છે.

સોજાનાં પાકવામાં અભિમુખ થવાનું કારણ
સ યદા વાહ્યામ્યન્તરૈઃ ક્રિયાનિશેષૈર્ન સમ્મા-
નિતઃ પ્રશ્નમપિતું, ક્રિયારિપર્યપાદ્વિજ્ઞત્વાદ્વા-દોષાણાં,
તદા પાકામિમુક્ષો ભવતિ ॥ ૪ ॥

એ સોજો જ્યારે આલેપન તથા શોધન
વગેરે બહારની ક્રિયાઓથી અને ક્વાથપાન, વસન
તથા વિરચન વગેરે અંદરની ક્રિયાઓથી, (પણ)
દોષોના બહુપણને લીધે અથવન્તે ક્રિયાઓનો
કોઈ પ્રકારની ભૂલ થઈ જવાથી શમાવી શકાય
નહિ, ત્યારે પાકવામાં અભિમુખ થાય છે. ૪

કાયા-પાકા સોજાનાં લક્ષણો
તસ્યાઽસમસ્ય, પચ્યમાનસ્ય, પકસ્ય, ચ લક્ષણ-
મુચ્યમાનમવધારય ।

ત્ત્ર મન્દોષ્મતા ત્વક્સર્વગતા શીતશોફતા
સ્થૈર્ય મન્દવેદનતાત્પશોફતા ચામલક્ષણમુદિય્મ ।

ઘૂચીમિરિવ નિસ્તુઘતે દશ્યત ઇવ પિપીલિ-
કામિસ્તામિથ સંસુપ્યત ઇવ ચ્છિઘત ઇવ શસ્ત્રેણ
મિઘત ઇવ શક્તિમિસ્તાઘ્યત ઇવ દળ્હેન પીઘ્યત
ઇવ પાણિના ઘઘ્યત ઇવ ચાંગુલ્યા દહ્યતે પચ્યત
ઇવ ચામિસારામ્યામોપચોપપરીદાહાશ્ચ મવન્તિ વૃથિ-
કવિદ્ધ ઇવ ચ સ્થાનાસનશયનેષુ ન શાંતિમુપૈતિ ।
આધ્માતવસ્તિરિવાતતશ્ચ શોફો મવતિ ત્સ્વૈવર્ણ્ય
શોફામિદ્વદ્વિર્જ્વરદાહપિપાસા મક્કારુચિશ્ચ પચ્ય-
માનલિંગમ્ ॥

વેદનોપશાન્તિઃ પાણ્ડુતાલ્પશોફતા વલી-
પ્રાદુર્મમિસ્ત્વજનપરિપુરુત નિઘદર્શનમકુલ્પાઞ્ચપીઢિતે
પ્રત્યુન્નમનં, વસ્તાપિયોદકસંચરણં પૂયસ્ય, પ્રપીઢય-
ત્વેરુમન્તમન્તેવાવપીઢિતે મુહુર્મુહુસ્તોદઃ કણ્ઠરુનુ-
તતા ચ વ્યાધેરુપદ્રવશાંતિમેક્કામિફાક્ષ્ણ ચ પક્ક-
લિઙ્ગમ્ ॥ ૫ ॥

કાયા સોજનાં, પાકવા લાગેલા સોજનાં
અને પાકી ગયેલા સોજનાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં લક્ષણો કહું
છું તે સાંભળો. ૫

ને સોજે કાચો હોય તો તે સોજમાં
ઉપ્પુતા મંદ હોય છે. રંગ આમડીના જેવો જ હોય
છે. શીતતા અને ઠંડિનતા હોય છે, વેદના અદ્ય
હોય છે અને સોજનું કદ પણ નાનું હોય છે.

ને સોજે પાકવા લાગેલો હોય, તો તેમાં
બધું સાથે ભોંકાતો હોય, કીડીઓ ચટકા ભરતી
હોય, કીડીઓ ચડતી હોય, શસ્ત્રથી છેદન થતું
હોય, ભાલાઓથી ભેદન થતું હોય, ધોકાથી માર
પડતો હોય, હાથથી દબાણ થતું હોય, આંગળી-
થી મર્દન થતું હોય, અગ્નિથી બાળી નખાતું
હોય તથા ક્ષારથી પકાવાતું હોય એવી વેદનાઓ
થાય છે. એક પ્રદેશમાં અથવા ચોમેર બળતરા
થાય છે અને આકર્ષણ થતું હોય એવી પીડા
થાય છે, અને વીંછી કરડ્યો હોય એવા માણસ-
ની પેઠે પાકવા લાગેલા સોજવાળો માણસ ભ્રમતાં,

પેસતાં કે સૂતાં યાંય પણ શાંતિ પામતો નથી,
સોજે કૂંકથી કૂંકાવેલા મૂત્રાશયના દડાની પેઠે
આમડીના સંક્રાંચથી રહિત થઈ બળ્ય છે, આમડી-
નો રંગ બદલાઈ બળ્ય છે, સોજે વધી બળ્ય છે,
નવર આવે છે, બળતરા બહે છે, તરસ લાગ્યા
કરે છે અને અન્ન ઉપર અરુચિ થાય છે.

ને સોજે પાકી ગયો હોય, તો વેદન
ઝાઝી થાય છે, સોજનો રંગ ફિક્કો થાય છે,
સોજનું કદ કંઈક નાનું થાય છે, સોજની ઉપર
કરચલીઓ વળે છે, આમડી જાયડી બળ્ય છે, નમ્રતા
જેવામાં આવે છે, આંગળીથી દબાવવામાં આવતાં
બીજા પ્રદેશમાં જાંચાણુ થતું જેવામાં આવે છે,
સોજના એક છેડાને દબાવવામાં આવે અથવા
તે છેડો પોતાની મેળે દબાય, તો જમ મૂત્રાશય-
ની કાથળીમાં જળનું આમતેમ સંચરણ થાય
તેમ સોજમાં પરનું આમતેમ સંચરણ થાય છે,
વારંવાર ભોંકાયા જેવી વેદના થાય છે, ખરજ
આવે છે, જાંચાઈ ઝાઝી થઈ બળ્ય છે, બળતરા
વગેરે ઉપદ્રવોની શાંતિ થાય છે અને અન્ન
ખાવાની ઇચ્છા થાય છે. (પાકી ગયેલા સોજમાં
ભોંકાયા જેવી વેદના થાય એ વાતનું ચિહ્ન છે
અને ખરજ આવે એ કદનું ચિહ્ન છે. દાહાદિક
જતું રહેવાથી પિત્તનું ચિહ્ન બાહ્ય પડતું નથી.)

કદ્દજન્ય તત્ત્વ અભિધાતજન્ય^૧ સોજનાં
પાકવાની પરીક્ષામાં વેદને ચેતવણી

કફજેષુ તુ રોગેષુ ગમ્મીરગતિત્વાદમિઘાત-
જેષુ વા કેષુચિદસમસ્તં પક્લક્ષણં દ્વદ્વા પક્કમપક્ક-
મિતિ મન્યમાનો મિપમોહમુષ્ટિં યત્ર હિ ત્વનસ-
વર્ણતા શીતશોફતા સ્થૌલ્યમલ્પરુજતાઞ્જનમદ્વનતા
ન તત્ર મોહમુષેવાદિતિ ॥ ૬ ॥

કદ્દજન્ય સોજઓમાં ગંભીર ગતિ હોય છે

૧. વાતવાથી, ઓપરેશન કરવાથી, આત્મક મજબૂતી
વાત છે. પ્ર.

અને અલિધાતથી થયેલા કટલાક સોજાઓમાં
 યુક્ત પ્રદેશની અંદર પેસી ગયેલાં શલ્ય વગેરે
 નિમિત્ત હોય, તેથી પક્વતાનાં લક્ષણો પૂરેપૂરાં
 જોવામાં આવતાં નથી. આમ થવાને લીધે વૈદ
 પાકેલા સોજાને પણ કાચો માની લેવાથી ભૂલ કરી
 બેસે એમ છે. કફજન્ય તથા અલિધાતજન્ય એ બન્ને
 પ્રકારના સોજાઓ પાકી ગયા હોય, તો પણ તેઓ-
 નો જાડો પાક થવાને લીધે ઉપરનો રંગ આમડીના
 જોવાજ રહે છે, સ્પર્શ અંદરમાં ક્ષેનો છતાં પણ
 બહારના ભાગમાં કડો રહે છે, સ્થૂલતા રહે છે,
 પીકા થોડી હોય છે અને કઠિનતા પથરાના જેવી
 રહે છે; તેથી તેઓમાં વેદને કાચાપણાની ખાતિ
 થવાનો સંભવ છે; તો પણ ઉપર કદા પ્રમાણે
 (ઉપરના પાંચમા વિધયમાં કદા પ્રમાણે) પાકી
 ગયાનાં બીજાં લક્ષણો જોવામાં આવે, તો વૈદ
 જરા પણ નહિ ભૂંડાતાં તે સોજાઓને પાકી
 ગયેલા જ સમજવા. ૬

કાચા સોજા વગેરેનાં લક્ષણો જાણ્યા-
 નહિ જાણ્યાથી શુભ-હાથ

મવતિ યાત્ર ॥

આમં વિપચ્યમાનં ચ સમ્યક્ પક્વં ચ યો મિપક્વં ।
 જાનીયાત્સ ભવેદ્વૈદ્યઃ શેષાસ્તસ્કરવૃચયઃ ॥ ૭ ॥

આ વિપચના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્યંતરિએ
 સ્વમુખે કહ્યું છે કે વૈદ કાચા સોજાને, પાકવા
 લાગેલા સોજાને અને પાકી ગયેલા સોજાને સારી
 પેઠે ઓળખી શકે તે જ ખરો વૈદ કહેવાય.
 બાકીના વૈદોને તો એક જાતના ચોરના ધંધા-

૧ ગંભીર ગતિવાળાને લાધે અને કફથી થયેલાને
 લીધે પણ બહારના ભાગમાં સ્પર્શ કડો રહે.

૨ કફજન્ય સોજામાં કફના ચોખ્ખા પીકા અલ્પ
 રહે છે.

૩ કઠિનતા ગંભીર ગતિથી પણ થાય અને કફના
 સંબંધથી પણ થાય.

૪ એટલા માટે એવણી શુભ અને એવણી સલાકાથી
 ખાતરી કર્યા પછી ઉપાય કરવો. પ્ર.

વાળા જ સમજવા. ૭

એક દોષોત્પન્ન સોજા પણ પાકતી સમયે
 ત્રણે દોષોવાળા થાય છે

વાતાદ્યે નાસ્તિ રુજા, ન પાકઃ પિત્તાદ્યે ।
 નાસ્તિ કફાચ પૂયઃ । તસ્માત્સમસ્તાઃ પરિપાકકાલે
 પચન્તિ શોષાંશ્ચ એવ દોષાઃ ॥ ૮ ॥

વાયુ વિના વેદના હોતી નથી, પિત્ત વિના
 પાક હોતો નથી અને કફ વિના પર હોતું નથી,
 તેથી સિદ્ધ થાય છે કે પાકના સમયમાં ત્રણે
 દોષો સોજાઓને પકાવે છે. ૮

પિત્તના પ્રાધાન્યથી સોજાનો પાક

કાલાન્તરેણાઝ્મ્યુદિતં તુ પિત્તં કૃત્વા વયો
 વાતકફો પ્રસજ્ઞ । પચત્યતઃ શોણિતમેષ પાકો મતો-
 ઽપરેણાં વિદુર્વાં દ્વિતીયઃ ॥ ૯ ॥

પોતાના પ્રકાપાદિકોને સમય પ્રાપ્ત થવાને
 લીધે ચોમેર ઉદય પામેલું પિત્ત બળાત્કારથી
 વાયુને તથા કફને હીન કરી, પોતાના પેટમાં
 લઈને લોહીને પકાવે છે. આ-પ્રમાણે લોહી
 પાકવાથી સોજાનો જ પાક થાય છે, તેને વિદ્વાન
 લોકો ઉપર કહેલા પાકથી જુદો માને છે. (આથી
 એમ પણ સૂચ્યું કે વાત, પિત્ત, કફ અને રુધિર
 એ ચારે મળીને આ શરીરને ધરી રાખે છે.) ૯
 કાચા સોજાને ન કાપવો અને પાકેલા સોજાને
 કાપવાની ઉપેક્ષા ન કરવી

- તત્રામચ્છેદે માંસશિરાશ્ચાચ્ચક્ષિસંધિબ્યાપા-
 દનમતિયત્ર શોણિતાતિવૃદ્ધિર્વેદનાપ્રાદુર્ભાવોઽવ-
 દરણમનેકોપદ્રવદર્શનં ક્ષતવિદ્રધિર્વા મવતિ ।

સયદા મયમોહામ્પ્યાં પક્વમપ્યપક્વમિતિ મન્ય-
 માનશ્ચિરમુપેસતે વ્યાધિં વૈદ્યસ્તદા ગમ્મીરાનુગતો
 દ્વારમલમમાના પૂયઃ સ્વમાશ્રયમવદીર્યોત્સંગં મહાંત-
 મવક્ત્રાંશ્ચ કૃત્વા નાર્દાં જનયિત્વા કુચ્છસાપ્ચો
 મવત્યસાપ્ચો વેતિ ।

મવતિ યાત્ર ।

યશ્ચિનત્યામમજ્ઞાનાદયથ પક્ષમુપેક્ષતે ।

શ્વપચાવિવ મન્તવ્યો તાવનિશ્ચિત્કારિણૌ ॥૧૦॥

કાચા સોજને કાપવાથી માંસ, શિસગ્રા, સ્નાયુગ્રા તથા સંધિગ્રાનું અત્યંત હિંસન થઈ જાય છે, લોહીનો અત્યંત સાવ થાય છે, વેદનાનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, જોડો ચીરો પડી જાય છે, અનેક ઉપદ્રવો જોવામાં આવે છે અને વખત પર ક્ષતવિદ્રધિ^૧ પણ થાય છે.

જો વૈધ ભયથી કે મોહથી, પાકેલા સોજને પણ કાચો માનીને લાંબા વખત સુધી ઉપેક્ષા કરે (કાપે નહિ તો) તો પર જોડું પેસી જઈ નીકળવાનું દ્વાર નહિ મળવાને લીધે પોતાના સ્થાનકને ફાડી નાખી અંદર જોડાણવાળું મોહું કોતર બનાવી લઈ નાડીત્રણ (નસમાં-ત્રણ-ભર-નીંગળ) કરી નાખી કષ્ટસાધ્ય થઈ પડે છે અને વખતે અસાધ્ય પણ થઈ પડે છે.

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્યંતરિ-એ સ્વમુખે કહ્યું છે : 'જો વૈધ અજ્ઞાનને લીધે કાચા સોજને કાપે અને જો વૈધ પાકેલા સોજને કાપવામાં ઉપેક્ષા કરે તે બંને અનિશ્ચિત ક્રિયાવાળા વૈધોને ચાંડાલો જેવા જ માનવા.' ૧૦

શસ્ત્રક્રિયાને લાયક સોજનું પૂર્વકર્મ^૨ જોઈને પ્રાક્ષલ્લકર્મણ્યેષં મોજયેદાતુરં મિપક્ ।
મદ્યં પાયયેન્મદ્યં તીક્ષ્ણં યોજ્વેદનાસહઃ ॥
ન મૂર્છત્યન્સંયોગાન્મત્તઃ શશ્વં ન હુણ્યતે ।
તસ્માદવશ્યં સોક્તવ્યં રોમેપૂન્ત્રેષુ કર્મણિ ॥
પ્રાણો હ્રામ્યન્તરો નૃણાં વાહ્યપ્રાણગુણાન્વિતઃ ।
ધારયત્યવરોચન શરીરં પાંચભૌતિકમ્ ॥ ૧૧ ॥

૧ અભિધાતથી કે જખમને લીધે રુધિરનો હાથ થવાથી કોપ પામેલા વાકુએ ફેલાવેલો અભિધાતની અથવા ક્ષતની ગરમી રુધિરને તથા પિત્તને પ્રકુપિત કરી કાળા અથવા પાકેલા ઉંખરાના ફળ જેવા, નવરતાળા, તપાવાળા, ઘાઢતાળા અને જેડું જીડું તથા પાકડું દુરત થાય છે એવા વિદ્રધિને (મોટા મૂળવાળા સોજને) ઉત્પન્ન કરે છે તે સોજને ક્ષતવિદ્રધિ કહેવાય છે.

વૈધે શસ્ત્રક્રિયા કર્યા પહેલાં રોગીને હિતકારી અથવા પ્રિય લાજે^૨ એવું અન્ન જમાડવું અને જો રોગી વેદના સહન ન કરી શકે એવો અને મદ્ય પીનાર હોય તેને તીક્ષ્ણ મદ્ય પાવું.^૩ રોગી અન્નના સંયોગથી મૂર્છિત થતો નથી અને મદ્ય પીધું હોય, તો શસ્ત્રની વેદનાને પણ જાણતો નથી એટલા માટે (મૂઠગર્ભ, ઉદરરોગ તથા પથરી આદિ રોગો સિવાય બીજા રોગોમાં શસ્ત્રકર્મ કરવાનું હોય) ત્યારે રોગીને અવશ્ય જમાડવો અને મદ્ય પીવાની આદત હોય, તો તીક્ષ્ણ મદ્ય પણ પાવું દહ્યમાં રહેલા એજ ઉત્પન્ન કરેલું તાકાતરૂપ બળ, પાંચભૌતિક દ્રવ્યોના આધારે ઉત્પન્ન કરેલા ઉપચયથી અને શરીરની દૃઢતા આદિ શુણ્ણથી યુક્ત થઈને અવિરોધથી માણસોનાં પાંચભૌતિક શરીર ધારણ કરે છે;^૪ એટલા માટે શસ્ત્રકર્મ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે મૂઠગર્ભ આદિ રોગો સિવાય બીજા રોગોમાં રોગીને અવશ્ય જમાડવો. ગ્રાહ્ય-નાના સોજની ચિકિત્સા ન કરવાથી હાનિ

જલ્પો મહાન્વા ક્રિયયા વિના યઃ સમુચ્છિતઃ
પાક્ષમુપૈતિ શોફઃ । વિશાલમૂલો, વિપમો, વિદગ્ધઃ
સ કુચ્છતાં યાત્યવગાહદોષઃ ॥ ૧૨ ॥

શરીરમાં જો ચો થયેલો નાનો અથવા મોટો જો સોજો ચિકિત્સા વગર જ પાટી જાય તે સોજો વિશાળ મૂળવાળો, વિપમ પાઠવાળો અને જોડા ઉતરેલા પરુવાળો થઈને કષ્ટસાધ્ય થઈ પડે છે.

૨ જેના અંગમાં શસ્ત્રક્રિયા કરવી હોય, તેને બળ આપવા માટે, જે પ્રિય હોય તે અન્ન અપવ્ય હોય તોપણ જમાડવું એમ કેટલાક કહે છે.

૩ આ ક્રિયાથી દરદી બળી જાય, સળગી જાય તોપણ તેની તેને ખબર પડતી નથી એટલા એ બેભાન થાય છે. પ્ર.

૪ લક્ષણદિપણીકાર તો આનો એવો અર્થ આપે છે કે જેથી પ્રાણી જીવે છે તે અસીયોમાદિક આવ્ય-તરણી માલપ્રાણરૂપ અન્નમાં રહેલા તર્પણ આદિ શુણ્ણથી યુક્ત થઈને અવિરોધથી માણસોનાં પાંચભૌતિક શરીર ધારણ કરે છે.

સોજ ઉપર ક્રિયાઓની સફળતા

આલેપનિસ્રાવણશોધનૈથ સમ્યક્પ્રયુક્તૈર્યદિ
નોપશમ્યેત્ । પચ્યેત શીઘ્રં, સમમૂલ્યમૂલઃ, સંપિણિ-
તત્ત્વોપરિ-ચોક્ષતઃ સ્યાત્ ॥ ૧૩ ॥

આલેપન, લોહીનું સ્રાવણ અને શોધન
એ ક્રિયાઓનો સારી રીતે પ્રયોગ કરવામાં આવે,
તો સોજે શાંત થઈ જાય છે. પણ કદાચ શાંત
ન થાય તોપણ તુરંત પાકે, સમપાકવાળો થાય,
અરૂપ મૂળવાળો રહે અને જોળ થઈને ઉપર જ
ઊંચે થાય. ૧૩

પાકેલા સોજને ન કાપવાથી તુકસાન થવાનું દર્શાવે
કથં સમાસાય યથૈવ વહ્નિર્વાયીરિતાઃ સન્દ-
હતિ પ્રસત્ । તથૈવ પૂર્વોઽપ્યવિનિઃસૃતો હિ માંસં
શિરાસ્ત્થાનુ ચ ક્ષાદતીહ ॥ ૧૪ ॥

જમ અગ્નિ પવનથી પ્રેરાઈ સૂકા ખડને
પ્રાપ્ત થઈને તે ખડને બળાત્કારથી બાળી નાખે
છે તેમ નહિ કાઢવામાં આવેલું પૂર્વ દોષાદિકથી
પ્રેરાઈ માંસાદિકમાં પેસીને આસને, શિરાને અને
સ્નાયુને બળાત્કારથી ખાઈ જાય છે. ૧૪

સોજ ઉપર કરવાની સાત ક્રિયાઓ
(આદૌ વિમ્લાપનં કુર્યાદ્વિતીયમવસેચનમ્ ।
તૃતીયમુપનાહં ચ ચતુર્થી પાટનક્રિયામ્ ॥
પંચમં શોધનં કુર્યાત્પષ્ઠં રોપણમિષ્યતે ।
છત્તે ક્રમા ગ્રણસ્યોક્તાઃ સપ્તમં વૈકૃતાપહમ્ ॥ ૧૫ ॥

શોડને આંગળી વગેરેથી ચોળીને નરમ
કરવો એ વિમ્લાપન નામની પહેલી ક્રિયા કહે-
વાય છે. પછી બળે વગેરે લગાવીને તેમાંથી
લોહી સ્રાવણનું એ અવસેચન નામની બીજી
ક્રિયા કહેવાય છે. પછી તેના ઉપર ઔષધોવાળા
પાટા બાંધવા એ ઉપનાહ નામની ત્રીજી ક્રિયા
કહેવાય છે. પછી તેને શસ્ત્ર વડે ચીરવો એ
પાટન નામની ચોથી ક્રિયા કહેવાય છે. પછી તેનું
શોધન કરવું, એ શોધન નામની પાંચમી ક્રિયા

કહેવાય છે. પછી તે ત્રણમાં ભરતી લાવવી એ
રોપણ નામની છઠી ક્રિયા કહેવાય છે. તે પછી
ત્રણના સ્થાનમાં અસલના જેવો વર્ણ બનાવવો
તથા ચૂંટાં ઉગાડવાં વગેરે કરવું એ સાતમી
વૈકૃતાપહ નામની ક્રિયા કહેવાય છે. શોડ ઉપર
આ સાત ક્રિયાઓ કરવી. ૧૫

(૧૧.૩૧) અધ્યાય ૧૮ મે

ઉપક્રમ

અયાતો વ્રણાલેપનવન્ધવિધિમધ્યાયં વ્યા-
ખ્યાસ્યામઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'ત્રણાલેપનબંધ-
વિધિ' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન
કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન બંધનંતરિએ સુશ્રુત-
ની પાસે કહેલું છે. ૧

શોડ ઉપર લેપ અને બંધની શ્રેષ્ઠતા

આલેપ આદ્ય ઉપક્રમ એપ સર્વશોફાનાં
સામાન્યઃ શિષ્યોન્નતમથ તં ચ પ્રતિરોગં વક્ષ્યામઃ ।
તતો વન્ધઃ પ્રિધાનું તેન શુદ્ધિર્વર્ણરોપણમસ્થિસંધિ-
સ્થૈર્યં ચ ॥ ૨ ॥

લેપ કરવો એ શ્રેષ્ઠ ક્રિયા છે અને તે સધળા
પ્રકારના સોજો માટે સાધારણ છે. લેપ પીડા-
ને તુરંત મટાડે છે; માટે સધળી ક્રિયાઓ કરતાં
તે વધારે પ્રધાન છે. આ સૂત્રસ્થાનમાં તથા
ચિકિત્સાસ્થાનમાં પ્રત્યેક રોગના વિષયમાં તે
લેપનું નિરૂપણ કરીશું. લેપ કરતાં બંધની પ્રધા-
નતા છે; કેમ કે બંધથી (ઔષધ સંયુક્ત પાટા

૧ કેટલાક કહે છે કે, વિમ્લાપન શબ્દથી સોજને
નરમ પાડનારા લેપ, પરિપેક્ષ અબ્યંગ તથા રવેદન
વગેરેનું પણ મહત્ત્વ કરવું; તેમ જ અવસેચન શબ્દથી
વચન, વિરેચન આદિ ક્રિયાઓનું પણ મહત્ત્વ કરવું. આવી
રીતે બાકીની પાંચ ક્રિયાઓમાં પણ તેને લગતી બીજી
ક્રિયાઓનું મહત્ત્વ કરી લેવું.

૨ સોજ તથા ત્રણ ઉપર, લેપ કરનારા, તથા પાટા
બાંધનારા, પ્રકારોના વિષયો.

બાંધવાથી) વણની શુદ્ધિ થાય છે, વણમાં ભરતી આવે છે અને અસ્થિઓના સાંધા દૃઢ થાય છે. ૨

લેપ કરવાની રીત

તત્ર પ્રતિલોમમાલિમ્પેન્નાનુલોમં પ્રતિલોમે હિ સમ્યગૌપધમવતિષ્ટતેન્નુપ્રવિશતિ રોમકૂપાન્ સ્વેદ-વાહિમિઃ શિરામુલ્લૈશ્વ વીર્યં પ્રાપ્નોતિ । ન ચ શુષ્ક-માણમુપેક્ષેતાન્યજ પીડયિતવ્યાત્ । શુષ્કો હાપાર્થ-કોઽરુપ્કરથ ॥ ૩ ॥

લેપ કરવો તે જ્વાંટાંઓની વલણથી જાણી શકાય, પણ જ્વાંટાંઓની વલણને અનુસરતો કરવો નહીં. જ્વાંટાંઓની વલણથી જાણી લેપ કરવાથી ઔષધ ખરાબર સ્થિતિ કરે છે, જ્વાંટાંઓનાં છિદ્રોમાં પેસી જાય છે અને પરીનાનું વડન કરનારાં શિરાઓનાં મુખો દ્વારા ગતિ કરીને શક્તિ પામે છે. લેપને લગાવ્યા પછી સુકાવા દેવો નહીં, પણ જ લેપ વણને દબાવવા તથા તાણવા માટે કરવામાં આવે તે લેપને તો સુકાવા દેવો. સુકાયેલા લેપ અંગ ઉપર રહ્યો હોય, તો પણ નિષ્ફળ છે અને જાણી પીડા કરે છે. ૩

વણ બાતના લેપ અને તે ક્યારે કરવા ?

સ ત્રિવિધઃ પ્રલેપઃ પ્રદેહ ઔલેપૈશ્વ । તેષામન્તરં પ્રલેપઃ શીતસ્તનુરવિશેષી વિશેષી ચ । પ્રદેહ-સ્તુષ્ણઃ શીતો વા વહ્લો વહુરવિશેષી ચ । મધ્ય-મોઽજ્વાલેપઃ । તત્ર રક્તપિત્તપ્રસાદકુદાલેપઃ । પ્રદેહો વાતશ્લેષ્મપ્રશમનઃ સન્ધાનઃ શોષનો રોષણઃ શોફ-વેદનાપહથ્વ । તત્સોપયોગઃ ક્ષતાક્ષતેષુ । યસ્તુ ક્ષતેષુપયુજ્યતે સ મૃયઃ કલ્ક ઇતિ સંજ્ઞાં ભમતે નિરુદ્ધાલેપસંજ્ઞસ્તેનાસાવસંનિરોધો મૃદુતા પૃતિ-માંસાપકર્ષણમન્તર્નિર્દોષતા વ્રણશુદ્ધિશ્ચ ભવતિ ॥

અવિદગ્યેષુ શોફેષુ હિતમાલેપનં મૃષેત્ ।
યથાસ્વં દોષપ્રશમનં દાહકપ્લહુરુજાપહમ્ ॥
ત્વકપ્રસાદનમેવાઙ્ગં માંસરક્તપ્રસાદનમ્ ।
દાહપ્રશમનં શ્રેષ્ઠં તોદકશ્વિનાશનમ્ ॥

મર્મદેશેષુ યે રોગા ગુલ્મેષ્વપિ તથા નૃણામ્ ।

સંશોધનાય તેષાં હિ કુર્યાદાલેપનં મિપક્ ॥

પદ્માંગ પૈત્તિકે સ્નેહં ચતુર્માંગં તુ વાતિકે ।

અટ્માંગં તુ કફજે સ્નેહમાત્રાં પ્રદાપયેત્ ॥ ૪ ॥

લેપના પ્રલેપ, પ્રદેહ અને આલેપ એ નામના વણ બેદ છે. તેઓમાં જ લેપ પાતળો, શીતળ, સુકાવા દેવો ન બેઠે એવો અને દબાવવા ચોગ્ય વણ ઉપર સુકાવા દેવો બેઠે એવો કરવામાં આવે તે પ્રલેપ કહેવાય છે. જ લેપ ઠંડો, બેડો, ગરમ અને સુકાય નહીં એવો કરવામાં આવે તે પ્રદેહ કહેવાય છે. પ્રલેપનાં લક્ષણવાળો વણ નહિ અને પ્રદેહનાં લક્ષણવાળો વણ નહિ એવો જ મધ્યમ સ્થિતિનો લેપ કરવામાં આવે તે આલેપ કહેવાય છે. અમાં આલેપ રહિરને તથા પિત્તને શુદ્ધ કરે છે. પ્રદેહ વાયુને તથા કફને શાંત કરે છે, બાગિકાને સાંધી દે છે, શુદ્ધ કરનાર છે, વણમાં ભરતી લાવીને રક્તપ્રવાહ છે અને સોજની વેદનાને ટાળનાર છે. જખમથી થયેલા અને જખમ વગર થયેલા શોફમાં લેપને ઉપયોગ છે. લેપ જ્યારે જખમથી થયેલા સોજ ઉપર કરવાનો હોય, ત્યારે તેને 'લેપ' એ નામ ન આપતાં 'કલ્ક' એ નામ આપવામાં આવે છે. કલ્કથી વણનો સાવ અટકે છે, વણમાં કોમળતા આવે છે, વણમાંથી બગડેલું માંસ દૂર થાય છે, અંદરનું પર નાશ પામે છે અને વણમાં રહેલા દોષોની નિવૃત્તિ તથા વણમાં ભરતી થાય છે. કાચા સોજની ઉપર આલેપ હિતકારી છે. (પાકા સોજની ઉપર તો પ્રદેહ જ હિતકારી છે, કે જ પ્રદેહનું બીજું નામ ઉપનાહ છે.) ચોગ્ય દ્રવ્યોથી કરવામાં આવેલું લેપન દોષોને શાંત કરે છે અને પિત્ત સંબંધી દાહને, કફ

૧ અહીંથી પ્રલેપના કારોના પાંડ જતા રહ્યો જણાય છે.

સંબંધી ખરજીને તથા વાત સંબંધી વેદનાને મટાડે છે. લેપન આમટીને શુદ્ધ કરવામાં મુખ્ય છે, તે માંસને તથા ગધિરને સ્વચ્છ કરે છે અને રુધિર આદિ દૂષ્યોએ કરેલા દાહ, વ્યથા તથા ખરજીને પણ નષ્ટ કરે છે. માણસોને મર્મ-સ્થળોમાં તથા ગુદા પ્રદેશોમાં પણ જે રોગો થયા હોય તેઓનું સંશોધન કર્યા માટે વંતે લેપન દેવું. પિત્ત સંબંધી પ્રણુ ઉપર કરવાના લેપનમાં છૂટા ભાગ જટલી, વાત સંબંધી પ્રણુ ઉપર કરવાના લેપનમાં ચોથા ભાગ જટલી અને કફ સંબંધી પ્રણુ ઉપર કરવાના લેપનમાં આઠમા ભાગ જટલી રેનેહની માત્રા નાખવી. ૪

લેપનાં પ્રમાણ, સમય અને લેપમાં નિષેધ । તસ્ય પ્રમાણમાર્દ્રમાહિપચર્મોત્તેધમુપદિશન્તિ । ન ચાલેપં રાત્રૌ પ્રયુજીત મામૃચ્છૈત્યનિહિતોષ્મણ-સ્તદનિર્ગમાદિકારપ્રવૃત્તિરિતિ ॥

પ્રદેહસાધ્યે વ્યાધૌ તુ હિતમાલેપનં દિવા ।
પિત્તરક્તમિષાતોત્યે સચિષે ચ વિશેષતઃ ॥
ન ચ પર્યપિત્તં લેપં કદાચિદવચારયેત્ ।
ઉષ્માણં વેદનાં દાહં ઘનત્વાજ્જનયેત્સ હિ ॥
ઉપર્યુપરિ લેપં તુ ન કદાચિત્પ્રદાપયેત્ ॥
ન ચ તેનૈવ લેપેન પ્રદેહં દાપયેત્પુનઃ ।

શુષ્કમાત્રાત્સ નિર્માયો યુક્તોઽપિ સ્પાદપાર્થકઃ ॥૫

આ-લેપને થર પાડાના આળા આમડા જટલો જાચી કરવો એમ કહેવામાં આવે છે. આ-લેપ રાતે કરવો નહિ; કારણ કે અંદરની ગરમી રાતની શીતળતાથી દબાઈને નીકળી જાય છે, તેથી જો રાતે લેપ કર્યો હોય, તો શ્વાંટંઓનાં છિદ્રો શેકાઈ જવાને લીધે બહાર નીકળી શકતી નથી, તેથી વિકારની વૃદ્ધિ થાય છે. જો વ્યાધિ પ્રદેહથી મટે એવો હોય, તેમાં પણ દિવસે લેપ કરવો એ હિતકારી છે. પિત્તથી, રુધિરથી તથા

અભિષાતથી ઉત્પન્ન થયેલા તથા ઝેરના સંબંધ-વાળા વ્યાધિમાં તો દિવસે જ લેપ કરવો એ વિશેષ હિતકારી છે. રાતવાસી રહેલો લેપ કદી પણ લગાવવો નહિ, કેમ કે તે વાસી લેપ ધક દોવાને લીધે ગરમીને, વેદનાને તથા દાહને ઉત્પન્ન કરે છે. લેપનો થયેલો લેપની ઉપર ઉપર કદી પણ કગવવો નહિ. અંગ ઉપરથી કાઢી નાખેલો એનો એ લેપ કદી પણ ફરી વાર કરાવવો નહિ; કેમ કે તે એક વાર સુકાઈ ગયેલો દોવાથી નિર્વાર્ય થઈ ગયેલો હોય છે, તેથી ફરી વાર લગાવવામાં આવે તોપણ નિષ્ફળ જ થાય છે. ૫

અતઃ કુર્ચ્વં વ્રણવન્ધનુદ્ધવ્યાપ્ત્યુપદેશ્યામઃ ।
તથા । હૃમિર્માપાસપિરુદ્ધકલ્પકૌશલ્યપ્રયોગીન-
પટ્ટચર્મનિર્વલ્કલ્પાનૂશ્ચરુલ્પતાવિદતુરજ્જ્વલ્પ-
સંતાનિરુલ્પોદ્ધાનીતિ તેષાં વ્યાધિ કાલં ચાવેશ્યો-
પયોગઃ પ્રકરણતથૈવામાદેશઃ ॥ ૬ ॥

હવે પ્રણુ ઉપર પાટા બાંધવાના પદાર્થો કહી-
એ છીએ. અળસીનાં, કપાસનાં, જાનનાં, શણનાં તથા રેશમી વસ્ત્ર, શિયેલાં રેશમી વસ્ત્ર, ચીનાઈ વસ્ત્ર, આમડાં, વૃસોની અંતગજાલ, (તૂંબડાંની ફાડો) લતા, (વાંસ વગેરેની ફાડો) દોરી, રૂ, દૂનની તર અથવા સૂતરની આંટી અને ધાતુઓના પદાર્થો એ પ્રણુને બાંધવાનાં સાધનો છે. વ્યાધિને તથા સમય ને ઝેઈને એમનો ઉપયોગ કરવો અને ઈતુ પ્રકરણ હોય તે પ્રમાણે ગોઠવણ કરી લેવી. (જેમ કે વાત-કફ સંબંધી વ્યાધિ હોય તો અને વ્યાધિનું સ્થાન દહ હોય, તો એમાંથી ધક પદાર્થોનો ઉપ-યોગ કરવો. પિત્ત સંબંધી વ્યાધિ હોય, ઉણ-કાળ હોય કે વ્યાધિનું સ્થાન શિથિલ હોય તો એમાંથી પાતળા પદાર્થોનો ઉપયોગ કરવો. તેમાં

૨ તેમાંથી જે સત્ત્વ હતું તે માગક પિત્ત પકવવામાં ચૂસાઈ જવાથી વાપરવું નહિ થ.

પણ મસ્તકનો પણ હોય તો તૂંબડાની કાડથી બંધન કરાવવું. ૬

પાટાઓની આકૃતિઓ બતાવવાનાં નામો

ત્ર - તત્ર કોશદ્રામસ્વસ્તિકાનુવેક્ષિતપ્રતોલીમળ્હલ, સ્થગિકામ્બધ, પંચાંગી, ચેતિ ચતુર્દશ ચન્ધવિશેષોઃ । તેપાં નામ-ભિરેવાકૃતયઃ પ્રાયેણ વ્યાખ્યાતાઃ ॥ ૭ ॥

કોશબંધ, દામબંધ, સ્વસ્તિકબંધ, અનુ-વેક્ષિતબંધ, પ્રતોલીબંધ, મંડળબંધ, સ્થગિકાબંધ ચમકબંધ, ખટ્વાબંધ, ચીનબંધ, વિખંધબંધ, વિતાનબંધ, ગોફણબંધ અને પચાંગીબંધ એ રીતે પાટા બાંધવાના ઔદ્ધ ભેદ છે. એ બંધોની આકૃતિ-ઓ ધણું કરીને તેઓનાં નામો ઉપરથી જ સમજાવી દીધી છે. (કમલના પોટા જેવો જે પાટા બંધાય તે કોશબંધ કહેવાય છે. દોરી જેવો અને ચાર છેડાવાળો જે પાટા બંધાય તે દામબંધ કહેવાય છે. ચોકડી જેવો જે પાટા બંધાય તે સ્વસ્તિક-બંધ કહેવાય છે. પાછળના ભાગમાં આંટા ફરફરને જે પાટા બંધાય તે અનુવેક્ષિતબંધ કહેવાય છે. સપાટ રસ્તા જેવો અને કરોળિયાનાં બળાં જેવાં છિદ્રોવાળો જે પાટા બંધાય તે પ્રતોલીબંધ કહેવાય છે. જે પાટા ટોપીની પેઠે ગોળ આકૃતિવાળો બાંધવામાં આવે તે મંડલબંધ કહેવાય છે. જે પાટા દરજીની ઝીલી અંગૂઠી જેવો બાંધવામાં આવે તે સ્થગિકાબંધ કહેવાય છે. જે પાટા બેટાડપે બાંધવામાં આવે તે ચમકબંધ કહેવાય છે. જે પાટા ખાટલાના આકારે બાંધવા-માં આવે તે ખટ્વાબંધ કહેવાય છે. જે પાટા ધણા ચીરાઓથી બાંધવામાં આવે તે ચીનબંધ કહેવાય છે. જે પાટા વિવિધ બંધોથી બાંધવામાં આવે તે વિખંધબંધ કહેવાય છે. જે પાટા ઉલેચ (રૂમાલ) જેવો બાંધવામાં આવે તે વિતાન-બંધ કહેવાય છે. જે પાટા પથરા ફેંકવાની ગોફણ

જેવો બાંધવામાં આવે તે ગોફણબંધ કહેવાય છે. જે પાટા પાંચ તરફથી બાંધવામાં આવે તે પચાંગીબંધ કહેવાય છે.) ૭

કયા સ્થાનમાં કંથો પાટા બાંધવો ?

તત્ર કોશમંગુણ્ણુલિપર્વસુ વિદધ્યાત્ । દામઃ સમ્વાષેષ્ઞે । સન્ધિર્કર્ચકશ્રુસ્તનાન્તરુતલકર્ણેષુ, સ્વ-સ્તિકમ્ । અનુવેક્ષિતં તુ ગ્રાહ્યાત્ । ગ્રીવામેદયોઃ પ્રતોલીમ્ । ઘૃષેષ્ઞે મળ્હલમ્ । અંગુણ્ણુલિમેદાગ્રેષુ સ્થગિકામ્ । ચમલચ્છયોર્યમકમ્ । હનુશંઘાગ્રેષુ સદ્વામ્ । ગપાંગપોચીનમ્ । ઘૃષ્ટોદોરોઃસુ વિવ-ન્ધમ્ । મૂર્દનિ વિતાનમ્ । ચિત્રુકનાસૌષ્ઠાંસ્રસ્તિપુ, ગોફણામ્ । જત્રુણ ઊર્ધ્વે પંચાંગીમિતિ । યો વા યસ્મિન્ચીત્રપ્રદેશે સુનિવિદ્યો ભવતિ તં તસ્મિન્ વિદધ્યાત્ । ચંત્રણમત્ ઊર્ધ્વમધસ્તિર્યચ ॥ ૮ ॥ ૫

અંગૂઠાનાં અને આંગળીઓનાં પર્વોમાં કોશ-બંધ બાંધવો. સાંકડા અંગમાં દામબંધ બાંધવો. સાંધાઓના મધ્યમાં, કૂચો કાના મધ્યમાં, બ્રૂકુટિ-ઓના મધ્યમાં, સ્તનોના મધ્યમાં, તળામાં અને કાનમાં સ્વસ્તિકબંધ બાંધવો. પગમાં તથા બાહુમાં અનુવેક્ષિતબંધ બાંધવો. ડોકમાં તથા શિશ્નમાં પ્રતોલીબંધ બાંધવો. ગોળ અંગમાં મંડલબંધ બાંધવો. અંગૂઠાના અગ્રમાં, આંગળીના અગ્રમાં તથા શિશ્નના અગ્રમાં સ્થગિકાબંધ બાંધવો. બે વ્રણ હારોહાર હોય ત્યાં ચમકબંધ બાંધવો. હડપચી, લમણાં તથા ગાલમાં ખટ્વાબંધ બાંધવો. નેત્રોના છેડાઓમાં ચીનબંધ બાંધવો. પીઠ, પેટ તથા છાતીમાં વિખંધબંધ બાંધવો. મસ્તકમાં વિતાન-

૧ કૂચઃ સ્ફુર્લેસ્તયોર્દો તુ તાવતો વાદયોરપિ ।

ગ્રીવાયામેક એકસુ મેદે લર્વેડપિ પટ્ સ્પૃતાઃ ।

કૂચાં જપિ શિરાસ્પુમાવાસ્થિચત્રમવાઃ સ્પૃતાઃ ।

બે હાથમાં બે, બે પગમાં બે, શિશ્નમાં એક અને ડોકમાં એક એવી રીતે સઘળા મગાને ૭ કૂચો છે. એ કૂચો (ગાલાઓ) શિરાઓથી, સ્નાયુઓથી, માંસથી અને અસ્થિઓથી બનેલા છે.

બંધ બાંધવો. દાદી, નાક, દોઢ, ખભા તથા મૂત્રા-
શયમાં ગોઠણાબંધ બાંધવો. ડોઢની હાંસડીની
ઉપર પંચાંગીબંધ બાંધવો, અથવા ઉપર કહેલો
કથો નિયમ ન રાખતાં શરીરના જે પ્રદેશમાં જે
પ્રકારનો પાટો બંધાયેલો આવે તે પ્રદેશમાં
તે પ્રકારનો પાટો બાંધવો. પાટાના છેડાઓની
ગાંઠો જાંચી પણ બંધાય, નીચી પણ બંધાય
અને આડી પણ બંધાય. ૮

પાટો કેવી રીતે બાંધવો? જમણે

ત્ર ઘનાં ફમલિકાં દક્ષાં વામહસ્તપરિલેપ-
મુજુમનાં લિદ્રમસંકુચિતં મૃદુપદં નિવેશ્ય વધીયાત્ ।
ન ચ વ્રણસ્યોપરિ કુર્વાદ્ પ્રત્યિમાવાધકરં વા ॥૧૧॥

ઓપથ ઉપર ઘાટી પોટીસ અથવા છાલ-
પાંદડાં વગેરેની ઘાટી ચેપલી મૂઠી ડાખા હાથમાં
પાટો પકડી જમણા હાથ વડે તે પાટાને સીધો,
સંધીથી પણ વગરનો, કરચલીઓ વગરનો અને
કામળતાવાળો ગોઠવીને બાંધી દેવો. પાટાની
ગાંઠ ત્રણની ઉપર ન આવે તેમ ડાખાં-જમણાં
પકડાંઓમાં ઠે પીઠમાં પણ ન આવે તેમ કરવું.
જે સ્થળમાં તથા જે રીતે બાંધવાથી રોગીને સૂવા,
બેસવા વગેરેમાં હરકત ન આવે તે સ્થળમાં તથા
તેવી રીતે પાટાની ગાંઠ બાંધવી. ૯

ત્રણમાં નાખવાની વાટ અને ઓપધનો કલ્ક

ન ચ નિકેશિકૌપથે અતિલિગ્ધે અતિસ્થે
નિપમે વા કુર્વાત । પમાદતિસ્નેહાત્કેદો રૌદ્યા-
ચ્છેદો દુન્યાસાદ્રણતર્માવધર્ષણમિતિ ॥ ૧૦ ॥

ત્રણમાં નાખવાની વાટ અને ઉપર લગાડ-
વાના ઓપધના કલ્કને અત્યંત સ્નિગ્ધ કે અત્યંત
રક્ષા ન કરવાં અને વિષમ રીતે પણ દાખલ ન
કરવાં; કેમ કે અત્યંત સ્નિગ્ધ કરવાથી ત્રણમાં
આદ્રંતા થઈ જાય છે, અત્યંત રક્ષા કરવાથી ત્રણ-
ના ભેળા થતા બે ડોઢનો છેદ થઈ જાય છે અને
વિષમ રીતે દાખલ કરવાથી ત્રણનું મોઢું વસાય છે.

ત્રણનાં સ્થાનકો ઉપરથી પાટાના ત્રણ પ્રકાર

ત્ર વ્રણાયતનનિગોષાદ્રન્વવિગોષસ્ત્રિવિધો
મયતિ ગાઢઃ સમઃ શિથિલ રિતિ ।

પીટયક્ષત્રો ગાઢઃ સોચ્છ્રામઃ શિથિલઃ સ્મૃતઃ ।
નૈવ ગાઢો ન શિથિલઃ સમો વચ્ચઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥

ત્ર સ્ફિકુલિકામગ્નગોરુશિરસ્સુ ગાઢઃ ।
શાલાવદનકર્ણકણ્ઠમેદ્રમુષ્કચ્છપાથોદરોસ્સુ સમઃ ।
અક્ષોઃ સંવિષુ ચ શિથિલ રિતિ ॥ ૧૧ ॥

ત્રણનાં સ્થાનકોના બેઠને લીધે ગાઢ (દઢ)

સમ અને શિથિલ (લીલો) એ રીતે બંધના
ત્રણ પ્રકાર છે. દબાવે પણ વેદના ન કરે એવો
જે બંધ (પાટો) તે ગાઢ કહેવાય છે. થાસ
ખાતો એટલે પોચાપણાવાળો જે બંધ તે શિથિલ
કહેવાય છે અને ગાઢ પણ નહિ તથા શિથિલ
પણ નહિ એવો જે બંધ તે સમ કહેવાય છે.

તેમાં દલા, દખ, કાખ, સાથળતા સંધિ,
કેદર અને માથામાં ગાઢબંધ બાંધવો. બાહુ,
પગ, મોઢું, કાન, કંઠ, શિશ, વૃણ, પીઠ, પકડાં,
પેટ અને વક્ષઃસ્થળમાં સમબંધ બાંધવો, નેત્રીમાં
અને સંધિઓમાં શિથિલબંધ બાંધવો. ૧૧

દાપા ઉપસ્થાન બાંધવાનો બેઠ

ત્ર પૈત્તિકં ગાઢસ્થાને સમં વધીયાત્ સમ-
સ્થાને શિથિલં શિથિલસ્થાને નૈવ ધોણિતદુરં ચ ।
શૃંગ્મિકં શિથિલસ્થાને સમં સમસ્થાને ગાઢં
ગાઢસ્થાને ગાઢતરમેવં વાતદુરં ચ ॥ ૧૨ ॥

જે ત્રણ પિત્ત સંબંધી હોય તે ગાઢબંધને
સ્થાને સમબંધ બાંધવો, સમબંધને સ્થાને શિથિલ-
બંધ બાંધવો અને શિથિલબંધને સ્થાને બાંધવો જ
નહિ. ત્રણ રુધિરથી દુષ્ટ હોય, તેપણ પિત્તના
ત્રણ પ્રમાણે જ સમજવું.

જે ત્રણ કફ સંબંધી હોય તે શિથિલબંધ-
ને સ્થાને સમબંધ બંધ બાંધવો, સમબંધને સ્થાને
ગાઢબંધ બાંધવો અને ગાઢબંધને સ્થાને અતિ

ગાઠબંધ બાંધવો. પ્રણુ એ વાયુ સંબંધી હોય, તો-
પણ કદ સંબંધના પ્રણુ પ્રમાણે જ સમજવું. ૧૨
ઋતુઓના બેઠી પાટા બાંધવાનો લેઢ
તત્ત્વ પૈત્તિક શરદિ ગ્રીષ્મે દિવસો વધીયા-
દ્રત્તોપદ્રુતમપ્તેન્મ્ ।

શૈર્ષિકં હેમન્તવસન્તયોરુપહાદ્રાતોપદ્રુતમ-
પ્તેન્મ્ ॥ ૧૩ ॥

એ પિત્ત સંબંધનો પ્રણુ હોય તો શરદઋતુ-
માં અને ગ્રીષ્મઋતુમાં (તેના ઉપર) એક દિવસમાં
બે વાર પાટા બાંધવો. (પ્રણુ સ્થિરથી દુષ્ટ હોય,
તો પણ એ પ્રમાણે જ કરવું) ૧૨
એ કદ સંબંધનો પ્રણુ હોય તો હેમન્તઋતુ-
માં અને વૈશાંતઋતુમાં તેના ઉપર ત્રણ ત્રણ દિવસે
પાટા બાંધવો. પ્રણુ વાયુ સંબંધી હોય, તો પણ
એ પ્રમાણે જ સમજવું. ૧૩

પાટાનો વિચારપૂર્વક ફેરફાર કરવો

एवमभ्यूह्य घन्धनिपर्ययं च कुरीत ॥ ૧૪ ॥

ઉપર પાટા બાંધવાના ફેરફારોનાં કારણો
જણાવ્યાં તે પ્રમાણે જોઈ બીજાં પણ કેટલાંક
કારણોનો પોતે પણ વિચાર કરીને પાટા બાંધવાના
ફેરફાર કરવા. (જમ કે પિત્ત અને કદ એ
બંને સંબંધના પ્રણુ હોય તો ગ્રીષ્મઋતુમાં
તથા શરદઋતુમાં નિત્ય પ્રાતઃ કાળે પાટા બાંધવો.
હેમન્તઋતુમાં પિત્ત સંબંધી પ્રણુને નિત્ય પાટા
બાંધવો અને વર્ષા વર્ષાઋતુમાં પણ પિત્ત
તથા કદ એ બંને સંબંધના પ્રણુને બન્ને દિવસે
સાયં કાળે પાટા બાંધવો, ઇત્યાદિ.) ૧૪

વિરુદ્ધ બંધ બાંધવાથી તુકસાન

तत्र समशितिलस्थानेषु गाढबद्धे निकेशिकौ-
पघनैरर्थक्यं शोफवेदनाप्रादुर्गमिन् ।

ગાઠસમસ્થાનેષુ શિથિલબ્દે નિકેશિકૌપ-
પતનં પટ્ટસંચારાદ્યગ્નર્તર્માવર્ષામિતિ । ગાઠશિથિ-
લસ્થાનેષુ સમં વદ્ધે ચ ગુણામાભવતિ ॥ ૧૫ ॥

શરીરના જે પ્રદેશોમાં સમ કે શિથિલબંધ
બાંધવો જોઈએ, તે પ્રદેશોમાં ગાઠબંધ બાંધવાથી
પ્રણુમાં નાખેલી વાટ તથા ઉપર લગાવેલો કદક
વ્યર્થ જાય છે અને સોજમાં વેદના થાય છે.

શરીરના જે પ્રદેશોમાં ગાઠ કે સમબંધ
બાંધવો જોઈએ, તે પ્રદેશોમાં શિથિલબંધ બાંધવાથી
પ્રણુમાં નાખેલી વાટ તથા ઉપર લગાવેલો કદક
પડી જાય છે અને બંધનો સંચાર થવાથી પ્રણુનું
મોઢું પણ ધસાય છે.

શરીરના જે પ્રદેશોમાં ગાઠ કે શિથિલ બંધ
બાંધવો જોઈએ, તે પ્રદેશોમાં સમબંધ બાંધવામાં
આવે, તો યોગ્ય શુભ થતો નથી. ૧૫

શોગ્ય બંધ (પાટા) બાંધવાથી લાભ

अरिपरीतवन्धे वेदनोपशान्तिरसृक्પसादो
માર્દવં ચ ॥ ૧૬ ॥

અવિપરીત એટલે જે સ્થાન પર જોવા બંધ
બાંધવો જોઈએ તેવો જ બંધ બંધાવાથી વેદનાની
ઉપશાંતિ થાય છે, લોહીની સ્વચ્છતા થાય છે
અને કામજળતા આવે છે. ૧૬

પાટા નહિ બાંધવાથી તુકસાન

अवध्यमानो दंशमशकवृण्णराष्ट्रोपलपंगुशी-
तव्रातातपप्रसृतिभिर्विशेषैरમिहन्त्यते । व्रणो निविघ-
वेदनोपद्रुतश्च दुष्टतामुपैत्पालेपनादीनि चास्य विशो-
पमुपयान्ति ॥ ૧૭ ॥

પાટાથી નહિ બાંધવામાં આવતો પ્રણુ
ડાંસ, મચ્છર, ખડ, કાઠ, પથરા, રજ, ઠંડા
પવન તથા તડકા ઇત્યાદિ વિશેષોથી અભિધાત
પામે છે, વિવિધ વેદનાઓથી પિડાઈને દુષ્ટતા
પામે છે અને તે પ્રણુની ઉપર જે લેપાદિક કર્યા
હોય, તે પણ સુકાઈ જાય છે. ૧૭

પાટા બાંધવાથી અસાધારણ લાભ

चूर्णितं मथितं मग्नं मिश्रिष्टमतिपातितम् ।

અશિષ્ણાણુશિર્ણં છિન્નમાણુ વન્ધેન રોહતિ ॥ ૧૮ ॥

૧ પ્રણુ ઉઘાડો રહેવાથી પર વેદા થાય છે. પ્ર.

સુરમેવં વર્ણી શેતે મુલં મચ્છતિ તિષ્ઠતિ ।

સુતં શ્રગ્યાસનસ્થસ્ય ક્ષિપ્રં સંરોહતિ વ્રણઃ ॥૧૮

ચૂર્ણિત થયેલાં, હાલી ગયેલાં, ભાંગી ગયેલાં, સંધિથી અથ થયેલાં, સ્થાનથી અથ થઈને લટકતાં અને છેદાઈ ગયેલાં અસ્થિઓ, સ્નાયુઓ તથા શિરાઓ પાટા બંધાયાથી તુરત જ સાબં થઈ બંધ છે. ત્રણવાળો માથુસ પણ પાટા બંધાયાથી મુખે, મુઠ શકે છે, મુખે આલી શકે છે, મુખે જાભી શકે છે અને મુખથી મુઠ શકતા તથા મુખથી બેસી શકતા તે માથુસનો ત્રણ પણ મુખાસનાદિક સ્થિતિમાં જ તુરત રૂઝાઈ બંધ છે.

કયા ત્રણે ઉપર પાટા ન બાંધવો

અવગ્ન્યાઃ પિત્તરક્તામિષાતવિપનિમિતા યદા

ચોપદાદ્ધપાકરાગવેદનામિભૂતાઃ ક્ષારાગ્નિદગ્ધાઃ
પાકાત્પ્રક્રુપિતાઃ પ્રવિશીર્ણમાંસાશ્ચ ભવન્તિ ।

કુષ્ટિનામગ્નિદગ્ધાનાં પિડકા મધુમેહિનામ્ ।

કર્ણિકાથોન્દુરુનિપે નિપજુષ્ણનાશ્ચ યે ॥

માંસપાકે ન વચ્યન્તે ગુદપાકે ચ દારુણે ॥૧૯॥

પિત્ત, રુધિર, અભિધાત કે વિપથી ઉત્પન્ન થયેલા ત્રણે બ્યારે પોતાના એક પ્રદેશમાં કે સર્વ પ્રદેશમાં ચોપથી, બળતરાથી, પાકવાથી, રતાશથી કે વેદનાથી બ્યાસ થયા હોય, ત્યારે તેઓને પાટાથી ન બાંધવા એઈએ. ક્ષારથી કે અગ્નિથી બાળેલા ત્રણે પણ બ્યારે પાકવાથી પ્રક્રુપિત થયા હોય કે વિખાઈ ગયેલાં માંસવાળા થયા હોય, ત્યારે તેઓને પાટાથી ન બાંધવા.

કોઠવાળા તથા અગ્નિથી દગ્ધ થયેલા માથુસોનું માંસ પાથુ હોય, ત્યારે તેમના ત્રણેને પાટાથી બાંધવા નહિ. મધુપ્રમેહવાળા માથુસોની પિડકાઓ (એક બાતની ફેદલીઓ) ને પાટાથી બાંધવી નહિ. જંદરના ઝેરથી જ કર્ણિકાઓ (કૂળે રહેવાનાં છિદ્રોવાળી કમળોની ડોડીઓ જેવી આકૃતિઓ) થઈ હોય, તેને તથા બીજા પણ વિપવાળા ત્રણેને પાટાથી બાંધવા નહિ.

દારણુ યુદ્ધપાક થયો હોય તેને પણ પાટા બાંધવો નહિ. (જંદરના ઝેરથી કર્ણિકાઓ થવા વિષે કલ્પસ્થાનના છક્ષા અધ્યાયનો ગોથો, અદારમે તથા એકવીશમે વિષય બુઝો.) ૧૮

સાધ્યા-અસાધ્યાનું વિવેચન અને અનુકૂળ પાટા સ્વબુદ્ધ્યાચાપિ વિમજેત્ કૃત્વાકૃત્યાંશ્ચ બુદ્ધિમાન્ ॥

દેશં દોષં ચ વિજ્ઞાય વ્રણં ચ વ્રણકોનિદઃ ।

ક્ષત્ત્વં પરિસંસ્થાય તતો વન્ધ્યાભિવંશયેત્ ॥૨૦॥

બુદ્ધિમાન વેદે પોતાની બુદ્ધિથી પણ સાધ્ય તથા અસાધ્ય ત્રણેનું વિવેચન કરી લેવું. ત્રણે માથુનારા વેદે પ્રદેશ, દોષ, ત્રણ તથા ક્ષતુ બરાબર ખ્યાલ રાખીને પછી પાટા બાંધવા. ૨૦

પ્રસ્તુત વિપથોનો સામાન્ય અંગ્રહ ઊર્ધ્વે તિર્યગથસ્તાશ્ચ યન્ત્રણા ત્રિવિધા મતા ।
યથા ચ વચ્યતે વન્ધસ્તથા વધ્યામ્યશોપતઃ ॥

ધનાં કવલિકાં દત્ત્વા, મૃદુ ચૈવાપિ પટુન્મ્ ।

વિકેશિકામૌપધં ચ નાતિલિગ્ધં સમાચરેત્ ॥

પ્રક્રુદયત્વતિલિગ્ધા તથા રુક્ષા ક્ષિણોતે ચ ।

યુક્તસ્નેહા રોપયતિ દુર્ન્યસ્તા વર્ત્મ ધર્પતિ ॥

વિપમે ચ વ્રણં કુર્પાસ્તમ્ભમેત્સાવયેત્તથા ।

યથાવ્રણં નિદિત્વા તુ યોગં વૈદઃ પ્રયોજયેત્ ॥

પિત્તજે રક્તજે વાપિ સક્રુદેવ પરિલિપેત્ ॥ ૧૯

અલકૃત્ક્રુજે વાપિ વતજે ચ વિચલણઃ ।

તલેન પ્રતિપીલ્વાથ સાવયેદનુલોમતઃ ।

સર્ગાશ્ચ વંચાન્ગદ્ધાન્તોન્ સંધીશ્ચ ત્રિનિવેશયેત્ ॥

ઓષ્ણસ્વાષ્પેય સંચાને યથોદિષ્ટો ત્રિધિઃ સ્મૃતઃ ।

બુદ્ધયોત્તેસ્થામિયુક્તેન તથા ચાસ્થિષુ જાનતા ॥

ઉત્તિષ્ઠતો નિષ્પણસ્ય શ્વપનં ચાપિ મચ્છતઃ ।

મચ્છતો વિવિધૈર્યાનૈર્નાસ્ય દુષ્યતિ સ વ્રણઃ ॥

યે ચ સ્યુર્માસસંસ્થા વૈ ત્વગ્જાત્થ તથા વ્રણાઃ ।

સંઘ્યસ્થિકોષ્ણપ્રાસાથ શિરાસ્તાયુગતાસ્તથા ॥

તથાવગાદગમ્મીરાઃ સર્વતો, ત્રિપમસ્થિતાઃ ।

નૈતે સાઘયિતું શક્ત્વા ક્રતો, વન્ધ્યાદ્રવન્તિ હિ ॥૨૧॥

પાટાના છેડાઓની ગાંઠોનું બાંધવું, જાંચે, આકું તથા નીચે એમ ત્રણ પ્રકારનું સ્વીકારેલું છે. જે રીતે પાટા બંધાય તે રીત સંપૂર્ણ કહ્યું છું. ઔષધ ઉપર ઘાટી પોટીસ અથવા છાલપાંદડાં વગેરેની ઘાટી થેપલી મૂકીને તે ઉપર કામળ પાટા બાંધવો. ત્રણમાં ખોસવાની વાટ તથા ઉપર લગાવવાનો કદક અતિસ્નિગ્ધ કે અતિરૂક્ષ થાય એમ ન કરવું. વાટ અતિસ્નિગ્ધ હોય તો ત્રણને પીડાવાળો કરે છે, અતિરૂક્ષ હોય તો ત્રણના હોઠને છેદી નાખે છે અને વિષમ રીતે નખાયેલી હોય તો ત્રણના મોઠાને ધસે છે. વાટ એ જટલી બેઈએ તેટલા જ સ્નેહવાળી હોય, તો ત્રણમાં ભરતી લાવીને રચાવે છે. વેંધે ત્રણની પરીક્ષા કરીને તેને જાંચોનીચો કરવાની, સ્તબ્ધ કરવાની તથા તેમાંથી સાવ કરવાની યોજના કરવી. ત્રણ એ પિત્તજન્ય કે ક્ષિરજન્ય હોય, તો વિચક્ષણ વેંધે એકવડો પાટો બાંધવો અને કંકજન્ય કે વાતજન્ય હોય, તો બેવડો, ત્રેવડો બાંધવો. વેંધે પોતાની હથેલીથી દબાવીને અનુલોભ (સવળી) રીતે ત્રણમાંથી પોંચીને ભવાવવો અને સઘળા પાટાઓ તથા સાંધાઓને તેઓના છેડા ગુપ્ત રહે એવી રીતે ગોઠવવા. તૂટી ગયેલા હોઠ સાંધવામાં પણ પૂર્વોક્ત રીત પ્રમાણે યોગ્ય ગોઠવણ કરવી. શારીરને બાંધવાના પ્રામાણિક વેંધે અસ્થિઓને સાંધવામાં પણ બુદ્ધિથી તક કરીને તે ક્રિયા કરવી. જે યોગ્ય ગોઠવણ કરવામાં આવી હોય, તો જીઠતાં, બેસતાં, સૂતાં અને વિવિધ વાહનો પર ચડીને ચાલતાં પણ ત્રણમાં કશો બગાડ થતો નથી. એ ત્રણે માંસ, ત્વચા, સંધિ, અસ્થિ, કોઠા, શિરા કે સ્નાયુને પ્રાપ્ત થયા હોય, જોડા પેસવાને લીધે ગંભીર પ્રતિવાળા હોય અને સઘળી તરફથી

વિષમ સ્થિતિવાળા હોય, તો તેઓ પાટા બાંધ્યા વિના વશ કરી શકાતા નથી. ૨૧

અધ્યાય ૧૯ મો

ઉપક્રમ

અથાતો વ્રણિતો પાસનીયમધ્યાયં વ્યારુપાસ્યામઃ ॥૧
હવે શિષ્યોના પૂછનાથી 'વ્રણિતો પાસ-
નીય' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન
કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધનવંતરિએ સુશ્રુત-
ની પાસે કહેલું છે. ૧

ત્રણવાળા માટે ધર તથા શયન વગેરેના પ્રકાર
વ્રણિનઃ પ્રથમમેવાગારમન્વિચ્છેત્તચાગારં પ્રશ-
સ્તવાસ્ત્વાદિકં કાર્યમ્ ।

પ્રશસ્તવાસ્તુનિ ગૃહે શુચાદ્યાતપવર્જિતે ।

નિવાતે ન ચ રોગાઃ સ્યુઃ શારીરાગન્તુ માનવાઃ ॥૨

તસ્મિન્નયનમસમ્ભાયં સ્વાસ્તીર્ણં મનોર્જં
પ્રાપ્નિશ્ચરસ્કં સશસ્ત્રં ક્વર્ણત ।

મુગ્ધચેષ્ટાપ્રચારઃ સ્વાસ્ત્યાસ્તીર્ણેન્નયને વ્રણી ।

પ્રાચ્યાં દિશિ સ્થિતા દેવાસ્તત્પૂજાર્થં નતં ચિરઃ ॥

તસ્મિન્સુહાગ્રિરુચ્છ્રુલેઃ પ્રિયવંદૈરુપાસમાનો

યથેદમાસીત ।

મુહુદો વિશિષ્ટપન્ત્યાશ્ચ કથાભિર્વળવેદનાઃ ।

આધાસયન્તો બહુસ્ત્વનુકૂલાઃ પ્રિયવન્દાઃ ॥૨

ત્રણવાળા માટે પ્રથમજ ધરની સગવડ
કરવી અને તે ધર સારા પ્રદેશમાં કરવામાં આવેલું
તથા અંદર સૂવા, બેસવા વગેરેના ઉત્તમ પ્રદેશો-
વાળું કરવું. જે ધર સારા પ્રદેશોવાળું, સ્વચ્છ,
તડકા વગરનું અને પવન વગરનું હોય, તેમાં
શારીર, આગતુક કે માનસિક કોઈ પણ રોગો
થતા નથી. એ ધરમાં સારી રીતે બિછાવેલું
સાંકડ વગરનું, મનને પ્રિય લાગે એવું તથા
જગમણી તરફ ઓશીકાવાળું શયન કરવું અને

૧ હોઠને તથા અસ્થિને વિષમ પ્રકૃતિથી અસંબંધ
રેવા લાગે છે.

૨ ત્રણવાળાની સેવા કરવા તથા ત્રણવાળાએ
વર્તવાના વિષયનો.

તે શયનની પાસે શક્તિસાધિકના નિવારણ માટે શસ્ત્રો રાખવાં. શયન એ સારી રીતે બિછાવેલું હોય, તો પ્રણવાળો માણસ તેમાં સુખથી પડખાં ફેરવવાં વગેરે ક્રિયાઓ કરી શકે છે. પૂર્વદિશામાં દેવતાઓ રહે છે, એટલે તેઓને માન આપવા તે તરફ માથું રાખવાનું કહ્યું છે. પ્રણવાળાએ એ શયનમાં યથેષ્ટ રીતે બેસવું અને પ્રિય બોલનારા તથા અનુકૂળ વર્તનારા મિત્રોએ ને પ્રણવાળાની સેવા કરવી. ઘણી ઘણી રીતે આશ્વાસન આપતા અને પ્રિય હાગે એવી ઇતિહાસાદિકની વાતો કરતા અનુકૂળ મિત્રો પોતાની વાતોથી જ તુરત પ્રણુની વેદનાઓને શાંત કરી દે છે. ૨

પ્રણવાળાએ પાળવાના નિયત્રો

ન ચ દિવા નિદ્રાવશગઃ સ્યાત્ ।

દિવાસ્વાદ્વણે કળ્હર્ગાત્રાણાં ગૌરવં તથા ।

શ્યમયુર્વેદના રાગઃ સ્વાર્થશ્ચ મુશ્નં ભવેત્ ॥

૫ ઉત્થાનસંયેગ્નપરિવર્તનચઢ્કમણોર્ધર્માપના-
દેપુ ચાત્મચેષ્ટાસ્વપ્રમત્તો વ્રણં સંરક્ષેત્ ।

[સ્થાનાસનં ચઢ્કમણં યાનયાનાતિમાપણમ્ ।

વ્રણવાન્ન નિપેવેત શક્તિમાનપિ માનવઃ ॥

[ઉત્થાનાઘાસનં સ્થાનં શય્યાં ચાતિનિપેધિતો ॥^{૧૩}
પ્રામુયાન્માસ્તાદંગે રુજસ્તસ્માદ્રિવર્જયેત્ ॥

ગમ્યાનાં ચ સ્ત્રીણાં સંદર્શનસંભાષણસંસ્પર્શ-
પાનિ દૂરતઃ પરિહરેત્ ।

ત્રીદર્શનાદિભિઃ શુક્રં કદાચિચ્છલિતં સ્વેત્ ।

પ્રામ્યધર્મકૃતાન્દોપાન્ સોઽસંસર્ગેઽપ્યવાપ્નુયાત્ ॥૩

પ્રણવાળાએ દિવસે સૂવું નહિ; કારણ કે દિવસે જાળવાથી પ્રણમાં ખરજ આવે છે, ગાત્રો ભારે થાય છે, સોજે થાય છે, વેદના થાય છે, રતાશ થાય છે અને અત્યંત સ્નાવ પણ થાય

છે.^૨ જાડવું, સૂવું, પડખાં ફેરવવાં, ફરવું તથા જાંઘા સ્વરથી બોલવું ઇત્યાદિક શારીર વૈદ્યાઓ કરવાના સમયમાં પ્રણવાળાએ સાવધાનીથી પ્રણવું સંરક્ષણ કરવું. પ્રણવાળા માણસે પોતામાં શક્તિ છતાં પણ જીભા રહેવાનું, બેસવાનું, આમતેમ જવા આવવાનું, વાહન પર બેસીને ફરવાનું અને અતિભાષણવું સેવન કરવું નહિ. પ્રણવાળો માણસ એ જાડવા વગેરેનું, બેસી રહેવાનું, જીભા રહેવાનું અને શય્યાનું પણ અત્યંત સેવન કરે, તો પવનને હીધે અંગમાં તેને વેદનાઓ થાય છે; એટલા માટે તેવાં અતિ-સેવનો છોડી દેવાં. જ સ્ત્રીઓ ગમ્ય હોય, તેઓનાં પણ દર્શન, સંભાષણ અને સ્પર્શનને દૂરથી છોડી દેવાં; કારણ કે સ્ત્રીઓનાં દર્શન વગેરે કારણથી ચ્છલિત થયેલું વીર્ય જે કદાચ સ્ત્રીએ તો સ્ત્રીઓનો સંગ નહિ કર્યો છતાં પણ મેથુનથી થતી વિપત્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. ૩

પ્રણવાળાએ પાળવાની પરેશ

નવધાન્યમાપતિલકલાયકુલત્યનિપ્પાનહરિત-
કક્ષાકામ્લલ્લગ્નક્રુદ્ધકુન્ડપિપ્પિટ્તમલ્લરુચ્કશ-
ક્રાજાવિકાનૂપૌદકમાસુવનાશીતોદકકુચરપ્રાપ્તસુદ-
પિદુશ્ચત્કુપ્રમૃતીન્પરિહરેત્ ।

તક્કાન્તો નવધાન્યાદિચોર્યોર્ધર્મઃ પ્રકીર્તિતઃ ।

દૌપમંજનનો દોષે વિલેપઃ પૃથ્વર્ધનઃ ॥

મધપથ મૈરેયાઽરિષ્ટાસવસીધુસુરાચિકારાનુપરિહરેત્ ।

મધમમ્લં તથા રુચ્યં તીક્ષ્ણમુષ્ણં ચ વીર્યતઃ ।

આંશુકારિ ચ તત્પીતં ક્ષિપ્રં વ્યાપાદયેદ્વ્રણમ્ ॥૪૧૦ ૧૯

નવાં ધાન્યો, અડદ, તલ, વટાણા, કળથી, વાલ, સરગવાનું, ચૂકા(એક ભતની ભાજી)નું તથા લૂણી વગેરેનું હરિત શાક, ખાટો રસ, ખારો

૧ હાલના વૈદ-ડોક્ટરો જૂત એટલે 'એક્ટરિયા' એવો અર્થ કરે છે, પણ લોહું રાખવાથી 'એક્ટરિયા' નો નાશ થાય એ અર્થ સંભવતા નથી. પ્ર.

૨ ખરજ તથા ભરેપણ કહ્યાં; સોજે તથા વેદના વાણથી, રતાશ પિત્તથી અને સ્નાવ રુધિરથી થાય છે; માટે દિવસની નિદ્રા સમગ્રા દોષોને ઉત્પન્ન કરે છે.

રસ, તીખો રસ, ગોળના વિકારો, ચોખાના લોટના વિકારો, સૂકું માંસ, સૂકાં શાક, બકરાનું માંસ, ગાડરનું માંસ, જલપ્રાય પ્રદેશમાં ફરનારાં સૂર વગેરે પશુઓનું તથા સારસ વગેરે પક્ષીઓનું માંસ, જલચરજનું માંસ, ચરખી, ટાકું જળ, તલ, ચોખા તથા અડદની રાખ કે ખીચડી, દૂધ-પાક, દહીં, દૂધ તથા છાશ વગેરેનો ત્યાગ કરવો. આ નવાં ધાન્યથી ખાંડીને છાશ સુધીનો જે વર્ગ કહ્યો તે વ્રજુને દુષ્ટ કરનાર છે.^૧ અને પરને વધારનાર છે. મધ પીવાનો અભ્યાસ હોય તોપણ મૈત્રેય (સુરા તથા આસવને મિશ્ર કરી મધનો યોગ આપીને કરેલું મધ) અરિષ્ટ,^૨ આસવ,^૩ સીધું^૪ તથા સુરાનાં^૫ વિકારોનો ત્યાગ કરવો;^૬ કારણ કે મધ ખાટું છે, રૂક્ષ છે, તીક્ષ્ણ છે, ઉષ્ણવીર્યવાળું છે અને ઝડપથી પ્રવૃત્તિ કરનારું છે. તેથી તે જે પીવામાં આવે તો તુરત જ વ્રજુની ખરાબી કરે છે. ૪

વ્રજુવાળાએ છાંડવાની ક્રિયાઓ તથા પીડાઓ

વાતાતપ્તજોષ્માવશ્યાયાતિસેવનાતિમોજના-

નિષ્ઠશ્રવણદર્શનસ્પર્શમર્મમયક્રોધશોકધ્યાનરાત્રિજા-

૧ આ વર્ગમાં કેટલાક પદાર્થો વાતહર છે કેટલાક પિત્તહર છે અને કેટલાક કફહર પણ છે; તેથી અહીં દોષોની વૃદ્ધિ કબી નથી પણ વ્યાધિની જ કબી છે.

૨ પક્ષાલેષાં ઔષધોથી તથા જળથી જે મધ બનાવ્યું હોય, તે અરિષ્ટ કહેવાય છે; જેમ કે દ્રાક્ષારિષ્ટ.

૩ કાચાં ઔષધોથી તથા કાચાં પાણીથી જે મધ બનાવ્યું હોય, તે આસવ કહેવાય છે; જેમ કે લોહાસવ.

૪ શેલડીના પાકા કે કાચા રસથી બનાવેલું મધ

૫ ચોખાના અથવા સહી ચોખાના લોટ વગેરેથી બનાવવામાં આવેલું મધ મુગ કહેવાય

૬ કેટલાક કહે છે કે, જે મધો ખાતો વગેરે શુભવાર્તા છે તે સધર્માગ્રિનો મજ્જુવાળાએ ત્યાગ કરવો; પણ જે મધો દ્રાક્ષ વગેરેથી બનાવાય છે તેમાં તેના શુભો નથી અને તેઓ રક્તપિત્તાદિકમાં પણ અપાય છે; માટે મેલે મજ્જુવાળાએને કોઈક વખતે એવાં મધો આપવામાં હરકત નજીવી નહિ, એમ અંશકર્તાનો આચય છે.

ગરણવિપ્રમાસનાશનશયનોપવાસવાગ્વ્યાયામસ્થાન-
ચક્રક્રમણશીતવાતવિરુદ્ધાશનાજીર્ણમધિકાદ્યાવાધાઃ
પરિહરેત્ ॥

વ્રણિનઃ સંપ્રત્તસ્ય કારણૈરેવમાદિભિઃ ।

ક્ષીણશોણિતમાંસસ્ય ધુક્તં સમ્યક્ત્ત્વ જીર્વતિ ॥

અજીર્ણાત્પવનાદીનાં વિવ્રમો-ચલવાન્મવેત્ ।

તતઃ શ્લોઘ્નજ્વાસાવદાહપાકાનવાપ્નુયાત્ ॥ ૫ ॥

પવનનું, તડકાનું, રજનું, હુમાડાનું અને તુષારનું અતિસેવન, અતિભોજન, અનિષ્ટ શબ્દો-નું શ્રવણ, અનિષ્ટ પદાર્થોનું દર્શન, ઈર્ષ્યા, અસહનતા, ભય, ક્રોધ, શોક, ચિંતા, રાતનું જગ-રણ, વિષમ બેઠક, વિષમ ભોજન,^૧ વિષમ શયન,^૨ ઉપવાસ, ધણું બાપણ, જીણું રહેવું, આકું-અવળું ફરવું, ઠંડી, પવન, વિરુદ્ધ ભોજન,^૩ અર્જુણ અને માખીઓ તથા મચ્છર વગેરેથી પીડાનો ત્યાગ કરવો; કારણ કે જનું રધિર તથા માંસ ક્ષીણ થયેલું હોય છે એવા વ્રજુવાળાને ઉપર કહેલાં પવનનાં અતિસેવન આદિ કારણોથી સંતાપ થાય, તો આધેતું અન્નાદિક સારી રીતે પચતું નથી. એવી રીતે અર્જુણ ધવાથી વાત, પિત્ત તથા કફની સ્થાનાંતરમાં જવા આદિ બલવત્તર ગરબડ થાય છે અને તેથી વ્રજુમાં સોજો, વેદના, અતિસ્નાય, બળતરા તથા પાક થાય છે. (તેઓ તથા વેદના વાયુથી, અતિસ્નાય કફથી અને બળતરા તથા પાક પિત્તથી થાય છે.) ૫

રાક્ષસોના ઉપદ્રવ અટકાવવાનો વિધિ

સદા નીચનસ્રોમ્ણા શુચિના શુક્લવાસસા

૭ આકું જમવું, શેકું જમવું તથા સમય વગર જમવું એ વિષમ ભોજન ગણાય છે.

૮ જેકે રાતે જમવું અને દિવસે સૂવું એ જ વિષમ શયન છે અને તેનો નિષેધ પ્રથમ જ કહેલો છે; તોપણ અહીં ફરીવાર જે નિષેધ કર્યો છે તે વિષમ શયનનું અત્યંત ખરાબપણું સૂચવવા માટે કર્યો છે. (હકન)

૯ જેમાં મધ તથા ઘી સમાન ભાગે આવ્યાં હોય કત્યાદિ ભોજનો.

શાન્તિમંગલદેવતાત્રાક્ષણગુરુપરેણ મવિતવ્યમિતિ ।
તત્કસ્ય હેતોર્હિસાવિહારાણિદિ મહાવીર્યાગિરશ્નાંસિ
પશુપતિકુવેરકુમારાનુચરાણિ માંસશોણિતપ્રિયત્વા-
ત્ક્ષતજનિમિત્તં ગ્રણિનમ્પુપ્તર્પન્તિ સત્કારાર્થં જિવાં-
સુનિ વા કદાચિત્ ॥

મવતિ ચાત્ર ॥

તેષાં સત્કારકામાનાં પ્રયતેતાન્તરાત્મના ।

ધૂપવલ્પુપહારાંશ્ચ મહ્યાંદ્યૈરોપહારયેત્ ॥

૩૫ તે તુ સંતર્પિતા આત્મવન્તે ન હિંસ્યુઃ । તસ્મા-
ત્સતતમૃતન્દિતો જનપરિપ્લુતો નિત્યદીપોદકશસ્ત્ર-
સંગદામપુષ્પલાજાઘલંકૃતે વેદમનિ સમ્પન્મદ્ગુલમનો-
નુકૂલાઃ કયાઃ શૃણ્વન્નાસીત ॥

સમ્પદાઘનુકૂલામિઃ કયામિઃ પ્રીતમાનસઃ ।

આશાનાન્ વ્યાધિનોક્ષાય ક્ષિપ્રં સુસમવાપ્નુયાત્ ।

ઋગ્યજુઃસામાથર્વવેદામિહિતૈરપરૈશ્વાશીર્વિદ્ધા-
નૈરુપાધ્યાયા મિયજશ્ચ સંઘ્યયો રક્ષાં કુર્યુઃ ॥

સર્પપારિષ્ટપત્રાભ્યાં સર્પિપા લઘ્વેણ ચ ।

દ્વિરહ્નઃ કારયેદ્ધૂપં દશરાત્રમતન્દિતઃ ॥

છત્રાતિચ્છદ્રે લાઙ્ગી જટિલાં વ્રજ્જચારિણીં
લક્ષ્મીં ગુહામતિગુહાં શતવીર્યાં સહસ્રવીર્યાં સિદ્ધાર્યાં-
શ્ચ શિરસા ધારયેત્ ॥

વ્યજ્યેત વાલવ્યજનેર્વણં ન ચ વિષદ્રવ્યેત્ ।

૩૬ તુ દેવે ચ કચ્છયેચ્છ્યાતઃ પરિપાલયેત્ ॥

અતેન ત્રિધિના યુક્તમુદાતેવ નિશાત્ચરાઃ ।

વનં કેમરિણાક્રાન્તં વર્જયન્તિ મૃગા ઇવ ॥૬ ॥

મણુવાળાએ સર્વેદા પોતાના નખ અને
વાળ સાદા રાખવા, પવિત્ર રહેવું, ધોળાં વસ્ત્રો
પહેરવાં અને શાંતિમંગળ, દેવતાઓનાં પૂજન,
બ્રાહ્મણોનાં પૂજન તથા શુરુઓનાં પૂજનમાં તત્પર
રહેવું; કારણ કે મહાદેવની, કુબેરની તથા કાર્તિકેય
સ્વામીની સેવા કરનારા કેટલાક રાક્ષસો (એકો)
કે બીજા હિંસાને એક બતની દીડારૂપ માનનારા
છે અને અત્યંત બળવાન છે, તેઓ પોતાને માંસ

તથા રુધિર પ્યાસં દોવાથી ઠાઈ વખતે મારી
નાખવાની ઇચ્છાથી અને ધણું કરીને પૂજન
લેવાની ઇચ્છાથી મણુવાળા પાસે આવે છે.

આ સ્થળના શ્લોકમાં ભગવાન ધનંતરિએ
સ્વમુખે કહ્યું છે: ' પૂજન લેવાની ઇચ્છાવાળા એ
રાક્ષસો માટે વૈવે સાવધાન અંતઃકરણથી ધૂષે
કરાવવા, પૂજનો કરાવવાં, પશુઓનાં બલિદાન
દેવડાવવાં અને ભક્ત્યો પણ અપાવવાં. '

આ રીતે તમ કરેલા એ રાક્ષસો જિતેન્દ્રિય
રહેનારા એ મણુવાળાને દુઃખ દેતા કે મારતા
નથી. (રાક્ષસોના હાથથી ઘાત ન થવામાં સાદાઈ,
પવિત્રતા, દેવ વગેરેનું પૂજન અને) શુભસ્થાનમાં
નિવાસ ઇત્યાદિ બહુ ઉપયોગી થાય છે, એટલા
માટે મણુવાળાએ નિરંતર આળસથી રહિત થઈ
સારા લોકોનો સમાગમ રાખવો. અને અખંડ
દીવાથી, પુષ્પોની માળાઓથી, જલથી, શસ્ત્રોથી,
હાર આદિ આભરણોથી, પુષ્પોથી તથા ચોખ્ખાની
ધાણી આદિથી શણગારેલા ઘરમાં રહેવું; તેમ જ
સંપત્તિને, મંગળને તથા મનને અતુલ્લભતા આપ-
નારી કથાઓ સાંભળતા રહેવું. સંપત્તિ વગેરેને
અતુલ્લભતા આપનારી કથાઓથી પ્રસન્ન રહેતા
મનવાળો માણસ વ્યાધિથી છૂટવાની દૃઢ આશા-
વાળો થવાથી તુરંત સુખ પામે છે. ઉપાધ્યાયો
અને વૈદ્યોએ ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ તથા
અથર્વવેદમાં કહેલાં તથા તે ઉપરાંત બીજાં પણ
આશીર્વાદોનાં વિધાનોથી પ્રાતઃકાળે તથા સાયં-
કાળે મણુવાળાની રક્ષા કરવી. (વૈવે કાળજી રાખીને
દશ રાત સુધી, દિવસમાં બેવાર સર્પપ, લીંબડાનાં
પાંદડાં, ઘી તથા લણુનો ધૂપ કરાવવો; જો
રાક્ષસોની પીડા, રુધિર આદિની પીડા અને
માખીઓ આદિની પીડા પણ ટળી જાય છે.)

૧ મુખાગ્રની તીક્ષ્ણતાથી અવગત પણ આવી
ચક્રતાં નથી. પ્ર.

પ્રણવાળાએ છત્રા, અતિછત્રા,^૧ કૌવચ, જટાભાંસી, બ્રાહ્મી, ખીજડી, શાલિપર્ણી, પૃથ્વિ-પર્ણી, શતાવરી, સફેદ ધરો અને ઘોળા સર્પ પ એ ઔષધિઓને પણ માથા પર ધારણ કરવી. પોતાના શરીરને ચામરોથી પવન નખાવ્યા કરવો. પ્રણને હલાવવો, ખોતરવો તથા ખંજોળવો પણ નહિ અને સૂતી વખતે પણ તેનું રક્ષણ કરવું.

જમ કેસરી સિંહે દબાવેલા વનને મૃગો પ્રથમથી જ છોડી દે છે તેમ આ વિધિથી સંયુક્ત રહેનારા પ્રણવાળા માણસને રાક્ષસો પ્રથમથી જ છોડી દે છે. ૬

પ્રણવાળાએ ખાવાના પદાર્થો
જીર્ણશાયોદનં સ્નિગ્ધમલ્પમુષ્ણં દ્રવોત્તરમ્ ।
શુક્લાનો જાઙ્ગલૈર્માસૈઃ શીઘ્રં વ્રણમપોહતિ ॥
તળ્હલીયકજીવન્તીમુનિપણ્ણઋવાસ્તુકૈઃ ।
ચાલમૂલકવાતાંકિપટોલૈઃ કારવેલ્લકૈઃ ॥
સદાડિમૈઃ સામલકૈર્ઘૃતમૃદૈઃ સસેન્ધૃવૈઃ ।
અન્યૈરેવંશુઘૈર્વાપિ મુદ્રાદીનાં રસેન વા ॥
સક્ત્વ વિલેપીં કુલમાર્પં જલં ચાપિ શૃતં પિવેત્ ॥ ૭

જૂના ચોખાનો^૨ દ્રવ વગરનો,^૩ સ્નિગ્ધ, જીનો અને થોડો ભાત, હરણ આદિ જંગલી પશુઓના માંસની^૪ સાથે ખાવામાં આવે તો તે ભાત તુરત જ પ્રણને મટાડે છે. તાંદળાએ, ખરખોડી, સુનિપણુક,^૫ ટાંકા, ઠામળ મૂળા, રીંગણાં,

૧ છત્રા અને અતિછત્રા એ બે કુળાની ભતો છે. કુળો ભૂત સંબંધી પીડાને હરનાર છે.

૨ નવા ધાન્યનો પ્રથમ જ નિષેધ કરેલો, છતાં અહીં ચોખાને 'જૂના' એ વિશેષણ આપ્યું તે 'એક' વર્ષના જૂના ચોખા 'હેવા' એમ સૂચવવા માટે છે. (કેવળ)

૩ એકે મૂળના 'દ્રવોત્તર' એ સ્પષ્ટથી 'અધિક દ્રવવાળો' એવો અર્થ પણ થાય છે; પણ પ્રણવાળાને દ્રવનો નિષેધ છે, તેથી આ બીજો અર્થ લીધો છે.

૪ જંગલી પશુઓના માંસનો ઉપયોગ પ્રણમાં ભરતી લાવવાના સમયમાં કરાવવો, કેમ કે માંસ માંસથી વધે છે.

૫ આ શાક ચારચાર પાંદડાંવાળું થાય છે. જળમાં જોડે છે અને શુભરાત્રીમાં એને ઓટીપણુ કહે છે.

પટોળ તથા કારેલાને દાકમ અને આમળાંનો યોગ આપી, ધીમાં શેઠી, સંધવ નાખીને તેની સાથે અથવા એના જવા શુણ્ણવાળાં ખીજાં ફાંકાડાં વગેરે શાકોની સાથે અથવા મગ વગેરેના રસની સાથે જવનો અથવા ચોખાની ધાણીનો સાથવો, જવની કે ચોખાની થોડા દ્રવવાળી રાખ અથવા જવની ધૂધરી ખાવી અને ઉકાળીને ઠંડું કરેલું પાણી પીવું. ૭

નિપિન્દુ આચરણ કરવાથી હાનિ
વ્રણે શ્વયયુરાસાત્સ ચ રામશ્ચ જાગરાત્ ।
તૌ ચ સ્વચ દિવાસ્વાપાન્નાથ મૃત્યુશ્ચ મૈથુનાત્ ॥૮
પરિશ્રમ કરવાથી પ્રણમાં સોજો થાય છે. જરણ કરવાથી સોજો તથા રતાશ થાય છે. દિવસે નિદ્રા કરવાથી સોજો, રતાશ તથા વેદના થાય છે અને મૈથુન કરવાથી સોજો, રતાશ, વેદના તથા મરણ થાય છે. ૮

પ્રણવાળાએ રાખવાના વર્તાવ
દિવા ન નિદ્રાવશગો નિર્વાતપૃહગોચરઃ ।
વ્રણી વૈધવસે તિમ્બચ્છીઘ્રં વ્રણમપોહતિ ॥
અંબુશ્ચ દીર્ઘમામોતિ ધન્વન્તરિવચો યથા ॥ ૯ ॥

પ્રણવાળો માણસ જો દિવસે નિદ્રા ન કરે, પવન વગરનાં ધરમાં રહે તથા વૈધના કક્ષા પ્રમાણે જ વર્તે, તો તેનો પ્રણ તુરત મટી જાય છે. પ્રણવાળો માણસ આ પ્રમાણે વર્તે તો સુખી થાય છે અને લાંબું આયુષ્ય પ્રાપ્ત કરે છે એમ ભગવાન ધન્વન્તરિએ કહ્યું છે. ૯

અધ્યાય ૨૦ મો ૨૦-૧૨

ઉપક્રમ

અથાતો હિતાહિતીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥૧॥
હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'હિતાહિતીય'

૬ હિત, અહિત(તથા હિતાહિ) પદાર્થોના વિવેચન વિષેનો.

નામના અધ્યાયતું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું,
કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધનંતરિએ સુશ્રુતની
પાસે કહેલું છે. ૧

હિત, અહિત તથા હિતાહિતનો નિર્ણય

યદ્વાયોઃ પથ્યં તત્પિત્તસ્વાપથ્યમિત્યનેન
हेतुना न किंचिद्द्रव्यमेकान्तेन हितमहितं वास्तीति
केचिदाचार्यां व्रुते तत् न सम्पत् । इह खलु
यस्माद्द्रव्याणि स्वभावात् : संयोगतश्चेकान्तहितान्ये-
कान्ताहितानि हितहितानि च भवन्ति । तत्रै-
कान्तहितानि जातिसाम्यात् सखिलवृत्तदुग्धौदन-
प्रभृतीनि । एकान्ताहितानि दहनपचनमारणादिषु
प्रवृत्तान्यग्निधारनिपादीनि । संयोगादपराणि विप-
तल्यानि भवन्ति । हितोहितानि तु यद्वायोः
पथ्यं तत्पित्तस्वापथ्यमिति । अतः सर्वप्राणिनाम्-
यमाहारार्थं वर्ग उपदिश्यते ।

તથા । રક્તશાલિપાટિકાંગુરુકુન્દુકુપાણ્ડ-
કપીતંફમોદકકાલકાશનકુપુષ્પકુન્દમકુરુકુના-
હૃતસુગન્ધકુરુલમ્બીનારુકોદ્રોદાલકુડામાકુરો-
ધૂમવૈશ્ણવદ્રવ્યઃ । एणहरिणदूरद्रुमगमताकधदेष-
करालकरकपोतकान्तितिरिकपिञ्जलर्वीरर्नतिरु-
दीनां मांसानि । मुद्गनमुद्गमकुमुदालयमध्वरुम-
ल्यचणकरुरेपादकीसूतीनाः । चिह्नितास्तु कुमुनि-
पण्णकजीन्तीतण्डुलीपूकमण्डकपथ्यः । गव्यं घृतं
सैन्धवादहिमामलकमित्यप वर्गः सर्वप्राणिनां
सामान्यतः पथ्यतमः ।

તથા વ્રહ્મચર્યનિગતશયનોષ્ણોદકનિશાસ્ત્ર-
વ્યાયામાથેકાન્તતઃ પથ્યતમાઃ ।

एकान्तहितान्येकान्ताहितानि च प्राणुपदि-
ष्टानि हितहितानि तु यद्वायोः पथ्यं तत्पित्तस्वा-
पथ्यमिति ॥ २ ॥

‘વાયુનેજ પથ્ય છે તે પિત્તને અપથ્ય’ છે,
ઇત્યાદિ કારણેને લીધે ‘અમુક દ્રવ્ય હિત જ

૧ તેલ તથા કાચ વગેરે પદાર્થો વાયુને હિતરૂપ
છે અને પિત્તને અહિતરૂપ છે ઇત્યાદિ સમજ લેવું.

છે અને અમુક દ્રવ્ય અહિત જ છે એવો નિર્ણય
કરી શકાતો નથી એમ કેટલાક આચાર્યો કહે
છે, પણ તેઓનું એ કહેવું ખરાબ નથી; કેમ કે
આ જગતમાં સ્વભાવથી^૨ અને સંયોગથી^૩
કેટલાંક દ્રવ્યો હિતરૂપ જ છે. કેટલાંક દ્રવ્યો
અહિતરૂપ જ છે અને કેટલાંક દ્રવ્યો હિતાહિત-
રૂપ પણ છે. જેમ કે જળ, ધી, દૂધ તથા ભાત
વગેરે દ્રવ્યો મનુષ્યના દેહની સાથે જનમથી જ
સાતમ્ય હોવાથી હિતરૂપ જ છે. અગ્નિ, ક્ષાર તથા
ઝેર વગેરે દ્રવ્યો બાળવામાં, પકાવી નાખવામાં
તથા મારી નાખવા વગેરેમાં પ્રવૃત્તિવાળાં હોવાથી,
અહિતરૂપ જ^૪ છે અને કેટલાંક દ્રવ્યો હિતરૂપ
છતાં પણ સંયોગથી ઝેર બનાવવાને લીધે
અહિતરૂપ જ છે^૫. કેટલાંક દ્રવ્યો ‘જે વાયુને પથ્ય’
છે, તે પિત્તને અપથ્ય છે^૬ ઇત્યાદિ નિયમને લીધે
હિતોહિતરૂપ પણ છે.

એટલા માટે સામાન્ય રીતે સર્વ મનુષ્યો-
ના આહાર માટેનીજે પ્રમાણે ઉપયોગી દ્રવ્યોને
વર્ગ નક્કી કરવામાં આવ્યો છે.

શાકો ચોખા, સાંઈ ચોખા, પીણા ચોખા,
કાળા સાંઈ ચોખા, પાંડુ વર્ણનાં ફાતગંવાળા
ચોખા, પીતક, પ્રમોઢક, કાલક, અશનક, પુરપક,
કદંબક, શકુનાહત, સુગંધક તથા કલમ નામના
ચોખા,^૭ બંદી, કાદગ, જંગલી કાદગ, સાંભો,

૨ પદાર્થોથી કોઈ પણ અવરથામાં ન જરૂરે એવી જે
પ્રકૃતિ હોય છે તે સ્વભાવ કહેવાય છે, જેમ કે અગ્નિની
ઉષ્ણતા અને જળની શીતતા

૩ એકથી વધારે પદાર્થોનું મિશ્રિત થવું તે સંયોગ
કહેવાય છે સંયોગમાં પણ સ્વભાવનું કારણ હોવાપણ
તો છે જ

૪ અગ્નિ વગેરે દ્રવ્યો રસરથને અહિતકર છે, પણ
રાત્રીને તો તે તે રસના અનુસારથી હિતરૂપ છે

૫ અહીં સુધી જનજનતાના ચોખાઓના નામે જ
આપેલાં છે. ઠાલ દેઘદેશની જુદી ભાષાઓને લીધે
સમૂત ભાષાના એ નામે આવતા નથી, તેથી ગુજરાતીમાં

ધર્મ તથા પોલા વાંસના (ખાંધુના) જવ ઇત્યાદિક ધાન્યો; કાળિયાર મૃગનું, રાતા હરણું, કુરંગ નામના હરણું, નાના કદની મોટા પેટવાળી કુરંગીનું, શ્વેદંટ્રાનું, કરતૂરીમૃગનું, નીલકંઠ પક્ષીનું, હોલાનું, લાવા પક્ષીનું, તેતરનું, ગેરાં તેતરનું, બટાવડાં પક્ષીનું અને વેથાં પક્ષીનું માંસ ઇત્યાદિક માંસો; મગ, જંગલી મગ, મઠ, વટાણા, મસૂર, સફેદ રંગના મસૂર, ચણા, હરેણું નામના વટાણા, તુવર, મટર, ચીલ નામના ટાંકાનું શાક, ટાંકાનું શાક, સુનિપણુકનું શાક, રાહોરોડીનું અથવા ખરખોડીનું શાક, તાંદળખનું શાક, બ્રાહ્મીનું શાક, ગાયનું ઘી, સૈંધવ, દાડમ અને આમળાં એ વર્ગ સધળાં મનુષ્યોને સામાન્ય રીતે અતિપ્રધ્ય છે.

માણસોને જેમ ઉપર કહેલો વર્ગ આહારમાં સામાન્ય રીતે અત્યંત હિતકારી છે, તેમ જ વિહારમાં મૈથુનની નિવૃત્તિ, બહુ પવન વગરની જગ્યામાં શયન, જીતું પાણી, રાતની નિદ્રા અને નિયમિત કસત એ સામાન્ય રીતે અત્યંત હિતકારી છે.

જે દ્રવ્યો હિતરૂપ જ છે અને જે દ્રવ્યો અહિતરૂપ જ છે તે સર્વ પ્રથમ કહેવાઈ ગયાં છે.

અમુક સંસ્કૃત નામવાળા તે અમુક જ યોગ્ય એમ ખતાવી સકાતું નથી. હાલ શુદ્ધરાત્રીમા તો જગમાળ, પટણી, આબેમહેર, જાળા, ચીનીસકર, ઉડા સાટે-સાળા નથા ખીરખટી ઇત્યાદિ નામો ચાલે છે. તેઓમા જેમ યોગ્ય જણાય તેમ સંસ્કૃત નામોની કલ્પના કરી લેવી

૧ ધણું કરીને યોમાસામા બાજરા મેળા તથા જુદા પણ વગાય છે, તે ત્રપકિયા મગ કહેવાય છે અને ઉના-ગામાં જે વગાય છે તે ઉનાળુ મગ કહેવાય છે. કચ્છી મગ તથા વાગડિયા મગ ઇત્યાદિ રેશો ઉપરથી મગનાં નામો યોજવામાં આવે છે. કચ્છી મગ કાળા હોય છે અને વાગડિયા મગ લીલા હોય છે. આ મગમા લીલા રંગવાળા મગને વખાણવા છે, આ રચનાના ૪૬મા અધ્યાયનો ૧૧મો વિષય જુઓ.

હિતાહિત દ્રવ્યોનું જ્ઞાન 'વાયુને જ પ્રધ્ય છે તે પિત્તને અપ્રધ્ય છે' એ પદ્ધતિને અનુસરી મેળવી લેવું. ૨

સંયોગથી અહિતરૂપ થનારાં દ્રવ્યો

સંયોગતસ્ત્વપરાણ વિપતુલ્યાનિ ભવન્તિ ।
તથા ૧ વહ્નીફલકવક્રકરીરાન્લફલલવળકુલત્ય-
પિળ્યાકદધિતૈલવિરોહિપિટ્તગુક્ષકાકાજાવિક્રમાંસ-
મધજામ્બવચિલિચિમમત્સ્યગોધાવરાહાંધ નૈકલ્પ-
મશ્ચીયાત્પયસા ॥ ૩ ॥

કેટલાં દ્રવ્યો ખીજાં દ્રવ્યોના સંયોગથી.

વિપતુલ્ય થાય છે; જેમ કે વેલામાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં ઢાળાં વગેરે ફળો, ચોમાસામાં થતા મીંદડાના ટાપ, કરડાં, અંબાડા વગેરે ખાટાં ફળો, ખારા પદાર્થો, કળથી, ખોળ, હહીં, તેલ, કાંટા ફૂટેલાં ધાન્યો, ચોખાના લોટના પદાર્થો, શાકોની સુકવણીઓ, બકરાનું માંસ, ઘેટાનું માંસ, મધ, અંજુ, રાતી લીટીઓવાળાં તથા રાતી આંખોવાળાં માછલાં, ચંદન ઘોનું અને સૂવરનું માંસ દૂધના સંયોગથી વિપતુલ્ય થાય છે; માટે એમને દૂધની સાથે એકઠાં કરી ખાવાં નહિ.

રોગીના વિષયમાં વ્યવસ્થાનો અપવાદ

રોગં સાત્મ્યં ચ દેશં ચ કાલં દેહં ચ બુદ્ધિમાન ।
અવેક્ષ્યાપાદિકાન્માવાન્તોગપ્તેત્ પ્રયોજયેત્ ॥
અવસ્થાન્તરવાહુલ્યાદ્રોગાદીનાં વ્યવસ્થિતમ્ ।
દ્રવ્યં નેચ્છન્તિ મિપજ ઇચ્છન્તિ સ્વસ્થરક્ષણે ॥
દ્રવ્યોન્યતરાદાને વદન્તિ વિપદુર્ગ્ધયોઃ ।
દુર્ગ્ધસ્યૈકાન્તહિતતાં વિપમેકાન્તતોહિતમ્ ॥

૨ ઉકરડા ખટાઈને ટાપ થાય છે. રોટલા ઉપર ફૂંકે ગાડે છે આને એમાંથી ખનતાં પેનિસિસિન વગેરે દ્રવ્યોની ચેતનાશક દ્રવ્યમાં ગણતરી થાય છે; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે એ અહિતકારક છે પ્ર

૩ 'કોડલીવર ઓઈલ' દૂધ સાથે યોગવાયા વિષ થાય છે. પ્ર.

एवं युक्तरसादयेषु द्रव्येषु सलिलादिषु ।

एकांतहिततां विद्धि वत्सं सुश्रुत नान्यथा ॥ ૪ ॥

હાલપોહવાળી, તર્કશાળી, બુદ્ધિવાળા વૈદે ઉદરાદિઠ રોગને, જ્ઞાતિ, આતુર, ઔષધ, અન્ન, રસ, દેશ, ઋતુ તથા જળ એ બેદોથી આઠ પ્રકારનાં સાત્રઅને, સ્થિતપ આદિ દેશને, ક્ષીત, ઉષ્ણ તથા વર્ષા એ રૂપ) કાળને (અને સ્થૂલ, કૃશ તથા મધ્ય એ બેદોવાળા) દેહને એઈ. તેઓ વિષે સંપૂર્ણ વિચાર કરીને અગ્નિ તથા વિષ આદિ અહિતકર પદાર્થોની પણ રોગોના વિષયમાં યોજના કરવી.

(જમુકે ઉદરના રોગવાળાને જરાક વિષ પણ દેવામાં આવે છે ઇત્યાદિ) રોગ વગેરેની સ્થિતિ-ઓના ફેરફારો ધણા હોવાને લીધે વૈદ રોગીના વિષયમાં 'અમુક દ્રવ્ય હિત જ છે અને અમુક દ્રવ્ય અહિત જ છે' એ નિયમને સ્વીકારતા નથી, પણ સ્વાસ્થ્યના રક્ષણમાં એ નિયમને સ્વીકારે છે. ઉપર કહેલા રોગાદિકના વિષયોના વિચાર ન હોતાં દૂધ અને ઝેરમાંથી એક એકનો જ વિચાર લઈએ તો દૂધ હિતરૂપ જ અને વિષ અહિતરૂપ જ સિદ્ધ થાય છે. હે પુત્ર સુશ્રુત ! એ રીતે યોગ્ય રસોવાળાં (ધી તથા ભાત આદિ) દ્રવ્યોમાં તથા જળ આદિ દ્રવ્યોમાં જે હિતરૂપતા જ માનવામાં આવી છે, તેને પણ સ્વાસ્થ્યના વિષયમાં જ નિયમિત સમજવું (પણ રોગીના વિષયમાં નિયમિત ન સમજવું નહિ) ૪

સંયોગથી અહિતરૂપ થનારા પદાર્થો અતોઽન્યાન્યપિ સંયોગાદહિતાનિ વક્ષ્યામઃ ॥

ન ચ વિરુદ્ધધાત્યર્વસામધુપયોગુદમાપૈર્વા-
ગ્રામ્યાન્સૌંદકપિશિતાદીન્યમ્યવહરેત્ । ન પયો-
મધુમ્વાં રોહિણીશાકં જાતુશાકં વાત્રીયાત્ । વલાકાં
વારુણીકુલમાપામ્પામ્ । કાકમાર્ચી પિપ્પલીમરિચા-
મ્પાં । નાદીમજ્જાશાકકુશુદધીનિ ચ નૈકધ્યમ્ ।
મધુ ચોળ્લોદકાલુપાનં પિત્તેન વા માંસાનિ । મુરા-

કુશરાપાપસાંચ નૈકધ્યમ્ । સૌંધીરકેળ સહ તિલ
અખૂલીમ્ । મત્સ્યૈઃ સહેશુવિકારાન્ । ગુડેન કાક-
માર્ચી મધુના મૂલકં ગુડેન વારાહં મધુના ચ સહ
વિરુદ્ધમ્ । ઈરિણ મૂલકમ્ । આમ્રજામ્બવત્વાવિષ્ટ-
કરગોધાથ સર્વાથ મત્સ્યાન્વિશેષેણ ચિલિચિમં
પયસા । કદલીફલં વાલફલેન પયસા દધ્મા તકેળ
વા । લલુચફલં પયસા દધ્મા માપમ્પ્રેન વા મધુના
ઘૃતેન ચ । પ્રાક્પયસં પયસોઽન્તે વા ॥ ૫ ॥

હવે સંયોગથી અહિતરૂપ થનારા ખીજ પણ કેટલાક પદાર્થો કહીએ છીએ. આમ્ય પશુઓનાં, જલપ્રાય પ્રદેશમાં ફરનારાં સૂર વગેરે પશુઓનાં તથા જલજંતુઓનાં માંસો વગેરેને ફણગા ફૂટેલાં ધાન્યો, ચરબી, મધ, દૂધ, ગોળ, મધ કે અડદની સાથે ખાવાં નહિ. કડું અથવા સ્થળકમળના શાકને દૂધની કે મધની સાથે ખાવું નહિ. બલાકા નાખની બગલાની જતના માંસને મધ કે ધૂધરીની સાથે ખાવું નહિ. અધેડીના શાકને પીપર કે મરીની સાથે ખાવું નહિ. હાંડલી કે પાંદડાંરૂપ શાકને, ફકડાના માંસને અને દહીંને એકઠાં ખાવાં નહિ. જાનાં પાણીના અતુ-પાનથી મધ ખાવું નહિ. પિત્તની સાથે માંસો ખાવાં નહિ. મદિરા, તલ, અડદ તથા ચોખાની ખીચડી અને દૂધપાકને સાથે ખાવાં નહિ. જવ-ની કે ઘઉંની કાંજની સાથે તેલની પૂરીઓ ખાવી નહિ. માછલાંની સાથે શેરડીના વિકાર-રૂપ ગોળ વગેરે પદાર્થો ખાવા નહિ. અધેડી ગોળની સાથે, મૂળા મધની સાથે અને સૂરતું માંસ મધની તથા મોળની સાથે વિરુદ્ધ છે. મૂળા દૂધની સાથે વિરુદ્ધ છે. કેરી, જાંબુ, શેકાઈતું માંસ, સૂરતું માંસ, ચંદન ઘોતું માંસ, સંધળી જતનાં માછલાં અને તેઓમાં પણ વિશેષે કરી સતી લીટીઓવાળું તથા સતી આંખોવાળું

માછલુ^૧ દૂધની સાથે વિરુદ્ધ છે. કેળાં, તાડતા ફળ દૂધ, દહીં અને છાશની સાથે વિરુદ્ધ છે. જંગલી ફળસા, દૂધ, દહીં, અડદની દાળ, મધ અને ધીની સાથે વિરુદ્ધ છે. દૂધ ખાધા પહેલાં અને પછી પણ જંગલી ફળસ વિરુદ્ધ છે. ૫

૨ દ્વિયાથી અહિતકર થતા પદાર્થો

અતઃ કર્મવિરુદ્ધાન્ વક્ષ્યામઃ ॥ કપોતાન્સર્પપ-
તૈલમૃદાન્નાઘાત્ । કપિજલમયૂરલાવતિતિરિગોધા-
ચૈરણ્ડદાર્યમિસિદ્ધા ઇરણ્ડતૈલસિદ્ધા વા નાઘાત્ ।
કાંસ્યમાજને દશરાત્ર્યર્પણપિતં સર્પિર્મધુ ચોળૈરુચ્ચે
વા । મત્સ્યપારિષ્કર્ણે મૃદ્ધવેરપારિષ્કર્ણે વા સિદ્ધાં
કાંકમાચીમ્ । તિલકલ્કસિદ્ધામુપોદિકાશકમ્
નારિકેલેન વરાહવસાપરિમૃદ્ધાં બલાકામ્ । માસમ-
જ્જારશૂલ્યં નાશ્ત્રીયાદિતિ ॥ ૬ ॥

સરસિયા તેલમાં શેકેલું હોલાતું કે કમ્પુ-
તરતું માંસ ખાવું નહિ. ઘોળાં તેતર, મોર,
લાવાં, સામાન્ય તેતર અને છિન્નૌધાનાં માંસોને
એરડાના લાકડાંના અગ્નિથી અથવા એરડિયા
તેલથી પકાવીને ખાવાં નહિ. કાંસાના વાસણમાં
દશ રાત સુધી રહેલું ધી ખાવું નહિ. ઉષ્ણ
કાળમાં મધ ખાવું નહિ. અગ્નિ આદિ ઉષ્ણ
પદાર્થોથી સંબંધ પામેલું મધ ખાવું નહિ.
માછલાં અથવા આડું પકાવવાના વાસણમાં
પકાવેલું અથેડીનું શાક તથા તેલના કલ્કથી
પકાવેલું પોણીનું શાક ખાવું નહિ. સૂરની ચરખી-
માં પકાવેલું બલાકા (બગલાની એક બત) નું
માંસ નાળિયેરની સાથે ખાવું નહિ. નાની ચાંચ
વાળા ભૂખરા રંગના મરજના માંસને અંગારા
ઉપર કાંટાથી પકાવીને ખાવું નહિ. ૬

૩ પ્રમાણથી અહિતકર થતા પદાર્થો

અતો માનવિરુદ્ધાન્ વક્ષ્યામઃ ॥ મધ્યમ્યુની
મધુસર્પિણી માનતસ્તુલ્યે નાશ્ત્રીયાત્ । સ્નેહૌ મધુસ્નેહૌ
જલસ્નેહૌ વા વિશેષાદાન્તરીક્ષોદકાનુપાનો ॥ ૭ ॥

પરસ્પરથી સમાન વળનવાળાં મધ તથા
પાણી કે મધ તથા ધી ખાવાં નહિ. મધ તથા
સ્નેહ, જળ તથા સ્નેહ, તેલ તથા ધી, તેલ તથા
ચરખી, તેલ તથા મજાન, ધી તથા ચરખી, ધી
તથા મજાન અને મજાન તથા ચરખી-એમને
સમાન વળનવાળાં કરીને સાથે ખાવાં નહિ. મધ
તથા સ્નેહને વિશેષે કરી આકાશમાંથી ઝીલેલા
જળના અનુપાનથી ખાવાં નહિ. ૭

૪ રસ, વીર્ય તથા વિપાકથી પરસ્પર
વિરુદ્ધ બબ્બે પદાર્થો

અતઃ ઊર્ધ્વ રસદ્વન્દ્વાનિ રસતો વીર્યતો વિપાક-
તથા વિરુદ્ધાનિ વક્ષ્યામઃ ॥ તત્ર મધુરામ્લૌ રસવીર્ય-
વિરુદ્ધૌ મધુરલવણૌ ચ મધુરકટુકૌ ચ સર્વતઃ ।
મધુરતિક્તૌ રસવિપાકાભ્યાં મધુરકપાયૌ ચામ્લ-
લવણૌ રસતઃ । અમ્લકટુકૌ રસવિપાકાભ્યામમ્લ-
તિક્તાવમ્લકપાયૌ ચ સર્વતઃ । લવણકટુકૌ રસવિપા-
કાભ્યાં લવણતિક્તૌ લવણકપાયૌ ચ સર્વતઃ । કટુ-
તિક્તૌ રસવીર્યાભ્યાં કટુકપાયૌ તિક્તકપાયૌ ચ
રસતઃ ॥ ૮ ॥

હવે રસ, વીર્ય તથા વિપાકથી પરસ્પર
વિરુદ્ધ બબ્બે પદાર્થોનું નિરૂપણ કરીએ છીએ.

મધુર અને ખાટો પદાર્થ તથા મધુર અને
ખાટો પદાર્થ રસથી તથા વીર્યથી વિરુદ્ધ છે.
મધુર અને તીખો પદાર્થ રસથી, વીર્યથી તથા
વિપાકથી પણ વિરુદ્ધ છે. મધુર અને કડવો
પદાર્થ તથા મધુર અને તૂરો પદાર્થ એ રસથી
તથા વિપાકથી વિરુદ્ધ છે. ખાટો અને તીખો

૨ ઉષ્ણ તથા શીત એ બે પ્રકારનું વીર્ય છે.

૩ જઠરાગ્નિથી સંયોજ થતાં રસો પરિણમ્યા પછી
જે બીજો રસ ઉત્પન્ન થાય છે તે વિપાક કહેવાય છે.

૧ દરિયાનાં ગ્રાણીઓ કંક કરનારાં છે. દૂધ પણ
કંક વધારનાર છે. કંક વધવાથી કંક જેવા વ્યાધિઓ
ઉત્પન્ન થાય છે. પ્ર.

પદાર્થ રસથી તથા વિપાકથી વિરુદ્ધ છે. ^૧ ખાટા અને કડવો પદાર્થ તથા ખાટા અને તૂરો પદાર્થ એ રસથી, વીર્યથી તથા વિપાકથી વિરુદ્ધ છે. ખાટા અને તીખો પદાર્થ એ રસથી તથા વિપાકથી વિરુદ્ધ છે. ખાટા અને કડવો પદાર્થ તથા ખાટા અને તૂરો પદાર્થ રસથી, વીર્યથી તથા વિપાકથી વિરુદ્ધ છે. તીખો તથા કડવો પદાર્થ રસથી તથા વીર્યથી વિરુદ્ધ છે. તીખો અને તૂરો પદાર્થ તથા કડવો અને તૂરો પદાર્થ રસથી વિરુદ્ધ છે. ^૨

અત્યંત ગુણવાળા ત્યાજ્ય પદાર્થો

તરતમયોગયુક્તાંય માવાનતિરુક્ષાનતિસિંગ્વા-
નત્યુપ્પાનતિશ્લીતાનિત્યેવમાદીન્ વિવર્જયેત્ ॥ ૯ ॥

જે જે પદાર્થો પોતાની બતના પદાર્થો કરતાં અતિશયિત ગુણવાળા હોય, અર્થાત્ અતિ રક્ષ, અતિ સ્નિગ્ધ, અતિ ઉષ્ણ કે અતિ શીત હોય તેઓને તથા એવીજ રીતની અતિશયતા ધરાવનારા બીજા અતિ તીક્ષ્ણાદિક પદાર્થોને પણ છોડી દેવા. (બેંસનું દૂધ કે જે ગાયના દૂધ કરતાં અતિસ્નિગ્ધ છે તેને સમ અગ્નિવાળાસ્વસ્થ માણસે સેવવું ઇત્યાદિક તર્ક આ ઉપરથી કરી લેવો.)

પરસ્પરમાં રસ, વીર્ય તથા વિપાકથી
વિરુદ્ધ પદાર્થોથી વુક્ષાન

મવતિ ચાત્ર ॥

૧ અંદર પાકવા પછી ખોરાકનું કેવું રૂપાંતર થાય, એ રહ્યો પ્રયોગ કે પૃથક્કરણથી સમજાય તેવું નથી; કેમ કે તે દેવી વાન છે. પ્ર.

૨ આ સંજોગે ૮ મેં પાક ક્રિયારૂપીત નથી અર્થાત્ હેપક છે એમ કેટલાક માને છે, કારણ કે 'પહેલા મધુર પદાર્થ ખાવો' ઇત્યાદિ વાક્યોથી સઘળા રસો ખાવાની સ્વરથ માણસને આગ્રા કરેલી છે અને 'એક રસનું જ સર્વદા સેવન કરવું' નહીં ઇત્યાદિ વાક્યોથી એક રસના સેવનનો નિષેધ કરેલો છે આ પાકને સ્વીકારીએ, તોપણ આ પાક ઉપરથી કરેલા નિષેધ ઉપયોગ કરવા યોગ્ય દર્દી, સાકર વગેરે પદાર્થોને લાગુ પડતો નથી; પણ જે પદાર્થો ઉપયોગ માટે અયોગ્ય છે તેઓને જ લાગુ પડે છે એમ સમજવું.

વિરુદ્ધાન્યેવમાદીનિ રસવીર્યવિપાકતઃ ।

તાન્યેકાન્તાહિતાન્યેવ શેષં વિદ્યાદ્વિતાહિતમ્ ॥૧૦॥

આ વિષયના મ્લેષોદ્ધારમાં ભગવાન ધનંતરિ-
એ સ્વમુખે કહ્યું છે: 'જેઓને પરસ્પરમાં રસથી, વીર્યથી, વિપાકથી કે એમાંના બેથી કે ત્રણથી વિરોધ હોય તે દ્રવ્યો તથા એવીજ રીતની બીજી બતની વિરુદ્ધતા ધરાવનારાં દ્રવ્યો પણ અહિતકર છે એમ સમજવું. બાકીના પદાર્થો તો ઠાઈને માટે હિતકર છે અને ઠાઈને માટે અહિતકર છે એમ સમજવું. (અહિ આદિ પદાર્થો જેના દોષને પ્રકુપિત કરે તેને માટે અહિતકર છે અને જેના દોષનું હરણ કરે તેને માટે હિતકર છે.)' ૧૦

વિરુદ્ધ તથા અહિતકર ભોજન કરવાથી હાનિ વ્યાધિમિન્દ્રિયદૌર્બલ્ય મરણં ચાધિગચ્છતિ ।

વિરુદ્ધરસવીર્યાદિન્મુજાનોજ્ઞાત્મવામ્નરઃ ॥

યત્કિંચિદોપમુત્કેચય મુક્તં કાપાત્ર નિર્દેરુ ।

રસાદિવ્યયથાર્થં વા તદ્વિકારાય કલ્પતે ॥૧૧॥

જેમનાં રસ તથા વીર્ય વગેરે પરસ્પરથી વિરુદ્ધ છે એવા પદાર્થોને અનુચિત રીતે ખાતો ખૂર્ષ માણસ વિરુદ્ધક તથા ભગંદર આદિ રોગોને, ઇન્દ્રિયોના નબળાપણાને અને મરણને પણ પ્રાપ્ત થાય છે. માત્ર પરસ્પરથી વિરુદ્ધ પદાર્થ જ નહિ, પરંતુ જે ઠાઈ અહિતકર પદાર્થ પોતાના ખાવામાં આવ્યા પછી તે દોષને પ્રકુપિત કરે પણ પ્રકુપિત કરીને પાળા તથા નસોતર વગેરેની પેઠે પાછો તે દોષને શરીરમાંથી કાઢે નહિ અથવા દોષને પ્રકુપિત નહિ કરતાં રસ આદિ ધાતુઓમાં ભગાડ કરે તે પદાર્થ વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરવાને સમર્થ થાય છે. ૧૧

વિરુદ્ધ પદાર્થ ખાવાથી થતા રોગોની ચિકિત્સા

વિરુદ્ધાશ્વનજાત્રોગાન્વતિહંતિ નિરેચનમ્ ।

વમનં શમનં વાપિ પૂર્વં વા હિતસેવનમ્ ॥ ૧૨ ॥

વિરુદ્ધ પદાર્થોનું ભક્ષણ કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગો વિરેચનથી, વમનથી અથવા સંશમનથી મટે છે. (ધણા દોષવાળાઓને તથા બળવાળાઓને વમન, વિરેચન દેવાં અને અલ્પ દોષવાળાઓને તથા અલ્પ બળવાળાઓને સંશમન દેવું.) અથવા વિરુદ્ધ પદાર્થો ખાવામાં આવી બપે તો પહેલાંથી જ હિતકર પદાર્થોનું સેવન કરવું કે નથી વિરુદ્ધ પદાર્થો વ્યાધિઓને ઉત્પન્ન કરી શકે નહિ. ૧૨

વિરુદ્ધ પદાર્થોના ભક્ષણથી રોગોન થવાનાં કારણો સાત્ત્વગોચરપત્યા વાપિ દીપ્તમેસ્તરુણસ્પ ચ ।
સ્તિગ્ધવ્યાયામચલિનાં વિરુદ્ધં વિતથં ભવેત્ ॥

વ્યાયામશીલો ચલચાચ્છિદ્રગુથ સ્તિગ્ધોઽગ્નિ-
માંધ્રાપિ મહાશનથ । આમોતિ રોગાન્ન વિરુદ્ધજા-
તાનમ્યાસતો વાલ્પતયા ચ જન્તુઃ ॥ ૧૩ ॥

કોઈ માણસને વિરુદ્ધ પદાર્થો સાત્ત્વગોચર પદાર્થોને લીધે, કોઈ માણસને વિરુદ્ધ પદાર્થોની અલ્પતાને લીધે, કોઈ માણસને બઠરાશિની પ્રદીપ્તતાને લીધે, કોઈ માણસને બુવાનીને લીધે, કોઈ માણસને સ્તિગ્ધતાને લીધે, કોઈ માણસને કસરતને લીધે અને કોઈ માણસને બળને લીધે વિરુદ્ધ પદાર્થોનું ભક્ષણ અનર્થ ઉત્પન્ન કરી શકતું નથી. કસરત કરનારો માણસ, બળવાન માણસ, બાળક, સ્તિગ્ધ, પ્રબળ બઠરાશિવાળો માણસ અને જે કોઈ હોય તે ખાઈ બવાની આદતવાળો માણસ વિરુદ્ધ ભક્ષણથી થનારા રોગોને પ્રાપ્ત થતો નથી. વિરુદ્ધ ભક્ષણના અભ્યાસને લીધે અથવા વિરુદ્ધ ભક્ષણની અલ્પતાથી પણ તે સંબંધી રોગો ઉત્પન્ન થતા નથી. ૧૩

હિતરૂપ પુત્રનની દિશાના કારણે થતી પ્રતિકૂળતાના ગુણો

અથ વાતગુણાન્વધ્યામઃ ॥

(પૂર્વઃ સમધુરઃ સ્તિગ્ધો લવણયૈવ મારુતઃ ।
ગુરુર્વિદાહજનનો રક્તપિત્તાભિવર્દનઃ ॥

ક્ષતાનાં વિષજુષ્ટાનાં વ્રણિનઃ શ્લેષ્મલાથયે ।
તેષામેવ વિશેષેણ સદા રોગનિવર્દનઃ ॥
વાતલાનાં પ્રશ્નસ્તથ શ્રાન્તાનાં કફશોષિણામ્ ।
તેષામેવ વિશેષેણ વ્રણક્ષેદવિવર્દનઃ ॥ ૧૪ ॥
મધુરશ્વાવિદાહી ચ કપાયાનુરસો લઘુઃ ।
દક્ષિણો મારુતઃ શ્રેયશ્ચક્રુષ્વો ચલવર્દનઃ ॥
રક્તપિત્તપ્રશમનો ન ચ વાતપ્રકોષણઃ ॥ ૧૫ ॥
વિશદો રુક્ષપરુષઃ સ્થરઃ સ્નેહવલાપહઃ ।
પશ્ચિમો મારુતસ્તીક્ષ્ણઃ કફમેદોવિશેષણઃ ।
સઘઃ પ્રાણધાયકરઃ શોષણસ્તુ શરીરિણામ્ ॥
ઉત્તરો મારુતઃ સ્તિગ્ધો મૃદુર્મધુર એવ ચ ।
કપાયાનુરસઃ શીતો દોષાણામપ્રકોષણઃ ॥
તસ્માચ્ચ પ્રકૃતિસ્થાનાં ક્ષેદનો ચલવર્દનઃ ।
ક્ષીણક્ષતવિપાર્તાનાં વિશેષેણ તુ પૂજિતઃ ॥ ૧૬ ॥

પૂર્વ દિશાનો પવન પેટામાં મધુર રસવાળો સ્તિગ્ધ, ખારો, ભારે, અત્તનો વિદાહ કરતો અને રુધિરને તથા પિત્તને વધારનાર છે. મોટે ભાગે વાતવાળાઓના, ગ્રેયથી સંયુક્ત થયેલાઓના, મળવાળાઓના તથા કફપ્રકૃતિવાળાઓના રોગો વધારનાર છે અને વાતપ્રકૃતિવાળાઓ માટે, થકિદ ઓ માટે અને કફના શોષવાળાઓ માટે સા છે; પણ જે તેઓ મળવાળા હોય તો તેઓ મળમાં ક્ષેદ (ખીડા) કરનાર છે.

દક્ષિણ દિશાનો પવન મધુર છે, અત્તનાં કનો વિદાહ કરનાર નથી. મધુરના પેટામાં વ રસવાળો, હલકો, ચક્ષુ માટે સારો, બળને વધારનાર, શ્રેષ્ઠ અને રુધિરનું તથા પિત્તનું પ્રશમન કરનાર છે અને શરીરના વાયુને પ્રકુપિત કરનાર નથી.

૧ પિત્તવાળાઓ માટે વધુ પ્રાણવાયુ હિતાવહ નથી. એ રીતે બ્યાન્યાં હવાની જુદો મહિમા શોધ ન ગણાય. કઈ દિશાનો પવન કઈ ક્રિયા ઉપજાવે તે અને ચારેય દિશાના પવનના ગુણરોષ બીજા કોઈ વિજ્ઞાનમાં વિચારવા નથી. આયુર્વેદમાં કેટલું જાણું મન અને વિચારણા છે તે આ ઉપરથી સહેજે સમજાશે. પ્ર.

પશ્ચિમ દિશાનો પવન આદ્ર્તાથી રહિત, રૂક્ષ, કઠોર, ઊંચ, સ્નેહને તથા બળને હણનાર, તીક્ષ્ણ, કદને તથા મેદને સૂકવનાર બળનો તુરત ક્ષય કરનાર અને માણસોને સૂકવનાર છે.

ઉત્તર દિશાનો પવન રિતઝ, કામળ, મધુર, મધુરના પેટામાં તુરત રસવાળો અને શીતળ છે. દોષોને પ્રકુપિત કરનાર નથી, સ્વસ્થ માણસોને ખીડાકારી છે, બળને વધારનાર છે અને ક્ષીણ થયેલાઓ માટે, ક્ષતવાળાઓ માટે તથા ઝેરથી પીડાએલાઓ માટે બહુ સારો છે. ૧૪

અધ્યાય ૨૧ મો દોષ

ઉપક્રમ

અથાતો વ્રણપ્રશ્નમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥૧॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'વ્રણપ્રશ્ન' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

શરીરની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા પ્રલય, દોષોથી તથા રુધિરથી જ થાય છે

વાતપિત્તશ્લેષ્માણ એવ દેહસંમવહેતવઃ । તૈરેવાવ્યાપન્નૈરધોમધ્યોર્ધ્વસંનિવિટૈઃ શરીરમિદં ધાર્ય-
તૈજ્ઞારમિવ સ્વૂષામિસ્તિસ્મરિતતથ ત્રિસ્વૂષમાહુ-
રેકે । ત એવ ચ વ્યાપન્નાઃ પ્રલપહેતવસ્તદેમિરેવ
શોણિતચતુર્થઃ સમ્મવસ્થિતિપ્રલયેષ્વપ્યવિરહિતં
શરીરં મવતિ ॥

મવતિ ચાત્ર ।

નર્તે દેહઃ કફાદસ્તિ ન પિત્તાત્ર ચ માસ્તાત્ ।
શોણિતાદપિ વા નિર્ત્યં દેહ એતૈસ્તુ ધાર્યતે ॥૨॥

વાત, પિત્ત અને કફ એ જ શરીરની

૧ કેટલાક કહે છે, આ અધ્યાય આહારોના નિષ્પન્ન માટે જ દોષોથી તેમાં પવનના ગુણદોષોનું વર્ણન અસંગત છે; માટે આ આખો યોદ્ધો વિષય દોષ દોષો બોલેલો.

૨ પ્રણાદિકને ઉત્પન્ન કરનારા દોષોના સંબંધમાં શિષ્યોના પ્રશ્નોના ખુલાસા વિષેનો.

ઉત્પત્તિનાં^૩ કારણો છે. શરીરના નીચા, વચલા, તથા જોડા ભાગમાં રહેલા એ વાત આદિ દોષો બગડેલા ન હોય, તો તેઓથી જ આ શરીરનું ધારણ થાય છે. જમ મોટા તથા સ્તંભોથી ધરનું ધારણ થાય છે, તેમ જ વાત આદિ ત્રણ દોષોથી શરીરનું ધારણ થાય છે; તેથી કેટલાક વિદ્વાનો શરીરને 'ત્રિસ્વૂષ' કહે છે. એ વાત આદિ દોષો એ બગડ્યા હોય તો તેથી જ શરીરનો નાશ થાય છે. આ રીતે શરીરનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા પ્રલય એ ત્રણે દોષો વગર અને ચોથા લોહી વગર કદી પણ થતાં નથી.

આ શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે: 'કફ, પિત્ત, વાત અને તેઓની સાથે ચોથું લઈએ તો લોહી, એ વિના દેહ હોતો જ નથી અને એથી જ સર્વદા દેહનું ધારણ થાય છે.' ૨

વાત આદિ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ

તવ વા ગતિગન્ધનયોરિતિ ધાતુઃ । તપ સન્તાપે । શિષ્પ આલિજ્ઞને । एतेषां કૃદ્વિहितૈઃ પ્રત્યયૈર્વાતઃ પિત્તં શ્લેષ્મેતિ ચ રૂપાણિ મવન્તિ ॥૩॥
સંસ્કૃત ભાષાના વ્યાકરણ પ્રમાણે ગતિ અને સ્વન અર્થવાળા વા ધાતુથી પર કૃત્સંજક 'ક્ત' પ્રત્યય આવવાથી વાત શબ્દ થયો છે. સંતાપ અર્થવાળા તપ ધાતુથી પર કૃત્સંજક

૩ જોકે શુક્ર અને શોષિત એ દેહની ઉત્પત્તિના કારણો છે, તોપણ વાત વગરે દોષોને ઉત્પત્તિના કારણ રૂપ કલા તે એટલા માટે કે એ દોષો શુક્રના તથા શોષિતના મદદગાર છે.

૪ ત્રણના પાકવાના વિષયમાં મુખ્ય આચાર્યો માને છે કે, દોષોથી જ ત્રણ પાકે છે અને કેટલાક માને છે કે ત્રણના પાકવામાં લોહી પણ કારણરૂપ છે. (લુઓ આ સૂત્રસંધાનના ૧૭મા અધ્યાયનો ૮મો તથા ૯મો વિષય.) આ પ્રમાણે બે મત છે, તેથી શરીરની ઉત્પત્તિ આદિના કારણરૂપે પ્રથમ દોષોને જ ગણીને પાછળથી લોહીને પણ દાખલ કર્યું છે.

‘ક્ત’ પ્રત્યય આવવાથી તથા પૃષ્ઠોદરાદિ ગણની રીતિથી વર્ણનો વિપર્યય થવાથી પિત્ત શબ્દ થયો છે અને આલિંગન અર્થવાળા ‘છિવ’ ધાતુથી પર કૃત્સંજક ‘મનિ’ પ્રત્યય આવવાથી તથા ઉપધાગુણ થવાથી ‘શેષ્મન’ શબ્દ થયો છે કે જે કફનો પર્યાય છે. એ ધાતુઓના અર્થો ઉપરથી જ સામાન્ય રીતે વાત, પિત્ત અને કફનાં રૂપો તથા કામો ધ્યાનમાં આવી જાય છે. ૩

દોષોનાં સ્થાનકો

દોષસ્થાનાન્યતઃ કુર્ષ્યં વક્ષ્યામઃ ॥ તત્ર સમાસેન વાતઃ શ્રોણિગુદસંઘ્રયઃ (શ્રોણિગુદયોત્પર્યયો-નામેઃ પક્ષાશયોપકામાશયમર્ષ્યં પિત્તસ્ય । આમાશયઃ શ્લેષ્મણઃ ॥

અતઃ પરં પંચધા વિમજ્યન્તે । તત્ર વાતસ્ય વાતવ્પાદો વક્ષ્યામઃ । પિત્તસ્ય ચક્રત્ક્રીહાનો હૃદયં દષ્ટિસ્ત્વક પૂર્વોક્તં ચ । શ્લેષ્મણસ્તૂરશિરઃકણ્ઠ-સન્ધય इति પૂર્વોક્તં ચ । एतानि सल्ल दोषाणां स्थानान्यव्पापन्नानाम् ॥

મરવતિ ચાત્ર ॥

વિમર્ગાદાનવિક્ષેપૈઃ સોમશૂર્યાનિલા યથા ।

ધારયન્તિ જગદ્દેહં કફપિતાનિલાસ્તથા ॥ ૪ ॥

હવે દોષોનાં સ્થાનકો કહીએ છીએ. સંક્ષેપ-થી કહીએ તો વાત (વાયુ) કટિ અને ગુદામાં રહેલો છે, પિત્ત પચ્ચાશયના તથા આમાશયના મધ્યમાં રહેલું છે અને કફ આમાશયમાં રહેલો છે. કટિની તથા ગુદાની ઉપર અને નાભિની નીચે પચ્ચાશય (પાકેલા આહારને રહેવાનું જાનું) છે અને નાભિના તથા સ્તનના મધ્યમાં આમાશય (કાચા આહારને રહેવાનું જાનું) છે.

હવે એ દોષોની પાંચ પાંચ પ્રકારની વહેંચણી થવાનાં જે પાંચ પાંચ સ્થાનકો છે તેમનું નિરૂપણ કરીએ છીએ. વાતનાં જે પાંચ સ્થાનકો છે, તેઓ વિષે તો નિદાનસ્થાનના ‘વાતવ્યાધિ’

નામના પહેલા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે; તેથી અહીં કહેતા નથી. જમણા પડખાની ચક્રત કાકાબંડ નામની તથા ડાબા પડખાની પ્લીહન (ખરલ) નામની ગાંઠ, હૃદય, દષ્ટિ, ત્વચા અને પચ્ચાશયનું તથા આમાશયનું મધ્ય એ પાંચ પિત્તનાં સ્થાનકો છે. સ્તનોનું મધ્ય, માથું, કંઠ, સાંધાઓ અને આમાશય એ પાંચ કફનાં સ્થાનકો છે. દોષો બગડેલા ન હોય ત્યાં સુધી તેમનાં એ જ મુખ્ય સ્થાનકો છે.

આ શ્લોકમાં ભગવાન ધન્યંતરિએ સ્વમુખે કહેલું છે : ‘જમ ચંદ્ર રસના દાનથી (દેવાથી), સૂર્ય રસના આદાનથી (ખેંચવાથી) અને વાયુ શ્રીતાદિકની પ્રેરણા કરવાથી જગતને કાઢે છે તેમ કફ બળના દાનથી, પિત્ત બળને ખેંચવાથી અને વાત શ્રીતાદિકનું પ્રેરણ કરવાથી દેહને ધારે છે.’

પિત્ત અને અગ્નિ એક જ છે

અત્ર ઝિજ્ઞાસા કિં પિત્તવ્યતિરેકાદન્યોમિરા-
હોસ્તિત્પિત્તમેવાગ્નિરિતિ । અત્રોચ્યતે । ન સ્વલુ
પિત્તવ્યતિરેકાદન્યોઽગ્નિરુપલન્યતે આગ્નેયત્વારિપિત્તે
દહનપચનાદિન્નમિવર્તમાનેઽગ્નિવદુપચારઃ ક્રિયતેઽ-
ન્તરમિરિતિ । ક્ષીણે હ્યગ્નિગુણે તત્સમાનદ્રવ્યોપયો-
ગાદતિષ્ઠદે સીતક્રિયોપયોગાદાગમાચ પચ્યામો ન
સ્વલુ પિત્તવ્યતિરેકાદન્યોઽગ્નિરિતિ ॥ ૫ ॥

અહીં બાણવાની ઇચ્છા (સંશય) થાય છે કે, ‘અગ્નિ પિત્તથી બુદ્ધો છે? અથવા પિત્ત તે જ અગ્નિ છે?’ આ વિષયમાં ઉત્તર આપીએ છીએ કે, ‘અગ્નિ પિત્તથી બુદ્ધો છે’ એમ કોઈ પણ પ્રમાણથી સિદ્ધ થતું નથી. પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી

૧ ચરક-ચિકિત્સાસ્થાનના પદરમાં અધ્યાયમાં ‘ચાલ્તેઽગ્નો ચિયતે’ એવું પદ વાપર્યું છે, એટલે અગ્નિ શાંત થાય ત્યારે મરણ થાય છે, તેથી તે પ્રત્યક્ષ બાણી જ ન સકાય, શરીર ખોલીને ન જ બહુાય એવો ભગવાન ચરકનો મન કાયચિકિત્સાનો વિષય હોવાથી માન્ય ગણવો જોઈએ. પ્ર.

જેઈએ તો શરીરમાં પિત્ત સિવાય બીજો અગ્નિ
જેવામાં આવતો નથી. અગ્નિના સધળા ગુણો
પિત્તમાં છે તેથી પિત્તજ આહારોદિકને પકાવવા
તથા બાળવા વગેરે ક્રિયાઓમાં પ્રવર્તતું હોવાને
હીધે તેને જ અગ્નિનું સાદૃશ્ય આપીને 'જઠરાગ્નિ'
એ શબ્દથી ઝાળખવામાં આવે છે. અનુમાન-
પ્રમાણથી જેઈએ તો તેથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે,
શરીરમાં પિત્ત સિવાય બીજો અગ્નિ નથી; કેમ કે
અગ્નિના જેવા જ ગુણોવાળું પિત્ત બ્યારે ક્ષીણ
થાય છે, ત્યારે અગ્નિ જેવી જ ઉષ્ણતા તથા તીક્ષ્ણ-
તાવાળાં ઔષધોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે અને
અત્યંત વધે છે, ત્યારે શીતક્રિયાઓનો ઉપયોગ
કરવામાં આવે છે. આગમ(શાન્ત)પ્રમાણથી
જેઈએ, તોપણ 'શરીરમાં પિત્ત સિવાય બીજો
અગ્નિ નથી' એમ સિદ્ધ થાય છે; કેમ કે
આયુર્વેદમાં ક્યાંય પણ 'અગ્નિને પિત્તથી બુદ્ધો
હોય એવું વ્યવસ્થામાં આવતું નથી.' ૫

૧ પિત્ત અને અગ્નિ એક જ હોય, તો 'હી પિત્તને
શાંત કરે છે અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે. દિવસની નિદ્રા
પિત્તને પ્રદીપ્ત કરે છે, પણ અગ્નિને શાંત કરે છે અને
રૂઢ તથા માછલાં પિત્તની 'બુદ્ધિ' કરે છે; પણ અગ્નિને
પ્રદીપ્ત કરતાં નથી' ઇત્યાદિ સિદ્ધાંતો મોટા પડી બમ
છે તેમ જ પિત્ત દ્રવ્ય છે, સ્નિગ્ધ છે તથા નીચે ચલિ
કરનારું પણ છે અને અગ્નિ દ્રવ્ય નથી, રક્ત છે તથા
જીર્ણ ચલિવાળો છે ઇત્યાદિ સ્વભાવોનો પણ વિરોધ
આવે છે અને આ સૂત્રમાંના પદરમાં અધ્યાત્મના ૩૩મા
વિવચન 'સમદોષઃ સમાગ્નિઃ' એ શ્લોકમાં દોષોને તથા
અગ્નિને સિત્ત સિત્ત ગણવા છે, તે વાતનો પણ વિરોધ
આવે છે; માટે પિત્તથી અગ્નિને બુદ્ધો જ સમજવો, આ
વિવચનમાં બંનેની જે એકતા કહી, તે તો બંનેની ચિદિ-
ત્સાની એકતા જણાવવા માટે છે. નહિતર અગ્નિ કે જે
રસ તથા વિષાક આદિ ગુણોથી રહિત છે તેની કેમે
કરી ચિદિત્સા યદ્ય શકે નહિ. (હાલ) જેમ જ્ઞાનમાં
હોયે રહે છે તેમ નાભિમાં સોમમંડળની અંદરના સૂક્ષ્મ-
મંડળની અંદર જરાયુષી ઢંકાયેલો અગ્નિ છે. (તત્કાલે)
જેમ અત્યંત તપાવેલા લોકોના ગોળાને અગ્નિ કહેવામાં
આવે છે તેમ પિત્તને જઠરાગ્નિ માનવામાં આવે છે; માટે

સ્થાન પરત્વે પિત્તનાં કામ તથા નામ

તચાદદેહતુકેન વિશેષેણ પક્કામાશયમધ્યસ્થં
પિત્તં ચતુર્વિધમન્નપાનં પચતિ, વિવેચયતિ ચ રસ-
દોષમૂવપુરીષાણિ તત્રસ્થમેવ ચાત્મગ્રન્થ્યાશોષાણાં
પિત્તસ્થાનાનાં શરીરસ્ય ચાગ્નિર્મળાનુગ્રહં કરોતિ
તસ્મિન્ પિત્તે પાત્રકોઽગ્નિરિતિ સંજ્ઞા ॥

યતુ યત્કુટીદ્ધોઃ પિત્તં તસ્મિન્ રંજકોઽગ્નિરિતિ
સંજ્ઞા સ રમસ્ય રાગકુટુકઃ ।

યત્ પિત્તં હૃદયસંસ્થિતં તસ્મિન્ સાધકોઽગ્નિ-
રિતિ સંજ્ઞા તોઽભિપ્રાર્યિતમનોરથસાધનકુટુકઃ ।

યદૃષ્ટ્યાં પિત્તં તસ્મિન્નાલોચકોઽગ્નિરિતિ સંજ્ઞા
સ રૂપગ્રહણેઽધિકૃતઃ ।

યતુ ત્વચિ પિત્તં તસ્મિન્ બ્રાજકોઽગ્નિરિતિ
સંજ્ઞા સોઽમ્પન્નપરિપેક્કાગાહાવલેપનાદીનાં ક્રિયા-
દ્રવ્યાણાં પક્તા છાયાનાં ચ પ્રકાશકઃ ॥ ૬ ॥

પરવાશય અને આમાશયના મધ્યમાં રહેલું
પિત્ત અદ્યે આપેલી શક્તિથી ચારે પ્રકારના
(ભક્ષ્ય, ભોજ્ય, લેધ અને ચોધ) અન્નને પકાવે
છે. રસ, દોષ, મૂત્ર તથા વિષાતું પૃથક્કરણ કરે છે
અને ત્યાં જ રહી પોતાની શક્તિથી અગ્નિનું
કામ કરી બાકીનાં પિત્તસ્થાનોનો તથા આખા
શરીરનો ઉપકાર કરે છે. આ પિત્ત 'પાચકાગ્નિ'
નામથી ઝાળખાય છે.

યકૃત તથા પ્લીહામાં રહેલું પિત્ત રસને રંગ્યા
કરે છે, તેથી 'રંજકાગ્નિ' નામથી ઝાળખાય છે.

હૃદયમાં રહેલું પિત્ત હૃદયમાં રહેલા કદરૂપી
અધિકારને દૂર કરી મનને સ્પષ્ટ તથા ગુણવાન
કરી ધારેલા મનોરથને (ધર્મ, અર્થ, કામ તથા
મોક્ષ) સિદ્ધ કરાવે છે, તેથી 'સાધકાગ્નિ'
નામથી ઝાળખાય છે.

વાસ્તવિક રીતે જઠરાગ્નિ પિત્તથી બુદ્ધો છે. (યદુદય)
જઠરાગ્નિ મોટા દેહવાળાં પ્રાણીઓનાં શરીરમાં જન્મેટદો,
નાના દેહવાળાં પ્રાણીઓનાં શરીરમાં તિલ જેવડો અને
કાટપતજોનાં શરીરમાં વાળ જેટલો છે. (રસપ્રદીપ)

દદિમાં રહેલું પિત્ત રૂપોનું ગ્રહણ કરાવે છે, તેથી 'આલોચકાગ્નિ' નામથી ઓળખાય છે. ત્વચામાં રહેલું પિત્ત અલ્પગં,^૧ પરિપેક,^૨ અવગાહન^૩ તથા અવલેપન^૪ આદિ ક્રિયાઓમાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવેલાં દ્રવ્યોને પકાવે છે તથા કાંતિઓને ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી 'બ્રાજકાગ્નિ' નામથી ઓળખાય છે. ૬

ચિકિત્સામાં ઉપયોગી પિત્તનું સ્વભાવરૂપ લક્ષણ મળતી જાય છે.

પિત્તં તીક્ષ્ણં દ્રવં પૂતિ નીલં પીતં તથૈવ ચ ।
હ્રસ્વં કટુરસં ચૈવ ત્રિદગ્ધં ચામ્લમેવ ॥૭॥

આ શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખ-થી કહ્યું છે : 'પિત્ત રાઈ તથા મરી વગેરેની પેઠે તીક્ષ્ણ છે, દ્રવરૂપ છે, કાચા માંસાદિકના જેવી ગંધવાળું છે. આમવાળું હોય ત્યારે નીલ રંગવાળું હોય છે, આમ વગરનું હોય ત્યારે પીળા રંગવાળું હોય છે, હ્રસ્વ છે, તીખા રસવાળું છે અને વિરુદ્ધ પદ્ધતિઓમાં ખાટું હોય છે.' ૭

કફનાં સ્થાનો તથા કાઓ

શ્લેષ્મસ્થાનાન્યતઃકર્ષ્યવક્ષ્યામઃ । તત્રામાશયઃ પિત્તાશયસ્યોપરિણાતત્ત્વત્પ્રત્યનીકત્વાદૂર્ધ્વગતિત્વાત્તે-
જસશ્ચન્દ્રાદિત્યસ્ય સ ચતુર્વિધસ્યાહારસ્યાધારઃ ।
સ ચ તત્રોદકૈર્મુર્જૈરાહારઃ પ્રક્રિયો મિત્રસંપાતઃ સુસન્નરશ્ચ મવતિ ।

માધુર્યપિપ્પિલત્વાચ પ્રક્રેદિત્વાત્તથૈવ ચ ।
આમાશયે સંમતિ, શ્લેષ્મા મધુરસીલઃ ॥

સ તત્રસ્ય એવ સ્વશક્તિયા ક્રોધાનાં શ્લેષ્મસ્થા-
નાનાં શરીરસ્ય ચોદકકર્મણાનુગ્રહં કરોતિ ।

ઉરઃસ્થસ્ત્રિકસંધારણમાત્મવીર્યેણાન્નરસસહિતેન
હૃદયાલમ્બનં કરોતિ ।

૧ અર્થ ૫૨ તેવાદિક યોગનું.

૨ ઉપરથી જળ વગેરેની ધારા કરવી

૩ જળ વગેરેથી ભરેલી કોડી વગેરેમાં બેસવું.

જિહ્વામૂલકણ્ઠસ્થો જિહ્વેન્દ્રિયસ્ય સૌમ્યત્વાત્
સમ્યગ્રસંજ્ઞાને વર્તતે ।

શિરસ્થઃ સ્નેહસંતર્પણાધિકૃતત્વાદિન્દ્રિયાણા-
માત્મવીર્યેણાનુગ્રહં કરોતિ ।

સંધિસ્થસ્તુ શ્લેષ્મા સર્વસંધિસંશ્લેષાત્સર્વસંધ્ય-
નુગ્રહં કરોતિ ॥૮॥

હવે કફનાં સ્થાનો કહીએ છીએ. એમાં આમાશય કે જે કફનું પહેલું સ્થાન છે, તે પિતાશયની ઉપર છે; કારણ કે તેજેમય પિત્ત^૫ કે જે અગ્નિની પેઠે જાંચી ગતિવાળું છે તે જે પોતાની ઉપર પોતાથી વિરુદ્ધ ગુણોવાળો આમા-શય ન હોય, તે સ્વચ્છંદ ગતિવાળું થઈને શરીરને બાળી નાખે. જગત્કર્તાએ જેમ સૂર્યના તેજની જીર્ણ ગતિને અટકાવવા માટે સૂર્યની ઉપર ચંદ્ર ગોઠવે^૬ છે, તેમ પિત્તની જીર્ણ ગતિને અટકાવવા માટે પિતાશયની ઉપર આમા-શયને ગોઠવે છે. આમાશય ચારે પ્રકારના આહારનો આધાર છે, માટે તેની નીચે જે પિત્ત-રૂપ અગ્નિ ન હોય તે સઘળો આહાર કાચો જ રહે, તેથી પણ આમાશયની સ્થિતિ પિતાશય-થી ઉપરજ સંભવે છે. આમાશયમાં આવેલો આહાર આમાશયમાં રહેલા દ્રવ તથા સ્નેહ આદિ જળ સંબંધી ગુણોને લીધે છૂટા છૂટા

૫ તેજેમય શબ્દ વાપર્યો છે. ત્યાં કહ્યું છે જ અગ્નિ અને પિત્ત બન્ને પાકા છે, તે અર્થ જ અમને સંભત છે. પિત્તમાં દ્રવ શબ્દ લગવાન ધન્વંતરિએ વાપર્યો છે. દ્રવની નીચે ગતિ હોય એટલે તે પિતાશયમાંથી ગ્રહણીમાં આવે છે, પણ અગ્નિનું સ્થાન ક્ષોભ- (પેન્કોચાસ)માં છે, જેની ઉપર આમાશય આવેલું છે, જેમ સૂર્યની ઉપર ચંદ્ર છે તેમ પ્ર.

૬ વ્યોતિપશાભના સિદ્ધાંતમાંથી સૂર્ય જાંચી છે અને ચંદ્ર નીચે છે એમ લખ્યું છે; પણ પુરાણમાંથી ચંદ્ર સૂર્યની ઉપર છે એમ લખ્યું છે. આ મતકારે પુરાણના મતને દષ્ટાંત માટે જ સ્વીકારીને ચંદ્રને સૂર્યથી નીચેની ગણ્યો છે.

અવયવોવાળો થઈ જાય છે તથા પક્ષગી જાય છે અને તેથી સદેહે પગે એવો બની જાય છે.

દોહરીમાં મધુરતા, ચીકણાશ તથા આદ્રતા ઇત્યાદિ ગુણો હોવાને લીધે તેમાં મધુરતાવાળો તથા શીતળતાવાળો કદ્દ પૂરી સગવડ પામીને રહે છે.

એ કદ્દ આમાશયમાં રહોરથો પોતાની શક્તિથી જળનાં પૂરણ તથા ક્ષેદન આદિ કૃત્યો કરીને બીજાં કદ્દસ્થાનોનો તથા સારીરનો ઉપકાર કરે છે.

૧ - સ્તનોના મધ્યમાં રહેલો કદ્દ અગ્નોના રસ સહિત પોતાની શક્તિથી કાંધના તથા બે હાથના સંધિસ્થાનને ધારણ કરી રાખે છે અને દુદ્ધને કાર્યમાં સમર્થ કરે છે.

જીભના મૂળને લગતો કંઠમાં રહેલો કદ્દ સૌમ્યતાથી જીભને સારી રીતે રસતું ગાન આપે છે.

૨ માથામાં રહેલો કદ્દ સ્નેહથી તૃપ્ત કરવાના કાર્યમાં ગોઠવાયેલો હોવાને લીધે પોતાની શક્તિથી ઇંદ્રિયોની ઉપર અનુગ્રહ કરે છે.

સાંધાઓમાં રહેલો કદ્દ સઘળા સાંધાઓને એડી રાખવાથી તેઓના ઉપર અનુગ્રહ કરે છે. ચિકિત્સામાં ઉપયોગી કદ્દનું સ્વભાવરૂપ લક્ષણ

મવતિ ચાત્ર ॥

શ્લેષ્મા શ્વેતો ગુરુઃ સ્નિગ્ધઃ પિચ્છિલઃ ક્ષીત ઇવ ચ ।
મધુરસ્ત્વવિદગ્ધઃ સ્પાદિદગ્ધો લગ્નઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧ ॥

આ સ્થળના શ્લોકમાં લગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે : 'કદ્દ સફેદ છે, ભારે છે, સ્નિગ્ધ છે, ચીકણો છે અને શીતળતા વગેરે ગુણોવાળો છે. એ કદ્દ અપક્વ સ્થિતિમાં મધુર હોય છે અને પક્વવસ્થામાં ખારો હોય છે; અથવા પ્રકૃતિસ્થ હોય સારે મધુર હોય છે અને દુષ્ટ થયો હોય ત્યારે ખારો હોય છે.' ૯

લોહીનું સ્થાન તથા કામ

શોણિતસ્ય સ્થાનં યદ્વત્ત્રીહાનો તચ પ્રાગમિ-

હિતંતત્રસ્યમેવ શોણિતસ્વાનાનામનુગ્રહં કરોતિ ॥ ૧૦

ચક્રત (જમણા પડખાની ગાંઠ) તથા પ્લીહા (ડાબા પડખાની ગાંઠ-ખરલ) એ લોહીનું સ્થાનક છે કે જે વિષે આ સૂત્રસ્થાનના 'શોણિતવર્ણનીય' નામના ચોદમા અધ્યાયમાં કહેવાઈ ગયું છે. એ લોહી ત્યાં રહ્યું રહ્યું પોતાનાં બીજાં સ્થાનકો પર અનુગ્રહ કરે છે. ૧૦

ચિકિત્સામાં ઉપયોગી લોહીનું સ્વભાવરૂપ લક્ષણ

મવતિ ચાત્ર ॥

અનુષ્ણગ્રીતં મધુરં સ્નિગ્ધં રક્તં ચ વર્ણતઃ ।

શોણિતં ગુરુ રિષં સ્પાદિદાદ્યાસ્ય પિચ્છવત્ ॥ ૧૧ ॥

આ સ્થળના શ્લોકમાં લગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે : 'લોહી અનુષ્ણાશીત છે, મધુર છે, સ્નિગ્ધ છે, રાતા વર્ણવાળું છે, ભારે છે, કાચા માંસાદિકના જેવા મધવાળું છે અને જે પદાર્થોથી પિત્તનો વિરુદ્ધ પાક થાય છે, તે પદાર્થોથી જ લોહીનો વિરુદ્ધ પાક થાય છે. ૧૧

દોષોની ચિકિત્સાને અવસર અને ચયનાં લક્ષણો

૧. એતાનિ ચત્તુરો દોષસ્થાનાન્યેષુ સંચીયન્તે

દોષાઃ । પ્રાક્સંચયહેતુરુક્તઃ । તત્ર સંચિતાનાં દોષાણાં

સ્તત્સ્વપૂર્ણકોષ્ટતા પીતાવમાસતા મન્દોષ્મતા ચાજ્ઞાનાં

ગૌરવમાલસ્યં ત્રયકાસણવિદેપયેતિ લિહ્નિજ્ઞાનિ

મવન્તિ તત્ર પ્રથમઃ ક્રિયાકાલઃ ॥ ૧૨ ॥

ઉપર દોષોનાં જે સ્થાનકો કહ્યાં તેઓમાં દોષોનો ચય (સંચય) થાય છે. દોષોનો સંગ્રહ થવામાં જે કારણો છે, તે આ સૂત્રસ્થાનના ઋતુચર્યા નામના છઠા અધ્યાયના છઠા વિષયમાં કહેવાઈ ગયાં છે. વાતનો સંગ્રહ થયો હોય તો ઠાકો સ્તબ્ધ અને પૂર્ણ થાય છે. પિત્તનો સંગ્રહ થયો હોય તો પીળો દેખાવ થાય છે અને મંદ

મંદ ગરમી દેખાય છે. કદનો સંક્રંધ થયો હોય તો અંગોમાં ભારે પથું તથા આળસ થાય છે. સર્વમાં સામાન્ય ચિહ્ન એ થાય છે, કે જે પદાર્થોથી સંક્રંધ થયો હોય, તે પદાર્થો ઉપર અરુચિ થાય છે. આ રીતે સંક્રંધ થાય ત્યારે 'ચિકિત્સાનો અવસર છે' એમ સમજવું. ૧૨

હોય તથા હોહીની ચિકિત્સાનો બીજો અવસર અને પ્રકાપ^૧

અતઃ ઊર્ધ્વ પ્રકોપણાનિ વક્ષ્યામઃ । તત્ર ચલ-
શ્ચદ્વિપ્રદહતિવ્યાયામરૂપવાયાધ્યયનપ્રપતનપ્રધાવનપ્ર-
પીઢનામિધાતલંધનપ્રવૃત્તતરણાત્રિજાગરણભારહરણ-
(મજ્જતુરુદ્ધરથપદાતિચર્યાકુદ્ગુપ્તપતિક્કરુહલુપ્તશીત-
વીર્યશુક્રશક્તિચલ્લરવરકોદાલકકોરુદ્ગુપ્તમાકુતી-
વારમુદ્રમસ્રારકીદરેણુક્કલાયનિષ્ણવાનશનવિપમા-
શનાધ્યશનવાતમૂત્રપુરિષ્શુક્રલ્લદિશ્વચૂદ્રારુચાપ્-
વેગવિગ્રાતાદિમિવિશેષાયુઃ પ્રકોપમાપદ્યતે ॥

સ શીતાન્નપ્રવાતેષુ પ્રમાન્તે ચ વિશેષતઃ ।

૧ પ્રત્યુપેચપરાજ્ઞે તુ જીર્ણેષ્વે ચ પ્રકુપ્યતિ ॥

૨ ક્રોધશોકમયાયાસોપવાસવિદગ્ધમૈથુનોપગ-
મનકદ્વમ્લલવળતીક્ષ્ણોળ્લુપ્તવિદાહિતિલતૈલપિ-
પ્પાકકુલત્થસર્પાતસીહરિતકશાકગોધામત્સ્યાજા-
વિકર્માસદધિતક્રૂર્ધિકામસ્તૌવીર્યકસુરાવિકારા-
મ્લપલકદ્વારકપ્રમૃતિમિઃ પિત્તં પ્રકોપમાપદ્યતે ।
તદુષ્ણીરુપ્પકાલે ચ મ્રેધાન્તે ચ વિશેષતઃ ।
મધ્યાહ્ને ચાર્દરાત્રે ચ જીર્ણત્યજે ચ કુપ્યતિ ॥

દિવાસ્વપ્નવ્યાયામાલસ્યમધુરામ્લલવળશીત-
સ્લિગ્ધગુરુપિચ્છિલામિષ્યન્દિહાયનકમ્પવક્રનૃપથેત્ક-
ટમાપમહામાપગોધૂમતિલપિષ્ઠવિકૃત્તિદિદિદુગ્ધકૃષ્ણ-
રાપાયસેશુવિકારાનુપૌદ્ગમ્સાંસવસાનિસમ્પૂર્ણાલક્ષ્ણે-
રુક્મજ્જાટકમધુરવહ્નીફલાસમાશનાધ્યશનપ્રમૃતિમિઃ
શ્લેષ્મા પ્રકોપમાપદ્યતે ।

સ શ્રીતેઃ શીતકાલે ચ વસન્તે ચ વિશેષતઃ ।

પૂર્વાર્ધે ચ પ્રદોષે ચ શુક્તમાત્રે પ્રકુપ્યતિ ॥

૧ ઉદત યતુ-મરતીયા આપી જવુ-પ્રસરે થવું.

પિત્તપ્રકોપેણેવ ચામીક્ષ્ણં દ્રવસ્લિગ્ધગુરુમિશ્રા-
હારૈર્દિવાસ્વપ્નક્રોધાનલાતપત્રમાભિગ્રાતાજીર્ણવિરુ-
દ્ધાષ્પશનાદિમિસસ્કૃ પ્રકોપમાપદ્યતે ।

યસ્માદ્રક્તં વિના દૌર્બર્ણં કદાચિત્ પ્રકુપ્યતિ ।

તસ્માચસ્ય યથાદોષં કાલં વિદ્યાત્પ્રકોપણે ॥

તેષાં પ્રકોપાત્કોષ્ટોદસંચરણામ્લિકાપિપા-
સાપરિદાહાન્નદેપહૃદયોત્કેદાથ જાયન્તે તત્ર દ્વિતીયઃ
ક્રિયાકાલઃ ॥ ૧૩ ॥

હવે દોષોના પ્રકાપ થવાનાં કારણો કહીએ છીએ. બળવાનની સાથે લડાઈ, અત્યંત કસરત, અત્યંત મૈથુન, અત્યંત અધ્યયન, અત્યંત પડવું, અત્યંત દોડવું, અત્યંત દબાવું, અત્યંત અભિ-
ધાત, વેગથી ખાડા વગેરેનું ઉદ્ભવન કરવું, ફેદી ફેદીને ચાલવું, પાણીમાં અત્યંત તરવું, રાતના ઉઞ્ઞગરા, અત્યંત બોલે ઉઠાવેલો; હાથીથી, ઘોડા-
થી, રથથી કે પગથી અત્યંત ફરવું; તીખા, તૂરા, કડવા, રસ, હલકા તથા શીતવીર્યવાળા પદાર્થોનું અતિ સેવન; શાકોની કાચરીએ,^૧ સુકાયેલાં માંસો, નાગલી (પાવટા જેવું એક અનાજ), જંગલી કાદરા, કાદરા, સામેા, બંટી, મગ, મસૂર, તુવેર, વટાણા, કલાય નામના વટાણા, વાલ, ચોળાનું સેવન; ઉપવાસ, અરૂપ ભોજન, વિષમ ભોજન, અશુભમાં ભોજન, અધોવાયુ, મૂત્ર, વિષા અને વીર્યના વેગનો, ઊલટી, છીંક, ઝાડકારનો અને આંસુના વેગનો શેષ ધત્યાદિ કારણોથી વાયુ પ્રદુષિત થાય છે. વિશેષ કરી શીતકાળ, વાદળોનો સમય, ધણા પવનવાળો સમય, વર્ષાકાળ, પરાદિયું, રેંઠો અને જમેલું અન્ન જીર્ણ થવાનો સમય એટલા સમયોમાં વાયુનો પ્રકાપ થાય છે.^૨

૨ આ દોષની પ્રથમ અવસ્થામાં સામદોષ હોય તો બળન જ છે. દોષો વધે ત્યારે પ્રસર થયા પહેલાં તેનું શોધન કરવું જોઈએ અને માણસ નબળાજાં દોષોનો સંશયન કરવું જોઈએ. શોધનમાં કદને વમન, પિત્તને

દ્રોણ, શેષક, ભય, પરિશ્રમ, ઉપવાસ, આદર આદિથી થતી બળતરા, મૃત્યુનું અત્યંત સેવન, તીખા, ખાટા, ખારા, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ તથા હલકા પદાર્થો ખાટા થઈ બળતરા વગેરે ઉત્પન્ન કરીને માંડમાંડ પત્તે એવા આહારો, તલનું તેલ, ખોળ, કળથી, સર્પપ, અળસી, સરગવા તથા ચૂકા વગેરે હીક્ષાતરી, અંદનધોનું માંસ, માછલાં, બકરાનું માંસ, ગાડરનું મંસ, દહીં, બગીચે ફાદફાદા થયેલી છાસ, દહીંની નીચેનો ભાગ, કાંચ, પૈદી વગેરે તીક્ષ્ણ અદિરસો, ખાટા ફળો, સ્નેહવાળું દહીં અને આકડો ઇત્યાદિકથી પિત્તનો પ્રકાપ થાય છે. વિશેષે કરી ઉષ્ણ દ્રવ્યોથી, ઉષ્ણ કાળમાં, શરદઋતુમાં, મધ્યાહ્નકાળમાં, મધરાતે અને અન્ન પચતું હોય તે સમયમાં પિત્તનો પ્રકાપ થાય છે.

દિવસની નિદ્રા, કસરતનો અભાવ, આળસ, મધુર, ખાટા, ખારા, શીત, સ્નિગ્ધ, ભારે, ચીકણા તથા અભિષંદી (સ્રોત વગેરેને અત્યંત કલેષ્યુક્ત કરી ભારેપણું કરનારા) આહારો, હાયનક નામના ચોખા, યવક, નૈપથ અને ઇંકટ નામનાં ધાન્ય, અડદ, ચોળા, ઘઉં, તલ, ચોખાના લોટની બનાવટ, દહીં, ફૂદ, તલ, ચોખા તથા અડદની ખીચડી, ફૂદપાક, શેલડીની બનાવટ, જલપ્રાય પ્રદેશમાં ફરનારાં સૂત્રર વગેરે પશુઓનાં માંસો, જલચર જંતુઓનાં માંસો, ચરબી, કમળનાં મૂળ, કમળના નાળના તંતુ, કસેલાં, શિંગોડાં, નાળિયેર વગેરે મધુર-ફળો, પેલામાંથી થતાં તૂંબડાં વગેરે ફળો, વિપ્રમ ભોજન અને અજીર્ણમાં ભોજન ઇત્યાદિકથી કફનો પ્રકાપ થાય છે. વિશેષે કરી શીતદ્રવ્યોથી, શીતકાલમાં, વસંતઋતુમાં, પૂર્વાહ્ન સમયમાં, પ્રકાપ સમયમાં અને જમ્યા પછી વિરેચન, વાયુને બંદિત; અને શમનમાં વાયુને તેલ, પિત્તને દા ને કફને મધ દેવું. પ્ર.

નુરતના સમયમાં કફનો પ્રકાપ થાય છે.

પિત્તને પ્રકૃપિત કરનારા આદારોથી, દ્રવ્ય, સ્નિગ્ધ તથા ભારે આહારોનું વારંવાર સેવન કરવાથી, દિવસની નિદ્રાથી, દ્રોણથી, અગ્નિથી, તડકાથી, શ્રમથી, અભિધાતથી, અજીર્ણથી, વિરૂદ્ધ ભોજનથી, અતિ ભોજનથી તથા તેવા જ બીજા પ્રકારેથી લોહીનો પ્રકાપ થાય છે. લોહી રોપો વિના કદી પણ પ્રકૃપિત થતું નથી; એટલા માટે જ રોપનો પ્રકાપ થવાના જ કારણ છે તે જ કારણે તે રોપથી દુષ્ટ થયેલા લોહીનો પ્રકાપ થવાના કારણ સમજવા. (વાયુથી દુષ્ટ થયેલું લોહી વાયુનો પ્રકાપ થવાના સમયમાં, પિત્તથી દુષ્ટ થયેલું લોહી પિત્તનો પ્રકાપ થવાના સમયમાં અને કફથી દુષ્ટ થયેલું લોહી કફનો પ્રકાપ થવાના પ્રસંગમાં પ્રકૃપિત થાય છે.)

વાયુના પ્રકાપથી ઢાઢામાં વેદના તથા ઢાઢામાં વાયુનું પરિશ્રમણ એ ચિહ્નો થાય છે. પિત્તના પ્રકાપથી ખાટા ઓડકાર, તરસ તથા સર્વ અંગોમાં દાહ એ ચિહ્નો થાય છે અને કફના પ્રકાપથી અન્ન ઉપર અશય તથા મોળ આવવી એ ચિહ્નો થાય છે. આ પ્રમાણે પ્રકાપ થાય ત્યારે ચિકિત્સાનો બીજો અવસર છે. ૧૩

રોપોની ચિકિત્સાનો ત્રીજો અવસર

અતઃ કર્ણે પ્રપ્ત્ત્વં વસ્પામઃ । તેષામેમિરાતઃ-
વિરોપૈઃ પ્રકૃપિતાનાં પર્યુપિતકિન્નોદકપિષ્તમવાય-
દ્વોદ્વિક્તાનાં પ્રસરો ભવતિ । તેષાં વાયુર્ગતિમત્ત્વા-
ત્પ્રસરણહેતુઃ સત્યપ્યંચતન્યે સ્ત્રિ હિ રજોભૂયિષ્ઠો
રૂઢ્ય પ્રવર્તકં સર્વમાવાનામ્ । યથા મહાનુદકસંચ-
યોઽતિષ્ઠઃ સેતુમવદાર્પણેરણોદયેન વ્યામિથઃ
સર્વતઃ પ્રધાવત્યેવં દોષાઃ કદાચિદેકગ્રો દિશઃ
સમસ્તાઃ શોષિતસહિતા વાજ્નેકથા પ્રસરન્તિ ।

તથચા-વાતઃ પિત્તં શ્લેષ્મા શોષિતમ્ ।
વાતપિત્તે વાતશ્લેષ્માણી ગિતશ્લેષ્માણી વાતશોષિતે

પિત્તશોષિતે શ્લેષ્મશોષિતે । વાતપિત્તશોષિતાનિ
વાતશ્લેષ્મશોષિતાનિ પિત્તશ્લેષ્મશોષિતાનિ । વાત-
પિત્તકફા વાતપિત્તકફશોષિતાનીત્યેવં પંચદશઘા
પ્રસરન્તિ ॥

કુત્સેડદ્વંડયવેવાપિ યત્રાદ્ધે કુપિતો મૃશમ્ ।
દોષો વિકારં નમસિ મેઘવત્તત્ર વર્ષતિ ॥
નાત્યર્થ કુપિતશ્ચાપિ લીનો માર્મેષુ તિષ્ઠતિ ।
નિષ્પ્રત્યનીકઃ કાલેન હેતુમાસાઘ કુપ્યતિ ॥

તત્ર વાયોઃ પિત્તસ્થાનગતસ્ય પિત્તવત્ પ્રતી-
કારઃ । પિત્તસ્ય કફસ્થાનગતસ્ય કફવત્ । કફસ્ય
ચ વાતસ્થાનગતસ્ય વાતવદેપ ક્રિયાવિભાગઃ ॥

एवं प्रकुपितानां प्रसरतां च वायोर्विमार्गगम-
नादोषौ । ओषचोषपरिदाहपूमायनानि पित्तस्य ।
अरोचकाविपाकाङ्गसादाश्छर्दिशेति श्लेष्मणो
लिङ्गानि भवन्ति । तत्र तृतीयाः क्रियाकालः ॥ ११४ ॥

હવે દોષોના પ્રસર વિષે કહીએ છીએ. જેમ
મદિરાનું બીજ (દારૂની નીચે રહેલો કદડો કે જે
બીજને દારૂ બનાવવાના સમયમાં દારૂના પદાર્થોમાં
નાખવામાં આવે છે તે), જળ અને લોટના ગુણે
પરસ્પરમાં પ્રવેશ કરવાથી તે પદાર્થોની રચનામાં
આથો (એસ-ખમીર) આવવારૂપ ફેલાવો થાય છે
તેમ ઉપર કહેલાં પ્રકાપનાં કારણેથી પ્રકાપ પામેલા
દોષોનો જે ભારે ફેલાવો થાય છે, તે પ્રસર
કહેવાય છે. વાયુ જે કે અચેતન છે, તે પશુ તે
ધણા રહેગુણવાળો છે અને સર્વ પદાર્થોને પ્રવૃત્તિ
આપવી એ રહેગુણનો ધર્મ છે; માટે રહેગુણને
લીધે ગતિવાળો હોવાથી સર્વના પ્રસરણમાં
કારણભૂત થાય છે. જેમ અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલો
પાણીનો મોટો જથ્થો પોતાની આડે બાંધેલી
પાળને તોડી નાખી કાઠ સમયે એકલો જ અને
કાઠ સમયે બીજ પાણીથી મિશ્રિત થઈને ચારે
દોર દોડે છે, તેમ દોષો પશુ કાઠ સમયે એકલા,
કાઠ સમયે બે મળીને, કાઠ સમયે સઘળા મળીને

અને કાઠ સમયે રુધિર સાથે તથા કાઠ સમયે
એકલું રુધિર પશુ અનેક પ્રકારે પ્રસરે છે.

એકલા વાયુનો પ્રસર, એકલા પિત્તનો પ્રસર
એકલા કફનો પ્રસર, એકલા રુધિરનો પ્રસર, વાયુને
તથા પિત્તનો પ્રસર, વાયુનો તથા કફનો પ્રસર
પિત્તનો તથા કફનો પ્રસર, વાયુનો તથા રુધિરને
પ્રસર, પિત્તનો તથા રુધિરનો પ્રસર, કફનો તથ
રુધિરનો પ્રસર, વાયુનો, પિત્તનો તથા રુધિરને
પ્રસર, વાયુનો, કફનો તથા રુધિરનો પ્રસર, પિત્ત
નો, કફનો તથા રુધિરનો પ્રસર, વાયુનો, પિત્તનો
તથા કફનો પ્રસર અને વાયુ, પિત્ત, કફ તથા
રુધિર એ ચારેનો પ્રસર એ રીતે પંદર પ્રકારના
પ્રસરો થાય છે.

દોષ સઘળા અંગમાં, અરધા અંગમાં કે
એક અવયવમાં જ્યાં પ્રસર પામ્યો હોય ત્યાં જમ
મેઘ આકાશમાં જળને વરસાવે છે, તેમ તે દોષ
વિકારને વરસાવે છે. દોષ જે અત્યંત પ્રકાપ નહિ
પામતાં (એટલે પ્રસર નહિ પામતાં) સાધારણ
પ્રકાપ પામ્યો હોય અને તેની ચિકિત્સા કરવામાં
ન આવે તો તે સંતોઈને શરીરના ભાગોમાં રહે
છે, તે જ્યારે કાળે કરીને પોતાને કારણ મળે ત્યારે
પ્રસર પામે છે.

પ્રસર થતાં જે વાયુ, પિત્તના સ્થાનમાં
આવ્યો હોય, તો તેની પિત્તની પેઠે ચિકિત્સા
કરવી, પિત્ત કફના સ્થાનમાં આણું હોય તો તેની
કફની પેઠે ચિકિત્સા કરવી અને કફ વાયુના સ્થાન-
માં આવ્યો હોય, તો તેની વાયુની પેઠે ચિકિત્સા
કરવી. એ ચિકિત્સાના વિભાગો સમજવા.

૧ પ્રસર એટલે ગતિ કરવી; જીવન, અર્થ: અને તિથિગત્ય.

૨ જેમ ઘીને જીતું કરતાં પ્રથમ તેનું સંચલન ચાત્ર
થાય તેમ દોષોનું જે સંચલન ચાત્ર થાય તે પ્રકાપ કહે-
વાય છે અને જેમ તે ઘીને અત્યંત તપાવતાં કૌશુના
સમુદયી ભરપૂર થઈને તેની બીજા પ્રદેશમાં ગતિ થાય
છે, તેમ દોષોની જે બીજા પ્રદેશમાં ગતિ થાય તે પ્રસર
કહેવાય છે. (અન)

એ રીતે દોષો પ્રસરને અર્થાત્ અત્યંત પ્રકાષ-
ને પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં એ વાયુ પ્રસર પાચ્યો
હોય તો પોતાના માર્ગને મૂકી ને બીજા માર્ગે
ચાલવા લાગે તથા પેટમાં વેદના પૂર્વક ક્ષોભ કરે
એવાં ચિહ્નો થાય છે. પિત્ત પ્રસર પાચ્યું હોય
તો એક અંગમાં અથવા સર્વ અંગમાં બળતરા,
ચોસ અને બધે ધુમાડા નીકળતા હોય એવી
સ્થિતિ, એ ચિહ્નો થાય છે. કફ પ્રસર પાચ્યો
હોય તો અરુચિ, અપાક, અંગોમાં ગ્લાનિ અને
જાડદી એ ચિહ્નો થાય છે. આ રીતે પ્રસર થાય
ત્યારે ચિકિત્સાનો ત્રીજો અવસર છે.^૧ ૧૪
દોષચિકિત્સાનો ચોથો અવસર તથા સ્થાનસંશ્રય

અતઃ કર્ત્વ્ય સ્થાનસંશ્રયં વક્ષ્યમામઃ । एवं कुपि-
तास्तांस्ताञ्छरीरप्रदेशानागत्य तांस्तान् व्यापीज-
नयन्ति । ते यदोदरसंनिवेशं कुर्वन्ति तदा गुल्म-
विद्रव्युदराग्रिसङ्गानाहविद्यच्चિકित्सारप्रभृतीञ्जन-
यन्ति । वस्तिगताः प्रमेहाश्मरीमूत्राघातमूत्रदोष-
प्रभृतीन् । मेदोगता निरुद्धप्रकृशोपदंशश्चક્રદોषप्रभृ-
तीन् । गुदगता भगंदरार्शः प्रभृतीन् । वृषणगता
वृद्धीः । ऊर्ध्वज्वलगतास्तूर्ध्वजान् । त्वग्मांसशोणि-
तस्याः क्षुद्ररोगान् कृष्णानि विसर्पाश्च । मेदोगता
ग्रन्थ्यपच्यवृद्धगलगण्डालजीप्रभृतीन् । अस्थिगता
विद्रव्यनुशयीप्रभृतीन् । पादगताः स्लीपदवातशो-
णितवातकण्ठप्रभृतीन् । सर्वांगगता ज्वरसर्वांग-
रोगप्रभृतीन् ।

તેપામેવમભિનિવિષ્ટાનાં પૂર્વરૂપપ્રાદુર્ભવિસ્ત-
ત્પ્રતિરોગં વક્ષ્યમામઃ । તત્ર પૂર્વરૂપગતેષુ ચતુર્યઃ
ક્રિયાકાલઃ ॥ ૧૫ ॥

૧ દોષોના પ્રસરનાં ચિહ્નો ઉપરથી દોષોનું જ્ઞાન
યથા ચિકિત્સા કરવાનો અવસર છે. કાઈ સાધનથી
દોષોને પ્રસર દેખાય તેમ નથી. પ્ર.
૨ પ્રસર થયો હોય ત્યાં સુધી દોષની તેનાં કારણો
ઉપરથી તથા ચિહ્નો ઉપરથી આતુમાનિક ચિકિત્સાએ
ચાર અને પ્રસર પછીની રિયતિમાં તો વ્યાધિઓ જણાઈ
રહેવાથી પ્રત્યક્ષ ચિકિત્સાએ શાય છે.

હવે દોષોના સ્થાનસંશ્રય વિષે કહીએ
છીએ. એ રીતે પ્રસર થતાં દોષો શરીરના તે તે
પ્રદેશોમાં આવીને તે તે વ્યાધિઓનાં પૂર્વરૂપોને
ઉત્પન્ન કરે છે, તે સ્થાનસંશ્રય કહેવાય છે. એ
દોષો ન્યારે ઉદરમાં જમા થાય ત્યારે ગુલ્મ,
વિદ્રધિ, ઉદરના રોગો, અગ્નિની મંદતા, મલબંધ,
કોવેરા અને અતિસાર ઇત્યાદિ રોગોનાં પૂર્વ-
રૂપોને ઉત્પન્ન કરે છે. ન્યારે મૂત્રાશયમાં જમા
થાય ત્યારે પ્રમેહ, પથરી, મૂત્રાઘાત અને મૂત્રદોષ
ઇત્યાદિ રોગોનાં પૂર્વરૂપોને ઉત્પન્ન કરે છે. ન્યારે
લિંગમાં જમા થાય, ત્યારે નિરુદ્ધપ્રકાશ,^૩ આંદી
અને રાકંદોષ^૪ ઇત્યાદિ રોગોનાં પૂર્વરૂપોને ઉત્પન્ન
કરે છે. ન્યારે ગુદામાં જમા થાય, ત્યારે ભગંદર
અને અરશ ઇત્યાદિ રોગોનાં પૂર્વરૂપોને ઉત્પન્ન
કરે છે. ન્યારે વૃષણમાં જમા થાય ત્યારે વંશ-
વળનાં પૂર્વરૂપોને ઉત્પન્ન કરે છે. ગળાના
કાંડલાથી ઉપરના ભાગમાં જમા થાય, ત્યારે
તે ભાગના રોગનાં પૂર્વરૂપોને ઉત્પન્ન કરે છે.
ન્યારે ત્વચામાં (રસમાં), માંસમાં કે રુધિરમાં
જમા થાય, ત્યારે ક્ષુદ્ર રોગ, કાંઠ તથા વિસર્પનાં
પૂર્વરૂપોને ઉત્પન્ન કરે છે. ન્યારે મેહમાં જમા
થાય ત્યારે ગાંઠ, અપચી,^૫ અર્બુદ,^૬ ગલગંડ^૭
તથા અલશ્ઠ ઇત્યાદિ રોગોનાં પૂર્વરૂપોને ઉત્પન્ન
કરે છે, ન્યારે અસ્થિઓમાં જમા થાય, ત્યારે

૩ લિંગનો અધિ સામડીથી રોગાઈ જતા મૂત્રનો
માર્ગ રોકાઈને થોડું થોડું મુતરાય છે તથા અધિ ખુલ્લો
થતો નથી તે રોગ.

૪ લિંગને ઓપધો લગાડીને બંદુ કરવા જતાં
થતા રોગો.

૫ ગડગાળની ગાંઠો પાછી રીતે રહે તથા કેટલી-
એક નજીક થઈને પાછી ઉત્પન્ન થાય તે રોગ.

૬ કાંઈ કાંઈ નધે અને પાંદે એવી જાડા મળવાના
મોટી ગળા રોગો.

૭ હડપત્તીની, જોડની અથવા ગળાની ઉપર
વૃષણની પેઠે લટકતા નાનો અથવા મોટો સોજો. (ભા. પ્ર.)

વિદ્રધિ અને અનુશયી^૧ ઇત્યાદિ રોગોનાં પૂર્વ-
રૂપોને ઉત્પન્ન કરે છે.^૨ જ્યારે પગમાં જમા થાય,
ત્યારે શ્લીષક,^૩ વાતરક્ત તથા વાતકટક ઇત્યાદિ
રોગોનાં^૪ પૂર્વરૂપોને ઉત્પન્ન કરે છે. જ્યારે સધળા
શરીરમાં જમા થાય, ત્યારે જ્વર અને સર્વાંગગત
ઇત્યાદિ રોગોનાં પૂર્વરૂપોને ઉત્પન્ન કરે છે.

તે તે સ્થાનકોમાં જમા થયેલા દોષોથી જ
જ રોગોનાં જ જ પૂર્વરૂપો થાય છે, તે તે પૂર્વ-
રૂપો તે તે રોગના વિષયમાં કહીશું. રોગો પૂર્વ-
રૂપની સ્થિતિમાં હોય, ત્યારે ચિકિત્સાનો ગોથો
અવસર છે.^૫ ૧૫

દોષચિકિત્સાનો પાંચમો અવસર તથા વ્યક્તિ
અતઃ કર્ત્ત્વં વ્યાધિદર્શનં વક્ષ્યામઃ । શોફા-
ર્બુદગ્રન્થિવિદ્રધિવિસર્પપ્રમૃતીનાં પ્રવ્યક્તલક્ષણતા
જ્વરાતિસારપ્રમૃતીનાં ચ । તત્ર પંચમઃ ક્રિયાકાલઃ ॥
હવે વ્યક્તિનું નિરૂપણ કરીએ છીએ. સોજ,
અર્બુદ, ગ્રંથિ, વિદ્રધિ અને વિસર્પ ઇત્યાદિ
રોગોનાં તથા જ્વર અને અતિસાર ઇત્યાદિ
રોગોનાં રૂપો સ્પષ્ટ રીતે જોવામાં આવે, એ
દોષોની વ્યક્તિ સમજવી. આ રીતની વ્યક્તિ
થાય, ત્યારે ચિકિત્સાનો પાંચમો અવસર છે. ૧૬

૧ પગ ઉપર ગભીર અથ્થ સોજવાળો, પગના
જેવા વર્ણુવાળો અને અંદર પાકવાળો ફેલ્લી થાય છે તે.
(ભા૦ પ્ર૦)

૨ મનુષ્યના તથા શુક્રમાં દોષો જમા થતાં જે
રોગો થાય છે તેઓ સ્વલ્પ ॥ અને કોઈ વખતે જ
થાય છે; માટે તેઓ વિષે અહીં કશું કહ્યું નથી. (ઉદન)

૩ બહુ પીડાવાળો સાધળના મૂળમાં થઈને અનુક્રમે
પગમાં જિતરેલો સોજે. આવો સોજે કાન, નેત્ર, શિશુ,
હોડ તથા નાકમાં પણ થાય છે.

૪ શ્રમથી અથવા પગ વિષમ રીતે મુકાવાથી વાગુને
હોષે ધૂરીમાં જે પીડા થાય તે.

૫ સ્ફમપચ્ચાને હોષે સ્થાનમાં જમા થવાનું લક્ષણ
પણ નહિ કહેતા અને તેને ક્રિયાકાળ પણ નહિ આપતાં
પરમારુ તેના કાર્યરૂપ પૂર્વરૂપને જ ક્રિયાકાળ આપ્યો છે.

દોષોની ચિકિત્સાનો છઠ્ઠો અવસર-બેઠ
અતઃ કર્ત્ત્વં મેતે પામવદીર્ણાનાં વ્રણભાવમાપન્નાનાં
પટ્ટઃ ક્રિયાકાલઃ । જ્વરાતિસારપ્રમૃતીનાં ચ દીર્ઘઃ
કાલાનુવંધઃ । તત્રાપ્રતિક્રિયમાણેઽસાધ્યતામુપવાન્તિ ॥

સોજ, અર્બુદ, ગ્રંથિ, વિદ્રધિ અને વિસર્પ
વગેરે રોગો જ્યારે દ્વાદીને ત્રણરૂપ થાય, ત્યારે
અને જ્વર તથા અતિસાર વગેરે રોગો લાંબા કાળ
સુધી ચાલે, ત્યારે દોષોનો ભેદ થયો સમજવો.^૧
આ ભેદ^૨ ચિકિત્સાનો છઠ્ઠો અવસર છે. આ અવ-
સરમાં પણ એ ચિકિત્સા કરવામાં ન આવે તો
રોગો અસાધ્ય થાય છે. (બેઠની પહેલાંની પાંચ
સ્થિતિઓમાં વખત પર ચિકિત્સા ન થઈ હોય,
તો પણ ચિકિત્સાનો અવસર રહે છે પણ ભેદ થયા
પછી એ ચિકિત્સા ન કરવામાં આવે તો સાતમી
કોઈ પણ સ્થિતિ નહિ હોવાથી રોગના નાશની
આશા જ રાખી શકાતી નથી.^૩) ૧૭

વૈધતુ^૪ લક્ષણ તથા પહેલા અવસરમાં
કરેલી ચિકિત્સાથી લાભ

મવતશ્ચાત્ર ॥

સંચયં ચ પ્રકોપં ચ પ્રસરં સ્થાનસંશ્રયમ્ ।
વ્યક્તિં ભેદં ચ યો વેત્તિ દોષાણાં સ મવેદ્વિપક્ત્ ॥
સંચયેઽપહૃતા દોષા લભન્તે નોત્તરા ગતીઃ ।

તે તૂતરામુ ગતિષુ મવાન્તિ ચલવત્તરાઃ ॥ ૧૮ ॥

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધનવંતરિએ
સ્વમુખેથી કહ્યું છે : 'દોષોનાં સંચય, પ્રકોપ,
પ્રસર, સ્થાનસંશ્રય, વ્યક્તિ અને ભેદને અને

૬ કેટલાક કહે છે કે, દરેક વ્યાધિની જનમાં લાંબા
કાળ સુધી ચાલતુ સભવતું નથી; એટલા માટે જ્વર-
દિક વ્યાધિઓમાં જે વાત વગેરેનાં લક્ષણો ઉપરથી
જુદાઈ ગણાવી છે તેને જ ભેદરૂપ સમજવી; જેમ કે
જ્વરના આ ભેદ છે ઇત્યાદિ.

■ વાત, પિત્ત, કફ કે જે દોષવાળો. પ્ર.
૮ માટે સુષ્પ દરદીઓને સૂચના કરવામાં આવે છે
કે શરૂઆતથી જ સાચા વિદ્વાન અનુભવી વૈદની પાસે
ચિકિત્સા કરાવવી. પ્ર.

સંચયાદિકનાં કારણે તથા સ્થાનો વગેરેને જ
જાણતો હોય તે જ વેદ થવાને લાયક છે.

સંચયના સમયમાં જ જો ચિકિત્સા કરવામાં
આવે તો દોષો પ્રકાપ આદિ ઉત્તરોત્તર સ્થિતિ-
ઓમાં આવી શકતા નથી અને ચિકિત્સા પણ
અટક કરવી પડે છે. એ દોષો જમ જમ ઉત્તરોત્તર
સ્થિતિઓમાં આવતા જાય તેમ તેમ બલવત્તર
થતા જાય છે. (એ દોષોનું બહુપણું હોય તો
સંશોધનરૂપ, મધ્યપણું હોય તો લંઘન-પાચન-
રૂપ અને અટપતા હોય તો સંશોધનરૂપ
ચિકિત્સા કરવી.) ૧૮

રોગને ઉત્પન્ન કરનારા દોષો જાણવાની
અને તેમની ચિકિત્સા કરવાની પદ્ધતિ
સર્વભાષિભિર્વાપિ દ્રામ્યામેકેન વા પુનઃ ।
સંસર્ગે કુપિતઃ કુદ્ધં દોષં દોષોઽનુધાવતિ ॥
સંસર્ગે ચો ગરીયાન્ સ્વાદુષક્રમ્યઃ સંઘ્રં ભવેત્ ।
દોષદોષાવિરોધેન સન્નિપાતે તથૈવ ચ ॥ ૧૯ ॥

જે અથવા ત્રણ દોષ ભેળા થયા હોય તેઓમાં
પ્રકાપ પામેલા જે દોષ અંશોથી પરિપૂર્ણ હોય,
તેને મુખ્ય જાણવો અને પ્રકાપ પામેલા જે એક
જે દોષ પોતાના એક, બે, કે ત્રણ અંશોથી પહેલા
મુખ્ય દોષને અનુસર્યો હોય, તેઓને ગોણે જાણવા
(જે મુખ્ય દોષ તે અનુબંધ કહેવાય છે અને
જે ગોણે દોષ તે અનુબંધ કહેવાય છે. અનુ-
બંધની ચિકિત્સા કરી તેનો પ્રથમ કરવાથી અનુ-
બંધનો પ્રથમ થઈ જાય છે. એ જે કે ત્રણ દોષો
પોતપોતાના સંઘાત અંશોથી પરિપૂર્ણ હોય, તો
સર્વને પરસ્પરતા અનુબંધરૂપ સમજવા.) જે
દોષના સંસર્ગમાં અથવા ત્રણ દોષના સંનિપાતમાં
જે દોષ બળવત્તર હોય, તેની ચિકિત્સા કરવી અને
તેમાં બાકીના દોષને અથવા દોષોને અગોચર
ઉપચાર ન થાય એવી સંભાળ રાખવી. ૧

પ્રશ્ન ૨ શબ્દનો અર્થ. ૧૯૦
વૃણોતિ યસ્માદ્દેહોપિ વ્રણવસ્તુ ન નશ્યતિ ।
આદેહધારણાત્તસ્માદ્વ્રણ ઇત્યુચ્યતે વૃષઃ ॥ ૨૦ ॥
સૃણુ જે ભાગમાં ઉપત્ત થયો હોય, તે ભાગ
દાંડી જે છે અનિવરતી આવીને રહેશે ગયા પક
પણ શરીર રહે ત્યાં સુધી તેનું ચિકિત્સા મટતું નથી
એટલા માટે વિદ્વાન લોકો તેને 'વ્રણ' કહે છે. ૨

અધ્યાય ૨૨ મો

ઉપક્રમ

અઘાતો વ્રણાસ્તાવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'વ્રણાસ્તાવિજ્ઞા-
નીય' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન
કરીયું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ સુશ્રુત-
ની પાસે કહેલું છે. ૧

૧ વ્રણોનાં સ્થાનકો અને તેમની ચિકિત્સામાં
શુભમતા તથા દુરકેલી
૨૧ સ્વદ્દમાંસશિરાસ્તાવ્યસ્થિસંધિકોષ્ઠમર્માણીત્યદૌ
વ્રણસ્તુનિ । અર સર્વવ્રણસંનિવેશઃ । તત્રાધૈરુરવસ્તુ
સંનિવેશી ત્વેગ્મેદી વ્રણઃ સૂપચરઃ । દોષાઃ સ્વર્મવ-
દીર્યમાણા દુરુપચારાઃ । તત્રાયતશ્ચતુરસૌ પૃથગ્નિ-
પુટક ઇતિ વ્રણાકૃતિસમાસઃ । દોષાસ્તુ વિકૃતાકૃતયો
દુરુપક્રમા ભવન્તિ । સર્વે હ્રન્ વ્રણાઃ ક્ષિપ્રં સંરોહ-
ન્ત્યાત્મવતાં મુષિપગ્મિથોષક્રાન્તાઃ । અનાત્મવતા-
નામર્જથોષક્રાન્તાઃ પ્રદુષ્યન્તિ પ્રવૃદ્ધતાદોષાપામા ॥ ૨
ત્વચા, માંસ, શિરા, સ્નાયુ, અસ્થિ, સંધિ,
કોષો અને મર્મ એ આઠ વ્રણોનાં સ્થાનકો છે.

કરુણે કેમ કે નવરથી પીડામેલા શરીરોમાં પિત્ત નિવારણ
કરવાને અત્યંત અશક્ય છે. 'સંનિપાત નવરમાં અને
સંનિપાતાતિસારમાં તો પ્રથમ પિત્તનું જ નિવારણ
કરવાના ઉપચારો કર્યા' કૃત્યાદિ વચનો તો સમસંનિ-
પાત માટે છે. વિષમ સંનિપાતમાં તો જે દોષ બળવત્તર
જણાય તેની જ ચિકિત્સા કરવી. (હવે)

૨ મણેનો અર્થ આ દેહાણે વિદ્ય કયો છે. પ્ર.
૩ ૫૪ વગેરેના સાથે ઉપરથી મણેના દોષો
વગેરેની પરીક્ષા વિધેનો.

જે પ્રણ થાય છે તે તેઓનાં જ સ્થાનકામાં થાય છે. તેઓમાં જે પ્રણ પહેલા જ સ્થાનકવાળો એટલે કેવળ ત્વચાને જ ભેદીને થયો હોય, તેની ચિકિત્સા કરવી સુગમ છે.^૧ બાહીના (શાંસ આદિ સ્થાનકવાળા) પ્રણો જે આલેપન આદિ ક્રિયા વિના પોતાની મેળે જ પાણીને કાઢ્યા હોય, તે તેઓની ચિકિત્સા કઠણ થઈ પડે છે.^૨ પ્રણ લાંબી, ચોરસ, ગોળ અને ત્રિકોણ એમાંની કોઈ આકૃતિવાળો^૩ હોય, તે ચિકિત્સા કરવામાં સુગમ થાય છે અને બાહીના અર્ધચંદ્ર તથા સાથિયા આદિ વિકૃત આકૃતિવાળા પ્રણો ચિકિત્સા કરવામાં મુશ્કેલી ભરેલા થઈ પડે છે. હિતકર આહાર તથા વિહારનું સેવન કરનારા માણસોને થયેલા અને જ્યોત્તી ચિકિત્સા સારા વૈદોના હાથથી થતી હોય એવા સધળા પ્રણો તુરત ધરતી આવવાથી રુઝઈ બન્ય છે^૪ અને અહિતકર આહાર તથા વિહારનું સેવન કરનારા માણસોને થયેલા તથા જ્યોત્તીચિકિત્સા મૂર્ખ વૈદોના હાથથી થતી હોય એવા પ્રણો દોષોની વૃદ્ધિથી દુષિત બને છે. ૨

૨ હુષ્ટ પ્રણોનાં ચિહ્નો.

તત્રાતિસંવૃતોઽતિવિવૃતોઽતિકઠિનોઽતિમૃદુરુત્સ-
ન્નોઽવસન્નોઽતિશીતોઽત્યુષ્ણઃ કૃષ્ણરક્તપીતશુક્લા-
દીનાં વર્ણાનામન્યતમવર્ણો ભૈરવઃ પૃતિપૂયમાંસશિરા-
સ્ત્રાણુપ્રમૃતિપૂર્ણઃ પૃતિપૂયાસ્ત્રાણુન્માર્ગ્યુત્સજ્જયમનોજ્ઞ-
દર્શનગન્ધોઽપ્યર્થ વેદનાવાન્ દાહપાત્રાગકળ્હશોક-

૧ એને અગ્રેજીમાં બોઈય કહેતામાં આવે છે. 'એન્સેસ' નથી, 'એન્સેસ'ને કાપતુ જ પડે છે. પ્ર.

૨ નાડીવચ્ચ થઈ બન્ય છે. પ્ર.

૩ જેમ સાવનું જ્ઞાન ચિકિત્સામાં મદદ કરે છે તેમ આકૃતિનું જ્ઞાન પણ મદદ કરે છે.

૪ કોઠ તથા પ્રમેહવાળા લોકો યોગ્ય આહાર-વિહારવાળા હોય અને યોગ્ય વૈદના હાથથી ચિકિત્સા પામતા હોય, તેપણ તેઓના પ્રણો કોઈ વખતે વીર્યની અવૃત્તિ માત્રથી જ હુષ્ટ થઈ બન્ય છે.

પિંઢકોષદ્રુતોઽપ્યર્થ દુષ્ટશોણિતાસ્રાવી દીર્ઘકાલાનુ-
વન્ધી ચેતિ દુષ્ટવ્રણલિજ્ઞાનિ ॥ ૩ ॥

જે પ્રણ અત્યંત સંક્રાંયાયેલો, ઉઘાડા મુખવાળો, કઠણ, ક્રામળ, જાંચા માંસવાળો, હીન માંસવાળો, (જંડા આકારવાળો) અત્યંત શીતળ, અત્યંત જીનો, કાળા, રાતા, પીળા કે ઘોળા વગેરે વર્ણવાળો, જેનું કારણ બળવામાં ન આવતું હોય એવો, દુર્ગંધી પર, માંસ, શિરાઓ તથા સ્નાયુ વગેરેથી ભરેલો, દુર્ગંધી પરના સ્નાવવાળો, આડી ગતિવાળો, અંદર જાંડી કોતરવાળો, ખરાબ દેખાવવાળો અને ગંધવાળો, અત્યંત વેદનાવાળો, દાઢથી, પાકથી, રતાશથી, ખરબથી, સોબથી તથા ક્રોધલીઓથી ઉપદ્રવ પામેલો, દુષ્ટ રુધિરના અતિ સ્નાવવાળો કે લાંબા કાળથી થયેલો હોય તે પ્રણને દુષ્ટ બણવો.^૫ ૩

પ્રણની છ(સેકમ)ચિકિત્સા

તસ્ય દોષોઽચ્છાયેણ પદ્ધત્વં વિમન્ય યથાસ્યં
પ્રતીકારે પ્રયતેત ॥ ૪ ॥

પ્રણને દોષના ઉત્કટપણા ઉપરથી વાત, પિત્ત, કફ, રુધિર, સંનિષાત અને આગંતુક એ છ ભેદમાં વહેંચી, સૂક્ષ્મ દષ્ટિથી અચુક ભેદનો નિશ્ચય કરીને દોષ પ્રમાણે તેની ચિકિત્સા કરવી.

પ્રણનાં સ્થાનકોની પરીક્ષા

અતઃ કુર્ષ્વં સર્વેન્નાવાન્ વક્ષ્યામઃ । તત્ર ઘૃષ્ટાસુ
છિન્નાસુ વા ત્વક્ષુ સ્ફોટોપુ મિલેષુ વિદારિતેષુ વા

૫ અત્યંત સંક્રાંય, કઠિનતા, જાંચા માંસવાળું, વેદના અને સોજો એ વાયુથી થાય છે. અત્યંત ખુદ્ધા મોઠાવાળું, અત્યંત જેનું, ખરાબ દેખાવવાળું, ખરાબ ગંધવાળું, દાઢ, પાક, રતાશ અને દુષ્ટ રુધિરનો સાવ એ રુધિરથી તથા પિત્તથી થાય છે. અત્યંત ક્રામળતા, કોતર અને ખરબ એ કફથી થાય છે અતિશીતતા કફ સહિત વાયુથી થાય છે અને લાંબા કાળ સુધીની રિયતિ ત્રણે દોષોથી થાય છે. ઇત્યાદિ યથાયોગ્ય સમજ લેવું.

(પ્રણની આવી સદમ વિચારણેથી બીજા કોઈ અલ્પત્રમા વિચારાર્થ નથી.) પ્ર.

સલિલપ્રકાશો ભવત્યાસ્રાવઃ કિંચિદ્વિસ્રઃ પીતાવમા-
સશ્વ । માંસગતઃ સર્પિઃ પ્રકાશઃ સાન્દ્રઃ શ્વેતઃ પિષ્ચિ-
લશ્વ । શિરાગતઃ સધસ્થિભ્રાસુ શિરાસુ રક્તાતિપ્રવૃત્તિઃ
પક્ષાસુ ચ તોયનાદીભિરિવ તોયાગમનં પૂયસ્યાસ્રાવ-
શ્ચાત્ર તતુર્વિષ્ચિન્નઃ પિષ્ચિલોઽવલમ્બીશ્યાવોઽવ-
શ્યાયપ્રતિપત્તિઃ । સ્નાયુગતઃ સ્નિગ્ધો ઘનઃ સિંધાણુ-
પ્રતિમઃ સરસ્તશ્વ । અસ્થિગતોઽસ્થિન્યમિહતે સ્ફુટિતે
મિત્રે દોષાદારિતે વાદોપમક્ષિતત્વાદસ્થિ નિઃસારં
શુક્તિઘાતમિવામાત્યાસ્રાવશ્ચાત્ર મજ્જમિથ્રઃ સરુધિરઃ
ન્નિગધશ્વ ॥ સંધિગતઃ પીલ્યમાનો ન પ્રવર્તતુ, આકું-
ચનપ્રસારણોન્નમનવિનમનપ્રધાવનોત્કાસનપ્રવાહૈશ્ચ
સ્રવત્યાસ્રાવશ્ચાત્ર પિષ્ચિલોઽવલમ્બી સફેનપૂયરુધિ-
રોન્મથિતશ્વ ॥ કોઘગતોઽસુશ્નુપુરીપપૂયોદકાનિ
સ્રવતિ ॥ મર્મગતસ્ત્વગાદિપ્રવરુદ્ધવાન્નોચ્યતે ॥૧૫॥

હવે દોષ સંબંધી પ્રશ્નના તથા આર્ગતુક પ્રશ્નના આવે કહીએ છીએ. ત્વયા પસાવાથી કે છેદવાથી અથવા ક્ષોભા બેદાવાથી કે કોઈએ બેદવાથી ત્વઆમાં^૧ જે પ્રશ્ન થાય છે તેમાંથી પાણી જેવો, કાંઈક કાચા માંસાદિકના જેવી ગંધવાળો અને પીળા દેખાવવાળો આવે^૨ થાય છે. માંસમાં રહેલા પ્રશ્નમાંથી ધી જેવો, ઘાટો, ધોળો અને ચીકણો આવે થાય છે. શિરાઓનું આઘાત આદિથી તુરત છેદન થઈ જતાં જે પ્રશ્ન^૩ થાય છે તેમાંથી રુધિરની અત્યંત પ્રવૃત્તિ થાય છે અને શિરાઓ પાકી જતાં શિરાઓમાં જે પ્રશ્ન થાય છે તેમાંથી બહુ નળીઓથી પાણી આવતું હોય તેમ આવે આવ્યા કરે છે અને પરનો આવે પાતળો, થોડો થોડો ચીકણો, લટકતો, કાળો

૧ ત્વઆમાં થાય છે એટલે રસમા થાય છે એમ સમજવું. (૩૬ન)

૨ કાચા માંસાદિકના જેવી ગંધ તથા પીળો દેખાવ એ પિત્તથી થતા આવતું લક્ષણ છે.

૩ શિરા કપાયાથી જે પ્રશ્ન થાય તેનું અધિશ્લેષન રુધિર છે એમ સમજવું.

તથા આકળ જેવો થાય છે. સ્નાયુમાં^૪ રહેલા પ્રશ્નમાંથી રિનગ્ય, ઘાટો, નાકના બડા લીંટ જેવો અને રતાશવાળો આવે થાય છે. અસ્થિ અભિધાત પામતાં, ફૂટતાં, બેદાતાં અથવા દોષથી શિરાતાં અસ્થિમાં પ્રશ્ન થાય છે, ત્યારે અસ્થિ દોષથી ખવાઈ જવાને લીધે હલકું થઈ જાય છે, છીપું જેવું થઈ જાય છે તથા ધોયેલા જેવું લાગે છે અને તેમાંથી મજ્જાથી મિશ્રિત તથા રુધિર-વાળો રિનગ્ય આવે થાય છે. જે પ્રશ્ન સંધિમાં થયો હોય, તે દખાવવા છતાં પ્રશ્ન તેમાંથી આવે થતો નથી; પરંતુ હાથ વગેરે ગાત્રોને સંકાયવા-થી, લાંબાં કરવાથી, ઊંચાંનીચાં કરવાથી, દોડવા-થી, ખાંસી આવવાથી તથા વેગ સંબંધી ભેર કરવાથી આવે થાય છે અને તે આવે ચીકણો, લટકતો અને પરથી તથા ફીણથી મિશ્રિત લોહી-વાળો થાય છે. કેડામાં રહેલા પ્રશ્નમાંથી^૫ લોહી, મૂત્ર, વિષ્ણ, પર તથા પિત્ત અથવા રસના ઉલ્લેખો આવે થાય છે. મર્મમાં રહેલા પ્રશ્નોના ત્વયા આદિમાં રહેલા પ્રશ્નોમાં અંતર્ભાવ થઈ જાય છે તેથી તેના આવે વિષે અહીં જુદું કહેવામાં આવતું નથી.^૬ ૫

પ્રશ્નથી થતા આવે ઉપરથી તેના દોષોની પરીક્ષા કરવાનું ત્વગાદિગતાનામાસ્રાવાણાં યથાક્રમં પારુ-
ષ્યશ્યાવોર્વેદ્યાપદધિમસ્તુસારોદકમાંસધાવનપુલા-
કોદકસંનિમત્તવાનિ મારુતાઙ્ગવન્તિ । પિત્તાદ્ગોમેદ-

૪ સ્નાયુના પ્રશ્નનું અધિશ્લેષન બેદ છે એમ સમજવું. કેટલાક કહે છે કે મેદ અને મજ્જા એ લીની પેટે પીગળી જવાના રસસારાળા છે; માટે તેમાં પ્રશ્નની રિયત સંભવતી નથી.

૫ છીપું જેવું ધોણું થઈ જાય છે. પ્ર.

૬ કોડમા રહેલો પ્રશ્ન જે શબ્દોથી મળેલા તથા ધાતુઓના સ્પૃશ્યમાં રહેલો પ્રશ્ન સમજવો. (૩૬ન.)

૭ આ વિવચના કહેવા મલોમાં જે પ્રશ્નો ધસવા તથા છેદવા વગેરે જઠારનાં કારણોથી થવા હોય, તેઓને આજ તુક પ્રશ્નો સમજવા.

ગોમૂત્રમસ્મશ્લુકપાયોદકમાઘ્વીકૃતૈલસંનિમત્વાનિ ।
પિત્તવદ્રક્તાદતિવિસત્ત્વં ચ । કફાન્નવનીતકાસીસમ-
જ્જપિષ્ઠતિલનારિકેલોદકવરાહવસાસંનિમત્વાનિ । સ-
ન્નિપાતાતિલનારિકેલોદકૈર્વાસ્કરસકાઙ્ગિકપ્રસાદા-
રુકોદકપ્રિયદ્ધુકલપકૃન્મુદ્રપૂપસર્વળત્વાનીતિ ॥૬॥

તત્ત્વા વગેરેમાં રહેલા ત્રણોમાંથી એ અનુ-
ક્રમે^૧ કઠણુ, કાળો, આકળ જેવો, દહીં જેવો,
દહીંના પાણી જેવો, માંસનાં ઘોણુ જેવો અને
કાચા ધાનના ઘોણુ જેવો સ્વાદ થતો હોય, તો
જામણુ^૨ કે તે ત્રણ વાયુથી દુષ્ટ છે. ગોમેદ
નામના મણિ જેવો, ગોમૂત્ર જેવો, ભસ્મ જેવો,
શંખ જેવો, ક્વાથના પાણી જેવો, મધ જેવો
અને તેલ જેવો સ્વાદ થતો હોય, તો જામણુ^૩ કે
તે ત્રણ પિત્તથી દુષ્ટ છે. પિત્તથી થતા સ્વાદ
જેવો અને અત્યંત કાચા માંસના જેવી ગંધવાળો
સ્વાદ થતો હોય તો જામણુ^૪ કે તે ત્રણ રુધિરથી
દુષ્ટ છે. માખણુ જેવો, હીરાકંઠી જેવો, મન્મ
જેવો, લોટના પાણી જેવો, તલના પાણી જેવો,
નાળિયેરના પાણી જેવો અને સૂતરની ચરખી
જેવો સ્વાદ થતો હોય, તો જામણુ^૫ કે તે ત્રણ
કૃત્રી દુષ્ટ છે. તલના તથા નાળિયેરના પાણી
જેવો, કાકડીના રસ જેવો, કાંજીની આસુ જેવો,
અરુકના પાણી જેવો, ધઉંલા, ચક્રત અને મગના
ચપના જેવા વર્ણવાળો સ્વાદ થતો હોય, તો જામણુ^૬
કે તે ત્રણ ત્રણ દોષોથી દુષ્ટ છે. ૬

સ્નાયુ ઉપરથી ત્રણની અસાધ્યતાની પરીક્ષા

શ્લોકૌ ચાત્ર મવતઃ ॥

પક્વાશયાદસાષ્યસ્તુ પુલાકોદકસંનિમઃ ।

ધારોદકનિમઃ સ્વાવો વર્જ્યો રક્તાશયાત્સવન્ ॥

૧ મર્મને છોડી દઈને તત્ત્વા વગેરે સાત સ્થાનોમાં
અનુક્રમ લેવો; એટલે તત્ત્વામાં રહેલા ત્રણોમાંથી કઠણુ,
માંસમાં રહેલા ત્રણમાંથી કાળો, શિરામાં રહેલા ત્રણમાંથી
આકળ જેવો ક્ત્યાદિ સમગ્ર લેવું. આવી રીતે પિત્તવજ્રુ,
રુધિરવજ્રુ, કૃત્રી તથા સંનિપાતવજ્રુ એમના સ્વાદોમાં
ત્રણ તત્ત્વા વગેરે સાત સ્થાનોમાં અનુક્રમ લેવો.

આમાશયાત્કલાયામ્મોનિમથ ત્રિકસંધિજઃ ।

સ્વાવનેતાનપરીક્ષ્યાદૌ તતઃ કર્માચરેદ્વિપક્ ॥૭॥

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ
સ્વયંજીવે કહ્યું છે : ‘એ પક્વાશયમાંથી કાચા
ધાનના ઘોણુ જેવો સ્વાદ થતો હોય, તો તે ત્રણને
અસાધ્ય જાણી છોડી દેવો; તેમ જ રક્તાશયમાંથી
ખારાના પાણી જેવો, આમાશયમાંથી તેમ જ
કાંધના તથા હાથના સંધિસ્થાનમાંથી મટરના
ઘોણુ જેવો સ્વાદ થતો હોય, તો તે ત્રણને પણ
અસાધ્ય જાણી છોડી દેવો. વૈદ્યે પ્રથમ આ પ્રમાણે
સ્વાવોની પરીક્ષા કર્યા પછી ચિકિત્સા કરવી. ૭

૮ લેહનાઓ ઉપરથી ત્રણની પરીક્ષા

અતઃ ઋષ્વે સર્વવ્રણવેદના વધ્યામઃ ॥

તોદનમેદનતાહનચ્છેદનાયમનપ્રન્યનવિશ્લેષણ-
ચુમચુમાપનર્નિર્વહનાવમજનસ્ફોટનવિદારણોત્પા-
ટનકમ્પનવિવિધશૂલવિશ્લેષણવિકિરણપૂરણસ્તમ્બન-
સ્વપનાવકુચ્ચનાકુશિકાઃ સંમન્યનિમિત્તવિવિધ-
વેદનાપ્રાદુર્ભાવો વા મુહુર્મુહુર્વગ્રાગચ્છન્તિ વેદના-
વિશેષાસ્તં વાતિકમિતિ વિદ્યાત્ ।

ઉપાચોપપરિદાહપ્રમાયનાનિ યત્ર ગાત્રમજ્જા-
રાવકીર્ણમિવ પચ્યતે યત્ર ચોષ્મામિષ્ટદ્વિઃ ક્ષતે ક્ષારા-
વસિક્તચ્ચ વેદનાવિશેષાસ્તં પૈત્તિકમિતિ વિદ્યાત્ ॥

પિત્તવદ્રક્તસમુત્પન્નં જાનીયાત્ ॥

કળ્મશ્ચુરુત્વં સુપ્તત્વમુપદેહોઽપ્યવેદનત્વં તત્ત્મઃ

જૈત્યં ચ યત્ર તં શ્લેષ્મિકમિતિ વિદ્યાત્ ॥

યત્ર સર્વોપાં વેદનાનાં સમુત્પત્તિસ્તં સાંનિપા-
તિકમિતિ વિદ્યાત્ ॥ ૮ ॥

હવે કયા દોષવાળા ત્રણમાં કયા પ્રકારની
વેદના થાય તે વિષે કહીએ છીએ. જ ત્રણમાં
સોષથી ભેંકાયા જેવી, આમડી ચિરાયા જેવી,
ધોઠાથી વાગતા ખાર જેવી, શસ્ત્રાદિકથી થતા
છેદન જેવી, સંક્રાંતિયેલા અંગને લાંબું કરવામાં
આવતું હોય તેના જેવી, ખાઈથી વડોવાયા જેવી,

ઉચ્ચકાવીને ફેંટી નખાતા જેવી, રાઈ વગેરેના લેપ કરવાથી થતા ચમચમાટ જેવી, અગ્નિથી બાળી નખાતા જેવી, મરડીને ભાંગી નખાતા જેવી, પથરા વગેરેથી ફેંટી નખાતા જેવી, નખ વગેરેથી ચીરી નખાતા જેવી, હાથેડી નખાતા જેવી, હાથ વગેરેથી કંપાવાતા જેવી, અંગમાં અનેક શૂળ નીકળતાં હોય એવી, અવયવોને તોડીને બુદા બુદા મુકાતા હોય એવી, અંદર ડૂચા ભરાતા હોય એવી, દાખીને સ્તબ્ધ કરી નાખવામાં આવતું હોય એવી, જડતા થવા જેવી, સંકુચિત કરાતું હોય એવી અને ખાલી ચક્ષુ જેવી તથા અંકુશોથી આકર્ષણ થતું હોય એવી વેદનાઓ થતી હોય અથવા અકસ્માત અનેક વેદનાઓ પ્રકટ થતી હોય અથવા વારંવાર નવી નવી વેદનાઓ આવ્યા કરતી હોય તે મણુને વાતજન્ય બાણો.

જે મણુમાં એક ઠેકાણે અથવા સર્વ ઠેકાણે દાહ થતો હોય, ચોસ થતો હોય, ધુમાડા નીકળવા જેવું હાગતું હોય, ચોતરફ બળતા અગ્નિ મુકાયાની પેઠે ગાત્ર રંધાઈ જતું હોય, ગરમીની અત્યંત વૃદ્ધિ થતી હોય અને બાણે જખમમાં ફાર મુકાતો હોય એવી અનેક જાતની વેદનાઓ થતી હોય તે મણુને પિત્તજન્ય બાણો.

રુધિરજન્ય મણુને પણ પિત્તજન્ય મણુના જેવી જ વેદનાઓથી પારખી લેવો.

જે મણુમાં ખરજ, ભારે જડતા, (નખ વાગ્યા વગેરેની કે માખી-મચ્છર વગેરેના દંશની વેદના બાણવામાં ન આવે એવું), સોજ વગેરેથી શરીરનું વધતું, વેદનાની અદ્યતા, અકડાઈ અને શીતતા હોય તે મણુને કફજન્ય બાણો.

જે મણુમાં ઉપર કહેલી ત્રણે હોયોની વેદનાઓ ઉપત્ત થતી હોય, તે મણુને સંનિપાતજન્ય બાણો. ૮

૩ (વર્ણો ઉપરથી ત્રણોની પરીક્ષા

અતઃ કુર્વં ત્રણવર્ણાન્વક્ષ્યામઃ । મમ્મરુપોત્તા-૨, સ્થિવર્ણઃ પરુષોઽરુણઃ કૃષ્ણ ઇતિ માસ્તજસ્ય । નીલઃ પીતો હરિતઃ ક્ષવાઃ કૃષ્ણો રક્તઃ કપિલઃ પિંગલ ઇતિ રક્તપિત્તમમુત્યયોઃ । શ્વેતઃ સ્તિમ્બઃ પાણ્ડુરિતિ શ્વેત્ત્મજસ્ય । સર્વવર્ણોપેતઃ સાંનિપાતિક ઇતિ ॥ ૯ ॥

હવે કયા દોષથી થયેલા મણુનો કેવો વર્ણ થાય છે તે વિષે કહીએ છીએ. જે મણુનો વર્ણ ભરમ અને હોલા જેવો, હાડકાં જેવો ખરડ, રાતો કે કાળો હોય તે મણુ વાતજન્ય બાણો.

જે મણુનો વર્ણ નીલ, પીળો, લીલો, જરા કાળો, કાળો, રાતો, કપિલ કે પિંગલો હોય તે મણુને પિત્તજન્ય બાણો. રુધિરજન્ય મણુ પણ એવા જ વર્ણવાળો હોય છે.

જે મણુનો વર્ણ સફેદ, સ્તિમ્બ કે પાંડુ હોય તે મણુને કફજન્ય બાણો.

જે મણુનો વર્ણ ઉપર કહેલા સઘળા પ્રકારોવાળો હોય તે મણુને સંનિપાતજન્ય બાણો. ૯

સોજ સંબંધીના વિકારોની પરીક્ષા

મવતિ ચાત્ર ॥

ન કેવલં ત્રણેષુકો વેદનાવર્ણસંગ્રહઃ ।

સર્વસ્રોત્ત્રિકારેષુ ત્રણરહસ્યવેદિક્ષરુ ॥ ૧૦ ॥

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્યંતરિએ સ્વપુત્રે કહ્યું છેઃ ‘ઉપર જે વેદનાઓનું, વર્ણોનું, સાવેનું તથા બીજા પણ દોષજન્ય પ્રકારોનું વર્ણન કર્યું, તે કેવળ ત્રણોની પરીક્ષાને માટે જ નથી; માટે વેધે તેના વર્ણો વગેરે ઉપરથી વિદ્રધિ, અલજી તથા અંધિ વગેરે સઘળા સોજ સંબંધી વિકારોની પણ એ પ્રમાણે જ પરીક્ષા કરવી.’ ૧૦

૨.

અધ્યાય ૨૩ મો

ઉપક્રમ

અયાતઃ કૃત્યાકૃત્યવિધિમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥૧

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'કૃત્યાકૃત્યવિધિ'.

નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધનંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

૧ કોના પ્રશ્ને સુખસાધ્ય છે ?

તત્ર વ્યસ્યાનાં દદાનાં પ્રાણવતાં સચ્ચવતાં ચ
 સુચિકિત્સ્યા વ્રણા એકસિન્વા પુરુષે યત્રૈતદ્રુણ-
 ચતુષ્ટયં તસ્ય સુરસાધનીયતમાઃ । તત્ર વ્યસ્યાનાં
 પ્રત્યવ્રધાતુસ્વાદાશુ વ્રણા રોહન્તિ । દદાનાં સ્થિર-
 વહુમાંસત્વાચ્છન્નમવચાર્યમાણં શિરાસ્ત્રાગ્રાદિવિશે-
 પાન્ન પ્રાપ્નોતિ । પ્રાણવતાં વેદનામિષાતાહારચંદ્રણા-
 દિર્ભિર્ન રૂલાનિરુત્પદ્યતે । સચ્ચવતાં દારુણૈરપિ
 ક્રિયાવિશેષેર્ન વ્યથા ભવતિ । તસ્માદેતેષાં સુર-
 સાધનીયાઃ ॥ ૨ ॥

જીવાન, દંઢ, શક્તિવાળા અને કષ્ટ પડતાં
 છતાં પણ વ્યાકુળ નહિ થનારા માણસોના પ્રશ્ને
 સુખસાધ્ય છે. જે એક જ માણસમાં જીવાની,
 દંઢતા, શક્તિ અને કષ્ટ પડવા છતાં અવ્યાકુળતા
 એ ચારે ગુણો હોય તેના પ્રશ્ને તેા અત્યંત
 સુખસાધ્ય છે. જીવાન માણસોની સઘળી ધાતુઓ
 નવી હોય છે. તેથી તેઓના પ્રશ્ને તુરંત જવાબ
 બળ છે. દંઢ માણસોનું માંસ સ્થિર તથા ઘણું હોય
 છે, તેથી તેઓના પ્રશ્નોમાં નાખવામાં આવતું શસ્ત્ર
 તેઓની શિરાને કે સ્નાયુ વગેરેને પહોંચી જતું
 નથી. શક્તિવાળા માણસોને વેદના, અભિધાત
 તથા આહારની પરેશ્વ ઇત્યાદિકથી શરીરની
 શિથિલતા થતી નથી અને કષ્ટ પડતાં છતાં
 પણ વ્યાકુળ ન થનારા માણસોને અનેક પ્રકાર

૧ પ્રશ્નોના સાધ્યપણાના, કષ્ટસાધ્યપણાના, યાય-
 પજાના તથા અસાધ્યપણાના નિષ્કર્ષ વિશેના.

ની દારણ ક્રિયાઓથી પણ વ્યથા થતી નથી;
 એટલા માટે એમના પ્રશ્ને સુખસાધ્ય થાય છે.
 (એમાંથી એક ગુણ હોય, તેા પણ સુખસાધ્ય
 થાય છે, એ કે ત્રણ ગુણો હોય, તેા પણ વધારે
 સુખસાધ્ય થાય છે અને ચારે ગુણો હોય તેા પણ
 અત્યંત સુખસાધ્ય થાય છે.) ૨

૨ કોના પ્રશ્ને કષ્ટસાધ્ય છે ?

ત એવ વિપરીતગુણા વૃદ્ધકશાલ્પપ્રાણમીરુણ
 દ્રષ્ટવ્યાઃ ॥ ૩ ॥

જેઓ વૃદ્ધ, કૃશ (અદંઢ), અદૃપ શક્તિ-
 વાળા કે બીકણ હોય તેઓના પ્રશ્ને કષ્ટસાધ્ય
 થાય છે. (વૃદ્ધતા, અદંઢતા, અદૃપશક્તિ અને
 બીકણપણું એમાંથી એક હોય, તેા પણ કષ્ટસાધ્ય
 થાય છે, એ કે ત્રણ હોય તેા વધારે કષ્ટસાધ્ય થાય છે
 અને એ ચારે હોય તેા અતિ કષ્ટસાધ્ય થાય છે.)
 ક્યાં સ્થાનકોમાં થયેલા પ્રશ્ને સુખસાધ્ય છે ?

સ્ફિક્કપાયુપ્રજનનલલાટગણ્ડોઘ્વપૃષ્ઠફલકોપ-
 જનુમુસ્તામ્યન્તરસંસ્થાઃ સુશ્વરોપનીયા વ્રણાઃ ॥ ૪ ॥

ફેલા, યુદા, લિંગ, લલાટ, ગાલ, હોઠ, પીઠ,
 વૃષણ, ગળાનો કાંઠો અને મોઢાનો અંદરનો
 ભાગ એમાં થયેલા પ્રશ્ને સહેલાઈથી જવાબી
 શકાય છે તેથી સુખસાધ્ય છે. ૪

ક્યાં સ્થાનકોમાં થયેલા પ્રશ્ને કષ્ટસાધ્ય છે ?

અશ્વિદન્તનાસાપાક્રશ્વોત્રનામિજઠરસેવનીનિત-
 મ્નુપાર્શ્વકુશિરઘઃકથાસ્તનસંધિમાગતાઃ ॥ ૫ ॥

નેત્ર, હાંત, નાક, નેત્રોના પ્રાંત ભાગ, કાન,
 નાભિ, પેટ, સીંવહી, નિતંબ, પડખાં, કપ, ધાતી,
 કાપ અને સ્તનોનો સંધિભાગ એમાં
 થયેલા પ્રશ્ને કષ્ટસાધ્ય છે. ૫

કેવા-કયા સ્થળમાં પ્રશ્ને કષ્ટસાધ્ય છે ?

સફેનપૂરકાનિલત્રાહિનોઞ્જન્તઃશલ્યાશ્ચ દુશ્ચિ-

૨ આ સળ ધમા નીચેના વિષયમાંથી 'દુશ્ચિકિત્સ્યાઃ'
 એ પદનો અપભ્રંશ કરી હેવા; કેમ કે અનુકૂળતા માટે
 આ વિષયને હુદા પાઓ છે.

ક્રિત્સ્વાઃ। અધોમાગધોર્ધ્વમાગનિર્વાહિણો રોમા-
ન્તોપનસમર્મજઘ્નાસ્થિસંશ્રિતાશ્ચ। મગંદરમપિ ચા-
ન્તમુરં સેવનીકુટકાસ્થિસંશ્રિતામ્॥

મરતિ ચાત્ર ॥

કુષ્ટિનાં વિપજુદાનાં શોષિણાં મધુમેહિનામ્।

વ્રણાઃ કૃષ્ણેષુ સિદ્ધયન્તિ વેપાં ચાપિ વ્રણે વ્રણાઃ॥૬

જેમાં શીણ, પરુ તથા અધિરથી સંયુક્ત

પવન નીકળતો હોય તથા જેની અંદર શક્ય
હોય, તે વ્રણો કષ્ટસાધ્ય છે. નીચે રહેલા જે
વ્રણોના જાણેના ભાગમાંથી આવે તથા હોય તે
વ્રણો, વાળના છેડે થયેલા, નખોની સમીપમાં
થયેલા, મોર્ખમાં થયેલા અને પિંડીના અસ્થિમાં
થયેલા વ્રણો પણ કષ્ટસાધ્ય છે. ભગંદર પણ જે
અંદર મોઢાવાળું હોય અને સીવણીને, કટિકાંડના
અસ્થિને કે મૂત્રમાર્ગના અસ્થિને આગ્રિત હોય
તો કષ્ટસાધ્ય છે.

આ સ્થળના સ્થાનમાં ભગવાન ધનંતરિએ
સ્વમુખે કહ્યું છેઃ ‘કાઠિયા, દૂધીવિપના’ સંબંધ-
વાળા, ક્ષયરોગવાળા, પ્રમેહવાળા અને જેને
એક વ્રણમાં બીજા વ્રણો થયા હોય તેમના વ્રણો
કષ્ટસાધ્ય છે.’ ૬

યાપ્ય વ્રણોના નિર્દેશ અને ‘યાપ્ય’ શબ્દનો અર્થ

અપાટિકાનિરુદ્ધપ્રકરણસંનિરુદ્ધગુદજઠરગ્રન્થિ-
ક્ષતક્રિમયઃ પ્રવિરૂપાયાઃ કોષ્ટગ્રાજ ક્રમયસ્ત્વમ્દો-
ષિણાં પ્રમેહિનાં વા ચે પરિજલેષુ દશ્યન્તીશર્કરાસિક-
તામેહવાતકુષ્ઠલિકાષ્ટીલાદન્તશર્કરોપકૃતકષ્ટગ્રા-
લ્લક્ષાન્તિષ્કોપણદૂપિતાશ્ચ દન્તવેદોવિસર્પાસ્થિસતો-
રાશ્વતવ્રણગ્રન્થિપ્રમૃતયશ્ચ યાપ્યાઃ ॥

સાધ્યાયાપ્યત્વમાયાન્તિ યાપ્યાશ્ચાસાધ્યતાં તથા।

મન્તિ પ્રાણાનસાધ્યાસ્તુ નરાણામક્રિયાવતામ્ ॥

૧ અતિ જૂનું, જેને ડાહ્યાની ઓપધિઓએ
નિર્મીય કરેલું, વાયુ વગેરેએ સુકાવેલું કે શ્વાભાવિક રીતે
અનુવરતરું જે દૂધીવિપ કહેવાય છે.

યાપનીયં વિજાનીયાત્ક્રિયા ધારયતે તુ યમ્।

ક્રિયાયાં તુ નિટ્ટતાયાં સઘ એવ વિનદ્યતિ ॥

પ્રાપ્તા ક્રિયા ધારયતિ યાપ્યવ્યાધિતમાતુરમ્।

પ્રપતિષ્પદિવાગારં વિષ્કંમ્મઃ સાધુયોજિતઃ ॥૭॥

જેમને અવપાટિકા,^૧ નિરુદ્ધપ્રકથ,^૨ સંનિ-
રુદ્ધગુદ,^૩ ઉદરરોગ,^૪ પથરીની કાંકરી, સિકતામેહ,^૫
વાતકુડલિકા,^૬ અષીલા,^૭ દંતશર્કરા,^૮ ઉપકૃશ,^૯
કંઠશાલક,^{૧૦} વિસર્પ,^{૧૧} અસ્થિશ્વત, ઉરઃક્ષત કે વ્રણ-
અંધિ ઇત્યાદિ રોગો થયેલા હોય, જેમને અગિના
ક્ષતમાં શ્રીકા પડ્યા હોય, જેમને પ્રતિશ્યાયથી^{૧૨}
શ્રીકા પડ્યા હોય કે કાઠામાં શ્રીકા પડ્યા હોય,
જેમને ત્વચાના દોષના કે પ્રમેહના ક્ષતોમાં શ્રીકા
પડ્યા હોય અને જેમના દાંતોના પેદાશો મસી
દેવા વગેરેના જેવી પદાર્થથી દૂષિત થયાં હોય
તેમના વ્રણોને યાપ્ય સમજવા.

જે રોગી માણસો ચિકિત્સાથી રહિત રહે
તેમના સાધ્ય રોગો યાપ્ય થઈ જાય છે. યાપ્ય
રોગો અસાધ્ય થઈ જાય છે અને તે અસાધ્ય

૨ નાની ઉંમરવાળા આંતો બહારકારે અંગેય
કરવાથી કે હાથ વડે ચેતુનક્રિયા કરવા વગેરેથી સિંચની
આમી કાટી થઈ હોય તે રોગ.

૩ ગુદાનુ દાર મુદ્ધ થઈ ગયું હોય તે રોગ.

૪ પ્રમેહના રેતી જેવી કાંકરીઓ જતી હોય તે રોગ.

૫ મનાશયમા વાયુ કુડલીય થઈને ફૂટતા વેદના
સહિત થોડું થોડું મુતરાય છે તે રોગ.

૬ વાયુથી મળમૂત્ર રોકાઈ, ગુદા તથા મૂત્રાશય
ફૂલી જતા મધુમત્તનો માર્ગ રોકનારી અસ્ય અને બેચી
જે લાખી ગાંઠ થાય છે તે. (ભા. ૫૦)

૭ દાંતોના મેલ અને કદ સુકાઈને કાંકરી જેવા
ખરસટ અર્થવાળો થાય છે તે. (ભા. ૫૦)

૮ દાંતનાં પેદામાં દાદ તથા પાક થાય, દાંત
હવાવાથી થોડી વેદના સહિત થોડી સવે અને મોઢું
દુર્ગંધવાળું થાય તે રોગ (ભા. ૫૦)

૯ ગળામાં કદથી કાંટા જેવી, જોરના કળિયા
જેવી, ખરસટ તથા સ્થિર ગાંઠ થાય છે તે. (ભા. ૫૦)

૧૦ પ્રતિશ્યાયનું લક્ષણ ઉત્તરતંત્રના રૂપમાં અધ્યાય-
માં લેવા.

રોગો તુરત પ્રાણ લઈ જાય છે.

જે રોગ ચિકિત્સા ચાલુ રહેવાથી પ્રાણ લઈ શકતો ન હોય, પણ ચિકિત્સા ખર્ચ પાડવામાં આવે તો તુરત જ પ્રાણ લઈ જાય એમ હોય તે રોગ યાપ્ય કહેવાય છે. જેમ પડવાને તૈયાર થયેલા ઘરને સારી રીતે લગાવેલો થાંભલો ધરી રાખે છે, તેમ યાપ્યવ્યાધિવાળા રોગીને સારી રીતે કરવામાં આવતી ચિકિત્સા જિવાડે છે. ૭

અસાધ્ય વ્રણ

અતઃ ऊर्ध्वमसाध्यान्વक्ष्याમઃ ॥ માંસપિન્દ-
વદુદ્ગતાઃ પ્રસેકિનોઽન્તઃપૂયવેદનાવન્તોઽશ્વાપાનવ-
દુદ્ગત્તોષ્ઠાઃ । કેચિત્કઠિના ગોશ્મંગનદુન્નતમૃદુમાંસ-
પ્રરોહાઃ । અપરે દુષ્ટરુધિરાસાવિણસ્તન્નુપિચ્છિલાસા-
વિણો વા મધ્યોન્નતાઃ । કેચિદવસન્નમુપિરવર્પન્તાઃ ।
શ્ણતૂલવત્સાયાજાલવન્તો હર્દશાં વસામેદોમજ્જમ-
સ્તુલ્લક્ષ્ણાવિણશ્ચ દોપસમૃત્થાઃ । પીતાસિતમૂત્રપૂરીપ-
વાતવાહિનશ્ચ કોષ્ઠસ્થાઃ । ક્ષીણમાંસાનાં ચ સર્વતો-
ગતયશ્ચાણમુત્થાઃ । માંસશુદ્ધુદવન્તઃ સશબ્દવાતવાહિ-
નશ્ચ શિરઃકણ્ઠસ્થાઃ । ક્ષીણમાંસાનાં ચ પૂયરક્તનિ-
ર્વાહિણોઽરોચકાવિપાકકાસશ્વાસોપદ્રવયુક્તાઃ । મિત્રે
વા શિરઃકપાલે યત્ર મસ્તુલ્લદર્શનં ત્રિદોષપલિન્ન-
પ્રાદુર્ભાવઃ કાસશ્વાસો વા યસ્યેતિ ॥

મવન્તિ ચાત્ર ॥

વસાં મેદોઽથ મજ્જાનં મસ્તુલ્લં ચ યઃ સ્વેત્ ॥
આગન્તુસ્તુ વ્રણઃ સિદ્ધેન્ન સિદ્ધેદોપસમ્ભવઃ ॥
અમર્મેષહિતે દેશે શિરાસંખ્યસ્થિવર્જિતે ।
વિકારો યોઽનુવર્પેતિ તદસાધ્યસ્ય લક્ષણમ્ ॥
ક્રમેણોપચયં પ્રાપ્ય ધાતુનુગતઃ શનૈઃ ।
ન શક્ય ઉન્મૂલયિતું વૃદ્ધો વૃથા હવામયઃ ॥
સ સ્થિરત્વાન્મહત્પાચ ધાતુનુક્રમેણ ચ ।
નિહન્ત્યૌપધવીર્યાણિ મન્વાનુદુષ્ટગ્રહો યથા ॥
અતો યો નિપરીતઃ સ્વાત્સુરસાધ્યઃ સ ઉચ્યતે ।
અવદ્નમૂલઃ ક્ષુપકો ન્યદ્દુત્પાદને સુપઃ ॥ ૮ ॥

હવે અસાધ્ય વ્રણોના નિર્દેશ કરીએ છીએ. જે વ્રણો માંસના પિંડની પેઠે બહાર નીકળેલાં, બહુ સાવવાળાં, અંદર પરતી વેદનાવાળા અને થોડીની ચોનીની પેઠે ભેધડેલા હોઠવાળા હોય તેઓ અસાધ્ય છે. કઠણ તેમ જ જેમાં માંસના અંદરે ગાયનાં શિંગડાંની પેઠે જાંચો તથા કામળ હોય એવા કટલાક વ્રણો અસાધ્ય છે. મધ્યમાં જાંચા અને દુષ્ટ રુધિરના સાવવાળા અથવા પાતળા અને ચીકણા સાવવાળા કટલાક વ્રણો અસાધ્ય છે. નીચા માંસવાળા અને છેડામાં જાંડાં છિદ્રવાળા કટલાક વ્રણો અસાધ્ય છે. અભિધાતથી નહિ પણ દોષોથી હ્રપન્ન થયેલા કટલાક વ્રણો કે જેઓ શણુના તાંતણુ જેવા આયુષ્યોનાં બળાંઓવાળા, નેઈ શકાય નહીં એવા બચકર અને ચરખી, મેદ, મન્ન તથા મગજના સાવવાળા હોય છે તેઓ અસાધ્ય છે. કાઠામાં રહેલા જે વ્રણોને લીધે યુદ્ધામાંથી, મોઢામાંથી તથા વ્રણના મુખમાંથી ઠાળાં પીળાં મૂત્ર, વિષા કે પવન નીકળતાં હોય, તે વ્રણો અસાધ્ય છે. જેઓનાં માંસો ક્ષીણ થયાં હોય એવા માણસોના જે વ્રણો રસ વગેરે સર્વ ધાતુઓમાં ગતિવાળા અને ઝીણા મોઢાવાળા હોય તેઓ અસાધ્ય છે. માથાના કે કંઠના જે વ્રણોમાંથી શબ્દ સહિત પવન નીકળતો હોય તથા માંસના પરપોટા જેવા જેવામાં આવતા હોય, તે વ્રણો અસાધ્ય છે. જેમાં માંસો ક્ષીણ થયાં હોય એવા માણસોના જે વ્રણો પરના તથા રુધિરના વહનવાળા અને અરુચિ, અપાક, ખાંસી તથા શ્વાસ એ ઉપદ્રવોથી યુક્ત હોય તેઓ અસાધ્ય છે. માથાનું હાડકું ભેદાઈ જતાં થયેલા જે વ્રણોમાંથી મગજ (જરા પીચળેલા ધી જેવી માથાની મન્ન) દેખવામાં આવતું હોય, ત્રણે દોષોનાં ચિહ્નો પ્રકટ થયાં હોય કે ખાંસી તથા શ્વાસ થયેલો હોય, તો તે અસાધ્ય છે.

આ વિપયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વં-
તરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે: 'જે પ્રણ ચરમી,
મેદ, ગન્ન તથા માયાતું મગજ કે જે અરંધા
પીગણેલા ધી જ્યું હોય છે તેના સાવવાળો
હોય, તે પ્રણ બે આગંતુ હોય તો સાધ્ય છે; પણ
બે દોષોથી થયેલો હોય તો અસાધ્ય છે. મર્મના
સમીપમાં નહિ રહેલા અને શિરાઓ, સંધિઓ
તથા અશ્તિઓ ઇલાદિ વગરના પ્રદેશમાં (ત્વચામાં)
થયા છતાં પણ તથા ચિકિત્સા કરાતાં છતાં પણ
જે પ્રણ સધળી ધાતુઓમાં ફેલાતો જતો હોય તે
પ્રણ અસાધ્ય છે. કમથી વૃદ્ધિ પામીને ધીરે ધીરે
ધાતુઓમાં પહોંચેલો રોગ (વૃદ્ધિ પામેલા વૃક્ષની
પેઠે ઉખેડી નાખવાને અશક્ય થાય છે. સ્થિરતાથી,
મોટાઈ અને ધાતુઓમાં ગતિ કરવાથી પ્રબળ થયેલો
રોગ, જેમ કુષ્ઠ ગ્રહ (સ્કંધાપસ્મારાદિક) મંત્રોની
શક્તિને હણી નાખે છે તેમ) આપધોની શક્તિને
હણી નાખે છે. જે પ્રણ અસાધ્યનાં લક્ષણોથી
વિપરીત લક્ષણોવાળો હોય તે સુખસાધ્ય કહેવાય
છે અને તે સુખસાધ્ય પ્રણ, નહિ બંધાયેલા
મૂળવાળા તથા શાખાઓ આદિ વગરના નાના
ગ્રાહની પેઠે ઉખેડી નાખવામાં સુગમ થાય છે. <

પ્રણ શુદ્ધ થવાના લક્ષણ

ત્રિમિદોર્પરનાક્રાન્તઃ શ્યાવોઘ્નોઽપિઠકી સમઃ ।
અવેદનો નિરાસારો વ્રણઃ શુદ્ધ ક્ષોવ્યતે ॥૧૧॥

ન્યારે પ્રણ દોષો સંબંધી આકૃતિ, ગંધ તથા
વર્ણથી રહિત થાય, કંઈક ઠાળાશ પડતા દોઢ-
વાળો, ફેલીઓ વગરનો, જીભનાં તળિયાં જેવો
સમ થાય, દોષો સંબંધી વેદનાઓથી શુદ્ધ
થઈને સામાન્ય વેદનાવાળો જ રહે અને સાવ
વગરનો થાય, ત્યારે તેને શુદ્ધ થયેલો સમજવો. <

પ્રણ રજાવાનાં લક્ષણ

કપોતવર્ણપ્રતિમા યસ્પાન્તાઃ ક્લેદવર્જિતાઃ ।
સ્થિરાશ્વિપિટિકાવન્તો રોહતીતિ તમાદિશેતુ ॥૧૦॥

ન્યારે પ્રણના છેડાઓ દોલાના વર્ણ જેવા
ધૂસર, કઠણ, ક્લેદ વગરના અને આમડીની
જાયડતી ધોળી સૂક્ષ્મ કરચલીવાળા થાય, ત્યારે
'તે રજાવા લાગ્યો છે' એમ કહેવું. ૧૦

પ્રણ સારી પેઠે રજાવાનાં લક્ષણ
રુદ્ધર્ત્માનમગ્રન્થિમશ્નુત્તમરુજં વ્રણમ્ ।

ત્વક્સર્ણ સમતલં સમ્યગ્રૂદં વિનિર્દિગેતુ ॥૧૧॥

ન્યારે પ્રણ બમી ગયેલા મોઢાવાળો, અંધિ
વગરનો, સોજ વગરનો, વેદના વગરનો, આમડીના
જેવા વર્ણવાળો અને હાથનાં તળિયાં જેવો સપાટ
થઈ બય, ત્યારે તેને બરાબર રજાયેલો કહેવો. ૧૧

પ્રણ રજાયા પછી ફાટવાનાં કારણો
દોષપ્રકોપાદ વ્યાપામાદભિષાતાદર્જીર્ણતઃ ।

હર્ષાત્ક્રોધાદ્રયાદ્વાપિ વ્રણોક્ષ્ણોઽપિ દીર્ઘતે ॥૧૨॥

પ્રણ રજાઈ ગયા છતાં પણ દોષોના પ્રક્રાપથી,
કસરત કે મહેનત કરવાથી, અભિષાત થયાથી
અને અજીર્ણ થવાથી પાછો ફાટે છે અને હંધથી,
શોકથી કે ભયથી પણ પાછો ફાટે છે; એટલા
માટે કેટલાક ઠાળ સુધી એ કારણોથી દૂર રહેવું. <

અધ્યાય ૨૪ મો

ઉપક્રમ

અથાતો વ્યાધિસમુદેશીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'વ્યાધિસમુ-
દેશીય' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન
કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ
સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

આધિઓની ક્રિયાનો સંક્ષેપ અને સંગ્રહ

દ્વિવિધા વ્યાધયઃ શસ્ત્રસાધ્યાઃ સ્નેહાદિક્રિયા-
સાધ્યાશ્ચ । તત્ર શસ્ત્રસાધ્યેષુ સ્નેહાદિક્રિયા ન પ્રતિ-
પિધ્યતે । સ્નેહાદિક્રિયાસાધ્યેષુ શસ્ત્રકર્મ ન ક્રિયતે ।

૧ આ પાઠમાં વિષયને સધળા નિમિષકારોએ અનાય
(શ્વેકુ) મળ્યો છે.

૨ આધિઓના સંક્ષિપ્ત ઉદ્દેશ વિષેના.

અસ્મિન્પુનઃ શાસ્ત્રે સર્વતન્ત્રસામાન્યાત્સર્વેષાં વ્યાધીનાં
યથા સ્થૂલમવરોધઃ ક્રિયતે। પ્રાગ્મિહિતં તદુત્ત-
સંયોગો વ્યાધિરિતિ। તત્ત્વદુઃખં ત્રિવિધમાધ્યાત્મિક-
માધિભૌતિકમાધિદૈવિકમિતિ તત્ત્વ સપ્તવિધે વ્યાધા-
વુપનિપતતિ ॥૨॥

શસ્ત્રોથી સાધ્ય અને સ્નેહન, સ્વેદન આદિ
ક્રિયાઓથી સાધ્ય, એમ વ્યાધિઓ બે પ્રકારના
છે. તેમાં જે વ્યાધિઓ શસ્ત્રોથી સાધ્ય છે
તેમાં સ્નેહન આદિ ક્રિયાઓનો નિષેધ કરવામાં
આવતો નથી; પણ જે વ્યાધિઓ સ્નેહન આદિ
ક્રિયાઓથી સાધ્ય છે તેમાં શસ્ત્રની ક્રિયાનો
નિષેધ કરવામાં આવે છે. હવે આ સુશ્રુતતંત્ર
સપ્તળાં તંત્રોની પંક્તિમાં પણ છે; એટલા માટે
આ તંત્રમાં સ્થૂળ રીતે સપ્તળાં વ્યાધિઓનો
સંગ્રહ કરીએ છીએ. આ સ્થાનના પહેલા
અધ્યાયના ૧૭મા નિયમમાં કહેવાઈ ગયું છે કે,
'પુરુષને જેથી દુઃખનો સંયોગ થાય છે તે વ્યાધિ
કહેવાય છે.' આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને
આધિદૈવિક એ રીતે દુઃખના ત્રણ પ્રકાર છે અને
તે ત્રણ પ્રકારનું દુઃખ નીચે પ્રમાણે સાત પ્રકારના
રોગોમાં પ્રાપ્ત થાય છે. ૨

રોગોના સાત પ્રકાર

તે પુનઃ સપ્તવિધા વ્યાધયઃ। તથા-આદિ-
બલપ્રવૃત્તા જન્મબલપ્રવૃત્તા દોષબલપ્રવૃત્તાઃ સંઘાત-
બલપ્રવૃત્તાઃ કાલબલપ્રવૃત્તા દૈવબલપ્રવૃત્તાઃ સ્વાભા-
વબલપ્રવૃત્તા ઇતિ। તન્નાદિબલપ્રવૃત્તા યે શુક્રશોણિત-
દોષાન્યાયાઃ કુષ્ઠાર્શઃપ્રમૃતયઃ। તેષામિદ્રિવિધા
માતૃજાઃ પિતૃજાશ્ચ। જન્મબલપ્રવૃત્તા યે માતૃરપચા-
રાત્પજ્જાત્યન્ધવધિરમૂકમિષ્ણિન્નવામનપ્રમૃતયો
જાપન્તે। તેષામિદ્રિવિધા રસકૃતા દૌહ્દાપચાર-
કૃતાશ્ચ। દોષબલપ્રવૃત્તા ય આત્મસમુત્પન્ના મિથ્યા-
હારાચારમવાશ્ચ। તેષામિદ્રિવિધા આમાશયસમુત્પન્નાઃ
પ્રકાશયસમુત્પન્નાશ્ચ। પુનશ્ચ દ્રિવિધાઃ શારીરા માન-

સાશ્ચ। ત એત આધ્યાત્મિકાઃ। સંઘાતબલપ્રવૃત્તા
ય આગન્તવો દુર્બલસ્ય બલવદ્વિગ્રહાત્। તેષામિ-
દ્રિવિધાઃ શસ્ત્રકૃતા વ્યાલાદિકૃતાશ્ચ। એત આધિ-
ભૌતિકાઃ। કાલબલપ્રવૃત્તા યે શીતોષ્ણવાતવર્ષા-
પ્રમૃતિનિમિત્તાઃ। તેષામિદ્રિવિધા વ્યાપન્નર્તુકૃતા
અવ્યાપન્નર્તુકૃતાશ્ચ। દૈવબલપ્રવૃત્તા યે દેવદ્રોહાદ- ૧
મિશસ્ત્રકા અયર્વકૃતા ઉપસર્ગકૃતાશ્ચ। તેષામિ-
દ્રિવિધા વિયુદ્વશનિકૃતાઃ પિશાચાદિકૃતાશ્ચ। પુનશ્ચ
દ્રિવિધાઃ સંસર્ગજા આકસ્મિકાશ્ચ। સ્વાભાવબલ-
પ્રવૃત્તાઃ ક્ષુત્પિપાસાજરામૃત્યુનિદ્રાપ્રમૃતયઃ। તેષામિ-
દ્રિવિધાઃ કાલકૃતા અકાલકૃતાશ્ચ। તન્ન પરિરક્ષણ-
કૃતાઃ કાલકૃતા અપરિરક્ષણકૃતા અકાલકૃતાઃ।
એત આધિદૈવિકાઃ। તન્ન સર્વવ્યાધ્યવરોધઃ ॥૩॥

આદિબળપ્રવૃત્ત, જન્મબળપ્રવૃત્ત, દોષબળ-
પ્રવૃત્ત, સંઘાતબળપ્રવૃત્ત, કાલબળપ્રવૃત્ત, દૈવબળ-
પ્રવૃત્ત અને સ્વાભાવબળપ્રવૃત્ત એ રીતે સાત
પ્રકારના રોગો છે. વીર્યના તથા રજના દોષથી
સંતાનના શરીરમાં પ્રવર્તનારા જે કાઠ અને
અરશ આદિ રોગો છે તેઓ આદિબળપ્રવૃત્ત
કહેવાય છે. એમાં પણ માતૃજ અને પિતૃજ
એ બે ભેદ છે. જે રોગો માતાના રજના સંબંધથી
પ્રવર્તે છે, તેઓ માતૃજ કહેવાય છે અને જે
રોગો પિતાના વીર્યના સંબંધથી પ્રવર્તે છે
તેઓ પિતૃજ કહેવાય છે. લંગડાપણું, જન્મ-
ખટા, બહેરાશ, ગૂંગાપણું, ગૂંગણું બોલનાર
અને ઠીંગણાપણું ઇત્યાદિ રોગો કે જેઓ માતા-
એ કરેલી વિરુદ્ધ ક્રિયાથી થાય છે તેઓ જન્મ-
બળપ્રવૃત્ત કહેવાય છે. એમાં પણ રસજ અને
દૌહ્દાપચારકૃત એ બે ભેદ છે. જે રોગો માતાએ
કરેલી આહારવિહારની ભૂલથી થાય છે, તેઓ
રસજ કહેવાય છે અને જે રોગો ગર્ભ રક્ષા
પછી યોગ્ય આસથી થતા ભાનાઅભાવાને પૂર્ણ
કરવા વગેરેમાં થયેલી માતાની ભૂલથી થાય છે,

તેઓ દૌદલાપચારકૃત કહેવાય છે. જે રોગો સળે-
ખમ આદિ રોગોથી ઉત્પન્ન થાય છે તથા જે
રોગો ખોટા આહારથી તથા આચારથી થાય
છે તેઓ દોષબળપ્રવૃત્ત કહેવાય છે. એમાં પણ
આમાશયમાં ઉત્પન્ન થયેલા અને પક્વાશયમાં
ઉત્પન્ન થયેલા એ બે ભેદ છે અને તેઓમાં પણ
શારીર અને માનસ એ બીજા બે ભેદ છે. આ
આદિબળપ્રવૃત્ત, અન્યબળપ્રવૃત્ત અને દોષબળ-
પ્રવૃત્ત એ ત્રણે પ્રકારના વ્યાધિઓ આધ્યાત્મિક
દુઃખવાળા એટલે શરીરમાં રહેલા વાત આદિ
દોષોથી અથવા શરીરમાં રહેલા રમેયુષ આદિ
દોષોથી ઉત્પન્ન થયેલા દુઃખવાળા સમજવા જે
રોગો નબળા માણસને બળવાનની સામે લડાઈ
થવાથી નવા આવે છે, તેઓ સંઘાતબળપ્રવૃત્ત
કહેવાય છે. એમાં પણ શસ્ત્રકૃત અને સિંહાદિ-
કૃત એ બે ભેદ છે. આ સંઘાતબળપ્રવૃત્ત વ્યાધિ-
ઓ, આધિભૌતિક દુઃખવાળા એટલે બીજા
પ્રાણીઓથી થયેલાં દુઃખવાળા સમજવા જે
બહુ, દાહ તથા કંપ આદિ રોગો દાહ, તડકા,
પવન કે વરસાદ આદિ નિમિત્તોથી થાય છે,
તેઓ કાળબળપ્રવૃત્ત કહેવાય છે. એમાં પણ
બગડેલી ઋતુથી થયેલા અને નહિ બગડેલી
ઋતુથી થયેલા એ ભેદ છે. જે રોગો દેવ
વગેરેના દ્રોહ કરવામાં આવતાં તેઓના શાપ
આદિ કારણથી અથવા શત્રુઓએ કરેલા અથર્વ-
વેદોક્ત આલિચારિક પ્રયોગોથી અથવા પીડિત
લોકોના સંસર્ગથી થાય છે, તેઓ દૈવબળ-
પ્રવૃત્ત કહેવાય છે. એમાં પણ વીજળી તથા
કડાકા વગેરેએ કરેલા અને પિશાય વગેરેએ
કરેલા એ બે ભેદ છે અને તેઓમાં પણ વળી
સંસર્ગજન્ય અને આકસ્મિક એ બે ભેદ છે.
ભૂખ, તરસ, જરા, મૃત્યુ તથા નિદ્રા આદિ જે
રોગો સ્વભાવના બળથી થાય છે, તેઓ સ્વભાવ-

બળપ્રવૃત્ત કહેવાય છે. એમાં પણ કાલકૃત
અને અકાલકૃત એ બે ભેદ છે. યોગ્ય રીતે યત્ન
કરતાં છતાં પણ જેઓ થાય છે, તેઓને કાલકૃત
સમજવા અને યોગ્ય રીતે યત્ન નહિ કરવાથી
જેઓ થાય છે, તેઓને અકાલકૃત સમજવા.
આ કાળબળપ્રવૃત્ત, દૈવબળપ્રવૃત્ત અને સ્વભાવ-
બળપ્રવૃત્ત એ ત્રણે પ્રકારના વ્યાધિઓ આધિ-
દૈવિક દુઃખવાળા એટલે ઈશ્વરશક્તિએ કરેલાં
દુઃખોવાળા સમજવા. આ રીતે સાત ભેદોમાં
સ્થૂલ રીતે સઘળા વ્યાધિઓનો સંમૂલ થયો છે. ૩
સઘળા વ્યાધિઓના વાત-પિત્ત-કફમાં સમાવેશ

સર્વેષાં ચ વ્યાધીનાં વાતપિત્તશ્લેષ્માણ એવ
મૂલં તદ્વિદ્વત્વાદુષ્ફલત્વાદાગમાચ । યથાહિ કૃત્ત્વં
વિકારજાતં વિશ્વરૂપેણાવસ્થિતં સત્ત્વરજત્તમાસિ ન
વ્યતિરિચ્યન્તે । એવમેવ કૃત્ત્વં વિકારજાતં વિશ્વ-
રૂપેણાવસ્થિતમવ્યતિરિચ્ય વાતપિત્તશ્લેષ્માણો
વર્તન્તે ॥ દોષવાતુમલસંસર્ગાદાયતનવિગ્રેષાન્નિમિ-
ત્તત્રૈષાં વિકૃત્ત્વા ભવન્તિ । દોષદૂષિતેશ્વત્યર્થ
ધાતુષુ સંજા ક્રિયતે રસજોડ્યં શોણિતજોડ્યં માંસ-
જોડ્યં મેદોજોડ્યમસ્થિજોડ્યં મજ્જજોડ્યં શુક્ર-
જોડ્યં વ્યાધિરિતિ ॥

તત્રાચાશ્રદ્ધારોચકાવિપાકાન્નમર્દજ્વરહૃષ્ણાસ-
ત્તિગૌરવહૃત્પાન્ડરોમમાર્ગોપરોધકાર્યવૈરસ્યાન્નસા-
દાકલ્લવલીપલિતદર્શનપ્રમૃતયો રસદોષજા વિકારાઃ ॥

કુષ્ઠરિસર્પપિડકામશ્કનીલિકાતિલકાલકન્ય-
ચ્છવ્યજ્જેન્દ્રલસ્ટ્રીહવિદ્રધિગુલ્મવાતશોણિતાર્ગોર્જુ-
દાન્નમર્દાસુન્દરરક્તપિત્તપ્રમૃતયો રક્તદોષજા ગુદ-
મુરમેદુષાકાચ ॥

અધિમાંસાર્બુદાર્ગોઽધિજિહ્વોપજિહ્વપકુશગલ-
શુષ્કિકાશ્લજીમાંસસંઘાતોઘ્રપ્રકોપગલગ્નગ્નમા-
લાપ્રમૃતયો માંસદોષજાઃ ॥

ગ્રન્થિવૃદ્ધિગલગ્નડાર્બુદમેદોજોઘ્રપ્રકોપમધુ-
મેહાતિસ્થોલ્યાતિસ્વેદપ્રમૃતયો મેદોદોષજાઃ ॥

અધ્યસ્થ્યધિદન્તાસ્થિતોદશૂલકુનસપ્રમૃત-
યોઽસ્થિદોષજાઃ ॥

તમોદર્શનમૂર્છાન્નમર્પસ્થૂલમૂલાર્જુન્મનેત્રા-
મિપ્યન્દ્રપ્રભૃતયો મજ્જદોષજાઃ ॥

કૃત્યપ્રહર્ષશુક્રાદમરીશુક્રમેહશુક્રદોષાદયશ્ચ-
તદોષજાઃ ॥

સ્વદોષાઃસજ્જોતિપ્રવૃત્તિર્વા મલાયતનદોષાઃ ।

દ્વન્દ્રિયાણામપ્રવૃત્તિરયથાપ્રવૃત્તિર્વેન્દ્રિયાયતનદોષાઃ ॥

હૃત્યેવં સમાસ ઉક્તો વિસ્તરનિમિત્તાનિ ચૈપાં
પ્રતિરોગે વશ્યામઃ ॥

भवति चात्र ॥

કુપિતાનાં હિ દોષાણાં શરીરે પરિધાવતામ્ ।

यत्र सङ्गः खवैगुण्याद् व्याधिसत्त्वोपजायते ॥ ૪ ॥

વાત, પિત્ત અને કફ જ સધળા વ્યાધિ-

ઓનાં મૂળ છે; કારણ કે સધળા વ્યાધિઓમાં

એમનાં ચિહ્નો એવામાં આવે છે. એમનો પ્રતિ-

કાર કરવાથી વ્યાધિઓનો પ્રતિકાર થાય છે અને

સધળો આયુર્વેદ જોતાં પણ એમનું જ મૂળ સિદ્ધ

થાય છે. જેમ જગતરૂપે રહેલા સધળા જન્ય-

પદાર્થોની સ્થિતિ સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમો-

ગુણ વિના નથી તેમ મોટા વિસ્તારથી રહેલા

સધળા વ્યાધિઓની સ્થિતિ વાત, પિત્ત અને

કફ વિના નથી. દોષોની સાથે ધાતુઓના સંસર્ગો-

થી, દોષદ્વયોની સાથે મળેલા સંસર્ગોથી,

દોષના બગાડવાળાં ઇન્દ્રિયોનાં સ્થાનકોના ભેદોથી

અને નિમિત્તોના ભેદોથી વ્યાધિઓના ભેદોની

કલ્પનાઓ કરવામાં આવી છે. જેમ અગ્નિથી

અત્યંત તપી ગયેલા ધીથી અથવા તેલથી માણસ-

નું અંગ બળતાં અગ્નિનું નામ ન લઈને 'ધીથી

બળ્યું' અને તેલથી બળ્યું' એમ કહેવામાં આવે

છે; પણ વાસ્તવિક રીતે તે અગ્નિથી જ બળ્યું

હોય છે તેમ દોષોથી અત્યંત દૂષિત થયેલા રસ

આદિ ધાતુઓથી વ્યાધિઓ થતાં દોષોનાં નામ

નહિ લઈને 'આ વ્યાધિ રસથી, આ વ્યાધિ
રધિરથી, આ વ્યાધિ માંસથી, આ વ્યાધિ મેદથી,
આ વ્યાધિ અસ્થિથી, આ વ્યાધિ મજ્જાથી અને
આ વ્યાધિ વીર્યથી થયો છે' એમ સંજ્ઞાઓ
આપવામાં આવે છે; પણ વાસ્તવિક રીતે સધળા
વ્યાધિઓ દોષોથી જ થયેલા હોય છે.

અતઃ ઉપર દ્વેષ, અરોચક, અવિપાક,
અંગોનું ભાંગવું, જ્વર, મોળ, તૃપ્તિ, ભારેપણું,
દૃઢ્યના રોગ, પાંકુરોગ, સોતોનો ઉપરોધ, કૃશતા,
વિરસતા, અંગોમાં ગ્લાનિ, સમય વગર અંગો-
માં કરચલી પડવી અને સમય વગર કંશોનું
સકેદ થઈ જવું ઇત્યાદિ વ્યાધિઓ દોષોથી દૂષિત
થયેલા રસથી થાય છે.

ક્રોધ, વિસર્પ, ફેણીઓ, મસ, દાઝ, તલ,
લાખાં, ખીલ, હંદરી, બરલનું દરદ, વિદ્રધિ, શુદ્ધ,
વાતરકત, અરશ, અયુર્દ, અંગોનું ભાંગવું, પ્રદર,
શુદાનુ પાકવું, મુખનુ પાકવું, લિંગનું પાકવું
અને રકતપિત્ત ઇત્યાદિ વ્યાધિઓ દોષોથી દૂષિત
થયેલા રધિરથી થાય છે.

અધિમાંસ, અયુર્દ, અરશ, અધિજિહ્વ,
ઉપજિહ્વ, ઉપકુશ, ગલશુડિકા, અલશ્ચ, માંસ-
સંઘાત નામનો મુખરોગ, હોઠનો પ્રકોપ, ગલગંડ
અને ગંડમાલા ઇત્યાદિ વ્યાધિઓ દોષોથી દૂષિત
થયેલા માંસથી થાય છે.

ત્રિંચિ, વવરાવળ, ગલગંડ, અયુર્દ, મેદથી
થતો હોઠનો પ્રકોપ, મધુપ્રમેહ, અત્યંત જડાઈ
અને અત્યંત પસીના ઇત્યાદિ વ્યાધિઓ દોષોથી
દૂષિત થયેલા મેદથી થાય છે.

અમ્બિની અધિકૃતા, દાંતોની અધિકૃતા,

૧ ચિકિત્સાના પ્રકારે જ્યાંયવા માટે તથા સુખ-
સાધ્યત વગેરે જગ્યાવાસ માટે પ્રત્યેક ધાતુથી થતા
વિકારો દેખાડે છે.

૨ તામ્રવાના મળથી ચાલેલો ચામડાની ફેલો
નળા જેવો લાગે સોળે.

તેમ છતાં તેઓ, વાદળાં વિદ્યમાન છતાં પણ કોઈ સમયે હોતાં નથી, પરંતુ નિમિત્ત પ્રાપ્ત થયાથી તેની વાદળાંમાંથી ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ દોષો વિદ્યમાન છતાં પણ કોઈ સમયે વ્યાધિઓ હોતા નથી, પરંતુ નિમિત્ત પ્રાપ્ત થયાથી તેમની દોષોમાંથી ઉત્પત્તિ થાય છે. જમ જળ છોડીને જળના તરંગ તથા પરપોટા આદિ પ્રકારોની સ્થિતિ નથી, પણ તેમ છતાં તેઓ, જળ વિદ્યમાન છતાં પણ કોઈ સમયે હોતાં નથી; પરંતુ પવનરૂપ નિમિત્ત પ્રાપ્ત થવાથી તેઓની જળમાંથી ઉત્પત્તિ થાય છે તેમ દોષોને છોડીને વ્યાધિઓની સ્થિતિ નથી પણ તેમ છતાં તેઓ, દોષો વિદ્યમાન છતાં પણ કોઈ સમયે હોતા નથી; પરંતુ નિમિત્તો પ્રાપ્ત થયાથી તેમની દોષોમાંથી ઉત્પત્તિ થાય છે. આ પ્રમાણે છે તેથી વાત આદિ દોષોને અને જ્વર આદિ વ્યાધિઓને અગ્નિની અને ઉષ્ણતાની પેઠે નિત્ય સંબંધ પણ નથી તેમ કુંભારની અને ધડાની પેઠે જુદા જુદા પ્રદેશમાં રહેવારૂપ અનિત્ય સંબંધ પણ નથી; પરંતુ જુદા પ્રકારનો જ કાર્યકારણભાવ સંબંધ છે કે જેથી વીજળી વગેરેની પેઠે તથા તરંગ આદિની પેઠે નિમિત્તો પ્રાપ્ત થયાથી જ વ્યાધિઓની દોષોમાંથી અને દોષોના સ્થળમાં જ ઉત્પત્તિ થાય છે. આ નિમિત્તો તે તે વ્યાધિઓનાં પ્રકરણોમાં કહેવામાં આવશે.

વ્યાધિઓની કુલ સંખ્યા, પ્રત્યેક વ્યાધિની જુદી જુદી સંખ્યા અને જ્વર, અતિસાર તથા શોષ વગેરે વ્યાધિઓ હવે પછીના અંથસંદર્ભમાં કહેવામાં આવશે. ૭

અધ્યાય ૨૫ મો

ઉપક્રમ

અવાતોઽપિષદ્વસ્ત્રર્મણ્યમધ્યાયં વ્યારુયાસ્થામઃ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી ‘અષ્ટવિંશત્ત્ર-કર્મણ્ય’^૧ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્યંતરિણે સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

છેદન કરવા યોગ્ય વ્યાધિઓ

છેવા મગન્દરા ગ્રન્થિઃ શ્લેષ્મિકસ્તિલકાલકઃ ।

વ્રણવર્ત્માર્ચુદાન્યર્શસ્ત્રર્મકીલોઽસિમાંસગમ્ ॥

શલ્યં જતુમણિર્માસંસંઘાતો ગલશુન્ડિકા ।

સ્નાયુમાંસશિરાકોથો વલ્મીકં શતપોનકઃ ॥

અદ્રુપથોપદંશાશ્ચ માંસકન્દ્યધિર્માસકઃ ॥ ૨ ॥

ભગંદરો, કંઈ સંબંધી કાઢી અંથિ, કુદ્ર શોખામાં ગણેલો તિલકાલક, મણુનો માર્ગ, અર્ચુદો, અરશ, ચર્મકીલ, માંસમાં કે અસ્થિમાં રહેલું શલ્ય, જતુમણિ, માંસસંઘાત, ગલશુન્ડિકા, સ્નાયુનો સડો, માંસનો સડો, શિરાનો સડો, વલ્મીક, શકદોષોમાં ગણેલો શતપોનક,^૨ અદ્રુપ, ઉપદંશો, માંસનો અંકુર અને અધિર્માસક એટલા વ્યાધિઓ છેદન કરવાને યોગ્ય છે. (આ પરિગણન નથી, પણ ઉપલક્ષણ માત્ર છે એમ જણાય છે; કેમ કે મસ વગેરે જે ખીજ પણ વ્યાધિઓને ચિકિત્સારથાનમાં છેવ કહ્યા છે, તેમનાં નામો અથવા કશું સૂચન આમાં ભેવામાં આવતું નથી. નીચે આપેલા ભેદ આદિ વ્યાધિઓના વિષયોમાં પણ ઉપલક્ષણપણું જ જણાય છે.) ૨

૧ કયા કયા વ્યાધિઓ (આક પ્રકારની શસ્ત્રક્રિયાઓથી) કઈ કઈ શસ્ત્રક્રિયાને લાયક છે તે વિશેનો.

૨ ચિકિત્સારથાનના ૨૧મા અધ્યાયના ૧૩મા વિષયમાં શતપોનકની જે ચિકિત્સા કહી છે તેમાં તે ભેખન કળવાનું કહ્યું છે.

ભેદન કરવા યોગ્ય વ્યાધિઓ

મેઘા વિદ્રધયોઽન્યત્ર સર્વજાદ્ ગ્રન્થયપરાયઃ ॥

આદિતો યે મિસર્પાથ શુદ્ધયઃ સવિદારિકાઃ ।

પ્રમેહપિડ્ગાશોકસ્તનરોગાવમનચક્ષઃ ॥

કુમ્ભીકાનુશયીનાટ્યો મુન્દૌ પુષ્કરિકાલજી ।

પ્રાયશઃ ક્ષુદ્રરોગાથ પુષ્પટૌ તાહુદન્તજૌ ॥

તુષ્ટિકેરી ગિલાયુથ પૂર્વે ચે ચ ગ્રપાકિણઃ ।

યસ્તિસ્તથાદમરીહેનોમ્દોજા યે ચ કેચન ॥૩॥

સર્વ દોષોથી ઉત્પન્ન થયેલા વિદ્રધિ સિવાય

બાષ્પીના સપ્તથા વિદ્રધિઓ, વાતિક, પૈત્તિક તથા

શ્લેષ્મિક એ ત્રણે અગ્નિઓ, વાતિક, પૈત્તિક તથા

શ્લેષ્મિક વિસર્પો, વૃદ્ધિઓ, વિદારિકા નામનો

ક્ષુદ્રરોગ, પ્રમેહપિડકા, સોએ, સ્તનરોગો, શક-

દોષોમાંનો અવમથક, કુંભિકા, અનુશયી,

નાડીમણો, કંઠરોગમાંના બે વૃંદો, શકદોષોમાંની

પુષ્કરિકા, અલછ, ધણાખરા ક્ષુદ્રરોગો, તાણુ-

પુષ્પટ, દંતપુષ્પટ, તુંડિકેરી, ગિલાયુ, ભગંદરો

અને જ કોઈ મેઘથી થયેલા રોગો હોય, તેઓ

ભેદન કરવાને યોગ્ય છે. મૂનાશયનું ભેદન પથરી

સિવાય બીજા કોઈ કાચુથી કરવું નહિ. ૩

લેખન કરવા યોગ્ય વ્યાધિઓ

લેપ્યાશ્વત્સો રોહિણ્યઃ કિલાસમુપજિહ્વિકા ।

મેદોજો દન્તર્વદર્મો ગ્રન્થિર્વત્માધિજિહ્વિકા ॥

અર્શસિ મખ્દલં માંસરુન્દી માંસોન્નતિસ્તથા ॥૪॥

વાતિક, પૈત્તિક, શ્લેષ્મિક અને સાંનિપાતિક

એ ચારે પ્રકારની રોહિણીઓ, કિલાસ, ઉપ-

જિહ્વિકા, મેઘથી થયેલો રોગ, દંતવૈદર્ભ, અગ્નિ,

મણુનું મોહું, અધિજિહ્વિકા, અરસો, કાઠ

વગેરેનાં મંડલો, માંસકંઠી (સ્વરૂપ માંસનો

અંકુર) અને માંસની લથાઈ એટલા વ્યાધિઓ

લેખન કરવા યોગ્ય છે. ૪

વેધન કરવા યોગ્ય વ્યાધિઓ

વેધ્યાઃ શિતઃ વહુવિધા મૂત્રશુદ્ધિર્લોકોદરમ્ ॥૫॥

ધણુ પ્રકારની શિરાઓ, મૂત્રવૃદ્ધિ અને

દેહાદર એ વ્યાધિઓ વેધન કરવા યોગ્ય છે. ૫

એપણુ કરવા યોગ્ય વ્યાધિઓ

અપ્પા નાટ્યઃ સમ્રલ્યાથ ત્રણા ઉન્માર્ગિણથ ચે ॥૬

નાડીમણો, શરૂવાળા મણો અને વિપરીત

માર્ગમાં ગયેલા મણો એપણુ કરવાને (લોહા

વગેરેની સળીથી અંદર તપાસવાને) યોગ્ય છે. ૬

આહાર્ય (એટલી કઠવા યોગ્ય) વ્યાધિઓ

આહાર્યાઃ શર્કરાસ્તિસ્તો દન્તર્કર્ણમલાદમરી ।

ગ્રલ્પાનિ મૃદગર્માથ વર્ચથ નિચિતં મુદં ॥ ૭ ॥

દંતશર્કરા આદિ ત્રણ પ્રકારની શર્કરાઓ,

અતિચક્ષિત દંત, કચું મળ, પથરી, શરૂયો,

મૃદગર્મો અને ગુદામાં જમા થયેલી વિષા

આહાર્ય છે. ૭

જાવ કરાવવા યોગ્ય વ્યાધિઓ

સાવ્યા વિદ્રધયઃ પંચ ભવેયુઃ સર્વજાદ્વે ॥

કુષ્ઠાનિ વાયુઃ સરુજઃ શોકો યથ્ચક્રદેશજઃ ।

પાલ્યામયાઃ શ્રીપદાનિ વિપજુદં ચ શોણિતમ્ ॥

અર્જુદાનિ રિસર્પાથ ગ્રન્થયથાદિતસ્તુ યે ।

ત્રયસ્રપથોપદંશાઃ સ્તનરોગા વિદારિકા ॥

શોષિરો ગલશાલ્કરં કન્ટકાઃ કુમિદન્તકઃ ।

દન્તવેષ્ઠઃ સોપકુશઃ શીતાદો દન્તપુષ્પટઃ ॥

પિત્તાસૂક્ષ્મકાશોષ્ઠયાઃ ક્ષુદ્રરોગાથ ભૂયશઃ ॥૮॥

સર્વ દોષોથી ઉત્પન્ન થયેલા વિદ્રધિ સિવાય

બાષ્પીના પાંચ પ્રકારના વિદ્રધિઓ, કુષ્ઠો, વેદના-

વાળો વાયુ, એક પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલો સોએ,

કાનની ખૂટાનાં દરદો, શ્વીપદો, ઝેરના સંયોગ-

વાળું રુધિર, અચુંદો, વિસર્પો, વાતિક, પૈત્તિક

તથા શ્લેષ્મિક અગ્નિઓ, ત્રણ જાતના ઉપદંશો,

સ્તનરોગો, વિદારિકા, શોષિર, ગલશાલ્ક, કંઠદો,

કૃમિદંતક, દંતવેષ્ઠ, ઉપકુશ, શીતાદ, દંતપુષ્પટ,

પિત્ત, રુધિર તથા કંઠથી ઉત્પન્ન થયેલા હોઠ

સંબંધી રોગો અને ધણાખરા ક્ષુદ્રરોગો જાવ

કરાવવા યોગ્ય છે. ૮

સીવના યોગ્ય વ્યાધિઓ

સીવ્યા મેદઃસમુત્થાથ મિત્રાઃ સુલિખિતા મદાઃ ।
સઘોત્રણાથ ચૈવ ચલસંધિવ્યપાથયાઃ ॥૯॥

કેવળ મેદથી ઉત્પન્ન થયેલા જે વ્યાધિઓ
બેદનામાં આવ્યા હોય અને સારી પેઠે ખોતરાયા
તથા ઉખેડાયા હોય તેઓ સીવના યોગ્ય છે.
તુરતના થયેલા અને હાથપગ વગેરેના હાલતા
સંધિઓમાં થયેલા પ્રણી પણ સીવના લાયક છે. ૯

કેવા પ્રણીને ન સીવના ? અને કેવી ક્રિયા કરવી ?
ન હારાત્રિવિપૈર્નુદા ન વા મારુતવાહિનઃ ।
નાન્તર્લોહિતશલ્યાથ તેષુ સમ્યગ્વિજોધનમ્ ॥
પાંશુરોમનલાદીને ચલમસ્થિ મથેચ યત્ ।
અહતાનિ યતોઽમૂનિ પાચયેયુર્મૃશં વ્રણમ્ ॥
રુજથ વિવિધાઃ કુર્ણુસ્તસ્માદેતાન્વિજોધયેત્ ॥૧૦॥

જે પ્રણી ક્ષાર, અગ્નિ કે ઝેરથી સંસર્ગ
પામ્યા હોય, જે પ્રણીમાંથી પવન નીકળતો હોય
અને જે પ્રણીની અંદર લોહી કે શલ્ય રહી ગયેલાં
હોય, તે પ્રણીને સીવના નહિ. એવા પ્રણીને સારી
રીતે શુદ્ધ કરવા એ જ સારું છે; કેમ કે રજ,
રુવાંટાં, નખ વગેરે તથા અંચળ અસ્થિ કાઢવામાં
નહિ આવતાં પ્રણીમાં રહી બચે તો પ્રણીને અત્યંત
પકાયે છે તથા અનેક પ્રકારની વેદનાઓ કરે
છે. એટલા માટે તેના પ્રણીનું સારી પેઠે શોધન
કરવું જોઈએ. ૧૦

પ્રણને કેવી રીતે સીવવો ?

તતો વ્રણં સમુદ્રમ્ સ્થાપયિત્વા યથાસ્થિતમ્ ।
સીવ્યેત્ સૂર્યમેળ સ્વરેળ વલ્કેનાદમન્તકસ્ય વા ॥
શળજહૌમસૂત્રામ્પાં આપ્યા વાલેન વા પુનઃ ।
મૂર્વાગદ્ગૃહીતાનૈર્સીવ્યેદેહિત્વકં શનઃ ॥
સીવ્યેદ્રોફણિકાં વાપિ સીવ્યેદ્રા તુષ્પ્રસેર્નીમ્ ।
ઋજુગ્રન્થિમયો વાપિ યથાયોગમવાપિ વા ॥

દેશેજ્વળમાંસે સંધૌ ચ સૂચી વૃત્તાદ્ગુલદ્વયમ્ ।
આપતા વ્યક્તુલા વ્યસ્તા માંસલે વાપિ પૂજિતા ॥
ઘસુર્વકા હિતા મર્મફલકોશોદરોપરિ ।
હચેતાસિવિધાઃ સૂચીસ્તીક્ષ્ણાગ્રાઃ સુસમાહિતાઃ ।
કારયેન્માલતીપુષ્પવૃન્તાગ્રપરિમળહલાઃ ॥
નાતિદૂરે નિકુટે વા સૂચીં કર્મણિ પાતયેત્ ।
દૂરાદ્ગુજો વ્રણૌષ્ઠસ્ય સંનિકુટેજ્વલુચ્ચનમ્ ॥૧૧॥

પ્રણને જાણી કરી, ચામડી વગેરેને બરાબર
બેસતાં કરી, ઝીણા સૂતરના દોરાથી કે આસો-
દરાની છાલથી અથવા શણથી અથવા રેશમના
દોરાથી અથવા શણ જેવા સ્નાયુ નામના
ઉપધાતુના વાળાથી અથવા વાળથી કે ધતુષની
દોરી બનાવવામાં કામ આવતી મૂર્વાથી;
અથવા ગળેના તાંતણાથી ધીરે ધીરે વેલાની
પેઠે, ગોઝણની પેઠે અથવા દરજી લોકોની
પદ્ધતિ પ્રમાણે સરળ ગડિા વાળી તૂની લેવાની
રીતે અથવા જમ થોગ્ય લાગે તેવી રીતે ટાંકા
ભરીને સીવી લેવો. અદ્યપમાંસવાળા પ્રદેશમાં
અથવા સંધિમાં સીવવું હોય, તો ગોળ અને બે
આંગળ લાંબી સોય બેઈએ, ધણા માંસવાળા
પ્રદેશમાં સીવવું હોય, તો ત્રણ આંગળ લાંબી
અને ત્રણ હાંસિવાળી સોય અનુકૂળ થાય છે.
મખોમાં, વૃષણોમાં કે પેટ ઉપર સીવવું હોય
તો ધતુષ જેવી વાંછી સોય અનુકૂળ થાય છે.
આ ત્રણે પ્રકારની સોયો તીક્ષ્ણ, સારી ગોઠવણ-
વાળી, સ્વચ્છ અને માલતીના પુષ્પના ડીંટાના
અથ જેવી ગોળ કરાવવી. સીવવાના સમયમાં
સોયને પ્રણીની અંદર અતિ દૂર પણ નાખવી
નહિ અને બહુ નજીક પણ નાખવી નહિ.
ગોય બે બહુ જાંડી નાખવામાં આવે, તો વેદના
થાય છે અને બહુ જ નજીકમાં નાખવામાં
આવે તો ચામડી જાયડી બચે છે. ૧૧

મળ સીન્ધ્યા પછીની ક્રિયા

અથ ધૌમપિતુચ્છન્નં સુસ્પૃતં પ્રતિસારયેત્ ।
પ્રિયદ્વગ્જનવપટ્યાહરોઽર્ચુર્ણઃ મમન્તતઃ ॥
ચાલકીફલર્ચુર્ણનાં ધૌમપ્યાગેન વા પુનઃ ।

તત્તો વ્રણં યથાયોગં વદ્વાચારિકમાદિજેત્ ॥૧૨॥

સારી રીતે સીની લીધેલા મળને દેશથી
વસ્ત્રથી તથા રૂના પૂમડાથી ઠાંટી ઓતરફ
ઘડેલાં, રસવંતી, ઠોઠીમધ તથા લોધરનું ચૂર્ણ
બભરાવવું; અથવા સાલેડા નાખના વૃક્ષના ફળનું
ચૂર્ણ બભરાવવું, અથવા અળસીના વસ્ત્રની
બરમ બભરાવવી. 'યેત્રે આટલું' કર્યો પછી મળ-
વાળાને યથાયોગ્ય રીતે મણિતોપાસનીય
નાખના આ સૂત્રસ્થાનના ૧૯ મા અધ્યાયમાં
કલા પ્રમાણે આચારવિધિ બતાવેલો. ૧૨

શસ્ત્રક્રિયાઓના સંક્ષેપ

एतदष्टविधं कर्म ममासेन प्रकीर्तितम् ।
चिकित्सितेषु फाल्स्वर्येन विस्तरस्तस्य वक्ष्यते ॥१३॥

આ આઠ પ્રકારનું શસ્ત્રકર્મ અહીં સંક્ષે-
પથી કહ્યું. સંપૂર્ણ વિસ્તારથી તો ચિકિત્સાનાં
પ્રકરણોમાં કહેવામાં આવશે. ૧૩

। शस्त्रक्रियाभ्यां व्यापत्तिभ्यां (બગાર) ।
हीनातिरिक्तं तिपयेच्च गात्रेच्छेदनमात्मनः ।
एतावत्सोऽष्टविधे कर्मणि व्यापदः स्मृताः ॥१४॥

શસ્ત્ર મળની અંદર જેટલું નાખવું જોઈએ
તેથી ઓછું નાખવામાં આવે અથવા શસ્ત્રથી
જેટલું કામ કરવું જોઈએ તેથી ઓછું કરવામાં
આવે, તો તે બગાડ છે. શસ્ત્ર મળની અંદર
જેટલું નાખવું જોઈએ તેથી અધિક નાખવામાં
આવે અથવા શસ્ત્રથી જેટલું કામ કરવું જોઈએ
તેથી અધિક કરવામાં આવે, તો તે પણ બગાડ
છે. શસ્ત્ર મળમાં આડું નાખવામાં આવે, તો તે
પણ બગાડ છે અને શસ્ત્ર નાખતાં ધેવનું જ
અંગ કપાઈ જાય, તો તે પણ બગાડ છે. આઠે

પ્રકારની શસ્ત્રક્રિયાઓમાં આ ચાર વ્યાપત્તિઓ છે.

શસ્ત્રક્રિયા કરનારે યેવ પ્રવીણ તથા
પ્રમાણિક જેઈએ

अज्ञानलोभादितवाक्ययोगमयप्रमोहपरेश्व
भावः । यदा प्रयुजीत मियुगुलं तदा मयेगान्द-
म्ने विकारान् ॥ तं क्षारग्रामाग्निमिरौपयैश्च भूयो-
ऽमियुज्जानमपृक्तिपृक्तम् । जिजीविषुर्दૂत एव वषं
पिवर्जयेदुग्रविपाप्रितुल्यम् ॥ तदेव युक्तं त्वतिमर्म-
संधीन् हिंस्याच्छिरां स्नायुमयास्थि चैन । मूर्ख-
प्रयुक्तं पुरुषं क्षणेन प्राणैर्विपुञ्ज्यादयवा कथंचित् ॥

જે યેવ અજ્ઞાન, લોભ, શુભોની સીખ-
વણી, ભય, મોહ કે વ્યભતા વગેરેથી મળમાં
શસ્ત્રનો હીનયોગ કરે, તો બીજા પણ કેટલાક
વિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે. યુક્તિઓને નહિ બલુ-
નારો જે મૂર્ખ યેવ ઓટી રીતે ફરી વાર પણ
સાર, શસ્ત્ર, અગ્નિ કે ઔપધની ક્રિયા કરવા તૈયાર
થાય, તો જીવવા છાછનારા રોગીએ તેને ઉગ્ર
વિષ જેવો તથા ઉગ્ર અગ્નિ જેવો સમજીને દૂરથી
જ છોડી દેવો.

મૂર્ખ યેવના હાથથી થયેલો શસ્ત્રનો અતિ-
યોગ પણ મર્મને, સંધિને, શિરાને, સ્નાયુને તથા
અસ્થિને કાપી નાખે છે અને તેમ થવાથી કદાચ
એક જ સ્થામાં માણસને પ્રાણરહિત પણ કરે છે.
શસ્ત્રક્રિયા કરતાં મર્મમાં જખમ થવાનાં શિદ્ધેના

अमः प्रलापः पतनं प्रमोहो निचेष्टनं संस्व-
प्नोष्णता च । सस्तांगता मूर्छनमूर्ध्वगतस्तीव्रा
रुजो वातकृताश्च तास्ताः ॥ मांसोदकामं रुधिरं च
गच्छेत्सर्वेन्द्रियार्चोपरमस्तथैव । दशाङ्गसंख्येयपि
हि क्षतेषु सामान्यतो मर्मेषु लिङ्गमुक्तम् ॥ १६ ॥

પાંચ પ્રકારનાં મર્મો કે જગ્યા શારીરસ્થાનના
છઠ્ઠા અધ્યાયના બીજા વિષયમાં કહેવામાં આવશે,
તેઓમાં શસ્ત્રથી વેધ થાય, તો રોગીને ભ્રમ
(ચાકડા પર ચડેલાના જેવું ભ્રમણ), અસંગ

ભાષણ, પડી જવું, મોહ, શારીર ચેષ્ટાઓથી રહિત-
પણું, ચિત્તની અશક્તતા, શરીરમાં પરિતાપ,
શરીરની શિથિલતા, ખૂર્છા, શ્વાસ અને વાયુએ
કરેલી તે તે વેદનાઓ થાય છે. તેમ જ માંસના
ધોણુ જેવું રુધિર ચાલવા લાગે છે અને સધળા
વિષયોનું અહણુ બંધ પડી જાય છે. ૧૬

૧ શિરા જખમ પામે તો કેવાં ચિહ્નો થાય છે?

સુરેન્દ્રગોપપ્રતિમ પ્રભૂતં રક્તં સ્વેદૈ સ્વતત્થ
વાયુઃ । કતોતિ રોગાન્ નિમિદ્ધાન્ યથોક્તાચ્છિ-
ન્નાસુ મિન્નાસ્થ વા શિરાસુ ॥ ૧૭ ॥

વૃણાદિકમાં શસ્ત્ર ચલાવતાં તેનાથી મર્મ
વગરની એકલી શિરાઓ જ છેદાય કે બેદાય તો
વરસાદમાં પૃથ્વી ઉપર થતા ઇંદ્રગોપ નામના
લાલ ક્રીડાઓના જેવું રાતું લોહી તે જખમમાંથી
ખૂબ સ્રવે છે અને વાયુ આ સૂત્ર-થાનના શોષિત
વર્ણનીય નામના ૧૪ મા અધ્યાયના ૧૬ મા
વિષયમાં કહેલા માથાનું રાજ, અધિમંથ વગેરે
અનેક પ્રકારના રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૭

સ્નાયુ જખમ પામે તો કેવાં ચિહ્નો થાય છે?

કૌઙ્ઙ્યં શરીરાનયગ્નસાદઃ ક્રિયાસ્વશક્તિ-
સ્તુમુલા રુજથ । ચિરાદ્વળો રોહતિ યસ્ય વાપિ તં
સ્નાયુનિદ્ધં મનુજં વ્યવસ્યેત્ ॥ ૧૮ ॥

જો શરીર ખૂંધું થઈ જાય, અવયવ તથા
સંધ્યું શરીર પણ ક્રિયાઓમાં અશક્ત થઈ જાય,
તુમુલ વેદનાઓ થાય અને વૃણુ લાંબે કાળે આય
તો બાણુવું કે સ્નાયુમાં જખમ થયો છે. ૧૮

૩ સંધિ જખમ પામે તો કેવાં ચિહ્નો થાય છે?

શોફાતિવૃદ્ધિસ્તુમુલા રુજથ વલ્લઘવઃ પર્વસુ
મેદશોષૌ । ક્ષતેષુ સંધિપ્ચલાચલેષુ સ્પાત્સંધિ-
કર્મોપરતિથ્થ લિન્નમ્ ॥ ૧૯ ॥

યસ કે અયસ સંધિ, શસ્ત્રથી જખમ પામે
તો સોજો ખૂબ વધે છે, તુમુલ વેદનાઓ થાય છે,
બળનો ક્ષય થાય છે, સંધિમાં બેદ તથા સોન થાય

છે અને સંધિની સધળી ક્રિયાઓ બંધ પડે છે.

અસ્થિ જખમ પામતાં થતાં ચિહ્નો
ઘોરા રુજો યસ્ય નિશાદિનેષુ સર્ગસ્વસ્થાસુ
ન શાન્તિરસ્તિ । વૃષ્ણાક્નસાદૌ શ્વયધુશ્ચ રુન્ધ તમ-
સ્થિવિદ્ધં મનુજં વ્યવસ્યેત્ ॥ ૨૦ ॥

જો ઘેર વેદનાઓ થાય, રાતે કે દિવસે કાઠ
પણુ અવસ્થામાં શાંતિ ન જ થાય, તરશ લાગ્યા
કરે, અંગોમાં ગ્લાનિ થાય, સોજો થાય અને સંતાપ
થાય તો બાણુવું કે અસ્થિમાં જખમ થયો છે. ૨૦

સંધિ, શિરા વગેરે જખમમાં હોય તો થતા ચિહ્નો
યથાસ્વમેતાનિ વિભાવયેયુર્લિન્ગાનિ મર્મસ્વ-
મિતાહિતેષુ ॥ ૨૧ ॥

સંધિ, શિરા, સ્નાયુ કે અસ્થિ પોતપોતાનાં
મર્મ સહિત જખમ પામ્યાં હોય, તો ઉપર પ્રમાણે
ચિહ્નો થવા ઉપરાંત આ અધ્યાયના ૧૬ મા
વિષયમાં કહ્યા પ્રમાણે બ્રમ તથા અસંબદ્ધ ભાષણ
(પ્રલાપ) આદિ ચિહ્નો થાય છે. ૨૧

૪ મર્મમાં જખમ પામતા માંસનાં ચિહ્નો

સ્પર્શ ન જાનાતિ ત્રિપાણ્ડુવર્ણો
યો માંસમર્મ્મપમિતાહિતઃ સ્પાત્ ॥ ૨૨ ॥

માંસનું મર્મ શસ્ત્રક્રિયાથી જખમ પામે તો
બાણુસને કાઠ સ્પર્શની બળર પડતી નથી અને
શરીરના વર્ણુ અત્યંત પાંડુ (ફિકો) થઈ જાય છે.

પોતાના જ અંગને કાપનારે મૂર્ખ વૈદ્ય
આત્માનમેવાથ જઘન્યકારી શસ્ત્રેણ યો હન્તિ
હિ કર્મ કુર્વેન્ । તપાત્મવાનાત્મહનં કુર્વેદ્યં ત્રિવર્જ-
યેદાયુર્મરીપ્સમાનઃ ॥ ૨૩ ॥

જે મૂર્ખ વૈદ્ય શસ્ત્રક્રિયા કરતાં પોતાના જ
અંગને જખમ કરે તેને આત્મધાતી સમજીને,
જીવવા ઇચ્છનારા વિચક્ષણ રોગીએ છોડી જ દેવો.

શસ્ત્રક્રિયામાં કાઠ પણ ભૂલ થવા ન દેવી
તિર્યકપ્રણિહિતે શસ્ત્રે દોષાઃ પૂર્વમુદાહૃતાઃ ।
તસ્માત્પરિહરન્દોપાન્તુર્યાચ્છસ્ત્રનિપાતનમ્ ॥ ૨૪ ॥

એ શસ્ત્રને આહુતું નાખવામાં આવે તો આ સૂત્રસ્થાનના અગ્રોપદરણીય નામના ૫ મા અધ્યાયના ૮ મા વિપયમાં કહેલા દોષો થાય છે; એટલા માટે વેદે ઠાઈ પણ દોષને નહિ લાગુ પડવા દેતાં શસ્ત્રિયા કરેલી. ૨૪

શૈગીયું પુત્રની પેડે પાળન કરવું

માતરં પિતરં પુત્રાન્વાન્ધવાનપિ ચાતુરઃ ।

અપ્યેતાત્મિશદ્ધૈત વૈધે ત્રિશાસમેતિ ચ ।

વિસૃજત્યાત્મનાત્માનં ન ચૈનં પરિશદ્ધૈતે ।

તસ્માત્પુત્રવદેવૈનં પાલયેદાતુરં મિષઃ ॥૨૫॥

શૈગી પોતાની માનો, બાપનો, પુત્રોનો તથા બાંધવોનો પણ વિશ્વાસ કરતો નથી; એટલું જ નહિ પણ તેમના ઉપર શંકા રાખે છે અને વૈધનો પરિપૂર્ણ વિશ્વાસ કરે છે; પોતે જ પોતાના શરીરને વધના હાથમાં સોંપી દે છે અને વૈધની ઉપર કશો શંક રાખતો નથી; એટલા માટે વેદે તેને પુત્રની પેડે પાળવો જોઈએ. ૨૫

એક વ્યાધિને રાખવા અનેક ક્રિયાઓની જરૂર કર્મણા કશિદેકેન દ્રામ્યાં કશિત્રિભિસ્તથા ।
વિકારઃ સાધ્યતે કશિચતુર્મિરપિ કર્મભિઃ ॥૨૬॥

ઠાઈ વ્યાધિ એક ક્રિયાથી, ઠાઈ વ્યાધિ બે ક્રિયાઓથી, ઠાઈ વ્યાધિ ત્રણ ક્રિયાઓથી અને ઠાઈ વ્યાધિ ચાર ક્રિયાઓથી પણ ટળે છે. ૨૬

ક્રિયાથી વ્યાધિ રાખનારા વૈધને

મોહું દૂળ મળે છે

ધર્માર્થો કીર્તિમત્વર્થે સતાં ગ્રહણમુત્તમમ્ ।

પ્રામુષાત્સર્ગવાસં ચ હિતમારમ્ય કર્મણા ॥૨૭॥

ક્રિયા વડે શૈગીયું હિત કરવાથી વૈધ ધર્મ, ધન, અનંત શ્રીતિ, સત્પુત્રો વરફાવી ઉત્તમ માન અને અંતે સ્વર્ગવાસને પણ પામે છે. ૨૭

અધ્યાય ૨૬ મો

ઉપક્રમ

અયાતઃપ્રણેત્રશલ્યવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'પ્રણેત્રશલ્યવિજ્ઞાનીય' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીયું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધનંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

શલ્ય શસ્ત્રની વ્યુત્પત્તિ અને શલ્ય ત્રિષે માહિતી શલ શલ આશુગમને ધાતુન્તસ્ય શલ્યમિતિ રૂપમ્ । તદ્ ટ્રિવિધં શરીરમાગન્તુકં ચ । સર્વશરી-

રાવાધકરં શલ્યં તદિહોપદિશ્યતે હવતઃ શલ્યશાસ્ત્રમ્ ॥ તત્ર શરીરં રોમનત્વાદિ ધાતવોઞ્જનમલા દોષાશ્ચ દુષ્ટાઃ । આગત્ત્વપિ શરીરશલ્યવ્યવિતરંકેણ યાવન્તો માથા દુઃસ્વમુત્પાદયન્તિ । અધિકારો હિ લોહવેણુશ્ચત્વણશ્ચક્રાશ્ચિમયેષુ, તત્રાપિ વિગેષતો લોહમયેષ્વેવ વિશસનાર્થોપપન્નત્વાહ્નોહસ્ય । લોહાનામપિ દુર્ગત્વાદશુભુક્ત્વાદ્વપ્રયોજનકરત્વાચ શરેવાધિકૃતઃ । સ ટ્રિવિધઃ કર્ણો શ્લક્ષ્ણશ્ચ । પ્રાચેણ ત્રિવિધશ્લક્ષ્ણપત્રપુષ્પફળતુલ્યાકૃતયો વ્યાખ્યાતા વ્યાલમૂળવશિવસ્તસદ્શાશ્ચ ॥ ૨ ॥

સંસ્કૃત વ્યાકરણની રીત પ્રમાણે 'શલ' અને 'શ્લ' એ બે ધાતુઓ શીઘ્રગતિરૂપ અર્થવાળા છે. તેઓમાં પહેલા ધાતુની આગળ કૃતપ્રત્યય લાગવાથી 'શલ્ય' એ રૂપ થાય છે. એક શારીર અને બીજું આગંતુક એ રીતે તે શલ્ય બે પ્રકારનું હોય છે. શલ્ય એટલે સર્વ શરીરમાં ગમે ત્યાં પીડા કરનારી વસ્તુ. એ વસ્તુનો આ શાસ્ત્રમાં ઉપદેશ કરવામાં આવે છે, તેથી આ શાસ્ત્રનું 'શલ્યશાસ્ત્ર' એ નામ છે. રોમ તથા નખ વગેરે પદાર્થો, દુષ્ટ થયેલી ધાતુઓ, દુષ્ટ થયેલી ઉપધાતુઓ, દુષ્ટ થયેલા અંગના

૧ શરીરના ગુભ ધર્મ ગમેલા શલનો પરિણામ કરવા વિશેનો.

મળો અને દુષ્ટ થયેલા દોષો એ શારીર શદ્યો કહેવાય છે. શારીર શદ્ય સિવાય બીજા જે કાઈ પદાર્થો દુઃખને ઉત્પન્ન કરે છે, તેઓ આગંતુ શદ્યો કહેવાય છે. લોહના, વાંસના, વૃક્ષના, ખડના, શિંગડાના અને અસ્થિઓના પદાર્થોમાં શદ્યરૂપ થવાની યોગ્યતા છે, અને તેઓમાં પણ વિશેષ કરી લોહના પદાર્થોમાં જ શદ્યરૂપ થવાની યોગ્યતા છે; કારણ કે લોહું પીકવાના તથા મારવાના કામમાં વપારે ઉપયોગી થાય છે. લોહના પદાર્થોમાં પણ બાણ જ શદ્યપણાની વિશેષ યોગ્યતાવાળું છે; કારણ કે તે વારણ કરવાને અશક્ય છે. જે ઝીણા મોઢાવાળું હોય છે અને દૂરથી જ ધારેલા હેતુને પાર પાડે છે, એ બાણ કણી (કાનવાળું—આડા કે વળેલા એક ભાગવાળું) અને શ્લક્ષુ (કાન વગરનું સીધું) એમ બે જાતનું હોય છે. બાણો ઘણું કરીને અનેક જાતનાં વૃક્ષોનાં પાંદડાંઓ, પુષ્પો તથા ફળો જેવી આકૃતિઓવાળાં હોય છે અને હિંસક પશુઓનાં મોઢાં જેવી આકૃતિઓવાળાં પણ હોય છે. શદ્યોની ગતિ અને સામાન્ય તથા વિશેષ લક્ષણો

સર્વશલ્યાનાં તુ મહતામણનાં વા પચ્ચવિધો ગતિરિગેપઝઞ્ચમધોઝ્યાચીનસ્તિર્યગ્જીરિતિ । તાનિ યદા વેગલ્પાત્પ્રતિઘાતાદ્વા ત્વગાદિપુ-વ્રણસ્તુષ્ણ-વતિષ્ણન્તે ધમનીસ્રોતોઽસ્થિવિવરપેશીપ્રમૃતિષુ વા શરીરપ્રદેશેષુ ।

તત્ર શલ્યલક્ષણમુચ્યમાનમુપધારય । તત્ર દ્વિવિધં સામાન્યં વૈશેષિકં ચ । ક્યાપં પિઠકાચિતં શોફવેદનાવન્તં મુદ્દુમુદ્દુઃ શોણિતમ્ભાવિણં વુદ્ધદવ-દુન્નતં મુદ્દુમાંસં ચ વ્રણં જાનીયાત્સશલ્યોઽયમિતિ । સામાન્યલક્ષણમેતદુક્તમ્ ।

વૈશેષિકં તુ ત્વગતે વિવર્ણઃ શોફો મવત્યા-યતઃ કઠિનશ્ચ । માંસગતે શોફામિદ્ધિઃ શલ્ય-માર્માનુપમેરોહઃ પીટ્ત્વાસદિષ્ણુતા ચોપપાકૌ ચ ।

પેશ્યન્તરસ્યેઽપ્યેતદેવ ચોપશોફર્વજમ્ । શિરાગતે શિરાષ્માનં શિરાશૂલં શિરાશોફશ્ચ । સ્નાયુગતે સ્નાયુજાલોત્સેપણં સંરમ્મથોગ્રા રુક્ચ । સ્રોતોગતે સ્રોતસાં સ્વર્મ્મગુણહાનિઃ । ધમનીસ્યે સપેનં રક્ત-મીરયન્નનિલઃ સશ્વદો નિર્ગચ્છત્યપ્પમર્દઃ પિપાસા હ્રાસશ્ચ । અસ્થિગતે વિવિધવેદનાપ્રાદુર્ભવઃ શોફશ્ચ; અસ્થિવિવરગતેઽસ્થિપૂર્ણતાઽસ્થિતોદઃ સંહર્ષો વલ-વાંશ્વ । સંધિગતેઽસ્થિવચ્છેદોપરમશ્ચ । કોષ્ઠગત આદો-પાનાહૌ મૂત્રપુરીપાહારદર્શનં ચ વ્રણમુખાત્ । મર્મ-ગતે મર્મવિદ્વચ્છેતે ॥

સદ્ધમગતિષુ શલ્યેષ્વેતાન્યેષુ લક્ષણાન્યસ્પટાનિ મવન્તિ ॥ ૩ ॥

નાનાં અથવા મોટાં સર્વ શદ્યોની ગતિ જાંચે, નીચે, પાછળથી, આડી અને સીધી એમ પ્રાંચ પ્રકારની હોય છે. (શદ્ય જો નીચેથી આવે તો શરીરમાં જાંચે જાય છે, જાંચેથી આવે તો નીચે જાય છે, પાછળથી આવે તો આગળ જાય છે, પડખાથી આવે તો આડું જાય છે અને સામેથી આવે તો સીધું જાય છે.) એ શદ્યો ન્યારે વેગ બંધ પડવાથી અથવા વેગનો પ્રતિઘાત થવાથી ઘણાં ત્વચા વગેરે (ત્વચા, માંસ, શિરા, સ્નાયુ, અસ્થિ, સંધિ, ઢાઢો અને મર્મ) આઠ સ્થાનોમાં અથવા ધમનીઓ, સ્રોતો કે અસ્થિઓનાં છિદ્રોમાં અથવા પેશીઓ (માંસખંડો) વગેરે રહી જાય છે, ત્યારે તેઓમાં નીચે પ્રમાણે લક્ષણો થાય છે.

શદ્યનાં લક્ષણો કહું છું તે સાંભળો. સામાન્ય અને વૈશેષિક એમ લક્ષણના બે પ્રકાર છે. વ્રણ કાળી ઝાંઘવાળો, ફેફસીઓવાળો, સોજાની વેદના-વાળો, વારંવાર લોહીનો સ્રાવ કરતો, પરપોટાની પેટે જાંચો અને કામળ માંસવાળો જેવામાં આવે, ત્યારે બાણનું કે 'આ વ્રણ શદ્યવાળો છે.' શદ્યનું આ સામાન્ય લક્ષણ કહ્યું.

વિશેષ લક્ષણ તો આ છે કે, શસ્ત્ર જે ત્વચામાં હોય તો ત્વચાના વર્ણથી બુદ્ધ વર્ણ-વાળો, લાંબો અને ઠણૂં સોજે થાય છે. માંસમાં હોય તો સોજે વૃદ્ધિ પામેલો હોય છે, શસ્ત્રનો માર્ગ રજાતો નથી, દબાણ ખતી શકાતું નથી, ચોસ થાય છે અને પાક થઈ જાય છે. શસ્ત્ર પેશીની અંદર હોય, તોપણ ચોસ તથા સોજ સિવાય બીજાં સંધર્મો એ જ (માંસમાં રહેલા શસ્ત્રનાં જ) લક્ષણો થાય છે. શસ્ત્ર જે શિરામાં હોય, તો શિરા ફૂલે છે, શિરામાં રક્ત થાય છે અને શિરામાં સોજે થાય છે. શસ્ત્ર જે સ્નાયુમાં હોય તો સ્નાયુનું જાણું ઓંચું થઈ જાય છે, સોજે થાય છે અને ઉત્તર વેદના થાય છે. શસ્ત્ર જે સ્ત્રોતમાં હોય તો સ્ત્રોતો રસાદિહિનું વહેવાનું કામ બરાબર કરી શકતાં નથી અને તેઓનો વર્ણ પણ બદલાઈ જાય છે. શસ્ત્ર જે ધમનીમાં હોય તો પવન કીણવાળા રુધિરને ચલાવતો તથા અવાજ કરતો નીકળે છે, ગાત્રો ભાંગે છે, તરશ લાગ્યા કરે છે અને વારંવાર થુંકવું પડે છે. શસ્ત્ર જે અસ્થિમાં હોય, તો અનેક પ્રકારની વેદનાઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને સોજે થાય છે. શસ્ત્ર જે અસ્થિના છિદ્રમાં હોય તો અસ્થિ ભરપૂર થઈ જાય છે, અસ્થિમાં બંધા થાય છે અને રૂંવાડાં ઊભાં કરી નાખનારો પવનનો પ્રબળ ઉપદ્રવ થાય છે. શસ્ત્ર જે સંધિમાં હોય, તો અસ્થિમાં રહેલાં શસ્ત્રના બેબો જ પ્રકાર થાય છે અને અંગની સંકાયવા તથા લાંબું કરવા વગેરે ક્રિયાની હાનિ થાય છે. શસ્ત્ર જે કોડામાં હોય, તો સોય વડે ભોંકાયાના બેબી બંધાવાળો વાયુનો કોલ થાય છે; વાયુ, મૂત્ર તથા વિષ્ટા વગેરે રોકાઈ જાય છે; અને વ્રણના મોઢા-માંથી મૂત્ર, વિષ્ટા તથા આહાર નબર પડે છે. શસ્ત્ર જે મર્મમાં હોય તો શિરા વગેરેનાં મર્મો

વીંધાયાનાં જે ચિદ્વનો ગયા રૂપ મા અધ્યાયમાં કહેલાં છે તે થાય છે.

શસ્ત્રો સૂક્ષ્મ સ્થિતિવાળાં હોય તોપણ તે તે સ્થાનકોમાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જ ચિદ્વનો થાય છે, પરંતુ તેઓ અસ્પષ્ટ રહે છે. ૩ શસ્ત્રોનું શરીરની અંદર ગુપ્ત થઈ જવાનું કારણ

મહાન્તિ સ્વલ્પાનિ વા શુદ્ધદેહાનામનુલોમ-સંનિવિટાનિ રોહન્તિ વિગેષતઃ કણ્ઠસ્રોતઃશિરા-ત્વરૂપેશ્યસ્થિમિરરેષુ । દોષપ્રકોપવ્યાયામામિવા-તેમ્પઃ પ્રચલિતાનિ પુનર્વાચન્તે ॥ ૪ ॥

જ્યોનાં શરીરો શુદ્ધ હોય (વાત આદિ દોષોથી દૂષિત ન હોય) તેઓનાં શરીરોમાં રૂંવાડાંની વલણ પ્રમાણે અનુકૂળ રીતે પેઢેલાં નાનાં અથવા મોટાં શસ્ત્રો શરીરોમાં પાકાદિક નહિ થવાને લીધે અંદરના ભાગોમાં મળી જવાથી ગુપ્ત થઈ જાય છે. કંઠ, સ્રોત, શિરા, ત્વચા, પેશી કે અસ્થિનાં છિદ્રમાં પેઢેલાં શસ્ત્રો તો વિશેષ કરી તે તે ભાગોમાં મળી જવાથી ગુપ્ત થઈ જાય છે; પરંતુ તેઓ જ્યારે કોઈ દોષના પ્રકોપથી, કસરત વગેરે મહેનત કરવાથી કે અભિધાતથી ચલાય-માન થાય છે, ત્યારે પાછાં પીકા કરે છે. ૪

ગુપ્ત થયેલાં શસ્ત્રોને ગોપી કાઢવાના ઉપાય તત્ત્વપ્રણેત્ર સિંગ્ગલિન્નાયાં મૃન્માપય-ગોષ્ઠમગોમયમૃદિનાયાં ત્વચિ યત્ર સંરમ્મો વેદના વા મવતિ તત્ર શલ્યં જાનીયાત્ । સ્થાનઘૃતમૃચ-ન્દનકલ્કૈર્ના પ્રદિગ્ધાયાં શલ્યોષ્મણાશુ નિસરતિ ઘૃતમુષ્ણુષ્યતિ વાલેપો યત્ર તત્ર શલ્યં વિજાનીયાત્ ॥

મામપ્રણેત્ર સ્નેહસ્વેદાદિભિઃ ક્રિયાવિગેષે-નિરુદ્ધૈરાતુરમુપપાદયેત્ । કર્શિતસ્ય તુ શિથિલીભૂત-મનવવદ્દં હુમ્ચમાણં યત્ર સંરમ્મં વેદનાં વા જન-યતિ તત્ર શલ્યં વિજાનીયાત્ ॥

કોષ્ઠાસ્થિસંધિપેશીરિરેષ્વવસ્થિતમેનં પરીક્ષેત્ ॥

શિરાધમનીસ્રોતઃશ્લાયુપ્રણેત્રે ત્વચક્રસંપુક્તે

યાને વ્યાધિતમારોપ્યાશુ વિષમેઽધ્વનિ યાયાદ્યત્ર
સંસ્મૃતો વેદના વા ભવતિ તત્ર શલ્યં જાનીયાત્ ॥

અસ્થિપ્રણે સ્નેહસ્વેદોપપન્નાન્યસ્થીનિવન્ધન-
પીડનામ્યાં મૃશમુપાચરેદ્યત્ર સંસ્મૃતો વેદના વા
ભવતિ તત્ર શલ્યં જાનીયાત્ ॥

સંધિપ્રણે સ્નેહસ્વેદોપપન્નાન સંધીન્પ્રસારણા-
કુચ્ચનવન્ધનપીડનૈર્મૃશમુપાચરેદ્યત્ર સંસ્મૃતો વેદના
વા ભવતિ તત્ર શલ્યમિતિ જાનીયાત્ ॥

મર્મપ્રણે ત્વનન્યમાવાન્મર્મણામુક્તં પરીક્ષણં
ભવતિ ॥૫॥

શલ્ય જો ત્વચામાં ગુમ થયું હોય, તો
ત્વચાને સ્નેહનનો તથા સ્વેદનનો સંસ્કાર આપી
માટીના, અડદના, જવના, ઘઉંના તથા છાણના
ચૂર્ણથી ચોળતાં જે સ્થળમાં રતાશ, સોજો કે
વેદના થાય, તે સ્થળમાં 'શલ્ય છે' એમ જાણી
લેવું. અથવા ત્વચાનો થીજણા ધીનો, માટીનો કે
ચંદનના કઢકનો લેપ કરતાં જે સ્થળમાં શલ્યની
ગરમીથી તુરત ધી પીગળવા લાગે અથવા માટી
વગેરેનો લેપ સુકાઈ જવા લાગે તે સ્થળમાં
'શલ્ય છે' એમ જાણી લેવું.

શલ્ય જો માંસમાં ગુમ થયું હોય, તો
આતુરના અંગમાં સ્નેહન, સ્વેદન તથા વમન,
વિરેચન વગેરે અવિરુદ્ધ ઉપચારો કરવા. આવા
ઉપચારો થવાને લીધે, શરીરની કૃશતા યતાં
શલ્ય જ્યાં ગોટી ગયું હોય, ત્યાંથી પોચું પડી
જુટું થઈને હાલવા લાગે છે. આમ થવાથી જે
પ્રદેશમાં રતાશ, સોજો કે વેદના થાય તેમાં શલ્ય
જાણવું.

શલ્ય જો ઠાકામાં, અસ્થિના છિદ્રમાં,
સંધિના છિદ્રમાં કે પેશીના છિદ્રમાં ગુમ થયું
હોય, તોપણ તેની એવી જ રીતે પરીક્ષા કરવી.

શલ્ય જો શિરામાં, ધમનીમાં, ઓતમાં કે
સ્નાયુમાં ગુમ થયું હોય તો આતુરને જાણેલાં

પૈડાંવાળી ગાડીમાં બેસાડીને, વેગથી ખાડા-
ખડળાવાળા નીચાજાંચા ભાગમાં ફેરવવો. ગાડી-
નો થડકો લાગવાથી જે પ્રદેશમાં રતાશ, સોજો કે
વેદના થાય, તે પ્રદેશમાં 'શલ્ય છે' એમ
જાણવું.

શલ્ય જો અસ્થિમાં ગુમ થયું હોય, તો
અસ્થિઓને સ્નેહનથી તથા સ્વેદનથી યુક્ત કરી
અત્યંત ખાંધવાં તથા દબાવવાં. આમ કરવાથી
જ્યાં રતાશ, સોજો કે વેદના થાય તે પ્રદેશમાં
'શલ્ય છે' એમ જાણવું.

શલ્ય જો સંધિમાં ગુમ થયું હોય, તો
સંધિઓને સ્નેહન તથા સ્વેદન આપી સારી પેઢે
લાંબા ટૂંકા કરાવવા, ખાંધવા તથા દબાવવા. આ
પ્રમાણે કરતાં જે સ્થળમાં રતાશ, સોજો કે વેદના
થાય તે સ્થળમાં 'શલ્ય છે' એમ જાણવું.

શલ્ય જો મર્મમાં ગુમ થયું હોય તો મર્મો,
ઉપર કહેલાં ત્વચા આદિ સ્થાનકોથી જુદાં સ્થાનમાં
હોતાં નથી, તેથી મર્મોમાં રહેલા શલ્યની પરીક્ષા
ત્વચા આદિ સ્થાનકોમાં ગુમ થયેલાં શલ્યોની
પરીક્ષા કરવાની પદ્ધતિ પ્રમાણે જ કરવી એમ
સમજવું. ૫

ગુમ થયેલા શલ્યનાં ફરનાં સામાન્ય લક્ષણો
સામાન્યલક્ષણમપિ ચ હસ્તિસ્કન્ધાશ્વપુત્ર-
પર્વતદ્રુમારોહણધનુર્વ્યાયામદ્રુતયાનનિયુદ્ધાધ્વગમન-
રુદ્ધનપ્રતરણપ્રગ્નનવ્યાયર્મનૃમ્મોહારકાસકાચયુષ્ઠી-
વનહસનપ્રાણાયામર્મર્જાતમૂત્રપુરીષશુક્રોત્સર્ગેર્ગ યત્ર-
મંસ્મો વેદના વા ભવતિ તત્ર શલ્યં જાનીયાત્ ॥૬॥

શરીરમાં રહી ગયેલા શલ્યનું નગલીકતું
સામાન્ય લક્ષણ આ અધ્યાયના ત્રીજા વિષયમાં
કહેવાઈ ગયું છે, પણ તેનું ફરનું સામાન્ય લક્ષણ
આ છે કે, આતુરને કોઈની કાંધ ઉપર, ઘોડાની
પીઠ પર, પર્વત પર કે ઝાડ પર, ધનુષ એવંચા-
ની મદનત કરવાથી, વેગવાળા ચાદન પર ચડવા-

રૂપ, ત્રાંબુ, પિત્તળ, કથીર તથા સૂસુ એનાં શલ્યો લોખા કાળ સુધી શરીરમાં રહે, તો પિત્ત-રૂપી અગ્નિના તાપ લાગવાથી પોતાની મેળે જ પીગળીને શરીરની ધાતુઓની સાથે એક થઈ જાય છે; માટે જો તેઓ વિશલ્યત્ર મર્મોમાં પડ્યાં હોય, તો તેઓને ન કાઢવાથી કરી હરકત નથી. કાંસા વગેરે જ પદાર્થો સ્વભાવથી જ શીતળ છે તથા ક્રોમળ છે અને ખીજ પણ જો જો પદાર્થો તેવાજ પ્રકારના છે તેઓનાં શલ્યો આ શરીરમાં પિત્તરૂપી અગ્નિના તાપથી પીગળી જઈને ધાતુઓની સાથે એકતા પામી જાય છે. શિંગડાં, દાંત, કેશ, અસ્તિ, વાંસ, કાષ, પથ્થર અને માટીનાં શલ્યો તો કદી પણ શરીરની અંદર સડી જતાં નથી કે એકતા પામતાં નથી. ૯

આખા અધ્યાયનો પિંગલ્ય દિવિધં પચ્ચગતિકં ત્વગાદિયજ્વલ્લુપુ।
યો વૈત્ત્યચિષ્ટિતં શલ્યં સ રાજઃ કર્તુમર્હતિ ॥૧૦॥
શલ્યના કષિપ્તપણને તથા શ્લક્ષ્ણતાને, શલ્યની પાંચ પ્રકારની ગતિઓને અને ત્વચા આદિ ત્રણ વસ્તુઓમાં જની અંદર શલ્ય હોય તેને, જે વૈદ્ય બરાબર જાણી શકે તે વૈદ્યજ રાજ-વૈદ્ય થવાને લાયક છે. ૧૦

અધ્યાય ૨૭ મો

ઉપક્રમ

અથાતઃ શલ્યાપનપનીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥૧

હવે શિષ્યોના પૂછનાથી ‘શલ્યાપનપનીય’ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરીએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

૧ શલ્યને કાઢવાના ઝાડારો વિશેનો.

શલ્યના બે ભેદ

શલ્યં દિવિધમવવદ્દમનવવદ્દં ચ ॥ ૨ ॥

એક અવબદ્ધ (મજબૂત ચોટી રહેલું) અને બીજું અનવબદ્ધ (નહિ ચોટી રહેલું) એમ શલ્ય બે પ્રકારનાં હોય છે. ૨

અવબદ્ધ શલ્યને કાઢવાના ઉપાયો

તત્ર સમાસેનાવવદ્દશલ્યોદ્ધરણાર્થં પશ્ચદશ હૈતુન્વક્ષ્યામઃ ॥

તથા-સ્વભાવઃ પાચનં મૈદનં દારણં પીડનં પ્રમાર્જનં નિર્ધાપનં વમનં વિરેચનં પ્રક્ષાલનં પ્રતિ-મર્શઃ પ્રવાહણમાચૂષણમયસ્ક્રાન્તો હર્ષથેતિ ॥ ૩ ॥

તેમાં અવબદ્ધ શલ્ય કાઢવાના પંદર ઉપાયો સંક્ષેપથી કહીએ છીએ (કે જમાંના અમુક ઉપાયો અનવબદ્ધ શલ્ય કાઢવામાં પણ લાગુ પડે એમ પોતાની મેળે સમજી શકાશે).

સ્વભાવ (પ્રકૃતિ), પાચન (પાકવું ન હોય તેને પાચનદ્રવ્યોથી^૨ પકાવવું), મૈદન (શસ્ત્રોથી ભેડવું), દારણ (ફાડી નાખનારાં દ્રવ્યોથી^૩ ફાડી નાખવું), પીડન (દબાવનારાં દ્રવ્યોથી^૪ દબાવેલો), પ્રમાર્જન (વાળથી કે વજ્ર વગેરેથી લૂછી દૂર કરી નાખવા વગેરે), નિર્ધાપન (નાકમાં નળી વડે પીપર તથા^૫ કાયકૃણ વગેરેનું ચૂર્ણ નાખવું વગેરે), વમન, વિરેચન, પ્રક્ષાલન (ધોવું), પ્રતિમર્શ (આંગળી વગેરેથી ધસવું), પ્રવાહણ (વિષા

૨ રુચનાં ખીજ, મૂળાનાં ખીજ, સરગદાના ખીજ, તલ, સર્પ, સાયવો, મદિરાની નીચે રહેલો કદડો, અળસી અને બીજાં પણ ઉષ્ણવીર્ય દ્રવ્યો પાચન કરેલાય છે.

૩ યુગ્મકરંજ, કૃષિયો વજ્રનાથ અથવા ત્રિવામ્બુ, ત્રેપાંગો, ચિત્રો, કવેર, કળ્પતરી ચરક, ચરંગની ચરક અને કંકણફોની ચરક અથવા કાશ્વર્યો કે કાર એ ફાડી નાખનારાં દ્રવ્યો કહેવાય છે,

૪ મીઠાણી ઓપધિઓની ઊસો તથા મુજિયાં દબાવનારાં દ્રવ્યો કહેવાય છે. જવ, ધતે તથા અંદોનો ભોટ પણ દબાવનાર છે.

વગેરેને બળાત્કારથી કાઢવા માટે રોગીએ જોર કરવું), આચૂપણ (મોઢા વગેરેથી ચૂસવું), અયસ્કાંત (લોહાને ખેંચનારો ચુંબક) અને હર્ષ એ પંદર ઉપાયોથી અવનદ્ધ શદ્ય નીકળે છે. ૩

કયાં ગદ્યોમાં કયા ઉપાયો યોજવા ?

તત્રાશુશ્વથુદ્ધારસમૂત્રપુરીપાનિલઃ સ્વમાવ-
ચલપ્રવૃત્તેર્નયનાદિભ્યઃ પતતિ ॥

સાવગાઠં શલ્યમનિદ્ધમાનં પાચયેત્ પ્રકો-
પાત્તસ્ય પૂયશોણિતવેગાદૌસ્વાદા પતતિ ॥

પક્તમનિદ્ધમાનં મેદયેદારયેદા મિત્રમનિરસ્ય-
માનં પીડનીયૈઃ પીટયેન્નાણિભિર્વા ॥

અપૂન્યલ્લશલ્યાનિ પરિપેચનાધ્માર્પનૈર્સલ-
વદ્વપાણિભિઃ પ્રમાર્જયેત્ ॥

આહારશેષશ્લેષ્મહીનાણુશલ્યાનિ શ્વસનોત્કા-
સનપ્રથમનૈર્નિર્દમેત્ ॥

અન્નશલ્યાનિ ચમનાદ્ગુલિપ્રતિમર્મપ્રમૃતિભિઃ ।
વિરેચનૈઃ પક્વાશ્યગતાનિ ॥

વ્રણદોષાશ્રયગતાનિ પ્રક્ષાલનૈઃ ॥
વાતમૂત્રપુરીયર્ગમસક્તેષુ પ્રગ્રહણમુક્તમ્ ॥

માસ્તોદકમનિપરુધિરદુષ્ટસ્તન્યેન્નાચૂષણમા-
સ્યેન વિપાળૈર્ના ॥

અનુલોમમનરુદ્ધમરુર્ણમનલ્પવ્રણમુસમયસ્કાન્તેન ।
હૃદયસ્થિતમનેરુકારણોત્પન્નં શોકશલ્યં હર્ષયેતિ ॥૪

આંસુ, છીંક, ઓડકાર, ખાંસી, મૂત્ર, વિષા અને પવન કે જાડા સ્વભાવશક્તિથી જ પ્રવર્તે છે, તેઓના બળથી નેત્રાદિકમાં રહેલું શદ્ય પોતાની મેળે પડી જાય છે. (સ્વભાવ)

અંદર ગયેલું શદ્ય જો પાક્યું ન હોય, તો પાચનદ્રવ્યોથી પકાવવું એટલે માંસનો સડો થતાં પરના તથા અધિરના વેગથી અથવા પોતાના જ ભારપણાથી તે પડી જાય છે. (પાચન)

શદ્ય પાકેલું છતાં બેદાનું ન હોય, તો તેને

વૃદ્ધિપત્ર આદિ શસ્ત્રોથી ભેદી નાખવું અને તેમ કયાં છતાં પણ ન પડે તો ફાટી નાખનારાં દ્રવ્યોથી ફાટી નાખવું, અથવા દબાવનારાં દ્રવ્યોથી કે હાથથી દબાવવું. (આ ભેદન, દારણ અને પીડન.)

દંદ્રિયોમાં રહેલાં નાનાં શદ્યોને જળની ધારાથી, કૂંક મારવાથી અને વાળ, વસ્ત્ર કે હાથથી દૂર કરી નાખવાં. (પ્રમાર્જન)

ભોજન કરતાં ગળા વગેરેમાં રહી ગયેલા આહારના અવયવને, કંકને અને પડી ગયેલાં શદ્યોના અવશેષ રહી ગયેલા ભાગોને શ્વાસથી, ખાંસી લાવવાથી અથવા નાકમાં ઓપધોનાં ચૂણેં નાખી છીંકા લાવવાથી કાઢી નાખવાં. (નિર્દર્શપન)

અત્રપ્ત શદ્યોને વમનથી તથા અંદર આંગળી વગેરે ધસવાથી કાઢી નાખવાં અને પક્વાશ્યમાં રહેલાં અત્રપ્ત શદ્યોને વિરેચનોથી કાઢી નાખવાં. (વમન, પ્રતિમર્શ તથા વિરેચન.)

પરના સ્થાનમાં રહેલાં શદ્યોને ધોવાથી કાઢી નાખવાં. (પ્રક્ષાલન)

પવન, મૂત્ર, વિષા કે ગર્ભ સાથે અટટી રહેલાં હોય, તો તે શદ્યોને જોર કરાવવાથી કાઢી નાખાવવાં. (પ્રચાલણ)

પવન, જળ, ઝેરવાળું રશિર અને દુધ ધાવણ એમને મોઢાથી અથવા શિંગડાથી ચૂસીને કાઢી નાખવાં. (આચૂપણ)

જે શદ્ય સરલ હોય, અવનદ્ધ ન હોય, સીધું હોય કે મોટા મોઢાવાળા મણુમાં રહેલું હોય તેને લોહચુંબકથી કાઢી નાખવું. (અયસ્કાંત)

અનેક કારણોથી ઉત્પન્ન થઈને હૃદયમાં રહેલા શોકરૂપી શદ્યને હર્ષથી કાઢી નાખવું. (હર્ષ) ૪

શલ્ય કાઢવાના બે માર્ગ તથા પદ્ધતિ
સર્વશલ્યાનાં તુ મહતામણૂનાં વા દ્વાવેવાહર-
ણેતૂ ભવતઃ પ્રતિલોમોઽનુલોમશ્ચ । તત્ર પ્રતિલોમ-
મવાચીનમાનયેદનુલોમં પરાચીનમ્ ।

ઉત્તુળ્લિતં છિત્ત્વા નિર્ધાતવ્યેઽદેદનીયમુલ્લમ્ ।
દેદનીયમુલ્લાન્યપિ કુક્ષિવક્ષઃકક્ષાવદ્વળપર્શુકાન્તર-
પતિતાનિ ચ હસ્તશક્યં યથામાર્ગં હસ્તેનાપહર્તુ
પ્રયતેત ।

અનુત્તુળ્લિતશલ્યાનિ દેદનીયમુલ્લાનિ ચ ।
અનિર્ધાત્યાનિ જાનીયાદ્ગુપ્તેદાનુબન્ધતઃ ॥
હસ્તેનાપહર્તુમશક્યં વિશસ્ય શક્ષેણ યન્ત્રેણ
વાપહરેત્ ॥ ૫ ॥

નાનાં અથવા મોટાં સધળાં શલ્યોને કાઢ-
વાના બે જ માર્ગ છે : એક અનુલોમ અને બીજો
પ્રતિલોમ. (જ રસ્તાથી શલ્ય પેહું હોય તે રસ્તા-
થી જ કાઢવું એ અનુલોમ કહેવાય છે અને જ
રસ્તાથી પેહું હોય તેની સામેના રસ્તાથી કાઢવું
એ પ્રતિલોમ કહેવાય છે.) અત્યંત દૂર નહિ પેસ-
વાને લીધે અંગના પૂર્વાર્ધમાં રહેલું હોય તેને
પ્રતિલોમ માર્ગથી કાઢવું અને અત્યંત દૂર પેસ-
વાને લીધે જતું મોટું અંગના પરાર્ધમાં નીકળ્યું
હોય તેને અનુલોમ રીતે કાઢવું.

શલ્યનું મોટું પરાર્ધમાંથી બહાર નીકળ્યું
ન હોય, પણ તે મોઢાના ગોઢાથી તે અંગના
પરાર્ધનો ભાગ જાંચો થઈ રહ્યો હોય તો અને તે
કાપવા લાયક મુખવાળો હોય તો તેને કાપી
શલ્યને હાથ વડે કે મુઠ્ઠા આદિ વડે હલાવવું.
પેટ, છાતી, કાખ, સાયળનું મૂળ કે પાંસળાંમાં
રહેલાં શલ્યોએ પરાર્ધના ભાગને જાંચો કર્યો
હોય અને તે ભાગનું મોટું કાપવા લાયક જણાય,
તોપણ નહિ કાપતાં હાથથી બની શકે એમ હોય
તો હાથથી જ પ્રતિલોમ માર્ગથી કાઢવાનો યત્ન
કરવો અને હાથ આદિથી શલ્યને હલાવવું નહિ.

શલ્ય બહુ જ દૂર સુધી પેહું હોય છતાં
પણ તે શલ્યે પોતાના મોઢાથી પરાર્ધના ભાગને
જાંચો કર્યો ન હોય, તો પરાર્ધનો ભાગ છેલ્લા
લાયક મુખવાળો જણાય છતાં પણ શલ્યને હાથ
વગેરેથી હલાવવું નહિ; કારણ કે હલાવવાથી
વધારે છેદ થઈ જશે.

હાથ વડે કાઢી શકાય એમ ન હોય, તો
યોગ્ય યંત્ર વડે 'પકડીને કાઢી લેવું'; પણ જો
યંત્રથી પણ કાઢી શકાય એમ ન હોય તો
શસ્ત્રથી કાપી એઈ તો રસ્તો કરીને કાઢી લેવું. ૫
શલ્ય કાઢતી વખતે થતા ઉપદેશની ચિકિત્સા

ભવતિ ચાત્ર ॥

શીતલેન જલેનૈનં મૂર્છન્તમયસંચયેત્ ।
સંરક્ષેદસ્ય મર્માણિ મુદુરાશ્વામયેષ્વ તસ્મ્ ॥ ૬ ॥

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્યંતરિએ
સ્વમુખે કહ્યું છે 'શલ્ય કાઢવાના સમયમાં
આતુર મૂર્છિત થયો હોય, તો તેનાં ઉપર શીતળ
જળ છાંટવું; તેનાં મર્મોતું રક્ષણ કરવું અને
વારંવાર (ફૂંધનું તપણ વગેરે આપવાથી) તેનું
આશ્વાસન કરવું.' ૬

શલ્ય કાઢ્યા પછી કરવાની ક્રિયા

તતઃ શલ્યમુદ્વૃત્ય નિર્લોહિતં વ્રણં કૃત્વા સ્વે-
દાર્દ્રમષિષ્ટતપ્રમૃતિભિઃ સંસ્વેદ્ય વિદદ્ય પ્રદિશ્ય સર્પિ-
ર્મધુર્યાં વદુઃશ્વાઙ્ગારિકમુપદિશેત્ ॥ ૭ ॥

શલ્ય કાઢી લીધા પછી વ્રણને સુધિર વગરનું
કરી, સ્વેદનક્રિયાને લાયક જણાય તો યોગ્યતા
પ્રમાણે આશિથી કે જાના ઘી વગેરેથી સ્વેદનક્રિયા
કરી અને જો ડાંભવા લાયક જણાય તો ડાંભી,
તે ઉપર મધ તથા ઘીનો લેપ કરી પાટો બાંધી
વેવે યોગ્ય આહારવિહારદિકેનો ઉપદેશ કરવો. ૭
બુદ્ધચુદા ભાગોમાંથી શલ્ય કાઢવાના પ્રકારો
શિરાસ્ત્રાણુવિલગ્નશ્વલ્લસ્તદિભિર્વિમોચ્યાપનયેત્ ।
શયયુગ્રસ્તગારક્કં સમવપીવ્ય શયયું દુર્વલ-

વારઙ્ગં કુશાદિભિર્વદ્ધવા ॥

હૃદયમભિતો વર્તમાનં શલ્યં શીતજલાદિમિ-
રુદ્ધેજિતસ્યાપહરેદધામાર્ગમ્ । દુરુપહરમન્યતોઽપ-
વાધમાનં પાટયિત્વોદ્ધરેત્ ॥

અસ્થિવિવરપ્રવિષ્ટમસ્થિવિદ્યં વાઙ્મગૃહ્ય
પાદામ્યાં યન્ત્રેણાપહરેદશ્વક્યમેવં વા બલવદ્ભિઃ
સુપરિગૃહીતસ્ય યન્ત્રેણ ગ્રાહયિત્વા શલ્યવારઙ્ગં
પ્રવિષ્ણ્ય ધતુર્ગુર્ગૈર્વદ્ધૈર્કતત્ત્વાસ્ય પચ્ચાન્નયામુપસં-
યતસ્યાશ્વસ્ય વક્ત્રકવિકે વા યમ્નીયાદયૈર્નં કણ્યા
તાડયેદ્યથોન્નમયન્નિરો વેગેન શલ્યમુદ્ધરતિ । દદ્ધાં
વા ઘૃક્ષશાલામવનમ્ય તસ્યાં પૂર્વવદ્ધૃષ્ણોદ્ધરેત્ ॥

અસ્થિદેશોત્તુણ્ડિતમઘ્રીલામ્મધુદ્રાણામન્યત-
મસ્ય પ્રહારેણ વિચાલ્ય યથામાર્ગમેવ ॥

યન્ત્રેણ વિમૃદિતકર્ણાનિ કર્ણવન્ત્યનાવાધ-
કરદેશોત્તુણ્ડિતાનિ પુરસ્તાદેવ ॥

જાતુપે કળાસક્તે કળે નાહીં પ્રવેશ્યામિતસાં
ચ શલાકાં તપાવગૃહ્ય શીતામિરઙ્ગિઃ પરિપિચ્ય
સ્થિરીભૂતમુદ્ધરેત્ ॥

અજાતુપં જતમધૂચ્છિષ્ટલિપ્તયા શલાકયા
પૂર્વકલ્પેનેત્યેકે ॥

અસ્થિશલ્યમન્યદ્વા તિર્યક્કળાસક્તમવેશ્ય
કેશોન્નુકં દૃઢૈકઘ્નવદ્ધં દ્રવમક્તોપહિતં પાયયેદા-
કળાઘ્ન પૂર્ણકોઠ્યં ધામયેદ્દમતથ શલ્યૈકદેશસક્તં
જ્ઞાત્વા ઘ્ન્યં સહસા ત્વાક્ષિપેત્ । મૃદુના વા દન્ત-
ધાવનકૃત્યેકનાપહરેત્ પ્રણુદેદ્ધાન્તઃ । ક્ષતકળાય ચ
મધુસર્પિષી લેહું પ્રયચ્છેત્ ત્રિફલાતૂર્ણ વા મધુ-
શર્કરામિથમ્ ॥

ઉદકપૂર્ણોદરમવાન્નિહરસમવપીઢયેદ્ધુનીયાદ્વા-
મયેદ્વા ભમ્મરાચ્ચૌ વા નિરસનેદામુલાત્ ॥

ગ્રાસશલ્યે તુ કળાસક્તે નિઃશક્કમનરબુદ્ધં
સ્કન્ધે મુષ્ટિનામિહન્યાત્ । સ્નેહં મયં પાનીયં વા
પાયયેત્ ॥

વાહુરજ્જુલતાપાશશલ્યે તુ કળ્પપીઢનાદ્વાયુઃ
પ્રક્રુપિતઃ શ્લેષ્માર્ણં કોપયિત્વા સોતો નિરુણદ્ધિ

લાલાસાવં ફેનાગમનં સંજ્ઞાનાશં ચાપાદયતિ । તમ-
મ્યજ્ય સંસ્થેવ શિરોવિરેચનં તસ્મૈ તીક્ષ્ણં દયા-
દ્રસં ચ વાતઘ્નં વિદધ્યાદિતિ ॥ ૮ ॥

શલ્ય શિરામાં કે સ્નાયુમાં ગ્રાહી રહ્યું હોય,
તો તેને શલાકા આદિથી, શિરાથી તથા સ્નાયુથી
છૂટું પાડ્યા પછી કાઢવું.

શલ્યતું પાંખું સોજમાં ઘેરાઈ ગયું હોય,
તો સોજને દબાવીને ક્રિયા કરવી અને શલ્યતું
પાંખું નખણું હોય, તો તેને છાલ વગેરેની પટ્ટી
આદિથી બાંધીને ક્રિયા કરવી.

હૃદયના સમીપના પ્રદેશમાં શલ્ય હોય તો
શીતળ જળ વગેરેથી આતુરને જાગ્રત કરીને
પ્રતિલોભ માર્ગથી શલ્ય કાઢવું. જો શલ્ય
પ્રતિલોભ માર્ગથી કાઢવું મુશ્કેલ જણાય અને
તે શલ્ય મર્મને પીડા કરનારું હોય, તો બીજા
પ્રદેશમાં શસ્ત્રથી ચીરીને પણ તે શલ્યને કાઢી લેવું.

જો શલ્ય અસ્થિના છિદ્રમાં પેઢેલું હોય
અથવા જો અસ્થિ બહુ જ વળગી રહેલું હોય, તે
શલ્યને વેઢે થોડ્ય લાગમાં પોતાના પગ ભરાવીને
યંત્ર વડે કાઢી લેવું. આ પ્રમાણે કરવા છતાં
પણ તે ન કાઢી શકાય એમ હોય, તો આતુરને
બળવાન પુરુષોના હાથોથી બરાબર પકડાવી,
યંત્ર વડે શલ્યના પાંખાને બાંધું વાળી નાખી,
તે પાંખામાં ધતુપત્તી દોરીને એક છેડા બાંધી,
એક ઘોડાને પંચાંગી નામના બંધનમાં (જે
બંધનથી મોહું અને ચાર પગ આપાંપાછાં કરી
શકાય નહીં એવા દૃઢ બંધનમાં) બાંધી, ધતુપ-
ત્તી દોરીના બીજા છેડાને જિજ્ઞા રાખેલા એ ઘોડાના
ચોકડાની કડીમાં બાંધેલા અને પછી તે ઘોડાને
આશુક (કારડો) એવી રીતે મારેલા કે જો રીતે
ઘોડા પોતાના આયાને જોયું કરતાં ઝડપથી
શલ્યને કાઢી નાખે અથવા કોઈ ઝાડની મજબૂત

શાખાને નમાવી, તે શાખામાં ધનુષની દોરીના બીજ છેડાને બાંધીને શાખાને હાથમાંથી છોડી દેવી એટલે જાંચી થતી તે શાખા જ શલ્યને કાઢશે.

જે શલ્ય અસ્થિના પાછળના ભાગમાં મોઢું કાઢી રહ્યું હોય, તો તે શલ્યને કાંકરાના, પથરાના અથવા મુદ્ગરના પ્રહારથી ચલાયમાન કરી પ્રતિ-લોભ માર્ગથી જ કાઢી લેવું.

કર્ણવાણું (આડી અથવા નમેલી એક અણ્ણવાણું) શલ્ય જો મર્માદિકને પીડા ન કરે એવા પ્રદેશમાં મોઢું ધાલીને તે પ્રદેશને જાંચી કરી રહ્યું હોય, તો યંત્રથી શલ્યના કર્ણને (આડી અથવા નમેલી અણ્ણને) ચગદી કે મરડી નાખીને પછી તે શલ્યને તે પ્રદેશમાં જ ખેંચી લેવું.

લાખતું શલ્ય કંઠમાં એટલી રહ્યું હોય, તો કંઠમાં નળી નાખી અને તે નળીની અંદર અગ્નિથી તપાવેલી સળી નાખી તે સળીમાં શલ્યને ચોટાડી પછી સળી ઉપર ઠંડું જળ નાખી, જ્યારે શલ્ય તે સળીમાં સ્થિર થઈ જાય ત્યારે કાઢી લેવું.

લાખ સિવાય બીજા કોઈ પદાર્થનું શલ્ય કંઠમાં એટલી રહ્યું હોય, તો કંઠમાં નળી નાખી અને તે નળીની અંદર લાખથી અથવા મીણથી ચોપડેલી, અગ્નિથી તપાવેલી સળી નાખી તે સળીમાં શલ્ય ચોટાડી પછી સળી ઉપર ઠંડું જળ નાખી, જ્યારે તે શલ્ય સળીમાં સ્થિર થઈ જાય ત્યારે કાઢી લેવું, એમ કેટલાક કહે છે.

અસ્થિનું અથવા બીજા કોઈ પદાર્થનું શલ્ય કંઠમાં આડું ભરાયું છે એમ જોવામાં આવે તો વાળનાં જાળાંને (ગૂંચળાને) એક મજબૂત દોરાથી બાંધી તે જાળું આતુરને ચોખ્ખાની પાતળી રાખની સાથે પાઈ દેવું. ગળા સુધી રાખ પાવાથી આતુરનો કોડો પૂર્ણ થતાં આતુરને વમન કરાવવું અને વમન થતાં જ્યારે તે જાળું શલ્યના

એક ભાગમાં વીંટાઈ રહેલું જણવામાં આવે, ત્યારે દોરાના બહારના છેડાને તુરત ખેંચી લેવો. એટલે તે શલ્ય પેલા જાળાની સાથે બહાર નીકળી આવશે અથવા કંઠમાં આડા આવેલા શલ્યને દાંતણના ક્રોમળ દ્વારાથી બહાર કાઢી લેવું અને બહાર કાઢવાતું ન બની શકે તો ઢેલીને અંદર પેસાડી દેવું. આમ કરવાથી જનું ગળું છોલાઈ ગયું હોય એવા આતુરને મધ તથા ધી ચાટવા આપવાં અથવા મધમાં તથા સાકરમાં કાલવેલું ત્રિકળાનું ચૂર્ણ ચાટવા દેવું.

જના પેટમાં નદી કે ક્ષવા વગેરેનું પાણી બહુ જ ભરાઈ ગયું હોય એવા માણસને જાંધે માથે લટકાવીને દળાવવો અથવા હલાવવો, અથવા વમન કરાવવું અથવા ભસ્મના સમૂહમાં મોઢા સુધી દાટી દેવો.

કાળિયાનું શલ્ય ગળામાં ચોટી રહ્યું હોય, તો તે આતુરની કાંધ ઉપર બેઠક અચાનક મૂકી મારવી અથવા સ્નેહ, મધ કે પાણી પાવું.

હાથથી, દોરીથી કે લાતાથી ગળાને ફાંસો આપ્યો હોય, તો ગળું દળાવાથી પ્રકુપિત થયેલો વાયુ કંઈને પ્રકુપિત કરી સ્રોતને રોક્કી દે છે અને લાળનો સ્રાવ કરાવે છે, ફીણ લાવી દે અને સંજ્ઞાનો નાશ પણ કરી દે છે. આવા આતુરને વેઢે અભ્યંગ તથા સ્વેદન કરીને તીક્ષ્ણ શિરોવિરેચન (જેથી માથું ખાલી થાય એવું નસ્ય) દેવું અને વાયુને હણનાર રસ પણ દેવો.

શલ્ય કાઢવાની કેટલીક અપ્રકટ શક્તિ

મવન્તિ જાત્ર ॥

શલ્યાકૃતિર્વિશેષાંચ સ્થાનાન્યાવેક્ષ્ય બુદ્ધિમાન્ ॥

તથા યન્નષ્ટયક્ત્વં ચ સમ્યકચલ્યમયાહરેત્ ॥

કર્ણવન્તિ તુ શલ્યાનિ દુઃપ્રવાહાર્યાણિ યાનિ ચ ॥

આદદીત મિષક્તસ્માચાનિ યુક્ત્યા સમાહિતઃ ॥

ઈતરુપાયઃ શ્રાવ્યં તુ નૈવ નિર્ધાત્યતે યદિ ।
મત્યા નિપૃથયા વૈયો યન્ત્રયોગ્ય નિર્દેરત્ ॥
શોધપાકો રૂઝધોગ્રાઃ કર્યાચ્છલ્પમનિર્દૃતમ્ ।
વૈકલ્યં મરણં ચાપિ તસ્માદ્દત્તાદિનિર્દેરત્ ॥૧॥

આ વિપયના મ્લેષોઢામાં ભગવાન ધન્યંતરિ-
એ સ્વયુગે કહેલું છે: 'બુદ્ધિમાન વૈધે શલ્યનાં
નેત્ર તથા હૃદય વગેરે સ્થાનકોને, શલ્યની બુદ્ધિ-
બુદ્ધિ આકૃતિઓને તથા ધંત્રોની વિવિધતા
જેઈને થોડા યુક્તિથી શલ્ય કાઢવું. જે શલ્યો
કર્ણવાળાં હોય છે તેઓને તથા બીજાં પણ જે
શલ્યો કાઢવામાં બહુ મુશ્કેલી ભરેલાં જણાય
તેઓને વૈધે બહુ જ સાવચેતી રાખી બરાબર
યુક્તિથી કાઢવાં. જે ઉપશેક્ત ઉપાયોથી શલ્ય ન
કાઢી શકાય એમ જણાય તો વૈધે નિપુણ બુદ્ધિથી
બીજાં ધંત્રો તથા બીજા સંયોગો ગોઠવીને પણ
શલ્ય કાઢવું. જે શલ્ય કાઢવામાં ન આવ્યું હોય,
તો તે શલ્ય સોજ, પાક, ઉત્ર વેદનાઓ, ખોડ-
ખાંપણ અને મરણ પણ ઉત્પન્ન કરે છે, માટે કોઈ
પણ થોડા યત્નથી શલ્યને કાઢવું જોઈએ. ૯

અધ્યાય ૨૮ મો

ઉપક્રમ

અધાતો વિપરીતાનિપરીતત્રણવિગ્રાનીયમધ્યાયં
વ્યારુપાસ્વામઃ । યયોનાથ ભગવાન્ ધન્યન્તરિઃ ॥૧॥

હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'વિપરીતા-
વિપરીતત્રણવિગ્રાનીય' નામના અધ્યાયનું તે
પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન
ધન્યંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

અરિષ્ઠો મરણતું ભવિષ્ય સૂચવે છે
ફલાધિજલશૃદ્ધીનાં પુષ્પધૂમામ્મુદા યથા ।
રૂપાપયન્તિ ભવિષ્યન્ત્વં તથાઽરિષ્ઠાનિ પશ્ચતામ્ ॥

૧ મણ આતુરને વિપરીત છે કે અવિપરીત છે
તે જાણવાના ચિહ્નો વિશેષો.

તાનિ સૌકમ્પાત્પ્રમાદાદા તથૈવાશુ વ્યતિક્રમાત્ ।
ગૃહ્યન્તે નોદતાન્વર્ણમૂર્ધાનૈત્વસમ્મવાત્ ॥૨॥

જેમ પુષ્પો ફૂળોના ભવિષ્યને, ધુમાડો
અગ્નિના ભવિષ્યને અને વાદળો વૃદ્ધિના ભવિષ્યને
સૂચવે છે, તેમ અરિષ્ઠો રોગીના મરણના ભવિષ્ય-
ને સૂચવે છે. (એમાં જેમ ધુમાડાએ સૂચવેલું,
અગ્નિનું ભવિષ્ય ખરું જ નીવડે છે, તેમ દોષોએ
સૂચવેલું મરણનું ભવિષ્ય ખરું જ નીવડે છે.
દોષો સિવાય બીજાં ચિહ્નોએ સૂચવેલા મરણના
ભવિષ્યમાં વખત પર વ્યભિચાર પણ થઈ શકે
છે.) એ અરિષ્ઠો પ્રકટ્યા છતાં પણ સુખતાને
લીધે, અથવા પ્રમાદને લીધે, અથવા ઝડપદાર
હોવાને લીધે મૂર્ખ માણસોના ધારવામાં આવતાં
નથી; પરંતુ જે અરિષ્ઠો થાય તો તેઓથી મરણ-
નો સંભવ નથી, એમ નથી. ૨

દોષોથી ઉપગતું મરણ પણ અનિવાર્ય છે
પૂર્વં તુ મરણં રિષ્ટે વ્રાજ્ઞણેસ્તત્કિલામલૈઃ ।
રસાયન્તપોજ્યત્તત્પરૈર્વા નિર્વાર્યતે ॥૩॥

દોષજન્ય અરિષ્ઠોએ સૂચવેલું મરણ જોકે
વ્યભિચારવગરનું છે—અર્થાત્ અવશ્ય થાય છે,
એમ કહેવામાં આવે છે, તોપણ રાગાદિક
દોષોથી રહિત રહેનારા મહાત્મા બ્રાહ્મણ લોકો તેનું
નિવારણ કરી શકે છે અને રસાયનોના સેવનથી,
તથા અને જપ કરવામાં તત્પર રહેવાથી પણ તેનું
નિવારણ થતું જોવામાં આવે છે. ૩

અરિષ્ઠત્ ક્ષણ લાંબે દિવસે પણ થાય છે
નક્ષત્રપીઠા વહુવા યથા કાલાદિપ્રવ્યતે ।
તથૈવારિષ્ઠાકં ચ દ્રુવતે વહુવા જનાઃ ॥૪॥

જેમ જ્યોતિઃશાસ્ત્રની રીતિ પ્રમાણે નક્ષત્રે
ઉત્પન્ન કરેલી ચીડા ધણું કરીને લાંબે દિવસે
પ્રગટ થાય છે, તેમ અરિષ્ઠનું ક્ષણ કોઈ સમયે
લાંબે દિવસે પણ થાય છે, એમ વિદ્વાન લોકો
અનેક પ્રકારે બોલે છે. ૪

વેધ અરિષ્ટો જ્ઞેવાની જરૂર

અસિદ્ધિમામુપાદ્યોકે પ્રતિકુર્વન્મતાણુપઃ ।

અતોરિષ્ટાનિ વ્યેન લક્ષ્યેત્કુલો મિપ્ત્ ॥૫॥

જેનું આયુષ્ય ક્ષીણ થયું હોય એવા રોગોની ચિકિત્સા કરવાથી વેધને ધર્મ, અર્થ તથા કામ વગેરેની હાનિ થાય છે; એટલા માટે પ્રવીણ વેધે અરિષ્ટો યત્નપૂર્વક જ્ઞેવાં જોઈએ. ૫

મનુષ્યાણાં માણસનાં અરિષ્ટોનો સામાન્ય સંગ્રહ ગન્ધર્વર્ણસાદીનાં વિરોધાણાં સ્વભાવતઃ ।

વૈઠનં યત્તદાચટે વ્રણિનઃ પક્લક્ષણમ્ ॥૬॥

મનુષ્યના ગંધ, વર્ણ, રસ, શબ્દ, સ્પર્શ તથા આકારના જે સ્વભાવો છે તેઓમાં વિકૃતિવાળો દેરદાર જ્ઞેવામાં આવે તો બાણુ કે તે દેરદાર મનુષ્યાણાના મરણની નિશાનીરૂપ છે. ૬

ગંધાના સ્વભાવના દેરદારરૂપ અરિષ્ટ

કદુન્તીક્ષ્ણથ વિલક્ષ ગન્ધસ્તુ પગનાદિભિઃ ॥

લોહગન્ધિસ્તુ રક્તેન વ્યામિશ્રઃ સાંનિપાતિકઃ ॥

રાજાતસીર્વલસમાઃ કિંચિદ્વિન્નાથ ગન્ધતઃ ।

દોષાઃ પ્રકૃતિગન્ધાઃ સ્પુરતોન્મદ્ગન્ધર્વકૃતમ્ ॥

મધાગુરુગ્ધ્રમુનઃપમ્પચન્દનચમ્પકઃ ।

સગન્ધા દિવ્યગન્ધાથ મુમૂર્ષૂણાં વ્રણાઃ સ્મૃતાઃ ॥

શ્વરાજિમૂર્ષિકગ્ધાત્પ્રતિરક્ષિતમત્કૃણઃ ।

સગન્ધાઃ પદ્મગન્ધાથ ભૂમિગન્ધાથ ગર્હિતાઃ ॥૭॥

વાત સંબંધી મનુષ્યમાં તીખો, પિત્ત સંબંધી મનુષ્યમાં તીક્ષ્ણ, કદું સંબંધી મનુષ્યમાં કાચા માંસનાં જેવો, લોહી સંબંધી મનુષ્યમાં લોહાના જેવો, ગુરુ હોયના સન્નિપાતથી થયેલા મનુષ્યમાં ગ્રિષ્મિત, વાતપેત્તિક મનુષ્યમાં કાંઈક કાચા માંસના જેવો તથા હોમરની ધાત્રી જેવો, વાતલક્ષ્મિક મનુષ્યમાં કાંઈક કાચા માંસના જેવો તથા અજીર્ણના તેલ જેવો અને પિત્તલક્ષ્મિક મનુષ્યમાં કાંઈક કાચા માંસના જેવો તથા તલના તેલના જેવી ગંધ હોય

૧ આ ટ.અમાં મળતી બાબત ૨૮ મુખ્ય છે, ખાસ ૫૬મ ૩૩ તાત્પર્યના અરિષ્ટો જ્ઞેવાના છે

એ સ્વાભાવિક છે. એ સિવાય બુદ્ધી રીતની ગંધ આવે તો વિકૃતિ (અરિષ્ટ) થઈ છે, એમ સમજવું. એ મનુષ્યમાંથી મળના જેવો, અગત્યના જેવો, ધીના જેવો, બળનાં ફૂલના જેવો, કમળના જેવો, ચંદન કે સંપદપ્રુષ્પના જેવી ગંધ નીકળતી હોય અથવા દિવ્ય ગંધ નીકળતી હોય, તો તેને મનુષ્યના ચિહ્નરૂપ બાણુવો. કૃતરાં ઘોડા, ભંદર, કાગડા, મુકાથેલું દુર્ગંધી માંસ, કાદવ અને પૃથ્વીના જેવા ગંધો પણ મનુષ્યના ચિહ્નરૂપ છે. ૭

વર્ણોના સ્વભાવોના દેરદારરૂપ અરિષ્ટ

ધ્યામકૃદ્ધુમકૃદ્ધુસરળાઃ પિત્તકોપતઃ ।

ન દહન્તે ન ચૂવ્યન્તે મિપ્ત્કાન્પરિવર્જયેત્ ॥

કંઠમંતઃ રિયરાઃ ઘેતાઃ સ્લિંગ્વાઃ કફનિમિત્તતઃ ।

દ્યંતે ચ નિદહન્તે મિપ્ત્કાન્પરિવર્જયેત્ ॥

કૃષ્ણાસ્તુ યે તનુસ્વાના વાતજા મર્મતાપિનઃ ।

સ્વત્પામપિ ન કુર્વન્તિ રુજં તાન્પરિવર્જયેત્ ॥૮॥

પિત્તના કોપથી થયેલા મળો કાંઈક કાળા,

દેસર જેવા કે દારૂનીના રસના જેવા હોય છે, પણ

તે મળો એ બળતરા વગરના હોય તથા ચોસવગરના હોય તો વેધે તે મળોની ચિકિત્સા કરવી

નહીં. કદના કોપથી થયેલા મળો ખરજવાળા,

સ્થિર, સફેદ તથા શિંગા હોય છે, પણ તે મળો

એ અતિ ખીડા કરતા હોય અને બળતરા કરતા

હોય તો વેધે તે મળોની ચિકિત્સા કરવી નહીં.

વાતના કોપથી થયેલા મળો કાળા, પાતળા આવ-

વાળા અને મગોને તાપ કરનારા હોય છે, પણ

તે મળો એ જરા પણ વેદના ન કરતા હોય તો

વેધે તે મળોની ચિકિત્સા કરવી નહીં. (વેદના-

આના દેરદારને જ મળોના દેરદારરૂપ સમજવો.) ૮

શબ્દોના સ્વભાવોના દેરદારરૂપ અરિષ્ટ

સ્વેદનિ પુર્ણાપન્ને જ્યક્તીર ન વે વ્રણાઃ ।

ત્વર્મામ્બાથ પરને મગદં રિમુગ્નિ વે ॥

યે ન મર્મવ્યમ્બુજા મરન્ત્યતપરેદનાઃ ॥૯॥

જે ત્રણોમાં ખડખડાટ કે ધરધરાટ થતો હોય, જે ત્રણો સળગતા જેવા દેખાતા હોય, જે ત્રણો ત્વચામાં તથા માંસમાં રક્ષા છતાં પોતા-માંથી અવાજવાળા^૧ પવનને કાઢતા હોય અને જે ત્રણો મર્મોમાં નહીં થયેલા છતાં અત્યંત વેદનાવાળા હોય તે ત્રણોની વૈધે ચિકિત્સા કરવી નહીં. ૯

સ્પર્શોના સ્વભાવોના ફેરફારરૂપ અસ્થિ દહન્તે ચાન્તરત્સર્થં વહિઃ શીતાશ્ચ યે વ્રણાઃ ।
દહન્તે વહિરત્સર્થં ભવન્ત્યન્તથ શીતલાઃ ॥૧૦॥

જે ત્રણો અંદર અત્યંત ઉષ્ણતાવાળા છતાં બહારના ભાગમાં શીતળ જણાતા હોય અથવા અંદર શીતળતાવાળા છતાં બહારના ભાગમાં ઉષ્ણતાવાળા જણાતા હોય તેઓની વૈધે ચિકિત્સા કરવી નહીં. ૧૦

આકાશોના સ્વભાવોના ફેરફારરૂપ અસ્થિ શક્તિકુન્તલજરયા વાજિવારણગોટ્ટવાઃ ॥
યેષુ ચાપ્યવમાસેરન્પ્રાસાદાકૃતયસ્તથા ।
ચૂર્ણાવકીર્ણાં ઇવ યે માન્તિ વાન ચ ચૂર્ણિતાઃ ॥૧૧॥

જે ત્રણો સાંગ, લાલાં, ધ્વજ, રથ, ઘોડા, હાથી, બળદ અને મહેલ જેના જેવી આકૃતિઓવાળા દેખાય અથવા જેઓ પોતાની ઉપર યૂર્ણો ભભરાવેલાં નહીં છતાં યૂર્ણોના સંયોગ પામેલા જેવા દેખાય તે ત્રણોની વૈધે ચિકિત્સા ન કરવી.

ઉપદ્રવોરૂપ અસ્થિ

પ્રાણમાસંઘયશ્વાસકાસારોચક્રપીડિતાઃ ।
પ્રવૃદ્ધપૂરયચિરા વ્રણા યેવાં ચ મર્મસુ ॥૧૨॥

૧ આ અધ્યાયના છઠ્ઠા વિપરમા કલા પ્રમાણે શબ્દોના સ્વભાવોના ફેરફારરૂપ અસ્થિ કહેતા પહેલાં રસોના સ્વભાવોના ફેરફારરૂપ અસ્થિ કહેવું જોઈએ, પણ તે મુદ્દલ કહ્યું જ નથી; મટે વૈધે વાતના કષાય રસનો, પિત્તના તીખા રસનો અને કફના મધુર રસનો ફેરફાર છાડી વગેરેના આવવા ન આવવા વગેરે ઉપરથી પોતાની મેરુ જ જાણી લેવો. (જતે ચાખીને પણ નિશ્ચય કરવામાં આવે છે.)

જે ત્રણોથી શક્તિનો તથા બળનો ક્ષય થયો હોય, જે ત્રણોથી શ્વાસ, ખાંસી તથા અરોચક થયાં હોય, જે ત્રણોમાં પર તથા રુધિર બહુ જ વધી પડ્યાં હોય તથા જે ત્રણો મર્મોમાં થયા હોય તે ત્રણોની ચિકિત્સા કરવી નહીં. ૧૨

ચિકિત્સાની નિષ્ફળતારૂપ અસ્થિ ક્રિયાભિઃ સમ્યગારબ્ધવા ન સિદ્ધયન્તિ ચ યે વ્રણાઃ ॥
વર્જયેતાન્મિપકપ્રાઙ્ઃ સંરક્ષન્નાત્મનો યદ્ઃ ॥૧૩॥
જે ત્રણો શાસ્ત્રોક્ત રીતિ પ્રમાણે બરાબર ચિકિત્સાએ કરવામાં આવતાં છતાં પણ કેમે કરી મટે નહીં, તેઓની પોતાના યશનો બચાવ કરવા ઇચ્છનારા વૈધે ચિકિત્સા છોડી જ દેવી. ૧૩

અધ્યાય ૨૯ મે

ઉપક્રમ

અથાતો વિપરીતાવિપરીતદૂતશકુનસ્વમ્નિદર્શ-નીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ । યથોચ્ચાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥૧॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'વિપરીતાવિપરીતદૂતશકુનસ્વમ્નિદર્શનીય' નામના અધ્યાય-નું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

રોગીના શુભ-અશુભ ભવિષ્યની પરીક્ષા દૂતદર્શનસંમપાવેપાથેદિતમેવ ચ ।

ક્રક્ષં વેલા તિથિથૈવ નિમિત્તં શકુનોઽનિલઃ ॥

દેવો વૈદ્યસ્ય વાન્દેહમનસાં ચ વિચેદિતમ્ ।

કથયન્ત્યાતુરગતં શુભં વા યદિ વાઽશુમ્ ॥૨॥

દૂતનું દર્શન, ભાષણ, વેશ અને ચેષ્ટા; નક્ષત્ર, વેલા, તિથિ, નિમિત્ત, શકુન, પવન, વૈદ્યનો પ્રદેશ અને વૈદ્યની કાયિક, વાયિક તથા માનસિક ચેષ્ટા-એ આતુરના શુભ કે અશુભ ભવિષ્યને

૨ વિપરીત કે અવિપરીત દૂત, શકુન તથા સ્વમ્ન ક્રત્યાદિક ઉપરથી રોગીના શુભ કે અશુભ ભવિષ્યની કલ્પના વિષેનો.

સૂચવી આપે છે. ૨

દૂતોતુ^૧ અશુભ દર્શન

પાલખાશ્રમવર્ણનાં સ્વપક્ષાઃ કર્મસિદ્ધયે ।

ત એવ વિપરીતાઃ સ્પૃદ્ધતાઃ કર્મવિપત્તયે ॥

નપુંસકં સ્ત્રી વહ્નો નૈકકાર્યા અસ્યકાઃ ।

ગર્દભોદૂરચપ્રાપ્તાઃ પ્રાપ્તા વા સ્યુઃ પરમ્પરાઃ ॥

વૈદ્યં ય ઉપસર્પન્તિ દૂતાસ્તે ચાપિ ગર્હિતાઃ ॥ ૨ ॥

હરકોઈ પાખંડ ધર્મવાળા રોગી તરફથી

તેવા જ પાખંડ ધર્મવાળો દૂત આવે, અથવા

રોગી બ્રહ્મચર્ય આદિ જે આશ્રમવાળો હોય તેવા

જ આશ્રમવાળો તેના તરફથી દૂત આવે અથવા

રોગી જે વર્ણનો હોય તે જ વર્ણવાળો તેના

તરફથી દૂત આવે, તો રોગીતું કાર્ય સિદ્ધ થશે

એમ સમજવું; પણ રોગીથી વિપરીત પાખંડ-

વાળો, વિપરીત આશ્રમવાળો અને વિપરીત

વર્ણવાળો દૂત આવે, તો રોગીતું કાર્ય બગડશે

એમ સમજવું. (જેન તરફથી જેન, માર્ગી

તરફથી માર્ગી, બ્રહ્મચારી તરફથી બ્રહ્મચારી

અને ગૃહસ્થ તરફથી ગૃહસ્થ દૂત આવે તો

કાર્યની સિદ્ધિ સમજવી અને જેન તરફથી માર્ગી,

માર્ગી તરફથી જેન, બ્રહ્મચારી તરફથી ગૃહસ્થ

કે ગૃહસ્થ તરફથી બ્રહ્મચારી દૂત આવે તો કાર્યની

અસિદ્ધિ સમજવી.)

નપુંસક, સ્ત્રી, ધણા, અનેક કાર્ય માટે

આવનારા, પરસ્પર કન્યા કરતા, ગધેડાની કે

ઊંટની ગાડીમાં બેઠેલા અથવા પોતાની પંક્તિ

બાંધીને આવનારા જે દૂતો વૈદ્યની પાસે આવે,

તેઓને અશુભનાં ચિહ્નોરૂપ સમજવા. ૩

દૂતોના અશુભ વેશ (તથા અંગ)

પાશદળાણુધરારાઃ પાણ્ડુરેતરવાસસઃ ॥

આર્દ્રજીર્ણાપસવ્યૈકમલિનોદ્ધવસ્તવાસસઃ ।

ન્યૂનાધિકાન્ના ઉદિગ્રા વિકૃતા રૌદ્રરૂપિણઃ ॥૪॥

૧ રોગી તરફથી વૈદ્યને બોલાવવા માટે અથવા

પૂજના માટે જે માણસ આવે તે દૂત કહેવાય છે.

દોરી વગેરેના પાશ, કડિયાળી લાકડી તથા
ખડ્ગાદિ આયુધોને ધરનારા; કાળાં, પીળાં કે
રાતાં વસ્ત્રોવાળા, જમણા ખભા પર રહેલાં એક જ
લીનાં, જૂનાં, મેલાં કે ફાટેલાં વસ્ત્રોવાળા, ન્યૂન
કે અધિક અંગોવાળા, ભય પામેલા, કોઈ આદિ
વિકારોવાળા કે ભયંકર રૂપોવાળા દૂતો વૈદ્યની
પાસે આવે તો તેઓને અશુભનાં ચિહ્નોરૂપ
સમજવા. ૪

દૂતોનાં અશુભ લાપણ

રુક્ષનિષ્કરવાદાત્રાપ્યમાદ્ગલ્યામિધાયિનઃ ॥ ૫ ॥

સ્નેહ વગરનાં વચનો બોલતા, કઠોર વચનો

બોલતા અથવા 'મૂઝો મયો' ઇત્યાદિ અમંગલ

શબ્દો બોલતા દૂતો વૈદ્યની પાસે આવે, તો

તેઓને અશુભનાં ચિહ્નોરૂપ સમજવા. ૫

દૂતોની અશુભ ચેષ્ટાઓ

છિન્દન્તસ્ત્વળકાઘ્વાનિ સ્પૃશન્તો નાસિકાં સ્તનમ્ ।

વસ્થાન્તાનામિકાકેશનલરોમદશસ્પૃશઃ ॥

સોતોઽગ્રોહદ્રઘ્નડમૂર્દ્ધરઃકુક્ષિપાણયઃ ।

કપાલોપલભસ્પાસ્થિતુષાઙ્ગારકરાથ યે ॥

વિલિખન્તો મહીં કિંચિન્મુચ્ચન્તો લોપ્થમેદિનઃ ।

તૈલર્કદમદિઘ્વાન્ન રક્તસ્રગતુલેપનાઃ ॥

ફળં પક્વમસારં વા ગૃહીત્વાન્યથ તદ્વિધમ્ ।

નસૈર્નિલાન્તરં વાપિ કરેણ ચરણં તથા ॥

ઉપાનચર્મહસ્તા વા વિકૃતવ્યાધિપીડિતાઃ ।

વામાચારા રુદન્તશ્ચ શ્વાસિનો વિકૃતેક્ષ્ણાઃ ॥

યામ્યાં દિશં ગ્રાહ્યલયો વિપ્રમૈકપદે સ્થિતાઃ ।

વૈદ્યં ય ઉપસર્પન્તિ દૂતાસ્તે ચાપિ ગર્હિતાઃ ॥ ૬ ॥

તણ તથા કાષ વગેરેનું છેદન કરતા કરતા

અને નાક, સ્તન, વસ્ત્રના છેડા, અનામિકા આંગળી,

કેશ, નખ, સ્વાદાં કે વસ્ત્રના છેડાનો સ્પર્શ કરતા

કરતા જે દૂતો આવે, તેઓને અશુભનાં ચિહ્નોરૂપ

સમજવા. કાન વગેરેનાં છિદ્રો, કાંધ, ગુદા, દંદય,

ગાલ, માથું, છાતી કે કૂખ-એની ઉપર હાથ

રાખીને જ દૂતો આવે, તેઓને અશુભનાં ચિહ્નો-
રૂપ સમજવા. માથાના અસ્થિનો ખંડ, પથરા,
ભરમ, અસ્થિ, ફેતરાં કે ઢાલસાને હાથમાં લઈને
જ દૂતો આવે, તેઓને અશુભનાં ચિહ્નોરૂપ
સમજવા. ધરતીને ખોતરતા, ઠાઈ પકડેલી વસ્તુને
મૂંચી દેતા, ઢેકાં ભાંગતા, તેલથી ખરડાયેલા, કાઢવથી
ખરડાયેલા, રાતાં વઝોવાળા, રાતી માળાઓવાળા,
જેમાં અંદર કંઈ સાર ન હોય એવા પાકા ફળને
અથવા એવી જ ઠાઈ બીજી વસ્તુને હાથમાં લઈ
આવેલા, નખથી નખને અથવા હાથથી પગને
પકડતા, હાથમાં પગરખાં કે બીજાં આમડાંવાળા,
ઝરતો ઠાઠ આદિ વિકૃત વ્યાધિઓથી પીડાયેલા,
વિપરીત વ્યવહારવાળા, શતા, હાડિતા, વિકૃત
નેત્રીવાળા, દક્ષિણ દિશામાં હાથ જોડતા તથા
વિપત્તિ સ્થિતિથી કે એક પગથી જાહેલા અથવા
ઠાઈ એક વિષમ સ્થાનમાં જાખ રહેલા દૂતોને
અશુભનાં ચિહ્નોરૂપ સમજવા. ૬

વેધના અશુભ પ્રદેશો અને કાવિક, વાવિક
તથા માનવિક ચિદ્રાઓ

દક્ષિણામિમુસં દેશે રવશુચૌ વા હુતાશનમ્ ।
જ્વલયન્તં પચન્તં વા કૂરકર્મણિ ચોદયતમ્ ॥
નમ્ ભૂમૌ શ્યાપાં વા વેગોત્સર્ગેષુ વાઙ્મુચિષ્ ।
પ્રકીર્ણકેશમમ્યક્તં સિન્નં ત્રિકુલમેવ ચ ॥
વૈદ્યં ય ઉપસર્પન્તિ દૂતાસ્તે ચાપિ ગર્હિતાઃ ॥૭॥

વૈદ્ય પોતે દક્ષિણ દિશા તરફ મુખ રાખી
બેઠો કે જાગે હોય, અપવિત્ર પ્રદેશમાં હોય, અગ્નિને
સળગાવતો હોય, ઠાઈ વસ્તુને પકાવતો હોય,
પશુવધ આદિ દૂર કર્મ કે મુડન આદિ કર્મ કરવા
તેયાર થયો હોય, નાગો હોય, ધરતી પર સૂતો
હોય, મૂત્ર કે વિષ્ટા વગેરેનો ઉત્સર્ગ કરીને અપવિત્ર
સ્થિતિમાં હોય, છૂટા કેશવાળો હોય, તેલના
અભ્યંગવાળો હોય, પરીનાવાળો હોય કે વિદ્યુત
હોય, તે સમયે જ દૂતો આવે, તેઓને અશુભનાં

ચિહ્નોરૂપ સમજવા. ૭

દૂતોની અશુભ વેળા

વૈદ્યસ્ય વૈદ્યે દૈવે વા કાર્યે ચોત્પાતદર્શને ॥

મધ્યાહ્ને ચાર્ધરાત્રે વા સંધ્યયોઃ.....

વૈદ્ય શ્રાદ્ધ આદિ પિતૃકાર્યમાં કે હોમ
આદિ દેવકાર્યમાં લાગ્યો હોય તે સમયે, ઉત્પાત
જ્વરામાં આવતો હોય તે સમયે, મધ્યાહ્ને,
મધરાત્રે, સૂર્યોદયના સમયમાં અથવા સૂર્યાસ્તના
સમયમાં જ દૂતો આવે, તેઓને અશુભનાં
ચિહ્નોરૂપ સમજવા.

દૂતોના સમાગમનાં અશુભ નક્ષત્રો

..... કૃત્તિકાસુ ચ ।

અર્દ્રાશ્લેષામધામૂલપૂર્વાસુ મરણીષુ ચ ॥૮-૯॥

કૃત્તિકા, આર્દ્રા, આશ્લેષા, મધા, મૂળ,
પૂર્વાશ્લેષુની, પૂર્વાભાદ્રપદ, પૂર્વાષાઠા અને ભરણી
એનાં કોઈ નક્ષત્રમાં દૂતો આવે, તો તેઓને
અશુભનાં ચિહ્નોરૂપ સમજવા. ૮, ૯

દૂતોના સમાગમમાં અશુભ તિથિઓ

ચતુર્થ્યા વા નવમ્યાં વા પચ્મ્યાં સંધિદિનેષુ ચ ।

વૈદ્યં ય ઉપસર્પન્તિ દૂતાસ્તે ચાપિ ગર્હિતાઃ ॥૧૦॥

ચોથ, નોમ, છડ, અમાવાસ્યા, પૂનમ તથા
પ્રતિપદા એ તિથિઓમાં દૂતો વેધની પાસે આવે,
તો તેઓને અશુભનાં ચિહ્નોરૂપ સમજવા. ૧૦

અમુક અમુક શેગામાં સ્થાન પરત્વે દૂતોના
સમાગમનું શુભાશુભપણું

સ્ત્રિભ્રામિતસા મધ્યાહ્ને જ્વલનસ્ય સમીપતઃ ।

ગર્હિતાઃ પિત્તરોગેષુ દૂતા વૈદ્યમુષાગતાઃ ॥

ત એવ કફરોગેષુ કર્મસિદ્ધિકરાઃ સ્મૃતાઃ ।

એતેન શેષં વ્યાખ્યાતં વુદ્ધયા સંવિમજેતુ તદ્ ॥

રક્તપિત્તાતિસારેષુ પ્રમેહેષુ તથૈવ ચ ।

પ્રશસ્તો જલરોગેષુ દૂતવૈદ્યસમાગમઃ ॥

વિજ્ઞાનં વિમામં તુ શેષં સુષ્યેત પઞ્ચિતઃ ॥૧૧॥

પરીનાવાળા તથા પરિતાપ પામેલા દૂતો

અશ્વિના સમીપમાંથી મધ્યાહ્નના સમયમાં વૈધની પાસે આવે અને રોગીને પિત્ત સંબંધી રોગ હોય, તો તે દૂતોને અશુભનાં ચિહ્નોરૂપ સમજવા; પણ રોગીને કફ સંબંધી રોગ હોય તો એ જ દૂતોને કાર્યની સિદ્ધિ કરનાર સમજવા. આ ઉપરથી બાકીનું કહેવાઈ ગયું છે; માટે એ પદ્ધતિ ઉપર ધ્યાન આપીને આવા વિષયમાં બુદ્ધિથી શુભાશુભના વિભાગો કરી લેવા. (રોગીને વાયુ સંબંધી રોગ હોય અને દૂતો ઠંડા પવનના કે બલવત્તર પવનના સમયમાં આવે, તો તેઓને અશુભ સમજવા, ઇત્યાદિ.)

રોગીઓને રક્તપિત્ત, અતિસાર કે પ્રમેહ હોય અને તે રોગીઓના દૂતો જ જ્યાંએ જલનો અટકાવ થતો હોય, તે જ્યાંમાં આવીને વૈધને મળે, તો તે સમાગમને શુભનાં ચિહ્નરૂપ સમજવો. પાંડિત વૈધે આ ઉપરથી સમજી લઈને બીજા સ્થળોમાં થતા સમાગમના શુભપણાનો પણ નિર્ણય કરી લેવો. (રોગીઓને ઉદાવર્ત અને મૂત્રકૃચ્છ્ર આદિ રોગો હોય અને તે રોગીઓના દૂતો જ્યાં જળ વહેતું હોય એવા સ્થળમાં આવીને વૈધને મળે, તો તે સમાગમ શુભના ચિહ્નરૂપ છે, ઇત્યાદિ.) ૧૧

કેનાં દૂતદર્શનાદિકને શુભ ચિહ્નને સમજવાં ? શુક્લગ્રાસાઃ શુચિર્ગૌરઃ શ્યામો વા પ્રિયદર્શનઃ ॥ સ્વસ્વાં જાતૌ સગોત્રો વા દૂતઃ કાર્યકરઃ સ્મૃતઃ ॥ ગોપાનેનાગતસ્તુષ્ટઃ પાદામ્બાં શુભવેદિતઃ ॥ ધૃતિમાન્નિષિકાલજ્ઞઃ સ્વતન્ત્રઃ પ્રતિષત્તિમાન્ ॥ અલંકૃતો મહાલવાન્દૂતઃ કાર્યકરઃ સ્મૃતઃ ॥ સ્વસ્થં પ્રાદ્યુસમાસીનં સમે દેશે શુચો શુચિમ્ ॥ ઉપસર્પતિ ચો વૈદ્યં સ ચ કાર્યકરઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૨ ॥

દૂત એ સફેદ વસ્ત્રવાળો, સ્વસ્થ, ગૌર વર્ણ-વાળો, શ્યામ વર્ણવાળો છતાં પણ રૂપાળો, રોગીની બતનો કે રોગીના ગોત્રવાળો હોય, તો

તેને કાર્યની સિદ્ધિ કરનાર સમજવો. જ દૂત બળદ કે ઘોડા વગેરે સારાં વાહનથી અથવા પગે ચાલીને આવ્યો હોય, પ્રસન્ન હોય, શુભ ચેષ્ટાવાળો હોય, ધીરજવાળો હોય, પૂર્વાપર વગેરેના જ્ઞાનવાળો હોય, સ્વતંત્ર હોય, વિધિને તથા સમયને બળુનારો હોય, શણગારેલો હોય, સ્નિગ્ધ તથા ઠામળ બોલનારો હોય, માંગલિક પદાર્થોવાળો હોય અને અવિપરીત તિથિ-નક્ષત્રાદિકમાં આવેલો હોય, તેને કાર્યની સિદ્ધિ કરનાર સમજવો. જ દૂત આધિવ્યાધિ વગરના, પવિત્ર તથા સમ પ્રદેશમાં ઉગમણે મોઢે બેઠેલા અને પવિત્ર સ્થિતિવાળા વૈધની પાસે આવે, તેને કાર્યની સિદ્ધિ કરનાર સમજવો. ૧૨

દૂતને વૈધને ઘેર જતાં અને વૈધને રોગીને ઘેર જતાં ધર્તાં શુભાશુભ શકુનો તથા નિશિત્તો માંસોદકુમ્માતપત્રવિપ્રવરણગોષ્ટ્યાઃ ॥ શુક્લવર્ણાશ્ચ પૂજ્યન્તે પ્રસ્થાને દર્શનં ગતાઃ ॥ સ્ત્રી પુત્રિણી સવત્સા ગૌર્વૈર્દમાનમલંકૃતાઃ ॥ કન્યા મત્સ્યાઃ ફલં ચામં સ્વસ્તિકં મોદકા દધિ ॥ હિરણ્યાક્ષતપાત્રં વા રત્નાનિ સુમનોનૃપઃ ॥ અપ્રશાન્તોઽનલો વાજી હંસશ્વાપઃ શિશ્વી તથા ॥ બ્રહ્મદુન્દભિર્જીમૂતશઙ્ખવેણુરથસ્વનાઃ ॥ સિંહગોષ્ઠપનાદાશ્ચ હેપિતં ગજચંદ્રિતમ્ ॥ શસ્ત્રં હંસરુતં તૃણાં કૌશિકં ચૈવ વામતઃ ॥ પ્રસ્થાને યાયિનઃ શ્રેષ્ઠા વાચશ્ચ હૃદયંગમાઃ ॥ પત્રપુષ્પફલોપેતાન્તસરીરાત્તીરુજો દ્રુમાન્ ॥ આશ્રિતા વા નમોવેશમષ્વજતોરણવેદિકાઃ ॥ દિશ્વ શાન્તાસુ વક્તારો મધુરં પૃષ્ઠતોઽનુગાઃ ॥ વામા વા દક્ષિણા વાપિ શકુનાઃ કર્મસિદ્ધયે ॥ શુષ્કેઽગ્નિહતેઽપગ્રે વહ્નીનદ્ધે સરુષ્ઠકે ॥ વૃક્ષેઽયવાશ્મમમ્માસ્યિવિદતુપાદ્ધારપાંસુપુ ॥ ચૈત્યગ્નીકપિપમશ્ચિતા દીપ્તલ્પસ્વરાઃ ॥ પુરતો દિશ્વ દીપ્તાસુ વક્તારો નાર્યસાધકાઃ ॥

સુકાચેલા, વીજળીથી બળેલા, પાંદડાં વગરના, વેલાઓથી ઘેરાયેલા કે કાંટાવાળા વૃક્ષની ઉપર બેઠેલાં અથવા પથરા, ભસ્મ, અસ્થિ, વિષા, ફેતરાં, કાલસા, રજ, ચોતરાવાળાં વૃક્ષો, રાફડા કે વિષમ સ્થાન ઉપર બેઠેલાં દીક્ષ તથા કઠોર શબ્દવાળાં પક્ષીઓ સામી દિશામાં અથવા ખરાબ દિશા-ઓમાં અવાજ કરે, તો અશુભ થશે એમ સમજવું. પુલ્લિંગ નામવાળાં પક્ષીઓ ડાખાં જીતરે અને સ્ત્રીલિંગ નામવાળાં પક્ષીઓ જમણાં જીતરે, તો શુભ થશે એમ સમજવું. કૂતરાં કે શિયાળ જમણી બાજુથી ડાખી બાજુએ જાય તો શુભ છે અને નોળિયો કે આપપક્ષી ડાખા ભાગમાંથી જમણે જીતરે તો શુભ છે. સસલો, સર્પ, ગરબ કે ધુવડ એ ડાખાં કે જમણાં જીતરે તો પણ અશુભ છે. ચંદનદો કે કાચડાનું દર્શન તથા તેમનો અવાજ અશુભ જ છે. અશુભસૂચક દૂતો જેવાં જ વેશાદિકવાળાં બીજાં પણ કોઈ માણસો એવામાં આવે, તો તેઓ અશુભ છે. કળથી, તલ, કપાસ, ફેતરાં, પથરા તથા ભસ્મનું દર્શન અશુભ છે. કાલસાથી, તેલથી, કાદવથી ભરેલા પાત્રનું દર્શન અશુભ છે. સ્વચ્છ મઘથી ભરેલા પાત્રનું દર્શન અશુભ નથી પણ તે વગરનાં બીજાં—ગદાં મઘોથી અથવા રાતા સર્પોથી ભરેલા પાત્રનું દર્શન અશુભ છે. માર્ગમાં ચાલતાં શયો, સુકાચેલાં કાષ્ઠો તથા પાંદડાંનો સમાગમ અશુભ છે. પતિત, મરવા તૈયાર થયેલ અથવા ચંડાલ, દીન, અંધ, તથા શત્રુનો સમાગમ પણ અશુભ છે. કામળ, શીતળ, અનુકૂળ તથા સુગંધવાળો પવન શુભ-કારી છે. કઠોર, ગરમ, ખરાબ ગંધવાળો તથા સામેથી આવતો પવન અશુભ છે. અંધિ કે અર્ધદે વગેરે રોગવાળાની પાસે જવું હોય, ત્યારે કાપવાના અર્થવાળો શબ્દ સાંભળવામાં આવે તો શુભ છે. વિદ્રધિ, ઉદરરોગ કે ગુહમ એ રોગ-

વાળાની પાસે જવું હોય, ત્યારે ભેદનના અર્થ-વાળો શબ્દ કાને પડે તો શુભ છે. રક્તપિત્ત કે અતિસારવાળાની પાસે જવું હોય ત્યારે રોકાવાના અર્થવાળો શબ્દ કાને પડે, તો શુભ છે. આ પ્રમાણે વ્યાધિઓના ભેદો ઉપરથી શબ્દોનું શુભાશુભમાં નિમિત્તપણું સમજવું. તેમ જ ગાળો ભાંડવાનો, 'હાય ભૂંડું થયું' એવો, ખરાડાનો ને રાવાનો શબ્દ, વખનનો, અધોવાયુનો, વિઘ્નાના ઉત્સર્ગનો, ગધેડાનો અને જાંટનો અવાજ એ પણ અશુભ છે. વૈવ પોતાના ધરથી ચાલે તે સમયમાં મના થાય, કાંઈ ભાંગી જાય, ક્ષીંક થાય, લથડી જવાય, આઘાત થાય કે મનમાં ખેદ થાય, તો પણ અશુભ થાય છે. રોગીના ધરમાં પ્રવેશ કરતી વખતે પોતાની અને રોગીની પણ એ સઘળી સ્થિતિઓ વૈવે જોવી. રોગીના ધરમાં ગયા પછી તે ધરના દ્વારની આગળ કે તે ધરમાં એવી કોઈ સ્થિતિ-ઓ થાય, તો તેઓને અશુભ કરનારી ગણવી નહિ. વૈવ પોતાના ધરથી ચાલે તે સમયમાં અને રોગીના ધરમાં પેસે તે સમયમાં દશ, ભસ્મ, અસ્થિ, કાષ્ઠ, પથરા, ફેતરાં, કપાસ, કાંટા, જીંધો પડેલો ખાટલો, મઘનું જળ, ચરબી, તેલ, તલ, ખડ, નેપુંસક, ખોડખાંપણવાળો માણસ, ભાંગેલાં અંગવાળો માણસ, નશ, મુડેલા મસ્તકવાળો કે તમામ કાળાં વસ્ત્રોવાળો માણસ એવામાં આવે, તો તે અશુભનાં ચિહ્નરૂપ છે, એમ સમજવું. વૈવ રોગીના ધરમાં જાય કે બેસે તે સમયમાં એકઠાં કરી રાખેલાં વાસણો સ્થાનમાંથી ખસી જાય, જાંડા ખાડામાંની વસ્તુ ઉખેડવામાં આવતી હોય, કોઈ વસ્તુ ભાંગી નાખવામાં આવતી હોય, કોઈ વસ્તુ પડતી હોય, કોઈ વસ્તુને બહાર લઈ જવામાં આવતી હોય, વૈધનું આસન ગળડી જાય કે રોગી નીચું મોડું કરી બેઠો હોય તો તે અશુભનાં ચિહ્નરૂપ

છે. રોગી વૈધની સામે વાત કરતો કરતો ભીંત-
ને, બિછાનાને, પોતાના હાથને, પીઠને કે માથા-
ને યોગ્ય કરે અથવા હલાવ્યા કરે, તો તે
પણ અશુભ છે. એ રોગી માણસ વૈધના હાથને
એચીને પોતાના માથા ઉપર કે છાતી ઉપર
બૂકે અથવા જાંચું મોઢું રાખીને વૈધને પૂછે
અથવા પૂછતો પૂછતો પોતાના અંગને સાફ કર્યો
કરે, તો તે રોગીને આરામ થતો નથી. જેના
ધરમાં વૈધનો સત્કાર ન થાય તે રોગીને પણ
આરામ થતો નથી. જેના ધરમાં વૈધ પૂજ્ય તે
રોગી રોગથી મુક્ત થાય છે. દૌતાદિક શુભ હોય
તો રોગીનું શુભ થાય છે અને અશુભ હોય તો
રોગીનું અશુભ થાય છે; એટલા માટે વૈધે અવશ્ય
દૌતાદિકની પરીક્ષા કરવી. ૧૩

સ્વપ્નો ઉપરથી શુભાશુભનું દર્શન
સ્વપ્નાનંતઃ પ્રવક્ષ્યામિ મરણાય હુમાય ચ ॥
સુહૃદો યાંશ્વ પશ્યન્તિ વ્યાધિતો વા સ્વયં તથા ।
સ્નેહામ્યક્તશરીરસ્તુ કરમભ્યાલગર્દભૈઃ ॥
વરાહૈર્મહિર્વાપિ યો યાયાદક્ષિણામુરુઃ ।
રક્તામ્બરધરા કૃષ્ણા હસન્તી મુક્તમૂર્દજા ॥
યં વા કર્ષતિ વદ્ધ્વા સ્ત્રી નૃત્યન્તી દક્ષિણામુરુમ્ ।
અન્તાવસાપિમિર્યો વા કૃષ્ણતે દક્ષિણામુરુઃ ॥
પરિવ્યજેરન્યં વાપિ પ્રેતાઃ પ્રવ્રજિતાસ્તથા ।
મૂર્ધ્ન્યાગ્રાયતે પસ્તુ શ્વાપદૈર્વિકૃતાનનૈઃ ॥ -
પિવેન્મધુ ચ તૈલં ચ યો વા પક્ષેઽવસીદતિ ।
પક્ષ્મદિગ્ધગાત્રો વા પ્રનૃત્યેત્ત્રહસેત્તથા ॥
નિરન્વરશ્ચ યો રક્તાં ધારયેચ્છિરસિ સ્તજમ્ ।
યસ્ય વંશો નલો વાપિ તાલો વોરસિ જાયતે ॥
યં વા મત્સ્યો ગ્રસેદ્યો વા જનનીં પ્રવિશેજરઃ ।
પર્વતાગ્રાત્પતેદ્યો વા શ્વશ્ચ વા તમસા કૃતે ॥
હિયતે સ્રોતસા યો વા યો વા મૌખ્યમવાપ્નુયાત્ ।
પરાજીયેત વપ્યેત કારુઘર્ષોર્મિભ્રૂયતે ॥
પતનં તારકાદીનાં પ્રણાથં દીપચ્છુપોઃ ।
યઃ પશ્યેદેવતાનાં વા પ્રકમ્પમવનેસ્તથા ॥

યસ્ય હૃદિર્વિરેકો વા દશનાઃ પ્રપતન્તિ વા ।
શાલ્મલીં કિંચુકં યૂપં વલ્મીકં પારિમદ્રકમ્ ॥
પુષ્પાલ્યં કોવિદારં વા ચિતાં વા યોઽધિરોહતિ ।
કાર્પાસતૈલપિપ્પ્યાકલોહાનિ લવણં તિલાન્ ॥
લમેતાશ્ચીત વા પક્કમનં યશ્વ પિવેત્સુરામ્ ।
સ્વસ્થઃ સ લમતે વ્યાધિં વ્યાધિતો મૃત્યુમૃચ્છતિ ॥
યથાસ્વં પ્રકૃતિસ્વપ્નો વિસ્મૃતો વિહતશ્ચ યઃ ।
ચિન્તાકૃતો દિશા દૃષ્ટો મવન્ત્યફલદાસ્તુ તે ॥
જ્વરિતાનાં શુના સર્ણ્ય કપિસર્ણ્ય તુ શોપિણામ્ ।
ઉન્માદે રાક્ષસઃ પ્રેતૈરપસારે પ્રવર્તનમ્ ॥
મેહાતિસારિણાં તોયપાનં સ્નેહસ્ય કુષ્ઠિનામ્ ।
ગુલ્મેષુ સ્થાવરોત્પત્તિઃ કોષ્ઠે મૂર્ધ્નિ શિરોરુજિ ॥
શ્વકુલીમણ્ણં હર્ધામધ્યા શ્વાસપિપાસયોઃ ।
હારિદ્રં મોજનં વાપિ યસ્ય સ્પાત્પાણ્ડુરોગિણઃ ॥
રક્તપિત્તી પિવેદશ્ચ ધ્રોણિતં સ વિનક્રપતિ ।
સ્વપ્નાનેવંવિધાન્દૃશ પ્રાતરુત્થાય યજ્ઞવાન્ ॥
દધાન્માપાંસિતલાહ્લોહં વિપ્રેન્મ્યઃ કાશ્ચનં તથા ।
જપેચાપિ શુભાન્મન્ત્રાન્નાપત્રીં ત્રિપદાં તથા ॥
દૃષ્ટ્વા ચ પ્રથમે યામે સ્વપ્પાદ્ધાત્વા પુનઃ શુભમ્ ।
જપેદ્વાન્યતમં દેવં વ્રહ્મચારી સમાહિતઃ ।
ન વાચક્ષીત કર્મૈર્ચિદ્દૃષ્ટ્વા સ્વપ્નશોભનમ્ ॥
દેવતાયતને ચૈવ વસેદ્રાવિત્રયં તથા ।
વિપ્રાંશ્વ પૂજયેદિત્યં દુઃસ્વમાત્મગિમુચ્યતે ॥
અતઃ ઊર્ધ્વં પ્રવક્ષ્યામિ પ્રશસ્તં સ્વપ્નદર્શનમ્ ।
દેવાન્દિજ્ઞાન્નોશ્વપાઙ્ગીવતઃ સુહૃદો નૃપાન્ ॥
સમિદ્રમગ્નિં વિપ્રાંશ્વ નિર્મલાનિ જલાનિ ચ ।
પશ્યેત્કલ્પાણલામાય વ્યાધેરપગમાય ચ ॥
માંસં મત્સ્યાન્સજઃ શ્વેતા વાસાંસિ ચ ફલાનિ ચ ।
લમન્તે ધનલામાય વ્યાધેરપગમાય ચ ॥
મહાપ્રામાદસફલપૃષ્ઠનારણપર્વતાન્ ।
આરોહેદ્ દ્રવ્યલામાય વ્યાધેરપગમાય ચ ॥
નર્દાનદસમુદ્રાંશ્વ ક્ષુભિતાન્કલુડોદકાન્ ।
તરેત્કલ્પાણલામાય વ્યાધેરપગમાય ચ ॥

ઉરગો વા જલૌકા વા ઋમરો વાપિ યં દશેત્ ।
 આરોયં નિર્દિગ્ધેત્તસ્ય ધનલાભં ચ વુદ્ધિમાત્ ॥
 एवंરૂપાન્નુમાન્સ્વમાન્યઃ પર્યેદ્ વ્યાધિતો નરઃ ।
 સ દીર્ઘાયુરિતિ દ્યૈયસ્તસ્મૈ કર્મ સમાચરેત્ ॥૧૪॥

હવે રોગીના સંબંધીઓને અથવા રોગીને
 પોતાને પ્રાપ્ત થયેલાં જે સ્વપ્નો મરણની કે શુભની
 સૂચના આપે છે, તે સ્વપ્નો વિષે કહું છું :

જે માણસ સ્વપ્નમાં તેલથી ખરડાયેલા
 શરીરવાળો, યર્ધ ડોટ, હિંસક બનવર, ગધેડો,
 સૂવર કે પાડો અમના ઉપર બેસી દક્ષિણ દિશા
 તરફ જાય, તે માણસ સ્વસ્થ હોય તો રોગી થાય
 છે અને રોગી હોય તો મરણ પામે છે. જે
 માણસને સ્વપ્નમાં રાતાં વસ્ત્રોને ધરનારી, હસતી,
 ધૂટા કેશવાળી અને નાયતી કાળી ત્રી બાંધીને
 દક્ષિણ દિશા તરફ ખેંચે, તે માણસ સ્વસ્થ હોય
 તો રોગી થાય છે અને રોગી હોય તો મરણ
 પામે છે. જે માણસને સ્વપ્નમાં ચાંડાલ લોકો
 દક્ષિણ દિશા તરફ ખેંચે અથવા પ્રેતો (મરણ
 પામેલાઓ) કે સંન્યાસીઓ આલિંગન કરે, તે
 માણસ સ્વસ્થ હોય તો રોગી થાય છે અને
 રોગી હોય તો મરણ પામે છે. સ્વપ્નમાં વિકૃત
 મોઢાવાળાં, ફાડી ખાનારાં બનાવરા જે માણસનું
 માથું સૂધે અથવા જે માણસ સ્વપ્નમાં મળને કે
 તેલને પીએ અથવા કાઢવમાં ખૂંચી જાય, તે
 માણસ સ્વસ્થ હોય તો રોગી થાય છે અને
 રોગી હોય તો મરણ પામે છે. જે માણસ સ્વપ્નમાં
 કાઢવથી ખરડાયેલાં માત્રોવાળો યર્ધ નાચે તથા
 હસે અથવા નાગોનાગો માથા પર રાતી માળાને
 ધારણ કરે, તે માણસ સ્વસ્થ હોય તો રોગી થાય
 છે અને રોગી હોય તો મરણ પામે છે. જે
 માણસને સ્વપ્નમાં છાતી પર વાંસ, બરુ કે તાડ
 ભેગે અથવા જને સ્વપ્નમાં મસ્ટય ગળી જાય
 અથવા જે માણસ સ્વપ્નમાં માતાના ઉદરમાં

પેસી જાય, તે માણસ સ્વસ્થ હોય તો રોગી થાય
 છે અને રોગી હોય તો મરણ પામે છે. જે
 માણસ સ્વપ્નમાં પર્વતની ટોચ ઉપરથી પડે
 અથવા અધકારથી ઘેરાયેલા ખાડામાં પડે અથવા
 પ્રવાહમાં તણાઈ જાય અથવા માથાથી મુંડાઈ જાય
 અથવા હારી જાય, બંધાય કે કાગડાઓ વગેરેથી
 પરાભવ પામે, તે રોગી માણસ સ્વસ્થ હોય તો
 રોગી થાય છે અને રોગી હોય તો મરણ પામે
 છે. જે માણસ સ્વપ્નમાં તારાઓને પકડતા દેખે
 અથવા દીવાને કે ચક્રને નષ્ટ થઈ ગયેલાં દેખે
 અથવા દેવમૂર્તિઓના કે પૃથ્વીના કંપને દેખે, તે
 તે માણસ સ્વસ્થ હોય તો રોગી થાય છે અને
 રોગી હોય તો મરણ પામે છે. જે માણસને
 સ્વપ્નમાં વખન થાય કે વિરેચન થાય અથવા દાંત
 પડી જાય અથવા જે માણસ સ્વપ્નમાં શીમળાના
 ઝાડ પર, ખાખરા પર, યજ્ઞમાં પશુ બાંધવાના
 ખીલા પર, સફડા પર, લીંબડા પર, પુષ્પોથી
 ભરપૂર સ્કતકાંચન નામના વૃક્ષ ઉપર અથવા
 ચિતા ઉપર ચડે, તે માણસ સ્વસ્થ હોય તો રોગી
 થાય છે અને રોગી હોય તો મરણ પામે છે. જે
 માણસને સ્વપ્નમાં કપાસ, તેલ, ખોળ, લોઢાના
 પદાર્થ, લણુ કે તલ એમાંનું કંઈ મળે અથવા
 જે માણસ સ્વપ્નમાં રાંધેલું અન્ન ખાય અથવા
 મદિરા પીએ, તે માણસ સ્વસ્થ હોય તો રોગી
 થાય છે અને રોગી હોય તો મરણ પામે છે.

જે સ્વપ્ન પોતાની વાત આદિ પ્રકૃતિ પ્રમાણે
 જોવામાં આવે, જે સ્વપ્ન અત્યંત ભુલાઈ જાય, જે
 સ્વપ્ન ટુરત જ સાસ સ્વપ્નથી હણાઈ જાય, જે સ્વપ્ન

૧ વાનપ્રકૃતિવાળો માણસ સ્વપ્નમાં આકાશમાં જાય
 છે. પિત્તપ્રકૃતિવાળો માણસ સ્વપ્નમાં અગ્નિને, વીજળીને
 તથા ઉદ્દગ્યોને દેખે છે. કફપ્રકૃતિવાળો માણસ સ્વપ્નમાં
 કમળોને, હસોને તથા સુંદર જ્વાલોને દેખે છે.
 (ભાવપ્રકાશ.) શારીરધાનના ચોથા અધ્યાયનો ૩૩મો,
 ૩૪મો તથા ૩૫મો વિષય જુઓ.

ચિંતાએ કરેલું હોય અને જે સ્વપ્ન દિવસે જોવામાં આવે, તે સ્વપ્ન કશું કળ આપતાં નથી.

જ્વરવાળા માણસોને સ્વપ્નમાં કૃતરાત્રી સાથે મૈત્રી થાય, ક્ષયવાળાઓને સ્વપ્નમાં વાનરાની સાથે મૈત્રી થાય, ઉન્માદવાળાઓને સ્વપ્નમાં રાક્ષસોના સમાગમ થાય અને અપરમાસ્વાળાઓને સ્વપ્નમાં પ્રેતોના સમાગમ થાય, તો તે રોગીઓ મરણ પામે છે. જે પ્રમેહ કે અતિસારવાળો રોગી સ્વપ્નમાં પાણી પીએ, ઠાઠવાળો રોગી સ્વપ્નમાં તેલ આદિ સ્નેહ પીએ, શુદ્ધમવાળો રોગી સ્વપ્નમાં પેતાના કાઠા પર વૃક્ષની ઉત્પત્તિ થયેલી દેખે, માથાનો દરદી સ્વપ્નમાં માથા પર વૃક્ષની ઉત્પત્તિ થયેલી દેખે, વમનનો દરદી સ્વપ્નમાં ચણા વગેરેની તેલમાં તળેલી પૂરી ખાય, શ્વાસનો કે તરશનો દરદી સ્વપ્નમાં ચાલે, પાંડુરોગનો દરદી સ્વપ્નમાં હળદરવાળું ભોજન જમે અને રક્તપિત્તનો દરદી સ્વપ્નમાં લોહી પીએ, તો મરી જાય છે.

આવાં કુષ્ટ સ્વપ્ન જોવામાં આવ્યાં હોય તો પ્રભાતમાં જાડી યત્નપૂર્વક બ્રાહ્મણોને અડદ, તલ, લોહું તથા સોનું એનાં ઘાનો દેવાં અને શુભ મંત્રોનો તથા ત્રિપદા ગાયત્રીનો જપ કરવો. રાત્રિના પહેલા પહેારમાં કુષ્ટ સ્વપ્ન જોવામાં આવે તો શુભનું ધ્યાન કરી પાછું સૂઈ જવું અથવા બ્રહ્મચર્ય રાખી એકામ ચિત્તથી કાઠી દેવના મંત્રો જપ કરવો. ખરાબ સ્વપ્ન જોવામાં આવેલું હોય, તો તે વાત કાઠીને ન કહેતાં દેવમંદિરમાં ત્રણરાત સુધી રહેવું અને નિત્ય બ્રાહ્મણોનું પૂજન કરવું. આમ કરવાથી કુસ્વપ્નનું કળ થતું નથી.

હવે સારાં સ્વપ્ન કહું છું. જે સ્વપ્નમાં દેવ, શુભ પક્ષીઓ, બળદો, જીવતા સંબંધીઓ, રાજાઓ, પ્રદીપ્ત અગ્નિ, બ્રાહ્મણો કે નિર્મળ જળ જોવામાં આવે, તો કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થાય છે અને જે વ્યાધિ હોય તે ટળી જાય છે. જે સ્વપ્નમાં

માંસ, મત્સ્ય, સફેદ માળાઓ, સફેદ વસ્ત્ર કે હાતમ ફળોની પ્રાપ્તિ થાય, તો ધનનો લાભ થાય છે અને જે વ્યાધિ હોય તે ટળી જાય છે. સ્વપ્નમાં મોટા મહેલ પર, કળવાળાં વૃક્ષો પર, હાથી કે પર્વતની ઉપર ચડે તો દ્રવ્ય મળે છે અને જે વ્યાધિ હોય તે ટળી જાય છે. સ્વપ્નમાં વૃદ્ધિ પામેલાં અને મેલાં જળવાળી નદીઓ, નદો કે સમુદ્રોને તરે, તો કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થાય છે અને જે વ્યાધિ હોય તે ટળી જાય છે. જે માણસને સ્વપ્નમાં સર્પ, જળો કે જમર કરડે તેનું શરીર આરામ્યવાળું થવાનું અને તેને ધનનો લાભ થવાનું ભવિષ્ય ભુદ્ધિમાન વૈદ્યે કહેવું. જે રોગી માણસ આવી રીતનાં શુભ સ્વપ્નોને દેખે તેને લાંબા આયુષ્યવાળો જાણવો અને તેનો જાણીને ચિકિત્સા કરવી. ૧૪

અધ્યાય ૩૦ મો*

ઉપક્રમ

અથાતઃ પન્થેન્દ્રિયાર્થવિપ્રતિપત્તિમધ્યાયં વ્યારુપા-
સ્વામઃ । યથોચાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'પન્થેન્દ્રિયાર્થવિપ્ર-
તિપત્તિ' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન
કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ
સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

અરિષ્ટવું સંક્ષિપ્ત લક્ષણ

શરીરશીલયોર્વા તુ પ્રકૃતોર્વિકૃતિર્ભવેદ ।

તત્ત્વચરિટં સમાસેન વ્યાસતસ્તુ નિતોષ મે ॥ ૨ ॥

* અરકે શારીરસ્થાન પછી ઉદ્વિગ્ધસ્થાન લખ્યું છે. અહીં સૂત્રસ્થાનમાં તેનો સમાવેશ છે, કારણ કે આ પ્રયમાં સ્થવનંત્ર પ્રધાન છે, સંજ્ઞાને પશુ સાધ્ય-અસાધ્યનું ઘાન હોવું જોઈએ. હવે પછીના અધ્યાયો-માથી સાધ્ય-અસાધ્યનું ઘાન આપેલું છે. આ આખો વિષય દ્વિગિયોલોજી (દૃઢધર્મવિદ્યા)નો છે તે અત્યંત ગૂઢન અને સૂક્ષ્મ છે, એકએક ચિદ્ર પાછળ ઘણી ગઢન ક્રિયાઓનો સમાવેશ થાય છે. પ્ર.

૧ પાને ઉદ્વિગ્ધના વિષયોના વિપરીતપણાપ અરિષ્ટ જણાવવા વિશેનો.

શરીરની અને સ્વભાવની પ્રકૃતિનું વિપરીત-
પણું થઈ બંધ એ અરિષ્ટ (મરણનું) લક્ષણું
સમજવું. અરિષ્ટનું આ સંક્ષિપ્ત લક્ષણું કહ્યું.
હવે અરિષ્ટ વિષે વિસ્તારથી કહ્યું છું, તે સાંભળો.

શબ્દોના ફેરફાર એ માણસના
મરણનું ચિહ્ન છે

મૃણોતિ વિવિધાઞ્છદ્ધાન્યો દિવ્યાનામભાવતઃ ।
સમુદ્રપુરમેવાનામસંપત્તૌ ચ નિઃસ્થનાન્ ॥
તાન્સ્થનાભાવગૃહ્ણાતિ મન્યતે ચાન્પશ્ચદ્યત્ ॥
ગ્રામ્યારણ્યસ્થનાંશ્વાપિ વિપરીતાઞ્છૃણોત્યપિ ॥
દિવ્યઞ્છદ્ધેષુ રમતે સુહૃદ્ઞદ્ધેષુ કુપ્યતિ ।
ન મૃણોતિ ચ યોઽક્ષ્માત્તં ઘ્રુવન્તિ ગતાયુષ્મ્ ॥૩

જે માણસ આસપાસમાં ઠોઈ પણ સિદ્ધ,
ગંધર્વ કે કિન્નર આદિ દિવ્ય પ્રાણીઓ ન હોવા
છતાં પણ તેઓના વિવિધ શબ્દોને સાંભળે અથવા
સમુદ્ર, પુરવાસી લોકો કે મેઘના શબ્દોનો
અભાવ છતાં પણ તેઓના શબ્દોને સાંભળે અથવા
સમુદ્રાદિકના શબ્દો થવા છતાં પણ તેઓને ન
સાંભળે અથવા એ સમુદ્રાદિકના શબ્દોને અન્ય
પદાર્થોના શબ્દો માને અથવા ગ્રામ્ય પ્રાણીઓના
શબ્દોને જંગલી પ્રાણીઓના શબ્દો માને અને
જંગલી પ્રાણીઓના શબ્દોને ગ્રામ્ય પ્રાણીઓના
શબ્દો માને અથવા શત્રુઓની વાતો સાંભળીને
રાજ થાય અને સ્તેહીની વાતો સાંભળીને ક્રોધ
કરે અથવા અકસ્માત્ કષ્ટ સાંભળે જ નહીં, તે
માણસનું આયુષ્ય ક્ષીણ થયું છે, એમ સમજવું.

સ્પર્શોના ફેરફાર પણ માણસના
મરણનું ચિહ્ન છે

યસ્તુષ્ણમિવ ગૃહ્ણતિ શીતઘ્ર્ણં ચ શીતવત્ ।
સંજાતશીતપિડકો યશ્ચ દાહેન પીઢ્યતે ॥
ઉષ્ણમાત્રોઽતિમાત્રં ચ યઃ શીતેન પ્રવેપતે ।
પ્રહારાન્નામિજાનાતિ યોઽઞ્છદ્ધેદમશ્વાપિ વા ॥૪॥

જે માણસ ઉષ્ણસ્પર્શને શીતસ્પર્શ જેવો
તથા શીતસ્પર્શને ઉષ્ણસ્પર્શ જેવો ગણે, અથવા

કંઈ સંબંધી ફેદીઓ થયા છતાં પણ બળતરાથી
પીડાય અથવા અત્યંત ગરમ ગાત્રોવાળો છતાં
પણ શીતથી ધ્રુજે અથવા લાકડી વગેરેના
પ્રહારોને કે અંગના છેદનને પણ ન બાંહે તે
માણસનું આયુષ્ય ક્ષીણ થયું છે, એમ સમજવું. ૪

રૂપોની વિપરીતતા પણ માણસના
મરણનું ચિહ્ન છે

પાંસુનેવાવકીર્ણાનિ યથ ગાત્રાણિ મન્યતે ।
વર્ણાન્પ્રમાલો રાજ્યો વા યસ્ય ગાત્રે ભવન્તિ હિ ॥૫॥
જે માણસ પોતાનાં અંગોને રજથી ખરડા-
યેલા જેવાં માને અથવા જે માણસના શરીરમાં
વર્ણોનો મોટો ફેરફાર થઈ બંધ અથવા જે
માણસના શરીરમાં કાળી તથા રાતી વગેરે
લીટીઓ થાય, તે માણસનું આયુષ્ય ક્ષીણ થયું
છે, એમ સમજવું. ૫

રસના ફેરફાર પણ માણસના
મરણનું ચિહ્ન છે

સ્નાતાનુલિપ્તં યં ચાપિ મજન્તે નીલમક્ષિકાઃ ॥૬॥
નાહીને શરીર પર ચંદનનું લેપન કરવા છતાં
પણ જેના શરીર પર નીલ માખીઓ બેસે—અર્થાત્
જેનું શરીર અત્યંત મધુર રસમય થઈ ગયું હોય,
તે માણસનું આયુષ્ય ક્ષીણ થયું છે, એમ સમજવું.
(આવા માણસનું મરણ એક વર્ષની અંદર
થાય છે.) ૬

ગંધોના ફેરફાર પણ માણસના મરણનું ચિહ્ન છે
સુગન્ધિર્વાતિ યોઽક્ષ્માત્તં ઘ્રુવન્તિ ગતાયુષ્મ્ ॥૭॥
જે માણસના શરીરમાં સુગંધી પદાર્થોનો
પ્રયોગ ન કર્યો છતાં પણ અકસ્માત્ સુગંધ
નીકળવા લાગે તે માણસનું આયુષ્ય ક્ષીણ થયું
છે એમ સમજવું. (આવા માણસનું મરણ એક
વર્ષની અંદર થાય છે.) ૭

રસોના ફેરફાર પણ અરિષ્ટનું વિશેષ વ્યાખ્યાન
વિપરીતેન ગૃહ્ણતિ રસાન્પ્રશ્નયોજિતાન્ ।
ઉપયુક્તાઃ ક્રમાદયસ્ય રસા દૌષાભિવૃદ્ધયે ॥

યસ દોષાગ્નિસામ્યં ચ કુર્યુર્મિશ્યોપયોજિતાઃ ।
યો વા રસાન્ન સંવેચિ ગતાસું તં પ્રચલતે ॥૮॥

જે માણસે ઉપયોગમાં લીધેલા રસોને વિપરીત સમજે-અર્થાત્ મધુરને ખાટા અને ખાટાને મધુર ઇત્યાદિ વિપરીત માને, અથવા રસો ભોજનવિધિમાં કહેલા ક્રમ પ્રમાણે ઉપયોગમાં લીધેલા છતાં પણ જેના દોષોને વધારે અથવા અથોગ્ય રીતે ઉપયોગમાં લેવામાં આવતા રસો પણ જેના શરીરમાં દોષોની અને અગ્નિની સમતાદૃષ્ટ સ્વસ્થતા આપે અથવા જે માણસને રસોતું સુદૃઢ જ્ઞાન જ ન રહે, તે માણસનું આયુષ્ય ક્ષીણ થયું છે, એમ સમજવું. (આવા માણસનું મરણ એક મહિનાની અંદર થાય છે.) ૮

ગંધોના ફેરફારરૂપ અસ્થિતું વિશેષ વ્યાખ્યાન સુગન્ધં વેત્તિ દુર્ગન્ધં દુર્ગન્ધસ્ય સુગન્ધસામ્ ।
યો વા ગન્ધાન્ન જ્ઞાનાતિ ગતાસું તં વિનિર્દિશેત્ ॥૯॥

જે માણસ સુગંધને દુર્ગંધ બાણે તથા દુર્ગંધને સુગંધ બાણે અથવા જે માણસને ગંધોનું સુદૃઢ જ્ઞાન જ ન રહે, તે માણસનું આયુષ્ય ક્ષીણ થયું છે એમ સમજવું. ૯

સ્પર્શોના ફેરફારરૂપ અસ્થિતું વિશેષ વ્યાખ્યાન દ્વન્દ્વાન્યુષ્ણહિમાદીનિ કાલાવસ્થા દિશ્નસ્તથા ।
વિપરીતેન ગૃહ્ણતિ માવાનન્યાંશ્વ યો નરઃ ॥ ૧૦ ॥

જે માણસ ગરમ તથા ઠંડાં અને ઉષ્ણ-વીર્ય તથા શીતવીર્ય ઇત્યાદિ દ્વન્દ્વોને તેઓની સ્થિતિથી જાણતાં સમજે અથવા જે માણસ વાયુનો અભાવ, વાયુની પ્રળતા તથા જળનો વરસાદ ઇત્યાદિ કાળની અવસ્થાઓને તેઓની સ્થિતિથી વિપરીત સમજે તથા મૃતના સ્પર્શથી દિશાઓને પણ જાણી સમજે, અર્થાત્ પૂર્વને પશ્ચિમ અને પશ્ચિમને પૂર્વ ઇત્યાદિ જાણી સીતે સમજે અને બીજા પદાર્થોને પણ તેઓ જે સ્થિતિના હોય તે સ્થિતિથી જાણતા સમજે, તે

માણસના આયુષ્યની સમાપ્તિ થઈ છે, એમ સમજવું. (આવા માણસનું મરણ એક મહિનાની અંદર થાય છે.) ૧૦

કૃષીતું ફેરફારરૂપ અસ્થિતું વિશેષ વ્યાખ્યાન દિવા જ્યોર્તીપિ યથાપિ જ્વલિતાનીવ પश्यति ।
રાત્રૌ દ્યૌર્જ્વલન્તં વા દિવા વા ચન્દ્રવર્તસમ્ ॥
અમેષોપપ્ત્વે યથ્ શક્યવાપતદિદુગ્ધાન્ ।
તદ્વિત્વતોઽસિતાન્યો વા નિર્મલે ગગને ઘનાન્ ॥
વિમાનપાનપ્રાસાર્દૈર્ધ્યશ્ચ સંકુલમન્થરમ્ ।
યથાનિલં મૂર્તિમન્તમન્તરિશ્ચં ચ પश्यति ॥
ધૂમનીહારવાસોમિરાદૃતામિવ મેદિનીમ્ ।
પ્રદીપ્તામિવ લોકં ચ યો વાઽઽપ્પુતમિવામ્મસા ॥
ભૂમિમટાપદાકારાં લેસ્ટાભિર્યથ્ પश्यति ।
ન પश्यતિ સનશ્ચારં યથ્ દેવીમરુન્ધતીમ્ ॥
ધ્રુવમાકાશગજાં વા તં વદન્તિ ગતાણ્યપમ્ ।
જ્યોત્સ્નાદર્શોષ્ણતોષેપુ છાયાં યથ્ ન પश्यति ॥
પશ્યત્યેકાઙ્ગદીનાં વા વિકૃતાં વાઽન્યસત્ત્વજામ્ ।
શ્વકાકકઙ્કઙ્કુઘ્રાણાં પ્રેતાનાં યશ્વરક્ષસામ્ ॥
પિશાચોરગનાગાનાં મૃતાનાં વિકૃતામપિ ।
યો વા મપૂરકષ્ટામં વિપૂમં વહ્નિમીક્ષતે ॥
આતુરસ્ય મવેન્મૃત્યુઃ સ્વસ્થો વ્યાધિમવામુયાત્ ॥૧૧॥

જે માણસ દિવસે તારાઓને પ્રજ્વલિત બવા દેખે, રાત્રે સૂર્યને પ્રકાશ પામેલો દેખે, દિવસે સૂર્યને ચંદ્ર બવા તેજબાળો દેખે, આકાશ વાદળાથી ઢંકાયેલું ન હોય છતાં પણ તેમાં ઇંદ્રધનુષને તથા વીજળીના અમકારાઓને દેખે, નિર્મલ આકાશમાં પણ વીજળીવાળાં કાળાં વાદળાને દેખે, આકાશને વિમાનોથી, વાહનો-થી તથા મહેલોથી ભરપૂર દેખે, વાયુને તથા અંતરિક્ષને દેવતા બવા આકારવાળાં દેખે, પૃથ્વીને ધુમાડાથી, ઝાકળથી તથા વસોથી ઢંકાયેલાજવી દેખે, જગતને ગ્રીષ્મકાલ વિના પણ સળગેલા જવું તથા વર્ષાકાલ વિના પણ જળથી

વ્યાપ્ત જેવું દેખે, પૃથ્વીને ચોપાટખાણના પાટિયા જેવી દેખે, રાતે નક્ષત્રોની સાથે અરુંધતીદેવીને દેખે નહીં, ધ્રુવને તથા આકાશગંગાને દેખે નહીં, ચંદ્રના પ્રકાશમાં કે સૂર્યના તડકામાં પોતાના પડછાયાને દેખે નહીં, જળમાં કે અરીસામાં પોતાના પ્રતિબિંબને દેખે નહીં, જો દેખે તો એકાદ અંગ વગરની, વિકારવાળી અથવા કાંઈ પ્રાણીના જેવી છાયા દેખે, ફૂતરાં, કાગડા, કંક, ગરજ, પ્રેત, યક્ષ, રાક્ષસ, પિશાચ, સર્પ તથા ભૂત આદિ પ્રાણીઓની વિકૃત છાયાઓને દેખ્યા કરે અથવા નિર્ધૂમ અગ્નિને મોરના કંઠ જેવો આસમાની દેખે, તે માણસ શેગી હોય તો મરી જાય છે અને અવસ્થ હોય તો શેગી થાય છે. (વાદળોનો આડંબર નહિ છતાં ઇંદ્રધનુષ કે વીજળી જેવામાં આવે, તો બેત્રણ ભહિનામાં મરણ થાય છે.) ૧૧

અધ્યાય ૩૧ મો

ઉપક્રમ

અથાત્શ્લાયાવિપ્રતિપત્તિમધ્યાયં વ્યાખ્યાન-
સ્વામઃ । યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'છાયાવિપ્રતિ-
પત્તિ' નામના અધ્યાયનું તે પ્રભાણે વ્યાખ્યાન
કરીયું, કે જે પ્રભાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ
સુશ્રુતાની પાસે કહેલું છે. ૧

છાયાઓના (કાંતિઓના) ફેરફારરૂપ અરિષ્ટ
રૂપાવા લોહિતિકા નીલા પીતિકા વાપિ માનવમ્ ।
અભિદ્રવન્તિ યં છાયાઃ સ પરાસુરસંશયમ્ ॥ ૨ ॥

જે માણસની અસલની કાંતિ ટળી જઈને
કાળી, રાતી, આસમાની અથવા પીળી કાંતિ
થઈ જાય, તે માણસ અવસ્થ તુરંત મરે છે. ૨

૧ મતિ વગેરેના ફેરફારરૂપ અરિષ્ટો જાણવા વિષેનો.

લાજ વગેરેના ફેરફારરૂપ અરિષ્ટ

હીમિયૌ નશ્યતો યસ્ય તેજ ઓજઃ સ્મૃતિઃ પ્રમા ।
અકસ્માદં મજન્તે વા સ પરાસુરસંશયમ્ ॥ ૩ ॥

જે માણસનાં લાજ, શોભા, તેજ, બળ,
સ્મરણ અને પ્રભા અકસ્માત નષ્ટ થઈ જાય,
અથવા જે માણસને એ લાજ, શોભા, તેજ, બળ,
સ્મરણ અને પ્રભા અકસ્માત પ્રાપ્ત થાય, તે
માણસ અવસ્થ તુરંત મરે છે. ૩

અવયવોના ફેરફાર (વિકૃતિ) રૂપ અરિષ્ટ

યસ્યાયરોઘઃ પતિતઃ ક્ષિપ્તઔર્ધ્વં તયોક્તરઃ ।
ઉમૌ વા જામ્બવામાસૌ દુર્લભં તસ્ય જીવિતમ્ ॥
આરક્તા દશના યસ્ય રૂપાવા વા સ્વુઃ પતન્તિ ચ ।
સજ્જનપ્રતિમા વાપિ તં ગતાયુષમાદિશેન્ ॥
કૃષ્ણા સ્વધાવલિપ્તા વા જિહ્વા શૂના ચ યસ્ય વૈ ।
કર્કશા વા મહેઘસ્ય સોઽચિરાદ્વિજહાત્યદ્ધન્ ॥
કુટિલા સ્ફુટિતા વાપિ શુક્લા વા યસ્ય નાસિકા ।
અવસ્ફૂર્જતિ મમ્મા વા ન સ જીવતિ માનવઃ ॥
સંક્ષિપ્તે વિપમે સ્તવ્ધે રક્તે સ્વસ્તે ચ લોચને ।
સ્થાતાં વા પ્રસુતે યસ્ય સ ગતાયુર્નરો ધ્રુવમ્ ॥
કેશાઃ સીમન્તિનો યસ્ય સંક્ષિપ્તે વિનતે શ્રુગૌ ।
હનન્તિ ચાક્ષિપ્દમાણિ સોઽચિરાઘાતિ મૃત્યવે ॥ ૪ ॥

જેના નીચલો હોઠ લાંબો થાય તથા ઉપલો
હોઠ ઊંચો થઈ જાય અથવા બન્ને હોઠ બંધનું
રૂપો જેવા રૂપામ થઈ જાય, તે માણસનું જીવનું
દુર્લભ થાય છે. જેના હાંતો રતાશવાળા થઈ જાય,
કાળાશવાળા થઈ જાય, પડી જાય અથવા ખંજન
પડીના રંગ જેવા કાળાધોળા થઈ જાય અથવા
મૃદંગના મોઢા ઉપરના કાળા ભાગ જેવા થઈ
જાય, તેને ક્ષીણ આયુષ્યવાળો જાણવો. જેની
જીભ કાળી, અક્રડ, પ્રમેહાદિક વિના પણ લેપ-
વાળી, સુએલી અથવા ખરસટ થઈ જાય, તે
માણસ થોડા સમયમાં પ્રાણ છોડી દે છે. (આ
યવાથી એક પખવાડિયાની અંદર મરણ થાય

છે.) જેની નાસિકા વાંછી, ખૂલી ગયેલી, સુકા-
યેલી, ઘણા અવાગવાળી કે તૂટેલી થઈ જાય, તે
માણસ જીવતો નથી. (આ અરિષ્ટ થવાથી સાત
રાતની અંદર મરણ થાય છે.) જેનાં નેત્રો સંક્રા-
ચાયેલાં, જાંચાંનીયાં, અક્રક, રાતાં, નીચે પડેલા
જેવાં અથવા આંસુના પ્રવાહવાળાં થઈ જાય, તે
માણસને અવરથ હીણ આયુષ્યવાળો જણવો.
જેના કેશો વચમાં અનેક સેંચાઓવાળા થઈ
જાય, બૂકુટિઆ દૂંધી તથા નમેલી થઈ જાય, કે
આંખોની પાંપણોના વાળો કંપ્યા કરતા હોય
અથવા ખરી પડતા હોય, તે માણસ તુરત જ
મૃત્યુની પાસે જાય છે. ૪

અવયવોની દિયાના ફેરફારરૂપ અરિષ્ટ
નાહરત્યન્નમાસ્પર્યં ન ધારયતિ યઃ શિરઃ ।
एकाग्रदृष्टिर्मुदात्मा सद्यः प्राणाज्जहाति सः ॥
बलवानुर्बलो वाऽपि संमोहं योऽधिगच्छति ।
उत्थाप्यमानो बहुशस्तं धीरः परिवर्जयेत् ॥
उत्तानः सर्वदा श्रेते पादौ विकुल्ले च यः ।
विप्रसारणशीलो वा न स जीवति मानवः ॥
शीतपादकरोच्छ्वासमिच्छन्नश्वासश्च यो भवेत् ।
काकोच्छ्वासश्च यो मर्त्यस्तं धीरः परिवर्जयेत् ॥
निद्रा न छिद्यते यस्य यो वा जागर्ति सर्वदा ।
मुखेद्वा वक्तुकामस्तु प्रत्याख्येयः स जानता ॥
उच्चरोष्ठं च यो लिङ्गादुत्કારांश्च करोति यः ।
પ્રૈતૈર્વા માપતે સાર્થે પ્રેતરૂપં તમાદિશેત્ ॥૫॥

જે માણસ મોઢામાં નાખેલા અગ્નને ગળી
શકતો ન હોય, માથું સ્થિર રાખી શકતો ન
હોય, દૃષ્ટિને એકાગ્ર રાખ્યા કરતો હોય કે મૂઠ
ચિત્તવાળો બની ગયો હોય, તે માણસ તુરત મરી
જાય છે. જે બળવાન અથવા દુર્બળ રોગી ઉઠાડ-
વાના સમયમાં વારંવાર મૂર્છિત થઈ જતો હોય,
તેની ધીર વૈધે ચિકિત્સા કરવી નહીં. (વારં-
વાર મૂર્છિત થવાથી જાડી જ શકે નહીં, તે

માણસ સાત રાતની અંદર મરી જાય છે.) જે
રોગી સર્વદા ચત્તોજ સૂએ, પગને લાંબાટૂંકા
કર્યો કરે અથવા સંક્રાચીજ રાખે, તે રોગી તુરત
મરી જાય છે. જે રોગીના હાથપગ તથા શ્વાસ
ઠંડા થઈ ગયા હોય, શ્વાસ તૂટકતૂટક રીતે જાંચો
જ રહેતો હોય અથવા જે રોગી કાગડાની પેઠે
મોઢું ફાટીને શ્વાસ લીધા કરતો હોય, તેની
ચિકિત્સા વૈધે છોડી દેવી; કારણ કે તે તુરત મરી
જાય છે. જે રોગી જાંધાજ કરતો હોય અથવા
જાંધાજ કરતો હોય અને બોલવાની મરજી કરે
સારે ગભરાઈ જતો હોય કે મુઝાઈ જતો હોય,
તેની ચિકિત્સા કરવાની સમજી વૈધે ના પાડવી.
જે રોગી ઉપલા હોડને આટ્યા કરતો હોય, હાથ-
પગ પછાડ્યા કરતો હોય કે પ્રેતોની સાથે વાતો
કરતો હોય, તેને પ્રેતરૂપ જ સમજવો. ૫

શરીરના પ્રદેશોમાં વ્યાધિઓરૂપ અરિષ્ટ
સેમ્યઃ સરોમ્કૂપેમ્યો यस्य रक्तं प्रवर्तते ।
પુરુષસ્યાવિપાર્વસ્ય સઘો જહ્યાત્સ જીવિતમ્ ॥
वाताग्नीला तु हृदये यस्योर्ध्वमनुवायिनी ।
रुजान्नविद्वेषकरी स परासुरसंशयम् ॥
અનન્યોપદ્રવકૃતઃ શોફઃ પાદસમુત્થિતઃ ।
પુરુષં હન્તિ નારીં તુ મુસજો ગુહજો દ્યમ્ ॥
अतिसारो ज्वरो हिका छर्दिः शूनण्डमेढता ।
શ્વાસિનઃ કાસિનો વાઝપિ યસ્ય તં પરિવર્જયેત્ ॥
स्वेदो दाहश्च बलवान्द्विधा श्वासश्च मानवम् ।
बलवन्तमपि प्राणैर्विगुञ्जन्ति न संशयः ॥
ડ્યાવા જિહ્વા મવેદસ્ય સવ્યં ચાક્ષિ નિમજ્જતિ ।
મુખં ચ જાયતે પૃતિ યસ્ય તં પરિવર્જયેત્ ॥
वक्त्रमापूर्यतेऽश्रूणां स्निग्धतश्चरणानुभौ ।
ચશુશ્ચાકુલતાં યાતિ યમરાટું ગમિષ્યતઃ ॥
अतिमात्रं लघूनि स्थुर्गात्राणि गुरुकाणि च ।
यस्याकस्मात्स वित्तैर्यो गन्ता वैषखतालम् ॥
પહ્લમત્સ્યવસાતૈલપૃતગન્ધાંચ ચે નરાઃ ।
મૃદગન્ધાંચ ચે વાન્તિ ગન્તારસ્તે યમાલયમ્ ॥

યુક્તા લલાટમાયાન્તિ ચલિ નાશન્તિ વાયસાઃ ।
 યેપાં ચાપિ રતિર્નાસ્તિ યાતારસ્તે યમાલયમ્ ॥
 ઝરતિસારશોકાઃ સ્યુર્યસ્પાન્થોન્યાવસાદિનઃ ।
 પ્રક્ષીણવલમાંસસ્ય નાસૌ શક્યશ્ચિકિત્સિતુમ્ ॥
 ક્ષીણસ્ય યસ્ય હુત્રુષ્ણે દુર્વૈર્મિષ્ટૈર્હૈતૈસ્તથા ।
 ન શામ્યતોઽન્નપાન્થ તસ્ય મૃત્યુરુપસ્થિતઃ ॥
 પ્રવાહિકા શિરઃશૂલં કોષ્ઠશૂલં ચ દારુણમ્ ।
 પિપાસા વલહાનિથ તસ્ય મૃત્યુરુપસ્થિતઃ ॥ ૬ ॥

ઝેરથી નહિ પીડાયા છતાં જ રોગીની ઇંદ્રિ-
 યોનાં છિદ્રોમાંથી તથા બ્વાંટાંનાં છિદ્રોમાંથી લોહી
 આદ્યા કરતું હોય, તે રોગી તુરત મરી જાય
 છે. જેના દૃઢ્યમાં વાતાક્રીલા નામની ગાંઠ જાણે
 ચડ્યા કરતી હોય, અને તેથી અન્ન ઉપર અરચિ
 તથા અતિ પીડા થતાં હોય, તો તે રોગી
 અવશ્ય મરી જાય છે. શ્વાસ, તરશ તથા દુર્બ-
 લતા વગેરેથી પગમાં ઉત્પન્ન થયેલો અથવા પાંડુ
 રોગાદિક કારણે સિવાય બીજાં કારણોથી થયેલો
 પગનો સોજો, અથવા શ્વાસ, તરશ તથા દુર્બ-
 લતા આદિ ઉપદ્રવોવાળો પગનો સોજો અથવા
 પગના તળિયાથી મોઢા સુધી થયેલો સોજો પુરુષને
 મારી નાખે છે. એવી રીતનો સોજો મોઢા પર
 થયો હોય, તો સ્ત્રીને મારી નાખે છે. એવો સોજો
 જો શુશ્ક સ્થળમાં થયો હોય તો પુરુષને, અને સ્ત્રીને
 પણ મારી નાખે છે. જે શ્વાસના કે ખાંસીના દરદીને
 અતિસાર, જ્વર, હેડક્રી, જીલડી કે વૃષણમાં તથા
 લિંગમાં સોજો થાય, તે દરદીને વૈધે છોડી દેવો.
 (આવા દરદીનું મરણ સાત રાતની અંદર થાય
 છે.) બહુ પસીના, બહુ બળતરા, બહુ હેડક્રી
 અને બહુ શ્વાસ એ બળવાન માણસને પણ પ્રાણ-
 સુક્ત કરી નાખે છે, એમાં કોઈ સંશય નથી.
 જેની જીભ કાળી પડી ગઈ હોય, કાળી આંખ
 કાંઠી જીતરી ગઈ હોય અને મોઢું કુર્ગધવાળું
 થઈ ગયું હોય, તે રોગીને વૈધે છોડી દેવો. (આવો

રોગી ત્રણ રાતની અંદર-મરી જાય છે.) જેનું
 મોઢું આંસુઓથી વ્યાપ્ત થઈ જતું હોય, બન્ને પગ
 પસીનાથી ભિજઈ જતા હોય અને નેત્ર વ્યાકુળ
 થઈ જતાં હોય, તે રોગીને યમપુરીમાં જવાને
 તૈયાર થયેલો સમજવો. (આવો રોગી જે ધડી કે
 એક પહોરની અંદર મરી જાય છે.) પરિચારકો
 હાકાડતા હોય તે સમયમાં જેનાં ગાત્રો એકાએક
 ભારે અથવા હલકાં થઈ જાય તે રોગી યમને ધેર
 જાય છે. જે રોગીઓનાં શરીરોમાંથી કાઢવાના
 જેવો, માછલાંના જેવો, અરખીના જેવો, ધીના
 જેવો કે અત્યંત પ્રિય લાગે એવો ગંધ નીકળે,
 તે રોગીઓને યમના દ્વારમાં જનારા સમજવા.
 જેમના લલાટ પર જૂ આવે, જેમના હાથથી
 નખાયેલા કાઠજલિને કાગડાઓ ખાય નહીં અને
 જેમને કોઈ પ્રકારે સુખ જ મળતું ન હોય, તેઓ
 યમપુરીમાં જાય છે. (આવા દરદી એક વર્ષની
 અંદર મરે છે.) જેનાં માંસ તથા બળ ક્ષીણ
 થઈ ગયાં હોય એવા રોગીને જ્વર, અતિસાર
 તથા સોજા પરસ્પરના ઉપદ્રવરૂપ થયા હોય તો
 તેની ચિકિત્સા વૈધે કરવી નહીં. ક્ષીણ થયેલા
 જે રોગીની ભૂખ અને તરશ પ્રિય, મીઠાં તથા
 હિતકારી અન્નપાનોથી પણ શાંતિ ન પામે,
 તેનું મૃત્યુ આવી પહોંચિલું સમજવું. જેને પ્રવા-
 હિકા રોગ, માથાનું શળ, કાઠામાં દારણ શળ,
 તરશ અને બળનાશ થયેલાં હોય, તે રોગીનું
 મરણ પાસે આવેલું સમજવું. ૬

ત્રણ પ્રકારે પ્રાણીઓનું મરણ

વિષમેષોપચારેણ કર્મભિશ્ચ પુરાકૃતૈઃ ।

અનિત્યત્વાચ્ચ જન્તૂનાં જીવિતં નિધનં વ્રજેત્ ॥૭॥

વિષમ ચિકિત્સા યવાથી અથવા પ્રાચીન
 કર્મોથી અથવા શરીરનો અનિત્ય હોવાનો જ
 સ્વભાવ છે તેથી (એમ ત્રણ પ્રકારે) પ્રાણીઓ-
 નું જીવિત નષ્ટ થાય છે. ૭

મેત આપેલા ઉપર ચિકિત્સા લાગુ પડતી નથી
પ્રેતભૂતપિશાચાશ્ચ રક્ષાંસિ વિવિધાનિ ચ ।
મરણાભિમુખં નિત્યમુપસર્પન્તિ માનવમ્ ॥
તાનિ મેપજવીર્યાણિ પ્રતિગ્નન્તિ જિવાંસયા ।
તસ્માન્મોઘાઃ ક્રિયાઃ સર્વા ભવન્ત્યેવ ગતાયુષઃ ॥૮॥

જેનું મેત આયુષ્ય હોય તે માણસની પાસે
પ્રેતો, ભૂતો, પિશાચો અને અનેક જાતના રાક્ષસો
સર્વદા આવ્યા કરે છે અને તેઓ તે માણસ-
ને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી ઔષધોનાં વીર્યોને
હણી નાખે છે; માટે જેનું આયુષ્ય ક્ષીણ થયું
હોય તેના ઉપર સધળી ચિકિત્સાઓ નિષ્ફળ
જાય છે. (કેટલાક કહે છે કે શારીર વ્યાધિઓમાં
ચિકિત્સા નિષ્ફળ થવાનાં કારણો આ સૂત્રસ્થાન-
ના ૨૩ મા અધ્યાયના આઠમા વિષયમાં 'સંસ્થિ-
સ્વાન્મહસ્વાશ્ચ ધાત્વનુક્રમગેન ચ । નિહન્યૌપધવીર્યાણિ
મંત્રાનુદ્વમહો યથા ॥' એ શ્લોકોથી કહેવાઈ ગયાં
છે. માટે અહીં એમ સમજવું કે આગતું રોગો-
માં જ ભૂતપ્રેતાદિક લોકો ચિકિત્સાને નિષ્ફળ
કરે છે.) ૮

અધ્યાય ૩૨ મો

ઉપક્રમ

અથાતઃ સ્વભાવપ્રતિવર્તિમધ્યાયં વ્યાખ્યા-
સ્વામઃ । યથોવાચ ભગવાન ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'સ્વભાવવિપ્રતિ-
વર્તિ' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન
કરીશું, કે જ પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુ-
તની પાસે કહેલું છે. ૧

અવયવોના સ્વભાવોનું ખદલી જેનું

મરણના ચિહ્નરૂપ છે

સ્વભાવપ્રતિવર્તનાં શરીરકેદેશનામન્યમાસ્તિ
મરણાય । તદયથા-શુક્લનાં કૃષ્ણતા કૃષ્ણનાં શુક્લતા

૧ સ્વભાવવિકલના ફેરફારરૂપ અરિષ્ટોજ્યાપ્ત વિષેનો.

રક્તાનામન્યવર્ણત્વં સ્થિરાણામસ્થિરત્વં મૃદૂનાં
સ્થિરતા ચલનામચલત્વમચલનાં ચલતા પૃથૂનાં
સંક્ષિપ્તત્વં સંક્ષિપ્તાનાં પૃથુતા દીર્ઘાણાં હ્રસ્વત્વં
હ્રસ્વાનાં દીર્ઘતાપતનવર્મિણાં પતનવર્મિત્વં પતન-
વર્મિણામપતનવર્મિત્વમકસ્માચ શૈલ્યોપ્પયસ્નેગ્ધ-
રૌહ્યપ્રસ્તમ્મૈવૈવર્ણ્યવિસાદનં ચાક્ષ્ણામ્ ॥૨॥

માણસના શરીરના અવયવો, જેઓ પ્રસિદ્ધ
સ્વભાવવાળા છે, તેઓના સ્વભાવોનો અરિષ્ટરૂપ
ફેરફાર થાય છે; જેમ કે આંખોના આસપાસ-
ના ખૂણા કે જેઓ સફેદ છે, તેઓ અકસ્માત્
કાળા થઈ જાય; આંખોના વચલા ડોળા કે જેઓ
કાળા છે, તેઓ અકસ્માત્ સફેદ થઈ જાય; હોઠ,
તાળવું તથા જીભ વગેરે, કે જેઓ રાતા હોય છે
તેઓ અકસ્માત્ ધોળાં, કાળાં કે પીળાં થઈ જાય;
દાંતો, શિરાઓ તથા સ્નાયુઓ વગેરે કે જેઓ
કઠણ છે, તેઓ અકસ્માત્ કામળ થઈ જાય; માંસ,
લોહી, મેદ તથા મજ્જા વગેરે કે જેઓ કામળ
છે, તેઓ અકસ્માત્ કઠણ થઈ જાય; સંધિ તથા
જીભ વગેરે કે જેઓ ચલ છે તેઓ અકસ્માત્ અચલ
થઈ જાય; માંસ, મેદ તથા અસ્થિ વગેરે પદાર્થો કે
જેઓ અચલ છે, તેઓ અકસ્માત્ ચલ થઈ જાય;
માથું, લલાટ, છાતી તથા પીઠ વગેરે કે જેઓ
મોટાં (પહોળાં) છે, તેઓ અકસ્માત્ નાનાં (સંકુ-
ચિત) થઈ જાય; ક્ષીણ, નખ, રુવાંટાં તથા ધૂંટી વગેરે
કે જેઓ નાનાં છે, તેઓ અકસ્માત્ મોટાં થઈ જાય;
નેત્રો, નાસિકા તથા જીભઓ વગેરે કે જેઓ લાંબાં
છે, તેઓ અકસ્માત્ ટૂંકાં થઈ જાય; પિંડી તથા
કંઠ વગેરે કે જેઓ ટૂંકાં છે, તેઓ અકસ્માત્ લાંબાં
થઈ જાય; આંગળીઓ વગેરે કે જેઓ ન પડવાના
સ્વભાવવાળા છે, તેઓ અકસ્માત્ પડવા લાગે;
રુવાંટાં વગેરે કે જેઓ પડવાના સ્વભાવવાળાં છે,
તેઓ અકસ્માત્ ન પડે એવાં થઈ જાય; હાથ તથા
પગ વગેરે કે જેઓ હલ્ધુ સ્વભાવવાળાં છે, તેઓ

અકસ્માત્ શીતળ થઈ જાય; જીભ વગેરે કે જઝો શીતળ સ્વભાવવાળાં છે, તેઓ અકસ્માત્ ઉષ્ણ થઈ જાય; નેત્રોની ધીપ્રીઓ વગેરે કે જઝો સિન્ધ્ય સ્વભાવવાળાં છે, તેઓ અકસ્માત્ રક્ષ થાય; કેશ તથા રુવાંટાં વગેરે કે જઝો રક્ષ સ્વભાવવાળાં છે, તેઓ અકસ્માત્ સિન્ધ્ય થઈ જાય; પગના ફણ તથા કાંડા ઉપરના ભાગો વગેરે કે જઝો અક્રક રહેવાના સ્વભાવવાળા છે, તેઓ અકસ્માત્ શિથિલ થઈ જાય; વસ્ત્રાદિકથી કંઠાયેલા રહેતા જે અવયવો સારા વર્ણવાળા રહેવાના સ્વભાવવાળા છે, તેઓ અકસ્માત્ ખરાબ વર્ણવાળા થઈ જાય અને હાથ વગેરે અવયવો કે જઝો પ્રવૃત્તિસ્વભાવવાળા છે, તેઓ અકસ્માત્ પ્રવૃત્તિ વગરના થઈ જાય; તો સ્વભાવોનો ફેરફાર થયો ગણાય. ૨

સ્થાનાધી અવયવોનું ખસવું તથા તેઓના વગનનો ફેરફાર મરણના ચિહ્નરૂપ છે

સ્વેમ્યઃ સ્થાનેમ્યઃ શરીરૈકદેશાનામવસસ્તો-
સ્મિસપ્રાન્તાવસિસપતિતવિમુક્તનિર્ગતાન્તર્ગતગુ-
રુષ્ટુત્વાનિ ॥ ૩ ॥

અવયવોનું પોતપોતાનાં સ્થાનઠાથી જરા પણ ખસવું તથા અવયવોના ફેરફાર પણ મરણના ચિહ્નરૂપ છે; જેમ કે ભમરો તથા પાંપણો વગેરેનું સ્થાનઠાથી લટપટી જવું તથા ઊંચે ચડી જવું, ચક્ષુ વગેરેનું પરિભ્રમણ થવું અને આંહું થઈ જવું, મસ્તક તથા કંઠ વગેરેનું નમી જવું, સાંધાઓનું પરસ્પરથી છુટા પડી જવું, જીભ તથા નેત્ર વગેરેનું ખડાર નીકળી જવું, જીભ, નેત્ર તથા નાક વગેરેનું અંદર પેસી જવું, હાથ તથા સાથળ વગેરેનું હલકું વગન થઈ જવું અને આંખની પાંપણો વગેરેનું ભારે થઈ જવું એ સઘળાં ચિહ્નો મરણની સૂચના આપે છે. ૩

મરણની સૂચના આપતાં બીજાં વિપરીત ચિહ્નો પ્રવાલવર્ણવ્યક્તપ્રાદુર્માર્ગોડ્યપ્કસ્માત્ સિરાણાં

ચ દર્શનં લલાટે । નાસાવંશે વા પિઠકોત્પત્તિઃ ।
લલાટે વા પ્રમાતકાલે સ્વેદઃ । નેત્રોગાદિના વાડ્યુ-
પ્રવૃત્તિઃ । ગોમયચૂર્ણપ્રકાશસ્ય વા રજસો દર્શનમુત્ત-
માદ્ધે નિલયનં વા કપોતકદ્ધપ્રમૃતીનામ્ । મૂત્રપુરીપ-
શુદ્ધિરમુજ્જાનાનાં તત્ત્વણાશો મુજ્જાનાનાં વા સ્તન-
મૂલહૃદયોરઃસુ ચ શૂલોત્પત્તયઃ । મધ્યે શૂનત્વમ-
ન્તેષુ પરિમ્લાયિત્વં નિર્પર્યયો વા તથાદ્વાજ્ઞે શ્વયથુઃ ।
શોષોઽન્નપ્રસયોર્વા નષ્ટહીનવિકલવિકૃતસ્વરતા
વિવર્ણપુષ્પપ્રાદુર્માર્ગો વા દન્તમુલનણશરીરેષુ । યસ્ય
વાપ્સુ કફપુરીપરેતાંસિ નિમજ્જન્તિ । યસ્ય વા દષ્ટિ-
મણ્ટલે મિત્રવિકૃતાનિ રૂપાણ્યાલોક્યન્તે । સ્નેહા-
મયક્તકેગાઙ્ગા ઇવ યો ભાતિ ॥ ૪ ॥

શરીરમાં થયેલા બ્યંગ નામના કાળા વર્ણ-
વાળા છુદ્ધરંગનો વર્ણ અકસ્માત્ પરવાળાના
વેલાના જેવો અત્યંત લાલ થઈ જાય, લલાટમાં
લાલ રંગની શિરાઓ બેવામાં આવે, નાકની
હાંડીમાં અત્યંત લાલ રંગની ફાલ્કીઓ થાય,
પ્રભાતકાળે લલાટ પર પસીનો આવે, નેત્રરંગ
આદિ કારણ વિના નેત્રોમાંથી આંસુ વહેવા
લાગે, માથા પર છાણના ચૂર્ણ જેવી રજ
પડેલી બેવામાં આવે, માથા પર હોલા કે કંક
વગેરે અશુભ પદ્ધતિઓ બેસી જાય, અતિ ભોજન
ન કરવા છતાં ખૂન તથા વિઘાની વૃદ્ધિ થાય,
ભોજન કરવા છતાં ખૂન તથા વિઘાનો નાશ
થાય, સ્તનનાં ખૂન, હૃદય તથા છાતીમાં શળની
ઉત્પત્તિ થાય, અંગોનું મધ્યમાં સૂજવું તથા
અંતમાં ચિમળાવું અથવા અંતમાં સૂજવું તથા
મધ્યમાં ચિમળાવું વગેરે થાય, અરધા અંગમાં
સોજો અને અધૂરું અંગ ચિમળાયેલું હોય, અંગો
અથવા અરધું શરીર સુકાઈ જાય, સ્વર નષ્ટ થઈ
જાય, સ્વર હીન થઈ જાય, સ્વર ગદગદ અને સ્વર
વિકૃત થઈ જાય; દાંત, મુખ, નખ તથા શરીરમાં
દીકાં સફેદ રંગવાળાં પુષ્પો જેવાં બિંદુઓ

ઉત્પન્ન થાય, કફ, વિદ્યા તથા વીર્ય જળમાં ફળી
જાય, નેત્રોની શ્રીશ્રીઓમાં પ્રતિબિંબરૂપે દેખાતા
પદાર્થો છિન્નલિન્ન તથા વિકૃતરૂપે દેખાય અને
કેશોમાં કે અંગોમાં તેલાદિકનો અભ્યંગ ન કર્યા
છતાં તેઓ અભ્યંગવાળાં જેવાં દેખાય, એ ચિહ્નનો
મરણની સૂચના આપે છે. ૪

વ્યાધિઓમાં થતા ઉપદ્રવો, મરણના ચિહ્નરૂપ
યથા દર્શલો મક્તદેવાતિસારાભ્યાં પીઠ્યતે ।
કાસમાનશ્ચ તૃષ્ણામિભૂતઃ । ક્ષીણશ્ચર્દિમક્તદ્રેષ-
યુક્તઃ । સફેનપૂયરુચિરોદ્રામી હૃતસ્વરઃ શૂલામિપચ્ચ
મનુષ્યઃ । શૂનકરચરણવદનઃ ક્ષીણોઽન્નદ્રેષી સ્ત-
પિણ્ડિસ્તનપાણિપાદો જ્વરકાસામિભૂતો યસ્તુ પૂર્વાદ્દિ
મુક્તમપરાદ્દે હૃદયલ્પવિદગ્ધમતિસાર્યતે વા જ્વર-
કાસામિભૂતઃ સંશ્વાસો પ્રિયતે । વસ્ત્વદ્વિલપન્યથ
ભૂમૌ પતતિ સ્તસ્તમુષ્કઃ સ્તન્ધમેદ્રો મગ્નગ્રીવઃ પ્રણટ-
મેહનશ્ચ મનુષ્યઃ ॥ ૫ ॥

ફૂર્ણગતામાં અન્ન ઉપર અરુચિ તથા
અતિસાર એ ઉપદ્રવો મરણનાં ચિહ્નરૂપ છે.
ખાંસીના દરદમાં તરશથી દુઃખી થવું એ ઉપદ્રવ
મરણના ચિહ્નરૂપ છે. ક્ષીણતામાં જલદી, અન્ન
ઉપર દ્રેષ, ક્ષીણ તથા પરુ સહિત લોહીનું વમન,
સ્વરભંગ તથા શૂલ એ ઉપદ્રવો મરણના ચિહ્ન-
રૂપ છે. જ્વર તથા ખાંસી એના સંયોગમાં
હાય, પગ તથા મોઢાનાં સોજા, ક્ષીણતા, અન્ન
ઉપર દ્રેષ અને સ્તન, પિંડીઓ, ખસા તથા
હાયપગની શિથિલતા એ ઉપદ્રવો મરણના
ચિહ્નરૂપ છે. સ્વર, ખાંસી તથા શ્વાસ એ વ્યાધિ-
ઓના સંયોગમાં પૂર્વાર્દ્ધમાં જમેલા અન્નની
અપરાધણમાં જલદી થવી અથવા જેમાં કાચું
અન્ન નીકળે એવા અતિસારનું થવું એ ઉપદ્રવો
મરણના ચિહ્નરૂપ છે. વૃષણોની સ્થાનથી ગ્રથતા,
લિંગની સ્તબ્ધતા કે સંક્રાંત્યાનુ, ગળાનું ભાંગી
જવું તથા ખાટપ્રીના હાયથી કપાતા બકરાની

પેટે બરાડા પાડતાં પાડતાં નીચે પડવું એ ઉપદ્રવો
પણ મરણના ચિહ્નરૂપ છે. ૫

મરણના ચિહ્નરૂપ અમુક સ્થિતિ તથા ચેષ્ટાઓ
પ્રાગ્વિજ્ઞયમાણહૃદય આર્દ્રશરીરો યથા લોષ્ઠં
લોષ્ઠેનામિહન્તિ કાષ્ઠં કાષ્ઠેન તૃણાનિ વા છિન્નસ્ય-
ધરોષ્ઠં દશત્યુત્તરોષ્ઠં વાલેભ્વાલુચ્ચતિ વા કર્ણો કેઞ્ચાંચ
દેવદ્વિજગુરુસહૃદૈર્ધાંચ દ્રેષ્ટિ ॥ ૬ ॥

જેનું સધળું શરીર જળથી ભીનું હોવા
છતાં હૃદય પ્રયમથી સુકાવા લાગે તે માણસ
(પંદર દિવસની અંદર) મરી જાય છે. જે
માણસ દેહાંથી દેહાંને ભાંગ્યા કરતો હોય,
કાઠથી કાઠને ભાંગ્યા કરતો હોય, નખ વગેરેથી
તૃણનું છેદન કર્યા કરતો હોય, નીચલા હોઠને
દાંતાથી કડ્યા કરતો હોય, ઉપલા હોઠને આઢ્યા
કરતો હોય, કાનને અથવા કેશોને હાથથી તોડ્યા
કરતો હોય કે દેવતાઓની, બ્રાહ્મણોની, ગુરુઓ-
ની, સ્નેહીઓની અથવા વેદની નિંદા કર્યા કરતો
હોય તે માણસ (એક વર્ષની અંદર) મરી જાય છે.

જન્મનક્ષત્ર અને જન્મભક્ષત્ર પીડાનું
મરણના ચિહ્નરૂપ ॥

યસ્ય વક્રાનુવક્રગા ગ્રહા ગર્હિતસ્થાનગતાઃ
પીઢયન્તિ જન્મર્થ વા યસ્યોલ્કાશનિમ્પામિહ-
ન્યતે હોરા વા ॥ ૭ ॥

જેના જન્મનક્ષત્રને વક્ર થયેલા અથવા વક્ર
થઈને તુરંત સીધા ચાલેલા ગ્રહો જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં
ખતાવેલાં કુદ્ધ સ્થાનોમાં રહીને પીડતા હોય અથવા
જેનું જન્મભક્ષત્ર ઉલ્કાપાતથી કે વીજળીના કડાકા-
થી પીડાય તે માણસ મરી જાય છે. ૭

સહિતા ચંચો પ્રમાણે ઘરમાં ખરાબ નિમિત્ત-
નો પ્રાદુર્ભાવ મરણના ચિહ્નરૂપ છે

ગૃહદારશ્યયાસનયાનવાહનમગિરત્તોપકરણ-
ગર્હિતલક્ષણનિમિત્તપ્રાદુર્ભાવો વેતિ ॥ ૮ ॥

(વારાહીસહિતા વગેરે) સહિતા ચંચોમાં
કલા પ્રમાણે, જેના ઘરમાં, સ્ત્રીમાં, શયનમાં,

આસનમાં, ગાડી તથા ઘોડા વગેરે વાહનોમાં, મશિનનોમાં કે ધરનાં સચરચીલાંઓમાં અસાધ્ય નિમિત્તો પ્રકટે, તે માણસ મરી જાય છે. ૮

ચિકિત્સા છતાં વિકારની વૃદ્ધિ, મોટા વ્યાધિનું અકસ્માત્ બંધ પડી જવું વગેરે મરણનાં ચિહ્નો છે

મવતશ્ચાત્ર ।

ચિકિત્સ્યમાનઃ સમ્યક્ ચ વિકારો યોગમિવદ્ધતે ।
પ્રક્ષીણવલમાંસસ્ય લક્ષણં તદ્વતાયુષઃ ॥

નિવર્તતે મહાવ્યાધિઃ સહમા યસ્ય દેહિનઃ ।

ન ચાહારફલં યસ્ય દૃશ્યતે સ વિનશ્યતિ ॥ ૯ ॥

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિ-
એ સ્વમુખે કહ્યું છે: 'બળ તથા માંસ ક્ષીણ થયાં હોય તે માણસનો કોઈ વિકાર સારી રીતે ચિકિત્સા કર્યાં છતાં પણ વૃદ્ધિ પામે, તો તે વિકારને આયુષ્યની ક્ષીણતાના ચિહ્નરૂપ સમજવો. જે માણસનો વાતવ્યાધિ વગેરે કોઈ મોટા વ્યાધિ ધીરે ધીરે નહિ પણ અકસ્માત્ બંધ પડી જાય અને જેને આહારાદિકથી કશું ફળ ન થતું હોય, તે મરી જાય છે. ૯

અરિષ્ઠો જાણવાથી ફળ

एतान्यरिष्टरूपाणि सम्यग्बुद्धयेत यो भिषक् ।

साध्यासाध्यपरीक्षायां स राज्ञः संमतो भवेत् ॥ ૧૦ ॥

જ વૈદ્ય ઉપર કદા પ્રમાણે અરિષ્ઠોનાં રૂપોને સારી રીતે સમજતો હોય, તે વૈદ્ય સાધ્ય તથા અસાધ્ય રોગોની પરીક્ષામાં રાજા તરફથી માન પામે છે. ૧૦

અધ્યાય ૩૩ મો

ઉપક્રમ

अथातोऽज्वारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

यथोपाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછનાથી 'અવારણીય' ૧

૧ અસાધ્યરોગોના નિરૂપણ વિષેનો.

નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

વિષયનો નિર્દેશ

उपद्रवैस्तु ये जुष्टा व्याधयो यान्त्यवार्थताम् ।

रसायनादिना वत्स ताच्छृण्वेकમना मम ॥ ૨ ॥

હે પુત્ર સુશ્રુત ! ઉપદ્રવોથી^૨ સંયુક્ત થયેલા જે વ્યાધિઓ રસાયનપ્રયોગો વિના^૩ અસાધ્ય થઈ પડે છે, તે વ્યાધિઓ વિષે કહું છું, તે એકાગ્રચિત્ત થઈ મારી પાસેથી સાંભળો. ૨

આઠ મહારોગોને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો

वातव्याधिः प्रमेहश्च कुष्ठमर्शो भगंदरः ।

अश्मरी मूढगर्भश्च तथैवोदरमष्टमम् ॥

अष्टावेते प्रकृत्यैव दुश्चિકित्स्या महागदाः ।

प्राणमांसक्षयश्चासृष्णाशोपवमीजरैः ॥

मूर्च्छातिसारहिकाभिः पुनश्चैतैरुપद्रुताः ।

वर्जनीया विशेषेण भिषजा सिद्धिमिच्छता ॥ ૩ ॥

વાતવ્યાધિ, પ્રમેહ, કોઠ, અરશ, ભગંદર, અશ્મરી, મૂઢગર્ભ અને ઉદરરોગ એ આઠ મહારોગો કે જેઓ સ્વભાવથી જ ચિકિત્સા કરવામાં મુશ્કેલી ભરેલા છે; તેઓ વળી જો ઉત્સાહક્ષય, બલક્ષય, શ્વાસ, તરશ, શોષ, વમન, જ્વર, મૂર્છા, અતિસાર કે હેડકી, એ ઉપદ્રવોથી સંયુક્ત થયેલા જોવામાં આવે, તો ઈર્તિને ઇચ્છનારા વૈદ્યે તેઓની ચિકિત્સા કરવી જ નહીં. ૩

વાતવ્યાધિને અગાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો

अनं सुप्तत्वं च भयं कम्पाङ्माननिपीडितम् ।

નરં रुजार्तमन्तश्च वातव्याधिर्विनाशयेत् ॥ ૪ ॥

૨ પ્રથમ ઉન્મત્ત થયેલા વ્યાધિને પાછળથી તેમાં ઉન્મત્ત થયેલા જે વ્યાધિ બલવત્તર કરી નામે છે, તે ઉપદ્રવ કહેવાય છે.

૩ રસાયનપ્રયોગો અસાધ્ય વ્યાધિને પણ ઘણું કરીને સાધ્ય કરી નામે છે; એટલા માટે 'રસાયનપ્રયોગો વિના' એમ કહ્યું છે.

વાતવ્યાધિ જે સોજથી, ત્વચાની બહેરાશ-
થી, તૂટવાથી, કંપથી, પેટના આક્રાશથી અને
અંદરની ગંભીર વેદનાથી સંયુક્ત થયો હોય, તો
માણસને તે મારી નાખે છે. (આ ઉપદ્રવોમાંના
ત્રણ ઉપદ્રવોથી તે સંયુક્ત થાય તોપણ તે મારી
નાખે છે.) ૪

પ્રમેહને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો
યથોક્તોપદ્રવાવિષ્ટમતિપ્રસૂતમેવ ચા ।
પિષ્કાપીઢિતં ગાઢં પ્રમેહો હન્તિ માનવમ્ ॥૫॥

પ્રમેહ જે મૂત્રના અત્યંત સાવથી, શાસ્ત્રિકા
વગેરે ફેણીઓની પીકાથી, શ્લેષ્મિક સ્થિતિમાં
માખીઓના આવવા વગેરેથી, પૈત્તિક સ્થિતિમાં
વૃષણોના ફાટી જવા વગેરેથી અને વાતિક
સ્થિતિમાં હૃદયગ્રહ વગેરેથી સંયુક્ત હોય, તો તે
માણસને મારી નાખે છે. ૫

કાઠને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો
પ્રમિશ્નં પ્રસૂતાઙ્ગં ચ રક્તનેત્રં હૃતસ્વરમ્ ।
પચ્ચર્મગુણાતીતં કુટું હન્તીહ કુષ્ઠિનમ્ ॥૬॥

કાઠ જે અંગના બેદાવાથી, અતિ સાવથી,
નેત્રોની લાક્ષાશથી અને સ્વરનાશથી સંયુક્ત થયો
હોય અને તે વળી અસ્થિમાં રહીને સંશોધનાદિક
ક્રિયાઓને પણ ન માનતો હોય, તો માણસને
તે મારી નાખે છે. ૬

અમરશને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો
તુષ્ણારોચકચૂલાર્તમતિપ્રસૂતશોણિતમ્ ।
શોફાતીસારસંયુક્તમર્શોન્વાધિર્વિનાશયેત્ ॥૭॥
અમરશ જે તરશથી, અરોચકથી, ચૂલથી,
સોજથી અને અતિસારથી સંયુક્ત થયો હોય
અને રહિરના અત્યંત સાવનાથી થયો હોય, તો
તે માણસને મારી નાખે છે. ૭

ભગંદરને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો
ચાતમૂત્રપુરીષાણિ ક્રિમયઃ શુક્રમેવ ચ ।
મગંદરાત્પ્રસવન્તિ યસ્ય તં પરિવર્જયેત્ ॥૮॥

જે ભગંદરમાંથી વાયુ નીકળતો હોય,
મૂત્રનો તથા વિષ્ણનો આવ થતો હોય, ઘ્રીકાઓ
નીકળતા હોય અને વીર્યનો આવ થતો હોય, તે
ભગંદરની વેદે ચિકિત્સા કરવી નહીં. ૮

પથરીને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો
પ્રચૂનનામિષ્ટવૃષ્ણં રુદ્ધમૂત્રં સ્નાન્વિતમ્ ।
અમરી ક્ષપયત્યાશુ સિકતાશર્કરાન્વિતા ॥૯॥
રેતી જેવી કાંકરીવાળી પથરી, જે નાભિના
તથા વૃષણના સોજથી, મૂત્રના રાધથી અને
અતિ વેદનાથી સંયુક્ત થઈ હોય, તો માણસને
તે તુરંત મારી નાખે છે. ૯

મૂઠગર્ભને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો
ગર્મકોષપરાસજ્જો મલ્લો યોનિસંઘ્રિતઃ ।
હન્યાત્ સ્ત્રિયં મૂઠગર્ભે યથોક્તાશ્ચાપ્યુપદ્રવાઃ ॥૧૦॥
મૂઠગર્ભ જે ગર્ભના અત્યંત નિરોધથી,
મઝદલ નામના વ્યાધિથી, યોનિના સંઘ્રાસથી
અને મૂઠગર્ભના નિદાનમાં (નિદાનસ્થાનના ૮મા
અધ્યાયના ૫મા વિષયમાં) કહેલા આક્ષેપક,
ખાંસી, શ્વાસ તથા બ્રમ વગેરે ઉપદ્રવોથી સંયુક્ત
થયો હોય, તો તે સ્ત્રીને મારી નાખે છે. ૧૦

ઉદરરોગને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો
પાર્શ્વમજ્જાન્નવિદ્રેષોફાતીસારપીઢિતમ્ ।
વિરિક્તં પૂર્યમાણં ચ વર્જયેદુદરાદિતમ્ ॥૧૧॥
ઉદરરોગ જે પડખાંઓને ભાંગી નાખનારી
વેદનાથી, અજના દ્રેષથી, સોજથી તથા અતિ-
સારથી સંયુક્ત થયો હોય અને વિરેચનથી
ખાલી કરતાં છતાં પણ પાછો ભરાઈ જતો હોય,
તો વેદે તેની ચિકિત્સા કરવી નહીં. ૧૧

૧ સુત્રાવડી સ્ત્રીનો રૂદ્ધ વધારેલો વાયુ તીક્ષ્ણ તથા
ઉષ્ણ સુકાવેલા રહિરને રોધીને નાભિની નીચે, પડખાંમાં,
મૂત્રાશયમાં અથવા મૂત્રાશયની ઉપરના ભાગમાં ગાડને
ઉપન કરે છે. જે ગાંઠ થવાથી નાભિમાં, મૂત્રાશયમાં
તથા પેશમાં શય નીકળે છે, પડખાશય પૂર્ણ બને છે
અને મૂત્રની અટકાવન થાય છે જે મઝદલ રોગ કહેવાય
છે. (ભા. ૩૦)

જ્વરને અસાધ્ય કરનાર ઉપદ્રવો

યસ્તામ્યતિ વિસંત્રથ શેતે નિપતિતોઽપિ વા ।
શીતાદિતોન્તરુષ્યથ જ્વરેણ સ્થિયતે નરઃ ॥
યો હૃદયોમા રક્તાક્ષો હૃદિ સંવાતગ્નલવાન ।
નિત્યં વક્ત્રેણ ચોચ્છ્વસ્યાત્તં જરો હન્તિ માનવમ્ ॥
હિવાશ્વાસપિપાસાર્તે મૃદં વિભ્રાન્તલોચનમ્ ।
સંતતોચ્છ્વાસિનં ક્ષીણં નરં ક્ષપયતિ જરઃ ॥
આવિલાસં પ્રતામ્યન્તં નિદ્રાયુક્તમતીવ ચ ।
ક્ષીણશોણિતમાસં ચ નરં ક્ષપયતિ જરઃ ॥ ૧૨ ॥

જ્વરવાળો જે માણસ અત્યંત ગભરાયા
કરતો હોય, બેભાન થઈને ચૂંઈ રહેતો હોય,
પથ્થોજ રહેતો હોય અને અંદર દાહ પામતાં
છતાં બહાર શીતથી પીડાતો હોય, તે માણસ
જ્વરથી મરી જાય છે. જે જ્વરવાળા માણસનાં
રંગાંડાં જાંબાં થઈ જતાં હોય, આંખો લાલ થઈ
જતી હોય, હૃદયમાં પ્રખળ શ્વેત નીકળતું હોય
અને નિરંતર મોઢાથી જાંબો શ્વાસજ આલતો
હોય, તે માણસને જ્વર મારી નાખે છે. હેડકી,
શ્વાસ તથા તરશથી પીડાતા, બાનરહિત થઈ
જતા, ભ્રમણ કરતી આંખોવાળા, ક્ષીણ થયેલા
અને નિરંતર જાંબો શ્વાસ લીવા કરતા માણસને
જ્વર તુરત જ મારી નાખે છે. આંધુઆથી
જરખૂર રહેતી આંખોવાળા, અત્યંત બેભાન થઈ
જતા, રાતદિવસ જાંબો કળતા અને બેનાં રુધિર
તથા માંસ ક્ષીણ થઈ ગયાં હોય, એવા માણસને
જ્વર મારી નાખે છે. ૧૨

અતિસારને અસાધ્ય કરનાર ઉપદ્રવો

શ્વાસગ્નલપિપાસાર્તે ક્ષીણં જરનિપીદિતમ્ ।
ત્રિરોપેણ નરં વૃદ્ધમતીમારો મિનાગયેત્ ॥ ૧૩ ॥

શ્વાસ, શ્વેત તથા તરશથી પીડાતા, ક્ષીણ
થયેલા, જ્વરથી ડુઝી થતા અને વિરોધે કરી વૃદ્ધ
અવસ્થાવાળા માણસને અતિમાર મારી નાખે છે.

ક્ષયરોગને અસાધ્ય કરનાર ઉપદ્રવો

શુક્લાક્ષમન્નદેષારમૂર્ધશ્વાસનિપીદિતમ્ ।
કુચ્છેણ વહુ મેહન્તં યક્ષ્મા હન્તીહ માનવમ્ ॥ ૧૪ ॥
સફેદ થઈ ગયેલાં નેત્રોવાળા, અત્રનો દ્રેષ
કરનારા, જાંબો શ્વાસે અત્યંત પીડાતા અને
અતિકષ્તથી ઘણા મળનો ઉત્સર્ગ કરતા માણસને
યક્ષ્મા (ક્ષયરોગ) મારી નાખે છે. ૧૪

શુદ્ધમને અસાધ્ય કરનાર ઉપદ્રવો

શ્વાસગ્નલપિપાસાન્નવિદ્રેપગ્નિમૃદતાઃ ।
મવન્તિ દુર્બલત્વં ચ ગુલ્મિનો મૃત્યુમેગ્યતઃ ॥ ૧૫ ॥
શુદ્ધમવાળો જે માણસ મરી જવાનો હોય
તેને શ્વાસ, શ્વેત, તરશ, અત્ર ઉપર દ્રેષ, શુદ્ધમની
અદર્યતા અને દુર્બળતા પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૫

વિદ્રધિને અસાધ્ય કરી દેનાર ઉપદ્રવો

આઘ્માતં વદ્ધનિપ્યન્દં છર્દિહિકાતુલ્લન્નિતમ્ ।
રુજાશ્વાસસમાવિદં વિદ્રધિર્નાશયેન્નરમ્ ॥ ૧૬ ॥

જો વિદ્રધિવાળો માણસ આક્રી ગયો હોય,
જીવટી, હેડકી, તૃષા, વેદના તથા શ્વાસથી ઘેરા-
યેલો હોય અને વળી તેને મૂનની અટકાયત થઈ
હોય કે પરની ગતિ રોકાઈ ગઈ હોય, તો તે
માણસને વિદ્રધિ મારી નાખે છે. ૧૬

પાંડુરોગને અસાધ્ય કરનાર ઉપદ્રવો

પાણ્ડુદન્તનસો યથ પાણ્ડુનેત્રથ માનવઃ ।
પાણ્ડુસદ્ધાતદર્શી ચ પાણ્ડુરોમીનિન્યયતિ ॥ ૧૭ ॥
પાંડુરોગવાળા જે માણસનાં નેત્રો, નખો
તથા હાંતો પાંડુ થઈ જાય અને સઘળી દિશાઓ-
માં પાંડુ પદાર્થોના સમૂહ જ તેના બેજામાં આવે,
તો તે માણસ મરી જાય છે. ૧૭

રક્તપિત્તને અસાધ્ય કરનાર ઉપદ્રવો

લોહિતં છર્દયેઘસ્તુ વહુશો લોહિતેશ્વજઃ ।
રક્તાનાં ચ દિશાં દ્રણ રક્તપિત્તી નિન્યયતિ ॥ ૧૮ ॥

૧ આ માણસને આઠાર અત્યંત મળકપ થઈ જાય
છે અને તેથી માંસનો તથા રુધિરનો ક્ષય થાય છે.
આવે ક્ષય થતા નેત્રોમાં ઘોળાસ તથા અત્ર ઉપર દ્રેષ
આદિ ઉપદ્રવો થાય છે.

જે રક્તપિત્તવાળો માણસ લોહીનું વમન કરે, વારંવાર રાતાં નેત્રોવાળો થઈ બચ અને સધળી દિશાઓને રાતી દેખે, તે માણસ મરી બચ છે.

ઉન્માદને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો અવાદ્મુલ્લસ્ટનુસો વા ક્ષીણમાં સવલો નરઃ । જાગરિષ્ણુરસંદેહનુન્માદેન વિનશ્યતિ ॥ ૧૯ ॥

ઉન્માદવાળો જે માણસ મોહાને નીચું અથવા ઊંચું જ રાખતો હોય, બીજા જ કરતો હોય અને માંસની તથા ઉત્સાહની ક્ષીણતા પામ્યો હોય, તે માણસ અવરથ મરી બચ છે.

અપસ્માર(વાઈ)ને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો વહુદ્વોડપસ્મારન્તં તુ પ્રક્ષીણં ચલિતશ્ચુષ્મ । નેત્રાભ્યાં ચ વિદ્યુર્વાનમપસ્મારો વિનાશયેત ॥ ૨૦ ॥

જે અપસ્મારવાળો માણસ વારંવાર અપસ્મારના વેગોથી ઘેરાતો હોય, ક્ષીણ થઈ ગયો હોય, બંને નેત્રોને વિકારવાળાં કરી નાખતો હોય અને ચલિત થયેલી ભમરોવાળો હોય, તે માણસ મરી બચ છે. ૨૦

અધ્યાય ૩૪ મો

ઉપક્રમ

અથાતો યુક્તસેનીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ । યથોચ્ચાચ ભગવાન ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'યુક્તસેનીય' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

અધ્યાયના વિષયનો નિર્દેશ

યુક્તસેનસ્ય નૃપતેઃ પરાનભિજિગીષતઃ । મિપજા રક્ષણં કાર્યં યથા તદુપદેક્ષયતે ॥ ૨ ॥

સેના તૈયાર કરી, શત્રુઓને જીતવાની ઇચ્છાથી પ્રયાણ કરનાર રાજાનું વેધ જે પ્રકારથી રક્ષણ

કરવું જોઈએ, તે પ્રકારનો ઉપદેશ કરીએ છીએ. એના પ્રયોગોથી ગજનો બચાવ કરવો જોઈએ વિજિગીષુઃ સહામાર્તૈર્યાત્રાણુકઃ પ્રયત્નતઃ । રક્ષિતવ્યો વિગ્રેપેળ વિપાદેવ નરાધિપઃ ॥ પન્થાનમુદકં છાયાં મક્તં યવસમિન્ધનમ્ । દૂપ્યન્ત્યરયો યસ્માજ્ઞાનીયાચ્છોધયેતયા । તસ્ય લિઙ્ગં ચિકિત્સા ચ કલ્પસ્થાને પ્રવક્ષ્યતે ॥ ૩ ॥

શત્રુઓને જીતવાની ઇચ્છાથી પોતાના મંત્રીઓની સાથે ફેળ સહિત પ્રયાણ કરવું હોય એવા રાજા ઉપર કે તેની સેના ઉપર શત્રુઓ તરફથી એના પ્રયોગોની જ બહુ ધાતી રહે છે; માટે વેધે મુખ્યત્વે કરી પ્રયત્નપૂર્વક તેવા પ્રયોગોથી રાજાનો બચાવ કરવો જોઈએ. શત્રુઓ વિપ્રયોગોથી રમતાની ધૂળને, જળને, અન્નને, ખડને, કાષ્ઠોને અને વૃક્ષોની છાયાને^૧ પણ વિપથી દૂષિત કરી નાખે છે; માટે વેધે ચિહ્નોના ઉપરથી તે તે સ્થળોમાં વિપની પરીક્ષા કરવી અને વિપપ્રયોગ થયો બાણવામાં આવે, તો ચિકિત્સા કરવી. વિપનાં ચિહ્નો અને ચિકિત્સા કલ્પસ્થાનમાં કહેવામાં આવશે. ૩

અકાલ મૃત્યુથી બચવા વેધ અને પુરોહિતની જરૂર. ઈકોત્તરં મૃત્યુશ્વતમધર્વાણઃ પ્રચક્ષતે ।

તત્રૈકઃ કાલસંવ્રુત્તુ શૈષાસ્ત્યાગન્તવઃ સ્મૃતાઃ ॥

દોષાગન્તુજમૃત્યુમ્યો રસમન્ત્રનિશારદૌ ।

રક્ષેતાં નૃષતિં નિત્યં યત્તાદ્વૈયપુરોહિતૌ ॥ ૪ ॥

મૃત્યુ એક નથી પણ એકસો અને એક છે, એમ અર્થવેદના આચાર્યો કહે છે. એ મૃત્યુમાં કાળમૃત્યુ તો એક જ છે અને બાકીનાં સધળાં તો અકાળમૃત્યુઓ જ છે. (એટલા માટે પ્રાણીઓનું મરણ કાળ વિના થતું જ નથી એવી અનાડી પક્કડ રાખવી નહિ.) ઔપધો-

૧ શત્રુઓના ઉપર ચઢાઈ લઈ જતા રાજાનું તથા તેની સેનાનું શત્રુઓએ કરેલા વિપપ્રયોગો થી રક્ષણ કરવા વિશે તથા ચિકિત્સાના ચાર પાયાઓ વિશેનો.

૨ કેટલાક ત્રિણે એવા પ્રમાણવાળા હોય છે કે જેઓ પુરોને લખાયા હોય, તો તે વૃદ્ધોની ડાયાઓ પણ વિષમય થઈ બચ છે.

માં પ્રવીણતા ધરાવનારા વૈદે અને મંત્રોમાં પ્રવીણતા ધરાવનારા પુરોહિતે વાત આદિ દોષોથી થતા મૃત્યુથી અને વિપ્રયોગાદિકથી થતા મૃત્યુથી સર્વદા પ્રયત્નપૂર્વક રાજનું રક્ષણ કરવું. ૪
રાજવૈદે પુરોહિતનો મત લેવો

ઋક્ષા વેદાક્ષમદ્યાક્ષમાયુર્વેદમભાષત ।

પુરોહિતમતે તસ્માદ્વેત મિપમાત્મવાન ॥ ૫ ॥

ઋક્ષાએ આદે અંગોવાળા આયુર્વેદને અથર્વવેદના અંગરૂપ કહેલો છે અને અથર્વવેદનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન પુરોહિતને હોય છે (વૈદને તો અથર્વવેદના અંગરૂપ આયુર્વેદનું જ જ્ઞાન હોય છે); માટે બુદ્ધિમાન વૈદે પુરોહિતનો મત લઈને સર્વ કાર્યો કરવાં. ૫

રાજના રક્ષણ માટે પૂરી કાળજી રાખવાનાં કારણે સંસ્કરઃ સર્વવર્ણનાં પ્રણાશો ધર્મકર્મણામ્ ।
પ્રજાનામપિ ચોચ્છિત્તિર્વૃષ્ણ્યસનહેતુતઃ ॥
પુરુષાણાં નૃપાણાં ચ કેવલં તુલ્યમૂર્તિતઃ ।
આજ્ઞા ત્યાગઃ ધર્મા ધૈર્યં વિક્રમશ્રાપ્યમાનુષઃ ॥
તસ્માદેવમિવામીક્ષ્યં વારુનનઃકર્મભિઃ શુભૈઃ ।
ચિન્તયેન્નૃપતિં નિત્યં શ્રેયાંસીચ્છન્નિચક્ષણઃ ॥ ૬ ॥

જો રાજ વિપત્તિ પામે અથવા મરણ પામે તો ડાઈ દંડકારક ન હોવાથી સર્વ વર્ણો વર્ણસંસ્કર થઈ જાય, ધર્મોનો તથા ધંધારોજગારનો વિનાશ થઈ જાય અને પ્રજાઓનું પણ ઉચ્છેદન થઈ જાય. રાજાઓનાં શરીરો તો બીજાં માણસોનાં જેવાં જ હોય છે, પણ રાજાઓમાં જે આત્માશક્તિ, દાનશક્તિ, ક્ષમાશક્તિ, ધૈર્યશક્તિ અને

૧ અથર્વવેદના ક્રિયા મુખ્ય છે એટલે તેમાં શલ્યતંત્ર પ્રધાન છે. તેથી આયુર્વેદ અથર્વવેદનો ઉપવેદ છે એમ અહીં લખ્યું છે, જ્યારે ભગવાન ચરકે ઋગ્વેદનો ઉપવેદ લખ્યો છે; કારણ કે કાયચિકિત્સા ચરકમાં પ્રધાન છે, જે ઋગ્વેદમાં છે. તેથી વિરોધાભાસ સમજવાનો નથી. પણ જ્યાં જ્યાં શલ્યતંત્રની વાત છે ત્યાં ત્યાં અથર્વવેદનો જ ઉપવેદ છે એમ દર્શાવેલું છે. પ્ર.

પરાક્રમશક્તિ હોય છે, તે સધળાં માણસોથી વિલક્ષણ હોય છે; એટલા માટે અખંડ કલ્યાણને ઇચ્છતા વિચક્ષણ વૈદે સર્વદા શુભ મનથી અને શુભ કર્મોથી દેવની પેઠે જ રાજને માનવો. ૬
સેનાના પડાવમાં વૈધનું રહેકાણુ અને સ્થિતિ

સ્કન્ધાવારે ચ મહતિ રાજમેહાદનન્તરમ્ ।

મ્વેત્સંનિહિતો વૈદઃ સર્વોપકરણાન્વિતઃ ॥

તત્રસ્વમેનં ધ્વજવઘ્નઃસ્થાતિસમુચ્ચિત્તમ્ ।

ઉપસર્પન્ત્યમોહેન વિપક્ષસ્થામયાદિતાઃ ॥

સ્વતન્ત્રકુશલોઽન્યેષુ ગ્રાસ્ત્રાર્થેષ્વવદ્વિકૃતઃ ।

વૈદો ધ્વજ દ્વામાતિ નૃપતદ્વિષ્ણુજિતઃ ॥ ૭ ॥

સેનાના મોટા પડાવમાં રાજને રહેવાનું જે ઠેકાણું હોય તેની પાસે જ વૈધનું રહેકાણુ બેઠાં. વૈદે પોતાના રહેકાણુમાં (ઉતારામાં) ચંત્રો, શસ્ત્રો, ક્ષારો તથા ઔષધો વગેરે સધળાં ઉપકરણો તૈયાર રાખવાં. યશની પ્રખ્યાતિથી ઉત્પત્તિ પામેલા વૈદે, ધ્વજની પેઠે જો આ રહેકાણુ-ઓમાં રહેવું કે જથી તે ઠેકાણાની શોધ કરવાની પંચાત ન રહેવાને લીધે, જે જે લોકો વિપત્તિ, આણાદિકનાં શસ્ત્રોથી કે રોગોથી પીડાય તે સધળાંઓ કશી અગવડ વગર સ્વાં આવી શકે. પોતાના શસ્ત્રમાં પ્રવીણતાવાળો, બીજાં શસ્ત્રોના વિપયોને પણ જાણનારો અને રાજાએ તથા રાજ જેવા સરદાર લોકોએ પૂછેલો વૈધ જેમ દેવમંદિરમાં ધ્વજ શોભે તેમ સેનાના પડાવમાં શોભે છે. ૭
ચિકિત્સાના ચાર પાદો અને તેમાં વૈદની શ્રેષ્ઠતા વૈદો વ્યાધ્યુપસૃષ્ટ્ય મેપજં પરિચારકઃ ।

એતે પાદાચિકિત્સાયાઃ કર્મસાધનહેતવઃ ॥

ગુણવદ્વિધિમિઃ પાર્દૈશ્વતૃયાં ગુણવાન્નિપક્ ।

વ્યાધિમલ્પેન કાલેન મહાન્તમપિ સાધયેત્ ॥

વૈદહીનાસ્ત્રયઃ પાદા ગુણવન્તોઽપ્યપાર્થકાઃ ।

ઉદ્ગત્તહોત્ત્રજ્ઞાણો યથાષ્વર્યુ વિનાષ્વરે ॥

વૈધસ્તુ ગુણવાનેકસ્તારયેદાતુરાનસદા ।

પુવં પ્રતિતરેહીનં કર્ણવાર દ્વામ્મસિ ॥ ૮ ॥

વૈદ્ય, રોગી, ઔષધ અને પરિચારક એ ચાર ચિકિત્સાના પાદો (પાયાઓ) ગણાય છે; કારણ કે એ પાયાઓ ઠીક હોય તો ચિકિત્સાના ફળની (આરોગ્યની) સિદ્ધિ થાય છે. યુગ્મવાન વૈદ્યરૂપી ચોથો પાયા, એ બીજા ત્રણ પાયા સારા હોય તો મોટા વ્યાધિને પણ અદ્ય કાળમાં, વશ કરી (ટાળી) શકે છે. એ વૈદ્ય ન હોય તો ઉપર કહેલા બીજા ત્રણ પાયાઓ સારા છતાં પણ નકામા જ થઈ પડે છે. જેમ યજ્ઞમાં અધ્વર્યુ ન હોય, તો ઉદ્યાતા, હોતા અને બ્રહ્મા એ ત્રણે ઋત્વિએ સારા હોય, તોપણ વ્યર્થ છે, તેમ વૈદ્ય ન હોય તો રોગી વગેરે ત્રણ પાયાઓ સારા હોય તોપણ વ્યર્થ છે. જેમ ખલાસીઓ સારા ન હોય પણ સુકાની સારા હોય, તો વહાણને જળમાંથી તારી શકે છે, તેમ બીજા પાયા યુગ્મવાન ન હોય તોપણ વૈદ્યરૂપી ચોથો પાયા યુગ્મવાન હોય, તો રોગીઓને રોગોમાંથી સર્વદા તારી શકે છે. ૮

વૈદ્યરૂપી પાયા કેવો હોવો જોઈએ ?

તત્ત્વાધિગતશાસ્ત્રાર્થો દૃષ્ટકર્મા સ્વયં કૃતી ।
લઘુહસ્તઃ શુચિઃ શૂરઃ સંજોવસ્કરમેષજઃ ॥
પ્રત્યુત્પન્નમતિર્ધીમાન્વ્યવસ્તીયી વિશારદઃ ।
સત્યધર્મપરો યથા જ્ઞ મિપક્ષપાદ ઉચ્યતે ॥૯॥

જ્યે આયુર્વેદનો અર્થ સહિત સંપૂર્ણ અભ્યાસ કર્યો હોય, બીજા ઉત્તમ વૈદ્યોના હાથથી થતી છેદાદિક તથા સ્નેહનાદિક ક્રિયાઓને નજરે જોયેલી હોય, પોતાના હાથથી પણ તે ક્રિયાઓ કરેલી હોય અને યંત્રાદિક સાધનોને તથા ઔષધોને સજ્જ રાખ્યાં હોય એવો; છેદ આદિ ક્રિયાઓ કરવામાં ધૂરજ નહિ તથા રોગીને વધારે વેદના પણ કરે નહિ એવા હલકા હાથવાળો, બહારની તથા અંદરની પવિત્રતાવાળો, ક્રિયાઓ કરવામાં ઉત્સાહવાળો, હાજર રહેતા વિચારવાળો, જોડાપોડ કરવામાં કુશળ બુદ્ધિવાળો, વિષમ

સ્થિતિઓમાં પણ ચિકિત્સા કરવામાં ન મૂંઝાય એવો, પાંડિત્યવાળો અને સત્યમાં તથા ધર્મમાં તત્પર રહેનારો વૈદ્ય ચિકિત્સાના પહેલા પાયારૂપ કહેવાય છે. ૯

રોગીરૂપી પાયા કેવો જોઈએ ?

આયુષ્માન્સત્ત્વવાન્સાધ્યો દ્રવ્યવાનાત્મવાનપિ ।
આસ્તિકો વૈદ્યવાક્યસ્થો વ્યાધિતઃ પાદ ઉચ્યતે ॥૧૦॥

લાંબા આયુષ્યનાં ચિહ્નોવાળો, દુઃખો સહી શકે એવો, સાધ્ય વ્યાધિવાળો, ધનવાળો, ઇંદ્રિયોની લોબુપતા વગરનો, સ્વધર્મ ઉપર આસ્થાવાળો અને વૈદ્યના કહેવા પ્રમાણે વર્તનારો રોગી ચિકિત્સાના બીજા પાયારૂપ કહેવાય છે. ૧૦

ઔષધરૂપી પાયા કેવો જોઈએ ?

પ્રશસ્તદેશસંભૂતં પ્રશસ્તેષ્ઠનિ ચોદ્રુતમ્ ।

યુક્તમાત્રં મનઃકાન્તં ગન્ધવર્ણરસાન્વિતમ્ ॥

દોષમ્લગ્નાનિઋમવિકારિ વિપર્યયે ।

સમીક્ષ્ય દત્તં કાલે ચ મેષજં પાદ ઉચ્યતે ॥૧૧॥

સારા પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલું, ન્યૈતિઃ-

શાસ્ત્રાદિકની રીતિ પ્રમાણે સારા દિવસમાં લેવામાં આવેલું, યોગ્ય માત્રાવાળું, મનને પ્રિય લાગે એવું, યોગ્ય ગંધવાળું, યોગ્ય વર્ણવાળું, યોગ્ય રસવાળું, વાત આદિ દોષોને હરનારું, ગ્દાનિ નહિ આપનારું, ક્રિયામાં બગાડ થતાં પણ ઠરી વિકૃતિ નહિ કરનારું અને આયુષ્યવગેરેની પરીક્ષા કરીને તથા સમય જોઈને આપવામાં આવેલું ઔષધ ચિકિત્સાના ત્રીજા પાયારૂપ કહેવાય છે.

પરિચારકરૂપી પાયા કેવો જોઈએ ?

શ્લિગ્ધોઽજુગુપ્તુર્વલ્લભાન્યુક્તો વ્યાધિતરક્ષણે ।

વૈદ્યવાક્યક્રુદ્ધાન્તઃ પાદઃ પરિચરઃ સ્મૃતઃ ॥૧૨॥

પ્રીતિવાળો, આતુરની ગમે તેવી સ્થિતિ

હોય તોપણ તેની સુગ કે નિંદા નહિ કરનારો,

સઘળા ક્વેશો સહન કરી શકાય એવા બળવાળો,

આતુરનું રક્ષણ કરવામાં નિપુણ તથા તત્પર,

વૈદના વચનને સંપૂર્ણ રીતે પાળનારો અને કામ કરવામાં થાકે નહિ એવો પરિચારક ચિકિત્સાના ચોથા પાયારૂપ કહેવાય છે. ૧૨

અધ્યાય ૩૫ મે

ઉપક્રમ

અથાત આતુરોપક્રમણીયમધ્યાયં વ્યાख्या-
સ્યામઃ । યથોચાચ મગરાજ ધન્યન્તરિઃ ॥૧॥

હવે શિષ્યોના પૃથ્વાથી 'આતુરોપ-
ક્રમણીય' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્ય-
તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

આતુરના આયુષ્યની અને વ્યાધિ વગેરેની
પરીક્ષા પ્રથમ કરવાની જરૂર

આતુરસુપક્રમમાણેન મિપજાયુરેવાદૌ પરી-
શ્યેત । સત્યપ્યાયુપિ વ્યાધ્યૃત્વમિવયોદેહવલસત્ત-
સાત્મ્યપ્રકૃતિમેપજદેશાન્પરીક્ષેત ॥૨॥

આતુરની ચિકિત્સા કરવા ધારતા વૈદે પ્રથમ
તો એ આતુરના આયુષ્યની જ પરીક્ષા કરવી
જોઈએ. આયુષ્ય લાંબું છે એમ સિદ્ધ થયા પછી
પણ વ્યાધિ, ઋતુ, અગ્નિ, અવસ્થા, દેહ, બળ,
સત્ત્વ, સાત્ત્વ (જે કાંઈ આહારવિહારાદિક
હિંમેશના સેવનને લીધે શરીરને ગોઠી રહેલ હોય
તે), પ્રકૃતિ, ઔષધ અને દેશ વગેરેની પરીક્ષા
કરવી જોઈએ. ૨

આયુષ્યની પરીક્ષા

તત્ર મહાપાણિપાદપાર્શ્વપૃસ્તનાગ્રદશનનન-
સ્કન્ધલલાટં દીર્ઘાઙ્ગુલિપર્વોચ્છ્રાસપ્રેક્ષણવાહું વિસ્તી-
ર્ણમૃસ્તનાન્તરોરસ્કં હસ્તજહ્નમેદગ્રીવં ગમ્મીરસત્ત-
સ્થર નામિમનુચૈર્દક્ષત્તનશ્ચિતમહારોમુશ્કર્ષ-
પથાન્મસ્તિષ્ઠં લાતાતુલિષ્ઠં મૂર્ધાનુપૂર્વ્યા વિશુષ્ય-

માણશરીરં પથાચ વિશુષ્યમાણહૃદયં પુરુષં જાનીયા-
દીર્ઘાયુઃ સલ્લયમિતિ । તમેકાન્તેનોપક્રમેત્ ।
અર્મિર્લઙ્ગૈર્વિપરીતૈરલ્પાયુઃ । મિત્રૈર્મધ્યમાયુરિતિ ॥

મનન્તિ ચાત્ર ॥

ગૃહસંધિશિરાલાયુઃ સંહતાઙ્ગઃ સ્થિરેન્દ્રિયઃ ।
ઉત્તરોત્તરસુક્ષ્મો યઃ સ દીર્ઘાયુરુચ્યતે ॥
ગર્ભાત્પ્રભૃત્વરોગો યઃ શ્વનૈઃ સમુપચીયતે ।
શરીરજ્ઞાનવિજ્ઞાનૈઃ સ દીર્ઘાયુઃ સમાસતઃ ॥
મધ્યમસ્થાપુરો જ્ઞાનમત ઊર્ધ્વં નિવોધ મે ।
અઘસ્તાદઘવોર્પસ્ય લેલાઃ સ્યુર્વ્યક્તમાયતાઃ ॥
દે વા તિસ્રોઽધિકા વાપિ પાદૌ કર્ણૌ ચ માંસલૌ ।
નાસાગ્રમૂર્ધ્વં ચ મવેદૂર્ધ્વલેસાથ વૃષ્ટતઃ ॥
યસ્ય સ્યુસ્તસ્ય પરમાયુર્મવતિ સમતિઃ ।
જઘન્યસ્યાયુરો જ્ઞાનમત ઊર્ધ્વં નિવોધ મે ॥
હસ્વાનિ યસ્ય પર્વાણિ સુમહચાપિ મેહનમ્ ।
તથોરસ્યરૂલીઢાનિ ન ચ સ્યાત્વૃષ્ટમાયતમ્ ॥
ઊર્ધ્વં ચ શ્રવણૌ સ્થાનાત્રાસા ચોચા શરીરિણઃ ।
હસતો જલ્પતો વાપિ દન્તમાંસં પ્રદશ્યતે ।
પ્રેક્ષતે યથ વિગ્રાન્તં સ જીવેત્પશ્ચવિંશતિમ્ ॥૩॥

જેનાં હાથ, પગ, પડખાં, પીઠ, સ્તનનાં
અંગ્રો, હાંત, ગુપ્ત, કાંધ અને લલાટ મોટા હોય;
આંગળીઓનાં પર્વો, શ્વાસ, નેત્રો તથા બાહુઓ
લાંબા હોય; શ્રુતીઓ, સ્તનનો મધ્ય ભાગ તથા
છાતી વિશાળ હોય; પિંડીઓ, શિશ્ન તથા કંઠ
ટૂકાં હોય; સત્ત્વ ગંભીર (ધણુ) હોય, સ્વર ઉદ્ગતાઈ
વગરનો તથા હિન્ય હોય, નાભિ જાંડી હોય;
સ્તનો થાટા બંધાયેલા તથા કાંઈક જાંચા હોય;
કાન માંસની ભરતીવાળા, મોટા તથા રુવાંટાવાળા
હોય, માથાના પાછલા ભાગમાં ગરિતક (મગજ)
અધિક હોય; નાહા પછી અથવા અંદન વગેરેનું

૨ એમાં સ્થિત હાથ વગેરેનાં જે પ્રમાણે કલા
છે, તેવાથી કાર્ક અધિક. (હલન)

૩ પાછળના ભાગમાં નાહું મગજ (સેર) આવેલું છે પ્ર.

૧ કંઠજી જોઈ-તપાસીને આતુરની ચિકિત્સા કરવી
તે વિષયનો.

લેપન કયાં પછી પ્રથમ માથાથી માંડીને શરીર સુકાતું હોય અને છેવટે છાતી સુકાતી હોય, તે પુરુષને લાંબા આયુષ્યવાળો જણવો. વેદે આવા માણસની ચિકિત્સા મનમાં જેવડક કરવી.

જે પુરુષમાં ઉપર કહેલાં લક્ષણોથી જાલતાં જ લક્ષણો હોય તેને અલ્પ આયુષ્યવાળો જણવો.

જે પુરુષમાં લાંબા આયુષ્યવાળાનાં તથા અલ્પ આયુષ્યવાળાનાં લક્ષણો મિશ્રિત દેખાતાં હોય તેને મધ્યમ આયુષ્યવાળો જણવો.

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધનંતરિએ સ્વયંએ કહ્યું છે : 'જે પુરુષ માંસાદિકથી ગૂઢ સાંધાઓવાળો, ગૂઢ શિરાઓવાળો, ગૂઢ સ્નાયુઓવાળો, દઢ અંગોવાળો, સ્થિર ઇંદ્રિયોવાળો અને પગની આંગળીઓથી માંડીને ઉત્તરોત્તર સુંદર અવયવોવાળો હોય, તે પુરુષ લાંબા આયુષ્યવાળો કહેવાય છે. દૂકામાં એટલું સમજવું કે જે પુરુષ ગર્ભસ્થિતિથી માંડીને રોગ વગરનો હોય અને જેનાં શરીર, તત્ત્વબોધ તથા શિષ્ય વગેરેનાં જ્ઞાનો ધીરે ધીરે વધતાં હોય તે પુરુષ લાંબા આયુષ્યવાળો હોય છે. હવે મધ્યમ આયુષ્યવાળાની પરીક્ષા કરું છું, તે સાંભળો. જેનાં અક્ષક નામનાં બે અસ્થિઓની^૧ નીચે બે, ત્રણ અથવા તેથી વધારે લાંબી અને સ્પષ્ટ લીટીઓ હોય, પગ તથા કાન માંસથી ભરપૂર હોય, નાકની અણી જાંચી હોય અને પીઠમાં જાંચી લીટીઓ હોય, તેનું પરમ આયુષ્ય સિત્તર વર્ષનું થાય છે. હવે અલ્પ આયુષ્ય-

વાળાની પરીક્ષા કરું છું તે સાંભળો. જેની આંગળીઓનાં પર્વો (વેદાઓ) દૂકાં હોય, શિશ્ન બહુ મોટું હોય, છાતીમાં અવળીસવળી રવાંટાની ચટ્ટરીઓ હોય, પીઠ પડોળી ન હોય, કાન તથા નાક પોતાના સ્થાનથી જાંચાં હોય, ડસતાં તથા બોલતાં દાંતનાં પેદાં દેખાતાં હોય અને નેત્રોથી જેવું બ્રમણવાણું^૨ હોય તે પુરુષનું પરમ આયુષ્ય પચીસ વર્ષનું થાય છે. ૩

દ્વીર્ધાયુ-અધ્યાયનામાન મટે અંગ-પ્રત્યંગનાં પ્રમાણો અને સત્ત્વ આદિ સારો

અથ પુનરાણુપો નિજાનાર્થમદ્ગત્યદ્ગ્રમાણ-સારાનુપદેશ્યામઃ । તત્રાગ્નાન્યન્તરાધિપત્તિચિદ્વાહુ-શિરાંસિ તદવયવાઃ પ્રત્યદ્ગ્માર્નાતિ । તત્ર સ્વરદ્ગુલઃ પાદાદ્ગુલપ્રદેશિન્યૌ દ્વચદ્ગુલાયતે । પ્રદેશિન્યા-સ્તુ મધ્યમાજ્ઞામિકાકનિષ્ઠિકા યથોચ્ચરે પશ્ચમમાગ-હીનાઃ । ચતુરદ્ગુલાયતે પશ્ચાદ્ગુલવિસ્તૃતે પ્રપદ-પાદતલે । પશ્ચચતુરદ્ગુલાયતનિસ્તૃતા પાર્શ્વિઃ । ચતુર્દશાદ્ગુલાયતઃ પાદઃ । ચતુર્દશાદ્ગુલપરિણા-હાનિ પાદગુલક્રદ્વાજાનુમધ્યાનિ । અટ્ટાદશાદ્-ગુલા જહ્વા । જાનુપરિણાચદ્વાત્રિશદ્ગુલમ્ । एवं પશ્ચાશત્ । જહ્વાપામસમાવૃત્ । દ્વચદ્ગુલાનિ હૃષ્ણ-ચિત્તુકદશનનામાપુટમાગર્ભમૂલનયનાન્તરાણિ । ચતુરદ્ગુલાનિ મેહનવદનાંતરનાસાકર્ણલલાટગ્રીવો-ચ્છ્રાપદ્મચન્તરાણિ । દ્વાદશાદ્ગુલાનિ મગવિસ્તાર-મેહનનામિહૃદયગ્રીરાસ્તનાન્તરમુલાયામમણિવન્ધ-પ્રકોષ્ટસૌલ્યાનિ । ઇન્દ્રવસ્તિપરિણાહાંસપીઠકૂર્પ-રાન્તરાયામઃ પોદશાદ્ગુલઃ । ચતુર્વિંશત્યદ્ગુલો હસ્તઃ । દ્વાત્રિશદ્ગુલપરિમાણૌ મુઝૌ । દ્વાત્રિશ-ત્પરિણાહાવૃત્ । મણિવન્ધકૂર્પરાન્તરે પોદશાદ્ગુલમ્ । તલં પદ્ચતુરદ્ગુલાયામવિસ્તારમ્ । અશ્વત્થમૂલપ્રદેશિ-નીશ્રવણાપાદાન્તરમધ્યમાદ્ગુલ્યૌ પશ્ચાદ્ગુલે । અર્ધ-પશ્ચાદ્ગુલે પ્રદેશિન્યનામિકે । સાર્દધ્યદ્ગુલૌ કનિ-ષ્ઠાદ્ગુલૌ । ચતુર્વિંશતિવિસ્તારપરિણાહં મુગ્રગ્રીવમ્ ।

૧ જ્યજ્ઞનાદિશુમા વિષા મેરો મેષાદયો યસઃ ।

અયે વયસિ યસ્યેતત્ર સ નીવેત્ કદાચન ॥ (૩૬૧)

જે માણસના વ્યંગન આદિ શુભ વિદ્યા, મેદ, ઉત્તમ પ્રકારની શુદ્ધિ વગેરે તથા યસ આ નાની ઉંમરમાં જ (એકદમ) વધી જાય, તે કલિ (લાભો કાળ) જીવતો નથી.

૨ શરીરસ્થાનના પાંચ અધ્યાયનો ૨૦ મો વિષય જીવો.

ત્રિમાગ્નુલવિસ્તારા નાસાપુટમર્પાદા । નયન-
ત્રિમાગપરિણાહા તારકા । નયમસ્તારકાંશો દષ્ટિઃ ।
કેશાન્તમસ્ત્રાન્તરમેઝાદશાઙ્ગુલમ્ । મસ્ત્રાદવદ્-
કેશાન્તો દશાઙ્ગુલઃ । કર્ણાવદ્યન્તરં ચતુર્દશાઙ્ગુલમ્ ।
પુરુષોરઃપ્રમાણવિસ્તીર્ણા સ્ત્રીશ્રોણિઃ । અઘાદશાઙ્ગુલ-
વિસ્તીર્ણપુરુઃ । તત્પ્રમાણા પુરુષસ્ય કટી । સર્વિશ-
મઙ્ગુલશતં પુરુષાયામ ઇતિ ॥

અર્થનિ ચાત્ર ॥

પશ્ચવિશે તતો વર્ષે પુમાન્નારી તુ પોઢએ ।
સમસ્વાગતરીયૌ તૌ જાનીયાતકુશલો મિપરૂ ॥
દેહઃ સ્વૈરજ્જુલૈરેપ યથાવદનુકીર્તિતઃ ।
યુક્તઃ પ્રમાણનાનેન પુમાન્વા યદિ વાઙ્મના ॥
દીર્ઘમાપુરવામોતિ વિત્તં ચ મહદ્વચ્છતિ ।
મધ્યમં મધ્યમૈરાયુર્વિત્તં હીનૈસ્તથાઽનરમ્ ॥

અથ સારાન્વક્ષ્યામઃ—

સ્મૃતિમત્ક્રિદ્વાચૌર્વશૌચોપેતં કલ્યાણામિ-
નિરેશં સત્ત્વસારં ત્રિધાત્ । સ્તિગ્ધસંહતશ્વેતાસ્યિદન્ત-
નયં ચહુલકામપ્રજં શુક્રેણ । અકુર્યદ્મુતમવર્લં સ્તિગ્ધ-
ગમ્મીરસ્વરં સૌભાગ્યોપપન્નં મહાનેત્રં ચ મજ્ઞા ।
મહાશિરઃસ્ફુન્ધં દૃઢદન્તહન્વસ્થિનસમસ્થિમિઃ ।
સ્તિગ્ધમૂત્રસ્વેદસ્વરં વૃહચ્છરીરમાયાસસહિષ્ણું મેદસા ।
અચ્છિદ્રગારં ગૃહાસ્યિસંધિ માંસોપચિત્તં ચ માંસેન ।
સ્તિગ્ધતામ્રનણનયનતાલુજિબૌષ્ઠપાણિપાદતલં રક્તેન ।
સુપ્રસન્નમદુરત્યગ્રોમાર્ણં ત્વક્સતાર ત્રિધાત્ । હત્યેષાં
પૂર્વે પૂર્વે પ્રધાનમાયુઃસૌમાન્યયોરિતિ ।

અર્થનિ ચાત્ર ॥

સામાન્યતોઽન્નપ્રત્યક્ષપ્રમાણાદથ સારતઃ ।
પરીક્ષ્યાયુઃ સુનિપુણો મિપક્ષિસંપતિ કર્મસુ ॥૪૮॥

હવે માણુસના આયુધ્યના જ્ઞાન માટે
અંગોનાં તથા પ્રત્યંગોનાં પ્રમાણો તથા સારો
પણ કહીએ છીએ. શરીરનો મધ્યભાગ, કમરના
સંધિથી માંડીને પગની આંગળીઆ સુધીનો
ભાગ, બાહુ અને ખરેતક એ અંગો કહેવાય

છે. એ અંગોના જ અવયવો તે પ્રત્યંગો કહે-
વાય છે. એમાં પગનો અંગૂઠો અને પ્રદેશિની
(પગના અંગૂઠા પાસેની આંગળી) એ નખના
ભાગો સિવાય પોતાનાં (જનાં) હાથ તે માણુસનાં)
બે આંગળ જેટલાં લાંબાં હોય છે. પગની પ્રદેશિની
પછીની વચલી આંગળી, તે પછીની અનામિકા
આંગળી અને તે પછીની કનિકિકા આંગળી—એ
ઉત્તરોત્તર પાંચમા પાંચમા ભાગે ટૂંકી હોય છે.
પગનાં કૃણાં અને તળિયાં ચાર આંગળ પહોળાં
અને પાંચ આંગળ લાંબાં^૧ હોય છે. પગની પાની
પાંચ આંગળ પહોળી અને ચાર આંગળ લાંબી
હોય છે. પગ ચૌદ આંગળ લાંબો હોય છે. પગતું
મધ્ય, ધૂંટીઆનું મધ્ય, પિંડીતું ધૂંટીને લગતું મધ્ય
અને ગોઠણતું મધ્ય એ ચૌદ આંગળના પરિણાહ-
(બડાઈ)વાળાં^૨ હોય છે.^૩ (ચૌદ આંગળના
દારાથી વીંટાઈ રહે છે). ધૂંટી અને ગોઠણ એનું
મધ્ય અઠાર આંગળ લાંબું હોય છે.^૪ ગોઠણના
સંધિથી ઉપર કમરના સંધિ સુધીનો ભાગ બન્નીશ
આંગળ લાંબો હોય છે. આ પ્રમાણે ધૂંટીથી
કમરના સંધિ સુધીનો ભાગ કુલ પચાસ આંગળ
લાંબો હોય છે. સાથળો અઠાર આંગળ લાંબા
હોય છે. વૃષણ, હડપચી, દાંત, નાકનો અગ્ર-
ભાગ, કાનનાં મૂળ અને નેત્રોતું^૫ મધ્ય એ બધાં
આંગળ લાંબાં હોય છે શિશુ,^૬ ફાડેલા મોઢાનું
મધ્ય, નાકની ડાંડી, કાન, લલાટ, કઠ અને
છીટીઆનું^૭ મધ્ય એ ચાર ચાર આંગળ લાંબાં હોય

૧ પાગતરમા 'છ આંગળ લાંબા હોય છે.' એવો
પાઠ છે.

૨ પાઠાતરમા 'તેર આંગળના પરિણાહવાળા હોય
છે' એવો અર્થ છે

૩ પાઠાતરમા એવો અર્થ છે કે પિંડી એવીસ
આંગળ લાંબી હોય છે

૪ જે યશ ભત્તિનો પુરુષ હોય તેનું શિશુ જ નમ્ર
અવસ્થામાં ચાર આંગળનું હોય એવું કામચાત્રમાં કહ્યું છે.

છે. ત્રીની ગોનિનો પરિણાદ^૧ શિશુનું તથા નાભિનું અંતર, નાભિનું તથા દહ્યનું અંતર, દહ્યનું તથા ડોહનું અંતર, સ્તનોનું અંતર, હડપચીથી માંડીને લક્ષાટ સુધીના મુખની લંબાઈ, મણિખંધનો પરિણાદ અને તેથી ઉપરનો કાંડાનો પરિણાદ^૨ બાર બાર આંગળનો હોય છે. પિંડીના ગોહણને લગતા મધ્યનો પરિણાદ, જે ખભાની ટોચો વચ્ચેની લંબાઈ એ સોળ આંગળનાં હોય છે,^૩ હાથ કે જે ઠોણીથી માંડીને મધ્યમા (વચ્ચી) આંગળીનાં અથ્ર સુધી ગણાય છે, તે ચોવીસ આંગળનો હોય છે. બંને ભુજાઓની લંબાઈમળીને બન્નીશ આંગળની થાય છે. સાયગોનો પરિણાદ (ગોળ-અડાઈ) બન્નીશ આંગળની હોય છે. મણિખંધ અને ઠોણી વચ્ચેનું અંતર સોળ આંગળનું હોય છે. હાથનું તળિયું ચાર આંગળ પહોળું અને છ આંગળ લાંબું હોય છે. અંગૂઠાનું મૂળ અને પ્રદેશિની વચ્ચેનું અંતર, કાન અને નેત્રના છેડા વચ્ચેનું અંતર અને વચ્ચી આંગળી પાંચ પાંચ આંગળનાં લાંબાં હોય છે. પ્રદેશિની અને અનાગિકા એ સાડાચાર સાડાચાર આંગળની લાંબી હોય છે. કનિષ્ઠિકા અને અંગૂઠો એ સાડાત્રણ સાડાત્રણ આંગળ લાંબાં હોય છે. મોઢું ચાર આંગળ લાંબું હોય છે. કંઠ વીશ આંગળના પરિણાદવાળો હોય છે. નાકના અત્રલાગતી મર્યાદા પોણાએ આંગળની હોય છે. કાળા ડોળાની ગોળાઈ આંખોના ત્રીજા ભાગ જેટલી હોય છે. ક્રીડીનું પ્રમાણ કાળા ડોળાના નવમા ભાગ જેટલું હોય છે. કર્ણોના

અંતની જગ્યા અને માથાના મધ્ય વચ્ચેનું અંતર અગિયાર આંગળનું હોય છે. માથાથી દાઢી ઉપરના કર્ણનો અંત દશ આંગળ દૂર હોય છે. જે કાનની ટોચો અને દાઢીનું અંતર ચૌદ આંગળનું હોય છે. પુરુષનો દહ્યથી ઉપરનો અને કંઠથી નીચેનો છાતીનો ભાગ, કે જે બાર આંગળનો છે; તેવડા જ ત્રીનો શ્રોણિભાગ (સાયળના સંધિથી નીચેનો અને ચોનિથી ઉપરનો ભાગ) હોય છે. ત્રીનું ઉરઃસ્થલ અઘાર આંગળ લાંબું હોય છે. પુરુષની કમર પણ અઘાર આંગળ લાંબી હોય છે. પગની પાનીઓ અને બાહુઓને હાથ કરી જાનેલા પુરુષનું પ્રમાણ એકસોવીસ આંગળ છે.

આ શ્લોકોમાં લગવાનું ધન્યંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે: ‘પુરુષ પચીસમે વર્ષે પરિપૂર્ણ સર્વ ધાતુઓવાળો થાય છે અને સ્ત્રી સોળમે વર્ષે પરિપૂર્ણ સર્વ ધાતુઓવાળી થાય છે; માટે તે તે સમયે તેઓનાં અંગપ્રત્યંગોનું પ્રમાણ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે થાય છે, એમ પ્રવીણ વૈદે જાણી લેવું. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે અંગુલોથી ઢેહનું જે માપ કહ્યું છે, તે પોતપોતાનાં અંગુલોથી જાણવું. ઢેહનું આ સંપૂર્ણ પ્રમાણ કહેવામાં આવ્યું. જે પુરુષ અથવા જે સ્ત્રી આ પ્રમાણથી યુક્ત હોય, તે અધિક આયુષ્ય પામે છે અને ઘણું ધન મેળવે છે. જો મધ્યમ પ્રમાણ હોય તો મધ્યમ આયુષ્યની તથા મધ્યમ ધનની પ્રાપ્તિ થાય છે અને અલ્પ પ્રમાણ હોય તો અલ્પ આયુષ્યની તથા અલ્પ ધનની પ્રાપ્તિ થાય છે.’

લાંબા, મધ્યમ તથા અલ્પ આયુષ્યની પરીક્ષામાં શરીરના સારોનું જ્ઞાન પણ ઉપયોગી છે, માટે હવે સારો વિષે કહીએ છીએ.

જે પુરુષ સ્મરણશક્તિથી, દેવ તથા શુરજન આદિ ઉપરની ભક્તિથી, કોઈ સમયમાં પણ બાધિત ન થાય એવી બુદ્ધિથી, શરવીરતાથી (કોઈ

૧ આલો ભારે પરિણાદ હરિતની બલિની ઓના બગનો હોય એમ કામચાત્રમાં કહ્યું છે.

૨ જે સ્થળમાં પદેડીઓ પહેરાય છે, તે સ્થળથી ઉપર ચાર આંગળનો ભાગ પ્રકોષ કહેવાય છે.

૩ પાડાંતરમાં એ લંબાઈ અઘાર આંગળની હોય છે, એવો અર્થ છે.

પણ કામમાં નહિ ગમરાવારૂપ ધૈર્યથી) તથા પવિત્રતાથી યુક્ત હોય અને કદ્યાણુકારી બાબતો-માં જ યત્ન ધરાવનારો હોય, તેને સત્ત્વગુણ સંબંધી સારવાળો બાણવો.

જેનાં હાડકાં, દાંત તથા નખો સ્નિગ્ધ, ઘાટાં અને સફેદ હોય તથા જેને રતિની ઇચ્છા ધણી હોય તથા પ્રભુ પણ ધણી હોય તે પુરુષને શુદ્ધ (વીર્ય) સંબંધી સારવાળો બાણવો.

જે પુરુષ પાતળો ન હોય, ઉત્તમ બળવાળો હોય, સ્નિગ્ધ તથા ગંભીર સ્વરવાળો હોય, સૌભાગ્યવાળો હોય અને મોટાં નેત્રોવાળો હોય, તેને મન્મથ સંબંધી સારવાળો બાણવો.

જે પુરુષનાં મરતક તથા કાંધ મોટાં હોય અને દાંતો, હડપટ્ટી, હાડકાં તથા નખો દઢ હોય, તેને અસ્થિ સંબંધી સારવાળો સમજવો.

જે પુરુષ મોટા શરીરવાળો તથા પરિશ્રમે સહન કરી શકે એવો હોય તથા જેનાં મૂત્ર, પરસેવો અને સ્વર સ્નિગ્ધ હોય, તેને મેદ સંબંધી સારવાળો બાણવો.

જે પુરુષ ઉત્તમ ગાત્રોવાળો તથા માંસની ભરતીવાળા શરીરવાળો હોય અને જેનાં અસ્થિ-ઓના સાંધાઓ ગૂઢ હોય, તેને માંસ સંબંધી સારવાળો બાણવો.

જે પુરુષનાં નખો, નેત્રો, તાળવું, જીભ, હોઠ, હાથનાં તળિયાં સ્નિગ્ધ તથા રાતાં હોય, તેને લોહીના સારવાળો બાણવો.

જે પુરુષની ત્વચા અતિ પ્રસન્ન તથા કામળ હોય અને ચાંટાં પણ તેવાં જ હોય તે પુરુષને રસ સંબંધી સારવાળો બાણવો.

ઉપર કહેલા આઠ સારોમાં પહેલો સાર પોતા પછીના સાત સારો કરતાં, બીજો સાર પોતા પછીના છ સારો કરતાં, ત્રીજો સાર પોતા પછીના પાંચ સારો કરતાં, ચોથો સાર પોતા પછીના ચાર સારો કરતાં, પાંચમો સાર પોતાના

પછીના ત્રણ સારો કરતાં, છઠો સાર પોતા પછીના બે સારો કરતાં અને સાતમો સાર પોતા પછીના એક સાર કરતાં અધિક આયુષ્ય તથા અધિક સૌભાગ્ય આપનાર છે, એટલે ઉત્તરોત્તર કરતાં પૂર્વપૂર્વ શ્રેષ્ઠ છે, એમ સમજવું.

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્યંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે: 'ગયા ઓગણત્રીસમા અધ્યાય-થી તે તેત્રીસમા અધ્યાય સુધીમાં ત્રણાદિકની પરીક્ષાઓનાં જે ચિહ્નો કહ્યાં છે, તેઓ ઉપરથી, અંગોનાં તથા પ્રત્યંગોનાં પ્રમાણે ઉપરથી અને સારો ઉપરથી આયુષ્યની પરીક્ષા કરીને ચિકિત્સા કરનારો નિપુણ વૈદ્ય ચિકિત્સા સંબંધી સઘળી ક્રિયાઓમાં સિદ્ધિ પામે છે (ફતેહ મંદનીવડે છે).'

વ્યાધિઓની પરીક્ષા

વ્યાધિવિશેષાસ્તુ પ્રાગભિહિતાઃ । સર્વે એવૈતે ત્રિવિધાઃ-સાઘ્યા યાપ્યાઃ પ્રત્યારુચેયાશ્ચ । તત્રૈતાન્ ભૂયસ્ત્રિધા પરીક્ષેત-કિમસાઘૌપસર્ગિકઃ પ્રાકેવલોઽન્યલક્ષણં હિતિ ।

તત્રૌપસર્ગિકો યઃ પૂર્વોત્પન્નં વ્યાધિં જઘન્યકાલ-જાતો વ્યાધિરુપસૂજતિ સ તન્મૂલ એવોપદ્રવસંજઃ । પ્રાકેવલો યઃ પ્રાગેનોત્પન્નો વ્યાધિરપૂર્વરૂપોઽનુપદ્રવશ્ચ ।

અન્યલક્ષણો યો મરિચ્યદ્વંદ્યાધિરુવાપકઃ સ પૂર્વરૂપસંજઃ ॥ ૫ ॥

વ્યાધિઓના લેહો તો આ સૂત્રસ્થાનના વેદોત્પત્તિ નામના પહેલા અધ્યાયમાં અને વ્યાધિ-સમુદેશીય નામના ચોવીસમા અધ્યાયમાં કહેવાઈ ગયા છે. એ સઘળા વ્યાધિઓના સાઘ્ય, યાપ્ય અને પ્રત્યારુચેય (અસાઘ્ય) એ ત્રણ લેહો છે.

૧ ચિકિત્સા કરવાની ના પાડતા યોગ્ય કેટલાક વ્યાધિઓના નિષેધમાં એમ પણ કહેવામાં આવશે કે, વૈદ્યે આ વ્યાધિની ચિકિત્સા કરવાની પ્રથમ ના પાડીને પછી તે રોગી વગેરેનો આગ્રહ જણાય તો કરી, કે જેથી વૈદ્યને અપયશ આવે નહિ.

વળી દરેક વ્યાધિની ત્રણ પ્રકારની પરીક્ષા કરવી છે 'આ વ્યાધિ ઔપસર્ગિક છે, પ્રાકેવલ છે કે અન્યલક્ષણ છે?'

પાછળથી ઉત્પન્ન થયેલા જે વ્યાધિ પ્રથમથી ઉત્પન્ન થયેલા વ્યાધિને તેની સાથે મળી જઈને જોર આપે, તે વ્યાધિ ઔપસર્ગિક કહેવાય છે. ઔપસર્ગિક વ્યાધિનું મૂળ પહેલા વ્યાધિ હોય છે, તેથી ઔપસર્ગિક વ્યાધિને 'ઉપદ્રવ' એ નામ પણ આપવામાં આવે છે.^૧

જે વ્યાધિ કશા પણ પૂર્વરૂપ વિના પ્રથમથી પોતાના રૂપે જ ઉત્પન્ન થયે હોય અને ઉપદ્રવો વગરનો હોય, તે પ્રાકેવલ કહેવાય છે. (મશ, તલ તથા લાખાં વગેરે વ્યાધિઓ પૂર્વરૂપો વિના જ ઉત્પન્ન થાય છે અને ઉપદ્રવો વગરના જ હોય છે, માટે તેઓ પ્રાકેવલ ગણાય.)

જે વ્યાધિ ભવિષ્યવ્યાધિની સૂચના આપનારા થાય તે અન્યલક્ષણ કહેવાય છે. અન્યલક્ષણને જ પૂર્વરૂપ કહેવામાં આવે છે. ૫

ત્રણે વ્યાધિઓની ચિકિત્સા કરવાની પદ્ધતિ તત્ર સોપદ્રવમન્યોન્યાયિરોધેનોપકમેત ચલ-ચન્તમુપદ્રવં વા ।

પ્રાકેવલં યથાસં પ્રતિકુર્વાત ।

અન્યલક્ષણે ત્વાદિવ્યાધૌ પ્રયતેત ॥૬॥

भवति चात्र ॥

નાસ્તિ રોગો વિના દોષૈર્યસ્માત્તસ્માદિચક્ષણઃ ।

અતુક્તમપિ દોષાણાં લિઙ્ગૈર્વર્પીધિમુપાચરેત ॥૬॥

જે વ્યાધિ ઉપદ્રવવાળો હોય તેની ચિકિત્સા કરવી હોય, ત્યારે મૂલવ્યાધિની ચિકિત્સા ઉપદ્રવોની ચિકિત્સાથી વિરુદ્ધ ન થાય અને ઉપ-

દ્રવોની ચિકિત્સા મૂલવ્યાધિની ચિકિત્સાથી વિરુદ્ધ ન થાય એવી પદ્ધતિ પકડવી; અથવા ઉપદ્રવોમાં જે કંઈ બળવાન ઉપદ્રવ હોય તેની પ્રથમ ચિકિત્સા કરવી, પણ તે ચિકિત્સા બીજા ઉપદ્રવોની ચિકિત્સાથી વિરુદ્ધ ન થાય એમ કરવું.

પ્રાકેવલ વ્યાધિની ચિકિત્સા તો તેને પોતાને માટે જ કહી હોય તે જ કરવી.

અન્યલક્ષણ (પૂર્વરૂપાત્મક) વ્યાધિની ચિકિત્સા કરવી હોય, ત્યારે જે વ્યાધિ શરૂઆતમાં જોવામાં આવતો હોય તેની જ તેને પોતાને માટે કહેલી ખાસ ચિકિત્સા કરવી.

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરિ-એ સ્વમુખે કહ્યું છે : 'કંઈ પણ રોગ દોષો વિના હોતો નથી; એટલા માટે જનું લક્ષણાદિક આ ચંચળાં ન કહેવામાં આવ્યું હોય, તેના વ્યાધિની ચિકિત્સા પણ વિચક્ષણ વેદે દોષોનાં ચિહ્નો ઉપરથી કદપના કરી લઈ કરવી.' ૬

ઋતુઓની પરીક્ષા

પ્રાગભિહિતા પ્રતવઃ ॥ ૭ ॥

ઋતુઓનું નિરૂપણ આ સૂત્રસ્થાનના ઋતુ-ચર્યાધ્યાય નામના ૬૭ા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવ્યું છે; તે ઉપરથી ઋતુઓની પરીક્ષા કરી લેવી.

આત્યયિક રોગની ચિકિત્સા કરવાની પદ્ધતિ શીતે શીતપ્રતીકારમુખ્યે ચોષ્મનિવારણમ્ ।

કૃત્વા કુર્યાત્ક્રિયાં પ્રાપ્તાં ક્રિયાકાલં ન હાપયેત્

અપ્રાપ્તે વા ક્રિયાકાલે પ્રાપ્તે વા ન કૃતા ક્રિયા ।

ક્રિયા હીનાતિરિક્તા વા સાધ્યેષ્વપિ ન સિધ્યતિ ॥

યા હૃદીર્ણ શમયતિ નાન્યં વ્યાધિં કરોતિ ચ ।
સા ક્રિયા ન તુ યા વ્યાધિં હરત્યન્યમુદીરયેત્ ॥૮॥

શીતકાળમાં (શિયાળામાં તથા ચોમાસા-માં) પ્રથમ શીતનો પ્રતિકાર-એટલે ઉષ્ણતા કરીને અને ઉષ્ણકાળમાં પ્રથમ ઉષ્ણનું નિવારણ-એટલે શીતતા કરીને તે પછી તે તે આત્ય-

૧ મૂલવ્યાધિની સાથે થયેલા ચિહ્નો ઉપદ્રવ ન ગણાય, પણ પાછળથી જે નવીન વ્યાધિઓ થાય છે, તેઓ ઉપદ્રવો કહેવાય. મૂલવ્યાધિના ચિહ્નો પણ જો લાગ્યા હોય સુધી રહેતાં આવે, તો તેઓને પણ ઉપદ્રવો કહી શકાય છે. (શબન)

યિક (તુરત ઉપાય કર્યા વિના આવે નહિ એવા) રોગ માટે જે ક્રિયા શાસ્ત્રની આજ્ઞાથી પ્રાપ્ત હોય તે કરવી, પણ જતુના સ્વભાવને વળગી રહીને તે ક્રિયા કરવાનો વખત યુમાવવો નહીં; (આ સૂત્રસ્થાનના અગ્નિકર્મવિધિનામના બારમા અધ્યાયનો ચોથો વિષય જુઓ.) જેમ કે સમય પ્રાપ્ત થયા છતાં ન કરવામાં આવેલી ક્રિયા સમય વીત્યા પછી કરવામાં આવે તો સાધ્ય રોગોમાં પણ સિદ્ધ થતી નથી; (જેમ કે જ્વરમાં પ્રથમ ન કરવામાં આવેલું લંઘન જ્વર છૂટી થયા પછી કરવામાં આવે તો પણ સિદ્ધ થતું નથી—અર્થાત્ વિક્ષણ જ જાય છે.) જેમ સમય વીતી ગયા પછી કરવામાં આવેલી ક્રિયા સાધ્ય રોગોમાં પણ નિષ્ફળ જાય છે, તેમ સમય પ્રાપ્ત થયા વિના કરવામાં આવેલી ક્રિયા પણ નિષ્ફળ જાય છે. (જેમ કે આમ જ્વરમાં આપવામાં આવતું ઔષધ જીલદું તે જ્વરને વધારવાને લીધે નિષ્ફળ જ જાય છે.) ક્રિયા જટલી કરવી એટલે તેથી ઝોછી કરવામાં આવે તો પણ વ્યર્થ જાય છે. (જેમ કે દોષ બહુ છતાં ઝોછી ક્રિયા કરવામાં આવે, તો રોગનો સંપૂર્ણ નાશ કરતી નથી.) જટલી કરવી એટલે તેથી અધિક કરવામાં આવે, તો પણ સિદ્ધ ન થતાં જીલ્ડી ખરાબી જ કરે છે. (જેમ કે દોષ અલ્પ હોય તે ઉપર મોટી ક્રિયા કરવામાં આવે, તો બીજા રોગને ઉત્પન્ન કરી દે છે અથવા રોગીના પ્રાણ હરે છે.) મિથ્યા ક્રિયા કરવામાં આવે તો તેનું પણ એ પ્રમાણે જ સમજવું. (જેમ કે શીતળક્રિયાથી મટે એવા રોગમાં ઉષ્ણક્રિયા અને ઉષ્ણક્રિયાથી મટે એવા રોગમાં શીતળક્રિયા રોગની હાનિ કરવાને બદલે વૃદ્ધિ જ કરે છે.) જે ક્રિયા વૃદ્ધિ

૧ જીજ્ઞાસુ જ્વર લંઘનાદિકથી મટેતો નથી, પણ હૃષ્ણથી તથા માંસરસ આદિ રોગોથી મટે છે.

પામેલો વ્યાધિને શમાવે અને બીજા વ્યાધિને ઉત્પન્ન ન કરે તે જ ક્રિયા કહેવાય છે; પરંતુ જે ક્રિયા એક વ્યાધિને હરે, પણ બીજા વ્યાધિને ઉત્પન્ન કરે તે ક્રિયા જ કહેવાતી નથી.^૨ ૮

અગ્નિપરીક્ષા

પ્રાગમિહિતોઽગ્નિરન્નસ્ય પાચકઃ। સ ચતુર્વિધો મવતિ—દોપાનમિપન્ન ઇકો; વિક્રિયામાપન્ન સ્ત્રિવિધો મવતિ—વિપમો વાતેન તીક્ષ્ણઃ પિત્તેન મન્દઃ શ્લેષ્મણા, ચતુર્થઃ સમઃ સર્વસામ્યાદિતિ।

તત્ર યો યથાકાલમુપયુક્તમન્નં સમ્યક્પચતિ સ સમઃ સમદોષૈઃ।

યઃ કદાચિત્સમ્યક્પચતિ કદાચિદાધ્માનશ્ચૂલોદાવર્તતિસાર જઠરગૌરવાન્નકૂજનપ્રવાહણાનિ કૃત્વા સ વિપમઃ।

યઃ પ્રભૂતમપ્યુપયુક્તમન્નમાશુ પચતિ સ તીક્ષ્ણઃ, સ ઇવામિવર્દ્ધમાનોઽપ્યગ્નિરિત્યામાપ્યતે. સ મુદુર્મુદુઃપ્રભૂતમપ્યુપયુક્તમાશુતરં પચતિ પાકાન્તે ચ મલતાલ્વોદુષ્ટોપદાહસન્તાપાજ્ઞનપ્રતિ।

યસ્ત્યલ્પમપ્યુપયુક્તમ્નદરશિરોગૌરવકાસશ્વાસપ્રસેકચ્છદિસાવસદનાનિ કૃત્વા મહતા કાલેન પચતિ સ મન્દઃ॥

વિપમો વાતજાનરોગાંસ્તીક્ષ્ણઃ પિત્તનિમિત્તજાનુ। કરોત્યગ્નિસ્તથા મન્દો વિકારાન્કફસંભવાન્॥૧॥

જે અગ્નિ અગ્નને પકાવે છે, તેનું આ સૂત્રસ્થાનના પ્રણપ્રશ્નનામના ૨૧મા અધ્યાયના ૫મા તથા ૬૬મા વિષયમાં નિરૂપણ કરી આવ્યા છીએ; એ અગ્નિ સમ, વિપમ, તીક્ષ્ણ અને મંદ એ રીતે ચાર પ્રકારનો થાય છે. જે અગ્નિ દોષોની સમતાને લીધે ખરાબી ન પામેલો હોય તે પહેલા

૨ દુર્બળ માણસની બુદ્ધિ ક્રિયા અવિવેકથી કરવામાં આવે, તો અગ્નિમંદતા, પ્રમેદ તથા અતિસાર આદિ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે; અને સ્વૈચ્છિક માણસની કર્મણ્યક્રિયા અવિવેકથી કરવામાં આવે, તો હૃષ્ણરોગ તથા વાતરોગ આદિ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. એ વાત પ્રસિદ્ધ જ છે.

પ્રકારમાં આવે છે અને દોષોથી ખરાબ થઈને વિક્રિયા પામેલા અગ્નિએ વિપમ આદિ ત્રણ પ્રકારમાં આવે છે. અગ્નિની વિપમતા વાયુથી, તીક્ષ્ણતા પિત્તથી તથા મંદતા કફથી થાય છે અને સમતા સર્વ દોષોની સમતાથી રહે છે.

જે અગ્નિ ઠાળતું ઉત્પન્ન ન કરતાં જમવામાં આવેલા અન્નને સારી રીતે પકાવે, તે સમ કહેવાય છે. અગ્નિની સમતા સર્વ દોષોની સમતાથી જ રહે છે.

જે અગ્નિ ઘાઈ સમયે સારી રીતે પકાવે અને ઠોઈ સમયે આક્રાન્તે, શૂળને, ઉદાવર્તને, અતિસારને, પેટના ભારેપણને, ગડગડાટને કે વેગના પ્રવાહને ઉત્પન્ન કરીને પછી અન્નને પકાવે તે વિપમ કહેવાય છે.^૧

જે અગ્નિ ખાવામાં આવેલા ધણુ અન્નને ટુરત પકાવી નાખે તે તીક્ષ્ણ કહેવાય છે; એ તીક્ષ્ણ અગ્નિ જ જો વધતો જતા હોય તો અસગ્નિ (ભસ્મક) કહેવાય છે અને ખડુ જ વધી જાય તો તીક્ષ્ણતમ કહેવાય છે. અસંત તીક્ષ્ણ થયેલા અગ્નિ વારંવાર અને ધણુ ખાધેલા અન્નને ધણુ ટુરત પકાવી નાખે છે અને પકાવી નાખ્યા પછી ગળામાં, તાળવામાં તથા હોઠમાં સોષ, દાઢ તથા સંતાપ ઉત્પન્ન કરે છે.

પરંતુ જે અગ્નિ થોડા ખાધેલા અન્નને પણ, પેટ તથા માથાને ભારે કરીને અને ખાંસી, શ્વાસ, લાળનો સ્રાવ, જીલટી તથા અંગગ્લાનિને પણ ઉત્પન્ન કરીને ઘણે ઠાળે પકાવે છે તે મંદ કહેવાય છે.

વિપમ અગ્નિ વાયુ સંબંધી રોગોને, તીક્ષ્ણ

૧ વિપમ અગ્નિવળા માણસના અગ્નિને વાયુ જ્યારે વિષેરી નાખતો નથી ત્યારે તે અગ્નિ સારી રીતે પકાવે છે; અને જ્યારે વાયુ અગ્નિને આગનેમ વિષેરી નાખે છે ત્યારે તે અગ્નિ બરાબર પકાવી શકતો નથી.

અગ્નિ પિત્ત સંબંધી રોગોને અને મંદ અગ્નિ કફ સંબંધી રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. ૯

સમ વગરે અગ્નિઓની ચિકિત્સાપદ્ધતિ

તત્ર સમે પરિરક્ષણં કુર્વાત । વિપમે સ્તિગ્ધા-મ્લલવર્ણઃ ક્રિયાવિશેષૈઃ પ્રતિકુર્વાત । તીક્ષ્ણે મધુર-સ્તિગ્ધચીર્તવિરેકયઃ; ઘ્રુમેવાત્પમ્નો, વિરોપેણ માહિ-પયઃ ધીરદધિસર્પિર્મિઃ । મન્દે કદુતિક્તરુપાય-ર્વર્મનચ ॥

જાડરો મગગાનમિરીશ્વરોઽન્નસ્ય પાચકઃ ।

સૌષ્ઠ્યાદ્રસાનાદદાનો વિવેકતું નૈષ શક્યતે ॥

પ્રાણાપાનસમાનંસ્તુ સર્વતઃ પર્નસ્તિમિઃ ।

ધ્યાયતે પાલ્યતે ચાપિ સ્વે સ્વે સ્થાને વ્યવસ્થિતૈઃ ॥૧૦

અગ્નિ સમ હોય તો એવી ચિકિત્સા કરવી કે જ્યાં તે સમ જ રહ્યા કરે. વિપમ હોય તો સ્નિગ્ધ, ખાટા તથા ખારા પદાર્થોથી અનેક પ્રકારની ક્રિયાઓ કરવારૂપ ચિકિત્સા કરવી. તીક્ષ્ણ હોય તો મધુર, સ્નિગ્ધ તથા શીત પદાર્થોથી અને વિરેચનોથી ચિકિત્સા કરવી. અત્યગ્નિ કે તીક્ષ્ણતમ હોય, તો એ જ રીતે અને વિશેષ કરી ભેંસનાં દહીં, દૂધ અને ઘીથી ચિકિત્સા કરવી. મંદ હોય તો તીખા, કઠવા તથા તૂરા પદાર્થોથી અને વખનોથી ચિકિત્સા કરવી.

અન્નને પકાવનારે જઠરાગ્નિ મોટા મહિમા-વાળો અને અપાર શક્તિવાળો છે. એ જઠરાગ્નિ સધળા રસોને પકાવવા માટે ચોતાના વશમાં લીધા કરે છે, પણ ચોતે અતિ મૂઝમ હોવાને લીધે પ્રત્યક્ષ નહિ દેખાતાં અન્નને પકાવવારૂપ કાર્યથી જ જાણવામાં આવે છે. વાયુ જમ બહારના અગ્નિનો સહાયક થાય છે, તેમ અંદરના અગ્નિનો પણ સહાયક થાય છે. અંદરના સધળા વાયુઓમાંથી પ્રાણ, અપાન અને સમાન એ ત્રણ વાયુઓ જ જઠરાગ્નિને મદદ આપે છે. ચોતપોતાના મર્મમાં રહી ક્રિયા કર્યા કરતા એ

ત્રણ વાયુઓમાંથી પ્રાણ તથા અપાન એ અગ્નિને ધર્યા કરે છે અને સમાનવાયુ પાળ્યા કરે છે. ૧૦

અવસ્થાઓની પરીક્ષા

વયસ્તુ ત્રિવિધં—ચાલ્યં મધ્યં વૃદ્ધમિતિ ।
તત્રોનપોહશ્વર્ષા ચાલાઃ । તેડપિ ત્રિવિધાઃ—ક્ષીરયાઃ
ધીરાન્નાદા અન્નાદા ઇતિ । તેષુ સંવત્સરપરાઃ ક્ષીરયા
દ્વિસંવત્સરપરાઃ ક્ષીરાન્નાદાઃ પરતોજ્ઞાદા ઇતિ ।
પોહશ્વસત્પોરન્તરે મધ્યં વયસ્તદય ચિરુલ્પો વૃદ્ધિ-
યૌવનં સંપૂર્ણતા હાનિરિતિ । તત્રાત્રિંશતેર્વૃદ્ધિરાત્રિ-
શતો યૌવનમાચરત્રાત્રિંશતઃ સર્વધાત્વિન્દ્રિયચલ-
વીર્યસંપૂર્ણતા । અતઃ કુર્ષ્વમીપત્પરિહાણિયવિત્સત્-
તિરિતિ । સપ્તેર્હર્ષ ક્ષીયમાણધાત્વિન્દ્રિયચલ-
વીર્યોત્સાહમહન્યહનિ વલીપલિતપ્રાલિત્યજુષ્ટં કાસ-
શ્વાસપ્રમૃતિમિલપદ્રવૈરભિભૂયમાનં સર્વક્રિયાસ્વસમર્થં
જીર્ણાગારમિવામિષ્ટમવસીદન્તં વૃદ્ધમાચક્ષતે ॥૧૧

બાળ, મધ્ય અને વૃદ્ધ એ રીતે અવસ્થાના ત્રણ ભેદ છે. જ્યાં સુધી સોળ વર્ષ પૂરાં ન થયાં હોય, ત્યાં સુધી બાળ ગણાય છે. બાળના પણ ક્ષીરપ, ક્ષીરાન્નાદ અને અન્નાદ એ રીતે ત્રણ ભેદ છે. પહેલું વર્ષ પૂરું થતાં સુધી ધાવણ ઉપર મુખ્ય આધાર રહે છે તેથી ક્ષીરપ કહેવાય છે. બીજું વર્ષ પૂરું થતાં સુધી દૂધ અને અન્ન એ બન્નેની ઉપર મુખ્ય આધાર રહે છે તેથી ક્ષીરાન્નાદ કહેવાય છે અને તે પછી અન્ન ઉપર જ મુખ્ય આધાર રહે છે તેથી અન્નાદ કહેવાય છે. સોળ વર્ષ અને સિત્તેર વર્ષની વચ્ચેનાં એ અવસ્થા હોય છે તે મધ્ય ગણાય છે. મધ્યના પણ વૃદ્ધિ, યૌવન, સંપૂર્ણતા અને હાનિ એ રીતે ચાર ભેદ છે. વીસમા વર્ષ સુધી ધાતુઓ વગેરે વધે છે, તેથી વીસ વર્ષ સુધી વૃદ્ધિ કહેવાય છે. ત્રીસમા વર્ષ સુધી ધાતુઓ વગેરેની વૃદ્ધિનો અને સંપૂર્ણતાનો મિશ્રભાવ રહે છે, તેથી ત્રીસ વર્ષ સુધીની

ઉંમર યૌવન કહેવાય છે. ચાળીસમા વર્ષ સુધી સર્વ ધાતુઓ, ઇંદ્રિયો, બળ તથા વીર્યની પૂર્ણતા રહે છે, તેથી સંપૂર્ણતા કહેવાય છે. ચાળીસમા વર્ષ પછી સિત્તેરમા વર્ષ સુધીમાં એ ધાતુઓ વગેરે સર્વ પદાર્થોની ઉત્તરોત્તર કાંઈક હાનિ થયા કરે છે, તેથી તે મધ્ય ઉંમરનો ભાગ હાનિ કહેવાય છે. સિત્તેરમા વર્ષ પછી ધાતુઓ, ઇંદ્રિયો, બળ, વીર્ય તથા ઉત્સાહ એ દિવસે દિવસે ક્ષીણ થતાં જાય છે, વળી (ચામડીની કચ્ચડી), વાળોની શ્વેતતા તથા ટાલ એ વગેરે પ્રાપ્ત થયા કરે છે, ખાંસી તથા શ્વાસ વગેરે ઉપદ્રવો પરા-
બવ કરતા રહે છે, સઘળી દિવાઓમાં અશક્તતા થઈ જાય છે અને શરીર વરસાદથી ભિંજાયેલા બૂના ધરની પેઠે પડવાની હાલતમાં આવી જાય છે, માટે સિત્તેરમા વર્ષ પછીની અવસ્થા વૃદ્ધ કહેવાય છે. ૧૧

અવસ્થાઓના મંબધર્મા ચિકિત્સા-પદ્ધતિ

તત્રોત્તરોત્તરસુ વયોજ્વસ્થાત્તરોત્તરા મેપજ-
માત્રાવિશેષા મવન્ત્યુતે ચ પરિહાણેસ્તત્રાધાપેક્ષયા પ્રતિકુર્વતિ ।

મવતશ્ચાત્ર ॥

બાલે નિવર્દતે શ્લેષ્મા મધ્યમે પિત્તમેવ તુ ।
મૃયિષ્ઠં વર્દતે વાયુવૃદ્ધે તદ્વીક્ષ્ય યોજયેત્ ॥
અપિહારવિરેકૈસ્તુ ચાલવૃદ્ધો વિવર્જયેત્ ।
તત્સાષ્વેષુ પિકારેષુ મૃદ્ધાં કુર્યાત્ ક્રિયાં શનૈઃ ॥૧૨

એમાં ઉત્તરોત્તર અવસ્થાઓમાં ઔષધોની માત્રાઓ અધિક—અધિક દેવી, પરંતુ સિત્તેરમા વર્ષ પછી તે પ્રમાણે કરવું નહિ. સિત્તેરમા વર્ષ પછી તો બાળ અવસ્થાની પદ્ધતિ પ્રમાણે જ ચિકિત્સા કરવી (સોળ વર્ષના માણસને જટલી

૧ આ 'યૌવન' શબ્દ 'યુ' મિથળામિથળવો. (પાણિનીય ધાતુપાઠ અદાદિ ગણ્ય) એ 'મિશ્રઅમિશ્ર કરુ' અર્થમાં વપરાતા ધાતુ ઉપરથી બન્યો છે.

માત્રા અપાય તેટલી જ વૃદ્ધને માત્રા દેવી.)

આ વિપયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્યંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે: ‘પણું કરીને બાળ અવસ્થામાં કદ વધે છે, મધ્ય અવસ્થામાં પિત્ત વધે છે અને વૃદ્ધ અવસ્થામાં વાયુ વધે છે; માટે તે હપર ધ્યાન આપીને વૈધે ચિકિત્સાની યોજના કરવી. બાળક અને વૃદ્ધ એમની અગ્નિથી, ક્ષારથી કે વિરેચનથી ચિકિત્સા કરવી નહિ; બાળકને કે વૃદ્ધને અગ્નિથી, ક્ષારથી કે વિરેચનથી જ મટે એવા રોગો થયા હોય તો વૈધે ધીરે ધીરે અગ્નિ વગેરેની ડોમળ ક્રિયાઓ કરવી.’ (જમ કે અગ્નિક્રિયા કરવી હોય તો બકરીની લીંડીના અગ્નિથી કરવી; છેલ્લેલેલનાદિક કરવું હોય તો કપૂતરની કે ગરંજની ચરકથી કરવું; ક્ષારથી જ ક્રિયા કરવી હોય તો મૃદુ ક્ષારથી કરવી અને વિરેચન કરવું હોય તો ગરમાળા વગેરેથી કરવું ઇત્યાદિ.) ૧૨ દેહની પરીક્ષા

દેહ: સ્થૂલ: કુચો મધ્યં હતિ પ્રાણુપદિષ: ॥૧૩॥

દેહ સ્થૂલ, મધ્ય અને કૃશ એમ ત્રણ પ્રકારનો હોય છે. આ વિષે આ સૂત્રસ્થાનના ‘દોષ-ધાતુમલક્ષયવૃદ્ધિવિજ્ઞાનીય’ નામના ૧૫મા અધ્યાયમાં કહેવાઈ ગયું છે. ૧૩

દેહના સંબંધમાં ચિકિત્સાની પદ્ધતિ કર્ષયેદ્રૂંદ્વયેચાપિ સદા સ્થૂલકૃશૌ નરૌ ।
રક્ષણં ચૈવ મધ્યસ્ય કુર્વીત સતતં મિષક્ ॥ ૧૪ ॥
વૈધે સર્વંદા સ્થૂલ દેહવાળાં માણસોનું કર્ષણ કરવું, કૃશ દેહવાળાં માણસોનું બૃંહણ કરવું અને મધ્ય દેહવાળાં માણસોનું હમેશ તેવી ને તેવી સ્થિતિમાં રહે એવી રીતે રક્ષણ કરવું. ૧૪

બળની પરીક્ષા

બલમભિહિતગુણમ્ । દૌર્બલ્યં ચ સ્વભાવદોષ-જરાદિભિરવેદિતવ્યમ્ । યસ્માદ્બલવતઃ સર્વક્રિયા-પ્રવૃત્તિસ્તસ્માદ્બલમેવ પ્રધાનમધિકરણનામ્ ॥

કેચિક્કયાઃ પ્રાણવન્તાઃ સ્થૂલાચાલ્પલા નરાઃ ।
તસ્માત્સ્થિરત્વં વ્યાયામર્વલં વૈદ્યઃ પ્રતર્કયેત્ ॥૧૫॥
બળનું નિરૂપણ આ સૂત્રસ્થાનના ‘દોષ-ધાતુમલક્ષયવૃદ્ધિવિજ્ઞાનીય’ નામના ૧૬મા અધ્યાયના ૨૨મા વિષયમાં કહેવાઈ ગયું છે. બળની પરીક્ષામાં માણસની દુર્બળતા તપાસવાની જરૂર છે. દુર્બળતા માતાપિતાનાં શુદ્ધોણિત સંબંધી સ્વભાવથી વાત આદિ દોષોથી અને વૃદ્ધવસ્થા વગેરેથી પણ થાય છે. માટે વૈધે તપાસ કરવી કે, ‘દુર્બળતા શા કારણથી થઈ છે?’ જે માણસ બળવાન હોય તે સધળી ક્રિયાઓમાં પ્રવર્તી શકે છે; માટે ક્રિયાઓના જે જે આધારો છે તે તે સધળાઓમાં બળ જ મુખ્ય છે.

ઠેટલાક માણસો પાતાળા હોય, છતાં સારા બળવાળા હોય છે અને ઠેટલાક માણસો સ્થૂલ હોય, છતાં અદૃષ્ટ બળવાળા હોય છે; માટે કસરત તથા મહેનત વગેરે વ્યાયામો હપરથી જ સ્થિરતા-રૂપી લક્ષણવાળા બળની પરીક્ષા કરવી. ૧૫

સત્ત્વની પરીક્ષા

સત્ત્વં તુ વ્યસનામ્યુદયક્રિયાસ્થાનેષ્વર્વકલ્પકરમ્ ।
સત્ત્વવાન્સહતે સર્વે સંસ્તમ્પાત્માનમાત્મના ।

રાજસઃ સ્તમ્પમાનોઽન્યૈઃ સહતે નૈવ તામસઃ ॥૧૬॥

ગમે તેનાં કુઃખનાં કારણો કે કુઃખો આવી પડ્યાં છતાં જને લીધે મનમાં ગ્લાનિ કે વિહ્વળતા ન થાય; અને ગમે તેનાં સુખનાં કારણો કે સુખો આવી પડ્યાં છતાં જને લીધે મનમાં હર્ષનો પ્રબળ વેગ હપ્ત ન થાય એવું મનનું એક જાતનું જે સત્ત્વગુણાત્મક બળ હોય છે, તે સત્ત્વ કહેવાય છે.

સત્ત્વવાળો માણસ પોતાની બુદ્ધિથી પોતાના મનને દંઢ રાખીને સધળું સહન કરે છે. રજો-ગુણવાળો માણસ બીજા લોકોથી કરાતા આશાસનાદિકથી મનને દંઢ રાખીને સધળું સહન કરે

છે; પણ તમોચુલવાળો માણસ બીજા લોકોથી આશ્વાસનાદિક કરાતા છતાં મનને દૃઢ નહીં રાખી શકતાં દુઃખ સહન કરી શકતો નથી. ૧૬

પ્રકૃતિની તથા ઔષધની પરીક્ષા

પ્રકૃતિ મેવજં ચોપરિશ્લદ્દશ્વામઃ ॥ ૧૭ ॥

પ્રકૃતિની પરીક્ષાનો પ્રકાર શારીરસ્થાનના

‘ગર્ભવ્યાકરણ’ નામના ચોથા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે અને ઔષધની પરીક્ષા આશુત્રસ્થાનના ‘ભૂમિપ્રદિભાગીય’ નામના ૩૭ મા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે. (આ અધ્યાય પછી સૂત્રસ્થાનની સમાપ્તિ સુધીના સધળા અધ્યાયોમાં ઔષધની પરીક્ષા છે એમ કહેવામાં પણ કંઈ ખોટું નથી.)

સાત્ત્વની પરીક્ષા

સાત્ત્વ્યાનિ તુ દેશકાલજાત્યુત્તરોગવ્યાયામ-
દિવાસ્વપ્નરસપ્રમૃતીનિ પ્રકૃતિવિરુદ્ધાન્યપિ યાન્ય-
બાધકારણિ મવન્તિ ।

યો રસઃ કલ્પતે यस્ય મુખાયૈવ નિપેતિઃ । -

વ્યાયામજાતમન્યદ્વા તત્સાત્ત્વમિતિ નિર્દિશેત ॥ ૧૮ ॥

જેઓ પ્રકૃતિથી (સ્વભાવથી) કદાચ વિરુદ્ધ હોય, તોપણ નિરંતર સેવન આદિ કારણને લીધે કશી હરકત કરનારાં હોતાં નથી, પરંતુ મુખ-
દાયી જ હોય છે તેઓ સાત્ત્વ કહેવાય છે. એ સાત્ત્વો દેશસાત્ત્વ, કાલસાત્ત્વ, બ્રહ્મસાત્ત્વ, ઋતુસાત્ત્વ, રોગસાત્ત્વ, વ્યાયામસાત્ત્વ, દિવા-
સ્વપ્નસાત્ત્વ, રસસાત્ત્વ ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારનાં હોય છે.

અત્યંત સેવવામાં આવતો જે રસ અથવા ઠંડરત વગેરે જ માણસને મુખદાયી થતા હોય, તે રસ અથવા તે ઠંડરત વગેરે તે માણસને સાત્ત્વ છે, એમ સમજવું. ૧૮

દેશની પરીક્ષા

દેશસ્થાનપો જાહ્નલઃ સાધારણ ઇતિ । તથા
વહ્નદકનિમ્નોઞ્જનનીર્વગહનો મૃદુશીતાનિલો વહ્ન-

મહાપર્વતશ્ચો મૃદુસુકુમારોપચિતશરીરમનુષ્યપ્રાયઃ
કફવાતરોગભૂયિષ્ઠ્યાનૂપઃ । આકાશસમાઃ પ્રવિરલા-
ત્પ્રકૃતિકિટ્કશપ્રાયોઽલ્પપર્પ્રસવણોદપાનોદકપ્રાય
ઉષ્ણદાર્ણવાતઃ પ્રવિરલાત્પશૈલઃ સ્થિરકુશશરીર-
મનુષ્યપ્રાયો વાતપિત્તરોગભૂયિષ્ઠ્ય જાહ્નલઃ ।
ઉમયદેશલક્ષણઃ સાધારણ ઇતિ ॥

મનતિ ત્રાય ॥

સમાઃ સાધારણે યસ્યાઽઘ્નીતવર્ષોન્મમાસ્તાઃ ।

દોષાણાં સમતા જન્તોસ્તસ્માત્સાધારણો મતઃ ॥ ૧૯ ॥

આનૂપ, બંગલ અને સાધારણ એ રીતે દેશના ત્રણ ભેદ છે. જે દેશમાં ઘણા જળથી, ઘણા નીચાજંથા પ્રદેશોથી, ઘણી નદીઓથી તથા ઘણા વરસાદથી જોડાયેલ હોય; કામળ તથા ઠંડો પવન વાતો હોય; પર્વતો તથા વૃક્ષો ઘણાં તથા મોટાં હોય; માણસો ઘણું કરીને કામળ, સુકુમાર તથા પુષ્ટ શરીરવાળાં જ થતાં હોય અને કદ તથા વાત સંબંધી રોગો ઘણા થતા હોય તે દેશને આનૂપ સમજવો. જે દેશમાં બહુ નીચાણ-
જંથાણ કે પહાડ આદિ ન હોવાને લીધે આકાશ જેવી સપાટી હોય; ઘણું કરીને વૃક્ષો થોડાં તથા ઠોંટાવાળાં જ થતાં હોય; પર્વતો પણ છૂટા-
છવાયા તથા થોડા જ હોય; ઘણું કરીને વરસાદ થોડો થતો હોય; ઝરણાં, જળાશયો અને તેમાં જળ પણ થોડું હોય; પવન ગરમ તથા દારણ વાતો હોય; માણસો ઘણું કરીને સ્થિર તથા દુબળાં શરીરવાળાં જ થતાં હોય અને વાત તથા પિત્ત સંબંધી રોગો ઘણા થતા હોય તે દેશને બંગલ સમજવો. જે દેશમાં આનૂપ દેશનાં પણ લક્ષણો હોય અને બંગલ દેશનાં પણ લક્ષણો હોય, તે દેશને સાધારણ સમજવો.

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિ-
એ સ્વપ્નએ કહ્યું છે : ‘સાધારણ દેશમાં ઠંડી, વરસાદ, ગરમી અને પવન એ સમતાવાળાં હોય

છે અને માણસોનાં શરીરોમાં દોષોની પણ સમતા હોય છે; માટે સાધારણ દેશ ઉત્તમ છે.' ૧૯
રોગથી વિપરીત ગુણોવાળા દેશમાં ચિકિત્સા કરવાની મુગમતા

ન તથા ચલચન્તઃ સ્વર્જલજા વા સ્થલાહતાઃ ।
સ્વદેશે નિચિતા દોષા અન્યસ્મિન્કોપમાગતાઃ ॥
ઉચિતે વર્તમાનસ્ય નાસ્તિ દેશકૃતં મયમ્ ।
આહારસ્વમનેષ્ટાદૌ તદેશસ્ય ગુણે સતિ ॥ ૨૦ ॥

આનૂપ દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા સ્ત્રીપદ આદિ રોગોને (રોગીઓને) અંગલ દેશમાં લઈ જવામાં આવ્યા હોય, તો તે રોગો જવા આનૂપ દેશમાં બળવાન હોય તેવા અંગલ દેશમાં બળવાન રહેતા નથી. પોતાના જવા ગુણોવાળા દેશમાં વૃદ્ધિ પામેલા દોષો પોતાથી વિરુદ્ધ ગુણોવાળા દેશમાં પ્રકાપ પામે, તોપણ પ્રથમના જવા બળવાન રહેતા નથી. એક દેશમાંથી વિરુદ્ધ ગુણોવાળા બીજા દેશમાં આવેલો રોગી જો યોગ્ય આહાર, યોગ્ય નિદ્રા તથા યોગ્ય વેશ વગેરે કરે તો રોગને, તે દેશની અસર થવાથી, રોગીને પ્રથમના દેશે ઉત્પન્ન કરેલી ધારતી રહેતી નથી. (જેમ કે આનૂપ દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા કફ સંબંધી રોગવાળો માણસ અંગલ દેશમાં આવે અને ત્યાં દિવસે સૂઈ રહેવા આદિ કફવર્ધક ક્રિયાઓ ન કરે, પણ કફ વિરુદ્ધ ક્રિયાઓ કરે તો આનૂપ દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલો રોગ, દેશના મહિમાને લીધે વધારે નિર્બળ થઈ ટળી જાય છે.) ૨૦

રોગીની સુખસાધ્યતા-અસાધ્યતા-કષ્ટસાધ્યતા
દેશપ્રકૃતિસાત્મ્યત્વવિપરીતોષ્વિરોચિતઃ ।
સંપત્તૌ મિપગાદીનાં વલસન્નાયુષાં તથા ॥
કેરલઃ સમદેહાગ્રે સુસાધ્યો મતો ગદઃ ।

અતોઽન્યયા ત્વસાધ્યઃ સ્વાત્કુચ્છો વ્યામિશ્રલસુણઃ ॥
જ રોગ દેશથી, પ્રકૃતિથી, સાત્મ્યથી તથા
ઋતુથી વિપરીત હોય, ૧ થોડા સમયથી ઉત્પન્ન

થયો હોય, એક જ દોષવાળો હોય અને સમ દેહવાળો તથા સમ અગ્નિવાળો માણસને થયો હોય તે રોગને સુખસાધ્ય સમજવો; પણ તેમાં વેદ વગેરેની, બળની, સત્ત્વની તથા આયુષ્યની સંપત્તિ બેઈએ. ૧૧

જ રોગમાં ઉપર કહેલાં લક્ષણોથી જલદાં જ લક્ષણો હોય તે રોગને અસાધ્ય સમજવો.

જ રોગમાં સુખસાધ્યનાં અને અસાધ્યનાં લક્ષણો મિશ્રિત થયાં હોય, તે રોગને કષ્ટસાધ્ય સમજવો. ૨૧

એક ક્રિયા નિષ્ફળ જતાં બીજી ક્રિયા ક્યારે ?
ક્રિયાયાસ્તુ ગુણાભામે ક્રિયામત્વ્યાં પ્રયોજયેત્ ।
પૂર્વસ્વાં શ્રાન્તવેગાયાં ન ક્રિયાસંકરો હિતઃ ॥
ગુણાભામેઽપિ સંપદિ યદિ સૈવ ક્રિયા હિતા ।
કર્તવ્યેવ તદા વ્યાધિઃ કુચ્છ્રસાધ્યો ભવેદ્યદિ ॥ ૨૨

એક ક્રિયાથી ગુણ થયો ન જોવામાં આવે, તો તે ક્રિયાનો વેગ શાંત થયા પછી બીજી ક્રિયા કરવી; ૨ કેમ કે ક્રિયાઓની ભેજસેળ થાય એ હિતકારી નથી; પરંતુ કષ્ટસાધ્ય વ્યાધિમાં એક ક્રિયાથી ગુણ થયો ન જોવામાં આવે, તો જ બીજી ક્રિયા હિતકારી જણાય તે જલદી કરવી. ૨૨

રોગોનો નાશ કેમ થાય ?

ય ઇવમેનં વિધિમેકરૂપં વિમર્તિ કાલાદિ-
વશેન ધીમાન્ । સ મૃત્યુપાશાન્નગતો ગદૌષાન્
છિન્નચિ મૈપન્ન્યપરચષેન ॥ ૨૩ ॥

જ બુદ્ધિમાન વેદ આ અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે કાળ વગેરેના સામર્થ્ય ઉપર પૂરું ધ્યાન

હોય, તો તે દેશથી વિપરીત છે. પિત્તપ્રકૃતિવાળાને કફ સંબંધી રોગ થયો હોય, તો તે પ્રકૃતિથી વિપરીત છે. જેને તીખા પદાર્થો સાત્મ્ય હોય તેને કફ સંબંધી રોગ થયો હોય, તો તે સાત્મ્યથી વિપરીત છે. શરદમાં વાતિક, હેમંતમાં પૈત્તિક અને ગ્રીષ્મમાં શ્લેષ્મિક રોગ થયો હોય તો તે ઋતુથી વિપરીત છે.

૨ પટેલી કિનારે પાંચ કે છ રાત વ્યતીન થઈ જાય તે પછી બીજી ક્રિયા કરવી. (૬૫મ)

આપીને ચિકિત્સા કરે, તે પૈઘ જગતના મૃત્યુ-
પાશો બવા રોગોના સમૂહોને ઔપધરૂપી કુહાડા-
થી કાપી નાખે છે. ૨૩

અધ્યાય ૩૬ મો^૧

જાતોના ઉપક્રમ

અયાતો મિથ્રક્રમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥૧॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'મિથ્રક્ર' નામના
અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે
પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે
કહેલું છે. ૧

વિશ્લાપન (સોજાઓ દૂર કરનારા) લેપો
માતુલજ્ઞામિમ્ન્યૌ ચ દેવદાર મહૌપધમ્ ।
અહિંત્રા ચૈવ રાક્ષા ચ પ્રલેપો વાતશોકહૃત્ ॥
દૂર્વા ચ નલમૂલં ચ મયુકં ચન્દનં તથા ।
શીતલાશ્વ ગળાઃ સર્વે પ્રલેપઃ પિત્તશોકહૃત્
આગન્તુજે રક્તજે ચ દ્વેષ એવ વિવિઃ સ્મૃતઃ ।
વિધિર્વિપ્લો વિપજે પિત્તગ્રોઽપિ હિતસ્તથા ॥
અજગન્વાઽશ્વગન્ધા ચ કાલા સરલયા સહ ।
એકૈપિકાઽજમૃદ્ધી ચ પ્રલેપઃ શ્લેષમશોકહૃત્ ॥
એતે વર્ગાસ્ત્રયો લોથ્રં પથ્યા પિષ્ઠીતકાનિ ચ ।
અનન્તા ચેતિ લેપોઽયં સાન્નિપાતિકશોકહૃત્ ॥
સ્તિગ્વામ્લલવળો વાતે કોષ્ણઃ શીતઃ પયોયુતઃ ।
પિત્તે ચોષ્ણઃ કફે ક્ષારમૃત્રાઢ્યસ્તત્પ્રજ્ઞાન્તયે ॥૨॥

બિન્નેશં, અરણી, દેવદાર, સૂંઠ, કંથારી
અને રાક્ષાનો લેપ વાયુથી થયેલા સોજાને હરે છે.

ધ્રોખડ, યરુતું મૂળ, જડીમંથ, રતાંજલિ

૧ આ અધ્યાય નિર્ણયસાગરની પ્રતિમા ૩૭ મો છે,
અને આ પછીનો અધ્યાય તે પ્રતિમા ૩૬ મો છે
૨ સોજાની તથા મણીની ચિકિત્સામાં વિશ્લાપન,
પાચન, દારણ, પ્રપીડન, શોષન રોપણ ઉત્સાદન તથા
અવસાદન એ આઠ પ્રધાન ક્રિયાઓના એકંદર કથન-
વાળો અથવા સોજા અને મણીના મિશ્રરોગોના કથનવાળો.

અને કાકાલ્યાદિ, ઉત્પલાદિ તથા ન્યગ્રોદાદિ એ
ત્રણ શીતળગણોનો^૩ લેપ પિત્તથી થયેલા સોજા-
ને હરે છે.

આગંતુકથી તથા રુધિરથી થયેલા સોજા-
ની ઉપર પણ એ જ (પિત્તથી થયેલા સોજા
ઉપર જે કહ્યો તે જ) લેપ કરવો. વિષથી થયેલા
સોજાની ઉપર વિપજે હજીનારો વિધિ કે જે કલ્પ-
સ્થાનમાં કહેવામાં આવશે, તે પણ હિતકારી છે;
અને આ ઉપર કહેલો પિત્તને શાંત કરનારો
લેપ પણ હિતકારી છે.

તલવણી, આસોંદ, કંથારી અથવા કાળી-
જીરી, રતાં મૂળવાળું^૪ નસોતર, ઘાળાં મૂળવાળું^૫
નસોતર અને કાકડાથી^૬ મીનો લેપ કફથી થયેલા
સોજાને હરે છે.

ઉપર કહેલા બિન્નેશં આદિ, ધ્રોખડ આદિ
તથા તલવણી આદિ ત્રણ વર્ગો, લોધર, મીંઢળ,
હરડે અને ધમાસાનો લેપ સાન્નિપાતિક (ત્રણે
દોષોથી થયેલા) સોજાને હરે છે.

વાયુથી થયેલા સોજાની ઉપર જે લેપ કહ્યો,
તે લેપ સ્તિજ, ખાટા તથા ખારા પદાર્થોથી
મિશ્રિત કરીને જરા જોનો જોનો લગાડવો. પિત્તથી
થયેલા સોજાની ઉપર જે લેપ કહ્યો, તે લેપ
દૂધથી મિશ્રિત કરીને ઠંડો જ લગાડવો. કફથી
થયેલા સોજાની ઉપર જે લેપ કહ્યો, તે લેપ
ક્ષારોથી તથા મૂત્રોથી સંયુક્ત કરી ગરમ કરીને
લગાડવો. આથી સોજાઓની શાંતિ થાય છે. ૨

સોજાઓનું પાચન (પકાવી નાખનાર)
શળમૂલકશિર્ગ્રાણાં ફલાનિ તિલસર્પવાઃ ।

સક્તવઃ કિષ્ણમતસી દ્રવ્યાણ્યુષ્ણાનિ પાચનમ્ ॥૩॥

શણનાં બીજ, મૂળનાં બીજ, સરગવાનાં
બીજ, તલ, સર્પપ, સાયવો,^૭ મદિરાની નીચે

૩ આ ત્રણે ત્રણે આ સુરચાનના 'દ્રવ્યસંગ્રહણિય'
નામના ૩૮ મા અધ્યાયમાં જોવા.

૪ સાયવો એકે શીતલીય છે, તોપણ પ્રભાવવિશેષથી
અથવા સયોગવિશેષથી તેમાં પાચનપણું છે.

રહેલો કદડો, અળસી અને બીજા પણ કંઠ તથા અગર વગેરે ઉપયુક્તિવાળા પદાર્થો પાચન છે (સોજાને પકાવી નાખે છે). એમાંનું એક એક દ્રવ્ય પણ પાચન છે. ૩

સોજાઓનું દારણ (પાકેલા સોજાને ફાટી નાખનાર)

ચિરવિલોડગ્રિકો દન્તી ચિત્રકો હયમારકઃ ।
કપોતમૃદ્ધકઙ્કાનાં પુરીપાણિ ચ દારણમ્ ।
ધારદ્રવ્યાણિ વા યાનિ ધારો વા દારણં પરમ્ ॥૪॥

ચિરવિલ્લવ નામની કરંજ (ગુચ્છકરંજ), ફિથો વછનાગ અથવા ભિલામું, નેપાળો, ચિત્રો, કથુર, કમ્પૂતરની ચરક, ગરંજની ચરક અને કંકપક્ષીની ચરક દારણ છે. (ચરકરૂપ દારણ સુકુમાર છે, માટે બાળકના કે વૃદ્ધના સોજા ઉપર તેનો ઉપયોગ કરવો.) અખરો, ખાખરો, ઇંદ્રજવનું આડ તથા રાળનું આડ ઇત્યાદિ કારનાં દ્રવ્યો પણ દારણ છે; એનાથી બનાવેલો પ્રતિસારણીય કાર એ પ્રબળ દારણ છે. ૪

પ્રણેતુ પ્રપીડન (મળ દબાવી તેમાંથી રસી કાઢનાર)

દ્રવ્યાણાં પિચ્છિલાનાં તુ ત્વદ્મૂલાનિ પ્રપીડનમ્ ।
યવગોધૂમમાષાણાં ચૂર્ણાનિ ચ સમાસતઃ ॥૫॥

શીમળા તથા વડ વગેરે ચીકણી ઔષધિ-ઓનાં છાસ તથા મૃગિયાં પ્રપીડન છે. જવ, ઘઉં તથા અડદનો લોટ પણ પ્રપીડન છે. આ પ્રપીડનનો સંક્ષેપ કહ્યો. (પ્રપીડનની રીતિ એમ છે કે મળના મોઢાને ખુદ્દુ રાખી મળની ઉપર પ્રપીડનનો લેપ કરી તે લેપને સુકાવા દેવો. સુકાઈ ગયેલો આ લેપ મળને દબાવે છે.) ૫

પ્રણેતુ શોધન (ધોવા વગેરેથી મળને શુદ્ધ કરનાર)

શહિન્યક્રોઠસુમનઃકરવીરસુતર્ચલાઃ ।
શોધનાનિ કપાયાણિ વર્મશ્વારમ્બાદિકઃ ॥

અજગન્ધાડગ્રમ્હી ચ મવાલી લાઙ્ગલાહવા ।
પૂતીકશ્વિત્રકઃ પાઠા નિટન્નલાહરેણવઃ ॥

કદુત્રિકં યવધારો લવણાનિ મનઃશિલા ।
કાસીસં ત્રિધૃતા દન્તી હરિતાલં મુરપ્તજા ॥

સંશોધનીનાં વર્તીનાં દ્રવ્યાણ્યેતાનિ નિર્દિગ્ત્ ।
પૈત્તેરૌપર્થઃ કુર્યાત્કલ્પનાપિ ચ શોધનાન્ ॥

કાસીસકુટરોહિણ્યોર્જાતીરુદ્ધહરિદ્રયોઃ ।
પૂર્વોદિષ્ટેષુ ચાન્નેષુ કુર્યાત્તલ્પતાનિ વૈ ॥

અર્જોત્તમાં સુહીલીરં પિપ્પા ધારોત્તમાનપિ ।
જાતીમૂલં હરિદે કે કાસીમં કદુરોહિણીમ્ ॥

પૂર્વોદિષ્ટાનિ ચાન્યાનિ કુર્યાત્સંશોધનં ધૃતમ્ ।
(મયૂરકો રાજરૂઠો નિમ્બઃ કોશાત્કી તિલાઃ ॥ ૬

વૃહતી કણ્ટકારી ચ હરિતાલં મનઃશિલા ।
શોધનાનિ ચ યોજ્યાનિ તૈલે દ્રવ્યાણિ શોધને ॥

કાસીસે સંન્વવે કિષ્વે ચચાર્યાં રજનીદ્વયે ।
શોધનાદ્ગેષુ વાન્યેષુ ચૂર્ણં કુર્વીત શોધનમ્ ॥

સાલસારાદિસારેષુ પટોલત્રિકલાસુ ચ ।
રસક્રિયા વિધાતવ્યા શોધની શોધનેષુ ચ ॥

શ્રીવેદકે સર્જસે સરલે દેવદારુણિ ।
સારેષ્વપિ ચ કુર્વીત મતિમાન્વળધૂપનમ્ ॥ ૬ ॥

શંખવેલ (આંખકૂટામણી), અંકાલ, અમેલી, કથુર અને સુરંગમુખી એમના કપાચો અને આરવનાદિ ગણુ એ શોધન છે.

તલમણી, કાંકડાશીંગી, ઇંદ્રવરણાં, ફિથો વછનાગ, ગુચ્છકરંજ, ચિત્રો, કાળીપાંડ, વાવડિંગ, એલચી, હરેણુ, સુંઠ, મરી, પીપર, જવખાર,

૧ સારસ, કપાચ, હિમ અથવા ફાટ. લીવી ઔષધિ-ઓ લાવી તેઓને તે વખતે જ ખાડી અથવા વાડીને તેઓને સ્વ કપડાથી ગાળી લેવામાં આવે તે સ્વરસ કહેવાય છે. ઔષધને ખાડી અથવા વાડી પાણીમાં પલાળી ગળી આખી રાત એમ ને એમ રહેવા દઈ સવારે ગાળી લેવું તે હિમ કહેવાય છે ઔષધના બારીક ચૂર્ણને માટીના વાસણમાં નાખી તેમાં લેવું પાણી નાખીને પછી કપડાથી ગાળી લેવું એ ફાટ કહેવાય છે.

૨ આ મળ આ સૂત્રસ્થાનના ૩૮ મા અધ્યાયમાં લુઓ.

૩ આને ગુજરાતીમાં ખરો પથાં મળતો નથી.

પંચલવણ,^૧ મણુશીલ, હીરાકસી, નસોતર, નેપાળો, હરતાલ અને ફટકડીની વાટ પણ મણુને શુદ્ધ કરનાર છે. (વાટ ઉપર એ પદાર્થોનો કલ્ક લગાવીને તે વાટ મણુમાં નાખવી.)

મણુને શુદ્ધ કરવાના કલ્કો પણ એ જ પદાર્થોના બનાવવા.

હીરાકસી અને કંકુ, ચમેલી અને હળદર અને ઉપર કહેલાં શંખવેલ (આંખફૂટામણી) આદિ તથા તલવણી આદિ દ્રવ્યોનાં તેલ તથા ઘી પણ શોધન માટે કરવાં.

આકાંઠાનાં મૂળ, હરડાં, ખહેડાં, આમળાં, થોરનું ફધ, મખરા તથા ખાખરા વગેરે ક્ષારના પદાર્થો; અઈનાં મૂળ, હળદર, દારહળદર, થોડી પીળી હીરાકસી, કંકુ અને ઉપર કહેલી શોધનની વાટના પણ સઘળા પદાર્થો વાટીને તેમનું ઘી બનાવવું. આ ઘી પણ મણુને શુદ્ધ કરનાર છે.

અધેડો, ગરમાળો, લીંબડો, કડવી ઘિસોડી, ૧લ, જાલી ભોંરીંગણી, ખેડી ભોંરીંગણી, હગતાલ, માણુશીલ અને શોધન કરનારી વાટનાં ઉપર કહેલાં દ્રવ્યો અથવા વિરેચન દ્રવ્યોનું તેલ બનાવવું. તે પણ મણુને શુદ્ધ કરે છે.

હીરાકસી, સેધવ, મદિરાની નીચેનો કંદડો, વજ, હળદર, દારહળદર અને શોધનની વાટ માટે કહેલાં નસોતર વગેરે વિરેચન દ્રવ્યોનું ચૂર્ણ બનાવવું. આ ચૂર્ણ પણ મણુને શુદ્ધ કરનાર છે.

શાલસારાદિ^૨ ગણના સાર, પટોલ અને ત્રિફળાં (હરડાં, ખહેડાં, આમળાં)ની તથા વનન-વિરેચનનાં દ્રવ્યોની રસક્રિયા કરવી આ રસક્રિયા પણ મણુને શુદ્ધ કરનાર છે. (રસક્રિયા કરવાની રીતિ એમ છે કે દ્રવ્યોમાં તેનાથી આઠગણું કે

સોળગણું પાણી નાખી આઠમે ભાગ કે સોળમે ભાગ બાકી રહે એવો ક્વાથ કરવો. પછી તે ક્વાથને ગાળી લઈ પાછો અગ્નિ પર ચઢાવી તેનો મલમ જવો રગડો બનાવીને ચોપડવો.)

ચંદ્રસ, રાજ, સરલ નામનું દેવદાર, દેવદાર અને શાલસારાદિક ગણના પદાર્થોની ધુમાડી દેવાથી પણ મણુ શુદ્ધ થાય છે, માટે બુદ્ધિમાન વેદે તે ધુમાડી પણ દેવી. ૬

મણુનું રોપણ (મણુમાં ભરતી લાવનાર) કપાયાણામનુષ્ણાનાં વૃક્ષાણાં ત્વક્ષુ સાધિતમ્ । મૃતં શીતં કપાયં વા રોપણાર્થેષુ શસ્યતે ॥ સોમામૃતાશ્વગન્ધાસુ કાકોલ્યાદૌ ગણે તથા । ક્ષીસ્પિરોહેન્ગપિ ચ વર્તયો રોપણાઃ સ્મૃતાઃ ॥ સમન્ના સોમસરલા સોમવલ્કઃ સચન્દનઃ । કાકોલ્યાદિશ્ચ કલ્કઃ સ્વાત્પ્રશસ્તો વ્રણરોપણે ॥ પૃથક્ષપ્પર્ણાત્મગુપ્તા ચ હરિદ્રે માલતી સિતા । કાકોલ્યાદિશ્ચ યોજ્યઃ સ્પાદ્ મિપજ્ઞા રોપણે ઘૃતે । કાલાતુસાર્પાંચુરુણી હરિદ્રે દેવદારુ ચ । પ્રિયદ્વચ્ચ રોધં ચ તૈલે યોજ્યાનિ રોપણે ॥ કઙ્કુકા ત્રિફલા રોધં કાસીસં શ્રવણાહ્વા । ધવાશ્વર્કર્ણયોસ્ત્વક્ચ રોપણં ચૂર્ણમિષ્યતે ॥ પ્રિયદ્વચ્ચ સર્જરસઃ ગુપ્પકાસીસમેવ ચ । ત્વક્ચૂર્ણં ધરજં ચૈવ રોપણાર્થં પ્રશસ્યતે ॥ ત્વક્ષુ ન્યગ્રોધવર્ગસ્ય ત્રિફલાયાસ્તથૈવ ચ । રસક્રિયાં રોપણાર્થે વિદ્યોત યથાક્રમમ્ ॥૭॥

વડ, ઉંબરો, પીપળો તથા મોઢી પીપર ઇલાદિ અનુષ્ણુ તૂરાં વૃક્ષોની છાલનો ક્વાથ અથવા હિમ કરવો અથવા એ છાલોનો ફાંટ કે સ્વરસ કરવો. આ ક્વાથ હિમ, ફાંટ અથવા સ્વરસ એ મણુમાં ધરતી લાવવાના કામમાં ઉત્તમ છે.

સોમવલ્લી અથવા બ્રાહ્મી, ગજો, આસોંદ, કાકોલ્યાદિ ગણુ અને ક્ષીરવૃક્ષોનાં^૩ અંકુરોનો

૧ સિધાલણ, સામરણ, દરિયાઈલણ, બીડલણ અને સચળ.

૨ આ ગણુ સૂત્રધાનના ૩૮ મા અધ્યાયમાં જુઓ.

૩ વડ, ઉંબરો, પીપળો, પારસપીપળો અને પીપર એ પાંચ ક્ષીરવૃક્ષો કહેવાય છે.

કદક ચોપડીને કદેલી વાટા પણ પ્રણતું રોપણ કરવામાં ઉત્તમ છે.

રિસામણી, સોમવટ્ટી, સરલ નામનો દેવદાર, કાયકળ, રતાંગલિ અને કાઠાદ્યાદિ ગણુનો કદક પણ પ્રણતું રોપણ કરવામાં ઉત્તમ છે.

પૃષ્ઠિપર્ણી,^૧ કૌઆં, હળદર, દારુહળદર, માલતી, સાકર અથવા સફેદ ધ્રોવડ અને કાઠાદ્યાદિ ગણુનું પી પણ પ્રણતું રોપણ કરવામાં ઉત્તમ છે.

તાર, અગર, હળદર, દારુહળદર, દેવદાર, ઘઉંલાં અને લોધરનું તેલ પણ પ્રણતું રોપણ કરવામાં ઉત્તમ છે.

કાંગ, ત્રિકૂળા (હરડે, બદેડાં, આમળાં), લોધર, હીરાકસી, ગોરખમુંડી, ધાવડાની છાલ અને રાળના ઝાડની છાલના ચૂર્ણથી પણ પ્રણતું રોપણ થાય છે.

કાંગ અથવા ઘઉંલાં, રાળ, સફેદ રંગની હીરાકસી અને ધાવડાની છાલનું ચૂર્ણ પણ પ્રણતું રોપણ કરવામાં સ્વીકારિતું છે.

ન્યઝોધાદિ^૨ વર્ગની છાલનો અને ત્રિકૂળાનો ક્વાથ કરી તે ક્વાથને ગાળી લઈ પાછો અગ્નિ પર ચડાવી જડો રંગડો બનાવીને ચોપડવો. એ રસક્રિયા પ્રણતું રોપણ કરવા માટે યોગ્ય સમયે કરવી. ૭

પ્રણતું ઉત્સાદન (પ્રણમાં માંસની વૃદ્ધિ કરનાર)

અપામાર્ગોઽશ્વગન્ધા ચ તાલપત્રી સુવર્ચલા ।

ઉત્સાદને પ્રશસ્ત્યન્તે કાકોલ્યાદિત્રયો ગણઃ ॥૮૥॥

અધેડાનાં મૂળ, આસોદ, સુસલી, સૂરજ-મુખીનું મૂળ અને કાઠાદ્યાદિ ગણુનો લેપ પ્રણતી અંદર માંસ વધારવાના કામમાં ઉત્તમ છે. ૮

પ્રણતું અવસાદન (પ્રણના અધિક માંસને તોડી નાખનાર)

કાસીસં સૈન્ધવં ત્રિષ્ણં કુરુવિન્દો મનઃશિલા ।

કુમ્ભાટકમાલાનિ સુમનોમુટ્તલાનિ ચ ॥

ફલે શરીપ્રકારજ્ઞે ધાતુચૂર્ણાનિ યાનિ ચ ।

વ્રણેપૂત્તન્નમાંસેષુ પ્રશસ્તાન્વ્યવસાદને ॥ ૯ ॥

હીરાકસી, સૈન્ધવ, મદિરાનું બીજ (નીચેના રંગડો), જરા પીળાશનાથું માણેક, મણુશીલ, કદકાનાં ઈંડાનાં ઢાટલાં, જાંઘની કળીઓ, સરસડિયાનું ફળ, કરંજનું ફળ અને હરતાલ તથા હીરાકસી વગેરે ધાતુઓનાં ચૂર્ણોનો લેપ પ્રણમાં અધિક થયેલા માંસને તોડી નાખવામાં ઉત્તમ છે. ૯

શોધન-રોપણ વગેરે ઓપધાના વર્ગો ન મળે તો ?

સમસ્તં વર્ગમર્થં વા યયાલામમયાપિ વા ।

પ્રયુક્તીત મિપ્રપ્રાજ્ઞો યથોદિદેષુ કર્મસુ ॥ ૧૦ ॥

વિદ્વાન વૈત્રે આ મિથ્યાકાધ્યાયમાં, 'દ્રવ્ય-સંત્રહણીય' નામના ૩૮ મા અધ્યાયમાં અને 'સંશોધનસંશમનીય' નામના ૩૯ મા અધ્યાયમાં ઓપધાના ૭ ૭ વર્ગો કહેવામાં આવ્યા છે, તેઓમાંથી ૭ ૭ વર્ગ સંપૂર્ણ મળે તેનો સંપૂર્ણનો, અરધો મળે તેનો અર્ધનો અને અર્ધ પણ ન મળે તો જટલો મળે તેટલા યથોક્ત કર્મોમાં ઉપયોગ કરવો. ૧૦

અધ્યાય ૩૭ મે

ઉપક્રમ

અથાતો ભૂમિપ્રતિભાગવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ । યથોચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'ભૂમિપ્રતિભાગ-વિજ્ઞાનીય'^૩ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે

૧ આનો પર્થાય સુજરાતીમાં સાચો મળતો નથી.

૨ આ વર્ગ આ સુતરધાનના ૩૮મા અધ્યાયમાં જુઓ.

૩ ઓપધિઓ લેવા લાયક પૃથ્વીના સારા ભાગોની પરીક્ષા વગેરે વિષયોવાળો.

વ્યાખ્યાન કરીયું, કે જે પ્રભાણે ભગવાન ધન્વંતરિ-
એ સુસ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

પૃથ્વીની અને ઔપધાની પરીક્ષા

શ્વશ્રર્કરાડમવિપમવલ્મીકીશ્મશાનાઘાતન-

દેવતાયતનસિકતાભિરનુપહતામનૂપરામમજ્જુરામદૂ-
રોદકાં સ્લિંગ્ધાં પ્રરોહવર્તીં મૃદ્વીં સ્થિરાં સમાં કૃષ્ણાં
ગૌરીં લોહિતાં વા ભૂમિમૌપધાર્થ પરીક્ષેત ।

તસ્યાં જાતમપિ કૃમિવિપશસ્ત્રાતપપવનદહન-
તોયસંવાધમાર્ગેરનુપહતમેકરસં પુરં પૃથ્વવગાઢમૂલ-
મુદીભ્યાં ચૌપધમાદદીત ।

ઇત્યૌષધભૂમિપરીક્ષાવિશેષઃ સામાન્યઃ ॥ ૨ ॥

જન્માંથી ઔપધિએ લેવી હોય તે પૃથ્વી
એવી જેઠીએ કે જે ખાડાઓથી, કાંકરીઓથી
તથા પથરાઓથી વિષમતા પામેલી ન હોય,
રાફડાઓથી, રમશાનથી, પ્રાણીઓના વધસ્થાનથી,
દેવસ્થાનથી કે રેતીથી દૂષિત થયેલી ન હોય;
ખારી ન હોય, જન્માં રેખાઓ પડી ન હોય,
જન્માં જળ દૂર હોય એવી ન હોય, ચીકણી
હોય, ખીજાંકુરોની સારી ઉત્પત્તિવાળી હોય,
ઢામળ હોય, જની માટી વાયુથી કે વરસાદ
બગેરેથી જતી રહી ન હોય, સપાટ હોય અને
કાળા રંગવાળી, સોનેરી રંગવાળી કે રાતા
રંગવાળી હોય, એવી પૃથ્વીની, વેધે ઔપધિએ
લેવા માટે, પરીક્ષા કરવી.

એવી પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થયેલી ઔપધિએ
પણ એવી લેવી કે જે કીડાઓથી, વિષથી,
શસ્ત્રોથી, તડકાથી, પવનથી, અગ્નિથી, જળથી
કે સાંકડા રસ્તાઓથી દૂષિત થયેલી ન હોય,
ઉત્કૃષ્ટ રસવાળી હોય, પુષ્ટ હોય, બડી છાલવાળી
હોય અને જાડાં મૂળવાળી હોય એવી ઔપધિ-
એનાં વેધે ઉત્તરાભિમુખ રહીને ગ્રહણ કરવું.

ઔપધિએની અને પૃથ્વીની આ સામાન્ય
પરીક્ષા કહી. ૨ .

પૃથ્વીની વિશેષ પરીક્ષા ૫૭૧૫૫

વિશેષતસ્તુ-તન્નાશ્મવતી સ્થિરા ગુર્વા શ્યાવા
કૃષ્ણા વા સ્થૂલવૃક્ષશ્ચપ્રાયા સ્વગુણભૂયિષ્ઠા ॥

સ્લિંગ્ધા શીતલાઽઽસન્નોદકા સ્લિંગ્ધશ્ચસ્તૃણ-
કોમલવૃક્ષપ્રાયા શુક્લાઽન્નુગુણભૂયિષ્ઠા ॥

નાનાવર્ણા લઘ્વશ્મવતી પ્રવિરલાલ્પપાંડુવૃક્ષ-
પ્રરોહાઽગ્નિગુણભૂયિષ્ઠા ॥

રુક્ષા ભસ્મરાસમવર્ણા તનુરુક્ષકોટરાલ્પરસ-
વૃક્ષપ્રાયાઽનિલગુણભૂયિષ્ઠા ॥

મૃદ્વી સમા શ્વશ્રવલ્પવ્યક્તરસજલા સર્વતો-
ઽસારવૃક્ષા મહાપર્વતવૃક્ષપ્રાયા શ્યામા ચાકાશગુણ-
ભૂયિષ્ઠા ॥ ૩ ॥

પૃથ્વીની વિશેષ પરીક્ષા આ પ્રભાણે કરવીઃ
જે પૃથ્વી પથરાવાળી, પવનથી કે વરસાદથી
નહીં ગયેલી માટીવાળી, ભારે, ઝાઝી અથવા
થોડી કાળાશવાળી અને ધણાંખરાં સ્થૂલ વૃક્ષોવાળી
તથા સ્થૂલ ઘાસવાળી હોય, તેને પોતાના (પાર્થિવ)
શુણના આધિશ્વવાળી સમજવી.

જે પૃથ્વી, સિન્ધ, શીતલ, નજીક જળવાળી,
સફેદ, ધણાંખરાં ઢામળ વૃક્ષોવાળી અને ધણાંખરાં
સિન્ધ ધાન્યોવાળી તથા સિન્ધ ઘાસવાળી હોય,
તેને જળશુણના આધિશ્વવાળી સમજવી.

જે પૃથ્વી અનેક વર્ણોવાળી, નાના તથા
હલકા પથરાવાળી અને જન્માં વૃક્ષો આછાં,
થોડાં તથા પાંડુ વર્ણોવાળાં થતાં હોય, તેને અગ્નિ-
શુણના આધિશ્વવાળી સમજવી.

જે પૃથ્વી રૂક્ષ, ભસ્મતા કે ગધેડાના જેવા
વર્ણવાળી, અને જન્માં ધણાંખરાં વૃક્ષો નાનાં,
સૂકાં ઢાતરોવાળાં તથા અદૃપ રસવાળાં હોય,
તેને વાયુશુણના આધિશ્વવાળી સમજવી.

જે પૃથ્વી ઢામળ, સપાટ, ઢાતરોવાળી,
અસ્ફુટ રસ અને અસ્ફુટ જળવાળી, ચોમેર નિઃસાર
વૃક્ષોવાળી, ધણાંખરા પ્રદેશોમાં મોટા પર્વતો તથા

મેટાં વૃક્ષાવાળી અને રથામ વર્ણુવાળી હોય, તેને આકાશગુણના આધિશ્યવાળી સમજવી. ૩

કઈ ઋતુઓમાં ક્યાં ઔષધો લેવાં ?

અત્ર કેચિદાહુરાચાર્યાઃપ્રાવૃદ્ધર્વાશરદ્ધેમન્ત-વસન્તગ્રીષ્મેષુ યથાસંસ્થં મૂલપત્રત્વક્ષીરસારફલા-ન્યાદદીતેતિ । તત્તુ ન સમ્યક્, કસ્માત્સૌમ્યાગ્રેય-ત્વાહ્નગતઃ । સૌમ્યાન્યૌષધાનિ સૌમ્યેષ્ટતુષ્વાદદીતા-ગ્રેયાન્યાગ્રેયેષ્વેવમવ્યાપન્નગુણાનિ ભવન્તિ । સૌમ્યા-ન્યૌષધાનિ સૌમ્યેષ્ટતુષુ ગૃહીતાનિ સોમગુણભૂયિ-ષ્ઠાયાં ભૂમૌ જાતાન્યતિમધુરસ્નિગ્ધચીતાનિ જાયન્તે । એતેન શેષં વ્યાખ્યાતમ્ ॥ ૪ ॥

આ વિષયમાં 'કેટલાક આચાર્યો કહે છે : 'પ્રાવૃદ્ધઋતુમાં મૂળરૂપ, વર્ષાઋતુમાં પાંદડારૂપ, શરદઋતુમાં છાલરૂપ, હેમંતઋતુમાં ક્ષીરરૂપ, વસંતઋતુમાં સારરૂપ અને ગ્રીષ્મઋતુમાં ફળરૂપ ઔષધો લેવાં.' પણ તે આચાર્યોતું એ કહેવું બરાબર નથી; કારણ કે સઘણું જગત સૌમ્ય (ચંદ્રમય) અને આગ્નેય (અગ્નિમય) છે; માટે ઋતુઓની શીતળતા અને ઉષ્ણતા ઉપરથી જ ઔષધો લેવાની કદપના કરવી યોગ્ય છે. જેટલાં 'ઔષધો સૌમ્ય (શીતળતાવાળાં) છે, તેઓને સૌમ્ય ઋતુમાં લેવાં અને જેટલાં ઔષધો આગ્નેય (ઉષ્ણતાવાળાં) છે તેઓને આગ્નેય ઋતુમાં લેવાં; કેમ કે કરેક ઔષધ પોત-પોતાના સ્વભાવને લગતી ઋતુઓમાં જન્મ્યામય- (નહીં) બગડેલાં) ગુણોવાળાં હોય છે. સૌમ્ય ઔષધો જળના ગુણોના આધિશ્યવાળી પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થયાં હોય અને વળી તેઓ સૌમ્ય ઋતુ-ઓમાં લેવામાં આવે, તો અત્યંત મધુર, અત્યંત સ્નિગ્ધ અને અસંત શીતલ જ રહે. બાકીનું જ કહેવાનું રહ્યું, તે આ ઉપરથી કહેવાઈ ગયું સમજવું. (આગ્રેય ઔષધો અગ્નિના ગુણોના આધિશ્યવાળી પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થયાં હોય અને

વળી તેઓ આગ્નેય ઋતુઓમાં જ લેવામાં આવે, તો પોતાના ગુણોથી ભરપૂર જ રહે.) ૪

ક્યાં ઔષધો ક્યાં ઉત્પન્ન થયાં હોય તે બલવત્તર થાય ?

તત્ર ધૃથિવ્યમ્બુગુણભૂયિષ્ઠાયાં ભૂમૌ જાતાનિ વિરેચનદ્રવ્યાપ્પાદદીત । અપ્પાકાશમાસ્તુગુણભૂયિ-ષ્ઠાયાં વમનદ્રવ્યાપિ । ઉમયગુણભૂયિષ્ઠાયામુમયતો-ભાગાનિ । આકાશગુણભૂયિષ્ઠાયાં સંશમનાનિ । एवं ચલવચરાણિ ભવન્તિ ॥ ૫ ॥

વિરેચનનાં ઔષધો પૃથ્વી તથા જળના ગુણોના આધિશ્યવાળી પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થયેલાં હોય તે લેવાં. વમનનાં ઔષધો અગ્નિના, આકાશ-ના તથા વાયુના ગુણોના આધિશ્યવાળી પૃથ્વી-માં ઉત્પન્ન થયેલાં હોય તે લેવાં. જગ્યાથી વિરે-ચન અને વમન બન્ને થાય, એવાં ઔષધો પૃથ્વી વગેરે પંચભૂતોના ગુણોના આધિશ્યવાળી પૃથ્વી-માં ઉત્પન્ન થયેલાં હોય તે લેવાં. સંશમન ઔષધો એટલે કે વિરેચન કે વમન કરું ન કરાવતાં વ્યાધિ-ની સાથે એક થઈ જઈને પોતે જ વ્યાધિને શમાવે છે, તેઓ આકાશના ગુણોના આધિશ્યવાળી પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થયેલાં હોય તે લેવાં. આ પ્રમાણે લેવાયેલાં ઔષધો બલવત્તર થાય છે. ૫

ક્યાં ઔષધો નવાં તથા જૂનાં લેવાં ?

સર્વાણ્યેવ ચામિનવાન્યન્યત્ર મધુદ્રુતગુહ-પિપ્પલીવિહઙ્ગેભ્યઃ । સર્વાણ્યેવ સક્ષીરાણિ વીર્યમન્તિ । તેપામસંપ્રતાપનતિક્રાન્તસંવત્સરાપ્પાદદીતેતિ ॥ ૬ ॥

મધ, ઘી, ગોળ, પીપર અને વાવડિંગ સિવાય સઘળાં ઔષધો નવાં જ લેવાં; કેમ કે રસ ભરેલાં ઔષધો જ સામર્થ્યવાળાં હોય, એ સ્વાભાવિક છે; પરંતુ નવાં ન મળે તો જગ્યાને એક વર્ષ વીતી ગયું ન હોય એવાં લેવાં. (નવાં લેવાં એટલે પાક્યા પછીના તુરતના કાળમાં જ પાકી લેવાં એમ સમજવું, પણ ઉત્પન્ન થયા પછી

તુરત જ લેવાં એમ સમજવું નહીં.) ૬

ઔપધિઓની ઝાળખાણ શી રીતે મેળવવી ?

भवन्ति चात्र ॥

गोपालास्तापसा व्याधा ये चान्ये वनचारिणः ।

मूलाहाराश्च ये तेभ्यो मेपज्व्यक्तिरिष्यते ॥ ७ ॥

આ શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વયંએ કહ્યું છે. ‘ગાય વગેરે પશુઓને ચારનારા તપસ્વી પારથી જંગલોમાં જ ફરનારા શ્લેષ્ઠાદિ અને કંદમૂળાદિનો આહાર કરીને જીવનારા લોકોને પૂછી ઔપધિઓની ઝાળખાણ મેળવવી. ૭

અમુક યોગોમાં ‘નવાં ઔપધો જ લેવાં’ એ નિયમ નથી

सर्वावयवसाधेषु पलाशलवणादिषु ।

व्यवस्थितो न कालोऽस्ति तत्र सर्वो विधीयते ॥ ૮

પત્રલવણ વગેરે યોગો કે જ્યાં ઔપધોના મૂળ આદિ સઘળા અવયવો લેવાય છે, તેમાં ‘અમુક ઋતુમાં જ લેવાં’ એવો કશો નિયમ નથી. એમાં પ્રાવૃથ આદિ સર્વ સમયનાં ઔપધો લેવાની છૂટ છે. (પત્રલવણયોગ ચિકિત્સાસ્થાનના વાતંબાધિ નામના યોગો અધ્યાયના ૨૪ માં વિષયમાં કહેવામાં આવશે.)

ઔપધોની ઉત્પત્તિભૂમિની પરીક્ષાનો મૂળ હેતુ ગન્ધવર્ણરસોપેતા પદ્ધિમાં ભૂમિરિષ્યતે ।

तस्माद्भूमिस्त्वभावेन वीजिनः पद्मसायुताः ॥

अव्यक्तः किल तोयस्य रसो निश्चयनिश्चितः ।

रसः स एव चाव्यक्तो व्यक्तो भूमिरस्ताद्भवेत् ॥

सर्वलक्षणसंपन्ना भूमिः साधारणा स्मृता ।

द्रव्याणि यत्र तत्रैव तद्गुणानि विशेषतः ॥ ૯ ॥

પૃથ્વી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચે ગુણોથી યુક્ત છે; અને તે પોતાના ગુણના આધિશ્લવાળી, જળગુણના આધિશ્લવાળી, અગ્નિગુણના આધિશ્લવાળી, વાયુગુણના આધિશ્લવાળી, આકાશગુણના આધિશ્લવાળી

અને સર્વ ગુણોના આધિશ્લવાળી એ રીતે છ પ્રકારની છે; એટલા માટે વૃક્ષો પૃથ્વીના સ્વભાવ પ્રમાણે જ છ રસોથી યુક્ત થાય છે અથવા છયે રસો પૃથ્વીના સ્વભાવ સાથે મળીને જ વૃક્ષોરૂપ થાય છે. એકે રસ જળનો જ ગુણ છે એ વાત પ્રમાણસિદ્ધ છે, તોપણ જળમાં રહેલો રસ અવ્યક્ત છે અને તે અવ્યક્ત રસ જ પૃથ્વીના સંબંધથી મધુરપણા વગેરેને પ્રાપ્ત થાય છે. પૃથ્વી પાંચે ભૂતોનાં લક્ષણોવાળી છે, તેથી તેને સર્વ ગુણોના સાધારણ આશ્રયરૂપ માનવામાં આવી છે. એ પૃથ્વીમાં જ તે તે સ્થળોમાં સર્વ ઔપધો ઉત્પન્ન થાય છે; માટે વિશેષ કરી સર્વ ઔપધો પૃથ્વીના ગુણોવાળાં જ થાય છે. ૯

નવું-જૂનું ઔપધ કેવા પ્રકારનું લેવું ?

विगन्धेनापरामृष्टमविवर्त्तं रसादिभिः ।

नवं द्रव्यं पुराणं वा ब्राह्मेयं विनिर्दिशेत् ॥

विदङ्गं पिप्पली धौद्रं सर्पिश्चाप्यनवं हितम् ।

शेषमन्यत्त्वમિનवं गृहीयादोषवर्जितम् ॥ ૧૦ ॥

નવું કે જૂનું જે કોઈ ઔપધ વિરુદ્ધ ગંધના સંબંધવાળું ન થયું હોય અને તેના રસાદિક બગડેલા ન હોય તેવું લેવું. વાવડિંગ, પીપર, મધ, ઘી અને ગોળ એટલાં ઔપધો જૂનાં હોય તો હિતકારી છે; પણ તેઓ એ વિરુદ્ધ ગંધ કે રસાદિકના બગાડવાળાં થયાં હોય તો ત્યાજ્ય છે. બાકીનાં સઘળાં ઔપધો નવાં હોય તો હિતકારી છે, પણ તેઓ વિરુદ્ધ ગંધ કે રસાદિકના બગાડવાળાં હોય તો ત્યાજ્ય છે. ૧૦

જગમ ઔપધોના પદાર્થો લેવાનો નિયમ

जङ्गमानां वयःस्थानां रक्तरोमनखादिकम् ।

क्षीरमूत्रपुरीषाणि जीर्णाहारेषु संहरेत् ॥ ૧૧ ॥

રુધિર, વાળ તથા નખ વગેરે જ પદાર્થો પશુ વગેરે જંગમોના લેવાય છે, તે પદાર્થો જીવાન જંગમોના જ લેવા; પણ બાળક કે વૃદ્ધ જંગમોના

લેવા નહિ. જંગમોનાં દૂધ, મૂત્ર કે છાણ લેવાનાં હોય, તો તે જંગમોએ કરેલો આહાર પચ્યા પછીનાં જ લેવાં. ૧૧

‘ઓપથો રાખવાનું સ્થાન કેટલું ભેદીયું?’

‘છોતમુદ્રાન્દફલકચક્રવિન્યસ્તમેષજમ્ ।

પ્રશસ્તાયાં દિશિ શુચૌ મેષજાગારમિષ્યતે ॥૧૨॥

ઓપથોનું સ્થાન ઉત્તર અથવા પૂર્વ દિશામાં અને પવિત્ર તથા સ્વચ્છ પ્રદેશમાં ભેદીયું. એ સ્થાનની અંદર ઓપથો યોગ્યતા પ્રમાણે પત્રોમાં, માટીનાં વાસણોમાં, પાટિયાં ઉપર અને ખીલાઓ ઉપર તૈયાર રાખેલાં હોવાં ભેદીયું. ૧૨

અધ્યાય ૩૮ મો

ઉપક્રમ

અથાતો દ્રવ્યસંગ્રહણીયમધ્યાયં વ્યાખ્યા-
સ્યામઃ । યથોક્તચ મગવાનું ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી ‘દ્રવ્યસંગ્રહણીય’^૧ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

દ્રવ્યોના ગણોની સંક્ષિપ્ત સંખ્યા
સમાસેન સસંગ્રહદ્વ દ્રવ્યગણા ભવન્તિ ॥૨॥

સંક્ષેપથી ગણુતાં દ્રવ્યોના ગણો ૩૭ છે. ૨
વિદારીગંધાદિ ગણુ અને તેના ગુણો

તથા-વિદારિગન્ધા વિદારી સહદેવા વિશ્વ-
દેવા શ્વદંષ્ટ્રા પૃથક્પર્ણો શતાવરી સારિવા કૃષ્ણસારિવા
જીવકર્પમકો મહાસહા કુદ્રસહા વૃહત્યૌ પુનર્નવૈરુષ્ઠો
હંસપાદી વૃશ્ચિકાલ્પપ્રમી ચેતિ ॥

વિદારિગન્ધાદિરયં ગણઃ પિત્તાનિલાપહઃ ।

શોષગુલ્માન્નમદોર્લ્લ્વાસકાસવિનાશનઃ ॥૩॥

શાલિપર્ણી, વિદારીકંદ (કુવેલાનો કંદ),
સહદેવા (પીળાં ફૂલવાળી ખપાટ-કાંકરી
અથવા પીળાં ફૂલવાળી મહાખલા કે જે બલ-

દાણાની ઝત છે તે), વિશ્વદેવા (ગંગેટી), ગોખર,
પૃથક્પર્ણી, શતાવરી, સારિવા (કપૂરી), કાળી
કપૂરી, જીવક, કપભક, જંગલી અકદ, જંગલી
મગ, જાળી ભોરીંગળી, બેટી ભોરીંગળી, સાટોટી,
એરડો, હંસરાજ, વૃશ્ચિકાલી (જરા રંછડાંવાળી
અને જમણી તરફ આવતીવાળી તથા સફેદ ફૂલ-
વાળી મેંદાશીંગી) અને દૌવચ એ વીશ દ્રવ્યો
મળીને વિદારિગંધાદિ ગણુ કહેવાય છે.

આ વિદારીગંધાદિ ગણુ પિત્તને તથા વાતને
મટાડનાર છે અને શોષ, ગુલ્મ, અંગમર્દ,
જર્વશ્વાસ તથા ખાંસીને નષ્ટ કરનાર છે. ૩

આરગ્વધાદિ ગણુ અને તેના ગુણો

આરગ્વધમદનગોષ્ઠોષ્ટાકુટજપાઠાકપ્તકી-
પાટલામૂર્ચેન્દ્રયવસપર્ણનિમ્બકુરુપ્તકદાસીકુરુપ્તક-
ગુદ્ધીચિત્રકચાન્નેટાકરજ્રવપટોલકિરાતતિક્તકા-
નિ સુપ્તી ચેતિ ॥

આરગ્વધાદિરિત્યેષ ગણઃ શ્લેષ્મવિપાપહઃ ।

મેહકુટુજ્જ્વરવમીકણ્ઠમ્નો વ્રણશોષનઃ ॥૪॥

ગરબાળો, મીંઠળ, કટોલી અથવા એક

૨ વિદારીગંધાદિ ગણુમાં શાલિપર્ણી, પૃથક્પર્ણી,
જીવક અને કપભક એ ચાર દ્રવ્યોના ગુણોની પચાસ
મળતા જ નથી. જીવક અને કપભક તો કોઈની પણ
ગણુમાં નથી. ભાવપ્રકાશ કહે છે કે, ‘જીવક, કપ-
ભક, મેદા, મર્દામેદા, કોઝોલી, ક્ષીરકાશીલી, જાદિ અને
વૃદ્ધિ એ આઠ કંદો રાત્રીએ રાત્રીએ પણ અતિ ફૂલેલ છે.’
આ આઠનાં નામો સંસ્કૃત ભાષા સિવાય ખીજ કોઈ
ભાષામાં મળતાં નથી, તેથી કોઈ રીતે એમની શોધ કરી
શકતી નથી. સાલમ નગેરે પોષ્ટિક કંદો હાલ મળે છે,
પણ તેમના નામો સંસ્કૃત વૈદ્યના કોઈ પણ પ્રાચીન
ગ્રંથમાં મળતાં નથી; તેથી શક્ય યાવું છે કે રૂબેરે એ
કંદો જીવક આદિ આઠમાંના હોય ? આ ગણુપાઠોમાં
લખેલાં જે દ્રવ્યોના વિશિષ્ટ ગુણો અત્તપાનવિધિ નામના
આ સૂત્રસ્થાનના ૪૬ મા અધ્યાયમાં લેવામાં ન આવે,
તેઓના ગુણોના સામાન્ય નિર્ણય આ ગણુપાઠો ઉપરથી
જ કરી લેવા. ‘વૃશ્ચિકાલી’ એ નામ ચારદધેલોનું પણ
છે; અને તેના ગુણો પણ આ ગણુના ગુણોથી મળતા
આવે છે.

જાતની સોપારી, ઇંદ્રજવનું ઝાડ, કાળીપાડ, વિકળો, પાડલ, મૂર્વા,^૧ ઇંદ્રજવ, સપ્તપર્ણ,^૨ લીંબડો, પીળાં તથા આસમાની ફૂલવાળો કાંટા-અશેળિયો, ગળો, ચિત્રો, પીલુડી અથવા અધેડી, કરંજ, ગુચ્છકરંજ, પટોલ, કરિયાતું અને કારેલી એ એકવીશ દ્રવ્યો મળીને આરગ્વધાદિ ગણ કહેવાય છે.

આ આરગ્વધાદિ ગણ કફ, પ્રમેહ, ઠાંદ, જ્વર, વમન તથા ખરજને મટાડે છે અને પ્રણુને શુદ્ધ કરે છે. ૪

વરુણાદિ ગણ અને તેના ગુણો

વરુણાર્તગલશિયુમધુશિયુતકારીમેષમૃદ્ધીપૂતીક-
નક્તમાલમોરટાગ્રિમન્યસૈરેયકદ્વયવિમ્બીસુકવસિર-
ચિત્રકશતાવરીવિલ્વાજમૃદ્ધીદર્મા વૃહતીદ્વયં ચેતિ ॥

વરુણાદિર્ગળો દ્યોપ કર્ફમેદોનિવારણઃ ।

વિનિહન્તિ શિરઃશૂલં ગુલ્મામ્પન્તરવિદ્રધીન્ ॥૫૫॥

વાયવરણાં, કાળાં ફૂલવાળો કાંટાઅશેળિયો, સરગવો, રાતો સરગવો, એરણી, ચમારફૂધેલી, ગુચ્છકરંજ, કરંજ, મોરટ, મોટી અરણી, રાતાં તથા આસમાની ફૂલવાળો કાંટાઅશેળિયો, કડવી, આકડો, ગળપીપર, ચિત્રો, શતાવરી, બીલી, મેંઢાશીંગી, દર્ભ, જાલી ભોંરીંગણી અને બેટી ભોંરીંગણી એ આવીશ દ્રવ્યો મળીને વરુણાદિ ગણ કહેવાય છે.^૩

આ વરુણાદિ ગણ કફ, મેહ, માથાનું રાળ તથા ગુદમને અને અંદરના વિદ્રધિને મટાડનાર છે.

૧ જેમાંથી ધનુષની રોરી બનાવાય છે તે મૂર્વા કહેવાય છે. પણ ઉલ્લુ સુધી ગુજરાતીમાં તેના પર્વાવ મળ્યો નથી.

૨ આ ઝાડની એક ડાખળીમાં સાત સ્વત પાંદડાં થાય છે અને તે ઝાડ ગેવા તરફ થાય છે.

૩ આ ગળમાં મોરટ જાહેરના ગુજરાતી પર્વાવ મળ્યો નથી.

વીરતર્વાદિ ગણ અને તેના ગુણો

વીરતરુસહચરદ્વયદર્ભવૃક્ષાદનીગુન્દ્રાનલકુશકા-
શાન્નમેદકાગ્રિમન્યમોરટાવસુકવસિરમદ્ધુકકુરુપ્ત-
કેન્દીવરકપોતવદ્ધાઃ શ્વદંષ્ટ્રા ચેતિ ।

વીરતર્વાદિરત્યેષ ગણો વાતવિકારનુત્ ।

અમરીશર્કરામૃતકૃચ્છાઘાતરુજાપહઃ ॥૬॥

વેલતરુ કે જે સફેદ તથા લાલ ફૂલવાળો મારવાડ તરફ થાય છે તે, રાતાં ફૂલવાળો તથા આસમાની ફૂલવાળો કાંટાઅશેળિયો, દર્ભ, વંદો (એક વૃક્ષ ઉપર બીજાં વૃક્ષ થાય છે તે), પાન્ય, બરુ, નાનો દર્ભ, કાસડો, પાપાણુભેદ, અરણી, મોરટા, સફેદ ફૂલનો આકડો, અધેડો, અરડૂસો, આગિયો, ચમારફૂધેલી, સૂરજમુખી અને જોખરુ એ આગણીશ દ્રવ્યો મળીને વીરતર્વાદિ ગણ કહેવાય છે.^૪

આ વીરતર્વાદિ ગણ વાયુના વિકારો, પથરી, કાંકરી, મૂતકૃમ્મ અને મૂત્રાધાતને મટાડનાર છે. ૬

સાલસારાદિ ગણ અને તેના ગુણો

સાલસારાજર્ણાલદિરકદરકાલસ્કન્ધક્રમુકમૂ-
ર્જમેષમૃદ્ધીવિનિશચન્દનકુચન્દનશિશપાશિરીપાસ-
નધવાર્ણનૈતાલશાકનક્તમાલપૂતીકાશ્વકર્ણાંધુરુણિ
ક્વાલીયકં ચેતિ ॥

સાલસારાદિરત્યેષ ગણઃ કુષ્ઠવિનાશનઃ ।

મેહપાણ્ડ્વામયહરઃ કર્ફમેદોવિશોષણઃ ॥૭॥

સાગનો સાર, રાળનું નાનું ઝાડ, ખેર, સફેદ ખેર, જંબરો, સોપારી, ભોજપત્રનું ઝાડ, કાકડાશીંગી, મીણાહરમો, સુખડ, રતાંબલિ, રીસમ, સરસડિયો, બીબલો, ધાવડો, કડાધો, તાડ, શાક (સાગની જ એક જાત), કરંજ, ગુચ્છકરંજ, રાળનું ઝાડ, અગરુ અને પીળી સુખડ એ ત્રેવીશ દ્રવ્યો મળીને સાલસારાદિ ગણ કહેવાય છે.

૪ આ ગળમાં મોરટાનો ગુજરાતી પર્વાવ મળ્યો નથી. સંસ્કૃતમાં તે મૂર્વા પર્વાવ કહે છે.

આ સાલસારાદિ ગણુ ક્રોધ, પ્રમેહ તથા પાંડુરોગને મટાડનાર છે અને કફને તથા મેદને સુ કાપનાર છે. ૭

રોધ્રાદિ ગણુ અને તેના ગુણો

રોધ્રસાવરોધ્રપલાશકુટબદાશોકફક્તીકદફલેલ-
વાલુકશસ્ત્રીજિરગિનીકદમ્બસાલાઃ કદલી ચેતિ ॥
एष रोध्रादिरित्युक्तो मेदःकफहरो गणः ।
योनिदोषहरः स्तम्भी व्रणो विपविनाशनः ॥ ૮ ॥

લોધર, પહાળી લોધર, ખાખરો, અરડૂસો,
આસોપાલવ, ભારંગી, કાયકળ, એલવાલુક,
સાલેડો (કિંદરુતું ઝાડ), અવેલી, કદંબ, સાગ
અને ઢળ એ તેર દ્રવ્યો મળીને રોધ્રાદિ ગણુ
કહેવાય છે.^૧

આ રોધ્રાદિ ગણુ મેદ, કફ તથા ચેનિના
દોષને હરનાર, અતિ સારાદિકને રોકનાર, પ્રણુને
માટે સારો અને વિપનો નાશ કરનાર છે. ૮

અક્રાદિ ગણુ અને તેના ગુણો

અર્કાલર્કફરજ્જલ્પદ્યનાગદન્તીમયૂરકમાર્ગીરાત્રેન્દ્ર-
પુષ્પીહુદ્રથેતામહાથેતાશ્ચિકાલ્પલવણાસ્તાપસ વૃક્ષ-
થેતિ ।

અર્કાદિકો ગણો દોષ ક્રમેદોષિપાપહઃ ।

કૃમિકુષ્મપ્રશમનો વિદોષાદ્રવણશોધનઃ ॥ ૯ ॥

આકડો, સફેદ આકડો, કરંજ, શુચ્છ-
કરંજ, નેપાળો, અવેડો, ભારંગી, રસના, દુધિયો
વહનાગ, કાળી ગરલી, સફેદ ગરલી, ચમરદુધેલી,
ભાલકાંઠણી અને ઇંગોળિયો એ ચૌદ દ્રવ્યો મળીને
અક્રાદિ ગણુ કહેવાય છે.

આ અક્રાદિ ગણુ કફ, મેદ તથા વિપને
મટાડનાર, કૃમિઓને તથા ક્રોધને શાંત કરનાર
અને વિશેષે કરી પ્રણુને શુદ્ધ કરનાર છે.

મુરસાદિ ગણુ અને તેના ગુણો

મુરસાથેતમુરસાફગિજ્ઞકાર્જકમૂસ્તૃણમુગન્ધ-

યમુમુલકાલમાલકાસમર્દલવકારરપુષ્પાવિટજ્ઞવદ્-
ફલમુરસીનિર્ગુણ્ટીકુલહલોન્દુરુકર્ણિકાફક્તીપ્રાચી-
વલકાક્રમાચ્યો વિપમુષ્ટિથેતિ ।

મુરસાદિર્ગણો દોષ ક્રમહૃત્ક્રમિશ્વદનઃ ।

પ્રતિધ્યાયારુચિચાસકાસત્તો વ્રણશોધનઃ ॥ ૧૦ ॥

કાળી તુલસી, ધોળી તુલસી, મરવો, રામ-
તુલસી, રોહિત ખડ, મોટું મુગંધી ખડ, રાદ, પીજી
અતની કાળી તુલસી, કાસોદરો, નાક-
છીંઠણી, જંગલી તુલસી, વાવડિંગ, કાયકળ,
ધોળી નગોડ, કાળી નગોડ, ગોરખમુંડી, ઉંદર-
કની, ભારંગી, અવેલી, પીલુડી અને બકાન એ
એકવીસ દ્રવ્યો મળીને મુરસાદિ ગણુ કહેવાય છે.

આ મુરસાદિ ગણુ કફ, કૃમિ, સળેખમ,
અરુચિ, શ્વાસ તથા ખાંસીને ટાળનાર છે અને
પ્રણુને શુદ્ધ કરનાર છે. ૧૦

મુષ્કકાદિ ગણુ અને તેના ગુણો

મુષ્કકપલાશવચચિત્રકમદનવૃક્ષકર્ણિશપાવજ-
વૃક્ષાશ્લિફલા ચેતિ ॥

મુષ્કકાદિર્ગણો દોષ મેદોષઃ શુકદોષહૃત્ ।

મેહાર્શઃ પાણ્ડુરોગમઃ શર્કરાશ્મરિનાશનઃ ॥ ૧૧ ॥

મખરો, ખાખરો, પાવડો, ચિત્રો, મીંઢળતું
ઝાડ, સીસમ, થોર, હરડે, બહેડાં તથા આમળાં
એ દશ દ્રવ્યો મળીને મુષ્કકાદિ ગણુ કહેવાય છે.

આ મુષ્કકાદિ ગણુ મેદ, પ્રમેહ, અરશ,
પાંડુરોગ, પથરી તથા કાંકરીને નષ્ટ કરનાર છે
અને વીર્યના દોષને હરનાર છે. ૧૧

પિપ્પલ્યાદિ ગણુ અને તેના ગુણો

પિપ્પલીપિપ્પલીમૂલચન્ચચિત્રકમૃદુવેરમરિચ-
હસ્તિપિપ્પલીહરેણુકૈલાજમોદેન્દ્રયવપાઝીત્કસર્પ-
પમહાનિમ્બફલદિહ્નમાર્ગીમધુરસાતિવિપાવચાવિઢ-
જ્ઞાનિ કડુરોહિણી ચેતિ ॥

પિપ્પલ્યાદિઃ કફહરઃ પ્રતિધ્યાયાનિલારુચીઃ ।

નિહન્યાદીપનો ગુલ્મશૂલ્મશ્ચામપાચનઃ ॥ ૧૨ ॥

૧ આ ગ્રંથમાં એલવાલુકનો શુભગતી પળાય
મળ્યો નથી.

પીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રો, સૂંઠ, મરી, ગજપીપર, હરેણુકા, એલચી, બોડી અજમોદ, ઇંદ્રજવ, કાળીપાક, જીરું, સર્પપ, બકાનનાં ફળ, હિંગ, ભારંગી, મૂર્વા, અતિવિષ, વજ, વાવડિંગ અને કડુ એ બાવીસ દ્રવ્યો મળીને પિષ્પદ્યાદિ ગણુ કહેવાય^૧ છે.

આ પિષ્પદ્યાદિ ગણુ કડુ, સળેખમ, વાયુ, અરચિ, શુદ્ધ તથા શૂળને મટાડનાર, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર અને આમને પકાવનાર છે. ૧૨

એલાદિ ગણુ અને તેના શુભો

एलातगरकुष्ठमांसीध्यामकत्वक्पत्रनागपुष्प-
प्रियङ्गुहरेणुकाव्याघ्रनखशुक्तिचण्डास्थौणेयकत्रीवे-
ष्टकचौचचोरकवालकगुग्गुलुसर्जरसतुरल्लकुन्दलुका-
जगल्लसृष्टोशीरमद्रदारुकुङ्कुमानि पुंनागकेशरं चेति ।
एलादिकौ वातकफौ निह्न्याद्विषमेव च ।
वर्णप्रसादनः कण्डूपिडकाकोठनाशनः ॥ १३ ॥

એલચી, તગર, કઠ, જટામાંસી, રોહિસ-
ખડ, તમ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, ધઉંલાં, હરેણુકા, મોટા નખલા, નાના નખલા, કરનાણી, સ્થોણેયક, ચંદ્રસ, જીલી તજ, ચારક (તગરની ગાંઠને એક ભેદ), વાળો, ગૂગળ, રાળ, શિલારસ, કિંકુર, અગર, સુગંધી પાંદડી, કાળો વાળો, દેવદાર, કેસર, નાગકેસરતું ઝાડ અને બોલસરી એ આગણત્રીસ દ્રવ્યો મળીને એલાદિ ગણુ કહેવાય છે.^૨

આ એલાદિ ગણુ વાત, કફ, વિષ, ખરજ, કોદીઓ તથા ઠાડને નષ્ટ કરનાર છે અને વર્ણને સ્વચ્છ કરનાર છે. ૧૩

૧ આ ગણુમાં હરેણુકાને તથા મૂર્વાને ગુજરાતી પર્વાય શબ્દ મળ્યો નથી.

૨ આ ગણુમાં હરેણુકા અને સ્થોણેયક એ બેના પર્વાય શબ્દો ગુજરાતીમાં મળ્યા નથી.

વચાદિ તથા હરિદ્રાદિ ગણુ અને તેમના શુભો
वचामुस्तातिविषामयामद्रदारुणि नागकेशरं चेति ।
हरिद्रादारुहरिद्राकलशीकुटजवीनानि मधुकं चेति ।
एतौ वचाहरिद्रादी गणौ स्तन्यविशोधनौ ।

આમાતિસારશ્મનો વિશેષાદોષાપાચનો ॥ ૧૪ ॥

વજ, મોથ, અતિવિષ, હરડે, દેવદાર અને નાગકેસર એ ૭ દ્રવ્યો મળીને વચાદિ ગણુ કહેવાય છે.

હળદર, દારહળદર, પૃષ્ઠિપર્ણી, ઇંદ્રજવ અને જીરીમધ એ પાંચ દ્રવ્યો મળીને હરિદ્રાદિ ગણુ કહેવાય^૩ છે.

આ વચાદિ અને હરિદ્રાદિ એ બન્ને ગણુઃ
धावलुने शुद्ध करनास आभने तथा अतिसारने
शांत करनास અને વિશેષે કરી આમથી થયેલા દોષોને પકાવનારા છે. ૧૪

શ્યામાદિ ગણુ અને તેના શુભો

श्यामामहाश्यामात्रिहन्तीशङ्खिनीतिस्वक-
कम्पिलकम्पककम्पकपुत्रश्रेणीगवाक्षीराजवृक्षकरज-
द्वयगुड्डीसप्तलच्छगलान्त्रीसुधाः सुवर्णक्षीरी चेति ।
उक्तः श्यामादिरित्येष गणो गुल्मविपाहः ।
आनाहोदरश्चिद्मेदी तथोदावर्तनाशनः ॥ १५ ॥

ધોણું નસોતર, વરધારો,^૪ રાતાં મૂળતું નસોતર, નેપાળો, આંખકૂટામણાં, લોધર, કપિલો, બકાન સોપારી, ઉંદરકની, ઇંદ્રવારુણી, ગરબાળો, કરંજ, સુચકરંજ, ગળો, હાથલો (ચેર), બીજી જાતનો વરધારો, ચેર અને દારુડી એ આગણીસ દ્રવ્યો મળીને શ્યામાદિ ગણુ કહેવાય છે.

આ શ્યામાદિ ગણુ શુદ્ધ, વિષ, મળખંધ,

૩ આ ગણુમાં પૃષ્ઠિપર્ણીને પર્વાય શબ્દ ગુજરાતીમાં મળ્યો નથી.

૪ વંધારો એ સમુદ્રશીપ દોષ એમ લાગે છે. સમુદ્રશીપતું નામ કોઈ પણ આયોન ગ્રંથમાં નથી. વરધારાના અર્થે શુભો તથા રૂપ સમુદ્રગોપમા બરાબર મળે છે.

ઉદરરોગ તથા ઉદાપત્તિને નષ્ટ કરનાર છે અને
ઘંત લગાડનાર છે. ૧૫

બૃહત્યાદિ ગણ અને તેના ગુણો

વૃહતીકમ્પકારિકાકુટનફલપાઠા મધુર્કં ચેતિ ॥
પાચનીયો વૃહત્યાદિર્ગળઃ પિત્તાનિલાપહઃ ।
કફારોચક્રહૃદ્વાસમૂત્રકુચ્છ્રુજાપહઃ ॥ ૧૬ ॥

ઊખી ભોંરીંગલી, બેઠી ભોંરીંગલી, ઇંદ્રજવ,
કાળીપાડ અને ઢીમંથ એ પાંચ દ્રવ્યો મળીને
બૃહત્યાદિ ગણ કહેવાય છે.

આ બૃહત્યાદિ ગણ પાચન કરનાર છે અને
પિત્ત, વાત, કફ, અરોચક, મોળ તથા મૂત્ર-
કૃમ્હને મટાડનાર છે. ૧૬

પટોલાદિ ગણ અને તેના ગુણો

પટોલચન્દનકુચન્દનમૂર્વાશુદ્ધીપાઠાઃ કઠુ-
રોદ્ધિષી ચેતિ ।

પટોલાદિર્ગળઃ પિત્તકફારોચકનાશનઃ ।
જ્વરોપશમનો વ્રણ્યશ્લર્ધિક્કઠ્ઠવિપાપહઃ ॥ ૧૭ ॥

પટોલ, સુખડ, રતાંગલિ, મૂર્વા, ગંગો,
કાળીપાડ અને કઠુ એ સાત દ્રવ્યો મળીને
પટોલાદિ ગણ કહેવાય છે.^૧

આ પટોલાદિ ગણ પિત્ત, કફ, અરોચક,
ઊલટી, ખરજ તથા ઝેરને ટાળનાર છે, જ્વરને
શાંત કરનાર છે અને વ્રણ માટે પણ સારો છે. ૧૭

કાકોલીદિ ગણ અને તેના ગુણો

કાકોલીશીરકાકોલીજીવર્કર્મકસુદ્ધપર્ણીમાપ-
ર્ણીમેદામહામેદાચ્છિન્નરુહાકર્કટશૃઙ્ગીતુગાશીરીપ-
દ્મકપ્રપોન્ડરીકાર્દ્ધિવૃદ્ધિસૃદ્ધીકાજીવન્ત્યો મધુર્કં ચેતિ ।
કાકોલ્યાદિર્યં પિત્તચોણિતાનિલાશનઃ ।

જીવનો વૃંહણો વૃષ્યઃ સ્તન્યશ્લેષ્મકસ્તથા ॥ ૧૮ ॥

કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, જીવક, કમ્પલક,
અડબાઉ મગ, અડબાઉ અડક, મેદા, મહામેદા,
ગંગો, કાકડાશિંગી, વંશલોચન, પદ્મકાષ્ઠ,

૧ આ ગણમાં મૂર્વાને પર્ણાંશુજરાતીમાં ગળ્યો નથી.

પાંડરો, કાકિ, વૃદ્ધિ, દ્રાક્ષ, જીવંતી^૨ અને
ઢીમંથ એ આઠ દ્રવ્યો મળીને કાકોલ્યાદિ
ગણ કહેવાય છે.^૩

આ કાકોલ્યાદિ ગણ પિત્ત, શ્લેષ્મ સંબંધી
રોગ તથા વાત સંબંધી રોગને નષ્ટ કરનાર છે,
પ્રાણને ધારણ કરનાર છે, પુષ્ટિ આપનાર છે,
વીર્યને વધારનાર છે, ધાવણને હિતકારી છે અને
કફ કરનાર છે. ૧૮

ઊપકાદિ ગણ અને તેના ગુણો

ઊપકાદિઃ કાકાસીસદૃપદિદ્રુણિતુત્ત્વકં ચેતિ
ઊપકાદિઃ કાકં હન્તિ ગળો મેદોવિશોષણઃ ।

અમરીશર્કરામૂત્રકુચ્છ્રુગ્લમપ્રણાશનઃ ॥ ૧૯ ॥

ખારી માટી, સિંધવ, શિલાજિત, ભરૂં
બેવા રંગોવાળી કાંઈક ખાટી અને ખારા રસવાળી
હીરાકચી, કાંઈક પીળી તથા તૂરી બીજી જાતની
હીરાકચી, હિંગ અને મેરથુધુ અથવા ખાપરિયો
એ સાત દ્રવ્યો મળીને ઊપકાદિ ગણ કહેવાય છે.

આ ઊપકાદિ ગણ કફ, પથરી, કાંકરી,
મૂત્રકૃમ્હ તથા ગોળાને નષ્ટ કરનાર છે અને મેદાનું
શોષણ કરનાર છે. ૧૯

સારિવાદિ ગણ અને તેના ગુણો

સારિવામધુકચન્દનકુચન્દનપદ્મકાશમરીફલ-
મધુકપુષ્પાણ્યુશીરં ચેતિ ।

સારિવાદિઃ પિપાસામ્નો રક્તપિત્તહરો ગળઃ ।

પિત્તજ્વરપ્રશમનો વિશેષાદ્યાહનાશનઃ ॥ ૨૦ ॥

કપૂરી, ઢીમંથ, સુખડ, રતાંગલિ અથવા
પતંગ, પદ્મક, સીવણનાં ફળ, મહુડાનાં ફલ
અને વાળો એ આઠ દ્રવ્યો મળીને સારિવાદિ

૨ કડવો ખરખોડ, ખરજો, રાણી, શિંગરોડી
(સુઝિયાના વેલા) અને ત્રણ ધારની મોટી ખરખોડી
એ સઘળા જીવંતીએ કહેવાય છે. તેમાંથી આ ગણમાં
ત્રણ ધારની મોટી ખરખોડી લેવી યોગ્ય છે.

૩ આ ગણમાં કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, જીવક, કમ્પલક,
મેદા, મહામેદા, કાકિ અને વૃદ્ધિ એ આઠ અલગ અલગ છે.

ગણુ કહેવાય છે.

આ સારિવાદિ ગણુ તરશને તથા રક્તપિત્તને હણુનાર છે, પિત્તજ્વરને શાંત કરનાર છે અને વિશેષે કરી દાહને નષ્ટ કરનાર છે. ૨૦

અંજનાદિ ગણુ અને તેના ગુણો

અજ્ઞનસાજ્ઞનનાગપુષ્પપ્રિયદ્વગુનીલોત્પલનલ-
દનલિનેકેશરાણિ મધુકં ચેતિ ॥

અજ્ઞનાદિર્ગણો હ્રેષ્ઠ રક્તપિત્તનિર્વહણઃ ।

વિગોપશ્મનો દાહં નિહન્યામ્પન્તરં તથા ॥ ૨૧ ॥

સુરભો, રસવંતી, નાગકેસર, ઘઉંલાં, નીલ-
કમળ, જટામંડી, કમળના કેસરા અને જીરીમધ
એ આઠ દ્રવ્યો મળીને અંજનાદિ ગણુ કહેવાય છે.

આ અંજનાદિ ગણુ રક્તપિત્તને નષ્ટ કરનાર
છે, વિધને શાંત કરનાર છે અને અંદરના દાહને
ટાળી નાખે છે. ૨૧

પરૂષકાદિ ગણુ અને તેના ગુણો

પરૂષકદ્રાક્ષાકટ્ફલદાહિમરાજાદનકતકફલ-
શાકફલાનિ ત્રિફલા ચેતિ ।

પરૂષકાદિરિત્યેવ ગણોડનિલવિનાશનઃ ।

મૂત્રદોષહરો હૃદયઃ પિપાસામ્નો રુચિપ્રદઃ ॥ ૨૨ ॥

દ્રામણાં, દ્રાક્ષ, કાયકૃળ, દાડમ, રાણુ,
નિમ્બળી, સાગનાં કૃળ, હરડે, બહેડાં અને આમળાં
એ ઇશ દ્રવ્યો મળીને પરૂષકાદિ ગણુ કહેવાય છે.

આ પરૂષકાદિ ગણુ વાતના ઢોપને તથા
તરશને મટાડનાર, મૂત્રના ઢોપને હણુનાર, હૃદયને
પ્રિય લાગે એવો અને રુચિ આપનાર છે. ૨૨

પ્રિયંગ્વાદિ તથા અંબષ્ટાદિ ગણુ અને તેમના ગુણો

પ્રિયજ્ઞસમદ્વાધાતકીરુમુમસમદ્વાક્ત્વજ્ઞમધુક-
મોચરસાજ્ઞનકુમ્ભીરુસોતોઽજ્ઞનપદ્મકેમરયોજન-
વહ્ન્યોદીર્ઘમૂલા ચેતિ ॥

અમ્બષ્ટાધાતકીરુમુમસમદ્વાક્ત્વજ્ઞમધુક-
મિલ્કપેશિકારોધ્રસારરોધ્રપલાશનન્દીવૃક્ષપદ્મકેશ-
રાણિ ચેતિ ॥

મળો પ્રિયદ્વમ્બષ્ટાદી પક્ષાતીસારનાશનો ।

સંઘાનીયૌ હિતૌ પિત્તે વ્રણનાં ચાપિ રોપણૌ ॥ ૨૩ ॥

ઘઉંલાં, રિસામણી, ધાવણી, નાગકેસરનું
ઝાડ, રતાંજલિ, પતંગ, મોચરસ, રસવંતી, પાડલ,
સુરભો, કમળના કેસરા, મજીઠ અને જવાસો એ
તેર દ્રવ્યો મળીને પ્રિયંગ્વાદિ ગણુ કહેવાય છે.

કાળીપાડ અથવા મોરશિખા, ધાવણીનાં
ફૂલ, રિસામણી, અરકુસો, જીરીમધ, બીલાંની
પેશી, લોધર, પઠાણી લોધર, ખાખરા, પિંડીતગર
અને કમળના કેસરા એ અગિયાર દ્રવ્યો મળીને
અંબષ્ટાદિ ગણુ કહેવાય છે.

આ પ્રિયંગ્વાદિ ગણુ અને અંબષ્ટાદિ ગણુ
એ બન્ને ગણુ પાકા અતિસારને નષ્ટ કરનારા છે,
ભાંગ્યાને સાંધનારા છે, પિત્તમાં પણ હિતકારી
છે અને વ્રણમાં પણ ભરતી લાવનારા છે. ૨૩

ન્યગ્રોધાદિ ગણુ અને તેના ગુણો

ન્યગ્રોધોદુમ્બરાશ્વત્થકુક્ષમધૂકકપીતનકકુ-
લામ્રકોશામ્રસોમવલ્લજમ્બૂદ્વપ્રિયાલમધૂક્રોહિ-
ળીવન્નુલકદમ્બચદરીતિન્દુકીસહીકીરોધ્રસાવર-
રોધ્રમહાતકપલાશા નન્દીવૃક્ષથેતિ ।

ન્યગ્રોધાદિર્ગણો વ્રણઃ સંગ્રાહી મ્લસાધકઃ ।

રક્તપિત્તહરો દાહમેદોઘ્ની યોનિદોષહૃત્ ॥ ૨૪ ॥

વડ, ઉંબરા, પીપળો, પીપર, જીરીમધ,
અંબાડો, કડાચો, આંબો, પહાડી આંબો, સફેદ
સારવાળો ખેર, મોટાં કૃળોવાણું બંધુનું ઝાડ,
ઝીણું કૃળોવાણું બંગલી બંધુનું ઝાડ, ચારોળી,
મહુડો, કાયકૃળ, નેતર, કદંબ, ખોરડી, ટીંબર,
સાવેડો, લોધર, પઠાણી લોધર, બિલામું, ખાખરા
અને પારસપીપળો એ પચીસ દ્રવ્યો મળીને
ન્યગ્રોધાદિ ગણુ કહેવાય છે.

આ ન્યગ્રોધાદિ ગણુ વ્રણ મારે સારો છે,
દંત રોગનાર છે, ભાંગેલાને સાંધનાર છે અને
રક્તપિત્ત, દાહ, મેદ તથા યોનિના ઢોપને

મટાડનાર છે. ૨૪

ગુસ્ત્યાદિ ગણ અને તેના ગુણો
ગુદ્ધીનીમ્મુસ્તુમ્બુરુચ્ચન્દનાનિ પક્કં ચેતિ ॥
અપ્પ સર્વજ્વરાન્હન્તિ ગુદ્ધ્યાદિસ્તુ દીપનઃ ।
હૃદ્ધાસારોચક્રચમીપિપામાદાહનાશનઃ ॥ ૨૫ ॥

ગળા, લીંબડા, ધાણુ, રતાંજલિ અને
પદ્મક (પદ્મકાષ) એ પાંચ દ્રવ્યો મળીને
ગુડુઆદિ ગણ કહેવાય છે.

આ ગણ સર્વ પ્રકારના જ્વરા, મોળ,
અરોચક, હૃદ્ધી, તરશ તથા દાહને નષ્ટ કરે
છે અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે. ૨૫

ઉત્પલાદિ ગણ અને તેના ગુણો
ઉત્પલરક્તોસલુગુદ્ધસૌગન્ધિકૃત્વલયપુષ્કરી-
કાણિ મધુરં ચેતિ ॥

ઉત્પલાદિરયં દાહપિચરક્તવિનાશનઃ ।
પિપાસાવિપ્હૃદ્રોગચ્છર્દિમૂર્ચ્છાહરો ગણઃ ॥ ૨૬ ॥

નીલકમળ, રક્તકમળ, કુમુદ (પોયણ),
સુગંધી નીલકમળ, જરા શ્યામ તથા જરા સંદેહ
રાત્રિવિકાસી કમળ, શ્વેત કમળ અને જીરીમળ
એ સાત દ્રવ્યો મળીને ઉત્પલાદિ ગણ કહેવાય છે.

આ ઉત્પલાદિ ગણ દાહ, પિત્ત, લોહીનો
ખગાડ, તરશ, વિષ, હૃદયના રોગો તથા હૃદ્ધી
અને મૂર્છા મટાડનાર છે. ૨૬

મુસ્તાદિ ગણ અને તેના ગુણો
મુસ્તાહરિદ્રાદારુહરિદ્રાહરીતકપામલકવિમીત-
કકૃષ્ઠમવતીનચાપાઠાકરોહિણીશાશ્વેષ્ટાતિવિપા-
દ્રાવિહીમહાતકાનિ ચિત્રકચેતિ ॥

અપ્પ મુસ્તાદિકો નાસા ગણઃ શ્લેષ્મનિપૂદનઃ ।
યોનિદોષહરઃ સ્તન્યશોષનઃ પાચનસ્થયા ॥ ૨૭ ॥

મોથ, હળદર, દારુહળદર, હરડે, આમળાં,
બદેડાં, કઠ, ઘોળી વજ, રાતી વજ, કાળીપાડ,
કંડુ, પીણ્ડી, અતિપિષ્ત, એલચી, લિલામું અને
ચિત્રો એ સાણ દ્રવ્યો મળીને મુસ્તાદિ ગણ

કહેવાય છે.

આ મુસ્તાદિ ગણ કંઠને તથા યોનિના
દોષોને મટાડનાર, ધાવણને શુદ્ધ કરનાર અને
પાચન છે. ૨૭

ત્રિક્ષ્ણા ગણ અને તેના ગુણો
હરીતકપામલકવિમીતકાનિ ત્રિપ્લ્વા ॥
ત્રિપ્લ્વા કફપિત્તામી મેહકૃષ્ણવિનાશની ।
ચક્ષુષ્યા દીપની ચંચ વિપમજ્જરનાશની ॥ ૨૮ ॥

હરડે, બદેડાં અને આમળાં એ ત્રણ દ્રવ્યો
મળીને ત્રિક્ષ્ણા ગણ કહેવાય છે.

આ ત્રિક્ષ્ણા ગણ કંઠ, પિત્ત, પ્રમેહ, કાઠ
તથા વિપમજ્જરને નષ્ટ કરનાર અગ્નિને દીપ્ત
કરનાર તથા નેત્રોને હિતકારી છે. ૨૮

ત્રિકટુક ગણ અને તેના ગુણો
પિપ્પલીમરિચનૃદ્યુત્તેરાણિ ત્રિકટુકમ્ ॥
ત્ર્યુપર્ણ કર્કમદોષે મેહકૃષ્ણત્તગામયાન્ ।
નિહન્યાદીપનં ગુલ્મપીનસાગ્ન્યલ્પતામપિ ॥ ૨૯ ॥

પીપર, મરી અને સૂંઠ એ ત્રણ દ્રવ્યો
મળીને ત્રિકટુક અથવા ત્ર્યુપણ ગણ કહેવાય છે.
આ ત્રિકટુક ગણ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે
અને કંઠ, મેદ, પ્રમેહ, કાઠ, ત્વચાના રોગો, ગોળા,
શરદી અને અગ્નિની મંદતાને મટાડનાર છે. ૨૯

આમલક્યાદિ ગણ અને તેના ગુણો
આમલકીહરીતકીપિપ્પલ્યશ્વિત્રકચેતિ ॥
આમલક્યાદિરિત્યેષ ગણઃ સર્વજ્વરાપહઃ ।

ચક્ષુષ્યો દીપનો વૃષ્યઃ કફારોચકનાશનઃ ॥ ૩૦ ॥
આમળાં, હરડે, પીપર અને ચિત્રો એ ચાર
દ્રવ્યો મળીને આમલક્યાદિ ગણ કહેવાય છે.

આ આમલક્યાદિ ગણ સર્વ પ્રકારના
જ્વરાને, કંઠને તથા અરોચકને મટાડનાર છે,
નેત્રોને હિતકારી છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે

૧ હરીતક હિતામ ત્રિક્ષ્ણાના પ્રમાણમા હરડે
૧ ગાળ, બદેડા ૨ ગાળ અને આમળાં ૩ ગાળ એમ
પ્રમાણ લેવાયું કથ્યું છે. પ્ર.

અને વીર્યની વૃદ્ધિ કરનાર છે. ૩૦

ત્રિપ્લાદિ ગણ અને તેના ગુણો

ત્રપુલીસતામ્રરજતકૃષ્ણલોહસુવર્ણાનિલોદ્દમલંચેતિ॥

ગણસ્ત્રવ્યાદિરિત્યેષ ગરક્રિમિહરઃ પરઃ।

પિપાસાવિપદ્દ્રોગપાષ્ટમેહહરસ્તથા ॥

કથીર, સીસું, ત્રાંચુ, રૂપું, ગજવેલ, સોતું અને લોહાને કાટ^૧ એ સાત દ્રવ્યો મળીને ત્રિપ્લાદિ ગણ કહેવાય છે.

આ ત્રિપ્લાદિ ગણ ઝેર તથા ક્રીડાઓને મટાડવામાં બહુ ઉત્તમ છે અને તરસ, વિપ-સંબંધી રોગો, હૃદયના રોગો,^૨ પાંડુરોગ તથા પ્રમેહને મટાડનાર છે. ૩૧

લાક્ષાદિ ગણ અને તેના ગુણો

લાક્ષાઽઽરેવતકુટજાઽધ્મામારકદ્દલહરિદ્રાદ્વય-
નિમ્બસત્તચ્છદમાલત્યસ્ત્રાયમાણા ચેતિ ॥

કપાયત્તિક્તમધુરઃ કફપિત્તાતિનાશનઃ।

કુટ્થક્રિમિહરશ્ચૈવ દુષ્ટવ્રણવિશોધનઃ ॥ ૩૨ ॥

લાખ, ગરમાળો, ઈંદ્રબવ, કથેર, કાયકળ, હળદર, દારુહળદર, લીમડો, સપ્તપર્ણ, માલતી અને ત્રાયમાણ એ અગિયાર દ્રવ્યો મળીને લાક્ષાદિ ગણ કહેવાય છે.

આ લાક્ષાદિ ગણ તૂરો, કંડવો, મધુર, કુષ્ઠ પ્રણેને શુદ્ધ કરનાર અને કફના તથા પિત્તના રોગોને, કાઠોને તથા કૃમિઓને નષ્ટ કરનાર છે. ૩૨

લઘુપંચમૂળ તથા બૃહત્પંચમૂળ ગણ અને તેમના ગુણો

પચ્ચ પચ્ચમૂલાન્યતઃ કુર્ષ્વ વશ્યામઃ। તત્ર

૧ લોહાને કાટ વાપર્યો છે ચરકે પણ ગ્રજ સખ્દ વાપર્યો છે લોહઋષ વપરાયેલી નથી રસમાત્રમા પારો ગંધક છે પ્ર.

૨ પાંડુરોગમા આ રીતે સુશ્રુતે પણ લોહ વાપરી છે, પરંતુ આ કાયચિકિત્સાનો રિષય હોનાથી ચરકને સિદ્ધાંત વધુ માન્ય રાખવો, જેમા આમળા, હરેર, ગોમૂત વગેરે વાપરી રજક પિત્ત સુધારવાની વાત છે પ્ર.

ત્રિકષ્પ્ટકચૂહતીદ્રવ્યપૃથક્વર્ણો વિદારિગન્ધા ચેતિ
કનીયઃ ॥

કપાયત્તિક્તમધુરં કનીયઃ પચ્ચમૂલકમ્।

વાતઘ્નં પિત્તશ્મનં વૃંહણં લલવર્દનમ્।

વિન્નાશિમન્થદુષ્ટદુઃકપાટલાકાઝમર્યથેતિ મહત્ ॥

સતિક્તં કફગતિઘ્નં પાકે લઘ્વપ્રિદીપનમ્।

મધુરાનુરસં ચૈવ પચ્ચમૂલં મહત્સ્મૃતમ્ ॥ ૩૩ ॥

ગોખર, જાલી ભોંરીંગલી, બેઠી ભોંરીંગલી, પૃથ્વિપર્ણી અને શાલિપર્ણી એ પાંચ દ્રવ્યો મળીને લઘુપંચમૂળ ગણ કહેવાય છે.^૩

આ લઘુપંચમૂળ ગણ તૂરો, કંડવો, મધુર, પુષ્ટિ આપનાર, બળ વધારનાર અને વાયુના તથા પિત્તના રોગો શાંત કરનાર છે.

બીલી, અરલી, અરકૂસો, કાકય અને સીવણ એ પાંચ દ્રવ્યો મળીને બૃહત્પંચમૂળ ગણ કહેવાય છે.

આ બૃહત્પંચમૂળ ગણ કંડવો રસવાળો, કંડવાને અનુસરતા મધુર રસવાળો, પાકમાં હલકો, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર અને કફના તથા વાયુના રોગો નષ્ટ કરનાર છે. ૩૩

દશમૂલ ગણ અને તેના ગુણો

અનયોર્દશમૂલમુચ્ચતે ॥

ગણઃ શ્વાસહરો ઘોષ કફપિત્તાનિલાપહઃ।

આમસ્ય પાચનથૈવ સર્વજ્વરવિનાશનઃ ॥ ૩૪ ॥

ઉપર કહેલાં લઘુપંચમૂળ અને બૃહત્પંચમૂળ એ દશ દ્રવ્યો મળીને દશમૂળ ગણ કહેવાય છે.

આ દશમૂળ ગણ શ્વાસ, કફ, પિત્ત, વાયુ તથા સર્વ પ્રકારના જ્વરોને હરનાર છે અને આમને પકાવનાર છે. ૩૪

૩ આ ગણમા પૃથ્વિપર્ણી અને શાલિપર્ણીના પર્વાંત સખ્દો સુગંધીમા રખતા નથી. પેટલાક વેલો આ ગણમા ગોખરને બદલે ઝેરડો દાખલ કરે છે.

વક્ષીપંચમૂળ ગણ તથા કંટકપંચમૂળ ગણ
અને તેના ગુણે।

વિદીરાસારિવાજનીગુદ્ગચ્ચોઽજશૃંગી ચેતિ
ચક્ષીસંજઃ ॥

કરમર્દાત્રિકપ્તકસૈરીયકશતાવરીગૃધ્રનલ્ય
રતિ કપ્તકસંજઃ ॥

રક્તપિત્તહરો દ્યૌતો શોફત્રયવિનાશનો ।
સર્વમેહહરો ચૈવ શુક્રદોષવિનાશનો ॥૩૫॥

કૃગવેલો, કપૂરી, હળદર, ગળેા અને ચમાર-
દુધેલી એ પાંચ વેસારૂપ દ્રવ્યો મળીને વક્ષી-
પંચમૂળ ગણ કહેવાય છે.

કરમદાં, ગોખર, કાંટાઅશેળિયો, શતાવરી
અને ધોરડી એ પાંચ કાંટાવાળાં દ્રવ્યો મળીને
કંટકપંચમૂળ ગણ કહેવાય છે.

આ વક્ષીપંચમૂળ ગણ અને કંટકપંચમૂળ
ગણ ત્રણે દોષોના સોજાઓને, સર્વ પ્રકારના
પ્રમેહોને, વીર્ધના દોષોને અને રક્તપિત્તને નષ્ટ
કરનારા છે. ૩૫

તૃણપંચમૂળ ગણ અને તેના ગુણે।
કુશકાશનલદર્મકાળેકુઠા રતિ તૃણસંજકઃ ॥
મૂત્રદોષનિકારં ચ રક્તપિત્તં તથૈવ ચ ।

અન્તઃ પ્રયુક્તઃ ક્ષીરેણ શીઘ્રમેઘ વિનાશયેત્ ॥૩૬॥

ટૂંકો, ઢામળ તથા સોય જેવાં પત્રવાળો
દર્ભ, કાંસડો, ખરૂ, પહોળો ખરસટ પત્રવાળો
તથા લાંબો દર્ભ અને ઘોળી શેરડી એ પાંચ દ્રવ્યો
મળીને તૃણપંચમૂળ ગણ કહેવાય છે.

આ તૃણપંચમૂળ ગણનો દૂધની સાથે ઉપ-
યોગ કરવામાં આવે, તો તેથી મૂત્રદોષના વિકારો
તથા રક્તપિત્ત દુરત બ નષ્ટ થાય છે. ૩૬

૧ ચમારદુધેલી વેલ રૂપ છે અને આ ત્રણને હાગના
ગુણોવાળો છે મેઢાશીંગી જે ને મગડાશીંગી પણ કહેવાય
છે, તે તો મેઢા રૂપરૂપ છે ચમારદુધેલીના મેઢા, ગિયા-
લિકા તથા શરીર એ ત્રણ નામો ભેતો ‘અજશૃંગી’
એ નામ પણ બધેસઘડું જણાય છે.

લઘુ વગેરે પંચમૂળના બુદ્ધા બુદ્ધા સામાન્ય ગુણે।
एषां वातहरावाधावन्यस्यः पित्तविनाशनः ।

पञ्चकौ श्लेष्मशमनावितरौ परिकीर्तितौ ॥ ३७ ॥

લઘુપંચમૂળ અને બૃહત્પંચમૂળ એ બે ગણે।
વાયુને હરનારા છે. વક્ષીપંચમૂળ અને કંટક-
પંચમૂળ એ બે ગણે। કફને હરનારા છે અને
તૃણપંચમૂળ ગણ પિત્તને હરનારા છે. ૩૭
ત્રિવૃદાદિકમન્યત્રોપદેશ્યામઃ ॥ ૩૮ ॥

ત્રિવૃદાદિ ગણ બીજા સ્થળમાં કહેવામાં
આવશે. ત્રિવૃદાદિ નામનો આડનીસનો ગણ ઉપર
લખેલા સાડનીસ ગણોથી બુદ્ધ છે, તે અન્ય
સ્થળમાં કહેવામાં આવશે. (આ પછીના અધ્યાય-
નો ચોથો વિષય બુદ્ધો.) ૩૮

ગણોના યથાચોગ્ય ઉપયોગ
સમાસેન ગણા દ્યૌતે પ્રોક્તાસ્તેપી તુ વિસ્તરમ્ ।
ચિકિત્સિતેષુ વક્ષ્યામિ જ્ઞાત્વા દોષવલાવલમ્ ॥
एभिर्लेपान्कपायांश्च तैलं सर्पिषि पानकम् ।
प्रविभज्य यथान्पायं कुर्वीत मतिमान्मिपक् ॥ ૩૯ ॥

આ સાડનીસ ગણે। સંક્ષેપથી કહેવામાં
આવ્યા છે. એમનો ઉપયોગ ચિકિત્સાનાં પ્રકરણો-
માં કહેવામાં આવશે. બુદ્ધિમાન વેદે દોષોના
બળાબળની પરીક્ષા કર્યા પછી આ ગણોની
વહેંચણી કરીને લેપો, ક્વાથો, હિમે, કૃટિા,
સ્વરસો, તેલો, ઘી તથા પીવાનાં પીણાં વગેરે
ઓપધો કરવાં. ૩૯

વેદે ચોગ્ય ઘરમાં ઓપધોના સંગ્રહ કરવો
ધૂમરપાનિલકુદૈઃ સર્પર્ત્તપ્તનમિદ્રુતે ।

ગ્રાહયિત્વા ગૃહે ન્યસ્યેદ્વિધિનોપધસંગ્રહમ્ ॥ ૪૦ ॥
વેદે ઓપધો મંગાવી, સધળી ઋતુઓમાં
નને ધુમાડાથી, વરસાદથી, પવનથી કે બીનાશથી
કચી હરકત ન થતી હોય એવા ઘરમાં તે ઓપધો
નો સંગ્રહ રાખવો. ૪૦

ગણોના ઉપયોગ કરવાની પદ્ધતિ
સમીક્ષ્ય દોષમેદોશ્ચ મિશ્રાન્નિમ્નાન્પ્રયોજયેત્ ।
गृथञ्चिथान्समस्तान्वा गणं वा व्यस्तसंहतम् ॥ ૪૧ ॥

દોષોના ભેદો કે જ્યાં ઉત્તરતન્ના ૬૬ મા
અધ્યાયમાં કહેવાશે, તેમની તપાસ કરી રાગી-
ના શરીરમાં એક દોષ એ બીજા દોષોના મિશ્રણ
વગરના જેવામાં આવે, તો એક ગણનો પ્રયોગ
કરવો; એ બે દોષો મિશ્રણ થયેલા જેવામાં આવે
તો બે ગણોનો પ્રયોગ કરવો અને એ ત્રણ દોષો
મિશ્રિત થયેલા જેવામાં આવે, તો ત્રણ ગણોનો
પ્રયોગ કરવો. (કેટલાક ગણો બધા દોષોને
ટાળનારા પણ છે.) ગણનાં દ્રવ્યોમાં એ બે, ત્રણ
કે ચાર વગેરે દ્રવ્યોનો પ્રયોગ કરવો યોગ્ય
જણાય તો તેમ કરવું અને સપ્તનાં દ્રવ્યોનો પ્રયોગ
કરવો યોગ્ય જણાય તો તેમ કરવું. ૪૧

અધ્યાય ૩૯ મો

ઉપક્રમ

અર્થાત: સંશોધનસંશમનીયમધ્યાયં વ્યાખ્યા-
સ્વામ: । યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિ: ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'સંશોધનસંશમ-
નીય' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન
કરીશું કે જ પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુત
ની પાસે કહેલું છે. ૧

વમનદ્રવ્યો

મદનકુટજજીમૂતકેશ્વાકુધામાર્ગવૃત્તવેધનસર્પ-
વિહંગપિપ્પલીકરઝ્રપ્રભાદોકોવિદારકર્ણુદારારિ-
ષ્ટાશ્વગન્ધાવિદુલવન્ધુજીવકથેતાઝળપુષ્પીચિમ્બી-
ચામુર્ગેર્નારુક્ષિત્રા ચેત્યૂર્ધ્વમગહરાણિ ॥ ૨ ॥

મીંદળ, ઇંદ્રજવ, કુકડવેલ, કડવી તુંબડી,
કડવાં તૂરિયાં, કડવી ધિસોડી, સફેદ સર્પ, ૧

૧ સંશોધન તથા સંશમન દ્રવ્યોના નિરૂપણ વિશેનો.
૩૮ મા અધ્યાયમાં (૩૭)ની સાથે થનારા દ્રવ્યો કહ્યા છે
અને આ અધ્યાયમાં તે દોષોની ગણે થનારા તથા
પચક્રોમાં ઉપયોગી સંશોધન-સંશમન દ્રવ્યોના જથ્થાઓ
કહેવાય છે એ ભેદ છે. (કલન)

વાવડિંગ, પીપર, કરંજ, કુંવાડિયો, કંચનાર,
ગુંદો, લીંબડો, આસોંદ, નેતર, બપોરિયો, ઘોળી
વજ, શણ, કડવી ઘોલી, રાતી વજ, ઇંદ્રવારણી
અને ઉંદરકની આ દ્રવ્યો વમન કરાવનારા છે.

વમનમાં એ દ્રવ્યોના કયા કયા ભાગો લેવા ?

તત્ર કોવિદારપૂર્વેવાં ફલાનિ કોવિદારાદીનાં
મૂલાનિ ॥ ૩ ॥

મીંદળથી કુંવાડિયા સુધીનાં દ્રવ્યોનાં ફળો
લેવાં અને કંચનારથી ઉંદરકની સુધીનાં દ્રવ્યોનાં
મૂળ લેવાં. ૩

વિરેચન દ્રવ્યો

વિશ્વચ્છયામાદન્તીદ્રવન્તીસત્તાશક્તિનીવિપા-
ણિકાગવાક્ષીચ્છગલાન્ત્રીસુકસુવર્ણક્ષીરીચિત્રકકિ-
ણિહીકુશકાશતિલ્લકકમ્પિછકરમ્યકપાટલાપૂગ-
હરીતક્યામલકવિમીતકનીલિનીચતુરજ્જુલૈરણ્ડપૂતી
કમહાવૃક્ષસત્ત્વદાર્કાં જ્યોતિર્મતી ચેત્યધોમાગ-
હરાણિ ॥ ૪ ॥

રાતાં મૂળવાણું નસોતર, ઘોણું નસોતર,
નેપાળો, નાનો નેપાળો, હાથલો, આખડૂઠામણી,
મેંદાશીંગી, ઘોળાં ફૂલવાળી ઇંદ્રવારણી, વરધાશે,
થોર, દારૂડી અથવા પીળિયો, ચિત્રો, નાની માલ-
કાંકણી, દર્બ, કાસડો, તિલ્લક (મોટા લોધર) જે
કે પિલો, બકાન, પાડલ, સોપારી, હરડે, આમળાં,
બહેડાં, ગળી, ગેરમાળો, એરડો, ગુચ્છકરંડક-
કંટાલા નામનો થોર, સપ્તપર્ણ, આકડો અને
માલકાંકણી એટલાં દ્રવ્યો વિરેચન કરાવનારા છે.
(લોધરના ગુણોનું નિરૂપણ એતાં તેમાં આહી-
પણું જેવામાં આવે છે. મોટા લોધરનાં નામોમાં
'વિરેચી' શબ્દ છે, તેથી તેમાં વિરેચનપણું
હશે? કાશમાં એતાં 'તિલ્લક' એ નામ ઇંગો-
ળિયાનું પણ નીકળે છે.) ૪

૨ આ દ્રવ્યોમાં કેટલાક દ્રવ્યો સાક્ષાત્ વમન
કરાવનારા છે અને કેટલાક દ્રવ્યો વમનદ્રવ્યોમાં મળ્યા
પછી વમન કરાવનારા છે. (કલન.)

વિરેચનમાં એ દ્રવ્યોના કયા કયા ભાગો લેવા ?
તત્ર તિલ્વકર્ણેષાં મૂલાનિ । તિલ્વકાર્દીનાં
પાટાન્તાનાં ત્વચઃ । કમ્પિછકફલરજઃ । પૂગાદી-
નામેરળાન્તાનાં ફલાનિ । પૃતીકારમ્બવયોઃ પત્રાણિ ।
શેષાણાં ક્ષીરાણીતિ ॥ ૫ ॥

રાતાં મૂળવાળા નસોતરથી લોધર સુધીનાં
દ્રવ્યોનાં મૂળ લેવાં; લોધર, બકાન અને પાડલની
છાલ લેવી; કપિલાના ફળનું ચૂર્ણ લેવું; સોપારીથી
એરંડા સુધીનાં દ્રવ્યોનાં ફળો લેવાં; ગુચ્છકરંજ
અને ગરમાળાનાં પાંદડાં લેવાં અને બાકીનાં
દ્રવ્યોનું ફંધ લેવું. ૫

વમન તથા વિરેચન કરનારાં દ્રવ્યો
કોશાતકી સમ્પલા શઙ્ખિની દેવદાલી કારવે-
લ્લિકા ચેત્યુભયતોભાગહરાણિ ॥ ૬ ॥

કડવી ધિદોડી, હાથલો, આંખડૂટાભણી,
કુકડવેલ અને કારેલી એટલાં દ્રવ્યો વમન પણ
કરાવે છે અને વિરેચન પણ કરાવે છે. ૬

અન્ન કામ કરનારાં દ્રવ્યોના કયા ભાગ લેવા ?
ઘ્ણાં સ્વરસાં ઇતિ ॥ ૭ ॥

એ દ્રવ્યોના સ્વરસો લેવા. ૭
શિરોવિરેચન એટલે માથામાંથી કાપને
દૂર કરનારાં દ્રવ્યો

પિપ્પલીવિઢક્ષાપામાર્ગશિશુસિદ્ધાર્થકશિરીપ-
મરિચકરવીરથિમ્વીમિરિકર્ણિકાકિણ્ઠીવચાજ્યોતિ-
ષ્મતીકરજ્ઞાકાર્કર્ણલથુનાતિવિપાશઙ્ગવેરતાલીશત-
માલસુરસાર્જકેન્દુદીમેપશૂન્દીમાતુલ્લીપીલુ-
જાતીશાલતાલમધૂકલાશાહિજ્જલવળમધગોશ્વક્રસ-
મૃત્રાણીતિ શિરોવિરેચનાનિ ॥ ૮ ॥

પીપર, વાવડિંગ, અથેડો, સરગવો, સફેદ
સધંપ, સરસડિયો, મરી, કથુર, કડવી ઘોલી,

૧ કડવી ધિદોડી વગેરે દ્રવ્યો નિયમથી અને કામ
કરનારા છે અને ઇન્દ્રિયોનાં વગેરે દ્રવ્યો તે પત્ર, પુષ્પ
તથા મૂળ વગેરેના બેદથી ડોર્ષ વખતે વમન કરાવે છે
અને ડોર્ષ વખતે વિરેચન કરાવે છે. (કલન)

ગરણી, નાની માલકંકણી, વજ, મોટી માલ-
કંકણી, કરંજ, આકડો, સફેદ આકડો, લસણ,
અતિવિષ્ણ, ચૂંઠ, તાલીસ, તમાલ, તુલસી, જંગલી
તુલસી, ઇંગોળિયો, મેંઢાશીંગી, જંગલી બિઝેર,
રાતાં ફૂલવાળો સરગવો, પીલુડી, માલતી, સાગ,
તાડ, મદુડો, લાખ, હિંગ, લવણો, મધો, ગાયના
છાણુનો રસ અને ગાયનું મૂત્ર એટલા પદાર્થો
શિરોવિરેચન છે. ૮

શિરોવિરેચનમાં દ્રવ્યોના કયા ભાગો લેવા ?
તત્ર કરવીરપૂર્વેષાં ફલાનિ । કરવીરાદીનામ-
કાન્તાનાં મૂલાનિ । તાલીશપૂર્વેષાં કન્દાઃ । તાલીશ-
દીનામર્જકાન્તાનાં પત્રાણિ । હ્રુદ્દીમેપશૂન્દીયોસ્ત્વ-
ચઃ । માતુલ્લીપીલુજાતીનાં પુષ્પાણિ । શાલ-
તાલમધૂકાનાં સારાઃ । હિંગુલક્ષે નિર્યાસૌ । લવણા-
નિ પાર્થિવવિગ્રેષાઃ । મવાન્યાસવસંયોગાઃ । ગો-
મૂત્રશ્વક્રસૌ મલાવિતિ ॥ ૯ ॥

પીપરથી મરી સુધીનાં દ્રવ્યોનાં ફળ લેવાં-
કથુરથી સફેદ આકડા સુધીનાં દ્રવ્યોનાં મૂળ
લેવાં. લસણથી ચૂંઠ સુધીનાં દ્રવ્યોનાં ફંદ લેવાં.
તાલીસથી જંગલી તુલસી સુધીનાં દ્રવ્યોનાં
પાંદડાં લેવાં. ઇંગોળિયો અને મેંઢાશીંગીની
છાલ લેવી. જંગલી બિઝેર, રાતાં ફૂલવાળો
સરગવો, પીલુડી અને માલતીનાં પુષ્પો લેવાં.
સાગ, તાડ અને મદુડાના સાર લેવા. હિંગ અને
લાખ એ ગુંદરૂપ છે, માટે તેને જ લેવી. લવણો
(લણ) પૃથ્વીના અવયવો છે, માટે તેઓને જ
લેવાં. મધો આસવોના સંયોગોરૂપ છે, માટે
તેઓને જ લેવાં. ગાયનું મૂત્ર અને ગાયના છાણુનો
રસ એ રસરૂપ છે, માટે તેને જ લેવાં. ૯

વાયુનાં સંશ્લેષન દ્રવ્યો
સંશ્લેષનાન્યતઃ કર્ણવૃક્ષામાઃ-તત્ર મદ્રદારુહ-
હરિદ્રાવરુષમેપશૂન્દીચિલાતિચલર્તગલકચુરુશશ્વકી-
કુવેરાશ્વીરીતરુસહચરાગ્રિમન્યપત્સાદન્યેરળાદમ-

મેદકાલર્કર્કશતાવરીપુનર્નવાવસુકવશિરકાચ્ચનક-
માર્ગીકાર્પાસીઘ્વિકાલીપત્તુવદરયવકોલકુલત્ય-
પ્રમૃતીનિવિદારિગન્ધાદિથ દ્વે ઢાચે પચ્ચમૂલ્યૌ
સમાસેન વાતસંશમનો વર્ગઃ ॥ ૧૦ ॥

દેવદાર, કઠ, હળદર, વાયવરણાં, મેંઢાશીંગી,
ખલદાણા, પીળાં ફૂલવાળી ખપાટ, કાળાં પુષ્પો-
વાળો કાંટાઅશેળિયો, કૌવચ, સાલેડો, કાકચ,
વેલતરુ, પીળાં ફૂલવાળો કાંટાઅશેળિયો, અરણી,
ગળો, એરંડો, પાષાણુભેદ, સફેદ ફૂલનો આકડો,
રાતાં ફૂલનો આકડો, શતાવરી, સાટોડી, શિવ-
લિંગી, અધેડો, ધંતૂરો, ભારંગી, હીરવણી,
અમારફૂદી, પતંગ, બોર, જવ, મોટાં બોર
તથા કળથી ઇત્યાદિ પદાર્થો, વિદારીગંધાદિ ગણ,
‘લધુપંચમૂળ ગણ અને બૃહત્પંચમૂળ ગણ એ
વાયુનું સંશમન કરનારાં છે. આ વાયુનું સંશમન
કરનારો વર્ગ સંક્ષેપથી કહ્યો છે. ૧૦

પિત્તાનાં સંશમન દ્રવ્યો

ચન્દનકુચન્દનહીરોશીરમઙ્ગિપ્રાપયસ્યાવિ-
દારીશતાવરીગુન્દાશ્ચીવાલકહ્લારકુમુદોત્પલકદલી-
દ્વાર્વામૃતપ્રમૃતીનિ કાકોલ્યાદિન્યગ્રોધાદિસ્તુષ્ણપચ્ચ-
મૂલમિતિ સમાસેન પિત્તસંશમનો વર્ગઃ ॥

સુખડ, રતાંજલિ, અથવા પતંગ, વાળો,
કાળા વાળાનું મૂળ, મજ્જા, ખરથેર, વિદારીકંદ,
શતાવરી, મોથ, શેવાળ, કલ્હાર નામનું કમળ,
કુમુદ નામનું રાત્રિવિકાસી કમળ, ઉત્પલ નામનું
કમળ, કેળના અંકુર, ક્રોષ્ણક, તથા મૂર્ચા આદિ
દ્રવ્યો, કાકાલ્યાદિ ગણ, ન્યગ્રોધાદિ ગણ અને
તુણપંચમૂળ ગણ એ પિત્તનું સંશમન કરનારાં
છે. આ પિત્તનું સંશમન કરનારો વર્ગ સંક્ષેપથી
કહ્યો છે. ૧૧

૧ આથી એમ જણાવ્યું કે આટલા જ દ્રવ્યો વાયુનાં
સંશમન છે એમ સમજવું નહિ

૨ ચંદન આદિ દ્રવ્યો મણિમાં આવી ગયા છતાં
પણ જુદા લક્ષણો છે, તેથી એમ જણાવ્યું છે કે

કંદનાં સંશમન દ્રવ્યો

કાલેયકાપુરુલિતપર્ણીકુપ્તહરિદ્રાશીતશિવશ-
તપુષ્પાસરલારાસ્નાપ્રકીર્યોદકીર્યેન્દુદીસુમનઃકાકા-
દનીલાજ્જલકીહસ્તિકર્ણમુઙ્ગાતકલામકઞ્જપ્રમૃતીનિ
વલ્લીકમ્પકપચ્ચમૂલ્યૌ વિપ્પલ્યાદિર્ઘહૃત્યાદિર્ઘુન્ક-
કાદિર્વચાદિઃ સુરસાદિરાગ્ન્યઘાદિરિતિ સમાસેન
સ્તેપ્તસંશમનો વર્ગઃ ॥ ૧૨ ॥

પીળી સુખડ, અગરુ, તલવણી, કઠ,
હળદર, કપૂર, અથવા પર્યરફૂલ, સુવા, નસોતર,
રાસ્ના, કરંજ, ગુચ્છકરંજ, ઇંગોળિયો, બઈ,
દૂધિયો વછનાગ, રાતો એરંડો, નાનું મુંજ નામનું
ખડ તથા વાળો ઇત્યાદિ દ્રવ્યો, વલ્લીપંચમૂળ
ગણ, કંટકપંચમૂળ ગણ, પિપ્પલ્યાદિ ગણ,
બૃહત્યાદિ ગણ, મુઘ્કકાદિ ગણ, વચાદિ ગણ,
સુરસાદિ ગણ અને આરગ્ન્યઘાદિ ગણ એ કંદનું
સંશમન કરનારાં છે. આ કંદનું સંશમન કરનારો
વર્ગ સંક્ષેપથી કહ્યો. ૧૨

સંશ્લેષન તથા સંશમન દ્રવ્યોની માત્રા

તત્ર સર્વાણ્યેવૌપધાનિ વ્યાધ્યન્નિપુરુષવલાન્ય-
મિસમીક્ષ્ય વિદિષ્યાત્ ॥ તત્ર વ્યાધિવલાદધિકમૌપ-
ધમુપયુક્તં તમુપશ્ચમપ્ય વ્યાધિં વ્યાધિમન્યમાવહતિ ॥
અધિવલાદધિકમર્જીણં વિદ્યમ્ય વા પચ્યતે ॥ પુરુષ-
વલાદધિકં ગ્લાનિમૂર્છામદાનાવહતિ સંશમનમ્ ॥ एवं
સંશોધનમતિપાતયતિ ॥ હીનમેખ્યો દત્તમકિંચિત્કરં
મવતિ ॥ તસ્માત્સમમેવ વિદિષ્યાત્ ॥ ૧૩ ॥

વૈદે વ્યાધિના, અશિના અને પુરુષના
બળને સારી પેઠે એઈ-વિચારીને સધળાં ઔપધાની
ચોજના કરવી. જે સંશમન ઔપધ વ્યાધિના
બળના પ્રમાણ કરતાં અધિક આપનામાં આવે,
તો તે જે વ્યાધિને શાંત કરીને બીજા વ્યાધિ

એમાંના બેચાર પચ્ચ પોતાનું કાર્ય સારી રીતે કરી શકે છે.

૩ આથી એમ જણાવ્યું કે આટલા જ દ્રવ્યો કંદનું
સંશમન કરનારાં છે એમ સમજવું નહિ.

ઉત્પન્ન કરે છે,^૧ જે અશ્મિના બળના પ્રમાણ કરતાં અધિક આપવામાં આવે તો અશ્લુષ્ણ ઉત્પન્ન કરે છે અથવા લાંબા કાળ સુધી સ્થિર ગ્રહી પાડે છે અને પુષ્પના બળના પ્રમાણ કરતાં અધિક આપવામાં આવે, તો ગ્લાનિ, મૂર્છા તથા મદ ઉત્પન્ન કરે છે. જે પ્રમાણે જ સંશોધન ઔષધ પણ જે અધિક આપવામાં આવે, તો ઉપર પ્રમાણે કરે છે, અને તે ઉપરાંત રોગીના બળને બહુ જ હાનિ પહોંચાડે છે. જે ઔષધો વ્યાધિના, અશ્મિના તથા પુરુષના બળથી ઓછાં આપવામાં આવે, તો અદ્યપ ગુણ કરનારાં અથવા નકામાં જ થઈ પડે છે; માટે જે ઔષધ દેવું તે સમ જ (રોગથી વિપત્તિ જ) દેવું. ૧૩ નબળા રોગીને બળવાન સંશોધન ન દેવું

મવન્તિ ચાત્ર ॥

રોગે શોષનમાચ્ચે તુ યો મવેદોપદુર્બલઃ ।
તસ્મૈ દધાન્નિપકપ્રાજ્ઞો દોષપ્રચ્ચાનનં મૃદુ ॥૧૪॥

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે. ‘રોગ સંશોધનથી મટે એવો હોય અને રોગી ઉપવાસાદિકથી નહિ, પણ દોષોથી નબળો થયેલો હોય, તો તેને વિદ્વાન વેધે ઠામળ વીર્યાવાળું ગરમાળા વગેરે સંશોધન દેવું.

નબળા થયેલા રોગીને સંશોધન ક્યાં દેવું ?
ચલે દોષે મૃદૌ કોષ્ઠે નેક્ષેતાર વલં નૃણામ્ ।
અવ્યાધિદુર્બલસ્યાપિ શોષનં હિ તદા મવેત્ ॥
સ્વયં પ્રવૃત્તદોષસ્ય મૃદુકોષ્ઠસ્ય શોષનમ્ ।
મવેદત્પવલસ્યાપિ પ્રયુક્તં વ્યાધિનાશનમ્ ॥૧૫॥

રોગી વ્યાધિથી નહિ પણ ઉપવાસાદિકથી નબળો થયેલો હોય, પરંતુ જે તેના દોષ સ્થાનથી

૧ એટલા માટે જ્યાં અતિ દુર્બળપણે હોય અને શોષનક્રિયા સહન ન જ થઈ શકે તેમ હોય, ત્યાં જ સશક્ત ઔષધનો ઉપયોગ કરવો-જે રાત્રના દોષને દવાવાળો ઉપાય છે, દોષને બહાર કાઢવાનો નહિ પ્ર

અલિત થયો હોય અને કોઈ ઠામળ હોય, તો તેને સંશોધન દેવામાં બળ ઉપર લક્ષ્ય ન આપવું; કેમ કે અતિમાં સંશોધન હિતકારી છે. રોગી અદ્યપ બળવાળો હોય, પરંતુ તેનો દોષ પોતાની મેળે જ આનથી અલિત થયો હોય અને કોઈ ઠામળ હોય તો દેવામાં આવેલું સંશોધન વ્યાધિને નષ્ટ કરનારું થાય છે. ૧૫

વ્યાધિ, અશ્મિ તથા રોગી મધ્ય બળવાળો હોય તો ઔષધોની માત્રા

વ્યાધ્યાદિપુ તુ મધ્યેષુ કાયસ્યાહ્નલિરિપ્પતે ।
નિઠાલપદકં ચૂર્ણં દેયઃ કલ્કોઽક્ષર્મમિતઃ ॥ ૧૬ ॥

વ્યાધિ, અશ્મિ તથા રોગી મધ્યમ બળવાળો હોય, તો કાયથી માત્રા સોળ તોલાભાર દેવી, ચૂર્ણની માત્રા એક તોલાભાર દેવી અને કલ્કની માત્રા પણ એક તોલાભાર જ દેવી. (જે વ્યાધિ, અશ્મિ તથા રોગી હીન બળવાળો હોય, તો જે માત્રાઓ ઓછી કરવી અને અધિક બળવાળો હોય તો જે માત્રાઓ વધારવી.) ૧૬

અધ્યાય ૪૦ મે ૨૬૫

ઉપક્રમ

અથાતો દ્રવ્યરસગુણવીર્યવિપાકવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં
વ્યાખ્યાસ્યામઃ । યયોરાચ મગસાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥૧॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી ‘દ્રવ્યરસગુણ-વીર્યવિપાકવિજ્ઞાનીય’^૨ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

કેટલાકના મતમાં દ્રવ્ય પ્રધાન છે

કેચિદાચાર્યા યુવતે દ્રવ્યં પ્રધાનમ્ । કસ્માત્ ?
અવશિતત્વાદિહ રાહુ દ્રવ્યં વ્યવશિતં નરસાદયો
યથાઽઽમે ફલે યે રસાદયસ્તે પકેન સન્તિ । નિત્ય-

૨ દ્રવ્યોના મધુર આદિ રસોના, શીતોષ્ણાદિક ગુણોના, તે તે દ્રવ્યોના પ્રભાવોના અને પરિપાકસમયના જે સ્વાતંત્ર્ય થાય છે, તેઓના વિશેષ જ્ઞાન વિશેષ

ત્વાચ્ચ નિર્ત્યં હિ દ્રવ્યમનિત્યા ગુણા યથા કલ્પાદિ-
પ્રતિભાગઃ । સ એવ સમ્પન્નરસમન્થો વ્યાપન્નરસમન્થો
વા ભવતિ । સ્વજાત્યવસ્થાનાચ્ચ યથા હિ પાર્થિવં દ્રવ્ય-
મન્યભાવં ન ગચ્છત્યેવં શ્રેષ્ઠાણિ । પચ્ચેન્દ્રિયગ્રહણાચ્ચ
પચ્ચમિરિન્દ્રિયૈર્ગૃહ્યતે દ્રવ્યં ન રસાદયઃ । આશ્રય-
ત્વાચ્ચ દ્રવ્યમાશ્રિતા રસાદયો ભવન્તિ । આરમ્ભ-
સામર્થ્યાચ્ચ દ્રવ્યાશ્રિત આરમ્ભો યથા—વિદારિગન્ધા-
દિમાદૃશ્ય સંકુલ વિપચેદિત્યેવમાદિષુ ન રસાદિવા-
રમ્ભઃ । શાસ્ત્રપ્રામાણ્યાચ્ચ શાસ્ત્રે હિ દ્રવ્યં પ્રધાનશ્ચ-
પદેશે હિ યોગાનાં યથા—માતુલુક્કાગ્નિમન્યૌ ચેત્યાદૌ
ન રસાદય ઉપદિશ્યન્તે । ક્રમાપેક્ષિતત્વાચ્ચ રસાદીનાં
રસાદયો હિ દ્રવ્યક્રમમપેક્ષન્તે યથા તરુણે તરુણાઃ
સંપૂર્ણે સંપૂર્ણા इति । एकदेशशाध्यत्वाच्च द्रव्याणामे-
कदेशेनापि व्याधयः साध्यन्ते यथा महावृक्षक्षीरे-
णेति । तस्माद् द्रव्यं प्रधानम् । द्रव्यलक्षणं तु क्रिया-
गुणवत्तमवायिकारणमिति ॥ ૨ ॥

કેટલાક આચાર્યો કહે છે. 'દ્રવ્ય,
રસ,^૧ ગુણ,^૨ વીર્ય^૩ અને વિપાક^૪માં દ્રવ્ય જ
પ્રધાન છે, આ વિષયમાં પહેલું કારણ એ

૧ મધુર, અમ્લ, કટુ, તિક્ત, લઘુ અને કષાય
એ છે રસો કહેવાય છે

૨ શીત, ઉષ્ણ, રિનઝ, રક્ષ, મદ, તીવ્ર, ગુરુ,
લઘુ, પિચ્છિલ, વિશદ, ન્દાશ્લ, પરપ, કડિન, ચુદ્,
દ્રવ, સાદ્ર, રિથર, સર, રચ્ચ અને સ્ક્રમ એ વીશ ગુણો
કહેવાય છે. (આ રથાના ૪૬મા અધ્યાયના ૨૪૧મા
વિષયમા આ જ ગુણો થોડા ફેરફારથી જણાયા
છે (૩૬ન)

૩ એમાના શીત, ઉષ્ણ, રિનઝ, રક્ષ, વિશદ,
પિચ્છિલ, મદ અને તીવ્ર એ આઠ ગુણો વીર્ય કહેવાય
છે, ગુણોથી વીર્યોમા ભુતિ છે. ભુતો કે જે ગુણો
આમગીમા છે તે જ ગુણો હરેમા છે; પરંતુ આમગી
શીતવીર્ય છે અને હરે ઉષ્ણવીર્ય છે. દ્રવ્ય, રસ ગુણ
અને વિપાક એ જે કામ કરી શકતા નથી તે કામને
કરનારો જે પ્રભાવ હોય છે તે વીર્ય છે. (૩૬ન)

૪ દ્રવ્ય પરિપાકના સમયમા પોતાના સ્વાભાવિક
રસને છોડી દઈને જે રસાતરને પ્રાપ્ત થાય છે તે
રસ તવિપાક કહેવાય છે. (૩૬ન)

છે કે દ્રવ્ય એનું એ જ રહે છે અને રસાદિક
એના એ જ ન રહેતાં બદલાઈ જાય છે.
જમ કે આંખા વગેરેનું ક્ષણ એનું એ જ રહે છે
અને રસાદિક, જવા કાચા ક્ષણમાં હોય છે
તેવા પાકા ક્ષણમાં હોતા નથી. ખીનું કારણ
એ છે કે દ્રવ્ય નિત્ય છે અને ગુણો અનિત્ય છે.
જમ કે કદક, સ્વરસ તથા ક્વાથ વગેરે પદાર્થ
એના એ રહે છે, પણ તે પદાર્થમાં રસ તથા ગંધ
અમુક કાળમાં જવા ભેઈએ તેવા રહે છે અને
અમુક કાળમાં બગડી જાય છે. ત્રીનું
કારણ એ છે કે દ્રવ્ય પોતાની જે પાર્થિવ આદિ
ભતિમાં હોય તે ભતિમાં જ રહે છે, પણ ખીજ
ભતિને પ્રાપ્ત થતું નથી. જમ કે જે દ્રવ્ય
પૃથ્વી સંબંધી હોય તે પૃથ્વી સંબંધી જ રહે છે
પણ જલ સંબંધી, અગ્નિ સંબંધી, વાયુ સંબંધી
કે આકાશ સંબંધી થઈ જતું નથી; તેમજ જે દ્રવ્ય
જલ સંબંધી હોય તે જલ સંબંધી જ રહે છે; પણ
પૃથ્વી સંબંધી અગ્નિ સંબંધી, વાયુ સંબંધી કે
આકાશ સંબંધી થઈ જતું નથી. આ પ્રમાણે જ
અગ્નિ સંબંધી, વાયુ સંબંધી તથા આકાશ સંબંધી
દ્રવ્યો વિષે સમજ લેવું. ચોથું કારણ એ છે કે
દ્રવ્યોનું પાંચે ઇન્દ્રિયોથી અહણ થાય છે અને રસ,
ગુણ, વીર્ય તથા વિપાકનું પાંચે ઇન્દ્રિયોથી
અહણ થતું નથી; પણ અમુક અમુક ઇન્દ્રિયોથી જ
અહણ થાય છે. પાંચમું કારણ એ છે કે દ્રવ્ય જ
રસના, ગુણના, વીર્યના તથા વિપાકના આશ્રય-
રૂપ છે; પણ રસ, ગુણ, વીર્ય કે વિપાક
દ્રવ્યના આશ્રયરૂપ નથી. છઠું કારણ એ છે કે
જે કદક તથા ક્વાથ વગેરેની બનાવટ થાય છે
તે દ્રવ્યના આશ્રયથી જ થાય છે; પણ રસાદિકના
આશ્રયથી થતી નથી. જમ કે 'શાલિપર્ણી'
આદિ ઔષધને લાવી કઠીને પકાવવું' વગેરે

વાદ્યો પ્રમાણે દ્રવ્યને જ લાવી ફટીને તેને પકાવી શકાશે; પણ રસાદિકને લાવી ફટીને તેને પકાવી શકાશે નહીં. સાતમું કારણ એ છે કે શાસ્ત્રમાં પણ તે યોગોના ઉપદેશમાં દ્રવ્યોનાં જ નામો આપેલાં છે; પણ રસાદિકનાં નામો આપેલાં નથી. જેમ કે અમુક યોગમાં 'ખિન્નર' અને અરણીને મિશ્રિત કરવાં અને અમુક યોગમાં અમુક દ્રવ્યોને મિશ્રિત કરવાં ઇત્યાદિ લખ્યું છે; પણ અમુક યોગમાં અમુક રસોને, અમુક ગુણોને, અમુક વીર્યોને કે અમુક વિપાકોને મિશ્રિત કરવાં એમ લખ્યું નથી. આઠમું કારણ એ છે કે રસ, ગુણ, વીર્ય અને વિપાકને દ્રવ્યના કમની અપેક્ષા છે; પણ દ્રવ્યને એમના કમની અપેક્ષા નથી. જેમ કે દ્રવ્ય નવું હોય ત્યારે એ સધળા નવા હોય છે અને દ્રવ્ય સંપૂર્ણ હોય, ત્યારે એ સધળા સંપૂર્ણ હોય છે. નવમું કારણ એ છે કે અમુક વ્યાધિઓને દ્રવ્યનો એક ભાગ પણ મટાડે છે; પરંતુ રસનો, ગુણનો, વીર્યનો કે વિપાકનો એક ભાગ કોઈ વ્યાધિને મટાડે છે એમ નથી. જેમ કે ચૌરના એકલા દૂધનો જ ઉપયોગ કરવાથી કોઈ વ્યાધિ મટે છે, તેમ રસાદિકના એકલા અમુક ભાગનો જ ઉપયોગ કરવાથી કોઈ વ્યાધિ મટે છે એ સંભવિત નથી. રસાદિક પદાર્થો ભાગ વગરના જ છે. આ નવ કારણોથી સિદ્ધ થયું કે દ્રવ્ય જ પ્રધાન છે.' ક્રિયાઓવાળું, ગુણોવાળું અને ઘટપટાદિ પદાર્થોમાં સમવાયી (ઉપાદાન) કારણરૂપે રહેનારું જ હોય છે તે દ્રવ્ય કહેવાય છે, એ દ્રવ્યનું લક્ષણ છે. ૨

કેટલાકના મતમાં રસની પ્રધાનતા

નેલાહરન્વે। રસાસ્તુ પ્રધાનમ્। કસ્માદ્? આગમાત્ આગમો હિ શાસ્ત્રમુચ્યતે, શાસ્ત્રે હિ રસા અધિકૃતા યથા-રસાયત્ત આહાર ઇતિ તસ્મિન્ પ્રાણાઃ। ઉપદેશાદ્યોપદિર્યન્તે હિ રસા યથા-મધુ-રામ્લલવણા વાતં શ્રમયન્તિ। અનુમાનાચ રસેન દ્યુત-

મીયતે દ્રવ્યં યથા મધુરમિતિ। ક્રાપિચનાચ ક્રાપિ-વચનં વેદો યથા કિંચિદિદ્ય્યાર્થ મધુરમાહરેદિતિ। તસ્માદ્રસાઃ પ્રધાનમ્ ॥ ૩ ॥

કેટલાક આત્માર્થો દ્રવ્યોની પ્રધાનતા માનતા નથી, પણ રસોની પ્રધાનતા માને છે. તેઓ કહે છે કે, 'રસો જ પ્રધાન છે.' આ વિષયમાં પહેલું કારણ એ છે કે આગમમાં રસોની પ્રધાનતા માનેલી છે. આગમ અને શાસ્ત્ર એ બે પર્યાય શબ્દો છે. 'આહાર રસોને આધીન છે અને પ્રાણો આહારને આધીન છે' ઇત્યાદિ શાસ્ત્રવચનોથી સિદ્ધ થાય છે કે, શાસ્ત્રોએ રસોની જ પ્રધાનતા સ્વીકારેલી છે. બીજું કારણ એ છે કે ચિકિત્સા-શાસ્ત્રમાં પણ 'મધુર, અમ્લ અને લવણ એ રસો વાયુને શાંત કરે છે' ઇત્યાદિ વાક્યોથી રસોના ઉપદેશ મુખ્ય કરેલો છે. ત્રીજું કારણ એ છે કે, રસો ઉપરથી જ દ્રવ્યોની મધુરતા વગેરેનું અનુમાન થાય છે; જેમ કે મધુર રસ અનુલવમાં આવવાથી અનુમાન કરવામાં આવે છે કે, 'આ દ્રવ્ય મધુર છે.' ચોથું કારણ એ છે કે, 'યજ્ઞન કરવાને માટે થોડાંક મધુર રસ લાવવો' એવાં વેદવચનથી પણ રસનું પ્રાધાન્ય સિદ્ધ થાય છે. આ કારણોથી સિદ્ધ થયું કે રસો જ પ્રધાન છે.' ૩

ગુણો પ્રધાન છે એ જણાવવાની જરૂર નથી રસેષુ ગુણસંજ્ઞા। રસલક્ષણમન્યશોપદેશ્યામઃ ॥૪॥

જેમ દ્રવ્યની અને રસોની પ્રધાનતા વિશે જુદા જુદા વાદો લખ્યા અને વીર્યની તથા વિપાકની પ્રધાનતાના વાદો હવે પછી જુદા જુદા લખવામાં આવશે, તેમ ગુણોની પ્રધાનતાનો વાદ જુદો લખવાની જરૂર નથી; કારણ કે રસ, વીર્ય અને વિપાક એ એક જાતના ગુણો જ છે; માટે તેમની પ્રધાનતાનો વાદ જ ગુણોની પ્રધાનતાનો વાદ છે. રસોનાં લક્ષણો આ સૂત્ર-

સ્થાનના ' રસવિશેષવિજ્ઞાનીય ' નામના ૪૨ માં
અધ્યાયમાં આવશે. ૪

કેટલાકના મતમાં વીર્યની પ્રધાનતા

નેત્યાહુરન્યે । વીર્ય પ્રધાનમિતિ । કસ્માત્ ?

તદ્દશેનોપવર્કમ્નિષ્પત્તેઃ । इहौषधकर्माण्युर्ध्वाधोभा-
गोभयभागसंशोधनसंशमनसंग्राहकाग्निदीपनप्रपीड-
नलेखनचंद्रहणरसायनवाजीकरणध्वयशुकरविलयनद-
हनदारणमादनप्राणप्रविप्रश्रमनानि वीर्यप्राधान्या-
द्भवन्ति । तच्च वीर्यं द्विविधमुष्णं शीतं चाग्नीपोमी-
यत्वाजगतः । केचिदष्टविधमाहुरुष्णं शीतं लिङ्गं
रूक्षं विशदं पिच्छिलं मृदु तीक्ष्णं चेत्येतानि वीर्याणि
स्वबलगुणोत्कर्षाद्रसमभिभूयात्मकम् कुर्यन्ति । यथा
तावन्महत्पञ्चमूलं कषायं तिक्तानुरસं વાતં શમય-
ત્પુષ્ણવીર્યત્વાત્તા કુલત્થઃ કષાયઃ કટુકઃ પલાન્દઃ
સ્નેહભાવાદ્ધ । મધુરશ્લેષુરસો વાતં વર્દયતિ શીત-
વીર્યત્વાત્ । કટુકા પિપ્પલી પિત્તં શમયતિ મૃદુશીત-
વીર્યત્વાદમ્લમામલકં લઘ્વં સૈન્ધવં ચ । તિક્ત-
કાકમાર્ચી પિત્તં વર્દયત્પુષ્ણવીર્યત્વાન્મધુરામત્સાશ્ચ ।
કટુકં મૂલકં શ્લેષ્માણં વર્દયતિ સ્નિગ્ધવીર્યત્વાત્ ।
અમ્લં કપિત્થં શ્લેષ્માણં શમયતિ રૂક્ષવીર્યત્વાન્મ-
ધુરં ક્ષૌદ્રં ચ । તદેતન્નિદર્શનમાત્રમુક્તમ્ ॥

भवन्ति चात्र ॥

ये रसा वातशमना भवन्ति यदि तेषु वै ।
रौक्ष्यलाघवशैलानि न ते हन्तुः समीरणम् ॥
ये रसाः पित्तशमना भवन्ति यदि तेषु वै ।
तैक्ष्ण्योष्णलघुताश्चैव न ते तत्कर्माकारिणः ॥
ये रसाः श्लेष्मशमना भवन्ति यदि तेषु वै ।
स्नेहगौरवशैत्यानि वलासं वर्द्धयन्ति ते ॥

तस्माद्वीर्यं प्रधानमिति ॥ ૫ ॥

કેટલાક આચાર્યો દ્રવ્યોની કે રસોની
પ્રધાનતા માનતા નથી, પણ વીર્યની જ પ્રધાનતા
માને છે; કારણ કે ઔષધોનાં કર્મોની સિદ્ધિ
વીર્યને લીધે જ થાય છે. આ ચિકિત્સાશાસ્ત્રમાં

ઔષધોનાં વમન, વિરેચન, ઉભય લાગ સંશોધન
(વમન તથા વિરેચન એ બન્ને), સંશમન,
સંગ્રહણ, અગ્નિદીપન, પ્રપીડન (દબાવવું),
લેખન (દોષોનું ઉખેડી તથા ખોતરીને પાતળા-
પણું કરવું), ખૂંદણ (શરીરની પુષ્ટિ કરવી),
રસાયન (યૌવનનું સ્થાપન વગેરે), વાજકરણ,
શ્વયયુકરણ (સોજો કરવો), વિલયન (સોજાને
નરમ પાડવો), દહન, દારણ (ઝીરવું), મદ
કરવો, પ્રાણ હરવા અને વિષનું શમન કરવું,
ઘટ્યાદિ કામો વીર્યના પ્રાધાન્યથી જ થાય છે.
એ વીર્ય ઉષ્ણ અને શીત એમ બે પ્રકારનું છે;
કારણ કે સધળું જગત અગ્ન્યાત્મક અને સોમા-
ત્મક જ છે. કેટલાક આચાર્યો ઉષ્ણ, શીત,
સ્નિગ્ધ, રૂક્ષ, વિશદ, પિચ્છિલ, મૃદુ અને તીક્ષ્ણ
એ રીતે વીર્યને આઠ પ્રકારનું માને છે. આ
વીર્યો પોતાનાં બળોના અને પોતાના ગુણોના
ઉત્કર્ષથી રસનો પરાભવ કરીને પોતાનું કામ
કરે છે; જમ કે બુદ્ધત્વ અમૂળ ગણ તૂરા રસવાળો
અને કડવા અનુરસવાળો ઢોવાથી વાયુને વધાર-
નારો સંભવતાં છતાં પણ ઉષ્ણ વીર્યવાળાને
લીધે વાયુને શાંત કરે છે. તેમ જ કળથી તૂરા
રસવાળો અને ડૂંગળી (કાંદા) તીખા રસવાળો
ઢોવાને લીધે વાયુને વધારનારો સંભવતાં છતાં
પણ ઉષ્ણ તથા સ્નિગ્ધ વીર્યવાળો ઢોવાને લીધે
વાયુને શાંત કરે છે. શેરડીનો રસ મધુર ઢોવાથી
વાયુનો નાશ કરનાર-શત્રુ સંભવતાં છતાં પણ
શીતવીર્ય ઢોવાને લીધે વાયુને વધારે છે. પીપર
તીખો, આમળું ખાટું અને સિંધવ ખારું
ઢોવાને લીધે પિત્તને વધારનારાં સંભવતાં છતાં
પણ મૃદુ તથા શીત વીર્યવાળાં ઢોવાને લીધે
પિત્તને શાંત કરે છે. પીતુડી કડવી ઢોવાથી

૧ નામ આચાર્યોએ પીતુડીને ઉષ્ણ વીર્ય માનીને
પિત્તને વધારનારી ગણી છે, પણ આ મંથતા આચાર્યે તે
સમશીતોષ્ણ ગણીને ત્રણે દોષોને ઘટ્ટનારી જ માની છે

અને માછલાં મધુર દોષાથી પિત્તનો નાશ કરનાર સંભવતાં છતાં પણ ઉષ્ણ વીર્યવાળાને લીધે પિત્તને વધારે છે. મોટા મૂળા^૧ તીખા દોષાથી કંટો નાશ કરનાર સંભવતાં છતાં પણ સ્નિગ્ધ વીર્યવાળા દોષાને લીધે કંટને વધારે છે. ઠાહું ખાટું અને મધ મધુર^૨ દોષાથી કંટને વધારનાર સંભવતાં છતાં પણ રૂક્ષ વીર્યવાળાં દોષાને લીધે કંટને શાંત કરે છે. આ જ કહ્યું, તે કેવળ દિક્ષપ્રદર્શન માત્ર છે.

આ સ્થળના ષ્લોકોમાં કેટલાક વૈદો કહે છે : 'જમ ઉપર પ્રમાણે અમુક વીર્યો અમુક દ્રવ્યોમાં પોતાનાં દોષાથી એટલે અન્યથા ઉપકાર કરે છે, તેમ અમુક વીર્યો અમુક રસોમાં પોતાનાં નહિ દોષાથી એટલે બ્યતિરેકથી પણ ઉપકાર કરે છે; જમ કે મધુર, ખાટા અને ખારા એ ત્રણ રસો કે જ્યો વાયુને શાંત કરનારા છે, તેઓમાં એ રૂક્ષતા, લઘુતા કે શીતતા હોય, તો તે રસો વાયુને હણી શકે જ નહિ. મધુર, તિક્ત (કંટો) તથા તૂરો એ ત્રણ રસો કે જ્યો પિત્તને શાંત કરનારા છે, તેઓમાં તીક્ષ્ણતા, ઉષ્ણતા કે લઘુતા હોય, તો તે રસો પિત્તને હણી શકે જ નહિ. તેમ જ કંટ (તીખો), તિક્ત, (કંટો) અને તૂરો એ ત્રણ રસો કે જ્યો કંટને હણનારા છે, તેઓમાં સ્નિગ્ધતા, ગુરુતા કે શીતતા હોય તો તેઓ કંટને વધારે. (આ જ વિષયમાં લઘુ તથા ગુરુને વીર્યોમાં ગણેલાં નથી છતાં તે અહીં ગણ્યાં છે તે મતોંતરથી ગણ્યાં હશે એમ જણાય છે.)'

આ કારણોથી સિદ્ધ થયું કે વીર્ય જ પ્રધાન છે.

- ૧ નાના મૂળા તો જ્યો દોષોને હણનારા છે,
૨ લગભગ બધા જ મધુર રસો કંટ વધારનાર છે,
પણ મધ નથી. પ્ર.

કેટલાકના મતે વિપાકની પ્રધાનતા

નેત્રાહુરન્યે । વિપાકઃ પ્રધાનમિતિ કમ્માત્ ૧
સમ્યદ્વિધ્યાવિપાકવાદિહ સર્વદ્રવ્યાણ્યમ્યવહૃતાનિ
સમ્યદ્વિધ્યાવિપાકાનિ ગુણં દોષં વા જનયન્તિ ।
તત્રાહુરન્યે પ્રવિરસં પાક ઇતિ । કેચિત્ત્રિવિધમિ-
ચ્છન્તિ મધુરમમ્લં કટુકં ચેતિ । તત્તુ ન મમ્યમ્ભૂત-
ગુણાદાગમાચામ્લો વિપાકો નાન્તિ પિત્તં હિ વિદ-
શ્યમમ્ભૂતામુપત્યગ્રેર્મન્દત્વાત્ । યદ્યેવં લગ્નોઽવ્યન્યઃ
પાકો ભવિષ્યતિ શ્લેષ્મા હિ વિદગ્યો લઘ્વળતામુપતિ ।
મધુરો મધુરસ્યામ્લોઽમ્લસ્યેવં સર્વેપામિતિ કેચિદા-
હુર્દિપાન્તં ચોપદિશન્તિ યથઃ—તાવત્કીરં સ્યાલીગત-
મભિપચ્યમાનં મધુરમેવ સ્વાગ્રથા વા શાલિપવમ્-
દ્વાદયઃ પ્રકીર્ણાઃ સ્વભાવમુત્તરકાલેઽપિ ન પરિત્ય-
જન્તિ તદ્વદિતિ । કેચિદ્વદન્ત્યલ્પલગ્નત્તો ધલવતાં
વશમાપાન્તીત્યેવમનવસ્યિતિસ્તસ્માદસિદ્ધાન્તઃ ૨ ।
આગમે હિ દ્વિવિધ એવ પાકો મધુરઃ, કટુકથ ।
તપોર્મધુરાલ્પો ગુરુઃ કટુકાર્લ્પો લઘુરિતિ । તત્ર
પૃથિવ્યમેજોવાય્વાકાશાનાં દૈવિધ્યં ભવતિ ગુણસા-
ધર્મ્યાદ્રુસ્તા લઘુતા ચ । પૃથિવ્યપાથ ગુર્યઃ શેષાણિ
લઘૂનિ તસ્માદ્ દ્વિવિધ એવ પાક ઇતિ ॥

મવન્તિ ચાવ ॥

દ્રવ્યેષુ પચ્યમાનેષુ વેષ્યમ્પૃથિવીગુણાઃ ।
નિર્વર્તન્તેઽધિકાસ્તત્ર પાકો મધુર ઉચ્યતે ॥
તેજોઽનિલાકાશગુણાઃ પચ્યમાનેષુ યેષુ તુ ।
નિર્વર્તન્તેઽધિકાસ્તત્ર પાકઃ કટુરુ ઉચ્યતે ॥ ૬ ॥

કેટલાક આચાર્યો દ્રવ્યોની, રસોની કે વીર્યોની પ્રધાનતા માનતા નથી, પણ વિપાકની જ પ્રધાનતા માને છે; કારણ કે ખાવામાં આવતાં સર્વ દ્રવ્યો સારી રીતે વિપાક પામે તો શુણ્ણને ઉત્પન્ન કરે છે અને ગિધ્યા વિપાક પામે તો દોષને ઉત્પન્ન કરે છે. આ વિષયમાં કેટલાક કહે છે કે દરેક રસનો જુદો જુદો વિપાક થાય છે. કેટલાક કહે છે કે મધુર, અમ્લ (ખાટા) અને કટુક

(તીખો) એમ ત્રણ જ વિપાકો થાય છે, પણ એ ત્રણ વિપાકો માનવા થોડા નથી; કારણ કે મહાભૂતોના ગુણોનો તથા શાસ્ત્રનો વિચાર કરતાં 'અમ્લવિપાક યતો જ નથી' એમ જણાય છે. એ અગ્નિના મંદપણને લીધે વિદાહ પામેલા પિત્તનો જ અમ્લપાક થાય છે તેને વિપાકરૂપ માનીએ, તો ચોથો એક લવણવિપાક પણ માનવો જોઈએ; કેમ કે વિદાહ પામેલો કંઈ લવણપણને (ખારાપણને) પ્રાપ્ત થાય છે. મધુરનો મધુર અને અમ્લનો અમ્લ એ રીતે સર્વ રસોના પોતાના જવા જ વિપાકો થાય છે, એમ કહેનારા કેટલાક આચાર્યો એ વિષયમાં દૃષ્ટાંત પણ આપે છે કે, જમ દૂધ કંઠાઈમાં નાખીને પકાવતાં છતાં પણ છેવટ સુધી મધુર ને મધુર જ રહે છે અને ચોખ્ખા, જવ તથા મગ ઇત્યાદિ ધાન્યો ધરતીમાં વાળ્યા પછી પાકવા છતાં પણ પોતાના સ્વભાવને છોડતાં નથી, તેમ રસો જઠરાગ્નિથી યતી પરિપાક અવસ્થામાં પણ પોતાનો સ્વભાવ ન છોડે એ સંભવિત જ છે. કેટલાક આચાર્યો વળી એમ કહે છે કે નિર્મળ રસો બળવાન રસોને વશ થઈ જાય છે, આ પ્રમાણે અનેક મતો હોવાથી વિપાકો વિષે કશું મુકરર થતું નથી અને તેથી જ જણવું જોઈએ કે એ કોઈ પણ મતો સિદ્ધાંતરૂપ નથી. શાસ્ત્ર જોતાં તો 'મધુર અને કટુક' એમ બે જાતનો જ વિપાક સિદ્ધ થાય છે. એમાં મધુર વિપાક ભારે છે અને કટુક વિપાક હલકા છે. પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશના ગુણોને અતુસરી વિપાકમાં ગુરુતા અને લઘુતા થાય છે. પૃથ્વી તથા જળ એ બે ભૂતો ગુરુ (ભારે) છે અને બાકીનાં ત્રણ ભૂતો લઘુ (હલકાં) છે; તેથી વિપાકોમાં ગુરુતા અને લઘુતા થાય છે. આથી સિદ્ધ થયું કે વિપાક બે પ્રકારનો જ છે અને એ જ પ્રધાન છે.

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધનન્તરિ-એ સ્વમુખે કહ્યું છે : 'પાકવા આવેલા પદાર્થોમાં જ પદાર્થોની અંદર પૃથ્વીના અને જળના ગુણો અધિક થાય છે, તે પદાર્થોનો વિપાક મધુર થાય છે, અને જ પદાર્થોની અંદર તેજ, વાયુ અને આકાશના ગુણો અધિક થાય છે, તે પદાર્થોનો વિપાક કટુક થાય છે.' ૬

ધનન્તરિના સિદ્ધાંતમાં ચાર મુખ્ય અને તેમાં દ્રવ્યો વિશેષ

પૃથક્ત્વદર્શિનામેષ વાદિનાં વાદસંગ્રહઃ ।
 ચતુર્ણામપિ સામર્થ્યમિચ્છન્ત્યત્ર વિપક્ષિતઃ ॥
 તદ્વ્યમાત્મના કિંચિર્કિંચિદ્વીર્યેણ સેવિતમ્ ।
 કિંચિદ્રસવિપાકાભ્યાં દોષં હન્તિ કરોતિ વા ॥
 પાકો નાસ્તિ વિના વીર્યઠીર્થં નાસ્તિ વિના રસાત્ ॥
 રસો નાસ્તિ વિના દ્રવ્યાદ્યં શ્રેષ્ઠમતઃ સ્મૃતમ્ ॥
 જન્મ તુ દ્રવ્યરસયોરન્યોઽન્યાપેક્ષિકં સ્મૃતમ્ ।
 અન્યોઽન્યાપેક્ષિકં જન્મ વયા સ્થાદેહદેહિનોઃ ॥
 વીર્યસંજ્ઞા ગુણા યેષ્ટાં તેઽપિ દ્રવ્યાશ્રયાઃ સ્મૃતાઃ ।
 રસેષુ ન વસન્ત્યેતે નિર્ગુણાસ્તુ ગુણાઃ સ્મૃતાઃ ॥
 દ્રવ્યે દ્રવ્યાણિ યસ્માદ્ધિ વિપચ્યન્તે ન પડ્તાઃ ।
 શ્રેષ્ઠં દ્રવ્યમતો જ્યેષ્ઠં શ્રેષ્ઠા માવાસ્તદાશ્રયાઃ ॥ ૭ ॥

અમે ઉપરના સંધળા સંકર્ષથી ભેદદર્શિ-ના વાદોનો સંગ્રહ બતાવ્યો છે. ધનન્તરિના સિદ્ધાંત પ્રમાણે તો વિદ્વાન લોકો દ્રવ્ય, રસ, વીર્ય અને વિપાક એ ચારેની પ્રધાનતા સ્વીકારે છે અને ચારેયમાં પણ દ્રવ્યનું વિશેષ મહત્ત્વ સ્વીકારે છે; કારણ કે સેવનામાં આવેલું કોઈ દ્રવ્ય, પોતાના પાર્થિવ આદિ સ્વરૂપથી દોષોને તથા વ્યાધિને હણે છે અથવા કરે છે; કોઈ દ્રવ્ય વીર્યથી દોષને તથા વ્યાધિને હણે છે અથવા કરે છે; અને કોઈ દ્રવ્ય વિપાકથી દોષને તથા વ્યાધિને હણે છે અથવા કરે છે. (જમ કે ખેર કાઢને હણે છે, તે કેવળ પોતાના સ્વરૂપથી હણે છે; ખુદતપ-ચૂળ ગણ પોતાના વીર્યથી જ વાયુને હણે છે,

ગળા પોતાના રસથી જ પિત્તને હણે છે અને ચૂંક પોતાના વિપાકથી જ વાયુને હણે છે ક્રત્યાદિ.) વિપાક વીર્ય વિના થતો નથી, વીર્ય રસ વિના થતું નથી અને રસ દ્રવ્ય વિના થતો નથી; એટલા માટે ચારેયમાં દ્રવ્યની વિશેષ પ્રધાનતા માનવામાં આવે છે. જેમ જીવ અને શરીરનો જન્મ, પરસ્પરની અપેક્ષાથી છે, તેમ દ્રવ્ય અને રસનો જન્મ પણ પરસ્પરની અપેક્ષાથી છે. (આ અધ્યાયના ૫ માં વિષયમાં કહ્યા પ્રમાણે) 'કટલાક વૈદ્યોએ 'વીર્ય' એ નામથી માનેલા ઉષ્ણ આદિ આઠ ગુણોને રસોમાં રહેનારા પણ માન્યા છે; પરંતુ એ લોકોનું એ માનવું ભૂલભરેલું છે; કારણ કે તે ગુણો દ્રવ્યોમાં રહે છે, પણ રસોમાં રહેતા નથી. ગુણોમાં ગુણોની સ્થિતિ પ્રમાણ-વિરુદ્ધ છે. રસો પણ ગુણ છે અને ઉષ્ણતાદિ આઠ પણ ગુણ છે. (ગુણોમાં ગુણોની સ્થિતિ તર્કશાસ્ત્રીઓએ પણ સ્વીકારી નથી.) (આ અધ્યાયના છઠ્ઠા વિષયમાં કહ્યા પ્રમાણે) 'કટલાક આચાર્યોએ વિપાકોને રસોમાં રહેનારા સ્વીકાર્યા છે, તો એ સ્વીકાર પણ ભૂલભરેલો છે, કેમ કે રસો તથા વિપાકો એ બન્ને ગુણો છે અને ગુણોની ગુણોમાં સ્થિતિ પ્રમાણવિરુદ્ધ છે. આ પાંચભૌતિક શરીરમાં દ્રવ્યો પાકે છે, પણ જ રસો પાકતા નથી; કેમ કે રસો નિરવયવ છે અને નિરવયવ પદાર્થોને પાકવું સંભવતું જ નથી; આ કારણથી વિપાકો પણ દ્રવ્યોમાં રહેનારા જ હોય છે; માટે દ્રવ્ય, રસ, વીર્ય અને વિપાક એ ચારમાં દ્રવ્યની વિશેષ પ્રધાનતા છે. દ્રવ્યોના આશ્રયથી જ રસ, વીર્ય અને વિપાકની સ્થિતિ છે. ૭

શાસ્ત્રધારથી જ ઔષધો વાપરવાની ચોખ્ખતા અમીમાંસ્યાન્યચિન્ત્યાનિ પ્રસિદ્ધાનિ સ્વમાવતઃ ।
આગમેનોપયોજ્યાનિ મેષજાનિ વિચક્ષણૈઃ ॥
પ્રત્યક્ષલક્ષણફલાઃ પ્રસિદ્ધાશ્વ સ્વમાવતઃ ।
નોપવીર્હેતુર્ભિર્વિદ્વાન્પરીક્ષેત કથંચન ॥

સહસ્રેણાપિ હેતૂનાં નામ્નઃપ્રાદિર્વિરચેત્ ।

તસ્માત્તિષ્ઠેતુ મતિમાનાગમે ન તુ દેહતુ ॥ ૮ ॥

જે ઔષધો પ્રસિદ્ધ સ્વભાવવાળાં છે, તેમાં રસ, વીર્ય તથા વિપાક વગેરેનો હોડો વિચાર કે તર્ક નહિ કરતાં વિચક્ષણ વૈદ્યોએ દેવળ શાસ્ત્ર ઉપર જ આધાર રાખીને તે વાપરતાં, જે ઔષધોનાં કૃણ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે અને સ્વભાવપ્રસિદ્ધ જ છે, તે ઔષધોજ્ઞાની વિદ્વાને તેઓના રસ વગેરે હેતુઓથી કાઢી રીતે પણ પરીક્ષા કરવી નહિ. (એવી ઔષધોજ્ઞાના રસ, વીર્ય તથા વિપાકોદિ અનુમાનથી વિરુદ્ધ જતાં હોય, તોપણ તે વાતની કશી દરકાર ન રાખતાં શાસ્ત્રવચન ઉપર આધાર રાખીને તેઓનો પ્રયોગ કરવો.) જે કે અંબહાદિગણમાં વિરેચનશક્તિ હોવાના હોતર હેતુઓ જોવામાં આવે છે; તોપણ તે ગણથી કદી પણ વિરેચન થતું નથી; એટલા માટે વિદ્વાન વૈદ્યો એવા કટલાક વિષયોમાં શાસ્ત્ર ઉપર જ આધાર રાખવો, પણ હેતુઓ ઉપર નહિ.

અધ્યાય ૪૧ મો ૮૭

ઉપક્રમ

અચાતો દ્રવ્યવિશેષવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં વ્યાખ્યા-
સ્યામઃ । યથોક્તચ મગવાનુ ઘન્યન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'દ્રવ્યવિશેષ-
વિજ્ઞાનીય' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્ય-
તરિએ શુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

૧ એર, રસવતી તથા હળદર વગેરે દ્રવ્યો કે જેઓ કાઢ વગેરેને હરનારા છે, તેઓના વિષયમાં જ તર્ક ન કરતા શાસ્ત્રવચન ઉપર આધાર રાખવો એમ સમજવું. જે સર્વ ઔષધોના વિષયમાં એમ સમજવામાં આવે, તો 'એક વસ્ત્રને બીજા વસ્ત્રની સાથે મિશ્રિત કરવો' અને 'એ ગુડિતથી વૈદ્યો સે કડો ઔષધો ખનાવી લેવા' ક્રત્યાદિ વચનોનો વિરોધ આવે. (હલન)

૨ દ્રવ્યોના પાર્શ્વિ આદિ લેણે જણાવવા વિશેનો.

‘અમુક દ્રવ્ય અમુક ભૂતના વિકારરૂપ’
હોવાનું કારણ

પૃથિવ્યસેજોવાય્યાકાશનાં સમુદાયાદૃવ્યામિ-
નિર્વૃત્તિરુત્કર્ષસ્ત્વમિવ્યક્ત્ત્વો ભવતીદં પાર્થિવમિદ-
માપ્યમિદં તૈજસમિદં વાયવીયમિદમાકાશીયમિતિ॥

જે કે પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ
એ પાંચે ભૂતોના સમૂહથી સર્વ દ્રવ્યોની
ઉત્પત્તિ છે, તેપણ જે દ્રવ્યમાં જે ભૂતના ગુણોનું
આધિશ્વ હોય છે, તે દ્રવ્યને તે ભૂતના વિકારરૂપ
અથવા તે ભૂત સંબંધી કહેવામાં આવે છે. જેમ
કે અમુક દ્રવ્ય પાર્થિવ (પૃથ્વીના વિકારરૂપ
અથવા પૃથ્વી સંબંધી) છે, અમુક દ્રવ્ય આપ્ય
(જળના વિકારરૂપ અથવા જળ સંબંધી) છે,
અમુક દ્રવ્ય તૈજસ (તેજના વિકારરૂપ અથવા
તેજ સંબંધી) છે, અમુક દ્રવ્ય વાયવીય (વાયુના
વિકારરૂપ અથવા વાયુ સંબંધી) છે અને અમુક
દ્રવ્ય આકાશીય (આકાશના વિકારરૂપ અથવા
આકાશ સંબંધી) છે. ૨

પાર્થિવ દ્રવ્ય કયું? તે શું કરે છે?

તત્ત્વ સ્થૂલસારસાન્દ્રમન્દસ્થિરસારગુલકઠિન-
ગન્ધબહુલમીપ્તકપાયં પ્રાયશો મધુરમિતિ પાર્થિવમ્ ।
તત્ત્વસ્થૈર્યલસહ્વાતોપચયકરં વિશેષતત્ત્વોર્ધ્વગતિ-
સ્વભાવમિતિ ॥ ૩ ॥

જે દ્રવ્ય જડું, દઢ, ઘાટું, મંદ, સ્થિર,
ખરસટ, ભારે (ધણે સમયે પાકે એવું), કઠણ,
ધણા ગંધવાળું, જરા તૂરું અને ધણે અંશે મધુર
હોય, તે પાર્થિવ કહેવાય છે.

પાર્થિવ દ્રવ્ય સ્થિરતા, જળ, કઠિનતા અને
પુષ્ટિ આપે છે તેમ જ વિશેષે કરી તે નીચે જવાના
સ્વભાવવાળું હોય છે. ૩

આપ્ય દ્રવ્ય કયું? તે શું કરે છે?

શીતસ્તિમિતુલિગ્ધમન્દગુલસારસાન્દ્રમૃદુપિચ્છિ-
લં રસબહુલમીપ્તકપાયામ્લલવણં મધુરસપ્રાયમા-
પ્યમ્ । તત્ત્વોદનપ્રહ્લાદનકુદનવન્ધનવિવિન્ધનક્લ-

મિતિ ॥ ૪ ॥

જે દ્રવ્ય શીતળ, આર્દ્ર, સ્નિગ્ધ, મંદ,
ભારે, રસના આધિશ્વવાળું, સર (મળની પ્રવૃત્તિ
કરાવનાર), ઘાટું, ઠોમળ, ચીકાશવાળું, જરા
તૂરું, ખાટું તથા ખારું અને ઘણા માધુર્યવાળું
હોય તે આપ્ય જલ સંબંધી કહેવાય છે.

આપ્ય દ્રવ્ય સ્નિગ્ધતા આપે છે, સુખ
આપે છે, આર્દ્રતા કરે છે, ચૂર્ણ વગેરે છૂટા
પદાર્થને ખાંધી આપે છે અને આવ કરે છે. ૪

તૈજસ દ્રવ્ય કયું? તે શું કરે છે?

ઉષ્ણતીક્ષ્ણસૂક્ષ્મરુક્ષણરલુપ્તવિશદં રૂપગુણ-
વહુલમીપદમ્લલણં કટુકરસપ્રાયં વિશેષતત્ત્વોર્ધ્વગતિ-
સ્વભાવમિતિ તૈજસમ્ ॥

તદ્દહનપચનદારણતાપનપ્રકાશનપ્રમાર્ષણકરમિતિ ॥

જે દ્રવ્ય ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, સ્ત્રોતોને અતુસરવાના
સ્વભાવવાળું, રક્ષ, ખરસટ, હલકું, ચીકાશ
વગરનું, રૂપગુણના આધિશ્વવાળું, જરા ખાટું
તથા ખારું, ઘણા તીખા રસવાળું અને વિશેષે
કરી ઊંચે ગતિ કરવાના સ્વભાવવાળું હોય તે
તૈજસ કહેવાય છે.

તૈજસ દ્રવ્ય બાળે છે, પકાવે છે, ફાડી
નાખે છે, તપાવે છે, પ્રકાશ કરે છે અને કાંતિ
તથા ગૌરાદિક વર્ણને આપે છે. ૫

વાયવીય દ્રવ્ય કયું? તે શું કરે છે?

સૂક્ષ્મરુક્ષણરશિશિરલુપ્તવિશદં સ્પર્શવહુલમીપ-
ત્તિકં વિશેષતઃ કષાયમિતિ વાયવીયમ્ ॥

તદ્વૈશ્વલ્લાઘવમ્લપનવિરુક્ષણવિચારણકરમિતિ ॥ ૬ ॥

જે દ્રવ્ય સૂક્ષ્મ, રક્ષ, ખરસટ, શીતળ,
હલકું, જુદાજુદા અવયવોવાળું, ઘણા સ્પર્શ-
વાળું, જરા કઠકું અને વિશેષે કરી તૂરા રસવાળું
હોય, તે વાયવીય કહેવાય છે.

વાયવીય દ્રવ્ય અવયવોને જુદાજુદા કરે
છે, હલકાશ આપે છે, સ્ત્રીના વિષયમાં પ્રહર્ષ

રહેવા જેતું નથી, રૂક્ષતા કરે છે અને મનમાં અનેક વિકલ્પો કરાવે છે. ૬

આકાશીય દ્રવ્ય કોને કહેવાય? તે શું કરે છે?

શ્લક્ષ્ણદ્વયમસૃદ્ધ્યપાયિવિનિક્તમવ્યક્તરસં શબ્દ-
વહુલમાકાશીયમ્ ॥

તન્માર્દવશોર્પિયલાઘવરૂમિતિ ॥ ૭ ॥

જે દ્રવ્ય લીસું, મૃદુ, કામળ, વિષની પેડે

તથા મધની પેડે સધળા શરીરમાં વ્યાપ્ત થયા પછી પાકનારું, જુદા જુદા અવયવોવાળું, જમાં કોઈ પણ રસ સ્પષ્ટ ન હોય એવું અને ઘણા શબ્દવાળું હોય, તે આકાશીય કહેવાય છે.

આકાશીય દ્રવ્ય કામળતા આપે છે, છિદ્ર કરે છે અને હલકાશ કરે છે. ૭

ઔષધિરૂપ મધળા પદાર્થો પ્રયોજન પ્રમાણે કામ કરે છે

અનેન નિદર્શનેન નાનોપધીમતં જગતિ કિંચિદ્-
હવ્યમસ્તીતિ કૃત્વા તં તં યુક્તિનિશેષમર્થે ચામિ-
ત્તેમીક્ષ્ય સ્વવીર્યગુણયુક્તાનિ દ્રવ્યાણિ કર્મકારાણિ
મવન્તિ ॥ ૮ ॥

આ દિક્ષપ્રદર્શન ઉપરથી જાણી લેવું કે, જગતમાં એવું કોઈ પણ દ્રવ્ય નથી કે જે ઔષધિરૂપ ન હોય; એટલા માટે વ્યાધિના નાશરૂપ પ્રયોજનને જોઈ જુદા જુદા પાકાદિક સંસ્કાર તથા ભાવના વગેરે યોજનાઓ આપવાથી પોતપોતાનાં વીર્યોવાળાં તથા પોતપોતાનાં ગુણોવાળાં દ્રવ્યો કામ કરનારાં થાય છે. ૮

દ્રવ્યોનાં કાળ, કર્મ, વીર્ય, અધિકરણ ઉપાય અને કૃણ

તાનિ યદા કુર્વન્તિ મ કાલઃ । યત્કુર્વન્તિ તત્કર્મ । યેન કુર્વન્તિ તદવીર્યમ્ । યત્ર કુર્વન્તિ તદવિચરણમ્ । યથા કુર્વન્તિ સ ઉપાયઃ । યત્તિષ્ણાદ્યન્તિ તત્કલમિતિ ॥ ૯ ॥

એ દ્રવ્યો જે સમયમાં કર્મ કરે છે તે તેમનો કાળ કહેવાય છે, જે કાંઈ કામ કરે

તે કર્મ કહેવાય છે, જોથી કામ કરે છે તે વીર્ય કહેવાય છે. જમાં કામ કરે છે તે (માણસ) અધિકરણ કહેવાય છે, જે સ્વરસ કે કદક આદિ પ્રકારથી કામ કરે છે તે પ્રકાર ઉપાય કહેવાય છે અને જોને (સ્વસ્થતા કે અસ્વસ્થતાને) ઉત્પન્ન કરે છે તે કૃણ કહેવાય છે. ૯

અવગતોઘ્ની દ્રવ્યોની પાર્થિવતા આદિ સ્વભાવોની પરીક્ષા

તત્ર વિરેચનદ્રવ્યાણિ પ્રયિવ્યમ્યુગુણભૂયિષ્ઠાનિ પ્રયિવ્યાપો ગુર્વો ગુરુત્વાદઘો ગચ્છન્તિ તમ્માદિરે-
ચનમઘોગુણભૂયિષ્ઠમન્માત્રમ્ ।

ચમનદ્રવ્યાણ્યગ્રિવાયુગુણભૂયિષ્ઠાન્યગ્રિવાયુ હિ લઘૂ । લઘુત્વાચ તાર્પર્યમ્ચિષ્ઠતસ્તસ્માદ્મનમપ્યુર્ધ્વ-
ગુણભૂયિષ્ઠમુક્તમ્ ।

ઉભયગુણભૂયિષ્ઠમવતોમાગમ્ । આકાશગુણ-
ભૂયિષ્ઠં સંશમનમ્ । સાંગ્રાહિકમનિલગુણભૂયિષ્ઠ-
નિલસ્ય શોષણાત્મરૂત્વાત્ । દીપનમગ્રિગુણભૂયિ-
ષ્ઠમ્ । લેહનમનિલાનલગુણભૂયિષ્ઠમ્ । શૂંઘળં પ્રયિ-
વ્યમ્યુગુણભૂયિષ્ઠમ્ ॥ ૧૦ ॥

જે કોઈ વિરેચનદ્રવ્યો છે, તેઓ સધળાં પૃથ્વીના અને જળના આધિક્યવાળાં છે; કેમ કે પૃથ્વી અને જળ એ ભારે છે અને ભારેપણાને લીધે નીચે ગતિ કરવાના સ્વભાવવાળાં છે. વિરેચન દ્રવ્યો પણ નીચે ગતિ કરવારૂપ ગુણથી અત્યંત યુક્ત હોય છે, માટે તેઓ પૃથ્વીના અને જળોના ગુણોના આધિક્યવાળાં હોવાં જ જોઈએ.

જે કોઈ વમનદ્રવ્યો છે તેઓ અગ્નિના અને વાયુના ગુણોના આધિક્યવાળાં છે; કેમ કે અગ્નિ તથા વાયુ હલકા છે અને હલકાપણાને લીધે જોગે ગતિ કરવાના સ્વભાવવાળા છે. વમન-
દ્રવ્યો પણ જોગે ગતિ કરવાના સ્વભાવથી

૧ વાયુ આદી ગતિવાળો છે એમ નિદાનરચનાના પહેલા અધ્યાયના ત્રીજા વિષયમાં કહ્યું છે; માટે અગ્ની ઉપપતિ નિચારવા જેથી છે.

તેમાં તેજના, વાયુના તથા આકાશના ગુણોત્તુ આધિક્ય છે; એ નિર્ણય (૪૦ મા અધ્યાયના ૬૬ વિપયમાં) કહેવાઈ ગયો છે. ૧૪

ક્યુ વીર્ય કથો દાય હલ્લે ?

તત્રોષ્ણસ્થિગ્ધૌ વાતઘ્નો । શીતમૃદુપિચ્છિલાઃ
પિત્તઘ્નાઃ । તીક્ષ્ણરુદ્ધવિરુદ્ધાઃ શ્લેષ્મઘ્નાઃ ॥ ૧૫ ॥

ઉષ્ણ અને સ્નિગ્ધ એ વીર્યો વાયુને હલ્લે છે; શીત, મૃદુ તથા પિચ્છિલ એ વીર્યો પિત્તને હલ્લે છે અને તીક્ષ્ણ, રુદ્ધ તથા વિરુદ્ધ એ વીર્યો કફને હલ્લે છે. ૧૫

કથો વિપાક કથો દાય હલ્લે ?

ગુરુપાકો વાતપિત્તઘ્નઃ । લઘુપાકઃ શ્લેષ્મઘ્નઃ ॥

શુરુવિપાક (મધુરવિપાક) વાયુ તથા પિત્તને અને લઘુ વિપાક (કટુ વિપાક) કફને હલ્લે છે.

વીર્યો શી રીતે જાણી શકાય ?

તેષાં મૃદુર્જાતોષ્ણાઃ સ્પર્શગ્રાહ્યાઃ । પિચ્છિલ-
વિરાદૌ ચક્ષુઃસ્પર્શામ્યામ્ । સ્થિગ્ધરુદ્ધૌ ચાક્ષુષૌ ।
તીક્ષ્ણો ઘ્રાણદુઃખોત્પાદનેન ॥ ૧૭ ॥

મૃદુ, શીત અને ઉષ્ણ એ ત્રણ વીર્યો સ્પર્શથી જાણવામાં આવે છે; પિચ્છિલ અને વિરુદ્ધ એ બે વીર્યો ચક્ષુ તથા સ્પર્શથી જાણવામાં આવે છે; સ્નિગ્ધ અને રુદ્ધ એ બે વીર્યો, ચક્ષુ જાણાય છે; તીક્ષ્ણ વીર્ય નાકમાં (અને શુભમાં) કુખ ઉત્પન્ન કરવાથી જાણાય છે. ૧૭

વિપાકો શી રીતે જાણી શકાય ?

ગુરુપાકઃ સુદૃઢવિષ્ણુતયા કફોલ્લેચેન ચ ।

લઘુર્વદ્ધવિષ્ણુતયા મારુતકોપેન ॥ ૧૮ ॥

મધુરતાવાળો શુરુ વિપાક વિષ્ણુ તથા મૂત્રની વધારે પ્રવૃત્તિથી અને કટુ ઉત્તેજન (સ્થાનચ્યુતતા) થવાથી જાણવામાં આવે છે. કટુકતાવાળો લઘુ વિપાક વિષ્ણુ તથા મૂત્રની કબજિયાતથી અને વાયુના પ્રકાપથી જાણી શકાય છે. ૧૮

૧૯ દ્રવ્યોમાં પાર્થિવતા વગેરેની પરીક્ષા

તત્ર તુલ્યરસેષુ ભૂતેષુ ગુણવેશેષમુપલબ્ધેત્ ।
તથા-મધુરો ગુરુત્વ પાર્થિવઃ । મધુરઃ સ્થિગ્ધશ્ચાપ્ય
ઈતિ ॥ ૧૯ ॥

જે દ્રવ્યો રસોથી સમાન જોવામાં આવતાં હોય તેમની પાર્થિવતા આદિની પરીક્ષા ગુણોની વિશેષતા ઉપરથી કરી લેવી; જેમ કે મધુરતા ધરાવનારા જે પદાર્થોમાં જે પદાર્થ મધુરતાની સાથે શુરુતાથી સંયુક્ત હોય, તેને પાર્થિવ સમજવો અને જે પદાર્થ મધુરતાની અને શુરુતાની સાથે વિશેષ સ્નિગ્ધતાથી સંયુક્ત હોય, તેને આપ્ય સમજવો. ૧૯

દ્રવ્યોથી દોષોની સમતા, વૃદ્ધિ તથા ક્ષીણતા મવતિ ચાત્ર ॥

ગુણા ય ઉક્તા દ્રવ્યેષુ શરીરેષ્વપિ તે તથા ।

સ્થાનવૃદ્ધિશ્યાસ્તસ્માદેહિનાં દ્રવ્યહેતુકાઃ ॥ ૨૦ ॥

આ સ્થળના શ્લોકમાં જગવાન ધન્વન્તરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે : 'દ્રવ્યોમાં જે ગુણો કહેવામાં આવ્યા તે ગુણો પ્રાણીનાં શરીરોમાં પણ તેવી જ રીતે જોવામાં આવે છે; તેથી નિર્ણય કરી શકાય છે કે દોષોની સમતા, વૃદ્ધિ અને ક્ષીણતા એ દ્રવ્યોના ઉપયોગથી જ થાય છે.' ૨૦

અધ્યાય ૪૨ માં ૨૧.

ઉપક્રમ

અથાતો રસવિશેષવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં વ્યાખ્યા-
સ્યામઃ । યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'રસવિશેષ-
વિજ્ઞાનીય'^૧ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન

૧ તેથી ચિકિત્સાનું પ્રધાન અંગ પથ્ય છે, પથ્ય-
આહારથી પ્રકૃતિ બદલાય છે. તેમાં પથ્ય વિપાકનું ગાન
આવશ્યક છે; જેમ કે મત્ર વિપાકે તીખા છે એટલે
કફપ્રકૃતિને કિન્નર છે. પ્ર.

૧ રસના સેદના વિશેષ જ્ઞાન વિષેનો

ઠરીશું, કે જે પ્રભાણે ભગવાન ધન્યતરિએ સુશ્રુતની પાસે ઠહેલું છે. ૧

રસ જળનો જ છે

આકાશપવનદહનતોયભૂમિપુચ્ચાસંલ્યમેકો-
તરપરિવૃદ્ધાઃ શબ્દસ્પર્શરૂપરસગન્ધાઃ તસ્માદાપ્યો
રસાઃ । પરસ્પરસંસર્ગાત્પરસ્પરાનુગ્રહાત્પરસ્પરાનુગ્રહે-
ન્નાચ સર્વેષુ સર્વેષાં સાંનિધ્યમસ્ત્યુત્કર્ષાપકર્ષાત્તુ
ગ્રહણમ્ ॥ ૨ ॥

શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ
આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વી એ
પાંચ ભૂતોમાં અનુક્રમથી વધેલાં ભૂતોમાં આવે
છે; જેમ કે આકાશ કેવળ શબ્દગુણવાળું જ છે;
વાયુ શબ્દ તથા સ્પર્શ એ બે ગુણોવાળો છે;
અગ્નિ શબ્દ, સ્પર્શ તથા રૂપ એ ત્રણ ગુણોવાળો
છે; જળ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ તથા રસ એ ચાર
ગુણોવાળું છે અને પૃથ્વી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ,
રસ તથા ગંધ એ પાંચ ગુણોવાળી છે. આ
ઉપરથી નિશ્ચય ઠરી શકાય છે કે રસ જળનો જ
છે, પણ ખીજ ઠાઈ ભૂતોના નથી; એ કે સર્વ
દ્રવ્યોમાં સર્વ ભૂતોના પરસ્પરના સંયોગથી,
પરસ્પરના ઉપકારથી અને પરસ્પરના પ્રવેશથી
સર્વ ભૂતોનું સાંનિધ્ય છે, તોપણ ભૂતોની
અધિકતા અને ન્યૂનતા ઉપરથી શબ્દાદિકની
અધિકતાનું અને ન્યૂનતાનું ગ્રહણ થાય છે. (જેમ
કે જે દ્રવ્યમાં આકાશ અધિક હોય છે, તે દ્રવ્યમાં
શબ્દ અધિક હોય છે અને જે દ્રવ્યમાં વાયુ
અધિક હોય છે, તે દ્રવ્યમાં સ્પર્શ અધિક હોય
છે ઇત્યાદિ.) ૨

રસના ૩ પ્રકાર અને ત્રેસઠ પેદા પ્રકાર

સંલ્પાપ્યો રસઃ શેષભૂતસંસર્ગાદિદ્વિધઃ પોદ્ધા
વિમજ્યતે । તદયથા-મધુરોઽલ્પો લવણઃ કટુક-
સ્તિક્તકઃ કપાયૈતિ । તે ચ ભૂયઃ પરસ્પરસંસર્ગાત્
ત્રિપૃષ્ઠિયા મિથ્યન્તે ॥ ૩ ॥

જળનો જ ગુણરૂપ એ રસ, કાળનાં સહાય-
વાળાં પૃથ્વી, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશના
સંસર્ગથી વિકૃતિ પામીને મધુર, ખાટો,
તીખો, ખારો, કડવો અને તૂરો એ રીતે છ
પ્રકારનો થાય છે; અને તે છ પ્રકારોમાંથી પણ
પરસ્પરના સંસર્ગથી ત્રેસઠ પ્રકારોનો બને છે.
(રસોના ત્રેસઠ ભેદોનું નિરૂપણ ઉત્તરતંત્રના ૬૩મા
અધ્યાયમાં સ્પષ્ટતાથી આપવામાં આવશે.)^૧ ૩

કયાં ભૂતોના ગુણોના આધિક્યથી કયા રસ બને
તત્ર ભૂમ્યમ્બુગુણવાહુલ્યાન્મધુરઃ । ભૂમ્યગ્નિ-
ગુણવાહુલ્યાદમ્લઃ । તોયાગ્નિગુણવાહુલ્યાલ્લવણઃ ।
વાય્વગ્નિગુણવાહુલ્યાત્કટુકઃ । વાય્વાકાશગુણવાહુ-
લ્યાત્તિક્તઃ । પૃથ્વીવનિલગુણવાહુલ્યાત્કપાયૈતિ ॥

પૃથ્વી અને જળના ગુણોના આધિક્યથી
મધુર રસ બને છે; પૃથ્વી અને અગ્નિના ગુણોના
આધિક્યથી ખાટો રસ બને છે; જળ અને
અગ્નિના ગુણોના આધિક્યથી ખારો રસ બને છે;
વાયુ અને અગ્નિના ગુણોના આધિક્યથી તીખો
રસ બને છે; વાયુ અને આકાશના ગુણોના
આધિક્યથી કડવો રસ બને છે; અને પૃથ્વી તથા
વાયુના ગુણોના આધિક્યથી કપાય રસ બને છે. ૪
કયા રસો કયા રોપ હશે ?

તત્ર મધુરામ્લલવણા વાતમાઃ । મધુરતિક્ત-
કપાયાઃ પિત્તમાઃ । કટુતિક્તકપાયાઃ શ્લેષ્મમાઃ ॥૫

મધુર, ખાટો અને ખારો એ ત્રણ રસો
વાયુને હશે છે; મધુર, કડવો અને તૂરો એ ત્રણ
રસો પિત્તને હશે છે; અને તીખો, કડવો તથા
તૂરો એ ત્રણ રસો કફને હશે છે. ૫

રોગોની ઉત્પત્તિ

તત્ર વાયુરાત્મનૈવાત્મા પિત્તમાત્રેયં શ્લેષ્મા
સૌમ્યૈતિ ॥ ૬ ॥

૧ રસના ત્રેસઠ ભેદના એકલા જ જ્ઞાનથી તમામ
રોગોમાં ફેફસાર થાય છે આ ત્રેસઠ ભેદનું જ્ઞાન એક

વાયુ પોતે જ સ્વતંત્ર મહાભૂતરૂપ છે. (અટલે વાયુ વાયુમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે;) પિત્ત અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે અને કફ બળમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે. ૬

રસોનો સામાન્ય સ્વભાવ

ત एते रसाः स्वयोनिवर्द्धना अन्ययोनि-
प्रगमनाश्च ॥ ७ ॥

દરેક રસ જનાથી પોતે ઉત્પન્ન થયા હોય છે તે કારણોને વધારે છે અને જનાથી અન્ય રસો ઉત્પન્ન થયા હોય છે તેનો નાશ કરે છે. ૭ કેટલાકના મતમાં રસોના મુખ્ય એ જ બેદો

કેચિદાહુરગ્રીપોમીપત્વાજગતો રસા દિવિધાઃ
સૌમ્યા આગ્નેયાશ્ચ । તત્ર મધુરતિક્તકપાયાઃ સૌમ્યાઃ
કદ્વમ્લલવણા આગ્નેયાઃ । મધુરામ્લલવણાઃ લિંગ્યા
ગુરવશ્ચ । કટુતિક્તકપાયા રુક્ષા લઘવશ્ચ । સૌમ્યાઃ
શીતા આગ્નેયાશ્વોષ્ણાઃ ॥ ૮ ॥

કેટલાક આચાર્યો કહે છે કે સૌમ્ય અને આગ્નેય એ બેદોમાં જ રસો વહેંચાઈ બંધ છે. સંપૂર્ણ જગત અગ્ન્યાત્મક અને જળાત્મક જ છે, તેથી રસોને એ બે બેદોમાં જ વહેંચવા યોગ્ય છે. મધુર, તીખો અને તૂરો એ ત્રણ રસો સૌમ્ય (જળાત્મક) છે અને કડવો, ખાટો તથા ખારો એ ત્રણ રસો અગ્ન્યાત્મક છે. મધુર, ખાટો અને ખારો એ ત્રણ રસો સ્નિગ્ધ છે અને ગુરુ છે. તીખો, કડવો અને તૂરો એ ત્રણ રસો રૂક્ષ છે અને લઘુ છે. સૌમ્ય રસો શીત છે અને આગ્નેય રસો ઉષ્ણ છે. ૮

કયા રસો કયા હોયો વધારે છે તેનાં કારણો
તત્ર શૈત્યરૌક્ષણલઘવૈશ્વવૈદ્યમ્મયગુણલક્ષણો
વાયુસ્તસ્ય સમાનયોનિઃ કપાયો રસઃ । સોઽસ્ય
શૈત્યાચ્છૈત્યં વર્દયતિ રૌક્ષણાદ્રૌક્ષ્યં લાઘનાહ્લાષવં
વૈશ્વદ્યાદૈશ્વયં વૈદ્યમ્મ્યાદૈદ્યમ્મયમિતિ ।

ઔષ્ણ્યતૈક્ષ્ણ્યરૌક્ષ્યલાઘવૈશ્વયગુણલક્ષણં વિચં

तस्य समानयोनिः कटुको रसः सोऽस्यौष्ण्य-
दौष्ण्यं वर्द्धयति तैक्ष्ण्यचित्क्ष्ण्यं रौक्षणाद्रौक्ष्यं लाघ-
नाह्लाषवं वैश्वद्याद्वैश्वयमिति ॥

માધુર્યસ્નેહગૌરવશૈત્યપેચ્છિલ્યગુણલક્ષણઃ
શ્લેષ્મા તસ્ય સમાનયોનિર્મધુરો રસઃ સોઽસ્ય માધુ-
ર્યાન્માધુર્યં વર્દયતિ સ્નેહાત્સ્નેહં ગૌરવાદ્રૌર્યં
શૈત્યાચ્છૈત્યં પૈચ્છિલ્યાત્પૈચ્છિલ્યમિતિ ॥ ૯ ॥

વાયુમાં શીતતા, રૂક્ષતા, લઘુતા, વિશદતા અને વિદ્બલકતા (મહાદિકને અટકાવનારી ક્રિયા) એ ગુણો છે; અને તૂરો રસ પણ એ જ સ્વભાવ-વાળો છે; ખાટો તૂરો રસ પોતાની શીતતાથી વાયુની શીતતાને, પોતાની રૂક્ષતાથી વાયુની રૂક્ષતાને, પોતાની લઘુતાથી વાયુની લઘુતાને, પોતાની વિશદતાથી વાયુની વિશદતાને અને પોતાની વિદ્બલકતાથી વાયુની વિદ્બલકતાને વધારે છે કે જોથી વાયુ વૃદ્ધિ પામે છે.

પિત્તમાં ઉષ્ણતા, તીક્ષ્ણતા, રૂક્ષતા, લઘુતા અને વિશદતા એ ગુણો છે અને તીખો રસ પણ એ જ સ્વભાવોવાળો છે; ખાટો તીખો રસ પોતાની ગરમીથી પિત્તની ગરમીને, પોતાની તીક્ષ્ણતાથી પિત્તની તીક્ષ્ણતાને, પોતાની રૂક્ષતાથી પિત્તની રૂક્ષતાને, પોતાની લઘુતાથી પિત્તની લઘુતાને અને પોતાની વિશદતાથી પિત્તની વિશદતાને વધારે છે, જોથી પિત્તની વૃદ્ધિ થાય છે.

કફમાં મધુરતા, સ્નિગ્ધતા, ગુરુતા, શીતતા અને પિચ્છિલતા એ ગુણો છે અને મધુર રસ પણ એ જ સ્વભાવોવાળો છે; ખાટો મધુર રસ પોતાની મધુરતાથી કફની મધુરતાને, પોતાની ચીકણશથી કફની ચીકણશને, પોતાની ગુરુતાથી કફની ગુરુતાને, પોતાની શીતતાથી કફની શીતતાને અને પોતાની પિચ્છિલતાથી કફની પિચ્છિલતાને વધારે છે, જોથી કફની વૃદ્ધિ થાય છે.

રસોથી દોષો હણવાનાં કારણો

તસ્ય પુનરન્યયોનિઃ કટુકો રસઃ । સ શ્લેષ્મણઃ
પ્રત્યનીકૃત્વાત્ કટુકત્વાન્માધુર્યમભિવવતિ રૌક્ષ્યા-
ત્સંદં લાઘવાદ્ગૌરવમૌષ્ણ્યાચ્છૈત્યં વૈશઘાત્
પૈન્ધિર્યમિતિ ।

તદેતન્નિર્દર્શનમાગ્રમુક્તમ્ ॥ ૧૦ ॥

તીખો રસ કંઠથી વિપરીત સ્વભાવવાળો
છે, ખાટો તે રસ કંઠનો શત્રુ (કંઠથી વિરુદ્ધ)
હોવાને લીધે પોતાની તીખાશથી કંઠની મધુર-
તાનો, પોતાના રક્ષણથી કંઠની સ્નિગ્ધતાનો,
પોતાની લઘુતાથી કંઠની શુરતાનો, પોતાની
ગરમીથી કંઠના શીતતાનો અને પોતાની
વિશદતાથી કંઠના પિચ્છિલપણનો (તાંતણા-
વાળી ચીકાશનો) પરાલભ કરી નાખે છે, કે
જેથી કંઠ હણાઈ જાય છે.

આ એક દર્શાતમાન કહ્યું, તે ઉપરથી બીજા
અમુક રસો વડે બીજા અમુક દોષોનો નાશ
થવાનાં કારણો સમજી લેવાં. ૧૦

પ્રત્યેક રસનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો

રસલક્ષણમત્ ઝર્ષ્યં વક્ષ્યામઃ ॥

તત્ર યઃ પરિતોષમુત્પાદયતિ પ્રહ્લાદયતિ તર્પ-
યતિ જીવયતિ મુલોપલેપં જનયતિ શ્લેષ્માર્ણં
ચામિવર્દયતિ સ મધુરઃ ॥

યો દન્તહર્ષમુત્પાદયતિ મુલાસ્રાવં જનયતિ
અદ્વાં ચોત્પાદયતિ સોષ્ણઃ ॥

યો ભક્તરુચિમુત્પાદયતિ કફપ્રસેકં જનયતિ
માર્દવં ચાપાદયતિ સ લવણઃ ॥

યો જિહ્વાયં વાષત ઉદ્દેગં જનયતિ શિરો
ગૃહીતે નાસિકાં ચ સ્રાવયતિ સ કટુકઃ ॥

યો ગલે ચોપમુત્પાદયતિ મુલવૈશર્દ્યં જનયતિ
ભક્તરુચિં ચાપાદયતિ હર્ષં ચ ॥ તિક્તઃ ॥

યો વક્ત્રં પરિશોષયતિ જિહ્વાં સ્તમ્ભયતિ કષ્ઠં
ચન્નાતિ હૃદયં કર્ષતિ પીઢયતિ ચ સ કપાયઃ ॥ ૧૧ ॥

હવે રસોનાં લક્ષણો કહીએ છીએ :

જે રસ સંતોષ ઉત્પન્ન કરે છે, મુખ આપે
છે, તૃપ્તિ આપે છે, પ્રાણોને ધારણ કરે છે, લાળની
વૃદ્ધિ કરે છે અને કંઠ વધારે છે, તે રસ મધુર
કહેવાય છે.

જે રસ દંતોને અંબાવી નાખે છે, મોઢા-
માંથી લાળ સ્રાવે છે અને રચિ ઉત્પન્ન કરે છે,
તે રસ અમ્લ (ખાટો) કહેવાય છે.

જે રસ અન્ન ઉપર રચિ ઉત્પન્ન કરે છે,
કંઠનો સ્નાવ કરાવે છે અને અંગોમાં ક્રામળતા
કરી દે છે, તે રસ લવણ (ખારો) કહેવાય છે.

જે રસ જીભની અણીને પીડા કરે છે,
ઉદ્દેગને (ચમકી જવાને) ઉત્પન્ન કરે છે, ઉદ્દેગ
કરવાથી આથાને પકડી લે છે અને નાકમાંથી
સ્નાવ કરાવે છે તે રસ કટુક (તીખો) કહેવાય છે.

જે રસ ગળામાં દાહ કરે, મુખ સ્વચ્છ કરે,
અન્નો પર રચિ ઉપજાવે અને સ્વાદાં જાણી કરી
નાખે છે, તે રસ તિક્ત (કડવો) કહેવાય છે.

જે રસ મોઢાને સુકાવી નાખે, જીભને સ્તબ્ધ
કરી દે, કંઠને બાંધી લે અને હૃદયને ખેંચે તથા
પીડે છે તે રસ કપાય (તૂસો) કહેવાય છે. ૧૧

પ્રત્યેક રસના જુદા જુદા ગુણો તથા દોષો

રસગુણાન્ત ઝર્ષ્યં વક્ષ્યામઃ ॥

તત્ર મધુરો રસો રસરક્તમાં મેદોઽસ્થિમજ્જા-
શુક્રસ્તન્યવર્દનશ્રુષ્યઃ કેરયો વર્ણ્યો બલકૃત્સંધાનઃ
શોણિતરસપ્રસાદનો બાલવૃદ્ધસતત્કીર્ણહિતઃ પદ્મપિ-
પીલિકાનામિષ્ટતમસ્તૃષ્ણામૃદાહપ્રશમનઃ પઙ્કિ-
ન્દ્રિયપ્રસાદનઃ કૃમિકાકરત્થેતિ । સ એવંગુણોઽપ્યેક
એવાત્યર્થમાસેવ્યમાનઃ કાસસ્વાસાલસકચમથુવદનમા-
ધુર્વસ્વરોપધાતકૃમિગલગળ્ડાનાપાદયતિ તથાર્ણવ-
શ્લીપદચસ્તિગુદોપલેપામિષ્યન્દ્રપ્રભૃતીજનયતિ ॥

અમ્લો જરણઃ પાચનો દીપનઃ પનનિગ્રહણોઽનુ-
લોમનઃ કોષ્ઠવિદાહી બહિઃશીતઃ ક્લેદનઃ પ્રાયશો

દ્યુયેતિ । સ એવંગુણોડ્યેક એવાત્યર્થમુપસેવ્યમાનો
દન્ત્તર્હર્ષનપનસંમીલનરોમસંવેજનરૂપવિલયનગ્રીર-
ઝંબિલ્યાન્યાપાદયતિ તથા ધતાભિહતદમ્બદમ્બપ્ર-
શ્નનરુણપ્રચ્ચુતાવમૂત્રિનવિસર્પિતચ્છિન્નમિન્નવિદ્ધો-
ત્પિષ્ટાદીનિ પાચયત્યામેયસ્વમાવાતપરિદહતિ કષ્ઠ-
મુરો દ્વદયં ચેતિ ॥

લવણઃ સંશોધનઃ પાચનો વિશ્લેષણઃ ક્લેદનઃ
શૈથિલ્યક્રુદુષ્ણઃ સુર્વરસપ્રત્યનીક્રો માર્ગવિશોધનઃ
સર્વગ્રીરાવયવમાર્દવકરયતિ । સ એવંગુણોડ્યેક
એવાત્યર્થમાસેવ્યમાનો ગાત્રકણ્ઠકોઠગ્રોફવૈરર્ણ્ય-
પુંસ્ત્વોપયાતેન્દ્રિયોપતાવાંસ્તથા મુસાધિપાકં રક્ત-
પિત્તવાતશોણિતામ્લિકાગ્રમૃતીનાપાદયતિ ॥

કઠુકો દીપનઃ પાચનો રોચનઃ શોધનઃ
સ્થાલપાલસ્યકફકુમિપિપ્પકુષ્ઠરૂપદામનઃ સંધિચન્ધ-
વિચ્છેદનોઽવસાદનઃ સ્તન્યશુક્રમેદસામુપહન્તા
ચેતિ । સ એવંગુણોડ્યેક એવાત્યર્થમુપસેવ્યમાનો
ઝમમદગલતાલ્પોઘ્વોફગાત્રસંતાપવલવિષાતકમ્પ-
તોદમેદકૃત્કરચરણપાર્શ્વપૃષ્ઠપ્રમૃતિષુ ચ વાતશૂલના-
પાદયતિ ॥

તિક્તચ્છેદનો રોચનો દીપનઃ શોધનઃ કણ્ઠ-
કોઠલ્પ્ણામૂર્ચાજ્વરપ્રશમનઃ સ્તન્યશોધનો વિષ્મૂત્ર-
ક્લેદમેદોરમાપ્યોપશોષણથેતિ । સ એવંગુણોડ્યેક
એવાત્યર્થમુપસેવ્યમાનો ગાત્રમન્યાસ્તમ્બાક્ષેપકાર્દિત-
શિરઃશૂલઝમતોદમેદચ્છેદાસ્પૈરસ્યાન્યાપાદયતિ ॥

કપાયઃ સંગ્રાહકો રોપણઃ સ્તમ્બનઃ શોધનો
લેહનઃ શોષણઃ પીડનઃ ક્લેદોપશોષણથેતિ । સ એવં
ગુણોડ્યેક એવાત્યર્થમુપસેવ્યમાનો હૃત્પીઠાલ્પશો-
ષોદરાધ્માનવાક્યપ્રહમન્યાસ્તમ્બગાત્રસ્ફુરણચુમ-
ચુમાયનાકુચ્ચનાક્ષેપણપ્રમૃતીજનયતિ ॥ ૧૨ ॥

હવે રસોના ગુણો કહીએ છીએ; (અને
દ્રોષો પણ કહીએ છીએ.)

મધુર રસ રસ, અધિર, માંસ, મેદ, અત્યિઓ,
મનન, ઓજ, વીર્ય તથા ધાવણ વધારે છે, અશુ-
ઓનું તેજ વધારે છે, કેશોને સારા રાખે છે, વર્ણને

સારા કરે છે, બળ આપે છે, બાંગેલાંને સાંધી દે
છે, અધિરને તથા રસને સ્વચ્છ કરે છે, બાળક,
વૃદ્ધ તથા ક્ષતથી ક્ષીણ^૧ થયેલાઓનું દ્વિત કરે
છે, ઝમરોને તથા શ્રીડીઓને બહુ જ ખ્યારે છે,
તરસ, મૂર્છા તથા દાહને શાંત કરે છે, પાંચ
ઇંદ્રિયોને તથા મનને પ્રસન્ન કરે છે અને કૃમિ-
ઓને તથા કંદને હાલત કરે છે. એ મધુર રસ
એવા ગુણોવાળો છતાં પણ જો તે એકલો જ સેવાય,
તો તેથી ખાંસી, ધાસ, આળસ, કાસદી, મોઠાની
મધુરતા, સ્વરનું બારેપણું, કૃમિ, ગલગંડ, અર્ધુંદ,
મ્લીપદ, મૂત્રાશયમાં હપલેપ, ગુદામાં હપલેપ
અને અભિપ્ત^૨ (એક બાતનો નેત્રરોગ) ઇત્યાદિ
વ્યાધિઓ હાલત કરે છે.

અમ્લ^૩ રસ આહારને પચાવે છે, ઢાપને
તથા રોગને પકાવે છે, અગ્નિને તેજ કરે છે, પવનને
પકડી લે છે, વાયુ, મૂત્ર તથા વિષાનું અનુલોભન
કરે છે (સીધે રસે લાવે છે), ઠાકામાં બળતરા
કરે છે, બહારથી શીતતા દેખાડે છે, આર્દ્રતા
કરે છે અને ઘણું કરીને દહ્યને પ્રિય લાગે એવો
છે. એ અમ્લ રસ એવા ગુણોવાળો છતાં પણ
જો તે એકલો જ અત્યંત સેવાય, તો ઘાતોને
અંખાવે છે, નેત્રોને ચિયાવી દે છે, ક્વાંટાને કાળાં
કરે છે, કંદને પિગળાવે છે, શરીરને શિથિલ કરે
છે અને જખમી થયેલા, અભિષાત પામેલા,
બળેલા, કરકાયેલા, લાંગેલા, સૂજી ગયેલા, વાંકા
થઈ ગયેલા, સ્થાનથી ખસી ગયેલા, ઝેરી મૂત્ર-
વાળાં પ્રાણીઓનાં મૂત્રથી સ્પર્શ પામેલા, ઝેરી

૧ તેથી મધુપ્રયેકના રોગીના પેશાબમાં કોડીઓ
જાડે છે, જેનાથી પેશાબમાં સાકર નબ છે, તેનું
જ્ઞાન થાય છે. પ્ર

૨ ખાટા રસથી સોળે થાય છે એનું સ્વપત્રમાં
પણ આલેખેનું નથી, બિહરો ખાટો રસ વાયુનું શમન
કરનાર છે; છતાં ખાટાથી સોળે આવે એ જ્ઞાન
આમના જ્ઞાનને લીધે ખટાસને માથે ઝાટાડે છે. પ્ર

સ્પર્શવાળાં પ્રાણીઓથી સ્પર્શ પામેલા, છેદાયેલા, ભેદાયેલા, વીંધાયેલા કે મર્દન પામેલા અવયવને પકાવી દે છે તથા અગ્ન્યામક હોવાને લીધે કંઠમાં, છાતીમાં અને હૃદયમાં દાહ કરે છે.

લવણ રસ વચન તથા વિરેચન કરવાથી સંશોધન કરે છે, કુદ્ર વ્રણને પકાવે છે, અવયવોને જીવ પાડી દે છે, વ્રણને આદ્ર કરે છે, શરીરમાં શિથિલતા કરી દે છે, ઉષ્ણ છે, સધળા રસોના શત્રુ છે, મૂત્રાદિકના માર્ગોને સાફ કરનાર છે અને સધળા શરીરના અવયવોને દોષન કરનાર છે. એ લવણરસ એવા ગુણોવાળો છતાં પણ જો તે એકલો જ અત્યંત સેવાય, તો શરીરમાં ખરજ, ધ્રામકાં, સોજ, વર્ણની ખરાબી, વીર્યનો ક્ષય, છેદ્રિયોનો ઉપતાપ, મોઢાનું પાકવું, આંખોનું પાકવું, રક્તપિત્ત, વાતરક્ત તથા ખાટા આડકાર વગેરે વ્યાધિઓને ઉત્પન્ન કરે છે.

કટુક રસ અગ્નિને દીપ્ત કરે છે, પાચન છે, રુચિ ઉપજાવે છે, માર્ગોને સ્વચ્છ કરે છે, સ્થૂલતા મટાડે છે, આલસ્ય, કટુ, કૃમિ, વિષ, ઠાહ તથા ખરજને શાંત કરે છે, સાંધાઓનાં બંધનોને ઢીલાં કરી નાખે છે, ઉત્સાહને ટાળે છે અને ધાવણ, વીર્ય તથા મેદનો ઉપધાત કરે છે. એ કટુક રસ એવા ગુણોવાળો છતાં પણ જો તે એકલો જ અત્યંત સેવાય તો શ્રમણ, હર્ષનો ક્ષય, ગળાનો શોષ, તાળવાંનો શોષ, ડોહનો શોષ, ગાત્રોમાં સંતાપ, બળનો ઉપધાત, કંપ, ભોંકાયા જેવી વ્યથા તથા ભેદનને કરે છે અને હાથ, પગ, પડખાં તથા પીઠ વગેરેમાં વાતરાળને ઉત્પન્ન કરે છે.

તિક્ત રસ કંદનો નાશ કરે છે, બીજી ભક્ષ્ય વસ્તુઓ ઉપર રુચિ કરાવે છે, અગ્નિને દીપ્ત કરે છે, શોધન કરે છે, ખરજ, ધ્રામકાં, તરશ, મૂર્છા તથા જ્વરને શાંત કરે છે, ધાવણને સાફ કરે છે અને વિષા, મૂત્ર, ક્ષેદ, મેદ, ચરબી

તથા પરને સુકાવે છે. એ તિક્ત રસ એવા ગુણોવાળો હોવા છતાં પણ જો તે એકલો જ અત્યંત સેવાય, તો ગાત્રોને તથા ડોકની પાછલી શિરાઓને ઝાલી લે છે અને આક્ષેપક, અર્દિત, શિરઃશૂળ, શ્રમ, ભોંકાયા જેવી પીડા, ભેદન, છેદન તથા મુખની વિરસતા એ વ્યાધિઓને ઉત્પન્ન કરે છે.

કથાય રસ મળોની પ્રવૃત્તિને અટકાવે છે, વ્રણમાં ધરતી લાવે છે, ગાત્રોને દૃઢ કરે છે, વ્રણનું શોધન કરે છે, વ્રણના માંસને ઉમેડી નાખે છે, દ્રવનું શોષણ કરે છે, વ્રણને તથા હૃદયને દબાવે છે અને ક્ષેદને સુકાવી નાખે છે. એ કથાય રસ એવા ગુણોવાળો છતાં પણ જો તે એકલો જ અત્યંત સેવાય, તો હૃદયમાં પીડા, મોઢાનો શોષ, પેટનો આક્રંશ, બોલવામાં અટકાયત, ડોકની પાછલી શિરાઓનું ઝલાઈ જવું, ગાત્રોનું ફરકવું, ચમચમાટી, ગાત્રોનું સંક્રાંચવું અને અત્યંત કંપવું વગેરે વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૨

પ્રત્યેક રસનાં દ્રવ્યો

અતઃ સર્વેપામેષ્વ દ્રવ્યાણુપદેક્ષ્યામઃ । તદ્વધા-
કાકોલ્યાદિઃ ક્ષીરછૃતવમામજ્જશાલિપટ્તિકયવગો-
ધૂમમાપન્નંજ્ઞાટકકસેરુઃ-ત્રપુસૈર્વાલ્કર્કાલ્કાલા-
બૂકાલિન્દકતકગિલોલ્યપ્રિયાલપુન્કરપીજકાદમર્ય-
મધૂન્દ્રાધારસર્જરરાજાદનતાલનાલિકેરેક્ષુવિકાર-૨ ।
વલાતિવલાત્મગુપ્તાવિદારીપયસ્યાગોલુરુક્ષીસ્મોર-
દમધૂલિકાકૂમાણ્ડપ્રમૃતીનિ સમાસેન મધુરો વર્ગઃ ॥

દાહિમામલકમાતુલુહાપ્રાતકરુપિત્યકરમર્દ-
વદરકોલપ્રાચીનામલકતિન્તિડીસ્કોશાપ્રકમવ્ય-
પારાવતવેવફલલકુચામ્લવેતસદન્તશઠદધિતકસુરા-
શુક્તમૌવીરકતુપોદકથાન્યામ્લપ્રમૃતીનિ સમાસે-
નામ્લો વર્ગઃ ।

મૈન્વસૌવર્ચલવિહપાકપરોમરુસામુદ્રકપત્રિ-
મયવક્ષારોપરપ્રસૂતસુવર્ચિકાપ્રમૃતીનિ સમાસેન લવણ

વર્ગઃ ।

પિપ્પલ્યાદિઃ સુરસાદિઃ શિયુમધુશિયુમૂલક-
લગુનસુમુત્રશીતશિવકુષ્ઠદેવદારુદરેણુકાવલ્ગુજફલ-
ચંદાગુગુલમૃસ્તલાન્નલકીશુક્નાસાપીલુપ્રમૃતીતિ
સાલસારાદિચ પ્રાયશઃ કદુકો વર્ગઃ ।

આરગ્વધાદિર્ગુહચ્યાદિર્મનૂકર્ણવિત્રકરીરહરિ-
દ્રાદ્યેન્દ્રવચ્ચરુણસાદુકાકુટકમસપ્તપૃહતીદ્રવ્યશક્તિ-
નીદ્રવન્તીત્રિષ્કૃતવેધનકર્કોટકકારવેદકારાત્મકક-
રીરકરવીરસુમનઃશઙ્ખપુષ્પયામાર્ગત્રાયમાણાડ્યોક-
રોહિણીવૈજયન્તીસુવર્ચલાપુનર્નવાશ્વથિકાલીજ્યોતિ-
ષ્મતીપ્રમૃતીતિ સમાસેન તિક્તો વર્ગઃ ।

ન્યપ્રોધાદિરમ્યઘાદિઃ પ્રિયઙ્ગમ્વાદી રોઘાદિ-
લ્હિફલા શાલ્કીજમ્બામ્રવૃત્તિન્દુકફલાનિ કતક-
શારૂપાપાળમેદકવનસ્પતિફલાનિ સાલસારાદિચ
પ્રાયશઃ કુરુવકકોવિદારકજીવન્તીચિછીપાલકૃષ્ણા-
સુનિપળ્લકમ્પ્રમૃતીતિ ત્રીવારકાદયો યુદ્ધાદયશ્ચ
વેદલાઃ સમાસેન કપાયો વર્ગઃ ॥ ૧૨ ॥

હવે સધળા રસોનાં દ્રવ્યો બતાવીએ છીએઃ
કઠિહયાદિ ગણ, દૂધ, ઘી, ચરળી, મજા,
ચોખા, સાદીચોખા, જવ, ઘઉં, અડદ, શિંગોડાં,
કસેરકંદ, ત્રપુસ (કાકડીની જાત છે), એપારક
(મોટી કાકડી), કર્કારક (પદકોળાં), મીઠાં
તુખડાં, તડખૂચ, નિર્મળી, ગિલોહ્ય, આરોળી,
કમળકાકડી, સીચણનાં ફળ, મહુડાં, પ્રોશ,
ખજૂર, રાણ, તાકનાં ફળ, નાળિયેર, શેરડીમાંથી
થતા ગોળ વગેરે સધળા પદાર્થો, ખલદાણા,
ખપાટ, કૌચાં, ફગેલાનો કંદ, ખરણેર, ગોખર,
ફાટેલા દૂધનું પાણી, જઠીમંથ અને કોણું વગેરે
પદાર્થો મધુરવર્ગ છે. તેને સંક્ષેપથી કહ્યો છે.

દાડમ, આમળાં, બિજેરાં, અંબાડાં, કોઠ,
કરમદાં, નાનાં બોર, મોટાં બોર, પાન આમળાં,
કાકમ, પહાડી આંબાનાં ફળ, જોટનાં ફળ,

૧ ગિલોહ્યનો પર્વાય ગુજરાતીમાં મળ્યો નથી.

અનનાસ, નેતરનાં ફળ, લકુચ (નાનાં ફળ),
અમલવેત, લીંબુ, દહીં, ઝાસ, મદિરા, શુક્ર, સોવીરક, તુષોદક અને ધાન્યામલ ધસ્યાદિ
પદાર્થો અમ્લવર્ગ છે. તેને સંક્ષેપથી કહ્યો છે.

સેંધવ, સંચળ, બિહલણ, વડાગરૂં લણ,
સાંબરલણ, દરિયાઈ લણ, પકાવીને બનાવેલું
લણ, જવખાર, ખારો અને સાંચખાર વગેરે
પદાર્થો લવણવર્ગ છે. તેને સંક્ષેપથી કહ્યો છે.

પિપ્પલ્યાદિ ગણ, સુરસાદિ ગણ, સરગવો,
રાતો સરગવો, મૂળા, લસણ, સુમુખ નામની
જંગલી તુલસી, કપૂર અથવા પથ્થરફૂલ, કઠ,
દેવદાર, હરેણુકા, બાવળી, કરમાણી, ગૂગળ,
મોચ, કૃષિયો વજનામ, અરડસો, પીલુ અને
ધણુખરું સાલસારાદિ ગણ એ કટુકર્ણ છે.
આ કટુકર્ણ સંક્ષેપથી કહ્યો છે.

આરગ્વધાદિ ગણ, ગદુચ્યાદિ ગણ, બ્રાહ્મી,
નેતરના અંકુરો, હળદર, દારુહળદર, છેદ્રજવ,
વાયવરણાં, ગોખર, સપ્તપર્ણ, જાલી ભોંરીંગલી,
બેડી ભોંરીંગલી, આંખકૂટામલી, હાંદરકની,
નસોતર, કડવી વિસોડી, કડવી કંટાલી, કારેલી,
રીંગલી, કરડો, કણેર, માસતી, મોટી સફેદ જૂથ,
અધેડો, તાયમાણ, કડુ, મોટી ચરણી, સરગચુખી,
સાટોડી, મેંદાશીંગી અને મોટી માલકાંકલી
વગેરે પદાર્થો તિક્તવર્ગ છે. આ તિક્તવર્ગ
સંક્ષેપથી કહ્યો છે.

ન્યપ્રોધાદિ ગણ, અંબાદિ ગણ, પ્રિયંગ્વાદિ

૧ તેવ, ગોળ, કાચ અને લગ્ન વગેરેનાં આયો.
૨ ફેતરાર કાઢી નાખી કાચા અથવા પાકા જવના
ડુકડે ડુકડા કરી પાણીમાં આપ્યા હોય, તે પાણી
સોવીરક કહેવાય છે.

૩ ફેતરા સહિત કાચા જવના ડુકડે ડુકડા કરીને
પાણીમાં આપ્યા હોય, તે પાણી તુષોદક કહેવાય છે.

૪ ચોખુ તથા કોદરા વગેરેનું ચૂર્ણ આધવાથી
ધાન્યાગ્રહ થાય છે.

ગણ, શેઠાદિ ગણ, ત્રિકુળા ગણ, સાલેડો, બંધુ, આંગો, બોલસરી, ટીંબરનાં કાચાં ફળો, નિર્મળી, સાગ, પાપાણબેદ, વડ વગેરે વનસ્પતિઓનાં ફળો, ધણુંખરું સાલસારાદિ ગણ, કાંટાઅશેળિયો, કંચનાર, કડવી ખરખોડી, ટાંકાની ભાજી, પાલખની ભાજી, ઓટીંગણ વગેરે, બંદી આદિ વૃણધાન્યો અને મગ આદિ કઠોળધાન્યોએ પદાર્થો કપાય વર્ગ છે. આ કપાયવર્ગ સંક્ષેપથી કહ્યો છે. ૧૩

રસોના ત્રેસઠ સંયોગો

તત્રૈતેષાં રસાનાં સંયોગાસ્તિપરિભવન્તિ । તથ-
થા પશ્ચદશ દ્વિકા વિશતિસ્ત્રિકાઃ પશ્ચદશ ચતુષ્કાઃ
પદ્ પશ્ચકા એકશઃ પદ્સા એકઃ પદ્ક ઇતિ । તેપા-
મન્યત્ર પ્રયોજનાનિ વક્ષ્યામઃ ॥ ૧૪ ॥

એ રસોના સંયોગો ત્રેસઠ થાય છે; જમ
કે બળ્યે રસોના સંયોગો પંદર થાય છે, તણ
તણ રસોના સંયોગો વીશ થાય છે, આર આર
રસોના સંયોગો પંદર થાય છે, પાંચ પાંચ રસોના
સંયોગો છ થાય છે, જુદા જુદા રસો છ થાય છે
અને છનો સંયોગ એક થાય છે. એમનાં પ્રયોજનો
ઉત્તરતંત્રના ૬૩મા અધ્યાયમાં કહીયું. ૧૪

બળવાન ઉપર રસની અસર

ભવતિ ચાત્ર ॥

જમ્થાઃ પદ્ધિગચ્છન્તિ ચલિનો વશતાં રસાઃ ।

યથા પ્રકુપિતા દોષા વશં યાન્તિચલીયસઃ ॥ ૧૫ ॥

આ રસોના વિપથના શ્લેષિકામાં ભગવાન
ધન્વંતરિએ સ્વયંએ કહ્યું છે. ‘જમ દોષો પ્રકાપ
પામેલા છતાં પણ અતિ બળવાન માણસને વશ
થઈ બળ છે, તેમ વારંવાર એક એક કરી આધેલા
છયે રસો પણ અતિ બળવાન માણસને વશ થઈ
બળ છે (કશે બ્યાધિ ઉત્પન્ન કરી શકતાં નથી).’

૧ રસો ઉપર અત્યંત બેડો વિચાર કરાયેલો છે;
કારણ કે રોગનું કારણ અમુક રસો જ છે આ રસોના
ફેરફાર કરવાથી રોગમાં પ્રતિમા ફેરફાર થઈ શકે છે;
માટે જ રસો અને એકબીજાના સંયોગનાં પરિણામ
બળવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે. પ્ર.

અધ્યાય ૪૩ મો

ઉપક્રમ

અથાતો વમનદ્રવ્યવિકલ્પવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં
વ્યાખ્યાસ્યામઃ, યથોવાચ ભગવાન ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧૬ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી ‘વમનદ્રવ્ય-
વિકલ્પવિજ્ઞાનીય’^૧ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
બ્યાખ્યાન કરીયું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વ-
ન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

મી હજ વમન કરાવયાને પહોલો થોગ

વમનદ્રવ્યાણાં ફલાભ્યાનાં મદનફલાનિ શ્રેષ્ઠ-
તમાનિ ભવન્તિ ।

અથ મદનપુષ્પાણામાતપપરિશુષ્કાણાં ચૂર્ણપ્રકુચ્ચં
પ્રત્યક્પુષ્પાસદાપુષ્પીનિમ્બકપાયાણામન્યતમેનાલોહ્ય
મધુસૈન્વવયુક્તાં માત્રાં પાયયિત્વા વામયેત્ ।

મદનશલાહુચૂર્ણાન્વેવં વાચુલરમ્પકોપયુક્તાનિ
મધુલવણયુક્તાન્યભિપ્રતસાનિ મદનશલાહુચૂર્ણસિદ્ધાં
વા તિલતળુલયવાગૂમ્ ।

નિર્વૃત્તાનાં વા નાતિહરિતપાણ્ડુનાં કુશમૂઢાવચદ્-
મૃદોમયપ્રલિસાનાં યવતપમુદ્રમાપશાલ્યાદિધાન્ય-
રાશાવટરાત્રોપિતક્લિન્નભિન્નાનાં ફલાનાં ફલપિપ્પ-
લીરુદ્રત્યાતપે શોષયેતાસાં દધિમધુપલલત્રિમૃદિતપ-
રિશુષ્કાણાં સુમાઝનસ્થાનામન્તર્નલસુષ્ટિમુષ્ણે યટી-
મધુરુકપાયે કોવિદારાદીનામન્યતમે વા કપાયે વિમૃદ્ય
રાત્રિપર્યપિતં મધુસૈન્વવયુક્તમાશીર્મિરમિમન્નિતમુદ-
લ્લસુઃ પ્રાચ્છસુસમાતુરં પાયયેતાનેન મન્ત્રેણાભિમન્વ્ય-
‘ત્રલ્લદસાશિલ્લેન્દ્રમૂચન્દ્રાકાંનિલાનિલાઃ ।

કપયઃ સૌપવીગ્રામા ભૂતસદ્વાસ્તુ પાન્તુ તે ॥

રસાયનમિવર્પીણાં દેવાનામમૃતં યથા ।

સુધેવોચમનાગાનાં શૈષ્ણ્યમિદમસ્તુ તે ॥’

વિશેષેણ શ્લેષ્મજ્વરપ્રતિશ્યાયાન્તર્વિદ્ધિવપ્રવ-
ર્તમાને વા દોષે પિપ્પલીચિવાગૌરસર્પકલ્લોન્મિશ્રેઃ
સલવણૈરુષ્ણામ્બુમિઃ પુનઃ પુનઃ પ્રવર્તયેદાસમ્યગ્વા-

૧ વમનદ્રવ્યના પ્રયોગો જણાવવા વિશેષ.

ન્તલક્ષણાદિતિ ॥

મદનફલમજ્જર્ણ વા તત્કાયપરિમાવિતં
મદનફલકપાયેણ । મદનફલમજ્જસિદ્ધસ્ય વા પયસઃ
સંતાનિકાં ધૌદ્રધુકામ્ । મદનફલમજ્જસિદ્ધં વા
પયઃ । મદનફલમજ્જસિદ્ધન વા પયસા યવાગૂમ્પો-
ભાગાસુષ્પિષ્તહ્રદાહ્વયોઃ ॥

મદનફલમજ્જસિદ્ધસ્ય વા પયસો દધિમાવ-
સુપગતસ્ય દધ્યુત્તરં દધિ વા કફપ્રસેરુચ્છર્દિ-
મૂર્છાંતમકેષુ ॥

મદનફલમજ્જસેદં વા મહાતકલેહવદાદાય
ફાણિતીર્થત્વેહયેદાતપરિશુષ્કં વા મદનફલમજ્જ-
ર્ણ જીવન્તીકપાયેણ પિષ્તે કફસ્વાનગતે ॥

મદનફલમજ્જકાર્યં વા પિપ્પલ્યાદિપ્રતીવાપં
તત્ત્વર્ણ વા નિમ્બરૂપિકાકપાયયોરન્યતરેણ કફ-
વ્યાધિહરં મદનફલમજ્જર્ણ વા મધૂકકાસ્મર્યદ્રા-
ક્ષાકપાયેણ સંતર્પણં વા મદનફલવિધાનસુક્તમ્ ॥૨

મીઢળ, કુકડવેલ તથા કડવાં તૂરિયાં વગેરે
ને ને વમનદ્રવ્યો^૧ કહેલાં છે, તેઓમાં મીઢળ
અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે.

પહેલો યોગ :

મીઢળને તડકામાં ચૂકવી, તેનું ચૂર્ણ કરી,
તે ચૂર્ણમાંથી ચાર તોલાભાર ચૂર્ણ લઈ, તે ચૂર્ણને
અથેકાના ક્વાથમાં ઘોળી, તેમાં મધ તથા સૈંધવ
નાખી, તે ક્વાથ પાઈને વમન કરાવવું.

બીજો યોગ :

મીઢળને તડકામાં ચૂકવી, તેનું ચૂર્ણ કરી,

૧ આશુવેદમાં વમનને અતિ મહત્ત્વનું અર્થ સોધન-
નું પ્રયત્ન છે, દારણ કે હોઝરીમા રહેલો કફ હોઝરીમાંથી
જ સીધો બહાર આવે તો તે અદણીમાં બર્ષ હિરોને
પૂરી દેતો નથી. વમન સિવાય ને વિરેચન દ્રવ્યો
જોગવામાં આવે છે તેનાથી હોઝરીમા કફ અદણીમાં
બર્ષ અદણીના હિરોને પૂરી દે છે. આ રીતે જતાં
હોઝરીમાં મીઢળ વગેરે આ અધ્યાયમાં દર્શાવેલાં દ્રવ્યો
ચોખ્ખ તો કફ સીધો જ બહાર ચાલ્યો જાય અને વિરે-
ચન દ્રવ્યો રોપાનું મરોબર વિરેચન પણ કરી શકે. પ્ર.

તે ચૂર્ણમાંથી ચાર તોલાભાર ચૂર્ણ લઈ તેને
આઠકાના ક્વાથમાં ઘોળી, તેમાં મધ તથા સૈંધવ
નાખી, તે ક્વાથ પાઈને વમન કરાવવું.

ત્રીજો યોગ :

મીઢળને તડકામાં ચૂકવી, તેનું ચૂર્ણ કરી,
તે ચૂર્ણમાંથી ચાર તોલાભાર ચૂર્ણ લઈ, તેને
લીંબડાના ક્વાથમાં ઘોળી, તેમાં મધ તથા
સૈંધવ નાખી, તે ક્વાથને પાઈને વમન કરાવવું.

ચોથો યોગ :

કાચાં મીઢળના ચાર તોલાભાર ચૂર્ણમાં
બોલસરી તથા બકાન નાખી, અથેકાના રસમાં
ઘોળી, ગરમ કરી, તેમાં મધ તથા સૈંધવ નાખી,
તે રસ પાઈને વમન કરાવવું.

પાંચમો યોગ :

કાચાં મીઢળના ચાર તોલાભાર ચૂર્ણમાં
બોલસરી તથા બકાન નાખી, આઠકાના રસમાં
ઘોળી, ગરમ કરી, તેમાં મધ તથા સૈંધવ નાખી
તે રસ પાઈને વમન કરાવવું.

છઠો યોગ :

કાચાં મીઢળના ચાર તોલાભાર ચૂર્ણમાં
બોલસરી તથા બકાન નાખી, લીંબડાના રસમાં
ઘોળી, ગરમ કરી, તેમાં મધ તથા સૈંધવ નાખી,
તે રસ પાઈને વમન કરાવવું.

સાતમો યોગ :

કાચાં મીઢળનું ચાર તોલાભાર ચૂર્ણ
નાખીને પકવેલી તલની તથા ચોખ્ખાની રાખ
ચટાડીને વમન કરાવવું.

આઠમો યોગ :

પાંચેલાં છતાં અત્યંત લીલાં કે પાંડુ ન થઈ
ગયાં^૧ હોય એવાં મીઢળને ચોતરફ દર્ભના
પાટાથી બાંધી, તે પાટા ઉપર છાણમાટીનો

૧ પાઈને અત્યંત લીલા વણવાળા, પાંડુ વણ-
વાળા થઈ ગયાં હોય, તો તેઓના વીરોને અતિક્રમ
થઈ જાય છે.

લેપ કરી, જવનાં ફેાતરાંના ઢગલામાં અથવા મગ, અડદ કે ચોખા વગેરે ધાન્યના ઢગલામાં આઠ રાત સુધી રાખવાં. આમ કરવાથી એ મીંઢળો ઢીલાં થઈ પોતાની મેળે ફાટી બધ; એટલે તેમનાં બીજ કાઢી લઈને તડકામાં સૂકવવાં. પછી એ બીજને ઢહી, મધ તથા માંસમાં ખૂબ વાટી ફરી વાર સૂકવીને સારા વાસણમાં ભરી રાખવાં. એ ચૂર્ણમાંથી નાની મૂઠી ભરી તે ચૂર્ણને જઠીમધના ગરમ કાઢામાં ચોળી નાખી, રાતવાસી રહેવા ઢઈ તેમાં મધ તથા સૈંધવ નાખવાં. પછી વેઢે તે કાઢાને વેઢાકત આશીર્વાદના મંત્રોથી મંતરી, પોતાનું સુખ ઉત્તર તરફ રાખી, આતુરને ઊગમણે મોઢે બેસાડી તથા નીચે પ્રમાણે અર્થવાળા મૂલોકત મંત્રોથી અભિમંત્રિત કરી તે કાઢો પાવો.

‘પ્રહ્લા, દક્ષ, અશ્વિનીકુમાર, રુદ્ર, ઈંદ્ર, પૃથ્વી, ચંદ્ર, સૂર્ય, અગ્નિ, પવન, ઋષિઓ, ઔષધિઓના સમૂહો અને સર્વ જૂતોના સમૂહો તારું રક્ષણ કરજો. જમ રસાયન ઋષિઓને, અમૃત દેવતાઓને આપે છે અને સુધા ઉત્તમ નાગોને આરોગ્ય આપે છે, તેમ આ ઔષધ તને આરોગ્ય આપજો.’

નરમાથી ઝોગણીસમા સુધીના યોગો :

ઉપર પ્રમાણે જ મીંઢળનાં બીજોનાં ચૂર્ણને તૈયાર કરી, તેમાંથી એક મૂઠી ચૂર્ણ લઈ, તે ચૂર્ણને આ સ્થાનના સંશોધનસંશમનીય નામના ઝોગણચાળીસમા અધ્યાયના બીજ વિષયમાં કહેલાં કંચનાર વગેરે અગિયાર ઔષધોમાંથી ઠાઈ ઔષધના કાઢામાં ચોળી નાખી, રાતવાસી રહેવા ઢઈ, તેમાં મધ તથા સૈંધવ નાખવાં અને પછી વેઢે ઉપર પ્રમાણે જ મંત્રોચ્ચાર વગેરેની ગોઢણ કરીને તે કાઢો આતુરને પાવો.

આઠમાથી ઝોગણીસમા સુધીના યોગોનો વિષય :
વિશેષ કરી કંકજનર, સળેખમ અને અંદરના વિદ્રધિમાં ઉપર કહેલા યોગોનો ઉપયોગ કરવો.

યોગ આખ્યા પછી વમન ન થાય તો ? :

યોગ આખ્યા પછી દોષની પ્રવૃત્તિ ન થાય, તો પીપર, વજ તથા ઘોળા સર્પિષના કંદકથી તથા સૈંધવથી ઊના જળને મિશ્રિત કરી, તે પાઈને વમનનો યોગ થયાનાં ચિહ્નો જોવામાં આવે ત્યાં સુધી વારંવાર વમન કરાવવું.

વીસમો યોગ :

મીંઢળની મજ્જનું (મીંઢળની અંદરના સ્તિગ્ધ ભાગનું) ચૂર્ણ કરી, તેમાંથી ચાર તોલા-ભાર ચૂર્ણ લઈ, મીંઢળના ક્વાથની ભાવના આપી, મીંઢળના ક્વાથની સાથે જ પાઈને વમન કરાવવું.
એકવીસમો યોગ :

મીંઢળની મજ્જનું ચાર તોલાભાર ચૂર્ણ અંદર નાખીને પકાવેલા દૂધની તર મધની સાથે ચટાડીને વમન કરાવવું.

બાવીસમો યોગ :

મીંઢળની મજ્જનું ચાર તોલાભાર ચૂર્ણ નાખી પકાવેલું દૂધ પાઈને વમન કરાવવું.

ત્રેવીસમો યોગ :

મીંઢળની મજ્જનું ચૂર્ણ અંદર નાખી પકાવેલા દૂધની સાથે રાખ પાઈને વમન કરાવવું.

વીસમાથી ત્રેવીસમા સુધીના યોગોનો વિષય
અધોભાગના રક્તપિત્તમાં અને પિત્તે કરેલા દૃઢયના દાહમાં ઉપર કહેલા યોગોનો ઉપયોગ કરવો.^૨

૧ સ્નાયુઓ ઉપરની બાબુએ સંક્રાંચાવાથી લોડી બધ થાય છે પ્ર.

૨ અધોભાગના રક્તપિત્તમાં અને પિત્તે કરેલા દાહમાં કેવળ એકવીસમા યોગનો જ ઉપયોગ કરવો, એમ ધ્વન કહે છે; પણ મૂળ અર્થનો અનુચ્છ જ્ઞેન એમાં વીસમાથી ત્રેવીસમા સુધીના ચાર યોગોનો ઉપયોગ કરવો, એમ જણાય છે.

ચોવીસમો યોગ અને તેનો વિષય

મીંઢળની મજ્જના ચાર તોલાભાર ચૂર્ણની સાથે પકાવેલા દૂધનું દહીં કરીને તે દહીંની ઉપરનો જડો લાગ ચટાડી વમન કરાવવું. કફ સંબંધી લાળનો સ્નાય, જાણી, મૂર્છા અને તમક-ધાસમાં આ યોગનો ઉપયોગ કરવો.

પચીસમો યોગ અને તેનો વિષય

મીંઢળની મજ્જના ચાર તોલાભાર ચૂર્ણની સાથે પકાવેલા દૂધનું દહીં કરી, તે પાઈને વમન કરાવવું. આ યોગનો ઉપયોગ પણ કફ સંબંધી લાળનો સ્નાય, જાણી, મૂર્છા અને તમકધાસમાં કરવો.

૨૬મો ઇન્ધ્રીસમો યોગ અને તેનો વિષય

ચિકિત્સિતસ્થાનના દ્વિવર્ણીયચિકિત્સિત નામના પહેલા અધ્યાયના ૬૭મા વિષયમાં કહ્યા પ્રમાણે ભિક્ષામાના રનેહની પેઠે મીંઢળની મજ્જના રનેહ લઈ તે રાખ જેવો એક ચટાડીને વમન કરાવવું. પિત્ત કફના સ્થાનમાં આવ્યું હોય, ત્યારે આ યોગનો ઉપયોગ કરવો.

સત્તાવીસમો યોગ અને તેનો વિષય

મીંઢળની મજ્જના ચાર તોલાભાર ચૂર્ણને તડકામાં સૂકવી જીવંતીના ક્વાથની સાથે પાઈને વમન કરાવવું. પિત્ત કફના સ્થાનમાં આવ્યું હોય, ત્યારે આ યોગનો ઉપયોગ કરવો.

અઠ્યાવીસમો યોગ અને તેનો વિષય

મીંઢળની ચાર તોલાભાર મજ્જના ક્વાથમાં (તે ક્વાથ પાકવા આવે તે સમયમાં) પિપ્પ-હ્યાદિ ગણુનો કંદક નાખી તે ક્વાથ સિદ્ધ થાય, ત્યારે પાવો. કફ સંબંધી વ્યાધિમાં આ યોગનો ઉપયોગ કરવો.

૧ જીવંતી એ એક સૂત્રા અજ્ઞાની અને છે અને ખારા રસવાળી છે, તથા પહોડોમા લતારે થાય છે. (કલન)

ઓગણત્રીસમો યોગ અને તેનો વિષય

મીંઢળની ચાર તોલાભાર મજ્જનું ચૂર્ણ લીંબડાના ક્વાથની સાથે પાઈને વમન કરાવવું. કફ સંબંધી વ્યાધિમાં આ યોગનો ઉપયોગ કરવો.

ત્રીસમો યોગ અને તેનો વિષય

મીંઢળની ચાર તોલાભાર મજ્જનું ચૂર્ણ આંકડાના ક્વાથની સાથે પાઈને વમન કરાવવું. કફ સંબંધી વ્યાધિમાં આ યોગનો ઉપયોગ કરવો.

એકત્રીસમો યોગ અને તેનો વિષય

૬૮મો મીંઢળની ચાર તોલાભાર મજ્જનું ચૂર્ણ મહુડાં, સીવણનાં ફળ અને દ્રાક્ષના ક્વાથની સાથે પાઈને વમન કરાવવું. આ યોગ કફ સંબંધી ગેગાને હરે છે તથા પીવામાં પણ રુચિ આપે છે. આ પ્રમાણે મીંઢળના એકત્રીસ યોગો કહ્યા. ૨

ફકડવેલનાં પુષ્પોથી વમન કરાવવાના યોગો અને તેઓનો વિષય

જીમૂતકકુસુમચૂર્ણ વા પૂર્વવદેવ ક્ષીરેણ । નિર્જીતેષુ ક્ષીરચવાણું, રોમશેષુ સન્તાનિકામરોમ-શેષુ દધ્યુત્તરં, હસ્તિપાંડુપ દધિ તત્કપાયસંસુદાં વા સુરાં, કપારોચક્રકાસશ્વાસપાંડુરોગયક્ષ્મતુ પર્યાગતેષુ મદનફલમજ્જવદુપયોગઃ ॥ ૩ ॥

ફકડવેલનાં પુષ્પોનું ચાર તોલાભાર ચૂર્ણ લઈ તે ચૂર્ણને અથેડાના, આંકડાના અથવા લીંબડાના ક્વાથમાં ઘોળી, તેમાં મધ તથા સંધવ નાખીને તે ક્વાથ પાવો; અથવા તેના એક નાની મૂઠીથી ભરેલા ચૂર્ણને જોડીમધના કે કંચનાર આદિ અગિયાર ઔષધોમાંના કોઈ ઔષધના ક્વાથમાં ઘોળી, સતવારી રહેવા દઈ, તેમાં મધ તથા સંધવ નાખીને તે ક્વાથ પાવો; અથવા ફકડવેલનાં પુષ્પોનું ચૂર્ણ દૂધમાં ઘોળીને તે દૂધ પાઈ દેવું. ફકડવેલનાં પુષ્પો પાણી ગયાં હોય તો તેઓનું ચાર તોલાભાર ચૂર્ણ નાખી,

દૂધ પકાવીને તે દૂધની સાથે રાજ પાવી. કંકડ-
વેલનાં પુષ્પો ડુંછાડવાળાં થઈ ગયાં હોય અર્થાત્
કંકડ થઈ ગયાં હોય, તો તેના ચાર તોલાભાર
ચૂર્ણની સાથે પકાવેલા દૂધની તર મધની સાથે
ચટાડીને વમન કરાવવું. એ ડુંછાડ વગરનાં હોય
અર્થાત્ વધારે પાણી ગયાં હોય, તો તેના ચાર
તોલાભાર ચૂર્ણની સાથે પકાવેલા દૂધનું દહીં
કરીને તે દહીંને ઉપરનો ખડો ભાગ ચટાડવો.
એ એ પુષ્પો અત્યંત પાણીને લીલા વર્ણવાળાં
કે પાંદુ વર્ણવાળાં થઈ ગયાં હોય, તો તેના ચાર
તોલાભાર ચૂર્ણની સાથે પકાવેલા દૂધનું દહીં
કરીને તે દહીં પાતું અથવા એ પુષ્પોના ક્ષાયના
સંસર્ગથી પેઠી અદિરા બનાવીને તે મદિરા પાવી.

કંક, અશાયક, ખાંસી, શ્વાસ, પાંદુરોગ અને
ચક્ષુરોગમાં ઉપર કહેલા યોગોનો ઉપયોગ કરવો.

કંકડવેલનાં પુષ્પો બહુ પાણી ન ગયાં હોય,
પણ લીલા વર્ણનાં કે પાંદુ વર્ણનાં થઈ ગયાં હોય,
તો મીંઢળની મજાની પેટે જ બીજ યોગો
કરીને તેમનો ઉપયોગ કરાવવો. ૩

ઇંદ્રજય તથા કંકડી ઘિસોડીથી વમન
કરાવવાના યોગો

તદ્દેવ કુટજફલનિધાનમ્ ॥ કૃતવેધનાના-
મપ્યેવ એવ કલ્પઃ ॥ ૪ ॥

ઇંદ્રજયનાં ફળોથી વમન કરાવવાના યોગો
પણ ઉપર પ્રમાણે જ કરતા અને કંકડી ઘિસોડીથી
વમન કરાવવાની ગોઠવણ પણ એ પ્રમાણે જ કરવી.

કંકડી તુબડીથી વમન કરાવવાના યોગો
અને તેમનો વિધય

इक्ष्वाकुकुसुमचूर्णं वा पूर्ववदेव क्षीरेण । कास-
श्वासच्छर्दिकफरोगेष्वपयोगः ॥ ૫ ॥

કંકડી તુબડીનાં ફૂલોથી વમન કરાવવાના
યોગો પણ મીંઢળથી વમન કરાવવાના યોગોની
પેટે ગોઠવી લેવા, અથવા તે ફૂલોનું ચૂર્ણ દૂધમાં

ઘોળીને તે દૂધ પાઈ દેવું.

આ યોગોનો ઉપયોગ ખાંસી, શ્વાસ, જાલડી
અને કંક સંબંધીના રોગોમાં કરવો. ૫

કંકડાં તૂરિયાથી વમન કરાવવાના યોગો
અને તેમનો વિધય

धामार्गवस्थापि मदनफलमज्जवदुपयोगो
विशेषतस्तु गरगुल्मोदरकासश्वासश्चेष्टामयेषु वायौ
च कफस्थानगते ॥ ૬ ॥

કંકડાં તૂરિયાથી વમન કરાવવાના યોગો
પણ મીંઢળની મજાથી વમન કરાવવાના
યોગોની પેટે જ કરવા.

આ યોગોનો વિશેષ ઉપયોગ ઝેર, ગુદમ,
ઉદરરોગ, ખાંસી, શ્વાસ તથા કંક સંબંધી
રોગોમાં કરવો અને વાયુ કંકના સ્થાનમાં ગયો
હોય, તો તે સંબંધીના વ્યાધિમાં પણ કરવો. ૬

સૂંધાડવાથી વમન કરાવવાના યોગો
અને તેનો વિધય

કૃતવેધનફલપિપ્પલીનાં વમનદ્રવ્યકપાયપરિ-
પીતાનાં बहुशश्चूर्णमुत्पलादिषु दत्तमाघ्रातं वामयति,
तत्त्वनवचन्द्रदोषेषु यवागूमकण्ठात्पीतवत्सु च
विदध्यात् ॥ ૭ ॥

કંકડી ઘિસોડીનાં ફળોમાંથી બીજ કાઢી
લઈ તે બીજને વમનદ્રવ્યોના ક્ષાયોની તથા
સ્વરસ વગેરેની ઘણીધણી ભાવનાઓ આપી, પછી
તેમના ચૂર્ણને ઉત્પલાદિ ગણની સાથે મિશ્રિત
કરીને સૂંધાડતાં તે ચૂર્ણ વમન કરાવે છે.

અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલા દોષોવાળા આતુરોને
મળા સુધી રાજ પાઈને પછી ઉપર કહેલું ચૂર્ણ
સૂંધાડવું. ૭

ભાવનાઓ દેવાથી વધારે દૂધ

વમનચિરેચનચિરોચિરેચનદ્રવ્યાપ્તયેનં વા
પ્રધાનતમાનિ મરન્તિ ॥ ૮ ॥

વમન, વિરેચન અને શિશોવિરેચનનાં દ્રવ્યોને
પણ જમ જમ તેવા જ પ્રકારનાં દ્રવ્યોની ઘણી

ધણી ભાવનાઓ દેવામાં આવે, તેમ તેમ તે દ્રવ્યો અતિશય શક્તિવાળાં થાય છે. ૮

વમન સંબંધી યોગોની કલ્પના

મવતથાગ્ર ॥

વમનદ્રવ્યયોગનાં દિગિયં સમ્પ્રકીર્તિતા ।
તાં વિમજ્ય યથાવ્યાધિ કાલશક્તિવિનિયયાત્ ॥
કપાયઃ સ્વરસઃ કલ્કશ્ચર્ણોરપિ ચ બુદ્ધિમાન્ ।
પેયલેહ્યાદ્યભોજ્યેષુ વમનન્યુપકલ્પયેત્ ॥ ૧ ॥

આ શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે: 'આ વમનદ્રવ્યોના યોગોના માર્ગ અમે કહ્યો છે. બુદ્ધિમાન વૈદ્યે કાળનો તથા વીર્ય વગેરેના નિશ્ચય કરી, જેવો રોગ હોય તે પ્રમાણે આ માર્ગના વિભાગો કરી નાખી ભક્ત્ય, ભોજ્ય, લેહ્ય (ચાટવા યોગ્ય) તથા પેય (પીવા યોગ્ય) પદાર્થોમાં ક્વાથોથી, સ્વરસોથી, કલ્કોથી તથા ચૂર્ણોથી પણ વમનદ્રવ્યોના પ્રયોગો ગોઠવવા.

અધ્યાય ૪૪ મો

ઉપક્રમ

અથાતો વિરેચનદ્રવ્યવિકલ્પવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં
વ્યાખ્યાસ્યામઃ । યથોક્તાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'વિરેચનદ્રવ્ય-
વિજ્ઞાનીય' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્-
તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

વિરેચનમાં પ્રધાન દ્રવ્યો

અરુણામં ત્રિવૃન્મૂલં શ્રેષ્ઠં મૂલવિરેચને ।

પ્રધાનં તિલ્લકસ્તેષુ ફલેષ્વપિ હરીતકી ॥

તૈલેષ્વેરહ્વજં તૈલં સ્વરસે કારવેલ્લિકા ।

સુધાપયઃ પયસ્સક્તમિતિ પ્રાધાન્યસંગ્રહઃ ॥

તેમાં વિધાનં વક્ષ્યામિ યથાવદનુપવેશઃ ॥ ૨ ॥

મૂળરૂપ વિરેચનોમાં કાંઈકે રતાશવાળું

૧ વિરેચનદ્રવ્યોના મેદુનું જ્ઞાન આપવા વિશેનો.

નસોતરનું^૧ મૂળ ઉત્તમ છે. છાલરૂપ વિરેચનોમાં મોટા લોધર^૨ ઉત્તમ છે. ફળરૂપ વિરેચનોમાં હરદે ઉત્તમ છે. તેલરૂપ વિરેચનોમાં એરંડિયું તેલ ઉત્તમ છે. સ્વરસરૂપ વિરેચનોમાં કારેલીનો સ્વ-
રસ ઉત્તમ છે અને દૂધરૂપ વિરેચનોમાં થોરનું^૩ દૂધ ઉત્તમ છે. આ પ્રમાણે વિરેચનદ્રવ્યોમાં જેઓ મુખ્ય છે તેમના સંગ્રહ કહ્યો. હવે યોગ્યતા-
નુસાર તેમના પ્રયોગની રીત અનુક્રમથી કહું છું.

વાતરોગી માટે વિરેચન

વૈરેચનદ્રવ્યરસાનુપીતં મૂલં મહત્ત્વત્તમસ્ત-
દોષમ્ । ચૂર્ણીકૃતં સૈન્ધવનાગરાલ્ક્યમ્લૈઃ પિવેન્
માલ્તરોગણુરુઃ ॥ ૩ ॥

જેમાં શ્રીકા પડવા વગેરે કરી ખરાબી ન થઈ હોય એવું નસોતરનું મોટું મૂળ લઈ, તેનું ચૂર્ણ કરી, તેને નસોતર વગેરે વિરેચન દ્રવ્યોના રસોની ભાવના આપી, સિંધવથી તથા સૂંઠથી મિશ્રિત કરીને ઝોલીરૂક તથા કહી વગેરે ખાટા પદાર્થોની સાથે પાવું. આ પ્રયોગ વાયુના રોગ-
વાળા માટે છે. ૩

પિત્તરોગી માટે વિરેચન

દશોર્વિકારૈર્મયુરૈ રસૈસ્તત્

પૈત્તે ગદે ક્ષીરયુતં પિવેન્ ॥ ૪ ॥

જેમાં શ્રીકા પડવા વગેરે કરી ખરાબી ન થઈ હોય એવું નસોતરનું મોટું મૂળ લઈ, તેનું ચૂર્ણ કરી, તેને નસોતર વગેરે વિરેચન દ્રવ્યોના રસોની ભાવના આપી, સિંધવથી તથા સૂંઠથી મિશ્રિત કરીને તેને ખાંડના કે સાકરના પાણીની સાથે, અથવા કાંઠાલી આદિ મધુર ગણના

૧ નસોતર ધોળા મૂળવાળું અને રાતા મૂળવાળું એમ બે અતનું હોય છે, તેમાંથી રાતા મૂળવાળું લેવું. પ્ર.

૨ લોધરના એણું નિરપેક્ષ જોતાં તે તેમાં ગ્રાહી-
પણું જોવામાં આવે છે । મોટા લોધરનાં નામેમાં 'વિરેષ' એ નામ પણ છે, કે જેથી તેમાં વિરેચન-
શક્તિ હોવાનું માલમ પડે છે.

સ્વાથની સાથે, અથવા દૂધની સાથે પાવું. આ યોગ પિત્તના રોગવાળા માટે છે. ૪

કંકરોગી માટે વિરેચન

ગુદચ્યસિદ્ધિત્રિફલાસેન

સવ્યોપમૂત્રં કફજે વિવેચત્ ॥ ૫ ॥

જેમાં ઘીડા પડવા વગેરે કશી ખરાબી ન થઈ હોય, એવું નસોતરતું મોટું મૂળ લઈ, તેનું ચૂર્ણ કરી, તેને નસોતર વગેરે વિરેચન દ્રવ્યોના રસોની ભાવના આપી, સિંધવથી તથા સૂંઠથી મિશ્રિત કરીને ગળાના, લીમડાના તથા ત્રિકૂળાના સ્વાથની સાથે, અથવા જેમાં સૂંઠ, મરી તથા પીપરનું ચૂર્ણ નાખ્યું હોય, એવા ગોમૂત્રની સાથે પાવું. આ યોગ કંકરા રોગવાળા માટે છે. ૫

વાતશ્લેષ્મિકરોગી માટે વિરેચનના બે યોગ

ત્રિવર્ણકચૂપ્પણયુક્તમેતદ્ ગુદેન લિહ્યાદનવેન ચૂર્ણમ્ । પ્રસ્થે ચ તન્મૂલરસસ્ય દક્ષા તન્મૂલકલ્કં કુઢવપ્રમાણમ્ । કર્ણોન્મિતે સૈન્ધવનાગરે ચ વિપાવ્ય કલ્કીકૃતમેતદદ્યાત્ ॥ ૬ ॥

જેમાં ઘીડા પડવા વગેરે કશી ખરાબી ન થઈ હોય, એવું નસોતરતું મોટું મૂળ લઈ, તેનું ચૂર્ણ કરી, તેને નસોતર વગેરે વિરેચન દ્રવ્યોના રસોની ભાવના આપી, તેમાં તેના જટલું જ તજ, તમાલપત્ર, એલચી, સૂંઠ, મરી તથા પીપરનું ચૂર્ણ મિશ્રિત કરી, તે ચૂર્ણ જૂતા ગોળની સાથે ખવરાવવું; અથવા જેમાં ઘીડા પડવા વગેરે કશી ખરાબી ન થઈ હોય, એવાં નસોતરનાં મોટાં મૂળ લઈ, તેના ચોસઠ તોલા ભારના સ્વાથમાં તે જ મૂળનો સોળ તોલાભાર કંકર નાખી અને તેમાં એક એક તોલાભાર સિંધવ તથા સૂંઠ પણ નાખી, તે સ્વાથને પકાવી; લગ્નદી જેવા થઈ જાય ત્યારે તેમાંથી યોગ્ય માત્રા ખવડાવવી. આ બે યોગો વાતશ્લેષ્મિકરોગવાળા માટે છે. ૬

વિરેચનનો છઠો યોગ

તત્કલ્કમાગઃ સમહૌપધાર્દઃ

સૈન્ધવો મૂત્રયુતથ પેયઃ ॥ ૭ ॥

નસોતરના કંકરનો એક ભાગ લઈ તેમાં અરધા ભાગ જટલી સૂંઠ તથા અરધા ભાગ જટલો સિંધવ નાખી ગોમૂત્ર સાથે પાવો. ૭

વિરેચનનો સાતમો યોગ

સમાલિહ્વામરકાઽમયાઃ સ્યુર્માગાર્દ્ધકં પૂગ-
ફલં સુપકમ્ । વિઢઙ્ગતારો મરિચં સદાહ યોગઃ
સસિન્ધૂદ્ભવમૂત્રયુક્તઃ ॥ ૮ ॥

નસોતર, સૂંઠ તથા હરડેનાં ચૂર્ણોને સમભાગે લઈ, મિશ્રિત કરી, તેમાં નસોતરના અરધા ભાગ જટલાં જૂનાં પાકલાં સોપારી, વાવડિંગનાં બીજ, મરી, દેવદાર તથા સિંધવનાં ચૂર્ણો નાખી તે એકઠા કરેલા ચૂર્ણને ગોમૂત્ર સાથે પાવું. ૮

વિરેચનનો આઠમો યોગ

વિરેચનદ્રવ્યમથં તુ ચૂર્ણં રસેન તેષાં મતિ-
માન્વિમૃદ્ય । તન્મૂલસિદ્ધેન ચ સર્પિપાક્તં સેવ્યં
તદાજ્યે ગુટિકીકૃતં ચ ॥ ૯ ॥

વિરેચન દ્રવ્યોના ચૂર્ણને તે દ્રવ્યોના જ રસની ભાવના આપી અને પછી તે દ્રવ્યોનાં મૂળોના કંકરથી પકાવેલાં ધીની ભાવના આપીને તેની એ જ ધીમાં ગોળીઆ વાળીને તે ગોળીઆનું સેવન કરાવવું. ૯

વિરેચનનો નવમો યોગ

ગુદે ચ પાકામિમુલે નિધાય ચૂર્ણીકૃતં સમ્ય-
ગિદં વિપાવ્ય । શીતં ત્રિજાતાક્તમયો વિમૃદ્ય
યોમાનુરૂપા ગુટિકાઃ પ્રયોજ્યાઃ ॥ ૧૦ ॥

ચૂર્ણથી બમણા ગોળને એક પાત્રમાં નાખી, અગ્નિ પર મુકી, તે ગોળ પાકવા આવે,

૧ જટલા રસથી ચૂર્ણ લીવું થાય તેટલા રસની જ ભાવના દેવી અને જટલા ધીથી ચૂર્ણ સિન્ધવ થાય તેટલા ધીની જ ભાવના દેવી.

ત્યારે તેમાં તે વિરેચન દ્રવ્યોનું ચૂર્ણ નાખી, સારી રીતે પકાવી, નીચે ઉતારી લઈ, ગોળ ઠંડો પડે ત્યારે તેમાં સુગંધી માટે તજ, તમાલ-પત્ર તથા એલચી નાખી, બરાબર ચોળીને તે ગોળની યોગને અનુસરતી ગોળીઓ વાળીને તેના પ્રયોગ કરવો. ૧૦

વિરેચનનો દશમો યોગ

ધૈર્યકીયદ્રવ્યચૂર્ણસ્ય માગં સિદ્ધં સાદ્દં ક્ષાય-
ભાગૈશ્વતુર્ભિઃ । આમૃદ્રીયાત્સર્પિષા તચ્છૃતેન સત્કા-
થોષ્મસ્વેદિતં સામિતં ચ ॥ પારુપ્રાપ્તે ક્ષણિતે
ચૂર્ણિતં તદ્ ધિસં પક્કં ચાયતાર્ય પ્રયત્નાત્ । શીતી-
ભૂતા મોદકા હૃદયગન્ધાઃ કાર્યાસ્ત્વેતે મધ્યરૂપાઃ
સમાસાત્ ॥ ૧૧ ॥

નસોતર વગેરે વિરેચન દ્રવ્યોનાં ચૂર્ણોનો એક ભાગ લઈ, તેને તે જ દ્રવ્યોના યોગજ્ઞા દ્વાથમાં પકાવવો; પછી તે જ દ્રવ્યોના કઠ્કથી પકાવેલા ધીમાં તે ચૂર્ણ બટલો જ ઘડનો જે નાખી ખૂબ શેષીને તેને તે જ દ્રવ્યોના જુદા દ્વાથમાં પકાવવો. પછી એ શીરો પાકવા આવે ત્યારે તેમાં પેલું ચૂર્ણ નાખી દેવું અને પાછી રહે ત્યારે પ્રયત્નપૂર્વક તે ગીરાને નીચે ઉતારી લેવો. શીંગો ઠંડો પડીને લાડુ વાળવા જેવો થાય, ત્યારે તેમાં તજ વગેરે સુગંધી પદાર્થો નાખીને તેના નાના લાડુ વાળવા અને તેનો પ્રયોગ કરવો.

વિરેચનનો અગિયારમો યોગ

રસેન તેપાં પરિમાવ્ય મુદ્ગાનુ યૂપઃ સસિન્ધુ-
દ્વવસર્પિરિષ્ટઃ । વૈરેચનેઽવૈરપિ વૈદલૈઃ સ્પાદ્દુર્ણ
નિદધ્યાદ્રમનોપૈથૈઃ ॥ ૧૨ ॥

નસોતર વગેરે વિરેચન દ્રવ્યોના રસથી મગને ભાવના આપી, તે મગનો ચૂર્ણ બનાવી

તેમાં સિન્ધવ તથા ધી નાખીને તે ચૂર્ણનો ઉપયોગ કરાવવો.

આ મગના ચૂર્ણની પેઠે જ મસૂર આદિ ખીજ પલુ શિંખી ધાન્યોનાં ચૂર્ણો બનાવીને તેઓનો પણ ઉપયોગ કરાય. વમન કરાવવું હોય ત્યારે મગ વગેરે શિંખીધાન્યોને વમન-દ્રવ્યોના રસથી ભાવના આપી તે ધાન્યોના ચૂર્ણો બનાવીને તેઓનો પણ ઉપયોગ કરાય. ૧૨

વિરેચનનો બારમો યોગ

મિચ્છા દ્વિધેનું પરિલિપ્ય કલ્કૈશ્ચિમળિજાતઃ
પ્રતિરઘ્વ રજ્જ્વા । પક્કં ચ સમ્યક્ પુટપાકુત્પત્તયા
પ્રાદેજ્જુ તં પિચ્છગદી સુશીતમ્ ॥ ૧૩ ॥

શેડીને ચીરી તેમાં ઘોળા નસોતરનો કઠ્ક ભરી, તે શેરડીને દોરાઓથી બાંધી, રીવણ વગેરેનાં પાંદડાંથી ઢાંધી લઈ, ઉપર માટી લગાવી, નિર્ધૂમ અંગારાની અંદર બાંધવા આદિ પુટપાકની રીતિ પ્રમાણે પકાવીને તે શેરડી ઠંડી પડી બચ, ત્યારે ખવડાવવી. આ યોગ પિત્ત સંબંધી રોગવાળા માટે છે. ૧૩

વિરેચનનો તેરમો યોગ

સિતાજગન્ધાત્વક્ષીરીવિદારીનિષ્કૃતઃ સમાઃ
લિહ્યાનધુષ્ટતામ્યાં તુ ત્વદાહઝરદાન્તપે ॥ ૧૪ ॥

સાકર, કરંભાણી, વંશલોચન, કૃગવેશનો કંદ અને નસોતર—એ સમભાગે લઈ મધની તથા ધીની સાથે મિશ્રિત કરીને ચટાકવાં. તેથી ઉપાની, દાહની અને જ્વરની શાંતિ થાય છે.

વિરેચનનો ચૌદમો યોગ

શર્કરાશ્લૌદ્રસંયુક્તં ત્રિવૃત્તર્ણાવચૂર્ણિતમ્ ।
રેચનં સુકૃમારાણાં ત્વક્ષત્રમરિચાંશ્ક્રમ્ ॥ ૧૫ ॥

સાકર અને મગમાં નસોતરનું ચૂર્ણ મિશ્રિત કરી, તેમાં નસોતરથી ચોથા ભાગનાં તજ,

૧ આ તોલાભાર મગ એકસો અઠાવીસ તોલાભાર પાણીમાં પકાવવા ચોથા ભાગનું પાણી રહે, ત્યારે તેને લૂગડામાં ચોળીને ગળા સેવું અને પછી તે પાણીને ધાયુષ્ઠરા વગેરેથી વધારવું, એટલે તે થૂંક કહેવાય છે

૨ શીંગમાંથી જે દાણા નીકળે છે તે ધાન, જેમકે મગ, મસૂર, મ, વગેરે વગેરે. પ્ર. ૧૦૦ ૨૨૬ ૧૦૦૦

તમાલપત્ર તથા મરી નાખીને તે અવલેહ
ચટાડવો. આ સુકુમાર મનુષ્યો માટે ઉત્તમ છે. ૧૫

વિરેચનનો પદ્મરમે થોગ

પવેલેહં સિતાધૌદ્રપલાદ્ઘૃક્ષુવાન્નિતમ્ ।

ત્રિવૃન્ચર્ણયુતં શીતં પિત્તમં તદિરેચનમ્ ॥ ૧૬ ॥

આર તોલાભાર સાકર અને આઠ તોલા-
ભાર મંદમાં ચતુર્થાંશભાર નસોતરનું ચૂર્ણ
મેળવીને તેને પકાવવું; અને પાક્યા પછી
ઠંડું થાય ત્યારે ચટાડવું. આ વિરેચન પિત્તને
ટાળનાર છે. (આ થોગમાં મવને અગ્નિથી ગરમ
કરવાની કશી હરકત સમજવી નહિ.) ૧૬

વિરેચનનો સોળમો થોગ

ત્રિવૃન્ચ્યામાધારગુણ્ડીપિપ્પલીર્મધુનાડ્ડન્નુયાત્ ।

સર્વશ્લેષમવિકારાણાં શ્રેષ્ઠમેતદિરેચનમ્ ॥ ૧૭ ॥

નસોતર, વરધાગે, જવખાર, સૂંઠ અને
પીપરને સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી મધમાં
કાલવીને ચટાડવાં. આ વિરેચન કફ સંજંધી
સધળા વિકારો માટે ઉત્તમ છે. ૧૭

વિરેચનનો સત્તરમો થોગ

વીજાલ્પપથ્યાકાશ્મર્યધાત્રીદાદિમકોલજાન્ ।

તૈલમૃદાત્રસાનમ્લફલૈરાગ્ન્ય સાધયેત્ ॥

ઘનીભૂતં ત્રિસૌગન્ધ્યત્રિવૃત્સૌદ્રસમન્નિતમ્ ।

લેહ્નમેતત્કફપ્રાયૈઃ સુકુમારૈરિરેચનમ્ ॥ ૧૮ ॥

સારી પેટે પાકેલાં હરદે, સીવણનાં ફળ,
આમળાં, દાડિમ અને બેાર-એટલાં ફળોને
તેનાં બીજ સહિત સોળગણા પાણીમાં પકાવીને
ક્વાથ કરવો; એ ક્વાથને ઝેરડિયા તેલમાં
પકાવી લઈ, તેમાં તેથી ચોથા ભાગનાં
બિઝેરાં વગેરે ખાટાં ફળો નાખીને તેના ફરીવાર
પાક કરવો, એ પાક ઘટ થાય, ત્યારે તેમાં
તજ, તમાલપત્ર તથા એલચીનું ચૂર્ણ તથા તે
પાકના ચતુર્થાંશ જેટલું નસોતરનું ચૂર્ણ, અને તેના
જેટલું જ મંદ નાખી તે પાક ચટાડવો. આ

અવલેહ ધણા કફવાળા સુકુમાર માણસો માટે
ઉત્તમ છે.

વિરેચનનો અઠારમો થોગ

નીલીતુલ્યં ત્વેર્ગલં ચ તૈત્તિવૃત્સસિતોપલા ।

ચૂર્ણં સંતર્પણં ક્ષોદ્રફલામ્લં સંનિપાતનુત્ ॥ ૧૯ ॥

એક ભાગ ગળીની શિંગ, એક ભાગ
તજ તથા એલચી અને બે ભાગ નસોતરના
ચૂર્ણને સાકરથી, મંદથી તથા બિઝેરાં વગેરે
ખાટાં ફળોથી મિશ્રિત કરીને ખવરાવવું. આ
વિરેચન ખાવામાં પણ રચિ આપનાર છે અને
સંનિપાત મટાડનાર છે. ૧૯

વિરેચનનો એગણીસમો થોગ

ત્રિવૃન્ચ્યામાસિતાકૃષ્ણાત્રિફલામાશ્લિકૈઃ સમૈઃ ।

મોદકાઃ સંનિપાતોધ્વરક્તપિત્તજ્વરાપહાઃ ॥ ૨૦ ॥

નસોતર, વરધાગે, પીપર અને ત્રિકુળાને
સમભાગે લઈ, ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને ખમણી
સાકર તથા ખમણા મંદમાં પકાવીને તેના લાડુ
વાળવા. આ લાડુઓ સંનિપાતને, ઉપરના ભાગના
રક્તપિત્તને અને જ્વરને મટાડે છે. ૨૦

વિરેચનનો વીસમો થોગ

ત્રિવૃદ્ધાગાસ્ત્રવઃ પ્રોક્તાશ્લિફલા તત્સમા તથા ।

ધ્વારકૃષ્ણાવિદ્ઙ્ગાનિ સંચૂર્ણં મધુસર્પિષા ॥

લિલાદ્ગુડેન ગુટિકાં કૃત્વા વાપ્યથ મશ્નયેત્ ।

કફમત્તકૃતાન્નુલ્પાનઙ્ગીહોદરહરીમકાન્ ॥

હન્ત્યન્પાનપિ ચાપ્યેતચ્ચિરપાયં વિરેચનમ્ ॥ ૨૧ ॥

ત્રણ ભાગ નસોતર, ત્રણ ભાગ ત્રિકુળા અને
એક એક ભાગ જવખાર, પીપર તથા વાવડિંગનું
ચૂર્ણ કરી, તેને મધમાં તથા ઘીમાં કાલવીને
ચટાડવું અથવા ગોળમાં નાખી ગોળી બનાવીને
ખવડાવવું. આ વિરેચન કફથી તથા વાયુથી
થયેલા ગુલ્મોને, ખરલના દરદને, હૃદયરોગોને,
હલીમકને તથા બીજા પણ ઠેટલાક રોગોને
મટાડે છે અને તે નિર્દોષ-નિર્ભય છે. ૨૧

વિરેચનનો એકવીસમો યોગ

चूर्णं द्यामा त्रिवृन्नीली कट्वी मुस्ता दुरालभा ।
चव्येन्द्रवीजं त्रिफला सर्पिर्मांसरसाम्बुभिः ॥

પીતં વિરેચનં તદ્વિ રૂક્ષાણામપિ ગ્રસ્યતે ॥૨૨॥

વરંધારે, નસોતર, ગળીની શિંગ, કંકુ,
મોથ, રાતો ધમાસો, અથક, ઇંદ્રજ્ય અને ત્રિક્ષણું
અથું કરી, ધીની તથા માંસના રસની સાથે
પાવામાં આવે, તે તે વિરેચન રૂક્ષ શરીરવાળાઓ
માટે ઉત્તમ છે. અને જળની સાથે પાવામાં આવે,
તો સ્નિગ્ધ શરીરવાળાઓ માટે પણ ઉત્તમ છે.

વિરેચનનો બીસીસમો યોગ (આસવ)

वैरेचनिकनिःक्वाथभागाः क्षीतास्त्रयो मताः ।

द्वौ फाणितस्य तच्चापि पुनरथावधिष्वेव ॥

તત્સાધુ સિદ્ધં વિજ્ઞાય ક્ષીતં કૃત્વા નિષાપચેત્ ॥

કલશે કૃતસંસ્કારે વિમજ્યત્ દિમાહિમૌ ॥

માસાદૂર્ણં જાતરસમાસં મધુગન્ધિકમ્ ॥

વિવેદસાથેવ વિધિઃ ક્ષારમૂત્રાસથેષ્વપિ ॥૨૩॥

થોર સિવાથ બીજાં વિરેચન દ્રવ્યોનો

સ્વાથ કરવો; તે સ્વાથને ઠંડો કરી તેના

ત્રણ ભાગ અને સાથવાની રાખના એ ભાગ-એમ

પાંચ ભાગોને મિશ્રિત કરી પાછા અગ્નિ પર

ચડાવવા; સારી રીતે પાછી અરધું પ્રવાહી રહે

ત્યારે ઉતારી દઈ તે પાકને ઠંડો પાડવો; પછી

એક ઘડો દઈ, તેને સારી પેઠે અંદર ઘોઈ,

લૂછી, સુકાવા દઈ, અંદર મધ તથા પીપરનો

લેપ કરી, અગરની ધુમાડી દઈ, તેમાં પેલા

પાક ભરી, તે ઘડાને શિયાળામાં એક મહિના

સુધી અને ઉનાળામાં પંદર દિવસ સુધી

ધાન્યના ગંજમાં દાટી મૂકવો. સુદત પૂરી થતાં

તેમાં ખમીર આવીને રસ ઉત્પન્ન થાય છે

અને મધના જેવી ગંધ નીકળવા લાગે છે; એટલે

આસવ સિદ્ધ થયે ગણાય છે. આ આસવને

પાવાથી વિરેચન થાય છે. ચિકિત્સાનાં પ્રકરણોમાં

જે દ્વારાસવો અને મૂત્રાસવો કહેવામાં આવશે,
તેઓને બનાવવાની રીત પણ આ પ્રમાણે જ
સમજ લેવી. ૨૩

વિરેચનનો ત્રેવીસમો યોગ (પેષ્ટી મુરા)

वैरेचनिकमूलानां क्राये मापान्सुमावितान् ।

मुधौतांस्तत्કपायेण जालीनां चापि तण्डुलान् ॥

अवशुद्धकनः पिण्डान्कृत्वा शुष्कान्सुचूर्णितान् ।

जालितण्डुलचूर्णं च तत्कपायोष्मसाधितम् ॥

तस्य पिटस्य भागांस्त्रीન્કિષ્કમાગવિમિશ્રિતાન્ ।

મળોદકાર્યે કાર્યં ચ દદ્યાત્તત્સર્વમેકતઃ ॥

નિદધ્યાત્કલશે તાં તુ મુરાં જાતરસાં પિથેત્ ॥

एष एव मुराकल्पो वमनेष्वपि कीर्तितः ॥ २४ ॥

અડદની દાળને નસોતર વગેરે વિરેચન

દ્રવ્યોનાં મૂળોના ક્વાથની ખૂબ ભાવના આપવી

અને ચોખાને પણ તે ક્વાથ વડે સારી પેઠે ઘોવા;

પછી તે અડદની દાળને તથા ચોખાને સારી પેઠે

વાટી, એકઠાં કરી, તેના પિંડો બનાવી સૂકવી

મૂકવા; પછી ચોખાના લોટને વિરેચન દ્રવ્યોના

સ્વાથમાં પકાવી, તે લોટના ત્રણ ભાગ અને પેલા

પિંડોનો એક ભાગ-એમ ચાર ભાગને મિશ્રિત

કરી, તેમાં વિરેચન દ્રવ્યોનો જ ક્વાથ રેડી, તે

સર્વને ઉપર પ્રમાણે સંસ્કાર આપેલા-એટલે

જને ઘોઈ, લૂછી, સૂકવી, અંદર મધ તથા

પીપરનો લેપ દીધો હોય તથા અગરની ધુમાડી

દીધી હોય એવા ઘડામાં નાખી, તે ઘડાને ધાન્યના

ગંજમાં દાટી મૂકવો. એમાં જ્યારે ખમીર આવીને

રસ ઉત્પન્ન થાય અને ગંધ નીકળવા લાગે, ત્યારે

પેષ્ટી મુરા સિદ્ધ થઈ સમજવી. આ મુરા પાવાથી

વિરેચન થાય છે. મીંદળ વગેરે વમનદ્રવ્યોની

મુરા પણ આ પ્રમાણે જ બનાવવી. ૨૪

વિરેચનનો ચોવીસમો યોગ (સોવીરક)

मूलानि त्रिवृदादीनां प्रथमस्य गणस्य च ।

महतः पञ्चमूलस्य मूर्वाशार्ङ्गद्वयोरपि ॥

સુધાં હૈમવર્તીં ચૈવ ત્રિફલાતિવિપે વચામ્ ।
 સંહૃતૈતાનિ ભાગૌ દ્વૌ કારયેદેકમેતયોઃ ॥
 કુર્યાન્નિઃકાથમેકસ્મિન્નૈકસ્મિન્ધર્ષમેવ તુ ।
 ક્ષુણ્ણાંસ્તસ્મિન્સ્તુ નિઃકાથે ભાગ્યેદ્દુહ્યો યવાન્ ॥
 શુષ્કાણાં મૃદુમૃદાનાં તેષાં ભાગાસ્ત્વયો મતાઃ ।
 ચતુર્થે ભાગમાવાપ્ય ચૂર્ણાનામનુકીર્તિતમ્ ॥
 પ્રક્ષિપ્ય કલશે સમ્યક્સમસ્તં તદનન્તરમ્ ।
 તેપામેત્ર કપાયેળ ઝીનલેહ્ય મુયોજિતમ્ ॥
 પૂર્વવત્સંનિદધ્યાતુ જ્ઞેયં સૌવીરકં હિ તત્ ॥ ૨૫ ॥

આ સ્થાનના ૩૮મા અધ્યાયના ચોથા વિષયમાં કહેલાં નસોતર વગેરે દ્રવ્યોનાં મૂળ, ૩૮મા અધ્યાયમાં કહેલા વિદારીગંધાદિ ગણનાં મૂળ, બૃહત્પંચમૂળનાં મૂળ, મૂર્વાનું મૂળ, પીલુહીનું મૂળ, ચોર, સફેદ વજ્ર, ત્રિક્ષ્ણા, અતિવિષ્ણ અને વજ્રને એકઠાં કરી તેના જે ભાગ કરવા; એક ભાગને ફટી, કોતરાંવાળા જવની સાથે મિશ્રિત કરી, તે જવને હાંડલીમાં નાખી, તેમાં અષ્ટારદ્યેક્ષીના અથવા મેંઠાશિંગીના ઝાથ રેડી, તે ઝાથમાં તે જવને પકાવવા; પાછી રહે ત્યારે ચૂલા પરથી ઉતારી લઈ, ઔષધિઓથી જવને બુદા વીણી લઈ, તેને ફોતરાં સાથે જ સારી પેઢે ફટી, તેના ત્રણ ભાગ અને ચોથો બાણી બચાવેલાં ઔષધોનાં ચૂર્ણોના ભાગ-એ રીતે ચાર ભાગને એકઠાં કરી, તેમાં પહેલાંનો (જમાંથી જવને કાઢી લીધા હોય તે) ઝાથ નાખી, એક ઘડામાં ભરીને ઉપર કલા પ્રમાણે જ તે ઘડાને ધાન્યના ગંજમાં દાટી દેવો. એ ઘડામાં જ્યારે આથો આવીને ખાટો રસ ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે તુપોદક થયું બહુવું. આ તુપોદકથી પણ વિરેચન થાય છે. આ તુપોદક બનાવવાનો પ્રકાર કહ્યો અને ઉપરના વિષયમાં સૌવીરક બનાવવાનો પણ પ્રકાર કહ્યો. સૌવીરક અને તુપોદકમાં ખટાશ બરાબર ન આવે, તોપણ ઉનાળામાં છ રાત વીત્યા પછી અને શિયાળામાં સાત રાત વીત્યા પછી તે પાવા લાયક થાય છે. ૨૬

વિરેચનનો પચીસજો યોગ (તુપોદક) પૂર્વોક્તં વર્ગમાહૃત્ય દ્વિધા કૃત્વૈકમેતયોઃ ।
 ભાગં સંકુલ્ય સંમૃજ્ય યવાન્ સ્થાલ્પામધિશ્રયેત્ ॥
 અજમૃદ્ધયાઃ કપાયેળ તાનમ્પાસિચ્ય સાધયેત્ ।
 સુસિદ્ધાંશ્વાવતાર્યૈતાનોપશ્વિમ્યો વિવેચયેત્ ॥ ૨૬ ॥
 નિમૃદ્ય સતુપાન્સમ્પકતતસ્તાન્પૂર્વેવન્નિમ્લત્ન ।
 પૂર્વોક્તૌપધ્વભાગસ્ય ચૂર્ણં દત્ત્વા તુ પૂર્વગત્ ॥

તેનૈવ સહ યુપેળ કલશે પૂર્વવચ્ચસેત્ ।
 જ્ઞાત્વા જાતરસં ચાપિ તત્તુપોદકમાદિશેત્ ॥
 તુપામ્મુસૌવીરકયોર્વિધિરેપ પ્રકીર્તિતઃ ।
 પડાત્રાત્સમ્રાત્રાદ્ધા તે ચ પેયે પ્રકીર્તિતે ॥ ૨૬ ॥
 નસોતર વગેરેનાં મૂળો, વિદારીગંધાદિ ગણોનાં મૂળ, બૃહત્પંચમૂળનાં મૂળ, મૂર્વાનું મૂળ, પીલુહીનું મૂળ, ચોર, સફેદ વજ્ર, ત્રિક્ષ્ણા, અતિવિષ્ણ અને વજ્રને એકઠાં કરી તેના જે ભાગ કરવા; એક ભાગને ફટી, કોતરાંવાળા જવની સાથે મિશ્રિત કરી, તે જવને હાંડલીમાં નાખી, તેમાં અષ્ટારદ્યેક્ષીના અથવા મેંઠાશિંગીના ઝાથ રેડી, તે ઝાથમાં તે જવને પકાવવા; પાછી રહે ત્યારે ચૂલા પરથી ઉતારી લઈ, ઔષધિઓથી જવને બુદા વીણી લઈ, તેને ફોતરાં સાથે જ સારી પેઢે ફટી, તેના ત્રણ ભાગ અને ચોથો બાણી બચાવેલાં ઔષધોનાં ચૂર્ણોના ભાગ-એ રીતે ચાર ભાગને એકઠાં કરી, તેમાં પહેલાંનો (જમાંથી જવને કાઢી લીધા હોય તે) ઝાથ નાખી, એક ઘડામાં ભરીને ઉપર કલા પ્રમાણે જ તે ઘડાને ધાન્યના ગંજમાં દાટી દેવો. એ ઘડામાં જ્યારે આથો આવીને ખાટો રસ ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે તુપોદક થયું બહુવું. આ તુપોદકથી પણ વિરેચન થાય છે. આ તુપોદક બનાવવાનો પ્રકાર કહ્યો અને ઉપરના વિષયમાં સૌવીરક બનાવવાનો પણ પ્રકાર કહ્યો. સૌવીરક અને તુપોદકમાં ખટાશ બરાબર ન આવે, તોપણ ઉનાળામાં છ રાત વીત્યા પછી અને શિયાળામાં સાત રાત વીત્યા પછી તે પાવા લાયક થાય છે. ૨૬

અતિરેશ

વૈરેચનેષુ દ્રવ્યેષુ વિવૃન્મૂલવિધિઃ સ્મૃતઃ ॥ ૨૭ ॥
 આ અધ્યાયમાં નસોતરનાં મૂળોના જ જ વિધિઓ કહ્યાં, તે તે વિધિઓ જ બીજાં વિરેચન દ્રવ્યોની પણ કરવી. ૨૭

વિરેચનના છબ્વીસમા યોગ

દન્તીદ્રવ્યત્વોર્મૂલાનિ ત્રિગોપાન્મૃત્યુશાંતરે ॥
ત્રિપ્લીઘૌત્રિયુક્તાનિ સ્વિન્નાન્યુદ્ધત્ય ગ્રોપયેત્ ।
તત્તસિદ્ધિદિધાનં યોજયેન્દ્રુમપિત્તયોઃ ॥૨૮॥

મોટા તથા નાના નેપાળાનાં મૃગને પીપર તથા કવાયથી કરી, ગોળા બનાવી, સ્પર્શથી વીંટી, કપડામાં ફેરીને અગ્નિમાં સારી પેઠે બાક્યાં. બકારી રહે ત્યારે કાઢી લઈને ચૂકવવાં; પછી નસોતરની રીતિ પ્રમાણેજ તેના કંદ તથા પિત્ત ઉપર પ્રયોગો કરવા. ૨૮

વિરેચનના સત્યાષીસમા તથા અઠ્યાષીસમા યોગ
તપોઃ કલ્કક્રમાપામ્બ્યાં ચક્રનૈલં ત્રિપાચયેત્ ।
મર્પિથ પક્કં વીમર્પકાદાદાહલર્જીયેત્ ।
મેહગુલમાનિલશ્લેષમવિવન્ધાંસૈલમેવ ચ ॥ ૨૯ ॥

મોટા તથા નાના નેપાળાના કદકથી તથા કવાયથી ચક્રનેલ (અઠ્યાં પિલાયેલું તેલ) પકાવવું અને એ જ કદકથી તથા કવાયથી ધી પણ પકાવવું; આ ધી વિસર્પ, કમ્પ, ફાહ તથા અલગ્નને મટાડે છે અને તેલ પ્રમેહ, ચુદ્ધ, વાયુ, કંદ તથા મળબંધને મટાડે છે. ૨૯

વિરેચનના ઓગણત્રીસમા યોગ

ચતુઃસ્નેહં શુક્લચુક્રગતસંરોધજા રુઙઃ ॥ ૩૦ ॥

મોટા તથા નાના નેપાળાના કદકથી તથા કવાયથી પકાવેલાં ધી, તેલ, ચરબી અને મજ્જા એ ચાર સ્નેહો વિઘાના, વીધના તથા વાયુના ગ્રાપથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગો મટાડે છે. ૩૦

વિરેચનના ત્રીસમા યોગ

દન્તીદ્રવન્તીમરિચકૂલકાહ્વપ્રાસકૈઃ ।

ત્રિધમેપજમૃદ્વીકાચિત્કર્મૃતમાવિતં ॥

૧ બત્રીસ પલ (આગ્ર તેતાભારનો એક પવ ત્રણપ તેટલા) તેનમા આઠ પવભાર મોટા નેપાળાનો કદક અને એકમા અઠીસ પલભાર મેદ નેપાળાનો કવાય નાખીને તેવ પકાવવું પાચસો પવભાર પાણીમાં સો પલભાર નાનો તથા મોટો નેપાળો નાખી ઉઠાવના એકસો અઠીસ પવ ભાર પાણી બાકી રહે ત્યારે કવાય થયો ત્રણપ (કલન)

મમહં મર્પિપા ચૂર્ણ યોજ્યમેતદિરેચનમ્ ।

જીર્ણં સંતરપ્ણં ક્ષોદ્રં પિત્તશ્લેષમરુજાપદમ્ ।

અર્જીર્ણપાર્શ્વરુપાણ્દુગ્ધીહોદરનિર્વર્ધનમ્ ॥ ૩૧ ॥

નાનો નેપાળો, મોટો નેપાળો, મરી, પીળીઓ, જનાઓ, ચૂંદ, દાક્ષ અને ચિત્રકને સાત દિવસ સુધી ગોમૃતની બાવના આપી, તેઓનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને ઘીથી મિશ્રિત કરીને ચટાડવાથી વિરેચન થાય છે. આ ચૂર્ણ પચી અથ ત્યારે તે ઉપર મધ સહિત આથવે ભવગવે. આ ચૂર્ણથી પિત્તના રોગો, કદના રોગો, અશ્વર્ણ, પડખાંતી પીડા, પાંડુરોગ, બરલતું દરદ અને હૃદયરોગો મટી અથ છે. ૩૧

વિરેચનના એકત્રીસમા યોગ

ગુહસ્વાષ્ટ્યલે પથ્યા વિંશતિઃ સ્યુઃ પલં પલમ્ ।

દન્તીચિત્રકયોઃ કર્ણાં ત્રિપ્લીઘૌત્રિયુતોર્દશ ॥

કૃત્વંતાન્મોદકાનેકં દશમે દશમેઽહ્નિ ।

તતઃ સાદેદુષ્ણતોયસેની નિર્વિન્યગ્રાસિરમે ॥

દોષમા ગ્રહણીપાણ્દુરોગાર્થઃકુષ્ઠાગ્નના ॥ ૩૨ ॥

બત્રીસ તોલાભાર ગોળમાં વીસ હરદનું ચૂર્ણ, ચાર તોલાભાર નાના નેપાળાનું ચૂર્ણ, ચાર તોલાભાર ચિત્રકનું ચૂર્ણ, એક તોલાભાર પીપરનું ચૂર્ણ અને એક તોલાભાર નસોતરનું ચૂર્ણ મિશ્રિત કરી તેના દશ લાડુ કરવા, એમાંથી દશમે દિવસે એક લાડુ ભવગવે અને તે ઉપર છોના પાણીનું સેવન કરાવવું. આ લાડુઓ દેખોને હણનારા છે અને ચહણી, પાંડુરોગ, અગ્ન તથા કોદનો નાશ કરનારા છે. આમાં કાંઈ પગે ગળવાની પ્રકાગતી ગરૂ નથી.

વિરેચનના બત્રીસમા યોગ (ત્રિવૃદ્ધક)

વ્યોપં ત્રિજાતકં મુસ્તા વિઢજ્ઞામલકં તથા ।

નૈતાનિ સમાંગ્રાણિ ત્રિવૃદ્ધગુણાનિ વૈ ।

શ્લક્ષ્ણચૂર્ણીકૃતાનીહ દન્તીમાગદ્યં તથા ॥

સર્નાણિ ચૂર્ણિતાનીહ માલિતાનિ વિમિથયેત્ ।

પદ્મિથ શર્કરામાર્ગરીપત્મન્નવમાશિકૈઃ ॥

પિષ્ટિતં મલયિત્વા તુ તતઃ સ્ત્રીનામ્નુ પાપયેત્ ।
 વસ્તિલ્લવૃદ્ધજરચ્છર્દિશોષખાન્ડુશ્રમાપદમ્ ॥
 નિર્યન્ત્રણમિદં સર્વં રિપદં તુ વિરેચનમ્ ।
 ત્રિવૃદ્ધકસંજ્ઞોડ્યં પ્રશસ્તઃ પિત્તરોગિણામ્ ॥
 મધ્યઃ સ્ત્રીરાતુવાનો વા પિત્તશ્લેષ્માતુર્નરૈઃ ।
 મધ્યરૂપસધર્મત્વાદાદ્યેભ્યેવ વિધીયતે ॥ ૩૩ ॥

સુંઠ, મરી, પીપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, મેથ, વાવડિંગ તથા આમળાં એ નવ દ્રવ્યોનો એક એક ભાગ અને નસોતરના આઠ ભાગ લઈ, તેનું ચૂર્ણ કરી, કપડાથી આળી લઈને તેમાં છ ભાગ સાકર અને ચતુર્થાંશ જટલાં સિંધવ તથા મંદ નાખી તેના ગોળા કરવા; આ ગોળાઓનો યોગ્ય માત્રાથી ઉપયોગ કરાવવો અને તેના ઉપર ટાકું પાણી પાતું. આ વિરેચન ચૂનાશયના રોગને, તુષાને, જ્વરને, ઊલટીને, શોષને, પાંડુરોગને તથા બ્રમને મટાડે છે અને એરને પણ નષ્ટ કરે છે. આ વિરેચનમાં કશી પડેજ પાળવાની જરૂર નથી. આ ત્રિવૃદ્ધક નામનો યોગ પિત્તજન્ય રોગવાળાઓ માટે બહુ ઉત્તમ છે. પિત્ત તથા કફથી આતુર થયેલા લોકો આ ભક્ષ્યનું દૂધના અનુપાન સાથે સેવન કરે, તોપણ તે યોગ્ય છે. આ ગોળાઓનું રૂપ ખાવાના લાડુઓ જેવું જ થાય છે અને તે ગોળાઓ ધન વાન લોકો માટે જ છે. ૩૩

વિરેચનનો તેત્રીસમો યોગ

તિલ્લવકલ્પ ત્વચં વાહ્યમન્તર્વલ્કનિર્જિતામ્ ।
 ચૂર્ણપિત્વા તુ દ્વૌ ભાગૌ તત્કપાયેણ ગાલયેત્ ॥
 તૃતીયં ભાવિતં તેન ભાગં શુષ્કં તુ ભાવિતમ્ ।
 દશમૂલીરૂપાયેણ ત્રિવૃદ્ધત્સંપ્રયોજયેત્ ॥
 રિધાને ત્વક્ષુ નિર્દિષ્ટં ફલાનામથ વદ્યતે ॥૩૪॥

લોધરની અંતગ્રહલ વગરની ઉપરની જ છાલ લઈ, ચૂર્ણ કરીને તેના ત્રણ ભાગ કરવા, એમાંથી બે ભાગને લોધરની છાલના જ

કત્રાથથી એકવીસ વાર આળી લેવા; પછી બાકી રાખેલા ત્રીજા ભાગના ચૂર્ણને એ ગોળેલા કત્રાથની ભાવના દેવી અને તે ભાવના સુકારી ગયા પછી દશમૂળના કત્રાથની ભાવના દેવી: પછી તે ચૂર્ણનો નસોતરના ચૂર્ણની પેઠે તે તે પ્રકારથી ઉપયોગ કરાવવો. જ જ દ્રવ્યોની છાલ વિરેચનમાં ઉપયોગી થાય છે, તે સધળાં દ્રવ્યોની છાલનો વિધિ આ લોધરની છાલના વિધિ પ્રમાણે જ કરવો. હવે કુળોનો વિધિ કહેવામાં આવશે. ૩૪

વિરેચનનો ચોત્રીસમો યોગ

હરીતક્યાઃ ફલં ત્વસ્થિવિમુક્તં દોષપર્જિતમ્
 યોજ્યં ત્રિવૃદ્ધિવાનેન સર્વવ્યાધિનિર્વહણમ્ ।
 રસાયનં પરં મેઘ્યં દુષાન્તર્ગ્ગણોદ્યનમ્ ॥ ૩૫ ॥

જમાં સડો વગેરે કસો દોષ ન હોય એવું હરડેનું ફળ લઈ, ઈથિયો કાઢી નાખી, તે કુળનો નસોતરના પ્રકારે પ્રમાણે જ ઉપયોગ કરાવવામાં આવે, તો તેથી સર્વ વ્યાધિઓનો નાશ થાય છે. આ યોગ રસાયન પરમ પવિત્ર, શુદ્ધિને વધારનાર અને અંદર કુદ થયેલા પ્રણુને શુદ્ધ કરનાર છે. ૩૫

વિરેચનનો પાંત્રીસમો યોગ

હરીતકી વિઢજ્ઞાનિ સૈન્ધવં નાગરં ત્રિવૃત્ ।
 મરિચાનિ ચ તત્સર્વં ગોમૂત્રેણ વિરેચનમ્ ॥ ૩૬ ॥

હરડે, વાવડિંગ, સિંધવ, સુંઠ, નસોતર અને મરીનું ચૂર્ણ ગોમૂત્ર સાથે દેવામાં આવે, તો તેથી યોગ્ય વિરેચન થાય છે. ૩૬

વિરેચનનો છત્રીસમો યોગ

હરીતકી મદદાર કુષ્ઠં પૂષ્પફલં તથા ।
 સૈન્ધવં શૃંગ્ગવેરં ચ ગોમૂત્રેણ વિરેચનમ્ ॥ ૩૭ ॥

હરડે, દેવદાર, કઠ, સોપારી, સિંધવ અને સુંઠનું ચૂર્ણ ગોમૂત્ર સાથે દેવામાં આવે, તો

૧ શાકુંધરમાં વીધં તોપિણી ૩૩ ને છે તે બરાબર નથી. સ્ત્રવને પણ રસાયનમાં હરડેની ગચ્ચતરી કરી છે, પ્ર

તેથી યોગ્ય વિરેચન થાય છે. ૩૭

વિરેચનતો સાઠત્રીસમે યોગ

નીલિનીફલચૂર્ણ ચ નાગરામયોસ્તથા ।

લિહ્યાદ્ગુડેન સલિલં પદ્માદુષ્ણં પિવેચરઃ ॥૩૮॥

ગળીની શિંગો, સૂંઠ અને હરડેનું ચૂર્ણ
ગોળથી મિશ્રિત કરી ચટાડવું અને તે ઉપર
જીનું પાણી પાવું. ૩૮

વિરેચનતો આઠત્રીસમે યોગ

પિપ્પલયાદિકપાયેણ પિવેત્પિષ્ઠં હરીતકીમ્ ।

સંયયોપહિતાં સઘ્વ ઇષ્ યોગો વિરેચયેત્ ॥૩૯॥

પિપ્પલ્યાદિ ગણના કપાયેમાં સિંધવ સહિત
હરડેનું ચૂર્ણ નાખીને પાવામાં આવે, તો તે
યોગથી તુરંત જ વિરેચન થાય છે. ૩૯

હરડેના યોગોનાં આમાન્ય કુળો

હરીતકી મધ્યમાણા નાગરેણ ગુડેન વા ।

સંયયોપહિતા વાપિ સાતત્યેનામિદોષની ॥

વાતાનુલોમની ઘૃષ્ણા ચેન્દ્રિયાણાં પ્રસાદની ॥૪૦॥

ગોળની સાથે, સૂંઠની સાથે અથવા સિંધવ
સાથે નિત્ય હરડેનું સેવન કરવામાં આવે, તો તે
હરડે અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે, પચનનું અનુ-
લોભન કરે છે, વીર્યને વધારે છે અને ઇન્દ્રિયોને
પ્રસન્ન રાખે છે. ૪૦

ત્રિક્ષ્ણાના શુષ્કો તથા પ્રયોગ

સંતર્પણકૃતાન્તોગાન્પ્રાયો હન્તિ હરીતકી ॥

શીતમામલકં રુક્ષં પિત્તમેદઃકફપ્રહમ્ ।

વિમીતકમનુષ્ણં તુ કફપિત્તનિર્વહ્નમ્ ॥

ત્રીપ્ષ્યપ્પમ્લકપાયાણિ સતિક્તમધુરાણિ ચ ।

ત્રિફલા સર્વરોગઘ્ની ત્રિમાગધૃતમૂર્છિતા ॥

વયસઃ સ્થાપનં ચાપિ કુર્યાત્સતતસેવિતા ॥૪૧॥

હરડે ધણું કરીને સંતર્પણથી (અત્યંત
તૃપ્ત થવાથી) થતા તરશ આદિ રોગોને હણે

૧ વીર્યશોષણ કરતી નથી પણ વધારે છે. અને
નિત્ય શબ્દ લોગવાનું સુખનું પણ વાપરે છે; તેથી રોગ
સેવન કરવા લાયક જ છે. પ્ર.

છે. આમળું શીત છે, રુક્ષ છે અને પિત્ત, મેદ
તથા કફને મટાડનારું છે. વહેટું હણુ નથી અને
કફને તથા પિત્તને મટાડનારું છે. આ ત્રણે કુળો
આલ્સ, કપાય, તિક્ત તથા મધુર એ ચારે રસોથી
યુક્ત છે; અને એ ત્રણે મળીને ત્રિક્ષ્ણા કહેવાય
છે. ત્રિક્ષ્ણાનું ચૂર્ણ ત્રીજા ભાગ ઝટલા ધીવાળું
કરી નિત્ય સેવાય, તો તે સર્વે રોગોનો નાશ કરે
છે અને યોજનને સ્થાપે છે. ૪૧

વિરેચનતો ઓગણચાળીસમે યોગ

હરીતકીવિધાનેન ફલાન્ધેવં પ્રયોજયેત્ ।

વિરંચનાનિ સર્વાણિ વિરેષાચતુરઙ્ગલાત્ ॥

ફલં કાલે સમૃદ્ધત્ સિદ્ધતાયાં નિધાપયેત્ ।

સપ્તાહમાતપે શુષ્કં તતો મજ્જાનમુદ્ધરેત્ ॥

તૈલં ગ્રાઘં જલં પક્ત્વા તિલવદ્વા પ્રપીવ્ય ચ ।

તસ્યોપયોગો ચાલાનાં યાવદ્વર્ષાણિ દ્વાદશ ॥૪૨॥

હરડેના જે વિધિ કહ્યો તે જ વિધિ વિરેચન
કરનારાં બીજાં કુળોનો કરવો; પણ ગરમાણાના
કુળથી (શિંગથી) વિરેચન કરાવવું હોય, તો
યોગ્ય સમયમાં તે કુળને લઈ, સાત દિવસ સુધી
રેતીમાં દાટી રાખી, પછી તડકામાં સૂકવી,
તેમાંથી મજ્જા કાઢી, તે મજ્જાને જળમાં
પકાવીને તેનું તેલ લઈ લેવું અથવા તલની પેટ
દબાવીને તેનું તેલ લઈ લેવું. બાળક બાર વર્ષનું
થાય ત્યાં સુધી તેને વિરેચન દેવામાં આ તેલનો
ઉપયોગ કરવો એ ઉત્તમ છે. ૪૨

વિરેચનતો ચાળીસમે યોગ

લિહ્યાદેરુષ્ઠતૈલેન કુણ્ઠં વિકટુકાન્વિતમ્ ॥

સુલોદકં ચાનુપિવેદેષ યોગો વિરેચયેત્ ॥૪૩॥

કઠ, સૂંઠ, મરી તથા ચીપરના ચૂર્ણને
ઝરંડિયા તેલમાં કાલવીને અવરાવવામાં આવે,
અને તે ઉપર જરા ગરમ પાણી પાવામાં આવે,
તો તેથી યોગ્ય વિરેચન થાય છે. ૪૩

વિરેચનનો એકતાળીસમો યોગ

एरण्डतैलं त्रिकलाकायेन द्विगुणेन तु ।

युक्तं पीतं तथा क्षीररसाम्बां तु विरेचयेत् ॥

ચાલદ્રવ્યતક્ષીણસુકુમારેષુ યોજિતમ્ ।

फलानां विधिरुद्विष्टः क्षीराणां शृणु सुश्रुत ॥૪૪॥

એરંડિયું તેલ અબણા ત્રિક્ષાના ક્વાથની

સાથે, દૂધની સાથે ઠે માંસના રસની સાથે

પાવામાં આવે, તે તેથી બાળકોને, વૃદ્ધોને, સતથી

ક્ષીણ થયેલાઓને તથા સુકુમાર શરીરવાળાઓને

સહેજ વિરેચન થાય છે. હે સુશ્રુત ! આ ક્ષ-

રૂપ વિરેચનોનો વિધિ કહ્યો; હવે દૂધરૂપ વિરે-

ચનોનો વિધિ કહું છું તે સાંભળો. ૪૪

વિરેચનનો એતાળીસમો યોગ

विरेचनानां तीक्ष्णानां पयः सौधं परं मतम् ।

अक्षप्रयुक्तं तद्वन्ति विषयत्કર્મविभ्रमात् ॥

विज्ञानता प्रयुक्तं तु महान्तमपि संचयम् ।

मिनच्याखेव दोषाणां रोगान्दहन्ति च दुस्तरान् ॥

મહત્યાઃ પંચમૂલ્યાસ્તુ વૃહત્યોથૈકચઃ પૃથક્ ।

कषायैः समभागं तु तदङ्गारैर्विशोषितम् ।

અમ્લાદિભિઃ પૂર્વવત્તુ પ્રયોજ્ય કોલસંમિતમ્ ॥૪૫॥

ઝટલાં તીક્ષ્ણ વિરેચનો છે, તેમાં સર્વથી

થોડનું દૂધ અતિ ઉત્તમ છે; પણ ક્રિયાઓના

વિધિને નહીં અણુતા મૂર્ખ વેદના હાથે અપાયેલું

એ દૂધ, વિષની પેઠે મારી નાખે છે; અને

ક્રિયાઓના વિધિને અણુનારા વિદ્વાન વેદના હાથે

અપાયેલું એ થોડનું દૂધ દોષોના મોટા

સંચયને પણ તુરત ભેદી નાખે છે અને દુસ્તર

રોગોને પણ નષ્ટ કરે છે. એ દૂધને બૃહત્પંચ-

મૂળ, જાંબી બોરીંગણી અને બેદી બોરીંગણીના

ક્વાથની સાથે મિશ્રિત કરી અંગારાની ઉપર

ચડાવીને સુકાવવું અને પછી એ ક્વાથના સાત

ભાગ અને દૂધનો એક ભાગ-એમ આઠ ભાગોથી

મિશ્રણ કરેલો એક તોલાભાર યોગ, નસોતરની

પેઠે ખાટી કાંજ તથા મદિરા વગેરે સાથે દેવો.

વિરેચનનો તેતાળીસમો યોગ

महावृक्षपयःपीतैर्यवागूस्तण्डुलैः कृता ।

पीता विरेचयत्याशु

તાંડુલ(ગોખા)ને થોરના દૂધની ભાવના

આપી, તેની યવાગૂ^૧ બનાવીને પાવામાં આવે,

તો તે યવાગૂ તુરત વિરેચન કરાવે છે.

વિરેચનનો ચૂવાળીસમો યોગ

गुडेनोत्कारिका कृता ॥ ૪૬, ૪૭ ॥

ઘડને થોરના દૂધની ભાવના આપી, તે

ઘડને દળાવી, તેમાં ઘી, દૂધ તથા ગોળ નાખીને

લાપરી બનાવવી. તે તુરત વિરેચન કરાવે છે.

વિરેચનનો પિસ્તાળીસમો યોગ

लेहो वा साधितः सम्यक्स्नुहीक्षीरसिताघृतैः ॥૪૮

ઘડના લોટને થોરના દૂધની ભાવના આપી,

તેનો સાકર, ઘી તથા દૂધથી સારી રીતે બના-

વેલો શીશ તુરત વિરેચન કરાવે છે. ૪૮

વિરેચનનો છતાળીસમો યોગ

भावितास्तु स्नुहीक्षीरे पिप्पल्यो लवणान्विताः ॥૪૯

ખીપરને થોરના દૂધની ભાવના આપી,

સંધવની સાથે ખવરાવવામાં આવે, તે તેથી પણ

ઉત્તમ વિરેચન થાય છે. ૪૯

વિરેચનનો મુઠતાળીસમો યોગ

चूर्णं काम्पिल्लकं वाऽपि तत्पीतं गुटिकीकृतम् ॥૫૦॥

કંપિલાના ચૂર્ણને થોરના દૂધની ભાવના

આપી, ગોળી વાળીને ખવરાવવામાં આવે, તે

તેથી ઉત્તમ વિરેચન થાય છે. ૫૦

વિરેચનનો અઠતાળીસમો યોગ

सप्तल शक्तिनी दन्ती त्रिष्टदारग्वधं गवाम् ।

मूत्रेणाप्लाव्य सप्ताहं स्नुहीक्षीरे ततः परम् ।

કોળ તેનેવ ચૂર્ણને માલ્યં વસનમેવ ચ ॥

આપ્રાયાઽઽઽલ વા સમ્યક્ મુદ્કોષ્ટો વિરિચ્યતો ॥૫૧

૧ ધાનને છાણા પાણીમા પત્રવતા ધાટી કણીઓ

રહે અને પાણી થોડું પચપચા કરતું દેખાતું હોય,

ત્યારે તે યવાગૂ કહેવાય છે.

કાચલા, આંખફટામણી, નાનો નેપાળો, નસોતર અને ગરમાળાના ચૂર્ણને સાત દિવસ સુધી ગોમૂત્રની ભાવના આપીને અને તે પછી સાત દિવસ સુધી ચોરના ફૂંધની ભાવના આપીને તે ચૂર્ણ પુષ્પ ઉપર અથવા વજ્ર ઉપર છાંટવું. કામળ કાઢવાળો માણસ સારી પેઢે એ પુષ્પને ચૂંધે અથવા એ વજ્રને શરીર પર વીંટી શામે નો તેથી તેને વિરેચન થાય છે. ૫૧

વૈદે રોગ પ્રમાણે વિરેચન આપવું કીરત્વફલમૂલાનાં મિથાનૈઃ પરિકીર્તિતૈઃ ।
અવેક્ષ્ય સમ્યગ્રોગાદીન્યથાવદુપયોજયેત્ ॥ ૫૨ ॥
ફૂંધ, છાલ, ફળ તથા મૂળના જે જે વિધિઓ કહેવામાં આવ્યા, તે પ્રમાણે તૈયાર કરેલાં વિરેચનોના વૈદે રોગાદિકનું સારી પેઢે અવલોકન કરીને પછી ચોખ્ખતા પ્રમાણે ઉપયોગ કરાવવો. ૫૨

વિરેચનનો ઓગણપચાસરો યોગ ત્રિવૃચ્છાણા મિતાસ્તિસ્તિસ્ત્રચ ત્રિફલાત્વચઃ ।
વિઙ્ગપિપ્પલીકારશાણાસ્તિસ્ત્રચ ચૂર્ણિતાઃ ॥
લિઘાત્સર્પિર્મધુર્યાં ચ મોદકં વા ગુદેન વા ।
મક્ષયેન્નિપ્પરીહારમેતચ્છેષ્ટં વિરેચનમ્ ॥
ગુલ્માન્ડ્રીહોદરં કાસં હલીમકમરોચકમ્ ।
ક્રુક્ષ્વાતકૃતાંશ્વાન્યાન્વપાદીનેતદ્વ્યપોહતિ ॥ ૫૩ ॥

પોણા તોલાભાર નસોતર, પોણા તોલાભાર ત્રિકુળાની છાલ અને પોણા તોલાભાર વાવડિંગ, પીપર તથા જવખારનું ચૂર્ણ કરી, ધીની તથા મધની સાથે ચટાડવાં અથવા ગોળમાં મિશ્રિત કરી લાડુ બનાવીને તે લાડુ ખવડાવવો. આ વિરેચન શ્રેષ્ઠ છે અને તેમાં કોઈ બતતની પરેશ પાળવાની જરૂર નથી. આ વિરેચન ગુદમાને, ખરસના રોગને, ઉદરરોગને, ખાંસીને, હલીમકને, અરોચકને અને કફથી તથા વાયુથી થયેલા બીજા રોગોને પણ મટાડે છે.

‘વિરેચન અમુક પદાર્થો સાથે આપવું’ એમ જ્ઞાન્યું ન હોય ત્યાં તે પદાર્થો કહી દેવા.
પૃથેપુ તૈલેપુ પયઃસુ ચાપિ મધેપુ મૂત્રેપુ તથા રસેપુ । મદ્ધપાન્નલેહ્યેપુ ચ તેષુ તેષુ વિરેચનાન્યય-
મતિર્વિદધ્યાત્ ॥ ૫૪ ॥

સૂત્રમ શુદ્ધિવાળા વૈદે ધી, તેલ, ફૂંધ, મધ, મૂત્ર, રસ તથા તે તે પ્રકારનાં ભક્ષ્યો, ભોજ્યો અને લેહ્યોમાં વિરેચનોના પ્રયોગો સંયુક્ત કરી દેવા.

ઓપધાના ઉત્તરોત્તર લઘુતાવાળા ॥ કહ્યા
ધીરં રમઃ કલ્કમયો કપાયઃ શૃતશ્ચ શીતશ્ચ
તથૈવ ચૂર્ણમ્ । કલ્પાઃ પંડેતે રત્ન મેપજ્ઞાનાં યથો-
ચરં તે લઘઃ પ્રદિપ્તાઃ ॥ ૫૫ ॥

ફૂંધ, સ્વરસ, કલ્ક, ક્વાથ, હિમ અને ચૂર્ણ એ રીતે ઓપધાના છ કહ્યો છે; અને તેઓમાં પહેલાથી બીજો, બીજાથી ત્રીજો, ત્રીજાથી ચોથો, ચોથાથી પાંચમો અને પાંચમાથી છઠ્ઠો કહ્ય લખ્ય છે. ૫૫

અધ્યાય ૮૫ મે ૨૮૨, ૨૮૩, ૨૮૪

ઉપક્રમ

અથાતો દ્રવદ્રવ્યવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં વ્યાખ્યા-
સ્યામઃ । યથોચાચ મગરાનુ ધન્યન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી ‘દ્રવદ્રવ્યવિજ્ઞા-
નીય’ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું. કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્યન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

૧ લીલી ઓપધિઓને લાવી, તે વખતે જ ખાદી, અથવા વાદીને તેઓનો રસ કપડાથી ગાળી લેવામાં આવે તે સ્વરૂપ કહેવાય છે. ઓપધની ચટણી જેવી લગદી કરવામાં આવે, તે કલ્ક કહેવાય છે ઓપધને ખાદી અથવા વાદી ચોવીસ તોલાભાર પાણીમાં પલાળી આખી ગત એમ ને એમ રહેલા દર્દી સતારે રહેવું, એ દિમ કહેવાય છે

૨ પાણી તથા ફૂંધ વગેરે ખવાડી પદાર્થોના ભેદનાં શુભાનું જ્ઞાન આપવા વિષેનો .

વરસાદના પાણીના ગુણે

પાનીયમાન્તરીક્ષમનિર્દેયરસમમૃતં જીનં
તર્પણં ધારણમાશ્વાસજનનં શ્રમણં ક્રમપિપાસામદ-
મૃચ્છાંતિન્દ્રાનિદ્રાદાહપ્રશમનમેકાન્તતઃ પથ્યતમં ચ ॥

અંતરિક્ષમાંથી ઝીલી લીધેલું વરસાદનું
જળ અપ્રકટ રસનાળું છે, અમૃત સમાન છે,
પ્રાણને ધારણ કરનાર છે, વૃષ્ટિ આપનાર છે,
ઓજ દેનાર છે, આશ્વાસના આપનાર છે, થાકને
હણનાર છે અને ગ્લાનિ, તરસ, મદ્ય વગેરેથી
થયેલો મદ, મૂર્છા, તંદ્રા-સ્વાભાવિક નિદ્રાથી
લુટી નિદ્રા તથા દાહને શાંત કરનાર છે,
અને સર્વ કાળોમાં, સર્વ દેશોમાં સર્વ પુરુષોમાં
તથા સર્વ વ્યાધિઓમાં પથ્ય૩૫ છે. સ્વસ્થ
માણસને તો અત્યંત પથ્ય૩૫ છે. ૨

જળ પૃથ્વી પર પડતાં પ્રકટતા રસો

તદેવાનવીપતિતમન્યતમં રસપ્રપલભતે સ્થાન-
વિશેષાન્નદીનદસસ્તદાગવાપીરૂપચુન્દીપ્રસવળોદ્ધિ-
દવિકિરકેદારપલ્લવાદિપુ સ્થાનેષ્વવસ્થિતમિતિ ॥૩

વરસાદનું જળ પૃથ્વી ઉપર પડે ત્યારે
નદી, નદ, સરોવર, ખેદિલાં તળાવ, વાવ, ફવા,
બાંધ્યા વગરના ફવા, પર્વત આદિ જાંઆ પ્રદેશ
માંથી પડતાં ઝરણાંનાં સ્થાનો, ધરતીમાંથી
જાંએ ભપકતાં જળનાં સ્થાનો, વીરકા, ક્યારા
(ખેતર) અને જળથી ભરાઈ રહેતી મોટી
ખાડો વગેરે સ્થાનકાના મહિમાને લીધે મધુ
આદિ ૭ રસોમાંથી ઠાઈ રસને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩
વરસાદના જળમાં રસ થવાના કારણ વિષે મતભેદ

તત્ર લોહિતકપિલપાણ્ડુપીત્તીલગુલ્ફેષ્વરનિપ્ર-
દેગ્રેષુ મધુરામ્લગ્નઋતુતિક્રમ્પાયાણિ યથાસંસ્વ-
મુદકાનિ સમ્મનન્તીત્યેકે માપન્તે ॥ ૪ ॥

કેટલાક આચાર્યો કહે છે. 'વરસાનું'

૧ સ્વર્ગ મુશીર્ગ નક્ષત્રમાં આવે ત્યારે જેઓમાં
પાણી ન રહે એવી ખાડો.

જળ રાત્રી પૃથ્વીના પ્રદેશોમાં પડવાથી મધુર,
પીંગળા વર્ણની પૃથ્વીના પ્રદેશોમાં પડવાથી
ખાટું, ઘોળા વર્ણની પૃથ્વીના પ્રદેશોમાં પડવાથી
ખારું, પીળા વર્ણની પૃથ્વીના પ્રદેશોમાં પડવાથી
તીખું, અને કાળી પૃથ્વીના પ્રદેશોમાં પડવાથી
તૂરું થાય છે.' ૪

વરસાદના જળમાં રસ થવામાં પોતાનો મત

તત્તુ ન સમ્પ્રક્ ! તત્ર ઇથિવ્યાદીનામન્યોન્યા-
નુપ્રવેશકૃતઃ સલિલરસો ભવત્યુત્કર્ષાપકર્ષેણ । તત્ર
સ્વગુણભૂયિષ્ટાવાં ભૂમાવસ્ત્લં લગ્નં ચ । અમ્બુગુણ-
ભૂયિષ્ટાવાં મધુરમ્ । તેજોગુણભૂયિષ્ટાવાં કટુકં તિક્તં
ચ । વાયુગુણભૂયિષ્ટાવાં કપાયં ચ । આકાશગુણભૂ-
યિષ્ટાયામવ્યક્તરસમવ્યક્તં શ્વાકાશમિત્યતસ્તત્રપ્રધા-
નમવ્યક્તરસત્વાત્ । તત્ત્વેયમાન્તરીકાલામે ॥ ૫ ॥

કેટલાક આચાર્યોનું આ કથન પરાબર
નથી. ખરીવાત આ છે કે પૃથ્વી આદિ ભૂતોના
પરસ્પરમાં અનુપ્રવેશને લઈને તે અનુપ્રવેશની
વચ્ચે પ્રમાણે જળમાં મધુર આદિ રસો થાય
છે. જ પૃથ્વીમાં પાર્થિવ ગુણો અધિક હોય, તે
પૃથ્વીમાં પડેલું જળ ખાટું અને ખારું થાય છે.
જમાં જળના ગુણો અધિક હોય, તે પૃથ્વીમાં
પડેલું જળ મધુર થાય છે. જમાં અગ્નિના ગુણો
અધિક હોય, તે પૃથ્વીમાં પડેલું જળ તીખું તથા
કટુ થાય છે. જમાં વાયુના ગુણો અધિક હોય,
તે પૃથ્વીમાં પડેલું જળ તૂરું થાય છે. જમાં
આકાશના ગુણો અધિક હોય, તે પૃથ્વીમાં પડેલું
જળ અપ્રકટ રસવાળું થાય છે, કેમ કે આકાશ,
પોતે અવ્યક્ત છે. એ અંતરિક્ષ જળ ન મળે તો
જમાં આકાશના ગુણો અધિક હોય એવી
પૃથ્વીનું જળ પીવું; કારણ કે તે જળ અવ્યક્ત

૧ અવિશેષવિદ્યાનીય નામના ૪૨મા અધ્યાયના
એવા વિષયમાં 'પૃથ્વીના ગુણોની અને જળના ગુણોની
અધિકતાથી મધુર રસ થાય છે' એમ જે કહ્યું છે તેનો
આ અપવાદ છે, એમ સમજવું

રસવાણું હોવાને લીધે શ્રેષ્ઠ છે. ૫

આંતરિક્ષ જળના ભેદ-ગાંગજળની પરીક્ષા

તવાન્તરીક્ષં ચતુર્વિધમ્ । તથા-ધારં કારં
તૌપારં હેમમિતિ । તેપાં ધારં પ્રધાનં લઘુત્વાચત્પુન-
ર્દિવિધં ગાઙ્ગં સામુદ્રંચેતિ । તત્ર ગાઙ્ગમાશ્વયુજે માસિ
પ્રાયશ્ચો વર્ષતિ । તયોર્દયોરપિ પરીક્ષણં કુર્વૈત ।
શાલ્યોદનપિષ્ઠમકુથિતમાવિદમ્થં રજતમાજનોપ-
હિતં વર્ષતિ દેવે ગ્રહિત્કુર્વૈત સ યદિ મુહૂર્તં સ્થિત-
સ્તાદ્દશ એવ ભવતિ તદા ગાઙ્ગં પતતીત્યવગન્તવ્યં
વર્ણાન્યત્વે સિદ્ધયોદે ચ સામુદ્રમિતિ ત્રિઘાતત્રોપા-
દેયમ્ । સામુદ્રમપ્યાશ્વયુજે માસિ ગૃહીતં ગાઙ્ગચઙ્ગ-
વતિ । ગાઙ્ગં પુનઃ પ્રધાનં તદુપાદદીતાશ્વયુજે માસિ ।
શુચિશુક્લવિતતપટૈકદેશ્ચ્યુતમથવા હર્મ્યતલપરિઞ્ર-
ષ્ટમન્યૈર્વા શુચિમિર્માજનૈર્ગૃહીતં સૌવર્ણે રાજતે મૃન્મયે
વા પાત્રે નિદઘ્યાત્તત્સર્વકાલમુપયુજીત । તસ્પાલામે
મૌમમ્ । તચ્ચકાશ્વગુણવહુલમ્ ॥ ૬ ॥

ધાર, કાર, તૌપાર અને હેમ એ રીતે
આંતરિક્ષ જળ ચાર પ્રકારનું છે. વરસાદની
નીચે પડતી ધારાઓનું ઝીલી લીધેલું જળ ધાર
કહેવાય છે. આકાશમાંથી જળના પથરા જેવા
જે કરા પડે છે, તેનું જળ કાર કહેવાય છે.
તુપારનાં (નદીથી સમુદ્ર પર્થત જ અગ્નિ
રહેલો છે, તે અગ્નિમાંથી હ્રિપત્ર થયેલાં અને
જળોમાં ધુમાડાનો લેશ પણ હોતો નથી, એવાં
જળો-રાતે પડતાં ઝાકળનાં) જળો તૌપાર કહેવાય
છે. હિમાલય વગેરેનાં શિખરોમાંથી હિમ
પીગળીને જ જળરૂપે વરસે છે, તે જળ હેમ
કહેવાય છે. એ ચાર પ્રકારનાં આંતરિક્ષ જળોમાં
ધારજળ હલકું હોવાને લીધે સુખ્ય છે. એ ધાર
જળ, ગાંગ અને સામુદ્ર એ રીતે બે પ્રકારનું
હોય છે. જે જળ આસો મહિનામાં વરસે છે, તે
ધણું કરીને ગાંગ હોય છે; અને તે સિવાયનું
ધારજળ સામુદ્ર હોય છે. આસો મહિનામાં પણ

ગાંગજળની અને સામુદ્રજળની પરીક્ષા કરી
ગાંગજળ જ લેવું. જરા પણ સહેલું કે ખત્યા
વગરનું ભાતનું ઢેકું રૂપાના વાસણમાં રાખીને
તે વાસણ વરસાદમાં બહાર મૂકવું. જરા વાર
વરસાદમાં રાખતાં એ ઢેકું એ એવું ને એવું
રહે, તો બણવું કે ગાંગજળ પડે છે અને જો તે
ઢેકાનો વર્ણ બદલાઈ બધ અથવા ભાતના
દાણામાં પથપચાટ થઈ બધ તો બણવું કે
સામુદ્રજળ પડે છે. સામુદ્રજળ પડતું હોય
તો લેવું નહિ. ગાંગજળ ન મળે એમ હોય
તો સામુદ્રજળ પણ લેવું; કેમ કે આસો
મહિનામાં લીધેલું સામુદ્રજળ પણ ગાંગજળના
જેવું જ કામ કરે છે. ગાંગજળ શ્રેષ્ઠ છે અને
તે આસો મહિનામાં લેવું; તે એવી રીતે કે વર-
સાદમાં અઢાર સ્વચ્છ વસ્ત્રને પહેાણું કરી તેના
એક ભાગમાંથી પડતું જળ લેવું અથવા સ્વચ્છ
મહેલના ઉપરના ભાગ પરથી પડતું હોય તે લેવું
અથવા રૂપાનાં કે સુવર્ણ વગેરેનાં સ્વચ્છ પાત્રોમાં
ઝીલીને લેવું. એ જળને સુવર્ણના, રૂપાના કે
આદીના વાસણમાં રાખી મૂકવું અને તેનો સર્વ
કાળમાં ઉપયોગ કરવો. એ ગાંગજળ અથવા
સામુદ્રજળ ન મળે, તો પછી પૃથ્વી પર પડેલું
જળ લેવું; પણ તે એવું લેવું કે જે આકાશના
ગુણોના આધિશ્વવાળું હોય. ૬

વરસાદના જળના સાત પ્રકાર

તત્પુનઃ સપ્તવિધમ્ । તથા-કૌપં નાદેયં
સારસં તાઢાગં ગ્રાસવળમૌદ્ધિદં ચૌષ્ઠ્યમિતિ । તત્ર
વર્ણોસ્તાન્તરિક્ષમૌદ્ધિદં વા સેવેત મહાગુણત્વાત્ ।
શરદિ સર્વં ગ્રસન્નત્વાત્ । હેમન્તે સારસં તાઢાગં વા ।
વસન્તે કૌપં ગ્રાસવળં વા । ગ્રીષ્મેષ્વેયમ્ । ગ્રાણિ
ચૌષ્ઠ્યમનવમનમિષ્ટૃદં સર્વં ચેતિ ॥ ૭ ॥

પૃથ્વી પર પડેલું જળ દ્વાનું, નદીનું,

૧ રૂપાનું વાસણ ખાટા રસવાળું હોય છે, તેમાં
સામુદ્રજળ પડ્યા વિના ભાતમાં બગાડ થાય નહિ.

સરોવરનું, તળાવનું, ઝરણાનું, પૃથ્વીમાંથી નીકળતું અને બાંધ્યા વગરના કૂવાનું—એ રીતે સાત પ્રકારનું હોય છે. વર્ષાઋતુમાં આંતરિક્ષ જળ અથવા પૃથ્વીમાંથી નીકળતું જળ સેવવું; કેમ કે તે ઉત્તમ ગુણોવાળું છે. શરદઋતુમાં અગત્યના ઉદ્યમે લીધે સધળાં જળો સ્વચ્છ જ હોય છે; માટે ઉપર કહેલાં સધળાં જળો સેવવાં. હેમંતઋતુમાં સરોવરનું અથવા તળાવનું જળ સેવવું. વસંતઋતુમાં કૂવાનું અથવા ઝરણાનું જળ સેવવું. ગ્રીષ્મઋતુમાં પણ કૂવાનું અથવા ઝરણાનું જળ સેવવું. પ્રાવૃષ ઋતુમાં બાંધ્યા વગરના કૂવાનું જળ તથા જૂનું જળ સેવવું અને વરસાદ ન થયો હોય ત્યાં સુધી સરોવર તથા તળાવ વગેરેના જળનું સેવન કરવામાં પણ કશી કંડકત નથી. ૭

વરસાદનું નરુ' જળ પીવાથી તથા નાહવાથી થતા રોગો

કીટમૂત્રપુરીપાણ્ડશ્વકોથપ્રદૂષિતમ્ ।

તૂળપર્ણોત્ક્રિયુતં કલુષં વિપસંયુતમ્ ॥

યોડગ્રાહેત વર્ષાસુ પિવેદ્વાપિ નવં જલમ્ ।

સ વાદ્વામ્પન્તરાન્રોગાન્પ્રામુયાત્ ક્ષિપ્રમેવતુ ॥૮॥

અપાક, શ્રાવણ અને ભાદ્રપદમાં નરુ' જળ છીડાઓના, મૂત્રોના, વિષાના, ઇંડાંઓના તથા શયોના સડાથી દૂષિત હોય છે; ખડના તથા પાંદડાંના કચરાવાળું હોય છે, મલિન હોય છે અને સ્થાવર તથા જંગમ વિષોવાળું પણ હોય છે, માટે તે જળને જ માણસ પીએ તેને ઉદર-રોગો વગેરે અંદરના રોગો તુરત જ થાય છે અને તે જળમાં જ માણસ નહાય તેને કાઠ વગેરે બહારના રોગો તુરત જ થાય છે. ૮

બગડેલા જળનાં લક્ષણો

તત્ર ચત્તૈર્નાલપદ્મહટ્તળપદ્મપત્રપ્રમૃતિમિરવ-
ચ્છન્નં શ્ચિશ્ચૈર્ચકિરણાનિલૈર્નામિજુષ્ટં મન્ધવર્ણરસો-

પસૃષ્ટં ચ તદ્વ્યાપન્નમિતિ વિદ્યાત્ । તસ્ય સ્પર્શરૂપ-
રસગન્ધવીર્યવિપાકદોષાઃ પદ્ સમ્ભવન્તિ । તત્ર
સરતા પૈચ્છિલ્યમૌષ્ણ્યં દન્તગ્રાહિતા ચ સ્પર્શદોષઃ ।
પદ્મસિક્તાશૈવાલવહુવર્ણતા રૂપદોષઃ । વ્યક્તરસતા
રસદોષઃ । અનિષ્ટગન્ધતા મન્ધદોષઃ । યદુપયુક્તં
તૃષ્ણાગૌરવશૂલઋક્ષપ્રસેકાનાપાદયતિ સ વીર્યદોષાઃ ।
યદુપયુક્તં ચિરાદ્વિપચ્યતે વિષ્મમયતિ વાસ વિપાક-
દોષ इति । ત એત આન્તરિક્ષે ન સન્તિ ॥ ૯ ॥

શેવાળ, કાદવ, રાતાં પોડાં, ખડ તથા કમળપત્ર વગેરેથી ઠંકાયેલું, જેને સૂર્યનાં તથા ચંદ્રનાં કિરણોના અને પવનના સ્પર્શ ન થતો હોય એવું અથવા ગંધથી, વર્ણથી કે રસથી સંયુક્ત થયેલું જ જળ હોય તેને બગડેલું સમજવું. જળમાં સ્પર્શદોષ, રૂપદોષ, રસદોષ, ગંધદોષ, વીર્યદોષ અને વિપાકદોષ એ રીતે છ પ્રકારના દોષો થાય છે. ખરસટપણું, ચીકાશ, પૃથ્વીના કણથી ગરમપણું અને જેથી ઠાંત ખડખડ લાગે અથવા કળે એવું ઠંકાપણું એ સ્પર્શદોષ ગણાય છે. કાદવ, રેતી, શેવાળ, અને અને વણોવાળું એ રૂપદોષ ગણાય છે. રસદોષ સ્પષ્ટપણું એ રસદોષ ગણાય છે. ગંધ ખરાં હોય તે ગંધદોષ ગણાય છે. પીવાથી તરશ ભારેપણું, શૂળ તથા કંકનું ઝરવું થાય તે વીર્યદોષ ગણાય છે. પીધા પછી ઘણી વાં પચે અથવા ગડગડાટ કરે તે વિપાકદોષ ગણાય છે. આ દોષો આંતરિક્ષ જળમાં હોતા નથી અને જમાં આકાશના ગુણો ઘણા હોય તે જળમ પણ હોતા નથી. ૯

બગડેલા જળને સ્વચ્છ કરવાના ઉપાયો

વ્યાપન્નસ્ય ચાન્નિકચનં સૂર્યાતપપ્રતાપનં તપ્તા-
યઃપિષ્ઠસિકતાલોષ્ટાણાં વા નિર્વાપ્નં પ્રસાદનં ચ
કર્તવ્યં નાગચમ્પકોત્પલપાટલાગુપ્તપ્રમૃતિમિથાધિ-
વાસનમિતિ ॥ ૧૦ ॥

અગ્નિથી ઉઠાળવું, સૂર્યના તડકાથી તપાવવું, તપાવેલા લોઢાના ગોળાથી, રેતીથી કે ઈંટ વગેરેથી ઝામવું અને નાગકેસર, રાજ્યપક સૌગંધિક ક્ષમળ કે પાડલનાં પુષ્પો વગેરેથી સુગંધવાળું કરવું—એ બગડેલા જળને સ્વચ્છ તથા સારું કરવાના ઉપાયો છે. ૧૦

જળ દેવું અને કેવા પાત્રમાં રાખેલું પીવું? સૌવર્ણે રાજતે તામ્રે કાંસ્યે મણિમયે તથા । પુષ્પાવતંસં ભૌમે વા મુગાન્ધિ સલિલં પિવેત્ ॥૧૧ સોનાના, રૂપાના, તાંબાના, કાંસાના, મણિના કે માટીના વાસણમાં રાખેલું અને પુષ્પોથી સુગંધવાળું કરેલું જળ પીવું. ૧૧

બગડેલું તથા કવખતે પડેલું જળ ન લેવું વ્યાપન્નં વર્જયેન્નિત્યં તોયં યચ્ચાપ્યનાર્તવમ્ । દોષસંજનનં શ્વેતભાદદીતાહિતં તુ તત્ ॥ વ્યાપન્નં સલિલં યસ્તુ પિવતીહાપ્રસાધિતમ્ । શ્વપથું પાણ્ડુરોગં ચ ત્વગ્દોષમનિપાક્તાત્ ॥ શ્વાસકાસપ્રતિજ્વાપયશ્લગુલ્મોદરાણિ ચ । અન્યાન્વા વિપમાન્તોગાન્નાપ્તુયાત્ શિષ્ણમેવ ચ ॥

બગડેલું તથા ઋતુ વગર પડેલું જળ સર્વદા છોડી જ દેવું. એ જળ દોષો ઉત્પન્ન કરનારું અને અહિતકર જ છે; માટે તે લેવું જ નહિ. જે માણસ બગડેલા જળને ગરમ કર્યા વગર પીએ છે તેને સોઝે, પાંડુશય, આમટીના રોગો, મંદાગ્નિ, શ્વાસ, ખાંસી, સળેખમ, શૂળ, શુદ્ધમ, ઉદરરોગો તથા બીજા પણ કેટલાક વિપમ રોગો ટુરત જ થાય છે. ૧૨

મેલા જળને સ્વચ્છ કરવાના ઉપાયો ત્રણ સપ્ત કલુપસ્ય પ્રસાદનાનિ ભવન્તિ । તથા—ઋતુક્રમોમેદકવિસગ્રન્થિશૈવાલમૂલચક્ષ્માણિ મુક્તા મણિથેતિ ॥ ૧૩ ॥

નિર્મળીનું ચૂર્ણ, ગોમેદ નામનો મણિ, ક્ષમળનું ચૂળ, શેવાળનું ચૂળ, વસ્ર, મોતી અને

સ્ફટિક વગેરે મણિ એ સાત, મેલા જળને સ્વચ્છ કરવાના ઉપાયો છે. (આ રૂપદોષને ટાળવાના ઉપાયો બતાવ્યા છે.) ૧૩

જળ ભરેલાં વાચણો કયાં રાખવાં? પંચ નિશ્લેષણાનિ ભવન્તિ । તથા—ફલકં ત્ર્યપ્તકં મુક્તમલય ઉદકમચ્ચિદ્વા શિક્યં ચેતિ ॥૧૪

પાટિયાં, આઠ હાંસવાળી ત્રિપદીઓ, મુંજ નામના ખડની ઉઢેણીઓ, માંચીઓ અને શીંકાં એ પાંચ જળને રાખવાના આધાર સમજવા. એમાંથી ડાઘના ઉપર જળ ભરેલાં વાસણો રાખવાં. ૧૪

જળને ઠંડું કરવાના ઉપાયો સપ્ત શીતીકરણાનિ ભવન્તિ । પ્રવાતસ્થાપનમ્-દકપ્રસેષણં યાદિકામ્રામણં વ્યજનં વસ્ત્રોદ્ધરણં વાહુ-કાપ્રસેષણં શિક્ષ્યાવલમ્બનં ચેતિ ॥ ૧૫ ॥

પવનવાળી ખુદ્દલી જગ્યામાં રાખવું, જળથી ભરેલા પાત્રનું, વસ્ર વડે, મોઢું બાંધીને ચોતરફ બીજું જળ સીંચવું, લાકડી વગેરેથી બનાવેલા ચંત્રમાં જળના પાત્રને લઈને ફેરવવું, પંખા નાખવા, વસ્રથી માળવું, જળના પાત્રને રેતીમાં નાખવું અને શીંકામાં લટકાવવું એ સાત જળને ઠંડું કરવાના ઉપાયો છે. ૧૫

પૃથ્વીનું જળ કેવું લેવું? નિર્મિન્ધમવ્યક્તરસં તૃષ્ણામ્નં શુચિ શીતલમ્ । અચ્છં લઘુ ચ હૃદ્યં ચ તોયં મુણવદુચ્યતે ॥૧૬॥ જે જળ ગંધ વગરનું, અપ્રકટ રસવાળું, તરશ મટાડનારું, પવિત્ર, ઠંડું, સ્વચ્છ, હલકું અને મનને પ્રિય લાગે એવું હોય, તે જળ ગુણવાળું કહેવાય છે. ૧૬

નદીઓના શુભો ત્રણ નયઃ પશ્ચિમાભિમુરસાઃ પથ્યા લઘુદક-ત્વાત્ । પૂર્વાભિમુરસાસ્તુ ન પ્રશસ્યન્તે ગુરુદકત્વાત્ । દક્ષિણાભિમુરસા નાગતિદોષતાઃ સાધારણત્વાત્ । ત્રણ

સહ્યપ્રભવાઃ કુષ્ઠં જનયન્તિ । વિન્ચ્યપ્રભવાઃ કુર્ષ્ઠં
પાણ્ડુરોગંચ, મલયપ્રભવાઃ કૃમીન્મહેન્દ્રપ્રભવાઃ શ્લીપ-
દોદરાણિ, હિમવત્પ્રભવા હૃદ્રોગશ્ચયયુશિરોરોગશ્લી-
પદગલગણ્ડાન્ । પ્રાચ્યાવન્ત્યા અપરાવન્ત્યાશ્વાર્શ-
સ્થુપજનયન્તિ । પારિયાત્રપ્રભવાઃ પથ્ય ચ્લારો-
ગ્યકર્ચ્યં ઇતિ ।

નયઃ શીપ્રવહા લઘ્વ્યાઃ પ્રોક્તા યાશ્ચામલોદકાઃ ।
ગુર્વ્યઃ કૌવાલસંહ્રાઃ કલુપા મન્દગાશ્ચ યાઃ ॥
પ્રાયેણ નદ્યો મરુથુ સતિક્તા લઘ્વાન્વિતાઃ ।
ઈત્કપાયા મધુરા લઘુપાકા ચ્લે હિતાઃ ॥૧૭॥

પશ્ચિમ તરફ જનારી નદીઓ હલકા
જળવાળી છે, માટે તે પથ્ય છે. પૂર્વ તરફ જનારી
નદીઓ ભારે જળવાળી છે, તેથી તે સારી ગણાતી
નથી. દક્ષિણ તરફ જનારી નદીઓ સાધારણ
છે; માટે તે બહુ ડોપવાળી નથી. સહ્યાદ્રિમાંથી
નીકળેલી નદીઓ ઢાઢને ઉત્પન્ન કરે છે. વિંધ્યા-
ચળમાંથી નીકળેલી નદીઓ ઢાઢને તથા પાંડુરોગને
ઉત્પન્ન કરે છે. મલયાચલમાંથી નીકળેલી નદીઓ
કૃમિઓને ઉત્પન્ન કરે છે.^૧ મહેન્દ્રાચલમાંથી
નીકળેલી નદીઓ શ્લીપદને તથા હૃદરોગોને
ઉત્પન્ન કરે છે અને હિમાલયમાંથી નીકળેલી
નદીઓ છાતીનાં દરદો, સોજઓ, માથાના રોગો,
શ્લીપદ અને ગલગંડને ઉત્પન્ન કરે છે.
માળવામાં પૂર્વદિશાના પર્વતોમાંથી નીકળેલી
નદીઓ તથા પશ્ચિમ દિશાના પર્વતોમાંથી
નીકળેલી નદીઓ અરશેા કરે છે. પારિયાત્ર

નામના પર્વતમાંથી નીકળેલી નદીઓ પથ્ય છે
અને બળ તથા આરોગ્ય આપનારી છે.

જ નદીઓ ઉતાવળા વેગવાળી તથા નિર્ભળ
જળવાળી હોય, તે હલકા જળવાળી હોય છે
અને જ નદીઓ શેવાળથી ઢંકાયેલી, મેલી તથા
મંદ વેગવાળી હોય, તે ભારે જળવાળી હોય છે.
ધણું કરીને મારવાડની નદીઓ ઢકવા તથા ખારા
રસોવાળી અને કાંઈક તૂરી તથા મધુર હોય છે;
તેથી તેઓનું જળ પાકમાં હલકું છે અને બળ
માટે પણ સારું છે. ૧૭

પૃથ્વીનું જળ ક્યારે ભરી લેલું ?

તત્ર સર્વેષાં મૌમાનાં ગ્રહણં પ્રત્યુપસિ । તત્ર
દ્યમલત્વં ચૈત્વ્યં ચાધિકં ભવતિ । સ એવ ચાપાં પરો
ગુણ ઇતિ ॥૧૮॥

સર્વ પ્રકારનાં પૃથ્વીનાં જળો પરાધ્યાના
સમયમાં લેવાં; કારણ કે એ સમયે તે જળોમાં
સ્વચ્છતા તથા શીતતા અધિક હોય છે. સ્વચ્છતા
અને શીતળતા એ જળના મુખ્ય ગુણો છે. ૧૮

સામાન્ય રીતે પૃથ્વીનું ઉત્તમ જળ કયું ?
દિવાર્કકિરણૈર્જુષ્ટં નિશાયામિન્દુરશ્મિભિઃ ।

અરુણમનમિષ્પન્દિ તત્ત્વલ્પં ગગનામ્બુના ॥૧૯॥

જ જળ ઉપર દિવસે સૂર્યનાં કિરણો પડતાં
હોય અને રાત્રે ચંદ્રનાં કિરણો પડતાં હોય, તે
જલને રૂક્ષ કે શરદી કરનાર ન હોવાને લીધે
આંતરિક્ષ જળ જેવું સમજવું. (અર્થાત્ આંતરિક્ષ
જળ ન મળે તો તે જળ લેવું.) ૧૯

આંતરિક્ષ જળના વિગેષ ગુણો
ગગનામ્બુ ત્રિદોષજ્ઞં મૃદીતં યત્સુમાજ્ઞને ।

ચલ્યં રસાયનં મેઘ્યં પાત્રાપેક્ષિ તતઃ પરમ્ ॥૨૦॥

સારા વાસણમાં લઈ રાખેલું આકારાનું જળ
ત્રણે દોષોને હણનાર, જળને વધારનાર, રસાયન
હોવાથી સર્વને ઉપયોગી અને પવિત્ર છે. જે
એ જળ અતિશ્રેષ્ઠ વાસણમાં રાખવામાં આવ્યું

૧ મલયાચલની નદીઓ જે ભતની છે કેટલીક
પથરાઓવાળી તથા રેતીવાળી છે અને કેટલીક કેવળ રેતી
વાળી જ છે. એમાં પડેલી ભતની નદીઓ પથ્ય છે (૩૬૫)
૨ હિમાલયના ઉપરના ભાગમાંથી પ્રકટ થયેલી
નદીઓ પથ્ય ॥ અને નીચેના ભાગમાંથી પ્રકટ થયેલી
નદીઓ દરદોને ઉત્પન્ન કરે છે. (૩૬૫)

શિવપ્રભવા યાલુ નવોડ્મપ્રત્યાયસઃ ।

ગગાસતસરયુનુનાગ યુગોત્તમાઃ ॥ (ભાવપ્રકાશ)

દોષ, તો અધિક શુષ્ક કરે છે. ૨૦

અંદકાંત મણિમાંથી ઝરેલા જળના શુભો
સ્વોષ્ઠં શીતલં દ્વાદિ ઝરદાહનિષાપહમ્ ।
ચન્દ્રકાન્તોદ્ભવં વારિ પિત્તમ્નં વિમલં સ્મૃતમ્ ॥૨૧॥
અંદકાંત મણિનું જળ રાક્ષસોના ભયને
ટાળનાર, શીતલ, સુખદાયી, નિર્ભય અને જલર,
દાહ, વિષ તથા પિત્તને મટાડનાર છે.

શીત જળ કયા રોગમાં દેવું ?
મૂર્છાપિત્તોષ્ણદાહેષુ નિપે રક્તે મદાત્મયે ।
ઝમઘ્નમપરીતેષુ તમકે વમયૌ તથા ॥
ઊર્ધ્વગે રક્તપિત્તે ચ શીતમમ્મઃ પ્રયસ્વતે ॥૨૨॥
મૂર્છા, પિત્ત, દાહ, વિષ, રુધિર સંબંધી
રોગ, મદાત્મય, ઝમણ, થાક, તમકશ્વાસ, મોહ,
ભૂલક્ષી અને ઉપરના ભાગના રક્તપિત્તમાં શીતજળ
જળ દેવું ઉત્તમ છે. સામાન્ય રીતે શરદઋતુમાં
અને ગ્રીષ્મઋતુમાં પણ શીતજળ જળ દેવું
ઉત્તમ છે. ૨૨

કયા રોગોમાં શીતજળ જળ ન આપવું ?
પાર્શ્વશૂલે પ્રતિક્રિયાયે વાતરોગે ગલગ્રહે ॥
આઘમાને સ્તિમિતે કોષ્ઠે સઘઃશુદ્ધે નમઝરે ।
હિકાયાં લેહપીતે ચ શીશામ્બુ પરિઝર્યેત્ ॥૨૩॥
પડખાંતું શળ, સળેખમ, વાયુ સંબંધી રોગ,
ગલગ્રહ, આક્રોશ, ઠાઠાનું સ્તબ્ધપણું (આમોઠાણ),
નવીન જલર અને દેહક્રીમાં શીતજળ જળનો ત્યાગ
કરવો. જે દિવસે શોધન ક્યું હોય તે દિવસે
અથવા તે પછી સાત દિવસ સુધી શીતજળ જળનો
ત્યાગ કરવો. સ્નેહપાન કર્યો પછી પણ શીતજળ
જળ પીવું નહીં. ૨૩

નદીના જળના આમાન્ય શુભો
નાદેયં વાતલં રૂઠં દીપનં લઘુ લેખનમ્ ।
તદમિષ્યન્દિ મધુરં સાન્દ્રં ગુરુ કફાપહમ્ ॥૨૪॥
નદીનું જળ વાયુને ઉત્પન્ન કરનાર, રૂઠ,
અગ્નિને દીપ્ત કરનાર, હલકું અને કઢને તથા

મેદને હલનારું છે; પણ એ નદીનું જળ મધુર
તથા ઘાટું હોય, તો શરદી કરનારું, ભારે અને
કઢ કરનારું છે. ૨૪

સરોવરના જળના શુભો
વૃષ્ણામ્નં સારસં વલ્યં કપાયં મધુરં લઘુ ॥૨૫॥
સરોવરનું જળ તરશને મટાડનાર છે, બળ
આપનાર છે, તૂરું છે, મધુર છે અને હલકું છે. ૨૫
તળાવના જળના શુભો
તાટાગં વાતલં સ્વાદુ કપાયં કટુપાકિ ચ ॥૨૬॥
તળાવનું જળ વાયુને ઉત્પન્ન કરનાર છે,
મધુર છે, તૂરું છે અને કટુ પાકવાળું છે. ૨૬

વાવના જળના શુભો
વાતશ્લેષ્મહરં વાપ્યં સક્ષારં કટુ પિત્તલમ્ ॥૨૭॥
વાવનું જળ ખારું હોય, તો વાયુને તથા
કઢને હલનાર, તીથું અને પિત્તને વધારનાર છે.
(મીઠું હોય તો કઢ કરનાર અને વાયુને તથા
પિત્તને હલનાર છે.) ૨૭

ફૂવાના જળના શુભો
સક્ષારં પિત્તલં કૌપં શ્લેષ્મમ્નં દીપનં લઘુ ॥૨૮॥
ફૂવાનું જળ ખારું હોય, તો પિત્ત કરનાર
છે, કઢને હલનાર છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે
અને હલકું છે. (મીઠું હોય તો ત્રણે દોષને
હરનાર છે, હિતકારી છે અને હલકું છે.) ૨૮
નદી આંધેલા ફૂવાના જળના શુભો
ચૌષ્ઠ્યમગ્નિકરં રૂઠં મધુરં કફઘ્ન ચ ॥૨૯॥
નદી આંધેલા ફૂવાનું જળ અગ્નિને પ્રદીપ્ત
કરનાર છે, રૂઠ છે અને મધુર છતાં કઢ કરનારું
નથી. ૨૯

ઝરણાના જળના શુભો
કફમ્નં દીપનં હૃદયં લઘુ પ્રલયણોદ્ભવમ્ ॥૩૦॥
ઝરણાનું જળ કઢને હલનાર, અગ્નિને
પ્રદીપ્ત કરનાર, હૃદયને પ્રિય લાગે એવું અને
હલકું છે. ૩૦

પૃથ્વીમાંથી નીકળતા જળના શુભો
મધુરં પિત્તશ્મનમપિદાહૌદ્ગદ્ધિ સ્મૃતમ્ ॥૩૧॥

પૃથ્વીમાંથી નીકળતું જળ મધુર છે, પિત્તને શાંત કરનાર છે અને સારી રીતે પચે એવું છે. ૩૧

વીરડાના જળના ગુણો

વૈકિરં કઠુ સક્ષારં શ્લેષમઘં લઘુ દીપનમ્ ॥ ૩૨ ॥

વીરડાનું જળ ખારું હોય, તે ટીખું છે, કઠને હણનાર છે, હલકું છે અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે. (મીઠું હોય તે નિર્દોષ છે, શીતળ છે, હલકું છે અને પિત્તને હરનાર છે.) ૩૨

ક્યારાના (ખેતરના) જળના ગુણો

કૈદારં મધુરં પ્રોક્તં વિપાકે ગુરુ દોષલમ્ ॥ ૩૩ ॥

ખ્યારાનું જળ મધુર છે, વિપાકમાં ભારે છે અને દોષોને ઉત્પન્ન કરનાર છે. ૩૩

આમોચિયાના જળના ગુણો

તદ્વત્પાલ્યલઘુદ્વિષ્ટં વિશેષાદોષલં તુ તત્ ॥ ૩૪ ॥

આમોચિયાનું જળ ખેતરના જળ જેવું જ છે અને વિશેષે કરી દોષોને ઉત્પન્ન કરનાર છે. ૩૪

સમુદ્રજળના ગુણો

સામુદ્રસુદકં વિશ્નં લઘ્વં સર્વદોષકૃત્ ॥ ૩૫ ॥

સમુદ્રનું જળ ખરાબ ગંધવાળું છે, ખારું છે અને સઘળા દોષો નિપજવનારું છે. ૩૫

જળમય દેશના જળના ગુણો

અનેકદોષમાનૂપં દાર્યમિષ્યન્દિ ગંહિતમ્ ॥ ૩૬ ॥

જળમય દેશનું જળ અનેક દોષવાળું છે, શરદી કરનાર છે અને ખરાબ છે. ૩૬

બંગલદેશના જળના ગુણો

અભિદોષૈરસંયુક્તં નિરવઘં તુ જાઙ્ગલમ્ ॥ ૩૭ ॥

બંગલદેશનું જળ (ધણું કરીને) આ અધ્યાયના નવમા વિષયમાં કહેલા સ્પર્શદિક છ દોષોથી રહિત અને ઉત્તમ હોય છે. ૩૭

સાધારણ દેશના જળના ગુણો

પાકેઽનિદાહિ તૃષ્ણાઘં પ્રશસ્તં પ્રીતિર્દનમ્ ।
દીપનં સ્વાદુ શીતં ચ તોયં સાધારણં લઘુ ॥ ૩૮ ॥

સાધારણ દેશનું જળ પાકમાં દાઢ કરતું

નથી, તરશને હણે છે, ઉત્તમ છે, પ્રીતિને વધારે છે, અગ્નિને દીપ્ત કરે છે, મધુર છે, શીતળ છે અને હલકું છે. ૩૮

ઊના પાણીના ગુણો

કફમેદોઽનિલામઘં દીપનં વસ્તિશોધનમ્ ॥

શ્વાસકાસજ્વરહરં પથ્યમુષ્ણોદકં સદા ।

યત્કાચ્યમાનં નિર્વેગં નિષ્ફેનં નિર્મલં લઘુ ॥

ચતુર્માસાવશેષં તુ તત્તોયં ગુણવત્સ્મૃતમ્ ॥ ૩૯ ॥

ઊઠાળીને અરધું બાકી રાખેલું જાતું પાણી અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, મૂત્રાશયને સાફ કરનાર છે, સર્વદા પથ્ય છે અને કફ, મેદ, વાયુ, આમ, શ્વાસ, ખાંસી તથા જ્વરને હણનાર છે.

ઊઠાળવાના સમયમાં વેગથી તથા ફીણથી રહિત રહેલું, નિર્ગળ, હલકું અને ઊઠાળીને ચોથા ભાગનું બાકી રાખેલું જાતું જળ ઉત્તમ ગુણવાળું છે. ૩૯

વૈવે વાસી જાતું જળ રોગીને દેવું નહિ

ન ચ પર્યપિતં દેયં કદાચિદ્વારિ જાનતા ।

અમ્લીભૂતં કફોત્ક્રેશિ ન હિતં તત્ પિપાસવે ॥ ૪૦ ॥

સમજી વૈવે કદી પણ રાતવાસી રાખેલું જાતું પાણી રોગીને દેવું નહિ; કેમ કે તે ખાટું થઈ ગયેલું હોય છે અને કફને સ્થાનચ્યુત કરનારું છે; માટે તરસ્યા થયેલાને હિતકારી નથી.

જાતું કરીને ઠંડું પાડેલું જળ જવાના વિષયો મઘપાનાત્સમુદ્રતે રોમે પિત્તોત્થિતે તથા ।

સંનિપાતસમુત્થે ચ મૃતશીતં પ્રશસ્યતે ॥ ૪૧ ॥

મદાત્યયથી, પિત્તથી અને સંનિપાતથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગમાં જાતું કર્યા પછી ઠંડું પાડેલું જળ દેવું એ ઉત્તમ છે. (મદાત્યયમાં તે શીતળ જળ પણ ઉત્તમ છે અને જાતું કર્યા પછી ઠંડું કરેલું જળ પણ ઉત્તમ છે.) ૪૧

નાળિયેરના જળના ગુણો

સ્તિથ્યં સ્વાદુ હિમં હૃદયં દીપનં વસ્તિશોધનમ્ ।

શૃષ્યં પિત્તપિપાસાઘં નારિકેળોદકં ગુરુ ॥ ૪૨ ॥

નાથિયેરતું જળ રિન્ય છે, મધુર છે, ઠંડું છે, દૃઢ્યને પ્રિય લાગે એવું છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, મૂત્રાશયને સાદુ કરનાર છે, વીર્યને વધારનાર છે, પ્રિયને તથા તરશને મટાડનાર અને ભારે છે. ૪૨

ઊતું કરી ઠંડું પાડેલું જળ દેવાના બીજા વિધયો

દાહાતીસારપિચાસુદ્ધમૂર્છામધવિપાર્તિષુ ।

શ્રુતશીતં જલં શસ્તં વૃણાચ્છર્દિભ્રમેષુ ચ ॥૪૩॥

દાહ, અતિસાર, પિત્તજન્યરોગ, રુધિરજન્ય રોગ, મૂર્છા, મધ સંબંધી પીડા, વિપ સંબંધી પીડા, તરશ, ઊલટી અને ભ્રમ-એમાં ઊતું કરી ઠંડું પાડેલું જળ દેવું, એ ઉત્તમ છે. ૪૩

કયા રોગમાં થોડું જળ પીવું ?

અરોચકે પ્રતિજ્ઞાયે પ્રસેકે શ્યયથૌ ક્ષયે ॥

મન્દામાવુદરે કુષ્ઠે જ્વરે નેત્રામયે તથા ।

ત્રણે ચ મધુમેહે ચ પાનીયં મન્દમાચરેત્ ॥૪૪॥

અરોચક, સળેખમ, લાળનો આવ, સોજો, ક્ષય, અશિતું મંદપણું, ઉદરરોગ, કાઠ, જ્વર, નેત્રના રોગ, ત્રણ અને મધુમેહ-એમાં થોડું થોડું પાણી પીવું. ૪૪

इति जलवर्गः

अथ क्षीरवर्गः

દૂધના આઠ ભેદ

गव्यमाजं तथा चौष्ट्माविकं माद्विषं च यत् ।

अध्यायश्चैव नार्याश्च करेणूनां च यत्पयः ॥૪૫॥

ગાયતું, બકરીતું, ઊંટડીતું, માડરતું, બેંસતું, થોડીતું, સ્ત્રીતું અને હાથણીતું-એ રીતે દૂધના આઠ ભેદ છે. ૪૫

દૂધના સામાન્ય ગુણો

तत्तन्नेकौषधिरसप्रसादं प्राणदं गुरु ।

મધુરં પિચ્છિલં શીતં સ્નિગ્ધં શ્લેષ્ણં સરં મૃદુ ॥

સર્વપ્રાણમૃતાં તસ્માત્સાત્મ્યં ક્ષીરમિદોચ્યતે ॥

તત્ત્વ સર્વમેવ ધીરં પ્રાણિનામપ્રતિપિદ્ધં જાતિ-સાત્મ્યાત્ । વાતપિત્તશોણિતમાનસવિકારેષ્વવિરુદ્ધમ્ । જીર્ણજ્વરકામધ્વાસશોષકયગુલ્મોન્માદોદર-મૂર્છાભ્રમમદદાહપિપાસાહૃદ્સ્તિપાણ્ડરોગગ્રહણી-દોષાર્થઃશ્લોદાવર્તાતિસારપ્રવાહિકાપોનિરોગગર્મા-સાવરક્તપિત્તશ્રમક્લમહરં પાપ્માપહં શ્લેષ્યં શ્લેષ્યં વાજીકરણં રસાયનં મેષ્યં સંધાનમાસ્થાપનં વયઃ-સ્થાપનમાયુષ્યં જીવનં વૃંહણં વમનં વિરેચનં ચ તુલ્યગુણત્વાચ્ચૌજસો વર્દનમિતિ વાલવૃદ્ધસત-ક્ષીણાનાં શુદ્ધ્યવાયવ્યાપામકર્શિતાનાં ચ પથ્ય-તમસ્ ॥ ૪૬ ॥

દૂધ અનેક દ્રવ્યોના રસના પ્રસાદપ છે, પ્રાણ આપનાર છે, ભારે છે, મધુર છે, ચીકણું છે, ટાકું છે, સ્નિગ્ધ છે, લીસું છે, મળની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર છે અને કામળ છે. આ પ્રમાણે હોવાને લીધે દૂધ સર્વ પ્રાણીઓને સાત્મ્ય (પ્રકૃતિથી જ હિતકારી) છે, એમ કહેવાય છે.

દૂધ સર્વ પ્રાણીઓને જન્મથી જ સાત્મ્ય છે, એટલા માટે કોઈ પણ પ્રાણીને એ આઠ પ્રકારના દૂધનો નિષેધ નથી. વાતવિકાર, પિત્તવિકાર, રુધિરવિકાર અને રક્તગુણ વગેરેથી થતા માનસિક વિકારોમાં પણ દૂધનો નિષેધ નથી. દૂધ જીર્ણજ્વર, કફજન્ય વગરની બીજી ખાંસીઓ, શ્વાસ, ઝુખ તથા કંઠ વગેરેના શોષ, ક્ષયરોગ, વાતિક તથા પૈત્તિક ગુલ્મો, ઉન્માદો, વાતિક તથા પૈત્તિક ઉદરરોગો, કફ વગરની મૂર્છા, કફ વગરનો ભ્રમ, કફ, મદ, દાહ, કફ વગરની તરશ, વાતિક તથા પૈત્તિક દૃઢ્ય રોગો, મૂત્રાશયના રોગો, વાતિક તથા પૈત્તિક પાંડુરોગ, અંધણી-

૧ ખચરી, ગધેડી, ઠરિણી અને જેડી વગેરેનાં દૂધો થલું કરીને લેપારિકમાં ઉપયોગી છે; પણ પીવામાં ઉપયોગી નથી, તેથી તેઓને આ પ્રકરણમાં દાખલ કર્યાં નથી.

છે, ખાટા રસવાળું છે, રક્ષ છે, ખારાશને અનુ-
સરતા રસવાળું છે અને હલકું છે. ૫૨

શ્રીના દૂધના ગુણે

નાર્યાસ્તુ મધુરં સ્તન્યં કષાયાનુરસં હિતમ્ ।
નસ્યાદ્યોતનયોઃ પથ્યં જીવનં લઘુ દીપનમ્ ॥૫૩॥

શ્રીતું દૂધ મધુર છે, તૂરા રસને અનુસરતું
છે, ટાકું છે, નરંય દેવામાં તથા આંખોની આંદર
દીપાં પાડવામાં પથ્ય છે, જીવન દેનાર છે, હલકું
છે અને અશ્મિને દીપ્ત કરનાર છે. ૫૩

હાથણીના દૂધના ગુણે

હસ્તિન્યા મધુરં વૃષ્યં કષાયાનુરસં ગુરુ ।
સ્નિગ્ધં સ્થૈર્યકરં શીતં ચક્ષુષ્યં વલગર્દનમ્ ॥૫૪॥

હાથણીતું દૂધ મધુર છે, વીર્યને વધારનાર
છે, તૂરા રસને અનુસરતું છે, ભારે છે, સ્નિગ્ધ
છે, શરીરને દૃઢ કરનાર છે, ટાકું છે, નેત્રોને
હિતકારી છે અને બળને વધારનાર છે. ૫૪

પ્રભાતમાં દોહેલા દૂધના ગુણે

પ્રાયઃ પ્રાભાતિકં ક્ષીરં ગુરુ નિદ્રમ્નિ શીતલમ્ ।
રાત્ર્યાઃ સોમગુણત્વાચ વ્યાયામામાવૃત્તયા ॥૫૫॥

રાત્રિ ચંદ્રના ગુણોવાળી છે અને પશુઓ
રાતે વ્યાયામ કરતાં નથી, તેથી પ્રભાતતું દૂધ
થલું કરીને ભારે હોય છે, પેટમાં ગડગડાટ કરે
છે અને શીતળ હોય છે. ૫૫

દિવસના પાછલા પહોરના દૂધના ગુણે

તદેવોક્તં લઘુતરમનમિષ્યન્દિ વં શૃતમ્ ।
વર્જયિત્વા સ્ત્રિયાઃ સ્તન્યમામમેવ હિ તદ્વિતમ્ ॥
ધારોષ્ઠ્યં ગુણત્વીરં વિપરીતમતોઽન્યથા ।
તદેવાતિશૃતં સર્વં ગુરુ વૃંહણમુચ્યતે ॥ ૫૭ ॥

ટાકું દૂધ થલું કરીને સ્ત્રીઓ વગેરેને મંદતા-
થી તથા ભીનાશથી યુક્ત કરનાર છે અને ભારે
છે. ગરમ કરેલું દૂધ અત્યંત હલકું છે અને
સ્ત્રીઓ વગેરેને મંદતાથી તથા ભીનાશથી યુક્ત
કરનાર નથી. શ્રીતું દૂધ તો ગરમ કરેલું હિતકારી
નથી, પણ ટાકું જ હિતકારી છે. શેકકંટું દૂધ
ઉત્તમ ગુણકારી છે અને જો દૂધ શેકકંટું ન
હોય તે તેણું ગુણકારી નથી. બહુ જ પકવેલું
(કંટેલું) સર્વ પ્રકારનું દૂધ ભારે છે અને શરીરને
પુષ્ટિ આપનાર છે. ૫૭

કેવા દૂધને ત્યાગ કરવો ?

અનિદ્રગન્ધમ્મૂલં ચ વિવર્ણં નિરસં ચ યત્ ।
વર્જ્યં સ્તન્યં ક્ષીરં યજ્ઞ વિગ્રથિતં ભવેત્ ॥૫૮॥

જો દૂધ ખરાબ ગંધવાળું, ખાટું, બદલી
ગયેલા વર્ણવાળું, રસ વગરનું, ખારાશવાળું કે કોઈ
કોઈ યજ્ઞ અગ્નિ ગયેલું હોય તેનો ત્યાગ કરવો. ૫૮

इति क्षीरमर्गः

अथ दधिर्मर्गः

હાથીના સામાન્ય ગણો

લિક છે અને સળેખમ, વિપમજ્વર, અતિસાર, અરોચક, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા કૃશતાને મટાડનાર છે. મધુર દહીં સ્રોતો વગેરેને અત્યંત મંદતા તથા ભેજ આપનાર છે, અને કફને તથા મેદને વધારનાર છે. ખાટું દહીં કફને તથા પિત્તને કરનાર છે અને અત્યંત ખાટું દહીં રધિરને ખરાબ કરનાર છે. જમવા લાગેલું દહીં બળતરા કરનાર, વિઘ્નની તથા મૂત્રની વધારે પ્રવૃત્તિ કરનાર અને એટીવખતે ત્રણે દોષોને કરનાર છે.

ગાયના દહીંના ગુણો

સ્તિગ્ધં વિપાકે મધુરં દીપનં વલ્યવર્દનમ્ ।
વાતાપહં પવિત્રં ચ દધિ ગવ્યં રુચિપ્રદમ્ ॥૬૦॥
ગાયનું દહીં સ્તિગ્ધ, વિપાકમાં મધુર, અગ્નિ-
ને દીપ્ત કરનાર, બળને વધારનાર, વાયુને હણનાર,
પવિત્ર અને રુચિ આપનાર છે. ૬૦

બકરીના દહીંના ગુણો

દધ્યાજં કફપિત્તમ્ લઘુ વાતક્ષયપાપહમ્ ।
દુર્નામિથાસકાસેષુ હિતમન્નઃ પ્રદીપનમ્ ॥ ૬૧ ॥
બકરીનું દહીં કફને તથા પિત્તને હણનાર
છે, હલકું છે, વાયુનો તથા ક્ષયનો નાશ કરનાર
છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે અને અરશ, થાસ
તથા ખાંસી ઉપર હિતકારી છે. ૬૧

ભેંશના દહીંના ગુણો

વિપાકે મધુરં વૃષ્યં વાતપિત્તગ્રસાદનમ્ ।
વલાસવર્દનં સ્તિગ્ધં વિશેષાદધિ માદિપમ્ ॥ ૬૨ ॥
ભેંશનું દહીં વિપાકમાં મધુર, વીર્યને
વધારનાર, વાયુને તથા પિત્તને શાંત કરનાર, કફને
અત્યંત વધારનાર અને અત્યંત સ્તિગ્ધ છે. ૬૨

ઊંટીના દહીંના ગુણો

વિપાકે કટુ સક્ષારં ગુરુ મેઘૌષ્ટિકં દધિ ।
વાતમર્શસિ કુઘ્તાનિ ક્રૂમીન્દ્રન્યુદરાણિ ચ ॥ ૬૩ ॥
ઊંટીનું દહીં વિપાકમાં તીવ્ર, સારવાળું,
ખારે, દંત લગાડનાર અને વાયુ, અરશ, ઝાઝ,

કૃમિઓ તથા ઉદરરોગોને નષ્ટ કરનાર છે. ૬૩
ગાડરના દહીંના ગુણો

કોપનં કફવાતાનાં દુર્નામ્નાં ચાવિકં દધિ ।
રસે પાકે ચ મધુરમત્યમિષ્યન્દિ દોષલમ્ ॥૬૪॥
ગાડરનું દહીં રસમાં તથા પાકમાં મધુર છે,
સ્રોતો વગેરેને અતિ મંદતા તથા અતિ લીનાશ
આપનાર છે, વિકારો આપનાર છે અને અરશ,
કફ તથા વાયુને પ્રકૃષ્ટિત કરનાર છે. ૬૪

ઘાડીના દહીંના ગુણો

દીપનીયમચક્ષુષ્યં વાદવં દધિ વાતલમ્ ।
રૂક્ષમુષ્ણં કષાયં ચ કફમૂત્રાપહં ચ તત્ ॥ ૬૫ ॥
ઘાડીનું દહીં અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે,
વાયુને ઉત્પન્ન કરનાર છે, રક્ષ છે, ઉષ્ણ વીર્ય-
વાળું છે, તૂરું છે, કફને તથા મૂત્રને હણનાર
છે અને નેત્ર માટે સારું નથી. ૬૫

સ્રીના દહીંનાં ગુણો

સ્તિગ્ધં વિપાકે મધુરં વલ્યં સંતર્પણં ગુરુ ।
ચક્ષુષ્યમગ્ધ્યં દોષમ્ દધિ નાર્યાં ગુણોત્તરમ્ ॥૬૬॥
સ્રીનું દહીં વિપાકમાં મધુર છે, બળ
આપનાર છે, તૃપ્તિ આપનાર છે, ખારે છે, નેત્રોને
અત્યંત હિતકારી છે, દોષોને હણનાર છે અને
સઘળી રીતે ઉત્કૃષ્ટ ગુણોવાળું છે. ૬૬

હાથણીના દહીંના ગુણો

લઘુ પાકે વલાસમ્ વીર્યોષ્ણં શક્તિનાશનમ્ ।
કષાયાનુરસં નાગ્યા દધિ વર્ચોવિવર્દનમ્ ॥૬૭॥
હાથણીનું દહીં પાકમાં હલકું, કફ હણનાર,
ઉષ્ણ વીર્યવાળું, શક્તિને નષ્ટ કરનાર, પેટમાં તૂરા
રસવાળું અને વિઘ્નને વધારનાર છે. ૬૭

સર્વ દહીંમાં ગાયના દહીંની ઉત્તમતા

દધીન્યુક્તાનિ યાનીહ ગવ્યાદિનિ પૃથક્ પૃથક્ ।
વિજ્ઞેયમેષુ સર્વેષુ ગવ્યમેવ ગુણોત્તરમ્ ॥ ૬૮ ॥
ઉપર જે ગાય, બકરી, ભેંસ, ઊંટી, ગાડર,
ઘાડી, સ્રી તથા હાથણીનાં દહીં જુદાં જુદાં કથાં,

તે સધળાંમાં ગાયના દહીંનેજ ઉત્કૃષ્ટ ગુણોવાળું
સમજવું. ૬૮

પચ્ચથી ગાયેલા દહીંના ગુણ

વાતપ્તં કફકૃત્તિભ્રમં વૃંદ્ધેણ ન ચ પિત્તકૃત્ ।
કુર્વાદ્ધક્તામિલપં ચ દધિ યત્પુરિચ્યુતમ્ ॥૬૯॥

પચ્ચથી સારી રીતે ગાળી લીધેલું દહીં
વાયુને હણે છે, કફને ઉત્પન્ન કરે છે, ક્ષિય છે,
પુષ્ટિ આપનાર છે, પિત્ત કરનાર નથી અને અન્ન
ખાવામાં રચિ ઉપજવનાર છે. ૬૯

કઢેલા દૂધમાંથી કરેલા દહીંના ગુણ
શૃતાત્કૃષ્ટીરાત્તુ યજ્ઞાતં ગુણવદધિ તત્સ્મૃતમ્ ।
વાતપિત્તહરં રુચ્યં ધાત્વધિવલવર્દનમ્ ॥૭૦॥

કઢેલા દૂધમાંથી કરેલું દહીં ગુણવાળું છે,
વાયુને તથા પિત્તને હણનાર છે, રચિ ઉપજ-
વનાર છે, અને ધાતુઓને, અગ્નિને, તથા બળને
વધારનાર છે. ૭૦

દહીંની તરના ગુણ

દધ્નઃ સરો ગુરુર્દૃષ્યો વિજ્ઞેયોઽનિલનાશનઃ ।
વહેર્વિષમનશ્ચાપિ કફશુક્રવિવર્દનઃ ॥૭૧॥

દહીંની તર ભારે ઓસંગમાં પ્રહર્ષ આપ-
નાર, વાયુને નષ્ટ કરનાર, અગ્નિને મંદ કરનાર
અને કફને તથા વીર્યને વધારનાર છે. ૭૧

તર વગરના દહીંના ગુણ

દધિ ત્વસારં રૂઠં ચ ગ્રાહિ વિષ્ણિ વાતલમ્ ।
દીપનીયં લઘુતરં સ્વપાયં રુચિપ્રદમ્ ॥૭૨॥

તર વગરનું દહીં રૂઠ, દરતને રોકનાર, પેટમાં
ગડગડાટ કરનાર, વાયુને ઉત્પન્ન કરનાર, અગ્નિને
દીપ્ત કરનાર, અત્યંત હલકું, કંઈકે વૃક્ષ રસવાળું
અને રચિ આપનાર છે. ૭૨

ઋતુ પરત્વે દહીંના ગુણદોષ

શરદ્ગ્રીષ્મવસંતેષુ પ્રાયશો દધિ મંદિતમ્ ।
હેમંતે શિશિરે ચૈવ વર્ષાસુ દધિ યસ્યતે ॥૭૩॥
ઘણું કરીને શરદ, ગ્રીષ્મ તથા વસંત એ

ત્રણ ઋતુઓમાં દહીં ખાવું ખરાબ છે અને
હેમંત, શિશિર તથા વર્ષા એ ત્રણ ઋતુઓમાં
દહીં ખાવું સારું છે. ૭૩

દહીંના નીચે રહેલા જળમિશ્રિત ભાગના ગુણ
તૃષ્ણાક્રમહરં મસ્તુ લઘુ સ્ત્રોતોવિશોધનમ્ ।
અમ્લં કપાયં મધુરમશૃણ્યં કફવાતલુત્ ॥
પ્રહ્લાદનં ગ્રીણનં ચ મિનત્પાણુ મલં ચ તત્ ।
વલમાવહતે શિષ્રં મક્તચ્છન્દં કરોતિ ચ ॥૭૪॥

દહીંની નીચે રહેલા જળમિશ્રિત ભાગ
તરશને તથા થાકને મટાડનાર છે, ઓતોને સાફ
કરનાર છે, ખાટા છે, તૃષ્ણા છે, મધુર છે, ઓ-
સંગમાં હર્ષ આપનાર નથી, કફને તથા વાયુને
તોડનાર છે, મુખ આપનાર છે, વૃક્ષિ આપનાર છે,
મળને બહાર તોડી નાખનાર છે, તુરંત બળ આપે
છે અને અન્ન ખાવામાં રચિ-ઉપજાવે છે. ૭૪

આ વર્ષામાંની બાબતોની અવગતિ

સ્વાદ્રમ્લમત્યમ્લકમન્દજાતં તથા શૃતક્ષીરમર્ચ-
સરથ્ । અસારમેવં દધિ સપ્તથાઽસિન્ વર્ગે સ્મૃતા
મસ્તુગુણાસ્તથૈવ ॥૭૫॥

મધુર દહીં, ખાટું દહીં, અત્યંત ખાટું
દહીં, બમવા લાગેલું દહીં, કઢેલા દૂધનું દહીં,
દહીંની તર તથા તર વગરનું દહીં—એ સાતના
ગુણો આ વર્ષામાં કદા છે અને તે પછી દહીંના
નીચે રહેલા બહુમિશ્રિત ભાગના ગુણો કદા છે.

હતિ દધિવર્ગઃ

અથ તત્કર્ત્ત્વઃ

હાશના સામાન્ય ગુણ

તત્કં મધુરમમ્લં કપાયાનુરસમુષ્ણવીર્યં લઘુ
રૂઘમધિદાનં ગરશોષાતિસારપ્રહણીપાણ્ડુરોગાર્શ-
પ્રીદ્ગુલ્મારોચકવિપમજ્જરતૃષ્ણાચ્છદિપ્રસેકશૂભે-
દઃશ્લેષ્માનિલહરં મધુરવિપાકં હૃદયં મૂવકૃચ્છૂનેહ-
વ્યાપત્પશ્મનમશૃણ્યં ચ ॥૭૬॥

હાશ મધુર છે, ખાટી છે, પેટમાં વૃક્ષ

રસવાળી છે, ઉષ્ણ વીર્યવાળી છે, હલકી છે, રક્ષ
છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, મધુર વિપાકવાળી
છે, હૃદયને પ્રિય લાગે એવી છે, મૃતકૃચ્છ્રને તથા
રોહિતા અતિયોગથી કે મિથ્યાયોગથી થયેલા
બગાડને શાંત કરનાર છે, સ્રીસંગમાં પ્રહર્ષ આપ-
નાર નથી અને ઝેર, સોજ, અતિસાર, અહણી,
પાંડુરોગ, અરશ, બરહતુ દરદ, યુક્ત, અરોચક,
વિષમન્જર, તરશ, જલદી, લાળનો સાવ, રાળ,
મેઢ, કંડ તથા વાયુને મટાડનાર છે. ૭૬

આ ગુણે કેવી છાશના હોય ?

મન્યનાદિપૃથગ્ભૂતસ્ત્રેહમર્દોદકં તુ યત્ ।
નાતિસાંદ્રદ્રવં તક્ત્ સ્વાદ્રવ્યં તુવરં રસે ॥
યત્તુ સસ્ત્રેહમજલં મથિતં ધોલમુચ્યતે ॥ ૭૭ ॥

જમાંથી વલોવવા વગેરે ઉપાયો વડે માખણ
કાઢી લેવામાં આવ્યું હોય, જમાં દહીંથી
અરધું પાણી નાખવામાં આવ્યું હોય, જેનો દ્રવ
બહુ ઘાટો ન હોય તથા જેનો રસ મધુર, ખાટો
અને તૂરો હોય, તે છાશમાં ઉપર કહેલા ગુણો
સમજવા. જમાંથી રોહ કાઢી લેવામાં ન આવ્યો
હોય તથા જેને જળ નાખ્યા વગર જ વલોવી હોય,
તે છાશ ઘોલ કહેવાય છે. ઘોલમાં બીજ ગુણો
છે, પણ ઉપર કહેલા ગુણો નથી. ૭૭

છાશ ક્યારે ન અપાય ?

તક્તં નૈવ ધૃતે દદ્યાન્નોષ્ણકાલે ન દુર્બલે ।
ન મૂર્છાત્રમદાહેષુ ન રોગે રક્તપેતિકે ॥ ૭૮ ॥

શતમાં, શરદઋતુમાં, ઔષ્ણઋતુમાં, દુર્બળ
માણસને, મૂર્છામાં, ભ્રમમાં, દાહમાં અને રક્ત-
પિત્ત સંબંધી રોગમાં છાશ દેવી નહીં. ૭૮

ક્યા વિપયોમાં છાશ દેવી સારી છે ?

શીતકાલેઽધિમાન્થે ચ કફોત્થેષ્વામયેષુ ચ ।
માર્ગાવરોધે દુષ્ટે ચ વાયૌ તક્તં પ્રશસ્યતે ॥ ૭૯ ॥
શીતકાળમાં, અગ્નિની મંદતામાં, કંડથી
થયેલા રોગોમાં, સ્ત્રોતો રોકાઈ ગયા હોય ત્યારે

અને વાયુ દુષ્ટ થયો હોય, ત્યારે છાશ દેવી, એ
ઉત્તમ છે. ૭૯

મીઠી છાશના તથા ખાટી છાશના ગુણો

તત્પુનર્મથુરં શ્લેષ્મપ્રકોપણં પિત્તપ્રશમનં ચ ।
અમ્લં વાતમ્ પિત્તકરં ચ ॥ ૮૦ ॥

મીઠી છાશ કંડને પ્રકુપિત કરનાર અને
પિત્તને શાંત કરનાર છે. ખાટી છાશ વાયુને હણ-
નાર અને પિત્તને ઉત્પન્ન કરનાર છે. ૮૦

ક્યા દોષમાં કેવી છાશનો ઉપયોગ કરવો ?

વાતેઽમ્લં સૈન્ધવોપેતં સ્વાદુ પિત્તે સશર્કરમ્ ।
પિવેત્તકં કફે चापि व्योપक्षारसमायुतम् ॥ ૮૧ ॥

વાતદોષ હોય તો સિંધવના યોગવાળી ખાટી
છાશનો ઉપયોગ કરવો, પિત્તદોષ હોય તો સાકરના
યોગવાળી મીઠી છાશનો ઉપયોગ કરવો અને કંડ-
દોષ હોય તો સૂંઠ, મરી, પીપર તથા જવખારના
યોગવાળી છાશનો ઉપયોગ કરવો. ૮૧

બગડેલી છાશના તથા બગડેલા દહીંના ગુણો
ગ્રાહિણી વાતલા રૂક્ષા દુર્જરા તક્ત્કૂચિકા ।
તક્ત્કાલ્પુતરો મખ્ડઃ કૂચિકાદધિતક્રજઃ ॥ ૮૨ ॥

બગડવાથી જમાં નાની નાની ગાંઠો પડી
ગઈ હોય, તે છાશ તક્ત્કૂચિકા કહેવાય છે. તક્-
કૂચિકા દસ્તને રોકનાર રક્ષ અને માંડ પચે એવી છે.

બગડેલી છાશનો તથા બગડેલા દહીંનો
ઉપરનો ભાગ છાશથી અત્યંત હલકો છે. ૮૨

इति तक्तवर्गः

બગડેલા દૂધના આવના, સાત દિવસની અંદરના
ખીરાના અને કાઢી ગયેલા દૂધના પાણીના ગુણો
ગુરુ કિલ્લટોડનિલહા પુંસ્ત્વનિદ્રાપ્રદઃ સ્મૃતઃ ।
મથુરો વૃંહણૌ વૃષ્યૌ તદ્વત્પીયૂષમોરટૌ ॥ ૮૩ ॥

બગડેલા દૂધનો આવો ભારે છે, વાયુને
હણનાર છે, વીર્યને વધારે છે અને નિદ્રા આપે છે.

વિયાયા પછી સાત દિવસની અંદરનું ખીરું
મધુર છે, વીર્યને વધારનાર છે અને પુષ્ટિકારક છે.

કાઠી ગયેલા દૂધનું પાણી પણ એવા જ
ગુણોવાળું છે. ૮૩

માખણના સામાન્ય ગુણો

નવનીતં પુનઃ સઘસ્કં લઘુ સુકુમારં મધુરં
કપાયમીપદસ્ત્લં શીતલં મેઘ્યં દીપનં હૃયં સંગ્રાહિ
પિત્તાનિલહરં વૃષ્પમવિદાહિ ક્ષયકાસશ્વાસવળ-
શોષાશોર્જડતાપહમ્ ॥૮૪॥

તાળું માખણ હલકું છે, દેહને સુકુમાર
કરનાર છે, મધુર છે, તૂરું છે, કાંઈક ખાટું છે,
ઠાડું છે, બુદ્ધિને વધારનાર છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર
છે, હૃદયને પ્રિય લાગે એવું છે, દસ્તને રોકનાર
છે, પિત્તને તથા વાયુને હરનાર છે, વીર્યને વધાર-
નાર છે, પાકમાં બળતરા કરનારું નથી અને
ક્ષય, ખાંસી, શ્વાસ, ત્રણ, શોષ, અરશ તથા
અર્ધિતને મટાડનાર છે. ૮૪

વાસી માખણના ગુણો

ચિતોસ્થિતં ગુરુ કફમેદોવિવર્દનં ઘલકરં
ચૂંહણં શોષણં વિશેષતો ચાલાતાં પ્રશસ્યતે ॥૮૫॥

વાસી માખણ ભારે, કઠ્ઠને તથા મેદને
વધારનાર, બળ આપનાર, પ્રુદ્ધિ આપનાર, શોષને
હણનાર અને વિશેષે કરી બાળકોને ઉત્તમ છે.

દૂધમાંથી કાઠી લીધેલા માખણના ગુણો

ક્ષીરોત્થં પુનર્નવનીતમુત્કૃષ્ણસ્નેહમાધુર્યયુક્ત-
મતિઝીતં સૌકુમાર્યકરં ચલુષ્યં સંગ્રાહિ રક્તપિત્ત-
નેત્રરોગહરં પ્રસાદનં ચ ॥૮૬॥

દહીં કર્યા પછી નહિ, પણ દૂધમાંથી જ
પરભારું કાઠી લીધેલું માખણ ઉત્કૃષ્ણ સ્નેહવાળું
છે, મધુરતાથી યુક્ત છે, અત્યંત શીત છે, સુ-
કુમારતા આપનારું છે, નેત્રો માટે સારું છે, દસ્તને
રોકનાર છે અને રક્તપિત્તને તથા નેત્રરોગોને
સાફ કરી ઠાળી નાખે એવું છે. ૮૬

દૂધની તરના ગુણો

સંતાનિકા પુનર્વાતેઘ્ની તર્પણી વલ્યા વૃષ્યા

ક્ષિપ્ત્યા રુચ્યા મધુરા મધુરવિપાકા રક્તપિત્તપ્રસાદની
ગુર્વી ચ ॥ ૮૭ ॥

દૂધની તર વાયુને હણનારી, તૃપ્તિ આપનારી,
બળને તથા વીર્યને વધારનારી, સ્તિબ્ધ, રચિ
ઉપવપનારી, મધુર, મધુર વિપાકવાળી, રક્ત-
પિત્તને સાફ કરી નાખનારી અને ભારે છે. ૮૭

છારા વગેરે પદાર્થો ગાયના જ ઉત્તમ છે

વિકલ્પ ણ્ણ દધ્યાદિઃ શ્રેષ્ઠો મળ્યોઽમિવર્ણિતઃ ।
વિકલ્પાનવશિષ્ટાંસ્તુ ધીરવીર્યાત્સમાદિશેત્ ॥૮૮॥

આ જે છારા વગેરે જુદા જુદા પદાર્થો
કહેવામાં આવ્યા, તેઓ ગાયના દૂધના જ ઉત્તમ
છે અને ગુણો પણ તેઓના જ કદા છે એમ
સમજવું. બીજા છારા વગેરે દૂધના પદાર્થોના ગુણો
તે તે દૂધોના ગુણો પ્રમાણે સમજી લેવા. ૮૮

इति प्रकीर्णवर्गः

अथ घृतम्

ધીના સામાન્ય ગુણો

घृतं तु सौम्यं शीतवीर्यं मृदु मधुरमल्पाभि-
व्यन्दि स्नेहनमुदावर्तन्मादापस्मारशूलज्वरानाह-
वातपित्तप्रशमनमग्निदीपनं स्मृतिमतिમેधाकान्ति-
स्वरलावण्यसૌકુમાર્યોજસ્તેજોવલ્કરમાયુष્યં ઘૃપ્યં
મેઘ્યં વયઃસ્થાપનં ગુરુ ચલુષ્યં શ્લેષ્માભિવર્દનં
પાપ્માશ્લક્ષ્મીપ્રશમનં વિપહરં રઘોઘ્નં ચ ॥૮૯॥

ધી અંદ્રાત્મક પદાર્થ છે, શીતવીર્યવાળું છે,
ઠામળ છે, મધુર છે, સોતો વગેરેને થોડીક મંદતા
તથા થોડીક લીનાશ આપનારું છે, સ્તિબ્ધ કરનાર
છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, આયુધને તથા વીર્યને
વધારનાર છે, બુદ્ધિ આપનાર છે, યૌવનને સ્થિર
રાખનાર છે, ભારે છે, નેત્રોનું દ્વિત કરનાર છે,
કઠ્ઠને વધારનાર છે, પાપને તથા અલક્ષ્મીને શાંત
કરનાર છે, વિપને હરનાર છે, રાક્ષસોને હણનાર
છે અને ઉદાવર્ત, ઉન્માદ, અપસ્માર, શળ, જ્વર,
મલબંધ, વાયુ તથા પિત્તને શમાવનાર છે. ધીથી

સ્મરણશક્તિ, ભવિષ્યના જ્ઞાનની શક્તિ, અંથા-
દિકને ધારણ કરવાની શક્તિ, કાંતિ, સ્વરત્વં
સારાપણું, રૂપની અતિશયતા, અંગેની સુક-
મારતા, ઓજ, તેજ અને બળની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ગાયત્રી ધીના ગુણો

વિપાકે મધુરં શીતં વાતપિત્તવિપાપહમ્ ।
ચક્ષુષ્યમદ્યં વલ્યં ચ ગવ્યં સર્પિર્ધુણોત્તરમ્ ॥૧૦॥

ગાયત્રું ધી વિપાકમાં મધુર છે, ઠાંડું છે,
વાત, પિત્ત તથા વિષને તોડનાર છે, નેત્રોત્ત-
અર્થે ત દિત કરનાર છે, બળ આપનાર છે અને
સંધ્યા ઉદ્યુષ્ઠ ગુણોવાળું છે. ૯૦

બકરીના ધીના ગુણો

અજં શૃતં દીપ્તીયં ચક્ષુષ્યં વલરર્દનમ્ ।
કાસે શ્વાસે ક્ષયે चापि पथ्यं पाके च तल्लघु ॥૧૧॥

બકરીનું ધી અગ્નિને દીપ્ત કરનાર, નેત્રોત્ત-
દિત કરનાર, બળને વધારનાર, પાકમાં હલકું
છે અને ખાંસી, શ્વાસ તથા ક્ષય ઉપર પથ્ય છે.

ભેંશના ધીના ગુણો

મધુરં રક્તપિત્તં ગુરુ પાકે કફાવહમ્ ।
વાતપિત્તપ્રશમનં સુશીતં માહિષં ઘૃતમ્ ॥૧૨॥

ભેંશનું ધી મધુર છે, રક્તપિત્તને હણનાર
છે, પાકમાં ભારે છે, કઠું કરનાર છે, વાયુને તથા
પિત્તને શાંત કરનાર છે અને બહુ ઠાંડું છે. ૯૨

ઊંટીના ધીના ગુણો

ઔષ્ઠં કદુરસં પાકે શોક્રમિત્રિપાપહમ્ ।
દીપનં કફનાતમ્ કુષ્ઠગુલ્મોદરાપહમ્ ॥૧૩॥

ઊંટીનું ધી પાકમાં તીખા રસવાળું છે,
અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે અને સોજ, કૃમિઓ,
ઝેર, કંક, વાયુ, કાઠ, યુક્ત તથા ઉદરરોગને
મટાડનાર છે. ૯૩

ગાડરના ધીના ગુણો

પાકે લઘ્યાવિકં સર્પિર્નં ચ પિત્તપ્રકોષ્ણમ્ ।
ક્રકેડનિલે યોનિદોષે શોષે કમ્પે ચ તદ્વિતમ્ ॥૧૪॥

ગાડરનું ધી પાકમાં હલકું છે, પિત્તને

પ્રકુપિત કરનાર નથી અને કંક, વાયુ, યોનિદોષ,
શોષ તથા કમ્પ ઉપર હિતકારી છે. ૯૪

ઘોડીના ધીના ગુણો

પાકે લઘૂષ્ણવીર્યં ચ કષાયં કફનાશનમ્ ।
દીપનં વદ્વમૂત્રં ચ નિદાદૈકશકં ઘૃતમ્ ॥૧૫॥

ઘોડીનું ધી પાકમાં હલકું, ઉષ્ણવીર્યવાળું,
તૂરં, કંકને નષ્ટ કરનાર, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર અને
મૂત્રની અટકાયત કરનાર છે. ૯૫

સીના ધીના ગુણો

ચક્ષુષ્યમદ્યં સ્ત્રીણાં તુ સર્પિઃ સ્વાદમૃતોષમમ્ ।
વૃદ્ધિં કરોતિ દેહાગ્ન્યોર્લઘુપાકં વિપાપહમ્ ॥૧૬॥

સીંચાનું ધી નેત્રોત્ત અર્થે ત દિત કરનાર,
અમૃત જેવું, દેહને તથા અગ્નિને વૃદ્ધિ આપનાર,
પાકમાં હલકું અને વિષને ટાળનાર છે. ૯૬

હાથણીના ધીના ગુણો

કષાયં વદ્વરિષ્મૂત્રં તિક્તમન્નિકરં લઘુ ।
હન્તિ કારેગં સર્પિઃ કનકકૃષ્ણવિક્રિમીન્ ॥૧૭॥

હાથણીનું ધી તૂરં, વિષાને તથા મૂત્રને
રોકનાર, કંકવુ, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, હલકું
અને કંક, કાઠ, વિષ તથા કૃમિઓને હણનાર છે.

દૂધ પલોવીને કાઢેલા માખણના ધીના ગુણો

ધીરઘૃતં પુનઃ સંગ્રાહિ રક્તપિત્તમ્નમૂર્ચ્છા-
પ્રશમનં નેત્રરોગહિતં ચ ॥૧૮॥

દૂધ પલોવીને કાઢેલા માખણમાંથી કચેલું ધી
દસ્તને રોકનાર છે, નેત્રના રોગો ઉપર સારું છે
અને રક્તપિત્ત, શ્રમ તથા મૂત્રને શાંત કરનાર છે.

પીંગળેલા બી ઉપર બનેલા ઘાટા ભાગના ગુણો

સર્પિર્મળ્લસ્તુ મધુરઃ સરો યોનિશ્રોત્રાક્ષિશિરસાં
શૂલ્મ્નો વસ્તિનસ્પાક્ષિપૂરણેષુપદિક્યતે ॥૧૯॥

પીંગળેલા ધી ઉપર બનેલા ઘાટા ભાગ
મધુર છે, મળને પ્રવૃત્તિ આપનાર છે અને યોનિ,
કાન, નેત્રો તથા માથાના શૂળને હણનાર છે.
પિચકારી દેવામાં, નસ્ય દેવામાં અને નેત્રોની

અંદર નાખવાના કામમાં એ ભાગ ઉપયોગી છે.

જૂના ધીના ગુણો

સર્પિઃ પુરાણં સરંકદુષ્પાકં ત્રિદોષાપહં મૂર્છા-
મદોન્માદોદર-જ્વરગરશોષાપસ્મારયોનિશ્રોત્રાશ્વિ-
શિરઃશૂલમ્ દીપનં વસ્તિનસ્પાશ્વિપૂરણેષુપદિચ્યતે ॥

भवन्ति चात्र ॥

પુરાણં તિમિરધાસર્પીનસજ્વરકાસનુત્ ।
મૂર્છાકુષ્ઠવિપોન્માદગ્રહાપસ્મારનાશનમ્ ॥
एकादशशतं चैव यत्सरासुपितं घृतम् ।
रक्षोघ्नं कुम्भसर्पिः स्यात्परतस्तु महाघृतम् ॥
पयं महाघृतं भूतैः कफघ्नं पर्नाधिकैः ।
चल्यं पवित्रं मेघ्यं च विशेषातिमिरापहम् ॥
सर्वभूतहरं चैव घृतमेतत्प्रशस्यते ॥ १०० ॥

જૂનું ધી મળની પ્રવૃત્તિ કરનાર, વિપાકમાં
તીખું, ત્રણે દોષોને હણનાર, અશ્નિને દીપ્ત કરનાર
અને મૂર્છા, મદ, ઉન્માદ, ઉદરરોગ, જ્વર, ઝેર,
સોજો, અપસ્માર, યોનિશૂળ, કષુશૂળ, નેત્રશૂળ
તથા મસ્તકશૂળને મટાડનાર છે. પિચકારી અને
નરત્ય દેવામાં તથા નેત્રોની અંદર નાખવાના
કામમાં એ ઉપયોગી છે.

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્યંતરિએ
સ્વમુખે કહ્યું છે : 'દશ વર્ષનું જૂનું ધી
તિમિર, શ્વાસ, સળેખમ, જ્વર, ખાંસી, મૂર્છા,
કોષ, વિષ, ઉન્માદ, એકો તથા અપસ્મારને
નષ્ટ કરે છે, એકસો અગિયાર વર્ષનું જૂનું
ધી કુંભસર્પિ કહેવાય છે અને તે રક્ષસોને
હણે છે. એથી વધારે જૂનું ધી મહાઘૂત કહેવાય
છે. વાયુની અધિકતાવાળાં મનુષ્યોએ મહાઘૂત
પીવું. એ મહાઘૂત કંફને હણનાર છે, બળને
વધારનાર છે, પવિત્ર છે, બુદ્ધિની વૃદ્ધિ કરનાર છે,
વિશેષે કરી તિમિરને હણનાર છે અને સધળાં
ભૂતો સંબંધી ઉપદ્રવોને હણનાર છે. ૧૦૦

इति घृतवर्गः ।

अथ तैलानि

તલના તેલના ગુણો તથા કામો

તૈલં ત્વાગ્રેયમુષ્ણં તીક્ષ્ણં મધુરં મધુરવિપાકં
વૃંહણં પ્રીણનં વ્યવાયિ સૂક્ષ્મં વિગ્રદં ગુરુ સરં વિકાસિ
વૃષ્યં ત્વકપ્રસાદનં મેધામાર્દવમાંસસ્તર્પવર્ણચલકરં
ચલુષ્યં ચદ્રમૂવં લેહનં તિક્તકપાયાનુરસં પાચનમ-
નિલવ્રલાસક્રયકરં કુમિન્નમશિતપિત્તજનનં યોનિ-
શિરઃકર્ણશૂલપ્રશમનં ગર્ભાશયશોધનં ચ તથા છિન્ન-
ભિન્નવિદ્વોત્પિષ્ટચ્યુતમથિતકથાપિચિત્તમપ્રસ્ફુટિત-
ધારાગ્રિદગ્ધવિશિષ્ટદારિતામિહતદુર્મર્મમૃગવ્યાલ-
વિદદ્વપ્રમૃતિષુ ચ પરિપેકામ્પદ્માવગાદાદિષુ તિલતૈલં
પ્રશસ્યતે ॥

तद्वस्तिषु च पाने च नस्ये कर्णाक्षिपूरणे ।

अन्नपानविधौ चापि प्रयोज्यं वातशान्तये ॥ ૧૦૧

તલનું તેલ અગ્ન્યાત્મક છે, ઉષ્ણ છે,

તીક્ષ્ણ છે, મધુર છે, વિપાકમાં પણ મધુર છે,
શરીરને દૃઢ કરનાર છે, વૃદ્ધિ આપનાર છે,
પચ્યા વિના પણ સંધળા દેહમાં વ્યાપ્ત થનાર
છે, સૂક્ષ્મ સ્રોતોમાં પણ પેસે એવું છે, નિર્મળ
છે, ભારે છે, મળની પ્રવૃત્તિ કરનાર છે, સંધાના
બંધોને મોકળા કરનાર છે, વીર્યને વધારનાર
છે, ત્વચાને સ્વચ્છ કરનાર છે, નેત્રોનું હિત
કરનાર છે, મૂત્રને શેકનાર છે, મેદને ઉખેડ-
નાર છે, પેટામાં કડવા તથા તૂરા રસવાળું
છે, પાચન છે, વાયુનો તથા કંફનો ક્ષય કરનાર
છે, વાયુના તથા કંફના સ્રોતોને શુદ્ધ કરનાર છે,
ગ્રીહાઓને હણનાર છે, શરીરને કાર્કશ પાતળું
કરનાર છે, પિત્તને હટપત્ત કરનાર છે, ગર્ભાશય-
ને શુદ્ધ કરનાર છે, ધારણશક્તિ આપનાર છે,

૧ કેટલાક પદાર્થો અગ્ન્યાત્મક હતાં પણ ઉષ્ણ
હોતા નથી અને કેટલાક ઉષ્ણ હતાં પણ અગ્નેય
હોતા નથી. તેથી અહીં તલના તેલનાં અગ્નેય અને
ઉષ્ણ એ બંને વિશેષણ આપ્યાં છે. ભુએ કે પ્રભા
આગ્નેય હતાં પણ ઉષ્ણ નથી અને માહવાં ઉષ્ણ હતાં
આગ્નેય નથી.

ક્રોમળતા કરનાર છે, માંસની સ્થિરતા કરનાર છે, વર્ણને સારો કરનાર છે, બળ આપનાર છે અને યોનિશૂળ, મસ્તકશૂળ તથા કર્ણશૂળને શાંત કરનાર છે. છેદાયેલ, ભેદાયેલ, વીંધાયેલ, ચૂર્ણિત થયેલ, સ્થાનથી ખસી ગયેલ, હાલી ગયેલ, જખમી થયેલ, ચગદાઈ ગયેલ, ભાંગી ગયેલ, ફૂટી ગયેલ, ફારથી કે અગ્નિથી બળેલ, સંધિથી છૂટું પડેલ, ચિરાઈ ગયેલ, અભિઘાત પામેલ, બહુ જ ખરાબ રીતે ભાંગી ગયેલ, દુષ્ટ પશુઓએ કરડેલ અને સર્પાદિએ કસેલ વગેરે ઉપર સ્ત્રીયવામાં, ચોળવામાં અને અંગોને ડુબાડવામાં તલનું તેલ ઉત્તમ છે.

વાયુની શાંતિ માટે પિચકારીઓમાં, પીવામાં, નસ્યમાં, કાનમાં નાખવામાં, નેત્રોની અંદર નાખવામાં અને અન્નપાનવિધિમાં પણ તલના તેલનો પ્રયોગ કરવો. ૧૦૧

એરંડિયા તેલના ગુણો તથા કામો

एरण्डतैलं मधुरमुष्णं तीक्ष्णं दीपनं कटुकपाया-
नुरसं सूक्ष्मं स्रोतोविशोधनं त्वच्यं घृष्यं मधुर-
विपाकं वयःस्थापनं योनिशुकविशोधनमारोग्यमेधा-
कान्तिस्मृतिविकरं वातकफहरमधोभागदोषहरं च ॥

એરંડિયું તેલ મધુર છે, ઉષ્ણ છે, તીક્ષ્ણ છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, પેટામાં તીખા તથા ટૂંકા રસવાળું છે, સૂક્ષ્મ સ્રોતોમાં પેસી જાય છે, સ્રોતોને શુદ્ધ કરનાર છે, આમલીને સારી કરે છે, વીર્યને વધારે છે, વિપાકમાં મધુર છે, જીવાનીને સ્થિર રાખનાર છે, યોનિને તથા વીર્યને શુદ્ધ કરનાર છે અને આરોગ્ય આપનાર, ધારણશક્તિ દેનાર, કાંતિ આપનાર, રમણશક્તિ દેનાર, બળ આપનાર છે, તથા વાયુને કડ્ડને તેમ જ વિરેચન દ્વારા ડોપોને હરનાર છે. ૧૦૨

લીંબડા વગેરેનાં ફળોના તેલોના ગુણો તથા કામો

निम्बातलीकुसुम्भमूलकजीमूतकवृक्षककृतवेष-

नाकं कम्पिल्लरुहस्तिकर्णपृथ्वीकापीलकरज्जेज्जुदीशिग्रु-
सर्पपुसुर्चलाविदङ्गज्योतिष्मतीफलतैलानि तीक्ष्णा-
नि लघून्यूष्णवीर्याणि कटूनि कटुविपाकानि सरा-
प्यनिलकफकृमिकृप्यमेहशिरोरोगहराणि चेति ॥

લીંબડા, અળસી, કસુબો, મૂળા, ફકડવેલ, ઇંદ્રજ્ય, કડવી ઘિસોડી, આંકડો, કપિલો, રાતો એરંડો, કાળીજીરી, પીલુ, કરંજ, ઇંગોળિયો, સરગવો, સરસવ, સરજમુખી, વાવડિંગ અને માલકાંકણીનાં ફળોનાં તેલો તીક્ષ્ણ, હલકાં, ઉષ્ણ વીર્યવાળાં, તીખાં, વિપાકમાં પણ તીખાં, મળની પ્રવૃત્તિ કરાવનારાં અને વાયુ, કફ, કૃમિ, ઠાક, પ્રમેહ તથા માથાના રોગોને હરનારાં છે. ૧૦૩

અળસીના તેલના ગુણો તથા કામો

वातघ्नं मधुरं तेषु क्षौमं तैलं घलावहम् ।

कटुपाकमचक्षुष्यं स्निग्धोष्णं गुरुपित्तलम् ॥ १०४ ॥

અળસીનું તેલ વાયુને હણનાર છે, મધુર છે, બળ આપનાર છે, પાકમાં તીખું છે, નેત્રો માટે સારું નથી, સ્નિગ્ધ છે, ઉષ્ણ છે, ભારે છે અને પિત્ત કરનાર છે. ૧૦૪

સરસિયા તેલના ગુણો તથા કામો

कृमिघ्नं सर्पपं तैलं कण्डूकृष्णपहं लघु ।

कफमेदोऽनिलहरं लेखनं कटु दीपनम् ॥ १०५ ॥

સરસિયું તેલ કૃમિઓ, ખરજ, ઠાક, કફ, મેદ તથા વાયુને હરનાર છે, હલકું છે, લેખન છે, તીખું છે અને અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે. ૧૦૫

ઇંગોળિયાના તેલના ગુણો તથા કામો

कृमिममिज्जुदीतैलमीपचित्तं तथा लघु ।

कुष्ठामयकृमिहरं दृष्टिशुकबलापहम् ॥ १०६ ॥

ઇંગોળિયાનું તેલ કૃમિઓ, ઠાક, કૃમિજન્ય વિકારો, દષ્ટિ, વીર્ય તથા બળને હણનાર છે, કાંઈક કડકું છે અને હલકું છે. ૧૦૬

કસુબાના તેલના ગુણો તથા કામો

विपाकं कटुकं तैलं कौसुम्भं सर्वदोषकृत ।

रक्तपित्तकरं तीक्ष्णमचक्षुष्यं विदाहि च ॥ १०७ ॥

કસુખાનું તેલ વિપાકમાં તીષ્ણું, સર્વ દોષોને તથા રક્તપિત્તને કરનારું, તીક્ષ્ણ છે, નેત્રો માટે અહિતકારી અને બળતરા કરનાર છે. ૧૦૭
કરિયાતા વગેરેના તેલના ગુણો તથા કામો

કિરાતતિક્ત્રાષ્ટિમુક્તકમિત્તકનાલિકાકો-
લાક્ષોદ્ગીચન્તીગ્રિયાલર્કુદારસ્થવ્યહીવ્રપુર્ણાલ્ક-
કર્કારૂપ્માણ્ડપ્રભૃતીનાં તેલોને મધુરાણિ મધુર-
વીર્યવિપાકાનિ વાતપિત્તપ્રશમનાનિ શીતવીર્યાણ્ય-
મિષ્વર્દ્ધાનિ સૃષ્ટિમિષ્ટ્રાણ્યગ્નિમાદનાનિ ચેતિ ॥

કરિયાનું, દીપ્ત, બહેડાં, નાળિયેર, ભોર-
ની મનજ, અખોડ, મીઠી ખરખોરી, આરણી,
કંચનાર, ખરબેર, પતકાણું, ત્રપુસ (તુસડું) કહે-
વાય છે તે, કાકડી, પદકોણું, કાણું વગેરેનાં તેલો
મધુર છે; મધુર વીર્યવાળાં છે; વિપાકમાં પણ મધુર
છે, વાયુ તથા પિત્ત શમાવનારાં છે; શીતવીર્યવાળાં
છે; સ્ત્રોતો વગેરેને મંદતા તથા ભીનાશ આપનારાં
છે; વિઘ્નાની તથા મૂત્રની વધારે પ્રવૃત્તિ કરનારાં છે
અને અશ્નિને મંદ કરનારાં છે. ૧૦૮

મહુડા, સીવણ તથા આખરાનાં ફળોનાં
તેલોના ગુણો તથા કામો

મધુરકાશ્વમર્ચપલાશૈલાનિ મધુરકપાયાણિ
કફપિત્તપ્રશમનાનિ ॥ ૧૦૯ ॥

મહુડાનાં, સીવણનાં તથા આખરાનાં ફળોનાં
તેલ મધુર, તૂરાં, કફને અને પિત્તને શાંત કરનારાં છે.

ચેર અને બિલામાંનાં ફળોના તેલોના
ગુણો તથા કામો

તુવરકમલ્લાતકતૈલે ઉષ્ણે મધુરકપાયે તિક્ત્રા-
નુરસે વાતકફકુષ્ઠમેદોમેહક્રમિહરે ઉષ્ણતોમાગદોષ-
હરે ચ ॥ ૧૧૦ ॥

ચેર અને બિલામાંનાં તેલ ઉષ્ણ છે,

૧ કરિયાતા વગેરે કરતા પદાર્થોનું તેલ મધુર થાય
છે એ પ્રત્યક્ષ બોધેલું છે. (અહન)

૨ ચેરનાં ફળો સમુદના કિનારા પર કાદમાં
મેટાં મેટાં બાળાયે થાય છે.

મધુર છે, તૂરાં છે, પેટામાં કડવા રસવાળાં
છે, વમનથી તથા વિરેચનથી પણ દોષોને કરનારાં
છે અને વાત, કફ, કોઠ, મેદ, પ્રમેહ તથા કૃમિને
હરનારાં છે. ૧૧૦

સારેના સ્નેહોના ગુણો તથા કામો

સરલદેવદારુગંડીરશ્નિગપાગુરુસારસ્નેહાસ્તિક્ત-
કદુરુપાયા દુષ્ટવ્રણશોધનાઃ ક્રમિકફકુષ્ઠાનિલહરાશ્ચ ॥

સરલ નામનો દેવદાર, દેવદાર, ગંડીર,^૧
સીસમ અને અગરના સારેના સ્નેહો કડવા

છે, તીખા છે, તૂરા છે, દુષ્ટ પ્રણેને શુદ્ધ કરનારા
છે અને કૃમિ, કફ, કોઠ તથા વાયુને હરનારા છે.

કંઠી તુબડી વગેરેના સ્નેહોના ગુણો તથા કામો

તુમ્બીકોશામ્રદન્તીરૂપામાસસલાનીલિકાકમ્પિ-
લ્લરુશ્નિનીલેહાસ્તિક્તકદુરુપાયા અધોભાગદોષહરાઃ

ક્રમિકફકુષ્ઠાનિલહરા દુષ્ટવ્રણવિશોધનાશ્ચ ॥ ૧૧૨ ॥

કંઠી તુબડી, બંગલી આંબો, નેપાળો,
વરધારો, હાથલા, ગળી, કપિલો અને શંખા-

વલીના સ્નેહો કડવા છે, તીખા છે, વિરેચનથી
દોષોને હરનારા છે અને કૃમિ, કફ, કોઠ તથા વાયુ-

ને હરનાર છે તથા દુષ્ટ પ્રણેને શુદ્ધ કરનારા છે.

આખરૂથમણીના તેલના ગુણો તથા કામો

યવતિક્તતૈલં સર્વદોષપ્રશમનમીવત્તિક્તમગ્નિ-
દીપનં લેપનં મેઘ્યં પથ્યં રસાયનં ચ ॥ ૧૧૩ ॥

આખરૂથમણીનું તેલ સર્વ દોષોને શાંત
કરનાર, બરાક કડવું, અશ્નિને દીપ્ત કરનાર, કફને

ઉખેડનાર, પવિત્ર, પ્રથ્ય અને રસાયન છે.

નસોતરના તેલના ગુણો

एकैषिकૈતૈલં મધુરમતિશીતં પિત્તહરમનિલ-
પ્રકોષ્ણં શ્લેષ્મામિરર્દનમ્ ॥ ૧૧૪ ॥

નસોતરનું તેલ મધુર છે, અત્યંત ઠાંડું છે;
પિત્ત હરનાર છે, વાયુને પ્રકૃષ્ટિત કરનાર છે
અને કફ વધારનાર છે. ૧૧૪

૧ ગંડીરનો ગુજરાતી પર્વાઈ મળ્યો નથી.

સુગંધી આંખાની ગાદલીના તેલના

ગુણો તથા કામો

સહકારતૈલમીષત્તિકમતિસુગન્ધિવાતકફહરં
રૂક્ષં કપાયં મધુરરસવન્નાતિપિત્તકરં ચ ॥૧૧૫॥

કલમી આંખાનું તેલ કાંઈક કડવું છે,
અતિસુગંધી છે, વાયુને તથા કફને હરનાર છે,
રૂક્ષ છે, પૂર છે, પેટામાં મધુર રસવાળું છે અને
અતિપિત્ત કરનાર નથી. ૧૧૫

ગુણો તથા કામોની સમજણ

ફલોદ્ધવાનિ તૈલાનિ વાન્યુક્તાનીહ કાનિચિત્ ।
ગુણાન્કર્મ ચ વિજ્ઞાય ફલવત્તાનિ નિર્દિશેત્ ॥૧૧૬॥

આ વર્ગમાં જે જે ફળોનાં તેલો કહ્યાં,
તે તેલોના ગુણો તથા કામો કહ્યા પ્રમાણે જ
સમજવાં; પણ જે ફળોનાં તેલો કહ્યાં નથી, તે
તેલોના ગુણો તથા કામો તે તે ફળોના ગુણોને
તથા કામોને અણી લઈને તે પ્રમાણે જ સમજવાં.

સ્થાવર રનેહોમાં તલના તેલના જેવા જ
ગુણો તથા કામો

યાવન્તઃ સ્થાવરાઃ સેહાઃ સમાસાત્પરિકીર્તિતાઃ ।
સર્વે તૈલગુણા જ્ઞેયાઃ સર્વે ચાનિલનાશનાઃ ॥૧૧૭॥

આ વર્ગમાં જેટલા સ્થાવર રનેહો સંક્ષેપથી
કહ્યા છે, તેમાં જેટલાકમાં તલના તેલ જેવા જ
અમુક ગુણો છે તથા જેટલાકમાં તલના તેલના જેવાં
જ અમુક કામો છે. સર્વે રનેહો વાયુનાશક છે.

સઘળાં તેલોમાં તલનું તેલ ઉત્તમ છે

સર્વેભ્યસ્તિવહ તૈલેભ્યસ્તિલતૈલં પ્રથમ્યતે ।

નિષ્પત્તેસ્તદ્રુણત્વાચ તૈલત્વમિતરેષ્વપિ ॥૧૧૮॥

સઘળાં તેલો તલના તેલની પેઠે થાય છે
અને તલના તેલના જેવા જ અમુક ગુણોવાળાં
છે તેથી તેલ કહેવાય છે; પરંતુ સઘળાં તેલોથી
તલનું તેલ ઉત્તમ છે. ૧૧૮

ચરખી, મેઢ તથા મજ્જાના ગુણો

ગ્રામ્યાનૂપોદકાનાં ચ વસમેદોમજ્જાનો ગુરુષ્ણ-
મધુરા વાતાત્મા જાઙ્ગલૈકશ્ણફળ્યાદાદીનાં લઘુઙ્ગી-

કપાયા રક્તપિત્તઘ્નાઃ પ્રતુદવિષ્કિરાણાં શ્લેષ્મઘ્નાઃ ॥

તત્ર ઘૃતતૈલવસામેદોમજ્જાનો યથોત્તરં ગુરુ-
ચિપાકા વાતહરાથ ॥૧૧૯॥

ઙીંટ તથા બકરાં વગેરે આમ્ય પ્રાણીઓ,
પાડા વગેરે આનૂપ (જલપ્રાય પ્રદેશમાં ફરનારાં)
પ્રાણીઓ અને માંછલાં વગેરે જલચર પ્રાણીઓ-
નાં ચરખી, મેઢ અને મજ્જા એ ભારે છે, ઉપ્પુ
છે, મધુર છે અને વાયુને હરનારાં છે. હરણુ વગેરે
બંગલ પ્રાણીઓ, એક ખરીવાળાં ઘોડા તથા
ગધેડા વગેરે અને સિંહ વગેરે માંસભક્ષક પ્રાણી-
ઓનાં ચરખી, મેઢ અને મજ્જા એ હલકાં છે,
ટાદાં છે, પૂરાં છે અને સ્થિર તથા પિત્તના દોષોને
હણનારાં છે. હોલા તથા કપૂતર વગેરે પ્રતુદ
(ચાંચ વડે ફેલીફેલીને ખાનારાં) અને લાવા
વગેરે વિષ્કિર (ધરતીને ખોતરીખોતરીને ખાનારાં)
પક્ષીઓનાં ચરખી, મેઢ તથા મજ્જા કફને
હણનારાં છે.

ધી, તેલ, ચરખી, મેઢ અને મજ્જા તે
ઉત્તરોત્તર અધિક અધિક ભારે વિપાકવાળાં છે
અને ઉત્તરોત્તર અધિક અધિક વાયુને હરનારાં છે.

इति तैलवर्गः

अथ मधुवर्गः

મધના સામાન્ય ગુણો

મધુ તુ મધુરં કપાયાનુરસં રૂક્ષં શીતમપ્તિ-
દીપનં વર્ષ્યં વલ્યં લઘુ સુકુમારં લેખનં હૃદયં સંધાનં
શોધનં રોપણં વાજીકરણં સંગ્રાહિ ક્ષુધાપ્રસાદનં
છક્ષ્મમાર્ગાનુસારિ પિત્તશ્લેષ્મમેદોમેહહિકાશ્વાસકા-
સાતિસારચ્છદિત્વૃષ્ણાક્રમિવિપપ્રશ્મનં હ્રાદિ ત્રિદો-
ષપ્રશ્મનં ચ । તત્તુ લઘુત્વાત્કફઘ્નં પૈચ્છિલ્યાન્મા-
ધુર્યાત્કપાયમાવાચ વાતપિત્તઘ્ન ॥૧૨૦॥

મધ મધુર છે, પેટામાં પૂરા રસવાળું છે,
રૂક્ષ છે, ટાકું છે, અશિને દીપ કરનાર છે, વર્ણને
સારો કરનાર છે, બળને વધારનાર છે, હલકું

છે, સુક્રમારપણું આપનાર છે, કંદને ઉખેડનાર છે, દંદ્યને પ્રિય લાગે એવું છે, શાંગેલાને સાંધનાર છે, પ્રણાદિકને શુદ્ધ કરનાર છે, પ્રણને ધરતી લાવીને રજાવનાર છે, સ્રીસંગમાં જલદી હિસુકતા આપનાર છે, મળતું શોષણ કરનાર છે, નેત્રોને સ્વચ્છ કરનાર છે, સૂક્ષ્મ માર્ગોમાં ગતિ કરનાર છે, સુખ કરનાર છે અને પિત્ત, કંક, મેઢ, પ્રમેહ, હેડક્રી, થાસ, ખાંસી, અતિસાર, જીલદી, તરશ, કૃમિઓ તથા વિપને શાંત કરનાર છે. મધ ત્રણે દોષોને હણનાર છે; કમ ઠે તે હલકું હોવાથી કંદને હણે છે અને ચીકણું, મધુર તથા તૂરું હોવાથી વાયુને તથા પિત્તને હણે છે. (એકે શીતપણું, રક્ષપણું અને હલકાપણું એ ગુણો વાયુ કરનારા છે અને મધુરપણું વગેરે ગુણો કંક કરનારા છે, તોપણ દ્રવ્ય અને ગુણો એ બંનેના પ્રભાવથી મધ ત્રણે દોષોને હણનાર છે.) ૧૨૦

મધની આઠ ભતિઓ

પૌત્તિકં આમરં ક્ષૌદ્રં માસિકં છાત્રમેવ ચ ।

આર્ધ્યમૌદાલકં દાલમિલ્યદૌ મધુજાતયઃ ॥૧૨૧॥

પૌત્તિકં, આમર, ક્ષૌદ્ર, માસિક, છાત્ર, આર્ધ્ય, મૌદાલક અને દાલ એમ આઠ ભતતું મધ થાય છે. (મચ્છર જેવી અત્યંત ઝીણી, કાળી, લોંઠાને બહુ પીડા કરનારી અને વૃક્ષોની ઢાતરોમાં રહેનારી પુત્તિકા નામની માખીઓએ બનાવેલું મધ પૌત્તિક કહેવાય છે. પ્રસિદ્ધ ભમરાઓ કરતાં કાંઈક નાના ભમરાઓએ બનાવેલું સ્કૃટિકમણિ સરખું મધ આમર કહેવાય છે. પીંગળાં વર્ણવાળી ઝીણી માખીઓએ બનાવેલું મધ ક્ષૌદ્ર કહેવાય છે. પીળા વર્ણવાળી મોટી માખીઓએ બનાવેલું મધ માસિક કહેવાય છે. પીંગળી અને પીળી માખીઓ ઘણું કરીને હિમાલયના વનમાં છત્ર જેવા આકારવાળા મધપૂડા બનાવે છે, તે મધપૂડાનું મધ છાત્ર

કહેવાય છે. ભમરા જેવી તીક્ષ્ણ ગુણોવાળી માખીઓએ બનાવેલું મધ આર્ધ્ય કહેવાય છે. ઘણું કરીને રાક્ષામાં રહેનારા પીંગળા વર્ણવાળા ઝીણાઝીણા શીડાઓ, જે પીંગળા વર્ણવાળું થોડુંક મધ બનાવે છે, તે મૌદાલક કહેવાય છે, પુષ્પોમાંથી કરીને પાંદડાંની ઉપર પડેલો જે મધુર, ખાટા અને તૂરું મકરંદ હોય છે, તે દાલ કહેવાય છે.) ૧૨૧

પૌત્તિક મધના ગુણો

વિશેષાત્પૌત્તિકં તેષુ રુદ્ધોષ્ણં સવિપાન્વયાત્ ।

વાતસ્ફિપત્તકચ્છેદિ વિદાદિ મદકૃન્મધુ ॥૧૨૨॥

એ આઠ ભતનાં મધમાં પૌત્તિક મધ, ઝેરવાળા રસોને ખાનારી માખીઓના સંબંધને લીધે વિશેષે કરી રક્ષ તથા ઉષ્ણ છે; મેઢ તથા મંથિ વગેરેને કાપનાર છે; પાકમાં દાહ કરનાર છે, ઝેર સંબંધી મેઢ ઉત્પન્ન કરનાર છે અને વાયુ, રુધિર તથા પિત્ત પેદા કરનાર છે. (આ મધ ધીના જેવા વર્ણવાળું હોય છે.) ૧૨૨

આમર મધના ગુણો

પૈચ્છિલ્યાત્સ્વાદુભૂયસ્સ્વાદ્દામરં ગુરુસંક્ષિતમ્ ॥૧૨૩॥

આમર મધ ચીકણું તથા વધારે મધુરતાવાળું હોવાને લીધે ભારે છે. ૧૨૩

ક્ષૌદ્ર મધના ગુણો

ક્ષૌદ્રં વિશેષતો જ્યં શીતલં લઘુ લેહનમ્ ॥૧૨૪॥

ક્ષૌદ્ર મધ વિશેષે કરી શીતળ, હલકું અને કંક ઉખેડનાર છે. (આ મધ પીળા વર્ણનું હોય છે.)

માસિક મધના ગુણો

તસ્માદ્ધુતરં રુદ્ધં માસિકં પ્રવરં સ્મૃતમ્ ।

થાસાદિપુ ચ રોગેષુ પ્રશસ્તં તદ્વિશેષતઃ ॥૧૨૫॥

માસિક મધ, ક્ષૌદ્ર કરતાં પણ વધારે હલકું છે, રક્ષ છે અને ઉત્તમ ગણવામાં આવે છે. એ મધ થાસ આદિ રોગોમાં ઉપયોગ કરવા માટે બહુ વખણાયું છે. (તે તેલના જેવા વર્ણવાળું હોય છે.)

છાત્ર મધના ગુણે

સ્વાદુપાકં ગુરુ હિમં પિચ્છિલં રક્તપિત્તજિત્ ।
ધિવ્રમેહકૃમિહરં વિદ્યાચ્છાત્રં ગુણોત્તરમ્ ॥૧૨૬॥

છાત્ર મધ પાકમાં મધુર, ભારે, ટાકું, ચીકણું
છે અને રક્તપિત્ત, ધિવ્ર નામના કૌઠ, પ્રમેહ તથા
કૃમિને હરનાર અને ઉત્કૃષ્ટ ગુણોવાળું છે. ૧૨૬

આર્ધ્ય મધના ગુણે

આર્ધ્યં મધરતિચ્છુલ્યં કફપિત્તહરં પરમ્ ।
કપાયં કઙ્કુ પાકે ચ વલ્પં તિત્તમવાતકૃત્ ॥૧૨૭॥

આર્ધ્ય મધ નેત્રોત્તું અત્યંત હિત કરનાર,
કફને તથા પિત્તને સારી પેટે મટાડનાર, વૂઠું,
પાકમાં તીખું, બળ આપનારું તથા કડવું છે અને
વાયુ કરનાર નથી. ૧૨૭

ઔદાલક મધના ગુણે

ઔદાલકં રુચિકરં સ્વયં કૃષ્ણવિપાવહ્ય્ ।
કપાયમુષ્ણમમ્લં ચ પિત્તકૃત્કઙ્કુપાકિ ચ ॥૧૨૮॥

ઔદાલક મધ રુચિ કરનાર, સ્વરને સારી
કરનાર, કૌઠને તથા વિપને હણનાર, વૂઠું, ઉષ્ણ,
ખાટું, પિત્ત કરનાર અને પાકમાં તીખું છે.

દાલ મધના ગુણે

છર્દિમેહપ્રશમનં મધુ રૂઠં દલોદ્ભવમ્ ॥૧૨૯॥

દાલ મધ ઉલટીને તથા પ્રમેહને શાંત
કરનાર અને રૂઠ છે. ૧૨૯

નવા મધના ગુણે

ચૂંદ્રણીયં મધુ નવં નાતિશ્લેષ્મહરં સરમ્ ॥૧૩૦॥

નવુ એટલે જને મધપૂડામાંથી લીધા પછી
વણે કાળ ન થયો હોય, એવું મધ શરીરને પુષ્ટિ
આપનારું છે, કફને અત્યંત તોડનારું નથી અને
મળની પ્રવૃત્તિ કરનાર છે. ૧૩૦

ભૂના મધના ગુણે

મેદઃસ્થૌલ્યાપદં ગ્રાહિ પુરાણમતિલેષનમ્ ॥૧૩૧॥

ભૂનું મધ મેદથી થયેલી સ્થૂળતાને મટાડનાર,
મળાદિકને શોષણ આપનાર અને કફને અત્યંત
ઉમેડનાર છે. ૧૩૧

પાકા તથા કાચા મધના ગુણે

દોષત્રયહરં પક્કમમમ્લં ત્રિદોષકૃત્ ॥૧૩૨॥

અગ્નિથી નહિ, પણ યોગ્ય સમયથી પાકીને
ખાટું થયેલું મધ ત્રણે દોષો હરનાર છે અને કાચું
મધ ત્રણે દોષોને કરનાર છે. ૧૩૨

મધ યોગવાહી હોવાને લીધે ઘણાં કામો કરે છે
તદ્યુક્તં ચિવિધૈર્યોગૈર્નિહન્યાદામયાન્વહન્ ।

નાનાદ્રવ્યાત્મકત્વાચ્ચ યોગગાહિ પરં મધુ ॥૧૩૩॥

મધ વિવિધ ઔષધોથી સંયુક્ત થઈને ઘણા
રોગો મટાડે છે અને જાતે પણ અનેક દ્રવ્યોથી
યુક્ત છે; માટે સઘળા યોગનાહી પદાર્થોમાં શ્રેષ્ઠ
છે. (અયુક્ત સંસ્કારને લીધે જ જ દ્રવ્યની સાથે
જોડવાય, તે તે દ્રવ્યના ગુણોને વધારીને જ દ્રવ્ય
અમૃત સમાન થાય, તે દ્રવ્ય યોગવાહી કહેવાય છે.)

મધને ઉષ્ણ ઉપચારોથી તથા આંતરિક
બળથી વિરોધ છે

તત્તુ નાનાદ્રવ્યરસગુણવીર્યરિપાકવિરુદ્ધત્વાત્પુ-
વ્વરસવિપમધિકાસમ્મવત્વાચ્ચાનુષ્ણોપચારમ્ ।

ઉષ્ણૈર્વિરુદ્ધયતે સર્વં વિપાન્વયતયા મધુ ।
ઉષ્ણાર્તમુષ્ણૈરુષ્ણે વા તન્નિહન્તિ યથા વિપમ્ ॥

તત્સૌકુમાર્યાર્ચતથૈવ શૈલ્યાન્નાનૌપધીનાં રસ-
સમ્મવાચ્ચ । ઉષ્ણૈર્વિરુદ્ધયતે વિશેષતઃ તથાન્તરીક્ષેણ
જલેન ચાપિ ॥૧૩૪॥

મધ અનેક દ્રવ્યોના પરસ્પર વિરુદ્ધ રસોથી,
ગુણોથી, વીર્યોથી તથા વિપાકોથી યુક્ત છે અને
પુષ્પરસોમાં ફરનારી ઝેરી માખીઓએ ઉત્પન્ન
કરેલું હોય છે; માટે તેને ઉષ્ણ ઉપચારોથી વિરોધ
છે. સઘળી જાતનું મધ ઝેરી માખીઓએ ઉત્પન્ન
કરેલું હોવાને લીધે ઝેરના સંમંવાળું છે, માટે
તેને ઉષ્ણ પદાર્થોની સાથે વિરોધ થાય છે. ઉષ્ણથી
(ધામથી) પીડાયેલા માણસને આપવામાં આવેલું
અથવા ઉષ્ણ વીર્યવાળાં નહીં, પણ ઉષ્ણ રસ-
વાળાં દ્રવ્યોની સાથે આપવામાં આવેલું અથવા

ઉપ્પુ કાળમાં આપવામાં આવેલું મધ, ઝેરની પેઠે મારી નાખે છે. મધ સુકુમાર, શીતળ અને અનેક ઔષધિઓના રસોથી ઉત્પન્ન થયેલું હોવાથી તેને ઉપ્પુ સ્પર્શવાળા પદાર્થોની સાથે વિશેષ વિરોધ છે. મધને કેમ ઉપ્પુ સ્પર્શવાળા પદાર્થો સાથે સંકારણ વિરોધ છે, તેમ આંતરિક્ષ જળની સાથે રેવાલાવિક - વિરોધ છે. (આર્ધ્ય મધને ઉપ્પુ પદાર્થોની સાથે વિરોધ નથી.)

ઊલ્લડીમાં મધને ઉપ્પુ પદાર્થો સાથે આપવાથી તુકસાન નથી

उष्णेन मधु संयुक्तं वमनेष्वन्यच्चरितम् ।

અપાકાદનવસ્થાનાન્ન વિરુદ્ધેત પૂર્વવત્ ॥૧૨૫॥

વમનકર્મોમાં મધને ઉપ્પુ પદાર્થોની સાથે સંયુક્ત કરીને આપવામાં તુકસાન થતું નથી; કેમ કે વમનમાં આવેલું મધ અંદર પાકતું નથી અને અંદર રહેતું પણ નથી; માટે વમનમાં તેને ઉપ્પુ પદાર્થોના યોગનો નિષેધ નથી. (આ પ્રમાણે છે, તોપણ વૃદ્ધ વૈદ્યો વમનની અધોદ્વારમાં જવાની ધારતીને હીધે વમનમાં મધનો પ્રયોગ કરતા નથી.) ૧૩૫

મધનું અશ્વર્થ મહાકષ્ઠદાયી છે

મધ્યાનાત્પરતસ્ત્વન્યદામં કર્ઠં ન વિદ્યતે ।

વિરુદ્ધોપક્રમત્વાત્તત્સર્વં હન્તિ યથા વિપ્મ ॥૧૨૬॥

મધના અશ્વર્થ કરતાં બીજું કોઈ પણ અશ્વર્થ વધારે કષ્ઠદાયી નથી; કેમ કે અશ્વર્થની સ્વેદન તથા ઉપ્પુ જલપાન આદિ સધળી ચિકિત્સાઓ મધથી વિરુદ્ધ છે; માટે મધનું અશ્વર્થ ઝેરની પેઠે જ માણસને મારી નાખે છે. ૧૩૬

इति मधुर्व्याः

अयेक्षुर्वर्गः

શેરડીના સામાન્ય ગુણો તથા બાર જાતો

इक्षुयो मधुरा मधुरविपाका गुरवः शीताः

હિંગ્યા વલ્પા વૃષ્યા મૂત્રલા રક્તપિત્તપ્રશમનાઃ કૃમિ-

कफकरायेति । ते चानेकविधाः । तद्यथा-

पौण्ड्रको मीरुश्चैव वंशकः शतपोरकः ।

કાન્તારસ્તાપસેલુશ્ચ કાષ્ઠેશુઃ સૂચિપત્રકઃ ॥

નૈપાલો દીર્ઘપત્રઃ નીલપોરોઽય કોશકૃત્ ।

इत्येता ज्ञातव्यः स्यौल्याद् गुणान्नक्ष्याम्यतः परम् ॥

શેરડીઓ મધુર છે, વિપાકમાં પણ મધુર છે, બારે છે, ટાટી છે, સિન્ધ છે, બળ આપનારી છે, વીર્ય વધારનારી છે, મૂત્ર વધારનારી છે, રક્તપિત્તને શાંત કરનારી છે અને કૃમિઓ તથા કફ કરનારી છે. શેરડીઓ પૌંડ્રક,^૧ ભીરુક,^૨ વંશક,^૩ શતપોરક,^૪ કાંતાર,^૫ તાપસેશુ,^૬ કાષ્ઠેશુ,^૭ સૂચિપત્રક,^૮ નૈપાલ,^૯ દીર્ઘપત્ર,^{૧૦} નીલપોર^{૧૧} અને કોશકાર^{૧૨} ઇત્યાદિ અનેક જાતની થાય છે. આ તેની બાર જાતો સ્વૃણ દષ્ટિએ માનવામાં આવેલી છે; હવે એ બાર જાતોના ગુણો કહું છું. ૧૩૭

બાર જાતની શેરડીઓના ગુણો

सुशीतो मधुरः स्निग्धो बृंहणः श्रेष्मलः सरः ।

અધિદાહી ગુરુર્વૃષ્યઃ પૌંડ્રકો મીરુક્સ્થા ॥

આખ્યાં તુલ્યગુણઃ કિંચિત્તક્ષારો વંશકો મતઃ ।

વંશચ્છતપોરસ્તુ કિંચિદુષ્ણઃ સ વાતહા ॥

કાન્તારસ્તાપસાવિશ્વ વંશકાનુગુણો મતો ।

एवंगुणस्तु काष्ठेशुः स तु वातप्रकोपणः ॥

સૂચીપત્રો નીલપોરો નૈપાલો દીર્ઘપત્રકઃ ।

વાતલાઃ કફપિત્તમાઃ સ્કરપાપા વિદાહિનઃ ।

કોશકારો ગુરુઃ શીતો રક્તપિત્તહાયકઃ ॥૧૨૮॥

પૌંડ્રક અને ભીરુક એ બે અત્યંત શીત

૧ મિશ્રવર્ણોવાળો શેરડી, ૨ કાળો શેરડી, ૩ વાચ નેવા આકારવાળો શેરડી, ૪ ધણી કાતરીઓવાળો શેરડી, ૫ કાળો જંગલી શેરડી, ૬ પાતળી શેરડી, ૭ ધાળી શેરડી. બીજા ગ્રંથોમાં આનું નામ કાષ્ઠેશુ છે, ૮ સોમ નેવાં પાંદડાવાળી શેરડી, ૯ નેપાળ દેશની શેરડી, ૧૦ લાખાં પાંદડાવાળી શેરડી. ૧૧ નીલવર્ણની કાતરીઓવાળી શેરડી. ૧૨ પોટા નેવી કાતરીઓવાળી શેરડી.

છે, મધુર છે, સ્નિગ્ધ છે, પુષ્ટિ આપનાર છે, કફ કરનાર છે, મળની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર છે, વિદાહી નથી, ભારે છે અને વીર્ય વધારનાર છે. વંશક ઉપર કહેલા ગુણોવાળી છે અને કાંઈક ખારી છે. શતપોરક વંશકના જવાબ ગુણોવાળી છે, કાંઈક ઉષ્ણ છે અને વાયુને હણનારી છે. કાંતાર અને તાપસેક્ષુ એ બે વંશકને મળતા ગુણોવાળી માનવામાં આવે છે. કાષ્ઠેક્ષુ પણ વંશકને મળતા ગુણોવાળી છે, પણ વાયુને પ્રકુપિત કરનારી છે. સૂચીપત્ર, નીલપોર, નૈપાળ અને દીર્ઘપત્ર એ ચાર વાયુ કરનારી છે, કફ તથા પિત્ત હણનારી છે, તૂરા રસવાળી છે અને વિદાહ કરનારી છે. કોશકાર ભારે છે, ટાઢી છે અને રક્તપિત્ત તથા ક્ષય કરનારી છે. ૧૩૮

શેલડીના અવયવોમાં જુલ જુલ રસો

અતિવ મધુરો મૂલે મધ્યે મધુર ઘ્વ તુ ।
અગ્રેષ્વક્ષિપુ વિદ્વેષ ઇક્ષ્ણાં લવણો રસઃ ॥૧૩૯॥
શેલડીના મૂળમાં અત્યંત મધુર રસ છે, મધ્યમાં મધુર રસ છે અને અગ્રભાગોમાં તથા આંખોવાળી ગાંઠોમાં ખારો રસ છે. ૧૩૯

ચૂસેલી શેલડીના રસના ગુણો

અધિદાહી કફકરો વાતપિત્તનિગરણઃ ।
વક્ત્રપ્રહ્લાદનો વૃષ્ણો દન્તનિષ્પીડિતો રસઃ ॥૧૪૦॥
શેલડીને દાંતથી દાખીને ચૂસેલો રસ પાકમાં બળતરા કરનારો થતો નથી, કફ કરનાર છે, વાયુનું તથા પિત્તનું નિવારણ કરનાર છે, મોઢાને સુખ આપનાર છે અને વીર્ય વધારનાર છે. ૧૪૦

યંત્રથી પીલેલા શેલડીના રસના ગુણો

ગુરુર્નિદાહી પિષ્ટમ્મી યાત્રિકસ્તુ પ્રકીર્તિતઃ ॥૧૪૧॥
યંત્રથી પીલીને કાઢેલા શેલડીનો રસ પવનથી તથા તડકા વગેરેથી સંયોગ પામવાને લીધે અને છાલ સહિત પિલાવાને લીધે ભારે છે, પાકમાં બળતરા કરનાર છે, પેટમાં ગડગડાટ

કરનાર છે અને મળ રોકનાર છે. ૧૪૧

અગ્નિથી પકવેલા શેલડીના રસના ગુણો

પક્વો ગુરુઃ સરઃ સ્નિગ્ધઃ સતીઙ્ગઃ કફવાતનુત્ ॥૧૪૨॥

અગ્નિથી પકવેલો શેલડીનો રસ ભારે છે, મળની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર છે, સ્નિગ્ધ છે, તીક્ષ્ણ છે અને કફ તથા વાયુ મટાડનાર છે. ૧૪૨
શેલડીના રસની ગાળ થયા પહેલાંની રાખના ગુણો

ફાળિતં ગુરુ મધુરમભિષ્વન્દિ બૃંહણમવૃણં ત્રિદોષકુચ ॥૧૪૩॥

ગાળ બનાવવા માટે કરવામાં આવતી શેલડીના રસની રાખ ભારે છે, મધુર છે, સ્નોતો વગેરેમાં લીનાશ કરનારી છે, પુષ્ટિ આપનારી છે, વીર્યવધક નથી અને ત્રણે દોષોને કરનારી છે.

ગાળના સામાન્ય ગુણો

ગુહઃ સધારમધુરો નાતિશીતઃ સ્નિગ્ધો મૂત્ર-
રક્તશોધનો નાતિપિત્તજિદ્વાતમ્નો મેદઃકફકરો વલ્યો
વૃષ્યથ્થ ॥૧૪૪॥

ગાળ ક્ષાર સહિત મધુર રસવાળો છે, બહુ ઠંડો નથી, સ્નિગ્ધ છે, મૂત્રને તથા રુધિરને શુદ્ધ કરનાર છે, પિત્તને અત્યંત મટાડનાર નથી. વાયુને હણનાર, મેદ તથા કફ કરનાર, બળવધારનાર અને સ્ત્રીસંગમાં પ્રહર્ષ આપનાર છે.

શુદ્ધ તથા જૂના ગાળના ગુણો

પિત્તમ્નો મધુરઃ શુદ્ધો વાતમ્નોઽસૂકપ્રસાદનઃ ।
સ પુરાણોઽધિક્કુણો ગુહઃ વચ્ચતમઃ સ્મૃતઃ ॥૧૪૫॥
શુદ્ધ ગાળ પિત્તને હણનાર, મધુર, વાયુને હણનાર અને લોહીને શુદ્ધ કરનાર છે. જૂનો થયેલો આ ગાળ અધિક ગુણોવાળો અને અત્યંત પથ્ય છે.

કાચી ખાંડ, પાકી સફેદ ખાંડ, સાકર અને ખડીસાકરના ગુણો

મસ્ત્યપિન્દકાસણ્ડચર્કરા વિમલજાતા ઉત્તરો-
ત્તરં શીતાઃ સ્નિગ્ધા ગુરુતરા મધુરતરા વૃષ્યા રક્ત-
પિત્તપ્રસાદનાસ્તુષ્ણાપ્રશમનાથ ॥૧૪૬॥

કાચી ખાંડ, પાણી સફેદ ખાંડ, સાકર અને ખડીસાકર એ ઉત્તરોત્તર વધારે વધારે ઠંડી છે, મધુર, વીર્યવર્ધક, રક્તપિત્તને શાંત કરનારી અને તરસને શાંત કરનારી છે. ૧૪૬

શેલડીના ગોળ વગેરે વિકારો જેટલા શુદ્ધ તેટલા વધુ શુભોવાળા હોય છે
યથા યથૈષાં વૈમલ્યં મધુરત્વં તથા તથા ।
સ્નેહલાઘવશૈત્યાનિ સત્ત્વં ચ તથા તથા ॥૧૪૭॥
શેલડીના ગોળ વગેરે વિકારોમાં જેમ જેમ વધારે નિર્મળતા હોય, તેમ તેમ તેઓમાં મધુરતા, સ્નિગ્ધતા, હલકાપણું, ઠંડાપણું અને રેચકતાવધુ હોય છે. ૧૪૭

ખાંડના મેલોમાં તેવા જ શુભો
યો યો મત્સ્યપિન્ડકાણ્ડશર્કરાણાં સ્વકો ગુણઃ ।
તૈન તૈનૈવ નિર્દેશ્યસ્તૈષાં વિશ્લાઘ્નો ગુણઃ ॥૧૪૮॥
કાચી ખાંડ, પાણી સફેદ ખાંડ તથા સાકરને બનાવતાં જ નેના કાર સહિત મેલ કાઢવામાં આવે છે, તે મેલમાં ('કેટલેક અંશે') એમના જેવા જ શુભો છે. (ખાંડના મેલમાં ખાંડના જેવા અને સાકરના મેલમાં સાકરના જેવા શુભો હોય છે.) ૧૪૮

સાકરની શ્રેષ્ઠતાની પરીક્ષા
સારસ્થિતા સુવિમલા નિઃક્ષારા ચ યથા યથા ।
તથા તથા ગુણવતી વિજ્ઞેયા શર્કરા બુધૈઃ ॥૧૪૯॥
સાકર જેમ જેમ સાકરે રહેલી, નિર્મળ અને ક્ષાર વગરની હોય, તેમ તેમ સમન્વુ વૈદ્યોએ તેને અધિક અધિક શુભોવાળી સમજવી. ૧૪૯

મધની સાકરના શુભો
મધુશર્કરા પુનઃચયતીસારહરી રૂક્ષા હેદની પ્રહ્લાદની કપાયમધુરા મધુરવિપાકા ચ ॥૧૫૦॥
મધની સાકર જીલટી તથા અતિસાર હરનારી, રક્ષ, કડ્ડ વગેરે કાપનારી, સુખ આપનારી તૂરી તથા મધુર છે અને વિપાકમાં પણ મધુર

છે. (મધ કાળાંતરે સુકાઈ પાટું થઈને સાકર જેવું બની જાય છે, એ જ મધની સાકર સમજવી, એમ હકીકત કહે છે.) ૧૫૦

જવાસાની સાકરના શુભો
યવાસર્કરા મધુરકપાયા તિક્તાનુરસા શ્લેષ્મ-
હરી સરા ચેતિ ॥ ૧૫૧ ॥

જવાસાની સાકર મધુર, તૂરી, પેટામાં કડવા રસવાળી, કડ્ડ હરનારી અને દ્રવ લાવનારી છે. સઘળી સાકરોના સામાન્ય શુભો

યાવલ્યઃ શર્કરાઃ પ્રોક્તાઃ સર્વા દાહપ્રણાશનાઃ ।
રક્તપિત્તપ્રયમનાશ્ચદિર્મૂર્છાતૃપાપહાઃ ॥ ૧૫૨ ॥

જેટલી સાકરો કહેવામાં આવી, તે સઘળી સાકરો દાહને નષ્ટ કરનારી, રક્તપિત્તને શાંત કરનારી અને જીલટી, મૂર્છા તથા તરસ હટાડનારી છે.

મહુડાનાં ફૂલોની સાકર બનાવવા
મરોની સખના શુભો

રૂક્ષં મધૂકૃષ્ણોત્થં ફાળિતં વાતપિત્તકૃત્ ।
કફમં મધુરં પાકે કપાયં વસ્તિદૂષણમ્ ॥ ૧૫૩ ॥

મહુડાનાં ફૂલોની સાકર બનાવવાની રાખ રક્ષા છે, વાયુ તથા પિત્ત વધારનારી છે, કડ્ડ હટાડનારી છે, પાકમાં મધુર છે, તૂરી છે અને મૂનાશયમાં વાતાદિના પ્રકોપ કરનારી છે. ૧૫૩

इति इक्षुवर्गः ।
अथ मधुवर्गः ।

મધના સામાન્ય શુભો
सर्वं पित्तकरं मद्यमम्लं दीपनरोचनम् ।
मेदनं कफवातघ्नं हृद्यं वस्तिविशोधनम् ॥
पाके लघु विदाद्युष्णं तीक्ष्णमिन्द्रियबोधनम् ।

વિકાસિ સુદૃષિવિષ્ણં મૃણુ તસ્ય વિશેષણમ્ ॥૧૫૪॥
સર્વ પ્રકારનાં મધો પિત્ત કરનારાં છે, ખાટા રસની અધિકતાવાળાં છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનારાં છે, રચિ ઉપજાવનારાં છે, દ્રવ લાવનારાં છે, કડ્ડને તથા વાયુને હટાડનારાં છે, દહધને પ્રિય

લાગે એવાં છે, મૂત્રાશયને શુદ્ધ કરનારાં છે, પાકમાં હલકાં તથા બળતરા કરનારાં છે, ઉષ્ણ છે, તીક્ષ્ણ છે, ઇંદ્રિયોને બંધત કરનારાં છે, સાંધાઓના બંધોને મોકળા કરનારાં છે અને વિષાની તથા મૂત્રની વધારે પ્રવૃત્તિ કરાવનારાં છે. હવે મધોના લેહો કહું છું, તે સાંભળો. ૧૫૪

દ્રાક્ષના દારૂના ગુણો

માર્દ્વાકમપિદાહિત્વાન્મધુરાન્વયતસ્તથા ।
રક્તપિત્તેષુપિ સતતં બુધૈર્ન પ્રતિપિષ્યતે ॥
મધુરં તદ્દિ રૂક્ષં ચ કષાયાનુરસં લઘુ ।
લઘુપાકિ સરં શોષવિપમજ્જરનાશનમ્ ॥ ૧૫૫ ॥

દ્રાક્ષનો દારૂ સંતાપ કરનાર નથી અને મધુર દ્રવ્યના સંબંધવાળો છે, તેથી વિદ્વાન વૈદ્યો રક્તપિત્તમાં પણ કદી તેની અટકાયત કરતા નથી. તે મધુર, રૂક્ષ, પેટમાં ટૂંકા રસવાળો, હલકો, ટુરત પાકી જનાર, દસ્ત ઉતારનાર છે અને શોષ-ને તથા વિષમજ્જરને નષ્ટ કરનાર છે. ૧૫૫

ખજૂરના દારૂના ગુણો

માર્દ્વાકાલ્પાન્તરં કિંચિત્તાર્જૂરં વાતક્રોપનમ્ ।
તદેવ વિશદં રુચ્યં કફાન્નં કર્શનં લઘુ ॥
કષાયમધુરં હૃદયં સુગન્ધીન્દ્રિયવૌધનમ્ ॥ ૧૫૬ ॥

ખજૂરનો દારૂ દ્રાક્ષના દારૂથી થોડા જ અંતરવાળો છે અને કાંઈક વાયુને પ્રક્રુપિત કરનાર છે. એ નિર્મળ હોય તો રચિ ઉપબવનાર, કંઈ હલુનાર, કૃશતા આપનાર, હલકો, ટૂંકો તથા મધુરો, દૃઢ્યને પ્રિય લાગે એવો, સુગંધી અને ઇંદ્રિયોને બંધત કરનારો છે. ૧૫૬

ચોખાના લોટની રાતી મદિરાના ગુણો

કાસાર્શોગ્રહણીદોષમૂત્રાષાતાનિલાપહા ।
સ્તન્યરક્તક્ષયહિતા મુરા ગ્રંથણદીપનો ॥ ૧૫૭ ॥

લોટની રાતી મદિરા ધાવણુ માટે તેમ જ અદિરના ક્ષય ઉપર પણ સારી, શરીરને પુષ્ટિ આપનાર, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર અને ખાંસી,

અરશ, ગ્રહણીદોષ તથા મૂત્રાષાત મટાડનાર છે.

ચોખાના લોટની સફેદ મદિરાના ગુણો

કાસાર્શોગ્રહણીશ્વાસપ્રતિશ્યાયવિનાશની ।
થેતા મૂત્રકફસ્તન્યરક્તમાંસકરી મુરા ॥ ૧૫૮ ॥

લોટની સફેદ મદિરા ખાંસી, અરશ, ગ્રહણી, શ્વાસ તથા સળેખમને નષ્ટ કરનારી અને મૂત્ર, કફ, ધાવણુ, રધિર તથા માંસ વધારનારી છે. ૧૫૮

મદિરા ઉપરની આછાના ગુણો

છર્ધરોચક્રહૃત્કુક્ષિતોદશૂલપ્રમર્દની ।
પ્રસન્ના કફરાતાશોવિવન્ધાનાહનાશની ॥ ૧૫૯ ॥

મદિરા ઉપરની આછા જાડી, અગેચક, દૃઢ્યની વ્યથા, કુક્ષિની વ્યથા, રૂળ, કંઈ, વાયુ, અરશની, દસ્તની અટકાયતને અને પેટના આકરાને નષ્ટ કરનારી છે. ૧૫૯

જવની મદિરાના ગુણો

પિત્તલાલ્પકફા રૂક્ષા યૌર્વાતપ્રક્રોપણી ॥ ૧૬૦ ॥

જવની મદિરા પિત્ત કરનારી, કાંઈક કંઈ કરનારી, રૂક્ષ અને વાયુને પ્રક્રુપિત કરનારી છે.

ઝીણા ઘઉંની મદિરાના ગુણો

વિષમ્મિની મુરા ગુર્વી શ્લેષ્મલાતુ મધુલિકા ॥ ૧૬૧ ॥

ઝીણા ઘઉંની મદિરા પેટમાં ગડગડાટ કરનારી, મળ અટકાવી પેટમાં રૂળ વગેરેની પીડા કરનારી, ભારે અને કંઈ વધારનારી છે.

બહેડાંની છાલ નાખીને બનાવેલી મદિરાના ગુણો

રૂક્ષાનાતિરુફાવૃષ્યા પાચની ચાલિકી સ્મૃતા ॥

બહેડાંની છાલ નાખીને કરેલી મદિરા રૂક્ષ છે, કંઈને અત્યંત વધારનારી નથી, સ્ત્રીસંગમાં પ્રહર્ષ આપનારી છે અને પાચન કરનારી છે. ૧૬૨

જવના સાથવાથી બનાવેલી મદિરાના ગુણો

ત્રિદોષો મેઘવૃષ્યશ્ચ ક્રોહિલો વદનપ્રિયઃ ॥ ૧૬૩ ॥

જવના સાથવાથી બનાવેલી મદિરા ત્રણ

દોષો ઉત્પન્ન કરનારી છે, દસ્તની પ્રવૃત્તિ કરાવનારી છે, સ્ત્રીસંગમાં પ્રહર્ષ આપનારી છે અને મુખને પ્રિય લાગે એવી છે. ૧૬૩

મદિરાની નીચે રહેલા ભાગના ગુણો ગ્રાહ્યુષ્ણો જગલઃ પક્તા રુધસ્ત્વદૂરુકગ્રોષ્ઠા ।
હૃદયઃ પ્રવાહિકાટોપદુર્નામાનિલગ્રોષ્ઠા ॥૧૬૪॥

મદિરાની નીચે રહેલા ભાગ દસ્ત વગેરેનું શોષણ કરનાર, ઉષ્ણ, પાચન, રક્ત, દૃઢ્યને પ્રિય લાગે એવો અને તરંગ, કફ, સોજો, પ્રવાહિકા, પેટની અંદરનો ગડગડાટ, અરશ, વાયુ અને ક્ષય મટાડનાર છે. (લેપ કરવાથી સોજોને મટાડે છે.)

સાર વગરના દારૂના ગુણો
ચક્ષો હૃતસારત્વાદિદમ્ની વાતકોપનઃ ।
દીપનઃ સૃષ્ટિષ્ણમ્નો નિશ્વેદોઽપ્યમદો ગુરુઃ ॥૧૬૫॥

સાર કાઢી લઈ ખાટી રાખેલા દારૂની નીચેનો જુદા જુદા અવયવોવાળો ક્યો નિ સાર હોવાને લીધે ગડગડાટ કરનાર, વાયુને પ્રક્રુષિત કરનાર, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર, વિઘ્નની તથા મૂત્રની પ્રવૃત્તિ કરનાર, થોડો મદ આપનાર અને ભારે છે.

ગોળનો દારૂના ગુણો
કપાયો મધુરઃ શીઘ્રમાંઠઃ પાચનદીપનઃ ॥૧૬૬॥
ગોળનો દારૂ તૂટે, મધુર, પાચન અને અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે. ૧૬૬

સાકરના દારૂના ગુણો
શાર્કરો મધુરો રુચ્યો દીપનો વસ્તિશોષનઃ ।
વાતમ્નો મધુરઃ પાકે હૃદ્ય ઇન્દ્રિયવોષનઃ ॥૧૬૭॥
સાકરનો દારૂ મધુર, રુચિ ઉપજવનાર, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર, મૂત્રાશયને શુદ્ધ કરનાર, વાયુને હણનાર, પાકમાં મધુર, દૃઢ્યને પ્રિય લાગે એવો અને ઇન્દ્રિયોને ભયત કરનાર છે. ૧૬૭

ગેલડીના પકાવેલા રસના દારૂના ગુણો
તદ્વત્પકરસઃ શીઘ્રવર્લ્ણકરઃ સરઃ ।
શોકમ્નો દીપનો હૃદ્યો રુચ્યઃ સ્લેષ્માર્શસાં હિતઃ ॥

શેલડીના પાકા રસથી બનાવેલો દારૂ સાકરના દારૂના જેવા જ ગુણોવાળો, બળ આપનાર, વર્ણને સારો કરનાર, દસ્ત ઉતારનાર, સોજો હણનાર, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર, દૃઢ્યને પ્રિય લાગે એવો, રુચિ ઉપજવનાર અને કફ તથા અરશ ઉપર સામે છે. ૧૬૮

શેલડીના કાચા રસના દારૂના ગુણો
કર્ણઃ શીતરસિકઃ શ્યયચૂરનાશનઃ ।
વર્ણકુચરણઃ સ્વર્યો નિનન્ધમ્નોઽર્શસાં હિતઃ ॥૧૬૯॥
શેલડીના રસનો અગ્નિથી ક્વાથ કર્યા વગર બનાવેલો દારૂ 'મૃતુચ્ચેતુ' કર્ણુ કરનાર, સોજોને તથા ઉદરરોગને નષ્ટ કરનાર, વર્ણને સારો કરનાર, પાચક, સ્વરને સારો કરનાર, મલખન તોડનાર અને અરશ ઉપર સામે છે. ૧૬૯

બહેડાંના ક્વાથથી તથા ગોળથી બનાવેલા અને પુષ્પોના મંત્રકારવાળા દારૂના ગુણો
આશ્નિકઃ પાણ્ડુરોગમ્નો ગ્રણ્યઃ સંપ્રાદ્યનો લઘુઃ ।
કપાયમધુરઃ શીઘ્રઃ પિત્તમ્નોઽપ્યસાદનઃ ॥૧૭૦॥
બહેડાંના ક્વાથથી તથા ગોળથી બનાવેલ અને ધાવણીનાં પુષ્પો વગેરેનો મંત્રકાર આપેલ દારૂ પાંડુરોગને હણનાર, મધુ માટે સામે, સંપ્રાદ્યો, હલકો, તૂટે તથા મધુર, પિત્તને હણનાર અને રુધિરને અવશ્ય કરનાર છે. ૧૭૦

બાંધુના દારૂના ગુણો
જામ્બવો વદ્ધનિષ્પન્દસ્તુવરો વાતકોપનઃ ॥૧૭૧॥
બાંધુનો દારૂ મૂત્રને રોકનાર, તૂટે અને વાયુને પ્રક્રુષિત કરનાર છે. ૧૭૧

સુરા નાખી બનાવેલા આસવના ગુણો
તીક્ષ્ણઃ સુરાસવો હૃદ્યો મૂત્રલઃ કફરાતજુદઃ ।
મુલપ્રિયઃ સ્થિરમદો વિજ્ઞેયોઽનિલનાશનઃ ॥૧૭૨॥
બળને બદલે સુરા નાખીને બનાવેલો આસવ તીક્ષ્ણ, દૃઢ્યને પ્રિય લાગે એવો, મૂત્રને વનારનાર, કફને તથા વાયુને ટાળનાર, મુખને

પ્રિય, ઘણી વાર સુધી કંઈ રાખે એવો અને પવન સંબંધી રોગોને નષ્ટ કરનાર છે. ૧૭૨

મધ-ગોળના બનાવેલા આસવના ગુણો
લઘુર્મધ્વાસનકેદી મેહકુપ્તવિપાપહઃ ।
તિક્તઃ કપાયઃ શોકમરતીક્ષ્ણઃ સ્વાદુરવાતકૃત્ ॥

મધ તથા ગોળને મિશ્રિત કરીને બનાવેલો આસવ હલકો છે, કંડવો તથા દૂરો છે, મધુર છે, તીક્ષ્ણ છે, વાયુ કરનાર નથી, કંઈને કાપનાર છે અને પ્રમેહ, કોઠ, ઝેર તથા સોજને હણનાર છે.

સુરા અને આસવને મિશ્રિત કરી બનાવેલા અને મધથી યુક્ત કરેલા દારૂના ગુણો
તીક્ષ્ણઃ કપાયો મદકૃદ્દુર્નામકફગુલ્મહૃત્ ।
કૃમિમેદોઽનિલહરો મૈરેયો મધુરો ગુરુઃ ॥૧૭૪॥

લોટની સુરાને અને ગોળના આસવને જુદા જુદા બનાવી, પાછાં તેઓને મિશ્રિત કરી, મધના યોગ આપીને બનાવેલો દારૂ, કે જે મેરેય કહેવાય છે તે તીક્ષ્ણ, દૂરો, મદ કરનાર, મધુર, ખારે અને અરશ, કંઈ, સુદૃઢ, કૃમિઓ, મેહ તથા વાયુને ટાળનાર છે. (લોટની સુરાને અને મધના આસવને મિશ્રિત કરીને ગોળના યોગ આપીને બનાવેલા દારૂના પણ એ જ ગુણો છે.) ૧૭૪

દ્રાક્ષ તથા શેલડીના આસવના ગુણો
વલ્ચઃ પિત્તહરો વર્ણ્યો મૃદ્ધીકેશુરસાસવઃ ॥૧૭૫॥
દ્રાક્ષ તથા શેલડીના રસથી બનાવેલો આસવ બળ આપનાર છે, પિત્ત હણનાર છે અને વર્ણને સારો કરનાર છે. ૧૭૫

મહુડાનાં ફૂલના દારૂના ગુણો
શીઘુર્મધૂકુપ્પોત્યો વિદાહ્યિવલપ્રદઃ ।
રૂઢઃ કપાયઃ કફહૃદ્વાતપિત્તપ્રક્રોષણઃ ॥૧૭૬॥
મહુડાનાં ફૂલનો દારૂ પાકમાં બળતરા કરનાર, અગ્નિને બળ આપનાર, રશ, દૂરો, કંઈ હરનાર અને વાયુ તથા પિત્તને પ્રકુપિત કરનાર છે. ૧૭૬

આ પ્રકરણમાં નહિ કહેલા અન્ય આસવોના ગુણો બાહ્યગ્રાંથી પદતિ

નિર્દિગેદ્રસતથાન્યાન્કન્દમૂલફલાસવાન્ ॥૧૭૭॥

જે કંદ, મૂળ, ફળ તથા છાલ વગેરેના બીજા આસવો આ પ્રકરણમાં કહ્યા નથી, તેઓના ગુણો તે તે કંદ, મૂળ વગેરેના રસો પ્રમાણે બાહી લેવા. ૧૭૭

નવા દારૂના ગુણો
નવં મધમમિષ્ણન્દિ ગુરુ વાતાદિકોપનમ્ ।
અનિષ્ઠગન્ધં વિરસમહૃદયં ચ વિદાહિ ચ ॥૧૭૮॥

નવો દારૂ સોતો વગેરેને બીનાશ આપનારો છે, ભારે છે, વાયુ વગેરેને પ્રકુપિત કરનારો છે, અપ્રિય, ગંધવાળો છે, સારા રસ વગરનો છે, હૃદયને પ્રિય લાગે એવો નથી અને ખાટા પાક-વાળો હોવાથી વિદાહ કરનારો છે. ૧૭૮

બૂના દારૂના ગુણો
સુગન્ધિ દીપનં હૃદયં રોષિષ્ણુ કૃમિનાશનમ્ ।
સ્ફુટસ્તોતસ્કરં જીર્ણં લઘુ વાતક્રફાપહમ્ ॥૧૭૯॥

બૂનો દારૂ સુગંધી છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનારો છે, વૃષ્ટને પણ રચિ આપનારો છે, કૃમિઓને નષ્ટ કરનારો છે, સોતોને ચોખ્ખાં કરનારો છે, હલકો છે અને વાયુને તથા કંઈને ટાળનારો છે.

અરિષ્ટના ગુણો
અરિષ્ટો દ્રવ્યસંયોગસંસ્કારાદધિકો ગુણૈઃ ॥

બહુદોષહરયૈવ દોષાણાં શમનશ્ચ સઃ ।
દીપનઃ કફવાતઘ્નઃ સરઃ પિત્તાવિરોધનઃ ॥
શ્લાઘ્માનોદરસ્ટ્રીહજ્વરાજીર્ણશિસાં હિતઃ ।
પિપ્પલ્યાદિકૃતો ગુલ્મસ્ફારોગહરઃ સ્મૃતઃ ॥
ચિકિત્સિતેષુ વક્ષ્યન્તેઽરિષ્ઠા રોગહરાઃ પૃથક્ ॥

અરિષ્ટ હરડે વગેરે દ્રવ્યોના સંયોગને લીધે અને સંસ્કારને લીધે દારૂ કરતાં અધિક ગુણો-વાળો છે, ઘણા દોષોને હરનારો છે, ઘણા વ્યાધિઓને શાંત કરનારો છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનારો

છે, વિશેષ કરી કફને તથા વાયુને હણનારો છે, હસ્તની પ્રવૃત્તિ કરનારો છે, પિત્તને જરાક હણનારો છે અને શૂળ, પેટનો આક્રોશ, હૃદયરોગ, ખરલતું દરદ, જ્યર, અજીર્ણ તથા અરશની ઉપર હિતકારી છે. પીપર વગેરેથી કહેલો અરિષ્ઠ ગુદમને અને કફ સંબંધી રોગોને હણનારો છે. જુદા જુદા રોગોને હરનારા જુદા જુદા અરિષ્ઠો ચિકિત્સાનાં પ્રકરણોમાં કહેવામાં આવશે. (ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૦ માં અધ્યાયનો ૫ મો વિપય જુઓ. એવી રીતે બીજાં સ્થળોમાં પણ કહેવામાં આવશે.) ૧૮૦

બીજા અરિષ્ઠ, આસપ અને મધોના ગુણો તથા કર્મો જાણવાની પદ્ધતિ અરિષ્ઠાસવશીધૂનાં ગુણાન્કર્માણિ ચાદિશેત્ ॥
બુદ્ધ્યા યથાર્થં સંસ્કારમવેક્ષ્ય કુશ્લો ભિષક્ ।
આ વર્ગમાં જે અરિષ્ઠો, આસવો તથા જે મધો કહેવામાં આવ્યાં નથી, તેમના ગુણો અને કર્મો, તેઓના પદાર્થો તથા સંસ્કારો પ્રમાણે વિચક્ષણ યેવે પોતાની બુદ્ધિથી જાણી લેવાં.

ખરાબ દારૂ અને તેની ખરાબી સાન્દ્રં વિદાહિ દુર્ગન્ધં રિરસં ક્રમિલં ગુરુ ।
અહ્યં તરુણં તીક્ષ્ણમુષ્ણં દુર્માજનસ્થિતમ્ ॥
અલ્પોષઠં પર્યુષિતમત્યચ્છં પિચ્છિલં ચ યત્ ।
તદ્વર્જ્યં સર્વદા મયં કિંચિચ્છેપં તુ યજ્ઞવેત્ ॥
તત્ર યત્સ્તોકમમ્મારં તરુણં પિચ્છિલં ગુરુ ।
ક્રાન્તપ્રકોપિ તન્મયં દુર્જરં ચ વિશેષતઃ ॥
પિત્તપ્રકોપિ વહલં તીક્ષ્ણમુષ્ણં વિદાહિ ચ ।
અહ્યં દુષ્ટગં પૂતિ ક્રમિલં વિરસં તનુ ॥
તથા પર્યુષિતં ચાપિ વિદ્યાદનિલકોપનમ્ ।
સર્વદોષૈરુપેતં તુ સર્વદોષપ્રકોષણમ્ ॥૧૮૨॥

જે મધ ધાટું, પાકમાં ખાટું થઈ જઈને બળતરા કરનાર, કુર્ગધવાળું, વિરુદ્ધ રસવાળું, શીડાઓવાળું, ભારે, પ્રિય ન લાગે એવું, નવું,

તીક્ષ્ણ, જિના સ્પર્શવાળું, ખરાબ વાસણમાં રહેલું, અલ્પ ઔષધોવાળું, પ્યાલા વગેરેમાં રાતવાસી રહેલું, અત્યંત આછું, ચીકણું કે વાસણમાં નીચે કદડાની સાથે થોડું બાકી રહેલું હોય, તે મધનો સર્વદા ત્યાગ કરવો.

જે મધ અલ્પ ઔષધોવાળું, નવું, ચીકણું કે ભારે હોય, તે મધ કફને પ્રકુપિત કરે છે અને વિશેષ કરી કુર્જર (માંડ પથે એવું) હોય છે.

જે મધ ધાટું, તીક્ષ્ણ, જિના સ્પર્શવાળું કે પાકમાં ખાટું થઈને બળતરા કરનારું હોય, તે મધ પિત્તને પ્રકુપિત કરે છે.

જે મધ પ્રિય ન લાગે એવું, ખરાબ વાસણમાં રહેલું, અત્યંત આછું, કુર્ગધવાળું, શીડાઓવાળું, વિરુદ્ધ રસવાળું, વાસણમાં કદડાની સાથે જરાક બાકી રહેલું કે પ્યાલા વગેરેમાં રાતવાસી રહેલું હોય, તે મધ વાયુને પ્રકુપિત કરે છે.

જે મધ ઘાટાપણાથી માંડીને વાસણમાં કદડાની સાથે બાકી રહેવા સુધીના સધળા દોષોથી યુક્ત હોય, તે મધ વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણે દોષોને પ્રકુપિત કરે છે. ૧૮૨

કેવા મધનું સેવન કરવું?

ચિરસ્થિતં જાતરસં દીપનં કફવાતજિત્ ।
રુચ્યં પ્રસન્નં સુરમિ મયં સેવ્યં મદાવહમ્ ॥૧૮૩॥

જે મધ જૂનું, ઉત્પન્ન થયેલા રસવાળું, અશિને દીપ્ત કરનારું, કફને તથા વાયુને જીત નારું, રચિકારક, નિર્મળ, સુગંધી તથા હૃદય-આપનારું હોય, તે મધનું સેવન કરવું. ૧૮૩

શરીરમાં મધ મદને કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરે છે? તત્સાનેકપ્રકારસ્ય મધસ્ય રસવીર્યતઃ ।
સૌહૃદ્યાદૌગ્ધ્યાચ તૈસ્ત્યાચ વિકાસિત્યાચ વહ્નિના ॥
સમેત્ય હૃદયં પ્રાપ્ય ધમનીરુર્ધ્વમાગતમ્ ।
વિદ્યોમ્યેન્દ્રિયચેતાંસિ ચીર્યં મદયતેઽચિરાત્ ॥૧૮૪

મધ હિ જે દ્રાક્ષ આદિ અનેક દ્રવ્યોના

ભેદને લીધે, લવણુવર્જિત ખીજ પાંચ રસોના ભેદને લીધે અને ઉષ્ણ તથા રૂક્ષ આદિ વીર્યોના ભેદને લીધે અનેક પ્રકારનું છે, તેની શક્તિ જઠરાગ્નિની સાથે મળી (અગ્નિના જીર્ણગામીપણાને લીધે) મધના આગ્નેયદ્રવ્યપણાથી તેના પણ જીર્ણગામીપણારૂપ સ્વભાવને લીધે તથા હલકાપણાને લીધે મધનીઆ દ્વારા જોયે ચડી દૃઢ્યને પ્રાપ્ત થઈ, તીક્ષ્ણતા તથા સાંધાઓના બંધાને મોકળા કરી દેવાના સ્વભાવને લીધે, ઝડપદાર હેવાથી અને સૂક્ષ્મ હેવાથી તુરત જ ઇંદ્રિયોને તથા ચિત્તને ચલાયમાન કરી નાખી મધ્યુક્ત કરી દે છે. ૧૮૪

શરીર સંબંધી કાષા ઉપરથી મઠ પ્રાપ્ત થવાના સમયના ભેદ।

ચિરેણ શ્લેષ્મિકે પુંસિ પાનતો જાયતે મદઃ ।
અચિરાદ્વાતિકે દષ્ટઃ પૈત્તિકે શીઘ્રમેવ તુ ॥૧૮૫॥

કંક્રપ્રકૃતિવાળા માણસને દારૂ પીધા પછી થણી વારે, વાયુપ્રકૃતિવાળા માણસને દારૂ પીધા પછી થોડી વારે અને પિત્તપ્રકૃતિવાળા માણસને દારૂ પીધા પછી તુરત જ મઠ ઉત્પન્ન થાય છે.

મધ પીનારની સત્ત્વ આદિ ગુણો ઉપરથી જુદી જુદી ચેષ્ટાઓ।

સાત્ત્વિકે શૌચદાક્ષિણ્યહર્ષમન્દનલાલસઃ ।

ગીતાધ્યયનસૌમાગ્યસુરતોત્સાદકુન્મદઃ ॥

રાજસે દુઃખશીલ્પમાત્મત્યાગં સસાહમમ્ ।

ફલહં સાનુવંધં તુ કરોતિ પુરુષે મદઃ ॥

અશૌચનિદ્રામાત્સર્યાગમ્યમાનલોલતાઃ ।

અસત્ત્વમાપર્ણં ચાપિ કુર્યાદ્ધિ તામસે મદઃ ॥૧૮૬

દારૂ સાત્ત્વિક માણસમાં પવિત્રતાની, પરાયા મનને અનુસરીને વર્તવાની, હર્ષની અને શણગારની લાલસાઓ ઉત્પન્ન કરે છે તથા ગાયન, અધ્યયન, સૌભાગ્ય અને મૈથુનોત્સાહને ઉત્પન્ન કરે છે.

એ જ દારૂ રજોગુણી માણસમાં દુઃખના

સેવનને, દેહનો વિનાશ કરી નાખે એવા સાહસને અને નિરંતર આત્મ્યા કરે એવા કલહને (કળિયાને) ઉત્પન્ન કરે છે.

એ જ દારૂ તમેગુણી માણસમાં અપવિત્રતા, નિદ્રા, મત્સર, અગમ્યાગમનની લાલસા અને અસત્ત્વ ભાવણને ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૮૬

શુક્તના ગુણો।

રક્તપિત્તકરં શુક્તં છેદિ શુક્તવિપાચનમ્ ।

વૈસ્વર્યં જરણં શ્લેષ્મપાણ્ડુકમિહરં લઘુ ॥

તીક્ષ્ણોષ્ણં મૂત્રલં દુર્ધં કફમં કટુપાકિં ચ ॥૧૮૭

(દહીં, મધ, ગોળ, લણૂ તથા કાંજ વગેરે પદાર્થોને સ્વચ્છ વાસણમાં ભરી ધાન્યના ગંજમાં ત્રણ રાત્ર સુધી રાખી ચૂકતાં તેમાં જ આથી આવે છે તે શુક્ત કહેવાય છે.) એ શુક્ત રક્તપિત્ત કરનાર, કફ વગેરેનું છેદન કરનાર, ખાધેલું પચાવનાર, સ્વર બગાડનાર, આમને જીર્ણ કરનાર, હલકું, કફના વધારાવાળા પાંદુરોગને તથા કૃમિઓને હરનાર, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, મૂત્રજનક, પ્રિય લાગે એવું, કફ હણનાર અને પાકમાં તીક્ષ્ણ છે. ૧૮૭

આસુતના ગુણો।

તદ્વત્તદાસુતં સર્વં રોચનં ચ વિશેષતઃ ॥૧૮૮॥

ઉપર કહેલા શુક્તમાં આથેલાં કંદમૂળ વગેરે કે જેઓ આસુત કહેવાય છે, તેઓ પણ શુક્તના જેવા જ ગુણોવાળાં છે અને વિશેષ કરી રશિ ઉપજાવનારાં છે. ૧૮૮

દ્રવ્યોના ભેદથી શુક્તોના ગુણોના ભેદ ।
ગૌહાનિ રસશુક્તાનિ મધુશુક્તાનિ યાનિ ચ ।
યથાપૂર્વં ગુસ્ત્રારામ્યમિષ્યન્દકરાણિ ચ ॥૧૮૯॥

ગોળના સંબંધવાળા, શેલડી વગેરેના રસના સંબંધવાળા અને મધના સંબંધવાળા આથાઓમાં મિથુના સંબંધવાળા આથાઓ કરતાં શેલડી વગેરેના રસના સંબંધવાળા આથાઓ અને તેના કરતાં ગોળના સંબંધવાળા આથાઓ વધારે ભારે

અભિષ્યંદી (સ્રોતોને લીના કરી દેનારા) છે. લીંબુનો રસ, પીપરીમૂળ અને મધને સ્વચ્છ વાસણમાં ભરી તે વાસણને ધાન્યના ગંજમાં તથા રાત સુધી દાદી મૂકવાથી જ આથો થાય, તે મધુશુક્ત કહેવાય છે. ૧૮૯

તુષોદકના તથા સોવીરકના ગુણો
તુષામ્બુ દીપનં હૃયં હૃત્પાન્ડુક્રમિરોગનુત્ ।
ગ્રહ્મ્પર્ણવિકારઘ્નં મેદિ સૌવીરકં તથા ॥૧૯૦॥

ફેતરાં સહિત કાચા જવને ટુકડે ટુકડા કરીને (ભરડીને) પાણીમાં આથવાથી થયેલું તુષોદક અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, પ્રિય લાગે એવું છે અને હૃદયરોગ, પાંડુરોગ તથા કૃમિરોગને હરનાર છે. ફેતરાં કાઢી નાખી પકાવેલા જવના ટુકડે ટુકડા કરી આથવાથી જ સૌવીરક થાય છે, તે અહણીના તથા અરશના વિકારને હણનાર અને દસ્ત લગાડનાર છે. ૧૯૦

ધાન્યામ્લના ગુણો
ધાન્યામ્લં ધાન્યયોનિસ્વાલીકૃતં દાહનાશનમ્ ।
સ્પર્શાત્પાનાતુ પવનકફવૃષ્ણાહરં લઘુ ॥
તૈક્ષ્ણ્યઞ્ચ નિર્દેરદાશુ કફં મજ્જપધારણાત્ ।
મુલવૈરસ્પદૌર્ગન્ધ્યમલશોષપ્લ્કમાપહમ્ ॥
દીપનં જરણં મેદિ હિતમાસ્થાપનેષુ ચ ।

સમુદ્રમાશ્રિતાનાં ચ જનાનાં સાત્ત્વ્યમુચ્યતે ॥૧૯૧॥
‘આખાતું’ તથા ‘કાઠરા વગેરેનું’ ચૂર્ણ આથવાથી જ ધાન્યામ્લ થાય છે, તે ધાન્યથી ઉત્પન્ન થયેલું હોવાને લીધે પ્રાણધારક અને છે, સ્પર્શથી દાહનો નાશ કરે છે, પીવાથી વાયુ તથા કફ સંબંધી તરશને હરે છે અને હલકું છે. તે તીક્ષ્ણ હોવાને લીધે કફને તુરત બહાર કાઢી નાખે છે. તેના કાગળા કરવાથી મોઢાની મોળ, કુંઠંધપાંડું, મળ, શોષ તથા થાકનો નાશ થાય છે. ધાન્યામ્લ જમ અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, તેમ પાચન છે, દસ્ત પાડનાર છે અને નિદ્રાબંધિત (આથ, દૂધ તથા

તેલને મિશ્રિત કરી દેવામાં આવતી પિચકારી)- માં પણ હિતકારી છે તથા સમુદ્રના કિનારા પર રહેનારા લોકોને તો સાત્ત્વ્યજ (સ્વાભાવિક અનુપૂળજ) છે. ૧૯૧

इति मद्यर्कः

अथ मृत्राणि

અમુક મૂત્રોના સામાન્ય ગુણો

ગોમહિષગાવિગજહયસરોપાનાં મૂત્રાણિ તીક્ષ્ણાણિ કટ્ટન્યુષ્ણાણિ તિક્તાણિ લવણાનુરસાણિ લઘૂ- નિ શોધનાણિ કફસાતક્રમિમેદોવિષ્ણુલ્લમાર્ગઉદર- કુષ્ઠશોફારોચક્રપાન્ડુરોગહરાણિ હૃદયાણિ દીપનાણિ ચ સામાન્યતઃ

भवतथात्र ॥

તત્સર્વં કહુતીક્ષ્ણોષ્ણં લવણાનુરસં લઘુ ।
શોધનં કફસાતઘ્નં ક્રમિમેદોવિષાપહમ્ ॥
અર્ગોઞ્ઠરગુલમ્નં શોફારોચક્રનાશનમ્ ।
પાન્ડુરોગહરં મેદિ હૃયં દીપનપાચનમ્ ॥૧૯૨॥

ગાય. ભેંશ, બકરી, ગાડરી, હાથી, ઘોડા, ગધેડા અને ગરૂનાં મૂત્રો તીક્ષ્ણ છે, તીખાં છે, ઉષ્ણ છે, કડવાં છે, ખારા રસને અનુસરતાં છે, હલકાં છે, મળોની શુદ્ધિ કરનારાં છે, પ્રિય લાગે એવાં છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનારાં છે અને કફ, વાયુ, કૃમિ, મેદ, વિષ, ગુદમ, અરશ, ઉદરરોગ, કાઠ, સોજા, અરોચક તથા પાંડુરોગને હરનારાં છે.

આ વિષયના શ્લોકોમાં લગવાનું ધન્યંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે: ‘સર્વં જાતનાં મૂત્રો તીખાં છે, તીક્ષ્ણ છે, ઉષ્ણ છે, ખારા રસને અનુસરનારાં છે, હલકાં છે, મળોની શુદ્ધિ કરનારાં છે, દસ્ત લગાડનારાં છે, પ્રિય લાગે એવાં છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનારાં છે, પાચન છે અને કફ, વાયુ, કૃમિ, મેદારોગ, વિષ, અરશ, ઉદરરોગ, ગુદમ, સોજા, અરોચક તથા પાંડુરોગને નાશ કરનારાં છે. ૧૯૨

ગામૂત્રના ગુણો

ગોમૂત્રં કટુ તીક્ષ્ણોષ્ણં સધારવાન્ન વાતલમ્ ।

લઘ્વચિદીપનં મેઘ્યં પિત્તલં કફવાતજિત્ ॥

શૂલગુલ્મોદરનાદહિરંકાસ્થાપનાદિપુ ।

મૂત્રપ્રયોગસાધ્યેપુ ગવ્યં મૂત્રં પ્રયોજયેત્ ॥૧૯૩॥

ગાયતું મૂત્ર તીષ્ણું છે, તીક્ષ્ણ છે, ઉષ્ણ છે, સારવાળું હોવાને લીધે વાયુને ઉત્પન્ન કરનાર નથી, હલકું છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, પવિત્ર છે, પિત્તને વધારનાર છે અને કફ તથા વાયુને મટાડનાર છે. શૂળ, ગુલ્મ, ઉદરરોગ, મલબંધ, વિરેચન તથા નિઃશ્વસિત વગેરે જે વિષયો મૂત્રના પ્રયોગને લાયક જણાય, તેઓમાં ગાયના મૂત્રનો પ્રયોગ કરવો. ૧૯૩

ભેંશના મૂત્રના ગુણો

દુર્નામોદરશૂલેષુ કુષ્ઠમેદાવિશુદ્ધિપુ ।

આનાહશોકગુલ્મેષુ પાણ્ડુરોગે ચ માહિપમ્ ॥૧૯૪॥

ભેંસતું મૂત્ર અરશ, ઉદરરોગ, શૂળ, કોઠ, પ્રમેહ, જલદીની બરાબર નહિ થયેલી શુદ્ધિ, મલબંધ, સોજ, ગુલ્મ અને પાંડુરોગ ઉપર હિતકારી છે. ૧૯૪

ખંડરીના મૂત્રના ગુણો

કાસશ્વામાપહં શોષકામલાપાણ્ડુરોગનુત્ ।

કટુતિક્તાનિયતં છાગમીપન્મારુતકોપનમ્ ॥૧૯૫॥

ખંડરીનું મૂત્ર તીખા તથા કડવા રસવાળું છે, કાંઈક વાયુને પ્રકુપિત કરનાર છે અને ખાંસી શ્વાસ, શોષ, કમળો તથા પાંડુરોગને મટાડનાર છે.

ગાઠરીના મૂત્રના ગુણો

કાસપ્તીહોદરશ્વાસશોષવર્ચઘ્ને હિતમ્ ।

સધારં તિક્તકટુકમુષ્ણં વાતપ્રમાવિકમ્ ॥૧૯૬॥

ગાઠરીનું મૂત્રસારવાળું, કડવું, તીષ્ણ, ઉષ્ણ, વાયુને હણનાર અને ખાંસી, બરલનું દરદ, ઉદરરોગ, શ્વાસ તથા મલબંધ ઉપર હિતકારી છે.

ધોડાના મૂત્રના ગુણો

દીપનં કટુતીક્ષ્ણોષ્ણં વાતચેતોવિકારનુત્ ।

આશ્યં કફદરં મૂત્રં કૃમિદદ્રુપુ શસ્યતે ॥૧૯૭॥

ધોડાનું મૂત્ર અગ્નિને દીપ્ત કરનાર, તીષ્ણ, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, કૃમિ તથા દાદર ઉપર હિતકારી અને વાયુ, ચિત્તના વિકારો તથા કફ ટાળનાર છે.

હાથીના મૂત્રના ગુણો

સતિકં લગ્નં મેદિ વાતપ્રં પિત્તકોપનમ્ ।

તીક્ષ્ણં ક્ષારં કિલાસે ચ નાગં મૂત્રં પ્રયોજયેત્ ॥

હાથીનું મૂત્ર કડવું, ખારું, દસ્ત પાડનાર, વાયુને હણનાર, પિત્તને પ્રકુપિત કરનાર અને તીક્ષ્ણ છે. ક્ષાર કરવામાં અને કિલાસ નામના કોઠ ઉપર હાથીના મૂત્રનો પ્રયોગ કરવો. ૧૯૮

ગધેડાના મૂત્રના ગુણો

ગરચેતોવિકારપ્રં તીક્ષ્ણં ગ્રહણિરોગનુત્ ।

દીપનં ગાર્દભં મૂત્રં કૃમિવાતકફાપહમ્ ॥૧૯૯॥

ગધેડાનું મૂત્ર તીક્ષ્ણ છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે અને વિષ, ચિત્તના વિકારો, ગ્રહણીરોગ, કૃમિઓ, વાયુ તથા કફને ટાળનાર છે.

જીંડના મૂત્રના ગુણો

શોકકુષ્ઠોદરોન્માદમારુતકૃમિનાશનમ્ ।

અશોષં કારમં મૂત્રં ॥૨૦૦॥

જીંડનું મૂત્ર સોજ, કોઠ, ઉદરરોગ, ઉન્માદ, વાયુ, કૃમિઓ તથા અરશને હણનાર છે અને ઝેરને પણ ટાળનાર છે. ૨૦૦

માણસના મૂત્રના ગુણો

માનુષ્યં ચ વિપાપહમ્ ॥૨૦૧॥

માણસનું મૂત્ર ઝેરને ટાળનાર છે. (જેઠ માણસનું મૂત્ર ગોમૂત્ર વગેરે આઠ મૂત્રોમાં ગણ્યું નથી, તેપણ ધન્વંતરિના શ્લોકોમાં 'સર્વ ભતનાં મૂત્રો' એ વાક્યમાં સૂચવાઈ ગયેલ છે, માટે એ મૂત્રને આહીં દાખલ કર્યું છે.) ૨૦૧

ઉક્ત-અતુક્ત પ્રવાહી દ્રવ્યોના ગુણોનો વિચાર
દ્રવદ્રવ્યાણિ સર્વાણિ સમાસાત્કીર્તિતાનિ તુ ।
કાલદેશવિભાગત્તો નૃપતેદાતુમર્હતિ ॥ ૨૦૨ ॥

આ અધ્યાયમાં સધળાં પ્રવાહી દ્રવ્યો
ગુણોની સાથે સંદેષથી કથાં છે; પણ વિસ્તારથી
કથાં નથી; એટલા માટે દેશકાળના વિભાગોને
જાણનારા રાજપૈત્રે આ દિગ્દર્શન પ્રમાણે પોતાની
બુદ્ધિથી પ્રવાહી દ્રવ્યોના ગુણોનો સંપૂર્ણ વિચાર
કરી તેઓનો પ્રયોગ કરવો. ૨૦૨

અધ્યાય ૪૬ મો ૧૮૫૫, ૧૮૫૬, ૧૮૫૭

ઉપક્રમ

અત્યંતોક્તપાનવિધિમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
યથોવાચ ભગવાન્ ધન્યન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'અન્નપાનવિધિ'^૧
નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું
કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્યન્તરિએ સુશ્રુતની
પાસે કહેલું છે. ૧

અન્નપાનના વિધિ વિષે સુશ્રુતનો પ્રશ્ન

ધન્યન્તરિમનિવાદ્ય સુશ્રુત ઉવાચ । પ્રાગમિ-
હિતઃ પ્રાણિનાં પુનર્મૂલમાહારો વલવર્ણાંજસાં ચ । સ
પદ્મ સ્પેષાયત્તો, રસાઃ પુનર્દ્રવ્યાશ્રયિણો દ્રવ્યરસ-
ગુણવીર્યવિપાકનિમિત્તે ચ ક્ષયપૃદ્ધી દોષધાતુનાં
સામ્યં ચ । પ્રદ્ધાદેરપિ ચ લોકસ્વાહારઃ સ્થિત્યુત્પત્તિ-
વિનાશહેતુરાહારાદંવામિવૃદ્ધિર્વલમારોગ્યં વર્ણેન્દ્રિ-
યપ્રસાદશ્ચ, તથાહારવૈષમ્યાદસ્વાસ્થ્યમ્ । તસ્યાશિ-
તપીતલીઢ્યાદિવસ્થા નાનાદ્રવ્યાત્મકસ્થાનેકવિધ-
વિકલ્પસ્થાનેકવિધપ્રમાણસ્ય પૃથક્પૃથક્કાન્દ્રવ્યરસગુણ-
વીર્યવિપાકપ્રમાણકર્માર્ણીષ્ટામિ જ્ઞાતુમ્ । નહનવ-
બુદ્ધસ્વમાવા મિપજઃ સ્વસ્થાનુવૃત્તિ રોગનિગ્રહણં ચ
કર્તુ સમર્થાઃ । આહારમૂલાશ્ચ સર્વપ્રાણિનો યસ્માન્-
સ્માદન્નપાનવિધિમુપદિશતુ મે ભગવાન્ ॥ ૨ ॥

૧ અન્નોના તથા અન્નપાનાદિકના ગુણો

સુશ્રુતે પ્રણામ કરીને ભગવાન ધન્યન્તરિને
પૂછ્યું : 'મહારાજ ! પ્રાણીઓનું તથા પ્રાણી-
ઓના બળનું, વર્ણનું અને યોગ્યસતું મૂળ કાણુ
આધાર છે. એ આધાર છ રસોને આધીન છે, છ
રસો દ્રવ્યોને આધીન છે અને દોષોનાં તથા
ધાતુઓનાં કાય, વૃદ્ધિ તથા સામ્ય, એ દ્રવ્યોના
રસોથી, ગુણોથી, વીર્યોથી તથા વિપાકોથી થાય
છે, એમ આપ પ્રથમ કહી ગયા છો. પ્રદ્ધાથી
માંદીને જે જે પ્રાણીઓ છે તેઓની ઉત્પત્તિનો,
સ્થિતિનો અને પ્રલયનો હેતુ આધાર જ છે.'

આધારથી જ શરીરની અભિવૃદ્ધિ, બળ તથા
આરોગ્ય થાય છે; આધારથી જ વર્ણોનું સારા-
પણું તથા ઇન્દ્રિયોનું સામ્ય^૨ થાય છે અને
આધારના જ અન્યથા ઉપયોગથી અસ્વસ્થપણું
થાય છે. ભક્ષ્ય, ભોજ્ય, પેય અને લેહ એ રીતે-
આરં પ્રકારોવાળા, પૃથ્વી આદિ અનેક દ્રવ્યોથી
ઉત્પન્ન થતા, અનેક ગોઠવણોવાળા તથા અનેક
પ્રભાવોવાળા તે આધારનાં જે જે જુદાં જુદાં
દ્રવ્યો છે, તેઓનાં રસોને, ગુણોને, વીર્યોને, વિપા-
કોને, પ્રભાવોને તથા કર્મોને હું જુદાં જુદાં જાણવા
હજી છું; કેમ કે જેઓએ આધારના સ્વભાવો
જાણ્યા ન હોય, તે પેલો સ્વસ્થ માણસોની સ્વસ્થ-
તાને આહારથી શકતા નથી અને રોગી માણસો-
ના રોગોનો નિગ્રહ કરી શકતા નથી. આધાર જ
જે સર્વ પ્રાણીઓનું મૂળ છે; એટલા માટે આપ
અન્નો તથા અન્નપાનાદિકના પ્રકારોને ઉપદેશો.'

ધન્યન્તરિના ઉત્તરનો આરંભ

ઇત્યુક્તઃ પ્રોવાચ ભગવાન્ ધન્યન્તરિરથ રણ-
વત્સ સુશ્રુત યથાપ્રશ્નમુચ્યમાનમુપધારયસ્વ ॥ ૩ ॥

આ પ્રમાણે સુશ્રુતના પ્રશ્નને સાંભળી, ભગ-
વાન ધન્યન્તરિ જોડ્યા : 'પુત્ર સુશ્રુત ! હું તમારા
પૂછવા પ્રમાણે ઉત્તર આપું છું, તે શ્રવણ કરો. ૩

શાલિ(હિમંતઋતુમાં પાકનારા ચોખા)ની
જાતો અને ગુણો

તત્ર લોહિતકશાલિકલમકર્દમકપાણ્ડુક્ષ્મ-
ન્ધકશક્તુનાહૃતપુષ્પાણ્ડકપુષ્પદરીકમહાશાલિશીતમી-
રુકરોધપુષ્પકદીર્ઘશૂકકાચ્ચનકમહિપમસ્તકહાયન-
કદૂપકમહાદૂપકપ્રમૃતયઃ શાલયઃ ।

મધુરા વીર્યતઃ શીતા લઘુપાકા વલાવહાઃ ।

પિત્તગ્નાલ્પાનિલકફાઃ સ્લિગ્ધા વદ્ધાલ્પવર્ચસઃ ॥

તેષાં લોહિતકઃ શ્રેષ્ઠો દોષઘ્નઃ શુક્રમૂત્રલઃ ।

ચક્ષુષ્યો વર્ણવલકૃત્સ્વર્યો હૃદયઃ શ્રમાપહઃ ॥

વ્રણ્યો જ્વહરથૈવ સર્વદોષવિપાપહઃ ।

તસ્માદલ્પાન્તરગુણાઃ ક્રમશઃ શાલયોચ્ચરાઃ ॥૪૥॥

લોહિતક (રાતા સંધીચોખા), કલમક,
કર્દમક (પણા કાદવમાં ઉત્પન્ન થનારા), પાંડુક
(સફેદ ફોતરાવાળા તથા સફેદ અણીવાળા),
સુગંધક (રંધાય ત્યારે જમાંથી સુગંધ આવે છે
તે), શકુનાદૃત (ઉત્તરકુર ખંડમાંથી હંસોએ
અથવા ગરુડે આણેલા), પુષ્પાંડક (ફૂલ જેવા),
પુંડરીક (સફેદ કમળ જેવા સફેદ, સુકુમાર તથા
સુગંધી), મહાશાલિ (જડા), શીતલીરક
(ઠંડીથી બગડી જનાર), રોધ્રપુષ્પક (લોધ-
રના ફૂલ જેવી અણીવાળી), દીર્ઘશૂક (લાંબી
અણીવાળા), કાચનક (પીળા વર્ણવાળા), મહિપ-
મસ્તક, હાયનક (વધારેમાં વધારે એક વર્ષ
સુધી સારા રહેનારા), દૂપક અને મહાદૂપક વગેરે
શાલિની જાતિઓ છે.

૧ ચોખા અનેક જાતના થાય છે. એમાંથી
દેટલીક જાતના અથવા જાતવાળી ડહન લખે છે કે,
'ચોખાની જાતો તે તે દેશમાં જુદાં જુદાં નામોથી
ખેલવામાં આવે છે, માટે તે તે દેશના લોકોને પૂછીને
જાણી લેવી.' ગુજરાતીમાં પણ ઘરાણાવ, પટણી,
અમિરહોર, ખગલી, મીનીસકર, ઉચ તથા વીરચટી
વગેરે અનેક જાતો ખેલવામાં આવે છે, પણ તેઓમાં
અધિક જાત સંસ્કૃતમાં અધિક નામથી કહેવાય છે; એ
જાણખાવું બની શકતું નથી.

સધળા શાલિઓ મધુર છે, શીતવીર્યવાળા
છે, પાકમાં હલકા છે, બળ આપનારા છે, પિત્તને
હણનારા છે, કાંઈક વાયુને તથા કફને ઉત્પન્ન
કરનારા છે, સ્નિગ્ધ છે અને વિષાને બાંધનારા
તથા અદ્ય કરનારા છે. એ સધળા શાલિઓમાં
લોહિતક (રાતા સંધીચોખા) શ્રેષ્ઠ છે, કોષોને
હણનારા છે, વીર્યને તથા મૂત્રને વધારનારા છે,
નેત્રોત્તું હિત કરનારા છે, વર્ણને સારી કરનારા
છે, બળ આપનારા છે, સ્વરને સારી કરનારા છે,
હૃદયને પ્રિય લાગે એવા છે, શ્રમને ટાળી નાખ-
નારા છે, મૂત્રને શુદ્ધ કરનારા છે અને સર્વ કોષોને
તથા સર્વ વિષોને હણનારા છે. લોહિતક પછીના
ઉપર કહેલા બીજા શાલિઓ એથી ઉત્તરોત્તર
અનુક્રમે ઓછાં ગુણોવાળા છે. ૪

એ મહિને પાકનારા ચોખાની જાતો

પટિકાકાન્તકપુકુન્દકપીતકપ્રમોદકકાકલ-
કાસનપુષ્પકમહાપટિકચૂર્ણકકુરવકકેદારકપ્રમૃતયઃ
પટિકાઃ ।

રસે પાકે ચ મધુરાઃ શમના વાતાપિત્તયોઃ ।

શાલીનાં ચ ગુણેસ્તુલ્યા વૃંહણાઃ કફશુકલાઃ ॥

પટિકઃ પ્રવરસ્તેષાં કપાયાનુરસો લઘુઃ ।

મૃદુઃ સ્લિગ્ધસિદોષઘ્નઃ સ્થૈર્યકૃદ્વલચર્ધનઃ ॥

વિપાકે મધુરો ગ્રાહી તુલ્યો લોહિતશાલિભિઃ ।

શેષાસ્તલ્પાન્તરગુણાઃ પટિકાઃ ક્રમશો ગુણૈઃ ॥૫૦॥

પાટિક (વધારે ઘોળાશવાળા સાદીચોખા),
કાંચુક, સુકુંદક, પીતક, પ્રમોદક, કાંકલક,
અસનપુષ્પક, મહાપટિક, ચૂર્ણક, કુરબક અને
કેદાર વગેરે જાતના ચોખા પાટિક કહેવાય છે.
(એમાં સુકુંદક, કાંકલક, અસનપુષ્પક, કુરબક
અને કેદાર; એ કાળા વર્ણવાળા થાય છે અને
બીજા ઘોળા તથા કાળા વર્ણવાળા થાય છે.)

સધળા પટિકા રસમાં તથા પાકમાં મધુર
છે, વાયુને તથા પિત્તને શામલનારા છે, શાલિઓના

ગુણોથી પણ યુક્ત છે, પુષ્ટિ આપનારા છે અને કફ તથા વીર્યને વધારનારા છે. એ સધળા પષ્ટિકો-માં પષ્ટિક (અધિક ધોળાશવાળા સાઠીચોખા^૧) ઉત્તમ છે, પેટામાં કપાય રસવાળા છે, હલકા છે, દોષમળ છે, સ્નિગ્ધ છે, ત્રણે દોષોને હણનારા છે, શરીરને દઢ કરનારા છે, બળ વધારનારા છે, વિપાકમાં મધુર છે, દંત રોકનાર છે અને રાતા સંધીચોખાના જેવા ગુણોવાળા છે. બાછીના પષ્ટિક ઉત્તરોત્તર અનુક્રમે કાંઈક કાંઈક ઓછા ગુણોવાળા છે. ૫

ત્રીહિ (ચોખાસામાં પાકનારા ચોખા)ની જાતો અને ગુણો

કૃષ્ણત્રીહિશામુલજતુમુરુનન્દીમુલલાવાલક-ત્વરિતકકુકુટાણ્ડકપારાધતકપાટલપ્રમૃતયોત્રીહયઃ॥
કપાયમધુરાઃ પાકે મધુરા વીર્યતોઽહિમાઃ ।
અલ્પાભિષ્વન્દિનસ્તુલ્યાઃ પષ્ટિકર્વદ્વર્ચસઃ ॥
કૃષ્ણત્રીહિર્વસ્તેષાં કપાયાનુરસો લઘુઃ ।
તમ્માદલ્પાન્તરુણાઃ ક્રમશો ત્રીહયોઽપરે ॥ ૬ ॥

કૃષ્ણત્રીહિ (કાળીઅણીવાળા), શાલા-મુખ (થેત તથા શ્યામવર્ણવાળા), જતુમુખ (લાખ જેવી અણીવાળા), નંદીમુખ (આડની આંચ જેવી અણીવાળા), લાવાલક (લાવાં પક્ષીની આંખ જેવા વર્ણવાળા), ત્વરિતક (સાઠી-ચોખાઓની પેઠે જ તુરત પાકનારા), કુકુટાંડક (કૂકડાના ઈંડા જેવા ગોળ તથા સફેદ), પારા-વતક (કપૂતર જેવા વર્ણવાળા) અને પાટલક (પાડળના ફૂલ જેવા વર્ણવાળા) વગેરે ત્રીહિની જાતો છે.

૧ આ ચોખાને એક જગ્યાએ વાપ્યા બાદ ઉપાડવા-મા આવના નથી. તે ફક્ત આઠ દિવસમાં જ પાકે છે. તે ઓછા રસકસવાળા અને ચીકણવાળા હોવાથી હલકા છે. જ્યારે બીજા ચોખાનું રોષેલું ધરુ એક મહિને બીજા ખેતરમાં, બીજામાથી જોળમાં એમ ચારપાંચ માસ પાકતાં થાય છે. આ રીતે તે રસકસવાળા હોવાથી ભારે થાય છે. પ્ર.

સધળા ત્રીહિઓ પ્રાકમાં મધુર છે, ઉષ્ણ-વીર્યવાળા છે, જરાક અભિષ્વંદી (ઓતો વગેરે-ને બીના કરનારા) છે, વિષાને બાંધનારા છે અને પષ્ટિકોના જેવા ગુણોવાળા છે. ત્રીહિઓમાં કાળા ત્રીહિઓ સર્વથી ઉત્તમ છે, પેટામાં કપાય રસવાળા છે અને હલકા છે. એ પક્ષીના બાછીના ત્રીહિઓ ઉત્તરોત્તર અનુક્રમે થોડા થોડા ઓછા ગુણોવાળા છે. ૬

ભૂમિ પરતે ચોખાના ગુણો
દગ્ધાયામવનો જાતાઃ શાલયો લઘુપાકિનઃ ।
કપાયા વદ્ધરિપ્મૂત્રા રૂક્ષાઃ શ્વેત્પાપકર્ષણાઃ ॥
સ્થલજાઃ કફપિત્તજાઃ કપાયાઃ કદુકાન્તવાયાઃ ।
કિંચિત્સત્તિક્તમધુરાઃ પવનાનલમર્દનાઃ ॥
કંદારા મધુરા ઘૃણ્યા ચલ્યાઃ પિત્તનિર્વહણાઃ ।
ઈપ્તકપાયાલ્પમલા ગુરવઃ કફશુકલાઃ ॥ ૭ ॥

ખડ વગેરે પાથરીને બાળેલી પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થયેલા શાલિઓ પેટમાં જલદી પાકી જનારા છે, તૂરા છે, વિષા તથા મૂત્રને બાંધનારા છે, રૂક્ષ છે અને કફને ઓછા કરનારા છે.

બંગલપ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા શાલિઓ કફને તથા પિત્તને હણનારા છે, તૂરા છે, પેટામાં તીખા રસવાળા છે, કાંઈક કડવાશવાળા, મીઠાશ-વાળા છે અને વાયુ તથા જઠરાગ્નિને વધારનાર છે.

આનૂષ^૨ પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા શાલિઓ મધુર છે, વીર્યની પ્રવૃત્તિ કરાવનારા છે, બળ આપનારા છે, પિત્તને ઠાળનારા છે, કાંઈક તૂરા છે, વિષાને અટક કરનારા છે, ભારે છે અને કફને તથા વીર્યને વધારનારા છે. ૭

એક વાર કે વધારે વાર ઉખેડીને બીજા સ્થળમાં વાપેલા ચોખાના ગુણો
રોપ્યાતિરોપ્યા લઘવઃ શીઘ્રપાકા ગુણોત્તરાઃ ।
અદાહિનો દોષહરા ચલ્યા મૂત્રવિવર્દનાઃ ॥ ૮ ॥

૨ આનૂષ એટલે જ્યાં આડખાન વિશેષ હોય તેવા લીલો પ્રદેશ.

એક વાર કે બેત્રણ વાર ઉખેડી-ઉખેડીને
બીજા સ્થળમાં વાવેલા ચોખા હલકા છે, તુરત
પાકી જનારા છે, અધિક ગુણવાળા છે, દાહ
કરતા નથી, દોષોને હરનારા છે, બળ આપનારા
છે અને ભૂતને વધારનારા છે, ૮

છાડવાઓને કાપીને ઉગાડેલા ચોખાના ગુણો
તથા શાલિવર્ગનો ઉપસંહાર

શાલવશ્ચિન્નરૂઢા વે રૂઢાસ્તે વદ્ધવર્ચસઃ ।
તિક્તાઃ કપાયાઃ પિત્તઘ્નાઃ લઘુપાકાઃ કફાવહાઃ ॥
વિસ્તરેણામુદિદૃષ્ટઃ શાલિવર્ગો દિતાહિતઃ ।
તદ્વત્કુધાન્યમુદ્ગાદિમાષાદીનાં ચ વસ્પતે ॥૧૧॥

છાડવાઓને કાપીને ઉગાડેલા ચોખા રક્ષ
છે, વિષાને બાંધનારા છે, કડવા છે, તૂરા છે,
પિત્તને હલુનારા છે, પેટમાં જલદી પચી જનારા
છે અને કફ કરનારા છે.

શાલિવર્ગનું આ હિતાહિતપણું વિસ્તારથી
કહ્યું; હવે એવી રીતે જ ખડધાન્ય, મગ વગેરે
તથા અડદ વગેરેનું પણ હિતાહિતપણું કહેવાશે.

इति शालिवर्गः

अथ कुधान्यवर्गः

ખડધાન્યોની બલો તથા તેઓના ગુણો
કોરદૂપરુચ્યામાકનીવારશાન્તનુવરકોદાલપ્રિય-
ક્ષુમધૂલિફાનાન્દીમુડીકુરવિન્દગવેધુરુસરવરુસ્તોદ-
ર્પણમિકુન્દકવેણુયવપ્રમૃતયઃ કુધાન્યવિશેષાઃ ।

ઉષ્ણાઃ કપાયમધુરા રૂઢાઃ કદુરિપાકિનઃ ।
શ્લેષ્મઘ્ના વદ્ધનિષ્પન્દા વાતાપિત્તપ્રકોપણાઃ ॥
કપાયમધુરાસ્તેષાં શીતપિત્તાપહ્નાઃ સ્મૃતાઃ ।
કોદ્રવય સનીવારઃ કપામાકથઃ સયાન્તનુઃ ॥
કૃષ્ણા રક્તાથ પીતાથ શ્વેતાથૈવ પ્રિયજ્ઞવઃ ।
યથોત્તર પ્રધાનાઃ સૂ રૂઢાઃ કફહરાઃ સ્મૃતાઃ ॥
મધૂલી મધુરા શીતા સ્લિગ્ધા નાન્દીમુડી તથા ।
વિશેષી તત્ર ભૂયિષ્ઠં વરુઃ સમુકુન્દકઃ ॥
રૂઢા વેણુવરા ક્રેયા વીર્મોષ્ણાઃ કદુપાકિનઃ ।

વદ્ધમૂત્રાઃ કફહરાઃ કપાયા વાતકોપનાઃ ॥૧૦॥

ઢાદરા, સામો, બંદી, શાંતનુ, નાગલી,
જંગલી ઢાદરા, કાંગ, ઝીણા ઘઉં, નાંદીમુખી
(અણી વગરના ઝીણા તથા લાંબા ઘઉં), કુરુ-
વિંદક, ગવેધુક, બરુક (પર્વતોમાં થતા બરુ
સરખા કાંસડાંઓનાં બીજો કે જ્યો કસયાર દાણા
કહેવાય છે તે), સર (કાંગની બત છે), તોદપણી,
મુકુંદક અને વાંશિયા ઘઉં વગેરે ખડધાન્યોની
બલિઓ છે. (શાંતનુ, કુરુવિંદક, તોદપણી અને
મુકુંદક એ ચારના ગુજરાતી પર્ચોથો મળ્યા નથી.)

ખડધાન્યો ઉષ્ણ, તૂરાં, મધુર, રક્ષ, વિપાક-
માં તીખાં, કફને ટાળનારાં, ભૂતને રોકનારાં અને
વાતને તથા પિત્તને પ્રક્રુપિત કરનારાં છે.

એમાં ઢાદરા, બંદી, સામો અને શાંતનુ
તૂરાં છે, મધુર છે અને શીતપિત્તને ટાળનારાં છે.

કાંગ કાળી, રાતી, પીળી અને સફેદ એમ
ચાર પ્રકારની થાય છે. તેમાં ઉત્તરૈત્તર પ્રધાન
છે, રક્ષ છે અને કફને હરનારી છે. ઝીણા ઘઉં
તથા અણી વગરના ઝીણા લાંબા ઘઉં મધુર
છે, ટાઢા છે તથા સ્નિગ્ધ છે. બરુક અને
મુકુંદક એ દ્રવ્યોત્તમોને બહુ જ શોષણ આપ-
નારા છે. વાંશિયા ઘઉં રક્ષ, ઉષ્ણવીર્યવાળા, પાક-
માં તીખા, ભૂતને રોકનારા, કફને હરનારા, તૂરા
અને વાયુને પ્રક્રુપિત કરનારા છે. ૧૦

૧ આ અધ્યાયમાં જે જે ધાન્ય, તૃણધાન્ય, શાક,
કદાચ તથા યજુપક્ષીઓ વગેરેના નામે આપવામાં
આવ્યા છે, તેમાંથી કેટલાકની યોગબાધ આપવામાં
અનિલેષ હોવાથી જલગર્ભને ડાહ્ય કહે છે. 'ધાન્યો
વિષે દેહેદેશના એકતોને પૂછીને, મૂકો વિષે તથા
પક્ષીઓ વિષે દેહેદેશના પારધીઓને પૂછીને, કદાચના-
દિક વિષે વનજ તથા તપસ્વી લોકોને પૂછીને, શાકો
વિષે ગાયના તથા જીવના લોકોને પૂછીને, રાધેલા
અથો વિષે રસોપધવાઓને પૂછીને અને કેટલાક દ્રવ્યો વિષે
ગ્રાધીઓને પૂછીને યોગબાધ મેળવી લેવી.'

મગ વગેરે વેદલ (કોળા) ધાન્યોની જાતો
અને તેમના ગુણો

મુદ્ગવનમુદ્ગકલાયમમકુષ્ઠમધુરમજ્જલ્પચળકસતી-
નત્રિપુટકહેરેખાઢકીપ્રમૃતયો વેદલાઃ ।

કપાયમધુરાઃ શીતાઃ કટુપાકા મરુત્કરાઃ ।

વદ્ધમૂત્રપૂરીપાથ પિત્તશ્લેષ્મહરાસ્તથા ॥

નાત્યર્થ વાતલાસ્તેષુ મુદ્ગા દષ્ટિપ્રસાદનાઃ ।

પ્રધાના હરિતાસ્ત્ર વન્યા મુદ્ગસમાઃ સ્મૃતાઃ ॥

વિપાકે મધુરાઃ પ્રોક્તા મધુરા વદ્ધવર્ચસઃ ।

મકુષ્ઠકાઃ કૃમિકરાઃ કલાયાઃ પ્રચુરાનિલાઃ ॥

આઢકી કફપિત્તમી નાતિવાતપ્રકોષ્ણી ।

વાતલાઃ શીતમધુરાઃ સરુપાયા વિરૂઢાઃ ॥

કરુણોણિતપિત્તમાથળકાઃ પુંસ્ત્વનાશનાઃ ।

હરેણવઃ સતીનાશ્ચ વિજ્ઞેયા વદ્ધવર્ચસઃ ॥

ક્ષતે મુદ્ગમધુરાન્યામન્યે ત્વાધ્માનકારકાઃ ॥૧૧॥

મગ, વનમુદ્ગ (જંગલી મગ), વટાણા, મઢ, મસૂર, સફેદ વર્ણવાળી મસૂર, ચણા, મટર, ખીજી જાતના મટર, નાના વટાણા અને તુવેર વગેરે ધાન્યોની જાતિઓ વેદલ કહેવાય છે.

એ જાતિઓ તૂરી તથા મધુર, ટાઢી, વિપાક-માં તીખી, વાયુ કરનારી, વિષાને તથા ખૂંચને રોકનારી અને પિત્ત તથા કફને કરનારી છે.

એમાં મગ અત્યંત વાયુ કરનારા નથી અને નેત્રોને સ્વચ્છ કરનારા છે. મગમાં પણ લીલાવર્ણવાળા મગ શ્રેષ્ઠ છે, વનમુદ્ગગો મગના જેવા જ ગુણોવાળા છે. મસૂર વિપાકમાં મધુર છે અને વિષાને રોકનાર છે. મકુષ્ઠ ઉપજવનારા છે. વટાણા ખડુ વાયુ કરનાર છે. તુવેર કફને તથા પિત્તને હણનારી છે અને વાયુને જરાક પ્રદુષિત કરનારી છે. ચણા વાયુ કરનારા છે, ટાઢા છે, મધુર છે, ગુરુશવાળા છે, રક્ષતા કરનારા છે, કફ, રુધિર તથા પિત્તને હણનારા છે અને પુરુષત્વને ઓછું કરનારા છે.

નાના વટાણા અને મટર વિષાને બાંધનારા (રોકનારા) છે. આ વેદલ જાતિઓમાં મગ અને મસૂર એ સિવાય સઘળી જાતિઓ પેટમાં આક્રંશે કરનારી છે. ૧૧

અઢના ગુણો

માપો મુલ્મિત્રપુરીપમૂત્રઃ સ્ત્રિગ્યોઘ્નાવૃષ્યો
મધુરોઽનિલઘ્નઃ । સંતર્પણઃ સ્તન્યકરો વિશેપાદ્ વલ-
પ્રદઃ શુક્રકક્ષાવદ્વ્ય ॥૧૨॥

અઢ ભારે છે, વિષા તથા ખૂંચને વિશેષ ગતિ આપનારા, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, વીર્યની પ્રવૃત્તિ કરનારા, મધુર, વાયુને હણનારા, તૃપ્તિ આપનારા, વિશેષે કરી ધાવણ કરનારા, ખળ આપનારા અને વીર્ય તથા કફને વધારનારા છે. ૧૨

ચોળાના ગુણો

કપાયમાવાત્ત પુરીપમેદી ન મૂત્રલો નૈવ કફસ્ય
કર્તા । સ્વાદુર્વિપાકે મધુરોઽલ્પસાન્દ્રઃ સંતર્પણઃ સ્તન્ય-
રુચિપ્રદઃ ॥૧૩॥

ચોળા તૂરા હોવાથી દસ્ત લગાડનારા નથી, ખૂંચ વધારનારા નથી, કફ કરનારા પણ નથી, મધુર છે, વિપાકમાં પણ મધુર છે, તૃપ્તિ આપનારા, ધાવણને વધારનારા, અને રુચિ ઉપજવનારા છે.

કોયાં તથા કાકડોળિયાનાં ક્ષોના ગુણો
માપેઃ સમાને ફલમાત્મગુણમુક્તં ચ કાકાળ-
ફલં તથૈવ ॥૧૪॥

કોયાનાં ક્ષો અને કાકડોળિયાં (અકઢવેલ પણ કહેવાય છે,) તેનાં ક્ષો અઢ જેવા જ ગુણોવાળાં છે. ૧૪

જંગલી અઢના ગુણો

આરણ્યમાષા ગુણતઃ પ્રદિષ્ટા રુઢાઃ કપાયા
અવિદાહિનઃ ॥૧૫॥

જંગલી (અઢબાહ) અઢ સારા અઢદો કરતાં રક્ષ છે, તૂરા છે અને ઘણી વારે પચીને

૧ વાતલ હોવાથી તેમાં તેલ સાથે જ ખાવાનાં રિવાજ છે, કારણ કે તેલ વાયુવિરોધી છે.

બળતરા કરનારા નથી. ૧૫

કળધીના ગુણો

ઉષ્ણઃ કુલત્યો રસતઃ કપાયઃ કઠુર્વિપાકે
કફમારુતમ્નઃ । શુક્રાદમરીગુલ્મનિપૂદનશ્ચ સાંગ્રાહિકઃ
પીનસકાસહારી ॥ ૧૬ ॥

કળધી ઉષ્ણ વીર્યવાળી છે, તૂરા રસવાળી
છે, વિપાકમાં તીખી છે, મિશ્રિત થયેલા કંદ
અને વાયુને તોડનારી છે, દંતને રોકનારી છે
અને વીર્યની પથરી, શુલ્મ, પીનસ તથા ખાંસી
હણનારી છે. ૧૬

અમેહના ગુણો

આનાહમેદોગુદકીલહિકાશ્વાસપહઃ શોણિત-
પિત્તકૃષ્ણ । કફસ્ય હન્તા નયનામયમ્નો વિશેષતો
વન્યકુલત્ય ઉક્તઃ ॥ ૧૭ ॥

અમેહ વિશેષે કરી નેત્રોના રોગોને હણનારી
છે, રુધિર તથા પિત્તને વધારનારી છે અને મલ-
બંધ, મેહ, શુદ્ધીલ નામના અરશ, હેડકી, શ્વાસ
તથા કંદને હણનારી છે. ૧૭

તલના ગુણો

ईपत्कपायो मधुरः सतिक्तः सांग्राहिकः पित्त-
कास्तथोष्णः । तिलो विपाके मधुरो वलिष्ठः स्निग्धो
व्रणालेपन एव पथ्यः ॥ दन्त्योऽग्निमेधाजननोऽल्प-
मूत्रस्त्वच्योऽथ केद्वयोऽनिलहा गुरुश्च । तिलेषु सर्वे-
ष्यसितः प्रधानो मध्यः सितो हीनतरास्तथान्ये ॥ ૧૮

તલ જરાક તૂરા છે, મધુર છે, કડવાશવાળા
છે, મળને રોકનારા છે, પિત્ત કરનારા છે, ઉષ્ણ-
વીર્યવાળા છે, વિપાકમાં મધુર છે, બળ આપનારા
છે, સ્નિગ્ધ છે, દુષ્ટ વસ્તુ ઉપર લેપ કરવામાં
ઉત્તમ છે; પણ ખાવામાં અપથ્ય છે. દાંતો માટે
સારા છે, જઠરાગ્નિ તથા શુદ્ધિ વધારનારા છે,
મૂત્રને અલ્પ કરનાર છે, ધાવણ વધારનારા છે,
ત્વચાને સારી કરનારા છે, કેશને પણ સારા
કરનારા છે, વાયુને હણનારા છે અને ભારે છે.

તલોમાં કાળા તલ સર્વથી મુખ્ય છે, ધોળા તલ
મધ્યમ છે અને પીળા તથા રાતા વગેરે બીજા
તલો અતિહીન-અધમ છે. ૧૮

જવના ગુણો

यवः कपायो मधुरो हिमश्चकटुर्विपाके कफ-
पित्तहारी । व्रणेषु पथ्यस्तिलवच्च नित्यं प्रवद्धमूत्रो
बहुवातवर्चाः ॥ स्वर्याग्निमेधास्वरवर्णकृच्च सपिच्छि-
लः स्थूलविलेखनश्च । मेदोमरुतद्विहरणोऽतिरूक्षः
प्रसादनः शोणितपित्तयोश्च ॥ ૧૯ ॥

જવ તૂરા છે, મધુર છે, ટાઢા છે, વિપાકમાં
તીખા છે, કંદ તથા પિત્તને હરનારા છે, વ્રણ
ઉપર સર્વદા તલો જેવા જ પથ્ય છે, મૂત્રને અલ્પ
કરનારા છે, ક્રોધાના વાયુને તથા વિદ્યાને વધારનારા
છે, ચીકાશવાળા છે, જડા માણસના મેદને ઓછો
કરનારા છે, મેદથી આવરણ પામેલા વાયુને તથા
ત્વાને હરનારા છે, અતિરૂક્ષ છે, રુધિરને તથા પિત્તને
સ્વચ્છ કરનારા છે, દંઢતા કરનારા છે, જઠરાગ્નિને
વધારનારા છે, શુદ્ધિ આપનારા છે, સ્વર સારો
કરનારા છે અને વર્ણને પણ સારો કરનારા છે.

અતિયવ(અણી વગરના નાના જવ)ના ગુણો

एभिर्गुणैर्हीनतरास्तु किंचिद्विद्याद्यवभ्योऽति-
यवानशेषैः ॥ ૨૦ ॥

અણીવગરના કાળા તથા રાતા નાના જવમાં,
ઉપર કહેલા જવના સધળા ગુણો અત્યંત ઓછા છે.

બર્ડના ગુણો

गोधूम उक्तो मधुरो गुरुश्च त्रयः स्थिरः
शुक्ररुचिप्रदश्च ॥ स्निग्धोऽतिशीतोऽनिलपित्तहन्ता
संधानकृच्छ्लेष्मकरः सरश्च ॥ ૨૧ ॥

ધર્ડ મધુર છે, ભારે છે, બળ આપનારા
છે, શરીરને દંઢ કરનારા છે, વીર્યને વધારનારા
છે, રુચિ આપનારા છે, અત્યંત સ્નિગ્ધ છે,
અત્યંત ટાઢા છે, વાયુ તથા પિત્તને હણનારા
છે, ભગિલાને સાંકળનારા છે, દંત ઉતારનાર છે,

અને તથા દોષ તો કદ્ કરનારા છે. ૨૧

શિંગોના સામાન્ય ગુણો

રુઢઃ કપાયો વિપશોકશુક્રવલાસદષ્ટિધ્ય-
કૃદિદાહી ॥ કડુર્વિપાકે મધુરસ્તુ શિમ્બઃ પ્રભિજ-
વિષ્માસ્તપિત્તલથ ॥ ૨૨ ॥

શિંગો રક્ષ છે, તૂરી છે, બળતરા કરનારી છે, વિપાકમાં તીખી છે, મધુર છે, વિઘ્નનું ભેદન કરનારી છે, વાયુ તથા પિત્તને વધારનારી છે, અને વિષ, સોજો, કદ્ તથા દષ્ટિનો ક્ષય કરનારી છે.

બુદ્ધાબુદ્ધા વર્ણો ઉપરથી શિંગોના ગુણો

સિતાસિતાઃ પીતઋક્ત્કર્ણા મગ્નિ વેજ્ઞેરુ-
મિધાસ્તુ શિમ્બાઃ ॥ યથાદિતસ્તે ગુણતઃ પ્રધાના
જ્ઞેયાઃ કદ્રૂષ્ણા રસપાકયોથ ॥ ૨૩ ॥

ધોળી, કાળી, પીળી તથા રાતી જે અનેક પ્રકારની શિંગો થાય છે, તેમાં રાતી કરતાં પીળી, પીળી કરતાં કાળી અને કાળી કરતાં ધોળી શિંગો ઉત્તમ ગુણોવાળી છે અને રસમાં તથા પાકમાં તીખી તથા ઉષ્ણવીર્યવાળી છે. ૨૩

પરચૂરણ શિંગોના ગુણો

સહાદ્રયં મૂલકજાશ્ચ શિમ્બાઃ કુશિમ્બિવહ્લીપ્ર-
મયાસ્તુ શિમ્બાઃ ॥ જ્ઞેયા વિપાકે મધુરા રસે ચ
વલપ્રદાઃ પિત્તનિર્વહ્ણાશ્ચ ॥ ૨૪ ॥

અડખાઉ મગની તથા અડખાઉ અડદની શિંગો, મોધરા તથા પરબોલિયાં વેલાની શિંગો વિપાકમાં મધુર છે, રસમાં પણ મધુર છે, બળ દેનારી છે અને પિત્તને શાંત કરનારી છે. ૨૪

મગ વગેરે વૈદલ ધાન્યોની શિંગોના ગુણો

વિદાહવન્તથ મૃશં ચ રુઢા વિષ્ટમ્બ જીર્ય-
ન્ત્વનિલપ્રદાથ ॥ રુચિપ્રદાથૈવ સુદુર્જરાથ સર્વે
સ્મૃતા વૈદલિકાસ્તુ શિમ્બાઃ ॥ ૨૫ ॥

મગ વગેરે વૈદલ ધાન્યોની ફૂલી શિંગો બળતરા કરનારી છે, અત્યંત રક્ષ છે, પેટમાં ગડગડાટ કર્યા પછી પચે છે, વાયુ વધારનારી

છે, રચિકારક છે અને માંડમાંડ પચે એવી દોષ છે. ૨૫

કસુંબાના તથા અળસીના ગુણો

કડુર્વિપાકે કદ્રુઃ ક્રમ્ભો વિદાહિમાવાદ-
હિતઃ ક્રુમ્ભઃ ॥ ઉષ્ણાતસીલાદુરસાઽનિલમ્ભી
પિત્તોલ્પ્વણા સ્વાત્કદુકા વિપાકે ॥ ૨૬ ॥

કસુંબો તીખો છે, વિપાકમાં પણ તીખો છે, કદ્ને હણનાર છે અને ધણી વારે પથવાને લીધે બળતરા કરનાર દોવાથી અહિતરૂપ છે.

અળસી ઉષ્ણવીર્યવાળી છે, મધુર છે, વાયુને હણનારી છે, પિત્તને બદુ વ પ્રદુષિત કરનારી છે અને વિપાકમાં તીખી છે. ૨૬

ધોળા સરસવના ગુણો

પાકે રસે ચાપિ કદુઃ પ્રદિષ્ટઃ સિદ્ધાર્થકઃ
શોણિતપિત્તકોષી ॥ તીક્ષ્ણોષ્ણરુઢઃ કફમાસ્તપ્રઃ ॥

ધોળા સરસવ પાકમાં તથા રસમાં તીખા છે, રુધિરને તથા પિત્તને પ્રદુષિત કરનારા છે, તીક્ષ્ણ છે, ઉષ્ણવીર્યવાળા છે, રક્ષ છે અને કદ્ને તથા વાયુને હણનારા છે. ૨૭

રાતા સરસવના ગુણો

તથાગુણથાસિતસર્પયોઽપિ ॥ ૨૮ ॥

રાતા સરસવ પણ તીક્ષ્ણ છે, ઉષ્ણવીર્ય-
વાળા છે, રક્ષ છે, કદ્ને તથા વાયુને હણનારા છે, રુધિરને તથા પિત્તને પ્રદુષિત કરનારા છે અને પાકમાં તથા રસમાં તીખા છે. ૨૮

કેવુ ધાન્ય સારું નથી ?

અનાર્તવં ન્યાહિતમપર્યાગતમેવ ચ ।
અભૂમિજં નરં ચાપિ ન ધાન્યં ગુણવત્સ્મૃતમ્ ।
નવં ધાન્યમશિષ્યપન્દિ ઋયુ સંવત્સરોષિતમ્ ।
વિદાહિ ગુરુ વિષ્ટમ્બિ વિરુઢં દષ્ટિદૂષણમ્ ॥ ૨૯ ॥

પોતાની ઋતુ વગર બીજી ઋતુમાં ઉત્પન્ન થયેલું, ગેર વગેરે રોગથી ખરાબ થયેલું, નહિ પાકેલું, ખરાબ પ્રદેશમાં જીગેલું, નવું અને ઝની

અંકુરો ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ જતી રહી હોય એવું ધાન્ય ગુણકારી નથી. નવું ધાન્ય કદનો વધારો કરનાર છે. જે ધાન્ય એક વર્ષનું જૂનું હોય તે હલકું છે.^૧ જેની અંકુરો ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ જતી રહી હોય એવું ધાન્ય બળતાર કરનાર છે, ભારે છે, ગડગડાટ કરનાર છે અને નેત્રોને ખરાબ કરનાર છે. (જેના કાંટા ફૂટલા હોય અથવા જે જરાક શેકેલું ધાન્ય હોય, તે પણ ખરાબ છે. કેટલાક કહે છે કે અડદ તથા અણા વગેરે ધાન્યો તો નવાં જ એક છે.) ૨૯

ધાન્યોનો ઉપયોગ કરવામાં સાધારણ સમજણ અને ઉપસંહાર

શાલ્વાદેઃ સર્વપાન્તસ્ય વિવિધસ્વાસ્ય ભાગશઃ ।

કાલપ્રમાણસંસ્કારમાત્રાઃ સંપરિકીર્તિતાઃ ॥૩૦॥

ચોખ્ખાથી માંડીને સરસવ સુધીનાં જે આ જુદાં જુદાં ધાન્યો કહેવામાં આવ્યાં છે, તેઓનો તેઓની ઉત્પત્તિના સમય ઉપર, તેઓને આપવામાં આવેલા રાંધવા તથા ખૂંજવા વગેરે સંસ્કાર ઉપર તથા તેઓની માત્રાઓ ઉપર ધ્યાન રાખીને ઉપયોગ કરવો. ૩૦

इति कुडान्यवर्गः

अथ मांसवर्गः

માસોના શુભ્ય બે વર્ગો

અતઃ ऊर्ध्वं मांसवर्गानुपदेक्ष्यामः । तद्यथा-
जलेशया आनूपा ग्राम्याः कृष्यभुज एकशफा जाङ्गला-
श्चेति पर्णमांसमर्गस्तिर्षा वर्णाणामुत्तरोत्तरं प्रधानतमाः ।
ते पुनर्द्विविधा जाङ्गला आनूपाश्चेति ॥ ३१ ॥

હવે માંસોના વર્ગોનો ઉપદેશ કરીએ છીએ.
જલેશય (જળમાં રહેનારા પ્રાણીઓનું માંસ),

આનૂપ (જળાશયોના કિનારા વગેરે જળપ્રાય પ્રદેશોમાં રહેનારાં પ્રાણીઓનું માંસ), આમ્ય (ગામમાં રહેનારાં પ્રાણીઓનું માંસ), કૃષ્યભુજ (માંસભક્ષક પ્રાણીઓનું માંસ), એકશફ (એક ખરીવાળાં પ્રાણીઓનું માંસ) અને જંગલ (જંગલમાં રહેનારાં પશુઓનું માંસ), એ રીતે માંસોના છ વર્ગ છે અને તેઓ ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ છે. એ છ વર્ગોનો જંગલવર્ગ અને આનૂપવર્ગ એ બે વર્ગોમાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે. ૩૧

જંગલવર્ગના આઠ પ્રકાર-તેમનાં નામ

तत्र जाङ्गलवर्गोऽष्टविधः । तद्यथा-जङ्गला विष्किराः प्रतुदा मुदाश्रयाः प्रसदाः पर्णमृगा विले-
शया ग्राम्याश्चेति । तेषां जङ्गलविष्किरौ प्रधानतमौ ॥

જંગલવર્ગ આઠ પ્રકારનો છે : જંધાલ, વિષ્કિર, પ્રતુદ, મુદાશય, પ્રસદ, પર્ણમૃગ, વિલેશય અને ગ્રામ્ય. તેમાં જંધાલ અને વિષ્કિર શુભ્ય છે. ૩૨

જંધાલ પ્રાણીઓ અને તેઓના શુભો

तावेणहरिणपर्वकुरङ्गरालकृतमालशरमश्वदंष्ट्रा-
पूपतचारुष्करमृगमातृकाप्रभृतयो जङ्गला मृगाः
कपाया मधुरा लघवो वातपित्तहरास्तीक्ष्णा हृया
वस्तिशोषनाश्च ॥

કપાયો મધુરો હૃયઃ પિત્તાસૂક્ષ્મરુગહા ।

સંગ્રાહી રોચકો વલ્યસ્તેષામેણો જ્વરાપહઃ ॥

મધુરો મધુરઃ પાકે દોષઘ્નોઽનલદીપનઃ ।

ઝીતલો વદ્ધવિષ્મૃતઃ સુમાન્ધિર્હરિણો લઘુઃ ॥

एणः कृष्णस्तयोर्ज्ञेयो हरिणस्तात्र उच्यते ।

ન કૃષ્ણો ન ચ તાત્રથ કુરુઃ સોઽમિધીપતે ॥

ઝીતાસૂક્ષ્પિત્તશમની પિંડેષા મૃગમાતૃકા ।

સંનિપાતક્ષપશ્ચાસકાસહિકાચરુચિરશુભ્ ॥ ૩૩ ॥

કાળિયાર, રાતો મૃગ, રોઝ, કાળો પશુ નહીં તથા રાતો પશુ નહીં એવો મધ્યવર્ણવાળો મૃગ, કસ્ટૂરીમૃગ, બધામાં જ ફરનારા મૃગો,

^૧ કાન્યુ કે એક વર્ષના બનાગાની પ્રથમ હા પસાર થવાથી ધાન્યની ચીકાણ ઓછી થાય ॥ અને એક ચોમાસું પતાર થવાથી ધાન્યમાં બીનાચ આવી ખટાચ થઈ આવેલો થાય છે. આ રીતે ધાન્ય હલકું થઈ જાય છે.

શરભ (આઠપગવાળો એટલે બીજા ચાર પગ
જેની પીઠમાં હોય છે એવો મૃગ), શ્વદંટ્રા (ચાર
દાંડાવાળો અતિદૂર મૃગ), પૃપત (છાંટણવાળો
નાના કદનો મૃગ કે જે પશુડો કહેવાય છે તે),
ચારુક (૩પાળો નાના કદનો મૃગ) અને
મૃગમાતૃકા (ચુગરાતીમાં પર્યાય મળ્યો નથી):
એટલા મૃગો સાથળના એરવાળા હોવાથી
જંધાલ કહેવાય છે.

જંધાલ મૃગોતું માંસ તૂરું છે, મધુર છે,
હલકું છે, વાયુને તથા પિત્તને હરનાર છે, તીક્ષ્ણ
છે, પ્રિય લાગે એવું છે અને મૂત્રાશયને સ્વચ્છ
કરનાર છે; એટલે મૂત્રકૃચ્છ્ર, પથરી તથા મૂત્રાઘાત
વગેરે રોગોમાં પથ્ય છે.

એમાં કાળિયારતું માંસ તૂરું છે, મધુર
છે, પ્રિય લાગે એવું છે, પ્રવાહીતું શોષણ કરનાર
છે, રચિ ઉપભવનાર છે, બળ આપનાર છે અને
પિત્ત સંબંધી રોગ, રુધિર સંબંધી રોગ, કંદ
સંબંધી રોગ અને જ્વરને મટાડનાર છે.

રાતાં હરણતું માંસ શીતલ છે, વિધાને
તથા મૂત્રને રોકનાર છે, સુગંધી છે અને હલકું છે.

કાળિયાર એણું કહેવાય છે, રાતો મૃગ
હરણ કહેવાય છે અને કાળો પણ નહીં તથા
રાતો પણ નહીં એવો મૃગ કુરંગ કહેવાય છે.

મૃગમાતૃકાતું માંસ શીત છે, રક્તપિત્તને
શાંત કરનાર છે અને સનિપાત, ક્ષય, શ્વાસ,
ખાંસી, હેડછી તથા અરુચિને મટાડનાર છે. ૩૩

વિઘ્નિર પક્ષીઓના માંસના ગુણો

લાવતિત્તિરુપિજ્જલવર્તીરવર્તિઋવર્તકનપ્તૃકા-
વાર્તીકચકોરકલવિક્કમપૂરકરુપેચક્રકુકુટસારઙ્ગ-
શતપન્નકતિચિરિકુરુહાલકપલાઋમૃમૃતયરુયાહલા
વિઘ્નિરા લઘનઃ શીતમધુરાઃ કપાયાદોષઞ્ચમનાથ ॥
સંગ્રાહી દીપનથૈવ કપાયમધુરો લઘુઃ ।

લાવઃ કડુવિપાકથ સંનિગ્ધો ચ પૂજિતઃ ॥

ઈપદ્ગુરુપ્પમધુરો વૃષ્ણો મેઘાગ્નિવર્દનઃ ।

તિત્તિરિઃ સર્વદોષત્નો ગ્રાહી વર્ણપ્રસાદનઃ ॥

હિકાશ્વાસાનિલહરો વિઘ્નેષાદ્રૌરતિત્તિરિઃ ।

રક્તપિચ્છરઃ શીતો લઘુશ્વાપિ કપિજ્જલઃ ॥

કફોત્થેષુ ચ રોગેષુ મન્દવતે ચ ગ્રસ્તે ।

વાતપિચ્છરા વૃષ્ણા મેઘાગ્નિવલ્લર્વદનાઃ ॥

લઘવઃ ક્રકરા હૃયાસ્તથા ચૈવોપચક્રકાઃ ।

કપાયઃ સ્નાદુલવળસ્ત્રવ્યઃ કેશ્યો રુચિપ્રદઃ ॥

મયૂરઃ સ્વરમેધાગ્નિદ્મસ્ત્રોત્રેન્દ્રિયદાર્ધ્યકૃત્ ।

સ્નિગ્ધોષ્ણોઽનિલહા વૃષ્યઃ સ્વેદસ્વરચલાવહઃ ॥

ચંદ્રણઃ કુકુટો વન્યસ્તદ્વદ્ગ્રામ્યો ગુરુસ્તુ સઃ ।

વાતરોગક્ષયવમીવિપન્નજ્વરનાશનઃ ॥૩૪॥

લાવાં, કાળાં તેતર, ગોરાં તેતર, લવાઈડાં,
બટાડાં, વૈયાં, નપ્તૃકા, વાતીક, અકાર, રાતાં-
માયાંવાળાં તથા કાળી ડોકવાળાં ચકલાં, મોર,
કલકલિયો, ઉપચક્ર (કલકલિયાની એક જાત),
કકડાં, બપેયા, સુતાર-ટંકારા, ખૂરા વર્ણનાં
તેતર, કુરુબાહુક અને ચવાલક વગેરે ગ્રાહક
(જે પગથી અને ચાંચથી પ્રહાર કરનારાં)
પક્ષીઓ ધરતીને ખોતરી ખોતરીને તેમાંથી શીકા
વગેરે ખાય છે; માટે વિઘ્નિર કહેવાય છે. (જેઓના
પર્યાયો ચુગરાતીમાં મળ્યા નથી તેઓનાં સંસ્કૃત
નામો જ રાખ્યાં છે.)

વિઘ્નિકેરાતું માંસ હલકું છે, ટાકું છે, મધુર
છે, તૂરું છે અને દોષોને શમાવનાર છે.

એમાં લાવાંતું માંસ પ્રવાહીતું શોષણ
કરનાર છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, તૂરું તથા
મધુર છે, હલકું છે, વિપાકમાં તીક્ષ્ણ છે અને
સનિપાત હપર અતિપથ્ય છે.

કાળાં તેતરનું માંસ બરાક ભારે છે, કાંઈક
ઉચ્ચવીર્ય છે, કાંઈક મધુર છે, વીર્ય, બદરાશિ
તથા બુદ્ધિને વધારનાર છે, સર્વ દોષોને હણનાર
છે, દ્રવનું શોષણ કરનાર છે અને વર્ણને સારો

કરનાર છે.

ગોરા તેતરતું માંસ ઉપર કહેલા ગુણોવાળું છે અને વિશેષ કરી હેડછી, શ્વાસ તથા વાયુને હણનાર છે.

રાતાં માર્યાવાળાં તથા કાળી ડોકવાળાં ચકલાંતું માંસ રક્તપિત્તને હરનાર છે, ટાઢું છે, હલકું છે અને કફથી થયેલા રોગો ઉપર તથા મંદ થયેલા વાયુ ઉપર ખડું સાજું છે.

કલકલિયા તથા ઉપચકકતું માંસ વાયુ તથા પિત્તને હરનાર છે, વીર્ય, બુદ્ધિ તથા જઠરાગ્નિને વધારનાર, હલકું અને પ્રિય લાગે એવું છે.

મેરતું માંસ તૂરું છે, મધુર છે, ખારું છે, આમલીને સારી કરનાર છે, કેશ માટે સાજું છે, રુચિ આપનાર છે અને સ્વર, બુદ્ધિ, જઠરાગ્નિ, દષ્ટિ તથા શ્રીત્રેદ્રિયને દઢ કરનાર છે.

જંગલી ફકડાતું માંસ સિંગવ છે. ગરમ છે, વાયુને શાંત કરનાર છે, વીર્યને વધારનાર છે, પચીને લાવનાર છે, સ્વરને સારી કરનાર છે, બળ આપનાર છે અને પુષ્ટિ આપનાર છે. ગામઠી ફકડાતું માંસ પણ એવું જ છે, પણ તે વધારે ભારે છે અને વાયુ સંબંધી રોગ, ક્ષય, જલદી તથા વિષમજ્વરને નષ્ટ કરનાર છે ૩૮

પ્રવૃદ્ધ પક્ષીઓ-તેઓના માંસના ગુણો
કપોતપારાવતમૃદ્ધરાજપરમૃતકોયષ્ટિકકુલિજ્ઞ-
ગૃહકુલિજ્ઞગોક્ષ્વેદકલિડિમાણકચતપત્રકમાવન્દિ-
કમેદાશિશુક્સારિકાગ્નુલીગિરિશાલ્દ્યાચ્છદ્ધક-
સુગૃહીલજ્ઞરીતકહારીતદાત્યુહપ્રમૃતયઃ પ્રતુદાઃ ॥

કપાયમધુરા રુક્ષાઃ ફલાહારા મરુત્કરાઃ ।
પિત્તશ્લેષ્મહરાઃ શીતા વદ્ધમૂલાલ્પચર્ચમઃ ॥
સર્પદોષરસ્તેષાં મેદાશી મલદૂષકઃ ।
કપાયસ્રાદુલગ્નો ગુરુઃ કાષ્ઠકપોતકઃ ॥
રક્તપિત્તપ્રશ્નમનઃ કપાયવિશદોઽપિ ચ ।
ત્રિપાકે મધુરશ્વાપિ ગુરુઃ પારાવતઃ સ્મૃતઃ ॥

કુલિજ્ઞો મધુરાઃ સ્લિંગઃ કફશુક્રવિવર્દનઃ ।
રક્તપિત્તહરો વેશ્મકુલિજ્ઞસ્વતિશુકલઃ ॥૩૫॥

હોલા, કપૂતર, જંગરાજ, કાયલ, કાયષ્ટિક, જંગલી ચકલી, ગામઠી ચકલી, ગોક્ષેડક, કિડિ-
માલુક, કાકાડવા, માવનિંદક, ભેદાશી, પોપટ, મેના, વડવાનરી, પહાડીચકલી, લાટપક્ષી, અન્ન-
દૂષક, સુધરી, ખંજન, હારિત અને દાત્યુહ
ઇત્યાદિ પક્ષીઓ આંચ વડે ફાદાદિક પદાર્થોને ફાલીફાલીને ખાય છે, માટે પ્રતુદ કહેવાય છે. (જેઓના પર્થાઓ ગુજરાતીમાં મળ્યા નથી, તેઓનાં સંસ્કૃત નામો જ રાખેલાં છે.)

પ્રતુદોતું માંસ તૂરું, મધુર, રક્ત, વાયુ કરનાર, પિત્ત તથા કફને હરનારું છે, ટાઢું છે, મૂત્રને રોકનાર અને વિશ્વાને અદ્ય કરનાર છે.

એમાં ભેદાશીનું માંસ સર્વ દોષોને કરનારું છે અને મળોને બગાડનારું છે.

હોલાતું માંસ તૂરું છે, મધુર છે, ખારું છે અને ભારે છે.

કપૂતરતું માંસ રક્તપિત્તને શાંત કરનારું છે, તૂરું છે, ચીકણું નથી, વિપાકમાં મધુર છે અને ભારે છે.

જંગલી ચકલાતું માંસ મધુર છે, સિંગવ છે અને કફ તથા વીર્યને વધારનાર છે.

ગામઠી ચકલાતું એટલે જ ચકલાં ધરમાં માળા કરે છે, તેઓનું માંસ રક્તપિત્તને હરનાર છે તથા વીર્યને અત્યંત વધારનારું છે. ૩૫

યુદ્ધાયય પશુઓ-તેઓના માંસના ગુણો
સિંહવ્યાઘ્રવૃક્તરક્ષ્ણદ્વીપિમાર્જારમૃગાલમૃગે-
વર્લ્કપ્રમૃતયો ગુહાશ્વપાઃ ॥

મધુરા ગુરવઃ સ્લિંગા વત્વ્યા મારુતનાશનાઃ ।
ઉષ્ણીર્વા દિતા નિત્યં નેત્રગુહનિકારિણામ્ ॥૩૬॥
ચિંહ, વાધ, વરુ, ઝરખ, રીંછ, દીપડા, જંગલી ખિલાડા, શિયાળ તથા મૃગેર્વાઝક

(અપ્રસિદ્ધ છે) વગેરે પશુઓ યુક્તઓમાં રહે છે, તેથી ગુદાશય કહેવાય છે.

ગુદાશયોતું માંસ મધુર છે, ભારે છે, ત્રિગ્ધ છે, બળ આપનાર છે, વાયુને નષ્ટ કરનાર છે, ઉષ્ણવીર્ય છે અને નેત્રોના વિકારોવાળાઓને તથા યુક્તના વિકારવાળાઓને સર્વદા પથ્ય છે. ૩૬

પ્રસાદ પક્ષીઓ-તેઓના માંસના ગુણો
કાકરુકુરુરચાપભાસગદાવાત્પુલ્કચિહ્નિચ્ચેન-
ગૃપ્રમથૃતયઃ પ્રસહાઃ ॥

એતે સિંહાદિભિઃ સર્વે સમાના વાયસાદયઃ ।
રસવીર્યવિપાકેષુ વિશેષાચ્છોષિણે હિતાઃ ॥૩૭॥

કાગડા, કંક (જેઓનાં પીછાં બાહુનાં પુંખોમાં વાપરવામાં આવે છે તે), ટિટોડા, ગરજ, ભાસ (ગરજની એક જાત), ખાજ, ધુવડ, સમળા, શકરા અને ગીધ વગેરે પક્ષીઓ બળાકારથી ઝાંટીને ખાય છે, માટે પ્રસદ કહેવાય છે.

એ કાગડા વગેરે પ્રસદોતું માંસ રસમાં, વીર્યમાં તથા વિપાકમાં ઉપર કહેલા સિંહાદિકના માંસના જેવા જ ગુણોવાળું છે અને ખાસ કરી ક્ષયરોગવાળાઓને હિતકારી છે. ૩૭

પર્ણશૃંગ તથા તેઓના માંસના ગુણો

મદ્ગુમૃપિકૃદ્ધયાયિકાવકૃદ્ધપૃતિવાસનાનર-
પ્રમૃતયઃ પર્ણશૃંગાઃ ॥

મધુરા ગુરુવો વૃષ્યાથલુષ્ટ્યાઃ શોષિણે હિતાઃ ।
સૃદ્ધમૃતપુતીપાશ્વ કાસાર્થઃ ઘ્રાસનાશનાઃ ॥૩૮॥

મદ્યુ ઝાડના ઉંદર, ખિસકાલી, ગોલાંગૂલ જાતના વાનર, પૂતિયાસ (જેઓનાં વૃષણોમાંથી જમ્બાદિયા કર્ણૂરી યાય છે તે ખિલાડા) અને વાનર વગેરે પ્રાણીઓ પાંદડાઓમાં શૃંગોની પેઠે ફેંકનારા છે, તેથી પર્ણશૃંગો કહેવાય છે.

પર્ણશૃંગોતું માંસ મધુર, ભારે, વીર્યને વધારનાર, નેત્રો તથા ક્ષયરોગવાળા માટે હિતકારી, વિશાની તથા મૂત્રની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર અને

ખાંસી, અરશ તથા શ્વાસને નટાડનાર છે. ૩૮
ખિલેશય પ્રાણીઓ તથા તેઓના માંસના ગુણો

શ્વાવિચ્છલ્યકમ્બોધાગયશ્વપદ્મલોપાકલોમય-
કર્ણરુદ્ધલીમૃગપ્રિયકાઝગરસર્પમૃપિકનકુલમદાવ-
ચુપ્રમૃતયો વિલેશયાઃ ॥

વર્ષોમૂત્રં સંદત્તં કુર્પુરેતે વીર્યં ચોષ્ણાઃ પૂર્વન-
ત્સ્વાદુપાકાઃ । વાતંદન્યુઃ શ્લેષ્મપિત્તે ચ કુર્પુઃ સ્તિન્વાઃ
કાસશ્વાસકાર્થપદ્ધાય ॥

કપાયમધુરસ્તેષાં શ્વઃ પિત્તકફાપહઃ ।
નાતિશીતલવીર્યેત્વાદ્રાતસાધારણો મતઃ ॥

ગોધા વિપાકે મધુરા કપાયકદુકા સ્મૃતા ।
વાતપિત્તગ્રમની શૃંઘળી ચલવર્દની ॥

શલ્યકઃ સ્વાદુપિત્તમો લઘુઃ શીતો વિપાપહઃ ।
પ્રિયકો મારુતે પથ્થોઝગરસ્ત્વર્ધનાં દિતઃ ॥

દુર્નામાનિલદોષઘ્નાઃ કૃમિદૂર્પીવિપાપહાઃ ।
ચ્ચુષ્ણા મધુરાઃ પાકે સર્પા મંદામિવર્દનાઃ ॥

દર્શકરા દીપકાશ્ચ તેષુક્તાઃ કદુપાકિનઃ ।
મધુરાશ્વાતિચ્ચુષ્ણાઃ સૃદ્ધિવિષ્ણુમારુતાઃ ॥૩૯॥

શેઠાઈ, શેળા, થો, સસલાં, ગામડી ખિલાડા, લોંકડી, લોખશકલું, કંકલીશૃંગ, પ્રિયક શૃંગ, અજગર, સર્પ, ઉંદર, નોળિયા તથા મોઢા નોળિયા વગેરે પ્રાણીઓ દરમાં રહે છે; તેથી ખિલેશય કહેવાય છે. (જેઓના ગુજરાતી પર્યાયો મળ્યા નથી, તેઓનાં સંસ્કૃત નામો જ રખેલાં છે.)

ખિલેશયોતું માંસ વિશાને તથા મૂત્રને ઘાટાં કરનારું છે, સિંહાદિકના માંસની પેઠે જ ઉષ્ણવીર્યવાળું છે, વિપાકમાં મધુર છે, વાયુને હણનાર છે, કંક તથા પિત્ત વધારનાર છે, સ્તિન્ન્ય છે અને ખાંસી, શ્વાસ તથા કૃશતા નટાડનાર છે.

જેમાં સસલાતું માંસ તૂરું તથા મધુર છે. તે પિત્ત તથા કંક ટાળનાર છે અને અત્યંત શીતવીર્યવાળું નહિ હોવાથી વાયુને કુપિત પણ કરતું નથી અને શીત પણ કરતું નથી.

ધેતુ' માંસ વિપાકમાં મધુર છે, દૂરું તથા તીષ્ણું છે, વાતને તથા પિત્તને શાંત કરનાર છે, પુષ્ટિ આપનાર છે અને બળને વધારનાર છે.

શેળાતું' માંસ મધુર છે, પિત્તને હણનાર છે, હલકું છે, ટાઢું છે અને ઝેર ટાળનારું છે.

પ્રિયક મૃગનું માંસ વાયુના રોગ ઉપર પથ્ય છે.

અજગરનું' માંસ અર્શના દરદ ઉપર હિતકારી છે.

સર્પોતું' માંસ અર્શને, વાયુ સંબંધી રોગને, કૃમિઓ તથા વાયુ કે તડકા વગેરેથી મંદ થયેલા ઝેરને હણનાર છે. તે નેત્રોને હિતકારી, પાકમાં મધુર અને બુદ્ધિ તથા અગ્નિ વધારનાર છે.

સર્પોમાં દર્બીકર' સર્પોતું' માંસ અને રેખા-ઓવાળા સર્પોતું' માંસ પાકમાં તીષ્ણું છે, મધુર છે, નેત્રોને અત્યંત હિત કરનારું છે અને વિષા, મૃત તથા પવનની પ્રવૃત્તિ કરનારું છે. ૩૯

આમ્ય પશુઓ-તેઓના માંસના ગુણો

અશ્વાશ્વતરહરોટ્પ્યસ્તોરઞ્ચમેદઃ પુલ્લકપ્રમૃતયો ગ્રામ્યાઃ ॥

ગ્રામ્યા વાતહરાઃ સર્પે વૃંહણાઃ કફપિત્તલાઃ ।

મધુરા રસપાકામ્યાં દીપના ઘલવર્દનાઃ ॥

નાતિશીતો ગુરુઃ સ્નિગ્ધો મન્દપિત્તકફઃ સ્મૃતઃ ।

છગલસ્ત્વનમિષ્યન્દી તેષાં પીનસનાશનઃ ॥

વૃંહણં માંસમૌરઘં પિત્તશ્લેષ્માવહં ગુરુ ।

મેદઃપુલ્લોદ્ભવં વૃષ્યમૌરઘસદૃશં ગુણઃ ॥

શ્વાસકાસપ્રતિક્યાયવિપમજ્જરનાશનમ્ ।

શ્રમાત્પ્રિદિર્ત ગવ્યં પત્રિત્રમનિલાપહમ્

ઔરઘવસ્તલ્પણં માંસમેકઘ્નફોદ્ભવમ્ ॥ ૪૦ ॥

ધોડા, ખચ્ચર, ગધેડાં, જાંટ, બકરાં, ઘેટાં અને કુંબાવાળા ઘેટાં વગેરે આમ્ય (ગામમાં રહેનારાં) પશુઓ કહેવાય છે.

આમ્ય પશુઓતું' માંસ વાયુને હણનારું છે, પુષ્ટિ આપનારું છે, કફ તથા પિત્ત કરે છે, રસમાં તથા પાકમાં મધુર છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનારું છે અને બળ વધારનારું છે.

બકરાનું' માંસ બહુ ટાઢું નથી, ભારે છે, સ્નિગ્ધ છે, જરાક કફ તથા પિત્ત કરનારું છે, સ્ત્રોતો વગેરેને હીનાશ કરનાર નથી અને પીનસને હણનાર છે.

ઘેટાનું' માંસ પુષ્ટિ આપનાર છે, પિત્ત તથા કફ વધારનાર છે અને ભારે છે.

કુંબાવાળા ઘેટાનું' માંસ વીર્ય વધારનારું છે અને બીજ સઘળા ગુણોથી ઉપર કહેલા ઘેટાના માંસ જેવું જ છે.

બળદનું' માંસ શ્રમને દૂર કરનાર, જઠરાગ્નિને હિતકારી, પવિત્ર તથા વાયુનો નાશ કરનાર છે; અને શ્વાસ, ખાંસી, પ્રતિશયાય તથા વિપમજ્જરને હણનારું છે.

એક ખરીવાળા ધોડા વગેરે પશુઓનું માંસ ઘેટાના માંસના જેવા જ ગુણોવાળું તથા ખારાશ-વાળું છે. ૪૦

જંગલવર્જના માંસની વિશેષતા

અલ્પામિષ્યન્ધ્યર્થ વર્ગો જાઙ્ગલઃ સમુદાહૃતઃ ।

દૂરે જનન્તનિલયા દૂરે પાનીયગોચરાઃ ॥

યે મૃગાથ ત્રિહજ્ઞાથ તેષ્ણામિષ્યન્દિનો મતાઃ ॥

અતીનાસન્નનિલયાઃ સમીપોદકગોચરાઃ ।

યે મૃગાથ ત્રિહજ્ઞાથ મહામિષ્યન્દિનસ્તુ તે ॥ ૪૧ ॥

આ જે જંગલ પ્રાણીઓનો માંસવર્ગ

કહ્યો તે જરાક અભિખ્યંદી (શરદી કરનાર) છે.

તેમાં એમ સમજવાનું છે કે, જે જંગલ પશુઓ

તથા પક્ષીઓ ગામથી તથા જળાશયોથી દૂરના

પ્રદેશોમાં રહેનારાં હોય, તેઓનું માંસ થોડીક

શરદી કરનારું છે; અને જે જંગલ પશુઓ તથા

પક્ષીઓ ગામ તથા જળાશયોની સમીપમાં રહેતાં

દાય, તેઓનું માંસ બહુ સારી કરનારું છે. ૪૧
આનૂપવર્ગના પાંચ પ્રકાર-તેઓનાં નામ
આનૂપવર્ગસ્તુ પંચવિધઃ । તથા-કૂલચરાઃ
ગુપ્તાઃ કોશસ્થાઃ પાદિનો મત્સ્યાશ્રેતિ ॥૪૨॥

ફલચર, પ્લવ, કાશસ્થ, પાદી અને મત્સ્ય;
એ રીતે આનૂપવર્ગ પાંચ પ્રકારનો છે. ૪૨
ફલચરો તથા તેઓના માંસના શુભો

તેજ ગજગવયમહિપરુચમરસુમરોદિતવરાહ-
સદિગ્ગોકર્ણકાલપુચ્છકૌદ્રન્યહ્કરણ્યગવયપ્રમૃત-
યઃ કૂલચરાઃ પશ્યઃ ॥

વાતપિત્તહરા વૃષ્ણા મધુરા રસપાકયોઃ ।
શીતલાઃ લલિનાઃ સ્નિગ્ધા મૂત્રલાઃ કફવર્દનાઃ ॥
વિરૂક્ષણો લેહનશ્ચ વીર્યોષ્ણાઃ પિત્તદૂષણઃ ।
સ્વાદ્મલ્લવણસ્તેષાં ગજઃ શ્લેષ્માનિલાપહઃ ॥
ગવયસ્ય તુ માંસં હિ સ્નિગ્ધં મધુરકાસજિત્ ।
વિપાકં મધુરં ચાપિ વ્યવાયસ્ય તુ વર્દનમ્ ॥
સ્નિગ્ધોષ્ણમધુરો વૃષ્ણો મહિપત્તર્ણનો ગુરુઃ ।
નિદ્રાપુંસ્ત્વલસ્તન્યવર્દનો માંસદાદર્થકૃત્ ॥
રુરોર્માસં સમધુરં કપાયાનુરસં સ્મૃતમ્ ।
વાતપિત્તોપશ્મનં ગુરુ શુક્રવર્દનમ્ ॥
તથા ચમરમાંસં તુ સ્નિગ્ધં મધુરકાસજિત્ ।
વિપાકં મધુરં ચાપિ વાતપિત્તપ્રણાશનમ્ ॥
સુમરસ્ય તુ માંસં ચ કપાયાનુરસં સ્મૃતમ્ ।
વાતપિત્તોપશ્મનં ગુરુ શુક્રવિવર્દનમ્ ॥
સ્વેદનં ઘ્રેહણં વૃષ્યં શીતલં તર્પણં ગુરુ ।
સ્નિગ્ધં શ્રમાનિલહરં વારાહં વલવર્દનમ્ ॥
કફઘ્નં સદિગ્ગપિશિતં કપાયમનિલાપહમ્ ।
પિત્તં પવિત્રમાયુર્ણ્યં વદ્મમૂત્રં વિરૂક્ષણમ્ ॥
ગોકર્ણમાંસં મધુરં સ્નિગ્ધં મૃદુ કફાવહમ્ ।
વિપાકં મધુરં ચાપિ રક્તપિત્તવિનાશનમ્ ॥૪૩॥

હાથી, ગવય, પાડા, રુર, ચમર (જેનાં

પૂછાંનાં આમર થાય છે તે), સુમર (પ્રયજ
ગતિવાળો મોટા ચૂર), રોક્ષિત (રાતા વર્ણવાળો
મૃગવિશેષ), ચૂવર, ગેંડા, ગોકર્ણ (ગાયના જવા
કાનવાળો મૃગવિશેષ), કાલપુચ્છક (ચંચળ
થતા સ્થામ પૂછડાવાળો મૃગવિશેષ), ઓન્દ્ર
(પાલીનો બિલારો), ન્યંકુ (સાબરની બત છે)
અને જંગલી ગવય વગેરે પશુઓ જળાશયોના
કિનારાઓમાં ફરે છે તથા ચરે છે, તેથી ફલચરો છે.

ફલચરેનું માંસ વાયુ તથા પિત્ત હરનાર
છે, વીર્ય વધારે છે, રસમાં તથા પાકમાં મધુર છે,
ટાકું છે, બળ આપનાર છે, સ્નિગ્ધ છે અને મૂત્ર
તથા કફ વધારનાર છે. (ફલચરેમાં ઝટલાકના
માંસો ઉષ્ણ પણ છે.)

એમાં હાથીનું માંસ ફલતા કરનાર, કફ
વગેરેને હોડેનાર છે, ઉષ્ણવીર્યવાળું છે, પિત્તને
પ્રક્રુપિત કરનાર, મધુર, ખાટા તથા ખારે એ ત્રણ
રસોથી યુક્ત અને કફ તથા પવનને ટાળનાર છે.

ગવયનું માંસ સ્નિગ્ધ, મધુર, ખાંસીને
ટાળનાર, વિપાકમાં પણ મધુર અને મૈથુન-
શક્તિને વધારનાર છે.

પાડાનું માંસ સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણવીર્યવાળું,
મધુર, વીર્ય વધારનાર, તૃપ્તિ આપનાર, ભારે,
નિદ્રા, પુરુષત્વ, બળ તથા ધાવણને વધારનાર છે
અને માંસની મજબૂતી કરે છે.

રુરનું માંસ મધુર છે, પેટામાં તૂરું છે,
વાયુ તથા પિત્તને શમાવનાર છે, ભારે છે અને
વીર્ય વધારનાર છે.

ચમરનું માંસ સ્નિગ્ધ છે, મધુર છે, ખાંસીને
ટાળનાર છે, વિપાકમાં પણ મધુર છે અને વાયુ
તથા પિત્તને નષ્ટ કરનાર છે.

સુમરનું માંસ પેટામાં તૂરા રસવાળું છે,
વાયુ તથા પિત્ત શમાવનાર છે, ભારે છે અને
વીર્ય વધારનાર છે.

૧ સ.ખર જેવાં જ પશુ વિકટ શિંગડાવાળાં.
સાબરના જેવા આકારવાળાં, ભારે સ્વાદ કરનારાં
અને શરદકતુમા શિંગડાને ત્યાજ કરનારાં મૃગ રુર
કહેવાય છે.

સૂરજનું માંસ પસીનો આપનાર છે, પુષ્ટિ આપનાર છે, વીર્ય વધારનાર છે, ટાંઢું છે, વસિ આપનાર છે, ભારે છે, સ્નિગ્ધ છે, શ્રમ તથા વાયુને હરનાર છે અને બળ વધારનાર છે.

ગેંડાનું માંસ ઠંડું હોવાનાર છે, તૂરું છે, વાયુ હોવાનાર છે, આક્રમાં વાપરવાથી પિત્તગ્નાને પ્રસન્ન કરે એવું છે, પવિત્ર છે, આયુષ્ય વધારનાર છે, મૂત્ર રોપનાર છે અને કંઈકે રક્ત છે.

ગોકર્ણતું માંસ મધુર છે, સ્નિગ્ધ છે, કામળ
છે, કંદુ વધારનાર છે, વિપાકમાં પણ મધુર છે
અને રક્તપિત્તનો વિનાશ કરનાર છે. ૪૩

સત્ય પક્ષોએ-તેઓના માસના ગુણો

हंससारसक्रौञ्चचक्रवाककुरुरकादम्बकारण्डव-
जीर्णजीवकवक्रलाकापुण्डरीकप्लवशारीमुखनन्दि-
मुखमद्गूढकोशकापाक्षमल्लिकाथशङ्खक्षुण्णपुष्कर-
शायिकाकोनालकाम्बुकुङ्कुटिकामेघरान्धेतचरण-
प्रभृतयः पृथाः संघातचारिणः ।

रक्तपित्तहराः शीताः स्निग्धा वृश्वा मरुजितः ।

सृष्टमूत्रपुरीषाश्च मधुरा रसपाकयोः ॥

गुरुष्णामधुरः स्निग्धः स्वरवर्णबलप्रदः ।

घृहणः शुक्रलस्तेषां हंसो मारुतनाशनः ॥ ४४ ॥

હંસ, સારસ, કૌંચ, ચક્રવાક, ટિટાડો (પ્રસહોમાં પણ ટિટાડાનો પાઠ છે તેથી તેમાં બંને અતના ગુણો છે એમ સમજવું), ખતક, કારંડવ (લાંબા પગવાળું કાણું જળચર પક્ષી), જીવંજીવ (મેાર જેવાં પીછાવાળો અને જેના દર્શનથી વિષનો નાશ થાય છે તે), જલાકા (ખગલાની એક અત), પુંડરીક, પ્લવ, શરારી-મુખ, નંદિમુખ, જળનો કાગડો, હનોશ (ટિટાડાની એક અત), કાયાકાશ, મલ્લિકાકાશ (જેની ચાંચ તથા પગ કાંઈક ધુન્નવર્ણવાળાં હોય એવો સફેદ હંસ), શુકલાકાશ, પુષ્કરચાચિકા, કાનાલક, જળપૂકડી, બપેથો (આનો વિશ્વિરોમાં પણ પાઠ

છે, તેથી તેમાં બને જાતના ગુણો સમજાવા) અને ચેતન્યરણુ (મોટા કદવાળી બગલાની જાત) વગેરે પક્ષીઓ પાણીમાં તરે છે, તેથી પ્લવ કહેવાય છે અને તેઓ પોતાના બંધમાં ફરનારાં છે.

પ્રથમેનું માંસ રક્તપિત્ત તથા વાયુ કરનાર છે, સિન્ધુ છે, ટાટું છે, વીર્યવર્ધક છે, વિષાત્ની તથા મૂત્રાત્ની પ્રવૃત્તિ કરનાર છે અને રસમાં તથા વિપાકમાં મધુર છે.

એમાં હંસનું માંસ ભારે છે, ઉષ્ણ છે, મધુર છે, સ્નિગ્ધ છે, સ્વર, વર્ણ તથા યજ્ઞ દેનાર છે, વીર્ય વધારનાર છે અને વાયુને નષ્ટ કરનાર છે. ૪૪

३। शब्दो, पादोऽप्येव तेऽप्येवमांसना गृह्ये।
 शङ्खशङ्खनखशक्तिशम्बूकभट्टकप्रभृतयः कोशस्थाः।
 कूर्मकुम्भीरकर्कटककुण्ठकर्कटकशिशुमारप्रभृ-
 तयः पादिनः।

शङ्खकूर्मादयः स्वादुरमपाका मरुभुदः ।

शीताः स्निग्धा हिताः पित्ते वर्चस्याः श्लेष्मवर्द्धनाः ॥

कृष्णकर्कटस्तोषां बल्यः कोष्णोऽनिलायहः ।

शुक्लः संधानकृत्सृष्टविष्णुत्रोऽनिलपिचहा ॥४५॥

શંખનાં જીવડાં, શંખલાંનાં જીવડાં, છીપનાં

જીવડાં, કડાનાં જીવડાં અને ભદ્રલુક (મોઢા

કડાનાં જીવડાં) વગેરે પ્રાણીઓ સંપૂર્ણમાં

રહેનારા છે તેથી કાશસ્થ કહેવાય છે.

કાયબા, કુંભીર, સફેદ ફડચલ, શાળી ફડ-

ચલ અને શિશમારક (દરિયાઈ કંતરો) વગેરે

જળજળતરંગો પગવાળાં છે. તેથી પાદી કહેવાય છે.

કાશસ્થ અને પાદ્મ એ બંને જ્વતનાં જળ-

नृत्योनां मांस रसमां तथा विपाकमां भवतः, प्रायः

तोड़नासां, दाढ़ां, स्निग्ध, पित्त वृद्धर हितकारी.

વિધાને ઠીક કરનારાં અને કંઈ વધારનારાં છે.

કાળા કુડચલનું માંસ ખળ આપનાર બરાક

ઉપસર્ગીયવાળું અને વાયુને નષ્ટ કરનાર છે.

सङ्केत कुड्यक्षनुं मांसं भागित्वानि सांयनाः,

વિદ્યાની તથા મૂત્રની પ્રવૃત્તિ કરનાર અને વાયુ તથા પિત્તને હણનાર છે. ૪૫

મત્સ્યેના ઁ હેઠ

મત્સ્યાસ્તુ દ્વિવિદ્યા નાદેયાઃ સામુદ્રાદ્ય ॥ ૪૬ ॥

નાદેય અને સામુદ્ર; ઁ રીને મત્સ્યો બે પ્રકારના છે. ૪૬

નાદેય મત્સ્યો અને તેઓના ગુણો

તત્ર નાદેયાઃ—

રોહિતપાટીનપાટલારાજીવર્મિમોમત્સ્યકૃષ્ણ-

મત્સ્યવાગુજ્ઞારમુરલસહસ્રદંટપ્રમૃતયો નાદેયાઃ ॥

નાદેયા મધુરા મત્સ્યા ગુરુઓ મારુતાપહાઃ ।

રક્તપિત્તક્રારાશ્વોષ્ણા વૃષ્યાઃ સ્નિગ્ધાલ્પવર્ચસઃ ॥

કપાવાનુરસાસ્તેષાં શૃષ્પશૈયાલભોજિનઃ ।

રોહિતો મારુતહરો નાલ્યર્થં પિત્તકોષનઃ ॥

પાટીનઃ શ્લેષ્મલો વૃષ્યો નિદ્રાલુઃ પિશિતાશનઃ ।

દૃષ્યવેદમ્લપિતં તુ કુષ્ઠરોગં કરોત્સસૌ ॥

મુરલો વૃંહણો વૃષ્યઃ સ્તન્યશ્લેષ્મકરસ્તથા ।

સરસ્તઙાગમમ્ભૂતાઃ સ્નિગ્ધાઃ સ્વાદુરસાઃ સ્મૃતાઃ ।

મહાહ્રદેષુ બલિનઃ સ્વલ્પેષ્મસ્યવલાઃ સ્મૃતાઃ ॥૪૭॥

રોહિત (રોહીડો), પાટીન (લાંગો, નિર્મળ

તથા પાંખો વગરનો), પાટલા, રાશ્વ, વર્મી

(સર્પ જેવા આકારવાળો), ગોમત્સ્ય, કૃષ્ણમત્સ્ય

(ધણા કાંઠાવાળો તથા રાત્રી આંખવાળો), વાયુ-

ગર, મુરલ અને સહસ્રદંટ (ધણી દાંડવાળો)

વગેરે જાતનાં મત્સ્યો નાદેય કહેવાય છે. (માછી-

માર લોકોને પૂછી પૂછીને મત્સ્યો ઓળખી લેવાં.)

નાદેય મત્સ્યો મધુર, ભારે, વાયુને તોડનારાં,

રક્તપિત્ત કરનારાં, ઉષ્ણવીર્યવાળાં, વીર્ય વધારનારાં

અને વિદ્યાને થોડી તથા સ્નિગ્ધ કરે છે.

ઁમાં જ મત્સ્યો લીલુ' ખડ તથા શેવાળ

ખાય છે, તેઓ કાંઈક તૂરા રસવાળાં છે.

રોહિત વાયુને હરનાર છે અને પિત્તને

અત્યંત પ્રક્રુપિત કરનાર નથી.

માંસનું ભક્ષણ કરનારો પાટીન કહ્ કરનાર, વીર્ય વધારનાર, નિદ્રા આપનાર, અમ્લપિત્તને દૂષિત કરનાર અને ઠોઠ ઉત્પન્ન કરનાર છે.

મુરલ પુષ્ટિ આપનાર છે, વીર્ય વધારનાર છે અને ધાન્ય તથા કહ્ ઉત્પન્ન કરનાર છે.

સ્વાભાવિક તળાવો તથા ખોદેલા તળાવોનાં મત્સ્યો સ્નિગ્ધ છે અને મધુર રસવાળાં છે.

મોટાં જળાશયોનાં મત્સ્યો બળ આપનારાં છે અને નાનાં જળાશયોનાં મત્સ્યો બળ આપનારાં નથી. ૪૭

સામુદ્ર મત્સ્યો અને તેઓના ગુણકો

તિમિતિમિદ્વિલકુલિદ્વપાકમત્સ્યનિરાલકનન્દિ-
વારલકમઋગર્ભરકવન્દ્રકમહામીનરાજીનમ્ભૂતયઃ
સામુદ્રાઃ ॥

સામુદ્રા ગુરુઃ સ્નિગ્ધા મધુરા નાતિપિત્તલાઃ ।

ઉષ્ણા વાતહરા વૃષ્યા વર્ચસ્યાઃ શ્લેષ્મવર્દનાઃ ।

બલાવહા વિશેષેણ માંસાશિત્વાત્સમુદ્રજાઃ ॥૪૮॥

તિમિ (અતિ મોટા મત્સ્ય), તિમિંગિલ (તેથી પણ અત્યંત મોટા મત્સ્ય), કુલિશ, પાક-મત્સ્ય, નિરાલક, નંદિવારલક, મઋ, ગર્ભરક, વંદ્રક (પડખામાં કાંઠાવાળો ગોળ મત્સ્ય), મહા-મીન અને રાશ્વ વગેરે જાતનાં મત્સ્યો સામુદ્ર કહેવાય છે.

સામુદ્ર મત્સ્યો ભારે છે, સ્નિગ્ધ છે, મધુર છે, જરાક પિત્ત કરનારાં છે, ઉષ્ણવીર્યવાળાં છે, વાયુ હરનારાં છે, વીર્ય વધારનાર છે, વિદ્યાને ઠીક કરનારાં છે અને કહ્ વધારનાર છે. તેઓ માંસલક્ષક હોવાથી ખાસ કરી બળ આપનારાં છે. ૪૮

ખાંધ્યા વગરના તથા ખાંધેલા કૂચાનાં અને વાવનાં મત્સ્યેના યુક્ષે

તેષામપ્પનિલપ્તત્ત્રાચૌષ્ઠ્યકૌપ્યૌ ગુણોત્તરૌ ।

સ્નિગ્ધત્વાત્સાદુષાકૃત્વાત્તયોર્ગાપ્યા ગુણોત્તરાઃ ॥

નાદેય મત્સ્યોમાં ખાંધ્યા વગરના અને

ખાંધેલા કૃવાનાં મત્ત્યો ઉત્તમ ગુણોવાળાં છે; એથી પણ વાવનાં મત્ત્યો સિન્ધ તથા મધુર પાકવાળાં હોવાથી વિશેષ ગુણોવાળાં છે. ૪૯

નદી વગેરેનાં મત્ત્યોના હલકા અને ભારે અવયવો

નાદેવા ગુરવો મધ્યે યસ્માત્પુચ્છાસ્થચારિણઃ ।

સરસ્તઢાગજાનાં તુ વિશયેણ શિરો લઘુ ॥

અદૂરગોચરા યસ્માત્તસ્માદુત્તોદપાનજાઃ ।

કિંચિન્મુસ્સરા શિરોદેશમત્યર્થે ગુલ્વસ્તુ તે ।

અઘસ્તાદ્ગુરવો જ્ઞેવા મત્સ્યાઃ સરસિજાઃ સ્મૃતાઃ ॥

ઊરોવિચરણાત્તેષાં પૂર્મજ્ઞં લઘુ સ્મૃતમ્ ।

ઇત્યાનૂપો મહામિષ્યન્દિમાંસગર્ભો વ્યારૂપાતઃ ॥૫૦॥

નદીનાં મત્ત્યો પૂંછડાથી તથા મોઢાથી ગતિ કરનારાં છે, માટે તેઓ મધ્યભાગમાં ભારે હોય છે. સ્વાભાવિક તળાવોનાં તથા ખોદીને કરેલાં તળાવોનાં મત્ત્યોનાં માથાં વિશેષે કરી હલકાં હોય છે. પર્વતોનાં ઝરણાંનાં મત્ત્યો બહુ જ થોડા વ્યાયામ કરનાર હોય છે, તેથી કાંઈક માથાના ભાગ વિના તેઓના બાકીના સઘળા અવયવો અત્યંત ભારે હોય છે. મોટાં તળાવોનાં મત્ત્યોના નીચેના અવયવો ભારે હોય છે. એ મત્ત્યો છાતીથી ગતિ કરે છે, માટે તેઓના છાતીથી ઉપરના અવયવો હલકા ગણવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે આનૂપ માંસવર્ગ કે જે ભારે અભિધ્યંદી (સોતો વગેરેને ક્લેબ્યુક્ત કરનાર-શરદી કરનાર) છે; તેઓનું વ્યાખ્યાન કહ્યું. ૫૦ કેવા માંસો છોડી દેના ?

તત્ર શુષ્કપૂતિવ્યાધિતવિષમર્ષહતદિગ્ધવિદ્વજીર્ણકૃશલાનામસાત્મ્યચારિણાં ચ માંસાન્યમહ્યા-
ણિ, યસ્માદ્વિગતવ્યાપન્નાપદ્વતરિણતાત્પાસંપૂર્ણવીર્ય-
ત્વાદોષક્રારાણિ મવન્તિ ॥

અરોચકં પ્રતિશ્યાયં ગુરુ શુષ્કં પ્રકીર્તિતમ્ ।

વિપવ્યાધિહતં મૃત્યું ચાલ હર્દિં ચ કોપયેત્ ॥

કાસથાસકરં વૃદ્ધં વિદોષં વ્યાધિદૂષિતમ્ ।

ક્લિન્નમુલ્કેશજનનં કૃશં વાતપ્રકોષણમ્ ।

અમ્બોઽન્યેવામુપાદેયં માંસમિતિ ॥ ૫૧ ॥

સુકાયેલું, દુર્ગંધવાળું (સડેલું), રોગવાળા પ્રાણીનું, ઝેરથી મરેલા પ્રાણીનું, સર્પથી મરેલા-
નું, ઝેરથી ખરડેલાં શસ્ત્રાદિકથી વીંધાયેલા
પ્રાણીનું, વૃદ્ધ પ્રાણીનું, દુર્બળ પ્રાણીનું, બાળક
પ્રાણીનું અને અસાત્મ્ય આહાર કરનારા પ્રાણીના
માંસનું બક્ષણ કરવું નહીં; કારણ કે એ માંસો
નિવીર્ય, બગડેલા વીર્યવાળાં, હણાયેલા વીર્યવાળાં,
બૂના થયેલા વીર્યવાળાં, અદ્યપવીર્યવાળાં અને
અસંપૂર્ણ વીર્યવાળાં હોવાથી દોષો કરનારાં છે.

સુકાયેલું માંસ અરુચિ કરનાર છે, પ્રતિ-
શ્યાય નામનો રોગ ઉત્પન્ન કરે છે અને ભારે
છે. રોગી પ્રાણીનું માંસ તથા વિપથી મરેલા
પ્રાણીનું માંસ મરણ આપે છે. બાળક પ્રાણીનું
માંસ ક્ષત્રી કરાવે છે. વૃદ્ધ પ્રાણીનું માંસ ખારી
તથા શ્વાસ ઉત્પન્ન કરે છે. વ્યાધિથી મરણ
પામેલા પ્રાણીનું માંસ ત્રણે દોષો ઉત્પન્ન કરે
છે. સડેલું માંસ ઉલ્લેશ કરે છે (ઉછાળા આણે
છે) અને દૂબળા પ્રાણીનું માંસ વાયુને પ્રદુષિત
કરે છે. જે માંસ ઉપર કહેલા દોષોથી રહિત હોય
તે ચહણું કરવું. ૫૧

અતિ તથા શરીરના નાના-મોટા કદ ઉપરથી
માંસની ઉત્તમતા

સ્ત્રિયશ્વતુષ્પાદેષુ પુમાંસો વિદહેષુ મહાશરીરે-
પ્ત્વ્યશરીરા અલ્પશરીરેષુ મહાશરીરાઃ પ્રધાનતમાઃ,
અલ્પમેકજાતીયાનાં મહાશરીરેભ્યઃ કૃશશરીરાઃ
પ્રધાનતમાઃ ॥૫૨॥

પશુઓમાં સ્ત્રીઓમાં, પક્ષીઓમાં પુરુષ-
ઓમાં, મોટા શરીરવાળાં પ્રાણીઓમાં નાનાં
શરીરવાળાં પ્રાણીઓમાં, નાનાં શરીરવાળાં પ્રાણી-
ઓમાં મોટા શરીરવાળાં પ્રાણીઓમાં અને એક
જાતનાં પ્રાણીઓમાં મોટાં શરીરવાળાં કરતાં

દૃશ શરીરભાગાંતુ' માંસ ત્રેષ છે. ૫૨

શરીરેના પ્રદેશને લીધે માંસનું ભારે
તથા હલકાપણું

સ્થાનાદિકૃતં માંસસ્ય ગુણાધવમુપદેશ્યામઃ ।
તથથા રક્તાદિપુ શુક્રાન્તેષુ ધાતુપૂત્રોત્તરાત્તુ ગુસ્ત-
રાસ્તથા સક્રિયસ્કન્ધક્રોઢશિરઃપાદકરકટીષ્ઠચર્મ-
કાલેપકયકૃદન્ત્રાણિ ॥

શિરઃ સ્કન્ધં કટીં પૃષ્ઠં સન્ધિનીં ચાત્મપક્ષયોઃ ।

ગુરુપૂર્વં વિજાનીયાદ્ધાતવસ્તુ યથોત્તરમ્ ॥

સર્વસ્ય પ્રાણિનો વેદે મધ્યો ગુરુદ્વાહતઃ ।

પૂર્વભાગો ગુરુઃ પુંસામધોભાગસ્તુ યોષિતામ્ ॥

ઉરોગ્રીવં વિદજ્ઞાનાં વિશેષેણ ગુરુ સ્મૃતમ્ ।

પક્ષોત્ત્વેપાત્સમો દિદ્ધો મધ્યમાગસ્તુ પશિણામ્ ॥૫૩

હવે સ્થાન વગેરેને લીધે માંસમાં ભારે તથા

હલકાપણુનો ઉપદેશ કરીએ છીએ. જેમ

રુધિરથી માંડીને વીર્ય સુધીની ધાતુઓમાં

ઉત્તરોત્તર ધાતુઓ વધારે ભારે છે, તેમ સાથળ,

ખભા, હૃદય, માથું, પગ, હાથ, કમર, પીઠ,

આમડી, કાલેપક (બુઝા-કાળજી), જમણા પડ-

ખાની ગાંઠ અને આંતરડાં ઉત્તરોત્તર ભારે છે.

ખભા કરતાં માથું, પીઠ કરતાં કમર અને

સાથળના ઉત્તર ભાગ કરતાં પૂર્વ ભાગ ભારે છે.

રુધિરથી માંડીને વીર્ય સુધીની ધાતુઓ શરીરના

ઉત્તરોત્તર ભાગોમાં ઉત્તરોત્તર ભારે છે. સર્વ

પ્રાણીઓનાં શરીરોના મધ્ય ભાગ ભારે છે. પુરુષો

નાં શરીરોના ઉપરનો ભાગ અને સ્ત્રીઓનાં શરીરો-

નો નીચેનો ભાગ ભારે હોય છે. પક્ષીઓનાં છાતી

તથા કંઠ વધારે ભારે હોય છે અને પાંખો ફડકાવ-

વાને લીધે મધ્ય ભાગ સમ હોય છે. ૫૩

આહાર ઉપરથી માંસમાં વિશેષતા

અતીવ રુક્ષં માંસં તુ મિહજ્ઞાનાં ફલાશિનામ્ ।

વૃંહણં માંસમત્યથે સ્વગાનાં પિશિતાશિનામ્ ॥

મત્સ્યાશિનાં પિત્તક્લં વાતક્લં ધાન્યચારિણામ્ ॥૫૪॥

દૃશ ખાનારાં પક્ષીઓનું માંસ અત્યંત રુક્ષ,

માંસ ખાનારાં પક્ષીઓનું માંસ અત્યંત પુષ્ટિકારક,

મત્ય ખાનારાં પક્ષીઓનું માંસ પિત્ત કરનાર

અને ધાન્ય ખાનારાં પક્ષીઓનું માંસ વાયુને

હણનાર હોય છે. ૫૪

ઉપર કહેલા વર્ગોનાં માંસોમાં

ઉત્તરોત્તર હલકાપણું

જલજાનૂપજા ગ્રામ્યા કૃત્યાર્દકમ્બાસ્તથા ।

પ્રસદા ચિલવાસાથ વે ચ જઘ્નાલસંજિતાઃ ॥

પ્રતુદા ત્રિષ્કિરાશ્ચ લઘયઃ સ્યુર્યધોત્તમ્ ।

અલ્પાભિષ્યન્દિનશ્ચ યથાપૂર્વમતોઽન્યથા ॥૫૫॥

જળચર, આનૂપ, ગ્રામ્ય, માંસમૃદ્ધ, એક

ખરીવાળાં, પ્રમદ, બિલેશય, જંધાલ, પ્રતુદ અને

ત્રિષ્કિરમાં ઉત્તરોત્તરનાં માંસો પૂર્વપૂર્વનાં માંસો

કરતાં હલકાં છે અને શેડાં અભિષ્યન્દી (શરદી કર-

નારાં) છે. ઉત્તરોત્તર વર્ગનાં માંસો કરતાં પૂર્વપૂર્વ

વર્ગનાં માંસો ભારે છે તથા વધારે અભિયન્દી છે.

એક જાતનાં પશુપક્ષીઓ વગેરેમાં

કદાવરનું માંસ યારું નથી

પ્રમાણાધિકાસ્તુ સ્વજાતૌ ચાલપસારા ગુરવશ્ચ ॥૫૬

એક જાતનાં પશુપક્ષીઓ વગેરેમાં, જેઓ

મોટાં કદવાળાં હોય, તેઓનું માંસ અદ્યપ સારવાળું

છે અને ભારે છે. ૫૬

શરીરના કયા પ્રદેશનું માંસ અતિ ઉત્તમ છે ?

સર્વપ્રાણિનાં સર્વશરીરેભ્યો વે પ્રધાનતમા

ભવન્તિ યત્કલ્પદેશર્તિનસ્તાનાદદીત । પ્રધાનભા-

ભાવે મધ્યમયસ્કન્ધસઘસ્કમ્ફિણમુપાદેયં માંસમિતિ ॥

સર્વ પ્રાણીઓનાં સર્વ શરીરોમાં જમણા

પડખાની ગાંઠના પ્રદેશમાં રહેનારી જે લાંબી

લાંબી માંસની વાટા હોય છે, તેઓ અતિશ્રેષ્ઠ

છે; માટે તેને ગ્રહણ કરવી. આ જે મુખ્ય સ્થાનનું

માંસ કશું છે, તે એ ન મળે, તો તાજું અને

અનુકૂળ તથા નિદ્રોપ માંસ હોય તે લેવું. ૫૭

૧ માંસ એટલે ગ્રીટીન એટલું જ માન ૫૨નું
નથી; પરંતુ કયા માંસો અને માંસનો કયો ભાગ કેવો

માંસવર્ગનો સંદિગ્ધ સાર

મવતિ ચાત્ર ॥

ચરઃ શરીરાવયવાઃ સ્થભાવો ધાતવઃ ક્રિયાઃ ।

લિઙ્ગં પ્રમાણં સંસ્કારો માત્રા ચાસ્મિન્પરીક્ષિતા ॥૫૮

આ સ્થળના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્યંતરિએ સ્વપુત્રે કહ્યું છેઃ 'પ્રાણીઓનો આહાર, શરીરના અવયવો, નિહાર આદિ સ્થભાવ, એક અવયવના પણ પૂર્વોત્તર ભાગો, ચલન આદિ ક્રિયાઓ, સ્ત્રીપુરુષરૂપ ભતિ, શરીરનાં કંદ, સંધવા વગેરેનો સંસ્કાર અને માત્રા વગેરે વિષયોની તપાસ કરીને માંસનું હલકાપણું, ભારેપણું તથા સિન્ધુ-રક્ષતા વગેરેનો નિર્ણય કરવો. ૫૮

इति मांसवर्गः ।

अथ फलवर्गः

દાડમ વગેરે ફળો-તેઓના સામાન્ય ગુણો

अत ऊर्ध्वं फलवर्गानुपदेक्ष्यामः । तद्यथा-
दाडिमामलकचदरकोलकर्कण्युसौवीरसिञ्चितिकाफ-
लकपित्यमातुलझाम्रात्रातककरमर्दप्रियाललकुचम-
व्यपारावतवेप्रफलप्राचीनामलकतित्तिडीरुनीपको-
शाभ्राम्लिकानारङ्गजम्बीरप्रभृतीनि ॥

અમ્લાનિ રસતઃ પાકે ગુરુપુષ્પાનિ વીર્યતઃ ।

વિત્તલાન્યનિલમ્લાનિ કફોત્કેશકરાણિ ચ ॥૫૯॥

હવે ફળના વર્ગો કહીએ છીએ. દાડમ, આમળાં, બોર, નાનાં બોર, અણીબોર, ખારેક જેવાં લાંબાં બોર, મૂઠી જેવાં મોટાં મીઠાં બોર, ઢાક, બિજોરાં, આંબા, અંબાડાં, કરમદાં, આશેળી, લડુચ (નાનાં ફળસ), જોટનાં ફળ, અનનાસ, નેતરનાં ફળ, પાણીઆમળાં, ઢાકમ, કદંબનાં ફળ, પહાડી આંબાનાં ફળ, આંબલીનાં ફળ, નારંગી અને ખાટાં લીંચુ વગેરેના સામાન્ય ગુણો નીચે પ્રમાણે છે.

ઉપર કહેલાં ફળો ખાટા રસવાળાં, પાકમાં

ભારે, ઉષ્ણ વીર્યવાળાં, પિત્ત ઉત્પન્ન કરનારાં, વાયુને હણનારાં અને કફનો ઉત્ક્રેશ કરનારાં છે.

દાડમના વિશેષ ગુણદોષ

कषायानुरसं तेषां दाडिमं नातिपित्तलम् ।

दीपनीयं रुचिकरं हृद्यं वचोवિવन्धनम् ॥

દ્વિવિધં તત્તુ વિદ્વેયં મધુરં ચામ્લમેવ ચ ।

त्रिदोषघ्नं च मधुरमम्लं वातकफापहम् ॥ ६० ॥

એમાં દાડમ પેટામાં તૂરા રસવાળું છે, જરાક પિત્ત કરનાર છે, અશ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, રુચિ ઉપજવનાર છે, હૃદયને પ્રિય લાગે એવું છે અને વિદ્ધાને રોકનાર છે. દાડમ મીઠું અને ખાટું એમ બે પ્રકારનું થાય છે. તેમાં મીઠું દાડમ ત્રણે દોષોને હણનાર છે અને ખાટું દાડમ વાયુને તથા કફને હણનાર છે. ૬૦

આમળાંના વિશેષ ગુણો

अम्लं समधुरं तिक्तं कषायं कटुकं सरम् ।

चक्षुष्यं सर्वदोषघ्नं घृण्यमामलकीफलम् ॥

હનિ વાતં તદમ્લત્વાત્પિત્તં માધુર્યશૈલ્યતઃ ।

कफं रुक्षस्नायत्वात्फलेभ्योऽभ्यधिकं च तत् ॥ ६१ ॥

આમળાં ખાટાં, મધુર રસવાળાં, કટવાં, તૂરાં, તીખાં, દસ્તને સારનારાં, નેત્રોને હિતકારી, સર્વ દોષોને હણનારાં અને વીર્ય વધારનારાં છે. તે ખાટાં હોવાથી વાયુને, મધુર તથા શીત હોવાથી પિત્તને અને રક્ષ તથા તૂરાં હોવાથી વાયુને પણ હણે છે; માટે સઘળાં ફળોમાં આમળાં શ્રેષ્ઠ છે. ૬૧

બોરના વિશેષ ગુણો

कर्कण्डुकोलचदरमांसं पित्तकफापहम् ।

पक्वं पित्तानिलहरं स्निग्धं समधुरं सरम् ॥

પુરાતનં તદ્દુષ્મનં શ્રમઘ્નં દીપનં લઘુ ।

सौवीरं वदरं स्निग्धं मधुरं वातपित्तजित् ॥ ६२ ॥

અણીબોર, નાનાં બોર અને સામાન્ય બોર કાયાં હોય, તે પિત્ત તથા કફને ઉત્પન્ન કરે છે, પાકાં હોય તે પિત્ત તથા વાયુને હરે છે. સિન્ધુ,

મધુર રસવાળાં અને દસ્તને સારનાર છે. સુકાયેલાં બૂનાં બેાર તૃપાને શાંત કરનારાં, શ્રમને હણનારાં, અગ્નિને દીપ્ત કરનારાં અને હલકાં છે.

ખારક જેવાં લાંબાં મીઠાં બેાર સિન્ધુ છે, મધુર છે અને વાયુને તથા પિત્તને જીતનારાં છે. ૬૨
સેવકળ (ધૂલી જેવાં ગ્રાહ્યં મીઠાં બેાર)ના વિશેષ ગુણો

કપાયં સ્વાદુ સંગ્રાહિ શીતં સિન્ધુતિકાફલમ્ ।

સેવકળ તૂરં છે, મધુર છે, દસ્તને સફળનાર છે અને શીતવીર્યવાળું છે. ૬૩

કેદાના વિશેષ ગુણો

આમં કપિત્થમસ્યૈ કફમં ગ્રાહિ વાતલમ્ ।
કફાનિલહરં પક્કં મધુરામ્લરસં ગુરુ ॥ ૬૪ ॥

કાચું ઢાહું સ્વરને બગાડનાર, કફને હણનાર, દસ્તને સુકાવનાર તથા વાયુ ઉત્પન્ન કરનાર છે; અને પાકું ઢાહું કફ તથા વાયુને હરનાર, મધુર ખાટા રસવાળું તથા ભારે છે. ૬૪

બિજેરાંના વિશેષ ગુણો

શ્વાસકાસારુચિહરં વૃષ્ણામં કળ્થશોધનમ્ ।
લઘ્વમ્લં દીપનં હૃદયં માતુલુક્કમુદાહૃતમ્ ॥
ત્વક્તિક્તા દુર્જરા તસ્ય વાતક્રિમિકફાપહા ।
સ્વાદુ શીતં ગુરુ લિગ્ધં માંસં માસ્તપિત્તજિત્ ॥
મેઘ્યં શૂલાનિલચ્છદિક્કફારોચક્રનાશનમ્ ।
દીપનં લઘુ સંગ્રાહિ ગુલ્માશોઘ્નં તુ કેસરમ્ ॥
શૂલાજીર્ણવિવચ્ચેષુ મન્દાગ્રો કફમાસ્તે ।
અરુચો ચ વિશેષેણ રસસ્તસ્યોપદિજ્યતે ॥
પિત્તાનિલકરં વાલં પિત્તલં વદ્ધકેસરમ્ ।
હૃદયં વર્ણકરં રુચ્યં રક્તમાંસવલગ્રદમ્ ॥ ૬૫ ॥

બિજેરું કંઠને સ્વચ્છ કરનાર, હલકું, ખાટું, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર, પ્રિય લાગે એવું અને શ્વાસ, ખાંસી, અરુચિ તથા તરસને હરનાર છે. બિજેરાંની છાલ કડવી, માંડ પથે એવી અને વાયુ, કૃમિ તથા કફને હણનારી છે. બિજેરાંનો

ગર્ભ મધુર છે, ટાઢો છે, ભારે છે, સિન્ધુ છે અને વાયુ તથા પિત્તને ટાળનાર છે. બિજેરાંના તંતુઓ શુદ્ધિ વધારનાર, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર, હલકા, દસ્તતું શોષણ કરનાર અને શૂળ, વાયુ, ઊલટી, કફ, ગુલ્મ, અર્શ તથા અરોચકને નષ્ટ કરનાર છે. શૂળ, અજીર્ણ, મલખંધ, અગ્નિની મંદતા, કફ સહિત વાયુ અને અરુચિ એટલાં દરદેમાં બિજેરાંનો રસ વિશેષ ઉપયોગી છે. નાતું બિજેરું પિત્ત તથા વાયુ કરનારું છે. બંધાર્થ ગયેલા તંતુઓવાળું બિજેરું પિત્ત ઉત્પન્ન કરનાર, પ્રિય લાગે એવું, વર્ષને સારે કરનાર, રુચિ ઉપજાવનાર અને રુધિર, માંસ તથા બળ આપનાર છે. ૬૫

આંબાના ફળના વિશેષ ગુણો

કપાયાનુરસં સ્વાદુ વાતમં વૃંહણં ગુરુ ।
પિત્તાવિરોધિ સંપક્કમામં શુક્રવિવર્દનમ્ ॥ ૬૬ ॥
બરાબર પાકેલું આંબાનું ફળ મધુર છે, પેટમાં તૂરા રસવાળું છે, વાયુને હણનાર છે, પુષ્ટિ આપનાર છે, ભારે છે, પિત્તને જરાક શાંત કરનાર છે અને વીર્ય વધારનાર છે. ૬૬

અંબાડાના વિશેષ ગુણો

વૃંહણં મધુરં વલ્યં ગુરુ વિદમ્સ્ય જીર્યતિ ।
આમ્રાતકફલં ઘૃષ્યં સહેદં શ્લેષ્મવર્દનમ્ ॥ ૬૭ ॥
અંબાડાનું ફળ પુષ્ટિ આપનાર, મધુર રસવાળું, બળ વધારનાર છે, ભારે, ઘણી વાર મુઠ્ઠી પેટમાં પીડા કરીને પછી પથે તેવું વીર્ય તથા કફ વધારનાર અને સિન્ધુ છે. ૬૭

નાના ફળસના વિશેષ ગુણો

વિદોષવિદમ્સ્યકરં લઘુચં શુક્રનાશનમ્ ॥ ૬૮ ॥
નાતું (બંગલી) ફળસ ત્રણે દોષો તથા મળની કબજિયાત કરનાર અને વીર્યનો નાશ કરનાર છે. ૬૮

કરમદાંના વિરોધ ગુણો

અમ્લં વૃષ્ણાપહં રુચ્યં પિત્તકૃત્કરમર્દકમ્ ॥ ૬૯ ॥
કરમદાં ખાટાં, તરસને મટાડનાર, રુચિ

ઉપજવનાર છે અને પિત્ત કરનાર છે. ૬૯

આરોગીના વિશેષ ગુણો

વાતપિત્તહરં વૃષ્યં પ્રિયાલં ગુરુ શીતલમ્ ॥૭૦॥

આરોગી વાયુ તથા પિત્ત હરનાર છે, વીર્ય વધારનાર છે, ભારે છે અને ઠંડી છે. ૭૦

આહના કૃણના વિશેષ ગુણો

હૃદયં સ્વાદુ કષાયામ્લં મઘ્યમાસ્યવિશોધનમ્ ।

પિત્તશ્લેષ્મહરં ગ્રાહિ ગુરુ વિદમ્ભિ શીતલમ્ ॥૭૧॥

આટનું કૃણ પ્રિય લાગે એવું છે, મધુર છે, તૂરું તથા ખાટું છે, મુખને સ્વચ્છ કરનાર છે, પિત્ત તથા કફ હરનાર છે, દરતને સૂકવનાર છે, ભારે છે, પેટમાં ગડગડાટ કરનાર છે અને ટાકું છે.

અનનાસના વિશેષ ગુણો

પારાવતં સમધુરં રુચ્યમત્યપ્રિવાતનુત્ ॥૭૨॥

અનનાસ મધુર છે, રુચિ કરનાર છે અને અગ્નિ તથા વાયુને અત્યંત ટાળનાર છે. ૭૨

કદંબનાં કૃણ તથા પાણીઆમળાનાં વિશેષ ગુણો
ગરદોપહરં નીપં પ્રાચીનામલકં તથા ॥૭૩॥

કદંબનાં કૃણ ઝેરના દોષને હરે છે અને પાણીઆમળાં પણ તેવા જ ગુણોવાળાં છે. ૭૩

કોકમ, પહાડી આંબાનાં કૃણ તથા આંબલીનાં કૃણના વિશેષ ગુણો

ચાતાપહં તિન્તિડીરુમામં પિત્તવલાસકૃત્ ।

ગ્રાહ્યુર્ણં દીપનં રુચ્યં સંપકં કફવાતનુત્ ॥

તસ્માદલ્વાન્તરગુણં કોશાન્નફલમુચ્યતે ।

અમ્લિકાયાઃ ફલં પક્વં તદ્વજ્રેદિતુ કેવલમ્ ॥૭૪॥

કાયું કોકમ વાયુને હણનાર અને પિત્ત તથા કફ કરનાર છે. પાકું કોકમ દરતને સૂકવનાર, ઉષ્ણ, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર અને કફ તથા વાયુ ટાળનાર છે. પહાડી આંબાનાં કૃણ કોકમ કરતાં થોડા જ આછા ગુણોવાળાં છે. આંબલીનું પાકું કૃણ પણ એવું જ છે, પરંતુ અળને પાડનાર છે. ૭૪

નારંગીના વિશેષ ગુણો

અમ્લં સમધુરં હૃદયં વિશદં મત્તરોચનમ્ ।

વાતમ્નં દુર્જરં પ્રોક્તં નારઙ્ગસ્ય ફલં ગુરુ ॥૭૫॥

નારંગીનું કૃણ ખાટું છે, મધુર છે, પ્રિય લાગે એવું છે, ચીકાશવાણું નથી, અન્ન ઉપર રુચિ કરાવનાર છે, વાયુને હણનાર છે, માંડ પચે એવું છે અને ભારે છે. ૭૫

ખાદા લીંબુના વિશેષ ગુણો

તૃગ્ગાશ્લક્ર્મ્નોત્ક્રેશ્ચ્છર્દિંધાસનિવારણમ્ ।

વાતશ્લેષ્મવિવન્ધનં જમ્બીરં ગુરુ પિત્તકૃત્ ॥૭૬॥

ખાટું લીંબુ વાયુ, કફ તથા મળબંધને નોડનાર, ભારે, પિત્ત કરનાર અને તરશ, શૂળ, કફનો વધારો, ઊલટી તથા શ્વાસને મટાડનાર છે.

દોડિંગા લીંબુના ગુણો

પેરાવતં દન્તશ્લઠમમ્લં શોણિતપિત્તકૃત્ ॥૭૭॥

દોડિંગું લીંબુ ખાટું છે અને રશિર તથા પિત્ત વધારનાર છે. ૭૭

હીરવૃક્ષાદિકનાં કૃણો અને તેમના સામાન્ય ગુણો

હીરવૃક્ષફલજામ્બવરાજાદનતોદનશીતફલતિન્દુફવકુલધન્વનાશ્મન્તકાથકર્ણફલ્ગુપરૂપકગાઙ્ગ-રુકીપુષ્કરવર્તિવિલ્વવિમ્વીયમૃતીની ॥

ફલાન્યેતાની શીતાની કફપિત્તહરાણિ ચ ।

સંગ્રાહકાણિ રુક્ષાણિ કષાયમધુરાણિ ચ ॥૭૮॥

વડ, હમરો, પીપળો તથા પીપર ઇત્યાદિ હીરવૃક્ષોનાં કૃણો, અંબુ, રાણુ, બખાઈ આંબલીનાં કૃણ, શીતાકૃણ (રાવણુ આંબલી અથવા કારમીરી આંબલી), દીંબરુ, બોલસરીનાં કૃણ, ધાવડાનાં કૃણ, આસોંદરાનાં કૃણ, અશ્વકર્ણુ (રાળના ઝાડનાં

૧ તેમા કૃણશર્કરા છે તેથી બળપ્રદ છે, તે વાત અહીં પણ કબજ કરેલ છે; પરંતુ તે કેટલા પ્રમાણમાં મદહર્ષીમાંથી લીવરમા જઈ સર્વાંગમા પહોંચી શકે તેમ છે, તેનું જ્ઞાન અન્ય વિગતોમાં ખેંચાયું નથી. ભારે-દુર્ગંધ હોવાથી માંદાને અગ્નિ જ ન હોય તો કૃણ-શર્કરાની ચી કિમત ? આ વિચારે માંદા માટે નારંગી ન જ ચોખ્ખી જોઈએ. પ્ર.

ફળ), અંજર, ધ્રામકાં, ગંગેટીનાં ફળ, પુષ્કર-
વર્તિ (અપ્રસિદ્ધ), ખીલાં અને ઘોલાં વગેરે
ફળોના સામાન્ય ગુણો નીચે પ્રમાણે છે.

એ સધળાં ફળો ટાકાં છે, કઠ્ઠ તથા પિત્તને
હરનારાં છે, દ્રવને સૂકવનારાં છે, રક્ષ છે અને
તૂરાં તથા મધુર છે. ૭૮

હીરવૃક્ષોનાં ફળોના વિશેષ ગુણો

હીરવૃક્ષફલં તેષાં ગુરુ વિદમ્મિ શીતલમ્ ।

કપાયં મધુરં સામ્લં નાતિમાલતકોપનમ્ ॥૭૯॥

હીરવૃક્ષોનાં ફળો ભારે છે, પેટમાં ગડગડાટ
કરનારાં છે, ટાકાં છે, તૂરાં છે, મધુર છે, ખટાશ-
વાળાં છે અને વાયુને જરાક પ્રક્રુપિત કરનારાં છે.

બાંધુના ફળના વિશેષ ગુણો

અલ્યથં વાતલં ગ્રાહિ જામ્બવં કફપિત્તજિત્ ॥૮૦॥

બાંધુનું ફળ અત્યંત વાયુ કરનાર છે, દરતને
સૂકવનાર છે અને કઠ્ઠ તથા પિત્તને જીતનાર છે.

રાણુના ફળના વિશેષ ગુણો

સ્થિગ્ધં સ્વાદુ કપાયં ચ રાજાદનફલં ગુરુ ॥૮૧॥

રાણુનું ફળ સ્થિગ્ધ છે, મધુર, છે, તૂરું છે
અને ભારે છે. ૮૧

બખાઈ આંબલીના ફળના ગુણો

કપાયં મધુરં રૂક્ષં તોદનં કફવાતજિત્ ।

અમ્લોષ્ણં લઘુ સંગ્રાહિ સ્થિગ્ધં પિત્તાશ્વિવર્દનમ્ ॥

બખાઈ આંબલીનું ફળ તૂરું છે, મધુર છે,
રક્ષ છે, કઠ્ઠ તથા વાયુને જીતનાર છે, ખાટું છે,
ઉષ્ણ છે, હલકું છે, દરતને સૂકવનાર છે, સ્થિગ્ધ
છે અને પિત્ત તથા અગ્નિને વધારનાર છે. ૮૨

દીબરુના ફળના વિશેષ ગુણો

આમં કપાયં સંગ્રાહિ તિન્દુકં વાતકોપનમ્ ।

વિપાકે ગુરુ સંપકં મધુરં કફપિત્તજિત્ ॥૮૩॥

દીબરુનું ફળ કઠ્ઠ તૂરું છે, દરતને સૂક-
વનાર છે અને વાયુને પ્રક્રુપિત કરનાર છે. દીબરુ-
નું પાકું ફળ વિપાકમાં ભારે છે, મધુર છે અને

કઠ્ઠ તથા પિત્તને જીતનાર છે. ૮૩

બોલસરીના ફળના વિશેષ ગુણો

મધુરં ચ કપાયં ચ સ્થિગ્ધં સંગ્રાહિ વાકુલમ્ ।

સ્થિરીકરં ચ દન્તાનાં વિશદં ફલમુચ્યતે ॥૮૪॥

બોલસરીનું ફળ મધુર છે, તૂરું છે, સ્થિગ્ધ
છે, દાંતને મજબૂત કરનાર છે, દરતને સૂકવનાર
છે અને ચીકણું નથી. ૮૪

ધાવડા, ગંગેટી અને આસોંદરાના

ફળના વિશેષ ગુણો

કપાયં ચ હિમં સ્વાદુ ધાન્વનં કફવાતજિત્ ।

તદ્વદ્વાજ્જેસ્કં વિદ્યાદક્ષમન્તકફલાનિ ચ ॥૮૫॥

ધાવડાનાં, ગંગેટીનાં અને આસોંદરાનાં ફળ
તૂરાં, ટાકાં અને કઠ્ઠ તથા વાયુને મટાડનારાં છે.

અંજરના વિશેષ ગુણો

વિદમ્મિ મધુરં સ્થિગ્ધં ફલ્યુર્જં તર્પણં ગુરુ ॥૮૬॥

અંજર પેટમાં ગડગડાટ કરનારાં છે, મધુર
છે, સ્થિગ્ધ છે, તૃપ્તિ આપનાર છે અને ભારે છે.

ધ્રામકાના વિશેષ ગુણો

અલ્યમ્લમીપન્મધુરં કપાયાનુરસં લઘુ ।

વાતઘ્નં પિત્તજનનમામં વિદ્યાત્પરૂપકમ્ ॥

તદેવ પક્વં મધુરં વાતપિત્તનિર્વહનમ્ ।

વિપાકે મધુરં શીતં રક્તપિત્તપ્રસાદનમ્ ॥૮૭॥

કાચું ધ્રામકાનું અત્યંત ખાટું છે, જરાક
મધુર છે, પેટમાં તૂરા રસવાળું છે, હલકું છે,
વાયુને હણનાર છે અને પિત્તને ઉત્પન્ન કરનાર
છે. પાકું ધ્રામકાનું મધુર છે, વાયુ તથા પિત્તને
ટાળનાર છે, વિપાકમાં મધુર છે, ટાકું છે અને
રધિર તથા પિત્તને સ્વચ્છ કરનાર છે. ૮૭

પુષ્કરવર્તિના વિશેષ ગુણો

પૌષ્કરં સ્વાદુ વિદમ્મિ વલ્યં કફહરં ગુરુ ॥૮૮॥

પુષ્કરવર્તિ મધુર છે, ઘણી વારે પચનારી
હોવાથી ગડગડાટ કરે છે, બળ આપનાર છે,
કઠ્ઠ કરનાર છે અને ભારે છે. ૮૮

બીલાંના વિશેષ ગુણ

કફાનિલહરં તીક્ષ્ણં સ્થિમ્બં સંગ્રાહિ દીપનમ્ ।

કટુતિક્તકપાયોષ્ણં ચાલં ચિત્તવિદાહતમ્ ॥

તદેવ વિદ્યાત્સમ્પકં મધુરાનુરસં ગુરુ ।

વિદાહિ વિષ્ણુમ્મરુરં દોષકૃત્પ્રતિમાલ્ભતમ્ ॥૮૯॥

કાચું બીડું કંક તથા વાયુને હણનાર, તીક્ષ્ણ, સ્થિમ્બ, દરતને સૂકવનાર, અગ્નિને દીપ કરનાર, તીખું, કંકડું તથા તૂરું છે અને ઉષ્ણ વીર્યવાળું છે. પાકું બીડું પેટામાં મધુરરસવાળું, ભારે, ઘણીવારે પચનારું હોવાથી બળતરા કરનાર, દરતને કબજિયાત કરનાર, સુગંધી પવનવાળું અને દોષોને ઉત્પન્ન કરનાર છે. ૮૯

ઘોલી તથા સાગના ફળના વિશેષ ગુણ

વિમ્બીફલં સાધકર્ણં સ્તન્યકૃત્કફપિત્તજિત્ ।

વૃદ્ધાહજ્વરપિત્તાસુકાસથાસક્ષયાપહમ્ ॥૯૦॥

ઘોલીનું ફળ તથા સાગનું ફળ ધાવણ વધારનાર છે, કંક તથા પિત્તને જીતનાર છે અને તૃષ્ણા, દાહ, જ્વર, પિત્ત, રધિર, ખાંસી, શ્વાસ તથા ક્ષયને મટાડનાર છે. ૯૦

તાડી વગેરેનાં ફળો અને તેના સામાન્ય ગુણો તાલનારિકેલપનસમોચપ્રભૃતીનિ ॥

સ્વાદુપાકસાન્યાહુર્વાતપિત્તહરાણિ ચ ॥

ચલપ્રદાનિ સ્થિમ્બાનિ વૃદ્ધાણિ હિમાનિ ચ ॥૯૧॥

તાડીનું ફળ, નાળિયેર, ફળુસ તથા કેળાં વગેરે ફળોના સામાન્ય ગુણો નીચે પ્રમાણે છે.

એ ફળો રસમાં તથા પાકમાં મધુર છે, વાયુ તથા પિત્તને હરનારાં છે, બળ આપનારાં છે, સ્થિમ્બ છે, પુષ્ટિ આપનારાં છે અને ટાંકાં છે.

તાડીના ફળના તથા બીજના વિશેષ ગુણો

ફલં સ્વાદુરસં તેષાં તાલજં ગુરુ પિત્તજિત્ ।

તદ્દીર્ઘં સ્વાદુપાકં ચ મૂર્ચ્ણં વાતપિત્તજિત્ ॥૯૨॥

એમાં તાડીનું ફળ મધુર રસવાળું છે, ભારે છે અને પિત્તને જીતનાર છે, તાડીના ફળનું બીજ

પાકમાં મધુર છે, મૂચને વધારનાર છે અને વાયુ તથા પિત્તને જીતનાર છે. ૯૨

નાળિયેરના વિશેષ ગુણો

નારિકેલં ગુરુ સ્થિમ્બં પિત્તમ્ સ્વાદુ શીતલમ્ ।

ચલમાંસપ્રદં હૃદયં વૃદ્ધાણં વસ્તિશોધનમ્ ॥૯૩॥

નાળિયેરીનું ફળ ભારે, સ્થિમ્બ, પિત્તને હણનાર, મધુર, ટાંકું, બળ તથા માંસ વધારનાર, હૃદયને પ્રિય લાગે એવું, પુષ્ટિ આપનાર અને મૂત્રાશયને સ્વચ્છ કરનાર છે. ૯૩

ફળુસના વિશેષ ગુણો

પનસં સરુપાયં તુ સ્થિમ્બં સ્વાદુરસં ગુરુ ॥૯૪॥

ફળુસ પેટામાં તૂરા રસવાળું છે, સ્થિમ્બ છે, મધુર છે અને ભારે છે. ૯૪

કેળાંના વિશેષ ગુણો

મૌચં સ્વાદુરસં પ્રોક્તં કપાયં નાતિશીતલમ્ ।

રક્તપિત્તહરં વૃષ્યં રુચ્યં શ્લેષ્મકરં ગુરુ ॥૯૫॥

કેળું મધુર રસવાળું છે, તૂરું છે, બહુ ટાંકું નથી, રક્તપિત્ત હરનાર છે, વીર્ય વધારનાર છે, અગ્નિકારક છે, કંક કરનાર છે અને ભારે છે. ૯૫

દ્રાક્ષ વગેરે ફળો અને તેઓના સામાન્ય ગુણો દ્રાક્ષાકાશ્મર્યમધૂકપુષ્પસર્જૂરપ્રભૃતીનિ ।

રક્તપિત્તહરાણ્યાહુર્ગુરુણિ મધુરાણિ ચ ॥૯૬॥

દ્રાક્ષ, સીવણું ફળ, મહુડાનાં ફૂલ તથા ફળ અને ખજૂર વગેરે રક્તપિત્તને હરનારાં, ભારે અને મધુર છે. ૯૬

દ્રાક્ષના વિશેષ ગુણો

તેષાં દ્રાક્ષા સરા સ્વર્યા મધુરા સ્થિમ્બગીતલા ।

રક્તપિત્તજ્વરશ્વાસતૃષ્ણાદાહશ્વયાપહા ॥ ૯૭ ॥

એમાં દ્રાક્ષ દરતને સારનાર છે, સ્વરને સારો કરનારી છે, મધુર છે, સ્થિમ્બ છે, શીતલ છે અને રક્તપિત્ત, જ્વર, શ્વાસ, તરસ, દાહ તથા ક્ષય મટાડનારી છે. ૯૭

સીવણના ફળના વિશેષ ગુણો

હૃદયં મૂર્ચવિવન્ધનં પિત્તામૃગ્ગાતનાશનમ્ ।

કેશર્યં રસાયનં મેઘ્યં કાશ્મર્યં ફલમુચ્યતે ॥૯૮॥

સીવણુનું કૃણ હૃદયને પ્રિય લાગે એવું છે, મૂત્રની અટકાયતને મટાડનાર છે, કેશ માટે સારું છે, રસાયન છે, પુદ્ગિ વધારનાર છે અને પિત્ત, રુધિરના રોગ તથા વાયુનો નાશ કરનાર છે. ૯૮

ખજૂરના વિશેષ ગુણ

ધત્તકયાપહં હૃદયં શીતલં તર્પણં ગુરુ ।

રસે પાકે ચ મધુરં સ્વાર્જૂરં રક્તપિત્તજિત્ ॥૧૧॥

ખજૂર હૃદયને પ્રિય લાગે એવું શીતળ, તૃપ્તિ આપનાર, ભારે, રસમાં તથા પાકમાં મધુર અને ક્ષત, ક્ષય તથા રક્તપિત્ત મટાડનાર છે. ૯૯

મહુડાના ફૂલના તથા ફળના વિશેષ ગુણ

વૃંહણીયમહદ્યં ચ મધુરુકુતુમં ગુરુ ।

વાતપિત્તોપશમનં ફલં તસ્યોપદિશ્યતે ॥૧૦૦॥

મહુડાનું ફૂલ પુષ્ટિ આપનાર છે, હૃદયને પ્રિય લાગે એવું નથી અને ભારે છે. તેનું ફળ વાયુ અને પિત્તને શાંત કરનાર છે. ૧૦૦

ખદામ વગેરે ફળો અને તેઓના સામાન્ય ગુણ

યાતામાધોઢાભિપુકનિચુલપિચુનિકોચકોર-
માણપ્રમૃતીતિ ॥

પિત્તશ્લેષ્મહરાણ્યાહુઃ સ્તિગ્ધોષ્ણાનિ ગુરુણિ ચ ।

વૃંહણાન્યનિલમ્નાનિ ઘસ્યાનિ મધુરાણિ ચ ॥૧૦૧॥

ખદામ, અખરોટ, અભિપુક, નિચુલ, કપાસનાં ડોડવાં, પિસ્તાં તથા વાયવરણાં વગેરે ફળોના સામાન્ય ગુણો નીચે પ્રમાણે છે.

એ ફળો પિત્ત તથા કફ હણનારાં, સ્તિબ્ધ, ઉષ્ણ વીર્યવાળાં, ભારે, પુષ્ટિ આપનારાં, વાયુને હણનારાં, બળ આપનારાં અને મધુર છે. ૧૦૧

હરકૃદેવટી (ખાટી આમળી)ના વિશેષ ગુણ

કપાયં કફપિત્તમં કિંચિત્કિં રુચિપ્રદમ્ ।

હૃદયં સુગન્ધિ વિશદં લવલીફલમુચ્યતે ॥૧૦૨॥

હરકૃદેવટીનું ફળ તૂરું છે, કફ તથા પિત્તને

હણનાર છે, કાંઈક કડવું છે, સ્થિ આપનાર છે, પ્રિય લાગે એવું છે, સુગંધી છે અને ચીકણું નથી.

અથેડાનાં ફળ. બળદાણાનાં ફળ અને
ભિલામાંનાં દીટિયાંના ગુણ

વસિરં શીતપાક્યં ચ સારુષ્કરનિવન્ધનમ્ ।

વિષ્મિ દુર્જરં રૂઘં શીતલં વાતક્રોપનમ્ ॥

વિપાકે મધુરં ચાપિ રક્તપિત્તપ્રણાશનમ્ ॥૧૦૩॥

અથેડાનાં ફળ, બળદાણા અને ભિલામાંનું દીંદીયું કબજિયાત કરનારાં છે, માંડ પચે એવાં છે, રક્ષ છે, શીતળ છે, વાયુને પ્રકુપિત કરનારાં છે અને રક્તપિત્તનો નાશ કરનારાં છે. ૧૦૩

રંકનામના ફળના ગુણ

શીતં કપાયં મધુરં ટઙ્કં મારુતકુદુગુરુ ॥૧૦૪॥

ટંકફળ (કારમીરમાં થતું ફળ) ટાકું છે, તૂરું છે, મધુર છે, વાયુ કરનાર છે અને ભારે છે.

ઘોગળિયાના ફળના વિશેષ ગુણ

સ્તિગ્ધોષ્ણં તિત્તમધુરં વાતશ્લેષ્મિકૃમૈક્ષુદમ્ ॥૧૦૫॥

ઘોગળિયાનું ફળ સ્તિબ્ધ, ઉષ્ણવીર્યવાળું, કડવું, મધુર અને વાયુ તથા કફ કરનારાં છે.

ખીજડાના ફળના વિશેષ ગુણ

શ્રમીફલં ગુરુ સ્વાદુ રુઘોષ્ણં કેશનાશનમ્ ॥૧૦૬॥

ખીજડાનું ફળ ભારે છે, મધુર છે, રક્ષ છે, ઉષ્ણ છે અને કેશોનો નાશ કરનાર છે. ૧૦૬

ગૂંદાના ફળના વિશેષ ગુણ

ગુરુ શ્લેષ્માતરુફલં કફકૃમ્મધુરં હિમમ્ ॥૧૦૭॥

ગૂંદાનું ફળ ભારે છે, કફ કરનાર છે, મધુર છે અને ટાકું છે. ૧૦૭

કેરડાં, ભિલામાંનાં ફળ, પીહુ અને

કેવડાનાં ફળના સામાન્ય ગુણ

કરીરાક્ષિક્ષીલ્લનિ ત્ણશ્ન્યપ્ફલાનિ ચ ।

સ્વાદુતિત્તકટ્ટણાનિ કફવાતહરાણિ ચ ॥૧૦૮॥

કેરડાં, ભિલામાંનાં ફળ, પીહુનાં ફળ અને કેવડાનાં ફળ મધુર છે, કડવાં છે, તીખાં છે, ઉષ્ણ-વીર્યવાળાં છે અને કફ તથા વાયુને હરનારાં છે.

પીલુના ક્ષણના વિશેષ ગુણે

તિત્તં પિત્તકરં તેષાં સરં કદુવિપાકિ ચ ।

તીક્ષ્ણોષ્ણં કદુકં પીલુ સસ્નેહં કફનાતજિત્ ॥

એમાં પીલુનું ક્ષણ કડકું છે, પિત્ત કરનાર છે, દસ્તને સારનાર છે, પાકમાં તીખું છે, તીક્ષ્ણ છે, ઉષ્ણવીર્યવાળું છે, સિન્ધુ છે અને કદ્ તથા વાયુને છતનાર છે. ૧૦૯

કાણુકળિયા અને ચેરના ક્ષણના ગુણે

આરુષ્કરં તૌવરકં કપાયં મધુરં લઘુ ।

ઉષ્ણં કૃમિજ્વરાનાહમેહોદાવત્નાશનમ્ ।

કુષ્ઠગુલ્મોદરાશોઘ્નં કદુવાપિ તથૈવ ચ ॥૧૧૦॥

કાણુકળિયા તથા ચેરિયાં તૂં છે, મધુર છે, હલકાં છે, ઉષ્ણ છે, તીખા પાકવાળાં છે અને કૃમિ, જ્વર, મલબંધ, પ્રમેહ, ઉદાવર્ત, ડાહ, યુલ્મ, ઉદરરોગ તથા અર્શને હણનાર છે. ૧૧૦

કરંજ, ખાખરે તથા લીંબડાના ક્ષણના ગુણે
કરંજકિંશકારિષ્ઠફલં જન્તુપ્રમેહનુત્ ।

રુદ્ધોષ્ણં કદુકં પાકે લઘુ વાતકફાપહમ્ ॥૧૧૧॥

કરંજ, ખાખરે તથા લીંબડાનાં ક્ષણે
કૃમિઓ તથા પ્રમેહને ટાળનાર છે, રૂક્ષ છે, ઉષ્ણ
વીર્યવાળાં છે, પાકમાં તીખાં છે, હલકાં છે અને
વાયુ તથા કંકને મટાડનારાં છે. ૧૧૧

વાવડિંગના ગુણે

તિત્તમીપદ્મિપહિતં વિહલ્લં કૃમિનાશનમ્ ॥૧૧૨॥

વાવડિંગ કાંઈક કડવાં છે, કૃમિઓનો નાશ
કરનારાં છે અને ઝેરને પણ હણનારાં છે. ૧૧૨

હરડેના ગુણે

ત્રણ્યમુષ્ણં સરં મેઘ્યં દોષઘ્નં શોફકુષ્ઠનુત્ ।

કપાયં દીપનં ચામલ્લં ચક્ષુષ્યં ચામયાફલમ્ ॥૧૧૩॥

હરડેનું ક્ષણ ત્રણ દોષને દૂર કરનાર છે, યુક્તિ
વીર્યવાળું છે, દસ્તની પ્રવૃત્તિ કરનાર છે, બુદ્ધિ
વધારનાર છે, દોષોને હણનાર છે, સોજ તથા
ડાહને ટાળનાર છે, તૂં છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર

છે, ખાટું છે અને નેત્રો માટે સારું છે. ૧૧૩

બહેડાંના ગુણે

મેદનં લઘુ રુદ્ધોષ્ણં વૈસ્વર્યક્રિમિનાશનમ્ ।

ચક્ષુષ્યં સ્વાદુપાસ્પાર્યં કપાયં કફપિત્તજિત્ ॥૧૧૪॥

બહેડાંનું ક્ષણ દસ્તની પ્રવૃત્તિ કરનાર છે,
હલકું છે, રૂક્ષ છે, ઉષ્ણ છે, સ્વરના ભંગને
તથા કૃમિઓને નષ્ટ કરનાર છે, નેત્રો માટે
સારું છે, મધુરપાકવાળું છે અને કદ્ તથા
પિત્તને છતનાર છે. ૧૧૪

સોપારીના ગુણે

કફપિત્તહરં રૂક્ષં વસ્ત્રેક્લેદમલાપહમ્ ।

કપાયમીપન્મધુરં કિંચિત્પૂર્ણફલં સરમ્ ॥૧૧૫॥

સોપારીનું ક્ષણ કંકને તથા પિત્તને હરનાર,
રૂક્ષ, મુખની ચીકાશને તથા મેલને ટાળનાર, તૂં,
જરાક મધુર અને કાંઈક દસ્ત લગાડનાર છે.

બવંત્રી, કપૂર, બયડળ, નાનો ચણકબાબ
અથવા લતાકસ્તૂરી, મોટા ચણકબાબ
અને લવિંગના સામાન્ય ગુણે

જાતીકોશોઽથ કરૂરં જાતીરુદ્ધકયૌઃ ફલમ્ ।

કકોલકં લવઙ્ગં ચ તિત્તં કદુ કફાપહમ્ ॥

લઘુ તૃષ્ણાપહં વસ્ત્રેક્લેદદોર્ગન્ધ્યનાશનમ્ ॥૧૧૬॥

બવંત્રી, કપૂર, બયડળ, નાનો ચણકબાબ
અથવા લતાકસ્તૂરીનું ક્ષણ, મોટા ચણકબાબ અને
લવિંગ કડવાં છે, તીખાં છે, કદ્ તથા તરશને
ટાળનારાં છે, હલકાં છે અને મુખની ચીકાશને
તથા કુગંધિપણને નષ્ટ કરનારાં છે. ૧૧૬

કપૂરના વિશેષ ગુણે

સતિક્તઃ સુરભિઃ શીતઃ કરૂરો લઘુલેહનઃ ।

તૃષ્ણાયાં મુલશોષે ચ વૈરસ્યે ચાપિ પૂજિતઃ ॥૧૧૭॥

કપૂર કડવાશવાળું છે, સુગંધી છે, શીતળ
છે, હલકું છે, કંકનું લેખન કરનાર છે અને
તરશ, મુખનો શોષ અને મુખના વિરસપણા
ઉપર બહુ સારું છે. ૧૧૭

લતાકસ્તૂરીના વિશેષ ગુણે

લતાકસ્તૂરિના તદ્વચ્છીતા વસ્તિવિશોધના ॥૧૧૮

લતાકસ્તૂરી પણ કપૂર જેવી જ છે, સીતલ છે અને મૂત્રાશયને શુદ્ધ કરનારી છે. (આ લતાકસ્તૂરી દક્ષિણ દેશમાં થાય છે એમ ગ્રંથ-કારે લખે છે, પણ તે કાઈ જગ્યાએ વાપરવામાં કે દેખવામાં આવી નથી.) ૧૧૮

ફળોની મજાએના ગુણે

પ્રિયાલમજા મધુરો વૃષ્યઃ પિત્તાનિલાપહઃ ।

વૈમીતકો મદકરઃ ક્ષુદ્રમાસ્તનાશનઃ ॥

કપાયમધુરો મજા કોલાનાં પિત્તનાશનઃ ।

તુષ્ણાચ્છર્ધનિલગ્રન્થ તદ્વજામલકસ્ય ચ ॥

વીજપૂરકશમ્પાકમજા કોશાન્નસમ્ભવઃ ।

સ્વાદુપાક્ષોઽપ્રિયલઘુસ્તિથ્થઃ પિત્તાનિલાપહઃ ॥

યસ્ય યસ્ય ફલસ્યેહ વીર્યં ભવતિ યાદશમ્ ।

તસ્ય તસ્યૈવ વીર્યેણ મજાનમયિ નિર્દિશેત્ ॥૧૧૯

ચારોળીની મજા મધુર, વીર્ય વધારનાર,

પિત્ત તથા વાયુને નષ્ટ કરનાર છે. પહેડાંની મજા

મદ કરનાર અને કફ તથા વાયુને નષ્ટ કરનાર

છે. બોરની મજા તૂરી ને મધુર છે, પિત્તને નષ્ટ

કરનાર છે તથા તરશ, જીલદી અને વાયુને પણ

ઠાળનાર છે. આમળાંની મજામાં પણ બોરની

મજાએના જેવા જ ગુણ છે. ખિએર, ગરમાળાની

શિંગ અને પહેડી આંબાનાં ફળોની મજા મધુર

પાકવાળી છે, અગ્નિ તથા બળને વધારનારી છે,

સ્થિર છે અને પિત્ત તથા વાયુને નષ્ટ કરનાર છે.

જે જે ફળનું જેવું જેવું વીર્ય હોય, તે તે વીર્ય

પ્રમાણે, તે તે ફળની મજાના ગુણે પણ કહેવા.

બીલાં સિવાય પહેડાં ફળો ગુણકારી છે

ફલેષુ પરિપક્વં યદ્ગુણચંદુદાહતમ્ ।

વિલ્વાદન્યત્ર મિત્રેયમામં તદ્દિ ગુણોચરમ્ ॥

ગ્રાહ્યુર્ણં દીપનં તદ્દિ ક્ષપાયં કહ્લતિક્તકમ્ ॥૧૨૦

ફળોમાં જે પરિપક્વ ફળ હોય, તેને ગુણકારી

સમજવું; પણ બીલું કાચું ગુણકારી સમજવું. કાચું બીલું હસ્તને સૂકવનાર, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર, તૂરું, તીલું અને કડવું હોવાથી વિશેષ ગુણકારી છે. ૧૨૦

કેવાં ફળને ત્યાગ કરવો ?

બ્યાધિતં કૃમિગુદ્ધં ચ પાકાર્તાતમકાલજમ્ ।

વર્જનીવયં ફલં સર્વમપર્યાગતમેવ ચ ॥ ૧૨૧ ॥

જે ફળ બ્યાધિવાળું, શીડાવાળું, જેનો પાકકાલ જતો રહ્યો હોય એવું, અથોચ સમયમાં ઉત્પન્ન થયેલું કે અપરિપક્વ હોય, તેનો ત્યાગ કરવો.

હતિ ફલવર્ગઃ ।

અથ શાકવર્ગઃ

શાકો તથા તેઓના સામાન્ય ગુણે

શાકાન્યત ઝઘ્ઘં વક્ષ્યામઃ । તત્ર પુષ્પફલા-

સ્લાયુકાલિન્દકપ્રમૃત્તાનિ ॥

પિત્તગ્નાન્યનિલં કુર્યુસ્તથા મન્દકફાનિ ચ ।

સુદૃઘપુરીષાણિ સ્વાદુપાકરસાનિ ચ ॥ ૧૨૨ ॥

હવે શાકવર્ગ કહીએ છીએ : કાળું, દૂધિલું

તથા તડખૂચ વગેરે શાકો કહેવાય છે.

સઘળાં શાકો પિત્તને હણનારાં છે, ગરક

કફ કરનારાં છે, વિષા તથા મૂત્રને વિશેષ ઉત્પન્ન

કરનારાં છે અને વિપાકમાં તથા રસમાં મધુર છે.

ફળોનાં વિશેષ ગુણે

પિત્તગ્નં તેષુ કૂષ્માણ્ડં ચાલં મધ્યં કપાવહમ્ ।

પક્કં લઘૂર્ણં સઘ્ઘરં દીપનં વસ્તિશોધનમ્ ।

સર્વદોષહરં હૃદયં પથ્યં ચેતોવિકારિણામ્ ॥૧૨૩॥

શાકોમાં કાચું કાળું પિત્તને હણનાર છે,

મધ્યમ-કાચું પાકું કફ કરનાર છે અને પાકિલું

હલકું, હલ્કું વીર્યવાળું, કંઈક સારતાવાળું,

અગ્નિને દીપ્ત કરનાર, મૂત્રાશયને શુદ્ધ કરનાર,

સર્વ દોષોને હરનાર, હૃદયને પ્રિય લાગે એવું

તથા ઉન્માદ વગેરે ચિત્તવિકારો ઉપર પથ્ય છે.

તદ્બ્રૂયના વિશેષ શુભો

દદિશુકસ્યકરં કાલિન્દં કફગ્વાતકૃત્ ॥૧૨૪॥

તદ્બ્રૂય દદિનો તથા વીર્યનો ક્ષય કરનાર છે અને કફ તથા વાયુને વધારનાર છે. ૧૨૪

દૂધીના વિશેષ શુભો

અલાઘૂર્મિન્નવિદ્કાતુ રુક્ષા ગુર્વ્યતિશીતલા ॥૧૨૫॥

દૂધી વિષાતું ભેદન કરનાર છે, રૂક્ષ છે, ભારે છે અને અત્યંત શીતળ છે. ૧૨૫

કડવી તૂંબડીના વિશેષ શુભો

તિક્તલાઘૂરહૃયા તુ વામની વાતપિત્તજિત્ ॥૧૨૬॥

કડવી તૂંબડી દુદ્ધને અપ્રિય લાગે એવી છે, વમન કરાવનારી છે, વાયુ તથા પિત્તને છતનારી છે. ૧૨૬

ત્રપુસ, એર્વારુક, કઠારુક તથા શીર્ષૃત વગેરે કાકડીઆના સામાન્ય શુભો

ત્રપુસૈર્વાકરુકારુકશીર્ણધૃન્વત્રમૃતીનિ ॥

સ્વાદુતિક્તસાન્યાહુઃ કફગ્વાતક્રારાણિ ચ ॥

સૃષ્ટમૃત્રુપીપાણિ રક્તપિત્તહરાણિ ચ ॥૧૨૭॥

ત્રપુસ, એર્વારુક, કઠારુક તથા શીર્ષૃત વગેરે કાકડીની જાતોને સ્વાદિષ્ઠ, કડવા રસવાળી, કફ તથા વાયુને કરનાર, વિષા તથા મૂત્રને પ્રવૃત્તિ આપનાર અને રક્તપિત્તને હરનાર કહે છે. ૧૨૭

કાકડીઆના વિશેષ શુભો

ચાલં દુનીલં ત્રપુસં તેષાં પિત્તહરં સ્મૃતમ્ ॥

તત્પાણ્ડુ કફકૃઙ્ગીર્ણમર્મલં વાતરુકાપહમ્ ॥

ર્વાલંકં મરુકારુક સમ્પદ્યં કષ્ઠજ્ઞાનકૃત્ ॥

મધારં મધુરં રુચ્યં દીપનં નાતિપિત્તલમ્ ॥

મધારં મધુરં ચૈર ધીર્ણમ્લં કફાપહમ્ ॥

મેદનં દીપનં હૃદયમાનાહાષ્ટીલનુલ્લપ્ત ॥૧૨૮॥

ત્રપુસ નામની કાકડી કાચી તથા અત્યંત

૧ કાકડીઓ પચી જતી પાન છે, પણ તેમાં ત્રપુસ, કાકડી અને શીર્ષૃત કફ એ મુખ્ય રુચી નથી. જેનું દિટિકુ ખરી પચતું હોય તે શીર્ષૃત કાકડી, ૭૫૩ કાકડીને કહેવાય છે.

નીલ વર્ણવાળી હોય તો પિત્ત હરે છે, પાંડુ વર્ણવાળી હોય તો કફ હરે છે અને જૂની હોય તો ખાટી છે તથા વાયુ અને કફ ઉત્પન્ન કરે છે.

એર્વારુક અને કઠારુક એ જાતની કાકડીઓ પાકી હોય તો કફ તથા વાયુ કરનાર છે. કાંઈક ક્ષારતાવાળી, મધુર, રુચિકારક, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર અને જરાક પિત્ત કરનાર છે.

શીર્ષૃત જાતની કાકડી કાંઈક ક્ષારપણાવાળી, મધુર, કફ તોડનાર, દસ્ત પાડનાર, અગ્નિ દીપ્ત કરનાર, પ્રિય લાગે એવી, હલકી અને આકર્ષક તથા મૂત્રાશયની પથરીના રોગને નષ્ટ કરે છે.

પીપર તથા મરી વગેરેના સામાન્ય શુભો

પિપ્પલીમરિચમૃદ્ધવેરાદ્રિકદિન્નુજીરકકુસ્તુબુ-
રુજમ્વીરસુમુસુસાર્જકમૃસ્તુણ્ણગન્ધકકાસમર્દક-
કાલમાલકુટેરકમ્બકલ્પરુપ્પશિષ્ણમુશિષ્ણકાગિન્દ્રા-
કસર્પવરાજિકાકુલાહલવેશુગન્ડીરતિલવર્ણિકાવર્ણા-
મૃચિત્રકમૂલકપોતિકાલશુનપલાન્ડુકલાયપ્રમૃતીનિ ॥
કટુન્નુષ્ણાનિ રુચ્યાનિ વાતશ્લેષ્મહરાણિ ચ ॥

કૃતાન્નેપુષ્પુજ્યન્તે સંસ્કારાર્થમનેકથા ॥૧૨૯॥

પીપર, મરી, સૂંક, આદુ, હિંગ, ઝરૂં, ધાણા, બખાઈ સૂકાં લીંબુ, તીખાં પાંદડાંવાળી તુલસી, જંગલી તુલસી, દુદ્ર તુલસી, ખૂંટણ, મુગધંક (એક જાતનું નાનું મુગધંક ખડ), કામુંદેરા, કાળી તુલસી, કુંડેરક (ખીજા જાતની કાળી તુલસી), કાવક (કાળા સરસવ), ખર-પુષ્પ, સરગવો, રાતો સરગવો, મરવો, સર્પપ, રાઈ, કલાહલ (ગોરખમુદ્રી), વેણુ (વાંથ), ગંદીર (કડનું મુલ), તિલપર્ણિકા (તલવર્ણી), સાસડી, ચિત્રક, દામળ મૂળા, લસણ, ડુંગરી-કાંદા અને વટાણા વગેરે પદાર્થો તીખા છે, ઉષ્ણ છે, રુચિ-કારક છે, વાયુ તથા કફ કરનારા છે અને એમાં પ્રેટલાંક ગ્રીવાં અગ્નિને વધાર વગેરે સંસ્કારો આપવાના કામમાં અનેક પ્રકારની ઉપયુક્ત

યાય^૧ છે. (આ પદાર્થોમાં જ્યોત્સ્ના ગુજરાતી
પર્યોયો મળ્યા નથી, તેઓનાં સંસ્કૃત નામો જ
રાખ્યાં છે.) ૧૨૯

પીપરના વિશેષ ગુણ

તેમાં ગુર્વી સ્વાદુશીતા પિપ્પલ્યાદ્રી કફાવહા ।
શુષ્કા કફાનિલઘ્ની સા વૃષ્યા પિત્તાવિરોધિની ॥
તેઓમાં લીલી પીપર ભારે, મધુર, શીત
અને કદ્ કરનારી છે. સૂકી પીપર કદ્ તથા વાયુ
હણનારી, વીર્ય વધારનારી અને પિત્તથી વિરુદ્ધ
નથી. ૧૩૦

મરીના વિશેષ ગુણો

સ્વાદુપાક્યાદ્રિમરિચં ગુરુ શ્લેષ્મપ્રસેકિ ચ ।
કટૂષ્ણં લઘુ તચ્ચુષ્કમવૃષ્યં કફવાતજિત્ ॥
નાત્યુષ્ણં નાતિશીતં ચ વીર્યતો મરિચં સિત્તમ્ ।
ગુણવન્મરિચેભ્યથ ચક્ષુષ્યં ચ વિશેષતઃ ॥૧૩૧॥

લીલાં મરી પાકમાં મધુર, ભારે અને
સુખથી કદ્નેતો આપ કરાવનાર છે. સૂકાં મરી
તીખું, ઉષ્ણ, હલકું, વીર્ય માટે સારું નથી અને
કદ્ તથા વાયુ જીતનાર છે. સફેદ મરી અત્યંત
ઉષ્ણ વીર્ય નથી, અત્યંત શીત વીર્ય પણ નથી,
સઘળાં મરીઓ કરતાં ઉત્તમ ગુણોવાળું છે અને
વિશેષે મરી નેત્રોને હિતકારી છે. (કેટલાક કહે છે
કે સરગવાનાં બીજ એ જ ધોળાં મરી છે.)

સૂંઠના વિશેષ ગુણો

નાગરં કફવાતઘ્નં વિપાકે મધુરં કઠુ ।
વૃષ્યોષ્ણં રોચનં હૃદયં સસ્નેહં લઘુ દીપનમ્ ॥૧૩૨॥

સૂંઠ કદ્ તથા વાયુને હરનાર, પાકમાં મધુર,
તીખી, વીર્યને વધારનાર, ઉષ્ણવીર્યવાળી, રુચિ
ઉપજાવનાર, પ્રિય લાગે એવી, કાંઈકે સ્તિગ્ધ,
આડુંથી હલકી અને અગ્નિને દીપ્ત કરનારી છે.

૧ આ પદાર્થોમાં કેટલાક પદાર્થો વધાર વગેરેમાં
કામ આવે છે, કેટલાક ચાકરૂપ છે કેટલાક ઔષધરૂપ
છે અને કેટલાક આહારરૂપ છે. (હવે)

આદ્રક(આડુ)ના વિશેષ ગુણો

કફાનિલહરં સ્વર્યં વિવન્ધાનાદશ્ચલનુત્ ।
કટૂષ્ણં રોચનં હૃદયં ચેદ્રાદ્રિકં સ્મૃતમ્ ॥૧૩૩॥

આડું કદ્ તથા વાયુને હરનાર, સ્વરને સારો
કરનાર, તીખું, ઉષ્ણવીર્ય, રુચિ ઉપજાવનાર,
પ્રિય લાગે એવું, વીર્યને વધારનાર અને કબ્બ-
જિયાત, આદ્રક તથા રાગને મટાડનાર છે.

હિંગના વિશેષ ગુણો

લઘૂષ્ણં પાચનં હિલ્લુ દીપનં કફવાતજિત્ ।
કટુ સ્નિગ્ધં સરં તીક્ષ્ણં શ્લઙ્ગીર્ણવિવન્ધનુત્ ॥

હિંગ હલકી છે, ઉષ્ણવીર્ય છે, પાચન છે,
અગ્નિને દીપ્ત કરનારી છે, કદ્ તથા વાયુને જીત-
નારી છે, તીખી છે, સ્નિગ્ધ છે, દસ્ત લગાડનાર
છે, તીક્ષ્ણ છે અને રાગ, અજીર્ણ તથા અધોવાયુ
વગેરેની કબ્બજિયાતને ટાળનાર છે. ૧૩૪

સફેદ જીરું, શાહજીરું, કાળીજીરી, કલૌંજ

જીરું તથા અજમાના વિશેષ ગુણો
તીક્ષ્ણોષ્ણં કટુકં પાકે રુચ્યં પિત્તાગ્નિવર્દનમ્ ।
કટુ શ્લેષ્માનિલહરં ગન્ધાદયં જીરકદ્વયમ્ ॥

કારવી કરવી તદ્વદિત્તેષા સોપકૃષ્ણિકા ॥૧૩૫॥
સફેદ જીરું તથા શાહજીરું તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ-
વીર્ય, પાકમાં તીખું, રુચિકારક, પિત્ત તથા
અગ્નિને વધારનાર, તીખું, કદ્ તથા વાયુને હર-
નાર અને મુગધવાળું છે. કાળીજીરી, કલૌંજ
જીરું તથા અજમાના પણ એવા જ ગુણો છે.

લીલા તબા સૂકા ધાણના ગુણો

મરુવ્યવજનમોજ્યેષુ વિવિધેષ્વચારિતા ।
આદ્રાં કુસ્તુમ્બરીં કુર્પાત્સ્વાદુસૌગન્ધ્યહૃદયમ્ ।
સા શુષ્કા મધુરા પાકે સ્નિગ્ધા તૃદ્દાહ્નનાશની ॥
દોષમ્ની કટુકા કિંચિત્તિકા સ્તોતોવિશોધની ॥૧૩૬॥

ઠાથમરી (લીલા ધાણ) અનેક પ્રકારનાં
ભજ્યોમાં, ભોજ્યોમાં તથા કઠી વગેરેમાં નાખ-
વાથી તે પદાર્થોને સ્વાદિષ્ઠ, મુગધી તથા પ્રિય

લાગે એવા બનાવે છે. રક્તા ધાતુ પાકમાં મધુર તથા સ્નિગ્ધ છે, તમા તથા દાહને નષ્ટ કરનાર છે, દોષોને હણનાર છે, કાંઈક તીખા છે, કાંઈક કડવા છે અને સ્ત્રોતોને શુદ્ધ કરનારા છે. ૧૩૬

સૂક્ષ્મ બખાઈ લીંબુના વિશેષ ગુણો
જમ્બીરઃ પાચનસ્તીક્ષ્ણઃ કૃમિવાતકફાપહઃ ।
સુરભિર્દીપનો રુચ્યો મુલવૈશયકારકઃ ॥ ૧૩૭ ॥

સૂંકું બખાઈ લીંબુ પાચક છે, તીક્ષ્ણ છે, કૃમિ, વાયુ તથા કફને નષ્ટ કરે છે, સુગંધી છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, રુચિકારક છે અને ગુપ્તને સ્વસ્થ કરનાર છે. ૧૩૭

સફેદ માંજરવાળી તથા તીખાં પાંદડાંવાળી તુલસી અને જંગલી તુલસીના વિશેષ ગુણો

કફાનિલવિપત્થાસકાસદૌર્ગન્ધ્યનાશનઃ ।
પિત્તકૃત્પાર્થશ્લઘ્નઃ સુમુલઃ સમુદાહતઃ ।
તદ્વત્તુ સુરસો જ્ઞેયો વિશેષાદ્વરનાશનઃ ॥ ૧૩૮ ॥

સફેદ માંજરવાળી તથા તીખાં પાંદડાંવાળી તુલસી કફ, વાયુ, વિપ, થાસ, ખાંસી તથા દુર્ગંધને નષ્ટ કરનાર છે, પિત્ત કરનાર છે અને પડખાંના રાગને હણનાર છે. જંગલી તુલસી પણ એવા જ ગુણોવાળી છે અને વિશેષે કરી ઝેરને નષ્ટ કરે છે.

કાળી માંજરવાળી તુલસી, ક્ષુદ્ર તુલસી અને બૂસ્તણુના વિશેષ ગુણો
કફમા લયવો રુક્ષાઃ સ્નિગ્ધોષ્ણાઃ પિત્તવર્દનાઃ ।
કટુપાકરસાયૈવ સુરસાર્જકમૂસ્તૃણાઃ ॥ ૧૩૯ ॥

કાળી માંજરવાળી તુલસી, ક્ષુદ્ર તુલસી અને બૂસ્તણુ કફને હણનાર, હલકાં, રક્ત, કાંઈક સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણવીર્ય, પિત્તને વધારનારાં અને પાકમાં તથા રસમાં તીખાં છે. ૧૩૯

કાચુંદરાના વિશેષ ગુણો
મધુરઃ કફવાતમાઃ પાચનઃ કષ્ઠશોષનઃ ।
વિશેષતઃ પિત્તહરઃ સતિક્તઃ કાસમર્દકઃ ॥ ૧૪૦ ॥
કાચુંદરો મધુર છે, કફ તથા વાયુને હણે છે, પાચન છે, કફને શુદ્ધ કરે છે, કડવો

છે અને વિશેષે કરી પિત્તને હણે છે. ૧૪૦
સરગવાના તથા રાતા સરગવાના વિશેષ ગુણો
કટુઃ સધ્વારમધુરઃ શિથિસ્તિક્તોઽથ પિત્તલઃ ।

મધુશિથિઃ સરસ્તિક્તઃ શોફમ્નો દીપનઃ કટુઃ ॥ ૧૪૧ ॥

સરગવો તીખો છે, ક્ષાર સહિત મધુર રસવાળો છે અને કડવો છે. રાતો સરગવો પિત્ત કરનાર છે, દરત લાવનાર છે, કડવો છે, સોજ ટાળનાર છે, અગ્નિ દીપ્ત કરનાર છે અને તીખો છે.

સરસવ, કડવું સરણુ તથા વેગના વિશેષ ગુણો
ત્રિદોષં સાર્પયં શાર્કં ગાળદીરં વૈગનામ ચ ॥ ૧૪૨ ॥

સરસવ, કડવું સરણુ તથા વેગ(અપ્રસિદ્ધ બત)નાં શારક બળતરા કરનારાં છે, વિષા તથા ખૂનને રોકનારાં છે, રક્ત છે, તીક્ષ્ણ છે, ઉષ્ણવીર્ય છે અને ત્રણે દોષોને ઉત્પન્ન કરનારાં છે. ૧૪૨

ચિત્રક અને તલવણીના વિશેષ ગુણો
ચિત્રકસ્તિલપર્ણી ચ કફશોફહરં લઘૂ ॥ ૧૪૩ ॥

ચિત્રક અને તલવણી કફ તથા સોજને હરે છે અને હલકાં છે. ૧૪૩

સાટોડીના વિશેષ ગુણો
વપાર્મુઃ કફવાતમ્ની દિતા શોફોદરાશ્ચસામ્ ॥ ૧૪૪ ॥
સાટોડી કફ તથા વાયુને હણનારી છે અને સોજ, ઉદરરોગ તથા અરશરોગ ઉપર હિતકારી છે.

મૂળાના વિશેષ ગુણો
કટુતિક્તગ્મા હૃદ્યા રોચની વહ્નિદીપની ।
સર્વદોષહરા લઘ્વી કષ્ઠ્યા મૂલકપોતિકા ॥
મહત્તદુગુરુ વિષમ્ભિ તીક્ષ્ણમામં ત્રિદોષકૃત્ ।
તદેવ સ્નેહસિદ્ધં તુ પિત્તતુલ્કફ્રમાતઞ્જિત્ ॥
ત્રિદોષશ્મનં શુષ્કં વિપદોષહરં લઘુ ।

વિષમ્ભિ જાતલં શાર્કં શુષ્કમન્યપ્ર મૂલકાત્ ॥
પુષ્પં ચ પર્વં ચ ફલં તથૈવ યથોત્તરં તે લઘવઃ પ્રદિપ્તઃ ।
તેષાં તુ પુષ્પં કક્ષપિત્તહન્ત્ ફલં નિહન્યાત્કફમારુતી ચ ॥ ૧૪૫ ॥

નાના ઠોમળ મૂળા તીખા તથા કડવા રસવાળા છે, પ્રિય લાગે એવા છે, રુચિકારક છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનારા છે, સર્વ દોષોને હરનારા છે, હલકા છે અને કંઠ માટે ઉત્તમ છે. મોટા મૂળા ભારે છે અને મળ વગેરેની કબ્જિયાત કરનારા છે. અગ્નિથી નહીં પકાયેલા મોટા મૂળા તીક્ષ્ણ છે અને ત્રણે દોષોને કરનારા છે. ઘી તથા તેલ વગેરે રેતેડોમાં પકાયેલા એ જ મૂળા પિત્તને ટાળનાર છે અને કફ તથા વાયુ જીતનાર છે. સુકાયેલા મૂળા ત્રણે દોષોને શાંત કરનારા છે, વિપના દોષને હરનારા છે અને હલકા છે. મૂળા સિવાય બીજી સફવણીરૂપ શાક કબ્જિયાત કરનાર છે અને વાયુને ઉત્પન્ન કરનાર છે. મૂળાનાં પુષ્પોથી પાંદડાં અને પાંદડાંઓથી ફળો વધારે હલકાં છે. મૂળાનાં પુષ્પો કફ તથા પિત્ત અને મૂળો કફ તથા વાયુ હણનાર છે. ૧૪૫

લસણના વિશેષ ગુણો

શ્લિગ્યોષ્ણતીક્ષ્ણઃ કદુપિચ્છિલથ ગુરુઃ સરઃ સ્વાદુરસથ ઘલ્લયઃ । વૃણ્યથ મેઘાસ્વરવર્ણચક્ષુર્મગ્રાસ્યસંધાનકરો રસોનઃ ॥ દ્વદ્વોગજીર્ણજ્વરકુક્ષિશૂલવિવન્ધગુલમારુચિકામશોકાન્ । દુર્નામિઠ્ઠાનલસાદજન્તુસમીરણશ્વાસકફાથ હન્તિ ॥ ૧૪૬ ॥

લસણ સિન્ધ, ઉષ્ણવીર્ય, તીક્ષ્ણ, તીખું, ચીકાશવાળું, ભારે, દસ્ત લાવનાર, મધુરસવાળું, બળ આપનાર, વીર્યને વધારનાર, શુદ્ધિને સારી કરનાર, સ્વરને હિતકારી, વર્ણ તથા નેત્રો માટે સારું, ભાંગેલાં અસ્થિઓને સાંધનાર અને દૃઢ્યના રોગ, જીર્ણજ્વર, કુક્ષિશૂળ, કબ્જિયાત, શુદ્ધ, અરુચિ, ખાંસી, સોબ, અરશ, ઠોદ, અગ્નિની મંદતા, કૃમિ, વાયુ, શ્વાસ તથા કફને હણનાર છે.

કુંગળી (કાંદા)ના વિશેષ ગુણો

નાત્યુષ્ણવીર્યોઽનિલહા કદુથ તીક્ષ્ણો ગુરુર્નાતિકાવદ્ધ ॥ ત્રલાવહઃ પિત્તકરોઽય કિંચિત્પલા-

ન્દુરશ્ચિં ચ વિવર્દયેચ ॥ શ્લિગ્યો રુચિવ્યઃ સ્થિર-
ધાતુર્કર્તા વલ્યોઽય મેઘાકફપુષ્ટિદય ॥ સ્વાદુર્ગુરુઃ
શોણિતપિત્તશસ્ત્રઃ સ પિચ્છિલઃ ક્ષીરપલાન્દુરુકઃ ॥

કુંગળી અત્યંત ઉષ્ણ વીર્યવાળી નથી, વાયુને હણે છે, તીક્ષ્ણ છે, ભારે છે, અત્યંત કફ કરતી નથી, બળ આપનારી છે, કાંઈક પિત્ત કરનારી છે અને અગ્નિને વધારનારી છે. લીલી કુંગળી સિન્ધ છે, રુચિ આપનારી છે, ધાતુને સ્થિર કરનારી છે, બળ આપનારી છે, શુદ્ધિને વધારનારી છે, કફ કરનારી છે, પુષ્ટિ આપનારી છે, સ્વાદિષ્ઠ છે, ભારે છે, રક્તપિત્ત ઉપર સારી છે અને ચીકણી છે. ૧૪૭

વટાણાના શાકના વિશેષ ગુણો

કલાયશાકં પિત્તમ્નં કફમ્નં વાતલં ગુરુ ॥

કપાયાનુરસં ચૈવ વિપાકં મધુરં ચ તત્ ॥ ૧૪૮ ॥

વટાણાનું શાક પિત્તને હણનાર છે, કફ હરનાર છે, વાયુને કરનાર છે, ભારે છે, પેટામાં દૂર રસવાળું છે અને વિપાકમાં મધુર છે. ૧૪૮

છૂંછ વગેરે ભાજ્યો-તેઓના ગુણો

ચુચ્ચૂથિકાતરુણીજીવન્તિવિમ્વીતિકાન્તામ-
હ્રાતકચ્છગલાન્વીષ્ણાદનીફક્ષીશાલ્મલીશેલુવન-
સ્પતિપ્રસવશળકર્ણુદારકોવિદારપ્રમૂતીનિ ॥

કપાયસ્વાદુતિક્તાનિ રક્તપિત્તહરાણિ ચ ॥

કફમાન્યનિલં કુર્ણુઃ સંગ્રાહીણિ લઘૂનિ ચ ॥ ૧૪૯

છૂંછ, યૂથિકા (અપ્રસિદ્ધ છે), કુંવાર, રાડાડી, દીડારી, દ્વિથો વછનાગ, બિલામાં, વસંધારા, બાંદા (અપરવૃક્ત), ફાંચ, રોમલા, ચૂંદી, હંબરા વગેરે વનસ્પતિઓનાં પર્ણોની, શણી, ચૂંદાની અને કંચનાર વગેરેની ભાજ્યો દૂરી, મધુર, કડવી, રક્તપિત્ત તથા કફને હણનારી, વાયુ કરનારી, દસ્તને રોકનારી અને હલકી છે. ૧૪૯

છૂંછના વિશેષ ગુણો

લઘુઃ પાકે ચ જન્તુઃ પિચ્છિલો વ્રણિનાં હિતઃ ॥

કપાયમધુરો ગ્રાહી ચુચ્ચૂસ્તેપાં ત્રિદોષહ ॥ ૧૫૦ ॥

એમાં છૂંછની ભાજી પાકમાં હલકી છે, કૃમિઓને હણનારી છે, ચીકણી છે, તણવાળાઓને હિતકારી છે, તૂરી છે, મધુર છે, દસ્તને સૂકવનારી છે અને ત્રણે દોષોને હણનારી છે.

સાડાડીની, ખાંદાની તથા ફાંગ્યની ભાજીઓના વિશેષ ગુણો

ચઢુળ્યા સર્વદોષથી જીવંતી સમુદાહતા ।

શુદ્ધાદની વાતહરા ફઝી ત્વલ્પલા મતા ॥૧૫૧॥

સાડાડીની ભાજી નેત્રોને હિતકારી અને સર્વ દોષોને હરનારી છે. ખાંદાની ભાજી વાયુને હરનારી છે. ફાંગ્યની ભાજી અદ્યપયજ દેનારી છે.

ઉખરા વગેરે વનસ્પતિઓના તથા કમળ વગેરેનાં પક્ષયોની ભાજીઓના વિશેષ ગુણો

ધીરશુદ્ધોત્પલાદીનાં કપાયાઃ પલ્લવાઃ સ્મૃતાઃ ।

શીતાઃ સંગ્રાહિણઃ શસ્તા રક્તપિત્તાતિસારિણામ્ ॥

ધીરવાળાં ઉખરા વગેરે વૃક્ષોનાં પક્ષયો

અને ઉત્પલ વગેરે કમળ ભતિઓનાં પાનની ભાજીઓ તૂરી, ટાઢી, દસ્તને સૂકવનારી, અને રક્તપિત્ત તથા અતિસારમાં પથ્ય છે. ૧૫૨

ધોળી સાટાડી વગેરેની ભાજીઓ અને તેઓના સામાન્ય ગુણો

પુનર્નવાવરુણતર્કાર્યુરુદૂરુત્સાદનીચિલ્લશાક પ્રમૃતીનિ ।

ઉષ્ણાનિ સ્વાદુતિક્તાનિ વાતપ્રશમનાનિ ચ ॥૧૫૩॥

ધોળી સાટાડીની ભાજી, વાયવરણાની ભાજી, અરણીની ભાજી, ધોળા એરંડાની ભાજી, જંગલી કપાસની ભાજી અને બીલીની ભાજી વગેરે ભાજીઓ ઉષ્ણ વીર્યવાળી છે, સ્વાદિષ્ઠ છે. કડવી છે અને વાયુને શાંત કરનારી છે. ૧૫૩

ધોળી સાટાડીની ભાજીના વિશેષ ગુણો

તેષુ પૌનર્નવં શાકં વિશેષાઞ્છોક્તનાશનમ્ ॥૧૫૪॥

એમાં ધોળી સાટાડીનું શાક વિશેષ કરી સોબને નષ્ટ કરનારું છે. ૧૫૪

તાંદળજ વગેરેની ભાજીઓ અને તેઓના સામાન્ય ગુણો

તળુલીયકોપોદકાશ્ચવલાચિહ્લીપાલકૃચા વાસ્તુકપ્રમૃતીનિ ॥

સુદૃમૂવપુરીપાણિ સધારમધુરાણિ ચ ।

મન્દવાતકફાન્યાહ રક્તપિત્તહરાણિ ચ ॥૧૫૫॥

તાંદળજની ભાજી; પોથીની ભાજી, અશ્વ-બલા નામની મોટાં પાંદડાંવાળી મેથીની ભાજી (ગદબની ભાજી હોવી જોઈએ), ચીલની ભાજી, પાલખની ભાજી અને ટાંકાની ભાજી વગેરે ભાજીઓ વિષ્ણુ તથા મૂત્રને વૃદ્ધિ આપનારી તથા પ્રવર્તાવનારી છે, કાંઈક ક્ષારતાવાળી છે, મધુર છે, કાંઈક વાયુ તથા કંઠ કરનારી છે અને રક્તપિત્ત હરનારી છે. ૧૫૫

તાંદળજની ભાજીના વિશેષ ગુણો

મધુરો રસપાકામ્યાં રક્તપિત્તમદાપહઃ ।

તેષાં શીતતમો રુદ્ધસ્તળુલીયો વિપાપહઃ ॥૧૫૬॥

એમાં તાંદળજની ભાજી રસમાં તથા પાકમાં મધુર છે, રક્તપિત્ત, મદ તથા વિષને મટાડનારી છે, અત્યંત ટાઢી છે અને રક્ષ છે. ૧૫૬

પોથીની ભાજીના વિશેષ ગુણો

સ્વાદુપાકરસા શુષ્કા વાતપિત્તમદાપહા ।

ઉપોદિકા સરા સ્નિગ્ધા વલ્યા શ્લેષ્મકરી હિમા ॥

પોથીની ભાજી રસમાં તથા પાકમાં મધુર, વીર્યને વધારનારી, વાત, પિત્ત તથા મદને ટાળનારી, દસ્તની પ્રવૃત્તિ કરનારી, સ્નિગ્ધ, બળ આપનારી, કંઠ કરનારી અને ટાઢી છે. ૧૫૭

ટાંકાની, ચીલની તથા પાલખની

ભાજીના વિશેષ ગુણો

કટુર્વિપાકે કૃમિહા મેધાપ્રિવલરુદ્ધનઃ ।

સધારઃ સર્વદોષનો વાસ્તુકો રોચકઃ સરઃ ॥

ચિહ્લી વાસ્તુકવજ્રેયા પાલકૃચા તળુલીયવત્ ।

વાતકટુવદ્ધવિષ્ણુચા રુક્ષા પિત્તરુકે હિતા ॥૧૫૮॥

ટાંકાની ભાજી ક્ષારવાળી, પાકમાં તીખી,

કૃમિઓને હણનારી, બુદ્ધિ, અગ્નિ તથા બળને વધારનારી, સર્વ દોષોને હણનારી, રચિકારક અને દન્તની પ્રવૃત્તિ કરનાર છે. શ્રીધની ભાજના ગુણે ટાંકાની ભાજના જેવા જે છે પાલખની ભાજ તાંદળજની ભાજના જેવા ગુણેવાળી છે. તે વાયુને કરનારી છે, વિષા તથા મૂત્રને રોકનારી, રક્ત અને પિત્ત તથા કફ ઉપર સારી છે. ૧૫૮

અશ્વમદા નામની મોટા પાદ પાળી

મેથીના વિગેષ ગુણે

શાકમાધવલં રુક્ષં વદ્ધવિષ્મૂત્રમારુતમ્ ॥૧૫૯॥

અથબવા નામની મોટા પાદડાનાળી

મેથીની ભાજ રક્ત છે અને વિષા, મૂત્ર તથા વાયુને અટકાવનારી છે ૧૫૯

બ્રાહ્મી વગેરેની ભાજઆ તથા તેઓના

સામાન્ય ગુણે

મગ્ધકર્ણોત્પલ્લસુનિપળ્લસુનર્ચલાત્તલસુનર્ચલાપિપ્પલીગુદ્ધર્ચીમોજિહ્વાકાકમાચીપ્રપુષ્પાદા-
ત્તલ્લુજસતીનવૃહતીરુષ્ટકારિકાફલપટોલગર્તાક્રા-
રવેલ્લરુક્ષુકિકાફેનુકોરુનૂર્પટકારિકાતત્તિક-
કાકાંટકારિકોશાતકીવેત્તરીરાટરૂપકાર્કુષ્પુષ્પી-
પ્રમૃતીતિ ।

રક્તપિત્તહરણાહુર્હૃદ્યાનિ સુલઘૂનિ ચ ।

હુષ્મેહજ્વરથાસકાસારુચિહરાણિ ચ ॥ ૧૬૦ ॥

બ્રાહ્મી, હાથલા અથવા ક ટાળા, આદીગણ
અડધિયાની ભાજ, સુનર્ચલા (સરખાગુળીની
ભાજ), શ્લેષ્મસુનર્ચલા (બ્રાહ્મીની જત)ની ભાજ,
પીપ્પની ભાજ, ગંગોની ભાજ, ગળજીલી (મોપા
વરી)ની ભાજ, અથેડીની ભાજ, વાડિયાની
ભાજ, બાબચીની અથવા ગુવારની ભાજ, વટાણા
ના પાદડાની ભાજ, જીભી ભોરિ ગડીના ડોડવાનું
શાક, બેઠી ભોરિ ગડીના ડોડવાનું શાક, શીઘા
પટોલ, રીગણા, કારેલા, જે ગળી કામુ દરાની
ભાજ, કોબી, રાતા એરડાની ભાજ, ખડસવિયાની
ભાજ, ઝરિયાતાની ભાજ, કટોવાં, લી બડાની

ભાજ, તૂરિયાં, નેતરનાં અથ, અઢૂગીની ભાજ
અને ખરોગીની ભાજ ગંગે ભાજઆ રક્તપિત્તને
હરનારી છે, દૃઢ્યને પ્રિય વાગે એવી છે, અત્યંત
હવેલી છે અને કાઠ, પ્રમેહ, જ્વર, થાસ, ખાગી
તથા અન્ય એ ગંગોને હરનારી છે. ૧૬૦

બ્રાહ્મી અને ગળજીલીના વિગેષ ગુણે

કપાયા તુ હિતા વિત્તે મ્હાદુપાકરમા હિમા ।

લખ્વી મળ્લકર્ણી તુ તદ્દ્રોગિહિમા મતા ॥૧૬૧॥

બ્રાહ્મી તૂરી છે, પિત્ત ઉપર સારી છે,
વાદમા તથા પાકમા મુરુર છે, ટાઢી છે અને
હવેલી છે ગળજીલી (મોપાવરી) પણ અની જે છે.
આદીગણ. બાબચીની અથવા ગુવારની ભાજ,
વટાણાની ભાજ તથા અથેડીની
ભાજના વિગેષ ગુણે

અવિદાહી ત્રિદોષમ્ઃ મંદ્રાહી સુનિપળ્લકઃ ।

અલ્લુજઃ કદુઃ પાકે તિત્તઃ પિત્તરુક્ષપદઃ ॥

ઇંપતિત્ત ત્રિદોષમ્ઃ ગ્રાકં રુદ્ધ સત્તીનમ્ ॥

નાત્સ્યુપ્પાશીતં કુષ્ઠમ્ કારુમાલ્યાસ્તુ તદ્વિચમ્ ॥૧૬૨

આદીગણ (સુનિપલ્લુક) ત્રણે દોષોને હણ
નાર અને દ્યતને મૂત્રનાર છે બાબચીની અથવા
ગુવારની ભાજ પાકમા કડવી, તીખી અને પિત્ત
તથા કફને હણનારી છે વટાણાની ભાજ જરા
કડવી, ત્રણે દોષોને હણનારી અને તીખી છે.
અથેડીની ભાજ બહુ ઉષ્ણ પણ નથી તથા બહુ
ગીત પણ નથી તથા કાઠને હણનારી, તીખી,
જરા કડવી અને ત્રણે દોષોને પણ હણનારી છે

ભોરિ ગડીના ડોડવાના વિગેષ ગુણે

કળ્લુવૃષ્ઠકમિત્તાનિ કફમાતહરાણિ ।

ફલાનિ વૃહતીના તુ રુદ્ધતિત્તલઘૂનિ ચ ॥૧૬૩॥

ભોરિ ગડી (અને જતની)ના ડોડવા તીખા
છે, કડવા છે, હવેલ છે અને ખરખ, કાઠ,
કૃમિઓ, કફ તથા વાયુને હરનાર છે ૧૬૩

મીઠાં પટાળના વિશેષ ગુણે
કફપિત્તહરં વ્રણમુષ્ણં તિત્તમવાતલમ્ ।

પટોલં કઢુકં પાકે વૃષ્યં રોચનદીપનમ્ ॥ ૧૬૪ ॥

મીઠું પટાળ કઢું તથા પિત્તને હરનાર છે,
મધુ ઉપર હિતકારી છે, ઉષ્ણવીર્ય છે, કંડવું છે,
વાયુ ઉત્પન્ન કરનાર નથી, પાકમાં તીષ્ણું છે,
વીર્ય વધારનાર છે, રચિ ઉપવનનાર છે અને
અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે. ૧૬૪

રીંગણાં, કંઠાલાં તથા કારેલાંના વિશેષ ગુણે
કફવાતહરં તિત્તં રોચનં કઢુકં લઘુ ।

વાતાર્કં દીપનં પ્રોક્તં જીર્ણં સધારાપિત્તલમ્ ॥

તદ્વત્કર્કોટકં પ્રોક્તં કારવેલ્લકમેવ ચ ॥ ૧૬૫ ॥

રીંગણું કઢું તથા વાયુ હરનાર, કંડવું,
રચિકારક, તીષ્ણું, હલકું અને અગ્નિને દીપ્ત કર-
નાર છે. પાશ્વી ગયેલું રીંગણું કારતાવાળું છે
અને પિત્ત ઉત્પન્ન કરનાર છે. કંઠાલામાં અને
કારેલામાં પણ એવા જ ગુણો છે. ૧૬૫

અરકૂસીની, નેતરના અથોની, ગળોની,
લીંબડાની, ખડસલિયાની અને કરિ-
યાતાની ભાજના વિશેષ ગુણે

અટરૂપકવેશાગ્રમુઢ્વીતિમ્વર્ષટાઃ ।

કિરાતતિત્તમહિતાસ્તિક્તાઃ પિત્તકફાપહાઃ ॥ ૧૬૬ ॥

અરકૂસીની, નેતરના અથોની, ગળોની,
લીંબડાની, ખડસલિયાની અને કરિયાતાની ભાજ
કંડવી તથા પિત્ત અને કંઠને મટાડનારી છે. ૧૬૬
વાયવરણાંની તથા કુંવાડિયાની ભાજના
વિશેષ ગુણે

કફાપહં શાકમુક્તં વરુણપ્રણાહયોઃ ।

રુક્ષં લઘુ ચ શીતં ચ વાતપિત્તવ્રકોષણમ્ ॥ ૧૬૭ ॥

વાયવરણાંની ભાજ તથા કુંવાડિયાની ભાજ
કંઠને હલકારી છે, રક્ષ છે, હલકી છે, ટાઢી છે અને
વાયુને તથા પિત્તને પ્રકુપિત કરનારી છે. ૧૬૭
શરપંખાની તથા કચ્છખાની ભાજના વિશેષ ગુણે
દીપનં કાલશાકં તુ ગરદોપહરં કઢુ ।

કૌમુમ્ભં મધુરં રુઘ્નમુષ્ણં શ્લેષ્મહરં લઘુ ॥ ૧૬૮ ॥

શરપંખાની ભાજ અગ્નિને દીપ્ત કરનાર
છે, ઝેરના દોષને હરનાર છે અને તીષ્ણ છે.
(ભાવપ્રકાશમાં શરપંખાને કંડવો કહ્યો છે. હજીન
તો કાલશાક એટલે શ્રાદ્ધને લાયક શાક એટલો જ
અર્થ આપે છે.) કચ્છખાની ભાજ મધુર છે, રક્ષ છે,
ઉષ્ણ છે, કંઠને હરનાર છે અને હલકી છે. ૧૬૮
નાળાનામના પાણીમાં થતા વેલાની ભાજના ગુણે
વાતલં નાલિકાશાકં પિત્તમ્નં મધુરં ચ તત્ ।

ગ્રહણ્યશંચિકારમ્ની સામ્લા વાતકફેઽહિતા ॥ ૧૬૯ ॥

નાળાની ભાજ વાયુ કરનાર છે, પિત્ત હર-
નાર છે, મધુર છે, ગ્રહણી તથા અરશને મટાડ-
નારી છે, ખટાશવાળી છે અને વાયુ તથા કંઠ
ઉપર અહિતકર છે. ૧૬૯

ખાટી લૂણી-ચુકોની ભાજના વિશેષ ગુણે
ઊષ્ણા કપાયમધુરા ચાઙ્ગેરી ચામ્રિદીપની ॥ ૧૭૦ ॥

ખાટી લૂણી ઉષ્ણ વીર્યવાળી છે, પેટામાં તૂરી
તથા મધુર છે અને અગ્નિને દીપ્ત કરે છે. ૧૭૦
લૂણી વગેરે ભાજના અને તેઓના સામાન્ય ગુણે

લોગિકાજાતુકપર્ણિકાપત્તુરજીનકલુવર્ષલાકુ-
ર્યકકુઠિઞ્જરકુન્તલિકાકુરુટિકાપ્રમૃતીનિ ॥

સ્વાદુપાકરસાઃ શીતાઃ કફજ્વા નાતિપિત્તલાઃ ।

લવણાનુરસા રુઘ્નાઃ સધારા વાતલાઃ સરાઃ ॥ ૧૭૧ ॥

લૂણી, બતુક, પર્ણિકા (વાલોળપાનડી),
પત્તુર, જવક, સુવર્ચલા, કુરબક, કુઠિંજર
(તુલસીની બત), પરપોટી અને આગિયો વગેરે
ભાજના પાકમાં તથા રસમાં મધુર છે, ટાઢી
છે, કંઠને હલકારી છે, ખડુ પિત્ત કરનારી નથી,
રક્ષ છે, કારવાળી છે, વાયુને ઉત્પન્ન કરનાર છે
અને દંત લગાડનાર છે. (આમાં બતુક, પત્તુર,
જવક, સુવર્ચલા અને કુરબકના ગુગરાતી પર્થોયો
મળ્યા નથી. હજીને આ સ્થાનના ૨૦ મા અધ્યાય-
ના ૫ મા વિષયમાં બતુશાકનો અર્થ ' પીઠકર-
શાક ' આપેલો છે.) ૧૭૧

પરપોટી તથા આગિયાની ભાજના વિશેષ ગુણે
સ્વાદુતિક્તા કુન્તલિકા સકપાયા કુરાણિકા ॥૧૭૨
પરપોટી મધુર છે તથા કડવી છે અને આગિયો
પ્રાશવાળો છે. ૧૭૨

કાળી રાઈની ભાજના તથા કપૂર
કાચરીની ભાજના ગુણે
સંગ્રાહિ શીતલં ચાપિ લઘુ દોષવિરોધિ ચ ।
રાજક્ષયકથાકં તુ શરીશાકં તુ તદ્વિધમ્ ॥૧૭૩॥
કાળી રાઈની ભાજ દરતને સૂકવનાર,
શીતળ, હલશી અને કોપોથી વિરૂદ્ધ નથી. કપૂર-
કાચરીની ભાજ પણ એવી જ છે. ૧૭૩
ચણેચીના તથા વટાણાના શાકના વિશેષ ગુણે
સ્વાદુપાકસં શાકં દુર્જરં હરિમન્યજમ્ ।
મેદનં મધુરં રુક્ષં કલાયમતિવાતલમ્ ॥૧૭૪॥

ચણેચીનું શાક રસમાં તથા પાકમાં મધુર
છે અને માંડ પચે એવું છે. વટાણાનું શાક
દરતની પ્રવૃત્તિ કરનાર, મધુર, રુક્ષ અને અત્યંત
વાયુ કરનાર છે. (૧૪૮માં વિષયમાં પણ વટાણા-
ના શાકના ગુણે કહ્યા છે અને અહીં પણ કહ્યા
છે, તેથી અહીં બીજી કોઈ જાતના વટાણા
સમજવા.) ૧૭૪

ગુચ્છકરજનાં પાંદડાંના ગુણે
સંસનં કટુકં પાકે લઘુ વાતક્રપાહમ્ ।
શોકમ્નુષ્ણવીર્યં તુ પત્રં પૃતિકરજ્જમ્ ॥૧૭૫॥
ગુચ્છકરજનાં પાંદડાં મળને પાકનાર,
પાકમાં તીખાં, હલકાં, વાયુ તથા કફને હણનારાં,
સોજને મટાડનારાં અને ઉષ્ણ વીર્યવાળાં છે. ૧૭૫

નાગરવેલનાં પાનના ગુણે
તામ્બૂલપત્રં તીક્ષ્ણોષ્ણં કટુ પિત્તપ્રકોપણમ્ ।
સુગન્ધિ વિશદં તિક્તં સ્વર્યં વાતક્રપાહમ્ ॥
સંસનં કટુકં પાકે કપાયં વહ્નિદીપનમ્ ।
વક્ત્રકળ્દૂમલક્ષ્ણદોર્ગન્ધ્યાદિવિશેષનમ્ ॥૧૭૬॥
નાગરવેલનું પાન તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણવીર્યવાળું,
તીખું, પિત્તને પ્રકુપિત કરનાર, મુગંધી, ચીકાશ

વગરનું છે, કડવું છે, સ્વરને સારો કરનાર, વાયુ
તથા કફને ટાળનાર, મળને સ્થાનથી પાડનાર,
પાકમાં તીખું, તૂરું, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર અને
મેદાની ખરજ, મળ, ચીકાશ તથા દુર્ગંધપદ્ધુ
વગેરેને સાફ કરનાર છે. ૧૭૬

इति शाकवर्गः ।

अथ पुष्पवर्गः ।

કાંચનારના પુષ્પોની ભાજનાના ગુણે
કોવિદારણશાલમલીપુષ્પાણિ મધુરાણિ મધુ-
રવિપાકાનિ રક્તપિત્તહરાણિ ચ । શૃપામસ્ત્યયોઃ
પુષ્પાણિ તિક્તાનિ કટુવિપાકાનિ ક્ષયકાસાપહાનિ
ચ । મધુશિશુઝરીરકુસુમાનિ કટુવિપાકાનિ વાત-
હરાણિ સુષ્મૃત્રપુરીપાણિ ચ ।
આમસ્ત્યં નાતિશીતોષ્ણં નક્તાન્ધાનાં પ્રશસ્યતે ।
રક્તવૃક્ષસ્ય નિમ્બસ્ય મુષ્કાકાંસિનસ્ય ચ ॥
કફપિત્તહરં પુષ્પં કુષ્મં કુટજસ્ય ચ ।
સતિક્તં મધુરં શીતં પથં પિત્તક્રપાહમ્ ॥
મધુરં પિષ્ઠિલ સ્નિગ્ધં કુસુદં હ્રાદિ શીતલમ્ ।
તસ્માદલ્પાન્તરગુણે વિદ્યાત્કુચલયોત્પલે ॥
સિન્દુવારં મિઝાનીયાદૃહિતં પિત્તમિનાશનમ્ ।
માલતીમલ્લિકે તિક્તે સૌરમ્યાત્પિત્તનાશને ॥
સુગન્ધિ વિશદં હૃદયં વાકુલં પાટલાનિ ચ ।
શ્લેષ્મપિત્તરિપ્તં તુ નાગં તદ્વચ્ચ કુકુમમ્ ॥
ચમ્પકં રક્તપિત્ત્રે શીતોષ્ણં કફનાશનમ્ ।
કિંગુકં કફપિત્ત્રં તદ્વદેવ કુરુણ્ડકમ્ ॥
યથારૂઢં વિજાનીયાત્પુષ્પં વૃદ્યોચિતં તથા ।
મધુશિશુઝરીરાણિ કટુશ્લેષ્મહરાણિ ચ ॥૧૭૭॥

કાંચનારનાં, શણનાં અને શીમળાનાં પુષ્પો
મધુર છે, વિપાકમાં પણ મધુર છે અને રક્તપિત્ત
હરનારાં છે. અરડૂરીનાં તથા અગધિયાનાં પુષ્પો
કડવાં છે, વિપાકમાં તીખાં છે અને કષય તથા
ખાંસી ટાળનારાં છે. રાતાં સરગવાનાં અને

કેરડાનાં પુષ્પો વિપાકમાં તીખાં છે, વાયુ હરનારાં છે અને વિદ્યા તથા ભૂતની વિશેષ પ્રવૃત્તિ કરાવનારાં છે. અગધિયાતું પુષ્પ અત્યંત શીતળ નથી તથા અત્યંત ઉષ્ણ પણ નથી અને રાત્રે નહિ દેખતા લેદિદાને હિતકારી છે. રક્તવૃક્ષ- (પર્યાય મળ્યો નથી)નું, લીંબડાનું, મરખાનું, આકડાનું, બીબલાનું અને છેદ્રજ્વનું ફૂલ કફ તથા પિત્ત હરનાર છે અને કાઠને ટાળનાર છે. કમળનું પુષ્પ કડવાશવાણું છે, મધુર છે, શીત છે અને પિત્ત તથા કફને ટાળનાર છે. કુમુદ નામના રાત્રિવિકાસી કમળનું ફૂલ મધુર, ચીકાશવાણું, સ્નિગ્ધ તથા સુખદાયી છે અને શીતળ છે. કુવલય અને ઉત્પલ એ નામનાં કમળોનાં પુષ્પો લગભગ કુમુદનાં પુષ્પ જેવા જ ગુણોવાળાં છે. (કુવલય પણ રાત્રિવિકાસી જ છે.) નગોડનું પુષ્પ હિતકારી છે અને પિત્તને ટાળનાર છે. માલતીનાં ફૂલ અને મોગરાનાં ફૂલ કડવાં છે અને સુગંધથી પિત્તનો નાશ કરનારાં છે. બોલસરીનાં તથા પાડલનાં પુષ્પો સુગંધી છે, ચીકાશ વગરનાં છે અને પ્રિય લાગે એવાં છે. નાગકિસરનાં તથા હેસરનાં પુષ્પો કફ, પિત્ત તથા વિપત્તે હણનારાં છે. અંપાનું પુષ્પ રક્તપિત્તને હણનાર છે, શીત છે, ઉષ્ણ પણ છે અને કફને નષ્ટ કરનાર છે. ખાખરાનું ફૂલ અને કાંટામ્પશેળિયાનું ફૂલ કફ તથા પિત્તને હણનાર છે. આ પ્રકરણમાં જ પુષ્પોના ગુણો નથી કહ્યા, તે પુષ્પોના ગુણો તેઓનાં વૃક્ષોના ગુણો પ્રમાણે બહુ લેવા. રાતા સરગવાની અને કેરડાની હાંડલીઓ તીખી છે અને કફને હણનારી છે. ૧૭૭

ઉદ્ભિદ (ધરતીને ફાડી નીકળનારાં) શાકોના ગુણો
 ક્ષવકફુલેચરવંશકરીપ્રમૃતીનિ કફહરાણિ
 સુષ્મૃતપુરીપાણિ ॥ •

ક્ષવકં કૃમિલં તેષુ સ્વાદુપાકં સપિચ્છિલમ્ ।
 ત્રિષ્પન્દિ વાતલં નાતિપિત્તશ્લેષ્મકરં ચ તત્ ॥
 વેળોઃ કરીરાઃ કફલા મધુરા રસપાકતાઃ ।
 વિદાહિનો વાતક્રાતાઃ સકપાયા વિરુદ્ધપાઃ ॥

ઉદ્ભિદાનિ પલાલેશુ કરીપવેણુભિત્તિજાનિ । તત્ર
 પલાલજાતં મધુરં મધુરવિપાકં રુદ્ધં દોષપ્રશમનં ચ ।
 રુદ્ધજં મધુરં કપાયાનુરસં કદુકં શીતલં ચ । તદ્-
 દેવેષ્ણં કરીપં વાતક્રોપનં ચ । વેણુજાતં કપાયં
 વાતક્રોપનં ચ । ભૂમિજં ગુરુ નાતિવાતલં ભૂમિ-
 તયાસ્પાનુરમઃ ॥૧૭૮॥

ક્ષવક (અપ્રસિદ્ધ છે), ચોમાસામાં જાગતા બિલાડીના ટોપ અને વાંસના અંકુર વગેરે શાકો કફ હરનારાં છે અને વિદ્યા તથા ભૂતની વિશેષ પ્રવૃત્તિ કરનારાં છે. એમાં ક્ષવક કૃમિઓને ઉત્પન્ન કરનાર છે, પાકમાં મધુર છે, ચીકાશવાણું છે, કફનો આવ કરનાર છે, વાયુને વધારનાર છે અને કફ તથા પિત્તને કાંઈક ઉત્પન્ન કરનાર છે. વાંસના અંકુરો કફ ઉત્પન્ન કરનારા છે, રસમાં તથા પાકમાં મધુર છે, પાક્યા પહેલાં બળતરા ઉત્પન્ન કરનારા છે, વાયુ કરનારા છે, તૂરાશવાળા છે અને રક્ત કરનારા છે. બિલાડીના ટોપો ધાન્યનાં ફેાતરાંઓ વગેરેમાં, શેલડીઓમાં, છાણમાં, વાંસમાં અને પૃથ્વીમાં થાય છે. તેમાં ફેાતરાંઓ વગેરેમાં ઉત્પન્ન થયેલા ટોપો મધુર છે, વિપાકમાં પણ મધુર છે, રક્ત છે અને દોષોને શાંત કરનારા છે. શેલડીમાં ઉત્પન્ન થયેલા ટોપો મધુર છે, પેટામાં તૂરાશવાળા છે, તીખા અને શીતળ છે. છાણમાં ઉત્પન્ન થયેલા ટોપો ઉષ્ણ વીર્યવાળા છે, તૂરા છે અને વાયુને પ્રકુપિત કરનારા છે. વાંસમાં ઉત્પન્ન થયેલા ટોપો તૂરા છે અને વાયુને પ્રકુપિત કરનારા છે. પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થયેલા ટોપો ભારે છે, વાયુને અત્યંત ઉત્પન્ન કરનારા નથી અને જ પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થયા હોય, તે પૃથ્વીને

અનુસરતા ગુણોવાળા હોય છે. ૧૭૮

ખોળ વગેરેનાં શાકોના તથા વડીઆ અને ખેરા વગેરે શુષ્ક શાકોના ગુણો

પિષ્પાકતિલકલ્કસ્પૂર્ણિકાશુષ્કશાકાનિ સર્વ-
દોષપ્રકોપણાનિ ।

વિષ્ટમ્મિનઃ સ્મૃતાઃ સર્વે વટકા વાતકોપનાઃ ।

સિન્ડાફી વાતલા સાન્દ્રા રુચિષ્પાનલદીપની ॥

સરસવ તથા અળસી વગેરેના ખોળ, તલના ખોળ અને વડીઆ તથા ખેરા વગેરે શુષ્ક શાકો સર્વ દોષોને પ્રક્રુપિત કરનારાં છે. સર્વ પ્રકારના ખેરા તથા વડીઆ હસ્ત અટકાવનાર છે અને વાયુને પ્રક્રુપિત કરનાર છે. મૂળા વગેરેને કાંઈક બાફી-કચરી, સુગંધી પદાર્થોથી તથા રાઈ વગેરે તીખા પદાર્થોથી યુક્ત કરીને આધ્યા હોય, તે સિન્ડાફી કહેવાય છે. એ સિન્ડાફી વાયુને ઉત્પન્ન કરનારી છે, પુષ્ટિ આપનારી છે, રચિકારક છે અને અશ્નિને દીપ્ત કરનારી છે. ૧૭૯

મધુર શાકોના સામાન્ય ગુણો

વિદ્મેદિ ગુરુ રુક્ષં ચ પ્રાયો વિષ્ટમ્મિદુર્જરમ્ ।

સકપાયં ચ સર્વં હિ સ્વાદુ શાકમુદાહતમ્ ॥

પુષ્પં પત્રં ફલં નાલં કન્દાશ્ચ ગુરવઃ ક્રમાત્ ॥૧૮૦॥

સઘળાં મધુર શાકો વિઘાતું ભેદન કરનારાં (હસ્ત ઉત્પન્ન કરનારાં) છે, ભારે છે, રક્ષ છે, ઘણું કરી હસ્ત અટકાવીને તેની વ્યથા તથા રક્ષ સહિત પ્રવૃત્તિ કરનારાં છે, માંડ પચે એવાં છે અને તૂરાશવાળાં છે. પુષ્પશાક કરતાં પત્રશાક ભારે છે, પત્રશાક કરતાં ફળશાક ભારે છે, ફળશાક કરતાં નાળશાક (ડાંડલીઆરૂપ શાક) ભારે છે અને નાળશાક કરતાં કંદશાક ભારે છે. ૧૮૦

કેવા પત્રશાક (પાંદડાંરૂપ શાક)નો ત્યાગ કરવો ?

કર્કશં પરિજીર્ણં ચ કુમિજીરમદેશજમ્ ।

વર્જયેત્પત્રશાકં તથાકાલસિરોહિ ચ ॥૧૮૧॥

જ પત્રશાક કઠોર સ્પર્શવાળું, ખૂનું, ધીડા-

ઓએ ખાધેલું, અયોગ્ય પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલું કે અયોગ્ય કાળમાં જાણેલું હોય તેનો ત્યાગ કરવો.

કંદો અને તેઓના સામાન્ય ગુણો

કન્દાનત ઋર્ધ્ય વક્ષ્યામઃ-વિદારીકન્દોઘતા-

વરીવિતમૃણાલમૃત્તાટકમ્દોલકપિન્ડાલુકમઘ્વા-
લુરુહસ્તપાલુરુકાષ્ઠાલુરુશ્ણાલુરુક્ત્તાલુરુન્દીપરો-
ત્પલકન્દગ્રમૃતીનિ ॥

રક્તપિત્તહરણ્યાહુઃ શીતાનિ મધુરાણિ ચ ।

ગુરુણિ વહુશુક્રાણિ સ્તન્યવૃદ્ધિકરાણિ ચ ॥૧૮૨॥

હવે કંદો વિષે કહીએ છીએઃ કૃગેલાનો

કંદ, શતાવરી, કમળનાં મૂળ, તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા બડા દાંડલા, મૃણાલો, શિંગોડાં, કસેરકંદ, પિન્ડાલુક^૧, મઘ્વાલુક, હસ્તપાલુક, કાષ્ઠાલુક, શંખાલુક, રક્તાલુક (રતાલુ), ઇંદીવર નામના કમળનો કંદ અને ઉત્પલ નામના કમળનો કંદ વગેરે કંદો કહેવાય છે. (આમાં જે કેટલાંક અકંદ છે, તેઓને પણ ગુણસામ્યને લીધે સાથે ગણી દીધાં હોય એમ બતાવ્યું છે.)

કંદો રક્તપિત્તને હરનારા, ટાંઠા, મધુર, ભારે, વીર્યને ઘણું કરનારા અને ધાવણની વૃદ્ધિ કરનારા કહેવાય છે. ૧૮૨

વિદારીકંદના વિશેષ ગુણો

મધુરો વૃંહણો વૃષ્યઃ શીતઃ સ્વર્યોક્તિમૂત્રલઃ ।

વિદારીકન્દો વલ્યસ્તુ પિત્તવાતહરસ્તુ તઃ ॥૧૮૩॥

વિદારીકંદ (કૃગેલાનો કંદ) મધુર છે, પુષ્ટિ કરનાર છે, વીર્ય વધારનાર છે, ટાંઠો છે, સ્વર સારો કરનાર છે, મૂત્રને અત્યંત વધારે

૧ હાલ જે અનેક જાતના કંદો થાય છે તેઓમાં કેટલાક પિન્ડાલુક તથા મઘ્વાલુક વગેરે અડી લખેલા કંદો જ હશે, પણ નાઓના ફેરફાર થઈ જવાથી લખ્યા પ્રમાણે ઓળખી શકતા નથી. જગતમાં પણ અનેક કંદો થાય છે કે જેઓમાં કેટલાક ખાવા યોગ્ય હોય છે અને કેટલાક હેરી હોય છે. સાધુલોકો હેરી કંદોને પણ ખટાશમાં બાફી જેર વગરના કરીને ખાય છે.

છે, બળ આપે છે અને પિત્ત તથા વાયુને હરે છે.

શતાવરીના વિશેષ ગુણો

વાતપિત્તહરી વૃષ્યા સ્વાદુતિક્તા શતાવરી ।
મહતી ચૈવ હૃદ્યા ચ મૈથાશ્નિવલ્લર્ધિની ॥
ગ્રહણ્યર્શોવિકારમ્ની વૃષ્યા શીતા રસાયની ।
કફપિત્તહરાસ્તિક્તાસ્તસ્યા એવાહુરાઃ સ્મૃતાઃ ॥૧૮૪

શતાવરી વાયુ તથા પિત્તને હરનારી છે, વીર્ય વધારનારી છે અને મધુર તથા કડવી છે. મોટી શતાવરી હૃદયને સારું કરે છે; બુદ્ધિ, અગ્નિ તથા બળ વધારનારી છે, મહણી તથા અરશના રોગને હણનારી છે, વીર્યને વધારનારી છે, ટાઢી છે અને રસાયન છે. શતાવરીના અંકુરે કફ તથા પિત્ત હરનારા છે અને કડવા છે. ૧૮૪

કમળના મૂળમાં થયેલા અંકુરેના વિશેષ ગુણો
અવિદાદિ વિસં પ્રોક્તં રક્તપિત્તપ્રસાદનમ્ ।
વિષ્ટમ્નિ વુર્જરં રૂક્ષં વિરસં મારુતાવહમ્ ॥૧૮૫॥

કમળના અંકુરે બળતરાને ઉત્પન્ન કરનાર નથી, રક્તપિત્તને સ્વચ્છ કરનાર છે, દસ્ત અટકાવનાર છે, માંડ પચે એવા છે, રસ છે, રસ-રહિત છે અને વાયુ ઉત્પન્ન કરનાર છે. ૧૮૫

શિંગોડાના-કસેરકંદના વિશેષ ગુણો
ગુરુ વિષ્ટમ્નિશીતૌ ચ શુક્લાટકકર્ણકૌ ॥૧૮૬॥
શિંગોડુ તથા કસેરકંદ ભારે છે અને દસ્ત અટકાવનાર તથા શીતળ છે. ૧૮૬

પિંડાલુકના વિશેષ ગુણો
પિંડાલુકં કફકરં ગુરુ વાતપ્રકોષણમ્ ॥૧૮૭॥
પિંડાલુક કફ કરનાર, ભારે અને વાયુને પ્રકુપિત કરનાર છે. ૧૮૭

સુરેન્દ્રકંદ(શકરકંદ)ના વિશેષ ગુણો
સુરેન્દ્રકન્દઃ શ્લેષ્મણો વિપાકે કટુપિત્તકૃત્ ॥૧૮૮॥
શકરકંદ કંદને હણનાર છે, વિપાકમાં તીજો અને પિત્ત કરનાર છે. ૧૮૮

વાંસના અંકુરેના વિશેષ ગુણો
વેળોઃ કરીરા ગુરવઃ કફમારુતકોષનાઃ ॥૧૮૯॥

વાંસના અંકુરે ભારે, કફ તથા વાયુને પ્રકુપિત કરનારા છે. ૧૮૯

સૂરણ આદિ કંદો-તેઓના સામાન્ય ગુણો
સ્થૂલધ્રુવણમાણકમૃતયઃ કન્દા ઇત્કપાયાઃ
કટુકા રૂક્ષા વિષ્ટમ્નિનો ગુરવઃ કફવાતાલાઃ
પિત્તહરાશ્ચ ॥૧૯૦॥

સ્થૂલ, સૂરણ અને માણક (માનકંદ) વગેરે પણ કંદો જ છે અને તેઓ ગરમ, તીખા, રસ, દસ્તની અટકાયત કરનારા, ભારે, કફ તથા વાયુ વધારનારા છે અને પિત્ત હરનારા છે. ૧૯૦

એમાંના કેટલાક કંદોના વિશેષ ગુણો
માણકં સ્વાદુ શીતં ચ ગુરુ ચાપિ પ્રકીર્તિતમ્ ।
સ્થૂલકન્દસ્તુ નાત્યુષ્ણઃ ધ્રુવણો ગુદકીલહા ॥
કુમુદોત્પલપદ્માનાં કન્દા મારુતકોષનાઃ ।
કપાયાઃ પિત્તશ્મના વિપાકે મધુરા હિમાઃ ॥
વારાહકન્દઃ શ્લેષ્મણઃ કટુકો રસપાકતઃ ।

મેહકુલુકમિહરો કલ્યો વૃષ્યો રસાયનઃ ॥૧૯૧॥
માનકંદ મધુર છે, શીતળ છે અને ભારે છે. સ્થૂલકંદ અત્યંત ઉષ્ણ નથી. સૂરણ અરશને મટાડનાર છે. કુમુદ, ઉત્પલ અને પદ્મ (સ્વેત કમળ) વગેરે અતનાં કમળોના કંદો વાયુને પ્રકુપિત કરનારા છે, ટૂંકા છે, પિત્તને શાંત કરનારા છે, પાકમાં મધુર છે અને ટાઢા છે. વારાહીકંદ કફ હણનાર છે, રસમાં તથા પાકમાં તીજો છે, બળ આપનાર છે; વીર્ય વધારનાર છે, રસાયન છે અને પ્રમેહ, ડાઢ તથા કૃમિઓને હરનાર છે. ૧૯૧

તાડી વગેરેનાં અંગોની મળના ગુણો
તાલનાલિકેરુર્જરપ્રભૃતીનાં મસ્તકમજ્જનાઃ ।
સ્વાદુપાકરસાનાહ રક્તપિત્તહરાસ્તથા ॥
શુક્રાનનિલમ્નાથ કફવૃદ્ધિકરાનપિ ॥૧૯૨॥
તાડી, નાળિયેરી અને ખજૂરીઓની અંગોની મળના રસમાં તથા પાકમાં મધુર છે, રક્તપિત્ત તથા વાયુ હરનારી છે અને કફ તથા

વીર્યને વધારનાર છે. ૧૯૨

કેવા કંદનો ત્યાગ કરવો ?

ચાલં દ્વાનાર્તયં જીર્ણં વ્યાધિતં ક્ષિમિમધિતમ્ ।

કન્દં વિવર્જયેત્સર્વં યો વા સમ્યક્ રોહતિ ॥૧૯૩

જે કંદ કાગો, ઋતુ વગર ઉત્પન્ન થયેલો, જૂનો,

દરદવાળો, ધીડાઓએ આધેલો કેવાવતાં બરાબર ન

છો એવો હોય, તે સર્વ કંદનો ત્યાગ કરવો. ૧૯૩

લવણો અને તેઓના સામાન્ય ગુણો

અથ લવણાનિ ।

સૈન્ધવસામુદ્રચિડસૌવર્ચલરોમકૌઙ્ગિદ્રપ્રભૃતીનિ
લવણાનિ યથોત્તરમુળ્લાનિ વાતહરાણિ કફપિત્તક-
રાણિ યથાપૂર્વં લિંગધાનિ સ્નાદૂનિ સુષ્કમૂત્રપુરીષાણિ
ચેતિ ॥૧૯૪॥

સૈન્ધવ, દરિયાઈલણ, ખિડલણ, સંચળ,
વડાગરું અને ઔદ્ધિલિ (પૃથ્વીને ફેડીને નીક-
ળતા ક્ષારજળને સૂર્યનાં કિરણોથી અથવા અગ્નિથી
તપાવીને જે લણ બનાવવામાં આવે છે તે)
વગેરે લવણો કહેવાય છે. તેઓ ઉત્તરોત્તર
એટલે સૈન્ધવ કરતાં દરિયાઈલણ, દરિયાઈલણ
કરતાં ખિડલણ, ખિડલણ કરતાં સંચળ, સંચળ
કરતાં વડાગરું અને વડાગરું કરતાં ઔદ્ધિલિ
વધારે ઉષ્ણ છે, વધારે વાયુ હરનાર છે અને
વધારે કફ તથા પિત્ત કરનાર છે. ઔદ્ધિલિ
કરતાં વડાગરું, વડાગરું કરતાં સંચળ, સંચળ
કરતાં ખિડલણ, ખિડલણ કરતાં દરિયાઈલણ
અને દરિયાઈલણ કરતાં સૈન્ધવ વધારે રિનઝ
છે, વધારે સ્વાદ્યુક્ત છે અને વધારે મૂત્ર તથા
વિષાની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર છે. ૧૯૪

સૈન્ધવના વિશેષ ગુણો

ચક્ષુષ્યં સૈન્ધવં હૃદયં રુચ્યં લઘ્વમિદીવનમ્ ।

લિગ્ધં સમધુરં વૃષ્યં ઘીતં દોષમ્લુત્તમમ્ ॥૧૯૫॥

સૈન્ધવ ચક્ષુનું હિત કરનાર છે, દૃઢ્યને
પ્રિય લાગે એવું છે, રચિકારક છે, હલકું છે,

અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, રિનઝ છે, મધુર
છે, વીર્ય વધારનાર છે, ટાકું છે, દોષોને હણ-
નાર છે અને સવળાં લૂણોથી ઉત્તમ છે. (આ
લણ સિન્ધેશની અનુક ખાણમાં ઉત્પન્ન થાય
છે, તેથી સૈન્ધવ કહેવાય છે). ૧૯૫

સામુદ્ર (દરિયાઈલણ)ના વિશેષ ગુણો

સામુદ્રં મધુરં પાકં નાત્યુષ્ણમવિદાહિ ચ ।

મેદનં સ્તિગ્ધમીપચ શૂલમ્ નાતિપિત્તલમ્ ॥૧૯૬॥

દરિયાઈલણ પાકમાં મધુર છે; અત્યંત
ઉષ્ણ નથી, બળતરા કરનારું નથી, દંડ લાવનાર
છે, કંઈક રિનઝ છે, શૂળ ટાળનાર છે અને
કંઈક પિત્ત કરનાર છે. (આ લણ દરિયાના
પાણીને જમાવીને બનાવવામાં આવે છે, તેથી
સામુદ્ર કહેવાય છે.) ૧૯૬

ખિડલણના વિશેષ ગુણો

સઘારં દીપનં સૂક્ષ્મં શૂલદ્રોગનાશનમ્ ।

રોચનં તીક્ષ્ણમુષ્ણં ચ વિઢં વાતાનુલોમનમ્ ॥૧૯૭

ખિડલણ ક્ષારવાળું છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર
છે, સૂક્ષ્મ સ્રોતોમાં પેસી જાય એવું છે, શૂળ
તથા દૃઢ્યના રોગને નષ્ટ કરનાર છે, રચિ
ઉપબળનાર છે, તીક્ષ્ણ છે, ઉષ્ણ છે અને સ્રોતોની
શુદ્ધિ કરનારું હોવાથી વાયુને ગતિ આપનાર છે.
(આ લણ પ્રસારણીના પુટ ધીને જે ક્ષાર
બનાવવામાં આવે છે તે છે.) ૧૯૭

સંચળના વિશેષ ગુણો

લઘુ સૌવર્ચલં પાકં વીર્ષોષ્ણં વિશદં કઠુ ।

ગુલ્મશૂલવિવન્ધનં હૃદયં સુરમિ રોચનમ્ ॥૧૯૮॥

સંચળ પાકમાં હલકું, ઉષ્ણવીર્યવાળું,
ચીકાશ વગરનું, તીખું, રચિકારક અને શુદ્ધ,
શૂળ તથા મળબંધને ટાળનાર છે. (સાચખાર અને
દરિયાઈલણમાંથી સંચળ બનાવવામાં આવે છે.)

વડાગરના વિશેષ ગુણો

રોમકં તીક્ષ્ણમત્યુષ્ણં વ્યવાયિ કઠુપાકિ ચ ।

વાતમ્ લઘુ વિષ્યન્દિ સૂક્ષ્મં વિઢમેદિ મૂત્રલમ્ ॥૧૯૯

વડાગરું તીક્ષ્ણ છે, અત્યંત ઉષ્ણ છે, જઠ-
રાશિથી પાચ્યા વિના જ સધળા દેહમાં વ્યાપ્ત
થઈને પછી પાકે એવું છે, પાકમાં તીષ્ણ છે, વાયુ
હલનાર છે, હલકું છે, કફ કરનાર છે, સ્રોતોમાં
પેસી બળ એવું છે, દરત લાવનાર છે અને મૂત્રને
વધારનાર છે. (આ લઘુ ખારી જમીનમાં ક્યારા
ખાંધી પાણી પાઈ જમાવવામાં આવે છે.) ૧૮૯

ઓદ્બિદ લવણના વિશેષ ગુણો

લઘુ તીક્ષ્ણોષ્ણશુક્લેદિ સૂક્ષ્મં વાતાતુલોમનમ્ ।
સત્તિકં કઠુ સધારં ત્રિધાહ્લનમૌદ્રિદમ્ ॥૨૦૦॥

ઓદ્બિદ લવણ હલકું છે, તીક્ષ્ણ છે, ઉષ્ણ
છે, આદ્રપણું કરનાર છે, સ્રોતોમાં પેસી બળ
એવું છે, વાયુને અતુદ્ગ્રહ કરનાર છે, કડવાશવાળું
છે, તીષ્ણ છે અને ક્ષારવાળું છે. ૨૦૦

ગડલવણ(વડાગરાની જાત)ના વિશેષ ગુણો
ફફવાતક્રિમિમંચં લેહનં પિત્તકોપનમ્ ।

દીપનં પાચનં મેદિ લગ્નં ગુટિકાઢ્યમ્ ॥૨૦૧॥

ગડલવણ મલાદિકને ઉખેડનાર છે, પિત્તને
પ્રકુપિત કરનાર છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે,
દરત લાવનાર છે અને કફ, વાયુ તથા કૃમિઓને
ટાળનાર છે. ૨૦૧

ધરતીના ખારા વગેરે લવણોના ગુણો

ઊષમ્નં વાલુકૈર્લં શૈલમૂલકરોદ્રવમ્ ।
લગ્નં કઠુતં છેદિ વિઠિતં કઠુ ચોચ્યતે ॥૨૦૨॥

ખારી જમીનમાં થતો ખારો, રેતાળ જમીન-
નો ખારો, પહાડી ખારો અને ખાણમાં થયેલો
ખારો વગેરે લવણો તીખાં છે અને કઠને કાપ
નારાં છે. આ સિવાય બનાવટથી કરેલાં બીજાં
પણ લવણો તીખાં જ કહેવામાં આવે છે. ૨૦૨
ક્ષારો અને તેઓના સામાન્ય ગુણો

યવધારસ્વર્જિકાધારપાકિમટદ્વજધારાઃ ।
ગુલ્માર્ગોગ્રહણીદોષશ્ક્રાન્તમરિનાશનાઃ ॥
ધારાસ્તુ પાચનાઃ સર્વે રક્તપિચકરાઃ સ્વૃતાઃ ॥૨૦૩॥

જવખાર, સાજખાર, પાકિમ (પકાવીને
કરેલો પ્રતિસારણીય તથા પાનીય ક્ષાર) અને
ટંકણખાર એ ક્ષારો કહેવાય છે. સવળા ક્ષારો
દ્રવણુદિકતું પાચન કરનારા છે, રક્તપિત્ત કર-
નારા છે અને ગુદમ, અરશ, ગ્રહણીદોષ, કાંકરી
તથા પથરીને નષ્ટ કરનારા છે. ૨૦૩

સાજખાર-જવખારના વિશેષ ગુણો

ઘ્રેયૌ વહ્નિસમૌ ક્ષારૌ સર્જિકાયાવશૂકૌ ।
શુક્લેષ્મવિવન્ધાશૌગુલ્મગ્રીહવિનાશનૌ ॥૨૦૪॥

સાજખાર અને જવખાર એ મને ક્ષારો
અગ્નિ જેવા ગુણોવાળા છે અને વીર્ય, કફ, મલ-
બંધ, અરશ, ગુદમ તથા બરલના દગ્ધને નષ્ટ
કરનારા છે. ૨૦૪

ખારી જમીનના ખારાના વિશેષ ગુણો

ઉષ્ણોઽનિલગ્નઃ પ્રઘ્ણેદી ચોપશ્ચારો વલાપહઃ ॥૨૦૫॥

ખારી જમીનનો ખારો વાયુ હલનાર છે,
લીનાશ કરનાર છે અને બળને નષ્ટ કરનાર છે.

પાકિમ ક્ષારના વિશેષ ગુણો

મેદોઘ્નઃ પાકિમઃ ક્ષારો મૂત્રવસ્તિવિશોધનઃ ॥૨૦૬॥

પાકિમ ક્ષાર મેદને તોડનાર છે અને મૂત્ર
તથા મૂત્રાશયને શુદ્ધ કરનાર છે. ૨૦૬

ટંકણખારના વિશેષ ગુણો

વિરુદ્ધોઽનિલઃ સ્વેષ્મન્નઃ પિત્તદ્રૂપણઃ ।
અમિદીપ્તિકરસ્તીક્ષ્ણદ્વજઃ ક્ષાર ઉચ્યતે ॥૨૦૭॥

ટંકણખાર ડકાપણું કરનાર છે, વાયુ કર-
નાર છે, કફ તોડનાર છે, પિત્તને દૂષિત કરનાર
છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર છે અને તીક્ષ્ણ છે. ૨૦૭

સુવર્ણના ગુણો

સુવર્ણં શ્વાદુ હૃદયં ચ વૃંહણીયં રસાયનમ્ ।
દોષપ્રયમં શીતં ચ ચક્ષુષ્યં વિપદદનમ્ ॥૨૦૮॥

સુવર્ણ મધુર છે, દદ્ય માટે સારું છે, પુષ્ટિ
આપનાર છે, રસાયન છે, ત્રણે દોષોને હલનાર
છે, ટાકું છે, નેત્રોનુ હિત કરનાર છે અને ઝેરને

નષ્ટ કરનાર છે. ૨૦૮

રૂપાના ગુણો .

રૂપ્યમમ્લં સરં શીતં સસ્નેહં પિત્તવાતહત્ ॥૨૦૯॥

રૂપું ખાટું, દરદની પ્રવૃત્તિ કરનાર, ટાકું, સિન્ધુ અને પિત્ત તથા વાયુને ટાળનાર છે.

ત્રાંખાના ગુણો

તામ્રં કપાયં મધુરં લેખનં શીતલં સરમ્ ॥ ૨૧૦ ॥

ત્રાંખું તૂરું છે, મધુર છે, કફાદિકને ઉખેડનાર છે, ટાકું છે અને દરદની પ્રવૃત્તિ કરનાર છે.

કાંસાના ગુણો

તિક્તં કાંસ્યં લેપનં ચ ચક્ષુષ્યં કફવાતજિત્ ॥૨૧૧॥

કાંસું કડવું, કફાદિકને ઉખેડનાર, નેત્રો માટે સારું અને કફ તથા વાયુને ટાળનાર છે.

લોહાના ગુણો

વાતકૃચ્છીતલં લોહં વૃષ્ણાપિત્તકફપ્રણુત્ ॥૨૧૨॥

લોહું વાયુ કરનાર છે, ટાકું છે અને તરથ, પિત્ત તથા કફને ટાળનાર છે. ૨૧૨

કથીર તથા સીસાના ગુણો

કદુક્રિમિન્ને લવણે વ્રણસીસે ચિલેપને ॥ ૨૧૩ ॥

કથીર તથા સીસું કડવાં, કૃમિઓને હણનારાં, ખારાં અને કફાદિકને ઉખેડનારાં છે.

મણિઓ તથા તેઓના ગુણો

મુક્તાવિદ્રુમયજેન્દ્રવૈદ્યસ્ફટિકાદયઃ ॥

ચલુષ્ણા મળયઃ શીતા લેખના વિપષ્ઠદનાઃ ॥

પવિત્રા ધારણીવાથ પામ્પાલક્ષ્મીમલાપહા ॥૨૧૪॥

મોતી, પરવાળાં, હીરા, નીલમ, લસણિયા તથા સ્ફટિક વગેરે મણિઓ કહેવાય છે. મણિઓ નેત્રોતું હિત કરનાર છે, ટાકા છે, કફને ઉખેડનાર છે, ઝેર ટાળનારા છે, પવિત્ર છે, ધારણ કરવા યોગ્ય છે અને પાપો, અલક્ષ્મી તથા મળોને ટાળનારા છે. ૨૧૪

इति लवणादिवर्गः

બીજાં ધાન્યો વગેરેના ગુણોની કલ્પનાની પદ્ધતિ

ધાન્યેષુ માંસેષુ ફલેષુ ચૈવ શાકેષુ ચાનુક્ત-
મિદ્ધાપ્રમેયાત્ । આસ્વાદતો ભૂતગુણેથ મત્વા તદા-
દિશેષ્વદ્રવ્યમનલ્પબુદ્ધિઃ ॥ ૨૧૫ ॥

ધાન્યો, માંસો, ફળો, શાકો તથા કંદમૂળો વગેરે પદાર્થો અપરિમિત દોષાથી સર્વના ગુણો કહેવાતું બની શકે એમ નથી, એટલા માટે જે પદાર્થોના ગુણો આ અંશમાં કહ્યા નથી, તેઓના ગુણો ઉત્તમ શુદ્ધિવાળા વૈદ્ય રસો ઉપરથી તથા તે તે પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરનારાં પૃથ્વી આદિ બૂતોના ગુણો ઉપરથી કંદર્પી લઈને કહેવા. ૨૧૫

ધાન્યવર્ગમાં ઉત્તમ ધાન્યો

પાટિકા યવગોધૂમાં લોહિતા યે ચ દાલયઃ ।
મુદ્રાઢકીમસરાથ ધાન્યેષુ પ્રવરાઃ સ્મૃતાઃ ॥૨૧૬॥

ધાન્ય વર્ગમાં સાદી ચોખા, જવ, ધઉં, રાતા ચોખા, મગ, તુવેર અને મસૂર ઉત્તમ ગણાય છે.

માંસવર્ગમાં ઉત્તમ માંસો

લાવતિત્તિરિસારક્કુરક્ષ્ણકમિજ્જલાઃ ।
મયૂરવર્મીકૂર્માથ થેષ્ઠા માંસગણેષ્વિહ ॥ ૨૧૭ ॥

લાવાં, તેતર, ઘોળાં હરણ, કુરંગ, કાળિયાર મૃગ, ઘોળાં તેતર, મયૂર, વર્મી નામનો મત્સ્ય, શેહિત (શેહિડો) નામનો મત્સ્ય અને કાચ્યાનાં માંસો સઘળા માંસવર્ગમાં ઉત્તમ છે. ૨૧૭

ફળવર્ગમાં ઉત્તમ ફળો

દાહિમામલકં દ્રાક્ષાં ચર્ચુરં સપરુપકમ્ ।
રાજાદનં માતુલુકં ફલવર્ગે પ્રથમ્યતે ॥ ૨૧૮ ॥

ફળવર્ગમાં દાડમ, આમળાં, દ્રાક્ષ, ખજૂર, દામણાં, રાણ અને બિએરાં ઉત્તમ ગણાય છે. ૨૧૮

શાકવર્ગમાં ઉત્તમ શાકો

સતીનો વાસ્તુકશ્ચૂચિહ્વીમૂલરુપોત્તિકાઃ ।
મળ્લકર્ણી જીવન્તી શાકવર્ગે પ્રથમ્યતે ॥૨૧૯॥

શાકવર્ગમાં વટાણાની ભાજી, ટાંકાની ભાજી, છંછની ભાજી, ચીલની ભાજી, નાના તથા

કુમળા મૂળાની ભાજી, ગ્રાહીની ભાજી અને રાડાડી તથા મીઠી ખરખોડી ઉત્તમ ગણાય છે.

દૂધ તથા ઘા કૌનાં ઉત્તમ?

ગવ્યં ધીરં ઘૃતં શ્રેષ્ઠમ્ ॥ ૨૨૦ ॥

સઘળાં દૂધોમાં ગાયતું દૂધ ઉત્તમ છે અને

સપળાં ધીમાં ગાયતું ધી ઉત્તમ છે. ૨૨૦

રસોમાં ઉત્તમ રસવાળા પદાર્થો

સૈન્ધવં સ્વર્ણેષુ ચ ।

ઘાત્રી દાહિમમસ્તેષુ વિષ્ણ્વી નાગરં કઢૌ ॥

તિક્તે પટોલવાતિકે મધુરે ઘૃતમુચ્યતે ।

શૌદ્રં પૂર્ણફલં શ્રેષ્ઠં કપાયે સપ્રભુકમ્ ॥ ૨૨૧ ॥

લવણોમાં સૈન્ધવ ઉત્તમ છે. અમ્લ (ખાટા)

પદાર્થોમાં આમળાં તથા દાડમ ઉત્તમ છે. તીખા

પદાર્થોમાં પીપર તથા સૂંઠ ઉત્તમ છે. કડવા

પદાર્થોમાં પટોલ તથા રીંગણાં ઉત્તમ છે. મધુર

પદાર્થોમાં ધી તથા મધ ઉત્તમ છે અને તૂરા

પદાર્થોમાં સોપારી તથા દ્રામણાં ઉત્તમ છે. (ખાટા

કરવાના પ્રયોગોમાં જ્યાં અમુક પદાર્થોનાં નામ

ન આપ્યાં હોય, ત્યાં આમળાં તથા દાડમનો જ

પ્રયોગ કરવો એમ આ ઉપરથી સમજી લેવું.)

શેરડીના વિકારો તથા પીવાના

પદાર્થોમાં ઉત્તમ કયો?

શર્કરેશ્વિકારેષુ પાને મધ્વાસવૌ તથા ॥ ૨૨૨ ॥

શેરડીના વિકારોમાં સાકર સર્વથી ઉત્તમ

છે અને પીવાના પદાર્થોમાં દ્રાક્ષનાં મધ અને

આસવ ઉત્તમ છે. ૨૨૨

ધાન્યોમાં તથા માંસોમાં પ્રધાન કયું?

પરિસંવત્સરં ધાન્યં માંસં વયસિ મધ્યમે ॥ ૨૨૩ ॥

ધાન્યોમાં જે ધાન્યને ઉત્પન્ન થયાને એક

વર્ષ વીતી ગયું હોય, અર્થાત્ જે ધાન્ય એક

વર્ષનું જૂનું હોય તેને એકલુ કરવું અને માંસોમાં

જે માંસ મધ્યમ વયવાળા પ્રાણીનું હોય તેનું

માંસ એકલુ કરવું. ૨૨૩

અન્નો, ક્ષો-શાકોમાં પ્રધાન કયું?

અપર્યુપિતમન્નં તુ સંસ્કૃતં માત્રયા શુભમ્ ।

ફલં પર્યાગતં શાકમશુષ્કં તરુણં નવમ્ ॥ ૨૨૪ ॥

જે રાંધેલું અન્ન રાતવાસી ન રહ્યું હોય

અને યોગ્ય માત્રાથી દેવામાં આવ્યું હોય, તેને

ઉત્તમ સમજવું. ક્ષોમાં પાકેલા ક્ષણે ઉત્તમ

સમજવું અને શાકોમાં જે શાક સુકાયેલું ન હોય,

તાજું હોય તથા કર્મચાયેલું ન હોય તે ઉત્તમ છે.

અથ કૃતાન્નવર્ગઃ

શુદ્ધા શુદ્ધા પ્રકારનાં રાંધેલાં અન્નોના ગુણો

અતઃપરં પ્રવક્ષ્યામિ કૃતાન્નગુણવિસ્તરમ્ ।

લાઝમખંડો વિશુદ્ધાનાં પથ્થઃ પાચનદીપનઃ ।

વાતાનુલોમનો હૃથઃ પિષ્પલીનાગરાધુતઃ ॥

સ્વેદાગ્નિજનની લઘ્વી દીપની વસ્તિશોધની ।

ધુતુત્ત્વમ્મલાનિહરી પેયા વાતાનુલોમની ॥

વિલેપી તર્પણી હૃથા ગ્રાહિણી ચલવર્દની ।

પથ્યા સ્વાદુરસા લઘ્વી દીપની ધુત્તુપાપહા ॥

હૃથા સન્તર્પણી ઘૃણ્યા ચંદ્રણી ચલવર્દની ।

શાકમાંસફલૈર્યુક્તા વિલેપ્યમ્લા ચ દુર્જરા ॥

સિષ્કૈર્વિરહિતો મજ્જઃ પેયા સિષ્કથસમન્વિતા ॥ ૧

વિલેપી મહુસિષ્કથા સ્પાદવાન્ગૂર્વિરલદ્રવા ।

વિદમ્મી પાયસો ચલ્યો મેદઃકફકરો ગુરુઃ ॥

કફપિચકરી ચલ્યા કુશરાડનિલનાશની ।

ઘૌતસ્તુ વિમલઃ શુદ્ધો મનોજઃ સુરભિઃ સમઃ ॥

સ્વિન્નઃ સુગન્ધિઃ કફહા વિજેયો મૃદતન્દુલઃ ।

અઘૌતોઽપ્રસૂતોઽસ્વિન્નઃ શીતથાપ્યોદનો ગુરુઃ ॥

લઘુઃ સુગન્ધિઃ કફહા વિજેયો મૃદતન્દુલઃ ।

લેહમાંસૈઃ ફલૈઃ કન્દૈર્વેદલામ્લૈચ સંયુતાઃ ॥

ગુરુતો ચંદ્રણા ચલ્યા યે ચ ધીરોપસાધિતાઃ ।

સુસ્વિન્નો નિસ્તુષ્પો મૃદ ઈપ્ત્વપો લઘુહિતઃ ॥

સ્વિન્નં નિષ્પીડિતં શાકં હિતં સ્વાત્સ્નેહસંસ્કૃતમ્ ।

અસ્વિન્નં સ્નેહરહિતમપીઢિતમતોઽન્યથા ॥ ૨૨૫ ॥

હવે રાંધેલાં અન્નોના ગુણો વિશે વિસ્તારથી

કર્તું છું. જમાં કણીઆ ન હોય, એવો રાખનો જ ઉપરનો ભાગ તે મંડ કહેવાય છે. વિવેચન વગેરે કર્મોથી શુદ્ધ થયેલા રોગીઆને શાખની કણીનો મંડ પથ છે, પાચન કરનાર છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, વાયુને અનુકૂળ ગતિ આપનાર છે અને પ્રિય લાગે એવો છે. આ મંડમાં જરાક પીપરનો અને સૂંઠનો યોગ હોયો જોઈએ. જમાં કણીઆ થોડી હોય અને દ્રવ પાતળો હોય અર્થાત્ જ રાખ પીવા જેવી હોય તે પેચા કહેવાય છે. તે ઉપ્પુ હોવાથી પરીતો ઉત્પન્ન કરે છે, અગ્નિને ઉત્પન્ન કરનારી છે, હલકી છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનારી છે, મૂત્રાશયને શુદ્ધ કરનારી છે, વાયુને અનુકૂળ કરનારી છે અને ક્ષુધા, વૃધા, શ્રમ તથા ગ્લાનિ હરનારી છે. ઘણી કણીઆવાળી ચાટવા જેવી રાખ વિલેપી કહેવાય છે. વિલેપી વૃષ્ઠિ આપનારી છે, દૃઢ્યતે પ્રિય લાગે એવી છે, દ્રવને સૂકવનારી છે, બળ વધારનારી છે, પથ્ય છે, સ્નાહુ રસવાળી છે, હલકી છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનારી છે અને ક્ષુધા તથા વૃધાને ટાળનારી છે. જેને અમ્લ વગેરેથી સંસ્કાર આપ્યો હોય અને શાક, માંસ તથા કૃણથી યુક્ત કરી હોય, એવી વિલેપી પચવી મુરકેલ થાય છે; પણ તે દૃઢ્યતું હિત કરનારી છે, વૃષ્ઠિ આપનારી છે, વીર્ય વધારનારી છે, પુષ્ટિ આપનારી છે અને બળ વધારનારી છે. (કેટલાક કહે છે કે પાંચગણા પાણીમાં પકાવેલો મંડ કહેવાય, છગણા પાણીમાં પકાવેલ હોય તે યવામૂ કહેવાય, ચૌદગણા પાણીમાં પકાવેલ હોય તે પેચા કહેવાય અને ચોગણા પાણીમાં પકાવેલ હોય તે વિલેપી કહેવાય.)

ચોખાને દૂધમાં સંધીને કરેલો દૂધપાક ગડ-ગડાટ તથા બ્યથા કરીને મળને પ્રવર્તાવનાર, બળ આપનાર, મેદ તથા કફ કરનાર અને ભારે છે.

તલ, ચોખા અને અડદની ખીચડી કફ

તથા પિત્ત કરનારી છે, બળ આપનારી છે અને વાયુને નષ્ટ કરનારી છે.

સફેદ, ખાંડીને નિર્મળ કરેલો, જળથી ઘોઈને સાફ કરેલો, મનને ખારો લાગે એવો, સુગંધવાળો, સઘળા ભાગોમાં બફાયેલો, બાકીને છાબડા વગેરેથી ગળેલો (આસાવેલો), જીનો અને જુદા જુદા રહેલા દાણાઓવાળો ભાત હલકો છે.

જળથી નહિ ઘોયેલો, નહિ આસાવેલો, બરાબર નહિ બફાયેલો અને ટાઢો ભાત ભારે છે.

ચોખાને શેષીને પછી કરનામાં આવેલો ભાત હલકો છે, સુગંધવાળો હોય છે અને કફને હણનારો છે.^૧

ધી વગેરે સ્નેહો, માંસો સાથે, કૃણો. કંદા મગ વગેરે શિખીધાન્યોની સાથે કે દાડમ વગેરે અમ્લ પદાર્થોની સાથે પકાવેલો ભાત ભારે છે, પુષ્ટિ આપે છે અને બળ આપે છે. પ્રથમ પાણીથી પકાવી પાછળથી દૂધ નાખીને પકાવેલો ભાત પણ એવા જ ગુણોવાળો છે.

પ્રથમ ફેતરમાં વગરની કરી, જરાક શેષીને પછી સારી પેટે જળમાં પકાવેલી દાળ હલકી છે અને હિત કરનારી છે.

પ્રથમ બાકીને નિચોવેલું અને પછી ધીમાં કે તેલમાં જેને સંસ્કાર આપ્યો હોય એવું શાક હિત કરી છે. બાકીના વગરનું, નીચોવ્યા વગરનું અને ફી તથા તેલ વગરનું શાક હિતકારી નથી. ૨૨૫

જુદા જુદા પ્રકારના સંધેલાં માંસોના ગુણો માંસં સ્વભાવતો વૃષ્યં સ્નેહનં વલવર્દનમ્ ।
સ્નેહગોરસધાન્યામ્લફલામ્લઋદુકૈઃ સહ ॥

૧ શેકનાથી ચોખામાં રહેલી ચીકણ બળી બચ છે. ચીકણ બળનાથી કફકારક તત્ત્વ રહેતું નથી. આ રીતે શેષેલો અને પછી સંધેલો ભાત માદાની ગ્રંથણીને લાચક ગણાય. જીવનતરતરના નાશ થાય એ કલ્પના સીક નથી, કારણ કે મંદગ્નિમાં ચીકણયુક્ત રી રીને મડેલું થાય ? પ્ર.

સિદ્ધ માંસં હિતં વલ્યં રોચનં વૃંહણં ગુરુ ।
તદેવ ગોરસાદાનં સુરભિદ્રવ્યસંસ્કૃતમ્ ॥
વિદ્યાત્પિત્તક્રોદ્રેકી ચલમાંસાગ્નિર્દનમ્ ।
પરિશુષ્કં સ્થિરં સ્નિગ્ધં દર્પણં પ્રીણનં ગુરુ ॥
રોચનં વલમેધાપ્રિમાસૌજઃશુક્રાર્દનમ્ ।
તદેવોદ્ધુમ્પિષ્ટત્વાદુદ્ધમિતિ પાચકાઃ ॥
પરિશુષ્કગુર્ણયુક્તં વહ્નો પક્વમતો લઘુ ।
તદેવ શૂલિકાપ્રોત્તમદ્વારે પરિપાચિતમ્ ॥
જેયં ગુરુતરં કિંચિત્પ્રદિગ્ધં ગુરુપાક્વતઃ ।
ઉદ્ધુતં ભજિતં પિષ્ટં વ્રતસં કન્દુપાચિતમ્ ॥
પરિશુષ્કં પ્રદિગ્ધં ચ શૂલ્યં યચાન્યદીદૃશમ્ ।
માંસં યત્તલસિદ્ધં તુ વીર્યોષ્ણં પિત્તકુદ્રુરુ ॥
લઘ્વમ્નિદીપનં હૃદયં રુચ્યં દૃષ્ટિપ્રસાદનમ્ ।
અતુષ્ણવીર્યં પિત્તગ્નં મનોજ્ઞં ઘૃતસાધિતમ્ ॥
પ્રીણનઃ પ્રાણજનનઃ શ્વાસકાસઠ્યાપહઃ ।
વાતપિત્તશ્રમહરો હૃદ્યો માંસરસઃ સ્મૃતઃ ॥
સ્મૃત્યોજઃસ્વરહીનાનાં ઝરક્ષીણઘ્વતોરસામ્ ।
ભદ્રવિશિષ્ટસન્ધીનાં કૃશાનામલ્પરેતસામ્ ॥
આપ્યાપનઃ સંહનનઃ શુક્રૌજોબલવર્દનઃ ।
સ દાહિમયુતો વ્યગ્રઃ સંસ્કૃતો દોષનાશનઃ ।
યન્માંસયુદ્ધતરસં ન તત્પુષ્ટિવલાવહમ્ ।
વિષ્ટમ્નિ દુર્જરં રુઢં વિરસં મારુતાગ્રહમ્ ॥
દૌષ્ણાપ્રીનાં સદા પથ્યઃ સ્થાનિષ્કસ્તુ પરં ગુરુઃ ।
માંસં નિરસ્થિ સુસ્તિગ્નં પુનર્દ્યપિ વૃષ્ણિતમ્ ॥
પિપ્પલીશુષ્ઠિમસ્તિચગુહતર્પિઃસપન્નિનમ્ ।
એકઘ્યં પાચયેત્સમ્પાચેસવાર ઇતિ સ્મૃતઃ ॥
વેસવારો ગુરુઃ સ્નિગ્ધો વલ્યો વાતરુઝાપહઃ ।
પ્રીણનઃ સર્વધાતુનાં ત્રિશેપાન્મુલ્લગ્નોપિણામ્ ॥
હુત્તૃષ્ણાપહરઃ શ્રેષ્ઠઃ સ એવ સ્વાદુઝીતલઃ ॥૨૨૬॥
માંસં સ્વાભાવિક રીતે જ વીર્યં વધારનાર છે,
સ્નિગ્ધપણુ આપનાર છે અને બળ વધારનાર છે.
ધી વગેરે સ્નેહ, દહીં વગેરે ગોરસ, ધાન્યા-

રસ, દાહમ વગેરે અમ્લ ડ્રૂગો અને મરી વગેરે
તીખાં પદાર્થોની સાથે પકાવેલું માંસ હિતકારી
છે, બળ વધારનાર છે, સ્નિગ્ધ ઉપજવનાર છે, પુષ્ટિ
આપનાર છે અને ભારે છે.

જેમાં ઉપરથી દહીં વગેરે ગોરસ નાખેલું
અને હિંગ, મરી તથા જીરા વગેરેથી સંસ્કાર
આપેલું માંસ પિત્ત તથા કફને વધારે છે. તે
બળ, માંસ તથા અગ્નિને પણ વધારે છે. (વારંવાર
જાના પાણીથી સેવન કરી ઘણા ધીમાં શેઠકુ,
કામળ અને જીરા વગેરેથી સંસ્કાર આપેલું હૃદય
એવું ધાતુ માંસ પરિશુષ્ક કહેવાય છે. એ પરિશુષ્ક
માંસમાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણે દહીં વગેરે ગોરસ
નાખેલ હૃદય તે તે માંસ પ્રદિગ્ધ કહેવાય છે.)

પરિશુષ્ક માંસ સ્થિર હૃદય છે, સ્નિગ્ધ હૃદય
છે, મેથુનોત્સાહને ઉત્પન્ન કરે છે, વૃષ્ટિ આપે
છે, ભારે છે, સચિકારક છે અને ઉત્સાહ, બુદ્ધિ,
અગ્નિ, માંસ, આજસ તથા વીર્ય વધારે છે.

પરિશુષ્ક માંસ જ ઝીણા ઝીણા ટુકડાં
કાપીને વાટેલા જેવું કરવામાં આવ્યું હોય, તે
ઉદ્ધુપ્ત કહેવાય, એમ પકાવનારા લોકો કહે છે.
તેમાં પરિશુષ્ક માંસના જેવા જ ગુણો હોય છે.

અંગારાઉપર પકાવેલું પરિશુષ્ક માંસ, ઉપર
કહેલા પરિશુષ્ક માંસ કરતાં હલકું હોય છે.

લોકાના કાંઠા વગેરેમાં પરાવી અંગારા
ઉપર પકાવેલું અને પછી પ્રદિગ્ધ કરેલું અર્થાત્
જેમાં દહીં વગેરે ગોરસ નાખવામાં આવ્યું હોય
એવું પરિશુષ્ક માંસ પેલા ભારે પાકવાળા પરિ-
શુષ્ક કરતાં કાર્ષિક વધારે ભારે છે.

કાપીને ટુકડાટુકડા કરેલ, ધી વગેરેમાં
શેઠીને પાછું પકાવેલું, દહીં, દાહમ, સુગંધી
પદાર્થો, જીરું, લણ તથા મરીની સાથે પકાવી
પુડલા વગેરે અન્નોમાં ગોઠવેલું, અંગારા વગેરેમાં

પકવેલું, સુગંધી પદાર્થોથી તથા ગર્દના કદ્દથી લેપ કરી મધ બનાવવાના વાસણમાં પકવેલું, પરિશુષ્ક, પ્રદિગ્ધ, હિંગના પાણીમાં નાખી લોઢાની સળીમાં દબાવી, જળની ધારાઓથી નારંવાર સેચન કરી, નિર્ધૂમ અગ્નિમાં તપાવી, દાઢમ વગેરે કલામ્લની સાથે પકાવી, સુગંધી પદાર્થોથી યુક્ત કરેલું અને એવા જ પ્રકારનું બીજું પણ તેલમાં સિદ્ધ કરેલું માંસ ઉત્પલીય, પિત્ત કરનાર અને ભારે છે. એ જ ધીમાં પકવેલું હોય તો હલકું છે, અગ્નિને દીપ્ત કરે છે, દૃઢયનું હિત કરે છે, ચિકિત્સક છે, નેત્રોને સારાં કરે છે, ઉત્પલીયવાળું નથી, પિત્ત હણે છે અને પ્રિય લાગે છે.

માસના દ્રવ્ય (રસો) વૃષ્ટિ આપનાર છે, બળને વનારનાર છે, દૃઢયનું હિત કરનાર છે અને શ્વાસ, ખાંસી, ક્ષય, વાત, પિત્ત તથા ત્ર્યઃ ટાળનાર છે.

દાઢમથી યુક્ત કરીને પકાવેલા માંસનો રસો મૈથુનોત્સાહને વનારનાર છે, દોષોને નષ્ટ કરનાર છે, વીર્ય, ઓજસ તથા બળ વનારનાર છે, ભાગેલા તથા છૂટા પડી ગયેલા સાંનાઓને સાવનાર છે અને સ્મૃતિ વગરના, ઓજસ વગરના, અવરથી રહિત થયેલા, અવરથી ક્ષીણ થયેલા, કૃશ, ઉર ક્ષતવાળા તથા અદૃષ્ટ વીર્યવાળા લોકોને અસ્થ તથા દૃઢ કરનાર છે.

જેમાંથી રસો કાઢી લીધો હોય એવું માંસ પુષ્ટિ કે બળ આપતું નથી, દરતને રોકે છે, માંડ પચે છે, રૂક્ષ હોય છે, તનાદ વગરનું હોય છે અને વાયુ કંટે છે.

માંસનો ખાનિષ્ક કે જ નીચે લખેલા વેસવારનો જ ભેદ છે, તે પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળાઓને સર્વદા પથ્ય છે અને અત્યંત ભારે છે.

અગ્નિઓ કાઢી નાખીને સારી રીતે બાફેલું, પછી છીપર ઉપર વાટેલું અને તે પછી

પીપર, સુંઠ, મરી, ગોળ તથા ધીથી સંયુક્ત કરીને સારી રીતે પકવેલું માંસ વેસવાર કહેવાય છે એ વેસવાર ભારે છે, સ્નિગ્ધ છે, બળ આપનાર છે, વાયુના દરતને ટાળનાર છે, સર્વ ધાતુઓને વૃદ્ધ કરનાર છે અને વિશેષ કરી મુખના રોપવાળાઓનું હિત કરનાર છે. એ જ વેસવાર મધુર તથા ગ્રીતળ કરેલા હોય, તો શ્રેષ્ઠ છે અને ક્ષુધા તથા વૃષ્ટિને ટાળે છે. ૨૨૬

બુદ્ધ બુદ્ધ પ્રકારના ધૂપના ગુણો

કફમ્નો દીપનો હૃદયઃ શુદ્ધાનાં પ્રાણિનામપિ ।

ઝેવઃ પથ્યતમઽપિ મુદ્ગયુષઃ કૃતાકૃતઃ ॥

સ તુ દાદિમમૃદ્વીકાયુક્તઃ સ્વાદ્રાગપ્તાદવઃ ।

રુચિષ્વો લઘુપાકઞ્ચ દોષાણામરિરોધકૃત્ ॥

મમ્મરમુદ્ગગોધૂમકુલત્થલવૈઃ કૃતઃ ।

કફપિત્તાવિરોધી સ્વાદ્રાતવ્યાધૌ ચ શસ્યતે ॥

મૃદ્વીકાદાદિમેયુક્તઃ સ યોક્તોઽનિલાદિતે ।

રોચનો દીપનો હૃદ્યો લઘુપાકયુપદિશ્યતે ॥

પટોલનિમ્બયૃષૌ તુ કફમેદોવિશેષોપિપૌ ।

પિત્તમ્નો દીપનો હૃદ્યો કુમિદુષ્ટજ્વરાપહૌ ॥

શ્વાસકાસપ્રતિશ્વપાયપ્રસેકારોચકજ્વરાન્ ।

હન્તિ મૂલમ્યુષ્મસ્તુ કફમેદોગલામયાન્ ॥

કુલત્થયૃષોઽનિલહા શ્વાસપીનસનાશનઃ ।

તૂળીપ્રતૂળીકાસાશંઘુલ્મોદાત્વર્તનાશનઃ ॥

દાદિમામલકૈર્ધૂપૌ હૃદયઃ સંશ્રમનો લઘુઃ ।

પ્રાણાગ્નિજનનો મૂર્છામેદોન્નઃ પિત્તવાતજિત્ ॥

મુદ્ગામલમ્યુષ્મસ્તુ ગ્રાહી પિત્તકફે હિતઃ ।

યવકોલકુલત્થાનાં યુષઃ કળ્યોઽનિલાપહઃ ॥

સર્વધાન્યકૃતસ્તદ્વદ્વંહણઃ પ્રાણરૂદ્ધનઃ ।

સલકામ્બલિકૌ હૃદ્યો તથા વાતરુફે હિતૌ ॥

વલ્યઃ કફાનિલૌ હન્તિ દાદિમામ્લોઽગ્નિદીપનઃ ।

દધ્યમ્લઃ કફકૃદ્વલ્યઃ સ્નિગ્ધો વાતહરો ગુરુઃ ॥

તકામ્લઃ પિત્તકૃત્યોક્તો વિપરક્તપ્રદૂષણઃ ।

સુદાઃ સહ્યવાગ્મથ સાદગાઃ પાનકાનિ ચ ॥

एवमादीनि चान्यानि क्रियन्ते वैद्यवाक्यतः ।

अस्नेहलवणं सर्वमकृतं कटुकैर्विना ॥

वित्तेषु लवणस्नेहकटुकैः संयुतं कृतम् ।

अथ गोरसधान्याम्लफलाम्लैरन्वितं च यत् ।

यथोत्तरं लघु हितं संस्कृतासंस्कृतं रसम् ।

दधिमस्त्वम्लसिद्धस्तુ यूषः काम्बलिकः स्मृतः ॥

(૧) ધાન્યો શિંગોમાંથી પેદા થાય છે, તેઓને અઢારગણા પાણીમાં પકાવતાં, તેઓનો થોડી કણીઆવાળો અને પેથાથી કાંઈક ઘાટા જે રસ થાય, તે યૂષ કહેવાય છે. શિંગોમાંથી ઉત્પન્ન થતા ધાન્યને ચાર તોલાભાર લઈ અને પીપર તથા સૂંઠ એ બન્નેને અરધા તોલાભાર લઈ, તેઓની જુદી જુદી લૂગદીઓ કરી, ચોસઠ તોલાભાર પાણીમાં તે સઘળી લૂગદીઓને સાથે પકાવતાં પાણીને જે રસ થાય, તે પણ યૂષ કહેવાય છે.) સ્નેહ (ધી અથવા તેલ), લૂણ તથા સૂંઠ વગેરે તીખા પદાર્થો નહિ નાખતાં જે યૂષાદિક કરેલ હોય, તે અકૃત કહેવાય છે; અને સ્નેહ, લૂણ તથા સૂંઠ વગેરે તીખા પદાર્થો નાખીને જે યૂષાદિક કરેલ હોય, તે કૃત કહેવાય છે. મગનો કૃત અથવા અકૃત યૂષ કંઈ હણનાર છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર છે, પ્રિય લાગે છે અને વિરેચન વગેરેથી શુદ્ધ થયેલાં પ્રાણીઓને પણ અત્યંત પથ્યરૂપ છે. યૂષ એ દાડમ અને દ્રાક્ષથી યુક્ત કરેલો હોય, તે રાગખાડવ કહેવાય છે. એ રાગખાડવ સ્વિકારક છે, પાકમાં હલકો છે અને વાયુ વગેરે દોષોને કાંઈક શમાવનાર છે. મસૂર, મગ, ઘઉં, કળથી અને લૂણથી કરેલો યૂષ કંઈ તથા પિત્તના રોગ ઉપર અવિરુદ્ધ છે અને વાયુસંબંધી રોગ ઉપર બહુ સારો છે. એ યૂષ દ્રાક્ષથી તથા

દાડમથી યુક્ત કરવામાં આવ્યો હોય, તે વાયુસંબંધી રોગને અત્યંત ટાળે છે, સ્વિકારક થાય છે, અગ્નિને દીપ્ત કરે છે, દૃઢ્યને પ્રિય લાગે છે અને તુરત જ પચી જાય છે. પટોલનાં પાંદડાં અને લીંબડાનાં પાંદડાં નાખીને કરેલો મગ વગેરેનો યૂષ કંઈ તથા મેઢતું શોષણ કરે છે, પિત્તને હણે છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે, દૃઢ્યતું હિત કરે છે અને કૃમિ, ઠાઠ તથા જ્વરને નષ્ટ કરે છે. નાના કુમળા મૂળા નાખીને કરેલો મગ વગેરેનો યૂષ કંઈ, મેઢ તથા ગળાના રોગો ટાળે છે અને શ્વાસ, ખાંસી, પ્રતિશ્યાય, લાળનો સ્ત્રાવ, અરોચક તથા જ્વરને પણ હણે છે.

એકલી કળથીનો અથવા કળથી અને મગનો યૂષ વાયુને ટાળે છે અને શ્વાસ, પીનસ, તૂણી, પ્રતૂણી, ખાંસી, અરશ, યુક્ત તથા ઉદાવર્તને પણ નષ્ટ કરે છે. દાડમ તથા આમળાં નાખીને કરેલો એકલી કળથીનો અથવા કળથી અને મગનો યૂષ દૃઢ્યને પ્રિય લાગે છે, વિરેચન કે વમન નહીં કરાવતાં દોષને શાંત કરે છે, હલકો છે, બળ તથા અગ્નિ ઉત્પન્ન કરે છે, મૂર્છા તથા મેઢ હણે છે અને પિત્ત તથા વાયુને પણ જીતે છે. મગનો તથા આમળાંનો યૂષ દ્રવનું શોષણ કરે છે અને પિત્ત તથા કંઈ ઉપર હિતકારી થાય છે. જવ, મધ્યમ પ્રમાણનાં બોર અને કળથીનો યૂષ કંઈ સારો કરે છે અને વાયુ મટાડે છે. મગ વગેરે બીજાં પણ પથ્ય ધાન્યોથી બનાવેલો યૂષ પુષ્ટિ આપે છે અને બળની વૃદ્ધિ કરે છે. (હાશ નાખીને કરેલો મગ વગેરે ધાન્યોનો યૂષ અને હાશ,

૧ મસૂર, મગ તથા ઘઉં-એ ત્રણ પદાર્થો સીતળ છે; તેથી કળથી અને લૂણ પણ પિત્તની શ્રદ્ધિ

કે પ્રોષ કરી શક્તા નથી અને કળથીના તથા લૂણના યોગને લીધે મગ તથા મસૂર પણ વાયુના રોગ ઉપર હિતકારી બની જાય છે.

૨ આના ઘણામાં મગ વગેરે ધાન્યો ત્રણગણા નાખવાનો સંપ્રદાય છે.

મરી, જીરું તથા ચિત્રક નાખીને કરેલો દાઢનો તથા યુક્તાનો યૂપ ખડયૂપ કહેવાય છે. દહીંની તર, દાડમ, લૂણ તથા સ્નેહ નાખીને કરેલો તલનો તથા અડદનો યૂપ કાંબલિક યૂપ કહેવાય છે. તલનાં ફેતરાં કાઢી નાખી, તે તલને વાટી, તણ દિવસ સુધી દૂધમાં સખી, વસથી માળી લઈ આદું નાખી, પકાવીને તેમાં મરી, જીરું તથા લૂણ નાખ્યાં હોય, એ યૂપ પણ ખડયૂપ કહેવાય છે.) ખડયૂપ તથા કાંબલિક યૂપ દંધ્યને ગમે એવા છે અને વાયુ તથા કફ ઉપર દિતકારી છે.

દાડમ નાખીને ખાટો કરેલો યૂપ બળ આપે છે, કફ તથા વાયુ હણે છે અને અગ્નિને દીપ્ત કરે છે. દહીં નાખીને ખાટો કરેલો યૂપ કફ ઉત્પન્ન કરે છે, બળ આપે છે, સિન્ધ્ય છે, વાયુને હરે છે અને ભારે છે. છાશ નાખીને ખાટો કરેલો યૂપ પિત્ત કરે છે અને વિષ તથા રુધિરને પ્રક્રુપિત કરે છે.

ખડયૂપો, ખડયૂપોથી પકાવેલી રાગો, જાત-જાતના ખાડવો,^૧ આંબલી તથા દ્રાક્ષ વગેરેનાં શરબતો અને એવા જ બીજા પણ કેટલાક પદાર્થો વૈદ્યના કહેવા પ્રમાણે કરવામાં આવે છે. ગોરસ (દહીં વગેરે) નાખીને બનાવેલા યૂપાદિક કરતાં ધાન્યામ્લ^૨ નાખીને બનાવેલાં યૂપાદિક હલકાં છે અને તે કરતાં પણ દાડમ તથા બિજોરાં વગેરે કૃષોની ખટાશથી યુક્ત કરેલાં યૂપાદિક હલકાં છે. અમ્લ પદાર્થોના સંયોગથી સંસ્કાર આપેલા યૂપો તથા માંસના રસો કરતાં, સંસ્કાર

૧ અમ્લ, મધુર, કષાય તથા લવણ પદાર્થોના સંયોગથી અનેક જાતના ખાડવો બનાવવામાં આવે છે. દહીં, સાકર, મધ તથા કેસરને એકત્ર કરી જાળીને કરવામાં આવેલા શિખંડ પણ ખાડા કહેવાય છે.

૨ યોખાનું ચૂર્ણ તથા કાદરુ વગેરેનું ચૂર્ણ આથરાથી જે ખાટો રસ થાય છે, તે ધાન્યામ્લ કહેવાય છે. ૪૫ મા અધ્યાયનો ૧૯૧ એ સિવ્ય ભુજો.

આખ્યા વગરના યૂપો તથા માંસના રસો હલકા છે. તલના લાડુઓ, ખોળ, સૂકાં શાકો, કાંઠા ફૂટેલાં ધાન્યો, સિંડાદી અને સિંડાદી વડીના સામાન્ય યુગ્મો નિલપિણ્યાકવિકૃતિઃ શુષ્કઞ્ચાકં વિરુદ્ધકમ્ ।

સિંધાકી ચ ગુરુણિ સ્યુઃ કમ્પિત્તકતાણિ ચ । તદ્વચ વટકાન્યાહુર્વિદાહીનિ ગુરુણિ ચ ॥૨૨૮॥

તલના લાડુઓ વગેરે વિકૃતિઓ, ખોળ, સૂકાં શાકો, કાંઠા ફૂટેલાં ધાન્યો અને સિંડાદી ભારે છે અને કફ તથા પિત્તને કરનારાં છે. સિંડાદીની વડીઓ પણ બળતરા કરનારી અને ભારે કહેવામાં આવે છે. (ખૂળા વગેરે શાકને કાંઈક બાટી, કચરી તેમાં સુગંધી તથા તીખાં દ્રવ્યો વગેરે નાખી સ્નેહમાં તળી લેવામાં આવે, તે પણ એક જાતની સિંડાદી કહેવાય છે.)

રસોના અને ખાડવોના વિરોધ યુગ્મો
લઘવો વૃંહણા વૃષ્યા હૃદ્યા રોચનદીપનાઃ ।
તૃષ્ણામૂર્છાશ્રમચ્છદિશ્ચમન્ના રાગલાહવાઃ ॥૨૨૯॥

(સાકર, સંચળ, સિંધવ, અમ્લવેતસ અથવા કાકમ, ક્રીંમીલાં, જંબુ અને રાઈથી બનાવેલા પદાર્થો રાગ કહેવાય છે.) રાગ અને ખાડવો હલકા, પુષ્ટિ આપનારા, વીર્ય વધારનારા, દંધ્યને પ્રિય લાગે એવા, રચિકારક, અગ્નિને દીપ્ત કરનારા છે અને તરશ, મૂર્છા, શ્રમ, જીલડી તથા શ્રમને મટાડનારા છે. (દાડમથી તથા દ્રાક્ષથી યુક્ત કરેલા યૂપો રાગ-ખાડવ કહેવાય છે.) ૨૨૯

શિખંડના યુગ્મો

રસાલા વૃંહણી વલ્યા સ્તિમ્બા વૃષ્યા ચ રોચની ॥૨૩૦

શિખંડ પુષ્ટિ આપનાર, બળ આપનાર, સિન્ધ્ય, વીર્ય વધારનાર અને રચિકારક છે.^૩ ૨૩૦

૩ સિન્ધ્ય, વીર્ય વધારનાર, બળ આપનાર અને ભારે હોનારા તે ગ્રીભમાં આવ્યા યોગ્ય છે; કારણ કે ગ્રીભમાં શરીરની ચીકણા યોષ્ઠી થઈ જાય છે. કફનો નાશ હોય છે. પણ વસંતમાં તે ન યોગ્ય એ બેદરજી; કારણ કે વસંતમાં કફ તેના સ્થાનમાંથી છૂટી પડતો હોય છે. પ્ર.

ગોળથી સંયુક્ત કરેલા દહીંના ગુણો
સ્નેહનં ગુહસંયુક્તં હૃદયં દષ્યન્તિાપહમ્ ॥ ૨૨૧ ॥

ગોળથી સંયુક્ત કરેલું દહીં સ્નિગ્ધ કરનારું,
દહ્યને પ્રિય લાગે એવું અને વાયુને હણનારું છે.

સાથવાના મંથેના ગુણો

સત્ત્વનઃ સર્પિયામ્યક્તાઃ શીતવારિપરિમુક્તાઃ ।

નાતિદ્રવા નાતિસાન્દ્રા મન્યં ઇત્યુપદિચ્યતે ।

મન્યઃ સઘોચલક્ષઃ પિપાસાશ્રમનાશનઃ ॥

સામ્લસ્નેહગુહો મૂત્રકૃચ્છ્રોદાવર્તનાશનઃ ।

ચર્કરેહુરસદ્રાક્ષાયુક્તઃ પિષ્તવિકારનુત્ત્વ ॥

દ્રાક્ષામધૂકસંયુક્તઃ કફરોગનિવર્હનઃ ।

વર્ગવ્રણોપહિતો મલદોષાનુલોમનઃ ॥ ૨૨૨ ॥

જવ વગેરેના સાથવાને ધી લગાવી ઠંડા
પાણીમાં નાખી તેનો બહુ ઢીલો નહિ અને
બહુ ઘાટો પણ નહિ, એવો જે રસ બનાવવામાં
આવે તે મંથ કહેવાય છે. મંથ તુરત બળ આપે
છે પણ રક્ત ઢોવાથી ઉત્તર કાળમાં બળ આપતો
નથી અને તરસ તથા શ્રમનો નાશ કરે છે.

ખાટા પદાર્થોથી, ધીથી તથા ગોળથી યુક્ત કરેલો
મંથ મૂત્રકૃચ્છ્રને તથા ઉદાવર્તને નષ્ટ કરે છે.
સાકર, શેરડીનો રસ અને દ્રાક્ષથી યુક્ત કરેલો
મંથ, પિત્તના વિકારોને નષ્ટ કરે છે. દ્રાક્ષથી તથા
મહુડાથી યુક્ત કરેલો મંથ કફના ગેગોને નષ્ટ
કરે છે. ખાટા પદાર્થો, ધી, ગોળ, સાકર, શેરડીનો
રસ, દ્રાક્ષ તથા મહુડાં-સર્પથી યુક્ત કરેલો મંથ
મળોને તથા દોષો અનુકૂળ કરનાર છે. ૨૩૨

બુદ્ધા બુદ્ધા પ્રકારનાં શરબતોના ગુણો

ગૌડમમ્લમનમ્લં વા પાનકં ગુરુ મૂત્રલમ્ ।

તદેવ સ્ખન્દમૂત્રીકાશકેરાસહિતં પુનઃ ॥

સામ્લં સતીક્ષ્ણં સહિમં પાનકં સ્થાવિરત્યયમ્ ।

માર્દ્રકિં તુ શ્રમહરં મૂર્છાદાહરૂપાપહમ્ ॥

પરૂપક્ષાણાં કોલાનાં હૃદયં ત્રિષ્ઠિમ્બિ પાનકમ્ ।

દ્રવ્યસંયોગસંસ્કારં જ્ઞાત્વા માત્રાથ સર્વતઃ ।

પાનકાનાં યથાયોગં ગુરુલાઘવમાદિશેન ॥ ૨૨૩ ॥

જેમાં ખટાશ નાખી હોય એવું અથવા
ખટાશ વગરનું ગોળનું શરબત ભારે છે અને
મૂત્રને વધારનાર છે. ખાંડ, દ્રાક્ષ તથા સાકર-
થી યુક્ત કરેલું, આંબલી વગેરેની ખટાશવાળું
અને ભરી વગેરે તીક્ષ્ણ પદાર્થો તથા ભીમસેની
પ્રસાસથી યુક્ત કરેલું શરબત અતિ ઉત્તમ છે.
દ્રાક્ષનું શરબત શ્રમને મટાડે છે અને મૂર્છા, ઢાહ
તથા તરસને પણ નષ્ટ કરે છે. દ્રામણાનું શર-
બત અને ગોરનું શરબત દહ્યને પ્રિય લાગે છે
અને દરતની અટકાયત કરે છે. પાનકો અનેક
પ્રકારનાં થાય છે, ખાટો વેદે તે તે પાનકો (શર-
બતો)માં દ્રવ્યોના સંયોગને, દ્રવ્યોથી આપ-
વામાં આવેલા સંસ્કારોને તથા દ્રવ્યોની માત્રાઓ
બળીને યથાયોગ્ય રીતે તે તે શરબતોનું હલકા-
પણું તથા ભારેપણું કહેવું. ૨૩૩

इति कृताश्रवर्गः

अथ भक्ष्यवर्गः

બુદ્ધા બુદ્ધા પ્રકારના ભક્ષ્ય પદાર્થોના ગુણો

वक्ष्याम्यतः परं भक्ष्यान्सर्वीर्यविपाकतः ।

भक्ष्याः क्षीरकृता बल्पा वृष्या हृद्याः सुगन्धिनः ।

अदाहिनः पुष्टिकरा दीपनाः पित्तनाशनाः ॥

तेषां प्राणकरा हृद्या वृत्तपूराः कफावहाः ।

वातपित्तहरा वृष्या गुरवो रक्तमांसलाः ॥

बृंहणा गौडिका भक्ष्या गुरवोजनिलनाशनाः ।

अदाहिनः पित्तहराः शुक्लाः कफवर्द्धनाः ॥

मधुमस्तकसंयावाः पूषा ह्येतે विशेषतઃ ।

गुरवो बृंहणाश्चैव मोदकास्तु सुदुर्जराः ॥

रोचनो दीपनः स्वर्यः पित्तघ्नः पचनापहः ।

गुरुर्मिष्टमधૈન સઘ્નકઃ પ્રાણવર્દનઃ ॥

હૃદયઃ સુગન્ધિર્મધુરઃ સ્તિગ્ધઃ કફકરો ગુરુઃ ।
વાતાપહસ્તુત્તિકરો વલ્યો વિપ્પન્દનઃ સ્મૃતઃ ॥

વૃંહણા વાતપિત્તમા મક્ષ્યા વલ્યાસ્તુ સામિતાઃ ।
 હૃદ્યાઃ પથ્યતમાસ્તેષાં લઘવઃ ફેનકાદયઃ ॥
 મુદ્રાદિવેસવારાણાં પૂર્ણાં વિદ્યમ્ભિનો મતાઃ ।
 વેસવારૈઃ સપિથિતૈઃ સમ્પૂર્ણાં ગુરુવૃંહણાઃ ॥
 પાલલાઃ શ્લેષ્મજનનાઃ શુષ્કુલ્યઃ કફપિત્તલાઃ ।
 વીર્યોષ્ણાઃ પૈષ્ટિકાઃ મક્ષ્યાઃ કફપિત્તપ્રક્રોષણાઃ ॥
 વિદાહિનો નાતિવલા ગુરુચ્ચ વિદ્યેષતઃ ।
 વૈદલા લઘવો મક્ષ્યાઃ કષાયાઃ સૃષ્ટમાસ્તાઃ ॥
 વિદ્યમ્ભિનઃ પિત્તમમાઃ શ્લેષ્મમા મિત્રવર્ચસઃ ।
 વલ્યા ઘૃષ્યાસ્તુ ગુરવો વિદ્યેયા માપસાધિતાઃ ॥
 કૂચિકાવિકૃતા મક્ષ્યા ગુરવો નાતિપિત્તલાઃ ।
 વિરુદ્ધકૃતા મક્ષ્યા ગુરવોઽનિલપિત્તલાઃ ॥
 વિદાહોત્કેશજનના રૂક્ષા દષ્ટિપ્રદૂષણાઃ ।
 હૃદ્યાઃ સુગન્ધિનો ઘૃષ્યા લઘવો ઘૃતપાચિતાઃ ॥
 વાતપિત્તહરા વલ્યા વર્ણદષ્ટિપ્રસાદનાઃ ।
 વિદાહિનસ્તૈલકૃતા ગુરવઃ કડુયાકિનઃ ॥
 ડળ્યા મારુતદષ્ટિમાઃ પિત્તલાસ્ત્વક્ષ્ત્રદૂષણાઃ ॥
 ફલમાસેધુવિકૃતિતિલમાપોપસંસ્કૃતાઃ ॥
 મક્ષ્યા વલ્યાસ્તુ ગુરવો વૃંહણા હૃદયપ્રિયાઃ ।
 કપાલાઙ્ગારપક્ષાસ્તુ લઘવો વાતકોપનાઃ ॥
 સુપક્ષાત્તનવશ્વાપિ ભૂયિષ્ઠં લઘવો મતાઃ ।
 સફિલાટાદયો મક્ષ્યા ગુરવઃ કફવર્દનાઃ ॥
 કુલ્માપા વાતલા રૂક્ષા ગુરવો મિત્રવર્ચસઃ ।
 ઉદાવર્તહરો વાઘ્યઃ કાસપીનસમેહનુત્ ॥૧૬૮૬
 ધાનોલુન્ધ્રાસ્તુ લઘવઃ કફમેદોવિશોષણાઃ ॥
 સક્તવો વૃંહણા ઘૃષ્યાસ્તુપ્પાપિત્તકફાપહાઃ ।
 પીતાઃ સઘોચલકરા મેદિનઃ પવનાપહાઃ ॥
 ગુર્વી પિષ્ઠી સ્વરાત્પર્યં લઘ્વી સેવ વિપર્યયાત્ ॥
 સક્તૂનામાશુ જીર્યેત મૃદુત્વાદવલેહિકા ।
 લાજાશ્લઘ્યતિસારમા દીપનાઃ કફનાશનાઃ ॥
 વલ્યાઃ કષાયમધુરા લઘવસ્તૃષ્ણમ્લાપહાઃ ।
 ત્વદ્દાદિદાહધર્માતિનુદત્તસક્તવો મતાઃ ॥
 રક્તપિત્તહરાશ્ચૈવ દાહજ્વરવિનાશનાઃ ॥

યુકા ગુરવઃ સ્નિગ્ધા વૃંહણાઃ કફવર્દનાઃ ।
 વલ્યાઃ સક્ષીરભાવાતુ વાતમા મિત્રવર્ચસઃ ॥
 સંધાયકૃતપિષ્ટમામં તાણ્ડલં કૃમિમેહનુત્ ॥
 મુદુર્જરઃ સ્વાદુરસો વૃંહણસ્તાણ્ડુલો નવઃ ।
 સન્ધાનકૃન્મેહહરઃ પુરાણસ્તાણ્ડુલઃ સ્મૃતઃ ॥
 દ્રવ્યસંયોગસંસ્કારવિકારાન્તસમવેક્ષ્ય તુ ।
 યથાકારણમાસાય મોક્ષાણાં છન્દતોઽપિ વા ॥
 અનેકદ્રવ્યયોનિત્વાચ્છાસ્તૃતસ્તાન્નિર્દિશેત્ ॥૨૩૬
 હવે રસો, વીર્યો તથા વિપાકાનો વિચાર કરીને લાડુ વગેરે ભક્ષ્ય પદાર્થોના યુગ્મે કડું છુ. ધડના લોટને કૃંધનો યોગ આપી બનાવેલા ભક્ષ્ય પદાર્થો બળ આપનારા છે, વીર્ય વધારનાર છે, પ્રિય લાગે તેવા હોય છે, સુગંધી હોય છે, દાહ કરનારા હોતા નથી, પુષ્ટિ કરે છે, અગ્નિને દીપ્ત કરે છે અને પિત્તનો નાશ કરે છે.

ઘેબર ધાતુ બળ આપનાર છે, દૃઢ્યને પ્રિય લાગે છે, કફ કરનાર છે, વાયુ તથા પિત્તને હરનાર છે, વીર્ય વધારનાર છે, ભારે છે અને શ્વિર તથા માંસ વધારે છે.

ગોળનાં ભક્ષ્યો પુષ્ટિ આપે છે, ભારે હોય છે, વાયુનો નાશ કરે છે, દાહ કરતા નથી, પિત્તને હરે છે અને વીર્ય તથા કફને વધારે છે.

ખાખાં, સંઘાવો અને માલપૂડા વિશેષે કરી ભારે છે અને પુષ્ટિ આપનાર છે.

લાડુઓ તો અત્યંત કુર્જર (માંડમાંડ પચે એવા) હોય છે.

૧ પરસુદીને ઘીનું મોણુ છઠ્ઠ પાપડી મનાવી, ઘીમાં તળાને ફૂટવી, આળી નાખતી અને પછી શુદ્ધ સાકરનું બૂરું તેમા એગાએળાને મેળવવું. એમા-ધાતુ ધણુ એલચી, લવિંગ, મરી, ટાપરુ, લામસેતી બરાસ અને આરોળીના બીજ નાખવા. પછી ઘીના મોણવાળી પરસુદીની રોટલી કરી, તેની અંદર પેલા ચણેલું ખરચુ ભરી દઢ રીતે મોડું બંધ કરી દેવું. એ રોટલીને આઝા ઘીમા પકાવવી એટલે તે સંધાય કહેાય છે.

સદૃક^૧ રચિ ઉપજવનાર છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, સ્વર સારો કરનાર છે, પિત્ત તથા વાયુ હણનાર છે, ભારે છે, અત્યંત સ્વાદિષ્ટ છે અને બળને વધારનાર છે.

ઘઉંના લોટને ધીથી, દૂધથી તથા ગોળથી યુક્ત કરીને જે પકાવવામાં આવે છે, તે વિષ્યંદન કહેવાય છે. વિષ્યંદન પ્રિય લાગે છે, સુગંધી હોય છે, મધુર છે, સ્નિગ્ધ છે, કઠ્ક કરનાર છે, ભારે છે, વાયુને હણનાર છે, દૃષ્ટિ આપનાર છે અને બળ આપનાર છે.

પરસૂદીમાંથી બનતા પદાર્થો પુષ્ટિ આપે છે, વાયુ તથા પિત્તને હણે છે અને બળ આપે છે. એમાં સૂતરફેણી વગેરે પદાર્થો દૃઢ્યને પ્રિય લાગનારા છે, અત્યંત પથ્થ છે અને હલકા છે.

ખાફીને વાટલા તથા જ્યોત્સ્નિંગ વગેરેના સંરંકારો આપ્યા હોય, એવા મગ વગેરેના કલ્કો (વેસણુ-મસાલા) વેસવાર કહેવાય છે. એ મસાલાઓનું પૂરણ ભરીને, કરેલા પરસૂદીના ભક્ષ્ય પદાર્થો દસ્તની કબજિયાત કરનારા છે. માંસ સહિત મગ વગેરેના મસાલાઓનું પૂરણ ભરીને બનાવેલા પરસૂદીના ભક્ષ્ય પદાર્થો ભારે છે અને પુષ્ટિ આપનારા છે.

ગોળ વગેરેથી સંયુક્ત કરેલા તલના પિષ્ટથી બનાવેલા ભક્ષ્ય પદાર્થો કઠ્કને ઉત્પન્ન કરનાર છે.

પરસૂદીની સુંવાળીઓ કઠ્ક તથા પિત્ત વનારનારી છે.

ચોખાના લોટથી બનાવેલા ભક્ષ્ય પદાર્થો ઉષ્ણવીર્યવાળા છે, કઠ્ક તથા પિત્તને પ્રકુપિત કરનારા છે, બળતરા કરનારા છે, બળને અત્યંત

વધારનારા નથી અને વધારે ભારે છે.

મગ વગેરે શિંગનાં ધાન્યોથી બનાવેલા ભક્ષ્યો હલકા, તૂરા અને વાયુનું વિસર્જન કરાવનારા છે, પરંતુ અડદના ભક્ષ્યો દસ્તની અટકાયત કરીને પછી દસ્તનું ભેદન કરનાર છે, પિત્તને સાધારણ રીતે ઉત્પન્ન કરનાર છે, કઠ્કને હણનારા છે, બળ દેનારા છે, વીર્ય વધારનારા છે અને ભારે છે.

જાતરી જઈને ઘાટું થયેલું (બગડેલું) દૂધ નાખીને બનાવેલા ભક્ષ્યો ભારે છે અને પિત્તને જરાક ઉત્પન્ન કરનારા છે.

ઠાંટા ફૂટેલા મગ વગેરે ધાન્યોથી બનાવેલા ભક્ષ્ય પદાર્થો ભારે છે, વાયુ તથા પિત્તને વધારનારા છે, બળતરા તથા દોષોને વધારે કરનારા છે, રક્ષ છે અને નેત્રોનું અહિત કરનારા છે.

ઘીમાં પકાવેલા ભક્ષ્ય પદાર્થો દૃઢ્યને પ્રિય લાગે છે, સુગંધવાળા હોય છે, વીર્ય વધારે છે, હલકા છે, વાયુ તથા પિત્તને હરે છે, બળ આપે છે અને વર્ણ તથા દંદિને સ્વચ્છ કરનારા છે.

તેલમાં પકાવેલા ભક્ષ્ય પદાર્થો ઘણો દાહ કરે છે, ભારે છે, વિપાકમાં કડવા થાય છે, ઉષ્ણ છે, વાયુ તથા દંદિને હણે છે, પિત્તને ઉત્પન્ન કરે છે અને આમીને ખરાબ કરે છે.

ફળ, માંસ, ગોળ વગેરે શેરડીના વિકારો તથા તલ અને અડદના બનાવેલા ભક્ષ્ય પદાર્થો બળ આપે છે, ભારે છે, પુષ્ટિ કરે છે અને દૃઢ્યને પ્રિય લાગે છે.

તાવડી ઉપર કે અંગારા ઉપર પકાવેલા ભક્ષ્ય પદાર્થો હલકા છે અને વાયુને પ્રકુપિત કરનારા છે. એ પદાર્થો અત્યંત પકાવેલા તથા પાતળા હોય તો બહુ જ હલકા છે.

બગડેલા દૂધનો માવો તથા તકપિંડ (ઘાટી છાશને વસ્રથી ગાળી નાખતાં તેનો છેવટ રહેલો

૧ સદૃક ધણી આતના થાય છે તેજોમાનો એક પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે લરિંગ, સડ, મરી, પીપર અને ખાડની સાથે દહીને મધી, ગળી તેને દાડમના રસનો તથા ભીમસેની બરાસનો ચોર આપી, તે દહીં નાખીને બનાવેલું ભક્ષ્ય સદૃક કહેવાય છે.

લોંઘા) વગેરે નાખીને બનાવેલા બહુ પદાર્થો બારે છે તથા કફને વધારે છે.

પકં વગેરે યાન્યેને ખાફીને કરેલી વૃધરીઆ વાયુ કરનારી છે, રક્ત છે, બારે છે અને વિષાતું^૧ ભેદન કરનારી છે.

દોઢળાં ઉદાવતને કરનારાં છે અને ખાંસી, પીનસ તથા પ્રમેહને ટાળનારાં છે.

ધાણી અને ઓળા હલકા છે અને કફ તથા મેદનું^૨ શોષણ કરનારા છે.

સાથવો પુષ્ટિ આપનાર છે, વીર્ય વધારનાર છે, તરશ, પિત્ત તથા કફને હણનાર છે, પીવામાં આવે તો તુરત બળ આવે છે, પલ્લ પાછળથી બળ આપનાર નથી, વિષાતું^૩ ભેદન કરનાર છે અને વાયુને તોડનાર છે. સાથવાની લાકુડી અત્યંત કઠણ (બારે) છે અને પ્રવાહીરૂપે રાખેલો સાથવો હલકો છે. સાથવાનું આટણ ઠોમળ હોવાથી તુરત પચી બળ છે.

ચોખાની સાળની ધાણી જાલદી તથા અતિસારને હણે છે, અગ્નિને દીપ્ત કરે છે, બળ આવે છે, કફનો નાશ કરે છે, તૂરી છે, મધુર છે, હલકી છે અને તરશ તથા મળને મટાડે છે. ધાણીનો સાથવો તૃપા, જાલદી, દાહ, ધામની પીડા, રક્તપિત્ત, દાહ તથા જ્વરને મટાડે છે.

પીઆ બારે છે, રિન્ધ છે, પુષ્ટિ આપનારા છે, કફ વધારનારા છે અને બળ આપનારા છે. એઆ દૃઢતા સંયોગથી વાયુને હણનારા છે અને વિષાતું^૪ ભેદન કરનારા છે.

ચોખાનો ઠાચો લોટ ભાંગેલાને સાંધનાર છે અને કૃમિ તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે.

નવા ચોખા માંડ પચે છે, મધુર રસવાળા છે અને પુષ્ટિ આપનારા છે. ખૂના ચોખા ભાંગેલાને સાંધનાર છે અને બહુમૂતતાને કરનાર છે.

જ્યારે રોગીને તે તે બધેથી ખવરાવવાનું કઠણ પ્રાપ્ત થાય, અથવા તે તે બધું ખાવાની રોગીને ઇચ્છા થાય, ત્યારે દ્રવ્યોના સંયોગો, સંરેકાંદ તથા વિકારોનો શાસ્ત્રથી વિચાર કરીને વેચે શાસ્ત્રાનુસાર તે તે બધેથી^૫ બારેપણું^૬ તથા હલકાપણું^૭ વગેરે કહેવું; કેમ કે બધું પદાર્થો અનેક દ્રવ્યોમાંથી બને છે, માટે તે સર્વના શુભદોષો કહેવાનું આ સંક્ષિપ્ત યંત્રમાં બની શકે એમ નથી. ૨૩૪

इति मध्यवर्गः

સમઘાં અનુપાનો(ખાધા ને પીધા પછી પીધાના પદાર્થો)ના શુભો

अतः सर्वाण्यनुपानान्युपदेक्ष्यामः ।

अम्लेन केचिद्विहता मनुष्या माधुर्ययोगे प्रणयीमवन्ति ॥

तथाम्लयोगे मधुरेण तृप्ता-
स्तेषां यथेष्टं प्रवदन्ति पथ्यम् ।

श्रીतोष्णतोषामवमद्यૂष-

फलाम्लधान्याम्लपयोःसानाम् ॥

यस्यानुपानं तु हितं भवेद्य-

त्तस्मिन् प्रदेशं हि वह मात्रया तत्

व्याधिं च कालं च विभाव्य धीरै-

र्द्रवाणि भोज्यानि च तानि तानि ॥

सर्वाण्यनुપાનેષુ વરં વદન્તિ

मेध्यं यदम्भः शुचिभाजनस्थम् ।

लोकस्य जन्मप्रभृति प्रशस्तं

तोषात्मકાઃ મર્વરસાથ દદ્યાઃ ॥

સજ્ઞેય ઇષોઽભિહિતોઽનુપાને-

ખતઃપરં વિસ્તરતોઽભિધાસ્યે ॥

ઉપોદકાનુપાનં તુ સ્નેહાનામથ શસ્યતે ।

ફલતે મહ્યતકસ્નેહાત્સ્નેહાચૌચરકાચથા ॥ ૨૩૫

૧ રક્ત હોવાથી આંતરકાંના અંદરના કફના પકડું શોષણ થતાં વસંતમાં કફ તેના સ્થાનમાંથી છૂટી પડે છે ત્યારે આવા ધાણી નવા લૂખા પદાર્થો ખાવાથી કફ શોષાઈ બહાર આવે છે. પ્ર.

અનુપાનં વદન્ત્યેકે તૈલે યુષ્મલ્લકાશ્લિકે ।
 શીતોદકં માશિકસ્ય પિટાન્નસ્ય ચ સર્વશઃ ॥
 દધિપાયસમધાર્તિવિપણુષ્ટે તથૈવ ચ ।
 કેચિત્પિટમયસ્યાહુરનુપાનં સુહોદકમ્ ॥
 પયો માંસરસો વાગ્પિ શાલિમુદ્ગાદિમોજિનામ્ ॥
 યુદ્ધાદ્વાતપસન્તાપવિપમઘરુજાસુ ચ ।
 માપાદેરનુપાનં તુ ધાન્યામ્લં દધિમસ્તુ વા ।
 મધં મધોચિતાનાં તુ સર્વમાંસેષુ પૂજિતમ્ ॥
 અમઘપાનામ્લુદકં ફલામ્લં વા પ્રશસ્યતે ।
 ક્ષીરં ધર્માધ્વમાપ્વસ્ત્રીક્ષ્ણાન્તાનામમૃતોપમમ્ ॥
 સુરા કૃશાનાં સ્થૂલાનામનુપાનં મધૂદકમ્ ।
 નિરામયાનાં ચિત્રં તુ મક્તમધ્યે પ્રકીર્તિતમ્ ॥
 ક્ષિમ્લોષ્ણં માલ્તે પથ્યં કફે રુક્ષોષ્ણમિપ્યતે ।
 અનુપાનં હિતં ચાપિ પિત્તે મધુરશીતલમ્ ॥
 હિતં શોષિતપિત્તિમ્યઃ ક્ષીરમિશ્વરસસ્તથા ।
 અર્કશેલુચિરીપાણામાસયાસ્તુ વિપાર્તિષુ ॥
 અતઃ પરં તુ વર્ગાણામનુપાનં પૃથક્પૃથક્ ।
 પ્રવક્ષ્યામ્યાનુપૂર્વેણ સર્વપામેષ્વ મે શૃણુ ॥

તત્ર પૂર્વશસ્પજાતીનાં વદરામ્લં વૈદલાનાં
 ધાન્યામ્લમ્ ॥ જહ્વાલાનાં વર્તકાદીનાં ચ વિપ્પલ્યા-
 સવઃ । વિશ્કિરાણાં કોલવદરાસવઃ । પ્રતુદાનાં તુ
 ક્ષીરવૃક્ષાસવઃ । ગુદાશયાનાં તુ સર્જૂરનારિકલાસવઃ ।
 પ્રસહાનામશ્વગન્ધાસવઃ ॥ પર્ણમુમાણાં કૃષ્ણાગન્ધા-
 સવઃ । વિલેશયાનાં ફલસારાસવઃ । એકશક્ષાનાં
 ત્રિફલાસવઃ । અનેકશક્ષાનાં હાદિરાસવઃ । કૂલચ-
 રાણાં તુ મૃદ્ધાટકકરોરુકાસવઃ । કોશવાસિનાં પાદિ-
 નાં ચ સ એવ । છવાનામિધુરસાસવઃ । નાદેયાનાં
 મત્સ્યાનાં મૃગાલાસવઃ । સામુદ્રાણાં તુ માતુલુકાસવઃ ।
 અમ્લાનાં ફલાનાં પચોત્પલકન્દાસવઃ । કપાયાણાં
 દાહિમવેવાસવઃ । મધુરાણાં ત્રિકટુકપૃક્તઃ કન્દાસવઃ ।
 તાલફલાદીનાં ધાન્યામ્લમ્ । કટુકાનાં દુર્વાનિલવે-
 ત્રાસવઃ । વિપ્પલ્યાદીનાં ચર્દદ્રાવસુકાસવઃ ।
 રૂપ્માળાદીનાં દાર્વીકરીરાસવઃ । સુચ્રપ્રમૃતીનાં

લોધ્રાસવઃ । જીવન્ત્યાદીનાં ત્રિફલાસવઃ । કુસુમ-
 શાકસ્ય સ એવ । મળ્હૂકપર્ણાદીનાં મહાપંચમૂલાસવઃ ।
 તાલમસ્તકાદીનામ્લફલાસવઃ । સૈન્ધવાદીનાં
 સુરાસવ આરનાલં ચ । તોયં વા સર્વત્રૈતિ ॥૨૩૫॥

હવે સધળાં અનુપાનોનો ઉપદેશ કરીએ
 છીએ. ખાટા પદાર્થો ખાવાપીવાથી ઉદ્વેગ પામેલાં
 કેટલાંક માણસો મધુર પદાર્થોના ઉપયોગથી સુખી
 થાય છે અને મધુર પદાર્થો ખાવાપીવાથી ઉદ્વેગ
 પામેલાં કેટલાંક માણસો ખાટા પદાર્થોના ઉપ-
 યોગથી સુખી થાય છે; આથી ખાટા પદાર્થોથી
 તૃપ્ત થયેલાઓને મધુર પદ્ય છે અને મધુર-
 પદાર્થોથી તૃપ્ત થયેલાઓને ખાટું પદ્ય છે.)
 (ખાટા રસ તથા મધુર રસ સિવાય બીજા રસો
 તૃપ્તિ પર્થત ખાઈ શકાય એવા નથી, માટે
 અહીં જે રસ વિશે જ કહ્યું છે એમ સમજવું;
 અથવા જે રસથી તૃપ્તિ થઈને ઉદ્વેગ થયો હોય,
 તે રસથી વિરુદ્ધ રસવાળા પદાર્થનું અનુપાન હેતુ
 એમ આ ઉપરથી સમજ લેવું.)

ટાકું જળ, જાતું જળ, આસવ, મધ, યુષ્ઠ,
 દાડમ વગેરે ક્ષોભો ખાટા રસ, અનાજની
 ખટારા, રૂધ અને માંસના રસોમાંથી જે અનુપાન
 જે માણસને હિતકર હોય, તે માણસને તે અનુપાન
 યોગ્ય માત્રાથી હેતું.

ધીર વેદોએ વ્યાધિ, ઋતુ અને અવસ્થાના
 સમયનો વિચાર કરી, તે તે રસોની તથા ભોજ્ય
 પદાર્થોની યોજના કરવી.

પવિત્ર અને સ્વચ્છ વાસણમાં રાખેલું આંત-
 રીક્ષ (વરસાદનું) ઝીંઘી રાખેલું જળ, સધળાં
 અનુપાનોમાં ઉત્તમ છે; કેમ કે સર્વ લોકોને જનમ-
 ભર સુધી એ જળ પદ્ય છે અને સધળા રસો પદ્ય
 જલાત્મક જ એવામાં આવે છે. જે આ અનુપાન
 વિશે સંક્ષેપ કહ્યો, હવે વિસ્તારથી કહું છું.

બિજામાના તથા ગેરિયાંના રોહ સિવાય

ખાટ્રીના સધળા રનેહોની ઉપર જીના જળનું અનુપાન દેવું ઉત્તમ છે. (બિલાખાનો તથા ચેરિયાનો રનેહ અત્યંત ઉષ્ણ છે, માટે તેની ઉપર તો ટાઢા જળનું જ અનુપાન દેવું.) કેટલાક કહે છે કે, તેલ ઉપર ઉષ્ણકાળમાં યૂપનું અને શીતકાળમાં ખાટ્રી કાંજનું અનુપાન દેવું.

સર્વ પ્રકારનું મધ, ચોખાના લોટનું અન્ન, દહીં, દૂધપાક, મધ પીવાથી થતો દાહ અને ઝેર ચકવાથી થતા મૂંઝારા ઉપર ટાઢા પાણીનું અનુપાન દેવું. કેટલાક કહે છે કે, ચોખાના લોટના અન્ન ઉપર જરાક જીના કરેલા પાણીનું અનુપાન દેવું.

ભાત તથા મગ વગેરેના ભોજન ઉપર, યુદ્ધથી થયેલી પીડા ઉપર, તડકાથી કે પંથથી થયેલી પીડા ઉપર, અગ્નિના તાપથી થયેલી પીડા ઉપર અને ઝેરથી કે મધથી થયેલી પીડા ઉપર દૂધનું અથવા માંસના રસોનું અનુપાન દેવું ઉત્તમ છે.

અડદ વગેરેના ભોજન ઉપર ધાન્યામ્લનું અથવા દહીંની તરનું કે દહીંની નીચે રહેલા પાણીનું અનુપાન દેવું.

જ્યોતે મધ પીવાનો અભ્યાસ હોય, તેજોતે તો સધળા પ્રકારનાં માંસોની ઉપર મધનું અનુપાન દેવું ઉત્તમ છે; જ્યોતે મધ પીવાનો અભ્યાસ ન હોય, તેજોતે સધળા પ્રકારનાં માંસો ઉપર જળનું અથવા દાહમ વગેરે ક્ષોણીની ખટાશનું અનુપાન દેવું.

ધામથી, પંથ કરવાથી, ઝવે સ્વરે ભાપણ વગેરે કરવાથી અને સ્ત્રીસંગ કરવાથી પરિશ્રમ પામેલાજોતે દૂધનું અનુપાન અમૃત જેવું મુણકારી યાય છે.

મધ પીવાથી નિર્જળ થયેલાં સ્થૂળ માણસોને, મધ નાખેલા જળનું અનુપાન દેવું ઉત્તમ છે.

સ્વસ્થ માણસોને ભોજનના મધ્યમાં વિચિત્ર પ્રકારનું અનુપાન દેવું.

વાયુ ઉપર સિન્ધવ તથા ઉષ્ણ અનુપાન દેવું, પિત્ત ઉપર મધુર તથા શીતળ અનુપાન દેવું, કફ ઉપર રક્ષ તથા ઉષ્ણ અનુપાન દેવું, રક્તપિત્ત ઉપર દૂધનું તથા શેરડીના રસનું અનુપાન દેવું અને ઝેરની પીડાઓ ઉપર આકડો, ગુંદો તથા સરસડિયાના આસવોનું અનુપાન દેવું હિતકારી છે.

હવે ધાન્ય વગેરે સધળા વર્ગો ઉપર અનુ-ક્રમથી જુદાં જુદાં અનુપાનો કહું છું, તે સાંભળો.

તેમાં પ્રથમ કહેવામાં આવેલાં શકધાન્ય (અણીવાળા જવ વગેરે ધાન્ય), કુધાન્ય (સામા તથા બંદી વગેરે ધાન્ય) અને શમી-ધાન્ય (અડદ વગેરે)ની ઉપર ખોરની ખટાશ-વાળું અનુપાન દેવું. મગ તથા તુવેર વગેરે કઠોળ ધાન્યો ઉપર ધાન્યામ્લનું અનુપાન દેવું.

જંઘાલ પ્રાણીઓ તથા ખટાઉડાં વગેરે વિષ્કિર પક્ષીઓના માંસ ઉપર પીપરના આસવનું અનુપાન દેવું. વિષ્કિર પક્ષીઓના માંસની ઉપર નાનાં તથા મોટાં ખોરના આસવનું અનુપાન પણ ઉત્તમ છે. પ્રતુદ પક્ષીઓનાં માંસની ઉપર ઉંખરાં વગેરે છીરવાળાં વૃક્ષોના આસવનું અનુપાન દેવું. યુદ્ધવાસી પ્રાણીઓનાં માંસની ઉપર ખખૂર તથા નાળિયેરના આસવનું અનુપાન દેવું. પ્રસદ પક્ષીઓનાં માંસની ઉપર આસોં-દના આસવનું અનુપાન દેવું. પર્ણમૃગોનાં માંસો ઉપર સરગવાના આસવનું અનુપાન દેવું. દર-વાસીના માંસ ઉપર ઉત્તમ ક્ષોણાના આસવનું અનુપાન દેવું. એક ખરીવાળાં ઘોડા વગેરે પ્રાણી-ઓના માંસ ઉપર ત્રિક્ષોના આસવનું અનુપાન દેવું. બે ખરીઓવાળાં પ્રાણીઓનાં માંસ ઉપર ખેરના આસવનું અનુપાન દેવું. પાડા વગેરે ફલચરોનાં માંસ ઉપર શિંગોડાના અને કરોર-

કંદના આસવતું અનુપાન દેવું. કાશવાસીઆ-
નાં તથા કાચબા વગેરે પાદીઆનાં માંસ ઉપર
પણ્ણિગોડાના અને કરેશકંદના આસવતું અનુ-
પાન દેવું. બતક વગેરે પ્લેવોનાં માંસ ઉપર શેર-
લીના રસના આસવતું અનુપાન દેવું. નદીનાં
માછલાં ઉપર કમળના નાળના આસવતું અનુ-
પાન દેવું અને સમુદ્રનાં માછલાં ઉપર બિજેરાંના
આસવતું અનુપાન દેવું.

દાડમ વગેરે ખાટાં ફળો ઉપર ઘોળાં કમળો
તથા ઉપલોના કંદોના આસવતું અનુપાન દેવું.
ઉંચરાનાં તથા વડનાં ફળ વગેરે તૂરાં ફળો ઉપર
દાડમ તથા નેતરના આસવતું અનુપાન દેવું.
દ્રાક્ષ વગેરે મધુર ફળો ઉપર સૂંઠ, મરી તથા
પીપરથી સંયુક્ત કરેલા કંદોના આસવતું અનુ-
પાન દેવું. તાડી વગેરેનાં ફળો ઉપર ધાન્યામ્લનું
અનુપાન દેવું. તીખાં ફળોની ઉપર ધ્રોકડ, બર
તથા નેતરના આસવતું અનુપાન દેવું. પીપર
વગેરે ઉપર ગોખર તથા બોલસરીના આસવતું
અનુપાન દેવું.

કાળાં વગેરે શાકો ઉપર દારૂહળદર તથા
કેરડાંના આસવતું અનુપાન દેવું. છૂંછ વગેરે
શાકો ઉપર લોદરના આસવતું અનુપાન દેવું.
સાકારી તથા ખરખોદી વગેરેનાં શાકો ઉપર
હરડે, બહેડાં તથા આમળાંના આસવતું અનુ-
પાન દેવું. કસૂંબાની ભાજી ઉપર પણ એ જ
અનુપાન દેવું. શાકી વગેરેની ભાજી ઉપર બૃહત-
પંચમૂલના આસવતું અનુપાન દેવું.

તાડીના અથ્રની મળ્લ વગેરે ઉપર ખાટાં
(દાડમ વગેરે) ફળોના આસવતું અનુપાન દેવું.

સિંધવ આદિ લૂણો ઉપર મદિરા, આસવ
અને આરનાલ (કેતરાં વગરના કાચા અથવા
પકાવેલા ઘઉંના આથા)નું અનુપાન દેવું.

અથવા સર્વ પદાર્થો ઉપર જળનું અનુ-
પાન દેવું. ૨૩૫

અનુપાનના ગુણો, સમય અને નિષેધ
મવન્તિ ચાત્ર ।

સર્વેપામનુપાનાનાં માહેન્દ્રં તોયમુત્તમમ્ ।
સાત્ત્વ્યં વા યસ્ય યતોયં તત્ત્વસ્મૈં હિતમુચ્યતે ॥
ઉષ્ણં વાતે કફે તોયં પિતે રક્તે ચ શીતલમ્ ।
દોષાદ્ગુરુ વા શુક્તમતિમાત્રમથાપિ વા ॥
યથોક્તેનાનુપાનેન સુલ્લમન્નં પ્રજીર્યતિ ।
રોચનં વૃંહણં વૃષ્યં દોષસહ્વાતમેદનમ્ ॥
તર્પણં માર્દવકરં શ્રમક્લમહરં સુલ્લમ્ ।
દીપનં દોષશ્વમનં પિપાસાચ્છેદનં પરમ્ ॥
વલ્યં વર્ણકરં સમ્પગનુપાનં સદોચ્યતે ।
તદાદૌ કર્શયેત્પીતં સ્થાપયેન્મધ્યસેવિતમ્ ॥
પથાત્પીતં વૃંહયતિ તસ્માદ્વીક્ષ્ય પ્રયોજયેત્ ।
સ્થિરતાં ગતમક્લિન્નમન્નમત્રવપાયિનામ્ ॥
મત્રત્યાવાધજનનમનુપાનમતઃ પિબેત્ ।
ન પિવેચ્છાસકાસાર્તો રોગે ચાપ્યૂર્ધ્વજનુગે ।
ક્ષતોરસ્કઃ પ્રસેકી ચ યસ્ય ચોપહતઃ સ્વરઃ ।
પીત્વાઽશ્વભાષ્યાધ્યયનગેયસ્વમાન્ન શીલયેત્ ॥
પ્રદૂષ્યામાશ્વયં તદ્વિ તસ્ય કળ્ઠોરસિ સ્થિતમ્ ।
સ્વન્દાગ્રિસાદચ્છર્દાદીનામયાજનયેદ્બ્રહ્મ ॥૨૩૬

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વ-
તરિએ સ્વસ્તુએ કહ્યું છે. ‘‘ સધળાં અનુપાનોમાં
આંતરિક્ષ જળનું અનુપાન શ્રેષ્ઠ છે; આંતરિક્ષ
જળ ન મળે, તો પછી જે માણસને જે જા
સાત્ત્વ્ય હોય તે માણસને તે જળનું અનુપાન
દેવું. વાયુ તથા કફ ઉપર ઊના જળનું અનુ-
પાન દેવું અને પિત્ત ઉપર તથા રુધિર ઉપર
શીતળ જળનું અનુપાન દેવું. દોષવાશુ, ભાં
કે માત્રા કરતાં અધિક જમવામાં આવેલું અન્ન
ઉપર કહેલાં અનુપાનોથી સુખાકારી રીતે પર્ચ
બધ છે, વળી તે સ્વચ્છ ઉપબવતાર છે, પ્રુદિ

કારક છે, વીર્ય વધારનાર છે, દોષોના સમૂહનું
પૃથક્કરણ કરનાર છે, દૃષ્ટિ આપનાર છે, શરીરને
કામળ કરનાર છે, શ્રમ તથા ગ્લાનિ હરનાર છે,
સ્વસ્થતા આપનાર છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે,
વાયુ વગેરે દોષોનું શમન કરનાર છે, દુષ્પા
ટાળનાર છે, બળ આપનાર છે અને વર્ણને સારા
કરનાર છે. માટે સર્વદા અતિ ઉત્તમ ગણવામાં
આવે છે. ભોજનના આદિમાં અનુપાન પીવામાં
આવે તો તે અનુપાન શરીરને કૃશ કરી નાખે
છે, ભોજનના મધ્યમાં પીવામાં આવે તો શરીર-
ને મધ્યમ સ્થિતિમાં રાખે છે અને ભોજનના
અંતમાં પીવામાં આવે, તો શરીરને પુષ્ટ કરે
છે, માટે કૃશતા ઇચ્છનારાએ ભોજનના આદિમાં,
મધ્યમાં ઇચ્છનારાએ ભોજનના મધ્યમાં અને પુષ્ટતા
ઇચ્છનારાએ ભોજનના અંતમાં પીવું અને વેદે
તે પ્રમાણે વિચારીને જ દેવું. જેઓ અનુપાન
૩૫ રસ પીએ નહીં, તેઓએ ખાધેલું અન્ન પેટ-
માં ભીનું થયા વગર અચળ થઈને રહેવાથી
તેઓને પીડાકારી થઈ પડે છે, એટલા માટે અનુ-
પાન પીવું યોગ્ય છે. શ્વાસના દરદીએ, ખાંસી-
ના દરદીએ, ગળાની હાંસીથી ઉપરના ભાગના
દરદવાળાએ, ઉરઘસતવાળાએ, જેને લાળનો સ્રાવ
થયા કરતો હોય તેણે અને જેનો સ્વર ઉપધાત
પાચે હોય તેણે અનુપાન પીવું નહીં.
અનુપાન પીધા પછી પંથ કરવો નહીં, જો આ
સ્વસ્થી ભાપણ કરવું નહીં, ભણવું નહીં, ગાવું નહીં
અને નિદ્રા પણ કરવી નહીં, કેમ કે કંઠમાં તથા
છાતીમાં રહેલું અનુપાન તે માણસના આભાસને
દૂષિત કરી, અર્થાત્ વાયુ આદિ દોષોને પ્રકુપિત
કરીને કફનો સ્રાવ, અગ્નિની મંદતા તથા વમન
આદિ ધણા રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. ૨૩૬

કયા માણસોને કયા પદાર્થો હલકા-ભારે છે
ગુરુલાઘવચિન્તેયં સ્વભાવં નાતિવર્તેતે ।
તથા સંસ્કારમાત્રાનક્રાંતશ્ચાપ્યુત્તરોચરમ્ ॥

મન્દકર્માનિલારોગ્યાઃ સુકુમારાઃ સુસોચિતાઃ ।
જન્ત્વો યે તુ તેષાં દિ ચિન્તેયં પરિકીર્તિતા ॥
વલિનઃ સુરમઃસ્યા યે યે ચ દીપ્તાગ્રયો નરાઃ ।
કર્મનિત્યાશ્ચ યે તેષાં નાવશ્યં પરિકીર્તયેતે ॥૨૩૭

ખાવાપીવાના પદાર્થોના હલકા તથા ભારે
પણાનો જે વિચાર કહેવામાં આવ્યો, તે વિચાર
તે તે પદાર્થોના સ્વભાવનું ઉલ્લેખન કરતો નથી.
(જેમ કે જંગલના બનવરો સ્વભાવથી જ હલકાં
હોવાથી તેઓનું માંસ પણ સ્વભાવથી જ હલકું
છે. જે સ્વભાવ શુદ્ધી સંસ્કારનું ઉલ્લેખન કરતો નથી.
(જેમ કે ચોખા હલકા છતાં પણ ચોખાનો
લોટ ભારે છે.) સંસ્કાર પછી માત્રાનું ઉલ્લેખન
કરતો નથી. (જેમ કે હલકાં અત્રોથી દૃષ્ટિ
કરવી અને ભારે અત્રોથી અરધી દૃષ્ટિ કરવી.)
માત્રા પછી અત્રનું ઉલ્લેખન કરતો નથી. (જેમ
કે મંદ, પેયા, વિલેપી ભાત તથા પૂડામાં ઉત્તરે-
તર ભારે છે અને પૂર્વપૂર્વ હલકાં છે.) અત્ર
પછી કાળનું ઉલ્લેખન કરતો નથી. (જેમ કે
નવું ધાન્ય કફ કરનાર છે અને એક વર્ષ સુધી
રહેલું જૂનું ધાન્ય હલકું છે.)

જે માણસો યૌવુ કામ કરનારા, મંદ
અગ્નિવાળા, મંદ આરોગ્યવાળા, કામળ શરીર-
વાળા અને સુખ ભોગવવાના અભ્યાસી હોય તે
માણસો માટે પદાર્થોના હલકા તથા ભારેપણાનો
આ વિચાર કહ્યો છે, પરંતુ જે માણસો બળવાળા,
કઠોર પદાર્થો ખાનારા, પ્રદીપ્ત જહરાગ્નિવાળા
અને હમેશ કામ કરવાના જ અભ્યાસવાળા હોય
તેઓ માટે પદાર્થોના હલકા તથા ભારેપણાનો
વિચાર કરવાની જરૂર નથી. ૨૩૭

इत्यनुपानवर्गः ।

આહારનો વિધિ

अथाहारविधिं वत्स विस्तरेणाखिलं शृणु ।
आप्तान्वितमसंकीर्णं शुचि कार्यं महानसम् ॥

સૌમનસ્યં વલં પુષ્ટિમુત્સાહં હર્ષણં સુખમ્ ।
 સ્વાદુ સંત્રજનયત્યન્નમસ્વાદુ ચ વિપર્યયમ્ ॥
 શુક્રત્વાપિ યત્પ્રાર્થયતે ભૂયસ્તત્સ્વાદુ ભોજનમ્ ।
 અશિતશ્વેદકં શુક્રત્યા શુક્તજ્ઞાનશ્ચાન્તરા પિવેત્ ॥
 દન્તાન્તરગતં ચાન્નં શોધનેનાહરેચ્છન્નઃ ।
 કુર્યાદનાહતં તદ્દિ મુલસ્યાનિષ્ઠાન્વતામ્ ॥
 જીર્ણેષ્વે વદ્ધતે યાદુર્ધિદમ્થે પિત્તમેવ તુ ॥
 શુક્તમાત્રે કફશ્ચાપિ તસ્માદ્શુક્તે હરત્કફમ્ ॥
 ધૂમેનાપોહ્ય હૃદયં કપાયકદુત્તિકૈઃ ।
 પૂર્ગફક્કોલકર્પૂરલવણ્ણુસુમનઃફલૈઃ ॥
 કદુતિત્તકપાયૈર્વા મુલચૈશ્વકારકૈઃ ।
 તામ્બૂલપત્રસહિતૈઃ સુગન્ધૈર્વા વિચક્ષણઃ ॥
 શુક્તવા રાજવદાસીત યાવદન્નહ્રમો ગતઃ ।
 તતઃ પાદશતં ગત્વા ચામપાયૈ તુ સંવિશેત્ ॥
 શઙ્કરૂપરસાનાન્ધાન્સ્પશૈશ્વ મનસઃ પ્રિયાન્ ।
 શુક્તવાનુપસેવેત તેનાન્નં સાધુ તિષ્ઠતિ ॥
 શઙ્કરૂપરસસ્પર્શગન્ધાશ્ચાપિ જુગુપ્સિતાઃ ।
 અશુચ્યન્નં તથાશુક્તમતિહાસ્યં ચ વામયેત્ ॥
 શયનં ચાસનં યાપિ નેચ્છેદ્વાપિ દ્રવોત્તરમ્ ।
 નામ્ન્યાતપૌ ન પુવનં ન યાનં નાપિ વાહનમ્ ॥
 નૈચકરસસેવાયાં પ્રસજ્યેત કદાચન ।
 શાકાવરાન્નભૂયિષ્ઠમ્લં ચ ન સમાચરેત્ ॥
 એકૈકશઃ સમસ્તાન્ વા નાઘ્યશ્રીયાદ્રસાન્સદા ।
 પ્રાગ્શુક્તે ત્વવિકેત્તૈર્જૈરિન્નં ન સમાચરેત્ ॥
 પૂર્વશુક્તે વિદગ્ધેષ્વે શુક્તજ્ઞાનો હન્તિ પાવકમ્ ।
 માત્રાગુરં પરિહરેદાહારં દ્રવ્યતથ યઃ ॥
 પિષ્ઠાન્નં નૈવ શુક્તીત માત્રયા વા વુશ્ણુશ્ચિતઃ ।
 દ્વિગુણં ચ પિવેતોયં મુલં સમ્યક્પ્રજીર્યતિ ।
 પેયલેહ્યાઘમહ્યાનાં ગુરુ વિદ્યાઘથોચરમ્ ॥
 ગુરુનામર્દસૌહિર્યં લઘૂનાં તૃપ્તિરિષ્યતે ।
 દ્રવોત્તરો દ્રવશ્ચાપિ ન માત્રાગુરુરિષ્યતે ॥
 દ્રવાઘ્યમપિ શુષ્કં તુ સમ્યગ્વેગોપપદ્યતે ।
 વિશુષ્કમન્નમભ્યસ્તં ન પાકં સાધુ ગચ્છતિ ॥

પિષ્ઠીકૃતમસંક્લિષ્ઠં વિદાદમુપગચ્છતિ ।
 સ્રોતસ્પન્નવહે પિત્તં પક્તો યા યસ્ય તિષ્ઠતિ ॥
 વિદાદિ શુક્તમન્યદ્વા તસ્માપ્યન્નં વિદદ્યતે ।
 શુષ્કં વિરુદ્ધં વિષ્ણુમિ વદ્ધિવ્યાપદમાવહેત્ ॥૨૩૮

હે પુત્ર સુશ્રુત હવે આહારનો વિધિ
 સંપૂર્ણ રીતે કરું છું તે સાંભળો. રસોઈ કરવાનું
 સ્થાન સ્વચ્છ અને મોઢાં બનાવવું અને તેમાં
 જે માણસો વિશ્વાસપાત્ર હોય, તેમને જ રાખવા.
 એ સ્થાનમાં તે વિશ્વાસપાત્ર માણસોએ સારી
 રીતે પકાવેલું અને જેના મંદ, રસ, સ્પર્શ તથા
 વર્ણ પ્રિય લાગે એવું ખાવાનું અન્ન, વૈદે કાઢીની
 પણ નજર ન પડે એવી રીતે સ્વચ્છ જગ્યામાં
 રખાવવું. વૈદે એ અન્નને વિપહર ઓપધોથી
 યુક્ત કરી તથા વિપહર ઓપધોના યોગવાળાં
 જળો વડે ભિંબવેલા પંખાઓથી તેના ઉપર પવન
 નાખી, અથર્વવેદના વિપનાશક સિદ્ધ મંત્રોથી
 અભિમંજિત કરી, રાખી પાસે હોજર કરીને
 પીરસવું તથા રસોધ્યાના હાથથી પીરસાવવું.

હવે કયા પદાર્થો કેવાં કેવાં પાત્રોમાં પીર-
 સવા તથા કયા કયા પ્રદેશમાં શુક્રવા વગેરે
 વિધેની સધળી યોજના કરું છું. ધી લોહાના
 પાત્રમાં કેવું. પેથા રૂપાના પાત્રમાં કેવી, રૂળો
 તથા સર્વ પ્રકારનાં ભક્ષ્યો પાંદડાંઆમાં અથવા
 પાંદડાંઆથી ઢાંકેલા વાંસ વગેરેનાં પાત્રોમાં
 પીરસવાં; પરિશુષ્ક માંસો તથા પ્રદિગ્ધ માંસો
 સુવર્ણનાં પાત્રોમાં પીરસવાં, મંડ વગેરે ઉત્તમ
 રસો તથા માંસોના રસો રૂપાનાં પાત્રોમાં
 પીરસવા; હાથ, કાંજી તથા સર્વ પ્રકારનાં ખડકીય
 પથરાનાં પાત્રોમાં પીરસવા; સારી પેટે ઉઠાળીને
 યોગ્ય રીતે ઠંડું કરેલું દૂધ ત્રાંબાના પાત્રમાં
 પીરસવું; જળ, શરબત તથા મધ માટીનાં
 પાત્રોમાં પીરસવાં; રાગો રીતળ તથા મુલ
 કાચનાં પાત્રોમાં પીરસવા; ખાડવો રીતળ તથા

શુભ સ્ફટિકનાં પાત્રોમાં પીરસવા અને સદ્ગો
શીતળ તથા શુભ વૈદ્ય^૧ (લસણિયા મણિઓ)નાં
પાત્રોમાં પીરસવા. રસોઘ્યાએ સારી રીતે સંસ્કાર
આપેલાં દાળ, ભાત અને પ્રદિગ્ધ માંસો સામા
ભાગનાં રાખેલા નિર્મળ, વિસ્તીર્ણ અને મનો-
હર પાત્રમાં પીરસવાં. કૃણો, સર્વ પ્રકારનાં
ભજ્યો અને પરિશુષ્ક માંસો ભોજન કરનારના
જમણા હાથ તરફ રાખવાં. મંડ આદિ ઉત્તમ
રસો, માંસના રસો, જળ, શરબતો, દૂધ,
ખડયૂષો, યૂષો તથા પીવાના પદાર્થો ભોજન
કરનારના કાખા હાથ તરફ રાખવાં. ગોળ-
સંબંધી સધળા વિકારો, રોગો, ખાડવો તથા
સદ્ગો સમન્વુ રસોઘ્યાએ ભોજન કરનારાની
સામે મધ્યભાગમાં અને જમણી તથા કાખી
ખાન્નુએ પીરસવા. યુદ્ધિમાન વૈદ્ય આ પ્રમાણે
ભોજનની ગોઠવણ જણીને, જમનારને એકાંત,
રમણીય, સુગંધી પુષ્પોની રચનાવાળાં, સપાટ,
રજ વગેરે ન પડે એવા, શુભ અને પવિત્ર
પ્રદેશમાં જમાડવો. મનને પ્રિય લાગે એવા વધાર
વગેરે સંસ્કારોથી યુક્ત કરેલું પથ્ય તથા પ્રિય
રસોવાળું, ગંધથી, વર્ણથી તથા સ્પર્શથી પણ
પ્રિય લાગે એવું, પવિત્ર, અત્યંત જીવું ન હોય
એવું અને તુરતજ પકવેલું ભોજન હિતકારી
થાય છે. વૈદ્યે ભોજનમાં પ્રથમ મધુર રસ
જમાડવો, મધ્યમાં ખાટા તથા ખારો રસ જમાડવો
અને તે પછી ખાટીના રસો જમાડવા. ^૨ યુદ્ધિમાન

૧ જૂખ્યા માણ્યને પ્રથમ મધુર રસ દેવો, કે જેથી
પકવાશયમાં રહેતો વાણુ જિત્તાય મધ્યમાં ખાટો તથા
ખારો રસ દેવો, કે જેથી પિત્તાશયમાં અગ્નિ દીપ્ત થાય
અંતમાં તીખા વગેરે રસો દેગ કે જેથી કફ જિત્તાય
શરૂઆતમાં અગ્નિ પૂરેપૂરો હોવાથી ભારે પદાર્થ
જડગરસ સાથે જળી પચી જાય છે પાછળથી જડગ-
રસનું પ્રમાણ ઓછું હોવાથી ઉલ્કો અને ઝાણ, આદિ
જેવા જેવા જૂતાગિ છે તેવા પદાર્થ લેવો, મધ્યમાં

વૈદ્યે પ્રથમ દાડમ વગેરે કૃણો જમાડવાં, પછી
પીવાના પદાર્થોનો ઉપયોગ કરાવવો, પછી
ભોજ્ય પદાર્થોનો ઉપયોગ કરાવવો અને તે
પછી વિચિત્ર લાઠુવગેરે ભજ્ય પદાર્થોનો ઉપયોગ
કરાવવો. ^૩ કેટલાક કહે છે કે, પ્રથમ કઠણ
પદાર્થો જમાડવા અને કેટલાક કહે છે કે પ્રથમ
પ્રવાહી પદાર્થો જમાડવા. ભોજનના આદિમાં,
મધ્યમાં અને અંતમાં માણસોને આમળાંતો
ઉપયોગ કરાવવો, જહુ ઉતમ છે; કેમ કે આમળાં
કશી હરકત કરે એવાં નથી અને નેત્રોત્તું
હિત કરનારાં છે^૪ તથા દોષોને હરનારાં છે. વૈદ્યે
કમળનાં નાળ, કમળના કંદ, કમળના કંદો-
માંથી ફૂટેલા કોટા, સરખુ વગેરે કંદો અને
શેરડી વગેરે પદાર્થોનો ઉપયોગ કરાવવો હોય
તો પ્રથમ કરાવવો; પણ ભોજન કર્યા પછી કોઈ
રીતે પણ કરાવવો નહિ. જોયા આસન પર સારી
રીતે બેસાડી, શરીરને વાંકુંચૂકું નહિ પણ
સમાન રખાવી, મનને કામાન્દિક પ્રવૃત્તિઓમાં
ન રહેવા દેતાં અન્નમાં જ તત્પર રખાવીને
યોગ્ય સમયમાં હિતકારી, હલકું, સ્નિગ્ધ તથા
જમાં પ્રવાહી પ્રધાન હોય એવુ ઉણુ અન્ન જમાડવું.
જમવામાં અત્યંત ઉતાવળ પણ ન કરાવવી
અને અત્યંત વિશ્લંબ પણ ન કરાવવો. શાસ્ત્રોક્ત
માર્ગ ઉપર ધ્યાન આપી, ભૂખ લાગે ત્યારે
યોગ્ય સમયમાં યોગ્ય માત્રાથી^૫ અન્ન જમાડવું.

પાણી પીવું કે હોજરીને ૧ ભાગ પાણીથી ભરાય
અને એ રીતે બગેલો પવાડી બોગક શોષણને
લાયક થાય પ્ર.

૨ વાણુ જીવવા માટે પ્રથમ દાડમ આદિ ખાટા
પદાર્થોનો ઉપયોગ કરાવવો પછી દાડમ આદિ કઠણ
પદાર્થોને ક્રમણ કરવા માટે તથા વય સ્થાપન માટે પીવાના
પદાર્થોનો ઉપયોગ કરાવવો.

૩ આયોચક પિત્તને સુધારીને આખતી દદિ
સુધારે છે. પ્ર.

૪ જેટલું અન્ન જમવાની રૂખમાં દગાણુ ન થાય.

યોગ્ય સમયમાં જન્મવામાં આવેલું અન્ન વૃષ્ટિ આપે છે, હિતકારી અન્ન પીડા ઉત્પન્ન કરતું નથી, હલકું અન્ન તુરત પાક પામે છે, સ્તિબ્ધ તથા ઉષ્ણ અન્ન બળની તથા અગ્નિની વૃદ્ધિ કરે છે, ઉતાવળથી પણ નહિ અને વિલંબથી પણ નહિ, પરંતુ સમ રીતે જન્મવામાં આવેલું અન્ન સમપાકને પામે છે. જેમાં પ્રવાહી પ્રધાન હોય એવું અન્ન નિર્દોષ રીતે પાકે છે અને માત્રાથી જન્મવામાં આવેલું અન્ન સુખેથી પચી જાય છે તથા દોષો વગેરેની સમતા કરે છે. જે ઋતુઓમાં રાત્રિઓ અત્યંત લાંબી થાય છે, તે ઋતુઓમાં (હેમંત અને શિશિરમાં) તે ઋતુઓના ગુણોથી વિપરીત ગુણોવાળું અન્ન જન્માડવું અને તે સવા પહેાર દિવસ ચડે ત્યારે જન્માડવું. જે ઋતુઓમાં દિવસો અત્યંત લાંબા થાય છે, તે ઋતુઓમાં (ગ્રીષ્મ તથા વર્ષામાં) તે ઋતુઓના ગુણોથી વિપરીત ગુણોવાળું અન્ન જન્માડવું અને તે અપરાહ્નમાં જન્માડવું-એટલે દિવસના અઢી પહેાર ગયા પછી જન્માડવું. જે ઋતુઓમાં દિવસો અને રાત્રિઓ સમાન થાય છે, તે ઋતુઓ(શરદ અને વસંત)માં તે ઋતુઓના ગુણોથી વિપરીત ગુણોવાળું અન્ન જન્માડવું અને તે મધ્યાહ્ન સમયમાં જન્માડવું. (આ જન્માડવાનો વિધિ એક ટંક જ જન્મવાના અભ્યાસવાળા માણસ માટે છે. જને જે ટંક જન્મવાની ટેવ હોય, તે માણસને સવા પહેાર દિવસ ચડે ત્યારે જન્માડવું અને તે ભોજનની માત્રાથી અડધું અથવા ત્રીજા ભાગનું અન્ન દિવસના સાડાત્રણ પહેાર ગયા પછી કે રાતે

પડમાં ફાટે નહિ, હવ્યમાં પીડા ન થાય, પેટ ભારે ન થાય એમ વગેરે ઉદ્વિગે પ્રસન્ન થાય, ક્રુધા તથા તપા ચાંત થાય અને હસરામાં, શ્વાસેન્દ્રિયામાં તથા વાતો કરવામાં સુખ રહે તેટલું જન્માડુ. એ માત્રા કહેવાય છે

જન્માડવું.) ભોજનનો સમય પ્રાપ્ત થયા વિના જન્માડવું નહિ, ભોજનનો સમય વ્યતીત કરીને પણ જન્માડવું નહિ, ઓછી માત્રાથી પણ જન્માડવું નહિ અને અધિક માત્રાથી પણ જન્માડવું નહિ. ભોજનનો સમય પ્રાપ્ત થયા વિના ભોજન કરતો માણસ શરીર ભારે થઈ જવાથી તે તે વ્યાધિઓ પ્રાપ્ત કરે છે અથવા મરણ પામે છે. ભોજનનો સમય વ્યતીત થયા પછી ભોજન કરનારા માણસનો જઠરાગ્નિ વાયુથી ઉપઘાત પામે છે, તેથી તેને ખાધેલું અન્ન માંડ-માંડ પચે છે અને બીજાવાર જન્મવાની ઇચ્છા થતી નથી. ઓછી માત્રાથી ખાધેલું અન્ન વૃષ્ટિ આપતું નથી અને બળનો હાય કરે છે. અધિક માત્રાથી ખાધેલું અન્ન આળસ, ભારેપણું, પેટના કૂલવાને અને અંગોની ગ્લાનિને ઉત્પન્ન કરે છે; આમ છે એટલા માટે સારી રીતે સંસ્કાર આપેલું, ઉપર કહેલા દોષો વગરનું અને ઉપર કહેલા ઉત્તમ ગુણોવાળું ભોજન યોગ્ય માત્રાથી કરાવવાનો અભ્યાસ રખાવવો. સમયોનો તથા દોષ વગેરેનો વિભાગ કરી, ઉપર કહ્યા પ્રમાણે નિત્ય જે વખત ભોજન કરાવવું. જે અન્ન ચોખ્ખાઈ વગરનું, દુધ, એકું, કાંકરા-વાળું, તણખલાંવાળું, દેશંવાળું, જના ઉપર અરુચિ થતી હોય એવું, વારસી રહેલું, ધણીવાર સુધી પડ્યું રહેલું, સ્વાદ વગરનું કે સડેલું હોય તેને છોડી દેવું. જે અન્ન રંધાયા પછી ધણીવાર સુધી પડ્યું રહેલું, કઠણ, ટાકું થઈ ગયેલું, ફરીવાર ઊતું કરેલું, નહિ સીજેલું કે બળી ગયેલું હોય તે અન્ન તેવું સ્વાદિષ્ટ લાગતું નથી. ધણી પ્રકારનાં અન્નો સ્વાદિષ્ટ હોય તો તેઓમાં જે જે અન્ન વધારે વધારે સ્વાદિષ્ટ હોય, તે તે અન્નને પાછળપાછળથી પીરસવું એટલે એક સ્વાદિષ્ટ જન્માયા પછી તેથી વધારે સ્વાદિષ્ટ અન્ન પીરસવું

અને તે જમાયા પછી જે તેથી પણ વધારે સ્વાદિષ્ટ હોય તે પીરસવું. જમવા લાગેલા માણસના મુખને જળ વડે વારંવાર ધોવરાવવું. એટલે વારંવાર જળથી ડોગળા કરાવવા; કેમ કે ડોગળા કરવાથી જીભ શુદ્ધ થતાં બીજા સ્વાદ અપૂર્વની પેઠે રહે છે. પહેલા સ્નાદથી તૃપ્ત થયેલી માણસની જીભ બીજા સ્નાદને પહેલાંની પેઠે ગ્રહણ કરી શકતી નથી, એટલા માટે વચમાં વચમાં જળથી ડોગળા કરાવવા. સ્નાદવાળું અન્ન મનની સ્વસ્થતા, બળ, પુષ્ટિ, ઉત્સાહ, હર્ષ તથા સુખ ઉત્પન્ન કરે છે અને સ્નાદ વગરનું અન્ન મનના અસ્વસ્થપણને, બળની હાનિને, પુષ્ટિની હાનિને, ઉત્સાહનો અભાવ, અહર્ષ તથા અસુખ ઉત્પન્ન કરે છે. જમનારો, જે અન્નને જમ્યા પછી ફરીવાર માગે, તે અન્નને સ્વાદિષ્ટ બાણવું. જમી રહ્યા પછી અને જમતાં જમતાં વચમાં પણ માત્રાથી પાણી પાવું.^૧

હાંતોના મધ્યમાં પેસી રહેલા કે ચોંટી રહેલા અન્નને ધીરેધીરે ખડની સળી વગેરે વડે કાઢી નખાવવું. જો એ અન્નને હાંતોના મધ્યમાંથી કાઢી નાખવામાં ન આવે, તો તે અન્ન મોઢાને ખરાબ ગંધવાળું કરી નાખે છે.

જમેલું અન્ન પચી ગયા પછી વાયુ વધે છે અને પચવા લાગે, ત્યારે પિત્ત વધે છે. ભોજન કર્યા પછી તુરત કફની વૃદ્ધિ થાય છે; માટે ભોજન કર્યા પછી તુરત જ બીધી પાવાથી અથવા દ્વયને પ્રિય લાગનારાં તૂરાં, તીખાં તથા કડવાં સોપારી, ચણકબાબ, લીમસેની બરાસ, લવિંગ તથા બયડ્ડળથી અથવા મુખને સ્વચ્છ કરે એવા તૂરા, તીખા તથા કડવા બીજા પદાર્થોથી

અથવા નાગરવેલનાં પાન સહિત પદાર્થોથી કફને દૂર કરવો.

સમજી માણસે ભોજન કર્યા પછી જ્યાં સુધી અન્નનો ક્લમ મટે, ત્યાં સુધી રાત્રની પેઠે બેસવું અને તે પછી સો પગલાં ચાલી શય્યામાં ડાખું પડવું જણાવી સૂવું. જમેલા માણસે મનને પ્રિય લાગે એવા શખ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શનું સેવન કરવું; એમ કરવાથી ઉદરમાં અન્નની સારી રીતે સ્થિતિ થાય છે. ખરાબ શખ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ વમન કરાવે છે. જમવામાં આવેલું અશુદ્ધિ અન્ન પણ વમન કરાવે છે અને અતિ હાસ્ય પણ વમન કરાવે છે.

જમ્યા પછી લાંબા સમય સુધી શયનનું કે આસનનું સેવન કરવું નહિ; જમાં પ્રવાહી પ્રધાન હોય એવા પદાર્થનો પણ ઉપયોગ કરવો નહિ; અગ્નિના તાપનો, સૂર્યના તડકાનો, નાહવાનો, જળમાં તરવાનો, દૂર પ્રદેશમાં જવાનો અને વાહનનો પણ ત્યાગ કરવો.

એકના એક રસનું વારંવાર કદી પણ સેવન કરવું નહિ. જમાં શાક કે વૃક્ષલાત્રો (તૂવેરની દાળ વગેરે અન્નો) ઘણાં આવતાં હોય એવા ભોજનનું વારંવાર સેવન કરવું નહિ; તેમ જ ખાટા રસનું અતિસેવન કરવું નહિ. એક એક રસ પણ ઝાઝો જમવો નહિ; તેમ જ સધળા રસો પણ ઝાઝા જમવા નહિ; અથવા એક એક રસનું જ સેવન કરવું નહિ અને સધળા રસોને એકઠા કરીને પણ જમવા નહિ.

એક વાર જમ્યા પછી જ્યાં સુધી જઠરાગ્નિ નિર્મળ ન થયો હોય, ત્યાં સુધી બીજી વાર જમવું નહિ. પહેલાં જમેલું અન્ન જઠરાગ્નિથી કાંઈક પાકું હોય અને કાંઈક કાચું હોય, તેટલામાં જે માણસ બીજી વાર જમે, તે પોતાના જઠરાગ્નિનો જ વિનાશ કરે છે.

૧ ખડ પાણી પીતાથી જઠરરસ મંદબળવાળો થઈ અગ્નિ મંદ કરશે. તરસ મુજબ જ પાણી પિવાવું એક એ. પ્ર.

જે અન્ન માનાથી અથવા દ્રવ્યથી ભારે હોય તેનો આહાર કરવો નહિ. જ્યાં ફક્ત ચોખાનો લોટ જ આવતો હોય, એવું અન્ન જમવું નહિ. પણ જ જૂખ લાગી હોય, તો પણ એવું અન્ન માપસર જ જમવું. અને એવું અન્ન જમવામાં આવ્યું હોય, તો તે ઉપર પાણી પીવું કે જથ્થે તે અન્ન કશું કદ આપ્યા વગર પચી જાય.

પીવા યોગ્ય પદાર્થો કરતાં આટલા યોગ્ય પદાર્થો ભારે છે, આટલા યોગ્ય પદાર્થો કરતાં હાળ, ભાત વગેરે ભોજ્ય પદાર્થો ભારે છે અને ભોજ્ય પદાર્થો કરતાં લાડુ વગેરે ભક્ષ્ય પદાર્થો ભારે છે. લાડુ તથા અડદ વગેરે ભારે પદાર્થોથી અરથી વૃત્તિ કરવી અને સૂર વગેરેનાં માંસો વગેરે અત્યંત ભારે પદાર્થોથી ત્રીજા ભાગની વૃત્તિ કરવી. હલકા પદાર્થોથી પણ જરાક ઓછી વૃત્તિ કરવી. જે અત્યંત હલકા પદાર્થો છે, તેઓથી વૃત્તિ કરવી, પણ માપસર કરવી. જ્યાં પ્રવાહી પ્રધાન હોય એવો પદાર્થ અથવા જાતે પ્રવાહી પદાર્થ પણ માપથી ભારે પડતો થાય, એમ કરવું નહિ. શુષ્ક અન્ન પણ પ્રવાહી સાથે સંયુક્ત કરીને જમવામાં આવે, તો જઠરાશિથી સારી રીતે પાષ્ટી જાય છે. શુષ્ક અન્ન વારંવાર ખાવામાં આવે, તો તે સારી પેટે પાકતું નથી, પણ તે અન્ન પેટમાં પિંડાક્રમે તથા નરમાશ પામ્યા વગરનું રહીને ખાટો પાક પામે છે.

જે માણસના આમાશયમાં અથવા અગ્નિના સ્થાનકમાં પિત્ત હોય, તે માણસને જમવામાં આવેલું વિદાહી (ખાટો પાક પામે એવું) અન્ન અને બીજું અન્ન પણ કાચું પાકું જ રહે છે.

શુષ્ક અન્નો, દૂધ તથા માછલાં આદિ વિરુદ્ધ પદાર્થો અને ચણા, મસૂર વગેરે વિષ્ણી (કબજિયાત કરનાર) પદાર્થો જઠરાગ્નિના મંદતા કરે છે.

અશુભના ભેદ, કારણો, હાનિ તથા ચિકિત્સા
આમં વિદગ્ધં વિષ્ણ્યં કાકપિત્તાનિલેસ્ત્રિભિઃ ।
અજીર્ણં કેચિદિચ્છન્તિ ચતુર્થં રસશેષતઃ ॥

અત્યમ્બુપાનાદિયમાશનાદ્વા સંધારણાત્સ્વપ્ન-
વિષયયાચ । કાલેઽપિ માત્સ્યં લઘુ ચાપિ મુક્ત-
મન્નં ન પાકં મજતે નરસ્ય ॥ ઈર્ષ્યામયક્રોધપરિ-
ણતેન લુબ્ધેન રુદ્ધેન્યનિર્પીડિતેન । પ્રદેષયુક્તેન ચ
સેવ્યમાનમન્નં ન સમ્યક્પરિણામમેતિ ॥ માધુર્ય-
મન્નં ગતમામસંજં વિદગ્ધસંજં ગતમમ્લભાવમ્ ।
કિંચિદ્વિપક્વં મૃદાતોદશલં વિષ્ણ્યમાચદ્વિરુદ્ધ-
ચાતમ્ ॥ ઉદારશુદ્ધાવપિ મક્તકાઙ્ગા ન જાયતે
દ્વિરુક્તા ચ યસ્ય । રસાવશેષેણ તુ સપ્રસેકં ચતુર્થ-
મેતત્પ્રવદન્ત્યજીર્ણમ્ ॥

મૂર્છાં પ્રલાપો વમયુઃ પ્રસેકઃ સદનં શ્રમઃ ।
ઉપદ્રવા મવન્ત્યેતે મરણં ચાપ્યજીર્ણતઃ ।
તત્રામે લંબનં કાર્યં વિદગ્ધે વમનં હિતમ્ ।
વિષ્ણ્યે સ્વેદનં પથ્યં રસશેષે શયીત ચ ॥
વામયેદાશુ તં તસ્માદુષ્ણેન લવણામ્બુના ।
કાર્યં ચાનશનં તાવદ્યાવન્ન પ્રકૃતિં મજેત્ ।
લઘુકાયામતશ્ચૈનં લંબનૈઃ સમુપાચરેત્ ॥
યાવન્ન પ્રકૃતિસ્થઃ સ્પાદોપતઃ પ્રાણતસ્તથા ॥
હિતાહિતોપસંયુક્તમન્નં સમશનં સ્મૃતમ્ ।
વહુ સ્તોકમકાલે વા વિશેષં વિપમાશનમ્ ॥
અજીર્ણે યુજ્યતે યત્તુ તદધ્યશનમુચ્યતે ।
ત્રયમેતાન્નિહન્યાશુ બહુન્યાધીન્નકરોતિ વા ॥

અન્નં વિદગ્ધં હિ નરસ્ય શીઘ્રં શીતામ્બુના વૈ
પરિપાકમેતિ । તદ્વધસ્ય શૈલ્યેન નિહન્તિ પિત્ત-
માલ્હેદિભાવાન્ન નયત્યધસ્તાત્ ॥ વિદહ્યતે યસ્ય તુ
મુક્તમાત્રે દઘેત હૃત્કોષ્ઠગલં ચ યસ્ય । દ્રાક્ષાશ્મયાં
માધિકસમ્પ્રયુક્તાં લીલ્વાશ્મયાં વા સમુસં લમેત ॥
મવેદજીર્ણં પ્રતિ યસ્ય શુદ્ધા સ્નિગ્ધસ્ય જન્તોર્વલિ-
નોઽન્નકાલે । પ્રાતઃ સશુળ્લીમમયામશુદ્ધો યુક્તિત
સમ્પ્રાશ્ય હિતં હિતાર્થી ॥ સ્વલ્પં પદા દોષવિવદ્ધ-

મામં લીનં ન તેજઃપ્રમાવૃણોતિ । મવત્યજીર્ણેઽપિ
તદા ઘુમ્બકા સામન્દઘુદ્ધિં વિપવન્નિહન્તિ ॥૨૨૯॥

આમાજીર્ણ, વિદ્યંજીર્ણ અને વિદ્યંજીર્ણ એ ત્રણ પ્રકારનાં અજીર્ણ છે. આમાજીર્ણ કફથી થાય છે, વિદ્યંજીર્ણ પિત્તથી થાય છે અને વિદ્યંજીર્ણ વાયુથી થાય છે. કેટલાક આચાર્યો માને છે કે, 'રસરોપાજીર્ણ' નામનું ચોથું પણ એક અજીર્ણ છે અને તે, ખાધા પછી પાકી ગયેલાં અન્નનો (સારરૂપ) જે પ્રવાહી ભાગ અપકવ રહી ગયો હોય છે તેથી થાય છે.

ઘણું પાણી પીવાથી, વિષમ ભોજન કરવાથી, ક્રોધા, મૂન તથા વિષા વગેરે રોગી રાખવાથી, દિવસે સૂવાથી અને રાતે જાગવાથી માણસને સમયસર ખાધેલું, પ્રકૃતિથી હિતાવહ, હલકું અને સ્નિગ્ધતા તથા ઉષ્ણતા આદિ ગુણોવાળું અન્ન પણ પચતું નથી. ઈર્ષ્યાથી, ભયથી, ક્રોધથી કે લોભથી વ્યામથયેલો અથવા રોગથી કે દીનતાથી પીડાયેલો અથવા મત્સરથી સંયુક્ત થયેલો માણસ, જે અન્નનું ભોજન કરે, તે અન્ન તે માણસને સારી રીતે પચતું નથી.

૧) કફથી દૂષિત થયાના પ્રભાવથી જે અન્ન મધુરતા પામેલું હોય, તેથી થયેલું અજીર્ણ આમાજીર્ણ કહેવાય છે. ખાવામાં આવેલું અન્ન પિત્તથી દૂષિત થયાના પ્રભાવથી કંઈક કાચું તથા કંઈક પાકું થઈને ખાટાપણાને પામ્યું હોય તેથી જે અજીર્ણ થાય, તે વિદ્યંજીર્ણ કહેવાય છે. પ્રવૃત્ત ન થતા તથા વિશેષે કરી શકાઈ ગયેલા વાયુથી જે અજીર્ણ થાય છે તે વિદ્યંજીર્ણ કહેવાય છે. કેટલાક કહે છે કે, અન્નનો સારરૂપ જે રસ ભાગ અપકવ રહી ગયો હોય છે, તેથી જે અજીર્ણ થાય છે, તે રસરોપાજીર્ણ કહેવાય છે.

(જે આમાજીર્ણ હોય તે પેટમાં તથા

અંગોમાં ભારેપણું થાય છે, વમનની તૈયારી જેવું થઈ રહે છે, ગાલ ઉપર તથા આંખોના ડોડલા ઉપર થોથર (સોજો) થાય છે, જેવું ખાધું હોય તેવા જ ઝોડકાર આવે છે તથા શરીરમાં ચળ આવે છે.

જે વિદ્યંજીર્ણ હોય તેો ભ્રમ થાય છે, તરસ લાગે છે, મૂર્છા આવે છે, પિત્તને લીધે સંતાપ તથા ચોસ વગેરે ઘણા પ્રકારની વ્યથાઓ થાય છે, ધુમાડાવાળા તથા ખાટા ઝોડકાર આવે છે, પસીનો વળ્યા કરે છે અને દાહ થાય છે.

જે વિદ્યંજીર્ણ હોય તેો અત્યંત શૂળ નીકળે છે, આક્રોશ થાય છે, ચોળાવા જેવી તથા ભેદાવા જેવી વગેરે અનેક પ્રકારની વાયુ સંબંધી વેદનાઓ થાય છે, મળ તથા અધોવાયુ શેઠાઈ જાય છે, અંગો ઝલાઈ ગયા જેવાં થઈ જાય છે, મૂર્છા થાય છે અને અંગોમાં પીડા થાય છે.)

જે રસરોપાજીર્ણ હોય, તેો ઝોડકાર સાફ આવતા છતાં પણ જમવાની ઇચ્છા થતી નથી, લાળ સ્ત્રાવ્ય કરે છે અને છાતીમાં ભારેપણું થાય છે.

અજીર્ણથી મૂર્છા, અસંબંધ ભાવણ, વમન, લાળનો સ્ત્રાવ, અંગોની ગ્લાનિ અને જમણ વગેરે ઉપદ્રવો થાય અને કદાચ મરણ પણ થાય છે.

આમાજીર્ણ થયું હોય તેો લંબન કરાવવું હિતકારી છે. વિદ્યંજીર્ણ હોય તેો વમન કરાવવું હિતકારી છે. વિદ્યંજીર્ણ હોય તેો સ્વેદન (બાફ દેવી) હિતકારી છે અને રસરોપાજીર્ણ હોય તેો શયન કરાવવું હિતકારી છે. યોગ્ય જણાય તો આમાજીર્ણમાં લંબનની સાથે વમન પણ કરાવવું અને શયનની સાથે સ્વેદન તથા ભોજનના સમયમાં પાચન પણ દેવું. વિદ્યંજીર્ણમાં ભૂણથી સંયુક્ત કરેલા જિના પાણીથી તુરત જ વમન કરાવવું, આમાજીર્ણમાં જ્યાં સુધી અજીર્ણ-

ની વિદ્યુતિ ન મટે ત્યાં સુધી લંબન કરાવવું. ઉપયુક્ત વિધિ કર્યા પછી અજીર્ણનો દરદી હલકા શરીરવાળો થયા છતાં પણ જ્યાં સુધી સમદોષવાળો અને સ્વસ્થ પ્રાણવાળો ન થાય, ત્યાં સુધી તેને માટે લંબન બેવા જ ઉપચારો કર્યા કરવા.

ધણું, થોડું અથવા સમય પ્રાપ્ત થયા વગર જે ભોજન કરવામાં આવે, તે વિપ્રમાશન કહેવાય છે. હિતકર પદાર્થોથી તથા અહિતકર પદાર્થોથી પણ સંયુક્ત ભોજન કરવામાં આવે, તે સમશન કહેવાય છે અને અજીર્ણ છતાં ભોજન કરવામાં આવે, તે અધ્યશન કહેવાય છે. વિપ્રમાશન, સમશન તથા અધ્યશન એ ત્રણે તુરંત મારી નાખે છે અથવા ધણુ વ્યાધિઓને ઉત્પન્ન કરે છે.

વિદ્યુત્થયથેલુ' (કાંઈક કાચું અને કાંઈક પાકું રહીને ખાટું થયેલું) અન્ન શીતળ જળથી તુરંત પાષ્ટી જાય છે; કેમ કે શીતળ જળ વધારે શીનાશવાણું હોવાથી પોતાની શીતળતાથી પિત્તને તોડીને નીચે લઈ જાય છે.

જે માણસને જમતાંવેંત જ આમાશયમાં વિદાહ થાય, હૃદયમાં, કાઠામાં તથા ગળામાં દાહ થાય તે માણસને દ્રાક્ષથી અથવા મધથી સંયુક્ત હરડેતું ચૂર્ણ આટો તે સુખ પામે છે.

જે સિન્ધુ તથા બળવાન માણસને પ્રજાતમાં રસશેયાજીર્ણની શંકા ઉત્પન્ન થાય, તે માણસે પોતાના હિત માટે ભોજનના સમયમાં સૂંઠથી સંયુક્ત હરડેતું ચૂર્ણ ખાઈને પછી નિઃશંક રીતે હિતકારી ભોજન કરવું.

જ્યારે થોડુંક આમદોષથી રોકાઈને એક પડખામાં છુપાઈ રહેલું હોવાથી જઠરાગ્નિના માર્ગને રોકતું નથી, સારે અજીર્ણ છતાં પણ જમવાની ઇચ્છા થાય છે; પરંતુ તે ઇચ્છા મંદ-અદિવાળાને અન્ન ખવડાવીને ઝેરની પેઠે મારે છે.

શીત આદિ ગુણો તથા તેઓનાં કામો
અત ઊર્ધ્વે પ્રવક્ષ્યામિ ગુણાનાં કર્મવિસ્તરમ્ ।
કર્મમિસ્ત્વનુમીયન્તે નાનાદ્રવ્યથવા ગુણાઃ ॥
હ્રાદનઃ સ્તમ્બનઃ શીતો મૂઠાતુદ્સ્વેદદાહજિત્ ।
ઉષ્ણસ્તદ્વિપરીતઃ સ્વાત્પાચનશ્ચ વિશેષતઃ ॥
સ્નેહમાર્દવકૃત્સ્લિગ્ધો વલવર્ણકરસ્તથા ।
સ્વસ્તદ્વિપરીતઃ સ્પાદિશેષાત્સ્તમ્બનઃ સ્થરઃ ॥
પિચ્છિલો જીવનો વલયઃ સંધાનઃ શ્લેષ્મલો ગુરુઃ ।
વિશદો વિપરીતોઽસ્માત્ક્રેદાનૃપણરોપણઃ ॥
દાહપાકકરસ્તીક્ષ્ણઃ સાવળો મૃદુરન્યથા ।
સાદોપલંપવલકૃદ્ગુસ્તર્પણવૃંહણઃ ॥
લઘુસ્તદ્વિપરીતઃ સ્પાલેહનો રોપણસ્તથા ।
દશાઘાઃ કર્મતઃ પ્રોક્તાસ્તેષાં કર્મવિશેષણૈઃ ॥
દશૈવાન્યાન્નવક્ષ્યામિ દ્રવાદાર્દાસ્તાન્નિવોધ મે ।
દ્રવઃ પ્રક્લેદનઃ સાન્દ્રઃ સ્થૂલઃ સ્વાદ્રન્ધકારકઃ ॥
શુક્લઃ પિચ્છિલવજ્જેષઃ કર્કશ્ચો વિશદો મથા ॥
સુસાનુવન્ધી સૂક્ષ્મશ્ચ સુગન્ધો રોચનો મૃદુઃ
દુર્ગન્ધો વિપરીતોઽસ્માદ્દહ્ણાસારુચિકારકઃ ॥
સરોઽનુલોમનઃ પ્રોક્તો મંદો યાત્રાકરઃ સ્મૃતઃ ।
વ્યવાયી ચાસિલં દેહં વ્યાપ્ય પાકાય કલ્પતે ॥
વિકાસી વિકસતેવં ધાતુવન્ધ્યાન્નિમોક્ષયેત્ ।
આશુકારી તથાશુત્વાદ્ધાવલ્યમ્ભસિ તૈલવત્ ॥
સૂક્ષ્મસ્તુ સૌઘ્મ્યાત્સૂક્ષ્મેષુ સ્રોતસ્સ્વનુસરઃ સ્મૃતઃ ।
ગુણા વિશ્વવિરિત્તેવં પથ્યવત્પરિકીર્તિતાઃ ॥૨૪૦॥

હવે ગુણોનાં કામોના વિસ્તાર કહું છું.

ગુણો કે જેઓ અનેક દ્રવ્યોમાં રહેલા છે, તેઓનું અનુમાન તેઓનાં કામો ઉપરથી થાય છે.

જે ગુણ સુખ ઉત્પન્ન કરે છે, લોહી વગેરેનું

૧ અર્ચાગ્નિન પ્રથેમા સ્વીકારેલા શીત તથા ઉષ્ણ આદિ વીસ ગુણો કે જેઓ આ સ્થાનના ૪૦ મા અધ્યાયના બીજા વિષયની તેજમાં આપેલા છે, તે જ ગુણો બીજા ફેરફારથી પ્રયોગે અહીં આપેલા છે અને એ ગુણો અધિક દાખલ કર્યા છે. આ ફેરફારનું કારણ સૂક્ષ્મગુણોના વિચારવા જેવું છે.

સ્તંભન કરે છે અને મૂર્છા, તૃષ્ણા, સ્વેદ તથા દાહ મટાડે છે, તે ગુણ શીત કહેવાય છે—અર્થાત્ એવા ગુણોવાળું જે દ્રવ્ય હોય, તે શીત-ગુણવાળું દ્રવ્ય કહેવાય છે.

જે ગુણ સુખ આપતો નથી, લોહી વગેરેની પ્રવૃત્તિ કરે છે, મૂર્છા, તૃષ્ણા, સ્વેદ તથા દાહ ઉત્પન્ન કરે છે અને વિશેષે કરી પ્રણાદિકને પકાવનાર છે, તે ગુણ ઉષ્ણ કહેવાય છે.

જે ગુણ સ્નિગ્ધ કરે, ક્રોમળ કરે, બળ આપે અને વર્ણને સારો કરે છે, તે ગુણ સ્નિગ્ધ કહેવાય છે.

જે ગુણ રક્ષ કરે, કઠણ કરે, બળને ઓછું કરે, વર્ણને ખરાબ કરે, વિશેષે કરી અતિસાર વગેરેને અટકાવે અને કંકર્શ હોય તે ગુણ રક્ષ કહેવાય છે.

જે ગુણ (તાંતણાવાળો છે), જીવન આપે છે, બળ આપે છે, ભાંગિલાંને સાંધે છે, કંક કરનાર છે અને ગુરુત્વવાળો છે, તે ગુણ પિન્ધુલ કહેવાય છે.

જે ગુણ જીવન આપનાર નથી, બળ ઓછું કરનાર છે, ભાંગિલાંને સાંધતો નથી, પણ જુડકાંને જુડકાં રાખે છે, આદ્રપણાને ચૂસનાર છે, હલકા છે અને પ્રણને રજાવનારો છે, તે ગુણ વિરાદ કહેવાય છે.

જે ગુણ દાહ કરનાર છે, પ્રણાદિકને પકાવનાર છે અને સાવ કરનાર છે, તે ગુણ તીક્ષ્ણ કહેવાય છે.

જે ગુણ દાહ કરતો નથી, પ્રણાદિકને પાકવા દેતો નથી અને પરુ વગેરેનો સાવ થવા દેતો નથી (તથા ક્રોમળ છે), તે ગુણ મૃદુ કહેવાય છે.

જે ગુણ અંગને ગ્લાનિ કરે, મળોની વૃદ્ધિ કરે, કંક કરે, તૃપ્તિ આપે અને પુષ્ટિ આપે છે, તે ગુણ ગુરુ કહેવાય છે.

જે ગુણ અંગને ઉત્સાહ આપે છે, મળોની વૃદ્ધિ કરતો નથી, કંક હરે છે, ચોખ્ખાઈ આપે છે, વિશેષ તૃપ્તિ કે પુષ્ટિ કરતો નથી અને પ્રણને રજાવે છે, તે ગુણ લઘુ કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે પહેલા શીત આદિ દશ ગુણો તેઓનાં કર્મોદ્દિપ વિશેષો ઉપરથી કર્મો સહિત કહેવામાં આવ્યા; હવે બીજા દ્રવ આદિ દશ ગુણો કહું છું, તે સાંભળો.

જે ગુણ લીનાશ કરનાર છે તે ગુણ દ્રવ કહેવાય છે.

જે ગુણ માંસાદિકનો ઉપચય (વધારો) કરનાર છે અને ઘાટાપણું કરનાર છે, તે ગુણ સાંદ્ર કહેવાય છે.

જે ગુણ (સ્નેહ વગરના પદાર્થોમાં પણ હોય છે, કઠણ છતાં પણ ચીકણો છે) અને તે ઉપરાંત કંક કરનાર છે, જીવન આપે છે, બળ આપે છે, ગુરુત્વવાળો છે અને ભાંગિલાંને સાંધનાર છે, તે ગુણ પ્રલક્ષ્ય કહેવાય છે.

જે ગુણ જીવન આપતો નથી, બળ આપતો નથી, ભાંગિલાંને સાંધતો નથી, કૃશતા કરે છે, હલકાશવાળો છે અને ખરસટપણાવાળો છે, તે ગુણ કંકર્શ કહેવાય છે.

જે ગુણ દ્રવ્યને શરીરમાં ઝીણાં છિદ્રોમાં પ્રવેશ કરાવે છે, સુખને ઉત્પન્ન કરે છે, રચિકારક છે અને ક્રોમળ છે, તે ગુણ સુગંધ કહેવાય છે.

જે ગુણ સુગંધથી જાલટો છે, આહારને સ્વાદ વગરનો કરનાર છે અને મોળ તથા જાલટીને કરનાર છે, તે ગુણ દુર્ગંધ કહેવાય છે.

જે ગુણ વાયુ તથા મળને અનુલોભ ગતિ આપીને પ્રવર્તાવનાર છે, તે ગુણ સર કહેવાય છે.

જે ગુણ શરીરમાં રહીને શરીરની વૃત્તિ ચલાવે છે, તે ગુણ મદ કહેવાય છે.

જે ગુણ અપક્વ છતાં જ સધળા શરીરમાં

અભિપ્રાય

વ્યાપીને પાછળથી પાક છે, તે શુણ્ણ વ્યવાયી કહેવાય છે.

જે શુણ્ણ અપચ્ચ છતાં જ સમળા શરીરમાં ફેલાય છે અને ફેલાતાં જ ધાતુઓને તથા સાંધાઓને શિથિલ કરી નાખે છે, તે શુણ્ણ વિકારી કહેવાય છે.

જે શુણ્ણ તેલ જળમાં ઝડપથી ઢાંકે છે, તેમ શરીરમાં ઝડપથી ઢાંકનાર છે, તે શુણ્ણ આશુ-કારી કહેવાય છે.

જે શુણ્ણ પોતે સૂક્ષ્મ હોવાથી શરીરનાં સૂક્ષ્મ સ્ત્રોતોમાં ગતિ કરનાર છે, તે શુણ્ણ સૂક્ષ્મ કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે વીસ શુણ્ણોનું સંપૂર્ણ રીતે વ્યાખ્યાન આપ્યું. (પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે વીસ જ શુણ્ણ થવા જોઈએ; તેને બદલે બાવીસ શુણ્ણ થાય છે અને સ્થૂળનો પાઠ હમેરીએ તો ત્રેવીસ થાય છે; આ વિશેષ ટાળવા માટે કેટલાક કહે છે કે, વ્યવાયી, વિકારી અને આશુકારી એ ત્રણનો પાઠ ક્ષેપક જ છે. કેટલાક કહે છે કે, વીસ કહેવા જોઈએ, તેને બદલે ત્રેવીસ કહેવાથી એમ જણાવ્યું છે કે, શુણ્ણોની સંખ્યાનો નિયમ જ નથી. કેટલાક કહે છે કે ‘દશ આન્ધ્યાન્નપક્ષ્યાભિ’ એવો મૂળમાં પાઠ છે; તેમાં ચકારના બળથી વધારાના ત્રણ શુણ્ણોનો સંઘડ પણ કરી શકાય છે. વ્યવાયી, વિકારી અને આશુકારી એ ત્રણ શુણ્ણોનો નિર્દેશ આ અંથમાં પછી વાર આવે છે, તેથી એ ત્રણ શુણ્ણોના પાઠને ક્ષેપક કહેવો, એ તો દેખીતું જ અયોગ્ય છે.) ૨૪૦

આહારથી શરીરમાં ઊપજતા અને પોષાતા પદાર્થો

સંપ્રવક્ષ્યામ્પતથોર્ધ્વમાહારગતિનિશ્ચયમ્ ॥
પંચભૂતાત્મકે દેહ આહારઃ પાંચમૌતિકઃ ।
નિપકઃ પચ્ચા સમ્યગુણાન્સ્વાનભિવર્દયેત્ ॥

અનિદગ્ધઃ ક્ષકં પિત્તં વિદગ્ધઃ પચનં પુનઃ ।
સમ્યગ્નિપકો નિઃસાર આહારઃ પરિવૃદ્ધયેત્ ॥
વિષ્મૂત્રમાહારમલઃ સારઃ પ્રાગીરિતો રસઃ ।
સ તુ વ્યાનેન વિશિષ્ઠઃ સર્વાન્વાતુન્વત્રપર્ણેત્ ॥
ક્ષકઃ પિત્તં મલઃ મેપુ સ્વેદઃ સ્વાનાસરોમ ચ ।
નેત્રનિદ્રત્વલ્લુચ સ્નેહો ધાતુનાંક્રમશો મલાઃ ॥૨૪૧

હવે આહારની ગતિનો નિશ્ચય કરું છું :
આ પંચભૂતાત્મક દેહમાં પંચભૂતાત્મક આહાર, પંચભૂતોના અગ્નિઓથી સારી રીતે પાકીને પોતપોતાને લગતાં પંચભૂતોને તથા તે પૃથ્વી આદિ ભૂતોના ગંધ આદિ પાંચ શુણ્ણોને વધારે છે. કાચો રહીને મધુર થતો આહાર કઠુને અત્યંત વધારે છે. કાર્ષ્ક કાચો તથા કાર્ષ્ક પાકી રહીને ખાટા થતો આહાર પિત્તને અત્યંત વધારે છે (કે જે વિદાહી કહેવાય છે) અને સારી પેકે પડવ થયેલો નિઃસાર આહાર, પોતાના રૂપાણને લીધે વાયુને અત્યંત વધારે છે. આહારનો જે મળ બાકી રહે છે તે વિશારપ અને મૂત્રરૂપ થાય છે. રસ કે જે આહારના સારરૂપ છે તે વિષે તો આ સૂત્રસ્થાનના શોણિત-વર્ણનીય નામના ૧૪ મા અધ્યાયમાં વ્યાખ્યાન અપાઈ ગયું છે. વ્યાન નામનો વાયુ કે જે સધળા દેહમાં વ્યાપ્ત રહે છે, તેણે પ્રેરેલો એ રસ સધળા ધાતુઓને પોષણરૂપ વૃદ્ધિ આપે છે. શરીરમાં જે કંઈ છે તે રસનો મળ છે, જે પિત્ત છે તે રુધિરનો મળ છે; કાન તથા મુખ વગેરે સ્ત્રોતોમાં જે મેલ થાય છે, તે માંસનો મળ છે; જે પસીનો થાય છે તે મેદનો મળ છે; જે નંબો તથા રૂંવાડાં છે, તે અસ્થિઓનો મળ છે અને નેત્રોના ચીપડાઓ તથા ત્વચામાં જે સ્નેહ રહે છે તે મજ્જાનો મળ છે. (વીર્ય તો હજાર વાર ગાગેલા સુવર્ણ બધું નિર્ભળ જ છે, તેથી તેનો કાર્ષ્ક પણ મળ નથી. કેટલાક કહે છે કે, ‘જે પુરુષના

વૃષણ એંચી કાઢવામાં આવે, તેના મૂછ વગેરેના વાળ પડી બચ છે, માટે મૂછ વગેરેના વાળોને વીર્યના મળરૂપ ગણવા;^૧ પણ એ વાતનું દીકાકારોએ ખંડન કરેલું છે.) ૨૪૧

દિવસ તથા રાતના આહારના અશુભનો વિચાર

દિવા વિવૃદ્ધે હૃદયે જાગ્રતઃ પુન્ડરીકગત્ ।
અન્નમક્લિન્નઘાતુત્પાદજીર્ણેઽપિ હિતં નિશ્ચિ ॥
હૃદિ સંમીલિતે રાત્રૌ પ્રસુપ્તસ્ય નિશેપતઃ ।
ક્લિન્નવિસ્તસ્તઘાતુત્પાદજીર્ણે ન હિતં દિવા ॥૨૪૨॥

માણસ દિવસે બગતો હોય કે સૂતો હોય તોપણ તેનું હૃદય સ્વભાવથી જ કમળની પેઠે પ્રકૃષ્ઠિત રહેવાથી વાતુઓમાં ભેજ થતો નથી, તેથી દિવસે કરેલો આહાર પરચો ન હોય, તો પણ રાતે આહાર કરવો એ અહિતરૂપ થતો નથી; પરંતુ રાતે હૃદય કમળની પેઠે સંકાચાર્ય બચ

છે અને સૂતેલા માણસનું તો વિશેષે કરી સંકાચાર્ય બચ છે, તેથી ધાતુઓ ભીની તથા શિથિલ થઈ બચ છે, માટે રાતે કરેલો આહાર પરચો ન હોય, તો દિવસે આહાર કરવો, એ હિતકારી નથી. ૨૪૨

આ અધ્યાયના અથવા સૂત્રસ્થાનના અભ્યાસની પ્રશંસા

इमं त्रिधिं योऽनुमतं महाशुनेर्मुपपिष्ठुख्यस्य
पठेद्धि यत्नतः । स भूमिपालाय विधातुमौषधं
महात्मनां चार्हति सरिसत्तमः ॥२४३॥

રાજર્ષિઓમાં મુખ્ય મહાશુનિ ધન્વંતરિના મત પ્રમાણે કહેલા આ અન્નપાનવિધિ નામના અધ્યાયનો અથવા આખા સૂત્રસ્થાનનો જ વૈદ્ય યત્નપૂર્વક અભ્યાસ કરે છે, તે વૈદ્ય વિદ્વાનોમાં શ્રેષ્ઠ થવાને લીધે રાજાઓની અને રાજા જવાઓની ચિકિત્સા કરવાને યોગ્ય થાય છે. ૨૪૩^૧

इति श्रीसौश्रुत आयुर्वेदे सूत्रस्थान समाप्तम्

^૧ આયુર્વેદના તમામ નિદાનોનું સામાન્ય જ્ઞાન આવી ગર્ભ, આટલું જ્ઞાન મેળવ્યા બાદ શક્યતઃ પ્રધાન આંતરો આ અધ્યાયના લગભગ આડેવ અગવે સમાવેશ થઈ જાય છે એ રીતે જેમ ધણી સૂત્રો મળી શકેલા થાય છે, તેમ ધણી સૂત્રો અહીં ભેગા મૂક્યા છે, નેથી સૂત્રસ્થાન નામ આપ્યું છે આટલું અવધા નાદ જ નિદાન સમજવાની સમજ આવે. પ્ર.

श्रीसौश्रुत आयुर्वेदे सूत्रस्थानं समाप्तम्

સુશ્રુત આયુર્વેદ

સરળ ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે

નિદાનસ્થાન

અધ્યાય ૧ કો. ૬૦૨

ઉપક્રમ

અથાતો વાતવ્યાધિનિદાનં વ્યાખ્યાસ્યામઃ । યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'વાતવ્યાધિનિદાન' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશુ કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

સુશ્રુતનો પ્રશ્ન

ધન્વન્તરિં ધર્મભૂતાં વરિષ્ઠમમૃતોદ્ભવમ્ । ચરણાયુષસંગૃહ્ય સુશ્રુતઃ પરિપૃચ્છતિ વાયોઃ પ્રકૃતિભૂતસ્ય વ્યાપન્નસ્ય ચ કોપનૈઃ । સ્થાનં કર્મ ચ રોગાંશ્ચ વદ મે વદતાં વર ॥ ૨ ॥

ધર્માત્માઓમાં ઉત્તમ અને ક્ષીરસમુદ્રમાંથી અમૃતની સાથે પૂર્વજન્મમાં ઉત્પન્ન થયેલા ભગવાન ધન્વન્તરિને, સુશ્રુતે તેમના ચરણોમાં પ્રણામ કરી પૂછ્યું 'હે વક્તાઓમાં ઉત્તમ! પ્રકૃતિસ્થ' (જેટલે પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે રહેલા-અર્થાત્ નહિ ખગડેલા) વાયુનાં સ્થાનો તથા કામે (અને) કુપિત કરનારાં દ્રવ્યો વગેરેથી બુગડેલાં વાયુનાં સ્થાનો, કામે તથા રોગો પણ મારી પાસે કહો. ' (અને કહી સમજાવો.) ૨

પ્રકૃતિસ્થ વાયુનાં આહારસ્થ, સ્થાનો અને કામે

તસ્ય તદ્વચનં શ્રુત્વા પ્રાગ્વવીક્ષિપજાં વરઃ સ્વયમ્ભૂરેષ ભગવાન્વાયુરિત્યમિશ્રબ્દિતઃ ॥

સ્વાતન્ત્ર્યાન્નિત્યમાનાશ્ચ સર્વમત્વાત્તથૈવ ચ । સર્વેષામેવ સર્વાત્મા સર્વલોકનમસ્કૃતઃ ॥

સ્થિત્યુત્પત્તિવિનાશોપુ ભૂતાનામેષ કારણમ્ । અન્યક્તો વ્યક્તકર્મા ચ રુદ્ધઃ શીતો લઘુઃ સૂરઃ ॥

તિર્યગ્ગો દ્વિગુણથૈવ રજોઽહુલ દ્યૌઃ ચ । અચિન્ત્યવીર્યો દોષાણાં નેત્રા રોગસમૂહરાદ્ ॥

આશુકારી મુહુશ્ચારી પક્ષાધાનગુદાલયઃ । દેહે વિચરતસ્તસ્ય લક્ષણાનિ નિવોધ મે ॥

દોષધાત્વાદિસમતાં સંત્રાપ્તિં વિપ્રયેષુ ચ । ક્રિયાણામાનુલોમ્યં ચ કારોત્વકુપિતોઽનિલઃ ॥ ૩ ॥

૧. પ્રમાણે સુશ્રુતનું કથન સાંભળીને વૈદોમાં શ્રેષ્ઠ ધન્વન્તરિ ભગવાન, નીચે પ્રમાણે

૧ વાયુ સભધી રોગોના જે કારણો, નામે અને લક્ષણો છે તેઓના કથન વિષેનો,

૨ વાયુ જેટલે જ્ઞાનતુળો સમૃદ્ધ (નર્સ સીસ્ટીમ) નહિ, કારણ કે જ્ઞાન કરનાર પિત્ત છે, નવસેલ-જ્ઞાનતુળમાં પિત્ત અને વાયુ પણ છે. પચ્યમહાભૂતની રચના પ્રમાણે જો પૃથક્કરણ કરીએ તો દરેક અવયવનું અદરનું પદ કહેતું છે વચ્ચે આયુનું પદ વાયુનું છે, કારણ કે ત્યાં ગતિ છે જ્યાં ગતિ છે ત્યાં વાયુ છે પ્ર.

૩ શત્યત્રયમાં વાયુ અત્યનો ભાગ લે છે આગ વૃક્ષ વ્યાધિમાં અને વાગવા-ભાગવા બાદ વાયુનો પ્રકોપ થાય છે તેથી વાયુનું વર્ણન પ્રથમ કરેલું છે પ્ર.

ગોઠ્યા : સધળાં ઐશ્વર્યોથી સંપન્ન આ વાયુદેવ સધળાં કામોમાં સ્વતંત્ર છે, અવિનાશી છે અને સર્વ જગતમાં વ્યાપી રહેલ છે; તેથી સ્વયંબૂ કહેવાય છે. એ વાયુ સર્વ જગતનાં સધળાં પ્રયોજનોમાં કારણરૂપ છે, તેથી સર્વ લોકો તેને પ્રણામ કરે છે. એ વાયુ સર્વ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ, જીવન અને મરણનું કારણ છે, અદશ્ય ભૂતિવાળો છતાં પણ પ્રકટ ક્રિયાઓવાળો છે, રક્ત છે, સ્વાભાવિક રીતે શીત છે, ખીજ પદાર્થોના ચોગથી હાલુ પણ થાય છે, હલકો છે, ખરસટ સ્પર્શવાળો છે, આદી ગતિવાળો છે, શબ્દ તથા સ્પર્શ-એ બે ગુણોવાળો છે, સત્ત્વ આદિ ત્રણે ગુણોવાળો છે, એ ત્રણે ગુણોમાં પણ પ્રવૃત્તિસ્વભાવવાળો હોવાને લીધે રક્તોગુણના આધિશ્વરવાળો ગણવામાં આવે છે, અચિંસ શક્તિવાળો છે, દોષો, ધાતુઓ તથા મળોનો પ્રેરક છે. એ ને બગડે તો પિત્ત, કફ તથા રશ્મિર આદિ જે જે રોગોનાં કારણો છે, તે સધળાં કારણોમાં મુખ્ય છે, ઝડપથી ક્રિયા કરનારો છે, પ્રકૃતિસ્થ દશામાં પણ વારંવાર ગતિ કરનારો છે અને મુખ્યત્વે કરી પકવાશયમાં તથા શુદ્ધામાં રહે છે. હવે હું જેઠમાં ગતિ કર્યા કરતા એ વાયુદેવનાં લક્ષણો કહું છું તે સાંભળો. જેઠમાં રહેનારો વાયુ કુપિત થયો ન હોય તો દોષો, ધાતુઓ, મળો, ઉપધાતુઓ તથા અશ્નિની સમતા કરે છે, સધળી ઇન્દ્રિયોને વિષયોની પ્રાપ્તિ કરી આપે છે અને શરીર, વાહી તથા મનની ક્રિયાઓને અતુરૂણ પ્રવર્તાવે છે. ૩

વાયુનાં નામ, કામ તથા રાજ્ય

યથાગ્નિઃ પશ્ચશ મિત્રો નામસ્થાનાત્મકર્મમિઃ ।
મિત્રોઽનિલસ્તથા દ્યેવો નામસ્થાનક્રિયામયૈઃ ।
પ્રાણોદાનો સમાનશ્ચ વ્યાનશ્ચાપાન एन च ।
સ્થાનસ્થા મારુતાઃ પશ્ચ યાપયન્તિ શરીરિણમ્ ॥
વાયુર્યો વક્ત્રસંચારી સ પ્રાણો નામ દેહદ્રુક્ ।

સોઝં પ્રવેશ્યત્યન્તઃ પ્રાણાંશ્ચાપ્યચલમ્બતે ॥
પ્રાયશઃ કુલ્લે દુષ્ટો હિવાશ્વાસાદિકાન્ગદાન્ ।
ઉદાનો નામ યસ્તુર્ધમ્યૈતિ યવનોત્તમઃ ॥
તેન માપિતમીતાદિવિરોપોઽભિપ્રવર્તતે ।
ઊર્ધ્વજ્વગતાન્રોમાન્કરોતિ ચ વિરોપતઃ ॥
આમપકાશ્યચરઃ સમાનો વહ્નિમક્ષતઃ ।
સોઝં પચતિ તઝાંશ્ચ વિરોપાન્નિવિનક્તિ હિ ॥
ગુભાગ્નિસાદાતોસારંપ્રમૃતીન્કુલ્લે ગદાન્ ।
કુલ્લદેહચરો વ્યાનો રમસંવહનોઘ્રતઃ ॥
સ્વેદાસુસ્ત્રાવણશ્ચાપિ પશ્ચશા ચેદ્યત્યપિ ।
કુદ્વશ્ચ કુલ્લે રોગાન્પ્રાયશઃ સર્વદેહગાન્ ॥
પકાધાનાલયોઽપાનઃ કાલે કર્પતિ ચાપ્યયમ્ ।
સમીરણઃ શકુન્મૂત્રશુક્રગમર્તાર્થવાન્યથઃ ॥
કુદ્વશ્ચ કુલ્લે રોગાન્વોરાન્વસ્તિગુદાશ્ચાન્ ।
શુક્રોપશ્ચમેહાસ્તુ વ્યાનાપાનપ્રકોપજ્ઞાઃ ॥
યુગપત્કુપિતાશ્ચાપિ દેહં મિન્યુરસંશયમ્ ॥૪॥

જમ પિત્ત પોતાનાં નામો, સ્થાનો તથા કામોથી પાંચ પ્રકારનું ગણવામાં આવે છે, તેમ વાયુ પણ પોતાનાં નામો, સ્થાનો, કામો તથા રોગોથી પાંચ પ્રકારનો ગણવામાં આવે છે. સ્થાનોના ભેદને લીધે પ્રાણ, ઉદાન, સમાન, વ્યાન તથા અપાન-એપાંચ નામો પામેલો વાયુ-અર્થાત્ એ નામોથી ગણાતા પાંચ વાયુઓ, પોતાપોતાનાં સ્થાનકામમાં રહી સર્વ પ્રાણીઓનો નિર્વાહ ચલાવે છે.

મુખમાં, મસ્તકમાં, છાતીમાં, કંઠમાં તથા નાસિકામાં કરનારો અને શરીરને નિભાવનારો જે પ્રાણ નામનો વાયુ છે, તે વાયુ અન્નને અંદર પેસાડે છે અને જીવવાના આધારરૂત દહધને ધરી રાખે છે. (જમ સિંધુ દેશનો થોડો ખીલો ઉપાડીને દોડી બય, તેમ એ પ્રાણવાયુ શરીરના મસ્તકસમયમાં સધળા વાયુઓને ઉપાડીને દોડી બય છે.) એ પ્રાણવાયુ બે કોષે છે, તે

હું કરીને હેઠળી, શ્વાસ, ખાંસી, સ્વરબેદ તથા
તિરયાય (સળેખમ) આદિ રોગો ઉત્પન્ન કરે છે.

ઉદાન નામનો વાયુ કે જે નાભિ, છાતી
તથા કંઠરૂપી ડાંચા સ્થાનકોમાં ગતિ કર્યો કરે
કે, તે વાયુથી ભાપણ, ગાયન તથા શ્વાસ આદિ
ક્રિયાઓ ચાલ્યા કરે છે. એ ઉદાનવાયુ એ કુપિત
થાય, તો વિશેષે કરી ગળાની હાંસડીથી ઉપરના
ભાગોના રોગોને એટલે નેત્ર, મુખ, નાસિકા, કાન
તથા માથા વગેરેના રોગો ઉત્પન્ન કરે છે.

સમાન નામનો વાયુ કે જે પચવા લાગેલા
આહારના આશયમાં (સ્થાનકમાં) રહેનારો છે,
તે વાયુ જઠગણિની સહાયથી અન્નને પચાવે છે
અને અન્નના પચવાથી થતા રસ, દોષો, મૂત્ર તથા
વિષાને બુદ્ધિ પાડે છે. એ ઉદાનવાયુ એ કુપિત
થાય તો શુદ્ધ, અગ્નિની મંદતા તથા અતિસાર
વગેરે રોગો ઉત્પન્ન કરે છે.

વ્યાન નામનો વાયુ કે જે સધળા શરીર-
માં ફર્યો કરે છે, તે વાયુ અન્નના સારભૂત રસને
શરીરના સર્વ ભાગોમાં ગતિ આપ્યા કરે છે,
પસીનાનો તથા રુધિરનો આવ કરે છે અને હાય,
પગ વગેરે અવયવોને પ્રસારણ, આક્રમન, નમન,
ઉત્તમન તથા તિર્ચંગમન (આડી ગતિ) એ પાંચ
પ્રકારની ક્રિયાઓ આપે છે. એ વ્યાનવાયુ એ કુપિત
થાય, તો ધણું કરીને સધળા દેહમાં વ્યાસ થનારા
જ્વર, અતિસાર તથા રક્તપિત વગેરે રોગો ઉત્પન્ન
કરે છે.

અપાન નામનો વાયુ કે જે પડવાશયમાં રહે
છે, તે વાયુ સમય પ્રાપ્ત થાય ત્યારે વિષા, મૂત્ર,
વીર્ય, ગર્ભ તથા રજને નીચે ખેંચી બહાર છે.
એ અપાનવાયુ એ કુપિત થાય, તો મૂત્રાશયમાં
થનારા પથરી વગેરે રોગો અને ગુદામાં થનારા
ભગંદર વગેરે રોગો ઉત્પન્ન કરે છે.

વીર્ય સધળાં અંગોમાં રહેતું છે તથા ઉપરથી

દાસ્ત્રુપી આશ્રયવાળું છે, તેથી વીર્યસખંધી
રોગોને વ્યાન તથા અપાન એ બન્ને વાયુઓના
પ્રકાપથી થતા ગણવામાં આવે છે, એવી રીતે
પ્રમેહો પણ સપળા દેહમાં રહેનારા મેદ આદિ
દૂર્ગો (વાયુ આદિ દોષોથી જે પદાર્થો દૂષિત
થાય છે તેઓ દૂષ્ય કહેવાય છે, તે) થી થાય છે
તથા ઉપશ્વદ્વારરૂપી આશ્રયવાળા છે, તેથી તેઓને
પણ વ્યાન તથા અપાન એ બન્ને વાયુઓના પ્રકાપ-
થી થતા ગણવામાં આવે છે.

એ પાંચ વાયુઓ એકીવખતે પ્રકુપિત થાય,
તો દેહને નષ્ટ કરી નાખે છે એ વાત નિસંશય છે. ૪
પ્રકુપિત વાયુ કયા રોગો ઉત્પન્ન કરે છે?

અતઃ ઋર્ષ્ય પ્રવક્ષ્યામિ નાનાસ્થાનાન્તરાશ્રિતઃ ।

વનુશઃ કુપિતો વાયુર્નિઃકારાન્કુસ્તે હિ યાન્ ।

વાપુરામાશયે ક્રુદ્ધચ્છર્ધાદીન્કુસ્તે ગદાન્ ॥

મોહં મૂર્છાં પિપાસાં ચ હૃદયગ્રંથં પાર્શ્વવેદનામ્ ।

ઉપકાશયસ્યોઽન્નકૂજં શૂલં નાભી કરોતિ ચ ॥

કુન્દ્રમૂત્રપુરીપત્વમાનાહં ત્રિકવેદનામ્ ॥

શ્રોત્રાદિષ્વિન્દ્રિયવર્ધં કુર્વાત્કુદ્ધઃ સમીરણઃ ॥

વૈવર્ણ્યં સ્ફુરણં રૌક્ષ્યં સુપ્તિ ચુમુચુમાયનમ્ ।

ત્વસ્થો નિસ્તોદનં કુર્વાત્ચમેદં પરિપોટનમ્ ॥

ત્રણાંશ્ચ રક્તગોઁગ્રંથીન્તશૂલાન્માસસંશ્રિતઃ ।

તથા મેદઃશ્રિતઃ કુર્વાત્શૂન્યનીમન્દરુજોઽવ્રણાન્ ॥

કુર્વાત્કિઠાગ્રાણુઃ શૂલં શિરાકુંચનપૂરણમ્ ।

હાયુગ્રાસઃ સ્તમ્ભરૂપૌ શૂલમાશ્લેષણં તથા ॥

હન્તિ સંશ્રિગતઃ સંધીન્શૂલશોષૌ કરોતિ ચ ।

અસ્થિશોષં ચ મેદં ચ કુર્વાત્શૂલં ચ તત્સ્થિતઃ ॥

તથા મજ્જાગતે રુચ્ચ ન કદાચિત્પ્રશામ્યતિ ।

અપ્રવૃત્તિઃ પ્રવૃત્તિર્વા વિકૃતા શૂલગ્નેનિલે ॥ ૫ ॥

હવે બીજા પણ અનેક સ્થાનકોમાં વાયુ
પ્રકુપિત થાય, ત્યારે જે જે ઘણા ઘણા રોગો ઉત્પન્ન
કરે છે, તે રોગો કહુ છું.

આમાશયમાં વાયુ પ્રકુપિત થાય, ત્યારે

૧ સ્થાન છેડી ગતિ કરે પ્ર.

ઊલટી, ઉદરસ્તંભ તથા કાંચી ગતિ કરનારું રક્ત-
પિત્ત વગેરે રોગો અને મોહ, મૂર્ચ્છા, તરસ, દબ્ય-
અહ તથા પડખાંની વેદના ઉત્પન્ન કરે છે.

પદ્માશયમાં વાયુ પ્રક્રુપિત થાય, ત્યારે આંત-
રકાંઓમાં અવાજ, નાભિમાં શૂળ, દરતનું માંડ-
માંડ ઊતરવું, મૂત્રનું માંડમાંડ ઊતરવું, પેદુનું
ચડી આવવું અને ફૂલા તથા ખરડાનાં અસ્થિ-
ઓની સંધિમાં (ઢાંઢાંમાં) વેદના વગેરે રોગો
ઉત્પન્ન કરે છે.

કાન વગેરે ઇંદ્રિયોમાં વાયુ પ્રક્રુપિત થાય,
ત્યારે તે તે ઇંદ્રિયોને નષ્ટ કરી નાખે છે એટલે
પોતપોતાના દર્શન તથા સ્પર્શન આદિ વિષયોનું
અહણુ કરવામાં ઇંદ્રિયોને અશક્ત કરી નાખે છે.

ત્વચામાં અર્થાત્ રસમાં વાયુ પ્રક્રુપિત થાય,
ત્યારે ત્વચાના વર્ણને ખરાબ કરી નાખે છે,
સ્ફુરણ (અંગોનું ફરકવું) કરે છે, રક્ષતા કરે છે,
સ્પર્શની ખબર પડવા દેતો નથી, રાઈ વગેરેના
લેપના જોવો અમ્યમાટ કરે છે, ત્વચામાં ભેંકાયા
જેવી વ્યથા કરે છે, ત્વચાનું ભેદન થયા જેવું કરે
છે અને ત્વચાને ઊપસેલી તથા ફાટેલી કરે છે.

રુધિરમાં વાયુ પ્રક્રુપિત થાય ત્યારે વ્રણોને
ઉત્પન્ન કરે છે. (રુધિરમાં રહેલા વાયુના પ્રકાપ-
થી તીવ્ર પીડાઓ થાય છે, સંતાપ થાય છે,
ફીકાશ આવે છે, કૃશતા થાય છે, અરુચિ થાય
છે અને જમ્યા પછી તૃપ્તિને લીધે રુધિરની વૃદ્ધિ
થવાથી સ્તબ્ધતા પણ થાય છે.)

માંસમાં વાયુ પ્રક્રુપિત થાય તો શૂળ સહિત
અંધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. (અંગ ભારે થઈ જાય
છે, લાકડીનો કે મૃદીનો પ્રહાર વાગ્યા જેવી પીડા
થાય છે, સ્તબ્ધતા થાય છે અને વ્યથા પણ
થાય છે.)

મેદમાં વાયુ પ્રક્રુપિત થાય, ત્યારે મંદ પીડા-
વાળી તથા ત્રણ વગરની ગાંઠો થાય છે.

શિરાઓમાં વાયુ પ્રક્રુપિત થાય, ત્યારે શૂળ
થાય છે, શિરાઓનો સંક્રાંચ થાય છે અને શિરા-
ઓ ભારે થઈ જાય છે. (બાહ્યાયામ તથા અંતરા-
યામ થાય છે.)

સ્નાયુઓમાં વાયુ પ્રક્રુપિત થાય તો સ્તંભ,
કંપ, શૂળ તથા ચાલન થાય છે.

સંધિઓમાં વાયુ પ્રક્રુપિત થાય, તો સંધિ-
ઓનાં આકુચન તથા પ્રસારણ બંધ પડી જાય
છે, શૂળ નીકળે છે અને સોજો પણ થાય છે.

અસ્થિઓમાં વાયુ પ્રક્રુપિત થાય, તો અસ્થિ-
ઓ સુકાઈ જાય છે, અસ્થિઓમાં ભેદન થયા જેવી
પીડા થાય છે. શૂળ નીકળે છે. (માંસ તથા ખળોનો
ક્ષય થાય છે અને નિદ્રા આવતી નથી.)

મજ્જામાં વાયુ પ્રક્રુપિત થાય, તો પીડા
જેવી થાય છે કે જે કદી પણ શાંત થતી નથી.
(જેમ અસ્થિઓમાં વાયુ પ્રક્રુપિત થઈને અસ્થિ-
ઓનું શોષણ કરે છે, તેમ મજ્જામાં વાયુ પ્રક્રુપિત
થઈને મજ્જાનું શોષણ કરે છે.)

વીર્યમાં વાયુ પ્રક્રુપિત થાય, ત્યારે વીર્યનું
સ્ખલન બંધ પડી જાય છે અને જે સ્ખલન
થાય તો વીર્ય મંદ, માંડાઓવાળું તથા ફિક્કું
સ્ખલિત થાય છે. (જે વાયુ કાચા ગર્ભને પારી
નાખે છે, ગર્ભને મૂઠ કરી નાખે છે તથા ગર્ભનાં
અંગોને ખગાડવા વગેરે વિકૃતિ કરે છે. વાયુથી
દુષ્ટ થયેલા વીર્યથી ઉત્પન્ન થયેલો ગર્ભ કાચો
જ પડી જાય અથવા મૂઠ કે વિકૃત થઈ જાય, એ
સંભવિત છે.) ૫

અંગો અને ઘાતુઓમાંનો પ્રક્રુપિત વાયુ
કયા રોગો ઉત્પન્ન કરે છે?

હસ્તપાદશિરોધાતુંસ્તથા સંચરતિ કમાત્ ।
વ્યાપ્નુયાદ્વાચિલં દેહં વાયુઃ સર્વગતો નૃણામ્ ॥

સ્તમ્ભનાક્ષેપણસ્વાપશોકશૂલ્લાનિ સર્વંગઃ ।
સ્થાનેષૂક્તેષુ મિશ્રશ્ચ સંમિશ્રાઃ કુલ્લે રુજઃ ।
કુર્યાદવયવપ્રાપ્નો મારુતસ્ત્વમિતાન્ગાદાન ॥૬॥

(એક અંગમાં અથવા એક યાતુમાં પ્રક્રુપિત થયેલા વાયુની જો ચિકિત્સા નહિ કરતાં ઉપેક્ષા કરવામાં આવે, તો તે વાયુ સર્વ અંગોમાં તથા સર્વ ધાતુઓમાં પ્રાપ્ત થાય છે. એ વાયુ ક્રમથી માણસોના હાથ, પગ, મસ્તકો તથા ધાતુઓમાં ગતિ કરવા લાગે છે અથવા એટી વખતે સધળા દેહમાં વ્યાપ્ત થઈ જાય છે. સધળા શરીરમાં વ્યાપેલો પ્રક્રુપિત વાયુ શરીરમાં સ્તબ્ધ, આલ્પ, જડતા, સોજા તથા શૂળને ઉત્પન્ન કરે છે. જો ઉપર કહેલાં આભાશય વગેરે સ્થાનોમાં પ્રાપ્ત થયેલો પ્રક્રુપિત વાયુ પિત્ત, કફ કે રુધિરથી ભિન્નિત થયો હોય, તો પિત્તનાં, કફનાં તથા રુધિરનાં ચિહ્નો સહિત પીડા ઉપજાવે છે. (વાયુ ક્રવણ શીત સ્વભાવવાળો હોવાથી દાહ ઉત્પન્ન કરી નહીં પણ પિત્તથી સંયુક્ત થયો હોય, તો દાહ પણ ઉત્પન્ન કરે છે, વગેરે સમજ લેવું.) અવયવોમાં પ્રાપ્ત થયેલો પ્રક્રુપિત વાયુ અનેક રોગો ઉત્પન્ન કરે છે. ૬

પિત્તના ભિન્નિત વાયુનાં સામાન્ય લક્ષણો દાહસ્તાપમૂર્છાઃ સ્યુર્વાયૌ પિત્તસમન્વિતે ॥
ચૈત્યશોકગુરુત્વાનિ તસ્મિન્નેન કફાન્વિતે ।
સૂર્ચામિરિવ નિસ્તોદઃ સ્પર્શેદ્વેષઃ પ્રમુસતા ॥
શેષાઃ પિત્તવિકારાઃ સ્યુર્માસ્તે શોષિતાન્વિતે ॥૭॥

વાયુ પિત્તથી સંયુક્ત થયો હોય, તો દાહ થાય છે, સંતાપ થાય છે તથા મૂર્છા થાય છે. વાયુ કફથી સંયુક્ત થયો હોય, તો અતિશીતપણું, સોજા તથા ભારેપણું થાય છે વાયુ રુધિરથી

સંયુક્ત થયો હોય, તો સોયોથી ભોંકાયા જેવી પીડા થાય છે, સ્પર્શ ઉપર દ્રેષ થાય છે, જડપણું થાય છે અને બાકી સધળાં પિત્ત સંબંધી ચિહ્નો થાય છે. ૭

વાયુને થયેલાં આવરણોના લેદાથી વાતવ્યાધિઓના લેદ

ગ્રાણે પિત્તાદૃતે હર્દિર્દાહચૈવોપજાયતે ।
દૌર્બલ્યં સદનં તન્દ્રા વૈપર્યં ચ કફાદૃતે ।
ઉદાને પિત્તસંયુક્તે મૂર્છાદાહબ્રમહ્લમાઃ ॥
અસ્વેદહર્ષો મંદોઽગ્નિઃ શીતસ્તમ્ભૌ કફાદૃતે ।
સમાને પિત્તસંયુક્તે સ્વેદદાહૌષ્ણ્યમૂર્છનમ્ ॥
કફાધિકં ચ વિખૂત્રં રોમહર્ષઃ કફાદૃતે ।
અપાને પિત્તસંયુક્તે દાહૌષ્ણ્યે સ્વાદસુગ્ધરઃ ॥
અધઃકાયે ગુરુત્વં ચ તસ્મિન્નેન કફાદૃતે ।
વ્યાણે પિત્તાદૃતે દાહૌ ગાત્રવિક્ષેપણં ક્લમઃ ॥
ગુરુણિ સર્વગાત્રાણિ સ્તમ્ભનં ચાસ્થિપર્વણામ્ ।
લિજ્જં કફાદૃતે વ્યાણે ચેદાસ્તમ્ભસ્તયૈન ચ ॥૮॥

પ્રાણવાયુ જો પિત્તથી આવરણ પામ્યો હોય, તો જલદી તથા દાહ થાય છે અને કફથી આવરણ પામ્યો હોય, તો ડુર્બલપણું, જ્વાળા, તંદ્રા તથા ક્રીકારા થાય છે.

ઉદાનવાયુ પિત્તથી આવરણ પામ્યો હોય તો મૂર્છા, દાહ, બ્રમ તથા જ્વાળા થાય છે અને કફથી આવરણ પામ્યો હોય તો પરીનાનો અભાવ, રૂંવાડાંઓનું જીવું થવું, અગ્નિનું મંદપણું અને શરીરનું શીતપણું તથા સ્તબ્ધપણું થાય છે.

સમાનવાયુ પિત્તથી આવરણ પામ્યો હોય તો પરીના, દાહ, ઉષ્ણતા તથા મૂર્છા થાય છે અને કફથી આવરણ પામ્યો હોય તો વિશા તથા મૂન, કફની અધિકતાનાળાં થાય છે અને

૧ નાદ કફને, પિત્તના દોષને શિરાઓની બહાર પોતાના દમાજથી ધરે છે અને ચામડી અને સ્નાયુ વચ્ચેના પોલાણમાં (એરીઓલર સ્પેસ) દોષ ભરાઈ સોજા ઉત્પન્ન કરે છે, એ રીતે વાયુસોજાને કરનાર છે મ

૧ ત્રિતું રોકાવું એ આવરણ કહેવાય છે, જેમ કે પિત્તથી પ્રાણવાયુની ત્રિ રોકાય અને તેમ ધનાથી પ્રજ્જવાયુ પાછો ફરે, એ પ્રાણવાયુને પિત્તથી આવરણ થવું ગણાય

રૂંવાડાં ઊભાં થાય છે.

અપાનવાયુ પિત્તથી આવરણ પામ્યો હોય તો દાહ થાય છે, ઉષ્ણતા થાય છે તથા ઝ્રીઝાને પ્રદર પણ થાય છે; અને કફથી આવરણ પામ્યો હોય તો કાયાના નીચલા ભાગમાં ભારેપણું (તથા શીતપણું) થાય છે.

વ્યાનવાયુ પિત્તથી આવરણ પામ્યો હોય તો દાહ, ગાત્રોનું પછાડવું તથા શ્વાનિ થાય છે અને કફથી આવરણ પામ્યો હોય, તો સ્વપ્નાં ગાત્રો ભારે થઈ જાય છે, અસ્થિઓના સાંધાઓ સ્તબ્ધ થઈ જાય છે તથા ચેષ્ઠા થતી અટકી જાય છે. (શૂળ તથા સોજ પણ થાય છે.) ૮

વાતરક્તનાં નિદાનો, સંપ્રાપ્તિ, બેઠા અને લક્ષણો પ્રાયશઃ સુકુમારાણાં, મિધ્યાહ્નરવિહારિણામ્ । શોકાચ, પ્રમદામદ્યવ્યાપામૈશ્વાતિપીડનત્ ॥ ઋતુસાત્મ્યવિપર્યાસાદ્ગ્રેહાદીનાં ચ વિવ્રમાત્ । અવ્યવાયે તથા સ્પૂલે વાતરક્તં પ્રકુપ્પતિ ॥

હસ્ત્યશ્વોર્ધ્વગચ્છતોઽન્યૈશ્વ વાયુઃ કોપં યાતઃ કારણૈઃ સેવિતૈઃ સ્વૈઃ । તીક્ષ્ણોષ્ણામ્લક્ષારશ્વાકાદિ-મોઙ્યૈઃ સંતાપાયૈર્મૃતસા સેવિતૈશ્વ ॥ ક્ષિપ્રં રક્તં દુષ્ટિ-માયાતિ તથ વાયોમાર્ગે સંરુણદ્વચાસુ યાતઃ । કુદ્ભો-જ્જ્યર્થ માર્ગરોધાત્સ વાયુરત્યુદ્રિકં દૂષયેદ્રક્તમાશુ ॥ તત્સમ્પૃક્તં વાયુના દૂષિતેન તત્પ્રાવત્સ્યાદુચ્યતે વાત-રક્તમ્ । તદ્વત્પિત્તં દૂષિતેનાસુજાત્તં શ્લેષ્મા દુષ્ટો દૂષિ-તેનાસુજાત્તઃ ॥ સ્પર્શોદ્વિગ્નો તોદમેદપ્રસોપસ્વાપા-પેતૌ વાતરક્તેન પાદૌ । પિત્તાસુગ્મ્યામુદ્રાદૌ ભવે-તામત્સર્વોષ્ણૌ રક્તશોષૌ મૃદ્ ચ ॥ ક્ષુદ્રમન્તૌ શ્વેત-ક્રીતૌ સળોષૌ પીનસ્તબ્ધૌ શ્લેષ્મદુષ્ટે તુ રક્તે । સર્વે-ર્દુષ્ટે શોષિતે ચાપિ દોષાઃ સ્વં સ્વં રૂપં પાદયોર્દર્શ-યન્તિ ॥ ૯ ॥

પણું કરીને અનુચિત આહાર તથા અનુ-ચિત વિહાર કરનારા, સુકુમાર શરીરવાળા લોકોને અને મેથુનથી રહિત રહેનારું, સ્પૂલ શરીરવાળા

લોકોને વાતરક્તનો (વાયુનો અને રહિરનો) પ્રકાપ થાય છે. શોક કરવાથી, અત્યંત ઝ્રીસંગથી, મદ્યપાનથી કે કસરતથી અત્યંત પીડાવાથી, ઋતુઓમાં પાળવાના વિધિઓનું વિપરીતપણું કરવાથી, અહિતકર પદાર્થોના લક્ષણોદિકથી અને સ્નેહન, વિરેચન તથા વમન વગેરે દિશા-ઓમાં બગાડ થવાથી વાતરક્તનો પ્રકાપ થાય છે.

હાથી, થોડા કે જાડ વગેરે ઉપર ચડીને પથ કરવાથી અને એવી જ રીતના બીજા પણ ભાર ઉપાડવા વગેરે તથા વિદાહી પદાર્થોનાં ભક્ષણ વગેરે કારણોનું સેવન થવાથી વાયુ પ્રકાપ પામે છે. તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, ખાટાં તથા ખારાં શાક વગેરે પદાર્થોના અતિભક્ષણથી અને અગ્નિના તથા સૂર્યના તાપ વગેરેનું અતિસેવન કરવાથી રહિર તુરત જ દુષ્ટ થઈ જાય છે. દુષ્ટ થયેલું એ રહિર ઝડપથી ગતિ કરવાના સ્વભાવવાળા વાયુના માર્ગને રોકી દે છે. માર્ગ રોકાવાથી અત્યંત પ્રકુપિત થયેલો વાયુ અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલા રહિરને દૂષિત કરી નાખે છે. એ દૂષિત થયેલું રહિર દૂષિત થયેલા વાયુથી સંયુક્ત થઈ જાય છે, તેથી વાતરક્ત થાય છે. (લેહિા હાલ આ રોગને રક્તપિત કહે છે.) ૨

જમ વાયુથી દૂષિત થયેલું રહિર વાયુથી સંયુક્ત થતાં વાતરક્ત થાય છે, તેમ વાયુથી દૂષિત થયેલું રહિર પિત્તથી સંયુક્ત થતાં પણ વાતરક્ત થાય છે. વાયુથી દૂષિત થયેલું રહિર કફથી

૧ જે પદાર્થો ખાંધાથી ખાટા ઓઝાર આવે, તરસ હાજે અને હૃદયની અંદર દાહ થાય, તે પદાર્થ વિદાહી કહેવાય છે.

૨ લેહિા આ રોગને રક્તપિત કહે છે તે વધાર્થ નથી. વાતરક્ત એટલે પિત્ત (સેપ્સી) મળ્યો એ જ રક્તપિત એટલે રક્ત જેવું પિત્ત. એ પિત્તને રોગ છે, જ્યારે વાતરક્તમાં વાયુ દૂષિત થયો છે અને રહિર બગાડે છે, જેમા અચેતા, સોજો વગેરે થાય છે. પ્ર.

સંયુક્ત થતાં પણ વાતરક્ત થાય છે અને વાયુથી દૂષિત થયેલું રહિર ત્રણે દોષોથી સંયુક્ત થતાં પણ વાતરક્ત થાય છે. આમાં વાયુ અને રહિરનો પ્રથમ સંબંધ હોય જ છે તેથી આ રોગ વાતરક્ત કહેવાય છે.

જે વાતરક્ત વાયુના પ્રાબલ્યવાળું હોય, તે પગ સ્પર્શથી ઉદ્વેગ પામે છે અને ભોંકાયા જેવી વ્યથા, ભેદાયા જેવી વ્યથા, શુષ્કપણું તથા જડતાથી યુક્ત થઈ જાય છે.

જે વાતરક્ત પિત્ત કે રહિરના પ્રાબલ્યવાળું હોય, તે પગ ઉચ્ચ બળતરાવાળા, અત્યંત ઉષ્ણ, રાતા સોજવાળા અને ઢામળ થઈ જાય છે.

જે વાતરક્ત કફના પ્રાબલ્યવાળું હોય, તે પગ ખરજવાળા, સફેદ, શીતળ, સોજવાળા, પુષ્ટ અને સ્તબ્ધ થઈ જાય છે.

જે વાતરક્ત ત્રણે દોષોના પ્રાબલ્યવાળું હોય, તે પગમાં ઉપર કહેલા ત્રણે દોષોનાં લક્ષણો જોવામાં આવે છે. ૧૮

વાતરક્તનું પૂર્વરૂપ

પ્રાણપે શિથિલૌ સ્નિગ્ધૌ શીતલૌ સનિર્વયૌ ।

વૈવર્ણ્યતોદસુક્તરગુરુત્વૌપસમન્વિતૌ ॥૧૦॥

વાતરક્ત થવાનું હોય, ત્યારે પગ શિથિલ થઈ જાય છે, પસીનાવાળા થઈ જાય છે, શીતળ થાય છે અથવા કઠણ, પસીના વગરના તથા ઉષ્ણ થઈ જાય છે. પગમાં ફીકાશ, વ્યથા, સ્પર્શનુઅજ્ઞાન, ભારેપણું તથા દાહ થાય છે. ૧૦

વાતરક્તના આરંભનું બીજું સ્થાન

પાદવોર્મુલમાસ્થાય કદાચિદ્વસ્તયોરપિ ?

આલોતિર્નિષમિર ક્રુદ્ધં તદેહમનુમર્ષતિ ॥૧૧॥

પગના મૂળથી માંડીને અને કાઈ સમયે હાથના મૂળથી માંડીને પણ જેમ ઉદરનું કુપિત

૧ વાતરક્ત જે જે દોષોની પ્રમળતાવાળું પણ થાય છે, એમ ચિકિત્સારથાનના પાંચ અધ્યાયના ૧૨મા વિષય ઉપરથી જણાય છે.

થયેલું જે ધીરેધીરે દેહમાં ફેલાય છે, તેમ કુપિત થયેલું તે વાતરક્ત, ચિકિત્સાથી રહિત રહેનારાઓના શરીરમાં ધીરેધીરે ફેલાય છે. ૧૧

વાતરક્તનું અમાધ્યપણું તથા આધ્યપણું

આજ્ઞાનુ સ્ફુટિતં ચચ પ્રમિશ્નં પ્રસૂતં ચ યત્ ॥

ઉપદ્રવૈષ્વ યજ્જુતં પ્રાણમાંસક્ષયાદિમિઃ ॥

શોષિતં તદસાધ્યં સ્વાધ્યાપ્યં સંવત્સરોત્થિતમ્ ॥

જે વાતરક્ત પગથી તે ગોઠણ સુધી ફેલાયું હોય તેને અસાધ્ય સમજવું. જે વાતરક્તથી ત્વચા જેમ ટાઢથી ફાટી જાય છે તેમ ફાટી ગઈ હોય તે વાતરક્તને અસાધ્ય સમજવું. જે વાતરક્ત અત્યંત ભેદાઈ ગયું હોય અથવા અત્યંત સ્નાવવાળું હોય અથવા બળક્ષય, માંસક્ષય અને આંગળીઓની વક્રતા વગેરે ઉપદ્રવોથી સંયુક્ત હોય તેને પણ અસાધ્ય સમજવું. (વાતરક્તમાં ત્વચાનું ફાટવું વાયુના પ્રાબલ્યથી થાય છે; અને ભેદાણું તથા સ્નાવ થાય છે, તે પિત્ત અને રહિરના પ્રાબલ્યથી થાય છે.) જે વાતરક્તની ઉત્પત્તિ થયાને એક વર્ષ વીતી ગયું હોય, તે વાતરક્તને ચાર્મ સમજવું. ૧૨

આક્ષેપકનુ નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા સામાન્ય લક્ષણ

યદા તુ ધમનીઃ સર્વાઃ કુપિતોઽપ્યેતિ મારુતઃ ।

તદાશિપત્યાણુ મુદુર્મુદુદેહં મુદુશ્વરઃ ।

મુદુર્મુદુસદાક્ષેપાદાક્ષેપક ઇતિ સ્મૃતઃ ॥૧૩॥

જ્યારે પ્રકુપિત થયેલો વાયુ સધળી ધમનીઓમાં આવે છે, ત્યારે (વારંવાર) ચરણ કરનારા એ વાયુથી, જેમ હાથી ઉપર ચેડેલા માણસનું શરીર વારંવાર હલે છે, તેમ) શરીરનું શરીર વારંવાર હલે છે. આ પ્રમાણે શરીરને વારંવાર અને તુરં હલાવવાને લીધે એ રોગ આક્ષેપક કહેવાય છે. ૧૩

આક્ષેપકના વિરોધરૂપ અપત્તાનકનુ સામાન્ય લક્ષણ

સોઝપત્તાનકસંજો યઃ પાતયત્યન્તરાન્તરા ॥૧૪॥

જે આક્ષેપક વયમાં વયમાં પાડી નાખે, તે અપતાનક કહેવાય છે. ૧૪

અપતાનકના ચાર લેહનાં બુદ્ધાંબુદ્ધાં લક્ષણો ક્રાન્તિવિતો મૃગં વાયુસ્તાસ્થેવ યદિ તિષ્ઠતિ ॥ સ દળવત્સ્તમ્મયપતિ કૃચ્છ્રો દળદાપ્રતાનકઃ । ૧ નુપ્રહસ્તદાલ્યથં સોજ્જનં કૃચ્છ્રાન્નિષ્વતે ॥ તુસ્તુલ્યં નમેચસ્તુ સ ધનુઃસ્તમ્મસંજ્ઞકઃ । ઝીલીગુલ્ફજઠરહૃદયદ્રોગલસંશ્રિતઃ ॥ તાયુપ્રતાનમનિલો યદાડ્ઙ્ગિપતિ વેગવાન્ । વેદબ્ધાક્ષઃ સ્તબ્ધહૃતુર્મપ્રપાર્થઃ કફં વમન્ ॥ શ્વન્તરં ધનુરિવ યદા નમતિ માનવઃ । તદા સ્યાડ્મ્યન્તરાયામં કુલ્તે માલ્તો વલી ॥ ૨ તદ્વસ્તાયુપ્રતાનસ્થો શાલાયામં કરોતિ ચ । ૩ મસાધ્યં બુધાઃ પ્રાહુર્ધક્ષઃકટૂચૂરુમજ્જનમ્ ॥ ત્રપિત્તાન્તિવિતો વાયુર્વાયુરેવ ચ કેવલઃ । હૃયાદાક્ષેપકં ત્વન્યં ચતુર્થમભિઘાતજમ્ ॥ ૪ ॥

વાયુ કંદી સંયુક્ત થઈ ધમનીઓમાં જ હો અને શરીરને લાકડીની પેઠે સ્તબ્ધ કરી નાખે, એ દંડાપતાનક કહેવાય છે. આ દંડાપતાનક કહસાધ્ય છે. તેમાં દાઢી અત્યંત અલાર્ધ બળ છે, તેથી અન્ન માંડમાંડ જમી શકાય છે.

જ્યારે આંગળીઓ, ધૂંડીઓ, પેટ, હૃદય, વક્ષઃસ્થલ અને ગળામાં રહેલો બળવાન પવન વેગવાળો થઈને સ્નાયુઓના સમૂહને, શિરાઓ તથા કંઠને પણ કંપાવે છે, ત્યારે રોગીની આંગળી તથા દાઢી સ્તબ્ધ થઈ જાય છે, પડખાં ભાંગી ગયેલાં જવાં થઈ જાય છે, કંકરું વમન થાય છે અને રોગી છાતીથી કમાનની પેઠે નમી જાય છે, એ અંતરાયામ ધનુઃસ્તંભ કહેવાય છે. નિદાનોથી પ્રબળ થયેલો વાયુ પગના મૂળમાં પિંડીઓ, કમર, ઓડૂ તથા પીઠમાં રહેલી પછવાડાની શિરાઓ, સ્નાયુઓ તથા કંઠરાઓને કંપાવે છે અને તેથી રોગી વાંસા તરફ કમાનની

પેઠે નમી જાય છે, એ બહિરાયામ ધનુઃસ્તંભ કહેવાય છે. બહિરાયામમાં છાતી, સાથળ તથા કંકરું સંમર્દન થઈ જતું હોય, તો તે બહિરાયામને વિદાન વેદો અસાધ્ય કહે છે.

૧ દંડાપતાનક કંદી સંયુક્ત થયેલા વાયુથી, અંતરાયામ પિત્તથી સંયુક્ત થયેલા વાયુથી, અને બહિરાયામ કૃવળ વાયુથી થાય છે.

અપતાનકનો અભિઘાતજક્ષેપ નામનો ગ્રોથો ભેદ અભિઘાતથી હૃતપન થયેલા વાયુથી થાય છે. (અભિઘાતજક્ષેપનું લક્ષણ બુદ્ધ લખ્યું નથી, માટે આક્ષેપકનું તથા અપતાનકનું જે સામાન્ય લક્ષણ કહ્યું છે, તે જ એનું લક્ષણ સમજવું, એમ કહી શકાય છે.) ૧૫

અપતાનકની અસાધ્યતા ૨૧૫૫૭ ગર્ભપાતનિમિત્તચ યોગિતાતિસ્રવાચ યઃ ॥ ૨ ॥ અભિઘાતનિમિત્તચ ન સિધ્યત્પતાનકઃ ॥ ૧૬ ॥

જો અપતાનક ગર્ભપાતથી, રક્ષિતના અત્યંત સાવથી કે અભિઘાતથી થયેલ હોય તો તેને અસાધ્ય સમજવો. ૧૬

પક્ષાઘાતનું નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ અધોગમાઃ સતિર્યગ્મા ધમનીરુર્ધ્વદેહગાઃ । યદા વ્રકૃષિતોઽપ્યથે માતરિશ્ચા પ્રવર્તે ॥ તદ્વાન્યતરપક્ષસ્ય સંધિવંધાન્વિમોક્ષયન્ । હન્તિ પક્ષં તમાહુર્ધ્વે પક્ષાઘાતં મિપગ્વરાઃ ॥ યસ્ય કૃત્વં શરીરાર્દ્રમકર્મણ્યમચેતનમ્ । તતઃ પતલચન્દ્રાપિ જહાત્યનિલપીડિતઃ ॥ ૧૭ ॥

અત્યંત કુપિત થયેલો વાયુ શરીરના એક અર્ધને છોડી દઈ, બીજા અર્ધમાં રહેલી નીચેની, આડી તથા જોડેની ધમનીઓમાં આવે છે, ત્યારે તે બહિર્અર્ધના સંધિબંધોને છૂટા કરીને અરધા

૧ વાયુનો અવરોધ થાય છે. અવરોધ કરનાર હોય કંઈ અથવા પિત્ત ધમનીમાં ભરાઈ જાય છે; તેથી વાયુ આગળ બંધ રહેતો નથી. પક્ષાઘાત એટલે વાયુનો ક્ષય નહિ પણ વાયુનો અવરોધ. પ્ર.

શરીરને હણે છે; (જમણા અથવા ડાબા પડખાને તે તરફના હાથ વગેરે અવયવો સહિત નકામા કરી નાખે છે.) તે રોગને ઉત્તમ વૈદ્યો પક્ષાઘાત કહે છે. આ રોગથી શરીરનો સઘળો અર્ધભાગ કામ કરવામાં અસમર્થ અને સ્પર્શ વગેરેના અહપ્રજ્ઞાનવાળો થઈ જાય છે. આમ થવાથી એ વાયુએ પીડેલો માણસ પ્રાણ છોડી દે છે. ૧૭ પક્ષાઘાતની કષ્ટસાધ્યતા, સાધ્યતા તથા અસાધ્યતા શુદ્ધવાતહત્ પશ્ચં કુચ્છસાચ્યતમં વિદુઃ । સાધ્યમન્યેન સંમુદમસાધ્યં ક્ષયહેતુકમ્ ॥૧૮॥

ઠંવળ એટલે બીજા દોષથી મિશ્રિત નહીં થયેલા વાયુએ કરેલો પક્ષાઘાત અતિ કષ્ટસાધ્ય છે, બીજા દોષથી મિશ્રિત થયેલા વાયુએ કરેલો પક્ષાઘાત સાધ્ય છે અને ધાતુઓના ક્ષયથી કુપિત થયેલા વાયુએ કરેલો પક્ષાઘાત અસાધ્ય છે. ૧૮

અપતન્નકનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ ને લક્ષણ વાયુરૂપે વ્રજેત્યાનાત્કુપિતો હૃદયં શિરા । શૃઙ્ખો ચ પીડયત્યજ્ઞાન્યાશ્લિપેન્નમયેષ સઃ ॥ નિમીલિતાશ્ચો નિથેષ્ટઃ સ્તન્ધાશ્ચો વાપિ કૂજતિ । નિરુચ્છરાત્તોડ્ય યા કુચ્છાદુચ્છ્વસ્યાન્નટયેતનઃ । સ્વસ્થઃ સ્વાદૃદયે મુક્ત આશ્રતે ચ પ્રમુદ્યતિ । કફાન્વિતેન વાતેન ક્ષેપ ણ્ણોડ્પતન્નકઃ ॥૧૯॥

પોતાને કુપિત કરનારાં નિદાનોથી પ્રધાપ પામેલો વાયુ પડવાશયમાંથી જાંચે જઈ દૃઢ, માથું તથા લમણાઓને પીડે છે; હાથ, પગ વગેરે અંગોને પ્રયત્નિત કરે છે તથા કમાનની પેઠે નમાવે છે અને ચિત્તને ગોહયુક્ત કરી દે છે, ઠંડી માણસ મિચાચેલી આંખોવાળો અથવા સ્તબ્ધ આંખોવાળો થઈ જાય છે; ચેલાઓથી રહિત થઈ જાય છે, હોલાની પેઠે ધૂધવે છે, જાંચા આસ લઈ શકતો નથી અથવા માંડમાંડ જાંચા આસ લઈ શકે છે અને બેબાન થઈ જાય છે. આ

રોગ અપતન્નક કહેવાય^૧ છે. આ રોગમાં કંધી સંયુક્ત થયેલો વાયુ જ્યારે દૃઢને છોડી દે છે, ત્યારે માણસ સ્વસ્થ થાય છે અને દૃઢને ઘેરી લે છે, ત્યારે માણસ સંજાવગરનો થઈ જાય છે.^૨ ૧૯ મન્યાસ્તભનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ, લક્ષણ દિવાસ્વમાસમસ્યાનવિકૃતોર્ધ્વનિરીક્ષણૈઃ ।

મન્યાસ્તમ્મં પ્રકુરુતે સ એવ શ્લેષ્મણા વૃતઃ ॥૨૦॥ દિવસે નિદ્રા કરવાથી, વિપરીત રીતે બેસવાથી, વિપરીત રીતે જામવાથી અને ડોક વગેરે અવયવો આડાઅવળા રહે એવી રીતે જાંચા ભાગમાં એવાથી કુપિત થયેલો તે જ વાયુ, કંધી વીંટાઈને ડોકના પાછળના ભાગમાં રહેલી મન્યા નામની શિરાઓને સ્તબ્ધ કરી દે છે, એ રોગો મન્યાસ્તભ કહેવાય^૩ છે. ૨૦

અર્થિતનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ ગર્ભિણીસૃતિકાવાલવૃદ્ધર્ક્ષિણેષ્વસુકલયે । ઉચ્ચેષ્વાર્દરોડ્યથં શ્વાદતઃ કઠિનાનિ ચ ॥ હસતો જુન્મતો મરારદિપમાચ્છવનાદપિ । શિરોનાસોઘચિયુકલલટ્ટેક્ષણસંધિગઃ ॥ અર્દયિત્વાડનિલો વક્ત્રમર્દિતં જનયત્યતઃ । વક્રીભવતિ વક્ત્રાર્દ્રે ગ્રીવા ચાપ્યપવર્તતે ॥ શિરશ્ચલતિ વાક્સજ્જો નેત્રાદીનાં ચ વૈકૃતમ્ । ગ્રીવાચિયુકદન્તાનાં તસ્મિન્પાર્થે તુ વેદના ॥૨૧॥

(ઘણું કરીને) ગર્ભિણી, સૃતિકા, બાળક વૃદ્ધ અને ક્ષીણ માણસને લોહીનો ક્ષય થવાર્થ અર્થિત^૪ થાય છે. જાંચે સ્વેદ બોલવાથી, સોપાર વગેરે અત્યંત કઠણ પદાર્થો ખાવાથી, અત્યંત હસવાથી, અત્યંત બળાસાં ખાવાથી, અત્યંત

૧ કેટલાક વૈદ્યો અપતન્નકને અને અપતાનકને એક જ ગણીને આ વાક્યું અપ્યયન છોડી જ દે છે. ૨ આ રીતે ચેતનાસ્થાન દૃઢપ્રમા છે, મગજમાં નથી. પ્ર. ૩ કેટલાક વૈદ્યો મન્યાસ્તભને અપતાનકનું પૂર્વ-રૂપ જ માને છે.

૪ મોડું વાંકું ચતું. પ્ર.

ભાર ઉપાડવાથી, ડોકને આડીઅવગી કરી વિપમ રીતે સૂતાથી અને વિપમ રીતે બેસવાથી માથું, નાક, દોઢ, હડપચી, લલાટ તથા નેત્રની સંધિમાં ગયેલો વાયુ મોઢાને પીડે છે, તેથી અદિત રોગ થાય છે. આ રોગથી અરધું મોઢું વાંકું થઈ જાય છે, ડોક વાંટી થઈ જાય છે, માથું ચલાયમાન થાય છે, બોલવામાં અટકાયત થાય છે; નેત્ર, ભ્રમર, ગાલ તથા નાકમાં સ્ફુરણ તથા વાંકાપણું વગેરે થાય છે અને જે તરફ અદિત (અરદિયો) થયેલ હોય, તે પડખે ડોક, હડપચી તથા દાંતમાં વેદના થાય છે. ૨૧

અદિતઃ પૂર્વેષુ

यस्याग्रजो रोमहर्षो वेपथुर्नैत्रमाविलम् ॥
वायुरुर्ध्वं त्वचि स्वापस्तोदो मन्याहनुग्रहः ।
तमर्दितमिति प्राह्व्यार्धि व्याधिविशारदाः ॥૨૨॥

અદિત રોગ થવાનો હોય, ત્યારે પ્રથમ રૂંવાડાં જામાં થઈ જાય છે, કંપ થાય છે, નેત્ર ચીપડાવાળું થાય છે, વાયુ જાય ચાલે છે, ચામડીમાં જડતા આવે છે (સ્પર્શની ખબર પડતી નથી), બ્યથા થાય છે અને ડોકના પાછલા ભાગની શિરાઓ તથા હડપચી ઝલાઈ જાય છે એમ વિદ્વાન વેદો કહે છે. ૨૨

અદિતની અસાધ્યતા

क्षीणस्यानिमिषाक्षस्य प्रसक्ताव्यक्तमाणिणः ।
न सिध्यत्यर्दितं गाढं त्रिर्षं वेपनस्य च ॥૨૩॥
જે માણસ ક્ષીણ હોય, જેની આંખો નિમિષેથી રહિત થઈ ગઈ હોય અને જેનું ભાષણ પરસ્પરની સાથે મળેલા અક્ષરોવાળું તથા અસ્ફુટ હોય, તે માણસના અદિત રોગને અસાધ્ય સમજવો. જેના અદિત રોગને ત્રણ વર્ષ થઈ ગયા હોય અથવા જે માણસ ધૂનતો હોય, અથવા જેનાં નેત્ર, નાક તથા મોઢું સવતાં હોય, તે માણસનો અદિત તો મટતો જ નથી. ૨૩

શુદ્ધસીંધુ નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ
पार्थिवप्रत्यङ्गुलीनां तु कण्ठरा याऽनिलादिता ।
सक्त्रोः क्षेपं निगृहीयाद्गृध्रसीति हि सा स्मृता ॥૨૪॥
પગની પાનીઓ તથા આંગળીઓની ધ્રુવો પીડેલી કંઠરા (મોઢી નસ), સાથજોનાં હાલવા-ચાલવાને રોગી દે, તે રોગ ગૃધ્રસીં કહેવાય છે. (વાયુએ કરેલી અને વાયુ તથા કફ એ બન્નેએ કરેલી-એમ ગૃધ્રસીં બે પ્રકારની થાય છે.) ૨૪
વિશ્વાચીનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ
तलप्रत्यङ्गुलीनां तु कण्ठरा बाहुपृष्ठतः ।

વાહોઃ કર્મલયકતી વિશ્વાચીતિ હિ સા સ્મૃતા ॥૨૫॥
બાહુના અથવા બન્ને બાહુઓના પૃષ્ઠભાગથી માંડીને હાથનાં તળાને લાગતી આંગળીઓની જડી નસ, વાયુથી પીડાઈ બાહુના અથવા બન્ને બાહુઓના કામને કાય કરી નાખે છે, એ રોગ વિશ્વાચી કહેવાય છે. ૨૫

કોષ્ઠકશિરનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ
वातशोणितजः शोफो जानुमध्ये म्हारुजः ॥
शिरः क्रोष्टुकर्षं तु स्थूलः क्रोष्टुकमूर्द्धवत् ॥૨६॥
વાયુ તથા રુધિરથી અથવા વાતરક્તનામના રોગથી ગોઠણના મધ્યમાં શિયાળિયાના માથા જેવો જડો તથા જીંચો અને મોટી પીડાવાળો જે સોજે થાય છે, તે કોષ્ઠકશિર કહેવાય છે. ૨૬

ખજાતનાં અને પંચુપાતનાં નિદાન,
સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ
वायुः कठ्या स्थितः सक्त्रः कण्ठरामाक्षिपेद्यदा ।
खजस्तदा भवेजन्तुः पङ्क्तुः सक्त्रोर्द्वयोर्विधात् ॥૨७॥

૧ ગૃધ્રસીંને સાપેટિકા કહે છે. આ પવ વાત-વ્યાધિ છે પ્ર.

૨ આ રોગને અર્ધ-જડીસ કહે છે, જેમાં વિશેષે સામગ્રી હોય છે.

આ સર્વ રોગમાં બધા સામગ્રીયો હોય ત્યાં પ્રથમ ચોક્કસ નિદાન કરવું કે દોષ સામ છે કે નિરામ છે. જેવી પ્રથમ સામની લક્ષણચિકિત્સા કરવાની સમજ પડે. પ્ર.

કમરમાં રહેલો વાયુ કમરથી તે ધૂંટી સુધીના ભાગની કંડારા(મોટી નસ)ને જ્યારે ખેંચે છે (ચાલવા વગેરેમાં કંપાવે છે), ત્યારે માણસ ખંજ (લેલો) થઈ જાય છે. આ રોગ ખંજવાત કહેવાય છે. કમરમાં રહેલો વાયુ બન્ને પગની કમરથી તે ધૂંટી સુધીની કંડારાઓને ખેંચી બન્ને સાથળોની ઢિયાને અટકાવી દે, તે રોગ પંચુવાત કહેવાય છે. ૨૭

કલાયખંજનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ પ્રકામન્વેષતે યસ્તુ લજ્જભિય ગચ્છતિ ।
કલાયલ્લંઘનં તં વિદ્યાન્મુક્તસંધિપ્રવંચનમ્ ॥૨૮॥

માણસ વાયુથી પીડાઈને ચાલવાની શક્તિ ધારી કંપે તથા જાણે લુલકાતો હોય એવો દેખાય અને સાંધાઓનાં બંધનોની શિથિલતા થઈ જાય, તે માણસને કલાયખંજ નામનો રોગ પ્રાપ્ત થયો સમજવો. (ચાલવા ભાગતી વખતે કંપ થયો તથા લુલકાતા જેવું દેખાયું, એટલી ખંજવાતથી કલાયખંજતાની જુદાઈ છે. 'કલાયખંજ' નામ, અર્થને અનુસરીને નહિ દેવાથી ઔગિક નથી, પણ ૩૯ છે એમ સમજવું.) ૨૮

વાતકંઠકનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ ન્યસ્તે તુ વિપમે પાદે રુજઃ કુર્યાત્સમીરણઃ ।
વાતકન્ટક इत्येप विज्ञेयः सुदुष्कात्रितः ॥૨૯॥
પગ વિપમ રીતે સુકાઈ જતાં પગની પિંડીના સાંધામાં રહેલો વાયુ જે પીડાને ઉત્પન્ન કરે છે, તે પીડા વાતકંઠક કહેવાય છે. ૨૯

પાદદાહનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ પાદયોઃ કુસ્તે દાહં પિત્તાસુક્ષ્મહિતોઽનિલઃ ।
વિશેષતથંક્રમતઃ પાદદાહં તમાદિશત્ ॥૩૦॥
પિત્ત તથા અધિરથી સંયુક્ત થયેલો વાયુ બન્ને પગમાં દાહ કરે છે અને પગથી ચાલવાના સમયમાં વિશેષ દાહ કરે એ રોગ પાદદાહ

કહેવાય છે. ૩૦

પાદદર્પનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ હૃષ્યતશ્ચરણો यस્ય મગતશ્ચ પ્રસુપ્તન્ત્ ।
પાદદર્પઃ સ વિજ્ઞેયઃ કફવાતપ્રકોપજઃ ॥ ૩૧ ॥

કંઈથી સંયુક્ત થયેલો વાયુના પ્રકાપને લીધે બન્ને પગ ચોમાંચવાળા, અંદર ઠંડીવાળા અને જાણે સ્પર્શના જ્ઞાનથી રહિત જ હોય એવા થઈ જાય છે, એ રોગ પાદદર્પ કહેવાય છે. ૩૧

અંસરોપનાં તથા અપખાહુકનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ અંમદંશસ્થિતો વાયુઃ શ્લોષપિત્તવાંસબન્ધનમ્ ।
શિરાસ્ત્વાકુશ્ચ તત્રસ્થો ઝનયત્પપવાહુકમ્ ॥૩૨॥

ખાહુની ટાચના સમીપના પ્રદેશમાં રહેલો વાયુ ત્યાંના કંઈને સકંવી નાખે છે, એ રોગ અંસરોપ કહેવાય છે. ખાહુની ટાચના સમીપના પ્રદેશમાં રહેલો વાયુ ખાહુની શિરાઓને સંકાચી નાખે છે, તે રોગ અપખાહુક કહેવાય છે.

આધિર્થ(ખહેરાપણ)નાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ યદા શ્વરવહં સ્રોતો વાયુરાવૃત્ય તિષ્ઠતિ ।
શુદ્ધઃ, શ્લેષ્માન્વિતો વાપિ વાધિર્થં તેન જાયતે ॥

જ્યારે શુદ્ધ (કેવળ) અથવા કંઈસંયુક્ત વાયુ કાનના શબ્દવાહી સ્રોતને રોટી દે છે ત્યારે ખહેરાપણ થાય છે, એ આધિર્થ કહેવાય છે. (અધિર કે પિત્તથી સંયુક્ત થયેલો વાયુ કાનના શબ્દવાહી સ્રોતને રોટી દે, તો તેથી પણ આધિર્થ થાય છે આ રોગ ઉત્તરતંત્રના ૨૦ મા અધ્યાયના ૫ મા વિપયમાં પણ કહેવામાં આવશે.) ૩૩

કર્ણશૂળનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ દનુચ્છશ્ચિરોગ્રીયં यस્ય મિન્દ્રિજિનાનિલઃ ।
કર્મયોઃ કુસ્તે શૂલં કર્ણશૂલં તદુચ્યતે ॥ ૩૪ ॥
પ્રતિવોમ ગતિ કરતો વાયુ જાણે હડપચી, લમણાં, માથું તથા ટાંકને ભેદી નાખતો

હોય એવી રીતે કાનમાં શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે, એ રોગ કર્ણશૂળ કહેવાય છે. (આ રોગ ઉત્તર-તંત્રના ૨૦ મા અધ્યાયના ત્રીજા વિષયમાં પણ કહેવામાં આવશે.) ૩૪

મૂક, મિન્મિન તથા ગદ્ગદનાં નિદાન,
સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ

આવૃત્ય વાયુઃ સરુપો ધમનીઃ શઙ્ખવાહિનીઃ ।
નરાન્કરોત્યક્રિયકાન્મૂકમિન્મિનગદ્ગદાન્ ॥૩૫॥

કંઈથી સંયુક્ત થયેલો વાયુ શઙ્ખને ચલાવનારી ધમનીઓનું આવરણ કરી નાખીને (ધમનીઓને રોષ્ટ્રી દર્શને) બોલવાની ક્રિયામાં અડચણ કરનારા મૂક, મિન્મિન તથા ગદ્ગદ એ ત્રણ રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. (તમામ મૂંગા-પણું, કાલાપણું એ મૂક કહેવાય છે. ગૂંગણી રીતે એટલે જમાં અક્ષરો નાકમાંથી બોલવામાં આવે એવું બોલનારપણું એ મિન્મિન કહેવાય છે અને પંદાને તથા વ્યંજનોનો જમાં લોપ થઈ જાય, એવું અનકૂટ બોલનારપણું એ ગદ્ગદ કહેવાય છે. જોકે આ ત્રણે રોગોનું સ્થાનક એક જ છે, તોપણ દોષના વધારા-ઘટાડા ઉપરથી અથવા પ્રારબ્ધતા યોગ ઉપરથી એ રોગોનો ભેદ થાય છે, એમ સમજવું.) ૩૫

તૂનીવાતનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ
અથો યા વેદના યાતિ વર્ચોમૃત્તાશયોસ્થિતા ।

મિન્દન્તીર ગુદોપસ્થં સ તૂનીત્વપદિચ્યતે ॥૩૬॥

વાયુના પ્રકોપથી, વિષાના સ્થાનકથી તથા મૂત્રાશયથી જોડેલી અને જાણે ગુદાને તથા ઉપસ્થાને (લિંગને અથવા યોનિને) ભેદી નાખતી હોય એવી જે વેદના નીચે જતી હોય તે તૂની કહેવાય છે. ૩૬

પ્રતિતૂનીનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ
ગુદોપસ્થોસ્થિતા સૈવ પ્રતિલોમવિસર્પિણી ।

વેગઃ પક્કાશયં યાતિ પ્રતિતૂની તુ તા સ્મૃતા ॥૩૭॥

વાયુના પ્રકોપને લીધે જે વેદના ગુદામાંથી

તથા ઉપસ્થમાંથી જોડી જાયે તૂનીને ઉત્પન્ન થતા અને ઉપશમ પામતા વેગથી વારંવાર પક્કાશયમાં જાય, તે વેદના પ્રતિતૂની કહેવાય છે. ૩૭

આધ્માનનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ
સાટોપમત્યુગ્રસ્તમાધ્માતમુદરં મૃશમ્ ।

આધ્માનમિતિ જાનીયાદ્ધોરં વાતનિરોધજમ્ ॥૩૮॥

અધોવાયુના નિરોધને લીધે પેટ ગડગડાટ-વાળું, અત્યંત ઉચ્ચ પીડાવાળું અને પવનથી ભરાયેલી ધમણની પેઠે અત્યંત ફૂલેલું થઈ જાય છે, એ કટકારી રોગ આધ્માન કહેવાય છે. ૩૮

પ્રત્યાધ્માનનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ
નિમુક્તપાર્શ્વહૃદયં તદેવામાશયોસ્થિતમ્ ।

પ્રત્યાધ્માનં વિજાનીયાત્કફવાકુલિતાનિલમ્ ॥૩૯॥

વાયુ, કંઈથી વ્યાકુળ થવાને લીધે (રોઠાઈ જવાને લીધે) પડખાંચી તથા હૃદયને ઊંડી દર્શને થયેલું અને આભાશયમાંથી જોડેલું (નાભિના તથા સ્તનના મધ્યમાંથી જોડેલું) જે આધ્માન થાય છે, તે જ પ્રત્યાધ્માન કહેવાય છે. ૩૯

વાતાધીકાનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ
અધીલાવદ્ધનં પ્રન્થિમૂર્ચમાયત્તમુજ્જતમ્ ।
વાતાધીલાં વિજાનીયાદ્દહિર્માર્માવરોધિનીમ્ ॥૪૦॥

નાભિની નીચે લંબગોળ પથરા જેવી ઘાટી, જંચી તથા જંચેના ભાગમાં વિસ્તારવાળી જે સ્થિર અથવા અંચળ ગાંઠ, વાયુના પ્રકોપથી થાય છે, તે વાતાધીલા કહેવાય છે. આ ગાંઠ લિંગ, યોનિ તથા ગુદાને રોષ્ટ્રી દે છે કે જથી વિષા, મૂત્ર અને અધોવાયુનો રોધ થાય છે. (પિત્તે કરેલી કે કફે કરેલી અધીલા હોતી નથી, એટલા માટે આ સ્થળમાં 'વાતાધીલા' એ તાગ જ સમજવું, પણ તેમાં વાત શઙ્ખને વ્યાવર્તક સમજવો નહિ. ૪૦.

પ્રત્યષ્ઠીલાનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ
 એનામેવ રુજાયુક્તાં વાતવિષ્મૂરોચીનીમ્ ।

પ્રત્યષ્ઠીલામિતિ વદેજઠરે તિર્યગુત્થિતામ્ ॥ ૪૧ ॥

યાયુના પ્રકાપને ક્ષીણે અધોનાથુ, વિષ્ણુ તથા
 મૂત્રને રોકનારી અને વેદના કરનારી જે અષ્ઠીલા
 પેટમાં આડી ઉત્પન્ન થઈ હોય, તે પ્રત્યષ્ઠીલા
 કહેવાય છે. ૪૧

અધ્યાય ૨ એ

ઉપક્રમ

અઘાતોડ્ઝસાં નિદાનં વ્યાઘ્ર્યાસ્યામઃ । યથો
 વાચ મગાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'અર્થો-
 નિદાન' નામના અધ્યાય તુ તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન
 કરીયું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની
 પાસે કહેલું છે. ૧

અરણાના લેહા, નિદાનો અને સંપ્રાપ્તિ
 પદ્યર્થાસિ ભવન્તિ વાતપિચક્રફળોણિતસંનિ-
 પાતિઃ સહજાનિ ચેતિ ॥

તરાનાત્મવતાં યથોક્તઃ પ્રક્રોપણૈર્નિરુદ્ધાધ્ય-
 શનસ્ત્રીપસન્નોત્ક્રુદ્ધાસનપૃષ્ઠયાનવેગમિધારણાદિભિ-
 વિશેષેઃ પ્રકૃપિતા દોષા દુઃશો દ્વિશઃ સમસ્તાઃ
 યોગિતસહિતા વા યથોક્તં પ્રસૃતાઃ પ્રધાનધમનીર-
 નુપપદ્યાઽધો ગત્વા ગુદમાગમ્યપ્રદ્ય વલીર્માસપ્ર-
 રોહાજનયન્તિ વિશેષતો મન્દાગ્રિસ્તવા તુળક્રાંતો
 પલ્લોઘ્રમ્નાદિભિઃ શીતોદકસંસ્પર્શનાદા કન્દાઃ

૧ જેમ અરના ફનકામા વાત બચાવે છે અને
 કંઈક લાગે છે, જોકે તે નાથ છે તેમ જ આત્મમા
 રહેનારો યામુ જ પ્રત્યષ્ઠીલામા છે પ્ર.

૨ અરણાના કારણે તથા લક્ષણો વગેરેના કથન
 વિષેને.

અરિવર યનોતિ इति अर्थः । જે દુરમનની માફક
 મારી નાખે તે અર્થ. અર્થ એ શિગઓના ફેલા બળા
 નથી પણ અપાયોના અકુરે છે આ બધા કરે વ્યાધિ
 છે, કારણ કે તેથી ઝાડા અને પેશાબ ન થયે તેકાય છે પ્ર.

પરિવૃદ્ધિમાસાદયન્તિ તાન્યર્શસીત્યાચક્ષતે ॥ ૨ ॥

વાયુ, પિત્ત, કફ એ ત્રણે દોષોથી, રધિર,
 સંનિપાત અને સ્વભાવથી એમ છ પ્રકારના અરશો
 થાય છે.

અગ્નિતે દ્રિય લોકોને સૂત્રસ્થાનના ત્રણપ્રશ્ન
 નામના ૨૧ મા અધ્યાયના ૧૩ મા વિષયમાં
 કહેલા ક્રોધ, શોક, બળવાન સાથે વિશેષ તથા
 દિવસની નિદ્રા વગેરે પ્રકાપણોથી અને વિરુદ્ધ
 ભોજન, અશુભમાં ભોજન, અત્યંત સ્ત્રીસંગ,
 શુદાને પાનીથી દબાવીને બેસનાની ટેવ અથવા
 ઉભડક બેસવાની ટેવ, ઘોડા તથા જાંટ વગેરેની
 પીઠ ઉપર બેસીને પથ કરવો અને વિષા તથા
 મૂત્ર વગેરેની હાજતો રોકવી વગેરે વિશેષોથી
 પ્રકૃપિત થયેલા એક એક દોષ અથવા બધા
 કે ત્રણે દોષો અથવા પિત્ત જેવા જ પ્રકારવાળું,
 દોષથી સંયુક્ત થયેલું રધિર સૂત્રસ્થાનના ૨૧
 મા અધ્યાયના ૧૪ મા વિષયમાં કહ્યા પ્રમાણે-
 વનવાપૂર્વક પ્રસાર પામી, વિષાતું વહન કર-
 નારી વમનીઓમાં પ્રાપ્ત થઈ, નીચે જઈ શુદામાં
 આવી, શુદાની વળીઓને કૃપિત કરી, માંસના
 અંકુરોને ઉત્પન્ન કરે છે. એ અંકુરો મંદ અગ્નિ-
 વાળા પુરુષને અત્યંત થાય છે. એ માંસના
 કંદ જેવા અંકુરો તુલ્ય કાષ, પથ્થર, ટેકા કે
 વસ્ત્ર વગેરેના સંયોગ થવાથી અથવા શીત બળ-
 નો અર્પ થવાથી વૃદ્ધિ પામે છે એ અંકુરોને
 વેધો અરશ કહે છે. (જે બે દોષોના સંયોગ-
 વાળા અરશો વિશે આ અધ્યાયના ૧૮ મા વિષય-
 માં જુઓ.) ૨

શુદાનુ તથા શુદાની વળીઓનું વ્યાખ્યાન
 તત્ર સ્ફૂર્ણપ્રતિવદ્મપદ્મપ્રજ્જાશ્નુલં ગુદમાહ-
 સ્તસ્મિન્ વલયસ્તિસોઽપ્યદ્ધાક્ષિલાન્તરભૂતાઃ પ્રગ-
 હ્ણી નિસર્જની સંસ્પર્ણી ચેતિ ચતુરજ્જલાયતાઃ સર્ગ-
 સ્તિર્યંગેશ્ચાક્ષુલોચ્છિન્નાઃ ॥

શઙ્ખાવર્તનિભાશ્ચાપિ હ્યુપર્યુપરિ સંસ્થિતાઃ ।
ગજતાલુનિભાશ્ચાપિ વર્ણતઃ સંપ્રકીર્તિતાઃ ॥
રોમાન્તેમ્યો યવાધ્યર્દ્ધો ગુદોઘ્નઃ પરિકીર્તિતઃ ॥
પ્રથમા તુ ગુદોઘ્નાદ્દ્વલ્લુમાત્રે ॥૩॥

સ્થૂળ આંતરડું કે જે ગુદાંત્ર કહેવાય છે, તેની સાથે ગુદા બોડાયેલી છે અને તે સાડાચાર આંગળના પ્રમાણવાળી કહેવાય છે. એ ગુદામાં પ્રવાહણી,^૧ વિસર્જની,^૨ અને સંવ્રણી^૩ એ નામની ત્રણ વળીઓ છે અને તેઓ એક એકની ઉપર રહેલી છે. ગુદાનો હોઠ કે જે રોમાવલિના અંતની ઉપર અડધા આંગળનો છે, તેની ઉપર એક આંગળને છેડે પહેલી વળી; તેની ઉપર હોઠ આંગળને છેડે બીજી વળી અને તે બીજી વળીની ઉપર હોઠ આંગળને છેડે ત્રીજી વળી છે. ગુદાના હોઠનું અને ત્રણ વળીઓનું એકંદર અંતર સાડાચાર આંગળનું છે, કે જેથી ગુદા સાડાચાર આંગળની કહેવાય છે. સધળી વળીઓ ચાર આંગળ લાંબી છે, એક આંગળની આડી જોંઘાઈ વાળી છે, શંખના આવર્તોના જેવા આકારવાળી છે અને હાથીના તાળવાના જેવા વર્ણવાળી છે. પહેલી વળી ગુદાના હોઠથી એક આંગળ દૂર છે.

અરશોનાં પૂર્વરૂપ તથા સામાન્ય લક્ષણ

તેણાં તુ ભવિષ્યતાં પૂર્વરૂપાણિ-અગ્રે ન શ્રદ્ધા કચ્છાત્પક્તિરમ્લિકા સવિયમનનમાટોપઃ કાર્યમુદ્ગારવાહુલ્યમશ્ણોશ્ચ શ્યયધુરન્ત્રકૂજનં ગુદપરિકર્તનમુંશઙ્ખા-માણ્ડુરોગગ્રહણીદોષશોષાણાં કાસધ્વાસૌ ચલહાનિર્ધ્રમસ્તન્દ્રા નિદ્રેન્દ્રિયદૌર્બલ્યં ચ । જાતેષ્વેતાનિ રૂપાણિ પ્રવ્યક્તરાણિ ભવન્તિ ॥૪॥

૧ વિષાને બહાર કાઢવા માટે જોર કરનારી જે વળી છે, તે પ્રવાહણી કહેવાય છે

૨ વિષાને બહાર કાઢનારી જે વળી છે, તે વિસર્જની કહેવાય છે

૩ વિષા નીકળી ગયા પછી ગુદાને બાંડી રેનારી જે વળી છે, તે સંવ્રણી કહેવાય છે.

અરશો થવાના હોય ત્યારે અત્ર ઉપર અરચિ થાય છે, બાધેલું અત્ર માંડ માંડ પડે છે, ખાટા ઝોડકાર આવે છે, સાથળોમાં ગ્લાનિ થાય છે, પેટમાં ગડગડાટ થાય છે, શરીર ફૂલણું થઈ જાય છે, ઝોડકાર ધણા આવે છે, આંખો પર સોજો થાય છે, આંતરડાંઓમાં અવાજ થાય છે, ગુદામાં વાઢકાપ થયા જેવી વ્યથા થાય છે, ખાંસી આવે છે, શ્વાસ થાય છે, બળની હાનિ થાય છે, શ્રમ થાય છે, તંદ્રા થાય છે, નિદ્રા વધે છે, ઇંદ્રિયોમાં નબળાપાનું થાય છે અને પાંડુરોગ, ઘડણી-હોપ તથા શોષ ઉત્પન્ન થયાની શંકા થાય છે. જ્યારે અરશો ઉત્પન્ન થાય ત્યારે એ સધળાં લક્ષણો અત્યંત સ્પષ્ટ થાય છે. ૪

વાયુથી થયેલા અરશોનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો

તત્ર મારુતાત્પરિશુષ્કારુણ્યગ્નાનિ વિપમમ-ધ્યાનિ કદમ્બપુષ્પતુષ્ણિકેરીનાડીપુલુહ્વચીમુલાકુ-તીનિ ચ ભવન્તિ । તેરુપહતઃ સશ્લં સંહતમુપવેશ્યતૈ કદીપ્તપ્રપાર્થમેઘગુદનાભિપ્રદેશેષુ ચાસ્ય વેદના ગુલ્માષ્ટીલાઙ્ગીહોદરાણિ ચાસ્ય તન્નિમિત્તાન્યેવ ભવન્તિ, કૃષ્ણત્વઙ્ગુલ્મનયનદઙ્ગુલનવદનમૂત્રપુરીપથ પુરુષો ભવતિ ॥૫॥

વાયુથી થયેલા અરશો આવ વગરના હોય છે, કાંઈક રાતા વર્ણવાળા હોય છે, નીચાંડિયાં મધ્યોવાળા હોય છે અને કંઠબંધનાં પુષ્પો જેવી, જંગલી કપાસની ઢાંડલીના મુખ જેવી કે સોયના મુખ જેવી આકૃતિઓવાળા હોય છે. એ અરશોથી ઉપહત થયેલા માણસને શૂળ નીકળી નીકળીને કઠણ દસ્ત આવે છે; કમર, પીઠ, પડખાં, લિંગ, ગુદા તથા નાભિમાં વેદના થાય છે, અરશોને લીધે જ ગુલ્મ, અષ્ટીલા, બરલનું દરદ તથા ઉદરોગ થાય છે અને એ માણસની ત્વચા, નખો, નેત્રો, દાંતો, મોઢું, મૂત્ર અને વિષા શ્યામ થઈ જાય છે.

પિત્તથી થયેલા અરશોનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો.

પિત્તાત્તીલાગ્રાણિ તનૂનિ વિસર્પીણિ પીતાવમા-
સાનિ યક્તપ્રકાશાનિ શુક્લચિહ્વાસંસ્થાનાનિ યવ-
મધ્યાનિ જલોક્ષોવક્ત્રસદૃશાનિ પ્રક્લિન્નાનિ ચ ભવન્તિ
તૈરુપહતઃ સદાહં સરુધિરમતિસાર્યતે જ્વરદાહપિપાસા-
મૂર્છાશ્વાસ્યોપેદ્રવા ભવન્તિ પીતત્વજ્નનયનનદશન-
વદનમૂત્રપુરીષથ પુરુષો ભવતિ ॥૬॥

પિત્તથી થયેલાં અરશો શ્યામ અગ્રોવાળાં,
મૂળમાં તથા અંતમાં પાતળાં, પ્રસાર પામનારાં,
પીળાં અવભાસવાળાં, જમણા પડખાની ગાંઠ
જેવા વર્ણવાળાં, પોપટની જીભ જેવી આકૃતિ-
વાળાં, જવની પેઠે બાંધાં મધ્યોવાળાં, જળોના
મેઢા જેવાં અને કલેદના સ્નાપવાળાં હોય છે. એ
અરશોથી ઉપહત થયેલા માણસને બળતરા થઈ-
થઈને લોહીવાળો પાતળો ઝાડો આવ્યા કરે છે.
જ્વર, દાહ, તરસ તથા મૂર્છા; એ ઉપદ્રવો થાય
છે અને એ માણસનાં ત્વચા, નખો, નેત્રો, દાંતો,
મેઢું, મૂત્ર તથા વિષ્ણુ પીળાં થઈ જાય છે. ૬

કફથી થયેલાં અરશોનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો.

શ્લેષ્મજાનિ ચેતાનિ મહામૂલાનિ સ્થિરાણિ
વૃત્તાનિ લિંગાનિ પાણૂનિ કરીરપનસાસ્થિગોસ્ત-
નાકારાણિ ન મિથન્તે ન સ્રવન્તિ કણ્ઠ્ઠજ્જુલાનિ ચ
ભવન્તિ તૈરુપહતઃ સશ્લેષ્માળમનર્ણ માંસધાવનપ્રકા-
શમતિસાર્યતે શોકશીતજ્વરારોચકાવિપાકશિરો-
ગૌરવાણિ ચાસ્ય તન્નિમિત્તાન્યેવ ભવન્તિ શુક્લત્વજ્-
નલનયનદશનવદનમૂત્રપુરીષથ પુરુષો ભવતિ ॥૭॥

કફથી થયેલા અરશો શ્વેત, મેઢા મૂળવાળા,
કઠણ, ગોળ, સ્તિમ્બ, ધૂસર વર્ણવાળા, ઠેરડા
જેવા, ફણસના ઠણિયા જેવા કે ગાયના આંચળ
જેવા આકારવાળા હોય છે. તે ભેદાત નથી, સવતા
નથી અને ઘણી અરજવાળા હોય છે. એ અરશોથી
ઉપહત થયેલા માણસને કફવાળો, ઝાઝો તથા
માંસના ઘોણ જેવો પાતળો ઝાડો આવ્યા કરે

છે. એ અરશોને લીધે જ સોજ, શીતજ્વર,
અરુચિ, અઞ્જનું નહીં. પાકવું અને માથાનું
ભારેપણું એ ઉપદ્રવો થાય છે. એ માણસનાં
ત્વચા, નખો, નેત્રો, દાંતો, મેઢું, મૂત્ર તથા વિષ્ણુ
સફેદ વર્ણવાળાં થઈ જાય છે. ૭

રુધિરથી થયેલા અરશોનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો.

રક્તજાનિ ન્યગ્રોધપ્રરોહવિદ્રુમકાકળાન્તિકા-
ફલસદૃશાનિ પિત્તલક્ષણાનિ ચ યદાવગાહપુરીષ-
પ્રપીઢિતાનિ ભવન્તિ તદાત્યર્થ દુષ્ટમનસ્પ્રસૂતસહસા
વિસૃજન્તિ તસ્યૈવાતિપ્રવૃત્તૌ શોણિતાતિયોગોપદ્રવા
ભવન્તિ ॥૮॥

રુધિરથી થયેલા અરશો વડવાઈએ જેવા,
પરવાળાં જેવા કે ચણેાઈ જેવા વર્ણવાળા હોય
છે અને ઉપર પિત્તથી થયેલા અરશોનાં જ લક્ષણો
કહ્યાં તે લક્ષણોવાળા હોય છે. એ અરશો જ્યારે
દંઢ વિધાથી દબાય છે, ત્યારે તુરંત જ અત્યંત
ક્રુષ્ટ તથા ઝાઝો રુધિરનો સ્નાપ કરે છે. એ રુધિરની
અત્યંત પ્રવૃત્તિ થતાં તે માણસને રુધિરના અતિ
સ્નાવથી થનારા આક્ષેપક વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે. ૮
ત્રણે હોપથી થયેલા અરશોના વિશિષ્ટ લક્ષણો.
સંનિપાતજાનિ સર્વદોષલક્ષણયુક્તાનિ ॥૯॥

સન્નિપાતથી એટલે ત્રણે હોપોના સંયોગથી
થયેલા અરશો ઉપર કહેલાં ત્રણે હોપોનાં લક્ષણો-
વાળા હોય છે. ૯

સ્થલાવથી થયેલા અરશોનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો.

સહજાનિ દુષ્ટશોણિતશુક્રનિમિત્તાનિ તેષાં
દોષત એવ પ્રસાધનં કર્તવ્યમ્. વિશેષતઃશ્વાપદુર્દર્શનાનિ
પરુષાણિ પાણૂનિ દારુણાન્યન્તર્મુલાનિ. તૈરુપદ્રુતઃ
ક્રુશોઽપ્પશુભિર્રાસન્તતગાત્રોઽપ્પ્રમજઃ-ક્ષીણરેતાઃ
ક્ષામસ્વરઃ ક્રોધનોઽપ્પામિપ્રાણઃ પરમલસથ તથા
પ્રાણશિરોઽશ્વિનાસાશ્રયણરોગવાનસતતમન્ત્રકૂઝાટો-
પહ્લદયોપલેપારોચકપ્રભૃતિભિઃ પીડ્યતે ॥૧૦॥

૧ વાણ કે કફ કારણરૂપ થયા હોય, તે એવાના
લક્ષણો જણાવ્યાં આવે છે.

સ્વાભાવિક એટલે શરીરના જન્મની સાથે જ થયેલા અરશો માતાના રજના દોષથી અને પિતાના વીર્યના દોષથી થયેલા દોષ છે, માટે તેઓની ચિકિત્સા રજના તથા વીર્યના દોષ ઉપર અથવા તેઓમાં પોતામાં જે દોષ એવામાં આવતો દોષ, તે દોષ ઉપર ધ્યાન આપીને કરવી. વિશેષે કરી આ સ્વાભાવિક અરશો અંદરના વિદ્રધિઓની પેઠે એવાને અસંકય, કઠણ, જૂખરા વર્ણવાળા, અત્યંત દુઃખ દેનારા અને અંદર મોઢાવાળા દોષ છે. આ અરશોથી પીડાતો માણસ કૃશ શરીરવાળો, અલ્પ જન્મનારો, નસોથી વ્યાપ્ત થયેલા શરીરવાળો, અલ્પ પ્રજવાળો, ક્ષીણ વીર્યવાળો, ક્ષીણ સ્વરવાળો, કોપી, અલ્પ અસિ-વાળો, અલ્પ પ્રાણવાળો, અત્યંત આજસુ અને નાક, માથું, નેત્રો તથા કાનના રોગોવાળો દોષ છે. એ માણસ આંતરડાંનો અવાજ, પેટનો ગડગડાટ, છાતીનું કફથી લેપાઈ રહેવું અને અરોચક વગેરે રોગોથી પણ નિરંતર પીડાય છે. ૧૦ અરશોની સામાન્ય રીતે સાધ્યતા તથા અસાધ્યતા મવતિ ચાત્ર ॥

બાહ્યમધ્યવલિસ્થાનાં પ્રતિકુર્યાદ્ધિપમ્વરઃ ।

અન્તર્વલિસમુત્થાનાં પ્રત્યાસ્થાયાચરોલ્કિયામ્ ॥૧૧

આ વિષયમાં જગવાન ધન્ય તરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે : ‘અરશો સંવરણી કે વિસર્જની નામની વળીઓમાં રહ્યા દોષ, તો ઉત્તમ વેધે તેઓની ચિકિત્સા કરવી; પણ જો પ્રવાહણી નામની વળીમાં રહ્યા દોષ, તો તેઓ ઘણું કરી અસાધ્ય છે એટલા માટે ચિકિત્સા કરવાની ના પાડીને પછી રોગી વગેરેનો આગ્રહ જણાય તો ચિકિત્સા કરવી.’ ૧૧

લિંગમાં થયેલા અરશોનાં નિદાન,

સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ

પ્રકુપિતાસ્તુ દોષા મેઢમભિપ્રપન્ના માંસશોષિતે પ્રદૃષ્ય કણ્ઠં જનયન્તિ, તતઃ કણ્ઠ્યનાત્કથં સમુપજા-

યતે, તસ્મિન્નયતે દુષ્ટમાંસજ્ઞાઃ પ્રરોહાઃ પિચ્છિલરુધિ-રસાવિણો જાયન્તે કૂર્ચકિનોઽમ્પન્તરમુપરિણાદા, તે તુ શેષો વિનાશયન્ત્યુપપન્નિ ચ પુંસ્ત્વમ્ ॥૧૨॥

પ્રકુપિત થયેલા દોષો લિંગમાં આવી, માંસ તથા રધિરને દુષિત કરી, અરજ ઉત્પન્ન કરે છે; (અરજને ક્ષીણ) ખંજવાળવાથી લિંગમાં ક્ષત થાય છે અને તે ક્ષતમાં દુષ્ટ માંસના અંકુરો થાય છે. મણિની અંદર કે બહારની ચામડીમાં ઉત્પન્ન થયેલા એ અંકુરો ચીકણા લોહીનો આવ કરે છે અને ઝીણા તથા લાંબા તંતુઓવાળા દોષ છે. આ અંકુરો લિંગનો વિનાશ કરે છે અને પુરપત્તને પણ નાશ કરે છે. ૧૨

યોનિમાં થયેલા અરશોનાં નિદાન,

સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ

યોનિમભિપ્રપન્નાઃ સુકુમારાન્દુર્ગન્ધાન્ પિચ્છિ-લરુધિરસાવિણેષ્ટત્રાકારાન્કરીરાક્ષનયન્તિ ॥૧૩॥

પ્રકુપિત થયેલા દોષો યોનિમાં આવી કામળ, કુર્ચવાળા, ચીકણા તંતુઓવાળા, રધિરને સ્પર્શનારા અને છત્ર જેવા આકારવાળા દુષ્ટ માંસના અંકુરો ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૩

કાન, નેત્ર, નાક તથા મુખના અરશોનાં

નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણો

ત एवोर्ध્વમાગતાઃ શ્રોત્રાક્ષિપ્રાણવદનેષ્વર્ચાસ્યુ-પનિર્વર્તયન્તિ । તન્ન કર્ણજેષુ બાધિર્યં શૂલં પૂતિકર્ણતા ચ । નેત્રજેષુ વર્તમાવરોધો વેદના સ્ત્રાવો દર્શનનાશश्च । घ्राणजेषु प्रतिश्यायोऽतिमात्रं क्ष्वद्युः कृच्छ्रोच्छ्वा-सतापूतिनस्यं सानुनासिकवाक्यत्वं शिरोदुःखं । च । वक्त्रजेषु कण्ठोष्ठतालूनामन्यतमस्मिंस्તૈર્ગદ્ગદવા-क्यता रसाज्ञानं मुखरोगाश्च भवन्ति ॥૧૪॥

પ્રકુપિત થયેલા દોષો જોડે આવી કાન, નેત્ર, નાક તથા મુખમાં અરશો ઉત્પન્ન કરે છે.

૧ કાન કે અર્ધના ઢોળાવાથી વાયુની અનુસારત મનિ અવળી થાય છે, જે ધાનુએને સક્રી દે છે. ઘાટ, સકાનાથી પુરપત્તને નાશ થાય છે. પ્ર.

અરશો કાનમાં થયા હોય, તો બહેરાપણુ થાય છે, કાનમાં શણ નીકળે છે અને કાન દુર્ગંધયુક્ત થઈ જાય છે.

અરશો નેત્રમાં થયા હોય, તો પાંપણો ગેકાય છે, નેત્રોમાં વેદના થાય છે, સાવ થાય છે અને નેત્રોની બેવાની શક્તિ બંધ પડી જાય છે.

અરશો નાકમાં થયા હોય, તો પ્રતિશ્યાય, પ્રબલ ક્ષવથુરોગ, ઉગ્રવીસનું માંડ માંડ લેવાનું, પૂતિનસ્યરોગ, ગૂંગળા અક્ષરે બોલવાપણું અને માથાનું દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. (પ્રતિશ્યાય, ક્ષવથુ અને પૂતિનસ્યનાં લક્ષણો ઉત્તરતંત્રના ૨૨ માં તથા ૨૩માં અધ્યાયમાં જુઓ.)

અરશો મુખમાં થયા હોય તો કંઠ, હોઠ, કે તાળવામાંથી એક સ્થાનમાં રહેલા તે અરશોથી બોલવામાં ગદગદપણુ થાય છે, રસની ખબર પડતી નથી અને મુખના રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૪

અર્મકીલ નામના અરશનાં નિદાન,
સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ

બ્યાનસ્તુ પ્રકુપિતઃ શ્લેષ્મણં પરિમૃદ્ય વહિઃ
સ્થિરાણિ કીલ્બદર્શાસિ નિર્વર્તયતિ, તાનિ ચર્મ-
કીલાન્યર્શાસીત્યાચક્ષતે ॥૧૫॥

પ્રકુપિત થયેલો બ્યાનવાયુ કંદને સાથે લઈને શુદ્ધાના હોઠની બહાર અથવા ખીજ પ્રદેશોમાં પણ ત્યથાથી બહાર કઠણ અને ખીલા જવા આકારવાળા અરશો ઉત્પન્ન કરે છે. એ અરશોને વેદો અર્મકીલ કહે છે. (અર્મકીલ પણ માંસના અંકુર જેવો જ થાય છે, માટે તેને અરશોમાં ગણ્યો છે.) ૧૫

અર્મકીલમાં વાત આદિ દોષોની
પ્રબલતાનાં લક્ષણો

મરન્તિ ચાત્ર ॥

તેણે કીલેપુ નિસ્તોદો મારુતેનોપજાયતે ।

શ્લેષ્મણા તુ સર્વણંત્રં ગ્રન્થિત્વં ચ વિનિર્દિયેત્ ॥

પિત્તશ્ચોણિતજં રૌક્ષ્યં કૃષ્ણત્વં શુક્લતા તથા ।

સમુદીર્ણચરત્વં ચ ચર્મકીલસ્ય લક્ષણમ્ ॥૧૬॥

આ વિષયના શ્લેષ્ઠોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે - ‘અર્મકીલમાં જે વાયુ પ્રબળ હોય, તો તેમાં સોય લોકાયા જવી વેદના થાય છે. જે કંડ પ્રબળ હોય, તો અર્મકીલનો વર્ણુ શરીરના વર્ણુ જેવો જ થાય છે અને તે અર્મકીલ ત્રિયં જેવો થાય છે. જે પિત્ત કે રધિર પ્રબળ હોય, તો અર્મકીલમાં રક્ષતા, રચામતા, શ્વેતતા તથા અત્યંત કઠિનતા થાય છે.’ ૧૬

લિંગ વગેરે પ્રદેશોમાં થતા અરશોમાં વાયુ વગેરે દોષોનાં વિશિષ્ટ લક્ષણોનું જ્ઞાન

અર્શસાં લક્ષણં વ્યાસાદુક્તં સામાન્યતસ્તુ યત્ ।
તત્સર્વં પ્રાગ્વિનિર્દિષ્ટાત્સાધયેદ્વિપજાં વરઃ ॥૧૭॥

લિંગ વગેરે પ્રદેશોમાં થતા અરશોનાં સામાન્ય લક્ષણો વિસ્તારથી કહેવામાં આવ્યાં છે, પણ વાયુ આદિ દોષોનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો કહેવામાં આવ્યાં નથી, માટે ઉત્તમ વેદને તે લક્ષણો બાજવાની ઇચ્છા થાય, તો તેણે આ અધ્યાયના પાંચમા, છઠા, સાતમા, આઠમા તથા નવમા વિષયમાં જે જે લક્ષણો કહેવામાં આવ્યાં છે, તે લક્ષણો ઉપરથી આ અરશોમાં પણ વાયુ વગેરે દોષોનાં લક્ષણોની પરીક્ષા કરી લેવી ૧૭

ઓષધોની કષ્પના માટે અરશોમાં ખીજ દોષોના સંસર્ગનું નિરૂપણ

અર્શઃસુ દ્વયતે રૂપં યદા દોષદ્વયસ્ય તુ ।
સંસર્ગં તં વિજાનીયાત્સંસર્ગઃ સ ચ પદ્ધિઃ ॥૧૮

અરશોમાં જે બે દોષનાં લક્ષણો બેવામાં આવે, તો બે દોષનો સંસર્ગ થયેલો સમજવો. એ સંસર્ગ વાતપિત્તસંસર્ગ, વાતકંડસંસર્ગ, પિત્તકંડસંસર્ગ, વાતરધિરસંસર્ગ, પિત્તરધિરસંસર્ગ અને કંડરધિરસંસર્ગ; એમ છ પ્રકારનો થાય છે. ૧૮

અરશોની યાચ્યતા, કષ્ટસાધ્યતા અને અસાધ્યતા ત્રિદોષાણ્યલ્પલિજ્ઞાનિ યાગ્યાનિ તુ વિનિર્દિશેત્ ।
 દ્વન્દ્વજ્ઞાનિ ઢિતીયાયાં વલૌ યાન્યાશ્રિતાનિ ચ ॥
 કુચ્છસાધ્યાનિ તાન્યાહુઃ પરિસંવત્સરાણિ ચ ।
 સંનિપાતસમુત્થાનિ સહજાનિ ચ વર્જયેત્ ॥
 સર્વાઃ સ્પુર્વલ્પો યેષાં દુર્નામભિરુપદ્રુતાઃ ।
 તૈસ્તુ પ્રતિહતો વાયુરપાનઃ સંનિવર્તેત્ ॥
 તતો વ્યાનેન સંગમ્ય ડ્યોતિર્મૃદ્નાતિ દેહિનામ્ ॥૧૯

અરશો ત્રણે દોષોના ચિહ્નોવાળા હોય હતાં એ તેઓમાં એ ચિહ્નો અદ્ય હોય, તો તે અરશોને યાચ્ય કહેવા. એ દોષોના સંસર્ગથી થયેલા જે અરશો, ખીજી વળીમાં રધા હોય, તેઓને તથા જેઓની ઉત્પત્તિને એક વર્ષ વીતી ગયું હોય, તે અરશોને કષ્ટસાધ્ય કહેવા. જે અરશો ત્રણે દોષોનાં પૂરેપૂરાં ચિહ્નોવાળા હોય અથવા સ્વાભાવિક હોય તેઓને તો (ધણું કરી) અસાધ્ય સમજીને છોડી જ દેવા.

૫૦. જે માણસોની ત્રણે વળીઓ અરશોથી ઘેરાયેલી હોય, તે માણસોનો અપાનવાયુ અરશોથી પ્રતિઘાત પામીને બહાર નીકળતો નથી અને પછી વ્યાનની સાથે મળીને જઠરાગ્નિનું મર્દન કરી નાખે છે. (આમ થવાથી અરશો અસાધ્ય થઈ પડે છે અથવા આ પ્રમાણે થતી અગ્નિની મંદતા સ્વાભાવિક અરશોમાં ઉપદ્રવ-રૂપ હોય છે.) ૧૯

અધ્યાય ૩૭^૧

ઉપક્રમ

અથાતોઽમરીણાં નિદાનં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

યયોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥૧॥

હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘અમરી-

નિદાન’^૧ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીયું જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

પથરીના લેટા તથા નિદાનો

ચત્સોઽમર્યોં ભવન્તિ શ્લેષ્માધિઘ્નાનાસ્તદ્યથા શ્લેષ્મણા વાતેન પિત્તેન શુક્રેણ ચેતિ । ત્વાસંશોધ-
 નશીલસ્યાપથ્યકારિણઃ પ્રકુપિતઃ શ્લેષ્મા મૂત્રસંવૃ-
 ત્તોઽનુપ્રવિશ્ય વસ્તિમશ્મરીં જનયતિ ॥૨॥

કફ, વાયુ, પિત્ત અને વીર્યથી ચાર પ્રકારની પથરીઓ થાય છે. સધળી પથરીઓમાં કફ મૂળ-કારણ હોય છે; પણ વીર્યથી થયેલી પથરીમાં વીર્ય મૂળકારણ હોય છે. (કટલાક વેદો તો વીર્યની પથરીમાં પણ કફનું મૂળકારણ માને છે.)

વમનવિરેચનાદિકથી સંશોધન કરવાની આદત વગરના અને અપથ્ય કરનારા પુરુષોને પ્રકુપિત થયેલા કફ મૂત્રનો સંયોગ પામી, મૂત્રાશયમાં પ્રવેશ કરીને પથરી ઉત્પન્ન કરે છે. ૨

પથરીનાં પૂર્વરૂપ

તાસાં પૂર્વરૂપાણિ વસ્તિપીઢાઝ્રોચકૌ મૂત્ર-
 કુચ્છં વસ્તિશિરોમુક્ષકોષસાં વેદના કુચ્છાઞ્જરા-
 વસાદો વસ્તગન્ધિત્વં મૂત્રસ્યેતિ ॥

યથાસ્વં વેદનાવર્ણં દુષ્ટં સાન્દ્રમથાવિલમ્ ।
 પૂર્વરૂપેઽમનઃ કુચ્છાન્મૂત્રં સુજાતિ માનવઃ ॥૩॥

પથરી થવાની હોય ત્યારે મૂત્રાશયમાં પીઢા થાય છે, અન વગેરે ઉપર અરચિ થાય છે, મૂત્ર-સ્વામાં કષ્ટ થાય છે, એ કષ્ટથી મૂત્રાશયનો ઉપરનો ભાગ, વૃષણ તથા લિંગમાં આકર્ષણ થઈને વેદના થાય છે, જ્વર આવે છે, ગ્લાનિ થાય છે

માથવે જ્વર પછી અતિસાર પછી પ્રદણી એ વધાર્થ ક્રમ અગ્નિના રોચ ઉપર ઝોકવેલ છે. જ્વારે અહીં શ્વતત્ર પ્રધાન રાખી ઝોકવેલ છે. પ્ર.

૨ પથરીનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણોના કથન વિષેનો.

૧ નિદાનરથ નની અનુક્રમણિકા સ્વતંત્ર પ્રધાન ગણી ઝોકવેલી છે. ચરક્યા નિદાન અહીં ભુલું લાગશે.

અને મૂત્ર મોઢા બકરાના જેવી ગંધવાળું થાય છે. પથરીનું પૂર્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે માણસ જ દોષથી પથરી થવાની હોય, તે દોષને અનુસરતી વેદનાવાળું, તે દોષને અનુસરતા વર્ણવાળું, ઘાટું તથા મેઘુ મૂત્રરે છે અને તે પણ માંડ માંડ મૂત્રી શકે છે. ૩

સઘળા પ્રકારની પથરીઓનાં લક્ષણે.

અથ જાતાસુ નાભિરસ્તિસેનનીમેહનેષ્વતમ-
સ્મિન્મેહતો વેદના મૂત્રધારાસંગઃ સરુધિરમૂત્રતા
મૂત્રધિકારણં ચ ગોમેદરુપકાશમનાવિહં સત્સિદ્ધં
વિમુજ્જતિ ધાવનલહ્વનહ્વનશ્ચઘ્નયાનાધ્વગમનૈશ્વાસ્થ
વેદના ભરતિ ॥૪॥

જ્યારે પથરી થાય ત્યારે મૂત્રરવાના સમય-
માં નાભિ, મૂત્રાશય, સીવંશી અને લિંગમાંથી
એકમાં વેદના થાય છે, મૂત્રની ધારા અટકી
જાય છે, લોહીવાળું મૂત્ર નીકળે છે, મૂત્ર વીંખાઈ
જઈને આમતેમ પડે છે અને કાંઈ સમયે વાયુને
લીધે પથરી મૂત્રના માર્ગમાંથી ખસી જાય, ત્યારે
ગોમેદ નામના પીળા મણિ જેવા વર્ણવાળું તથા
રેતીવાળું સ્વચ્છ મૂત્ર નીકળે છે આ માણસને
ઢોડતાં, ઢેકતાં, પાણીમાં તરતાં, વાહનની પીઠ
ઉપર બેસીને ચાલતાં અને પથ કરતાં વેદના
થાય છે. ૪

કંઈ થયેલી પથરીના વિશિષ્ટ લક્ષણે.

તત્ત્વશ્લેષ્માદમરી શ્લેષ્મલમ્લમમ્યવહરતોઽયર્થ-
મુપલિપ્પાઘઃ પરિવૃદ્ધિ પ્રાપ્ય નસ્તિમુલમધિષ્ઠાય
સ્રોતો નિરુણદ્ધિ, તસ્ય મૂત્રપ્રતિઘાતાદાલ્યતે મિથતે
નિસ્તુલ્યત્વં જિવં વસ્તિગુરુઃ શીતશ્ચ ભવતિ । અગમરી
ચાત્ર શ્વેતા સ્નિગ્ધા મહતી કુકુટાન્ધપ્રતીકાશા મધુ-
કપુષ્પવર્ણા વા ભરતિ તાં શ્લેષ્મિકીમિતિ વિદ્યાત્ ॥૫॥

કંઈવરુંદ અન્ન ખાનારા માણસનો કંઈ તે
માણસના શરીરના અદરના ભાગને અત્યંત
ખરડી નાખી, નીચેના ભાગમાં અતિવૃદ્ધિ પામી,

મૂત્રાશયના મોઢામાં રહીને સ્રોતને રોક્ષી દે છે. આ માણસનું મૂત્રાશય મૂત્રના રોકાવાને લીધે
જાણે છેદી નખાતું હોય, મેદી નખાતું હોય
તથા સોથોથી ભોંકાતું હોય, તેવી વ્યથા પામે
છે, બારે થઈ જાય છે અને ટાકું થઈ જાય છે.
એમાં પથરી સફેદ, સિંગ, મોટી અને ફકડાના
ઈંડા જેવી અથવા મહુડાના ફૂલ જેવા વર્ણવાળી
હોય છે. આવી પથરીને કંઈની અધિકતાથી
થયેલી સમજવી. ૫

પિત્તથી થયેલી પથરીનાં વિશિષ્ટ લક્ષણે.

પિત્તયુક્તસ્તુ શ્લેષ્મા સદ્ધાતમુપગમ્ય યથોક્તાં
પરિવૃદ્ધિ પ્રાપ્ય વસ્તિમુલમધિષ્ઠાય સ્રોતો નિરુણદ્ધિ,
તસ્ય મૂત્રપ્રતિઘાતાદાલ્યતે ચૂષ્યતે દહ્યતે પચ્યતે જિવં
વસ્તિરુણનાતશ્ચ ભવતિ । અગમરી ચાત્ર સરક્તા
પીતાગમાસા કૃષ્ણા મહાતકાસ્થિપ્રતિમા મધુરર્ણા
વા ભરતિ, તાં પૈષ્ઠિકીમિતિ વિદ્યાત્ ॥૬॥

પિત્તથી સંયુક્ત થયેલો કંઈ, કંઈ થઈ
તથા ઉપર કંઈ પ્રમાણે અતિવૃદ્ધિ પામી, મૂત્રા-
શયના મોઢામાં રહીને સ્રોતને રોક્ષી દે છે. આ
માણસનું મૂત્રાશય મૂત્રના રોકાણથી તપ્પા કરતું
હોય, ખેંચાતું હોય, બાળી નખાતું હોય અને
ક્ષારાદિકથી પકાવી નખાયું હોય તેવી વ્યથા
પામે છે અને એ માણસને ઉત્તરતરંગના પટમાં
અધ્યાયના ૧૨માં વિષયમાં કહેલો ઉપ્પણાત
નામનો રોગ થાય છે. એમાં પથરી કાંઈકે રાત્રી,
પીળા અવભાસવાળો, કાળી, બિલામાંના કળિયા
જેવી અથવા મવના જેવા વર્ણવાળી હોય છે આવી
પથરીને પિત્તની અધિકતાથી થયેલી સમજવી. ૬

વાયુથી થયેલી પથરીનાં વિશિષ્ટ લક્ષણે.

વાતયુક્તસ્તુ શ્લેષ્મા સદ્ધાતમુપગમ્ય યથોક્તાં
પરિવૃદ્ધિ પ્રાપ્ય નસ્તિમુલમધિષ્ઠાય સ્રોતો નિરુણદ્ધિ,
તસ્ય મૂત્રપ્રતિઘાતાત્ત્રીના વેદના ભરતિ તથાત્યર્થ
પીલ્યમાનો દન્તાન્ત્રાદત્તિ નાભિ પીડયતિ મેઢું મુદ્-

નાતિ પાયું સ્પૃશતિ વિશદ્વતે વિદહતિ વાતમૂત્રપુરી-
પાણિ કૃચ્છ્રેણ ચાસ્ય મેહતો નિઃસરન્તિ। અમરી
ચાત્ર શ્યામા પર્યા વિપમા સરા કદમ્બપુષ્પવત્કણ્ઠ-
કાચિતા ભવતિ, તાં વાતિકીમિતિ વિદ્યાત્ ॥૭॥

વાયુથી સંયુક્ત થયેલો કફ કઠણ થઈ
તથા ઉપર કઢાં પ્રમાણે અતિવૃદ્ધિ પામી, મૂત્રા-
શયના મોઢામાં રહીને સ્રોતને રોડી દે છે. આને
માણસ મૂત્રના રોડાણથી તીવ્ર વેદના પામે છે,
અત્યંત પીડાવાથી કંઈ કરડે છે, નાબિને દબા-
વ્યા કરે છે, લિંગને ચોળી નાખે છે, યુદાને
સ્પર્શ કરે છે, અધોવાયુને ઉત્સર્ગ કરે છે અને
લિંગમાં બળતરાવાળો થાય છે. એ માણસ જ્યારે
મૂત્રે ત્યારે વાયુ, મૂત્ર તથા વિષ્ણુ અત્યંત કઠથી
નીકળે છે. આમાં પથરી ઠાળી, ખરસટ, નીચી,
જાંચી, કઠણ તથા કઠંબના ફૂલની પેઠે કાંટાઓથી
વ્યાપ્ત હોય છે. આવી પથરીને વાયુની ઉચ્ચતાથી
થયેલી સમજવી. ૭

આ ત્રણે પથરીઓ ઘણું કરી બાળકોને જ
ધાય છે અને તે કાઠવી સહેલી છે

પ્રાયેજૈતાસ્તિજોડમર્યો દિવાસ્વપ્નસમશનાધ્ય-
શનશીતલિગ્ધગુરુમધુરાહારત્રિવત્વાદ્વિશેષેણ ચાલાનાં
ભવન્તિ; તેપામેવાલ્પવસ્તિકાવત્વાદનુપચિત્તામાંસત્વા-
ચ્ચ વસ્તેઃ સુખગ્રહણાદરણા ભવન્તિ ॥૮॥

બાળકો દિવસે નિદ્રા કરે છે, હિતાહિત
પદાર્થોનું ભક્ષણ કરે છે, અશ્વર્થમાં ખાય છે
અને ટાઢા, સિન્ધ, ભારે તથા મધુર આહારો પર
અતિપ્રેમ રાખે છે. તેથી ઘણું કરીને આ ઉપર
કહેલી ત્રણે પથરીઓ બાળકોને જ ધાય છે. એ
બાળકોનાં મૂત્રાશયો તથા શરીરો નાનાં હોય છે
અને મૂત્રાશયોનાં માંસો વૃદ્ધિ પામેલાં હોતાં
નથી અર્થાત્ તેઓનાં મૂત્રાશયોની બડાઈ પણ
થોડી હોય છે તેથી બાળકોની પથરીઓ સહેલાઈથી
પકડી શકાય છે તથા કાઢી શકાય છે. ૮

૧ પરંતુ સેદી કે ચૂર્ન કરી સપ્તલી નથી. પ્ર.

મોઢાઓને વીર્યથી થતી પથરીનાં વિશિષ્ટ
નિદાનો, સપ્તારિષિ તથા લક્ષણો।

મહતાં તુ શુક્રામરી શુક્રનિમિત્તા ભવતિ।
મૈથુનાભિષાતાદતિર્મૈથુનાઢા શુક્રં ચલિતમનિર્ગચ્છ-
દ્વિમાર્ગમનાદનિલોડમિતઃ સંગૃહ્ય મેહદૃષ્ટવળયોરંતરં
સંહરતિ, સંહત્ય ચોપશોષયતિ। સા મૂત્રમાર્ગમાઢ-
નોતિ મૂત્રકૃચ્છ્રં વસ્તિવેદનાં ઘૂષણયોશ્ચ શ્વયધુમા-
પાદયતિ, પીડિતમાત્રે ચ તસ્મિન્નૈવ પ્રદેશે પ્રવિલય-
માપદ્યતે, તાં શુક્રામરીમિતિ વિદ્યાત્ ॥૯॥

મોઢાઓને વીર્યથી પથરી ધાય છે અને
તે પથરી શુક્રામરી કહેવાય છે. મૈથુનના રોડાણ-
થી અથવા અતિમૈથુનથી ચલિત થયેલા અને
અવળા માર્ગે જવાને લીધે બહાર નહિ નીકળતા
વીર્યને વાયુ નીચેથી તથા જાંચેથી ધરી લઈને
લિંગ અને વૃષણોની મધ્યમાં (મૂત્રાશયના દ્વારની
નીચે) વર્તુલ (ગોળ) કરી સૂકવી નાખે છે કે
જેથી તે વીર્ય પથરીરૂપ બની જાય છે. આ પથરી
મૂત્રના માર્ગને રોડી દે છે તથા મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રા-
શયમાં વધ્યા અને વૃષણોમાં સોજા ઉત્પન્ન કરે
છે. એ પથરીવાળો પ્રદેશ દબાવતાં તે પથરી
નાની ઢાવાથી તુરંત છુપાઈ જાય છે અને દબાણ
મટે એટલે પાછી પ્રકટ થાય છે. આવી પથરીને
શુક્રામરી એટલે વીર્યથી થયેલી જણવી. ૯

પથરીના ઉપદ્રવો

ભવન્તિ ચાત્ર ॥

શર્કરા સિદ્ધતા મેહો મસ્માલ્પોડમરિવૈકૃતમ્ ॥૧૦॥

આ વિષયના શ્લેષ્માં ભગવાન ધન્યંતરિ-
એ સ્વમુખે કહ્યું છે કે કાંકરી, રેતી, પ્રમેહ અને
મૂત્રશુક્ર નામનો ઉત્તરેતન્ત્રના ૫૮ મા અધ્યાયના
૧૧ મા વિષયમાં કહેલો રોગ પથરીમાં ઉપદ્રવરૂપે
ધાય છે. ૧૦

કાંકરી તથા રેતીનાં લક્ષણ અને સ્થિતિ
અમર્યા શર્કરા જેવા તુલ્યવ્યજ્જનવેદના ॥
પવનેન્નુગુણે સા તુ નિરેત્વલ્પા વિશેષતઃ ।

સા મિત્રમૂર્તિર્વાતેન શર્કરેત્યભિધીયતે ॥ ૧૧ ॥

કાંકરી પથરીનાં જેવાં જ લક્ષણોવાળી તથા પથરીના જેવી જ વેદનાવાળી થાય છે. વીર્યની પથરી જ ન્યારે વાયુથી ભેદાઈ બન્ય છે, ત્યારે કાંકરી કઢેવાય છે. વાયુથી વીંખાઈને ટુકડા ટુકડા રૂપ થયેલી એ પથરી (કાંકરી અથવા રેતી), ન્યારે વાયુ સવળી રીતે આવે, ત્યારે ઘણું કરીને થોડી થોડી નીકળે છે અને વાયુ ઊલટા આવે ત્યારે અટકી બન્ય છે. ૧૧

કાંકરી તથા રેતીના ઉપદ્રવો
હૃત્પીઠા સન્ધિસદનં કુલિશૂલઃ સવેપથુઃ ।
તૃષ્ણોર્ધ્વગોઽનિલઃ કાષ્ઠ્યં દૌર્વલ્યં પાણ્ડુગ્રાત્રતા ॥
અરોચનાવિપાકૌ તુ શર્કરાતે ભવન્તિ ચ ।
મૂત્રમાર્ગપ્રવૃત્તા સા સક્તા કુર્યાદુપદ્રવાન ॥
દૌર્વલ્યં સદનં કાઠ્યં કુલિશૂલમરોચકમ્ ।
પાણ્ડુત્વમ્પ્લવાતં ચ તૃષ્ણાં હૃત્પીઠનં વમિમ્ ॥૧૨

કાંકરી અથવા રેતીથી પીડાયેલા માણસને હૃદયમાં પીડા થાય છે, સાથળોમાં ગ્લાનિ થાય છે, કૃષ્ણમાં શૂળ નીકળે છે, કંપ થાય છે, તરસ લાગે છે, શ્વાસ ઊંચો આવે છે, શરીર કાળું થાય છે, દુર્બળ થાય છે, ગાત્રો ટ્રિકાં થઈ બન્ય છે, અન્નાદિક ઉપર અરુચિ થાય છે અને ખાધેલું અન્નાદિક પચતું નથી. મૂત્રના માર્ગમાં પ્રાપ્ત થઈને તેમાં અંદર થોડી રહેલી તે કાંકરી અથવા રેતીથી દુર્બળતા, ગ્લાનિ, કૃષ્ણતા, કૃષ્ણમાં શૂળ, અન્નાદિક ઉપર અરુચિ, કીકાશ, ઉપ્પ્લવાત, તરસ, હૃદયમાં પીડા અને ઊલટી-એ ઉપદ્રવો થાય છે. ૧૨

મૂત્રાશયતું સ્થાન-આકાર : મૂત્ર ભરવાના અને તેમાં પથરી બનવાના પ્રકાર
નાભિપૃષ્ઠસ્ટીમુષ્કગુદવદ્વલ્લગ્નશેષમામ્ ।
પૃક્કારસ્તનુત્વકો મધ્યે વસ્તિરધોમુસઃ ॥
અલાગ્ના ઇય રૂપેણ શિરાસ્તાપુષ્પરિગ્રહઃ ।

વસ્તિર્વસ્તિશિરશ્ચૈવ પૌરુષં વૃષ્ણો ગુદમ્ ॥
એકસંવાન્ધિનો બેતે ગુદાસ્થિવિવરસ્થિતાઃ ।
મૂત્રાશયો મૂત્રાધારઃ પ્રાણાયતનમુત્તમમ્ ॥
પ્રકાશયગતાસ્ત્ર નાહ્યો મૂત્રવહાસ્તુ યાઃ ।
તર્પયન્તિ સદા મૂત્રં સરિતઃ સાગરં યથા ॥—
સૂક્ષ્મત્વાન્નોપલમ્પન્તે મુશ્વાન્યાસાં સહસ્રશઃ ।
નાહીમિરુપનીતસ્ય મૂત્રસ્યામાશયાન્તરાત્ ॥
જાગ્રતઃ સ્વપતથૈવ સ નિઃસ્પન્દનં પૂર્યતે ।
આમુખાત્સલિલે ન્યસ્તઃ પાથૈભ્યઃ પૂર્યતે નવઃ
ઘટો યથા તથા વિદ્ધિ વસ્તિર્મૂત્રેણ પૂર્યતે ।
એવમેવ પ્રવેશેન વાતઃ પિત્તં કફોઽપિ વા ॥
મૂત્રપુક્તમુપસેહાત્પ્રવિશ્ય કુરુતેઽશ્મરીમ્ ।
અપ્સુ સચ્છાસપિ યથા નિપિક્તાસુ નવે ઘટે ।
કાલાંતરેણ પક્કઃ સાદશ્મરીસંભવસ્તથા ।
સંહન્ત્યપો યથા દિવ્યા માલ્તોઽગ્નિશ્ચ વૈદ્યુતઃ ।
તદ્બલ્લાસં વસ્તિસ્થમુષ્મા સંહન્તિ સાનિલઃ ॥૧૩

નાભિ, પીઠ, કમર, વૃષણ, ગુદા, સાથ ના સંધિ અને લિંગના મધ્યમાં એક દ્વારવાદ પાતળી ત્વચાવાળું, નીચે રહેલા મુખવાદ પૂંખડીના જેવા રૂપવાળું અને શિરાઓ તાં સ્નાયુઓના આશ્રયવાળું મૂત્રાશય છે. મૂત્રાશય તેનો ઉપરનો ભાગ, લિંગ, વૃષણ અને ગુદા એ સંબંધવાળાં છે અને ગુદાના અસ્થિના છિદ્ર લગતી સ્થિતિવાળાં છે. મૂત્રાશય કે જે મૂલ ધાર પણ કહેવાય છે, તે પ્રાણુતું ઉત્તમ સ્થાન છે. જેમ નદીઓ સમુદ્રને વચાર્યા કરે છે, તે મૂત્રતું વહન કરનારી, પક્ષ્માશયમાં રહેલી નાદીઓ મૂત્રને સર્વદા વધાર્યા કરે છે. મૂત્રતું વહન કરનારી બે ધમનીઓની સાપ્પારૂપ બીજી હજારે નાદીઓ છે. તેઓનાં હજારે મુખો સૂક્ષ્મપણું લીધે જોવામાં આવતાં નથી. માણસ બનતે દોષ અને સૂતો દોષ ત્યારે પણ આમાશયન અંતરથી નાદીઓએ આગેલા મૂત્રના ડરવાર્ય

મૂત્રાશય પુરાયા કરે છે. જેમ મોઢું બહાર રાખી પાણીમાં ડુબાડેલા નવો ઘડો પોતાનાં પડખાંઓમાંથી પેસતા જળ વડે ભરાઈ જાય છે, તેમ મૂત્રાશય નીચે રહેલા મુખવાળું છતાં ઉપરના ભાગોમાંથી પેસતા મૂત્ર વડે ભરાઈ જાય છે. બગડેલા વાયુ, પિત્ત તથા કફ એ દોષો પણ મૂત્રની સાથે જ મૂત્રાશયમાં પ્રવેશ કરે છે અને પ્રવેશ કરી સમીપના ભાગોને લીનાશવાળા કરી, પથરી બનાવે છે. જેમ નવા ઘડામાં સ્વચ્છ પાણી ભરવામાં આવ્યું હોય, તો પણ અચૂક સમય જતાં તેમાં ધીરજ અને છે, તેમ મૂત્રાશયમાં પથરી જોડવાય છે. જેમ આકાશમાં રહેલા મેઘના જળને પ્રાયુ તથા વીજળીરૂપ અગ્નિ કક્ષણ બનાવી દે છે (કરાઈપ કરે છે), તેમ વાયુ અને પિત્ત મૂત્રાશયમાં રહેલા કફને ઘાટા બનાવી દે છે. ૧૩

મૂત્રાશયમાં થતા બીજા વિકારોનું

કારણ પણ વાયુ જ છે

માલ્તે પ્રગુણે વસ્તૌ મૂત્રં સમ્યકપ્રવર્તતે ।
વિકારા વિવિધાશ્ચાપિ પ્રતિભોમે ભવન્તિ હિ ॥
મૂત્રાઘાતાઃ પ્રમેહાશ્ચ શુક્રદોષાસ્તથૈવ ચ ।
મૂત્રદોષાથ યે કેચિદ્વસ્તાવેવ ભવન્તિ હિ ॥૧૪॥

મૂત્રાશયમાં વાયુ અનુકૂળ ચાલતો હોય, તો મૂત્ર સારી રીતે પ્રવર્તે છે અને એ જાણતા ચાલતો હોય, તો અનેક વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે. મૂત્રાઘાતો,^૧ પ્રમેહો, વીર્યના દોષો તથા બીજા પણ જે ઠાઈ મૂત્રના દોષો છે, તેઓ મૂત્રાશયમાં જ થાય છે.

અધ્યાય ૪થો

ઉપક્રમ

અથાતો ભગન્દરાણાં નિદાનં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
યથોનાચ ભગવાન ધન્વન્તરિઃ ॥૧॥

હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'ભગંદર-

નિદાન^૨' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

ભગંદરાનાં નિદાનો તથા ભેદો

વાતપિત્તશ્લેષ્મસંનિપાતાગ્નુતિમિત્તાઃ શ્રતપોન-
કોદ્ગ્રીવપરિસ્તાવિશંયૂકાંવર્તોન્માર્ગિણો યથાસંત્વં
પશ્ચ ભગંદરા ભવન્તિ ॥૨॥

વાયુ, પિત્ત તથા કફથી; તથા દોષોથી અને આગંતુક કારણથી એમ પાંચ કારણોથી પાંચ પ્રકારના ભગંદર થાય છે. વાયુથી થયેલો ભગંદર શતપોનક કહેવાય છે, પિત્તથી થયેલો ભગંદર ઉદ્ગ્રીવ કહેવાય છે, કફથી થયેલો ભગંદર પરિસ્તાવી કહેવાય છે, તથા દોષોથી થયેલો ભગંદર શંબુકાવર્ત કહેવાય છે અને આગંતુક કારણથી થયેલો ભગંદર ઉન્માર્ગી કહેવાય છે. ૨

ભગંદરનો અર્થ અને તે ભગંદર કયારે ?

તે તુ ભગવદ્ગુદવસ્તિપ્રદેશદારણાચ ભગંદરા
ઇત્યુચ્યન્તે । અપ્કાઃ પિડકાઃ પક્કાસ્તુ ભગંદરાઃ ॥૩॥

શુદ્ધ અને મૂત્રાશયના પ્રદેશને આ શાગ ભગ(યોનિ)ની પેઠે ફાડી નાખે છે, તેથી ભગંદર કહેવાય છે. પાઉલ ન હોય ત્યાં સુધી પિડકા (ફાડલી) કહેવાય છે અને પાઉ ત્યારે ભગંદર કહેવાય છે. ૩

ભગંદરનાં પૂર્વરૂપો

તેષાં તુ પૂર્વરૂપાણિ કટીકપાલવેદના ગુદ-
કર્ણદર્દાઃ શોફશ્ચ ગુદસ્ય ભવન્તિ ॥૪॥

ભગંદર થવાનું હોય, ત્યારે કમરમાં લોંકાયા જેવી વ્યથા થાય છે, શુદ્ધમાં ખરજ, દાહ અને સોજો થાય છે. ૪

શતપોનક નામના ભગંદરનું સંપ્રાપ્તિ પૂર્વક લક્ષણ

ત્રાણધ્યસેવિનાં વાયુઃ પ્રકુપિતઃ સંનિવૃત્તઃ
સ્થિરીભૂતો ગુદમમિતોઽક્કુલે વા દ્રવ્યક્કુલે માંસશો-

૨ ભગંદરના કારણો તથા લક્ષણો વગેરેના નિર્ણય વિશેષો.

ળિતે પ્રદૃશ્યાસ્ત્રવર્ણાં પિઢકાંજનયતિ, સાસ્ય તોદા-
દીન્વેદનાવિશેષાઙ્ગનયત્યપ્રતિક્રિયમાણા ચ પાકમુ-
પૈતિ, મૂત્રાશયામ્યાસગતત્વાચ વ્રણઃ પ્રક્રિન્નઃ શત-
પોનરુદ્ધણુમુલૈશ્છિદ્રૈરૂપ્યતે, તાનિ ચ ચ્છિદ્રાણ્ય-
જસ્રમચ્છંકેનાનુનિદ્ધમધિક્રમાસ્રાવં સ્રવન્તિ, વ્રણથ
તાલ્લયતે મિથતે ચ્છિદ્રયતે સૂત્રીમિરિવ નિસ્તુદ્યતે ગુદં
ચાવદીર્યતે ઉપેક્ષિતે ચ શતમૂત્રપુરીપરેતસામપ્યાગ-
મથ તૈરેવ ચ્છિદ્રૈર્ભરતિ તં, ભગંદરં શતપોનકમિ-
ત્યાચક્ષતે ॥ ૫ ॥

અપથ્ય પદાર્થોનું સેવન કરનારા માણસોનો
પ્રકુપિત થયેલો વાયુ પાછો ફરી, સ્થિર થઈ,
ગુદાની પાસે એક આંગળ જેટલા અથવા બે આંગળ
જેટલા પ્રદેશમાં ભાંસ તથા રુધિરને દૂષિત કરી,
રાતા વર્ણવાળી ફેડલી ઉત્પન્ન કરે છે. એ
ફેડલી ભોંકાયા જેવી વ્યથા જેવી અનેક પ્રકાર-
ની વ્યથાઓ ઉત્પન્ન કરે છે અને બે ચિકિત્સા
કરવામાં ન આવે તો એ ફેડલી પાછી બળે છે.
એ ફેડલી મૂત્રાશયની સમીપ હોય છે તેથી
તેનો પ્રભુ ભેજ પામે છે અને ચાળણીના જેવાં
અથવા આ સ્થાનના ૧૪ મા અધ્યાયના ૧૪ મા
વિષયમાં કહેલા શતપોનક નામના વ્યાધિના
જેવા ઝીણા મોઢાવાળાં છિદ્રોથી પુરાય છે. એ
છિદ્રોમાંથી નિરંતર સ્વચ્છ તથા ફીણવાળો સાવ
થાય છે અને પ્રભુ બાણે દંડાદિકથી ઠોકાતો
હોય, શસ્ત્રોથી ભેદાતો તથા છેદાતો હોય અને
સોયોથી ભોંકાતો હોય એવી વ્યથા કરે છે
તથા ગુદા ચિરાઈ બળે છે. તેની બેઢરકારી કરાય
તો એ માણસને વાયુ, મૂત્ર, વિષ્ણ તથા વીર્ય
પણ તે પ્રભુનાં છિદ્રોમાંથી જ નીકળે છે. આ
ભગંદરને આચાર્યો શતપોનક કહે છે. ૫

ઉદ્ભ્રૂચીવ નામના ભગંદરનું સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ

પિત્ત તુ પ્રકુપિતમનિલેનાઘપ્રેરિતં પૂર્વવદવ-
સ્થિતં રક્ત્તં તન્વીમુચ્છિદ્રાણુપ્સ્રીવાકારાં પિઢકાં

જનયતિ । સાસ્ય ચોષાદીન્વેદનાવિશેષાઙ્ગનયત્ય-
પ્રતિક્રિયમાણા ચ પાકમુપૈતિ વ્રણથાશિકારામ્યા-
મિવ દલ્લતે દુર્ગન્ધમુષ્ણમાસ્રાવં સ્રવત્યુપેક્ષિતથ વાત-
મૂત્રપુરીપરેતાંસિ વિસ્તૃજતિ તં ભગંદરમુપ્સ્રીવમિત્યા-
ચક્ષતે ॥ ૬ ॥

પ્રકુપિત થયેલું અને વાયુએ નીચે પ્રેરેલું
પિત્ત ગુદાની પાસે એક આંગળ જેટલા અથવા
બે આંગળ જેટલા પ્રદેશમાં ભાંસ તથા રુધિરને
દૂષિત કરી રાતી, ઝીણી અને જાંટની ડોક જેવા
આકારવાળી જાંઘી ફેડલી ઉત્પન્ન કરે છે. એ
ફેડલી દાઢ વગેરે અનેક વેદનાઓ ઉત્પન્ન કરે
છે અને બે ચિકિત્સા કરવામાં ન આવે, તો પાછી
બળે છે. તે ફેડલીનો પ્રભુ અગ્નિ કે ક્ષારથી
બાળી નખાતો હોય એવી બળતરાથી યુક્ત થાય છે,
દુર્ગંધવાળો બનો સાવ ભેજ છે અને બે ચિકિત્સા
વગરનો રાખવામાં આવે, તો તે પ્રભુમાંથી જ
વાયુ, મૂત્ર, વિષ્ણ તથા વીર્ય નીકળે છે. આ
ભગંદરને આચાર્યો ઉદ્ભ્રૂચીવ કહે છે. ૬

પરિસ્થાપી નામના ભગંદરનું સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ

શ્લેષ્મા તુ પ્રકુપિતઃ સમીરણેનાઘપ્રેરિતઃ પૂર્વ-
વદવસ્થિતઃ શુક્લાવમાસાં સ્થિરાં કણ્ઠમૂર્તિં પિઢકાં
જનયતિ, સાસ્ય કણ્ઠવાદીન્વેદનાવિશેષાઙ્ગનયત્ય-
પ્રતિક્રિયમાણા ચ પાકમુપૈતિ વ્રણથ કઠિનઃ સંરમ્મી
કણ્ઠપ્રાયઃ પિન્ચિલમજસ્રમાસ્રાવં સ્રવત્યુપેક્ષિતથ
વાતમૂત્રપુરીપરેતાંસિ વિસ્તૃજતિ તં ભગંદરં પરિસ્થા-
વિમિત્યાચક્ષતે ॥ ૭ ॥

પ્રકુપિત થયેલો અને વાયુએ નીચે પ્રેરેલો
કફ ગુદાની પાસે એક આંગળ જેટલા અથવા બે
આંગળ જેટલા પ્રદેશમાં ભાંસ તથા રુધિરને
દૂષિત કરી સફેદ અવભાસવાળી, સ્થિર (કઠણ)
અને ખરજવાળી ફેડલી ઉત્પન્ન કરે છે. એ
ફેડલી તે રોગીને ખરજ વગેરે અનેક પ્રકારની
વેદનાઓ કરે છે અને બે ચિકિત્સા કરવામાં ન

આવે તો પાકી જાય છે. એ પાકેલી ફેડલીના
મણુ કાંઈક કઠણ હોય છે, સોજવાળો થાય છે,
ધણી ખરજવાળો થાય છે અને તેમાંથી નિરંતર
ચીકણો આવે થાય છે. એ ત્રણને એ ચિકિત્સા
વગરનો રાખવામાં આવે, તો તેમાંથી જ વાયુ,
ભૂત, વિદ્યા તથા વીર્ય નીકળે છે. આ ભગંદરને
આચાર્યો પરિસ્ત્રાવી કહે છે. ૭

શંખૂકાવર્ત નામના ભગંદરનું
સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ

વાયુ: પ્રકુપિત: પ્રકુપિતૌ પિત્તશ્લેષ્માણૌ પરિ-
ગૃહ્યાડ્યો ગત્વા પૂર્વવદસ્થિત: પાદાક્ષુપ્રમાણાં સર્વ-
લિંગાં પિંડકાં જનયતિ સાસ્ય તોદ્દાહકણ્ડાદીન્વે-
દનાવિશેષાઙ્ગનયત્યપ્રતિક્રિયમાણા ચ પાકમુપેતિ
ત્રણથ નાનાવિધવર્ણમાસ્રાવં સ્રવતિ પૂર્ણનદીશમ્બૂ-
કાવર્તવચાત્રસમુત્તિષ્ઠન્તિ વેદનાવિશેષાસ્તં ભગંદરં
શમ્બૂકાવર્તમિત્યાચક્ષતે ॥ ૮ ॥

પ્રકુપિત થયેલો વાયુ પ્રકુપિત થયેલા પિત્તને
તથા પ્રકુપિત થયેલા કફને સાથે લઈ, નીચે જઈ,
ગુદાની પાસે એક આંગળ જટલા અથવા બે
આંગળ જટલા પ્રદેશમાં માંસ તથા રધિરને દૂપિત
કરી, પગના અંગૂઠા જેવડી અને ઉપર કહેલાં
ત્રણે દોષોનાં ચિહ્નોવાળી ફેડલીને ઉત્પન્ન કરે
છે. એ ફેડલી તે રોગીને સોથોથી ભોંકાયા
જેવી વ્યથા, દાહ તથા ખરજ વગેરે અનેક
પ્રકારની વેદનાઓ કરે છે અને એ ચિકિત્સાથી
રહિત રાખવામાં આવે તો પાકી જાય છે. એ
પાકેલી ફેડલીના મણુમાંથી અનેક પ્રકારના
વર્ણોવાળો આવે થાય છે અને તે મણુમાં ભરપૂર
નદીમાં થતી શંખલાંબોની ચકરીઓની પેઠે
અનેક પ્રકારની વેદનાઓ જોડે છે અને સાવનો
માર્ગ પણ શંખલાંબોની ચકરી જેવો થાય છે. આ
ભગંદરને આચાર્યો શંખૂકાવર્ત કહે છે.
(શંખલાંબોનું નામ 'શંખૂક' છે, તે ઉપરથી

આ ભગંદર શંખૂકાવર્ત કહેવાય છે.) ૮
ઉન્માર્ગી નામના ભગંદરનું સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ
મૂઠેન માંસલબ્ધેન યદસ્થિશલ્યમન્ત્રેન સહામ્ય-
વહતં યદાવગાદપુરીપોન્મિશ્રમપાનેનાયઃ પ્રેરિતમસ-
મ્યગાગતં ગુદં ક્ષિણોતિ તત્ર ધતનિમિત્તઃ ક્રોધ
ઉપજાયતે તસ્મિન્ ધતે પ્યરુધિરાનકીર્ણમાંસક્રોધે
ભૂમાવિવ જલપ્રક્લિન્નાપાં ક્રિમયઃ સંજાયન્તે તે
મલ્લયન્તો ગુદમનેકલા પાર્શ્વતો દારયન્તિ તસ્ય
તૈર્મર્ગિઃ કૃમિકૃતૈર્ગતમૂત્રપુરીપરેતાંસ્પમિનિઃસરન્તિ
તં ભગંદરમુન્માર્ગિમિત્યાચક્ષતે ॥ ૯ ॥

માંસ ખાવામાં અત્યંત આસક્તિવાળા
મૂઠ માણસે અન્નની સાથે જ અસ્થિરૂપ શસ્થ
ખાધેલું હોય, તે શસ્થ ઘાટી વિદ્યાથી સંયુક્ત થઈ,
અપાનવાયુની ગતિને લીધે નીચેના ભાગમાં
ફેલાઈ, આકુંતેકું આવી જઈ ગુદાને જખમી
કરે છે કે જ જખમને લીધે તેમાં દુર્ગંધવાળો
સડો થાય છે. પરુ તથા રધિરથી વ્યાપ્ત થયેલા
માંસના સડાવાળા તે જખમમાં જેમ જળના
ભેજવાળી પૃથ્વીમાં શીડાઓ ઉત્પન્ન થાય છે,
તેમ શીડાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. એ શીડાઓ ગુદાને
ભક્ષણ કરતા કરતા પાસેના પ્રદેશોએ અનેક
પ્રકારે ફાડી નાખે છે અને તે શીડાઓએ કરેલા
માર્ગોમાંથી વાયુ, ભૂત, વિદ્યા તથા વીર્ય નીકળે
છે. આ ભગંદરને આચાર્યો ઉન્માર્ગી કહે છે.
(કાંઠા વગેરેથી, નખથી કે ખંજવાળવા વગેરેથી
પણ જખમ થતાં ગુદામાં ફેડલી થઈને શીડા-
વાળો મણુ થાય છે, તે પણ ઉન્માર્ગી ભગંદર
ગણાય છે. શીડાઓએ કરેલા આડા માર્ગોમાંથી
વિદ્યા વગેરે નીકળે છે, તેથી આને 'ઉન્માર્ગી'
નામ આપેલું છે.) ૯

બીજી ફેડલીમાં અને ભગંદરની ફેડલીમાં તદ્વાવત
ભવન્તિ ચાત્ર ॥

ઉત્પલ્લવેશ્વરમ્હોષા ક્ષિપ્રં ચાપ્યુપશમ્યતિ ।
પાચન્તદેશે પિંડકા સા જ્ઞેયાઙ્યા ભગંદરાત્ ॥

ભગંદરી તુ વિજ્ઞેયા પિઠસ્ત્વો નિર્પય્યાત્ ।

પાયોઃ સ્વાદ્વચ્ચગુલે દેશે ગૂઢમૂલા સ્ફુજ્જરા ॥૧૦

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્ય-
તરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે. ‘ગુદાના છેડાના
પ્રદેશમાં અલ્પ પીડાવાળી તથા અલ્પ સોજવાળી
જે ફેડલી ઉત્પન્ન થાય છે અને પાછી તુરત
શાંત થઈ જાય છે, તે ફેડલીને ભગંદરની ફેડલી-
થી જુદી સમજવી. ભગંદરની ફેડલી તેા ઐથી
જાલદા પ્રકારની જ થાય છે અને તે ગુદાની પાસે
એક આંગળના અથવા બે આંગળના પ્રદેશમાં
ગૂઢ મૂળવાળી થાય છે તથા મોટી પીડાથી અને
જ્વરથી સંયુક્ત થાય છે. ૧૦

ભગંદરનાં પૂર્વરૂપ

યાનયાનાન્મલોત્સર્ગાલ્કષ્ણ્વરુદાહશોકયાન્ ।

પાપુર્ભવેદ્રુજઃ કઠ્યાં પૂર્ણરૂપં ભગંદરે ॥૧૧

વાહન પર બેસી પંથ કરવાથી તથા વિધાના
ઉત્સર્ગથી, ગુદા ખરજવાળી, વેદનાવાળી, ઠાઠ-
વાળી તથા સોજવાળી થઈ જાય અને કમરમાં
પીડાએા જોડેએ ભગંદરનું પૂર્વરૂપ સમજવું. ૧૧

ભગંદરે કષ્ટસાધ્ય તથા અસાધ્ય

ઘોરાઃ સાધયિતું દુઃસાઃ સર્વ એવ ભગંદરાઃ ।

તૈષ્વમાધ્યસ્થિદોષોભ્યઃ ક્ષતજશ્ચ ભગંદરઃ ॥૧૨

સાધના પ્રકારના ભગંદરે અતિદુઃખદાયી
છે અને કષ્ટસાધ્ય છે. તેઓમાં ત્રણે દોષથી ઉત્પન્ન
થતો શંખૂકાવર્ત નામનો ભગંદર અને ક્ષતથી
થતો ઉન્માર્ગી નામનો ભગંદર નો અસાધ્ય જ છે.

અધ્યાય ૫ મો

ઉપક્રમ

અથાતઃ કુઠ્ઠનિદાનં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

યથોપાચ ભગવાન્ ધન્યન્તરિઃ ॥૧

હવે શિષ્યોના પૂછના ઉપરથી ‘કુઠ્ઠનિદાન’

નામના અર્થાથનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીયું
કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્યન્તરિએ સુશ્રુતની
પાસે કહેલું છે. ૧

કોઠનાં દૂરનાં તથા પાસેનાં નિદાનો અને મ’પ્રાપ્તિ

મિથ્યાહારાચારસ્ય વિશેષાદ્ગુરુવિરુદ્ધાસાત્મ્યા-
જીર્ણાહિતાશિનઃ સ્નેહપીતસ્ય વાન્તસ્ય વા વ્યાયા-
મગ્રામ્યધર્મસેવિનો ગ્રામ્યાનૂપૌદકમાંસાનિ વા પય-
સામીક્ષ્યમશ્નતો યો વા મજ્જત્યપ્સુષ્મામિતત્તઃ સહસા
હર્દિ વા પ્રતિહન્તિ તસ્ય પિત્તશ્લેષ્માણૌ પ્રક્રુપિતૌ
પરિગૃહ્યાનિલઃ પ્રવૃદ્ધસ્તિર્યગ્નાઃ શિરાઃ સંપ્રતિપદ્ય
સમુદ્ભૂય વાહ્યં માર્ગં પ્રતિ સમન્તાદ્વિક્ષિપતિ । યત્ર
યત્ર ચ દોષો નિષ્ક્રિતો નિઃસરતિ તત્ર તત્ર મજ્જ-
લાનિ પ્રાદુર્ભવન્ત્યેવમુત્પન્નસ્ત્વચિ દોષસ્તત્ર ચ
પરિવૃદ્ધિ પ્રાપ્યાપ્રતિક્રિયમાણોઽપ્યન્તરં પ્રતિપદ્યતે
ઘાતુન્દૂપયન્ ॥૨

અનુચિત આહાર તથા વિહાર કરવાથી,
વિશેષે કરી ભારે, વિરુદ્ધ, અસાત્મ્ય કે અહિત
ભોજન કરવાથી, અશ્વર્થુમાં ભોજન કરવાથી,
સ્નેહપાન કર્યા પછી કે વમન કર્યા પછી કસ-
રતનું કે મૈથુનનું સેવન કરવાથી, ગ્રામ્ય, આનૂપ
કે જળજનુંઓનાં આસેનું દૂધ સાથે વારંવાર
ભોજન કરવાથી, જાલદીને શેકવાથી અને
ગરમીથી તપી જઈને જલદીથી જળમાં ડૂબકી
મારવાથી પિત્ત, કફ તથા વાયુ એ ત્રણે દોષો
પ્રક્રુપિત થાય છે. પ્રકોપ પામેલો વાયુ પ્રકોપ
પામેલા એ પિત્ત તથા કફને સાથે લઈ, આડી
શિરાઓમાં આવી, તે શિરાઓને ચલાયમાન
કરીને પિત્તને તથા કફને ચોતરફ શરીરના
બહારના માર્ગો તરફ ફેંકે છે. એ પ્રમાણે વાયુએ
ફેંકેલા દોષ જે જે પ્રદેશમાં નીકળે છે, તે તે પ્રદે-
શમાં ક્રોધરૂપ મંડલો (ચક્રરડાં) ઉત્પન્ન થાય છે.
આ પ્રમાણે ચામડીમાં ઉત્પન્ન થયેલો દોષ
ચામડીમાં વૃદ્ધિ પામી, એ ચિકિત્સાથી રહિત

રાખવામાં આવે, તે ધાતુઓને દૂષિત કરતો કરતો અંદર પેસે છે. ૨

કોઠનાં પૂર્વરૂપે

તસ્ય પૂર્વરૂપાણિ-ત્વકપારુષ્યમકસ્માદ્રોમ-
હર્ષઃ કણૂઃ સ્વેદવાહુલ્યમસ્વેદનં વાઙ્મનદેશાનાં
સ્વાપઃ ક્ષતવિસર્પણમમૃજઃ કૃષ્ણતા ચેતિ ॥ ૩ ॥

કોઠ થવાનો હોય ત્યારે ચામડી ખરસડ થઈ જાય છે, અકસ્માત રૂંવાડાં જામાં થઈ જાય છે, ખરજ આવે છે, પસીનો બહુ થાય છે, અથવા થતો જ નથી, અંગોને સ્પર્શની ખબર પડતી નથી, તણે ફેલાતા જાય છે અને લોહી કાણું થઈ જાય છે. ૩

કોઠની સંખ્યા

તત્ર સપ્ત મહાકુષ્ઠાન્યેકાદશ ક્ષુદ્રકુષ્ઠાન્યેવમણ-
દશ કુષ્ઠાનિ ભવન્તિ । તત્ર મહાકુષ્ઠાન્યરુણોદુમ્બર-
ર્ધજિહ્વકપાલ-કાકણ-રુપુણ્ડરીકદ્વકુષ્ઠાનીતિ । ક્ષુદ્ર-
કુષ્ઠાન્યપિ સ્પૂલારુષ્કં મહાકુષ્ઠમેકકુષ્ઠં ચર્મદલં
વિસર્પઃ પરિસર્પઃ સિઘ્મં વિચર્ચિકા કિટિભં પામા
રકસા ચેતિ ॥ ૪ ॥

સાત મહાકોઠ અને અગિયાર ક્ષુદ્ર કોઠ એમ કોઠ બેઠાર પ્રકારના છે. તેઓમાં અરુણ, ઓદુંબર, ઋક્ષજિહ્વ, કપાલ, કાંકણ, પુંડરીક અને દ્વકુષ્ઠ, એ સાત મહાકુષ્ઠ કહેવાય છે. સ્પૂલારુષ્ક, મહાકુષ્ઠ, એકકુષ્ઠ, ચર્મદલ, વિસર્પ, પરિસર્પ, સિઘ્મ, વિચર્ચિકા, કિટિભ, પામા અને રકસા એ અગિયાર મહાકુષ્ઠો કહેવાય છે. (આ જ સંખ્યા બતાવી છે, તે ઠેવળ દિક્પ્રદર્શનમાત્ર છે એમ સમજવું; કેમ કે કોઠોની સંખ્યા ચુકર કરી શકાતી નથી.) ૪

સઘળા કોઠોમાં સઘળા દોષો તથા

કૃમિઓનો સંભવ

સર્પાણિ કુષ્ઠાનિ સનાતાનિ સપિચાનિ સશ્લેષ્માણિ
સક્રિમીણિ ચ ભવન્ત્યુત્સન્નતસ્તુ દોષપ્રહણમભિભવાત્ ॥

સઘળા પ્રકારના કોઠ વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણે દોષોવાળા હોય છે અને કૃમિઓ (છીડા-ઓ) વાળા પણ હોય છે. એકે આ પ્રમાણે કોઠ ત્રિદોષજન્ય જ છે, તેપણ તેમાં જ દોષની અધિક-તાથી બીજા બે દોષ દબાઈ ગયા હોય, તે દોષને પ્રધાન આપીને અમુક કોઠો વાયુથી, અમુક પિત્તથી અને અમુક કફથી થાય છે, એમ કહેવાય છે. ૫

ક્યા મોટા કોઠમાં ક્યા દોષનું પ્રાધાન્ય
તથા સાત મહાકુષ્ઠ શાથી ?

તત્ર વાતેનારુણં પિત્તેનોદુમ્બરર્ધજિહ્વકપાલ-
કાકણાનિ શ્લેષ્મણા પુણ્ડરીકં દ્વકુષ્ઠં ચેતિ । તેપાંતુ
મહત્ત્વં ક્રિયાગુરુત્વાદુત્તરોત્તરં ધાત્વતુવેશદસાધ્ય-
ત્વાચેતિ ॥ ૬ ॥

તેઓમાં અરુણ વાયુથી થાય છે. ઓદુંબર, ઋક્ષજિહ્વ, કપાલ અને કાંકણ પિત્તથી થાય છે. પુંડરીક અને દ્વકુષ્ઠ કફથી થાય છે. આ સાત મોટા કોઠો કહેવાય છે, તેનું કારણ એ છે કે, તેઓ ધાતુઓમાં ઉત્તરોત્તર પ્રવેશ કરે છે ત્યારે અસાધ્ય થાય છે અને સાધ્ય હોય, ત્યારે પાણી તેઓની ચિકિત્સા મોટા પ્રયાસથી થાય છે. ૬

સાત મહાકુષ્ઠોનાં ભુલં ભુલં લક્ષણ

તત્ર વાતેનારુણાભાનિ તનૂનિ વિસર્પાણિ તોદ-
મેદસ્વાપયુક્તાન્યરુણાનિ । પિત્તેન પક્ષોદુમ્બરફલા-
કૃતિરર્ણાન્યોદુમ્બરાણિ । ઋક્ષજિહ્વાપ્રકાશરત્તાનિ
ઋક્ષજિહ્વાનિ । કૃષ્ણકપાલિકાપ્રકાશાનિ કપાલ-
કુષ્ઠાનિ । કાકણાન્તિકાફલસદ્દેશાન્યતીત્ર રક્ત-
કૃષ્ણાનિ કારુણાનિ । તેપાં ચતુર્ણામિપ્યોષપોષ-
પરિદાહધૂમાયનાનિ સિષ્ટોત્થાનપ્રપાકમેદિત્વાનિ
ક્રિમિજન્મ ચ સામાન્યાનિ લિઘ્નાનિ । પુણ્ડરીક-
પત્રપ્રકાશાનિ પૌણ્ડરીકાણિ । અતસીપુષ્પવર્ણાનિ
તાગ્રાણિ વા વિસર્પાણિ પિઠઋવન્તિ ચ દ્વકુ-
કુષ્ઠાનિ । તયોર્દ્યોરપ્યુત્સન્નતા પરિમળલતા કણૂ-

દ્વિરોત્થાનત્વં ચેતિ સામાન્યરૂપાણિ ॥૭॥

તેઓમાં વાયુની અધિકતાને લીધે રાતા વર્ણવાળાં, પાતળાં, પ્રસાર પામનારાં, સોયથી ભોંકાયાના જેવી તથા શસ્ત્રાદિકથી ભેદાયાના જેવી વ્યથાવાળાં તથા જડતાવાળાં જે મંડળો થાય છે, તેઓ અરુણ કહેવાય છે.

પિત્તની અધિકતાને લીધે પાકિલાં ઉંખરાનાં ફળોના જેવા આકારવાળાં તથા તેઓના જેવા જ વર્ણવાળાં જે મંડળો થાય છે, તેઓ ઔદુંબર કહેવાય છે.

પિત્તની જ અધિકતાને લીધે રીંછની જીભ જેવા વર્ણવાળાં તથા ખરસટપણાવાળાં જે મંડળો થાય છે, તેઓ ન્દક્ષિજિહ્વ કહેવાય છે.

પિત્તની જ અધિકતાને લીધે કાળી ઠીકરીઓ જેવા વર્ણવાળાં જે મંડળો થાય છે, તેઓ કપાલકુષ્ઠ કહેવાય છે.

પિત્તની જ અધિકતાને લીધે અત્યંત ચણેાઠીના ફળ જેવા વર્ણવાળાં એટલે મધ્યમાં કાળાં અને અંતમાં રાતાં અથવા મધ્યમાં રાતાં અને અંતમાં કાળાં જે મંડળો થાય છે, તેઓ કાંકણુક કહેવાય છે.

ઔદુંબર, ન્દક્ષિજિહ્વ, કપાલ અને કાંકણુક એ ચારે મહાકુષ્ઠોમાં તાપ, ચોપ, બળતરા, ધૂંધ-વતાં હોય એવાપણું (અમયમાટ), તુરત ઊઠવું, તુરત પાકવું, તુરત ભેદાણું અને શ્રીડાઓની ઉત્પત્તિ; એટલાં સામાન્ય ચિહ્નો થાય છે.

કંદની અધિકતાને લીધે કમળપત્રોના જેવા આકાર તથા વર્ણવાળાં જે મંડળો થાય છે, તેઓ પુંડરીક કહેવાય છે.

કંદની જ અધિકતાને લીધે અળસીતા ફૂલના જેવા વર્ણવાળાં અથવા રાતા વર્ણવાળાં, પ્રસાર પામનારાં અને ફૂડાડીઓવાળાં જે મંડળો

થાય છે, તેઓ દ્વદ્વકુષ્ઠ (દાદર) કહેવાય છે.

દ્વદ્વકુષ્ઠ અને પુંડરીક એ બન્ને મહાકુષ્ઠોમાં જોવાં મંડળવાળાપણું, ગોળપણું, ખરજ અને લાંબે સમયે ઊઠનારપણું, એટલાં સામાન્ય ચિહ્નો થાય છે. (કાળી તથા જાંડા મૂળવાળી જે દાદર થાય છે, તે મહાકુષ્ઠોમાં ગણાય છે અને એ સિવાય બીજા પ્રકારની તથા જાંડાં મૂળ વગરની જે દાદર થાય છે, તે તો ક્ષુદ્રકુષ્ઠોમાં જ ગણવા યોગ્ય છે. ચરકે પણ એવી રીતની દાદરને ક્ષુદ્રકુષ્ઠોમાં ગણી છે.) ૭

અગિયાર ક્ષુદ્ર કુષ્ઠોનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો.

ક્ષુદ્રકુષ્ઠાન્યતઃ કુર્ચ્વં વક્ષ્યામઃ ॥

સ્થૂળાનિ સંધિવૃત્તિદારુણાનિ સ્થૂળારુપિ સ્યુઃ કઠિનાન્યરૂપિ । ત્વકોચમેદસ્વપનાક્ષાસાદાઃ કુષ્ઠે મહત્સ્પર્યુતે ભવન્તિ ॥ કૃષ્ણારુણં યેન ભવેચ્છરીરં તદેકકુષ્ઠં પ્રવદન્ત્યસાદયમ્ । સ્યુર્યેન કણ્ઠવ્યથાનૌપ-ચોપાસ્તરેષુ વર્ચ્ચમદલં વદન્તિ ॥ વિસર્પવત્સ્પર્પતિ સર્વતો યસ્ત્વગ્રન્થક્તમાંસાન્યમિભૂય શીઘ્રમ્ । મૂર્છા-વિદાહારતિતોદપાકાન્ કૃત્વા વિસર્પઃ સભેદિકારઃ ॥ શૂનૈઃ શરીરે પિઢકાઃ સ્વવન્ત્યઃ સર્પન્તિ યાસ્તં પરિ-સર્પમાહુઃ । કણ્ઠવન્તિતં શ્વેતમપાયિ સિઘ્મં વિદ્યાત્તુ પ્રાયશ્ચ કુર્ચ્ચકાયે ॥ રાજ્યોડતિકણ્ઠવર્તિરુજઃ સરૂક્ષા ભવન્તિ ગાત્રેષુ વિચર્ચિકાયામ્ । કણ્ઠમતી દાહ-રુજોપપન્ના વિપાદિક્ષા પાદગતેયમેવ ॥ યત્સાવિ-વૃત્તં ઘનમુગ્રકણ્ઠુ તલ્લિગ્ધકૃષ્ણં કિટિમં વદન્તિ । સાસ્રાવકણ્ઠુપરિદાહકામિઃ પામાઙ્ગુકામિઃ પિઢકા-મિરૂક્ષા ॥ સ્ફોટૈઃ સદાદૈરવિ સૈવ કચ્છઃ સ્તિક્ષ્ણ-પા-ણિપાદપ્રમર્શનૈરુપ્યા । કણ્ઠવન્તિતા યા પિઢકા શરીરે સંસારહીના રક્તોચ્યતે સા ॥૮॥

હવે ક્ષુદ્ર કુષ્ઠોનાં લક્ષણોનું નિરૂપણ કરીએ છીએ.

સંધિઓમાં જડા, અતિદારણ (કંઠસાધ્ય) અને કંઠણુપણાવાળા જે પ્રાણી થાય છે, તેઓ

સ્થૂણાશ્લેષ્મ કહેવાય છે.

મહાકુષ્ઠ થયેલ હોય તો આમલીનો સંક્રાંત થાય, આમલી ભેદાઈ જાય, અજેતન (સ્પર્શના જ્ઞાન વગરની) થઈ જાય છે અને અંગમાં જ્ઞાન થાય છે.

જે કાઠથી શરીર કાણું તથા રાતું થઈ જાય છે, તે કાઠ એકકુષ્ઠ કહેવાય છે. આ કાઠ અસાધ્ય છે એમ કહેવામાં આવે છે.

જે કાઠથી હાથનાં તથા પગનાં તળાંઓમાં ખરજ, વ્યથા, દાહ અને ચોપ થાય છે, તે કાઠને વૈદ્યો અર્મદલ કહે છે.

જે કાઠ મૂર્છાને, દાહને, અરુચિને તથા ભોંકાયા જેવી વ્યથા ઉત્પન્ન કરીને પાષ્ટીને અને ત્વચાને, રુધિરનો તથા માંસનો પરાભવ કરી વિસર્પની પેઠે શરીરમાં ચોતરફ તુરત ફેલાય છે, તે કાઠને વિસર્પ કહે છે.

જે ફેડલીઓ, સ્નાવ કરતી કરતી શરીરમાં ધીરેધીરે ફેલાય છે, તે ફેડલીઓને વૈદ્યો પરિસર્પ કહે છે.

જે કાઠ ખરજવાળો, સફેદ, પાતળો તથા વધારે કષ્ટ ન આપે એવો થાય છે તે સિંધ્મ કહેવાય છે. આ કાઠ ઘણું કરીને શરીરના ઉપરના ભાગમાં, વિશેષે કરી છાતીમાં અને કાંઈ વખતે નાભિથી નીચેના ભાગમાં પણ થાય છે. (જે સિંધ્મ ધાતુઓમાં પેસી ગયું હોય, તે તો મહાકુષ્ઠ જ ગણાય છે. ચરકે પણ ધાતુઓમાં પેસી ગયેલા સિંધ્મને મહાકુષ્ઠમાં ગણેલું છે.)

ગાત્રોમાં (હસ્તોમાં) અત્યંત ખરજની પીડાવાળી, અત્યંત વેદનાવાળી અને અત્યંત રક્ષપણાવાળી રેખાઓ (ફાટ) થઈ જાય છે, તે કાઠ વિચરિંકા કહેવાય છે. ખરજવાળી, દાહવાળી તથા વેદનાવાળી આ વિચરિંકા જે પગમાં થઈ હોય, તો તે જ વિપ્રાદિકા કહેવાય છે.

સાવવાળી, ગોળ, ઘાટી, ઉમ ખરજવાળી, રિન્જ અને કાળી જે છીટી થાય છે, તે કાઠ કિટિભ કહેવાય છે.

સાવવાળી, ખરજવાળી તથા બળતરાવાળી જે નાની નાની ફેડલીઓ થાય છે તે કાઠ પામા (ખસ) કહેવાય છે. એ પામા જ જે તીવ્ર વેદનાવાળા ફેડલાઓથી યુક્ત હોય અને હાથપગમાં તથા ફૂલાઓમાં થયેલ હોય તો કચ્છ કહેવાય છે.

શરીરમાં ખરજવાળી અને સ્નાવ વગરની જે ફેડલીઓ થાય છે, તે કાઠ રકસા કહેવાય છે. કયા છુદકુષ્ઠમાં કયા રોગલું પ્રાધાન્ય છે?

અરુઃ સસિષ્મં રક્સા મહત્ત્વં યચ્ચૈકકુષ્ઠં કફ-જાન્યમૂનિ । વાયોઃ પ્રકોપાત્પરિસર્પમેકં શેષાણિ પિત્તપ્રમવાણિ વિદ્યાત્ ॥૧૮॥

ઉપર-કહેલા અગિયાર છુદકુષ્ઠોમાં સ્થૂણાશ્લેષ્મ, સિંધ્મ, રકસા, મહાકુષ્ઠ તથા એકકુષ્ઠ એ કષ્ઠી થાય છે. (તેઓમાં કષ્ઠની પ્રધાનતા છે.) એક પરિસર્પ વાયુના પ્રક્રોપથી થાય છે (વાયુની પ્રધાનતાવાળો છે). બાકીના છુદકુષ્ઠો પિત્તના પ્રક્રોપથી થાય છે (પિત્તની પ્રધાનતાવાળા છે). કિલાસનાં નિદાનો, ભેદા, લક્ષણો તથા અસાધ્યતા

કિલાસમપિ કુષ્ઠવિકલ્પ એવ । તત્ત્રિવિધં વાતેન પિત્તેન શ્લેષ્મણા ચેતિ । કુષ્ઠકિલાસયોરન્તરં ત્વમાતમેવ કિલાસમપરિસ્ત્રાવિ ચ । તદ્વાતેન મળ્ડલ-મરુણં યરુષં પરિધંસિ ચ । પિત્તેન પમપલ્લવતીકારં સપરિદાહં ચ । શ્લેષ્મણા શ્વેતં સ્તિગ્ધં મહલં કળ્પમચ ॥

તેણે સંમિશ્રમળ્ડલમન્તર્જાતરક્તરોમ ચાસાઘ્વ મશ્નિદગ્ધં ચ ॥૧૯॥

કિલાસ પણ કાઠની જ એક જાત અથવા વિકૃતિ છે. વાયુથી થયેલું, પિત્તથી થયેલું અને કષ્ઠી થયેલું, એ રીતે કિલાસ ત્રણ પ્રકારનું છે. કાઠ અને કિલાસ વચ્ચે તફાવત એ છે કે,

કાઠ રસમાં અને રુધિર વગેરેમાં પણ રહે છે, તથા સાવવાળો પણ હોય છે અને કિલાસ તો રસમાં જ રહે છે અને સાવ વગરનો જ હોય છે, (ખીન ગ્રંથોમાં તો કિલાસને શિત્ર તથા દાક્ષ્ય એવાં ખીન પશુ જે તામે આપી કહ્યું છે કે, શિત્ર ત્રણ દોષોથી થાય છે તથા રુધિર આદિ ત્રણ ધાતુઓમાં રહે છે.) વાયુથી થયેલ કિલાસ ગોળ, રાતું, ખરસટ તથા જેમાંથી કળીઓ ખરે એવું હોય છે. પિત્તથી થયેલ કિલાસ કમળપત્રના જેવા વર્ણવાળું (મધ્યમાં શ્વેત તથા અંતમાં રાતું) તથા બળતરાવાળું હોય છે. કફથી થયેલ કિલાસ શ્વેત વર્ણવાળું હોય છે, અડું હોય છે અને ખરજવાળું હોય છે.

તેઓમાં જે કિલાસ પરસ્પરથી મિશ્રિત મંડલોવાળું અથવા જેના મધ્યમાં રાતા રંગવાડાં ઉત્પન્ન થયાં હોય તે અસાધ્ય છે. અગ્નિથી દાઝવાને લીધે જે કિલાસ ઉત્પન્ન થયું હોય તે પણ અસાધ્ય છે. ૧૦

કાઠોમાં કાપોની અધિકતાની પરીક્ષાનાં લક્ષણો કુષ્ટેષુ રુક્ત્વનસક્રોચન્યાપસ્વેદશોફમેદકૌણ્ય-સ્વરોપઘાતા વાતેન । પાકાવદરણાદ્ગુલિપતનકર્ણના-સામન્નાધિરાગસચ્ચોત્પત્તયઃ પિત્તેન । કણ્ઠ્ઠર્ણમેદ-શોફાસાનગૌરવાણિ શ્લેષ્મણા ॥ ૧૧ ॥

કાઠોમાં વાયુની અધિકતા હોય. તો વેદના થાય છે, ત્વચાનો સંકોચ થાય છે, અર્શની ખબર પડતી નથી, પસીનો આવ્યા કરે છે, (પસીનાનો અભાવ પણ થઈ જાય છે,) સોજો થાય છે, ત્વચાનું વેદન થાય છે, હાથનું કૂંઠાપણું થાય છે અને સ્વરનો ઉપઘાત થાય છે.

કાઠોમાં પિત્તની અધિકતા હોય, તો પાક થાય છે, ત્વચા વગેરે કાઠી જાય છે, આંગળીઓ પડી જાય છે, કાનનો તથા નાકનો લંગ થાય છે, આંખોમાં રતારા થાય છે અને શ્રીડાઓની

ઉત્પત્તિ થાય છે.

કાઠોમાં કફની અધિકતા હોય તો ખરજ આવ્યા કરે છે, વર્ણ બદલી જાય છે, સોજો થાય છે, સાવથાય છે અને અંગોમાં ભારેપણું થાય છે.

અયુક કાઠોની અસાધ્યતા

તત્રાદિચલપ્રવૃત્તં પુણ્ડરીકં કાકળકં ચાસાધ્યમ્ । ૧૨

જે કાઠ આદિબલ પ્રવૃત્ત હોય તે અસાધ્ય છે અને પુંડરીક તથા કાકળક પણ અસાધ્ય છે. (આદિબલ પ્રવૃત્તનું લક્ષણ સૂત્રસ્થાનના ૨૪ મા અધ્યાયના ત્રીજા વિષયમાં જુઓ.) ૧૨

જુદી જુદી ધાતુઓમાં ષેઠા કાઠનાં લક્ષણો

મગ્નિ ચાત્ર ॥

યથા વનસ્પતિર્જાતઃ પ્રાપ્ય કાલપ્રકર્ષણમ્ ।

અન્તર્ભૂમિં વિગાઢેત મૂલૈર્વૃદ્ધિવિવર્ધિતૈઃ ॥

એવં કુષ્ટે સમુત્પન્નં ત્વચિ કાલપ્રકર્ષતઃ ।

ક્રમેણ ઘાતુન્વ્યામોતિ નરસ્યાપ્રતિકારિણઃ ॥

સ્પર્શહાનિઃ સ્વેદનત્વમીપત્કણ્ઠ્ઠ્થ જાયતે ।

વૈવર્ણ્ય રુક્ષભાવશ્ચ કુષ્ટે ત્વચિ સમાશ્રિતે ॥

ત્વક્સ્વાપો રોમહર્ષશ્ચ સ્વેદસ્યામિપ્રવર્તનમ્ ।

કણ્ઠ્ઠર્વિપૂયકથૈર કુષ્ટે યોગિતસંશ્રિતે ॥

વાહુરવ્યં વક્ત્રોપશ્ચ કાર્કશ્યં પિઙ્કોદ્રમઃ ।

તોદઃ સ્ફોટઃ સ્થિરત્વં ચ કુષ્ટે માંસસમાશ્રિતે ॥

દૌર્ગન્ધ્યમુપદેહશ્ચ પૂયોઽથ ક્રિમયસ્તથા ।

માત્રાણાં મેદનં ચાપિ કુષ્ટે મેદાસમાશ્રિતે ॥

નાસામન્નોઽધિરાગશ્ચ ઘ્વતે ચ ક્રિમિસમ્ભવઃ ।

મવેત્સ્વરોપઘાતશ્ચ અસ્થિમજ્જસમાશ્રિતે ॥

કૌણ્યં ગતિધયોઽજ્ઞાનાં સંમેદઃ ક્ષતસર્પણમ્ ।

શુક્રસ્થાનગતે લિઙ્ગં પ્રાણુક્તાનિ તથૈવ ચ ॥ ૧૩ ॥

આ વિષયમાં ભગવાન ધન્યંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે : ‘જેમ ઉત્પન્ન થયેલું ગ્રાહ જેમ જેમ વધારે વખત જતો જાય, તેમ તેમ વૃદ્ધિને લીધે વડતાં જતાં મૂળોથી ધરતીમાં વધારે વધારે જાડું પેસે છે, તેમ ત્વચામાં ઉત્પન્ન થયેલો કાઠ જે

ચિકિત્સાથી રહિત રાખવામાં આવે તો, જમ જમ વખત જતો જાય, તેમ તેમ અતુક્રમે ધાતુ-ઓમાં વ્યાપ્ત થાય છે.

ઠાઠ જે રસમાં પેકો હોય, તો સ્પર્શની ખબર પડતી નથી, પસીના બહુ આવ્યા કરે છે, થોડી થોડી ખરજ આવે છે અને આમડી ફીફી તથા લૂખી થાય છે.

ઠાઠ જે રહિરમાં પેકો હોય, તો આમડી જડ (સ્પર્શના જ્ઞાન વગરની) થાય છે, રૂંવાડાં ભાંમાં થાય છે, પસીના બહુ આવ્યા કરે છે, ખરજ આવે છે અને દુર્ગંધ થાય છે.

ઠાઠ જે માંસમાં પેકો હોય, તો મંડળો બડાં થાય છે, મોઢામાં શેષ થાય છે, ખરસટપણું થાય છે, ફોડલીઓ ભપડે છે, ભોંકાયા જેવી પીડા થાય છે, આમડી ફાટી જાય છે અને ઠાઠ કંઠણું થાય છે.

ઠાઠ જે મેદમાં પેકો હોય, તો દુર્ગંધ થાય છે, શરીર ખરડાયેલું થઈ જાય છે, પર ઉત્પન્ન થાય છે, ઢીકા પડે છે અને ગાત્રો કળે છે.

ઠાઠ જે હાડકાંમાં કે મજ્જામાં પેકો હોય, તો નાક ભાંગી જાય છે, આંખોમાં રતાશ થાય છે, ક્ષતમાં ઢીકા પડે છે અને ઘાંટા બેસી જાય છે.

ઠાઠ વીર્યના (અથવા રજસના) સ્થાનમાં પેકો હોય, તો હાથ ઢૂંકા થઈ જાય છે, અંગોનાં ચલન વગેરે બંધ પડે છે, અંગો ફાટે છે, ત્રણે ફેલાય છે અને ઉપર લખેલાં ચિહ્નો પણ થાય છે. ૧૩

રજમાં તથા વીર્યમાં પેકો ઠાઠ સંતાનને પણ લાગુ પડે છે

સ્ત્રીપુંસવોઃ કુષ્ઠદોષાદુષ્ટશોનિતશુક્રવોઃ ।

યદપત્યન્તયોર્જાતં જ્યેષ્ઠં તદપિ કુષ્ઠિતમ્ ॥ ૧૪ ॥

જે સ્ત્રીપુરુષોનાં રજ તથા વીર્ય ઠાઠનાં દોષ-

૧ આ રીતે દોષ ચર્તા જ દૂર ન કરાય તો તે ધાતુગત થાય છે. ધાતુગત દોષ બ્યારે સાતેય ધાતુમાં પેસી જાય ત્યારે અત્યંત કષ્ટસાધ્ય બની જાય છે.

થી દુષ્ટ થયેલાં હોય, તેઓને જે સંતાનો થાય તેઓ પણ ઠાઠિયાં જ થાય છે. ૧૪

ધાતુઓમાં પેકો ઠાઠની સાધ્યાસાધ્યતા વગેરે કુષ્ઠમાત્રમત્ત્વતઃ સાધ્યં ત્વગ્રક્તપિશિતાશ્રિતમ્ ।

મેદોગતં મેદવાન્પમસાધ્યમત્ત ઉત્તરમ્ ॥ ૧૫ ॥

ઠાઠ રસમાં, રહિરમાં કે માંસમાં પેકો હોય, છતાં રોગી, જે ખરાબર પથ પાળનાર હોય, તો તેનો ઠાઠ સાધ્ય થાય છે; મેદમાં પેકો ઠાઠ સાધ્ય છે અને મેદ પછીના ધાતુઓમાં એટલે હાડકાં, મજ્જા કે વીર્યના સ્થાનમાં પેકો હોય, તો અસાધ્ય જ છે, એમ સમજવું. ૧૫

ઠાઠ થાય એવાં પાપો, ઠાઠિયાને પુનર્જન્મમાં પણ ઠાઠની પ્રાપ્તિ અને અસાધારણ પ્રયત્ને પણ ઠાઠ રાખવાની જરૂર

બ્રહ્મસ્ત્રીસજ્જનવધપરસ્વરણાદિભિઃ ।

કર્મભિઃ પાપરોગસ્ય ગ્રાહુઃ કુષ્ઠસ્ય સંમયમ્ ।

મ્રિયતે यदि कुष्ठेन पुनर्जातेऽपि गच्छति ॥

નાતઃ કષ્ટરો રોગો યથા કુષ્ઠં પ્રકીર્તિતમ્ ।

આહારાચારવોઃ પ્રોક્તામાસ્વાય મહર્ષી ક્રિયામ્ ॥

ઔષધીનાં વિગ્રિહાનાં તપસશ્ચ નિવેશનાત્ ।

યત્તેન મુચ્યતે જન્તુઃ મ પુણ્યાં ગતિમામુયાત્ ॥ ૧૬

બ્રહ્મહત્યા, સ્ત્રીવધ, સજ્જનવધ અને પર-ધનહરણ વગેરે પાપકર્મોના યોગથી જ ઠાઠ નામનો દુષ્ટ રોગ થાય છે. જે ઠાઠિયો માણસ ઠાઠ સહિત મરી જાય, તો પુનર્જન્મમાં પણ તે ઠાઠિયો જ થાય છે. ઠાઠ જેવો બીજો કોઈ પણ રોગ અત્યંત ખરાબ નથી; આથી આહારની તથા વિહારની આ ચંચમાં કથા પ્રમાણે સઘળી ઉત્તમોત્તમ યુક્તિ રાખી, ઉત્તમ ઔષધિઓનું વધુ સેવન રાખી અને તપશ્ચર્યાનું પણ અતિ સેવન રાખીને જમ બને તેમ ઠાઠમાંથી મુક્ત થવું જોઈએ. જે માણસ એ પ્રમાણે કરીને ઠાઠમાંથી મુક્ત થાય છે તેને પવિત્ર ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૬

ક્રોડા/વગેરે કેટલાક રોગો સંસર્ગથી પણ થાય છે
પ્રસન્નાદ્વાત્રસંસ્પર્શાન્નિશ્વાસાત્સહમોજનાત્ ।
સહશ્યાપાસનાચાપિ વસ્ત્રમાલ્યાનુલેપનાત્ ॥
કુષ્ઠં જ્વરશ્ચ શોષશ્ચ નેત્રાભિવ્યન્દ એવ ચ ।
ઔપસર્ગિકરોગાશ્ચ સંક્રામન્તિ નરાન્નરમ્ ॥૧૭॥

ક્રોડા, જ્વર, શોષ, નેત્રાભિવ્યન્દ અને શીતળા
વગેરે રોગો રોગી સાથે મેથુનપ્રસંગથી, રોગીનાં
ગાત્રનો સ્પર્શ કરવાથી, રોગીનો નિશ્વાસ લેવાથી,
રોગી સાથે ભોજન કરવાથી, રોગી સાથે સૂવાથી,
રોગી સાથે બેસવાથી, રોગીનું કપડું પહેરવાથી,
રોગીએ પહેરેલાં પુષ્પો ધારણ કરવાથી અને
રોગીએ કરેલા અંદન વગેરેનું લેપન કરવાથી પણ
રોગીના શરીરમાંથી બીજા માણસના શરીરમાં
પ્રવેશ કરે છે; આથી ક્રોડા વગેરેના દરદીનો
સંસર્ગ કરવો પણ યોગ્ય નથી. ૧૭

અધ્યાય ૬ ક્રો

ઉપક્રમ

અથાતઃ પ્રમેહનિદાનં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
યથોચાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘પ્રમેહ-
નિદાન’ નામના અધ્યાયનું તે પ્રભાષે વ્યાખ્યાન
કરીયું, કે જે પ્રભાષે ભગવાન ધન્વન્તરિએ
સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

પ્રમેહનાં દૂરનાં નિદાનો

દિવાસ્વપ્નાવ્યાયામાલસ્યપ્રસક્તં જીતસ્તિગ્ધ-
મધુરમેધદ્રવાન્નપાનસેવિનં પુરુષં જાનીયાલ્મહેતી
ભવિષ્યતીતિ ॥૨॥

જે માણસ દિવસે સૂઈ રહે, કદી પણ
કસરત-મહેનત કરે નહીં, આળસમાં જ લાગેલો
રહે અને શીત, સ્તિગ્ધ, મધુર, મેદને ઉત્પન્ન
કરનારાં કે પ્રવાહી અન્નપાનોનું સેવન કરનારો

૧ પ્રમેહનાં નિદાનો આદિ નિરૂપ્ય વિષેનો.

હોય, તે માણસને પ્રમેહ થશે એમ બાણુનું. ૨

પ્રમેહોની સંપ્રાપ્તિ

તસ્ય ચૈવં પ્રવૃત્તસ્યાપરિપક્વા એવ વ્રાતપિત્તશ્લે-
ષ્માળો યદા મેદસા સહૈકત્વમુપેત્ય મૂત્રવાહિણોતાં
સ્વનુસૃત્યાધો ગત્વા વ્રત્તેર્મુલમાશ્રિત્ય નિર્મિથન્તે
તદા પ્રમેહાજ્ઞનયન્તિ ॥૩॥

એવી પદ્ધતિવાળા માણસના વ્રાત, પિત્ત
અને કફ એ દોષો પોતાની આમદશામાં જ મેદ
વગેરેની સાથે એકતા પામી, મૂત્રનું વહન કર-
નારી નાડીઓને અનુસરી, નીચે જઈ મૂત્રાશયના
મોઢાનો આશ્રય કરીને જ્યારે બહાર નીકળવા
લાગે છે, ત્યારે પ્રમેહ ઉત્પન્ન કરે છે. ૩

પ્રમેહનાં પૂર્વરૂપા

તેષાં તુ પૂર્વરૂપાણિ-હસ્તપાદતલદાહઃ સ્તિગ્ધ-
પિચ્છિલગુરુતાગાત્રાણાં મધુરશુક્લમૂત્રતા તન્દ્રા સાદઃ
પિપાસા દુર્ગન્ધશ્ચ શ્વાસસ્તાલુગલજિહ્વાદન્તેષુ મલો-
ત્પત્તિર્જટિલીભાવઃ કેશાનાં વૃદ્ધિશ્ચ નશાનામ્ ॥૪॥

જ્યારે કોઈ પણ પ્રમેહ થવાનો હોય, ત્યારે
હાથનાં તથા પગનાં તળાંઓમાં દાહ થાય છે,
ગાત્રો સ્તિગ્ધ, ચીકાશવાળાં તથા બારે થઈ જાય
છે, મૂત્ર મધુર તથા સફેદ થાય છે, આળસ તથા
ઢીલતા પ્રાપ્ત થાય છે, તરસ લાગ્યા કરે છે,
શ્વાસ દુર્ગંધવાળો થાય છે, તાળવું, ગણું, જીભ
તથા હાંતોમાં મેલની ઉત્પત્તિ થાય છે, કેશ અને
નખ વધે છે. ૪

પ્રમેહોણ સામાન્ય લક્ષણ અને તેમના
તથા પ્રમેહપિડકાનાં દોષા

તત્રાવિલગ્રભૂતમૂત્રલક્ષણાઃ સર્વ એવ પ્રમેહાઃ-
સર્વ એવ સર્વદોષસમુત્થાઃ સહ પિડકાભિઃ ॥૫॥

મૂત્ર મેહ અને ધણું થાય, એ સધળા
પ્રમેહોનું સામાન્ય લક્ષણ છે. સધળા પ્રકારના

૨ કેટલાક કહે છે કે, ‘ઓઝોને પ્રમેહો થતા નથી’
પણ એ વાતનું કહીને ખડન કહ્યું છે; કેમ કે ઓઝોને
પણ પ્રમેહો થતા જોવામાં આવે છે.

પ્રમેદો અને પ્રમેહપિડકાઓ એક સપળા દોષોથી થાય છે, તેપણ 'આ પ્રમેહ અને આ પિડકા અમુક દોષોથી થયેલ છે' એમ જ કહેવામાં આવે છે, તે અધિક થયેલા દોષ ઉપરથી કહેવામાં આવે છે. ૫

પ્રમેહોમાં દોષોની અધિકતા, પ્રમેહોની સંખ્યા અને સાધ્ય, યાપ્ય તથા અનાધ્ય પ્રમેહો

તત્ર કફાદુરુદ્ધુમુરાસિદ્ધતાશર્નૈર્લગ્નપિષ્તાન્દ્રશુક્રફેનમેહાદય સાધ્યા દોષદૃષ્ટ્યાણાં સમ-ક્રિયત્વાત્ । પિત્તાત્તીલહરિદ્રામ્લધારમહિષ્ઠાગ્નિ-તમેહાઃ પદ્ યાપ્યાદોષદૃષ્ટ્યાણાં વિપમક્રિયત્વાત્ । યાતાત્સર્વિવસાધ્યોદ્રહસ્તિમેહાશ્વત્તારોઽસાધ્યતમા મહાત્પયિકત્વાત્ ॥૬॥

ઉદકપ્રમેહ,^૧ ઇશુપ્રમેહ,^૨ સુરાપ્રમેહ,^૩ સિંકતા-પ્રમેહ,^૪ શનૈઃપ્રમેહ,^૫ લવણપ્રમેહ,^૬ પિષ્ઠપ્રમેહ,^૭ સાર્દ્રપ્રમેહ,^૮ શુક્રપ્રમેહ^૯ અને ફેનપ્રમેહ; એ દશ પ્રમેહોમાં કંઈની અધિકતા હોય છે. આ દશ પ્રમેહો સાધ્ય છે; કેમ કે તેઓમાં કંઈરૂપ મુખ્ય દોષ પણ કઈંણરૂપ ચિકિત્સાનું પાત્ર છે અને મેદરૂપ દૂધ પણ કઈંણરૂપ ચિકિત્સાનું પાત્ર છે એટલે બન્નેની ક્રિયા સરખી છે.

નીલપ્રમેહ,^{૧૦} હરિદ્રાપ્રમેહ,^{૧૧} અગ્લપ્રમેહ,^{૧૨} ક્ષાર-પ્રમેહ,^{૧૩} મંજિષ્ઠાપ્રમેહ અને શોણિતપ્રમેહ^{૧૪} એ છ પ્રમેહોમાં પિત્તની અધિકતા હોય છે. આ છ પ્રમેહો યાપ્ય છે; કેમ કે તેઓમાં પિત્તરૂપ મુખ્ય દોષ તથા રધિરૂપ દૂધ શીત તથા મધુર ચિકિત્સાનાં પાત્ર છે અને મેદરૂપ દૂધ રક્ત તથા તીક્ષ્ણ ચિકિત્સાનું પાત્ર છે, એટલે દોષની તથા દૂધની ક્રિયા સરખી નથી.

૧ યાપ્ય એટલે અદ્યત મુશ્કેલીથી મટે, મટે અર્થે પણ કહ્યો મટે તે. ૨ કાયાખીટીસ મન્સીપીડસ. ૩ કાયાખીટીસ મેલીટસ. ૪ યુરિક એસિડ કાયાવેસીસ. ૫ એન યુરેસીસ. ૬ કાર્બલ્યુરિયા. ૭ રપર્મેટારિયા. ૮ ફોસ્ફોરિયા. ૯ હીમેયુરિયા. ૧૦

સર્પિપ્રમેહ,^{૧૫} વસાપ્રમેહ,^{૧૬} ક્ષોદ્રપ્રમેહ અને હરિતપ્રમેહ, એ ચાર પ્રમેહોમાં વાયુની અધિકતા હોય છે. આ ચાર પ્રમેહો અત્યંત અસાધ્ય છે;^{૧૭} કેમ કે તુરંત વિનાશ કરનારા છે, ઉત્તરોત્તર વાતુઓનો શ્રાવ કરનારા છે અને તેઓની ચિકિત્સા પણ જુદી જુદી હોય છે. (આ પ્રમેહોમાં વાયુરૂપ મુખ્ય દોષ સિનગ તથા મધુર આદિ ચિકિત્સાનું પાત્ર છે અને મેદ આદિ દૂધો રક્ત તથા તીક્ષ્ણ ચિકિત્સાનાં પાત્ર છે, એટલે દોષની તથા દૂધોની ચિકિત્સા જુદી જુદી છે.) ૬

વધુ દોષો કયાં દૂધોથી બેઠાઈ કયા પ્રમેહો ઉત્પન્ન કરે છે ?

તત્ર વાતપિત્તમેદોભિરન્વિતઃ શ્લેષ્મા શ્લેષ્મપ્રમેહાજ્ઞનયતિ, વાતરુકગ્નિતમેદોભિરન્વિતં પિત્તં પિત્તપ્રમેહાન્, કફપિત્તવસામજ્ઞમેદોભિરન્વિતો વાયુ-વાતપ્રમેહાન્ ॥૭॥

વાત, પિત્ત અને મેદથી બેડાયેલો અને અધિકતા પામેલો કંઈ ઉદકપ્રમેહ વગેરે કંઈજન્ય કહેવાતા દશ પ્રમેહો ઉત્પન્ન કરે છે. વાત, કંઈ, રધિર અને મેદથી બેડાયેલું અને અધિકતા પામેલું પિત્ત નીલપ્રમેહ વગેરે પિત્તજન્ય કહેવાતા છ પ્રમેહો ઉત્પન્ન કરે છે. કંઈ, પિત્ત, વૃક્ષા, મન્જા અને મેદથી બેડાયેલો અને અધિકતા પામેલો વાયુ સર્પિપ્રમેહ વગેરે વાતજન્ય કહેવાતા ચાર પ્રમેહો ઉત્પન્ન કરે છે. (આમાં મેદ, રધિર, વસા તથા મન્જા એ ચાર જ દૂધોનું મેલણ થયું છે, પણ બીજા ત્રણમાં રસ, માંસ, મેદ, રધિર, વસા, વીર્ય, મન્જા, લસિકા (ચામડી તથા માંસની વચ્ચેનો રસ) તથા ઓળસ એ સર્વને દૂધ ગણેલાં છે.) ૭

૧૦ તમામ ગ્યેરે એટુ જ છે વાયુના રોગ લગભગ અસાધ્ય હોય છે, પિત્તના કદાચ છે અને કંઈના મુસાધ્ય છે, તેથી વાયુના વધુ વાયુના રોગ છે. તેના ૮૪, તેથી ઓછા પિત્તના ૪૦ અને કંઈના વીત જ છે. પ્ર-

કંઠની અધિકતાવાળા દસ પ્રમેહોનાં લક્ષણા

તત્ર શ્વેતમવેદનમુદકસદશમુદકમેહી મેહતિ,
હ્રસ્વસતુલ્યમિશુમેહી, સુરામેહી સુરાતુલ્યં, સરુજં
સિકતાનુવિદ્ધં સિકતામેહી, શનૈઃ સકપં મૃત્સં
શનૈર્મેહી, વિશદં લવણતુલ્યં લવણમેહી, હૃદ્રોમા
પિટ્ટસતુલ્યં પિટ્ટમેહી, આવિલં સાન્દ્રં સાન્દ્રમેહી,
શુક્રતુલ્યં શુક્રમેહી, સ્તોકં સ્તોકં સપેનં પેનમેહી
મેહતિ ॥૮॥

ઉદકપ્રમેહવાળો માણસ સફેદ, વેદના-
વગરનું અને પાણી જેવું ભૂતરે છે. ઇશુપ્રમેહ-
વાળો માણસ શેરડીના રસ જેવું ભૂતરે છે,
સુરાપ્રમેહવાળો માણસ મદિરા જેવું તથા વેદના-
વાળું ભૂતરે છે. સિકતાપ્રમેહવાળો માણસ
રેતીની કણીઆવાળું ભૂતરે છે. શનૈઃપ્રમેહવાળો
માણસ ધીરેધીરે કંઠવાળું તથા ચીકણું ભૂતરે
છે. લવણપ્રમેહવાળો માણસ નિર્મળ તથા ખારા
પાણી જેવું ભૂતરે છે. પિટ્ટપ્રમેહવાળો માણસ
લોટના પાણી જેવું ભૂતરે છે અને ભૂતરતી વખતે
તેનાં રૂંવાડાં જામાં થઈ બચે છે. સાંદ્રપ્રમેહવાળો
માણસ મેલું તથા ધાડું ભૂતરે છે. શુક્રપ્રમેહવાળો
માણસ વીર્ય જેવું ભૂતરે છે અને ફેનપ્રમેહવાળો
માણસ શીણવાળું થોડું થોડું ભૂતરે છે. ૮

પિત્તની અધિકતાવાળા ૭ પ્રમેહોનાં
વિશિષ્ટ લક્ષણા

અતઃ ઊર્ધ્વં પિત્તનિમિત્તાન્વક્ષ્યામઃ-સપેન-
મચ્છં નીલં નીલમેહી મેહતિ, સદાહં હરિદ્રામં
હરિદ્રામેહી, અમ્લરસગન્ધમમ્લમેહી, સ્વત્ત્વશ્ચારપ્રતિમં
ક્ષારમેહી, મઙ્ગિદ્વેદકપ્રકાશં મઙ્ગિદ્વમેહી, ઓણિત-
પ્રકાશં ઓણિતમેહી મેહતિ ॥૯॥

નીલપ્રમેહવાળો માણસ શીણવાળું, આધુ
તથા નીલવર્ણવાળું ભૂતરે છે. હરિદ્રાપ્રમેહવાળો
માણસ બળતરાવાળું તથા હળદર જેવા વર્ણ-
વાળું ભૂતરે છે. અમ્લપ્રમેહવાળો માણસ ખાટા

રસવાળું તથા ખાટા ગંધવાળું ભૂતરે છે. ક્ષાર-
પ્રમેહવાળો માણસ વસથી ગાળી લીધેલા ક્ષાર
જેવું ભૂતરે છે. મંજિષ્ઠાપ્રમેહવાળો માણસ
મજ્જના પાણી જેવું ભૂતરે છે અને શોણિત-
પ્રમેહવાળો માણસ લોહી જેવા વર્ણવાળું ભૂતરે
છે. (જેકે રક્તપિત્તમાં પણ મજ્જના પાણી
જેવું અને લોહી જેવું મૂત્ર થાય છે, તેપણુ રક્ત-
પિત્તમાં પ્રમેહનાં પૂર્વરૂપો થતાં નથી અને
મંજિષ્ઠાપ્રમેહમાં તથા શોણિતપ્રમેહમાં પ્રમેહનાં
પૂર્વરૂપો થાય છે એ તકેવત છે. કક્ષીન.) ૯

વાયુની અધિકતાવાળા ચાર પ્રમેહોનાં
વિશિષ્ટ લક્ષણા

અતઃ ઊર્ધ્વં વાતનિમિત્તાન્વક્ષ્યામઃ-સર્પિઃપ્રકાશં
સર્પિર્મેહી મેહતિ, વસાપ્રકાશં વસામેહી, ક્ષૌદ્રરસવર્ણ
ક્ષૌદ્રમેહી, મચ્ચમાત્રજ્વલદુપ્રચન્ધં હસ્તિમેહી મેહતિ ॥

સર્પિપ્રમેહવાળો માણસ ધી જેવું ભૂતરે
છે. વસાપ્રમેહવાળો માણસ ચરખી જેવું ભૂતરે
છે. ક્ષૌદ્રપ્રમેહવાળો માણસ મધના જેવા રસ
તથા વર્ણવાળું ભૂતરે છે અને હસ્તિપ્રમેહવાળો
માણસ મદોન્મત્ત હાથી પેઠે વારંવાર રસી જેવા
પદાર્થવાળું ભૂતર્યો કરે છે. ૧૦

કંઠની અધિકતાવાળા દસ પ્રમેહોના ઉપદ્રવો

મલિકોપસર્પણમાલસ્યં માંસોપચયઃ પ્રતિક્રિયાયઃ
શૈથિલ્યારોચ્છ્રાવિપાકાઃ કફપ્રસેકચ્છર્દિનિદ્રાકાસ-
શ્વાસાશ્વેતિ શ્લેષ્મજ્વાનાશ્ચુપદ્રવાઃ ॥ ૧૧ ॥

કંઠની અધિકતાવાળા પ્રમેહોમાં વારંવાર
ખાખીઆનું આવી બેસવું, આળસ, માંસનો
વવારો, પ્રતિશ્યાગ, શિથિલતા, અરુચિ, ખોરાકનું
નહીં પચવું, ખોટામાંથી કંઠનું ઝરવું, ઊલટી,
નિદ્રા, ખાંસી અને શ્વાસ એ ઉપદ્રવો થાય છે. ૧૧

પિત્તની અધિકતાવાળા ૭ પ્રમેહોના ઉપદ્રવો
વૃષ્ણયોરવદરણં વસ્તિમેદો મેદુતોદો હૃદિ શૂલ-
મમ્લિકાજ્વરાતીસારારોચ્છ્રા વમયુઃ પરિભ્રમાયન્

અમુક પ્રકારની તથા વાતજન્ય પ્રમેહોની
ફેડલીએ અસાધ્ય

ગુદે હૃદિ શિરસ્વંસે ષ્ઠે મર્મણિ ચોત્થિતાઃ ।

સોપદ્રવા દુર્વલસ્ય પિઢકાઃ પરિવર્જયેત્ ॥

કૃત્સ્ન શરીરં નિષ્પીલ્ય મેદોમજ્જસાયુતઃ ।

અથઃ પ્રક્રમતે વાયુસ્તેનાસાધ્યાસ્તુ વાતજાઃ ॥૧૭॥

ગુદા, છાતી, માથું, ખભો, પીઠ કે મર્મ-
સ્થળોમાં ઉપત્ત થયેલી, ઉપદ્રવોવાળી અને નળળા
અથવા મૃદ અશ્વિવાળા માણસને, થયેલી
પ્રમેહની ફેડલીઓની ચિકિત્સા કરવી નહિ.

વાયુ સળળા શરીરને નીચોવી મેદ, મન્નજ
તથા ચરખીથી યુક્ત થઈ નીચે ગતિ કરે છે, તે
કારણથી વાયુની અધિકતાવાળા સળળા પ્રમેહો
અસાધ્ય છે. ૧૭

પ્રમેહી અને મધુપ્રમેહી કેને કહેવા ?

અસાધ્ય મધુપ્રમેહ

પ્રમેહપૂર્વરૂપાનામાકૃતિર્યત્ર દૃશ્યતે ॥

કિંચિદ્વાપ્પધિકં મૂત્રં તં પ્રમેહિણમાદિશેત્ ।

કૃત્સ્નાન્યર્દ્વાનિ વા યસિન્પૂર્વરૂપાણિ માનવે ॥

પ્રવૃત્તમૂત્રમત્યર્થં તં પ્રમેહિણમાદિશેત્ ।

પિઢકાપિઢિતં ગાઢમુપસૃદ્ધમુપદ્રવૈઃ ॥

મધુમેહિતમાચટે સ ચાસાધ્યાઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥૧૮॥

જના શરીરમાં પ્રમેહનાં પૂર્વરૂપોની આકૃતિ
જેવામાં આવતી હોય અને મૂત્ર કાંઈકે અધિક
સચ્ચુ હોય, તેને પ્રમેહી કહેવો. જના શરીરમાં
સળળાં અથવા ચરખાં પ્રમેહનાં પૂર્વરૂપો જેવામાં
આવતાં હોય અને મૂત્ર અત્યંત વધ્યુ હોય તેને
પણ પ્રમેહી કહેવો. ૨

૧ તરસ, શાસ, માસનો સડો, બહુમતતા, હેઠ્ઠી,
મદ, બવર, વિસર્પ અને મર્મસ્થળોનું જડાણુ, એ
ફેડલીઓના ઉપદ્રવો છે. (લાવપ્રકાશ)

૨ જેમાં પાણી પચતું નથી, કારણ કે તૃણાં
સ્થાન ક્ષોભ (વેનિક્ષાસ)માં છે. પાણી પચીને ત્યાં
પહેલે તો જ તરસ છિપાય. તેમ નહિ થતા કસ્ય
પાણી નીકળે જ તરસ છે ક્ષોભનું સત્ત્વ જે પ્રચ્ચલીન

અ. ૨૫

જે માણસ ફેડલીઓથી અત્યંત પીડાતો
હોય અને પ્રમેહોના બીજા ઉપદ્રવોથી પણ ધેરાયો
હોય તેને મધુપ્રમેહી કહેવો. આ મધુપ્રમેહ
અસાધ્ય છે. ૧૮

મધુપ્રમેહનું બીજું સામાન્ય લક્ષણ
સ ચાપિ ગમનાત્સ્થાનં સ્થાનાદાસનમિચ્છતિ ।
આસનાદૃણુતે સ્વપ્નાં શયનાત્સ્વપ્નમિચ્છતિ ॥૧૯॥

મધુપ્રમેહવાળો માણસ આલેતો હોય, ત્યાં
જાઓ રહેવાની ઇચ્છા કરે છે, જાઓ રહ્યો હોય,
ત્યાં બેસી જવાની ઇચ્છા કરે છે; બેઠો હોય ત્યાં
શય્યાની ઇચ્છા કરે છે અને શય્યામાં પડ્યો
હોય ત્યાં નિદ્રા લેવાની ઇચ્છા કરે છે. ૧૯

મધુ દોષોથી વીસ પ્રમેહોના કારણ

યથા દિવર્ણાનાં પચ્ચાનામુત્કર્ષાપર્કર્ષકૃતેન સંયો-
ગવિશેષેણ શ્વલ્લવધુરુપિલુરુપોત્તમેચકાદીનાં વર્ણા-
નામનેકેપામુત્પત્તિર્ધન્યેયમેવ દોષપાતુમલાહાર-
વિશેષેણોત્કર્ષાપર્કર્ષકૃતેન સંયોગવિશેષેણ પ્રમેહાણાં
નાનાકરણં ભવતિ ॥ ૨૦ ॥

જમ ધોળો, લીલો, કાળો, પીળો અને
રાતો, એ પાંચ રંગોના વધારાધટાડાથી કરેલા
મિશ્રણથી કાખરચીતરા, બૂરા, પીંગળા, હોલાના
જવા તથા આસમાની વગેરે અનેક રંગોની
ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ દોષો, પાતુઓ, મળો અને
આહારોના વ્યવસ્થાપટારા ઉપરથી થયેલા મિશ્રણ-
થી વીસ પ્રમેહોની ઉત્પત્તિ થાય છે. ૨૦

પ્રમેહોની મધુપ્રમેહની સ્થિતિમાં અસાધ્યતા

ભવતિ ચાત્ર ॥

સર્વ એવ પ્રમેહાસ્તુ કાલેનાપ્રતિકારિણઃ ।

મધુમેહત્તમાપાન્તિ તદાગ્રાસાધ્યા ભવન્તિ હિ ॥૨૧॥

આ વિપયના શ્લોકમાં ભગવાન ધનવંતરિએ
સ્વયંબે કહ્યું છે ‘ચિકિત્સાથી રહિત રહેનારા

મુશ્વમા આવે છે તેને બદલે પ્રચ્ચલીન પેદા થાય
એટલે અગ્નિ વધે તેની ચિકિત્સા થવી જોઈએ. પ્ર.

દાહો મૂર્છા પિપાસા નિદ્રાનાશઃ પાન્દુરોગઃ પીત-
વિષ્મૃત્ત્વં ચેતિ પૈત્તિકાનામ્ ॥૧૨॥

પિત્તની અધિકતાવાળા પ્રમેહોમાં વૃષણોનું
ફાટવું, ખૂનશયમાં ભેદાયા જેવી વ્યથા, લિંગમાં
કે થોનિમાં સોથેથી બોંકાયા જેવી વ્યથા,
છાતીમાં શૂળ, ખાટા ઓડકાર, બંધર, અતિસાર,
અરુચિ, જાલદી, ચોમેરથી ધુમાડા નીકળતા
હોય એવી સ્થિતિ, દાહ, મૂર્છા, તરસ, નિદ્રાનો
નાશ, પાંડુરોગ અને વિષા તથા ખૂનનું પીળાશ-
પણું, એ ઉપદ્રવો થાય છે. ૧૨

વાયુની અધિકતાવાળા ચાર પ્રમેહોના ઉપદ્રવો
હૃદયગ્રહો લૌલ્યમનિદ્રા સ્તમ્ભઃ કમ્પઃ શૂલં વદ્-
પૂરીપત્વં ચેતિ વાતજાનામ્ ॥૧૩॥ એવમેતે વિંશતિઃ પ્રમેહાઃ
સોપદ્રવા વ્યાખ્યાતાઃ ॥૧૩॥

વાયુની અધિકતાવાળા પ્રમેહમાં હૃદયનું
ઝલાઈ જવું, સુષુપ્ત રહેવાની ધણી ઇચ્છા,
નિદ્રાનો અભાવ, સ્તંભ, કંપ, શૂળ અને વિષાનું
રોકાવું વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે. એ પ્રમાણે વીસ
પ્રમેહો અને તેઓના ઉપદ્રવો કથા છે. ૧૩

પ્રમેહ સંખ્યા ડોહી દેડલીઆ

તત્ર વસામેદોમ્પામભિપન્નશરીરસ્ય ત્રિભિર્દોષે-
શ્ચાનુગતધાતોઃ પ્રમેહિણો દશ પિઠકા જાયન્તે ।
તદ્યથા-શરાવિકા સર્પપિકા કચ્છપિકા જાલિની
વિનતા પુત્રિણી મચ્ચરિકા અલજી વિદારિકા વિદ્ર-
ધિકા ચેતિ ॥૧૪॥

ચરખીથી તથા મેદથી બગડેલા શરીરવાળા
અને જેની ધાતુઓ ત્રણે દોષોથી વ્યાપ્ત થઈ હોય
એવા પ્રમેહી માણસને શરાવિકા, સર્પપિકા,
કચ્છપિકા, જાલિની, વિનતા, પુત્રિણી, મચ્ચ-
રિકા, અલજી, વિદારિકા અને વિદ્રધિકા; એ
નામની દશ જાતની દેડલીઆ થાય છે. ૧૪
શરાવિકા વગેરે દેડલીઆનાં લક્ષણો
શરાવમાત્રા તદ્રૂપા નિમ્નમધ્યા શરાવિકા ।
ગૌરસર્પપતંસ્થાના તત્રમાણા ચ સર્પપી ॥

સદાહા કૂર્મતંસ્થાના જ્વેયા કચ્છપિકા વૃધેઃ ।
જાલિની તીવ્રદાહા તુ માંસજાલસમાવૃતા ॥
મહતી પિઠકા નીલા સા વૃધૈર્વિનતા સ્મૃતા ।
મહત્ત્વલ્પાચિતા જ્વેયા પિઠકા સા તુ પુત્રિણી ॥
મચ્ચરસમતંસ્થાના જ્વેયા સા તુ મચ્ચરિકા ।
સ્ત્કા સિતા સ્ફોટવતી દારુણા ત્વલજી ભવેત્ ॥
વિદારીઋન્દ્રવદ્વૃત્તા કઠિના ચ વિદારિકા ।
વિદ્રધેર્લક્ષણેર્યુક્તા જ્વેયા વિદ્રધિકા વૃધેઃ ॥૧૫॥

જે દેડલી ડાહિયા જેવડી, ડાહિયા જેવા
આકારવાળી, કાળી અને મધ્ય ભાગમાં જાંડી
હોય તેને શરાવિકા જાણવી. જે દેડલી ઘોળા
સરસવના જેવા આકારવાળી અને ઘોળા સરસવ
જેવડી હોય તેને સર્પપિકા જાણવી. જે દેડલી
દાહવાળી અને કાચબા જેવા આકારવાળી હોય
તેને કચ્છપિકા જાણવી. જે દેડલી તીવ્ર દાહ-
વાળી અને માંસનાં (અથવા ઝીણીઝીણી નસોનાં)
બળેથી વીંટાયેલી હોય તેને જાલિની જાણવી.
જે દેડલી મોટી અને આકાશી રંગવાળી હોય,
તેને વિનતા જાણવી. જે દેડલી મોટી અને
ખીજી ઝીણીઝીણી ધણી દેડલીઓથી વ્યાપ્ત હોય
તેને પુત્રિણી જાણવી. જે દેડલી મચ્ચરની ઢાળ
જેવા આકારવાળી હોય તેને મચ્ચરિકા જાણવી.
જે દેડલી રાતી તથા કાળી હોય અને ખીજ
દેડલીઓથી પણ વ્યાપ્ત હોય તથા દારુણ હોય
તેને અલજી જાણવી. જે દેડલી ફંગવેલાના કંઈ
જેવી ગોળ હોય અને કઠણ હોય તેને વિદારિકા
જાણવી. જે દેડલી વિદ્રધિનાં લક્ષણોથી યુક્ત
હોય તેને વિદ્રધિકા જાણવી. ૧૫

પ્રમેહની દેડલીઆઓ દોષોના નિર્જય
એ યન્મયાઃ સ્મૃતા મેહાસ્તોષામેતાસ્તુ તત્કૃતાઃ ॥૧૬॥
જે પ્રમેહ જે દોષની અધિકતાવાળો હોય,
તે પ્રમેહની દેડલી, પણ તે દોષની જ અધિકતા-
વાળી હોય છે. ૧૬

અમુક પ્રકારની તથા વાતજન્ય પ્રમેહોની
ફેડલીઓ અસાધ્ય

ગુદે હૃદિ શિરસ્સંસે ષ્ઠે મર્મણિ ચોત્થિતાઃ ।
સોપદ્રવા દુર્બલસ્ય પિડકાઃ પરિવર્જયેત્ ॥

કૃત્તં શરીર નિર્ણીત્ય મેદોમજ્જવાસુતઃ ।

અથઃ પ્રક્રમતે વાયુસ્તેનાસાધ્યાસ્તુ વાતજ્ઞાઃ ॥૧૭॥

ગુદા, છાતી, માથું, ખભો, પીઠ કે મર્મ-
સ્થળોમાં ઉત્પન્ન થયેલી, ઉપદ્રવોવાળી અને નબળા
અથવા મંદ અશિવાળા માણસને, થયેલી
પ્રમેહની ફેડલીઓની ચિકિત્સા કરવી નહિ.

વાયુ સધળા શરીરને નીચેની મેદ, મજ્જા
તથા ચરબીથી યુક્ત થઈ નીચે ગતિ કરે છે, તે
કારણથી વાયુની અધિકતાવાળા સધળા પ્રમેહો
અસાધ્ય છે. ૧૭

પ્રમેહી અને મધુપ્રમેહી કોને કહેવા ?

અસાધ્ય મધુપ્રમેહ

પ્રમેહપૂર્વરૂપાણામાકૃતિર્યત્ર દૃશ્યતે ॥

કિંચિદ્વાપ્યધિન્નં મૂત્રં તં પ્રમેહિણમાદિશેત્ ।

કૃત્ત્વાન્યપદ્ધાનિ વા યસિન્યૂર્વરૂપાણિ માનવે ॥

પ્રવૃત્તમૂત્રમત્યર્થં તં પ્રમેહિણમાદિશેત્ ।

પિડકાપિડિતં ગાદમુપસૃષ્ટમુપદ્રવૈઃ ॥

મધુમેહિનમાષ્ટે સ જ્ઞાસાધ્યઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥૧૮॥

જેના શરીરમાં પ્રમેહનાં પૂર્વરૂપોની આકૃતિ
જેવામાં આવતી હોય અને મૂત્ર કાંઈક અધિક
થયું હોય, તેને પ્રમેહી કહેવો. જેના શરીરમાં
સધળાં અથવા અર્ધાં પ્રમેહનાં પૂર્વરૂપો જેવામાં
આવતાં હોય અને મૂત્ર અત્યંત વધુ હોય તેને
પણ પ્રમેહી કહેવો.^૨

૧ તરસ, શ્વાસ, માસનો સડો, બહુખૂનતા, હેડાડી,
મદ, જ્વર, વિસર્પ અને મર્મસ્થળોનું જઠરાડુ, એ
ફેડલીઓના ઉપદ્રવો છે. (ભાવપ્રકાશ)

૨ જેમાં પાણી પચતું નથી, કારણ કે વૃષાનું
સ્થાન ક્લોમ (વેનિયાસ) આ છે પાણી પચીને ત્યાં
પહોંચે તો જ તરસ હિપાય. તેમ નહિ થતા કાચું
પાણી નીકળી જાય છે ક્લોમનું સ્વભાવ જો ધન્યુલીન

જે માણસ ફેડલીઓથી અત્યંત પીડાતો
હોય અને પ્રમેહોના બીજા ઉપદ્રવોથી પણ ઘેરાયો
હોય તેને મધુપ્રમેહી કહેવો. આ મધુપ્રમેહ
અસાધ્ય છે. ૧૮

મધુપ્રમેહનું ધીલું સામાન્ય લક્ષણ
જો ત્રિપિ ગમનાત્સાનં સ્થાનાદાસનમિચ્છતિ ।
આસનાદૃષ્ટુતે શય્યાં શયનાત્સમમિચ્છતિ ॥૧૯॥

મધુપ્રમેહવાળો માણસ ચાલતો હોય, ત્યાં
જામે રહેવાની ઇચ્છા કરે છે, જામે રહ્યો હોય,
ત્યાં બેસી જવાની ઇચ્છા કરે છે; બેઠો હોય ત્યાં
શય્યાની ઇચ્છા કરે છે અને શય્યામાં પડ્યો
હોય ત્યાં નિદ્રા લેવાની ઇચ્છા કરે છે. ૧૯

મધુ દોષોથી વીસ પ્રમેહોના કારણ
યથા હિ વર્ણાનાં પશ્ચાન્નામુત્કર્ષાપર્પકૃતેન સંયો-
ગવિશેષેણ શ્વલ્બમુત્કર્ષપિલ્લુપ્પોત્તમેચકાર્દીનાં વર્ણા-
નામનેકેવામુત્પત્તિર્ભગત્યેનમેવ દોષધાતુમલાહાર-
વિશેષેણોત્કર્ષાપર્પકૃતેન સંયોગવિશેષેણ પ્રમેહાણાં
નાનાકરણં ભવતિ ॥ ૨૦ ॥

જેમ ધોળો, લીલો, કાળો, પીળો અને
રાતો, એ પાંચ રંગોના વધારાધટાડાથી કરેલા
મિશ્રણથી કાપરચીતરા, ખૂરા, પીંગળા, હોલાના
જવા તથા આસમાની વગેરે અનેક રંગોની
ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ દોષો, ધાતુઓ, મયો અને
આહારોના વધારાધટાડા ઉપરથી થયેલા મિશ્રણ-
થી વીસ પ્રમેહોની ઉત્પત્તિ થાય છે. ૨૦

પ્રમેહોની મધુપ્રમેહની સ્થિતિમાં અસાધ્યતા
ભવતિ જાત્ર ॥

સર્વ એવ પ્રમેહાસ્તુ કાલેનાપ્રતિકારિણઃ ।
મધુમેહત્વમાયાન્તિ તદાજ્ઞાધ્યા ભવન્તિ હિ ॥૨૧॥

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધનંતરિએ
સ્વમુખે કહ્યું છે 'ચિકિત્સાથી રહિત રહેનારા
યુગવામાં આવે છે તેને બદલે ઇન્દ્રુલીન પેદા થાય
ઐતલે અગ્નિ વધે તેની ચિકિત્સા થવી નોઈ એ. પ્ર.

માણસના સપળા પ્રમેદો કાળે કરી મધુપ્રમેદ-
તાને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે અસાધ્ય બની જાય
છે; એટલા માટે પૂર્વરૂપે દેખાતાં જ પ્રમેદોની
ચિકિત્સા કરવી જોઈએ. ૧૧

અધ્યાય ૭ મો

ઉપક્રમ

અયાત ઉદરાણાં નિદાનં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

યથોચાચ મગગ્ન ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'ઉદરવ્યાધિ-
નિદાન' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન
કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ
સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

ગુરુશિષ્યના સંવાદનું સ્મરણ

ધન્વન્તરિર્ધર્મમૃત્વાં વરિષ્ઠો રાજર્ષિરિન્દ્રપ્રતિમો
બभૂવ । વ્રહ્મર્ષિપુત્રં નિનયોપપન્નં શિષ્યં શુભં સુશ્રુત-
મન્વજાતસઃ ॥ ૨ ॥

ધન્વન્તરિ કે જે ધર્મોત્તમો સર્વોત્તમ અને
ઉંદ્રના જેવા પ્રભાવવાળા રાજર્ષિ હતા, તેમણે,
વિશ્વામિત્રના પુત્ર અને નમ્રતાવાળા, શિષ્ય થયેલા,
શુભ આચારવાળા, સુશ્રુતને નીચે પ્રમાણે ઉપદેશ
કર્યો. ૨

ઉદરરોગોનાં નિદાનો તથા સંખ્યા

પૃથક્સમસ્તૈરપિ ચેદ દોષૈઃ, પ્તીહોદર, વદગુદં
તથૈવ । આગન્તુકં સપ્તમમઘમં ચ દકોદર ચેતિ
વદન્તિ તાનિ ॥ ૩ ॥

વાયુ, પિત્ત, કફ—એ ત્રણે દોષોથી, ખરલ
વપ્રવાથી, ગુદાનો રોધ થવાથી, આગંતુક કારણ
થી (શલ્ય વડે આંતરડું ધવાયાથી) અને પેટમાં
પાણીનો જમાવ થવાથી, એ રીતે આઠ પ્રકારના
ઉદરરોગો થાય છે. એ આઠ પ્રકારના ઉદરરોગોનાં
અનુક્રમે વાતોદર, પિત્તોદર, કફોદર, સન્નિપાતોદર

૧ ઉદરરોગોના કારણો, બેદો, સપ્રાપ્ત તથા લક્ષણો-
ના નિરૂપણ મિત્રો.

અથવા દૃષ્યુદર, પ્તીહોદર, વદગુદોદર, પરિસા-
વ્યુદર અને દકોદર (જલોદર); એ આઠ નામો છે. ૩

ઉદરરોગોનાં દૂરનાં તથા પાસેનાં નિદાનો

સુદુર્વલાગેરહિતાશ્નસ્ય સંશુષ્કપૂત્યન્નનિપેવ-
ણાદ્વા । સેહાદિમિધ્યાચરણાચ જન્તોર્ઘિગ્મતાઃ
કોષ્ઠમભિપ્રપન્નાઃ ॥ ગુલ્માકૃતિવ્યજ્જિતલક્ષણાનિ
કુર્ન્તિ ધોરાણ્યુદરાણિ દોષાઃ ॥ ૪ ॥

જકરાશ્નિ અત્યંત મંદ થઈ જવાથી, અહિત
ભોજન (વિરુદ્ધાશન, સમશન, અર્ધશન કે
વિપ્રમાશન) કરવાથી, સુકાયેલાં કે દુર્ગંધવાળાં
અન્નોતું સેવન કરવાથી અને રેતેહપાન તથા
વમન, વિરેચન વગેરે ક્રિયાઓ અનુચિત રીતે
થવાથી, વૃદ્ધિ પામીને ઠાઠાને પ્રાપ્ત થયેલા દોષો,
ગુલ્મ જેવી આકૃતિથી પ્રકટ થયેલાં લક્ષણોવાળા
ભયંકર ઉદરરોગો ઉત્પન્ન કરે છે. ૪

ઉદરરોગોની સપ્રાપ્તિ

કોષ્ઠાદુપસ્ત્રેહવદન્નસારો નિઃસૂત્ય દુર્યોડનિલ-
વેગનુન્નઃ ॥ ત્વચઃ સમુન્નમ્ય શૈનઃ સમન્તાદિવર્દમાનો
જઠર ક્રોતિ ॥ ૫ ॥

હૃદય થયેલા અને વાયુના વેગથી પ્રેરાયેલા
અન્નનો સાર જેમ નવા ધડામાંથી પ્રાણી આવે
છે, તેમ ઠાઠામાંથી સ્ત્રી, ત્વચાઓને ઊંચી કરી
ધીરે ધીરે ચોતરફ વધતો ઉદરરોગો ઉત્પન્ન
કરે છે. ૫

ઉદરરોગોનાં પૂર્વરૂપો

તત્પૂર્ણરૂપં ત્વર્ણપ્રકાશ્વાત્સલીપિનાશો જઠરે
દિ રાજ્યઃ ॥ જીર્ણપરિજ્ઞાનવિદાહત્યો વસ્તો રુઙઃ
પાદગતશ્ચ શોફઃ ॥ ૬ ॥

જ્યારે આઠમાંનો કોઈ પણ ઉદરરોગ થવા-
નો હોય, ત્યારે બળની હાનિ થાય છે, વર્ણ બગડી

૨ ઉદર એટલે સોનો પેટમાં લીવર અને ખરલ
બનેનો સોનો આવે તે ઉદર કહેવાય છે. આ સોનો
પાણીનો સોનો હોય છે, રક્તનો સોનો નહિ. પ્ર.

બય છે, પેટ ઉપરની વળીઓ નહ યઈ બય છે, પેટ ઉપર રેખાઓ થાય છે, અગ્નનો પચાવ થવાની ખખર પડતી નથી, દૃઢ્યમાં બળતરા થાય, મૂત્ર-શયમાં પીડા થાય અને પગમાં સોજો આવે છે. ૬

વાતોદરુ' લક્ષણ

સંગૃહ્ય પાર્થોદરપૃષ્ઠનામીર્યદ્વૃદ્ધતે કૃષ્ણશિરા-
વનદ્વમ્ ॥ સગૃહ્યમાનાહવદુગ્રથન્દ સતોદમેદં પવ-
નાત્મકં તત્ ॥૭॥

પેટ, પડખાંઓ, પીઠ તથા નાભિને સાથે
લઈ વૃદ્ધિ પામે, ઝીણીઝીણી કાળી નસોથી વ્યાપ્ત
થઈ બય, રાજીથી યુક્ત થાય, હાથ વડે ઠોકવા-
થી, પવનથી ભરાયેલી ધમણ જેવા ઉગ્ર અવાજ
કરે, મળોની જમાવટવાળું થાય, અને ભોંઠાયા
જેવી તથા ભેદાયા જેવી વ્યથા પામે, તો વાતોદર
થયેલુ સમજવું. ૭

પિત્તોદરુ' લક્ષણ

યચોપવૃષ્ણાજ્વરદાહયુક્તં પીતં શિરા યત્ર
મ્બન્તિ પીતાઃ ॥ પીતાક્ષિવિષ્મૂત્રનસાનનસ્ય પિત્તો-
દરં તત્ત્વચિરામિદ્વૃદ્ધિ ॥૮॥

પેટ પીછું તથા પીળી નસોથી વ્યાપ્ત થઈ
બય અને જલદી વધી બય, તેમ જ નેત્રો, વિદ્યા,
મૂત્ર, નખો તથા મોઢું પીળાં થઈ બય અને
સંતાપ, તરસ, જ્વર તથા દાહ થયા કરે, તો
પિત્તોદર થયું સમજવું. ૮

કફોદરુ' લક્ષણ

ચઙ્ચીતલં શુક્લશિરાવનદં ગુરુ સ્થિરં શુક્લ-
નસાનનસ્ય ॥ ક્ષિપ્તં મહચ્છોષયુતં સસાદં કફોદર
તત્ત્વ ચિરામિદ્વૃદ્ધિ ॥૯॥

પેટ ટાકું, ઝીણીઝીણી ઘોળી નસોથી
વ્યાપ્ત, ભારે, કઠણ, સ્નિગ્ધ અને મોટા સોબ-
વાળું થઈ બય, નખ સફેદ થઈ બય, મોઢું
સફેદ થઈ બય અને અંગોમાં ગ્લાનિ થાય, તો
કફોદર થયું કહેવાય છે. કફોદર લાંબે કાળે વૃદ્ધિ

પામે છે. ૯

સત્તિપાતોદર અથવા કૃષ્ણુદરુ' લક્ષણ

સ્તિષોઞ્જપાનં નસરોમમૃત્રવિદાતૈર્યુક્તમસા-
ધુવૃત્તાઃ । યસ્મૈ પ્રયચ્છન્ત્પરયો ગરાંથ દુષ્ટામ્યુ-
દ્ધીવિપસેવનાદ્વા ॥

તેનાશુ રક્તં કુપિતાથ દોષાઃ કુર્યન્તિ ધોરં
જઠરં ત્રિલિઙ્ગમ્ । તચ્છીતનાતામ્રસમુદ્ભવેષુ વિશે-
ષતઃ કુપ્યતિ દક્ષતે ચ ॥

સ ચાતુરો મૂર્છતિ સંપ્રસક્તં પાણ્ડુઃ કૃષ્ણઃ
શુષ્યતિ વૃષ્ણયા ચ । પ્રકીર્તિતં દૃષ્યુદરં તુ ધોરં
પ્લીહોદરં કીર્તયતો નિનોષ ॥ ૧૦ ॥

ખરાબ ચાલવાળી સ્ત્રીઓ અથવા ખીજાંઠાઈ
નજદીક રહેનારા કુદ માણસો વશીકરણ વગેરેની
ઇચ્છાથી જે પુરુષને, નખ, રંવાડાં, મૂત્ર, બિલાડાં
વગેરેની વિદ્યા કે રજસ્વલાપણાના રહિરથી યુક્ત
કરેલુ અન્ન ખવડાવે તે પુરુષને, અથવા કુદ શત્રુ-
ઓ, જેને સંયોગથી થયેલામાં ઝેર ખવડાવે તેને
અથવા ઝેરી માછલાં, ઝેરી ખડ, ઝેરી પાંદડાં વગેરે-
વાળું પાણી જેના પીવામાં આવે તેને અને દૂધી-
વિપ^૧ જેના સેવવામાં આવે તેને એ કારણોથી પ્રકુ-
પિત થયેલુ રહિર અને પ્રકુપિત થયેલા દોષો તુરત
જ તથે દોષોનાં ચિહ્નોવાળા અતિ બય કર ઉદર-
રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. એ ઉદરરોગ ઠંડીના સમયમાં,
પ્રબળ વાયુના સમયમાં અને જે સમયે આકાશ-
માં વાદળાં ઘેરાય તે સમયમાં વિશેષે કરી
પ્રકુપિત થાય છે તથા બળતરા કરે છે; આથી
રોગી મૂર્છિત પણ થઈ બય છે. (એવા સમયો-
માં દૂધીવિપાદિકનો પ્રકોપ થાય અને તેથી રોગીને
મૂર્છા થાય એ સંભવે છે.) આ રોગવાળો માણસ
નિરંતર ક્રીડા રહે છે, શરીરમાં કૃશ રહે છે, તરસ-

૧ વિષને હણનારી ઓષધિઓથી હજીવાને લીધે,
બીજું હોવાથી દાવાનળથી, વાડી કે તડકાથી સુકાઈ
જવાને લીધે અથવા સ્વાભાવિક રીતે જે ઝેર પોતાના
અંગોમાં રહિત થયું હોય તે દૂધીવિપ કહેવાય છે.

થી સુકાયા કરે છે. આવા પ્રકારનો ઉદરરોગ
કૃદ્યુદર અથવા સંનિપાતોદર કહેવાય છે. આ
ભયંકર કૃદ્યુદર કહ્યું. હવે પ્લીહોદરનું લક્ષણ કહું
છું તે સાંભળો. ૧૦

પ્લીહોદરનું લક્ષણ

વિદાહમિષ્યન્દિસ્તસ્ય જન્તોઃ પ્રદુષ્ટમન્યર્થ-
મસુકફથ । ધ્રીહામિષ્ટદ્વિ સતતં કરોતિ ધ્રીહોદરં
તત્પ્રવદન્તિ તજ્ઞાઃ ॥

વામે ચ પાર્થે પરિવૃદ્ધિમેતિ વિશેષતઃ સીદતિ
ચાતુરોઞ્ચ । મન્દજ્વરાગ્નિઃ કફપિત્તલિપ્તરુપદ્રુતઃ
ક્ષીણવલોઽતિપાન્દુઃ ॥

સવ્યેતરમિન્યકૃતિ પ્રદુષ્ટે જ્યેષ્ઠં ચકૃદ્વાલ્યુ-
દરં તદેવ ॥ ૧૧ ॥

વિદાહી^૧ અને અભિષ્યંદી^૨ પદાર્થોનું સેવન
કરનારા માણસને, અત્યંત દુષ્ટ થયેલું રહિર અને
અત્યંત પ્રકુપિત થયેલો કફ નિરંતર ખરસની
વૃદ્ધિ કરે છે. આ રોગને આયુર્વેદના આચાર્યો
પ્લીહોદર કહે છે. આ રોગથી પેટ ડાબા પડ-
ખામાં અત્યંત વૃદ્ધિ પામે છે અને તેથી આતુર
અત્યંત સિદાય છે, મંદ મંદ જ્વરવાળો રહે
છે, મંદ અગ્નિવાળો થઈ જાય છે, કફનાં તથા
પિત્તનાં ચિહ્નોથી ઉપદ્રવ પામે છે, નિર્બળ
થઈ જાય છે તથા અત્યંત દ્રીઠો થઈ જાય છે.
ચકૃદ્વાલ્યુદર નામનો જ રોગ છે તે પણ આ
પ્લીહોદરની જ ભત છે, તેને લીધે જુદા ગણવામાં
આવ્યો નથી. પ્લીહોદરથી ચકૃદ્વાલ્યુદરની જુદાઈ
માત્ર એટલી જ છે કે, ચકૃત્ નામની જમણા પડ-
ખાની ગાંઠ વધવાથી જમણા પડખામાં પેટનું
જ વધવું થાય છે, તે ચકૃદ્વાલ્યુદર કહેવાય છે. એ

૧ જે પદાર્થ, ખાધાથી ખાટા ઝોડકાર આવે, તરસ
લાગે અને હૃદયમાં ખળતરા થાય તે વિદાહી કહેવાય છે.

૨ જે પદાર્થ, રસનું વહન કરનારી શિરાઓને
ઝીકાવથી તથા ભારેપણથી ચોટી ધર્ષ, ધરીરમાં ભારે-
પણું કરે તે અભિષ્યંદી કહેવાય છે.

રોગમાં રહિર તથા કફના પ્રકોપથી યકૃત ભેદાઈ
જાય છે તેથી એ રોગનું નામ 'ચકૃદ્વાલ્યુદર' છે. ૧૧

ખદ્યુદોદરનું લક્ષણ

યસ્પાન્નમનૈરુપલેપિભિર્વા ચાલામભિર્વા પિહિતં
યથાવત્ ॥ સંચીપતે તત્ર, મલઃ—સદોષઃ, ક્રમેણ
નાત્વામિવ સંકરો દિ । નિરુપ્યતે चास्य गुदं पुरीषं
निरिति कृच्छ्रादपि चाल्पमल्पम् ॥ इन्द्राभिमध्ये परि-
वृद्धिमेति यच्चोदरं विद्ममगन्धिकं च । प्रच्छर्दयन्
वद्वगुदी विभान्यस्ततः परिस्राव्युदरं निबोध ॥ ૧૨ ॥

ચીકણા પદાર્થોના સંયોગવાળાં અન્નો,
વાળ અથવા તેા કાંકરીઓથી યુદાનું આંતરડું
કંકાઈ જતાં, યુદાના દ્વારમાં જેમ પરનાજમાં
કચરો એકઠો થઈ જાય છે, તેમ કમે ઠરી દોષ
સહિત મળ એકઠો થાય છે. આમ થવાથી યુદામાં
વિષા રોકાઈ જાય છે તથા મહામહેનતે માંડ માંડ
થોડી થોડી નીકળે છે અને હૃદયના તથા નાભિના
મધ્યમાં પેટનો વધારો થાય છે. એ પેટ વિષા
જેવું ગંધાય છે અને રોગીને જાણીતો થયા
કરે છે. આ રોગ ખદ્યુદોદર કહેવાય છે. હવે
પરિસ્ત્રાવ્યુદરનું લક્ષણ કહું છું તે સાંભળો. ૧૨

પરિસ્ત્રાવ્યુદર (કતોદર)નું લક્ષણ

શલ્યં યદ્વોપહિતં તદન્ત્રં મિનત્તિ યસ્યા-
ગતમન્યથા વા । તસ્માત્સુતોઞ્ચાત્સલિલપ્રકાશઃ
સ્રાવઃ સુવેદે ગુદતસ્તુ ભૂયઃ ॥

નાભેરધ્વજોદરમેતિ વૃદ્ધિ નિસ્તુષ્ટતેજીવ
વિદહ્યતે ચ । एतत्परिस्राव्युदरं प्रदिष्टं दकोदरं
कीर्तयतो निबोध ॥ ૧૩ ॥

અન્ન સાથે ખાવામાં આવી ગયેલા અથવા
બીજી કાઈ રીતે પેટમાં આવી ગયેલા કાંટા કે
કાંકરા વગેરે શલ્યથી આંતરડું ભેદાઈ જતાં તે
આંતરડામાંથી પાણી જેવો સ્રાવ નીકળે છે, તે
સ્રાવ પાછો યુદામાંથી થોડો થોડો આવે છે અને

૩ જેને અજેશ્વમાં સિરાસીસ ઓશ્ધીવર કહે છે. પ્ર.

નાભિથી નીચેના ભાગમાં પેટ વધે છે કે જથી
માણસ સોયથી ભોંકાયા જવી વ્યથા પામે છે
તથા બળતરાથી યુક્ત થાય છે. આ રોગ પરિસા-
વ્યુદ્ધર કહેવાય છે. હવે દોકોદરનું લક્ષણ કહું છું
તે સાંભળો. ૧૩

દોકોદર (બેલોદર)નું લક્ષણ

યઃ સ્નેહપીતોડ્પ્યનુવાસિતો વા વાન્તો વિરિ-
ક્તોડ્પ્યથ વા નિરુદ્ધઃ । પિવેજલં શીતલમાશુ તસ્ય
સ્રોતાંસિ દુષ્પન્તિ હિ તદ્વાનિ ॥

સ્નેહોપલિસેગ્નથ ચાપિ તેષુ દકોદરં પૂર્વવદ-
મ્યુપૈતિ । શિથળં મહત્સમ્પરિવૃત્તનાભિ મૃદોન્નતં
પૂર્ણમિરામ્યુના ચ ॥ યથા દતિઃ ક્ષુબ્ધયતિ કમ્પતે
ચ શઘ્રાયતે ચાપિ દકોદરં તત્ ॥ ૧૪ ॥

સ્નેહપાન કરી અથવા અનુવાસનબરિત
લઈ અથવા વમન કરી અથવા વિરેચન લઈ
અથવા નિરુદ્ધબરિત લઈ જે માણસ તુરત ટાકું
પાણી પીએ, તે માણસના જળનું વહન કરનારા
સ્નેહાદિભિન્ન સ્રોતો દૂષિત થાય છે અને તે સ્રોતો
દૂષિત થતાં જળ, રંધિલા અન્નમાં નાખેલા ઝાઝા
ધીની પેટે સ્રોતોમાંથી બહાર નીકળી આવે છે
તથા આવીને શુદ્ધાંત્રી નીકળવા લાગે છે, એ
રોગ દોકોદર કહેવાય છે કે જથી પેટ સ્તિબ્ધ,
મોઢું, બેઠલી પડેલી નાભિવાળું તથા અત્યંત
છાંચું થઈ બંધ છે. જળથી ખરપૂર જેવું બની
બંધ છે, જળના આમતેમ ચલનને લીધે પાણીથી
ભરેલી પખાલની પેટે ફોલ પામે છે, બહાર
હાલ્યા કરે છે અને હાલતાં હાલતાં અવાજ
કરે છે. ૧૪

ઉદરરોગોનાં સામાન્ય લક્ષણો અથવા ઉપદ્રવો
આધ્માનં ગમનંચક્તિર્દૌર્લભ્યં દુર્ધલાગ્રિતા ॥

ચોક્કઃ સદનમજ્ઞાનાં સમો વાતપુરીપયોઃ ।

દાહસ્તુષ્ણા ચ સર્વેષુ જઠરેષુ ભવન્તિ હિ ॥ ૧૫ ॥

આક્રોશ, ચાલવામાં અશક્તિ, કુખંજતા,

જઠરાગ્નિની તબળાઈ, સોજો, અંગોમાં ગ્લાનિ,
વાયુ તથા વિદ્વાની અટકાયત, બળતરા અને
તરસ એટલાં સામાન્ય લક્ષણો અથવા ઉપદ્રવો
સઘળા પ્રકારના ઉદરરોગોમાં થાય છે. ૧૫

ઉદરરોગોની અસાધ્યતા

અન્તે સલિલમાર્વં તુ મજન્તે જઠરાગ્નિ તુ ।
સર્વાણ્યેષ્વ પરીપાકાત્તા તાનિ વિવર્જયેત્ ॥ ૧૬ ॥

સઘળા ઉદરરોગો પરિપાક પામીને અંતે
જળરૂપ થઈ બંધ છે. આ પ્રમાણે ઉદરરોગો
જળરૂપ થઈ બંધ, ત્યારે તેઓની ચિકિત્સા
કરવી નહિ. ૧૬

અધ્યાય ૮ મો

ઉપક્રમ

અથાતો મૂઢગર્ભનિદાનં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'મૂઢગર્ભનિદાન' ૧
નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે
જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે
કહેલું છે. ૧

મૂઢગર્ભનાં ફરનાં નિદાનો

ગ્રામ્યધર્મયાનવાહનાધ્વગમનગ્રસ્તલનપ્રપતનપ્ર-
પીઢનધાવનામિધાતવિપમશયનાસનોપવાસવેગામિ-
ધાતાતિરુક્ષકદુતિક્તમોજનશાકાતિશારસેવનાતિસા-

૧ ધણુ કરીને સઘળા ઉદરરોગો કટુસાધ્ય જ છે.
રોગી બળવાન હોય, ઉદરમાં પાણી ઉત્પન્ન ન થયું હોય
અને તે રોગ તરતનો ઉત્પન્ન થયેલો હોય તો વન
કરવાથી મટે છે. બદ્ધચુદ નામનો ઉદરરોગ એક પખ-
વાડિવાથી વધારે ચાલે, તો ધણુ કરીને મારી નાખે છે.
બૃહ વજરેથી આતરડામાં હિર ચણુ હોય, તો તે ઉદરરોગ
પણ મારી નાખે છે. (ભાવપ્રકાશ)

૨ સઘળા અવ્યવસ્થાથી પૂર્ણ થયેલો અને મન
વજરેથી પણ યુક્ત થયેલો ગર્ભ કુટ્ટ થયેલા અપાન-
વાયુને લીધે રોક્ષક થયો હોય, તેના નિદાન વજરેના
કથન વિશેનો.

સ્વમનવિરચનપ્રદ્વોલનાજીર્ણગર્ભશાતનપ્રવૃત્તિર્ભિવિ-
શેર્વેન્ધનાશુચ્યતે ગર્ભઃ ફલમિવ વૃન્તવન્ધનાદભિ-
ષાતવિશેષૈઃ ॥૨॥

મેથુન કરાવવાથી, સ્થાદિકમાં બેસીને
જવાથી, વાહનની પીઠ પર ચડીને ચાલવાથી,
પંચ કરવાથી, ઠેસ વાગવાથી, લથડી જવાથી,
પડી જવાથી, અત્યંત દબાણ આવવાથી, દોડ-
વાથી, લાકડી વગેરેનો પ્રહાર પડવાથી, વિપમ
રીતે સૂવાથી, વિપમ રીતે બેસવાથી, ઉપવાસો
કરવાથી, મૂત્ર વગેરેની હાજતો રોકવાથી, અતિ-
સારથી, વમનથી, વિરેચનથી, અતિરૂક્ષ ભોજનથી,
અત્યંત તીષ્ણ કે ઠંડાવું જમવાથી, શોકોના અતિ-
સેવનથી, ક્ષારના અતિસેવનથી, હીંચકવાથી,
અજીર્ણથી, ગર્ભને પાડી નાખવાના ઉપચારો
કરવાથી અને એવા પ્રકારનાં બીજાં પણ
કારણોથી, જેમ ક્ષણ પથરાઓના કે લાકડી
વગેરેના પ્રહારોથી પોતાના હીંટિયાના બંધન-
માંથી છૂટું પડી જાય છે, તેમ ગર્ભ ગર્ભાશયના
શિશ્વોશય તથા પેશીઓશય બંધનમાંથી છૂટો
પડી જાય છે. ૨

મૂઠગર્ભ' પાસે' નિઘાન તથા સંપ્રાપ્તિ

સ વિમુક્તવન્ધનો ગર્ભાશયમતિક્રમ્ય ચકુ-
લ્લીહાન્યવિચરેત્સ્વસંસમાનઃ કોષ્ટસંસોમમાપાદયતિ,
તસ્યા જઠરસંસોમાદાચુરપાનો મૂઠઃ પાર્શ્વવસ્તિશીર્ષે-
દરયોનિશૂલાનાહમૂત્રસંજ્ઞાનામન્યતમમાપાદય ગર્ભે
વ્યાપાદયતિ તરુણ યોગિતસ્રાવેણ, તમેવ કદાચિદ્વિ-
વૃદ્ધમસમ્યગાગતમપત્યપથમનુપ્રાપ્તમનિરસ્પમાનમ-
પાનવૈગુણ્યસંસોદિતં ગર્ભે મૂઠગર્ભમિત્યાચક્ષતે ॥૩॥

ગર્ભાશયના બંધનમાંથી ઉપર પ્રમાણે છૂટો
પડેલો ગર્ભ ગર્ભાશયનું ઉર્જાધન કરી જમણા
પડખાની ગાંઠના, ડાબા પડખાની ગાંઠના તથા
આંતરડાઓના અવકાશો દ્વારા ખસતો ખસતો
પેટમાં ફોલ ઉત્પન્ન કરે છે. પેટનો ફોલ થવાથી

મૂઠ (રોકાઈ ગયેલો) સ્ત્રીનો અપાનવાયુ પડખાના,
મૂત્રાશયના, માથાના, પેટના તથા યોનિના શૂનને
કરે છે અને મળની કે મૂત્રની અટકાવત ઉત્પન્ન
કરી લોહીનો આવ કરી તે દ્વારા કાચા ગર્ભને
સવાવી નાખે છે અથવા પાડી નાખે છે. કાઈ સમયે
વૃદ્ધિ પામી સપળાં અંગોથી પૂર્ણ થયેલો ગર્ભ
અપાનવાયુની દુષ્ટતાથી મૃદ્ધિત થઈ વિલોમ-
પણાથી આવી યોનિમાં પ્રાપ્ત થાય છે અને કેમે
કરી બહાર નીકળતો નથી, તે ગર્ભને આયુર્વેદના
આચાર્યો મૂઠગર્ભ કહે છે. ૩

મૂઠગર્ભના વિલોમ રીતે યોનિમાં
આવવાના પ્રકારો

તતઃ સ કીલઃ પ્રતિચુરો વીજકઃ પરિધ ઇતિ ।
ત્વ, ઊર્ધ્વશાહુચિરાપાદો યો યોનિમુલં નિરુણદ્વિ
કીલ ઇવ સ કીલઃ । નિઃસૃતહસ્તપાદશિરાઃ કાય-
સંગી પ્રતિચુરઃ । યસ્તુ નિર્ગચ્છત્યેકશિરોમુજઃ સ
વીજકઃ પરિધ ઇવ યોનિમુલમાદૃત્ય તિષ્ઠેત્ સ
પરિધ ઇતિ ચતુર્વિધો ભવતીત્યેકે ભાષન્તે તત્તુ ન
સમ્યક્સાત્ સ યદા વિગુણાનિલપ્રપીલિતોઽપત્યપથ-
મુત્રેકથા પ્રતિપદ્યતે તદા સંસ્થા હીયતે । ત્વ કથિદુ-
દ્વામ્યાં સકથિમ્યાં યોનિમુલં પ્રતિપદ્યતે । કથિદા-
શુચૈકસકથિરેકેન । કથિદાશુચૈકસકથિચરીરઃ સ્તિ-
ન્દેશેન તિર્પમાગતઃ । કથિદુરઃપાર્શ્વપ્રણાનામન્યત-
મેન યોનિદ્વારં પિષાયાવતિષ્ઠતે । અન્તઃપાર્શ્વપ્રવૃત્ત-
શિરાઃ કથિદેકેન વાહુના । કથિદાશુચૈકશિરા વાહુ-
દ્વેન । કથિદાશુચૈકમપ્યો હસ્તપાદશિરોમિઃ ।
કથિદેકેન સકથા યોનિમુલમભિપ્રતિપદ્યતેઽપરેણ
પાયુમિત્યલ્પિષા મૂઠગર્ભગતિરુદિષ્ટા સમાસેન ॥૪॥

કેટલાક આચાર્યો કહે છે : 'મૂઠગર્ભ' શીલ,
પ્રતિષ્ઠ, બીજક અને પરિધ, એ રીતે ચાર
પ્રકારનો થાય છે. જેનાં હાથ, માથું અને પગ
જેવાં હોય એવો જ ગર્ભ જાણા ખીલાની પેઠે
યોનિના મુખને રોકી દે છે, તે શીલ કહેવાય છે.
જે ગર્ભનાં હાથ, પગ, તથા માથું યોનિમાંથી

બહાર નીકળ્યા છતાં બાકીનો શરીરનો ભાગ
 યોનિમાં અટકી રહ્યો હોય, તે ગર્ભ પ્રતિષ્ઠુર
 કહેવાય છે. જેનો એક હાથ માથાની સાથે
 યોનિમાંથી બહાર નીકળ્યો હોય અને બાકીનો
 ભાગ અંદર અટકી રહ્યો હોય તે ગર્ભ બીજક
 કહેવાય છે અને જે ગર્ભ ભોગળની પેઠે આડો
 આવી યોનિનું મુખ બંધ કરી, અંદર રહ્યો હોય
 તે પરિધ કહેવાય છે; પરંતુ એ આચાર્યોનું કહેવું
 અસાધ્ય નથી કેમ કે કુદરતે આપવાયુએ
 અત્યંત પીડેલો ગર્ભ, એ ચાર પ્રકાર ઉપરાંત
 બીજા પણ અનેક પ્રકારોથી યોનિમાં પ્રાપ્ત થાય
 છે, તેથી એ ચારની સંખ્યા મુકરર રહેતી નથી.
 ૧) કાઈ ગર્ભ બંને સાયળથી યોનિના મુખને પ્રાપ્ત
 થાય છે. જેની એક સાયળ વાંકી વળી ગઈ હોય,
 એવો કાઈ ગર્ભ બીજા એક સાયળથી જ યોનિના
 મુખને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨) જેની બંને સાયળો વાંકી
 વળી ગઈ હોય તથા શરીર પણ વાંકું વળી ગયું
 હોય, એવો કાઈ ગર્ભ આડો આવી કૂલાના
 પ્રદેશથી યોનિના મુખને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩) કાઈ
 ગર્ભ છાતી, પડખા કે પીઠથી યોનિના દ્વારને
 ઢાંકી દઈ અટકી રહે છે. ૪) જેનું માથું યોનિની
 અંદર પકળામાં આડું વળી ગયું હોય, એવો
 કાઈ ગર્ભ એક હાથથી યોનિના દ્વારને ઢાંકી દઈ
 અટકી રહે છે. ૫) જેનું માથું વાંકું વળી ગયું હોય,
 એવો કાઈ ગર્ભ બે હાથથી યોનિના દ્વારને ઢાંકી
 દઈ અટકી રહે છે. ૬) જેની કમર વાંકી વળી ગઈ
 હોય, એવો કાઈ ગર્ભ હાથ, પગ તથા માથાથી
 યોનિના દ્વારને ઢાંકી દઈ અટકી રહે છે. ૭) કાઈ
 ગર્ભ એક સાયળથી યોનિના મુખને અને બીજા
 સાયળથી શુદ્ધને પ્રાપ્ત થઈ અટકી રહે છે. આ
 પ્રમાણે મૂઢગર્ભની ગતિ સંશેષથી આઠ પ્રકારની
 - કહેવામાં આવી છે. (આ ઉપરાંત બીજા પણ અનેક
 પ્રકારોથી મૂઢગર્ભ યોનિના મુખમાં પ્રાપ્ત થાય છે.)

મૂઢગર્ભોની અસાધ્યતા

તત્ર દ્રાવન્યાવસાધ્યો મૂઢગર્ભો શેપાનપિ વિપ-
 રીતેન્દ્રિયાર્થાક્ષેપકપોનિબ્રંશસંગરણમકલ્પથાસકાસ-
 થ્રમનિપીઢિતાન્તરિહરેતુ ॥ ૫ ॥

એ આઠ પ્રકારોમાં સાતમા અને આઠમા
 પ્રકારના મૂઢગર્ભ તો અસાધ્ય જ છે, બાકીના
 પાંચ પ્રકારના મૂઢગર્ભોના વિષયમાં પણ જે
 તેઓની માતાઓ શબ્દસ્પર્શાદિક વિષયોમાં વિપ-
 રીત ગ્રહણો કરવા લાગી હોય, આક્ષેપક નામના
 રોગથી, યોનિબ્રંશથી (યોનિના ખસી જવાથી),
 યોનિના સંક્રાંચથી અથવા મકલ્પ નામના રોગ-
 થી, શ્વાસ, ખાંસી કે ચકરી આવવાથી પીડાયેલી
 હોય, તો તે ગર્ભોની ચિકિત્સા કરવી નહીં. ૫

સ્વાભાવિક પ્રસવ, ગર્ભનો આવ
 કે પાત થવાનાં કારણે।

મવન્તિ ચાત્ર ॥

કાલસ્ય પરિણામેન મુક્તં જ્ઞતાઘથા ફલમ્ ।

પ્રપચતે સ્વભાવેન નાન્યથા પતિતું ધ્રુવમ્ ॥

एवं कालप्रकरणे मुक्तो नाडीविवन्धनात् ।

गर्भाशयस्यो यो गर्भो जननाय प्रपद्यते ॥

कुम्भवाताभिघાતેસ્તુ તદેવોપદ્રુતં ફલમ્ ।

પતલ્યકાલેઽપિ યથા તથા સ્પાર્દર્ભવિવ્યુતિઃ ॥ ૬ ॥

જન્મ કાળે કરેલા યોગ્ય પરિપાકને લીધે
 ડીટિયાના બંધનથી મુક્ત થયેલ કુળ સ્વાભાવિક
 રીતે પતન પામે છે તેમાં કશી હરકત પડતી
 નથી, તેમ કાળની યોગ્યતાએ કરેલા યોગ્ય પ્રસવ-
 ને લીધે ગર્ભાશયની નાડીના બંધનમાંથી મુક્ત
 થયેલો ગર્ભ સ્વાભાવિક રીતે જન્મ પામે છે
 તેમાં કશી હરકત પડતી નથી.

જન્મ શ્રીડા, પવન કે લાકડી વગેરેના
 પ્રહારથી ઉપદ્રવ પામેલું કુળ સમય પ્રાપ્ત થયા
 વિના પણ પડી જાય છે, તેમ નિદાનોથી ઉપદ્રવ
 પામેલો ગર્ભ સમય પ્રાપ્ત થયા વિના પણ સ્ત્રી
 જાય છે તથા પડી જાય છે. ૬

ગર્ભનો સ્ત્રાવ અને પાત ક્યાં સુધી ગણાય ?
આચતુર્થાન્તતો માસાત્પ્રસવેદર્મવિદ્રવઃ ।
તતઃ સ્થિરશરીરસ્ય પાતઃ પચ્ચમપ્તયોઃ ॥૭॥

ચોથા મહિના સુધી ગર્ભનો બ્રંશ સ્થિરરૂપે થાય છે તે સ્ત્રાવ થયો કહેવાય અને પાંચમા કે છઠ્ઠા મહિનામાં કદાચ થયેલા ગર્ભનો બ્રંશ થાય તે પાત થયો કહેવાય છે. (આથી જણાવ્યું કે ચાર મહિના સુધી તો મૂઠગર્ભ ગણાય જ નહીં.) ૭
મૂઠગર્ભવાળી કેવી સ્ત્રીને અસાધ્ય સમજવી ?
પ્રવિધ્યતિ શિરો યા તુ શીતાઙ્ગી નિરપવ્રણા ।

નીલોદ્ભવશિરા હન્તિ સા ગર્ભ સ ચ તં તથા ॥૮॥
જે સ્ત્રી પોતાનું માથું પણ ધરી રાખવામાં અશક્ત હોય, માથું પછાડતી હોય, ટાઠાં અંગો-વાળી થઈ ગઈ હોય, લાજ વગરની થઈ ગઈ હોય કે જના પેટ ઉપર આસનાની વર્ણુવાળી શિરાઓ જાપડી રહી હોય, તે સ્ત્રી ગર્ભને હણી નાખે છે અને તે ગર્ભ તે સ્ત્રીને હણી નાખે છે. ૮

અંદર મરણ પામેલા ગર્ભનું લક્ષણ
ગર્ભાસ્પન્દનમાવીનાં પ્રણાશઃ ક્યાવપાણ્ડુતા ।
અવત્યુચ્છ્વાસપૃતિત્વં શૂલં ચાન્તર્મૃતે શિશ્વો ॥૯॥
જે ગર્ભ અંદર જ મરી ગયો હોય, તો ગર્ભનું ચલન થતું નથી, પ્રસવની વેદનાઓ નષ્ટ થઈ જાય છે. (વીણા આવતી નથી અને મૂતનું આવ્યા કરવું વગેરે પ્રસવનાં ચિહ્નો નષ્ટ થાય છે.) શરીર કાળાશભિષ્પ્રિત ક્રીકાશવાણું થઈ જાય છે, શ્વાસ દુર્ગંધવાળો થઈ જાય છે અને મરેલું બાળક સૂચ જવાથી શૂળ નીકળે છે. ૯

અંદરના ગર્ભના મરણનું કારણ
માનસાગન્તુભિર્માતૃરુપતાપૈઃ પ્રપીડિતા ।
ગર્ભો વ્યાપયતે કુલ્લો વ્યાપિમિથ પ્રપીડિતઃ ॥૧૦॥
માને પ્રહાર વગેરેથી થયેલા આગંતુક ઉપતાપોથી અથવા બંધુ કે ધનના ક્ષય વગેરેથી થયેલા માનસિક ઉપતાપોથી અથવા રોગોની

પીડાથી ગર્ભ પેટમાં જ મરી જાય છે. ૧૦
માના મૃત્યુ પછી જ્યોત્તા ગર્ભને કાઢી લેવો
વસ્તમારવિપન્નાયાઃ કુશ્વિઃ પ્રસ્પન્દતે યદિ ।
તત્કળાઞ્જનમકાલે તં પાટયિત્વોદ્ધરેદ્વિપન્ન ॥૧૧॥

પ્રસવના સમયમાં મા બહારને મોતે મરી ગઈ હોય અર્થાત્ અસંત કુપ્તથી ડોક વગેરેને મરડી નાખીને મરી ગઈ હોય, પણ જો તેનું પેટ ચલાયમાન થતું હોય, તો જલદી જ (જે ધડીની અંદર) માના પેટને ચીરી નાખીને વેચે ગર્ભને બહાર કાઢી લેવો. (જો નવમે માસ બેસી ગયો હોય, તો આ ક્રિયા કરવાની છે અને તે પશુ માનું મરણ થયા પછી જે ધડીની અંદર જ કરવાની છે. જો જે ધડીથી વધારે કાળ વ્યતીત થાય, તો પછી ગર્ભ પણ મરી જાય છે.) ૧૧

અધ્યાય ૯ મો

ઉપક્રમ

અથાતો વિદ્રવીનાં નિદાનં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

અથોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥

સર્વામરુગઃ શ્રીમાન્નિમિત્તાન્તરભૂમિપઃ ।

શિષ્યાયોવાચ નિલિલમિદં વિદ્રવિલક્ષણમ્ ॥૧॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'વિદ્રવિનિદાન'
નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જ પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. સધળા દેવોને અમૃત આપી અમર બનાવનાર ઔપધાદિકથી મનુષ્યોના ઉપકાર કરવા માટે જ રાજ થયેલા શ્રીમાન ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે નીચે પ્રમાણે વિદ્રવિતુ સધળું લક્ષણ કહ્યું. (આ ધન્વંતરિના વર્ણનથી જણાવ્યું છે કે, વિદ્રવિરોગ બહુ ભયંકર છે.) ૧

બહારના વિદ્રવિરોગનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા સામાન્ય લક્ષણ

ત્વગ્રકમાંસમેદાસિ પ્રદૂષ્યાસ્થિસમાશ્રિતાઃ ।

દોષાઃ શોષં શ્વેનર્ષોર્ બનયન્ત્યુચ્છિન્ના મૃશમ્ ॥

મહામૂલં રુજાવન્તં ઘૃતં ચાપ્યથવાયતમ્ ।

તમાદુર્વિદ્રધિં ધીરા વિજ્ઞેયા પદ્ધિઃ સ ચ ॥૨॥

અત્યંત પ્રકુપિત થયેલા અને રસ, રધિર, માંસ તથા મેદને દૂપિત કરીને અસ્થિઓમાં પ્રાપ્ત થયેલા દોષો ધીરે ધીરે ગોળ અથવા લાંબા, મોટા મૂળવાળા અને વેદનાવાળા ભયંકર સોજા ઉત્પન્ન કરે છે. સોજાને વિદ્વાનો વિદ્રધિ કહે છે. આ વિદ્રધિ છ પ્રકારના હોય છે. ૨

વિદ્રધિના છ પ્રકાર

પૃથગ્દોષૈઃ સમસ્તૈશ્ચ ક્ષતેનાપ્યસૃજા તથા ।

પણ્નામપિ હિ તેષાં તુ લક્ષણં સંપ્રવક્ષ્યતે ॥૩॥

વાયુ, પિત્ત અને કફ એ ત્રણે પૃથક્ પૃથક્ અથવા એ ત્રણેનાં એકન દોષોથી, ક્ષતથી અને રધિરથી એ રીતે વિદ્રધિ છ પ્રકારનો થાય છે. હવે એ છ પ્રકારોનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો કહીએ છીએ.

વાયુથી થયેલા વિદ્રધિનું લક્ષણ

કુપ્ળોઽરુણો વા વિપમો મૃશમલ્યથેવેદનઃ ।

ચિરોત્થાનપ્રપાકશ્ચ વિદ્રધિર્વાતસમ્ભવઃ ॥૪॥

જે વિદ્રધિ કાળા અથવા રાતા વર્ણવાળો, અત્યંત વિપમ તથા અત્યંત વેદનાવાળો હોય અને જનું જાંબું તથા પાંકું લાંબે કાળે થાય, તે વિદ્રધિને વાયુ સંબંધી જાણવો. આ વિદ્રધિનો આવ પાતળો હોય છે. ૪

પિત્તથી થયેલા વિદ્રધિનું લક્ષણ

પક્વોદુઃસ્વરસંકાશઃ શ્યાવો વા જ્વરદાહવાન્ ।

ક્ષિપ્રોત્થાનપ્રપાકશ્ચ વિદ્રધિઃ પિત્તસમ્ભવઃ ॥૫॥

જે વિદ્રધિ પાંડેલા ઉપરાનાં ફળજેવો અથવા કાળાશવાળો હોય, જ્વર તથા બળતરાથી યુક્ત હોય અને જનું જાંબું તથા પાંકું જલદી થાય, તે વિદ્રધિને પિત્તથી થયેલો જાણવો. આ વિદ્રધિનો આવ પીળો હોય છે. ૫

કફથી થયેલા વિદ્રધિનું લક્ષણ

શરાવસદૃશઃ પાણ્ડુઃ ક્ષીતઃ સ્તબ્ધોઽપ્યવેદનઃ ।

ચિરોત્થાનપ્રપાકશ્ચ સકળદૃશ્વ કફોત્થિતઃ ॥

તનુપીતસિત્તાથેષામાસ્રાવાઃ ક્રમશઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૬ ॥

જે વિદ્રધિ ઢાડિયા જેવો, પાંડુ વર્ણવાળો, ક્ષીતળ, સ્તબ્ધ, અલ્પ વેદનાવાળો તથા ખરજવાળો હોય અને જનું જાંબું તથા પાંકું વિદ્યમાન થાય તે વિદ્રધિને કફથી થયેલો જાણવો. આ વિદ્રધિનો આવ ધોળો હોય છે. ૬

ત્રણે દોષોથી થયેલા વિદ્રધિનું લક્ષણ

નાનારુપરુજાસ્રાવો ઘાટાલો વિપમો મહાન્ ।

વિપમં પચ્યતે વાપિ વિદ્રધિઃ સાંનિપાતિકાઃ ॥૭॥

જે વિદ્રધિ કાળા, રાતા તથા પાંડુ વર્ણવાળો હોય, ભોંકાયા જેવી વ્યથા, બળતરા તથા ખરજ આદિ અનેક પ્રકારની પીડાવાળો હોય, પાતળા, પીળા તથા ધોળા સ્વાવવાળો હોય, ઊંચી અભૂિવાળો હોય, જાંબો-નીચો હોય, મોટો હોય અને જનું પાંકું લાંબે કાળે, થોડે કાળે, કોડું, છીછરું તથા જાંબુ-નીચું એ રીતે અનિયમિત હોય, તે વિદ્રધિને ત્રણે દોષોથી થયેલો જાણવો. ૭

ક્ષતથી થયેલા વિદ્રધિનું લક્ષણ

તૈસ્તૈર્ભાવૈરમિહતે ક્ષતે ચાપધ્વસેનિનઃ ।

ક્ષતોષ્મા વાયુવિસૃતઃ સરકં પિત્તમીરયેત્ ॥

જ્વરસ્તૂળ્ના ચ દાહશ્ચ જાયતે તસ્ય દેહિનઃ ।

एष विद्रविरागन्तुः पित्तविद्रधिः ॥ ८ ॥

લાકડાં કે પથરા વગેરેથી પ્રહાર પામ્યા છતાં અથવા જથી રધિરનો આવ થાય એવો જખમ થયા છતાં જે માણસ અપચ્યનું સેવન કરે તેના અંગમાં રધિરના ક્ષયથી પ્રકુપિત થયેલા વાયુએ ફેલાવેલી પ્રહારની અથવા જખમની ગરમી રધિર તથા પિત્તને પ્રકુપિત કરી વિદ્રધિ ઉત્પન્ન કરે છે કે જથી તે માણસને જ્વર, તરસ અને બળતરા થાય છે. આ આગંતુ (અભિયાતથી

૧ ન્યા વૃદ્ધિ છે ત્યા કફ હોય છે, ન્યા પાક છે ત્યા પિત્ત હોય છે અને ન્યા પીડા છે ત્યા વાયુ હોય છે. પ્ર.

યથેલા) વિદ્રધિનાં લક્ષણો પિત્તથી થયેલા વિદ્રધિ-
નાં લક્ષણો જેવાં હોય છે. ૮

રુધિરથી થયેલા વિદ્રધિનું લક્ષણ
કૃષ્ણસ્ફોટાદૃતઃ ક્યાવસ્તીવદાહરુજાન્વરઃ ।
પિત્તવિદ્રધિલિજ્જસ્તુ રક્તવિદ્રધિરુચ્યતે ॥૧૥॥

જે વિદ્રધિ કાળા ફેડલાઓથી વીંટાયેલો,
કાળાશવાળો, તીવ્ર બળતરાવાળો, તીવ્ર વેદના-
વાળો, તીવ્ર જ્વરવાળો અને બીજાં પણ પિત્ત
સંબંધી વિદ્રધિના જેવાં લક્ષણોવાળો હોય તે
વિદ્રધિને રુધિરથી થયેલો અણુનો. ૯

બાહ્ય વિદ્રધિઓમાં અસાધ્ય વિદ્રધિ
ઉક્તા વિદ્રધયો હેતે તેષ્વસાધ્યસ્તુ સર્વજઃ ॥૧૦॥
આસાધ્યના બાહ્ય વિદ્રધિઓ કહ્યાં, તેઓમાં
ત્રણે દોષોથી થયેલો વિદ્રધિ અસાધ્ય છે. ૧૦

અંદરના વિદ્રધિઓના નિદાનો,
સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણો
આમ્પન્તરાનતસ્તૂર્ણ વિદ્રધીન્પરિચક્ષતે ।
ગુર્ણસાત્મ્પવિરુદ્ધાન્નશુક્તંક્ષિન્નમોજનાત્ ॥
અતિવ્યવાયવ્યાયામવેગાઘાતત્રિદાહિભિઃ ।
પૃથક્સન્મ્બૂય વા દોષાઃ કુપિતા ગુલ્મરૂપિણમ્ ॥
વલ્મીકરત્સમુબદ્ધમન્તઃ કુર્ન્નન્તિ વિદ્રધિમ્ ।
ગુદે વસ્તિમુલે નામ્પાં કુશૌ વજ્રણયોસ્તથા ॥
પૃક્કપોઃ ડીહિદિ યકૃતિ હૃદયે ક્ષોભિ વા તથા ।
તેષાં લિજ્જાનિ જાનીયાદાહ્યવિદ્રધિલઘ્નૈઃ ॥૧૧॥

હવે અંદરના વિદ્રધિઓ વિષે કહીએ છીએ .
ભારે અત્રોના ભોજનથી, અસાત્મ્ય અત્રોના
ભોજનથી, પરસ્પર વિરુદ્ધતા ધરાવનારા પદાર્થો-
ના ભોજનથી, સુકાયેલા તથા સડેલા પદાર્થો
જમવાથી, અત્યંત મૈથુન કરવાથી, અત્યંત કસ-
રત કરવાથી, મૂત્ર તથા અધોવાયુ વગેરેની હાજતો
અટકાવવાથી અને વિદાહી પદાર્થોના સેવનથી
ઢાપ પામેલા દોષો, બુદ્ધ બુદ્ધ અથવા સામઢા
મળી ગુદાની અંદર, મૂત્રાશયના મોઢામાં,

નાભિની અંદર, પેટની અંદર, સાથળના સાંધા-
ઓની અંદર, કાબા તથા જમણા પડખામાં
રહેલા પૃક્ક (પુક્ક) નામના માંસપિંડો, બરલ,
કાલપાંડ નામની જમણા પડખાની ગાંઠ, હૃદયની
અંદર અથવા તરસ લાગવાના સ્થાનની અંદર,
રાડકા જેવા, ચોમેર ઝંચા અને ગુદમ જેવા રૂપવાળા
વિદ્રધિઓ ઉત્પન્ન કરે છે; એ વિદ્રધિઓનાં ચિહ્નો
બહારના વિદ્રધિઓનાં લક્ષણો જેવાં જ છે. ૧૧

અંદરના વિદ્રધિઓની પરીક્ષા
આમપક્ષેપર્ણાયેન પક્ષાપક્કં વિનિર્દિશ્યત્ ॥ ૧૨ ॥

અંદરના વિદ્રધિઓ ‘કાયા છે કે પાકા’
એ પરીક્ષા સૂત્રસ્થાનના ‘આમપક્ષેપર્ણાય’ નામના
સત્તરમા અધ્યાયના ૫ મા વિપયમાં કહેલી રીત
પ્રમાણે કરી લેવી. ૧૨

સ્થાનકોના ભેદ ઉપરથી અંદરના વિદ્રધિ-
ઓનાં ચિહ્નોના ભેદ
અધિષ્ઠાનવિશેષેણ લિજ્જં શૃણુ વિશેષતઃ ।
ગુદં વાતનિરોધસ્તુ વસ્તૌ કૃદ્ધાલ્પમૂત્રત્રા ॥
નામ્પાં દિક્ષા તથાટોપઃ કુશૌ માસ્તકોપનમ્ ।
કટ્ટીશ્ણુગ્રહસ્તીગ્રો વજ્રણોત્થે તુ વિદ્રધૌ ॥
વૃક્કપોઃ પાર્શ્વસંકોચઃ પ્લીન્દ્યુચ્છ્વાસાનરોધનમ્ ।
સર્વાન્નગ્રહસ્તીગ્રો હૃદિ શૂલથ દારુણઃ ।
શ્વાસો યકૃતિ તૃણા ચ પિપાસા ક્ષોમજેઽજિજ્ઞા ॥૧૩

હવે સ્થાનકોના ભેદ ઉપરથી અંદરના
વિદ્રધિઓનાં વિશિષ્ટ ચિહ્નો કહું છું તે સાંભળો.
ગુદાની અંદર વિદ્રધિ થયો હોય, તો અધોવાયુ
રોકાઈ જાય છે. મૂત્રાશયના મોઢામાં વિદ્રધિ
થયો હોય તો માંડ માંડ થોડું થોડું મૂત્ર જતરે
છે. નાભિની અંદર વિદ્રધિ થયો હોય તો હેડકી
આવ્યા કરે છે તથા સંકોચ થાય છે. પેટની
અંદર વિદ્રધિ થયો હોય, તો વાયુનો પ્રકોપ
થાય છે. સાથળના મૂળની અંદર વિદ્રધિ થયો
હોય, તો તીવ્ર રીતે કમર તથા પીઠ ઝલાઈ જાય

છે. બુદ્ધિઓમાં વિદ્રધિ થયો હોય તો જાણે પડખાં ઉમેડી નાખવામાં આવતાં હોય એવી વ્યથા થાય છે. બરલની અંદર વિદ્રધિ થયો હોય તો જાણે શ્વાસ લઈ શકતો નથી. દુદ્ધની અંદર વિદ્રધિ થયો હોય તો ત્રીણ રીતે સધળાં અંગો ઝલાઈ જાય છે તથા દારૂ શૂન નીકળે છે. કાલ-ખંડ (જમણા પડખાની ગાંઠ)ની અંદર વિદ્રધિ થયો હોય તો શ્વાસ થાય છે તથા તરસ લાગે છે અને તરસ લાગવાના સ્થાનની અંદર વિદ્રધિ થયો હોય તો બહુ જ પાણી પિવાય છે. ૧૩

મર્મસ્થળમાં થયેલો વિદ્રધિ કષ્ટસાધ્ય છે. આમો વા યદિ વા પક્ષો મહાન્વા યદિ વેતરઃ । સર્વો મર્મોસ્થિતશ્ચાપિ વિદ્રધિઃ કષ્ટ ઉચ્યતે ॥૧૪॥

કાચો અથવા પાકો અને નાનો અથવા મોટો મર્મસ્થળમાં ઉત્પન્ન થયેલો સર્વ પ્રકારનો વિદ્રધિ કષ્ટસાધ્ય છે. ૧૪

અંદરના વિદ્રધિઓના આવના માર્ગો નામેરુપરિજ્ઞાઃ પક્ષા યાન્ત્યુર્ધ્વમિતરે ત્વઘઃ ॥૧૫॥

નાભિથી ઉપરના ભાગોમાં થયેલા અંદરના વિદ્રધિઓ પાકે ત્યારે તેઓનો આવ મોઢામાંથી નીકળે છે અને નાભિથી નીચેના ભાગો (મૂત્રાશય વગેરે)માં થયેલા અંદરના વિદ્રધિઓ પાકે ત્યારે તેઓનો આવ યુદામાંથી નીકળે છે. (નાભિમાં થયેલો અંદરનો વિદ્રધિ પાકે ત્યારે તેનો આવ તો નાભિ તથા મોઢામાંથી થાય છે.) ૧૫

અંદરના વિદ્રધિઓની આવ ઉપરથી સાધ્યાસાધ્યતા

જીરત્યધો નિઃસુતેષુ સુતેષૂર્ધ્વ ન જીનતિ ।

દુન્નાભિમસ્તિવર્જ્યાં યે તેષુ મિત્રેષુ વાહ્યતઃ ॥

જીવેત્કદાચિત્પુરુષો નેતરેષુ કદાચન ॥ ૧૬ ॥

વિદ્રધિઓનો આવ યુદામાંથી થતો હોય તો માણસ જીવે છે, પણ મોઢામાંથી આવ થતો હોય તો માણસ જીવતો નથી. દુદ્ધ, નાભિ

અને મૂત્રાશય એ સ્થાનકો સિવાય બીજાં સ્થાનકોમાં થયેલા અંદરના વિદ્રધિઓ એ બહાર કૂટ કરે, તો માણસ કદાચ જીવે છે; પરંતુ દુદ્ધ, નાભિ અને મૂત્રાશયમાં થયેલા વિદ્રધિઓ તે અંદર કે બહાર ગમે ત્યાં કૂટ કરે તો પણ માણસ કદી જીવતો નથી. (દુદ્ધ, નાભિ અને મૂત્રાશયમાં થયેલા વિદ્રધિઓ તો અસાધ્ય જ છે. આ અધ્યાયનો ૨૦ મો વિષય જુઓ.) ૧૬

શ્રીઓને ગર્ભ સંબંધી રુધિરથી થતા વિદ્રધિ સ્ત્રીનામપ્રજાતાનાં પ્રજાતાનાં તથાઽહિતૈઃ ।

દાહજ્વરકરો ધોરો જાયતે રક્તવિદ્રધિઃ ॥ ૧૭ ॥

જ્યોનો ગર્ભ પડી ગયો હોય અથવા જ્યોને યોગ્ય રીતે પ્રસવ થયો હોય, તે શ્રીઓને પણ શીત, રક્ત તથા વિદાહી વગેરે અહિતકર પદાર્થોના સેવનથી દાહ તથા જ્વર ઉત્પન્ન કરનારો ભયંકર રુધિર સંબંધી વિદ્રધિ થાય છે. ૧૭

પ્રસવતું લોહી બરાબર ન નીકળ્યું

હોય તો તેથી થતો વિદ્રધિ

અપિ સમ્યક્પ્રજાતાનામસુકાયાદનિઃસૂતમ્ ।

રક્તજં વિદ્રધિં વિદ્યાત્કુશો મક્કલસંજિતમ્ ।

સપ્તાહાન્નોપશાન્તયેચ્છતોઽસૌ સંપ્રપચ્યતે ॥૧૮॥

જ શ્રીઓને સારી રીતે પ્રસવ થયો હોય તે શ્રીઓને પણ પ્રસવતું લોહી શરીરમાંથી બરાબર ન નીકળ્યું હોય, તો તે લોહી મક્કલ^૨ નામનો રોગ ઉત્પન્ન કરે છે અને તે રોગમાંથી પેટમાં રુધિર સંબંધી વિદ્રધિ થાય છે. તે જો સાત દિવસમાં શાંત ન થાય તો પછી પાકે છે. ૧૮

૨ મુતવડી ઓળો રક્તથી વધેલો વાયુ તીવ્ર છે તથા ઉષ્ણે મુકાવેલા રુધિરને રોડી નાભિની નીચે પડખાઓમાં મૂત્રાશયમાં અથવા મૂત્રાશયની ઉપરના ભાગમાં ગ્રાહ ઉત્પન્ન કરે છે એ ગ્રાહ ધરાથી નાભિ, મૂત્રાશય તથા પેટમાં થતા નીકળે છે, પડવાથી રૂદી આવે છે અને મૂત્રની અટકાયત થાય છે એ મક્કલ રોગ કહેવાય છે

દોષોની સમાનતા હોવા છતાં વિદ્રધિ જ પાકે છે
વિશેષમથ વક્ષ્યામિ સ્પષ્ટં વિદ્રધિગુલ્મયોઃ ।
તુલ્યદોષસમુત્થાનાદ્વિદ્રધેર્ગુલ્મરૂપ્ય ચ ॥
કસ્માન્ન પચ્યતે ગુલ્મો વિદ્રધિઃ પાકમેતિ ચ ।
ન નિયન્ધોઽસ્તિગુલ્માનાં વિદ્રધિઃ સનિવન્ધનઃ ।
ગુલ્માકારાઃ સ્વયં દોષા વિદ્રધિર્માસગોણિતે ॥
ચિવરાનુચરો ગ્રન્થિરપ્તુ ચુદ્વુદકો યથા ।
અંબ્રકારો ગુલ્મસ્તુ તસ્માત્પાકં ન ગચ્છતિ ॥
માસગોણિતવાહુલ્યાત્પાકં ગચ્છતિ વિદ્રધિઃ ।
માસગોણિતહીનત્વાદ્ગુલ્મઃ પાકં ન ગચ્છતિ ॥
ગુલ્મસ્તિષ્ઠિત દોષે સ્વે વિદ્રધિર્માસગોણિતે ।
વિદ્રધિઃ પચ્યતે તસ્માદ્ગુલ્મત્થાપિ ન પચ્યતે ॥૧૯

હવે વિદ્રધિ અને ગુલ્મના વિષયને સ્પષ્ટ રીતે
કહું છું. વિદ્રધિ અને ગુલ્મ, દોષોથી તુલ્ય રીતે
ઊત્પન્ન થતાં પશુ તેઓમાં ગુલ્મ શા માટે પાકતો
નથી અને વિદ્રધિ શા માટે પાકે છે એવો જ સંશય
ઉત્પન્ન થાય છે તેનું નિવારણ આ પ્રમાણે છે: ગુલ્મો-
નું મૂળ હોતું નથી; પણ વિદ્રધિનું મૂળ હોય છે. જ
દોષો છે તેઓ રહિર વગેરે કાઈ પણ દૂષ્યોનો આશ્રય
કર્તા વિના પોતે જ ગુલ્મરૂપ થાય છે અને વિદ્રધિ
તો દોષોએ દૂષિત કરેલા માંસ તથા રહિર વગેરેથી
અને છે. જેમ પાણીમાં પાણીમય જ પરપોટો થાય
છે, તેમ સ્રોતોમાં ફરનારો ગુલ્મ એક જાતનો દૂધ-
મય તણિ, પણ દોષમય ત્રિય જ થાય છે; એ કારણને
હીધે ગુલ્મ પાકતો નથી. વિદ્રધિ માંસ અને
રહિરના જથ્થાવાળો દોષોથી પાકે છે અને
ગુલ્મ માંસ તથા રહિરથી રહિત દોષોથી પાકતો
નથી. ગુલ્મ પોતાના દોષમાં રહે છે અને વિદ્રધિ
માંસ તથા રહિરમાં રહે છે, તેથી ગુલ્મ પાકતો
નથી અને વિદ્રધિ પાકે છે. (ગુલ્મ નથી પાકતો
એ વાતને નિયમિત સમજવી નહિ; કેમ કે
ઉત્તરતંત્રના ૪૨મા અધ્યાયના છઠા વિષયના

કૌંસમાં ગુલ્મનો પાક પણ પરમનથી કહેવામાં
આવશે. એ ગુલ્મનો પાક થતો દોષ, તો વિદ્રધિ
તુરંત પાકે છે અને ગુલ્મ લાંબે કાળે પાકે છે
એટલો વિશેષ સમજવો.) ૧૯

વિદ્રધિની અસાધ્યતા

હ્રન્નાભિવસ્તિજઃ પક્વો વર્ચ્યો યથ વિદોષજઃ ॥૨૦॥
દ્વિત્ય, નાભિ કે મૂનાશયમાં થયેલા વિદ્રધિ-
ને તથા ત્રણે દોષોથી થયેલો વિદ્રધિ એ પાક્યો
હોય, તો તેને પણ અસાધ્ય સમજવો. ૨૦

અસ્થિમાં વિદ્રધિ પાકવાનું લક્ષણ

અથ મજ્જપરીપાકો ઘોરઃ સમુપજાયતે ।
સોઽસ્થિર્માસનિરોધેન દ્વારં ન લભતે યદા ॥
તત્તઃ સ વ્યાધિના તેન જ્વલનેનૈવ દહતે ।
અસ્થિમજ્જોષ્મણા તેન શીર્ષતે દહ્યમાનવત્ ॥
વિકારઃ શલ્યભૂતોઽયં ક્લેશવેદાતુરં ચિરમ્ ।
અથાસ્ય કર્મણા વ્યાધિદ્વારં તુ લભતે યદા ॥
તતો મૈદ્રમં સ્નિગ્ધં શુક્લં શીતમથો ગુરુ ।
મિત્તેઽસ્થિ નિઃસ્રવેત્પૂમ્પેતદસ્થિગતં વિદુઃ ॥
વિદ્રધિં શાસ્ત્રકુશલાઃ સર્વદોષરુજાવહમ્ ॥૨૧॥

અસ્થિમાં રહેલો વિદ્રધિ પાકે છે, ત્યારે
મજ્જાનો પણ ભયંકર પાક થાય છે. એ મજ્જાના
પાકને જ્યારે અસ્થિ તથા માંસનો અવરોધ
થતાં બહાર નીકળવાનો માર્ગ મળતો નથી, ત્યારે
માણસ તે વ્યાધિથી, જેમ અશિથી દાહ પામવા
લાગે, તેમ દાહ પામવા લાગે છે. એ મજ્જાના
પાકની ગરમીથી અસ્થિ જાણે બળતું હોય તેમ
શિથિલ થઈ જાય છે. આ રાજ્ય જેવો થયેલો
વિકાર શરીરને લાંબા વખત સુધી દુઃખ દે છે.
જ્યારે શસ્ત્રક્રિયાથી અસ્થિને ભેદવામાં આવે,
ત્યારે રસ્તો મળવાથી તેમાંથી મેદ જડું સ્નિગ્ધ,
ઘોળું, ઠાકું તથા ભારે પર આવે છે. આવા
અસ્થિમાં રહેલા વિદ્રધિને શાસ્ત્રજ વૈદો સઘળા
દોષો સંબંધી વેદનાઓ કરનારો કહે છે. ૨૧

અધ્યાય ૧૦ મો

ઉપક્રમ

અથાતો વિસર્પનાડીસ્તનરોગનિદાનં વ્યાખ્યા-
સ્વામઃ । યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પ્રૂછવા ઉપરથી 'વિસર્પ-
નાડીસ્તનરોગનિદાન' નામના અધ્યાયનું તે
પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશુ કે જે પ્રમાણે ભગવાન
ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

વિસર્પનાં સંપ્રાપ્તિ, નિદાન અને અર્થ

ત્વદ્વાંસશોણિતગતાઃ કૂપિતાસ્તુ દોષાઃ
સર્વાંજ્ઞસારિણમિદાસ્યિતમાત્મલિજ્ઞમ્ ।
કુર્વન્તિ યં વિમૃતમુલ્લતમાયુ શોકં
તં સર્વતો વિસરણાચ વિસર્પમાહુઃ ॥ ૨ ॥

પ્રકુપિત થયેલા દોષો ત્વચામાં (રસમાં),
માંસમાં તથા રુધિરમાં આવી, સર્વ અંગોમાં પ્રસાર
પામનારા, પોતપોતાનાં (તે તે દોષનાં) ચિહ્નો-
વાળા, સ્થિર ન રહે એવા તથા જાંઆઈવાળા જે
વિસ્તીર્ણુ સોજને ઉત્પન્ન કરે છે, તે સોજે ચોમેર
ફેલાઈ જનારા દોષાથી વિસર્પ કહેવાય છે. ૨

વાયુના વિસર્પરૂપે વિશિષ્ટ લક્ષણ અને
તેની અમુક સ્થિતિમાં અસાધ્યતા

વાતાત્મકોઽસિતમૃદુઃ પરુષોઽજ્ઞમર્દ-
સમ્મેદતોદપબનન્વરલિજ્ઞયુક્તઃ ।
ગૃહ્યૈર્યદા તુ વિપૈરતિદૃપિત્વા-
યુક્તઃ સ એવ કથિતઃ સહ વર્જનીયઃ ॥ ૩ ॥

વાયુથી થયેલો વિસર્પ કાળા તથા ઠામળ
વર્ણવાળો તથા ખરસટ હોય છે અને તે અંગોનું
મર્દન, બેદાયો જેવી વ્યથા તથા વાતજ્વરના
જેવાં ચિહ્નો ઉત્પન્ન કરે છે. જે એ વાયુથી

થયેલો વિસર્પ ધાતુઓના અસંત કૂપિતપણાથી
આગ્રિ જેવા વિષમ ફોડલાઓથી યુક્ત હોય,
તો અસાધ્ય છે; માટે તેની ચિકિત્સા કરવી નહીં.
(વાયુથી થયેલા વિસર્પની અસાધ્યતાનાં જે
ચિહ્નો કહ્યાં તે ચિહ્નો તેની અસાધ્યતાનાં નથી,
પણ વાયુ અને પિત્ત એ બે દોષોથી થયેલો
વિસર્પ કે જે અસાધ્ય છે તેનાં છે, એમ પણ
માનવામાં આવે છે.) ૩

પિત્તથી થયેલા વિસર્પનું વિશિષ્ટ લક્ષણ
અને અમુક સ્થિતિમાં અસાધ્યતા

પિત્તાત્મકો દ્રુતગતિર્જ્વરદાહપાક-
સ્ફોટપ્રમેદવહુલઃ ધૃતજપ્રકાશઃ ।
દોષપ્રશ્નદિહૃતમાંસશિરો યદા સ્યાત્
સ્રોતોંજકર્દમનિભો ન તદા સ્ત સિધ્યેત્ ॥ ૪ ॥

પિત્તથી થયેલો વિસર્પ ઝડપથી ગતિ કરે
છે, લોહી જેવો રાતો હોય છે અને તેમાં જ્વર,
દાહ, પાકનું, ફોડલા તથા બેદાયું અત્યંત હોય
છે. એ પિત્તથી થયેલો વિસર્પ જળના પ્રવાહ-
થી ઉત્પન્ન થયેલા કાઠવના દ્રવ જેવા વર્ણવાળો
અને દોષની અતિવૃદ્ધિથી જેમાં માંસનો તથા
શિરોઓનો ઉપધાત થઈ ગયો હોય એવો થઈ
બધ ત્યારે અસાધ્ય છે. (પિત્તથી થયેલા વિસર્પ-
ની અસાધ્યતાનાં જે લક્ષણો કહ્યાં તે લક્ષણો
તેની અસાધ્યતાનાં નથી, પણ પિત્ત અને કફ
એ બે દોષોથી થયેલા વિસર્પ કે જે અસાધ્ય
છે તેનાં છે એમ પણ માનવામાં આવે છે.) ૪

કફથી થયેલા વિસર્પનું વિશિષ્ટ લક્ષણ

શ્લેષ્માત્મકઃ સરતિ મન્દમગ્નીપ્રપાકઃ
સ્નિગ્ધઃ સિતઃ શ્વયધુરલ્પરુણુગ્રઘ્નઃ ॥ ૫ ॥

કફથી થયેલો વિસર્પ ધીરે ધીરે ફેલાય
છે, તુરત પાકતો નથી, સ્નિગ્ધ હોય છે, સફેદ
વર્ણવાળો હોય છે, અદ્ય પીડાવાળો હોય છે
અને ઉગ્ર ખરજનાળો હોય છે. ૫

૧ વિસર્પ, નાડીગ્રણ અને રતન સખધી રોગના
નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણો વચ્ચેના નિરપેક્ષ ત્રિયેનો.

૨ વિસર્પ એટલે રતના પ્ર.

ત્રણે દોષોથી થયેલા વિસર્પનું વિશિષ્ટ લક્ષણ
લક્ષણ તથા અસાધ્યતા

સર્વાત્મકસ્ત્રિવિધવર્ણરુઝોઽવગાઢઃ

પક્ષો ન સિધ્યતિ ચ માંસશિરાપ્રણાશાત્ ॥ ૬ ॥

જો વિસર્પમાં ઉપર કહેલા વાયુ વગેરે સર્વ
દોષોના વર્ણો તથા વેદનાઓ એવામાં આવે તથા
જેનું ખૂણ અત્યંત કાંડું હોય તે વિસર્પને ત્રણે
દોષોથી થયેલો જાણવો. આ ત્રિદોષાત્મક અથવા
સાન્નિપાતિક વિસર્પ પાણી જાય છે અને તેના
પાકવાના સડાથી માંસ તથા શિરાઓનો નાશ
થઈ જાય છે માટે અસાધ્ય છે. ૬

ક્ષતથી થયેલા વિસર્પનું વિશિષ્ટ લક્ષણ

સઘઃ ક્ષતવ્રણમુપેત્ય નરસ્ય પિત્તં
રક્તં ચ દોષવહુલસ્ય કરોતિ શોકમ્ ।

શ્વાયં સ્ત્રોહિતમતિજ્વરદાહપાકં

સ્ફોટઃ કુલત્પસદૃશૈરસિતૈશ્ચ કીર્ણમ્ ॥ ૭ ॥

જેના ધાતુઓ દોષોથી દૂષિત થયા હોય તે
માણસને શસ્ત્રપ્રહાર વગેરે આગંતુક કારણોથી
જખમ થતાં તે તાજ જખમમાં પિત્ત અને રુધિર
બંને પ્રાપ્ત થઈ કાળાશવાળા, રતાશવાળા, અત્યંત
બળતરાવાળા, અત્યંત જ્વરવાળા, અત્યંત
પાકવાળા અને કળથી જેવા કાળા ફોડલાઓથી
વ્યાપ્ત થયેલા સોજ ઉત્પન્ન કરે છે. એ સોજને
ક્ષતથી થયેલો વિસર્પ જાણવો. ૭

વિસર્પોની સાધ્યતા, અસાધ્યતા તથા
કષ્ટસાધ્યતાનું સામુદાયિક વિવેચન

સિધ્યન્તિ વાતકફપિત્તકૃતા વિસર્પાઃ

સર્વાત્મકાઃ ક્ષતકૃતશ્ચ ન સિદ્ધિમેતિ ।

પૈત્તાનિલાવપિ ચ દર્શિતપૂર્વલિદ્ધૌ

સર્વે ચ મર્મસુ મવન્તિ હિ કૃચ્છ્રસાધ્યાઃ ॥ ૮ ॥

૧ ઝૂન તો એમ બ્યાખ્યાન આ પે છે કે, ત્રિદોષા-
ત્મક વિસર્પ કષ્ટસાધ્ય છે પણ તે જો પાકે અને
પાકવાના સાધી માંસ તથા શિરાઓનો નાશ થાય તો
અસાધ્ય છે.

વાયુએ કરેલા, પિત્તે કરેલા અને કંદે કરેલા
એ ત્રણ વિસર્પો સાધ્ય છે. ત્રણે દોષોએ અને ક્ષતે
કરેલો વિસર્પ અસાધ્ય છે. પિત્તે કરેલો વિસર્પ
પણ જો આ અધ્યાયના ચોથા વિપયમાં કહ્યા
પ્રમાણે કાઢવના પ્રવાહી જેવા વર્ણવાળો અને
જેથી માંસ તથા શિરાઓનો ઉપધાત થયો હોય
એવો હોય તો અસાધ્ય છે. વાયુએ કરેલો વિસર્પ
પણ જો આ અધ્યાયના ત્રીજા વિપયમાં કહ્યા
પ્રમાણે અગ્નિ જેવા વિપય ફોડલાઓથી યુક્ત
થયો હોય તો અસાધ્ય છે. મર્મોમાં થયેલા સઘળા
પ્રકારના વિસર્પો કષ્ટસાધ્ય છે. ૮

નાડીત્રણની સંપ્રાપ્તિપૂર્વક નિરુક્તિ

શોકં ન પક્ષમિતિ પક્ષમુપેક્ષતે યો

યો વા વ્રણં પ્રજુરપૂયમસાધુવૃત્તઃ ।

અમ્પન્તરં પ્રવિશતિ પ્રવિદાર્ય તસ્ય

સ્થાનનિ પૂર્વનિહિતાનિ તતઃ સ પૂયઃ ॥

તસ્યાતિમાત્રગમનાદ્રતિરિત્યતશ્ચ

નાડીવ યદ્રહતિ તેન મતા તુ નાડી ॥ ૯ ॥

જો મૂર્ખ માણસ પરવાળા તથા પાણી

ગયેલા સોજને કાચો જાણીને તેનું મોઢું કરાવે

નહિ અથવા ઘણા પરવાળા પાણી ગયેલા ત્રણને

કાચો જાણીને તેને શોધન પદાર્થોથી સાફ કરાવે

નહિ અને અહિત આહાર તથા અહિત વિહાર

કરે તે માણસનું પર તે પછી ત્યજ્યા, માંસ, શિરા-

ઓ, સ્નાયુઓ, સાંધાઓ, અસ્થિઓ, કોઠા તથા

મર્મસ્થળોને છિદ્રવાળાં કરીને તેઓની અંદર

પેચી જાય છે. અંદર ઘણા દૂર સુધી પ્રવેશ થવા-

થી તે પર સર્વદા સ્ત્રવ્યા કરે છે; આથી એ

ત્રણગતિ કહેવાય છે તથા પોલી નળીની પેઠે

પર વહ્યા કરવાથી નાડીત્રણ પણ કહેવાય છે. ૯

નાડીત્રણોની સંખ્યા

દોષૈસ્ત્રિમિર્મથવિ સા પૃથંગેકશ્ચ

સંમૂર્ચ્છિતૈરપિ ચ શલ્યનિમિત્તતોઽન્યથા ॥ ૧૦ ॥

૨ ફીરપુલા

વાયુ, પિત્ત અને કફથી, ત્રણે દોષો અને શદ્યથી, એ રીતે નાડીત્રણો પાંચ પ્રકારના થાય છે. ૧૦

વાયુથી થયેલા નાડીત્રણુ લક્ષણ
તત્રાનિલાત્પ્લુમ્બસ્તુમુર્ચી સશ્વલા
ફેનાનુવિદ્મમધિકં સ્વવતિ ક્ષપાયમ્ ॥ ૧૧ ॥

એ નાડીત્રણુ ઝીણા તથા ખરસટ મોઢાવાળો હોય, શૂળવાળો હોય અને તેમાંથી રાતે ફીણથી મિશ્રિત સ્નાવ અધિક થતો હોય, તો તે નાડીત્રણુને વાયુથી થયેલો જણવો. ૧૧

પિત્તથી થયેલા નાડીત્રણુ લક્ષણ
તુદ્ગતાપતોદસદનજ્વરમેદહેતુઃ
પીતં સ્વસ્થધિકમુષ્ણમહઃસુ પિત્તાત્ ॥ ૧૨ ॥

એ નાડીત્રણુ તરસ, તાપ, ભોંકાયા જેવી વ્યથા, અંગોની ગ્લાનિ, જ્વર તથા ભેદાયા જેવી વ્યથા કરતો હોય અને દિવસે તેમાંથી પીળા વર્ણવાળો ઉષ્ણ સ્નાવ અધિક થતો હોય, તો તે નાડીત્રણુને પિત્તથી થયેલો જણવો. ૧૨

કફથી થયેલા નાડીત્રણુ લક્ષણ
ક્ષેપા ક્ષ્માદ્ગુહનાર્જુનપિચ્છિલાસ્રા
રાત્રિસુતિઃ સ્તિમિતલ્કઠિના સઋણ્ઃ ॥ ૧૩ ॥

એ નાડીત્રણુ બહુ ઘાટા, સફેદ તથા ચીકણા સ્નાવવાળો હોય, અદ્ય વેદનાવાળો હોય, રાતે અધિક સ્વપ્તો હોય, કઠણ હોય અને ખરજવાળો હોય તો તે નાડીત્રણુને કફથી થયેલો જણવો. ૧૩

એ દોષોથી થયેલા નાડીત્રણોનાં લક્ષણો
દોષદ્વયાભિહિતલક્ષણદર્શનન
તિસો ગતીર્વ્યતિક્રમશ્ચાસ્તુ વિદ્યાત્ ॥ ૧૪ ॥

ત્રણુ દોષોનાં જે બુદ્ધાં બુદ્ધાં લક્ષણો કહેવામાં આવ્યાં તેઓમાંથી જે નાડીત્રણુમાં વાયુ અને પિત્તનાં મિશ્રિત લક્ષણો જોવામાં આવે તે નાડીત્રણુને વાયુ તથા પિત્તથી થયેલો જણવો. જે નાડીત્રણુમાં વાયુ અને કફનાં મિશ્રિત લક્ષણો

જોવામાં આવે તે નાડીત્રણુને વાયુ તથા કફથી થયેલો જણવો અને જે નાડીત્રણુમાં પિત્ત તથા કફનાં મિશ્રિત લક્ષણો જોવામાં આવે તે નાડીત્રણુને પિત્ત તથા કફથી થયેલો જણવો. (ગયદાસાચાર્યે આ પાઠ છોડી દીધો છે તેથી પાંચ જ નાડીત્રણો થાય છે અને ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૭ મા અધ્યાય-નો ૭ મો વિપય એતાં તથા તે પછી આપેલી ચિકિત્સાઓ એતાં પણ ગયદાસાચાર્યને મત વાસ્તવિક છે એમ જણાય છે.) ૧૪

ત્રણે રાપથી થયેલા નાડીત્રણુ લક્ષણ
દાહજ્વરશ્વસનમૂર્છનવક્ત્રશોષા
યસ્વાં મનન્ત્યમિહિતાનિ ચ લક્ષણાનિ ।
તામાદિશેષત્વનપિત્તકફપ્રકોપાદ્
ઘોરામસુધયકરીમિવ કાલરાત્રિમ્ ॥ ૧૫ ॥

જે નાડીત્રણુ દાહ, જ્વર, શ્વાસ, મૂર્છા, તથા મુખના શોષથી યુક્ત હોય અને જેમાં ઉપર કહેલાં બીજાં પણ ત્રણે દોષોનાં લક્ષણો હોય તે ભયંકર નાડીત્રણુ ત્રણે દોષોના પ્રકાપથી થયેલો અને કાળરાત્રિની પેઠે પ્રાણનો નાશ કરનારો જણવો. ૧૫

શદ્યથી થયેલા નાડીત્રણુ લક્ષણ
નદં કર્યચિદનુમાત્રમુદીરિતેષુ
સ્થાનેષુ શ્લેષ્યમચિરેષ ગતિં કરોતિ ।
સા ફેનિલં મથિતમુષ્ણમસૃગ્વિમિશ્રં
સ્વાં કરોતિ સહસા સરુજા ચ નિત્યમ્ ॥ ૧૬ ॥

ત્વચા, માંસ, શિરાઓ, સ્નાયુઓ, સાંધાઓ, અસ્થિઓ, ઢોહો કે મર્મસ્થળોમાં પેટેલું અને ઢાઈ રીને ગુમ થઈ જવાને લીધે નહીં દેખવામાં આવતુ ઝીણું શદ્ય થોડા કાળમાં જાંડી ગતિ કરે છે અને તે ગતિથી તુરત મથાયેલા જેવો, જોનો તથા લોહીથી સંયુક્ત થયેલો ફીણવાળો સ્નાવ થાય છે અને નિરંતર પીડા થયા કરે છે, એ શદ્યથી થયેલો નાડીત્રણુ કહેવાય છે. (અંગો-

ને લાંબાંટૂંકાં કરવા વગેરેના સમયમાં શ્લેષ્મનું
સંચલન થતાં આવ થાય છે.) ૧૬

સ્તનરોગોનાં નિદાનો અને સંખ્યા
યાવર્યો ગત્યો યૈથ કારણૈઃ સમ્પન્નન્તિ હિ ।
તાન્તઃ સ્તનરોગાઃ સ્યુઃ સ્ત્રીણાં તૈરેવ હેતુભિઃ ॥૧૭
જે કારણોથી નાડીત્રણો થાય છે તથા જેટલી
સંખ્યાવાળા થાય છે તે જ કારણોથી સ્ત્રીઓને
સ્તનરોગો થાય છે તથા તેટલી જ સંખ્યાવાળા
થાય છે અર્થાત્ વાયુ, પિત્ત અને કફ ત્રણે દોષો
અને અભિધાતથી, એ રીતે સ્તનરોગો પાંચ પ્રકાર-
ના થાય છે. ૧૭

સ્ત્રીઓને સ્તનરોગો થવાનું કારણ
ધમન્યઃ સંવૃતદ્વારાઃ કન્યાનાં સ્તનસંશ્રિતાઃ ।
દોષાવિસરણાચાસાં ન ભવન્તિ સ્તનામયાઃ ॥
તાસામેવ પ્રજાતાનાં ગર્ભિણીનાં તુ તાઃ પુનઃ ।
સ્વભાવાદેવ વિષ્ટતા જાયન્તે સમ્પ્રવચ્ચતઃ ॥૧૮॥
જ્યેષ્ઠાને ગર્ભ કદી પણ ન જ રહ્યો હોય
એવી સ્ત્રીઓનાં સ્તનોની ધમનીઓ બિડાયેલાં
દ્વારોવાળી અને તેને લીધે દોષોના સંચાર વગરની
હોય છે તેથી તેવી સ્ત્રીઓને સ્તનરોગો થતા નથી.
જે સ્ત્રીઓને પ્રસવ થયો હોય તે સ્ત્રીઓની અને
ગર્ભવાળી સ્ત્રીઓની તે ધમનીઓ સ્વાભાવિક રીતે
ખૂલેલાં દ્વારોવાળી થઈ જાય છે એટલા માટે તે
સ્ત્રીઓને સ્તનરોગો થાય છે. ૧૮

ધાવણનું સ્વરૂપ અને પ્રવૃત્તિનાં કારણો
રસપ્રસાદો મધુરઃ પક્કાહારાનિમિત્તજઃ ।
કૃત્ત્વદેહાસ્તનો પ્રાપ્તઃ સ્તન્યમિત્યભિધીયતે ॥
વિશ્લેષ્યપિ દેહેષુ યથા શુક્રં ન દૃશ્યતે ।
સર્વદેહાથિતત્વાચ શુક્રલક્ષણમુચ્યતે ॥
તદેવ ચેદ્યુવતેર્દર્શનાત્સ્મરણાદપિ ।
શુદ્ધસંશ્રવણાત્સ્પર્શાત્સંહર્ષાચ પ્રવર્તતે ॥
સુપ્રસન્ન મનસ્ત્ર વર્ષણે હેતુરુચ્યતે ।
આહારરસયોનિત્વાદેવં સ્તન્યમપિ સ્ત્રિયાઃ ॥

તદેવાપત્યસંપર્શદર્શનાત્સ્મરણાદપિ ।
ગ્રહણાદપ્યુરોજસ્ય શુક્રવત્સંપ્રવર્તતે ॥
લેહો નિરન્તરસ્ત્ર પ્રસવે હેતુરુચ્યતે ॥ ૧૯ ॥

પાકિલા આહારથી ઉત્પન્ન થયેલો રસને
મધુર તથા ઉત્તમ સાર સધળા શરીરમાંથી સ્તનોમાં
આવે છે, ત્યારે સ્તન્ય (ધાવણ-દૂધ) કંદેવાય છે.
જેમ પુરુષોનાં શરીરોને કાપી તેમાં તપાસ
કરવા છતાં વીર્ય નજરે ચડતું નથી, તેમ સ્ત્રીઓનાં
શરીરોને કાપીને અવલોકન કરવા છતાં તેમાં
ધાવણ એવામાં આવતું નથી. આમ છતાં જેમ
વીર્ય પુરુષોના સધળા શરીરમાં રહેનાર છે તેમ
ધાવણ સ્ત્રીઓના સધળા શરીરમાં રહેનાર છે તેથી
જેવી વીર્યની રીતિ છે તેવી જ ધાવણની રીતિ
છે. જેમ પ્રિય યુવતીના દર્શન, સ્મરણ, શબ્દના
શ્રવણ કે સ્પર્શથી હર્ષ ઉત્પન્ન થતાં તે હર્ષને
લીધે પુરુષના વીર્યનો આવ થાય છે અને તે
હર્ષનું કારણ સુપ્રસન્ન થયેલું મન છે, તેમ
સંતાનના સ્પર્શ, દર્શન, સ્મરણ અને તેના હાથ
વડે સ્તન પકડાયાથી હર્ષ થતાં તે હર્ષને લીધે
સ્ત્રીઓના દૂધનો આવ થાય છે અને તે હર્ષનું
કારણ હમેશનો સ્નેહ છે. વીર્ય અને દૂધ બન્નેનું
મૂળ ઉત્પત્તિકારણ આહારનો રસ જ છે. ૧૯

દોષોને લીધે ધાવણની જુદી જુદી રુપતા
તત્કાર્યાયં મવેદ્વાતાત્ક્લિષ્ઠં ચ પુવતેઽમ્મસિ ।
પિત્તાદમ્લં ચ કફકં રાગ્યોઽમ્મસિ ચ પીત્તિકાઃ ॥
કફાદ્યનં પિચ્છિલં ચ જલે ચાપ્યવસીદતિ ।
સર્વેદ્યુદૈઃ સર્વલિક્ષ્મમિધાતાચ દુષ્યતિ ॥૨૦॥

જે ધાવણ વાયુથી બગેલું હોય, તો તૂટ
રસવાળું થાય છે અને પાણીમાં નાખવામાં
આવતાં પાણી ઉપર તરે છે. જે ધાવણ પિત્તથી

૧ ધાવણનો સંબંધ સીધો રસ સાથે જ છે, રક્ત,
માંસ કે શેદ સાથે નથી. તેથી માતાના બોરાકની અસર
તરત જ ધાવણમાં આવે છે. પ્ર.

બગડેલું હોય, તો ખાટું તથા તીખું થાય છે અને પાણીમાં નાખતાં તેની પીળી પીળી રેખાઓ થાય છે. જો ધાવણ કદથી બગડેલું હોય, તો ખાટું તથા ચીકણું થાય છે અને પાણીમાં નાખતાં પાણીની અંદર ડુબી જાય છે. ત્રણે દોષોથી બગડેલું હોય તો ત્રણે દોષોનાં ચિહ્નોવાળું થાય છે. ધાવણ અભિધાતથી પણ દૂષિત થઈ જાય છે. ૨૦

નિર્દોષ ધાવણનું લક્ષણ

યત્કીરમુદકે ક્ષિપ્તમેકીભવતિ પાણુરમ્ ।

મધુરં ચાવિવર્ણે ચ પ્રસન્નં તદ્વિનિર્દિશેત્ ॥૨૧॥

જો ધાવણ પાણીમાં નાખતાં પાણીની સાથે મળી જાય (એક થઈ જાય), સફેદ, મધુર અને ક્રીકાશથી રહિત હોય, તે ધાવણને પ્રસન્ન (નિર્દોષ) કહેવું. ૨૧

સ્તનરોગોની સંપ્રાપ્તિ

સક્ષીરૌ વાપ્યદુર્ગૌ વા પ્રાપ્ય દોષઃ સ્તનૌ સ્ત્રિયાઃ ।
રક્તં માંસં ચ સન્દૂષ્ય સ્તનરોગાય કલ્પતે ॥૨૨॥

હોય, સ્ત્રીઓના દૂધવાળા અથવા દૂધ વગરના સ્તનોને પ્રાપ્ત થઈ, રહિર તથા માંસને દૂષિત કરી સ્તનરોગ ઉત્પન્ન કરે છે. ૨૨

અતિદશથી સ્તનના રોગોનાં લક્ષણ

૧જ્ઞાનામપિ તેષાં તુ હિત્વા શોષિતવિદ્રધિમ્ ।
લઘુણાનિ સ્વનાનાનિ શઙ્કાદ્રિધિલઘુણેઃ ॥૨૩॥

પાંચ પ્રકારના સ્તનરોગોનાં લક્ષણો રહિરના પ્રકાપથી થયેલા વિદ્રધિ સિવાય બાકીના બહારના વિદ્રધિઓનાં લક્ષણો જ્યાં જ હોય છે. (રહિરના પ્રકાપથી સ્તનરોગ થતો નથી એ સ્વભાવ જ છે.)

અધ્યાય ૧૧ મો

ઉપક્રમ

અથાતો ગ્રન્થપચ્ચર્ચુદગલમખાનાં નિદાનં

વ્યાસ્વાસ્વામઃ । યથોચ ચ મગસાન ધન્વન્તરિઃ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘અધ્યયન’

અર્ચુદગલગંડનિદાન’ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

અંધિનાં નિદાનો, સંપ્રાપ્તિ તથા સામાન્ય લક્ષણ વાતાદયો માંમસૂકવદુષાઃ સંદૂષ્ય મેદથ કફાનુવિદ્રમ્ ॥ વૃત્તોન્નતં વિગ્રથિતં તુ શોફં કુર્વન્ન્યતો ગ્રન્થિરિતિ પ્રદિષ્ટા ॥ ૨ ॥

પ્રકુપિત થયેલા વાયુ, પિત્ત તથા કફ એ ત્રણ દોષો માંસ તથા રહિરને દૂષિત કરી, જે જાંઘા, ગોળાકાર તથા અત્યંત કઠણ, ગાંઠરૂપ સોજા ઉત્પન્ન કરે છે તે અંધિ કહેવાય છે. કદથી સંયુક્ત થયેલ મેદ અને વાયુથી વિકૃતિ પામેલી શિરાઓ પણ એવા જ અંધિ ઉત્પન્ન કરે છે. ૨

વાયુથી થયેલા અંધિનું લક્ષણ

આયમ્યતે વ્યથ્યત્ એતિ તોદં । પ્રત્યસ્યતે કૃત્ય-
ત્ એતિ મેદમ્ ॥ કૃષ્ણોઽમૃદુર્વસ્તિરિવાતતથ ।
મિન્નઃ સ્વેદ્ધાનિલજોઽસ્મચ્છમ્ ॥ ૩ ॥

જો અંધિ બાણે ખેંચીને લાંબો કરવામાં આવતો હોય, વારંવાર કંપાવાતો હોય, વારંવાર સોથોથી ભેંકાતો હોય, ઉપાડી ઉપાડીને ફેંકવામાં આવતો હોય, કાપી નખાતો હોય અને કાડી નાખવામાં આવતો હોય એવી વ્યથા કરે, કાળો હોય, કઠણ હોય, મૂત્રાશયની ઠાથળીની પેઠે લાંબો હોય અને ભેદાય ત્યારે આછા રહિરને આવે, તે અંધિ વાયુએ કરેલો બાણવો. ૩

પિત્તથી થયેલા અંધિનું લક્ષણ

વન્દલતે ખૂપ્યતિ ચાતિમાત્રં । પાપચ્યતે પ્રજ્વ-
લતીપ ચારિ ॥ રક્તઃ સપીતોપ્યથમાપિ પિત્તાદ્વિન્નઃ
સવેદુષ્મામતીવ ચાસમ્ ॥ ૪ ॥

જો અંધિ આખા શરીરમાં અત્યંત બળતરા કરતો હોય, અંદર અત્યંત સંતાપ કરતો હોય,

૧ અંધિ, અપની, અર્ચુદ (રસાણા) અને ગ્રન્થના નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લઘુણા નિદેશ્ય નિદાન.

અત્યંત પાકતો હોય, અત્યંત સળગતો જણાતો હોય, રાતો અથવા પીળાશવાળો હોય અને ભેદાય ત્યારે અત્યંત ઊના રહિરને આવે, તે અંધિ પિત્તથી થયેલો જાણવો. ૪

કંઠી થયેલા અંધિયું લક્ષણ

શીતોઽવિવર્ણોઽપરુજોઽતિક્રુઃ પાપાણત્સં-
હનનોપપન્નઃ । ચિરામિદૃદિથ કફપ્રક્રોપાદ્ભિન્નઃ
સ્રવેચ્છુદ્ધવનં ચ પૂયમ્ ॥ ૫ ॥

જે અંધિ ઠાંડો હોય, શરીરના જેવા જ વર્ણ-
વાળો હોય, થોડી વેદનાવાળો હોય, ઘણી ખરજ-
વાળો હોય, પથરા પેડે ધાટો તથા મોટો હોય,
લાંબે કાળે વધતો હોય અને ભેદાય ત્યારે સફેદ
તથા ધાટા પરને આવે, તે અંધિ કંઠના પ્રકોપથી
થયેલો સમજવો. ૫

મેઢી થયેલા અંધિયું લક્ષણ

શરીરદૃદિથયદૃદિહાનિઃ ક્ષિપ્થો મહાનલ્પ-
રુજોઽતિક્રુઃ । મેદઃકૃતો ગચ્છતિ ચાતિમિન્ને
પિપ્પાક્રમર્ષિઃપ્રતિમં તુ મેદઃ ॥ ૬ ॥

જે અંધિ શરીરના વધારાથી વધતો હોય,
શરીરની ક્ષીણતાથી ક્ષીણ થતો હોય, સ્તિગ્ન
હોય, મોટો હોય, થોડી વેદનાવાળો હોય,
અત્યંત ખરજવાળો હોય અને વંચારે ભેદાય
ત્યારે તલના કદક જેવા કે થીંગેલા ધી જેવા મેદને
આવે તે અંધિ મેદ સંબંધી જાણવો. ૬

શિરાગ્રાધી થયેલા અંધિયું લક્ષણ

વ્યાયામજાતૈરવલસ્ય તૈસ્તૈરાશ્લિપ્ય વાયુર્હિં
શિરાપ્રાતાનમ્ । સંપીલ્ય સંકોચ્ય નિશોષ્ય ચાપિ
ગ્રન્થિ કરોત્યુન્નતમાશુ વૃત્તમ્ । ગ્રન્થિઃ શિરાઃ ॥ ૭ ॥

ભાર ઉપાડવો કે યુદ્ધ કરવું વગેરે પરિ-
શ્રમે કરવાથી નિર્બળ જાણસને, કુપિત થયેલો
વાયુ શિરાગ્રાના સમૂહને ચક્ષિત કરી, કબાવી,
સંકોચી તથા સૂકવીને તરત ઊંચા તથા ગોળ
આકારવાળા ગ્રંથિ ઉત્પન્ન કરે છે. એ અંધિ
શિરાગ્રાથી થયેલો જાણવો. ૭

અંધિગ્રાની કષ્ટસાધ્યતા તથા અસાધ્યતા

-સતુ કુચ્છમાઘો મવેયદિ સ્પાત્સરુજશ્વલશ્ચ ।
અક્સ દ્વાપ્યલો મહાંશ્રમર્મોત્થિતશ્ચાપિ વિન-
ર્જનીયઃ ॥ ૮ ॥

જે શિરાગ્રાથી થયેલો અંધિ પીડાવાળો
તથા ચલ હોય તો કષ્ટસાધ્ય છે. જે શિરાગ્રાથી
થયેલો અંધિ અથવા વાયુ વગેરેથી થયેલો
ખીજ અંધિગ્રા પણ પીડા વગરના, અચળ મોટા
કે મર્મસ્થળોમાં ઉત્પન્ન થયેલા હોય તો તેઓની
ચિકિત્સા કરવી નહીં અર્થાત્ તે અસાધ્ય છે. ૮

અપચીનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ

હન્યસ્થિરુદ્ધાશ્વક્રુઃસન્નિધમન્યાગલેયુપચિતં
તુ મેદઃ । ગ્રન્થિ સ્થિર વૃત્તમધાયતં વા ક્ષિપ્ય
કફશ્વલ્પરુજં કરોતિ ॥ ૯ ॥ ગ્રન્થિભિન્નમલક્ષ-
સ્થિમાર્મસ્ત્યાપ્તજાલપ્રતિમૈસ્તથાન્યૈઃ । અનન્ય-
ર્ણરુપચીયમાનં ચયપ્રક્રુપાદપર્ચીં વદન્તિ ॥ કણ્ઠ-
યુતાસ્તેઽપરુજઃ પ્રભિન્નાઃ સ્રવન્તિ નદયન્તિ ભવન્તિ
ચાન્યૈઃ । મેદઃકફાભ્યાં સહ રોગ એવ સુદુસ્તરો
વર્ષમણાનુન્વી ॥ ૯ ॥

હૃડપચીનાં અંધિગ્રાની સંધિ, કાખની
સંધિ, અક્ષકારિયગ્રાની સંધિ, બાહુની સંધિ,
ડાકના પાછલા ભાગની ધમની (ગ્રોડમાં) કે
ગળામાં વૃદ્ધિ પામેલો મેદ તથા કંઈ સ્તિગ્ન,
થોડી વેદનાવાળા અને ગોળ આકારવાળા
અથવા લાંબા સ્થિર અંધિ ઉત્પન્ન કરે છે. એ
અંધિ મેદ તથા કંઠના અત્યંત વધારાને લીધે
આમળાના ઠંળિયા જેવડા અથવા માછલાનાં
ઠંડાઓના સમૂહો જેવા અને શરીરના જેવા જ
વર્ણવાળા ખીજ અંધિગ્રાથી વ્યાપ્ત વર્ધને વધ્યા
કરે છે. એ રોગને આયુર્વેદના આશાયો અપચી

૧ ચિકિત્સિતસ્થાનના ૧૮માં અધ્યાયમાં આની
ચિકિત્સા આપી નથી તેથી તે અસાધ્યતા સિદ્ધ થાય
એમ, છે પણ વાગ્બટે ચિકિત્સા આપી છે તેથી કષ્ટ-
સાધ્યતા જ રહે છે.

કહે છે. ખરજવાળા તથા થોડી પીડાવાળા એ અંધિઓમાં કેટલાક અંધિઓ પાણી, ભેદાઈ સ્નેહ છે, કેટલાક મટી બળ છે અને કેટલાક નવા થતા આવે છે. વાયુ આદિથી સંયુક્ત થયેલા મેદથી તથા કફથી થયેલો એ ગેગ અતિદુસ્તર છે અને ઘણાં વર્ષો સુધી ચાલ્યા કરે છે. (જે અપચી છે, તે ગંડમાળાની જ અવસ્થા છે, એમ માનવામાં આવે છે.) ૯

અર્ધુદ (રસાળી) ના નિદાન, સંપ્રાપ્તિ
તથા સામાન્ય લક્ષણ

ગાત્રપ્રદેશે કચિદેવ દોષાઃ સંમૂર્ચિતા માંસ-
મભિપ્રદશ્ય । વૃત્તં સ્થિરં મન્દરૂજં મહાન્તમનલ્પ-
મૂલં ચિરદ્વદ્વચપાકમ્ ॥ કુર્વન્તિ માંસોપચયં ચ
શોકં તમર્વદં શાસ્ત્રવિદો વદન્તિ ॥ ૧૦ ॥

પ્રકુપિત થયેલા દોષો ઠાઈ ગાત્રના પ્રદેશ-
માં માંસ(તથા રધિર)ને દૂપિત કરીને ગોળા
કારવાળા, થોડી પીડાવાળા, મોટા, મોટા મૂળ
વાળા, સ્થિર, નહીં પાકનારા અને લાંબે કાળે
વધનારા સોજા ઉત્પન્ન કરે છે. એ માંસના બધાંરૂપ
સોજાને આયુર્વેદજ્ઞો અર્ધુદ કહે છે. ૧૦

અર્ધુદોનાં વિશિષ્ટ લક્ષણોની અંધિનાં
લક્ષણો પ્રમાણે જ પરીક્ષા

વાતેન પિત્તેન કફેન ચાપિ રક્તેન માંસેન
ચ મેદસા ચ ॥ તજાપતે તસ્ય ચ લક્ષણાનિ
ગ્રન્થેઃ સમાનાનિ સદા ભવન્તિ ॥ ૧૧ ॥

એ અર્ધુદ વાયુ, પિત્ત, કફ, રધિર, માંસ
અને મેદથી એમ છ પ્રકારનું થાય છે અને એ
છ પ્રકારોમાં વાયુ, પિત્ત, કફ તથા મેદથી થયેલ
અર્ધુદોનાં લક્ષણો સદા અંધિઓનાં લક્ષણો જેવાં
જ હોય છે. ૧૧

રધિરથી થયેલા અર્ધુદનું નિદાન, સંપ્રાપ્તિ
તથા વિશિષ્ટ લક્ષણ

દોષઃ પ્રદુષ્ટો રધિરં શિરાસ્તુ સંપીઢ્ય સંકોચ્ય

૧ કેન્સર-આણુના પહાડ જેવું ગેગ અને સ્થિર
જે હાલીઆલી ન થકે તેવું પ્ર.

તતસ્ત્વપાકમ્ ॥ સાસ્રાવમુન્નહતિ માંસપિંડં માંમા-
કુરૈરાચિતમાશુવૃદ્ધિમ્ । સ્વત્યજસ રધિરં પ્રદુષ્ટ-
મસાધ્યમેતદ્રુધિરાત્મકં સ્યાત્ ॥ રક્તધયોપદ્રવ-
પીઢિતત્માત્પાણ્ડુર્ભવેદર્બુદપીઢિતસ્તુ ॥ ૧૨ ॥

દુષ્ટ થયેલું પિત્ત રરિર તથા શિરાઓને સંકોચ
પમાડીને તથા એકઠાં થઈ બળ એવી રીતે ઘાટ
કરીને સ્નાવવાળા, માંસના અંકુરોથી વીંટાયેલા
અને તુરત વપનાર માંસના પિંડને જરાક પાકે
એવી રીતે જાણ કરે છે અને તેમાંથી દુષ્ટ રધિર
નિરંતર સ્ન યા કરે છે, એ રધિરથી થયેલું અર્ધુદ
કહેવાય છે. આ અર્ધુદ અસાધ્ય છે. તેનાથી
પીડાયેલો માણસ રધિરના ક્ષયથી થતા ઉપદ્રવોથી
પીડાઈને પાંડુ વર્ણવાળો થઈ બળ છે. (સઘળા
પ્રકારના અર્ધુદોમાં માંસ તથા રરિર દૂપિત થાય
છે, પણ રરિરથી થયેલા અર્ધુદમાં રરિર અને
માંસથી થયેલા અર્ધુદમાં માંસ વિશેષે કરી દૂપિત
થાય છે, એમ સમજવું) ૧૨

માંસથી થયેલા અર્ધુદની સંપ્રાપ્તિ
તથા વિગિષ્ટ લક્ષણ

મુષ્ટિપ્રહારાદિભિરદિતેન્જ્ઞે માંસં પ્રદુષ્ટં પ્રક-
રોતિ શોકમ્ ॥ અવેદનં સ્નિગ્ધમનન્યવર્ણમવાકુ-
મકમોપમમપ્રચાલ્યમ્ ॥ ૧૩ ॥

મૂઠીના પ્રહાર વગેરેથી અંગ પીડિત થતાં
વાયુથી દુષ્ટ થયેલું માંસ વેદના વગરના અથવા થોડી
વેદનાવાળા, શરીરના જેવા જ વર્ણવાળા, નહિ
પાકનારા અથવા જરાક પાકનારા, પથરા જેવા
અને ચલાયમાન ન કરી શકાય એવા સ્નિગ્ધ સોજા-
ને ઉત્પન્ન કરે છે, એ માંસાર્ધુદ કહેવાય છે. ૧૩

માંસથી થયેલા અર્ધુદનું દુષ્ટ નિદાન

પ્રદુષ્ટમાંસસ્ય નરસ્ય માઢમેતદ્ભવેન્માંસપરા-
યણસ્ય ॥ ૧૪ ॥

માંસ ખાનાના અભ્યાસથી જેનું માંસ અતિ-
દુષ્ટ થયેલું હોય તે માણસને ઉપર કહેલો માંસા-

પુર્વ નામનો રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૪

અયુર્દાની અસાધ્યતા

માંસાર્ધં ત્વેતદસાધ્યયુક્તં સાધ્યેષ્વપીમાન્યુ-
પવર્જયેત્તુ । સંપ્રસુતં મર્મણિ યચ્ચ જાતં સ્રોતઃસુ વા
યચ્ચ ભવેદચાલ્પ્યમ્ ॥ યજ્ઞાયતેજ્યત્સલ્લુ પૂર્વજાતે
ત્રેયં તદધ્યર્ધુદમર્વુદજૈઃ । યદ્વદ્વજાતં યુગપત્ક્ર-
માદ્વા દિરર્ધુદં તચ્ચ ભવેદસાધ્યમ્ ॥ ૧૫ ॥

માંસ અને રુધિરથી થયેલું અયુર્દ અસાધ્ય
છે. વાયુથી થયેલાં સાધ્ય અયુર્દામાં^૧ પણ જ
અયુર્દ સ્નાવવાળું, મર્મસ્થળમાં થયેલું, સ્રોતમાં
થયેલું કે ચલાયમાન ન કરી શકાય એવું હોય,
તેની ચિકિત્સા કરવી નહીં. પ્રથમ થયેલા અયુર્દ-
માં જે બીજું અયુર્દ ઉત્પન્ન થાય છે, તે 'અધ્ય-
યુર્દ' કહેવાય છે. જે એકીવખતે અથવા અનુક્રમે
હારોહારે અયુર્દા થયેલાં હોય તો તે 'દિરર્ધુદ'
કહેવાય છે. અધ્યયુર્દ અને દિરર્ધુદ એ બન્ને
પણ અસાધ્ય છે. ૧૫

અયુર્દાનો પાક ન થવાઈ કારણ

ન પાકમાયાન્તિ કફાધિકત્વાન્મેદોઽધિ-
ર્યાચ વિશેષતસ્તુ । દોષસ્થિરત્વાદ્ગ્રથનાચ તેષાં
સર્વાર્ધુદાન્યેવ નિર્ગતસ્તુ ॥ ૧૬ ॥

સધળા પ્રકારનાં અયુર્દા વિશેષે કરી કહ
તથા મેદની અધિકતાવાળાં હોય છે, તેથી દોષોના
કાર્યરૂપ માંસના જથ્થાની સ્થિરતા હોવાને લીધે
એ માંસને જરૂરો ગૂંચાઈ બંધ છે; તેથી અને
મેદ વગેરેના સ્વભાવને લીધે પણ તે પાકતાં નથી.
(અપચીમાં કહ તથા મેદ અધિક હોય છે, તોપણ
અપચીના પાક થતો એવામાં આવે છે અને
અયુર્દમાં તે પ્રમાણે જ હોય છતાં સુદૃઢ પાક
થતો નથી અને થાય છે તો થોડો થાય છે, તેનું
મુખ્ય કારણ સ્વભાવ વિના બીજું કશું નથી.) ૧૬

ગલગંડની સંપ્રાપ્તિ તથા ભેદા

વાતઃ કફઃચ મલે પ્રવૃદ્ધૌ મન્યે તુ સંસૃત્ય
તથૈવ મેદઃ । કુર્વન્તિ ગણં ક્રમશઃ સ્વલિઙ્ગઃ સમ-
ન્વિતં તં મલગણદમાહુઃ ॥ ૧૭ ॥

ગળામાં વૃદ્ધિ પામેલા વાયુ, કફ કે તેઓથી
દૂષિત થયેલો મેદ ડોકના પાછલા ભાગની મન્યા
નામની જે શિરાઓમાં આવી અનુક્રમે પોત-
પોતાનાં લક્ષણોવાળા (વાયુ, કફ તથા મેદનાં
લક્ષણોવાળા) ગંડ(ગડ)ને ઉત્પન્ન કરે છે, તે
રોગ ગલગંડ કહેવાય છે. ૧૭

વાયુએ કરેલા ગલગંડનું લક્ષણ

તોદાન્વિતઃ કૃષ્ણશિરાવનદ્વઃ કૃષ્ણોઽરુણો
વા પરનાત્મકસ્તુ । મેદોઽન્વિતઃશ્વેતપિત્તશ્ચ કાલા-
ઙ્ગવેત્પ્રદિગ્ધે ચ મલેઽરુઙ્ગશ્ચ ॥ પારુષ્યયુક્તશ્ચિરદૃઢચ-
પાકો યદ્દૃઢ્યા પાકમિયાત્કદાચિત્ । વૈરસમા-
સ્યસ્ય ચ તસ્ય જન્તોર્ભવેત્તથા તાલુગલપ્રશેષઃ ॥ ૧૮ ॥

જે ગલગંડ સોયોથી ભોંકાયા જેવી વ્યથા-
વાળો, કાળી શિરાઓથી વ્યાપ્ત અને કાળા
અથવા રાતા વર્ણવાળો હોય, તો તે વાયુથી
થયેલો બાણો. આ ગલગંડ કાળે કરીને જ્યારે
મેદથી સંયુક્ત થાય છે તથા વધે છે, ત્યારે મેદથી
ગળું ખરડાઈ જવાથી અત્તિ પીડા વગરનો થઈ
બંધ છે. વાયુએ કરેલો આ ગલગંડ કઠણ હોય
છે, લાંબે કાળે વધે છે, પાકતો નથી અને ઘાઈ
દેવેચ્છાથી પાટી પણ બંધ છે. જે માણસને આ
વાયુ સંબંધી ગલગંડ થયો હોય, તે માણસનું
મોડું વિરસ રહે છે અને તાળવું તથા ગળું
સુકાયા કરે છે. ૧૮

કફે કરેલા ગલગંડનું લક્ષણ

સ્થિરઃ સ્વર્ણોઽપ્યરુગ્રઘ્નઃ શીતો મહાં-
શ્વાપિ કફાત્મકસ્તુ । ચિરામિદૃદ્ધિં કુલ્તે ચિરાદ્વા
પ્રપચ્યતે મન્દરુઙ્ગઃ કદાચિત્ ॥ માધુર્યમાસ્યસ્ય ચ
તસ્ય જન્તોર્ભવેત્તથા તાલુગલપ્રશેષઃ ॥ ૧૯ ॥

જે ગલગંડ સ્થિર હોય, જે ઠેકાણે થયો હોય તે ઠેકાણાના બેવા જ વર્ણવાળો હોય, ચોડી પીડાવાળો, ઉચ ખરજવાળો તથા ટાટો હોય અને મોટા પણ હોય, તો તેને કફ કરેલો બાણવો. આ ગલગંડ લાંબે કાળે વધે છે, વખત પર લાંબે કાળે પાકે પણ છે અને મંદ વેદનાવાળો હોય છે. જે માણસને આ કફ સંખ્યાથી ગલગંડ થયો હોય તે માણસનું મોઢું સિન્ધુ તથા મધુર રહે છે અને તાળવું તથા ગણું કફથી ખરડાયેલાં રહે છે. ૧૯ મેદ કરેલા ગલગંડનું લક્ષણ

શ્લિઘ્નો મૃદુઃ પાન્દુરનિદ્રગન્ધો મેદઃક્રુતો નીરુ-
ગથાતિક્રન્દઃ ॥ પ્રલમ્બતેસ્લાયુવદલ્પમૂલો દેહાનુ-
રૂપક્ષયવૃદ્ધિયુક્તઃ । શ્લિઘ્નાસ્થતા તસ્ય ભવેચ જન્તો-
ર્ગલેન શબ્દં કુરુતે ચ નિત્યમ્ ॥ ૨૦ ॥

જે ગલગંડ સિન્ધુ, ઠામળ, પાંડુ વર્ણવાળો, ખરાય ગંધવાળો, અતિ પીડા વગરનો, ધણી ખરજવાળો, તૂંબડાં પેટે લટકતો, અલ્પ મૂળ-
વાળો અને શરીરના વધવાથી વધતો હોય તથા ક્ષીણ થવાથી ક્ષીણ થતો હોય તે ગલગંડને મેદ કરેલો બાણવો. આ ગલગંડ જેને થયો હોય તે માણસનું મોઢું સિન્ધુ રહે છે અને સર્વદા ગળા-
માંથી અવાજ થયા કરે છે. ૨૦

કેવો ગલગંડ અસાધ્ય છે ?

ક્રુન્દાન્નચ્છરગન્ધં મૃદુમર્ચગાત્રં સંવત્સરાતીતમ-
રોચક્ષાતમ્ । ક્ષીણં તુ વૈધો ગલગણ્ડનં વં મિત્ર-
સ્વરં ચૈવ વિવર્જયેત્ ॥ ૨૧ ॥

જે ગલગંડથી માંડમાંડ શ્વાસ લઈ શકાતો હોય, સપળાં ગાત્રો ઠામળ થઈ ગયાં હોય, અરચિ તથા ક્ષીણતા થઈ હોય, સ્વર બેરી ગયો હોય તથા જેની ઉત્પત્તિને એક વર્ષ વીતી ગયું હોય, તે ગલ-
ગંડની યૈવે ચિકિત્સા કરવી નહીં. ૨૧

ગલગંડના સ્વરૂપનો પાકો નિશ્ચય

નિવદ્ધઃ થયધુર્યસ્ય મુષ્કરહ્મન્વતે ગલે ।

મહાન્વા યદિ શા હૃસ્વસ્તં ગણ્ડમિતિ નિર્દિશેદ્ ॥ ૨૨ ॥

જેનો બંધાયેલો, મોટો અથવા નાનો સોજો ગળામાં વૃષણની પેટે લટક્યા કરતો હોય, તે રોગને જ ગલગંડ કહેવો. ૨૨

અધ્યાય ૧૨ માં

ઉપક્રમ

અથાતો વૃદ્ધ્યુપદંશશ્લીપદાનાં નિદાનં વ્યાખ્યા-
સામઃ । યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'વૃદ્ધ્યુપદંશ-
શ્લીપદનિદાનં' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્ત-
રિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

વૃદ્ધિ(વધરાવણ)નાં નિદાનો તથા સંખ્યા
વાતપિત્તરેખ્મશોણિતમેદોમૂત્રાન્વનિમિત્તાઃ સપ્ત
વૃદ્ધયઃ । તાસાં મૂત્રાન્વનિમિત્તે વૃદ્ધી વાતસમુત્થે કેન-
લમ્પત્તિહેતુરન્યતમાઃ ॥ ૨ ॥

વાયુ, પિત્ત, કફ, રુધિર, મેદ, મૂત્ર અને આંતરડાંથી એમ સાત પ્રકારની વૃદ્ધિઓ થાય છે. એમાં મૂત્રથી થયેલી વૃદ્ધિ અને આંતરડાંથી થયેલી વૃદ્ધિ પણ જો કે વાયુરૂપ નિદાનથી જ થાય છે, તોપણ તે વાયુ મૂત્ર તથા આંતરડાંના આશ્રયથી એ વૃદ્ધિઓ ઉત્પન્ન કરે છે; અર્થાત્ તે વૃદ્ધિઓની ઉત્પત્તિમાં મૂત્ર તથા આંતરડાં પણ કારણ હોય છે, એટલી જુદાઈને લીધે એ બે પ્રકારે વાયુથી થયેલી વૃદ્ધિથી જુદા ગણવામાં આવ્યા છે. ૨

વૃદ્ધિની સંપ્રાપ્તિ

અથઃ પ્રકૃષિતોઽન્યતમો દ્વિ દોષઃ ફલક્ષો-
શ્વાદિનીરમિપ્રપચ ધમનીઃ ફલક્ષોઽયોર્દ્વિ જન-
યતિ, તાં વૃદ્ધિમિત્યાચક્ષતે ॥ ૩ ॥

નીચેના ભાગમાં પ્રકૃષિત થયેલો વાયુ, પિત્ત કે કફ વૃષણની કાચળીમાં ગયેલી ધમની-

૧ વધરાવણ, ચોડી અને નીપટના નિદાનો, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણો વગેરેના નિરૂપણ વિશેનો.

ઓમાં આવી વૃષણની વૃદ્ધિ કરે છે, એ રાગને આચાર્યો વૃદ્ધિ કહે છે. ૩

વૃદ્ધિઓનાં પૂર્વરૂપ

તાસાં મવિષ્યતીનાં પૂર્વરૂપાણિ-વસ્તિકટીમુ-
ખમેદેપુ વેદના મારુતનિગ્રહઃ ફલકોચશોફથતિ ॥૪
સાતમાંની ઠાઈ પણ વૃદ્ધિ જ્યારે થવાની
હોય, ત્યારે મૂત્રાશય, કમર, વૃષણ અને લિંગમાં
વેદના થાય છે, વાયુનો નિગ્રહ થઈ જાય છે અને
વૃષણમાં સોજો થાય છે. ૪

વાયુધી થયેલી વૃદ્ધિનું લક્ષણ

ત્રાનિલપરિપૂર્ણ વસ્તિમિવાતતાં પર્યામનિ-
મિત્તાનિલજ્જં વાતવૃદ્ધિમાચક્ષતે ॥૫॥

જે વધરાવળ પવનથી ભરાયેલી, મૂત્રાશયની
ઠાથળી જેવી વિસ્તીર્ણ, કઠોર અને અકરમાત્
થતી વાયુ સંબંધી વેદનાઓવાળી હોય, તે વધરા-
વળને વાતવૃદ્ધિ કહે છે. ૫

પિત્તધી થયેલી વૃદ્ધિનું લક્ષણ

પક્ષોદુન્વસંકાશાં જ્વરદાહોષ્મવર્તીં ચાશુસ-
મુસ્થાનપાકાં પિત્તવૃદ્ધિમ્ ॥૬॥

જે વધરાવળ પાકેલા ઉંખરાના કૂળ જેવી,
જ્વરથી, હાડથી તથા ગરમીથી યુક્ત (અંદર
ખળતરાવાળી હોય તથા ખહારના ભાગમાં પણ
તપતી) અને તુરત જોડેલી તથા તુરત પાકેલી
હોય તે વધરાવળને પિત્તવૃદ્ધિ કહે છે. ૬

કફધી થયેલી વૃદ્ધિનું લક્ષણ

કઠિનામલ્વવેદનાં શીતાં કણ્ઠમર્તીં શ્લેષ્મવૃદ્ધિમ્ ॥૭

જે વધરાવળ કઠણ, અદૃષ્ટ વેદનાવાળી,
ટાઢી અને ખરજવાળી હોય, તેને શ્લેષ્મવૃદ્ધિ
કહે છે. ૭

રુધિરધી થયેલી વૃદ્ધિનું લક્ષણ

કૃષ્ણસ્ફોટાટ્ટતાં પિત્તવૃદ્ધિલિજ્જાં રક્તવૃદ્ધિમ્ ॥૮॥

જે વધરાવળ કાળા ફોડલાઓથી વ્યાપ્ત હોય
અને ઉપર કહેલાં પિત્તવૃદ્ધિનાં લક્ષણોથી યુક્ત

હોય તે વધરાવળને રક્તવૃદ્ધિ કહે છે. ૮

મેદધી થયેલી વૃદ્ધિનું લક્ષણ

મૃદુલિગ્ધાં કણ્ઠમર્તીમલ્પવેદનાં તાલફલ-
પ્રકાશાં મેદોવૃદ્ધિમ્ ॥૯॥

જે વધરાવળ ઠામળ તથા સ્નિગ્ધ, ખરજ-
વાળી, અદૃષ્ટ વેદનાવાળી અને તાડના કૂળનીં પેડે
રયામ તથા ગોળ હોય તેને મેદોવૃદ્ધિ કહે છે. ૯

મૂત્રધી થયેલી વૃદ્ધિનું લક્ષણ

મૂત્રમ્નવારણશીલસ્ય મૂત્રવૃદ્ધિર્મરતિ, સા ગચ્છ-
તોઽમ્યુષ્ણાં દતિરિવધુર્મ્યતિ મૂત્રકૃચ્છ્રવેદનાં થયયું
કોચયોઽપાદયતિ તાં મૂત્રવૃદ્ધિં નિઘાત્ ॥૧૦॥

જેનો મૂત્રની હાજતને અટકાવી રાખવાનો
સ્વભાવ હોય, તે પુરુષને મૂત્રવૃદ્ધિ થાય છે. જે
વધરાવળ ચાલવાના સમયમાં જળથી ભરેલી
પખાલની પેડે ફોલ પામતી હોય, મૂત્રકૃચ્છ્રની
વેદના કરતી હોય અને જેથી વૃષણોમાં સોજો
થયો હોય, તે વધરાવળને મૂત્રવૃદ્ધિ અણવી. ૧૦
આંતરડાંની વૃદ્ધિનું લક્ષણ અને અસાધ્યતા

મારહરણવલવદિપ્રહૃષ્ઠપ્રપત્તાદિભિરાયાસ-
વિશેષૈર્વાયુરવિપ્રવૃદ્ધઃ પ્રકૃપિતશ્ચ સ્થૂલાન્નચ્ચેતરસ્ય
ચૈકદેશં દિગુણમાદાપાષો ગત્વા વજ્રગસંધિમુપેત્ય
પ્રત્યિરૂપેણ સ્થિત્વાઽપ્રતિક્રિયમાણે ચ કાલાન્તરેણ
ફલકોચં પ્રવિશ્ય મુઘ્નશોકમાપાદપત્યાષ્માતો
વસ્તિરિગ્ધતતઃ પ્રદીર્ઘઃ શોકો મરતિ સજ્જન્મવર્ણ-
હિતશ્ચોર્ધ્વમુપૈતિ વિમુક્તશ્ચ પુનરાથમતિ તામન્નવૃદ્ધિ-
મસાધ્યામાચક્ષતે ॥૧૧॥

ભાર ઉપાડી લઈ જવાથી, ખળવાનની સાથે
યુદ્ધ કરવાથી, ઝાડ ઉપરથી પડવાથી અને એવા
જ પ્રકારના બીજા પણ પરિશ્રમે કરવાથી
અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલો અને પ્રકૃપિત થયેલો વાયુ,
જડા આંતરડાના એક પ્રદેશને અને ઝીણા
આંતરડાના એક પ્રદેશને બેડી કેવાથી બેવડો
કરી, પોતાની સાથે લઈ, નીચે જઈ, સાથળના

સ વિમાં પ્રાપ્ત થઈ અંશિરૂપે રહે છે અને જો તે સમયમાં જ યોગ્ય ચિકિત્સા ન કરવામાં આવે, તો વૃષણી ડાયળીમાં પ્રવેશ કરી, વૃષણોમાં સોજો ઉત્પન્ન કરે છે. આ સોજો પવનથી ભરાયેલી મૂત્રાશયની ડાયળી બેવો કૂલેલો અને લાંગો થાય છે. આ સોજો જો દબાવવામાં આવે તો અવાજ કરીને જાણે ચડી જાય છે અને દબાણથી છૂટા કરવામાં આવતાં પાછો નીચે જતરીને કૂલી જાય છે. આ વંચરાવળ અંત્રવૃદ્ધિ કહેવાય છે અને તેને અસાધ્ય ગણવામાં આવે છે. ૧૧

ઉપદંશ (ચાંદી) નાં દૂરનાં તથા પાસેનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ

તત્રાતિમૈયુનાદતિત્રઘ્નચર્ચાદ્વા તથા ત્રણચારિણીં ચિરોત્સૃષ્ટાં રજસલાં દીર્ઘરોમાં કર્કશ્વરોમાં સક્કીર્ણોમાં નિગૂઢરોમાંમલ્પદ્ધારાં મહાદ્વારામપ્રિયામન્નામામચૌશ્વસલિપ્રક્ષાલિતયોનિમધ્ચાલિતયોનિયોનિરોગોપસૃષ્ટાં સ્વભાવતો વા દુષ્ટયોનિ નિયોનિં વા નારીમલ્યૈર્મુપસેવમાનસ્ય તથા કરજદશનનિપશ્ચરુનિપાતનાદર્દનાદ્વસ્તાભિઘાતાશ્ચતુષ્પદીગમનાદચૌશ્વસલિપ્રક્ષાલનાદવપીઢનાચ્છુરુમૃતવેગમિધારણાન્મૈયુનાન્તે વાસ્પ્રક્ષાલનાદિભિર્મંદ્રમાગમ્ય પ્રકૃપિતા દોષાઃ ક્ષતેક્ષતે વા શ્વયશુશ્રુજનનયન્તિ તદ્દુપદંશમિત્યાચક્ષતે ॥ ૧૨ ॥

અત્યંત મૈથુન કરવાથી, અત્યંત બ્રહ્મચર્ય પાળવાથી, શરૂઆતથી જ બ્રહ્મચર્ય પાળનારી, લાયો કાળ થયા છોટી દીધેલી, લાગ્યાં ૩ વાડાવાળી, રજવલા, કઠોર ૩ વાડાંવાળી, ઘાટા ૩ વાડાવાળી, યોનિની અંદર ૩ વાડાંવાળી, જની યોનિનું દ્વાર અદ્ય ૪ મોટું હોય એવી, અપ્રિય, કામના વચરની, જણે યોનિ મેલા પાણીથી ઘોચેલી હોય એવી, જણે યોનિ ઘોચેલી ન હોય એવી, યોનિના ગેગવાળી, જની યોનિ સ્વાભાવિક રીતે જ વાત આદિ દોષોથી દુષ્ટ હોય એવી, અને ટૂંકી યોનિવાળી

સ્ત્રીનો અતિસંગ કરવાથી, તેમ જ લિંગ ઉપર નખ, દાંત કે શરૂ નામના ઝેરી ક્રીડાનો નિપાત કર્યાથી, લિંગનું પીડન થવાથી, હાથ વડે લિંગનો અભિઘાત થવાથી, બકરી વગેરે પશુજાતિનો સંગ કરવાથી, મેલા પાણી વડે લિંગને ઘોવાથી, લિંગનું મદન થવાથી, વીર્યાના ૪ મૂલના વેગને અટકાવવાથી અને મૈથુન કર્યા પછી લિંગને નહિ ઘોવા વગેરેથી પ્રદુષિત થયેલા દોષો જખમી થયેલા અથવા નહિ જખમી થયેલા લિંગમાં આવી સોજો ઉત્પન્ન કરે છે, એ સોજોને આચાર્યો ઉપદંશ^૧ કહે છે.

ઉપદંશાની સખ્યા

સ પદ્મનિધિભિદોષૈઃ પૃથક્તમસ્તૈસ્તૃજા ચૈરુઃ ॥ ૧૩ ॥

વાયુથી થયેલો, પિત્તથી થયેલો, કફથી થયેલો, ત્રણે દોષોથી થયેલો અને લોહીથી થયેલો, એ રીતે ઉપદંશના પાંચ ભેદ છે. ૧૩

વાયુથી થયેલા ઉપદંશનું વિશિષ્ટ લક્ષણ

તત્ર વાતિકે પારુષ્યં ત્વકપરિપુટનં સ્તબ્ધમેદ્વતા પરુષોક્તા વિનિધાશ્ચ વાતવેદનાઃ ॥ ૧૪ ॥

જો ઉપદંશ વાયુથી થયો હોય, તો તેમાં ખરસટપણું, ત્વચાનું ફાટવું, લિંગની સ્તબ્ધતા, સોજાની કઠિનતા અને બીજી પણ અનેક પ્રકારની વાયુ સખધી વેદનાઓ થાય છે. ૧૪

પિત્તથી થયેલા ઉપદંશનું વિશિષ્ટ લક્ષણ

પૈત્તિકે જ્વરઃ શ્વયધુઃ પક્વોદુશ્મ્વરમદ્ગ્નસ્ત્રીવ્રદાહઃ શ્વિપ્રપાકઃ પિત્તવેદનાશ્ચ ॥ ૧૫ ॥

જો ઉપદંશ પિત્તથી થયો હોય, તો તેથી

૧ ઉપદંશ સ્ત્રીઓને પણ થાય છે અને પુરુષોને પણ થાય છે. ઉપદંશના દારણ્ય ફેલાયોમાં ફેટલાક ઉપરથી સ વિમા થાય છે, ફેટલાક સર્વ ઉપરથી થાય છે, ફેટલાક બળથી જેવા થાય છે, ફેટલાક મગની દાળ જેના થાય છે, ફેટલાક દુરત પ્રસરે છે અને ફેટલાક ધીરે ધીરે પ્રસરે છે. એથી વેદના, દાહ, તગ્ન તથા મોઢ થાય છે (કહન)

જ્વર ઉત્પન્ન થાય છે, પિત્ત સંબંધી બીજી પણ વેદનાઓ થાય છે અને પાકેલા ઉબરાના ફળ જેવા તીવ્ર બળતરાવાળા તથા તુરત પાકનારા સોજા થાય છે. ૧૫

કંધી થયેલા ઉપદંશનું વિશિષ્ટ લક્ષણ

શ્લેષ્મિકં શ્વયયુઃ કણ્ઠમાનુ કઠિનઃ સ્તિગ્ધઃ શ્લેષ્મવેદનાશ્ચ ॥ ૧૬ ॥

જે ઉપદંશ કંધી થયો હોય, તે ખરજવાળો, કઠણ તથા સ્તિગ્ધ સોજા થાય છે અને બીજી પણ કંધ સંબંધી વેદનાઓ થાય છે. ૧૬

રુધિરથી થયેલા ઉપદંશનું વિશિષ્ટ લક્ષણ

રક્તજે કૃષ્ણસ્ફોટપ્રાદુર્ભવોસ્ત્યર્થમસૂકવપ્રવૃત્તિઃ પિત્તલિઙ્ગાન્યત્યર્થે જ્વરદાહૌ શોષથ પાપ્યથૈવ કદાચિત્ ॥ ૧૭ ॥

જે ઉપદંશ રુધિરથી થયો હોય, તે ઠાળા ફોડલા ઉત્પન્ન થાય છે, લોહીની બહુ જ પ્રવૃત્તિ થાય છે, પિત્ત સંબંધી વેદનાઓ થાય છે, જ્વર તથા દાહ અત્યંત થાય છે અને શોષ થાય છે. આ ઉપદંશ કોઈ વખતે યાત્ર્ય પણ થઈ પડે છે.

ત્રણે દોષોથી થયેલા ઉપદંશનું વિશિષ્ટ લક્ષણ

સર્વજે સર્વલિઙ્ગદર્શનમવદરણં શેષસઃ કૃમિપ્રાદુર્ભવો મરણં ચેતિ ॥ ૧૮ ॥

જે ઉપદંશ ત્રણે દોષોથી થયો હોય, તે ત્રણે દોષોનાં ચિહ્નો એવામાં આવે છે, લિંગ ફાટી જાય છે, ઘીડા પડે છે અને ખરણ પણ થાય છે. સ્ત્રીપદનાં નિદાનેા, સપ્રાપ્તિ અને સામાન્ય લક્ષણ

કૃપિતાસ્તુ દોષાવાતપિત્તશ્લેષ્માણોઽધઃપ્રવ્રચા વજ્રણોરુજાનુજહાસવતિષ્ટમાનાઃ કાલાન્તરેણ પાદમાશ્રિત્ય ધનૈઃ શોફં જનયન્તિ તચ્છલીપદમિત્યાચક્ષતે ॥ ૧૯ ॥

પ્રદુષિત થયેલા વાયુ, પિત્ત અને કંધ એ દોષો શરીરના નીચા ભાગમાં પ્રાપ્ત થઈ સાથજોનાં, સાથજોના સંધિઓમાં, ગોઠણોમાં તથા પગની

પિંડીઓમાં રહી ઠાળાંતરે પગમાં આવીને ધીરે ધીરે સોજા ઉત્પન્ન કરે છે. એ સોજાને આચાર્યો સ્ત્રીપદ કહે છે. ૧૯

સ્ત્રીપદના લેહ

તત્ત્રિવિધં વાતપિત્તકફનિમિત્તમિતિ ॥ ૨૦ ॥

વાયુથી થયેલ, પિત્તથી થયેલ અને કંધથી થયેલ, એ રીતે સ્ત્રીપદો ત્રણ પ્રકારનાં થાય છે. ૨૦

વાયુથી થયેલા સ્ત્રીપદનું વિશિષ્ટ લક્ષણ

તત્ર વ્રાતજં પારં કૃષ્ણં પરુપનિમિત્તાનિલજં પરિસ્ફુટતિ ચ ચતુઃ ॥ ૨૧ ॥

વાયુથી થયેલું સ્ત્રીપદ ખરસટ, ઠાણું અને રક્ત દોષ છે, પણ પ્રદેશોમાં ફાટે છે અને તે સ્ત્રીપદ અકારણ વાયુ સંબંધી વેદનાઓવાળું થાય છે. ૨૧

પિત્તથી થયેલા સ્ત્રીપદનું વિશિષ્ટ લક્ષણ

પિત્તજં તુ પીતાવભામમીપ્રમૃદુ જ્વરદાહપ્રાયં ચ ॥

પિત્તથી થયેલું સ્ત્રીપદ પીળા અવભાસવાળું, કાંઈક ઢામળ અને લગભગ જ્વર તથા બળતરાવાળું હોય છે. ૨૨

કંધી થયેલા સ્ત્રીપદનું વિશિષ્ટ લક્ષણ

શ્લેષ્મજં તુ થેતં સ્તિગ્ધાવભાસં મન્દવેદનં મારિકમતિમહાગ્રન્થિકં કણ્ઠકૈરુપચિતં ચ ॥ ૨૩ ॥

કંધી થયેલું સ્ત્રીપદ ઘોણું, સ્તિગ્ધ અવભાસવાળું, મંદ વેદનાવાળું, ભારે, અત્યંત મોટા ત્રંધિઓવાળું અને કાંટા જેવાં ઊંચાણોથી યુક્ત હોય છે. ૨૩

અસાધ્ય સ્ત્રીપદો

તત્ર સંસ્તરાતીતમતિમહદ્વ્રત્તીકજાતં પ્રચુતમિતિ વર્જનીયાનિ ॥ ૨૪ ॥

સ્ત્રીપદ એ રાક્ષા જેવું થયું હોય, અત્યંત મોટું કે સાવવાળું હોય, તે તેની ચિકિત્સા કરવી નહિ. જેની ઉત્પત્તિ થયાને એક વર્ષ વીતી ગયું હોય, તે સ્ત્રીપદની પણ ચિકિત્સા કરવી નહિ. ૨૪

ત્રણે શ્લીપદોમાં કંઈનો સંબંધ હોય છે
ભવન્તિ ચાત્ર ॥

ત્રીણ્યપ્યેતાનિ જાનીયાચ્છલીપદાનિ કફોચ્છ્યાત્ ।
ગુરુત્વં ચ મહત્ત્વં ચ યસ્માન્નાસ્તિ વિના કફાત્ ॥૨૫

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ
કહ્યું છે : 'આ ત્રણે શ્લીપદોમાં કંઈનો પ્રકાપ તો
હોય જ છે એમ સમજવું; કારણ કે ભારે અને
મેઠાપણું કંઈના પ્રકાપ વિના હોય જ નહિ. ૨૫

ખાસ શ્લીપદોની ઉત્પત્તિ કયા દેશોમાં
પુરાણોદકમૂયિષ્ઠાઃ સર્વર્તુષુ ચ શીતલાઃ ।
યે દેશાસ્તેષુ જાયન્તે શ્લીપદાનિ ત્રિશેષતઃ ॥ ૨૬ ॥

જે દેશોમાં જૂનું પાણી ધણું રહેતું હોય
અને સઘળી ઋતુઓમાં શીતળતા રહેતી હોય, તે
દેશોમાં શ્લીપદો વિશેષે કરી થાય છે. ('વિશેષે
કરી' એમ કહ્યું તે ઉપરથી સમજાય છે કે, બીજા
દેશોમાં પણ શ્લીપદો થાય છે.) ૨૬

પગની પેઠે હાથ વગેરેમાં પણ શ્લીપદો થાય
પાદવદ્વસ્તયોશ્વાપિ શ્લીપદં જાયતે નૃણામ્ ।
કર્ણાધિનાસિન્નોષ્ઠેષુ કેચિદિચ્છન્તિ તદ્વિદઃ ॥૨૭॥

માણસોને જમ પગોમાં શ્લીપદો થાય છે,
તેમ હાથમાં પણ થાય છે. આયુર્વેદના કેટલાક
આચાર્યો કહે છે કે, કાન, નેત્રો, નાક અને હોઠ-
માં પણ શ્લીપદો થાય છે. ૨૭

અધ્યાય ૧૩ એ

ઉપક્રમ

અર્થાતઃ ક્ષુદ્રરોગાણાં નિદાનં વ્યાख्याસ્વામઃ ।
યથોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'ક્ષુદ્રરોગનિદાન' ના
નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું
કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ સુશ્રુત પાસે
કહેલું છે. ૧

૧ ક્ષુદ્રરોગના નિદાનાદિક વિષેનો.

ક્ષુદ્રરોગોની સંખ્યા અને નામ

સમાસેન ચતુશ્ચત્વારિંશત્ક્ષુદ્રરોગા ભવન્તિ ॥

તથા-અજગલિકા યવપ્રખ્યાઽન્ધાલજી
વિવૃતા કચ્છપિકા વલ્મીકામિન્દ્રવૃદ્ધા પનસિકા પાપા-
ળમર્દમો જાલગર્દમઃ કક્ષા વિસ્ફોટકોઽગ્રિરોહિણી
ચિપ્પં કુનસોઽનુશયી વિદારિકા ચર્કરાશ્વૃદં પામા
વિચર્ચિકા રક્ષા પાદદારિકા કદરમલસેન્દ્રલુપ્તો
દારુણકોઽરુપિકા પલિતં મધ્વરિકા યૌવનપિડકા
પશ્ચિનીકણ્ટકો જતુમણિમંશુકર્મકીલસ્તિલકાલકો
ન્યચ્છં વ્યઙ્ગઃ પરિવર્તિકાઽવપાટિકા નિરુદ્ધપ્રકરો
નિરુદ્ધગુદોઽહિપૂતનં વૃષણકચ્છર્ગુદંધ્રશ્ચેતિ ॥ ૨ ॥

સંક્ષેપથી એતાં ક્ષુદ્રરોગો યુ'માંણીસ થાય
છે : અજગલિકા, યવપ્રખ્યા, અ'ધાલજી, વિવૃતા,
કચ્છપિકા, વલ્મીકા, મિન્દ્રવૃદ્ધા, પનસિકા, પાપાળ-
ગર્દમ, જાલગર્દમ, કક્ષા, વિસ્ફોટક, અગ્રિ-
રોહિણી, ચિપ્પ, કુનસ, અનુશયી, વિદારિકા,
ચર્કરાશ્વૃદ, પામા, વિચર્ચિકા, રક્ષા, પાદદા-
રિકા, કદર, અલસ, મેન્દ્રલુપ્ત, દારુણક, અરુપિકા,
પલિત, મસૂરિકા, યૌવનપિડકા, પશ્ચિનીક'ટક,
જતુમણિ, મશક, ચર્મકીલ, તિલકાલક, ન્યચ્છ,
વ્યંગ, પરિવર્તિકા, અવપાટિકા, નિરુદ્ધપ્રકર,
નિરુદ્ધગુદ, અહિપૂતન, વૃષણકચ્છ અને ગુદંધ્ર'શ
એ નામના યુ'માંણીસ ક્ષુદ્રરોગો છે. ૨

અજગલિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ

લિંગ્થા સર્વર્ણા ગ્રથિતા નીરુજા મુદ્રમંનિભા ।

કફવાતોત્થિતા ક્ષેપ્યા ચાલાનામજગલિકા ॥ ૩ ॥

કંઈ તથા વાયુના પ્રકોપથી બાળકોની શરીર-

૨ આ સંખ્યામાં બેકે કેટલાક મહાન્યાધિઓ
છે, તેપણુ ક્ષુદ્રરોગો ધણા છે, તેથી સર્વને ક્ષુદ્રરોગ
કહ્યા છે; જેમ કે છત્રોચ્છાનાં ધણાં માણસો જેવા દોષ,
તેઓના કેટલાક માણસો જન વચ્ચેનાં દોષ, તેપણુ
'છત્રાણા બધ છે.' એમ કહેવામાં આવે છે, અથવા
પૂર્વાચાર્યોએ એટલા રોગોનું 'ક્ષુદ્રરોગ' એ નામ સંજ્ઞાની
રીતિ પ્રમાણે રદ જ ગણ્યું છે, એમ સમજી ક્ષુદ્ર રખેતો
અર્થ લેવા જ નહીં, એટલે કેટલો દોષ આવતો નથી (હલન)-

માં રિનજ્ય, શરીરના જેવા વર્ણવાળી, જાણે
ગૂંથાયેલી હોય એવી, પીડા વગરની અને મગ
જેવા આકારવાળી જે ફેડાલી થાય છે, તે અજ-
ગલ્લિકા કહેવાય છે. (મોઠાઆને પણ આ રોગ
થાય છે, એમ ઠેકાણે માને છે.) ૩

યવપ્રખ્યાતું નિદાન તથા લક્ષણ
યવાકારા મુકઠિના પ્રથિતા માંસસંચિતા ।
પિડકા શ્લેષ્મવાતામ્યાં યવપ્રચ્યેતિ સોચ્યતે ॥૪॥

કફ અને વાયુના પ્રકોપને લીધે બાકી જેવા
ના જેવા આકારવાળી (યવમાં જાડી તથા છેડા-
ઓમાં પાતળી), અત્યંત કઠણ, ગૂંથાયેલી અને
માંસરૂપી આશ્રયવાળી જે ફેડાલી થાય છે, તે
યવપ્રખ્યા કહેવાય છે. ૪

અંધાલજીવું નિદાન તથા લક્ષણ
ઘનામયકત્રાં પિડકામુન્નતાં પરિમણ્ડલામ્ ।
અન્ધાલજીમલ્પપૂર્વાં તાં વિદ્યાત્ક્રમ્નાતજામ્ ॥૫॥

કફ અને વાયુના પ્રકોપને લીધે ઘાટી, અદ્ય
મોઠાવાળી, ગોળ, જાંચી અને થોડા પખાળી
જે ફેડાલી થાય છે, તે અંધાલજીવું કહેવાય છે.
(આ ફેડાલીનું મોઠું સ્નાયુની અંદર પ્રસરેલું
હોય છે-હક્ષન) ૫

વિવૃત્તાતું નિદાન તથા લક્ષણ
વિવૃતાસ્પાં મહાદાહાં પક્ષોદુમ્મરસંનિમામ્ ।
વિવૃતામિતિ તાં વિદ્યાત્વિત્તોર્થાં પરિમણ્ડલામ્ ॥

પિત્તના પ્રકોપને લીધે ફાટેલા મોઠાવાળી,
અત્યંત બળતરાવાળી, પાકેલા ઉપરાના ફળ જેવી
અને ગોળ આકારવાળી જે ફેડાલી થાય છે, તેને
વિવૃત્તા જાણવી. ૬

કન્થપીડું નિદાન તથા લક્ષણ
ગ્રન્થયઃ પંચ વા પટ્ટવા દારુણાઃ કચ્છપોન્નતાઃ ।
કફનિલામ્યામુદ્ભૂતાં વિદ્યાત્વાં કચ્છપીમિતિ ॥૭॥

કાચબાની પેઠે મધ્યમાં જાંચી તથા છેડાઓ-
માં નમેલી પાંચ અથવા છ દારુણ (કઠણ) અંધિ-

ઓ થાય છે, તેને કન્થપી જાણવી. આ રોગ
કફ તથા વાયુથી થાય છે. ૭

વદ્મીકૃતું નિદાન તથા લક્ષણ
પાણિપાદતલે સન્ધૌ ગ્રીવાયામૂર્ધ્વજવ્રુણિ ।
ગ્રન્થિર્વલ્મીક્રમ્યસ્તુ ગ્રનઃ સમુપચીયતે ॥
તોદક્રેદપરીદાહક્રન્ટમદ્વિર્ગેર્ગેર્ગતઃ ।
વ્યાધિર્વલ્મીક્રમ્યસ્તુ કફપિચ્ચાનિલોદ્રવઃ ॥૮॥

હાથપગનાં તળિયાં, સાંધાઓ, હોડા અથવા
હાંસડીથી ઉપરના ભાગમાં રાફડાની પેઠે ઘણાં
શિખરોવાળાં જાંચી તથા જાડા અને મોંઝાયા જેવી
બથા, ક્ષેદ, અતિદાહ તથા ખરજવાળા ત્રણો-
થી વીંટાયેલા જે અંધિ રાફડાની પેઠે જ ધીરે
ધીરે વધતો આવે છે, તે અંધિ વદ્મીક (રાફડા)
કહેવાય છે. આ રોગ વાયુ, પિત્ત અને કફ એ
ત્રણે કોપોના પ્રકોપથી થાય છે. ૮

ઇન્દ્રવૃદ્ધાતું નિદાન તથા લક્ષણ
પદ્મપુષ્કરન્મચ્ચે પિડકાભિઃ સમાચિતામ્ ।
ઇન્દ્રવૃદ્ધાં તુ તાં વિદ્યાદ્વાતપિત્તોસ્થિતાં મિષક્ર ॥૯॥
મધ્યમાં કમળની હાંડલી જેવી અને બીજી
ઢસરાઓ જેવી નાની નાની ફેડાલીઓથી ઘેરા-
યેલી જે ફેડાલી થાય છે, તેને વૈવે ઇન્દ્રવૃદ્ધા જાણવી.
આ ફેડાલી વાયુ તથા પિત્તથી થાય છે. ૯

પનસિકાતું નિદાન તથા લક્ષણ
કર્ણોપરિ સમન્તાદ્વા શ્લેષ્મા વા પિડકોગ્રહ ૧ ।
શાલ્ક્રનત્પનસિકાં તાં વિદ્યાચ્છેલ્લમ્નાતજામ્ ॥૧૦॥

કાન ઉપર, કાનની ચોમેર કે કાનની
પાછળ ઉપર વેદનાવાળી ને કમળના કંદ જેવી જે
ફેડાલી થાય છે, તેને પનસિકા જાણવી. આ
ફેડાલી કફ તથા વાયુના પ્રકોપથી થાય છે. ૧૦

પાપાણગર્દભં નિદાન તથા લક્ષણ
હનુસન્ધૌ સમુદ્ભૂતાં શોકમલ્પરુઢં સ્થિરમ્ ।
પાપાણગર્દભં વિદ્યાદ્વાલ્લસપનાત્મકમ્ ॥૧૧॥

કફ તથા વાયુના પ્રકોપથી દાઢીના સાંધા-

માં કહણુ અને મંદ વેદનાવાળો જે સોળે થાય છે, તેને પાષાણુગર્દભ બહુવો. ૧૧

બલગર્દભનું નિદાન તથા લક્ષણ
વિસ્પર્વત્સર્પતિ યો દાહજ્વરકસ્તનુઃ ।
અપાકઃ શ્વયયુઃ પિત્તાત્સજ્જેયો જાલગર્દભઃ ॥૧૨॥

પાતળો, થોડા પાકવાળો અને દાહ તથા જ્વર ઉત્પન્ન કરનારો જે સોળે વિસ્પર્ પેટે ફેલાય છે, તેને બલગર્દભ બહુવો. આ સોળે પિત્તના પ્રકાપથી થાય છે. ૧૨

કક્ષા(કખ)નું નિદાન તથા લક્ષણ
વાહુપાશ્વર્સિકભાસુ કૃષ્ણસ્ફોટાં સવેદનામ્ ।
પિત્તપ્રકોપાત્મમ્ભૂતાં કક્ષામિતિ નિનિર્દિશેત્ ॥૧૩

બાહુઓમાં, પડખાંઓમાં, ખભાઓમાં અને કાખોમાં પિત્તના પ્રકાપથી વેદનાવાળા જે કાળા ફોડલા થાય છે, તેઓને કક્ષા બહુવા. ૧૩

વિસ્ફોટકનું નિદાન તથા લક્ષણ
અમિદગ્ધનિમાઃ સ્ફોટાઃ સજ્જરા રક્તપિત્તતઃ ।
કચિત્સર્વત્ર વા દેહે સ્મૃતા વિસ્ફોટકા ઇતિ ॥૧૪॥

અધિર અને પિત્તના પ્રકાપથી શરીરના કોઈ પ્રદેશમાં અથવા આખા શરીરમાં અગ્નિથી દાઝવા જેવા અને જ્વરવાળા જે ફોડલા થાય છે, તેઓને વિસ્ફોટક બહુવા. ૧૪

અગ્નિરોહિણીનું નિદાન, લક્ષણ તથા અસાધ્યતા
કક્ષાભાગેષુ યે સ્ફોટાઃ જાયન્તે માંસદારણાઃ ।
અન્તર્દાહજ્વરકરા દીપ્તપાવકસંનિમાઃ ॥

સપ્તાહાદા દશાહાદા પથાદા પ્રન્તિ માનન્મ ॥
તામધિરોહિણીં નિવાદસાધ્યાં સંનિપાતતઃ ॥૧૫॥

કાખ(બગલ)ના ભાગોમાં માંસને ફાટી નાખનારા, અંદર દાહ તથા જ્વર ઉત્પન્ન કરનારા અને પ્રતીત અગ્નિ જેવા જે ફોડલાઓ થાય છે, તે અગ્નિરોહિણી કહેવાય છે. આ અગ્નિરોહિણી સંનિપાતથી (ત્રણે દોષોના પ્રકાપથી) થાય છે માટે અસાધ્ય છે. ત્રણ દોષોમાં

જે વાયુની અધિકતા હોય તો આ રોગ માણસને સાત દિવસની અંદર, પિત્તની અધિકતા હોય તો દશ દિવસની અંદર અને કફની અધિકતા હોય તો પંદર દિવસની અંદર ભારી નાખે છે. (આમાં એમ સમજવાનું છે કે, જે યોગ્ય ચિકિત્સા કરવામાં ન આવે તો જ અગ્નિરોહિણી અસાધ્ય થઈ પડે છે, પણ જે યોગ્ય ચિકિત્સા કરવામાં આવે, તો સાધ્ય થાય છે; કેમ કે ચરકે અગ્નિરોહિણીની ચિકિત્સા કહેલી છે. ભા. પ્ર.) ૧૫

ચિષ્પનું નિદાન તથા લક્ષણ
નશ્વર્માસમધિષ્ઠાય પિષ્તં વાતશ્ચ વેદનામ્ ।
કરોતિ દાહપાકૌ ચ તે વ્યાધિં ચિષ્પમાદિશેત્ ॥
તદેવ ક્ષતરોગાશ્ચ તથોપનશ્ચમિત્યપિ ॥૧૬॥

વાયુ અને પિત્ત નખના માંસમાં રહીને વેદના, દાહ, પાક (તથા નખના ક્ષયને) કરે છે. આ રોગને ચિષ્પ કહેવો. આ રોગ ક્ષતરોગ અને ઉપનખ એ નામેથી પણ ઓળખાય છે. ૧૬

કુનખનું નિદાન તથા લક્ષણ
અમિઘાતાત્પ્રદુષ્ટો યો નસો રુક્ષોઽસિતઃ સ્વરઃ ।
મહેત્તુ કુનખં વિચાત્કુલીનમિતિ સંજ્ઞિતમ્ ॥૧૭॥

કાંઠ વગેરેના પ્રકાર થવાથી દુષ્ટ થયેલો નખ રુક્ષ, કાળો તથા ખરસટ થઈ જાય છે; એ રોગ કુનખ અથવા કુલીન કહેવાય છે. ૧૭

અનુશયીનું નિદાન તથા લક્ષણ
ગમ્મીરામલ્પસંસ્પર્શાં સરળામુપરિસ્થિતામ્ ।
કપ્તાદન્તઃપ્રપાસાં તાં વિચાદનુશયીં ભિપન્ ॥૧૮॥

અંદર પાકવાળી હોવાથી ગંભીર, થોડા સોજવાળી અને શરીરના જેવા જ વર્ણવાળી જે ફોડલી પગ ઉપર થાય છે, તેને વેધે અનુશયી બહુવી. આ ફોડલી કફના પ્રકાપથી થાય છે.

વિદારિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ
નિદારીરુદ્ધવદ્વૃષ્ઠાં કક્ષામૃક્ષણસન્ધિષુ ।
રક્તોનિદારિકાં નિવાત્સર્વત્રાં સર્વલક્ષણામ્ ॥૧૯॥

કાષ, સાયળોના સાંધાઓ કે અન્ય સાંધાઓમાં ફગેલાના કંદની પેઠે ગોળ આકારવાળી, રાત્રી અને દોષોના સમુદાયનાં લક્ષણોવાળી જે ફોડલી થાય છે, તેને વિદારિકા જાણવી. આ ફોડલી ત્રણે દોષોથી થાય છે (છતાં સાધ્ય છે).

શર્કરાણુનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ પ્રાપ્ય માંમશિરાસ્થાયુ મેદઃશ્લેષ્મા તથાડનિલઃ ગ્રન્થિ કુર્વન્તિ મિત્રોડસૌ મધુસર્પિર્વમાનિમમ્ ॥ સ્તવત્પાસાવમત્યથે તત્ર વૃદ્ધિ ગતોડનિલઃ ॥ માંસં વિશેષ્ય ગ્રથિતાં શર્કરાં જનવેત્પુનઃ ॥ દુર્ગન્ધં ક્ષિન્નમત્યથે નાનાવર્ણં તતઃ સ્ત્રિરાઃ ॥ સ્તવન્તિ સહસા રક્તં તદ્વિદ્યાચ્છર્કરાર્ણુદમ્ ॥ ૨૦ ॥

મેદ, કફ તથા પવન માંસની શિરાઓ તથા સ્નાયુઓને પ્રાપ્ત થઈ અંધિ ઉત્પન્ન કરે છે; એ અંધિ ફૂટીને મધ જેવો, ધી જેવો તથા ચરબી જેવો અત્યંત સ્વાદ કરે છે. એમાં વૃદ્ધિ પામેલો વાયુ માંસને સૂકવીને ગૂંચાયેલી જેવી કાંકરી ઉત્પન્ન કરે છે. કાંકરી ઉત્પન્ન થતાં શિરાઓ ડુર્ગંધી, અત્યંત ભેગવાળા, અનેક વર્ણુવાળા રહિને એકદમ સ્ત્રવે છે; એ શર્કરાણુ દે કહેવાય છે. (આ કાંકરી રેતી જેવી હોય છે. ભા. પ્ર.) ૨૦

પામા, વિચર્ચિકા તથા રક્તસા પામાનિચર્ચ્યાં કુષ્ઠેષુ રક્તસા ચ પ્રકીર્તિતા ॥ ૨૧ ॥

પામા, વિચર્ચિકા તથા રક્તસાનાં નિદાન તથા લક્ષણો વગેરે આ નિદાનત્યાનના કુષ્ઠનિદાન નામના પાંચમા અધ્યાયમાં કહેવાઈ ગયાં છે. ૨૧

પાદદારિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ પરિક્રમણશીલસ્ય વાયુરત્વયર્વરુદ્ધયોઃ ॥

પાદયોઃ કુસ્તે દારીં સરુજાં તલસંત્રિતામ્ ॥ ૨૨ ॥

જેને ખડુ જ ફરવાનો અભ્યાસ હોય, તે માણસના અત્યંત રક્ત થઈ ગયેલા પગોનાં તળિયામાં વાયુ વેદનાવાળી ચીર (ફાટને) ઉત્પન્ન કરે છે; એ રોગ પાદદારિકા કહેવાય છે. ૨૨

કદર(કપાસી)નું નિદાન તથા લક્ષણ

શર્કરોન્માથિતે પાદે ઘટે વા કણ્ઠકાદિમિઃ ॥

મેદોરક્તાનુર્ગંધેવ દોષૈર્વા જાયતે નૃણામ્ ॥

સકીલઃ કઠિને ગ્રન્થિર્નિમ્નમધ્યોન્નતોડપિ વા ॥

કોલમાત્રઃ સરુમ્સામી જાયતે યદરસ્તુ સઃ ॥ ૨૩ ॥

પગ કાંકરીઓ વડે પીડાવાથી અથવા કાંઠા વગેરે વડે ધવાયાથી અથવા મેદ તથા રહિરને અનુસરેલા દોષોથી પગમાં (કે હાથમાં) નાના ભાર જવડી, કંઠણ, પીડાવાળી, આવવાળી, અંદર શાદવાળી અને નીચાં મધ્યવાળી અથવા જોંથી જે અંધિ થાય છે, તે કદર કહેવાય છે. ૨૩

અલસનું નિદાન તથા લક્ષણ

ક્ષિન્નાજ્વલ્યન્તરૌ પાદૌ કણ્ઠદાહરુગ્નિતૌ ॥

દુષ્કર્મસંસ્પર્શાદલસં તં વિનિર્દિશેત્ ॥ ૨૪ ॥

ખરાબ કાદવના સ્પર્શથી પગ, આંગળીઓના મધ્યમાં સડાવાળા, ખરગવાળા, પીડાવાળા અને દાહવાળા થાય છે; એ રોગ અલસ કહેવાય છે. ૨૪

ઇદ્રલુપ્ત(ઉંઠરી)નું નિદાન તથા લક્ષણ

રોમકૂપાનુગં પિત્તં વાતેન સહ મૃચ્છિતમ્ ॥

પ્રચ્યાવયતિ રોમાણિ તતઃ શ્લેષ્મા સયોગિતઃ ॥

રુણદ્વિ રોમકૂપાંસ્તુ તતોઽન્યેપામસમ્ભરઃ ॥

તદિન્દ્રલુપ્તં ચાલિત્યં રુચેતિ ચ વિમાચ્યતો ॥ ૨૫ ॥

ફંવાડાંના ખાડાઓમાં રહેલું પિત્ત વાયુ સાથે પ્રકુપિત થઈને ફંવાડાંઓને પાડી નાખે છે અને તે પછી સ્થિર સહિત કફ ફંવાડાંના ખાડાઓને રોગી દે છે કે જેથી જે ઠેકાણે ખીજ ફંવાડાં ઉત્પન્ન થતાં નથી. આને ઇદ્રલુપ્ત, ખાલિત્ય અને રજ્યા એ નામોથી ઓળખાય છે. ૨૫

દારુણકુટું નિદાન તથા લક્ષણ

દારુણા કણ્ઠરા રુક્ષા કેશભૂમિઃ પ્રજાયતે ॥

કફનાતપ્રકોપેણ વિદ્યાહારુણકં તુ તમ્ ॥ ૨૬ ॥

કફ અને વાયુના પ્રકોપથી કેશોની જગ્યા

કઠણ, ખરજવાળી તથા રૂક્ષ યદિ નય છે, એ રોગ દારણુક કહેવાય છે. (કફ અને વાયુના પ્રકોપમાં પિત્ત તથા રુધિરનો પ્રકોપ પણ પેટામાં હોય છે.) ૨૬

અરુપિકાતુ' નિદાન તથા લક્ષણ
અરુપિ વહુવક્રાણિ बहुकुदानि मूर्द्धनि ।
कफसुकृमिकोपेन नृणां विद्यादरुपिकाम् ॥ २७ ॥
કફ, રુધિર અને કૃમિઓના પ્રકોપથી માણસના મસ્તકમાં ઘણાં મોઢાંવાળા તથા ઘણાં ક્ષેદવાળા પ્રણી થાય છે, એ રોગ અરુપિકા કહેવાય છે. ૨૭

પલિત(ધોળા વાળો)તુ' નિદાન તથા લક્ષણ
क्रोधशोकममकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः ।
पित्तं च केशान्पचति पलितं तेन जायते ॥ २८ ॥
શોક, ક્રોધ તથા અમથી પ્રકુપિત થયેલો વાયુ શરીરની ગરમી(વૈકૃતપિત્ત)ને માથામાં લઈ નય અને માથામાં રહેલું શ્રાવક નામનું પિત્ત કોવથી પ્રકુપિત થાય છે. 'પ્રકુપિત થયેલો એક દોષ બીજા દોષને પણ પ્રકુપિત કરે છે' એ વચન પ્રમાણે ઉપર કહેલી રીતે પ્રકુપિત થયેલાં વાયુ અને પિત્ત કફને પ્રકુપિત કરે છે અને પ્રકોપ પામેલો એ કફ કેશોને સફેદ કરી નાખે છે આ રીતે ત્રણ દોષોએ કરેલું 'કેશોતુ' સફેદપણું પલિત કહેવાય છે (પંજિકામાં તો એમ વ્યાખ્યાન આપેલું છે કે કોવ, શોક અને શ્રમે પ્રકુપિત કરેલો અને તેથી માથામાં ગયેલો શરીરનો અગ્નિ અને પિત્ત એક યદિને કેશોને સફેદ કરી નાખે છે, એ પલિત કહેવાય છે.-હૃદય) ૨૮

મસૂરિકાતુ' નિદાન તથા લક્ષણ
दाहज्वररुजान्तस्ताम्राः स्फोटः सपीतकाः ।
गात्रेषु वदने चान्तर्विज्ञेयास्ता मसूरिकाः ॥ २९ ॥
ગાત્રોમાં અને મોઢાંમાં પણ દાહવાળા, જ્વર-વાળા, પીડાવાળા, રોતા અને પીળાશવાળા ફોડ-

લાઓ થાય છે, તે મસૂરિકા કહેવાય છે. (તંત્રાં-તરમાં કંઈ છે કે, 'લોહીની સાથે મળેલું' પિત્ત જ્યારે શરીરને દૂષિત કરે છે, ત્યારે સર્વ ગાત્રોમાં મસૂર, અડદ અથવા નાનાં બોર જેવડી ફોડલીઓ થાય છે, તે મસૂરિકા કહેવાય છે.' હૃદય કહે છે કે, 'આ રોગ જગતમાં શીતળા કહેવાય છે.' ભાન-પ્રકાશમાં તો શીતળાને મસૂરિકાના ભેદરૂપ ગણેલ છે અને મસૂરિકાને વાતજન્ય, પિત્તજન્ય, કફજન્ય, ત્રિદોષજન્ય અને રુધિરજન્ય, એમ ચાર પ્રકારની માનેલી છે તથા તે ચાર પ્રકારનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો આપ્યાં છે. ભાવપ્રકાશમાં મસૂરિકાનાં જ પૂર્વરૂપો તથા લક્ષણો આપ્યાં છે, તે ધણું કરીને હાલ શુભરાતમાં જ ઓરી કહેવાય છે તેને મળતાં આવે છે.)

યૌવનપિડકા(ખીલ)તુ' નિદાન તથા લક્ષણ
शाल्मलीकण्टकप्रख्याः कफमारुतशोणितैः ।
जायन्ते पिडका युनां वक्त्रे या मुखद्विपाः ॥ ३० ॥
જુવાન માણસના મોઢા ઉપર કફ, વાયુ તથા રુધિરથી ઉત્પન્ન થયેલી શીમળાના કાટાઓ જેવી જ ફોડલીઓ થાય છે, તેઓને યૌવન-પિડકા અથવા મુખદ્વિપિકા બોલવી. ૩૦
પદ્મિનીકંટકતુ' નિદાન તથા લક્ષણ
कण्टकैराचितं वृत्तं रुद्रमत्पाण्डुमण्डलम् ।
पद्मिनीकण्टकप्रख्यैस्तदारुणं कफरातजम् ॥ ३१ ॥

કફ તથા વાયુથી કમળના નાળના કાંઠા જેવાં ઊંચાણોથી વ્યાપ્ત, ગોળ, ખરજવાળું તથા ધોળું જે મંડલ (ચક્રકુંડ) ઉત્પન્ન થાય છે, તે પદ્મિનીકંટક કહેવાય છે. ૩૧

જતુમણિ(લાખા)તુ' નિદાન તથા લક્ષણ
नीरुजं सममुत्तन्नं मण्डलं कफरक्तजम् ।
सहजं रक्तमेषश्च स्तृष्णं जतुमणिं निदुः ॥ ३२ ॥

૧ અહીં ઉપમાથી રોગનું જ્ઞાન થાય છે જતુઓથી આ રોગ થતો નથી, પણ પિત્ત બરડેલું છે આ સામ પિત્ત દોષ છે તેથી પ્રથમ આમ ઉપર જ્ય મેળવના લક્ષણ ક્ષણથી નોંધજો. એટલે જો બાળકને યવા દોષ તો તેની માતાને લક્ષણ કહીને પ્ર

વેદના વગરનું, શરીર જેવા વર્ણવાળું, કાંઈક જાંચું, શરીરની સાથે જ થયેલું, લીધું અને કાંઈક રાતું જે ચકરડું થાય છે, તે જતુભણિ કહેવાય છે. (કટલાકનો મત એવો પણ છે કે, વાયુ, પિત્ત અને અધિકતાવાળા કફથી કાણું અને સ્નિગ્ધતાવાળું જે મંડલ થાય છે, તે જતુ-ભણિ કહેવાય છે અને એવું જ વેદના વગરનું જે રાતું મંડલ થાય છે, તે લાણું કહેવાય છે.) ૩૨ મશક(મસ)નું નિદાન તથા લક્ષણ અવેદનં સ્થિરં ચૈવ યસ્ય ગાત્રેષુ દૃશ્યતે । માપવત્કૃષ્ણામ્સત્તમનિલાન્મદશકં દિશેત્ ॥૩૩॥

ગાત્રમાં આડલે જેવું કાણું તથા જાંચું, વેદના વગરનું અને કઠણ જે થાય છે તે મશક કહેવાય છે. મશક વાયુના પ્રકાપથી થાય છે. ૩૩ તિલકાલક(તિલ)નું લક્ષણ તથા નિદાન

કૃષ્ણાનિ તિલમાત્રાણિ નીરુજાનિ સમાનિ ચ । વાતપિચ્છ્રફોદ્રેકાત્તાન્વિઘાતિલકાલકાન્ ॥૩૪॥ કાળા તલ જેવડાં, પીકા વગરનાં અને જાંચાઈ વગરનાં જે આઠાં થાય છે, એ તિલકાલક કહેવાય છે. આ તિલકાલક વાયુ, પિત્ત તથા અત્યંત થયેલા કફના પ્રકાપથી થાય છે. ૩૪ ન્યચ્છનું નિદાન તથા લક્ષણ

મળલં મહદત્પં વા ક્ષ્યામં વા યદિ વા સિતમ્ । સહજં નીરુજં ગાત્રે ન્યચ્છમિત્યભિચીયતે ॥૩૫॥ ગાત્રમાં મોટું અથવા નાનું, કાણું અથવા ઘોણું, શરીરની સાથે થયેલું અને વેદના વગરનું જે મંડલ થાય છે, તે ન્યચ્છ કહેવાય છે. (આ ન્યચ્છ પિત્ત તથા સ્થિરથી સંયુક્ત થયેલા વાયુના પ્રકાપથી થાય છે. હૃદય આ ન્યચ્છને લાણું કહે છે.) ૩૫ ચર્મકીલ

સમુત્થાનનિદાનામ્યાં ચર્મકીલં પ્રકીર્તિતમ્ ॥૩૬॥ ચર્મકીલનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ

આ નિદાનસ્થાનના બીજા અધ્યાયમાં કહેવાઈ ગયેલ છે. ૩૬ વ્યંગ(દાઝ)નું નિદાન તથા લક્ષણ

કોષાયાસપ્રકૃપિતો વાયુઃ પિત્તેન સંયુતઃ । સદસા મુલમાગમ્ય મળલં વિસૃજેત્તતઃ ॥ નીરુજં તતુરં ક્ષ્યામં મુરે વ્યઙ્ગં તમાદિશેત્ ॥૩૭॥ કોષ તથા પરિશ્રમથી પ્રદુષિત થયેલા વાયુ, પિત્તની સાથે મળી તુરત મોઢામાં આવીને મોઢા ઉપર વેદના વગરનું પાતળું અને કાળી આંઈવાળું મંડલ કરે છે, તે વ્યંગ કહેવાય છે. (મોઢા ઉપર અથવા ગાત્ર ઉપર એ પ્રમાણે જ પિત્ત સાથે મળેલા પ્રદુષિત થયેલા વાયુથી વેદના વગરનું, પાતળું તથા કાણું મંડલ થાય છે, તે નીલિકા કહેવાય છે. વ્યંગ અને નીલિકા દાઝના જ ભેદ છે.) ૩૭ પરિવર્તિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ

મર્દનાત્પીડનાચ્ચાપિ તૈર્થવાત્યભિઘાતતઃ ॥ મેદુર્ચમં યદા વાયુર્ભજતે સર્વતઃશ્ચ ॥ તદા વાતોપસૃષ્ટં તુ ચર્મ પ્રતિનિવર્તતે ॥ મથોરથસ્તાત્કોશચ પ્રત્યિરૂપેણ લમ્બતે । સવેદનઃ સદાહશ્ચ પાકં ચ વ્રજતિ ક્વચિન્ ॥ મારુતાગન્તુમમ્ભૂતાં વિઘાત્તાં પરિવર્તિકામ્ । સકળ્હઃ કઠિના ચૈવ સૈવ શ્લેષ્મસમુત્થિતા ॥૩૮॥

સઘળા શરીરમાં ફરવાના સ્વભાવવાળો વાયુ અ્યારે અત્યંત જોળાવાથી, અત્યંત દબાણ કે અત્યંત પ્રહાર થવાથી લિંગની ચામડીમાં આવે છે, ત્યારે વાયુથી દૂષિત થયેલી તે ચામડી પરિવર્તન પામે છે (અવળી થઈ જાય છે) અને લિંગના ટાચકાની નીચે તે ચામડી અંથિના જેવા રૂપથી લટકવા લાગે છે. આ અંથિમાં વેદના થાય છે, દાઢ થાય છે અને કાઈ વખતે પાક પણ થાય છે. વાયુ તથા પ્રહાર વગેરે આગતુ કારણોથી થતો આ રોગ પરિવર્તિકા કહેવાય

છે. આ રોગ એ કફના પ્રકાપથી થયો હોય તો તેમાં ખરજ આવે છે તથા કઠિનતા હોય છે. ૩૮

અવપાટિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ

અલ્પીયઃ ક્ષાં યદા હર્ષાદ્વિલાદ્ગ્ચેત્સ્ત્રિયં નરઃ ।

હસ્તાભિવાતાદથવા ચર્મણ્નુદ્વર્તિતે વલાત્ ॥

મર્દનાત્પીડનાદ્વાપિ શુક્રવેગાધિવાતતઃ ।

યત્રાવપાટ્યતે ચર્મ તાં વિદ્યાદવપાટિકામ્ ॥ ૩૯ ॥

જની થોનિતું છિદ્ર બહુ જ સાંકડું હોય

એવી સ્ત્રીમાં કામાતુર થઈને બેરથી ગમન કરવા-

થી અથવા હસ્તમૈથુન આદિને લીધે હાથનો

પ્રહાર થતાં બલાતકારથી, આમડી અવળી થઈ

જવાથી અથવા મર્દન થવાથી, દબાણથી કે

વીર્યના વેગને વિષાત થવાથી લિંગની આમડી

ફાટી જાય છે. આ રોગ અવપાટિકા કહેવાય

છે. (આ અવપાટિકા વાયુના સંબંધવાળી હોય

તો ખરસટ, રૂક્ષ, સૂક્ષ્મ, કાળી તથા વેદનાવાળી

થાય છે. પિત્તના સંબંધવાળી પીળી અથવા

રાતી અને દાહ તથા તરસથી યુક્ત થાય છે અને

કફના સંબંધવાળી કઠણ, રિન્ધ, ખરજવાળી

તથા અદ્ય વેદનાવાળી થાય છે.) ૩૯

નિરુદ્ધપ્રકરણું નિદાન તથા લક્ષણ

વાતોવસુદમેરં તુ ચર્મ સંશ્રયતે મણિમ્ ।

મણિશ્વર્મોપનદ્વસ્તુ મૂત્રસ્રોતો રુપદિ ચ ॥

નિરુદ્ધપ્રકરણે તસ્મિન્મન્દધારમવેદનમ્ ।

મૂત્રં પ્રવર્તતે જન્તોર્મણિર્વિવ્રિયતે ન ચ ॥

નિરુદ્ધપ્રકરણું વિદ્યાદુરુદ્ધાં ચાવપાટિકામ્ ॥ ૪૦ ॥

જમાં ઉપર લખેલાં જ કારણોથી પ્રકૃપિત

થઈને વાયુ આવ્યો હોય એવી લિંગની આમડી

ટાચકાની આડે આવી જાય છે અને એ રીતે

આમડીથી મદાઈ ગયેલું ટાચકું મૂત્રના પ્રવાહને

રોકી દે છે, એ નિરુદ્ધપ્રકરણ કહેવાય છે. આ

રોગમાં મૂત્ર મંદ મંદ ધારવાળું તથા અદ્ય

વેદનાવાળું પ્રવર્તે છે અને લિંગનું ટાચકું 'શુદ્ધ'

થતું નથી. એ ઉપર કહેલા અવપાટિકા નામના

રોગમાં લિંગની આમડી ટાચકાની આડે આવવા-

થી મૂત્ર મંદ મંદ પ્રવર્તતું હોય, તો તે અવપાટિકા

પણ નિરુદ્ધપ્રકરણ કહેવાય છે. ૪૦

સન્નિરુદ્ધગુદ્ધું નિદાન તથા લક્ષણ

વેગસન્ધારણાદ્વાયુર્વિહતો ગુદમાશ્રિતઃ ॥

નિરુપાદિ મહત્સ્રોતઃ છક્ષ્મદ્ધારં કરોતિ ચ ।

માર્ગસ્ય સૌશ્વ્યાત્કુચ્છેણ પુરીપં તસ્ય ગચ્છતિ

સન્નિરુદ્ધગુદં વ્યાધિમેનં વિદ્યાત્સુદુસ્તરમ્ ॥ ૪૧ ॥

મૂત્ર વગેરેના વેગોની અટકાયતથી પ્રહાર

પામેલો વાયુ ગુદામાં આવી ગુદાના મોટા દ્વારને

રોકી તે દ્વારને સૂક્ષ્મ કરી નાખે છે કે જેથી

માર્ગ સાંકડો થતાં વિષા માંડ માંડ નીકળે છે. આ

વ્યાધિ સન્નિરુદ્ધગુદ કહેવાય છે અને તે મટવા

મુશ્કેલ હોય છે. ૪૧

અહિપૂતનું નિદાન તથા લક્ષણ

શકુન્નમૂત્રસમાયુક્તેઽધૌતેઽપાને શિશોર્મિવેત્

સ્વિન્નસ્યાત્ત્રાપ્યમાનસ્ય કણ્ઠં રક્તકફોદ્ભવા ।

કણ્ઠ્યનાત્તતઃ ક્ષિપ્રં સ્ફોટાઃ સ્ત્રાવથ જાયતે ॥

એકીભૂતં વ્રણેર્ધોરં તં વિદ્યાદહિપૂતનમ્ ॥ ૪૨ ॥

મૂત્ર તથા વિષાથી ખરડાયેલી બાળકની

ગુદા બરાબર ધોવામાં ન આવે અને પરીને

વળ્યા છતાં બાળકને નવરાવવામાં ન આવે તો

રહિર તથા કફના પ્રકાપથી ખરજ થાય છે,

ખરજ થતાં ખંજોળવાથી તુરત ફોડલીઓ તથા

સ્ત્રાવ થાય છે અને તેમાંથી થયેલા નણે એકઠા

થઈને બપોર થઈ પડે છે. આ રોગ અહિપૂતન

કહેવાય છે. ૪૨

વૃષણ્વકન્ઠૂનું નિદાન તથા લક્ષણ

સ્થાનોત્સાદનદીનસ્ય મલો વૃષણસંશ્રિતઃ ॥

પ્રક્લિયતે યદા સ્વેદાત્સ કણ્ઠં જનયેત્તદા ।

તત્ર કણ્ઠ્યનાત્કિષ્પ્રં સ્ફોટાઃ સ્ત્રાવથ જાયતે ॥

પ્રાહુર્વૃષણકન્ઠં તાં શ્લેષ્મરક્તકફોપજામ્ ॥ ૪૩ ॥

જે પુરુષ નહાય નહીં અને નહાય તોપણ અંગોને સાફ કર્યા વગરનો જ રહે, તેનો વૃષણો ઉપરનો મેલ જ્યારે પચીનાથી પલળીને લીનો થાય છે, ત્યારે ખરજને ઉત્પન્ન કરે છે અને સાં ખણવાથી તુરત ફોડલા તથા આવ થાય છે; એ રોગ વૃષણક્રમ્હુ કહેવાય છે. આ રોગ કદ અને રધિરના પ્રકાપથી થાય છે. ૪૩

ગુદ્બ્રંશ(આમણ)નું લક્ષણ તથા નિદાન પ્રવાહનાતિસારાભ્યાં નિર્ગચ્છતિ ગુદં વહિઃ ।
રૂઘદુર્બલદેહસ્ય તં ગુદ્બ્રંશમાદિશેત્ ॥ ૪૪ ॥

જેનું શરીર રૂઘ તથા દુર્બળ હોય, તેની ગુદા દરતના સમયમાં જોર કરવાથી કે અતિસારથી બહાર નીકળે છે; એ ગુદ્બ્રંશ કહેવાય છે. (આ રોગ વાયુના પ્રકાપથી થાય છે.) ૪૪

અધ્યાય ૧૪ મો

ઉપક્રમ

અયાતઃ શૂકદોષનિદાનં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
યયોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'શૂકદોષ-નિદાન' નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન તે પ્રમાણે કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુત પાસે કહેલું છે. ૧

શૂકદોષથી ઉત્પન્ન થતા વ્યાધિઓની સંપ્રાપ્તિ અને સંખ્યા

લિજ્જશ્વદિમિચ્છતામક્રમપ્રવૃત્તાનાં શૂકદોષનિ-મિત્તા દશ ચાણૌ ચ વ્યાધયો જાયન્તે । તથથા । સર્પપિકા । અઘ્રીલિકા । ગ્રથિતં । કુમ્ભીકા । અલ્ગી । મૃદિતં । સંમૂઢપિડકા । અમન્યઃ । પુષ્કરિકા-સ્પર્શહાનિઃ । ઉત્તમા । શ્વત્પોનકઃ । ત્વકપાકઃ ।

૧ જળના મેલથી ઉત્પન્ન થયેલા શૂક નામના એક જાનના કીડાને લિંગમૃદિ માટે ઉપયોગ કરવાથી, જે રોગો થાય છે તે રોગો નાં નિદાનો તથા લક્ષણો વગેરેના નિરૂપણ વિશેનો.

શોણિતાર્થુદમ્ । માંસાર્થુદમ્ । માંસપાકઃ । વિદ્રધિઃ । તિલકાલકચેતિ ॥ ૨ ॥

લિંગને મોટું કરવા ઇચ્છતા અને તેમ કરવા માટે અયોગ્ય પદ્ધતિથી પ્રવર્તેલા પુરુષોને શૂક દોષથી (જળના મેલથી ઉત્પન્ન થયેલા એક જાનના ઝેરી કીડાની ભરમ વગેરેવાળા ઉપાયોદ્ગ દોષથી) અદાર પ્રકારના વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે :^૨ સર્પપિકા, અઘ્રીલિકા, ગ્રથિત, કુમ્ભીકા, અલ્ગ, મૃદિત, સંમૂઢપિડકા, અમન્ય, પુષ્કરિકા, સ્પર્શહાનિ, ઉત્તમા, શ્વત્પોનક, ત્વકપાક, શોણિતાર્થુદ, માંસાર્થુદ, માંસપાક, વિદ્રધિ અને તિલકાલક એ શૂકદોષથી થયેલા અદાર વ્યાધિઓનાં નામો છે. ૨

સર્પપિકાનું લક્ષણ તથા નિદાન

ગૌરસર્પપતુલ્પા ત્ત શૂકદુર્ભગહેતુકા ।

પિઠકા કક્ષત્કામ્પાં જ્યેવા સર્પપિકા ચુધૈઃ ॥ ૩ ॥

શૂક નામના કીડાને લિંગ ઉપર ખરાબ પરી તે ભાંગવાથી થોળા સરસવ જેવા આકારવાળી જે ફોડલી થાય છે, તે સર્પપિકા કહેવાય છે. આ ફોડલીનું નિદાન કદ અને રધિર છે. (કટલાક ગ્રંથોમાં શૂકદુર્ભગહેતુકા એવો પાઠ કદખીને

૨ વારસાયનમુત્રમાં (કામદાશ્વમા) કહ્યું છે કે, 'મિલાયાના દિગ્ધા, શૂક નામનો પાણીનો કીડો અને કમળપત્રને વાસણની અંદર બાળી ભરમ કરી, તે ભરમને સંઘવથી મિશ્રિત કરી મોટી ભોરીગણીના ઝોડવાના રસમાં વાટવી. પછી લિંગને પાણના ઘાણથી સારી પેઠે ઘોળીને તેના ઉપર એ ભરમનો કદક લગાવવામાં આવે, તો લિંગ ઘોડાના લિંગ જેવું મોટું થાય છે.' કામદાશ્વમાં આ પ્રમાણે શૂકોનો ઉપયોગ કરવાના બીજા પણ અનેક પ્રયોગો લખ્યા છે, જેમાં શૂકોનો ઉપયોગ નથી એવા અન્યથાદિ તેલ વગેરે બીજા ઉપાયો કરવામાં કશો દોષ નથી. આસેદ, શ્વત્પરી, કક, જટા-માંસી અને ભોરીગણીના ઝોડવાનો કદક નાખી તેલથી મોગણા દુધમાં પકાવવામાં આવેલું તેલનું તેલ અન્ય ગ્રંથોમાં કહેવાય છે. આ તેલ લિંગ, સ્નોનો અને કાનની જાડોને વધારે છે. (ભા. પ્ર.)

આ શ્લોકનો એવો અર્થ કર્યો છે કે, 'શુકથી અથવા દુષ્ટ યોનિમાં મેયુન કરવાથી ધોળા સરસવના જેવા આકારવાળી જે ફોડલી થાય છે, તે સર્પિષ્ઠા કહેવાય છે.' પણ એ અર્થનું ગયદાસ-આર્યે ખંડન કરેલું છે, કેમ કે દુષ્ટ યોનિમાં મેયુન કરવાથી તે ઉપદંશ થાય છે, એમ આ નિદાનસ્થાનના બારમા અધ્યાયના બારમા વિપય-માં કહેવાઈ ગયું છે. > ૩

અષ્ઠીલિકાનું લક્ષણ તથા નિદાન
કઠિના વિપમૈરન્તૈર્મૃતસ્ય પ્રકોપતઃ ।
શૂક્ત્યુ વિપસંયુક્તૈઃ પિટ્તકાષ્ટીલિકા મયેત્ ॥૪॥

ઝેરી શુક્રોનો ઉપયોગ કરવાને લીધે વાયુના પ્રકોપથી વિપમ છેડાઓવાળી જે કઠણ ફોડલી થાય છે, તે અષ્ઠીલિકા કહેવાય છે. ૪

અધિતનું લક્ષણ તથા નિદાન
શૂર્કૈર્ધત્પૂરિતં શશ્વદ્ગ્રથિતં તત્ક્રોતિથિતમ્ ॥૫॥

લિંગને શુક્ર નામના શીડાઓના અવયવોથી પૂરિત રાખવાથી લિંગ ગૂંથાયેલા જેવું થઈ બચ છે, એ અધિત કહેવાય છે. અધિતનું નિદાન કઈ છે. ૫

કુંભીકાનું લક્ષણ તથા નિદાન
કુમ્ભીકારક્તપિત્તોત્થા જામ્બવાસ્થિનિભાસુભા ॥

શુક્રોપને લીધે જ રસિર તથા કફનો પ્રકોપ થવાથી બળુના ઠળિયા જેવા આકારનાળી જે કાળી ફોડલી થાય છે, તે કુંભીકા કહેવાય છે. ૬

અલગ્નનું લક્ષણ તથા નિદાન
અલગ્નજીલ્હણેયુક્તમલર્જીં ચ વિતર્કેત્ ॥૭॥

અલગ્ન નામની પ્રમેહ સંબંધી ફોડલી કે જે રતાશ તથા કાળાશવાળી થાય છે તથા બીજી ફોડલીઓથી પણ વ્યાપ્ત થાય છે, તેના જેવી જે ફોડલી શુક્રોપને લીધે લિંગ ઉપર થાય છે, તે પણ અલગ્ન કહેવાય છે. આ ફોડલીનું નિદાન રસિર તથા પિત્ત છે. ૭

મૃદિતનું લક્ષણ તથા નિદાન
મૃદિતં પીડિતં યતુ સંરઘં વાયુક્ષોપતઃ ॥૮॥

શુક્રોપ પ્રાપ્ત થતાં લિંગ દબાવવાથી લિંગ ઉપર જે સોજો ચડે છે, તે મૃદિત કહેવાય છે. મૃદિતનું નિદાન વાયુનો પ્રકોપ છે. ૮

સંમૂઢપિટ્તકાનું લક્ષણ તથા નિદાન
પાણિમ્યાં મૃશસંમૂઢે સંમૂઢપિટ્તકા મયેત્ ॥૯॥

શુક્રોપ પ્રાપ્ત થતાં બન્ને હાથ વડે લિંગને અત્યંત ગોળવાથી જે ફોડલી ઉત્પન્ન થાય છે, તે સંમૂઢપિટ્તકા કહેવાય છે આનું નિદાન પણ વાયુનો જ પ્રકોપ છે. ૯

અનમથનું લક્ષણ તથા નિદાન
દીર્ઘાં વહ્નયદ્ પિટ્તકા દીર્ઘન્તે મહ્યતસ્તુ વાઃ ।
સોડમન્થઃ કફાસુગ્મ્યાં વેદનારોમહર્ષકૃત્ ॥૧૦॥

શુક્રોનો ઉપયોગ કરવાથી થયેલી ધણી અને લાંબા અંકુરોવાળી જે ફોડલીઓ મધ્યભાગમાં કાટ છે, અને વેદના તથા રૂંવાડાં જાળાં કરે છે, તે ફોડલીઓ અવમથ કહેવાય છે. આ ફોડલીઓ કઈ તથા અરિરના પ્રકોપથી થાય છે. ૧૦

પુષ્કરિકાનું લક્ષણ તથા નિદાન
પિત્તયોગિતસમ્પૂત પિટ્તકા પિટ્તકાચિતા ।
પદ્મપુષ્કરસંસ્થાના હ્રેયા પુષ્કરિરેતિ સા ॥૧૧॥

શુક્રોનો ઉપયોગ કરવાથી આસપાસની નાની નાની ફોડલીઓથી વ્યાપ્ત અને કમળની ડોડી જેવા આકારવાળી જે ફોડલી થાય છે, તે પુષ્કરિકા કહેવાય છે. આ ફોડલીઓ પિત્ત તથા રસિરના પ્રકોપથી થાય છે. ૧૧

સ્પર્શહાનિનું લક્ષણ તથા નિદાન
જનયેત્સ્પર્શહાનિં તુ યોગિતં શૂદ્ધપિતમ્ ॥૧૨॥
શુક્રોનો ઉપયોગ કરવાથી થયેલી જે ફોડલી અર્થ સહન ન કરી શકે એવી થાય છે, તે સ્પર્શહાનિ કહેવાય છે. આ ફોડલી રસિરના પ્રકોપથી થાય છે. ૧૨

ઉત્તમાયુ' લક્ષણ તથા નિદાન
મુદ્દમાપોપમા રક્તા પિટ્તકા રક્તપિત્તજા ।
ઉત્તમપા તુ વિજ્ઞેયા શૂક્રાઝીર્ણનિમિત્તજા ॥૧૨॥
શૂક્રદોષના અશુભુ' (વારંવાર શૂક્ર સંબંધી
દિવા યવા)થી મગ તથા અડદના જેવા આકાર-
વાળી જે રાત્રી ફેડલી થાય છે, તે ઉત્તમા
કહેવાય છે. આ ફેડલી રુધિર તથા પિત્તના
પ્રકોપથી થાય છે. ૧૩

શતપોનકયુ' લક્ષણ તથા નિદાન
છિદ્રૈરણમુર્ચૈર્યતુ ચિત્તં મેદું સમન્તતઃ ।
વાતશોણિતજો વ્યાધિર્નિઙ્ગયઃ શતપોનકઃ ॥૧૪॥
શૂક્રના ઉપયોગને લીધે દુષ્ટ થયેલા વાયુ
અને રુધિરથી લિંગ ઝીણાં ઝીણાં મોઢાવાળાં
છિદ્રોથી ચારેકાર વ્યાપ્ત થઈને શતપોનક
(ચારણી) જેવું થઈ જાય છે, એ વ્યાધિ શત-
પોનક કહેવાય છે. ૧૪

ત્વકપાકયુ' નિદાન તથા લક્ષણ
પિત્તરક્તકૃતો જૈયસ્ત્રવપાકો જ્વરદાહવાન્ ॥૧૫॥
શૂક્રના ઉપયોગથી દુષ્ટ થયેલા પિત્ત અને
રુધિરથી લિંગની આમડીનો જ્વર તથા ખળતરા
ઉત્પન્ન કરનારા જે પાક થાય છે, તે ત્વકપાક
કહેવાય છે. (ગયદાસાચાર્ય' કહે છે કે, 'આ
વ્યાધિ શૂક્રના ઉપયોગથી દુષ્ટ થયેલા વાયુથી અને
પિત્તથી થાય છે.') ૧૫

શોણિતાશુદ્ધયુ' નિદાન તથા લક્ષણ
કૃષ્ણસ્ફોટૈઃ સરક્તૈઃ પિટ્તકામિષ્ઠ પીડિતમ્ ।
લિઙ્ગં વસ્તિરુજઙ્ગોગ્રા જ્ઞેયં તચ્છોણિતાશુદ્ધમ્ ॥૧૬॥
કાંઈકે રતાશવાળા કાળા ફેડલાઓ અને
ફેડલીઓથી લિંગ પીડાય અને મૂત્રાશયમાં ઉચ્ચ
વ્યથાઓ થાય, એ શોણિતાશુદ્ધ કહેવાય છે.
આ રોગ શૂક્રના ઉપયોગથી દૂષિત થયેલા રુધિરથી
થાય છે. ૧૬

માંસાશુદ્ધયુ' નિદાન તથા લક્ષણ
માંસદોષેણ જાતીયાદર્શુદં માંસસમ્મલમ્ ॥૧૭॥

શૂક્રના ઉપયોગથી દુષ્ટ થયેલું માંસ વૃદ્ધિ
પામતાં લિંગ ઉપર જે માંસની રસોળી જેવું
થાય છે, તે માંસાશુદ્ધ કહેવાય છે. ૧૭

માંસપાકયુ' નિદાન તથા લક્ષણ
ઝીર્ણન્તે યસ્ય માંસાનિ યસ્ય સર્વાથ વેદનાઃ ॥
વિદ્યાત્તં માંસપાકં તુ સર્વદોષકૃતં મિષક્ ॥૧૮॥
શૂક્રના ઉપયોગને લીધે થયેલા ત્રણે દોષોના
પ્રકોપથી લિંગના માંસો ખરી પડે છે અને ત્રણે
દોષો સંબંધી વેદનાઓ થાય છે, એ રોગને વેદે
માંસપાક જણાવેલો. ૧૮

વિદ્રધિયુ' નિદાન તથા લક્ષણ
વિદ્રધિ સન્નિપાતેન યથોક્તમિનિર્દિશેદ્ ॥૧૯॥
આ સ્થાનના ૬ મા અધ્યાયના ૭ મા વિષય-
માં જે ત્રણે દોષો સંબંધી વિદ્રધિ કહેવામાં
આવ્યા છે, તેના જેવાં જ લક્ષણોવાળો જે સોજો
લિંગમાં થાય છે, તેને પણ વિદ્રધિ કહેવો. આ
સોજો શૂક્રના ઉપયોગથી પ્રકુપિત થયેલા ત્રણે
દોષોથી થાય છે. ૧૯

તિલકાલકયુ' લક્ષણ તથા નિદાન
કૃષ્ણાનિ ચિત્રાણ્યથવા શૂક્રાનિ સવિપાણિ ચ ।
પાતિતાનિ પચન્ત્યાશુ મેદું નિરવશેષતઃ ॥
કાલાનિ ભૂત્વા માંસાનિ ઝીર્ણન્તે યસ્ય દેહિનઃ ।
સન્નિપાતસમુત્થાનં તં વિદ્યાત્તિલકાલકમ્ ॥૨૦॥

કાળા અથવા વિવિધ રંગોવાળા શૂક્ર નામના
ઝેરી કીડાઓ લિંગ ઉપર નાખવામાં આવ્યા હોય,
તો તેઓ તુરંત આખા લિંગને પકાવી નાખે છે
અને તેથી લિંગનાં માંસો કાળાકાળાં થઈને ખરી
પડવા લાગે છે. આ રોગ તિલકાલક કહેવાય
છે અને તે ત્રણે દોષોના પ્રકોપથી થાય છે. ૨૦
શૂક્રદોષથી થયેલા અમુક અસાધ્ય વ્યાધિઓ
તરૂં માંસાર્શુદં યત્ત માંસપાકય યઃ સ્મૃતઃ ।
વિદ્રધિય ન સિષ્યન્તિ યે ચ સ્યુસ્તિલકાલકાઃ ॥
શૂક્રદોષથી થયેલા ઉપર કહેલા અઘર

વ્યાધિઓમાં માંસાત્મક, માંસપાક, વિદ્રધિ અને તિલકાલક એ ચાર અસાધ્ય છે. ૨૧

અધ્યાય ૧૫ માં

ઉપક્રમ

અથાતો મ્હાનાં નિદાનં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

યથોગચ ભગવાન્ ધનન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'ભક્ષ-નિદાન' નામના અધ્યાયનુ તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશુ કે જે પ્રમાણે ભગવાન વનન્તરિએ સુશ્રુત-ની પાસે કહેલું છે. ૧

ભક્ષનાં નિદાનો અને તેના મુખ્ય બે ભેદ

પતનપીડનપ્રહારાક્ષેપણવ્યાલમૃગદશનપ્રભૃતિ-ભિરભિષાત્તિશેપૈરનેરુઘિધમસ્ત્રાં ભક્ષમુપદિશન્તિ । તત્તુ ભક્ષજાતમનુસાર્યમાણં દ્વિવિધમેવોત્પદ્યતે સન્ધિમુક્તં કાષ્ઠમર્થં ચ ॥ ૨ ॥

પડવાથી, દબાવાથી, પ્રહાર થવાથી, અતિ-શય ચાલવાથી, ડિંસક જનવરો કરડવાથી અને એવા જ પ્રકારના બીજા પણ પ્રહારોથી અસ્થિ-ઓનો ભંગ (જુદાં પડવું વગેરે) અનેક પ્રકારે થાય છે, એમ આચાર્યેએ કહ્યું છે. ભક્ષના સઘળા પ્રકારોને અનુસરે એવા ભેદોનો બારીકીથી વિચાર કરતાં એ સઘળા પ્રકારોનો સંધિમુક્ત અને કાંડભક્ષ નામના બે ભેદોમાં સમાવેશ થાય છે. (એ અન્યઓની સંવાવાની જગ્યામાં જે ભક્ષ થયું હોય, તે સંધિમુક્ત કહેવાય છે અને અસ્થિ-ના એક ભાગમાં જે ભક્ષ થયું હોય તે કાંડભક્ષ કહેવાય છે.) ૨

સંધિમુક્તના છ ભેદ

તત્ત્વ સન્ધિમુક્તમુત્પિષ્ટં ત્રિશ્લિષ્ટં વિવર્તિતમચિ-સપ્રતિશ્લિષ્ટં તિર્યક્ષિપ્તમિતિ પદ્મિષમ્ ॥ ૩ ॥

ઉત્પિષ્ટ, વિશ્લિષ્ટ, વિવર્તિત, અવશિષ્ટ,

૧ અસ્થિઓના ભંગના નિદાનાલિંગના નિષ્પન્ન વિરો

અતિક્ષિપ્ત અને તિર્યક્ષિપ્ત, એ રીતે સંધિમુક્ત-ના છ ભેદ છે. ૩

સંધિમુક્તનું સામાન્ય લક્ષણ

તત્ત્વ પ્રસારણાકુંચનવિવર્તનાક્ષેપણાઽશક્તિરુગ્ર-જત્ત્વં સ્પર્શસિદ્ધત્વં ચેતિ સામાન્યં સંધિમુક્તલક્ષણ-મુક્તમ્ ॥ ૪ ॥

પ્રસારવામાં, સંકોચવામાં, ફેરવવામાં તથા ફેંકવામાં અશક્તિ થાય, ઉગ્ર વેદના થાય અને સ્પર્શ જમી શકાય નહીં, એ સંધિમુક્તનું સામાન્ય લક્ષણ સમજવું. (એ લક્ષણો થતાં હોય તો સંધિમુક્ત થયું છે એમ જાણવું.) ૪

સંધિમુક્તના છ ભેદોનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો

ત્રિશેષેણોત્પિષ્ટે સન્ધાવુભયતઃ શોકો વેદના-પ્રાદુર્ભાવો વિશેષતઃ નાનાપ્રકારા વેદના રાત્રો પ્રાદુર્ભવન્તિ । વિશ્લિષ્ટેઽપ્યશોકો વેદનાસાતત્વં સન્ધિવિક્રિયા ચ । વિવર્તિતે તુ સન્ધિપાર્શ્વાપગમના દ્વિપમાજ્ઞતા વેદના ચ । અવશિષ્ટે સન્ધિવિશ્લેષ-સ્તીરુજ્જત્વં ચ । અતિક્ષિપ્તે દ્વયોઃ સન્ધ્યસ્ત્રોરતિ-ક્રાન્તતા વેદના ચ । તિર્યક્ષિપ્તે ત્વેકાસ્થિપાર્શ્વા-પગમનમત્વયં વેદના ચેતિ ॥ ૫ ॥

જે અસ્થિઓ પરસ્પર ધસવાથી સાધો દબાઈ જતાં બને ભાગમા સોજો ઉત્પન્ન થાય, વેદનાની ઉત્પત્તિ થાય અને વિશેષ કરી રાત્રે અનેક પ્રકારની વેદનાઓ થાય છે, એ ઉત્પિષ્ટનું લક્ષણ છે. (સંધિનાં અન્વિઓનું બીંસાઈ જવું, એ ઉત્પિષ્ટ શબ્દનો અર્થ છે)

સોજો થોડો હોય, રાત્રે તથા દિવસે હમેશ વેદનાઓ રહે અને સાનાઓમા વિક્રિયા થાય, એ વિશ્લિષ્ટનું લક્ષણ છે. (સાંવાનાં અસ્થિઓ-નું પરસ્પરથી જુદું પડવું, એ વિશ્લિષ્ટ શબ્દ-નો અર્થ છે.)

સંધિઓનાં અન્વિઓ ઊંચડી જતાં પોતાના ન્યળને ડાડી દઈને સંધિઓના પડખામાં ખસી

જાય, તેથી અંગતું અને વેદનાતું પણ વિષમ-
પણું થાય, એ વિવર્તિતતું લક્ષણ છે. (અસ્થિતું
પડખામાં ફરી જતું, એ વિવર્તિત શબ્દનો
અર્થ છે.)

એક સંધિતું અસ્થિ પોતાના સ્થાનને
છોડીને બુદ્ધું પડે અને વેદનાઓ તીવ્ર થાય, એ
અવક્ષિપ્તતું લક્ષણ છે. (સંધિના એક અસ્થિતું
દૂર થઈ જતું, એ અવક્ષિપ્ત શબ્દનો અર્થ છે.)

સંધિનાં બન્ને અસ્થિઓ દૂર જતા રહે અને
અતિવેદના થાય, એ અતિક્ષિપ્તતું લક્ષણ છે.
(બંને અસ્થિઓનું દૂર દૂર જતું રહેવું, એ અતિ-
ક્ષિપ્ત શબ્દનો અર્થ છે.)

સંધાતું એક અસ્થિ પડખામાં ખસી જાય
અને અત્યંત વેદના થાય, એ તિર્થદ્વક્ષિપ્તતું
લક્ષણ છે. (આડું ફેલાઈ જતું, એ તિર્થદ્વક્ષિપ્ત
શબ્દનો અર્થ છે.) ૫

કાંડભક્ષના ખાર ભેદ

કાણ્ડભગ્નમત ઊર્ધ્વે વક્ષ્યામઃ-કર્કટક્રમચ-
કર્ણકં ચૂર્ણિતં પિચિતમસ્થિચ્છદ્ધિતં કાણ્ડભગ્નં મજ્જા-
નુગતમતિપાતિતં વક્રં છિન્નં પાટિતં સ્ફુટિતમિતિ
દ્વાદશવિધમ્ ॥ ૬ ॥

હવે કાંડભક્ષના ભેદો કહીએ છીએ : કર્ક-
ટક, અશ્વકર્ણક, ચૂર્ણિત, પિચિત, અસ્થિચ્છ-
દ્ધિત, કાંડભક્ષ, મજ્જાનુગત, અતિપાતિત, વક્ર,
છિન્ન, પાટિત અને સ્ફુટિત એ રીતે કાંડભક્ષ
ખાર પ્રકારનું થાય છે. ૬

કાંડભક્ષનું સામાન્ય લક્ષણ

શ્વયંયુવાહુલ્યં સ્પન્દનવિવર્તનસ્પર્શસદિષ્ણુત્વ-
મવપીઠ્યમાને શ્વદઃ સસ્તાન્નતા વિવિધવેદનાગ્રાદુ-
ર્ભાવઃ સર્ગાશ્વસ્થાસુ ન શર્મલાભ इति समासेन
કાણ્ડભગ્નલક્ષણમુક્તમ્ ॥ ૭ ॥

સોએ ઘણો થાય, ચલન સહન ન થાય,
ફરવું સહન ન થાય, સ્પર્શ સહન ન થાય, દબા-

વતાં અવાજ થાય, અંગ શિથિલ થાય, અનેક
પ્રકારની વેદનાઓ પ્રકટ થાય અને કોઈ સ્થિતિ-
માં પણ સુખ ન મળે, એ કાંડભક્ષનું દૂરું સામાન્ય
લક્ષણ છે. (એ લક્ષણો થતાં હોય, તો કાંડભક્ષ
થયું છે એમ સમજવું.) ૭

કાંડભક્ષના ખાર ભેદોનાં લુદાં લુદાં લક્ષણો

વિગ્રેષતસ્તુ સંમૂઢમુમયતોઽસિ મધ્યમગ્રં ગ્રન્થિ-
રિવોજ્જતં કર્કટક્રમ્ । અથઋણવદુદ્ગતમશ્વઋણક્રમ્ ।
ચૂર્ણિતમસ્થિ રત્નુ શ્વદસ્પર્શામ્યાં ચોદ્વચ્યમ્ । પિચિતં
પ્રયુતાં ગતમનલ્પશોફમ્ । પાર્શ્વગોરસ્થિ હીનોદ્ગત-
મસ્થિચ્છદ્ધિતમ્ । વેદ્ધતે પ્રકમ્પમાનં કાણ્ડભગ્નમ્ ।
અસ્થ્યવયવોઽસિમધ્યમનુપ્રવિદય મજ્જાનુમુન્નલ્લતી-
તિ મજ્જાનુગતમ્ । અસ્થિ નિઃશેષતઃશ્છિન્નમતિપાતિ-
તમ્ । આશુપ્રમવિમુક્તાસ્થિ વક્રમ્ । અન્યતરપાર્શ્વાન-
શિષ્ટં છિન્નમ્ । પાટિતમણુવહુવિદારિતં વેદનાવચ્ ।
શૂક્રપૂર્ણમિત્રાધમાતં વિપુલવિસ્ફુટીકૃતં સ્ફુટિતમિતિ ॥

મધ્યમાં ભાંગેલું, બંને પડખાંઓમાં નમેલું
અને વચમાં અંધિની પેઠે ભંચું થયેલું અસ્થિ
કર્કટક કહેવાય છે.

બોડાના કાનની પેઠે ખહાર નીકળેલું અસ્થિ
અશ્વકર્ણક કહેવાય છે.

ચૂર્ણ (ભૂકા) થઈ ગયેલું અસ્થિ ચૂર્ણિત
કહેવાય છે. શબ્દ ઉપરથી અને સ્પર્શ ઉપરથી
એ ચૂર્ણિત બહુ સકાય છે.

પીચાઈ(ચગદાઈ)ને પહોળું થઈ ગયેલું
અને ઘણા સોબનાળું અસ્થિ પિચિત કહેવાય છે.

પડખાંઓમાં જરાક ભંચું થયેલું અસ્થિ
અસ્થિચ્છદ્ધિત કહેવાય છે

ચલિત થઈને કંપાયમાન થયા કરતું
અસ્થિ કાંડભક્ષ કહેવાય છે.

અસ્થિનો અવયવ અસ્થિના મધ્યમાં પેરી
જઈ મજ્જાને ભંચી ફરી નાખે છે. એ મજ્જા-
નુગત કહેવાય છે.

તમામ છેદાઈગયેલું અસ્થિ અતિપાતિત

કહેવાય છે.

જરાક વાંકું થયેલું અને છૂટું નહીં પડેલું
અસ્થિ વક્ર કહેવાય છે.

પડખાંઆમાંથી એક પડખામાં બાકી રહેલું
અસ્થિ છિન્ન કહેવાય છે.

જમાં ઝીણી ઝીણી ધણી ફાટો પડી ગઈ
હોય અને વેદના થતી હોય, તે અસ્થિ પાટિત
કહેવાય છે.

બહુ જ ફાટી ગયેલું અને અણે જવવગેરેની
અણીઓથી પૂરવામાં આવેલું હોય, તેમ ફૂલેલું
તથા વેદના કરતું અસ્થિ સ્પુટિત કહેવાય છે. ૮

અમુક ભક્ષો કષ્ટસાધ્ય

તેષુ ચૂર્ણિતચિઠ્ઠાતિપાતિતમજ્જાનુગતાનિ કુચ્છ-
સાધ્યાનિ । કુશુદ્રવાલાનાં ક્ષતક્ષીણકુષ્ટચાસિનાં
સન્ધ્યુપગતં ચૈતિ ॥૯॥

કાંડભક્ષોમાં ચૂર્ણિત, છિન્ન, અતિપાતિત
અને મજ્જાનુગત એ ચાર (અને કાંડભક્ષે પણ)
કષ્ટસાધ્ય છે. ફૂબળા, વૃદ્ધ, મૂર્ખતાથી અહિત
આહારાદિ કરનારા, ક્ષતથી ક્ષીણ થયેલા, કાઠ-
વાળા અને શ્વાસના દરદવાળાનું તો સઘળા પ્રકાર-
નું સંધિયુક્ત અને કાંડભક્ષે કષ્ટસાધ્ય જ છે. ૯

ભક્ષોની અસાધ્યતાનું વિવેચન

મરન્તિ ચાર ॥

મિશ્ર કપાલં કલ્યા તુ સન્ધિયુક્તં તથા ચ્યુતમ્ ।
જયનં પ્રતિપિપ્તં ચ વર્જયેત્તચિકિત્સકઃ ॥
અસંશ્લિષ્ટં કપાલં તુ રુલાટે ચૂર્ણિતં ચ યત્ ।
મયં સ્તનાન્તરે શેઢ્ય શ્લેષ્ઠે મૂર્ધ્નિ ચ વર્જયેત્ ॥
આદિતો યચ્છ દુર્જાતમસ્થિ સન્ધિરયાપિ વા ।
સમ્યક્સહિતમપ્યસ્થિ દુર્ન્યાસાદ્દુર્નિગ્ધનાત્ ।
સંલોમાદ્રાપિ યદ્વચ્છેદ્વિક્રિયાં તત્તુ વર્જયેત્ ॥૧૦॥

આ વિષયના શ્લેષ્ઠામાં ભગવાન ધન-
તરિ સ્વમુખે કહે છે 'ગોઠણુ, નિતંબ, ખભા,
ગાલ, તાળવું, લમણાં કે માથામાં કાંડભક્ષે થયું

હોય, તો વેવે તેની ચિકિત્સા કરવી નહીં. કમર-
માં સંધિયુક્ત કે તિર્યક્ક્ષિપ્ત થયેલાં હોય તો
તો તેની ચિકિત્સા કરવી નહીં અને પેદુમાં
ઉત્પિપ્ત થયેલ હોય, તો તેની ચિકિત્સા કરવી
નહીં. ગોઠણુ, નિતંબ, ખભા, ગાલ, તાળવું,
લમણાં તથા માથાનાં અસ્થિઓ જે ખીજાં અસ્થિ-
ઓથી છૂટાં પડી ગયાં હોય, તો તેઓની ચિકિ-
ત્સા કરવી નહીં. લલાટમાં ચૂર્ણિત નામનું કાંડ-
ભક્ષે થયું હોય, તો તેની ચિકિત્સાનો ત્યાગ
કરવો. સ્તનોનું મધ્ય, પીઠ, લમણાં અને માથા-
માં ગમે તે પ્રકારનું ભક્ષે થયું હોય, તો પણ તેની
ચિકિત્સા છોડી જ દેવી. જ કાંડભક્ષે કે સંધિ-
યુક્ત શરૂઆતથી જ બગડેલ હોય, તેની પણ
ચિકિત્સા કરવી નહીં. જ અસ્થિ સારી રીતે
સાધેલું છતાં અયોગ્ય રીતે સ્થપાયાથી, ખરાબ
રીતે બંધાયાથી કે પ્રહારાદિને ક્ષીધે અલિત
થવાથી વિક્રિયાને પ્રાપ્ત થયું હોય, તેની ચિકિત્સા
પણ કરવી નહીં. ૧૦

અવસ્થા પ્રમાણે ચિકિત્સાની સફલતા

મધ્યસ વયસોઽસ્થ્યાસ્તિસો યાઃ પરિકીર્તિતાઃ ॥
તત્ત્વ સ્થિરો મવેજન્તુરુપક્રાન્તો વિજાનતા ॥૧૧॥

સુસ્થાનના ૩૫ મા અધ્યાયના ૧૧ મા
વિષયમાં સોળમાંથી આઠીસમાં વર્ષ સુધીમાં જે
વૃદ્ધિ, યૌવન અને સંપૂર્ણતા નામની ત્રણ અવ-
સ્થાઓ કહેલી છે, તેઓમાં સંધિયુક્તને કે કાંડ-
ભક્ષને પામેલા માણસની જે વિચક્ષણ વેદ
ચિકિત્સા કરે, તો તે માણસ સારી રીતે આરોગ્ય
પામી સ્થિર થાય છે. ૧૧

અમુક અસ્થિઓમાં અમુક ભક્ષ

તરુણાસ્વીનિ નમ્યન્તે મજ્યન્તે નરુજાનિ તુ ।
કપાલાનિ વિભિગ્યન્તે સ્ફુટન્તિ રુચ્કાનિ ચ ॥૧૨॥
તરુણાસ્થિઓ (નાક, કાન, આંખ અને ડોક-
નાં અસ્થિઓ) નમી અથ છે, અશત્ તેઓમાં

વક નામનું કાંડભક્ષ થવાનો સંભવ છે. હાય તથા પગની આંગળીઓ અને કાંડાં વગેરેનાં અસ્થિઓ ઠેઠેઓ નલક કહેવાય છે, તેઓ તૃટી બળ છે અર્થાત્ તેઓમાં અન્ય અગ્નિઓનો પ્રવેશ થવાથી મજ્જાનુગત નામનું કાંડભક્ષ થવાનો સંભવ છે. ગોઠણુ, નિતંબ, ખભા, ગાલ, તાળવું, લમણાં તથા મસ્તકનાં અસ્થિઓ ઠેઠેઓ કપાલ કહેવાય છે, તેઓ ભેદઈ બળ છે અર્થાત્ તેઓમાં પાટિત નામનું કાંડભક્ષ થવાનો સંભવ છે. દાંતનાં અસ્થિઓ ઠેઠેઓ રુચક કહેવાય છે અને હાથ, પગ, પડખાં, પીઠ, પેટ તથા છાતીનાં અસ્થિઓ ઠેઠેઓ વલય કહેવાય છે, તેઓ ફાટી બળ છે અર્થાત્ તેઓમાં સ્ફુટિત નામનું કાંડભક્ષ થવાનો સંભવ છે. ૧૨

અધ્યાય ૧૬ મો

ઉપક્રમ

અથાતો મુલરોગાનાં નિદાનં વ્યારુપાસ્યામઃ ।

યથોવાચ મગનાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'મુખ રોગનિદાન' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશુ ઠેઠે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુત પાસે કહેલું છે. ૧

મુખરોગોની સંખ્યા આદિ

મુલરોગાઃ પંચપટિઃ સપ્તસ્વાયતનેષુ । ત્રાયસનાન્યોષ્ટી દન્તમૂલાનિ દન્તા જિહ્વા તાલુ કણ્ઠઃ સર્ગાણિ ચેત્તિ । ત્રાયાદ્યોષ્ટયોઃ । પંચદશ દન્તમૂલેષુ । અઠી દન્તેષુ । પંચ જિહ્વાયામ્ । નર તાલુનિ । સપ્તદશ કણ્ઠે । ત્રયઃ સવેષ્પાયતનેષુ ॥૨

મુખરોગો પાંચ છે અને તેઓ મોઢાનાં સાત સ્થાનકામાં થાય છે. હોઠ, દાંતોનાં મૂળો, દાંત, જીભ, તાળવું, કંઠ અને એ સપ્તનાં એ

૧ મોઢાના તે તે પ્રદેશોમાં રોગોના નિદાનો તથા લક્ષણો કહેવા વિશેષો.

રીતે સાત સ્થાનકા છે. પાંચ રોગોમાંથી આઠ રોગ હોઠમાં થાય છે, પંદર રોગ દાંતોનાં મૂળોમાં થાય છે, આઠ રોગ દાંતોમાં થાય છે, પાંચ રોગ જીભમાં થાય છે, નવ રોગ તાળવામાં થાય છે, સત્તર રોગ કંઠમાં થાય છે અને ત્રણ રોગ એ સપ્તનાં સ્થાનકામાં થાય છે. ૨

હોઠના રોગોનાં નિદાનો - ૧

ત્રયોષ્ઠપ્રકોપા વાતપિત્તશ્લેષ્મસન્નિપાતરક્તમાંસ-મેદોઽમિષાતનિમિત્તાઃ ॥ ૩ ॥

વાયુ, પિત્ત અને કફથી, ત્રણે દ્વેષોથી, રુધિરથી, માંસથી, મેદથી અને પ્રહારથી થયેલા એ રીતે હોઠના રોગ આઠ છે. ૩

વાયુથી થયેલા હોઠના રોગનું લક્ષણ કર્કશી પર્યો સ્તબ્ધો કૃષ્ણો તીવ્રભ્રમ્વિત્તો । દાલ્યેતે પરિપાટયેતે ઓષ્ઠો મારુતકોપતઃ ॥ ૪ ॥

બને હોઠ સાગનાં પાંદડાં જેવા ખરસટ, રક્ત, નિશ્વળ, કાળા, તીવ્ર વેદનાવાળા, ભેદાતા હોય જેવા અને કંઈક ફાટલી ચામડીવાળા થઈ બળ છે, એ વાયુથી થયેલા હોઠનો રોગ સમજવો. ૪

પિત્તથી થયેલા હોઠના રોગનું લક્ષણ આચિત્તો પિડકામિસ્તુ સર્પવાકૃતિભિર્મૃશમ્ । સદાહ્વાકસંસારૌ નીલૌ પીતૌ ચ પિત્તતઃ ॥ ૫ ॥

બને હોઠ સરસવ જેવી આકૃતિઓવાળી ફોડલીઓથી અત્યંત બામ થઈ બળ, બળતરાવાળા થાય, પાકી બળ, સાવવાળા થાય અને આસમાની તથા પીળા વર્ણવાળા થઈ બળ એ પિત્તથી થયેલા હોઠનો રોગ સમજવો. ૫

કફથી થયેલા હોઠના રોગનું લક્ષણ સર્વામિસ્તુ ચીયેતે પિડકામિરવેદનો । કણ્ઠમન્તો કફાચ્છનો વિચ્છિલો શીતલો ગુરુ ॥

બને હોઠ ચામડીના જેવા વર્ણવાળી ફોડલીઓથી બામ, થોડી વેદનાવાળા, ખરજવાળા, સહેલા, ચીકણા, શીતળ તથા ભારે થઈ

અયઃ, એ કફથી થયેલો હોઠનો રોગ બહુવો. ૬

ત્રણે દોષોથી થયેલા હોઠના રોગનું લક્ષણ સ્ફુટકણૌ સ્ફુટ્પીતૌ સ્ફુટ્છ્વેતૌ તથૈવ ચ । સન્નિપાતેન વિદ્યેવાવનેકપિઢકાચિતૌ ॥૭॥

અને હોઠ જરાક કાળા, જરાક પીળા, જરાક ઘોળા અને અનેક ફોડલીઓથી વ્યાપ્ત થઈ અયઃ, એ ત્રણે દોષોથી થયેલો હોઠનો રોગ બહુવો. (આ રોગ અસાધ્ય છે.) ૭

રુધિરથી થયેલા હોઠના રોગના લક્ષણ રર્જૂર્ફલવર્ણાભિઃ પિઢકાભિઃ સમાચિતૌ । રક્તોપસુટૌ રુધિરં સ્વતઃ શોણિતગ્રમૌ ॥૮॥

અને હોઠ ખનૂરીના ફળ જેવા વર્ણવાળી ફોડલીઓથી વ્યાપ્ત, રુધિરના સ્ત્રાવવાળા અને રુધિરના જેવી કાંતિવાળા થઈ અયઃ, એ રુધિરથી થયેલો હોઠનો રોગ બહુવો. ૮

માંસથી થયેલા હોઠના રોગનું લક્ષણ માંસદુટૌ ગુરુ સ્પૂલૌ માંસપિઞ્ડવદ્રુતૌ । જન્તવશ્ચાત્ર મૂર્છન્તિ સ્ફકસ્યોમયતો મુણ્ણા ॥૯॥

અને હોઠ ભારે, બડા તથા માંસના પિંડોની પેઠે જાંચા થઈ અય અને મોઢાનાં અને ગલોક્ષ-માં શ્રીડાઓ પડે; એ માંસથી થયેલો હોઠનો રોગ બહુવો. (આ અસાધ્ય છે.) ૯

મેદથી થયેલા હોઠના રોગનું લક્ષણ મેદસા ઘૃતમણ્ડામૌ કણ્ઠમન્તૌ સ્થિરૌ મૃદ્ । અચ્છસ્ફટિકસઙ્કાશમાત્ત્રાં સ્વતઃ ગુરુ ॥૧૦॥

અને હોઠ ધીની ઉપરના આછા ભાગ જેવા, ખરજવાળા, નિશળ, ઠામળ, ભારે અને સ્વચ્છ સ્ફટિક જેવો સાવ કરનારા થઈ અય, એ મેદથી થયેલો હોઠનો રોગ બહુવો. ૧૦

પ્રહારથી થયેલા હોઠના રોગનું લક્ષણ ધૃતજામૌ રિદિયંતે પાટ્યંતે ચાપિઘાતતઃ । પ્રથિતૌ ચ સમાલ્યાતામોઘૌ કણ્ઠસમન્વિતૌ ॥૧૧॥

અને હોઠ લોહી જેવા વર્ણવાળા, ચીરાઓ-

વાળા, બાણે ભેદન પામતા હોય એવા, અંચિવાળા અને ખરજવાળા થઈ અયઃ, એ પ્રહારથી થયેલો હોઠનો રોગ બહુવો. ૧૧

દાંતાનાં મૂળોમાં થતા રોગોનાં નામ ૧૨

દન્તમૂલગતાસ્તુ શીતાદો દન્તપુષ્પટકો દન્ત-વેષ્ટકઃ શૌપિરો મહાશૌપિરઃ પરિદર ઉપકુશો દન્તવેદર્ભો વર્દ્ધનોઽધિમાંસો નાલ્લઃ પચ્ચેતિ ॥૧૨॥

શીતાદ, દંતપુષ્પટક, દંતવેષ્ટક, શૌપિર, મહાશૌપિર, પરિદર, ઉપકુશ, દંતવેદર્ભ, વર્દ્ધન, અધિમાંસ અને પાંચ પ્રકારની દંતનાડીઓ^૧, એ રીતે દાંતાનાં મૂળોમાં પંદર રોગો થાય છે. ૧૨

શીતાદનું લક્ષણ અને નિદાન શોણિતં દન્તવેષ્ટેમ્યો યત્રારુસ્માત્પ્રવર્તતે । દુર્ગન્ધીનિ સ્ફુગ્ધાનિ પ્રક્લેવીનિ મૃદૂનિ ચ ॥

દન્તમાંસાનિ શીર્ષ્યન્તે પચન્તિ ચ પરસ્પરમ્ । શીતાદો નામ સ વ્યાધિઃ કફશોણિતસમ્મયઃ ॥

દાંતાનાં પેઢાંમાંથી પ્રહાર વિના અકસ્માત્ લોહી નીકળવા લાગે તથા પેઢાંનાં માંસો ડુર્ગંધ-વાળાં થઈ અય, કાળાં થઈ અય, સડાવાળાં થઈ અય, ઠામળ થઈ અય, પડવા લાગે અને પરસ્પરને પકાવવા લાગે; એ રોગ શીતાદ કહેવાય છે. આ રોગ કફ તથા રુધિરના પ્રકોપથી થાય છે. ૧૩

૧ વાયુથી થતા હોઠના રોગમા કેવળ વાયુ જ નિદાનરૂપ હોય છે અને પ્રહારથી થયેલા હોઠના રોગમા કફ અને રુધિરથી સવુક્ત થયેલો વાયુ નિદાનરૂપ હોય છે, એ પરસ્પરને ભેદ સમજવો

૨ આ નિદાનરથાનના દશમા અપાઘને દશમે વિધય લુગ્ધો વાતજન્ય, પિત્તજન્ય, કફજન્ય, ત્રિદોષ-જન્ય અને શલ્યજન્ય એ પાંચ ભેદવાળા, દાંતોનાં પેદાઓમા થયેલા નાડીવેગો દત્તનાડીઓ કહેવાય છે.

૩ અન્ય ૩ યોમા દત્તનિદિધિ નામનો એક સોળમે દંતમૂળરોગ પણ લખ્યો છે. પેદાઓમા રટેલા વાત, પિત્ત, કફ અને રુધિરથી, બહાર બહતગવાળો તથા વેદનાથાળો મોટો સોળમે થાય છે અને તેમાંથી પડે તથા લોહી સવે છે, તે દત્તવિદિધિ કહેવાય છે.

દંતપુષ્પકનુ લક્ષણ તથા નિદાન

દન્તયોસ્ત્રિપુ વા यस્ય થયથુઃ સરુજો મહાન્ ।
દન્તપુષ્પકનો જ્ઞેયઃ કફરક્તનિમિત્તજઃ ॥૧૪॥

જે દાંતોનાં અથવા ત્રણ દાંતોના પેદાંમાં
મોટા તથા વેદનાવાળો સોને ઉત્પન્ન થાય; એ
રોગ દંતપુષ્પક કહેવાય છે. આ રોગ કફ અને
રક્તના પ્રકોપથી થાય છે. ૧૪

દંતવેદકનુ લક્ષણ તથા નિદાન

સ્રવન્તિ પૂયરુષિરં ચ્લા દન્તા મગ્નન્તિ ચ ।
દન્તવેદઃ સ મિજ્ઞેયો દુષ્ટશોણિતસમ્મનઃ ॥૧૫॥

દાંતોનાં પેદાંઓમાંથી પરુ તથા રક્ષિરનો
સ્રાવ થાય અને દાંતો હલી જાય, તે રોગ દંત-
વેદક કહેવાય છે. આ રોગ દુષ્ટ થયેલા રક્ષિરથી
થાય છે. ૧૫

શૌપિરનુ લક્ષણ તથા નિદાન

શ્વયધુર્દન્તમૂલેષુ રુજાવાન્કફરક્તજઃ ।
લાલાસ્રાવી સ મિજ્ઞેયઃ કફમાઞ્છૌપિરો ગદઃ ॥૧૬॥

દાંતોનાં મૂળોમાં (પેદાંઓમાં) પીડાવાળો,
લાળના સ્રાવવાળો અને ખરજવાળો સોને ઉત્પન્ન
થાય છે, એ રોગ શૌપિર કહેવાય છે. આ રોગ
કફ તથા રક્ષિરના પ્રકોપથી થાય છે. ૧૬

મહાશૌપિરનુ લક્ષણ તથા નિદાન

દન્તાશ્વલન્તિ વેદેમ્પસ્તાલુ ચાપ્યવર્ધયતે ।
દન્તમાંસાનિ પચ્યન્તે મુરં ચ પરિપીઘ્યતે ॥

યસ્મિન્ સ સર્વજો વ્યાધિર્મહાશૌપિરસંઘ્રજઃ ॥૧૭॥

પેદાંઓમાંથી દાંતો ચલિત થઈ જાય, તાળુ
તથા પેદાંઓ ફાટવા લાગે, પેદાંઓ પાકી જાય
અને મોઢું અત્યંત પીડાય, એ રોગ મહાશૌપિર
કહેવાય છે. તે ત્રણે દોષોના પ્રકોપથી થાય છે
(અને તે સાત રાતમાં મારી નાખે છે). ૧૭

પરિદરનુ લક્ષણ તથા નિદાન

દન્તમાંસાનિ શીર્ન્તે યસ્મિન્શીગતિ ચાપ્યસૂક્ ।
પિત્તાસૂક્કફજો વ્યાધિર્જ્ઞેયઃ પરિદરો દ્વિ સઃ ॥૧૮॥

દાંતોનાં માંસો ખરી પડવા લાગે અને રોગી
વારંવાર લોહી થૂંક્યા કરે, એ રોગ પરિદર
કહેવાય છે. આ રોગ પિત્ત, રક્ષિર અને કફના
પ્રકોપથી થાય છે. ૧૮

ઉપકૃશનુ લક્ષણ તથા નિદાન

વેદેષુ ઢાઢઃ પાક્ય વેમ્પો દન્તાશ્વલન્તિ ચ ।
આયદ્વિતાઃ પ્રસ્રવન્તિ શોણિતં મન્દવેદનમ્ ।
આધ્માયન્તે સુતે રક્તે મુરં પૃતિ ચ જાયતે ॥

યસ્મિન્નુપકૃશઃ સ સ્વાસ્થિચરક્તકૃતો ગદઃ ॥૧૯॥
પેદાંઓમાં દાહ તથા પાક થાય, પેદાંઓ-
માંથી દાંતો ચલિત થઈ જાય, દાંતોને હલાવવામાં
આવે ત્યારે મંદ વેદનાવાળો લોહીનો સ્રાવ થાય
અને લોહીનો સ્રાવ થતાં પેદાં સૂકી જાય તથા
મોઢું ડુર્ગંધવાળું થઈ જાય, એ રોગ ઉપકૃશ
કહેવાય છે. આ રોગ પિત્ત તથા રક્ષિરના પ્રકોપથી
થાય છે. ૧૯

દંતવેદલ્હનુ લક્ષણ તથા નિદાન

પૃષ્ઠેષુ દન્તમૂલેષુ સંરમ્મો જાયતે મહાન્ ।
મગ્નન્તિ ચ ચ્લા દન્તાઃ સ વૈદર્ભોઽમિષાતજઃ ॥૨૦॥
પેદાંઓ ધમાતમાં મોટા સોને ઉત્પન્ન થાય,
દાંતો ચલિત થઈ જાય, વેદના થાય, દાહ થાય
તથા પાક પણ થાય, એ રોગ દંતવેદલ્હન કહે-
વાય છે. આ રોગ પ્રહારથી થાય છે. ૨૦

વર્દ્ધનુ લક્ષણ તથા નિદાન

મારુતેનાધિક્રો દન્તો જાયતે સીવ્રવેદનઃ ॥
વર્દ્ધનઃ સ મતો વ્યાધિર્જાતિ રુક્ષ પ્રશમ્બયતિ ॥૨૧॥

વાયુના પ્રકોપથી તીવ્ર વેદનાવાળો એક
દાંત અધિક ઉત્પન્ન થાય છે અને તે ઉત્પન્ન
થયા પછી વેદના શાંત થાય છે, એ રોગ વર્દ્ધન
કહેવાય છે. (બીજા અંગોમાં આ રોગને 'અલિ-
વર્દ્ધન' નામ આપેલું છે.) ૨૧

અધિમાંચકનુ નિદાન તથા લક્ષણ

હાનવ્યે પશિમે દન્તે મહાજ્વલ્લેયો મહારુજઃ ।
લાલાસ્રાવી કફકૃતો મિજ્ઞેયઃ સોઽધિમાંસકઃ ॥૨૨॥

નીચલી પંક્તિના છેલ્લા દાંતમાં (છેલ્લી દાંતના પેઢામાં) મોટી પીડાવાળો તથા લાળના સ્ત્રાવવાળો ભારે સોજે થાય છે, એ રોગ અધિ-માંસક કહેવાય છે. આ રોગ કફના પ્રકાપથી થાય છે. ૨૨

પાચ પ્રકારની દંતનાડીઓના લક્ષણો તથા નિદાનો દન્તમૂલગતા નાઢ્યઃ પચ્ચ જ્ઞેયા યથેરિતાઃ ॥૨૩॥

આ નિદાનસ્થાનના દશમા અધ્યાયમાં નાડીવણના પ્રકરણમાં જેવી વાયુ, પિત્ત, કફ, ત્રણે દોષો અને શક્યથી થયેલી, એમ પાંચ પ્રકારની નાડીઓ કહેલી છે, તેવી જ પાંચ પ્રકારની નાડીઓ (નળીઓ) દાંતોનાં પેઢાઓમાં થાય છે, માટે તેઓના લક્ષણો નાડીવણના પ્રકરણમાં કહ્યા પ્રમાણે જ સમજી લેવાં. (આ નાડીઓમાં ત્રણે દોષોથી થયેલી નાડી અસાધ્ય છે.) ૨૩

દાંતોના રોગોના નામ

દન્તગતાસ્તુ દાલનઃ કિમિદન્તકો દન્તહર્ષો મજ્જનકઃ ચર્કરા કપાલિકા રિયાદન્તકો હનુમોક્ષ-થેતિ ॥ ૨૪ ॥

દાલન, કિમિદંતક, દતહર્ષ, ભંજનક, શર્કરા, કપાલિકા, સ્થાવદંતક અને હનુમોક્ષ, એ રીતે દાંતોમાં આઠ રોગ વાય છે. (ખીજ યંથામાં હનુમોક્ષને બદલે કરાલ નામનો આઠમો દંતરોગ લખ્યો છે અને તેનું બુદ્ધં જ લક્ષણ આપ્યું છે કે, 'દાંતોમાં રહેલો વાયુ ધીરે ધીરે દાંતોને ભયાનક અને વિકટ કરી નાખે છે' એ રોગ કરાલ કહેવાય છે અને અસાધ્ય છે.) ૨૪

દાલનનું લક્ષણ તથા નિદાન

દાલ્યન્તે ત્રહુવા દન્તા યસ્મિન્સીત્રગન્તિતાઃ ।

દાલનઃ સ ઇતિ જ્ઞેયઃ સદાગતિનિમિત્તજઃ ॥૨૫॥

દાંતો ખણે ચીરી નાખવામાં આવતા હોય એવી દાંતોમાં તીવ્ર પીડા થાય, એ રોગ દાલન

કહેવાય છે. આ રોગ વાયુના પ્રકાપથી થાય છે. (આ અર્થ ખીજ યંથના અભિપ્રાયથી મેળવીને લખ્યો છે. મૂળના અક્ષરોનું સ્વાસ્થ્ય જોતાં તો આવો અર્થ થાય છે કે જ, રોગથી તીવ્ર વેદના વાળા દાંતો અનેક રીતે ચિરાઈ-ફાટી બચ છે તે રોગને દાલન બણવો અને તે વાયુના પ્રકાપથી થાય છે.) ૨૫

કૃમિદંતકનું નિદાન તથા લક્ષણ

કૃષ્ણશિદ્રી ચલઃ સ્ત્રાવી સંસરમ્ભો મહારુજઃ ।

અનિમિત્તરુજો વાતાદિજ્ઞેયઃ કૃમિદન્તકઃ ॥૨૬॥

દાંતોમાં છિદ્રો કરનારો, કાળો, ચલ અથવા અચલ, સ્ત્રાવવાળો, મોટી પીડાવાળો, સોજવાળો અને જેમાં હલાવવા વગેરે કારણો વિના વેદના થયા કરે છે, એવો જ રોગ થાય છે, તે કૃમિદંતક કહેવાય છે. આ રોગ વાયુના પ્રકાપથી થાય છે.

દતહર્ષનું લક્ષણ તથા નિદાન

દશનાઃ શીતમુષ્ણં ચ સહન્તે સ્પર્શનં ન ચ ।

યસ્ય તં દન્તહર્ષં તુ વ્યાધિ ત્રિઘાત્સમીરણાત્ ॥૨૭॥

જેના દાંતો ટાડું, ઊતું કે સ્પર્શને સહન ન કરી શકે એવા થઈ બચ, એ રોગ દંતહર્ષ કહેવાય છે. આ રોગ વાયુના પ્રકાપથી થાય છે.

ભંજનનું લક્ષણ તથા નિદાન

ચક્રં ચક્રં મદેઘસ્મિન્દન્તમજ્જથ તીત્રરુઃ ।

કફગાતક્રુતો વ્યાધિઃ સ મજ્જનકસંજિતઃ ॥૨૮॥

જેથી મોઢું વાંકું થઈ બચ છે, દાંતો ભાંગી પડે છે અને તીવ્ર વેદના થાય છે, તે રોગ ભંજનક કહેવાય છે. આ રોગ કફ તથા વાયુના પ્રકાપથી થાય છે. (આ અસાધ્ય છે.) ૨૮

દંતશર્કરાનું લક્ષણ તથા નિદાન

ચક્રોર સ્થિરીભૂતો મલો દન્તેષુ વસ્ય વૈ ।

સા દન્તાનાં ગુણધી તુ વિજેયા દન્તશર્કરા ॥૨૯॥

૧ આ રોગને અસાધ્ય ગણ્યો છે.

જેના દાંતો ઉપર પથરાની કણીઓ જોવા મેલ સ્થિર થઈ જાય અને દાંતાનું સફેદપણું વગેરે ગુણો નષ્ટ થઈ જાય, એ રોગ દંતશર્કરા કહેવાય છે. (ખીજાં ત્રેયામાં કહ્યું છે કે, દાંતોમાં રહેલો મેલ અને કદ વાયુએ સૂકવ્યાથી રેતી જેવા ખરસટ સ્પર્શવાળો થઈ જાય, એ રોગ દંતશર્કરા કહેવાય છે.) ૨૯

કપાલિકાનું લક્ષણ તથા નિદાન

દલન્તિ દન્તવલ્કાનિ યદા શર્કરયા સહ ।

જેવા કપાલિકા સંવ દશનાનાં પિનાશિની ॥૩૦॥

મેલ સહિત દાંતોના અવયવો માટીનાં ઠીકરાંઓની પેઠે ચીરવાળા થઈ જાય અને ઉપર કઘા પ્રમાણે શર્કરા પણ હોય, તો એ રોગ કપાલિકા કહેવાય છે અને આ કપાલિકા દાંતોનો પિનાશ કરે છે અને તે વાયુના પ્રકાપથી થાય છે (તથા અતિ કષ્ટસાધ્ય છે). ૩૦

શ્યાવદંતકનું નિદાન તથા લક્ષણ

યોષ્ઠ્વચ્છિન્નૈર્પિત્તેન દગ્ધો દન્તસ્સ્વશેષતઃ ।

શ્યાવતાં નીલતાં વાપિ મતઃ સશ્યાવદન્તકઃ ॥૩૧॥

રુધિર સાથે મિશ્ર થયેલા પિત્તથી બળેલા જોયો થઈ ગયેલો જ દાંત સંપૂર્ણ રીતે કાળાપણાને અથવા આસમાનીપણાને પામે છે, એ રોગ શ્યાવદંતક કહેવાય છે. (આ અસાધ્ય છે.) ૩૧

હનુભોક્ષનું લક્ષણ તથા નિદાન

વાતેન તૈસ્તૈર્માર્વેસ્તુ દ્વનુસન્નિર્વિસંદતઃ ।

દ્વનુમોક્ષ ઇતિ જ્ઞેયો વ્યાધિરર્દિતલક્ષણઃ ॥૩૨॥

જાયા સ્વરથી ભાપણુ તથા કઠણુ પદાર્થોનું લક્ષણ વગેરે કારણોથી પ્રકુપિત થયેલો વાયુ હૃડપચીના સંધિને હચમચાવી નાખે છે અને તેથી આ નિદાનસ્થાનના પહેલા અધ્યાયના ૧૧મા વિષયમાં કહેલા અર્દિત જેવાં જ લક્ષણો એવામાં આવે છે. એ રોગ હનુભોક્ષ કહેવાય છે. (એક આ

રોગ વાતવ્યાધિઓમાં ગણવા યોગ્ય છે, તોપણ દાંતોની પાસે રહેવાને લીધે અને દાંતોને ખીકા કરનારા હોવાથી તેને દંતરોગોમાં ગણ્યો છે. ત્રેયાંતરોમાં તો આ રોગને બદલે કરાલ નામનો બુદ્ધાં જ લક્ષણોવાળો રોગ લખ્યો છે.) ૩૨

જીભના રોગોનાં નામ

જિહ્વાગતાસ્તુ કણ્ઠકાક્ષિવિષાક્ષિમિદોર્પેરલાસ
ઉપજિહ્વિકા ચેતિ ॥૩૩॥

વાતકંટક, પિત્તકંટક, કફકંટક, અલાસ અને ઉપજિહ્વિકા; એ પાંચ જીભના રોગો છે. ૩૩

વાતકંટકનું નિદાન તથા લક્ષણ

જિહ્વાઝનિલેન સ્ફુટિતા પ્રસુપ્તા ।

મતેચ શ્વાકચ્છદનપ્રકાશા ॥૩૪॥

વાયુના પ્રકાપથી જીભ જરાક ફાટી જાય છે; ખાસ, મીઠા વગેરે રસોને બહુ શકતી નથી અને સાગનાં પાંદડાંની પેઠે કાંટાઓથી વ્યાપ્ત થઈ જાય છે; એ રોગ વાતકંટક કહેવાય છે. ૩૪

પિત્તકંટકનું નિદાન તથા લક્ષણ

પિત્તેન પીતા પરિદહતે ચ ।

ચિતા સરકૈરપિ કણ્ઠકૈશ્વ ॥૩૫॥

પિત્તના પ્રકાપથી જીભ પીળી, બળતરાવાળી અને રતાશવાળા કાંટાઓથી વ્યાપ્ત થઈ જાય છે; એ રોગ પિત્તકંટક કહેવાય છે. ૩૫

કફકંટકનું નિદાન તથા લક્ષણ

કફેન ગુર્વાં વહુલા ચિતા ચ ।

માંસોદ્યમૈઃ શાલ્મલિકકણ્ઠકામૈઃ ॥૩૬॥

કફના પ્રકાપથી જીભ બીડી, ભારે અને શીમળાના કાંટા જેવા માંસના કાંટાઓથી વ્યાપ્ત થઈ જાય છે; એ રોગ કફકંટક કહેવાય છે. ૩૬

અલાસનું નિદાન તથા લક્ષણ

જિહ્વાતલે યઃ શ્વયધુઃ પ્રગાઢઃ સોઝ્લાસસંજઃ
કક્ષરક્ષમૂર્તિઃ । જિહ્વાં સ તુ સ્તમ્ભપતિ પ્રવૃદ્ધો
મૂલે તુ જિહ્વા મૃગમેતિ પાકમ્ ॥૩૭॥

જીભના તળામાં કંદ તથા રુધિરના પ્રકોપથી
જ અત્યંત દારણુ સોજે થાય છે, તે અલાસ
કહેવાય છે. વૃદ્ધિ પામેલો આ રોગ જીભને
સ્તબ્ધ કરી નાખે છે અને આ રોગથી જીભનું
મૂળ પણ અત્યંત પાકી જાય છે. (જીભને સ્તબ્ધ
કરી દેવાને લીધે આ રોગમાં વાયુનો પણ પ્રકોપ
છે અને જીભનું મૂળ અત્યંત પાકવાથી પિત્તનો
પણ પ્રકોપ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે
આ રોગ ત્રણે દોષોના અને રુધિરના પણ પ્રકોપ-
થી થયેલો હોવાથી અસાધ્ય છે.) ૩૭

ઉપશ્લિષ્ઠિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ

જિહ્વાગ્રરૂપઃ શ્વધુર્હિ જિહ્વામુચ્ચમ્ય જાતઃ
ફફરક્તપોનિઃ । પ્રતેકકળ્પપરિદાહયુક્તા પ્રકબ્ધતે-
સાણુપજિહ્વિકેતિ ॥ ૩૮ ॥

કંદ અને રુધિરના પ્રકોપથી જીભને ઊંચી
કરી જીભની નીચે જ સોજે થાય છે, એ સોજે
જીભની અણીના જેવી આકૃતિવાળો હોય છે અને
તેથી જીભ લાળના સ્નાયવી, ખરજથી તથા બળ-
તરાથી યુક્ત થાય છે. આ રોગ ઉપશ્લિષ્ઠિકા
કહેવાય છે. ૩૮

તાળવાના રોગનાં નામો

તાલુગતાસ્તુ ગલગુણ્ડિકા તુણ્ડિકેર્યધુપો
માંસકચ્છોર્જુવદ માંસસન્ઘાતસ્તાલુપ્પુટસ્તાલુશોપ-
સ્તાલુપાક इति ॥ ૩૯ ॥

ગલગુંડિકા, તુંડીકરી, અધુષ, માંસકચ્છપ,
તાલ્વપુટ, માંસસંઘાત, તાલુપુપ્પુટ, તાલુશોપ
અને તાલુપાક; એ રીતે તાળવાના નવ રોગો છે.

ગલગુંડિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ

શ્લેષ્માસુગ્મ્યાં તાલમૂલાત્વવદ્દો દીર્ઘઃ શોફો
ધ્માતવસ્તિપ્રકાશઃ । વૃણાકાસથાસકૃત્સમ્પ્રદિષો
વ્યાર્ધિર્વેદીઃ કણ્ઠગુણ્ડીતિ નામ્ના ॥ ૪૦ ॥

કંદ અને રુધિરના પ્રકોપથી તાળવાના મૂળ-

માંથી વધેલો, લાંબો, વાયુથી પુરાયેલો ખસ્તિ-
(મૂત્રાશયની કાયળી)ના દડા જેવો અને તરસ,
ખાંસી તથા શ્વાસને ઉત્પન્ન કરનારો જ સોજે
થાય છે, તેને વેધો મલથુંડિકા કહે છે. ૪૦

તુંડીકરીનું નિદાન તથા લક્ષણ

શોફઃ સ્પૂલસ્તોદદાહપ્રપાકી

પ્રાણુક્તામ્યાં તુણ્ડિકેરી મતા તુ ॥ ૪૧ ॥

કંદ અને રુધિરના પ્રકોપને લીધે તાળવામાં
બડો, ભોંકાયા જેવી બપથાવાળો, બળતરાવાળો
અને પાકવાળો જ હીરવણીના ફળ જેવો સોજે
થાય છે તે તુંડીકરી કહેવાય છે. ૪૧

અધુષનું નિદાન તથા લક્ષણ

શોફઃ સ્તબ્ધો લોહિતસ્તાલુદશે

રક્તાઞ્જેયઃ સોડ્ધુપો ઠગ્ગરાઢ્યઃ ॥ ૪૨ ॥

રુધિરના પ્રકોપને લીધે તાળવામાં અઘડ,
રાતો, જ્વરવાળો અને વેદનાવાળો જ સોજે થાય
છે, તે અધુષ કહેવાય છે. ૪૨

માંસકચ્છપનું નિદાન તથા લક્ષણ

કૂર્મોત્સન્નોજ્વેદનોઝ્ઝીગ્રજન્મા-

ઝરક્તો જ્ઞેયઃ કચ્છપઃ શ્લેષ્મણા સ્યાત્ ॥ ૪૩ ॥

કંદના પ્રકોપને લીધે તાળવામાં કાયવાની
પેટે મધ્યમાં ઊંચો તથા છેડાઓમાં નીચો, થોડી
વેદનાવાળો, પાંડુ વર્ણવાળો અને મંદ ગતિવાળો
જ સોજે થાય છે, તે માંસકચ્છપ કહેવાય છે. ૪૩

તાલ્વપુટનું નિદાન તથા લક્ષણ

પથાકારં તાલુમધ્યે તુ શોફં

વિદ્યપ્રક્તાદર્બુદં પ્રોક્તલિઙ્ગમ્ ॥ ૪૪ ॥

રુધિરના પ્રકોપથી તાળવાના મધ્યમાં કમળ-
ની ટાટીના જેવા આકારવાળો, (કમળના કેસરા
જેવા લાંબા માંસના અકુરેથી પડખાંચોમાં
વીંટાયેલો તથા ગોળ) અને આ નિદાનસ્થાનના
અગિયારમા અધ્યાયના ૧૨ મા વિષયમાં કહેલાં

રુધિર સંબંધી અર્ણુદનાં ચિહ્નોવાળો જે સોજે થાય છે, તે તાલુપુષ્પટ કહેવાય છે. (આ રોગ અસાધ્ય છે.) ૪૪

માંસસંધાતુ નિદાન તથા લક્ષણ
દુરં માંસં શ્લેષ્મણા નીરુજં ચ
તાલનન્તઃસ્થં માંસસંઘાતમાહુઃ ॥ ૪૫ ॥

કંઠના પ્રકોપને લીધે તાળવાની અંદર પીડા વગરતું જે બગડેલું માંસ જમા થયેલું હોય છે, તે માંસસંધાત કહેવાય છે. ૪૫

તાલુપુષ્પટ નિદાન તથા લક્ષણ
નીરુન્સ્થાયી કોલમાત્રઃ કફાત્સ્વા-
ન્મેદોયુક્તાત્પુષ્પટસ્તાહદેશે ॥ ૪૬ ॥

મેઢથી સંયુક્ત થયેલા કંઠના પ્રકોપને લીધે તાળવામાં પીડા વગરનો, સ્થિર અને નાનાં બેર જેવડો જે સોજે થાય છે, તે તાલુપુષ્પટ કહેવાય છે.

તાલુગોપટ નિદાન તથા લક્ષણ
શોષોડ્યત્યર્થં દીર્ઘતે ચાપિ તાલુઃ
શ્વાસો વાતાત્તાલુશોષઃ સપિત્તાત્ ॥ ૪૭ ॥

વાયુ અને પિત્તના પ્રકોપથી તાળવામાં અત્યંત શોષ થાય, તાળવું ફાટ્યા કરે અને શ્વાસ પણ થાય, એ રોગ તાલુશોષ કહેવાય છે. ૪૭

તાલુપાકટ નિદાન તથા લક્ષણ
✓ પિત્તં કૃપાત્પાકમત્યર્થયોર
તાલુન્યેનં તાલુપાકં વદન્તિ ॥ ૪૮ ॥

પિત્તના પ્રકોપથી તાળવામાં અત્યંત બળ-કર પાક થાય છે, એ રોગ તાલુપાક કહેવાય છે.

કંઠના રોગોના નામો

કળ્ઠગતાસ્તુ રોહિણ્યઃ પથ્થ કળ્ઠગ્નાલ્ક્રમધિ-
જિહ્વો વલયો વલાસ ફરુટન્દો વૃન્દઃ શતઘ્ની
ગિલાયુર્ગલવિદ્રધિર્ગલોઘઃ સ્વરમ્નો માંસતાનો
વિદારી ચેતિ ॥ ૪૯ ॥

પાંચ રોહિણીઓ, કંઠશાલુક, અધિજિહ્વ,

વલય, બલાસ, એકવૃંદ, વૃંદ, શતઘ્ની, ગિલાયુ, ગલવિદ્રધિ, ગલોઘ, સ્વરમ્, માંસતાન અને વિદારી એ કંઠના રોગો છે. (આ અધ્યાયના બીજા વિષયમાં આપેલી સંખ્યા પ્રમાણે કંઠના રોગો સત્તર જ થવા બોધે એ અને અહીં ગણતાં અઠાર થાય છે, તેથી જ્ઞેનાટાચાર્ય કહે છે કે, 'જે એકવૃંદ છે તે જ વિશેષ નિયતિથી અવસ્થાંતર પામીને વૃંદ બની જાય છે, માટે એકવૃંદ અને વૃંદ એ બન્ને એક જ હોવાથી સંખ્યાનો વધારો થતો નથી.' ગયદાસચાર્ય તો કહે છે કે, 'વૃંદનો જે પાઠ બેવામાં આવે છે, તે અનાર્થ જ છે.' બાવપ્રકાશ વગેરે ગ્રંથોમાં એકવૃંદ તથા વૃંદને સ્પષ્ટ રીતે જુદા ગણ્યા છે અને સુશ્રુતના અક્ષરો-નો સ્પષ્ટાર્થ બોતાં પણ એકવૃંદ અને વૃંદ જુદા જુદા જ જણાય છે, માટે આ અધ્યાયના બીજા વિષયમાં રોગોની ૭ સંખ્યા આપેલી છે, તેમાં પરંપરાથી એકનો ફરક રહી ગયો હોય, એમ એમ પણ માની શકાય છે.) ૪૯

પાંચે રોહિણીઓના નિદાન, સંપ્રાપ્તિ
તથા સામાન્ય લક્ષણ

ગલેઽનિલઃપિત્તરુક્તૌ ચ મૃંછિતૌ વૃથક્
સમસ્તાથ તથૈર શોણિતમ્ । પ્રદુષ્પ માંસં ગલ્લો-
ચિનોઽદ્ધુરન્ સૂજન્તિ વાન્ સાસુહરાતુ રોહિણી ॥

ગળામાં વૃદ્ધિ પામેલા વાયુ, પિત્ત અથવા કફ અથવા વૃદ્ધિ પામેલા એ ત્રણે દોષો અથવા વૃદ્ધિ પામેલું રુધિર માંસને દૂષિત કરી ગળાને રૂંધી દેનારા અંકુરો ઉત્પન્ન કરે એ રોહિણી કહેવાય છે અને તે પ્રાણનો નાશ કરનારી એટલે અસાધ્ય છે. (કટલાક આચાર્યો છેલી બેને અસાધ્ય અને પહેલી ત્રણને સાધ્ય માને છે પારત-વિક રીતે બોતાં તો ત્રણે દોષોથી થયેલી રોહિણી જ ખરી અસાધ્ય ગણાય છે, કેમ કે બાહીની ચાર રોહિણીઓની ચિકિત્સાસ્થાનના બાવીસમા

અધ્યાયમાં ચિકિત્સા કહેલી છે.) ૫૦

વાયુથી થયેલી રોહિણીનું વિશિષ્ટ લક્ષણ

જિહ્વાં સમન્તાદ્ મૃશવેદના યે માંસાક્કુરાઃ
કળ્થિરોધિનાઃ સ્યુઃ । તાં રોહિણીં વાતકૃતાં વદન્તિ
વાતાત્મકોપદ્રવગાદયુક્તામ્ ॥ ૫૧ ॥

જીભની આરંકાર અત્યંત વેદના કરનારા
અને ગળાને રોગી દેનારા માંસના અંકુરો થાય
છે અને તેઓના યોગથી વાયુ સંબંધી સ્તબ્ધ-
પણું વગેરે ઉપદ્રવો પણ અત્યંત થાય છે, એ
વાયુથી થયેલી રોહિણી કહેવાય છે. ૫૧

પિત્તથી થયેલી રોહિણીનું વિશિષ્ટ લક્ષણ

શિષ્નોદ્રમા શિષ્વિદાહપાકા

તીવ્રજ્વરા પિત્તનિમિત્તતઃ સ્માત્ ॥ ૫૨ ॥

ગળામાં માંસના અંકુરો તુરત ઉત્પન્ન
થાય, તુરત બળતરા થાય, તુરત પાકે અને જ્વર
પણ તીવ્ર આવે, એ પિત્તથી થયેલી રોહિણી
કહેવાય છે. ૫૨

કફથી થયેલી રોહિણીનું વિશિષ્ટ લક્ષણ

સ્રોતોનિરોધિન્યપિ મન્દપાકા

ગુર્વીં સ્થિરા સા કફસમ્મત્તવા વૈ ॥ ૫૩ ॥

ગળાની શિરાઓને કફી દેનારા ગળામાં
માંસના અંકુરો ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેઓ ધીરે
ધીરે પાકે છે, ભારે હોય છે અને સ્થિર હોય છે;
એ કફથી થયેલી રોહિણી કહેવાય છે. ૫૩

ત્રણે દોષોથી થયેલી રોહિણીનું લક્ષણ

ગમ્મીરપાકાઞ્ચતિવારવીર્યં

ત્રિદોષલિહ્ના ત્રયસમ્મત્તવા સ્માત્ ॥ ૫૪ ॥

ગળામાં ઉપર કહેલાં ત્રણે દોષોનાં ચિહ્નો-
વાળા, ઊંડા પાકવાળા અને જ્યોત્સ્નું બેર અટકાવી
શકાતું નથી, એવા માંસના અંકુરો ઉત્પન્ન થાય
છે; એ ત્રણે દોષોથી થયેલી રોહિણી કહેવાય
છે. (તે અત્યંત અસાધ્ય છે.) ૫૪

રુધિરથી થયેલા રોહિણીનું લક્ષણ

સ્ફોટાઞ્ચ પિત્તસમાનલિહ્ના-

ઞ્ચાધ્યાપ્રદિષ્ટા રુધિરાત્મિકેયમ્ ॥ ૫૫ ॥

ફેડલાઓથી બાંધેલ અને પિત્તરોહિણીનાં
જેવાં જ ચિહ્નોવાળા જે માંસના અંકુરો ગળામાં
ઉત્પન્ન થાય છે, તે રુધિરથી થયેલી રોહિણી
કહેવાય છે અને તે અસાધ્ય છે. ૫૫

કંઠશાલૂકનું નિદાન તથા લક્ષણ

કોલાસિમાત્રઃ કફસન્મવો યો ગ્રન્થિર્ગલે
કળ્થકચ્છ્રુભૂતઃ । સ્થિરઃ સ્થિરઃ શત્રુનિપાતસાધ્ય-
સ્તં કળ્થશાલૂકમિતિ જ્ઞવન્તિ ॥ ૫૬ ॥

કંઠના પ્રકાપને લીધે ગળામાં કાંઠાની પેઠે
તથા જવ વગેરે ધાન્યની અણીની પેઠે વેદના
ઉત્પન્ન કરનારો, ખરસટ, સ્થિર, બોરના ઠળિયા
જેવડો અને શત્રુક્રિયાથી જ મટાડી શકાય, એવો
જે ગ્રંથિ થાય છે, તે કંઠશાલૂક કહેવાય છે. ૫૬

અધિગ્નિહ્વનું નિદાન તથા લક્ષણ

જિહ્વાપ્રરૂપઃ શ્વયયુઃ કફાત્તુ જિહ્વાપ્રવન્ધો-
પરિ રક્તમિત્રાત્ । જ્યૈયોઽધિજિહ્વાઃ સ્થુલ રોગ એષ
વિવર્જયેદાગતપાકમેનમ્ ॥ ૫૭ ॥

રુધિરથી મિશ્રિત થયેલા કંઠના પ્રકાપને
લીધે જીભના મૂળની ઉપર જીભની અણી જેવા
આકારવાળો જે સોજો ઉત્પન્ન થાય છે, તે
અધિગ્નિહ્વ કહેવાય છે. આ સોજો જો પાકે
તો પછી અસાધ્ય સમજીને તેની ચિકિત્સા
કરવી નહિ. (આમાં પાક થાય છે, તેથી પિત્તનું
પણ મિશ્રણ છે એમ સમજવું.) ૫૭

વલયનું નિદાન તથા લક્ષણ

વલાસ ઇવાયત્પુનતં ચ શોફં કરોલ્યન્નગતિં
નિવાર્ય । તં સર્વથૈવાપ્રતિવારવીર્યં વિવર્જનીયં
વલયં વદન્તિ ॥ ૫૮ ॥

પ્રકાપ પામેલો કંઠ અન્નની ગતિને અટ-

કાવીને ગળામાં લાંબા તથા જાંચા સોજને ઉત્પન્ન કરે છે, એ વલય કહેવાય છે. આ રોગ કોઈ રીતે મટે એવો નથી, માટે તેની ચિકિત્સા જ કરવી નહિ. ૫૮

બલાસત્તુ' નિદાન તથા લક્ષણ

ગલે ચ શોકં કુરુતઃ પ્રવૃદ્ધો શ્લેષ્માનિલો શ્વાસરુજોપપન્નમ્ । મર્મચ્છિદ્રં દુસ્તરમેતમાહુર્વલાસ-સંઘં નિપુણા વિકારમ્ ॥ ૫૯ ॥

વૃદ્ધિ પામેલા વાયુ તથા કફ ગળામાં શ્વાસવાળો, પીડાવાળો અને હૃદયના મર્મસ્થળ-માં છેદનના જેવી વ્યથા કરનારો સોજે ઉત્પન્ન કરે છે, એ રોગને નિપુણ વૈદ્યો બલાસ કહે છે અને તે કદસાધ્ય છે એમ કહે છે. ૫૯

એકવૃંદતુ' નિદાન તથા લક્ષણ

બુચોન્નતો યઃ થયથુઃ સદાહઃ કન્ધ્વન્વિતો-ડ્વાક્યમૃદુર્ગુલ્મઃ । નામ્નૈરુચ્ચન્દઃ પરિકલ્પિતોઽસૌ વ્યાર્ધિર્વલાસક્ષતજપ્રસૂતઃ ॥ ૬૦ ॥

કફ અને રધિરના પ્રકોપને લીધે ગળામાં ગોળ, જાંચો, જરા બળતરાવાળો, ખરબવાળો, જરા પાકનારો, જરાક કોમળ અને ભારેપણ-વાળો જે સોજે ઉત્પન્ન થાય છે, તે એકવૃંદ કહેવાય છે. ૬૦

વૃંદતુ' નિદાન તથા લક્ષણ

સમુજ્જતં વૃત્તમમન્દદાહં તીવ્રજ્વરં વૃન્દમુદાહ-રન્તિ । તં ચાપિ વિષક્ષતજ્વરક્રોપાદિવાત્સતોદં પવ-નાસજં તમ્ ॥ ૬૧ ॥

પિત્તના અને રધિરના પ્રકોપથી ગળામાં જાંચો, ગોળ, અત્યંત દાહવાળો અને તીવ્ર જ્વરવાળો જે સોજે ઉત્પન્ન થાય છે, તે વૃંદ કહેવાય છે. આ રોગ એ ભોંકાયા જેવી વ્યથા થી યુક્ત હોય, તો તેને વાયુ તથા રધિરના પ્રકોપ થી થયેલો બણવો. (આ રોગ અસાધ્ય છે.) ૬૧

શતશ્લીષું નિદાન તથા લક્ષણ

વર્તિર્ધના કઠ્ઠનિરોધિની યા ચિતાઙ્ગતિમાત્રં વિશિષ્ટપ્રરોહઃ । નાનારુજોઽશ્વકરી ત્રિદોષાઙ્ગેયો શતશ્લીષ વ્રતઘ્ન્યસાધ્યો ॥ ૬૨ ॥

ત્રણે દોષોના પ્રકોપને લીધે ગળામાં ભોંકાવું, દાહ તથા ખરબ વગેરે અનેક પ્રકારની વ્યથા-આ વધારનારી, કઠણ, માંસના અંકુરોથી અત્યંત વ્યાપ્ત અને ગળાને રાશ્ટ્રી દેનારી વાટ ઉત્પન્ન થાય છે, એ શતશ્લી કહેવાય છે. આ વાટ ત્રણે દોષોના પ્રકોપથી થયેલી હોવાથી તોપની પેઠે પ્રાણ દેનારી છે તેથી અસાધ્ય છે. ૬૨

ગિલાયુતું નિદાન તથા લક્ષણ

ગ્રન્થિર્ગલે ત્વામલકાસ્થિમાત્રઃ સ્થિરોઽપ્યરુ-ક્ષ્પાત્કફરકમૂર્તિઃ । સંલક્ષ્યતે સત્કમિવાશનં ચ સ શ્વક્ષાપ્યસ્તુ ગિલાયુતંજ્ઞઃ ॥ ૬૩ ॥

કફ અને રધિરના પ્રકોપને લીધે ગળામાં આમળાના ઠળિયા જેવો, સ્થિર, થોડો વેદના-વાળો અને ત્રણે ખાધેલું અન્નાદિક ગળામાં અટકી રહ્યું હોય, એવો બણાતો અંધિ ઉત્પન્ન થાય છે, એ ગિલાયુ કહેવાય છે. આ રોગ શ્વક્રિયાથી મટે છે. ૬૩

ગલવિદ્રધિતું નિદાન તથા લક્ષણ

સર્વં ગલં વ્યાપ્ય સમુત્થિતો યઃ શોકો રુજો યત્ર વસન્તિ સર્વાઃ । સ સર્વદોષો ગલવિદ્રધિસ્તુ તસ્યૈવ તુલ્યઃ સ્વલુ સર્વજ્વપ્ ॥ ૬૪ ॥

સપળા દોષોના પ્રકોપને લીધે સપળા પ્રકાર-ની વેદનાઓવાળો અને સપળા ગળામાં વ્યાપ્ત થઈ જોડેલો જે સોજે ઉત્પન્ન થાય છે, તે ગલ-વિદ્રધિ કહેવાય છે. આ ગલવિદ્રધિ આ નિદાન-સ્થાનના નવમા અધ્યાયમાં કહેલા ત્રિદોષજન્ય વિદ્રધિ જેવો જ હોય છે. ૬૪

ગલીધતુ નિદાન તથા લક્ષણ

શોફો મહાનન્નજલાવરોધી તીવ્રજ્વરો વાત-
ગતેર્નિહન્તા । કફેન જાતો રુધિરાન્વિતેન ગલે ગલૌષઃ
પરિકીર્ત્યતેઽસૌ ॥ ૬૫ ॥

રુધિરથી સંયુક્ત થયેલા કફના પ્રકાપને
લીધે ગળામાં અન્નની તથા જળની ગતિને રોક-
નારો, તીવ્ર જ્વરવાળો અને ઉદાનવાયુની ગતિને
પણ રોકનારો જે મોટા સોજો ઉત્પન્ન થાય છે, તે
ગલીધ કહેવાય છે. (આ અસાધ્ય છે.) ૬૫

સ્વરક્ષતુ નિદાન તથા લક્ષણ

યોજતિપ્રતામ્યજ્જ્વરસિતિ પ્રસક્તં મિનસ્વરઃ
શુષ્કવિમુક્તઋણઃ । કફોપદિગ્ધેબ્જનિલાયનેષુ જ્વેયઃ
સ રોગઃ શ્વસનાત્સ્વરઃ ॥ ૬૬ ॥

વાયુના માર્ગો કફથી અત્યંત ખરડાઈ જતાં
વારંવાર તથા નિરંતર હાંફ આદ્યા કરે, સ્વર
ભેદાઈ જાય, ગળું આધેક્ષા પદાર્થને ગળવામાં
અશક્ત તથા સુકાયેલું થઈ જાય અને અત્યંત
અંધારાં દેખાયા કરે, એ રોગ સ્વરક્ષ કહેવાય
છે આ રોગ વાયુના પ્રકાપથી થાય છે (અને
અસાધ્ય છે). ૬૬

માસતાનતુ લક્ષણ તથા નિદાન

પ્રતાનવાન્ યઃ શ્વયયુઃ સુકટો ગલોપરોઘં
કુસ્તે ક્રમેષ । સ માંસતાનઃ કથિતોજ્વલમ્વી પ્રાણ-
પ્રણુત્સર્વક્રતો વિકારઃ ॥ ૬૭ ॥

ત્રણુ દોષોના પ્રકાપને લીધે ગળામાં વિસ્તાર
વાળો, હટકતો અને અતિકટ દેનારો જે સોજો
ક્રમે કરી ગળાનો ઉપરોન કરે છે, તે રોગ માંસ
તાન કહેવાય છે. આ રોગ પ્રાણુ લેનારો છે. ૬૭

વિદારીતુ નિદાન તથા લક્ષણ

સદાહતોદં શ્વયયું સરકમન્તર્ગલે પૂતિવિજીર્ણ-

માંસમ્ । પિત્તેન વિદ્યાદ્વદને પિદારી પાર્શ્વે વિશે-
પાત્સ તુ યેન શ્વેતે ॥ ૬૮ ॥

પિત્તના પ્રકાપને લીધે ગળામાં દાહવાળો,
તીવ્ર વેદનાવાળો, રતાશવાળો અને સડેલા દુર્ગંધી
માંસવાળો જે સોજો ઉત્પન્ન થાય છે, તે વિદારી
કહેવાય છે. માણસને વિશેષે કરી જે પડખું
વાળીને સૂવાની ટેવ હોય, તે પડખાના ગળાના
ભાગમાં ઘણું કરીને આ રોગ થાય છે. (કાઈ
વખતે બીજા પડખાના ગળાના ભાગમાં થાય છે.
આ રોગ અસાધ્ય છે.) ૬૮

મોઢામાં અને હોઠ પગેરે સ્થાનકોમાં થનારા
રોગોનાં નિદાનો

સર્વસરાસ્તુ વાતપિત્તરુક્ષોગિતનિમિત્તાઃ ॥ ૬૯ ॥

મોઢામાં થનારા સધળા રોગો કે જ્યો
સર્વસર કહેવાય છે, તેઓ વાયુ, પિત્ત, કફ અને
રુધિરથી થાય છે (તેઓમાં પિત્ત અને રુધિરથી
થયેલાનું લક્ષણ એક જ છે, માટે રુધિરથી થયેલા-
નું જુદું લક્ષણ આપવામાં આવ્યું નથી.) ૬૯

વાયુથી થયેલા સર્વસરનું લક્ષણ

સ્ફોટૈઃ સતોર્દૈર્વદનં સમન્તા-

ઘવાઽચિતં સર્વસરઃ સ વાતાત્ ॥ ૭૦ ॥

સોયો વડે ભોંકાયા જેવી વ્યથાનાળા
ફેડલાઓથી સધળું મોઢું વ્યાપ્ત થઈ જાય છે, એ
વાયુથી થયેલો સર્વસર કહેવાય છે ૭૦

પિત્તથી થયેલા સર્વસરનું લક્ષણ

રંક્તૈઃ સદાહૈસ્તનુભિઃ સર્પાતૈ-

ર્યાઽચિતં ચાપિ સ પિત્તક્રોવાત્ ॥ ૭૧ ॥

ખળતરાવાળા, રાતા અને પીળાશવાળા
ઝીણા ઝીણા ફેડલાઓથી સધળું મોઢું વ્યાપ્ત
થઈ જાય છે, એ પિત્તથી થયેલો સર્વસર
કહેવાય છે. ૭૧

કંડૂથી થયેલા મર્વસરત્ત્વ લક્ષણ

કણ્ઠદ્યુતૈરલ્પરુજઃ સર્વણં-

યૈવાઽઽચિત્તં ચાપિ સ વૈ કફેન ॥ ૭૨ ॥

ખરજવાળા, થોડી વેદનાવાળા અને મોઢાની
આમડીના જેવા જ વર્ણુવાળા ફેાડલાઓથી સંપન્ન
મોઢું વ્યાપ્ત થઈ બચ, એ કંડૂથી થયેલા
સર્વસર કહેવાય છે. ૭૨

ઋધિરથી થયેલા મર્વસરત્ત્વ ખીલું નામ

રક્તેન પિત્તોદિત્ત એક એ

કૈશ્વિત્રાદિષ્ટો મુષપાકસંત્રઃ ॥ ૭૩ ॥

એક ઋધિરથી થયેલો સર્વસર અને પિત્તથી
થયેલો સર્વસર એક લક્ષણવાળો જ છે, તોપણ
કેટલાક આચાર્યોએ રધિરથી થયેલા સર્વસરને
'મુષપાક' એવું બુઢું નામ આપેલું છે. ૭૩

શ્રીસૌશ્રુત આયુર્વેદે નિદાનસ્થાનં સમાપ્તમ્

સુશ્રુત આયુર્વેદ

સરળ ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે

શારીરસ્થાન^૧ ૨૧૧૨

અધ્યાય ૧૯૦

ઉપક્રમ

અથાતઃ સર્વભૂતચિન્તાશારીરં વ્યાખ્યાસ્યામઃ । યથોવાચ ભગવાન્ ધનન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘સર્વભૂતચિન્તાશારીર’^૧ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધનન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

સાંખ્યસિદ્ધાંત પ્રમાણે જગતનું કારણ

સર્વભૂતાનાં કારણમકારણં સત્ચરજસ્તમોલક્ષણમટ્કરૂપમશ્વિલસ્ય જગતઃ સંભવહેતુરવ્યક્તં નામ । તદેકં વહૂનાં ક્ષેત્રજ્ઞાનામધિષ્ઠાનં સમુદ્ર ઇવૌદકાનાં ભાતાનામ્ ॥ ૨ ॥

‘ભૂજપ્રકૃતિ’ એ, બીજા નામથી પણ કહેવાતું અવ્યક્ત, કે જે પોતે કારણ બગરતું છે- અર્થાત્ કોઈથી પણ ઉત્પન્ન થયેલું નહીં હોવાને કારણે કોઈના પણ વિકારરૂપ (કાર્ય) નથી; સત્ત્વ, રજસ્ તથા તમસ્ એ ત્રણ ગુણોની સામ્યવસ્થારૂપ છે અને પ્રકૃતિત્વ રૂપ સામાન્ય ધર્મવાળું અવ્યક્ત, મહત્તત્ત્વ (બુદ્ધિ અથવા ચિત્ત), અહંકાર તથા શબ્દ આદિ પાંચ તત્ત્વાનાઓ એ આઠ રૂપોવાળું છે અને સર્વ જગતની ઉત્પત્તિનું કારણ હોઈ છે તે જ સધળા સ્થાવરજંગમ પદાર્થોનું ભૂજકારણ (ઉપાધાનકારણ)^૨ છે. જેમ એક સમુદ્ર જ સધળાં જળજંતુઓનું અધિષ્ઠાન (શરીર કારણ) છે તેમ એ એક અવ્યક્ત જ સધળા જગત્તત્ત્વાઓનું અધિષ્ઠાન છે. ૨

સાંખ્યસિદ્ધાંત પ્રમાણે સુષ્ટિક્રમ

તસાદવ્યક્તાન્મહાનુત્પદ્યતે તલ્લિજ્જ એવ । તલ્લિજ્જાચ મહત્સ્તાલ્લિજ્જ એવાહક્કાર ઉત્પદ્યતે । ઇ ચ

૧ રોગોના કારણોનું, બેદોનું, સંક્રાંતિઓનું, લક્ષણોનું તથા સાધ્વાસાધ્વપણાનું નિરૂપણ કરનારા નિદાનસ્થાનથી જેને રોગોના એ કારણો વગેરેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થયું હોય, એવા વૈદને ચિકિત્સા ભણ્યુવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે; પણ તે ચિકિત્સા બધા સુધી શારીરનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન ન હોય ત્યાં સુધી ઘણું કરી કામે લાગી શકતી નથી, માટે વૈદને શારીરજ્ઞાન આપવા સારુ વ્યયમા આ શારીરસ્થાન દાખલ કરવામા આવ્યું છે.

૨ સધળા સ્થાવરજંગમ પદાર્થોના કારણરૂપ પૃથ્વી વગેરે પંચમહાભૂતો કયા કારણમાથી ઉત્પન્ન થયાં છે, એ પંચમહાભૂતોના કયા કયા લક્ષણો છે તથા તેઓનાં કાર્યો ક્યાં ક્યાં છે ઇત્યાદિ નિયમોના વિચાર વિષેનો.

૩ યત્સમવેતં કાર્યમુત્પદ્યતે તત્સમગ્રાધિકારણમ્ । યથા તન્તવઃ પટસ્ય, પટશ્ચ સ્વગતરૂપાદેઃ સમવાયિ કારણમ્ । (તર્કસંગ્રહ) કાર્ય જેમાં અભિનિપજાથી રહીને જ ઉત્પન્ન થાય છે, તે પદાર્થ કાર્યનું સમવાયી-કારણ (અથવા ઉપાધાનકારણ) કહેવાય છે, જેમ કે તંતુઓ વસ્ત્રનું સમવાયીકારણ છે અને વસ્ત્ર પોતામા રહેલા રૂપરિક્તનું સમવાયીકારણ છે.

ત્રિવિધો વૈકારિકસ્તૈજસો ભૂતાદિરિતિ । તત્ર વૈકારિકાદદ્ધારાતૈજસસહાયાત્તલ્લક્ષણાન્વૈકાદશેન્દ્રિયા-
પ્યુત્પદ્યન્તે તદ્યથા—ધ્રોતત્ત્વચ્ચક્ષુર્જિહ્વાધ્રાણવાગ્ધ-
સ્તોપસ્થપાપુપદામનાંસીતિ । તત્ર પૂર્ણાણિ પચ્ચ બુદ્ધી-
ન્દ્રિયાણિ । इतराणि पच्य कर्मेन्द्रियाणि । उभयात्म-
कं मनः । भूतादेरपि तैजससहयात्तल्लक्षणान्वेव
पच्य तन्मात्राप्युत्पद्यन्ते तद्यथा—शब्दतन्માત્રં સ્પર્શ-
તન્માત્રં રૂપતન્માત્રં રસતન્માત્રં ગન્ધતન્માત્રમિતિ ।
તેષાં વિશેષાઃ શબ્દસ્પર્શરૂપરસગન્ધાસ્તેભ્યો ભૂતાનિ
વ્યોમાનિલાનલજલોર્વ્યઃ । एवमेवा तच्चचतुर्वि-
ंशतिर्व्याख्याता ॥ ३ ॥

એ અવ્યક્ત(મૂળપ્રકૃતિ)માંથી તેવા જ
સ્વભાવવાળું (સત્ત્વ, રજ્ઞસ્ તથા તમસ્ એ ત્રણ
ગુણોમય સ્વભાવવાળું) મહત્તત્ત્વ ઉત્પન્ન થાય
છે. સત્ત્વ રજ્ઞસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણો-
મય સ્વભાવવાળા એ મહત્તત્ત્વમાંથી તેવા જ
સ્વભાવવાળો અહંકાર ઉત્પન્ન થાય છે. એ
અહંકાર વૈકારિક (સત્ત્વપ્રધાન), તેજસ રજ્ઞ-
(પ્રધાન) અને ભૂતાદિ (તમ પ્રધાન)એ રીતે
ત્રણ પ્રકારનો છે. તેજસની સહાયવાળા વૈકારિક
અહંકારમાંથી તેવા જ સ્વભાવવાળાં એટલે પ્રકાશ
અથવા જ્ઞાનરૂપ સાત્ત્વિક સ્વભાવવાળાં શ્રોત્ર,
ત્વચા, ચક્ષુઃ, જિહ્વા, ઘ્રાણ, વાણી, હાથ, ઉપસ્થ,
પાપુ (શુદ્ધા), પગ અને મન એ અગિયાર
ઘેંદ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે. એ અગિયારમાં
તેપેલી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો કહેવાય છે, તે પછીની
પાંચ કર્મેન્દ્રિયો કહેવાય છે અને છેલ્લું એટલે
અગિયારમું મન, જ્ઞાનકર્માત્મક બને પ્રકારના
સ્વભાવવાળું કહેવાય છે. તેજસની સહાયવાળા
ભૂતાદિ અહંકારમાંથી પણ તેવા જ સ્વભાવવાળા
એટલે મોહાદિકરૂપ તામસ સ્વભાવવાળાં શબ્દ-
તન્માત્રા, સ્પર્શતન્માત્રા, રૂપતન્માત્રા, રસતન્માત્રા
અને ગન્ધતન્માત્રા, એ પાંચ તન્માત્રાઓ (અનુભૂત

સ્વરૂપવાળાં—જેઓનાં સ્વરૂપો યોગીઓ સિવાય
બીજાઓના અનુભવમાં ન આવે એવાં સૂક્ષ્મ ભૂતો)
ઉત્પન્ન થાય છે. આ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ તથા
ગન્ધ જેઓ આપણા સર્વના અનુભવમાં આવે
છે, તેઓ એ તન્માત્રાઓનાં વિશેષરૂપો (સ્થૂળરૂપો)
છે. શબ્દતન્માત્રામાંથી શબ્દગુણવાળું આકાશ
ઉત્પન્ન થાય છે. શબ્દતન્માત્રાથી યુક્ત થયેલા સ્પર્શ-
તન્માત્રામાંથી શબ્દ તથા સ્પર્શ એ બે ગુણોવાળો
વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે. શબ્દ તથા સ્પર્શ, એ બે
તન્માત્રાઓથી યુક્ત થયેલા રૂપતન્માત્રામાંથી
શબ્દ, સ્પર્શ તથા રૂપ એ ત્રણ ગુણોવાળું તેજ
ઉત્પન્ન થાય છે. શબ્દ, સ્પર્શ તથા રૂપ એ ત્રણ
તન્માત્રાઓથી યુક્ત થયેલા રસતન્માત્રામાંથી શબ્દ,
સ્પર્શ, રૂપ તથા રસ એ ચાર ગુણોવાળું જળ
ઉત્પન્ન થાય છે અને શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ તથા રસ એ
ચાર તન્માત્રાઓથી યુક્ત થયેલા ગન્ધતન્માત્રામાંથી
શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ તથા ગન્ધ એ પાંચ ગુણો-
વાળી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે અવ્યક્ત,
મહત્તત્ત્વ, અહંકાર, અગિયાર ઘેંદ્રિયો, પાંચ
તન્માત્રાઓ અને આકાશ આદિ પાંચ મહાભૂતો,
એ ચોવીસ તત્ત્વોનું વ્યાખ્યાન થયું. ૩

સાંખ્યસિદ્ધાંત પ્રમાણે જ્ઞાનેન્દ્રિયાના
તથા કર્મેન્દ્રિયાના વિષયો

તત્ર બુદ્ધીન્દ્રિયાણાં શબ્દાદયો વિષયાઃ । કર્મે-
ન્દ્રિયાણાં યથાસદ્ધૃવં વચનાદાનાનન્દરિસર્ગરિહર-
ણાનિ ॥ ૪ ॥

શબ્દ શ્રોતેન્દ્રિયનો વિષય છે, સ્પર્શ ત્વચા-
ઘેંદ્રિયનો વિષય છે, રૂપ ચક્ષુઃઘેંદ્રિયનો વિષય છે,
રસ જિહ્વાઘેંદ્રિયનો વિષય છે અને ઝેર્ય ઘ્રાણ-
ઘેંદ્રિયનો વિષય છે. એવી જ રીતે વચન(બોલવું)
વાણીઘેંદ્રિયનો વિષય છે, લેવું—ઉપાડવું હસ્ત-
ઘેંદ્રિયનો વિષય છે, રતિ ઉપસ્થઘેંદ્રિયનો વિષય
છે, મત્સર્ગ પાપુઘેંદ્રિયનો વિષય છે અને ગતિ.

પાદ (પગ) ઇંદ્રિયનો વિષય છે. ૪

સાંખ્યસિદ્ધાંત મુજબનાં પ્રકૃતિ, પ્રકૃતિ-
વિકૃતિઓ અને વિકારો

અવ્યક્ત મહાનહંકારઃ પશ્ચ તન્માત્રાણિ
ચેત્યૈષો પ્રકૃતયઃ શેષાઃ પોઽહ વિકારાઃ ॥ ૫ ॥

એ ચોવીસ તત્ત્વોમાં જે અવ્યક્ત છે તેનું
કોઈ કારણ નથી, પણ તે પોતે જ સર્વનું કારણ
છે; તેથી તે પ્રકૃતિ જ છે. મહત્તત્ત્વ, અહંકાર
અને પાંચ તન્માત્રાઓ અનુક્રમે અહંકારનાં, પાંચ
તન્માત્રાઓનાં તથા અગિયાર ઇંદ્રિયોનાં અને પાંચ
ભૂતોનાં કારણરૂપ છે અને અવ્યક્તનાં, મહત્તત્ત્વનાં
તથા અહંકારનાં કાર્યરૂપ છે, તેથી પ્રકૃતિરૂપ પણ
છે અને વિકૃતિરૂપ પણ છે. (મહત્તત્ત્વ અવ્યક્તનું
કાર્ય છે અને અહંકારનું કારણ છે. અહંકાર
મહત્તત્ત્વનું કાર્ય છે અને પાંચ તન્માત્રાઓનું તથા
અગિયાર ઇંદ્રિયોનું કારણ છે. પાંચ તન્માત્રાઓ
અહંકારનાં કાર્ય છે અને પાંચ મહાભૂતોનાં
કારણ છે, તેથી એ (સોણ તત્ત્વ) પ્રકૃતિવિકૃતિરૂપ
ગણાય છે.) બાહીનાં સોળ (અગિયાર ઇંદ્રિયો
અને પાંચ મહાભૂતો) કોઈનાં કારણરૂપ નથી,
પણ કાર્યરૂપ જ છે તેથી વિકારો જ ગણાય છે.

સાંખ્યસિદ્ધાંત પ્રમાણે અધ્યાત્મ, અધિભૂત
અને અધિદેવની વ્યવસ્થા

સાંખ્યસિદ્ધાંત પ્રમાણે અવ્યક્તની અચેતન
જતાં પ્રકૃતિ અને ૧૪૦
સત્યપ્યચૈતન્યે પ્રચાનસ્ય પુરુષકૈવલ્યાર્થપ્રવૃ-
ત્તિશુપદિશ્ચન્તિ શીરાદૌથિ હેતુનુદાહરન્તિ ॥ ૮ ॥
અવ્યક્ત (પ્રકૃતિ) પોતે અચેતન (જડ)
જતાં જીવાત્માને મોક્ષ દેવા માટે પ્રવર્તે છે. જમ
દૂધ જડ જતાં પણ વાછરડાના પોપણ માટે પ્રવર્તે
છે અને રેત જડ જતાં પણ પુરુષને આનંદ દેવા
માટે પ્રવર્તે છે, તેમ પ્રકૃતિ અચેતન જતાં પણ
જીવાત્માને મોક્ષ દેવા માટે પ્રવર્તે છે. ૮

જે અને ચંદ્ર અધિદેવ છે. શ્રોત્ર અધ્યાત્મ છે,
શ્રોત્રવ્ય અધિભૂત છે અને દિશાઓ અધિદેવ છે.
ત્વચા અધ્યાત્મ છે, સ્પર્શનીય અધિભૂત છે અને
વાયુ અધિદેવ છે. યશુ અધ્યાત્મ છે, દરશ અધિ-
ભૂત છે અને સૂર્ય અધિદેવ છે. જિહ્વા અધ્યાત્મ
છે, રસનીય અધિભૂત છે અને વરણ અધિદેવ છે.
ઘ્રાણ અધ્યાત્મ છે, ઘ્રાતવ્ય અધિભૂત છે અને
પૃથ્વી અધિદેવ છે; તેમ જ વાણી અધ્યાત્મ છે,
વક્તવ્ય અધિભૂત છે, આશિ અધિદેવ છે. હસ્ત
અધ્યાત્મ છે, આદાતવ્ય અધિભૂત છે અને ઇંદ્ર
અધિદેવ છે. ઉપસ્થ અધ્યાત્મ છે, આનંદનીય
અધિભૂત છે અને પ્રજપતિ અધિદેવ છે. પાપુ
અધ્યાત્મ છે, વિસર્જનીય અધિભૂત છે અને મિત્ર
અધિદેવ છે. પાદ અધ્યાત્મ છે, ગંતવ્ય અધિભૂત
છે અને વિષયુ અધિદેવ છે. ૬

સાંખ્યસિદ્ધાંત પ્રમાણે ચેતનનો તથા
અચેતનનો વિભાગ

તત્ર સર્વં એવાચેતન એ વર્ગઃ । પુરુષઃ પશ્ચ-
વિશતિતમઃ । સ ચ કાર્યકારણસંયુક્તચેતયિતા ભવતી ।

ઉપર કહેલાં ચોવીસે તત્ત્વોનો વર્ગ અચેતન
છે. જીવાત્મા કે જે પચીસમો છે અને મહત્તત્ત્વ
આદિ કાર્યોના તથા અવ્યક્તરૂપ કારણના આલિ-
માનિક સંયોગવાળો છે, તે ચેતન છે. ૭

સાંખ્યસિદ્ધાંત પ્રમાણે અવ્યક્તની અચેતન
જતાં પ્રકૃતિ અને ૧૪૦

સત્યપ્યચૈતન્યે પ્રચાનસ્ય પુરુષકૈવલ્યાર્થપ્રવૃ-
ત્તિશુપદિશ્ચન્તિ શીરાદૌથિ હેતુનુદાહરન્તિ ॥ ૮ ॥

અવ્યક્ત (પ્રકૃતિ) પોતે અચેતન (જડ)
જતાં જીવાત્માને મોક્ષ દેવા માટે પ્રવર્તે છે. જમ
દૂધ જડ જતાં પણ વાછરડાના પોપણ માટે પ્રવર્તે
છે અને રેત જડ જતાં પણ પુરુષને આનંદ દેવા
માટે પ્રવર્તે છે, તેમ પ્રકૃતિ અચેતન જતાં પણ
જીવાત્માને મોક્ષ દેવા માટે પ્રવર્તે છે. ૮

પ્રકૃતિ અને જીવાત્માની તુલ્યાતુલ્યતાનું
સાંખ્યસિદ્ધાંત પ્રમાણે વિવેચન

અતઃ કુર્વ્યં પ્રકૃતિપુરુષયોઃ સાધર્મ્યવૈષમ્યે
વ્યાખ્યાસ્યામઃ । તથા-ઉમાવપ્યનાદી ઉમાવપ્ય-
નન્તૌ ઉમાવપ્યલિજ્ઞૌ ઉમાવપિ નિત્યૌ ઉમાવપ્ય-
પરૌ ઉમૌ ચ સર્વગતામિતિ । એકા તુ પ્રકૃતિરચેતના
ત્રિગુણા વીજધર્મિણી પ્રસવધર્મિણ્યમધ્યસ્થધર્મિણી
ચેતિ ॥ વહવસ્તુ પુરુષાયેતનાવન્તોઽગુણા અવીજ-
ધર્માણોઽપ્રસવધર્માણો મધ્યસ્થધર્માણથેતિ ॥૧॥

પ્રકૃતિ અને જીવાત્મા એ બંને ઠાઠમાંથી
પણ ઉત્પન્ન થયેલાં નથી (સ્વતઃસિદ્ધ જ છે),
બંને અંત વગરનાં છે, બંને અપ્રત્યક્ષ છે, બંને
નિત્ય છે, બંનેથી પર ઠાઠ પણ નથી અને બંને
સર્વવ્યાપક છે-અર્થાત્ સ્વતઃસિદ્ધત્વ, અનંતત્વ,
અપ્રત્યક્ષત્વ, નિત્યત્વ, અપરત્વ અને સર્વ-
વ્યાપકત્વ, એટલા અંશોમાં પ્રકૃતિ તથા જીવાત્મા
બંને તુલ્ય છે.

પ્રકૃતિ એક છે અને જીવાત્માઓ અનેક
છે. પ્રકૃતિ અચેતન છે અને જીવાત્માઓ ચેતન
છે. પ્રકૃતિ સત્ત્વાદિક નણુ ગુણોવાળી છે અને
જીવાત્માઓ નિર્ગુણ છે. પ્રલયના સમયમાં
મહત્તત્ત્વ આદિ સધળાં કાર્યો પ્રકૃતિમાં લય પામે
છે અને જીવાત્માઓમાં ઠાઠનો પણ લય થતો
નથી. પ્રકૃતિ અચર અગત ઉત્પન્ન કરનારી છે
અને જીવાત્માઓ ઠાઠને પણ ઉત્પન્ન કરતા નથી.
પ્રકૃતિ સત્ત્વ આદિ ગુણોના સમૂહરૂપપણાને લીધે
સુખદુઃખાદિકરૂપ છે અને જીવાત્માઓ સુખદુઃખા-
દિકથી રહિત સાક્ષીઓરૂપ જ છે. આટલા અંશોમાં
પ્રકૃતિ અને જીવાત્માઓ અતુલ્ય છે. ૯

મહત્તત્ત્વાદિ પ્રકારે સત્ત્વ આદિ ગુણોવાળા છે
તેનું સાંખ્યસિદ્ધાંત પ્રમાણે કારણ

તત્ર કારણાનુરૂપં કાર્યમિતિ કૃત્વા સર્વં દૈવૈતે
વિશેષાઃ સત્ત્વરજસ્તમોમયા ભવન્તિ । તદ્વજ્રનત્વા-
ચ્ચન્મયત્વાચ્ચ તદ્ગુણા ઇવ પુરુષા ભવન્તીત્યેકે માપન્તે ॥

‘જ કાર્ય હોય તે પોતાનાં કારણ બનું જ
હોય’ એ નિયમ પ્રમાણે એ મહત્તત્ત્વાદિક સધળા
વિકારો ત્રિગુણાત્મક છે; કેમ કે સધળા વિકારોના
કારણરૂપ પ્રકૃતિ ત્રિગુણાત્મક (સત્ત્વરજસ્તમોમય)
છે. જીવાત્માઓ તો પોતે ત્રિગુણાત્મક નહિ છતાં
પણ દેહાદિક ત્રિગુણાત્મક પદાર્થોના સંબંધથી
અને તેઓમાં મિથ્યા અભિમાન ધરનાથી ત્રિગુણા-
ત્મક હોય એવા દેખાય છે. ૧૦

સાંખ્યસિદ્ધાંતથી વૈધકસિદ્ધાંતમાં જુદાઈ
વૈધકે તુ-

સ્વભાવમીધરં કાલં યદન્ઞાં નિયતિં તથા ।
પરિણામં ચ મન્યન્તે પ્રકૃતિં વૃથુદર્શિનઃ ॥
તન્મયાન્યેવ ભૂતાનિ તદ્ગુણાન્યેવ ચાદિશેત્ ।
તૈથ તલ્લક્ષણઃ કૃત્ત્વો ભૂતપ્રામો વ્યજન્યત્ ॥
તસ્યોપયોગોઽમિહિતચિકિત્સાં પ્રતિ સર્વદા ।
ભૂતેભ્યો હિ પરં યસ્માન્નાસ્તિ ચિન્તા ચિકિત્સિતે ॥
યતોઽમિહિતં-તત્સંભવદ્રવ્યસમૂહો ભૂતાદિરુક્તઃ ।
ભૌતિકાનિ ચેન્દ્રિયાણ્યાયુર્નેદં વર્ણન્તે તથેન્દ્રિયાર્થાઃ ॥

મચતિ ચાત્ર-

ઇન્દ્રિયેષોન્દ્રિયાર્થં તુ સ્વં સ્વં ગૃહ્ણતિ માનવઃ ॥
નિયતં તુલ્યયોનિત્વાન્માન્યેનાન્યમિતિ સ્થિતિઃ ॥
ન ચાયુર્વેદશાસ્ત્રેપૂર્વદિવ્યન્તે સર્વગતાઃ ક્ષેત્રજ્ઞા
નિત્યાશ્ચ । અસર્વગતેષુ ચ ક્ષેત્રજ્ઞેષુ નિત્યપુરુષરૂપાપ-
કાન્ હેતુનુદાહરન્તિ ॥ આયુર્વેદશાસ્ત્રેવસર્વગતાઃ
ક્ષેત્રજ્ઞા નિત્યાશ્ચ તિર્યગ્યોનિમાનુપદેવેષુ સંચરન્તિ
ધર્માધર્મનિમિત્તમ્ । ત એત્સુમાનપ્રાણાઃપરમશ્દમા-
યેતનાવન્તઃ શાશ્વતા લોહિતરેતસોઃ સન્નિપાતેષ્વભિ-
વ્યજ્યન્તે યતોઽમિહિતં-ગચ્છમદાભૂતશરીરેસમવાયઃ
પુરુષરૂપિત્ । સ એવ કર્મપુરુષચિકિત્સાધિકૃતઃ ॥૧૧

સાંખ્યસિદ્ધાંતીઓ એક અવ્યક્તને જ અગત-
ના મૂળ કારણરૂપ માને છે, પણ વિરતીર્ણ વિચાર-
વાળા આયુર્વેદસિદ્ધાંતીઓ તો સ્વભાવ, ઈશ્વર,
કાલ, યદન્ઞા, પાપ, પુણ્ય અને અવ્યક્તનું પરિ-

ણામ; એ છ પદાર્થોને જગતના મૂળકારણરૂપ માને છે. સાંખ્યસિદ્ધાંતીઓ આકાશ આદિ

૧ સ્વભાવવાદીઓ કહે છે કે, 'ક'ટકોમાં તીક્ષ્ણતાને, મૃતપદ્ધતિઓમાં વિગિતતાને, સેરડીમાં મધુરતાને અને મરીમાં તીખાચને કોણુ કરે છે? સ્વભાવ જ કરે છે; માટે સર્વ જગતનું કારણ સ્વભાવ જ છે.' ધ્વનિરવાદીઓ કહે છે કે, 'પૃથ્વી, પર્વતો, વૃક્ષો, પ્રાણીઓ તથા સર્પ-નરકાદિકની ખનાવટ ધ્વનિ રિના બીજા કાર્ધથી થતી નહોતી જ નથી, માટે સર્વ જગતનું કારણ ધ્વનિ જ છે.' ન્યૌતિપચાઓ વગેરે કાલવાદીઓ કહે છે કે, 'જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય, એ સઘળું કાળથી થાય છે, માટે સર્વ જગતનું કારણ કાળ જ છે.' યદ્વજાવાદીઓ કહે છે કે, 'સર્વ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ કોઈ અમુક કારણથી જ થાય છે એમ સિદ્ધ કરી સકાતું નથી; માટે યદ્વજા નામની કોઈ આકસ્મિક શક્તિ જ સર્વ જગતનું કારણ છે.' નિપતિવાદીઓ કહે છે કે, 'પાપો તથા પુણ્યો કે જેઓ નિપતિ કહેવાય છે તેઓ જ સર્વ જગતનું કારણ છે.' સાંખ્યસિદ્ધાંતીઓ કહે છે કે, 'અવ્યક્ત અથવા અવ્યક્તનું પરિણામ જ સર્વ જગતનું કારણ છે.' વૈષ્ણવોઓ તો એ સઘળા વાદોને શુક્તિસિદ્ધ ગણીને સ્વભાવ આદિ જ એ પદાર્થોને જગતના કારણરૂપ સ્વીકારે છે. એ ઉપરથી જ આ સુમત્રા થમા અંગમત્યંગો બતવા વગેરે અનેક વિષયોમા સંગમત્યંગ-નિવૃત્તિઃ સ્વભાવાદેવ જાયતે । શા. અ. ૪ વિ ૨૧ ઇત્યાદિક વાક્યોથી સ્વભાવને પણ કારણરૂપ માન્યો છે. અમપાચન વગેરે અનેક વિષયોમા જાટલો ભગવાન વહ્નિરીશ્વરોડ્ગ્રસ્ય પાચકઃ । સ. અ. ૩૫ વિ. ૧૦ ઇત્યાદિક અનેક વાક્યોથી ધ્વનિરૂપ જડશક્તિ વગેરેને પણ કારણરૂપ માનીએ છે. ગ્લેના ડ્રાક, ગ્રાફ તથા મગ્નસના ઇશ્વનમરણ આદિ વિષયોમા કાલો હિ નામ ભગવાન સ્વર્ગમૂરનાદિમધ્યનિધનોડ્ગ્ર રસ્યાપાસંપત્તી જીવિત-મરણે સ મનુષ્યાણામાયત્ત । સ. અ. ૧ રિ. ૨ ઇત્યાદિક અનેક વાક્યોથી કાળને પણ કારણરૂપ માન્યો છે. ગલગંડના પાકા વગેરે અનેક વિષયોમા પાકવ્ય-યુક્તધિરવુદ્ધયપાકો યદ્વચ્છયા પાકમિયાત્ કદા-વિત્ । નિ. અ. ૧૧ રિ. ૧૮ ઇત્યાદિક વાક્યોથી યદ્વજાને પણ કારણરૂપ માનીએ છે કુદ વગેરેના વિષયોમા મ્લક્ષ્મણોસજ્જનવધપરસ્વહરણાદિમિઃ કર્મમિઃ પાપ-રોગસ્ય પ્રાહુઃ કુણ્ડસ્ય સંમક્ષ્ । નિ. અ. ૧ વિ ૧૬ ઇત્યાદિક અનેક વાક્યોથી પાપપુણ્યોને પણ કારણરૂપ માનેલાં છે અને વીર્યની અભિવ્યક્તિ વગેરે અનેક વિષયોમા યાલાનામપિ વ્યવ. પરિણામાચ્છુકપ્રાદુર્ભાવો

પાંચ મહાભૂતોને શબ્દસ્પર્શાદિકના પરિણામરૂપ માને છે, પણ આયુર્વેદના સિદ્ધાંતવાળા વેદો તો ઉપર કહેલા સ્વભાવ આદિ છ પદાર્થોમાંથી પર-વારાં જ બનેલાં માનવાં અને તેઓમાં ઉત્તરોત્તર વધતી શબ્દસ્પર્શાદિક ગુણોની સંખ્યાને સાંખ્ય-સિદ્ધાંતીઓએ સુકરર કરેલી વ્યવસ્થા પ્રમાણે જ માનવી. એ પાંચ મહાભૂતોમાંથી એમના લેવાં જ લક્ષણોવાળો આ સ્થાવરજંગમ પદાર્થોને સઘળો સમૂહ ઉત્પન્ન થયો છે, કે જેનો સર્વદા ચિકિત્સામાં ઉપયોગ હોવાનું આ ગ્રંથના સૂત્ર-સ્થાનના પહેલા અધ્યાયના ૧૬ મા વિષયમાં જ સૂચવવામાં આવ્યું છે. ચિકિત્સાશાસ્ત્ર(આયુ-ર્વેદ)માં પાંચ મહાભૂતોના ગુણસ્વભાવાદિક સુધીના વિચાર કરવાની જરૂર છે, પણ તેથી ઉપર વધીને અવ્યક્તાદિકનો વિચાર કરવાની જરૂર નથી; કેમ કે પાંચ મહાભૂતો જ પુરુષની ઉત્પત્તિનાં કારણરૂપ શુક્રીણિતાદિક પદાર્થોનું મૂળ કારણ છે. સાંખ્યસિદ્ધાંતીઓ ઇંદ્રિયો તથા શબ્દસ્પર્શાદિકને અહંકારમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં માને છે, પણ આયુર્વેદમાં તો ઇંદ્રિયો તથા શબ્દસ્પર્શાદિકને પાંચ મહાભૂતોમાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલાં માનવામાં આવે છે. આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્યંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે. 'એ કે ઇંદ્રિયો અને તેઓના શબ્દસ્પર્શાદિક વિષયો પાંચ મહાભૂતોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે, તોપણ માણસ જ ઇંદ્રિયમાં જ ભૂતનું આધિક્ય છે, તે ઇંદ્રિયથી તે ભૂતના ગુણનું જ ચહણુ કરે છે, (જેમ કે ચક્ષુમાં તેજનું આધિક્ય છે, તો ચક્ષુથી તેજના ગુણ-રૂપનું જ ચહણુ થાય છે અને દ્રાણમાં પૃથ્વીનું આધિક્ય છે, તો દ્રાણથી પૃથ્વીના મવત્તિ । સ. અ. ૧૪ વિ ૧૦ ઇત્યાદિક અનેક વાક્યોથી પરિણામને પણ કારણરૂપ સ્વીકાર્યું છે. દેવેક પદાર્થની જે સામાન્યતા તે અવ્યક્ત ગણાય છે અને તે પદાર્થનું સામાન્યરચાથી જે ભટ્ટ થવું, તે તેનું પરિણામ ગણાય છે.

યુષ્મ-ગંધનું જ ઝડણ થાય છે, ઇત્યાદિ.) પણ જ ઇન્દ્રિયમાં જ ભૂતતું આધિગ્ન્ય ન હોય, તે ઇન્દ્રિયથી તે ભૂતના યુષ્મનું ઝડણ કરતો નથી, એવી સ્થિતિ છે.’

જેમ સાંખ્યસિદ્ધાંતમાં જીવાત્માઓને સર્વ-વ્યાપક અને નિત્ય માનવામાં આવે છે, તેમ આયુર્વેદશાસ્ત્રમાં માનવામાં આવતા નથી, પણ અસર્વવ્યાપક (પ્રત્યેક શરીરમાં ભિન્નભિન્ન) અને નિત્ય માનવામાં આવે છે તથા તેઓમાં અસર્વ-વ્યાપકપણું છતાં પણ નિત્યપણું છે, એમ સિદ્ધ કરનારા હેતુઓ પણ આપવામાં આવે છે. જીવાત્માઓ, પોતે જ પાપપુણ્યો કરેલાં હોય, તે પ્રભાણે પશુપક્ષી વગેરે યોનિઓમાં, મનુષ્યયોનિ-ઓમાં અને દેવયોનિઓમાં જાય છે, તેથી તેઓની સર્વવ્યાપકતા સંભવતી નથી. જ સર્વવ્યાપક હોય, તેની અન્ય સ્થળમાં ગતિ સંભવે જ નહિ. જો જીવાત્માઓ સર્વવ્યાપક હોય, તો એકના સુખથી સર્વને સુખ થવું જોઈએ અને એકના દુઃખથી સર્વને દુઃખ થવું જોઈએ; તેથી સુખોની તથા દુઃખોની વ્યવસ્થા પણ તૂટી જાય તથા પાપપુણ્યોની વ્યવસ્થા પણ તૂટી જાય. આ પ્રભાણે જીવાત્માઓમાં સર્વવ્યાપકતા નથી પણ નિત્યતા તો છે જ; કેમ કે જો અનિત્ય એટલે વિનાશી હોય તો તેઓને પાપપુણ્યોનાં ફળો ભોગવવા માટે અન્ય યોનિઓમાં જવું સંભવે નહિ; અને પુનર્જન્મનો સ્વીકાર કરવામાં ન આવે, તો કૃતનાશ (કરેલાં પાપપુણ્યોનો ફળઆધ્યા વિના વિનાશ) અને અકૃતાભ્યાગમ (નહિ કરેલાં પાપપુણ્યોનાં સુખદુઃખરૂપ ફળોની પ્રાપ્તિ) એ નામના એ દોષ પ્રાપ્ત થાય; આ કારણોથી આયુર્વેદશાસ્ત્રમાં જીવાત્માઓને પ્રતિશરીર ભિન્ન-ભિન્ન છતાં પણ નિત્ય (અવિનાશી) માન્યા છે.

એ જીવાત્માઓ પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી નહિ પણ

અનુમાનપ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે. પરમ સૂક્ષ્મ છે, ચેતનાવાળા છે અને નિત્ય છે. તેઓ કદી જન્મતા નથી, પાલુરજના અને વીર્યના સંયોગમાં માત્ર પ્રકટ થાય છે કે જેથી ‘તેઓ જન્મે છે’ એમ કહેવામાં આવે છે. એ ઉપરથી જ આ ચંચળા સૂત્રસ્થાનના પહેલા જ અધ્યાયના ૧૬ માં વિષયમાં જણાવ્યું છે કે, ‘જીવાત્માનો અને પંચમહાભૂતાત્મક શુદ્ધશોણિતનો જ સંયોગ થાય છે, તે જ પુરુષ છે અને તે પુરુષ માટે જ ચિકિત્સા છે.’ એ પુરુષ જેમ પાપપુણ્યોનાં ફળોને ભોગવે છે, તેમ ચિકિત્સાનાં ફળો (આરોગ્યાદિ)ને પણ ભોગવે છે, તેથી કર્મપુરુષ કહેવાય છે. (સાંખ્ય-શાસ્ત્રમાં પુરુષતું જ નિરંજન સ્વરૂપ માનેલું છે, તેને ચિકિત્સાની સાથે કશો સંબંધ થતો નથી અને જીવાત્મા વગરના એકલા શરીરને પણ ચિકિત્સાની સાથે કશો સંબંધ થતો નથી; માટે આ ચિકિત્સાશાસ્ત્રમાં જીવાત્માના અને શુદ્ધ-શોણિતના સંયોગને પુરુષ માનીને ચિકિત્સાના અધિધાનરૂપ ગણ્યો છે.) ૧૧

અન સાથે સંબંધ થતા પુરુષ(જીવાત્મા)ના ગુણો

તસ્ય સુલ્લુઃસે ર્હ્વાદેયૌ પ્રયત્નઃ પ્રાણાપાના-
વુન્મેષનિમેષૌ બુદ્ધિર્મનઃસંસ્કલ્પો વિચારણા સ્મૃતિ-
ર્વિજ્ઞાનમધ્યવસાયો વિષયોવલઘ્વિચ્છ ગુણઃ ॥૧૨॥

સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, દ્રેષ, પ્રયત્ન, પ્રાણક્રિયા, અપાનક્રિયા, નેત્રોતું હવાડપું, નેત્રોતું મીંચપું, જીહ્વ, મનથી થતો સંકલ્પ, વિચાર, સ્મરણ, ચિદ્વશાસ્ત્રાદિકનો બોધ, નિદ્રા અને વિષયોતું જ્ઞાન, એટલા પુરુષના ગુણો છે. ૧૨

અસ્તિત્વક ગુણો

સાચ્ચિક્રસ્તુ આનૃંસંસ્વં સંનિભાગરહિતા
તિતિધ્નુ સત્યં ધર્મ આસ્તિત્વં જ્ઞાનં બુદ્ધિર્મેધા
સ્મૃતિર્મૃતિરનમિપદ્મથ ॥ ૧૩ ॥

હૃતાથી રહિતપણું, બીજાઓને વિભાગો

આપીને અત્રાદિક જન્મવામાં રચિ, ક્ષમા, સત્ય, ધર્મ, આરિતકતા, આત્માના સ્વરૂપનું જ્ઞાન, બુદ્ધિનું તત્કાલ સ્ફુરવું, અંથોને ધારણ કરવાની શક્તિ, શુભ પ્રસંગનું સ્મરણ, ધીરજ અને ક્રોધોની આકાંક્ષા છોડી દઈ સત્કર્મ કરવાં, એટલા સાત્ત્વિક ગુણો છે. ૧૩

રાજસ ગુણો ૮૧ ગુણો ૧

રાજસાસ્તુ દુઃસખહુલતાસ્ટનશીલતાઘટિરહ-
ક્ષારાનૃતિકાન્મકારુણ્યં દમ્ભો માનો હર્ષઃ કામઃ
ક્રોધથ ॥ ૧૪ ॥

કુખની અધિકતા, ફરવાનો સ્વભાવ, અવૈય, અહંકાર, બૂઠું બોલવાની ટેવ, નિર્દયતા, દંભ, પોતાને મોટા સમજવાની ટેવ, હર્ષ, કામ અને ક્રોધ, એટલા રાજસ ગુણો છે. ૧૪

કુ તામસ ગુણો ૮૨ ગુણો ૧

તામસાસ્તુ ત્રિપાદિત્વં નાસ્તિક્યમધર્મશીલતા
બુદ્ધેર્નિરોધોજ્ઞાનં દુર્મેધસ્ત્વમર્મશીલતા ત્રિદ્રાલુત્તયં
ચેતિ ॥ ૧૫ ॥

એધુક્તતા, નારિતકતા, અધર્મ કરવાની ટેવ, બુદ્ધિનો નિરોધ, અજ્ઞાન, બુદ્ધિની કુદ્રતા, આળસ અને જાંધવાની વધારે ટેવ, એટલા તામસ ગુણો છે. ૧૫

આકાશના ગુણો

આન્તરીકાસ્તુ શબ્દઃ શબ્દેન્દ્રિયં સર્વચ્છિદ્ર-
સમૂહો વિવિક્તતા ચ ॥ ૧૬ ॥

શબ્દ, શ્રોત્રેન્દ્રિય, સધળાં છિદ્રોનો સમૂહ અને નિર્ભળતા, એટલા આકાશના ગુણો છે. ૧૬

વાયુના ગુણો

વાયવ્યાસ્તુ સ્પર્શઃ સ્પર્શેન્દ્રિયં સર્વચેષ્ટાસમૂહઃ
સર્વશરીરસ્પન્દનં લઘુતા ચ ॥ ૧૭ ॥

સ્પર્શ, ત્વચાન્દ્રિય, સધળા પ્રકારની ચેષ્ટાઓ, સધળા શરીરનું ચલનવલન અને હલ-કાપણું, એટલા વાયુના ગુણો છે. ૧૭

તેજના ગુણો

તૈજસાસ્તુ રૂપં રૂપેન્દ્રિયં વર્ણઃ સંતાપો
ગ્રાજિણ્ણતા પક્તિરમર્ષસ્તૈર્લ્પ્યં શૌર્યં ચ ॥ ૧૮ ॥

રૂપ, ચક્ષુર્દ્રિય, વર્ણ, સંતાપ, તેજસ્વિતા, આહારનું પાકવું, ક્રોધ, ઝડપ અને શૂરતા, એટલા તેજના ગુણો છે. ૧૮

જળના ગુણો

આપ્યાસ્તુ રસો રમનેન્દ્રિયં સર્વદ્રવસમૂહો
ગુરુતા શૈત્યં સ્નેહો રેતથ ॥ ૧૯ ॥

રસ જિહ્વાન્દ્રિય, સધળા પ્રવાહીના સમૂહ, ભારેપણું, શીતળતા, ક્ષિપ્તતા અને વીર્ય એટલા જળના ગુણો છે. ૧૯

પૃથ્વીના ગુણો

પાર્થિવાસ્તુ ગન્ધો ગન્ધેન્દ્રિયં સર્વમૂર્તિસમૂહો
ગુરુતા ચેતિ ॥ ૨૦ ॥

ગંધ, ધાણેન્દ્રિય, સર્વ પ્રકારની કઠિનતા અને ભારેપણું, એટલા પૃથ્વીના ગુણો છે. ૨૦

કયા ભૂતમાં કયા ગુણનું આધિક્ય છે ?
તત્ર સત્ચરબુલમાકાશમ્ । રજોવહુલો વાયુઃ ।
સત્ચરજોગહુલોઽગ્નિઃ । સત્ચતમોવહુલો આપઃ । તમો-
વહુલો પૃથિવીતિ ॥ ૨૧ ॥

આકાશમાં સત્ત્વગુણ ધણો છે. વાયુમાં રજોગુણ ધણો છે. અગ્નિ(તેજ)માં સત્ત્વ તથા રજ એ બે ગુણો ધણા છે. જળમાં સત્ત્વ તથા તમ એ બે ગુણો ધણા છે અને પૃથ્વીમાં તમોગુણ ધણો છે. ૨૧

ભૂતોનો અનુપ્રવેશ અને તેમનાં દબ્યોમાં સ્પષ્ટતા મળતિ ચાત્ર ॥

અન્યોન્યાનુપ્રવિષ્ટાનિ સર્વાણ્યેતાનિ નિર્દિશેત્ ।
સ્વે સ્વે દ્રવ્યે તુ સર્વેષાં વ્યક્તં લક્ષણમિવ્યતે ॥ ૨૨ ॥

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધનંતરિ એ ત્વગુણે કહ્યું છે ‘એ સર્વ ભૂતો પરસ્પરમાં પેઢેલાં છે એમ સમજવું.’ (આકાશ વાયુમાં પણ

પેડેલું છે, તેથી વાયુમાં શબ્દ તથા સ્પર્શ એ બે ગુણો છે. આકાશ તથા વાયુ તેજમાં પણ પેડેલાં છે. તેથી તેજમાં શબ્દ, સ્પર્શ અને રૂપ એ ત્રણ ગુણો છે. આકાશ, વાયુ તથા તેજ બળમાં પણ પેડેલાં છે, તેથી બળમાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ અને રસ એ ચાર ગુણો છે. આકાશ, વાયુ, તેજ અને બળ પૃથ્વીમાં પણ પેડેલાં છે, તેથી પૃથ્વીમાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ ગુણો છે, ઇત્યાદિ.) એ કે આ પ્રમાણે સર્વ ભૂતાને પરસ્પરના સંબંધ છે, તોપણ જે દ્રવ્ય જે ભૂતનું હોય છે—અર્થાત્ જે દ્રવ્યમાં જે ભૂતનું આધિક્ય હોય છે, તે દ્રવ્યમાં તે ભૂતનું લક્ષણ સ્પષ્ટ હોય છે. '૨૨

આ અધ્યાયમાં કહેલા વિષયો

અઘૃત પ્રકૃતયઃ પ્રોક્તા વિકારાઃ પોઢૈશ્વ તુ ।
ક્ષેત્રજ્ઞ સમાસેન સ્વતંત્રપરંતંત્રયોઃ ॥ ૨૨ ॥

આયુર્વેદશાસ્ત્રમાં અને સાંખ્યશાસ્ત્રમાં આઠ પ્રકૃતિઓ, સોળ વિકારો અને છવાત્મા વિષે જે સિદ્ધાંત છે; તે આ અધ્યાયમાં સંક્ષેપથી કહ્યો છે.

અધ્યાય ૨ નો

ઉપક્રમ

અયાતઃ શુક્રગોણિતશુદ્ધિ નામ શારીરં વ્યા-
હ્યાસ્યામઃ । યથોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥૧॥

હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'શુક્રગોણિત-
શુદ્ધિશારીર' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

દુષ્ટ વીર્યવાળાને શુદ્ધ પ્રજા ન થવાનાં કારણ વગેરે
વાતપિત્તશ્લેષ્મકુળપત્રગ્રંથિપૂયક્ષીણમૂત્રપુરી-

૧ વીર્યની તથા રજની શુદ્ધિ વિષેનો. જે વીર્ય તથા રજ શુદ્ધ હોય, તો જ તેઓના સંયોગેમા શુદ્ધ પ્રજા જન્મે છે, માટે વીર્યની તથા રજની શુદ્ધિ વિષેનો આ અધ્યાય છે.

પરેતસઃ પ્રજોત્પાદને ન સમર્થા ભવન્તિ । તેષુ વાત-
વર્ણવેદનં વાતેન । પિત્તવર્ણવેદનં પિત્તેન । શ્લેષ્મવર્ણ-
વેદનં શ્લેષ્મણા । શોણિતવર્ણવેદનં કુળપત્રગ્રંથ્યનત્વં
રક્તેન । ગ્રંથિભૂતં શ્લેષ્મવાતામ્યામ્ । પૃતિપૂયનિભં
પિત્તશ્લેષ્મમ્યામ્ । ક્ષીણં પ્રાગુક્તં પિત્તમાસ્તામ્યામ્ ।
મૂત્રપુરીપગન્ધિ સન્નિપાતેનેતિ । તેષુ કુળપત્રગ્રંથિપૃતિ-
પૂયક્ષીણરેતસઃ કૃચ્છ્રસાધ્યા મૂત્રપુરીપરેતસસ્ત્વ-
સાધ્યાઃ સાધ્યમન્યચેતિ ॥ ૨ ॥

જેઓનું વીર્ય વાયુદૂષિત, પિત્તદૂષિત, કફદૂષિત, વાયુ વગેરેથી દૂષિત થયેલા, રુધિરથી દૂષિત, કફ તથા વાયુથી દૂષિત, પિત્ત તથા કફથી દૂષિત, પિત્ત તથા વાયુથી દૂષિત કે ત્રણે દોષોથી દૂષિત હોય તે પુરુષો શુદ્ધ પ્રજા ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ થતા નથી.

જે વીર્ય વાયુદૂષિત હોય, તો રાતા કે કાળા વર્ણવાળું હોય છે અને તેમાં તોદન (સોયથી ભેંકાયા જેવી પીડા) તથા ભેદન વગેરે વ્યથાઓ હોય છે.

જે વીર્ય પિત્તદૂષિત હોય, તો પીળા તથા આસમાની વગેરે વર્ણવાળું હોય છે, શય તથા પરની જેવી ગંધવાળું હોય છે અને તેમાં દાહ તથા ચોષ વગેરે વેદનાઓ હોય છે.

જે વીર્ય કફદૂષિત હોય, તો સફેદ વર્ણ-
વાળું હોય છે, કાચા માંસના જેવા ગંધવાળું હોય છે અને તેમાં ખરજ વગેરે વ્યથાઓ હોય છે.

જે વીર્ય વાયુ વગેરેથી દૂષિત થયેલા રુધિ-
રથી દૂષિત હોય, તો રુધિરના જેવા વર્ણવાળું હોય છે, શયના જેવી ગંધવાળું હોય છે, દાહ તથા ચોષ વગેરે વેદનાઓવાળું અને ઘણું હોય છે.

જે વીર્ય કફ તથા વાયુથી દૂષિત હોય, તો ગાંઠાઓવાળું હોય છે.

જે વીર્ય પિત્ત તથા કફથી દૂષિત હોય, તો દુર્ગંધવાળા પર જેવું હોય છે.

જે વીર્ય પિત્ત તથા વાયુથી દૂષિત હોય તે શીણ હોય છે. (શીણ વીર્યનું લક્ષણ આ યંત્રના સુત્રસ્થાનના 'દોષધાતુમલક્ષયવૃદ્ધિવિજ્ઞાનીય' નામના ૧૫મા અધ્યાયના ૧૨મા વિષયમાં કહેવાઈ ગયું છે તે જોઈ લેવું.)

જે વીર્ય ત્રણે દોષોથી દૂષિત હોય, તે ખૂન તથા વિઘ્ના નવા ગંધવાળું હોય છે.

એમાં રુધિરથી દૂષિત થયેલું, કફ તથા વાયુથી દૂષિત થયેલું, પિત્ત તથા કફથી દૂષિત થયેલું અને પિત્ત તથા વાયુથી દૂષિત થયેલું; એટલા પ્રકારનાં વીર્યો કષ્ટસાધ્ય છે. ત્રણે દોષોથી દૂષિત થયેલું વીર્ય અસાધ્ય છે અને વાયુદૂષિત, પિત્તદૂષિત તથા કફદૂષિત એ ત્રણ વીર્યો સાધ્ય છે.

દુષ્ટ રજવાળી સ્ત્રીની અશુદ્ધિ, દુષ્ટ રજનાં નિદાન, લક્ષણો વગેરે

અર્ત્તમપિ ત્રિભિર્દોષૈઃ શોણિતચતુર્થૈઃ પૃથગ્
દ્વન્દ્વૈઃ સમસૈત્થોપસ્ટુષ્ઠમવીજં ભગ્નિ તદપિ દોષપૂર્ણ-
વેદનાદિભિર્વિજ્ઞેયમ્ । તેષુ કુળપગ્રન્થિપ્રતિપૂયક્ષીણ-
મૂત્રપુત્રીપ્રકાશમસાધ્યં સાધ્યમન્યદ્ભવતિ ॥૨॥

જે સ્ત્રીઓનું રજ વાયુદૂષિત, પિત્તદૂષિત, કફદૂષિત, વાયુ વગેરેથી દૂષિત થયેલા રુધિરથી દૂષિત, કફ તથા વાયુથી દૂષિત, પિત્ત તથા કફથી દૂષિત, પિત્ત તથા વાયુથી દૂષિત કે ત્રણે દોષોથી દૂષિત હોય, તે સ્ત્રીઓ છુદ્ધ બીજરહિત હોઈ છુદ્ધ ગર્ભને ધારણ કરવા સમર્થ નથી.

જે રજ વાયુદૂષિત હોય, તે રાતા કે કાળા વર્ણવાળું હોય અને તેમાં તોદન (સોયથી ભોંકાયા જેવી વ્યથા) તથા ભેદન વગેરે વ્યથાઓ હોય છે.

જે રજ પિત્તદૂષિત હોય તે પીળા તથા આસમાની વગેરે વર્ણોવાળું હોય છે, શબ્દના તથા પરના જેવી ગંધવાળું હોય છે અને તેમાં દાહ તથા ચોપ વગેરે વેદનાઓ હોય છે.

જે રજ કફદૂષિત હોય, તે સફેદ વર્ણવાળું,

કાયા માંસ જેવા ગંધવાળું અને ખરજ વગેરે વેદનાવાળું હોય છે.

જે રજ વાયુ વગેરેથી દૂષિત થયેલા રુધિરથી દૂષિત હોય, તે લાલ રંગવાળું, શબ્દના જેવી ગંધવાળું, દાહ તથા ચોપ વગેરે વેદનાઓવાળું અને ધણું હોય છે.

જે રજ કફ તથા વાયુથી દૂષિત હોય, તે ગાંઠાઓવાળું હોય છે.

જે રજ પિત્ત તથા કફથી દૂષિત હોય, તે દુર્ગંધવાળા પરુ જેવા હોય છે.

જે રજ પિત્ત તથા વાયુથી દૂષિત હોય, તે શીણ હોય છે. (શીણ રજનું લક્ષણ આ યંત્રના સુત્રસ્થાનના 'દોષધાતુમલક્ષયવૃદ્ધિવિજ્ઞાનીય' નામના ૧૫મા અધ્યાયના ૧૪મા વિષયમાં કહેવાઈ ગયું છે તે જોઈ લેવું.)

જે રજ ત્રણે દોષોથી દૂષિત હોય, તે ખૂન તથા વિઘ્ના નવા ગંધવાળું હોય છે.

તેમાં રુધિરથી દૂષિત થયેલું, કફ તથા વાયુથી દૂષિત થયેલું, પિત્ત તથા કફથી દૂષિત થયેલું, પિત્ત તથા વાયુથી દૂષિત થયેલું અને ત્રણે દોષોથી દૂષિત થયેલું, એ પાંચ પ્રકારનાં રજો અસાધ્ય છે અને વાયુદૂષિત, પિત્તદૂષિત તથા કફદૂષિત, એ ત્રણ પ્રકારનાં રજો સાધ્ય છે. ૩

વીર્યના દોષોની ચિકિત્સા

भवन्ति चात्र ॥

તેષ્વાયાઞ્ચુક્રદોષાંસ્ત્રીન્તેહસ્વેદાદિભિર્જયેત્ ।

ક્રિયાવિશેષર્મતિમાંસ્તથા ચોત્તરવસ્તિભિઃ ॥

પાયયેત નરં સર્પિર્મૈષકૃણપરેતસિ ।

ઘાતકીપુષ્પસાદિરદાદિમાર્જુનસાધિતમ્ ॥ ૧

પાયયેદથ વા સર્પિઃ શાલસારાદિસાધિતમ્ ।

ગ્રન્થિભૂતે ગઠીસિદ્ધે પાલાશે વાપિ ભસ્મિનિ ॥ ૨

પરુષક્રવદાદિમ્યાં પૃથ્વગ્રણ્યે ચ સાધિતમ્ । ૩

પ્રાગુક્તં વહ્યતે યજ્ઞ તત્કાર્યં ક્ષીણરેતસિ ॥ ૪

વિદ્રમે પાયવેત્ સિદ્ધં ચિત્રકોઝીરદિક્કુમિઃ ।
લિંગં વાન્તં વિરિક્તં ચ નિરુદ્ધમનુસાસિતમ્ ।
યોજયેચ્છુરુદોપાતં સમ્પશુત્તરવસિના ॥૪॥

આ વિપયના સ્ત્રોકમાં ભગવાન ધન્વન્તરિએ સ્વમુખે કહ્યું છેઃ 'જેઓનું' વીર્ય વાયુદૂષિત, પિત્તદૂષિત કે કફદૂષિત હોય, તે પુરુષોની બુદ્ધિમાન વેધે દોષોની સ્થિતિ પ્રમાણે સ્નેહન, સ્વેદન, વમન, વિરેચન, નિરુદ્ધબંધિ^૧ તથા અનુવાસનબંધિ^૨ એ ક્રિયાઓથી ચિકિત્સા કરવી અને વિશેષ કરી ઉત્તરબંધિઓથી^૩ ચિકિત્સા કરવી. (શમન ચિકિત્સા પણ કરવી.)

જેનું' વીર્ય વાયુ વગેરેથી દૂષિત થયેલા રુધિરથી દૂષિત થયું હોય, તે પુરુષને વેધે ધાવણીનાં ફૂલ, ઐર, દાકમ અને કડાથો અથવા સાગડના કદ્દક તથા ક્વાથથી પકાવેલું અથવા શાલસારાદિગણનાં^૪ કદ્દક તથા ક્વાથથી પકાવેલું ધી પાવું.

જેનું' વીર્ય કફ તથા વાયુથી દૂષિત થયેલું હોય, તે પુરુષને વેધે કચૂરાના અથવા કેપૂરકાચલીના કદ્દક તથા ક્વાથથી પકાવેલું અથવા ખાખરાની ભસ્મથી પકાવેલું ધી પાવું.

જેનું' વીર્ય પિત્ત તથા કફથી દૂષિત થયેલું હોય, તે પુરુષને પરપકાદિગણ તથા ન્યગ્રોધાદિગણ(સૂત્રસ્થાનના ૩૮મા અધ્યાયમાં કહેલા)ના કદ્દક તથા ક્વાથથી પકાવેલું ધી પાવું.

જેનું' વીર્ય પિત્ત તથા વાયુથી દૂષિત થયું હોય અર્થાત્ ક્ષીણ થયેલું હોય, તે પુરુષને વીર્યવર્ધક પદાર્થોના ઉપયોગ કરાવવો અને ચિકિત્સિત-

સ્થાનના 'ક્ષીણબલીયવાજ્ઞકરણચિકિત્સિત' નામના ૨૬મા અધ્યાયમાં કક્ષા પ્રમાણે વાજ્ઞકરણક્રિયા પણ કરવી.

જેનું' વીર્ય ત્રણે દોષોથી દૂષિત થયેલું હોય અર્થાત્ મૂત્ર તથા વિદાના જેવી ગંધવાળું થયેલું હોય, તે પુરુષને ચિત્રક, વાળો અને હિંગના કદ્દક તથા ક્વાથથી પકાવેલું ધી પાવું. (જે કે ત્રણે દોષોથી દૂષિત થયેલું વીર્ય અસાધ્ય છે, તોપણ તેની દુર્ગંધ દૂર કરવા માટે આ ચિકિત્સા કહી છે, એમ સમજવું.)

વીર્યના દોષથી પીડિત થયેલા પુરુષને સ્નેહન, વમન, વિરેચન, નિરુદ્ધબંધિ તથા અનુવાસનબંધિથી યોજિત કરીને પછી ઉત્તરબંધિની સારી રીતે યોજના આપવી, એ તેની સામાન્ય ચિકિત્સા છે. ૪

૨૪ના દોષોની ચિકિત્સા

ત્રિપિમુત્તરવસ્ત્યન્તં કુર્યાદાર્તવશુદ્ધયે ॥
સ્ત્રીણાં મ્હેદાદિયુક્તાનાં ચતસૃષ્પાર્તાર્તિણુ ।
કુર્યાત્કલ્કાન્પિષ્ઠાપિ પથ્યાન્યાચમનાનિ ચ ॥
ગ્રન્થિભૂતે વિવેષાઠાં ચૂષણં વૃક્ષકાણિ ચ ।
દુર્ગન્થિપ્રયસક્કાશે મજ્જતુલ્યે તથાર્તવે ॥
વિવેદ્રદ્રઘિયઃ કાથં ચન્દનકાથમેન ચ ।
શુરુદોષહરાણાં ચ યથાસ્મવચારણમ્ ॥
દોષાણાં શુદ્ધિરૂપે શોષાસ્વપ્યાર્તવાત્તિણુ ।
અન્નં શાલિયવં મધં દિતં માંસં ચ પિત્તલમ્ ॥૫॥

જેઓનું' ૨૪ વાયુદૂષિત, પિત્તદૂષિત, કફદૂષિત કે વાયુ વગેરેથી દૂષિત થયેલા રુધિરથી દૂષિત થયેલું હોય, તે સ્ત્રીઓના ૨૪ને શુદ્ધ કરવા માટે દોષો અનુસાર સ્નેહન, વમન, વિરેચન, નિરુદ્ધબંધિ તથા અનુવાસનબંધિ એ ક્રિયાઓ કરવી. ઉત્તરબંધિપ ક્રિયા તો વાયુદૂષિત, પિત્તદૂષિત, કફદૂષિત અને વાયુ વગેરેથી દૂષિત થયેલા રુધિરથી દૂષિત એ ચારે પ્રકારનાં ૨૪ને ઉપર કરવી.

૧. કાઢો, દૂધ તથા તેવ જેના પરી તેની યુવાના પિયઝારી મારવામાં આવે, તે નિરુદ્ધબંધિ કહેવાય છે.

૨. વી કે તેન વગેરે સ્નેદેથી હ્રદયમાં જે પિયઝારી મારવામાં આવે, તે અનુવાસનબંધિ કહેવાય છે.

૩. હિંગમાં કે યોનિમાં પિયઝારી મારવામાં આવે, તે ઉત્તરબંધિ કહેવાય છે.

૪. સૂત્રસ્થાનના ૩૮મા અધ્યાયનો ખગો વિષય બુઝો.

એ આરે પ્રકારની રજ સંબંધી પીડાઓમાં સ્ત્રીઓને રનેહનાદિક યોગ્ય ક્રિયાઓથી યુક્ત કરીને, ઉત્તરતાત્રના ઉત્તમા અધ્યાયમાં કહેલાં વાયુ આદિ દોષોને હરનારાં દ્રવ્યોનો, પોતાંઓનો અને પથ્ય આચમન (ચોનિને ધોવાનાં જળો)નો પણ યોગ આપવો.

જ્યોતુ' રજ કફ તથા વાયુથી દૂષિત થયેલુ હોય; અર્થાત્ ગાંઠાઓવાળું થયુ હોય, તે સ્ત્રીઓને કાળીપાક, સૂકું, મરી તથા પીપર અને દેંદ્રજ્યનો ક્વાથ પાવો.

જ્યોતુ' રજ પિત્ત તથા કફથી દૂષિત થયું હોય, અર્થાત્ દુર્ગંધી પદ્મ જેવું થઈ ગયુ હોય, તે સ્ત્રીઓને તથા જ્યોતુ' રજ ત્રણે દોષોથી દૂષિત થવાને લીધે મજ્જા જેવું થઈ ગયુ હોય, અર્થાત્ મૂત્ર તથા વિઘ્ના જેવી ગંધવાળું થઈ ગયુ હોય, તે સ્ત્રીઓને સુખકનો તથા તત્તંજલિનો ક્વાથ પાવો.

જ્યોતુ' રજ પિત્ત તથા વાયુથી દૂષિત થયું હોય, અર્થાત્ ફીણ થયેલુ હોય, તે સ્ત્રીઓને વીર્યના દોષોનું હરણ કરનારા રસાયન તથા વાજકરણ વગેરે ઉપાયોનો યોગ્યતા પ્રમાણે યોગ આપવો.

ઉપર જણાવેલા આઠ પ્રકારોમાંથી કોઈ પ્રકારની અથવા તે સિવાય બીજી પણ કોઈ રજ સંબંધી પીડા થઈ હોય, તે દોષોની શુદ્ધિ કરવી, જોખા તથા જવ ખવડાવવા, મધ પાવું અને પિત્ત વધારનારું માંસ ખવડાવવું, એ હિત કરનારી સામાન્ય ચિકિત્સા છે. (આ પ્રકરણમાં અસાધ્ય રનેહોપોની પણ ચિકિત્સા કહી છે, તે કેવળ તેઓની દુર્ગંધ ટાળવા ખારે કહી છે.) ૫

વીર્યની શુદ્ધતાનું લક્ષણ

સ્ફટિકામં દ્રવ સ્નિગ્ધં મધુરં મધુગન્ધિ ચ ।

શુક્રમિચ્છન્તિ કેચિન્તુ તૈલકૌટ્સનિમં તથા ॥ ૬ ॥

જે વીર્ય મૃદક જેવું, રસદૃપ, સ્નિગ્ધ, મધુર અને મંદના જેવી ગંધવાળું હોય તેને શુદ્ધ

સમજવું. કેટલાક કહે છે કે, જે વીર્ય તેલ જેવું તથા મધ જેવું હોય તેને શુદ્ધ સમજવું. ૬

રજની શુદ્ધતાનું લક્ષણ

અશાસ્ત્ર્યતિમં યતુ યદ્વા લાઘ્નારસોપમમ્ ।

તદર્થવં પ્રશંસન્તિ યદ્વાસો ન વિરજ્યેત્ ॥ ૭ ॥

જે રજ સસલાના લોહી જેવું અથવા લાખના રસ જેવું હોય તથા જેને ધોઈ નાખ્યા પછી વજ્ર ઉપર ડાખ રહે નહિ. તે રજને શુદ્ધ સમજવું. ૭

પ્રદરનું લક્ષણ તથા તેના ઉપદેહો

તદેગતિપ્રમજ્જેન પ્રવૃત્તમનૃતાપિ ।

અસૃગ્દરં વિજ્ઞાનીયાદતોઽપિ વ્રક્તલક્ષણાત્ ॥

અસૃગ્દરો ભવેત્તર્વઃ સાક્ષમર્દઃ સવેદનઃ ।

તસ્યાતિવૃત્તૌ દૌર્વલ્યં અમૌ મૂર્છાં તમસ્ત્વપા ॥

દાહઃ પ્રલાપઃ પાણ્ડુત્વં તન્ત્રારોગાથ વાતજ્ઞાઃ ॥ ૮

એ રજ જ એ બહુ જ સ્નેહ અથવા લાંબા વખત સુધી સ્નેહ અથવા ઋતુ વગર પણ સ્નેહ ૩
તો તે પ્રદર કહેવાય છે. પ્રદરના વર્ણોદિ ઉપર કહેલા શુદ્ધ રજના વર્ણોદિ કરતાં જુદા જ હોય ૪
છે. (સૂત્રમ્યાનના શોણિતવર્ણનીય નામના ચૌદમા અધ્યાયના ૧૩ મા વિષયનાં કહ્યા પ્રમાણે પ્રદર- ૫
માં ફીણથી સંયુક્તતા વગેરે લક્ષણો પણ હોય છે) સર્વ પ્રકારના પ્રદરોમાં અંગોતુ' લાંબા કરવું તથા રાજ નીકળ્યા કરવાં; એ તો હોય જ છે. લોહીનો અતિશ્રાવ થવાથી દુર્બળતા, ભ્રમ, મૂર્છા, અવકારદર્શન, તરસ, બળતરા, પ્રલાપ, પાંડુપણું, તંદ્રા અને વાયુથી થતા આસિપક વગેરે રોગો થાય છે. ૮

પ્રદરની ચિકિત્સા

તરુણ્યા દિવસેનિન્યાસદલ્લોપદ્રવં મિપદ્ ॥

રક્તપિચિધાનેન યથારત્સમુપચરેત્ ॥ ૯ ॥

શ્રી બ્રુવાન હોય તથા દિતકર પદાર્થોનું

સેવન કરનારી હોય અને પ્રદર યોડાઉપદ્રવોવાળું હોય, તો યંચે તે પ્રદરની રક્તપિચિત્તા વિધિ પ્રમાણે

ઉચિત ચિકિત્સા કરવી. (ઉત્તરતંત્રના ૪૬ મા અધ્યાયનો ૧૧ મો વિષય જુઓ.) ૯

યુવતીને રજ ન આવવાનું નિદાન તથા ચિકિત્સા દોષૈરાદૃતમાર્ગત્વાદ્યર્થં નયતિ સ્ત્રિયાઃ ॥

તત્ર મત્સ્યકુલસ્થાન્નતિલમાપમુરા હિતાઃ ।

પાને મૂત્રમુદશ્ચિચ દધિ શુક્રં ચ મોજને ॥૧૦॥

રજનો માર્ગ વાયુ, કફ કે એ બંનેથી શેકાઈ ગયો હોય, તો સ્ત્રીનું રજ નદ થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે રજ નદ થઈ ગયું હોય, તો તે ઉપર માછલાં, કળથી, ગોમૂત્ર, અરધા પાણીવાળી છાશ, ખાટી કાંઈ, તલ, અડદ, મદિરા, દહીં અને શુક્ર(તેલ અને લૂણ વગેરે નાખીને જે પ્રવાહીમાં કંદમૂળ, અને કૃણ વગેરે આયવામાં આવે છે, તે અથવા સૂ. અ. ૪૫ વિ. ૧૮૭ માં કહેલો આથી) ખાવાપીવામાં આપવો હિતકર છે.

ક્ષીણ થયેલા રજની ખીજ ચિકિત્સા

ક્ષીણં પ્રાણીરિતં રક્તં સલક્ષણચિકિત્સિતમ્ ।

તથાપ્યગ્ર વિધાતવ્યં વિધાનં નરરક્તવત્ ॥૧૧॥

ક્ષીણ થયેલા રજનું લક્ષણ અને ચિકિત્સા પ્રથમ આ અધ્યાયના ૫ મા વિષયમાં તથા સૂત્ર-સ્થાનના અ. ૧૫ વિ. ૧૪ માં કહેલું છે; તોપણ અહીં કહેવું યોગ્ય છે કે ક્ષીણ થયેલા રજની નદ થયેલા રજની પેઠે પણ ચિકિત્સા કરવી. ૧૧

રજસ્વલાએ પાળવાના નિયમો વગેરે

एवमदुष्टशुक्रः शुद्धार्तवा । क्रतौ प्रथमदिवसा-
त्प्रभृति ब्रह्मचारिणी दिवास्वप्नाञ्जनाश्रुपातस्नान-
नુलेपनाभ्यङ्गनरन्ध्रेदनप्रधावनहसनकथनातिशब्द-
श्रवणावलोकनानिलायान्मનपरिहरेत् । किं कारणम् ?
दिवा स्वपन्त्याः स्नापशीलोऽञ्जनादन्धो रोदना-
द्विकृतदष्टिः स्नानानुलेपनाददुःखशीलस्तैलाम्यङ्गा-
त्क्षुष्टी नखापकर्तनात्कुनसो प्रधावनाच्चञ्चलो हस-
नान्छयावदन्तोऽप्युतालुजिह्वः प्रलम्पी चातिरूयना-
दतिशब्दश्रवणाद्रपિरोऽञ्जलेऽनानुसृतत्विरास्ताया-

સસેનાન્મત્તો ગર્ભો મવતીત્યેવમેતાનપરિહરેત્ । દર્ભ-
સંસ્તરશાયિનીં કરતલશરાવર્ણાન્યતપમોજિનીં દિવ-
પ્વસ્ય ગ્રહં ચ મર્તુઃ સંરક્ષેત્ ॥૧૨॥

એ પ્રકારે કરવાથી પુરુષ અશુદ્ધ વીર્યવાળો હોય, તો શુદ્ધ વીર્યવાળો થાય છે; અને સ્ત્રી અશુદ્ધ રજવાળી હોય તો શુદ્ધ રજવાળી થાય છે. સ્ત્રીએ જતુ આવ્યા પછી ત્રણ દિવસ સુધી 'બ્રહ્મચર્ય પાળવું' (મૈથુનનો ત્યાગ કરવો), દિવસે નિદ્રા કરવી નહિ, આંજણ આંજવું નહિ, આંસુ પાડવાં નહિ, નાહવું નહિ, ચંદનાદિનું લેપન કરવું નહિ, તેલ ચોળવું નહિ, નખો કાપવા નહિ, દોડવું નહિ, હસવું નહિ, ઝાઝું બોલવું નહિ, ઢાલાહલ સાંભળવા નહિ, કાંસકી વગેરેથી માથું ઝાળવું નહિ, ઝાઝા પવનવાળી જગામાં બેસવું નહિ અને કશો પરિશ્રમ કરવો નહિ.

રજસ્વલા સ્ત્રી જે દિવસે સૂઈ રહે, તો ગર્ભ અત્યંત જીંધનારો થાય છે, આંજણ આંજત તો ગર્ભ આંધળો થાય છે, રડે તો ગર્ભ વિકૃત નેત્રો-વાળો થાય છે, નહાય કે લેપન કરે તો ગર્ભ કુખીઓ થાય છે, તેલ ચોળે તો ગર્ભ ઢાઢીઓ થાય છે, નખો કાપે તો ગર્ભ બરાબ નખોવાળો થાય છે, દોડે તો ગર્ભ ચંચલ થાય છે, હસે તો ગર્ભના દાંત, જીભ, તાળવું તથા હોઠ કાળાં થાય છે, ઝાઝું બોલે તો ગર્ભ પ્રલાપ કરનારો (અનર્થક વચન બોલનારો) થાય છે, ઢાલાહલ સાંભળે તો ગર્ભ બહેરો થાય છે, માથું ઝાળે તો ગર્ભ ટાલીઓ થાય છે અને ઝાઝા પવનનું કે પરિશ્રમનું સેવન કરે, તો ગર્ભ ગંડો થાય છે. આમ હોવાથી દિવસનું સથન તથા આંજણ આંજવું વગેરેનો રજસ્વલા સ્ત્રીએ ત્યાગ કરવો.

વૈધે રજસ્વલાને ત્રણ દિવસ સુધી દર્ભના બિઝાનામાં સુવડાવવી, જે કાંઈ જમવાનું હોય તે હાથમાં જ રાખીને અથવા માટીના વાસણમાં

અથવા પાંદડાં પર રાખીને જમે એમ કરવું,
ચોખ્ખા વગેરે હવિષ્યાન્ન જ જમવા દેવું અને ત્રણ
દિવસ સુધી પતિની નજરે પણ પડવા દેવી નહિ.

વેદ્ય ચોથ દિવસે કરવાનો વિધિ

તતઃ શુદ્ધસ્નાતાં ચતુર્થેઽહન્યહતવાસસમલક્ષ્મતાંકૃત-
મજ્જલસ્વસ્તિવાચનાં ભર્તારં દર્શयेत् । તત્કસ્ય હેતોઃ ?
પૂર્વ પચ્ચેદતુસ્નાતા યાદયં નરમજ્જના ।

તાદયં જનયેતુગ્રં ભર્તારં દર્શयेદતઃ ॥ ૧૩ ॥

૨જસ્વલા ચોથે દિવસે શુદ્ધ રીતે નાહી,
નવીન વસ્ત્રો પહેરી, શણગાર ધરી, માંગલિક વિધિ
કરી, સ્વસ્તિવાચન કરાવીને પ્રથમ પોતાના પતિનું
જ મુખ જુએ, એમ વેદ્યે કરવું; કાણુ કે ઋતુસાવ
થયેલી સ્ત્રી પ્રથમ જવા પુરુષને દેખે, તેવા પુત્રને
જન્મ આપે છે, એટલા માટે વેદ્યે ૨જસ્વલાને તેનો
પતિ જ પ્રથમ દેખાડવો. ૧૩

૨જસ્વલા પતિ જુએ, પછીનો વિધિ

તતો વિધાનં પુત્રીયમુપાધ્યાયઃ સમાચરેત્ ।

કર્માન્તે ચ ઋત્નં હેનમારમેત વિચક્ષણઃ ॥

(તતોપરાક્લે પુમાન્માસં વ્રજચારી સર્પિઃશ્લિઘઃ
સર્પિઃક્ષીરામ્યાં શાલ્પોદનં શુક્ત્વા માસં વ્રજચારિણી
તૈલશ્લિઘાં તૈલમાપોત્તરાહારાં મારીમુપેવાત્રાઘ્રી
સામાદિભિર્વિશ્વાસ્ય વિકલ્પ્યેનં ચતુર્થ્યં પૃથ્વા-
મૃદ્ધમ્યાં દશમ્યાં દ્વાદશ્યાં વોપેયાદિતિ પુત્રક્રમઃ ॥

પૂષ્તોત્તર વિદ્યાદાસુરારોગ્યમેવ ચ ।

પ્રજાસૌમાન્યમૈશ્વર્યં વલં ચ દિવસેષુ વૈ ॥ ૧૪

પછી ઉપાધ્યાયે જથી પુત્રની ઉપત્તિ થાય,
એણે દોમાદિક વિવાન કરવું. એ વિવાન પછી
ચતુર પતિએ નીચે પ્રમાણે કરવું.

પુત્રની ઇચ્છા હોય, તો પતિએ સ્ત્રીના રજો-
દર્શનની પહેલાં એક મહિના સુધી બરાબર બ્રહ્મ-
ચર્ય પાળી રાખવું અને સ્ત્રીએ પણ રજોદર્શનની
પહેલાં એક મહિના સુધી બરાબર બ્રહ્મચર્ય પાળી
રાખવું; એટલે મહિના સુધી મૈથુનનો સંકટ

પણ ન કરવો; એવી રીતે એક મહિના સુધી
બ્રહ્મચારી રહેલા અને ધી જમવાથી સ્તિગ્ધ થયેલા
પતિએ રજોદર્શનથી ચોથે દિવસે બપોર પછીના
સમયમાં દૂધ અને ધીની સાથે રાતા ચોખ્ખાનો
ભાત જમી, તેલ ચોળવાથી સ્તિગ્ધ થયેલી અને
જેણે તેલની અને અડદની અધિકતાનો આહાર
કર્યો હોય, એવી તે સ્ત્રીની પાસે રાતે જવું. ત્યાં
સામ આદિ કામળ ઉપાયોથી તે સ્ત્રીને ઠંડલીક
ધીરજ આપી, વિશ્વાસ બેસાડીને તેનો સંગ કરવો
અથવા એવા જ પ્રકારથી નીચે લખેલી રાત્રિઓ-
નાં ક્ષણો ઉપર ધ્યાન આપીને છઠ્ઠી રાતે અથવા
આઠમી રાતે અથવા દશમી રાતે અથવા બારમી
રાતે તેનો સંગ કરવો.

ચોથી રાત કરતાં છઠ્ઠી રાતે, છઠ્ઠી રાત કરતાં
આઠમી રાતે, આઠમી રાત કરતાં દશમી રાતે
અને દશમી રાત કરતાં બારમી રાતે પ્રથમ સંગ
કરવાથી ઉત્તરોત્તર અધિક અધિક આયુષ્યની,
અધિક અધિક આરોગ્યની, અધિક અધિક સારી
પ્રજાની, અધિક અધિક ઐશ્વર્યની અને અધિક-
અધિક બળની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૧૪

પુત્રીની ઇચ્છાથી સ્ત્રીસંગ ક્યારે?

અતઃ પરં પચ્ચમ્યાં સમ્પન્નાં નરમ્યામેકાદય્યાં
વા સ્ત્રીક્રમઃ । ત્રયોદશીપ્રભૃતયો નિન્દ્યાઃ ॥ ૧૫ ॥

એ પુત્રીની ઉપત્તિની ઇચ્છા હોય, તો
રજોદર્શનથી પાંચમી અથવા સાતમી અથવા
નવમી અથવા અગિયારમી રાતે સ્ત્રીનો પ્રથમ
સંગ કરવો. તેરમી વગેરે રાત્રિઓને તો નિન્દિત
જ સમજવી. ૧૫

૨જસ્વલા સમયમાં સ્ત્રીસંગથી હાનિ

તત્ર પ્રથમે દિવસે ઋતુમત્યાં મૈથુનગમનમના-
યુષ્યં પુત્રાં ભવતિ યથ ત્રાઘીયતે ગર્ભઃ સ પ્રશ્ન્યમાનો
નિમુચ્યતે । દ્વિતીયેઽપ્યેનં સ્તિકાગૃહે વા । તૃતીયેઽ-
પ્યેનમમમ્પર્ણાક્લોષ્ણાપુર્વા ભવતિ । ચતુર્થે તુ સમ્પ-

પાંક્તો દીર્ઘાયુથ ભવતિ ॥ ૧૬ ॥

રજસ્વલા સ્ત્રીમાં પહેલે દિવસે મૈથુન કરવામાં આવે, તો પુરુષના આયુષ્યને હાનિ થાય છે અને જો તેમાં ગર્ભ રહે, તો તે પણ જન્મતો જન્મતો મરી જાય છે. બીજો દિવસે મૈથુન કરવામાં આવે, તો પુરુષના આયુષ્યને હાનિ થાય છે અને ગર્ભ રહે, તો તે પણ જન્મતો જન્મતો મરી જાય છે અથવા જન્મ્યા પછી દસ દિવસની અંદર મરી જાય છે. ત્રીજો દિવસે મૈથુન કરવામાં આવે તો પણ એમ જ થાય છે અને કદાચ ગર્ભ જન્મે, તો પણ તે અપૂર્ણ અગાવાળો અથવા અદ્ય આયુષ્યવાળો થાય છે. ચોથે દિવસે મૈથુન કરવામાં આવે, તો ગર્ભ સંપૂર્ણ અગાવાળો તથા લાંબા આયુષ્યવાળો થાય છે. ૧૬

પહેલી ત્રણ રાત્રિમાં સ્ત્રીસંગ ન કરવાનું કારણ ન ચ પ્રવર્તમાને રક્તે વીજં પ્રસિદ્ધં ગુણકરં ભવતિ । યથા નદ્યાં પ્રતિસ્રોતઃ સ્નાતિ દ્રવ્યં પ્રક્ષિપ્તં પ્રતિનિર્વત્તે નોર્ચં ગચ્છતિ તદ્વદેવ દ્રણ્યમ્ । તસ્માન્નિયમવર્તીં ત્રિરાત્રં પરિહરેત્ ॥ ૧૭ ॥

પહેલી ત્રણ રાત્રિ સુધીમાં લોહી કે જે ચાલુ જ હોય છે, તેમાં જે વીર્ય પ્રવેશ કરે, તો તે શુભ-કારક (પ્રત્યેત્પાદક) થાય, એવો સંભવ નથી, પણ જેમ વહેતી નદીમાં પ્રવાહની સામે નાખવામાં આવેલો તરનારો પદાર્થ ઉપર ન જતાં પાછો જ વળે છે, તેમ વહેતા લોહીમાં નાખેલું વીર્ય ધણું કરીને ગર્ભાશયમાં નહિ જતાં પાછું જ વળે એવો સંભવ છે, એટલે વીર્યના વ્યર્થ જવાની ધાર્તીને લીધે પણ ત્રણ રાત્રિ સુધી રજસ્વલાના સંગનો ત્યાગ કરવો અને રજસ્વલાએ પણ ત્રણ રાત્રિ સુધી પતિના મૈથુનોત્સાહનું નિવારણ કરે, એવા ઉપર કહેલા નિયમો પાળવા યોગ્ય છે. ૧૭

સ્ત્રીસંગની અર્થદા

અતઃ પરં માસાદુપેવાત્ ॥ ૧૮ ॥

રજસ્વલા થયેલી સ્ત્રીનો ઉપર કદા પ્રમાણે ચોથી રાત્રિથી બારમી રાત્રિ સુધીમાં એક વાર સંગ કરીને પાછો એક મહિના પછી સંગ કરવો; કારણ કે પાછું રજોદર્શન થવાથી ગર્ભ નહિ રધાનો નિશ્ચય થાય, એટલે પછી ગર્ભના દ્વારને આધાત થયાથી ગર્ભનો સ્રાવ થઈ જવાની બીક રહેતી નથી. ૧૮

ગર્ભવતીને નસ્ય કેયં

લક્ષ્મગર્ભાવાયંતેષ્વહ સુ લક્ષ્મણાનદ્યુજ્જાસહ-
દેરાનિધદેવાનામન્યતમાં હીરેણામિપુલ્ય ત્રીંશ્વતુરો
વા વિન્દુન્દયાદક્ષિણે નાસાપુટે પુલ્કમાયૈ ન ચ
તાન્નિષ્ઠીવેત્ ॥ ૧૯ ॥

જોને ગર્ભ રહ્યો હોય તે સ્ત્રીને એ જ દિવસો-માં લક્ષમણ (નાનાં નાનાં રાતાં છાંટણાવાળી, બકરાના જેવા ગંવાળી અને બકરાના જેવી જ આકૃતિવાળી ઔપધિ થાય છે તે), વડવાઈનું અગ્ર, પીળાં ફૂલવાળી મહાખલા, કે જે બળદાણીની બત છે તે અને ગંગેટી એ ચાર ઔપધિ-ઓમાંથી કોઈ પણ ઔપધિને દૂધમાં વાટી તેનાં ત્રણ કે ચાર ટીપાં જમણા નાકમાં નાખવાં અને તે ટીપાં ગળામાં જતાં પણ ગર્ભવતીએ તેઓને થૂંકી કાઢવાં નહિ. જોને પુત્રની ઇચ્છા હોય, તે સ્ત્રી મારે આ વિધિ છે (આ નસ્ય રહેલા ગર્ભનું સ્થાપન કરે છે અને પુત્રની પ્રાપ્તિ કરે છે, તેથી ત્રણત્રણ મહિનાને અંતરે આપનું) - જોઈએ. ગર્ભ ન રહ્યો હોય, તો પણ પ્રથમ આ ચારે ઔપધિઓનું નસ્ય આપીને પછી સંગ કરવામાં આવે, તો ગર્ભ રહે છે અને પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ કેટલાંક તંત્રોમાં લખ્યું છે. ૧૯ ચાર પદાર્થોના સાંનિધ્યથી સારા પુત્રોના જન્મ થવું ચતુર્ણાં સાંનિધ્યાદ્ગર્ભઃ સ્વાદિધિર્વર્કઃ ।

ફલુદેવામ્સુગીજ્ઞાનાં સામપ્ર્યાદકુરો યથા ॥

एवं जाता रूपवन्तो महासत्त्वाधिरायुषः ।
मवन्तृणस्य मोक्षारः मत्पुत्राः पुत्रिणे हिताः ॥२०॥
જેમ યોગ્ય ઋતુ, યોગ્ય ક્ષેત્ર, યોગ્ય વરસાદ
અને યોગ્ય બીજ; એ ચાર પદાર્થોના સાંનિધ્યથી
અવશ્ય સારા અંકુરની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ
યોગ્ય રજ, યોગ્ય ગર્ભાશય, યોગ્ય રસધાતુ અને
યોગ્ય બીજ; એ ચાર પદાર્થોના સાંનિધ્યથી
અવશ્ય સારા ગર્ભની સ્થિતિ થાય છે. આવા
ગર્ભોથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રો રૂપાળા, ધણા સત્ત્વ-
શુણ્વળાળા, માતાપિતાને કરજથી છોડાવનારા,
લાંબા આયુષ્યવાળા, સુપાત્ર અને પિતાનું સધળી
રીતે હિત કરનારા થાય છે. ૨૦
ગર્ભના ગૌર કે શ્યામ વગેરે વર્ણો
તત્ર તેજોઘાતુઃ સર્વવર્ણાનાં પ્રમરઃ । સ યદા
ગર્ભોત્પન્નાદઽઘાતુપ્રાયો ભવતિ તદા ગર્ભ ગૌરં કરોતિ,
પૃથિવીઘાતુપ્રાયઃ કૃષ્ણં પૃથિવ્યાકાશઘાતુપ્રાયઃ
કૃષ્ણશ્યામં તોયાકાશઘાતુપ્રાયો ગૌરશ્યામમ્ । યાદ-
ર્ગર્ભમાહારમુપસેરતે ગર્ભિણી તાદૃગ્વર્ણપ્રસન્ના ભવતી-
ત્યેકે માવન્તે ॥૨૧॥
સધળાં વર્ણોતું' મૂળ કારણ તેજ નામનું
ત્રીભું' મહાભૂત છે. એ તેજ બે ગર્ભાંનનના
સમયમાં પોતામાં જળના અધિક મિશ્રણવાળું
હોય તો ગર્ભને ગૌર વર્ણવાળો કરે છે, પોતામાં
પૃથ્વીના અધિક મિશ્રણવાળું હોય, તો ગર્ભને
શ્યામ વર્ણવાળો કરે છે, પોતામાં પૃથ્વી તથા
આકાશના અધિક મિશ્રણવાળું હોય, તો ગર્ભને
કૃષ્ણશ્યામ વર્ણવાળો (અત્યંત શ્યામ રંગવાળો)
કરે છે અને પોતામાં જળ તથા આકાશના
અધિક મિશ્રણવાળું હોય, તો ગર્ભને ગૌરશ્યામ
વર્ણવાળો કરે છે. આ વિષયમાં ઠેકલાક આચાર્યો
એમ કહે છે કે, ગર્ભિણી જ્યાં વર્ણવાળા આહાર-
રતું સેવન કરે, તેવો વર્ણ તેના ગર્ભને પ્રાપ્ત
થાય છે. ૨૧

गर्भनी आंशोभां विकारे। धातुं कारण
तत्र दृष्टिमागमप्रतिपन्नं तेजो जात्यन्धं करोति,
तदेव रक्तानुगतं रक्ताक्षं पित्तानुगतं पिङ्गाक्षं श्लेष्मान-
नुगतं शुक्राक्षं वातानुगतं विकृताक्षमिति ॥ २२ ॥
બે એ તેજ ચોથે મહિને ગર્ભની દૃષ્ટિના
ભાગમાં પ્રાપ્ત ન થાય, તો ગર્ભને જન્મન્ધ કરે
છે, બે રધિર સાથે સંબંધ પામેલું હોય, તો
ગર્ભને રાતી આંખોવાળો કરે છે, બે પિત્તની
સાથે સંબંધ પામેલું હોય, તો ગર્ભને પીંગળી
આંખોવાળો કરે છે, બે કફની સાથે સંબંધ
પામ્યું હોય, તો ગર્ભને સફેદ આંખોવાળો કરે
છે અને બે વાયુ સાથે સંબંધ પામ્યું હોય, તો
ગર્ભને ત્રાંસાપણું વગેરે ખોડવાળી આંખો-
વાળો કરે છે. ૨૨
ત્રણ દિવસ સુધી સ્ત્રી થીજેલા રજનો મૈથુન
સમયમાં પાછો સંચાર કેમ ?
भवति चात्र ॥
ઘૃતપિષ્ઠો યથૈવાગ્નિમાથિતઃ પ્રતિલીયતે ।
નિર્સર્પત્વર્ત્તવં નાર્યાસ્તથા પુંસાં સનામમે ॥ ૨૩ ॥
આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરિ-
એ સ્વમુખે કહ્યું છે 'જન્મવીના પિંડ અસિના
સંબંધથી પીંગળીને સંચાર કરે છે, તેમ ત્રણ
દિવસ સુધી સ્ત્રીને થીજેલું સ્ત્રીનું રજરૂપ
રધિર, પુરુષનો સમાગમ થતાં બે ઇંદ્રિયાના
ધર્મણને લીધે ઉત્પન્ન થયેલી ગરભીથી પીંગળીને
સંચાર કરે છે.' (એ સંચાર પામેલું રધિર
વીર્ય સાથે મળી ગર્ભાશયમાં ગર્ભની ઉત્પત્તિના
કારણરૂપ થાય છે. પુરુષના સમાગમના સમય-
માં સ્ત્રીનું વીર્ય પણ સ્ત્રવે છે, પણ તે વીર્ય
સારા ગર્ભને કશું ઉપયોગી થતું નથી, માટે તેનો
કશો વિચાર કરવામાં આવ્યો નથી. કલ્પન) ૨૩
એકીવળતે એ ગર્ભ રહેવાનું કારણ
वीजेज्जर्तायुना भिन्ने द्वौ जीरौ कुक्षिमागदौ ।
यमानित्यभिधीयते धर्मेतरपुरःसरौ ॥ २४ ॥

શુદ્ધશોણિતરૂપ બીજ ગર્ભાશયની અંદર વાયુને લીધે બે ભાગમાં વહેંચાઈ જાય, તે ઉદરમાં બે જીવ આવે છે અને તેઓ જોડણું કહેવાય છે. જોડણું કાંઈ પાપકર્મના યોગથી જ જન્મે છે. ૨૪ આસેકચની ઉત્પત્તિનું ખાસ કારણ અને લક્ષણ પિત્રોરત્યલ્પવીજૃતાદાસેકચઃ પુરુષો ભવેત્ ।

સ શુક્રં પ્રાશ્ય લભતે ધ્વજોચ્છ્રાયમસંસયમ્ ॥૨૫॥ માતાતું ૨૪ અને પિતાતું વીર્ય અત્યંત અદ્ય હોય, તો તેઓના યોગથી આસેકચ નામનો નપુંસક ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યારે કાંઈ બીજા પુરુષના વીર્યનું સુખમૈથુન દ્વારા ભક્ષણ કરવામાં આવે, ત્યારે જ જોડું લિંગ ઊભું થાય, તે આસેકચ કહેવાય છે. (આ નપુંસક 'સુખયોનિ' નામથી પણ ઓળખાય છે.) ૨૫

સૌગંધિકની ઉત્પત્તિનું ખાસ કારણ અને લક્ષણ યઃ પૃતિયોનો જાયતે સ સૌગન્ધિકસંજિતઃ । સ યોનિશેષસૌગન્ધમાગ્રાય લભતે વલમ્ ॥ ૨૬ ॥

દુર્ગંધવાળી યોનિમાં ગર્ભ રહે, તો તેથી સૌગંધિક નામનો નપુંસક જન્મે છે. યોનિના અને લિંગના ગંધને સૂંધે ત્યારે જ જોડા લિંગમાં બળ આવે, તે સૌગંધિક કહેવાય છે. (આ નપુંસક 'નાસાયોનિ' નામથી પણ ઓળખાય છે.) ૨૬ કુંભીકની ઉત્પત્તિનું ખાસ કારણ અને લક્ષણ સ્વે ગુદેઽન્નલચર્યાયઃ સ્ત્રીષુ પુંવત્પ્રવર્તે ।

કુમ્ભીકઃ સ ચ વિજેન ર્દર્શકં મૃગુ ચાપમ્ ॥૨૭॥ સ્ત્રીને પશુની પેડે વિસુખ રાખી કરવામાં આવેલા અથવા પોતાની બીજા સ્ત્રીમાં રચિ છતાં કરવામાં આવેલા મૈથુનથી જો ગર્ભ રહે, તો તેથી બીજના દુર્બળપણને લીધે કુંભીક નામનો નપુંસક જન્મે છે. જે પુરુષ પોતાની શુદ્ધમાં મૈથુન કરાવ્યા પછી પુરુષ જોવા બની સ્ત્રીના સંગ કરી શકે, તે કુંભીક કહેવાય છે. આ નપુંસક 'ગુદયોનિ' નામથી પણ ઓળખાય છે. ૨૭

ધર્મ્યકની ઉત્પત્તિનું ખાસ કારણ અને લક્ષણ દૃષ્ટ્વા વ્યવાયમન્વેષાં વ્યવાયે યઃ પ્રવર્તે ।

ર્દર્શકઃ સ ચ વિજેયઃ પઠકં મૃગુ પચ્ચમમ્ ॥૨૮॥

અરચિવાળી સ્ત્રીમાં પુરુષે પોતાની પણ અરચિ છતાં મૈથુન કરવાથી જો ગર્ભ રહે, તો તેથી જુનેના ધર્મ્યની મંદતાથી ધર્મ્યક નામનો નપુંસક જન્મે છે. જે પુરુષ બીજા સ્ત્રી-પુરુષના મૈથુનને જોઈ લિંગનો ઉચ્છ્રાય પામી મૈથુનમાં પ્રવર્તે, તે ધર્મ્યક કહેવાય છે. (આ નપુંસક 'દ્યયોનિ' એ નામથી પણ ઓળખાય છે.) ૨૮

પંઠકની ઉત્પત્તિનું ખાસ કારણ અને લક્ષણ યો માર્યાયામૃતૌ મોહાદઙ્ગનેન પ્રવર્તે ।

તતઃ સ્ત્રીચેષ્ટિતાકારો જાયતે પઠકસંજિતઃ ॥ ૨૯ ॥

મોહને લીધે ઋતુસમયમાં સ્ત્રીને ઉપર રાખી, પુરુષે નીચે રહીને કરવામાં આવેલા વિપરીત મૈથુનથી જો ગર્ભ રહે, તો તેથી બીજના અદબ પ્રવેશને લીધે પંઠક નામનો નપુંસક ઉત્પન્ન થાય છે. જોની આકૃતિ તથા સપળી ચેષ્ટાઓ સ્ત્રીના જોવા હોય, તે પંઠક કહેવાય છે અને તે લિંગવાળો છતાં પુરુષની તમામ શક્તિથી રહિત જ હોય છે, સ્ત્રીની પેડે ચત્તો સૂઈ શુદ્ધમાં મૈથુન કરાવી પોતાના શિશુ ઉપરના ભાગ ઉપર વીર્યને તે છોડાવે છે તથા દારૂમૂછના વાળોથી પણ રહિત જ હોય છે. ૨૯

સ્રીનપુંસકની ઉત્પત્તિનું ખાસ કારણ અને લક્ષણ ઋતૌ પુલ્લવદ્વાયે પ્રવર્તેતાદ્ગ્ન્યા યદિ ।

તત્ર કન્યા યદિ ભવેત્સા ભવેન્નરચેષ્ટિતા ॥ ૩૦ ॥

સ્ત્રીએ ઋતુસમયમાં પુરુષની પેડે પ્રવર્તી અર્થાત્ વિપરીત મૈથુન કરાવી પોતાની યોનિમાં પુરુષનું વીર્ય અહણ કરતાં તેથી રહેલા ગર્ભથી જો કન્યા ઉત્પન્ન થાય, તો તે કન્યા સ્રીનપુંસક (વેંદળ) થાય છે. એ કન્યા પોતે સ્ત્રીરૂપ છતાં બીજા સ્ત્રીની ઉપર પુરુષની પેડે ચડી તેની

યોનિમાં પોતાની યોનિ ધસે છે. ૩૦

પાંચ પુરુષનપુંસકોમાં પહેલા ચારને વીર્ય
હોય અને પાંચમાને ન હોય

આસેક્યથ મુગન્ધી ચ કુમ્મીઋથેર્ષકસ્તથા ।

સરેતસસ્ત્વમી જ્ઞેયા અશુક્રાઃ પથ્થસંજિતાઃ ॥

અનયા વિપ્રકૃત્યા તુ તેષાં શુક્રવહાઃ શિરાઃ ।

હર્ષાત્સ્ફુટત્પ્રમાપાન્તિ ધ્વજોન્મૂળાયસ્તતો મવેત્ ॥૩૧

આસેક્ય, સૌગંધિક, કુંભીક અને ઈર્થિક

એ ચાર નપુંસકોને વીર્ય હોય છે અને પંદર

નામના પાંચમા નપુંસકને તો વીર્ય મુદ્દલ હોતું જ

નથી. આસેક્ય, સૌગંધિક, કુંભીક અને ઈર્થિક

એ ચાર નપુંસકોની વીર્યનું વહન કરનારી

શિરાઓ અનુક્રમે મુખમૈથુનથી, શિશ્નની તથા

યોનિની ગંધ લેવાથી, શુદ્ધમૈથુનથી અને અન્ય

કોપુરુષોના મૈથુનના દર્શનથી હર્ષ પ્રાપ્ત થતાં

અક્કડ થાય છે અને તેથી તેઓનાં લિંગો જામાં

થાય છે. (ચરક તો કહે છે કે, પુરુષોનાં આ

ફલકણો ક્ષીઓમાં પણ હોય છે. કલ્પન) ૩૧

જેવી આહારાદિ તેવી પ્રજા

આહારાચારવેદ્યાર્મિર્વાદશીભિઃ સમન્વિતૌ ।

સ્ત્રીપુંસૌ સમુપેયાતાં તયોઃ પુત્રોઽપિ તાદૃશઃ ॥૩૨॥

જે સ્ત્રી તથા પુરુષ જેવા આહારથી, જેવા

આચારથી તથા જેવી વેદ્યોગ્રાથી યુક્ત થઈ સમાગમ

કરે, તેઓની પ્રજા તેવા જ આહારથી, તેવા જ

આચારથી અને તેવી જ વેદ્યોગ્રાથી યુક્ત થાય છે.

અદ્ય તથા કોમળ અસ્થિવાળો ગર્ભ

યદા નાર્યાવુપેયાતાં વૃપસ્યન્ત્યૌ કથંચન ।

મુશ્વન્ત્યૌ શુક્રમન્પોન્યમનસ્થિસ્ત્ર જાયતે ॥૩૩॥

બે સ્ત્રીઓ કામાતુર થઈ, કાઈ રીતે પરસ્પર

મૈથુન કરે અને વીર્ય છાડે, તો તે મૈથુનથી જે

ગર્ભ રહે તે અદ્ય તથા કોમળ અસ્થિઓવાળો

થાય છે. ૩૩

ગર્ભ કેશો, નખો તથા સ્નાયુથી રહિત
હોવાનું કારણ

ઋતુસ્રાતા તુ યા નારી સ્વમે મૈથુનમાવહેત્ ।

આર્તવં વાયુરાદાય કુક્ષૌ ગર્ભં કરોતિ હિ ॥

માસિ માસિ વિરદ્ધેત ગર્ભિण्या ગર્ભલક્ષણમ્ ।

કલલં જાયતે તસ્યા વર્જિતં પૈતૃકૈરુણેઃ ॥૩૪॥

જે સ્ત્રી ઋતુસ્રાત થયા પછી સ્વપ્નમાં

મૈથુન પામે તો વાયુ તેના શુદ્ધ રજને લઈને તેના

ઉદરમાં ગર્ભ ઉત્પન્ન કરે છે. આમ થવાથી

ગર્ભિણીનાં અંગોમાં ગર્ભનાં ચિહ્નો મહિને મહિને

વરતાં બળે છે અને ઉદરમાં લીંટ જેવો લોચો

ઉત્પન્ન થાય છે કે જે કેશો, રંવાડાં, નખો,

શિરાઓ, સ્નાયુઓ, ધમનીઓ તથા અસ્થિઓ

વગેરે પિતાના ગુણોથી રહિત જ હોય છે. ૩૪

સપાદિક જેવા ગર્ભો હોવાનું કારણ

સર્વવૃદ્ધિરૂપમાળ્ડનિકૃતાકૃતપથ ચે ।

ગર્ભસ્ત્વેતે સ્ત્રિયાથૈવ જ્ઞેયાઃ પાપકૃતા મૃશમ્ ॥૩૫

સ્ત્રીઓને કાઈ સમયે સર્પ, વીંછી કે

કાળાના જેવી વિકૃત આકૃતિઓવાળા ગર્ભો જન્મે

છે, તેઓ અતિશય પાપોથી જન્મ્યા હોય છે. ૩૫

ખૂંધાં વગેરે ખોડવાળાં ક્યારે જન્મે છે ?

ગર્ભો વાતપ્રકોપેણ દૌહૃદે ચાવમાનિતે ।

મવેત્કુન્દ્રઃ કુળિઃ પદ્મર્મ્મ્મો મિષ્મિણ યવ ચ ॥

માતાપિત્રોસ્તુ નાસ્તિક્વાદશુમેશ્વ પુરાકૃતૈઃ ।

વાતાદીનાં ચ કોપેન ગર્ભો વિકૃતિમાન્પુન્યાત્ ॥૩૬

વાયુના પ્રકાપથી અને ગર્ભિણીને જે કાંઈ

આવાપીવા વગેરેની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય, તે

ઇચ્છાનુ અપમાન થવાથી ગર્ભમાં રહેલાં બાળકો

ખૂંધાં, કૂંડાં, લૂલાં, ચૂંગાં તથા ગૂંગણાં થાય છે.

માતાપિતાના નાસ્તિકપણથી, વાયુ વગેરે દોષોના

પ્રકાપથી અને પૂર્વજન્મમાં કરેલાં પાપોથી ગર્ભ

વિકૃતિ પામે છે. ૩૬

ગર્ભસ્થ સંતાનના અધોવાયુ ન મૂકવામાં અને
વિષ્ઠામૂત ન કરવામાં કારણ

મલાલપ્તાદયોગાચ વાયોઃ પક્ષાશપસ્ય ચ ।
વાતમૂતપુરીયાણિ ન ગર્ભસ્યઃ કરોતિ હિ ॥ ૩૭ ॥

ગર્ભમાં રહેલું સંતાન મળેની અલ્પતાથી
તથા વાયુ અને પડવાશયનો અલ્પયોગ હોવાથી
અધોવાયુ મૂકતું નથી અને વિષ્ઠામૂત પણ કરતું
નથી. ૩૭

ગર્ભસ્થ સંતાન રેતુ નથી તેનું કારણ
જરાયુષ્ણ મુલે ચ્છન્ને કળ્પે ચ ક્ષ્ણ્વેષ્ટિતે ।

વાયોર્માર્ગિનિરોધાચ ન ગર્ભસ્યઃ પ્રરોદિતિ ॥ ૩૮ ॥

મોઢું ઝાંળના પછેડાથી ઠંકાયેલું હોવાને
લીધે, ઠંક કંઠથી ઘેરાયેલો હોવાને લીધે અને
શબ્દને ઉત્પન્ન કરનારા વાયુનો માર્ગ રોકાયેલો
હોવાને લીધે ગર્ભમાં રહેલું સંતાન રેતું નથી.

(શ્વાસોચ્છ્વાસ૩૫ વાયુને નીકળવાનો માર્ગ તો
રહે છે એમ કહેવામાં આવશે; કેમ કે એ માર્ગ
ન રહેતો હોય તો ગર્ભ જીવી જ શકે નહિ.) ૩૮

માતાના નિઃશ્વાસ વગેરેથી ગર્ભને નિઃશ્વાસાદિ
નિઃશ્વાસોચ્છ્વાસસંજ્ઞોમસ્વપ્રાન્નમૌચિગચ્છતિ ।
માતુનિઃશ્વસિતોચ્છ્વાસસંજ્ઞોમસ્વપ્રમમ્ભવાન્ ॥ ૩૯ ॥

માતાના નિઃશ્વાસ, ઉચ્છ્વાસ, ચલન અને
સ્વપ્રમથી ગર્ભમાં રહેલા પ્રાણીને પણ નિઃશ્વાસ,
ઉચ્છ્વાસ, ચલન તથા સ્વપ્ર પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૯

અવયવોની રચના વગેરે સ્વાભાવિક છે
સન્નિવેશઃ શરીરાણાં દન્તાનાં પત્તનોદ્ભવૌ ।

તલેષ્વમમ્મજો યથ રોમ્ષામેતત્ સ્વમાનતઃ ॥ ૪૦ ॥

શરીરના હાથપગ વગેરે અવયવોની જુદી
જુદી રચનાઓ, દાંતોનું જુદાનું થવું તથા પડવું
અને હાથપગનાં તળિયાંમાં રૂંવાડાંઓનું ન
થવું; એ સપાટું સ્લાવથી જ થાય છે. ૪૦

કેઈ માણસોને પૂર્વજન્મનું સ્મરણ કેમ ?

માવિતાઃ પૂર્વદેહેષુ સતતં શાસ્ત્રાદ્યઃ ।

મગ્નિ સત્ત્વભૂયિષ્ઠાઃ પૂર્વજાતિસ્પરા નરાઃ ॥ ૪૧ ॥

પૂર્વજન્મમાં જે મનુષ્યો સત્ત્વગુણની અધિક-
તાવાળા, નિરંતર સારી ભાવનાઓના અભ્યાસ-
વાળા અને સર્વદા શાસ્ત્રોમાં જ પરિશુદ્ધિવાળા
હોય, તેઓને પૂર્વજન્મોનું સ્મરણ થાય છે. ૪૧

સઘળાં કારણોમાં કર્મની મુખ્યતા
કર્મણાં ચોદિતો યેન તદામોતિ પુનર્મૈવ ।
અમ્પસ્તાઃ પૂર્વદેહે યે તાનેન મજ્જતે ગુણાન્ ॥ ૪૨ ॥

જન, સંચિતકર્મોના સમૂહમાંથી પ્રારબ્ધ-
રૂપે ગોઠવાયેલાં જટલાં કર્મોનાં ફળોને ભોગવવા
અવતર્યો હોય, તેટલાં કર્મોનાં ફળો તે જન્મમાં
પામે છે અને પૂર્વજન્મમાં જે ગુણોનો અભ્યાસ
કર્યો હોય, તે ગુણોને જ સેવે છે. ૪૨

અધ્યાય ૩ નો

ઉપક્રમ

અથાતો મર્માન્ક્રાન્તિશારીરં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
યયોગાચ મગ્નાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછતા ઉપરથી ‘ગર્ભાવ-
ક્રાન્તિશારીર’ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્-
તરિએ મુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

વીર્ય તથા રજઃ ૩૫૩૫

સૌમ્યં શુક્રમાર્તં રમાપ્રેયમિતરેપામપ્ત્ર મૂતાનાં
સાન્નિધ્યમસ્ત્યણુના વિશેષેણ પરસ્પરોપકારાત્પરસ્પ-
રાનુગ્રહાત્ પરસ્પરાનુપ્રવેશાચ ॥ ૨ ॥

વીર્ય જળ સંબંધી પદાર્થ છે અને રજ
આગ્નિ સંબંધી પદાર્થો છે, એમ કહેવાય છે, તોપણ
વીર્ય કેવળ જળમય જ છે અને રજ કેવળ
આગ્નિમય જ છે, એમ સમજવું નહિ; કારણ કે
વીર્યમાં અને રજમાં પૃથિવી, વાયુ તથા આકાશનું

૧. રજનું પ્રાસ થતું ગર્ભમાં જનન આવવું અને
તેના અંગે વગેરેનું ગોઠવાવું ઇત્યાદિક વિષયોના
નિરૂપણ વિશે.

પણ સૂક્ષ્મ પ્રકારથી સાંનિધ્ય છે. પાંચે મહાભૂતો પરસ્પરને આશ્રય આપનારાં તથા પરસ્પરના આશ્રયમાં રહેનારાં હોવાથી પરસ્પરમાં પ્રવેશેલાં જ છે, જેથી સર્વ દ્રવ્યોમાં સર્વ ભૂતોનું સાંનિધ્ય સ્વીકારવામાં આવે છે. (પાર્થિવ દ્રવ્યમાં પૃથ્વી બલવત્તર છે; તેથી બીજાં ચાર ભૂતો કે જેઓ પાર્થિવ દ્રવ્યમાં અદૃષ્ય બળવાળાં છે, તેઓને આશ્રય આપે છે અને જળનાં દ્રવ્યોમાં જળબળવત્તર છે, તેથી તે દ્રવ્યમાં પૃથ્વી આદિ ચારે ભૂતો કે જેઓ અદૃષ્ય બળવાળાં છે તેઓને આશ્રય આપે છે. એ રીતે પ્રત્યેક ભૂતોનાં દ્રવ્યોમાં સમજી લેવું.) ૨

ગર્ભનું અવતરણ તથા જીવાત્માનો પ્રવેશ

તત્ર સ્ત્રીપુંસયોઃ સંયોગે તેજઃ શરીરાદ્યાયુદ્ધીરયતિ । તત્સત્તેજોઽનિલસન્નિપાતાચ્છુકં ચ્યુતં યોનિમભિપ્રતિપદ્યતે સંસુજ્યતે ચાર્તવેન । તતોઽગ્નિષોમસંયોગાત્સંસુજ્યમાનો ગર્ભાશયમનુપ્રતિપદ્યતે ક્ષેત્રજો વેદયિતા સ્પષ્ટા ઘ્રાતા દ્રષ્ટા શ્રોતા રમયિતા પુલ્કઃ ક્ષપ્તા ગન્તા સાક્ષી ધાતા વક્તા યઃ કોઽસારિત્વેન માદિભિઃ પર્યાયગાચકૈર્નામભિરભિયોયતે દૈવસંયોગાદક્ષયોઽગ્નયોઽચિન્ત્યો ભૂતાત્મના સહાન્વક્ષં સત્તરજસ્તમોર્મિર્દેગાહુર્રસ્પરેશ્ચ ભવિર્વાયુનામિર્પ્રેયમાણો ગર્ભાશયમનુપ્રતિશ્ચારતિહ્ને ॥ ૨ ॥

શ્રીપુરુષનો મૈથુનરૂપ સંયોગ થતાં બંનેની ઈંદ્રિયોતું ધર્મણ થવાથી શરીરમાં ઉત્પન્ન થયેલી ગરમીને વાયુ વધારી દે છે. પછી એ વાયુના અને ગરમીરૂપ તેજના સંયોગને લીધે પીગળીને શરીરમાંથી લિંગ દ્વારા રખસિત થયેલું વીર્ય યોનિના ત્રીજા આવર્તમાં (ત્રીજી ચક્રીમાં) ગર્ભશય્યામાં પ્રાપ્ત થાય છે અને રજની સાથે મળી જાય છે. આ પ્રમાણે અગ્નિમય રજનો અને સોમમય વીર્યનો સંયોગ થતાં તુરત જ સત્ત્વ, રજસ્ તથા તમસ્ નામના પ્રકૃતિના શુષ્કોથી અને દેવયોનિમાં જવાનું

હોય, તો દેવસખંધી ભાવનાઓથી, અસુર યોનિમાં જવાનું હોય તો અસુર સખંધી ભાવનાઓથી તથા મનુષ્ય આદિ યોનિમાં જવાનું હોય તો મનુષ્યાદિક સખંધી ભાવનાઓથી મિશ્ર થતો જીવાત્મા પોતે અક્ષય, અવ્યય તથા અચિંત્ય છતાં અવિદ્યાથી કદપી લીધેલા ધર્માર્મના સખંધથી લિંગ-શરીરની સાથે ગર્ભશય્યામાં આવે છે અને આવર્તા જ ત્યાં થતી વાયુની પ્રેરણાથી વીર્ય રુધિરના સંયોગમાં પેસીને રહે છે, કે જે જીવાત્મા સંકલ્પ, સ્પર્શ, ગંધ, રૂપ, શબ્દ, રસ વગેરે બળનારાં, કર્મપુરુષ, પાપપુણ્યો કરનારાં, તે તે યોનિઓમાં જનારાં, સર્વને પ્રકાશ આપનારાં, સંસ્કારોને ધારણ કરનારાં, બોલનારાં, દુર્બોધ અને સ્વયં-પ્રકાશ વગેરે પર્માયશબ્દોથી શાસ્ત્રોમાં કહેવાય છે.

પુરુષ, કન્યા કે નપુંસકના કારણે અને ઋતુકાળ તત્ર શુક્રવાહુલ્યાત્પુમાનાર્તનવાહુલ્યાત્મ્ની સામ્યાદુભયોર્નપુંમકમિતિ । સતુસ્તુ દ્વાદશરાત્રં મરતિ દુષર્તવઃ ॥ ૪ ॥

એ વીર્ય ગર્ભાશયમાં દાખલ થયેલા રજથી અધિક હોય, તો ગર્ભમાં પુરુષ બીપજ છે; ને રજ ગર્ભાશયમાં દાખલ થયેલા વીર્યથી અધિક હોય, તો કન્યા બીપજ છે અને જે ગર્ભાશયમાં દાખલ થયેલાં વીર્ય તથા રજ બંને સમાન હોય, તો નપુંસક બીપજ છે. જેમાં રજ દેખવામાં આવે એ સમય તો ખાર રાત્રિ સુધી રહે છે. (કેટલાક ઋતુસમયને સોળ દિવસનો ગણે છે, પણ તેમાં એમ છે કે તેરમો, ચૌદમો અને પંદરમો એ ત્રણ દિવસ રજ જોષ્ટું થાય છે અને સોળમે દિવસે તો યોનિનો સંકાય થઈ જાય છે, એટલે એ ચાર દિવસો યોગ્ય ગર્ભની ઉત્પત્તિમાં નકામા જ છે. આ ઉપરથી જ આ સ્થાનના ગયા અધ્યાયના ૧૫મા વિષયમાં તેરમી વગેરે રાત્રિઓને મૈથુન નિર્દિત જ ગણેલી છે.) ૪

૨જ દેખાયા વિના પણ ઋતુમતીનાં લક્ષણો
અદ્યત્વવાપ્યસ્તીત્યેકે માપન્તે ॥

મવતશ્ચાત્ર ॥

પીનપ્રસન્નવદનાં પ્રહિન્નાત્મમુસદ્વિજામ્ ।
નરકોમાં પ્રિયકથાં સસ્તકુલ્યધિમૂર્દ્વજામ્ ।
સ્ફુટદ્મુજકુચશ્રોણિનામ્પૂરુઙ્ગધનસ્ફિચમ્ ॥
દ્વૃપ્તોત્સુક્યપરાં ચાપિ વિદ્યાદત્તમતીમિતિ ॥૫॥

‘કેટલાક આચાર્યો કહે છે કે, ‘૨જ નહિ
દેખાયા છતાં સ્ત્રી ઋતુમતી હોય છે.’ આ
વિપયને ટેકા આપે એવાં ઋતુમતીનાં લક્ષણો
ભગવાન ધન્વંતરિએ પણ સ્વમુખે કહ્યાં છે :
‘ઋતું મુખ પુષ્ટ તથા પ્રસન્ન દેખાતું હોય, ઋતું
શરીર, મુખ તથા હાંતનાં પેઢાં ભીનાં દેખાતાં
હોય, ઋતે સંભોગની ઇચ્છા થઈ હોય, ઋતે
પતિની વાતો પ્રિય લાગતી હોય, ઋતું પેટ, નેત્રો
તથા કેશો શિથિલ દેખાતાં હોય, ઋતું હાથ, રતન,
કમર, નાભિ, સાથળ, પેડું તથા ફૂલા ફરકતાં
દેખાતાં હોય અને જ મૈથુનમાં અત્યંત ઉત્સાહ-
વાળી દેખાતી હોય, તે સ્ત્રીને ઋતુમતી બોલવી.’ ૫

ઋતુ જતાં વીર્યની ગર્ભાશયમાં અપ્રાપ્તિ
નિયતં દિવસેઽતીતે સદ્ગચત્યમ્પુજં યથા ।
ઋતૌ વ્યતીતે નાર્યાસ્તુ યોનિઃ સંવ્રિયતે તથા ॥૬॥

જેમ દિવસ વીતતાં કમળ સંક્રાંતિ થાય,
તેમ ઋતુ વીતતાં સ્ત્રીની યોનિ સંક્રાંતિ થાય છે
અર્થાત્ પછી વીર્ય ગર્ભાશયમાં પહોંચતું નથી. ૬

૨જજ્ઞ યોનિના મુખમાં આવવાનું કારણ
તથા રજોદર્શનનાં વર્ણનો અવધિ

માસેનોપચિતં કાલે ધમનીમ્પાં તદર્તવમ્ ।
ઇપત્કૃષ્ણં વિગન્ધં ચ વાયુર્યોનિમુખં નયેત્ ।
તદ્વર્પાદ્ દ્વાદશાત્કાલે વર્તમાનમસ્યપુનઃ ।
જરાપક્વશરીરાણાં યાતિ પચ્ચાશ્વતઃ ક્ષયમ્ ॥૭॥

મહિનાભરમાં એકઠું થયેલું ૨જ કે જ
કાંઈક કાણું અને ખરાબ ગંધવાળું હોય છે, તેને

વાયુ મહિને મહિને ઋતુના સમયે ૨જ વહેતી બે
નાડીઓ દ્વારા યોનિના મુખમાં લઈ આવે છે.

જ્યોના શરીરની ધાતુઓ વૃદ્ધિ પામતી
હોય, એવી સ્ત્રીઓને ઘણું કરી ખારખા વર્ષથી
મહિને મહિને ૨જ ચાલુ થાય છે અને જ્યારે
શરીર શક્યપણથી પાકવા લાગે છે, ત્યારે ઘણું કરી
પચાસ વર્ષથી તે ૨જ પાણુ નાશ પામે છે. ૭

ઋતુકાળના એકીના દિવસોમાં ગર્ભ રહે
તો પુત્ર અને એકીના દિવસોમાં કન્યા
યુગ્મેષુ તુ પુમાન્પ્રોક્તો દિવસેષ્વન્યથાઽજ્ઞલા ।
પુષ્પકાલે શુચિસ્તસ્માદપત્યર્થો સ્ત્રિયં વ્રજેત્ ॥૮॥

સ્ત્રીઓનું ૨જ ઋતુકાળના એકીના દિવસોમાં
ઓણુ થઈ બચે છે, તેથી તે દિવસોમાં રહેલા
ગર્ભથી પુત્રો જન્મે છે અને એકીના દિવસોમાં તે
૨જ વૃદ્ધિ પામે છે, તેથી તે દિવસોમાં રહેલા
ગર્ભથી કન્યા જન્મે છે. (ગયા અધ્યાયના ૧૪મે
તથા ૧૫મે વિષય બુઝો.) માટે પુરુષે સધળી
રીતે પવિત્ર તથા ઉન્નત્ય થઈ જો પુત્રની ઇચ્છા
હોય, તો ઋતુકાળના એકીના દિવસોમાં એક દિવસે
સ્ત્રીસંગ કરવો અને જો કન્યાની ઇચ્છા હોય તો
ઋતુકાળના એકીના દિવસોમાં એક દિવસે સ્ત્રી-
સંગ કરવો. (એકીની રાત્રિઓમાં ૨જ ઓણુ થઈ
બચે છે, તેથી વીર્યનું આધિક્ય થતાં પુત્રની ઉત્પત્તિ
અને એકીની રાત્રિઓમાં ૨જનું આધિક્ય થઈ
બચે છે, તેથી વીર્ય ઓણુ થતાં કન્યાની ઉત્પત્તિ
થાય, એ યુક્તિસિદ્ધ છે. ગમે તે દિવસમાં પણ જો
૨જ અને વીર્ય સમાન હોય તો નપુંસક જન્મે. ૮
મૈથુનના અંતે ગર્ભ રહ્યાની તુરત પરીક્ષા

તત્ર સયો ગૃહીતગર્ભાયા લિઙ્ગાનિ-શ્રમો મ્લાનિઃ
પિપાસા સન્ધિસદનં શુક્રશોણિતયોરવચ્ચઃ સ્ફુરણં
ચ યોનિઃ ॥૯॥

જેણે ગર્ભનું ગ્રહણ કર્યું હોય, તે સ્ત્રીને
તુરત જ શરીરમાં શ્રમ થાય છે, અંગો ઢીલાં

યાય છે, તરસ લાગે છે, સાથળ નરમ તથા અશક્ત થાય છે, વીર્ય તથા રજ યોનિની અંદર જ રોકાઈ બંધ છે અને યોનિ ફરકે છે. ૯

ગર્ભ રહ્યાનાં ચિહ્નો *(Lactation)*

સ્તનયોઃ કૃષ્ણમુલતા રોમરાજ્યુદ્ગમસ્તથા ।

અક્ષિપક્ષમાણિ ચાપ્યસ્યાઃ સંમીલ્યન્તે વિશેષતઃ ॥

અકામતદ્દર્શયતિ ગન્ધાદુદિજતે શુભાત્ ।

પ્રસેકઃ સદનં ચાપિ ગર્ભિણ્યા લિઙ્ગમુચ્યતે ॥૧૦॥

સ્તનોની હીંટડીઓ ઠાળી થઈ બંધ, રવાડાં-ઓની પાંક્તિ જામી થઈ બંધ, નેત્રોની પાંપણો

વિશેષે કરી મિચાયા કરે, ઇચ્છા નહિ છતાં અને

પથ ભોજન કરતાં છતાં જલદી થાય, સારી

ગંધથી પણ કંટાળેા થાય, વારંવાર થુંકવું પડે

અને અંગોમાં હીલાશ થાય, એ ગર્ભવતીનાં

ચિહ્નો કહેવાય છે. ૧ =

ગર્ભવતીએ પાળવાના નિયમો

તદા પ્રમુત્યેર વ્યાયામં વ્યવાયમપ્તર્ણમતિ-

ર્કણં દિવાસ્વપ્નં રાત્રિજાગરણં શોકં યાનાવરોહણં

મયમુત્કટકાસનં શોણિતમોષ્ણં ચૈકાન્તતઃ સ્નેહ-

દિક્રિયાં ચાક્રાલે વેગમિધારણં ચ ન સેવેત ॥

દોષમિષાતૈર્ગર્ભિણ્યા યો યો ભાગઃ પ્રપીલ્યતે ।

સ સ ભાગઃ શિશોસ્તસ્ય ગર્ભસ્થસ્ય પ્રપીલ્યતે ॥૧૧

ગર્ભ રહ્યો જાણવામાં આવે ત્યારથી જ તે

ગર્ભવતીએ મહેનત, મૈથુન, અન્નાદિકર્થી ઓછી

વૃત્તિ, અત્યંત ઉપવાસાદિક, દિવસની નિદ્રા,

રાતનો ઉજગરો, શોક, વાહન પર ચડવું, બંધ,

જામડક બેસવું, ફસ ખોલાવવા વગેરેથી રુધિર-

સાવણ અને મળમૂત્રાદિકના વેગોની અટકાયતનો

ત્યાગ કરવો; તેમ જ સમય વગર સ્નેહન આદિ

ક્રિયાઓ પણ છોડવી (‘સમય વગર’ એમ કહ્યું,

તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે, આઠમા મહિનામાં

યોગ્ય જણાય, તો સ્નેહન આદિ ક્રિયાઓના પેટા-

માં આસ્થાપનબસ્તિ અને અનુવાસનબસ્તિની

છૂટ છે. ૩૬૧)

ગર્ભિણીના કાઈ પણ શરીર સંબંધી ભાગ

મૈથુનાદિકથી થતા દોષોના આઘાતપ્રત્યાઘાતોથી

પીડાય, તો ગર્ભમાં રહેલા બાળકના શરીરનો

પણ તે તે ભાગ પીડાય છે. ૧૧

પ્રથમ ચાર માસમાં ગર્ભની સ્થિતિ

તત્ર પ્રથમે માસિ કલલં જાયતે । દ્વિતીયે

શીતોષ્માનિલૈરમિપ્રપચ્યમાનાનાં મહાભૂતાનાં સહજો

ઘનઃ સજ્જાયતે, યદિ પિન્ડઃ પુમાન્ત્વી ચેત્પેશી

નપુંસકં ચેદર્જુદમિતિ । તૃતીયે હસ્તપાદશિરસાં પશ્ચ

પિન્ડકા નિર્વર્તન્તે સ્ક્રવત્યન્નવિમાગશ્ચ વૃક્ષ્મો ભવતિ ।

ચતુર્થે સર્વાન્નપ્રત્યન્નવિમાગઃ પ્રવ્યક્તરો ભવતિ ।

ગર્ભહૃદયપ્રવ્યક્તભાવાચ્ચેતનાધાતુરભિવ્યક્તો ભવતિ,

કસ્માત્તત્સ્થાનત્વાચ્સમાર્દ્રમશ્વતુર્થે માસ્યમિપ્રાયમિ-

ન્દ્રિયાર્થેષુ કરોતિ, દિહૃદયાં ચ નારીં દૌહૃદિની-

માચક્ષતે ॥૧૨॥

પહેલે મહિને લીંટના જેવા આકારવાળો

લોચો થાય છે. બીજે મહિને કંકુ, પિત્ત તથા

પવનથી પાકવા લાગેલાં મહાભૂતોનો સમૂહ

કહાય થાય છે. એ ગર્ભનાં મહાભૂતોનો સમૂહ

કહાય થઈને એ જોળાકાર થાય, તો તેથી પુત્રની

ઉત્પત્તિ થાય છે. એ પેશી જેવા લાંબા આકાર-

વાળો થાય, તો તેથી કન્યાની ઉત્પત્તિ થાય છે

અને એ જોળ ફળના અર્ધ જેવા આકારવાળો

થાય, તો તેથી નપુંસકની ઉત્પત્તિ થાય છે. ત્રીજે

મહિને બે હાથના, બે પગના અને એક માથાનો

એવી રીતે પાંચ સૂક્ષ્મ પિન્ડો થાય છે અને હૃદય,

પીઠ, પેટ, હડપચી, નાક, હોઠ, કાન, આંગળીઓ

તથા પાની વગેરે અંગપ્રત્યંગોના પણ સૂક્ષ્મ

વિભાગો થાય છે. ચોથે મહિને સળંગ અંગોના

તથા પ્રત્યંગોના વિભાગ વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. ગર્ભનું હૃદય પ્રકટ થવાથી ચેતન્ય પદાર્થ પણ પ્રકટ થાય છે; કેમ કે ચેતન્યનું સ્થાનક હૃદય

છે. યૈતન્ય પ્રકટ થવાથી ગર્ભ ગ્રાથે મહિને
શબ્દસ્પર્શાદિક વિપયોની ઇચ્છા કરે છે. એક
ગર્ભતું દ્વદય અને એક પોતાતું દ્વદય એમ બે
દ્વદયોવાળી હોવાથી ગર્ભિણી 'દૌહદિની' કહે-
વાય છે. ૧૨

ગર્ભિણીની ઇચ્છા નહિ પૂરવાથી ગર્ભની વિઘ્નિતિ,
ઇચ્છા પૂરવાથી તે પ્રમાણે પુત્રની ઉત્પત્તિ

દૌહદવિમાનનાત્કુઞ્જં કુળિં સ્વજં જઠં વામનં
વિકૃતાશ્વમનંદં વા નારી સુતે જનયતિ । તસ્માન્સા
યદદિચ્છત્તત્સ્યૈ દાપયેત્ । લઘ્યદૌહદા હિ વીર્ય-
વન્તં ચિરાયુષં ચ પુત્રં જનયતિ ॥

भवन्ति चात्र ॥

इन्द्रियार्थास्तु यान्यान्सा भोक्तुमिच्छति गर्भिणी ।

गर्भघाघमयात्तास्तान्भिषगाहृत्य दापयेत् ॥

सा प्राप्तदौहदा पुत्रं जनयेत् गुणान्वितम् ।

अलब्धदौहदा गर्भं लभेतात्मनि वा भयम् ॥

येषु येष्विन्द्रियार्थेषु दौहदे वै विमानना ।

प्रजायेत सुतस्यार्विस्तस्मिस्तस्મिस्तથેन्द्रિયે ॥

राजसन्दर्शने यस्या दौहदं जायते त्रिधाः ।

अर्धवन्तं महाभागं कुमारं सा प्रसूयते ॥

दुकूलपट्टકૌશેયભૂષણાદિષુ દૌહદાત્ ॥

અલંકારપિણં પુત્રં લલિતં સા પ્રસૂયતે ।

આથમે સંયતાત્માર્ન ધર્મશીલં પ્રસૂયતે ॥

દેવતાપ્રતિમાયાં તુ પ્રસૂતે પાર્ષદોપમમ્ । ?

દર્શને વ્યાલજાતીનાં હિંસાશીલં પ્રસૂયતે ॥

ગોધામાંસાશને પુત્રં સુપુત્રં ધારણાત્મકમ્ ॥૧૩

ગવાં માંસે ચ વલિનં સર્વકૈશસદં તથા ॥

માહિષે દૌહદાચ્છરં રક્તાશ્વં લોમસંયુતમ્ ।

વરાહમાંસાત્સ્વમાહું શૂરં સજ્જનયેત્સુતમ્ ॥

માર્ગાદિકાન્તજંઘલં સદા વનચરં સુતમ્ ।

સુમરાદિગ્રમનસં નિત્યમીતં ચ વૈચિરાત્ ॥

અતોઽનુક્રેષુ યજ્ઞારી યામિષ્યાયતિ દૌહદમ્ ।

શરીરાચારશીલં : સા સમાનં જનયિષ્યતિ ॥

कर्मणा चोदितं जन्तोर्भवितव्यं पुनर्भवेत् ।

यथा तथा देवयोगादौहदं जनयेद्दृदि ॥ १३ ॥

જની ઇચ્છાતું અપમાન કરવામાં આવે,
તે ગર્ભિણી સ્ત્રી ખૂંધા, ઠુંઠા, લંગડા, બડા, ઠીંગણા,
વિઘ્ન નેત્રોવાળા અથવા આંધળા પુત્રને જન્મ
આપે છે; માટે વેધે ગર્ભિણી જે જે વસ્તુ ઇચ્છે
તે તે દેવરાવવી. જેની ઇચ્છા પુરાઈ હોય, એવી
ગર્ભિણી હૃત્તમ શક્તિવાળા તથા લાંબા આયુષ્ય-
વાળા પુત્રને જન્મ આપે છે.

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્યંતરિએ
સ્વમુખે કહ્યું છે : 'ગર્ભિણી જે જે વિષયોને
ભોગવવાની ઇચ્છા કરે, તે તે વિષયો વેધે તેના
પતિ વગેરેની પાસે મંગાવી મંગાવી ગર્ભિણીને
અપાવવા; કેમ કે એ ગર્ભિણીની ઇચ્છા પૂરી
પાડવામાં ન આવે, તો ગર્ભને તુકસાન થવાની
ધારતી છે. જેની સપળી ઇચ્છા પુરાઈ હોય,
એવી ગર્ભિણી શુભવાન પુત્રને જન્મ આપે છે
અને જેને બેઠેલી વસ્તુઓ ન મળી હોય અર્થાત્
જેની ઇચ્છા પુરાઈ ન હોય એવી ગર્ભિણી
પોતે કાંઈક ખરાબ હાલત પ્રાપ્ત કરે છે અથવા
તેના ગર્ભ તેવી હાલતને પ્રાપ્ત થાય છે. જે જે
વિષયની બાબતમાં ગર્ભિણીની ઇચ્છા અપૂર્ણ
થાય, તે તે વિષયનું અહણ કરનારી ઇંદ્રિયમાં
પુત્રને પીડા થાય છે. જેને રાજતું દર્શન કરવાની
ઇચ્છા થાય, તે ગર્ભિણી ધનવાળા તથા મહા-
ભાગ્યશાળી પુત્રને જન્મ આપે છે. જેને ઝીણાં
વસ્ત્રોની, પદવસ્ત્રોની, રેશમી વસ્ત્રોની તથા જૂથા
વગેરેની ઇચ્છા થાય, તે ગર્ભિણી અલંકારોની
ઇચ્છાવાળા રૂપાળા પુત્રને જન્મ આપે છે. જેને
ઋષિઓના આશ્રમે ભોવાની કે તેઓમાં રહેવાની
ઇચ્છા થાય, તે ગર્ભિણી ધર્માત્મા પુત્રને જન્મ
આપે છે. જેને દેવતાઓની મૂર્તિઓ ભોવાની કે
સેવનાની ઇચ્છા થાય, તે ગર્ભિણી દેવપાર્ષદ

જેવા પુત્રને જન્મ આપે છે. જેને સર્પ વગેરે હિંસક પ્રાણીઓના દર્શનની ઇચ્છા થાય, તે ગર્ભિણી હિંસા કરવાના સ્વભાવવાળા નિર્દય પુત્રને જન્મ આપે છે. જેને ઘોડાં માંસ ખાવાની ઇચ્છા થાય, તે ગર્ભિણી ઊંઘી રહેવાની ઇચ્છાવાળા અને હૃદયમાં લીધેલી વાતને નહિ છોડનારા પુત્રને જન્મ આપે છે. જેને બળદનું માંસ ખાવાની ઇચ્છા થાય, તે ગર્ભિણી સઘળા ઝલેશો સહન કરી શકે એવા બળવાન પુત્રને જન્મ આપે છે. જેને પાકાનું માંસ ખાવાની ઇચ્છા થાય, તે ગર્ભિણી શરૂ, લાલ નેત્રોનાળા અને ઘણાં રૂંવાડાંવાળા પુત્રને જન્મ આપે છે. જેને સિંહનું માંસ ખાવાની ઇચ્છા થાય, તે સ્ત્રી વીર અને ઊંઘી રહેવાના સ્વભાવવાળા પુત્રને જન્મ આપે છે. જેને યુગનું માંસ ખાવાની ઇચ્છા થાય, તે ગર્ભિણી વેગવાળા તથા હમેશા જંગલમાં ફરવાની ટેવવાળા ઉઘોગી પુત્રને જન્મ આપે છે. જેને સૂત્ર નામના પશુનું માંસ ખાવાની ઇચ્છા થાય, તે ગર્ભિણી ભયથી અચળ મનવાળા પુત્રને જન્મ આપે છે અને જેને તેતરનું માંસ ખાવાની ઇચ્છા થાય, તે ગર્ભિણી હમેશા ભયભીત રહેનારા પુત્રને જન્મ આપે છે. ટુંકમાં એટલું સમજવાનું છે કે, ગર્ભિણી સ્ત્રી આ પ્રકરણમાં નહિ કહેલા પણ કોઈ પદાર્થની કે કોઈ પ્રાણીના માંસની ઇચ્છા કરે, તોપણ ધારી લેવું કે, જે પદાર્થની કે જે પ્રાણીના માંસની ઇચ્છા કરે છે, તેના જેવાં જ શરીર, રીતભાત તથા સ્વભાવવાળા પુત્રને તે જન્મ આપશે. કર્મોની પ્રેરણાને લીધે ગર્ભસ્થ પ્રાણીનું જે કંઈ ભવિષ્ય હોય, તે ભવિષ્યને અનુસરી દેવયોગને લીધે ગર્ભિણીના મનમાં ઇચ્છા થાય છે. ૧૩

પાંચમાથી આઠમા મહિના સુધીમા ગર્ભની નિયતિઓ અને કયા મહિનામાં જન્મ યોગ્ય ગણાય ?

પચ્ચમે મનઃ પ્રતિયુદ્ધતરં ભવતિ । પૃષ્ઠે વુદ્ધિઃ ।

સપ્તમે સર્ગદ્વિપ્રત્યક્ષમિભાગઃ પ્રવ્યક્તતરઃ । અષ્ટમે-
ઽસ્થિરીભવત્યોજસ્તત્ર જાતથેત્ર જીવેન્નિરોજસ્ત્યા-
ન્નૈર્મતમાગત્યાચ તતો વર્લિ માંસોદનમર્મ્મે દાપયેત્ ।
નમદશમેઋદશદ્વાદશાનામન્યતમસ્મિજ્ઞાયતે ।

અતોજ્યથાવિકારી ભવતિ ॥ ૧૪ ॥

પાંચમે મહિને ગર્ભનું મન વધારે જાગ્રત થાય છે. છઠ્ઠે મહિને ગર્ભની બુદ્ધિ વધારે જાગ્રત થાય છે. સાતમે મહિને સઘળાં અંગોના તથા પ્રત્યંગોના વિભાગ વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. આઠમે મહિને ગર્ભના હૃદયમાં રહેલું સઘળી ધાતુઓનું ધામરૂપ એજ અસ્થિર થાય છે, એટલે જરા વારમાં ગર્ભના હૃદયમાં પેસે છે. અને જરા વારમાં માતાના હૃદયમાં પેસે છે; તેથી જ સમયે ગર્ભના હૃદયમાં એજ ન હોય, તે સમયે ગર્ભ જન્મે તો તે જીવતો નથી. આઠમે મહિને ગર્ભના શરીર ઉપર રાક્ષસોના પણ ભાગ લાગે છે, તેથી પણ ગર્ભનું જીવન રહેતું નથી માટે વેંધે તે રાક્ષસને માંસવાળા ભાતનું બહિષ્કારન પણ દેવડાવવું. નવમે દશમે, અગિયારમે કે બારમે, એમાંના કોઈ માસમાં ગર્ભના જન્મ થાય તે યોગ્ય ગણાય છે, એટલા મહિના સિવાય બીજા કોઈ પણ મહિનામાં જન્મે, તો તે ગર્ભ વિકારી જ થાય છે. ૧૪

ગર્ભ નિરાહાર જ રહે તોપણ ઉદરમાં તેને વધવાનું તથા જીવવાનું સાધન

માતૃમ્તુસલ્લુપ્તસપ્તહાયાં નાલ્યાં ગર્ભનાભિનાહી પ્રતિનદ્રા, સાસ્ય માતુરાહારસર્વીર્યમભિવહતિ । તેનો-
પલ્લેહેનાસ્યાભિનુદ્ધિર્મયતિ । અસંજાતાન્નપ્રત્યક્ષપ્રવિ-
ભાગમાનિષેઋત્ પ્રમૃતિ સર્વશરીરાવયવાનુનારિણીનાં
રસપ્રહાનાં તિર્યગ્ગતાનાં ધમનીનામુપસ્નેહો જીવયતિ ॥

જે રસનું વહન કરનારી માતાની નાડી હોય છે, તે નાડીમાં ગર્ભની નાભિની નાડી બંધાયેલી હોય છે. એ નાડી માતાએ ખાધેલા આહારના રસના વીર્યને ગર્ભમાં પહોંચાડે છે, એટલે તે ઉપરનેહથી ગર્ભની અભિવૃદ્ધિ થાય છે.

ગર્ભ રહે ત્યાંથી માંડીને તે ગર્ભનાં અંગોના તથા તથા પ્રત્યંગોના વિભાગ ન થયો હોય ત્યાં સુધીમાં પણ જેમ પૂર્ણ તળાવના જળનો ઉપરનેહ ચોટામાં રહેલા વૃક્ષને પણ જિવાડે છે, તેમ માતાના સધળા શરીરના અવયવોમાં રહેલી રસને વહેતી તીરછી નાડીઓના ઉપરનેહ 'ગર્ભ'ને જિવાડ્યા કરે છે. (માતાએ કરેલા આહારના રસનું વીર્ય પણ ભાગે વહેંચાઈને એક ભાગથી માતાના શરીરનું પોષણ કરે છે; બીજા ભાગથી સ્તનોમાં દૂધરૂપે વૃદ્ધિ પામે છે અને ત્રીજા ભાગથી ગર્ભને પોષે છે.) ૧૫

ગર્ભનું અમુક અંગ જ પ્રથમ ઉપજે એ વિષયના મતોની અથોગ્યતા

ગર્ભસ્ય હિ સમ્ભવતઃ પૂર્વે શિરઃ સમ્ભવતીત્યાહ શૌનકઃ શિરોમૂલત્વાદેહેન્દ્રિયાણામ્ । હૃદયમિતિ કૃતવીર્યો બુદ્ધર્મેનસથ સ્થાનત્વાત્ । નાભિરિતિ પારાશર્યસ્વતો હિ વર્દતે દેહો દેહિનઃ । પાણિપાદમિતિ માર્કણ્ડેયસ્તન્મૂલત્વાચ્છેષ્ટાયા ગર્ભસ્ય । મધ્યશરીરમિતિ સુશ્રુતિર્ગૌતમસ્તન્નિવદ્ધત્વાત્સર્વગાત્રસમ્ભવસ્ય । તત્તુ ન સમ્યક્ ॥ ૧૬ ॥

શૌનક મુનિ કહે છે : 'માતાના ઉદરમાં ગોઠવાવા લાગેલા ગર્ભનું માથું પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે; કારણ કે માથું જ દેહનું તથા ઇન્દ્રિયોનું મૂળ છે (અને સધળી સુખ્ય ઇન્દ્રિયો માથામાં જ રહે છે.)' કૃતવીર્ય મુનિ કહે છે 'ગર્ભનું હૃદય પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે; કારણ કે હૃદય જ બુદ્ધિનું અને મનનું સ્થાનક હોવાથી પ્રધાન છે.' પારાશર્ય મુનિ કહે છે : 'ગર્ભની નાભિ પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે; કારણ કે પ્રાણ નાભિમાં જ રહી ગરમીથી યુક્ત થઈ દેહને વધારે છે, એટલે પ્રાણીનો દેહ નાભિથી જ વધે છે.' માર્કણ્ડેય મુનિ કહે છે : 'ગર્ભના હાથ તથા પગ પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે; કારણ કે ગર્ભની સધળી ચેદાનું મૂળ હાથપગ જ છે (અને સધળાં પ્રાણીઓમાં હાથપગવાળાં

પ્રાણીઓ જ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે).' ગૌતમ ગોત્રના સુશ્રુતિ મુનિ કહે છે : 'ગર્ભનું' મધ્યશરીર (કોડો) પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે; કારણ કે સધળાં માત્રોની ઉત્પત્તિ મધ્યશરીરને અધીન છે.' આ પાંચે મતો બરાબર નથી. ૧૬

ગર્ભનાં અંગ તથા પ્રત્યંગ એકીવખતે ઉપજે છે

સર્વાન્નપ્રત્યંગાનિ યુગપત્સમ્ભવન્તીત્યાહ ધન્વન્તરિર્ગર્ભસ્ય સૂક્ષ્મત્વાન્નોપલમ્બન્તે વંશાદ્ધ્રુવચૂત-ફલવચ્ચ । તત્તથા-ચૂતફલે પરિપક્વે કેશરમાંસાસ્થિ-મજ્જાનઃ પૃથગ્દૃશ્યન્તે કાલપ્રકર્ષાત્તાન્વેવ તરુણે નોપલમ્બન્તે સૂક્ષ્મત્વાત્તેષાં સૂક્ષ્માણાં કેશરાદિનાં કાલઃ પ્રવ્યક્તતાં કરોતિ । एतेनैव वंशाद्भूरोऽपि व्याख्यातः । एवं गर्भस्य तारुण्ये सर्वेष्वङ्गप्रत्यङ्गेषु सत्स्वपि सौक्ष्म्यादनुपलब्धिः । तान्येव कालप्रकर्षा-स्प्रव्यक्तानि भवन्ति ॥ ૧૭ ॥

ભગવાન ધન્વન્તરિનો સિદ્ધાંત આ છે કે, ગર્ભનાં સધળાં અંગો તથા પ્રત્યંગો અનુક્રમથી નહિ, પણ એકીવખતે જ ઉત્પન્ન થાય છે; પરંતુ વાંસના અંકુરના અવયવોની પેઠે અને આંખાના ફળના અવયવોની પેઠે સૂક્ષ્મતાને લીધે એવામાં આવતાં નથી. જેમ કે આંખાના પરિપક્વ થયેલા ફળમાં કાળના પ્રકર્ષને લીધે રેસાઓ, ગર્ભ, ગોટલી અને ગોટલીની અંકુરનું મીંજ બુદ્ધાં બુદ્ધાં એવામાં આવે છે, પણ તેઓ જ ઉત્પન્ન થવા લાગેલા નાના ફળમાં સૂક્ષ્મતાને લીધે એવામાં આવતાં નથી. એ રેસાઓ વગેરે કે જેઓ ફળમાં સૂક્ષ્મરૂપે પ્રથમથી રહેલાં હોય છે, તેઓને કાળ સ્પષ્ટ કરે છે. વાંસના અંકુરનું વ્યાખ્યાન પણ આંખાના ફળ પ્રમાણે જ સમજી લેવું એ પ્રમાણે ગર્ભની પ્રથમની કાચી સ્થિતિમાં પણ સધળાં અંગો તથા પ્રત્યંગો હોય જ છે, પરંતુ સૂક્ષ્મતાને લીધે દેખાતાં નથી. સૂક્ષ્મ-

તાથી રહેલાં એ જ અંગો તથા પ્રત્યંગો કાળના પ્રકર્ષથી પ્રકટ થાય છે. ૧૭

શરીરમાં પિતા વગેરેથી થતા વિભાગો-ગુણો

તત્ત્વ ગર્ભસ્ય પિતૃજમાતૃજરસજાત્મજસત્ત્વજસાત્મ્યજાનિશરીરલક્ષણાનિ વ્યાખ્યાસ્થામઃ । ગર્ભસ્ય કેશશ્મશ્ચુલોમાસ્થિનસદન્તશિરાસ્ત્રાપુષ્પમનીરેતઃ-પ્રમૃતીનિ સ્થિરાણિ પિતૃજાનિ । માંસશોણિતમેદો-મજ્જહૃન્નાભિયકૃત્સ્રીહાન્ત્રગુદપ્રમૃતીનિ સૃદ્ધિનિ માતૃજાનિ । શરીરોપચયો વલં વર્ણઃ સ્થિતિર્હાનિચ રસજાનિ । ઇન્દ્રિયાણિ જ્ઞાનં વિજ્ઞાનમાયુઃ સુરહઃસ્વાદિકં ચાત્મજાનિ । સત્ત્વજાન્યુત્તરત્ર વક્ષ્યામઃ । વીર્ય-મારોગ્યં વલવર્ણો મેધા ચ સાત્મ્યજાનિ ॥ ૧૮ ॥

ગર્ભના શરીરમાં પિતા, માતા, રસ, આત્મા, સત્ત્વ અને સાત્ત્વથી જે જે જુદા જુદા વિભાગો તથા ગુણો થાય છે, તેઓનું વ્યાખ્યાન આપીએ છીએ. શરીરમાં કેશ, દાઢી-મૂછના વાળ, રંગાડાં, અસ્થિઓ, નખો, દાંતો, શિરાઓ, સ્નાયુઓ, ધમનીઓ તથા રેત વગેરે પદાર્થો કે જેઓ સ્થિર છે તેઓ પિતાથી થાય છે.

માંસ, રવિર, મેદ, મજ્જા, હૃદય, નાભિ, યકૃત (જમણા પડખાંની ગાંઠ), પ્લીહા (ડાબા પડખાંની ગાંઠ-બરલ), આંતરડા તથા ગુદા વગેરે કામળ પદાર્થો માતાથી થાય છે.

શરીરનું વધવું, બળ, વર્ણ, સ્થિતિ અને હાનિ (હીણતા) આહારના રસથી થાય છે.

ઇન્દ્રિયો, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, આયુષ્ય અને સુખ કુપ્પાદિક આત્માથી (આત્માના સાનિધ્યથી) થાય છે.

જે પદાર્થો સત્ત્વથી એટલે ચિત્તની પ્રકૃતિથી થાય છે, તેઓનું નિરૂપણ હવે પછી અધ્યાય ૪, વિષય ૩૯, ૪૦ તથા ૪૧ માં કરવામાં આવશે.

વીર્ય (શક્તિ અથવા જસાદ), આરોગ્ય,

બળનું સારાપણું, વર્ણનું સારાપણું અને બુદ્ધિની ધારણાશક્તિ સાત્ત્વથી થાય છે. ૧૮

ગર્ભમાં બાતિ વગેરેની પરીક્ષા કરવાનાં ચિહ્નો

તત્ત્વ યસ્યા દક્ષિણે સ્તને પ્રાક્ષપયોદર્શનં મનતિ દક્ષિણાક્ષિમહત્ત્વં ચ પૂર્વં ચ દક્ષિણં સવ્યપુત્કર્ષતિ વાહુલ્યાચ પુન્નામધેયેષુ દ્રવ્યેષુ દૌહદમભિધાયતિ સ્વમ્પુ ચોપલભતે પશ્ચોત્પલક્રમુદાત્રાતકાદીનિ પુન્નામાન્યેષુ પ્રમન્નમુપચર્ણાં ચ ભવતિ તાં ત્રયાત્પુત્ર-મિયં જનયિષ્યતીતિ, તદ્વિપર્યયે કન્યામ્ । યસ્યાઃ પાર્શ્વદ્વયમુત્તમપુરસ્તાન્નિર્ગતમુદર પ્રાગભિહિતલક્ષણં ચ તસ્યા નપુંસકમિતિ વિદ્યાત્ । યસ્યા મધ્યે નિર્ઘ્નં દ્રોણીભૂતમુદર સા યુગ્મં પ્રસ્પૃષ્ઠતિતિ ॥ ૧૯ ॥

જે ગર્ભવતીના જમણા સ્તનમાં દૂધ પ્રથમ આવે, જમણી આંખ મોટી થઈ બચ, ચાલવામાં પ્રથમ જમણો સાથળ ખેંચાય, જમણો સાથળ પુષ્ટ થાય, ધણું કરીને પુષ્ટિ ગ નામોવાળા પદાર્થોની જ ઇચ્છા થાય, અમમાં પણ પક્ષ, ઉત્પલ્લ, કુમુદ તથા અંબાડા વગેરે પુષ્ટિંગ પદાર્થો જ જેવામાં આવે અને મુખની કાતિ પ્રસન્નતાવાળી દેખાય, તેને વૈદે 'દીકરો આવશે' એમ કહેવું.

ઉપર કહેલા લક્ષણોથી જાલટાં લક્ષણો જેવામાં આવે તો 'દીકરી આવશે' એમ કહેવું.

જે ગર્ભવતીનાં બન્ને પડખાં જોડાં થઈ ગયાં હોય, પેટ આગળ નીકળી ગયું હોય અને ઉપર કહેલાં પુરુષગર્ભનાં ઠેટલાંક લક્ષણો તથા કન્યાગર્ભનાં પણ ઠેટલાંક લક્ષણો જેવામાં આવતાં હોય, તેને 'નપુ સક આવશે' એમ વૈદે મનમાં બણવું.

જે ગર્ભવતીનું પેટ મધ્યભાગમાં નમી ગયું હોય અને પાણીની ઠોઠી જેવું થઈ ગયું હોય (તથા શેઠાવળી પણ નમી ગઈ હોય) તેને બેડલું આવશે, એમ વૈદે બણી લેવું. ૧૯

માતાઁસાનાં આચરણા પ્રમાણે સંતાનો
ભવન્તિ યાત્ર ॥

દેવતાનાક્ષણપરાઃ શૌચાચારહિતે રતાઃ ।

મહાગુણાન્પ્રસૂયન્તે વિપરીતાસ્તુ નિર્ગુણાન્ ॥ ૨૦ ॥

આ વિષયમાં ભગવાન ધન્વન્તરિએ સ્વયંએ
કહ્યું છે : 'દેવતાઓની તથા શ્રાક્ષણોની સેવામાં
તત્પર રહેનારી અને પવિત્રતામાં, સદાચારમાં
તથા હિતમાં આસક્ત રહેનારી ગર્ભવતીઓ
ઉત્તમ ગુણોવાળાં સંતાનોને જન્મ આપે છે અને
ઉપર કહેલી દેવસેવા આદિ ક્રિયાઓથી જીલટી
ક્રિયાઓમાં તત્પર રહેનારી ગર્ભવતીઓ અધમ
ગુણોવાળાં સંતાનોને જન્મ આપે છે. ૨૦

અવયવોની રચના અને ગુણદોષોનાં કારણો
અજ્ઞપ્રત્યવજ્ઞનિર્ણયિતઃ સ્વભાવાદેવ જાયતે ।

અજ્ઞપ્રત્યવજ્ઞનિર્ણયૌ ચે ભવન્તિ ગુણાગુણાઃ ॥

તે તે ગર્ભસ્ય વિજ્ઞેયા ધર્માધર્મનિમિત્તજ્ઞાઃ ॥ ૨૧ ॥

ગર્ભનાં અંગોની તથા પ્રત્યંગોની બનાવટ
સ્વભાવથી જ થાય છે અને તે અવયવોમાં જે
ગુણદોષો થાય છે, તેઓની બનાવટ પૂર્વજન્મોમાં
કરેલાં પાપપુણ્યોથી થાય છે. ૨૧

અધ્યાય ૪ થો ૬૦

ઉપક્રમ

અચાતો ગર્ભવ્યાકરણં નામ શારીરં વ્યાખ્યા-
સ્પામઃ । યથોત્ત્રાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'ગર્ભ-
વ્યાકરણશારીર' નામના ચોથા અધ્યાયનું તે
પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, જે પ્રમાણે ભગવાન
ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

પ્રાણો (શરીરને જિવાડનાર મુખ્ય પદાર્થો)
અગ્નિઃ સોમો વાયુઃ સર્વં રજસ્તમઃ પચ્ચન્દ્રિ-
યાણિ ભૂતાત્મેતિ પ્રાણાઃ ॥ ૨ ॥

૧ ગર્ભસંબંધી પ્રાણોના, ત્વચાઓના, કળાઓના
તથા યદુત, લીલા વગેરેના વ્યાખ્યાન વિશેના.

સધળા આત્મેય પદાર્થોની શક્તિએ રહેલો
અગ્નિદેવ, સધળા જ્વાત્મક પદાર્થોની શક્તિએ
રહેલો સોમદેવ (ચંદ્ર), પ્રાણાપાનાદિક રૂપે
રહેલો વાયુદેવ, સત્ત્વગુણ, રજોગુણ, તમોગુણ, પાંચ
જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને જીવાત્મા-આ પદાર્થો શરીરને
જિવાડવામાં મુખ્ય દોષાથી પ્રાણ કહેવાય છે. ૨

સાત ત્વચાઓ (ચામડીઓ)

તસ્ય સ્ત્રલ્લેવમ્પ્રવૃત્તસ્ય શુક્રશોનિતસ્સામિપ-
ચ્યમાનસ્ય ધીરસ્વેવ સન્તાનિક્ષ્ણઃ સત્ત્વત્ત્વો
ભવન્તિ । તાસાં પ્રથમાજ્ઞભાસિની નામ યા સર્વ-
વર્ણાનિવભાસયતિ પચ્ચવિધાં ચ છાયાં પ્રકાશયતિ સા
ગ્રીહેરણદશમાગ્રમાણા સિષ્મપશિનીકષ્ટકાધિષ્ઠા-
નમ્ । દ્વિતીયા લોહિતા નામ પોહ્યમાગ્રમાણા
તિલકાલક્ષ્મ્યચ્છબ્દગ્નાધિષ્ઠાનમ્ । તૃતીયા શ્વેતા
નામ દ્વાદશમાગ્રમાણા ચર્મદલાગ્નગહ્વીરગ્નાધિ-
ષ્ઠાનમ્ । ચતુર્થી તામ્રા નામાષ્ટમાગ્રમાણા ત્રિવિધ-
કિલાસકુણ્ડાધિષ્ઠાનમ્ । પચ્ચમી વેદિની નામ ગ્રીહિ-
પચ્ચમાગ્રમાણા કુણ્ડવિસર્પાધિષ્ઠાનમ્ । ષષ્ઠી રોહિણી
નામ ગ્રીહિપ્રમાણા ગ્રન્થ્યપચ્ચર્ચુદશ્ચીપદગલગન્ધા-
ધિષ્ઠાનમ્ । સપ્તમી માંસધરા નામ ગ્રીહિદ્રવ્યમાણા
મગન્દરવિદ્રવ્યશોધિષ્ઠાનમ્ ।

યદેતત્પ્રમાણં નિર્દિષ્ટં તન્માંસલેષ્વવકાશેષુ, ન
સલાટે સ્પૃશ્માઙ્ગસ્વાદિષુ ચ યતો વહ્ન્યસ્યુદરેણુ-
ગ્રીહિયુલેનાહ્નુષ્ટોદરપ્રમાણમવગાઠં વિધ્યેદિતિ ॥

જેમાં જીવાત્માએ પ્રવેશ કર્યો હોય છે,
એવા એ ગર્ભાશયમાં રહેલાં વીર્ય અને રજ
પાકવા-લાગતાં; જેમ પાકવા લાગેલાં દૂધની તર
થાય છે, તેમ એ વીર્ય તથા રજની સાત
ત્વચાઓ થાય છે.

તેમાં પહેલી ત્વચાનું નામ અવભાસિની
છે, જે ત્વચા પ્રાજક નામના પિત્ત વડે ગૌર
આદિ સધળા વર્ણોને તથા પંચજ્વાત્મક કાંતિને
પ્રકાશિત કરે છે. એ અવભાસિની વીસ ભાગોમાં

વહેંચાયેલી ચોખાની સાળની જડાઈના અઢાર ભાગોના જેટલી જડાઈવાળી છે. એ ચામડી સિંધ તથા પંચિનીકંઠક નામના રોગોના સ્થાનકરૂપ છે. (જવ અને ચોખાની સાળનું પ્રમાણ એક જ છે.)

ખીજી ત્વચાનું નામ લોહિતા છે, કે જે ત્વચા વીસ ભાગોમાં વહેંચાયેલી ચોખાની સાળની જડાઈના સોળ ભાગોના જેટલી જડાઈવાળી છે. એ ચામડી તિલકાલક, ન્યચ્છ અને વ્યંગ નામના રોગોના સ્થાનકરૂપ છે.

ત્રીજી ત્વચાનું નામ શ્વેતા છે, કે જે ત્વચા વીસ ભાગોમાં વહેંચાયેલી, ચોખાની સાળની જડાઈના બાર ભાગોના જેટલી જડાઈવાળી છે. એ ચામડી ચર્મદલ, અજગદલી અને મશક એ નામના રોગોના સ્થાનકરૂપ છે.

ચોથી ત્વચાનું નામ તામ્રા છે, કે જે ત્વચા વીસ ભાગોમાં વહેંચાયેલી, ચોખાની સાળની જડાઈના આઠ ભાગોના જેટલી જડાઈવાળી છે. એ ચામડી અનેક પ્રકારના કિલ્લાસ નામના ઢોઢોના સ્થાનકરૂપ છે.

પાંચમી ત્વચાનું નામ વેદિની છે, કે જે ત્વચા વીસ ભાગોમાં વહેંચાયેલી, ચોખાની સાળની જડાઈના પાંચ ભાગોના જેટલી જડાઈવાળી છે. એ ચામડી વિસર્પના તથા ઉપર લખેલા સિવાયના ખીજી ઢોઢોના સ્થાનકરૂપ છે.

છઠ્ઠી ત્વચાનું નામ રોહિણી છે, કે જે ત્વચા ચોખાની સાળની અથવા જવની જડાઈ જેટલી જડાઈવાળી છે. એ ચામડી યંચિ, અર્ધુદ, શ્લીપદ તથા ગલગંડ એ રોગોના સ્થાનકરૂપ છે.

સાતમી ત્વચાનું નામ માંસધરા છે, કે જે ત્વચા ચોખાથી બે સાળની અથવા બે જવની જડાઈ જેટલી જડાઈવાળી છે. એ ચામડી ભગંદર, વિદ્રિષ્ટ અને અરશ એ રોગોના સ્થાનકરૂપ છે.

ત્વચાઓની જડાઈનાં જે પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યાં, તે પ્રમાણે ઘણા માંસોવાળા પ્રદેશો ઉપરની ત્વચાઓનાં સમજવાં; પણ લલાટ ઉપરની કે સૂક્ષ્મ આંગળીઓ વગેરે પ્રદેશો ઉપરની ત્વચાઓનાં સમજવાં નહિ; કેમ કે ઉદરરોગોના વિપયમાં 'ત્રીહિમુખ નામના શસ્ત્રથી અંગૂઠાના મધ્યભાગ જેટલો જાડો વેધ કરવો' એમ કહેવામાં આવશે. (ચિકિત્સાસ્થાન અ. ૧૪ મે વિ. ૧૩.)

સાત કલાઓ

કલાઃ પુલ્લપિ સપ્ત સમ્પન્નન્તિ ધાત્વાશયાન્તરમર્પદાઃ॥

મતઃપાત્ર ॥

યથા હિ સારઃ કાષ્ઠેષુ ચ્છિદ્યમાનેષુ દૃશ્યતે ॥

તથા ધાતુર્હિ માંસેષુ ચ્છિદ્યમાનેષુ દૃશ્યતે ॥

સ્નાયુભિશ્ચ પ્રતિચ્છન્નાન્તંતરતાંશ્ચ જરાયુષા ॥

શ્લેષ્મણા વેષ્ટિતાંશ્વાપિ કલાભાગાસ્તુ તાન્નિદુઃ ॥

તામાં પ્રથમા માંસધરા નામ યસ્યા માંસે શિરાસ્નાયુધમનીસ્રોતસાં પ્રવાના મનન્તિ ॥

મવતિ ચાત્ર ॥

યથા વિસમૃણાલ્લાનિ વિવર્દન્તે સમન્તતઃ ॥

ભૂમૌ પદ્મોદકસ્થાનિ તથા માંસે શિરાદયઃ ॥

દ્વિતીયા રક્તધરા નામ માંસસ્યામ્પન્તરતસ્ત-
સ્યાં શોણિતં વિશેષતશ્ચ શિરાસુ યદ્વૃત્તીહોથ મવતિ ॥

મવતિ ચાત્ર ॥

ત્રૃક્ષાયથામિપ્રહતાત્ક્ષીરિણઃ ક્ષીરમાયંહત્ ॥

માંસાદેવં ક્ષતાત્ક્ષિપ્રં શોણિતં સમ્પ્રસિચ્યતે ॥

તૃતીયા મેદોધરા નામ, મેદો હિ સર્વભૂતાના-
મુદરસ્થમણસ્થિષુ મહત્સુ ચ મજા મવતિ ॥

મવતિ ચાત્ર ॥

સ્થુલાસ્થિષુ વિશેષેણ મજા ત્વમ્યન્તરાશ્રિતઃ ॥

અયેતરેષુ સર્વેષુ સરકં મેદ ઉચ્યતે ॥

શુદ્ધમાંસસ્ય યઃ સ્નેહઃ સા વસા પરિકીર્તિતા ॥

ચતુર્થી શ્લેષ્મધરા નામ, સર્વસન્ધિષુ પ્રાણ-
મૃતાં મવતિ ॥

भवति चात्र ॥

લેહામ્પકે યથા ત્વક્ષે ચક્રં સાધુ પ્રવર્તે ।

સન્ધયઃ સાધુ વર્તન્તે સંશ્લિષ્ટાઃ શ્લેષ્મણા તથા ॥

પચ્ચમી પુરીપધરા નામ, યાન્તાકોષ્ટે મલમભિ-
વિમજતે પક્કાશયસ્થા ॥

भवति चात्र ॥

યદ્વત્સમન્તાત્કોષ્ટં ચ તથાન્ત્રાણિ સમાશ્રિતા ।

ઉણ્ડુકસ્થં વિમજતે મલં મલધરા કલા ॥

પટ્ટી પિત્તધરા નામ, યા ચતુર્વિધમન્નપાનપુ-
પ્યુક્તમામાશયાત્પચ્યુતં પક્કાશયોપસ્થિતં ધારયતિ ॥

भवति चात्र ॥

અશિતં શ્વાદિતં પીતં લીલં કોષ્ઠગતં નૃણામ્ ।

તક્ષીર્યતિ યથાકાલં શોષિતં પિત્તતેજસા ॥

સત્તમી શુક્રધરા નામ, યા સર્વપ્રાણિનાં સર્વ-
શરીરભ્યાપિની ॥

भवन्ति चात्र ॥

યથા પયસિ સર્પિસ્તુ ગુહ્યેભ્યૌ રસો યથા ।

શરીરેષુ તથા શુક્રં નૃણાં વિદ્યાદ્ગ્રિપમ્વરઃ ॥

ઘ્ર્ણુલે દક્ષિણે પાર્શ્વે વસ્તિદ્વારસ્ય ચાપ્પષઃ ।

મૂત્રસ્રોતઃપથાચ્ચુક્રં પુરુષસ્ય પ્રવર્તે ॥

કૃત્સ્નદેહાશ્રિતં શુક્રં પ્રસન્નમનસસ્તથા ।

હ્રીપુ વ્યાયચ્છતશ્રાપિ દર્પાચ્છત્સમ્પ્રવર્તે ॥ ૪ ॥

કલાઓ પણ સાત છે, કે જેઓ ધાતુઓના
એટલે શરીરનું ધારણ કરનારા પદાર્થોના બુદ્ધ
બુદ્ધ આશયોનાં (સ્થાનોનાં) અંતરોમાં સ્ત્રીમાઠા-
ઓરૂપ છે. આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન
ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે: 'જેમ કાપવામાં
આવતાં કાષ્ઠોમાં તેઓની અંદર સાર ભેગમાં
આવે છે, તેમ શરીરનાં મોંસિને કાપતાં તેઓની
અંદર ધાતુ ભેગમાં આવે છે. ધાતુઓના બુદ્ધ
બુદ્ધ આશયોનાં અંતરોમાં સ્નાયુઓથી ઢંકા-
યેલા, ગર્ભની ઓરના જેવા પડદાથી વીંટાયેલા
અને કદ્ધી પણ વીંટાયેલા જે ક્ષેત્રોરૂપ સ્ત્રીમા-

ઠાઓ છે તેઓ 'કલાઓ' કહેવાય છે.'

સાત કળાઓમાં પહેલી માંસધરા નામની
કલા છે, કે જેની અંદરના માંસમાં શિરાઓના,
સ્નાયુઓના, ધમનીઓના તથા સ્રોતોના વિસ્તારો
છે. આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ
સ્વમુખે કહ્યું છે: 'જેમ પૃથ્વીમાં કાદવવાળા
પાણીની અંદર રહેલા કમળના તંતુ તથા નાળ
વગેરે અવયવો ગાંભીર વધ્યા કરે છે, તેમ માંસની
અંદર રહેલા શિરાઓ વગેરે ભાગો ગાંભીર
વધ્યા કરે છે.'

બીજી રક્તધરા નામની કલા છે, કે જેમાં
માંસની અંદર રહિર રહ્યું છે. રહિર વિશેષે કરીને
તો શિરાઓમાં, યદ્વતમાં અને પ્લીહમાં રહે છે.
આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ
સ્વમુખે કહ્યું છે: 'જેમ હીરવાળા વૃક્ષને ટાચો
ઢેવાતાં તેમાંથી તુરત હીર આવે છે, તેમ માંસને
ટાચો ઢેવાતાં તેમાંથી તુરત લોહી આવે છે.'
(ધાતુઓના કમમાં રસ પછી રહિર અને રહિર
પછી માંસ ગણાવ્યું છે, તે પોષણના અતુકમને
અનુસરી ગણાવ્યું છે અને આહીં માંસ પછી રહિર
ગણ્યું છે, તે શરીરમાં ધાતુઓની સ્થિતિના કમને
અનુસરીને ગણ્યું છે એમ સમજવું. કલ્લન)

ત્રીજી મેદાધરા નામની કલા છે. મેદ
સર્વ પ્રાણીઓનાં પેટમાં, નાનાં અસ્થિઓની
અંદર રહેલું છે. જોકે અસ્થિઓની અંદર મન્જ
રહેલી છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે, તોપણ તેમાં
એમ સમજવાનું છે કે, મોટાં અસ્થિઓની અંદર
મન્જ રહેલી છે. આ વિષયના શ્લોકમાં ભગ-
વાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહેલું છે: 'મન્જ
વિશેષે કરી બડાં અસ્થિઓની અંદર રહે છે.
બીજાં સઘળાં અસ્થિઓમાં તો રહિર સહિત
મેદ જ રહે છે. વરસા (ચરખી) નામની ઉપધાતુ
છે તે તો શુદ્ધ માંસનો સ્વેદ જ છે.'

ચોથી શ્લેષ્મધરા નામની કલા છે. કફ ધારણ કરનારી એ કલા પ્રાણીઓના સધળા સંધિઓમાં (સાંધાઓમાં) હોય છે. આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે : 'જમ પેડાંની ધરી તેલથી ચોપડેલી હોવાને લીધે પેડું સારી રીતે ચાલે છે, તેમ શરીરના સંધિઓ કફથી ખરડાયેલા હોવાને લીધે શરીર સારી રીતે ચાલે છે.'

પાંચમી પુરીપધરા નામની કલા છે. વિષ્ઠા ધારણ કરનારી એ કલા પક્વાશયમાં રહેલી છે અને મળની પોટલીમાં રહેલાં વિષ્ઠા-મૂત્રને જીદાં પાડે છે. આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહેલું છે 'ઉપર ચક્રત, પ્લીહા વગેરેને તથા આંતરડાઓને અને નીચે શુદ્ધ મુધીના ડાઠાને આશ્રિત થઈ રહેલી પુરીપધરા નામની કલા પોટલીમાં રહેલા મળોને જીદાં પાડે છે.'

છઠી પિત્તધરા નામની કલા છે. જઠરાશિ-રૂપ પિત્તનું ધારણ કરનારી (અને પક્વાશયમાં રહેલી) એ કલા જ્યારે ઉપયોગ કરવામાં આવેલું ભક્ષ્ય તથા પેય વગેરે ચારે પ્રકારનું અન્નપાન આમાશયમાંથી બ્રહ્મ થઈને પક્વાશયમાં જના તૈયાર થાય છે, ત્યારે તે અન્નપાનને પાક માટે ધરી રાખે છે. આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે 'જમેલું, ખાધેલું, પીધેલું તથા ચાટેલું જે કાઈ અન્નપાન માણસોના ડાઠામાં રહેલું હોય છે, તે અન્નપાન તે તે દ્રવ્યોના હલકાભારેપણને અનુસરતા પાકના કાળ પ્રમાણે તથા જઠરાશિના તીવ્રત્વ મંદત્વાદિકને અનુસરી જઠરાશિના તેજથી શોષિત થઈને (પાકી જઈને) પચી જાય છે.'

સાતમી શુક્રધરા નામની કલા છે. વીર્ય ધારણ કરનારી આ કલા સર્વ પ્રાણીઓનાં સધળાં

શરીરમાં વ્યાપી રહેલી છે. આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે 'જમ દૂધમાં ધી રહેલું છે અને શેરડીમાં રસરૂપ ગોળ રહેલો છે, તેમ માણસોના શરીરમાં વીર્ય રહેલું છે એમ ઉત્તમ પૈથે બાણુવું. બે આંગળ જાટલી જમણી બાણુમાં મૂત્રાશયના દ્વારની નીચે મૂત્રના સ્રોતના છિદ્રમાંથી પુરુષનું વીર્ય પ્રવર્તે છે. વીર્ય કે જે સધળા શરીરમાં રહેલું છે, તે જ્યારે પુરુષ કામદેવથી પ્રસન્ન મનવાળો થાય છે અને સ્ત્રીઓમાં મૈથુનરૂપ વ્યાયામ કરે છે, ત્યારે હૃદયને લીધે શરીરમાંથી જીદું પછીને મૂત્રના માર્ગથી પ્રવર્તે છે.' ૪ ગભર્વતીનું રજ કેમ રખાતું નથી ?

ગૃહીતગર્ભાણામાર્તવગ્રહાનાં સ્રોતસાંવર્ત્તમાન્યવ-હ્યન્તે ગર્ભેષ, તસ્માદ્ ગૃહીતગર્ભાણામાર્તે ન દૃશ્યતે । તત્તસ્તદ્વઃ પ્રતિહતમૂર્ધ્વમાગતમપરશ્ચોપચીયમાનમ-પરેત્સમિધીયતે । શેષશ્ચોર્ધ્વતરમાગતં પયોધરાવમિ-પ્રતિપચતે । તસ્માદ્ગર્ભિણ્યઃ પીનોક્તપયોધરા મનન્તિ ॥ ૫ ॥

જ્યોને ગર્ભ રહ્યો હોય છે એવી સ્ત્રીઓના શરીરમાં રજનું વહન કરનારા સ્રોતોના માર્ગો ગર્ભથી રોકાઈ જાય છે, તેથી ગર્ભિણીઓનું રજ બહાર પ્રવર્તતું જોવામાં આવતું નથી

નીચે પ્રવર્તતાં અટકીને જાંચે આવેલો ગર્ભ રહેવાના સમયનું રજ તથા તે પછીનું પણ રજ મિશ્રિત થઈને વનતાં વનતાં અપરા બની જાય છે કે જેને સ્ત્રીઓ 'જોર' એવું નામ આપે છે. જોર બન્યા પછી બાકી રહેલો એ રજનો અમુક ભાગ અત્યંત જાંચે ચડી રતનોમાં જાય છે કે જેથી ગર્ભિણી સ્ત્રીઓ જાંચા તથા પુષ્ટ રતનોવાળી થાય છે.

૧ શેરડીનું દણત મંદવીર્ષવાળા પુરુષો માટે છે, કેમ કે જેમ શેરડીનો રસ બહુ પિલાયાથી નીકળે છે, તેમ મંદવીર્ષવાળાઓનું વીર્ય મૈથુનના અતિપરિશ્રમથી નીકળે છે

ગર્ભમાં યકૃત, પ્લીહા, કુમ્બુસ તથા
મળની પોટલીની ઉત્પત્તિ

ગર્ભસ્ય યકૃતપ્લીહાનો શોણિતજૌ । શોણિત-
ફેન પ્રભવઃ કુમ્બુસઃ । શોણિતકિન્નુપ્રમત્તચ્છુકઃ ॥૬

ગર્ભની યકૃત (જમણા પડખાની ગાંઠ)
તથા પ્લીહા (ડાખા પડખાની ગાંઠ-ખરલ)
રુધિરથી ઉત્પન્ન થાય છે. કુમ્બુસ (ફેફસું) રુધિરના
દ્રીણથી ઉત્પન્ન થાય છે અને મળની પોટલી
રુધિરના ક્ષીટાથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૬

આંતરડાં, શુદ્ધ તથા મૂત્રાશયની ઉત્પત્તિ
અમુજઃ શ્લેષ્મણશ્ચાપિ યઃ પ્રસાદઃ પરો મતઃ ।
તં પચ્યમાનં પિત્તેન વાયુશ્ચાપ્યુધાવતિ ॥

તતોઽસ્પાન્ત્રાણિ જાયન્તે ગુદં વસ્તિશ્ચ દેહિનઃ ॥૭

રુધિર અને કફનો જે ઉત્તમ સ્વચ્છ ભાગ
હોય છે, તેને પિત્ત પકાવે છે અને વાયુ એ
પિત્તને બળ આપ્યા કરે છે. એ સ્વચ્છ ભાગમાંથી
ગર્ભનાં આંતરડાં, શુદ્ધ અને મૂત્રાશય બને છે. ૭

ગર્ભની જીભની ઉત્પત્તિ

ઉદરે પચ્યમાનાનામાધ્માનાદ્રવમસારવત્ ॥
કફશોણિતમાંસાનાં સારો જિહ્વા પ્રજાયતે ॥૮॥

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે વાયુથી પ્રદીપ્ત કરાતું
પિત્ત કફ, રુધિર અને માંસને પકાવે છે. જેમ
ગાળવામાં આવતા મુવર્ણમાંથી સાર તૈયાર
થાય છે, તેમ પકાવવામાં આવતાં એ કફ, રુધિર
અને માંસમાંથી સારરૂપ જીભ થાય છે. ૮

ગર્ભના સ્રોતોની, પેશીઓની, શિશુઓની,
સ્નાયુઓની અને આશયોની ઉત્પત્તિ
યથાર્થમૂષ્મણા મુક્તો વાયુઃ સ્રોતાંસિ દારયેત્ ॥
અનુપ્રવિઙ્ય વિશિતં પેશીર્વિમજ્જતે તથા ।
મેદસઃ સ્નેહમાદાય શિરા સ્નાયુલ્લમામુપાત્ ॥
શિરાણાં ચ મૃદુઃ પાકઃ સ્નાયૂનાં ચ તતઃ સ્તરઃ ।
આશય્યાઽપ્યાસયોગન કરોત્યાશયસમ્ભરમ્ ॥૯॥

પિત્તથી સંયુક્ત થયેલો વાયુ, જેટલા શરીર-

ની સ્થિતિમાં ઉપયોગી થાય છે, તેટલા સ્રોતોને
ઠાતરી આપે છે. એ વાયુ માંસમાં પ્રવેશ કરીને
માંસની પેશીઓને બુદ્ધિ બુદ્ધિ કરી આપે છે. એ
જ વાયુ મેદમાંથી સ્નેહને લઈને તેમાંથી શિરાઓ
તથા સ્નાયુઓને બનાવે છે. શિરાઓનો પાક
કામળ થાય છે અને સ્નાયુઓનો પાક તે કરતાં
ઠંડુ થાય છે. વાયુ જ પોતાના હમેશના અભ્યાસ-
થી સ્થિતિ કરીને આશયોને બનાવે છે. ૯

બુકા અને વૃષણોની ઉત્પત્તિ

રક્તમેદઃપ્રસાદાદ્ બુકૌ માંસાસૃકકમેદઃપ્રસા-
દાદ્વૃષ્ણૌ ॥ ૧૦ ॥

રુધિર અને મેદના સારમાંથી બુકા (કૂખના
બે ગોળા) બને છે અને માંસ, રુધિર, કફ તથા
મેદના સારમાંથી બે વૃષણ બને છે. ૧૦

હૃદય, ચેતના, બળુટિ અને નિદ્રા

શોણિતકફપ્રસાદજં હૃદયં યદાશ્રયા હિ ધમન્યાઃ
પ્રાણવહાઃ । તસ્યાધો વામતઃ ક્રીદા કુપ્ફુતથ દશિ-
ળતો યકૃત્ક્રોમ ચ ॥

તદ્વદયં વિશેષેણ ચેતનાસ્થાનમતસ્તર્હિમસ્તમ-
સાગ્રુતે સર્વપ્રાણિનઃ સ્વપન્તિ ॥

મરતિ ચાત્ર ॥

પુનઃક્રીડણ સદૃશં હૃદયં સ્યાદધોમુલ્લમ્ ।

જાગ્રતસ્તદિકસતિ સ્વપતથ નિર્મીલતિ ॥ ૧૧ ॥

રુધિર અને કફના સારમાંથી હૃદય બને છે.
પ્રાણતું વહન કરનારી ધમનીઓ હૃદયનો આશ્રય
કરીને રહેલી છે. હૃદયની નીચે ડાખા ભાગ તરફ
પ્લીહા (ખરલ) તથા ફેફસું છે અને જમણા ભાગ
તરફ યકૃત તથા તિલક નામનું તરસ લાગવાનું
સ્થાન છે. (આ તિલકની ઉત્પત્તિ રુધિરથી થાય છે.)

જોકે સઘણું શરીર ચેતનાનું સ્થાન છે,
તોપણ હૃદય મુખ્યત્વે ચેતનાનું સ્થાનક છે, માટે
તે હૃદય અધારે વૃદ્ધિ પામેલા તમેાણુથી ઢંકાય
છે, ત્યારે પ્રાણીઓ જોંધી બળ છે. આ વિષયમાં.

ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વયંએ કહ્યું છે : 'દ્વય કમળ જ્યેષ્ઠ' છે અને તે નીચા મોઢાવાળું અર્થાત્ જોધા વાળેલા કમળ જ્યેષ્ઠ છે. ભગવા માણસનું દ્વય પ્રકૃતિ રહે છે અને જોધેલા માણસનું દ્વય બિડાઈ બળ છે.' ૧૧

નિદ્રા, તેનું કારણ અને ભેદ

નિદ્રાં તુ વૈષ્ણવીં પાપમાનમુપદિશન્તિ સા સ્વ-
ભાવત એવ સર્વપ્રાણિનોડમિસ્પૃશતિ । તપ્ર ચદા સંજ્ઞા-
વહાનિ સોતાંસિ તમોભૂયિષ્ઠઃ શ્લેષ્મા પ્રતિપચતે તદા
તામસી નામ નિદ્રા સમ્ભવત્યનવબોધિની, સા પ્રલય-
કાલે । તમો ભૂયિષ્ઠાનામહઃસુ નિદ્રાસુ ચ ભવતિ ।
રજોભૂયિષ્ઠાનામનિમિત્તમ્ । સત્ચભૂયિષ્ઠાનામર્દરાત્રે ।
શ્લીળશ્લેષ્મણામનિલજ્જુલાનાં મનઃશરીરાભિતાપચતાં
ચ નૈવ સા વૈકારિકી ભવતિ ॥ ૧૨ ॥

જે નિદ્રા છે તે વિષ્ણુની માયા જ છે અને તે સવળા શુભ વ્યાપારોને રોકનારી હોવાને લીધે પાપરૂપ જ છે, એમ કહેવાય છે. એ નિદ્રા સ્વભાવથી જ સર્વ પ્રાણીઓને પ્રાપ્ત થાય છે, એ તામસી, સ્વાભાવિકી અને વૈકારિકી એમ ત્રણ પ્રકારની છે.

જેમાં તમોગુણ અધિક છે એવો કંઈ જ્યારે સંજ્ઞાનું પહન કરનારા સ્ત્રોતોમાં પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તામસી નિદ્રા થાય છે કે જે પ્રાણીઓને ભગવા દેતી જ નથી. આ તામસી નિદ્રા પ્રલય-કાળમાં જ પ્રાપ્ત થાય છે. (એક સવળા પ્રકારની નિદ્રાએ તમોગુણથી થાય છે, તોપણ આ નિદ્રામાં તમોગુણનું અત્યંત આધિક્ય છે, તેથી તેને 'તામસી' નામ આપેલું છે.)

જે નિદ્રા માણસોને દરરોજ આવે છે તે સ્વાભાવિકી કહેવાય છે. જે માણસોમાં તમો-ગુણ અધિક હોય છે, તેઓને દિવસોમાં તથા રાત્રિઓમાં પણ એ નિદ્રા પ્રાપ્ત થાય છે. જે માણસોમાં રજોગુણ અધિક હોય છે, તેઓને રજો-

ગુણની ચંચળતાથી એ નિદ્રા કાઈ વખતે દિવસે અને કાઈ વખતે રાત્રે આવે છે. જે માણસોમાં સત્ત્વગુણ અધિક હોય છે, તે માણસોને સત્ત્વગુણની જોષાશવાળા અને તમોગુણની વૃદ્ધિવાળા સમયરૂપ અધરાતે એ નિદ્રા પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ સાત્ત્વિક માણસો અધરાતે જ સૂવે છે.

વિકારોવાળાં માણસોને જે નિદ્રા પ્રાપ્ત થાય છે તે વૈકારિકી કહેવાય છે. જેઓનો કંઈ ક્ષીણ થયો હોય તથા વાયુ વૃદ્ધિ પામ્યો હોય, એવા માણસોને તથા જેઓને મનમાં કે શરીરમાં સંતાપ હોય, એવાં માણસોને નિદ્રા આવતી જ નથી અને વખત પર જે આવે છે, તે વૈકારિકી જ (વિકારોથી થયેલી) હોય છે.

(અઘાદિકથી થાકી જવાને લીધે જીવાત્મા જ્યારે વિષયોથી નિવૃત્ત થાય છે, ત્યારે પણ માણસોને નિદ્રા આવે છે.) ૧૨

નિદ્રા, બ્રહ્મતિ, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિનાં કારણ

ભવન્તિ ત્રાય ॥

હૃદયં ચેતનાસ્થાનમુક્તં સુશ્રુત દેહિનામ્ ।
તમોડમિભૂતે તસ્મિન્નુ નિદ્રા વિશતિ દેહિનઃ ।
નિદ્રાહેતુસ્તમઃ સત્ત્વં બોધને હેતુરુચ્યતે ।
સ્વભાવ એવ વા હેતુર્ગરીયાન્પરિકીર્ત્યતે ॥
પૂર્વદેહાનુભૂતાંસ્તુ ભૂતાત્મા સ્વપ્તઃ પ્રમુઃ ।
રજોગુક્તેન મનસા ગૃહ્ણાત્યર્થાન્જ્જુભાશુમાન્ ॥
કરણાનાં તુ વૈકલ્યે તમસામિપ્રવર્દિતે ।
અસ્વપ્નપિ ભૂતાત્મા પ્રમુસ્ટ ઇવ ચોચ્યતે ॥ ૧૩ ॥

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વયંએ કહ્યું છે 'હે સુશ્રુત! પ્રાણીઓનું દ્વય કે જે ચેતનાનું મુખ્ય સ્થાન કહેવાય છે, તે જ્યારે તમોગુણથી અભિભૂત થઈ બળે છે, ત્યારે પ્રાણીઓને નિદ્રા પ્રાપ્ત થાય છે. નિદ્રાનું કારણ તમોગુણ છે અને ભગવાનું કારણ સત્ત્વગુણ છે અથવા સ્વભાવ જ તેઓમાં પ્રબળ કારણરૂપ છે,

એમ કહેવામાં આવે છે. સૂતેલા શરીર પર માલિશી ધરાવતો જીવાત્મા નિદ્રાના સમયમાં પણ રજેગુણે પ્રેરેલા મનથી પૂર્વ દેહમાં અને વર્તમાન દેહમાં પણ અનુભવેલા શુભાશુભ અર્થો અહણ કરે છે, એ સ્વપ્ન કહેવાય છે. જ્યારે તમેગુણ મન સહિત તમામ ઇન્દ્રિયોને વિકળ કરી નાખે છે, ત્યારે કશા પદાર્થનું અહણ બની શકતું નથી, એ અવસ્થા સુષુપ્તિ કહેવાય છે. જીવાત્મા પોતે નિર્વિંકાર હોવાને લીધે કદી કોઈ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થતો નથી, તે પણ એ સમયે બધું સુષુપ્તિ પામ્યો હોય, એવો જણાય છે.' ૧૩

દિવસે જીવવાનો-રાતે ઉઝગરો કરવાનો નિષેધ, કંઈક છૂટ-તેનાં કારણો

સર્વર્તુપુ દિવાસ્વાપઃ પ્રતિપિદ્વોઽન્યથા પ્રીષ્માત્ ।
પ્રતિપિદ્વેષપિ તુ વાલચ્છલીકર્ષિતક્ષતક્ષીણમઘ-
નિત્યયાન-રાહનાધ્વકર્મ-પરિશ્રાન્તાનામશુક્તવતાં
મેદઃસ્વેદકફરસરક્તક્ષીણાનામજીર્ણાં ચ મુહૂર્તે
દિવાસ્વપ્નમપ્રતિપિદ્વમ્ । રાત્રાવપિ જાગરિતવતાં
જાગરિતકાલાદર્દ્દમિષ્યંતે દિવામ્ભવઃ । વિકૃતિર્હિ
દિરાસ્ત્રમો નામ, તત્ર સ્વપ્નામધર્મઃ સર્વદોષપ્રકો-
પથઃ । તત્પ્રકોપાઞ્ચ કાસશ્વાસપ્રતિશ્વાસશિરોગૌર-
વાક્કમર્દ્દાંત્રોચકજ્જરામિદોર્વૃણ્યાનિ ભવન્તિ । રાત્રા-
વપિ જાગરિતવતાં વાતપિત્તનિમિત્તાસ્ત્વ ઇધોષદ્રવા
મવન્તિ ॥ ૧૪ ॥

જીમ્મઋતુ સિવાય બીજી કોઈ પણ ઋતુમાં દિવસે જાંઘવું નહિ. બાળક, વૃદ્ધ, મૈથુનથી કર્ષિત થયેલ, ક્ષતથી ક્ષીણ થયેલ, હમેશ મઘ પીવાના અભ્યાસી, હમેશ દુરનારા, વાહન ઉપર બેસવાથી થાકેલા, પંથ કરવાથી થાકેલા, કામ કરવાથી થાકેલા, ઉપવાસી, ક્ષીણ મેદવાળા, ક્ષીણ પરતીનાવાળા, ક્ષીણ કંડવાળા, ક્ષીણ રસ-વાળા, ક્ષીણ રુધિરવાળા અને અજીર્ણવાળાને સપ્તળી ઋતુઓમાં બેઘડી દિવસની નિદ્રા કરવાનો

નિષેધ નથી. જેઓએ રાતનો ઉઝગરો કર્યો હોય, તેઓએ પણ ઉઝગરો કરવાના વખતેથી અરધા વખત સુધી દિવસમાં સૂઈ રહેવું યોગ્ય છે. દિવસમાં નિદ્રા પ્રાપ્ત થાય, એ એક જાતની વિકૃતિ જ છે. દિવસે નિદ્રા કરવાથી અધર્મ થાય છે, એટલું જ નહિ; પણ સપ્તળા હોયેનો પ્રકાપ થાય છે અને એ પ્રકાપથી ખાંસી, શ્વાસ, પ્રતિશ્વાસ (સળેખમ), માથાનું ભારેપણું, અંગોનું ભાંગવું, અરચિ, જ્વર અને મંદાગ્નિપણું થાય છે. રાતે ઉઝગરો કરનારાઓને પણ વાયુ તથા પિત્તના પ્રકાપને લીધે ઉપર કહેલા જ ઉપદ્રવો થાય છે. ૧૪

દિવસની નિદ્રા અને રાતના ઉઝગરાનો ત્યાગ કરવાથી લાભ

મવન્તિ વાત્ર ॥

તસ્માન્ન જાગૃપાદ્રાત્રૌ દિવાસ્ત્વમ્ ચ વર્જયેત્ ।
જ્ઞાત્વા દોષક્રારવેર્તૌ યુધઃ સ્વમ્ મિતં ચરેત્ ॥
અરોગઃ સુમના દેવં વલવર્ણાન્વિતો ઘૃષઃ ।
નાતિસ્થૂલકૃશઃ શ્રીમાન્નરો જીવેત્સમાઃ શ્વત્ ॥ ૧૫ ॥

આ નિષેધના સ્લોકોમાં બગવાન ધનંતરિએ સ્વપ્નુએ કહ્યું છે : 'રાતે ઉઝગરો કરવો નહિ અને દિવસે નિદ્રા કરવી નહિ. રાતનો ઉઝગરો અને દિવસની નિદ્રા એ બંનેને દોષકારી બણી સમજી માણસે નિદ્રા તથા બગવું નિયમસર જ કરવાં જોઈએ. આ પ્રમાણે કરવાથી માણસ રોગરહિત, પ્રસન્ન મનવાળો અને બળથી તથા સારા વર્ણથી યુક્ત રહે છે; સ્ત્રીઓની સાથે રમણ કરવાની શક્તિવાળો રહે છે, બહુ બડો કે બહુ પાતળો થતો નથી, શરીરની શોભાવાળો રહે છે અને સો વર્ષ સુધી જીવે છે. ૧૫

નિદ્રા પર કાબૂ ધરાવનારાને છૂટ

નિદ્રા સાત્ત્મ્યીકૃતા યૈસ્તુ રાત્રૌ ચ યદિ વા દિવા ।
ન તેષાં સ્વપ્તાં દોષો જાગૃતાં વા વિચીયતે ॥ ૧૬ ॥
જેઓએ દિવસે કે રાત્રે નિદ્રાને અભ્યાસથી

સાત્ત્વરૂપ જ કરી લીધેલ હોય, તેઓને દિવસે
કે રાતે નિદ્રા કરવાથી કે ઉઝગરે કરવાથી
કંશે હોય નથી. ૧૬

નિદ્રાના નાશનાં નિદાનો અને ચિકિત્સા
નિદ્રાનાશોનિલાન્પિચાન્મનસ્તાપાત્ક્ષયાદપિ ।
સમ્મવત્પ્રમિધાતાઘ પ્રત્યનીકૈઃ પ્રશામ્યતિ ॥૧૭॥
વાયુ અને પિત્તના પ્રકોપથી, મનના પરિ-
તાપથી, ક્ષયથી અને અભિધાતથી નિદ્રાનો નાશ
થાય છે. એ નિદ્રાનો નાશ વાયુ વગેરે નિદાનોને
ટાળનારા અભ્યંગ વગેરે ઉપાયોથી શાંત થાય છે.

નિદ્રાના નાશની ચિકિત્સાતું નિરૂપયુ
નિદ્રાનાશોઽમ્યજ્ઞયોગો મૂર્ધ્ન તૈલનિપેયણમ્ ।
માત્રસ્વોદ્વર્તનં ચૈત્ત્વં હિતં સંગ્રહનાનિ ચ ॥
શાલિભોધુમપિષ્ઠાન્મધ્વરૈક્ષવસંસ્કૃતૈઃ ।
ભોજનં મધુરં લિગ્ધં ક્ષીરમાંસરસાદિભિઃ ॥
રસૈર્વિલેષયાનાં ચ વિક્ષિરાણાં તથૈવ ચ ॥
દ્રાક્ષાસિનેશુદ્રવ્યાણામુપયોગો ભવેન્નિશિ ।
શયનાસનપાનાનિ મનોહાનિ મૃદ્ધિનિ ચ ॥
નિદ્રાનાશે તુ કુર્વાત તથાન્યાન્યપિયુદ્ધિમાન્ ॥૧૮

નિદ્રાનો નાશ થયો હોય, તો સારી રીતે
તેલતું મદન કરવું, માથામાં તેલ ધસાવવું,
શરીરને લોટ વગેરે ચોળાવીને સ્વચ્છ કરવું અને
અંગે અપાવવાં હિતકારી થાય છે. શેરડીના
ખાંડ વગેરે પદાર્થોથી જ્યોને સંસ્કાર આપ્યા
હોય એવાં ચોખાનાં, ધઉનાં તથા અડદ વગેરેનાં
લોટનાં ભક્ષ્યો ખાવાથી, દૂધ તથા માંસના રસ
વગેરેથી સ્નિગ્ધ કરેલું મધુર અન્ન જમવાથી,
ખિતેશ્ય પ્રાણીઓનાં તથા વિષ્કિરપક્ષીઓનાં
માંસોના રસાઓનો ઉપયોગ કરવાથી અને રાતે
દ્રાક્ષનો, સાકરનો તથા બીજા પશુ શેરડીના
પદાર્થોનો ઉપયોગ કરવાથી નિદ્રાનો નાશ દૂર
થઈ જાય છે. નિદ્રાનો નાશ થયો હોય તો
બુદ્ધિમાન પુરુષે શયનો, આસનો તથા વાહનો

અતિ સુ દર અને કામળ ખનાવવાં તથા એવા જ
પ્રકારના બીજા ઉપાયો પણ કરવા. ૧૮

નિદ્રાના અતિયોગની ચિકિત્સા
વમેન્નિદ્રાતિયોગે તુ કુર્યાત્સંશોધનાનિ ચ ।
લઙ્ઘનં રક્તમોક્ષં ચ મનોવ્યાકુલનાનિ ચ ॥ ૧૯ ॥
જને નિદ્રાનો અતિયોગ થયો હોય, અર્થાત્
બહુ જ નિદ્રા આવ્યા કરતી હોય, તેણે વમન,
વિરેચન વગેરે સંશોધનો કરવાં, લંઘન કરવાં,
ફક્ષ ખોલાવવા વગેરેથી લોહી કઢાવવું અને મન
વ્યાકુળ થાય એવા ઉદવોગ કરવા. (સર્વમાં વમન
સુખ્ય છે.) ૧૯

અમુક રોગીઓને રાતે ઉઝગરે અને અમુક
રોગીઓને દિવસે નિદ્રા કરવાનો વિધિ
કલ્પમેદોવિપાર્તાનાં રાત્રૌ જાગરણં હિતમ્ ।
દિવાસ્વમથ્વદ્લૂલદિક્કાઽઞ્જીર્ણાતિસારિણામ્ ॥૨૦॥
કફ, મેદ કે વિપથી પીડાયેલાઓને રાતનો
ઉઝગરો હિતકારી થાય છે અને તરસ, શૂળ,
હેડકી, અજીર્ણ કે અતિસારથી પીડાયેલાઓને
દિવસની નિદ્રા હિતકારી થાય છે. ૨૦

તંદ્રાતું લક્ષણ
ઇન્દ્રિયાર્થેષ્વસંપ્રાપ્તિર્ગૌરવં જૃમ્ભણં ક્લમઃ ।
નિદ્રાત્સ્વેવ યસ્યેહા તસ્ય તન્દ્રાં વિનિર્દિશેત્ ॥૨૧॥
ઇન્દ્રિયોથી વિપયોતું બરાબર મહણ થાય
નહી, શરીરમાં ભારેપણું રહ્યા કરે, બગાસાં આવ્યા
કરે, ક્લમ રહ્યા કરે અને નિદ્રાથી ધેરાયેલાના
જેવી ચેષ્ટા થયા કરે, એ તંદ્રા કહેવાય છે. (નિદ્રા-
માં અને તંદ્રામાં ખોટા ભેદ એ છે કે નિદ્રાથી
જાંઘી ગયેલા માણસને બગાડયા પછી ક્લમ રહેતા
નથી અને તંદ્રાથી જાંઘી ગયેલા માણસને તો
બમત કર્યા પછી પણ ક્લમ જ રહ્યા કરે છે.) ૨૧

બગાસાતું લક્ષણ
પીતૈક્લમનિલોચ્છ્વાસમુદ્વેષ્ઠન્ ચિટ્તાનનઃ ।
યન્મુચ્ચતિ સનેવાસં સ જૃમ્ભેતિ સંજિતઃ ॥૨૨॥
માણસ મોહું ફાટી છાતીને સંઘાતો

સંઘાયતો પવનના એક ઉચ્છ્વાસને પીને પાછો નેત્રોનાં આંસુઓવાળો થઈ, તે ઉચ્છ્વાસને ફારેલા મોઢાથી જ બહાર કાઢે છે, એ જૃંભ (ખગાસુ) કહેવાય છે. ૨૨

કલમનું લક્ષણ

યોજનાયાસઃ થમો દેહે પ્રવૃદ્ધઃ શ્વાસવર્જિતઃ ।

ક્ષમઃ સ ઇતિ વિશેષ इन्द्रियार्थप्रवाचकः ॥ ૨૩ ॥

કશી પણ મહેનત કર્યા વગર વિપથોતું બરાબર ગ્રહણ ન કરવા દે એવો, વૃદ્ધિ પામેલો અને શ્વાસ (હૃદય) વગરનો શરીરમાં જ શ્રમ થાય છે, તે કલમ કહેવાય છે. ૨૩

આળસનું લક્ષણ

સુરસર્પપ્રસક્તિત્વં દુઃસહેવળલોલતા ।

શક્તસ ચાપ્યનુત્સાહઃ કર્મસ્થાલસ્યમુચ્યતે ॥ ૨૪ ॥

સુખ લેવામાં આસક્તિ, દુઃખોનો દ્રેષ કરવામાં મનની પ્રવૃત્તિ અને શરીરમાં સામર્થ્ય છતાં પણ કામો કરવામાં નિરુત્સાહ એ આળસ કહેવાય છે. ૨૪

ઉત્ક્રિયેશનું લક્ષણ

ઉત્ક્રિયશ્ચ ન નિર્ગચ્છેત્રસેઋગ્વનેરિતમ્ ।

હૃદયં પીલ્યતે ચાસ્ય સમુત્ક્રંશં મિનિર્દિશેત્ ॥ ૨૫ ॥

મોળ આવવાને લીધે લાળ ઝરવાથી તથા શૂંકવાથી પ્રેશયેતુ અત્ર જીજ્ઞીને પણ બહાર નીકળે નહીં અને છાતી પીડાયા કરે એ ઉત્ક્રિય કહેવાય છે. ૨૫

મ્લાનિનું લક્ષણ

વક્ત્રે મધુરતા તન્દ્રા હૃદયોદ્વેગનં ત્રપઃ ।

ન ચાન્નમભિકાન્નેત્ મ્લાનિ તસ્ય મિનિર્દિશેત્ ॥ ૨૬ ॥

મોઢામાં મધુરતા રહે, તંદ્રા થાય, છાતી સંઘાત્યાયા કરે (પીડાયા કરે), ફેર આવે અને અત્રની ઇચ્છા ન થાય, એ મ્લાનિ કહેવાય છે.

ગૌરવ (ભારેપણ)નું લક્ષણ

આર્દ્રચર્માવનદ્વે દિ યો ગાત્રમભિમન્યતે ।

તથા ગુરુ શિતોઽપ્યર્થ ગૌરવં તદ્વિનિર્દિશેત્ ॥ ૨૭ ॥

શરીર બાંધે બીના ચામડાથી મઢાયેલું હોય એવું બાંધવામાં આવે અને માથું આત્યંત ભારે થઈ બચ, એ ગૌરવ કહેવાય છે. ૨૭

મૂર્છા, ભ્રમ, તંદ્રા અને નિદ્રાનાં નિદાનો મૂર્છા પિત્તતમઃ પ્રાયા રજઃ પિત્તાનિલાદ્રમઃ ।
તમોગતરુક્ષાતન્દ્રા નિદ્રા શ્લેષ્મતમોમજ્જા ॥ ૨૮ ॥

પિત્ત અને તમેાગુણની અધિકતાથી મૂર્છા, રજોગુણ, પિત્ત તથા વાયુની અધિકતાથી ભ્રમણ, તમેાગુણ, વાયુ તથા કફની અધિકતાથી તંદ્રા અને કફ તથા તમેાગુણની અધિકતાથી નિદ્રા પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૮

ગર્ભની વૃદ્ધિ થવાનું બીજું કારણ

ગર્ભસ્ય સલ્લ રસનિમિત્તા મારુતાધ્માન-
નિમિત્તા ચ પરિવૃદ્ધિર્ભવતિ ॥

મરન્તિ ચાત્ર ॥

તસ્યાન્તરેણ નામેસ્તુ જ્યોતિઃસ્થાનં ધ્રુવં સ્મૃતમ્ ।
તદા ધમતિ વાતસ્તુ દેહસ્તોનાસ્ય વર્દ્યતે ॥
ઊષ્મણા સહિતશ્ચાપિ દારયત્યસ્ય મારુતઃ ।

ઊર્ણં તિર્થગચક્તાચ સ્ત્રોતાંસ્વપિ યથા તથા ॥ ૨૯ ॥

જન્મ ગયા ત્રીજ અધ્યાયના ૧૫ મા વિપય-
માં કથા પ્રમાણે માતાએ કરેલા આહારનો રસ ગર્ભની વૃદ્ધિનું કારણ છે, તેમ જ અગ્નિ સહિત વાયુથી કરાતી સ્રોતોની વિશાળતા પણ ગર્ભની વૃદ્ધિનું કારણ થાય છે.

આ વિપયના મ્લોઢામાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વયંજે કહ્યું છે : ‘ગર્ભની નાબિના મધ્યમાં અગ્નિનું સ્થાનક હોય જ છે. એ સ્થાનકને વાયુ જન્મ જન્મ ધમી ધમીને ફૂલાવે છે, તેમ તેમ ગર્ભનો સધળો દેહ વધતો જાય છે. મધ્યસ્થાનક ધમાઈને ફૂલતાં શરીરના સપળા અવયવો ફૂલે (વધે) છે; તેનું કારણ એ છે કે જન્મ જન્મ મધ્ય-
સ્થાન ફૂલતું જાય છે, તેમ તેમ તે અગ્નિની ગરમીથી સંયુક્ત થયેલો વાયુ શરીર સંબંધી.

ઉપરના, આડેના તથા નીચેના સોતોને પણ વધારે વધારે ફાડીને ખુલ્લા કરે છે. ૨૯

શરીર વધે છે તેમ દષ્ટિ વગેરે વધતાં નથી દષ્ટિય રોમકૂપાશ્ર ન વર્દન્તે કદાચન । ધ્રુગાણ્યેતાનિ મર્ત્યાનામિતિ ધન્વન્તરેર્મતમ્ ॥ ૩૦ ॥

માણસોનાં દષ્ટિ (નેત્રોની અંદરની કીકી), અને રૂંવાડાંઓનાં છિદ્રો કદી પણ નહીં વધતાં, જ્યાં પ્રથમથી હોય તેવાં જ રહે છે, એમ ભગવાન ધન્વન્તરિનો મત છે. ૩૦

શરીર ફાણ થયા છતાં નખ-કેશ સદા વધે છે શરીરે ક્ષીયમાણેડવિ વર્દેતે દ્વારિમૌ સદા ।

સ્વભાવં પ્રકૃતિં કૃત્વા નલ્લક્ષણામિતિ સ્થિતિઃ ॥૩૧

શરીર ક્ષીણ થતું બધું છે, ત્યારે પણ નખ અને કેશ સર્પિશ વધ્યા જ કરે છે; તેનું કારણ સ્વભાવ જ છે, એમ મનાયુ છે. ૩૧

સાત પ્રકૃતિઓ

સપ્તપ્રકૃતયો મનન્તિ । દોષૈઃ પૃથગ્ દ્વિષ્ઠઃ સમન્તૈઃથ । શુક્રશોણિતસંયોગે યો મવેદોપ ઉત્કટઃ ।

પ્રકૃતિર્જાયતે તેન તસ્યા મે લક્ષણં મૃણુ ॥૩૨ ॥

એક એક દોષથી, બધાં દોષોથી અને ત્રણે દોષોથી વાતપ્રકૃતિ, પિત્તપ્રકૃતિ, કફપ્રકૃતિ, વાત-પિત્તપ્રકૃતિ, વાતકફપ્રકૃતિ, પિત્તકફપ્રકૃતિ, અને વાતપિત્તકફપ્રકૃતિ એ રીતે માણસોની સાત પ્રકૃતિઓ થાય છે. પ્રકૃતિ થવાનું કારણ એ છે કે, વીર્યના અને રજના સંયોગના સમયમાં જ દોષ અધિક હોય છે, તે દોષથી પ્રકૃતિ થાય છે. એ સાત પ્રકૃતિઓનાં લક્ષણો મારી પાસેથી સાંભળો. ૩૨

વાતપ્રકૃતિનું લક્ષણ

તત્ત્વપ્રજાગરૂઃ શીતદ્રેષી દુર્ભગઃ સ્તેનો મત્સર્ય-નાયો ગાન્ધર્વનિષ્ઠઃ સ્ફુટિતઃ ક્ષત્રચરણોઽતિરૂઢમથુ-નપ્રકેશઃ ક્રોધી દન્તનપ્રહારી ચ ભવતિ ॥

અષ્ટતિરદ્દસૌહૃદઃ કૃતમ્મઃ ।

કૃષ્ણરુપો ધમની તત્તઃ પ્રભાષી ॥

દ્રુતગતિરદ્દસૌહૃદઃ કૃતમ્મઃ ।

વિચદપિ ગચ્છતિ સમ્પ્રમેણ સુપ્તઃ ॥

અન્યવસ્થિતમતિબલદર્શિર્મન્દરત્નધનસંચયમિત્રઃ ।

કિંચિદેવ વિલપત્યનિવદ્ધં મારુતપ્રકૃતિરેષ મનુષ્યઃ ॥

વાતિકાશ્ચાક્ષગોમાયુશ્ચાશ્વપૃથુનાં તથા ।

ગૃધ્રકાઋષરાદીનામનૃકૈઃ કીર્તિતા નરાઃ ॥ ૩૩ ॥

જે માણસ અત્યંત બગ્યા કરતો હોય, શીતનો દ્રેષી હોય, કદરૂપા આકારવાળો હોય, ચોર હોય, પરાયા ઉત્કર્ષને સહન ન કરે એવો હોય, નીચ વિચારવાળો હોય, ગાયન વગેરેમાં અત્યંત રચિવાળો હોય, ફાટલા હાથપગવાળો હોય, કોષી હોય, સૂતાં સૂતાં ઢાંત કરડતો હોય, ઢાંતો વડે નખો કાપવાના સ્વભાવવાળો હોય અને જેના દાદીમૂળના વાળ, નખ તથા કેશ અત્યંત રૂક્ષ હોય, તે માણસને વાયુપ્રકૃતિવાળો બોલે. વાયુપ્રકૃતિવાળો માણસ ધીરજ વગરનો હોય છે, પ્રેમને લાંબા કાળ સુધી નભાવે નહિ એવો હોય છે, જણે ઉપકાર કર્યો હોય તેનું જ ભૂંડું કરે છે, દૂબળો હોય છે, જેના શરીરની ધમનીઓ ત્વચામાંથી સ્પષ્ટ વર્તાઈ રહે એવો હોય છે, બ્યર્થ બઠવાનું કરનારો હોય છે, ઉતાવળથી ચાલનારો તથા ઉતાવળથી બોલનારો હોય છે, બહુ જ ફરવાના સ્વભાવવાળો હોય છે, અવ્યવસ્થિત ચિત્તવાળો હોય છે, સ્વપ્નમાં સંભ્રમ-થી આકાશમાં પણ બધું જાય છે, અદૃઢ નિશ્ચયવાળો હોય છે, ચપળ દષ્ટિવાળો હોય છે, રત્નોના, ધનોના તથા મિત્રોના ચોડા સંચયવાળો હોય છે અને ઢંગવડા વગરનું કાર્યક કાર્યક બોલ્યા કરે છે.

વાયુપ્રકૃતિવાળા માણસોના સ્વભાવ બકરાં, ચિયાળ, સસલાં, ઉંદરો, ઊંટો, દૂતરાંઓ, ગીધ-પક્ષીઓ, કાગડાઓ અને ગધેડાંઓ જેવા હોય છે.

પિત્તપ્રકૃતિવાળા મનુષ્યનું લક્ષણ

સ્વેદનો દુર્ગન્ધઃ પીત્તશિથિલાક્ષણિકતાગ્રનલનયન-
તાલુજિહ્વાઘ્રાણિપાદતલો દર્ભગો વલીપલિત-
ચાલિત્વજુરો વદ્યુમુગ્ધદેપી ક્ષિપ્રક્રોધપ્રસાદો
મધ્યમવલો મધ્યમાયુશ્ચ ભવતિ ॥

મેધાવી નિપુણમતિર્વિગૃહ્ય વક્તા । તેજસ્વી
સમિતિષુ દુર્નિગારવીરઃ ॥ મુષ્ણઃ સન્નકનરૂપલાઘ-
વર્ણિકારાન્સમ્પ્રદેદપિ ચ ક્રુતાશ્ચરિયુદલકાઃ ॥

ન મયાન્નપ્રમદનતેષ્વમદુઃ । પ્રણતેષુ ચ
સાન્નપ્રદાનરુચિઃ ॥ ભવતીહ મદા વ્યથિતાસ્પ-
ગતિઃ । સ મવેદિહ પિત્તકૃતપ્રકૃતિઃ ॥ શુદ્ધજ્ઞો-
ત્ત્વરૂગન્ધર્ચયક્ષમાર્જારાનરૈઃ ।

ઘ્યાઘર્ષનકુલાનુકૈઃ પૈત્તિકાસ્તુ નરાઃ સ્મૃતાઃ ॥

પિત્તપ્રકૃતિવાળા માણસ ધણી પરીનાવાળો,
દુર્ગંધવાળો, પીળાં તથા શિથિલ અંગોવાળો,
ખરાબ આહારવાળો, ધણું ખાનારો, ગરમીના
દ્રેપી, જેને ઠાપ તથા પ્રસન્નતા તુરંત જ થાય
એવો, મધ્યમ બળવાળો, મધ્યમ આયુષ્યવાળો,
લુહિમાન, નિપુણ વિચારોવાળો, પરાયા વાચ્યને
વચ્ચમાંથી અટકાવીને બોલનારો, તેજસ્વી અને
સંત્રામોમાં ઠાઈથી અટકાવી શકાય નહિ એવા
પરાક્ષમવાળો હોય છે. એ માણસનાં નખ, નેત્રો,
તાળવું, જીભ, હોઠ, હાથનાં તથા પગનાં તળિયાં
રાતાં હોય છે, અંગોમાં વળી તથા સફેદ વાળ
હોય છે અને માથામાં ટાલ હોય છે. પિત્તપ્રકૃતિ-
વાળા માણસ સ્વપ્નમાં સોનું, આખરો, ગરમણો,
પાંડરો, અગ્નિ, વીજળી તથા ખરતા તારાઓ
દેખે છે. એ પિત્તપ્રકૃતિવાળા માણસ ઠાઈ ને પણ
બીકથી નમતો નથી; જ્યો પોતાને નમતા ન
હોય તેઓના ઉપર મૂરતા વાપરે એવો, જ્યો
પોતાને નમતા હોય તેઓનું સાંત્વન કરવામાં
તથા ધન દેવામાં રુચિવાળો અને સર્વદા તેનું
મોઢું પાકેલું જ રહે છે.

પિત્તપ્રકૃતિવાળા માણસોના સ્વભાવ સર્પો,
ધુવડો, ગંધર્વો, યક્ષો, બિલાડાઓ, વાનરો, વાધો,
રીછા અને નોળિયાના જેવા હોય છે. ૩૪

કફપ્રકૃતિવાળા મનુષ્યનું લક્ષણ

દૂર્ન્દીવરનિસ્તિગદારિષ્ટશરકાળાનામન્યત-
મવર્ણઃ સુમગઃ પ્રિયદર્શનો મધુરપ્રિયઃ કૃતજ્ઞો
ધૃતિમાન્સહિષ્ણુરલોભુષો વલગાંધિરગ્રાહી દ્વદ્વૈરથ
ભવતિ ॥

શુદ્ધાદ્યઃ સ્થિરકુટિલાતિનીલકેશો । લક્ષ્મિ-
વાઙ્મલદમ્બદ્વજ્જિહ્વોપઃ ॥ મુષ્ણઃ સન્નકનમલદંતચક્ર-
વાકાન્ । સમ્પ્રદેદપિ ચ જલાશયાન્ મનોજ્ઞાન્ ॥

સ્ત્રાન્તનેત્રઃ સુવિભક્તગ્રાવઃ । લિંગચ્છલિઃ
સત્ત્વગુણોપપન્નઃ ॥ ક્ષુદ્રશ્મો માનપિતા ગુરુણાં ।
જ્વેષો વ્રાસપ્રકૃતિર્મનુષ્યઃ ॥

દ્વદ્વશાસ્ત્રમતિઃ સ્થિરમિત્રધનઃ । પરિગમ્ય
ચિરાત્પ્રદદાતિ વહુ । પરિનિશ્ચિતવાક્યપદઃ સત્તત્ ।
ગુરુમાનકરથ્ચ ભવેત્ સત્તદા ॥

બ્રહ્મરુદ્રંદ્રવરુણૈઃ સિંહાશ્વગજગૌષ્ઠૈઃ ।

તાર્ક્ષ્યેર્હસસમાન્નઃ શ્લેષ્મપ્રકૃતયો નરાઃ ॥ ૩૫ ॥

કફપ્રકૃતિવાળા માણસ છેડાઓમાં રાતાં
નેત્રોવાળો, ગાત્રોની સુંદર રચનાવાળો, સિન્ધ
કાંતિવાળો, સત્ત્વચુષ્ણી, ક્રોધોને સહન કરી શકે
એવો, યુરને (વડીલોને) માન આપનારો,
રૂપાળો, ભાષ્યશાળી, જેનું દર્શન પ્રિય હોય
એવો, મધુર પદાર્થોની ઉપર પ્રેમ રાખનારો,
બીજાઓએ કરેલા ઉપકારોને વિસારતો નથી,
ધીરજવાળો, સહનશક્તિવાળો, આપણથી રહિત,
બળવાન, લાંબા કાળ સુધી વાત પકડી રાખે
એવો, હાંથે કાળે પણ શત્રુઓની સાથેના વેરને
ન જ છોડે એવો, સફેદ ડોળાવાળો, સ્થિર, વાંકા
તથા અત્યંત રયામ કેસોવાળો, લક્ષ્મીવાળો,
મેઘ, મૃદંગ તથા સિંહના જેવા અવાજવાળો,
શાઓના દંઢ વિચારવાળો, સ્થિર મેત્રીવાળો, સ્થિર

ધનવાળો, લાંબા વખત સુધી વિચાર કરીને ઘણું આપે એવો, નિશ્ચિત કરી રાખેલાં જ વાઙ્મયો તથા પદો બોલનારો અને સર્વદા વિદ્યાગુરુઓને માન આપનારો હોય છે. કંદ્રપ્રકૃતિવાળા માણસનો વર્ણ દ્રોબડના જેવો, નીલ કમળના જેવો, ખડ્ગના જેવો, લીલા અરીઠાના જેવો અથવા તીરકામઠાના (બાણના થોથાના) જેવો હોય છે. એ માણસ સ્વપ્નોમાં કમળો, હંસો તથા ચક્રવાક-પક્ષીઓવાળા મનોહર જળાશયોને દેખે છે.

કંદ્રપ્રકૃતિવાળા માણસોના સ્વભાવ બ્રહ્મા, રૂદ્ર, ઇંદ્ર, વરુણ, સિંહ, ધોડા, બળદ, ગરુડ અને હંસના જેવા હોય છે. ૩૫

વાતપિત્તપ્રકૃતિ, વાતકંદ્રપ્રકૃતિ, પિત્તકંદ્રપ્રકૃતિ અને વાતપિત્તકંદ્રપ્રકૃતિનાં લક્ષણો દ્વયોર્વા તિમ્બાં વાપિ પ્રકૃતીનાં તુ લક્ષણૈઃ । જ્ઞાત્વા સંસર્ગજા વૈદ્યઃ પ્રકૃતીરભિનિર્દિશેત્ ॥૩૬॥

ઉપર જે વાતપ્રકૃતિનાં, પિત્તપ્રકૃતિનાં અને કંદ્રપ્રકૃતિનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો અતુલ્ય કથાં, તેમાંથી જે માણસનાં વાતપ્રકૃતિનાં અને પિત્તપ્રકૃતિનાં મિશ્રિત લક્ષણો જોવામાં આવે, તેને વૈદ્યે વાતપિત્તપ્રકૃતિવાળો જાણવો, જે માણસમાં વાતપ્રકૃતિનાં અને કંદ્રપ્રકૃતિનાં મિશ્રિત લક્ષણો જોવામાં આવે, તેને વૈદ્યે વાતકંદ્રપ્રકૃતિવાળો જાણવો; જે માણસમાં પિત્તપ્રકૃતિનાં અને કંદ્રપ્રકૃતિનાં મિશ્રિત લક્ષણો જોવામાં આવે તેને વૈદ્યે પિત્તકંદ્રપ્રકૃતિવાળો જાણવો અને જે માણસમાં વાતપ્રકૃતિ, પિત્તપ્રકૃતિ અને કંદ્રપ્રકૃતિ એ ત્રણેનાં મિશ્રિત લક્ષણો જોવામાં આવે તેને વૈદ્યે વાતપિત્તકંદ્રપ્રકૃતિવાળો જાણવો. ૩૬

ઉત્તરભર પ્રકૃતિરૂપ દોષો યજ્ઞતા નથી પ્રકોષો નાન્યથામાનઃ ઘયો વા નોપજાયતે । પ્રકૃતીનાં સ્વભાવેન જાયતે તુ ગતાયુષઃ ॥ વિપજાતો યથા કીટો ન મિષેષ વિપચતે । તદ્વત્પ્રકૃતયો મર્ત્ય શ્વસુન્તિ ન વાપિતમ્ ॥૩૭

પ્રકૃતિભૂત (શરૂઆતથી જ પ્રકૃતિરૂપે ગોઠવાયેલા) દોષોનો ઉત્તરભર પ્રકોષ, અન્યથાભાવ (ફેરબદલી) કે ક્ષય થતો નથી, પણ જ્યારે મૃત્યુનો સમય નજદીક આવે છે, ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે તેઓનો પ્રકોષ, ફેરફાર કે ક્ષય થઈ જાય છે અર્થાત્ જમનું મરણ નજદીક આવ્યું હોય, તેઓની પ્રકૃતિઓનો ફેરફાર થઈ જાય છે. જેમ ઊરમાં જન્મેલા કીડાને ઊર અલગ હરકત કરી શકતું નથી, તેમ પ્રકૃતિરૂપ દોષો માણસને અલગ હરકત કરી શકતા નથી; પરંતુ જેમ ઊરનો કીડો ઊરના સ્વભાવથી થયેલા દોહાદિકથી કંઈક પીડાય છે, તેમ વાત આદિ પ્રકૃતિવાળાં માણસો વાત આદિ પ્રકૃતિઓથી થયેલી રક્તતા, હાથપગનું ફાટવું, પસીનો તથા દુર્ગંધ વગેરેથી કંઈક પીડાય છે. ૩૭

કેટલાકના મતે પાંચભૌતિક પ્રકૃતિઓ

પ્રકૃતિમિહ નરાણાં ભૌતિકીં કેષિદાહુઃ ।

પવનદહનતોયૈઃ કીર્તિતાસ્તાસ્તુ તિસ્ત્રઃ ॥

સ્થિરચિપુલગરીરઃ પાર્થિવશ્ચ ક્ષમાનાન્ ।

શુચિરથ ચિરજીવી નામસઃ સૈર્મહદ્ભિઃ ॥ ૩૮ ॥

કેટલાક આચાર્યો કહે છે: 'માણસોની પૃથ્વી સંબંધી, જળ સંબંધી, અગ્નિ સંબંધી, વાયુ સંબંધી અને આકાશ સંબંધી, એમ પાંચ પ્રકૃતિઓ થાય છે.' એઓનો મત સ્વીકારીએ, તોપણ વાયુપ્રકૃતિનાં લક્ષણો કથાં, તેથી વાયુ-સંબંધી પ્રકૃતિ; કંદ્રપ્રકૃતિનાં લક્ષણો કથાં, તેથી જળ સંબંધી પ્રકૃતિ અને પિત્તપ્રકૃતિના લક્ષણો કથાં, તેથી અગ્નિ સંબંધી પ્રકૃતિ કહેવાઈ ગઈ છે, માટે હવે પૃથ્વી સંબંધી અને આકાશ સંબંધી—

એ બે પ્રકૃતિઓનાં જ લક્ષણો કહીએ છીએ: પૃથ્વી સંબંધી પ્રકૃતિવાળો માણસ મોટા તથા દૃઢ શરીરવાળો તથા ક્ષમાવાળો હોય છે અને આકાશ સંબંધી પ્રકૃતિવાળો માણસ પવિત્ર

દોષ છે, લોખા કાળ સુધી જીવે છે તથા નાક,
કાન પગેરનાં મોટાં છિદ્રોવાળો દોષ છે. ૩૮

સાત્ત્વિક સત્ત્વોવાળાં સાત શરીરો

શૌચમાસ્તિક્યમમ્યાસો વેદેષુ ગુરુજનમ્ ।

પ્રિયાતિથિત્વમિજ્યા ચ વ્રજકાયસ્થ લક્ષણમ્ ॥

માહાત્મ્યં શૌર્યમાત્મા ચ સતતં શાસ્ત્રવુદ્ધિતા ।

મૃત્યાનાં ભરણં चापि माहेन्द्रं कायलक्षणम् ॥

શીતસેવા સહિષ્ણુત્વં પદ્મચરં હરિકેશતા ।

પ્રિયવાદિત્વમિત્યેતદ્ધારુણં કાયલક્ષણમ્ ॥

મધ્યસ્થતા સહિષ્ણુત્વમર્થસ્યાગમસંચયો ।

મહાપ્રસવશક્તિત્વં કૌબેરં કાયલક્ષણમ્ ॥

ગાન્ધમાલ્યપ્રિયત્વં ચ નૃત્યવાદિપ્રકામિતા ।

વિહારશીલતા ચૈવ ગાન્ધર્વ કાયલક્ષણમ્ ॥

પ્રામ્તકારી દ્વદોત્થાનો નિર્ભયઃ સ્મૃતિમાઙ્ગુચિઃ ।

રાગમોહમયદ્વેર્ષૈર્જિતો વામ્યમચ્ચવાન્ ॥

જપવ્રતવ્રત્તર્ચ્યેહોમાધ્યયનસેવિનમ્ ।

જ્ઞાનવિજ્ઞાનસમ્યક્નમ્યપિત્ત્વં નરં વિદુઃ ॥

સસૈતે સાત્ત્વિકાઃ કાયા રાજસાંસ્તુ નિવોધમે ॥૩૯

પવિત્રતા, આસ્તિકતા, વેદોનો અભ્યાસ,

ગુરુઓનું પૂજન, અતિથિઓની ઉપર પ્રેમ અને

દેવતાઓનું પૂજન—એ લક્ષણો જમાં દોષ, તે

માણસના શરીરને ધ્વજસત્ત્વ એટલે બ્રહ્માના જેવી

ચિત્તની પ્રકૃતિવાળું બાણુ.

મહાત્માપણું, શરતા, અભંગ આજ્ઞા, નિરં-

તર શાસ્ત્રોતું પરિશીલન અને આશ્રિતોતું

મરણ્યોપણ કરવામાં ઉદારતા—એ લક્ષણો જમાં

દોષ, તે માણસના શરીરને માહેન્દ્રસત્ત્વ એટલે

ઇન્દ્ર જેવી ચિત્તની પ્રકૃતિવાળું બાણુ.

શીતનું સેવન, સહનશીલતા, નેત્રોતું

પિંગળાપણું, કેશોની કપિલવર્ણતા અને પ્રિય

બોલનારપણું—એ લક્ષણો જમાં દોષ, તે માણસના

શરીરને વારુણસત્ત્વ એટલે વરુણના જેવી

ચિત્તની પ્રકૃતિવાળું બાણુ.

સધળી બાળતોમાં તટસ્થતા (નિરભિમાન-

તા), સહનશીલતા, ધન મેળવવાની તથા ધનનો

સંચય કરવાની સંપૂર્ણ યુક્તિ અને પ્રયત્ન

ઉત્પન્ન કરવાની મોટી શક્તિ—એ લક્ષણો જમાં

દોષ, તે માણસના શરીરને કૌબેરસત્ત્વ એટલે

કુબેરના જેવી ચિત્તની પ્રકૃતિવાળું બાણુ.

ચંદન આદિ સુગંધી પદાર્થોની ઉપર

તથા સુગંધી યુધ્ધોની ઉપર પ્રેમ, નૃત્ય તથા

વાદિત્વની કલામાં અભિરુચિ—અને તે તે પ્રદેશોમાં

ફરવા જવાનો અભ્યાસ; એ લક્ષણો જમાં દોષ

તે માણસના શરીરને ગાંધર્વસત્ત્વ એટલે

ગંધર્વના જેવી ચિત્તની પ્રકૃતિવાળું બાણુ.

ચોગ્ય કામ કરનારપણું, દૃઢ ઉદ્યોગવાળા-

પણું, નિર્ભયતા, સ્મરણશક્તિ, પવિત્રતા, આસ-

ક્તિથી રહિતપણું અને મોહ, ભય તથા દ્વેષથી

પણ રહિતપણું—એ લક્ષણો જમાં દોષ, તે

માણસના શરીરને ચામ્યસત્ત્વ એટલે યમરાજ-

ના જેવી ચિત્તની પ્રકૃતિવાળું સમજવું.

જપ, વ્રત, બ્રહ્મચર્ય, હોમ તથા આયયનનું

સેવન અને જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનથી યુક્તપણું—એ

લક્ષણો જમાં દોષ, તે માણસના શરીરને ઋષિ-

સત્ત્વ એટલે ઋષિના જેવી ચિત્તની પ્રકૃતિવાળું

બાણુ.

આ સાત સાત્ત્વિક સત્ત્વવાળાં શરીરો કહ્યાં.

હવે રાજસ સત્ત્વવાળાં શરીરો વિષે કહું છું, તે

સાંભળો. ૩૯

રાજસ સત્ત્વોવાળાં ૭ શરીરો

એકચર્યવન્તં રૌદ્રઞ્ચ શૂરં ચન્દનમદ્યકમ્ ॥

एकाशिनं चौदरिक्तमासुरं जनमादिशेत् ।

तीक्ष्णमायासिनं मौरुं चण्डं मापान्वितं तथा ॥

વિહારાચાર્ચપલં સર્પસત્ત્વં વિદુર્નરમ્ ।

प्रवृद्धकामसेवी चाप्यवसाहार एव च ॥

અમર્ષણોજ્જવસ્થાવી શાકુનં કાયલક્ષણમ્ ।
 ઇકાન્તપ્રાદિતા રૌદ્રમદ્યયા ધર્મવાહતા ॥
 મૃશમાત્રં તમશ્ચાપિ રાક્ષસં કાયલક્ષણમ્ ।
 ઉચ્છિષ્ટાહારતા તૈક્ષ્ણ્યં સાહસપ્રિયતા તથા ॥
 સ્ત્રીલોલુપત્વં નૈર્લજ્જ્યં પૈશાચં કાયલક્ષણમ્ ।
 અસંપ્રિમાગમલસં દુઃસશોલમદ્યયકમ્ ॥
 લોલુપશ્ચાપ્યદાતારં પ્રેતસત્ત્વં વિદુર્નરમ્ ।
 પટેતે રાજતાઃ કાયાસ્તામસાંસ્તુ નિરોધ મે ॥ ૪૦ ॥

અૈશ્વર્યતા, ક્રૂરતા, શરતા, તીવ્ર ઠાપવાળા-
 પણું, પરાયા શુણે ઉપર મત્સર રાખનારપણું,
 બીજા ઠાઈ પ્રાણીને અનાદિકમાંથી વિભાગ નહિ
 આપતાં એકલા જ જમનારપણું અને પોતાનું
 પેટ ભરવા ઉપર જ લક્ષ્ય રાખનારપણું; એ લક્ષણો
 જેમાં હોય, તે માણસના શરીરને આસુરસત્ત્વ
 એટલે આસુરના જેવી ચિત્તની પ્રકૃતિવાળું બાણું.

તીક્ષ્ણતા, બીજાઓને પરિશ્રમ આપનાર-
 પણું, બીકણુતા, દઢવૈરપણું, કપટીપણું અને
 વિહારમાં તથા આચારમાં અપળતા; એ લક્ષણો
 જેમાં હોય, તે માણસના શરીરને સર્પસત્ત્વ
 એટલે સર્પના જેવી ચિત્તની પ્રકૃતિવાળું બાણું.
 અસહનતા, એક ઠેકાણે નહિ રહેનારપણું,
 નિરંતર આહાર કરનારપણું અને કામદેવની
 વૃદ્ધિને લીધે મૈથુનનુ અતિસેવન, એ લક્ષણો જેમાં
 હોય, તે માણસના શરીરને શાકુનસત્ત્વ એટલે
 પક્ષીના જેવી ચિત્તની પ્રકૃતિવાળું બાણું.

એકાંતમાં રહેવાનો સ્વભાવ, ભયંકરતા,
 શુણેમાં દોષોનુ આરોપણ કરવાની ટેવ, ધર્મથી
 બ્રહ્મતા અને અત્યંત ક્રોધ તથા મૂઢતા—એ લક્ષણો
 જેમાં હોય, તે માણસના શરીરને રાક્ષસસત્ત્વ
 એટલે રાક્ષસના જેવી ચિત્તની પ્રકૃતિવાળું બાણું.

ઉચ્છિષ્ટ ખાનારપણું, તીક્ષ્ણતા, સાહસ
 ઉપર પ્રેમ રાખનારપણું, સ્ત્રીઓમાં લંપટતા અને
 નિર્લજ્જતા એ લક્ષણો જેમાં હોય, તે માણસના

શરીરને પૈશાચસત્ત્વ એટલે પિશાચના જેવી
 ચિત્તની પ્રકૃતિવાળું બાણું.

અનાદિકમાંથી ઠાઈને પણ વિભાગ નહિ
 આપનારપણું, આળસ, નિરંતર દુઃખિતપણું,
 શુણેમાં દોષોનો આરોપ કરનારપણું, ખાવા-
 પીવામાં લંપટતા અને અદાતાપણું, એ લક્ષણો
 જેમાં હોય, તે માણસના શરીરને પ્રેતસત્ત્વ
 એટલે પ્રેતના જેવી ચિત્તની પ્રકૃતિવાળું બાણું.

આ ૭ રાજસ સત્ત્વવાળાં શરીરો કદમાં
 હવે તામસ સત્ત્વવાળાં શરીરો વિષે કહું છું, તે
 સાંભળો. ૪૦

તામસ સત્ત્વવાળાં ત્રણ શરીરો
 દુર્મેધસ્સં મન્દતા ચ સ્પ્રમે મૈથુનનિત્યતા ।
 નિરાકરિણુતા ચૈવ ત્રિવેગાઃ પાશ્વરા ગુણાઃ ॥
 અનરચિત્તતા મૌર્ખ્યં મીઠ્ઠ્યં સલિજાખિતા ।
 પરસ્પરાભિમર્દશ્ચ મત્સ્યસત્ત્વસ્ય લક્ષણમ્ ॥
 દુઃસ્થાનગતિર્નિત્યમાહારં કેમલે રતઃ ।
 વાનસ્પત્યો નરઃ સત્ત્વધર્મકામાર્થયજિતઃ ॥
 હૃત્યેતે ત્રિવિધાઃ કાયાઃ પ્રોક્તા વૈ તામસાસ્તથા ॥

દુર્બુદ્ધિ, મંદતા, નિત્ય સ્વપ્નમાં મૈથુન
 કરનારપણું અને બીજાઓને દૂર કરનારપણું,
 એ લક્ષણો જેમાં હોય, તે માણસના શરીરને
 પશુસત્ત્વ એટલે પશુના જેવી ચિત્તની પ્રકૃતિ-
 વાળું બાણું.

અતિચંચળતા, મૂર્ખતા, બીકણુપણું,
 જળની અત્યંત ઇચ્છા અને પોતાની જાતમાં જ
 પરસ્પરનું મર્દન કરનારપણું—એ લક્ષણો જેમાં
 હોય, તે માણસના શરીરને મત્સ્યસત્ત્વ એટલે
 માછલાંના જેવી ચિત્તની પ્રકૃતિવાળું બાણું.

એક જ ઠેકાણે રહેનારપણું, નિત્ય કેવળ
 આહારમાં જ રુચિ ધરાવનારપણું અને સત્ત્વ-
 શુણ, ધર્મ, કામ તથા ધનથી રહિતપણું—
 એ લક્ષણો જેમાં હોય, તે માણસના શરીરને

વાનસ્પત્યસત્ત્વ એટલે ઝાડના જેવી ચિત્તની પ્રકૃતિવાળું અણુનું.

આ પણ તામસ સત્ત્વવાળાં શરીરો કહ્યાં. ૪૧

પ્રકૃતિઓ અણુવાળું પ્રયોજન

કાયાનાં પ્રકૃતીજ્ઞાત્વા ત્વનુરૂપાં ક્રિયાં ચરેત્ ॥

મહાપ્રકૃતયસ્ત્વેતા રજઃસત્ત્વતમઃકૃતાઃ ।

પ્રોક્તા લઘુણતઃ સમ્યગ્ભિષ્પક્તાઃ વિમાવેત્ ॥૪૨

યેધે રાગીઓનાં શરીરોની પ્રકૃતિઓની પરીક્ષા કરીને પછી તે પ્રકૃતિને લાચક જણાય, એવી ચિકિત્સા કરવી. આ (છેવટમાં) સત્ત્વગુણ, રજેગુણ અને તમેગુણથી થતી મહાપ્રકૃતિઓનાં પણ લક્ષણો કહ્યાં. એ લક્ષણો ઉપરથી યેધે તે પ્રકૃતિઓનો પણ સારી પેઠે નિશ્ચય કરવો, જેથી ચિકિત્સા કરવામાં કેટલીક સગવડ પડે. ૪૨

અધ્યાય ૫ મો

ઉપક્રમ

અર્થાતઃ શરીરસંરૂપાવ્યાકરણં શારીરં વ્યાખ્યા-
સ્યામઃ । યથોગચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'શરીર-
સંખ્યાવ્યાકરણશારીર' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જ પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

ગર્ભાણુ તથા પંચમહાભૂતોની ક્રિયાઓ-
પૂર્વક શરીરરૂપ લક્ષણ

શુક્રશોષિતં ગર્ભાશયસ્વમાત્મપ્રકૃતિવિકાર-
સંમૂર્ચ્છિતં ગર્ભં ક્લિપ્યતે ॥

તત્ત્વ ચેતનાવસ્થિતં વાયુર્વિભજતિ તેજ એનં
પચતિ આપઃ ક્લેદયન્તિ પૃથિવી સંદહ્ન્યાન્કાશં વિવર્દ-
યતિ । એવં વિવર્દિતઃ સ યદા હસ્તપાદજિહ્વાગ્રાણ-
કર્ણનિતમ્બાદિમિરઙ્ગરૂપેતત્તદા શરીરમિતિ સંજ્ઞાં
રુમતે ॥

ગર્ભાશયમાં રહેલો અને જીવાત્મા, આઠ

૧ શરીરના અવયવોના તથા તે અવયવોમાં જોડે
વાયોના પદાર્થોના વ્યાખ્યાન વિષેનો.

પ્રકૃતિઓ તથા સોળ વિકારોથી મિશ્ર થઈને
જોડવાયલો વીર્યનો તથા રજનો સમુદાય ગર્ભ
કહેવાય છે.

જમાં ચેતના, શરૂઆતથી જ દાખલ થઈને
કશું વીંખાવું કે સડો થવા દેતી નથી એવા તે
ગર્ભમાં વાયુ, કોષોના, ધાતુઓના, મળોના,
અંગોના તથા પ્રત્યંગો વગેરેના વિભાગો કરે છે.
તેજ (અગ્નિ) એ ગર્ભને એક એક રૂપથી અનુક્રમે
જુદા જુદા રૂપની પ્રાપ્તિ આપવારૂપ પાક આપે
છે. જળ વિભાગને કરનારા વાયુ વડે તથા
પરિણામ(પાક)ને કરનારા અગ્નિ વડે ગર્ભનું
શોષણ થયા છતાં તે ગર્ભને સ્નિગ્ધ રાખ્યા કરે
છે. પૃથ્વી જળ વડે સ્નિગ્ધ થયા કરતા એ ગર્ભને
કઠણપણું આપ્યા કરે છે અને આકાશ વાયુએ
તથા અગ્નિએ ફેલાવવા માંડેલા ભોતોને ઊંચે,
નીચે તથા આડે અવકાશ આપીને તે ગર્ભને
વૃદ્ધિ આપ્યા કરે છે. આ પ્રમાણે પંચમહાભૂતોએ
વધારેલો એ ગર્ભ, જ્યારે સ્પષ્ટ રીતે હાથ, પગ,
માથું, જીભ, નાક, કાન તથા નિતંબ વગેરે
અવયવોથી યુક્ત થાય છે, ત્યારે તે 'શરીર'
નામને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨

શરીરમાં ૭ અંગો

તત્ત્વ પદ્મં જાલાશ્વત્સો મધ્યં પશ્ચમં પદ્મં
શિર ઇતિ ॥ ૩ ॥

શરીરમાં એ હાથ, એ પગ, કોડો અને
કોઠું સહિત આખું માથું, એ ૭ અંગો ગણાય
છે. (તેઓમાં એ હાથ અને એ પગ એ ચાર,
શાખાઓ પણ કહેવાય છે.) ૩

શરીરનાં પ્રત્યંગો

અતઃ પરં પ્રત્યજ્ઞાનિ વક્ષ્યન્તે । મસ્તકોદરપૃષ્ઠ-
નામિલલાટચિત્તુકચસ્તિગ્રીવા ઇત્યેતા પચૈકાઃ । કર્ણ-
નેત્રનાસાશ્રુશૃંગાસંગળકલાસ્તનપૃષ્ઠપાર્શ્વરિઙ્ગજા-
નુવાહુરુમ્ભૃતયો દ્વે દ્વે । વિંશતિરઙ્ગુલયઃ સોતાંસિ ચ

વક્ષ્યમાણાનિ । એ પ્રત્યક્ષવિભાગ ઉક્તઃ ॥ ૪ ॥

હવે શરીરનાં પ્રત્યંગો કહીએ છીએઃ માથું, પેટ, પીઠ, નાભિ, લલાટ, હૃડપચી, મૂત્રાશય તથા ડોક એ એક એક અવયવો, તેમ જ બે કાન, બે નેત્ર, બે નાક, બે જમરો, બે લગણાં, બે ખભા, બે ગાલ, બે કાખ, બે રાત્ર, બે વૃષણ, બે પડખાં, બે ફેલા, બે ગોઠણ, બે હાથ તથા બે સાથળ-ખખળ અવયવો અને વીસ આંગળીઓ તથા દૃઢ્ય આદિમાં રહેનારા જ સ્રોતો કહેવામાં આવશે, તેઓ પ્રત્યંગો (અંગોના અવયવો) ગણાય છે આ પ્રત્યંગોનો વિભાગ કથો. ૪

અંગપ્રત્યંગાત્મક શરીર

તસ્ય પુનઃ સંઘપાનમ્ । ત્વચઃ કલા ઘાતવો મલા દોષાયકૃત્સીહાનો કુન્કુમ ઉન્કુકો હૃદયમાશય અન્તાણિ વૃક્ષો સ્રોતાંસિ રુન્ધરા જાલાનિ કૂર્ચારજ્જવઃ સેવન્યઃ સહ્વાતાઃ સીમન્તા અસ્થીનિ સન્ધયઃ સ્નાયવઃ પેશ્યો મનાંણિ શિરા ધમન્યો યોગનહાનિ સ્રોતાંસિ ચા

ત્વચાઓ, કલાઓ, ધાતુઓ, મળો, દોષો, યકૃત, પ્લીહા, કુન્કુસ, ઉન્કુક (મળની ઢાથળી), દૃઢ્ય, આશયો, અંગ્રો (આંતરડાં), યુક્તઓ, સ્રોતો, કંડરાઓ, જળો, ફૂંચો, રન્ધ્રુઓ, સીવ-ણીઓ, સંઘાતો, સીમંતો, અસ્થિઓ, સંધિઓ, સ્નાયુઓ, પેશીઓ, મર્મો, શિરાઓ, ધમનીઓ અને અન્નાદિકનુ વહન કરનાર ધમનીઓથી બેઠાયેલા સ્રોતો; એટલા વિભાગો અંગપ્રત્યંગાત્મક શરીરમાં ગોઠવાયેલા છે. ૫

ત્વચા વગેરે વિભાગોની સંખ્યા

ત્વચઃ સપ્ત । કલાઃ સપ્ત । આશયાઃ સપ્ત । ઘાતવઃ સપ્ત । સપ્ત શિરાયતાનિ । પચ્ચ પેશીશતાનિ । નવ સ્નાયુશતાનિ । ત્રીણ્યસ્થિશતાનિ । દ્વે દશોચ્ચરે સન્ધિશ્ચત્તે । સપ્તોચ્ચરં મર્મશ્ચત્તમ્ । ચતુર્વિંશતિર્ધમન્યઃ । ત્રયો દોષાઃ । ત્રયો મલાઃ । નવ સ્રોતાંસીતિ સમાસઃ । વિસ્તારોજ્જ ઊર્ધ્વમ્ ॥ ૬ ॥

ત્વચોઽમિહિતાઃ કલા ઘાતવો મલા દોષા યકૃત્સીહાનો કુન્કુસ ઉન્કુકો હૃદયં વૃક્ષો ચ ॥ ૭ ॥

ત્વચાઓ સાત છે, કલાઓ સાત છે, આશયો સાત છે, ધાતુઓ સાત છે, શિરાઓ સાતસો છે, પેશીઓ પાંચસો છે, સ્નાયુઓ નવસો છે, અસ્થિઓ ત્રણસો છે, સંધિઓ બસો દશ છે, મર્મો એકસો સાત છે, ધમનીઓ ચોવીસ છે, દોષો ત્રણ છે, મલો ત્રણ છે અને સ્રોતો નવ છે. આ વિભાગો સંખ્યાભાવથી આ પ્રમાણે ટૂંકમાં કથા. હવે વિસ્તારથી કહેવામાં આવશે. ૬

ત્વચાઓ, કલાઓ, યકૃત, પ્લીહા, કુન્કુસ, ઉન્કુક, દૃઢ્ય અને યુક્તોનો વિસ્તાર ગયા અધ્યાયમાં કહેવાઈ ગયો છે અને ધાતુઓ, મલો તથા દોષોનો વિસ્તાર સૂત્રસ્થાનના ૧૬ મા અધ્યાય વગેરેમાં કહેવાઈ ગયો છે. તેથી ફરી અહીં કહેવાની જરૂર નથી. ૭

આશયોનો વિસ્તાર

આશયાસ્તુ વાતાશયઃ પિત્તાશયઃ શ્લેષ્માશયો રક્તાશય આમાશયઃ પક્વાશયો મૂત્રાશયઃ સ્ત્રીર્ગાં ગર્ભાશયોઽષ્ટમ ઇતિ ॥ ૮ ॥

વાતાશય, પિત્તાશય, શ્લેષ્માશય (કફ-શય), રક્તાશય, આમાશય, પક્વાશય અને મૂત્રાશય—એમ સાત આશયો છે. સ્ત્રીઓને એ સાત આશયો ઉપરાંત આઠમું ગર્ભાશય છે. (રક્તાશય, કફશય, આમાશય, પિત્તાશય, પક્વાશય, વાતાશય અને મૂત્રાશય—એ પ્રમાણે આશયોનો અનુક્રમ છે. સ્ત્રીઓને આઠમું જ ગર્ભાશય છે, તે પિત્તાશય અને પક્વાશયના મધ્યમાં છે. વાગ્લટ) ૮

અંગ્રો (આંતરડાં) નો વિસ્તાર

સાર્દશ્ચિવ્યાપાન્યન્ત્રાણિ પુંસાં સ્ત્રીણામર્ધવ્યા-મહીનાનિ ॥ ૯ ॥

પુરુષોનાં આંતરડાં સાડાત્રણ વાંલ લાંબાં

હાય છે અને સ્ત્રીઓનાં આંતરડાં ત્રણ વાંજ
લાંબાં હાય છે. ૯

બહાર કેખાતા સોતોનો વિસ્તાર

અરણવનવનદનપ્રાણગુદમેદાણિનય સોતાંસિ
નરાણાં વહિર્મુશ્વન્યેતાન્યે સ્ત્રીણામપરાણિ ચ ત્રીણિ
દે, સ્તનયોરધસ્તાદ્રક્તવહં ચ ॥ ૧૦ ॥

પુરુષોને બહાર મુખવાળાં બે કાન, બે
નેત્ર, મોઢું, બે નાક, યુદા અને ઉપસ્થ એ નવ
સોતો છે અને સ્ત્રીઓને એ નવ સોતો ઉપરાંત
પણ બીજા ત્રણ બહાર મુખવાળા સોતો છે; તે
આ છે, સ્તનોમાં બે સોત છે અને યોનિની ડોડીની
નીચે એક રક્તવહ (રગતું) વહન કરનાર)
સોત છે. (અંદર મુખવાળા જે સોતો છે, તેઓનો
વિસ્તાર આ શારીરસ્થાનના નવમા અધ્યાયમાં
કહેવામાં આવશે.) ૧૦

કંડારામાં (ગોદા સ્નાયુઓ)નો વિસ્તાર

પોઢશ કણ્ઠરાઃ । તામાં ચત્ત્રઃ પાદયોસ્તા-
વત્યો હસ્તગ્રીવાપ્રેષુ । તત્ર હસ્તપાદગતાનાં કણ્ઠ-
રાણાં નભઃ પ્રોઢાઃ । ગ્રીવાહૃદયનિવધ્વિનીનામધો-
ભાગગતાનાં મેદૂમ્ । શ્રોણિપૃષ્ઠનિવધ્વિનીનામધોભાગ-
ગતાનાં વિમ્બઃ । મૂર્દ્ધોઢવર્સોઽસિષ્ઠાદીનાશ્ચ ॥ ૧૧

કંડારાઓ સોળ છે. તેઓમાં જમણા પગમાં
બે, ડાબા પગમાં બે, જમણા હાથમાં બે, ડાબા
હાથમાં બે, ડોકમાં ચાર અને પીઠમાં ચાર છે.
હાથના તથા પગના જે નખો છે, તેઓ હાથમાં
તથા પગમાં રહેલી કંડારાઓના નીચેના ભાગોના
અંકુરરૂપ છે. જે ઉપસ્થ છે તે ડોકની સાથે
હૃદયને નિશ્ચળ રીતે બાંધીને રહેલી ચાર કંડારા-
ઓના નીચેના ભાગોના અંકુરરૂપ છે. જે નિતંબ-
મંડળ છે તે કમરની સાથે પીઠને નિશ્ચળ રીતે
બાંધીને રહેલી ચાર કંડારાઓના નીચેના ભાગોના
અંકુરરૂપ છે. એવી જ રીતે મસ્તકનું મંડળ
ડોકમાં રહેલી ચાર કંડારાઓના ઉપરના ભાગોના

અંકુરરૂપ છે, જમણા સાથળનું મંડળ જમણા
પગમાં રહેલી બે કંડારાઓના ઉપરના ભાગોના
અંકુરરૂપ છે. ડાબા સાથળનું મંડળ ડાબા પગમાં
રહેલી બે કંડારાઓના ઉપરના ભાગોના અંકુરરૂપ
છે. છાતીનું મંડળ પીઠમાં રહેલી ચાર કંડારાઓના
ઉપરના ભાગોના અંકુરરૂપ છે. જમણા ખભાનું
મંડળ (ટાચ) જમણા હાથમાં રહેલી બે કંડારા-
ઓના ઉપરના ભાગોના અંકુરરૂપ છે અને ડાબા
ખભાનું મંડળ ડાબા હાથમાં રહેલી બે કંડારાઓના
ઉપરના ભાગોના અંકુરરૂપ છે. સ્તનોનું જે મંડળ
છે તે પણ કંડારાઓના જ અંકુરરૂપ છે. ૧૧

બળો(બળાંઓ)નો વિસ્તાર

માંસશિરાસ્નાન્યસ્થિજાલાનિ પ્રત્યેકં ચત્તારિ
ચત્તારિ । તાનિ મળિષન્ધગુલ્ફસંશ્રિતાનિ પરસ્પર-
નિવદ્ધાનિ પરસ્પરસંશ્રિદ્ધાનિ પરસ્પરગવાક્ષિતાનિ
ચેતિ વૈર્ગવાક્ષિતમિદં શરીરમ્ ॥ ૧૨ ॥

માંસ, શિરાઓ, સ્નાયુઓ અને અસ્થિઓ—
એ પ્રત્યેકનાં ચાર ચાર બળાં છે. એ બળાંઓ
નીચે પ્રમાણે એક એક સ્થાનમાં ચાર ચાર છે અને
સથળાં મળીને સોળ છે. જેમ કે જમણા હાથના
કાંડામાં એક માંસનું, બીજું શિરાઓનું, ત્રીજું
સ્નાયુઓનું અને ચોથું અસ્થિઓનું બળું છે.
ડાબા હાથના કાંડામાં, જમણા પગની ધૂંટીમાં
અને ડાબા પગની ધૂંટીમાં પણ એ પ્રમાણે જ
ચાર ચાર બળાં છે. એ ચાર ચાર બળાંઓ
પરસ્પરથી બંધાયેલાં છે, પરસ્પરની સાથે ચોટલાં
છે અને જ્યોમાં પરસ્પર છિદ્રો થયાં છે એવાં
છે, કે જ્યોએ શરીરના એ ભાગોને પરસ્પર
અંતર વગરનાં બળિયાં વળાં અનેક છિદ્રોના
સમૂહોવાળા કંઠી મૂક્યા છે. ૧૨

ફૂંચો(ગાબા)નો વિસ્તાર

પદ્ કૂર્ચાસ્તે હસ્તપાદગ્રીવામેદેષુ ।
હસ્તયોર્દ્ધો પાદયોર્દ્ધો ગ્રીવામેદૂપોરેકૈકઃ ॥ ૧૩ ॥

બે હાથમાં, બે પગમાં, એક ડોકમાં અને એક ઉપરથમાં એવી રીતે સધળા મળીને છ દૂર્યો છે. (એ દૂર્યો શિરા, સ્નાયુ, માંસ અને અસ્થિઓમાંથી બનેલા છે.) ૧૩

૨૦૮ (દોરી)ઓનો વિસ્તાર

મહત્વો માંસરજવશ્વતસ્રઃ ષ્ણવંશમુમયતઃ પેચી-નિવચ્ચનાર્થં દ્વે શ્લેષે આશ્વ્યન્તરે ચ દ્વે ॥ ૧૪ ॥

બરડાની બે બાજુઓમાં માંસની મોટી મોટી ચાર દોરીઓ છે. માંસની પેશીઓને બાંધી રાખવી, એ તેઓનું કામ છે. એમાં બે દોરીઓ બરડાના બહારના ભાગમાં અને બે દોરીઓ અંદરના ભાગમાં છે. ૧૪

સીવણીઓનો વિસ્તાર

સપ્ત સેવન્યઃ । શિરસિ વિમક્તાઃ પચ્ચ જિહ્વા-શેફમોરેકૈકા । તાઃ પરિહર્તવ્યાઃ શ્લેષેણ ॥ ૧૫ ॥

સીવણીઓ કુલ સાત છે : માથામાં પાંચ છે, જીભમાં એક છે અને ઉપરથમાં એક છે. શસ્ત્રક્રિયા કરવાના સમયમાં તેઓને અવરથ છોડી દેવી જોઈએ એટલે તેઓમાં કદી પણ કોઈ પણ ભાગમાં શસ્ત્ર નાખવું નહિ. ૧૫

સંધાતો (અસ્થિઓના જથ્થાઓ)નો વિસ્તાર

ચતુર્દશસ્થાં સહ્વાતાઃ । તેષાં ત્રયો ગુલ્ફ-જાનુમ્લગ્નપુ । એતેનેતરસક્થિ વાહૃ ચ વ્યાહૃયાતૌ । ત્રિકશિરમોરેકૈકઃ ॥ ૧૬ ॥

અસ્થિઓના સંધાનો ચૌદ છે; તેઓમાં પગની બે ધૂંટીઓમાં બે; બે ગોઠણમાં બે; બે સાથળોની સધિઓમાં બે, બે હાથનાં કાંડાઓમાં બે; બે કાણીઓમાં બે; હાથોની તથા ખભાઓની સધિઓમાં બે; ડોકના તથા બાહુઓનાં ત્રણ અસ્થિઓ જ્યાં ભેળા થાય છે ત્યાં એક અને માથામાં એક છે. ૧૬

સીમંતો (ચૌદ સંધાતોને ઘેરવાળી રાખનારા સંધાઓ)નો વિસ્તાર

ચતુર્દશ ચ સીમન્તાઃ । તે ચાસ્થિસંધાતવદ્ગળ-

નીયા યતસ્તૈર્યુક્તા અસ્થિસહ્વાતા । યે યુક્તાઃ સહ્વા-તાસ્તે સ્વલ્પશ્વદશૈકેયામ્ ॥ ૧૭ ॥

સીમંતો પણ ચૌદ જ છે. તેઓ અસ્થિઓના સંધાતો જેટલા એટલે ચૌદ જ ગણવા જોઈએ; કેમ કે એ ચૌદ સંધાતોને તેઓએ જ જોડી રાખેલા છે. જેટલાક આચાર્યો કહે છે કે, સીમંતો અઠાર છે, એટલે ચાર સીમંતો અધિક છે. (તે એવી રીતે કે, એક સીમંત કમરની ઢાંડીની ઉપર છે, બીજે સીમંત છાતીની ઉપર છે, ત્રીજે સીમંત પેટના અને છાતીના સંધિપ્રદેશમાં છે અને ચોથો સીમંત ખભાઓના ઉચ્ચ પ્રદેશ ઉપર છે.) ૧૭

અસ્થિઓના વિસ્તાર

ગ્રીણિ સપટીન્યસ્થિશ્ચતાનિ વેદવાદિનો માપન્તે । શલ્પતન્ત્રે તુ ગ્રીણેવ શ્ચતાનિ । તેષાં સર્વિશન-સ્થિશ્ચતં શાશ્વાસુ । સપ્તદશોત્તરં શતં શ્રોણિપાર્શ્વ-ષ્ણોદરોરસ્સુ । ગ્રીવાં ત્ર્યયુર્ચં ત્રિપટિઃ । એવમસ્થાં ગ્રીણિ શ્ચતાનિ પૂર્યન્તે ॥ ૧૮ ॥

યાજ્ઞવલ્ક્ય મુનિ વગેરે વેદવાદી આચાર્યો તથા આયુર્વેદના પણ જેટલાક આચાર્યો કહે છે કે, 'શરીરમાં અસ્થિઓ ત્રણસો સાઠ' છે; પરંતુ શલ્પ-તંત્રમાં તો ત્રણસો અસ્થિઓ જ સ્વીકારેલાં છે. તેઓમાં એકસો વીસ અસ્થિઓ શાખાઓમાં (હાથ પગમાં) છે. એકસો સત્તર અસ્થિઓ કમર, પડખાં, પીઠ, પેટ અને છાતીમાં છે અને ચોસઠ અસ્થિઓ ડોકથી માંડીને ઉપરના પ્રદેશોમાં છે. આ પ્રમાણે ગણતાં ત્રણસોનો સરવાળો થાય છે. ૧૮

હાથપગમાં ૧૨૦ અસ્થિઓ

દૈર્ઘ્યક્રેસ્થાં તુ પાદાક્ષુલ્પાં ગ્રીણિ ગ્રીણિ તાનિ પચ્ચદશ । તલકૂર્ચગુલ્ફસંપ્રિતાનિ દશ । પાણ્યમિ-

૧ તસ્ય પાદા શરીરગણિ પદ્મ સ્વચ્છો ધારયન્તિ ચ । પદ્મજ્ઞાનિ તથાસ્થનાં ચ સદ્ પથ્યા શતત્રયમ્ ॥ (વાયરલ્લકરમૃતિ પ્રાપચિતાધ્યાય સ્લોક ૮૪ મો) ચરકે પણ પેતાના શારીરશાનાના ૭મા અધ્યાયમાં ૩૬૦ અસ્થિઓ ગણાવ્યા છે.

કમ્ । જહ્વાયાં દ્રે । જાનુન્યેકમ્ । એકમૂરામિતિ ।
ત્રિશદેવમેકસ્મિન્ સક્ષિઃ ભવન્તિ । એતેનેતરસક્ષિય
વાહુ ચ વ્યારુપાતૌ ॥ ૧૯ ॥

પગની એક એક આંગળીમાં ત્રણ ત્રણ, એ
રીતે પાંચ આંગળીઓનાં પંદર અસ્થિઓ થાય.
પગનાં તળિયામાં અસ્થિઓની પાંચ સળીઓ
અને તે સળીઓના આધારભૂત એક અસ્થિ, એ
રીતે તળિયામાં છ અસ્થિઓ થાય. પગના કૃચ્છ્રમાં
(ગાભામાં) બે અસ્થિ, ધૂંટીમાં બે અસ્થિ, પેનીમાં
એક અસ્થિ, પિંડીમાં બે અસ્થિ, ગોઠણમાં
એક અસ્થિ અને સાયળમાં એક અસ્થિ-એ
રીતે નવ અસ્થિઓ થાય. આ પ્રમાણે એક પગમાં
ત્રીસ અસ્થિઓ થાય છે. બીજા પગમાં પણ એ
પ્રમાણે જ ત્રીસ અસ્થિઓ છે. એ રીતે જ એક
એક હાથમાં પણ ત્રીસ ત્રીસ ગણી લેવાં; એટલે
કુલ સરવાળો કરતાં શાખાઓમાં એકસો વીસ
અસ્થિઓ થાય છે. ૧૯

કમર, પડખાં, પીઠ, ઘેટ અને છાતીમાં
અર્થાત્ કોઠામાં ૧૧૭ અસ્થિઓ

શ્રોણાં પચ્ચ તેપાં શુદ્ધમગનિતય્વેષુ ચત્વારિ
ત્રિકસંશ્રિતમેકમ્ । પાર્શ્વે પદ્ત્રિશદેવમેકસ્મિન્ ।
દ્વિતીયેઽપ્યેકમ્ । શુષ્ઠે ત્રિયત્ । અષ્ટાશ્રુતસિ । દ્રે
અર્ધકસંતે ॥ ૨૦ ॥

શુદ્ધામાં એક, ઉપસ્થમાં^૧ એક, બે નિતંબમાં
બે અને બરહાની ઠરેડાનો નીચલો ભાગ દેખ્યાં
ત્રણ અસ્થિઓનો સંયોગ થાય છે ત્યાં એક; એ
રીતે કમરમાં પાંચ અસ્થિઓ થાય છે. એક પડખા-
માં છત્રીસ અને બીજા પડખામાં છત્રીસ, એ
રીતે પડખાંઓમાં બોતેર અસ્થિઓ થાય છે.
પીઠમાં ત્રીસ અસ્થિઓ છે, છાતીમાં આઠ અસ્થિ-
ઓ છે અને અક્ષક નામનાં બે અસ્થિઓ છે. આ

અસ્થિઓનો કુલ સરવાળો કરતાં કોઠામાં એકસો
સત્તર અસ્થિઓ થાય છે. (અક્ષક એટલે ખભાઓ
તરફ ગયેલાં હાંસડીનાં બે અસ્થિઓ હશે, એમ
સમજાય છે. કલ્પન અહીં કથું નહીં બોલતાં
ચિકિત્સાસ્થાનના ત્રીજા અધ્યાયના ૧૭મા વિષય-
ના વ્યાખ્યાનમાં કહે છે કે, અક્ષક ખભાના
સંધિથી ઉપર છે.) ૨૦

ડોકથી ઉપરના પ્રદેશોમાં ત્રેસઠ અસ્થિઓ
ગ્રીવાયાં નવકમ્ । કણ્ઠનાઠ્ઠાં ચત્વારિ । દ્રે
હન્વોઃ । દન્તા દ્વાત્રિયત્ । નાસાયાં ત્રીણિ । એકં
તાલુનિ । ગણ્ડર્જણશ્લેષ્વેકૈકમ્ । પદ્ શિરસિ ॥ ૨૧ ॥

ડોકમાં નવ અસ્થિઓ છે. ગળાની નળીમાં
ચાર અસ્થિઓ છે. હડપચીના બે ભાગોમાં બે
અસ્થિઓ છે. મોઢામાં દાંતરૂપ અસ્થિઓ બત્રીસ
છે. નાકમાં ત્રણ અસ્થિઓ છે. તાળવામાં એક
અસ્થિ છે. બે માલોમાં બે અસ્થિઓ છે. બે કાનો-
માં બે અસ્થિઓ છે. બે લમણાંઓમાં બે અસ્થિ-
ઓ છે અને માથામાં છ અસ્થિઓ છે. આ
અસ્થિઓનો કુલ સરવાળો કરતાં ડોકથી માંડીને
ઉપરના પ્રદેશોમાં ત્રેસઠ અસ્થિઓ થાય છે. ૨૧

અસ્થિઓના પાંચ ભેદ

एतानि पञ्चविधानि भवन्ति । तद्यथा-कपाल-
रुचक्रतरुणवलयनलकसंज्ञानि । तेषां ज्ञातुनितम्बा-
सगण्डतालुग्रहशिरस्सु कपालानि । दशनास्तु रुच-
क्रानि । प्राणरुग्ग्रीवाक्षिकोशेषु तरुणानि । पाणि-
पादपार्श्वशुषोदरोरस्सु वलयानि । शेषाणि नलक-
संज्ञानि ॥ २२ ॥

અસ્થિઓના કપાલાસ્થિ, રુચકાસ્થિ,
તરુણાસ્થિ, વલયાસ્થિ અને નલકાસ્થિ એ નામના
પાંચ ભેદ છે. તેઓમાં ગોઠણ, નિતંબ, ખભા,
માલ, તાળવું, લમણું અને માથું એ કેકાણાંઓનાં
અસ્થિઓ કપાલાસ્થિઓ કહેવાય છે. દાંતો
રુચકાસ્થિઓ કહેવાય છે. નાક, કાન, ડોક

૧. અહીં મૂળમાં તે ભગ શબ્દ છે. ઉપરના શબ્દથી
લિંગ અને યોનિ એ બંનેનું મંદબુ થાય છે.

અને તેઓના કાશ-એ ઠેકાણાંઓનાં અસ્થિઓ તરુણાસ્થિઓ કહેવાય છે. હાથ, પગ, પડખાં, પીઠ, પેટ અને છાતી, એ ઠેકાણાંઓનાં અસ્થિઓ વલયાસ્થિઓ કહેવાય છે. હાથપગનાં તળાં, હાથપગની આંગળીઓ, કૂચો, કાંડાં, બાહુ અને પિંડીઓ એ ઠેકાણાંઓનાં અસ્થિઓ નલકા-સ્થિઓ કહેવાય છે. ૨૨

શરીરના ઠેકાણાંએ અસ્થિઓ

ભગન્તિ ચાત્ર ॥

અભ્યન્તરગતૈઃ સારૈર્યથા તિષ્ઠન્તિ ભૂરુહાઃ ।
અસ્થિસારૈસ્તથા દેહા ધ્રિયન્તે દેહિનાં ધ્રુમ્ ॥
તસ્માદ્ધિરચિન્ટેષુ ત્વદ્ધાંસેષુ શરીરિણામ્ ।
અસ્થીનિ ન વિનશ્યન્તિ સારાણ્યેતાનિ દેહિનામ્ ॥
મામાન્યત્ર નિમ્દ્વાનિ શિરાભિઃ સ્વાયુમિસ્તથા ।
અસ્થીન્યાલમ્બનં કૃત્વા ન શીર્ષન્તે પતન્તિ વા ॥૨૩

જેમ વૃક્ષો પોતામાં રહેલા સારોથી ટકી રહે છે, તેમ પ્રાણીઓનાં શરીરો પોતામાં રહેલા અસ્થિઓએ સારોથી ટકી રહે છે, એ વાત નિ સંશય છે; એટલા માટે પ્રાણીઓનાં ત્વચા તથા માંસો લાંબા કાળથી નષ્ટ થઈ ગયા છતાં અસ્થિઓ નષ્ટ થતાં નથી. શરીરમાં શિરાઓ તથા સ્નાયુઓથી બંધાયેલાં માંસો પણ એ સારરૂપ (મજબૂત) અસ્થિઓના ઠેકાણી જ બીંખાઈ જતાં નથી કે પડી જતાં નથી. ૨૩

સંધિઓ(સાંધાઓ)ના બે ભેદ

સન્ધયસ્તુ દ્વિવિધાયેષાવન્તઃ સ્થિરાશ્ચ ॥

શાલાસુ હનોઃ કટ્વાં ચ ચેષાવન્તસ્તુ સન્ધયઃ ।
શેપાસ્તુ સન્ધયઃ સર્વે વિજ્ઞેયા હિ સ્થિરા બુધૈઃ ॥૨૪

ચેષાવાળા અને સ્થિર-એ રીતે સંધિઓ બે પ્રકારના છે. હાથપગમાં, હડપચીના બે પ્રદેશોમાં અને કમરમાં જ સંધિઓ છે, તેઓ ચેષાવાળા (ચલ) છે અને બાકીના સળા સંધિઓ સ્થિર (અચલ) છે. ૨૪

સંધિઓના વિસ્તાર

સંલગ્નાતસ્તુ દશોત્તરે દ્વે શતે । તેષાં શાલાસ્વ-
ષ્ટપટિરેકોનપટિઃ કોટ્યો ગ્રીવાં પ્રત્યુર્ધ્વં વ્યતીતીઃ ॥૨૫

સંધિઓ બસોદસ છે. તેઓમાં અડસઠ સંધિઓ શાખાઓમાં (હાથપગમાં) છે, બેગણ-સાઠ સંધિઓ કાઠામાં છે અને ત્રાશી સંધિઓ કાઠથી માંડીને ઉપરના પ્રદેશોમાં છે. ૨૫

શાખાઓ-હાથપગમાં ૬૮ સંધિઓ

एकैकस्यां पादाङ्गुल्यां त्रयस्त्रयो द्वावङ्गुष्ठे
ते चतुर्दश । जानुगुल्फाङ्गुष्णेकैकः । एवं सप्तदशै-
कस्मिन्मिश्रं भवन्ति । एतेनेतरसंस्थिं बाहू च
न्याख्यातौ ॥ २६ ॥

પગની એક એક આંગળીમાં ત્રણ ત્રણ અને અંગૂઠામાં બે, બે રીતે ચૌદ થાય છે. બેહાથમાં એક. કુટ્ટીમાં અને સાથળની સંધિમાં એક એ રીતે ત્રણ થાય છે આ પ્રમાણે એક પગમાં સત્તર સંધિઓ થાય છે. બીજા પગમાં પણ એ પ્રમાણે સત્તર જ સંધિઓ છે. એ રીતે જ એક એક હાથ-માં પણ સત્તર સત્તર સંધિઓ ગણી લેવા, એટલે કુલ સરવાળો કરતાં શાખાઓમાં અડસઠ સંધિઓ થાય છે. ૨૬

કાઠામાં ૫૯ સંધિઓ

त्रयः कटीरुपास्तेषु । चतुर्विंशतिः पृष्ठदेशे ।
तावन्त एव पार्श्वयोः । उरस्वष्टौ ॥ २७ ॥

કમરનાં ૩ પાલાનિયોમાં ત્રણ સંધિઓ છે, બરડામાં ચોવીસ સંધિઓ છે, બે પડખાં-ઓમાં મળીને ચોવીસ સંધિઓ છે અને છાતીમાં આઠ સંધિઓ છે, એટલે કુલ સરવાળો કરતાં કાઠામાં બેગણસાઠ સંધિઓ થાય છે. ૨૭

૧ પગનો અંગૂઠો ત્રણ અસ્થિઓવાળા યુક્ત છે, તેપણ સંધિઓ બે જ થાય અને હાથનો અંગૂઠો પણ ત્રણ અસ્થિઓવાળા યુક્ત છે, તેપણ સંધિઓ બે જ ત્રણ; કેમ કે નીચે સંધિ કાઠાના સંધિમાં જ સમાઈ આવે છે. (૨૬ન)

ડાકથી ઉપરના પ્રદેશમાં ૮૩ સંધિઓ.

તાવન્ત એવ ગ્રીવાયામ્ । ત્રયઃ કણ્ઠે । નાડીપુ
હૃદયક્ષોમનિવદ્વાસ્ટાદશ । દન્તપરિમાણા દન્ત-
મૂલેષુ । એકઃ કાકલકે નાસાયાં ચ । દ્વૌ વર્ત્તમણ્ડ-
લજૌ નેત્રાથયૌ । ગણ્ડર્ણગ્રંથેન્વેકઃ । દ્વૌ હનુ-
સન્ધી । દ્વાયુપરિષ્ટાદ્ ધ્રુગોઃ શત્તયોશ્ચ । પચ્ચ શિરા-
કપાલેષુ । એકો મૂર્ધ્નિ ॥ ૨૮ ॥

ડાકમાં આઠ સંધિઓ છે. ગળાની નળીમાં
ત્રણ સંધિઓ છે. ગળાનાં પડખાંઓની નાડીઓ
૬ જોયો હૃદયમાં અને તિલકમાં બંધાયેલી છે,
તેઓમાં અઘાર સંધિઓ છે. દાંતોનાં પેદાંઓમાં
દાંતોના જટલા ૪ એટલે બીસ સંધિઓ છે.
ગળાની અંદરના કાકડામાં એક સંધિ છે.
નાકમાં એક સંધિ છે. પાંપણોનાં મંડલોમાં
થયેલા અને નેત્રોપી આશ્રયોવાળા બે
સંધિઓ છે. બે ગાલોમાં બે સંધિઓ છે. બે
કાનોમાં બે સંધિઓ છે. બે લમણાંઓમાં બે
સંધિઓ છે. હડપચીના બે સંધિઓ છે. ભમરોની
ઉપર બે સંધિઓ છે. લમણાંઓની ઉપર બે
સંધિઓ છે. માથાનાં કપાલાસ્થિઓમાં પાંચ
સંધિઓ છે અને માથામાં એક સંધિ છે, એટલે
કુલ સરવાળો કરતાં ડાકથી માંડીને ઉપરના
પ્રદેશોમાં યાશી સંધિઓ થાય છે. ૨૮

આકૃતિઓ ઉપરથી સંધિઓના આઠ લેહ

ત एते सन्धयोऽष्टविधाः । कोरोदूलसामुद्र-
प्रतरत्नसेवनीवायसतुण्डमण्डलशङ्खावर्त्ताः । तेषा-
मङ्गलिमणिवन्धगुल्फजातुर्कूपरेषु कोराः सन्धयः ।
कक्षामङ्गणदशनैषूदूललाः । अंसपीठगुदभगनितम्बेषु
सामुद्राः । ग्रीवाशृष्टवंशयोः प्रतराः । शिरःकटीकपा-
लेषु तुन्नसेवनी । हन्वोरुभयतस्त वायसतुण्डाः ।
कण्ठहृदयनेत्रक्षोमनाडीपु मण्डलाः । ओष्ठशृङ्गा-
टकेषु शङ्खावर्त्ताः । तेषां नामभिरेवाकृतयः प्रायेण
व्याख्याताः ॥ २९ ॥

સંધિઓના કારસંધિ, ઉદ્બલસંધિ, સામુ-
દ્રસંધિ, પ્રતરસંધિ, તુન્નસેવનીસંધિ, વાયસ-
તુડસંધિ, મંડલસંધિ અને શંખાવર્તસંધિ એ
નામના આઠ લેહ છે. તેઓમાં આંગળીઓ,
હાથનાં કાંડાં, ધૂંટીઓ, ગોઠણ અને ઢાણીના
સંધિઓ કળીઓના જવા આકારોવાળા હોવાને
લીધે કારસંધિઓ કહેવાય છે. કાખો, સાથળો-
નાં મૂળો અને દાંતોનાં પેદાંઓના સંધિઓ
ખાંડણિયાના જવા આકારોવાળા હોવાને લીધે
ઉદ્બલસંધિઓ કહેવાય છે. ખભા, ચુદા,
ભગ અને નિતંબના સંધિઓ સંપુટ જવા
આકારોવાળા હોવાને લીધે સામુદ્રસંધિઓ
કહેવાય છે. ડાક અને બરડાના સંધિઓ ત્રાપા
જવા આકારોવાળા હોવાને લીધે પ્રતરસંધિઓ
કહેવાય છે. માથું અને કમરનાં કપાલાસ્થિઓના
સાંધાઓ તૂની લીધેલા કપડાની સીવણીના જવા
આકારોવાળા હોવાને લીધે તુન્નસેવનીસંધિઓ
કહેવાય છે. હડપચીના બે લાગેની બંને બાજુના
સંધિઓ કાગડાની ચાંચ જવા આકારોવાળા
હોવાને લીધે વાયસતુડસંધિઓ કહેવાય છે.
ગણું, હૃદય, નેત્રો, અને જોભ(તિલક)ની નાડી-
ઓના સંધિઓ ગોળ આકારવાળા હોવાને લીધે
મંડલસંધિઓ કહેવાય છે. કાન તથા શંખાટક
નામનાં મરોનાં સંધિઓ શંખના આપતો જવા
આકારોવાળા હોવાને લીધે શંખાવર્તસંધિઓ
કહેવાય છે. (આ વિષયમાં ૨૧૦ કરતાં જટલાએક
સંધિઓ ન્યૂનાધિક આપેલા જણાય છે.) ૨૯

પેશીઓ વગેરેના સાંધાઓની સંખ્યા નથી
અચ્ચાં તુ સન્ધયો દ્યોતે કેરલાઃ પરિકીર્તિતાઃ ।
પેશીસાયુશિરાણાં તુ સન્ધિસંખ્યા ન વિદ્યતે ॥ ૨૦ ॥

ઉપર જે સાંધાઓની સંખ્યા કહી, તે કેવળ
અત્યંતોમાં રહેલા સાંધાઓની કહી છે, એમ

સમજવું. પેશીઓના, સ્નાયુઓના અને શિરાઓના સાંધાઓની સંખ્યા તો છે જ નહિ. ૩૦

સ્નાયુઓનો વિસ્તાર

નવ સ્નાયુશત્તાનિ । તાસાં શાસ્ત્રાસુ પદ્ શત્તાનિ ।

દ્વે શતે ત્રિંશચ કોષ્ઠે । ગ્રીવાં પ્રત્યૂર્ધ્વં સપ્તતિઃ ॥૩૧॥

સ્નાયુઓ નવસો છે. તેમાં છસો શાખાઓમાં એટલે હાથપગમાં છે. બસો ત્રીસ ઢાઠામાં છે અને સિત્તેર ડોકથી માંડીને બાકી પ્રદેશોમાં છે.

હાથપગમાં છસો સ્નાયુઓ

एकैकस्यां तु पादाङ्गुल्यां षण् निचितास्ता-
स्त्रिंशत् । तावत्य एव तलकूर्चगुल्फेषु । तावत्य एव
जङ्घायाम् । दश जानुनि । चत्वारिंशद्रौ । दश
वङ्गणे । शतमध्यर्द्धमेतमेकस्मिन्सक्वित्र भवन्ति ।
एतेनेतरसक्वित्र बाहू च व्याख्यातौ ॥ ३२ ॥

પગની એક એક આંગળીમાં છ છ સ્નાયુઓ બંધાયેલા છે, એટલે ત્રીસ થયા. પગના તળિયામાં, કૂર્ચ(ગાભા)માં અને ધૂંટીમાં મળીને ત્રીસ છે. પિંડીમાં ત્રીસ છે. ગોઠણમાં દસ છે, સાથળમાં ચાલીસ છે. સાથળની સંધિમાં દસ છે. એટલે એક પગમાં દોઢસો થયા. એવી રીતે બીજા પગમાં અને બે હાથમાં પણ દોઢસો દોઢસો છે. આનો કુલ સરવાળો કરતાં શાખાઓમાં છસો સ્નાયુઓ થાય છે. ૩૨

કાઠમાં બસો ત્રીસ સ્નાયુઓની વહે ચણી પટિઃ કઠ્યામ્ । અશીતિઃ શ્લેષ્ઠે । પાર્થવોઃ પટિઃ ।
ઉરસિ ત્રિંશત્ ॥ ૩૩ ॥

કમરમાં સાઠ, પીઠમાં એ'સી, બે પડખાંઓમાં મળીને સાઠ અને છાતીમાં ત્રીસ સ્નાયુઓ છે. આનો સરવાળો કરતાં કાઠમાં બસો ત્રીસ સ્નાયુઓ થાય છે. ૩૩

ડોકથી ઉપરના પ્રદેશોમાં ૬૦ સ્નાયુઓ પદ્ત્રિંશદ્ ગ્રીવાયામ્ । મૂર્ધ્નિ ચતુસ્ત્રિંશત્ ॥૩૪॥

ડોકમાં છત્રીસ સ્નાયુઓ છે અને માથામાં ચોત્રીસ સ્નાયુઓ છે. આનો સરવાળો કરતાં ડોકથી માંડીને ઉપરના પ્રદેશોમાં સિત્તેર સ્નાયુઓ થાય છે. ૩૪

સ્નાયુઓના ચાર ભેઃ

एवं नव स्यायुशतानि व्याख्यातानि ॥

भवन्ति चात्र ॥

સ્નાયુશતૃવિંશા વિદ્યાત્તાસ્તુ સર્વા નિવોધ મૈ ।
પ્રતાનવત્યો વૃત્તાશ્ચ પૃષ્ઠ્યથ સુપિરાસ્તથા ॥
પ્રતાનવત્યઃ શાસ્ત્રાસુ સર્વસન્ધિષુ ચાપ્યથ ॥
વૃત્તાસ્તુ કળ્દરાઃ સર્વા વિજ્ઞેયાઃ કુશલૈરિહ ।
આમલકાશયાન્તેષુ વસ્તૌ ચ સુપિરાઃ લહ ॥
પાર્થોરસિ તથા શ્લેષ્ઠે પૃથુલાશ્ચ શિરસ્યથ ॥ ૩૫ ॥

ઉપર પ્રમાણે સ્નાયુઓનો કુલ સરવાળો કરતાં નવસો થાય છે. એ સ્નાયુઓનાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં સ્થાનો પણ કહ્યાં. આ વિષયમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે 'એ સગળા સ્નાયુઓ પ્રતાનવતી, વૃત્તા, સુપિરા અને પૃથુલાએ ચાર ભેદોમાં વહેંચાય છે. શાખાઓમાં તથા સઘળા સંધિઓમાં જે સ્નાયુઓ છે, તેઓ લતાઓની પેઠે ગૂંચળાવાળા હોવાને લીધે પ્રતાનવતી કહેવાય છે. જે કંડરાઓ છે, એટલે આ અધ્યાયના અગિયારમાં વિષયમાં કહેલા મોટા સ્નાયુઓ છે, તેઓ ગોળ આકારવાળા હોવાને લીધે વૃત્તા કહેવાય છે. આમાશય તથા પડનાશયના છેડામાં અને મૂત્તાશયમાં જે સ્નાયુઓ છે, તેઓ છિદ્રોવાળા (પોલા) હોવાને લીધે સુપિરા કહેવાય છે. પડખાંઓ, છાતી, પીઠ તથા માથામાં જે સ્નાયુઓ છે, તેઓ પડોળા હોવાને લીધે પૃથુલા કહેવાય છે.' (દેહમાં જે માંસ, હાડકાં, મેદ તથા સાંધાઓ છે, તેઓનાં બંધનોરૂપ સ્નાયુઓ છે. સ્નાયુઓ શિરાઓ કરતાં અત્યંત દૃઢ છે.) ૩૫

સ્નાયુઓના પ્રયોજન તથા તે સ્નાયુઓને
શસ્ત્રક્રિયા કરતાં બચાવવાની જરૂર

નોર્યથા ફલકાસ્તીર્ણાં વન્ધર્નર્વદ્ધુભિર્યુતા ॥

મારક્ષમા ભવેદપ્સુ નિયુક્તા સુસમાહિતા ।

અવમેવ શરીરેડ્ડસ્મિન્યાવન્તઃ સન્ધયઃ સ્મૃતાઃ ॥

સ્નાયુભિર્વદ્ધુભિર્વદ્ધાસ્તેન મારસહા નરાઃ

ન હસ્ત્યેનિ નમ પેદયો ન શિરા ન ચ સન્ધયઃ

વ્યાપાદિતાસ્તથા હન્યુર્યથા સ્નાયુઃ શરીરિણમ્ ॥

યઃ સ્નાયુઃ પ્રવિજ્ઞાનાતિ યાદ્યાધ્યામ્યન્તરાસ્તથા

સગૃહં શરણમાહૃતે દેહાન્હ્રુનોતિ દેહિનામ્ ॥૩૬

જેમ અમાધ પાણીમાં ચલાવેલું લાકડાનાં

પાટિયાંઓનાં વહાણ ધણાં બંધનોથી બાંધેલું

હોવાથી ધણાં બોજ ઉપાડી શકે છે, તેમ આ

શરીરમાં જટલા સાંધાઓ છે, તે સપળા ધણાં

સ્નાયુઓથી બંધાયેલા હોવાથી માણસો બોજો

સહન કરી શકે છે.

અસ્થિઓ, પેશીઓ, શિરાઓ કે સંધિઓ

શસ્ત્રથી વીંધાય કે કપાય, તો માણસને એવું

તુકસાન કરતાં નથી કે એવું સ્નાયુઓ શસ્ત્રથી

વીંધાય કે કપાય તો તુકસાન કરે છે. જે વૈધ

બહારના તથા અંદરના સ્નાયુઓને બરાબર બાંધેલો

હોય, તે વૈધ જ માણસોનાં શરીરમાંથી ગૂઢ

શક્યને કાઢી શકે છે. ૩૬

પેશીઓના વિસ્તાર

પચ્ચ પેશીશત્તાનિ મગ્નિઃ । તાસાં ચત્વારિ

શત્તાનિ શરણાણિ । કોષ્ઠે પચ્ચાષ્ટિઃ । ગ્રીનાં પ્રત્યૂર્ધ્વં

ચતુર્વિંશત્ ॥ ૩૭ ॥

માંસની પેશીઓ પાંચસો છે. તેમાં ચારસો

શાખાઓમાં એટલે હાથપગમાં, છાસક કાઠામાં

અને ચાત્રીસ ઠોકથી માંડીને ઉપરના પ્રદેશોમાં છે.

હાથપગમાં ચારસો પેશીઓ

એકેકસાં તુ પાદાબ્જગુલ્યાં તિસ્રસ્તિસ્રસ્તાઃ

પચ્ચદશ । દશ પ્રપદે । પાદોપરિ કૂર્ચસન્નિવિષ્ટા-

સ્તાવત્ય એવ । દશ ગુલ્ફતલયોઃ । ગુલ્ફજાન્વન્તરે

નિવિષ્ટિઃ । પચ્ચ જ્ઞાનુનિ । નિવિષ્ટિસ્ત્રો । દશ વક્ત્રણે ।
શતમેવમેકસ્મિન્સવિશ્ર મગ્નિઃ । એતેનેતરસાઘ્ય-
વાહુ ચ વ્યાખ્યાતો ॥ ૩૮ ॥

પગની એક એક આંગળીમાં ત્રણ ત્રણ પેશી-

ઓ છે એટલે પંદર થઈ. પગના ફૂલામાં દસ છે.

પગની ઉપરના કૂચ (ગાભામાં) દસ છે. ધૂંટીમાં

અને તળિયામાં મળીને દસ છે. ધૂંટીમાં અને

ગોઠણના મધ્યમાં વીસ છે ગોઠણના પાંચ છે.

સાથળમાં વીસ છે અને સાથળના સાંનાનાં દસ

છે; એટલે એક પગમાં સો પેશીઓ થઈ. આ

પ્રમાણે બીજા પગમાં અને બે હાથમાં સો સો

મળી લેવી, એટલે ચારસો પેશીઓ હાથપગમાં

મળીને થાય છે. ૩૮

કાઠામાં છાસક પેશીઓ

તિસ્રઃ પાયૌ । ઇક્ષા મેદૌ । સેવન્યાં ચાપરા ।

ત્રે વૃષણયોઃ । સ્ફિલ્લોઃ પચ્ચ પચ્ચ । ટ્રે રક્તિ-

શિરસિ । પચ્ચોદરે । નામ્યામેક્ષા । ઘૃષ્ઠોર્ધ્વસનિ-

વિષ્ટાઃ પચ્ચ પચ્ચ દીર્ઘાઃ । પદ પાયૌઃ । દશ

વક્ષસિ । અક્ષકાસૌ પ્રતિ મગ્નન્તાન્તસ્ર । ટ્રે હૃદયા-

માશયયોઃ । પદ ચક્રુઝ્ઘીહોષ્ઠકેષુ ॥ ૩૯ ॥

ત્રણ પેશીઓ ગુદામાં છે. એક પેશી લિંગમાં

છે. એક પેશી લિંગની સીનણીમાં છે. બે પેશીઓ

વૃષણમાં છે. એક એક ફૂલામાં પાંચ પાંચ, એટલે

બન્ને ફૂલાઓમાં મળીને દસ પેશીઓ છે. બે

પેશીઓ મૂત્રાશયના ઉપરના ભાગમાં છે. પાંચ

પેશીઓ ઉદરમાં છે. એક પેશી નાભિમાં છે. પીઠ-

ના ઉપરના ભાગમાં લાંબી દસ પેશીઓ છે. બે

પડખાંમાં મળીને છ પેશીઓ છે. દસ પેશીઓ

છાતીમાં છે. અક્ષક નામનાં બે અસ્થિઓની તથા

ખભાઓની ચોમર સાત પેશીઓ છે. હૃદય અને

આમાશયમાં મળીને બે પેશીઓ છે. યકૃતમાં બે

પેશીઓ છે, પ્લીહામાં બે પેશીઓ છે અને મળી

ચોટલીમાં બે પેશીઓ છે. આનો સરનાળો કરતાં

કાઠામાં છાસક પેશીઆ થાય છે. (ગયદાસે તો કાઠામાં સાઠ ગણી છે અને ડોકથી માંડીને ઉપરના પ્રદેશોમાં ચાળીસ ગણી છે. વૃદ્ધ વાગમટે પણ કાઠામાં સાઠ ૪ ગણી છે. હૃદય) ૩૯

ડોકથી ઉપરના પ્રદેશોમાં ચોત્રીસ પેશીઆ ગ્રીવાયાં ચતસ્રઃ । અષ્ટૌ હન્યોઃ । એકૈકા કાકલમ્ગલયોઃ । દ્વે તાલુનિ । એકા જિહ્વાયામ્ । ઓષ્ઠયોર્દ્વે । ઘોળાયાંદ્વે । દ્વે નેત્રયોઃ । ગન્ઢયોચ્ચતસ્રઃ । કર્ણયોર્દ્વે । ચત્તસ્રો લલાટે । એકા શિરસિ ॥૪૦॥

ડોકમા ચાર, હડપચીના બે ભાગોમાં આઠ, કાંકડામાં એક, ગળામાં એક, તાળવામાં બે, જીભમા એક, બે હોઠમાં બે, નાકમાં બે, નેત્રોમાં બે, બે ગાલોમા ચાર, બે કાનોમાં બે, લલાટમાં ચાર અને માથામાં એક પેશી છે આનો સરવાળો કરતા ડોકથી માંડીને ઉપરના પ્રદેશોમાં ચોત્રીસ પેશીઆ થાય છે ૪૦

પેશીઆનું પ્રયોજન

મરતિ ચાત્ર ॥

શિરાસ્નાયવસ્થિપર્ણાણિ સન્ધયશ્ચ શરીરિણામ્ ।
પેશીભિઃ સંવૃતાન્યત્ર લલવન્તિ ભવન્ત્યતઃ ॥૪૧॥

માણસોનાં શિરાઓ, સ્નાયુઓ, અન્યઓ, બીજા વિભાગો અને સંધિઓ પેશીઓથી વી ઢા થેલા છે તેથી બળવાન રહે છે ૪૧

સ્રીઓને વીસ પેશીઓ અધિક હોય છે

સ્ત્રીણાં તુ વિંશતિરધિકા । દશ તાસા સ્તનયોરે-
કૈકમિન્ પશ્ચ પશ્ચ । યૌને તાસા પરિવૃદ્ધિઃ ।
અપત્યપથે ચતસ્રસ્તાસા પ્રસુતેઽમ્યન્તરતો દ્વે મુક્ષા-
થિતે વાલ્મે ચ વૃત્તે દ્વે । ગર્ભચિદ્વિસંથિતાસ્તિસ્રઃ ।
શુકાર્તવપ્રવેશિન્યસ્તિસ્ર એવ । પિત્તપક્વાશયમધ્યે
ગર્માશયો યત્ર ગર્ભસ્તિષ્ઠતિ ॥૪૨॥

સ્રીઓને ઉપર કહેલી પાંચસો પેશીઆ કરતાં વીસ પેશીઓ અધિક છે તેઓમાં એક એક સ્તનમાં પાંચપાંચ, એટલે બન્ને સ્તનોમા

મળીને દસ છે. ન્યારે ચીવન પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે એ પેશીઓ વૃદ્ધિ પામે છે. યૌનમાં ચાર પેશીઓ છે, તેઓમાં યૌનિના મુખમાં રહી અંદર પ્રસાર પામેલી અર્થાત્ મૂત્રના સ્રોતરૂપે બે પેશીઓ છે અને યૌનિથી બહાર દેખાઈ રહેલી યૌનિની ડોડીનાં બે પડખાંઓમાં બે પેશીઓ છે. ડોડીનાં પડખાંઓમાં રહેલી એ બે પેશીઓ ગોળ છે. ત્રણ પેશીઓ ગર્ભને રહેવાના માર્ગમાં ત્રણ આવતોરૂપે રહી છે અને ત્રણ પેશીઓ ગર્ભાશયની અંદર વીર્ય તથા રક્તને પ્રવેશ કરાવનારી છે કે જ ગર્ભાશય, પિતાશય અને પત્ત્વાશય એ બેના મધ્યમાં ત્રીજા આવર્તની અંદર છે. એ ગર્ભાશયમા ગર્ભ રહે છે. ૪૨

સ્થાનને અનુસરી પેશીઓનાં અનેક રૂપા

તાસાં વહલપેલરસ્થૂલાણુપૃથુદૃઢસ્વવીર્ધસ્થિર-
મૃદુશ્લક્ષ્ણકર્કશ્ચમાનાઃ સન્ધ્યસ્થિશિરાસ્નાયુપ્રચ્છા-
દક્ષા મથાદયં સ્વમાનત એવ મરન્તિ ॥૪૩॥

ગાઢતા, પાખાપણુ, જડાઈ, સૂક્ષ્મતા, પહોળાઈ, ગોળાઈ, દૃઢાઈ, લાબાઈ, કઠિનતા, કામળતા, લીસાપણુ તથા ખરસટતા વગેરે પેશીઓના પ્રકારો કે જ્યાં સંધિઓને, અસ્થિઓને, શિરાઓને તથા સ્નાયુઓને ઢાંકવામાં ઉપયોગ પામેલા છે, તેઓ યોતપોતાનાં થાનો પ્રમાણે સ્વભાવથી જ થાય છે ૪૩

પુરુષોનાં ક્ષિંબામા તથા વૃષભોમાં રહેનારી પેશીઓ સ્રીઓને કયા પ્રદેશમા છે?

મરતિ ચાત્ર ॥

પુંસાં પેરયઃ પુરસ્તાઘ્રાઃ પ્રોક્તા લક્ષણમુષ્કજ્ઞાઃ ।
સ્ત્રીણામાવૃલ્ય નિષ્ઠનિત્તિ ફલમન્તર્ગતં હિ તાઃ ॥
મર્મશિરાઘમનીસ્રોતસામન્યત્ર પ્રવિમાતઃ ॥૪૪, ૪૫॥

ઉપરના ૩૯ મા વિષયમા પુરુષોનાં સિ જોમાં તથા વૃષભોમા જ પેશીઓ કહેલી છે, તે પેશીઓ સ્રીઓના શરીરમાં અંદર રહેતા ગર્ભાશયને

રહેલી છે. (ગયદાસ તથા ભોજ તો એમ કહે છે કે સ્ત્રીઓને એ ત્રણ પેશીઓ છે જ નહિ.) ૪૪

મર્મોના, શિરાઓના, ધમનીઓના અને અંદર યુખવાળા ઓનોનો વિભાગ હવે પછી છદ્મ, સાતમા, આઠમા તથા નવમા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે. ૪૫

યોનિત્રં તથા ગર્ભાશયત્રં સ્વરૂપ
શક્તનામ્યાકૃતિર્પોનિરુગાવર્તી સા પ્રકીર્તિતા ।
તસ્યાસ્તુતીયે ત્વાવર્તે ગર્ભશય્યા પ્રવિષ્ટિતા ॥
યથા રોહિતમસ્ત્યસ્ય મુણં મવતિ રૂપતઃ ।
તત્સંસ્થાનાં તથારૂપાં ગર્ભશય્યાં વિદુર્વૃષાઃ ॥૪૬॥

યોનિ શંખની નાભિના જ્યા આકારવાળી છે અને તેની અંદર ત્રણ આવર્તો છે. યોનિના ત્રીજા આવર્તમાં ગર્ભશય્યા (ગર્ભાશય) છે. જેણું રોહિત (રોહીડા) નામના મત્સ્યનું યુખ હોય છે તેવા જ આકારવાળી અને તેવા જ રૂપવાળી ગર્ભશય્યા છે, એમ વિદ્વાનોએ નિશ્ચય કરેલો છે. (ગર્ભાશય નાના યુખવાળું છે અને અંદર મોટાં છિદ્રવાળું છે.) ૪૬

ગર્ભની સ્થિતિત્રં સ્વરૂપ

આહુયોઽભિમુણઃ શેતે ગર્ભો ગર્ભાશયે સ્ત્રિયાઃ ।
સ યોનિં શિરસા પાતિ સ્વભાવાત્પ્રસર્વ પ્રતિ ॥૪૭॥

સ્ત્રીના ગર્ભાશયમાં ગર્ભ અત્યંત સંકોચાયેલાં અંગોવાળો થઈ સામે મોઢે જ રહે છે. જ્યારે પ્રસવકાળ થાય છે, ત્યારે એ ગર્ભ સ્વભાવથી જ પોતાના માથા વડે યોનિના દ્વારમાં આવે છે. ૪૭

આયુર્વેદનાં તંત્રોમાં શક્યતાંત્રની શ્રેષ્ઠતા તત્કર્પ્યન્તસ્ય દેહસ્ય યોઽવમદ્ગમિનિશ્ચયઃ ।
શલ્યજ્ઞાનાદતે નૈવ વર્ણયેત્સેષુ કેષુચિત્ ॥૪૮॥

જેના છેડે ત્વચા છે એવા શરીરમાં રહેલાં સર્વ અંગો(વિભાગો)નો જે આ નિશ્ચય કહ્યો છે, તે શક્યતાંત્ર વિના બીજા કોઈ તંત્રમાં કહ્યો નથી.

શરીરના સઘળા વિભાગોનું જ્ઞાન શાસ્ત્રથી તથા પ્રત્યક્ષ મેળવવું

તસ્માન્નિઃસંયયં જ્ઞાનં દ્વાર્ત શલ્યસ્ય વાચ્યતા ।
શોધયિત્વા મૃતં સમ્યગ્દ્રવ્યોઽજ્ઞવિનિશ્ચયઃ ॥
પ્રત્યક્ષતો હિ યદ્ દૃષ્ટં શાસ્ત્રદૃષ્ટં ચ યદ્ભવેત્ ।
સમાસતસ્તદુમયં ભૂયો જ્ઞાનમિવર્દનમ્ ॥૪૯॥

શરીરની અંદરના સઘળા વિભાગોની સ્થિતિ એ પ્રત્યક્ષ જોઈ હોય, તો બધા સંશયો દૂર થાય છે, માટે શલ્યને ખેંચી કાઢવા વગેરેની વૃત્તિ કરનારા પૈકે શરીરની અંદરના સઘળા વિભાગોનું ગોઠસ જ્ઞાન મેળવવાની ઇચ્છાથી શખને સંપૂર્ણ રીતે તોડીફોડી નબરે જોઈને સર્વ વિભાગોના નિશ્ચય કરવો જોઈએ; કારણ કે શાસ્ત્ર તથા પ્રત્યક્ષ એ બંનેને મેળવીને જ કાંઈ હોય તેથી જ્ઞાન ધણું જ વધે છે. ૪૯

કેવા શખને તોડીફોડી કેવી રીતે જોવું?

તસ્માત્સમસ્તંગાત્રમવિપોપહતમર્દાર્ધવ્યાધિર્પાંડિ-
તમર્વર્ણશતિકં નિઃસૃદ્યૂતપૂરીયં પુરુષમાવહન્ત્યાનાવ-
ગાયાં નિવદ્ધં પક્ષરસ્યં મુજ્જવલ્કલકુશળાદીના-
મન્યતમેનાવેષિતાન્નમપ્રકાશે દેગે કોથયેત્સમ્યક્પ્ર-
કુચિત્ત્વોદૃત્ય તતો દેહં સતરાત્રાદુશીરવાલવેણુ-
વલ્કલકૂર્વાનામન્યતમેન સનૈઃશનૈરર્ષર્પયસ્ત્વગા-
દીન્તર્ગનેવ વ્રાહ્મણ્યન્તરાજ્ઞપ્રત્યજ્ઞવિશેષાન્યથો-
ક્તાન્ લઘવેચ્છુપા ॥ ૫૦ ॥

જે શખ સંપૂર્ણ માત્રોવાળું હોય, ઊંચી નાથ પાંચું ન હોય, લાંબા કાળના બ્યાધિથી પીડાયેલ ન હોય, ઘણાં વર્ષની ઉંમરનું ન હોય અને પુરુષ હોય, તેનાં અંગોમાં ખરડાયેલાં વિષામૂત્ર વગેરે સાફ કરી નાખી, તે શખને પાંચરામાં રાખી, યુગ નામનું ખડ, ઝાડની છાલ, દર્ભ અને શણ વગેરેમાંના કાંઈ પદાર્થથી તેનાં સઘળાં અંગોને વીંટી, ઝાઝા પ્રતાર્ધ વગરની નદીમાં કાંઈ યુક્ત પ્રદેશની અંદર મૂકી રાખી

કુઠાવવું, સારી પેઠે ફૂગી જાય, ત્યારે તે શખને ખહાર કાઢી લઈ પછી સાત દિવસની અંદર ધીરે ધીરે વાળો, વાળ, વાંસ, ઝાડની છાલ કે (જાસ જવી) ફૂંચો વગેરે કોઈ પદાર્થ વડે ઘસી ઘસી ખોલીને તે શખનાં, આ અંગમાં કહેલાં ત્વચા વગેરે ખહારનાં તથા અંદર સધળાં અંગો તથા પ્રત્યંગોના વિભાગોને અને વિશેષોને નેત્રો વડે જોવા. (શબ એ અપૂર્ણ ગાત્રોવાળું હોય, તો શાસ્ત્રમાં કહેલી અવયવોની સંખ્યા તથા તે સંખ્યાને લગતા વિશેષો પ્રત્યક્ષ થાય નહિ, માટે સંપૂર્ણ ગાત્રોવાળું શબ લેવા કહ્યું છે. વિપથી નાશ પામ્યું હોય તો વિપની જ્વાળાથી ત્વચા વગેરે વીંખાઈ ગયેલાં હોવાથી વિભાગો ખરાખર પ્રત્યક્ષ થાય નહિ, માટે વિપથી નાશ ન પામેલું શબ લેવા કહ્યું છે. જે લાંબા કાળની વ્યાધિથી પીડાઈને મરણ પામેલ હોય, તો ત્વચા વગેરેનું માપ ખરાખર રહેલું ન હોય, માટે લાંબા કાળના વ્યાધિથી ન પીડાયેલું શબ લેવા કહ્યું છે. શખને ખડ વગેરેથી વીટેલું ન હોય તો, માછલાં વગેરે ખાઈ જાય, તેથી અવયવો અપૂર્ણ થઈ જાય, માટે ખડ વગેરેથી વીંટવા કહ્યું છે. પાંજરામાં રાખ્યું ન હોય, તો જળના વેગથી તણાઈ જાય, માટે પાંજરામાં રાખવા કહ્યું છે અને અશુભ પ્રદેશ માં રાખ્યું હોય, તો ગરંજો વગેરે પ્રાણીઓ તોડીકોડીને ખગાડી નાખે, માટે શુભ પ્રદેશમાં રાખવા કહ્યું છે, વગેરે સમજી લેવું.) ૫૦

કેવળ જીવાત્મા પ્રત્યક્ષ જ્ઞેતા નથી

શ્લોકૌ ચાત્ર મવતઃ ॥

ન શક્યથશુષ્ણા દ્રણં દેહે દુઃસ્વપ્નમો નિઃસ્રઃ ।

દૃશ્યતે જ્ઞાનચક્ષુર્મિસ્તપથશ્ચુર્ધિરેવ ચ ॥ ૫૧ ॥

આ વિપયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્યંતરિ એ સ્વમુખે કહ્યું છે. ‘શરીરમાં જીવાત્મા કે જે અત્યંત સૂક્ષ્મ છે, તેનું કદી પણ ચક્ષુથી પ્રત્યક્ષ

દર્શન કરી શકાતું નથી. જીવાત્માનું દર્શન તો જ્ઞાનરૂપ ચક્ષુઓથી તથા તપરૂપ ચક્ષુઓથી જ કરી શકાય છે.’ ૫૧

શાસ્ત્ર તથા પ્રત્યક્ષ એ બન્નેથી શરીરના અવયવો જોવાની જરૂર

શરીરે ચૈવ શાસ્ત્રે ચ દૃષ્ટાર્થઃ સ્યાદ્વિશારદઃ ।

દૃષ્ટ્યુતામ્યાં સન્દેહમવાપોહાચરેત્ક્રિયાઃ ॥ ૫૨ ॥

જે વેદો શાસ્ત્રથી તથા પ્રત્યક્ષથી પણ શરીરના સધળા વિભાગો જોવા હોય, તે વેદ પ્રતીણ થાય છે. વેદો પ્રત્યક્ષ તથા શાસ્ત્રથી સધળા સંદેહ દૂર કરી પછી ક્રિયાઓ કરવી. ૫૨

અધ્યાય ૬ કો

ઉપક્રમ

અથાતઃ પ્રત્યેકમર્મનિર્દેશં શારીરં વ્યાખ્યા-
સ્યામઃ । યથોવાચ મગરાન્ ધન્યન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછના ઉપરથી ‘પ્રત્યેકમર્મ-
નિર્દેશશારીર’^૧ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન વન્વ ત-
રિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

મર્માની સંખ્યા તથા પાંચ જાતો

સપ્તોત્તરં મર્મસત્ત્વ ॥ તાનિ મર્માણિ પશ્ચાત્મ-
કાનિ । તથાન્માંસમર્માણિ । શિરામર્માણિ ।
સ્ત્રાણુમર્માણિ । અસ્થિમર્માણિ । સન્ધિમર્માણિ ચેતિ ॥
ન સ્વલ્પ માંસશિરાસ્ત્રાવ્યસ્થિસન્ધિવતિરેકેજ્ઞાન્યાનિ
મર્માણિ મરન્તિ, યસ્માન્નોપલમ્બન્તે ॥ ૨ ॥

શરીરમાં મર્મો એકસો સાત છે. એ મર્મો
માંસમર્મ, શિરામર્મ, સ્નાયુમર્મ, અસ્થિમર્મ
અને સન્ધિમર્મ એ રીતે પાંચ જાતનાં છે. નાંસ,
શિરાઓ, સ્નાયુઓ, અસ્થિઓ અને સન્ધિઓ
સિવાય મર્મો જોવામાં આવતાં નથી, માટે મર્મોની
આ પાંચ જાતો જ ગણી છે. ૨

૧ માંસ, શિરા, સ્નાયુ અસ્થિ અને સન્ધિ એ
પ્રત્યેકના લુદ લુદા દરેક મર્મના નિરૂપણ નિયંત્રી.

મર્માની પાંચ ગતોની એકેદર સંખ્યા

તત્રેકાદશ માંસમર્માણિ । एकचत्वारिंशच्छिदा-
मर्माणि । सप्तविंशतिः स्नायुमर्माणि । अष्टावस्थि-
मर्माणि । विंशतिः सन्धिमर्माणि । तदेतन्सप्तोत्तरं
मर्मशतम् ॥ ૩ ॥

તેઓમાં અગિયાર માંસમર્મે છે. એક-
તાળીસ શિરામર્મે છે. સત્તાવીસ સ્નાયુમર્મે છે.
આઠ અસ્થિમર્મે છે અને વીસ સંધિમર્મે છે. આ
બુદી બુદી સંખ્યાઓનો સરવાળો ૧૦૭ થાય છે. ૩

શરીરના પ્રદેશોમાં ૧૦૭ મર્માના વહેંચણી

तैपामेकादशैकस्मिन्सफ़िन्न भवन्ति । एतेनेतर-
सन्धि बाहू च व्याख्यातौ । उदरोरसोर्दादश ।
चतुर्दश षष्ठे । त्रीणां प्रत्यूर्ध्वं सप्तविंशत् ॥ ૪ ॥

તેઓમાં અગિયાર મર્મે એક પગમાં છે.
બીજા પગમાં પણ અગિયાર છે. એક એક હાથમાં
પણ અગિયાર અગિયાર મર્મે છે. આ પ્રમાણે
શાખાઓમાં કુલ ચુંભાળીસ મર્મે થયાં. પેટમાં
અને છાતીમાં મળીને બાર મર્મે છે અને પીઠમાં
ચોદ મર્મે છે. એટલે ઢાઢામાં કુલ છઠ્ઠીસ મર્મે
થયાં. ઢાઢાથી માંડીને ઉપરના પ્રદેશોમાં સાડનીસ
મર્મે છે. આનો સરવાળો કરતાં ૧૦૭ થાય છે. ૪

૧ પગમાં રહેલાં મર્માનાં નામો

तत्र सक्त्रियमर्माणि क्षिप्रतलहृदयकूर्चकूर्चशिरो-
गुल्फेन्द्रवस्तिजान्वाण्यूर्गिलोहिताक्षानि मित्यं चेति ।
एतनेतरस्तक्त्रिय व्याख्यातम् ॥ ૫ ॥

એક પગમાં ક્ષિપ્ર, તલહૃદય, કૂર્ચ, કૂર્ચ-
શિર, ગુલ્ફ, ઇંદ્રવસ્તિ, જાનુ, આણિ, જર્વી,
લોહિતાક્ષ અને વિટપ-એ નામનાં અગિયાર મર્મે
છે. બીજા પગમાં પણ એ જ નામનાં અગિયાર
મર્મે છે. ૫

૨ પેટ તથા છાતીમાં રહેલાં મર્માનાં નામો

उदरोरसोस्तु शुदवस्तिनाभिहृदयस्तनमूल-
स्तनरोहितापलापान्यपस्तम्भौ चेति ॥ ૬ ॥

પેટ તથા છાતીમાં મળીને યુદ, વસ્તિ, નાભિ,
હૃદય, બે સ્તનમૂલ, બે સ્તનરોહિત, બે અપલાપ
અને બે અપસ્તંભ એ નામનાં બાર મર્મે છે. ૬

૩ પીઠમાં રહેલાં મર્માનાં નામો

षष्ठमर्माणि तु कटीकतल्ल, બે કટુદર, બે નિતંબ,
બે પાર્શ્વસંધિ, બે બૃહતી, બે અંસફલક, બે અંસ,
એ નામનાં ચોદ મર્મે છે. ૭

૪ હાથમાં રહેલાં મર્માનાં નામો

बाहुमर्माणि तु क्षिप्रतलहृदयकूर्चकूर्चशिरो-
मणिवन्धेन्द्रवस्तिकूर्पराण्यूर्गिलोहिताक्षानि कक्षधरं
चेति । एतेनेतरो बाहुव्याख्यातः ॥ ૮ ॥

હાથમાં ક્ષિપ્ર, તલહૃદય, કૂર્ચ, કૂર્ચશિર,
મણિબંધ, ઇંદ્રવસ્તિ, કૂર્પર, આણિ, જર્વી, લોહિ-
તાક્ષ અને કક્ષધર એ નામનાં અગિયાર મર્મે છે.
બીજા હાથમાં પણ એ જ નામનાં અગિયાર મર્મે
છે. (આમાં ક્ષિપ્ર, તલહૃદય, કૂર્ચ, કૂર્ચશિર, ઇંદ્ર-
વસ્તિ, આણિ, જર્વી અને લોહિતાક્ષ એ આઠ
મર્મે તો પગનાં મર્માના જેવાં નામોવાળાં જ છે.
ફક્ત મણિબંધ, કૂર્પર અને કક્ષધર એ ત્રણ મર્મે
બુદાં નામોવાળાં છે.) ૮

૫ ડાકઢી ઉપરના ભાગોનાં મર્મે

उर्ध्वं मर्माणि चतस्रो धमन्योऽष्टौ मातृका
द्वे कृत्वाटिके द्वे विधुरे द्वौ कणौ द्वावपाङ्गौ द्वावा-
वर्तौ द्वायुक्षेपौ द्वौ शङ्खावेका स्थपनी पञ्च सीमन्ता-
श्चत्वारि शृङ्गाटकान्येकोऽधिपतिरिति ॥ ૯ ॥

ડાકઢી માંડી ઉપરના પ્રદેશોમાં ચાર ધમની,
આઠ માતૃકા, બે કૃત્વાટિકા, બે વિધુર, બે ફણ, બે
અપાંગ, બે આવર્ત, બે ઉક્ષેપ, બે શંખ, એક
સ્થપની, પાંચ સીમંત, ચાર શૃંગાટક અને એક
અધિપતિ એ નામનાં સાડનીસ મર્મે છે. ૯

સઘળાં મર્મોમા માંસનાં મર્મો કયાં છે ?

તત્ર તલહૃદયેન્દ્રગસ્તિયુદસ્તનરોહિતાનિ માંસ-
મર્માણિ ॥ ૧૦ ॥

તલહૃદય નામનાં ચાર, ઇંદ્રગસ્તિ નામનાં
ચાર, યુદ નામનું એક અને સ્તનરોહિત નામનાં
બે, એ રીતે અગિયાર મર્મો માંસનાં છે. (જેકે
સઘળાં મર્મોમાં માંસ શિરા, સ્નાયુ, અસ્થિ અને
સંધિ એ પાંચેનો સંબંધ હોય છે, તે પાંચુ જ્યો-
માં માંસનો સંબંધ અધિક હોય છે, તે માંસમર્મો
કહેવાય છે.) ૧૦

સઘળાં મર્મોમાં શિરાઓનાં મર્મો કયાં છે ?

નીલધમનીમાવૃકામૃજ્જાતકાપાજ્ઞસ્થપનીફળ-
સ્તનમૂલાપલાપાપસ્તમ્બહૃદયનાભિપાર્શ્વસન્ધિવૃહતી-
લોહિતાક્ષોર્વ્યઃ શિરામર્માણિ ॥ ૧૧ ॥

ધમની નામનાં ચાર, માવૃકા નામનાં આઠ,
શૃંગાટક નામનાં ચાર, અપાંગ નામનાં બે, સ્થપની
નામનું એક, ફળ નામનાં બે, સ્તનમૂલ નામનાં
બે, અપલાપ નામનાં બે, અપસ્તંબ નામનાં બે,
હૃદય નામનું એક, નાભિ નામનું એક, પાર્શ્વસંધિ
નામનાં બે, બૃહતી નામનાં બે, લોહિતાક્ષ નામનાં
ચાર અને ઊર્વી નામનાં ચાર, એ રીતે એકતા-
ળીસ શિરાઓનાં મર્મો છે. (જેકે સઘળાં
મર્મોમાં માંસ, શિરા, સ્નાયુ, અસ્થિ અને સંધિ
એ પાંચેનો સંબંધ હોય છે, તે પાંચુ જ્યોમાં
શિરાઓનો સંબંધ અધિક હોય છે, તે શિરામર્મો
કહેવાય છે.) ૧૧

સઘળાં મર્મોમાં સ્નાયુઓનાં મર્મો કયાં છે ?

આગ્નિટપકલ્પધરકૂર્ચકૂર્ચશિરોગસ્તિશ્ચિપ્રાંસ-
વિધુરોત્તેષ્ણાઃ સ્નાયુમર્માણિ ॥ ૧૨ ॥

આગ્નિ નામનાં ચાર, ટિપ નામનાં બે,
કલ્પધર નામનાં બે, કૂર્ચ નામનાં ચાર, કૂર્ચશિર
નામનાં ચાર, ગસ્તિ નામનું એક, શ્ચિપ્ર નામનાં
ચાર, અંસ નામના બે, વિધુર નામનાં બે અને

ઉત્તેષ નામનાં બે એ રીતે સત્તાવીસ મર્મો સ્નાયુ-
ઓનાં છે. (જેકે સઘળાં મર્મોમાં માંસ શિરા,
સ્નાયુ, અસ્થિ અને સંધિ એ પાંચેનો સંબંધ
અધિક હોય છે, તેઓ સ્નાયુમર્મો કહેવાય છે.)

સઘળાં મર્મોમાં અસ્થિઓનાં મર્મો કયાં છે ?
કટીકતરણનિતમ્વાંસફલકશઙ્ખાસ્ત્વસ્થિમર્માણિ ॥

કટીકતરણ નામનાં બે, નિતંબ નામનાં બે,
અંસફલક નામનાં બે અને શંખ નામનાં બે
એ રીતે આઠ મર્મો અસ્થિઓનાં છે. (જેકે
સઘળાં મર્મોમાં માંસ, શિરા, સ્નાયુ, અસ્થિ અને
સંધિ એ પાંચેનો સંબંધ હોય છે, તે પાંચુ
જ્યોમાં અસ્થિઓનો સંબંધ અધિક હોય છે,
તેઓ અસ્થિમર્મો કહેવાય છે.) ૧૩

સઘળાં મર્મોમાં સંધિઓનાં મર્મો કયાં છે ?

જાનુર્કૂર્પસીમન્તાધિપતિગુલ્ફમણિવન્ધકુહ્ન્દ-
રાવર્તક્રુઠાટિઠાશ્વેતિ સન્ધિમર્માણિ ॥ ૧૪ ॥

જનુ નામનાં બે, કૂર્પર નામનાં બે, સીમંત
નામનાં પાંચ, અધિપતિ નામનું એક, ગુહ્ન્દ
નામનાં બે, મણિવંધ નામનાં બે, કુહ્ન્દર નામનાં
બે, આવર્ત નામનાં બે અને ક્રુઠાટિકા નામનાં
બે એ રીતે વીસ મર્મો સંધિઓનાં છે. (જેકે
સઘળાં મર્મોમાં માંસ, શિરા, સ્નાયુ, અસ્થિ અને
સંધિ એ પાંચેનો સંબંધ હોય છે, તે પાંચુ જ્યોમાં
સંધિઓનો સંબંધ અધિક હોય છે, તેઓ સંધિ-
મર્મો કહેવાય છે.) ૧૪

સઘળાં મર્મોની બીજી પાંચ જાત અને

દરેકમાં મર્મોની સંખ્યા

તાન્યેતાનિ પથ્ર વિકલ્પાનિ મર્માણિ ભવન્તિ ।
તથથા-સઘઃપ્રાણહરાણિ કાલાન્તરપ્રાણહરાણિ વિશ-
લ્યગ્નાનિ વૈકલ્યક્રારાણિ રુજાકરાણિ ચેતિ ॥

તત્ર સઘઃપ્રાણહરાણ્યેકોનવિંશતિઃ । કાલાન્તર-
પ્રાણહરાણિ ત્રયચ્ચિન્ત । ત્રીણિ વિશલ્યગ્નાનિ । ચતુ-
શ્ચત્વારિશદ્વૈઋલ્યકરાણિ । અટી રુજાકરાણીતિ ॥ ૧૫

સધનાં મર્મે જેમ માંસમર્મ, શિશમર્મ, સ્નાયુમર્મ, અસ્થિમર્મ અને સંધિમર્મ એ પાંચ જાતનાં વહેંચાયેલાં છે, તેમ સઘઃપ્રાણુહર, કાલાંતરપ્રાણુહર, વિશલ્યધ્ન, વૈકલ્યકર અને રુઝકર એ રીતે બીજી પણ પાંચ જાતનાં વહેંચાયાં છે.

એકસો સાત મર્મોનાં આગલીસ મર્મો સઘઃપ્રાણુહર (સાત દિવસની અંદર પ્રાણુ લેનારાં), તેત્રીસ મર્મો કાલાંતરપ્રાણુહર (પચ્ચાડિયાનાં અથવા એક મહિનાનાં પ્રાણુ લેનારાં), ત્રણ મર્મો વિશલ્યધ્ન (કાઢેલા શલ્યથી રહિત થવાથી પ્રાણુ લેનારાં), ચુંભાળીસ મર્મો વૈકલ્યકર (નિકલતા કરનારાં એટલે ઓડખાંપણ કરી દેનારાં) અને આઠ મર્મો રુઝકર (પીડા કરનારાં) છે. ૧૫

સઘઃપ્રાણુહર આદિ પાંચ મર્મોનું વિવેચન મનન્તિ ચાત્ર ॥

શૃંગ્લાટસ્નાયુધિપતિઃ શુશૃષ્યૌ કઠશિરા ગુદમ્ ।
હૃદયં વસ્તિનામી ચ મન્તિ સયો હતાનિ તુ ॥
વધોમર્માણિ સીમન્તતલધિપ્રેન્દ્રવસ્તયઃ ।
કટીસ્તરુણે સન્વી પાર્શ્વજૌ વૃહતી ચ વે ॥
નિતમ્બાવિતિ ચૈતાનિ કાલાન્તરહરાણિ તુ ।
ઉલ્લેપી સ્વપની ચૈવ મિશલ્યમ્નાનિ નિર્દિશેત્ ॥
લોહિતાશ્વાણિજ્ઞાનૂર્ગૂર્ચાનિટપર્કર્પરાઃ ।
કુકુન્દરે ક્ષઘરે મિધુરે સઘ્નકાટિકે ॥
અંસાંસફલઠ્ઠાપાદ્મા નીલે મન્યે ફળૌ તથા ।
ચૈરુલ્પકરુણાન્યાહુરામૃતૌ દ્વૌ તથૈવ ચ ॥
ગુલ્ફૌ દ્વૌ મણિમ્ન્યૌ દ્વૌ દ્વે દ્વે કૂર્ચશિરાંસિ ચ ।
રુઝાઠ્ઠગણિ જ્ઞાનીયાદષ્ટાવેતાનિ બુદ્ધિમાન્ ॥
ક્ષિપ્રાણિ વિદ્મમાત્રાણિ મન્તિ કાલાન્તરેણ ચ ॥૧૬॥

આ વિષયમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વયંએ કહ્યું છે: ‘ચાર સૃંગ્લાટક નામનાં મર્મો, એક અધિપતિ નામનું મર્મ, બે શંખ નામનાં મર્મો, આઠ માતૃકા નામનાં મર્મો, એક ગુદ નામનું મર્મ, એક હૃદય નામનું મર્મ, એક

અસ્તિ નામનું મર્મ અને એક નાભિ નામનું મર્મ એ આગલીસ મર્મો સઘઃપ્રાણુહર છે.

બે સ્તનમૂલનામનાં મર્મો, બે સ્તનરોહિત નામનાં મર્મો, બે અપલાપ નામનાં મર્મો, બે અપસ્તંભનામનાં મર્મો, પાંચ સ્તીમંત નામનાં મર્મો, ચાર તલહૃદય નામનાં મર્મો, ચાર ક્ષિપ્ર નામનાં મર્મો, ચાર ઇંદ્રઅસ્તિ નામનાં મર્મો, બે કટિકંતરુણ નામનાં મર્મો, બે પાર્શ્વસંધિ નામનાં મર્મો, બે બૃહતિ નામનાં મર્મો અને બે નિતંબ નામનાં મર્મો; એ તેત્રીસ મર્મો કાલાંતરપ્રાણુહર છે.

બે ઉલ્લેપ નામના મર્મો અને એક સ્વપની નામનું મર્મ એ ત્રણ મર્મો વિશલ્યધ્ન છે.

ચાર લોહિતાશ્વ નામનાં મર્મો, ચાર આણિ નામનાં મર્મો, બે જાતુ નામનાં મર્મો, ચાર ઊર્વી નામનાં મર્મો, ચાર કૃચ્ચ નામનાં મર્મો, બે વિટપ નામનાં મર્મો, બે કુર્પર નામનાં મર્મો, બે કુકુંદર નામનાં મર્મો, બે કક્ષધર નામનાં મર્મો, બે વિધુર નામનાં મર્મો, બે કૃકાટિકા નામનાં મર્મો, બે અંસ નામનાં મર્મો, બે અંસફલક નામનાં મર્મો, બે અપાંગ નામનાં મર્મો, ચાર ધ્રુમની નામનાં મર્મો, કે જ્યોત્સના બે નીલા તથા બે મન્યા નામથી આગળપાય છે તેઓ, બે કૃણુ નામનાં મર્મો અને બે આવર્ત નામનાં મર્મો, એ ચુંભાળીસ મર્મો વૈકલ્યકર છે.

બે ગુલ્ફ નામનાં મર્મો, બે મણિમ્ન્ય નામનાં મર્મો અને ચાર કૂર્ચશિર નામનાં મર્મો, એ આઠ મર્મો રુઝકર છે.

કાલાંતરપ્રાણુહર મર્મોનાં જ ક્ષિપ્ર નામનાં ચાર મર્મો છે, તેઓ બે અત્યંત પ્રહાર પામ્યાં હોય, તો તુરંત પણ ચારી નાખે છે અને થોડો પ્રહાર પામ્યાં હોય તો પચ્ચાડિયે અથવા મહિને ચારી નાખે છે. ૧૬

મર્મેને પ્રહાર થતાં પ્રાણનાશ આદિ
થવાનાં કારણો

મર્માણિ નામ માંસશિરાસ્તાત્ત્વસ્વિસન્વિસન્નિ-
પાતારતેષુ સ્વભાવત એવ વિશેષેણ પ્રાણાસ્તિષ્ઠન્તિ
તસ્માન્મર્મસ્વભિદ્ધતાસ્તાંસ્તાનુ ભાવાનાપદ્યન્તે ॥૧૭॥

માંસ, શિરા, રનાયુ, અસ્થિ અને સંધિ-
નાં જ્યાં જ્યાં અત્યંત મિથ્યે છે, તે તે
સ્થળો મર્મ કહેવાય છે. એ મર્મસ્થળોમાં આ
શારીરસ્થાનના ચોથા અધ્યાયના બીજા વિષયમાં
કહેલા અસિ તથા સોમ આદિ પ્રાણો સ્વભાવથી
જ વિશેષ કરી રહે છે, એટલા માટે મર્મ-
સ્થળોમાં પ્રહાર પામેલાં માણસો આ અધ્યાયના
૩૩માંથી ૩૭મા સુધીના વિષયોમાં કહેલાં કુ.ખો
તથા સૂત્રસ્થાનના ૨૫મા અધ્યાયના ૧૬મા
વિષયમાં કહેલાં બ્રહ્મદિક કુ.ખો પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૭
સદ્ધર્માં મર્મેની પ્રાણ ઉપર ક્યારે અસર થાય છે?

તત્ર સદ્યઃપ્રાણહરાણ્યગ્રેયાન્યગ્રિગુણેષ્વશુ ક્ષી-
ણેષુ ક્ષપ્યન્તિ । કાલાન્તરપ્રાણહરાણિ સૌમ્યાગ્રેયા-
ન્યગ્રિગુણેષ્વશુ ક્ષીણેષુ ક્રમેણ ચ સોમગુણેષુ કાલા-
ન્તરેણ ક્ષપ્યન્તિ । વિશલ્યપ્રાણહરાણિ વાયવ્યાનિ ।
શલ્યમુલનિરુદ્ધો યાવદન્તર્વાયુસ્તિષ્ઠતિ તાવજીન-
ત્યુદ્ધતમાત્રે તુ શલ્યે મર્મસ્થાનાશ્રિતો વાયુર્નિષ્ક્રા-
મતિ તસ્માત્સશલ્યો જીનત્યુદ્ધતશલ્યો મ્રિયતે ।
વૈરુલ્યકરાણિ સૌમ્યાનિ સોમો હિ સ્થિરત્વાચ્છૈ-
ત્યાચ્છ પ્રાણાવલમ્બનં કરોતિ । રુજાકરાણ્યગ્રિગાયુ-
ગુણભૂયિષ્ઠાણિ નિશેષતશ્ચ તૌ રુજાકરૌ । પાશ્ચમૌ-
તિકૌ ચ રુજામાહુતૈકે ॥ ૧૮ ॥

જ સદ્યઃપ્રાણહર મર્મો છે તેઓ આગ્રેય
છે, એટલે અસિના ગુણોના આધિશ્વવાળાં છે,
તેથી અસિના ગુણો ધાથી તુરત શીલુ થઈ જતાં
તે મર્મો તુરત (સાત દિવસની અંદર) પ્રાણ લે
છે; કારણ કે આગ્રેય પદાર્થો ઝડપથી ક્રિયા
કરનારા હોય છે.

જ કાલાંતરપ્રાણહર મર્મો છે, તેઓ
સૌમ્યાગ્રેય છે; એટલે અસિ તથા સોમ, એ બંનેના
ગુણોના આધિશ્વવાળાં છે, તેથી અસિના ગુણો
પ્રહારથી તુરત શીલુ થતાં અને સોમના ગુણો
અનુક્રમે શીલુ થતાં તે મર્મો કાલાંતરે (પચ્ચાડિયે
અથવા મહિને) મારે છે; કારણ કે અસિના ગુણો
ઝડપથી ક્રિયા કરનારા છે અને સોમના ગુણો વખત
લગાડીને કામ કરનારા છે.

જ વિશલ્યમ્ મર્મો છે તેઓ વાયવ્ય છે;
એટલે વાયુના ગુણોના આધિશ્વવાળાં છે; માટે
શલ્યના મુખથી રોકાયેલો વાયુ જ્યાં સુધી અંદર
રહે છે, ત્યાં સુધી તે મર્મોમાં પ્રહાર પામેલો
માણસ જીવે છે, પણ શલ્ય કાઢી લેવામાં આવતાં
તે મર્મસ્થળમાં રહેલો વાયુ તુરત બહાર નીકળી
જાય છે; તેથી તુરત જ મરી જાય છે. (પાકવાથી
શલ્ય પોતાની મેળે નીકળી, જાય તોપણ
માણસ જીવે છે.)

જ વૈરુલ્યકર મર્મો છે તેઓ સૌમ્ય છે;
એટલે ક્વણ સોમના ગુણોના આધિશ્વવાળાં છે,
તેથી તે મર્મોમાં પ્રહાર પામેલો માણસ વિકલ
(ખોડખાંપણવાળો) થઈ જાય છે પણ મરણ પામતો
નથી. સોમ સ્થિર છે અને અને શીત છે, તેથી પ્રાણને
ટકાવી રાખે છે.

જ રુજાકર મર્મો છે, તેઓ આગ્રેય છે તથા
વાયવ્ય પણ છે, એટલે અસિ અને વાયુના ગુણોના
આધિશ્વવાળાં છે. અસિ અને વાયુ વિશેષ કરી
પીડા કરનારા છે, તેથી એ મર્મોમાં પ્રહાર પામેલો
માણસ પીડાય છે.

કેટલાક આચાર્યોના મત એવો છે કે, પીડા
થવી એ પાંચ ભૂતોના ગુણ છે, માટે રુજાકર મર્મો
પાંચ ભૂતોના ગુણોના આધિશ્વવાળાં છે. ૧૮

કેટલાક આચાર્યોની જુદી જુદી માન્યતાઓ
કેચિદાહુર્માસાદીનાં પશ્ચાનામપિ સમસ્તાનાં

વિવૃદ્ધાનાં ચ સમવાયાત્સયઃપ્રાણહરાણિ । એકદ્વી-
નાનામલ્વાનાં ચા કાલાન્તરપ્રાણહરાણિ । ત્રિદ્વીનાનાં
વિશલ્પપ્રાણહરાણિ । ત્રિદ્વીનાનાં વૈકલ્પકરાણિ ।
એકસ્મિન્નૈવ રુજાકરાણીતિ ॥ ૧૧ ॥

ઠેટલાક આચાર્યો કહે છે કે, ‘જે મર્મોમાં
માંસ, શિરાઓ, સ્નાયુઓ, અસ્થિઓ અને સંધિઓ
એ પાંચે મિશ્રિત હોય છે અથવા અધિક હોય છે,
તે મર્મો સઘઃપ્રાણુકર છે’ (તુરત પ્રાણુ લે છે).

જે મર્મોમાં માંસ, શિરાઓ, સ્નાયુઓ,
અસ્થિઓ અને સંધિઓ, એ પાંચ પદાર્થોમાંથી
ચાર પદાર્થો જ હોય છે’ અથવા એ માંસાદિક
પાંચ પદાર્થો અલ્પ હોય છે, તે મર્મો કાળાંતર-
પ્રાણુકર (કાળાંતરે પ્રાણુ લેનારાં) છે.

જે મર્મોમાં માંસાદિક પાંચ પદાર્થોમાંથી
બે પદાર્થો મુદ્દલ હોતા નથી, તે મર્મો વિશલ્પ-
(પોતામાંથી શલ્પ કાઢી લેવાય ત્યારે પ્રાણુ
લેનારાં) છે.

જે મર્મોમાં માંસાદિક પાંચ પદાર્થોમાંથી
ત્રણ પદાર્થો મુદ્દલ હોતા નથી, તે મર્મો વૈકલ્પ-
કર (પોડખાંપણુ કરનારાં) છે.

જે મર્મોમાં માંસાદિક પાંચ પદાર્થોમાંથી

૧ મુદ્દ, અસ્થિ, નાભિ અને હૃદય, તે જેઓ સઘ-
પ્રાણુકર મર્મોમાંના છે, તેઓમાં બેકે અસ્થિઓ પ્રકટ
નથી, તેપણુ શકિતરૂપે રહેલા છે, તેથી તેઓમાં માંસાદિક
પાંચે પદાર્થો છે એમ સમજવું.

૨ સ્તનમૂળ, અપલાપ, અપરતંબ, સીમંત, કટીક-
તરુણ, પાશ્વરૂધિ, બૃહત્તી અને નિતંબ, એ માંસ
વચરનાં છે અને સ્તનરોહિત, તલ્પહૃદય, ક્ષિપ્ર તથા
ઇન્દ્રિયરિત-એ અસ્થિ વગરના છે એમ માન્યું છે.

૩ ઉત્તરેષોમાં માંસ તથા સંધિ નથી અને રથપગીમાં
શિરા તથા સ્નાયુ નથી એમ માન્યું છે.

૪ લોહિતાણોમાં સ્નાયુ, સ્થિ તથા અસ્થિ નથી.
બલુઓમાં માંસ, શિરા તથા સ્નાયુ નથી. બિર્તિઓમાં
અસ્થિ, માંસ તથા સ્નાયુ નથી વિદ્યેષોમાં માંસ, શિરા
તથા અસ્થિ નથી. કૂર્ષરેષોમાં માંસ, શિરા તથા સ્નાયુ
નથી અને કુર્ષરેષોમાં માંસ, સંધિ તથા શિરા નથી, એમ
વૈકલ્પકર મર્મોમાં ત્રણ ત્રણ પદાર્થોના અભાવ માન્યો છે.

ચાર પદાર્થો મુદ્દલ હોતા નથી પણ એક જ
પદાર્થ હોય છે, તે મર્મો રુજાકર (પીડા
કરનારાં) છે. ૧૬

આચાર્યોના સિદ્ધાંત બરાબર નથી

નૈવ, યત્યૈવમતોઽસ્થિમર્મસ્વપ્પમિહતેષુ શોષિ-
તાગમનં મવતિ ॥

મવન્તિ ચાત્ર ॥

ચતુર્વિધા યાસ્તુ શિરાઃ શરીરે પ્રાયેણ તા
મર્મસુ સન્નિવિષ્ટાઃ । જ્ઞાત્યસ્થિમાંસાનિ તથૈવ
સન્ધીન્ સંતર્પ્ય દેહં પ્રતિપાલયન્તિ ॥ ૨૦ ॥

સઘળાં મર્મોમાં કાઈ પણ મર્મ માંસાદિક
પાંચ પદાર્થો વગરનું નથી, પણ સઘળાં મર્મો
એ પાંચે પદાર્થોથી ગોઠવાયેલાં છે; માટે ઉપર
કહેલા અન્ય આચાર્યોના સિદ્ધાંત ઠીક નથી.
કટીકતરણુવગરે મર્મો કે જેઓ અસ્થિમર્મો કહેવાય
છે તેઓએ પ્રહાર પામે, તો તેઓમાંથી પણ લોહી
પ્રકટ થતું જોવામાં આવે છે, તેથી સિદ્ધ થાય છે
કે, તેઓમાં પણ શિરાઓ છે. જેમાં શિરા ન હોય
તેમાંથી લોહી પ્રકટ થવાને સંભવ જ નથી. લોહી
દેખાવારૂપ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુથી જ્યારે સર્વ મર્મોમાં
શિરાઓની સ્થિતિ સિદ્ધ થાય છે; ત્યારે એક દેશની
સિદ્ધિ ઉપરથી બહુી લેવું યોગ્ય છે કે, સઘળાં મર્મોમાં
માંસાદિક પાંચે પદાર્થો છે. વાતવહ, પિત્તવહ,
કફવહ અને રક્ત-એ ચારે પ્રકારની શિરાઓ
શરીરની અંદર ઘણું કરીને મર્મોમાં રહેલી છે
અને ત્યાં રહી સ્નાયુઓ, અસ્થિઓ, માંસા તથા
સંધિઓને સારી રીતે તૃપ્ત કરીને તે તૃપ્તિ દ્વારા
દેહનું પાલન કરે છે. ૨૦

મર્મરૂપ એક પ્રદેશમાં પ્રહાર થતાં સઘળા
શરીરમાં પીડા

તતઃ ક્ષતે મર્મણિ તાઃ પ્રવૃદ્ધઃ સમન્તતો

૫ મુદ્દેા, મણિપ ધો તથા કૂર્ષરેષોમાં માંસ, શિરા,
અસ્થિ અને સ્નાયુ એ ચાર પદાર્થોના અભાવ માન્યો છે.

વાયુરમિસ્તુનોતિ । નિરૂદ્ધમાનસ્તુ ॥ માતરિશ્વા
રુઃ સુતીત્રાઃ પ્રતનોતિ કાયે ॥ રુઢાભિભૂતં તુ પુનઃ
શરીરમ્ પ્રલીયતે નશ્યતિ ચાસ્ય સંજ્ઞા । અતો હિ
શલ્યં વિનિર્હતુમિચ્છન્ મર્માણિ યત્નેન પરીક્ષ્ય
કર્મેત્ ॥ એતેન શેષં વ્યાખ્યાતમ્ ॥ ૨૧ ॥

મર્મનાં પ્રહાર થતાં વૃદ્ધિ પામેલો વાયુ
ચોમેર શિરાઓને ઢાંચી દે છે અને વૃદ્ધિ પામતો
પામતો સઘળા શરીરમાં વ્યાપીને તીવ્ર વેદના
ઉત્પન્ન કરે છે. વેદનાઓથી પરાભવ પામેલું
શરીર વીંખાઈ બચે છે અને તે પાંચભૌતિક
શરીર વીંખાઈ જતાં છઠી ચેતનારૂપ ધાતુ પણ
જતી રહે છે, એટલા માટે વૈદે શલ્ય કાઢવાના
સમયમાં યત્નપૂર્વક મર્મોની પરીક્ષા કરીને પછો
શલ્યને ખેંચવું બેઠેબે.

મર્મના પ્રહારથી વૃદ્ધિ પાગી વ્યાપ્ત થયેલો
વાયુ જેમ તીવ્ર વેદનાઓ કરે છે, તેમ મર્મમાં
પ્રહારથી વૃદ્ધિ પામી વ્યાપ્ત થયેલું પિત્ત દાહાદિક
કરે છે અને મર્મમાં પ્રહારથી વૃદ્ધિ પામી વ્યાપ્ત
થયેલો કફ સ્ત્રોતોનો નિરોધ આદિ કરે છે વગેરે
સમજી લેવું. ૨૧

સઘળા મર્મોમાં પ્રહાર થવાથી નિયમિત
કૃત્યોના ફેરફાર

તત્ર સઘઃપ્રાણહરમન્તે નિર્દ્વં કાલાન્તરેણ મારયતિ ।
કાલાન્તરપ્રાણહરમન્તે નિર્દ્વં વૈકલ્યમાપાદયતિ ।
નિશલ્યપ્રાણહરમન્તે નિર્દ્વં કાલાન્તરેણ ક્લેશયતિ રુઢાં
ચ કરોતિ । રુઢાકરમતીવ્રવેદનં મગતિ ॥ ૨૨ ॥

જે મર્મ સઘ પ્રાણહર છે, તે મધ્યમાં નહિ
પણ અંતમાં (સમીપમાં) વીંધાય, તો પ્રાણનું
તુરત (સાત દિવસની અંદર) હરણુ નહિ
કરતાં કાળાંતરે (પખવાડિયે કે મહિને) કરે છે,
અર્થાત્ પોતે સઘ પ્રાણહર છતાં કાળાંતરપ્રાણ-
હરનું કામ કરે છે.

જે મર્મ કાળાંતરપ્રાણહર છે તે મધ્યમાં

નહિ પણ અંતમાં વીંધાય તો કાળાંતરે પણ
પ્રાણનું હરણુ નહિ કરતાં વિકલતા (ખોડખાંપણ)
કરે છે—અર્થાત્ પોતે કાળાંતરપ્રાણહર છતાં
વૈકલ્યકરનું કામ કરે છે.

જે મર્મ વિશલ્યમ્ છે તે મધ્યમાં નહિ
પણ અંતમાં વીંધાય તો શલ્ય કાઢ્યા પછી પણ
તુરત પ્રાણનું હરણુ નહિ કરતાં કાળાંતરે મરણુ
કરે છે અથવા પીડા કર્યા કરે છે—અર્થાત્ પોતે
વિશલ્યમ્ છતાં કાળાંતરપ્રાણહરનું કે રુઢકરનું
કામ કરે છે.

જે મર્મ રુઢકર છે તે મધ્યમાં નહિ પણ
અંતમાં વીંધાય, તો તીવ્ર વેદના નહિ કરતાં
મધ્યમ કે મંદ વેદના કરે છે.

(સઘળાં મર્મોં બે મધ્યમાં વીંધાય, તો
પોતપોતાનું કૃત્ય કર્યો વગર રહેતાં જ નથી.) ૨૨
પ્રાણહરણુનો વખત, ઝડપ અને
વખતમાં ફેરફાર

તત્ર સઘઃપ્રાણહરાણિ સમ્રાત્રામ્યન્તરાન્માર-
યન્તિ । કાલાન્તરપ્રાણહરાણિ પક્ષાન્માસાદ્રા તેષ્વ-
પિ તુ ક્ષિપ્રાણિ કદાચિદાશુ મારયન્તિ । વિશલ્ય-
પ્રાણહરાણિ વૈકલ્યકરાણિ ચ કદાચિદત્પ્રભિહતાનિ
મારયન્તિ ॥ ૨૩ ॥

જે મર્મો સઘ પ્રાણહર છે તેઓ સાત રાતની
અંદર મારી નાખે છે.

જે મર્મો કાળાંતરપ્રાણહર છે તેઓ એક
પખવાડિયામાં અથવા મહિનામાં મારી નાખે છે.
કાળાંતરપ્રાણહર મર્મોમાં પણ જે ક્ષિપ્ર નામનાં
મર્મો છે તેઓ વખત પર તુરત પણ મારી નાખે છે.

જે મર્મો વૈકલ્યકર છે તેઓ અત્યંત
પ્રહાર પામે, તો વખત પર મારી પણ નાખે છે
અને જે મર્મો વિશલ્યમ્ છે તેઓ અત્યંત પ્રહાર
પામે તો વખત પર શલ્યના સંબંધ વિના પણ
મારી નાખે છે.

વિષ્ટદ્વાનાં ચ સમવાપાતસ્યગ્રાણહરાણિ । एकही-
नानामल्पानां वा कालान्तरप्राणहराणि । द्विहीनानां
विशल्यप्राणहराणि । त्रिहीनानां वैकल्यकराणि ।
एकस्मिन्नेव रुजाकराणीति ॥ १९ ॥

કેટલાક આચાર્યો કહે છે કે, 'જે મર્મોમાં
માંસ, શિરાઓ, સ્નાયુઓ, અસ્થિઓ અને સંધિઓ
એ પાંચે મિશ્રિત હોય છે અથવા અધિક હોય છે,
તે મર્મો સઘાંપ્રાણુહર છે' (તુરંત પ્રાણુ લે છે).

જે મર્મોમાં માંસ, શિરાઓ, સ્નાયુઓ,
અસ્થિઓ અને સંધિઓ, એ પાંચ પદાર્થોમાંથી
ચાર પદાર્થો જ હોય છે^૨ અથવા એ માંસાદિક
પાંચ પદાર્થો અલ્પ હોય છે, તે મર્મો કાળાંતર-
પ્રાણુહર (કાળાંતરે પ્રાણુ લેનારાં) છે.

જે મર્મોમાં માંસાદિક પાંચ પદાર્થોમાંથી
બે પદાર્થો મુદ્દલ હોતા નથી,^૩ તે મર્મો વિશલ્યપ્ર
(પોતામાંથી શલ્ય કાઢી લેવાય ત્યારે પ્રાણુ
લેનારાં) છે.

જે મર્મોમાં માંસાદિક પાંચ પદાર્થોમાંથી
ત્રણ પદાર્થો મુદ્દલ હોતા નથી,^૪ તે મર્મો વૈકલ્ય-
કર (ખોડખાંપણુ કરનારાં) છે.

જે મર્મોમાં માંસાદિક પાંચ પદાર્થોમાંથી

૧ ચુક, ખરિત, નાભિ અને હૃદય, તે જેઓ સઘ-
પ્રાણુહર મર્મોમાંનાં છે, તેઓમાં જોડે અસ્થિઓ પ્રકટ
નથી, તેપણુ ચક્રિતરૂપે રહેલાં છે, તેથી તેઓમાં માંસાદિક
પાંચે પદાર્થો છે એમ સમજવું.

૨ સ્તનમૂળ, અપલાપ, અપસ્તંભ, સીમત, કટીક-
તરુણ, પાર્શ્વસંધિ, બૃહત્તી અને નિનબ, એ માંસ
વગરનાં છે અને સ્તનરોહિત, તલહૃદય, ક્ષિપ્ર તથા
ધનરિત-એ અસ્થિ વગરના છે એમ માન્યું છે.

૩ ઉત્તેષોમાં માંસ તથા સંધિ નથી અને સ્વપનીમાં
શિરા તથા સ્નાયુ નથી એમ માન્યું છે.

૪ લોહિતાક્ષોમાં સ્નાયુ, સંધિ તથા અસ્થિ નથી.
જનુઓમાં માંસ, શિરા તથા સ્નાયુ નથી. જિર્ણોમાં
અસ્થિ, માંસ તથા સ્નાયુ નથી. વિષ્ટપોમાં માંસ, શિરા
તથા અસ્થિ નથી. કુષ્ઠોમાં માંસ, શિરા તથા સ્નાયુ
નથી અને કુકુંદરોમાં માંસ, સંધિ તથા શિરા નથી, એમ
વૈકલ્યકર મર્મોમાં ત્રણ ત્રણ પદાર્થોની અભાવ માન્યો છે.

ચાર પદાર્થો મુદ્દલ હોતા નથી પણ એક જ
પદાર્થ હોય છે,^૫ તે મર્મો રુજાકર (પીડા
કરનારાં) છે.' ૧૯

આચાર્યોનાં સિદ્ધાંત બરાબર નથી
નૈવં, યતર્થવતોઽસ્થિમર્મસ્વપ્નમિદ્વતેષુ યોગિ-
તાગમનં ભવતિ ॥

भवन्ति चात्र ॥

ચતુર્વિધા યાસ્તુ શિરાઃ શરીરે પ્રાયેણ તા
મર્મસુ સન્નિવિષ્ટાઃ । જાગ્રત્સ્થિમાંસાનિ તર્થેવ
સન્ધીન્ સંતર્પ્ય દેહં પ્રતિપાલયન્તિ ॥ ૨૦ ॥

સઘળાં મર્મોમાં દોઢ પણુ મર્મ માંસાદિક
પાંચ પદાર્થો વગરનું^૧ નથી, પણ સઘળાં મર્મો
એ પાંચે પદાર્થોથી ગોઠવાયેલાં છે; માટે ઉપર
કહેલો અન્ય આચાર્યોનાં સિદ્ધાંત ઠીક નથી.
કટીકતરુણુ વગેરે મર્મો કે જેઓ અસ્થિમર્મો કહેવાય
છે તેઓએ પ્રહાર પામે, તો તેઓમાંથી પણુ લોહી
પ્રકટ થતું બેવામાં આવે છે, તેથી સિદ્ધ થાય છે
કે, તેઓમાં પણુ શિરાઓ છે. જેમાં શિરા ન હોય
તેમાંથી લોહી પ્રકટ થવાનો સંભવ જ નથી. લોહી
કેવાનારૂપ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી ન્યારે સર્વ મર્મોમાં
શિરાઓની સ્થિતિ સિદ્ધ થાય છે; ત્યારે એક દેશની
સિદ્ધિ ઉપરથી બહુ લેવું યોગ્ય છે કે, સઘળાં મર્મોમાં
માંસાદિક પાંચે પદાર્થો છે. વાતવલ, પિત્તવલ,
કફવલ અને રક્ત-એ ચારે પ્રકારની શિરાઓ
શરીરની અંદર ઘણું કરીને મર્મોમાં રહેલી છે
અને ત્યાં રહી સ્નાયુઓ, અસ્થિઓ, માંસો તથા
સંધિઓને સારી રીતે તૃપ્ત કરીને તે વૃદ્ધિ દ્વારા
દેહનું પાલન કરે છે. ૨૦

મર્મરૂપ એક પ્રદેશમાં પ્રહાર થતાં સઘળા
શરીરમાં પીડા

ततः क्षते मर्मणि ताः प्रवृद्धाः समन्ततो

૫ ચુકે, મણિન ધો તથા કુચ્છિરોમાં માંસ, શિરા,
અસ્થિ અને સ્નાયુ એ ચાર પદાર્થોની અભાવ માન્યો છે.

વાયુરમિસ્તુજોતિ । વિરદ્ધમાનસ્તુ સ માતરિશ્વા
રુઃ સુતીત્રાઃ પ્રતનોતિ કાચે ॥ રુઝામિધૂતં તુ પુનઃ
શરીરમ્ પ્રલીયતે નશ્યતિ ચાસ્ય સંજ્ઞા । અતો દિ
શ્વ્યં નિનિર્હુમિચ્છન્ મર્માણિ યત્નેન પરીક્ષ્ય
કર્મેત્ ॥ એતેન શેષં વ્યારુવાતમ્ ॥ ૨૧ ॥

મર્મમાં પ્રહાર થતાં વૃદ્ધિ પામેલો વાયુ
જોમેર શિરાઓને ઢાંચી દે છે અને વૃદ્ધિ પામતો
પામતો સઘળા શરીરમાં વ્યાપીને તીવ્ર વેદના
ઉત્પન્ન કરે છે. વેદનાઓથી પરાલભ પામેલું
શરીર વીંખાઈ જાય છે અને તે પાંચભૌતિક
શરીર વીંખાઈ જતાં છઠી ચેતનારૂપ ધાતુ પણ
જતી રહે છે, એટલા માટે વૈષ્ણે શક્ય કાઢવાના
સમયમાં યત્નપૂર્વક મર્મોની પરીક્ષા કરીને પછી
શક્યને ખેંચવું ભેઈએ.

મર્મના પ્રહારથી વૃદ્ધિ પામી વ્યાપ્ત થયેલો
વાયુ જમ તીવ્ર વેદનાઓ કરે છે, તેમ મર્મમાં
પ્રહારથી વૃદ્ધિ પામી વ્યાપ્ત થયેલું પિત્ત દાહાદિક
કરે છે અને મર્મમાં પ્રહારથી વૃદ્ધિ પામી વ્યાપ્ત
થયેલો કફ સ્ત્રોતોનો નિરોધ આદિ કરે છે વગેરે
સમજી લેવું. ૨૧

સઘળા મર્મોમાં પ્રહાર થવાથી નિયમિત
કૃત્યોના ફેરફાર

તત્ર સઘઃપ્રાણહરમન્તે વિદ્ધં કાલાન્તરેણ મારયતિ ।
કાલાન્તરપ્રાણહરમન્તે ત્રિદ્ધં વૈકલ્યમાપાદયતિ ।
વિશ્વલ્યપ્રાણહરમન્તે ત્રિદ્ધં કાલાન્તરેણ ક્લેશ્યયતિ રુઝાં
ચ કરોતિ । રુઝાકરમતીત્રવેદનં મનતિ ॥ ૨૨ ॥

જે મર્મ સઘ પ્રાણુહર છે, તે મધ્યમાં નહિ
પણ અંતમાં (સમીપમાં) વીંચાય, તો પ્રાણુનું
તુરત (સાત દિવસની અંદર) હરણુ નહિ
કરતાં કાળાંતરે (પખવાડિયે કે મહિને) કરે છે,
અર્થાત્ પોતે સઘ પ્રાણુહર છતાં કાળાંતરપ્રાણુ-
હરનું કામ કરે છે.

જે મર્મ કાળાંતરપ્રાણુહર છે તે મધ્યમાં

નહિ પણ અંતમાં વીંચાય તો કાળાંતરે પણ
પ્રાણુનું હરણુ નહિ કરતાં વિકલતા (ખોડખાંપણ)
કરે છે—અર્થાત્ પોતે કાળાંતરપ્રાણુહર છતાં
વૈકલ્યકરનું કામ કરે છે.

જે મર્મ વિશલ્યમ્ છે તે મધ્યમાં નહિ
પણ અંતમાં વીંચાય તો શક્ય કાઢ્યા પછી પણ
તુરત પ્રાણુનું હરણુ નહિ કરતાં કાળાંતરે મરણુ
કરે છે અથવા પીડા કર્યો કરે છે—અર્થાત્ પોતે
વિશલ્યમ્ છતાં કાળાંતરપ્રાણુહરનું કે રુઝાકરનું
કામ કરે છે.

જે મર્મ રુઝાકર છે તે મધ્યમાં નહિ પણ
અંતમાં વીંચાય, તો તીવ્ર વેદના નહિ કરતાં
મધ્યમ કે મંદ વેદના કરે છે.

(સઘળાં મર્મો જો મધ્યમાં વીંચાય, તો
પોતપોતાનું કૃત્ય કર્યો વગર રહેતાં જ નથી.) ૨૨

પ્રાણુહરણુને વખત, ઝડપ અને
વખતમા ફેરફાર

તત્ર સઘઃપ્રાણહરાણિ સપ્તરાત્રામ્યન્તરાન્માર-
યન્તિ । કાલાન્તરપ્રાણહરાણિ પશાન્માસાદ્વા તેષ્વ-
પિ તુ ક્ષિપ્રાણિ કદાચિદાશુ મારયન્તિ । વિશ્વલ્ય-
પ્રાણહરાણિ વૈકલ્યકરાણિ ચ કદાચિદત્યભિહતાનિ
મારયન્તિ ॥ ૨૩ ॥

જે મર્મો સઘ પ્રાણુહર છે તેઓ સાત રાતની
અંદર મારી નાખે છે.

જે મર્મો કાળાંતરપ્રાણુહર છે તેઓ એક
પખવાડિયામાં અથવા મહિનામાં મારી નાખે છે.
કાળાંતરપ્રાણુહર મર્મોમાં પણ જે ક્ષિપ્ર નામનાં
મર્મો છે તેઓ વખત પર તુરત પણ મારી નાખે છે.

જે મર્મો વૈકલ્યકર છે તેઓ અત્યંત
પ્રહાર પામે, તો વખત પર મારી પણ નાખે છે
અને જે મર્મો વિશલ્યમ્ છે તેઓ અત્યંત પ્રહાર
પામે તો વખત પર શક્યના સંબંધ વિના પણ
મારી નાખે છે.

(આ પ્રમાણે જ રૂઝકર મર્મો પણ અત્યંત પ્રહાર પામે, તો ખોડખાંપણ કરી દે છે; બીજા પણ વિશેષો કલ્પનાશક્તિથી સમજી જવા.) ૨૩

પગનાં મર્મોનાં સ્થાનો તથા મર્મોના પ્રહારોથી થતી વ્યથાઓ

અતઃ કર્ધ્વં પ્રત્યેકજ્ઞો મર્મસ્થાનાન્યનુન્યા-
રુચ્યાસ્યામઃ-તત્ર પાદાદ્ગુણ્ણલ્યોર્મધ્યે ક્ષિપ્રં નામ
મર્મં તત્ર ત્રિદ્રસ્યાશ્લેષકેણ મરણમ્ । મધ્યમાદ્ગુલી-
મનુર્પૂર્ણે મધ્યે પાદતલસ્વ તલહૃદયં નામ તત્રાપિ
રુજાભિર્મરણમ્ । ક્ષિપ્રસ્યોપરિશદુભયતઃ કૂર્ચો નામ
તત્ર પાદસ્ય ધ્રમણવેપને ભયતઃ । ગુલ્ફસન્ધેરઘ
ઉભયતઃ કૂર્ચશિરો નામ તત્ર રુજાશ્લેષો । પાદ-
જહ્વપોઃ સન્ધાને ગુલ્ફો નામ તત્ર રુજઃ સ્તન્ધ-
પાદતા રજ્જતા વા । પાર્શ્વિ પ્રતિ જહ્વામધ્યે ઇન્દ્ર-
ચસ્તિર્નામ તત્ર શોણિતક્ષયે મરણમ્ । જહ્વોર્મોઃ
સન્ધાને જાનુ નામ તત્ર લજ્જતા । જાનુન કર્ધ્વ-
મુભયતત્ત્વજુલમાણિર્નામ તત્ર શોફાભિવૃદ્ધિઃ
સ્તન્ધસન્ધિતા ચ । કુરુમધ્યે કર્ણો નામ તત્ર
શોણિતક્ષયાત્સન્ધિશ્લેષઃ । કુર્યાં કર્ધ્વમધ્યો વજ્રણ-
સન્ધેરુમૂલે લોહિતાશ્વં નામ તત્ર લોહિતક્ષયેણ
પક્ષાઘાતઃ । વજ્રણરૂપણયોરન્તરે તિટપં નામ તત્ર
પાણ્ડ્યમલ્પશુક્રતા વા ભયતિ । દર્શનતાપ્યેકાદશ
સન્ધિમર્મોણિ વ્યાખ્યાતાનિ । एतेनंतरसन्धि वाह
च व्याख्याता ॥ ૨૪ ॥

હવે પગની અંદરનાં પ્રત્યેક મર્મોનું સ્થાના-
દિક બતાવવારૂપ વિવેચન આપીએ છીએ.
પગનો અંગૂઠો અને અંગૂઠાને લગતી આંગળીના
મધ્યમાં ક્ષિપ્ર નામનું મર્મ છે. એ મર્મમાં વીંધા-
યેલો માણસ આક્ષેપક નામના રોગથી મરી
જાય છે. (આ સ્નાયુમર્મ છે, અરધા આંગળુ
છે અને કાલાંતરપ્રાણહર છે.)

પગની વચલી આંગળીની લીટીમાં પગનાં
તળિયાંની મધ્યમાં તલહૃદય નામનું મર્મ છે. એ

મર્મમાં વીંધાયેલો માણસ પીડાઓથી મરી જાય
છે. (આ માંસમર્મ છે, અરધા આંગળુ છે અને
કાલાંતરપ્રાણહર છે.)

ત્રિપર ઉપર બે આંગળને છેટે બંને તરફ કૂર્ચ
નામનું મર્મ છે. એ મર્મમાં વીંધાયેલા માણસ-
નો પગ ભગી જાય છે તથા કૂચે છે. (આ સ્નાયુ-
મર્મ છે, ચાર આંગળનું છે અને વેકલ્યકર છે.)

પૂંટીના સંધિની નીચે બંને તરફ કૂર્ચશિર
નામનું મર્મ છે. એ મર્મમાં વીંધાયેલા માણસને
પીડા તથા સોજા થાય છે. (આ સ્નાયુમર્મ છે,
એક આંગળનું છે અને રૂઝકર છે)

પગ અને પિંડીના સંધિમાં ગુદ્ધ નામનું
મર્મ છે. એ મર્મમાં વીંધાયેલા માણસનો પગ
સ્તબ્ધ થઈ જાય છે અથવા લંગડો થઈ જાય છે.
(આ સંધિમર્મ છે, બે આંગળનું છે અને
રૂઝકર છે.)

પાનીને લગતી લીટીમાં પાનીથી બાર આંગળ
દૂર પિંડીના મધ્યમાં ઈન્દ્રબસ્તિ નામનું મર્મ
છે. એ મર્મમાં વીંધાયેલા માણસના લોહીનો
ક્ષય થવાથી મરણ થાય છે. (આ માંસમર્મ છે,
અરધા આંગળનું છે અને કાલાંતરપ્રાણહર છે.)

પિંડી અને સાથળના સંધિમાં જનુ નામનું
મર્મ છે. એ મર્મમાં વીંધાયેલો માણસ લંગડો
થાય છે. (આ સંધિમર્મ છે, ત્રણ આંગળનું છે
અને વેકલ્યકર છે.)

જનુથી ઉપર ત્રણ આંગળ દૂર બંને તરફ
આણિ નામનું મર્મ છે. એ મર્મમાં વીંધાયેલા
માણસને સોજાની વૃદ્ધિ થાય છે અને સાથળ
સ્તબ્ધ થઈ જાય છે. (આ સ્નાયુમર્મ છે, અરધા
આંગળનું છે અને વેકલ્યકર છે.)

સાથળના મધ્યમાં ઊર્વી નામનું મર્મ છે.
એ મર્મમાં વીંધાયેલા માણસનો સાથળ લોહીનો
ક્ષય થવાથી સુકાઈ જાય છે. (આ શિરામર્મ છે,

એક આંગળતું છે અને વૈકલ્પકર છે.)

જીવીંથી ઉપર અને સાથળના સંધિથી નીચે સાથળના મૂળમાં લોહીતાક્ષ નામનું મર્મ છે. એ મર્મમાં વીંધાયેલા માણસને લોહીનો ક્ષય થવાથી પક્ષાઘાત નામનો રોગ થાય છે. (આ શિરામર્મ છે, અરધા આંગળતું છે અને વૈકલ્પકર છે.)

સાથળનું મૂળ અને વૃષણના મધ્યમાં વિટપ નામનું મર્મ છે. એ મર્મમાં વીંધાયેલા માણસ નપુંસક થઈ જાય છે અથવા અદ્વપવીર્ય-વાળો થઈ જાય છે. (આ સ્નાયુમર્મ છે, એક આંગળતું છે અને વૈકલ્પકર છે.)

પગમાં રહેલાં અગિયાર મર્મોનું આ વ્યાખ્યાન ક્યું. બીજા પગમાં પણ એ પ્રમાણે જ અગિયાર મર્મો સમજી લેવાં. ૨૪

હાથનાં મર્મોનાં સ્થાનો તથા તે મર્મોના પ્રકારથી થતી વ્યથાઓ

વિશેષતસ્તુ યાનિ સક્ષિપ્ત ગુલ્ફજાનુવિટપાનિ તાનિ વાહૌ મણિવન્ધકૂર્પરકલ્પરાણિ। યથા વજ્રગ્ન-વૃષણયોરન્તરે નિટપમેરં વક્ષઃકલ્પયોર્મધ્યે કલ્પધરં તસ્મિન્વિદ્ધે ॥ એવોપદ્રવાઃ। વિશેષતસ્તુ મણિવન્ધે કુણ્ઠતા કૂર્પરાખ્યે કુણિઃ કલ્પધરેપદ્માઘાતઃ। એવમેતાનિ ચતુશ્ચવારિંશ્ચછાસાસુ મર્માણિ વ્યાખ્યા-તાનિ ॥ ૨૫ ॥

હાથમાં ક્ષિપ્ર, તલહૃદય, કૂર્ચ, કૂર્ચશિર, મણિબંધ, ઇંદ્રખસ્તિ, કૂર્પર, આણિ, જીવીં, લોહીતાક્ષ અને કલ્પધર-એ નામનાં અગિયાર મર્મો છે. તેઓમાં હાથનો અંગૂઠો અને અંગૂઠાને લગતી આંગળીઓના મધ્યમાં ક્ષિપ્ર નામનું મર્મ છે. એ મર્મમાં વીંધાયેલા માણસ આક્ષેપક નામનો રોગથી મરી જાય છે. (આ સ્નાયુમર્મ છે, અરધા આંગળતું છે અને કાલાંતરપ્રાણહર છે.)

હાથની વચલી આંગળીની લીટીમાં હાથનાં

તળાંના મધ્યમાં તલહૃદય નામનું મર્મ છે. એ મર્મમાં વીંધાયેલા માણસ પીડાઓથી મરી જાય છે (આ માંસમર્મ છે, અરધા આંગળતું છે અને કાલાંતરપ્રાણહર છે.)

ક્ષિપ્રની ઉપર બે આંગળને છેટે બંને તરફ કૂર્ચ નામનું મર્મ છે. એ મર્મમાં વીંધાયેલા માણસનો હાથ લમી જાય છે તથા ધૂન છે. (આ સ્નાયુમર્મ છે, ચાર આંગળતું છે અને વૈકલ્પકર છે.)

કાંડાના સંધિની નીચે બંને તરફ કૂર્ચશિર નામનું મર્મ છે. એ મર્મમાં વીંધાયેલા માણસને પીડા તથા સોજ થાય છે. (આ સ્નાયુમર્મ છે, એક આંગળતું છે અને રક્તકર છે.)

હાથ અને ઢાણીથી નીચેના લાંબા ભાગ- (કલાઈ)ના સંધિ(કાંડા)માં મણિબંધ નામનું મર્મ છે. એ મર્મમાં વીંધાયેલા માણસનો હાથ સ્તબ્ધ થઈ જાય છે અથવા લૂલો કે કુઠિત થઈ જાય છે. (આ સંધિમર્મ છે, બે આંગળતું છે અને રક્તકર છે.)

મણિબંધથી બાર આંગળને છેટે ઢાણીથી નીચેના લાંબા ભાગ(કલાઈ)ના મધ્યમાં ઇંદ્ર-ખસ્તિ નામનું મર્મ છે. એ મર્મમાં વીંધાયેલા માણસનું લોહીનો ક્ષય થવાથી મરણ થાય છે. (આ માંસમર્મ છે, અરધા આંગળતું છે અને કાલાંતરપ્રાણહર છે.)

ઢાણીથી નીચેના લાંબા ભાગ (કલાઈ) અને બાહુ(બાંહા)ના સંધિમાં (ઢાણીમાં) કૂર્પર નામનું મર્મ છે. એ મર્મમાં વીંધાયેલા માણસનો હાથ લૂલો થઈ જાય છે અથવા કૂઠો કે ખરાબ થઈ જાય છે. (આ સંધિમર્મ છે, ત્રણ આંગળતું છે અને વૈકલ્પકર છે.)

કૂર્પરથી ઉપર ત્રણ આંગળને છેટે બંને તરફ આણિ નામનું મર્મ છે. એ મર્મમાં વીંધાયેલા

માણસને સોજની વૃદ્ધિ થાય છે અને બાહુ સ્તબ્ધ થઈ જાય છે. (આ સ્નાયુમર્મ છે, અરધા આંગળતું છે અને વૈકલ્પકર છે.)

બાહુના મધ્યમાં ઊર્વી નામનું મર્મ છે. એ મર્મમાં વીંધાયેલા માણસનો બાહુ લોહીનો ક્ષય થવાથી સુકાઈ જાય છે. (આ શિરામર્મ છે, એક આંગળતું છે અને વૈકલ્પકર છે.)

ઊર્વીથી હપ્તર અને બાહુના સંધિથી નીચે બાહુના મૂળમાં લોહીતાક્ષ નામનું મર્મ છે. એ મર્મમાં વીંધાયેલા માણસને લોહીનો ક્ષય થવાથી પક્ષાઘાત નામનો રોગ થાય છે. (આ શિરામર્મ છે, અરધા આંગળતું છે અને વૈકલ્પકર છે.)

છાતી અને કાખના મધ્યમાં કક્ષધર નામનું મર્મ છે. (વાગ્બટે તો અક્ષકના અને કાખના મધ્યમાં કલ્પ છે.) એ મર્મમાં વીંધાયેલા માણસને પક્ષાઘાત નામનો રોગ થાય છે અને નપુંસકતા થાય છે અથવા વીર્યની અદ્યપતા થાય છે. (આ સ્નાયુમર્મ છે, એક આંગળતું છે અને વૈકલ્પકર છે.)

હાથમાં રહેલાં અગિયાર મર્મોનું આ વ્યાખ્યાન કર્યું. બીજા હાથમાં પણ એ પ્રમાણે જ અગિયાર મર્મો સમજી લેવાં. આટલા સુધી બે પગનાં બાવીસ અને બે હાથનાં બાવીસ મળીને શાખાઓમાં રહેલાં ચુંભાણીસ મર્મોનું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું. ૨૫

૫૯ અને છાતીનાં મર્મોનાં સ્થાનો તથા તે મર્મોમાં પ્રહારથી થતી વ્યથાએ અતઃકર્ણમુદરોરસોર્મસ્થાનાન્યનુવ્યાખ્યાસ્યામઃ— તત્ર વાતવર્ચોનિરસનં સ્ફૂલાન્ત્રપ્રતિવદ્દં ગુદં નામ મર્મ તત્ર સઘો મરણમ્ । અલ્પમાંસશોણિતોઽ-મ્યન્તરતઃ કલ્યાં મૃત્વાદયો વસ્તિર્નામ તત્રાપિ સઘો-મરણમડમરીવ્રણાદતે । તત્રાપ્યુભયતો મિત્રે ન જીવ-ત્યેક્રતો મિત્રે મૃત્સાવી વ્રણો ભવતિ સ તુ યત્ને-

નોપક્રાન્તો રોહતિ । પક્ષામાશયયોર્મધ્યે શિરા-પ્રમવા નામિર્નામ તત્રાપિ સઘ એવ મરણમ્ । સ્તન-યોર્મધ્યમધિષ્ઠાપોરસ્યામાશયદ્વારં સત્ત્વરજસ્તમસા-મધિષ્ઠાનં હૃદયં નામ તત્ર સઘ એવ મરણમ્ । સ્તનયોરધસ્તાદ્ અર્ધલમુખયતઃ સ્તનમૂલે નામ મર્મણી તત્ર કફપૂર્ણકોષ્ઠતયા કામત્રાસામ્યાં ત્રિપતે । સ્તનચૂચુરુયોરુર્ધ્વે દ્વ્યઙ્ગુલમુખયતઃ સ્તનરોહિતો નામ તત્ર સોહિતપૂર્ણકોષ્ઠતયા કાસશ્વાસામ્યાં ચ ત્રિપતે । અંસકૃતયોસ્થસ્તાપ્થર્ષોરિમાગયોરપલાપૌ નામ તત્ર રક્તેન પૂયભાવં ગતિન મરણમ્ । ઉભય-શ્રોરસો નાલ્યૌ વાતવદ્દે અપસ્તમ્મૌ નામ તત્ર વાત-પૂર્ણકોષ્ઠતયા કાસશ્વાસામ્યાં ચ મરણમ્ । એવમેતા-ન્યુદરોરસોદ્વાદશ મર્માણિ વ્યાખ્યાતાનિ ॥૨૬॥

અધોવાયુ તથા વિષાને બહાર કાઢનારું (પ્રેરનારું) અને સ્થૂલ આંતરડાંમાં બંધાયેલું ગુદ નામનું મર્મ છે. એ મર્મમાં વીંધાયેલા માણસ તુરંત મરી જાય છે. (આ માંસમર્મ છે, ચાર આંગળનું છે અને સઘ:પ્રાણહર છે.)

કમર, નાભિ, પીઠ, વૃષણ, ગુદ, સાંધળનાં મૂળ અને લિંગના મધ્યમાં થોડા માંસવાહું તથા થોડા રશિરવાહું જે મૂલાશય છે, તે બસ્તિ નામનું મર્મ છે; એ મર્મ પથરીના મણ સિવાય બીજા કોઈ પ્રકારે ભેદાય, તો માણસ તુરંત મરી જાય છે. પથરીના મણથી પણ બન્ને તરફમાં ભેદાય તો માણસ જીવતો નથી. એક તરફમાં ભેદાય તો માણસને તે મણમાંથી મૂત્રનો સ્રાવ થાય છે. એ પૂરી કાળજીથી ચિકિત્સા કરવામાં આવે તો તે મણ રજાય છે. (આ સ્નાયુમર્મ છે, ચાર આંગળનું છે અને સઘ:પ્રાણહર છે.)

પડવાશય અને આભાશયના મધ્યમાં સઘળી શિરાઓના આશ્રયરૂપ નાભિ નામનું મર્મ છે; એ મર્મમાં ભેદાયેલા માણસ તુરંત જ મરી જાય છે. (આ શિરામર્મ છે, ચાર આંગળનું

છે અને સઘ:પ્રાણુહર છે.)

બે સ્તનના મધ્યમાં ઉર:સ્થલની અંદર આમાશયના દ્વારરૂપ અને સત્ત્વ, રજ તથા તમના સ્થાનકરૂપ હૃદય નામનું મર્મ છે; એ મર્મ ભેદાય તો માણસ તુરત જ મરી જાય છે. (આ શિરામર્મ છે, કમળની કળી જેવા આકારવાળું છે, નીચે રહેલા મુખવાળું છે, ચાર આંગળનું છે અને સઘ:પ્રાણુહર છે.)

બન્ને સ્તનોની નીચે બબ્બે આંગળ છે. પ્રદેશમાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં સ્તનમૂલ નામનાં બે મર્મો છે; એક જમણા સ્તનની નીચે અને એક ડાબા સ્તનની નીચે છે. એ મર્મોમાંથી કોઈ પણ મર્મ ભેદાય, તો માણસ કંઈથી ભરપૂર કોઠાવાળો થઈને ખાંસી તથા શ્વાસથી મરી જાય છે. (આ બે શિરામર્મો છે, બબ્બે આંગળનાં છે અને કાલાંતર-પ્રાણુહર છે.)

બન્ને સ્તનોની દીંટડીઓની ઉપર બબ્બે આંગળ છે. પ્રદેશમાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં સ્તનરેખિત નામનાં બે મર્મો છે; એક જમણા સ્તનની દીંટડીની ઉપર અને એક ડાબા સ્તનની દીંટડીની ઉપર છે; એ મર્મોમાંથી કોઈ પણ મર્મ ભેદાય, તો માણસ લોહીથી ભરપૂર કોઠાવાળો થઈ જવાથી ખાંસી તથા શ્વાસથી મરી જાય છે. (આ બે માંસમર્મો છે, અરધા અરધા આંગળનાં છે અને કાલાંતરપ્રાણુહર છે.)

બન્ને ખભાઓના ટાચરૂપ અસ્થિઓની નીચે પાશ્વો(પાસાંઓ)ના ઉપરના ભાગોમાં અપ-લાપ નામનાં બે મર્મો છે, એક જમણા ખભાના અસ્થિની નીચે પાસાંની ઉપર છે અને એક ડાબા ખભાના અસ્થિની નીચે પાસાંની ઉપર છે. આ મર્મોમાંથી કોઈ પણ મર્મ વીંધાય, તો લોહીનું પરુ થઈ જવાથી માણસ મરી જાય છે. (આ બે શિરામર્મો છે, અરધા અરધા આંગળનાં છે અને

કાલાંતરપ્રાણુહર છે.)

છાતીના બન્ને (ડાબા તથા જમણા) પાસાં-ઓમાં વાયુનું વહન કરનારી જે એક એક નાડી છે, તે બન્ને નાડીઓ અપસ્તંભ નામનાં મર્મો કહેવાય છે; એ બે મર્મોમાંથી કોઈ પણ મર્મ ભેદાય તો કોઠો વાયુ વડે ભરપૂર થઈ જવાથી ખાંસી અને શ્વાસથી માણસ મરી જાય છે. (આ બે શિરામર્મો છે, અરધા અરધા આંગળનાં છે અને કાલાંતરપ્રાણુહર છે.) છાતી અને પેટનાં બાર મર્મોનું આ વ્યાખ્યાન આપવામાં આવ્યું. ૨૬ પીઠનાં મર્મોનાં સ્થાનો તથા તે મર્મોમાં પ્રહારથી થતી વ્યથાઓ

અતઃ કુર્ષ્ય પૃથ્વમર્મણ્યનુવ્યાख्याસ્યામઃ-તત્ર પૃથ્વંશમુભયતઃ પ્રતિશ્રોણીકાણ્ડમસ્થિની કટીકતરુણે નામ મર્મણિ તત્ર શ્રોણિતક્ષપાત્પાણ્ડુર્વિવર્ણો દ્વીનરૂપ-ચ મ્રિયતે। પાર્શ્વયોર્જઘનવહિભગ્નિ પૃથ્વંશમુભયતો નાતિનિન્ને કુકુન્દરે નામ મર્મણી તત્ર સ્પર્શજ્ઞાનમધઃ-કાયે ચેટોપચાતથ। શ્રોણીકાણ્ડયોરુપયાંશયાચ્છા-દનો પાર્શ્વોન્તરપ્રતિવદ્ધો નિતમ્બો નામ તત્રાધઃકાય-શ્રોપો દૌર્લભ્યાશ્ચ મરણમ્। અધઃ પાર્શ્વોન્તરપ્રતિવદ્ધો જઘનપાર્શ્વમધ્યયોસ્તિર્યગૂર્ધ્વે ચ જઘનાત્પાર્શ્વસન્ધી નામ તત્ર લોહિતપૂર્ણકોઠનયા મ્રિયતે। સ્તનમૂલા-દુમયતઃ પૃથ્વંશસ્ય વૃહત્યૌ નામ તત્ર શ્રોણિતાતિ-શ્રવૃત્તિનિમિત્તેરુપદ્રવૈમ્રિયતે। પૃથોપરિ પૃથ્વંશમુભય-તસ્ત્રિભુમ્બદ્ધે અંસફલકે નામ તત્ર વાહ્નોઃ સ્વાપઃ શ્રોપો વા। વાહુમૂર્ધગ્રીવામધ્યે સ્પીઠસ્કન્ધનિવન્ધ-નાવંસૌ નામ તત્ર સ્તન્ધવાહુતા। ઇવમેતાનિ ચતુર્દશ પૃથ્વમર્માણિ વ્યાख्याતાનિ ॥ ૨૭ ॥

બરડાના અસ્થિની બન્ને તરફ (હાલોઓની ઉપર) કમરના છેડાને લગતાં જે બે અસ્થિઓ છે, તેઓ કટીકતરુણ નામનાં મર્મો કહેવાય છે; આ બે મર્મોમાંથી કોઈ પણ મર્મ ભેદાય, તો માણસ લોહીનો ક્ષય થવાથી ફીકા વર્ણવાળો, બગડી ગયેલા વર્ણુવાળો અને ખરાબ રૂપવાળો

માણસને સોજની વૃદ્ધિ થાય છે અને બાહુ સ્તબ્ધ થઈ જાય છે. (આ સ્નાયુભર્મ છે, અરધા આંગળતું છે અને વૈકલ્પકર છે.)

બાહુના મધ્યમાં ઊર્વીર્ નામનું ભર્મ છે. એ ભર્મમાં વીંધાયેલા માણસને બાહુ લોહીનો ક્ષય થવાથી સુકાઈ જાય છે. (આ શિરાભર્મ છે, એક આંગળતું છે અને વૈકલ્પકર છે.)

ઊર્વીર્થી ઉપર અને બાહુના સંધિથી નીચે બાહુના મૂળમાં લોહીતાક્ષ નામનું ભર્મ છે. એ ભર્મમાં વીંધાયેલા માણસને લોહીનો ક્ષય થવાથી પક્ષાઘાત નામનો રોગ થાય છે. (આ શિરાભર્મ છે, અરધા આંગળતું છે અને વૈકલ્પકર છે.)

છાતી અને કાપ્પના મધ્યમાં કક્ષધર નામનું ભર્મ છે. (વાગ્બટે તો અક્ષકના અને કાપ્પના મધ્યમાં કલ્પ છે.) એ ભર્મમાં વીંધાયેલા માણસને પક્ષાઘાત નામનો રોગ થાય છે અને નપુંસકતા થાય છે અથવા વીર્યની અપતા થાય છે. (આ સ્નાયુભર્મ છે, એક આંગળતું છે અને વૈકલ્પકર છે.)

હાયમાં રહેલાં અગિયાર ભર્મોનું આ વ્યાખ્યાન કર્યું. બીજા હાયમાં પણ એ પ્રમાણે જ અગિયાર ભર્મો સમજી લેવાં. આટલા સુધી એ પગનાં બાવીસ અને બે હાયનાં બાવીસ મળીને શાખાઓમાં રહેલાં ચુંભાળીસ ભર્મોનું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું. ૨૫

૫૯ અને છાતીનાં ભર્મોનાં સ્થાનો તથા તે ભર્મોમાં પ્રહારથી થતી વ્યથાઓ અતઃ કુર્ચ્ચુદુરોરસોર્મર્મસ્થાનાન્યનુવ્યાવ્યાસ્યામઃ— તત્ર વાતવર્ચાનિરસનં સ્થૂલાન્ત્રપ્રતિવદ્દં મુદં નામ મર્મં તત્ર સદ્યો મરણમ્। અલ્પમાંસશોણિતોઽભ્યન્તરતઃ કલ્યાં મૂત્રાશયો વસ્તિર્નામ તત્રાપિ સદ્યો-મરણમશ્મરીવ્રણાદ્વતે। તત્રાપ્યુભયતો મિત્રે ન જીવ-ત્યેકતો મિત્રે મૂત્રસ્રાવી વ્રણો મવતિ ચ તુ યત્ને-

નોપક્રાન્તો રોહતિ। પક્ષમાશયયોર્મધ્યે શિરા-ગ્રમયા નામિર્નામ તત્રાપિ સદ્ય એવ મરણમ્। સ્તન-યોર્મધ્યમધિષ્ઠાપોરસ્યામાશયદ્વારં સન્નરજસ્તમસા-મધિષ્ઠાનં હૃદયં નામ તત્ર સદ્ય એવ મરણમ્। સ્તનયોરયસ્તાદ્ શઙ્ગલમુખયતઃ સ્તનમૂલે નામ મર્મર્ણાન્ત્ર કફપૂર્ણકોષ્ઠતયા કામશ્વામામ્યાં ત્રિયતે। સ્તનચૂચુરુપોરુર્ધ્વં દ્વચદ્ગુલમુખયતઃ સ્તનરોહિતૌ નામ તત્ર લોહિતપૂર્ણકોષ્ઠતયા કાસશ્વાસામ્યાં ચ ત્રિયતે। ંસકૂટયોરવસ્તાત્પાશ્વોર્નિભાગયોરપલાપૌ નામ તત્ર રક્તેન પૂયમાર્વં ગતેન મરણમ્। ઉભય-ગ્રોરસો નાલ્યૌ વાતવદ્દે અપસ્તમ્બૌ નામ તત્ર વાત-પૂર્ણકોષ્ઠતયા કાસશ્વાસામ્યાં ચ મરણમ્। એવમેતા-ન્યુદરોરસોર્ગદશ મર્માણિ વ્યાખ્યાતાનિ ॥૨૬॥

અધોવાયુ તથા વિદ્ધાને બહાર કાઢનારું (પ્રેરનારું) અને સ્થૂલ આંતરડાંમાં બંધાયેલું ગુદ નામનું ભર્મ છે. એ ભર્મમાં વીંધાયેલો માણસ તુરત મરી જાય છે. (આ માંસભર્મ છે, ચાર આંગળનું છે અને સદ્યપ્રાણહર છે.)

કમર, નાભિ, પીઠ, વૃષણ, ગુદ, સાયળનાં મૂળ અને લિંગના મધ્યમાં થોડા માંસવાળું તથા થોડા સ્થિરવાળું જે મૂત્રાશય છે, તે અસ્તિ નામનું ભર્મ છે; એ ભર્મ પથરીના મણુ સિવાય બીજા કોઈ પ્રકારે ભેદાય, તો માણસ તુરત મરી જાય છે. પથરીના મણુથી પણ બને તરફનાં ભેદાય તો માણસ જીવતો નથી. એક તરફનાં ભેદાય તો માણસને તે મણુમાંથી મૂત્રનો સ્રાવ થાય છે. એ પૂરી કાળજીથી ચિકિત્સા કરવામાં આવે તો તે મણુ રચાય છે. (આ સ્નાયુભર્મ છે, ચાર આંગળનું છે અને સદ્યપ્રાણહર છે.)

પક્ષાશય અને આમાશયના મધ્યમાં સધળી શિરાઓના આશ્રયરૂપ નાભિ નામનું ભર્મ છે, એ ભર્મમાં ભેદાયેલો માણસ તુરત જ મરી જાય છે. (આ શિરાભર્મ છે, ચાર આંગળનું

એ સઘઃપ્રાણહર છે.)

બે સ્તનના મધ્યમાં ઉરઃસ્થલની અંદર આભાશયના દ્વારરૂપ અને સત્ત્વ, રજ તથા તમના સ્થાનકરૂપ હૃદય નામનું મર્મ છે; એ મર્મ ભેદાય તો માણસ તુરત જ મરી જાય છે. (આ શિરામર્મ છે, કમળની કળી જેવા આકારવાળું છે, નીચે રહેલા મુખવાળું છે, ચાર આંગળું છે અને સઘઃપ્રાણહર છે.)

બન્ને સ્તનોની નીચે બધ્ધે આંગળ છે. પ્રદેશમાં જુદાં જુદાં સ્તનમૂલ નામનાં બે મર્મો છે; એક જમણા સ્તનની નીચે અને એક ડાબા સ્તનની નીચે છે. એ મર્મોમાંથી કાઈ પણ મર્મ ભેદાય, તો માણસ કદ્ધી ભરપૂર કાઠાવાળો થઈને ખાંસી તથા શ્વાસથી મરી જાય છે. (આ બે શિરામર્મો છે, બધ્ધે આંગળનાં છે અને કાલાંતર-પ્રાણહર છે.)

બન્ને સ્તનોની દીંટડીઓની ઉપર બધ્ધે આંગળ છે. પ્રદેશમાં જુદાં જુદાં સ્તનરોહિત નામનાં બે મર્મો છે; એક જમણા સ્તનની દીંટડીની ઉપર અને એક ડાબા સ્તનની દીંટડીની ઉપર છે; એ મર્મોમાંથી કાઈ પણ મર્મ ભેદાય, તો માણસ લોહીથી ભરપૂર કાઠાવાળો થઈ જવાથી ખાંસી તથા શ્વાસથી મરી જાય છે. (આ બે માંસમર્મો છે, અરધા અરધા આંગળનાં છે અને કાલાંતરપ્રાણહર છે.)

બન્ને ખભાઓના ટોચરૂપ અસ્થિઓની નીચે પાર્શ્વો(પાસાંઓ)ના ઉપરના ભાગોમાં અપલાપ નામનાં બે મર્મો છે; એક જમણા ખભાના અસ્થિની નીચે પાસાંની ઉપર છે અને એક ડાબા ખભાના અસ્થિની નીચે પાસાંની ઉપર છે. આ મર્મોમાંથી કાઈ પણ મર્મ વીંધાય, તો લોહીનું પરુ થઈ જવાથી માણસ મરી જાય છે. (આ બે શિરામર્મો છે, અરધા અરધા આંગળનાં છે અને

કાલાંતરપ્રાણહર છે.)

છાતીના બન્ને (ડાબા તથા જમણા) પાસાંઓમાં વાયુનું વહન કરનારી બે એક એક નાડી છે, તે બન્ને નાડીઓ અપસ્તંભ નામનાં મર્મો કહેવાય છે; એ બે મર્મોમાંથી કાઈ પણ મર્મ ભેદાય તો કોઠો વાયુ વડે ભરપૂર થઈ જવાથી ખાંસી અને શ્વાસથી માણસ મરી જાય છે. (આ બે શિરામર્મો છે, અરધા અરધા આંગળનાં છે અને) કાલાંતરપ્રાણહર છે.) છાતી અને પેટનાં બાર મર્મોનું આ વ્યાખ્યાન આપવામાં આવ્યું. ૨૬ પીઠનાં મર્મોનાં સ્થાનો તથા તે મર્મોમાં પ્રદારથી થતી વ્યથાઓ.

અતઃ ઉર્ધ્વ ષ્ઠમર્મણ્યનુવ્યાખ્યાસ્યામઃ—તત્ર ષ્ઠવંશમુખયતઃ પ્રતિશ્રોણિકાન્દમસ્થિની કટીકતરુણે નામ મર્મણિ તત્ર શોણિતક્ષ્યાત્પાન્ડુર્વિવર્ણો દ્વીનરૂપઃ શ્ચ મિરતે । પાર્શ્વપોર્જવનવહિર્ભાગે ષ્ઠવંશમુખયતો નાતિનિર્ણુકુન્દરે નામ મર્મણી તત્ર સ્પર્શાજ્ઞાનમધઃકાયે ચેદોપચાતથ । શ્રોણીકાન્દયોરુપર્યાશ્ચયાચ્છાદનો પાર્શ્વોન્તરપ્રતિવદ્વૌ નિતમ્બૌ નામ તત્રાઘઃકાયશોપો દૌર્વલ્યાચ મરણમ્ । અઘઃ પાર્શ્વોન્તરપ્રતિવદ્વૌ જવનપાર્શ્વમધ્યયોસ્તિર્ગૂર્ધ્વે ચ જવનાત્પાર્શ્વસન્ધી નામ તત્ર લોહિતપૂર્ણકોષ્ઠનયા મિરયતે । સ્તનમૂલાદુખયતઃ ષ્ઠવંશસ્ય વૃહત્યૌ નામ તત્ર શોણિતાતિપ્રવૃત્તિનિમિત્તૈરુપદ્રવૈર્મિરયતે । ષ્ઠોપરિ ષ્ઠવંશમુખયતઃ સ્તિરુમ્બદ્વે અંમલકે નામ તત્ર વાહોઃ સ્વાપઃ શોપો વા । વાહુમૂર્ધગ્રીવામધ્યે સ્પીઠસ્કન્ધનિવન્ધનાવંસૌ નામ તત્ર સ્તન્ધવાહુતા । ઇવમેતાનિ ચતુર્દશ ષ્ઠમર્મણિ વ્યાખ્યાતાનિ ॥ ૨૭ ॥

બરડાના અસ્થિની બન્ને તરફ (ફલાઓની ઉપર) કમરના છેડાને લગતાં બે બે અસ્થિઓ છે, તેઓ કટીકતરુણ નામનાં મર્મો કહેવાય છે; આ બે મર્મોમાંથી કાઈ પણ મર્મ ભેદાય, તો માણસ લોહીનો ક્ષય થવાથી ફીકા વર્ણવાળો, બગડી ગયેલા વર્ણવાળો અને ખરાબ રૂપવાળો

યઈને મરી જાય છે. (આ બે અસ્થિમર્મો છે, અરધા અરધા આંગળનાં છે અને કાલાંતર-પ્રાણહર છે.)

ડાબી તથા જમણી તરફના કંઠના પાછળના ભાગમાં ખરડાના અસ્થિની બન્ને તરફ ઝાઝી જાંઠાઈ વગરના ખાડાઓરૂપ કુકુંદર નામનાં બે મર્મો છે; આ મર્મોમાંથી કાઈ પણ મર્મ લેદાય, તો માણસને શરીરના નીચેના ભાગમાં કાઈ પણ પ્રકારના સ્પર્શની ખબર પડતી નથી તથા એ ભાગમાં થેલાનો નાશ થઈ જાય છે. (આ બે સંધિમર્મો છે, અરધા અરધા આંગળનાં છે અને ખોડ કરનારાં છે.)

કમરના ડાબા તથા જમણા કાંડાઓની ઉપર આભાશયને ઠાંકનારાં અને પડખાંઓની અંદર સંબંધ પામેલાં નિતંબ નામનાં બે મર્મો છે; આ બે મર્મોમાંથી કાઈ પણ મર્મ લેદાય, તો શરીરનો નીચેનો ભાગ સુકાઈ જાય છે અને કુર્બળપણાથી મરણ થાય છે. (આ બે અન્યિમર્મો છે, અરધા અરધા આંગળનાં છે અને કાળાંતર-પ્રાણહર છે.)

નીચેના ભાગમાં પડખાંઓના મધ્યમાં સંબંધ ધરાવનારાં, કંઠની પાછળના ભાગના ડાબા તથા જમણા પાસાના મધ્યોમાં આડાં તથા જાણાં રહેલાં અને તે પાછળના ભાગના આશ્રય-વાળાં પાર્શ્વસંધિ નામનાં બે મર્મો છે; એ મર્મોમાંથી કાઈ પણ મર્મ લેદાય, તો માણસ લોહીથી કોડે ભરાઈ જવાથી મરી જાય છે. (આ બે શિરામર્મો છે, અરધા અરધા આંગળનાં છે અને કાલાંતરપ્રાણહર છે.)

ડાબાં તથા જમણાં સ્તનોના મૂળથી ખરડાની કંઠેડની બન્ને તરફ બૃહત્તી નામનાં બે મર્મ છે. આ બે મર્મોમાંથી કાઈ પણ મર્મ લેદાય, તો આ લોહીના અતિસ્રાવને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા ઉપ-

દ્રવોથી માણસ મરી જાય છે. (આ બે શિરામર્મો છે, અરધા અરધા આંગળનાં છે અને કાલાંતર-પ્રાણહર છે.)

પીઠના ઉપરના પ્રદેશમાં ખરડાની કંઠેડની બન્ને તરફ ત્રિકોના (જ્યાં ડોકનાં અને ખલાનાં ત્રણ અસ્થિઓનો સંયોગ થાય છે તે ભાગનો) સંબંધ ધરાવનારાં અંશફલક નામનાં બે મર્મો છે; આ બે મર્મોમાંથી કાઈ પણ મર્મ લેદાય, તો ખાકુઓ જડ થઈ જાય છે અથવા સુકાઈ જાય છે. (આ બે અસ્થિમર્મો છે, અરધા અરધા આંગળનાં છે અને ખોડ કરનારાં છે.)

બે ખાકુઓના ઉપરના ભાગો અને કંઠના મધ્યમાં ખલાઓની ટાંચોને તથા કંધોને બાંધનાર અંસ નામનાં બે મર્મો છે; એ મર્મોમાંથી કાઈ પણ મર્મ પ્રહાર પામે, તો ખાકુ સ્તબ્ધ થઈ જાય છે. (આ બે સ્નાયુમર્મો છે, અરધા અરધા આંગળનાં છે અને ખોડ કરનારાં છે.) પીઠનાં ચૌદ મર્મોનું આ વ્યાખ્યાન થયું. ૨૭

કાંઠાથી ઉપરના પ્રદેશોનાં મર્મોનાં સ્થાનો તેમાં પ્રહાર થવાથી થતી વ્યથાઓ

અતઃ કર્ણમૂર્ધ્વ ઝનુગતાન્નિ વ્યાસઃપાસ્યામઃ—
તત્ર કણ્ઠનાડીયુમ્બપતથ્વત્સો ઘમન્યો દ્વે નીલે દ્વે ચ મન્યે વ્યત્પાસેન તત્ર મૂઠતા સ્વરવૈકૃતમરસ-ગ્રાહિતા ચ। શ્રોતાવાયુમ્બપતથ્વત્સઃ શિરા માતૃકા-સ્ત્રત્ર સઘો મરણમ્। શિરોગ્રીવયોઃ સન્ધાને કૃકા-ટિકે નામ તત્ર ચલમૂર્ધતા। કર્ણવૃદ્ધતોઽગ્રઃસંશ્રિતે વિધુરે નામ તત્ર વાચિર્યમ્। ઘ્રાણમાર્ગયુમ્બપતઃ સ્ત્રોતોમાર્ગપ્રતિવદ્ધે અમ્પન્તરતઃ ફળૌ નામ તત્ર મન્ધાન્નમ્। મૂપુચ્છાન્તયોરધોઽગ્રોર્વાહતોઽપાઙ્ગૌ નામ તત્રાન્ધ્યં દૃષ્ટ્યુપચાતો વા। મુગ્ધોરુપરિ નિમ્ન-યોરાપર્ચૌ નામ તત્રાન્ધ્યં દૃષ્ટ્યુપચાતથ। મુગ્ધોઃ પુચ્છાન્તયોરુપરિ કર્ણલ્લઘટયોર્મધ્યે શઙ્ખૌ નામ તત્ર સઘો મરણમ્। શઙ્ખયોરુપરિ કેદાન્ત ઉત્તેષો નામ તત્ર સશલ્યો જીમતિ પાકાત્પતિતશલ્યો વા।

નોદ્રતશલ્યઃ । ધ્રુવોર્મધ્યે સ્વપની નામ તત્રોલ્લેપવત્ ।
પત્ર સન્ધયઃ શિરસિ વિભક્તાઃ સીમન્તા નામ તત્રો-
ન્માદમયચિત્તનાશૈર્મરણમ્ । ધ્રાણથોત્રાશ્ચિજિહ્વા-
સન્તર્પણીનાં શિરાણાં મધ્યે શિરા સન્નિપાતાઃ શૂઙ્ગા-
ટકાનિ તાનિ ચત્તારિ મર્માણિ તત્રાપિ સઘો
મરણમ્ । મસ્તકાભ્યન્તરોરરિષ્ટાત્ શિરાસન્ધિસન્નિ-
પાતો રોમાત્તર્જોઘિપતિસ્તત્રાપિ સઘો મરણમ્ । એવ-
મેતાનિ સપ્તત્રિંશદ્ધર્ચજગતાનિ મર્માણિ જ્યારૂપા-
તાનિ ॥ ૨૮ ॥

કંઠની નળીની એક તરફનાં બે અને બીજી
તરફનાં બે એવી રીતે ચાર ધમનીઓ છે; પહેલી
બેમાં એક નીલા અને એક મન્યા નામથી ઝાળ-
ખાય છે અને બીજી બેમાં પણ એક નીલા અને
એક મન્યા નામથી ઝાળખાય છે; આ ધમનીઓ
નામનાં ચાર મર્મો છે; એ ચારમાંથી કોઈ પણ
મર્મ પ્રહાર પામે, તો મૂંગાપણું થઈ જાય છે,
સ્વરમાં વિકાર થઈ જાય છે અને કશા રસની
ખબર પડતી નથી. (આ ચાર શિરામર્મો છે, ચાર
ચાર આંગળનાં છે અને ખોડ કરનારાં છે.)

કંઠનાં બે પાસાંઓમાં એક એક તરફ ચાર-
ચાર એટલે એક પાસામાં ચાર અને બીજા
પાસામાં પણ ચાર એ રીતે આઠ માતૃકા નામનાં
મર્મો છે; એ આઠમાંથી કોઈ મર્મ પ્રહાર પામે
તો તુરત મરણ થાય છે. (આ આઠ શિરામર્મો
છે, ચાર ચાર આંગળનાં છે અને સઘ પ્રાણહર છે.)

માથું અને કંઠના સંધિમાં (બે બાજુ-
ઓમાં) કૃકાટિકા નામનાં બે મર્મો છે, આ મર્મો-
માંથી કોઈ પણ મર્મ પ્રહાર પામે, તો માથું
કંપવા લાગે છે. (આ બે સંધિમર્મો છે, અરધા
અરધા આંગળનાં છે અને ખોડ કરનારાં છે.)

બન્ને કાનોના પાછળના ભાગની નીચે
વિધુર નામનાં બે મર્મો છે; તેઓમાંથી કોઈ પણ
ભેદાય, તો બહેરાપણું થાય છે. (આ બે સ્નાયુ-

મર્મો છે, અરધા અરધા આંગળનાં છે, કાંઈક ઊંડા
આકારવાળાં છે અને ખોડ કરનારાં છે.)

નાકના માર્ગની બન્ને બાજુઓમાં અંદરના
છિદ્ર(ગળા)ના દ્વાર સાથે સંબંધ ધરાવનારાં
ફણુ નામનાં બે મર્મો છે; આ મર્મોમાંથી કોઈ
પણ ભેદાય, તો ગંધતું જ્ઞાન થતું નથી. (આ બે
શિરામર્મો છે, અરધા અરધા આંગળનાં છે અને
ખોડ કરનારાં છે.)

બન્ને ભમરેની પૂંછડીઓના છેડાઓની
નીચે અને નેત્રોની બહાર અપાંગ નામનાં બે
મર્મો છે; એ બન્નેમાં પ્રહાર થાય તો અંધતા
આવે છે અને એકમાં પ્રહાર થાય તો દહિનો
નાશ થાય છે. (આ બે શિરામર્મો છે, અરધા
આંગળનાં છે અને ખોડ કરનારાં છે.)

બન્ને ભમરેની ઉપરના ખાડાઓમાં
આવર્ત નામનાં બે મર્મો છે, એ બન્નેમાં
પ્રહાર થાય, તો અંધતા આવે છે અને એકમાં
પ્રહાર થાય તો દહિનો નાશ થાય છે. (આ બે
સંધિમર્મો છે, અરધા અરધા આંગળનાં છે અને
ખોડ કરનારાં છે.)

બન્ને ભમરેની પૂંછડીઓના છેડાઓની
ઉપર અને કાન તથા લલાટના મધ્યમાં શંખ
નામનાં બે મર્મો છે; એમાં પ્રહાર થાય તો
તુરત મરણ થાય છે. (આ બે અસ્થિમર્મો છે,
અરધા અરધા આંગળનાં છે અને સઘ પ્રાણહર છે.)

લમણાંઓની ઉપર અને કેશના અંત-
ભાગમાં ઉક્ષેપ નામનાં બે મર્મો છે; તેઓમાં
શલ્ય પેદા થાય તો જ્યાં સુધી તે શલ્ય કાઢ્યું
ન હોય ત્યાં સુધી જિવાય છે અથવા પાટીને
શલ્ય પડી જાય તો જિવાય છે; પણ શલ્ય જો
કાઢી લેવામાં આવે, તો જીવી શકાતું નથી.
(આ બે સ્નાયુમર્મો છે, અરધા અરધા આંગળનાં
છે અને વિશલ્યક છે.)

ભમરોના મધ્યમાં સ્થપની નામનું એક મર્મ છે; એ મર્મમાં શલ્ય પેદા થાય તો જ્યાં સુધી તે શલ્ય કાઢ્યું ન થાય ત્યાં સુધી જિવાય છે અથવા પાણીને શલ્ય પડી જાય તો જિવાય છે; પણ શલ્ય જે કાઢી લેવામાં આવે, તો જીવી શકાતું નથી. (આ શિરામર્મ છે, અરધા આંગળું છે અને વિશલ્યધ છે.)

માથાનાં કપાલાસ્થિઓમાં સેંચા જેવા પાંચ સંધિઓ છે, કે જેઓ વિષે ગયા અધ્યાયના ૨૮મા વિષયમાં કહેલું છે, તેઓ સીમંત નામનાં પાંચ મર્મો છે; તેઓમાં પ્રહાર થાય તો ઉન્માદ, ભય તથા મૂર્છા ઉત્પન્ન થઈને મરણ થાય છે. (આ પાંચ સંધિમર્મો છે, ચાર ચાર આંગળનાં છે અને કાલાંતરપ્રાણહર છે.)

ધ્રાણુ, શ્રોત્ર, ચક્ષુ અને જિહ્વાને વૃક્ત કરનારી શિરાઓના, મસ્તકના મધ્યમાં જે ચાર સંયોગસ્થાનો છે, તે ચાર શૃંગાટક નામનાં મર્મો કહેવાય છે, એ મર્મોમાં પ્રહાર થાય તો તુરત મરણ થાય છે. (આ ચાર શિરામર્મો છે, ચાર ચાર આંગળનાં છે અને સઘ:પ્રાણહર છે.)

મસ્તકના અંદરના ભાગ ઉપર શિરાતું અને સંધિનું સંયોગસ્થાન કે જેની ઉપર વાળોની ચક્કરી છે, તે અધિપતિ નામનું મર્મ છે; એ મર્મમાં પ્રહાર થાય તો તુરત મરણ થાય છે. (આ સંધિમર્મ છે, અરધા આંગળનું છે અને સઘ:પ્રાણહર છે.)

કેકથી માંડીને ઉપરના પ્રદેશોનાં સાડનીસ મર્મોનું આ વ્યાખ્યાન થયું. ૨૮

સઘળાં મર્મોનાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં આપ મનન્તિ ચાત્ર ॥

કુર્વ્ય: શિરાંસિ વિટપે ચ સઘળપાર્થે
એકૈરમજ્જલમિતં સ્તનપૂર્વમૂલમ્ ॥

નિદ્રયજ્જલદ્યમિતં મણિવન્ધગુલ્ફં
ત્રીણ્યેવ જાનુ સપરં સહ કૂર્પરામ્યામ્ ॥

હૃદયસ્તિહૃદયગુદનામિ વદન્તિ મૂર્ધ્નિ
ચત્તારિ પથ્થ ચ ગલે દશ યાનિ ચ દ્વે ॥
તાનિ સ્વગણિતલકુચિતસંમિતાનિ
શેષાણ્યવેદિ પરિવિસ્તરતોજ્જ્વલાર્દ્રમ્ ॥ ૨૯ ॥

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન વન્વતરિ-
એ વ્યુત્પન્ને કહ્યું છે : ‘ચાર જીવી’ નામનાં મર્મો,
ચાર હૃદયશિર નામનાં મર્મો, બે વિટપ નામનાં
મર્મો અને બે કક્ષધર નામનાં મર્મો એક એક
આંગળનાં છે.

બે સ્તનમૂલ નામનાં મર્મો, બે મણિબંધ
નામનાં મર્મો અને બે શુદ્ધ નામનાં મર્મો બધા
આંગળનાં છે.

બે જનુ નામનાં મર્મો અને બે કૂર્પર નામનાં
મર્મો ત્રણ ત્રણ આંગળનાં છે.

એક હૃદય નામનું મર્મ, એક બદ્ધિ નામનું
મર્મ, ચાર હૃદય નામનાં મર્મો, એક શુદ્ધ નામનું
મર્મ, એક નાભિ નામનું મર્મ, ચાર શૃંગાટક
નામનાં મર્મો, પાંચ સીમંત નામનાં મર્મો, આઠ
માવકા નામનાં મર્મો અને ચાર ધમની નામનાં
મર્મો ચાર ચાર આંગળનાં છે.

ઉપર કહેલાં મર્મો સિવાયનાં બીજાં સઘળાં
મર્મો અરના આંગળનાં છે. ૨૯

મર્મોનાં આપ કહેવાતું કારણ અને ક્ષિપ્રમાં
કે તલહૃદયમાં આ થાય તો આસ ક્રિયા

एतत्प्रमाणमभिवीक्ष्य वदन्ति तज्ज्वाः
शुद्धेण कर्मस्मरणं परिहृत्य कार्यम् ॥
पार्श्वभिधातितमपीह निहन्ति मर्म
तस्माद्भि मर्मसदनं परिजनीयम् ॥
छिन्नेषु पाणिचरणेषु शिरा नराणां
सङ्कोचमीयुरसुगल्पमतो निरेति ।
प्राप्यामितव्यसनमुग्रमतो मनुष्याः
संछिन्नशास्त्रतत्त्वनिधनं न यान्ति ॥

ક્ષિપ્રેષુ તત્ર સતલેષુ હતેષુ રક્તં
ગચ્છત્યતીત્ર પવનથ રુજં કરોતિ ।
અં વિનાશમુપયાન્તિ હિ તત્ર વિદ્વા
વૃક્ષા ઇવાયુધવિષાતનિકૃત્તમૂલાઃ ॥
તસ્માત્તયોરભિહતસ્ય તુ પાણિપદં
છેત્ત્વપમાશુ મણિરન્ધનગુલ્ફદેશે ॥ ૩૦ ॥

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે મર્મોનાં માપ બેઈ
તે પ્રમાણે મર્મને છોડી દઈ શસ્ત્રદિયા કરવી
એમ નિદાન આપ્યો કહે છે. મર્મના પડખામાં
શસ્ત્રથી ઘા કરવામાં આવે તોપણ તે મર્મ
મોટા અનર્થ કરે છે, માટે શસ્ત્રદિયામાં મર્મ
તથા તેની પાસેના પ્રદેશને પણ છોડી દેવો જ
બેઈએ. હાથ કે પગ કાપી નાખવામાં આવે,
તોપણ શિરાઓ સ કાઢાઈ જાય છે અને તેથી
લોહી થોડું નીકળે છે કે જેથી માણસો અપાર
વ્યથા પામતાં છતાં જ્યોની શાખાઓ કાપી
નાખવામાં આવી હોય એવા વૃક્ષોની પેઠે મરણ
પામતાં નથી, પરંતુ હાથમાં અને પગમાં જે
કાલાંતરે પ્રાણ હરનારા ક્ષિપ્ર નામના તથા
તલહૃદય નામનાં મર્મો છે, તેઓ પ્રહાર પામે
તો લોહી અત્યંત નીકળે છે તથા વાયુ અત્યંત
વેદના કરે છે, તેથી માણસો, આયુધના ધારી
જ્યોનાં મૂળો કાપી નાખવામાં આવ્યા હોય
એવાં વૃક્ષોની પેઠે વિનાશ પામે છે, એટલા માટે
ક્ષિપ્રમાં કે તલહૃદયમાં જેને પ્રહાર થયો હોય,
તે માણસના હાથને મણિરન્ધના પ્રદેશમાં અને
પગને ગુલ્ફના પ્રદેશમાં તુરત જ કાપી નાખવો,
જે પ્રદેશ રક્તકર હોવાથી પીડા કરીને જ શાત
થઈ જાય છે ૩૦

શસ્ત્રાદિકના પ્રયોગથી શત્રુને મરણ
કારક અને અમરણકારક વિષય

મર્મોણિ શત્રુવિપયાદ્વેમુદાહરન્તિ યસ્માન્
મર્મસુ હતા ન મરન્તિ સઘઃ ॥ જીરન્તિ તત્ર યદિ
વેદગુણેન કેચિત્ તે પ્રામુરન્તિ વિકલત્વમસંશયં હિ ॥

શસ્ત્રાદિકના પ્રયોગથી શત્રુને મરણકારક
અને અમરણકારક એ રીતે બે પ્રકારના વિષય
છે. તેમાં જે શત્રુ પ્રાણહર મર્મમાં બે ચેલું
હોય, તો તે મર્મરૂપ વિષય મરણકારક થાય છે
અને તે સિવાય બીજા પ્રદેશમાં ખૂંચેલું હોય તો
તે પ્રદેશરૂપ વિષય અમરણકારક છે. પ્રાણહર
મર્મમાં પ્રહાર થયા છતાં જે કાઈ માણસો
વેદના પ્રબળ ગુણથી જનતાં રહે, તો તેઓ
ખોડામાંપણવાળા તો અવશ્ય થાય જ છે. ૩૧

પ્રાણહર મર્મોનાં ઘા ન પામેલા જીવે છે

સંભિજ્જર્જરિતકોઠશિરઃકપાલા જીરન્તિ શત્રુ-
વિહતૈશ્ચ શરીરદેહૈઃ । ઊનૈશ્ચ સક્ષિયમ્બુજપાદકરૈ-
રેષેયેવા ન મર્મગતિતા વિવિધાઃ પ્રહારાઃ ॥૩૨॥

ઠાકો તથા મરતકના પ્રદેશો ભેદાયેલા તથા
ખોખરા થઈ ગયા હોય, શરીરના બીજા પ્રદેશો
પણ શત્રુના ઘા પામ્યા હોય અને સાથળ, ખાહુ,
પગ તથા હાથ લગભગ ઘેરાઈ ગયા હોય, તોપણ જે
પ્રાણહર મર્મોમાં વિવિધ પ્રહારો ન પડ્યા હોય,
તો માણસો જીવે છે ૩૨

બીજા પ્રદેશોમાં થયેલા પ્રહારો કરતા

મર્મોમાં થયેલા પ્રહારો ભારે છે

સોમમાસ્તતેજાસિ રજઃસત્તતમાસિ ચ ॥

મર્મસુ પ્રાયશઃ પુમાં ભૂતાત્મા ચારતિષ્ઠતે ।

મર્મસ્ત્વમિહતાસ્તસ્માન્ જીવન્તિ શરીરિણઃ ॥૩૩॥

સોમ, વાયુ, અગ્નિ, સત્ત્વ, રજઃ, તમ અને
જનાત્મા માણસોના મર્મસ્થળોમાં વિશેષ કરી
રહે છે, એટલા માટે બીજા પ્રદેશોમાં પ્રહારો
પામ્યા કરતા મર્મોમાં પ્રહારો પામેલા માણસો
જીવતા નથી. ૩૩

સઘઃપ્રાણહર મર્મમાં પ્રહાર થયાનું લક્ષણ

ઇન્દ્રિયાર્થેષ્ણસંપ્રાપ્તિર્મનોબુદ્ધિવિપર્યયઃ ।

રુજશ્ચ વિરિધાસ્ત્રીના મનન્યાશુહરે હતે ॥ ૩૪ ॥

જે શબ્દસ્પર્શોદિક વિષયોની ખબર પડતી

ન હોય, મનની તથા શુદ્ધિની વિપરીતતા થઈ ગઈ હોય અને વિવિધ પ્રકારની તીવ્ર વેદનાઓ થતી હોય, તો બાણુ' કે સઘપ્રાણુહર મર્મમાં પ્રહાર થયો છે. ૩૪

કાલાંતરપ્રાણુહર મર્મમાં પ્રહારનું લક્ષણ હતે કાલાન્તરમે તુ ધુરો ધાતુસયો નૃણામ્ । તતો ધાતુધયાઝન્તુર્વેદનામિથ નઙ્ગતિ ॥૩૫॥

જે કાલાંતરપ્રાણુહર મર્મમાં પ્રહાર થયો હોય, તો માણુસોનાં શરીરમાં અવશ્ય ધાતુઓના ક્ષય થાય છે અને એ ક્ષય થવાને લીધે માણુસ વેદનાઓ પામી પામીને મરે છે. (ધાતુક્ષય આદિ લક્ષણો જોવામાં આવતાં હોય, તો બાણુ' કે કાલાંતરપ્રાણુહર મર્મમાં પ્રહાર થયો છે.) ૩૫

વૈકલ્પકર મર્મમાં પ્રહાર થવાનું લક્ષણ હતે વૈકલ્પજનને કંવલં વૈદ્યનૈપુણાત્ । શરીરં ક્રિયયા યુક્તં વિકલત્વમવાપ્નુયાત્ ॥૩૬॥

કેવળ વૈદ્યની ડોશિચારીથી શરીર વેદાઓથી યુક્ત રહે, પણ ખોડખાંપણવાળું થઈ જાય એમ હોય, તો બાણુ' કે વૈકલ્પકર મર્મમાં પ્રહાર થયો છે. ૩૬

વિશલ્પમ્ મર્મમાં પ્રહાર થવાનું લક્ષણ વિશલ્પમેષુ વિજ્ઞેયં પૂર્વોક્તં યચ્ચ કારણમ્ ॥૩૭॥

શલ્પના મુખથી રોકાયેલો વાયુ જ્યાં સુધી અંદર રહે ત્યાં સુધી જીવન રહે, પણ શલ્પ કાઢવામાં આવતાં મરણ થઈ જાય એમ હોય, તો બાણુ' કે વિશલ્પમ્ મર્મમાં પ્રહાર થયો છે. ૩૭

રુઝકર મર્મમાં પ્રહાર થવાનું લક્ષણ રુઝાકરણિ મર્માણિ ક્ષનાનિ ત્રિવિધા રુઝઃ । કુર્વન્ત્યન્તે ચ વૈકલ્પં કુરૈઘવસ્રગો યદિ ॥૩૮॥

જે વિવિધ પ્રકારની વેદનાઓ થતી હોય, તો બાણુ' કે રુઝકર મર્મમાં પ્રહાર થયો છે. જે રુઝકર મર્મમાં પ્રહાર પામેલો માણુસ ખરાબ વૈદ્યના કળજમાં રહ્યો હોય, તો તે મર્મ

અંતે ખોડખાંપણુ પણ કરી દે છે. ૩૮

મર્મ પાસેનો પ્રહાર પણ મંદીર સમજવો છેદમેદામિઘાતેમ્યો દહનાદારણાદપિ ।

ઉપધાતં વિજ્ઞાનીયાન્મર્મણાં તુલ્યલક્ષણમ્ ॥૩૯॥

મર્મના સમીપના પ્રદેશમાં છેદન, બેદન, પ્રહાર, દહન કે દારણ (ચિરાવું) થાય તો પણ મર્મોમાં થયેલા પ્રહારો જેવા જ અનર્થો કરે છે એમ સમજવું. ૩૯

મર્મમાં પ્રહાર થયેલાની ચિકિત્સામાં

વૈદ્યની કાળજીની જરૂર

મર્મામિઘાતથ ન કવિદસ્તિ યોઽપ્યાલ્પયો વાપિ નિરત્પયો વા । પ્રાયેણ મર્મસ્થમિતાહિતાસ્તુ વૈકલ્પમૃચ્છન્ત્યથ વા ત્રિયન્તે ॥૪૦॥

એવો ઘાઈ પણ મર્મામિઘાત નથી કે જે થોડી ખરાબીવાળો અથવા ખરાબી વગરનો જ હોય. મર્મોમાં પ્રહાર પામેલા માણુસો જે થોડા ચિકિત્સાથી રહિત રહે, તો ધણું કરીને ખોડખાંપણવાળા થઈ જાય છે અથવા મરી જાય છે; એટલા માટે મર્મમાં પ્રહાર પામેલા માણુસની ચિકિત્સા કરવામાં વૈદે પૂરી કાળજી રાખવી. ૪૦

મર્મોમાં કે તેની સમીપના પ્રદેશમાં થયેલા વિકારો અતિ કષ્ટસાધ્ય છે મર્માર્ણયધિષ્ઠાય દિ વે વિકારા મૂર્છન્તિ કાયે વિવિધા નરાણામ્ । પ્રાયેણ તે કુચ્છ્રનમા મૃવન્તિ નરસ્ય યત્તૈરપિ સાધ્યમાનાઃ ॥૪૧॥

જે વિવિધ વિકારો માણુસોનાં મર્મોમાં અથવા મર્મોના સમીપના પ્રદેશોમાં રહીને કાયામાં ફેલાય છે, તેઓ અનેક યત્નોથી ચિકિત્સા કરવામાં આવતાં છતાં ધણું કરી અતિકષ્ટસાધ્ય થાય છે. ૪૧

અધ્યાય ૭ મો

ઉપક્રમ

અયાતઃ શિરાવર્ણનવિમર્ક્તિ નામશરીરં વ્યાખ્યા-
સ્યામઃ । યથોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાઉપરથી 'શિરાવર્ણન-
વિમર્ક્તિશરીર' નામના અધ્યાયનું તે પ્રભાણે
વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રભાણે ભગવાન ધન્વન્તરિ-
એ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

શિરાઓની સંખ્યા, કર્મ, મૂળ અને પ્રસાર

સપ્ત શિરાશ્ચતાનિ ભવન્તિ । યામિરિદં શરીર-
મારામ ઇવ જલહારિણીમિઃ કેદાર ઇવ ચ કુલ્યામિરુ-
પલ્લિયતેન્નુગૃહ્યતે ચાકુશ્ચનપ્રસારણાદિભિર્વિશેષૈઃ ॥
દ્રુનપત્રસેવનીનામિમ ચ તાસાં પ્રતાનાસ્તાસાં નાભિ-
મૂલં તતશ્ચ પ્રસરન્ત્યૂર્ધ્વમધસ્તિર્યક્ ચ ॥ ૨ ॥

શરીરમાં શિરાઓ ૭૦૦ (સાતસો) છે. જેમ

મોટી નહેરો બગીચાનું ઉપરનેહન કરે છે અને
નાના ધોરિયા ક્યારાનું ઉપરનેહન કરે છે, તેમ
મોટી અને નાની શિરાઓ આ શરીરનું ઉપ-
રનેહન કરે છે. (તરુણ માણસના શરીરને પુષ્ટિ
આપે છે અને વૃદ્ધ માણસના શરીરને નલાવ્યા
કરે છે.) શિરાઓ જ આકુંચન, પ્રસારણ, ભાષણ,
નિદ્રા તથા ભગવતું વગેરે પ્રકારથી શરીર પર
અનુકૂળ કરે છે (શરીરનું પાલન કરે છે).
ગ્રાહનાં પાંદડાંની નસોના વિસ્તારો જેવા જ
શરીરની અંદર રહેલી શિરાઓ (નસો)ના એ
વિસ્તારો છે. જે નાભિ છે તે સઘળી શિરાઓનું
મૂળ છે. સઘળી શિરાઓ નાભિપ્રદેશમાંથી જ
જાંચે, નીચે તથા આડે પ્રસારે છે. ૨

શિરાઓ અને પ્રાણોને એકબીજાના આધાર
, મરતદ્વાર ॥

યાવત્યસ્તુ શિરાઃ કાયે સંમરન્તિ શરીરિણામ્ ।
નામ્યાં સર્વા નિવદ્વાસ્તાઃ પ્રતન્વન્તિ મમન્તવઃ ॥

૧ શિરાઓના વળાંતો વધા વહેંચેલા વિષેનો.

નામિસ્વાઃ પ્રાણિનાં પ્રાણાઃ પ્રાણાન્નામિવ્યુપાશ્રિતા ।
શિરામિરાદૃતા નામિથક્રનામિરિવાસ્કૈઃ ॥ ૩ ॥

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વન્તરિ-
એ સ્વમુખે કહ્યું છે: 'પ્રાણીઓના શરીરમાં જેટલી
શિરાઓ છે, તે સઘળી નાભિપ્રદેશમાં પંધાયેલી
છે અને તે પ્રદેશમાંથી સઘળા શરીરમાં ચોમેર
ફેલાયેલી છે. પ્રાણીઓના પ્રાણો નાભિમાં રક્ષા
છે (નાભિનું આવરણ કરનારી શિરાઓમાં રક્ષા
છે). અને નાભિ પ્રાણોના સંબંધમાં રહેલી છે.
જેમ ગાડીના પૈડાની નાભિ (વચ્ચેનો ભાગ)
આરાઓથી વીંટાયેલી હોય છે, તેમ પ્રાણીઓની
નાભિ શિરાઓથી વીંટાયેલી છે.' ૩

મૂલશિરાઓનાં કષ્ઠો, સ્થાનો અને તેમાંથી
બીજી શિરાઓની ઉત્પત્તિ

તાસાં મૂલશિરાશ્ચત્વારિંશ્ચતાસાં વાતવાહિન્યો
દશ પિત્તવાહિન્યો દશ કફવાહિન્યો દશ દશ રક્ત-
વાહિન્યઃ । તાસાં તુ વાતવાહિનીનાં વાતસ્થાનગતાનાં
પચ્ચસત્તિશતં મરતિ । તાવત્ય એવ પિત્તવાહિન્યઃ
પિત્તસ્થાને કફવાહિન્યથ કફસ્થાને રક્તવાહિન્યથ
ચક્તૃદ્વીદ્ધોરેવમેતાનિ સપ્ત શિરાશ્ચતાનિ ॥ ૪ ॥

એ સાતસો શિરાઓમાં મૂલશિરાઓ ચાળીસ
છે. એ ચાળીસ મૂલશિરાઓમાં દસ મૂલશિરાઓ
વાતવાહિની (વાયુમિશ્રિત રુધિરનું) વહન કર-
નારી છે, દસ મૂલશિરાઓ પિત્તવાહિની (પિત્ત-
મિશ્રિત રુધિરનું) વહન કરનારી છે, દસ મૂલ-
શિરાઓ કફવાહિની (કફમિશ્રિત રુધિરનું) વહન
કરનારી છે અને દસ મૂલશિરાઓ રક્તવાહિની
(રુદ્ધ રુધિરનું) વહન કરનારી છે. તેઓમાં વાત-
વાહિની શિરાઓ વાયુનાં સ્થળોમાં જઈને એકસો
પંચોતેર થયેલી છે, પિત્તવાહિની શિરાઓ પિત્તનાં
સ્થાનોમાં જઈને એકસો પંચોતેર થયેલી છે, કફ-
વાહિની શિરાઓ કફનાં સ્થાનકોમાં જઈને
એકસો પંચોતેર થયેલી છે અને રક્તવાહિની

શિરાઓ યકૃતમાં તથા પ્લીહામાં જઈને એકસો પચોતેર થયેલી છે. આ પ્રમાણે કુલ સાતસો શિરાઓ થઈ. ૪

સાતસો શિરાઓની વહેંચણી

તત્ર વાતવાહિન્યઃ શિરા એકસ્મિન્ સક્વિઞ્ પચ્ચવિંશતિઃ । એતેનેતરસક્વિઞ્ વાહુ ચ વ્યાખ્યાતૌ । વિશેષતસ્તુ કોષ્ઠે ચતુર્વિંશતિચામાં ગુદમેદાશ્રિતાઃ શ્રોણ્યામઘૌ દ્વે દ્વે પાર્શ્વયોઃ પદ્ પૃષ્ઠે તાવત્ય એવ ચોદરે દશ વલસિ । એરુચ્ચારિંશઞ્ચુગ્ન ઊર્ધ્વતાસાં ચતુર્દશગ્રીવાયામ્ । કર્ણયોર્ધનસઃ । નર ત્રિહાયામ્ । પળ્ નાસિકાયામ્ । અઘૌ નેત્રયોઃ । એમૈતન્ પચ્ચ-સત્ત્વપ્રકરણં વાતવહાનાં શિરાણાં વ્યાખ્યાતમ્ । એવ એવ વિભાગઃ શ્રોણાનામપિ । વિશેષતસ્તુ વિત્ત-વાહિન્યો નેત્રયોર્દશ કર્ણયોર્દ્વે । એવં રક્તવહાઃ ક્રુત્વહાથ । એમૈતાનિ સત્ત શિરાશ્રુતાનિ સવિભા-ગાનિ વ્યાખ્યાતાનિ ॥ ૫ ॥

તેઓમાં વાતવાહિની શિરાઓ ૬૭૫ છે, તેઓમાંથી ૨૫ બમણા પગમાં, ૨૫ હાથા પગમાં, ૨૫ બમણા હાથમાં અને ૨૫ હાથા હાથમાં છે; એટલે શાખાઓમાં બધી મળી ૧૦૦ છે.

ઢાઠામાં ૩૪ છે; તે એવી રીતે ૬ કમરની અંદર ગુદા તથા હપથમાં ૮ છે, એક એક પડખા-માં બધાં એટલે પડખાંઓમાં ૪ છે, પીઠમાં ૬ છે, પેટમાં ૬ છે અને છાતીમાં ૧૦ છે.

ડોકથી માંડીને હપરના પ્રદેશોમાં ૪૧ છે; તે એવી રીતે ૬ ડોકમાં ૧૪ છે; એક એક કાનમાં બધાં એટલે બન્ને કાનોમાં મળી ૪ છે, જીભમાં ૬ છે, નાસિકામાં ૬ છે અને એક એક નેત્રમાં ચાર ચાર એટલે બન્ને નેત્રોમાં મળી ૮ છે.

આ પ્રમાણે એકસો પચોતેર વાતવાહિની શિરાઓની વહેંચણી ઠી.

૧૭૫ પિત્તવાહિની શિરાઓ પણ હપર

પ્રમાણે બ શાખાઓમાં, ઢાઠામાં તથા ડોકથી માંડીને હપરના પ્રદેશોમાં વહેંચાયેલી છે; તેમાં દેરદાર કૃત્ત એટલે બ છે ૬, પિત્તવાહિનીઓ એક નેત્રમાં પાંચ પાંચ છે અને એક એક કાનમાં એક એક છે.

૧૭૫ ઠકવાહિની શિરાઓ પણ પિત્ત-વાહિનીઓ પ્રમાણે બ શાખાઓમાં, ઢાઠામાં તથા ડોકથી માંડીને હપરના પ્રદેશોમાં વહેંચાયેલી છે.

૧૭૫ રક્તવાહિની શિરાઓ પણ પિત્ત-વાહિનીઓ પ્રમાણે બ શાખાઓમાં, ઢાઠામાં તથા ડોકથી હપરના પ્રદેશોમાં વહેંચાયેલી છે.

આ કુલ સાતસો શિરાઓની વહેંચણીનું વ્યાખ્યાન થયું. ૫

વાતવાહિની શિશ્વોમાં વાયુનાં કર્મો

મવન્તિ ચાચ ॥

ક્રિયાનામપ્રતીવાતમમોર્દં યુદ્ધિર્કર્મણામ્ ।

કરોત્યન્યાન્ગુણાંથાપિ સ્વાઃ શિરાઃ પવનશ્ચરન્ ॥

યદા તુ કૃષિનો વાયુઃ સ્વાઃ શિરાઃ પ્રતિપદ્યતે ।

તદાસ વિવિધા રોગા જાયન્તે વાતસમ્મવાઃ ॥૬॥

આ વિષયના મ્લેકોઠામાં ભગવાન ધનંત-

રિએ સ્વમુખે કહ્યું છે : ‘પોતાની શિરાઓમાં ફરતો

વાયુ અંગોને લાંબાંટૂંકાં કરવાં વગેરે ક્રિયાઓમાં

અડચણ આવવા હેતો નથી; જ્ઞાનેન્દ્રિયોને, મનને

તથા જીહ્વેને પોતપોતાના વિષયોનું જ્ઞાન કરાવે

છે અને રસ આદિ પદાર્થોને શરીરમાં વ્યાપ્ત

કરી શરીરમાં યોગ્ય વગેરે શુભોને પણ કરે છે.

(વાયુનું આ પ્રાકૃત કર્મ કહ્યું.)

એ વાયુ ન્યારે પ્રદોષ પામીને પોતાની

શિરાઓમાં ફરે છે, ત્યારે શરીરમાં વાયુ સંબંધી

અનેક રોગો હપત્ત કરે છે. (વાયુનું આ

વૈકૃત કર્મ કહ્યું.) ૬

પિત્તવાહિની શિરાઓમાં પિત્તનાં કર્મો

આઞ્જિણ્ણુતામચરુચિમયિદીમિમરોગતામ્ ।

સંસર્પત્સ્વાઃ શિરાઃ પિત્તં કુર્યાન્વાન્ગુણાનપિ ॥

યદા પ્રકુપિતં પિત્તં સેવતે સ્વવહાઃ શિરાઃ ।

તદાસ્ય વિવિધા રોગા જાયન્તે પિત્તસમ્મવાઃ ॥૭॥

પોતાની શિરાઓમાં ગતિ કરતું પિત્ત પ્રકાશિતપણું કરે છે, અન્યમાં રુચિ ઉપજાવે છે, બઠરાશિને દીપ્ત કરે છે, પિત્ત સંબંધી રોગોને ઉત્પન્ન થવા દેતું નથી અને ધારણશક્તિ, સમજવાની શક્તિ તથા જ્ઞેવાની શક્તિ વગેરે બીજા ગુણોને પણ કરે છે. (પિત્તનું આ પ્રાકૃત કર્મ છે.)

એ પિત્ત જ્યારે પ્રકોપ પામીને પોતાની શિરાઓમાં ગતિ કરે છે, ત્યારે શરીરમાં પિત્ત સંબંધી અનેક રોગો ઉત્પન્ન કરે છે. (પિત્તનું આ વૈકૃત કર્મ છે.) ૭

કંઠવાહિની શિરાઓમાં કંઠનાં કર્મો સ્નેહમદ્ગેષુ સન્ધીનાં સ્થૈર્યં ચલમરોગતામ્ ।
કરોત્યન્યાનુગુણાધાપિ વલાસઃ સ્વાઃ શિરાધ્વન્ ॥
યદા તુ કુપિતઃ શ્લેષ્મા સ્વાઃ શિરાઃ પ્રતિપચતે ।
તદાસ્ય વિવિધા રોગા જાયન્તે શ્લેષ્મસમ્મવાઃ ॥૮॥

પોતાની શિરાઓમાં ગતિ કરતો કંઠ અંગોમાં સ્નિગ્ધતા રાખે છે, સંધિઓને મજબૂત રાખે છે, બળ આપે છે, કંઠ સંબંધી રોગો ઉત્પન્ન થવા દેતો નથી અને પુષ્ટિ વગેરે બીજા ગુણો પણ કરે છે. (કંઠનું આ પ્રાકૃત કર્મ કહ્યું.)

એ કંઠ જ્યારે પ્રકોપ પામીને પોતાની શિરાઓમાં ગતિ કરે છે, ત્યારે શરીરમાં કંઠ સંબંધી અનેક રોગો ઉત્પન્ન કરે છે. (કંઠનું આ વૈકૃત કર્મ કહ્યું.) ૮

રક્તવાહિની શિરાઓમાં રુધિરનાં કર્મો ધાતુનાં પૂરણં વર્ણં સ્પર્શજ્ઞાનમસંશયમ્ ।
સ્વાઃ શિરાઃ સચ્ચરદ્રક્તં કુર્વાચાન્યાનુગુણાનપિ ॥
યદા તુ કુપિતં રક્તં સેવતે સ્વવહાઃ શિરાઃ ।
તદાસ્ય વિવિધા રોગા જાયન્તે રક્તસમ્મવાઃ ॥૯॥

પોતાની શિરાઓમાં ગતિ કરતું લોહી ધાતુઓ પૂરે છે, વર્ણને સારો રાખે છે,

નિઃસંશય રીતે સ્પર્શનું જ્ઞાન કરાવે છે અને બળ તથા માંસની પુષ્ટિ વગેરે બીજા ગુણો પણ કરે છે. (રુધિરનું આ પ્રાકૃત કર્મ કહ્યું.)

એ રુધિર જ્યારે પ્રકોપ પામીને પોતાની શિરાઓમાં ગતિ કરે છે, ત્યારે શરીરમાં રુધિર સંબંધી વિવિધ રોગો ઉત્પન્ન કરે છે. (રુધિરનું આ વૈકૃત કર્મ કહ્યું.) ૯

ખરી રીતે સઘળી શિરાઓમાં સઘળા દોષો વહે છે

ન હિ વાતં શિરાઃ કાઞ્ચિન્ન પિત્તં કેવલં તથા ।
શ્લેષ્માણં વા વહન્ત્યેતા અતઃ સર્વવહાઃ સ્મૃતાઃ ॥
પ્રદુણાનાં હિ દોષાણાં મૂર્છિતાનાં પ્રધાવતામ્ ।
શુવસુન્માર્ગયમનમતઃ સર્વવહાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૦ ॥

કોઈ પણ શિરા એકલા વાયુ, એકલા પિત્ત કે એકલા કંઠનું વહન કરતી નથી પણ તેઓમાં સર્વદોષ સઘળા દોષોનાં પ્રાકૃત કાર્યો પણ જ્ઞેવામાં આવે છે; માટે સઘળી શિરાઓને સર્વવહ (ત્રણે દોષોનું વહન કરનારી) સ્વીકારવી જોઈએ.

વૈકૃત સ્થિતિમાં પણ કુદૃષ્ઠ થયેલા (પ્રકુપિત થયેલા), પરસ્પરથી મિશ્રિત થયેલા અને દોડવા લાગેલા ત્રણે દોષો અવશ્ય પ્રત્યેક શિરાઓમાં ઉન્માર્ગથી ગતિ કરતા જ્ઞેવામાં આવે છે, તેથી પણ સઘળી શિરાઓને સર્વવહ સ્વીકારવી યોગ્ય છે.

શિરાઓના બુદ્ધા બુદ્ધા વર્ણો તત્રારુણા વાતવહાઃ પૂર્યન્તે વાયુના શિરાઃ ।
પિત્તદુષ્ણાશ્ચ નીલાશ્ચ શીતા ગૌર્યઃ સ્થિરાઃ કક્ષાત્ ।
અસુમ્પ્તહાસ્તુ રોહિણ્યઃ શિરા નાત્યુષ્ણશીતલાઃ ॥૧૧॥
વાયુનું વહન કરનારી શિરાઓ લાલ છે અને વાયુથી પુરાય છે. પિત્તનું વહન કરનારી શિરાઓ આસમાની રંગવાળી છે, ગરમ છે અને પિત્તથી પુરાય છે. કંઠનું વહન કરનારી શિરાઓ ગૌર વર્ણવાળી છે, ઠંડી છે, સ્થિર છે અને કંઠથી પુરાય છે. રુધિરનું વહન કરનારી

પીઠમાં બરડાની કરોડની એક એક તરફમાં ત્રણ ત્રણ વાતવાહિની, ત્રણ ત્રણ પિત્તવાહિની, ત્રણ ત્રણ કફવાહિની અને ત્રણ ત્રણ રક્તવાહિની, એમ મળીને ચોવીસ શિરાઓ છે; તેઓમાં જો એ રહેલી બધાં શિરાઓને વીંધવી નહિ, કે જે ચાર શિરાઓ બૃહતી નામનાં બે મર્મોમાં છે.

ઉદરમાં પણ છ વાતવાહિની, છ પિત્તવાહિની, છ કફવાહિની અને છ રક્તવાહિની એમ મળીને ચોવીસ શિરાઓ છે; તેઓમાં ઉપરથી ઉપરની શેમાવલિની બન્ને તરફ આવેલી બધાં શિરાઓ એટલે એ ચાર શિરાઓ વીંધવી નહિ.

છાતીમાં દસ વાતવાહિની, દસ પિત્તવાહિની, દસ કફવાહિની અને દસ રક્તવાહિની, એમ મળીને આગીસ શિરાઓ છે. તેઓમાં દ્વદશ નામના એક મર્મની છે, સ્તનમૂળ નામનાં બે મર્મોની બધાં એટલે ચાર, સ્તનશોહિત નામનાં બે મર્મોની બધાં એટલે ચાર, અપક્ષાપ નામનાં બે મર્મોની એક એક એટલે બે અને અપસ્તંભ નામનાં બે મર્મોની એક એક એટલે બે, એટલી શિરાઓને વીંધવી નહિ.

કોઠામાં (કમર, પડખાં, પીઠ, ઉદર તથા છાતીમાં) રહેલી જે બીસ શિરાઓ શસ્ત્રક્રિયાને લાયક નથી, તેઓનું આ વ્યાખ્યાન આપ્યું. ૧૪

ડાકની ઉપરના પ્રદેશોમાં નહિ વીંધવા યોગ્ય પચાસ શિરાઓ.

ચતુઃપદિશિરાશ્ચત્ત્રજુગ ઊર્ધ્વં ભવતિ । તત્ર પદ્મચ્ચાશ્ચિરોપરાયાં તાસામણી ચતસ્રાય મર્મસંતાઃ પરિહરેદ્ દ્વે ક્રુઠાટિ ક્રુયોર્દે વિધુરયોઃ । દન્વોરુમય-તોઽપ્પાણી તાસાં તુ સન્ધિધમન્યો દ્વેદ્વે પરિહરેત્ । પદ્ ત્રિશ્વજિહ્વાયાં તાસામધઃ પોઽશ્વચ્ચક્રત્યા રસપદ્મે દે વાગ્મદે ચ દ્વે । દ્વિદાંદશ નાસાયાં તાસા-મોપનાસિકીધત્તઃ પરિહરેત્ । તાસામેવ ચ તાલુ-ન્યેકામેકાં મૃદાચુદ્દેશે । અષ્ટાત્રિશ્ચુમવોર્નેત્રયોસ્તા-

સામેકૈકામપાન્નયોઃ પરિહરેત્ । કર્ણયોર્દશ તાસાં શબ્દવાહિનીમેકૈકાં પરિહરેત્ । નાસાનેત્રગતાસ્તુ લલાટે પદિસ્તાસાં કેશાન્તાનુગતાશ્ચત્તઃ । આવર્તયો-રૈકૈકા સ્થપન્યાં ચૈકા પરિહરેત્વ્યા । શબ્દયોર્દશ તાસાં શબ્દમન્થિગતામેકૈકાં પરિહરેત્ । દ્વાદશ મૂર્ધ્ન તાસા-મુલ્લેપયોર્દે પરિહરેત્ । સીમન્તેષ્વેકૈકામેકામધિપતા-મિતિ । એમશ્ચક્રત્યાઃ પચ્ચાશ્ચત્રુગ ઊર્ધ્વંમિતિ ॥ ૧૫

ડાકથી માંડીને ઉપરના પ્રદેશોમાં એક-તાગીસ વાતવાહિની, એકતાગીસ પિત્તવાહિની, એકતાગીસ કફવાહિની અને એકતાગીસ રક્ત-વાહિની, એમ મળીને એકસો ચોસઠ શિરાઓ છે; તેઓમાં ડાકની અંદર જે છપ્પન શિરાઓ છે, તેઓમાંથી માતૃકા નામનાં આઠ મર્મોની આઠ, ધમની નામનાં ચાર મર્મોની ચાર, કૃકાટિકા નામનાં બે મર્મોની બે અને વિધુર નામનાં બે મર્મોની બે શિરાઓ વીંધવા યોગ્ય નથી.

હૃડપચીના બે ભાગોની બન્ને તરફ જે આઠ આઠ શિરાઓ પહેલી છપ્પન શિરાઓ માંહેલી જ છે; તેઓમાંથી બંને તરફની બધાં એટલે એ ચાર સંધિશિરાઓ વીંધવા યોગ્ય નથી.

નીચે સોળ અને ઉપર વીસ, એમ મળીને જીભની જે છતીસ શિરાઓ છે, તેઓમાંથી નીચે રહેલી સોળ શિરાઓ, રસ વહેનારી છે શિરાઓ અને વાણી વહેનારી છે શિરાઓ વીંધવા યોગ્ય નથી.

નાકમાં ચોવીસ શિરાઓ છે, તેઓમાંથી નાકના સમીપમાં રહેલી ચાર શિરાઓ વીંધવા યોગ્ય નથી. એ ચોવીસમાંની એક શિરા તાળવા-માં અને બીજી શિરા ઘોણા નામની જગ્યાની પાસે છે, તે બે પણ વીંધવા યોગ્ય નથી.

બંને નેત્રોમાં મળીને આડનીસ શિરાઓ છે (આઠ વાતવાહિની, દસ પિત્તવાહિની, દસ કફવાહિની અને દસ રક્તવાહિની), તેઓમાંથી

એક એક શિરા કે જે અપાંગ નામનાં બે મર્મોમાં છે, તે બે શિરાઓ વીંધવા યોગ્ય નથી.

બન્ને કાનોમાં મળીને દસ શિરાઓ છે (ચાર વાતવાહિની, બે પિત્તવાહિની, બે કફવાહિની અને બે રક્તવાહિની); તેઓમાં શબ્દ વહેનારી જે એક એક શિરા છે, તે બે શિરાઓ વીંધવા યોગ્ય નથી. (અહીં ૫૦નો સરવાળો થાય છે.)

નાકની ચોવીસ શિરાઓ અને નેત્રોની આઠત્રીસમાંની છત્રીસ શિરાઓ એટલે સાઠ શિરાઓ, કે જેઓ લલાટમાં આવેલી છે, તેઓ-માંથી આવર્ત નામનાં મર્મોની પાસે કેશોના છંડાના ભાગે રહેલી જે ચાર શિરાઓ છે તેઓ વીંધવા યોગ્ય નથી. (આ શિરાઓ નાકની તથા નેત્રોની શિરાઓના જ અવયવો છે; માટે તેઓને જુદી ગણીને પચાસની સંખ્યામાં વધારો ગણવો નહિ.)

આવર્ત નામનાં બે મર્મોમાં જે એક એક શિરા છે અને સ્થપની નામના એક મર્મમાં જે એક શિરા છે, તે ત્રણ શિરાઓ વીંધવા યોગ્ય નથી. (આ શિરાઓ પણ નાકની તથા નેત્રોની શિરાઓના અવયવો જ છે, માટે તેઓથી પચાસની સંખ્યામાં વધારો થતો નથી.)

નાકની તથા નેત્રોની શિરાઓમાં જે દસ શિરાઓ શંખ નામનાં બે મર્મોમાં આવેલી છે, તેઓમાંથી જે એક એક શિરા એ શંખોના સંધિમાં છે, તે બે શિરાઓ વીંધવા યોગ્ય નથી. (આ શિરાઓ પણ નાક તથા નેત્રોની શિરાઓના જ અવયવો છે, માટે તેઓથી પચાસની સંખ્યામાં વધારો થાય છે એમ સમજવું નહિ.)

નાક તથા નેત્રોની શિરાઓમાં જે ચાર શિરાઓ માથામાં આવેલી છે, તેઓમાંથી ઉક્લેષ નામનાં મર્મોમાં રહેલી બે શિરાઓ, પાંચ સીમંત નામનાં મર્મોમાં રહેલી પાંચ શિરાઓ અને

અધિપતિ નામના મર્મમાં રહેલી એક શિરા-એ આઠ શિરાઓ વીંધવા યોગ્ય નથી. (આ શિરાઓ પણ નાક તથા નેત્રોની શિરાઓના જ અવયવો છે, માટે તેઓને જુદી ગણીને પચાસની સંખ્યામાં વધારો ગણવો નહિ.)

ટાકથી માંડીને હૃપરના પ્રદેશોમાં જે પચાસ શિરાઓ વીંધવા યોગ્ય નથી, તેઓનું આ વ્યાખ્યાન આપ્યું. ૧૫

શિરાઓની સંખ્યા મુકરર કરી શકાતી નથી
મવતિ ચાત્ર ॥

વ્યાખ્યવૃત્ત્યમિતો દેહં નામિતઃ પ્રસૂતાઃ શિરાઃ ।
પ્રતાનાઃ પરિત્રીકન્દાદ્રિસાર્દનાં યથા જલં ॥૧૬॥

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે: ‘જેમ કમલિનીના કંઠમાંથી પ્રસરેલા બિંસ વગેરે વિભાગોના વિસ્તારો જળમાં ચોમેર વ્યાપ્ત થઈ રહેલા હોય છે, તેમ નાભિથી પ્રસરેલી શિરાઓના વિસ્તારો શરીરમાં ચોમેર વ્યાપ્ત થઈ રહેલા છે; તેથી શિરાઓની સંખ્યા મુકરર કરી શકાય એમ નથી.’ ૧૬

અધ્યાય ૮ મો

ઉપક્રમ

અર્થાતઃ શિરાવ્યધનિવિધારીરં વ્યાખ્યાસામઃ ।
યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘શિરાવ્યધનિવિધારીરં’^૧ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

કેવા રોગીઓની અને કેવી શિરાઓ વીંધવી નહિ ?

ત્રાલસ્યવિરુદ્ધતદ્ધીર્ગમીરુગરિશ્રાન્તસ્ત્રીમધા-
ધ્વજશિતમચવાન્તવિરિકાસ્થાપિતાનુવાસિતજાગરિ-

૧ શિરાઓ વીંધવાના એટલે દસ બોલવાના પ્રકાર વિશેષ.

તક્ષીચક્રશર્ભિનીનાં કાસશ્વાસશ્વોપપ્રવૃદ્ધજ્વરા-
ક્ષેપકપક્ષાઘાતોપવાસપિવાસામૂર્છાંપ્રવીઢિતાનાં ચ
શિરાં ન વિષ્ણેદાથાવ્યધ્યા વ્યધ્યાથાદદૃષ્ટા વૃદ્ધા-
શ્વાયન્નિત્રતા યન્નિત્રતાશ્ચાનુસ્થિતા इति ॥ ૨ ॥

બાળક, વૃદ્ધ, રૂઝ, ક્ષતથી ક્ષીણ થયેલ,
બીકણુ, ચાક્રી ગયેલ, સ્ત્રીસંગથી કષિત થયેલ,
મધથી વિક્ષેપ પામેલ, પંથ કરવાથી કષિત
થયેલ, મત્ત થયેલ, જેને તુરત જ વમન કે વિરેચન
કરાવવામાં આવ્યું હોય તે, જેને નિરૂહબસ્તિ (દૂધ
તથા કાઠા વગેરેથી યુક્ત કરેલા તેલની પિચકારી)
મારવામાં આવી હોય તે, જેને અનુવાસનબસ્તિ
(કેવળ ઘી કે તેલ વગેરે રેનેહની પિચકારી)
મારવામાં આવી હોય તે, જેણે ઉત્તર ગરેલ
હોય તે, નપુંસક, કૃશ, ગર્ભિણી, ખાંસી, શ્વાસ
તથા શોષથી પીડાયેલ, જેનો જ્વર અત્યંત
વૃદ્ધિ પામ્યો હોય તે, આક્ષેપક, પક્ષાઘાત,
ઉપવાસ, તરસ અને મૂર્છાથી પીડાયેલની શિરા-
ને વીંધવી નહિ. જે શિરાઓને ગયા અધ્યાયમાં
નહિ વીંધવા યોગ્ય કહેલી છે તે, જે શિરાઓ
વીંધવા લાયક છતાં પણ દેખવામાં આવતી ન
હોય તે શિરાઓને વીંધવી નહિ. જે શિરાઓ
દેખવામાં આવતાં છતાં બરાબર બાંધવામાં
આવેલી ન હોય અને જે શિરાઓ બરાબર બાંધેલી
છતાં છેડેલી (ચડી આવેલી) ન હોય, તેઓને
પણ વીંધવી નહિ. (બાળક તથા વૃદ્ધ અપૂર્ણ
ધાતુઓવાળા હોય છે; ક્ષતથી ક્ષીણ થયેલો માણસ
ક્ષીણધાતુઓવાળો હોય છે; બીકણુ માણસ
લોહીના દર્શનથી મૂર્છિત થઈ જાય એવી ધારતી
રહે છે; ચાક્રી થકિલા માણસનો વાયુ લોહી
નીકળતાં અત્યંત પ્રબળતા પામી શરીરનો વિનાશ
કરનાર થઈ પડે છે; મધ પીવાથી વિક્ષેપ પામેલા-
નું તથા મનનું ચિત્ત વિક્ષિપ્ત હોવાને લીધે
તેને લોહીનું સ્રાવણ અત્યંત મૂર્છા કરનાર થઈ

પડે છે; પંથ કરવાથી કે સ્ત્રીસંગથી કષિત થયેલાને
લોહીનું સ્રાવણ વાયુનો પ્રકોપ કરનાર થઈ પડે છે;
જેને વમન કે વિરેચન કરાવવામાં આવ્યું હોય
તેને, અન્નસંસર્ગાદિક કરાવ્યા વિના તુરત જ લોહી
સ્રાવવામાં આવે તો વાયુનો પ્રકોપ થઈ જાય
તેથી જેને નિરૂહબસ્તિ દેવામાં આવી હોય કે
ઉત્તર ગરેલ થયો હોય તેને પણ લોહીના સ્રાવણથી
વાયુનો પ્રકોપ થઈ જાય છે; જેને અનુવાસન-
બસ્તિ દેવામાં આવી હોય તેનો મંદ થયેલો
અગ્નિ લોહીના સ્રાવણથી વધારે મંદ થઈ જાય
છે; નપુંસક પ્રધાનધાતુના ક્ષયવાળો હોવાથી તથા
અક્રપસત્ત્વવાળો હોવાથી લોહીના સ્રાવથી મરી
જાય છે; કૃશ તથા ગર્ભિણી ઉપક્ષીણ ધાતુઓ-
વાળાં હોવાથી તેઓનાં શરીર પડી જવાની ધારતી
રહે છે; ખાંસી, શ્વાસ કે શોષથી પીડાયેલાં
માણસો ક્ષીણ થતી ધાતુઓવાળાં હોવાથી
તેઓની પણ મરી જવાની ધારતી રહે છે અને
જેનો જ્વર અત્યંત વૃદ્ધિ પામ્યો હોય તેને લોહીના
સ્રાવથી પ્રલાપાદિક થઈ જવાની ધારતી રહે છે;
તેથી એ લોકોની શિરાઓને વીંધવી નહિ. આ
પ્રમાણે જ આક્ષેપક તથા પક્ષાઘાત વગેરે રોગોથી
પીડાયેલાઓને પણ શિરાવેન ન કરવાનાં કારણો-
ની કદપનાઓ કરી લેવી.) ૨

કેવા કેવા રોગોમાં શિરાઓ વીંધવી ?

શોષિતવસેકસાધ્યાશ્ચ વિકારાઃ પ્રાગભિહિતા-
સ્તેષુ ચાપકોષ્ઠ્યનેષુ ચાનુક્તેષુ યથામ્યાસં યથાન્યાયં
ચ શિરાં વિષ્યેત્ ॥ ૩ ॥

સૂતરનાના 'શોષિતવર્ણનીય' નામના
૧૪મા અધ્યાયના ૧૭મા વિષયમાં જે વિકારો
લોહી સ્રવવાના અવ્યાસથી ટળે એવા કહ્યા છે,
તે વિકારો પાકા ન હોય; તે પહેલાં રેનેહન તથા
સ્વેદન આદિ યોગ્ય ક્રિયાઓ કરીને તે વિકારોને
લગતી આવેલી શિરાઓને તેમ જ એ અધ્યાયમાં

જે વિકારો કષ્ટા નથી તે વિકારો પણ પાકવામાં
તેયાર થાય એવા હોય, તો પાકવાની પહેલાં
સ્નેહન તથા સ્વેદન આદિ યોગ્ય ક્રિયાઓ કરીને
તે વિકારોને લગતી શિરાઓને વીંધવી. (પાઠી
ગયેલા વિકારોમાં લોહી હોતું નથી, માટે પાક્યા
પહેલાં જ શિરાઓને વીંધવાનું કહ્યું છે.) ૩

નિપેધ કર્ણે શિરાઓ વીંધવાની શુદ્ધ

પ્રતિપિદ્ધાનામપિ ચ વિયોપસર્ગાત્યયિકેષુ ચ
શિરાવ્યગ્રનમપ્રતિપિદ્ધમ્ ॥ ૪ ॥

આ અધ્યાયના બીજા વિષયમાં જે બાળક
તથા વૃદ્ધ આદિ રોગીઓની શિરાઓ વીંધવાનો
નિપેધ કર્યો છે, તે રોગીઓને જે સંબંધી ઉપદ્રવ
થયો હોય અથવા જેઓથી પ્રાણ અથવા અને બીજા
કોઈ પણ ઉપાયોથી ટળે નહિ એવા વિદ્રધિ
વગેરે રોગો થયા હોય, તો તે રોગીઓની શિરા-
ઓ વીંધવાનો પણ નિપેધ નથી. ૪

શિરા વીંધવા પહેલાં કરવાનું શુભ્યક્રમ

તત્ર નિઘ્નસ્વિન્નમાતુરં યથાદોષપ્રત્યનિર્કુંઢવ-
પ્રાપમન્નં છુત્તવન્તં પવાનૂં પીતવન્તં વા યથાકાલ-
મુપસ્યાપ્યાસીનં સ્થિતં વા પ્રાણાનવાધમાનો વસ્ત્ર-
પટ્ટચર્માન્તર્વલ્કલતાનામન્યતમેન યન્ત્રયિત્વા
નાતિગાઢં નાતિશિથિલં શરીરપ્રદેશમાસાધ યથોક્તં
શક્તં ગૃહીત્વા શિરાં વિષ્ણેત્ ॥ ૫ ॥

જેની શિરા વીંધવાની હોય તે રોગીને
સ્નેહન તથા સ્વેદનનો સંસ્કાર આપી, સ્થિરના
ઉત્ક્રેદન માટે જે દોષ દોય, તેને ટાળે એવું
લગભગ પ્રવાહી અન્ન જમાડી અથવા રોગીને જે
રાખ માફક હોય, તો યોગ્ય માત્રાથી તલની
રાખ પાઈ, આ અધ્યાયના દહી તથા ૧૪મા
વિષયમાં કહેલા કાળઉપર ધ્યાન આપી-તે કાળને
અનુસરી, રોગીને હાથર કરી, જે પ્રદેશમાં શિરા
વીંધવાની હોય, તે પ્રદેશ અનુસાર બેસાડી
અથવા સ્થિતિ કરાવી, રોગીના પ્રાણોને હરકત

ન આવે તેમ વસ્ત્રના પાટાથી, ચામડાથી, ઝાડની
અંતરછાલથી કે વેલાથી બહુ દઢ નહિ અને
બહુ શિથિલ પણ નહિ, એવી રીતે તેના શરીરના
પ્રદેશને બાંધી, (અર્થ વગરના પ્રદેશને પકડી) યોગ્ય
રીતે વીંધવામાં ઉપયોગી થાય એવા શસ્ત્રને લઈ
તે શસ્ત્ર વડે શિરાને વીંધવી. ૫

શિરાઓ ક્યારે ન વીંધવી?

નૈવાતિશીતે નાત્યુષ્ણે ન પ્રચાતે ન ચાત્રિતે ।

શિરાણાં વ્યગ્રનં કાર્યમરોગે વા કદાચન ॥ ૬ ॥

અત્યંત ઠંડીવાળા, અત્યંત ગરમીવાળા,
અત્યંત, પવનવાળા કે લાકળના ધનધોરથી
ઠંકાયેલા દિવસમાં કદી પણ શિરાઓ વીંધવી
નહિ. તેમ સ્વસ્થ માણસની શિરાઓ પણ કદી
વીંધવી નહિ. ૬

૧ માથાની શિરાઓ વીંધવાની રીત

તત્ર વ્યગ્યશિરં પુરુષં પ્રત્યાદિત્યમુલ્લમરતિ-
માત્રોન્નિશ્ચિતે ઉપવેશ્યાસને સવશ્રોતકુચિતપોર્નિવેશ્ય
કૂર્પરે સન્ધિદ્વયસ્યોપરિ હસ્તાવન્તર્ગદાઙ્ગકૃતમુદ્ગી-
મન્યયોઃ સ્થાપયિત્વા યન્ત્રણશાટકં ગ્રીચામુદ્ગયોરુ-
પરિ પરિશિપ્યાન્વેન પુરુષેણ પથ્થાત્સ્થિતેન વાન-
હસ્તેનેવાનેન શાટકાન્તદ્વયં ગ્રાહયિત્વા ત્વો વૈદ્યો
બ્રૂયાદશિણહસ્તેન શિરોસ્થાપનાય નાત્યાપતશિથિલં
યન્ત્રમાવેદ્યેત્યસુક્ષ્માવળાયં યન્નં ષ્ટમખ્યે ચ
પીઢયેતિ કર્મપુરુષં ચ વાયુપૂર્ણમુલ્લં સ્થાપવેદ્યેપ
ઉત્તમાદ્ગમતાનામન્તર્મુલ્લરજ્યાનાં શિરાણાં વ્યગ્રને
યન્ત્રણવિધિઃ ॥ ૭ ॥

જેના માથાની શિરાને વીંધવી હોય તે માણસ-
ને એક હાથ ઊંચા આસન પર ચૂર્પની સામે
મોઢું રહે એ રીતે બેસાડી, બન્ને પગનો સંક્રાંચ
કરાવી, અંગૂઠાઓ અંદર રહે એ રીતે બન્ને
હાથની મૂઠીઓ વળાવી, બન્ને હાથની કાણીઓને
ગાઠણ ઉપર રખાવી, બન્ને મૂઠીઓને ડોકના
પાછલા ભાગની મન્ય નામની બે શિરાઓની

ઉપર રખાવી, બાંધવા માટે એક વસ્ત્ર લઈ, તે વસ્ત્રને ડોકની તથા મૂઠીઓની ઉપર નાખી, બીજા કાંઈ પુરુષને રોગીની પાછળ જીભો રાખી, તે પુરુષના સવળા રખાવેલા કાળા હાથ વડે પેલા વસ્ત્રના બે છેડા પકડાવી, પછી વેંવે તે પુરુષને કહેવું કે, 'શિરાને ઉઠાડવા માટે જમણા હાથ વડે બહુ પહોણું કે પોચું ન રહે, એ રીતે વસ્ત્ર ચોમેર બાંધી લે અને લોહી સ્રાવવા માટે તે બંનને પાછળના ભાગ વચ્ચે દબાવજ.' જેની શિરાને વીંધવી હોય તે માણસને એ સમયમાં મોઢું બંધ રખાવીને બેસાડવો કે જ્યો તેનું મોઢું અંદરના પવનથી પૂર્ણ રહે. મોઢાના અંદરના ભાગની શિરાઓ સિવાય બીજી સધળી માથાની શિરાઓ વીંધવાના સમયમાં બંધન કરવાનો આ પ્રકાર વાપરવો. (વાજસટે તો બાંધ્યા પછી અંગૂઠાથી છટકાવેલી વચલી આંગળી વડે શિરા પર તાકન કરવાનું પણ કહ્યું છે.) ૭

૮ પગ કે હાથની શિરાઓ વીંધવાની રીત

તત્રપાદવ્યવ્યશિરસ્ય પાદં સમે સ્થાને સુસ્થિર સ્થાપયિત્વાન્યં પાદમીપત્સકુચિતમુચૈઃ કૃત્વા વ્યવ્યશિરપાદં જાનુસન્ધેરધઃ શાટકેનાવેષ્ય હસ્તાભ્યાં પ્રપીઙ્ચાગુલ્ફં વ્યવ્યવપ્રદેશસ્યોપરિ ચતુરજ્જુલે પ્રોતા-દીનામન્યતમેન વદ્વા વા પાદશિરાં વિષ્ણેત્ । અથોપરિષ્ઠાદ્વસ્તો ગૂઢાઙ્ગુકૃતગુટી સમ્યગાસને સ્થાપયિત્વા સુષોપરિષ્ઠસ્ય પૂર્વમધ્યં વદ્વા હસ્ત-શિરાં વિષ્ણેત્ । ગૃધ્રસીન્ધિશ્ચાગ્નોઃ સદ્જતજાનુર્કર્પર-સ્વાત્ ॥ ૮ ॥

જેના પગની શિરા વીંધવી હોય, તે માણસના પગને સપાટ સ્થાનમાં સારી પેઠે સ્થિર રખાવી, બીજા પગને કાંઈક સંકાય કરાવવા-પૂર્વક તેની ઉપર રખાવી, વીંધવાના પગને ગોઠણના સંધિની નીચે વસ્ત્ર વડે વીંટી લઈ, બન્ને હાથ વડે પગના કાંડાને દબાવી, વીંધવાના

પ્રદેશથી ચાર આંગળ ઉપર વસ્ત્ર વડે, ચામડા વડે, ઝાડની અંતરછાલ વડે કે વેલા વડે શિરા બાંધીને તે શિરા વીંધવી.

હાથની શિરા વીંધવી હોય તો હાથ લાંબા રખાવી, અંગૂઠાઓ અંદર રહે, એ રીતે બન્ને હાથની મૂઠીઓ વળાવી, બન્ને હાથને આસન પર સારી રીતે રખાવી, રોગીને સુખાકારીથી બેસાડી, હાથની શિરાને વસ્ત્ર વડે, ચામડા વડે, ઝાડની અંતરછાલ વડે કે વેલા વડે વીંધવાના પ્રદેશથી ચાર આંગળ ઉપરના પ્રદેશમાં બાંધીને પછી તે શિરા વીંધવી.

ગૃધ્રસી નામનો પગનો રોગ થયો હોય, તો રોગીએ ગોઠણને સંકાયીને બેસવું અને વિશ્વાચી નામનો હાથનો રોગ થયો હોય, તો રોગીએ કાણીને સંકાયીને બેસવું. ૮

૩૬ મર, પીઠ કે કાંધની શિરા વીંધવાની રીત
શ્રોણીપૃષ્ઠસ્કન્ધેપૂનામિતપૃષ્ઠસ્વાવાન્શિરસ્ક-
સ્યોપરિષ્ઠસ્ય વિસ્ફૂજિતપૃષ્ઠસ્ય વિષ્ણેત્ ॥ ૧ ॥

કમર, પીઠ કે કાંધની શિરાઓ વીંધવી હોય, તો રોગીને તેની પીઠ જાંચી તથા પહોળી રહે અને માથું નમેલું રહે, એ રીતે બેસાડી શિરા વીંધવી. ૯

પેટની કે છાતીની શિરા વીંધવાની રીત
ઉદરોરસોઃ પ્રસારિતોરસ્કસ્યોન્નામિતશિરસ્ક-
સ્ય વિસ્ફૂજિતદેહસ્ય ॥ ૧૦ ॥

પેટની કે છાતીની શિરા વીંધવી હોય, તો રોગીની છાતી પહોળી રખાવી, માથું જાંચું રખાવી, શરીરના મધ્યભાગને વિસ્તીર્ણુ રખાવી, શિરા વીંધવી. ૧૦

પેડખા, ઉપસ્થ, જીભનો નીચેનો ભાગ, તાળવું કે કાંતાનાં પેડાંની શિરા વીંધવાની રીત
વાહુમ્યામવલમ્બમાનદેહસ્ય પાર્શ્વયોઃ । અવનામિ-
તમેદસ્ય મેદૃ ઉન્નામિતનિદટજિહ્વાપ્રસ્વાધોજિહ્વા-

યામ્ । અતિવ્યાત્તાનનસ્ય તાલુનિ દન્તમૂલેષુ ચ ॥૧૧

ઠાઈ પણ પડખાની શિરા વીંધવી હોય, તો શેગીને તેના શરીરનો ભાર બાહુઓ ઉપર આવે, એ બેસાડી રીતે તે શિરા વીંધવી.

ઉપસ્થની શિરા વીંધવી હોય, તો ઉપસ્થને સ્તંબ્ય કરાવી (હઠાડી) ને તેની શિરા વીંધવી.

જીભના નીચેના ભાગની શિરા વીંધવી હોય, તો જીભની અણીને ઊંચી રખાવી બેવડી વાળેલી જીભને ઠાંતો વડે દબાવરાવી તે શિરા વીંધવી.

તાળવાની કે ઠાંતનાં પેઢાંઓની શિરા વીંધવી હોય, તો શેગીના મોઢાને અત્યંત પહેણું રખાવી તે શિરા વીંધવી. ૧૧

શરીરના વિભાગો અને રોગ અનુસાર શિરાઓ ઉઠાડવાની યુક્તિ
एवं यन्त्रोपायानन्याश्च शिरोत्थापनहेतून् बुद्ध्या-
वेक्ष्य शरीरवशेन व्याधिवशेन च विदध्यात् ॥

આ પ્રમાણે શિરાઓને બાંધવાના ઉપાયો કે જોયો શિરાઓને ઉઠાડવાના કારણરૂપ છે, તેઓને તથા અમુક પ્રકારથી અંગોને રાખવા તથા દબાવવા વગેરે બીજા પણ શિરાઓને ઉઠાડવાના ઉપાયોને યેથે બુદ્ધિથી કદચી લઈ શરીરના વિભાગોને તથા વ્યાધિને અનુસરી ગોઠવવા. ૧૨
बुद्ध्या बुद्ध्या प्रदेशाभां शस्त्रो धात्र्यानां प्रभाष-
अने शस्त्रोना ઉપયોગ

નામલેખવકાગેપુ યવમાત્રં શસ્ત્ર નિદધ્યાદતોઽ-
ન્યેષ્વર્દ્યવમાત્રં વ્રીહિમાત્રં વા વ્રીહિમુખેન । અસ્ત્રા-
મુપરિ કુઠારિકયા વિષ્ણોદર્દ્યવમાત્રમ્ ॥૧૩॥

શરીરના જે પ્રદેશોમાં માંસ અધિક છે, તે પ્રદેશોમાં જવ જેટલી ઊંડાઈ સુધી શસ્ત્ર નાખવું અને બીજા અલ્પ માંસવાળા પ્રદેશોમાં ચોગ્યતા જોઈ અરધા જવ જેટલી અથવા આખી રાતા ચોખાની સાળ જેટલી ઊંડાઈ સુધી શસ્ત્ર

નાખવું. આવા પ્રદેશોમાં ત્રીહિમુખ^૧ નામના શસ્ત્રથી શિરા વીંધવી. અસ્થિઓની ઉપર રહેલી શિરા વીંધવી હોય, તો કુઠારિકા^૨ નામના શસ્ત્રથી અરધા જવ જેટલો ઊંડો વીંધ કરવો. ૧૩

✓ શિરા વીંધવાના સમય

મવન્તિ ચાત્ર ॥

વ્યઞ્ઞે વર્ષાસુ વિષ્ણંત્રી ધ્રીષ્મકાલે તુ શીતલે ।

હેમન્તકાલે મધ્યાહ્ને શસ્ત્રકાલાસ્ત્રયઃ સ્મૃતાઃ ॥૧૪॥

આ વિષયમાં ભગવાન ધન્યંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે: 'વર્ષાઋતુમાં શિરા વીંધવી હોય, તો જે દિવસે વાદળોનો કરો ધનધાર ન હોય, તે દિવસે વીંધવી. ધ્રીષ્મઋતુમાં વીંધવી હોય તો શીતળ સમયમાં-દિવસનો ત્રીજો પહેાર વીર્યા પછી વીંધવી. હેમંતઋતુમાં અર્થાત્ શિયાળામાં વીંધવી હોય, તો બપોરના સમયમાં વીંધવી. શસ્ત્રથી વેધ કરવાના આ ત્રણ સમયો કલા છે. (જે ઝેરની પીડા કે વિદ્રધિ વગેરે આત્મયિક રોગ હોય, તો તેઓ માટે આ સમયો કલા છે એમ સમજવું. બીજા રોગોમાં તો સૂત્ર-સ્થાનના ૧૪માં અધ્યાયના ૧૭માં વિષયમાં કલા પ્રમાણે સમય લેવો.) ૧૪

✓ બરાબર વીંધાયેલી શિરાનું લક્ષણ

સમ્યક્લક્ષણનિપાતેન ધારવા યા સ્વેદસુન્ન ।

પ્રહૂતં રુદ્ધાં તિષ્ઠેત્ત સુવિદ્વાન્તાં વિનિર્દિયેત્ ॥૧૫॥

સારી રીતે શસ્ત્ર નખાયાને લીધે જે શિરા બે ધડી લોહી એકધારે ઝરે અને રોકવામાં આવે ત્યારે તુરંત લોહી ઝરતી બંધ પડી જાય, તે શિરાને

૧ જેનું કણું અરધા આંગળું હોય અને મોટું ચોખાની સાળના જેમ અણી રાણું હોય, તે શસ્ત્ર ત્રીહિ-મુખ કહેવાય છે. આનો ઉપયોગ શિરા વીંધવામાં તથા ઉઠાર વીંધવામાં કરવો. (વા. સ. અ. ૧૬ મો.)

૨ પહેણી, હાથાવાળી અને ગાયના દાંત જેવા અરધા આંગળા મોઢાવાળી કુઠારિકા (કુઠાડી) વાળ છે. (વા. સ. અ. ૨૬)

ખરાબર વીંધાયેલી સમજવી. ૧૫

શિરામાં પ્રથમ ખરાબ લોહી જ ઝરે
યથા કુસુમ્મપુષ્પેભ્યઃ પૂર્વં સ્પૃતિ પીતિકા ।
તથા શિરાસુ મિદ્ધાસુ દુષ્મન્ને પ્રવર્તેતે ॥૧૬॥

જેમ કસૂખાનાં પુષ્પોમાંથી પ્રથમ પીળાશ-
વાળો રસ જ ઝરે છે, તેમ વીંધવામાં આવેલી
શિરાઓમાંથી પ્રથમ બગડેલું લોહી જ ઝરે છે. ૧૬

શિરા કોઈ વખતે ઝરતી હોવાનું કારણ
મૂર્છિતસ્વાતિભીતસ્ય શ્રાન્તસ્ય ત્વપિતસ્ય ચ ।
ન વદન્તિ શિરા મિદ્ધાસ્તથાનુરિથિતપન્નિતાઃ ॥૧૭॥

મૂર્છિત માણસની, અત્યંત ભય પામેલા
માણસની, થાકેલા માણસની અને તરસ્યા
માણસની શિરા યોગ્ય રીતે વીંધાયેલી હોય
છતાં લોહી ઝરતી નથી, કારણ કે અત્યંત
ભયાનકથી હતપત્ત થયેલો વાણુ શિરાના મુખને
રોકી દે છે. જે શિરા બાધેલી હોય છતાં જોકેલી
ન હોય, તે શિરા પણ યોગ્ય રીતે વીંધવા
છતાં લોહી ઝરતી નથી, કારણ કે નહિ જોકેલી
શિરાનું લોહી ઝરી શકતું નથી. ૧૭

એક વાર સાવ ન થાય તો ફરી કરવો
ક્ષીણસ્ય बहुदोषस्य मूर्च्छाभिद्रुतस्य च ।
भूयोऽपराह्णे निद्राव्यासा परेद्युह्यहेऽपि वा ॥૧૮॥

દોષોનું ધક્કું હોવાને લીધે લોહી ઝરવું
આવશ્યક છતાં ક્ષીણતા કે ક્ષીણતા વિના પણ
મૂર્છાને લીધે પ્રથમ પ્રયોગમાં લોહીનો સાવ ન
થાય, તો બેવાર પછી અથવા બીજે દિવસે કે
ત્રીજે દિવસે પણ ફરી વાર પ્રયોગ કરી શિરામાંથી
લોહી ઝરાવવું. ૧૮

લોહીનો અત્યંત સાવ કરવાનો નિષેધ
રક્તં સશેષદોષં તુ કુર્વાદપિ વિચક્ષણઃ ।
ન ચાતિપ્રમુતં કુર્વાન્હેયં સંશમનૈર્વયેત્ ॥૧૯॥
વિચક્ષણ વેદે લોહીમાં કાંઈક દોષ બાકી
રહી જતો હોય, તો પણ રહેવા દઈ લોહી ઝરવું

બાંધ કરી દેવું; પણ દોષને સંપૂર્ણ દૂર કરવા
લોહીનો અતિસાવ કરવો નહિ. (કારણ કે લોહીનો
અતિસાવ થવાથી આક્ષેપક તથા તિમિર વગેરે
રોગો થાય છે અને વખતે મરણ પણ થઈ બચ
છે.) લોહીમાં થોડોક દોષ બાકી રહી ગયો હોય,
તો તે દોષને સંશમન ઔષધોથી દૂર કરવો. ૧૯

— લોહી કાઢવામાં છેલ્લું વળન
बलिनो बहुदोषस्य वयःसस्य शरीरिणः ।
पर प्रमाणमिच्छन्ति प्रस्यं शोणितमोक्षणे ॥૨૦॥

‘જે માણસ બળવાન, ઘણા દોષવાળો અને
વળી યુવાન હોય, તેનું લોહી કાઢવામાં પણ
છેત્રામાં છેલ્લું ચોપન તોલાબાર માપ સમજવું.
એ છેવટના પ્રમાણથી અધિક કરી પણ ઝરાવવું
નહિ, એમ આચાર્યો કહે છે.’ (ચિકિત્સિતસ્થાન-
ના ૩૯ મા અધ્યાયનો ૩૭૦ વિષય જુઓ.) ૨૦

— રોગને અનુસરી વીંધવા યોગ્ય
શિરાઓના પ્રદેશો

તત્ર પાદદાહપાદહર્ષાવાહુરુચિપ્પવિસર્પનાત-
શોણિતરાતરુષ્કવિચર્ચિકાપાદદારીપ્રમૃતિપુ શિપ્ર-
મર્મણ ઉપરિષ્ઠાદ્ દ્વયજ્વલે મીહિમુલેન શિરા મિધેત્ ।
શ્લીપદે તચિકિત્સિતે યથા વક્ષયતે । ક્રોઠુકશિરાઃ સ્વ-
ક્ષપદ્ગુલગતવેદનાસુ જઘાયાં ગુલ્ફસ્યોપરિ ચતુર-
દ્ગુલે । અરુચ્યામિન્દ્રવસ્ત્રે વસ્તાદ્ દ્વયદ્ગુલે । જાનુ-
સન્ધેરુપર્યયો વા ચતુરદ્ગુલે ગૃધ્રસ્યાં । કરુમૂલ-
સંશ્રિતાં તુ ગલગાળે । એતેનતરસન્ધિ વાહુ ચ વ્યા-
ખ્યાતાૌ ॥ વિશેષતસ્તુ વામનાહૌ કર્પરસન્ધેરમ્બન્ત-
સ્તઃ । મીહિ કનિષ્ઠિકાનામિકુરોર્મધ્યે વા । एवं
દક્ષિણવાહૌ યકુદાલ્યે કફોદરે ચૈતામેય ચ કાસ-
શ્વાસયોરપ્યાદિશન્તિ ગૃધ્રસ્યામિત્રિશ્વાચ્યામ્ ।
ત્રોથિં પ્રતિ સમન્તાદ્ દ્વયદ્ગુલે પ્રનાહિકાયાં શૂલિ-
ન્યામ્ । પરિવર્તિકોપદંશશ્કરુદોપશ્કરુદ્યાપત્સુ મેદુ-
મધ્યે વૃષ્ણયોઃ પાર્શ્વે મૂનરુદ્વયામ્ । નાભેરવથતુર-
દ્ગુલે સેવન્યા વામપાર્શ્વે દક્ષોદરે । ગામપાર્શ્વે કક્ષા-

સ્તનયોરન્તરેન્તર્વિદ્રઘૌ પાર્શ્વશૂલે ચ । વાહુશોષા-
વવાહુકયોરપ્યેકે વદન્ત્યંસયોરન્તરે ત્રિકસન્ધિ-
મધ્યગતાં તૃતીયકે । અધઃસ્કન્ધસન્ધિગતામન્યતર-
પાર્શ્વસંસ્થિતાં ચતુર્થકે । હસ્તસન્ધિમધ્યગતામપસારે ।
શङ્ક્રકેશન્તસન્ધિગતાસુરોપાક્કલલટેષુ ચોન્માદે ।
શિહ્વરોગેષ્વોજિહ્વાયાં દન્તવ્યાધિષુ ચ । તાલુનિ
તાલવ્યેષુ । કર્ણયોરુરરિ સમન્તાત્ પર્ણશૂલે તદ્રોગેષુ
ચ । ગન્ધાગ્રહણે નામરોગેષુ ચ નાસાગ્રે । તિમિરા-
શ્લિપાક્ષપ્રભૃતિષ્વામયેષૂપ્પનાસિકે લાલાઘ્રામપાક્કયાં
ચૈતાઘ્વ શિરોરોગાધિમન્ધ્યપ્રભૃતિષુ રોગેષ્વિતિ ॥૨૧
૧ પાદહાલ, પાદહર્ષ, અવબાહુક, ચિપ્પ,
વિસર્પ, વાતરક્ત, વાતકંટક, વિચરિકા અને
પાદહારી વગેરે પગના રોગો થયેલા હોય, તો ક્ષિપ્ર
નામના મર્મથી જે આંગળ ઉપર શિરા વીંધવી.

શ્લીપદ નામના રોગમાં શિરાને વીંધવી
હોય, તો શ્લીપદની ચિકિત્સાના પ્રકરણમાં જે
પ્રકાર કહેવામાં આવ્યો તે પ્રકારથી વીંધવી.
(ચિકિત્સિતસ્થાનના ૧૬ મા અધ્યાયના ૧૬-
૧૭-૧૮ વિષયે જુઓ.)

કોષ્ઠકશિર, ખંજ તથા પંચુ નામના વાત-
રોગોમાં શિરાને વીંધવી હોય, તો ચુલ્ક નામના
મર્મથી ઉપર ચાર આંગળ પિંડીની અંદર શિરા
વીંધવી.

અપચી નામના રોગમાં શિરાને વીંધવી
હોય, તો ઇંદ્રપ્રસ્તિ નામના મર્મથી જે આંગળ
નીચે વીંધવી. (આ રોગમાં શિરા વીંધવી હોય,
તો તે રોગ ઉત્પન્ન થાય કે તુરત જ વીંધવી.
જમ્યા પછી કરવાની ચિકિત્સા તો ચિકિત્સા-
સ્થાનના ૧૮ મા અધ્યાયના ૮ મા વિષયમાં
કહેવાશે.)

ચૂક્રસી નામના રોગમાં શિરાને વીંધવી
હોય, તો જનુ નામના મર્મના સંધિથી ચાર
આંગળ ઉપર અથવા નીચે વીંધવી.

૫ ગલગંડ નામના રોગમાં શિરાને વીંધવી
હોય, તો સાથળના મૂળમાં રહેલી શિરાને વીંધવી.

૭ અઘ્રક રોગમાં હાથની શિરાઓને વીંધવી
હોય, તો પણ પગની શિરાઓને જે પ્રમાણે
તે તે પ્રદેશોમાં વીંધવાનું કહ્યું છે, તે પ્રમાણે જ
હાથની શિરાઓને હાથના તે તે પ્રદેશોમાં
વીંધવાનું સમજી લેવું; પણ તેમાં એટલું વિશેષ
જણવાનું છે કે, 'જે પ્લીહાદર થયો હોય
તો કાળા બાહુની કાણીના સંધિના સમીપમાં
અથવા તે બાહુની કનિષ્ઠિકા અને અનામિકા
આંગળીની વચ્ચે શિરાને વીંધવી અને યદ્વાલ્યુદર
કે કંદેશદર થયેલ હોય, તો જમણા બાહુની કાણીના
સંધિના સમીપમાં કે તે બાહુની કનિષ્ઠિકા અને
અનામિકાની વચ્ચે શિરાને વીંધવી. ખાંસી કે
શ્વાસ કફથી થયેલ હોય અથવા કફથી ધેરાયેલા
વાયુથી થયેલ હોય, તો પણ જમણા બાહુના
મધ્યમાં રહેલી શિરાને જ વીંધવી.

જેમ ચૂક્રસી નામના રોગમાં જનુ નામના
મર્મના સંધિથી ચાર આંગળ ઉપર અથવા
નીચે શિરાને વીંધવી, તેમ વિશ્વાચી નામના
રોગમાં કાણીના સંધિથી ચાર આંગળ ઉપર
અથવા નીચે શિરાને વીંધવી.

જે કારણરૂપ થયેલા રુધિરથી ધેરાયેલા
વાયુને લીધે રણવાળી પ્રવાહિકા થયેલ હોય,
તો કમરની આસપાસ જે આંગળ ઉપર પ્રદેશમાં
રહેલી શિરાને વીંધવી.

પરિવર્તિકા, ઉપદંશ, રક્તદોષ કે વીર્યનો
બગાડ થયેલ હોય, તો ઉપસ્થના મધ્યમાં રહેલી
શિરાને વીંધવી.

બ્રૂતવૃદ્ધિ નામનો રોગ થયો હોય, તો
વૃષણોનાં પડખાંમાં રહેલી શિરાને વીંધવી.

૧૦ દંદાદર નામનો રોગ થયો હોય, તો નાભિથી

નીચે સ્ત્રીવણીની લીટીથી ડાબા પડખામાં ચાર, આંગળ છેડા પ્રદેશમાં રહેલી શિરાને વીંધવી.

૧૧ જો અંતર્વિદ્રધિ કે પાર્શ્વશૂળ થયેલ હોય, તો ડાબા પડખામાં કાખ તથા સ્તનના મધ્યમાં રહેલી શિરાને વીંધવી. (જો જમણા પડખામાં અંતર્વિદ્રધિ કે પાર્શ્વશૂળ થયેલ હોય, તો જમણા પડખામાં કાખ તથા સ્તનના મધ્યમાં રહેલી શિરાને વીંધવી.)

૧૨ કેટલાક આચાર્યો કહે છે કે, ‘રુધિરથી ઘેરાયેલા વાયુથી થયેલો બાહુરોપ કે અવબાહુક—એ રોગોમાં પણ ખભાના મધ્યમાં રહેલી શિરાને વીંધવી.’

૧૩ તૃતીયજ્વર એટલે એકાંતરે તાવ આવતો હોય, તો બે ખભાઓના મધ્યમાં જે ત્રિક એટલે ત્રણ અસ્થિઓના સંયોગ છે, તેના સંધિના સમીપમાં રહેલી શિરાને વીંધવી.

૧૪ અનુર્યંક એટલે ચોથો તાવ આવતો હોય, તો ડાબી કે જમણી બાજુમાં કાંવના સંધિથી નીચે રહેલી શિરાને વીંધવી.

૧૫ અપસ્માર (વાઈનું દરદ) થયેલ હોય, તો હડપચીની પાસેના સંધિના મધ્યમાં રહેલી શિરાને વીંધવી (અથવા ભરમની વચ્ચે રહેલી શિરાને વીંધવી).

૧૬ ઉન્માદ નામનો રોગ થયો હોય, તો શંખ નામનાં મર્મ અને માથાના વાળના છેડાની સંધિના સમીપમાં રહેલી શિરાઓને તેમ જ છાતી, નેત્રના છેડા અને લલાટમાં રહેલી શિરાઓને પણ વીંધવી.

૧૭ કંટક વગેરે જીભના રોગો અથવા કૃમિદંતક વગેરે દાંતોના રોગો થયા હોય, તો જીભના નીચેના ભાગમાં રહેલી શિરાને વીંધવી.

તાળવાના રોગોમાં તાળવામાં રહેલી શિરાને વીંધવી.

૧૮ રુધિરથી ઢંકાયેલા વાયુએ ઉત્પન્ન કરેલા કર્ણશૂળમાં અને બીજા પણ કાનના રોગોમાં કાનોની ઉપરના આસપાસના ભાગોમાં શિરાને વીંધવી.

૧૯ ગંવનું ગ્રહણ કરી શકાતું ન હોય, અથવા બીજા પણ નાકના રોગો થયા હોય, તો નાકના અગ્રમાં રહેલી શિરાને વીંધવી.

૨૦ તિભિર કે અક્ષિપાક વગેરે આંખના રોગો થયેલ હોય, તો નાસિકાના સમીપમાં રહેલી, લલાટમાં રહેલી કે ભરમની પૂંછડીના છેડા પાસે રહેલી શિરાને વીંધવી. શિરોરોગ, અધિમંથ તથા અરૂપિકા વગેરે રોગોમાં પણ એ શિરાઓ જ વીંધવી.

(ઉપર કહેલા સઘળા રોગોમાં એટલો સામાન્ય નિયમ યાદ રાખવો કે, જે તેઓમાંનો કોઈ રોગ રુધિરના સંબંધથી થયેલ હોય, તો જ તેમાં શિરાને વીંધવી, પણ રુધિરના સંબંધ વગર કેવળ અન્ય રોપોથી ઉત્પન્ન થયેલ હોય તો વીંધવી નહિ.) ૨૧

૨૨ અશય રીતે વીંધાયેલી શિરાઓના ભેદો

અતઃકર્ષં દુષ્ટવ્યધનમનુવ્યાસ્થાસ્વામઃ । તત્ર દુર્નિદ્રાઅતિવિદ્વા કુચ્ચિતા પિચ્ચિતા કુદ્ધિતા અપ્રસૂતા અત્યુદીર્ણા અન્તામિહતા પરિશુષ્કા ક્ષણિતા વેપિતા અનુત્થિતવિદ્વા શસ્ત્રહતા તિર્યગ્નિદ્વા અપવિદ્વા અવિદ્વા વિદ્રુતા ઘેનુકા પુનઃપુનર્વિદ્વા માંસશિરાલાન્ચવધિસન્ધિમર્મસુ ચેતિ વિંશતિર્દુષ્ટવ્યધાઃ ॥૨૨॥

હવે ખગળ રીતે વીંધાયેલી શિરાઓના ભેદો કહીએ છીએ. દુર્નિદ્રા, અતિવિદ્વા, કુચ્ચિતા, પિચ્ચિતા, કુદ્ધિતા, અપ્રસૂતા, અત્યુદીર્ણા, અન્તાશિડતા, પરિશુષ્કા, ક્ષણિતા, વેપિતા, અનુત્થિતવિદ્વા, શસ્ત્રહતા, તિર્યગ્નિદ્વા, અપવિદ્વા, અવિદ્વા, વિદ્રુતા, ઘેનુકા, પુનઃપુનર્વિદ્વા અને મર્મવિદ્વા—એ વીસ પ્રકારમાંથી કોઈ પણ પ્રકારને પ્રાપ્ત

થયેલી શિરા, દુષ્ક્રવ્યા એટલે ખરાબ રીતે વીંધા-
યેલી કહેવાય છે. ૨૨

શિરાઓના વીસ બેઠાનાં બુઢાં બુઢાં લક્ષણો

તથા યા સૂક્ષ્મશસ્ત્રનિદ્ધા ન વ્યક્તમસૂક્ષ્મસતિ
રુજાશોફરતી ચ સા દુર્નિદ્ધા । પ્રમાણાતિરિક્તનિદ્ધા-
યામન્તઃપ્રવિશતિ શોણિતં શોણિતાતિપ્રવૃત્તિર્ચા સાતિ-
વિદ્ધા । કુઞ્જિતાયામપ્યેરમ્ । કુષ્ઠશસ્ત્રપ્રમયિતાપૃથુ-
લીમારમાપન્ના વિચિત્તા । અનાસાદિતા પુનઃપુનરજ-
યોઽથ વહુઃ શસ્ત્રાભિહતા કુઢિતા । શીતભયમૂર્છા-
ભિરવૃત્તશોણિતા અપ્રસૂતા । તીક્ષ્ણમહામુલશસ્ત્ર-
નિદ્ધા અત્પુર્વીર્ણા । અલ્પરક્તસાગિષ્યન્તે નિદ્ધા
અન્તાભિહતા । ક્ષીણશોણિતસ્પાનિલૂપ્ણાં પરિશુષ્કા ।
ચતુર્ભાગારસાદિતા કિંચિત્પ્રવૃત્તશોણિતા રૂગિતા ।
દુઃસ્થાનનન્ધનાદ્રેપમાનાયાઃ શોણિતસંમોહો ભવતિ
સા વેપિતા । અનુત્થિતનિદ્ધાયામપ્યેરમ્ । છિન્નાઽતિ-
પ્રવૃત્તશોણિતા ક્રિયાસદ્ગત્તરી શસ્ત્રહતા । તિર્યક્-
પિહિતશસ્ત્રા કિંચિચ્છેપા તિર્યગ્નિદ્ધા । વહુઃ ક્ષતા
હીનશસ્ત્રપ્રણિયાનેનાપરિદ્ધા । અશસ્ત્રકૃત્યાઽનિદ્ધા ।
અનરસ્થિતવિદ્ધાપરિદ્રુતા । પ્રદેશસ્ય વહુશોઽપઘટ-
નાદારોહવ્વધા મુહુર્મુહુઃશોણિતસ્યાવા યેનુક્તા ।
સૂક્ષ્મશસ્ત્રવ્વધનાદ્રહુશો નિચ્છિન્ના પુનઃપુનર્નિદ્ધા ।
માંસસ્રાવ્યસ્થિશિરાસન્ધિમર્મસુ વિદ્ધા યા રુજાં
શોષં વૈરુદ્ધ્યં મરણં ચાપાદયતિ ॥ ૨૩ ॥

જે શિરા સૂક્ષ્મ શસ્ત્રથી વીંધાવાને લીધે
લોહીને ૨૫૫ નહિ પણ ૨૫૬ આવ કરતી હોય
અને પીડાવાળી તથા સોજાવાળી થઈ હોય, તે
દુર્વિદ્ધા કહેવાય છે.

જે શિરા પ્રમાણથી વધારે વીંધાતાં લોહી
શરીરની અંદર પેસે અથવા અત્યંત સ્ત્રવવા લાગે,
તે શિરા અતિવિદ્ધા કહેવાય છે.

જે શિરા વીંધાનાથી વાંટી થઈ જતાં લોહી
શરીરની અંદર પેસે અથવા અત્યંત સ્ત્રવવા
લાગે તે શિરા કુચિંતા કહેવાય છે.

જે શિરા કુઠિત (ખૂટી) ધારવાળા શસ્ત્રથી
ચૂંચાઈ જઈ પડેાળી થઈ ગઈ હોય (પીચાઈ
ગઈ હોય), તે શિરા પિચ્ચિત્તા કહેવાય છે.

જે શિરા ખરાબર હાથ નહિ આવવાને
લીધે વારંવાર છેડાઓમાં શસ્ત્રથી ઠાચાઈ હોય,
તે શિરા કુઢિતા કહેવાય છે.

જે શિરામાંથી ગીત, બધ અથવા મૂર્છાને
લીધે લોહીનો આવ ન થયો હોય, તે શિરા
અપ્રસૂતા કહેવાય છે.

જે શિરા તીક્ષ્ણ તથા મોટા મોઢાવાળા શસ્ત્રથી
વીંધાયેલી હોય, તે અત્પુર્વીર્ણા કહેવાય છે.

જે શિરા છેડાઓમાં વીંધાઈને થોડું લોહી
ઝરતી હોય, તે શિરા અન્તાભિહતા કહેવાય છે.

જે શિરા રોગીનું રુધિર કીણ હોવાને લીધે
વાયુથી પુરાઈ ગઈ હોય, તે શિરા પરિશુષ્કા
કહેવાય છે.

જે શિરા કૃક્ત ચતુર્થાંશમાત્ર હાથ આવવાને
લીધે તેટલી જ વીંધાવાથી કાંઈક જ લોહીનો
આવ કરતી હોય, તે શિરા કથિંતા કહેવાય છે.

જે શિરા અથેાગ્ય પ્રદેશમાં બંધાવાને લીધે
ધૂત્તરી હોવાથી લોહીનો આવ ન કરતી હોય, તે
શિરા વેપિતા કહેવાય છે.

જે શિરા જોડેલી (જોડી આવેલી) નહિ
છતાં વીંધાવાને લીધે લોહીનો આવ ન કરતી
હોય, તે અનુત્થિતવિદ્ધા કહેવાય છે.

જે શિરા ત્રે ક્ષોડોષ થઈ જવાને લીધે
લોહીનો અત્યંત આવ કરતી હોય અને તેથી
જવાઆવવા વગેરે ક્રિયાનો વિનાશ થઈ જાય,
તે શિરા શસ્ત્રહતા કહેવાય છે.

જે શિરા પોતામાં આડું શસ્ત્ર નખાવાને
લીધે આડી કપાતાં જરાક ખાકી રહી હોય, તે
શિરા તિર્યગ્નિદ્ધા કહેવાય છે.

જે શિરા હીન શસ્ત્ર નખાવાથી વારંવાર

જખમી થયેલી હોય, તે શિરા અપવિદ્ધા કહેવાય છે.

જે શિરામાં શસ્ત્રે કામ જ ન કર્યું હોય, તે શિરા અવિદ્ધા કહેવાય છે.

જે શિરા અનવસ્થિત રીતે (ઢંગપડા વગર) વીંધાયેલી હોય, તે શિરા વિદ્વૃતા કહેવાય છે.

જે શિરા પોતાના પ્રદેશમાં વારંવાર પ્રહાર થવાથી ઉપર ઉપરના ભાગોમાં શસ્ત્રથી ટાચાયેલી હોય અને તે ટાચાઓમાંથી જમ ગાય આંચળો-માંથી વારંવાર સ્નાવ કરે, તેમ વારંવાર સ્નાવ કરવા સાગી હોય, તે શિરા ધેનુકા કહેવાય છે.

જે શિરા સૂક્ષ્મ શસ્ત્રથી વીંધવાથી એક સ્થાનમાં જ ઘણી વાર ભેદાયેલી હોય, તે શિરા પુનઃપુનર્વિદ્ધા કહેવાય છે.

જે શિરા માંસ, સ્નાયુ, અસ્થિ, શિરા કે સંધિના મર્મમાં વીંધાયેલી હોય, તે શિરા મર્મવિદ્ધા કહેવાય છે. આ શિરા વેદના, શોષ, ખોડખાંપણ અને મરણ પણ કરી દે છે. ૨૩

✕ શિરાઓ વીંધવામા સાવચેતીની જરૂર મનન્તિ ચાત્ર ॥

શિરાસુ શિક્ષિતો નાસ્તિ ચ્લા હેતાઃ સ્વભાવતઃ ।
મત્સ્યચત્ પરિવર્તન્તે તસ્માદ્યત્નેન ગાઢયેત્ ॥

અજાનતા ગૃહીતે તુ શસ્ત્રે કાયનિષાઢિતે ।
મનન્તિ વ્યાપદચ્ચેતા વહનશ્ચાપ્યુપદ્રવાઃ ॥ ૨૪ ॥

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિ-એ સ્વમુખે કહ્યું છે ‘વૈધને શિરાઓના વિષયનો પ્રત્યક્ષ અભ્યાસ શબની અચળ શિરાઓમાં મળે છે જીવતા માણસની શિરાઓ તો સ્વભાવથી જ ચંચળ હોય છે અને માછલાંઓની પેઠે પરિવર્તન પામ્યા કરે છે, માટે વૈધને શિરાઓના વિષયમાં જવું જોઈએ તેણે શિક્ષણ મળી શકતું નથી; માટે વૈધે શિરાઓને વીંધવામાં ખડું જ સાવચેતી રાખવાની જરૂર

છે. શિરાઓના વિષયથી અજાણ્યો વૈધ શસ્ત્ર પકડીને રોગીના શરીરમાં ઘોંચે, તો તેથી ઉપર કદા પ્રમાણે ખસાળી થાય છે અને બીજા પણ ઘણા ઉપદ્રવો થાય છે. ૨૪

૧— શિરાઓના વેધ વધારે લાલકારી સ્નેહાદિભિઃ ક્રિયાયોગૈર્ન તથા લેપનૈરપિ ।
યાન્ત્યાશુ વ્યાધયઃ શાન્તિં યથા સમ્યગ્વિજ્ઞાવ્યઘાત્ ॥
જિરાવ્યધધિક્તિસાર્થે શુશ્યતન્ત્રે પ્રકીર્તિતઃ ।

યથા પ્રણિહિતઃ સમ્યગ્વસ્તિઃ કાયચિકિત્સિતે ॥ ૨૫

રોગો શિરાઓના વેધથી તુરંત જ જમ મટી જાય છે, તેમ સ્નેહાદિક ક્રિયાઓના યોગથી યથા લેપનાદિક વડે પણ મટતા નથી. જમ જ્વરાદિક વિપયોવાળી કાયચિકિત્સામાં સારી રીતે મારવામાં આવેલી પિચકારી મુખ્ય ચિકિત્સારૂપ છે, તેમ શદ્ધતંત્રમાં શિરાઓના વેધ મુખ્ય ચિકિત્સારૂપ છે. ૨૫

૨— શિરાવેધ વગેરે ક્રિયા વખતે પાળવાની પદ્ધતિ તત્ર સ્તિમ્બસ્વિન્નવાન્તવિરિક્તાસ્થાપિતાનુવાસિત-શિરાવિદ્ધેઃ પરિહર્તવ્યાનિ-ક્રોધાયાસમૈધુનદિવાસ-પ્રજાગ્ન્યાયામયાનોસ્થાનાસનચંક્રમણશીતવાતાતપ-વિરુદ્ધાસાત્માજીર્ણાન્યાચ્છલામાન્માસમેકે મન્યતે ।
એતેષાં વિસ્તરણપરિણાદશ્યામઃ ॥ ૨૬ ॥

સ્નેહક્રિયા, સ્વેદનક્રિયા, વમનક્રિયા, વિરેચનક્રિયા, નિશ્કળપ્રતિક્રિયા, અનુવાસનપ્રતિક્રિયા કે શિરાવેધક્રિયા જોઓનાં શરીરોમાં કરવામાં આવી હોય, તેઓએ ક્રોધ, પરિશ્રમ, મૈથુન, દિવસે જાંઘવું કે ઘણું ભાપણ કરવું નહિ, ઘોડા વગેરે વાહન પર બેસવું નહિ, વારંવાર જાઠવું નહિ, ખેતી જ રહેવું નહિ, ખડું કસવું નહિ, ઠંડીનો ત્યાગ કરવો, પવનનો ત્યાગ કરવો, તડકાનો ત્યાગ કરવો, વિરુદ્ધ ભોજનનો ત્યાગ કરવો, અહિતકર ભોજનનો ત્યાગ કરવો અને અજીર્ણ થવા દેવું જ નહિ. જ્યાં સુધી શરીરમાં સંપૂર્ણ બળ આવે,

ત્યાં મુધી આ પરેજી પાળવી. 'કટલાક આચાર્યો કહે છે કે, 'એ ક્રિયાઓ કર્યા પછી એક મહિના મુધી એ પરેજી પાળવી.' આ ક્રોધ તથા પરિશ્રમ વગેરેની બાબતમાં જે વિસ્તાર કહેવાનો છે, તે ચિકિત્સાસ્થાનના આતુરોપદ્રવચિકિત્સિત નામના ૩૯મા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવ્યો. ૨૬

બગરેજુ લોહી કાઢવાના પાંચ ઉપાયો
મરતશ્રાવ ॥

‘ગિરાનિપાણતુમ્વેસ્તુ જલૌકાભિઃ પદૈસ્તથા ।
અવગાઢં યથાપૂર્નં નિર્દરેદ્દુષ્ટોણિતમ્ ॥

અગાઢે જલૌકાઃ સ્પાત્ પ્રચ્છન્નં ગિણ્ડિતે હિતમ્ ।
ગિરાક્લ્બપાપકં રક્તે શૃંગલાયુ ત્વચિ સ્થિતે ॥૨૭॥

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધનંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે : ‘શિરાવેધ, શિંગડું, તૂંબડી, જળો અને પદ (શસ્ત્રથી ટાચા) એ પાંચ ઉપાયોથી શરીરની અંદર રહેલા બગડેલા લોહીને કાઢવું. જે બગડેલું લોહી જીંડું હોય તે પદોથી, જીંડું હોય તે જળોથી, વધારે જીંડું હોય તે તૂંબડીથી, અત્યંત જીંડું હોય તે શિંગડાથી અને અત્યંત જીંડું તથા સઘળા અંગમાં વ્યાપક હોય, તે શિરાવેધથી કાઢવું.’ ‘કટલાક આચાર્યો કહે છે કે, ‘બગડેલું લોહી જીંડું હોય, તે જળો મુકાવવી, પીકારે જમા થયું હોય તે શસ્ત્રથી ટાચા ફેવકાવવા, અંગમાં વ્યાપ્ત થઈ ગયું હોય, તે શિરા વીંધાવવી અને ચામડીમાં જ રહ્યું હોય તે શિંગડું મુકાવવું’ અથવા તૂંબડી મુકાવવી હિતકારી થાય છે.’ ૨૭

અધ્યાય ૯મો

ઉપક્રમ

અથાતો ધમનીવ્યાકરણં શારીરં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
મયોવાચ મગવાન્ ધનન્વરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘ધમનીવ્યા-

કરણશારીર’ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધનન્વરિએ મુશ્તતની પાસે કહેલું છે. ૧

ધમનીઓની શિરાઓ તથા સ્રોતોથી
લિખતા હોવાનાં કારણો

ચતુર્વિંશતિર્ધમન્યો નાભિપ્રમવા અભિહિતાઃ ।
તત્ર કેચિદાહુઃ શિરાધમનીસ્રોતસામવિભાગઃ । ગિરા-
વિકારા એવ ધમન્યઃ સ્રોતાંસિ પેતિ । તત્તુ ન
સમ્યક્ । અન્યા એવ હિ ધમન્યઃ સ્રોતાંસિ ચ ગિરા-
મ્યઃ કસ્માદ્વ્યજ્ઞનાન્યત્વાન્મૂલસન્નિયમાત્ કર્મ-
વૈશેષ્યાદાગમાચ । કેવલં તુ પરસ્પરસન્નિકર્ષાત્
સદશાગમકર્મસ્વાત્ સૌશ્મ્યાચ વિમત્કર્મણામપ્ય-
વિભાગ ઇવ કર્મસુ મયતિ ॥ ૨ ॥

ધમનીઓ કે જેઓ નાભિથી પ્રકટેલી છે અને તેઓ ‘ચોવીસ છે’ એમ આ શારીરસ્થાનના શરીરસંખ્યાવ્યાકરણ નામના પાંચમા અધ્યાયના ૬ વિષયમાં કહેવામાં આવ્યું છે. ધમનીઓના વિષયમાં ‘કટલાક આચાર્યો કહે છે કે, ‘શિરાઓ ધમનીઓ અને સ્રોતો એ ભિન્ન ભિન્ન નથી, પણ જે ધમનીઓ તથા સ્રોતો છે, તે શિરાઓનાં જ જુદા આકારે પરિણામે છે.’ પણ તે આચાર્યોનું એ કહેવું ખરાબર નથી. ધમનીઓ અને સ્રોતો શિરાઓથી જુદાં જ છે; કારણ કે ‘શિરાઓ શતા, આસમાની, સફેદ અને અત્યંત લાલ વર્ણોવાળી છે અને ધમનીઓ પોતાના રહેનારા ધાતુઓના જેવા વર્ણોવાળી છે; તેમ જ સ્રોતો પણ પોતામાં રહેનારા ધાતુઓના જેવા વર્ણોવાળા છે; વળી મૂલશિરાઓ ચાળીસ છે અને ધમનીઓ ચોવીસ છે તથા સ્રોતો બાવીસ છે; તેમ જ શિરાઓનાં કામે, ધમનીઓનાં કામ અને સ્રોતોનાં કામ પણ જુદાં જુદાં જ છે. શરીરનું

૧ ધમનીઓ તથા રેઓની સાથે સંબંધ ધરાવનારા અંતર્યુષ્ઠ સ્રોતોના વ્યાખ્યાન વિષેનો.

ઉપસ્નેહન તથા આકુચન-પ્રસારણાદિક શિરા-
ઓનાં કામો છે અને શબ્દાદિકનું વહન કરવું
એ ધમનીઓનું કામ છે તથા પ્રાણાદિકનું વહન
કરવું, એ સ્રોતોનું કામ છે. આયુર્વેદ પણ સ્પષ્ટ
રીતે શિરાઓની, ધમનીઓની અને સ્રોતોની
પરસ્પરથી ભિન્નતા જણાવે છે. 'આ પ્રમાણે
શિરાઓ, ધમનીઓ તથા સ્રોતો એ કે ભિન્ન ભિન્ન
કામો કરનારાં છે, તેમણે તેઓ પરસ્પર અત્યંત
સમીપમાં રહેનારાં હોવાને લીધે જમ પરસ્પર
અતિસમીપમાં રહેલાં સળગેલાં ખડોનું સળ-
ગવું, પરસ્પરથી જુદું જુદું છતાં એક જવું
જણાય છે, તેમ તે શિરા વગેરેનું કામ એક
જવું જણાય છે. આયુર્વેદમાં કદા પ્રમાણે
શિરાઓ, ધમનીઓ તથા સ્રોતો અવકાશયુક્ત-
પણામાં તુલ્ય છે, તેથી પણ તેઓનું કામ ભિન્ન
ભિન્ન છતાં એક જવું જણાય છે. જમ સાથે
મળીને ગાવા લાગેલા જુદા જુદા ગવેયાઓની
ગાયનક્રિયાઓ પરસ્પરથી જુદી છતાં તુલ્ય-
પણાને લીધે એક જવી જણાય છે, તેમ શિરા-
ઓનાં, ધમનીઓનાં તથા સ્રોતોનાં કામો
જુદાં જુદાં છતાં તુલ્યપણાને લીધે એક જવાં
જણાય છે. જમ એક ધડામાં રહેલા માટીના
અનેક અવયવો, પાણીના જુદા જુદા અવયવોને
ધરવારૂ જુદી જુદી ક્રિયાઓને કરતા છતાં
સૂક્ષ્મતાને લીધે એક જ ક્રિયા કરતા હોય તેમ
જણાય છે તેમ શિરાઓ, ધમનીઓ તથા સ્રોતો
જુદાં જુદાં કામો કરતા છતાં પણ સૂક્ષ્મતાને
લીધે જણે એક જ કામ કરતાં હોય એમ જણાય
છે. આમ હોવાને લીધે જ કેટલાક આચાર્યોએ
શિરાઓને, ધમનીઓને તથા સ્રોતોને ભિન્નભિન્ન
ગણ્યાં ન હોય એમ જણાય છે. ૨

જાએ, નીચે તથા આડે ગયેલી
ધમનીઓની સંખ્યા

તાસાં તુ નામિગ્રમવાણાં ધમનીનામૂર્ધ્વગા
દશ ચાધોગામિન્યથતસસ્તિર્યગ્માઃ ॥ ૩ ॥

નાભિથી પ્રકટ થયેલી એ ચોવીસ ધમની-
ઓમાં દશ શરીરમાં જાએ ગયેલી છે, દશ શરીર-
માં નીચે ગયેલી છે અને ચાર આડે ગયેલી છે. ૩
જાએ ગયેલી ધમનીઓનાં જુદાં જુદાં કામો

ઊર્ધ્વગાઃ શબ્દસ્વર્ગરૂપરસગન્ધપ્રશ્વાસોચ્છ્વાસ-
જૃમ્ભિતક્ષુદ્રસિતકથિતરુદિતાદીન્વિશેષોપનમિવહન્યઃ
શરીરં ધારયન્તિ । તાસ્તુ હૃદયમભિપ્રપન્ના-
સ્ત્રિયા જાયન્તે તાર્લિશત્ । તાસાં તુ વાતપિત્તકફ-
ગોળિતરસાન્ દ્વે દ્વે વહતસ્તા દશ । શબ્દરૂપરસ-
ગન્ધાનપ્રામિર્નૃહીતે । દ્વામ્યાં માપતે દ્વામ્યાં ઘોષં
કરોતિ દ્વામ્યાં સ્વપિતિ દ્વામ્યાં પ્રતિબુધ્યતે ચ ।
દ્વે ચાશ્વયાહિન્યૌ । દ્વે સ્તન્યં સ્ત્રિયા વહતઃ સ્તન-
સંથિતે । તે એ શુક્રં નરસ્ય સ્તનામ્યામમિવહતઃ ।
તાસ્વેતાસિન્નસપિમાગા વ્યાખ્યાતા એતામિરુર્ધ્વ
નામેરુદરપાર્થવૃષ્ટોરઃસ્કન્ધગ્રીવાવાહનો ધાર્યન્તે
યાપ્યન્તે ચ ॥

મરતિ ચાર ॥

ઊર્ધ્વ ગતાસ્તુ કુર્વન્તિ કર્માણ્યેતાનિ સર્વશઃ ।

અધોગમાસ્તુ વશ્યામિ કર્મ તાસાં યથાયથમ્ ॥ ૪

જાએ ગયેલી દસ ધમનીઓ શબ્દ, સ્પર્શ,
રૂપ, રસ, ગંધ, અંદર જતો શ્વાસ, બહાર નીક-
ળતો શ્વાસ, બગાસાં, છીંક, હસવું, બોલવું તથા
રોવું વગેરે આસ ક્રિયાઓ કરે છે અને તે કરતી
કરતી શરીર ધારણ કરે છે. એ જાએ ગયેલી
દસ ધમનીઓ હૃદયમાં ગયા પછી ત્રણ ત્રણ થાય
છે એટલે ત્રીસ બની જાય છે. એ ત્રીસ ધમનીઓમાં
બે ધમનીઓ વાયુનું, બે ધમનીઓ પિત્તનું, બે
ધમનીઓ કફનું, બે ધમનીઓ રુધિરનું અને બે
ધમનીઓ રસનું વહન કરે છે. જનાત્મા મનથી
સંયોગ પામીને એક વખતે નહિ પણ અનુક્રમે

રહેલી ધમનીઓને સ્વેદ આપ્યા કરે છે.

આ ત્રીસ ધમનીઓનું તેઓના વિભાગો સહિત વ્યાખ્યાન આપ્યું. આ ધમનીઓનાભિની નીચેના પડવાશય, કમર, મૂત્ર, વિષ્ણુ, ગુદા, મૂત્રાશય, ઉપસ્થ તથા પગને બીજા વિભાગોની સાથે બાંધી દૃઢ કરી, ધરી રાખે છે અને વાયુ વગેરેનું વહન કરી તેઓને નભાવ્યા કરે છે.

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે : 'નાભિની નીચે ગયેલી ધમનીઓ આ સધળાં કામો કરે છે. હવે નાભિથી આડે ગયેલી ધમનીઓનું તથા તેઓનાં જુદાં જુદાં કામોનું વ્યાખ્યાન આપું છું.' ૫

આડે ગયેલી ધમનીઓનાં કામો

તિર્યગ્નાનાં તુ ચતસૃણાં ધમનીનામૈકૈકા શતથા સહસ્રથા ચોત્તરોત્તરં વિમજ્યન્તે તાસ્ત્વસ-
હ્વેપયાસ્તાભિરિદં શરીરં મવાક્ષિતં વિવદ્મમાતતં
ચ । તાસાં મુલ્હાતિ રોમકૂપપ્રતિવદ્ધાનિ યૈઃ સ્વેદ-
મભિવદ્ધન્તિ રસં ચાપિ સન્તર્પયન્ત્યન્તર્વદિશ્ચ । તૈરેવ
ચામ્યદ્ગ્નપરિપેકાવગાહાલેપનવીર્યાપ્યન્તઃશરીરમભિ-
પ્રતિપદ્યન્તે ત્વચિ વિપદ્ધાનિ તૈરેવ સ્પર્શમુલ્હમુલ્હં
વા ગૃહ્ણાતિ । તાસ્ત્વેતાશ્વત્સો ધમન્યઃ સર્વાઙ્ગતાઃ
સવિભાગા વ્યાખ્યાતાઃ ॥

મવતશ્ચાત્ર ॥

યથા સ્વમાવતઃ દાનિ મૃણાલેષુ વિસેષુ ચ ।
ધમનીનાં તથા સ્નાનિ રસો યૈરુપચીયતે ॥ ૬ ॥

જે ચાર ધમનીઓ આડે ગયેલી છે, તેઓમાંની પ્રત્યેક ધમની ઉત્તરોત્તર જતાં સેંકડો અને હજારો ધમનીઓરૂપે વહેંચાઈ બચે છે, કે જ્યાંની સંખ્યા જ કહી શકાતી નથી. એ અસંખ્ય ધમનીઓએ આ શરીરને અનેક બળીઓવાળા જવું સારી રીતે બાંધેલું અને વિસ્તીર્ણ કરેલું છે. એ ધમનીઓનાં મુખો રેવાડાનાં છિદ્રોમાં લાગી રહ્યાં છે, કે જ્યાંથી

તે ધમનીઓ સ્વેદનું અભિવહન કરે છે અને સારી રીતે પાકેલા આહારના પ્રવાહીનું વહન કરીને અંદર રસ ધાતુને તથા બહાર ત્વચાને તૃપ્ત રાખ્યા કરે છે. અભ્યંગ, પરિપેક, અવગાહ અને આલેપનનાં ત્રીણે ત્વચામાં શ્રાજ્ઞક નામના પિત્તથી પાકીને એ ધમનીઓનાં મુખોથી જ શરીરની અંદર પ્રવેશ કરે છે. જીવાત્મા સર્વ અંગોમાં વ્યાપી રહેલી એ ધમનીઓનાં મુખોથી જ સુખદાયી કે દુઃખદાયી સ્પર્શનું ગ્રહણ કરે છે.

આ ઉત્તરોત્તર જતાં અસંખ્ય બની જઈને સર્વ શરીરમાં વ્યાપી રહેલી ચાર ધમનીઓનું તેઓના વિભાગો સહિત વ્યાખ્યાન આપ્યું.

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે 'જમ કમળનાં નાળોમાં અને તંતુઓમાં સ્વાભાવિક રીતે જ છિદ્રો હોય છે, તેમ આ અસંખ્ય ધમનીઓમાં સ્વાભાવિક રીતે છિદ્રો છે કે જ છિદ્રોથી રસ ધાતુ વધ્યા કરે છે અને અભ્યંગ, પરિપેક, અવગાહ તથા આલેપનની શક્તિઓ પણ ચોમેર ફેલાય છે. ૬

જીવાત્માને શબ્દાદિક વિષયો ગ્રહણ

કશવનારી ધમનીઓની ક્રિયા

પચ્ચાસિભૂતાસ્તથ પચ્ચકૃત્વઃ પચ્ચેન્દ્રિયં પચ્ચસુ
ભાવયન્તિ । પચ્ચેન્દ્રિયં પચ્ચસુ ભાવયિત્વા પચ્ચત્વમા-
યાન્તિ વિનાશકાલે ॥ ૭ ॥

પાંચ મહાભૂતોથી ચોતરફ ઉત્પન્ન થયેલી અથવા પાંચ મહાભૂતોથી અથવા શબ્દસ્પર્શાદિક પાંચ વિષયોથી વ્યાપ્ત થયેલી ધમનીઓ પ્રાકૃત સ્થિતિમાં હોય છે, ત્યારે પાંચ ઇન્દ્રિયોવાળા જીવાત્માને પાંચવાર એટલે એટલી વખતે નહિ પણ મનોવૃત્તિના ક્રમ પ્રમાણે શબ્દસ્પર્શાદિક વિષયોમાં એડે છે અને શરીરના વિનાશનો સમય આવે, ત્યારે વૈકૃત સ્થિતિવાળી બની

શ્રોત્ર આદિ પાંચે ઇન્દ્રિયોને તેઓનાં સ્થાનોમાંથી તે તે ઇન્દ્રિયોનાં કારણભૂત પંચમહાભૂતોમાં એળવી દઈ થોડા કાળ પછી નાશ પામે છે.' ૭

ધમનીઓમાં રહેનારા અંતર્મુખ સ્રોતો,
તેઓનાં મૂળો અને લક્ષણો

અતઃ ઋષં સ્રોતસાં મૂલવિદ્વલક્ષણમુપદેક્ષ્યામઃ ॥

તાનિ તુ પ્રાણાન્નોદકરસરક્તમાંસમેદોમૂત્રપુરીષ-
શુક્રાર્તિવહ્નિનિ યેષ્વધિકારઃ એકેષાં વહ્નિનિ । એતેષાં
વિશેષા વહ્નયઃ । તત્ર પ્રાણવહેદે તયોર્મૂલં હૃદયં રસવા-
હિન્યથ ધમન્યઃ । તત્ર વિદ્વસ્ય ક્રોચનવિનમન-
મોહનઘ્રમણવેપનાનિ મરણં વા ભવતિ । અન્નરહે દે
તયોર્મૂલમામાશયોઽન્નવાહિન્યથ ધમન્યસ્તત્ર વિદ્વ-
સ્યાધ્માનં શૂલાન્નદેપૌ છર્દિઃપિપાસાઽઽધ્યં મરણં
વા । ઉદકવહેદે તયોર્મૂલં તાલુ ક્ષોમ ચ । તત્ર
વિદ્વસ્ય પિપાસા સઘો મરણં ચ । રસવહેદે તયોર્-
મૂલં હૃદયં રસવાહિન્યથ ધમન્યસ્તત્ર વિદ્વસ્ય શોષઃ
પ્રાણવહ્નિવિદ્વચ્ચ મરણં તલ્લિજ્જાનિ ચ । રક્તવહેદે
તયોર્મૂલં યક્તુટીહાનો રક્તવાહિન્યથ ધમન્યસ્તત્ર
વિદ્વસ્ય ક્ષવાવજ્જતા જ્વરો દાહઃ પાણ્ડુતા શોષિતા-
તિગમનં રક્તનેત્રતા ચેતિ । માંસવહેદે તયોર્મૂલં
સ્નાયુત્વચં રક્તવહ્નિથ ધમન્યસ્તત્ર વિદ્વસ્ય શ્વયથુ-
ર્માસિશોષઃ શિરાગ્રન્થયો મરણં ચ । મેદોવહેદે
તયોર્મૂલં કટી ઘ્ર્ણૌ ચ, તત્ર વિદ્વસ્ય સ્વેદાગમનં
લિંગ્ધાજ્જતા તાલુશોષઃ સ્થૂલશોફતા પિપાસા ચ ।
મૂત્રવહેદે તયોર્મૂલં વસ્તિમેદ્ ચ, તત્ર વિદ્વસ્યાન-
દ્વવસ્તિતા મૂત્રનિરોધઃ સ્તબ્ધમેદ્વતા ચ । પુરીષવહેદે
તયોર્મૂલં પક્કાશયો ગુદં ચ, તત્ર વિદ્વસ્યાનાહો
દુર્ગન્ધતા પ્રથિતાન્નરતા ચ । શુક્રવહેદે તયોર્મૂલં
સ્તનો વૃષ્ણૌ ચ, તત્ર વિદ્વસ્ય ક્લીબતા ચિરાત્
પ્રસેકો રક્તશુક્રતા ચ । આર્તિવહ્નિથ ધમન્યસ્તત્ર વિદ્વાયા
વન્ધ્યાત્વં મૈથુનાસહિષ્ણુત્વમાર્તિવનાશશ્ચ ॥૮॥

શલ્યતંત્રમાં જટલા અંતર્મુખ સ્રોતો

જણાવવાની જરૂર છે, તેટલા સ્રોતોનું તથા તે
સ્રોતો પોતપોતાનાં મૂળોમાં શલ્યથી વીંધાય
ત્યારે જે જે લક્ષણો થાય છે, તે લક્ષણો હવે
જણાવીએ છીએ. (મૂળો સ્વલ્પ હોવાને લીધે
તેઓમાં વીંધાયેલા સ્રોતોનાં લક્ષણો જ સાધ્યા-
સાધ્યતા જણાવે છે, માટે તે લક્ષણો જણાવવા
અહીં કહ્યું છે. ૬૬ન.)

જે સ્રોતો પ્રાણનું, જે સ્રોતો અગ્નનું, જે
સ્રોતો જળનું, જે સ્રોતો રસનું, જે સ્રોતો રશ્નિ-
રનું, જે સ્રોતો માંસનું, જે સ્રોતો મેદનું, જે સ્રોતો
મૂત્રનું, જે સ્રોતો વિષ્ણનું, જે સ્રોતો પુરુષના
શરીરમાં વીર્યનું અને જે સ્રોતો સ્ત્રીના શરીરમાં
રજનું વહન કરનારા છે. જે કે શરીરમાં મન, દોષો,
ધાતુઓ, ઉપધાતુઓ તથા મળો વગેરે પદાર્થોને
ફરવાના માર્ગોરૂપ સ્રોતો અસંખ્ય છે, તેપણ
શલ્યતંત્રમાં ઉપર કહેલા બાવીસ સ્રોતોના
વ્યાખ્યાનની જ જરૂર છે. કેટલાક આચાર્યો માને
છે કે, 'શલ્યતંત્રમાં પણ બાવીસથી વધારે સ્રોતોનું
વ્યાખ્યાન આપવાની જરૂર છે.' ઉપર કહેલા
બાવીસ સ્રોતોના પણ યથા બેદા છે.

જે જે સ્રોતો પ્રાણનું વહન કરનારા છે,
તેઓનું મૂળ હૃદય તથા રસનું વહન કરનારી
ધમનીઓ છે. એ મૂળમાં કાંઈ વેધ થાય, તો
માણસ આર્તસ્વરથી રોવા લાગે, અત્યંત નર્મી
બન્ય, ખૂંચિત થઈ બન્ય, બ્રમણ પામે, ધ્રૂજવા
લાગે અને વખત પર મરી પણ બન્ય છે.

જે જે સ્રોતો અગ્નનું વહન કરનારા છે,
તેઓનું મૂળ આમાશય તથા અગ્નનું વહન કર-
નારી ધમનીઓ છે. એ મૂળમાં કાંઈ વેધ થાય, તો
પેટમાં આક્રોશ થાય, શૂણ નીકળે, અગ્ન ઉપર
દ્રેષ થાય, ઊલટી થાય, તરસ લાગ્યા કરે, અંધતા
થાય અને વખત પર મરણ પણ થઈ બન્ય છે.

જે જે સ્રોતો જળનું વહન કરનારા છે,

તેઓનું મૂળ તાળવું અને ક્લોમ (તરસું) સ્થાન છે. એ મૂળમાં કાંઈ વેધ થાય તો તરસ લાગ્યા કરે અને તુરત જ મરણ થઈ જાય છે.

જે બે સ્રોતો રસનું વહન કરનારા છે, તેઓનું મૂળ હૃદય અને રસનું વહન કરનારી ધમનીઓ છે. એ મૂળમાં કાંઈ વેધ થાય તો શોષ થાય, આતંત્રિયરથી રૂઢન થાય, શરીર નમી જાય, મૂર્છા થાય, ભ્રમણ થાય, ઠંપ થાય અને વખત પર મરણ પણ થઈ જાય છે.

જે બે સ્રોતો રુધિરનું વહન કરનારા છે, તેઓનું મૂળ યકૃત, પ્લીહા અને રુધિરનું વહન કરનારી ધમનીઓ છે. એ મૂળમાં કાંઈ વેધ થાય, તો અંગ સ્થામ થઈ જાય, જ્વર ચડી આવે, ઢાહ થાય, પાંડુતા થાય, લોહીની અત્યંત પ્રવૃત્તિ થાય અને નેત્રો રાતાં થઈ જાય છે.

જે બે સ્રોતો માંસનું વહન કરનારા છે, તેઓનું મૂળ સ્નાયુ, ત્વચા અને રુધિરનું વહન કરનારી ધમનીઓ છે. એ મૂળમાં કાંઈ વેધ થાય, તો સોજે થાય, માંસ સુકાઈ જાય, શિરાઓની ગ્રંથિઓ થઈ જાય અને મરણ થાય છે.

જે બે સ્રોતો મેદનું વહન કરનારા છે, તેઓનું મૂળ કમર અને બે વૃક્ક (બુક્કા) છે. એ મૂળમાં કાંઈ વેધ થાય, તો પક્ષીના વળી જાય, અંગે સ્નિગ્ધ થઈ જાય, તાળવામાં શોષ પડે, બડો સોજે થાય અને તરસ લાગ્યા કરે.

જે બે સ્રોતો મૂત્રનું વહન કરનારા છે, તેઓનું મૂળ મૂત્રાશય અને ઉપસ્થ છે. એ મૂળમાં કાંઈ વેધ થાય, તો મૂત્રાશયમાં આક્રેશ થાય છે, મૂત્ર અટકી જાય છે અને ઉપસ્થ અક્કડ થઈ જાય છે.

જે બે સ્રોતો વિષાનું વહન કરનારા છે, તેઓનું મૂળ પચાસાય અને ગુદા છે. એ મૂળમાં કાંઈ વેધ થાય તો આક્રેશ થાય છે, દુર્ગંધપાણું થાય છે અને આંતરડામાં ગાંઠ થઈ જાય છે.

જે બે સ્રોતો વીર્યનું વહન કરનારા છે, તેઓનું મૂળ સ્તનો અને વૃષણ છે. એ મૂળમાં કાંઈ વેધ થાય, તો નપુંસકપણું થાય છે, ઘણા વિલંબથી વીર્ય ઝરે છે અને વીર્ય રાતું થઈ જાય છે.

જે બે સ્રોતો રજનું વહન કરનારા છે, તેઓનું મૂળ ગર્ભાશય અને રજનું વહન કરનારી ધમનીઓ છે. એ મૂળમાં કાંઈ વેધ થાય, તો વંધ્યત્વ થાય છે, મૈથુન સહન થઈ શકતું નથી અને રજનો નાશ થાય છે.

સીવણમાં છેદનભેદનાદિના લક્ષણો-નિરૂપણ
સેરનીચ્છેદાદ્રુજાપ્રાદુર્ભાવો વસ્તિગુદવિદ્વ-
લક્ષણં ચ પ્રાગુક્તમિતિ ॥ ૧ ॥

સીવણીમાં કાંઈ છેદન-ભેદનાદિક થાય તો પીડા ઉત્પન્ન થાય, આક્રેશ થાય, મૂત્ર અટકી પડે, ઉપસ્થ જીણું રહે, દુર્ગંધપણું થાય અને આંતરડામાં ગાંઠ થાય. ૯

જે માણસને સ્રોતોમાં વેધ થાય તેની ચિકિત્સા
સ્રોતોવિદ્નં તુ પ્રત્યાભ્યાયોપચરેદુદ્વૃત્તશલ્યં
તુ ક્ષતમિધાનેનોપચરેત્ ॥ ૧૦ ॥

જે માણસ સ્રોતોમાં વીંધાયેલ હોય, તેની ચિકિત્સા કરવાની ના પાડવી અર્થાત્ અસાધ્ય જણાવીને પછી શલ્ય કાઢવાના પ્રકારથી ચિકિત્સા કરવી અને શલ્ય નીકળ્યા પછી પણ પ્રથમ અસાધ્ય જણાવી ના પાડીને જ પછી ક્ષતની ચિકિત્સા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી ૧૦

સ્રોતનું લક્ષણ

મરતિ ચાર ।

મૂલાદ્ સાદન્તર દેહે પ્રસૂતં ત્વમિમાહિ યત્ ।
સ્રોતસ્તદિતિ વિત્રેયં શિરાધમનિરજિતમ્ ॥ ૧૧ ॥
હૃદયના છિદ્રમાંથી દેહની અંદર પસરેલો અને શિરાઓ તથા ધમનીઓ વગરનો જે અભિ-

વહન કરનારો અવકાશાત્મક ભાગ હોય છે, તેને સ્રોત બોલેવો. શિરાઓને તથા ધમનીઓને સ્રોતોમાં ગણવી નહિ. (સ્રોતો પોતાના ધાતુ-ઓના જેવાં વર્ણોવાળા, લાંબી આકૃતિવાળા, ગોળ અને લતાઓના તંતુઓ જેવા હોય છે. કેટલાક બડા હોય છે અને કેટલાક ઝીણા પણ હોય છે.)

અધ્યાય ૧૦ મેા

ઉપક્રમ

અથાતો ગર્ભિણીવ્યાકરણં શારીરં વ્યાખ્યા-
સ્યામઃ । યથોઘાત્ત મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'ગર્ભિણી-
વ્યાકરણશારીર' એ નામના અધ્યાયનું તે
પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશુ, કે જે પ્રમાણે ભગવાન
ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

ગર્ભિણીએ યાજવાના નિયમો

૧. ગર્ભિણી પ્રથમદિવસાત્ પ્રભૃતિ નિત્યં પ્રહૃષ્ટા
શુચિરલક્ષ્ણા શુક્લગ્નના શાન્તિમજ્જલદેવતાનાદાન-
ગુરુપરાં ચ મહેન્મલિનરિકૃતહીનગાત્રાણિ ન સૃષ્ટે-
દુર્ગન્ધદુર્દર્શનાનિ પરિહરેદુદ્વેજનીયાથ કથાઃ શુષ્કં
પર્યપિત્વં કથિતં ક્ષિન્નં ચાન્નં નોપમુક્તીત વહિર્નિષ્ક-
મણં શૂન્યાગારચૈત્યશ્મશાનવૃક્ષાશ્રયાન્ ક્રોધમય-
સઙ્કારાન્ મામાનુષ્ઠેર્માપ્યાદિકં ચ પરિહરેદાનિ ચ
ગર્ભે વ્યાપાદયન્તિ, ન ચામીક્ષ્ણં તૈલાભ્યજ્ઞોત્સા-
દનાદીનિ નિપેદેત્, ન ચાયાસમેચ્છરીર, પૂર્વોક્તાનિ
ચ પરિહરેચ્છપનાસનં મૃદાસ્તરણં નાત્યુચ્ચમપાશ્રયો-
પેતમસમ્બાધં વિદધ્યાદ્દહ્યં દ્રવં મધુરપ્રાયં સ્નિગ્ધં
દીપનીયસંસ્કૃતં ચ મોજનં મોજયેત્ સામાન્યમે-
તદાપ્રસન્નાત્ ॥ ૨ ॥

ગર્ભિણીએ ગર્ભ રહેવાના દિવસથી માંડીને
નિત્ય આનંદયુક્ત, પવિત્ર, શશુગારેલ, સફેદ
વસ્ત્રોનું ધારણ, શાંતિકર્મોમાં, મંગલ કૃત્યોમાં,

૧ ગર્ભિણીને, પ્રસૂતાને તથા બાળકને કરવાના
ઉપચારોના વ્યાખ્યાન વિષેના.

દેવતાઓના આરાધનમાં, ગ્રામ્યોના આરાધન-
માં, ગુરુઓના આરાધનમાં તત્પર રહેવું; મલિન
અંગોવાળાં માણસોનો, જેઓનાં અંગો વિકાર-
વાળાં હોય, જેઓનાં અંગો ન્યૂન હોય તેઓને
સ્પર્શ કરવો નહિ; દુર્ગંધ લેવી નહિ, ખરાબ
વસ્તુઓ જેવી નહિ, જેનાથી ઉદ્વેગ થાય એવી
વાતો કરવી કે સાંભળવી નહિ, શુષ્ક અન્ન,
વાસી અન્ન, અત્યંત ઊંઘેલું અન્ન, પચપચી
ગયેલું અન્ન જમવું નહિ; બહાર ફરવા નીકળવું
નહિ, ઉજાડ ધરમાં જવું નહિ, થાળાં બાધેલાં
વૃક્ષોની નીચે જવું નહિ, સ્મશાનમાં જવું નહિ,
વૃક્ષના આશ્રયમાં રહેવું નહિ, ક્રોધ તથા ભય
છોડી દેવો, કચરાનો તથા લોકોની ગિરદીનો
સંસર્ગ કરવો નહિ, બોલે ઉપાડવો નહિ, જીંઘા
સ્વરથી ભાષણાદિકનો ત્યાગ કરવો, આ શારીર-
સ્થાનના ગર્ભાવસ્થાંતિ નામના ત્રીજા અધ્યાયના
૧૧મા વિષયમાં જણાવેલાં મહેનત તથા મૈથુના-
દિક કર્મો કે જેઓ ગર્ભનો વિનાશ કરનારાં છે
તેઓનો ત્યાગ કરવો, વારંવાર તેલનો અભ્યંગ
કરવો નહિ, વારંવાર લોટ વગેરેથી શરીરને
ચોળાવવા વગેરેનો પણ ત્યાગ કરવો, શરીરને
શ્રમિત થવા દેવું નહિ અને આ શારીરસ્થાનના
શુદ્ધેશોષિતશુદ્ધિનામના બીજા અધ્યાયના ૧૨મા
વિષયમાં કહેલાં દિવસની નિદ્રા તથા અશુષ્કતા
આદિનો પણ ત્યાગ કરવો. શયન તથા
આસન પણ કોમળ બિછાનાવાળાં, બહુ જીંઘાં
પણ ન હોય તથા નીચાં પણ ન હોય એવાં,
તકિયા તથા ગાલમશરિયાં વગેરેવાળાં અને
સાંકડ વપરાનાં કરવાં. ભોજન પણ દહધને પ્રિય
લાગે એવું, દ્રવવાળું, ઘણાં મધુર દ્રવ્યોવાળું,
સ્નિગ્ધ અને જેને જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારા
પદાર્થોથી સંસ્કારો આપેલા હોય એવું કરવું.
આ નિયમો ગર્ભ રહેવાના દિવસથી તે છે

પ્રસવ થતાં સુધી પાળવા. ૨

ગર્ભિણીના સુખપ્રસવ માટે વૈધના ઉપચારો

વિશેષતસ્તુ ગર્ભિણી પ્રથમદ્વિતીયતૃતીયમાસેષુ મધુરશીતદ્રવપ્રાપ્તમાહારસુપસેવેત । વિશેષતસ્તુ તૃતીયે પષ્ટિકૌદને પચસા મોજયેચ્છતુર્થે દમ્ભા પચ્ચમે પચસા પષ્ટે સર્પિષા ચેત્યેકે । ચતુર્થે પયોનવનોત્તસંસૃષ્ટમાહાર્યેજાઙ્ગલમાંસસહિતં દુધમન્નમ્ । પચ્ચમે ક્ષીરસર્પિઃ-સંસૃષ્ટમ્ । પષ્ટે શ્વદંટાસિદ્ધસ્ય સર્પિષો માત્રાં પાય-યેઘનાગ્નં વા । સપ્તમે સર્પિઃ પૃથક્પર્ણાદિસિદ્ધમેવ-માપ્યાયતે ગર્ભઃ । અષ્ટમે વદરોદકેન ચલાતિત્તલા-શતપુષ્પાપલપયોદધિમસ્તુતૈલલવણમદનફલમધુ-ઘૃતમિથેનાસ્થાપયેત્ પુરાણપુરીપશુદ્વયથંમનુલોમ-નાર્થ ચ વાયોઃ । તતઃ પયોમધુરકપાયસિદ્ધેન તૈલે-નાનુવાસયેદનુલોમે હિ વાયૌ સુત્તં પ્રસ્રયતે નિરુપદ્રવા ચ ભરતિ । અતઃ ઝર્ષ્ય સ્તિંધ્યાભિર્ધવાગ્મુભિર્જાઙ્ગલરસૈ-ધોયકમેદાપ્રસવકાલાત્ । ય્યસ્યપ્રક્રાન્તા સ્તિંધ્યા ચલનતી સુત્તમનુપદ્રવા પ્રસ્રયતે ॥ ૩ ॥

— ગર્ભિણીને પહેલા, બીજા તથા ત્રીજા મહિનામાં વિશેષ કરી મધુર, શીત અને વવારે દ્રવનાળા આહારનું સેવન કરાવવું કેટલાક આચાર્યો કહે છે કે, 'ગર્ભિણીને વિશેષ કરી ત્રીજા મહિને દૂધની સાથે સાઠી ચોખ્ખાનો ભાત જમાડવો, ચોથા મહિને ઢહીની સાથે સાઠી ચોખ્ખાનો ભાત જમાડવો, પાંચમે મહિને દૂધની સાથે સાઠી ચોખ્ખાનો ભાત જમાડવો અને છઠે મહિને ધીની સાથે સાઠી ચોખ્ખાનો ભાત જમાડવો,' પણ અમારો મત એ છે કે, 'ત્રીજા મહિને ઉપર કદા પ્રમાણે મધુર, શીત તથા વવારે પ્રવાહીવાળો આહાર કરાવવો, ચોથા મહિને દૂધ તથા માખણથી સંયુક્ત કરેલું, દહીયને પ્રિય લાગે એવું અન્ન જાંબ પ્રાણીઓના માંસની સાથે જમાડવું. પાંચમે મહિને દૂધવાળું તથા ધીવાળું પ્રિય અન્ન જમાડવું અને છઠે મહિને

ગોખરનો કદક નાખીને પકાવેલા ધીની માત્રા પાવી અથવા યવાગૂ પાવી. ' સાતમે મહિને વિદારિંગાદિ ગણનાં દ્રવ્યો નાખીને પકાવેલું પ્રિય અન્ન જમાડવું. આમ કરવાથી ગર્ભ ટપી તથા પુષ્ટિ પામે છે. આઠમે મહિને જૂની વિઘ્નાતી શુદ્ધિ અને વાયુના અનુલોભન માટે બળદાણા, ખપાટ, સુવા, માંસ, દૂધ, ઢહીનું પાણી, તેલ, લૂણ, મીઠળ, મવ તથા ધીથી મિશ્રિત કરેલા બોરના અથવા કપાસના છોડના ક્વાથથી નિર્ઙ-ખસ્તિ (પિચકારી) મારવી અને તે પછી દૂધ તથા મધુર (શવનીય) દ્રવ્યોનો કદક નાખીને પકા-વેલા તેલથી અનુવાસન નામની પિચકારી પણ મારવી, કેમ કે વાયુનુ અનુલોભન થવાથી ગર્ભિણી સુખથી પ્રસવ કરે છે અને ઉપદ્રવો વગરની રહે છે આટલું કર્યા પછી છેક પ્રસવકાળ પર્્યંત સ્નિગ્ધ યવાગૂઓ અને જાંબ પ્રાણીઓનાં માસોના રસોથી ઉપચાર કરવો. આ પ્રમાણે ઉપચારો કરવાથી સ્નિગ્ધ થયેલી અને બળ પામેલી ગર્ભિણી કશો ઉપદ્રવ નહિ પામતાં સુખથી પ્રસવ કરે છે. ૩

ગર્ભિણીના સુવાવડના ઘરમાં પ્રવેશઃ તે ઘર કેવું બનાવવું

નવમે માસિ સ્તિકાગારમેનાં પ્રવેશયેત્ પ્રશ-સ્તતિધ્યાદૌ તત્પરિદં પ્રાક્ષણદ્વત્રિયવૈશ્યશુદ્ધાણાં ચેતરકપીતકૃષ્ણેષુ ભૂમિપ્રદેશેષુ ચિલ્ચન્યગ્રોધતિ-ન્દુકમહ્ણાતકનિર્મિતસર્ગારયથાસક્ષ્ણં તન્મયપર્ય-ક્ષુપ્તપ્લિમિત્તિ સુવિમક્તપરિચ્છદં પ્રાગ્દ્વાર દક્ષિ-ણદ્વાર વાદૃહસ્તાયત ચતુર્દસ્તવિસ્તૃતં રધામજ્જલ-સમ્પન્નં વિધેયમ્ ॥ ૪ ॥

નવમે મહિને જ્યોતિષશાસ્ત્રની રીતિ પ્રમાણે તિથિ, નક્ષત્ર તથા વાર વગેરેની અનુજ્ઞતા લઈ ગર્ભિણીને સુવાવડના ઘરમાં પ્રવેશ કરાવવો. ગર્ભિણી એ શ્રાવણ વર્ષની દોષ, તે સુવાવડનું

ધર સદૈઃ માટીવાળા પ્રદેશમાં કરવું, સઘળું બીલીનાં કાષ્ઠોથી બનાવેલા અવયવોવાળું કરવું અને તેમાં પલંગ પણ બીલીનાં કાષ્ઠોના જ કરવો. ગર્ભિણી એ ક્ષત્રિય વર્ણની હોય, તો સુવાવડનું ધર રાત્રી માટીવાળા પ્રદેશમાં કરવું, સઘળું વડનાં કાષ્ઠોથી બનાવેલા અવયવોવાળું કરવું અને તેમાં પલંગ પણ વડનાં કાષ્ઠોના જ કરવો. ગર્ભિણી એ વૈશ્ય વર્ણની હોય, તો સુવાવડનું ધર પીળી માટીવાળા પ્રદેશમાં કરવું, સઘળું દીંબરનાં કાષ્ઠોથી બનાવેલા અવયવોવાળું કરવું અને તેમાં પલંગ પણ દીંબરનાં કાષ્ઠોના જ કરવો. ગર્ભિણી એ શૂદ્રવર્ણની હોય તો સુવાવડનું ધર કાળી માટીવાળા પ્રદેશમાં કરવું, સઘળું લિલામાનાં કાષ્ઠોથી બનાવેલા અવયવોવાળું કરવું અને તેમાં પલંગ પણ લિલામાનાં કાષ્ઠોના જ કરવો. એ ધરની બીંતો સારી રીતે લીંપવી (રંગવી), અને તેમાં સુવાવડમાં ઉપયોગી યાય એવો સઘળો સામાન સારી રીતે વિભાગપૂર્વક ગોઠવી રાખવો. એ ધર ઉગમણ દ્વારવાળું અથવા દક્ષિણ તરફના દ્વારવાળું કરવું, આઠ હાથ લાંબું તથા ચાર હાથ પહોળું કરવું અને તેને રક્ષા તથા મંગળોત્તી સામગ્રીથી સંપન્ન કરવું. ૪

પ્રસવ માટે તૈયાર થયેલી સ્ત્રીનાં લક્ષણો જાતે હિ શિયિલે કુલ્લો મુકે હૃદયમન્યવે । સશ્ચલે જળને નારી દેયા સા તુ પ્રજાયિની ॥ ૧

૨ તત્રોપસ્થિતપ્રસનાયાઃ કટીપૃષ્ઠં પ્રતિ સમન્તા-દ્વેદના મન્યમીક્ષ્ણં પુત્રીપ્રવૃત્તિર્મૂત્રં પ્રસિચ્યતે યોનિ-મુલાચ્છલેષ્મા ચ ॥ ૫ ॥

૧ પેટ પોચું પછી બચ, દૃઢપના બંન મોકળા થઈ બચ અને પેડુમાં શય નીકળવા લાગે ત્યારે સ્ત્રી તુરત પ્રસવ કરશે એમ સમજવું. જેને પ્રસવ થવાનું પાસે આવેલું હોય તે સ્ત્રીને ઠમર તથા પીઠમાં ચોમેર વેઠના થાય, આડો તથા પેશાબ

વારે ધડીએ થાય અને યોનિના મુખમાંથી ઠંક (ઝરપટાં) પડે છે. ૫

પ્રસવ માટે તૈયાર થયેલી સ્ત્રીને કરવાના ઉપચારો એ પ્રજનયિષ્યમાણાં કૃતમદ્ગલસ્વાસ્તિમાચનાં કુમારપરિરૂતાં પુત્રામફલહસ્તાં સ્વમ્યક્તામુષ્ણોદકપરિપિકામયૈનાં સમ્મૃતાં યગમ્ભૂત્રાઘ્નિયાન્ પાયયેત્ । તતઃ કૃતોપધાને મૃદુનિસ્તીર્ણે શયને સ્થિતામાશુશ્ર-સક્ત્યૌમુક્તાનામશદ્ધનીયાન્વત્સઃ સ્ત્રિયઃ પરિણતવ-યતઃ પ્રજનનકુશલાઃ કર્તિતનસાઃ પરિચરેયુરિતિ ॥

સ્ત્રી પ્રસવ માટે તૈયાર થાય ત્યારે મંગલ તથા સ્વસ્તિવાચન કરાવી, તેની આસપાસમાં બાળકોને ડાલા ગમ્ભી, ગર્ભિણીના હાથમાં પુલ્કિંગ નામવાળાં કુંજો આપી, ગાત્રોમાં સારી પેઢે તેલનો અભ્યંગ કરી, જોના પાણીથી નવરાવી, જેમાં માત્રાથી ઘી નાખેલું હોય એવી અને જરાજરા જોતી હોય એવી ચવાગૂ (રાખ) તેના ગળા સુધી પાવી. પછી જેમાં કામળ કામળ ઝોગીકાં મૂક્યાં હોય એવી કામળ તથા વિસ્તીર્ણ શર્યામાં તે ગર્ભિણીને સાથળો પડોળા રખાવી ઉભડક બેસાડવી અથવા ચત્રી સુવાડવી અને તે વખતે વૃદ્ધા-વસ્થાવાળી, પ્રસવ કળવવામાં નિપુણતા ધરાવનારી, જેઓએ નખ સારી પેઢે ઉતરાવી નાખ્યા હોય તથા જેનાથી ગર્ભિણી લબ્ધ થાય, બીજે કે કોઈ પ્રકારે ગભરાય નહીં એવી ચાર સુધાણી-ઓએ તે ગર્ભિણીના ઉપચારો તથા સેવા કરવી.

સુધાણીઓએ શું કરવું તે વિષે

અથાસ્યા વિશિષ્ટાન્તરમનુલોમમનુલુમમન્ય-જ્વાનુમ્ભૂયાચૈનામેઠા મુખમે પ્રગાહસ્વેતિ ન ચા-પ્રાપ્તાવી પ્રવાહસ્વ તતો વિમુકે ગર્ભનાડીપ્રન્યે સશ્ચલેષુ શ્રોણિવદ્ધક્ષણવસ્તિશિરઃમુ પ્રવાહેયાઃ શનૈઃ શનૈસ્તતો ગર્ભનિર્મમે પ્રગાહં તતો ગર્ભે યોનિમુખં પ્રપન્ને માહતરમાવિશલ્યમાસત્ ॥ ૭ ॥

પછી એ ગર્ભિણીના ઓઠનું નીકળવાના

માર્ગમાં રૂંવાડાંઓની વલણના અનુસારથી તે માર્ગની ઊંડાઈની અંદર ચોમર તેલનો અભ્યંગ કરી ચાર સુવાણીઓમાંની જ એક શ્રેષ્ઠ સુવાણી હોય, તેણે તે ગર્ભિણીને કહેવું કે, 'બાઈ! જો તને બરાબર પીડ આવતી હોય, ત્યારે જોર કરજે પણ બરાબર પીડ આવ્યા વિના જોર કરીશ નહીં. ગર્ભની નાહીઓનો બધ છૂટી બધ અને તારાં કમર, સાથળોનાં મૂળ તથા મૂત્રાશયના ઉપરના ભાગમાં શૂળ નીકળવા લાગે ત્યારે ધીરેધીરે જોર કરજે, ગર્ભ નીકળવા લાગે ત્યારે વધારે જોર કરજે અને પછી ગર્ભ યોનિના મુખમાં આવે, ત્યારથી તે તમામ શક્ય નીકળી બધ ત્યાં સુધી અત્યંત જોર કરજે.' ૭

✓ પીડ ન આવતાં છતાં જોર કરવાથી સંતાનની ખરાબી

અકાલપ્રવાહણાદ્ધરિ મૂકં વ્યસ્તહનુમૂર્ધ્વા-
મિષાતિનં કાસશ્વાસશોષોપદ્રુતં કુઞ્જં વિકટં વા
જનપતિ ॥૮॥

સમયપ્રાપ્ત થયા વિના જોર કરનાથી બહેન, મૂત્ર, કથોરી હડપચીવાળું, ડોકની હાંસડીથી ઉપરના પ્રદેશોમાં રોજોવાળું, ખાસીના ઉપદ્રવ-વાળું, શ્વાસની પીડાવાળું, શોષથી ઉપદ્રવ પામેલું, ખંધું કે વિકટ આકારવાળું છોકરું આવે છે. ૮ ગર્ભ અનજો હોય કે અટકે ત્યારે શું કરવું ?

✓ અમુત્ર પ્રતિલોમમનુલોમયેત્ ॥

ગર્ભસંજ્ઞે તુ યોનિ ધૂપયેત્ કૃષ્ણસર્પનિર્મોકેષ
પિંડીતકેન વા । વમ્નીવાદિરણ્યપુષ્પીમૂલં હસ્તપા-
દયોર્દારયેત્ સુચર્ણાં મિશ્રણ્યાં વા ॥૯॥

આ અથના નિદાનગ્રંથાનના મૂઠગર્ભનિદાન નામના આઠમા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે ગર્ભ પ્રતિલોમ હોય તો ચિકિત્સિતસ્થાનના મૂઠગર્ભ-ચિકિત્સિત નામના પંદરમા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરીને ગર્ભને અનુલોમ કરવો.

જો ગર્ભ અનુલોમ છતાં પણ અટકી રહ્યો હોય તો યોનિને કાળા સર્પની કાંચળીની અથવા મીઠળની ધુમાડી દેવી અને ગર્ભિણીના હાથ ઉપર તથા પગ ઉપર ભોરિંગણીનું મૂળ ખાંવવું અથવા સૂરજમુખી કે પાડલ બાંધવી. ૯

✓ જન્મેલા બાળકને કરવાના ઉપચારો

અથ જાતસ્યોલ્ગમપનીય મુર્ધ્વં ચ સેન્ધવસર્પિણા
વિશોધ્ય ઘૃતાક્તં મૂર્ધ્નિ પિંડું દવાતત્તો નાભિ-
નાહીમણાક્કુલમાવમ્પ સ્ત્રેણ વદ્વા લેદયેત્ત-
સ્ત્રૈકદેશં ચ કુમારસ્ય ગ્રીવાયાં સમ્યગ્મમ્નોયાત્ ।
અથ કુમારં શીતાભિરન્નિરાશ્વાસ્ય જાતકર્મણિ કૃતે
મધુસર્પિરનન્તાપ્રાક્ષીરસેન સુગર્ણચૂર્ણમક્કુલ્યાનામિ-
કયા લેહયેત્તો વલતૈલેનામ્યજ્ય ધીરશ્ચક્ષુરૂપાયેણ
સર્ગમન્ધોદકેન વા રૂપ્યહેમપ્રતપ્તેન વા વારિણા
સ્નાપયેદેનં કપિત્થપપ્રરૂપાયેણ વા કોષ્ણેન યથાકાલં
યથાદોષં યથાવિમવં ચ ॥ ૧૦ ॥

જન્મેલા બાળક ઉપરથી ઓળને ફર કરી, તે બાળકના મોઢાને સિંધવ સહિત ધી વડે કડના બળા વગરનું કરી નાખી, તેના માથા પર ધીથી ભિંબવેલું રત્ન મૂકવું મૂકવું અને તે પછી નાભિના નાળને આઠ આંગળ લાંબું કરી દોરાથી બાંધીને બાહીના ભાગમાં કાપી નાખવું તથા તે દોરાના બીજ છેડાને, નાળમાંથી સ્નાવ ન થવાને માટે માળકની ડોકમાં સારી રીતે ખાંવવો.

પછી યોનિરૂપીયંત્રમાં દબાયાને લીધે મૂર્છિત થયેલા બાળકને શીતળ જળ છાંટવાથી આશ્વાસિત કરી, જાતકર્મ નામનો સંસ્કાર કર્યા પછી મવ, ધી, ધમાસાનો અથવા ધરોનો રસ અને આહીના રસને મિશ્રિત કરી તેમાં સોનું ધસી તે સુવર્ણનું ધસેલું ચૂર્ણ અનામિકા નામની

૧ મૂળમાં 'કિરણમુખી' શબ્દ છે તેનો ઉદ્દેશ 'ભોગિણી' લખ્યો છે. નિષકુમારે જોતા મૂળમાં કુમારની નીકળે છે ભાવપ્રકાશમાં તે દ્વિધિવા વજ્રનાત્રુ મૂળ બાધવાનું કહ્યું છે.

આંગળી વડે એક ચણાડીભાર ચટાડવું. પછી ચિકિત્સિતસ્થાનના ૧૫ મા અધ્યાયમાં કહેલા બલાતેલ વડે બાળકના શરીરને ચાળી શીતકાલાદિક સમયને, વાયુ આદિ દોષને તથા વૈભવને અનુસરી છીરવાળાં વડ વગેરે પાંચ વૃક્ષોના ક્વાથથી અથવા જમાં એલાદિ ગણનાં સર્વ સુગંધી દ્રવ્યો નાખ્યાં હોય એવા ગરમ જળથી અથવા તપાવેલું રૂપું તથા સોતું નાખીને જમેલા જળથી અથવા લગાર જાના ઠાંઠનાં પાંદડાંનાં ક્વાથથી તે બાળકને નવરાવવો. ૧૦

ધાવણ આવતાં સુધી બાળકને વસ રાખવાની ચોજના

ધમનીનાં હૃદિસ્થાનાં વિવૃતત્વાદનન્તરમ્ ।
ચતુરાત્રાવિરાત્રાદ્વા સ્ત્રીણાં સ્તન્યં પ્રવર્તેત્ ।

તસ્માત્રપ્રયમેઽદ્ધિ મધુમર્ષિરનન્તામિત્રં મન્ત્રપૂતં
ત્રિકાલં પાયયેદ્, દ્વિતીયે લક્ષ્મણાસિદ્ધં સર્વિસ્તુ-
તીયે ચ । તતઃ પ્રાદ્વિવારિતસ્તન્યં મધુસર્પિઃ સ્વ-
પાણિતલસંમિતં દ્વિકાલં પાયયેત્ ॥ ૧૧ ॥

શ્રીઓના હૃદયમાં રહેલી ધમનીઓ પ્રસવ થયા પછી ત્રણ અથવા ચાર રાતે ખુદલી થાય છે, તેથી ત્રણ અથવા ચાર રાત પછી શ્રીઓને દૂધ પ્રવર્તે છે; એટલા માટે પહેલે દિવસે બાળકને ધમાસાના અથવા ધરાના રસથી મિશ્રિત કરેલું ધી મધથી મિશ્ર કરી મંત્રથી પવિત્ર કરીને ત્રણ વખત પિવડાવવું; બીજા દિવસે લક્ષ્મણા નામની ઔષધિનો કદક નાખીને પકાવેલું ધી મધથી મિશ્ર કરી મંત્રથી પવિત્ર કરીને ત્રણ વખત પિવડાવવું અને ત્રીજા દિવસે પણ એ પ્રમાણે જ કરવું. આ પ્રમાણે ચોથે દિવસે પણ અપેર સુધી ધાવણ નહીં ધવરાવતાં પ્રભાતે તથા બપોરે પોતાના હાથના તળામાં સમાઈ રહે તેટલું મધ સહિત ધી પાવું. (પછી ચોથા દિવસના ત્રીજા પહોરથી વૃષ્ટિ પર્યંત ધાવણ ધવરાવવું.) ૧૧

સતિકાને કરવાના ઉપચારો

અથ ઘૃતિકાં ચલાતંભમ્યક્તાં વાતહરૌપધનિઃ-
ક્રાચેનોપચરેદ્, સ્થોપદોષાં તુ તદંહઃ પિપ્પલીપિપ્પ-
લીમૂલહસ્તિપિપ્પલીચિત્રકગૃક્ષવેરચૂર્ણં ગુહોદકેનો-
પ્થેન પાયયેત્ । एवं દિરાત્રં ત્રિરાત્રં વા કુર્યાદાદુષ્ટ-
શોષિતાત્ । વિશુદ્ધે તતો વિદારિગન્ધાદિસિદ્ધાં
સેદ્યવાગ્નું ધીરયવાગ્નું વા પાયયેત્ત્રિરાત્રમ્ । તતો
યવકોલકુલસિદ્ધેન જાક્તલરસેન શાલ્યોદનં મોજ-
યેદ્ચલમશિવલં ચાવેક્ષ્ય ॥ ૧૨ ॥

સતિકાને ચિકિત્સિતસ્થાનના ૧૫ મા અધ્યાયમાં કહેલું બલાતેલ ચાળી સૂત્રસ્થાનના ૩૬ મા અધ્યાયના ૧૦ મા વિપયમાં કહેલાં વાતહર ઔષધોનો ક્વાથ પિવડાવવો તથા તે ક્વાથનું જ સેચનાદિક કરવું. જે કુદ્ધ રોધર બાકી રહી ગયું હોય, તે પહેલે દિવસે પીપર, પીપરીમૂળ, ગજપીપર, ચિત્રક અને સૂંઠનું ચૂર્ણ ગોળના હઠાળેલા ગરમ પાણીની સાથે પિવડાવવું. આ પ્રમાણે બે રાત સુધી અથવા ત્રણ રાત સુધી એટલે જ્યાં સુધી કુદ્ધ રોધર હોય ત્યાં સુધી કરવું. ત્રીજા અથવા ચોથે દિવસે રોધર શુદ્ધ થઈ ગયા પછી વિદારિગાદિગણનાં દ્રવ્યોથી પકાવેલી ઝાઝા ધીવાળી અથવા દૂધવાળી રાખ ત્રણ રાત સુધી પાવી. પછી ઓના તથા તેના જરામિના બળને જોઈ જવ, પંચકાલ (પીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક તથા સૂંઠ) અને કળથી નાખી પકાવેલા જંગલ પ્રાણીઓના માંસના રસની સાથે રાતા ચાખાનો ભાત જમાડવો. ૧૨

સતિકાપણું ક્યારે મટે?

અનેન વિષિનાધ્યર્દ્ધમાસગુપતંસ્કૃતા વિસૃક્તા-
હારાચારા વિગતસતિકામિધાના સ્યાત્ પુનરાચ્વ-
ર્દર્શનાદિત્યેકે ॥ ૧૩ ॥

આ પ્રમાણે ઠાઠ મહિના સુધી બરાબર ઉપચાર કરવામાં આવે, અને પછી સુવાવડ

સંબંધી આહાર તથા આચરણ છોડી દેવામાં આવે, ત્યાર પછી સૂતિકા કહેવાય નહિ. કેટલાક આચાર્યો કહે છે કે 'કૂરીવાર રજેદર્શન થાય ત્યારે સૂતિકા કહેવાય નહિ.' ૧૩

અંગલ દેશની સૂતિકાના ઉપચારમાં વિશેષ ધન્વભૂમિજાતાં તુ બલવર્તીં છતિકાં ઘૃતતૈલ-યોરન્યતરસ્ય માત્રાં પાયયેત્ પિપ્પલ્યાદિકપાયાનુ-પાનાં, સ્નેહનિત્યા ચ સ્પાત્ત્રિરાત્રં પશ્ચરાત્રં વા । અવલાં યવાગ્નૂં પાયયેત્ત્રિરાત્રં પશ્ચરાત્રં વા । અતઃ કુર્ષ્ણં સ્ત્રિગ્ધેનાભ્રસંસર્ગેણોપચરેત્ ॥ ૧૪ ॥

અંગલ દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલી સૂતિકા, દેશસ્વભાવને લીધે ભૂખી થઈ અથ, તો તેને પહેલે દિવસે જ પાચન થાય તેટલા ધીની કે તેલની માત્રા પાવી; એ માત્રા પાયા પછી પિપ્પલ્યાદિ ગણના ઝવાથનું અનુપાન દેવુ અને તે માત્રા પચ્યા પછી વિદારિગંધાદિ ગણના કલ્ક નાખી પકાવેલી રાખ પણ પાવી. આ પ્રમાણે ત્રણ અથવા પાંચ રાત સુધી કરવું અને તેટલા દિવસોમાં તે સૂતિકાને નિત્ય તેલ ચોળવું. અંગલદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલી જ સૂતિકા બળવાળી હોય તેને માટે એ પ્રકાર છે; પણ તે દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલી સૂતિકા નિર્બલ હોય તો તેને ધી કે તેલની માત્રા નહિ પાતાં ત્રણ રાત સુધી કે પાંચ રાત સુધી ફક્ત વિદારિગંધાદિ ગણનાં દ્રવ્યોવાળી સ્ત્રિગંધ રાખ જ પાવી અને નિત્ય તેલ ચોળાવવું. ત્રણ રાત કે પાંચ રાત વીત્યા પછી બીજું સ્ત્રિગંધ અન્ન યોગ્યતા પ્રમાણે જમાડવું. ૧૪

સૂતિકાના સામાન્ય ઉપચાર અને પરેષ પ્રાયશ્ચર્યાનાં પ્રભૂતેનોષ્ણોદકેન પરિપિચેત્ । ક્રોધાયાસમૈથુનાદીન્ પરિહરેત્ ॥ ૧૫ ॥

સૂતિકાના શરીર પર લગભગ ગરમ કરેલા પુષ્કળ પાણીથી સિંચન કરવું અને સૂતિકાએ ક્રોધ, પરિશ્રમ તથા મૈથુન વગેરેનો ત્યાગ કરવો.

(ગર્ભથી છુબ્ધ થયેલા રુધિરને ગરવા માટે અને વાયુ ન વધે તે માટે ગરમ પાણીથી સિંચન કરવાનું કહ્યું છે.) ૧૫

યેષે સુવાવડીની ખાસ કાળજી રાખવી

મવતઃત્રાત્ર ॥

મિથ્યાચારાત્સૂતિકાયા યો વ્યાધિરુપજાયતે । સ કૃચ્છસાધ્યોઽસાધ્યો વા મહેદત્પતર્પણાત્ ॥ તસ્માત્તાં દેશકાલૌ ચ વ્યાધિસાત્મ્યેન કર્મણા । પરીક્ષ્યોપચરેદેવં નૈયમત્સ્યમાપ્નુયાત્ ॥ ૧૬ ॥

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે : 'સૂતિકાને અહિત આહાર-વિહારથી જ વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે, તે વ્યાધિ અત્યંત અપતર્પણ (કર્ષ ૩૫ ચિકિત્સા) કરવાથી કષ્ટસાધ્ય અથવા અસાધ્ય થઈ પડે છે, એટલા માટે યેષે દેશકાળ ભેદને વ્યાધિ ટાળવામાં ઉપયોગી થાય એવી ક્રિયાથી સૂતિકાના ઉપચારે કરવા કે જેથી સૂતિકા વિનાશ પામે નહિ.' ૧૬

પ્રસવમા ઝોળ ન પડવાથી થતા ઉપદ્રવો

અને ઝોળ પાડવાના ઉપાયો

અથાપરાડપતન્ત્યાનાહાધ્માનો કુસ્તે, તસ્માત્ કળ્ઠમસ્યાઃ કેશવેષ્ટિતયાઙ્ગલ્યા પ્રમૂજેત્ । કટુકાલા-વૃક્તવેચનસર્પસર્પનિર્મોર્કિયં કટુતૈલમિમિશ્રૈયોનિ-મુસં ધૂપયેત્ । લાઙ્ગલીમૂલકલ્કેન વાસ્યાઃ પાણિ-પાદતલમાલિમ્પેત્ । મૂર્ધ્નિ વાસ્યા મહાવૃષ્ણીર-મનુસેચયેત્ । કુણ્ડાન્નલીમૂલકલ્કં વા મધમૂત્રયો-રન્યતરેણ પાયયેત્ । શાલિમૂલકલ્કં ચા પિપ્પલ્યાદિં વા મધેન । સિદ્ધાર્થકટુણ્ડાન્નલીમહાવૃષ્ણીરમિશ્રેણ સુરામળ્દેન વાઽઽસ્થાપયેત્ । ઇતેરેઃ સિદ્ધેન સિદ્ધાર્થકૃતૈલેનોત્તરવર્તિં દદ્યાત્ । સ્ત્રિગ્ધેન વા કૃત્તનસેન હસ્તેનાપહરેત્ ॥ ૧૭ ॥

જને પ્રસવ થયો હોય તે સ્ત્રીને પેટમાંથી ઝોળ ન પડી હોય, તો તે ઝોળ આનાહને, આક્રાંતને, શૂળને તથા અગ્નિની મંદતાને કરે

છે, તેથી તે ઝાળને પાડવા માટે ઢેસોથી વીટેલી આંગળી વડે સૂતિકાના કંઠને ધસવો; અથવા કડવી તુંબી, કડવી પિસોડી, સરસવ તથા સર્પની કાંચળીનું ચૂર્ણ કરી સરસિયા તેલમાં કાલવીને તેના ચોનિના મુખ પર મુકારો દેવો; અથવા સૂતિકાના હાથપગનાં તળિયાંમાં દૂધિયા વછનાગનાં મૂળિયાંના કલ્કનો લેપ કરવો; અથવા સૂતિકાના માથા પર ખરસાણી ચોરના હીરનું સિંચન કરવું; અથવા કઠનો અને દૂધિયા વછનાગનાં મૂળિયાંનો કલ્ક કરી મઘની સાથે કે ગોમૂત્રની સાથે સૂતિકાને પાવો; અથવા ગોખાના છોડનાં મૂળિયાંના કે પિપ્પલ્યાદિ ગણનો કલ્ક કરી મઘની સાથે પાવો; અથવા સરસવ, કઠ, દૂધિયો વછનાગ તથા ચોરના હીરથી મિશ્ર કરેલી મઘની આછથી શુદ્ધમાં પિયકારી મારવી; અથવા જો ન ઓપધોનો કલ્ક નાખીને પકાવેલા સરસિયા તેલથી ચોનિમાં પિયકારી મારવી અથવા સુયાણીએ કે વેધે હાથના નખ સારી પેઠે ઉતરાવી સ્નગ કરેલો તે હાથ નાખી ઝાળ કાઢી લેવી. ૧૭

— સૂતિકાના મક્કલ નામના રોગનું નિદાન તથા લક્ષણ

પ્રજાતાવાશ્વ નાર્યા રુદ્ધશરીરાયાસ્તીક્ષ્ણર-
વિજોષિતં રક્તં વાયુના તદેશમનાવિસંરુદ્ધં નામેરઘઃ
પાર્થવોર્વસ્તૌ યસ્તિશિરસિ વા ગ્રન્થિં કરોતિ,
તત્તથ નામિવસ્ત્યુદરગૂલાનિ ભવન્તિ, ઘ્વનીમિરિવ
નિસ્તુઘતે મિઘતે દીર્ઘતે ઇવ ચ પક્કાશયઃ, સમ-
ન્તાદાધ્માનમુદરે મૂત્રસંજ્ઞથ ભવતીતિ મલ્લલ્લઘનમ્ ॥

રૂક્ષ શરીરવાળી સૂતિકાનું રહિર પીપર વગેરે તીક્ષ્ણ દ્રવ્યોથી શુદ્ધ ન થયું હોય, તો તે રહિર તે પ્રદેશમાં રહેલા વાયુથી અત્યંત રોકાઈ ને નાભિની નીચે, પડખાંઝામાં, મૂત્રાશયમાં અથવા મૂત્રાશયના ઉપરના પ્રદેશમાં અંચિને

ઉપન કરે છે, કે ન અંચિથી નાભિ, મૂત્રાશય તથા ઉદરમાં સ્થળ થાય છે અને પડખાશય અંગે સોયોથી ભોંકાતો દોય, કુહાડાથી ભેદાતો દોય અને કવતથી ચિરાતો દોય તેમ બ્યથા પામે છે; આથી પેટમાં ચોમેર આધ્માન (કૂલી જવું) થાય છે અને મૂત્રની અટકાયત થાય છે; આ મક્કલનું લક્ષણ સમગ્રવું. (પ્રસવના રહિરથી ઉપન થયેલું શ્વળ પણ મક્કલ કહેવાય છે અને રોકાયેલું રહિર પાકવાથી થયેલો વિદ્રવિ પણ મક્કલ કહેવાય છે. કલ્પન.) ૧૮

— મક્કલની ચિકિત્સા

તત્ર વીરતર્વાદિસિદ્ધં જલમૂપ્પ્રકાદિપ્રતીરાપં
પાપવેદ્યક્ષારચૂર્ણં વા સર્પિવા સુષોદકેન વાલવળ-
ચૂર્ણં વા પિપ્પલ્યાદિકાથેન પિપ્પલ્યાદિચૂર્ણં વા મુરા-
મળેન વરુણાદિકાથં વા પચ્ચકોલૈલપ્રતીરાપં પૃથ-
ક્પર્ણાદિકાથં વા મદ્રદારુમરિચતંસૃષ્ટં પુરાણગુડં વા
ત્રિકલ્કવતુર્જાતકલ્કસુત્તમ્પ્રમિશ્રં પાદેદચ્છં વા
પિવંદરિષ્ટમિતિ ॥ ૧૯ ॥

૧ સૂતિકાને મક્કલ થયો હોય, તો વેધે વીર-
તર્વાદિ ગણના ક્વાથમાં ક્ષપકાદિ ગણુ પણ પાછળ-
થી-સિદ્ધ થતી વખતે નાખી તે ક્વાથ પાવો;
અથવા સહેવાય તેવા જાના જળથી કે ધીની
સાથે જવખારનું ચૂર્ણ પાવું; અથવા પિપ્પલ્યાદિ
ગણના ક્વાથની સાથે સેધવનું ચૂર્ણ પાવું; અથવા
મદિરાની આછથી સાથે પિપ્પલ્યાદિ ગણનું ચૂર્ણ
પાવું; અથવા વરુણાદિ ગણના ક્વાથમાં પાછળથી
સિદ્ધ થતી વખતે પચ્ચકોલ તથા એલચી નાખી
તે ક્વાથ પાવો; અથવા મદ્રદારુ તથા મરીના
ચૂર્ણથી મિશ્ર કરેલો વિદારીગઢાદિ ગણનો ક્વાથ
પાવો; અથવા સૂંઠ, મરી, પીપર, તમ્બ, તમાલપત્ર,
એલચી, નાગકેસર અને ઘાણાના ચૂર્ણથી મિશ્ર
કરેલો જૂનો ગોળ ખવડાવવો; અથવા કૃત્વળ
અભયારિષ્ટ વગેરે અરિષ્ટ પાવું. (દોષાદિક તપાસી

આ ઘણા યોગોમાંથી બે યોગ અત્યુક્ત જણાય
તે આપવા.) ૧૯

બાળકને કરવાના ઉપચારેા

અથ ગ્રાલં ક્ષોમપરિવૃતં ક્ષોમવચ્ચાસ્તુતાયાં
શય્યાયાં શાયયેત્ । પીલુનદરીનિમ્વપલ્લવકચારા-
મિથૈનં વીજયેત્ । મૂર્ધ્નિ ચાસ્વાહરહસ્તૈલપિતુમવ-
ચારયેત્ । ધૂર્યેચૈનં રક્ષોમૈર્ધૂપઃ । રક્ષોઘ્નાનિ ચાસ્ય
પાણિપાદશિરોગ્રીવાસ્વપ્તુજેત્ । તિલાતસીસર્પવક્ર-
ળાંધાત્ર પ્રતિરેત્ । અધિગ્ધાને ચામ્નિં પ્રજ્ઞાલયેત્ ।
મળિતોપાસનીયં ચાવેક્ષેત ॥ ૨૦ ॥

બાળકને ક્ષોમ^૧ વચ્ચથી વીંટી, જમાં ક્ષોમ
વચ્ચ બિછાવેલુ હોય એવી શય્યામાં સુવડાવેા.
પીલુ, બોડી, લીબડો કે ફાલસાંના ઝાડની
શાખાઓથી બાળક ઉપર પવન કરવો. બાળકના
માથામાં દરરોજ તેલથી બિનવેલુ પૂમડું^૨ મૂકવું.
રાક્ષસોને હણનારા વજ્ર વગેરેના ધૂપોની ધુમાડી
દેવી. બાળકનાં હાથ, પગ, માથું તથા ડોક ઉપર
રાક્ષસોને હણનારી ઔષધિઓ નાખવી તથા
બાંધવી. સુવાવડના ઘરમાં તલ, અળસી તથા
સરસવના ઢાણા વેરી રાખવા અને અગ્નિને પણ
પ્રત્યક્ષિત રાખવો આ ત્રયના સ્પર્શવાનના
પ્રણિતોપાસનીય નામના ૧૯ મા અધ્યાયમાં
કહેલા વિધિ ઉપર પણ ધ્યાન આપવું ૨૦

દશમે દિવસે બાળકનું નામ પાડવું

તતો દશમેઽહ્નિ માતાપિતરૌ કૃતમજ્જલ-
કૌતુકૌ સ્વસ્તિવાચનં કૃત્વા નામ કુર્યાતાં યદ-
મિપ્રેતં નક્ષત્રનામ વા ॥ ૨૧ ॥

દશમે દિવસે માતાએ તથા પિતાએ મગળ
તથા વાઘ આદિ કૌતુક કરી સ્વસ્તિવાચન કરાવી
ને બાળકનું પોતાના મનને ગમે તેવું નામ પાડવું
અથવા જ્યોતિ શાસ્ત્ર તથા નર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે

જન્મનક્ષત્રને અનુસરતું નામ પાડવું. ૨૧

બાળકને ધવડાવવા ધાવ કેવી બેઠેઝ ?

તતો યથાવર્ણ ધાત્રીસુપેયાન્મધ્યમપ્રમાણં
મધ્યમવયસમરોમાં શીલગતીમચપલામ્લોલુપામ-
કૃશામસ્થૂલાં પ્રસન્નક્ષીરામલમ્બોઘ્લમ્નોર્ધસ્તની-
મબ્યદ્ગામબ્યસનિનીં જીવદ્વત્સાં દોઘ્રીં વત્સલામ-
ભુદ્રકર્મિણી કુલે જાતામતોભૂયિષ્ઠૈઃ ગુણૈરન્વિતાં
શ્યામામારોગ્યગ્લવૃદ્ધયે વાલસ્ય । તત્રોર્ધસ્તની
કરાલં કુર્યાત્ । લમ્બસ્તની નાસિકામુખં છાદયિત્વા
મરણમાપાદયેત્ ॥ ૨૨

બાલણે બાલણવાર્ણની, ક્ષત્રિયે ક્ષત્રિય-
વાર્ણની, વૈરથે વૈરથવાર્ણની અને શૂદ્રે શૂદ્રવાર્ણની
ધાવ રાખવી. ધાવ મધ્યમ કહેવાળી, મધ્યમ
હંભરવાળી, રોગ વગરની, સારા સ્વાભાવવાળી,
અપળતા વગરની, વિષયાદિકમાં લ પટતા વગરની,
કૃશ નહિ, બડી પણ નહિ, સ્વચ્છ દૂધવાળી, જેના
હોઠ લાખા ન હોય એવી, જેના સ્તનો લાખાં કે
જો આ ન હોય એવી, ખોડખાંપણ વગરની, ન્યસન
વગરની, જેનું છોકરું જનતું હોય એવી, ઘણા
દૂધવાળી, પ્રેમવાળી, હલકાં કામો નહિ કરનારી,
સારા કુળમાં જન્મેલી, કહેવામાં આવેલા આ ગુણો
કરતા પણ જેમાં અધિક ગુણો હોય એવી અને
શ્યામ વર્ણવાળી રાખવી. આવી ધાવ રાખવાથી
બાળકનું આગેઝ અને બળ વૃદ્ધિ પામે છે.
(શ્યામ વર્ણવાળી સ્ત્રીમાં ઘણું કરી ધાવણ વધારે
હોય છે, તેથી શ્યામ વર્ણવાળી ધાવ રાખનાતું
કહ્યું છે.) ધાવ બે જો આ સ્તનોવાળી હોય તો
બાળકને વિકરાળ કરી નાખે છે અને લાંબાં
સ્તનોવાળી હોય તો બાળકના નાકને તથા મુખને
સ્તનો વડે ઢાંધી દેવાથી બાળકના મરણનું કારણ
યથે પડે છે. (ધાવમાં બીજાં દોષો જે કહેવામાં
આવ્યા છે, તેઓના કારણોની કહપના પણ આ
પદ્ધતિ પ્રમાણે કરી લેવી.) ૨૨

૧ અળસીના તતુઓથી બનાવેલુ વચ્ચ ક્ષોમ કહેવાય
અને 'ક્ષોમ એટલે રક્ષા' વચ્ચ એમ લખ્યું છે

બાળકને ધાવણું દૂધ ધવડાવવાનો વિધિ

તતઃ પ્રયસ્તાયાં તિથૌ શિરઃસ્નાતમહત્વાસ-
સમુદગ્ધુલં શિશુમુપવેશ્ય ધાર્ત્રીં પ્રાદ્મુખીમુપવેશ્ય
દક્ષિણં સ્તનં ધૌતમીપત્પરિદ્યુતમભિમન્ય મન્ત્રેણા-
નેન પાપયેત્ ॥

‘ચત્વારઃ સાગરાસ્તુમ્યં સ્તનયોઃ ક્ષીરવાહિનઃ ।

ભવન્તુ મુમગે નિત્યં ચાલસ્ય ચલચ્ચદ્વયે ॥

પપોઽમૃતરસં પીત્વા કુમારસ્તે શુભાનને ।

દીર્ઘમાયુરવામ્નોત્ત દેવાઃ પ્રાશ્નયામૃતં યથા’ ॥૨૩॥

જ્યોતિઃશાસ્ત્રની રીતિ પ્રમાણે જ દિવસે
તિથિ, વાર તથા નક્ષત્ર વગેરેની અનુકૂળતા હોય,
તે દિવસે માથે નાહેલા તથા જથ્થે નવીન વસ્ત્રો
પહેયાં હોય એવા બાળકને તેનું થોડું ઉત્તર તરફ
રહે એવી રીતે બેસાડી અને ધાવને તેનું મુખ
પૂર્વ તરફ રહે એવી રીતે રાખી, ધાવના જમણા
સ્તનને જળથી ધોવડાવી, તેમાંથી પ્રથમનું થોડુંક
ધાવણુ કઢાવી નાખી પછી નીચે લખેલા અર્થ-
વાળા બે મંત્રોથી મંતરી બાળકને ધવડાવવું.

‘હે ઉત્તમ ભાગ્યવાળી ! આ બાળકના
બળની વૃદ્ધિ માટે ચારે સમુદ્રો નિત્ય તારાં
સ્તનોમાં દૂધની પ્રાપ્તિ કરનારા થાઓ. હે સુંદર
મુખવાળી ! જેમ દેવતાઓ અમૃત પીને લાંબું
આયુષ્ય પામ્યા છે, તેમ આ બાળક અમૃતના
જેવા રસવાળું તારું દૂધ પીને લાંબું આયુષ્ય
પામજો.’ ૨૩

ધાવ બદલવાથી તથા પહેલું દૂધ નહિ
કઢવાથી ચુકસાન

અતોઽન્યથા નાનાસ્તન્યોપયોગસ્યાસાત્મ્યાદ્-
વ્યાધિજન્મ ભવતિ । અપરિશ્વિતોઽપ્યતિસ્તન્ધસ્તન્ય-
પૂર્ણસ્તનપાનાદુત્સુહિત્સોતસઃ શિશ્વોઃ કાસશ્વાસ-
વર્મીપ્રાદુર્ભાવઃ । તસ્માદેવંવિધંસ્તન્યં ન પાપયેત્ ॥

જે એક જ ધાવને ચુકરે કરી રાખવામાં
ન આવે, તો બાળકને અનેક સીઓના ધાવણુનો

ઉપયોગ માફક ન આવતાં શેગો ઉત્પન્ન
થાય છે. જે ધાવના સ્તનોમાંથી પહેલું થોડુંક
ધાવણુ સ્નાવી નાખવામાં ન આવે, તો અત્યંત
અક્રક અને ધાવણુથી બરપૂર થયેલા સ્તનને
ધાવવાથી બાળકના ઓતો બરાઈ જવાથી
બાળકને ખાંસી, શ્વાસ તથા હાલટી થાય છે.
માટે અનેક સીઓનું ધાવણુ ધવડાવવું નહિ
અને સ્તનોમાં બરાથેલું પહેલું થોડુંક ધાવણુ
કાઢી નાખ્યા વગર પણ ધવડાવવું નહિ. ૨૪

ક્રોધવાળી ધાવથી ચુકસાન

ક્રોધયોક્તાવાત્સલ્યાદિભિષ્ સ્ત્રિયાઃ સ્તન્ય-
નાશો ભવતિ ॥૨૫॥

ધવડાવનારી સ્ત્રી જે ક્રોધથી કે શોકથી
યુક્ત હોય અને બાળક ઉપર પ્રેમ વિનાની હોય
તો ધાવણુનો નાશ થઈ જાય છે. ૨૫

ધાવણુ બરાબર ન આવે તેના ઉપાય

અથાસ્યાઃ ક્ષીરજનનાથં સૌમનસ્યમુત્પાદય યવ-
ગોધૂમશાલિષ્ટિકમાંસરસસુરાસૌવીરકપિણ્યાકલશુ-
નમસ્યકશેરુકમૃજ્જાટકવિસવિદારિકન્દમધુકૃશતા-
વરીનાલિકેરાલાવૂકાલશાકપ્રમૃતીતિ વિદધ્યાત્ ॥

જે સ્ત્રીને ધાવણુ બરાબર ન આવતું
હોય તે સ્ત્રીને ધાવણુ ઉત્પન્ન કરવા અનેક
યુક્તિઓથી હર્ષયુક્ત કરવી અને જવના પદાર્થો,
પઢના પદાર્થો, ચોખાના પદાર્થો, સાદીચોખા,
માંસનો રસ, મદિરા, સૌવીરક, તલના પદાર્થો,
લસણ, માછલાં, કસેરુકંદ, શિંગોડાં, કમળનાં
મૂળ, કૃગવેલાનો કંદ, મહુડાં, શતાવરી, નાજિ-
ચેર, મીઠી તુંબકી તથા શરપંઓ વગેરે પદાર્થોનો
ઉપયોગ કરાવવો. ૨૬

ચારા ધાવણુની પરીક્ષા

અથાસ્યાઃ સ્તન્યમપ્તુ પરીક્ષેત તચ્ચેછીતલમ-
મલં તનુ શઙ્ખાવભાસમપ્તુ ન્યસ્તમેકીભાવં ગચ્છત્ય-

૧. સ્તનસ્થાનના જમણા અધ્યાયનો ૧૬૦મો વિષય
હોયો.

ફેનિલમતન્તુમન્નોત્પ્લવતે ન સીદતિ વા તચ્છુદ્ધમિતિ
વિદ્યાત્તેન કુમારસ્યારોગ્યં શરીરોપચયો વલ્લુદ્ધિશ્ચ
ભવતિ ॥ ૨૭ ॥

બાળકની માતાના અથવા ધાવના ધાવણની
આ પ્રમાણે પરીક્ષા કરવી; ધાવણ જે શીતળ,
નિર્ભળ અને પાતળું શંખજવા સફેદ પ્રકાશવાળું,
પાણીમાં નાખતાં પાણીની સાથે મળી જતું હોય
પણ ઉપર તરતું કે તળિયે બેસી જતું ન હોય,
ફીણ વગરનું તથા તાંતણુંઆથી રહિત હોય,
તો તે ધાવણને શુદ્ધ બણવું. એવા ધાવણથી
બાળકનું આરોગ્ય રહે છે, શરીરની પુષ્ટિ થાય
છે અને બળ પણ વધે છે. ૨૭

કેવી સ્ત્રીનું ધાવણ ધવડાવવું નહિ ?

ન ચ હુધિતશોકાર્તશ્રાન્તપ્રદુષ્ટધાતુગર્ભિણી-
જ્વરિતાતિધીનાતિસ્પૂલરિદ્ગ્ધમધ્યનિરુદ્ધાહારતર્પિ-
તાનાં સ્તન્યં પાયયેન્નાજીર્ણાધસથ વાલં, દોષધાતુ-
મલાનાં તીવ્રવેગોત્પત્તિમયાત્ ॥

મરન્તિ ત્રાત્ર ॥

ધાવ્યાસ્તુ ગુરુમિભોજ્યૈર્નિપમૈર્દોલૈસ્તથા ।
દોષા દેહે પ્રકુપ્યન્તિ તતઃ સ્તન્યં પ્રદુષ્યતિ ॥
મિથ્યાહારનિહારિણ્યા દુષ્ટા વાતાદયઃ ક્ષિપ્યાઃ ।
દૂપ્યન્તિ પયસ્તેન શરીરા વ્યાધયઃ શિથોઃ ॥
મરન્તિ કુશલસ્તાંશ્ચ મિપન્ સમ્યગ્મિમાવયેત્ ॥ ૨૮

ભૂખી સ્ત્રીનું, શોકથી પીડાયેલી સ્ત્રીનું,
થકેલી સ્ત્રીનું, દુષ્ટ વાતુઆવાળી સ્ત્રીનું, ગર્ભિણી-
નું, જેને જ્વર આવતો હોય તે સ્ત્રીનું, અત્યંત
ફીણ થયેલી સ્ત્રીનું, અત્યંત બળી સ્ત્રીનું, જેણે
અરવાં કાચાં તથા અરવાં પાકાં ભજ્યો ખાઈને
પેટ ભર્યું હોય તે સ્ત્રીનું, નિરુદ્ધ આહારથી
ઉપ થયેલી સ્ત્રીનું અને જેને અત્રનું અજીર્ણ
થયું હોય તે સ્ત્રીનું ધાવણ બાળકને ધવડાવવું
નહિ; કારણ કે એવી સ્ત્રીઓનું ધાવણ ધાવવાથી
દોષોનો, ધાતુઓનો તથા મળોનો તીવ્ર વેગ ઉત્પન્ન

થવાની ધારતી રહે છે.

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ
સ્વમુખે કહ્યું છે : 'ભારે, વિષમ તથા દોષોને
વધારનારા આહારોથી ધવડાવનારીના શરીરમાં
દોષો પ્રકુપિત થાય છે અને દોષો પ્રકુપિત
થવાથી ધાવણ દૂષિત થઈ બળ્ય છે. ખરાબ
આહાર તથા ખરાબ વિહાર કરનારી સ્ત્રીના દુષ્ટ
થયેલા વાયુ આદિ દોષો, તે સ્ત્રીના ધાવણને દુષ્ટ
કરે છે અને તે દુષ્ટ વાવણ ધાવવાથી બાળકના
શરીરમાં રોગો ઉત્પન્ન થાય છે; માટે વિચક્ષણ
વેદે ધાવણથી થતા વ્યાધિઓની નીચે પ્રમાણે
ખરાબ પરીક્ષા કરવી.' ૨૮

બાળકના અંદરના રોગ બણવાનો ઉપાય

અજ્ઞપ્રત્યજ્ઞદેશે તુ રુજા યત્રાસ્ય જાયતે ॥
મુદુમુદુઃ સ્થગતિ તં સ્થૂડ્યમાને ચ રોદિતિ ।
નિમિલિતાક્ષો મૂર્ધસ્થે શિરો રોગે ન ધારયેત્ ॥
વસ્તિસ્થે મૂત્રસજ્ઞાતૌ રુજા દુષ્યતિ મૂર્છતિ ।
વિમૂત્રસજ્ઞૈર્ગર્પ્યચ્છર્વાધ્માનાન્નકૂર્જનૈઃ ॥
કોષ્ઠે દોષાન્વિજ્ઞાનીયાત્ સર્વવસ્થાંશ્ચ રોદનૈઃ ॥ ૨૯

'બાળકને જે અંગના કે જે પ્રત્યંગના પ્રદેશમાં
વેદના થતી હોય, તે પ્રદેશને બાળક વારંવાર
હાથથી અડક્યા કરે છે અને બીજે કોઈ માણસ
તે પ્રદેશનો સ્પર્શ કરે, તો તે બાળક રોડે છે.
બાળકને માથામાં દરદ હોય તો તે બાળક
આખો મીંચી રાખે છે અને માથાને અડક
રાખી શકતો નથી, અર્થાત્ માથું ઢાળી બળ્ય છે.
બાળકને મૂત્રાશયમાં દરદ હોય તો તે બાળક
મૂત્રની અટકાયતથી પીડાય છે અને પીડાને
લીધે વારંવાર તરસ્યા થાય છે તથા મૂર્છિત થઈ
બળ્ય છે. જે બાળકને ઝાડાની તથા મૂત્રની
અટકાયત થઈ હોય, શરીરનો વર્ણ બદલાઈ
ગયો હોય, ઊઘટી થતી હોય, પેટ મડી આવ્યું
હોય કે આંતરડામાં અવાજ થતો હોય તો એ

ઉપરથી જાણવું કે બાળકના ઠોઠામાં રોગ છે. એ બાળક રોગા જ કરતો હોય તો જાણવું કે તેના સંવળા શરીરમાં રોગ છે. ૨૯

બાળકના રોગને ઠાળવાનો ઔષધપ્રકાર

તેણે ચ યથાભિહિતં મૃદચ્છેદનીયમૌષધં માત્રયા ધીરપસ્ય ધીરસર્પિષા ધાત્ર્યાઽવ કેરલં વિદધ્યાત્, ધીરાન્નદસ્પાત્મનિ ધાત્ર્યાઽન્નાદસ્ય ક્ષપાયાદીનાત્મન્યેવ ન ધાત્ર્યાઃ ॥ ૩૦ ॥

બાળકને રોગ થાય તો જે જે રોગ ઉપર જે જે ઔષધ કહ્યું છે, તે તે રોગ ઉપર તે તે ઔષધ કરવું; પણ તે ઔષધ તીક્ષ્ણતાથી રહિત હોવું જોઈએ અને કદવું તથા મેદવું છેલ્લે કરનાર ન હોવું જોઈએ. બાળકને દૂધ તથા ધી માફક હોય છે માટે ધીથી તથા દૂધથી મિશ્ર કરીને પાવું અને તે પણ માત્રાથી પાવું અને બાળકને જે ઔષધ દેવું તે જ ઔષધ ધવડાવનારીને પણ દેવું; પરંતુ તે દૂધના તથા ધીના યોગ વગરનું એકત્રું જ દેવું. આ પ્રકાર ફક્ત દૂધ ધાવીને જ રહેનારા નાના બાળક માટે સમજવો. જે બાળક ધાવણ ધાવતો હોય અને અન્ન પણ ખાતો હોય, તેને પણ ઉપર પ્રમાણે જ તથા દૂધથી અને ધીથી મિશ્ર કરીને જ દેવું અને ધવડાવનારીને પણ આપવું; પરંતુ તે દૂધના તથા ધીના મિશ્રણ વગરનું આપવું. જે બાળક અન્ન ખાઈને રહેતો હોય તેને પોતાને જ ક્ષાય વગેરે ઔષધો આપવાં, પણ ધવડાવનારીને આપવાં નહિ. (બાળકો એક વર્ષની ઉંમર સુધી દૂધ ધાવીને જ રહેનારાં ગણાય છે, જે વર્ષની ઉંમર સુધી દૂધથી તથા અન્નથી રહેનારાં ગણાય છે અને તે પછી અન્ન ખાઈને રહેનારાં ગણાય છે.) ૩૦

બાળકને દેવાના ઔષધની માત્રા

તત્ર માસાદૂર્ધ્વં ધીરપાયાન્નુલિપ્તવિદ્યગ્રહણ-

૧ સુરસ્થાનના ૩૫ મા અધ્યાયનો ૧૧ મો વિષય શ્રુતો.

સંમિતામૌષધમાત્રાં વિદધ્યાત્, કોલાસ્થિયંમિતાં ફલ્કમાત્રાં ધીરાન્નાદાય, કોલસંમિતામન્નાદાયેતિ ॥

બાળક એક માસનું થાય તે પછી પહેલું વર્ષ પૂરું થતાં સુધી તેને દૂધ તથા ધીમાં જોળી નાખેલા ઔષધની પોતાની આંગળીનાં જે ૨૨વાં ઉપર આવે તેટલી માત્રા દેવી, બીજું વર્ષ પૂરું થતાં સુધી દૂધ તથા ધીમાં ઔષધનો કલ્ક કરીને તેની નાના બેરના કળિયા જેવડી માત્રા દેવી અને બીજા વર્ષ પછી નાના બેર જેવડી માત્રા દેવી. (બીજા ત્રંચમાં તો એમ કહ્યું છે કે બાળકને જન્મ્યા પછી એક મહિના સુધીમાં વાવડિંગ જેટલું ઔષધ દેવું અને બીજા મહિનેથી એક એક વાવડિંગ જેટલું વધારતું જવું; વળી બીજા ત્રંચમાં એમ કહ્યું છે કે બાળકને પહેલે મહિને એક રતિભાર ઔષધ દેવું અને તે મધ, ધાવણ, સાકર તથા ધીથી અવલેહ જવું (ચટાય એવું) કરીને આપવું. પછી મહિને મહિને એક એક રતિ વધારતું જવું. પહેલું વર્ષ પૂરું થતાં સુધી એ પ્રમાણે કરવું. પછી સોળ વર્ષની ઉંમર થતાં સુધી વર્ષે વર્ષે પાંચ પાંચ ચણાડીભાર વધારતું જવું.) ૩૧

બાળકને ઔષધ દેવાની બીજી શક્તિ

યેષાં ગદાનાં યે યોગાઃ પ્રવક્ષ્યન્તેઽદ્વદ્ધરાઃ ।

તેષુ તત્કલ્કસંલિપ્તૌ પાયયેત શિશું સ્તનૌ ॥૩૨॥

જે જે રોગો માટે જે જે ઔષધો કહેવામાં આવશે, તે તે રોગોમાં તે તે ઔષધોના કલ્કથી માના અથવા ધાવના સ્તનો પર લેપન કરીને તે સ્તનો બાળકને ધવડાવવાં. ૩૨

બાળકને જન્મના વિષયમાં વિશેષ

एकं द्वे त्रीणि चाहानि वातपित्तकफज्वरे ।

स्तन्यपायाहितं सर्पिरितराम्याં यथार्थतઃ ॥

न च तृष्णाभयादत्र पाययेत् શિશું સ્તનૌ ।

વિરેકવસ્તિવમનાનૃપ્તે કુર્ચાચ નાત્યયાત્ ॥૩૩॥

એક વર્ષ પૂરું થતા સુધીમાં બાળકને વાત-
જ્વર આવ્યો હોય તો એક દિવસ, પિત્તજ્વર
આવ્યો હોય તો બે દિવસ અને કફજ્વર આવ્યો
હોય તો ત્રણ દિવસ સુધી ધી આપવું સારું છે
એક વર્ષ પછીના એટલે દૂધથી તથા અન્નથી રહે-
નારા બાળકને અને બીજા વર્ષ પછીના એટલે
અન્ન ખાઈને રહેનારા બાળકને માફક આવે
તેટલું ધી દેવું. જ્વરમાં ઘણી તરસ લાગવાની
ધાસ્તીને લીધે જ્વરવાળા બાળકને સ્તનપાન
કરાવવું નહિ (બાળકને સ્તનપાનની અટકાયત
ન જ કરવી, એમ ભાવપ્રકાશમાં કહ્યું છે.) તેમજ
વિનાશ જ થઈ જાય એવો બચાંકર રોગ થયા
સિવાય બાળકને વિરેચન દેવું નહિ, પિચકારી
મારવી નહિ અને વમન પણ કરાવવું નહિ ૩૩

બાળકનું તાળવું નીચે જેસી જાય તો
તેની નિદાનપૂર્વક ચિકિત્સા

મસ્તુલ્લક્ષ્યાદયસ્ય વાયુસ્તાલ્યસિ નામયેત્ ॥
તસ્ય વૃદ્ધૈવૈયુક્તસ્ય સર્પિર્મધુરકૈઃ શૃતમ્ ।
પાનામ્યહ્નનયોર્યોજ્યં શીતામ્બૂદેજનં તથા ॥૩૪॥

મસ્તુલ્લંગનો (માથાના મગજનો) ક્ષય
થવાને લીધે જ બાળકના તાળવાના અસ્થિને વાયુ
નમાવી દે તે બાળકને તરસ લાગ્યા કરે છે તથા
દીનતા ઉત્પન્ન થાય છે. એ બાળકને કઠોલ્યાદિ
ગણનાં દ્રવ્યોનો કઠક નાખીને પકાવેલું ધી
પીવામાં તથા ચોળવામાં ચોળવું અને ટાઢા
પાણીની અજલિ છાંટીને તે બાળકને ચમકાવવું,
એ હિતકારી થાય છે. ૩૪

બાળકની નાલિ કૂલી જાય તો તેની
નિદાનપૂર્વક ચિકિત્સા

વાતેનાધ્માયિતાં નાર્મિ સરુજાં તુંહિસંજિતામ્ ।
માસ્ત્તમૈઃ પ્રથમયેત્ સ્નેહસ્વેદોપનાહનૈઃ ॥ ૩૫ ॥

વાયુના પ્રકાપને લીધે બાળકની નાલિ કૂલી
જાય છે અને કુખવા લાગે છે, કે જેને આચાર્યોએ

‘તુંહિ’ નામ આપેલું છે. એ નાલિની વાયુને
હણનારાં સ્નેહનોથી, સ્વેદનોથી તથા અધારણોથી
ચિકિત્સા કરવી ૩૫

બાળકની શુદ્ધ પાકે તેની ચિકિત્સા

ગુદપાકે તુ ચાલનાં પિત્તમ્નોં કારયેત્કિયામ્ ।

રસાહ્નનં વિશેષેણ પાનાલેપનયોર્હિતમ્ ॥ ૩૬ ॥

બાળકની શુદ્ધ પાકી ગઈ હોય તો પિત્તને
હણનારી ચિકિત્સા કરવી. આ રોગ ઉપર રસ-
વંતી પાની અને ચોપકવી, એ વિશેષ હિતકારી છે.

બાળકને તંદુરસ્તીમાં પણ માફક
હોવાથી જો જ ઓપકરણ છે

શ્રીરાહારાય સર્પિઃ પાયયેત્ સિદ્ધાર્થકચા-
માંસીપયસ્યાપામાર્ગેશતાવરીસારિવાત્રાહ્લીપિપ્પલી-
હરિદ્રાકુષ્ઠસૈન્ધવસિદ્ધં, શ્રીરાત્રાદાય મધુકવચાપિ-
પ્પલીચિત્રકત્રિકલાસિદ્ધમન્નાદાય દ્વિપ્રશ્મૂલીશ્રી-
તગરભદ્રદારુમરિચમધુનિદ્ધદ્રાક્ષાદ્વિગ્રાહ્લીસિદ્ધમ્ ।
તેનારોગ્યબલમેધાયુંષિ શિશોર્ભવન્તિ ॥ ૩૭ ॥

દૂધનો આહાર કરનારા એટલે એક વર્ષ
સુધીની ઉંમરના બાળકને સરસવ, વજ, જટા-
ભાસી, ખરણેર, અવેડો, શતાવરી, કપૂરી,
બ્રાહ્મી, પીપર, હળદર, કઠં અને સિંધવનો
કઠક દૂધમાં નાખીને તે દૂધમાં પકાવેલું ધી
પાવું. દૂધનો તથા અન્નનો આહાર કરનારા
એટલે બે વર્ષ સુધીની ઉંમરના બાળકને જઠી-
મધ, વજ, પીપર, ચિત્રક અને ત્રિફળાનો કઠક
નાખીને દૂધમાં પકાવેલું ધી પાવું. અન્નનો
આહાર કરનારા એટલે બે વર્ષથી અધિક ઉંમરના
બાળકને દશમૂળ, શીરતગર, દેવદાર, મરી,
જઠીમત્ર, વાવડિંગ, દ્રાક્ષ અને બે જાતની
બ્રાહ્મીનો કઠક નાખીને દૂધમાં પકાવેલું ધી પાવું.
આ પ્રમાણે કરવાથી બાળકને આરોગ્ય, બળ,
બુદ્ધિ અને આયુષ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૭

બાળકને કેવી રીતે ઉછેરવું?

ચાર્લ્સ પુનર્ગાંધુસં ગૃહીયાન્ન ચૈનં તર્જયેત્

સહમા ન પ્રતિયોધયેદિત્રાસમયાત્ સહસા નાપહરે-
દુલ્લિપેદ્વા વાતાદિવિષાતમયાન્નોપવેશયેત્ કૌઞ્યમ-
યાન્નિત્યં ચૈનમનુવર્તેત પ્રિયદર્શનરજિષાસુઃ ॥ ૨૮ ॥

બાળકને તેડવું હોય ત્યારે તેનાં ગાનોને
સુખ જ રહે એટલે ઠાઈ રીતે સ્પર્શાદિકથી દુઃખ
ઉત્પન્ન ન થાય એવી રીતે તેડવું. બાળકને ચમટી
જવાની ધારતીને લીધે ઠદી પણ ધમકાવવું કે
તંરછોડવું નહિ. વાયુ વગેરેથી વિષાત થવાની
ધારતીને લીધે ઠદી પણ એકદમ જગાડવું નહિ
કે એકદમ ખેંચી લેવું નહિ. ખૂંધું થઈ જવાની
ધારતીને લીધે ઠદી પણ બળાકારથી ખેસાડવું
નહિ. બાળકને કશી હરકત ન આવવા દેવાની
દૃઢતા રાખીને સર્વદા સમકડાં દેવા વગેરે સેંકડો
પ્રિય આચરણોથી તેના મનને રાજી જ રાખવું.

બાળકને સારી રીતે કહેવાથી લાભ
एवमनभिहतमनास्त्वभिर्वर्द्धते नित्यमुदग्रमन्त्र-
सम्पन्नो नीरोगः सुप्रसन्नमनाश्च भवति ॥ २९ ॥

એ પ્રમાણે જો બાળકની સારી રીતે ઉછે-
રણી કરે તે તેથી બાળક મનમાં ઠાઈ જતો નો
આઘાત નહિ પામતાં નિરાંતર વૃદ્ધિ પામે છે અને
જાંચા સત્ત્વથી સંપન્ન, રોગોથી રહિત તથા
સુપ્રસન્ન મનવાળો થાય છે. ૩૯

વાયુ તથા તડકો વગેરેથી બાળકની રક્ષા
वातातपविद्युत्प्रभापादपलताशून्यागारनिम्न-
स्थानगृहच्छायादिभ्यो दुग्ग्रहोपसर्गतश्च बालं रक्षेत् ॥
नाशुचो विसृजेद्बालं नाकाशे विषमे न च ।
नोष्णमारुतवर्षेषु रजोधूमोदकेषु च ॥ ૪૦ ॥

પવન, તડકો, વીજળીની પ્રભા, ઝાડ, લતા,
ઉજાડ ધર, જાડું સ્થાનક તથા ધરની ધાયાથી
અને પૂતતા આદિ દુષ્ટ બાળકોના ઉપસર્ગથી
બાળકનું રક્ષણ કરવું. અપવિત્ર, ખુશી, નીચા-
જાંચા, ગરમીવાળાં, પવનવાળાં, વરસાદવાળાં,
રજવાળાં, ધુમાડાવાળાં કે જળવાળાં પ્રદેશોમાં

બાળકને મૂકવું નહિ. ૪૦

બાળકને ધાવણ આણું મળતું હોય કે
ખિલકુલ મળતું ન હોય તે શું કરવું ?
ધીરસાત્મ્યતયા ધીરમાત્રં ગવ્યમયાપિ વા ।
દધાદાસ્તન્યપર્ણાસ્ત્રિવાલાનાં વીક્ષ્ય માત્રવા ॥ ૪૧ ॥
— બાળકને કૂંધ માફક છે એટલા માટે જેટલું
ધાવણ આણું રહેતું હોય તેની માત્રાનો વિચાર
કરીને તેટલી જ માત્રાથી બકરીનું અથવા ગાયનું
કૂંધ પાવું. ૪૧

બાળકને અન્ન ક્યારે દેવું ?
વળમાસં ચૈનમન્નં પ્રાગ્નયેછુપ્તુ હિતં ચ ॥ ૪૨ ॥
બાળક છ મહિનાનું થાય ત્યારે તેને હલકું
તથા હિતકારી અન્ન ખવડાવવું. ૪૨
બાળકને જનાનામાં જ રાખવાની અને
બાલમહોથી બચાવવાની જરૂર

નિત્યમવરોષરતથ સ્વાત્ કૃતરણ ઉપસર્ગમ-
યાત્ । પ્રયત્નતથ ગ્રહોપસર્ગેભ્યો રક્ષ્યા વ્રાલા ભવન્તિ ॥

બાળકને ધણું કરી હમેશ અંતઃપુરમાં જ
(જ્યાં સૂચી રહેતી હોય તે સ્થળમાં જ) રાખવું
અને બાલગ્રહોના ઉપસર્ગની ધારતીને લીધે તેના
રક્ષણનો શાઓક્ત વિધિ હમેશાં કર્યા કરવો.
બાળગ્રહોના ઉપસર્ગોથી બાળકનું પ્રયત્નપૂર્વક
રક્ષણ કરવાની જરૂર છે. ૪૩

બાળકને બાલગ્રહો લાગુ પડ્યાનાં લક્ષણો

અથ કુમાર ઉદિવ્રતે વસ્પાતિ રોદિતિ નદસંજો
भवति नखदन्तर्नर्धात्रीमात्मानं च परिशुदति दन्तान्
खादति कूजति जुम्भते भ्रૂयो विक्षिपत्यूर्ध्वं निरीक्षते
फेनप्लुद्रमति सन्दर्शयः क्रूरो भिन्नमवर्चा दीनार्त-
स्वरो निशि जागर्ति दुर्बलो म्लानाङ्गो मत्स्य-
छुच्छुन्दरीमत्कुण्ठगन्धो यथा पुरा घात्र्याः स्तन्यम-
मिलपति तथा नामिलपतीति सामान्येन ગ્રહોપ-
સ્ટલક્ષણયુક્તં વિસ્તરેણોચરે વક્ષ્યામઃ ॥ ૪૪ ॥

જો બાળક ચમટી બચ, નાસ પામે, રોયા
કરે, મૂર્છિત થઈ બચ, નખોથી કે દાંતોથી

પોતાના શરીરને કે ધવડાવનારીના શરીરને
વીંખરડા કે ખચકાંબરે, દાંતોને કરડે, ધૂધળ્યા કરે,
ખગાસાં ખાધા કરે, ભમરોના આળા કરે, જીંડુ
જેયા કરે, મોઢામાંથી ફીણ કાઢ્યા કરે, હોઠ કચ્ચા
કરે, ફૂર થઈ જાય, પાતળા તથા કાચા ઝાડાવાળો
થઈ જાય, દીન તથા પીડિત સ્વરવાળો થઈ જાય,
રાતે જાય કરે, દુર્બળ થઈ જાય, અંગોમાં
જ્વાળિયાળો થઈ જાય, માછલાંના જેવી, છછુ-
કરના જેવી કે માંકડના જેવી ગંધવાળો થઈ
જાય અને ધવડાવનારીના ધાવણ પર પ્રથમના
જેવી ઇચ્છા કરે નહિ તો જાણવું કે બાળકને
બાલકહોના વળગાડ લાગુ પડ્યો છે. આ બાલ-
કહોના વળગાડનું સામાન્ય લક્ષણ કહ્યું છે.
વિસ્તારથી તો ઉત્તરતત્ત્વમાં કૌમારભૂત્યતત્ત્વમાં
કહેવામાં આવશે. ૪૪

બાળકને ક્યારે કઈ વિદ્યા ભણાવવી ?

શક્તિમન્તં ચૈનં જ્ઞાત્વા યથાવર્ણનિર્ધાં ગ્રાહયેત્ ॥૪૫

જ્યારે બાળક વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાનો પરિશ્રમ
સહન કરી શકે એવો થયેલો દેખાય ત્યારે તેને
વિદ્યાનો અભ્યાસ કરાવવો. બાલકશુભર્ણના
બાળકને મુખ્યત્વે વેદવિદ્યાનો, ક્ષત્રિયશુભર્ણના
બાળકને મુખ્યત્વે રાજનીતિસંબંધી વિદ્યાનો,
વૈશ્યશુભર્ણના બાળકને મુખ્યત્વે વ્યાપાર સંબંધી
વિદ્યાનો અને શૂદ્રશુભર્ણના બાળકને સેવાધર્મ
સંબંધી તથા કારીગરી વગેરે સંબંધી વિદ્યાનો
અભ્યાસ કરાવવો. ૪૫

પુત્રવું યોગ્ય કન્યા સાથે લગ્ન કરાવે કરવું

અને કન્યા કેટલી ઉંમરની જોઈએ ?

અથાસ્મૈ પશ્ચર્વિશતિર્ણાય દ્વાદશવર્ષા પત્ની-
માવહેતુ પિત્ર્યધર્માર્થક્રમપ્રજ્ઞાઃ પ્રાપ્સ્યતીતિ ॥૪૬॥

પુત્ર બરાબર વિદ્યાભ્યાસ કરીને પચીસ
વર્ષનો થાય ત્યારે તેનું બાર વર્ષની યોગ્ય કન્યા
સાથે લગ્ન કરવું. બાળલગ્ન ન કરતાં આ પ્રમાણે

લગ્ન કરવાથી પુત્ર પિતાની મિલકત સંભાળવાને,
ધર્મક્રિયાઓ કરવાને, નવું ધન પ્રાપ્ત કરવાને,
શરીરસુખો મેળવવાને અને ઉત્તમ સંતાનો
ઉત્પન્ન કરવાને શક્તિમાન થાય છે. ૪૬

લગ્ન કર્યા પછી સ્ત્રીસમાગમ

ऊनपोडशर्णायामप्राप्तः पञ्चविंशतिम् ।

યદ્યાવત્તે પુમાન્ ગર્ભ કુશિલ્પઃ સ વિપદ્યતે ॥

જાતો વા ન ચિરં જીવેજીવેદ્વા દુર્બલેન્દ્રિયઃ ।

તસ્યાદત્યન્તપ્રાણાયાં ગર્ભાધાનં ન કારયેત્ ॥૪૭॥

પચીસ વર્ષથી ઓછી ઉંમરનો પુરુષ, જની
ઉંમર સોળ વર્ષથી ઓછી હોય એવી સ્ત્રીમાં
ગર્ભનું સ્થાપન કરે તો તે ગર્ભ પેટમાં જ મરી
જાય છે, કદાચ જન્મે તોપણ લાંબા સમય સુધી
જીવતો નથી અને કદાચ જીવે તોપણ નબળી
છેદ્રિયોવાળો રહે છે. આ કારણથી પચીસ વર્ષની
ઉંમરે નહિ પહેલેથી પુરુષે સોળ વર્ષની ઉંમરે
નહિ પહેલેથી અત્યંત બાળસ્ત્રીમાં ગર્ભાધાન
કરવું નહિ અને તેઓનાં વડીલોએ તે કરવા
દેવું નહિ. ૪૭

કેવી સ્ત્રી કે પુરુષ ગર્ભાધાન માટે અયોગ્ય છે ?

— શુદ્ધાયાં દીર્ઘરોગિણ્યામન્યેન વા વિકારોળો-
પસ્ટ્રાયાં ગર્ભાધાનં નૈવ કુરીત । પુરુષસ્યાપ્યેવંવિધસ્ય
ત ઇવ દોષાઃ સમ્પ્રાન્તિ ॥ ૪૮ ॥

જે સ્ત્રી વૃદ્ધ, લાંબા કાળના રોગવાળી
અથવા બીજા કોઈ વિકારથી યુક્ત હોય
તે સ્ત્રીમાં ગર્ભાધાન ન જ કરવું, તેમ જ જે
પુરુષ વૃદ્ધ હોય, લાંબા કાળના રોગવાળો હોય
કે બીજા કોઈ વિકારથી યુક્ત હોય તેણે પણ
સ્ત્રી સર્વ પ્રકારે યોગ્ય હોય છતાં ગર્ભાધાન કરવું
નહિ. અયોગ્ય સ્ત્રીમાં કે અયોગ્ય પુરુષથી ગર્ભા-
ધાન થાય, તોપણ પ્રજાની ઉત્પત્તિમાં ઉપરના
૪૭માં વિષયમાં કહ્યા પ્રમાણે જ દોષો થાય છે. ૪૮

ગર્ભસ્થાવનાં તથા ગર્ભપાતનાં પૂર્વરૂપા
અને ગર્ભસ્થાવની ચિકિત્સા

તત્ર પૂર્વોક્તેઃ કારણૈઃ પતિષ્યતિ ગર્ભે ગર્ભાશય-
કટીમજ્જણચસ્તિશૂભાનિરક્તદર્શનચ । તત્ર ક્ષીતૈઃ પરિ-
પેક્ષામ્નાદ્યપદેહાદિમિહપચરેઽગ્નીયશૃતશીરપાનૈશ્ચ ॥

આ અધ્યાયના બીજા વિષયમાં તજાવેલાં
મિલિન સ્પર્શાદિક કારણોથી ગર્ભ સ્થાવનાના કે
પડવાના થાય, ત્યારે ગર્ભાશયમાં, કમરમાં, સાયગો-
નાં મૂળોમાં તથા મૂત્રાશયમાં શૂળ ઉત્પન્ન થાય
છે અને ધોનિમાંથી લોહી પડતું દેખાય છે.

આ પ્રમાણે બને ત્યારે વૈદે ગ્રીતળ સિંચન
કરાવવાડપ, શીતળ જળમાં સ્નાન કરાવવાડપ,
શીતળ લેપનાદિક કરાવવાડપ તથા કંઠાદ્યાદિ
ગણના કલ્કથી પકાવેલું દૂધ પાવાડપ ચિકિત્સા
કરવી. ૮૯

ગર્ભના વારંવાર ફરકવાની ચિકિત્સા
ગર્ભસ્ફુરણે મુદુર્મુદુસ્તત્સંધારણાર્થં શીરમુલ્ત-
લાદિસિદ્ધં પાપયેત્ ॥ ૫૦ ॥

જે ગર્ભ વારંવાર ફરક્યા કરતો હોય તો
તે ગર્ભની નિશ્ચિતતા કરવા માટે વૈદે ગર્ભાધીને
ઉત્પલાદિ ગણના કલ્કથી પકાવેલું દૂધ પાવુ. ૫૦

ગર્ભપાતના તથા ગર્ભ ખસવાના
ઉપદ્રવો અને તેની ચિકિત્સા

પ્રસંસમનિ સદાહપાર્શ્વપૃષ્ઠશ્લાસુદરાનાહમૂન-
સજ્ઞાઃ સ્થાનાત્ સ્થાનં ચોપક્રામતિ ગર્ભે કોષ્ઠે સંરમ્ભઃ ।
તત્ર સ્તિગ્ધશીતાઃ ક્રિયાઃ । વેદનાયાં મહાસહાશુદ્ર-
સહામયુરુશ્વદેપ્તકાકારિકાસિદ્ધં પયઃ શર્કરાધોદ્ર-
મિશ્રં પાપયેત્ । મૂત્રસજ્ઞે દર્માદિસિદ્ધમ્ । આનાહે
હિહુસૌર્ચલલશુનવચાસિદ્ધમ્ । અલ્પર્થે સ્વવતિ રક્તે
કોષ્ઠાગારિકાગારમૃત્પિંડસમજ્ઞાધાતકીકુસુમનગમા-
લિકાગૈરિકસર્જરસરાસાઙનપૂર્ણે મધુનામલિહાઘચા-
લામં ન્યપ્રોધાદિત્વક્રવાલકલ્કં વા પયસા પાપયે-
દુત્પલાદિકલ્કં વા ક્ષોરશૃઙ્ગાટકજાલકનલ્કં વા
શૃત્વેન પપસોદુમ્બરફલોદકનલ્કાધેન વા શર્કરા-

મધુમધુરેણ શાલિપિટં ન્યપ્રોધાદિસ્વરસપરિપીતં
વા વસ્ત્રાનયં યોન્યાં ધારયેત્ । અથાદ્યદોષિતવેદ-
નાયાં મધુરુદેવદારુમલ્લિષ્ઠાપયસ્યાસિદ્ધં પયઃ પાપ-
યેત્ તદેવાશ્મન્તરુશ્વતામરીપયસ્યાસિદ્ધં વિદારિ-
ગન્વાદિસિદ્ધં વા વૃહતીદ્યયોત્પલશ્વતામરીમારિપય-
સ્યામધુરુસિદ્ધં વા, एवं સિપ્રમુપક્રાન્તાયા ઉપાર્ત-
ન્તે રુઙો ગર્ભવાપ્સાયતે । વ્યવસ્થિતે ચ ગર્ભે ગચ્ચે-
નોદુમ્બરશ્લાઙુમિદ્રેન પયસા મોજયેત્ ॥ ૫૧ ॥

ગર્ભ પડવા લાગે ત્યારે પડખાંચોમાં તથા
પીઠમાં ઘડ સહિત શૂળ નીકળે છે, લોહીનો
અત્યંત સ્ત્રાવ થાય છે, મળબંધ થાય છે અને
મૂત્રની અટકાયત થાય છે. ગર્ભ એક સ્થાનમાંથી
બીજા સ્થાનમાં જતો, આશયમાં તથા પડવા-
શયમાં ફેલાય થાય છે અને ઉપર કહેલા ઉપદ્રવો
પણ થાય છે. આ પ્રમાણે થાય ત્યારે સ્તિગ્ધ તથા
શીતળ ક્રિયાઓ કરવી. વેદનાને ટાળવા માટે
જંગલી અડદના છોડ, જંગલી મગના છોડ, જઠી-
મધ, ગોખરુ અને ભોરી ગણીના કલ્કથી પકાવેલા
દૂધમાં સાકર તથા મધ નાખીને તે દૂધ પાવું.
મૂત્રની અટકાયતને ટાળવા માટે તજુપંચમૂળ-
ગણના કલ્કથી પકાવેલ દૂધમાં સાકર તથા મધ
નાખીને તે દૂધ પાવું. મળબંધને શાંત કરવા માટે
હિંગ, સંચળ, લસણ તથા વજના કલ્કથી પકા-
વેલું દૂધ પાવું. રુધિરનો અત્યંત સ્ત્રાવ અર્થાત્
પ્રદર થયો હોય તો તેને શાંત કરવા માટે
ભગરીના ઘરની માટીનો પિંડો, રિસામણી,
ધાવણીનાં ફૂલ, મોગરી (ડાલર), સોનાગેરુ, રાજ
તથા રસવંતીમાંથી જટલા મળી આવે તેટલા
તેટલા પદાર્થોનું ચૂર્ણ કરી મગમાં કાલવીને
ચટાડવું, અથવા ન્યૈઝાવાદિ ગણના છાલ તથા
ફંખળિયાંના કલ્ક કરી દૂધમાં ધોળીને પાવો,
અથવા ઉત્પલાદિ ગણના કલ્ક કરી ગરમ કરેલા
દૂધની સાથે પાવો, અથવા કસેરકંદ, શિંગોડાં

તથા કમળના કંદનો કલ્ક કરી ગરમ કરેલા દૂધની સાથે પાવો; અથવા જાંબરાનાં ફળોના તથા જળમાં થતાં કમળ વગેરે પદાર્થોના કંદોનો ક્વાથ કરી તેને સાકરથી તથા મધથી મધુર કરી તે ક્વાથની સાથે ચોખાનો લોટ પાવો; અથવા વસ્ત્રના ટુકડાને ન્યઓધાદિ ગણના સ્વરસથી ખૂબ પલાળીને તે કટકો ચોનિની અંદર રખાવવો. લોહી દેખાયા વગરની વેદના થતી હોય તો તેને શાંત કરવા માટે જીંદીમધ, દેવદાર, મજ્જા તથા ખરણેરના કલ્કથી પકાવેલું દૂધ પાવું; અથવા આસોદરો, શતાવરી તથા ખરણેરના કલ્કથી પકાવેલું દૂધ પાવું; અથવા વિદારીગંધાદિ ગણના કલ્કથી પકાવેલું દૂધ પાવું; અથવા જાંબી ભોરીંગણી, બેડી ભોરીંગણી, કમળ, શતાવરી, કપૂરી, ખરણેર તથા જીંદીમધના કલ્કથી પકાવેલું દૂધ પાવું. આ પ્રમાણે તુરત જ ચિકિત્સા કરવામાં આવે તો તેથી વેદનાઓ શાંત થાય છે અને રુધિરના સ્ત્રાવથી કર્ષણ પામેલો ગર્ભ પણ પાછો પુષ્ટિ પામેલો થાય છે.

ગર્ભ સ્થિર થયા પછી ગર્ભિણીને જાંબરાનાં કામળ ફળોના કલ્કથી પકાવેલા દૂધની સાથે હલકું અન્ન જમાડવું. ૫૧

ગર્ભપાતમાં કરવાની ચિકિત્સા

અતીતે લગ્નશ્લેહવર્જ્યાર્મિર્ચાગૃમિરુદ્ધાલકા-
દીનાં પાચનીયોપસંસ્કૃતામિરુપક્રમેત યાવન્તો માસા
ગર્ભસ્ય તાવન્ત્યહાનિ । વસ્તુદરશ્લેષુ પુરાણગુહં
દીપનીયસંયુક્તં પાયયેદરિષ્ટં વા ॥ ૫૨ ॥

ગર્ભ પડી બંધ તો લંબન કરાવી લણ તથા ધી નાખ્યા વગરની જંગલી કાદરા વગેરેની રાગો કરી તે રાગોને પાચન કરનારા પદાર્થોથી

૧ ઓપધના કલ્કથી આકરણું દૂધ અને દૂધથી ચોરણું પાણી નાખીને પકાવતા પાણી તથામ ખગી બંધને દૂધ જ ખાગી રહે એ પકાવેલું દૂધ કહેવાય છે.

સંસ્કાર આપીને પાવી. આ ચિકિત્સા જટલા મહિનાનો ગર્ભ પડ્યો હોય, તેટલા દિવસો સુધી કરવી. મૂત્રાશયમાં કે પેટમાં શૂળ નીકળતાં હોય, તો પંચકાલ (પીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક અને સૂંઠ)થી મિશ્ર કરેલો જૂનો ગોળ પાવો અથવા અભયારિદ્રાદિક અરિષ્ટ પાવું. ૫૨

લીન ગર્ભનાં નિદાન, લક્ષણ તથા ચિકિત્સા
વાતોપદ્રવગૃહીતત્વાત્ સોતસાં લીયતે ગર્ભઃ ।
સોષતિકાલમવતિષ્ઠમાનો વ્યાપયતે, તાં મૃદુના સ્નેહા-
દિક્રમેણોપચરેત્ । ઉત્ક્રોશરસસંસિદ્ધામનલ્પસ્નેહાં
યવાગૂં પાયયેત્ । માપતિલવિલ્વશલાહુસિદ્ધાન્ વા
કુલ્માપાન્ મહ્યેન્મધુ માઘ્વીકં ચાસુપિવેત્ સપ્ત-
રાત્રમ્ । કાલાતીતસ્થાયિનિ ગર્ભે વિશેષતઃ સઘાન્યમુ-
દૂક્ષલં મુસલેનામિદન્યાદિપમે વા યાનાસને સેવેત્ ॥

ઓતો વાયુના ઉપદ્રવોથી પકડાઈ જવાને લીધે ગર્ભ લીન થાય છે (સંક્રાંચ પામે છે), અને તે લાંબા કાળ સુધી પેટમાં રહેતાં ફરકતો પણ નથી. આ પ્રમાણે થયું હોય તો તીક્ષ્ણતા વગરના સ્નેહન આદિ કામળ ઉપચારોથી ગર્ભિણીની ચિકિત્સા કરવી અને ટિટાડાના માંસના રસથી પકાવેલી ઘણા ધીવાળી રાખ પાવી; અથવા સાત રાત સુધી અડદ, તલ તથા બીલીનાં કાચાં ફળથી સિદ્ધ કરેલી ધૂધરી ખવડાવવી અને તે ઉપર મધ તથા મધ પાવું. પ્રસવનો કાળ વીત્યા છતાં ગર્ભ પેટમાં રહે તો વિશેષ કરી એમ પણ કરવું કે ખાંડણિયામાં ધાન્ય નખાવીને ગર્ભિણીના હાથથી સાંગેલા વડે તે ધાન્ય ખંડાવવું અથવા ગર્ભિણીને દિપ્તમ વાહન તથા આસનનું સેવન કરાવવું. ૫૩

ગર્ભ વાયુથી પેટમાં જ મુકાય તેનાં (ઉપવિષ્ઠનાં) લક્ષણ તથા ચિકિત્સા
વાતામિષ્ણ એવુ શુષ્પતિ ગર્ભઃ । સપ્રાતઃ કુર્ચિ
ન પૂરયતિ મન્દં સન્દતે ચ, તં ઘંટ્રણીયઃ પપો-

મિર્મીસરસંધોપચરેત્ ॥ ૫૪ ॥

ઢાઈક વખત ગર્ભ વાયુથી ક્ષિણ થઈને પેટમાં જ સુકાય છે. એ ગર્ભ ગર્ભિણીના ઉદરને મોટું કરતો નથી અને મંદ મંદ અલિપ્ત થયા કરે છે. આ પ્રમાણે થયું હોય તો વેધે ધાતુઓને ખુંદણ (પોપણ તથા વૃદ્ધિ) કરનારા પદાર્થો નાખીને પકાવેલાં દૂધોથી તથા માંસના રસોથી ઉપચાર કરવા. ૫૪

પેટ ગર્ભથી વધારા પછી નાનું થાય તેની નિદાનપૂર્વક ચિકિત્સા

શુક્રશોણિતં વાયુનાભિપ્રવચ્ચમવશ્ચાન્તજીરમા-
ધ્માપયત્પુદરં, તત્કદાચિવદચ્છયોપશાન્તં નૈગમેષા-
પહૃતમિતિ માપન્તે । તમેષ કદાચિત્ પ્રલીયમાનં
નાગોદરમિત્યાહુસ્તત્રાપિ લીનવત્ પ્રતીકારઃ ॥૫૫

ઢાઈક વખત વાયુથી ક્ષિણ થવાને લીધે ગર્ભમાં અંગો ઉત્પન્ન ન થયાં હોય એવા વીર્યનો અને રજનો સંઘાત જીવ સહિત રહેતાં વાયુ પેટને મોટું કરી દે છે. એ મોટું થયેલું પેટ ઢાઈ વખતે દૈવેચ્છાથી ઉપશાંત થઈ જાય, તો તે એઈને લોકા કહે છે કે 'આ ગર્ભને નૈગમેષ નામના બાલચક્રે હરી લીધો.' ગર્ભને ઢાઈ વખતે વાયુથી ક્ષિણ થવાને લીધે સંઘાત પામતાં પેટ નાનું થઈ જવા લાગે, તો લોકા તેને નાગોદર કહે છે.

આ નાગોદર હોય તોપણ ઉપર આપેલા પડમા વિપયમાં કદા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી. ૫૫
ગર્ભિણી સ્ત્રીના ગર્ભસ્થાવ આદિ અટકાવવા
દર મહિને કરવાના ઉપચારો

અતઃ ઊર્ધ્વ માસાનુમાસિકં વસ્થાપમઃ ।
મધુકં શાન્ત્વીજં ચ પયસ્યા સુરદારુ ચ ॥
અશ્મન્તકસ્તિલાઃ કૃષ્ણાસ્તાગ્રાંઘી શતાવરી ।
વૃલાદની પયસ્યા ચ લ્પ્તા ચોત્પલસારિવા ॥
અનન્તા સારિવા રાક્ષા પદ્મા મધુક્રમેષ ચ ।
ચૂહત્યૌ કાશ્મરી ચાપિ ક્ષીરિશુદ્ધાસ્ત્વચો ઘૃતમ્ ॥

પૃથ્વિપર્ણી વલા શિયુઃ શ્વદંટ્યા મધુર્ગણિકા ॥
શુદ્ધાટકં વિસં દ્રાક્ષા કચ્છર મધુકં સિતા ॥
વત્સૈતે સપ્ત યોગાઃ સ્યુરર્ધશ્લોકસમાપનાઃ ।

યથાસહ્યયં પ્રયોક્તવ્યા ગર્ભસ્થાવે પયોયુતાઃ ॥
કપિત્થવૃદ્ધતાંત્રિવલપટોલેભુનિદિગ્ધિકાં-
મૂલાનિ ક્ષીરસિદ્ધાનિ પાયવેદિપગટમે ॥
નમ્મે મધુકાનન્તાપયસ્વાસારિવાઃ પિવેત્ ॥
ક્ષીરં શુષ્કીવંયસ્વામ્યાં સિદ્ધં સ્વાદુશ્મે હિતમ્ ॥
સક્ષીરા વા હિતં શુષ્કી મધુકં સુરદારુ ચ ।

દ્યવમાપ્યાયતે ગર્ભસ્ત્રીત્રા રુઠ્ઠ ચોપશામ્યતિ ॥૫૬॥

પહેલે મહિને જઠીરમધુ, સાગનાં ખીજ, ખરણુર અને દેવદારનો એક તોલાભાર કલક દૂધમાં ઘોળીને પાવો. (ભાવપ્રકાશમાં ખરણુરને બદલે આસોંદ કહી છે.)

ખીજ મહિને આસોંદરો, કાળા તલ, મજ્જા અને શતાવરીનો એક તોલાભાર કલક દૂધમાં ઘોળીને પાવો.

ત્રીજે મહિને ખાંદો (અપરવૃક્ષ), ખરણુર, ઘઉંલાં અને ઘોળી ઉપલસરી (ઘોળી કપૂરી)નો એક તોલાભાર કલક દૂધમાં ઘોળીને પાવો.

ચોથે મહિને ઘોળી ઉપલસરી, કાળી ઉપલસરી, રાસ્ના, ભારંગી અને જઠીરમધનો એક તોલાભાર કલક દૂધમાં ઘોળીને પાવો.

પાંચમે મહિને જલ્પી ભોંરીગણી, ઘેરી ભોંરીગણી, સીવણુ, વડ આદિ પાંચ શીરીવૃક્ષોની નહિ જથ્થેલી ટીચીઓ, એ જ વૃક્ષોની છાલો અને ઘીનો એક તોલાભાર કલક દૂધમાં ઘોળીને પાવો.

છઠે મહિને પૃથ્વિપર્ણી, બળદાણા, સરગવે, ગાખર અને જઠીરમધ અથવા સ્ત્રીવલુનો એક તોલાભાર કલક દૂધમાં ઘોળીને પાવો.

સાતમે મહિને શિંગોડું, કમળનાં મૂળ, દ્રાક્ષ, કસેરકંદ, જઠીરમધ અને સાકરનો એક તોલાભાર કલક દૂધમાં ઘોળીને પાવો.

હે પુત્ર સુશ્રુત! આ પ્રમાણે કરવાથી
ગર્ભનો સાવ કે પાત થતો નથી.

આઠમે મહિને વૈશેાઠ, જાણી ભોરીંગણી,
મીલી, પટોલ, શેરડી અને બેઠી ભોરીંગણીનાં
મૂળોના એક તોલાભાર કદક બત્રીસ પલ(ચાર
તોલાનું) એક પલ)ભાર જળથી મિશ્રિત કરેલા
આઠ પલભાર દૂધમાં નાખી તે દૂધને ઉકાળી
સઘણું જળ બળી જઈને કેવળ દૂધ બાકી રહે ત્યારે
તે દૂધ ગર્ભિણીને પાવું.

નવમે મહિને જીમ્બ, ઘોળી ઉપલસરી,
ખરજુર અને કાળી ઉપલસરીનો એક તોલા
ભાર કદક દૂધમાં ઘોળીને પાવો.

દસમે મહિને સૂઠ અને ખરજુરનો એક
તોલાભાર કદક બત્રીસ પલભાર જળથી મિશ્રિત
કરેલા આઠ પલભાર દૂધમાં નાખી તે દૂધને
ઉકાળી સઘણું જળ બળી જઈને કેવળ દૂધ
બાકી રહે ત્યારે તે દૂધ ગર્ભિણીને પાવું અથવા
સૂઠ, જીમ્બ અને દેવદારનો એક તોલાભાર
કદક દૂધમાં ઘોળીને પાવો.

આમ કરનાથી ગર્ભ પુષ્ટિ પામે છે અને ગર્ભ
સંબધી તીવ્ર વેદના પણ શાંત થઈ જાય છે. ૫૬

છ વર્ષ પછી બીજે પ્રસવ થાય તો તે
બાળક અદ્ય આયુષ્યનાણું થાય

નિવૃત્તપ્રસનાયાસ્તુ પુનઃ પદ્મ્યો વર્ષમ્યો ઋદ્ધે
પ્રસવમાનાયા નાર્યાઃ કુમારોઽપ્યુર્મવતિ ॥ ૫૭ ॥

એક ગર્ભનો જન્મ થાય પછી છ વર્ષની
અંદર જેને બીજે ગર્ભ ન રહે, તે સ્ત્રી નિવૃત્ત
પ્રસવા એટલે જણી રહેલી (જેને ફરી વાર જણવું
રહ્યું નથી એવી) કહેવાય છે. એ સ્ત્રી બે છ વર્ષ
પછી પાઠા પ્રસવ કરે, તો તે બાળક યોનિના અને
ગર્ભાશયના દોપને લીધે અદ્ય આયુષ્યવાણ થાય
છે. (વયમાં ઘણી સુદત સુધી ગર્ભ નહિ રહેવાથી
યોનિ અને ગર્ભાશય દુષ્ટ થઈ જાય છે. એવું

શેગ્ય ચિકિત્સાથી શોધન થયા વિના બે કેવળ
આહારાદિકના ગુણથી જ બીજે ગર્ભ રહે, તો તે
ગર્ભથી જન્મેલા બાળકનું આયુષ્ય અદ્ય
થાય છે.) ૫૭

ગર્ભિણીને વમન આદિ ક્રિયાનો જે
નિવેધ છે તેનો અપવાદ

— અથ ગર્ભિણીં વ્યાધ્યુત્પત્તાવલયે હર્દયેન્મધુ-
રામ્લેનાત્રોપહિતેનાનુલોમયેષ સંશમનીયં ચ મૃદુ
વિદધ્યાદન્નપાનયોરશ્રીયાઘ મૃદુવીર્ય મધુરપ્રાયં
ગર્ભાવિરુદ્ધં ચ, ગર્ભાવિરુદ્ધાથ ક્રિયા યથાયોગં
વિદધીત મૃદુપ્રાયાઃ ॥

જેનાથી મરણ થઈ જાય એવો કાઈ ભયંકર
વ્યાધિ ગર્ભિણીને ઉત્પન્ન થયો હોય તો વૈદે
તેને મધુરતા તથા ખટાશવાણું અને તીવ્રતા
વગરનું વમનદ્રવ્ય અન્નની સાથે ખવડાવી દઈને
વમન કરાવવું, એવી યુક્તિથી જ વિરેચન હેવું
અને સંશમનીય ઔષધ પણ જે મૃદુ હોય તેનો જ
અન્નપાનમાં ઉપયોગ કરાવવો. ભોજન પણ
મૃદુ વીર્યવાળું, ઘણું મધુર દ્રવ્યોવાળું અને ગર્ભનું
વિરોધી ન હોય એવું આપવું અને બીજી પણ
જે જે ક્રિયાઓ કરવી તે સઘળી લગભગ કામજતા-
વાળી અને ગર્ભને હરકત ન થાય એવી કરવી.
ક્રિયાઓમાં હીનયોગ, અતિયોગ કે મિથ્યાયોગ
ન થાય તેની સંભાળ રાખવી. ૫૮

બાળકના શરીર, ધારણશક્તિ, બળ
તથા બુદ્ધિવિકાસના ઉપાયો

મગ્નિતિ ચાર ॥

સૌર્ણ સુરુત્તં ચૂર્ણં કુદ્ધં મધુ ઘૃતં વચા ।
મત્સ્યાશ્વકઃ શ્વપુષ્પી મધુ સર્પિઃ સકાઞ્ચનમ્ ॥
અર્કપુષ્પી મધુ ઘૃતં ચૂર્ણિતં કનકં વચા ।
હેમચૂર્ણાનિ કેટર્યઃ ચેતા દુર્ગા ઘૃતં મધુ ॥
ચત્વારોઽમિહિતાઃ પ્રાદ્યાઃ સોમદેપુ ચતુર્વર્ષિ ।
કુમારણાં વપુર્મેધાસલુદ્ધિનિર્વદ્ધનાઃ ॥ ૫૯ ॥

આ વિષયના શ્વેદિમાં ભગવાન ધનંતરિએ

સ્વસુખે કલ્પે છે : 'સારી રીતે કરેલું સુવર્ણનું' બારીક ચૂર્ણ, કઠનું બારીક ચૂર્ણ, મધ, ધી અને વજનું ચૂર્ણ એકઠાં કરીને ખવડાવવામાં આવે, તો તેથી બાળકાનાં શરીર, ધારણશક્તિ, બળ અને બુદ્ધિની વૃદ્ધિ થાય છે.

સારી રીતે કરેલું સુવર્ણનું બારીક ચૂર્ણ, બ્રાહ્મીનું ચૂર્ણ, શંખાવસિનું ચૂર્ણ, મધ અને ધીને એકઠાં કરીને ખવડાવવામાં આવે, તો તેથી બાળકાનાં શરીર, ધારણશક્તિ, બળ અને બુદ્ધિની વૃદ્ધિ થાય છે.

સારી રીતે કરેલું સુવર્ણનું ચૂર્ણ, સૂર્ય-સુખીનું અથવા ખરણેરનું ચૂર્ણ, મધ, ધી અને વજનું ચૂર્ણ એકઠાં કરીને ખવડાવવામાં આવે, તો તેથી બાળકાનાં શરીર, ધારણશક્તિ, બળ

અને બુદ્ધિની વૃદ્ધિ થાય છે.

સારી રીતે કરેલું સુવર્ણનું ચૂર્ણ, કાયકળનું ચૂર્ણ, ઘોળી દૂર્વાનું ચૂર્ણ, ધી અને મધને એકઠાં કરીને ખવડાવવામાં આવે, તો તેથી બાળકાનાં શરીર, ધારણશક્તિ, બળ અને બુદ્ધિ વધે છે.'

(આ ઉપાયો એક વર્ષ સુધી કરવા, એમ ટેટલાક કહે છે, અને ટેટલાક કહે છે કે બાર વર્ષ સુધી કર્યાં કરવા. બાળકને ઔષધની ટેટલી માત્રા આપવી, એ વિષયમાં જે મતભેદો છે, તે આ અધ્યાયના ૩૧ મા વિષયમાં આપેલા છે. એ મતભેદો જોઈને તેઓમાંથી જે પ્રકાર અનુકૂળ લાગ્યા, તે પ્રકારને અનુસરીને બાળકને માત્રા દેવી.) ૫૯

શ્રીસૌશ્રુત આયુર્વેદે શારીરસ્થાનં સમાપ્તમ્

DONATED BY
SANAT K. ANKADAWALA
in memory of DR. GEETA K. PATEL

ગ્રંથો નું સૂચિ પત્ર

ધર્મગ્રંથો

મહાભારત-સાત દળદાર ગ્રંથોમાં ...	૧૪-૦૦
શાંતિપર્વ-(મહાભારત ભા. ૬ કો) ...	૧૦-૦૦
મહાભારતસાર-અઢાર પર્વોના સાર ...	૪-૦૦
વિષ્ણુપુરાણ-સપ્તઃ સાપાતર ...	૪-૫૦
શ્રીમદ્ ભાગવત-બે ગ્રંથોમાં ...	૧૦-૫૦
શ્રીપરિવંશ અથવા ઉત્તર મહાભારત- સપ્તઃ સાપાતર ...	૧૦-૦૦
દશમ સ્કંધ-શ્રીમદ્ ભાગવતનો ...	૪-૦૦
એકાદશ સ્કંધ-(એકનાથી ભાગવત) ...	૬-૦૦
એકાદશ સ્કંધ-મૂળ સહિત સાપાતર ...	૨-૫૦
શ્રી ભગવતી (દેવી) ભાગવત ...	૭-૫૦

*

દુલ્હનીકૃત રામાયણ-બે ગ્રંથોમાં ...	૧૨-૦૦
વાલ્મીકિ રામાયણ-બે ગ્રંથોમાં ...	૧૨-૦૦
આત્મરામાયણ-રામાયણની કથાની આધ્યાત્મિક દ્રષ્ટિએ સરળ સમજ ...	૧-૫૦
ગિરધરકૃત રામાયણ-મોઢા અક્ષરોમાં ...	૫-૦૦
શ્રીરામચરિતમાનસ-શુભવાતી સાપાતર સાથે ...	૧-૫૦
શ્રીરામચરિતમાનસ-(મૂળ માત્ર) ...	૨-૫૦
શ્રીરામચરિતમાનસકોશ-સપ્તઃ ...	૦-૫૦
દુલ્હની રામાયણનાં મહાવાક્યો ...	૦-૫૦

*

મહાકવિ ઉપનિષદ-ગીરપાઠીય શરિકાઓ સાથે ...	૩-૦૦
સો ઉપનિષદો-મૂળ સાથે ૨૩, બાળીવાનું સાપાતર ...	૫-૦૦
બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ-મૂળ સાથે સાપાતર ...	૨-૦૦
ઈશ ને કેન ઉપનિષદ-સાકરબાબ સાથે ...	૧-૨૫
કંડોપનિષદ " " ...	૧-૨૫
સુદ્ધકંડોપનિષદ " " ...	૧-૦૦
મન્નોપનિષદ " " ...	૧-૦૦
એતરેય ઉપનિષદ " " ...	૦-૭૫
તેત્તિરીય ઉપનિષદ " " ...	૧-૫૦
છંદોગ્યોપનિષદ " " ...	૫-૦૦
મહાવાક્યરત્નાવલિ-ઉપનિષદવચનો ...	૧-૦૦

*

યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ-બે ગ્રંથોમાં ...	૧૫-૦૦
પાતંજલ યોગસૂત્ર-ત્રવામી વિવેકાનંદકૃત ...	૧-૨૫
વૃત્તિમહાકર-આત્મતત્ત્વ પ્રતિપાદન ...	૫-૦૦

વિચારસાગર-મૂળ સાથે સાપાતર (આ. ૪થી) ૩-૦૦	
" -મૂળ હિંદી દોઢા-ચોપાઈ માત્ર ૦-૩૭	
ઉપદેશસાગરો-મૂળ સાથે સાપાતર ...	૪-૦૦
યુક્તિમંકશ-મહાત્મા નિમલદાસકૃત ...	૧-૫૦
પંચીકરણ-દીકા સાથે ...	૨-૦૦
પંચાશી-૨૫. પૂનભાઈ સો. બક્ષે ...	૫-૦૦
ઉપદેશમંદીપિકા-યોગસાધનાનું માર્ગદર્શન ...	૧-૫૦
યોગાભ્યાસ અને આસનવિધિ ...	૦-૬૦
સતચુલતનો ઉપદેશ અર્પાત મુલ્યુનું રસત્ય ...	૦-૭૫
બ્રહ્મસિદ્ધાંતમાલા-મરાઠી ઉપરથી સરળ અનુવાદ ...	૪-૦૦
જ્ઞાનવાણી-વેદાંતના ઉપદેશો ...	૨-૦૦
તત્ત્વાનુસંધાન-વિદ્યવાનંદકૃત વેદાંતનો અર્થ ...	૪-૦૦
વેદાંતમર્મદર્શિની-વેદાંતની સરળ સમજૂતી ...	૨-૦૦
પદ્મપાતરહિત અનુભવમંકશ ...	૫-૦૦
ત્રિપુરાઉપત્ય-જ્ઞાનખંડ ...	૧-૨૫
ત્રીલ આંખ-ત્રવામી માધવતીથંજ ...	૧-૦૦
ધ્યાન અને જ્ઞાન-... " ...	૦-૨૦
ધર્મદર્શન-ત્રવામી અદ્વૈતાનંદજી ...	૧-૦૦
કેપિટ અને દેવહુતિ-પ્રેરક વાર્તાભાષ ...	૦-૬૨
વિચારસૂચીકથ-ત્રવામી માધવતીથંજ ...	૦-૨૫
વેદાંત-રસખંડ-સંતમંજળનાયકકૃત વેદાંતભાષ ...	૦-૭૫
બળવાન બનો-ચલુવેદનો ઉપદેશ ...	૦-૭૫
મોહનો માર્ગ-(કેવલ નયનીત) ...	૦-૫૦
વદ્પદી-વેદાંતમંકશ-બાલાજી મહારાજ ...	૦-૩૫
મહાલક્ષ્મી અને અલર્ક-ચરિત સાથે ઉપદેશ ...	૦-૩૦
જ્ઞાન અને કર્મ-ત્રવામી માધવતીથંજ ...	૦-૨૫
વિચારમાળા-શ્રી અનામદાસકૃત ...	૦-૫૦
નારદનાં ભક્તિસૂત્રો-મૂળ સાથે સાપાતર ...	૦-૬૦
શાંતિય ભક્તિસૂત્ર-મૂળ સહિત સાપાતર ...	૦-૭૭
દત્ત-દત્તચરિત-સરળ અનુવાદ સાથે ...	૦-૧૨
યોગવાસિષ્ઠનાં સૂત્રો-ચૂંટલા ૩૬૦ સૂત્રો ...	૦-૨૫
લઘુયોગવાસિષ્ઠસાર-મૂળ સાથે સાપાતર ...	૦-૩૭

*

મંતુરંમંતિ-આર્ચંસ રક્ષિતોના મહાન નીતિમંથ ...	૫-૦૦
વાદના દીવકા-જિતનાથજી લેખો ...	૧-૫૦
સુભાષિત-રત્નભાંડામાર-૬૩૪ સુભાષિતો ...	૧૦-૦૦
સુભાષિત નીતિમંજરી-૧૦૫૬ શ્લોકો ...	૧-૫૦
સુભાષિત રત્નમાળા-૩૦૮ શ્લોકો અર્થ સાથે ...	૦-૬૦
ખાલિલાસ-(મ ન. દિવેદીકૃત) ...	૧-૫૦
હિંદુધર્મની બાળપણથી ૨૦૦ આનંદકરકથા ...	૦-૬૨
આર્યધર્મની નીતિ અને સાલુક્યની નીતિસાર ...	૦-૭૫
તુલસીકૃત નીતિસમુચ્ચય મૂળ સાથે અનુવાદ ...	૦-૪૦
અય્યપદારમાળા-અય્યપદારમા ઉપરથી હિતવચનો ...	૦-૫૦

પક્ષ અને યુધિષ્ઠિર-બાધક પ્રશ્નોપરી...	૦-૬૦
સંતોની અનુભવ-નાણી-બાધક માર્ગદર્શન	૧-૫૦
વિદુરનીતિ-સરળ ગુણગામી બાધાતર ...	૧-૦૦
સૂઝાવણિ-સરળ બાધાતર સાથે ...	૦-૪૦
અંતર-નિરીક્ષણ-સ્વભુવર્ણ માર્ગદર્શન	૧-૦૦
રેડુરણાવણિ-સંતબાલ ' કૃત પ્રેરક વિચારકલિકાઓ ...	૦-૨૫
આત્મચિંતન-વિચારકલિકાઓ ...	૦-૬૦
તવસંપિતા-કેશવચંદ્ર સેન ...	૦-૩૭
સંતોપચુરતક-સંતોપનો મહિમા ...	૦-૩૦
વિજ્ઞાનશતક-(ભર્તૃહરિવૃત) સરલાયં સાથે	૦-૫૦
નીતિશતક-(ભર્તૃહરિવૃત) સરળ અનુવાદ સાથે	૦-૩૦
વેદાન્યશતક-(ભર્તૃહરિવૃત) સરળ અનુવાદ સાથે	૦-૪૦
ચાકચર્ચા-લેખેન્દ્રકૃત નીતિ-ઉપદેશના સો શ્લોકો	૦-૨૫
સો મૂખાનાં લક્ષણો-સરળ અનુવાદ સાથે	૦-૨૦

*

શ્રીરામકૃષ્ણકથાસૂત ...	૧-૦૦
વિવેકાનંદસાર-પ્રેરક માર્ગદર્શન ...	૩-૦૦
ભક્તિયોગ-(સ્વામીવિવેકાનંદ)આશ્રિત રજ	૨-૦૦
મનોબોધ-સમર્થ રામદાસ સ્વામીશ્રી ...	૦-૫૦
અધ્યાત્મ વાર્તાલાપ-જ્ઞાનયોગી ચંદ્રશેખર સાથેના પ્રેરક વાર્તાલાપ ...	૪-૦૦
ધર્મભોષિતિ-સ્વામી મકાશાનંદકૃત	૧-૫૦
ધર્મોદાપ-સ્વામીશ્રી મકાશાનંદનો વાર્તાલાપ	૫-૦૦
સ્વામી વિવેકાનંદનાં વચનામૃતો ..	૦-૫૦
સ્વામી રામતીર્થનાં વચનામૃતો .	૦-૬૨
શ્રી રામકૃષ્ણ ઉપદેશ-મનનીય ઉપદેશોના સંગ્રહ	૦-૪૦
ઉપદેશસારસંગ્રહ-તિલકવૃંદવરનો વેદવૃંદ્ય બોધ	૧-૫૦
શંત-શુકનો પદિયથ-પ્રેરક જીવનમંસંગ	૨-૦૦
હરિવંશજાત-સ્વામી રામદાસ સાથેના વાર્તાલાપોના પ્રેરણાદાયી મનનીય સંગ્રહ	૨-૫૦
સૂઝાવણિસંરિતા-આધ્યાત્મિક માર્ગદર્શન	૧-૫૦
બોધદાયક કથાઓ-જગનો-આધ્યાત્મો	૧-૫૦
સંતાની વાતો-ધર્મ, નિતિ જોડેના દર્શનો સાથે	૧-૫૦
સુખી પુષ્પો-સંતાની પ્રેરક વાતો	૧-૨૫
સુખોપરનાકર-યાવદારિક પ્રેરક દર્શનો	૧-૫૦
સૂર્યકાંત-આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની સરળ સમજ	૨-૦૦
મધુમય જીવન-સુખી ધવાના સરળ દર્શનો	૧-૦૦
હિંદુધર્મ-મોહ, સ્વામીશ્રી સિવાનંદકૃત	૧-૦૦
હિંદુધર્મ-	૦-૨૫
હિંદુધર્મ અને સહચાર-	૦-૨૫
હિંદુધર્મના પાયા-	૦-૨૫
જ્ઞાનપત્રી ને ગોપીચંદ તથા ભર્તૃહરિ ને વિક્રમ-કલાપી	૦-૨૫
જેસલ ને તોરલ તથા જાડેધર ને ગોપીચંદ	૦-૨૫
મવાસી-મલીલ જિનાનંદ જાડેધરના અનુવાદ	૦-૩૭
પુરામાત્રી- " ફારુહર નો અનુવાદ	૦-૨૫

પરવાળા-વિચારકલિકાઓ ...	૦-૨૫
ગીતાવિચાર-શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોરકૃત ...	૦-૪૦
દત્તાત્રેય (અવધૂત)-૨૪ ગુરુઓનું વર્ણન	૦-૨૫

*

ઈશ્વરમાર્ગનામાળા-માર્ગનાસંગ્રહ ...	૩-૦૦
શ્રીચંડીપાઠ-પાઠવિધિ તથા દેવીસ્તોત્રો સાથે	૧-૫૦
નિત્યપાઠ-માર્ગના, સ્મૃતિ, સ્તોત્રો, ભજનો	૧-૦૦
પુરુષોત્તમમાસમાહારક-અધિક માસની કથા	૨-૫૦
જપ અને નામસ્મરણ-જપ અને માર્ગદર્શન	૧-૨૫
શિવમહિમ: સ્તોત્ર-મૂળ સાથે અનુવાદ	૦-૫૦
ભીષ્મસ્તવરાજ-મૂળ સાથે સરળ અનુવાદ	૦-૧૫
ઉત્તમાનંદાલીસા-મોટા બક્ષરોમાં ...	૦-૧૦
ઉરિપાઠ-શ્રી જ્ઞાનદેવ સંચિત, મૂળ સાથે બાધાતર	૦-૧૫
માતા અને સાધ્વીકાળની માર્ગનાઓ	૦-૫૦
મંગામાતા-મંગાજી વિશે માહિતી અને સ્તોત્રો	૦-૫૦

*

ગોપીકૃષ્ણ ને બીલ્લ દર્શ રત્નો ...	૧-૦૦
શતશ્લોકી અને બીલ્લ માર રત્નો...	૦-૫૫
ઉક્તામતકસ્તોત્ર ને વાક્યસુધા-મૂળ સાથે	૦-૧૫
સ્તોત્રસંગ્રહ-ભક્તિ ને વેદાંતસ્તોત્રો ...	૧-૦૦
વિવેકચૂડામણિ-આમજ્ઞાન વિરે સમજ	૧-૦૦
દક્ષિણમૂર્તિ-સ્તોત્ર-મૂળ સાથે અનુવાદ	૧-૫૦
સૌંદર્યલહરી-મૂળ સાથે બાધાતર ...	૦-૪૦
પ્રબોધસુધાકર અને તત્ત્વબોધ ...	૦-૫૦
આત્મા-આત્માધ્યાત્મિક-મૂળ સાથે ...	૦-૩૫
પ્રશ્નોત્તરમાળા અને જીવનસૂક્ત- આત્મલહરી-મૂળ સાથે સરળ બાધાતર	૦-૬૫
મહિરત્નમાળા-યંત્રશાસ્ત્રકૃત ...	૧-૫૦
વિષ્ણુસંપ્રદાયના મહાકવિઓના અનુવાદ	૦-૨૫

*

કંઠભૂષણ-મનનીય માર્ગના-સ્તોત્રો	૦-૨૫
નારાયણકવચ-મૂળ સાથે સરળ બાધાતર	૦-૫૦
સુબોધક કથાવાર્તાઓ-૭૦ દર્શનો ...	૧-૫૦
સુબોધ કથાસામર-૭૦ બોધક દર્શનો	૨-૦૦
બોધક વાર્તાઓ-૭૦ બોધદાયક કથાઓ	૧-૫૦
ધર્મકથાઓ-દૃષ્ટિવંદની વાર્તાઓ ...	૧-૫૦
બોધદાયક કથાઓ-પ્રેરક વાર્તા ...	૧-૫૦
મહાપુરુષોના પ્રેરક જીવનમંસંગો ...	૧-૫૦
દર્શનશતક-સો બોધક નીતિ-દર્શનો	૧-૨૫

ગીતાવિષયક

ભગવદ્ગીતા-પુરુષાર્થબોધિની-ભાગ ૧થી ૬-૨૫	૧-૨૫
શ્રીકૃષ્ણ-ભગવદ્ગીતા સાધારણીપિકા દીક્ષા	૫-૦૦
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા નીલકંઠી દીક્ષા સાથે	૩-૦૦
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-સાધારણ	૪-૦૦
જ્ઞાનસંગ્રહીકા-મૂળ શ્લોકો, પદ્યો અને સંદર્ભ	૧-૨૫
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-ગોદા ગુપ્તરમા.	૧-૦૦

પરવરતગીતા-સંદીક, સરલાય સહિત	૧-૫૦
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા (અઠકો)-કાચું પૂઠું	૦-૪૦
" " " " " " " " " " " "	૦-૭૫
" " " " " " " " " " " "	૦-૪૦
ઉત્તરગીતા-મૂળ શ્લોકો સાથે સરખ અનુવાદ	૦-૩૭
ગીતામાં જીવનની કળા-લે. વ. દિવેદિયા	૩-૦૦
ગીતાસાર-કાકા કાલેદાસઃ ગીતાનું સંક્ષિપ્ત દોહન	૦-૩૦
ગીતાસંકલન-ત્રણ મંથાનું સંકલન	૦-૧૬
શ્રીરામગીતા-રામ-હનુમાનનો પ્રેરક વાર્તાલાપ	૧-૭૫
અવધૂતગીતા-ભગવાન દત્તાત્રેય મણિવત	૧-૨૫
અષ્ટાવકગીતા-મૂળ સાથે સરખ બાપાતર	૦-૫૦
પાંડવગીતા-ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો મહિમા	૦-૨૫

*

સ્વર્ગનો પ્રકાશ-સ્વ. પદિયારદૃત	૨-૦૦
સંસારમાં સ્વર્ગ- " " "	૩-૦૦

સાંપ્રદાયિક પુસ્તકો

શેઠરા અંધો-પુષ્પિમાર્ગીય ધર્મમંથ	૧-૫૦
ધર્મપદ-ધર્મનાં પદો-બોદ્ધ મંથ	૧-૨૫
શિક્ષાપત્રી-શ્રીસહજનંદ સ્વામીજી	૦-૨૫
જપજી-ગુરુ તાતકદેવ વિરચિત, મૂળ સાથે	૦-૬૨
સમાધિસાતક-મનેન્દુ મુનિ વિરચિત	૦-૪૦
ગોરખનાથ-નાયકમંદાયની માહિતી...	૦-૩૭

સંતવાણી-ભજનો

તુકારામ માયા-જી મથાભા...	૧-૦૦
ભજનસાગર ભા. ૧-૨-૧૨૭૩ ભજનો	૫-૦૦
શ્રીવલ્લભઅનંદની વાણી-ગરખીઓ	૩-૦૦
કબીરનાં આશ્વાસનકં પદો	૧-૨૫
શ્રીરામપાઈનાં ભજનો-૧૨૭ ભજનોનો સંગ્રહ	૦-૭૫
નરસિંહ મહેતાનાં ભજનો-૧૮૮ ભજનો	૦-૭૫
ભજનસંગ્રહ-જુદા જુદા ૩૩૬ ભજનોનો સંગ્રહ	૧-૦૦
પરિચિત પદસંગ્રહ-૬૬૭ પદો-ભજનો	૧-૭૫
સુલસીસતસર્ગ-સાધુ દોહા-ગોષાઈ	૧-૫૦
હલપતરામની કવિતા-ચૂટલી ૮૬ કવિતા	૦-૭૫
રામગીતા છાપા છાપા અને કવિતા	૧-૦૦
આખાની વાણી-પદો, ભજનો, ગરખી	૩-૦૦
અખાના છાપા-વિદ્યાધીઓ માટે	છાપરી
ખીતમહાસની વાણી-(સંક્ષિપ્ત)	૧-૫૦
છોટામની વાણી-(સંક્ષિપ્ત)	૦-૭૫
અશ્વરમાળા-કવિ છોટગદ્ગદ બોધક કવિતાઓ	૦-૩૭
શ્રી રામનામભજનવાણી-૧૪૨ ભજનો	૦-૪૦
સાંખ્યસાર અને યોગસાર-છોટગદ્ગદ	૦-૩૭
ગોરખવાણી-યોગી ગોરખનાથનું ચરિત્ર ને વાણી	૦-૩૭
સંત દાદુ-બોધક ભજનોનો સંગ્રહ, સાર સાથે	૦-૨૫
સો ભજનો-ચૂટલા ભજનોનો સંગ્રહ...	૦-૩૭
કવિરાજનાં પદો-મંથસિત ૮૨ પદોનો સંગ્રહ	૦-૪૦
મુખ્યાધ્યાપની-કવિ દયારામજી પર કુંડળિયા	૦-૨૫

ભક્તકવિ દયારામનાં ભજનો-(સંક્ષિપ્ત)	૦-૪૦
ભક્ત કવિ રત્નમ અને જમાલ ...	૦-૨૫
રવિ, બાણ અને ગોરાર સાહેબની વાણી	૦-૩૦
કેશવકૃતિ-ચૂટલા ૪૮ ભજનોનો સંગ્રહ	૦-૨૫
કવિ દીનદયાળગિરિ-ચરિત્ર અને કાવ્યો	૦-૨૫
કબીર સાહેબનાં ભજનો	૦-૪૦
સંતકવિ નજીર-તેમના બોધક કાવ્યોનો સંગ્રહ	૦-૫૦
ગિરિધર કવિરાય-ગીતિગોષ્ઠીની વાણી	૦-૧૬
ભક્ત સુરદાસનાં પદો-દૂકાં જીવનચરિત્ર સાથે	૦-૪૦
લોખલભગતના આખ્યા-સં. કું. ગરખી ધ સં. પદ	૦-૩૭
ધીરા ભગતનાં પદો- " " "	૦-૨૫
કવિ મંગ કહે ... જુદા જુદા છંદોનો સંગ્રહ	૦-૨૫
કબીરની સાખીઓ-ઉપદેશાત્મક સાખીઓ	૦-૨૫

જીવનચરિત્રો

ભારતના વીરપુરુષો-વીર પુરુષોના ચરિત્રો	૩-૦૦
ભક્તચરિત્ર-જુદા જુદા ૨૬ સંતભક્તોના ચરિત્રો	૩-૦૦
આદર્શ ચરિત્રસંગ્રહ-ભાગ ૨નો, ૭૦ ચરિત્રો	૩-૦૦
શિવાજી જીતપતિ-લે. સુનીલાલ વ. શાહ	૧-૫૦
વીર દુર્ગાદાસ-ચૈતિહાસિક ચરિત્ર	૧-૫૦
કબીર સાહેબ-ચરિત્ર	૦-૪૦
દેવધી નારદ-સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર	૦-૩૧
મૈકલ્ય દાદા-કમળના સંતની પ્રેરક કથા	૦-૫૦
ચોરડના સિદ્ધી-પ્રેરક જીવનકથાણીઓ	૧-૫૦
સૌરાષ્ટ્રના સંતો-પ્રેરક ચરિત્રકથાઓ	૧-૫૦
અકબર-લે. સુનીલાલ વ. શાહ	૧-૦૦
બેનમિત કુંડલિલ અમેરિકન મહાપુરુષનું ચરિત્ર	૧-૨૫
ખુરેર દી. વૉશિંગ્ટન-હબસી વીરની આત્મકથા	૧-૫૦
મણિવં દયાનંદ-નવી આશ્ચર્ય	૧-૫૦
સ્વામી ભાસ્કરનાંદ-બોધક ચરિત્ર	૧-૨૫
સ્વામી સહજનંદ-જીવનચરિત્ર	૨-૦૦
સાક્ષાત્કારને પાંચે તુકારામ-જીવન ને કવન	૨-૦૦
સ્વામીશ્રી જ્ઞાનનંદ ને શિવાનંદ-ચરિત્રો	૧-૩૭
સોરઠી સ્ત્રીસંતો-લે. કાલિદાસ મહારાજ	૧-૨૫
ભેન ઝોંકે આડે-રાસની વીરાગનાનું ચરિત્ર	૦-૭૫
સ્વામી વિવેકાનંદ જીવનચરિત્ર	૧-૭૫
સંત જ્ઞાનેશ્વર અને મહાત્મા એકનાથ	૦-૩૭
પરમભક્ત મહુલાદ ને બીલત આખ્યાનો	૦-૫૦
શુકરેજી અને બીલત આખ્યાનો	૦-૫૦
મણિવં દધીચી ને બીલત એ આખ્યાનો	૦-૫૦
શ્રીચૈતન્ય મહાપ્રભુ-પ્રેરક ચરિત્ર	૧-૦૦
પિતામહ બીજમ-પ્રેરણાદાયી સુરેષ જીવનચરિત્ર	૧-૦૦
સુરુષ તથા નૃસિંહકુંવર-(આખ્યાનો)	૦-૩૭
મહુલાદ આખ્યાન-કવિ ગિરધરજી	૦-૫૦
સ્વામીશ્રી નિર્યાનંદ-જીવનચરિત્ર અને ઉપદેશો	૦-૫૦
યોગીશ્વર યાજ્ઞવલ્ક્ય-યોગીશ્વરનું જીવનચરિત્ર	૦-૬૦
શ્રીરામચંદ્ર દત્ત ને નાગમહાશય-ચરિત્રો	૧-૦૦
મહાત્મા દાદુ દયાળ-જીવનકાંઈ અને માહિતી	૦-૫૦

